

A MAGYAR NYELV
TÖRTÉNETI NYELVTANA

II/2. KÖTET

A KÉSEI ÓMAGYAR KOR
MONDATTAN
SZÖVEGGRAMMATIKA

BEKÖLTÖRÖD

1938

A KÉSEI ÓMAGYAR KOR

MONDATTAN

BALASSZINTI DÖMÖTÖR, VILÁGOSI ILKÁS-VILMOS, HAVAS LÉZ,
S. JÁNOS, ANTONY, K. BÉLA, K. LUDWIG, K. MÁTYÁS, SÁNDOR,
BÁNYAI ZSANNKA, TOLYAI KATALIN, GRÁFZ ENDRÉ, WACHA BALÁZS

AKADEMIAI KIADÓ BUDAPEST

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének
Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán

Főszerkesztő

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő

†RÁCZ ENDRE

Írták

BALÁZS JUDIT, DÖMÖTÖR ADRIENNE, †FARKAS VILMOS, HAADER LEA,
S. HÁMORI ANTÓNIA, R. HUTÁS MAGDOLNA, †KÁROLY SÁNDOR,
PAPP ZSUZSANNA, PÓLYA KATALIN, †RÁCZ ENDRE, WACHA BALÁZS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

✓ 5393

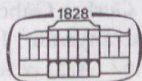
507910

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA

II/2. KÖTET

A KÉSEI ÓMAGYAR KOR MONDATTAN SZÖVEGGRAMMATIKA

el. 507 910

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

507 910
507910

Tudományos szerkesztő bizottság

E. ABAFFY ERZSÉBET, BENKŐ LORÁND, †IMRE SAMU, †RÁCZ ENDRE

A szerkesztésben részt vett

BALÁZS JUDIT, PAPP ZSUZSANNA

A technikai szerkesztés munkatársai

PÓLYA KATALIN, SÁROSI ZSÓFIA

Lektorok

K. KESZLER BORBÁLA, PUSZTAI FERENC

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5977 3 (összkiadás)

ISBN 963 05 6705 9 (II/2. kötet)

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19—35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1995

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1995
Nyomdai táskaszám: 22934
Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A számítógépes szövegszerkesztés a Scriptum Kft., Szeged munkája
Felelős vezető: Dr. Vas Zoltán
A fedélterv Gerhes Gábor munkája
Kiadványszám: 192
Megjelent 75,62 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 5539/19 95. SZ.

TARTALOM

MONDATTAN	17
A MONDAT ÉS FAJAI	19
A mondat fajai modalitásuk szerint (Írta PÓLYA KATALIN)	19
A kijelentő mondatok	19
A felkiáltó mondatok	22
A kívánó mondatok	24
Óhajtó mondatok	24
Óhajtó-feltételes mondatok	25
Alakilag felszólító, funkciójukban óhajtó mondatok	25
Felszólító mondatok	27
Egyéb kívánó mondatok	31
A megszólító mondatok	32
A kérdő mondatok	34
Eldöntendő kérdések	34
Választó kérdések	36
Kiegészítendő és nyitott kérdések	37
Irodalom	39
Az állító és a tagadó mondatok (Írta PÓLYA KATALIN)	40
Irodalom	42
A mondat szerkezete (Írta BALÁZS JUDIT)	43
A mondat makroszerkezete	43
A mondatok vizsgálata tagmondataik száma szerint	44
Az összetett mondatok, továbbá a többszörösen összetett mondatok vizsgálata a tagmondataik közti viszony szerint	46
Összetett mondatok	46
Mellérendelő mondatok	47
Alárendelő mondatok	48
Többszörösen összetett mondatok	49
Mellérendelő szerkezetű mondatok	49
Alárendelő szerkezetű mondatok	59
Mellé- és alárendelő szerkezetű mondatok	64
A tagmondat szerkezete	71
Tagolatlan tagmondatok	71
Indulatszók	71

Tagmondat értékű módosítók	75
Megszólítás	80
Tagolt tagmondatok	86
Bővítetlen tagmondatok	86
Bővített tagmondatok	94
Az alany és az állítmány kifejezésformáinak áttekintése	115
Az alany kifejezésformái	115
Az állítmány kifejezésformái	117
Irodalom	120
A mondat aktuális tagolása (Írta WACHA BALÁZS)	121
A mondat aktuális tagolódása és a hírték	121
Bevezető példák a mondatrészek, mondatrészetek hírtékéről	122
A mondat aktuális tagolása szerinti alapvető mondat típusok	123
Az információ eloszlása a mondatban	124
A mondat témája. Az aktuális előfeltevés	125
A propositum	127
Az újságoló rész és a bevezető rész	127
Az újságoló rész (komment) jellemzése	127
Az egy mondat szintű mondatrészből álló újságoló részek	129
A több mondat szintű mondatrészt tartalmazó újságoló részek	129
Azonos hírtékű mondatrészekkel	129
Több mondatrész — közös hírtékkel	130
Újságoló rész — főhírral	131
A bevezető rész (topik) jellemzése	138
Aktuálisan tagolt mondat, szövegelőzmény, mondathatár	149
A téma és a szövegelőzmény viszonyának főbb típusai	149
A mondat aktuális tagolása és a mondathatár	150
A mondatátzövdésről	150
A központozás tanúsága	152
Irodalom	154
A mondat szórendje (Írta WACHA BALÁZS)	155
A sorrend szerepe a szintaktikai viszonyok jelölésében	156
A mondat szintjén szokásos sorrendek vizsgálata	161
Az elemzés alapegységei	161
A lehetséges elrendezések bemutatása	162
A csak állítmányból álló egységek	162
Az alanyból és igekötőfélét nem tartalmazó állítmányból álló egységek	163
Az igekötő nélküli igéből és tárgyból álló egységek	167
Az alanyból, igekötő nélküli igéből, valamint tárgyból álló egységek	175
A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféléből, valamint igéből álló egységek	179
A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféléből, valamint igéből és alanyból álló egységek	189
A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféléből, igéből és tárgyból álló egységek	191
A nem lativusi jellegű határozók szórendi helyéről	193
A kései ómagyar kor szórendjének általános jellemzése	205
Irodalom	208
A MONDATOT FELÉPÍTŐ SZERKEZETEK	210
A hozzárendelő (alany—állítmányi) szerkezet (Írta FARKAS VILMOS)	210
Az alany	210
Az alany szófaja	210
Főnévi szófajú szó alanyi szerepben	210
Főnévi igenév alanyi szerepben	213
Főnévi névmás alanyi szerepben	213

Egyéb (főnévi értékű) szófajok alanyi szerepben	217
Az alany alakja	218
Zéró ($\emptyset$) viszonyragos, toldalékjel nélküli alany	218
Az alanyhoz kapcsolódó toldalékjelek	218
Határozóragos szó alanyi szerepben	219
Az alany fajtái	220
A grammatikailag determinált alany	220
A grammatikailag indeterminált alany	220
Az alany kihagyása	222
Az állítmány	223
A névszói és a névszói-igei állítmány	223
Az állítmányi névszó, a névszói-igei állítmány névszói része	223
A minősítő állítmány	223
A tulajdonító állítmány	231
Az azonosító állítmány	231
A névszói-igei állítmány igei része	232
Az igei állítmány	233
Az igei állítmány pontosabb (tartalmi) jellemzése	233
Az alany és az állítmány egyeztetése	237
A számbeli egyeztetés	237
Egy alany esetén	237
Két vagy több alany esetén	241
A személybeli egyeztetés	242
Egy alany esetén	242
Több alany esetén	245
Irodalom	246
Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek (Írta R. HUTÁS MAGDOLNA)	247
Az ige szabad bővítményei	247
A helyhatározók	247
A helyhatározó továbbfejlődései	250
Az időhatározók	251
Az időhatározó továbbfejlődései	252
A mód-állapothatározók	253
Az állapothatározók	253
A módhatározók	254
A társhatározók	256
Az eszközhatározók	256
Az okhatározók	257
A megengedő határozók	258
A célhatározók	258
A komplex határozók	259
Az ige kötött bővítményei	259
Intranszítív igei szerkezetek	259
Az alany fakultatív vagy kötelező volta	259
Alanytalan vagy fakultatív alanyú igék	259
Onomatopoeitikus igék szerkezetei	260
Létigével alkotott szerkezetek	260
Visszaható igék szerkezetei	261
Mediális igék szerkezetei	261
Történést jelentő igék szerkezetei	262
Mondást, közlést jelentő igék szerkezetei	263
Tranzitív igék intranszítív használatban	263
Tranzitív igei szerkezetek	264
Tárgyas igei szerkezetek	265
Íránytárgyat tartalmazó igei szerkezetek	265

Eredménytárgyat tartalmazó igei szerkezetek	277
Átmenet a tárgy és a határozó között	278
Az általános és a határozott igeragozás használatának szabályai	280
Az általános igeragozás használatának szabályai	282
A határozott igeragozás használatának szabályai	286
Kötött határozós igei szerkezetek	302
A szenvedő igék szerkezetei	306
Tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek	315
Átmenet a tárgy és a határozó között	316
Egyeztetés a praedicativusi és nuncupativusi szerkezetekben	317
Irodalom	317
Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek (Írta R. HUTÁS MAGDOLNA)	318
Az igenevek szabad határozói bővítményei	318
Az igenevek kötött bővítményei	319
Az igenév saját önálló alanya	319
Az igenévnek a mondatéval azonos alanya	320
A tárgyas szerkezetek	320
Az igenevek kötött határozói bővítményei	321
A szenvedő értelmű igenevek bővítményei	323
A való igenév szerkezetei	324
A lenni igenév szerkezetei	325
Az igekötős igenevek kötött határozói bővítményei	326
Az igekötős igenevek tárgyi és kötött határozói bővítményei	327
A igenévi szerkezetek szőrendje	327
Irodalom	328
Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek (Írta S. HÁMORI ANTÓNIA)	329
A jelzős szerkezetek	329
A minőségjelzős szerkezetek	329
Az alaptag	329
Az alaptag szófaja	329
Az alaptag mondatbeli szerepe	332
Az alaptag egyéb kérdései	332
A minősítő jelző	333
A melléknévi jelző	334
A melléknévi igenévi jelző	336
A létige igeneveinek jelzői használata	338
Jelzőként használt sajátos igenévi szerkezetek	340
A főnévi jelző	341
A ragadványnévi jelző	342
A névmási jelző	343
A határozó alakú jelző	344
A kijelölő jelző	346
A tulajdonnévi jelző	346
A mutató névmási jelző	347
Helyzetet jelölő melléknévi jelző	348
Sorrendet jelölő számnévi jelző	348
A kijelölő jelzői szerep egyéb eszközei	349
Alaki és szerkesztésbeli kérdések	349
A jelzők halmozása	349
A jelzők bővítése	350
Az egyeztetés	350
A mennyiségjelzős szerkezetek	351
Az alaptag	351
Az alaptag szófaja	351

Az alaptag mondatbeli szerepe	352
Az alaptag szerkezeti felépítése	352
A mennyiségjelző	352
A jelző szófaja	352
A jelző bővítése	354
A jelző halmozása	354
Az egyeztetés	354
A minőség- és mennyiségjelző szórendje	356
A jelzők szórendjének általános jellemzői	356
A több jelzőt tartalmazó szerkezetek jelzőinek sorrendje	356
A több jelzőt tartalmazó szerkezetek jelzőinek sorrendje	359
A birtokos jelzős szerkezetek	359
Az alaptag	359
Az alaptag szófaja	359
Az alaptag szerkezeti felépítése	359
Több alaptaggal alkotott szerkezetek	360
Az általános birtokos jelzős szerkezetek	360
A birtokos jelző szófaja	360
A birtokos jelző bővítése	362
A birtokos jelző halmozása	363
Az általános birtokos jelzős szerkezetek jelentése	363
A birtokviszony jelölése	369
Az egyeztetés	372
Az általános birtokos jelzős szerkezetek szórendje	374
A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek	375
Szófaji kérdések	376
A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentése	377
A birtokviszony jelölése	379
Az egyeztetés	381
A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek szórendje	382
Az általános és a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek keveredése, párhuzamos használata	382
A redundáns szerkezetek	382
A főnévi és a személyes névmási birtokos jelzők párhuzamos használata	383
A birtokos jelzős szerkezetek mondatbeli szerepe	384
A birtokos jelzős szerkezetek mondatbeli szerepe	385
Az értelmező jelzős szerkezetek	385
Az alaptag	385
Az alaptag szófaja	385
Az alaptag szerkezeti felépítése	387
Az alaptag mondatbeli szerepe	388
A minőségjelzői értelmező	388
A minőségjelzői értelmező szófaja	388
A minőségjelzői értelmező sajátos szerkesztési kérdései	391
A mennyiségjelzői értelmező	393
A mennyiségjelzői értelmező szófaja	393
A mennyiségjelzői értelmező sajátos szerkesztési kérdései	393
A birtokos jelzői értelmező	394
Az azonosító (főnévi) értelmező jelző	394
Az azonosító értelmező szófaja	394
Az azonosító értelmező sajátos szerkesztési kérdései	399
Az értelmezős szerkezetek alakí és szerkesztésbeli kérdései	401
Az egyeztetés	401
A kötőszók használata	404
A szórend	405
Az értelmező jelzős szerkezetekkel rokon szerkezetek	406
A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében	407
A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei	409

A főnév kötött határozói	409
A főnévi alaptag vonzatosságának eredete	410
Az alaptag sajátos szerkezete	411
A szerkezetek jelentéstartalma	412
A kötött határozós szerkezetek sajátos kérdései	420
A főnév szabad határozói	422
Az alaptag jellemzése	422
A szabad határozók fajtái	422
A szabad határozós szerkezetek sajátos kérdései	424
Irodalom	425
Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói és határozószoói szerkezetek (Írta S. HÁMORI ANTÓNIA)	426
A melléknévi szerkezetek	426
Az alaptag	426
Az alaptag jelentése	426
Az alaptag alaki felépítése	427
Az alaptag vonzatosságának eredete	427
Az alaptag mondatbeli szerepe	428
Az alaptag halmazása	429
A kötött határozók	429
A kötött határozók jelentéstani kérdései	429
A kötött szerkesztésmód egyéb kérdései	440
A szabad határozók	442
A szabad határozók típusai	442
A melléknév bővítményének szófaja	446
Alaki és szerkesztésbeli kérdések	447
A bővítmény alaki kitevői	447
A melléknév határozóinak bővítése	448
Szószerkeztetbokok	449
Halmazott határozók	450
A szórend	451
A számnévi szerkezetek	453
Az alaptag	454
Szófaji vonatkozások	454
Az alaptag mondatbeli szerepe	454
A kötött határozók	455
A szabad határozók	457
Alaki és szerkesztésbeli kérdések	460
A bővítmény szófaja	460
A bővítmény alaki kitevői	460
A számnév határozóinak bővítése	461
Szószerkeztetbokok	461
A szórend	461
A határozói és határozószoói szerkezetek	462
Az alaptag	463
A határozószoói alaptag	463
A főnévi alaptag	464
A kötött határozók	464
A szabad határozók	467
Alaki és szerkesztésbeli kérdések	471
Az egyeztetés	471
A szerkeztettagok saját bővítményei	471
Halmazás	472
Szószerkeztetbokok	472
A szórend	472

Irodalom	473
A mellérendelő szerkezetek (Írta PAPP ZSUZSANNA)	474
Kéttagú mellérendelő szerkezetek	474
A kapcsolatos viszonyú szerkezetek	474
Az egyszerű kapcsolatos viszony	476
A mellérendelő kapcsolatok szorosabbá fűződése	477
A hozzátoldó kapcsolatos viszony	478
Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony	478
Az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony	480
A fokozó kapcsolatos viszony	480
Nyomósító szerepű szóismétlések	481
Az ellentétes viszonyú szerkezetek	481
A szembeállító ellentétes viszony	481
A kizáró (ellentmondó) ellentétes viszony	482
A megszorító utótagú szerkezetek	483
A választó viszonyú szerkezetek	484
A következtető utótagú szerkezetek	484
A magyarázó utótagú szerkezetek	485
Három- és többtagú mellérendelő szerkezetek	486
A kapcsolatos viszonyú szerkezetek	486
Az egyszerű kapcsolatos viszony	488
Az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony	488
A választó viszonyú szerkezetek	489
A magyarázó utótagú szerkezetek	489
Sajátos magyarázó szerkezetek	489
Fordítási sajátosságok	492
A szórendi szimmetria	494
A mellérendelő szerkezetek egyéb kérdései	494
A párhuzamos szerkesztés	495
A szó szerkezet sorok	497
Főmondatbeli utalósót tartalmazó szerkezetek	497
Átmenet a mellérendelő szerkezet és az összetett mondat között	498
A szerkezettagok szófaji hovatartozása	499
A szerkezetek mondatrészi szerepe	501
Alaki kérdések	502
Stilisztikai összegezés	505
Irodalom	506

AZ ÖSSZETETT MONDATOK

Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok (Írta HAADER LEA)	506
Az alanyi mellékmondatok	507
A <i>hogy</i> kötőszós (tartalomkifejtő) alanyi mellékmondatok	507
A főmondat állítmányának típusai	510
A kötőszó	511
Az alanyi függő idézetek	512
A modálissá váló főmondatok	513
Az utalósó	514
A tagmondatok sorrendje	515
A vonatkozó kötőszós alanyi mellékmondatok	518
A sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatok	520
Az állítmányi mellékmondatok	520
A minősítő állítmányi mellékmondatok	521
Az azonosító állítmányi mellékmondatok	521

A kötőszó	522
Az utalószó	523
A tagmondatok sorrendje	524
A sajátos jelentéstartalmú állítmányi mellékmondatok	524
Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok	526
A tárgyi mellékmondatok	526
A <i>hogy</i> kötőszós (tartalomkifejtő) tárgyi mellékmondatok	527
Az alaptag	527
A kötőszó	531
A kötőszó hiánya	531
A függő kérdés és felkiáltás	533
A függő idézés	534
Az utalószó	537
A tagmondatok sorrendje	538
A vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondatok	539
A sajátos jelentéstartalmú tárgyi mellékmondatok	542
A kötött határozói mellékmondatok	543
Az alaptag	544
A <i>hogy</i> kötőszós (tartalomkifejtő) kötött határozói mellékmondatok	551
A kötőszó	551
A kötött határozói függő idézetek	552
Az utalószó	553
A tagmondatok sorrendje	554
A vonatkozó kötőszós kötött határozói mellékmondatok	554
A sajátos jelentéstartalmú kötött határozói mellékmondatok	556
A kötött határozói mellékmondatok: A hasonlító határozói mellékmondatok	557
Az alaptag	557
A kötőszó	561
Az utalószó	563
A tagmondatok sorrendje	564
A sajátos jelentéstartalmú hasonlító határozói mellékmondatok	564
Szabad bővítményt kifejtő mellékmondatok	565
A helyhatározói mellékmondatok	565
Az alaptag	568
A kötőszó	568
Az utalószó	570
A tagmondatok sorrendje	571
A sajátos jelentéstartalmú helyhatározói mellékmondatok	571
A helyhatározói mondatok továbbfejlődésének útjai	572
Az időhatározói mellékmondatok	573
Az alaptag	575
A kötőszó	576
Az utalószó	589
A tagmondatok sorrendje	593
A sajátos jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok	595
A számhatározói mellékmondatok	598
Az alaptag	598
A kötőszó	598
Az utalószó	599
A tagmondatok sorrendje	599
A sajátos jelentéstartalom a számhatározói mellékmondatokban	600
Az állapothatározói mellékmondatok	600
Állapothatározói mellékmondatok sajátos jelentéstartalom nélkül	600
Az alaptag	601
A főmondat névszói mondatrésze	601
A sajátos jelentéstartalom nélküli állapothatározói mellékmondatok típusai	601

A kötőszó	603
Az utalószó	604
A tagmondatok sorrendje	604
A sajátos jelentéstartalmú állapothatározói mellékmondatok	605
A hasonlító állapothatározói mellékmondatok	605
A kötőszó	606
Az utalószó	607
A tagmondatok sorrendje	607
A következményes állapothatározói mellékmondatok	607
A feltételes állapothatározói mellékmondatok	608
A megengedő állapothatározói mellékmondatok	609
A módhatározói mellékmondatok	610
Módhatározói mellékmondatok sajátos jelentéstartalom nélkül	610
Az alaptag	610
A kötőszó	611
Az utalószó	611
A tagmondatok sorrendje	612
A sajátos jelentéstartalmú módhatározói mellékmondatok	612
A hasonlító módhatározói mellékmondatok	613
A hasonlító módhatározói mellékmondatok kötőszavai	616
A feltételesen hasonlító módhatározói kötőszók	620
A hasonlító módhatározói mellékmondatok utalószavai	621
A feltételes hasonlítás utalószavai	623
A hasonlító módhatározói tagmondatok sorrendje	623
A következményes módhatározói mellékmondatok	623
A fokhatározói mellékmondatok	625
Az alaptag	627
A hasonlító fokhatározói mellékmondatok	628
Az utalószó	630
A kötőszó	635
A tagmondatok sorrendje	639
A következményes fokhatározói mellékmondatok	640
Az utalószó	640
A kötőszó	645
A tagmondatok sorrendje	646
Az okhatározói mellékmondatok	647
Az alaptag	649
A kötőszó	650
Az utalószó	652
A tagmondatok sorrendje	654
Az okhatározói mellékmondatok és a sajátos jelentéstartalmak viszonya	655
A célhatározói mellékmondatok	656
Az alaptag	659
A kötőszó	661
Az utalószó	662
A tagmondatok sorrendje	663
A célhatározói mellékmondatok kapcsolata más mondatfajtákkal	664
Irodalom	664
Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok (Írta DÖMÖTÖR ADRIENNE)	666
A minőségjelzői mellékmondatok	667
A főmondat és a mellékmondat jelentésviszonyai	668
A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) minőségjelzői mellékmondatok	668
Az alaptag	670
Az utalószó	672
A kötőszó	672

A tagmondatok sorrendje	675
A lényegi tartalomadó (<i>hogy</i> kötőszós) minőségjelzői mellékmondatok	676
A sajátos jelentéstartalmat kifejező minőségjelzői mellékmondatok	677
Az ájtelzői mellékmondatok	678
A mennyiségjelzői mellékmondatok	679
Az alaptag	680
Az utalószó	681
A kötőszó	681
A tagmondatok sorrendje	682
A sajátos jelentéstartalmat kifejező mennyiségjelzői mellékmondatok	682
A birtokos jelzői mellékmondatok	683
A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok	683
Az alaptag	683
Az utalószó	684
A kötőszó	684
A tagmondatok sorrendje	685
A lényegi tartalomadó (<i>hogv</i> kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok	685
A sajátos jelentéstartalmat kifejező birtokos jelzői mellékmondatok	686
Az értelmező jelzői mellékmondatok	686
Az alaptag	688
Az utalószó	690
A kötőszó	691
A tagmondatok sorrendje	692
A sajátos jelentéstartalmú értelmező jelzői mellékmondatok	692
Irodalom	693
Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok (Írta RÁCZ ENDRE)	694
Nem mondatrészkifejtő vonatkozó mellékmondatok	694
Ájtelzői mellékmondatok	694
A főmondat egészére vonatkozó mellékmondatok	694
Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok	696
Hasonlító mellékmondatok	697
Következményes mellékmondatok	699
Következtető mellérendelésbe átcspó mellékmondatok	699
Magyarázó jellegű mellékmondatok	702
Feltételes mellékmondatok	703
Megengedő mellékmondatok	711
A megengedő mondatok eredete	712
Irodalom	718
A mellérendelő mondatok (Írta PAPP ZSUZSANNA)	719
A kapcsolatos viszony	719
Az egyszerű kapcsolatos viszony	719
A hozzátoldó kapcsolatos viszony	723
Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony	724
Az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony	725
A fokozó kapcsolatos viszony	726
Az ellentétes viszony	727
A szembeállító ellentétes viszony	727
A kizáró (ellentmondó) ellentétes viszony	730
A megszorító utótagú ellentétes mondatok	735
A választó viszony	738
A következtető utótagú mondatok	740
A magyarázó utótagú mondatok	748
Irodalom	757

SZÖVEGGRAMMATIKA	759
Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája (Írta KÁROLY SÁNDOR)	761
Bevezető	761
A szövegmondatok összekapcsolása	765
A szövegmondatok leggyakoribb kapcsolódási formái	765
Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok	766
A folytatásos szövegmondatok gyakori kötőszavainak minőségi jellemzése	769
A $\emptyset$ kötőszó előfordulásai	769
A $\emptyset$, valamint a hasonló szerepű és meg <i>kedég</i> kötőszók párhuzamos használata	770
A <i>mert</i> és az <i>azért</i> használata	775
A <i>de</i> kötőszó használata	777
A ritkábban előforduló kötőszók minőségi jellemzése	783
Mellérendelő kötőszók	783
Alárendelő kötőszók	784
Hiány és szóismétlés a szövegmondatokban	786
A $\emptyset$ alany előfordulása	786
A $\emptyset$ alany értelmi zökkenőt okozó előfordulása	789
A $\emptyset$ alany szerepcserés szövegben	789
A 3. személyű anaforikus névmási alany használata	790
Nyomatékos használat	790
Nem nyomatékos, fölösleges használat	791
Szóismétlés az anaforikus névmás mellőzésével	792
Fölösleges szóismétlés	792
Nem fölösleges szóismétlés	793
A $\emptyset$ tárgy előfordulása	794
Szabályos használat	794
Szabálytalan használat	795
A birtokos jelzői szerepű 3. személyű névmás anaforikus használata	796
Szabályos használat	796
Fölösleges használat	797
Az anaforikus természetű szavak szövegösszekötő szerepe	798
A névmásfajták anaforikus szerepe	798
Az anaforikus mutató és személyes névmás használata	802
Az anaforikus jelzők (~ névelők) használata	804
Anaforikus névmási jelzővel ellátott köznevek és tulajdonnevek	804
Mély és magas hangú változatok	805
A főnév határozottságának szövegtani feltételei	807
A visszautalás sajátos anaforikus eszköze	807
Az első és a további előfordulás megkülönböztetése	808
A szöveg szemantikai és szintaktikai kohéziója	809
A szemantikai kohézió	809
A stílus változatossága	813
A stílus ökonómiája	815
A szintaktikai kohézió	817
A szemantikai és a szintaktikai kohézió együttes felmérése	819
A szemantikai és a szintaktikai kohézió	819
A ritmikai kohézió	824
Az idézés módjai	834
Irodalom	
FORRÁSJEGYZÉK	835
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	850

A MONDAT ÉS FAJAI

A MONDAT FAJAI MODALITÁSUK SZERINT

Írta: PÓLYA KATALIN

A kijelentő mondatok

A kijelentő mondat a kései ómagyar korban is a leggyakoribb mondatfajta. Szövegeinkben túlnyomórészt teljes szerkezetű mondatok fordulnak elő. A kijelentő mondatok állítmánya kijelentő vagy feltételes módú. Leggyakrabban kijelentő módúak, és valamely esemény, cselekvés tárgyilagossá, különösebb érzelem nélküli leírását adják. A feltételes módú állítmánnyal különféle érzelmek, gondolatok érzékeltetésére nyílik lehetőség. (L. még II/1: 136—8; II/2: 233—6.)

1. A kijelentő mondat legáltalánosabb kifejezési formája a kijelentő állítmányú mondat.

A) A kijelentő mondatok nagyobb része igei állítmányú. Az igei állítmányú mondatok csoportosítása a bennük foglalt cselekvés, történés, létezés ideje szerint célszerű. Így jelen, múlt és jövő idejű mondatok különíthetők el.

a) A kijelentő mondatok tekintélyes része jelen idejű: JókK. 47: „mert mykoron valamÿtt neked adonk / tÿedett agÿwk neked” ~ VirgK. 44: „Azert mikoron valamith adonk vram teneked, az tiedet agÿwk”: Quae ergo tua sunt, reddimus tibi, quum aliquid tibi offerimus; SzabV.: „zorgosth megÿen Nandorfeyer varra”; KeszthK. 19: „My kernwlenk kegyetlenek yarnak”.

A latin jövő idejű alak ellenére a magyar fordításban jelen idejű ige áll, még a párhuzamos szövegű kódexekben is: AporK. 121: „eneklek es eneklem en diczofegomben” ~ KulcsK. 271: „yneklek es dychereteth mondok en dychewfegembe”: cantabo et psallam in gloria mea.

b) Korszakunkban négyféle múlt idő használatos, ezek közül az elbeszélő múltban lévő mondatok a legnépesebbek. Az elbeszélő múlt és a -t/-tt jeles egyszerű múlt idő is a latin praesens perfectum fordítása. Használatukban némi különbség mutatkozik. Elbeszélő múltat általában személytelen leíráskor alkalmaztak a fordítók, míg -t/-tt jeles múltat pl. egyenes idézetekben: CornK. 53v: „lataak az angyalt ... ky monda nekyk. Ne akaryatok felny. mert tudom hog az iefuſt kerefytevk aky meg fezevlt. fel tamadot my keppen meg mondotta”. Ugyanazon szövegek fordításai, vagyis a párhuzamos helyek közül a JókK. és a VirgK. elbeszélő múltjai és a -t/-tt jeles múltjai megegyeznek, hasonlóképpen a BécsiK. és SzékK. esetében. A KulcsK.-ben azonban jóval több elbeszélő múlt idejű mondat van, mint az AporK. megfelelő helyein: AporK. 113: „Mondot es iqt ebleg es muzlika” ~ KulcsK. 257: „Mondaa es el ywe zwynyogh, es bydes fereg”: Dixit et venit coenomyia et cinifes; AporK. 116: „Es allot finees es meg kqngrgette: es meg zont a razas” ~ KulcsK. 262: „Ees elewe alla fynes, es meg engeztele, es meg alla az

vezedelm” : Et *stetit* Phinees et *placavit*, et *cessavit* quassatio. (L. még II/1: 123—33.)

Az összetett múlt idejű igealakok (állítmányok) használata a mondatfajták közül a kijelentő mondatokra a legjellemzőbb. E két csoport egyike a *vár vala* típusú igékkel kifejezett: JókK. 43: „Es az langbol zo *zozatlikuala*”; 1488: „Vronk *xpc* felden ha *yar vala*. Egy vton *el megyen vala*” (MNY. 16: 79); MargL. 6: „Ez zent zvz keues bezeddel *elegedig vala meg*”. A másik csoportban az igei állítmány *várt vala* típusú: 1488: „Vronk *xpc* famar hatan Ihrlmba ha menth ew famara *megh fantulth vala*” (MNY. 16: 79); ÉrdyK. 508: „De meegh az hatalmas pwztakat kew zyklaaf heegyeket kyetlen erdöket ees *megh veragofoytottaak vala*”; CornK. 54v: „de az ev hazvgfagok ellen. fok zentek *tamattak vala fel* chrištuffal”.

c) Jövő idejű mondat csupán kevés fordult elő szövegeinkben. Ez a kódexek ismeretében részben érthető, ugyanis a legendák és az evangéliumok a múltban lejátszódó vélt vagy valódi eseményeket beszélnek el. Ugyanakkor magyarázatra szorul még, hogy a latin eredeti szövegekben miért van mégis jóval több jövő idővel kifejezett kijelentő mondat. A magyarban a jövő idő kifejezésére korszakunkban a jelen idejű igealak is szolgál. Így tehát kevés főmondati helyzetű jövő idejű kijelentés mutatható be. Tartalmuk szerint ezek többnyire történetek, esetleg cselekvések: JókK. 38: „Mýkoron meg terendez te fewldedbe En *boczatok* te hozzad en tarfimbalo kettewt”; MünchK. 86va: „Fehêtec meg è tēplomot z hazmadnapocban *felkoltō aŷt*”; NádK. 317: „Azert mindōncoron *lezōnc* naŷ keferū kenban”. A levelekből is bemutatható néhány jövő idejű kijelentő mondat: 1526: „az mit akar az *lezen*” (MNY. 37: 204); 1532: „mergh [!] maŷdh wgha(n) *lefen* dolghwnk mýnth pýrýnŷ pethernek ... mýkor eft megh aghak akor aft ef *megh ýro(m)* keghelmednek” (LtK. I: 140).

B) A kijelentő mondatok egy kisebb hányada névszói, ill. névszói-igei állítmánnyal szerkesztett: JókK. 46: „De az lang *vala yften*”, 47: „mert menŷ es fewld es tewzes vŷz *týed*”; MünchK. 86ra: „Rabi te *vag* elo iŷtēnn^c *fia*”; AporK. 80: „moab en remenfegemnek *fazoka*” ~ KulcsK. 272: „moab en remenfegemnek *edene*” : Moab *lebes* spei meae; DöbrK. 375: „eŷ [a] hit”.

2. Túlnyomórészt kijelentő módú igék jellemzik a kijelentő mondatot. Bizonyos közléstípusokban azonban feltételes mód jelenik meg. Ezekben a mondatokban a feltételes mód a közleményhez fűződő különféle érzelmek kifejezésére szolgál. Tükrözhetnek a feltételes állítmányú kijelentő mondatok bizonytalanságot, kételkedést: NagyszK. 16: „čak aleeg *lehetne* hihetendō eg alat valakynec földnec elő embōrnec minemū keferūfegōk [!], es meŷ Hertelen valo retteneteffegōt ... az en ŷengefegōs természetōm zenvede”. Reményt, szándékot: 1520 k.: „*Zeretnem* azt ha engemeth Magyarok nem latnanak, bator ynka ez fogfagban yttē le wagnanak” (RMKT. I²: 486). Megjelenhet a feltételes mód szerény, félénk nyilatkozatban: JókK. 16: „En *tudnek* ý[o]ban ez kerdesre felelnem: hogýnem te”. Ehhez hasonló kifejezések is feltételes mondatból keletkeztek, a feltételes mellékmondat: „ha megengednéd”, „ha meghallgatnád” stb. elhallgatásával. Ilyen mondatokat, ahol a főmondatban foglalt cselekvés lehetősége valóban más valakinek az engedélyétől függött (*azt mondanám, megtenném* — *ha megengednéd*), alkalmaztak akkor is, amikor az engedélykérés pusztán udvariassági forma volt, és ezért a feltételes mellékmondat el is maradhatott. Feltételes mondat mellékmondatának elhagyásával keletkezett s többféleképpen kiegészíthető mondatok: NádK. 336: „Arra hoŷ megzabadulanac, nem *adna* a fene, es kegetlen ōrdōg eŷ

lelkőt ki az ő fogfagabol mind ez velagon egetőmben ő kençe erthes, sem kedeglen *had-na* hog valamicon ken nekil lenne [ha akarna, ha tudna]”; 1532: „e(n) maftha(n) *twd-nek* egh wrnak folghalnŷ [ha engedné kegyelmed, ha időm engedné stb.]” (LtK. 1: 140).

Az ítéletet kifejező mondatokban, ezek közül is elsősorban a kijelentő mondatokban sokszor módosítószók vagy módosító mondatrészletek befolyásolhatják az állítást. Ezek az elemek a mondat modális alapértékét nem változtatják meg. A kijelentő mondatokban szerepük leggyakrabban a figyelemfelkeltés vagy a közleményhez fűződő bizonyosságnak, ill. kétkedésnek kifejezése.

a) Figyelemfelkeltő módosítószó az *im*, *ime*: NagyszK. 16—7: „*Im* enec vtanna eliőuenec az fetetfegnec v fiay”; CornK. 55r: „Tahat *jme* iesus meg alla maria magdalenanak hata meget”; ÉrdyK. 509: „*yme* matwl foghwan harmad napra ennekőm ees tyztőffegem napya vagon”; 1527 k.: „*ym* wgh ŷrok k. myndh ŷghaz barathod” (MNY. 37: 206). Hasonlóképpen figyelemfelkeltő a *lám* és az ebből hasonulással keletkezett *nám*: MünchK. 51va: „*Lam* mendŷ nap tú nalatoc uoltam a: teplomban taneituan”; 1488: „*fiam* *ihc xpc* *Nam* megh fantholth louad” (MNY. 16: 79); SándK. 26: „*lam* bo-lond uaŷ hog mindonok tegod mŷwetnek”; VirgK. 44: „*Nam* mind meny, es fwld, twz, es viz, es mindenek kik wbenek vannak tied vram”.

b) A bizonyosságot kifejező módosítószók közül a leggyakoribb a *bizony* és módosulatai, ill. összetételei: *bizony-bizony*, *bizonyával*, *bizonnyal*, *valóbizony*: JókK. 122: „*byzon* ygen ŷep azont latek: bodog ky uele el”; SzabV.: „*Byzon* w keges wrfŷw vala”; 1532: „*kyt Bizonŷ* Igen ewrewlew” (LtK. 1: 138); NádK. 316: „*Bizonau*al meltan mondhatom lai ennekőm hog ŷülettem volt”; NagyszK. 13: „*Bizonŷ*al es mindőn ket-fegnekil igen vagon ez, mint im mondod”; AporK. 58: „*Valobizon* iften meg ŷegi o ellenfeginek feiket”. Mondat értékű módosítószóként: MünchK. 15va: „*Hizitec* e hog èŷt tēhētem tūnētec Mondanac nēki *Valobizō* vr”. Az állítást erősíti a *nyilván* is: ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh vagon ez emberben”.

c) A módosítószók egy csoportja, a *talán* és összetételei: *talántán*, *netalántán* a beszélőnek a közleményhez fűződő bizonytalanságát, kétkedését fejezik ki: CornK. 88r: „*talam* ŷegel . . . az vr iften”; FestK. 382: „leegŷen neekem ŷeegŷen en zemeŷm elewtt, ees pŷrolas een orcŷaŷmban Merth *talantal* ŷgy yrgalmazŷ megh”; PéldK. 66: „ha fokayg teged nezendlek es te hozzad kewzelgetnek *netalantan* az fewldre efneem”. A bizonytalanságot kifejező módosítószók jelentésük miatt sokszor a kérdő mondatnak is részei (l. 35).

d) A kijelentő mondatokba megszorítások is beépülhetnek. Ezt kifejező módosítószó a *csak*: NádK. 320: „Atte palaftod *čak* aleg erne ket garaft”. Óhajtó módosítószóval együtt a *csak* az óhajtó mondatot meghatározó modális alapérték kifejezője lehet: *avagy csak*, *akár csak*, *bárcsak* (valamennyi 'bárcsak' értelemben): SzékK. 147: „ha vŷmond, *awaŷ* *čak* kettő, megh èŷgefvlēndnek tv kőzŷvletek”; HorvK. 95: „erdemle-neem *akar* *chak* egyzer latnom az zvzet” stb.

A felkiáltó mondatok

A felkiáltó mondatokban — eltérően a kijelentő mondatoktól — a beszélő érzelmei hangsúlyosan nyilvánulnak meg, elsősorban intonációval, másodsorban grammatikai eszközökkel. Írott emlékek feldolgozásakor nincs lehetőség az intonációs különbségek megfigyelésére, így a felkiáltó mondatok bemutatásakor jóformán csak a grammatikai eszközökkel is nyomósított mondatokat elemezhetjük.

1. Tartalmilag is élesen elkülönülnek a tagolatlan felkiáltó mondatok. A kései ómagyar kori nyelvemlékekben az ilyen tagolatlan felkiáltó mondatok szófajukat tekintve indulatszók. Az indulatszóval formált felkiáltás jellemző vonása a beszélő valamely érzésének, hangulatának közvetlen kifejezése. Használatuk monológként is természetes, de párbeszédben is, amikor a beszélő másra akar hatni, akár úgy, hogy érzését a hallgatóval megossza, akár úgy, hogy valamilyen érzést keltsen a hallgatóban. Főleg imákban, fohásokban fordulnak elő, de másutt is feltűnnek. Általában fájdalommal fejez ki a *jaj* indulatszó, többféle érzelm (pl. fájdalom, sajnálat, csodálkozás) kifejezésére szolgál az *ó*. (L. II/1: 849—52.) Ugyancsak felkiáltók lehetnek a rámutatást kifejező módosítószók: *íme*, *ím*, *lám*, *nám*, különösen mondat eleji helyzetben. Ritkán mondat belseji helyzetben is található ilyen rámutatást kifejező módosítószót: CzechK. 57—8: „Oh mel zegenyŋon mely mezetelen *lam* kŋrŋztfan mewetteteel”, ez esetben valószínűleg ritmikai okokból.

A *jaj* indulatszó az előfordulások nagyobb százalékában dativusi vonzattal jár együtt. A vonzat lehet főnév, de adatainkban többnyire névmás: FestK. 365: „*Jay neekem [heu mihi]* merth haragoffaa een ellenem tewttem, een meg waaltoomath”; MünchK. 17va: „*Iay tenèked* Cozozaime *iaý tenèked* Betsaída” ~ JordK. 387: „*Yaý teneked* Korozaým *jaý teneked* Bethsaída” : *Vae tibi*, Corozaim, *vae tibi* Bethsaída; VirgK. 49: „*iaý nekwnk* igen bodogtalan bynwfwknek”; MünchK. 69vb: „*Jaý tünèctec* tŋzueŋ tudoc kic vŋttetèc tudomannac kulat”; BécsiK. 193: „Dè z: *iaý nèkic [vae eis]* mikor èlmenèdèc ŋtŋlŋc”.

Néhány esetben általános értelmű névszó is előfordult a *jaj* vonzataként: MünchK. 24ra: „*Iaý è vilagnac [Vae mundo]* gonožbolattol / mezt ug kèl hog gonožbolat iŋŋŋŋ / dè valobizoŋ *iaý az èmbezn* ki miat a: gonožbolat iŋ”, 30ra: „*Iay ke: tèzhèsecn z zúlcŋ* a: napocban” : *Vae autem praegnantibus et nutrientibus in illis diebus*.

Sokszor az *ó* mellett is jelentkezik a dativusi vonzat. Ez lehet elliptikus szerkesztés eredménye is, azaz az *ó jaj nekem* szerkezetből kimaradhatott a *jaj*, de lehet az analógia következménye is. Előfordulnak együtt is, ilyenkor a felkiáltó jelleg, ezen belül is a fájdalom kifejezése még nagyobb nyomatékot kap. Jól példázza ezt az Elek-legenda néhány párhuzamos kódexbeli változata: NádK. 593—4: „*O ennekòm* en zeretŋ fiam, Mire hoğ engòmèt ez zeret megzomorittottal” ~ ÉrdyK. 411: „*yay ennekem* en eedes ffyam myre hoztaal enghemet enny banattra keferwfeegre” ~ KazK. 79: „*O yay ennekòm* en zeretŋ fiam: mi oka'ert haborital el iğŋn megh engòmèt” ~ TihK. 26: „*O Iay ennekòm* en zeretŋ fiam: miért kefferŋtel engòm el iğŋn megh” : *Heu me*, fili mi, quare me sic contristasti; NádK. 597—8: „*Iay ennekòm* Mert ez may napon nağ ġazba, es ōzveğfegben marattam” ~ ÉrdyK. 412: „*Oh yay ennekem* mert ez may [!] marattam ōzweggyee” ~ KazK. 80—1: „*Oh yay en nekòm*: en zeretŋ iegŋffŋm: mert ez may nap ōzuege marattam” ~ TihK. 27: „*O Iay en nekòm*: mert ma aruaia hagattam. es ōzuege

marattam” : *Heu me, quare hodie desolata sum et apparui vidua*. Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy a *jaj* és az *ó* indulatszó változtatása ebben az időben inkább csak stilisztikai különbséget jelent, s ilyen helyzetben, dativusi vonzattal szinonima értékűek.

Valószínű, hogy a *-nak/-nek* ragos vonzat nem latinizmus, hiszen nemcsak a latin *vae mihi* és *heu mihi* szerkezet magyar megfelelőjében fordul elő, hanem a *heu me* megfelelőjében is (l. az Elek-legendából idézett adatokat).

Az indulatszók többnyire nem önálló mondategésként fordulnak elő nyelvmlékeinkben. Jellemző azonban, hogy az így kezdődő mondatok legtöbbször felkiáltó, sok esetben éppen a felkiáltó indulatszó kisugárzásának köszönhetően: NádK. 261—2: „*O enneköm zerető fiam meghaloc*”; CornK. 55v: „*O chodalatos ez azzonyallatnak ev zerelme*”. Hasonlóképpen a rámutatást kifejező módosítószó beépülésével is felkiáltóvá válhat a mondategész: JordK. 388: „*ýme az te tanoýthwanýd mýt mýwelnek*”; SándK. 25: „*Imee ez bolondnak el vezoth ezee*”.

Minthogy a figyelemfelkeltés mind a felkiáltó, mind a megszólító mondatok sajátja, a felkiáltó mondatok, különösen az indulatszóból állók, könnyen kapcsolódhatnak megszólító mondatához, így alkotva egy mondategészt: NádK. 501—2: „*O en ziuemneceggetlen eg vígafaga*”; TihK. 375: „*O lay enneköm en iftenöm*”; KazK. 80: „*Iay azert enneköm en edős fyam el'ek*”.

2. A tagolt mondatok között igen expresszívek a fokozott állítást megformáló felkiáltó mondatok. A fokozás legszélesebb körben használt eszköze a kódexekben a *mely* névmási határozószó, *mely igen* szerkezet ’mennyre’, ’milyen nagyon’ jelentésben, tiszteletet, csodálkozást kifejezve: SzabV.: „*Mel nagy mondhatatlan vezedelmbe lwnek az vtan es keges kegelmbe*”; CornK. 55r: „*mely jgeen chodalatos iefus cristufnak ev kegyeffege*” : *O quam admirabilis pietas Jesu Christi*; SándK. 24: „*mel zeepoqk mel noqmos leanyok ezok*” : *quam pulchrae, quam venustae, quam egregiae puellulae*! Az *ó* indulatszó megjelenése a fokozó értelmű mondatban a sajnálkozás érzését is keltheti: GuaryK. 100: „*Oh mel' igon naqon qzölne amaz cazhozot cazdag ... ha v maftan vzonctul ezzent igeket hallanaia*”; 1508: „*Oh mely ighen hamys hythnek Az kyal hyth wolth*” (RMKT. 1²: 478); CzechK. 64: „*O meýl nagy wolth te zerelmed. hol magadat ýgý qlessed*”.

Olykor előfordul a *ki* névmás is fokozó ’mennyre’ értelemben: MargL. 2: „*O ky nag cuda ez*”; ÉrdyK. 80: „*O ky bolondok azert embereknek ffay*”.

Más — hiperbolikus értelemben használt — kérdő névmásokkal, illetőleg kérdő határozószókkal szerkesztett mondatok is kifejezhetnek az előbbiekhöz hasonló, fokozott érzelmeket, felkiáltást: FestK. 375—6: „*te yrgalmaffaagydroly soha el ne feletkezyem: Meny gonozokbol engemet megh mentetteel, ees mykeppen tuarum nunquam obliviscar. Ex quantis hattad fok wezedelmekben*” : *miserationum tuarum nunquam obliviscar. Ex quantis me malis eruieris, et ut animam meam non deserueris in periculis multis*; SándK. 31: „*Mi<oda bolondsag ez te nekod hog zýz wag. es az hazaassaagot el. tauoztassaad te ýfýwsaagodnak ýdeýen. es apacza leeg*”; ÉrdyK. 340: „*Es mynemew nagy bozzwfagokat zenwedot naponkeed*”. A FestK.-beli mondatokban a szórend is eltér a kérdő mondatoknál megszokottól: az igekötő ige egyenes szórendű, szemben a kérdő, fordított szórenddel.

3. Bizonyos esetekben — a kijelentő és a felkiáltó mondat határán — a szövegkörnyezetből, ill. a mondat tartalmából következtethetünk arra, hogy a mondat érzelmileg telített, tehát felkiáltó is lehet: ApokK. 117—8: „Aldot vr ifraelnek iftene oroktol foguan es orokiglen”; ilyenféle még: GuaryK. 28: „Ez el’eten atkozot gono3 nemzet, kepmutaloknac dge lidoknac marafa pharifeofoknac kegotlenfege binnece oregejtoce dilofegnece kiffebejtoce”.

4. Egyes mondatok modalitása nem határozható meg egyértelműen. Intonációtól függően kérdők vagy esetleg felkiáltók lehetnek. Grammatikai eszközeik (kérdő névmás, kérdő határozószó) alapján elsősorban kérdő mondatoknak tekinthetők (részletes elemzésüket l. ott), de elképzelhető felkiáltó értelmezésük is. Elsősorban a retorikai kérdések értelmezhetők felkiáltóként. Ha a mondatban rejtett tagadás van, amit a szövegkörnyezet kifejez, lehetséges a felkiáltó intonáció: NádK. 315: „[ugyan] Mith haznalc a na3 palotac, mit a na3 hazac, micoron atte ferod cak aleg foglal heth lab nomdekot”; LobkK. 39: „[ugyan] Mit haznal fokaig elnvcz. hogha el keueffe iobi’ltioch meg ammy eletuncket”. Mindkét mondat így érthető: ‘Semmit nem használ ...’. Használóképpen rejtett tagadásként értelmezhető: SándK. 23: „es my leheth nagyob egte-lenfeeg [‘nincs nagyobb éktelenség’] mynth zolgaakath vgyan tiztolny mynt vrakath”.

Retorikai kérdések még az *-e* partikula nélküli eldöntendő kérdések között is előfordulnak. Ezek egy része elképzelhető felkiáltó intonációval is: JókK. 45: „nemde gyakarta mondam te neked”; KeszthK. 17: „Merth kyth meg wegeztel wala meg terek *ygaz kedyk myth teth*”: *Quoniam quae perfecisti destruxerunt; iustus autem quid fecit?* A CornK. egyik mondata szintén kérdő formájú, bár felkiáltó funkciójú: CornK. 55r: „*Myre ne fyryak*. ha en az mendeneknek felette zerelmes vramat kerefem. es megnem lelem”: *Cur non plorem, cum quaero Dominum super omnia dilectum et non invenio.*

A kívánó mondatok

Valamennyi kívánó mondat közös jegye, hogy bennük a beszélő akarata, kívánsága fejeződik ki parancs, felszólítás, kérés vagy akár óhaj formájában. A hallgatóra tett hatásuk, ill. a kívánság címzettjéhez való viszonyuk alapján három nagyobb csoport különíthető el: az óhajtó, a felszólító és az egyéb kívánó mondatoké.

Óhajtó mondatok

Az óhajtó mondatok a beszélő megvalósulható vagy megvalósulhatatlan vágyát fejezik ki. A kívánság címzettje nem ismert, és a mondat szerkezetében sem adott. A beszélő a hallgatótól csupán együttérzést vagy tudomásulvételt vár el. A rituális fohászokra és az átkozódásokra a legjellemzőbb ez a mondatfajta.

Kifejezőeszközeit tekintve két típusra oszthatók. Egyik részükben az állítmány igei része felszólító alakú, másik részükben feltételes.

Óhajtó-feltételes mondatok

A kései ómagyar kor óhajtó-feltételes mondataira minden esetben óhajtó módosítószó használata is jellemző, csak ezekkel együtt fejeznek ki feltételes óhajt. Leggyakrabban óhajtó módosítószók: *vaj* (*vajha*, *avajha*), *csak* (*akárcsak*). (Ezek részletes ismertetését l. II/1: 815–38.) A feltételes óhajtó mondatoknak van idővonatkozásuk, és gyakran arról is informálnak, hogy a beszélő megvalósulhatónak vagy megvalósulhatatlannak véli-e vágyát.

1. A jelenre vonatkozó mondatokban a létige *volna* alakját is megtaláljuk: BécsiK. 249: „*Auayha nem volnec ferfiu zèllètet vallo*”; NádK. 334: „*O octalan allatoknac, es barmoknac bodog természetü, mert azon ó teftőkvel el veez az ó lelkóc. Akar čak ilyen volna a gonozoknak vegezeti, es ekeppen megmenekődnenec a nag góttremtől*”; LobkK. 39: „*Vay ha io Confienciad [!] vona. az. az. lelky esmeretőd nem igen felned az halalt*”; TihK. 372: „*vay uona Ielón az ora*”, 375: „*O vaiha eth uonanak mind az apaftalok*”.

2. Jövőre vonatkozó kívánságok: BécsiK. 63: „*avayha zolgacba z zolgolo lanocba eladattatnāc*”; WeszprK. 97: „*a vagi csak egizer lathatnalak*”; KeszthK. 326: „*Vayha zerezetethnenek een wtaym the ygazwlaftydnak eryztetyre*”; TihK. 232: „*Vram uay zezegatnadmegh az egeket*”. (Megjegyezzük, hogy feltételes módú ige a kijelentő mondatokban is előfordul, azok nagyobbik részébe azonban óhajtó módosítószó nem illeszthető be: JókK. 38: „*En akernece [!] valamit te veled zerzenem en lelkemnek yduessfegetrewl*”; PéldK. 69: „*akarnam meg tudnom my hazna vagy on ennek*”).

3. A múlttra vonatkozó óhajtó mondatokban sajnálkozás is érződik azon, hogy valamely esemény nem következett be: NádK. 84–5: „*Vayha ti lattatoc volna, es hallotatoc volna azt ammit en lattam, es hallottam*”; LobkK. 93: „*vayha vgmond čak egfőrt az aldot iefuf cristufnac belfőiben be mentel volna*”. Múlttra vonatkozó óhajtó fejez ki a következő ható igés mondat is: JókK. 74: „*vayha velewnk yenheczuala*”. Az óhajtás ilyen típusú kifejezése a vizsgált korszakban nem volt szokásos.

Alakilag felszólító, funkciójukban óhajtó mondatok

A kései ómagyar korban az óhajtó mondatok nagyobb része alakilag felszólító. A felszólító módú igealak az igenemek szempontjából elsősorban mediális (esetleg ható) lehet, ill. ilyen jelentésű igéből képzett szenvedő ige vagy határozói igenév lehet az állítmánya részben.

A felszólító mondatok nem fejezik ki a beszélő véleményét arról, hogy megvalósulhat-e a kívánság. A felszólító módot használó óhajtó mondatokhoz az az előfeltevés tapad, hogy azok megvalósíthatók.

Ugyancsak itt kell megemlítenünk a *hadd* módosítószóval és felszólító módú igével kifejezett kéréseket, ráhagyásokat, minthogy ezekben a mondatokban sem határozható meg a kívánság címzettje.

1. Az állapotot kifejező névszói állítmány felszólító alakjával legtöbbször átkozódásokat fejeztek ki: MünchK. 26ra: „*valamél tú kőzöttetec akazand qezgb lenni / a legén*

tü žolgotoc"; AporK. 123: „*Legenek o napi keuefek*"; BirkK. 3b: „ha vala mel foror zerzetet el hağanga azonnal *atkozott legen*". A köszönések, jókívánságok egy típusa is ide vonható: CzechK. 43: *IDwqzlegy : Salve*. Ugyanez a jókívánság, köszöntés egy esetben többes számú alakban is előfordult: CzechK. 47: „Thw zent kezek *ydwqzlegyetok*".

2. A történést kifejező ige felszólító alakjával cselekvéstől független, elvont vágyat fogalmaztak meg. E/1. igével: FestK. 375: „de te yrgalmassaagydrolo soha *el ne feletkez-yem*", 376: „Ees een testemben *bankodyam*, mynek elette, hanyat, *efyem* poklokba", 381: *chak ne wezyek el*; — E/2. igével nagyon kevés példa idézhető: PeerK. 334: „*nyer* [nyerj] yrgalmath kegelmeth az nagh vr yftentol"; — E/3. igével: BécsiK. 14: „*Zq-nékmg* te meltatlakodatod mŋv ellénöc"; DöbrK. 378: „Nap *el ne nvgogek* ti haragto-kon"; CzechK. 63: „Te zent weerod en ream *hwylon*"; — T/3. igével: FestK. 374: „Tyğtha wyzek *bwzogyanak*"; KeszthK. 14: „*fordwlyanak* bynefek pokolba ees mynden nemzetek, kyk el feledyk yftenth"; KulcsK. 277: „*Zegyenwlyenek* zegyenfelgel kyk ragalmaznak engemeth".

3. Létezést kifejező ige felszólító alakja nagyon gyakran a rossz kívánságokban fordul elő: AporK. 123: „es *ne legen ki konqorollon o* aruain" ~ KulcsK. 274: „*fem ne leg-yen ky* kenyerwlyen w arwayn"; 1533: „ittes *hazok ne legen*" (LtK. 1: 142); ritkábban jó kívánságokban: KazK. 71: „es *legon iften* teueled es enuelem"; VirgK. 38: „*Legien* iftennek zent *akaratyia*". 2. személyre vonatkoztatva bátorítást, kérést is kifejezhet: SándK. 21: „*leeg* bator dolgodban": *Esto securus curarum*; VirgK. 40—1: „*Iften legi* irgalmas ennekem bynefnek"; CzechK. 43: „*te legy* nekqm *segqdelmem*".

Ugyancsak óhajtóknak tekinthetők a helybenhagyó, megengedő értelmű mondatok: AporK. 118 ~ KulcsK. 265: *legen, legen*; SándK. 29: „Monda varius. nem ked-wezok tobbet nekŋ. *vŋgetokeel* ötet az bordelban. Monda hŋrena. nem *vŋznek*: felele varius. *kŋ* tylt meg. monda hŋrena az a *kŋ* ez vilaagot ból <essegewel *bŋrya*, monda varius no maŋd meg laatom ha segel Monda hŋrena. *baator* [‘űgy legyen']". Az imádságok végén álló mondatzó is ilyen óhaj: FestK. 377, DöbrK. 375, NádK. 342, CzechK. 74, SándK. 25, KulcsK. 265 stb.: *Amen* [‘űgy legyen'].

Ide sorolhatók bizonyos kívánságok, melyek kedvelt fordulatai egyházi szövegeknek, prédikációknak, bibliafordításoknak. E mondatokból gyakran hiányzik a létigei állítmány (*legyen*): FestK. 381: „Dycheseegh athyanak, ees fynak ees zent leeleknak"; KeszthK. 26: „Dychefeg atyanak ees fynak ees"; KulcsK. 277: „Dychewfeg attyanak es fynak es zent leeleknak"; JordK. 382: „Bekefeeg eŋ haznak".

Felszólító módú igei állítmány és a *hadd* módosítószó jellemzi az óhajtó mondatok következő csoportját: JókK. 90: *had zolyonak : Dimitte illos dicere*; SándK. 5: „*haad fussonk* az te illatodban", 24: „*haad lassaam* zomeŋmmel", „*haad* nezhessem őket gŋak-ran"; 1532: „Immar *had zolyak*" (LtK. 1: 138). A *hadd* módosítószó a *hagy* ige felszólító módú E/2. *hagyd* alakjából keletkezett *gyd* > *dd* hasonulással korszakunk elején vagy a korai ómagyar kor végén. Eredetileg óhajtaást kifejező összetett mondat főmondata volt; önállóságát veszítve, a két mondat összeolvadásával vált módosítószóvá.

Felszólító mondatok

A felszólító mondatok akaratot fejeznek ki, cselekvésre szólítanak fel. Igei állítmányuk cselekvést kifejező cselekvő, műveltető vagy visszaható lehet, minden esetben felszólító módban áll. A felszólító mondatok a hallgatóhoz közvetlenül szólnak, így alanyuk első vagy második, magázás esetén harmadik személyű lehet.

I. Az 1. személyre vonatkozó felszólító mondatok a vizsgált szövegekben csak többes számúak. Előfordulnak ugyan E/1. felszólító módú igével szerkesztett mondatok, de azokban egyrészt nem cselekvő ige áll, ezért óhajtók, másrészt alárendelt mellékmondatokban fordulnak elő függő felszólító mondatként, s a főmondat modalitását nem befolyásolják: BécsiK. 30: „Ag ènnèkem alhatatoffagot èn lèlkèmbèn hog *mègutallà* azt z o tètèhètègèt hog *èlfòrdeham* azt” ~ SzékK. 60: „*agg* ennekem az een lelkemben [!] alhatatoffagoth, ho^g *wtalhafsam* megh ötet. es *agg* erdöt, ho^g *el fordythafsam* illum; BécsiK. 296: „Es monda ènnèkem hog *mègmerièm* Ihrlmet z *mèglaffam* mene legen o zelleffege z mene *legen* o hoziufaga”: Et dixit ad me: Ut *metiar* Ierusalem, et *videam*, quanta sit latitudo eius, et quanta longitudo eius.

A többes számú felszólítás első személyben is gyakran használatos volt: SzabV.: „Ezt mi *hagywk* mynd vgán azonba”; CornK. 2r: „Azert ... *kevueffek* az aldot vzv marianak tyztafagat. alazatoffagat”; 1520 k.: „*Kenyeregyewnk* az Vr Istennek my mynd fevenkynt” (RMKT. 1²: 487).

Igeköötös igével kifejezett felszólításban az igekötő legtöbbször az ige után áll: BécsiK. 20: „*Mēnqnc fel* ahégécbe”; SándK. 25: *fwssonk el*; VirgK. 40: „es egyembe *mongiok megh* az veterniét”.

II. A felszólító mondatok közül a 2. személyre vonatkozó mondatok a legáltalánosabbak, legnépesebbek minden nyelvben, a magyarban is. A kései ómagyar korban is ezeknek volt a legnagyobb a számuk, s a stílusbeli változatosságuk is.

1. Legtöbbször az egyes számú alakok fordulnak elő.

1. Legtöbbször az egyes számú alakok fordulnak elő.
A) A mondat modalitását a cselekvő ige felszólító módú alakja határozza meg:
KeszthK. 19: „tekenh een reyam”; HorvK. 227: „karban tetoua ne futos”; ÉrdyK.
510: „Semyt ne feel”: Noli timere.

310: „Semyt ne *feel*” : Noli timere.
Cselekvő ige felszólító módú alakja, valamint főnévi igenév és a szükségességet kifejező *kell* ige kontaminációjával jöhetett létre az az E/2.-re vonatkozó példa, amelyben az ige felszólító alakja szerepel: FestK. 381: „*Emlekezyeel kelyen aayandeekydrol*” : *Recordari libet munerum tuorum*. A latin változat a főnévi igenév + *kell* elsődlegességre utal. Egyelőre a példa hapax.
A példában szereplő többnyire fordított: PeerK. 340:

Igeközös igék felszólító módja esetén a szórend többnyire fordított: PeerK. 340: „*fogyad megh zakalath*”; KeszthK. 24: „*Halgaffad meg ... een ygaffagomath*”. KulcsK. 264: „*zabadoh meg mynketh*”. Néhány esetben előfordul, hogy a felszólító módú, igekötős ige szórendje egyenes, ezt a legtöbb esetben az igekötő hangsúlyozása kivánja meg: JókK. 38: „Es te meg mutaffad az hegyet ewnekŷk”; Apork. 121: „es meg halgas [*exaudi*] engemet”. Hasonlóan egyenes a szórend tiltáskor: FestK. 376—7: „ees te mywedet megh ne had”: et opus tuum ne destituas; CzechK. 76: „Te zent žomejdněk be kōteseert. meg ne wakoh en bñnomben”; HorvK. 225: „Az ev zerzeŷeget es teteke-

megne vnyad vagy *megne vtalyad*”. Található fordított szórendű példa is, ahol a *ne* tiltószó a hangsúlyos, és ezért az ige és igekötő előtt áll: HorvK. 232: „*ne haragogyal meg*. ha valamý fogyatkozás lezen az etekbe. vagy foba vagy az fevzelben”. Ez azonban ritkán használatos a kései ómagyar korban.

Előfordul ugyanannak az igének igekötő nélküli változata is hasonló jelentésben: FestK. 393: „*ees yrgalmazý megh en neekem*” : *miserere mei*, de: 377: „*IRgalmazý een banatymrol wram*” : *Miserere domine dolorum meorum* és KeszthK. 14: „*IRgalmazý ennekem wram*” : *Miserere mei*, Domine; CzechK. 75: „*oltalmaz megh engomet hamos ýtelettwl*”, de uo.: „*oltalmaz engometh en ellensegomnek býrodalmatwl*”.

Az igekötő és az ige egybe-, ill. különírásának ingadozása miatt nem dönthető el mindig egyértelműen, hogy a *menyel* alakokban a szóvégi *el* igekötő-e vagy személyrag. Az esetek többségében igekötő. Ezt igazolja az igeragozás rendszere is, amely szerint a kései ómagyar korban még általában csak az ikes igékben van *-l* személyrag. A mondatkörnyezet is az igekötős változatot igazolja a következő példákban: DöbrK. 376: „de mikoron hivatalos lezs: [ti. a menyegzőbe] *menñel*”; NádK. 325: „Immar nem zoloc touabba lelők *menñel innen*”; CornK. 55v: „*Menyel* es mongyad az en atyamfyaynak. fel megyek az en atyamhoz es a ty atyatokhoz. en iftenemhez es ty iftentekhez. es el enezeek. Azert maria magdalena *el mene* nagy vigassaggal az zent azzonyokhoz”. Előfordul azonban olyan eset is, amikor a *menyel* igekötő nélküli, ragos alak. Ezt a kontextus teszi egyértelművé: SándK. 25: „monda fabius: Ime en bee megýok hozzaaiok. vaariatok meg ith tý engomet az aýto eloóth mert en ma velők akarok lennóm. es en kewansaagomnak elegeeth akarok tennóm, mondanak amazok. *menýel* [‘menýel be : intra’] meg uaaronk”. Feltehető, hogy ez a korai példa az ikes ragozás hatását mutatja a változásokra igen alkalmas, rendhagyó ragozású *megy* ige esetében. Ennek alapján a *megy* ige felszólító módjában némely esetben akár az igekötős, akár a személyragos variáns is feltehető: VirgK. 21: „*Meniel* atyamfia gyonyal meg”, 45: „es *menyel* atte cel-ladba iftenek aldomasafual”. Mivel az ikes ragozás behatolása a nem ikes igék ragozásába a tárgyalt korban legkorábban csak a fenti, SándK.-beli példával adathozható, a korábbi, JókK.-beli *menye*, *menie* igék semmiképpen sem magyarázhatók *-l*-jüket vesztett, személyragos alakokként. Igekötő vagy annak maradványa sem lehet a szóvégi *e*, ezt bizonyítják a következő adatok: JókK. 137: „tudnimelt hogý akarýa hogý *el menýe* predicalnod” : Scilicet quod vult, ut *vadas* ad praedicandum, 147: „Attyamfya ferencz az *kapukewl ne menýe*” : Cave, frater Francisce, ne *portam exeas*. Az idézett első példában a kitett *el* igekötő, a második példában a névutós névszó valószínűtleníti azt, hogy a szóvégi *-e* igekötő legyen. Íráshibáknak sem tekinthetjük őket előfordulásuk viszonylag nagy száma miatt: JókK. 56, 137, 147: *menýe*; 1488: *Menie* (MNy. 16: 79). A legvalószínűbb, hogy a szóvégi *-e* nyomósító elem, amely más igék felszólító módja esetében is kimutatható: NagyszK. 14: „Azert mindencoron atte elmednec meg gógvlafanac emlekózetire *terye*”; KeszthK. 15: „*Zerezye* . . . terwen twdoth w raytok”. (A kérdésről bővebben I. II/1: 221–2.)

B) A felszólító mondatok között külön stilisztikai csoportot képviselnek a szándékra vonatkozók. A cselekvő ige felszólító alakjánál enyhébben, sokszor udvariasabban szólnak a hallgatóhoz. A tagadó latinizmusokat így olvasztották be a felszólító mondatokba: CzechK. 54: „*ne akarýad* magad thwle *el vonný*”; CornK. 55v: „*ne akary* engem *illetned*” : *Noli me tangere*; SándK. 28: „es *ne akař* vgýan *el vezný mýnth* ók” : et *cave perire exemplo illarum*; HorvK. 229: „*fe ne akaryad* te mondafodat vakmerevevl *meg*

oltalmaznod”.

Ilyen körülírással kifejezett felszólítások javarészt a tiltó értelmű *noli/nolite* [‘ne akarj/ne akarjatok’] + infinitivusos latin szerkezet hatására jöttek létre a magyarban, elsősorban a bibliafordításokban: MünchK. 8va: „*ne akāih felned mariat te fēlefededēt hoziad vēnnēd*” : *noli timere accipere Mariam coniugem tuam*, 107va: „*z ne akazih hū-tōtlēn lenned dē hū*” ~ JordK. 699: „*es ne akar lenny hytetlen de hýw*” : *noli esse incredulus*, sed fidelis; SzékK. 43: „*es ne akaryad adnod az tégedwallokat az néépnek, ky nem twd téégedet*” : et *noli tradere* confitentes te populo qui ignorat te. Ugyanakkor néhány esetben előfordul a *noli* + igeneves szerkezet egyszerű felszólító módú igével történő fordítása is: JókK. 157: *ne fyrrý* : *Noli flere*; DöbrK. 375: *ne fyri* : *Noli flere*; ÉrdyK. 510: „*Semyt ne feel*” : *Noli timere*. Mindezek ellenére a kései ómagyar korban az összetett felszólító szerkezetekkel való fordítást, ezek használatát kell általánosnak tekintenünk a *noli* + igeneves szerkezetek magyarra fordításakor.

Más, szándékot, akarást jelentő igékkel is fejeztek ki felszólítást a magyarban, szintén latin szerkezetek mintájára. Pozitív értelmű állító mondatban a *méltol* ige fordul elő: FestK. 24: „*Meltholyal wram e3 napon byn nekyl mynketh eryzned*” : *Dignare Domine die isto sine peccato nos custodire*; NagyszK. 4: „*meltoltassad tenmagadat ennekōm meg mutatnod azon zerelben*” : te mihi *ostendere digneris* in forma et dispositione amantissima; CzechK. 53: „*Meeltoltassaal nekōm nýlnod*” : Te *dignare dilatare*.

A *méltol* ige tiltó mondatban szemantikai okokból nem fordul elő, és más személyekre vonatkozó felszólító mondatokban sem használtak összetett felszólító szerkezetet *méltol* igével.

Egyéb igékkel alkotott összetett felszólító szerkezetek: JókK. 103: „*es ennekem fem egykeppen ellenem ne merý mondanod*” : et mihi nullatenus *contradicás*; HorvK. 222: „*Es ne byzyal te magadba fe mereezkevgyel tudnya myt az vr akar*”.

C) Elsősorban 2. személyű felszólító mondatokban fordul elő a *-sza/-sze* partikula. Szerepe a felszólítás nyomatékosítása: NádK. 323: *Halgafza* : *audi*; PéldK. 75: *Laffadza*; ApMélt. 15: *Halgassatcha*.

D) Módosító mondatrészletet tartalmazó E/2.-re vonatkozó felszólító mondat korszakunkban igen kevés adatolható: SándK. 22: „*Mutasd meg kerlek. mý modon lennek*” : *Ostende, quaeso, quo pacto!* Példánkban a *kérlek* hangsúlyát veszített főmondat, még nem teljesen megmerevedett mondatrészlet. Korszakunkban még sokszor előfordul hangsúlyos főmondatként: JókK. 141: „*kerlek hogý hoz az elesegekben kyket nedem zoktaluala adnod mykoron beteglekuala romaban*”; NagyszK. 4: „*kerlec hogý meltoltassad tenmagadat ennekōm meg mutatnod*”; TelK. 25: „*kerlec keges iften: atte fcent felfegōdnec zekiból tekenč enream*”. Mindez azt bizonyítja, hogy a *hogy* kötőszós mondatok főmondatának, különösen a *kérlek*-nek módosító mondatrészletté válása a kései ómagyar korban kezdődhetett el.

2. T/2.-re vonatkozó felszólító mondat az E/2.-re vonatkozókhöz képest kevesebb (mintegy feleannyi) adatolható: MünchK. 85vb: *laffatoc*; AporK. 114: „*Vall'atok vr-nak*”; PeerK. 338: „*es thw ne banchatokh*”. Igeközös igék felszólító módja esetén a szónak”; NagyszK. 86va: „*Fehētec meg [solvite] è tēplomot*” rend a legtöbb esetben fordított: DöbrK. 381: „*Mēnnetek el [ite] azért az vt*” ~ JordK. 629: „*teryetek el e3 tēplomot*”;

felekre”; SándK. 28: „*hoozaton ky [proferte] hyrenath is*”. Egyenes szórend ritkán fordul elő. Tiltó mondatban a *ne* tiltószó az ige és az igekötő közé is ékelődhet, ilyenkor egyenes a szórend: DöbrK. 379—80: „*es borral meg ne: rezegöll'etek*” : Et *nolite inebriari vino*; JordK. 382: „*es az ffelel hythw famaritanofoknak varofokban be ne meenyetnek*” : et in civitates Samaritanorum *ne intraveritis*.

A) Körülírással kifejezett felszólítások a T/2.-re vonatkozó mondatok között is előfordulnak, de itt csupán a (*ne*) *akarj* igével, tagadó mondatokban.

a) A főnévi igenév személyragos: MünchK. 9va: „*z ne akaziatoc mondanotoc tünō bennētec*”; de: JordK. 361: „*es ne akaryatok mondany thymagatokban*” : et *ne velitis dicere* intra vos; MünchK. 35va: „*Tū nē akaziatoc felnetec*”; de: JordK. 450: „*Ne akarjatok ty ffeľny*”: *Nolite timere*; MünchK. 86va: „*z nē akaziatoc tēnnētec en a'amnac hazat komplarfağnac hazaia*” : et *nolite facere* domum Patris mei domum negotiationis; de: JordK. 628: „*es ne tegyetek ez en atyamnak hazaath, kereskődőknek hazaia*”; DöbrK. 378: *ne akariatok binōznōtdk : nolite peccare*; CornK. 53v: *Ne akaryatok megjyednetek : Nolite expavescere*.

b) A főnévi igenév személyragtalan: CornK. 53v: *Ne akaryatok felny : Nolite timere*; JordK. 383: „*ne akarjatok azon gondolkodny mykeppen awag myt ot zolljaton*”; de: MünchK. 16rb: „*ne akaziatoc gondolnotoc mikent auag mit bēzēl'etec*” : *nolite cogitare* quomodo aut quid loquamini; JordK. 384: „*Ne akarjaton azért felny*”.

c) Néhány esetben előfordul a latin *noli* + igeeneves szerkesztés ellenére a magyar fordításban a cselekvő ige felszólító módú alakja: JókK. 99: „*Azert ne bankogyatok*” : et *nolite plangere*; MünchK. 16vb: „*azert ne fel'l'etec azocto*l” : *Nolite ergo timere* (az elenpéldát a MünchK.-ből l. fent); DöbrK. 378: „*Ne ağgaton hel't őrdōgne*k” : *Nolite locum dare* diabolo, 379—80: „*es borral meg ne rezegöll'etek*” : Et *nolite inebriari vino*.

B) Kiegészítő modális értékű a *kérlek* hangsúlyát vesztett főmondat T/2.-re vonatkozó mondatba ékelődve: PeerK. 338: „*vele pogan nepeth kerlek ne vagyatok*”.

C) Többes számú mondatok között is van *-sza/-sze* partikulával nyomósított felszólítás: MünchK. 28ra: „*mutaffatocžē [ostendite] ennēkē az adopēnžt*”; ÉrdyK. 10: „*O zerelmes atyamffay gondollyatonke meg mynemew nagy feelelemmel es zorgalmatofaggal keezwl az ydōben yewny az hatalmas byronak eleyben*”.

III. Magázó formájú felszólító mondat a törzsanyagban 11 volt. Idetartoznak azok a mondatok, amelyekben magázó formula van. Magázó formulák a kései ómagyar korban kezdenek kialakulni, elsősorban a levelezésekben. A kezdeti állapotot mutatja, hogy még csak egyes számban fordul elő magázó alak, többes számban nem, s hogy a magázó, vagyis formailag E/3. mondatokba ékelődő megszólításból kialakult alany korszakunkban minden esetben E/2.-re vonatkozik: DebrK. 7: *bočattaffa beh kegiel-med*; 1529: „*de the kegyelmed bynth ream ne wessen*” (MNY. 37: 276); 15(2)9: „*az gabana es zab ffelel jryon kygelmed myth myelyenk*” (MNY. 37: 277). Később a *kegyel-med* alak elveszíti 2. személyre való vonatkozását, bár E/2. alakját megőrzi. Korszakunkban azonban a *kegyelmed* alak tegező jelentése még annyira erős, hogy esetleg egyeztetésben is megmutatkozhat. A következő mondatban a *kegyelmed* 3. személyű *tegyen*-t vonz, de értelmi, 2. személyű az egyeztetés a szerkezet lazább elemein (*kérlek, fogadásodnak*): 1531: „*kerlek az iften erth hogh kegyelmed tegyen elegheth fogadaffodnak*” (LtK. 1: 136).

IV. A felszólító mondatokon kívül más modalitású mondatok is kifejezhettek alkal-
milag felszólítást, ill. tiltást. Kijelentő mondat *-hat/-het* képzős igéjével kifejezett tiltás:
ÉrdyK. 509: „*Nem kôwethetz maſtan enghômet*”. Kérdéssel kifejezett erőteljes tiltás:
CornK. 55r: *myt fyrz : quid ploras?*

Határozott kívánságot, parancsot fejezhet ki a főnévi igenév személyragos alakjával
és a szükségességet jelentő *kell* igével szerkesztett kijelentő mondatok egy része. Első
személyű igenévvel: SándK. 23: „*eefeele vakmerőseeggel valo zokat kenokkal keel el
tauoztatnonk*”; ÉrdyK. 509: „*kyn nem keel fokat chodalnwnk*”. E/2. igenévvel:
HorvK. 221: „*Atyamfya ha akarod zeretned iftent: Elevzer megkel gondolnod amyre
jevtteel: es myert jevtteel*”, 227: „*Mert az ifteny felleznek zemey elevt felelmel es tyztef-
leggel keel allanod*”. T/2. igenévvel: JókK. 82: „*Es ynkaſb erewmeſben es vȳgaban kel
mennetek alamȳzna ert*” : et gaudenter ire pro eleemosyna debetis, 99: „*Ez tȳ fyatok
akar zolgálnȳ yftennek Es ezen. nemkel bankodnotok de ynkaſb kel vȳgadnotok*” : Iste fi-
lius vester vult servire Deo et de hoc non debetis contristari, sed plurimum gaudere.

Egyéb kívánó mondatok

A kívánó mondatok egy részében a kívánság címzettje ismert, de az nem azonos a
hallgatóval. Az alany e mondatokban 3. személyű, az állítmány cselekvést kifejező cse-
lekvő, műveltető vagy visszaható ige felszólító alakja: Apork. 122: „*es ordog all'on o
iogia felo*” : et *diabolus stet a dextris eius*; illetőleg az állítmányban felszólító módú,
cselekvést kifejező igéből képzett szenvedő ige vagy határozói igenév van. Ebben az
esetben a kívánság címzettje a szenvedő ige, ill. a határozói igenév ágense: Apork. 121:
ffel magasztaffal; BirkK. 4a: „*Es az többi leġen miġ vaġon az ordinariūba meg iegez-
uen*”; CzechK. 44: „*te kenodban en ne leġyġek meg vtaġwan*”.

Leggyakrabban cselekvő ige felszólító módja áll az E/3. határozott alanyú monda-
tokban: BirkK. 4b: „*Capitulônak vegen mōd'a poriffa*” : In fine dicat priorissa;
SándK. 22: „*Iőyēn elōwe az haarmadȳk*”.

Meghatározatlan személyre vonatkoznak azok a felszólító mondatok, amelyekből a
mondat alanya hiányzik. Ilyen mondatok javarészt a BirkK.-ben találhatók, amely
(valószínűleg domonkos rendi) apácák számára készült regulákat tartalmaz: BirkK.
2b: „*Mendenhez ȳn magat peldaiol adġa io tetemēbe*”, „*hozȳaia vegen corokat*”;
AporK. 123: „*Vege vſuraba o vagat [‘vagyónát’]*” : *scrutetur faenerator omnem sub-
stantiam eius*.

Határozott alanyú mondatok a testrészekkel kifejezett személyre vonatkozó kíván-
ságok (pars pro toto): BécsiK. 12: „*ne ȳngȳggen te zȳmȳd ſem egozȳgnac*”; CzechK.
48: „*the zenth kezȳd oltalmazȳn*”; KeszthK. 25: „*hogy ne zolya een zaam embereknek
mywelkedetyh*”.

Vizsgált szövegeink javarészt egyházi vonatkozásúak, s ezekben gyakran előfordul-
nak alakilag felszólító mondat alanyaként az *isten* és hasonló szavak. Ezek a mondatok
kívánságot, kérést fejeznek ki, általában valakihez szóló kívánság érzelmi nyomósítá-
sára keletkeztek: SándK. 25: *vr isten oltalmazȳn*; 1526: „*agȳa ysten minden ȳo egese-
gedet*” (MNY. 37: 205); 1529: „*wrȳsthen tharcha meg the keġȳelmedeth*” (MNY. 37:
276).

T/3.-re vonatkozó felszólító mondatokkal a regulák és párbeszédes szövegek egyaránt éltek: AporK. 123: „es *kvldol'lanak*” ~ KulcsK. 274: „es *koldolyanak*”: et *men-dicent*; BirkK. 4b: „Ez vtan *vlienek le* az forők”, „*Teğenek* veniat akkik bvnefnak alai-t-ak magokat”, „A3 Capitulöba kedig forök *ne zolianak*”; FestK. 373: „*Repewlyenek el*, kyk engemet ýyegethnek”; SándK. 22: „*vigeek el elölem*”, 27: „*hozzaak elömben* az ketteýth”.

A kívánság címzettje lehet a szenvedő ige ágense is. E/1. állítmánnyal: TelK. 25: „ne *galaztaffem* [!] *meg öröcke*”; E/2. állítmánnyal: AporK. 121: *ffel magaztaffal* ~ KulcsK. 271: *Magaztaffal fel*; E/3. állítmánnyal: AporK. 123: „eg nemzetben *el tör-leffek*”, 123: „es o aññanak bñq *el ne törleffek*” ~ KulcsK. 274—5: „es w anyanak byne *le ne mostafseek*”: et *peccatum matris eius non deleatur*; BirkK. 3b: „Menden napi capitulöba *meg ne kealtaffek*”. Előfordul E/3. szenvedő ige a levelekben is, de többnyire csak az *adassek e levél* típusban: 1502: „*Ez lewel adassek Imrech vramnak*” (MNY. 37: 203); 15(2)9: „Kýgelmes vramnak, Batýaný fferench vramnak, thoth es horwath orsagnak Banyanak etc. nekem kygelmes vramnak *adassek*” (MNY. 37: 277); 1532: „*Ez lewel adassech maylad eftwa(n)nak az en wra(m)nak ef athýamfyanak*” (LtK. 1: 140). Többnyire rossz kívánságokban fordulnak elő T/3. állítmánnyal: AporK. 123: „Teuelguen *eluiteffenek o fiaý*” ~ KulcsK. 274: „Tapogwan *vytefsenek w fyay*”: nutantes *transferantur filii eius*; AporK. 124: „kik tammadnak en ellenem *alaz-taffanak*” ~ KulcsK. 277: „kyk tamadnak een ellenem *meg gyalaztaffsanak*”: qui *insurgunt in me confundantur*; FestK. 375: „Ees *mosattaffanak megh* az regy fertezeefek”: Et *deleantur maculae vetustae*.

Nyomatékosító -*sza/-sze* partikulával hangsúlyozott mondat az E/3.-re vonatkozó felszólító mondatok között is előfordul: MünchK. 35ra: „*ýall'onžele [descendat] a' kè-zežtöl z hižonc nēki*”.

A megszólító mondatok

Megszólítás szinte minden szövegünkben előfordul, élénkebbé, élőbbé téve ezzel a szöveg stílusát. A megszólítás funkciója a felhívás, valamely személy figyelmének felkeltése. Így rokon a felszólító és a felkiáltó mondattal is. Ítéletet nem fejez ki. Szerkezetiileg tagolatlan abban az értelemben, hogy sem alany, sem állítmány nincs benne, ennek ellenére sokszor szerkezetes: jelző vagy értelmező kapcsolódhat hozzá. Mondat, ill. tagmondat értékű. A legtöbb megszólítást a zsoltárok és a párbeszédes szövegek tartalmazzák. A bibliai, evangéliumi szövegek is gyakran élnek a megszólítás stíluseszközével.

Önálló mondategységként ritkán fordul elő, általában más mondategységhez kapcsolódik. (E kapcsolások minőségéről és mennyiségéről l. 81—3.)

a) Példáink java része egyszavas megszólítás. Elsősorban az összetett mondat első mondategységeként áll: JókK. 38: „*vram menyel ez holual*”; MünchK. 86ra: „*Rabi te vag elo iftēn^c fia*”; NádK. 335: „*Tefth ez okoffag nekil valo keres*”. A mondatba be is ékelődhet a megszólítás: MünchK. 86ra: „*Mi tenēked z ennekem nēberi, nē iqt meg en idēm*”; CzechK. 76: „*meg ne wakoh en bñqmben. hogý lathassam vram te zent or-*

A kérdő mondatok

A kérdés és a felelet szemantikailag és szintaktikailag egy egységet alkot. Vizsgálatuk is csak ebben az egységben lehetséges. A kérdés és a rá adható felelet alapján a kései ómagyar korban a kérdő mondatok négy csoportja különül el: az eldöntendő, választó, kiegészítendő és nyitott kérdések csoportja. A kérdések elkülönítése más mondatfajtáktól (pl. a kijelentő és felkiáltó mondatoktól) — az írásjelezés hiányos, ill. következetlen volta miatt — nem lehet mindig egyértelmű. A kódexek írói, másolói ritkán használtak kérdőjelet, többnyire csak a kérdő névmással vagy kérdő határozószóval kezdődő mondatokban: GuaryK. 112: „*ki vaȝoc en hoȝ en vrānac ellene mōȝac?*”; ApMélt. 24: „*Az yffw kyčzodah ky ȝketh koronazzah es kezekbeh palmath ad?*”. A JordK.-ben *-e* partikulás mondat végére is tettek kérdőjelet: 700: „*Gýmerkek nem de fezný [a. m. főzni] valotok vaȝon ee?*”, 701: „*ȝerecz ee enghemet fellýeb eȝeknel?*”.

Eldöntendő kérdések

Eldöntendő kérdésre a hallgató igenlő vagy tagadó feleletet adhat.

1. Az eldöntendő kérdések egy csoportját csupán az intonáció vagy az írásjelhasználat különbözteti meg a kijelentő mondatoktól. Ezek hiányában különösen a retorikai kérdésről nehéz eldönteni, hogy kérdés-e vagy kijelentés, esetleg felkiáltás. A szövegkörnyezet vagy a latin megfelelések alapján eldöntendő kérdések lehetnek: MünchK. 85vb: „*Nazaretbȝl valami io lēhēt*” ~ JordK. 626: „*Nazarethbȝl tamadhat ee vala mý ŷo?*”; MünchK. 86va: „*Nēguēn hat ēȝtēdȝcbēn alkottatot ē templȝ z tē harg napocban koltȝd fēl aȝt*”: *Quadráginta et sex annis aedificatum est templum hoc, et tu in tribus diebus excitabis illud?*

2. Az eldöntendő kérdések nagyobb részében kérdőszó jelöli a mondat modalitását. Két típus különíthető el ezen belül: az egyikben megtalálható az *-e* partikula, a másikban nem.

a) Az *-e* partikulával szerkesztett mondatokban is előfordulhatnak különféle kérdőszók, de már az *-e* partikulának a főmondatba való beépülésével is kérdő modalitásúvá válik a mondat: MünchK. 86ra: „*hiȝēd ē [credis] ēȝectȝl nagobbakat lač?*”; PéldK. 69: „*lattale valaha illyen zerzamot ky kazarak mondatyk aratonakes yo?*”; SándK. 23: „*snem zolgaee az ky embȝrý keezȝl <inaltatot es iutalmon meg vetetȝh*”. Az *-e* partikulás mondatokba is kerülhettek egyéb kérdőszók: JordK. 707: „*Vram ha ezen ydȝben meȝh adod ee Izraelnek orȝagat?*”. Többségükben valamilyen előfeltevés is van arra nézve, hogy a válasz pozitív. Jellemző kérdőszavaik: *nemde*: BécsiK. 249: „*Nemde [Nonne] ēn iȝeim iȝk ē auual ki iȝazā iar?*”; MünchK. 12vb: „*Nemde [Nonne] tȝl lelketec nagob ē hoȝ nē aȝ etec z a· teft hoȝ nē a· zuha?*”; PéldK. 68: „*Nemde my fewldy emberek alhatunkee te hatalmaȝfagodnak ellene az my tudomanyunknak myatta?*”; — *minem*: WinklK. 147: „*Mynem een vagokee vram?*”; NagyszK. 302: „*Sminem halalt zerecce?*”; — *minemde*: BécsiK. 272: „*Minēdē [Numquid] hirtēlēn tamadnac ē fel kic megmarnac teȝedēt z feltamaztatnac teȝedēt meȝzaggatoc?*”; — *nemdenem*: PéldK. 5: „*Nemde nem latȝatoke kychoda az ky kyvonza ez fratert az jmadfagrol?*”. Adataink tanúsága szerint a *midenem* kérdőszó csupán olyan mondatokba illeszkedhetett be, amelyekben *-e*

kérdő partikula is van: BécsiK. 145: „Kiral *midènē* [*numquid*] zerzed è”, 272: „*Midènē* [*Numquid*] èzec nē fèrègec vratol vadnac è”; MünchK. 17va: „Es te Caphaznaum *midènē* [*numquid*] mēd meñnig felmagasztatol è”.

E kérdőszók használatában megfigyelhető bizonyos szabályszerűség. A Huszita Bibliában a latin *nonne*-nek többnyire *nemde*, a *numquid*-nek *minem* felel meg. A JordK.-ben ilyen különbség már nem tapasztalható, a fordító mind a *nonne*-t, mind a *numquid*-et *nemde*-vel fordítja: JordK. 384: „*Nem de* ket verebek adatnak ee? eg ffe! penzen”: *Nonne* duo passeressasse veneunt, 389: „*Nem de* ez ee, az david ffa?”: *Numquid* hic est filius David? A kérdést hangsúlyozza a bizonytalanságot is kifejező módosítószó: NádK. 329: „*Val'on aleytode* hoğ hittem hoğh ferbe iőneek”.

Az *-e* partikula a mondatban legtöbbször az állítmányhoz kapcsolódik (l. a fenti példákat). Ha a mondat hiányos (nincs benne állítmány), a kérdő partikula ott jelenik meg, ahova az állítmány beilleszthető: Apork. 122: „ki vizen engemet... *Nem de* te [viszel] *e* iften ki elűztel mñket”. Az általános szabálytól eltérően azonban néhány esetben előfordul, hogy a kérdő partikula az állítmány után, de messzebb áll. Ilyen példák javarészt a Huszita Bibliában találhatók: BécsiK. 133: „*Nemdē* harō ferfiakat megbekozottakat èrèztēc a: tūz közèpibē è?”, 218: „*Midènē* orozlānac kōlko agga o zauat è o barlangiabol hanemha ragadand valamit”; Apork. 84: „*Midenem* monga syon *e* ember es ember zultet o benne”. Azonban a Huszita Bibliára is az *-e* kérdőszócskának közvetlenül az állítmány utáni helyzete jellemző. Az állítmány előtt semmilyen pozícióban nem állhatott az *-e*.

b) Az *-e* partikula nélküli mondatokba épülő egyéb módosítószó a közleményhez fűződő kétkedést, bizonytalanságot fejezi ki: LobkK. 5: „*vay* te niaualias ffrater ferench nem tudod hogy embernek nagio! taplalaffa ninnen az őeletere mint az alaas [alvás]”; VirgK. 59: „*Ne talamtan* imar meg ielentene ha valaki kwnyrgene erte”; TihK. 58: „*valion* ha fōrtōztetik ez megh: az fīdoknak ruth es dohos taknokkal: es nalokal”. A *talántán*, *netalántán* bizonytalanságot kifejező módosítószók kijelentő mondatokban is előfordulnak: JókK. 63: „Mert *netalamtal* hatt ho nem uolt ez bezedek utan”; MünchK. 17ra: „*talantal* mend è napiglan vgan mazattac volna”.

A nyomatékos, összetételükben tagadószt is magukba foglaló kérdőszók közül a kései ómagyar korban a leggyakoribb a ma is használatos *nemde*. Ezenkívül más kérdőszók is adathozhatók: *minem*, *midenem*, *minemde*, *nemdenem*. A legtöbb *nem* + valamilyen nyomósító elemből összetett kérdőszó legkorábbi kódexszövegeinkben, a JókK.-ben és a Huszita Bibliában található: *nemde*: JókK. 45: „*nemde* [*Nonne*] gýakarta mondam te neked”; MünchK. 16va—16vb: „*Nemdē* [*Nonne*] két vèzèbec adatnac egfel penzen e”; — *minem*: JókK. 10: „*mñ nem* [*Numquid*] kel yftent embernek elhadnñ valamel teremtetert”; MünchK. 105ra: „*Minē* [*Numquid*] fīdo vagoc èn”; BécsiK. 2: „*Minem* valloc fiakat èn mēhembèn”; — *minemde*: DebrK. 249: „*mine* de hetven három ezten-deie vagion, hog te az vristent ez puztaba zolgalod”; — *nemdenem*: ThewrK. 227: „*Nemdenem* latod te”; TihK. 177: „*Nem de nem* esmerte”.

Adataink alapján valószínűsíthető, hogy a *ha* is használatos volt kérdőszóként, 'va-jon' értelemben. Erre a szöveggörnyezet és a latin megfelelők utalnak: BécsiK. 218: „*Ha* nem lezē gonoz a: varofban kit vr nē tēnd”: *si* erit malum in civitate, quod Dominus non fecerit; NádK. 334: „*Ha* vağon remenfegőkneč [!] a náual'afoknak crītofnac irgalmaffagarol”: *Si* quidquid sit miseri de dulcore Christi?

3. Az eldöntendő kérdésekre adható feleletek igenlők vagy tagadók. Minthogy szövegeink javarészt bibliafordítások, imádságok, példázatok, vagyis nem párbeszédess műfajok, az előforduló kérdések többsége megválaszolatlan, ún. retorikai kérdés. A néhány, feleletet kifejező adatból megállapítható, hogy igenlő választ *igen* szóval nem adtak. Ez a felelési mód később alakult ki nyelvünkben. E jelenség okaként elsősorban az jelölhető meg, hogy az *igen*-nek megfelelő, 'igen' jelentésű felelőszó a latin nyelvből is hiányzik, szövegeink nagyobb része pedig latinból való fordítás. Korszakunkban is használták már az *igen* szót, de egyelőre még csupán fokhatározói ('nagyon') értelmében: JordK. 702: „Monda h̄wneký harmadzer es· Janosnak Sýmona · *yghen* · zerecz ee enghemet? . . . Vram, the mýndent ýfmerz · the twdod · mert *yghen* zerethlek teghedet”.

Az igenlő felelet különféle formái ismereteseek már a kései ómagyarban. A bizonyosságot kifejező szót (*úgyan*) vagy szerkezetet (*úgy vagy*) a kérdés vagy hangsúlyos részének ismétlése követi: JordK. 701—2: „Monda h̄wneký esmegh, Janosnak Sýmona. zerecz ee enghemet? Monda h̄wneký. *Vgý vağon* vram the twdod hogý zerethlek teghōdet”, 721: „an̄een attatol [ɔ: k] el az mežōth. Az kedeeğh monda. *Vgyan an̄een*”. Leggyakrabban azonban új információt hordozó mondattal feleltek: MünchK. 85 vb: „Es mōda ɔneki nathanael Nazarethból valami io lēhēt Monda ɔneki phulop *Igy z laffad*” ~ JordK. 626: „Es monda h̄wneký Natanael Nazarethból tamadhat ee vala mý ŷo? Monda h̄wneký fýlepp. *ŷewel es laffad*”. Nemleges a felelet *nem* tagadószóval és az ige megismétlésével: MünchK. 85rb: „Il'es vag ē tē Es mōda *Nē vagoc*”; csak tagadószóval: MünchK. 85rb: „,pphā vag ē te Es fēlele *Nem*”.

Választó kérdések

Kódexeinkben igen kevés választó kérdő mondat fordul elő, mégis a kérdés és a rá adható felelet típusa alapján ezek külön csoportot alkotnak. A választó kérdések a hallgatónak több választást kínálnak. A felelet lehet a felkínált lehetőségek közül az egyik vagy a másik, de lehet mindkettő is, ha a válasz pl. *is, is*. A választó kérdés szoros kapcsolatban áll az eldöntendővel abban a tekintetben, hogy mindkét típusú kérdés explicit vagy implicit módon tartalmazza a lehetséges választ (válaszokat). A választó kérdések mégis lényeges ponton különböznek az eldöntendőktől. Míg az előbbiekre igen, az utóbbiakra nem adható megosztó értelmű (*is — is, sem — sem*) felelet. A választó kérdésekre is megadható a felelet igenlő vagy tagadó szóval, a lehetőségek közül egyiket vagy másikat választva: AporK. 74: „Minem vet el ɔrɔkke vr *auag* nem hozia vet: hogý kellemetefb legen meg” ~ KeszthK. 193 ~ KulcsK. 185; NádK. 331: „Ingatf̄ae ōnmagat hamar ennec vtanna. *Auag* čak nemicoron”; LobkK. 145: „No azert en zeretō at̄iamfya minōm de nem oluafade. *avağ* nem hallottatoke az aldōt iefuŷt zolvan az ō apaŷtalinac az zent evangeliomba”.

A választó kérdések formái szempontból is az eldöntendőkkal mutatnak rokonságot. Lehet bennük *-e* partikula: NádK. 331: *Ingatf̄ae*; LobkK. 145: *olvastade*; JordK. 385: „*Te vağ ee* ky ywendō vag, awag egyebet varywnk” vagy más kérdőszó: LobkK. 145: *minōm de*.

Kiegészítendő és nyitott kérdések

A kiegészítendő és a nyitott kérdések adatolhatók a legnagyobb számban a kései ómagyar korban. E két csoport megegyezik abban, hogy mindegyik tartalmaz kérdőszót, kérdő névmást vagy kérdő határozószót. Eltérők a rájuk adható feleletek. Mint-hogy ezeknek a kérdéseknek is a java része retorikai, elkülönítésük nem lehet mindig egyértelmű.

1. A kiegészítendő kérdésekre jellemző, hogy egy mondatrészre vonatkoznak, így a felelet akár egy mondatrészszel (vagy egy egész mondattal) is megadható. A kiegészítendő kérdések korszakunkban leggyakrabban személyre vagy dologra vonatkoznak, azok nevét tudakolják. A *ki* (*kik*), ritkábban a *kicsoda* főnévi kérdő névmás ismeretlen személyre vonatkozik: Apork. 122: „*Ki* vízen engemet az erőfseitet varolba” ~ KulcsK. 272: „*Ky* vyzen engemeth erews varolba”; FestK. 373: „*ky* tylth yobbakat, remenleny”; KeszthK. 20: „*kyk* haborgathnak engemeth”; — CornK. 53v: „*kychoda* [Quis] vezy el az kevuot a coporfonak zayarol”; SzékK. 25—6: „valyon *kycvda* [Quis] ez, az *ky* ezt monga, hog az yzrahel fyay ellene alhatnanak Nabvgodonozor kyralnak”.

Előfordul a *ki* kérdő névmás határozóragos alakja is különféle határozói szerepekben: NádK. 326: „O naualas test, *kitől* tanultad ez kemen ígeket, kiket maftan mondaz, es mondal”; NagyszK. 7: „*kynec* nem coda az hog *ki* az zerelmnec ellene vagon, az az zerelmnec lattaflec ellene lennie”; JordK. 386: „De *kýhez* aloýtom hafonlaný ez nemzetet?”.

A *micsoda* — ritkábban *mi* — kérdő névmás leggyakrabban azoknak a mondatoknak a kérdőszava, amelyek valamely dolog megnevezésére kérdeznek rá: PéldK. 69: „*mychoda* az akyt az te azzu kezeydben tartaz”; SándK. 22: „*mý* < *oda* az”; TelK. 23: „*mičoda* volt enbennem tenekőd vtalatos?”; VirgK. 44: „Mert *my* vagon vram valami oly alath hogi *ky* tied nem volna”.

A *mi* kérdő névmás tárgyias alakja kiegészítendő kérdésben a nyitott kérdéstől eltérően mindig a tárgyra vonatkozik: MünchK. 85vb: „*Mit* kërêftec”; SándK. 22: „*mýt* akar ez”.

Az ige melletti tárgy, így a kérdőszó is, jelöletlen is lehet: JordK. 385—6: „*Mý* lathný meenetek *kýwe* az pw3taban ...? De *mý* lathný meenetek *ký*”; de: MünchK. 17ra—17rb: „*Mit* mentêtecki a kietlêbê latnotoc ... De *mit* mentêtec *ki* latnotoc”. Vonatkozhat a *mit* kérdő névmással szerkesztett mondat valamilyen okra is, ezeket l. a nyitott kérdő mondatoknál.

A *mi* kérdő névmás különféle határozóragos alakjai, ill. a belőlük alakult határozószók is a kiegészítendő kérdések jellemző kérdőszói: *mivé*: TelK. 23: „*mye* akarz tened engômet?”; *míg* (*l*) *en* 'meddig': FestK. 378: „*Myglen* chal meg enghemet az maay nap, az holnapnak waarafa alath”; *Quamdiu* me deludit hodiernus dies sub expectatione crastini?; KeszthK. 19: „*mygen* fordeytod el the orchadath een twlem”: *usquequo* avertis faciem tuam a me?, „*Mygen* wralkodyk een raytam een ellenfegem”: *Usquequo* exaltabitur inimicus meus super me? Ugyancsak idővonatkozású kiegészítendő kérdést vezet be a *mikor* kérdőszó: FestK. 378: „*mykor* kezdek tehogyad meg teernem”. 'Mikor' értelemben használatos a *ha* kérdő határozószó a következő példákban: MargL. 136: „*ha* vagyon hydeeg lelev napod · ffelele az frater · Ma vagyon hydeeg lelev napom”; ÉrdyK. 647: „O mykoron volt zo fogadatlan ew zyleynek? *ha* zomoroytot

meg vala meel alazatoft awagy zeegent meg mewetót? mynt az maftanyak teeznek”; TihK. 58: „O Mehemnek edős gômôche: Valon *ha* koronaztatyk ez kiralifó megh: kemen tóuis koronauual embôri nemzetnek iduôfflegeert: mert azzonunk maria Iol tugia uala az profetaknak mondafokból: hoğ zent fianak megh kelene hálnia: de az ideiet es napiat iften el titkolta uala tôle”.

A kiegészítendő kérdésekben különféle kérdő értelmű helyhatározószók lehetnek: *hova*: FestK. 366: „ennȳ wezedelmekben *howa* fordwlyak”, 371: „*Howa* fwllak”; SándK. 25—6: „*howa* futtok”; — *honnan* stb.: JókK. 10: „Es *honnat* te zegen es emberke haburultatol”: Et *unde* tu, pauper homuncio, turbaris?; MünchK. 87vb: „*honnā* vallod az èlèuen vizèt”; FestK. 374: „De maga *honnagh* neekem nyegeefem”: Attamen *unde* mihi gemitus?; TelK. 22: „Es *honnat* vagon tenekôd bantafod”; — *hol*: MünchK. 85vb: „Rabi ki magaraztatíc mëltez^c *hol* lakozol”; NádK. 317: „No *hol* vannac a nag telkôc, kiket gôytôtel”; SándK. 27: „*hol* uannak az hÿtwan leanyok kiketh nekôm kenzatnom keel”.

2. A nyitott kérdésekre való válaszok grammatikai szerkezete a kérdés alapján előre nem adható meg. Ezekre a kérdésekre — szemben a kiegészítendőekkel — csak egész mondattal vagy mondatokkal, vagyis predikatív szerkezettel (szerkezetekkel) adható felelet. Egyes kérdőszavak megegyeznek a kiegészítendő kérdések kérdőszavaival. Ilyen esetben a mondatjelentés vagy a szöveggörnyezet alapján dönthető el a kérdés típusa, ill. ezek a kérdések azok, amelyek felelet hiányában akár a kiegészítendő, akár a nyitott kérdések közé is sorolhatók.

a) A kiegészítendő kérdéssel megegyező kérdő névmások: *mi*: SándK. 26: „*mȳ* lelt”; *mit*: FestK. 366: „Maftth azert *mȳt* thegyek”, 370: „*myth* az eeletednek fele elewt, az wtolfokrol gondolzs [!]; GuaryK. 31: „*Mit* mongac tóbbet te rolad”.

b) A nyitott kérdések legjellemzőbb kérdőszavai az okra vonatkozó *miért*, *mire*, *minekokaért* és a hasonló jelentésű *mit*: JókK. 45: „*mȳre* ȳewtel ȳde” ~ VirgK. 42: „*mire* iwtel ide”: *ad quid* huc venisti; PéldK. 66: „*Myre* vagy yllyen ruth es ektelen”; *mit*: MünchK. 13ra: „*Mit* latod ke. a. kalazt tē aʼadfa žēmēbēn z a. gezendat te žēmēdbēn nē latod”: *Quid* autem vides festucam in oculo fratris tui, et trabem in oculo tuo non vides?; PéldK. 25: „*Mȳt* allaz ȳt veerbe keurevdet beſtȳe”; CornK. 54v: „*myt* kerefytek az elewt. az holtakkal”: *Quid* quaeritis viventem cum mortuis; *miért*: NádK. 330—1: „*Miert* kediglen hoğ enne fok iozagokkal megh ekôſtittetven, es az en hizôlkkôdefômmec ſoha ellenth nem tartottal”; KeszthK. 16: „*Myert* bozonth kegetlen wrath”: *Propter quid* irritavit impius Deum? A TelK.-ben okra vonatkozó kérdés kérdőszavaként a *minekokaért* is előfordul: 22: „*minekokaert* zomoru atte lelkôd?”, 23: „*minekokaert* zerzettel engômet meddv̄t ôzueglenôm?”, 25: „*minekokaert* hac el engômet eh tôredelômben?”.

A korszakunkban előforduló, módra, állapotra vonatkozó kérdések is a nyitott kérdések közé sorolhatók. Jellemző kérdő határozószavuk a *miképpen*, de adatolható a *miként* is: MünchK. 86vb: „*Mikeppēn* [*Quomodo*] lehēt^c èzec”; NádK. 318: „Atte hazad *mikeppen* [*qualiter modo*] kel maftan te nekôd”; HorvK. 141—2: „Azert *mykeppen* ez igaz. hog azzonyonk maria nem latot erdevgevket”; DöbrK. 378: „ha azert david űtet vranak hyia: *mikent* [*quomodo*] lehet ű fia”, 381: „*mikent* [*quomodo*] iôttel ide be. es ninčen menegzői rvhad”.

AZ ÁLLÍTÓ ÉS A TAGADÓ MONDATOK

Írta: PÓLYA KATALIN

A kései ómagyar korra az állító és tagadó mondatok használati szabályainak és kifejezési eszközeinek már gazdag rendszere alakult ki.

1. Állító, ill. állító formájú valamennyi mondatfajta lehet: a kijelentő mondatok: JókK. 56: „Azert paranczolok neked engedelmeffegnek myatta”; DöbrK. 376: „es tahat v̄k vezteglenek”; JordK. 384: „en es meg tagadom azt en atyámnak előtte k̄y menyben vagōn [!]”; — a felkiáltó mondatok: NádK. 344—5: „Iay ennekōm i'len nemi latafrol”; CzechK. 53: „zenth z̄yw meyl zeep te nylasod”; ÉrdyK. 80: „O ky bolondok azert embereknek ffay hogy zanzandekkal neky enghednek hogy el vezyenek”; — a kívánó mondatok közül az óhajtók: SzékK. 7: „legenek myndenek te törvényednek alatta”; JókK. 74: „vāyha velewnk yewhecuala”; a felszólítók: BécsiK. 240: „Kēlfel z meññel Niniuēnbē a' nag varoſba z p̄dikal o bēne”; NádK. 679: „Tekenczedce ez velagot”; az egyéb kívánók: AporK. 123: „es kvldolTanak”; 15(2)9: „cak az wr̄yſten meḡy tarcyon” (MNY. 37: 277); — a kérdő mondatok: MünchK. 85rb: „Te ki vag”; NagyszK. 303: „Mire haborgacz engōmet”; ÉrdyK. 339: „te tetted ee ez gonoffagot”.

2. Tagadó mondat valamennyi mondatfajta lehet. Az állító mondatnál szemben a tagadó mondatnak van megkülönböztető grammatikai jegye, a mondatban valamilyen tagadó elemnek: tagadósóznak, tagadó névmásnak vagy tagadó határozósóznak kell lennie. Egész mondat tagadásakor a tagadó elem az állítmányhoz kapcsolódik: ApMél. 6: „*Nem eleegh* az yot el kezdeny”; HorvK. 267: „Gyevlevfeget ſenkyhez *ne tarch*”; ÉrdyK. 106: „Byzon mondom tynektek *nem vezty el* eerdemeeth”. Más mondatrészek is tagadhatók. Ha azonban a tagadott mondatrész a megfelelő állító mondatban nem fókuszban van, a tagadás nem eredményez tagadó mondatot: TihK. 4: „es ha uona ol hitōm: hōg hēget helerōl maf herre uihetnem: zeretetōt kēgek nem uallanak: *femi* uagok”; KulcsK. 273: „es *w ſemye* tezy my ellenſegynketh”.

Korszakunkban a tagadó mondatokra mind az egyszeres, mind a kétszeres, ill. többszörös tagadás jellemző.

a) Leggyakoribb az egyszeres tagadás. Legtöbbször használt kifejezési formája a *nem* tagadószó, az állítmányhoz kapcsolódva: BécsiK. 17: „*nēm akazac* kouētniec o at̄tknac iſtēnekēt”; NagyszK. 7: „Azert mikeppen leheffen ez hōg zeretetōſnec lattaffec, en *nem ertōm*”; 1527 k.: „w̄ghen es *nem h̄ynned* ha ȳrnam” (MNY. 37: 206). Kapcsolatos mellérendelő mondatokban a *nem* helyett a korai ómagyar kor végén, ill. a kései ómagyar kor elején végbement *ēs* + *nem* tapadásából alakult *sem* állhatott kötőszói minő-

ségben, tagadó jellegét megőrizve: NagyszK. 6: „meglen en ezt nilvan nem tudom es nem latom, *sem efmerom*”; JordK. 386: „Mert el *ywee* Janos *sem eweek sem ywek*”; 1527 k.: „merth elwesthed wegre megadoth barathyd *sem* fognak haznalhathny” (MNY. 37: 206). Általánosan használt már a tagadó ige, a *nincsen*: DöbrK. 381: „Mert *ninchen* nekönk. teft ellen valo kvzödefönk”; 1515—1525: „Lam *nynchen* maft ki enge-
meth megh zabadytanna” (RMKT. 1²: 486); KeszthK. 15: „*Nynchen* yften w elette”; 1532: „egyeb vyfagu(n)k Moft *ni(n)chen*” (LtK. 1: 138). Kapcsolatos mondatokban az *es* + *nincs* összeolvadásából keletkezett *sincs(en)* állhat: FestK. 367—8: „Harago-
3om een byneymre, de nawalyaffagomnak nagy terhe alat megh nyommattam: *synchen*
leelek weetelewmnek helye”; 1533: „Nem volt *sync* es honnan zegen magat segethette
volna” (LtK. 1: 142).

A felszólító mondatok tagadása, a tiltás, kifejezőeszközei alapján is különbözik a többi mondatfajta tagadásától. Tiltó mondatban nem lehet tagadó ige. A tiltószó alak-
ja a *ne*: JókK. 147: „Attyamfya ferencz az kapukewl *ne* menyé”; CornK. 55v: „*ne*
akary engem illetned”; 1527 k.: „es *ne* kyssebeych, megh” (MNY. 37: 206).
Kapcsolatos mondatban a *se* fejezi ki a tagadást: BirkK. 3a: „Ez il. . . vrat *ne* ve-
gen Bekelefre *se* iöien, *Se* iriak vag iege3zek otet vala mi zolgalatra zent eghazba: *se*
hagganak neki vala mi obedienciat”. (A tiltó mondatokat részletesen l. a felszólító
mondatoknál.) A felszólító alakú óhajító mondatok tagadása is *ne* tagadószóval
történik: Apork. 123: „es 9 añnanak bñq el *ne* törleffek”; TelK. 25: „*ne* galaztaffem
[!] meg öröcke”; 1533: „ittes hazok *ne* legen” (LtK. 1: 142).

Egyszeresnek tekintjük a tagadást akkor is, ha halmozott mondatrészre vonatkozik.
Halmozott állítmány negatívumát *sem* — *sem* jelöli: ÉrdyK. 27: „*sem* ky nem akarnak
belöle terny. *sem* meg nem gyonnyaak. *sem* meg nem zannyaak”.

b) Kettős tagadáskor a mondatban két, külön-külön mondatrészre vonatkozó taga-
dó elem is van, amelyekből az egyik mindig az állítmányra vonatkozik. A kettős taga-
dásnak ez a használata jelentősen eltér a latin nyelvben szabályostól, ahol a kettős taga-
dás állító értékű. Leggyakrabban tagadó névmás és tagadó határozószó mellett fordul
elő kettős (többszörös) tagadás. Ritkábban előfordulhat, hogy két tagadószóval fejeződik
ki: *sem* — *ne*, *sem* — *nem*: JókK. 103: „es ennekem *sem* egykeppen ellenem *ne* merý
mondanod”; BécsiK. 12: „*ne* engéggen te zéméd *sem* egozzagnac”; KulcsK. 258: „es w
nemzetekbe *nem* vala *sem* egy betegh”, 274: „*sem* *ne* legyen [‘se olyan ne legyen’] ky ke-
nyerwlyen w arwayn”.

A kései ómagyar korban tagadó ige mellett többnyire tagadó névmás állhat a kettős
tagadású mondatban: JókK. 46: „Azert *nenczen* *semym*”; PéldK. 68—9: „mert *senky*
nynchen hogy ky az halálnak poharat meg ne ygya”; NagyszK. 5: „Mert az elreytetöt
zeretet *senkynec* *ninchen* efmeretire”.

A latin tükörfordításaként előfordul a tagadó névmás önálló használata kettős taga-
dásként felfogható mondatban: FestK. 392: „*Semmy* remenfeegem neekem ydweffee-
gemben, *semmy* fegeythfeegem egyebwnnegh”: *Nulla* mihi spes salutis, *nullum* praesi-
gium aliunde; PéldK. 74: „de az halálnak orayanal *semmy* byzontalab”. A többi példa
alapján feltehető, hogy ezek már a kései ómagyarban is hiányos tagadó mondatok vol-
tak. Használatos volt ugyanis a *semmi* *nem*, *semmi* *nincsen* kettős tagadás is. Megjegy-
tük, hogy e mondatok tagadó volta esetleg vitatható. Elképzelhető ugyanis, hogy a
2. pontban már említett példákhoz hasonlóan állító mondatok ezek, amelyekben
tagadó névmás fejez ki egy mondatrészt. Ezt látszik igazolni a latin megfelelő is: *nulla*,
tagadó névmás fejez ki egy mondatrészt.

nullum. Állítmányt tagadó mondatokban a latinban a *non est* típusú kifejezés a szokásos.

Kettős tagadásban a tagadó határozószó mellett tagadószó áll. A tagadó határozószó lehet *soha*: MargL. 6: „es *soha* ev magat *nem* agya vala magas meuetesre fel ualo meuetesre”; SándK. 27: „mert *soha nem* aldozonk az baluanjyoknak”; HorvK. 233: „*Soha ne* hallasseek valamý panazolas te tevled”. A határozószó *semmiképpen*: BirkK. 3b: „ha ki kedig el futo akarattaua meg terend, irgalmaffagot keruen *fēmikeppen* be *ne* veteffek mīd örökke”; GuaryK. 23—4: „Ezonkeppen, valaki megzocanga ez atkozot ragalmaffagot, addeg ez elēten *fēmikeppē nem* nughatic”; MargL. 6: „*semmjkeppen* ev magat dichirný *nem* hagyta uala”.

Gyakran tagadó névmás és tagadószó jelöli a kettős tagadást: *senki + nem* (tiltáskor *ne*): MünchK. 86vb: „mēt *senki nem* tēheti ē iēlenfegekēt”; JordK. 387: „Es *senkj nē* ýfmerý az ffýwt”; ÉrdyK. 510: „*senkyt* az zolgaak Közözl vele el *nem* hagyta meenny”; BirkK. 4b: „*Senki* meg kealtast *ne* teğen”. A tagadó névmás *semmi*: CornK. 55v: „Az zeretevnek *femmy nem* tecchyk neheznek”; ÉrdyK. 510: „*Semyt ne* feel”; 1529: „Therek Balýnt wram ffelel *semy* jo hýrt *nem* ýrhatok” (MNy. 37: 277). A tagadó névmás *semminemű*: NagyszK. 7: „es *semminemű* zint, es zepfegőt zómneč ģēnerkōdefet *nem* aggya *fem* mutatya”.

Többszörös tagadásnál három vagy több mondatrészt is vonatkozik valamilyen tagadó elem, és ezek egyike — természetesen — az állítmányra. Minthogy a tagadás különböző mondatrészekre vonatkozik, a tagadó elemek is különféle típusúak. Egy mondatban tagadó határozószó, tagadó névmás és tagadószó vagy tagadó ige is lehet: MünchK. 85rb: „Ifýtēt *sonha fēnki nē* latta”; SzabV.: „Ebbe *sonha senkynek nyncz* kethfeg”; 1533: „*Sohol* bizon egeb Morhaa *semmi Nync*” (LtK. 1: 141).

c) Az állító forma ellenére tagadó funkciójuk is lehetnek egyes mondatok. Ezt az ellentmondást bizonyos szövegkörnyezet teremtheti meg. Tagadó értelmű lehet a kérdő mondat, ha a tagmondatok között logikai (tartalmi) ellentmondás húzódik: NádK. 315: „*Mith haznalnac* [‘semmi nem használnak’] *a nağ palotac, mit a nağ hazac*, micoron atte seród [a. m. sírod] čak aleg foglal heth lab nōmdekol”; NagyszK. 7: „*kynec nem čoda* [‘senkinek nem csoda’] az hoğ ki az zerelmnec ellene vağon, az az zerelmnec lattaffec ellene lennie”; SándK. 23: „*mý leheeth eegtelem b tiztoletlenseeg* [‘nincs éktelenebb tisztetlenség’] ... mýnth zolgaakath vgyan tiztołný mýnt vrakaath”; CornK. 54v: „myt kerefytek [‘ne keressétek’] az elevt. az holtakkal”.

Irodalom

CsÜRY: Nyr. 37: 258—62; B. LÖRINCZY, KTSz. 119—23; BERRÁR, TörtMondt. 137—8.

A MONDAT SZERKEZETE

Írta: BALÁZS JUDIT

A mondat makroszerkezete

A mondat makroszerkezetét tagmondatainak számával, valamint a köztük lévő viszonytípusokkal jellemezzük.

A feldolgozást megelőzően — az egységesség érdekében — a mondatthatárokat közösen állapítottuk meg. Eljárásunkat több tényező is indokoltta tette. Egyrészt a kései ómagyar kori szövegek saját tagolása (mondatainak elhatárolása, a mondatkezdő nagybetűk alkalmazása, valamint a tagolójelek használata) igen heterogén képet mutat. Szövegegységeink közt vannak magas színvonalúak, a korai emlékek közül a HB. szintjének megfelelően, a maihoz hasonlóan tagoltak, közepes szintűek, s olyanok is, amelyek nagybetűt egyáltalán nem, vagy csak véletlenszerűen, nem a mondatélhez köntöden használnak, tagolójeleik értéke pedig a maiól teljesen különbözik. Másrészt a rendelkezésre álló források ugyancsak heterogén színvonalúak voltak. A tagolási munkához megfelelő (színes) faksimile kiadása csak kevés kódexnek volt, az időközlatokhoz megfelelő (színes) faksimile kiadása csak kevés kódexnek volt, az időközben megjelenteket már nem tudtuk figyelembe venni. Számos feldolgozott kódexnek pedig jelenleg sincs ilyen kiadása. Harmadrészt megemlítendő még, hogy a szövegtagolásához kapcsolódó problémákör szinte teljesen feltáratlan, ezt a történeti grammatika, a fentieket is szem előtt tartva, nem vállalhatta magára.

A mondatthatárok megállapításakor figyelembe vettük a szöveg saját tagolását, a latin megfelelőket, továbbá építettünk a munkaközösség tagjainak nyelvérzékére is. A szubjektivitást, bizonytalanságokat természetesen nem lehetett teljes mértékig kiküszöbölni. Így — különösen a felső szintű mellérendeléseket érintően — alkalmanként a másféle megoldás is számításba jöhetett volna, kihatva a tagmondatszámra, s némileg a viszonytípusra is. Mindemellett a tagmondatszám szerinti vizsgálat viszonyítási alappá szolgálhat a jövőbeli hasonló vizsgálódásokhoz, a mondat szerkezeti típusok feltérképezése pedig maguknak a mondatthatároknak a megállapításában is segíthet.

A mondatok vizsgálata tagmondataik száma szerint

A törzsanyag 2785 mondata közt 1-től 15 tagúig vannak képviselve a különféle mondathosszúsági csoportok. Részesedési arányuk a tagmondatszám emelkedésével egyre erőteljesebben csökken: a mondatok több mint 90%-a 1–5 tagú.

A törzsanyag mondatainak megoszlása tagmondataik száma szerint:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya	
1	719	25,8%
2	681	24,5%
3	531	19,1%
4	387	13,9%
5	223	8,0%
6	108	3,7%
7	67	2,4%
8	28	1,0%
9	16	0,6%
10	6	0,2%
11	4	0,1%
12	6	0,2%
13	5	0,2%
14	3	0,1%
15	1	0,0%

Egytagú mondatok. — Az idetartozó mondatok körében néhány jellegzetes használatát is be tudunk mutatni. Ilyenek az adatok több mint harmadát kitevő idéző mondatok: GuaryK. 131: „Vg mōd kedeg zent bernard doctor es”; SándK. 22: „monda az <aazar ||* ... || felele agapes”; címfelelések: BirkK. 3a: „žerzete hağottakrol es budofokrol”; a levélhez tartozó formulák (levélkezdő megszólítás, üdvözlés, levélzáró kívánságok, keltezés, aláírás, címzés): 1502: „Ez lewel adassek Imrech vramnak” (MNY. 37: 203). Az *amen* imázáró funkciójára jellemzően ugyancsak egytagú mondatként fordul elő.

Az egytagú mondatok szövegegységenkénti átlaggyakorisága 26,6. Ennek csaknem ötszörösét találjuk a SándK.-beli drámai emléken (127 adat), nagyrészt szereplőváltásra utaló idéző mondatként. A DöbrK. a címek sűrű alkalmazásával kerül messze az átlag fölé (81 adat), a MünchK. pedig az idéző mondatok viszonylag gyakori használatával, s általában kinyilatkoztató jellegű stílusával (67 adat). Ellenben jóval az átlag alatt szerepelnek az egytagú mondatok az elbeszélő típusú szövegegységekben (AporK. ~ KulcsK., BécsiK. ~ SzékK., MargL., TelK., ÉrdyK., KazK.). Ugyancsak kevés az egytagú mondat az elmélkedő szövegtípusokban (GuaryK., NagyszK.), továbbá a hivatalos iratokban és a CzechK. verses imájában.

Kéttagú mondatok. — Szövegegységenkénti átlaggyakoriságuk 25,2, eloszlásuk némileg egyenletesebb, mint az egytagúaké. Legtöbb a kéttagú mondat a MünchK.-ben (66 adat) és a SándK.-ben (59 adat). Mindkét szövegegységben sok pl. az idéző

*„A mondat szerkezete” című fejezetben a virgula a tagmondatok határát, a kettős virgula pedig a mondatok határát jelöli.

mondat: a János evangéliumi részletben sajátos mellérendelő formában: MünchK. 86vb: „Fèlele i° | z monda onèki”, a drámai emléken pedig többségében időhatározói alárendelő mondatként: SándK. 24: „hoğ immaar oth tartatnanak. | monda fabius eğzör nekÿk”. Emellett a János evangéliumi részlet kinyilatkoztató jellege egyéb típusú kéttagú mondatok sűrű használatában is megmutatkozik. Pl. gyakran tűnnek fel benne szentenciaszerű kijelentések nyelvi megformálására alkalmas alanyi alárendelő mondatok: MünchK. 87rb: „Ki val’la a· menažžont | az a· vòlègèn”. A drámai emlék párbeszédes részeinek rövid mondatos szerkesztése is növeli a kéttagú mondatok előfordulási arányát: SándK. 22: „az en neenem nem bolond. | de meltan az te bolondsaago-dath feeddÿ”. Az érintett két szövegegységen kívül még a KeszthK.-ben jelenik meg nagyobb számban kéttagú mondat (47 adat). Ez a szövegrész egyéni könyörgéseket tartalmazó zsoltárokból áll, melyek általában szaggatottabb szerkezetűek, a kéttagú mondatok magas részesedési aránya még a párhuzamos mondatépítkezéssel is összefügg: KeszthK. 32: „Ees een ellenfegymeth hatra tereyted | engem gywleleketh el wez-teed”. Ugyancsak a paralel mondat szerkesztés következménye lehet, hogy egyéb zsoltárok, verses szövegek szintén megközelítik az átlagértéket, jóllehet ezekben az egytagú mondatok száma kevés (AporK. ~ KulcsK., eredeti magyar versek). A kéttagú mondatok részesedése jóval átlag alatt van a prózai elbeszélő szövegekben (különösen a leginkább narratívákban: BécsiK. ~ SzékK., MargL.), továbbá az elmélkedésekben (GuaryK., NagyszK.), regulákban (BirkK.), valamint a hivatalos iratokban.

Háromtagú mondatok. — A háromtagú mondatok szövegegységenkénti átlaggyakorisága 19,7. Ehhez képest jóval több található a KeszthK.-ben (42 adat), valamilyen MűnchK.-ben (34 adat). A legnarratívabb típusú szövegegységek (BécsiK. ~ SzékK., MargL.) részesedése ebben a csoportban is az átlag alatt marad. A középérték-től való eltéréseknél feltűnőbb jelenség azonban, hogy a háromtagú mondatok megosztól való eltéréseknél csoportjánál jóval kiegyensúlyozottabb: a szövegegységek lása az előző két hosszúsági csoportnál jóval kiegyensúlyozottabb: a szövegegységek nagy részében az átlag körüli. A jelenség magyarázata minden bizonnyal a különféle szerkezeti típusok megjelenésében rejlik. A háromtagú mondatok variációs lehetőségeinek bőséges választékából valamennyi nyelvhasználati terület meríthet; ugyanakkor a viszonylagosan alacsony tagmondat-szám korlátokat is szab a túl bonyolult, nehézkes szerkezetek létrejöttének, s ez ugyancsak a kiterjedt, kiegyensúlyozottabb használatnak kedvez.

Négytagú mondatok. — Bár a háromtagúakéhoz képest a négytagúak előfordulási aránya jelentősen csökken, a jelenkori nyelvállapotra vonatkozó kutatások eredményeihez mérten magasnak mondható. A négytagú mondatok szövegegységenkénti átlaggyakorisága 14,3. Ehhez képest jóval magasabb az előfordulásuk a verses szövegekben (eredeti magyar versek, CzechK. imája). Az 1—3 tagú mondatokból a középértéknél lényegesen nagyobb arányban részesülő szövegegységek viszont ebben a hosszúsági csoportban az átlaggyakoriság alá süllyednek (DöbrK., SándK., MünchK.). A négytagú csoportban az átlaggyakoriság alá süllyednek a háromtagúakéhoz hasonlóan egyenletes. Valószínű azonban, hogy ebben a csoportban a mondatok előfordulásának jelentős csökkenése s a szerkezeti variációk további bővülése együttesen idézi elő a kiegyenlítődést.

Öttagú mondatok. — A szövegegységenkénti átlaggyakoriság 8,2. Ebben a hossz-

szúsági csoportban lényegesen nagyobb arányban szerepelnek az elbeszélő típusú szövegek (AporK. ~ KulcsK.), valamint a verses szövegek. A szövegegységek nagyobbik részében az öttagú mondatok közvetlenül az átlag alatti értékben fordulnak elő.

Hattagú mondatok. — Szövegegységenkénti átlaggyakoriságuk mindössze 4. Az adatok nagymértékű csökkenéséből is következik, hogy kiugró részesedési értékek nem fordulnak elő. Jellemzően az átlag felett tartalmaz hattagú mondatot szinte valamennyi elbeszélő szövegtípus, valamint a regulák. A gyakorisági sor egészére azonban az adatok elfogyása, folyamatos csökkenése jellemző. Ez az első hosszúsági csoport, amelyben az egyik szövegegység egyáltalán nincs képviselve adattal (SándK.).

Héttagú mondatok. — Szövegegységenkénti átlaggyakoriságuk 2,5. A héttagú mondatok gyakorisági sora — alacsonyabb részesedéssel — nagyjából megfelel a hattagúakénak: átlag feletti értékeket főként az elbeszélő jellegű szövegek mutatnak, a szövegegységek nagyobbik része viszont átlag alatti értéket képvisel, ill. nem is tartalmaz héttagú mondatot.

Nyolctagú mondatok. — A szövegegységenkénti átlaggyakoriság 1. A nyolctagú mondatok előfordulása szintén főként az elbeszélő jellegű szövegekhez köthető, de találunk belőlük a regulákban (BirkK.), elmélkedésekben (GuaryK., NagyszK.), hivatalos iratokban is. A gyakorisági sornak azonban csaknem fele üresen marad, jelezve a nagyobb tagmondat számú mondatok megjelenésének esetlegességét is.

Kilenc—tizenöttagú mondatok. — Számuk összesen 41, az előforduló mondatok 1,4%-a. Az adatokat tartalmazó szövegegységek eléggé heterogének, mutatva az előfordulás véletlenszerűségét.

Az összetett mondatok, továbbá a többszörösen összetett mondatok vizsgálata a tagmondataik közti viszony szerint

A kései ómagyar korban a korai ómagyar kori, kis nyelvi emlékek alapján felvázolt fontosabb mondat szerkezeti típusok tovább élnek, kiteljesednek. Mivel e korból már jóval bőségebb nyelvi anyag maradt ránk, rendszerezésünkben is jóval gazdagabb, sokrétűbb képet tudunk bemutatni.

Összetett mondatok

A kéttagú mondatok a tagmondataik közti kapcsolat szerint mellérendelők vagy alárendelők lehetnek. Felfogásunk szerint a tagolatlan és tagolt tagmondatok viszonya nem sorolható be egyik említett viszonyfajtába sem, ezért az ilyen tagmondatkapcsolatokkal itt nem foglalkozunk. (A kérdés részletesebb tárgyalását l. a „Tagolatlan tagmondatok” c. részben.)

2. A mellérendelő mondatok tagmondatainak összekapcsolásában feltűnő jelenség a kötőszók viszonylag sűrű alkalmazása: az adatok közül 204-ben találunk tagmondatkapcsoló kötőszót, az összes kapcsolás 74,4%-a kötőszóval történik. A kötőszók gyakori használata tulajdonképpen valamennyi viszonytípust érinti, csak annyi differenciáltság mutatkozik, hogy kapcsolatos és magyarázó viszonyban 73% körül mozog a viszócsókénték, ellentétes és következtető viszonyban pedig csaknem eléri a 80%-ot.

Az *és* kötőszó mellett a $\emptyset$ kötőszó használatos kiterjedtebben s ugyancsak poliszém értékben (70 adat, 25,6%). A $\emptyset$ kötőszós kapcsolás feltűnően sűrűn fordul elő a KeszthK. párhuzamos szerkesztésű mondataiban, a mindennapi élőnyelvhez közel eső magánlevelekben, valamint az ugyancsak élőnyelvet imitáló SándK.-beli drámai em-
lékben. Az *és*-hez hasonlóan kapcsolatos viszonyban a leggyakoribb (52 adat): KeszthK. 18: „Ew zemey zegenyekre neznek | w zemeldeký kerdyk embereknek fyayth”. — Ellentétes viszonyban (8 adat): 1531: „vartom te .k. peften hatt napig | köl-
segem Mia el kelleteg men(n)em” (LtK. I: 134). — Következtető viszonyban (4 adat): SándK. 22: „ez meg bolondwlth. | vigeek el elölem”. — Magyarázó viszonyban (6

adat): 1492: „Chak eg keues Ideyglen vele Bezelle | en elleuttem, nem akara vram ewuele seymt Zolony te kegelmed felew!” (MNY. 37: 203).

A többi kapcsolóelem közül csupán a jellemzően ellentétes *de* fordul elő jelentősebb arányban (16 adat, 5,8%), valamint az okhatározói és magyarázó viszonyban egyaránt gyakori *mert* (13 adat, 4,8%). Az összes többi kötőszó (*sem, sőt, kedig, hanem, azért, úgy, ezenképpen, azaz* . . . stb.) együttesen is csak a kapcsolások 8%-át (22 adat) teszi ki.

Alárendelő mondatok

1. A kéttagú mondatok körében az alárendelő típus valamivel nagyobb gyakoriságú, mint a mellérendelő (322 adat, 51,5%). — Valamennyi alárendelésfajta megjelenik kéttagú mondatokban, gyakoriságuk azonban igen-igen eltérő. Alanyi alárendelő összetett mondat 25 fordul elő, ez az összesnek 7,9%-a: MünchK. 87rb: „Ki földből vagō | földből bējel”. — Az állítmányi alárendelő mondatok részesedése a legcsekélyebb (mindössze 8 adat, 2,4%): SándK. 25: „mýnd arczaȝa mýnd kezze oȝan | mýnth zere < onnek”. — Tárgyi alárendelő összetett mondatunk 56 van, ez 17,4%-ot tesz ki: 1533: „az myt ot gyeytet volt zegen | azt hozta volt yde” (LtK. 1: 141). — A leggyakoribb előfordulásuk a határozói alárendelő mondatok (171 adat, 53,1%), közöttük is kiugróan sok az időhatározói összetett mondat (78 adat): VirgK. 39: „Azert mikoron az azonyalat ezenkepen fíratnaya wmagat, | zent ferencz az twz agyon edesden el aluek”. — A második leggyakoribb alárendelésfajta a jelzői (62 adat, 19,2%): NádK. 314—5: „hova lōth maſtan a naȝ család, | ki tegōd kōuetvala”. (A jelzői alárendelt tagmondatokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy viszonylagos sűrűségük az alárendelés alsóbb szintjein növekszik.)

2. A tagmondatok sorrendjéről megállapítható, hogy a mondatok nagy többségében a főmondat megelőzi alárendelt tagmondatát (216 adat, 67,2%): SándK. 29: „azt mý, iol tuttok | hog semmý keeppen el nem haȝol az o hitȝrol”. — Bizonyos alárendelő mondatfajtákban viszonylag gyakori az M_1 — F képletű mondatrendi változat (összesen 85 adat, 26,3%). Legtöbbször a feltételes és/vagy időhatározói alárendelt tagmondat kerül főmondata elé: VirgK. 40: „Ha kedig belwl en neked semit nem zolandok, | tahat akoron engem ne bancz”; NádK. 316—7: „mig elel | mindōncoron binre vonal”. Az önálló mondatrészt kifejtő vonatkozó mellékmondatok ugyancsak sokszor megelőzik a főmondatukat: MünchK. 87rb: „Ki val’la a’ menaȝzont | az a’ vōlegēn”. Bár kevés adatunk van rá, megemlítjük, hogy tipikusan elől áll az alárendelt tagmondat az ún. arányosító hasonlító fokhatározói mondatokban is: SándK. 28: „meȝeuel nagyōbban gyōtretōm: | anȝeual nagyōbban fel magasztatom”. — A legritkább mondatrendi variáció az, amelyben az alárendelt tagmondat beékelődik főmondatába (21 adat, 6,5%). Főként a vonatkozó jelzői alárendelt mondat jelenik meg ebben a mondatrendi formában: 1452: „En az En Joȝagomat | az kȝ En byrttokō allat wagȝon ȝaȝ fomboron, | Mýndē hozȝa tartōȝzowal wettem ȝalagon ȝekel gergelnek, harom forȝntba” (RMNY. 2/2: 359). Jellemzően elől álló alárendelt tagmondat (főként feltételes és/vagy időhatározói) is beékelődhet főmondatába, ha a főmondat valamely része kiemelés céljából kerül a mellékmondat elé. A kiemelt mondatrész legtöbbször az alárendelt tagmondatnak és a főmondatnak a közös alanya, így az efféle mondatrendi

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya	
3	60	71,4%
4	17	20,3%
5	7	8,3%

1. A lineáris felépítésű mondatok tagmondatainak mondaton belüli súlya, pozíciója azonos, az egyes tagmondatok belső kohéziója s a tagmondatok közötti kohézió egyensúlyi helyzetben van. A tagmondatok közötti viszony — adataink tanúsága szerint — mindegyik esetben kapcsolatos. A tagmondatok alanya többnyire azonos, kisebb hányadban csak részben azonos, jóval ritkábban különböző.

A) Az azonos alanyú lineáris felépítésű mondatokban (52 adat) az alany rendszert csak az első tagmondatban van explicit módon is kifejezve. Ezt a szabályszerűséget a tagmondatok nagy száma sem töri meg: SzékK. 212—3: „*az rézegfêgh*, el vezty ember-től az emlekezetet, | *erzékenfêgit* el tékozla, | az yo értelmet meg elegty gonozwal, | bwyafágot geryezt, | el fordyt'a az nêlvet, | meg dôglety embernek wêrét. | es mynden tagy-t meg kôryt'a, | meg rôwydyt életét, | es mynden egêzfêget ky zagat emberbôl”. — Az első tagmondatban explicit módon kifejezett alany a többi tagmondatban nagyon ritkán jelenik meg, azonban megemlítendő, hogy tagmondatonkénti kitételének erős stilisztikai hatása lehet. A GuaryK. huszonöt tagú, imádságot magasztaló mondatában 23 tagmondatban ismétlődik meg az alany, himnikus lüktetést kölcsönözve a szövegrésznek (terjedelmi okokból csak részletet idézünk): GuaryK. 125: „*az imadfas* ellenfegnec ellene al, | *az imadfas* kemenfegyt meglageyt, | *az imadfas* an nem acarot kezereyt, | *az imadfas* bint emborból ki tór, | *az imadfas* embornec erôs fêguer”. — Gyakran a közös alany nincs explicit módon kifejezve, mivel a szövegelmélet egyértelművé teszi: Apork. 115: „Es alkottanak boriut orebben: | es imattanak faragnant [o: faraguant], | Es változtattak o diczofeget zena eüo boriunak hasonlat'aba”.

B) A tagmondatok grammatikai alanya az adatok kisebb hányadában csak részben azonos (24 adat): CornK. 54r: „Es meg vara *ianos* petert. | es egyetevmben bemenenek az coporfoban. | es jgeen chodalkozanak | es elmenenek”. Alanyváltás esetén az új alany sokszor a korábbi alannyal megjelöltnek valamilyen tartozékát jelöli, a voltaképpen változatlan cselekvéshordozót birtokos jelző fejezi ki: KeszthK. 25—6: „*Een ellenfegym* een lelkemeth megh kernekeztek | w kazdagffagokath el reyttettek | w *nekyk* zayok bezelleth kewelfegeth”.

C) A különböző alanyú tagmondatokból álló lineáris szerkezetű mondatok aránya feltűnően kicsi (mindössze 8 adat): ÉrsK. 527: „*Irgalmaffagh* meg rytkwl | *zerelem* meg hydegwl | *Igaz hyt* meg tórettetyk”.

2. A lineáris felépítésű mondatok tipikus kötőszava az *és*, valamint a vele azonos értékű $\emptyset$ kötőszó; a hozzátoldó *is* ritkán fordul elő. Az egyes tagmondatok összekapcsolásában mondataink eléggé hűen követik a latin mintát, eltérés csak ritkán tapasztalható. Különbözőség esetén inkább kötőszótöbblet mutatkozik a latinhoz képest, de néha előfordul kötőszóhiány is. A párhuzamos helyeket összehasonlítva is ingadozást látunk: KeszthK. 24: „Ezerth een zywm meg wydwa | *ees* erewle een nyelwem, | annak felette een testem nywgozyk remenfegbe” ~ DöbrK. 32: „Azert ôróle en nyelwem, | es en nêlwm ôrvende. | es annac felette en testem *ef* remenfegbe nywgozik” : Propter hoc lactatum est cor meum, *et* exsultavit lingua mea, insuper *et* caro mea requiescet in spe.

megmőuetnekvala”. Az imádságokban található több adat közül a kereszthalált megjelenítő mondatot választottuk: CzechK. 73: „Annak vtanna te zenth athýadat nagý fel zowal kyaltad. | te zent lelkødeth te testødwtl el boczatad. | the zent feýedet týwýs koronaban ýob walladra boczatad”. Harmadik példánk a Salve mundi salutare című verses imából való. Ihletett költő-fordítójának kezét nem kötötte meg a latinhoz való merev ragaszkodás, Krisztus szenvedő arcát ábrázolva gyönyörű sorokban formálta újra az eredeti szöveget: CzechK. 63—4: „Meg fekehwth nap leewo zýnød. | el thawozoth ekossegod. | wýraag dýzød waltoztataak. | zeep orcadath saar be fogtha”.

b) A különböző cselekvések időbeli egymásutánját kifejező lineáris felépítésű mondatok leginkább az előadásmód élénkítésére alkalmasak, felgyorsítják a cselekmény folyását, dinamikussá teszik az elbeszélést; főként legendákban fordulnak elő: KazK. 79—80: „Ezönközbe nağ erøue Iutha az zent tefthöz: | es legottan effek rea: | es nağ fyraffal imezt kezde mondania”. Hasonló mondatok szerepelnek a drámai emlék összekötő szövegrészeiben is, mintegy a színpadi utasítások őseként: SándK. 28: „fo-gaak ottan zegenýokketh | es, kezøkkeeth labokath meg kýtøzeek: | es az tözben veetek”.

B) A kötőszók használatának ugyancsak lehet stilisztikai velejárója. A kötőszóhasználat mennyiségi vizsgálatából kiderült, hogy a legerősebb tendencia a kötőszók halmozása. E jelenséggel kapcsolatban feltétlenül számolnunk kell a latin hatással, a bibliafordításokon keresztül pedig a latinon túl a héberrel is. A lineáris felépítésű mondatokban az és kötőszó halmozásának tartalmi kiemelő, valamint folyamatosságot hangsúlyozó szerepét kell megemlítenünk. A kötőszók halmozása mellett a kötőszó nélküli kapcsolás érdemel figyelmet: a kötőszók kihagyása tömörebbé, lendületesebbé teszi a kifejezést. A kötőszó nélküli kapcsolás gyakran társul más stilisztikai értékű nyelvi jelenséggel, s különösen jellemző a verses szövegekre: nyilvánvalóan ritmikai vonatkozásai is vannak.

Szakaszos felépítésű mondatok. — A vizsgált mellérendelő szerkezetű mondatok többsége (208 adat, a tisztán mellérendelő mondatok 71,2%-a) nem lineáris felépítésű, hanem szakaszos, ti. a tagmondatok nem egyenként kapcsolódnak egymáshoz, hanem a szorosabb mellérendelő viszonyban lévő tagmondatok kisebb-nagyobb szerkezeti egységekbe tömörülnek, s mint egység állnak lazább mellérendelő viszonyban más tagmondatokkal, ill. szerkezeti egységekkel.

A szakaszos felépítésű mondatok megoszlása a különféle tagmondatszámú csoportokban a következő:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya
3	107 51,5%
4	53 25,5%
5	31 14,8%
6	13 6,3%
7	4 1,9%

1. A többszörösen összetett mondatban kialakulhatnak szerkezeti egységek, ha tagmondataik között szorosabb—lazább kapcsolatos viszony fordul elő, ill. ha különféle viszonyfajták szerepelnek köztük.

A) A szakaszos felépítésű mondat tagmondatai közt kapcsolatos a viszony.

a) Az azonos alanyú kapcsolatos mellérendelő viszonyú mondatok tagmondatai szakaszokba szerveződnek, ha a közös alannal megjelöltnek a párhuzamos cselekvései közül kettő vagy több szorosabb tartalmi összefüggésben áll egymással, és ily módon bizonyos tagmondatok között közelebbi viszony alakul ki a többi tagmondattal szemben: (F — F) — F: KulcsK. 257: „El változtata w vyzeketh veere | es meg elew w halokath | Ees w feldeken teryezthee bekakath”; szimmetrikus felépítésű mondatban: (F — F) — (F — F): KeszthK. 28: „Ees erezte w nylayth, | ees el ozta wketh | wylamaffokath fokafeyta | ees meg haborgata wketh”.

b) Gyakrabban alakulnak ki azonban szorosabb szerkezeti egységek olyan kapcsolatos viszonyú többszörösen összetett mondatok tagmondatai között, amelyekben az alany részben azonos, részben különböző: a szorosabb viszonyban lévő tagmondatok alanya megegyezik, a velük szembenálló(k)é pedig különbözik tőlük: (F — F) — F: KazK. 78: „Ezth monduan az papa: iarula | es az leuelhöz nula: | es az leuelet zent elek neky engede”; F — (F — F): NádK. 340: „Innectoua nap fent foha nem lacz. | Atte orczadnac eköfßege elváltozic, | es ammi kepónkhöz hafonlattatic”. Mondataink többségében különböző alanyokkal megjelölt személyek, tárgyak különböző cselekvései, rájuk vonatkozó különböző megállapítások állnak szemben egymással, ennek következtében a szerkezeti egységek közötti viszony közel áll az ellentétes mellérendeléshez, anélkül, hogy tartalmuk tényleges ellentétet fejezne ki. Olykor pedig a szerkezeti egységek tartalma időbeli rákövetkezés mellett ok—okozati összefüggést is rejt magában, kapcsolatuk következtető mozzanatot is tartalmaz: F — (F — F — F): KulcsK. 267: „Kayaltanak vrhoz w nywmorwfagokba | es nyawalyayokbol megh zabadeyta wketh. | Ees ky hoza wketh fetethfegbel. . . | es keteleketh meg zaggatha”.

B) Ha a többszörösen összetett mondatban különféle típusú mellérendelő viszony fordul elő a tagmondatok között, rendszerint szorosabb szerkezeti egységek alakulnak ki, legyenek akár azonos, akár részben, akár teljesen különböző alanyúak. Az idetartozó mondatokat a tagmondataik közötti viszonytípusok szerint csoportosítjuk.

a) A mondat tagmondatai között szerepelhet két különböző mellérendelő viszony. Mondatainkban legsűrűbben kapcsolatos és ellentétes mellérendelő viszony jelenik meg egymás mellett (34 adat). A főviszony lehet kapcsolatos: az ellentétes viszont viszonyban lévő tagmondatok szorosabb szerkezeti egységként állnak kapcsolatos mellérendelő viszonyban egy további tagmondattal: (F — F) — F: CornK. 55r: „Es latuan iefufl meg nem efmere. | hanem aleyta cvtet lenny kerteznek. | ky [és ő] monda neky”; F — (F — F): FestK. 368: „Gyakorta fwtaafomath megh tartw3ttattam, | ees az reegy ygaath le wethnem gondoltam, | de bel hatoth chontymban”. Ha a mondat háromnál több tagú, két ellentétes kapcsolatban lévő szerkezeti egység kerülhet kapcsolatos mellérendelő viszonyba egymással: (F — F) — (F — F): JordK. 386: „Enekletthwnk tylenektek, | es nem tanczolatok, | yaýgatank | es nem fýratok”. — A főviszony lehet ellentétes, ilyenkor a szorosabb szerkezeti egység tagmondatai között kapcsolatos viszony van, s hozzájuk kapcsolódik egy további tagmondat ellentétes viszonyban: (F — F) — F: NagyszK. 9: „Ez velagnac ő zeretóy lattatnak kiuil nemes rofanac | tyndekló . . . zinnel génerkóttetic ez velag zerent zertóket, | de maga belől náual'as rothhadatoffagos meróggel . . . telyefőc”; F — (F — F): Apork. 117: „gakorta meg zabadeitotta azokat, | Ok ke: meg haragattak ötet o tanalczokban: | es meg alagtattak o hamiffagokban”.

Háromnál több tagú mondatok körében előfordulhat, hogy két kapcsolatos viszonyú szorosabb szerkezeti egység áll ellentétes viszonyban egymással: (F — F — F — F) — (F — F): GuaryK. 52: „Ez el'eten fenkit nem vtal, | fenkit nē itel, | fenkit nē ragalmaz, | fenkit nē gūlöl, | de mindont zeret, | es mindont maganal iobnac itel”.

Vizsgált anyagunkban választó viszonyt is tartalmazó mellérendelő szerkezetű többszörösen összetett mondat nem fordul elő. (Tagolatlan tagmondattal is csak egyetlen adatot idézhetünk: Fmegsz — (F — F): KeszthK. 22: „Vram, | ky lakozyk the haylokodba | auagy ki nywgozyk the zenth hegyeden”).

Viszonylag jelentős a számuk a kapcsolatos és magyarázó viszonyú többszörösen összetett mondatoknak (17 adat). A főviszony valamennyi esetben magyarázó: a kapcsolatos viszonyban lévő szorosabb szerkezeti egységhez kapcsolódhat egy magyarázó tagmondat: (F — F) — F: FestK. 366: „Maftth azert mýt thegyék, | enny wezedelmekben howa fordwlýak: | een yfýwfagomnak remenfeegy, | mynd el eftenek”. Egy tagmondathoz kapcsolódhat magyarázó viszonyban egy kéttagú kapcsolatos viszonyban lévő szerkezeti egység: F — (F — F): SzékK. 8—9: „de mynd ezekveles nem zélédyhetek megh, az ő zűvenek vad kemenfeghet, | mert [nam] az ő varofokat mynd el tőré, | es az ő fertelmes aldozat'oknak heleyt mind ky vághata”. Háromnál több tagú mondataink hasonló felépítésűek: (F — F — F — F) — F: JordK. 382: „Ne akarýatok býrný arañat, | se ezyftet, | se penzt tý őwetőken, | se erzent az wton, | se ket kentőfthek ne legýen, | se farwtok, | se ýftaptok | Mert [enim] melto az mýwes hw eeteleere”; F — (F — F — F): JordK. 383: „Oýatok kedeglen magatokat emberekthwl. | Mert [enim] vonznak týteket gýwlekožettýekben, | es hw lýnagogaýokban meg oštorožnak týteket. | Es kýraloknak ... eleyben výtettek”.

A mondatban kapcsolatos és következtető viszony szerepel együtt (14 adat). A főviszony lehet kapcsolatos: kéttagú következtető viszonyban lévő szerkezeti egységgel áll kapcsolatos viszonyban egy, ill. több tagmondat vagy szerkezeti egység: (F — F) — F — (F — F): AporK. 113: „Mondot | es iot ebleg es muzlika ... | Vetet o effekert kpoet ... | Es meg verte o žolpíoket ... | es meg tórtó mend o vegeinek faiokat”. Előfordulhat, hogy több kéttagú következtető viszonyban lévő szerkezeti egység kerül kapcsolatos viszonyba egymással: (F — F) — (F — F) — (F — F): GuaryK. 100: „Kerietoc, | es vezitoc, | kereffetoc, | es meg lelitoc | lergeffetoc, | es be bolattatoc”. — A főviszony lehet következtető is, ilyenkor többnyire egy tagmondathoz kapcsolódik következtető viszonyban egy szerkezeti egység, amelynek tagmondatai kapcsolatos viszonyban állnak egymással: F — (F — F): KulcsK. 258: „Kerek | es el ywe fwrnek fokfaga, | es menyey kenyerele elegethe wketh”, de kapcsolatos viszonyú szerkezeti egységhez is kapcsolódhat következtető viszonyban egy tagmondat: (F — F) — F: MargL. 9—10: „Ez zvznek vala nagy keuanatýa ... behtelesre · | es nagy zerelmel olýha ev ereenek felevtte · az zerzetnek regulazerent valo kemenseget ... bevhtet · erevkedýk vala meg tartany · | kýnek okaert [ezért] gýakorta jut vala ev testenek nagy fogýatkozasara”. Megjegyezzük, hogy az utolsó kivételével valamennyi adatunk bibliafordításból való, jól példázzák az és kötőszó gyakori következtető értékű használatát.

Ritkábban másféle viszonyfajták is társulhatnak a többszörösen összetett mondatokban. — A tagmondatok között két különböző típusú ellentétes viszony fordul elő (3 adat): mindegyik mondatban megszorító ellentétes a főviszony, a szerkezeti egységet alkotó tagmondatok között pedig kizáró ellentétes kapcsolat van: F — (F —

F): MargL. 9: „Ebednek vtanna kezŷ dolgot tezen vala ... | de maga az ev kezŷ mŷviert az sileciomot ... hatra nem vetŷ vala. | de igen erevssen meg targŷa vala”. — A mondatban ellentétes és következtető viszony jelenik meg együtt (1 adat). A főviszony következtető: megszorító ellentétes viszonyú szerkezeti egységhez csatlakozik egy következtető tagmondat: (F — F) — F: PéldK. 78—9: „nemes nembewl zylettem | de az nemzetfeg az en ydewmet el nem halaztŷta | azért el megyek meg halny”. — Van példánk arra is, hogy magyarázó és következtető viszony szerepel együtt a mondatban. A főviszony következtető: (F — F) — F: 1515: „En nem valem ygz hytew zegyn horwatoknak, | fok rabolaft enys teottem az ew welaloknak, | azért fogwan tart maft engemeth egy haragos pap Ban” (RMKT. 1²: 486).

b) Mondataink egy részében (13 adat) többszörös viszonyváltás történik, ilyenkor többnyire kettőnél több fajta mellérendelő viszony fordul elő a mondatban. Természetesen valamennyi mondatunk háromnál több tagú, s rendszerint — a többszörös viszonyváltás következtében — a nagyobb szerkezeti egységeken belül kisebb szerkezeti egységek képződnek.

A mondatban kapcsolatos, ellentétes és magyarázó viszony szerepel együtt (4 adat), a főviszony valamennyi esetben ellentétes: (F — F) — [F — (F — F)]: 1529: „ŷnneth ŷspan wram es wram az theb wrakal zep nepel Brassonal eleuekbe zalának, | es ... zembe meg wŷwank, | az Zekelew el arwlanak, | merth mellewnk otthan el allanak, | es egyethembe welek mŷnd mŷnket waganak” (MNy. 37: 276); [F — (F — F — F)] — F: KazK. 76: „Az uduarnak ifyay kegek: ŷtet fokkeppen cufolyak uala: | Mert nekyek ŷtet arcul uerik uala: | Nekeyek zakalat zagatŷtak uala: | es nekyek az moŷdo uizet niakaba ŷntikuala: | de ŷ mind ezŷkket iftenert naŷ bekefeŷel el zenuedyuala”.

Kapcsolatos, ellentétes és következtető mellérendelő viszony fordul elő együttesen 3 adatunkban. A főviszony mindegyik esetben ellentétes: [F — (F — F)] — [(F — F) — F]: PeerK. 340: „Samfomnak aleyta az por onnon magat | latod nagh haragyath | nem tyztely vrat | fogyad megh zakalath | veddel chak yozagat | megh alazza magath”.

Kapcsolatos, magyarázó és következtető viszony jelenik meg együtt 2 mondatban. A főviszony lehet magyarázó: (F — F) — (F — F): 1507: „Cheh Janofnak hagyom Az wŷfeleu zwbycamat es felseurwhamat ... | touaba Az menŷbol Agyanak nekŷ eg gyermek louath | mert En Nekŷ eleget attam | meg Elegedŷek vele” (NyIrK. 6: 187), és lehet következtető is: [(F — F) — F] — F: PéldK. 76: „El megyek meg halny egyebeket kewuetuen | meeg en vtannam es tewbben yewennek | mert ŷem elfew ŷem vtolŷo en nem vagyok | azért el megyek meg halny”.

Előfordulhat, hogy a többszörös viszonyváltást valamely mellérendelő viszony többszöri előfordulása idézi elő a mondatban. Két következtető és kapcsolatos viszony szerepel a mondatban (1 adat): [F — (F — F)] — F: PéldK. 77: „veen vagyok | es ymmar az en ydewmnek vege kewzel vagyon | es az halálnak kapuya meg nylt | azért el megyek meg halny”. Két következtető és ellentétes viszony fordul elő (2 adat): [F — (F — F)] — F: PéldK. 77: „baynak vagyok | kewzdeft yol tudok | de az halalt meg nem giewzhetewm | azért el megyek meg halny”.

2. A szakaszos felépítésű mondatok általában bonyolultabb, sokrétűbb viszonyokat fejeznek ki, mint a lineáris felépítésűek, ennek megfelelően a kötőszóhasználatban is nagyobb differenciáltságot mutatnak. A kapcsolások helyén leggyakrabban ezekben

is az és kötőszó jelenik meg: az összes kapcsolás 51%-a történik ezzel a kötőszóval. Ugyancsak gyakori a $\emptyset$ kötőszó használata (32%). Az és kötőszó többértékű szerepét már érintettük. A $\emptyset$ kötőszóról még elmondhatjuk, hogy kapcsolatos, ellentétes és következtető értelmű használata mellett magyarázó értékben is előfordul. Kivált (költői) kérdést tartalmazó tagmondatok után következő $\emptyset$ kötőszóval kapcsolt tagmondatok értékelhetők magyarázóként: (F — F) — F: FestK. 366: „Maſth azért mýt thegyék, | enny wezedelmekben howa fordwlyak: | een yfywfagomnak remenfeegy, mynd el eftene- nek”. Jelentősnek mondható még a többértékű ellentétes *de* (7%) és a magyarázó értékű *mert* kötőszó (5%) előfordulási aránya. A többi kötőszó (*kedig, azért, hanem, sőt* stb.) együttesen a kapcsolásoknak mindössze 5%-át teszi ki (részletesebben l. 756—7).

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a bibliai eredetű szövegekben a tagmondatok, szerkezeti egységek összekapcsolásában szakaszos felépítésű mondataink is következetesen alkalmazkodnak a latin mintához, a kötőszók használata többnyire mind a mennyiség, mind pedig a minőség tekintetében azonos, eltérés csak ritkán tapasztalható. Különbözőség esetén inkább kötőszótöbbslet jelentkezik a latinhoz képest. Ez a tendencia árnyalatnyival erősebb, mint a lineáris felépítésű mondatokban, de a párhuzamos helyeket összevetve itt is találunk ingadozást: F — (F — F): KulcsK. 259: „Vveth- keztenk my attyankal ezwe | hamyſan mywelkettenk, | es kegyethlenſegeth tettenk” ~ DöbrK. 188: „Mi at'ainkal özve vetkeztönk. | hamoffat tóttönk. | kegetlenſeget. tót- tönk”: Peccavimus cum patribus nostris, iniuste egimus, iniquitatem fecimus. Minősé- gi eltérést mindössze egy esetben tapasztaltunk, a párhuzamos hely kötőszóhasználatára azonban ebben az esetben is megegyezik a latinnal: (F — F) — (F — F): KeszthK. 13: „Ellenſegek el fogyathkozanak teer mya mynd egyetlene | *ees* w varafokath megh te- red | El weze w emlekezetek w vygaſſagokal | wr *kedyk* erekke meg marad” ~ DöbrK. 24: „Tör mia ellenſegek fogatlan meg foğanac, | *es* ő nekik ő varofit megtőred | Han- goffaggal ő emleitetek el veze. | *es* vr őroke meg marad”: Inimici defecerunt frameae in finem, et civitates eorum destruxisti: periit memoria eorum cum sonitu; et Dominus in aeternum permanet.

Nem bibliai eredetű szövegeink nem függnek ennyire szorosan a latintól, olykor mondataink szerkezete nem is egyezik az eredeti latin mondat szerkezetével, ennek megfelelően kötőszóhasználatban is több eltérés mutatkozik. Külön is meg kell említe- nünk a PéldK.-ben található halálhimnusz-fordítást, melyben a latinhoz képest lénye- gesen több kötőszó fordul elő. A mennyiségi különbségeknél azonban fontosabb, hogy a kötőszóhasználat jóval differenciáltabb, mint az eredeti szövegben: [(F — F) — F] — F: PéldK. 76: „El megyek meg halny egyebeket kewuetuen | meeg en vtannam *es* tewb- ben yewnnnek | *mert* ſem elfew ſem vtolfo en nem vagyok | *azert* el megyek meg halny”: Vado mori sectans alias sectandus et ipse; Ultimus aut primus non ero, vado mori.

Valamennyi kapcsolás helyén kötőszót találunk a mondatok több mint felében (108 adat, 52%). Ez a százalékarány számottevően magasabb, mint a lineáris szerkezetű mondatok esetében. A különbség nyilvánvalóan abból adódik, hogy a szakaszos felépi- tésű mondatokban összetettebb viszonyok fejeződnek ki, s ez visszatükröződik a kötő- szók sűrűbb használatában is: F — (F — F): SándK. 25: „vaariatok meg ith tȳ engo- met az aȳto eloqth | *mert* en ma velqk akarok lennq. | *es* en kewansaagomnak elegeth akarok tennq”.

Valamelyik kapcsolás helyén kötőszóhiány van 80 mondatban, az adatok 38%-ában. Gyakran, az idetartozó mondatok több mint felében a szerkezeti egységet alkotó

tagmondatok kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz: $F - (F - F)$: FestK. 369: „Myth zerzettem bolondfaagommal magamnak, | een lanczomat een magam egybe zewttem, | es akarwan eltem halaalnak lefyben”. Az adatok kisebb hányadában a szerkezeti egység tagmondatai között tapasztalható kötőszóhiány, a szerkezeti egységeket pedig kötőszó kapcsolja össze: $(F - F) - F$: FestK. 392—3: „Semmy remenfeegem neekem ydwelffeegemben | semmy fegythfeegem egyebewnnegh | *hanem* te yrgalmaffaagodban remenkedem”.

Mindegyik kapcsolás helyén hiányzik a kötőszó 20 mondatban, az adatok 10%-ában. Mint tapasztaltuk, a lineáris felépítésű mondatok körében ez a százalékarány több mint kétszer ekkora. Elsősorban a szakaszos szerkezet bonyolultabb jellegével magyarázható a kötőszó nélkül kapcsolódó mondatok csekélyebb előfordulási aránya. Adataink inkább csak verses szövegekből vannak: $(F - F) - (F - F)$: PeerK. 336—7: „Legen hala az zent haromfagnak: | azonkeppen az aldoth ihufnak | Legen hala az zyz marianak: | velem ozwe mend az bodogoknak”. Olykor pedig a mondat részben vagy egészében dominánsan lineáris felépítésű marad, annak ellenére, hogy szerkezeti egység is képződött benne. Az ilyen mondatokra is jellemző a tagmondatok kötőszó nélküli összekapcsolása, s az ezzel gyakran együtt járó párhuzamos szerkesztés: $(F - F - F - F) - (F - F)$: JordK. 382: „korokat gyógyohatok, | hallottakat tamazgáto-
tok, | poklofokat tǵztohatok, | erdegheket ǵzǵyetek; | ǵngǵen vetteetek, | ǵngǵen aggǵa-
tok”.

3. Legnagyobb arányban a zsoltárfordításokból kerülnek ki szakaszos felépítésű mondatok (42%), de jelentős az előfordulási arányuk egyéb bibliai részek fordításában, legendarészletekben, versekben, párbeszédes jellegű emlékekben is. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy számos adat a már említett halálhymusz-fordításból való.

A szakaszos felépítésű mondatoknak a lineáris felépítésűekhez hasonló, szinte az egész kategóriát érintő stilisztikai velejárójuk nincs. Néhány megjegyzést mégis tehetünk, ugyanis bizonyos típusú mellérendelő viszonyok együttes megjelenése eléggé jellemző a kor gondolkodásmódjára, stílusára, továbbá a tagmondatok elrendezése és a kötőszóhasználat is rejthet stilisztikai értékeket. (Megjegyzendő, hogy a felsorolt jelenségek többnyire együttesen vannak jelen mondatainkban, egymást erősítve érvényesül hatásuk.)

A) A vizsgált korszak szövegeiben kiemelkedő szerepe van az ellentétező szerkesztésmódnak. Jól jelzi ezt, hogy a szakaszos mondatoknak csaknem 30%-ában fordul elő ellentétes viszony. Tartalmi kiemelésre—nyomósításra már azok a mondatok is alkalmasak, amelyekben különböző alanyokkal megjelölteknek különböző cselekvései vannak szembeállítva egymással, de fokozottan érvényes ez akkor, ha a tagmondatok, ill. szerkezeti egységek tartalma tényleges ellentétet fejez ki. A szembeállított tagmondatok, szerkezeti egységek alanya legtöbbször a Jó, ill. a Rossz megtestesítőjét jelöli: $(F - F) - F$: AporK. 121: „Latǵak igazak | es vigadnak: | es mend ha-
tǵlak be rekeztǵi o zaiat”. Különösen hatásos, a vizsgált kor stílusára jellemző az ellentétes viszonyú szerkezeti egységek sorozatos egymás mellé rendelése, halmozása. Ilyenkor a tagmondatok gyakran párhuzamos szerkesztésűek, szimmetrikus elrendezésűek: *nám* — $(F - F) - (F - F) - (F - F)$: LobkK. 319: „Nam | en
mindenha te veled voltam, | es nem akartal meg engemet latnod, | tanitottalak teged | es

nem akartal engemet meg ertened, | Io tanachot attam nekewd | de nem akartal engem meg halgatnod". Az ellentétezés olykor már-már túlzó, keresett, a szembeállított tagmondatok tartalma nem is áll mindig ellentétben egymással: (F — F) — (F — F) — (F — F) — (F — F): NádK. 178: „Ez helen criftus jmadvala, | es ő el aruloya elkőzelitvala | Criftus felkele | Iudas vigadvala | Criftus tanitvani alom mia megh nehezültek vala | Sido nepec gonoffag mia megvacultanac vala | Criftus fir vala | Iudas azokval móuet".

B) Az ellentét mellett az oksági viszonyoknak szintén kitüntetett szerepe van a vizsgált korban. Jól mutatja ezt, hogy a szakaszos mondatok 28%-ában fordul elő magyarázó, ill. következtető viszony. Stilisztikai szempontból kivált a PéldK. haláltánc-jelenete érdemel figyelmet. Mondatai szinte logikai levezetések: [F — (F — F)] — F: PéldK. 77: „baynak vagyok | kewzdeft yol tudok | de az halalt meg nem gyewzhetewm | azért el megyek meg halny".

C) A tagmondatok arányos elrendezése stilisztikai értéket rejt magában. Különösen zoltárfordításokban, bibliai eredetű archaikus szövegrészletekben és versekben találkozunk gyakran páros tagmondatszámú arányos elrendezésű mondatokkal: (F — F) — (F — F): NádK. 92—3: „A kennac ideien kerefne embörőc halalt, | es megnem lelic, | Keuannanac meghalnia, | es el futh ő tőlőc a halal". A szerkezeti egységek belső felépítése legtöbbször párhuzamos: (F — F) — (F — F): KulcsK. 39: „The hozyad kayaltottanak, | ees meg zabadwltanak | the benned remenkettének, | ees meg nem gyalasztattanak". (Példákat l. még korábban, az ellentétező szerkesztésmód tárgyalásánál.) Főként zoltárfordításokban gyakoriak az olyan szimmetrikus mondatok, amelyekben a szerkezeti egységek chiasmus-szerűen, kereszt alakban vannak elrendezve: (F — F) — (F — F): KeszthK. 27: „Meg kernekezenek engemeth halalnak ferelmy, | ees kegyetlenfegnek bewfegy haborgatanak engemeth | Pokolnak ferelmy kernekezenek engemeth | meg ketelezenek engemeth halalnak ketely".

D) A kötőszóhasználatnak ugyancsak lehet stilisztikai értéke. A szakaszos mondatokban erős tendencia a kötőszók halmozása. Ez egyrészt a bibliafordításokkal hozható kapcsolatba, s már a héber alapszövegeknek is sajátja. Az és kötőszó halmozott használata mintegy folyamszerűvé, áradóvá teszi a mondatokat, lineáris jelleget kölcsönöz nekik, sokszor csak alapos elemzés vet fényt arra, hogy szerkezeti egységek képződtek a mondatban. Másrészt a kötőszók sűrű használata a világos kifejezést, a tagmondatok közti bonyolultabb kapcsolatokban való eligazodást szolgálja. A kötőszó elhelyezésének főként szimmetrikus elrendezésű mondatokban lehet stilisztikai értéke. Gyakori jelenség, hogy a szerkezeti egységet alkotó tagmondatok között kötőszó van, de a szerkezeti egységek közt hiányzik. A kötőszó szerepe ilyenkor az összetartozás kiemelése, hangsúlyozása: (F — F) — (F — F): FestK. 390: „Een eeyeym zomoro-
laagban elmwlnek, | ees zaamtalan lyegeteefekwel forgatnak, | en lelkemnek twdo-
mánya megh re3zezt almatlant, | ees gono3ool wayon neckem". A kötőszó mellözése szakaszos felépítésű mondatokban inkább csak verses szövegekben fordul elő. Szerepére, valószínű ritmikai vonatkozásaira a lineáris mondatokkal kapcsolatban már utaltunk.

Alárendelő szerkezetű mondatok

A törzsanyag többszörösen összetett mondatai közül 148 tisztán alárendelő típusú, az összesnek ez csupán a 11,2%-a; tehát csak fele annyi, mint a tisztán mellérendelő szerkezetűek. A tisztán alárendelő szerkezetű mondatokon belül tagmondataik kapcsolódása szerint a lineáris, a párhuzamos és a lineáris—párhuzamos felépítésű különböztethető meg.

Lineáris felépítésű alárendelő mondatok. — Az alárendelő típusú többszörösen összetett mondat tagmondatai kapcsolódhatnak egymáshoz láncszerűen, folyamatos egymásutánban. Ebben a mondattípusban a tagmondatok száma megegyezik a mondat szintjeinek számával (80 adat tartozik ide, ez a tisztán alárendelő szerkezetű mondatok 54%-a).

Az idetartozó mondatok megoszlása a különféle tagmondatszámú csoportokban a következő:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya
3	66 82,5%
4	12 15,0%
5	1 1,2%
7	1 1,2%

1. Számadatainkból kitűnik, hogy a többszörösen alárendelő lineáris felépítésű mondatok előfordulása leggyakoribb a háromtagú mondatok körében, még jelentősen mondható a négytagúakéban, de már az öt- és ötnél több tagúakéban nagyon ritka. Törzsanyagunk egyetlen öttagú mondata is bizonytalan adat, ugyanis a negyedfokú alárendelt tagmondat kötőszó nélkül kapcsolódik, így másféle értékelést is lehetővé tesz. A párhuzamos helyek pedig, a latin mintától kissé eltérve, egyszerűbb megoldást választanak, anélkül, hogy a mondat értelme lényegbevágóan megváltozna: $F - M_1 - M_2 - M_3 - M_4$: Apork. 115: „Es mondotta | hoǵ eluejtene azokat: | ha moyfes . . . nem allotuolna a zegeſben o zemel'e elot, | Hog el fordeitana o haragiat | elne veztene azokat” ~ $F - M_1 - M_2 - (M_3 - M_3)$: KulcsK. 261—2: „Ees mondaa Iſten | hogy el veztene wketh. | ha moyfes . . . az meg zegeſbe w elette nem alapoth volna | Hogy el venne w haragyath, | es el ne veztenee wketh” : Et dixit ut disperderet eos, si non Moyſes . . . stetisset in confractione in conspectu eius, ut averteret iram eius, ne disperderet eos.

Azt, hogy a többszörösen alárendelő mondatok sűrűbben jelenjenek meg a nagyobb tagmondatszámú csoportokban, elsősorban nem szerkesztésbeli korlátok akadályozzák, ugyanis a mondathierarchia bármely szintjén helyezkedjék is el a tagmondat, elvileg bármelyik mellékmondatlal kifejezhető mondatrész megjelenhet a következő alarendeltségi szinten mellékmondatformában, s ily módon a szerkesztési lehetőségek szinte korlátlanoknak tűnnek. A láncszerű alárendelés azonban logikailag is, nyelvtanilag is nehézkese, ezért mind a közlő, mind pedig a befogadó részéről jelentkező kommunikációs korlátok határt szabnak a szerkesztésbeli lehetőségeknek. Szinte kuriózumszerűnek tűnik egyetlen héttagú hétszintű mondatunk, mely az eredeti latin mondat szerkezetét elégé hűen adja vissza, de a makroszerkezet szempontjából némileg még tovább is

bonyolítja, ugyanis a szintek száma növekszik amiatt, hogy a fordító a participiumot mellékmondattal oldja fel: $F - M_1 - M_2 - M_3 - M_4 - M_5 - M_6$: DöbrK. 377: „Haalat adok en istennek minden időben ti erettetek: az istennek malasztában. | ki nektek advan vágon iefus criftofban: | mert v benne. mindenben gazdagga lóttetek: | mikent criftofnak hagafa meg erőffódót ti bennetek: | vg hog fem eg malasztban. nektek valami fogatkozasatok ninčen. | kik variatok vrnak . . . ielenetet [*expectantibus revelationem Domini*]: | ki es. meg erőffeit titeket mind vegig binnel kvl”.

2. A különféle alárendeléstípusok az alárendelés különböző szintjein eltérő gyakoriságban fordulnak elő:

Az alárendelés típusa	Az adatok száma	Az alárendelés szintmélisége					
		1	2	3	4	5	6
alanyi	12	10	2	—	—	—	—
tárgyi	42	25	16	1	—	—	—
célhatározói	27	17	7	2	1	—	—
okhatározói	14	11	3	—	—	—	—
feltételes—időhatározói	31	5	22	4	—	—	—
egyéb határozói	21	4	12	4	1	—	—
jelzői	31	8	18	3	—	1	1

Mivel a magasabb tagmondat-számú mondatok előfordulási aránya nagyon kicsi, különösebb következtetéseket nem vonhatunk le arra vonatkozólag, hogy a különféle típusú alárendelt tagmondatok milyen mértékben hajlamosak a mondat mélyebb szintjein való megjelenésre.

A feltételes és/vagy időhatározói, valamint a jelzői mellékmondatokkal kapcsolatban feltűnő, hogy nagyobb részben a második alárendeltségi szinten fordulnak elő, az első szinten való megjelenésük ebben a mondat-típusban ritkább, a többi mellékmondat-típushoz viszonyítva a harmadik szinten gyakrabban jelentkeznek, s mint a táblázat mutatja, a jelzői mellékmondatok felbukkannak az ötödik, valamint a hatodik alárendeltségi szinten is.

3. A tagmondatok sorrendjéről megállapíthatjuk, hogy a mondatok többségében (56 adat, 70%) a tagmondatok az abszolút főmondattól indulva szintméliségük szerinti linearitásban követik egymást (példákat l. előbb: AporK. 115, DöbrK. 377). — Előfordul, hogy az alárendelt tagmondat — főként akkor, ha feltételes és/vagy időhatározói — megelőzi relatív főmondatát (12 adat, 15%): $F - M_1 - M_3 - M_2$: CornK. 54v: „Az papy feyedelmek kedeg adanak penzt az evryzevknak | hog hazvndnak monduan. | hog mykoron evk alonnnanak. | criftofnak testeet el vroztak”. A relatív főmondat kötőszava rendszeren megelőzi mellékmondatát s annak kötőszavát, ez a mondatbeli helyzet kedvez az összetett kötőszók kialakulásának: $F - M_2 - M_1$: 1532: „ÿzenh keghelmed arol | hogh ha ÿo lowakath nyerthe(m) | tahath resth te(n)nek ben(n)e” (LtK. 1: 139). — Ritkább, főként háromtagú mondatok körében tapasztalt jelenség, hogy az elsőfokú alárendelt tagmondatot mint relatív főmondatot követi a másodfokú, majd ezt az abszolút főmondat (8 adat, 10%). Különféle típusú alárendelt tagmondatok szerepelhetnek ebben a mondatrendi pozícióban, mely — úgy tűnik — első-sorban az alárendelt tagmondatok tartalmi kiemelésére szolgál: $M_1 - M_2 - F$:

DöbrK. 379: „hoğ kedeg tvğatok: | mert ember fianak: hatalma vagon ... binókót meg bočatnia. | taht monda az közvenefnek”. Megfelelő tartalommal, a tagmondatok arányos belső felépítésével az ilyen szerkezetű többszörösen összetett mondatok körmondatnak értékelhetők (megjegyezzük, hogy az idézett helyen egész sorozat fordul elő az erre az alapszerkezetre épülő mondattípusból): GuaryK. 124: „Ha kiuanod azt | hoğ elmed meg velagofu'lon ifteni bõllefeggel, | tehat leg imadfagos”. — Elsúlytalanodó, módosító jellegű abszolút főmondat a másodfokú alárendelt tagmondat és relatív főmondata közé kerülhet (4 adat, 5%). A közbevetett abszolút főmondat súlytalanságát mutatja, hogy kihagyásával a mondat információtartalma nem szegényülne: $M_1 - F - M_2$: SándK. 22: „Mutasd meg | kerle[e]k. | mý modon lennek”; $M_2 - F - M_1$: CzechK. 46: „býnosqkon ký konýorwlz | hýzqm | welem nem nehezwlz”. Az elsúlytalanodó, módosító értékű főmondatok alkalmasak voltak arra, hogy további süllyedéssel módosítószóvá váljanak (*hiszen, lám ~ nám, talán*). Az elsúlytalanodással együtt járó közbevetésszerű helyzet pedig elősegíthette, hogy alkalmas mondat-, ill. tagmondatkörnyezetben a módosítószó kötőszóvá értékelődjék át (*hiszen*).

4. A lineáris szerkezetű alárendelő mondatokra a szoros grammatikai viszony következményeként a kötőszók sűrű használata jellemző. Valamennyi kapcsolás helyén kötőszó található a mondatok nagy többségében (69 adat, 86%): $F - M_1 - M_2 - M_3$: DöbrK. 383: „Es ezen kerlek. | *hoğ* ti zerelmetek ionkab. es ionkab bővõll'õn tvdomanban ... | *hoğ* iobbakot. keferčetek. | *hoğ* zeplõnelkv'õ legetek”. — Nem gyakori jelenség, hogy valamelyik kapcsolás helyén kötőszóhiány mutatkozik (10 adat, 13%). Kötőszóhiány leginkább a függő kérdést tartalmazó tagmondatok előtt tapasztalható: $F - M_1 - M_2$: SándK. 25: „lassok | mýt zolnak zolgaý | *hoğ* lattýaak ez keppen ký menny óteth”. Lesüllyedt, formulává váló vagy módosító értékű főmondatok után ugyancsak elmaradhat a kötőszó: $F - M_1 - M_2$: CzechK. 61: „Kerlek | nekqm az zoth mongýad. | *hogý* býnometh megh boczattad”. — A teljes kötőszóhiányt mindössze egyetlen levélbeli adat képviseli: $F - M_1 - M_2$: 1533: „azert könyergek te .N. ... | Ne banca az fýzeteffel | Ne Niomoroggek meg” (LtK. 1: 142).

5. A főmondatban, relatív főmondatban található utalószóknak ugyancsak szerepük van a tagmondatok összefűzésében. A lineáris szerkezetű alárendelő mondatok közt nagyon ritka jelenség, hogy valamennyi fő-, ill. relatív főmondatban található utalószó (4 adat, 5%). Adataink főként levelekből s a latin mintától bátrabban elszakadó kódexekből vannak: $F - M_1 - M_2 - M_3$: 1527 k.: „hýgyha *azt* k. | hogh *enneýt* erthek azz k. othwalo dolgaban | hogh heýa lesen *annak*, | a mýth fogatthak” (MNy. 37: 206); $F - M_1 - M_2$: SzékK. 25–6: „valyon kyčvda *ez*, | az ky *ezt* monga, | hoğ yzrahel fyay ellene alhatnanak Nabvgodonozor kya'lnak”. — Jóval gyakoribb, hogy a tagmondatok valamelyikében nincs kitéve az utalószó (24 adat, 30%): $F - M_1 - M_2$: MargL. 15–6: „Olý jgen nagý edes aýtatossagal jmadkozyk · | hog az sororok hallotak jmadsaganak jdeýn | mýnt ha valakývel zolt volna”. — A mondatok csaknem kétharmadában az utalószó teljesen hiányzik (52 adat, 65%). Az utalószók ilyen mértékű mellőzése feltehetően latin hatással is kapcsolatba hozható, bár azzal is számolnunk kell, hogy a sűrű kötőszóhasználat némileg feleslegessé teheti a láncszerű alárendelő mondatokban használatukat: $F - M_1 - M_2$: CornK. 55r: „Aranzayv zent ianofnak

mondafa zerent. maria magdalena hatra fordula. | hog latnaya | kyt tiztelnenek az angelok”. (A kötőszó-, ill. utalószó-használat különféle alárendelés-típusokkal való összefüggéseit l. „Az alárendelő mondatok” c. fejezetben.)

Párhuzamos alárendelő mondatok. — Az alárendelő szerkezetű többszörösen összetett mondatoknak másik fő típusát képviselik azok a háromtagú mondatok, amelyekben egy felső szintű tagmondathoz két különböző fajta, egymással kapcsolatban nem lévő elsőfokú alárendelt tagmondat kapcsolódik (30 adat, 20%).

1. Idetartozó mondataink tipikus szerkezeti képlete: $M_1 - F - M_1$ (27 adat, 90%). A felső szintű tagmondatot megelőző mellékmondat legtöbbször feltételes és/vagy időhatározói: CornK. 2r: „Ha kedeg hafonlatlanok lezevnk amy anyankhoz mariahoz. | jgeen keel feelmevnk | hog el ne hagyon mynket”; 1541: „mÿkorth ÿdeÿe lesen ala kÿldenÿ | en magam ÿs seged lezek hozÿa | hogj ala wÿgÿek” (Arch. 236.). Nem ritka a (feltételes árnyalatú) vonatkozó mellékmondat sem mondatkezdő pozícióban: 1539: „kÿ rwhasson akar Jarnÿ. | annak lennÿ kel | honnan legen” (Arch. 186.). Ugyancsak gyakran tűnnek fel mondatkezdő helyzetben az ismert okot kifejező *miért* kötőszós okhatározói mellékmondatok is: KeszthK. 21: „Myerth ystenth nem hywtak | oly helen rezkettek feelmel | holoth nem wala feelm”. — Mindkét mellékmondat ritkán kerül a főmondat után, ha ez mégis előfordul, akkor az egyik rendszeren vonatkozó (főként alanyi vagy jelzői): GuaryK. 73—4: „Bodogok | kik haborufagot zenuednec . . . | mert quec a meñnek nec orzaga”, 43—4: „Azert igon nağ ielops ieg e3, | kiuel embor igon kiññen . . . idu3ұлhet, | micorō kiññē meg bolat att’afianac”.

2. Nem gyakori, a fentiektől némileg eltérő mondat típus, amelyben a felső szintű tagmondat két különböző, esetleg egymással mellérendelő viszonyban lévő mondatrészeihez kapcsolódik egy-egy jelzői mellékmondat. A két alárendelt tagmondat közül az egyik rendszerint beépül a főmondatba, követve jelzett szavát, a másik követi a főmondatot: VirgK. 45: „Ezek azert az bezedek | kiket hallotal, | es en kezeynek kiterieztefe | kiket latal”. Előfordulhat, hogy mindkét alárendelt tagmondat beépül a főmondatba: GuaryK. 38: „efau | k1 vala meg vetot, | iacobot | kit iften 3eret vala | mind halalaig haborgata”.

3. A párhuzamos alárendelő szerkezetű mondatokra ugyancsak a kötőszók gyakori használata jellemző. Az adatok zömében mindkét kapcsolás helyén kötőszó található (25 adat, 84%): MünchK. 87va: „Ki ke· vëndi o tanofagat | meg iëgzette | *mezt* iftēn iğaz”. — Valamelyik kapcsolás helyén kötőszóhiány van 5 mondatban (16%). Kötőszóhiányt kivált függő idézetet, ill. kapcsolt egyenes idézetet tartalmazó tagmondatok előtt tapasztalunk: GuaryK. 27: „Ha kibe latnac nağ ert elkolot, | ahöz azt mōğac, | igon gogos”. — Teljes kötőszóhiányra ebből a szerkezetitípusból nincs adatunk.

4. A párhuzamos alárendelő szerkezetű mondatokban lényegesen magasabb az utaló elemek előfordulási aránya, mint a lineáris szerkezetűekében. Ezt a jelenséget feltehetően az (is) magyarázza, hogy a felső szintű tagmondathoz kétfelé kell biztosítania a kapcsolatot, a szövevényesebb mondat szerkezetben való eligazodást az utalószó kitétele megkönnyíti. Mindkét utalószó szerepel a főmondatban (9 adat, 28%): GuaryK. 26: „Ha kibe eğığufegot latnac, | *ahöz azt* mōğac, | hoğ balgatag”. Egy sajátos mondat szerkezet-típusban pusztán a két utalószó képviseli az alany—állítmány pólust a fő-

mondatban: MünchK. 85va: „kirè latādod a žèllètet ležallani . . . | $E_3 a_3$ | ki kèrèžtèl fcent žèllètèn”, — A felső szintű tagmondatban csak az egyik alárendelt tagmondatra történik utalás 11 mondatban (38%): JókK. 39: „mýkoron ež felewl mondot vrhož ýuttanak volna | Ewtewle olý kedueleteft fogatatanak | mýkkeppen ýftennek angýalý”. — Egyik utalószó sem szerepel 10 mondatban (34%): SándK. 21: „Mikorth < azaar eleýben vitteek volna okeet, | laata | hoğ igon zepok volnanak”.

Lineáris—párhuzamos alárendelő mondatok. — Négy- és négynél több tagú mondatokban a bemutatott kétféle szerkezetípus ötvöződhet is egymással: a mondat csak egy felső szintű tagmondatot tartalmaz, s ehhez vagy valamely alsóbb szinten elhelyezkedő alárendelt tagmondatahoz mint relatív főmondathoz párhuzamosan alárendelt tagmondatok kapcsolódhatnak, a párhuzamosan alárendelt tagmondatok további alsóbb szintű mellékmondatokkal bővíülhetnek, s ily módon a variációs lehetőségek száma nagymértékben megnő. Azonban a kommunikációs korlátok itt is határt szabnak a szerkesztései lehetőségeknek. Ebbe a szerkezeti típusba 38 mondat tartozik, az összes tisztán alárendelő mondat 26%-a.

Az e típusba tartozó mondatok megoszlása a tagmondatok, valamint a mondat szintjeinek száma szerint:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya	A mondat szintjeinek száma szerinti megoszlás	
		3	4
4	26 68%	26	—
5	10 26%	3	7
6	2 5%	1	1

1. Leggyakrabban a felső szinten helyezkednek el a párhuzamosan alárendelt tagmondatok (25 adat, 66%), közülük általában az egyikhez másodfokú mellékmondat kapcsolódik: $M_1 - F - M_1 - M_2$: MünchK. 87ra—87rb: „Ki ke. težen igaffagot | iq a fenèffègre | hog meg ièlentèffèn o müuelkedèti | mezt ištènben lottèc”. A felső szintű tagmondatnak lehet három párhuzamos mellékmondata is, egyiküket további alárendelt tagmondat bővíti: $M_1 - F \supset M_1 - M_1 - M_2^*$: MargL. 9: „Ha mýkoron ez zent žvz az zokot jmadsgýt be nem tellessehtetý vala . . . | tahat igen bankodýk vala . | mýnt ha vala[m]ý nagý kart vallot volna . | mýnd addýg | mýgnem be tellýessehtevtte . | hog az eý napnak reze lelký dimec nekevl . el ne mulneek”. A párhuzamosan alárendelt tagmondatok mindegyike is bővíülhet alsóbb szintű alárendelt tagmondatokkal, s olyan szépen megszerkesztett körmondatok jöhetnek létre, mint következő példánk: $M_1 - M_2 - F - M_1 - M_2 - M_3 - M_4$: LobkK. 301—2: „Mert mikeppen afoiom madar azert zyz akys madarat | hogý kewannya ew zyvet meg enye | ezenkepen az órdegazeert haborgatya az embert | hogý kewannya ew lelket el karhoztatnya a nagy yregfegnek myatta | kyt wal az emberheez azert | hogý oda megyen | honnet ew ala efewt”.

Jóval ritkábban ugyan, de a párhuzamosan alárendelt tagmondatok megjelenhetnek a mondathierarchia alsóbb szintjein is. A párhuzamosan alárendelt tagmondatok a

*A $\supset$ a tagmondat beékelődésének a jele.

második alárendeltségi szinten találhatók: $F - M_2 - M_1 \supset M_2$: JókK. 45: „nemde gyakarta mondam te neked | hogý engemett kýfertuen valahol ýar3 | Mondgýad ennekem | ha valamýt latand3 | engedelmeflegnek mýatta”. Következő mondatunkban négy párhuzamos alárendelt tagmondat kapcsolódik a relatív főmondathoz. Példánk azt is jól illusztrálja, hogy a fordítók képességeit olykor ugyancsak próbára tette a bonyolult mondat szerkezet: a 4. tagmondatban — talán a vonatkozó kötőszó asszimiláló hatására — fonalvesztés történik, ezt a beékelés utáni tagmondatrészben (rosszul egyeztetett) anaforikus névmás korrigálja: $F - M_2 - M_2 - M_1 \supset M_2 - M_2$: HorvK. 248: „Mert vadnak oly értetlenek. | kyk mykoron iot hálnak. | hog ne lataffanak tudatlanoknak. | az iot | akyt maas ember mond. | hamar vagy legottan kezdenek vetekevndny azokról. | hog lataffanak evk es valamyt tudny”. Mindössze egy adatunk mutatja, hogy a harmadik alárendeltségi szinten ugyancsak feltűnnek párhuzamosan alárendelt tagmondatok; ezek példánkban jelzőiek: $F - M_1 - M_2 \supset M_3 - M_3$: NádK. 320: „nem hizóm | hogh atte barátid . . . adnanc vth zanto földet . . . | hog minket | kik v közzúlók el vitettönc, | hog meg valtananac a kenocbol, | kiket kel zenvednönc”. A szerkezet nehézségére, bonyolultságára utalhat, hogy a kódexíró a beékelte jelzői mellékmondat után feleslegesen megismétli a kötőszót.

2. Az alárendelt szerkezetű mondatok közül — bonyolultságuknak megfelelően — a párhuzamos—lineárisakban a legmagasabb a kötőszók előfordulásának aránya. Valamennyi kapcsolás helyén kötőszó található 35 mondatban (92%): $M_1 - M_2 - M_3 - F - M_1$: BirkK. 2b: „hol magatokat lelenditek | hog meg tettetek | am mi iruá vagon, | adgatok halat vr íltenek, | ki mēden ionak adoia”. — Mindössze az adatok 8%-ában található valamely kapcsolás helyén kötőszóhiány, példánkban jellemzően függő kérdést tartalmazó tagmondatban: $F - M_1 - M_2 - M_2$: JordK. 389: „es paranczola hwnekýk, | hog meg ne ýelenteneek hwet | hol vona, | hoky bel telneek az mondal”. — Teljes kötőszóhiányra nincs adatunk.

3. Valamennyi alárendelt tagmondatra csak nagyon ritkán történik utalás az abszolút, ill. relatív főmondat utalószavával (2 adat, 5%): $M_1 - M_2 - F - M_1$: GuaryK. 26: „Ha kihoz azt lat'ac, | hog testi zúkfeget meg vezi etelbe es italba, | ahoz azt mögac | hog torcos”. — Valahol hiányzik a kitehető utalószó 19 mondatban (50%): $M_1 - M_2 - F - M_1$: NagyszK. 11—2: „ha azt kerdöd | honnaton löth legen az ő ken zenvedefe | Nylvan vagon te neköd, | hog az . . . buzgofagos zeretiből”. — Az utalószó teljesen hiányzik 17 mondatban (45%): $M_1 - M_2 - F - M_2 - M_1$: ÉrdyK. 64: „Mykoron az vyz özönnek wtanna lattaak volna Noenak ffyay | hoky bekefeeg volna, | tanachot tartanak | hoky ha meg olyan vezedelem lenne ez vylagon, | meg ohatnaak magokat”.

Mellé- és alárendelő szerkezetű mondatok

A törzssanyag mondatainak zömében a mellérendelő és alárendelő viszony együttesen fordul elő (879 adat, 66,6%). A heterogén szerkezetű mondatokban a főviszony mellérendelő vagy alárendelő egyaránt lehet.

Mellérendelő főviszonyú mondatok. — A heterogén szerkezetű mondatok nagyobbik része mellérendelő főviszonyú (544 adat, 61,9%).

A mellérendelő főviszonyú mondatok megoszlása a különféle tagmondatszámú csoportokban:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya	A mondat szintjeinek száma szerinti megoszlás		
		2	3	4
3	118 21,0%	118	—	—
4	170 31,2%	156	14	—
5	106 19,5%	78	28	—
6	65 11,9%	44	19	2
7	43 7,9%	28	14	1
8	19 3,5%	4	13	2
9	9 1,7%	4	4	1
10	3 0,5%	2	1	—
11	3 0,5%	1	1	1
12	2 0,4%	2	—	—
13	4 0,7%	3	1	—
14	1 0,2%	—	—	1
15	1 0,2%	—	1	—
Összesen	544	440 80,9%	96 17,6%	8 1,5%

A mellérendelő főviszonyú mondatok a tisztán mellérendelő típusúaktól abban különböznek, hogy valamelyik felső szintű tagmondatukhoz (esetleg többhöz is) alárendelt tagmondat (esetleg több is) kapcsolódik, s mint szerkezeti egység áll mellérendelő viszonyban a többi felső szintű tagmondatval vagy hasonló szerkezeti egységgel. Az idetartozó mondatok rendszerezését célszerű úgy elvégeznünk, hogy mind a mellérendelő alapszerkezetet, mind pedig a beépülő alárendelő szerkezeti egység típusát figyelembe vesszük.

I. A vizsgált mondatok döntő többsége kétszintű, csak elsőfokú alárendelést tartalmaz (440 adat, 81%).

1. A legegyszerűbb s egyben leggyakoribb típusban a mellérendelő viszonyban lévő felső szintű tagmondatok közül egyhez, esetleg többhöz egy alárendelt tagmondat kapcsolódik: a mellérendelő főviszonyú mondatban ($F - M_1$) képletű alárendelő szerkezeti egység, ill. mondatrendi variációi szerepelnek (339 adat, 77%).

A) Az idetartozó mondatok felében két felső szintű tagmondat van (172 adat). Az összes háromtagú mondat ebbe a típusba tartozik, továbbá a négytagúak egy része. — A háromtagú mondatban a felső szintű tagmondatok egyikéhez alárendelt tagmondat kapcsolódik, s ezek szerkezeti egységként állnak mellérendelő viszonyban a másik felső szintű tagmondatval (119 adat). Az alárendelt tagmondat csatlakozhat az első felső szintű tagmondathoz (49 adat): ($F - M_1$) — F: JordK. 385: „Te vağ ee | kŷ ŷwendő vağ, | awag egŷebet varŷwnk”; ($M_1 - F$) — F: DöbrK. 375: „kit hoğ latot volna | vağ, | es monda neki”. Az adatok nagyobbik részében a mellékmondat a második felső szintű tagmondathoz kapcsolódik (70 adat): $F - (F - M_1)$: 1532: „k kewzel lakyk nimet orzaghoz | aŷŷ(r)t k kirem | hogh The k hozaffon egh yo pancilt en nekem” (LtK. 1: 138); $F - (M_1 - F)$: JókK. 47: „boczaŷfadd te kezedet kebeledbe | es

valamit lewlendez | add en nekem”. — A négytagú mondatokban a felső szintű tagmondatok mindegyikének egy-egy alárendelt tagmondata van, s mint szerkezeti egységek állnak mellérendelő viszonyban egymással (53 adat). Valamennyi idetartozó mondat szimmetrikus felépítésű: $(F - M_1) - (F - M_1)$: FestK. 370: „Hyttem | hogy yfywfaagnak eekes thewelgeny, | ees wtat kewethtem, | wala howa engemet wyfelth hertelenfeegh”; $(M_1 - F) - (M_1 - F)$: ÉrsK. 226: „Walaky az twdomanth ôryzween thartangya | eelethet leel az, | ky kedyghlen nem akarangya | halalth leel az”; $(F - M_1) - (M_1 - F)$: KeszthK. 32: „Ees el oztom wketh | mykeppen porth zelnek ellene, | ees mykeppen wlchan walo farth | el hanyom wketh”; $(M_1 - F) - (F - M_1)$: KulcsK. 276: „Mykenth el haylo arneek | azonkeppen el vettettem en | es ky verettettem | mykeppen faska”.

B) A mondat három vagy ennél több felső szintű tagmondatot tartalmaz (167 adat). Ebben az esetben a felső szintű tagmondatok vagy lineáris egymásutánban, vagy szakaszosan kapcsolódnak egymáshoz. — A lineárisan kapcsolódó felső szintű tagmondatok közül rendszerint egynek, legtöbbször az utolsónak, alárendelt tagmondata van, ezzel szorosabb szerkezeti egységet alkot, de a mondat így is megőrzi dominánsan lineáris jellegét: $F - F - (F - M_1)$: VirgK. 38—9: „es ymatfagot teuen, iarula | es az nagi sebes twzet el teryezte, | es mezitelen rea fekuek, vgy | mikepen az vetwt agyra”. Két vagy több alárendelt tagmondat főként az előszámlálást tartalmazó mondatokban fordul elő: $(F - M_1) - (F - M_1) - (F - M_1)$: PéldK. 73: „elfew az gonoz myuelkewdet | mellyeket ew tewt | mafodyk az yozagos myuelkewdet | mellyeket ew el hagyot | harmadyk az ydew | kyt ew gonozul eluen el veztewt”. — A szakaszos felépítésű mondatok zöme két nagyobb szerkezeti egységből épül fel, s ezeken belül — kivált a nagyobb tagmondatszámú mondatokban — a tagmondatok kisebb szerkezeti egységekbe szerveződhetnek: $F - [(F - M_1) - F]$: KeszthK. 32: „kayalthnak wala wrhoz | ees nem vala | ky wketh meg zabadeytana | sem meg nem halgata wketh”; $(M_1 - F) - [F - (F - M_1)]$: SándK. 26: „hog az aÿto tartook laattak volna. | meg ÿiedenek tôle | alaa vereek az gradi < < on. | es meg hagÿak nekÿ | hog toÿbbe oda ne menne”. Ritkábban kettőnél több szerkezeti egységből áll a mondat: $(F - M_1) - (F - F) - (F - M_1)$: BirkK. 4a: „Mas zolgalo es lehet melleie | ki az zent kenetet viÿe . . . | Es eloÿer legen az 9mïo, | faz vtan az meg kenes | Es ez efetben az quët mēdencor az infirmaÿaba meg mäggon | mignem el vegezïk az kenett”.

2. A mellérendelő főviszonyú mondatokban az imént tárgyalt $(F - M_1)$ képletű egyszerű alárendelő szerkezeti egységhez képest jóval ritkább az ugyancsak kétszintű $(M_1 - F - M_1)$ alapképletű párhuzamos alárendelő típus (24 adat, 5,5%): $[F - (M_1 - F - M_1)] - F$: MünchK. 86rb: „Mēdēn ēmber ēlōÿer a· io bozt vēti ēlēuē | z micor meÿreÿēgōlēndn° | tahat aÿt | a· meÿ alab valo | te ke· taztottad a· io bozt ēd-deglē”. Előfordulhat, hogy a mondatban két párhuzamos alárendelést tartalmazó szerkezeti egység áll mellérendelő viszonyban egymással: $(M_1 - F - M_1) - (F - M_1 - M_1)$: MargL. 2: „Mÿkoron ez zent zvz· volna evt eztendeÿs· | lata | hog az sororok kez-zvl nemelyek ciliciumba iarnak | kere az olimpiadis azzonth | kÿt mÿndenkoron anyanak hi vala· | hog ev nekÿ ciliciomot adna”.

3. A mellérendelő főviszonyú mondatban szerepelhetnek olyan alárendelő főviszonyú szerkezeti egységek, amelyekben a felső szintű tagmondathoz több, egymással mel-

lérendelő viszonyban lévő alárendelt tagmondat kapcsolódik (32 adat, 7,3%): $F - [F - (M_1 - M_1 - M_1)]$: CornK. 54r—54v: „Ezen jdev kevvben az coporfo evryzevk jevuenek az varasban . . . | es meg hyrdeteek az papyfeyedelmeknek az fevld jndulaft. | es hog angyalt lattak volna. | es hog az coporfo hezag volna. | es hog criftus fel tamadot volna”.

4. A tárgyalt szerkezeti típusban csak ritkán találkozunk olyan alárendelő főviszonyú szerkezeti egységekkel, amelyekben több felső szintű tagmondattal közös alárendelt tagmondata van (6 adat, 1,4%): $(F - F) - \{M_1 - \langle [F - (F - F)] - F \rangle\}$: PeerK. 340—1: „Penztol el futamtak | zwrben be oltoztek | zepen ha befcelnek | kewefeth nem vefnek | forentokot kernekh | ladaban gyothnek | vele nem epeythnek”.

5. A mondatban különféle alárendelő szerkezeti egységek is megjelenhetnek, s ezek állnak mellérendelő viszonyban egymással (39 adat, 8,8%): $(M_1 - F - M_1) - (F - M_1)$: JordK. 382: „Vala mel" vároſban kedýglen . . . be menendótek, | kergýetek meg | ký vaſon ot melto zallaft adný, | es ot lakozyátok, | myglen onnan kýwe mentók”.

II. A mellérendelő főviszonyú mondatok körében a három- és ennél több szintű mondatok gyakorisága sokkal kisebb, mint a kétszintűeké (104 adat, 19%).

1. Az idetartozó mondatok jelentős részében lineáris alárendelő szerkezeti egység épül be a dominánsan mellérendelő szerkezetbe (33 adat, 31%). Mellérendelő viszonyban állhat felső szintű tagmondattal: $F - (F - M_1 - M_2)$: 1488: „Menie | mondiad Zenth Janos ewangeliftnak, | hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh tiftolion agh kepen | menth Jordwan vize” (MNY. 16: 79), vagy egyéb alárendelő szerkezeti egységgel: $(M_1 - M_2 - F) - (M_1 - F)$: JordK. 384: „ký hw attýat . . . fellýeb zerethý | mynt enghemet, | az nem melto en hozyám, | Es ký hw ffýat . . . en nalam nal felette zeretý, | az es nem melto en hozyám”.

2. Ritkábban lineáris—párhuzamos szerkezetű alárendelő szerkezeti egység tűnik fel a tárgyalt mondat szerkezet-típusban (9 adat, 9%): $(F - M_1 \supset M_2 - M_2) - (F - F - F)$: GuaryK. 24: „Azert ebbe hafonlatos az vipera new mergos kigohoz, | ki micoron az v fiait ki kolti, | vket ol' igon zereti, | hog zerettebe vket mind el feli, | es v hafaba fel neuekódnec, | es ekeppé v belole magocat ki ragiac, | es ig v annocat meg olic”.

3. A többszintű alárendelő szerkezeti egységeken belül megjelenő mellérendelő kapcsolatok tovább színezik, bonyolítják a mondatképleteket (41 adat, 39%): $F - [F - M_1 - (M_2 - M_2 - M_2 - M_2)]$: GuaryK. 33: „Jofeph kedeg lata ket almat meg att'a hazanal, | egget azt lata, | hog teccic vala neki, | hog ez Jacob priarchanac mind ez tizynket fia ammezon aratnanac, | es ez Jofephnece mind az v keuey fel allanac, | es mind az v att'afianac keuey mind körül allac, | es imaduan nag tiztöffegot tenec ez Jofephnece keueynece”.

Alárendelő főviszonyú mondatok. — A heterogén szerkezetű mondatok kisebb hányada alárendelő főviszonyú (335 adat, 38,1%).

Az alárendelő főviszonyú mondatok megoszlása a különféle tagmondatszámú csoportokban a következő:

A tagmondatok száma	Az adatok száma és aránya	A mondat szintjeinek száma szerinti megoszlás			
		2	3	4	5
3	98 29,2%	98	—	—	—
4	96 28,6%	66	30	—	—
5	67 20,0%	28	34	5	—
6	28 8,4%	11	13	3	1
7	19 5,7%	7	11	—	1
8	9 2,7%	—	6	2	1
9	7 2,1%	—	7	—	—
10	3 0,9%	—	1	1	1
11	1 0,3%	—	1	—	—
12	4 1,2%	—	2	1	1
13	1 0,3%	—	1	—	—
14	2 0,6%	1	1	—	—
Összesen	335 100%	211 63%	107 31,9%	12 3,6%	5 1,5%

Az alárendelő főviszonyú mondatok a tisztán alárendelőktől abban különböznek, hogy a mondathierarchia valamely szintjén mellérendelő szerkezeti egység fordul elő bennük. Rendszerezésükben a mondat szintjeinek számát, valamint az alárendelő alapszerkezet típusát vettük alapul.

I. Az alárendelő főviszonyú mondatok kétharmada kétszintű, csupán elsőfokú alárendelést tartalmaz (211 adat, 63%). Alapszerkezetük szerint három típust különítünk el.

1. Közülük a legegyszerűbb, legelterjedtebb az $F - M_1$ képletű alárendelt mondatra (ill. mondatrendi variánsaira) vezethető vissza. Alárendelő főviszonyú mondat szerkezet alakulhat belőle, ha a főmondatához vagy a mellékmondatához vagy esetleg mindkettőhöz mellérendelő tagmondat kapcsolódik, s szerkezeti egységet alkotva állnak alárendelő viszonyban a mondat másik pólusával (183 adat, 86,7%). — A mellérendelés jelentkezhethet a mondat felső szintjén: két vagy több főmondatához mint szerkezeti egységhez kapcsolódik egy mellékmondat (39 adat). Ilyenkor az alárendelt tagmondat ritkábban követi a főmondatokat (11 adat): $(F - F) - M_1$: KeszthK. 27—8: „Meg yndwla ees meg rettene feld | hegyek meg haborwlanak ees meg yndulanak, | merth haragwek w rayok”, sokkal többször azonban megelőzi őket, lévén többségük feltételes és/vagy időhatározói (28 adat): $M_1 - (F - F)$: SándK. 28: „ha nem engecz | nem hamar pletleek meg. | de nag hozzw kenokath teteetok raytad”; $M_1 - (F - F - F)$: MargL. 15: „Mýkoron kedeg halýa vala zent margýt azzon · az bodog azzon napýat fel hirdetný ... | tahat ... le terýezkevdýk vala az fevldre ... | es ... jmadkozyk vala · | es hala adasokat tezen vala”. — Jóval gyakrabban jelenik meg a mellérendelő viszony az alárendelés szintjén (128 adat). Ebben az esetben a mellékmondatok többnyire követik főmondatukat (111 adat): $F - (M_1 - M_1)$: 1507: „A3 tobyt ... hagyom az peternek, | hog tanytaffag | es a3 Eskolat el ne hagyaffak vele” (NyIrK. 6: 187); $F - (M_1 - M_1 - M_1)$: GuaryK. 28: „Mert e3 a3 atkozot ordogt nelv | K1 a3 zep igenos scitt'an lomot lel, | es a3o illadba byzt lel, | es a3 zeplofelembe fortelmeffegot lel, | a3 keredged alladba zegletot lel, | a3 velagoffagba fetetfeffegot lel”. Ritkasága miatt említjük

aioytatos emboroc meg geriettec az zent ímadfagba, | es fel emeltettec az egbe, | mint magdalombeli maria, at'anc zent ferencz, es zent lazlo keral". — Másodfokú alárendelt tagmondatok állnak mellérendelő viszonyban: $F - M_1 - (M_2 - M_2)$: KazK. 70: „Ky olygón nağ uruala: | hoğ mindón nap három ezör uitezók alnak ual'a neky uduart: | kyk naponked aranas barfonnal ótőztetnek uala: | es parthađuekkel őuedőztetnek uala"; $M_1 - (M_2 - M_2) - F$: GuaryK. 124: „Ha azt acarod | hoğ orđog nec alnocfagat meg ormeried, | es v lalardfagat el tauoztassad, | tehát leg ímadfagos". — Ritkán harmadfokú alárendelt tagmondatok alkotnak mellérendelő szerkezeti egységet a dominánsan lineáris alárendelő mondat szerkezetén belül: $F - M_1 \supset M_2 - (M_3 - M_3)$: BirkK. 3a: „Ilieneknek kedig meg fegefere legenek nemi kez heliek | kikben nem xak az mōdott fegelmetlenok . . . de űet az meg dōgletok, | Es kikhoğ bizōňal ganofag vagion, | hoğ el futnak, | auag artandok zernel'be vağ marhaba, | Be rekezteffenek". — Ugyancsak ritka jelenség, hogy a mondat több, esetleg valamennyi szintjén mellérendelő szerkezeti egység tűnik fel: $(F - F) - (M_1 - M_1) - (M_2 - M_2)$: KeszthK. 29: „Ees fyzeth nekem wr een ygaffagom zerenth | ees en kezeymnek tyztassaga zerenth elegeth tezen nekem | Merth [quia] een eryzem wrnak wtayth | sem mywelkettem kegyetlenewl een ystenem ellen | Merth [quoniam] wneky mynden yteley een elettem vannak, | ees w ygaffagyth twlem el nem tauoztattam".

2. Lineáris—párhuzamos típusú alárendelő mondat valamely szintjén (szintjein) jelenik meg mellérendelő szerkezeti egység (16 adat, 13%). Adataink azt mutatják, hogy ebben a nem túlságosan gyakori mondattípusban elsősorban a második alárendeltségi szinten alakulnak ki mellérendelő tagmondatkapcsolatok: $(M_2 - M_2 - M_2 - M_2) - F - M_1 - M_2$: NádK. 329: „Micoron elven fokaknac parančolhattam, | Araňat, gōňgōt, telekōt, es kenčōth gūytōttem, | varakat rakattam | Nepet itelhettem, | Val'on aleytode | hoğ hittem | hoğh a ferbe iōneek". — A mondat különböző szintjein is képződhetnek mellérendelő szerkezeti egységek. Példánk arra szintén bizonyítékul szolgál, hogy — habár ritkábban —, a mondat felsőbb szintjein is megjelenhetnek mellérendelő tagmondatkapcsolatok ebben a típusban is: $M_1 - (M_2 - M_2) - F - (M_1 - M_1)$: GuaryK. 27: „Ha kihōz azt lat'ac, | hoğ v orōmest vīgas, boytol, | es orōmest imatkozic, | ahoğ azt mōňac, | hoğ zertelen tēzon magaua, | mađd el vezti feiet".

3. Viszonylag gyakori mondattípus, amelyben egyetlen felső szintű tagmondat található, s több, egymással mellérendelő viszonyban lévő elsőfokú alárendelt tagmondat kapcsolódik hozzá; ezek közül egynek (esetleg többnek) külön másodfokú tagmondata van (33 adat, 26,6%). Négy- és négynél több tagú mondatok körében egyaránt találkozunk ilyen mondatokkal: $F - [M_1 - (M_2 - M_1)]$: SándK. 28: „de az vr isten imeľen nag < odaath teen velok | hog sem ruhayok sem hayok sem testok meg nem eegee | de ha mŷnt < ak el aluttak volna | lelloketh istennek meg adaak".

4. Különösen a nagyobb tagmondatszámú csoportokban a bemutatott különféle szerkezeti típusok együttesen is megjelenhetnek (29 adat, 23,4%). Ezek között nem ritka a jól megszerkesztett körmondat sem: $[M_1 - (M_2 - M_1) - (M_2 - M_1)] - [(F - M_1 - M_2) - F - (M_1 - F - M_1)]$: GuaryK. 22—3: „Mert mikeppen az dŷs eb nec zaiaba, es fogaba merog vağō | es kiket meg marand, | azocat mind meg mergoseŷti, | es ha hertelen nekik oruoffagot nem teyendnec, | mind meg kel vele halnıoc | Ezonkeppen az ragalmağo embor nec zaiaban, az atkozot ragalmaffag merog, | kiuel eğzorfmind ha-

rom, embört mar meg, egget vñomogat, maft az halgatot, harmadicat azt | akkit ragalmaz, | es mind ezoknec lelköket meg mergofyti, ez atkozot ragalmaffagnac binenec mergeuel, | es ha oruoffag nekik nē tetetendic, az zent gonafnac, es az elegtetelnec miatta, | meg kel vele halnioc, | miért legön halalos bín”.

A tagmondat szerkezete

Tagolatlan tagmondatok

A kijelölt törzsanyag tagmondataiból 438 tagolatlan, az összesnek ez csupán az 5,4%-át teszi ki.

A tagolatlan tagmondat típusai közül megtaláljuk a korai ómagyar korból már ismerteket: az indulatszókat, tagmondat értékű módosítószókat s a megszólítást; ezenkívül előkerül egy minden bizonnyal korábban is élő, de még nem adatolt típus is: a tagolatlan felkiáltás. A tagolatlan tagmondat különféle fajtáira egyformán jellemző, hogy szerkezetileg nem különül el bennük az alany—állítmány pólus, ők maguk szintaktikailag nem épülnek be a tagolt tagmondatok szerkezetébe, nem részei a tagolt tagmondatoknak, hanem egyenértékűek velük; ugyanakkor azonban rendszerint tagolt tagmondatokkal együtt jelennek meg, többnyire velük kölcsönhatásba lépve látják el funkciójukat. Épp ezért szerkezeti és funkcionális kérdéseik megközelítésében a tagolt tagmondatokkal alakult kapcsolataik fogódzól, iránytűül szolgálhatnak.

Indulatszók

A tagolatlan tagmondatok közül 65 az indulatszó, ez az összes tagolatlan tagmondat 14,8%-a. A korai ómagyar kori anyagból már ismert *ó* mellett csak a *jaj* és a *no* fordul elő törzsanyagunkban. Leggyakoribb közülük az *ó* (49 adat), jóval kevesebbszer tűnik fel a *jaj* (11 adat), a *no* pedig még ennél is ritkább (5 adat). Kódexek sorát átvizsgálva is érvényes marad ez az előfordulási arány, azzal a kiegészítéssel, hogy az *ó* előnye a vizsgálati anyag kiterjesztésével egyre nő, s elvétele egy-egy adattal előbukkan még más indulatszó is (*ah*, *hé*, *ne*, *nosza*, *rajta*). A szövegegységenkénti átlaggyakoriság 2,4. Az indulatszók elsődlegesen érzelmileg telített egyenes beszédben funkcionálnak, így különösen sok van belőlük a NádK.-beli vitában (11 adat), a KazK. halottsirató részletében (9 adat) és a CzechK. verses imájában (9 adat). Találunk még indulatszókat eredeti magyar versekben, prédikációkban (CornK.), legendák párbeszédes részeiben, olvasónak címzett kiszólásaiban (JókK., MargL., TelK., VirgK.). Feltűnő az adatok teljes hiánya a bibliai eredetű szövegegységekben (AporK. ~ KulcsK., BécsiK. ~ SzékK., DöbrK., KeszthK., MünchK.). Műfaji okokból a regulákban (BirkK.), hivatalos iratokban egyáltalán nem, a levelekben pedig csak elvétve használatosak.

Az indulatszók előfordulhatnak önállóan, ill. tágabb mondatkörnyezetben, összetett mondat, többszörösen összetett mondat tagmondataként.

1. Az indulatszók önálló használata az írott nyelvben igen ritka, a törzsanyagban nincs is rá adat, s bővebb nyelvi anyag átvizsgálása nyomán is épp csak mutatóba tudunk példát hozni, csakis a *jaj* ilyen alkalmazására: DomK. 69—70: „Tahat jme egy ember ohytvan fyruan, es ev hayat ky zagatvan, rettenetefen fyralmafon kyalt vala, || Yay, jaj, || Mykoron myndenek meg rettentenek volna, | es keerdeneek my lelte volna evtet, | Felele ez ember, || Cardinalis iftvan vrnak vnokaya . . . az lorvl le efeek, | es meg hala”. Az idézett szövegrészből kitűnik, hogy az indulatszó ilyenkor egymagában — esetünkben ismétléses formában — áll egyenes idézetként, a szöveggörnyezet pedig az élő beszédszituáció szerepét látja el, megvilágítva az indulatszó alkalmazásának körülményeit, motivációját s egyben aktuális funkcióját is. Példánk voltaképpen tipikusan beszélt nyelvi használatot reprezentál, rajta keresztül rá tudunk mutatni mindazon tényezőkre — sajátos szituációhoz kötöttség, jellegzetes artikulálás, jellemző kísérő gesztusok, a beszélő általános viselkedésmódja —, amelyek az önálló használatot egyáltalán lehetővé teszik. Ugyanakkor a példán keresztül rávilágíthatunk az indulatszóval való kifejezés kommunikációs korlátaira is. Míg a beszélő részéről teljes értékűnek tekinthetjük ezt a fajta globális kifejezésmódot, a hallgató számára már nem egyértelműen az. Az adott szituációban — nem lévén szemtanúi az érzelmet s ennek nyomán az indulatszó használatát kiváltó eseménynek — a hallgatók számára csak azáltal válik foghatóvá az indulatszó aktuális tartalma, hogy a beszélő mintegy lefordítja, tagolt nyelvi elemekkel is kifejti azt.

2. Az indulatszók az írott nyelvben általában tágabb mondatkörnyezetben, összetett mondat s főként többszörösen összetett mondat részeként jelennek meg. Törzsanyagunk valamennyi adata idetartozik, akárcsak korai ómagyar kori adataink. Valószínűnek tartjuk, hogy nem csupán az írott nyelvben, hanem az élőbeszédben is ez volt a gyakoribb megjelenési forma. Az indulatszók rendszerint a mondatnak (ritkán a mondaton belül képződő szorosabb szerkezeti egységnek) az első tagmondataként szerepelnek, utánuk tagolatlan és tagolt tagmondatok egyaránt állhatnak. Az indulatszó és valamely másféle tagolatlan tagmondat magában is alkothat mondatot, többnyire azonban még tagolt tagmondat (akár több is) kapcsolódik hozzájuk.

A) Az indulatszót követheti tagolatlan tagmondat: indulatszó vagy megszólítás.

a) A mondat egészen belül mellérendelőszerű kapcsolatban állhat több indulatszó. Egyazon indulatszó megjelenhet ismétléses formában, többnyire kötőszó nélkül, olykor pedig mellérendelő kötőszóval kapcsolódva egymáshoz. Az ismétlés szerepe az erősítés, a kifejezett érzelmi (indulati, akarati) tartalom intenzitásának jelölése: ÉrdyK. 288: „Oh, | oh | merth az ygaz ees tewólgee”; TihK. 42: „Iay es Iay azoknak: | kik ez nag dicőfegőt el ueztik”.

Különbféle indulatszói egyedek ugyancsak kapcsolatba léphetnek egymással. Indulatszóink közül az *ó* és a *jaj* fordul elő egymás mellett, szinonim értékben, főként panaszt, fájdalmat kifejezve, általában *ó jaj*, ritkán *jaj ó* sorrendben. Összekapcsolt használatuk funkciója a kifejező érték növelése lehetett: VirgK. 137: „Oh | yay | az tytermezetteteknek tulaydonfaga, zentfegefb . . . fwlwteb | honem yleneyek mondany”; ill. NagyszK. 63: „Jay | O | mert mene haboruřagockal, es keferűfegőckel ez il' embőr haborog es keferőg”. Különösen gyakori e két indulatszó együttes használata — többnyire E/1. részeshatározói vonzattal — halottsiratókban: KazK. 79: „O | yay ennekőm: | minemő uigaztalařth uehetők imar ezutan” ~ LobkK. 235: „O en nekem | . . . | valion

mi nemő vigafagom lehet imar ennekem” ~ NádK. 594: „*Iay ennekôm | minemû vigafagom lezen immar*”: *Heu me*, qualem consolationem de cetero habere potero. Párhuzamos fordításokban — mint példánk is jól mutatja — a halmozásos forma helyén mind az *ó*, mind a *jaj* megjelenik önmagában is. Az adatsorból világosan kiolvasható, hogy az *ó*-nak e mögött a maitól némileg eltérő használata mögött nem indokolt közvetlen latin hatást keresnünk, a halmozott formák pedig többletként jelentkeznek a magyar szövegekben a két indulatszónak az adott funkcióbeli régi nyelvi szinonim volta alapján.

b) A vizsgált szövegekben különösen gyakori tagmondatkapcsolat az indulatszó és megszólítás kapcsolata. Sajátos beszédsszituációhoz kötődően magukban is önálló mondatot alkothatnak. Az *ó* és a *jaj* ilyen használatára van adatunk, mély fájdalomat kifejező funkcióban. Adataink halottsiratókból valók: TelK. 180: *o | iftinnec ziz zŕleie: | o | cristufnac edeffegôs zeplôtelen annya: | o | mendeneknec meg valto azzoña...* (és még tovább tíz ilyen kapcsolat sorozata); LobkK. 204—5: *Iay | en zerelmes leanyom | Iay | en zememnek vilagoffaga | Iay | en eletemnec egetlen vigaztaloia*.

Jóval gyakoribb ez a tagmondatkapcsolat tágabb mondatkörnyezetben, tagolt tagmondatok kíséretében. Valamennyi előforduló indulatszónk megtalálható ilyen szerkezetűtípusban. Az indulatszó és a megszólítás már csak pozicionális alapon is egy más mellé kerülhet a mondatban: az indulatszó — ahogy korábban is érintettük — rendszerint abszolút mondatkezdő helyzetben jelenik meg, s a megszólítás — mint a közlemény címzettjének jelölője — ugyancsak sokszor kerül mondatelre, a tagolt tagmondat(ka)t közvetlenül megelőző helyre. Ezen túlmenően tartalmi—funkcionális síkon is kapcsolatban állhat e két tagolatlan tagmondatfajta, szorosabbá téve mondaton belüli összetartozásukat. A soron következő példákban a *hé*, *ne*, *no*, *nosza* akarati indulatszó ugyanúgy felhívó szerepű, ugyanúgy a megszólítottira irányul, mint a mellette lévő megszólítás (sőt gyakran a kapcsolódó tagolt tagmondat is rokon funkciójú, felszólító): 1418—1422: „*He | ember | hee | hallgass*” (Gl. *hé² a.*); ÉrsK. 462: „*ne | fyam | nekôd egy tabla*”; VirgK. 107: „*No | en io hugom főlemile, | ier lafuk*”; ÉrsK. 494: „*Noza | leany | wed ezedben*”. Levéladatunkra — ritkasága miatt — külön is felhívjuk a figyelmet: 1534: „*No | en ŷo vram es enŷ zerelmes atŷam | holŷ vettetet(e)m volna enŷ te elened illi igen*” (Arch. 131.).

Az indulatszó és megszólítás kapcsolatát tárgyalva az *ó*-ról — sajátos szerepének megfelelően — kicsit részletesebben kell szólnunk. Az érzelmi indulatszók általában maguk is szorosabb kapcsolatba kerülhetnek a megszólítással, ugyanis a kifejezett érzelem motiválója (és egyben címzettje) nagyon gyakran épp maga a megszólított, s ennek nyelvi vetületeként az indulatszó érzelmi tartalma is elsődlegesen a megszólításra (de mindenképpen arra is) sugárzik rá: LobkK. 45: „*Ah, | hyt. kaba. | myt gondolod te magadat fokaig elnôd*” ~ LázK. 255: „*oh | the balgatagh kaba embôr | mith gondolod tennen magadat fok ideygh előnek lenny*” (l. korábban még a siratókból vett adatokat is).

Az *ó* és megszólítás többnyire szintén érzelmileg telített mondatokban jelenik meg, de az *ó* szerepe több vonatkozásban is túlmutat más, ilyen tagmondatkapcsolatban részt vevő érzelmi indulatszóén. A (főként latin mintán alapuló) sűrű előfordulás körébe vetve — a törzsanyagban az *ó*-t adatainak több mint felében, bővebb nyelvi anyagot véve pedig mintegy 70%-ában találjuk megszólítás előtti pozícióban — a

korabeli (egyházi) irodalmi stílusnak is jellemző, alakító tényezőjévé válik. Példaként az egyik leggyakoribb (már az ÓMS.-ban is megtalálható) mondat szerkezeti típust, az *ó* + megszólítás + felszólító tagmondat kapcsolatot hozzuk föl. Ez a mondatképlet megegyezik az imák, könyörgések, fohászok nagy részének alapszerkezetével, de ugyanerre a szerkezeti vázra épülnek rá az egyéb vallásos szövegek, kivált prédikációk által kedvelt, közvetlenül a hallgatónak (olvasónak) címzett, tanító célzatú tanácsok, intelmek, tiltások is: TihK. 101: *O | bodok zyz maria: | agh malasztot enneköm the binős zolgackadnak*; ill. ÉrdyK. 536: *O | zerelmes atyam anyam zyletтей | vefheetők reea zywetőket lelkőtőket | es gondollyatok yobban meg annaal ees | mynemew nagy mondhatatlan meelfeeges leen ez zent alazatoffaag*. Imaszövegekben különösen szép, esztétikai értékeket hordozó — az ismétlés, halmozás, fokozás stílári eszközeit is felhasználó — sorok őrződtek meg, átítatva a vizsgált korszak vallásos áhítatával, érzelmi túlfűtöttségével: HorvK. 213: *O kegyelmes. O keges. O edes maria. | Imagy my erettevnk gyarlofagos bevnefegert*.

Ugyancsak a tömeges előfordulással összefüggésbe hozhatóan, az érzelmi mozzanat mellett, esetenként talán azt háttérbe is szorítva, az *ó* indulatszóhoz hozzátapad, s nyelvünkben is meghonosodik a latinban szintén meglévő vocativus-jelölő szerep. Az indulatszó veszi a mondaton belüli súlyából, jellegzetes mondatkezdő pozíciójától elszakadva szerkezetileg teljesen a megszólításhoz vonódhat: DöbrK. 23: „Óróldk es örvendek te benned | *o felfeg*”; SzékK. 216: „meñel | *oh te refi ember*, | az hangához”. Az *ó* eme latinhoz kapcsolódó funkciójának meglétét élénken bizonyítja, hogy Sylvester vizsgált korszakunkbeli magyar–latin nyelvtanában az *ó* indulatszót a vocativus grammatikai jelölőjeként mind a latinban, mind pedig magyar megfelelőjében feltünteti (SylvGramm. 33, 34 stb.). Megjegyzendő azonban, hogy az efféle használat — bár a vizsgált korban terjedő tendenciát mutat — megmarad az irodalmi nyelv, a választékos stílus szintjén, a mindennapi élőnyelvbe nem hatol be sem a kései ómagyar kor folyamán, sem azt követően.

B) Az indulatszót tartalmazó mondatokban — mint már utaltunk rá — többnyire tagolt tagmondatok is találhatók. Ezek gyakran állnak közvetlenül az indulatszó után.

a) Az indulatszó és tagolt tagmondat általában kötőszó nélkül kapcsolódik egymáshoz. Az indulatszót követő tagolt tagmondatok rendszerint az indulatszó által tagolatlanul, globális módon kifejezett tartalmat fejtik ki tagolt formában, mintegy megvilágítva annak aktuális szerepét, egyben utalva használatának motivációjára is. (Kommunikatív szerepük voltaképpen ugyanaz, mint az önállóan használt indulatszók esetében a szöveggörnyezeté, ill. a konkrét beszédssituációé.) Az indulatszó elemi érzelmi—indulati—akaratí tartalma rávetül az utána álló tagolt tagmondatokra is, kiemelve azok modális értékét. Mindezek következtében az indulatszó funkciója nagymértékben meghatározza, hogy milyen tartalmú—modalitású tagolt tagmondatok kerülhetnek mellé. Így például az általános érzelmeket kifejező *ó* mellett különösen gyakoriak a félelmet, fájdalmat, örömet, csodálkozást és gúnyt egyaránt kifejezni képes felkiáltó tagmondatok, köztük is feltűnően sok a kérdő névmást tartalmazó, nagyító—fokozó funkciójú: LobkK. 150: „*O | mel' igõn bodog vağ te | zent zeğenfeğ*”; ÉrdyK. 575: *O | meely reettenetes az eelð iftennek bozzw allo markaban efny*. Az akaratí indulatszókhoz kapcsolódó tagolt tagmondatok viszont legtöbbször felszólítók: 1418—1422: *hee | hallgass* (Gl. *hē*² a.); ÉrsK. 445: *no | yerel welem*, 481: *Noza | tahat el ky hozyak*; WeszprK. 65: *Raita | fogiatok meg qtet*. A közülük leggyakoribb *no*-t egyéb tagmon-

datkörnyezetben is megtaláljuk. Viszonylag sokszor áll utána a felszólítóval bizonyos szempontból rokon kérdő tagmondat: ApMél. 37: *no | mýt vegezetek*, köztük tiltó funkciójúak is: DebrK. 259: *No tahat | mit kevelkôdôl*. A benne meglévő sürgetés, ösztökélés jelentésmozzanattal függ össze a szövegélénkitő, ill. szövegtovábbvivő szerep. Különösen elbeszélő történetekben gyakori ez a népmesék előadásmódjára emlékeztető használat: DebrK. 497—8: „ez fezywlethnek tenek Aldoza-toh || *No* | ymaran ez Aldoza-thnac vtanna kewes yde el muluan keralne azzon kera'l tel terehbe efeek; || *No* ymaran hağgyokel ez keralne azzonth”.

b) A korszakból adatolt indulatszók közt sajátos helyet foglal el a *jaj*. A rá következő tagolt tagmondat ritkán kötőszó nélkül kapcsolódik, s a köztük lévő viszony a korábban vázoltnak felel meg: NagyszK. 57: „*Jay* | ki gyarlofagos idő hora volt az, | ky a gonoffagoknac esmeretere lôth”. A rendelkezésünkre álló (írott nyelvi) adatokban azonban jóval gyakoribb, hogy okféle viszonyt jelző kötőszó, többnyire *mert*, ritkábban *hogy* kapcsolja össze őket: TelK. 266: „*Jay* | *mert* foha imar etwzból [e tűzből] ki nem zabadvlunk”; LobkK. 148: „*Iay* | *hog* mind az my telies zywno ... elmenc ... ez velagy foglaltnac ... myatta bee neletetic”. Ugyancsak gyakori jelenség, hogy a *jaj* nem önmagában áll tagmondatként, hanem részeshatározói vonzattal együtt. Ilyenkor általában szintén alárendelő kötőszós tagolt tagmondat kapcsolódik hozzá: ÉrdyK. 77: „*yay myndennek* | *mert* chak iften markaban vannak”. Az alárendelt tagmondatok s maga a részeshatározói vonzat is azt jelzik, hogy valamiféle polarizálódás, a tagolttá válás irányába való elmozdulás indult meg, a *jaj*-ban állítmányszerű szerep kezd körvonala-zódni. Erre utalnak még az időhatározót, okhatározót tartalmazó adatok: ÉrsK. 307: *Iay ennekem mynd ôrekwl ereke*; MünchK. 24ra: *Iay è vilagnac gonožbolattol*, továbbá a fel-feltűnő jövő időt kifejező forma is: ÉrsK. 113: *yay leezen theneked mynd erekkwl ereke*. Valószínűnek tartjuk, hogy ezt a folyamatot a *jaj*-nak fogalmi tartalom-mal való feltöltődése, főnévi érték felé közeledése indította meg. Mint korábban utal-tunk rá, ez az indulatszó csakis fájdalmat, panaszt, fenyegetést kifejező funkcióban fordul elő szövegeinkben, ebben a szerepében természetesen kötődhetett hozzá a '(va-laki számára) valamiféle rossz, kellemetlen, negatív dolog' jelentésmozzanat.

Tagmondat értékű módosítósók

A tagmondat értékű módosítósók sűrűbben használatosak a kései ómagyar kori szövegekben, mint az indulatszók (100 adat, az összes tagolatlan tagmondat 22,8%-a), egyedeinek száma, részesedési aránya azonban nagyon is emlékeztet emezekére. A ko-rai emlékekből már ismert, két tagmondat értékű módosítósóból csak az *amen* él to-rái emlékekből már ismert, két tagmondat értékű módosítósóból csak az *amen* él to-rább, az *isá*-nak nem található nyoma. Emellett megjelennek a minden bizonnyal ko-rábban is meglévő, de még nem adatolt *im* ~ *ime*, ill. távolra mutató változata, az *ám* ~ *áme*, valamint a *lám* ~ *nám*. A vizsgált korszakban módosítósói szerepben haszná-latos a *vaj*, és a *hát* határozószó is megtalálható *efféle* funkcióban. Közülük a leggyakoribb az *im* ~ *ime* (69 adat), ezután az *amen* következik jóval kevesebb előfordulással (18 adat), majd a *lám* ~ *nám* (11 adat), a többire pedig csak egy-egy adat jut. A tagmondat értékű módosítósók szövegegységenkénti átlaggyakorisága 3,7. Használatuk főként egyenes beszédhez kötődik, de nem olyan kizárólagosan, mint az

indulatszóké vagy a megszólításé. Az átlagnál jóval több van belőlük a CzechK. verses imájában (11 adat), a SándK.-beli drámai emlékekben (10 adat) és a NádK. vitájában (9 adat). Elbeszélő szövegekben ritkábban fordulnak elő, így a módosítószót egyáltalán nem tartalmazó szövegegységek csaknem mind ilyen típusúak (BécsiK. ~ SzékK., JókK., MargL.). Megjegyezzük azonban, hogy bizonyos módosítószók szövegélénkítő szerepben való alkalmazása éppen elbeszélő történetekre jellemző (DöbrK., ÉrdyK.).

A tagmondat értékű módosítószók funkciójuknak megfelelően mindig egyéb tagmondathoz vagy szerkezeti egységhez, esetleg önálló szövegmondathoz vagy nagyobb szövegdarabhoz kapcsolódóan, a bennük foglalt állításra vonatkoztatva fordulnak elő.

1. Önálló mondatként csupán az *amen* található meg, ennek viszont ez a jellemző előfordulási formája. Elsődleges funkciója dicsőítést, hálaadást vagy könyörgést tartalmazó szövegrészeknek a megerősítése—lezárása: KulcsK. 277: „Dychewfeg attyanak es fynak es zent leleknek, | mykenth vala kezdethe es Immar es myndenkoron es erekwł ereke || *Amen*”. Legtöbbször imázáró formulaként jelenik meg: LobkK. 248: „zabadicz meg engemet minden gonoztol, | es ymagh en bõneimert, | edeffeges zyz maria, || *Amen*”. Kódexeinkben megtaláljuk a végső soron héber eredetű szó értelmezését, lefordítását is: LobkK. 201: „*amen* az az: *hug legen*”; DöbrK. 95: „Aldot izraelnek vra iftene örököl öröke || *legen | legen*”. A kifejezés korabeli alkalmazói (vagy legalábbis bizonyos köreiből) tisztában voltak tehát idegen származásával, ill. ismerték eredeti jelentését, használata ennek ellenére már eléggé automatikus lehetett. Erre utalhat, hogy különféle műfajú, nem hálaadás, nem könyörgés jellegű vallásos szövegrészek lezárásaként is fel-feltűnik: ÉrsK. 64: „Wege wagon ez cristws kennarol walo ... gondoltnak || *amen*”; BirkK. 4b: „Senkinek fe adaflek ez kõnuexke ... mefternek ... aldomasfanekvł, || *Amen [Finis]*”. Ugyancsak kiterjedt használatra enged következtetni, hogy különféle műfajú világi írásokban is meg-megjelenik, főként kívánságot lezárva—megerősítve. Példánk magánlevélből való: 1529: „wrhysten tharcya meg kygelmedet ... mynden jauawal || *Amen*” (MNY. 37: 277).

2. A többi vizsgált módosítószó tágabb mondatkörnyezetben, rendszerint tagolt tagmondat(ok)hoz kapcsolódva fordul elő. Sokszor abszolút mondatélen található, de nem kötődnek olyan mértékben ide, mint az indulatszók. Pozíciójuk annyiban kötött, hogy szinte mindig közvetlenül a módosított tagmondat(ok) előtt helyezkednek el, vele szoros egységet alkotva épülnek be a mondat egészébe. Így pl. az eléggé gyakori kötőszós kapcsolódás esetén a kötőszó rendszerint megelőzi a módosítószót, nem ékeződik közéjük: SzékK. 141: „merth | *lam*, | vg yr az bõlç”; 1527 k.: „de | *ym* | lathom ymar” (MNY. 37: 206). A tagmondat értékű módosítószók csak ritkán kerülnek a tagolt tagmondat belsejébe, főként verses szövegekben, ritmikai okokból: CzechK. 57—8: „Oh | mel zegenyon mely mezetelen | *lam* | koroztfan mewetteteel”; egyebütt inkább csak az *im* ~ *ime*, a tagmondat valamely részletét kiemelő céllal: NádK. 316: „te miattad | o | nauafas test | *ime* | mint feketültem megh”.

A tárgyalt módosítószók alapfunkciója egyformán a tagolt tagmondat(ok)ban kifejtettek nyomatékosítása. A különféle egyedek azonban különböző módon töltik be szerepüket. Az eltérés valószínűleg azzal magyarázható, hogy különféle nyelvi elemekből váltak módosítószóvá, igen eltérő életút áll mögöttük, nyomatékosító képességük kü-

Tagmondatok közti időbeli kapcsolatra utalás, többnyire egyidejűséget, időbeli érintkezést, rákövetkezést kifejezve: a módosítószót követő tagmondatba az *akkor*, *aközben*, *azután*, ill. egyéb hasonló funkciójú mutató névmási határozószó illenék, s néha meg is találjuk benne. Az *im* ~ *ime* ilyen funkcióban narratív típusú szövegekben használatos, az utaló—nyomatékosító funkció mellett élénkítő, cselekményt dinamizáló szerepe van. (Megjegyezzük, hogy a latin előzményszövegekre is jellemző az efféle használat.) Előfordul mellérendelő viszonyban: tagmondatok közt: SzékK. 371: „Ta-hath wteth wrdwg meg hagyá | es | yme | elew iwenek angyalok”, szövegmondatok közt: ÉrdyK. 222: „Theoffilos notarius kedeez az ydóben az kyal palotaban yl vala ... | Es | yme | meg allapeek előtte az zeep gyermek”, valamint alárendelésben: időhatározói tagmondatkapcsolatban utalószóhoz közelítő funkcióban: BodK. 6: „Es mikoron ezt gondolná az vitez, | ime | ielenek o neki eő zepsego azzonyallat”, feltételes árnyalattal: DöbrK. 114: „Valamel' napon kialtandlak teged: | ime | en meg ifmereem”, továbbá mellékmondatallal egyenértékű igeneves szerkezetet követő tagmondatban: GuaryK. 21: „Kit meg móduā | Ime | legottan ez atkozot nelv, ol' igon meg dagada”.

d) Ok—okozati összefüggést tartalmazó tagmondatkapcsolatokban ugyancsak feltűnedezik az *im* ~ *ime*. Az időbeli kapcsolat általában ilyenkor is fennáll a tagmondatok közt. A módosítószó megjelenhet mellérendelő viszonyban, kötészóhoz közelítő szerepben: következtető tagmondatkapcsolatban: GuaryK. 105: „Hallam az te imadfogodat | ... | es | ime | adoc te napidra tizonoth eztendot”, magyarázó tagmondatkapcsolatban, gyakran *mert* kötészó után: DöbrK. 154: „iften | ne veztegl' | ... | Mert | ime | te ellenfegid meg zendolenek”, de anélkül is: DebrK. 396: „tarcatoc penitenciat | ime | hozzyatoc közelghet: | iftennec orzaga”, valamint alárendelésben, okhatározói tagmondatkapcsolatban, utalószói funkcióhoz közelítve: BodK. 12: „miert ennekem bolondnak engedel, | ime | egetem be el vezwnk”.

e) Mint jeleztük, az *im* ~ *ime* egyre gazdagodó szerepkörei mellett is megőrizte rámutató—figyelemfelkeltő funkcióját, s ezzel együtt viszonylagos önállóságát is. A távolra mutató — jóval szűkebb szerepkörű, jóval ritkább — változat azonban fokozatosan kikopott a nyelvhasználatból. Az *áme* teljesen eltűnt, az *ám* pedig tagmondatba beolvadó nyomatékosító elemként, ill. ellentétes kötészóként maradt meg. Mind nyomósító—ráhagyó, mind pedig ellentétet kifejező képessége közvetlenül összefügg eredeti, távolságot jelző, távolító funkciójával. A kései ómagyar korban már fel-felbukkannak olyan adatok, amelyek az *ám*-nak ezeket az újabb, a későbbiekben kiterjedt használatúvá váló szerepeit mutatják: WeszprK. 91: „eregietek el vele | am fezieczetok meg tünnon magatok”, ill. 93—4: „Artatlan vagiok en ez igaz embernek halalaban | am thv dolgakat [o: dolgothok]: | Mert thw kozpithotok ehre engemet”.

B) Funkcionális szempontból az *im* ~ *ime* legközelebbi rokona a *lám* ~ *nám*, míg azonban az előbbi módosítószó nyomatékosító funkciója végső soron konkrét rámutatásból ered, s ezáltal objektivebb, a *lám* ~ *nám* érzékelést kifejező igéből keletkezett, s használatában nagyrészt meg is őrződött az ebből fakadó szubjektív mozzanat. A *lám* ~ *nám* eredetét tekintve abba a típusba illeszkedik, amelybe a *talán*, *hiszen*: modális tartalmú, főmondat pozíciójű E/1. ígei állítmányból, a *látom*-ból fejlődött módosítószóvá (l. I, 509). A *talán*, *hiszen* azonban tagmondatba beolvadó modális elemmé vált, sőt, ez utóbbinak kötészói szerepe is kialakult, a *lám* ~ *nám* ezzel szemben megőrizte tagmondatértékűségét. Viszonylagos szerkezeti önállósága valószínűleg abból is adódik, hogy a használat során a modális tartalom mellett figyelemfelhívó funkció tapadt

vezzenek el a te ellenfeleid || felelek a zent Apostol || *vai* | ne | fődg ezt parančolom | hagi finkinek neh arthal”. — Óhajtó tagmondatok környezetében ’bárcsak’-féle jelentés tapadt hozzá. Valószínű, hogy feltételes tagmondatkapcsolatok előtt való sűrű előfordulása segítette elő ezt a funkcióbővülést. Következő példánkban még bizonygató, nyomatékosító elem: DebrK. 289: „De | *vay* | ha čak egzer be mentel vona tekeletteffeggel az aldót Iesufnac ő belfőiebe | . . . | tehát bizonynával nem igen sokat gondolnac [o: gondolnal] at te tvlaľdon kelemeteffegedel”, de az efféle tagmondatkapcsolatokból rövidült óhajtó tagmondatok előtt már a tagolt tagmondatba beolvadó óhajtó módosítószóként funkcionál: LobkK. 306: „o | en iftenem | *vay* ha ezekbe venneyk ezt abyne emberek”. A *vaj* és a *ha* ilyen egymás mellett szerepléséből alakult ki a *vajha* összetett módosítószó. — Kérdő tagmondat környezetében — valószínűleg a hasonló hangzású *vajon* kérdő funkciójú módosító elem hatásától sem függetlenül — kérdőszói szerepe is kialakult: LobkK. 5: „*vayf*nem tudody”.

Megszólítás

A tagolatlan tagmondatfajták közül a megszólítás fordul elő a legtöbbször (273 adat, a tagolatlan tagmondatok 62,3%-a). A korai ómagyar kor anyagát vizsgálva ugyanezt tapasztaltuk, s a későbbi korokra is a magas előfordulási arány jellemző. Minden bizonnyal hasonló volt a helyzet a beszélt nyelvben is. A megszólítás sűrű használatát a nyelvi érintkezésben betöltött alapvetően fontos szerepe, a kommunikációs szándék jelzése s egyúttal a hallgató beazonosítása, figyelmének a beszélőre, annak mondandójára való irányítása magyarázza. A megszólítás használatával kapcsolatosan még meg kell említenünk egy általánosabb társadalmi igényt is: a kommunikációs szükségyszerűség mellett a társas érintkezés normái ugyancsak megkövetelték, hogy a nyelvi kapcsolatba lépő felek — a másik fél személyének tudomásul vétele, tiszteletben tartása jeléül — megszólítással illessék egymást (l. még 32—3).

Minthogy a megszólítás egyenes beszédben funkcionál, ilyen típusú írásos szövegekben — levelekben, imákban, lírai versekben, prédikációk hallgatóhoz címzett kiszólásaiban, párbeszédes szövegekben — is megjelenhet. A törzssanyagban a megszólítások szövegegységenkénti átlaggyakorisága 10. Ehhez képest kiugróan sok fordul elő belőlük a CzechK. imáiban. Közülük külön is megemlítendő a *Salve mundi salutare* verses imádság 31 adatával. Viszonylag sok még a megszólítás a KeszthK. főként egyéni könyörgéseket tartalmazó zsoltáraiban, a JókK. és a vele párhuzamos VirgK. legendájának párbeszédes részeiben, továbbá a levelekben. Várakozásainkkal ellentétben feltűnően kevés adat van a SándK.-beli drámai emlékekben (4), a szintén dialógusra épülő Élet és halál vitája című, a PéldK.-ben található vetélkedésben (1), valamint a NagyszK. dialogizált elmélkedésében (2). A leginkább narratív MargL.-ban, BécsiK.-ben s a vele párhuzamos SzékK.-ben szövegtípusuknak megfelelően ugyancsak kevés a megszólítás, a BirkK. reguláiba pedig műfaji okokból nem is nagyon kerülhetett volna be.

I. A megszólítás előfordulhat önálló mondatként, ill. tágabb mondatkörnyezetben, összetett mondat, többszörösen összetett mondat tagmondataként.

1. Számszerűségét nézve a kései ómagyar kori törzsanyagban nem sok a mondat értékű megszólítás (17 adat, az összesnek csak a 6,2%-a). A korai ómagyar kori anyagban egyáltalán nem volt rá biztos adatunk, s a későbbi korokban sem sűrűn találkozunk vele. Adatainkból azonban azt olvashatjuk ki, hogy egy-egy sajátos funkcióban mégiscsak eléggé gyakran előfordulhatott. A törzsanyag önálló megszólításainak zöme jellemzően írott nyelvi használatot mutat, ti. misszilisből való, s mint levélkezdő formula a magánlevelezés állandó tartozéka lehetett: 1527 k.: „*Nemes wram es ȳo Barathom, || En azt megh nem ȳrhathom*” | *menemew banathom wolt azon ennekem*” (MNY. 37: 206).

Tipikusan beszélt nyelvi használatot példázó önálló megszólítással szintén találkozunk, de csak igen ritkán. Elbeszélő szövegekbe ágyazva, egyenes idézetként bukkan elő néha egy-egy ilyen adat. A következő szövegrészekből kirajzolódó beszédsszituációk azonban annyira közönségesek, mindennapiak, hogy csupán ennek alapján is feltehetjük: a korabeli élőnyelvben ugyancsak mindennapi lehetett az ilyenféle önálló alkalmazás: DomK. 287: „*Tahat monda jduezeytevnk nagy fel zoual, || damancos | damancos, || Es fel kelven zent damancos atyank monda, | jm jelen vagyok | vram*”; ÉrsK. 320: „*monda neky yefws || maria || Es maria megh terwen [hátra fordulván] monda neky || mefter*”.

2. A megszólítás az írott nyelvben általában tágabb mondatkörnyezetben jelenik meg (256 adat, az összesnek 93,8%-a). Valószínű, hogy a beszélt nyelvben — bár nem ennyire magas arányban — szintén ez a megjelenési forma volt az elterjedtebb. Mint már korábban utaltunk rá, ritkán, sajátos beszédsszituációhoz kötődve két tagolatlan tagmondatfajta, az indulatszó és a megszólítás magában is mondatként szerepelhet, jóval gyakoribb azonban, hogy a megszólításhoz tagolt tagmondat (akár több is) kapcsolódik, s ezek együttese jelenik meg mondatként vagy a mondaton belül szorosabban összetartozó szerkezeti egységként.

A) A megszólítás referenciális kapcsolatban lehet a hozzá tartozó tagolt tagmondat(ok) valamely mondatrészével, de előfordulhat, hogy nincs korreferense a tagolt tagmondat(ok)ban.

a) Az adatok döntő többségében a megszólítás és a tagolt tagmondat(ok) valamely, 2. személyt jelölő mondatrésze között referenciális megfelelés áll fenn (239 adat, a tagmondat értékű megszólítások 93,4%-a).

A korreferens mondatrész lehet alany, tárgy, részeshatározó, ritkábban egyéb határozó, birtokos jelző, valamint birtokos névmással kifejezett mondatrész (főként állítmány).

Részesedési arányuk a következő:

Mondatrész	Az adatok száma és aránya	
Alany	169	70,7%
Tárgy	22	9,2%
Részeshatározó	19	8,0%
Egyéb határozó	8	3,3%
Birtokos jelző	15	6,3%
Birtokos névmási állítmány	6	2,5%

A megszólítás leggyakoribb, a többi mondatrészt összességükben is messze megelőző referenciális megfelelője az alany, jelezve a két kategória szoros nyelvrendszerbeli összefüggését, s egyben rámutatva a megszólítás mindennapi nyelvérzék által is jól fogható alanypótló szerepének forrására.

A korreferens alanyú tagolt tagmondatokat megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy modalitás tekintetében igen-igen eltérő a részesedési arányuk:

Modalitás	Az adatok száma és aránya
Felszólító	109 64,4%
Kérdő	28 16,6%
Kijelentő	28 16,6%
Felkiáltó	4 2,4%
Óhajtó	— —

Az adatoknak csaknem kétharmadában a rokon funkciójú felszólító tagmondat társul megszólítással. Mind szerkezeti, mind pedig funkcionális szempontból ez a tagmondatkapcsolat látszik a legprimérebbernek s egyben legszerveesebbnek: a tipikusan 2. személyre irányuló felszólítás mellett lehetett elemi szükség a felszólított személy konkrét megjelölésére, beazonosítására, és megfordítva: a mindig 2. személyre irányuló megszólítással elsősorban akkor élhettek, amikor a megszólított személyt valamilyen cselekvésre akarták felszólítani. Az eredetileg nagyobb nyomatékkal ejtett pusztán ige-tővel kifejezett felszólítás mellett az ugyancsak nagyobb nyomatékkal ejtett nominatívus jelölhette meg a cselekvésre felszólítottat. A vizsgált tagmondatkapcsolatokban a felszólító tagmondat mindig felső szintű. Ilyen tagmondatgyűttek a legkülönbözőbb nyelvhasználati területeken előfordulnak. Paralel mondat szerkezetekben a megszólítás leggyakoribb tagmondatpárja ugyancsak felszólító. Példáinkat a korabeli nyelv különféle rétegeiből válogattuk: szónoki fogásként gyereknyelvet idéző adat: ÉrdyK. 101: *Apa | atte [adj te] kynyeret. | Anya | atte kynyeret*; bibliai eredetű paralel szerkezet: ÉrdyK. 221: *yewel ymaran | en valasztottam, | yewel | en zeep yegefem*; sokszor teljes imaszövegek — litániák — épülnek fel ilyen egymás után sorjázó szerkezeti egységekből: GömK. 151: *Uram Iefus criftusfnak zent lelke. | Idueczyh engemmeth | Ifiennek zent testje. | vygaz megh engemet | vram Ihs xpsnak. oldalanak vyze. | mofy meg engemeth. . .*

Nemritkán olyan mondat szerkezetekben is felfedhető a megszólításnak és a felszólító tagmondatnak az eredendőbb összetartozása, amelyekben a szorosabban kapcsolódó tagolt tagmondatban nem az alany a referenciális megfelelő. Ilyenkor az eredeti szerkezetre rendszerint nyomatékosító szerepű főmondat épül rá, átalakítva a tagmondatok hierarchikus rendjét. Így pl. gyakran tűnik fel a *kérlek (téged, titeket)* főmondatpozíciójú udvariassági formula, magához vonva a megszólítást, a korreferens alanyú felszólító tagmondat pedig mellékmondat szintre csúszik le: JókK. 45: *„kérlek teged | attyám | hogy mondyad meg ennekem ez bezedekett”*; 1526: *„kérlek | zerethe leaniom | yr hamar ennekem”* (MNy. 37: 204). Hasonló mondat szerkezetek főmondatában részeshatározót vonzó, mondást, kérést, parancsolást kifejező állítmánnyal is találkozunk: DöbrK. 375: *„Legen | neked mondom. | kel’ fel”*; PeerK. 272: *„O | nyl | parancho- lok teneked | al’megh”*.

b) Az adatoknak csupán kis hányadában nincs korreferens a mondat tagolt tagmondataiban (17 adat, a tagmondat értékű megszólítások 6,6%-a). Ilyenkor a megszólítás

tásnak ebben a típusában a többihez képest jóval gyakrabban tűnik fel nyomatékosító szerepű E/2., T/2. személynévmás: ÉrsK. 292: „O | *te zegeny* | halálnak uağ te fya”; CornK. 26r: „o | *te kevely* | tanoly meg alaztatny”.

B) A bemutatott kategóriákhoz tartozó főnevek általában bővített formában is előfordulnak (42 adat).

Leggyakoribb bővítményük a megszólítás érzelmi oldalát kiemelő, díszítő szerepű melléknévi jelző (38 adat), többségük pozitív vagy negatív minősítést tartalmaz, főként az egyházi irodalomból és életből ismeretes — a Jót, ill. a Rosszat megtestesítő — szereplőkre, személyekre vonatkozik (*kegyes, szent, boldog, dicsőséges, áhítatos, üdvözülendő, ill. kegyetlen, boldogtalan, gonosz, nyavalyás, fertőzetes*): TelK. 25: „kerlec | *keges iften*”; NagyszK. 299: „O | *gonoz irigfeg*, | te mindõn binnel gonozb vağ”. A jelzők nemritkán halmozva szerepelnek a megszólításokban: ÉrsK. 329: „o | *megh agoth gonoz wen ember* | yol megh techyk byzonyawal | hogh ketes wagy felefedrewl”. — A kérdés részletes tárgyalása nélkül itt jegyezzük meg, hogy jelzői mellékmondatok ugyancsak bővíthetik a megszólítást: GuaryK. 102: „*Qrøc mendõnhato iften*, | *kí vağ mindõ titoknac tudoia*, | te tudod ağı”; néha a vonatkozó jelzői mellékmondat önmagában tölt be megszólításszerű funkciót: DöbrK. 45: „*kik vrat filtek*. | *diçerietek ṽtet*”.

Főnévi jelzőként többnyire személynév vagy ennek bővített formája jelenik meg, az alaptag általában méltóságra, rangra utaló főnév. BécsiK. 59: „*Efter kizalne* | mit akağğ”; CzechK. 131: „*Zent Lazlo k̃yral*. | *Imağy*. | *Zent Imrø herczeg*. | *Imağy e*. [érettem]”. A vizsgált korszakban a nők egyik általánosabb megszólítási formájául szolgálnak a tiszteleti megnevezésként gyakori *asszony* alaptaggal alakult szerkezetek: 1528: „*Zerelmes magdalena azon*, | hogh En oda hozzȃd nem menthem, | ezt Semmȃ ydegen-segre ne weghȃd” (Arch. 73.).

2. A legnépesebb csoport E/1. (ritkán T/1.) birtokos személyjeles vagy explicit személynévmási birtokos jelzős főnevekből, főnévi értékű egyéb szavakból, valamint a velük alakult bővített szerkezetekből áll (156 adat, 57,1%).

A) Az E/1. birtokos személyjeles főnév önmagában is gyakori megszólításként (77 adat). Legtöbbször az *uram* fordul elő (62 adat): DöbrK. 28: „*Vram* | iduezeiç engem”. A korabeli levéladatokból következtethetően a társadalom felsőbb rétegeiben általános megszólító formula szerepét is betöltötte: 1492: „kyth te kegelmed | *vram* | meg Irth wnkezeuel” (MNY. 37: 203); többes számú alakja szintén használatos volt: 1540: „most es | *vraim* | kerlek az ur istenert” (Arch. 211.). Ezzel szemben a vizsgált korban még ugyancsak társadalmi státust jelölő, jelzős szerkezetekben eléggé gyakori *asszonyom* önmagában való használata ritka (törzsanyagunkban nincs is rá adat). A társadalmi hierarchia legfelsőbb szintjéhez tartozókat illette csak meg ez a megszólításforma. Erre utalhat, hogy Margitot, a magyar királylányt — legendájának tanúsága szerint — rendtársnői következetesen így szólítják (ő viszont, rangjukra való tekintet nélkül, *atyámfia*-nak hívja őket): MargL. 71: „*Azzonyom* | mȃre teeğ ygen”. Ezenkívül még főként családi vagy egyéb kapcsolatra utaló — de tágabb értelemben is használatos — megnevezések szerepelnek ilyen alakban (*atyám, anyám, szülém, fiam, leányom, bátyám, öcsém, néném, húgom, barátom, jegyesem, szeretõm, szolgálom*): CornK. 1r: „*Fȃm* | el ne hağȃd az te anȃdnak tevruenyet”; TelK. 217—8: „*Oçem* | ha meg harağzic mȃreanc iften: | mith gondoloc vele”.

Az adatok kisebb hányadában az E/1. személynévmási birtokos jelző explicit módon is ki van fejezve (15 adat). Általában érzelmileg telített szövegekben találkozunk ezzel a közvetlenítő, a megszólító megszólítottához való kötődésének személyes, érzelmi vonatkozását hangsúlyozó formával. A latin megfelelő ilyenkor rendszerint ugyancsak személyes névmási birtokos jelzős szerkezet, olykor pedig egyszerű vocativus: CornK. 128v: „kerlek | *en vram [domine mi]*”; DöbrK. 478: „*En baratim [amici]* | égetek es igatok”.

B) A megszólításként szereplő E/1. (T/1.) birtokos személyjeles főneveknek, ill. explicit személyes névmási birtokos jelzős formájuknak leggyakoribb bővítménye szintén a melléknévi jelző (24, ill. 12 adat). Ebben a csoportban azonban csakis pozitív minősítést tartalmazó mellékneveket találunk (*édes, jó, kegyelmes, nagyságos, nemes, szerelmes, szerető, tisztelendő*). Levéladataink jórészt ebbe a szerkezetípusba tartoznak: 1529: „*Kegyelmes vram* || ereke walo zolgalathomath yrom the kegyelmednek” (MNY. 37: 275); 1538: „*Zerelmes azonom es edes nenem* || kezenetemnek es magam ayalasanak vtana egesegemet yrom .k.” (Arch. 155.).

Az emphaticus explicit személyes névmási birtokos jelzős alakok mind latintól függő, mind pedig attól független szövegekben megjelennek: JókK. 45: „kȳ vagȳ te | *enedeffeges ystenem [dulcissime Deus meus]*”; ill. levélből vett adat: 1534: „Kerlek yfmeg | *eny zerelmes vram*” (Arch. 132.).

Főnévi jelzőként általában személynevek, méltóságra utaló nevek szerepelnek: ÉrdyK. 634: „*Lazlo ffyam* | wgyan byzon ee | a myt mywelz”; DomK. 263: „kely fel | *pifpek vram*”; tovább bővítve: 1502: „*Een zeretheu Imrech vram* | kerem kegyelmedeth” (MNY. 37: 203). — A másik jellemző szerkezetípusban maguk az E/1. birtokos személyjeles főnevek töltene be jelzői funkciót, a szerkezet alaptagja pedig többnyire személynév vagy foglalatosságra, méltóságra utaló főnév; tulajdonképpen ez az előbbi szerkezet latin sorrendű változata. Legtöbbször az *uram* a jelző: JókK. 5: „*Vram Bernald [Domine Bernarde]* | ez mȳu(e) ol nehez”; de: VirgK. 83: „*Bernald vram* | ez dolog igen nehez”. Az *uram Isten, uram Jézus* alakok szintén idetartoznak, gyakori előfordulásukkal a latin megfelelők mellett maguk is mintául szolgálhattak az *uram király, uram császár, uram püspök, uram bíró* megnevezésekhez: KeszthK. 16: „Tamady fel | *wram ysten [Domine Deus]*”; PéldK. 28: „*Vram byro [Domine]* | jme | ez az elfev jgaz mondas”.

3. A megszólításoknak eléggé jellegzetes, elsősorban a korabeli (egyházi) irodalmi szövegekre jellemző típusát képviselik a fogalomszói birtokos jelzős főnevek, valamint egyéb bővítménnyel is ellátott változataik (32 adat, 11,7%).

A) Egyszerű, más bővítmény nélküli formájában nem túl gyakori ez a megszólításfajta: TihK. 117: „O | *euanak leani*: | emelietők fel az thi elmetőketh”. Külön említést érdemelnek a főként imaszövegekben előforduló superlatívusi értelmű töismétléses alakok (általában Mária metaforikus megnevezéseként): GömK. 249: „kerlek tege-deth | oh | *rofaknak rofaya*”. — Néha többszörös birtokos jelzős szerkezet tölti be a megszólítás szerepét: TihK. 163: „Gertökel [gyertek el] | *en attyamnak aldotty*”. Megjegyezzük, hogy a vizsgált korszakban kiterjedt használatú *atyámfia, atyámfiai* általános megszólításforma ilyen többszörös birtokos jelzős szerkezetből vált összetétellé.

B) Jóval gyakrabban találkozunk a birtokos jelzős szerkezetnek egyéb jelzővel kü-lönféle módokon bővített alakjaival. Legtöbbször az alaptagnak még minőségjelzője is

van: VirgK. 139: „*Istennek valasztot matkay*, | ty kwzwetetek foha maſnak eleterwl vete-
kedes ne legyen”; TelK. 175: „o | *zizeknec Bodog zize* | mendenkoron vduöz leg”. Néha
maga a birtokos jelző kap minőségjelzői bővítést: VirgK. 146: „Ez ilyen tizteſſegbe
giwnörkwietekh, | *wrök kernalnak leany*”. Előfordul, hogy a szerkezet mindkét tagjá-
hoz minőségjelző járul: LobkK. 231: „O | *aldot iefuſnak aytatos zolgaia* | kerlek”. Ki-
vált (verses) imákban (himnuszokban, litániákban) gyakoriak az efféle, már a korai
ómagyar korból ismerős, sokszor halmozottan előforduló megszólítások.

4. Végül megemlítjük még, hogy nagyon gyakran egyazon megszólítottra több meg-
szólítás is vonatkozik. Nemcsak irodalmi szövegekben, stilisztikumként fordulnak elő
ilyen többszörös megszólítások, hanem általánosabb használatban is. Különösen fel-
tűnő és gyakori ez a jelenség a korabeli magánlevelekben. A többnyire különféle szem-
pontú megnevezések közti kapcsolat általában mellérendelőszerű, ezt kötőszó is jelez-
heti: 1533: „Zolgalatomath ayanlom k. | *jo vram es jo batiam*” (Arch. 121.). Gyakori az
efféle megszólítások kötőszó nélküli kapcsolása is: 1538: „*Jo Vram Jo fyam*, | Megh er-
tettem leweledet” (Arch. 162.). Sokszor a köztük lévő viszony értelmezőszerűnek is fel-
fogható, ill. pontosan nem határozható meg: ÉrdyK. 170: „*yo hwgom zyz lucia xpüſnak*
ayoytatos leaña | myt keerz entwlem”; 1526: „*yo katus en zerethe leaniom* || agya ysten
minden yo egesegetet” (MNY. 37: 205).

Tagolt tagmondatok

A feldolgozott szövegekben lévő tagmondatok túlnyomó többsége tagolt (7666 adat,
ez az összes tagmondat 94,6%-ának felel meg). A tagolt tagmondat szerkezeti vázát a
két fő mondatrész, az alany és az állítmány mint két pólus alkotja, a tagmondat egésze
erre a vázra épül rá (l. még 210—36).

Bővítetlen tagmondatok

A tagolt tagmondatoknak csak igen kis hányada bővítetlen (433 adat, az összesnek
csupán az 5,6%-a). Ilyenkor az alany és az állítmány önmagában, esetenként halmo-
zottan jelenik meg a tagmondatban, de gyakran előfordul, hogy valamelyik fő mondat-
rész — különösen az alany — nincs is külön szóval kifejezve.

Igei állítmányú tagmondatok. — A bővítetlen tagmondatok közt valamivel
kevesebb az igei állítmányú, mint a névszói(-igei) (214 adat, a bővítetlen tagmondatok-
nak a 49,4%-a; az összes igei állítmányt tartalmazó tagmondatnak azonban ez csak a
3,1%-át teszi ki).

1. Az idetartozó tagmondatok közül 146-nak 3. személyű az alanya (E/3.: 104
adat, T/3.: 42 adat).

1. Az alany explicit vagy implicit formában szerepelhet.

A) A tagmondatoknak csak a kisebbik felében találunk explicit alanyt (61 adat,
41,8%). Ezt kifejezheti fogalomszó vagy névmás.

nyesülhet. Különösen elbeszélő szövegekben gyakori a személyt jelölő, rendszerint a történet főszereplőjére vonatkozó E/3. implicit alany előfordulása. — További jellemző és viszonylag gyakori jelenség még, hogy az alanyi alárendelő tagmondatkapcsolat főmondatából hiányzik az utalószó szerepű alany (29 adat): MünchK. 87ra: „Ki hižen 9 bèle | *nem itèltètic*”, különösen személytelen használatú igék mellett: KazK. 84: „*Történek* kegiglen: | hog...”.

2. A gyakoribb bővítetlenül használt igefajták — az alany rétegzettségének megfelelően — ebben a személyben arányosan, kiegyensúlyozottan oszlanak meg. Ilyenek a mozgást jelentők: SándK. 26: „*el menenek az legeñok | es meg iqwenek*”, a történetst kifejezők: Apork. 188: „*fýghe nem vřragožýk*”; CornK. 54r: „*cristus fel tamadot volna*”; valamint a szenvedő igék: MünchK. 85rb: „*kic èzežtètèc vala*”: *qui missi fuerant*. Ezenkívül jellemző még a létige bővítetlen használata: ÉrdyK. 18—9: „*fem ehseeg Zomeehsaag awagy faradsaag nem leezen*”, különösen tagadó igével: KeszthK. 20: „*nynchen ysten*”, továbbá néhány, főként alanyi alárendelő tagmondatkapcsolat főmondati állítmányaként szereplő személytelen használatú, formális E/3. igéé: MargL. 113: „*Tevrtének | hog...*”.

II. Az igei állítmányt tartalmazó bővítetlen tagmondatok közül 42-nek van 2. személyű alanya (E/2.: 30 adat, T/2.: 12 adat).

1. Az alany 2. személyben a magyar nyelv általános szabályának megfelelően rendszerint nincs explicit formában kifejezve, ugyanis a beszédsszituációból adódóan a ragozott ige egyértelműen meghatározza azt. Ebben a csoportban csakis 2. személyre irányuló vonatkozó kötőszó fordul elő alanyként mindössze 3 adattal: CzechK. 46: „*Keğýs vram Iesus kristus. | ký weretettel. | sebõswltettel. | kesergettettel*”. (E kérdésnek az egyeztetés oldaláról való kifejtését l. 242—5.) Megjegyezzük még, hogy a számba vett tagmondatok mellett gyakran fordul elő az alannyal korreferens megszólítás (20 adat): VirgK. 39: *Frater | kelyfel*. (A megszólítás és a 2. személyű alany összefüggéséről l. 81—2.)

2. A 2. személyű alanyra vonatkozó állítmányok nagy többsége mozgást jelentő ige (31 adat): SándK. 25: *menýel*: *Intra*; CornK. 53v: *jevyetek*. Történetst kifejező csak jóval ritkábban fordul elő: NádK. 328: *meg halnal*, s ugyancsak ritka a szenvedő ige is: CzechK. 57: *meg qleteel*. Jellemző még, hogy a 2. személyű alanyra vonatkozó bővítetlen igei állítmányok zöme felszólító (29 adat).

III. A bővítetlen igei állítmányú tagmondatok közül 26 tartalmaz 1. személyű alanyt (E/1.: 23 adat, T/1.: 3 adat).

1. Az 1. személyű alany a 2. személyűhöz hasonlóan általában nincs explicit formában kifejezve (22 adat). Ha azonban a beszélő személye valamilyen okból előtérbe kerül, az E/1. személynévmási alany megjelenik a tagmondatban. A latin megfelelőben ilyenkor rendszerint ugyancsak explicit alanyt találunk: FestK. 371: „*een [ego] megh ketegtettem*”, de előfordul, hogy a latinhoz képest többletként jelentkezik a magyarban: KulcsK. 272: „*Een erwende*”: *Exultabo*, olykor talán csak ritmikai okokból: NádK. 333: „*Mire hatta vr iften | hog en terõmtèffem*”: *cur permissit Dominus ut sim creatura*.

tenünk az (egyébként ritka) állítmányi alárendelő tagmondatkapcsolatok főmondatának utalószavát: PéldK. 38: „*ih* *az* | *ky* engemet zeret”. Utalószói szerepben egyéb névmási állítmányra is találtunk példát. Melléknévi mutató névmás tölti be az állítmány szerepét: KulcsK. 248: „ember *olyan* | mynth zena”, ill. birtokjeles mutató névmás: DebrK. 603: „kik lelki zegenők | *ezőke* a menorzag”. Néha alárendelt tagmondat vonatkozó névmási kötőszava az állítmány: DöbrK. 56: „*Minemő* att’a, | ol’*an* fiu”.

c) Az állítmány ritkán el is maradhat a fogalomszói alany mellől (2 adat). Példánkban az utalószó szerepű állítmány nincs kifejezve: KeszthK. 30: „Iften [ti. *az*] | *ky* engemeth meg kernekezeth yozagaua”.

B) Az adatok nagyobbik részében névmás tölti be az alany szerepét (54 adat, több mint kétszer annyi, mint az igei állítmányúak esetében), ezeknek valamivel több mint fele vonatkozik személyre, s csaknem ugyanannyi nem személyre (a megoszlás 28:26). Belső eloszlásuk, a különféle névmásfajták részesedési aránya csak nagy vonalakban felel meg az igei állítmányúak körében tapasztaltaknak, jelentős eltérések is mutatkoznak. Személyes névmás ritkán fordul elő (itt visszautaló szerepben): SándK. 2: „*ko-konnȳa* uolth *ó* [ti. Krisztus]”. — Leggyakrabban mutató névmás jelenik meg alanyként (30 adattal). Az írott szövegek természetéből adódóan ez csak ritkán tartalmaz konkrét rámutatást. Beszélt nyelvet rögzítő vagy imitáló szövegtípusokban azonban megsűrösödhet használata. A példaként hozott mondattal a szerző az ételben válogató szerzeteseket parodizálta, figurázta ki: VirgK. 111: „*Imez* io | es *ymez* nem io, | *ez* fos | es *ez* faytalan”. Visszautaló szerepű mutató névmási alany gyakrabban használatos, mint az igei állítmányú tagmondatokban. Ez részint egybevág azzal az általános tendenciával, hogy a névszói(-igei) állítmány — kivált a főnévi — inkább megköveteli maga mellett a kitett alanyt, mint az igei: SzékK. 309: „*ő* eleybe iöue eg ember . . . | es *az* ördög vala”; PéldK. 63: „*az* kertnek falan be zevkeek egy kechke | . . . | *az* egyyvgyv foror nem efmere meg | *my* volna *az*”, részint egy sajátos szerkezet típusnak, a kiemelő szerkezetnek viszonylag gyakori alkalmazásával magyarázható: CornK. 82v: „Ezek [ti. a már említett torkosok] *azok* | *ky*eknek hafok iftenek” (l. még később). Természetesen adataink számát olyan előfordulások is növelik, amelyek nem függenek az állítmány minőségétől. Következő példánkban hozzátoldó viszonyú tagmondat kiemelt (tehát el sem hagyható) része a visszautaló névmás: AporK. 91: „*az* embereknek ydeyewk ŷgen rowȳd | *azys* pedȳgh czak nyomorwřagh”. A mutató névmási alany legtöbbször alanyi alárendelő tagmondatkapcsolatok főmondati utalószavaként szerepel (a névszói állítmányú tagmondatokban több mint háromszor annyi az utalószói alany, mint az igei állítmányt tartalmazókban): MünchK. 87ra: „*Ez* ke- *az* itélet | mezt [‘hogy’] fenēřřeg iot ēuilagba”. — A mutató névmások mellett a másik gyakori, alanyt kifejező névmás a vonatkozó: BodK. 21: „*zolgakkal* meg ekesolt palotakbol vitetnek *az* koporsoba, | *ki* irees”. — Általános névmás ebben a csoportban többször tűnik fel: LobkK. 90: „*mindōnōc* el mvlandoc”. — Az igei állítmányúaknál nem is adatolt kérdő névmási alany itt sem gyakori, de stilisztikumként, hatást keltő céllal fölszaporodhat előfordulása: SzékK. 266: „nezd meg. . . *az* koporfokat: | lafd meg . . . | *kičoda* vr: | *kičoda* azon: | *kičoda* zolga: | *kičoda* kafdag: | *kičoda* zegen”.

a) A névmási alany mellett az állítmány nagyrészt fogalomszó (36 adat). A tartalmas szóval kifejezett alanyokra vonatkozókkal összehasonlítva, feltűnő különbség a főnévi állítmányok gyakori előfordulása. Ezek zöme alanyi alárendelő tagmondatkapcsolat főmondatában, utalószói alany mellett áll, a köztük lévő viszony pedig többnyire azo-

Az adatok kisebbik részében a főmondat pozíciójú tagmondatok utalószó szerepű alanya nincs kifejezve (18 adat). Az állítmány ilyenkor is többnyire melléknév: JordK. 385: „bodog | *ký* meg nem tantorodandýk en bennem”: *beatus est qui non fuerit scandalizatus in me*. A latin megfelelő rendszerint nem tartalmaz utalószót, párhuzamos fordításokban olykor ennek ellenében tűnik fel az explicit forma: DöbrK. 261: „bodog az | ki . . .”. Az utalószerző alany elmaradása különösen jellemző a szubjektív értékelést, vélekedést kifejező főmondatokban: GuaryK. 28: „*Nem loda* | *hog* iften gúloli az ragalmazocat”; HorvK. 236: „*lehetetlen* | *hog* az vr iften jeles malaztyauul megne lato-gaffa . . .”; 1526 k.: „*býzoný* | *hogh* een wgh eerthetthem wala” (MNY. 37: 205). (Kifejtve l. 512—3.)

II. A névszerzői(-igei) állítmányt tartalmazó bővítetlen tagmondatok közül 53-nak az alanya 2. személyű (E/2.: 45 adat, T/2.: 8 adat).

1. Az alany — szemben az igei állítmányúakkal — az adatoknak csak egy részében, a kisebbik hányadában implicit (22 adat).

A) Az implicit alanyra vonatkozó állítmány nagyrészt fogalomszó (16 adat): ritkán főnév: LobkK. 130: „*por* vag”, az adatok zömében melléknév: CornK. 81v: „Az pokolbely erdeg az tanalchot agya | *hog keuel* legy. | *jregy* legy. | *haragos* legy”. A korlátozott használatú, főként imaszövegekben megjelenő köszöntésformának, az *üdvöz légy*-nek az előfordulásait szintén itt tartjuk számon (ehhez a KTSz.-ből már ismerős formulához csaknem mindig kapcsolódik megszólítás is): NagyszK. 279: „*Iduezleg* | *malaztal* telyes”; ritkán T/2.-ben is, de inkább csak egy sajátos imatípusban: PozsK. 43: „*Idwez* *legyetek* | *oh zyzeffeges zemewk*”.

B) Néha névmási állítmány vonatkozik a 2. személyű implicit alanyra (6 adat). Ez leginkább főnévi kérdő névmás: ÉrdyK. 509: „*De yo wram* | *ky* vag”. Elvértve megengedő értelmű általános névmás is betöltheti az állítmány szerepét: JókK. 44: „*valamý* *vagý* [*quisquis* es] | *meg alý*”. Vonatkozó névmásra ugyancsak van adatunk: ÉrsK. 139: „*megh wtallyad the maghadban* | *amy* vagy | *ha azra akarz ywthnod* | *ammy* *nem* *wagy*”. A melléknévi névmások közül utalószó szerepű névmási állítmányra tudunk példát hozni: SzékK. 267: „*illeten* *lez* | *mikepen en* *vagok*”, valamint vonatkozó névmásira: uo.: „*ollan valec* | *menemý* *vag*”.

2. A tagmondatok nagyobbik részében az alany explicit módon is ki van fejezve (31 adat).

A) Ilyenkor az állítmány csak ritkán fogalomszó (5 adat). Ez lehet főnév: SzékK. 62: „*te* *vag* *az iften*”, vonatkozó névmási alany mellett: DöbrK. 240: „*Cristus* | *ki* *vag* *nap es vilag*”, és lehet melléknév is: MargL. 213: „*te* *zent* *vagý*”; DöbrK. 62: „*Io* *vag* *te*”.

B) Az adatok nagy többségében névmási állítmány vonatkozik az explicit 2. személyű alanyra (20 adat). Ezek kisebb része főnévi kérdő névmás (8 adat): MünchK. 85rb: „*Te* *ki* *vag*”; VirgK. 43: „*Myczoda* *vagy* *te*”, nagyobb része pedig főnévi mutató névmás (12 adat). A mutató névmási állítmányt tartalmazó tagmondatok azonosító állítmányi alárendelő tagmondatkapcsolatok főmondataként szerepelnek, bennük az állítmány utalószó: GuaryK. 30—1: „*Lac* *te* *vag* *az* | *ki* *egma* *bauualo* *io* *zouetfegot*, *es* *io* *baratfagot* *meg* *feytez* || *Lac* *te* *vag* *az* | *ki* *egbeualo* *gono* *z* *tanacodalba* *magadat* *foglalod* || . . . || *Te* *vag* *az* | *atkozot* *ordogi* *nelv* | *ki* *az* *zeretnec* *buzgofagat* *meg* *oltod*”. A 3. sze-

Bővített tagmondatok

A tagolt tagmondatok nagy része bővített: számuk 7233, ez az összes tagolt tagmondat 94,4%-át fedi le. Ez a százaléérték csaknem megegyezik a korai ómagyar kor kis nyelvi anyaga alapján kapott értékkel (93,2%).

A bővített tagmondatokban vagy az alanyhoz vagy az állítmányhoz vagy mind a kettőhöz alárendelt mondatrész kapcsolódik. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az alany az állítmányhoz képest jóval ritkábban vesz magához bővítményt, sőt, mint korábban már szóltunk róla, az alany igen gyakran nincs is külön szóval kifejezve, mivel az állítmány — morfológiai felépítéséből adódóan — megfelelő szöveg-, ill. beszédsszituációban képes felidézni, vagy utalni rá. Az állítmány viszont nagyrészt bővített formában szerepel, s zömmel ige tölti be funkcióját, csak igen ritkán, sajátos makrokörnyezetben marad el a tagmondatból.

A bővített tagmondatoknak a következő csoportjait különítjük el: 1. Az alany nincs bővíttve — az állítmány bővített. 2. Mindkét fő mondatrész bővíttve van. 3. Az alany bővíttve — az állítmány nincs bővíttve. Az egyes csoportok részesedési aránya megegyezik a korai ómagyar kori anyag feldolgozása során nyert értékekkel. A részletes tárgyalás során erre már külön nem utalunk.

Az alany nincs bővíttve — az állítmány bővített. — A bővített tagmondatoknak ez a csoportja a legnépesebb: az adatok száma 5730, az összesnek a 79,2%-a.

Az igei állítmányú tagmondatok gyakorisága ebben a csoportban a legnagyobb: az 5321 adat az e típusú tagmondatok 93,8%-át foglalja magába, az összes igei állítmányú bővített tagmondatnak mintegy 80%-a tartozik ide.

I. A tagmondatok közül 3447-ben találunk 3. személyű alanyt (E/3.: 2435, T/3. 1012).

1. Az alany az adatoknak csak alig több mint harmadában van explicit formában kifejezve (1255 adat, 36,4%).

A) Az idetartozó tagmondatoknak valamivel több mint felében tartalmas szó áll alanyként (678 adat, 54%). Közülük 514 (75,8%) vonatkozik személyre (ill. személyként felfogottra), 164 (24,2%) pedig nem személyre. Az alany alapfunkciója ilyenkor az állítmányban kifejezett cselekvés (történés, létezés) hordozójának pontos, neutrális megjelölése. Leggyakrabban személynév tölti be szerepét (165 adat): CornK. 1r: „Ez bezedevket mongya *salamon* kevényenek elsev rezeben”, ill. személynévszerű egyéb megnevezés (98 adat): MünchK. 87ra: „Mezt ig žèzèttè *iftè* èuilagot”, továbbá ugyan-csak névszerűen viselkedő foglalkozásnév, tisztségnév (64 adat): VirgK. 39: „Az *kyrally* kedig az nepet az hazbol mynd ky kwlde”. A középkori egyházi irodalmi szövegek sajtóságaként feltűnően sokszor fordulnak elő elvont főnevek (102 adat), gyakran meg-személyesített értelemben: PéldK. 66: „Felel az *halal* az életnek monduan”. (A bővített-nül használt főnevek, egyéb főnévi értékű megnevezések típusaira l. még 83, 87.)

A bővítetlen fogalomszói alanyból és bővített igei állítmányból felépülő tagmondatok használata a mondat makroszerkezetének eléggé jellemző pontjain sűrűsödik meg.

Gyakran fordulnak elő egyszerű mondatként (176 adat): SándK. 28: *Monda neký va-rius*, összetett mondat, többszörösen összetett mondat első tagmondataként, függetlenül attól, hogy a mondathierarchia mely szintjén helyezkednek el (186 adat): MünchK. 85rb: „*Ianos tanofagót valloṭ q rolla | z kaialtot monduan*”; KulcsK. 261: „*Ees mondaa Iften | hogy el veztene wketh*”; 1526: „*ha Isten meg akar tartani | meg tart*” (MNy. 37: 204). A mondat nem első tagmondataként szintén gyakoriak, de csakis alanyváltás esetén (223 adat): DöbrK. 382: „*hýn az ember az bezednek | kit monda iefus*”. Ha a mondatban nem történik alanyváltás, az első tagmondatban kitett alany a továbbiakban rendszerint már nem ismétlődik meg (adatokat l. korábban). Megjegyezzük azonban, hogy ritkán, stilisztikumként elő-előfordul az alany tagmondatonkénti megismétlése is. Főként paralel felépítésű, lineáris mellérendelő szerkezetű többszörösen összetett mondatokban találkozunk ezzel a jelenséggel: ÉrsK. 196: „*Az alazatoffagh efeteth nem thwd | Az alazatoffagh wezedelmeth nem Ifmeer | Az alazathoffagh thõredelemre foha nem ywth | Az alazathoffagh kaarth foha nem zenued*” (l. még 50).

A bővítetlen fogalomszói alanyt és bővített igei állítmányt tartalmazó tagmondatok emlékenkénti átlaggyakorisága 22,5. Néhány szövegegységben azonban ennek többszörösét találjuk meg. Kiugróan magas számban szerepelnek pl. sok párbeszédet tartalmazó, ill. erre épülő szövegtípusokban mint egyenes beszédet bevezető idéző mondatok (SándK., MünchK., NádK., PéldK.: Az Élet és Halál vitája). Ezekben a szereplők folyamatos váltakozása teszi szükségessé az alany ismételt kitételét, az épp soron következő szereplő egyértelmű, neutrális s egyben gazdaságos megjelenését.

Bizonyos szövegegységekben viszont az átlagosnál jóval kevesebb az ilyen tagmondatok száma. Különösen egy főszereplős elbeszélő szövegtípusokban (MargL., TelK., JókK.) mellőzik használatát, melyekben a 3. személyű alany leginkább elhagyható, ill. ha mégis szerepel explicit alany, akkor az rendszerint jelzővel bővített, díszített formájú. Ugyancsak jóval ritkább a tárgyalt tagmondatfajta lírai műfajú szövegekben (CzechK., FestK., versek). Ezekben a 3. személyű alanyt tartalmazó tagmondatok részesedése általában is kisebb.

B) A névmási alany csaknem olyan gyakorisággal szerepel bővített igei állítmány mellett, mint a fogalomszói: az 577 adat a bővítetlen explicit alanyt tartalmazó tagmondatok 46%-ának felel meg. Saját feldolgozásunkra hagyatkozva ezt a részesedési arányt összességében magasnak tartjuk, s bizonyos névmásfajták kiugróan sűrű előfordulása mögött latin hatással is számolunk. A névmási alanyok közt számottevően több a személyt jelölő, mint a fogalomszóiaknál tapasztaltuk (482 adat, 83,5%), ennek több a személyt jelölő, mint a fogalomszóiaknál tapasztaltuk (482 adat, 83,5%), ennek megfelelően a nem személyt jelölők aránya kisebb (95 adat, 16,5%). A névmásfajták közül a személyes, a mutató, a vonatkozó, az általános—határozatlan és a kérdő fordul elő alanyként.

a) Személynévmási alany áll bővített igei állítmány mellett 70 adatban, ez a névmási alanyt tartalmazó tagmondatok 12,1%-a. A személynévmási alany adatainkban szinte mindig személyt jelöl, ill. személyként kezelt egyéb élőlényt. Írott szövegekben a 3. személyű személynévmás elsősorban anaforikus, utaló szerepe révén használatos.

A szövegelőzményben már említett, tartalmas szóval kifejezett, személyt jelölő alany rendszerint nincs ismételt kitéve, ugyanis az állítmány képes felidézni, visszautalni rá. Kiemelt, nyomatékos helyzetben, ill. kiemelésre, nyomatékosításra alkalmas szerkezetekben azonban szükség van az alany explicit, testes formában való megjelenítésére, még akkor is, ha egyértelmű a vonatkozása. Ez történhet a fogalomszói alany megis-

métlésével, ill. — részint az ismétlést elkerülendő, részint a névmásban eleve meglévő rámutató—nyomatékosító funkció következtében — anaforikus névmással. Az alany kiemelt használatának szöveg-, ill. beszédshituációs háttérében többnyire az áll, hogy az alannal megnevezett személy, ill. cselekvései nem önmagukban szemlélve, függetlenül jelennek meg, hanem viszonyítottan, más alannal (esetleg egyéb mondatrészszel) megjelölt személyekkel, cselekvéseikkel összefüggésbe hozva. A történet gyakran nem egyetlen szereplő térben—időben elrendezett vagy egyéb szempontok szerint fölfűzött cselekvéseiből tevődik össze, hanem több szereplő interakcióiból.

A viszonyítás, a tágabb értelemben vett párhuzamba állítás (hozzákapcsolás, kiegészítés, kölcsönösség, egymás mellé állítás, szembeállítás, összehasonlítás stb.) különféle szerkezetekben, a mondat, ill. a szöveg különböző szintjein valósulhat meg:

Tagmondaton belül: ritkán a személyes névmási alany abszolút értékben szerepel, minden egyéb lehetőséghez képest kiemelten, a tagmondat leghangsúlyosabb elemeként: MargL. 54: „Azt eleveler *ev* akarya vala be tellyesehtenŷ”; előfordulhat mellérendelő szerkezet tagjaként, megjelenése ilyenkor a latin ellenében is működő erős szabálynak felel meg: JordK. 388: „mŷt teen dauid | mŷkoron megh ehezet vona *hw* [Ø] | es kŷk *hw* vele valanak”. Szintén előidézhethi a személynévmási alany kitételét, ha társhatározó kapcsolódik hozzá: 1516: „*ew* az *ew* *Jpawal* ... egyethembe akartha volna Zekel Mŷklo6th megh ethetthnŷ” (MNY. 52: 369).

Tagmondatkapcsolatokban: mellérendelő viszonyban: DöbrK. 196: „*Mi* iftenben iozagot tezonk: | es *v* *mi* ellenfegonk6t femmie tezi”, különösen gyakran ellentétes viszonyban: KulcsK. 276: „Athkoznak *wk*, | *the* kedeege aldaz”, alárendelő viszonyban: ApMél. 27: „ha(z)h *q* azth merteh tennŷ teraŷtad: | mŷreh nem merned *teh*”, kivált hasonlító tagmondatkapcsolatokban: SándK. 21: „*tŷ* es wgŷan teget6k | mŷnth *qk* tetteek”.

Szövegmondatok között: TelK. 17: „az bizonnaba az 6 hazastarfat tiste: | mikepen vrat. . . || 6 es vizont az 6 felefeget tiste: | mikepen annyat”. Párbeszédesszövegekben az egymásra vonatkoztatott mondatok távolabb is állhatnak egymástól. Főként E/3.—T/3. szembenállásban van lehetőség arra, hogy a dialógusban részt vevő felek valamelyikére, esetleg mindkettőre személynévmási alany utaljon a megnyilatkozását bevezető idéző, ill. cselekvésválaszát tartalmazó mondatban: SándK. 24: „keerde az 6rzo6keth *fabi6s* || . . . || mondaanak 6k”.

A felsorolt helyzetekben a latin megfelelők általában szintén tartalmazznak nyomatékos, személyre utaló névmást, csak egy-egy adatban találunk eltérést, a latinhoz képest inkább többletet. A személynévmási alany azonban a tagmondatok jelentős részében nincs nyomatékos helyzetben (23 adat, 32,8%), a latinnal összevethető adatokban ilyenkor általában többletként jelenik meg, feltehetően az alannal megjelölt személynek előtérbe állítása céljából. A tagmondatok egy részében 'személye szerint ő' értelemben használatos: BirkK. 4b: „kit tegen capitul6tart6 vag <a3> | kinek 6 [Ø] ha6and'a”. — Más esetekben nem kontrasztszerű személy-szembenállás indokolhatja kitételét: VirgK. 41: „ezehbe veue [ti. fráter Le6] | hogi w [ti. Szent Ferenc] az cellaba nem volna”. — Verses szövegekben pusztán ritmikai okokból is feltűnhet a személynévmási alany: 1515: „De ha engem *ew* ez vtal ytt megh nem fegyllend” (RMKT. 1²: 486).

b) Mutató névmás a személyes névmásokhoz hasonló arányban tölti be az alany szerepét bővített igei állítmány mellett (68 adat, 11,8%).

Közvetlen rámutató, deiktikus funkcióban csak igen ritkán tűnik fel, egyenes beszédet tartalmazó szövegrészekben, mindig palatális, közelre mutató formában (3 adat): SándK. 22: „mýt akar ez”. Leggyakoribb anaforikus szerepben (43 adat). Ebben a használatban a közelre, ill. távolra mutató alakok szabályszerű megoszlását tapasztaljuk. Egyszerű utalásként, a térbeli, időbeli vagy gondolati közelség mozzanatát is tartalmazva — akár személyt, akár nem személyt jelölő mondatrészre, akár az előzményben kifejtett tartalomra történjék utalás — következetesen a palatális forma használatos (23-ból 23 esetben; az adatok főként latintól függő szövegekből kerülnek ki, a latin megfelelők többnyire a *hic*, ritkábban az *iste* alakjai): SzékK. 16—7: „ky legén az nép, | mel’ az hegeket megh zallotta | ... | es myerth | hoğ ezek meg wtaltanak mvnkdöt”; GuaryK. 32: „v elotte ... eg 30lō tū neukođec | es e3 30lōt terōmte”. Viszonyítást (hozzákapcsolást, kölcsönösséget, szembeállítást stb.) is tartalmazó szerkezetekben viszont szinte mindig a veláris, távolra mutató alak jelenik meg (20-ból 18 esetben). Ebben a pozícióban a mutató névmási és a személynévmási alany egyaránt használatos, felcserélhetők. Megjegyezzük, hogy adataink nagyrészt T/3. személyre vonatkoznak: AporK. 124: „Azok meg atkoznak | es te meg alda3” ~ KulcsK. 276: „Athkoznak wk | the kedeeg alda3”; KazK. 78: „az papanak es az cazaroknak ezt megh monda | Azokes az cellaba ottan el’ be menenek” ~ TihK. 25: „tehat ok es el be menenek hozaia”.

A mutató névmási alany egyben utalószói szerepet is betölthet a bővített igei állítmány mellett alanyi alárendelő tagmondatkapcsolat főmondatában (22 adat). Ilyenkor a ma is általános szabályhoz hasonlóan rendszerint a távolra mutató forma használatos (22-ből 19 esetben). Vizsgálataink azt mutatják, hogy az utalószó használata a latinhoz viszonyítva jóval gyakoribb szövegeinkben: a latinnal összevethető 22 adat közül 14-ben a latin ellenében jelenik meg az utalószói alany: SándK. 29: „nem mondatik az bönnek | mire nŷn <en akaratŷa az lelōkneek”: nec dicitur reatus, nisi quod consentit animus. Különösen feltűnő, hogy az adatok jó részét szolgáltató, kínos pontosságra törekvő, sokszor körülményeskedő NagyszK. dialogizált elmélkedésében, valamint az ugyancsak pontos megfogalmazást igénylő, szerzetesi regulákat tartalmazó BirkK.-ben valamennyi idetartozó utalószói alany többletként jelentkezik a latinhoz viszonyítva.

c) A névmások közül — a többi összességükben is jóval megelőzve — a vonatkozók fordulnak elő legtöbbször alanyként: 340 tagmondatban szerepelnek bővített igei állítmány mellett, ez az összes idetartozó adat 58,9%-ának felel meg. A vonatkozó névmások ennyire sűrű alkalmazása nagymértékben összefügg a latin előzményszövegekben tapasztalható ugyancsak gyakori használatukkal. Ezen túlmenően a különféle névmási egyedek előfordulási arányaiban, használati szabályaiban szintén megmutatkozik a latin minták hatása.

A vonatkozó névmási alanyok nagy többsége személyt jelöl (287 adat, 84,4%), kisebb hányaduk nem személyt (53 adat, 15,6%; ez utóbbiak között tartjuk számon azokat az adatokat is, amelyekben a névmás tagmondatban, mondatban, esetleg nagyobb szövegdarabban kifejtett tartalomra utal). A névmási egyedek közül szövegeinkben messze a leggyakoribb a ma már csak főként irodalmi művekben, közmondásokban előforduló *ki* (292 adat): AporK. 119: „es nem volt | ki fegeitene”. Használatában feltehetően sajátosság, hogy nemcsak személyt jelölhet, hanem tárgyat, elvont fogalmat is, sőt tűnő sajátosság, hogy nemcsak a legsűrűbben használatos (53-ból 40 adat): NagyszK. ezekre vonatkozóan ugyancsak a *nağ edōfŷeg*, | *ky* meg vigazt minden korocat”. A ma székelyre vonatkozóan általános használatú *aki* és korabeli alakváltozatai épp e korszak-

ban tünedeznek fel (11 adat): NádK. 339: „*Akkic* minekõnc zolgalnac | ekkeppen tiztöltetnec”. A vizsgált korpuszban kevés adat van a korszakra eléggé jellemző, de ma már nem élő *hogyki* formára is (5 adat): MargL. 11—2: „meg mossa vala az sororok labajt nagy alazatossaggal. | *hogkȳk* valanak . . . zammal hetuenen”. A ma nem személy jelölésére általánosan elterjedt *mely* — nyilván a *ki* latin mintákkal megerősített pozíciója miatt is — szintén nem gyakori (12 adat): TelK. 22: „honnat vagon tenekõd bantafod? | *mel* meg nehezittõt tegõdet”. A vizsgált korszakban jelölhetett személyt is, továbbá használatos volt személyeket jelölõ gyűjtõnévre vonatkoztatva. Ez utóbbi alkalmazása ma szabályszerûnek tekinthetõ: SzékK. 17: „ky legén az nép, | *mel'* [*qui*] az hegeket megh zallotta”; de a latinhoz hûségesebb párhuzamos fordításban: BécsiK. 17: „*ki* a hegeket bizia”. A ma ugyancsak nem személyt jelölõ általánosan elterjedt *ami*-re még csak egy-két adatunk van: BirkK. 2b: „az eghaz biro papnak mond'a | . . . | *am* mi e modiat es ereiet felol mulia”. A korszakra jellemző még a *valaki*, ill. *valami* névmás (feltételes árnyalatú) vonatkozó értékû használata: 1507: „*valakȳ* az hazban marad meg | aze legȳen” (NyIrK. 6: 186).

A vonatkozó névmási alany egyben alárendelõ kötõszó szerepét is betölti a tagmondatkapcsolatban: utaló—helyettesítõ funkciójá révén megjeleníti a főmondatban található főnévi értékû szóval, szerkezettel vagy esetleg csak implicit formában kifejezett mondatrészt, egyúttal az alárendelt tagmondatot hozzákapcsolja főmondatához. A vonatkozó névmási alanyt tartalmazó tagmondatok döntõ többsége ilyen alárendelõ tagmondatkapcsolatokban fordul elő. A vonatkozó névmási alany, az imént említett kettõs funkciójá következtében, sohasem hagyható ki az alárendelt tagmondatból. Abban az esetben, ha mellérendelõ szerkezeti egységet kapcsol, csak az elsõ tagmondatban kötelezõ kitenni, a további tagmondatokból elmaradhat. Ez a szabályszerûség általánosan érvényes a különféle típusú, 3. személyû explicit alanyra vonatkozóan: GuaryK. 28: „e3 az atkozot ordogi nelv | *Ki* az 3ep igenõs fcitt'an Lomot lel | es aȳo illadba bý3t lel | es az 3eplotelembe fortelmeffegot lel | az keregeded alladba zegletot lel | az velagofflagba fetetfegot lel”. Ismételt kitétele stiláris többletet, sajátos ritmust kölcsönözhet a szövegrésznek: KeszthK. 22—3: „*ky* elkezyk w baratyanak | ees meg nem chalya | *ky* w penzeth nem adtha oforara, | ees *ky* ayandokokath arthathlanokon nem weeth | *ky* ezeket tezy | el nem weez erekke”.

Az alárendelõ viszony típusa szerint igen eltérõ a tagmondatok megoszlása. Legtöbbször alanyi alárendelt tagmondatként jelennek meg (119 adat): SándK. 23: „azook tiztölȳeek az baaluanyokath. | *kȳk* istennek haragȳaaban akarnak esnȳ”, s ugyancsak gyakoriak az alanyra vonatkozó jelzõi alárendelt tagmondatként (62 adat): 1531: „fem atȳam fem olȳ atȳamfia nȳnch | *kȳk* az en gondomath vífelneȳek” (LtK. 1: 135). Egyéb mondatrészt kifejtve, ill. egyéb mondatrész jelzõi alárendelt tagmondatként jóval ritkábban fordulnak elő.

Mondatrész	Az alárendelt tagmondatban kifejtett mondatrész szerinti megoszlás	A mondatrészek jelzõi alárendelt tagmondatainak megoszlása
Alany	119	62
Állítmány	10	1
Tárgy	15	38
Határozó	20	43
Birtokos jelző	6	9

A vonatkozó névmási alanyt tartalmazó alárendelt tagmondat és a főmondat közt nincs mindig tényleges alárendelő viszony, kapcsolatuk olykor inkább mellérendelőnek értékelhető. A vonatkozó névmás latin mintát követve jelenik meg ebben a pozícióban, a magyarban ilyenkor inkább mellérendelő kötőszó és személyes vagy mutató névmás, nem nyomatékos helyzetben pedig implicit alany használatos: CornK. 55r: „Es latuan iefuſt megnem efmere. | hanem aleyta evtet lenny kerteznek. | *ky* [ő pedig] monda neky”; ÉrdyK. 510: „Azonkeppen az vytezők haza meneenek nağ banattal ... | mynt ha ſoha nem lathnaak wrokat, | *ky* [és Ø] wgy ees leen”. Szövegmondatok szintjén hasonló jelenséggel találkozunk: MünchK. 85vb: „Megfozduľuan ke i^c z latuan azocac 9tèt k9uèttec mōda || ... || *Kic* mōdanac 9 nēki”; de párhuzamos fordításokban: JordK. 626: „*Azok* mondanak h^w neky” ~ DebrK. 3: „*amazok* felelenek monduan”. A mondat szerkezetébe szervesen be nem illeszkedő magyarázó közbevetések bekapcsoló elemeként ugyancsak feltűnik a vonatkozó névmási alany: MünchK. 85vb: „Rabi | *ki* magaraztat^c mēſtezn^c | hol lako3ol”.

A vonatkozó névmási alanyból és bővített igei állítmányból álló tagmondatok emlékenkénti átlaggyakorisága 12,6. Az átlagosnál több fordul elő belőlük a bibliai részeket, s főként az evangéliumi részleteket tartalmazó kódexekben. Ez utóbbiak közül is kiemelkedik a MünchK.-ben lévő, erősen kinyilatkoztató jellegű János evangéliumi részlet: a szentenciaszerű kijelentések nyelvi megformálására különösen alkalmas alanyi alárendelő tagmondatkapcsolatok fordulnak elő benne kiugróan magas számban. A nem bibliai részeket tartalmazó szövegegységek közül a BirkK. és a hivatalos iratok említendők még. Ezekben, akárcsak a BécsiK.-ben s a vele párhuzamos SzékK.-ben, a pontosító funkciójú jelzői alárendelt tagmondatok szerepelnek nagyobb számban, nemegyszer túlsúlyfoltta, nehézkessé téve a szöveget. Az átlagosnál jóval kevesebb van a tárgyalt tagmondatfajtaból a levelekben, a párbeszédes szövegekben (NádK., SándK.), az egy főszereplős legendarészletekben (TelK., KazK., MargL.), valamint a vallomásos jellegű FestK.-ben és az eredeti magyar versekben.

d) Általános—határozatlan névmás az alany a bővített igei állítmány mellett 80 tagmondatban (13,9%). Személy—nem személy szerinti megoszlásuk 63:17. Különösen az összefoglaló értelmű általános névmások (*mind, minden, mindenek, mindenik*, ill. *senki, semmi*) gyakoriak: NádK. 589: „iyettőkbe arcel *mind* a földre le efenec” ~ PeerK. 17: „*mindenek* megh rettenuen. archwl földre éfenek”; BirkK. 4b: „*Senki* meg kealtaſt ne teğen xak ... 9anofagbol”. Az összefoglaló határozatlan névmási alanyok gyakran szerepelnek vonatkozó alárendelő tagmondatkapcsolatok főmondatában, utalószó-szerű funkciót is ellátva: SándK. 26: „mash valak^y laath | *mýnd9n* wtal | *mýnd9n* fut tólem”; MünchK. 85ra: „9 nalanalkul *fēmi* nem lot | *Mēl* lot”.

e) Kérdő névmás viszonylag ritkán tölti be az alany szerepét: mindössze 19 tagmondatban fordul elő bővített igei állítmány mellett (3,3%). Valódi kérdő tagmondatokkal természetesen csak párbeszédes szövegekben találkozunk: SándK. 26: *mý* lelt. Az adatok többsége feleletet nem váró ún. költői, ill. szónoki kérdést tartalmaz: FestK. 373: *ký* týlth *y9bbakat* remenleny [senki nem tilthat].

2. A bővített igei állítmányok mellett a 3. személyű alany a tagmondatoknak csaknem kétharmadában implicit formában van kifejezve (2192 adat, 63,2%).

A személyt jelölő alanyok részescdése ebben a csoportban a legmagasabb (2060 adat, 94%).

Mint a bővítetlen tagmondatok tárgyalása során már érintettük, az implicit formák különféle típusokat képviselnek:

A) Az ún. alanytalan tagmondatok ebben a csoportban is ritkák (a vizsgált korpuszban nincs is rá adat): DebrK. 114: „azon közbe el eftuelődek”.

B) Gyakrabban fordulnak elő személytelen használatú (azaz grammatikailag E/3. értékű) igék (*kell, illik, tetszik, történik, van, nincs* stb.): GuaryK. 24: „Ezönkeppen történeti annac”, továbbá szenvedő igék, hasonló értékben (összesen 33 adat): TelK. 18—9: „mikepen oluastatic első kyalali kőnben”.

C) A határozatlan, ill. általános alany egyik jellemző és gyakori kifejezési formája vizsgált korszakunkban is a T/3. implicit alany, mindig személyt jelölve (118 adat): MargL. 13: „az ev nagy syramat meeg el kŷ es meg halhattak az zent egŷ hazban”.

D) Az alany vonatkozását néha csak a sajátos beszédsszituáció teszi világossá (6 adat). Elsősorban levelek, hivatalos iratok datáló formulái, címzése tartalmaznak ilyen tagmondatokat: 1493: „adatot yenvben [ti. ezen írás] kys karacson estin, 1,4,9,3” (Nyeml. 156).

E) Az eddig említetteknél sokkalta gyakoribb és jelentősebb a szövegelőzményben tartalmas szóval már kifejezett 3. személyű alany szabályszerű elhagyása (1936 adat). Különösen személyt jelölő alannyal kapcsolatosan érvényesül erősen ez a szabály: az idetartozó tagmondatok közül 1864 (96,3%) tartalmaz személyre vonatkozó implicit alanyt, s csupán 72 (3,7%) nem személyre vonatkozót. E jelenség nyelvrendszerbeli háttérében részint az igei állítmány és a hozzá tartozó alany közti viszony jellege (a cselekvés és a cselekvés hordozója közti igen szoros kapcsolat), részint az ezzel adekvát igeragozási rendszerünk áll: az ige (akárcsak Ø) személyragjával meg is jelöli a cselekvéshordozót, így alanyt felidéző képességét szófaji természetéből adódóan magában hordja. A személyre utaló alanyok ilyen arányú előfordulásával kapcsolatosan még említenünk kell egy általánosabb összefüggést, tudniillik a nyelvben tükröződő antropocentrikus szemléletmódot: a történet ugyanis legtöbbször magáról az emberről szól. Már csak ennek következtében is többször kerülhet és tovább maradhat témában a személyre vonatkozó alany (azaz: a szöveg nagyobb darabjában szerepelhet), mint a nem személy kategóriába tartozó (ugyancsak az ember szempontjából szelektált) dolgokat jelölő.

A szövegelőzményben tartalmas szóval kifejezett, személyre vonatkozó mondatrész (az antecedens) legtöbbször maga is alany, kisebb arányban tárgy, részeshatározó, egyéb határozó, birtokos jelző.

A személyt jelölő alany antecedenseinek megoszlása mondatrészszerük szerint:

Alany	1333	71,5%
Tárgy	174	9,3%
Részeshatározó	154	8,2%
Egyéb határozó	85	4,6%
Birtokos jelző	118	6,4%

A személyt jelölő alany antecedense mind a mondatrészek típusa, mind pedig részesedési arányuk tekintetében — nyilvánvalóan a + személyjegyből következően — fel-tűnő egyezést mutat a megszólítás korreferenciával. Ez az egyezés ismételtén a két kategória szoros összefüggésére hívja fel a figyelmet.

A nem személyt jelölő implicit alanyok antecedensei az imént vázolttól lényegesen eltérő képet mutatnak. Köztük az alany részesedése jóval kisebb, a tárgy szerepe viszont kiemelkedő, részeshatározó alig-alig, birtokos jelző pedig egyáltalán nem fordul elő.

A nem személyt jelölő implicit alany antecedenseinek megoszlása mondatrészszerük szerint:

Alany	40	55,6%
Tárgy	25	34,7%
Részeshatározó	1	1,4%
Egyéb határozó	6	8,3%

A személyt jelölő implicit alany antecedense az adatoknak több mint felében található meg a mondaton belül (964 adat, 51,7%), és csaknem ugyanilyen arányban a mondaton kívül (900 adat, 48,3%). A különféle szövegegységek azonban műfaji hovatartozásuktól függően ettől nagyon eltérő értékeket mutathatnak. A narratív műfajú szövegekben az antecedens hatósugara általában nagy, jóval többször fordulhat elő a mondaton kívül, mint belül. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a feldolgozott elbeszélő szövegrészek szerkezete igen egyszerű: a cselekmény kevés, esetleg csupán egyetlen szereplő többnyire időben elrendezett cselekvéseiből áll össze, több szereplő esetén a szerepkörök s ennek megfelelően a cselekvések tartalmilag világosan elkülönülnek, sokszor még alanyváltáskor sincs szükség az ismételt megnevezésre (AporK. ~ KulcsK., BécsiK. ~ SzékK.). A szövegszituáció adta lehetőséget azonban a szerzők nem mindig használják ki. Különösen legendákra jellemző a főszereplő — rendszerint díszített formában (jelzős főnévvel) való — gyakori megnevezése, anélkül, hogy ezt az egyértelműség megkívánná. Az ismételt megnevezés következtében az antecedens hatósugara egyre szűkül, egyre többször kerül a mondaton belülré (MargL., ÉrdyK., JókK., TelK.), a vizsgált arány meg is fordulhat a mondaton belüli antecedensek javára (KazK.).

Más műfajú szövegek, pl. az elmélkedések, viták, regulák felépítése viszont jóval szövevényesebb, a szöveget alkotó mondatok makroszerkezete általában szintén bonyolultabb, az implicit alany viszonylagosan ritkább bennük, antecedense pedig többnyire még a mondaton belül van (CornK., BirkK. és különösen GuaryK., NádK.).

A személyt jelölő implicit alany antecedensének elhelyezkedése:

	Mondaton belül		Mondaton kívül	
AporK.	46	26,9%	125	73,1%
BécsiK.	35	33,7%	69	66,3%
MargL.	51	44,3%	64	55,7%
ÉrdyK.	45	45,0%	55	55,0%
TelK.	33	48,5%	35	51,5%
JókK.	41	48,8%	43	51,2%
KazK.	51	56,7%	39	43,3%
BirkK.	35	59,3%	24	40,7%
CornK.	35	64,8%	19	35,2%
GuaryK.	62	93,9%	4	6,1%
NádK.	35	94,6%	2	5,4%

A nem személyt jelölő implicit alany antecedense döntő többségben a mondaton belül található (64 adat, 88,9%) s csak ritkán a mondaton kívül (8 adat, 11,1%).

Az imént elmondottakból is következően a tárgyalt tagmondatok szoros makroszerkezeti kötöttséget nem mutatnak. Legjellemzőbb az előfordulásuk azonos alanyú összetett mondatok, többszörösen összetett mondatok, ill. a mondaton belül képződő szerkezeti egységek nem első tagmondataként. Ilyenkor a mondatnak, szerkezeti egységnek az első tagmondatában általában explicit alany van, a többiből viszont szabályszerűen elmarad. Különösen mellérendelő viszonyban találkozunk gyakran ezzel a jelenséggel: CornK. 53v: „Es bemenenek az coporfoban az azzonyallatok. | *latanak maas angyal* . . . | *es meg chodalkozanak*”. Megjegyezzük azonban, hogy a kérdéses tagmondatfajta a makroszerkezet bármely pozíciójában megjelenhet, ha a szövegszituáció ezt lehetővé teszi. Így szerepelhet akár egyszerű mondatként: MargL. 7: *Az kevssegnek etkeuel myndenkoron meg elegezýk vala*, vagy a mondat első tagmondataként is: KulcsK. 257: *El valtoztata w vyzeketh veere* . . .

Megfelelő szöveggörnyezetben még alanyváltás esetén sem szükséges explicit alanyt alkalmazni. E/3.—E/3. szembenállás esetén az eltérő szerepkörök, az állítmányok világos tartalmi elkülönülése teszi lehetővé, hogy akár mindkét alany implicit formában jelenjék meg: VirgK. 40: *Paranczola aztes* [ti. szent Ferenc], | *hogy meeg eiel se menne hozza* [ti. fráter Leo], a jóval gyakoribb E/3.—T/3. szembenállásban emellett az igei személyragok elkülönítő szerepe is nagyon fontos: AporK. 117: *Es latta* [ti. Isten] | *mikor torqdelmeztetnenek* [ti. kiválasztott népe].

Az idetartozó tagmondatok emlékenkénti átlaggyakorisága igen magas: 71,5. Ennél lényegesen több található belőlük a narratív műfajú szövegekben. Közülük is kiemelkedik az AporK. és a vele párhuzamos KulcsK.: bennük az egész szövegegységen végighúzó E/3.—T/3. szembenállás különösen kedvez az implicit alany használatának. Ugyancsak kiugróan sűrűn fordul elő a tárgyalt tagmondatfajta a MargL.-ban: ebben viszont egyetlen főszereplő cselekvéseiből áll össze a legenda, alanyváltás igen ritkán fordul elő, s ez ugyancsak kedvező körülmény az implicit alany alkalmazásához. Az átlaghoz képest nagyon kevés az idetartozó tagmondatok száma a levelekben, iratokban, a párbeszédes szövegtípusokban, valamint a versekben.

F) Viszonylag gyakori jelenség, hogy az alanyi alárendelő tagmondatkapcsolat főmondatában nem szerepel az utalószói alany (99 adat). Az utalószó ilyen mértékű elhagyása részben a latin minták lemásolásának a következménye is. Ezt igazolják a párhuzamos helyek ingadozó megoldásai: a latinhoz inkább ragaszkodó fordításban nincs utalószó, a kevésbé kötődőbe viszont a latin ellenében is bebecsúszik: MünchK. 87va: „Ki ke· hütötlēn fiunac | nē lat’ra az 929c életet” ~ JordK. 632: „ký kedegh hýtethlen leend hŵ fyanak, | 43 nem lath eeletet” : qui autem incredulus est Filio, non videbit vitam. Feltevésünket igazolja, hogy a későbbi, a latintól függetlenné váló bibliafordításainkban jóval gyakoribb az utalószó alkalmazása. (L. még 49, 97.) — Az utalószó szerepű alany elmaradása jellemzően gyakori személytelen használatú igék mellett: VirgK. 41: „twtrenak egyzer, | hōgi ez frater leo mene w hozza veternye mondafert”.

II. A bővítetlen alanyból és bővített igei állítmányból álló tagmondatok közül 921-ben 2. személyű az alany (E/2.: 699, T/2.: 222). A 2. személyű alanyt tartalmazó tagmondatok nagy többsége (85%-a) tartozik ebbe a csoportba.

1. Az általános szabálynak megfelelően a tagmondatok zömében az alany implicit formában van kifejezve (814 adat, a tárgyalt tagmondatok 88,4%-a): ÉrdyK. 510:

„Nem banod meg en hozyaam yewtödet”; SándK. 28: „hozzatok kȳ hȳrenath is”. A vizsgált tagmondatok a mondathierarchia bármely pontján megjelenhetnek, makroszerkezetbeli kötöttséget nem mutatnak. Használatuk meghatározó tényezője a beszédhelyzet: minden olyan szövegtípusban előfordulhatnak, amely egyenes beszédet tartalmaz. Az E/2. implicit alanyból és bővített igei állítmányból álló tagmondatok emelékenkénti átlaggyakorisága 23,6. Ennek többszöröse található a lírai műfajú szövegegyesekben, így a CzechK. imáiban, a FestK. bűnbánati, a KeszthK. egyéni könyörgést tartalmazó zsoltáraiban, továbbá két szereplő párbeszédére épülő szövegtípusokban, mint pl. a NádK. és a PéldK. vitája. Az átlagosnál ugyancsak gyakoribbak a GuaryK. átoksorozatában, valamint a levelekben. Elbeszélő típusú szövegekben viszont az átlagnál jóval ritkábbak (ÉrdyK., KazK., BécsiK. ~ SzékK.), vagy elő sem fordulnak (MargL.). A T/2. implicit alanyt és bővített igei állítmányt tartalmazó tagmondatok átlaggyakorisága 8. Használatuk főként tanító célzatú szövegtípusokban sűrűsödik meg: így evangéliumi részletekben, egyéb bibliai eredetű szövegrészekben, pl. levelekben (JordK., DöbrK.), továbbá a regulákban (BirkK.). Ugyancsak gyakran fordulnak elő E/1.—T/2. szembenállást mutató párbeszédesszövegekben (SándK.).

2. Explicit alany mindössze 107 tagmondatban található (11,6%). Nagyobb részüket személyes névmás (68 adat), a kisebb pedig vonatkozó (39 adat).

A) A személyes névmási alany használata 2. személyben viszonylagosan gyakoribb, mint 3. személyben. Valószínűnek tartjuk, hogy az eltérést általánosságban a kommunikációs szerep különbözősége magyarázza. A kommunikációs folyamatban részt vevő, befolyásolni kívánt beszédpartner személyének fontossága, ennek kiemelése — főként emocionális indítékból — sokkalta inkább nyilvánvaló, mint a jelen sem lévő 3. személyé. Az összevethető adatok alapján a latinhoz képest is intenzívebb nyelvünkben a 2. személyű személyes névmási alany alkalmazása: az eltérés 33,3%.

A használat szabályszerűségei csak nagy vonalakban egyeznek a 3. személynél bemutatottakkal, az egyes típusok előfordulási arányai lényeges különbségeket mutatnak.

a) A 2. személyű személyes névmási alany — eltérően a 3. személyűtől — gyakran szerepel abszolút értékben, minden egyéb lehetőséghez képest kiemelten, a tagmondat leghangsúlyosabb, el nem hagyható elemeként (24 adat). Ilyenkor a latinban szintén explicit alanyt találunk: MünchK. 85vb: „tē [tu] hiuatol Cefafnac”; DöbrK. 198: „vram | ȳtöt te [tu] tötted”. Használatuk ilyen esetben a *te* vagy az *aki* ... kiemelő szerkezettel egyértékű. A GuaryK. rágalmozást kárhóztató, érzelmileg felfokozott szövegrészeiben mindkét szerkezet előfordul, mégpedig sorozatosan, az erősítés, nagyítás stilisztikai eszközként: GuaryK. 31: „meg az angalocates *te* ted ordogge, | es elfo züleinket *te* mereyted lȳmbosnac melfegebe, | es mind embori nȳzetȳt *te* vetel ki paradilȳnac geȳnerȳfegebol . . . || Te vaȳ az | ki . . .”. (L. még 92—3.)

b) Az adatoknak az előbbinél némileg kisebb csoportjában a személynévmási alany alkalmazását a konkrét viszonyítottság, más alannal (esetleg egyéb mondatrészszel) való párhuzamba állítás indokolja (18 adat). A latin eredetiben ilyenkor zömmel ugyancsak explicit az alany: FestK. 371: „Nem eerdemlettem, | een wallom, | de *te* [tu] | wram | yrgalmazȳ”. Megtörténhet, hogy a latin szöveg felfogása szerint elsősorban nem az alannal megjelöltek, hanem cselekvéseik vagy ezek körülményei vannak viszonyítva egymáshoz, és a személynévmási alany nincs kitéve, a magyarban ennek ellené-

re, talán éppen a személyviszonyítás hangsúlyozására, tehát szemléleti különbséget is tükrözve jelenik meg: SzékK. 17: „ha *te* meeltoltatol megh hallany ... | *en* yghazat mondok”; de a latinhoz ragaszkodóbb párhuzamos fordításban: BécsiK. 17: „ha mēltolod halgatnod | igāffagot mōdoc”: Si digneris audire ... , dicam veritatem. Mint a 3. személy tárgyalása során utaltunk rá, az efféle használat szerkezeti kötöttséget mutat, jellemző mondat szerkezeti típusokban valósul meg. (L. 95—6.)

c) A tagmondatok igen jelentős részében a személynévmási alany nincs kiemelt pozícióban, nem áll mögötte konkrét viszonyítottság; mai nyelvérzékünk szerint elhagyhathnánk ugyan a tagmondatból, de kitételét sem tartjuk bántóan feleslegesnek (26 adat). Az összevethető adatok latin megfelelőjében ilyenkor többnyire nincs explicit alany, néha azonban megtalálható. A személynévmási alanynak ezt az alkalmazását általánosságban E/1.—E/2. inkább csak a beszédssituációból adódó szembenállásával magyarázhatjuk. A használat célja feltehetően a beszédpartner személyének előtérbe állítása, fontosságának hangsúlyozása. Ennek háttérében viszont nemegyszer tettenérhetően érzelmi indítékok (hála, áhítat, öröm vagy éppen félelem, elborzadás stb.) húzódnak meg. Idekapcsolódóan tanulságos a PéldK.-beli Élet és Halál vitájára utalunk. A párbeszédre épülő szövegben az explicit alany — a véletlenszerűséget szinte kizáróan — kivétel nélkül mindig a Halálra, a szöveg világában tehát fontosabb „személyre” vonatkozik, s zömmel a latin ellenében jelenik meg: PéldK. 69: „nyert [o: myert] te kazas vagy | azért *te* ennekem ne kazaly”: Es ergo messor, ideo non metas. — Végül külön is szólnunk kell arról, hogy sok adat származik verses szövegből. Természetesen ezek heterogén csoportot képviselnek, azaz a már említett típusok bármelyike megtalálható köztük. Olykor azonban úgy tűnik, hogy a személynévmás — mint egytagú, hangsúlytalan, viszonylag szabadon mozgatható szó — csak a ritmus kedvéért, pusztán verstechnikai okokból jelenik meg a sorban: CzechK. 45—6: „merth zent werodnek hwllasath. *te* onekýk ýngýen adad”.

B) 2. személyt jelölő vonatkozó névmási alany bizonyos típusú alárendelő tagmondatkapcsolatokban fordul elő. Legtöbbször azonosító állítmányi mellékmondatot kapcsol főmondatához (19 adat): GuaryK. 30: „Lac te vaǵ a3, | *ki* eǵma3baualo io 3ouetfegot ... meg feytez”. (A szerkezettípus értékelését l. 92—3.) — Szerepelhet alanyra, esetleg egyéb mondatrészre vonatkozó jelzői alárendelt tagmondatban (5 adat): NádK. 322: „en lelkōm vaǵe *te* | *ki* il’ kemeñn zolz vala”; DöbrK. 377: „sem eǵ malaztban. *nektek* valami fogatkozaftok ninčen. | *kik* variatok vrnak iefuf cristofnak ielenetet”. — Nemritkán megszólítást bővítő vonatkozó jelzői tagmondatban tűnik fel (8 adat): CzechK. 151: „O | *Istennek kǵǵyelmēs zýleýe*. | *ký* weed gabryelnek zaýabol az ýdwǵzletǵth: | erǵseeýcz mýnketh”. — Ugyancsak nem megy ritkaságszámba, hogy a vonatkozó névmási alanyt tartalmazó mellékmondatnak nincs explicit alaptagja a felső szintű tagmondatban (7 adat): DöbrK. 45: „*kik* vrat filtek. | dičerietek ýtet: | iakobnak minden magzatt’a | dičōfōhetek ýtet”: *Qui timetis Dominum* laudate eum universum semen Iacob, glorificate eum. Valószínűnek tartjuk, hogy a vonatkozó mellékmondatok ilyen — elsősorban a szépirodalmi nyelvre jellemző — alkalmazását latin minták is támogatták.

III. A tárgyalt tagmondatok közül 953-ban 1. személyű alany található (E/1.: 829, T/1.: 124). Ez az összes 1. személyű alanyt tartalmazó tagmondatnak nagy többségét, 87,8%-át foglalja magába.

mási alany — akárcsak E/2.-ben — E/1.-ben is kivétel nélkül mindig a Halálra vonatkozik, kihangsúlyozva „személyének” fontosságát, mindenhatóságát: PéldK. 73—4: „en nem nezewm az ty yffyufagtoknak vyragzo zepfeget | es en nem hagyok tynektewk zabadfagot touabba elnetek ez vylagban | es en nem gondolok touabba az ty kereftewkkel”. — Az egyéni könyörgést tartalmazó zsoltárok szinte tárházai az E/1. személyes névmási alanyt tartalmazó tagmondatoknak. Ezekben — az előbbi használattal ellenkezően — a beszélő, az Istenhez fohászkodó ember alázatát emelik ki. Használatuk igen gyakran a latin ellenében történik: DöbrK. 61: „en [Ø] te nevedről ijel emlekezim”, „mert en [Ø] ki keresem te igazvlasfidot”, „es en [Ø] te törvinedet el nem feledem | En [Ø] y felin neked vallanom felkelek vala”. — Végül megemlítjük, hogy az E/1. személy-névmási alany is gyakori a versekben, néha pusztán ritmikai okokból használatos: CzechK. 52: „Hogý tegodeth kýwannýalak. | ez wýlagnak en meg haýlak”.

B) 1. személyt jelölő vonatkozó névmási alany ritka a bővített igei állítmány mellett. Előfordul azonosító állítmányi alárendelt tagmondatban: BodK. 24: „en vágok az, | ki zerzettem neked ez ruhakat”, alanyt vagy egyéb mondatrészt értelmező alárendelt tagmondatban: NádK. 316: „En | ki nağh nómóffen terómtóttémvala | ... | te miattad | ... | ime | mint feketültem megh”, 320: „minket | kik v kózzúlók el vitettónc, | ... meg valtananac a kenocbol”, továbbá névszói(-igei) állítmányra vonatkozó jelzői alárendelt tagmondatban: PéldK. 78: „byro vágok | ky ymmar sokakat meg fettem”.

Névszói(-igei) állítmányt tartalmaz a bővítetlen alanyból és bővített állítmányból felépülő tagmondatok közül 409. Az összes ilyen típusú tagmondatból csupán 7% a részesedési arányuk, megjegyzendő azonban, hogy a névszói(-igei) állítmányú tagmondatok körén belül ez 65,5%-nak felel meg, tehát előfordulásuk ebben a csoportban a leggyakoribb.

I. A vizsgált tagmondatok közül 299-ben 3. személyű az alany (E/3.: 271, T/3.: 28).

1. Az alany a tagmondatok kisebbik hányadában explicit formában van kifejezve (131 adat, 43,8%).

A) Az adatoknak csak alig több mint negyedében tölti be szerepét tartalmas szó (33 adat, 25,2%). Ezeknek kisebb része jelöl személyt (12 adat), nagyobb része nem személyre vonatkozik (21 adat). A bővítetlen alanyként használt főnevek, főnévi értékű egyéb szavak típusai nagyjából megegyeznek a korábban már ismertetettekkel (l. 87, 89, 94—5). Feltűnőbb sajátosság a tulajdonnevek metanyelvi jelentésben való használata, viszonylag sok adattal: KazK. 70: „Attyanak neue uala *eufemianus*: | Annianak kegek neue uala *Aglaes*”. A fogalomszói alanyra vonatkozó szószerkezettel kifejezett állítmány alaptagja döntő többségben főnév (28 adat), a köztük lévő viszony gyakran azonosító jellegű, sokszor metaforikus értelmű: KulcsK. 272: „moab en remenfe gemnek *edene*”, minősítő viszony ritkábban fordul elő: KeszthK. 29: „wr leen nekem *oltalmam*”. A melléknévi alaptagú szerkezet ritkább állítmányként (4 adat): JordK. 382: „melto az mýwes hw eeletere”.

B) A névmási alany jóval többször szerepel a bővített névszói(-igei) állítmány mellett, mint a fogalomszói (98 adat, 74,8%). Köztük a személyt jelölő gyakrabban (55 adat), a nem személyt jelölő valamivel kevesebbszer fordul elő (43 adat). A névmásfajták közül ugyanazok tűnnek fel alanyként a bővített névszói(-igei) állítmányok mellett is, mint a bővített igeiek mellett, de belső eloszlásuk eléggé különbözik.

b) A mutató névmási alany jóval gyakoribb, mint a személynévmási (35 adat, 35,7%). Köztük a személyt jelölők aránya kisebb (12 adat), mint a nem személyt jelölőké (23 adat).

A mutató névmási alany lehet deiktikus szerepű. Ebben az esetben mindig közelre mutató, palatális formában jelenik meg (5 adat): SándK. 22: „ez meeg az massikal is bolondab”. Anaforikus funkcióban ugyancsak a közelre mutató változat használatos: Bolondab” (16-ból 14 esetben), ilyenkor a latinnal összevethető adatokban a hic megfelelő alakját találjuk: DöbrK. 377: „ez nagybb es elő parançolat”: Hoc est maximum et primum mandatum. Utalószói szerepben hasonló arányban fordul elő a mutató névmási alany, mint anaforikusban (14 adat). A palatális forma ebben a funkcióban is gyakoribb (8 adat): GuaryK. 23: „Mas tulaydonfaga az még diuhùt ebne e3 | mert v fohkoria nē rughatic”. A palatális anaforikus, ill. utalószói névmások használatában egyaránt tapasztalható az időbeli, térbeli vagy gondolati közelség kifejezésének mozzanata is. Az utalószó szerepű veláris forma alkalmazásában épp ellenkezőleg, a távolítás mozzanata figyelhető meg: JordK. 384: „k̄ hw attfyat es annýat fellÿebb zerethy | mÿnth enghemet, | az nem melto en hozým; | Es k̄ hŵ fyfat awag leaffiat en nam nal felette zerethy, | az es nem melto en hozým”. (Megjegyezzük, hogy példánk latin megfelelőjében nincs utalószó.)

A vonatkozó névmási alanyok mellett többnyire melléknévi alaptagú szó szerkezet tölti be az állítmány szerepét (16 adat): CornK. 2r: „*aky hafonlatlan ev hozja*”, néha melléknévi igenév (6 adat): MünchK. 85rb: „*ki en vtannam iquēdō*”, s a mutató névmási alanyokhoz képest csak jóval ritkábban főnév (11 adat): DöbrK. 374: „*ki ti dičōseg tek*”.

főmondatukhoz való viszony tekintetében némileg különbözőek. A g

talmazóktól. Közöttük jóval kevesebb az önálló mondatrészt kifejtő tagmondat (10 adat): JordK. 386: „*ký kedeg kýſſebb menyeknek orzagaban, | nagyob hw nalanal*”, sűrűbben szerepelnek jelzői alárendelt tagmondatként (21 adat): BirkK. 2b: „*adgatok halat vr iftēnek, | ki mēden ionak adoia oztioia*”.

Mondatrész	A mondatrészt kifejtő tagmondatok megoszlása:	A mondatrészek jelzői alárendelt tagmondatainak megoszlása
Alany	5	9
Állítmány	2	—
Tárgy	2	7
Határozó	1	4
Birtokos jelző	—	1

Olykor — latin mintát követve — a mondathierarchia felső szintjén is előfordul a tárgyalt tagmondatfajta (2 adat). Példánkban a vonatkozó névmási alany szövegmondat-kapcsoló elem: KazK. 70: „*ez eufemianus az romay cazarnak uduaraba elfő uala: || Ky olygón nag uruala*”.

d) Általános névmás 9 tagmondatban tölti be az alany szerepét: PéldK. 74: „*az halalnak orayanak femmy byzontalanb*”.

e) Az összes bővített névszói(-igei) állítmányt tartalmazó tagmondat számához képest a kérdő névmások alanyként való előfordulása jelentősnek mondható (11 adat): TelK. 23: „*mičoda volt enbennem tenekőd vlatatos*”.

2. A bővített névszói(-igei) állítmányt tartalmazó tagmondatokban viszonylag gyakori az implicit alany is (168 adat, 56,2%), részesedésük jelentősen nagyobb, mint a bővítetlenek esetében tapasztaltuk, az igei állítmányúakhoz viszonyítva azonban kisebb.

A) Legtöbbször a szövegelőzményben tartalmas szóval már megnevezett alany marad el a tagmondatból (84 adat), ilyenkor többségében személyt jelöl (61 adat), kisebb részben nem személyt (23 adat).

Az állítmányt kifejező szerkezet alaptagja többnyire melléknév, olykor melléknévi igenév (57 adat): CornK. 2r: „*haſonlatos ev hozya*”, ill. BirkK. 2b: „*ocot adando lezen ti ertetek iftēnek*”, viszonylag kisebb számban főnév (25 adat), elsősorban minősítő jellegű predikatív viszonyban: ÉrdyK. 508: „*es gyakortaa ymatkozwaan, myndennek yo pelda vala*”, ritkán birtokos névmás (2 adat): 1507: „*Eue legyēn Elteyğ*” (NyIrK. 6: 186).

Az alany antecedense az adatok zömében még a mondaton belül van, csak ritkábban található a mondaton kívüli közvetlen szövegelőzményben, főként személyt jelölő alany esetén. A névszói(-igei) állítmányhoz tartozó implicit alany antecedensének hatósugara tehát — mint már a bővítetlen tagmondatoknál is tapasztaltuk — jóval kisebb, mint az igeié, ill. a névszói(-igei) állítmány alanyt felidéző képessége, visszautaló szerepe az igeiéhez mérten jóval gyengébb. Ezzel összefüggésbe hozhatóan a vizsgált tagmondatcsoport erős makroszerkezeti kötöttséget mutat. Önálló mondatként szinte nem is fordul elő. A vizsgált korpuszban erre mindössze egyetlen adat van, de ismerve a korabeli levelek tagolási szintjét, s az adatot tartalmazó levél írójának azt a sajátosságát, hogy valamennyi szókezdő *n* betűt nagybetűvel írt, ezt az egyet is bizonytalannak

III. A vizsgált tagmondatok közül 47-ben található 1. személyű alany (E/1.: 42, T/1.: 5).

1. Az adatoknak alig több, mint felében implicit formájú (24 adat, 51%). A rá vonatkozó állítmányt kifejező szó szerkezet alaptagja ilyenkor többnyire melléknév (14 adat): PéldK. 79: „latafra zeep vagyok”, ritkán — talán latin minta alapján is — melléknévi igenév: NádK. 332—3: „az vtolfo napon *feltamadando* vaóc” [sum *surrectura*], az adatok kisebbik részében főnév (7 adat), szinte mindig minősítő viszonyban: PéldK. 72: „kemeny *byro* vagyok”.

2. Az explicit alany csaknem azonos gyakoriságú, mint az implicit (23 adat, 49%), hasonlóan a bővítetlen névszói(-igei) állítmányúakhoz.

A) Kifejezheti személyes névmás (14 adat), mellette a bővített állítmány alaptagja nagy többségben főnév, adatainkban mindig minősítő viszonyban: MargL. 3: „*en* kyal *leŷanŷa* vagyok”, néha birtokos névmás: VirgK. 44: „*en* mindenestwl *tyed* vagyok”. Állítmányt kifejező melléknévi alaptagú szó szerkezetre a törzsanyagban nincs adatunk.

B) Ebben a csoportban feltűnő az 1. személyt jelölő vonatkozó névmási alany viszonylag gyakori alkalmazása (9 adat). Rendszerint alanyt értelmező alárendelt tagmondatban jelenik meg, az állítmányt kifejező szerkezet alaptagja általában főnév, többnyire minősítő viszonyban: 1515: „*En* | *ky* walek Zendewrewben egy haragos Nagy *Ban* | sokat dwltam myndenfele, az *en* Lowam hatan” (RMKT. 1²: 484), ritkán pedig azonosító viszonyban; az idetartozó adatok mind hivatalos iratból valók: 1518—1523: „*En* | *kŷ* wagŷok Barbara *Azzon*, Kaswŷ pether *leŷanŷa* nŷhaŷ Karolŷ Mathŷas meg hagŷoth *felesŷge*. | Thezek ŷlŷen wallasth” (Nyr. 36: 168).

Mind az alany, mind pedig az állítmány bővítve van. — A tagmondatok közül 1277-ben mindkét fő mondatrészt szó szerkezet fejezi ki, ez az összes bővített tagmondat 17,7%-ának felel meg.

Az igei állítmányt tartalmazó tagmondatok száma 1174, az idetartozó adatok 91,9%-a. Megjegyezzük azonban, hogy az összes igei állítmányú bővített tagmondatnak ez csupán a 17,8%-át foglalja magába.

I. A tagmondatokban igen magas arányban szerepel 3. személyű alany (1148 adat; E/3.: 933, T/3.: 215). Az adatok döntő többségében az alanyt kifejező szó szerkezet alaptagja tartalmaz szó, szinte magától értetődően, ugyanis a bővítés lehetősége elsősorban velük kapcsolatban áll fenn. A vizsgált tagmondatcsoportban az alanyok személy—nem személy szerinti részesedési aránya a többi típushoz képest jelentősen eltolódik a nem személyt jelölők javára: a tagmondatok közül 589-ben vonatkozik az alany személyre (52,6%), 529-ben pedig nem személyre (47,3%).

A szó szerkezettel kifejezett alanyok alaptagja nagyjából azokat a fontosabb fogalmi köröket képviseli, mint a bővítetlen főnévvel kifejezettek, de eltérések is tapasztalhatók. A személyt jelölők közül leggyakoribbak a személynevek (114 adat). A korabeli levelek, hivatalos iratok adatai jelzik az általánossá váló, ma is használatos kételemű személynevek kialakulását. Az egyelemű név önmagában nem elegendő a pontos azonosításra, megkülönböztető szerepű jelző járul hozzá második elemként, majd vezetéknevként rögzül: 1532: „*kŷs pal* Nem Akarŷa Moftanŷ barom wŷteleben Az adoffagoth

A vizsgált tagmondatok viszonylag gyakran jelennek meg egyszerű mondatként (98 adat): MargL. 3: *Erevl vala zent margit azzon jmmar ez enne alazatossagnak iegerevl.* Sűrűségük azonban messze alatta marad a bővítetlen alanyt tartalmazókének. Ez a különbség abból adódik, hogy a bővítetlen alany mint neutrális, ökonomikus megnevezés igen gyakran használatos folyamatos párbeszédre épülő szövegek idéző mondataiban, nagymértékben növelve az előfordulások számát. A jórészt díszítő jelzős, érzelmileg telített formák viszont nem lévén alkalmasak erre a szerepre, alig-alig bukkannak fel ilyen szövegtípusokban. — Az összetett mondat, többszörösen összetett mondat első tagmondataként szintén gyakoriak a tárgyalt tagmondatok: VirgK. 45: „*Mert mikor ez kegies atya nagi korfagba fekennek, | természetbe el fogyatkozek*”. — A mondat nem első tagmondataként jelennek meg a legtöbbször, ilyenkor rendszerint alanyváltás történik a mondatban: KazK. 71: „*Mikoron azért ez nõmõs magzat zilletetõtuona: | feel fogadak ez nõmõs iamborok*”; kivált paralel szerkezetű mondatokban: KulcsK. 276: „*Een teerdeym meg korwltanak ehfegetwl | es een testewm meg valtozoth olayerth*”. Ha nincs alanyváltás, az első tagmondatban kitett alany a továbbiakban már nem jelenik meg újból. Megjegyzendő azonban, hogy bizonyos szövegtípusokban az erős szabály ellenére is megismétlődhet a bővített alany. Különösen legendákra jellemző a fősze-replőre vonatkozó díszített formák — feltehetően didaktikus, példafelmutató célból történő — gyakori kitétele. Ez a jelenség elsősorban szövegszinten mutatkozik meg, de olykor-olykor még a mondaton belül is: MargL. 42: „*Azert zent margit azzon . . . | vigan zenuedy vala az ciliciomnak gevtrelmet | mert ez zent zvz viselte az ciliciomot . . . mynd holtyg . . . | halalanak elevte chak harmad nappal vete le rola ez zent zvz*”. — Itt említjük meg — bár nem makroszerkezetbeli, nem szövegszituációs, hanem beszéd-szituációs probléma — a *te kegyelmed*-félék ugyancsak gyakori alkalmazását. Elsősorban etikettszabály, a tisztelet kinyilvánítása kívánta meg gyakori használatát. Korszakunkban már előfordul, hogy a levél megszólítottira vonatkozó minden egyes tagmondatában megjelenik ez az udvariassági formula, amely a későbbi magázó nyelvi érintkezés kialakulásában fontos szerepet játszott.

A bővített alanyból és bővített állítmányból felépülő tagmondatok szövegegység-enkénti átlaggyakorisága 33. Ez — az alany és az állítmány egyformán fontos szerepét szerkesztettségében is felmutató — tagmondatfajta a korpusz valamennyi szövegegységében kiegyensúlyozottan jelenik meg, igen kiugró előfordulásokat, ill. hiányokat nem tapasztalunk. Stilisztikai szempontból maga a szerkezetípus azért jelentős, mert a párhuzamos szerkesztéshez kiváló keretül szolgál. A zsoltárokból, a CzechK. verses imájában és az eredeti magyar versekben található tagmondatok a paralel belső felépítés szép példái (l. korábban a KulcsK. 276. adatát). A legendákra jellemző, elsődlegesen a személyt jelölő alany típusához köthető sajátosságokról korábban már szóltunk. Meg-említjük még, hogy a nem személyre vonatkozó alanyú tagmondatok részesedése az ÉrdyK.-ben a legnagyobb; főként a környezetfestést szolgálják.

II. 2. személyű bővített alanyra vonatkozik a bővített igei állítmány 4 tagmondat-ban (E/2.: 3 adat, T/2.: 1 adat).

Itt tartjuk számon a *ten magad*-, *tennen magad*-féle nyomatékos személynévmási alanyt tartalmazó tagmondatokat. (Kialakulásukra nézve l. I, 710.) A nyomatékos sze-mélynévmási alak szerepelhet 'egyedül te, csakis te' értékben: FestK. 381: „*ten ma-*

mány alaptagja közel azonos arányban főnév, gyakran azonosító viszonyban: 1512: „deel felewl valo *бomзѣгѣя* Robak Janoo” (MNy. 69: 229), valamivel ritkábban minősítő viszonyban: KazK. 70: „Vala kegek ez eufemianus mondhatatlan igón ergalmas *embôr*”, infinitivusi alany mellett: BodK. 4: „Nag *bolondsag* embernek zeretnye azt”, ill. melléknév: FestK. 373: „een bynem ygen *nagy*”, infinitivusi alany mellett: ÉrdyK. 206: „*kemeen* teneked az ezteke ellen *rwgodoznod*”, ritkán melléknévi igenév; példánk latin megfelelőjében ige áll a helyén: FestK. 373: „de ew benne een neekem eeletem *megh marado [permanet]*”.

A bővített alanyból és bővített névszói(-igei) állítmányból álló tagmondatok makroszerkesztési sajátosságai hasonlóak az igei állítmányúakéhoz (l. 111—2).

A kevés adat ellenére is megállapítható, hogy a különféle szövegegységekben való előfordulás egyenletes. Stilisztikai szempontból főként a főnévi alaptagú állítmányt tartalmazó tagmondatok érdemelnek figyelmet: köztük a paralel szerkesztés tökéletes példái találhatók meg: KeszthK. 19: *Vrnak bezedy tyzta bezedek*.

Az alany bővített — az állítmány nincs bővítve. — A bővített tagmondatoknak ez a csoportja a legkisebb: mindössze 226 tagmondatot foglal magába, a bővített tagmondatoknak a 3,2%-át. Ennél még a bővítetlen tagmondatoknak a részesedése is nagyobb, abszolút számuk pedig csaknem kétszer ennyi.

A tagmondatok közül 114 tartalmaz igei állítmányt, a csoportba tartozók alig több, mint fele (50,4%). Az összes igei állítmányú bővített tagmondatnak azonban ez csak 1,7%-a.

Az alany gyakorlatilag az egész csoportban 3. személyű. (Mindössze két tagmondatban fordul elő E/1. nyomatékos alany.) Az alany az adatok nagy részében nem személyt jelöl (85 adat, 76%), a személyt jelölők részesedése kicsi (27 adat, 24%). Az előforduló alanyok típusai megegyeznek az egyéb csoportba tartozó bővített alanyok típusaival (l. 110—1). Az állítmány szerepét betöltő igefajták a bővítetlen tagmondatokban megjelenőkkel állíthatók párhuzamba. Így ebben a csoportban is fel-feltűnnek a mozgást jelentő igék, bár — a személyt jelölő alany kisebb részesedésének megfelelően — jóval kisebb számban: KazK. 72: „fya elek *el futot uona*”, a történést kifejezők a leggyakoribbak: CzechK. 64: „*meg feketwlth* ho leewo testod”, a szenvedő igék ugyancsak jellemzőek: NagyszK. 10: „az garlo teft *lattatic*”, akárcsak a létige használata: 1526: „my hýrek *vannak*” (MNy. 37: 205); FestK. 368: „*fynchen* leelek weetelewmnek helye”.

A tárgyalt tagmondatok makroszerkesztési sajátosságai megegyeznek az egyéb bővített alanyt tartalmazókéval (l. 111—2).

A kevés tagmondat szövegegységenkénti eloszlása egyenletesnek mondható, csupán a párhuzamos szerkesztést alkalmazó szövegtípusokban találkozunk velük az átlagnál nagyobb számban. Közülük is kiemelkedik a *Salve mundi salutare* verses imádság: CzechK. 63—4: *Meg fekethwlt nap leewo zýnqd. | el thawozoth ekossegod*.

A tagmondatok közül 112-ben fordul elő a bővített alany mellett bővítetlen névszói(-igei) állítmány, a csoporton belül ez 49,6%-nak felel meg, az összes névszói(-igei) állítmányt tartalmazó bővített tagmondatnak pedig a 18%-át foglalja magába.

Az idetartozó tagmondatok alánya mindig 3. személyű (E/3.: 99, T/3.: 13), nagy többségük nem személyre vonatkozik (97 adat, 86,6%), a személyt jelölők részesedése ebben a csoportban a legkisebb (15 adat, 13,4%).

A bővített alany melletti bővítetlen névszói(-igei) állítmány nagyobb része tartalmas szó. Adatainkban ez mindig melléknév (59 adat): KulcsK. 272: „embernek ydwefsege *hewfagws*”; CornK. 55v: „*chodalatos*-ez azzonyallatnak ev zerelme”. Viszonylag gyakran tölti be az állítmány szerepét névmás (28 adat). Ez legtöbbször kérdő névmás: SzékK. 16: „*ky* legyen az nép [*populus iste*]”, s ugyancsak gyakori a mutató névmás, többnyire főmondati utalószóként: DöbrK. 380: „*Oll'an* lőt meñneknek orzaga: | mikent eg kiral' ember”; NagyszK. 11: „a halando teftnec ő kiuilvalo latafanak zyne *nem az* | ... | a kire te velőd”, birtokjeles névmás csak ritkán fordul elő: GuaryK. 28: „*Lac ezoke* az atkozot harmad nelv”.

Viszonylag sokszor el is marad az állítmány az alany mellől (25 adat). Jellemzően hiányozhat a főmondati utalószói állítmány: GuaryK. 28: „Mert ez az atkozot ordogí nelv [ti. az] | *Ki az zep igenos fcitt'an Lomot lel*”; CornK. 53r: „*Vala* kedeg az angelnak tekintete [olyan] | *mykeppen vellamas*”. Ugyancsak jellemző a kötőszó szerepű vonatkozó névmási állítmány elmaradása a hasonlító típusú állítmányi alárendelt tagmondatokban: JordK. 383: „*czak oll'yan* | *mýnt* [amilyen] *hw mesteree*”. Előfordulhat, hogy a hasonlító állítmányi alárendelő tagmondatkapcsolatban mind az utalószó szerepű, mind pedig a kötőszó szerepű névmás hiányzik: ÉrdyK. 511: „*ődtözettyók* [olyan] | *mynt* [amilyenek] az zykrazo Cyllagok”.

Az alany és az állítmány kifejezésformáinak áttekintése

Az alany kifejezésformái

1. A törzsanyag tagolt tagmondatainak nagyobbik felében implicit alany található (4271 adat, 55,7%). Az igei állítmányú tagmondatok körében ez az érték 60% körüli, a jóval ritkább előfordulású névszói(-igei) állítmányúakéban pedig csak 33%-nyi.

A különféle grammatikai személyek vonatkozásában ugyancsak jelentős különbségeket tapasztalunk. 1. és 2. személy esetében rendszerszerűen funkcionál az implicit alany. Az igei állítmányt tartalmazó tagmondatokban az 1. személyre vonatkozóan 82,2%-ban, a névszói(-igei) állítmányúakéban pedig 49,4%-ban jelenik meg az implicit forma. A 2. személyben — vizsgálataink szerint a felszólító mód igen gyakori használatával (is) összefüggésbe hozhatóan — ez az érték magasabb: 88,2%, ill. 52,1%. A 3. személyű alany rendszerint ugyancsak nincs explicit formában jelen a tagmondatban, ha a szövegszituáció egyértelművé teszi vonatkozását. Ebben a személyben az igei állítmányú tagmondatok körében 47,7% az implicit alany részesedése, a névszói(-igei) állítmányúakéban pedig 26,8%. 3. személyben ezen túlmenően még erős személy—nem személy szerinti megosztottságot is tapasztalunk: az implicit alany a tagmondatok mintegy 90%-ában jelöl személyt és csak 10%-ában nem személyt.

2. Az alanyt kifejezheti egyszerű bővítetlen főnév vagy egyéb, főnévi értékben szereplő szó, ill. ezeket helyettesítő névmás. A bővítetlen alany ritkább előfordulású, mint az implicit forma: részesedése emezekének még a felét sem éri el (1892 adat, 24,7%).

A bővítetlen alanyként szereplő legjellemzőbb szótípus a névmás: szófaji természetéből eredően egyáltalán nem, vagy csak alig-alig bővíthető. 1. és 2. személyben főként a

személyes névmásnak, kis részben a vonatkozó névmásnak van szerepe. A személynév-más használata 1. személyben a legintenzívebb, a vonatkozó névmás jelentősége a leg-csekélyebb. A 2. személy mindkét névmásfajta nézve közbülső helyet foglal el: a sze-mélyes névmás gyakoriságában az 1. személyt követi, a vonatkozó névmásében pedig jelentősen megelőzi, de a 3. személyben tapasztalt sűrű előfordulást meg sem közelíti. 3. személyben differenciáltabb a névmások alanyként való alkalmazása: a személyes, mu-tató, vonatkozó, általános—határozatlan és kérdő névmás egyaránt használatos. A névmási alanyok előfordulásában — az implicit alanyokhoz hasonlóan — erőteljes sze-mély—nem személy szerinti megoszlás mutatkozik: a személyre vonatkozó névmási alanyok részesedése 77,4%, a nem személyre vonatkozóké 22,6%. Az arányértékek el-mozdulása azonban már azt is jelzi, hogy a jelöltség irányába haladva a személyre vo-natkozó alanyok részesedése csökken, a nem személyt jelölőké pedig folyamatosan nő.

A 3. személyű alanyt kifejezheti bővítetlen tartalmas szó is. Az ilyen típusú alanyok személy—nem személy szerinti megoszlása 71,5%, ill. 28,5%. A leggyakoribb bővítet-lenül használt fogalomszói alanyfajta a személynevek vagy személynévszerűen visel-kedő egyéb megnevezések, valamint az elvont főnevek.

3. Az alany lehet bővített főnév vagy főnévi értékben szereplő egyéb szó. Az alanytí-pusok közül ez a legkisebb gyakoriságú: az 1503 idetartozó adat mindössze 19,6%-nak felel meg. A bővített alannak valamivel kevesebb, mint fele vonatkozik személyre, s csaknem ugyanilyen arányú a nem személyt jelölők részesedése is.

A) Az alany bővítettségére jellemző a legegyszerűbb szerkezetek dominanciája. Az adatok nagy többségében az alanyt kifejező szónak csupán közvetlen bővítménye(i) van(nak) (1081 adat, 80%).

a) Gyakran csak egyetlen közvetlen bővítményt — rendszerint jelzöt — tartalmaz az alanyként álló szerkezet (937 adat). Ez legtöbbször birtokos jelző, sokszor csak implicit formájú: FestK. 378: „ees wtolfo haazam *koporfoom*”. Az explicit személyes névmási birtokos jelző használatának szabályszerűségei nyelvünkben a személyes névmási alany alkalmazásának szabályszerűségeivel egyeznek meg, a vizsgált korszak szövegei-ben azonban — latin minták hatására — a szokásosnál jóval gyakoribb az előfordulá-suk: KeszthK. 24: „erewle een *nyelwem*”; DöbrK. 375: „mennek vala vele *v tanitvan*”. Viszonylag gyakran szerepel alanyként fogalomszói birtokos jelzős főnév is: TelK. 25: „teneköd a *zvueknec reytdoki* nyluan vadnac”. — Egyéb jelzővel bővített főnév szintén gyakran áll alanyként. Legtöbbször minőségjelző a bővítmény: VirgK. 42: „*zent fe-rencz* igen nagy”; sokszor találkozunk kijelölő jelzővel, különösen feltűnő az *ez* név-más ilyen szerepű alkalmazása elbeszélő történetekben, valamint levelekben: MargL. 14: „mykoron *ez soror* megýen vala az ora meg latný”; 1532: „*Ez lewel* keplt Nag pen-tekon 1532” (LtK. I: 137). A mennyiségjelző előfordulása jóval gyéresebb: GuaryK. 32: „pharaho kernalnac *tomlocebe harom foglac* tartatnac vala”.

b) A különféle jelzők együttesen is bővíthetik az alanyként álló főnevet, ilyenkor a tagmondat alanyi része szószerkezetbokrót alkot (144 adat). Gyakori a birtokos jelző és a minőségjelző együtt szereplése: CzechK. 48: „*the zenth kezed* oltalmazzon”, vala-mint a kijelölő jelzőnek és a minőségjelzőnek az együttes előfordulása: VirgK. 38: „Ta-hat *ez bodog atya* monda”.

B) Az alanyként szereplő főnév bővítménye lehet maga is bővített (262 adat, 19,5%).

mos fordításokban az állítmány nélküli forma mellett megjelenik az állítmányt tartalmazó is: KeszthK. 24: „gyenerwfegek the yogod felel mynd erekke” ~ DöbrK. 32: „te iogod felől mind vegig gőnörködél vağon” : *delectationes in dextera tua usque in finem*. Sajátos címtípusokban — latin mintát is követve — határozói bővítmény reprezentálhatja a hiányzó főnévi állítmányt: JókK. 36: *Aluerna hegye meglewleferewl* [való kapitulum] : *De inventione montis Alvernae*.

2. A tagmondatoknak kis hányadában bővítetlen állítmány fordul elő (659 adat, az összes tagolt tagmondat 8,8%-a). Abszolút számukat nézve az igei és névszói(-igei) állítmány előfordulása közel azonos, de a saját csoporton belüli részesedés igen eltérő: az igei állítmányoknak csupán 4,9%-a bővítetlen, a névszói(-igei)-eknek ezzel szemben 42,7%-a.

Az igei állítmányok jellemzően bővítetlenül előforduló fajtái a történést jelentők, a mozgást kifejezők, a szenvedők és a létige. A három személy közül relatíve a 2. személyben a leggyakoribb a bővítetlen igei állítmányok használata. Ez minden bizonnyal összefügg a mozgást jelentő igék gyakori előfordulásával, valamint a felszólító mód sűrű használatával. A névszói(-igei) állítmányok közül bővítetlenül a melléknévi fordulnak elő legnagyobb arányban, emellett még a névmással kifejezettek gyakoriak.

3. A tagmondatok nagy többségében bővített az állítmány (6510 adat, 86,7%). A bővítettség fokát és a bővítmények típusát elsődlegesen az állítmány szófaja határozza meg. Általánosságban érvényes, hogy az igei (igenévi vagy egyéb igeszármazékkal kifejezett) állítmány gyakrabban és sokrétűbben bővül, mint a főnévi és a melléknévi. Az igei állítmány jellegzetes közvetlen bővítményei a tárgy és a különféle határozók, a főnévi állítmány főként jelzővel, a melléknévi pedig meghatározott típusú határozókkal bővülhet.

A) A tagmondatok jelentős részében csak közvetlen bővítménye(i) van(nak) az állítmánynak (3618 adat, 55,6%).

a) Az állítmányt kifejező szó szerkezet tartalmazhat csupán egyetlen determinánst (2277 adat). Az igei állítmányt kisebbbészrt tárgy bővíti. Ez sokszor csak implicit formában van jelen. Meglétere 3. személyű határozott tárgy esetén a határozott igeragozás személyragja utal. Példánkban a szövegelőzményben való említettség teszi lehetővé az implicit forma alkalmazását: CornK. 55r: „en az mendeneknek felette zerelmes vramat kerefem. | es megnem lelem”. A 2. személyű implicit tárgyat E/1. alanyú tagmondatban a *-lak/-lek* személyrag jelöli: CzechK. 45: *lassalak. kŷwanŷalak. zolgaŷlalak. nŷwgosalak*. Más esetekben az ige jelentéséből, valamint a szöveg- és beszédshituációból következtethetünk jelenlétere: SándK. 25: „vr isten *oltalmazzon* [ti. bennünket]”. A tagmondatok nagyobbik részében explicit formában jelenik meg: PéldK. 77: *az halalt meg nem gyewzhetewm*. Az igei állítmány gyakoribb előfordulású közvetlen bővítménye a határozó. Olykor nincs explicit formában kifejezve, jelenléte azonban kevésbé megfogható, mint az implicit tárgyé, mivel morfológiai eszközzel nem történik rá utalás. Meglétere az ige jelentéséből, (főként) kötött bővítményköréből, valamint a szöveg- és beszédshituációból következtethetünk: FestK. 376: *Irgalmaz* [nekem]; CzechK. 61: *kŷnŷgrwl* [rajtam]. Az adatok döntő többségében explicit a határozói bővítmény: GuaryK. 24: *az oldalannis kifacadna*.

A főnévi állítmány leggyakoribb determinánsa a birtokos jelző, amely csak igen ritkán implicit formájú: 1529: „Ez dologrol myert kesen ýrtam, | [annak] ez oka” (MNY. 37: 277). Jóval gyakrabban jelenik meg személyes névmási birtokos jelző, általában hangsúlyos helyzetben (a predikatív viszony típusa rendszerint azonosító), használata a maihoz képest nem mutatkozik többletnek: KulcsK. 276: „*the kezed ez*”. A fogalomszói birtokos jelző ugyancsak gyakori: MünchK. 85va: „*9 iftènnèc fia*”. Egyéb jelzők közül még a minőségjelző fordul elő leginkább: VirgK. 38: „*En zegeny zerzetes vagiok*”.

A melléknévi állítmányt gyakran fokhatározó bővíti: KazK. 78: „*ez embör igón bekeffegős vala*”, s ugyancsak jellemző a vonzatszerű határozók sűrű előfordulása: SándK. 22: „*ez meeg az massiknal is bolondab*”. Az előbbieknél jóval ritkább magával az állítmányi pozícióval összefüggő határozók megjelenése: NádK. 320: „*Vag im maf-tan bizodalmas*”.

b) Elég gyakran két, esetleg több különféle típusú közvetlen bővítmeny kapcsolódik az állítmányhoz (1341 adat). Ebben az esetben az állítmányi rész szószerkezetbokorból épül fel.

Az igei állítmányt sokszor bővíti együtt tárgy és határozó: TelK. 18: *vrnac magzatot zvlne*. Nem ritka a több különféle határozó együttes előfordulása sem: KeszthK. 19: „*Mygen wralkodyk een raytam een ellenfegem*”; 1531: „*en Sokfer kerkewitthem vele ew elewthe*” (LtK. 1: 136).

A főnévi állítmány rendszerint különféle jelzőivel alkot hasonló szerkezetet: PéldK. 76: „*embernek kyraly via az hala*”.

A melléknévi állítmányhoz — bár eléggé ritkán — szintén kapcsolódhat több különféle típusú határozó: FestK. 370: „*ygen kewnyew leezen bochanathra*”.

B) Az állítmány közvetlen determinánsai gyakran maguk is bővítettek (2892 adat, 44,4%).

a) Az állítmányhoz kapcsolódhat egy közvetlen alárendelt mondatrész, amelynek saját bővítmenye is van (1082 adat). Ilyenkor az állítmányi rész szószerkezetláncot alkot.

Az adatok zömében az állítmány főnévi természetű közvetlen bővítmenyéhez valamilyen jelző járul. Az ilyen típusú szerkezet egyformán gyakori a különféle szófajú állítmányok körében: SzékK. 17—8: „*nem zarmazyk hamyff yge az en zambol*”; MünchK. 86ra: „*te vag elo iftènn^c fia*”; KeszthK. 30: „*artatlan emberel artatlan leez*”. A jelzői másodfokú determinánsok, főként a főnéviek, ugyancsak tovább bővíülhetnek, elmulyítva a lineáris alárendelés szintjét: SándK. 28: „*Iyeg meg az te nenejdnek halalokon*”.

Az igei állítmány közvetlen bővítmenye nemritkán igenév, ehhez — az alárendelés második szintjén — tárgy vagy határozó kapcsolódhat. Ez a szerkezet típus ugyancsak lineáris jellegű: PéldK. 77: „*az halalt nem tanultam meg gyewzny*”; CzechK. 50: „*hoddad jwthnom en grwendok*”.

A főnévi állítmány melléknévi jelzőjét fokhatározó bővítheti, szintén lineáris szerkezetet hozva létre: VirgK. 43—4: „*Ki vagiok igen vlatatos fereg*”.

b) A lineáris és párhuzamos szószerkezet ötvöződésével bonyolultabb formák alakulnak ki (1810 adat).

Az állítmányhoz kapcsolódhat egyetlen közvetlen determináns, amelyhez több különféle jelző járul. Ez a szerkezet típus egyik állítmányfajta esetében sem gyakori: CornK. 55v: „*fem gondola az fydoknak haragos evldevzefevket*”. A másodfokú determi-

náns további bővítményeket vehet magához, ezek rendszerint ugyancsak jelzők: SzékK. 9: *az ő fertelmes aldozattoknak hel'eyt mind ky vághata*.

Az adatok jóval nagyobb részében több közvetlen alárendelt mondatrésze van az állítmánynak, s ezek tovább bővülésével a szerkezeti variációk egész sora jöhet létre: CzechK. 73: *Annak vtanna te zenth athyadat nagy fel zowal kŷaltad*. Az idetartozó főnévi, ill. melléknévi állítmányú tagmondatokban gyakoriak az állítmányi pozícióval összefüggő különféle határozók is: 1531: „*Az nap legen en wendegem the, ke, zaŷkon Az en tŷzteffegembe es ewremembe*” (LtK. 1: 135).

Irodalom

A mondat makroszerkezete: FISCHER: Nyr. 6: 251–7; KLEMM, TörtMondt. 616–8, 646–50; HORVÁTH, IrműVkezd. 159–200, 258–95; BERRÁR, TörtMondt. 141–3, 174–83, MNyT. 391–5; RÁCZ: MNy. 57: 439, NytudÉrt. 46. sz. 85–92; MStilÚ. 418–544 passim; FARKAS: MMNyR. 2: 408–9, 441–55; TOMPA: MMNyR. 2: 329–44; BÁRCZI, MNyÉletr. 185–91; DEME, MondsSaj. 72–90. — A tagmondat szerkezete: ZOLTVÁNY: NyK. 19: 21; SIMONYI: Nyr. 40: 4–8; KLEMM: MNy. 22: 124–5; KERTÉSZ, Száll. 17–23; TEMESI, Névm. 53–60; BERRÁR, TörtMondt. 71–9, MNyT. 185–91, 211, MondTan. 79–93; BALÁZS: NyK. 57: 204–25, MNy. 59: 143–51; SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464–70; TOMPA: MMNyR. 2: 95–137; RÁCZ: MMNy. 257–68; LOTZ: NytudÉrt. 58. sz. 249–54; HADROVICS, FunkMondt. 144–6; KELEMEN, Monds. 43–90, 109–28; DEME, MondsSaj. 34–40; G. VARGA: MondTan. 95–109, MNy. 84: 167–72; DIENES: NytudÉrt. 98. sz. 5–23 és passim; HUSZÁR: NytudÉrt. 101. sz. 4–36; BENKŐ, ÁrpSzöv. 305–9, 360–79; KÁLMÁN: MNy. 83: 461–6; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 31–32: 212–5.

A MONDAT AKTUÁLIS TAGOLÁSA

Írta: WACHA BALÁZS

A mondat aktuális tagolódása és a hírérték

Különbséget szokás tenni a csak szintaktikai viszonyokkal jellemzett mondat típustól, a lexikális elemeknek a szerkezetbe illesztésével létrejövő egyedi mondat szerkezet, valamint az egyszeri közlésben felhasznált mondat szerkezetnek a szövegben, illetve a szituációba illesztése révén keletkező, valóságosan működő, aktuális mondat között.

Ha megadjuk, hogy egy mondat milyen mondatrészekből áll, ezek között milyen alá-, fölé-, ill. mellérendeltségi viszonyok vannak, s ha azt is tudjuk, hogy a mondat milyen lexikális elemekből, szavakból áll, akkor ismerjük a mondat nyelvtani szerkezetét, és ismerhetjük jelentését is.

Ha a mondat propozicionális nyelvtani szerkezetén túl a mondatnak egy adott szövegkörnyezetben vagy szituációban meghatározott, egyedi, konkrét formáját és közlési szerepét is figyelembe vesszük, akkor aktuális mondatról beszélünk.

Ha az egyedi közlésben felhasznált mondatban a mondandó alapját adó mondatrészek és a tulajdonképpeni közlendőt kifejező részek elkülöníthetők, határuk kiemutathatók, akkor aktuális mondat tagolással, ill. aktuálisan tagolt mondatról van dolgunk.

Az aktuális tagolás a magyarban (az ómagyarban, a középmagyarban és a mai magyarban) többnyire függ az egyes mondatrészek hírértékétől; vannak grammatikai, eleve megszabott formai mozzanatai; függ a beszélő aktuális döntésétől; mindamellett olykor úgyszólván esetleges. A mondat aktuális tagolásának szerepe — ha feltételezésünk helyes — a korai ómagyar korban, ill. a kései ómagyar kor idején is azonos volt. Az aktuális tagolás formáiban, eszközeiben, ezek kihasználtsági fokában kitapinthatók némi különbségek.

(A továbbiakban a következő jeleket használjuk. A □ a bevezető rész és az újságoló rész határának a jele. Többszörös tagolódás esetén a □ jel ismétlése felsőbb rendű határjelzést ad; a zárójellezett jel [□] lehetséges szünet, ill. feltételezett határjelzésként szerepel. Virgulával — szükség esetén — a mondat egységei határát jelöljük. — Az adatok tipográfiai megformálásában arra is törekedtünk, hogy a sorrendbeli megfelelések, ill. különbségek szembe tűnjenek.)

Bevezető példák a mondatrészek, mondatrészletek hírértékéről

A formszóknak (pl. *és*, *hogy*, névelő) többnyire nincs önálló hírértékük. — Főleg a mondat tartalmas szavainak a szerepét kell mérlegelnünk.

A megnyilatkozási mondatnak, mondategységnek olykor minden fogalmi jelentéssel bíró részlete, minden valóságosan megjelenő (kimondott vagy leírt) mondatrésze, s így esetleg minden szava egyaránt lényeges: egyaránt új; az előzményekből, a megnyilatkozás körülményeiből nem adódik magától értetődő módon: 1514: „adom emlékezetwl ez leweleth . . .” (KLev. 29.). — Az ilyen mondat egymásnak mellérendelt mondatrészeket is tartalmazhat: NádK. 589: „Kere papiroft, es tenthaat”.

Gyakoribb azonban az az eset, amikor a mondat egyes részletei különböző hírértékűek.

Némely mondatrészlet, mondatrész nem közöl tartalmilag semmi újat; csak azt segíti elő, hogy a mondat a szöveg megelőző részeihez, az előző mondathoz világosan kapcsolódjék: MargL. 185: „[vala nemely *nemes vr · alexander neveu ·* es jar vala mageri kŷraltvl siciliay kŷralhoz kevuetsgeben] · Ez *alexander vr ·* egŷ jdevben mene nemet orzagan austriaban · es eseek nagy kemenŷ fogsagban · vgŷ hog tartateek · *ez alexander vr* nemely toromnak fenekeen nagy vasban harom egez eztendeŷgh mykeppen pokolnak fenekeben”. Kissé nagyobb hírértékű mondatrészt emelünk ki a következőben: BodK. 13—4: „[Mikeppen a test es a lelek, Az binek es az iozagok ezue viwnak Az keuelseg azt mond’a . . . Az torkossag azt mond’a . . . Az zenuedetesseg azt mond’a . . .] Az *iregseg* ezt mond’a . . .”. Itt valamelyes hírértéke a mondategység bevezető részében alany formájában megjelenő (az *irigység*) témának is van; éppen a korábbi (a *kevelység*, a *szenvedélyesség*) témáktól való különbözése révén. Ennél a hírértékkel bíró témánál azonban nagyobb hírértékű az állítmány; s az állítmányénál is nagyobb a tárgynak (ill. a tárgy képviselte mondategységnek) a hírértéke: „Az *iregseg ezt mond’a*”.

A fenti példáinkban csak a mondat szintű mondatrészek hírértékét mérlegeltük.

Az alsóbb szintű mondatrészek is beleépülnek a mondatrészek hírérték szerinti hierarchiájába. Az alábbi, a SimK.-ből idézendő mondategységben a legnagyobb hírértékűnek tartott mondatrészt jelöltük a legmagasabb (5) számmal: SimK. 4: „. . . hog engomet¹ mŷnd²⁽³⁾ az a’afiac² □ naŷ tiztosseggel⁵ tartnac⁴”. Az aláhúzások száma szintén a hírértékkel arányos.

A hírérték folyamatos skálán való érzékeltetésének lehetősége mellett a hírértéket hordozó elemek konkrét hierarchiáját, egymásra való vonatkoztatottságát figyelembe vevő ábrázolás is lehetséges. Lássuk ezt egy olyan mondat példáján, amely egymással szembeállított, nagyobb hírértékű témákat tartalmaz: SándK. 15: „Az kerth kowól² ualo fanak¹ □ sok embor vehet gyomoll << eben² | az kertben ualonak □ <ak az kertnek vra³”.

Példánk első tagmondatában a bevezető rész egyúttal az egész mondategységnek a témája; az újságoló rész pedig annak propozituma. Ugyanakkor a *gyümölcsében* (alsóbb rendű) témája a propozitum *sok ember vehet* részletének. Mind az újságoló részben, mind a témát tartalmazó bevezető részben hírérték szerinti hierarchiában állnak egymással a jelzős szerkezetek tagjai: a jelzők hírértéke itt nagyobb alaptagjukénál. — A második tagmondatban a főhír értékű alany után az ige (*vehet*) és az előző tagmondatéval azonosként adódó részelő határozó (*gyümölcsében*) nem ismétlődik meg.

Az elsődleges téma (*Zent margyrt azzonnak*) fejjük ki, részleteződik következő példánkban: MargL. 102: „Zent margyrt azzonnak ev testenek el temetese □ ezenkeppen levn”. Melléktéma a részeshatározó: CornK. 123r: „az tyztafag □ edes illat az vr iltenek”.

A mondat aktuális tagolása szerinti alapvető mondattípusok

a) Csak újságoló részből álló mondatok: JókK. 16: *Menjél dolgodra*; AporK. 120: „*es plantáltak 39loket*”.

[illegible]

A fordított sorrend is lehetséges (l. 48, 634; vö. l. 751).
A bevezető részek a fenti mondatokban e mondatok témáit adják meg. A bevezető részt szintaktikai szempontból is jellemeznünk kell. — Például: alany (l. 165, 176), alárendelt mellékmondat (l. 60, 517) a következő mondat bevezető része: ApMélt. 4: „Mert valaký hatra neez □ nem melto ...”. — Időhatározói mellékmondat a mondat bevezető része: MünchK. 18ra: „Es mikož innèn éltent volna □ iuta o sinagógaiocba”. — Et cum inde transisset, venit in synagoga eorum (l. 153, 574, 593).

Az információ eloszlása a mondatban

Azok a mondat szintű (gyakran szerkezetes) mondatrészek, amelyekben a megnyilatkozásnak vagy a leírt mondatnak a tulajdonképpeni célja, a lényegében vett közlendő testet ölt, s amelyekben — ha van ilyen — a mondategység legnagyobb hírértékű eleme is megjelenik, az újságoló részbe (a kommentbe) kerülnek: MargL. 196: „Ezeket latvan az fraterok □ *meg jzeneek az sororoknak* □ Az sororok kedeg nagy aytatossagal □ *meg enekleek az te deum laudamust*”; 1510: „[... sent gorg napyan en tottem tvdomat lelezt az koventbe hog] ... Balint nap tayan az paczenyak az tyztartok akaratyā val □ *jottek vot falvmra es hazamra Bolba*” (KLev. 19.).

Ritkábban ugyan, de az is előfordul, hogy a bevezető résznek és az újságoló résznek a hírértéke azonos (l. alább: *keresztállásos mondategység*). Ha a mondatnak, mondategységnek egyáltalán van bevezető része, abban igen gyakran a szövegelőzményből ismert elem ismétlődik, ill. a bevezető résznek valamilyen eleme (példáinkban: a főnévi alany, ill. a névmási határozószóval kifejezett határozó) a szövegelőzménynek erre az ismert elemére utal vissza: JókK. 75: „[Azert aldomas meg vegezuen zent Clara terde lehaýoluan *papanak* elewte: nagy tyzteffeguel kere ewtett hogý meltoltattnak az aýtalra tewt kenereket meg aldanýa] De *az papa* □ felele”, 39: „[De mykoron *ez felewl mondot vrhoz ýuttanak volna*] Ewtewle □ oly kedueleteft fogatatanak”.

Ha a bevezető résznek és az újságoló résznek a hírértéke azonos, keresztállásos mondategységről, mondatról beszélünk. A bevezető rész hírértékét tanúsíthatja az *es* 'is' használata: MünchK. 22ra: „Demaga lam a *kylkec es* □ *ezn* a mozfalekocbol”; WinklK. 272: „*tees* □ iherusalembol ipuo zarandok wagh”; ÉrdyK. 575: „[Ha az neep penitenciat tartand tett gonoffaghyrol] *en ees* □ penitenciat tartok”. A bevezető részben az *ees*, az újságoló részben a tagadószó és a tagadó névmás mutatja a mondatrészlet hírértékét: ÉrdyK. 15: „Azeert *ty ees* □ *ne* akaryatok ydónek elótte *senkyt* yteeln”. — Az *es* és az *e* kérdő partikula mutatja, hogy mindkét résznek jelentős hírértéke van: KrisztL. 40: „Nemde *thees* □ ordongos vagie”.

Az, hogy a bevezető részben szereplő névszó határozott — fenti példáinkban személyes névmás, determinált főnév — nem zárja ki, hogy magas hírértékű legyen.

Determináltságuk az előző (MünchK. 22ra, WinklK. 272, ÉrdyK. 575, ill. 15, KrisztL. 40) és az alább idézendő mondatokban nem a szövegelőzménnyel való viszonyból (tehát nem említettségéből) fakad, hanem részint a beszélgetők számára való egyidejű azonosíthatóságból (fent, ill. alább: *te, ti; ő*), részint a teljesség, általánosság képzetéből (*a kölykök; az egész világ, a csillagok*): JókK. 127: „[Azert honnat ned] hogý *mend ez vylag* □ *te* vtannad yewyewn”; MargL. 32: „es hogy *ev es* □ *meg* belkeneek vele”; BatthyK. 15: „*az czillagok is* □ fenlenek”.

A legtöbb mondat elképzelhető valamely feltett vagy fel nem tett (többé vagy kevésbé általános tartalmú) kérdésre adott válaszként. A *Mi újság?-, Mit csinálsz?-, Mit tegyek?-*féle (pl.: 1538: „Quid noui: *mij wijsag*: was newes”: Gl. *újság* a., „Quid facere: *mijt kelleijt mijlenen*? Was zū thuen”: Gl. *művel* a. stb.) kérdésekre adott válaszokban többnyire a teljes újságoló rész adja a válasz lényegét (34, 129, 184). A *Mit viszel?-, Hová mész?-*szerű valóságos kiegészítendő kérdésekre adott válaszokban viszont az újságoló részen belül egy mondatrész jut kiemelkedő szerephez.

topikon belül is, annak a többi kis értékű mondatrészt megelőző részébe. Szerepet játszik, hogy a korban, a műfajban, a beszélők viszonyában mit lehet magától értetődőnek tekinteni: 1531: „*Solgalathom wthan* The Nagsagodnak thwdny ellewel zerybe adom” (KLev. 104.).

A mondat témájának (az elsődleges témának) a leválasztása után fennmaradt résznek is lehet témája, ha ezen a részen belül továbbra is elkülöníthetők kisebb és nagyobb hírértékű mondatrészek. A szóban forgó kisebb hírértékű mondatrészeket másodrendű, harmadrendű — összefoglaló megnevezéssel: alsóbb rendű — témáknak tekintjük.

Ezeknek az egész mondatra érvényes témától (az elsődleges témától) való elkülönítését nemegyszer az írott forma is mutatja: ÉrdyK. 522: „*herodyas azzon* kedeeq □ ellenkódyk vala *ew reea eerette* ...”. Alsóbb rendű témák a kései ómagyar korban mind a bevezető részben, mind az újságoló részben gyakran előfordultak; s megjelenhettek egyidejűleg mindkét részben is.

Az alsóbb rendű téma olykor az elsődleges témára épül, ilyenkor altémának nevezhetjük: MargL. 102: „*Zent margýt azzonnak* □ *ev testenek el temetese* □□ *ezenkeppen levn*”. A *-nak* ragos főnévnek és a birtokos jelzői szerepű személyes névmásnak a határa (*Zent* ... *azzonnak* □ *ev testenek*) a bevezető részen belül adja meg a mondat témájának (az elsődleges témának), s az ahhoz közvetlenül kapcsolódó altémának a határát. A határt a kötőszó is megerősíti: WeszprK. 50: „*Judasnak kedig* el menese vtan □ *mōda vronk iesus az q tanituaninak*” (I. 174, 722, 770—7).

A propozitumon belüli alsóbb rendű témának, melléktémának tekintjük a részes-határozót (*vr iftennek*) itt: CornK. 123r: „... az tyztafag □ *edes illat az vr iftennek*”.

A mondat témájának megválasztása — amellet, hogy függ a hírértéktől — függ a szövegelőzményhez való kapcsolás (I. 149—50, 765, 817) szintaktikai lehetőségeitől. Hatással vannak rá a vonatkozó névmások és vonatkozó névmási határozószók használatának szövegtanilag adott lehetőségei, ill. használatuk szórendi szabályai is (I. II/1: 534; II/2: 97, 158): WeszprK. 28: „*hogi* ... *arat meg nyerhetneie meliet* el vezttnek itelt: vala”.

A mondat témáját nem fejezhetik ki kérdőszók, partikulák, kérdőnévmások, mondatrésztértekkel nem bíró valóságos kötőszók.

Sok nyelvben az alany a téma megjelenésének fő szintaktikai formája. Az alany az ómagyarban is a téma kiemelkedő gyakoriságú megtestesítője; de a témaszerep nem váltja ki a tárgy vagy a határozók alannyá való átalakítását.

Előfordul, hogy csak egy kis hírértékű mondatrész szerepel a mondatban, s az is újságoló részbe kerül: BodK. 20: „*Mert vğ mond azon bqlē*”, „*Konnen meg vtal mindeket, ki mindenkoron gondol a q magat meg halandonak lennie*”. — A hírérték szerinti különbségek alapján ilyenkor a formai alapon meghatározott újságoló részen (a kommenten) belül is elkülöníthetjük a témát, mint legkisebb hírértékű elemet, és az erről valami újat mondó, nagyobb hírértékű elemekből álló propozitumot: BodK. 24: „*Ne cōdall'ad azt*”, 26: „*Atkoztak legének az te mellednek belsq rezei*”. Ezekre az esetekre is vonatkozik viszont az a megfigyelés, hogy a témának bevezető részben (a topikban) való szereplése többnyire kifejezettebbé teszi (vagy tenné) a mondat kommunikatív szerkezetét; bizonyos funkció szerinti nyomatékot ad a téma téma voltának. A mondat (ill. például az állítás) érvényének a témára való korlátozása vagy a témának más témával való szembeállítás, a témának a bevezető részben való szereplése esetén kifejezettebben érvényesül: BodK. 28: „*Az nemes ember kediglen*, □ *mas napra hallazta gōnasat*”.

A mondat témáját megkülönböztetjük a mondat aktuális előfeltevésétől is: ez utóbbi lényegében azonos a mondat jelentésén belül a mondat főhíren kívüli elemeinek összességéből adódó részével, s többnyire a mondatnak a témáénál nagyobb szegmentumához kapcsolható: Winkler 239–40: „Az keresztfnak elötte mýrrowal awagh merogghel elegyeitot Borral itataal”.

A mondat propozituma a mondatnak az a része, amely a mondat témájának (az elsődleges témának) leválasztása után fennmarad (ill. az a rész, amely a témára a mondatban vonatkoztatva van). Ha a témának és a bevezető résznek a terjedelme azonos, akkor a mondat propozituma a mondat újságoló részével (a kommenttel) esik egybe: SándK. 15: „k̄yk m̄ynd ez megh mondoth zózesseeg tartaasth □ fogadassal tarth̄yaak”, 22: „ez □ meg bolondwlth”. — Ha a mondatnak nincs bevezető része (topikja), akkor nemegyszer az újságoló részen (a kommenten) belül különül el a propozitum és a téma (a témákat kurziváljuk): SándK. 27: „hol uannak az h̄ytwan leanyok”, 30: „kezdeek keróln̄y az heḡyeth”.

A réma műszo (l. 793) gyakran a propozitum itt megadott jelentésében használatos; máskor a főhír, ill. az újságoló rész fogalmát fedi. — Fejezetünkben a réma műszo használatát elkerüljük.

Az újságoló rész (komment) jellemzése

Máskor az újságoló részt bevezető rész előzi meg: JókK. 58: „*Es tehat zent fferencz* □ *fel haga az p[re]dicalo zekbe*”; WeszprK. 51: „*ot* □ *meg lattok ismegenth enge-* □ *meth*”; 1529: „*az nemesben* □ *kewes remenseg wagyon*” (MNY. 37: 276). (A bevezető részt emeltük ki.)

127

tek”. Így valamely hangsúlyos, határozatlan, névelőtlen tárgyból és feltehetőleg hangsúlytalan igei állítmányból álló szintagma (*hálát ad, számot ad, szentírást olvas, kézimunkát tesz, sírást tesz, mit tesz*) vagy igekötőből, igekötő-előzményből, lativusi határozóból és rákövetkező hangsúlytalan igéből álló szintagma (*reám hull, felmegy, szegénnyé tesz*) ugyanúgy állhat valamely mondatrész vagy mondat bevezető része után, külön szövegben, mint ahogyan önmagában is mondatrészleteket alkothat. Bevezető résszel: JókK. 44: „De frater leo legottan □ *meg alla...*”; anélkül: KeszthK. 289: „*ees meg engeztelee*” (l. 169—77, 180—9). — Bevezető résszel: KeszthK. 17: „*ygaz kedy □ myth teth*” : *iustus autem quid fecit*; DöbrK. 189: „*ki egiptomba □ nagfagofokot tön*”; bevezető rész nélkül: MünchK. 25rb: *mit tegèc*. A beékelte tudde mondatrész is mutatja a bevezető rész végét, ill. az újságoló rész kezdetét következő példánkban: SándK. 2: „Az menorzagban az zentok [□] tudde □ *myth* ezek”.

Ha több állítmány vagy állítmányi szerkezet követi egymást több kitöltött fókusszal, ezeket elkülönülő, önálló mondatrészt tartalmazó egyszerű mondatnak szokás tartani. Ilyen mondatokban is gyakran előfordul, hogy az első állítmányt megelőző, ahhoz bevezető részként viszonyuló mondatrészlet a második állítmányhoz is kapcsolódik; a két részletnek ez például közös határozója vagy alanya; másrészt ezeknek közös témája is: JókK. 99: „*Es ezen □ nemkel bankodnotok de ynka kel vȳgadnotok*”; KeszthK. 291: „*Vk kedee □ yngerleek wteth w tanachyokba, ees meg alaztatanak w kegyetlenfegekbe*”. Minthogy az egyes igékhez egyébként külön fókusz s azt megelőzően külön bevezető rész csatlakozhat, a fentihez hasonló esetekben egy bevezető rész és két újságoló rész egymásutánját látjuk, ahol is a bevezető rész az első újságoló részhez tartozik. A második újságoló résznek (JókK. 99: „*de ynka kel vȳgadnotok*”; ill. KeszthK. 291: „*ees meg alaztatanak w kegyetlenfegekbe*”) itt nincsen saját bevezető része. — Ugyanakkor az első újságoló részt megelőző bevezető részben megadott téma a második újságoló résznek is témája.

A megelőző mondat bevezető részéből ismert téma marad érvényben a következő idézetek második, nem zárójelezett részében is: WinkK. 92: „*[een theghed □ een zȳwemnek allatta hordoztalaak] ees nagh zeghenseegbe newelthelek*”; CzechK. 148: „*[Athȳa jsten □ boczaatȳa menȳbol fȳath.] ees meg lagȳethȳa hȳnben kemenȳwlth zȳweketh*”.

A mondat témája vagy témái gyakran csak részben jelennek meg a mondatban. A téma értékű alany a DöbrK.-beli példánkban a mondat bevezető részében jelen van, míg a KulcsK. párhuzamos mondata esetében — bár a mondatnak itt is van bevezető része — a téma értékű alany a bevezető részben forma szerint hiányzik: DöbrK. 36: „*Te zentel □ zent lez*” ~ KulcsK. 30: „*Zentel □ zenthe lez*” ’Te szenttel (magad is) szent leszel, szentté válsz’. Olykor a mondat témája a szövegelőzményből sem vezethető le. Szövegkezdet: PéldK. 74: „*el megyek meg halny*”. — Az újságoló részben szereplő mondatrészekből, implicit tartalmukból (l. 82, 87, 222, 286) vagy a helyzetből általában ilyenkor is következtethetünk valamilyen hozzávetőleges, esetleg többféleképpen is megfogalmazható, de meg nem fogalmazott téma figyelembevételére (pl. ’én’, ’itt’, ’most’, ’én most’, ’mindezek következtében, ezért’). Az igét követő, kis hírértékű, az előzményből ismert dologra utaló mondatrészeket is a téma megformálásának tekinthetjük. A témát mondat élére, ill. a topikba helyezve a témának a korai ómagyar korban is kifejezettebb formát adhattak. Ezt a lehetőséget érzékeltetik a következő párhuzamos helyek: KeszthK. 303: „*ees erdeg alyon w yogya felewl*” ~ DöbrK. 196: „*es v*

iogia felől □ őrdög al'on”. — A témát a bevezető részben tartalmazó változatokat racionális tagolásúnak (elrendezésűnek) nevezhetjük. A témának az újságoló részben való szereplése többnyire az emocionális elrendezés sajátossága.

Az újságoló rész sokszor egyetlen mondatrészből áll: TelK. 25: *kerlec* (l. 93, 162). Máskor az újságoló rész több mondat szintű mondatrészt tartalmaz: ÉrdyK. 543: „barat rwhaat veen reeya”. — Az újságoló részben szereplő mondat szintű mondatrészek közül olykor csak egy tartalmazza a lényegi információt: KrisztL. 15: „merth *en* zwltelek tegedeth”.

Az egy mondat szintű mondatrészből álló újságoló részek

Az újságoló rész egyetlen mondat szintű mondatrészből áll: JókK. 80: „[Azert pengt ne zereffetek] mert *czalard*”. A több szóalakot tartalmazó mondatrészek többnyire nyilván csak egy hangsúllyal bírtak: JordK. 389: „es *mondnak* *vala*”.

Az egyetlen mondatrészből álló újságoló részt is bevezető rész előzheti meg: AporK. 122: „en ke. □ imadkozomvala”; MargL. 15—6: „[mýnt ha valakývel zolt volna ‘] Az zoot □ hallýak *vala* · [de nem erthetýk *vala* ...]”.

Az újságoló rész alapját adó mondat szintű mondatrésznek természetesen lehetett alacsonyabb szintű bővítése: PéldK. 80: „*sok* penzew vagyok”. — Itt a *sok* szó viselhetette a hangsúlyt.

SándK.-ból vett példánk: 24: *mel*” *zeppqk* — kétféle hangsúlyozással is elképzelhető. A korabeli felolvasó esetenként talán mindkét szót hangsúlyozta: ‘*mely* ‘*szépek*!; máskor a két szót egy hangsúllyal ejthették: ‘*mely* ‘*szépek*! A *mely* és a *szépek* között hosszabb szünet, beékelődő mondat szintű mondatrész, megszólítás, mellékmondat elképzelhetetlen, ill. hasonló helyzetben a törzsanyagban példátlan.

A több mondat szintű mondatrészt tartalmazó újságoló részek

Az újságoló rész tartalmazhat több mondat szintű mondatrészt.

Azonos hírértékű mondatrészekkel

A mondat szintű mondatrészek között nemegyszer két vagy több mondatrész újdonságértéke azonosnak tekinthető: 1533: „Ningit: Es schneit: *Ho es*” (Gl. *hó*¹ a.) ‘esik a hó, havazik’, „Pluit: Es regnet: *essò essik*” (Gl. *esik* a.).

A mondatrészek hírértékének azonossága esetenként más és más értelmezést tesz szükségessé.

a) Olykor ezek a mondatrészek külön-külön nem képviselnek teljes értékű információt. Más szóval megcsúsz, hogy lényegében egyetlen, hírértéke szerint tovább nem szétbontandó lényeges információ nyilvánul meg a mondat több pontján. Véleményünk szerint ennek az értelmezésnek felelnek meg az alábbi mondategységek, ill. e mondategy-

ségek újságoló részei is. Ezekben az új, a lényeges információ a fenti jellemzésnek megfelelően szintaktikailag széttagolódik, több mondatrész együttesében formálódik meg: JókK. 131: „... *halyonk myfett*; DöbrK. 375: „es kezde zolni”; KulcsK. 257: *Erezte fetetfegeketh*; továbbá: DöbrK. 382: *Vala eg kif kiral kafarnaomban*; ÉrdyK. 143: „[... kynek] *vala egy kapolnaya tawol az ew hazatwl*”; hasonlóképpen az ilyeneket: 1510–1511: „[ny]nchen kýnek kenergenem ...”, „Nýchen myt tennem ...” (KLev. 23.). Ekkor még ide számítjuk az olyan mondatok újságoló részét, mint ez: NádK. 628: „az ó testből □ *nağ illat ötlec ki*”. — Feltesszük, hogy az idézett mondatban az igetövet és a *ki* igekötő-előzményt ekkoriban még elkülönítve, erősebb hangsúllyal ejtették (l. 186). — Látható, hogy az ilyen újságoló részt is megelőzheti bevezető rész.

b) Más esetekben az újságoló részben több olyan jól elkülöníthető tartalmi mozzanat van, amelynek hírértéke a bevezető részben (esetlegesen) szereplő vagy a szöveg-előzményből levezethető, esetenként az újságoló részen belül megformálódó témáénál nagyobb; s ezek külön-külön mondatrészekben jelennek meg: KulcsK. 259: „*Vveth-keztenk my attyankal ezwe*” ’atyánkkal együtt véteztünk’; ÉrdyK. 218: „Es *teen* egy zeep feyeer marwan kewból zerzet *tablaat* az koporffonak *feyeéhez*”; TelK. 17: „es *zere*te mikent *attyat*”.

Az a) és b) pontbeli adatokról feltesszük, hogy az újságoló részt mindezekben több szakaszhangsúly jellemezte. A DöbrK. 382-ből vett adat alapján: '*vala egy 'kis király 'Kafarnaomban*.

A nagyobb hírértékű és hangsúlyos mondatrészeken kívül kis hírértékű, a téma részét vagy egészét adó elemek is szerepelhetnek a mondat újságoló részében. Következő példánkban az ige (*nincsen*) és az alany jelzőjeként szereplő (*nagyobb*) melléknév hangsúlyos lehetett: BodK. 10: „Soha *ninčen nağob ellensege* embernek”. Történetesen a mondat egység végén áll a téma értékű *-nak* ragos főnév, melyet tekinthetünk a topik potenciális (lehetséges, de itt meg nem valósult) részének.

A mondat szintje alatt — jelzős, igeneves szerkezetekben — általában bizonyos belső aktuális tagolás is feltehető, ha ennek többnyire nincs is szórendi következménye, s ha ez többnyire csak a hangsúlyok eloszlásában és a beszédritmusban nyilvánult is meg: CzechK. 77: „[Te zent kezedenk kőpőzthfara fezwleseert.] *wessed te zent kezedet en seggdelmembre*”, 79: „[en halalomnak ýdeyen □ eetes engometh te zent testōdwel.] *ees ýtas te zent weerōdwel*”; WespzrK. 45: „Igen keuantam en e husuetōt *velletek meg ennqm*”.

Több mondatrész — közös hírértékkel

A kései ómagyar korban sem volt ritka az olyan, a fentiekől kissé eltérő eset, amikor az új információ ugyan több mondat szintű mondatrészben öltött testet, ugyanakkor nem minden mondat szintű mondatrésznek volt önálló hangsúlya. Az igét megelőző elem az ilyen esetekben valószínűleg már az igével egy szólamba esett, azaz a mondat fókuszába került, az igekötő és a toldalékok adta szóalak pedig értelemszerűen hangsúlytalan volt: JókK. 37: „*fel* haga [nemý kewfarra]”, 72: „*bel* mene [erdewbel]”; határozatlan és névelőtlen tárggyal: BodK. 1: „mert *ellenkōdest* zerez [isten kőpōtt es ember kőpōtt]”; KazK. 35: „[holot zōnetlen auag] *zent iraft* oluafuala: [auag *imadkozik uala*: auag kegek *kezy munkat* tezőn uala]”.

A *zent iraft oluafuala* határozatlan tárgyból és tranzitív igéből álló szegmentummal párhuzamosan, azzal vagylagos viszonyba állítva, tárgy nélkül, intranzitív igével kifejezett állítmány áll: *imadkozik uala*. A párhuzamba állított részek nemcsak a (nagy valószínűséggel hangsúlyos) tárgy jelenléte, ill. hiánya révén különböznek; különbözik egymástól a két ige is. A szerkezetes állítmány (*zent iraft oluafuala*) és a puszta állítmány (*imadkozik uala*) tehát egészükben állnak szemben.

A *zent iraft oluafuala* szerkezet — akárcsak az *imadkozik uala* állítmány — nem a *Mit olvas vala?*, hanem a *Mit csinál vala?* feltételezett kérdésre adott válasznak fogható fel; másként szólva: a mondatnak nem aktuális előfeltevése, hogy az alany kifejezte személy olvasott. Ennek megfelelően a tárgyra eső hangsúly itt az egész szintagmát képviselhette. — Az *el* hangsúlyosságára és a *kell* hangsúlytalan voltára utal következő példánkban az *el* és *kell* egybeírása; az *elkell titkolnŷa* szegmentumban: az *el* — bár itt kétségtelenül a mondat fókuszában áll — nyilván nem főhíre a mondatnak: a lényegi közlendő az *elkell titkolnŷa* alakulat egészében formálódik meg: BodK. 13: „Az iot ... azért ☐ *elkell titkolnŷa*”.

Többszörre nincsen egy mondatrészhez köthető főhírük az olyan mondatoknak, amelyekben az állítmány névszói részét adó melléknév és kötött bővítménye a bemutató módon elválík egymástól. Különösen akkor, ha a melléknév kerül a létige elé: WinklK. 41: „hogh *meltook* legewnk *christusnak ygheretŷnek*”. Hasonlóan értékeljük az olyan mondatokat, ill. újságoló részeket, ahol a *-nak/-nek* ragos névszóalak követi az igei állítmányt, míg a hozzá kapcsolódó birtokos személyjeles főnév az állítmány névszói részeként megelőzi az igét: SándK. 10: „kŷk mind *eleŷgben* ŷónek *eŷ maasnak*”, 29: „ha *taarsok* leez, az *kwrwaaknak*” (l. 201, 374, 451).

Újságoló rész — főhírrrel

A fentiekkel szemben előfordul, hogy a mondat szintű mondatrészek közül csak egy tartalmazza a tulajdonképpeni közlendőt, az új, a lényegi információt.

1. Először a mondat (mondategység) fókuszát célszerű megvizsgálunk. A főhír a mondat fókuszában van: NádK. 227: „*barrabafi* kerneiec meg”, 614: „De attŷ *anatot* ☐ *hetczer* halmeg”; TelK. 27—8: „mert vrnac ☐ *nag napya* vagon ma”. A mondat fennmaradó részei, melyek lehetnek akár a bevezető, akár az újságoló részben, sőt megosztva, mind a kettőben is, az aktuális előfeltevések részét vagy egészét mutatják: NádK. 227: „*barrabafi* kerneiec meg”, 614: „De attŷ *anatot* ☐ *hetczer* halmeg”.

A mondat fókuszában gyakran bővített mondatrész áll: jelzős alany, jelzős tárgy, jelzős vagy határozós határozó. Ilyenkor előfordul, hogy a fókuszban álló szintagmán belül nem a mondat szintű mondatrésznek van nagyobb, s ily módon a mondatban a legnagyobb hírértéke, hanem e mondat szintű mondatrész bővítményének — például valamely névszó jelzőjének vagy igenév határozójának: KrisztL. 26: „*kŷralŷ* nemből vagi”.

A minőségjelzős szerkezetek (l. 329, 670) szinte mindig együttesen kerülnek az igét megelőző helyre: MünchK. 15rb: „De vŷ bozt ☐ vŷ *tŷmlŷcbŷ* *eŷeŷtn*”; ÉrdyK. 9: „*mynemew* *dolgok* akkoron leeznek”; A MünchK. 15rb helymegjelölésű mondat latin megfelelőjében a nyomatékos jelző követi főnevét (*in utres novos*). A magyarban

a jelzői szerepű új melléknév szerkezeten belüli szórendi helyét („vŷ tŷmlŷcbè”) illetőleg közömbös, hogy a melléknévi jelzőnek itt milyen hírértéke van.

Ennek az esetnek vitathatatlan példái az olyan mondatok, amelyekben kérdő névmás bővít valamely mondat szintű mondatrészt; minőségjelzőként: MünchK. 23ra: „Auag *mi valtfagot* ad èmbez 9 lèlkèiezt”: Aut *quam* dabit homo *commutationem* pro anima sua?; jelöletlen birtokos jelzőként: WeszprK. 18: „*ky hatalmaual* teztŷ te eze-keth”; MünchK. 26vb: „*gezmecdèdecn^e z emŷcn^e žaiochol* tŷttèl dilèzètèt”: *ex ore infantium et lactentium* perfecisti laudem; de: JókK. 1: „Azkeppen ferencnek sentfeges tarfi □ *a3 anna sentfegnek* voltanak emberŷ” (l. 364).

Szintaktikai értelemben nem kötött az állítmány névszói részének bővítményeként jelentkező határozó szórendi helye (l. 412, 451). Ha a mondat főhírét ilyen határozó adja, ez gyakran elválik alaptagjától, s ezen alaptag nélkül kerül az ige elé, a mondat fókuszába. A határozó alaptagja ugyanakkor követi az igét: WinklK. 317—8: „[keeth adosa vala nemynemy kolchŷnzŷnek] Eggŷk □ *qth zaaz penzel* vala *adoos* [A masyk □ *ŷtwennel*]”. — A zárójelezett tagmondatban a főhír után várható állítmány nincs kitéve. Olykor a szöveggörnyezet segítségével sem lehet biztosan megállapítani, hogy a kötött határozó a mondat főhíre-e; ez esetben az állítmány névszói része hangsúlytalan lehetett: JókK. 1: „mi atyank bodog fferench . . . *ŷftenhez* volt *haffŷnlatos*”: beatus pater noster Franciscus fuit *Christo conformis*; avagy pedig az újságoló részen belül, az állítmány névszói része s az ennek alárendelt bővítmény azonos hírértékkel bír: JókK. 1: „mi atyank bodog fferench . . . □ *ŷftenhez* volt *haffŷnlatos*” (l. 430, 451). — Hasonló jelenséggel gyakran találkozunk a birtoklást kifejező mondatok körében is; ilyenkor, egymástól elválva, az alanyként megjelenő birtok és a *-nak/-nek* ragos bővítmény közrefoghatja a létige megfelelő, személyragozott alakját. Példánkban szerkezetes alany kerül az igét megelőző, hangsúlyos pozícióba: WinklK. 321: „Nemde *tŷzenkeeth oraya* vagon ee az *napnak*”. — Az alanynak az ige előtti, hangsúlyos pozícióba való helyezését itt nyilván az alanynak a mennyiségjelzője indokolja: a mondatban ugyanis ennek van a legnagyobb hírértéke; a mennyiségjelző (és a minőségjelző) szintaktikai okokból nem válhat el alaptagjától, a jelzett szótól (l. 356—8). A kései ómagyar korban sem voltak szokásosak a következő, elképzelt mondathoz hasonlók: *Nemde tizenkét-e vagon órája a napnak?*

Alábbi példánkban a mondat létigét nem tartalmaz. A *-nak/-nek* ragos névszó (l. II/1: 393; II/2: 369, 417) formájában jelentkező főhír szemantikailag egy ismert vonatkozású névszóhoz — az állítmány névszói részeként szereplő főnévhez — kapcsolódik: MargL. 44: „Mert az calastrom □ nem *azoknak* helyek es lakodalmok · kŷk ez jelen valo jokat · ez velagŷ jokat keresŷk”. Főhír voltát az teszi kétségtelenné, hogy a következő tagmondat egyetlen, egy szóból álló állítmánya [*azoke*] éppen e birtokos jelzővel áll szemben: „nem *azoknak* helyek es lakodalmok . . . hanem *azoke* [kŷk az juvendev menyey jokat keresŷk]”.

Az ige előtti hangsúlyos helyen, az igével feltehetően egy szólamot alkotva egymásnak mellérendelt mondatrészek (l. 474) is szerepelhettek. A fókuszban álló mondatrész vagy álszintagma-tagot ilyen helyzetben is bővíthették. Közös bővítménnyel: ÉrdyK. 11: „meel nagy *keent* es *nyawalyaat* valnak az gonozot[!]. . .”. Külön-külön: KrizaK. 45: „Es az *kegyetlen* es az *alnok sŷdoktyl meg zaggattatot. es zentseges verŷddel meg verŷeŷtetŷt valal*”.

kötőszókét közelítő funkciókban is (l. II/1: 834; II/2: 716): JókK. 11: „de *csak te es* □ ygerŷ azogban engedelmefegett kŷket mondandoc” : dummodo mihi etiam oboedientiam in iis, quae dixero, promittatis, 59: „[Es bodognak alaytiakuala magokat azok] kyk □ *csak ruhayoknak peremet ŷlletthetykuala*” : [Et beatos se reputabant,] qui *possent eius tangere fimbriam vestimenti*.

A mai olvasó és az elemző számára a főhír azonosítását megkönnyíti, a denotátumnak az adott összefüggésben vett kizárólagosságát nyilvánvalóan tanúsíthatja a szövegkörnyezetben (sokszor hiányos mondatban) szereplő tagadás: CornK. 126v: „Menyeknek *ifteneet* jmadom. *nem az evrdevgeket*”; MünchK. 15ra: „*Izgalmaffagot* aka2ok *z nē aldomafi*”. Olykor talán vitatható, hogy valamely, a mondat igéjét megelőző mondatrész, ill. szintagma valóban a mondat fókuszában állt-e; hogy — szőrendi helyének nyilvánvaló ténye mellett — vajon hangsúlytöbblettel is bírt-e, hogy vajon egy szólamot alkotott-e az utána álló igével: JókK. 32: „*veternŷet* mondana[n]k” — itt fel tesszük, hogy a tárgy viselte a szólamhangsúlyt; NádK. 357: „[fenki ninčen ki enen-toua] en *gondomat* vifele” — itt, ill. hasonló mondatokban elképzelhető, hogy a határozott tárgy korábban külön szólamban, a bevezető rész elemeként szerepelt: nem bizonyos, hogy eddigre — a XVI. sz. elejére — az ilyen tárgy már átértékelődött az újságoló rész elemévé (l. 185, 202). Más esetekben biztosra vehető, hogy az ígét megelőző mondat szintű — gyakran szerkezetes — mondatrész, ill. szintagmája, valamely pontján hangsúllyal is bírt. Fokhatározói szerepű kérdő és mutató névmás, ill. névmási határozószó jelenlétéből következtethetünk a szintagma hangsúlyos voltára a következő példákban: JókK. 66: „*MENE czudalatoŷfagual* legenek *Az* zent ferencznek zent feby meltoc” : *Quanta* fuerunt digna illa *miranda* sancti patris stigmata; ÉrdyK. 542: „bynefeleknek kywaltkeppen valo otalmok, ky □ *anneewal kenyewleteŷb* az gyarlo bynefelekhez, [meneewel *nagyob bynef* volt ew ees]”. A kései ómagyar korban is vannak a kötelező igei bővítményeknek olyan típusai, amelyek — hírértékükre való tekintet nélkül — szokásszerűen a mondat fókuszába kerültek. Akadnak ilyenek a határozók között: BécsiK. 258: „... *dragalatoŷnac* mondatic”; ÉrdyK. 544: „[hozyaa hywataa zent Geelerdőt az pwztabol es yollehet akarattya ellen] *pyspekkee* tewee ...”, 545: „Az *kwet* kedeeŷ □ *Chanaddaa* vyteek es az *ew oltaranak feelyben* raktaak ...”, 625: „[Zent halalaat ees meeg annak elötte megh mondaa az ew zerelmes tanoythwanyak] es nagy *ŷyrafra* yndoytaa ewket”. Sokszor ilyen a tárgy is: JókK. 53: „mŷkeppen *byzonŷagat* uezed” (l. 170, 191, 192, 203). Kiemelkedő hírértéke folytán — gyakran a denotátum adott vonatkozásban való kizárólagossága miatt — ezen mondatrészek szokásos pozícióját bármely más mondat szintű mondatrész elfoglalhatja, a szokásszerűen ott szereplő mondatrészt onnan mintegy eltávolíthatja. Láttuk, hogy a mondat fókuszában jelenhet meg például, a *mond* ige nuncupativusszal kifejezett kötött bővítménye: BécsiK. 258: „E · világ kédeg □ *dragalatoŷnac* mondatic”. Az alany megszorítása ezen elrendezés ellen hat a fentebb már idézett példában, ahol is az alany megelőzi, a nuncupativusszal kifejezett bővítmény követi az igei állítmányt: BécsiK. 15: „hog *lac onon maga* módatnēc *iftenneŷ*” : ut *ipse solus* diceretur *deus*. A fentiek mellett a főhír felismerésében olykor segítségünkre lehet az a jelenség, hogy a főhírral azonos vonatkozású szó — itt következő példánkban névmás — a szóban forgó mondatot követve hiányos mondatot alkot: SándK. 2: „[keerdied te *kokonnŷa* uolth ó:] Bizon *az*”. A fókusz szokásszerű (nem főhírral való) kitöltése egyébként a kései ómagyarban ritkább volt, mint a magyar nyelv fejlődésének későbbi szakaszaiban (l. II/1: 693); ugyanakkor gya-

A fenti példákkal szembeállíthatjuk az alább következőket. Ezekben a főhír hátravetését nyilván csak az erős idegen hatás indokolja: MünchK. 12va [Máté 6: 18]: „hog nē lattaffal *ēmbezecri*^c boitolǵ / de te *aʔadnac* [ki vagō reitecbèn]” : ne videaris *hominibus* ieiunans, sed *Patri tuo*, [qui est in abscondito]. A latin mondat szórendje megegyezik a görögével: ὅπως μὴ φανῇς τοῖς ἀνθρώποις νηστεύων ἀλλὰ τῷ πατρὶ σου τῷ.

Itt a magyar mondat nyilvánvalóan hibás; hibás abban az értelemben, hogy a feltehető beszélt nyelvi szerkesztésmódtól, s az érettebb írott szövegek hasonló mondataitól kirívóan különbözik. A szórend különössége, a főhír helye mellett ezt mutatja az a mozzanat is, hogy az állapothatározó alanyesetben álló névszó formájában jelenik meg. — Ugyancsak idegen mintát követ a főnévi igenévnek főhír értékű tárgya a következő mondat végén: MünchK. 15ra: „mezt nē iottēm hiunom *igazakat* de *búnqşkèt*” : Non enim veni vocare *iustos* sed *peccatores*. A latin mondat szórendje itt ismét azonos a görögével: οὐ γὰρ ἦλθον καλέσαι δικαίους ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς.

A főhír mondatvégi helyzetében a rákövetkező mondatra utal előre: JókK. 6: „Meg-nyīta a3 mýfalt iefus cristufnak mý vronknak neuueuel / mely megnýtaşban clewzer efek *e3* Ha akar3 tekelleţef lený . . .” : aperuit Evangelium in nomine Domini nostri Jesu Christi. In qua apertione primo occurrit: Si vis perfectus esse . . . — A latinban itt a magyar *ez* megfelelője hiányzik: így szórendi helye is a fordító spontán döntését mutathatja. — Következő példánkban két, egymással szembeállított témára két, egymásnak szintén ellentmondó újságoló rész vonatkozik. A főhírek itt is tagmondatuk végén állnak: TihK. 37: [A:] „mert azzonunk □ fogada urunkat *artatlanşagnak allapataba*. tudniamint *buiaşagnal kiľ*”; [B:] „egeb azzonok kegek □ fogagiak fiokat: *megh rontot termezetnek allapataba buiaşagaľ*”. A szembeállítás második részében [B:] a főhírt kettőspont előzi meg (l. 152—3).

Ha a főhírt az ige után tartalmazó mondat igéje igekötős, ill. igekötő-előzményt tartalmaz, gyakran előfordul, hogy az igekötő vagy igekötő-előzmény szintén a személyragozott igealak után áll. A főhír itt a ragozott igealak és az igekötő együttesét követi: ÉrdyK. 31: „[zyletyk kedeeg *Corozayn varaşban*] es neweltetyk fľel *Betşaydaban*”. (A főhírt kurziváltuk.)

Az ige és az igekötő együttese után, a hátravetett főhírt megelőzve helyezkedhetnek el — terjedelmesebb mondatok, mondategységek esetében — bizonyos neutrális, ill. téma értékű mondatrészek is: ÉrdyK. 143: „Harmadzor □ zenteltetyk megh *anyazent egyhaz* Ennen maganak meltofagaerth”, 496: „Es mykoron nagy erőľf ytközetöt töttenek volna wr iftennek yrgalmaľşagabol, □ adateek *az dyadalom* zent Ifthwan kyalnak”.

Az elmélkedő szövegekre jellemző a fókuszkiemelő szerkezetek (mondategységek) gyakori előfordulása is. Ilyenkor a főhír külön mondatban, mondhatni az aktuális tagolás céljából szerkesztett főmondat főhíreként szerepel: WeszprK. 144: „Merth chak *azenth alazatosşag*, ky ŷstennek haragyat megh engeztely”. — A hasonló jelentésű, azonos lexikális elemekből felépülő egyszerű mondatból (pl. *én bűnt tettem*) olyan alárendelt mondat lesz, amelynek leglényegesebb elemét tartalmatlan, csak szintaktikai szerepű vonatkozó névmás helyettesíti: JókK. 158: „En vagyok *ky* bewnt tewk” : Ego sum, *qui* peccavi, „En vagyok *ky* gonozt zolek” : ego, *qui* inique locutus sum; MünchK. 17ra: „Te vag *ē ki* iouēdo vag / aģ egebēt vazonc” : Tu es, *qui* venturus es, an alium expectamus? — Tagadással (l. 40): MünchK. 16rb: „Mert nē vattok tū *kic* bēzelletec” : Non enim vos estis *qui* loquimini. (A főhírt adó alany [*ti*] a magyarban itt a ki-

Az ígét követő főhír szemantikai sajátosságának tartjuk, hogy bár új, lényeges információt ad, többnyire nem kizárólagos érvényű; továbbá nem ellentmondásként s nem kiegészítendő kérdésre adott válaszként szerepel szövegeinkben. Az ígét követő főhír példáit őrzi mindmáig a Hiszekegy régies formája: „fogantaték *Szentlélektől*, születék *Szűz Máriától*, kínzaték *Poncius Pilátus alatt*”. Ha a mondat csak két mondatrészből áll, akkor a főhír mondatvégi helyzetéből már eleve következik, hogy az ige a mondat élén áll. Az ige mondatkezdő helyzetét — a fentiekhez hasonló esetekben — a mondat szintű mondatrészek felcserélhetőségéből, a mondat elemeinek hírérték szerinti eloszlásából, s ezekkel összhangban részben idegen minták hatásából magyarázhatjuk: a fölcserélhetőséget kedvező feltételnek, az idegen mintát kiváltó oknak tekintve. Az sem ritka eset, hogy valamely több mondatrészből álló mondatot kezd igei állítmány. Az ige mondat elején való szereplése gyakorta a héberre megy vissza.

Emocionális szerkesztésűnek tartjuk az alább idézendő mondatokat. Nincs bevezető részük; a mondatrészek, melyek racionális szerkesztés esetén témaként a bevezető részbe (a topikba) kerülnének, az állítmányt követik: WinklK. 198: „... megh Keserődeck *ew zywe*”; némi kétséggel: CzechK. 45: „Közel wagyon *te halalod*”.

A téma hátravetését az emocionalitás mellett sokszor az indokolja, hogy a mondat fókuszában kérdő névmás vagy tagadószó szerepel: WeszprK. 19: „[Mongiatok meg *thw es ennekem*] *kytöl* *vala ianos baptiztanak kereztsége*”.

Gyakran emocionális szerkesztésűek a fokhatározót (l. 258) tartalmazó mondategységek. Az újságoló rész (komment) egyéb elemei itt közrefogják a mondat tulajdonképeni témáját adó mondatrészeket: MargL. 33: „Annera banthatnak *engemet az en zvylyem* ez hazassagal [hog ...]”. A fókuszban álló utalószót (l. 640) kifejtő következményes mellékmondat a mondategységen kívülre kerül, azt egészében követi.

A racionális és az emocionális elrendezés gyakorisága a kései ómagyar korban — akárcsak később és ma — jelentős mértékben függött a műfajtól. A CzechK. első részének elmélkedés jellegű imádságaiban száz olyan mondategységből, amelyekben a téma és a propozitum elkülöníthető, 69-nek T—P, 31-nek P—T sorrendje van. A 31 P—T sorrend azonban részben a fogalmazó szubjektív döntésétől nyilvánvalóan kevésbé függő, grammatikai okokkal magyarázható elrendezés: 22-ben felszólító módú ige szerepel; ötben a *kér* igéhez kapcsolódik a kérést kifejtő alárendelt tagmondat.

A bevezető rész (topik) jellemzése

A bevezető rész (a topik) megelőzi a mondat fókuszát, ill. az egész újságoló részt. A bevezető rész nyilván a kései ómagyar korban is gyengébb hangsúlyokat viselt, mint a mondat fókuszában álló mondatrész, mikor a mondatban volt ilyen; s nyilván gyengébb hangsúlyokat viselt, mint — más mondatokban — az újságoló rész végén vagy bármely más pontján megjelenő főhír. A bevezető részt szünet, megszakítás — megszólítás, beékelődő mellékmondat — követheti. — A bevezető résznek ezek a tulajdonságai különféle nyelvekben általánosak; ugyancsak általánosak a mai magyar nyelvjárá-sokban, ill. a magyar nyelv különféle változataiban. Így bizvást feltehetjük, hogy érvényesek a most bemutatott korra is.

A bevezető rész (a topik) többnyire a mondat témáját tartalmazza: DöbrK. 381:
„[kezeit es labait meg kötözven □ bocaffatok vtet. kvl/ő fetetbe.] ot □ firalm es fogak-
nak cikorgatafa lezen”.

Olykor a topik több potenciálisan téma értékű mondatrészt is tartalmaz, amelyek hierarchiát alkothatnak: NádK. 83—4: „[es oth maganac čenala eġ folyo viz mellet cel-lat es ō benne eġ kemenceet] es *teli idōn* □□ *a kemenceeth* □ *iol* [□] *megfūtuala*”.

Előfordulhat, hogy a bevezető rész egyes elemeinek vagy egészének nincsen olyan (tárgyi, fogalmi) vonatkozása, amelynek alapján egészében ismertnek, netán a szöveg-előzmény valamely részével azonos referenciájúnak tekinthetnénk őket. Ide sorolható a fenti példában fokhatározóként szereplő *jól* határozószó, ill. alábbi idézeteink *ymaran*, *meglen*, *gakorta* részletei: JókK. 17: „es *ymaran* tewteuala az zerzef¹”, 135: „mykoron *meglen* □ keufen volnanak”; BodK. 9: „es *gakorta*, a test □ meg iti a lelket²”.

Ezt mondhatjuk például a következő mondat *Eznek felelve* részleteiről, amely a bevezető részt a rákövetkező időhatározói szintagmával együtt alkotja: MargL. 41: „*Eznek felelve* minden hetben · chetevrtektel fogua vasarnapÿg myndekoron □ cilicio-mot visel vala”. Fenti példáink kiemelt elemei (*meglen, gákorta, Eznek felelve*) — időre vonatkozóan — alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy a mondategységbeli közlendő kiindulópontját adják. A *gákorta* időhatározóként való szereplésével szemben a *meglen* és az *Eznek felelve* esetében — minthogy az ez visszautal — a szövegelőzményhez való világos kapcsolódást vehetünk észre. A *meglen* szereplésekor a kapcsolódás csak a szójelentés elemeire épül. A *meglen* értelme ugyanis itt megközelítőleg a következő: ‘a szóban forgó időben a korábbiakhoz hasonlóan’. A *továbbá* szó szerepe összességében — kifelé, a mondatra gyakorolt hatását nézve — igen közel áll az *Eznek felelve* szegmenshez, mégsem minősíthetjük a mondat témájának. Ezt megakasztja, hogy a szó referenciája homályos, nem tudunk világosan rákérdezni: GyöngyK. 46: „*Thuaba* □ vallaffath theffec hogh”; ÉrdyK. 207: „*Towabba* □ eegyeb neegy rendbely okaat vetyk doctoroc”. A *Thuaba* és *Towabba* témával együtt szintén gyakran szerepel.

Kötőszói szerepű szavak témaként vagy a témával együtt szintén gyakran szerepelnek a bevezető részben. — Ha a kötőszónak nincs a mondategységen belül mondatrészhártya (l. *hogy, pedig*), akkor saját téma funkciót nem tulajdoníthatunk neki.

Ezzel szemben a bevezető rész megformálásában részt vevő vonatkozó névmás vagy vonatkozó névmási határozószó mindig témája annak a mondategységnek, amelyet bevezet: BodK. 5: „[Vala eg kiral] $\square$ harom orzagit bir vala”.
A bevezető részben: SimK. 1: „Miért kedeg ez

Több kötőszó együttese is szerepelhet a bevezető részben: SimK. 1: „*Miert kedeg ez frater pacificus □ nem akara zertelen bodog at'anknac meg ielonteni ez zentsgegs titkot*”.

A MargL. 41.-ből vett mondat jól példáz egy másik, a kései ómagyar kor szerkesztet-
tebb szövegeiből már adatolható tendenciát is. Nevezetesen: a nagyobb hatókörű
mondatrész többnyire megelőzi a hasonló szintaktikai szerepű, de kisebb hatókörű
mondatrészt. A mondat értelme szerint csak a csütörtök és vasárnap közötti időszakon
belül, ill. csak erre az időszakra nézve volt igaz, hogy Margit *mindig* ciliciumot hordott:
"...*csütörtök és vasárnapig* myndekoron ☐ ciliciomot visel vala".

A bevezető részben szereplő téma értékű elemek vonatkozása gyakran ismeretes: II/1: 728, 749; II/2: 149).

A szövegelőzményből való ismertség olykor a referencia azonosságát, a jelölt dolog individuális azonosságát s ennek megfelelően a téma értékű mondatrész (alakilag jelölt

vagy jelöletlen) határozottságát is jelenti: MargL. 181: „Mykoron bela kȳral rakatta volna ez bodog azzonak clastromat . . . □ zerze nemely jambor vȳtez kȳnek vala neue karolȳ . . . hog ez karolȳ vȳtez □ zolgalna ez clastromnak” (I. II/1: 728).

Más esetekben az ismertségről vagy említettségről csak a témabeli szó jelentésének fogalmi összetevőjére gondolva beszélhetünk: 1542: „Kassay embert □ czyak egyyet sem találhatok ęth” (LevT. 1: 14); 1532: „Vyfagot Magyar orzagit □ ne(m) Irok” (LtK. 1: 138); DöbrK. 368: „közben iaro kedeg □ ninčen”.

Gyakran megelőzi a mondat fókuszát a módféle határozó, amely pedig általában nem tekinthető előzetesen ismertnek, magától értetődőnek vagy valamely gondolatmenet kiindulópontjának: KazK. 80: „es naȳ fȳrassal □ imezt mongauala”. Az idézendő mondat bevezető részében ismert referenciájú mondat szintű mondatrész — határozott tárgy — szerepel, s ezt követve a nagyobb hírértékű határozó: 1524: „ez mȳ atȳankfȳanak atȳafȳath [□] mȳnden terwennelkewl □ megh fogtha” (KLev. 49.). Hasonló ehhez a következő mondat, ahol a vonatkozó névmással kifejezett alanyt (*kyk*) és a birtokszóként határozott helyhatározót (*ew helyeken*) szintén nagyobb hírértékű módféle határozó követi: ÉrdyK. 141: „kyk ew helyeken [□] ereffen □ megmaradnak”.

Bizonyos, hogy az *ereffen* szó itt a tagmondat témájának tekinthető alannál és helyhatározónál nagyobb hangsúlyt kapott, s aligha volt — a bevezető részen belül — a témával felcserélhető. Vö. még: DomK. 227: „Ezeket haluan az frater, [□] nagy hertelen □ meg jyede”. (A vessző szerepéről l. 152.)

A teljességet kifejező, nagy mértékre utaló mondatrészek, összefoglaló értelmű kifejezések a bevezető részen belül többnyire ennek végén, a fókuszt megelőzve foglalnak helyet. Mondat szintű mondatrészek utalnak teljességre, s állnak a fókuszt megelőző helyen: JókK. 30: „ȳ mendenestelfoguan □ nȳugottak vatok”; VirgK. 44: „[Vram] en mindeneftwl □ tyed vagiok”. A jelző fejezi ki a teljességet, s a jelző a jelzett szóval együtt tölti be ugyancsak a fókusz előtti pozíciót: JókK. 7: „legottan vr Bernald mendenmew iozagat □ eloȳta”, 79: „En menden marhat □ eluezek . . .”. Lényegében hasonló ez: JókK. 107: „mȳnd ezt □ meg mondottauolna jent ferencnek”. — Az itt látható tendenciának ellentmond ugyanakkor következő idézetünk. Itt a kizáró ellentétes viszonyban megjelenő, hangsúlyos, összefoglaló jellegű bővítményt, mely a kizáró ellentétes viszonyból következően ráadásul mondategységének főhíre is („. . . nem malasztal, hanem . . . keserűséggel . . . teljes”), az ismert (nem topikbeli) témának tekinthető alany („én szívem, lelkem”) követi: WinklK. 106: „Jme ez idewbe □ nem malasztal de mȳnden keserewsegghel een zywem lelkem telyes”.

Amíg feltehető, hogy az igeekötők, igeekötő-előzmények s általában a későbbiek során egyértelműen a fókuszban szokásos bővítmények (lativusi határozó, névelőtlen tárgy) nem minden esetben állnak az ige szólamában, az ómagyarban talán célszerű volna az állítmány, ill. az ige között egy esetenként a fókusznál terjedelmesebb, több elemet tartalmazó résznek a feltevése. Ennek a kötőelemeket és a bevezető rész témaszerű elemeit követő „központi blokk”-nak önálló egységként való megkülönböztetése és számon-tartása az ómagyar kori nyelvállapot leírását megkönnyítené. Az ekképp elkülönített központi blokk a bevezető rész végén álló hangsúlyosabb részeket és a fókuszbeli elemeket, ill. ez utóbbiak kezdeményeit egyaránt tartalmazná; végső határa az ige, ill. az állítmány volna, amelyhez ez az egész központi blokk közvetlenül kapcsolódik: MargL. 79: „kȳt ez sororok □ mynd be tellȳesehtenek”, 165: „Tahat jme pokolbelȳ evrdeg az leannak eleȳben juve”; SándK. 9: „mel latas mȳndȳn ȳrȳmeeth fȳliól mul”;

a másik alany nem determinált, de azért specifikus: *nemely egyeb zemelyyek*. — A határozott alany — a bevezető részen belül — megelőzi azt az alanyt, amelyet csak specifikusnak minősítettünk: MargL. 183: „Tahat az ev anyā es *nemely egyeb zemelyyek* □ fogadast tevnek”.

A bevezető részben szereplő részeshatározó adja a mondat témáját a következőkben: BodK. 24: „es *en nekem* mindenekbe . . . □ engettel”. Két téma szembeállításával: BodK. 18: „*Teneked* □ engedetlen volt, de *ennekem* □ engedelmes”. — Itt a második tagmondat állítmányából csak a (fókuszbeli) névszói rész jelenik meg. Vonatkozó névmással: 1530: „*kýnek* □ *chak Thýezenwth* ezthendeýe vagyōn” (KLev. 95.).

Többszörös aktuális tagolódás fejeződik ki a dativus ismételt használata révén a következő mondatban: CornK. 47v–48r: „Cristufnak fel tamadafa. □□ *az meg holtaknak* □ élet. *az penitencia tartoknak* □ bochanat. *az zenteknek* □ *dychevfeg*”.

Birtokos személyjellel (vö. I, 281, 698; I. 380, 772) ellátott főnevet (alanyként, tárgyként, határozóként) tartalmazó mondatokban gyakran szolgáltatja a mondat témáját s egyben bevezető részét *-nak/-nek* ragos névszóval kifejezett mondatrész önmagában: MargL. 150: „*Mykora ez dolognak* □ el mult volna egy hete . . .”, vagy más mondatrészszel: MargL. 88: „*Akar mely jgen nagy zemelyvknec es az ev gonossagokat* □ meg vtaýa vala”. A bevezető részen belül további tagolódást feltételezve, a *-nek* ragos főnévvel kifejezett szerkezetes mondatrészt (. . . *szemelyeknek*) tekinthetjük a mondat elsődleges témájának. Az, hogy a tárgy (*gonosságukat*) birtokosaként a főnévvel (*szemelyeknek*) azonos referenciájú személyes névmás (*ő*) szerepel, nem pedig — közvetlen szintaktikai viszonyban — maga a *-nek* ragos főnév, a mondat aktuális tagolódása szempontjából aligha lényegtelen. Ennek következménye, hogy a birtokló tulajdonképpen megnevezése más mondat szintű mondatrészben szerepelhet, mint a birtoké; ez pedig módot ad a mondatnak aktuális tagolódás szerint különböző részeihez való kapcsolódásukra.

A MargL.-ből idézendő mondatról szintén elmondhatjuk, hogy a *-nak* ragos *zolgaloknak* alak használata benne a mondatrészek hírérték szerinti különbségeit is tükrözi. A *-nak* ragos alak használata ugyanis itt is lehetővé teszi, hogy a birtokos és birtok szemantikai viszonyának két eleme két külön mondat szintű mondatrészként jelentkezék: MargL. 12: „[es nemcsak az sororok labait mossa vala meg-] de meeg az *zolgaloknak* es □□ labokat □ meg mossa vala . . .”. A bevezető részbeli *-nak* ragos mondatrész — amellet, hogy a rákövetkező részek témájának tekinthető — a *még* és az *es* 'is' használata révén itt más tekintetben hírtöbblettel rendelkezik. A mondategység tehát keresztállásos (I. 124): „de meeg az *zolgaloknak* es . . . □ meg mossa vala”.

A témák tagolódását látjuk itt: MargL. 30: „[de az vr isten . . . meg oltalmaz-] *kynek* □ ev jrgalmassagat □□ *ez zent vzv* □ *kery* vala”; GuaryK. 83: „. . . toabba *neki* [□] *baratfagat* □ *nē* tart’a”.

Sajátos a következő mondat (a szerkezetes alany itt megelőzi az állítmányt): 1524: „merth . . . baratom monda nekem” (MNY. 25: 70). A mondat végén álló dativusi névmási határozószó a mondategység részeshatározója. Ugyanebben a mondatban szerepel azonban a *nekem* szónak egy másik előfordulása is: ez az alanyhoz kapcsolódik, s a birtokost jelöli meg: „merth *nekem* byzon barathom monda nekem”.

Valószínű, hogy itt azért nem jelzői szerepű egyszerű személyes névmás (*én*, ill. *az én*) vezet be az alanyt, mert a dativusi forma alkalmasabb az alanyi részen belüli hírérték szerinti különbség kifejezésére: „merth nekem □ byzon barathom [monda nekem]”.

kele az gyermek”; ÉrdyK. 5: „az holdnak homalios teste □ meg foghya tewlewnk az napnak feenect”, 8: „Kylenczed napon myndden kew zyklaak □ meg hafadoznak”.

Hasonló a helyzet a következő mondatban, ahol a helyhatározót és az alanyt véljük a legkisebb hírtartalmú résznek, a témának, de ahol azért a tárgy is a bevezető részbe került. Az újságoló részt itt is a *meg* igekötő nyitja: ÉrdyK. 31: „Az ydóben az agh ellenfeegh pokolbely Sathan mynd ez zeeles vylagot □ meg haboroxytta”. A mondat fókuszában szereplő, állandósult tárgy szintén jelezheti a határt: a bevezető rész e tárgyat megelőzi: ÉrdyK. 31: „de annak wtanna pokol bely Sathan □ hatalmat veezen raytta”.

Biztos határnak tekinthetjük a kontextus és a szavak lexikális jelentése alapján azonosítható főhír által betöltött fókusz: ApMélt. 11: „[Mýkenth nem talaltam ýobba-kath mýnt] az kýk zerzetben □ ýol eltenek” (új mondategység:) „[... azonkeppen nem talaltam gonozbakath mýnt] kýk oth □ gonozol eltenek”.

Sok olyan mondategységet találhatunk, ahol a bevezető résznek a vége a szembeöt-lő: KrisztL. 34: „[es ahol parancholok] ot ahelien □ meg áli”, „Az baluani ottan □ ký mene a templombol”.

A témát tartalmazó bevezető rész és az újságoló rész akkor határolódik el legvilágo-sabban, amikor a témának megfelelő mondatrész névmásként vagy határozóként, eset-leg igekötő, igekötő-előzmény formájában a fókuszban mintegy megismétlődik: TihK. 39: „[ual’on mint hihetne embór erőfb hittel: hoğ az ziz fogatta es zilthe hurunkat:] ez kerdesre □ rea felelhetunk az zent doctoroknak mondafok zerent ...”; ÉrdyK. 11—2: „[erdeg Kyról wgy mond zent Agofton doctor] ott □ yelennen leezen Cristufnak yteelő zeky elót pokolbely erdeg”, 13: „Harmad pokolnak veeghetetlen keennya kyben [□] ha □ belee efyk [foha onnan ky nem zabadwlhat]”.

A témának megfelelő mondatrész olykor a bevezető részen belül is megismétlődik: MargL. 21: „Meg feredny kedeg vagy az ev labaýt meg mosny bokaýnak fevlevtee · Az ev zemerressegenek tyzta zvzesegenek myatta · ez evneky [□] myndenestevl □ jdegen vala”.

A tekintethatározói szerepű *azokba* a *dolgokban* szintagmából az *azokba* rész ismét-lődik a beékelte mellékmondat után, a bevezető rész végén: MargL. 32: „Azokba az az olý dologban · mellýek istenzerent · es istennel vadnak azokba □ esmerlek”. A téma korlátozó értelme itt nyilvánvaló. A rákövetkező, szembeállított téma e korlátozó moz-zanatot még világosabbá teszi: „[Azokba ... azokba □ □ esmerlek.] | Azokba kedeg [□ □] kýk istennek ellene vadnak · □ □ sem tegedet □ kýral atyamnak nem mondlak · Sem tegedet □ kýralne azzon anýamnak nem mondlak”.

Az aktuális tagolás megállapítását megkönnyíti, hogy az egymásnak mellérendelt mondatok tagolása igen gyakran hasonló: ÉrdyK. 8: „Kylenczed napon myndden kew zyklaak □ meg hafadoznak es mynd □ porrau leezenek | Tyzed napon myndden faak fy-week es vetemeenyek □ veeres vereyteekót bochatnak”. Példánkban az igekötővel pár-huzamos elhelyezésű részek tagmondatuk fókuszának tekinthetők; azok a részek pe-dig, amelyek az így meghatározottakat (*porra*, *veeres vereyteekót*) megelőzik, a mon-dat bevezető részét adják.

Ha egy mondatrészhez (pl. alanyhoz) több betöltött fókuszú mondatrészlet csatla-kozik, a bevezető rész világosan elhatárolódik: ÉrdyK. 7: „Neegyed napon az tengher bely halaak □ egyben gyewlnek ... es meg hálnak”, 8: „Tyzen eegyed napon mynd-den heegyek halmok es tólteefók □ le olwadnak ez föld zynre es el ygenewfwnnek”,

ferencz”. — A vonatkozó névmás a mellékmondat részelő határozója: TihK. 40: „[Mit mongák touaba az *fenix neuð madarroł*]: kibe □ töb egnel ez uilağon ninnen”. — A vonatkozó névmás a tárgy birtokos jelzője: GuaryK. 5: „[... gulořeg] *Kinec* haznalat-ıat □□ zent Janos □ ekkeppen ırta meg”. Több mellékmondat is kezdődhet azonos referenciájú névmási témával: 1533: „[Eochem trincelbolı ırt vala minap leuelet]: *kıt* □ ennekem pınkest nap elot valo penteken adak meg: *kıbe* □ ennekem nagy eoro-melı ırı” (KLev. 120.).

A mellékmondatok főmondatukat megelőzhetik, követhetik, s a főmondatba be is ékelődhetnek (l. 514, 538, 593, 599). A főmondatot megelőző mellékmondat többnyire szintén vagy önmagában téma értékű, vagy téma szerepű névmást fejt ki.

Téma értékű mellékmondatokat találunk a következő helyeken is. Időhatározói mellékmondatot itt: JókK. 139: „De mykoron *menne zent ferencz ewkewzewk*: □ fokat [□] ew zoknyayaua [□] illetua”. Tárgyi mellékmondatot emitt: DöbrK. 426: „*mit tezs*. □ teğed hamar” ’amit teszel, tedd [meg] hamar’.

Olykor új mondat témája a megelőző mondat állítmányára, esetleg az állítmánynak és bővítményeinek együttesére épül. — Az ilyen szövegépítés az első mondat állítmányában szereplő igének a főnevesítésével járhat. Ezt mutatják alábbi példaink. — Előre bocsátjuk, hogy az egymásra vonatkoztatott mondatok ugyan nem közvetlenül, de követik egymást: SándK. 2: *meg kell. sótny* : 4: „*Az meg sóteseem* □ erteetik az kqzth fanak kemenczeien. ó testenek meg zaaradasa Isteni nag zerelemnek nag tizetól”; hasonlóképpen: SándK. 2: „[ozton a tóbıt [□] keet tal kqzth □ *fel kell az polczra tennı*]” : 5: „*Az keet taal kqzth az polczra fel tewessen*: □ ertetık az magass eleshaazban. az tózees egben: testeueel lelkeuel valo fel menesse”.

Figyelmet érdemelnek a főnevesítést kísérő szinkrón szórendi változások. A *fel kell tennı* megfelelője utóbb a *fel tewess*: a *kell* itt szükségképpen elmarad; a *fel*-nek az ige előtti, ill. cselekvésnév előtti helyzetét a két szerkezet közötti hasonlóságként fogjuk fel.

Szintén megtartja az állítmányi részben tapasztalt elhelyezkedését a főnévi bővítménnyé süllyedt *Az keet taal kqzth* határozó: SándK. 2: „... *keet tal kqzth* fel ... tennı” → 5: „*Az kett taal kqzth* ... fel tewessen”. Ugyanakkor az állítmányi szerkezetben a *kell* állítmány által elválasztott *fel* ... , ill. *polcra* a főnévi szintagmában egyaránt a főnév elé kerül; egymáshoz viszonyított sorrendjük pedig megfordul: SándK. 2: *fel [kell] az polczra* ... → SándK. 5: *az polczra fel* ... Mindez lényegében a *fel* ... [a *polcra*] *tenni* → [a *polcra*] *fel tevés* összefüggésben foglalható össze, s a főnévi szintagma kötöttebb szórendjét mutatja (l. II/1: 866; II/2: 410).

A cselekvésnévvel kifejezett téma nem az előzményként szereplő igére, hanem azzal rokon értelműre épül a következő esetben: SándK. 2: *meg kell zentılnı*, 4: „*Az meg aldatason* □ ertetık az óteth meg aldaas”. A bevezető részben, témaként, ill. az újságoló részben ugyanabból az igéből képzett cselekvésnevek szerepelnek, s mindkét cselekvésnév determinált: SándK. 4: *Az meg aldatason* → *az óteth meg aldaas*. Az újságoló részben szereplő cselekvésnév hírértéke bővítménye (*óteth*) révén magasabb. — A cselekvésnévet itt tárgy bővíti (l. II/1: 292).

A téma szerepére alkalmas — az előzményből ismert, nem magas hírértékű — elemek kerülhetnek az újságoló rész (komment) nem hangsúlyos helyeire is: JókK. 158: „Es ez bezedekre □ fel kele *az gyermek*”; WinklK. 153: „Jtt □ wgh mond *zenth Gherghel*...”; KrizaK. 61—2: „es te keserőseğos kenodert. es halalodert. es mınden te zentseğos sebeıdert. □ kerlek *teğodert*”. (A mi határjelzésünk előtt látható pont a scrip-

főnevet többször azonos vonatkozású mutató névmás követi: *Az žantat ke a3 . . . , A io mag ke a3oc . . . , A konkol ok ke A3ok, a3 azatat a3. . .* — A témák itt rendre a szöveg jóval korábbi mondataiból vezethetők le, az előzőleg elhangzott példabeszédre utalnak vissza.

Ha a bevezető rész nem teljes egészében tekinthető a mondat témájának, a téma funkciójú rész gyakran megelőzi a topik fennmaradó elemeit: 1524: „*ez mý atýankfýa-nak atýafýath mýnden terwennelkewl □ meg foghta*” (KLev. 49.).

Ha valamely főnévvel kifejezett mondatrésznek teljességre utaló jelzője van, az a topikon belül általában közelebb kerül a fókuszhoz, az ilyen jelzőt nem tartalmazó mondatrészek mögé: ÉrdyK. 7: „*Elfew nap az tenghernek vyze myndden heegyeknek felet-te □ newekódik tyzen ewt seenghel*”, 8: „*Tyzen harmad napon Napkelettewl foghwa nap nywgotyky myndden koporffook □ meg nyttatnak*”.

Az élőlényt, s főképpen az embert leíró mondatrészek esélyesebbek a mondatkezdő vagy legalábbis a topikon belüli téma szerepére, mint az élettelen dolgokra vonatkozók. Ettől nyilván nem függetlenek az olyan szintaktikai mozzanatok, hogy az alany (177), a részeshatározó (202, II/1: 392), a dativus possessivus (369) igen gyakran szerepel témaként: ÉrdyK. 519: „*Bodogffagus atyank zent Agofton doctor □ zyleteek Catanganfis varasban*”, ill. 1524: „*nekem □ semi hythem ninczen benne*” (KLev. 48.). Az élőtl jelentő mondatrész — a bevezető részen belül — itt is gyakran megelőzi az élettelen dolgokra vonatkozó mondatrészeket. Emberre vonatkozó alany kezdi a mondategységet: WinklK. 210: „*Ees pilatus a kereztfara neweth □ ekkeppen ira*”; 1526 e.: „*te kegyelmed azt □ nem gyevzte varny*” (MNY. 43: 158). Emberre vonatkozó tárgy áll az élen: JókK. 17—8: „*[hogý] tegedet te kevelfed □ e3 3erzetnek kýuel ne vettne*”.

Ha a téma szerepére alkalmas, a topikban szereplő mondatrészek egyaránt élettelenre vagy egyaránt élőlényre, egyaránt emberre vonatkoznak, az alany igen gyakran megelőzi a tárgyat, a határozókat; köztük a részeshatározót is. Az alany a tárgyat: MünchK. 85ra: „*[Tulaidon ɔnnebè iɔt] z ɔnnèi ɔtèt □ nē fogattac*”; WinklK. 92: „*Imma kedeegeh a keserewsegh een erewmet □ el ve(v)tte*”; MargL. 30: „*de az vr isten ez zent zvzet □ meg oltalmazta*”.

Hasonló a kései ómagyar korból ismert, de változatlan szórenddel máig fennmaradt esküforma: 1527: „*Isten Engem □ vgh segellýen*” (RMNY. 2/2: 19); továbbá: TihK. 32: „*mert az bodok zyz maria: az germők iefuſt □ zepõn fogada*”. Az alanyi és a tárgyi szintagmát elválasztó kettőspont (*maria: az germők iefuſt*) amellett szól, hogy a szerkesztettebb bevezető rész több szólamra bomlott. Az alany az egész mondatnak a témája, vagyis az elsődleges téma.

Alany—tárgy (névmási alany—névmási tárgy) sorrendet látunk ebben a mondatban (SO...): MargL. 39: „*te ezeket □ nem jol tezed*”. Ha a kommunikáció célja úgy kívánja, ez a semlegesebb sorrend megváltozhat (OS...): MargL. 39: „*Mert ha ezeket az te atýad * es anýad □ tudnaýak [. . .]*”.

A bevezető részen belül alany—részeshatározó sorrendet mutat következő példánk: MargL. 39: „*[jazzonyom] en teneked □ job palastot adok*”.

Aktuálisan tagolt mondat, szövegelőzmény, mondatthatar

A téma és a szövegelőzmény viszonyának főbb típusai

A mondat témája (l. 125, 772) sokszor levezethető a szövegelőzményből (l. II/1: 728; 738). Mindamellett szövegkezdő mondatnak is lehet formát öltött témája: MünchK. 85ra: „*KEzdetben □ vala ige*”: *In principio erat Verbum*. — Hasonló esetekben a mondat kisebb hírértékű eleme vagy elemei szerepelnek témaként; olyan elemek, amelyeknek tudati megfelelői a szövegalkotó spontán feltevése, megérzése szerint a beszélgetőtárs, a hallgató tudatának is előterében vannak; a kiinduló helyzetben a beszélő és a hallgató esze gyakran ugyanazon a dolgon (témán) jár. — A fenti megfontolás értelmében Szent Orbán ünnepén Szent Orbán neve minden további nélkül lehetett a prédikáció első mondatának témája: ÉrdyK. 294: „*Bodogffagus zent Orban papa □ tamada azon ydóben, [mykoron Idwezeytenk Iesus xpufnak zyleteefe wtan yrnanak kethaaz hwz eztendőben]*”. A téma megválasztásában szerepe van a szövegben később következő, féltudatosan tervezett mondatok bizonyos igényeinek is: SándK. 18: „*[Imez neg dolog zókseeg az hangossaag teteelhöz. | kÿk □ mÿnd (□) bennök lezön akor] Első: □ keeznek kÿnÿ volta ... | Maas: □ hog az kez meg faaradhatatlan legÿön ... | Haarmad: hog io legön az Instrumētum ... | Negeed: hog zepön egben konkordaalth legÿön*”. (Előzményükhöz viszonyítva az *Első*, *Maas* stb. levezetett témák: l. alább; a kettőspont szerepéről l. 152.)

A szövegelőzményhez való viszonya alapján a témának a következő típusait különböztetjük meg:

A lineáris fejlődésű téma a megelőző mondat újságoló részének valamely elemét vagy elemeit ismétli meg, többnyire az új mondat szerkezetének megfelelően módosítva: JókK. 39: „[vaganak *agako*] % *Es az agakban* □ *zerzenek nemű hayle* kot”, 52: „[De legottan *frater Rufen* □ *yewue zent ferenczhez*] *Es hogű zent ferencz* □ *lattaolna ewtet...*”; NádK. 23: „[*Vaiat, es mezet ezic hog*] ... *Ez vayon* □ *erűd* vronknak zent tefet, | *es ammezõn* □ *ű iftenfeget*”. Sokszor, ha az nem tűnik kézenfekvõnek, az adott szöveg legelső témáját is külön mondat vezeti be: JókK. 146: „[Mert vönek, az adott szöveg legelső témáját is külön mondat vezeti be: JókK. 146: „[Mert

A visszatérő téma azonos egy korábbi mondat témájával: BodK. 1: „[mert az *santa* fel nem igazulhat vala ... Az *vak* kediglen, nem lat'a vala ... ei ique az királ' ... Kerdezni foga okot, de ok meg mentik vala magokat.] Az *vak* □ awal. hoğ nem latna, es az *santa* □ hoğ nem iarhatna” (l. 50, 147, 165).

A levezetett téma, minthogy szintén a szöveg valamely korábbi témájához vagy megelőző újságoló részéhez kapcsolódik, tulajdonképpen a visszatérő témának vagy a lineáris fejlődésű témának a változata. Sajátossága abban áll, hogy nem azonos vonatkozású valamely megelőző szövegrésszel, hanem azzal csak összefügg: része, következője, tartozéka, fajtája stb. az ott jelölt dolognak: ÉrdyK. 4: „[My oka leen hogy ...

az aldót atya myndenhato wr iften zent fffyanak ez vylagra keelleteek yewnye halando teltben ... ymez *harom yeles okaat* vetyk] *elffew* □ *alkolmaffaag*. *Maſod* □ *zykfeeg harmad* □ *haznalatoffaagh*".

Beszélhetünk egy-egy szövegrészletnek a fő témájáról is: ez az a téma, amely az adott szövegrészleten belül a legtöbb mondatnak témája. Ennek sajátos formájáról l. II/1: 749—50.

A mondat aktuális tagolása és a mondathatár

A több tagmondatra érvényes téma nem ritka jelenség. BodK. 1: „(E)Mbernek elso ellensege ez velag. *ki* □ *zinetlen minket meg cal. es el hiter*". A témát itt — mindkét mellékmondat számára — a *velag*-ból levezetett alanyi szerepű *ki* vonatkozó névmás adja. Több mondatra is érvényes lehet ugyanaz a téma: WinklK. 98: „*Az een fyam* □ *diche-seegnek kŷrاليا*” (feltehetőleg új mondat:) „*Myre* hogh *ymma* embereknek taknyával ees nyalawal vagyon meegh fewrthezveen ees a thewiskel koronazwan”.

A főhír érvénye — főhír voltának fenntartásával — a szövegmondat határát nem lépi át: BodK. 25: „*O mel' gors* voltal, *Mond'ad* meg mi nekönk, miért nem keuelkedel mas-tan”.

A tagmondat határait a témának és a tagmondat fókuszában álló, főhírt adó elemnek az érvénye egyaránt átlépheti.

A mondatátszövődésről

A mondatátszövődés leggyakoribb formájában a főmondat nagyobb része a mellékmondat előtt helyezkedik el; a mellékmondat valamely részlete mindezt megelőzve a mondat élére kerül; a mellékmondat kötőszava és zöme pedig követi a főmondatot: DebrK. 194: „*eh Nômôſf Innepet azert Anyah zent egihaz* lattatik hogi *harom okaert zer-zeh*”; 1527 k.: „*kŷth* kx. [a. m. kegyelmed] mondoth wala hogh *en hŷrem nekewl* ... *nem mŷelne*” (KLev. 68.); a megszakított mellékmondatokat emeltük ki. A mellékmondat kötőszava a főmondatot követi: DebrK. 194: „*lattatik hogi*”; 1527 k.: „*mondoth wala hogh*” (KLev. 68.). Kötőszó nélküli mondatátszövődést látunk itt: DebrK. 128: „*holnap* □ *nem tugiok miueh leendök*”. (Itt is a mellékmondatot kurziváltuk.)

A mondatátszövődéssel rokonságban áll az az elrendezés, amelyben a mellékmondat valamely mondatrésze megelőzi kötőszavát: 1530: „*az hazath* mŷkoron kezemhez atthaththok egŷwth wolthathek es eghellew akaratthal atthatok” (KLev. 90.).

A mondatátszövődést — mind a kései ómagyar korból származó levelekben és kódexekben, mind a mai nyelvjárásokban és a köznyelvben — gyakran annak igénye szüli, hogy a több mondategységen át érvényes téma vagy fókuszbeli elem a mondat elejére kerüljön.

A mondatátszövődés a szintaktikai viszonyok módosulásával járhat. — Az elmozdított részletek gyakran nem olyan mondatrészként jelennek meg, ahogyan valamely hasonló, de önálló mondatot alkotó mondategységben szerepelnének. Sokszor kötött bővítmény (pl. tárgy) szerepel a várható alany helyett: SándK. 1: „*sôth mindqn zentôth* iol tucz mel' földŷ mel nemzeeth: mŷth mŷelkôdôth ez vŷlaagban elteben”, kb. 'minden

szenről jól tudod, hogy (az a szent) mely nemzetből való, és (az a szent) mit művelt világi életében'. A fenti példában a *tucz* ige egyrészt tulajdonképpen tárgyi mellékmondatot vezet be; bár közönséges esetben ez nem határozatlan, hanem határozott ragozással járna. Másrészt ugyanez a *tucz* ige forma szerint alaptagja a [*mindön*] *zentqth* — névszóval kifejezett — tárgynak.

Némiképp hasonló mondat a PeerK.-ből idézendő: 113: „az *wr iften* az *ô zenth testet* □□ nem akara hogy az föld □ meg emyzzè”. Az alany és a tárgy itt közös témáját adja az egész mondatnak. Közvetlenül tapasztalható elrendezésében mind a kettő — az alany is, a tárgy is — a tagmondathatárt jelző *hogy* előtt, vagyis a főmondatban helyezkedik el. Az alany (*az wr iften*) valójában a főmondat igéjével (*akar*) áll kölcsönviszonyban; a tárgyi mellékmondat alánya külön, a maga tagmondatában szerepel (*az föld*). Ezzel szemben az *ô zenth testet* szintagma — ha a két tagmondat vagy legalább a második külön, önmagában alkotna tagmondatot — a *megemészti* ige tárgyaként jelenhetne meg: *föld megemészti szent testét*. Csak az összetett mondat együttes aktuális tagolása teszi lehetővé, hogy az említett szintagma, végső formáját tekintve, a főmondatbeli *akar* ige tárgyává legyen. — Ehhez a fentiek mellett nyilván hozzájárult az *akar* ige tranzitív volta is.

Ugyancsak az egész mondatra szóló, közös téma igénye motiválhatta a következő mondat szerkezetében tapasztalható csúsztatásokat: 1554: „*kynek my □□ semyt [□]* nem tudom hog vetetwnk volna az yambornak” (LevT. 1: 130). — Az egész mondat témájaként szerepel itt a *kynek my* részlet. A tagmondatok sorrendje: főmondat + mellékmondat: ezt mutatja a kötőszó és a két tagmondat igéinek elhelyezkedése (... *tudom*, hogy *vétettünk*). Ezt az alaprendet bonyolítja, hogy a főmondat elején elhelyezkedő részeshatározó (*kinek*) és alany (*mi*), szintaktikailag nem a főmondat igéjéhez tartoznak, hanem a tárgyi mellékmondatéhoz (*vétettünk*). — A *jámbor-nak* és a *kinek* részletek referenciája azonos. Ez amellet szól, hogy a vonatkozó névmás használatának fő szerepe itt a témának az élre helyezése. — Szintén a teljes, összetett mondatra érvényesen tölti be a mondat fókuszát a mondat [*semmit*] *nem* részlete. Ez a mondat főírással kezdődik, így a határozatlan ragozású *vétettünk* igéhez kapcsolódik: ’tudom, hogy semmit nem vétettünk’. — Összességében tehát elmondhatjuk, hogy vegyült egy a) ’tudom, hogy semmit nem vétettünk’ és egy b) ’nem tudom/nem tudok róla, hogy vétettünk volna’ jelentésű mondat; a keveredés során az igealakok keverten örzödtek meg (a: *tudom*, na’ jelentésű mondat; a két *nem* tagadószo közül az egyik — a *vétettünk* igealak előtt várható *nem* — eltűnt vagy a *tudom* előtti *nem*-be olvadt; a főmondat igéjével össze nem illeszkedő *nem* — a többes számú alany (*mi*) és a mellékmondatból származó részeshatározó (*kinek*) és a többes számú alany (*mi*) — *nem tudom*) témaként, az egész mondatra érvényes, az élen álló főmondat elejére került; a *semmit nem* részlet formailag szintén a főmondat fókuszát tölthette be.

[illegible]

Az aktuális tagolódás alapján létrejövő átrendeződésnek morfológiailag is kimutat-

ható — szintaktikai — következménye lehet: MünchK. 22vb: „Tú ke· kin^e mondotoc engemèt hog vagoc?” : Vos autem quem me esse dicitis? 'Ti pedig mit mondotok, ki vagyok én?' A latin mondat itt a latinban gyakori accusativus cum infinitivo szerkezetet tartalmaz. A latin tárgynak (*quem*) dativusszal (*kinek*) való helyettesítése itt a magyarbeli szerkesztésmód viszonylagos függetlenségét is mutatja.

A mellékmondat kezdi a mondatot, s ennek alanya kerül az egész mondat témájaként, de nem az egész mondat alanyaként a mondat élére a következő példában. Az alany itt a kötőszói szerepű, vonatkozó névmást is megelőzi: 1524: „Az kerezth az mýbe wagyon azrwl lewel wagyon” (KLev. 50.).

A központozás tanúsága

Olykor a nyelvelmékek szövegének interpunkciója is ad némi segítséget az aktuális tagolás megfigyelésében. (L. fentebb is a JókK., MünchK., BodK., KrizaK., MargL.-ból vett példáinkat.)

Az eredeti interpunkció jobb érvényesülése végett a továbbiakban saját, a bevezető rész határán eddig használt □ jelünket mellőzzük.

A kizárólag mondatvégi, csakis nagybetűs kezdést megelőző ponthoz szokott mai olvasónak szemet szúr, hogy a középkori scriptor a mondaton belül is gyakran pontot tesz: DöbrK. 378: „Mert eggink mafinknak. tagi vagonk”; MargL. 61: „Az ev bezede alkalmas jdevben · vala myndenkoron jntev es kevnyergev bezed”.

Más írásjelek (vessző, kettőspont) használatával is gyakran találkozunk olyan esetekben, amikor a mai helyesírás és az uralkodó szokás nem ír elő írásjelhasználatot: BodK. 22: „es az o be rekedett torka, nehezen veden lelekzetet”.

(Spontán indíttatásból, mintegy hibásan írt vessző ma is előfordul olykor a bevezető rész végén; a gondolatjel hasonló használata a helyesírás elfogadott szabályainak megfelelő szövegekben is elég gyakori.)

Alább — példaképpen — kissé szemügyre vesszük Ráskai Leának a Margit-legendában tapasztalt ponthatárlát. Nyilvánvaló, hogy a pont az ő használatában is mindig valamilyen szakaszhatár: új szakasz kezdetét, gyengébb vagy erősebb új hangsúlyt előz meg, esetleg valóságos szünetet érzékeltet. Az új szakasz sokszor új mellékmondat: ez esetben a Ráskai Lea használta pont a mai vesszőnek, esetleg kettőspontnak felel meg: MargL. 31: „Tahat bela kýral akarvan meg tudnya az ev leyanyanak alhatatossagat · monda · Nemdee zeretev leyanyom te zvleýd vagyonke”, 40: „Mas cilicioma vala · kyt kert vala az provincialistvl · hog ev neký chinaltasson lo farkbol es tehen farkbol”.

A tagmondatok határa sokszor egyúttal a bevezető résznek és az újságoló résznek is határa: MargL. 104: „Mýkoron be bohattak volna ez zent zvznek testet az seerben · kezde ez zent zvznek testebevlt <ev> nagý edesseges illat ky juný”. Gyakran egy tagmondaton belül, annak részei között találunk pontot vagy vesszőt. Az alábbi példák nem zárójelezett mondataiban a bevezető részt lezárja, a fókuszot megelőzi az írásjel: BodK. 11: „Mert az fereg. vg zereti a testet, [hog nem adna sem az lelken, sem az morhan]” (l. 199), 15: „[lata eg nag rettenetes sarkant.] ki o zaýabol. langas týzet erezt vala” (l. 170); SándK. 15: „[Qtd rend belýek ezek] kýk mýnd ez megh mondoth zózesseeg tartaaeth. fogadassal tarthýaak”. — Az alanyi résznek és az állítmányi résznek (a predikatív szintagma bármely sorrendű két pólusának) a határa egyúttal a bevezető résznek és az újsá-

goló résznek a határát is adhatja: SándK. 3: „[mýkenth az okos lelők. es az testh eg em-bor]: ezenkeppen az istenség es az embörseg. eg bizon kristus”, 2: „az meñorzagban mentól jelsb etők: *az kokonnya*: [mý < oda az kokonnya:] az kokonnya. *ónnqn maga vr kristus* [...]”. — Elég gyakori tagolójel a vessző is. A bevezető részt lezárja, az újságoló részt megelőzi a vessző ebben a mondatban: BodK. 16: „ég időben, iöve ordög istennek eleiben...”. Hasonló jelölés egy kései ómagyar korbeli levélből: 1524: „Nekem az en atýamfýaý baratým, megh mondaak” (MNY. 25: 68).

A bevezető rész időhatározót tartalmaz: MargL. 34: „Az vtan keet eztendevuel · akara az ev atya ez zent zvzet adnya az cheh kyrálnak”, 75: „*Esmeeeg egy eýel veternye-nek elevtte · be mene zent margýt azzon az karban az ev jmadkoso helere*”.

Mellékmondat alkotja a bevezető részt: MargL. 209: „Mykoron kedeg ez clastrom-ba attak vala · vala az jdevbén keet eztendevs chak”.

Mellékmondaton belüli aktuális tagolás példája a következő mondat, ahol az alany szerepel belső témaként, a mellékmondat saját bevezető részében: MargL. 35—6: „de maga jmmar mykoron *ez zent zvz · be zenteltetet volna · vgyan azon alazatosságban marada meg*”. Időhatározó és alany együttesen szerepel a most idézendő mondatok bevezető részében: MargL. 95: „Ezeknek vtanna ez zentséges zvz zent margýt azzon · oda hývata az ev feýedelmet az þorissat”, 77: „Ezeket latvan ez provincialis · jgen meg haraguet az sororokra”. Hasonlóképpen: MargL. 76: „Esmeeeg egy jdevbén zent margýt azzon · hyva el vele soror annat nitrai meloan vrnak leyanýat”.

Alany és értelmezője alkotja a bevezető részt a következő példában. A fókuszban álló tárgyat nem követi pont: MargL. 81: „*Ez nemesseges zent zvz · magery kyrálnak nemes levanya · hetet tart vala az cohnyan*”. Az első pont az alanyt és értelmezőjét választja el egymástól: nyilván ezek is külön-külön szakaszt alkottak. A második pont lezárja az értelmezőt és egyúttal az egész bevezető részt.

Alany, tárgy és delativusi szerkesztésmódú kötött határozó alkotja a következő mondatnak a bevezető részét: MargL. 41: „de maga az evrevk *kegelmes vr isten · az ev zerelmes jegeset · az ev ciliciomanak · es az fergeknek kemen gevtrelmerev*”. Ezenkeppen vizsgálata meg”. — Az ezenképpen (l. 184, 622) a mondat fókuszát tölti ki: ezt a szöveg-összefüggés mellett a hátravetett igekötő valószínűsíti. Mindezzel összhangban van a pont elhelyezése.

Előfordul, hogy Ráskai Lea az újságoló részen belül is elhelyez egy pontot, elválasztva a *fókusz* + *ige* együttest az újságoló rész ezen kívüli elemeitől: MargL. 47: „Esmeeeg ez zent zvz · meg gondolya vala · zent lazlo ... elety”.

Befejezésül kiemeljük, hogy az ómagyar nyelvben is gyakran — témaként — a bevezető részben szerepel az alany, ugyanakkor — mint propozitum vagy mint a propozitum része — az újságoló részben szerepel az állítmány. A legegyszerűbb esetekben az alany — az állítmány viszony, a téma — propozitum viszony és a bevezető résznek (topiknak) az újságoló részhez (kommenthez) való viszonya fedi egymást. A bonyolultabb esetekben a mondat aktuális tagolásának, a hírértékek mondaton belüli hierarchiájának kifejezésében lényeges szerepe van a hangsúlyok és a szünetek eloszlásának, valamint a szórendnek. Míg az ómagyar korban e tekintetben a hangsúly és a mondatritmus szerepe lehetett a döntő (vö. I, 620), a korai és kései ómagyar korban egyre meghatározóbbá válik a szórend szerepe. Ezért „A mondat szórendje” c. fejezetben a mondat aktuális tagolása és a szintaktikai viszonyok közötti összefüggésekre rendre visszatérünk.

A kérdés történetéhez és módszertanához: FOGARASI: AkÉrtNy. 1: 79—123, 218—78; BRASSAI: AkÉrtNy. 1: 279—399, 3: 3—128, 173—409, AkNyÉrt. 14/9. sz. passim, Nyr. 18: 341—51, 396—406; SIMONYI: Nyr. 13: 354—9, NyF. 1. sz. passim; BALASSA: NyK. 21: 401—34; JOANNOVICS: Nyr. 18: 61—8; KICSKA: Nyr. 19: 6—18, 153—8, 203—9, 390—5, 433—40; MOLECZ, SzótTört. 5—58, 166—74, 186—93, Nyr. 34: 489—92; ARANY, ÖM. XI, 229; CSÜRY: MNy. 21: 1—21; ISTVÁNYI, IrKial. 28—43, 52—63, 90—7, 102; DEME: MMNyR. 2: 457—522, SzövTan. 31—60; HAMORI: MNy. 50: 419—31; KLEMM: NyK. 56: 154—170; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 292, 203, Jelt. 152—7, MNyTK. 154. sz.; FÓNAGY: NyK. 59: 151—60, NytudÉrt. 18. sz. passim, NyK. 64: 157—86; FÓNAGY—MAGDICS: MBDall.; SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464—70; ELEKFI: NyK. 66: 331—70, Nyr. 86: 344—50, AktSatzgl., ÁNyT. 9: 65—86, NyKk. 2: 884—96, PetVersMond. 11—7, 36—118, 136—74, 239—76, 487—95; PAPP: NytudÉrt. 44. sz. 4, 18—29; DEZSŐ—SZÉPE: NyK. 69: 365—88; DEZSŐ: ÁNyT. 5: 79—121, 6: 25—158, MNy. 71: 268—74, WstBed. 3—11, SyntTyp. 105—210, SEngHC. 299—318; H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz. 55—79; KIEFER: EmphWORD., Nyr. 93: 97—115, NyK. 77: 374—6, Nyr. 103: 216—25, Előfelt. 60—71; PERROT: NytudÉrt. 58. sz. 270—3; RÁCZ: MMNy. 447—58, Egyezt. 115, MondSzöv.; TOMPA, UngGr. 337—47; H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz. 55—63; SZENDE, Beszfoly. 129—36, 177—8; VÖRÖS: MNy. 69: 444—51, Nyr. 97: 416—22, SEngHC. 299—318; M. KORCHMÁROS: NéprNytud. 19—20: 331—60; Gak, 211—24; HUKAYA, CímHir; É. KISS: NyK. 80: 261—86, NytudÉrt. 116. sz. passim, Conf. passim; HAADER, MünchK.; G. VARGA: MondtTan. 101—3; HUSZÁR, NytudÉrt. 101. sz.; BALÁZS, Deáks. 514—55, A szöveg. 190—220, Hermész. 165—7; DÁNIEL: Nyr. 104: 281—92; HETZRON: HungLing. 131—83; SZABOLCSI: NyK. 82: 59—83; VARGA: MNy. 77: 198—200, NyK. 88: 181—8, 89: 53—65, ÁNyT. 17: 241—78; BÉKESI, SzövAl. 17—44, NéprNytud. 29—30: 27—35; BÁNRÉTI: NytudÉrt. 117. sz. passim, ÁNyT. 15: 65—73; KLAUDY: Nyr. 108: 325—32; PLÉH: Nyr. 108: 208—18; ÉDER—KÁLMÁN—SZILI: HungDolg. 5. sz.; KOVÁCSNÉ RÉCZEI: Nyr. 109: 321—37; SZILI: Nyr. 109: 177—84; FORGÁCS, DebrK. 174—9, NéprNytud. 29—30: 115—24; VINCE: MNy. 82: 221—9; HEGEDŰS: Nyr. 111: 287—300; NAUMENKO—PAPP: Nyr. 111: 433—44; ARUTYUNOVA: ÁltNy. 179—84, 197, 207—9; HARLIG—B. HARLIG: StudSyntTyp. 125—69; SZALAMIN: BNyT. 91—101; KENESEI: ÁNyT. 17: 105—32; PETE: Nyr. 112: 302—4; TÖRÖK: Nyr. 113: 409—11; KOCSÁNY: MNy. 87: 175—90; VÁRADI: BNyT. 45—68; WACHA: BNyT. 102—58; BEHRENS, 8—23, 32—6, 40—129, 439—47; PETŐFI: Nyr. 112: 219—29; HANGAY: MNyK. 485—6, 493—4; ABONDOLO: MajLang. 577—92. L. még „A mondat szörendje” c., ill. a „Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája” c. fejezetek irodalmát.

A MONDAT SZÓRENDJE

Írta: WACHA BALÁZS

A nyelvi szembenállások nagyon gyakori formája a sorrendbeli különbözőzés. Két, elemeiben azonos mondat olykor különbözhet a tagmondatok sorrendje szerint (1. Az összetett mondatok c. fejezetet). Két, elemeiben azonos mondategység különbözhet a bennük szereplő szintagmák sorrendjében. Két szintagma szembenállása is alapulhat tagjaik sorrendjének különbözőségén. A szóelemek belső sorrendje szintén lényeges. Oppozíció forrása lehet a szóösszetétel tagjainak sorrendje. A szótövek, ragok, jelek — morféimák — kapcsolódásának szabályai részben ugyancsak a sorrend kérdéseivel függnek össze. (L. II/1: 132, 149, 351, 786—96, 883, 885.)

Nemegyszer előfordul, hogy grammatikai homonimának tekinthető szóalakok funkció szerinti különbözőségét a szórend hozza felszínre; így szórendi formát ölthet az alany, a birtokos jelzőnek vagy valamely névutós névszóval kifejezett határozó névszói tagjának a szembenállása.

Nem azonos értékűek például a következő — különböző szerkesztettségű — formapárok tagjai: *Kopogott, és belépett a szobába* : *Belépett a szobába, és kopogott*; *Sajnálta, mert sirt* : *Mert sajnálta, sirt*; *a nagy Péter, Nagy Péter* : *Péter nagy*. *Karján egy gyermek ült* : *Egy gyermek karján ült*; *Mellette ő állt* : *Ő mellette állt*; *Az meg ott sült hús* : *A hús meg ott sült*; *János elment* : *János ment el*; *tetőcserép* : *cseréptető*. Stb. — Hasonló szembenállások, mint látni fogjuk, a kései ómagyar korból is adatolhatók.

Valamely sorrendet illetően a legáltalánosabb kérdés az, hogy az adott sorrend a vizsgált nyelvben vagy nyelvváltozatban egyáltalán létezik-e. A mai magyar nyelvben például nem lehetségesek a következő elrendezések: *ül alatt fa*; *a kert ott alatt*; *fa még alatt*; *nagy alatt fa ültem*; *sem még két óra eltelt stb*. Ezzel szemben lehetségesek a következők: *fa alatt*; *még a fa alatt*; *a fa alatt még*; *egy nagy fa alatt ült*; *még két óra sem telt el*. — Az azonos mondatrészekből vagy szóalakokból felépülő, különböző elrendezésű egységek, álszintagmák, szintagmák, tagmondatok, mondatok különbsége funkcionális tekintetben hol szintaktikai, hol a mondat aktuális tagolásához kapcsolódik; olykor egyéb módon jellemezhető.

A kései ómagyar kor szórendjét, a korábbi állapotról mondottakkal egybehangzóan, a *rectum* — régens sorrend jellemzi: a meghatározó tag gyakran megelőzi a meghatározottat. A tagadószó megelőzi a tagadott mondatrészt vagy állítmányt. A többszörös tagadás különféle formái is gyakoriak. A szórendnek jelentős szerepe van a mondat aktuális tagolásában is.

A sorrend szerepe a szintaktikai viszonyok jelölésében

Nemegyszer a szintaktikailag tovább nem elemzett mondatrész is több szóalakból áll (álszintagmát alkot): JóK. 75: *az aźtalokra, kyuanŷauala* : cupiebat, *mentuolna* : accessit; hasonlóképpen, az elemek különírásával: WeszprK. 72: „nem mondhat vala yot”; két álszintagmából álló szó szerkezet: JóK. 92: *az zewlew uęfzew mellett* : iuxta vitem.

A kései ómagyar korban is kötött a névelő-előzménynek, a névelőnek, s gyakran kötött a névutónak a szórendi helye. A névelő-előzménynek vagy névelőnek és a rákövetkező főnévnek vagy főnévi szerkezetnek az összetartozását kizárólag a szórend jelzi: JóK. 43: „Es *az erdewben* ydestoua ewrŷzuen halla ewtet zolnŷ”, 40: „Cŷŷnala *egŷ kews cellatt* maganak . . .”: fecit sibi *unam pauperculam cellam*. A névelő, névelő-előzmény, ugyanígy a mutató névmás ilyen esetekben az egész névszói szintagma élén áll, tehát az esetleges melléknévi jelzőket is megelőzi: ÉrdyK. 9: „ez el mwlt *vafaarnapon* meg ygyeerttem vala ty zerelmetŷknek hogy *ez may napon* veegkeppen meg keellene latnwnk mynt yteely meg wr iften ez vylagot . . .”. A mutató névmás esetében az alaptaghoz való kapcsolódásra a szórenden kívül nemegyszer alaki egyeztetés is felhívja a figyelmet (l. II/1: 502).

A névelő, a névelő-előzmény, minthogy nem állhat valamely főnév és annak melléknévi jelzői között, gyakran hozzájárul két szintagmának vagy mondat szintű mondatrésznek az elválasztásához. Hasonló, határjelző funkciója a kijelölő jelzői szerepű *ez, az* mutató névmásnak, s olykor a birtokos jelzőként alkalmazott személyes névmásnak is van.

Ilyen határjelzés eredménye lehet az alanyi és az állítmányi rész világos elkülönülése: MünchK. 28rb: „Mēŷter meŷ *a*: nag paranŷolat [tŷzuehŷbēn]”: Magister, quod est mandatum magnum [in lege?]; CzechK. 56: „Oh meŷl edŷs *ez* zent ŷllath”; SándK. 34: „de annal is nŷmqsb *az* ŷŷzesseegbelŷ tiztassaag”; hasonlóképpen: 1533: „az *Eg* zegen legen” (LtK. 1: 141); személyes névmással: JóK. 43: „Myczuda *enedesfeles* ŷŷtenem”; MünchK. 22ra: „nag *tehŷtŷd*”: magna est fides tua.

Következő példánkban az alanyok a névszói állítmánynak a bővítményét („mennyországra”) követik: ApMél. 26: „nem melto meŷ orzagrah *az zugodo*: *az bozzo allo*: *az haborosagh zerzŷ*: *az sugarlo*”. Az első névelő („*az zugodo*”) kizárja, hogy az állítmány bővítményét tévesen az igenévre vonatkoztathassuk („mennyországra zúgódo”). A második, a harmadik és a negyedik alanyt megelőző névelők az egymásnak mellérendelt alanyokat választják el egymástól, megakadályozva, hogy a sorrendben előbb következő alanyok a későbbiek jelzőinek értődjenek („[mennyországra] zúgódo bosszúálló . . .”). — Az első névelő az alany bővítetlenségét (*ŷt a bírŷ* $\neq$ *ŷt bírŷ*), a második az alany szintaktikai szerepét teszi kétségtelenné (*bírŷ a tŷmlŷche* $\neq$ *bírŷ tŷmlŷche*) ebben a mondatban: KrisztL. 44: „. . . [viteŷe] ŷtet *az biro a tŷmlŷczbe*” $\neq$ '[viteŷe] ŷtet bírŷ tŷmlŷche’.

A fentiekhez hasonló határjelzésként értékelhető az állítmány (*kŷnnyebb*) és a részes határozó (*tevének*) közötti, a *teve* főnevet megszorító determináló elem is: MünchK. 25rb: „Mezt kŷŷuēb *a*: tēuenēc *a*: tŷ foc által mēni / hognē *a*: kazdagnac bēmenni mē-
nēcŷnēc oŷŷagaba”: Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum caelorum. — A JóK. következő mondatában a *szegény* alany voltát

se összefügghet a kifejezett viszony szimmetrikus voltával: „zulej^ykevzet · es ev atyafya kevzet”; másrészt értelmezős szerkezet használata is a névutó megismétléséhez vezethet: „es ev atyafya kevzet · istvan kyalj kevzet”. — Azokban az esetekben, amikor az alaptag határozóragos névszó, a kései ómagyar korban is lehetséges volt az alaptagot a mondat témájaként a bevezető részbe tenni. A névutó ilyenkor — főhírként — az újságoló részbe kerülhetett: NagyszK. 7: „...nem čoda az hog ki az zerelmnec □ elene vağon, az az zerelmnec □ lattaffec ellene lennie”.

Különböző szintaktikai szinteken kötött a kötőszók és a módosítószók szórendi helye. A kötőszók többnyire tagmondatuk élén állnak: KrisztL. 31: „halakat adok: mert ... meltoa töl [a. m. méltóvá tettél] ... hogi ... meg esmérienek ... mert en te leaniod vagiok”. Gyakran találkozik két kötőszó vagy kötőszói szerepű elem: JókK. 41: *Es mykoron, Es ha*, 42: *Es hogj, De hogj*, 94: *hogj ha*, 121: *De mykoron*; ill. DöbrK. 375: „kit hog latot volna kónóról[a] vala v raita” (l. 398, vö. I, 292).

Kettőnél több kötőszói szerepű elem is előfordulhat együtt: JókK. 21: *Es mert hogj*; SándK. 16: „oljan mynth eğ igon zepsegő aranyas oltzeeth: *hog kiben mikorth ky fel oltzyk melto ... tiztol[te]tetny es zerettetny*”.

A kötőszók gyakran nem ugyanahhoz a tagmondathoz tartoznak.

Olykor két azonos fajtájú (a kötőszóegyüttest megelőző, ill. követő) mellékmondat kapcsolásával van dolgunk, s így a két kötőszó után csak egy hozzájuk tartozó tagmondat áll: JókK. 30: „[es alazatolt gondolangyuk *hogj* az kaputarto ygazan fegj mynkett] *Es hogj* yften ew nyeluet magaltalya my ellenewnk”.

A kötőszók ilyen találkozása máskor alárendelt tagmondathoz főmondata elé helyezésével függ össze: JókK. 80: „*De hogj* az frater az paranczolatott nehezen telyefetyuala meg / mend azt nezewk es hallok bel telenek nagy felelemuel” ’*De ... elteltek ... félelemmel, mikor a barát nehezen teljesítette a parancsot ...*’. Hasonló esetekben az első kötőszó többnyire a főmondatot vagy a relatív főmondatot kapcsolja, míg a második az ennek alárendelt mondatot: JókK. 41: „... veternyekoron euel egyel: ... *Es mykoron oda yewne egyebett femmytt ne zolna*”.

Az anaforikus vonatkozó névmás olykor csak álkötőszói szereppel bír: DöbrK. 375: „kit hog latot volna kónóról[a] vala v raita”.

Előfordul, hogy két kötőszó vagy kötőszói szerepben is használatos egyéb szó együttesen köti a mellékmondatot: JókK. 154: „*ha kyket* erewfen zerettem azoktol hamaraban meg vtaltattam es meg tagattattam”; MünchK. 97ra: „*Ha ki* nappal iar ...”. Egyetlen mellékmondat kapcsolásának itt két különböző motívuma van: feltétel és vonatkozás. A szakirodalom szerint e két motívum közül többnyire a feltétel minősül a gondolatmenet számára fontosabbnak. Ezt a hierarchiát tükrözi a kétféle kötőszósortrend (*ha ki : ki ha*) gyakoriságában tapasztalható nagy különbség. A MünchK.-ben: 41 *ha ki : 6 ki ha*; a JordK.-ben: 110 *ha ki : 9 ki ha*. — Harmadik kötőszó előzi meg a *ha ki* kötőszóegyüttest: JordK. 630: „*Mert ha ky* testtöl zyletyk. testh csak az”; VirgK. 1: „*es ha ky*t meg bantotal. kwuesed meg wtet”.

A kései ómagyar korban gyakori a mondategység belsejében szereplő kötőszó is: JókK. 4: „*De zent ferenc akamoraba hogj mene*” : Sanctus autem Franciscus, statim ut intravit cameram, 154: „*En ram ha* zemedet fel emeled lacz engemet”. Ez a sorrend olykor a kötöttebb szövegritmushoz, versritmushoz való alkalmazkodásra is módot ad: CzechK. 50: „*The nepedeth ha* meg waltad. hath magadath halalra adad”, 56: „*Zomjw zamwal ha* illelek. goryedetozth *ha* ollelek. akor wagjok myndon jöban”.

Mindamellett e korban e szórend általánosabb annál, hogy egyszerűen stílusesszköznek vélhetnénk. (L. 185, 206, 492; vö. I, 486, 757.)

A kötőszót megelőző mondatrész gyakran a mondat témáját vagy a témák egy részét tartalmazza: TelK. 236: „ezöket mikoron meg mondotta volna”; KrisztL. 30: „A býro kedëglen monda . . .”; 14: „Az *q attya* kedeglen *vrban*: nagi gettrelmben uala”. A kapcsolatos kötőszó a mondategység élén áll, az alárendelő kötőszó a téma értékű tárgyat követi: NádK. 84: „es ez ifen dolgot *micoron* ő zönetlen tenne, megtudac . . .”. A kötőszó elhelyezésére a mondatátszövődés is hatással lehet: JókK. 12: „Es ma frater bernald paranczwl melyet akarz *hogý* tegem” (l. 150).

Az eldöntendő kérdésekben gyakoriak a kérdő partikulák: *nemde*, *vajon*, *-e ~ -é*; a *nemde* a mondategységet általában megelőzi (l. 34–6). Az *-e ~ -é* gyakran az ígét követi: VirgK. 61: „Tude mit twtem neked”; DebrK. 517: „ladde mely yghen rwth es zernew”; nem a személyragozott igealak után, hanem a *volna*, *vala* alakok után áll a következőben; itt az *e* és a *valyon* partikula együtt szerepel: MargL. 26: „hattad volna *valyon* ev neky ezt mýelný”. A tagadott alany a mondat főhíre; az *-ee* partikula nem ezt, hanem az ígét követi: MargL. 85: „Nemdee nem *ev* zvltee . . .”. Az ígét, s nem a főhírt követi az *-e* itt is: uo.: „Nemdee az *ev leýaný* kevzzvl *valo* vagýoke . . .”. Máskor az *-e ~ -é* a mondat főhíre után áll, a mondat fókuszában vagy az ígét követő részben. A fókuszban: JókK. 74: „Es nem tudom *hogý* *testembenee* auagý *testemkewuewlee* voltam mend ez yftený tyzteffegben”: et nescio quomodo, utrum *in corpore*, an *extra corpus* in sollemnitate tota . . . interfui. — Az ígét követő részben, olykor a mondat végén: MünchK. 20va: „nemdè *q aňňa* mondati *marianac è*”.

Tudjuk, hogy az alany—állítmány, ill. az állítmány—alany sorrend (SV, VS) a korai és a kései ómagyar korban egyaránt szokásos volt. Ha eltekintünk a kopulát tartalmazó mondatoktól, a főmondatok szófaj szerinti felépítése a következő változatok közül kerülhetett ki: névszó—ige; ige—névszó; névszó₁—névszó₂; névszó₂—névszó₁. Az állítmányként szereplő névszó gyakran melléknév. — Minthogy a megszakítatlan melléknév — főnév kapcsolat jelzős szerkezetet alkot, ezt olykor a megszakított melléknév — főnév kapcsolat jelzős szerkezetet alkot, ezt olykor éppen szórendje különbözteti meg az azonos elemekből álló predikatív szerkezettől. Jelzős szerkezetet tartalmaz első példamondatunk: ÉrdyK. 509: „felele az *zeep veen meennyey vendeegh*”; névszói állítmány a következő: ÉrdyK. 510: *Az feld kyee*.

A jelző és a névszói állítmány szórendi szembenállása azonban nem teljesen általános. Alaptagját követi az értelmező jelző; másrészt, a névszói állítmányt tartalmazó mondatok egy részében az állítmány megelőzi az alanyt. Ez olykor különféle határjelzéssel jár együtt: MünchK. 22ra: „*nag tehütd*”; némely esetben az állítmányi névszó eleve alkalmatlan a jelzői szerepre: AporK. 79: „*Enem galaad*”; BécsiK. 4: „*Kie èz laň*”.

Nemegyszer szórendi helye alapján azonosítható a főnévi, melléknévi, határozói ige-név morfológiailag jelöletlen tárgya. Főnévi igenév: JordK. 385: „*De mý lathný meen*”; határozói ige-név: ÉrdyK. 339: „*el meene az tengher parttyara ffa hozny*”; határozói ige-név: NádK. 155: „*Sóth fia elhağvan, es egeb apostolocat az lido feiedelmekhoz meen*”; 292: „*es feye haytvan elbočata ő zent lelket*”. Melléknévi igenév: ApMélt. 5: „*Mert vgh mód az nağh penitencia tarto zenth yeronýmos doctor*”.

A morfológiailag jelölt tárgy és a határozó alakú jelzők szórendi helyének is van olykor szintaktikai értelemben vett megkülönböztető szerepe. Ennek alapja többnyire az, hogy a melléknévi igenevet, részben az egyéb igeneveket és a nomen actionis is, bővit-

ményeik rendszerszerűbben megelőzik, mint az igei állítmányt; s egyébként is: a mondat szintje alatt az összetartozó részek szomszédossága a szokásos: WinklK. 195: „*Vizeth vewen megh mosa kezeeth*”; GyöngyK. 7: „*meltoltas engemeth tegedet dychernem*”. A *kezet*, *engemet* itt az igei állítmánynak a tárgya; a *vizet*, *tegedet* az igenév. Az igenév sajátosságaiból következik a bővítmény szórendi helye következő példáinkban is: SándK. 1: „*eg maast zeretook*”, 3: „*Az teztabol <inalt kozorwn*”, 5: „*emauban menq tanetuanŷoknak*”; VirgK. 141: „*ben lakozok*” (l. II/1: 426); a cselekvésnév sajátosságaiból ezekben: SándK. 5: „*Az keet taal kqzth az polczra fel tewessen: ertetyk ...*”, 11: „*Iol laakas*”; VirgK. 7: „*[... vetkeztem ...] mas ember iozagat gonozol keuantomba*”. Következő idézetünkben a *ierusalemfele* határozó a *kezdek ... vinnie* szerkezetet bővíti, míg a hasonló *idestoua* a *valo* igenév segítségével a *rantogatas* cselekvésnévre vonatkozik: WeszprK. 67: „*es kezdek ottet vinnie ierusalemfele nagi idestoua valo rantogatassal veruen*”. Lehetséges szórendi szembenállást mutatnak ezek a példák is: BécsiK. 283: „*[Es Iŷrlnc maradeki] rēmenkednēc vr iŷtēnnēc nēuebēn*”; KeszthK. 25: *the benned remenkedeketh : sperantes in te*.

Kiegészítő szintaktikai funkciója is lehet a szórendnek. A melléknév többes száma (vagyis nyilvánvaló számbeli egyeztetése) bizonyos szintaktikai környezetben maga is feltétlenné teszi a melléknév predikatív funkcióját; így idézetünkben a *Bodogoc* melléknévalak állítmányi, a *lelki* melléknévalak pedig jelzői funkciót tölt be: MünchK. 10va: „*Bodogoc lelki zegenec*”. A szintagmahatárt is jelző névelő-előzménnyel: JordK. 365: „*Bodogok az lelkŷ zegenŷek*”. A melléknévnek a főnév utáni helye a már kifejezett predikatív funkciót megerősíti: DöbrK. 379: „*mert napok gonozok*”. Vö. ma is: *a szép virágok : szépek a virágok : a virágok szépek*.

A vonatkozó névmások rendszerint mondategység elején állnak: KeszthK. 23: „*ky ezeket tezy el nem weez erekke*”. A kérdő névmások, kérdő névmási határozószók többnyire a mondategység élén szokásosak, de kerülhetnek a bevezető rész után, az újságoló rész élére is: JókK. 47: „*Mŷtt adhatok te nagyfagos aŷandokodnak*”: *Quid ergo potero dominationis magnitudini tuae offerre?*

A kérdő névmást, kérdő névmási határozószót gyakran közvetlenül követi az igei állítmány vagy az állítmány igei része; ugyancsak sokszor kötőszó előzi meg: JókK. 46: „*kŷ vagŷ te enŷftenem / es mŷ vagŷok en*”, 81: „*Mykeppen tanyoŷtotta az barátokat alamŷzna ert mennŷ*”. Ez a vonatkozó névmással és vonatkozó névmási határozószókkal, azok kötőszóként való szereplésével való szembenállás lehetőségét jelenti. Ez utóbbiak ugyanis gyakrabban különülnek el az igétől, az állítmánytól: JókK. 145: „*Mert mŷkeppen nekŷ mondottauala eleue ...*”, 81: „*Es mŷkoron ygen meg faradottuolna ...*”. A szembenállás azonban korántsem olyan rendszeres, mint a mai magyar nyelvben. Ekkor még a kérdő névmás, kérdő névmási határozószó, kérdőszó, ill. az állítmány közé ékelődhetnek más mondatrészek: JókK. 94: „*Mykeppen cristus panazlat halatlan barátokrol*”; 1531–1536: „*de kŷwanom elewb erthenem mŷben az dolog moŷt alŷ*” (MNY. 16: 18).

A kései ómagyar korban a mondat főhíre gyakran a mondat fókuszában áll, mondatrészszerépétől, szófajtájától függetlenül: Szerkezetes alany a főhír: WeszprK. 6: „*hogi harom oka lon vronknak halalanak*”; határozók adják a főhírt: WeszprK. 38: „*az en idem kqzel vagion*”, 76: „*mert ez vton harmynczer pŷkek orczel Neguenzer vtek orczel kaifasnak haza elŷt haromzer vtek nyakon ...*”, 101: „*mert luppa mezitelen aal uala a nepnek es az ŷzent annianak elŷte*”. Különböző mondatrészek állnak főhírként,

egymásnak mellérendelt mondategységekben: WeszprK. 143: „merth *por* vagý: Es *porra* leez”.

Ebben a korban azonban a főhír ige előtti helye csak tendenciának tekinthető, korántsem kivételten: KrizaK. 15: „*mýnemq es mely naq bozvsagokkal, hatalmassagokkal karomlasokkal es gyqtrelmekkel* teged illetenek”.

A *nem* és a *ne* — amennyiben az állítmány hatókörükbe esik — az ige előtt állnak; egyébként többnyire a tagadott mondatrész előtt. (Az Apor-kódex vizsgált szövegrésztében mind a 14 tagadó mondategységben az ige előtt áll a tagadószó; két esetben egyúttal a mondategység elején.) Feltűnően gyakran végződik a mondategység — hosszú bevezető rész után — tagadott igealakokkal: VirgK. 6: „tefty atiamat aniamat □ *nem tizteltem*, | *ziuembe nekyk iot* □ *nem akartam*, | *Nyeluemel rolok ioth* □ *nem zoltam*”, 8: „mert en tizta [□] *nem voltam*”. Megesik, hogy a tagadószó nem a mondatot, mondategységet (l. 42, 207), s nem is valamely mondatrészt tagad, hanem (mintegy összetételei előtagként) a szó jelentését módosítja.

Az állítmányra vagy más mondatrészre vonatkozó tagadás következtében ugyanakkor olyan mondatrészek is elég gyakran az ige mögé kerülnek, amelyek egyébként — kijelentő, állító mondatban — a bevezető részben vagy a fókuszban szokásosabbak: WeszprK. 91: „*Nem felele vronk iesus o neki*”. Hasonló, de szintén nem általános hatása a felszólító modalitásnak is van: JókK. 47: „es valamit lewlendez *add en nekem*”, de 48: „es megaldam ýstente / *ký nekem ada*” (l. 188, 201).

Ha a mondategység kérdő névmást, kérdő névmási határozószót, ill. az állítmányra vonatkozó tagadószót, tiltószót tartalmaz, a kérdő névmás, kérdő névmási határozószó megelőzi a tagadószót: JókK. 33: „*Myre frater nem felelj*”.

A továbbiakban a fentieket részletesebb elemzéssel és adatközléssel támasztjuk alá, szem előtt tartva a mondatok pontosabban számba vett szintaktikai szerkezetét.

A mondat szintjén szokásos sorrendek vizsgálata

Az elemzés alapegységei

Előrebocsátjuk, hogy igen (igealakon) egyaránt értjük az igető és a toldalékok különféle együtteseit (például *fut, futnak, futának*), ill. ilyeneknek és segédszóknak az egy- másutánját (pl. *fut vala, futnak vala, futott volna*). Az igét (igealakot) *v* szimbólummal jelöljük, az állítmánybeli névszót *n*-nel. Az állítmány (V) természetesen állhat kizárólagjelöljük, az állítmánybeli névszót *n*-nel. Az állítmány (V) természetesen állhat kizárólag-

gosan igéből (*v*), névszóból (*n*) vagy igéből és névszóból (*v, n*).
Míthogy a *V* szimbólum az állítmányt képviseli, igei állítmány esetében a *V* és a *v* lényegében egyenértékű. — Az állítmány igei és névszói részét szükség esetén a *v* és az *n* kisbetűkkel különböztetjük meg.

Az anyag bemutatása során kisebb szegmentumokból indulunk ki, de tekintettel vagyunk arra, hogy ezek olykor változatlan formában beépülhetnek terjedelmesebb szegmentumokba. Mai példával élve, egyaránt lehetségesek és egymásra épülnek a következő elrendezések: *Hideg volt*. — Tegnap *hideg volt*. Mifélenk tegnap *hideg volt*.

A lehetséges elrendezések bemutatása

A csak állítmányból álló egységek

Idetartoznak a személytelen igéből álló (l. 87) mondategységek: 1533: *Vellamlik* 'fulgurat' (Gl.). Alanyt igénylő ige (l. 222) is alkothat önmagában mondategységet, ha az alany nem a mondat főhíre: 1526 e.: *Chwdalom* (MNY. 14: 136); DöbrK. 379: *bizial*. Az igealakot követheti a *-sza/-sze* nyomósító elem (l. II/1: 212), megelőzi a *nőttön nő* típusú szerkezetekbeli igenév (l. II/1: 437). Az igealakot tagadószó, kötőszó (kötőszó és tagadószó) is megelőzheti: JordK. 386: „*nem* tanczolatok”, 389: „*es* mondnak vala”; KazK. 35: „*auag* imadkozik uala”. A szövegelözmény (100, 125) segít az alany azonosításában: KulcsK. 270: „[Latyak ygazak] *es erwendnek*”. Rendszeresen megelőzi az állítmánybeli igealakot a *hadd* módosítószó (l. II/1: 826). Az állítmánybeli igealak ki nem tett tárgyra is utalhat: SándK. 29: *nem vyznek* [ti. engem]. Az új mondat alanya a szövegelözményből vezethető le sokszor névszói állítmány esetén is: JókK. 80: „[Azert *penzt* ne zereffetek] mert *czalard*”; KulcsK. 265: „[VAlyatok *vrnak*] merth *yo*”; névszói-igei állítmány esetén is. Igei vagy névszói-igei állítmány esetén a mondategység az igei részben kifejeződő alanyra vonatkozhat (l. 93): PéldK. 77: „[El megyek meg halny] *veen vagyok*”: [vado mori] *senior*. Csak a szituációból adódó alanyra vonatkozó szerkezetes állítmány: 1532: *nadafdy martho(n) keze yrafa* (LtK. 1: 140). A nominális állítmány nem vonatkozik általános alanyra. (Vö. *Verekednek* kb. 'verekedés folyik' is; *Szépek* kb. 'ők szépek'.)

A pusztá állítmányból álló mondategységek a mondat újságoló részeként (kommentként) működnek. Elrendezésük nem különbözik a bevezető részt is tartalmazó hasonló mondatok újságoló részétől: PéldK. 77: *veen vagyok*: PéldK. 65: „mert en □ *by-ro vagyok*”; MargL. 56: „... gyakorta ev maga □ *erevtelenb vala*”. Ha tagadó mondat állítmányában az ige vagy a névszó az előző mondategységgel azonos lett volna, elhagyhatták. Az ilyen hiányos szerkesztésű állítmányban a tagadószó képviseli a teljes állítmányt: NádK. 332: „[... hoğ felig igazac, es felig] *nem*” [... nem igazak].

A névszói-igei állítmány szőrendje (l. 121) hol névszói rész—igei rész: TelK. 26: „*aldot vag*” (nv), hol igei rész—névszói rész: Érsk. 196: „*legyetek wtholfo*” (vn). (A névszói részeket emeltük ki.)

Olykor a névszói-igei állítmányt csak a névszó képviseli anélkül, hogy névszói állítmánynak minősíthetnénk. Így a nem zárójelezett tagmondatban: CornK. 91r: „[en *fe-reg vagyok*] es nem *ember*”: [Ego sum vermis] et non homo. Értd: '... nem ember *vagyok*'. Kített alanyú mondategységben: DomK. 158: „[egyik □ vala hatod feel eztendevs] malyk □ *negyedfeel eztendevs*”.

Többnyire elől áll a névszói rész, ha az kérdő névmás, vagy kérdő névmás bővítő: DöbrK. 378: „*ki* fia leğen”; s ha a névszói rész bővítményét tagadják: PéldK. 70: „*nem jo kazas* volnal”.

Gyakran elől áll a névszói rész egyébként is, ha a mondat állító és kijelentő: PéldK. 80: „*vruos vagyok*”, „*fok penzew vagyok*”. Szerkesztettebb mondatokban többnyire megőrződik ez a sorrend. A témát követi az nv elrendezésű állítmány: MargL. 28: „*ennek elevte es · mely feleségem volt · az predicator zerzetbelj soror apacha volt*”; PéldK.

75: „ky maftan □ *yelewn valo ember vagyok*”; stb. — Egymásnak mellérendelt részeket tartalmazó állítmány: CzechK. 85: „*por es hamw vagyok*”.

A kijelentő, állító mondatbeli nv sorrend mellett rendszeresen találkozunk az igei rész—névszói rész sorrenddel is: MargL. 153: „[Vala egy ember · kŷnek vala nevev marton] · es *vala somogŷ varŷ*”. Szerkesztettebb mondaton belül látjuk az nv és a vn sorrendek egyidejű lehetőségét, párhuzamos helyeken: DöbrK. 36: „Es en ő vele *zeplō-telen lezek*” ~ KulcsK. 30: „Ees *lezek zepletelen wuele*”.

Az ige — névszó (vn) sorrend gyakori, de nem kizárólagos a kívánó modalitású (l. 24—32) mondatokban: JókK. 64: „legŷ kegŷelmes ...”. Ellenpéldaként a NádK.-ből idézünk névszó — ige sorrendű (nv) mondategységeket: óhajtó: 306: *Aldot legŷ*; felszólító: 507: *Alhatatos legŷ*.

Igei rész — névszói rész (vn) sorrendet találunk sokszor a tagadó (tiltó) mondatokban: 1520 k.: „nem valem ygz hytw” (RMKT. 1²: 486); SándK. 27: „ne lehetok kemen zŷwōeck”.

Törzsanyagunk 74 kitett alannyal, mondat szintű bővítmenyekkel nem bíró, csak a névszói-igei állítmány két részéből álló mondategységet tartalmaz. Ezekben a sorrendek megoszlása 50—50%.

Az egyes források azonban jelentősen eltérhetnek ettől az aránytól. Ha a teljes korpusz vn, ill. nv elrendezésű mondategységeit 100—100%-nak vesszük, a MünchK.-nek a teljes korpusz vn sorrendű adataiból való részesedése jóval nagyobb (66,66%), mint a MünchK.-nek a teljes korpusz nv sorrendű adataiból való részesedése (13,51%). A MünchK.-beli vn elrendezésű adatoknak a teljes korpuszhoz mért magas részaránya a névszói-igei állítmányai többségükben vn elrendezésűek. Másrészt a MünchK. vizsgált részletében eleve sok azonosítást és minősítést kifejező állítmány van.

A vn elrendezés mellékmondatban gyakoribb, mint főmondatban. Ez szerkesztettebb mondatokban is megfigyelhető: MargL. 187: „[... ky mondatŷk vala mŷhalyŷ jacabnak] · es vala nŷtraŷ varmege ispanya”.

Több névszói rész esetén nemegyszer a magyar szöveg is a latinban szokásos szórendi szimmetriát (l. 492) mutatja: JordK. 387: „mert *kegŷes vagŷok es alazatos zŷw*” : quia *mitis sum et humilis corde*.

Az alanyból és igekötőfelét nem tartalmazó állítmányból álló egységek

Az alany—állítmány (SV; Sv, Sn, Svn) és az állítmány—alany (VS: vS, nvS, vnS) sorrend gyakorisága összességében alig tér el egymástól:

Sorrend	Igei állítmánnyal		Névszói vagy névszói-igei állítmánnyal		Összesen	
SV	38	19,6%	140	68,0%	178	44,5%
VS	156	80,4%	66	32,0%	222	55,5%
Összesen	194	48,5%	206	51,5%	400	100%

Az alany közbeékelésének (vSn, nSv) is vannak példái: vSn: CzechK. 44: „legjön te zent kenod gondom”; KazK. 70: „Vala kegek ez eufemianus mondhatatlan igón ergalmas embör”; nSv: 1508/1518 k.: „Aldoth the legh” (RMKT. 1²: 237).

Az alanyból és állítmányból álló mondategységek körében is igaz, hogy bennük a vonatkozó névmások szinte mindig, a kérdő névmások pedig az esetek túlnyomó többségében a mondategység élén állnak. Ebből következik az alább pontosabban jellemzett mondategységtípusok szórendje.

Rendszeresen az alany áll a mondategység élén:

A vonatkozó névmás az alany; az ilyen alany téma értékű; az esetenként szerkezetes állítmányt közvetlenül megelőzi (SV) annak belső szerkezetétől és szófaji jellemzőitől függetlenül: (V = n): KrisztL. 32—3: „*ký* mennek es földnek vralkodoia”; (V = nv): TelK. 16: „[Joachimnac hazaban:] *mel* kafdag ember vala”; (V = v): 1456 k.: „*ký* auag *mel* nem teremth” (Gl. *teremt* a.). A vonatkozó névmás az alanyt bővíti (V = vn): MünchK. 85ra: „*kin*^e nèuè vala Iang”. — Kérdő névmás az alany; lényegében főhír értékű; az állítmányt ugyancsak megelőzi (SV), az állítmány belső rendjétől függetlenül: (V = vn): NádK. 622: „*Mi* legðn tisztófb”; (V = v): 1490: „*mi* lezen” (Gl. *mi* a.); 1538: „*kij* tewtte” (Gl. *ki* a.); (V = n): AporK. 121: „*Ki* bölcz”.

Rendszeresen az állítmány áll a mondategység élén:

Az állítmány (v: vn) névszói részeként (n) szerepel a kérdő névmás (VS = nvS): JókK. 46: „*ký* vagý te . . . es *mý* vagýok en”. A személyes névmással kifejezett alany itt az ige után áll. Névszói állítmányként (V = n) áll a kérdő névmás a mondategység élén (VS = nS): BécsiK. 4: „*Kie* èz lañ”; SándK. 22: „*mý* <oda az”; 1456 k.: „*mý* ez” (Gl. *mi* a.). A névszói állítmánynak a bővítménye a kérdő névmás: SándK. 25: „*mý* dologh ez”; GuaryK. 15: „*mel*^e vtalatos legøn az ragalmazo embör”. A kérdő névmás olykor nem a fókuszba kerül. Az alany ugyanis a névszói-igei állítmányt megszakíthatja (nSv, vSn, l. fenn). Mellékmondatban (nSv): MargL. 16: „[de nem erthetýk vala] *mý* az zoo volna”. (Az állítmányt emeltük ki.) — Lehet, hogy itt német hatással van dolgunk.

A két sorrend váltakozik:

Azokban az esetekben, amikor az alany nem kérdő vagy vonatkozó névmás, az SV és a VS sorrend gyakran egyaránt lehetséges — kisebb-nagyobb funkcióbeli különbségekkel: VS — SV: DöbrK. 195: „*kezs* en zivem: : en zivem *kes*”.

A törzsanyagban az SV sorrend aránya 44,5%. Az AporK.-ból való 25 adaton belül még kevesebb: csak 28% (7 mondategység) SV elrendezésű. A törzsanyag SV sorrendű mondatain belül az igei állítmányú mondatok (Sv) részaránya 32%. Az SV sorrendek nagyobb hányadát adó csoportot (68%) a névszói vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó mondategységek adják.

Az SV elrendezés viszonylagos ritkaságát főként az magyarázza, hogy a téma értékű alanyt gyakran nem tették ki. A megformált alany mellőzése igei állítmány esetén gyakori (l. 101, 222): DöbrK. 375: „es *monda*”, 379: *bizial*; névszói-igei állítmányok esetén szintén szokásszerű: ÉrdyK. 509: *ky* vağ; TelK. 16: *zanto ember vala*; névszói állítmány esetén is előfordul: KulcsK. 265: „merth *yo*” (l. 232). Az Sv ~ v váltakozás lehetőségét, a v forma mennyiségi fölényét mutatja, hogy a törzsanyagban 38 Sv mondat egység mellett 74 v mondat egységet találtunk (Sv: 33,9%; v: 66,1%). A törzsanyag három összevethető adatesoportját (Sv: 38; vS: 156; v: 74) együtt szemlélve azt mondhatjuk, hogy az alany — igei állítmány elrendezés a lehetséges eseteknek csak 14,2%-ában valósult meg.

A visszatérő vagy lineáris fejlődésű (l. 149–50), de nem kontrasztív témaként felmerülő alany gyakran implicit marad.

Levezetett témaként mindig explicit és rendszerint a mondategység élén áll az alany: SV: SándK. 25: „mýnd *arcsaŷa* mýnd *kezze* □ olyan ...”, „*Rwhaŷa* □ ondok zórnyŷ”. A kontrasztív témaként szereplő alany szintén explicit, és a mondategység élén szokásos: SV: SzékK. 7: „legenek mynedenek te tŷrvényednek alatta. *mŷ kedeegh, es az mŷ fyayank*, te zolghayd vagvñk”; FestK. 373—4: „*een bynem* ygen nagy, de *wrnak yrgalmaŷŷaaga* merhetetlen”.

[illegible]

A törzsanyagban az állomány—alany sorrend részaránya 55,5%.

A névszói(-igei) állítványban kérdő névmást tartalmazó mondatok mellett más, különféle modalitású állító és tagadó mondatokat is bőven találunk a kései ómagyar szövegekben.

A mondat emocionális elrendezését látjuk a következő mondatok VS sorrendjében: Névszói állítmánnyal (az alany főnév, ill. névmás): DöbrK. 375: „Eg vr”; KulcsK. 276: „merth edews the yrgalmafsagod”; NádK. 307: „Nem en fiam zava ez”. Főnévi igenévre (infinitivusi alanyra) vonatkoztatott (tagadott) névszói állítmánnyal: MünchK. 22ra: „Nem io a^a fiac kenèzet meguènni z az èbèc^c èzèztèni”. — Az alany gyakran — rámutatószóval vagy anélkül kapcsolt — mellékmondat: KulcsK. 259: „Boldogok kyk eryznek yteleteth . . .”. Eldöntendő kérdésben is sokszor előre kerül a névszói állítmány: ÉrdyK. 339: „ha ygaz e’ dologh”.

Névszói-igei állítmánnyal: KulcsK. 276: „merth nawalyas es zegeen vagyok en”. — Igei állítmánnyal: DöbrK. 383: „il te fiad [’él a te fiad]”.

A fenti példákat egyaránt jellemzi, hogy a téma értékű alany bennük nem a mondat bevezető részében szerepel.

Igen gyakori a VS sorrend idéző mondatokban: VirgK. 45: „Mondanak az fraterek”; ÉrdyK. 509: „Monda az wr ffyw”. Sokszor a latin mintának többé-kevésbé megfelelően: JókK. 96: „Az ert monda bodog fere[ncz]”: *Dixit ergo beatus Franciscus*; bővített mondatban: JókK. 102: „Monda bodog ferencz frater Jacabnak”: *Dixit ergo beatus Franciscus fratri Jacobo*. (De SV: JókK. 11: „De frater Bernald monda”: *Frater vero Bernardus dixit*.) Az idéző mondatok VS sorrendjének gyakoriságát látjuk Hrotsvitha gandersheimi apáca latin művének SándK.-beli magyar fordításában, ennek latin eredetű nélkülöző betoldásaiban is. A törzsanyagunkban szereplő részlet mintegy hetven VS sorrendű idéző mondatot tartalmaz: SándK. 25: „monda Cionia mÿ dologh ez”.

Az idéző mondatok alanyai többnyire a szövegelőzményből ismert személyre vonatkoznak, s ez téma-sajátosság. Hírértéküket (l. 122) ugyanakkor növeli, hogy nemegyszer több számításba jöhető személy közül csak egyet jelölnek meg, gyakran az előző idéző mondat alanyától eltérően: SándK. 29: „[Monda hÿrena. nem vÿznek.] felele varius. [kÿ tÿlt meg]”.

A határozatlan alanyú, létezését vagy hiányt kifejező (ún. egzisztenciális) mondatok szintén gyakran VS sorrendűek: MargL. 113: *Vala egy frater*, 114: *Vala egy zvz*, 142: *Vala nemely frater*; ill. JókK. 46: „Azert nenczen femÿm”: *et nihil habeo*. Az alany és az állítmány hírértéke itt hasonló. Bővítettebb mondatokban sokszor megmarad ez a relatív elrendezés: az ige megelőzi az alanyt. A témát adó mondatrészek a bevezető részbe vagy az állítmányt követő részbe kerülnek: SzékK. 24: „ha ez neepnek □ vagon mostan valami bÿne es véétety . . .”; KulcsK. 25: „ees nem leletek een bennem kegyetlenfeg”: *et non est inventa in me iniquitas*. Követi a *nincsen* igei állítmányt a kérdő névmásból és főnévi igenévből szerkesztett alany is, vagyis rendszeresen VS sorrendűek a következőkhöz hasonló mondategységek: 1510: *Nÿnchen mÿt tennem*; *Nÿnchen kÿnek kenergenem* (MNY. 1: 213, 214). — A főnévi igenévvél kifejezett alany egyébként is sokszor követi az állítmányt. Tagadó mondatban: MünchK. 22ra: „Nem io a^a fiac kenèzet meguènni [z az èbèc^c èzèztèni]”.

Azok a határozatlan főnévi alanyt tartalmazó mondatok, amelyek létrejövését, keletkezést fejeznek ki, szintén VS sorrendűek, ill. ha a mondat szerkesztettebb, ilyen részletet tartalmaznak: BirkK. 3b: *valaztaffjek poriffa*; NádK. 610: „Sofia azzontol □ lòn harom leana”.

A VS sorrendű mondatokban nemegyszer az alany a mondat főhíre, anélkül azonban, hogy ellentmondást kifejezőnek, kirekesztőnek, korlátozóznak tarthatnánk: TelK. 19: „kòuetkòzic ekòndueckenec harmadic: reze”, 39: „kòuetkòzic e kòndueckenec ha-

□ tudom hoǵ meghaloc, de *ideiet* □ nem tudom”. A téma értékű tárgyat és az ígét elválasztja a kötőszó ebben a példánkban: CzechK. 48: „*kq̄qzthfadath* ha zorej̄tom . . .”. Keresztállásos főmondatot, mondatátszövődést (l. 150) tapasztalunk a következőben: ÉrdyK. 513: „De *az vytez legheenyekei* sem *twdom* hol vannak” stb.

Az eddigi esetekben példánk kijelentő módú igealakokat tartalmaztak. A kérdő és a vonatkozó névmás helye független a mondategységben szereplő ige módjától. A többi esetben, mint látni fogjuk, a felszólító és a feltételes mód befolyásolhatja, módosíthatja a tárgy helyét; esetenként a mondatra vonatkozó tagadás, az ígét megelőző tagadószó is módosítólag hat a szórendre. Ilyenkor a téma vagy főhír értékű tárgy is gyakrabban kerül az ige mögé; bővítettebb mondatban: NádK. 196: „[Mire *engõmet* kerdez] kerdǵed *azokat* kik hallottac”. — Az igemód és a tagadás szerepe azonban csak tendenciaszerű, a koron belül is változik.

A tárgy — ige sorrend a következő esetekben szokásosabb. Ha a tárgy kizárólagos; teljes köre, teljes körű felidézése vagy felsorolása a szóba jöhető dolgok közül azoknak, amelyekre a mondat tárgya a megnyilatkozó szerint érvényes lehet: JókK. 59: „*kyk csak ruhayoknak peremet* j̄lletthetj̄kuala Istennek ḡyczeretj̄re”. A teljes felsorolásnak speciális, mégis leggyakoribb esete, amikor az adott körülmények között a szövegalkotó implicit állásfoglalása szerint egyetlen tárgydenotátum lehetséges: JókK. 81: „*hogj̄ csak azt* mondj̄akuala nekj̄”; CornK. 126v: „*Menyeknek ifteneet* j̄madom. nem az evrdevgevket”. — A szóban forgó esetekben a tárgy kizárólagossága nemcsak a szövegalkotó, a beszélő számára világos, hanem a befogadó, a hallgató számára is.

Ha a tárgy határozott vagy legalábbis egyedített, specifikus, kizárólagossága a megnevezett dolog egyetlen példányát jelöli ki: PéldK. 68: „de valamj̄ zyletyk mynd en rezem es *engemet* j̄llet”.

Ha a tárgy határozatlan és egyedítetlen, a kizárólagosság csak tulajdonságok zárt körét jelöli ki, nem pedig individuális objektumokat. Bővítettebb mondatban: MargL. 99: „es *tj̄zta j̄o scapulart* ada [ev rea]”; hasonlóképpen: JókK. 151: „*hytet* ada”; 1512—1526: „*kart* walaz [‘kárt vallasz’]” (KLev. 27.). — Az idézett mondatok értelmében, a mondatok alanya jelölte cselekvő adománya nem más, mint ‘tisztá jó skapuláré’, ill. ‘hit’; bár a befogadó számára ezek konkrétságukban nem azonosíthatók. — Az ilyen elrendezésű, határozatlan tárgyat tartalmazó szerkezetek gyakoribb igékkel a kései ómagyar korban gyakran állandósult kapcsolatot alkottak.

A VO sorrend főbb esetei a következők:

Az ige — tárgy sorrend a szokásosabb, ha a mondat ígéje felszólító módú: JókK. 64: „*Agj̄ad* te zentfeges yrgalmaffagodot lewlnewm . . .”, 61: „*ḡyczerj̄ek* vr iefus crlftotf”, 131: „*hogj̄ halyonk m̄fett*”: ut hic missam audiamus.

Kijelentő mondatban is igen gyakran ige — tárgy sorrendet találunk, ha az ige létesítést vagy szerzést fejez ki, tárgya határozatlan eredménytárgy, utótárgy: FestK. 383: „*tewttel hegyeket, ees tengereket*”; ill. NádK. 570: „*kerõc három napi idõth*” (a tárgyat emeltük ki).

Ha az ige specifikus tárgyat kíván, szintén gyakori a VO sorrend: KeszthK. 23: „*Aldom een wramath*”; KulcsK. 276: „*lattanak engemeth*”.

Az ige vonzotta főnévi igenév szintén a személyragozott ige után szokásosabb: JókK. 67: „. . . kezde vañj̄”; VirgK. 60: „kezde zolny . . .”.

Gyakori a VO sorrend abban az esetben is, ha a tárgy mellékmondat: JókK. 40: „*h̄j̄zem hogj̄ . . .*”; SándK. 32: „. . . *latj̄a hoǵ* nem < alhatj̄a az zj̄zet el meǵon az oz-

Az aktuális tagolástól és a modalitástól függetlenül alapvetően tárgy — ige sorrendet mutató mondatok szintén gyakoriak a kései ómagyar kor szövegeiben. Az OV sorrend állandósulását esetenként elősegítette a megfelelő ige jelentésének tág (szerkezetenként változó) jellege, a tárgy és az ige együttes lexikalizálódása. Gyakori az OV sorrend, ha a tárgy cselekvésnév (nomen actionis), elvont főnév, továbbá ha a tárgynak értékelő vagy intenzitást, nagy mértéket kifejező jelzője van. Az OV sorrend gyakori például a következő igékkel alkotott szerkezetekben, mondategységekben: *ad*: JókK. 36: „Tyžtelewnek esmeg *týžteffeget aduala*”; NádK. 194: „ki *tanačoth adot vala*”; — *szenved*: NádK. 561: *verefegőt zenvede*; CornK. 127r: *martyromfagot zenuedenek*; — *tart*: NádK. 568: „erről *tanačoth tartanac*”; — *tesz*: NádK. 499: *ymadsfagot tezôn vala*, 303: *čodakat tezniecvala*, 580: *nağ firašt tôn*, 541: *fohazkodafokat tezen vala*; — *vesz*: JókK. 53: „mýkeppen *byzonfagat uezed*” : *sicut experieris*; VirgK. 39: *bulczut wevn*; CornK. 13v: *tevredelmeffeget fem vevt*; — *hirdet*: NádK. 370: *nağ órômet hirdetenec*.

Alább táblázatban mutatjuk be a tárgy — ige sorrendnek a JókK.-ben talált arányait. Előbb azonban egy-egy példát adunk a táblázatban fölvetett kategóriák megvalósulására. — A tárgy témaként szerepel: JókK. 18: „[až vȳznek melfeğeŷrt] *kyt latok*”. A tárgy a fókuszban van, és határozatlan: JókK. 54: „... *mýtt haznal*”, 36: „*týžteffeget aduala*”, 122: „*ygen zep azont latek*”; a tárgy a fókuszban van és határozott: JókK. 53: „*byzonfagat uezed*”. A fókuszban álló — határozott vagy határozatlan — tárgyak között az állandósultakat és a nem állandósultakat egyaránt figyelembe vettük.

A tárgy — ige sorrendű egységek (OV) száma a JókK.-ben 193; ezek a bemutatott kategóriák szerint vizsgálva a következő arányokat mutatják:

1.	A tárgy témaként szerepel	110/193	57,0%
2.	A határozott vagy határozatlan tárgy a fókuszban van	83/193	43,0%
	2/a A fókuszban határozott, nem állandósult tárgy áll	16/83	19,3%
	2/b A fókuszban állandósult (határozott vagy határozatlan) tárgy áll	17/83	20,5%
	2/c Egyéb, a fókuszban határozatlan tárgyat tartalmazó mondategységek	50/83	60,2%

Az állandósult kapcsolatokban való és az egyéb minősítésű esetekben talált előfordulások túlnyomó többségében a tárgy határozatlan:

A fókuszban szereplő határozatlan tárgy kérdőszó vagy kérdőszóval bővített tárgy:	11/193 11/50	5,7% 22,0%
A fókuszban szereplő határozatlan tárgy kirekesztő jellegű:	32/193 32/50	16,6% 64,0%

A nem állandósult szerkezetek 16 fókusz betöltő határozott tárgyából 12 kizárólagosságot fejez ki; ebből adódik az OV sorrendek összességének 6,2%-a, a fókusz tárggyal való betöltésének 14,46%-a s a fókusz határozott tárggyal való betöltésének 75%-a.

A NádK.-ben a tárgy — ige sorrend előfordulási adatai a következők (a JókK. terjedelmében):

Az OV sorrendek száma összesen 336.

1.	A (határozott) tárgy témaként szerepel	118/336	35,2%
2.	A határozott vagy határozatlan tárgy a fókuszban van	218/336	64,8%
2/a	A fókuszban határozott, nem állandósult tárgy áll	27/218	12,4%
2/b	A fókuszban állandósult (határozott vagy határozatlan) tárgy áll	68/218	31,2%
2/c	Egyéb, a fókuszban határozatlan tárgyat tartalmazó mondategységek	123/218	56,4%

A fókuszban szereplő tárgyak között a NádK.-ben még magasabb a határozatlan tárgyak aránya, mint a JókK.-ben. A NádK.-ben az idesorolandó 68 állandósult kapcsolat közül 64-ben határozatlan a tárgy (64/68; 94,1%). A 150 állandósultnak nem tekinthető kapcsolatból 123-ban (123/150; 82%) határozatlan a tárgy. Az összevetés azt mutatja, hogy a fókuszban álló tárgyak száma összességében is nő. Ugyanakkor némileg csökken a fókuszban álló határozott tárgyak százalékaránya.

Következő táblázatunkban nem zárójelezett, fő részeiben mindenütt az OV sorrendet tartalmazó mondatok összességéhez viszonyított százalékarányt tüntetjük fel:

	JókK. (193)	NádK. (336)
A fókuszban álló összes tárgyak százalékos aránya	43%	64,8%
A fókuszban tárgyat tartalmazó állandósult kapcsolatok aránya	8,8%	20,2%
A fókuszban határozott tárgyat tartalmazó OV sorrendek aránya (nem állandósult kapcsolatokban) [Az ilyen helyzetű nem állandósult tárgyaknak]	8,3% 26,6%-a, ill.	8,0% 22,03%-a]
A fókuszban álló határozatlan tárgyak aránya (nem állandósult kapcsolatokban) [Az ilyen helyzetű nem állandósult tárgyaknak]	23,8% 73,4%-a, ill.	28,3% 87,97%-a]

Vizsgáltuk az OV sorrend és a felszólító mód használatának mennyiségileg jellemezhető összefüggését. A NádK. anyagán a következő eredményre jutottunk:

Az OV sorrendek száma (összesen)	336
Ebből felszólító módú igecialkot tartalmaz	11/336 3,27%
A) A tárgy a felszólító mondat témája vagy annak része; (a topikban van)	0/11 0,0%
B) A tárgy a felszólító mondat fókuszában van, és határozatlan	10/11 90,9%
C) A tárgy a felszólító mondat fókuszában van, és határozott	1/11 9,1%

A fenti táblázat A), B), C) kategóriáira épül következő táblázatunk.

A NádK. OV-elrendezést és felszólító módú igét tartalmazó mondategységeinek az OV-elrendezések összességéhez viszonyított aránya (a tárgy jellemzése szerinti bontásban):

Az OV sorrendű mondatrészek, mondatok jellemzése	Az OV sorrendű, felszólító módú igét tartalmazó mondatrészek, mondatok száma az adott kategóriában	Az OV sorrendek összessége az adott kategóriában	A felszólító módú igét tartalmazó mondatok aránya
A) A tárgy a mondat témája vagy annak része; a to-pikban van	0	118	0/118 0,0%
B) A tárgy a fő-kuszban van, és határozat-lan	10	187	10/187 5,3%
C) A tárgy a fő-kuszban van, és határozott	1	31	1/31 3,2%

A fenti adatok is amellet szólnak, hogy a felszólító mondatokban a tárgy gyakrab-ban követi az igét; s többnyire csak a kizárólagosság kifejezésének határozott igénye állítja elő az OV sorrendet. Arra is következtethetünk, hogy a téma felszólító monda-tokban inkább az újságoló részben marad, az ige után; s az igéből és tárgyból álló mon-datok közül többnyire csak a kijelentő mondatokban alkot bevezető részt. Ennek meg-felelően nyilvánvaló, hogy az aktuális tagolás szerinti formai különbségek erőteljeseb-ben jellemzik a kijelentő mondatokat.

A törzsanyagban a VO — OV szórend aránya 136:66, vagyis a VO sorrend több mint kétszerese az OV sorrendnek. A 202 adatot tekintve 100 százaléknak, a VO és az OV el-rendezés aránya 67,3% és 32,7%. Itt a bővítettebb (pl. a kitett alanyt vagy határozót tartalmazó) mondatokat nem vettük figyelembe, a tárgy ige utáni helyzetét így nem in-dokolhatja más mondatrészeknek (főhírként való) fókuszba helyezése. A törzsanyag ilyen előfordulásait is figyelembe véve a VO — OV arány 426:202; 628 adatunkat szá-mítva 100 százaléknak ez 67,3%-nyi VO részletet és 32,7%-nyi OV részletet tartalmazó mondatot jelent.

A szakirodalomból olyan vizsgálatokat is ismerünk (l. az alábbi táblázatot), ahol a mondat szintű mondatrészek elhelyezkedését szomszédosságuktól függetlenül veszik figyelembe. Az ilyen vizsgálatok a mondat legfontosabb összetevőire koncentrálnak: azoknak a mondaton belül egymástól balra vagy jobbra való elhelyezkedését mérle-gelik. Az ilyen tanulmányokban a VO vagy SVO jelzés egyaránt vonatkozik az ilyen összetevőket egymás után tartalmazó mondatokra, ill. olyan mondatokra, ahol az alany és az állítmány vagy az állítmány és a tárgy között még más mondatrészek (hatá-rozók) is vannak: V Ad O, S Ad V O, Ad S Ad V O stb.

Egy közelmúltbeli alapos vizsgálatból kiderült, hogy a JókK. 1429 mondatának kített alanyt nem tartalmazó mondatából 174 tartalmaz ilyen értelemben vett VO (esetleg V ... O) sorrendet; 179 pedig OV (esetleg O ... V) sorrendet. Itt tehát 43,6% VO sorrendre jut 53,7% OV (O ... V) sorrend. A MünchK.-ben ez az arány 115:39; a vizsgálat latin mintát nélkülöző szövegeinek 94 mondatán belül 41:53. Hogy a kétségtelen ingadozást áttekinthessük, nézzük meg az alábbi — a szakirodalomból átvett adatokat bemutató — táblázatot!

A V[...]O és az O[...]V sorrendek nyelvemlékeinkben:

A forrás megnevezése	A vizsgált mondatok száma	A kített alanyt nélkülöző V[...]O és O[...]V sorrendű adatok száma	A V[...]O sorrendek száma	Az O[...]V sorrendek száma	Ebből vonatkozó mellékmondat
JókK.	1429	353	174	179	40
BécsiK.	771	183	85	98	32
MünchK.	706	154	115	39	6
AporK.	33	6	4	2	—
BirkK.	63	22	9	13	3
CornK.	23	5	2	3	—
A latin mintájú szövegek adatainak összesítése	3025	723	389	334	81
GuaryK.	62	10	6	4	—
CzNyeml.	6	4	4	—	—
WinklK.	32	5	3	2	—
DöbrK.	44	4	3	1	—
MargL.	33	7	2	5	1
NagyszK.	27	5	1	4	—
ÉrdyK.	30	3	1	2	—
SzékK.	92	23	10	13	2
TihK.	26	2	1	1	—
Várdy*	11	2	—	2	—
Jakab*	17	2	—	2	—
Vér András*	6	2	—	2	—
Ismeretlen asszony*	28	14	6	8	1
Batthyány F.*	33	11	4	7	1
A latin mintát nélkülöző szövegek adatainak összegezése	447	94	41	53	5

*E levelek lelőhelye a következő: Várdy (1479—90): KLev. 2; Jakab prépost (1492): KLev. 7; Ismeretlen asszony (1515): KLev. 13; Batthyány Ferenc (1526): KLev. 59.

A tárgyi mellékmondatok többnyire — közvetlenül vagy utalószóval — követik az igét (l. 538). Törzsanyagunk 136 VO sorrendjéből 51 tartalmaz tárgyi alárendelést: JókK. 43—4: „*lata hogȳ zent fferencz ky terȳztyuala ew kezeȳtt eȳ felewl mondot langbalol*”; PéldK. 71: „*nem tугyatok mykoron meg haltok*”; SándK. 24: „*alletom hog zeretsegomre vonhatom oket*”; utalószóval: SándK. 25: „*aletȳa azt hogȳh mȳ velonk vagȳon*”; 1532: „*erthem azt hogȳh The k Megh Thert az Twelȳgibewl*” (LtK. 1: 138). A törzsanyag 66 OV sorrendű mondategységéből 19-ben határozott a tárgy; a 19-ből 7 előfordulás utalószót s mellékmondatot (lényegében: OVO sorrendet) tartalmaz: JordK. 386: „*es azt mongȳak hogȳ erdeg vagȳon bennee*”.

Törzsanyagunk összességében a (megszakítatlan, közvetlen) VO sorrend főlénye mellett azt tanúsítja, hogy a (megszakítatlan, közvetlen) OV sorrendnek nagyobb esélye volt határozatlan tárgy esetében; a feltételeket fentebb részleteztük. A szakirodalom V[...]O, O[...]V sorrendre vonatkozó — a fenti táblázatban átvett — adataiból kiemeljük, hogy a MünchK., AporK. jelentős (megszakított vagy megszakítatlan) V[...]O többletet mutat (MünchK. 74%); a latin mintát nélkülöző szövegekben azonban a (megszakított vagy megszakítatlan) O[...]V sorrend a gyakoribb (58,5%).

Adataink szerint az állandósult (közvetlen) OV sorrendek többsége határozatlan tárgyú, s jobbára eredetileg is a fókuszban álló tárgyat rögzít. A fókuszban álló elem kizárólagossága ilyenkor nem specifikus értelmű, nem egy objektum azonosítását s mások kirekesztését sugallja. Az implicit tagadás csak más tárgyosztályokra vonatkozik, s a tárgyak szembenállása lényegében állandósult szókapcsolatok összességében való szembenállását eredményezi: az *ajándékot ad* tagadja, kizárja a *tanácsot ad*, *hálát ad* érvényét. Hasonlóképpen állnak szemben egymással a következők: *imádságot tesz* : *bűnt tesz* : *koronát tesz*; *mártíromságot szenved* : *vereséget szenved*.

Egyes határozott tárgyat tartalmazó, állandósult módon OV sorrendű szerkezetekről feltehető, hogy azok eredetileg témaként tartalmazták a tárgyat, külön szólamban, a mondategység bevezető részeként. Ilyennek tartjuk a kései ómagyar kor szövegeiben gyakori *gondját viseli* szerkezetet: NádK. 357: „Neköm fem atyam, fem aňam, es ol' mel' fenki ninčen ki enentoua en gondomat □ vifele”. Hasonlóképpen a *fejét veszi*, *nyakát vágja*-szerű állandósult szókapcsolatok, ill. korai mintáik ismert, határozott tárgya is utólag — az állandósulás folytán vagy minták hatására — csúszhatott össze egy szólamba: *nyakát □ vágja* 'nyakát □ elvágja' > *nyakát vágja*; *fejét □ veszi* > *fejét veszi*. Feltevésünk szerint ennek megfelelően a mai magyar automatikus fókusz ketős eredetű. Részben önálló hírértékét veszített főhír, vagyis korábban is fókusz volt, s ilyen minőségében fennmaradt. Más esetekben a szólamhatár elcsúszásával magyarázható. A váltás idejét nem tudjuk megmondani. Külön szólamban lehetett a tárgy következő két példánkban: NádK. 631: „es ez zerrel *ňakat □ vagac*”; ÉrdyK. 214: *nyakokat □ vagataa*.

Az egész mondategységre vonatkozó tagadás esetei között O NEM V és NEM VO sorrendűek egyaránt találhatók; mindkét sorrendben szerepelhet határozatlan és határozott, ill. mellékmondatlal kifejezett tárgy. O NEM V sorrend: 15(29): „... Semȳ Jo hȳrt nem ȳrhatok” (MŊy. 37: 277); VirgK. 37—8: „myert tiztafagot nem tartonk”; ÉrdyK. 509: „hol leellek meg teegöd es howa meennyek nem twdom”. A NEM OV sorrendű mondategységek — minthogy bennük a tagadás szűkebb hatókörű, nevezetesen csak a tárgyra vonatkozik — az OV sorrendű mondategységek körébe sorolandók.

Nem valódi tárgyként szerepel a látszólag OVO szórendű mondategységben a tárgy-
ragos főnévi kérdő névmás: JókK. 19: „*Mýtt kerded en nevemett*”.

(A kései ómagyar kor szövegeiben olykor a cselekvésnevet is tárgy bővíti. A tárgy a
cselekvésnevet, illetve a tagadószót és a cselekvésnevet megelőzi: VirgK. 13: „Esmeg
vadolom bwnwfnek magamat nyolcz *bodogfagot nem keuantomba* . . . vetkeztem hy-
temnek tyzenket *agazatyat nem tartatomba* . . .”.)

Az alanyból, igekötő nélküli igéből, valamint tárgyból álló egységek

Mind a hat kombinatorikus variáns előfordul, gyakoriságuk azonban igen eltérő.
Törzsanyagunk a következő eloszlást mutatja:

SVO:	43 adat	44,3%
SOV:	21 adat	21,6%
OSV:	10 adat	10,3%
OVS:	8 adat	8,3%
VSO:	9 adat	9,3%
VOS:	6 adat	6,2%
Összesen:	97 adat	100,0%

Ugyanezek a variánsok — nyilván más gyakoriságban — kétségtől szokásosak a
középkori latinban is. Korpuszunk (magyar nyelvű) mondategységeiben az alany a tár-
gyat közvetlenül vagy közvetve 73-szor, vagyis az esetek 75,15%-ában előzi meg. Az
alany az esetek többségében (74-szer: 78,96%) áll az állítmányt megelőző helyen. Mind
az állítmányt, mind a tárgyat 64-szer, az esetek 65,99%-ában előzi meg az alany. (Az
alany és a tárgy lehet szerkezetes is.)

Az alanyt, állítmányt és tárgyat tartalmazó bővítettebb (Ad_2 SVO, Ad_2 SOV, $S Ad_1$
VO, $Ad_2 S Ad_1$ VO stb. képletű) mondatokat a statisztikánkban nem vettük figyelem-
be; a későbbiekben ilyeneket is idézünk.

Az alany — állítmány — tárgy (SVO) sorrend olykor megszakítható, S-téma
VO elrendezést jelent: 1493: „*en ver andras adom en kezem yrassat*” (Nyeml. 156).
Máskor ugyanez a sorrend S-fókusz VO értékű: NádK. 309: „*Mert čak a penz ad*
zefsegót, es nemzetfegót”.

Témaként a mondat bevezető részében látjuk az alanyt a következő példákban.

Az alany vonatkozó névmás, a mellékmondaton belül: KeszthK. 18: „*ky kedyk ze-
reth alnokfagoth* . . .”. — Az egész mondat alanya mellékmondat: KeszthK. 18: „*ky*
kedyk zereth alnokfagoth gywlely w lelketh”.

A mondat a megszakítás lehetséges helyén értelmezőt: 1493: „*en ver andras* . . .”
(Nyeml. 156) vagy mellékmondatot tartalmazhat. Következő idézetünkben hosszú, az
állítmányban mellérendeléseket tartalmazó mellékmondat szakítja meg a főmondatot;
az ezt megelőző névmási alanyt, valamint az ezt követő részeket, az állítmányt és a szer-
kezetes tárgyat emeljük ki: 1518—1523: „*En kŷ* vagŷok Barbara Azzon, Kaswŷ pether
leŷanŷa nŷhaŷ Karolŷ Mathŷas meg hagŷoth felesŷge. *Thezek jŷlyen wallasth*” (Nyr.
36: 168).

A személyragozott igealakokkal kifejezett állítmányhoz főnévi igenévvel kifejezett bővítmény csatlakozik: JókK. 38: „*En aker nec valamýt te veled zerzenem*”; TelK. 26: „[az irgalmas istennec zyne eleybe:] *ki meltoltatot atte zidalmadat eluennye*”; JókK. 140: „*Mend az madarak kezdec meg nyitny orrokat*”: omnes illae aves coeperunt aperire rostra (a főnévi igenevek tárgyát nem emeltük ki). — A főnévi igenév első személyű tárgya az állítmánybeli ige általános ragozása miatt implicit maradhatott következő példánkban: SzékK. 17: „*ha te meeltoltatol megh hallany, vram . . .*”.

Az alany az esetek többségében specifikus, ezen belül gyakran határozott: MünchK. 87va: „*Ata žezeti fiat*”.

Minthogy alanyi téma után VO és OV sorrend is előfordul, megjegyezzük, hogy a VO sorrend itt is részben határozatlan eredménytárgyas (utótárgyas) szerkezeteket képvisel: JókK. 83: „*kyke [a. m. kik] · □ cžynaltakuala oduary aztalt*”: qui paraverant mensam; VirgK. 45: „*ez zent atya kedig □ hozata vize*”. A felszólító mód is az S □ VO sorrend esélyét növeli: 1532: „*The k □ hozaffon egh yo pancilt*” (LtK. 1: 138).

A törzsanyag SVO szórendű mondatainak 58,14%-ában a tárgy határozott főnévi csoport (főnév vagy főnévi alaptagú szintagma), 11,63%-ában igenév, mely nagyobb-részt szintén határozott tárggyal bővül. Az esetek 30,2%-ában az állítmányt határozatlan tárgy bővíti. A mondatok 55,8%-ában az alany is, a tárgy is morfológiailag jelölt módon határozott. A névelő generikus használata olykor határozatlan főnévhaszná-lattal párhuzamos; változatlan szórenddel: SzékK. 23: „*Mert az ő ystenek gvlöly az gonozfagot*” ~ BécsiK. 19: „*Mezt azoknac iftènè gvlql hamiffagot*”: Deus enim illorum odit iniquitatem. A tárgy a törzsanyagban legtöbbször főnévi; gyakran névmás, mellékmondat fejezi ki: KeszthK. 27: „*ees kegyetlenfegnek bewfegy haborgatanak enge-meth*”; DöbrK. 373: „*Mert ti atatok tuğa. mert ezekkel mindenikkel zikefek vattok*”.

Gyakori az SVO sorrend jogi formulákban, levélfordulatokban (l. fenn). Ezek latin mintára mehetnek vissza, de a magyar nyelvhasználatban állandósultak. — Az SVO elrendezés stílushatása az ilyen esetekben a mondat SOV elrendezésénél latinossága miatt előkelőbb lehetett.

SVO sorrend mellett a tárgy olykor a mondatnak főhíre. Ezt jól mutatja a következő összetett mondat, amelyben az első tagmondat SVO sorrendű, főhír értékű tárggyal; a második tagmondatban az újságoló részből az ige már hiányzik: (SO): SándK. 29: „*Az gžygnqrósseeg □ nemz keent: az zókseeg □ koronath*” (az alanyokat és a tárgyakat emeltük ki).

Alany — tárgy — állítmány (SOV) sorrendet találtunk az esetek 21,65%-ában.

Az alany gyakran specifikus: határozott főnév, személyes névmás, esetleg alanyi mellékmondat; a tárgy sokszor határozatlan, névelőtlen főnév, többször kérdő név-más: JordK. 388: „*[yme] az te tanojthwanjd myt mywelnek*”; SándK. 22: „*Te myt mondaaz*” (nincs latinja). Az alanyt mellékmondat fejezi ki, a tárgy határozott a MünchK.-ből vett mondatban: 87va: „*mezt kit iftèn ezèžtet iftèn igeiet bèželli*”. (Az alanyi mellékmondatot csak kurziváltuk, a tárgy szintagmáját ritkítottuk is.)

Specifikus (határozott értékű) névszói alany és tárgy után tagadott igei állítmány áll: ErdyK. 542: „*En kedeech chak az wr iftent ne keerttem volneek*”.

A mondat aktuális tagolásának szempontjából a következő jellegzetes eseteket azo-nosíthatjuk:

A) Az alany témaként szerepel, a tárgy a főhír következő példáinkban: WeszprK. 8: „[hogi] *az ember □ sok czudakot tezon*”; utalószó és mellékmondat együttes előfordulásával: SándK. 6: „... *az kristosth uallook: azokaath* illatozzaak es erzyk [mellyek meiorzaag feele vannak]”. — A bevezető részben adott alanyi témát az újságoló résztől elhatároló kettőspont az eredeti szöveg sajátja.

Átmenet az A) és a B) típus között a következő mondat, amelyben az alanyok kétségtelenül kontrasztív témaként szerepelnek, a fókuszban szereplő tárgyakkal (*sanyarúságot*, ill. *gyönyörűséget*) a megítélése pedig különböző lehet: ApMélt. 13: „*az kazdagok □ sanyarúságot* zenuednek. *az zegenek □ gyönyörűsegeth* keresnek”. (A két mondat egység határát az eredetiben is pont mutatja.) — A *sanyarúságot szenved* szerkezetbeli tárgy már szokásszerűen is (l. B) pont) kerülhetett a fókuszba.

B) Az alany a téma része, a tárgy és az ige együttesen alkotja az újságoló rész magját a következőkben: MargL. 22: „*Ez nemesseges zent zvz magery kyrálnak nemes leyanya □ hetet tart vala* ...” (az újságoló részt ritkítottuk; az értelmezőt megelőző, ill. a bevezető részt lezáró pontok az eredetiből származnak), 51: „[Esmee egy jdevben] *zent margit azzon □ hust sūt vala* [az betegeknek] ...” (a tárgyat és az állítmányt emeltük ki).

C) Az alany és a tárgy együtt adja a mondat témáját a következőkben: GuaryK. 22: „[es az v neluenec alatta fergelkek vadnac. . .] *kik az v neluet □ fulda* ac”. Tagadott állítmánnyal: VirgK. 37: „hogi *fem az twznek heufese, fem testemnek ferelme, engemet nem banta*”. (A vessző szerepéről l. 152.)

A tárgy — alany — állítmány (OSV) sorrend található az esetek 10,31%-ában. A tipikus esetek a következők:

A) A tárgy a témája, az alany a főhíre a mondatnak: DöbrK. 373: „mert *mind ez ill'eket □ poganok* kerefik”; PéldK. 76: „*az elest □ halal* kewuety”: *mori sequitur vivere*; KulcsK. 274: „*es w pyfpekfegeeth □ egyeb* vegye”.

B) A tárgy témaként szerepel, az alany határozatlan, névelőtlen, talán szokásszerű: DöbrK. 375: „*Mindent* kedeg *□ felelni* [félelem] foga”: *Accepit autem omnes timor*; 1488: „*Ew berekefith es ew hufath fekel war fogta*” (MNy. 16: 79).

C) A tárgy is, az alany is témája a mondatnak. A tárgy nemegyszer vonatkozó névmás vagy vonatkozó névmás bővít: 1529: „*de mynketh az Zekelyek □ wezthenek*” (MNy. 37: 276); SzabV.: „*Mely algywiak kyrál □ twbbwhthete*”.

Előfordul, hogy a főhír értékű tárgy megelőzi a téma értékű alanyt: 1525 k.: „*fok orzagokath the byral*” (RMKT. 1²: 480). (L. 208.) Hasonlóképpen, a tárgyra kérdező névmással: ApMélt. 11: „*Myt te latéh* [jeremya]?”

A tárgy — állítmány — alany (OVS) sorrend szintén ritka: törzsanyagunkban a csak alanyból, állítmányból és tárgyból álló mondatok, mondategységek 8,25%-át teszi ki.

Ebben az elrendezésben az alany többnyire ismert, téma értékű; de nem kontrasztív téma; s ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy ne kerüljön a mondat bevezető részébe: SimK. 12: „[Ezönközbe hog] mynd ezöket caialtanaia *ez frater Ruffinus* ...”. A tárgy gyakran témája vagy főhíre a mondat egységnek.

A tárgy az esetek 87,5%-ában névmás. Kérdő névmás: SándK. 22: „*myt akar ez*”. Mutató névmás: JókK. 43: „*Es ayt nezy vala ffrat[er] leo*”. Vonatkozó névmás: VirgK. 38: „[es czinaltak vala zepen zerset agyat,] *Kyt lata bodogfagos zent ferencz* ...”.

A tárgy a mondat témájaként, az alany a mondat főhíreként szerepel itt: CzechK. 168—9: „*Ez alaa meg ýrth ýmadsagoth □ zorzotte bodogsaagos zent Agoston doktor*”.

Az állítmány — alany — tárgy (VSO) szórendű mondatok a hasonló szerkezetű mondatok 9,28%-át adják.

Az alany a törzsanyagból vett adataink 100%-ában ismeretes már a szövegelőzményből is. A tárgy gyakran (adatainknak 66,7%-ában) mellékmondat: 1533: „*parancolla te 'N' hog Horwat Myhal zentmiklofi hispan harmic ket forintot adna*” (LtK. 1: 141).

Az ismert alany (ismételt) kitétele a megszólításokban az udvariasságra törekvés (és kötelezettség) következménye. VSO szórendű adataink egyharmadában az alany a megszólított személyre utal: 1531: „*Twgýa the, ke, hogýh ertenem*” (KLev. 102); 1531: „*Tugýa kegýelmed Mýth ennekem kegýelmed fogada*” (LtK. 1: 136).

A törzsanyagban a VSO sorrendű adatoknak csaknem fele (44,44%-a) idéző mondategység és idézet együttese: JókK. 127: „*Monda frater maffeus : mert mend e3 vylag lattatyk te vtannad yewnýe*”.

Ide szokás sorolni bizonyos főnévi igenévvel bővített, tranzitív igét tartalmazó mondategységeket is: MünchK. 22vb: „... kezde i° ielengètni ...” : ... coepit Iesus ostendere ...

Az állítmány — tárgy — alany (VOS) szórendű mondatok ritkák: 6,18%-át adják az alanyból, állítmányból és tárgyból álló mondatoknak, mondategységeknek. Adataink szerint az ilyen elrendezésű mondatokban a tárgy nem mellékmondat.

A VOS elrendezésen belül a VO sorrend lehet a felszólító mód következménye: *véniát tesz — tegyen véniát*. Az alany mondatvégi helyzete a figyelem központjába helyezheti az alanyt, anélkül, hogy feltétlenül a kizárólagosság értelmét kölcsönözné neki. A VOS elrendezés kedvez az alany mellékmondatként való megfogalmazásának is: BirkK. 4b: „*Teġenek veniat akkik bvnefnek alait'ak magokat*” : *Faciunt venias suas, quae se reas existimant*; KulcsK. 268: „*Vallyak vrath w yrgalmay*” : *Confiteantur Domino misericordiae eius*. — Emocionális elrendezésű a következő (Ad₂ VOS sorrendű) mondat; de már a kérdő névmás használata is a fokhatározóval bővített állítmánynak az előre helyezését kívánhatta: ÉrdyK. 7: „*meel ighen zeretòt teegòdet az te wrad iftened*”. — A mondat igével való kezdése (l. 163, 168, 179, 205) általában véve is gyakori az ómagyar szövegekben. Ismeretes, hogy a héberben az igei állítmány minden nyomaték nélkül is megelőzi a mondat névszóval kifejezett részeit. — Jeromos a VI. században kiköti, hogy a Biblia fordítása során még a szórend tekintetében sem szabad eltérni az eredetitől. Ezt csak a Bibliára vonatkoztatja, „ubi verborum ordo mysterium est”, ahol a szórend mintegy rejtjeles üzenet, titok (megfejtendő) tartalmát is hordozhatja. Az igével való kezdés mindamellett élénkíti a stílust; sokszor szövegrészt kezd: FestK. 370: „*Laattya ezeketh yften*”.

A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféleből, valamint igéből álló egységek

Ad₁ V és V Ad₁ sorrendű mondatok és mondatrészletek a kései ómagyar korban nagy bőségben találhatók; egymáshoz viszonyított gyakoriságuk viszont változó. Az Ad₁ V sorrendet példázzák következő adataink (a lativusi jellegű részeket emeljük ki); kijelentő módú igealakokkal: JókK. 43: „es *hatmege* veppek”, 54: „*ezebeuewue*”; fel-tételes, ill. felszólító móddal: ÉrdyK. 226: „*el* veztöttewnk volna”; NádK. 491: „*fel*-magasztaffonc”. — A V Ad₁ sorrend példái: DöbrK. 375: „*ke' fel*” : surge; ÉrdyK. 542: „es kerdee *meg*”, 510: „*yl ffeel az en őzweeremre*” ’ülj fel az őszvéremre’.

Előfordul, hogy egyetlen igéhez két vagy több lativusi jellegű elem, bővítmény csatlakozik. — Esetenként bővítettebb (pl. alanyt, tárgyat, helyhatározót, időhatározót tartalmazó) mondatot is idézünk; statisztikánk mindenkor szigorúan követi a megadott képleteket. Az igekötőt, igekötő-előzményt vagy egyéb lativusi jellegű elemet, bővítményt tartalmazó mondatok eloszlása a törzsanyagban a következő:

Csak Ad ₁ V:	55 előfordulás	54,5%
Csak V Ad ₁ :	46 előfordulás	45,5%
Összesen:	101 előfordulás	100,0%

Ad ₁ V részletet tartalmazó egyéb sorrendek:	
S Ad ₁ V	45
Ad ₁ VS	35
Ad ₁ SV	1
O Ad ₁ V	50
Ad ₁ VO	60
Ad ₂ Ad ₁ V	74
Ad ₁ V Ad ₂	80
Ad ₁ V Ad ₁	9
— Ad ₁ V —	354

V Ad ₁ részletet tartalmazó egyéb sorrendek:	
SV Ad ₁	15
V Ad ₁ S	9
VS Ad ₁	4
OV Ad ₁	5
V Ad ₁ O	35
Ad ₂ V Ad ₁	27
V Ad ₁ Ad ₂	26
V Ad ₂ Ad ₁	1
— V Ad ₁ —	122

A csak Ad₁ és V elemekből álló, ill. az ilyen részleteket tartalmazó egyéb sorrendek (S Ad₁ V, Ad₁ VS stb.; SV Ad₁, V Ad₁ S stb.) összesítésével képet kapunk az Ad₁ V, illetve V Ad₁ sorrendek általában vett gyakoriságáról, gyakoriságuk egymáshoz viszonyított arányáról is — bár ez a kép a bonyolultabb (pl. S Ad₁ VO) szerkezetű mondatok figyelmen kívül hagyása miatt pontatlan lehet: A fel nem tüntetett mondatrészletekre itt is egy-egy gondolatjellel (—) utalunk:

Csak Ad ₁ V	55
— Ad ₁ V —	354
[—] Ad ₁ V [—]	409

Csak V Ad ₁	46
— V Ad ₁ —	122
[—] V Ad ₁ [—]	168

A fentiek értelmében 577 adatunkból 409-ben, vagyis az esetek 70,9%-ában az igekötő, igekötő-előzmény vagy egyéb lativusi határozó megelőzte az igét; 168 alkalommal, az esetek 29,1%-ában a lativusi elem az ige után állt.

Ad₁ V sorrendű mondatok, mondatrészletek. — Az Ad₁ V sorrend minden gyakori igeidőben és minden igemódban előfordul: JókK. 44: „paranczolok teneked ... hogy ... meg alj” : Praecipio ... quod stes fixus, „De frater leo legottan meg alla...” : Statim frater Leo ... stetit; AporK. 119: *m̃g betegoltek : infirmati sunt*; egybeírva: TelK. 21: *eluete : refutavit*; a lativusi határozó jelzős főnév: 1532: „es az Igaz zerzetben ewltewzewi” (LtK. 1: 138); a személyragozott igealakot *vala* követi: MünchK. 87rb: *megkèzèztelkedn^e vala : baptizantur*.

A fókuszban álló lativusi határozók, igekötőfélék aránya (szemben elsősorban az illet egyáltalán nem tartalmazó mondategységekkel) a korábbi állapothoz képest növekedhetett, mégis nyilván messze elmaradt a mai magyar nyelvben feltehető gyakoriságtól. A MünchK. 155, ígét tartalmazó mondategységét, ill. a megfelelő evangéliumi részlet modern fordításának 155 mondategységét összevetve azt találtuk, hogy míg a MünchK. részletében 27 mondategység fókuszában áll igekötőféle (17,4%), addig a modern fordításban az ilyen esetek száma 45 (29,6%). Ugyanebben a szövegrészben a MünchK. 100 olyan igés mondategységet tartalmaz, amelynek fókusza megítélésünk szerint betöltetlen (64,5%), szemben a modern szöveg 32 esetével (20%). Természetesen alany, tárgy, határozók is állhattak a mondat fókuszában.

A korábbi lativusi határozó sok esetben már elvesztette önálló mondatrészszerépét, igekötő-előzménynek tekintjük: SándK. 6: „bee menth uala az menneŷ taar hazban”. Határozói igeneves szerkezetekben az ilyen többnyire a személyragozott igealak előtt áll: ÉrdyK. 654—5: „... ewk ees el fakadanak Mewethwe raytta” (l. alább is).

Önálló lativusi határozóként gyakran névmási határozószót, lativusragos, ill. névutós névszót találunk az ígét közvetlenül megelőző helyzetben is: JókK. 14: „tehozad ŷew”; BécsiK. 140: „hoziā fordola”; MargL. 141: „... hazayaban tere”. A lativusragos vagy névutós névszó gyakran hová? kérdésre felelő helyhatározó, konkrét vagy átvitt értelmű használatban: BirkK. 1b: „Micort aŷtal hoz mētek” : Cum acceditis ad mensam; ill.: JókK. 43: „hatmege veppek” : celavit se retro. Lativusi értelmű -ban/-ben részvételével is: ÉrdyK. 7: „feketeeben őtőznek”, 339: „... zeplōben effeek”. Lativusragos névszóval kifejezett eredményhatározó szintén sokszor áll közvetlenül az igei állítmány előtt: JókK. 82: „magat zegenne tewe” : se fecit pauperem, 95: „haragra yŷgatyak” : ad iram se provocant.

A lativusi elem olykor a mondat főhíre: ÉrdyK. 510: „vala howa teegōd vyzen oda meeny”. Az esetek többségében azonban a lativusi rész és az ige hírérték tekintetében (l. 122) nem osztható meg: KulcsK. 260: „Ees keth fele valaztaa az erews [!] tengerth” : Et increpuit mare Rubrum.

Ha több, elkülöníthető referenciával nem rendelkező lativusi elemet találunk a mondategységben, azok valamelyikének többnyire nincsen önálló mondatrész értéke: SándK. 29: „[es ottan] kōzzel ualo heŷnek teteere fel [viueek]”.

A főnévi vagy határozói igenevet bővítő lativusi határozó, az ilyen igenevekhez kapcsolódó igekötő vagy igekötő-előzmény igen gyakran a személyragozott igealak (pl. a *kell*, *kezd*, *akar*, *hagy*, *szokik*, *történik*, *ad*, *van* igeek megfelelő alakja) előtt áll: *kell*: 1490: „[theueled] el kel mennem” (MNy. 25: 90); — *kezd*: DöbrK. 382: „meg kezd vala halni”; — *akar*: SándK. 25: „Am kŷ akarna menny”; ÉrdyK. 571: „[mert az ydōben wr iften] el akarya vala fyllezteny [ez vylagot]”; — *hagy*: NádK. 271: „meghacŷ fogatkozni”, 84: „magahoz haŷŷa vala faŷnia”; — *történik*: ÉrdyK. 503: „Mykoron kedeegh zegheen fraterrek kōzzee törtēent menny”; — *ad*: 1533: „[hogh tiztan es nŷl-

uan] *meg* aggia *ertenem*” (KLev. 122); NádK. 509: „[valamit kertel,] *meg*vagon *advan*” — (a lativusi elemet és az igenevet emeltük ki).

A fenti esetekben a lativusi elem és a főnévi igenév egyaránt hangsúlyos lehetett; a mondat nyomatéktalan, hírértéke szerint tovább nem bontható: ÉrdyK. 510: „*haza* akarz *yewny*”. — A *meg* és a *kel* 'kell' egybeejtése, a *meg* fonetikai értelemben vett hangsúlyossága mellett szól az egybeírás: MargL. 99: „evnekȳk *megkel* valnȳok az ev edes-seges anyȳoktṽl”. A kérdő névmási határozószók hangsúlyos volta is kétségtelen: ÉrdyK. 542: „*Howa* keel menny”; TelK. 23: „*mye* akarz tenned ...”.

Máskor az igekötő vagy bővítmény mégis a főnévi igenév elé kerül: SzékK. 287: „azert akarnal eh *meg halnod*”, „en es örömeft akarnec iol *meg halnom*”; JókK. 73: „...zoktakuala *mȳfere menȳ es vratt uenny*”.

Több lativusi jellegű bővítmény, igekötő-előzmény vagy igekötő is kapcsolódhat ugyanahhoz az igéhez, igekötőhöz. Ezek: a) az igető előtt: BirkK. 3a: „*kṽl̃en valo h̃ere be* rekezteffek”; — b) az igealak után: DöbrK. 379: „*meñ el. te hazadba*”; SándK. 24—5: „*menȳonk el oda hozzaaiok*” (l. 183); — c) részben az igető előtt, részben az igealak után helyezkednek el: ÉrdyK. 542: „*ky meene eleygben*”; WeszprK. 53: „*belieb mene a kerbe*”.

Az igekötő-előzmény, igekötő az esetek többségében, a mondat szintű lativusi határozók pedig igen gyakran megelőzik az igét, ha az ige kijelentő módú, a mondategység állító és nem nyomatékos: ha az alany és a bővítmények között nincs kirekesztő érvényű mondatrész: JókK. 92: „Azert az frater mend ew eletȳben *meg emlekezek* az yrgalmaffaganak es kegȳelmessfegegenek dolgaral”, 54: „*ezebeuewue* hogȳ...”: *cognovit quod*; ÉrdyK. 338: „... az feyedelem *ezeeben vette vona*”.

Nagy intenzitásra vagy teljességre utaló elemek (mondatrészek) mellett (előttük vagy utánuk) szintén az Ad₁ V sorrend a szokásos, főleg kijelentő és állító mondatokban: BodK. 34: „... mind *el* vezettem, [mit nertem volt]”. Feltételes és felszólító módú igealakokat tartalmazó mellékmondatokban: JókK. 51: „hogȳ *mendenestewlfoguan* hozza *yewne*”, 52: „... akarom enn hogȳ te *menee tewlfoguan* hozya *yewy*”.

Felszólító és óhajtó mondatokban is előfordul az Ad₁ V sorrend: AporK. 114: „*Meg emlekeziel* vr mȳ rollonk”: *Memento nostri*, Domine, 123: „*Emlekezetbe fordoll'on o* atȳanak hamiffaga vrnak zemele elȳt”. Nem ritka, hogy egy mondaton belüli igeneveknek és az igei állítmánynak a bővítményei alapszavukat rendre megelőzve a szintaktikai kapcsolatot a szórend révén fejezik ki. Alábbi példánkban az *arcwl* és a *kezeeben* a megfelelő határozói igenévnek, a *hataadra* az állítmánynak a bővítménye; a *be* a *kȳthwen* igenévhez kapcsolódik: CzechK. 71: „*annak vtanna zȳmȳdeth be* kȳthwen. ees tegȳd oth *arcwl* werwen. ees nȳalwal *arcvl* pȳkȳdwen. annak vtanna pȳlatos sȳdonepnek *kezeeben* adwan. zȳrnȳw halalra te nehez kȳrȳztfadath. *hataadra* adaak”. Az igekötőt, igekötő-előzményt, lativusi határozót gyakran megelőzi — a mondat bevezető részét adva — a mondat témája; példánkban alanya, tárgya: BodK. 21: „mikorȳn, a *hines lelek* □ *ki* fog zakadnia a tefȳtȳl”; JókK. 122: „*az nezet allatot* □ *meg* akartad uenni”; ÉrdyK. 10: „*az meennyey zent erȳk az az angyalok* □ *feelelemben* efnek”.

Megengedő árnyalatú *es 'is'* (l. II/1: 796) áll a feltehetőleg hangsúlyos tárgyakat követve az Ad₁ V együtttest megelőző helyen: VirgK. 17: „de ha meeg valaki en atiamfiath auagi en fiamath es *meg* wlte volna, [anak es kez volnek *megboczatny*]”. — Az idézett mondatban a tárgyak és az állítmány hírértéke (l. 124) azonos lehet.

Azokban az esetekben, amikor lativusragos névszó és igekötő vagy igekötő-előzmény is van a mondategységben, s mindkettő megelőzi az állítmányt, a lativusoknak ez a halmozása összefügghetett a mondat aktuális tagolásával. (L. II/1: 691.) Olykor a hová? kérdésre felelő, névszóval kifejezett helyhatározó témája a mondatnak, míg az igekötő, már az újságoló rész elemeként, a fókuszot tölti ki. A névszónak és az igekötőnek ilyen helyzetben minden bizonnyal külön hangsúlya volt: l. a 180. lapon a SándK. (29) adatát. Továbbá: JókK. 39: „ez mondott *hegyre* □ *fel* menenek”; KazK. 40: „es titkon az carmelufnak *hegere*: az profetaknak *fyokhoz* [□?] *el* *feel* futha”; MargL. 147: „... halakat ada es *el* *haza* mene”. Második példánkban (KazK. 40) a bevezető részbeli, egyaránt hová? kérdésre felelő határozók mellérendelő vagy értelmezőszerű viszonyban vannak egymással; a *fyokhoz* témára épül még a következő mondategység *nekik* témája is: KazK. 40: „es az *io* zandokat *nekyk* □ *megh* monda”. Mint látjuk, az igekötő-előzmények halmozódhatnak; sorrendjük azonban nem tetszőleges: az *el* megelőzi a *ki*, *fel*, *haza* elemeket, az *ide* megelőzi a *be*, *fel* szegmentumokat — az *el* és az *ide* elemek ígéhez való szórendi viszonyától függetlenül: 1529: „ez maý napon *ýde* *be* *leva* *ban* hozza” (KLev. 81).

Az *el fel futha* szegmentumon belül is elképzelhető, hogy még minden elemnek külön hangsúlya volt. Az *el* és az ige közé nemcsak igekötő-előzmény, hanem lativusragos névszó vagy névtós névszó is kerülhetett: NádK. 552: „[Es e megmondvan] *el* *hazahoz* mene”. Az, hogy a lativusi elemeknek és az ígének külön-külön — gyengébb — hangsúlyuk lehetett, nem zárja ki, hogy valamilyen közös ritmikai egységet alkottak, amelyet jelentősebb szünet választott el a mondategység megelőző részétől: így példánkban szünet követhette a *megmondvan* igenevet.

Megesik, hogy egy igekötő-előzmény két ígéhez kapcsolódik, anélkül hogy megismétlődne: CzechK. 167: „*meg tyztohon* ees *wygazzon*”.

Az állítmánynak, ill. a teljes mondategységnek a tagadása szinte sohasem NEM Ad₁ V sorrendű. Szokásos ugyanakkor hozzátoldó kapcsolatos mondategységekben (l. 48, 477) a SEM Ad₁ V elrendezés: JókK. 9: „[nem felele neký] *Sem* hozza *mene*”: [non respondit sancto Francisco,] *nec* *ivit* *ad eum*.

Gyakori a tagadó mondatbeli Ad₁ NEM V sorrend: VirgK. 10: „*misere* *nem* *kwltem*”; bővítettebb mondatokban is: MargL. 24: „... *fel* *nem* *kelnec* *vala* az *asztaltvl*”; téma értékű tárgyat követve: VirgK. 10: „Korokat *meg* *nem* *latogatam*”. Az elemek egybeírása arra utalhat, hogy az igekötőféle, a tagadószó, valamint az ígetőnek és a toldalékoknak az együttese olykor egy szolamba esett: VirgK. 10: „vton *iarokat* *benemfogatam*”.

Az igekötőféle mindig megelőzi azt a (tő és deverbális képző alkotta) cselekvésnevet, amelyhez kapcsolódik: JókK. 154: „Ottuagyon... *fewnek* *bel fedefe*”; VirgK. 33: „az zent febeknek *rea adafaban*”. Olykor az igekötőféle megelőzi, a névszóval kifejezett (a cselekvésnév alapját adó ige kötelező bővítményének megfelelő) határozó pedig követi a cselekvésnevet. Ez a helyzet az idézetünkben időhatározóként szereplő cselekvésnév (igenév) esetében: NádK. 157: „Im *be* *meneth* a *varofban*, Leltók *eg embört*”. — A jelölt vagy jelöletlen birtokos (összetételi előtag) az igekötőféle előtt áll: VirgK. 106: „az *penz* *fel* *vetelre*”. — Az igekötőféle többnyire megelőzi melléknévi igenevét (l. 322, 327): 1503: „*megy* *gyrűsztetet*” (Gl. *gyűrűsztet* a.); különösképpen, ha az -ó/-ő képzős igenévről van szó (l. 337; II/1: 425—9): FestK. 371: „*el* *wezewnek*”: *pereunti*; megelőzi a ható igékből képzett igeneveknek, ill. a -(hat)atlan/-(het)etlen képzős név-

szóknak a tövét, a névszó mondatrésztékétől függetlenül (l. II/1: 299): SzékK. 87: „*el vyfelhetetlen*”; s igen gyakran megelőzi a főnévi igenevet (l. 327—8; II/1: 418) is: JókK. 162: „fogada bodog ferencz nec oltarat vȳ gylczual *bel fedny*”. Az Ad₁ V sorrend terjedelmesebb mondatokban való szerepléséről részletesen a következő fejezetekben (l. 189, 191) szólnunk.

V Ad₁ sorrendű mondatok, mondatrészek. — Ezek, bár az Ad₁ V sorrendűeknél valamivel ritkábbak, szintén bőven adatolhatók korpuszunkból: MünchK. 87rb: *Iquen^c Ianoſhoz*; DöbrK. 381: *qltqzietek iſtennek feğverebe*.

A V Ad₁ sorrend kiváltója lehet a tagadás: JókK. 67: *nem vakartauolna el*: non ... abraisset, 104: *nem fogyadcoznak meg*; NádK. 649: *megfem zônól meg*; LobkK. 160: „Meg ewel ſem *elegődec meg* az aldót iefus”. Gyakran ilyen szórendűek a felszólító mondatok: JókK. 45: *mondyad meg*; 1526: *zerezd megh* (MNy. 37: 204); lativusragos névszóval: DöbrK. 378: *öltőzietek vy emberbe*; SándK. 28: *vessetqth [!] a tozben*. Az igét igekötő és egyéb lativusi elem együttese is követheti: BécsiK. 19: *mēhōnc fel ghoziaioc*; DöbrK. 379: *meñ el. te hazadba*, 381: „*Menñetek el* azért az vt felekre”: *Ite ergo ad exitus viarum*. A névmási határozószó, a lativusragos névszó, mint látjuk, követi az igekötőt, igekötő-előzményt; a beékelődő kötőszó az igekötőféle után áll. Bővítettebb mondatokban az igekötőféle és a névszóval vagy határozószóval kifejezett lativusi határozó közé más, téma értékű mondatrész ékelődhet: SándK. 29: „*vȳgetqkeel őtet az bordelban*”. V Ad₁ sorrenddel, kitett tárgy nélkül, E/1. tárgyra vonatkoznak ezek: WinklK. 200: „*ees vȳgh oda* [hogh lassam]”; FestK. 389: „*ſegeych megh*, [merth te naalad neekwl megh halok]”.

A V Ad₁ sorrend óhajt kifejező mondategységekben is előfordul, mind felszólító, mind feltételes módú igével: NádK. 172: „*Atyam ha lehethſegős menñőnel* en rolam e ken”; a főmondat igéjétől függő módhasználat: ÉrdyK. 338: „*kyt ayanla egy kōmayanak hogy ... tartanaa ffeł*”; SimK. 9: „... *paranlola neki hog menne be assisba*”.

Ugyancsak felszólító vagy feltételes móddal tiltást és negatív célhatározást is adhat a V Ad₁, pontosabban a NE V Ad₁ elrendezés: JókK. 44: „*hogy ... es ew gȳczewſeges tarſafagat ne veztene el*”. Ebben a szerepkörben a NE V Ad₁ és az Ad₁ NE V sorrend váltakozik; a NE Ad₁ V sorrend nem szokásos.

A törzsanyag 2. személyű igét tartalmazó, pozitív felszólító mondataiban az igét követő, ill. az igét megelőző igekötőfélék aránya 141:15, vagyis az igekötőféle az előfordulások 90,3%-ában követi az igét. A megfelelő arány 3. személyű igét tartalmazó felszólító (közvetve felszólító) mondatokban 10:36. Az igekötőféle itt csak az előfordulások 30,8%-ában áll az ige után; az Ad₁ V elrendezések részaránya 69,2%.

A 3. személyű felszólító módú igealakot tartalmazó mondatok között sok az olyan, amelynek modális alapértéke kettős; nevezetesen, a közvetett felszólításnak, ill. az óhajtásnak a modális értékét tartalmazzák (l. 24—32). Minthogy ezek között az Ad₁ V sorrend a gyakoribb, a V Ad₁ sorrend a 2. személy és a valódi felszólítás kifejezésében a megfelelő morfémák s az esetleges intonációs eszközök működését megerősítve hasznos redundanciát eredményezhetett: 2. személy, valódi felszólítás: TelK. 26: *tekenē meg*; DöbrK. 380: *ődietek az menegzōbe*; 3. személy, közvetett felszólítás, óhaj: mellékmondatbeli előfordulás: BirkK. 3a: „*es e tarſafagoktol meg valiek*”; CzechK. 63: „*Te zent weerod en ream hwȳlon*”; ApMélt. 1: „*en valaztalak tȳtqketh es zerzelek tȳtqketh hogh el mennȳetek es gȳwmqlēz(e)qth hozȳatok es az tȳ gȳwmqlēzqth meg ma-*

raggyon”. — A *-sza/-sze* nyomósító elem (l. II/1: 212) mindig az igető és a toldalékok együttesét követi; az igekötőfélét rendszerint megelőzi: vagyis a V Ad₁ sorrendet szaktítja meg.

Egybevetettük a JókK. felszólító módú igealakokat tartalmazó mondategységeit és a Nádor-kódex megfelelő terjedelmű részében találtakat. Az eredményt táblázatban foglaljuk össze.

Az igekötőfélék előfordulása és helye a JókK. és a NádK. felszólító módú igealakot tartalmazó mondategységeiben:

		A JókK.-ben		A NádK.-ben	
1.	Felszólító módú igealakot tartalmaz	305 mondategység		440 mondategység	
2.	A fentiekből igekötőfélét tartalmaz	42/305	13,8%	127/440	28,9%
	2/a: IK V sorrenddel	6/42	14,3%	45/127	35,4%
	2/b: V IK sorrenddel	36/42	85,7%	82/127	64,6%

A felszólító módú igealakokat (és igekötőfélét; Ad₁ = IK) tartalmazó mondatok mindkét kódexben gyakrabban tartalmaznak V Ad₁ elrendezést. A JókK.-ben mégis gyakoribb (az esetek 85,7%-át teszi ki), a NádK.-ben ritkább (az esetek 64,6%-át teszi ki) ez a sorrend. Ez összefügghet azzal, hogy a NádK.-ből vett részben sok a célhatározói mellékmondat, többnyire IK V elrendezéssel. Egyszerű célhatározással: NádK. 179: „[... Iudas köteleth zerez,] hoǵ criftolt *meg kötőzzec*”; óhaj áttűnésével: NádK. 490—1: „[Azert zolgalyonc zent apalín azzonnac,] hoǵ ... az örök örömbe *felmagaztaffonc*”; felszólítás áttűnésével: NádK. 183: „Es ágátok ... az en fiamnac iefufnac, Hoǵ ... *meg iga* ...”. A főlérendelt ige, igenév is meghatározó lehet: NádK. 522: „*kőndörögven* ... hoǵ ... Azokat ... *megh őrizzen*”.

Kijelentő és felszólító mód szórendi szembenállását közvetlen szomszédságban szemlélteti következő példánk: MünchK. 86ra—86rb: „*Tqlletec be a vedrekét vizzél / z bétqltec mēd tètēiglēn*”.

A V Ad₁ sorrendű részletet tartalmazó mondategységek egy része olyan nyomatékos mondat, mondategység, melynek teljes felsorolás értékű, kirekesztő eleme, főhíre, az ige előtti hangsúlyos pozíciót, a fókuszot tölti be: JókK. 47: „Azert ha valamit egýebett lewlnek en kebelemben */ te tewted oda*”; NádK. 227: „mert tuǵga vala hoǵ ýtet *ireǵfegert* arultac el”, „es mondanac a nepnec, es a venőknec hoǵ *barrabafi* kerneiec meg”, 614: „De attű anátoc *hetczet* halmeg”. — E mondatokban az állítmány igaz volta az előfeltevés része; a közlés célja különféle mondatrészeknek, például az alanynak (JókK. 47: *te*), az okhatározónak (NádK. 227: *irigységért*), a számhatározónak (NádK. 614: *hétzer*), a tárgynak (NádK. 227: *Barrabást*) a mondatba illesztése révén valósul meg. A személyes névmás kitétele szintén a magas hírértékből következhet (l. II/1: 458). Főhír az alany: MünchK. 20vb: „[E lang baptifta] *o kolt fel* halottaibol”: Hic est Johannes Baptista; *ipse surrexit a mortuis*. Az ige (*igető + toldalékok*) és az ige utáni részbe kerülő lativusi határozó, igekötőféle közé olykor téma értékű, ill. neutrális elem ékelődik. Ilyen az alany a következőben: MargL. 140: „[Mýkoron az en atýam ký regen meg holt fel tamad-] akoron gýogýhvlz *te meg* ez korsagbol”.

A fókuszban álló bővítmény kizárólagos érvényét, kirekesztő voltát a szövegkörnyezeti tagadás is alátámaszthatja: BécsiK. 41: „*hog nem a felkoltqctql · dè a zozatloctoel ebzèdnè fel olofeznès*”.

Kérdő névmás előzi meg a V Ad₁ részletet a következőkben: NádK. 427: „*ki zepp-lòfitòtte meg en leañomnac zepfegeth*”, 349: „*Azert mire haczel . . .*”; kérdő névmással bővített főnév, alanyként: NádK. 427: „*Minemũ hel' reyti el il'en zep zint*”.

A kérdő névmás a tagadószt megelőzi; egyik elem sem kerül a másik hatására az ígét követő részbe: NádK. 155: „*Mire nem adaad auag arulad el añnat fiaval özve*”.

A kérdő névmás — ige — ige kötőféle sorrenddel találkozhatunk olyan esetekben is, amikor a kérdő névmási határozószó valójában nem kérdés, hanem nagy intenzitás kifejezésének az eszköze: NádK. 372: „*O en zeretò fiam mikeppen hağad el magadat embòri nemzeteri*”. Hasonló szörendűek címek is lehetnek: JókK. 87: „*Mykeppen mentuala ky buzgofagual nemj zegenhez*” : *Quomodo exivit cum fervore ad quendam pauperem*. Az alany vagy az állítmánynak bővítményei — téma értékű elemek — ilyenkor a kérdő névmás, kérdő névmási határozószó, ill. az ige közé is kerülhetnek: JókK. 77: „*Mykeppen frater Egyed vonot ky nemỹ mestert ew ketsegebelewl*”, 74: „*Mykeppen kereftet czudalatoft teryezte ky kenyereknek*”. Az ilyenekben az ígét, az ige kötőféle is hangsúlyos lehetett.

Meghatározatlan névszóval kifejezett bővítmények esetében a bővítmény néha akkor is a fókuszba kerül, ha az állítmány igazsága valójában nem tekinthető előzetesen ismertnek: NádK. 600: „*. . . arañat, es ezũftòth himtenenec el a piacon*”, 628: „*Tahat az ò testebòl nağ illat òtlec ki*”; KazK. 74: „*zakoth terithe le: az földre*”.

A kései ómagyar korban az ige kötőféle, ill. lativusi határozó hátravetése akkor is szokásos volt, ha semmiféle nyomatékos elem nem szerepelt az ige előtt: ÉrdyK. 543: „*Es azonközben hala meg az Apathwr, hywaak haza zent geelerdòt es teweeek feyedel-mee*”. Példamondatunkban nyilván a három, lativusi elemmel egységet alkotó állítmány volt a hangsúlyos és a nagyobb hírértékű. Az *azonközben*, az *Apathwr*, a *zent geelerdòt* részek téma értékűek.

Az ígét megelőző vagy követő főhírré önmagában eredetileg nem utaló V Ad₁ elrendezésből érthetjük meg a NádK. 600, 628, KazK. 74 locusú példáinkat: . . . *ezũftòth himtenenec el: . . . nağ illat òtlec ki; . . . zakoth terithe le*. Hasonlóképpen: BécsiK. 3: „*heian hozot még engemèt vr*”; ÉrdyK. 218: „*az mafodyk wgy rwgaa, hogy az wyzbe efeek, es azonkeppen zernyw halallal hala megh*” ’ . . . szörnyű halállal meghalt’. Az ilyen alakulatok, ahol az ige, ill. a bővítmény hangsúlyozásának egyaránt lehettek indítékai, mozdítópontjai lehettek annak a fejlődésnek, amely során a V Ad₁ elrendezés az ige kiemelése helyett egyre inkább az ige előtti elem kiemelésének — többnyire kizárólagosságot kifejező — formájává vált.

A főhír a kései ómagyar szövegekben nemegyszer a mondategység ige utáni részébe került (l. 135—8). Láttuk, hogy ez előfordul lativusi bővítménnyel nem bíró mondatokban: MargL. 125: „*es lata három kapukat · mely három kapukon junek vala zenteknek három tarsossagỹ*”.

Kerülhet a főhír az ige utáni részbe V Ad₁ (többnyire: V IK) részletet tartalmazó mondategységben is: ÉrdyK. 3: „*Ez may zent Epistolaat □ yrta meg zent paal Apostol Romayaknak yrth leweleenek tyzen harmad rezeeben*”, 219: „*es teleek be zent leleknek malaztyawal mynd kyfdedfeghetewl foghwa*”. A V Ad₁ részlet és a főhír között neutrális, ill. téma értékű mondatrészek is lehetnek. Következő idézetünkben a V Ad₁ részlet és a

főhír közrefogja az alanyt: NádK. 601: „Ez velagbol □ *mulecki zent elek cristofnac ziletese vtan harom zaz harmicz noleczad eztendoben*”. — A helyhatározó (*ez velagbol*) és az alany (*zent elek*) egyaránt előzetesen ismert vonatkozású, téma értékű mondatrészek.

Felszólító mondatban még általánosabb, hogy a főhír az ige utáni részbe kerül. Példamondatunkban a főhír a neutrális, ill. téma értékű *nekönc* 'nekünk' után, s a mondatvégre szorult igekötőfele (*el*) közé került: NádK. 228: „[veged el ezt] es bocaffad nekönc *barrabafi el*”. Előfeltevés: 'valakit elbocsátasz'.

Elbeszélő jellegű szövegrészekben, kijelentő mondatokban, az $Ad_1 V$ és a $V Ad_1$ elrendezés nemegyszer egymást váltja: $V Ad_1 \rightarrow Ad_1 V$: ÉrdyK. 543: „Azonközbe az ew atya *hala meg* az hadban annya ees hamar valo napon *ky mwleek*”. A szórendi különbség nem jár együtt az igeidő megváltoztatásával. A *mwlt volna* igealak használata csak a módválasztásból és közvetve a latin mintából eredeztethető a következő mondatban, ahol szintén sorrendváltást látunk: $Ad_1 V \rightarrow V Ad_1$: ÉrdyK. 496: „Mykoron zent Isthan kyrlnak attya Geyffa *ky mwlt | volna tamada ffeel* ez gonoz kegyetlen herczegh”.

Abból, hogy a fent idézett mondatokban $Ad_1 V$ és $V Ad_1$ sorrendek egyaránt előfordulnak (*kimült — tamada fel; hala meg — kimülék*), abból, hogy a szórend megváltoztatása nem függ az igeidőtől, hogy a kontextus példáinkban egyaránt egyszeri és lezárt eseményre utal, arra következtethetünk, hogy a két sorrend egymást követő események láncaként előadott történetben megközelítőleg fakultatív módon váltakozhatott. Emellett a $V Ad_1$ sorrendet láthatólag szívesen használták váratlan fordulatok előadása során a figyelem felkeltésének, ébren tartásának céljával.

A *bemene* : *mene be* szembenállást illetően a fentiekén túl bizonyos, hogy a *bemene* alak mutatta elrendezésnek a használata valamivel tágabb körű volt. Egyrészt a *bemene* és *bement* jellegű alakok, ill. az igekötő — igező — toldalékok sorrend nemcsak elbeszélő jellegű szövegkörnyezetet enged meg (a cselekvést követő állapot jellemzésekor is használhatták); másrészt ez az elrendezés nyilvánvalóan megengedte a *be* főhírként való előfordulását/értelmezését. — Az ősmagyar és az ómagyar korban egyébként valószínűleg valamilyen '*be* □ '*mene* : '*be* *mene*-szerű szembenállás is fennállt. A *be* *mene* változat a *Hová mene?* (ténylegesen kiegészítendő) kérdésre is válaszolhatott; a '*mene* '*be* és a '*be* '*mene* változatok ezzel szemben feltehetőleg csak a *Mi történé?*-szerű (ál-kiegészítendő) kérdésekre feleltek.

Míg a kirekesztő mondatokban (például: ... *te tetted oda* ...) az ige és talán az igekötőfele vagy lativusi határozó is hangsúlytalan lehetett, a $V Ad_1$ sorrend imént leírt, elbeszélést élénkítő használata során (*hala meg, mene be*) az igét is, az igekötőfélét is hangsúlyozhatták.

A $V Ad_1$ (ill. $V IK$) sorrend megjelenik jelen idejű alak + *vala* szerkesztésű (I. II/1: 157) múlt idővel. A folyamatos aspektusérték ilyenkor az igealakból adódik: NádK. 601: „Es a coporfbol Auag a ferből *idö vala ki ol* edössfegös illat ...”. — Az igekötőfele hátravetése itt tehát nem kiváltja, csak megengedi a folyamatos aspektusértéket.

Az igekötőféléből vagy lativusi határozóból, ill. igéből álló mondatok tagadása $Ad_1 NEM V$, ill. $NEM V Ad_1$ sorrendű. Tagadást (tiltást) tartalmazó $Ad_1 NEM V$ sorrendű példák: MünchK. 80va: *el nē mulnac* : *non transihunt*; 1531; *ell sem vem* (LtK. 1: 134); 1538: „[lassad hogij] ualamij *betegseghe ne essel*” (Gl. esik a.).

$NEM V Ad_1$ sorrendű példák: FestK. 381: „chak *ne wezyek el*”; ÉrdyK. 511: *nem*

marada megh; NádK. 216: *nem menenec be a pitvarban*. Mindkét elrendezés szokásos, de az Ad₁ NEM V sorrend a kései ómagyar korban még gyakoribb. A szakirodalom szerint a JókK. tizenhét IK NEM V sorrendjével szemben csak kilenc hátravetett igekötőjű (NEM V IK sorrendű) megoldást tartalmaz.

A NEM V Ad₁ sorrendhez áll közel a mondatnál kisebb hatókörű (egy mondatrészre vonatkozó) tagadás gyakori sorrendje: NEM [...] V Ad₁ (a tagadott mondatrész helyét kipontoztuk): BodK. 23: „*Nem mi altalunk mentel be az testbe*”.

A V Ad₁ és az Ad₁ V sorrendek közül (példák fent) s hasonlóképpen a NEM V Ad₁ és az Ad₁ NEM V sorrendek közül való választást nem szabja meg az ige ideje. A NEM V Ad₁ sorrendet látjuk itt, jelen idővel: JókK. 30: „*Es nem nytya meg nekewnk*”. Különféle múlt időket tartalmaznak ezek: NádK. 295: *nem tőrekmeg*, 191: „*es engömet nem tartottatok meg*”; az ige és az igekötő közé beékelődött fokhatározóval: JókK. 7: „*nem fizettel telyeffeguel meg*”, 142: „*Vgý hogý az barátok ewtett nem vonhattyakuala el la-baýtól*”.

Az Ad₁ NEM V sorrend példái különböző igeidőkkel: morfológiai jelen: NádK. 14: „*Valaki el nem haggá attát es annat . . .*”; múlt idők: 503: „*Apalin azzoñ . . . megnem felelmec*”; ható igével: 261: „*es veer femmi ki nem iðhet vala*”. Az egybeírás az igekötőféle hangsúlyos voltára, egybeesésre utalhat: VirgK. 46: „*Es adik felnemkele*”. A *míg* + *nem* sorrendnek az állandósulása (I. II/1: 627), a *mígnem* összeforrottsága alapján feltehetjük, hogy a tagadószo (*nem*) korábban az ige előtti bővítményt, ill. az igekötőfélét is megelőzhette: VirgK. 46: „*mýgnem meg halgatek*”.

A gyakoriságban van különbség, mégis: önmagukban az igemódok sem szabják meg a két sorrend közötti választást; NEM V Ad₁ sorrendű, különféle módú igéket tartalmazó mondatok: JókK. 105: „*nem halgatnak meg týteket*”; NádK. 649: „*te návalas binben feköz megfem zòndl meg egebeket megčalnod*”; felszólító móddal: NádK. 381—2: „*Azert en zeretò azzoñom ne vtalyadmegh te zolgalo leañodat*”. S Ad₁ V sorrendű felszólítással egy mondatban: JókK. 123: „*[De ež zemermetlen zemew el ky menyen enhazambalol] hog en agyamoto nefertezteffe meg*”; feltételes móddal: NádK. 317: „*Mind ez velagh ñelve fem ielònthhetne meg čak mintúl kifseb keññathes . . .*”; célhatározói mellékmondatban: JókK. 78: „*hogý egyeb tarlím ne cžalattnanak meg*”. Ad₁ NEM V sorrendűek következő példáink: kijelentő mód: NádK. 197: „*Ha kedeg valamelben meg nem iegzež mire veerž engömet*”; ható igével: JókK. 151: „*lelket megnem ewlhet hanemcžac testet*”; felszólító móddal: JókK. 149: „*Vgý hogý te tewled touaba megne ferteffenec*”. Az állítmány korrekciójával: NádK. 15: „*[Corfagat monga es nem halalat, mert allelòc a bočanando binnel es az elfeledòt halalos binnel megcorul,] de meg nem hal*”. Ad₁ NEM V és NEM V Ad₁ sorrend egy mondatban: JókK. 44: „*[mert feluala hogý žent ferencžett megne bantana] / es ew gýcžewfeges tarlafagat ne vežtene el*”; [Timebat enim, ne si sanctum offenderet.] *gratiosam societatem eius amitteret*. (A NEM V Ad₁ sorrendű részt *nem* zárójeleztük.)

Ad₁ NEM V sorrend kettős tagadással: NádK. 261: „*veer femmi ki nem iðhet vala*”, 540: „*Soha az žent eghazba le nem ùvala*”, 646: „*hogý mivronc vřeth femmikeppen meg-nem òlheti*”. A mai szokással szemben csak egyszeri tagadás van itt: JókK. 9: „*fem oda mene . . .*”; *nec* ívit.

Az Ad₁ NEM V szórendet a szakirodalom részben valamely kétszeres alárendelést tartalmazó összetett szóval tartja analógnak: *szedő* → *adószedő* → *főadószedő* : *megy* → *nem megy* — → *ki nem megy*. Ez a feltevés aligha tartható. Az igekötőfélét itt vagy

egyszerűen beilleszkednek a bevezető résznek (a topiknak) az elemei közé, vagy (akár azon belül, akár azon kívül) önálló szólamot alkotnak. (L. II/1: 879.)

Az igekötőféléknek a JókK.-ben és a NádK.-ben tapasztalt ige utáni szereplését szemlélteti következő táblázatunk. Ebben elkülönítjük a pozitív felszólítást (tagadás-sal együtt számba vett) tiltástól, a valóságos — többnyire — főmondatbeli — felszólítást a gyakran mellékmondatbeli bonyolultabb modalitást képviselő felhasználásoktól.

	A JókK.-ben		A NádK.-ben	
A V IK sorrendű mondatrészek száma	87		148	
Felszólító módú igével (pozitív felszólítás)	36/87	41,4%	82/148	55,4%
Egyenes felszólítás	29/36	80,6%	75/82	91,5%
Felszólító módú igével, alárendelt mellékmondatban	7/36	19,4%	4/82	4,9%
Tagadó (tiltó) mondatokban (kijelentő vagy felszólító módú igével)	9/87	10,3%	13/148	8,8%
Kiegészítendő kérdő mondatokban	9/87	10,3%	19/148	12,8%
Egyéb okokból (kizárólagosság, figyelemfelkeltő elbeszélő használat stb.)	33/87	37,9%	34/148	23,0%

A NádK. „egyéb” minősítésű eseteit tovább vizsgálva az alábbi mennyiségi megoszlást tapasztaltuk:

A NádK. tagadást, tiltást, felszólítást nem tartalmazó 34 mondat-egységből (100%)		
Figyelemfelkeltő elbeszélő használat	5/34	14,7%
Korrektció; kizárólagos értékű elem (határozott névszó) a fókuszban, az ige előtt. Ez az elem a főhír.	11/34	32,4%
A főhír határozatlan, névelőtlen névszói szerkezet, ill. névszó.	3/34	8,8%
A V Ad ₁ részletet megelőző elem hangsúlyosnak vélhető, de az ige érvénye sem tekinthető előzetesen ismertnek; határozatlan névszóval kifejezett alany v. bővítmény	4/34	11,7%
Maradék: Tizenegy eset (a NádK.-beli összes V IK elrendezés 7,4%-a az egyéb minősítésű 34 adatnak 32,4%-a) nem sorolható be egyértelműen a fenti kategóriákba. Ezek nagyobb részében a fentiek-től eltérő jellegű főhír szerepel.	11/34	32,4%

A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféleből, valamint igéből és alanyból álló egységek

S Ad ₁ V	45	41,3%
SV Ad ₁	15	13,8%
Ad ₁ VS	35	32,1%
Ad ₁ SV	1	0,9%
V Ad ₁ S	9	8,2%
VS Ad ₁	4	3,7%
Összesen	109	100,0%

2. Alany — ige — lativusi határozó vagy igekötőféle (S V Adj_i): nem ritka sorrend (13,8%). Az alany a mondat témája: JókK. 40: „nemelyek □ zalnakuala feye-
sorrend / [nemelyek □ terdere / nemelyek □ vallara]”. — A két utóbbi, zárójelezett mon-
re / [nemelyek □ terdere / nemelyek □ vallara]”. — A két utóbbi, zárójelezett mon-
dategységben csak a párhuzamba állított témák (kétszer a *nemelyek*) és a főhírek (*tér-
dére, vállára*) jelennek meg; az újságoló részek hiányosak.

Az alany gyakran a mondategység főhíre, ill. a főhíre kérdez: SándK. 29: „*ký týt meg*”. Határozatlan az alany itt: NádK. 337—8: „*es a filókõn geñetfeg fol' vala ki*”. Az alany határozott (és kizárólagos érvényű) ebben: ÉrdyK. 510: „*hanem chak tennen magad yl ffeel az en õzweeremre*”. Tagadó mondatban: WinklK. 180: „*Ees ok nem mene-nek be a pythvarba*”. — Második személyre vonatkozó felszólítás van ebben: 1512—1526: „*hogý kegýelmed menýen el beztercere mýhalý wramhoz*” (KLev. 27.).

3. Lativusi határozó vagy igekötőféle — ige — alany (Ad₁ VS): a hat lehetséges sorrend közül a törzsanyagban ez a második leggyakoribb (32,1%). A többnyire kijelentő mondatok leíró jellegűek vagy emocionális szerkesztésűek: AporK. 115: *Meg nittatek föld*, 116: *meg zont a razas*; ÉrdyK. 7: „*Akkoron meg Nylyk zeme es me yew eze*”; JordK. 386: „*Mert el ýwee Ianos*”. Az alany mellékmondat: DöbrK. 375: „*es fel ýle. ki meg holt vala*”. Az alany helye gyakran megfelel a latinbeli alanyénak: KeszthK. 28: „*Meg yndwla ees meg rettene feld*”: *Commota et contremuit terra*. Olykor udvariasságból kitett, egyébként szükségtelen alany (l. 103) is előfordul: 1533: „*meg Engede N [a. m. Nagyságod]*” (LtK. 1: 141). Az alany főhír: CzechK. 142: „*Oda az menýeý ýerwsaalemb fel mennek nem mýndõn nemzetok: hanem czak vrnak nemzetý ýsraelnek býzonsaaga*”.

A lativusi határozó témaként vezeti be a mondategységet: JókK. 143: „*Es az helyeczkere □ yewtuala bodog fere[n]c3*”: *et ad locellum illun . . . venisset sanctus Franciscus*.

4. Lativusi határozó vagy igekötőféle — alany — ige (Ad₁ S V): nagyon ritka sorrend (0,9%): 1531: „*[Tugýa kegýelmed Mýth ennekem kegýelmed fogada] hogh az kegýelmed pwztha hazahos Zarwafkendre kegýelmed Jew*” (LtK. 1: 136) — az alanyt ritkítottuk. Az alany (talán az előzetes mondatrtervtől eltérő) kitétele a tiszteletadás nyelvi megnyilvánulása lehet; emellett szólnak a *kegýelmed* szó megelőző előfordulásai is.

A lativusi határozó a bevezető részben áll, a mondat témájaként: ÉrdyK. 543: „*[Annak wtanna] fyaban □ erdeg meene*”. Az alany tagadó névmás, a lativusi határozó a mondat témája; a mondat kettős tagadást tartalmaz: JókK. 40: „*hogý ewho33a □ fzenký ne menne*”.

5. Ige — lativusi határozó vagy igekötőféle — alany (V Ad₁ S): a közepesnél ritkább sorrend (8,2%).

Az idetartozó mondategységek, mondatok többsége felszólító vagy óhajtó: BécsiK. 14: „*Zõnekmg te meltatlakodatod . . .*”: *Desinat indignatio tua . . .* Az alany gyakran mellékmondatnál fejeződik ki, ill. mellékmondat fejt ki: JordK. 387: „*ýwýetek en hozyam mýnd kýk mwkalkottok*”; FestK. 373: „*Repewlyenek el, kýk engemet ýyegethnek*”.

Láttuk, hogy az alany a mondat főhíreként is az ige mögé kerülhet: ÉrdyK. 3: „*. . . yrtta meg zent paal Apostol . . .*”. — Az ismert, határozott, mégis hátravetett alany — akárcsak a V Ad₁ elrendezés kijelentő mondatban — élénk stílushatást eredményez, szövegrészváltást érzékeltethet: ÉrdyK. 356: *kele ffeel Gallicanus herczeg*.

6. Ige — alany — lativusi határozó vagy igekötőféle (VS Ad₁): ritka sorrend (3,7%).

menèke3obè” : Vocatus est autem et Iesus et discipuli eius ad nuptias.

A latintól független a sorrend a következő mondatban; Jézus nevének betoldása itt a magyar fordítótól származik: MünchK. 87va: „*Iuta azert t^e samazianac vazofaba*”: *Venit ergo in civitatem Samariae.*

A lativusi jellegű határozóból vagy igekötőféleből, igéből és tárgyból álló egységek

A sorrendek gyakorisága a törzsanyagban igen változatos; az Ad₁ OV sorrend példája nem is a korpusz figyelembe vett részéből származik. A mondat szintjén a csak a vizsgált három mondatrészt tartalmazó mondategységek gyakorisága korpuszunkban alább következik:

OV Ad ₁	5	3,2%
O Ad ₁ V	50	32,5%
Ad ₁ VO	60	39,0%
Ad ₁ OV	—	—
V Ad ₁ O	35	22,7%
VO Ad ₁	4	2,6%
Összesen	154	100,0%

A legnagyobb gyakoriságot az Ad₁ VO sorrend éri el. Gyakoriságban ezt követi az O Ad₁ V elrendezés, mely szintén bízvást gyakorinak minősíthető.

1. Tárgy — ige — lativusi jellegű határozó vagy igekötőféle (OV Adj):
ritka sorrend (3,2%).

Korpuszunk szigorúan idetartozó mondategységei felszólító módú igét, tagadást, részben téma értékű (határozott vagy határozatlan), részben a fókuszot kitöltő tárgyat tartalmaznak. Téma értékű tárgy és tiltás van ebben: KulcsK. 273: „en dycheremeth □ ne vezteglyed el”; tárgyi mellékmondat, felszólítás ebben: DöbrK. 381: „es *valakiket lelendetek* □ hyiatok az menegzöbe”. A névmással kifejezett tárgy kontrasztív témája a mondategységnek: NádK. 268: „[*Egebeketh* □ megzabaditoth.] *ymmagat* □ nem zabadithatia meg”. Specifikus, de határozatlan tárgyat látunk témaként itt: JókK. 161: „[Nemýnemew ha3 hyrtelen le omoluan] *egy hewfet* □ nyoma meg: hyrtlen meg ewle” ’... egy legényt megnyomott, azonnal megölte’. A névelőtlen tárgy az igével egy szólamot alkothatott itt: ÉrdyK. 543: „*harat rwhaat veen reeaya*”. A tárgy valóságos főhír, kizárólagosságot érzékeltet: 1533: „[az myt ot gyeytet volt zegen] *azt* hozta volt yde” (LtK. I: 141). — Különféle tárgyi szerepű névmások is kezdhetnek OV Ad₁ sorrendű mondategységet (l. 167).

2. Tárgy — lativusi határozó vagy igekötőféle — ige (O Ad₁ V): gyakori sorrend (32,5%). A tárgy többnyire határozott, a mondat témája: JókK. 161: „*az ke-wueket es jakot* □ *ydefsoua* emelgetek”; SándK. 28: „*kezqkkeeth labokath* □ meg kq-tqzeek”. Tagadással: VirgK. 118: „[zarandok valek] es *engemet* hazatokba □ be [□]

nem fogadatok”. (A lativusi részen belül a lativusragos névszó megelőzi az igekötő-előzményt.) Korlátozó témaként szerepel az alábbi mondat tárgya: 1493: „az zaz forintnak *hvezat* □ meg adta” (Nyeml. 156). Összefoglaló értelmű tárgyat tartalmazó, ill. keresztállásos mondatokban (l. 124) is gyakori ez az elrendezés: WinklK. 217: „*Myn-donh* [□] el veztojk”; TelK. 23: „de meg yme *az en hazas tarfomat: en eletomnec tapla-loiat es* □ eluezod”; ÉrdyK. 96: „meeg *az heegyeket ees* teetowa hannaam”; több tárggyal, egy állítmánnyal, a *mind* kötőszószerű, prepozitív használatával: ÉrdyK. 510: „merth mynd *földet egheth, mynd eetelt ytalt mynd ez halandofaghnak yzeet byzeet mynd ember baratynak sokafyt nyayaffaghyt* □ el változtatta vala”.

A tárgy mellékmondatként formálódik meg: WinklK. 210: „*A myth* □ *megh irtam* □ □ *megh yrtam*”.

Az O Ad₁ V sorrend az Ad₁ VO sorrenddel gyakran egyenértékű: DöbrK. 35: „en zomat □ *meghalla*” : KulcsK. 28: „*meg halgata* engemeth” : et exaudivit ... Vocem meam; DöbrK. 37: „ő engem □ *ennön magaffimra allato*” : KulcsK. 31: „*fel magazta-toth* engemeth”. Stílárius funkciója van az ilyen sorrendváltásnak (Ad₁ VO → O Ad₁ V): DöbrK. 381: „el verte *az g[a]vlkofokot: es v varofokot. fel goita*”. — A második mondategység téma értékű tárgyat követő pont az idézett szövegből származik; a tárgyat emeltük ki.

A bevezető részben álló névmási tárgy szerepe a kései ómagyar korban az aktuális tagolás szempontjából nem különbözik a determinált főnévvel kifejezett tárgytól. A mai magyartól eltérően a névmási tárgyat ebben a helyzetben nem feltétlenül értjük kontrasztív vagy megszorító jellegű témának: VirgK. 38: „*wtet* □ meg meuteek”; WinklK. 174: „*Azerth qteth* □ be fodeek”. Hasonlóan igeneves szerkezetekben is: uo.: „*Neky palma agakat. orczayahoz verwen [Mondnak vala]*”. — A tárgyat követő pont itt is az idézett szöveg része.

3. Lativusi határozó vagy igekötőféle — ige — tárgy (Ad₁ VO): igen gyakori sorrend (39,0%), különösen nyomatéktalan állító, kijelentő mondategységek szórendjeként: WinklK. 195: *megh mosa kezeeth*, 200: „*eel wywe qteth*...” (de: 195: *veghedfel vezohedmegh qtet* 'vegyed fel és feszítsd meg őt'). Hová? kérdésre felelő ragos főnevet tartalmazó mondatrészletben: SándK. 28: „[en] *az bordeelban vittlek tegodeth*”. — Eldöntendő kérdés részletében: JordK. 389: „Nemde *kywe emely hwtet* onnan?”. — A határozó főhíre a következő mondategységnek: FestK. 366: „*eel thewyffekben vettem een aagyamath*”.

Igeneves szerkezetekben jelöletlen tárggyal is előfordul ez a sorrend. A tárgy jelölensége tehát nincs az ige előtti helyhez kötve: WinklK. 197: „*Towiskoronaya Feiebe tewen* [Ees az *naadzalath ew ioghiara teerd haýthwan qtet mewetyk vala]*”. A zárójelezett részben láthatjuk, hogy az igenév mögé kerülő tárgy (*nádszálat*) már morfológiailag is jelölve van; az igenév (*hajtván*) előtt álló tárgy (*térd*) aztán ismét jelöletlen.

4. Lativusi határozó vagy igekötőféle — tárgy — ige (Ad₁ OV): ez a sorrend a kései ómagyar korban ritka. Példánkban a lativusi határozó a mondat témája. A fókuszban álló tárgy névelőtlen és a szóban forgó időben feltehetőleg már az ige előtt állandósult: ApMélt. 24: „*egh magash yffyw* ... *myndenýknek feyebeh* □ *koronath* tezen vala”.

5. Ige — lativusi határozó vagy igekötőféle — tárgy (V Ad₁ O): gyakori sorrend (22,7%). Különösen a felszólító mondatok körében szokásos: JordK. 389: *Nýðcz kŷ te kezedeth*; SándK. 28: „*hozzatok kŷ hŷrenath is*”, 27: *hozzaak elqmben az ketteŷth*. — A *csak* nem teszi kizárólagos értelművé a tárgyat a következőkben: PeerK. 340: *veddel chak yozagat*.

A V Ad₁ O sorrendű mondategységek 74,2%-a felszólító. A V Ad₁ O és az OV Ad₁ sorrendű mondatok összevetése azt mutatja, hogy a tárgy élen állása felszólító módú ige mellett sokkal ritkább, mint kijelentő módú mellett: korpuszunkban a V Ad₁ O sorrend hétszerese az OV Ad₁ sorrendnek. Kijelentő mondatban is találunk V Ad₁ O sorrendet.

A főnévi igenév is gyakran követi a vele azonos ágensű ragozott igét, akár közvetlenül (l. 176, 279), akár más elemeknek — így sokszor igekötőféléknek — a közbeiktatásával: SzékK. 287: „*azert akarnal éh meg halnod*”; LobkK. 319: „*es nem akartal enge-met meg ertened*”.

6. Az ige — tárgy — lativusi határozó vagy igekötőféle (VO Ad₁) sorrend ritka. Előidézheti — latin hatásra is — névmási tárgy jelenléte: MünchK. 20va: „*èzèztic ȝket tùzn^c kēmēnceiebe*” : *et mittent eos in caminum ignis*; *-ban/-ben* lativus értékű használatával is: JordK. 383: „*vonznak tŷteket gŷwlekŷzettŷekben*”. A lativusi határozó hírértéke a tárgyénál példáinkban gyakran magasabb: VirgK. 38: „*viuek wtet egy igen zep camoraba*”, de lehet a határozó az előzményből ismert referenciájú is: VirgK. 38: „*[hozanak egy zep azzony embert] hozaya*”. Az igekötőféle bővítettebb mondategységben a mondategység végére is kerülhetett. Így a következő tagadó mondatban is: KazK. 80: „*es nem ielönted magadat minekunk megh*”.

A nem lativusi jellegű határozók szórendi helyéről

A helyhatározó helye. — Azokban az esetekben, amikor a mondategység csak állítmányt, az állítmánybeli ige kötelező bővítményeit és helyhatározót tartalmaz, a helyhatározó igen gyakran a mondategység élen áll.

Ennek oka a helyhatározónak, különösen a *hol?* kérdésre felelő (locativusi) helyhatározónak a téma szerepére való nagy fokú alkalmassága: GuaryK. 81: „*eth □ 3ol ez iras az 3en ȝonafrol*”; 1529: „*lewelben □ meg nem mereom the .k. ŷrnom*” (KLev. 82.); MünchK. 87rb: „*[... iȝuȝ i^c z ȝ taneituani Iudeanac fȝldebè] z ot □ lakozicuala ... [z oth □ kezèztèl valaj]*”. — Vonatkozó névmás (l. 145), vonatkozó névmási szerepű határozószó általában is (l. 250), locativusi szerepben is a mondategység elején szokásos. Így a mondat lineáris fejlődésű témáját (l. 149) adja a *hol* kifejezte helyhatározó a következőben: MargL. 122: „*[... el mennenek magŷar orzagban] ... hol □ nŷvȝozŷk zent margŷt azzonnak teste*”. Mindamellet a kötőszó megelőzi a téma értékű helyhatározót is: MargL. 122: „*[hol nŷvȝozŷk ... teste] · hog ot □ meg tudakoznanak*”. Megszólítás előzi meg a helyhatározót: VirgK. 45: „*atyam it ez helben □ niczen bor*”.

Feltesszük, hogy — ige előtti helyzetét megtartva — a téma értékű helyhatározó a bevezető részből átcsúszhatott az újságoló részbe. A hely egyaránt ismeretes az előzményből, mégis, ma már különbözőképpen viselkedik az *ott* szegmentum a következő mon-

datokban: „[Elementek Jánosékhoz,] ott □ megvacsoráztak, aztán elindultak”, ill.: „[Elementek Jánosékhoz;] ottmaradtak éjszakára is”. A MargL. 122. jelzésű példánkkal (hog *ot* meg tudakoznanak) szemben következő idézeteinkben az *ott*, *itt*, *benne* átmeneiségének példáit látjuk: MargL. 152: „Ez zegeny vak azzonyállat hozattateek zent margyt azzonnak koporsojához · es *ot* [□?] tartateek egy nehany napokban”; ÉrdyK. 509—10: „[yewy eede ezen herre . . . Azert az horaban eede yewy es] eett [□?] hagygyad mynd az te lowadat mynd zolgaydat . . .”; SzabV.: „[Ig meg adak *zabacz erwffegeth*] Benne [□?] hagygak algywnak bwhfegeth”. — Már bizonyára a fókuszban áll a következő mondatban szereplő *ot*, amelynek értelmezőszerű kifejtése (az *fororoknal*) az újságoló részben áll: DomK. 106: „es *ot* marada ez edes keep az *fororoknal* mynd ez may napyg”. Feltehetőleg a fókuszban áll a helyhatározó (l. 247) ebben is: ÉrdyK. 513: „[De en meegh ees azt tanacholnaam, hogy] ma □ eett maradnaal”.

Megesik, hogy az ige vagy az igenév előtt két, azonos vonatkozású helyhatározót találunk: határozóragos névszó és határozószó egymásutánját. A határozóragos névszó áll az első helyen: SzabV.: „Azon zerent *zabachba ben* hadnak”. A határozószó áll az első helyen: 1526: „hog az *jaños kýral* keuethý *eth* bechben vadnak” (KLev. 64.). A két helyhatározó között olykor értelmezői viszonyt (l. II/1: 625) találunk; erre azonban nemegyszer már a mondat aktuális tagolása is ráépül. Az első határozó — témaként — a bevezető részben áll; a második pedig az újságoló részt kezdi: SzabV.: „*zabachba* □ *ben* hadnak”. Hasonlóképpen, következő példánkban is feltehető, hogy a határozószó (*ottan*) áll a bevezető részben, s a ragos főnév (*zomzedsagba*) kezdi az újságoló részt. A kettő viszonyát itt nem véljük értelmezett és értelmező viszonyának: 1533: „mert k, ottan □ *zomzedsagba* vagon” (KLev. 122.).

Egyszerű (értelmező nélküli, egyetlen határozószóból álló vagy ragos, névutós névszóval kifejezett) helyhatározó gyakran áll a mondat fókuszában: MünchK. 85vb: „*hol* lakozol”; 1529: „[ast mongýak hogý el Jot, de ennekem býzonýal mongýa egy baratom, hogý] *ffeýerwarban* wolna” (KLev. 79.). A fókuszban álló határozó után értelem-szerűen ige áll; de több hasonló szerkesztésű mondategység egymásutánja esetén az első, kitett igét igétlen mondategység követheti, önállósult fókusszal: SándK. 6: „[azokaath illatozzaak es erzyk] melyek □ *meñorzaag feele* vannak: nem [□□] mýk [□] ez *feeldqn*” (l. 162).

Az *arabiaba* helyhatározó egymás után témaként, majd — mondategységének fókuszában — kizárólagosságot érzékeltető főhírként jelenik meg: TihK. 34: „*arabiaba* □ *va*gon egh *madar*: mel neueztetik ormomellanak: ez □ *cak arabiaba* lakozik”.

A főhír értékű helyhatározó — idegen (latin, német, a szóbeliségben szláv) hatásra is — sokszor kerülhetett az ige mögé: 1538: „kij wagij *me"nijegbe*”: qui es in *celis*: der du bist in den *hymelen* (Gl. *menny* a.). Hasonlóképpen: MünchK. 85rb: „z lakozik *mù bèn-nqnc*”: et habitavit in *nobis*; MargL. 109: „Mely nemes azzon lakýk vala ez *clastromivl huzonhat auagy harmýc meer fevlden*”.

Az igét követő, főhír értékű helyhatározóban határozott és határozatlan (például egy névelővel ellátott) főnév egyaránt szerepelhetett (l. II/1: 762). A személyrag determinálja a helyhatározó főnevét: CzechK. 60: „Im en wagýok *kqrgzthfadna*”. Határozatlan a határozóbeli főnév itt: JókK. 9: „ffrater bernald *lakykuala egy erdewben*”: frater Bernardus . . . *stabat in silva*.

Az állítmányt közrefoghatják helyhatározók. Ez olykor stiláris célzatú közölsézből (vö. I, 775, l. 492—4) adódik. Máskor a két határozó értelmezett és értelmező viszonya-

ban áll (l. 469). A két határozó szintaktikai viszonyának pontos minősítésénél itt fontosabb, hogy az ilyen mondat nem nyomatékos. Az idézendő mondategységnek a helyhatározói mondatuknak nem témái, s ugyancsak nem főhírei: MargL. 146: „Mykora ez soror egy napon □ az *karban* allana az *ablacna*”. — Az újságoló részen belül itt több (két vagy három) mérsékelt hangsúly lehetett. Szintén több hangsúly lehetett az újságoló részen belül sok olyan mondatban, ahol igekötőféle és ige egymásutánját követte a helyhatározó: MünchK. 90vb: „Es micoz megleltec uolna ötét *tengèr èhuq*!”. — A kettős helyhatározók leggyakoribb válfajában (l. 250) a delativus megelőzi a lativust: VirgK. 106: *varofokrol varofokra, falukrol falukra*.

A kötött határozók (l. 286, 409) közül a locativussal kifejezettek szórendi viselkedése a helyhatározóéhoz lehetőségeiben hasonló, bár a mondat témájaként az ilyen határozók valószínűleg ritkábban fordulnak elő (l. 808). A bevezető részben álló határozó mondatának témája a következőben: JókK. 31: „Mert *mend ez felewl mondott czudakban* [□] *mý* [□] *nem gýczekedhetewnk mert nem mýeýnk De ýftenne*”. — A fókuszban állhatott — a jelző nyomatékossága folytán is — a *yo newen* szerkezetes határozó ebben: 1530: „*ezth mýndh* □ *ýo new[en* *vegyétek]*” (KLev. 92.). — A locativussal kifejezett határozókra kérdező névmás is gyakran áll a mondategység fókuszában: 1531—1536: „*ýýrdmegh Ennekem . . .] mýben all az dolog . . .*” (KLev. 107.); állhat azonban a kérdező névmás és az ige ekkor még egymástól távolabb is: uo.: „*[kýwanom elewb erthenem] mýben az dolog most all*”.

Az ige után álló helyhatározó lehet a főhíre a mondatnak itt: 1504: „*ez levelet ýrtam erdelýben branczkan . . .*” (KLev. 12.). A helyhatározó ige utáni helyzete máskor abból adódik, hogy a mondategység fókuszában valamilyen más mondatrész áll; példánkban az alany: ÉrdyK. 543: „*myeert wr iftennek zent malazttya lakozyk vala ew benne*”. Az állítmánynak és a helyhatározónak olykor hasonló hírértéke lehetett, s ennek hasonló erősségű hangsúlyok felelhetek meg: KeszthK. 28: „*hamarkodeek zeleknek 'zarnyayn'*”. Az ige utáni helyhatározó, bár az újságoló részben van, neutrális vagy témaszerű az ilyenekben: KeszthK. 16: „*Merth mond w zywebe*”; WinklK. 364: „*S ha . . . phozzaýa fohazkodandol ez ýelen walo vylagon*”.

Alábbi idézetünkben a helyhatározók a mondat szintje alatt szerepelnek: a főnévi igenév bővítményei. A főnévi igeneves szerkezet belső tagolása a mondatéval analóg: *a hazokba ben* az egész igeneves szerkezet belső témája; mint ilyen megelőzi a kötött bővítményt (*iftenbe*) s annak alaptagját, a főnévi igenevet (*elmelkódnie*): KazK. 46: „*[lonkab keuana] zýleinek hazokba ben* □ *iftenbe elmelkódnie*” (l. II/1: 574).

Az időhatározó helye. — Az időhatározó az esetek túlnyomó többségében a mondatnak az igét megelőző részében található: WinklK. 230: „*Harmad napon* □ *fel tamadok*”; KazK. 46: „*kyfded koraba* □ *femy germóky dolgot* [□] *nem celekódek*”; MargL. 136: „*kyt mastan* □ *hyvonk zent margyt azzon helyenek*”.

A csak igéből (V) és időhatározóból (itt: Ad₂) álló mondategységek körében, a mondategység élén álló időhatározóknak (és így az Ad₂ V sorrendnek) a részaránya 91,7%. Az időhatározó az esetek többségében téma értékű. Névszóval, névszói szintagmával kifejezett időhatározó a téma ezekben: MargL. 15: „*Pýnkest estýn* □ *mond vala ezer veni sancteet ezer veniaval . . .*”; SándK. 25: „*Azon kqzben* [□?] *igqn kezdenek az faveni sancteet ezer veniaval . . .*”; Gyakran időhatározói mellékmondat a téma: TelK. 16: „*mikora hazafula: huz eztendős ember vala*”.

A *hogy* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat rendszeresen megelőzi a főmondatot: VirgK. 48: „Es *hogi halla zent ferencz* igen nagi kemenfegel meg feddetet . . .”, 60: „Es *hogy el mofta volna az fart labarol*, Ime legottan lata w labayn az zent febeket”. — Ez a megszorítás nem érvényes a *hogy* kötőszó más funkcióira: VirgK. 40: „es paranczola . . . *hogi meeg ew fe menne hozza*”.

Több időhatározó is szerepelhet egy mondategységen belül. A nagyobb területű időre vonatkozó időhatározó többnyire megelőzi az ennek érvényén belül megjelölt időre vonatkozót, olykor közvetlenül, máskor megszakítással. Közvetlenül: MargL. 10: „*ebed vtan eg keuesse* [meg marad vala az sororokal]”. Három időhatározóval, megszakítással: uo.: „hanem *mykoron beteg volt, mynden jdevben* ezenkeppen al vala *mynd ebedyg*”. Itt a 'minden idő' a betegség idején belül értendő; az 'egészen az ebédig' pedig az így értelmezett 'minden idő' részeként képzelhető el: *ebédig* < *mindig* < *a betegség idején*. Hasonlóképpen: az *Ezen jdevben* nagyobb időszakot jelöl, mint a *vyz kerest vtan*: MargL. 127: „*Ezen jdevben vyz kerest vtan* · □ juue jde ez clastromhoz az jdevbely provincialis”.

A mellékmondatokkal kifejezett időhatározó többnyire a mondat élén áll: MargL. 52: „*Mykoron az betegvk hust ezek vala* · zent margit azzon el megen vala az portara”. Lényegében hasonló az a szerkesztésmód, amelyben az időt jelentő főnév és jelzői mellékmondata együttesen adja meg a főmondatbeli cselekvés idejét. A mellékmondat az időt kifejező, határozóragos főnevet közvetlenül követi, a főmondatot így megszakítja: ÉrdyK. 138: „*Az ydöben. Mykoron be ment wona Jefus kaffarnaomba* □ hozyaa [□] yarwla azeert Centurio”.

Hasonló elrendezés határozói igenévvel is szokásos: ÉrdyK. 140: „*AZ ydöben Be menween Iefus yaar vala Ierycoban*”.

Az időhatározók olykor nem annyira az állítmánybeli cselekvés, történes idejét adják meg, hanem inkább az időre való utalással — a szöveget (l. 761, 771; vö. I, 759) tagolják: 1524: „*thowaba* hysem *hogy* meg wythýk kegelmednek az kyal lewelyth” (KLev. 48.); 1524: „*towaba* az minth solth wala . . . meg hyge kegelmed *hogy* az ember czoda erkeczbe waltozoth” (KLev. 52.); 1524: „*Esmegh* ezth hagyák hogý . . .” (KLev. 49.). A szöveg tagolásában szerepet játszó határozók gyakran megelőzik a cselekvés idejét tárgyszerűen megadó időhatározókat: MargL. 11: „*esmeeg* ez zentseges *vzv iudica vasarnaptvl fogua* · *nagý zombatig mynden napon* meg olvastagýa vala az passiot”. — A kettős időhatározókban a kezdetre utaló határozó rendszerint megelőzi az időbeli végpontra utalót (l. 251).

Az időhatározó gyakran az alannal együtt adja a mondat bevezető részét (l. 138—48). Az alanyt megelőzi: MargL. 82: „*Mynd ezeket halvan* ez zent *vzv* · [sýr vala nagy bevsege]”. Az alanyt követi: MargL. 2: „. . . il nag felseges kýrali magzat · *ilyen genge germeksegenek ideeben* · [ezenkeppen geterye magat]”. — A MargL.-ban megvizsgáltuk az állítmányt megelőző részben alanyt is, időhatározót is tartalmazó mondategységeket; ezek többségében (164-szer) az időhatározó megelőzi az alanyt (Ad₂ S); ritkábban (69 esetben) az alany előzi meg az időhatározót (S Ad₂).

Az igekötőféle—igető sorrendet tartalmazó mondatokban az időhatározó az igekötőfélét többnyire akkor is megelőzi, ha az időhatározó nem épül a szövegelőzményre: SándK. 29: „no *mayd* meg laatom”; 1538: „*mayd* el megijek” (Gl. *majd* a.). Ha a fókuszban más mondatrész áll, az időhatározó ezt többnyire ugyancsak megelőzi, gyakran közvetlenül, akár tartalmaz a bevezető rész más mondatrészeket, akár nem (ez

utóbbi esetben több lehetőség fel sem merül). A fókuszban alany áll: KrisztL. 45—6: „[Es zozat lön meniből . . .] Es még [‘megint’] □ zozat lön”. A fókuszban lativusragos főnévvel kifejezett határozó áll: 1456 k.: „Esmek □ bínre therek” (Gl. tér¹ a.).

Az állítmányra, ill. az egész mondatra vonatkozó időhatározó kifejezésében némely határozószók kiemelkedő gyakoriságot érnek el (l. II/1: 650). Ezek között vannak olyanok, amelyek — mint a *mayd* és a *meg* fenti példáinkban, s mint a *legottan*, *azonnal*, *gyakorta*, *kevés*, *hamar* számos, különféle írásformájú változata — közvetlenül az újságoló rész, ill. a fókusz előtt a szokásos; mások inkább a bevezető rész elején.

A fókusz előtt, de a bevezető résznek a végén gyakori határozószók példái az alábbiak is: *legottan*: JókK. 44: „De frater leo *legottan* □ meg alla”; MargL. 193: „Ezeket halvan ez zegenbeteg *legottan* □ meg gyögývla es felkele” (l. 704). *Gyakorta*: MargL. 48: „mely betegek *gyakorta* □ sokan valanak”. — Ez utóbbi esetben a szerkezetes alany mondatkezdő helyzete (a *mely* vonatkozó névmás használata folytán) szintaktikai kényszerűség. *Hamar*: MargL. 93: „En *hamar* □ meg haloc”. A központosítás nemegyszer amellet szól, hogy az ilyen határozók az újságoló részhez a bevezető rész más elemeinél közvetlenebbül kapcsolódnak: MargL. 48: „Mert az ev zerenek *zolgalatya felet* · *gyakorta* [□?] meg latogatya vala az betegevket” (l. 152—3).

A MargL. gondos időmegjelölései között is kitűnik a következő. Az időhatározók sora itt a dátumot is magában foglalja. A dátumban a nagyobb időegységtől haladunk a kisebb felé: év, hónap, nap. Az összes időhatározó a bevezető részben halmozódik. A mellékmondat megelőzi az egyéb módon kifejezett időhatározókat: MargL. 96—7: „*Mykoron jutot volna ez zentseges vzv* · *az ev betegsegenek týzen harmad napýara* · egy zombat napon · *completanac vtanna* · Elev týkzo koron · *kevrnývl alvan fraterevknek es sororoknak sokassaga* · *cristus zvletetýnek vtanna* · *Ezer* · *keet zaaz* · *hetven egy ez-tendeiben* · Ez zent vzvnek kedeg huzon kylenc eztendeiben · *februar hauanak týzen evtevd napýan* [· Meg gyvlada ez meltosagos vzv · Az menyey jegesnek zerelmében]”. — A hónap megnevezése persze nem önálló időhatározó, hanem a *napýa* alaptagú birto- kos szerkezet része.

Az időhatározók belső sorrendjét nemegyszer az határozza meg, hogy kifejezésük módjában egymásra épülnek: a második az elsőhöz viszonyít, arra visszaütal: MargL. 102: „*Mýkoron ez zent vzv* · ez gyarlo vilagbol . . . *ky mult volna* · *annak vtanna harmad napon* az provincialis □ *chinaltata fabol egy jgen erevs zekrent*”. A második az első pontosítja: MargL. 144—5: „. . . *az nagy mysenek alatta* · *mýkoron az euan-sót* pontosítja: MargL. 144—5: „. . . *az nagy sokassagnak elevte* [. . .] *ez lean* [. . .] *ev magelyom oluastatneek* · mynd az nagy sokassagnak elevte [. . .] *ez lean* [. . .] *ev magat myndeneknek meg gyögývlnak mutatta*”.

Az időbeli rákövetkezésnek, a cselekvések, események sorrendjének felel meg a két időhatározó sorrendje a következőben. A korábbi határozó itt korábbi időt ad meg: MargL. 127: „*Mykoron be jut volna az provincialis* · *ez clastromban* · *Mykoron jutottak volna az lokutorium eleýben es zolnanak nagy tyztessege az sororok az provincialisnak* · *Monda zent margýt azzon az provincialisnak*”. — A két időhatározói mellékmondat kötőszavát, állítmányait, valamint a főmondat állítmányát emeltük ki. — Az egész mondat tükrözte sorrend: 1. *Bejött* 2. a *lokutorium elejébe jutottak, beszéltek* 3. *Szent Margit szólt (monda) hozzájuk*.

Az *immár* és a *még* módosítószók — ha nem önálló mondatrészként szerepelnek is — sokszor időre utalnak. Közvetlenül az állítmány s egyúttal az ígető előtt áll az *immár* ebben: SándK. 26: „*Inmaar ertöm*”. A fókuszbeli elemet is megelőzik a módosítószók

a következőkben. Az igekötőféle előtt állva: 1524: „... *jmar* megý holth ...” (KLev. 53.). A tagadószó előtt: MargL. 29: „*meeg nem* vala feeketýe”. A fókuszbeli alany előtt: ÉrdyK. 14: „eett *ymaran kerdeef* tamad”. Az állítmány névszói része előtt: JókK. 9: „Mýkeppen zent ferenc *ymmaran yelenfeges* vala benne tebzer”. A bevezető rész végén — az időhatározó és az alany után, az igekötőféle és a tagadószó előtt — áll a *még* ebben a tagadó mondatban: MargL. 29: „Ez jdeven zent margýt azzon *meeg · meg-nem* velomoztatot vala”. Felszólító mondatban a *már, immár* az ige mögött szokásos: JókK. 34: „Mongýad *ymmar* attýam”.

Az *immár* és a *még* gyakran a mondat valamely bővítmenyét, sokszor időhatározóját módosítja. Az időhatározót az *immár* és a *még* alakváltozatai megelőzik: JókK. 29: „*ymmar ma ýrýad*”, 98: „Azert *ymar mýolta* kelletek...”; MargL. 31: „melyet en ... *meeg kýsded koromba* ... meg zenteltem”.

Az időhatározó is kerülhet a mondat fókuszába: DöbrK. 383: „az *időben* vala. mell’ben ...”; JordK. 557: „*keefen* tawozýk el hý twle”. — A kérdő névmási határozószó van a fókuszban: MünchK. 90 vb: „Rabi *micor iqtél* idé”: Rabbi, *quando* huc venisti? — Az ígető és a toldalékok együttesét igekötőféle követi: KazK. 47: „es az zenth hazaffagot zenth anna azzonfál: *huz eztendős koraba* kezde el”. Mégis: az időhatározó, melyet kérdő névmással bővített főnév fejez ki, a szerkezetes alanyt, az igekötő-előzmény és az ígető együttesét megelőzi ebben: ÉrdyK. 5: „[meri nem twggyatok] *meel horaban* embernek fya *el yew*”. Hasonlóképpen: kérdő névmási határozóval kifejezett célhatározó, ugyancsak nyomatékos időhatározó előzi meg az igekötőfélével kezdetű szólamot (igekötőféle + ígető toldalékokkal + *volna*) a következőben: SándK. 29: „[kerde óket vrok] *mire ol* hamar meg ióttek volna”.

Az időhatározó — a fenti kérdő mondategységekben látottaknak megfelelően — az ige előtti második helyen van; jöllehet mondategységének főhíre: 1492: „*Chak eg keues Ideyglén* vele Bezelle” (KLev. 7.).

A [*hatod*]horan időhatározó — ugyancsak főhírként — követi az állítmányt és az alanyt ebben: ÉrdyK. 142: „Neegyedzer lezen dyczeeret *hatod horan*”.

A tekintethatározó helye. — A tekintethatározó a mondategység élén a szokásosabb: PéldK. 79: „*latafra* □ zeep vagyok”; GuaryK. 26: „*Mynd e39gbe* □ hasonlatos arragalmazó embör a farifeofokhoz”. Mégis: a mondategység végére kerül a nyomatékos tekintethatározó ebben: HorvK. 53: „zeep vala *orchaua*l. de zeeb vala *hytte*l”. — A tekintethatározó többnyire mondategységének témája. A következőkben témák szembeállítását látjuk: JókK. 70: „*marchaua*l □ zegenek de *yftenuel* □ kazdagok”: *pauperes quidem rebus, divites autem Deo*.

Más határozók, illetve határozói szerepű szófajok, szavak szórendi helyéről. — Kijelentő, állító mondatokban gyakran a fókuszban áll a *hív, nevez, válik* igéknek, valamint a vélekedést kifejezőknek dativusi formájú kötelező bővítmenye: PéldK. 69: „*horgafnak es elewfnek* teczik”; DöbrK. 378: „david ýtet ... *vranak hyia*”: David *vocat eum Dominum*. Hasonlóképpen: KazK. 71: „*kyt eleknek* neuezzenek”; SándK. 21: „es magamnak *yegossol valaztlaak*”; KeszthK. 30: „zenthe leez” ’szentté lesz’. Ez az elrendezés azonban ekkor nem olyan általános, mint a mai magyarban: JókK. 38: „Es ha lattatýk *magafnak* ...”: et si *aptus* videbitur; MargL. 136: „*kyt mas-tan* hyvonk zent margýt azzon *helyenek*”. Ha más mondatrész — például a mondat tár-

Az állítmánynak alárendelt számhatározó kijelentő, állító mondatokban szintén az igét megelőző részben szokásosabb; igenév bővítményeként és hiányos mondatban is (I. 252; II/1: 379) gyakran megelőzi a neki fölérrendelt vagy vele azonos szerkesztett-ségi szinten levő mondatrészt: BécsiK. 53: „Es m̃vdon mafodzer es z̃vzèc k̃ez̃f̃t̃ññc̃ z̃ g̃ṽyt̃ññc̃”: Cumque et *secundo quaererentur* virgines et congregarentur; ÉrdyK. 95: „*Harmadzor* meg very es byntety wr iften az zent ygheenek meg wtaloyaat erdeggy hatalommal”. A vonatkozó névmással kapcsolt, téma értékű, locativusragos cselekvésnévvel kifejezett határozó után, de az ige előtt áll a számhatározó ebben: JókK. 6: „[Megnỹta az m̃yalt...] melỹ megnỹtaiban *elewzer efek ez̃*”: [sumpsit ... missale] In qua apertione *primo occurit*. A főhír értékű, a fókuszban álló alanyt is megelőzi a számhatározó itt: JókK. 8: „[Azert hogy] *elewzer ew vewn ewangelium̃ zegenfeget*”: [pro eo, quod] *evangelicam paupertatem ... ipse primus inceptit*.

A fokhatározó és a módhatározó szintén az igét megelőző részben gyakori. A csak fokhatározóból vagy módhatározóból, ill. állítmányból álló mondategységeknek 78,9%-a korpuszunkban Ad₂ V sorrendű. Bővítettebb mondatokban a fokhatározó vagy a módhatározó sokszor áll a fókusz előtt: JókK. 108: „*ygen meg yede*”; utalószóként: DöbrK. 197: „*es ű bele; vġan be mene: mikent viz: [es ű tetemebe: mikent olaj]*”. A hasonlító módhatározói mellékmondat itt is követi főmondatát. A zárójelezett hiányos mondategység a témát is megjeleníti (*ű tetemebe*), önálló állítmány azonban nincs a főír értékű határozó (*mikent olai*) mellett. — Máskor az utalószó a mondategység fókuszában áll: JókK. 106: „*Es azonkeppen tewnek az barátok, mykeppen zent ferencz mondotuala nekyk*”: *Fecerunt itaque fratres omnia, sicut eis dixit beatus*

Betöltetlen lehet a fókusz (a mondategység fő hangsúlyát az ige viselheti) a következő idézet első tagmondatában; a második tagmondat fókuszában a *fel* igekötő-előzmény áll. Emellett a fokhatározó mindkét tagmondatban (mellék)hangsúlyos lehetett: SándK. 28: „*meñeuel nagyöbban* ☐ *gyötretöm: anñeual nagyöbban* ☐ *fel magasztom*”

Az *igen* határozószónak, ill. írott alakváltozatainak 54 JókK.-beli előfordulásából 41 szerepel mondat szintű fokhatározóként. 38-szor az állítmányt megelőzi. Közvetlenül az ige előtt áll: JókK. 139: „*Igen* tartoztok ystennek”, 17: „*ygen* felek azon”: *timeo vehementer*. A bevezető részbeli határozói igenév és alany témaként megelőzi, a fókusz-

beli igekötőféle követi a fokhatározót; az *ygen* így a bevezető rész és az újságoló rész határán áll: JókK. 132: „*kyt latuan frater maffeus ygen meg yzanjodak*”: *Quod videns frater Masseus stupuit valde*. A bevezető rész élén áll — a fokhatározót megelőzve — a szintén téma értékű vonatkozó névmás mind az idézett (JókK. 132), mind az idézendő mondategységben: JókK. 130: „*kyn ygen ewrewlenek*”: *de quo valde gavisi sunt*.

A tagadott *ygen* fokhatározó megelőzi a névszói állítmányt ebben: JókK. 91: „*Azert nem ygen nagy*”. A tagadó névmási határozószó megelőzi a tagadószót — a mondat egység kettős tagadást tartalmaz: JókK. 3: „*Semegykeppen nem lehet*”: *nullomodo posset esse*.

Néhány esetben az *igen* az igét követi, de az állítmány névszói részét megelőzi: JókK. 25: „*ew arczaya lewn ygen fenlew Es vȳg*”. — Hasonlóképpen a következőben; itt az állítmány névszói része melléknévi igenév; ezt a hozzá tartozó igekötő megelőzi; a fokhatározó így az igekötő előtt áll: JókK. 75: „*mert ezben volnek ygen meg pyroytando*”: *quia in hoc essem reprehendenda nimis valde*.

Nem a ragozott igealakot, hanem a hozzá tartozó főnévi igenevet előzi meg az *igen* a következőben: JókK. 102: „*Mert emberek yleteneket zoktakuala ygen vtalny*”. Ugyanakkor a ragozott igealak előtt áll a határozó például ezekben: JókK. 96: „*[ha eg] bezedet kewzewnegeft kel ertenem*”; 1532: „*nehezen fogyak Megh adnj*” (LtK. 1: 138).

A fokhatározó és az igei állítmány közé neutrális vagy téma értékű elem ékelődhet; itt személyes névmással kifejezett tárgy: 1530: „*Jm elkwldqk valkaȳ mihalhoz es erws-sen wteth kerem*” (KLev. 89.). (A fokhatározót és a tárgyat emeltük ki.)

A fokhatározóra, a módhatározóra és az állapothatározóra egyaránt vonatkoznak a következők. Ezek a mondatrészek a bevezető rész téma értékű elemeinél hangsúlyosabbak lehettek. Ad₁ V és V Ad₁ sorrendű mondatrészlet is követheti őket. — A határozók és az igekötőfélék egymás mellett állnak (Ad₂ Ad₁ V): NagyszK. 45: „*es engömet ol' igen meg gulazta*”; DöbrK. 197: „*Mikent el hailo arnek en vȳan el vetetem*”; FestK. 390: „*Een eeyeym zomorofaagban el mwlnak*”.

A határozók és az igekötőfélék az igét közrefogják (Ad₂ V Ad₁): JókK. 67: „*... en az febeknek helyt vȳȳ vakarom el hogȳ sonha touabba meg nem ylennek*”: *ego taliter stigmata illa delebo, quod nunquam de cetero apparebunt*; FestK. 391: „*Een napȳmat keferewfeegekben mwlattam el*”; MargL. 72: „*... akar melyȳ jgen nagy bozzvt tevttek auagȳ montak neky · mynden koron nagy bekesselgel zenuedȳ vala el*”.

Az igekötőféle hátravetésével sem annak hangsúlyossága, sem pedig hangsúlytalansága nem járt együtt feltétlenül (l. 185, 189, 191). Az igét megelőző határozó ilyenkor az igével esetenként egy szólamba eshetett; máskor feltehetőleg külön szólamot alkotott.

Több hangsúlyt, több szólamot feltételezünk olykor az interpunkció alapján is: VirgK. 22: „*... zent alazatofagal, tere be acellaba*”. A hátravetett igekötőfélék hangsúlyos lehetett: JókK. 67: „*vȳȳ vakarom el*”; VirgK. 22: *tere be*. Mint az egybeírás is sejteti, az igekötőfélék hangsúlytalan lehetett emebben: JókK. 87: „*hogȳ czak engalya ruhaȳaban mezeytelen menneel alamyznaert*”.

A nyilván hangsúlyosan ejtett mód-, ill. állapothatározók az ige előtti második helyen állnak a következőben: MünchK. 24vb: „*Igen es en mēnei at'am teȳen tü nēctec*”: *Sic et Pater meus caelestis faciet vobis*; 1531: „*illȳen paraȳthol kegȳelmednek Irok*”

(LtK. 1: 136). Míg a MünchK. 24vb jelzésű mondategységben az *Igen* 'igy' és a *tezen* 'tesz' szórendi helye a latin mintát követi (*sic ... faciet*), a levélbeli mondategységnek (LtK. 1: 136) a szórendjét közvetlen latin minta nem motiválhatta.

A határozói igenév a fókuszot nemegyszer megelőzi: MünchK. 64ra: „*bèmenuē* vñac templomaba *gèzièdetet* vètnè”. Gyakran a fókuszban van az állapotot kifejező szenvedő értelmű határozói igenév: BécsiK. 156: „*iruā* vagon Moysfènc tɔrueñebèn” : *scriptum* est in lege Moysi; téma értékű helyhatározó után: BécsiK. 300: „mikent ot □ *iruā* vagō” : sicut ibi *scriptum* est; a bevezető részként álló alany után: BécsiK. 34: „Az es □ *tudian* vagō” : nec illud *ignoratur*. Az igét fokhatározó előzi meg; a határozói igenév követi: JókK. 134: „es te kewuetewydnek *tewkelleteft* vagy on *engedue*” : et te *sequentibus* est *concessus*. A latinnal sokszor azonos ez a sorrend: SzékK. 26: „*fogwan* leendnek” : *capti* fuerint. A tagadás folytán az ige mögé kerülhet a határozói igenév: MünchK. 107va: *ninlènèc izvā* : *non sunt scripta*; de máskor is: JordK. 694: „Vala kedýglen ezenkeppen *ffel ýrwan*”. Az igekötőfele — ige — határozói igenév sorrend szintén szokásos; az igekötőfele ilyenkor nem az igét, hanem a határozói igenevet szorítja meg: JordK. 476: „*meg* vagy on *ýrwan*” : *scriptum* est. Az *írván* vagy on-fele szerkezet a BécsiK.-ben a szakirodalom szerint 8 esetben fordul elő — minden alkalommal a fent megadott belső sorrenddel.

A bevezető rész téma értékű elemei a módhatározót gyakran megelőzik; különösen, ha kontrasztív témákról van szó: ApMél. 11: „[Mýkenth nem talaltam ýobbakath mýnt] az kýk zerzetben ... □ *ýol* eltenek: [azonkeppen nem talaltam gonozbakath mýnt] *kýk oth* □ *gonozol* eltenek”.

Felszólító, tagadó (tiltó), kérdő mondatokban a fok- és módhatározók különféle fajtái mind gyakran kerülnek az ige mögé közvetlenül vagy a mondatnak az igét követő részébe: JókK. 33: „Myre frater nem felel *vgý* mýkeppen en tegedet tanoýtlak”; MargL. 65: „very ostorozý engemet *jgen erevssen*”. Kijelentő mondat főhíreként is; példánkban következményes mellékmondatra (l. 645) utalva: MargL. 65: „Es ez soror példánkban következményes mellékmondatra (l. 645) utalva: MargL. 65: „Es ez soror very vala zent margýt azzont *olýgen erevssen* · hog ev belevle ky jv vala az veer”.

A részeshatározó ugyan kerülhet témaként a mondat bevezető részébe, s állhat a mondat fókuszában is, legtöbbször mégis a mondatnak az igét követő részébe kerül. Korpuszunkban a csak igéből és részeshatározóból álló mondategységeknek 80,4%-a ennek megfelelően V Ad₂ sorrendű. Kijelentő, állító mondatban: KazK. 78: „es monda *neky*”; felszólító mondatban: PéldK. 70: „hygy *ennekem*”; tagadó birtoklásmondatban: JókK. 47: „nenczen *nekeem*” : ego non habeo.

Több mondat szintű mondatrészt tartalmazó mondatokban is gyakran az igét követő részben áll a részeshatározó. Felszólító mondatban: JókK. 161: „agyad meg *attýa-nak* az germekel” : redde puerum patri suo. Tagadó mondatban: VirgK. 38: „nem ilik *nekem* azony emberrel hálnom [a. m. 'hálnom']”. Más mondatrésszel — példánkban módhatározóval — betöltött fókuszú mondategységben: FestK. 390: „ees *gonozool* módhatározóval — betöltött fókuszú mondategységben: FestK. 390: „ees *gonozool* *wagon neekem*” : et *male* mihi est; SándK. 24: „*zepn* zolok en *nekýk*”. Kérdő név-név határozószó áll a mondat fókuszában; a részeshatározó az igét közvetlenül követi: VirgK. 70: „*honat* vagion *teneked* ez ilyen nagi batorfag ...”. A hangsúlytalan réti szeshatározót követő alany itt hangsúlyt kaphatott. — Bár a mondategység birtoklást fejez ki (*vagion teneked*), az alanyi kifejező főnév birtokos személyjel nélkül (l. II/1: 392; II/2: 287) épül a mondatba: „... *teneked* ... batorfag ...”.

Dativusi formájú (-*nak/-nek* ragos névszóval, a *neki* névmási határozószó paradigmájának valamelyik tagjával) kifejezett különféle mondatrészek (l. II/1: 392—3) témaként gyakran állnak a mondat bevezető részében. Ez a helyzet a következő idézet három mondategységének bevezető részeiben rendre megjelenő részeshatározó (dativus possessivus, l. 287, 370, vö. I, 300—1, 705) esetében: VirgK. 32: „*Rauazoknak* □ *likok*, | *es egy* [a. m. égi] *madaraknak* □ *fezkek* *vagon*, | *de embernek* *fianak*, *niņczen* *houa* *feyet* *lehaithani*”. (A dativusi alakokat követő írásjel szerepéről l. 152.) — A fókuszban álló *nem* tagadószon kívül az alsóbb rendű témaként szereplő alanyt (*fia*) is megelőzi a részeshatározó itt: NádK. 397: „[Az *ő vra* *kedeg* □ *igen* *banatos* *vala*] *hoğ ő neki* □ *fia* [□] *nem* *volna*”. — Dativusi formájú mondatrész alkotja a bevezető részt a következő azonosítást (l. 90, 231, vö. I, 637) kifejező mondategységben is: 1524: „*Jtem* *Az keth papnak* □ *ez* *zolgalathya*, *hogý . . .*” (KLev. 50.). A fókuszbeli határozói igenevet előzi meg a részeshatározó: NádK. 329: „*mert enneköm* □ *nílván* *vagon*”. Az alany birtokosát kifejező -*nak/-nek* ragos szóalak (*embernek*) szintén dativusi eredetű (vö. I, 698, l. 417); az idézendő mondategységnek ez az elsődleges témája; az alany maga pedig alsóbb rendű téma: ÉrdyK. 339: „*az zallaf* *fogado embernek* *kedeeg* □ *ew leanya* *mykoron* □ □ *ffyrffyw* *magzatot* *zylt* *vona* [*hozaak* *el* *az leannak* *zyley*]”. A *kinek* — vonatkozó névmásként — témája a mondatnak, a fókuszban álló kérdő névmás (*kik*) a mondat kommunikatív csúcsa ebben: 1533: „*Az zetsy Jstuan Newzese, kinek* □ *kik* *legenek* *fondamētomý* *es ocaý*, *hyzem* *hogh* *kegelmednel* *nýluabban* *vannak*” (KLev. 122.).

A mondategység főhíreként áll a részeshatározó az ige előtt ezekben: PeerK. 331: „*Neked* *zolonk*”; VitkK. 54: „[*Mert a ki* *ezic*,] *vrnak* *ezic*”. Az ugyancsak főhír értékű részeshatározó megelőzi a fókuszban álló tagadószt a következő mondategységben: VitkK. 54: „[*Es aki* *nem* *ezic*,] *vrnak* *nem* *ezic*”. — A tagadás itt az állítmányra vonatkozik.

Megesik, hogy a bevezető részben és a mondategység fókuszában egyaránt -*nak/-nek* ragos névszóval kifejezett bővítmény áll: VitkK. 16: „*Kinec* *kinec* □ *mend ańeual alazatosbnaç*, *es gorsabnaç* *kel leńi* *az isteni zolgalatban*”. A bevezető részben szereplő -*nak/-nek* viszonyragos alakok (*Kinec* *kinec*), ill. a fókuszban állók (*alazatosbnaç* *es gorsabnaç*) az aktuális tagolás szempontjából a téma — főhír viszonyában állnak; szintaktikai tekintetben a tényszerű modalitást kifejező mondatokbeli alannyal (*ki* — *ki*), ill. névszói állítmánnyal (*alazatosb* *es gorsab*) vannak asszociatív, transzformatív kapcsolatban.

A mai magyarban gyakran előfordul, hogy a részeshatározó vagy annak fejleménye, bár a mondatnak nem főhíre, a fókuszba kerül: *Nekiadom*; „*Neki* [□] [*szívesen*] □ *nekiadom*”. — Az ómagyar korban kitapintható, hogy hasonló mondatokban a *neki* olykor még a bevezető részhez tartozik: 1515: „[*elmentem wala moýsses wram nehoz*] *az .k. lewelet nekj* □ *adam* *es ýzenetýd* □ *meg mondam*” ’a kegyelmed levelét neki átadtam és üzenettedet megmondtam’ (KLev. 31.); MünchK. 28ra: „[*mutaffatocęz ènnèkè az adopènýtj*] *z azoc nèki* □ *adac* *az* *ado penýtj*”: [Ostendite mihi numisma census.] At illi obtulerunt ei denarium . . . és azok odaadták neki (az igét ritkítottuk). Az ige előtt álló részeshatározó ugyanakkor könnyen átcsúszhatott az ige szólamába; tapadhatott hozzá: CzechK. 50: „[*Lathom. magad* □ *meg* *fogýattad*.] *mýndõnõstwl* □ *nekõnk* *ad-tad*”. (A fókuszbeli részeket emeltük ki.)

A részeshatározó helyének ingadozását egyébként olykor tévesztéses ismétlés mutatja: VirgK. 21: „*Azert* *femikepen neki* *nem* *kellott neki* *hinneð* . . .”.

Az ige előtt áll a társhatározó a következőkben is — talán a bevezető részben, talán az igével egy szólamot alkotva: MargL. 175: „kÿk ev velek junek vala”; ÉrdyK. 542: „De mykron meg holt akkoron ees vele temetette az nagy ayoytatuf zeretetynek okaert”. — A fókuszbeli lativusi határozót (*a taalba*) megelőzi, de nem lehetett teljesen hangsúlytalan az idézendő mondat társhatározója: WinklK. 147: „kÿ een velem a taalba martÿa ew kezeeth [az akkÿ enghem el arwl]”.

Az alany és a társhatározó gyakran kétségtől egyaránt téma értékű, s együtt alkotja a mondat bevezető részét (l. 133). Az alany akkor is gyakran a társhatározó előtt áll, ha az alanyt nem vonatkozó névmás (hanem például főnév vagy személyes névmás) fejezi ki, vagyis ha az alany szórendi helyének közvetlen szintaktikai okai nincsenek (l. 164).

Egyértelműen a mondategység bevezető részében áll a társhatározó itt: JókK. 155: „myglen veletekuel ewzuen e3 kutbalol □ ky hoza” : donec una vobiscum puteo me eduxit. A latin *eduxit* igei állítmányt megelőző *me* ’engem’ a magyar megfelelőben hiányzik: az E/1. tárgyra itt az igekötő-előzménnyel kiegészített, kötelezően tárgyas ige általános ragozású alakja (*ky hoza* : E/3.) utal (l. 282; vö. I, 138).

A célhatározó és az okhatározó szintén állhatnak a mondat különböző pontjain.

A célhatározó, akár határozóragos névszó vagy névmási határozószó (l. II/1: 394, 652), akár mellékmondat (l. 662; vö. I, 659—60, 735—6) vagy főnévi igenév (l. II/1: 415; vö. I, 342, 660) fejezi ki, gyakoribb az állítmány, ill. a főmondat után: WeszprK. 112: „Masod napon a sidok erőssen meg peczetolek a koporsot es orizoket zerzenek a koporso körniul *hog valaki az q testet el ne vroznia*”; KeszthK. 16: „Olalkodyk *hogy zegenh el ragadyon*”. Főnévi igenévvel kifejezett célhatározó követi az állítmányt a következőkben: JókK. 18: „menek *zólnÿ* vele” : *ivi ad colloquendum cum eo*; BécsiK. 6: „mènènd *èl alòni*”. — Két, szerkezeti és tartalmi tekintetben egymáshoz közel álló mondatban látjuk a főnévi igenévvel kifejezett célhatározót a következőkben. A célhatározó az ige után áll (a fókuszba itt igekötőféle kerül): MünchK. 74ra: „èlèrèdet *žarandoclani* [mèžžè valo ožjağba]” : *peregre profectus est [in regionem longinquam]*, ill. az ige előtt (itt maga a főnévi igenév tölti be a fókuszt): MünchK. 27rb: „es ōmaga *žarandoclani* èzedet” : *et peregre profectus est*. A főnévi igenév saját bővítményei a főnévi igenevet ilyenkor is gyakran megelőzik (l. 328; II/1: 418): BécsiK. 306: „iönèc . . . *fèrè-gec vrat* meğkèrèfni. *vrnac orcaiat onzollani*” : *venient . . . ad quaerendum Dominum . . . et deprecandam faciem Domini*. Jelöletlen tárgy előzi meg az igekötőféle és a főnévi igenév célhatározói szerepű együttesét ebben: MünchK. 30ra: „ne fozdol’lonmğ *q kqntqşq* fel uènni” : *non revertatur tollere tunicam suam*. A főnévi igenevet bővítménye mindamellet nemegyszer követi: MünchK. 51va: „[Ki iottetec] . . . meğfognotoc *engemèt*” : *[existis] . . . comprehendere me*.

A célhatározói szerepű főnévi igenév tárgya — a latin mintának megfelelően — a mondat igéje előtt áll az idézendő mondategységben. A főhírt váró kérdő névmás így a mondategység fókuszába kerül: MünchK. 17rb: „Auag mit mètetecki *latnotoc*” : *Sed quid existis videre* (a tárgyat és a főnévi igenévvel kifejezett célhatározót emeltük ki).

Az okhatározó követi a főmondatot, ill. az igét: Apork. 120: „Es vigattanak *mert vezteglettek*”; JókK. 15: „de menÿel skewlged nekem frater Elyáft ’, *mert hallam hogÿ jÿgen belcz*” : *Sed vade, mitte mihi fratrem Heliam, audivi, quod ipse est valde sapiens*; WinklK. 147: „Azoc vachoralwan □ bankodeek *az iudason*”.

Az okhatározó megelőzheti az igét. Témaként (l. 125, 772): WinklK. 147: „*keserqltebe □ monda*”; főhírként is (l. 133). Rendszeresen megelőzi az igét a határozói igenévvél kifejezett s gyakran előidejűséget is érzékeltető okhatározó. Közvetlenül az ige előtt áll a szerkezetes okhatározó: BécsiK. 64: „*Azockal z nem élegeduën □ efec kizalnac labaihöz*”: *Nec his contenta*, *procidit ad pedes regis*. Az igenév és a ragozott igealak között más mondatrészek is lehetnek. Közvetlenül az ige előtt, a mondat fókuszában itt szerkezetes tárgy áll: ezt és az igenévi szerkezet kifejezte okhatározót emeljük ki: JókK. 8: „*Es mendenestewlfoguan zegenne es ewangelyumoffa leuen: ýftentewl ezenne malaftot erdemle*”.

A nem tárgyas tranzitív igék bővítményei neutrális elrendezés esetén többnyire követik az igét: FestK. 367: *Haragozom een byneimre*; KeszthK. 28: *haragwek w rayok*; MünchK. 86ra: *z möda qrolla*; hasonlóképpen: AporK. 115: „*hittenek o igeiebe*”. Egymásnak mellérendelt igei állítmányok közös bővítményeként is: KeszthK. 12: „*Erwendek es vygadok the benned...*”. Dativusszal kifejezett kötött bővítmény követi az igét: MünchK. 27rb: „*[z a' pazaznac] hittën^c nekī*”; SándK. 28: „*engeg en tana < < omnak*” (vö. HB.: „*Engede urdung intetvinec*”; vö. I, 627).

A melléknév kötött bővítménye neutrális esetben követi az állítmányként szereplő melléknevet (l. 451, vö. I, 717): KazK. 74: „*melto iftennek orzagara*”; JordK. 386: „*Hasonlatos az pyacson ýlő gyermekekhez*”; WinklK. 311: „*[Eez az nagyobb ees elso parancholat.] A masodyk □ hasonlatos ehqz*”. A melléknév kötött bővítménye főhírként vagy a mondategység témájaként a fókuszban, ill. az igét megelőző részben is szerepelhet (l. 132, 223; vö. I, 717—8).

A kései ómagyar kor szórendjének általános jellemzése

A szavaknak a mondatban elfoglalt helyét az ómagyarban csak a névelő-előzmények, névelők (l. II/1: 716, vö. I, 461—75), a névutók (l. II/1: 705, vö. I, 442—60), a kötőszók (l. II/1: 772), módosítószók (l. II/1: 816) és részben az igeekötőfélék (l. II/1: 690, II/2: 179) esetében köthetjük szófajhoz (l. 155—61).

A névszói szintagma belső szórendje erősen kötött (l. 356, 405). A mondat szintű mondatrészeknek a sorrendje ezzel szemben nagy változatosságot mutat; az ilyen szerepben előforduló szóalakok sorrendi helye általában nem következik egyértelműen a betöltött szintaktikai funkcióból.

Ezt mutatja például, hogy az állítmányból, (szerkezetes) alanyból és (szerkezetes) tárgyból álló mondategységeknek törzsanyagunkban 44,3%-a SVO, 21,6%-a pedig SOV sorrendet mutat; a hat lehetőség közül korpuszunkban legritkábban (az esetek 6,2%-ában) a VOS sorrend valósult meg (l. 175—8).

A kései ómagyar vallási forrású és rendeltetésű szövegeiben (héber—görög—latin minták nyomán) viszonylag gyakori a bevezető részt nélkülöző, igével kezdődő mondat. Sok esetben, amikor mai szövegeinkben az igét igeekötő előzi meg, ezt pedig a bevezető rész különféle mondatrészei, a kései ómagyar mondategységnek nemcsak hogy első szava ige, hanem első morfémája az ige: JordK. 343: „*MENE efmegh egy ýdöben gaza waraßan*”: modern fordításban: „*Egyszer Sámson elment Gázába*”. Az Ószö-

vetség JordK.-beli 563 mondategységéből 100 mondategységnek az első eleme az ígető (17,8%); az 1975-ös ökumenikus Biblia-fordításban ez ugyancsak 563 mondategység körében 63-szor fordul elő (11,8%), vagyis az ilyen esetek aránya 6%-kal kisebbnek bizonyult. Mindamellett az állítmánnyal való kezdés még az 1975-ös fordításban is kissé magasabb arányú lehet a XX. sz. prózai szövegeiben feltehető átlagnál. A kései ómagyar kor szövegeiben a mondategység belsejében álló ige fókusza is gyakorta betöltetlen (l. 167, 178).

Az egyes mondategységeken belül a mondat szintű mondatrészek sorrendjére jelentős mértékben hat a mondategység modalitása (l. 27, 167, 201; vö. I, 587—92), valamint a mondategység állító vagy tagadó (tiltó) volta (l. 41, 163, 186; vö. I, 593—4). A mondat aktuális tagolása szintén jelentősen befolyásolja a szövegbeli mondat szórendjét.

A mondategység elején állhat a kötőszó (l. II/1: 773, 790; vö. I, 486, 730, 747), kötőszói szerepű vonatkozó névmás, vonatkozó névmási határozószó: DomK. 54: „*Hog az meg kevteleztek meg ne fogassanak*”; VirgK. 105: „*mert ottan valtozek nagi io borra, kit az puzta helnek zegenfege nem athata*”, 106: „[... mig iftennek igeiet hirdetem,] *kynek engeduen ottan meg nemólanakh*”; — gyakran egyidejűleg több kötőszóféle: JókK. 48: „*Es mykkeppen micoron boczatomuala kezemett kebelembe*”; SándK. 14: „*merth hog mierth nem zeep [nem vezik]*”. A kötőszóféleket olykor megelőzi a bevezető részben szokásos mondatrészek valamelyike: VirgK. 16: „*Atyank zent ferencz kedig az idewbe □ fezkik vala korsagba*”, 23: „*en kedig □ vagiok te vrad, es tee mestered*”, 50: „*Az harmadikat kedig vr iften □ touaba tarta meg*”; WinklK. 312—3: „*az tqrue(n)-ben kediglen nekönk □ parancholth moyses lyetenth megh kowezný*”. Hasonlóképpen: WinklK. 111: „*Ezeketh hogh halla ...*”.

Némelyik kötőszót az állítmány is megelőzheti: BécsiK. 86: „*TQztenec keq hêt at'afiac ... megfogattac ...*”; ÉrdyK. 212: „*Neweztetyk kedeeg ez may zent ynnepe ...*”.

Nem előzi meg a kötőszót azonos szintű kérdő névmás vagy kérdő névmási határozószó, tagadószó, tagadott mondatrész.

A kötőszót követheti kérdő névmás vagy kérdő névmási határozószó: DöbrK. 373: „*vaq mit izonk*”; MünchK. 23ra: „*Mezt mit hažnal embezne ...*”: *Quid enim prodest homini*; WinklK. 97: „*[Myth tegek] ees howa legek ...*”.

Követheti a kötőszót a fókuszta betöltő főhír: WinklK. 272: „*[Mý kedeglen remenlywk vala] hogh q volna sidoknak megh valtoia*”: *Nos autem sperabamus, quia ipse esset redempturus Israel*. Gyakran utalószó (l. 514, 524, 538, 553, 570, 592, 621): ÉrdyK. 147: „*Merth wgy mond ...*”. — Az utalószó mindamellett állhat másutt is (l. 537, 553, 607); bizonyos esetekben a mondategység végén gyakori (l. 513, 550, 563).

Aktuálisan tagolt mondategységben a kötőszót rendszerint a bevezető rész téma értékű elemei követik: ÉrdyK. 213: „*Mykron Bodogffagos zent □ reea vetette vona ew kezeet*”.

A módféle határozók a bevezető részen belül jobbra követik a téma értékű elemeket: KrisztL. 25: „*Az q att'a kedeglen azon eiel nagi kenokual es giettrelmekkel □ megh hala*”, 36: „*[Ha ezt meg hallandya a kýrali ...], engemet gonozol □ el vezt*”; VirgK. 107: „*Es mikoron ez madar w természetizerenth zepen es nagi hangos zoual □ enekelne auagi zolna*”. A módféle határozók gyakoriak a fókuszban is: VirgK. 107: „*[Es mikoron ... enekelne auagi zolna, fel tekente ez bodog atia] es ezenkepen zola neki*”.

A nagyobb mennyiségre, fokra, intenzitásra, teljességre utaló, pozitív, összefoglaló jellegű kifejezések (mondatrészek, szerkezetek) a fókusz megelőzik; a bevezető részen belül — ha ilyen van a mondategységben — a téma értékű elemeket többnyire követik: MargL. 105: „Tahat az sororok *mynd egetevmbe* □ meg eskevnek nagy erevssen”; ÉrdyK. 8: „Tyzen kettöd napon *myndden reend bely vadak* es feerghek □ ky fwthnak az mezőkre nagy ordoytassal”; WeszprK. 12: „kinek ioh illatiau: *mynd az egez haz* be tellek”; vö. HB.: „*ge mend w founec* halaltut avec” (vö. I, 631). Ez a jelenség azonban csak tendenciaszerű: MargL. 83: „*tellyessegel* ev magat ez zent zvz syralmakra ky ol-doza”.

Ha a kérdő mondatnak van bevezető része, a kérdő névmás, kérdő névmási határozószó, ezt követve, a fókuszba kerül: DomK. 272: „[es, meg kerdeteeek] hog ot □ *myt nverne*”.

A mondategységre vonatkozó tagadószó az állítmány, ill. az ige előtt szokásos, az esetleges kötőszavak, valamint a bevezető rész téma értékű és neutrális elemei után. WinklK. 272: „[tees iherusalemből ipuq zarandok wagh] *snem* esmeredee”; a főnévi szerkezetre vonatkozó tagadószó rendszerint a szerkezet élén áll, vagyis nem közvetlenül az alaptag előtt: JókK. 23: „ez few *nem* en elew *fýame* frater Bernalde” (l. 397, vö. I, 594, 627). — Az állítmányra, ill. a mondategységre vonatkozó tagadószót a kérdő névmás vagy kérdő névmási határozószó megelőzi: WinklK. 214: „*Mýre nem* hal itt vele ozue megh o banatus annya”: *cur non* moritur secum haec maestissima mater eius? (Vö. HB.: „*meret nū* eneyk”; vö. I, 622.)

Az egész mondategységre vonatkozó kérdés olykor összetett mondatot eredményez. A kérdés a főmondatban fejeződik ki; a kérdő névmást kötőszó (*hogy*) követi: a kérdés előfeltevése a mellékmondatban van adva: WinklK. 85: „*Myre hogh a tȳw kemen-segthekeþ el nem haggȳatok tȳ teremteteknek felelmeyerth*”. Az állítmány módosítá-sát megelőző tagadás is a *hogy* kötőszó beiktatását (valamint az igekötőfélének a fő-kuszban való megtartását) eredményezheti: VirgK. 27: „*De w nem hogi el futna*”.

Ha két egymást követő mondategység újságoló része hasonló lexikális elemekből áll, s ha a két mondategység közül az első állító, a második tagadó, akkor az első mondategységben előforduló mondatrészek a második, tagadó változatban, a tagadószó (tiltószó) után elmaradhatnak: a tagadószó (tiltószó) ilyenkor az egész újságoló részt képviselheti: JóK. 108: „[akar akaryatok] f akar ne”, értsd: 'akár ne akarjátok'; 1530: „[Azerth the keghelmed ennekem walazth ýryon ha kel meg tharthoztathnom] a wagh nem” (KLev. 90.).

A mai magyarban általános, hogy hozzátoldó vagy összefoglaló kapcsolatos viszonyt kifejező mondategység tagadást tartalmaz, s a témát kifejező szót már a bevezető részben *se(m)* tagadószó előzi meg, az újságoló részben a tagadás újra jelölődik. Az őmagyar korban ez a jelenség még nem általános. Az ige előtt nem áll tagadószó a következőkben: BodK. 2–3: „[Ha ember paradićomba artatlanul elt volna.] sem az zen [a. m. szén] □ ege[the]tne meg ötet, | sem az viz □ mereyhe[t]neye meg, | sem az egnek tauol volta □ fojtanāya meg”. Itt a mai magyar olvasónak hiányzik a kettős tagadás. Másutt viszont őmagyar szövegekben is kettős tagadást találunk: MargL. 5–6: „vgŷ hogŷ sem kemenŷ bezedevek | sem lagŷ bezedevek *nem* lattatneek meg valtoztatnŷ”. Hasonlóképpen: MargL. 6: „es soha ev magat □ *nem* agŷa vala magas meuetes-re...”; uo.: „semmykkeppen ew magat dichirnŷ □ *nem* hagyta uala”.

A bevezető rész téma értékű elemei és a fókusz betöltő elemek (kérdő névmás, tagadószó, főhír; utalószó: l. 42, 131—5, 185, 604, 681) között gyakran neutrális elemek szerepelnek. Állító, kijelentő mondatokra jellemző a bevezető rész telítettsége. A potenciálisan téma értékű, ill. neutrális elemek közül sok kerül a bevezető részbe, s a mai magyarban szokásosnál feltehetőleg kevesebb az újságoló résznek az ígét követő szakaszába: KazK. 70: „őes kyllenced ora koron: zörzetős iamborokkal: es eghazy embőrökkel: istennek felelmebe □ elefegőt uezőnuala”; NagyszK. 9: „gákorlatofon ő mivelkődetőcben thetemenőkben *hitetlenfegőt mutatnac*”. A bevezető rész telítettségében szerepet játszhat — a SOV sorrend folyamatos létezése mellett — a latin minta is.

Mindamellett neutrális vagy potenciálisan téma értékű elemek az ígét követő szakaszban is lehetnek: 1524: „Erdély pýspek Ew kegýelme □ el fellette *a Nemessek zabadagath*” (KLev. 49.).

A mai magyar nyelvben a személyes névmások a mondat bevezető részében csak kontrasztív vagy megszorító témaként szokásosak, témák szembeállítására esetén, avagy — fenntartást érzékeltetve — annak a kifejezésére, hogy a témában jelzett objektumokon vagy személyeken kívül, a szóba jöhető hasonló objektumokra, személyekre nem vonatkoztathatjuk mondandónkat: *Neki □ kifizették ≠ Kifizették neki; Őket □ látta ≠ Látta őket*.

Ezzel szemben a kései ómagyar korban a személyes névmások és személyes névmási határozószók egyszerű témaként is szerepelhettek: a fókusz előtt álló *őt, őket, neki, vele, engem* stb. alakok, ill. ezek ige utáni előfordulása lényegében azonos értékű: WinkIK. 141: „Een *qtet* neektok adom”, 193: „ha (*e*)*qtet* el bochatod”, 140: „... mýkoron *qtet* megh nem lelyk valam ...”. Ezt mutatja a névmási határozószó tévesztés ismétlése is: VirgK. 20: „es imar *vele* femit nem gondol vala *vele*”.

A személyes névmásoknak és személyes névmási határozószóknak a bevezető részben való előfordulása, a mondat fókuszának betöltetlensége, a mondat bevezető részének telítettsége, illetőleg e jelenségek gyakorisága a kései ómagyar nyelv legszembeszökőbb sajátosságai közé tartoznak. Míg az ősmagyarban — a feltehetőleg általánosabb SOV szórend folytán — a főhír jelölésének eszközeül sokszor csak a beszédritmus és a hangerő szolgáltak (vö. I, 620), az ómagyarban a mondat aktuális tagolása a szórendet jelentősen befolyásolja. A mondat egység főhíre ugyan szabadabban változtatja szórendi helyét, mint a mai magyar nyelvben (l. 131—8); mégis: a főhír (a kérdő névmás, az utalószó) helye, illetve a mondat egység fókusza láthatólag egyre gyakrabban egybeesnek.

Irodalom:

A kérdés történetéhez és módszertanához: FOGARASI: Athenaeum 3: 193—8, 241—9, 289—97; BRASSAI: AkÉrtNy. 1: 279—399, 3: 3—128, 173—409, Nyr. 18: 341—51, 396—406; ARANY: Nyr. 2: 7—10; BALASSA: NyK. 21: 401—34; JOANNOVICS: Nyr. 18: 61—8, 100—13, 153—60, 200—12, 249—62; KICSKA: Nyr. 19: 6—18, 153—8, 203—9, 390—5, 433—40, 20: 292—8, 337—45, 385—94, 433—45, 481—91; SZAKÁCS, VitkK. 44—7; MOLECZ, SzórTört. passim, Nyr. 34: 489—92; KAUSCH, TihK. 83—5; SIMONYI: NyF. 1. sz. passim, UngSprach. 12, 418—32; MOLNÁR: MNy. 5: 249—57, 306—11; BOGNER, BMAK. 74—6; CSÜRY: MNy. 21: 1—21; ISTVÁNYI, ÍrKial. 28—43, 52—63, 90—7, 102; MNyelvh. 108, 216—23; FAJCSÉK, Mondképl.; BULÁNYI: MNy. 40: 330—48; HORVÁTH, ÍrMűvKезд. 132, MNy. 51: 141—6; SCHLACHTER: MNy. 40: 49—56, 100—10; DEME: MNy. 55: 185—98, MMNyR. 2: 457—522; HÁMORI: MNy. 50: 419—31; KLEMM: NyK. 56: 154—70; KÁROLY: MNy. 51: 33—40, NytudÉrt. 10. sz. 64, 202, 203;

FARKAS: Pais-Eml. 561—5; IMRE, SzabV. 219—21; HERCZEG: Nyr. 84: 38—44; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 201—15; MAJTINSKAJA, VengJaz. 3: 33—66; ELEKFI: NyKk. 2: 884—96; PAPP: NytudÉrt. 44. sz. 4, 18—29; NAGY: MNy. 61: 352—4; DEZSŐ—SZÉPE: NyK. 68: 365—88; DEZSŐ: ÁNyT. 5: 79—121, 6: 25—158, MNy. 71: 268—74; FÓNAGY—MAGDICS, MBDall.; H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz. 55—65; KIEFER, EmphWOrd., Nyr. 103: 216—25; PERROT: NytudÉrt. 58. sz. 270—3; KYPC: 543—57; RÁCZ: MMNy. 447—58, Egyezt. 61, 113—5, 133—45, MondSzöv.; TOMPA, UngGr. 337—47; SZENDE: NytudÉrt. 81. sz. passim, Beszfoly. 129—36, 177—8, MFonFüz. 4: 7—32; KOZMA—SZENDE: MNy. 77: 141—8; VÖRÖS: MNy. 69: 444—51, Nyr. 97: 416—22, SEngHC. 299—318; WACHA: NyK. 76: 157—80, SzombhFőiskK. 131—45, MNy. 87: 453—60, 90: 377—84; SZABÓ, MünchK.; SZALACSEK: NéprNytud. 22—23: 161—80; JAKAB—KISS, JókK.; É. KISS: NyK. 80: 261—86, NytudÉrt. 116. sz. passim, Conf.; BALÁZS, Deáks. 453, 514—55, Hermész. 152—3, 165—7; DÁNIEL: Nyr. 104: 281—92; DALMI: ALingu. 31: 57—85; HETZRON: HungLing. 131—83; VARGA: MNy. 77: 198—200, NyK. 88: 181—8, 89: 53—65, ÁNyT. 17: 241—78; MOLLAY, NMÉR. 25—8, 80—90, 135—43; KÁLMÁN: Nyr. 108: 153—62; PLÉH: Nyr. 108: 208—18; R. HUTÁS: MNy. 79: 291—9; TARNAL, MagyNyelvIr. 239—69; ÉDER—KÁLMÁN—SZILI: HungDolg. 5. sz.; KOVÁCSNÉ: Nyr. 109: 321—37; SZILI: Nyr. 109: 177—84; FORGÁCS, DebrK. 174—9, NéprNytud. 29—30: 115—24; HEGEDÜS: Nyr. 111: 287—300; NAUMENKO—PAPP: Nyr. 111: 433—44; BENKŐ: TörtNytudAl. 162; KASSAI: BNyT. 22—42; KENESEI: NytudDolg. (Sz.) 119. sz. passim, Nyelv. 116—32, 202—3, ÁNyT. 17: 105—32; HORVÁTH: ApHung. 2: 133—65; PETE: Nyr. 112: 302—4; TÖRÖK: Nyr. 113: 409—11; KOCSÁNY: MNy. 87: 175—90; VÁRADI: BNyT. 45—68; BEHRENS: 56—158; ERDŐS: HungWP: 43—4; HANGAY: MNyK. 485—6, 493—4; ABONDOLO: MajLang.: 577—92; MARÁCZ: ApHung. 3: 1—27; NAGY: Nyr. 116: 448—54; PÓLYA: RácZ-Eml. 197—201. L. még A mondat aktuális tagolása c. fejezet irodalmát.

A MONDATOT FELÉPÍTŐ SZERKEZETEK

A HOZZÁRENDELŐ (ALANY—ÁLLÍTMÁNYI) SZERKEZET

Írta: FARKAS VILMOS

Vizsgálati szempontjaink ugyanazok, mint az előző kor(oka)t tárgyaló kötetben: az alany szófaját, alakját, fajtáját, kihagyását érintik. Az itt is adódó kategóriák tehát valójában ismétlődnek, ám a rendelkezésre álló, sokszorosan nagyobb terjedelmű fordításnyelvi és a beszélt nyelvet tükröző szövegek alapján részletesebben vizsgálhatók. Az egyes kategóriák leírásának a részletezésekor azonban igyekszünk az ismétléseket elkerülni, s inkább csak a kései ómagyarban jelentkező mozzanatokat szeretnénk rögzíteni.

Az alany

Az alany szófaja

Főnévi szófajú szó alanyi szerepben

E szófajtának fogalmi szempontból az alábbi fontosabb csoportjai jelentkeznek:

Köznév. — A köznévi alany fontosabb kategóriái:

1. Egyedi név:

A) Élőlény megnevezésekor: 1. Az ember kategóriájára vonatkozólag: TelK. 20: „fcent anna azzon ke: . . . megön vala”; SzékK. 12—3: „megh alazak az ő leleket . . . azzonynépekes”; DöbrK. 382: „hvn az *ember* az bezednek”. — Rokoni, családi kapcsolat, viszony kifejezésekor: JordK. 383: „Vonȝya kedeg *atyaffy* attyaffyat halarra”; 1507: „aȝval Jȝyk [a. m. egyik] *germekem* Ne oȝtoȝzek” (NyIrK. 6: 186); SándK. 22: „az en *neenem* nem bolond”. — Beosztást, státust, szerepkört illetően: SzékK. 25: „megh haragwnak mynd az naȝ fok *hannaȝok*”; 1520 k.: „vynak ew *hwzary*” (RMKT. I²: 486); NádK. 337: „ektelenfegöket mind ez velagnac *iro deaki* megnem irhatnac”. —

edényre vonatkozólag: SándK. 25: „Azon közben igrn kezdenek az *fazokak* es az *fq-dqok* eĝ masra zokdösnÿ”; — ékszert emlegetve: NádK. 317: „No hol vannac . . . A ĝöngöc, A firiföc A kőföntöc, A naffac, A ĝúrúc”; — táplálékot illetően: NádK. 318: „Ninčen immar vad, es madar *hufod*, sem ielős *vačorad* sem io fives *boraid*”. — Közös tevékenységre utalóan: ÉrdyK. 509: „ha meeg eztendeeg tartot volna az nagy *lakodalom*”; SzabV.: „Azert twkelleth *tanalcz* [‘tanácskozás’] lwn kwztkw”. — Intézmény megnevezése: BécsiK. 11: „felmaĝasztatec Nabuhodonozonac *ozzaĝa*”; 1529: „ez somogÿ *warmegÿe* soksor egyben ĝylekesnek” (MNy. 37: 277). — Az írásbeliséggel kapcsolatban: CornK. 1r: „Kedzetÿk . . . zepplevtelen zvz marianak . . . zentferevl [!] valo *kevnv*”; 1532: „ez *lewl kewlth* kermendhde(n)” (LtK. 1: 140). — Társadalmi jelenségek, emberi viszony(lat)ok körébe tartozó kifejezés: NádK. 328: „ez velagnac hazug emböröcvel eĝ *erkölče* vaĝon”; 1531: „ha *frig* lezen(n)” (LtK. 1: 134).

2. Anyagnév: PéldK. 78: „az *arany* . . . nekem femmyt nem haznal”; KulcsK. 275: „bel mene . . . mykeppen *wyz* es mykeppen *olay*”.

3. Gyűjtőnév: NádK. 314: „hova löth maſtan a naĝ *čalad*”; BécsiK. 14: „tèhèneknc *Łozday* z iohoknac *Łozday*[e] [č] kèlkèkè louake z tèuèkè . . . te zèmelèd èlöt vadnac”; 18: „az Egiptomiaknac zamtalan *fèzègè* ökèt vldözneie”; 1529: „az *Zazsag* meg ÿeth” (MNy. 37: 276).

4. Elvont főnév: 1. Értelmi képesség kifejezése: SándK. 25: „ez bolondnak el vezöth *ezzee*”; CornK. 2r—2v: „Harmadzer tanachozya ezt nekevnk . . . tanolfagzerent valo *ertelm*”. — 2. (Képszerű) képzetek sorát rögzítve: FestK. 390: „Een *almam* kylemb kylemb reewletekkel bantaty”. — 3. Vallási műszóként: NádK. 324: „nem a telt, de a *le-lök* bynös”. — 4. (Elvont) tulajdonságra vonatkozólag: MünchK. 86ra: „kibèn *al-nocſag* inlè”; ÉrdyK. 508: „anya zent eegyhaznak . . . *batorſaagh* adatot volna”. — 5. Állapot tükrözőjeként: TelK. 18: „mellet az emberi *meddvſeg* meg tiltot hoznya”; PéldK. 77: „az *veenſeg* engem touab nem hagy elny”; — lelkiállapotra utalóan: ÉrdyK. 510: „ott ſemy *banat* ſemy . . . *zomorwſaagh* nynchen”; BécsiK. 15: „*felelem* z *remplet* mëghata ö èztèlmèkèt”. — 6. (Szellemi) tevékenység eredményét rögzítve: FestK. 375: „Legÿen neekem eedczaka [per noctem] een nyawalyaſſaagomnak *emlekezeſthy*”, 390: „een lelkemnek *twdomanya* megh rezzezt almatlant”. — 7. (Viszonylag önálló) nyelvi egység jelölőjeként: 1527 k.: „k. nem kell az en barathsagom sem dolgaÿdhoz *zom*” (MNy. 37: 206). — 8. (Megszámíltat egyedekekből álló) mennyiségre vonatkozólag: CzechK. 58: „The sebidnek nem len *zama*”. — 9. Dimenzió (térbeli kiterjedés) kifejezése: DöbrK. 374: „mel’ leĝen *zeleffſeg*, *hozivſag*, *magaffſag* es *mel’ſeg*” stb.

Tulajdonnév. — A tulajdonnévi alany fontosabb kategóriái:

A) Személynév: 1. Egyházi, bibliai név: BécsiK. 12: „kpuètèkèt èzèztè *Nabuhodonozor*”, „*Olofeznès* hiua a’ fèiedèlmèkèt”; MünchK. 85va: „hol uala *Janĝ* kèzèzteluèn”; CornK. 55v: „monda neky *ieſus*”, „meg eſmere *maria magdalena* ieſuſt”. — 2. Világi nevek (többsnyire már kételemű formában): SzabV.: „aĝ fellywl mōdot *pal kenezÿ* Aroknak melyſeget yĝen neĝÿ” stb.

B) Földrajzi név: konkrét területet, várost stb. jelölve: BécsiK. 250: „*Syon* meġzantatic mōnal mēzq”; sokszor az ott lakókra is vonatkoztatva: KulcsK. 258: „*Erwle egyptom*”; 1532: „*erdely orzagh* gubernator vra(m)nak ‘L’ pinz segyicziget ada” (LtK. 1: 138); GyöngyK. 4: „*theged kewanya che praga*”.

Főnévi igenév alanyi szerepben

Az alábbi (fontosabb) esetekben szokásos az állítmány típusára is jellemzően:

a) (Általános értékű) névszói(-igei) állítmány mellett: FestK. 370: „*yfywfaagnak eekes thewelgeny*”; SzabV.: „*Honneg alkob* [alkalmasabb, megfelelőbb] *Sabachoth verethny*”.

b) Személytelen (személytelenül használt) igei állítmány mellett: VirgK. 38: „*Az mezytelen fwldwn ilik zegeni* ... embernek *fekenni*”; BirkK. 3a: „*nē illik fem kell el zenuedni, tvrni*”.

c) Szenvedő, ill. mediális igei állítmány mellett (latinizmus): TelK. 20: „*zereztetuen vala a zidoknac* ... aldozatokkal ő magokat yelennen *adnyoc* vrnak templomaba” : *statutum erat Judaeis cum oblationibus se praesentes exhibere in templo Domini*.

d) A szenvedő ige melletti kettős alany egyike a létezést (történést) kifejező főnévi igenévi alany: NagyszK. 7: „*ki az zerelmnec ellene vaġon, az az zerelmnec lattaffec elle-ne lennie*”; SzékK. 9: „*čak ōnōn maga mondatneek yftennek lenny, az Nabvgodonozor kyrāl*”. Korszakunkban a kettős alany főnévi igenévi eleme még közel áll a határozóhoz; különösen az alábbi példában: NagyszK. 10: „*adatnek neckōd lathnod az ő zep zyne*”.

Főnévi névmás alanyi szerepben

1. Személyes névmás:

A) Idetartoznak a személyes névmás szokásos formái:

én: a névmás — a törzsanyagban — összes lehetséges kitéli esetének csak a 19,5%-ában fordul elő E/1. igealak mellett. Elmaradásának elsősorban szövegtani okai vannak (l. 104—6, ill. 703—6). A későbbi mondat(ok)ban kifejezett újabb állítmány az előzőkben, az előbbi mondat(ok)ban már említett ugyanazon névmási alanyra is vonatkozhat, s ez utóbbi el is maradhat (az igei személyrag egyébként is utal rá). Hasonló okokból maradhat el a többi személyes névmási alany is, l. alább. — A névmási alany elmaradása még a latin megfelelő kitéle ellenére is gyakori: JókK. 46: „*kynek felelek*” : *Cui ego respondi*, „*mýkoron mondomuala*” : *Quando ego dicebam*. — A névmás használatának különféle okai lehetnek; így (belső) ritmikai, nyomatékosító, szembeállítás szándékából eredő stb. okai; misszilisokban, hivatalos iratokban a hitelességre törekvés, a szabatos jogi szerkesztésmód, nyilatkozat stb. velejárójaként sajátos az ilyen szerkezetben: 1504: „*En Ver andras mvrōny, adom emlekezetre*” (Száz. 1872. 478); a személyes névmási *meg* a birtokos jelzői használat némileg zsúfoltta teszi a mondatot: 1493: „*en ver andras adom en kezem yrassat*” (Nyeml. 156). — Fontos lehetett a fordítási szövegekben a kitett latin megfelelő minta indukáló hatása; l. JókK. 48: „*En terdre hāytam magamot*” : *ego genuflexi*, 46: „*es mý vagýok en*” : *et quis sum ego*. A ma-

gyarban egyébként kiemelt (kiemelő) szerepe lehet a kitett névmásnak még akkor is, ha a latinból hiányzik: MargL. 3: „hog *en* kyal leŷanya vaŷyok” : quod sum filia regis; SzékK. 17: „*en* yghazat mondok” : dicam veritatem; — a névmás birtokos jelzői szerepe néha csak a latin alapján dönthető el: KeszthK. 27: „ees *een* wramhoz fohazkodam” : et ad Deum *meum* clamavi.

te: a névmás összes lehetséges kitételi esetének csak a 13,6%-ában fordul elő E/2. igealak mellett. — A névmási alany elmaradása még a latin megfelelő kitétele ellenére is előfordulhat: TelK. 26: „aldot vag” : benedictus *tu*. — A névmás használatának lehetnek pl. ritmikai stb. okai: GyöngyK. 4: „Akoron *the* lel | oly igen draga”, „Kyalok kezeth | lel *the* hatalmas”; fordítási szövegekben fontos lehetett a latin minta hatása, elősegítve a magyar névmás kitételét: TelK. 24: „*te* tudod emberöknec elmeyt” : *tu* nosti mentes hominum. A magyarban a névmás érzelmi, akarati stb. szubjektív többlet kifejeződését kíséri (ugyanakkor a latinból hiányzik): PéldK. 69: „azert *te* ennekem ne kazyal” : ideo non metas.

ő: a névmás összes lehetséges kitételi esetének csak a 3,5%-ában szerepel E/3. igealak mellett. — A névmási alany elmaradása még a latin megfelelő kitétele ellenére is gyakori: MargL. 16: „es visel vala az ev feyen . . . sok ruhat” : et *ipsa* portabat in capite multos pannos. — A névmás kitételét mellékmondati forma is indokolhatja: 1516: „Montha volna ez Nelepeczy ferencznek hog *ew* az ew Jpawal . . . egyethembe akartha volna” (MNY. 52: 369); a mellékmondatban azonban esetenként fölöslegesnek tűnik: MargL. 16: „Olő jgen nagy edessegeel es nagy sýralmakkal jmadkozyk vala · ez zent zvz · hogý mýkoron *ev* jmadkozýk vala” : . . . quando orabat; — fordítási szövegekben kézenfekvő lehetett a latin minta hatása, elősegítve a névmás kitételét a magyarban: JordK. 388: „*Hw* kedeg monda hwnekýk” : *ipse* autem dixit illis; FestK. 373: „*Ew* paranchol halálnak” : *ille* imperat mortis. — A magyarban a névmás mintegy nyomósításképpen értékelhető, noha a megfelelő névmás a latinból hiányozhat: GuaryK. 23: „v fohha nē řughatic” : quiescere minime non potest; SzékK. 26: „đ čak čalogat mýnkót” : . . . fallit nos; kitétele az alany halmozásakor szükséges is (noha az előzményhez képest el is maradhatna): JordK. 388: „mýt teen *dauid* mýkoron megh ehezjet vona *hw*, Es kýk *hw* vele valanak” : . . . quando esuriit . . .

mi: a névmás összes lehetséges kitételi esetének a 10%-ában fordul elő T/1. igealak mellett. — Egyik sajátos használati formájában a cselekvőknek csak egy részére (esetleg csak egyikére) vonatkozik: 1516: „Mýw azerth az wraýmmal egyethembe . . . wegezthewk” (MNY. 52: 369); l. még 1520 k.: „Kenyeregyewnk az Vr Istennek *my* mynd feyenkynt” (RMKT. 1²: 487); fordítási szövegekben nyilvánvaló a latin minta hatása, elősegítve a névmásnak a magyarban való kitételét: SzékK. 7: „mý kedeeagh, es az mý fyaynk, te zolghayd vaŷvnk” : *nos* et filii nostri servi tui sumus; egyéb mozzanat, pl. hozzátoldás, nyomósítás érvényesülésekor: CornK. 1v: „Ezenkeppen *mýes* . . . kevueffevk azmy anyanknak . . . tanalchaat” : Ita et *nos* . . . consilium sequamur matris Mariae; értelmezésben: PéldK. 68: „*my* fewldy emberek alhatunkec te hatalmaffagodnak ellene” : *nos* terrigenae resistere valemus Tuis potestatibus. — A magyarban a névmás mintegy nyomósításképpen az állítmány után kerülhet (noha a latinból hiányzik): SándK. 23: „Azt keuanýok *mý*” : hoc optamus.

ti: a névmás összes lehetséges kitételi esetének csak a 3,8%-ában jelentkezik a T/2. igealak mellett. Kitétele felszólítást, tiltást kifejező mondatokban kézenfekvő, de ebben egyéb mozzanatok (hozzátoldás, szembeállítás, ritmikai tényező stb.) is közrejátszhat-

JókK. 38: „*ky* h̄yatȳk aluerne new hegȳnek” : *qui nominatur mons Alvernae*; PéldK. 73: „az vt *ky* be vyzen az ewrewk eletre”; — a latinhoz képest terpeszkedő mondatszerkezetben: KulcsK. 261: „laang meg egethe az *kyk* bynefek valanak” : *flamma combust peccatores*; de: AporK. 115: „lang meg egette a bűnőföket”, mely a latinnak pontos, tömör (egymondatos) megfelelője; — (*a*) *mely*: SzékK. 11: „*mely* vágon az nağ mezőnek ellenebe” : *quae est contra faciem campi magni*; — kiegészüléssel alakváltozatban: MünchK. 86rb: „*a mel* alab valo” : *quod deterius est*; de vö. DöbrK. 285: „*mel* hitvamb” ~ JordK. 628: „*kȳ* alab valo”; — ’aki’ jelentésben: TelK. 16: „eggȳt lakozanac nazaretben: Joachimnac hazaban: *mel* kafdag ember vala” : ... *Qui dives erat*; — (*a*) *mi*: DöbrK. 378: „*mi* io” : *quod bonum est*; — kiegészüléssel alakváltozatban: BirkK. 2b: „*am mi* ̄ modiat es ereiet felel mulia” : *quod modum vel vires ejus excedit*; — *valaki* ’aki’: Előrevetett (feltételes színezetű) mellékmondat kötőszavaként; elsősorban a JordK. sajátja, de a misszilisékből is adatható. JordK. 384: „*vala kȳ* valaft tezen en rolam emberek elöt, vallaft tezők en es hw rola” : *qui confitebitur me coram hominibus*; 1507: „*valakȳ* az hazban marad meg aze legȳen” (NyIrK. 6: 186); — *valami* ’ami’: PéldK. 68: „nem artnak en ellenem *valamȳk* kerben terewmnek” : ... *quae pullulant in hortis*.

6. Határozatlan és általános névmás:

egy (az) *egyik*: DöbrK. 377: „es kőzzőlők *eg* meg kerde v̄töt” : *et interrogavit eum unus ex eis*; — *egyéb*: BirkK. 4a: „Egebek kedig fēmi moddal ne zolianak nekik” : *aliae vero nullo modo loquantur eis*; — *egyik*: BirkK. 4a: „kinek *eggik* egğ kis kereztet vigen” : *una sorore crucem portante*; az *egyik*-*másik*-ra l. *másik* a.; — *ki* ’valaki’ (rendszerint feltételes mellékmondatban): BirkK. 3a: „ha *ki* ... tefti bvnben efendik” : *si qua* ... *in peccatum carnis lapsa fuerit*; — *más* ’vkivel, vmivel nem azonos, nem ő, nem az’; R. ’mások’: FestK. 366: „Egy, wagy *maas* barmoknak chorday kewz̄zewl” : *unus aut alter ex gregibus brutorum*; — *másik* (inkább páros használatban): BirkK. 4a: „eggik egğ kis kereztet vigen az *mafik* z̄uetneket; KeszthK. 18: „hewfagokath bezelenek *egy*k *mafyk* w barachyokra” : *Vana locuti sunt unusquisque ad proximum suum*; — *mind*: PéldK. 68: „valamȳ zyletyk *mynd* en rezem”; KeszthK. 13: „remenkedyenek the benned *mynd* *kyk* yfmertek the newedeth”; — *minden*: ’vmik együttvéve mind’: DöbrK. 380: „es *minden* kezen vágon”; ’vkik, vmik egyenként mind’: SándK. 26: „*mȳndȳn* wtal *mȳndȳn* fut tōlem”; ’bárm’: SzabV.: „Hog *menden* zabad lenne wn kwz̄twk”; ’mindenki’: „Azon kezdde *menden* velekednȳ”; ’akárki, bárki’: MünchK. 87ra: „hog *mendēn* ki hiȳen ȳ bēle ēlne vēȳien” : *ut omnis, qui credit in ipsum, non pereat*; — A *mindenek*-típus inkább a *minden* ’mindenki, minden dolog’ főnév többeseként értékelhető: JordK. 387: „*Mȳndenek* ennekem adattanak en atȳamthwl” : *omnia mihi tradita sunt a Patre meo*; — *mindenik*: BirkK. 4b: „Azon keppen oȳa *mēdenik*” : *Similiter quaelibet caveat*; — *néki*: ’több közül némelyik; valaki’: JókK. 2: „*nekȳ* zoluala ystenuel” : *Quidam loquebatur cum Deo*; SzabV.: „*Nekȳk* kezen *nekȳk* vȳzbe halanak”; gyakran kiemelőjellel megtoldva: KazK. 76: „*nekȳek* v̄tet arcu uerik uala”; — *némely*: JókK. 40: „*nemelyek* zalnakuala feȳere / *nemelyek* terdere / *nemelyek* vallara / *nemely* zalnakuala zent fferencznek kezȳre” : *aliquae ponebant se supra caput eius et aliquae super scapulas, aliquae super genua, aliquae in manibus sancti patris*; — *semmi*: MünchK. 85ra: „ȳ nalanalkul fēmi nem lȳt” : *sine ipso factum est nihil*; VirgK. 44: „*semim* enekem nycz” : *nihil habeo*; — *senki*: JókK. 40: „ewhȳz̄za f̄zenkȳ

ne menne" : *nullus ad eum iret*; BirkK. 4b: „*fenki ne vadolion hallamaibol*” : *nulla ac-cuset de auditu*; — *többsi*: SzabV.: „Es az *twbbý* ... Ma ymar w erettek ymagyon”; — *valaki* (határozatlan névmás): SándK. 25: „*valaký az aýton vagyon*”; BirkK. 2b: „holott kedig *valakitek* latandia” : *ubi autem ... quaecumque vestrum videt*, 3a: „ha kedig *valakik* ... fel tamadandnak” : *Si vero aliquae ... se erexerint*; — *valaki* 'bárki' (általános névmás): 1516: „hogh *walaký* ezth Zekel Mýkloónak montha wolna ewneký hamyffath thewthwolna” (MNY. 52: 369); tagadó formában tkp. 'senki': JordK. 387: „*fem az atýat vala ký yfmerete*” : *neque Patrem quis novit*; — *valamely*: MargL. 8: „ha *valamely* az sororok kevzzevl ev rea menne”; — *valami* (határozatlan névmás): MünchK. 85vb: „Nazaretből *valami* io lèhèt” : A Nazareth potest *aliquid* boni esse? — *valami* 'bármilyen, akármilyen' (általános névmás): PéldK. 68: „de *valamy* zyletyk mynd en rezem” : *Sed quodcunque nascitur ... meae sortis*.

Egyéb (főnévi értékű) szófajok alanyi szerepben

Az alany szerepében főnévi értékű szófajtaként melléknév, melléknévi igenév, melléknévi névmás és számnév fordul elő.

1. Melléknév: Előfordulhat alkalmi főnévi használatban, ill. kettős szófajú szóként: SzékK. 23: „mynden *yok* valanak ő vélek” : *erant cum illis bona*; KeszthK. 13: „*kegyetlen el weze*” : *periit impius*; ill. 1520 k.: „megh halanak immar ketzer oly nagy fok *Terekek*” (RMKT. 1²: 487). — Nemritkán találkozunk az alkalmi főnévi használat és kettős szófajúság közti átmeneti formákkal: SzékK. 19: „mykor őket az *egyptombele*lyek, el vztetek volna” : *cumque eiecissent eos Aegypti*.

2. Melléknévi igenév:

a) Folyamatos melléknévi igenév: Alkalmi főnévi használatban, ill. kettős szófajú szóként: GuaryK. 24—5: „Mind az *teuq*, mind az neki *engedq*, igenlő kinnal kínzatnak”, ill. BirkK. 4a: „Mas *zolgalo* es lehet melleie” : *Soror aliqua ...* — Az alkalmi főnévi használat meg a kettős szófajúak közötti átmenetként: GuaryK. 28: „Az *ragal-mazoc* istēnec elötte gūlofegbe vadnac”; jelöletlen tárgyas szókapcsolatban: SándK. 26: „az *aýto tartook* laattak volna”.

b) Befejezett melléknévi igenév: Alkalmi főnévi használatban, ill. kettős szófajú szóként: KulcsK. 268: „Meg haborwlanak ... *mykeppen boral elegwlth*” : *turbati sunt sicut ebrius*; ill. AporK. 123: „Legenek *q zūlotti* vezedelmbe” : *fiant nati eius in interitum*. — Az alkalmi főnévi használat meg a kettős szófajúak közötti átmenetként: DöbrK. 381: „Mert fokban vannak *hyttak*” : *multi enim sunt vocati*.

c) Beálló történésű melléknévi igenév: PéldK. 65: „feelnek engemet ... *yewuen-dewk*” : *timent me ... futura*.

3. Melléknévi névmás:

a) Mutató névmás (rendszerint *ez* kíséri): *ily*: BirkK. 3a: „*Ez il* ... vrat ne vege” : *talis ... non communicet*; — *ilyetén*: BécsiK. 111: „*illētenec* azoknac istēnec” : *tales sunt et dii illorum*; GuaryK. 24: „*e3 elēten* fēmikeppē nem nūghatic”; — *oly*: NagyszK. 6: „ez velagnac ő zerótöye közöt gákorlatofon leletteffec *ol*, hoq ...”; — *olyan*: JordK. 383: „az *ollýan* ýdwezwl” : *hic salvus erit*.

b) Kérdő névmás: *melyik*: GuaryK. 25: „*mel'ic* tezon nağob bint ekketto kəzzül”, „*mel'ic* leğon vezedelmefb, es carhozatoľb”.

4. Számnév:

a) Határozott (főnévi) tőszámnév: KulcsK. 260: „*chak egy w kezwek meg nem ma-rada*”: *unus ex eis non remansit*; BirkK. 4a: „be mehetnek ... *supporiffa*, es *pcurator loror*, vağ egeb *harə* az ideľbek kəzzəl”: *poterunt intrare ... suppriorissa, et procuratrix, vel aliae tres de antiquis*; kiemelő jellel: 2b: „de es jol lehet *mōnaik* zykes leğen”: *Et quamvis utrumque sit necessarium*.

b) Sorszámnév: MünchK. 28rb: „*Maľod* ke- ehhez haľonľo” ~ WinklK. 311: „*A masodyk* hasonlatos ehəz”.

c) Határozatlan számnév: BécsiK. 19: „*foc* əkəzzəľəc foğfağba vitəttətc”: *plurimi eorum captivi abducti sunt*; MünchK. 86va: „*fokac* hūnec ə nēuebē”: *multi crediderunt in nomine*.

Az alany alakja

Zéró (∅) viszonyragos, toldalékjel nélküli alany

Az alany rendszerint alanyesetben áll, s így zéró (∅) viszonyragos; sok esetben egyéb toldalékjel nélküli: JókK. 39: „Es ağıert ež feľewľ monďott *yďnepp* el muluan ʘ. Es vřlanď[us] vř feldebe teruen: žent *ferenc* boczata kettewt tarfy kewzewľ”. — A főnévi igenévi alany személyragtalan maradhat, ha a személyes névmás részeshatározói alakja vagy egy *-nak/-nek* ragos főnév az állítmány részeshatározójaként utal a cselekvés végzőjére, elszenvetőjére, azaz ha az ún. logikai alany ki van téve: JókK. 11—2: „kemenuľa *neky* ağıt *hallany*”: *durum sibi fuit hoc facere*; NádK. 324: „a *testnec* a leľőknec miatta kel *meg enheytetni*”: *nam caro per spiritum debet edomari*. Ha a cselekvőre csak általánosságban történik utalás (az ún. logikai alany szinte ki sem tehető), az igenév ugyancsak személyragtalan: SzabV.: „Honneg alkob [‘alkalmasabb’] Sabachoth *verethny*”; JordK. 389: „Ağıert ʘľľyľk ʘnnepnapon ʘot *tenny*”.

Az alanyhoz kapcsolódó toldalékjelek

Az alábbi jelek szerepelhetnek az alanyon:

1. A *-k* többesjel az egyes számú alakkal szemben a megnevezett személy, dolog, tárgy stb. többségére utal: SzékK. 8: „*feyedelmek*, es *thyzteletes zemēľek*, ky mennenek ő eľeybe”; PéldK. 65: „*feelnek engemet maľtanyak*. es *yewuendewk*”. — Egyéb főnévi, főnévi névmási stb. példákat l. „Az alany szófaja” c. részben.

2. A birtokos személyjelek a birtokos személyét és számát jelöľik a birtokszón: JókK. 46: „nenczen *femym* hanem cžak engalya *ruham*”; 1532: „egyeb *vyfagu(n)k* Moľt ni(n)chen” (LtK. 1: 138); DöbrK. 383: „ti *zerelmetek* ionkab. es ionkab bōvōľľōn tvdomańban”.

A *kegyelmed* típusú alany az eredetileg megszólításként szereplő *te kegyelmed* (1486 k.: TESz. *kegyelem* a.)-féle szerkezet birtokszavának önállósodása, a misszilisek sajátossága, a személyes névmáshoz hasonló funkcióban. A *te* névmással együtt: 1492: „kyth *te kegelmed* vram meg Irth” (MNY. 37: 203); — a *te* névmás elmaradásával: 1492: „Igazan bizlalom hog el iwien *kegelmed*” (MNY. 37: 203). Helyette már gyakrabban *k.* rövidítést találunk: 1527 k.: „de soha megh nem bantha *k.* egh dolgath wgh myndt ezt” (MNY. 37: 206). — A *kegyelmed* = *k.* megoldáshoz hasonló a *Nagyságod* = *N.* rövidítés is; itt azonban a *te* kitétele — úgy látszik — kötelezőbb: 1533: „parancolla *te N*” (LtK. 1: 141).

3. Az *-i* birtoktöbbséítő jel birtokos személyjeles szavakban a birtok többségére utal: NádK. 319: „čak eč keues ideig firatiac atte halalod atte *magzatič*”; KeszthK. 19: „Vrnak *bezedy* tyzta *bezedeč*” : *eloquia* Domini *eloquia casta*; JókK. 40: „Ezenne vŷfagott mutattnak mŷ yewuefwnkrewl mŷ *hugynk* madarak” : tantam de adventu nostro praetendunt laetitiam *sorores* nostrae aviculae.

4. A főnévi igenév személyragját olyankor szokás kitenni, ha az ún. logikai alany kifejezetlen: NádK. 326: „akarotodnac ellene kellőth volna *allanom* [ti. nekem]; CornK. 2r: „jgeen keel *feelmevnk* [ti. nekünk]”. — De személyragot vehet fel az igenévi alany az ún. logikai alany megjelölésekor is, noha a személyrag el is maradhatna: 1527 k.: „kŷrewl ŷmar nem ŷllik *nekem k. ŷrnom*” (MNY. 37: 206); NagyszK. 10: „zikfegős volna *teneköd* ... őrdmedben *megfogatkoznod*, es e velagbol *kimulnod*”; MünchK. 86vb: „kel *nèctec* vŷonnā *žulètnetec*” : oportet vos *nasci* denuo. — Még akkor is jelentkezhet, ha az ún. logikai alany általános: DöbrK. 379: „mit kőññeb *mondania*” : quid est *facilius dicere*; de: MünchK. 14vb—15ra: „mit kőññeb *mōdani*”; JordK. 378: „Mel’kiet kynnŷeb *mondani*”.

Az ún. logikai meg a főnévi igenévi alany néha nem egyeztetett: PeerK. 341: „*Tennye* [’tenni v. tenniük] kellene ezt az nagh *vračnak*”; de vö. az egységesként is fölfogható *-nia/-nie* korabeli toldalékformát.

5. A középfok jele csak alkalmilag főnevesült melléknévhez, ill. melléknévi igenévhez járulhat: MünchK. 72vb: „netalantan tollèdtol *tižtelèndqb* hiuattatot attol” ~ DöbrK. 376: „ne talantan naladnal *bečđotelef* vačon hivot đ tôle” ~ JordK. 578: „ne talantal *tŷžteletef* legyen hŷwatalofb te naladnal” : ne forte *honoratior* te sit invitatus ab illo.

6. Az *-ik* kiemelőjel névmásokon és számneveken jelentkezik, de már a szóhoz, illetőleg a sorszámnévi képzőhöz tartozónak tekinthető; l. Az alany szófaja c. részben az *egyik, másik, egyik-másik, néki(ek)* határozatlan névmást, a *mindenik* általános névmást, a *melyik* kérdő névmást, a *monnaik* számnevet, a *második, harmadik* stb. sorszámnevet.

Határozóragos szó alanyi szerepben

Ritkábban határozóragos szóalak is betöltheti az alany funkcióját; ilyen:

a) A *-ban/-ben* ragos partitívusi (főnévi) alak részleges alanyként: AporK. 67: „es adatik oneki ač arabiabelj *arānban*” : et dabitur ei *de auro* Arabiae.

b) Az *-an/-en* ragos számállapot-határozói (általános, határozatlan névmási, határozatlan számnévi) alak látszólag az alany helyére lép, különösen akkor, ha az alany egyébként határozatlan volna: CzechK. 60: „*Valahanŷan* [‘az összes, akik csak’] hoz-zad ŷottek: te zent labaŷdhoz estek”; MűnchK. 85ra: „*Valamehnen* ke· fogattac otet” : *Quot-quot* autem receperunt eum; JordK. 389: „Es naŷ *fokan* kowetek hwet” : et secu-ti sunt eum *multi*; PéldK. 76: „meeg en vtannam es *tewbben* yewnnnek”; stb.

Az alany fajtái

Az alany többnyire világosan megnevezi azt a személyt vagy dolgot (személyeket vagy dolgokat), akire vagy amelyre az állítmánnyal mondottak vonatkoznak. Az alany általában dologfogalmat (főfogalmat) rögzítő szófajta, s mint ilyen, lehet grammatikailag determinált és indeterminált.

A grammatikailag determinált alany

Grammatikailag determinált alannak tekintendő: 1. Tulajdonnévi (személynévi, földrajzi névi) alany; l. Az alany szófaja c. részben. — 2. Határozott névelős alany; az (*a*), *az* határozott névelő az *az* mutató névmás anaforikus szerepe alapján keletkezett. Egyes számú alak előtt: NádK. 324: „nem *a* *teft*, de *a* *lelők* bynős”, 337: „zömóc vala mikent *az* zicrazo *tór*”; többes számú alak előtt: SándK. 24: „mondanak *az* *legenŷok*”; 1529: „*az* *Zekelew* el arwlanak” (MNY. 37: 276); stb. — Kitétele ingadozhat, főleg az önmagukban is határozott jelentésű szavak előtt: MűnchK. 28rb: „*Mafod* ke· ehhez hasonlo” ~ DöbrK. 377: „*Mafod* kedeg meg ill’eten” : *secundum* autem simile est huic; de: WinklK. 311: „*A masodyk* hasonlatos ehöz”; JordK. 425: „*Az* *mafodŷk* kedeg hasonlatos ehöz”. — 3. Főnévi névmási (személyes, birtokos, mutató névmási) alany, l. Az alany szófaja c. részben. — 4. Birtokos személyjeles alany birtoktöbbséítő jellel kombinálva is. — 5. Főnévi igenévi személyragos alany. — 6. Az *-ik* kiemelő jeles alany; e típusokat l. Az alany alakja c. részben.

A determináló tényezők együtt is jelentkezhetnek, így a határozott névelős (vagy ilyen szerepű) tulajdonnévi alany esetében: SzékK. 16: „es az *Olofernes* naŷ hyrtelen haragwal fel gheryede”; — hasonlóan: a határozott névelő birtokos szerkezet, ill. birtokos személyjeles szó előtt: SándK. 22: „*az en* *neenem* nem bolond”; KazK. 80: „*az* *ŷ* *zolgay* fok buzufagot teznekuale raita”; a határozott névelő azonban ilyenkor még gyakran elmarad: DöbrK. 379: „meg bočannak neked *te bvnid*”, 382: „il *te fiad* : *filius tuus* vivit”; — ugyanígy az *ez a(z)* ... típusban: BécsiK. 123: „*z* bétölte mend a· földet *èz az* *alom*”.

A grammatikailag indeterminált alany

Grammatikailag indetermináltnak tekintendő a határozatlan névelős alany. — A névelő és egyéb determináló elem nélküli (köznévi) alany grammatikailag többnyire ugyancsak határozatlannak értékelendő.

A határozatlan névelő valójában a jelzői használatban nyomatékát vesztett, határozott egy számnév; több személy vagy tárgy, dolog közül egyet kiemel: JókK. 40: „holot meglen femmý nemuala hanemczak faknak agyban *egy zegen czýnalt haylok*”; GuaryK. 32: „*é* elötte három vez39uel *ég 39l9 tú* neuekødec”; DöbrK. 382: „Vala *ég kif kiral'* kafarnaomban”.

A határozatlan alany. — A beszélő némelykor nem tudja vagy nem akarja (nem is fontos) megjelölni a mondat alanyát. A határozatlan alany csak 3. személyű lehet; kifejezése többféleképpen történhet:

a) A határozatlan alany lehet határozatlan névmás (l. Az alany szófaja c. részben): *egy* '(az) egyik'; *egyéb* 'a szóban forgón kívül még vmi más, de külön meg nem neveztet'; *ki* 'valaki'; *más* 'vkivel, vmivel nem azonos, nem ő, nem az; másik'; *néki* 'több közül némelyik; valaki'; *némely* 'meg nem határozott, kis számú, esetleg: egy'; *többi* 'a többi személy, dolog'; *valaki* 'meg nem határozott, ismeretlen személy'; *valamely* 'az azonos körbe tartozó egyedek közül bármelyik; egy'; *valami* 'meghatározatlan, ismeretlen dolog, történés'.

b) A ki sem tett alany határozatlanságára az állítmány T/3. alakja utalhat: SzabV.: „*Ezt meg hallak mýnd Twrwkorfagba*”; DöbrK. 379: „*iøve é varofaba* (kafarnaomba): es Ime *mvtatnak vala* neki: agban fekö közveñeft”; CornK. 54v: „mykoron evk alonnanak. cristufnak *testeet el vroztak*”; stb. Az ilyen határozatlan alanyú mondatokban olykor a határozatlan névmás, számnév ragos alakja (*valamennyien, sokan*) szerepel, l. ezekre Az alany alakja c. részt.

Az általános alany. — Ha az állítmányban kifejezett létezésnek, cselekvésnek, történésnek bárki vagy bármi lehet az alanya (esetenként a beszélőt is beleértve), az alany általános. Kifejezése többféleképpen történhet.

a) Általános névmással (l. Az alany szófaja c. részben): *mind* 'valamennyi (szóban forgó) élőlény, dolog'; *minden* 'valamik együttvéve mind'; *mindenik* 'mindegyik, mindenki'; *semmi* 'egy se(m), ill. a legkevesebb se(m)'; *senki* 'egy(ik) személy sem'; *valaki* 'bárki'; *valami* 'bármí'.

b) Az általános jelentésű *ember* 'meghatározatlan személy, valaki, akárki'; *állat* '(élő)lény, teremtmény'; *világ* 'a környező, érzékelhető valóság' főnévvel, többnyire még névelő nélkül: GuaryK. 32: „*kigbøl embør* velheti”; SzabV.: „*kyth* meg nem módhat embery *allath*”; — a fentiek állhatnak általános névmási jelzővel: PéldK. 65: „En vagyok kytewl feel *mynden* teremtewt *allat*”; NagyszK. 2: „*femminemű embør* ismeretlent nem zeret”; NádK. 335: „ha *mind* ez *velag* ő kençet erőtte adna”.

c) Általános névmás ragos alakjával, pl. *mindnyájan* 'a jelzett személyek mind', *valahányan* 'aki csak: mindenki' (l. Az alany alakja c. részt).

d) A (ki sem tett) alany általános jellegére (fajtájára) az állítmánynak E/2. és T/2., továbbá T/1. és T/3. alakja utalhat. A mondat tartalma szerint sem egy-két személynek, nem keveseknek szól, hanem inkább mindenkinek, s nemegyszer megfellebbezhetetlen szentenciát, egyedüli lehetőséget, általános tudnivalót, a leghasznosabbnak tartott, parancsszerűen kinyilvánított tennivalót, tanácsot stb. tartalmaz:

E/2.: GuaryK. 25: „mene ragalmaffagot te *halgacz*, anne ordogot filedbe *vezh*”; DöbrK. 376: „mikorón hivatalos *lezs: meñnel vl' le.* az vtolfó helbe”; 1518 k.: „Wge-
DöbrK. 376: „mikorón hivatalos lezs: meñnel vl' le. az vtolfó helbe”; 1518 k.: „Wge-
deth ne *vyfellyed* egh hazy papokkal” (RMKT. 1²; 492). — T/1.: JókK. 47: „mert mý-

koron valamýtt neked *adonk* / *týedett agýwk* neked”; CornK. 1r: „az aldót zýz marianak tevrüenyéet . . . *el ne hagývk de kevueffevk*”. — T/2.: GuaryK. 25: „taneyt zent Agofton doctor monduan, Ne *agýgatok* ti filetýket, az ragalmazonac bezedenec halgatafara, hoý halalt ne *veýetýc* ti lelkýtgbe”; PéldK. 71: „*vygyazzatok* mert nem *tugyatok* mykoron *meg haltok*”. — T/3.: GuaryK. 26: „Ha kýbe éýigýfegýt *latnac*, ahoý azt mýýac, hoý balgatag”; ÉrdyK. 508: „mykoron kezdettewl fogwa *yrnanak* ewth ezer ewth zaaz tyzen három eztendýben”.

Az alany kihagyása

Az igei állítmány mellett a mondat alanya nincs mindig kitéve. Ennek részben szöveggrammatikai okai is lehetnek; összefügghet a téma—réma kifejezésének megformálásával is.

a) Minthogy az 1. és 2. személyű határozott (esetleg általános) alany személyét és számát az állítmány alakja: az igei személyragos forma is jelzi, az ilyen alany el is maradhat. Megfordítva: az 1. és 2. személyben csak olyan alany lehetséges, amelynek személyét és számát az igei személyrag önmagában is jelzi; e személyragok egy része ugyanis éppen az ige után tett személynévmási alanyból agglutinálódott. (Az egyéb eredetű személyragok egy-egy személy jelölésének szerepét ráértéssel vették fel.)

Az alanyi szerepű főnévi névmások közül az *én* lehetséges összes kitételéből csak 19,5% valósul meg, 80,5%-ban (a törzsanyagban 676 eset) hiányzik; — a *te* alanyi személynévmás a lehetségesnek csak a 13,6%-ában van kitéve, 86,4%-ban (263 eset) hiányzik; — a *mi* a lehetségesnek a 10%-ában fordul elő, 90%-ban (123 eset) hiányzik; — a *ti* a lehetségesnek a 3,8%-ában van kitéve, 96,2%-ban (208 esetben) hiányzik. (Az alanyi szerepű személynévmások adatait, ill. ezek kitételének hiányát is l. Az alany szófaja c. fejezetben.)

b) A 3. személyben sem tesszük ki az alanyt, ha előzőleg már megneveztük, vagy a beszédhelyzetből nyilvánvaló, hogy kiről (miről) van szó (az előzményben a későbbi mondat alanya nem feltétlenül alanyesetben áll). — A ki sem tett alany határozatlanságára utalhat az állítmány T/3. alakja (l. A határozatlan alany c. részt). — A ki sem tett alany általános jellegére utalhat az állítmány E/2. és T/2., ill. T/1. és T/3. alakja (l. uo.). — Az alanyi szerepű *ő* névmás a lehetséges összes kitételnek a 3,5%-ában (57 előfordulás) van kitéve, 96,5%-ban hiányzik; még ennél is alacsonyabb kitételi arányszáma (2,8%) van az *ők*-nek; 97,2%-ban hiányzik.

Az állítmány

A névszói és a névszói-igei állítmány

Az állítmányi névszó, a névszói-igei állítmány névszói része

A minősítő állítmány

A minősítő szerep betöltésére az alany kifejezte dologfogaloménál tágabb körű, determinálatlan járulékfogalmat jelölő szófaj (melléknév, számnév) vagy járulékfogalomként használt dologfogalmat jelölő szófaj (főnév) alkalmas.

I. Az állítmányi névszó lehet melléknév, melléknévi névmás vagy melléknévi igenév.

1. Az állítmányi szerepű melléknév többféle szempontból vizsgálható:

a) Szemantikailag: a melléknévvel megnevezett tulajdonság lehet érzékszerveinkkel érzékelhető (átvitt értelemben is használva): CornK. 162r: „*zeep vagy en zeretev*m”; — lehet gondolatban megalkotott: „JókK. 80: „*Azert penzt ne zereffetek mert czalard*”; — főnévi igenévi alanyra vonatkozólag: MünchK. 23rb: „*io nekqnc ith lènnqnc*”; — középfokú alak helyén: CornK. 125v: „*zeep vala az orzagnak minden leanyfelet*”.

A fogalmi jelentéstartalom módosítása többféleképpen történhet: 1. Különbőféle jelentésárnyalatokat kifejező képzős melléktalakkal: BécsiK. 17: „*Ènne*p Caldeofoc *nèmmzètèbèlì*”; MünchK. 87va: „*Ki ke: hùtqtlèn*”; GuaryK. 26: „*azt mōgac hoğ balgata*g”. — 2. Határozó szerepű szóval: JókK. 5: „*e3 mÿu ol [’annyira] nehez*”; MargL. 15: *eleg erevtelen volt*. — 3. Jelzős szerkezetben képzett melléktalakkal: JókK. 121: „*[ffrater lucidiu] ky uala nagy gyorffago*”; CornK. 123r: „*az rofa jgeen edes illatv*”. — 4. Középfokú alakkal: JókK. 130: „*Masseufnak kenÿere morfaleka teb es zeb*”; GuaryK. 25: „*me’ic legqñ vezedelmefb, es carhozatojb*”; — költőszós hasonlításban: MünchK. 70va: „*a: lèlèc nagob hog nem...*”; — főnévi igenévi alanyra vonatkozólag: MünchK. 25rb: „*kqñuèb a: tèuenèc a: tq foc altal mēni*”; — határozó szerepű bővítmény és középfokú alak: CornK. 83r: „*az ev teremteyék fokkal bevlcheb legen*”.

b) Szerkezeti szempontból: vonzatszerű környezetben: 1533: „*az arraban [a. m. áraban] maftan es ados*” (LtK. 1: 141); CornK. 141v: „*Ky engedelmes az anya zvz maria-nak*”; CornK. 2r: *hasonlatlan ev hozÿa*; KeszthK. 26: „*oro*zlan *keez ragadozafra*”; DöbrK. 373: „*e*zekkel mindenikkel *zikefek vattok*”; — középfokú alakban: SándK. 22: „*e*z *meeg az massiknal is bolondab*”; JordK. 384: „*fok verebeknel jobbak vattok tÿ*”; — határozós (vonzatos) szerkezetnek jelzős is megfelelhet: MünchK. 17vb: *zuuèl tÿ*; — *alazatos* ~ JordK. 387: *alazatos 3ÿw : humilis corde*. — Ritkábban tárgyias szerkezet alaptagja: SzabV.: „*Iften ... zeretetefek kyk voltak*”.

c) Mellérendelés esetén a kapcsolatos viszony a leggyakoribb: PéldK. 73: „*ygen kefy keny es zoros az vt*”; SzabV.: „*E3 [bezed lwn] ... nalok hat twkelletes kyralnal kedyg nagy kellemetes*”; — megengedő-választó viszonyban: CornK. 57v: *Akar hazafok legyenek. akar evzuegyek. akar zvzek*.

d) A melléknév állítmányi használatban érintkezhet más szófajjal, egyéb szerkesztésmóddal (szerkezetesen stb.) is kifejezhető.

Szófajilag leggyakrabban a főnévvel érintkezik: JókK. 81: „*vala ez vylagban gewn-ge ember es beteg*”; AporK. 122: „*idegenek lotttek barataim*”; származékszóként: PéldK. 70: „*nem yo kazas volna*”: non bonus messor esset; — szabadabb fordítás eredményeképp: AporK. 124: „*en lotttem bozzufag o nekik*” ~ DöbrK. 198: „*en v nekik vlatatos lók*”: ego factus sum opprobrium illis.

Tárgyatlan (latin) igés szerkezetnek megfelelően sajátosan tömörítő megoldásként: JordK. 636: „*kýnek hŵ ffya megh korwlth*” ~ DöbrK. 382: „*kinek fia beteg vala*”: cuius filius infirmabatur; SándK. 22: „*az en neenem nem bolond*”: mea germana non insanit; JordK. 383: „*Eleg az tanoytwannak*”: sufficit discipulo; MünchK. 88vb: „*mēt o fia élnē*” ~ DöbrK. 383: „*mert v fia eleven*”: quia filius eius viveret; — szabad fordítás eredményeképp: ÉrdyK. 508: *zyz vala*: mulierem non tetigerat stb.

Korábbi magyar igés, igeneves szerkesztésmódtól eltérőleg: MünchK. 17rb: „*hasonlatnac a vafaazt vło gezmekéhez*” ~ JordK. 386: „*Hasonlatos az pŷaczon ŷlő gŷermekéhez*”: similis est pueris sedentibus in foro; MünchK. 72vb: „*Mikor hiuattatol a mēnekezőbē*” ~ DöbrK. 376: „*Mikoron hivatalos lezs mēnegzōbe*”.

Szerkezetileg: a jelző (tapadásos formában) melléknévi állítmánnyá léphet elő: NádK. 591: „*bekefegős embervala*” ~ KazK. 78: „*igōn bekeffegős uala*”; TelK. 16: „*huz eztendős ember vala*”; de: MargL. 3: „*immar volna tŷz eztendevs*”. — Érintkezhet határozós szerkezettel: AporK. 124: „*en lotttem bozzufag o nekik*” ~ KeszthK. 306: „*Een leettem bozwfagara wnekyk*”: ego factus sum opprobrium illis; PéldK. 67: „*kyk maftan vygak [~ vygan] vattok*”: qui nunc laeti estis.

A denotátum állandó vagy alkalmi tulajdonságára utaló melléknevek a minősítés jellegéből következőleg jobbára pozitív vagy negatív értelműek (vö. *bölcs* — *bolond*; *gazdag* — *szegény*; *ifjú* — *vén*; *jó* — *gonosz*; *kis* — *nagy*; *szép* — *rút*; ill.: *békességes* — *békételen*; *ékes* — *éktelen*; *erős* — *erőtelen*; *értelmes* — *értetlen*; *hasonlatos* — *hasonlatlan*; stb.); a „semleges értelmű” *erdélyi*, R. *sekrestyéres* 'sekrestyész' stb. típus viszonylag ritka.

2. A melléknévi (szerepű) névmás típusai:

a) Kérdő névmás: *mely* 'melyik': MünchK. 28rb: „*Mēster mel' a' nag paranlolat tozuēbēn*”: Magister, quod est mandatum magnum in lege? — *melyik* (a keresett vki, vmi után tudakozódó szó): JordK. 425: „*Mēster, Mellyk az nagyob paranczolat az törvenben?*”: latinját l. a *mely* 'melyik' a. — *minemű* 'milyenfajta': CornK. 132r: „*mynemev az te iftened*”; BécsiK. 17: „*miēmquēc ... legenēc o vazosoc*”.

b) Mutató névmás: *ily* 'ilyen': PéldK. 67: „*tyes yllyek leztewk*”; — *ilyen* 'az itt láthatóhoz vagy a szóban forgóhoz hasonló, ill. vele többé-kevésbé egyező': NádK. 334: „*Akar čak ilyen volna a gonozoknac vegezeti*”; — *ilyetén* 'ilyen': DöbrK. 377: „*Mafod kedeg meg ill'eten*”: secundum autem simile est huic; CornK. 122v: „*illyetenek az tefty emberek*”; — *oly* 'olyan': MünchK. 49vb: „*Leznēc ke' azoc törōdelmnēc napi ol'ac ...*”. — A *lesz* 'válík valamivé' ige mellett e korban gyakoribb még a határozós szerkesztésmód: AporK. 104: „*ol'la lotttem mikent bagol*”; — *olyan* 'ahhoz hasonló, azzal többé-kevésbé egyező': CornK. 24v: „*olyan vagyok mynd az pengev eerc*”. — Az utalószó elhagyásával hiányos, pregnáns szerkezet keletkezik: NádK. 337: „*zōmōc vafa mikent az zicrazo tōr*”; JordK. 900: „*ew fogok mynt*

orozlanoknak”. — A *lesz* 'válík valamivé' igével kapcsolatban az összetett állítmányi szerkesztésmód újabb keletű: DöbrK. 483: „v̄ előtte *oll'an lők*, hoġ ha beket leltém volna”; de: ÉrdyK. 552: „*ollyannaa leeztek* mynt az kysdedők”; — *olyatén* 'olyan', *olyatán* 'ua.' (használati formájuk ugyancsak főmondati utalószó): ApMélt. 45: „az 9 bölcseseges ýgeý *ollyatenok valanak* mynt az tŵzes nýlak”; CornK. 21v: „Menden ember *olyatan*, mynemevyeket zeret”; — *olyanképű*: JordK. 62: „*ollyan kepew vala* kedegh ýfteñnek hŵ dýczőfeeghe, mynt az egghő thýž”.

c) Vonatkozó névmás: Használati formája: a főmondati *olyan* stb. utalószót kifejtő mellékmondat bevezető kötőszava: *mely* 'amilyen': KulcsK. 53: „*Mely* atya olyan fy”; — *minemű* 'amilyen, aminő': JordK. 501: „*olý* nemŵ nýomorwŵagofok leznek, *mýnemŵk* ... nem *voltanak*”; CornK. 151r: „*Mynemev* az zyv. olytanokat zol valamely ember”.

3. A melléknévi igenevek típusai:

A) Az *-ó/-ő* képzős, folyamatos történésű melléknévi igenév állítmányi funkcióban (különösen korai) kódexeinkben sokkal gyakrabban fordul elő, mint későbbi nyelvemlékeinkben. Nemcsak ún. általános, hanem ún. alkalmi használatban is szokásos, s ebben föltétlenül latin hatást kell látnunk. A középkori (egyházi) latinban, a Vulgata nyelvében ugyanis a verbum finitum helyett igen gyakori a létigével (vagy anélkül) szerkesztett participium imperfectum, s ezeket az igei értékű participiumokat korai kódexeinkben általában — pontosan átültetve — igenévvvel fordítják: MünchK. 30va: *valanac euoc z iuoc : erant ... comedentes et bibentes*; BirkK. 2b: „*tvre leġen* mēdenhez”: *patiens sit* ad omnes; — ugyanakkor az sem ritka, hogy a magyarban akkor is igeneves szerkesztésmódot találunk, mikor a latinban nem participium imperfectum a kiindulópont: FestK. 373: „ew benne een neekem eeletem *megh marado*”: in illo vita mea *permanet*; KeszthK. 27: „wr ... engem *fogado*”: Dominus *susceptor* meus.

a) Szemantikai szempontból: ha az általánosabb érvényű cselekvésre vonatkozó igenév állandóbb tulajdonságot fejez ki: melléknévi természete domborodik ki: BécsiK. 254: „9 ñeluoc *lalo*”; ha az igenév a cselekvés alkalmiságára utal, s eleven időviszonyító értékű, igei természete domborodik ki: MünchK. 96vb: „tū mondotoc èn-nèkem mēt *kazomlo*”: vos dicitis: Quia *blasphemias*. — A fogalmi jelentés módosító-fokozó kiemelése jobbra határozószóval történik: JókK. 25: „arczaya *lewn ýgen fenlew*”; GuaryK. 27: „Iġon *vacmerq*”.

b) Szerkezetileg: tárgyas szerkezet, ill. összetétel alaptagja (a tárgy jelölve van): BécsiK. 29: „nēmbezi vag z vzat *felo*”; DöbrK. 30: „*volna* ... iftenth *kereŵ*”; (a tárgy jelöletlen): JordK. 660: „ýften *feelő léend*”; TelK. 17: „es eg *akaroc valanac*”; összetételi alaptagként: TelK. 16: *ioakaro vala*; GuaryK. 26: „aġt mōġac hoġ *kepmutalo*”; ennek előtagja a *kép* 'arc', az utótag alapja a lat. *mutare* 'mutál: változtat', tkp. 'arcváltoztató, képmutató'; — határozós szerkezet alaptagja (vonzatos környezetben): BécsiK. 16: „*Lēġetēc megēmlekēzyc Moyŵŵŵröl*”; MünchK. 28rb: „Maŵod ke· ēhhez *haŵonlo*”; AporK. 78: „nem *valanak hūuq* 9 testamentomabā”; összetételi alaptagként: GuaryK. 27: „Iġon *vacmerq*”; ez vagy elvonás a *vakmerőség*-ből (l. JókK. 125), de felfogható jelöletlen határozós összetételnek is: 'aki meggondolás nélkül, vakon mer'.

c) Az állítmányi igenév szófaji érintkezését tekintve: melléknévi jellegét erősítheti a melléknévvel párhuzamos együttes használat: JordK. 386: „ýme ez ember *teekoŵlo* es *torkos*”. A melléknevesülést az összetétellé válás (folyamata) is segítheti: MünchK.

10vb: „*fēmire kellq touabba*”. — Az alapszó elhomályosodása, hiánya kedvezhet a melléknévi státusnak: CornK. 144v: „Ez ilyen ember nem *melto* iftentevl tyzteltetny”; ez a R. *mēlt* ’illik’ (<: *mēl* alapszó + mozzanatos -t képző) igeneve.

d) A folyamatos történésű melléknévi igenév alkalmi állítmányi használatában jelentkezett kezdeti latinosság a korszak végére egyre gyengül. Szórványosan már a Huszita Bibliából is vannak adatok arra, hogy a latin participium imperfectumot verbum finitummal, melléknévvvel stb. fordítják: MünchK. 40va: „hol a' leaŋ *fēkžen vala*”: ubi puella erat iacens, 13vb: „mezt vala ōkēt taneito ment *hatalmas*”: Erat enim docens eos sicut *potestatem habens*. Ez az eljárás mód a XVI. sz.-i kódexekben egyre gyakoribb, mondhatni: rendszerszerű, s föltehetően a korabeli beszélt nyelvi helyzetre is jellemző (vö. ezzel, hogy a SzabV.-ban az állítmányi alkalmi igenévi szerepkör gyakorlatilag hiányzik). Példák (párhuzamos bibliafordításokból): A korábbi igenévi állítmánynak megfelelhet: 1. Későbbi ígés szerkesztésmód: MünchK. 44va: *valanac bēžellq* ~ JordK. 483: *zolnak bezeelnek vala* : *erant loquentes*. — 2. Későbbi határozói igeneves szerkesztésmód (a rendszerint -ván/-vén képzős alakba — a verbum finitum módjára — a múltidejűség képze is belejátszhatott): MünchK. 56rb: *valanac ... ludalkodoc* ~ JordK. 524: *valanak cžodalkozwan* : *erant mirantes*; e szerkesztésmód a JordK. stílus-sajátsága; l. alább is. — 3. Későbbi melléknéves szerkesztésmód: MünchK. 28rb: „ēhez *haſonlo*” ~ JordK. 425: „*haſonlatos ehōž*”: *simile est huic*.

B) A *való* igeneves szerkezet. — A *való* a *van* igeneve a *val-* töváltozatból alakult; a határozó alakú jelzőhöz kapcsolódása a képző funkciójához áll közel: CornK. 25r: „az zvz marianak zerelme *volt kyualt keppen valo*”, mintegy: „... volt »kiváltképpen«”.

Határozóragos névszó (gyakran eredethatározó) + *való*: AporK. 224: „galyleabol *walo wolna*”; 1520 k.: „kŷ ... az sofy azontwl *wolna walo*” (Nyr. 36: 168); — névutós névszó + *való*: MünchK. 52ra: „*ažoc kōžžol valo vag*”; — határozószó + *való*: MünchK. 93vb: „tū alol *valoc vattoc*”; — személyragos határozószó + *való*: MünchK. 85rb: „ēn elōttēm *valo vala*”.

A tagok szóösszetétel előzményeként értékelhetők: MünchK. 86rb: „a' mel' *alab valo*”, tkp. 'alantas' ~ DöbrK. 285: „a mel' *hitvamb*”; eredetileg konkrét térbeli viszonyítást fejezett ki: 'alul levő'.

A *való* összetett állítmánybeli elmaradása pregnáns létigés szerkesztésmódot eredményez (főleg a JordK. kedveli): 576: „honnan [ti. valók] *legŷetek*”, 509: „*ažok kezžol* [ti. való] *vagŷ*”.

C) Az -andó/-endő képzős melléknévi igenév:

a) Szemantikailag: 1. Mint az -and/-end képzős jövő idejű igealaknak az -ó/-ő képzős származéka, elsősorban az utóidejű cselekvés kifejezésére való a latin part. inst. act. vagy pass. fordításaként: JókK. 75: „ezben *volnek ygen meg pyroŷtando*”: in hoc *essem reprehendenda* nimis valde; NádK. 332—3: „az vtolfo napon *feltamadando vağoc*”: *sum surrectura* in die novissimo; de: MünchK. 59rb: „imar *lēž embezekēt fogando*”: iam homines *eris capiens*; — egyidejű jelentésben a folyamatos melléknévi igenév egyenértékese: MünchK. 53ra: „*o es vala varando* iftēnn^c ožžagat”: et ipse erat *expectans* regnum Dei. — 2. A szükségesség kifejezésére alkalmazott igenév olyan cselekvést jelöl, amelyet általában és mindig tenni kell: MünchK. 60rb: „*až vy bož vŷ tōmlōčbē ēžžtēndō*”: vinum novum in utres novos *mittendum est*.

b) Mondattanilag: 1. Cselekvő igenévi állítmány: JókK. 128: „ew *vala yewuendew*”: erat ipse *venturus*; — tárgyi bővítménnyel: BirkK. 2b: „ocot *adando ležen*”: sc reddi-

turam esse rationem; — határozói (vonzatszerű) bővítménnyel: MünchK. 103vb—104ra: „*kic hiëndqç ... èn bëlem*”: *qui credituri sunt ... in me*; PéldK. 76: „*hamuva leyendew vagyok*”: *in cinerem tandem rediturus*; stb. — 2. Szenvedő értelmű igenévi állítmány: BécsiK. 87: „*iollèhèt mgtqzètèndq vag*”; MünchK. 23va: „*èmbezn^c fia getrèndq q tölloç*”: *Filius hominis passurus est ab eis*; igenévi alakja a vonzat alapján tkp. gyötretendő.

c) A korábbi *-andó/-endő* képzős igenévi használatnak megfelelhet: 1. Későbbi *-ó/-ő* képzős igeneves szerkesztésmód: MünchK. 59rb: „*İmar lèž èmbezekèt fogando*” ~ JordK. 534: „*leež embereknek fogoŷa*”: *iam homines eris capiens*. — 2. Későbbi igés szerkesztésmód: MünchK. 91vb: „*vala èlazolando qtèt*” ~ JordK. 647: „*arwllyā vala el hwteth*”: *erat traditurus eum*; — a szükségesség kifejezésében (*kell* + főnévi igenév): MünchK. 60rb: „*až vy bož vŷ tpmloçbè èzèžtèndq*” ~ JordK. 537: „*wŷ bort wŷ edenben kel tólténŷ*”: *... mittendum est*.

D) A *-t/-tt* képzős, befejezett történésű melléknévi igenév:

a) Szemantikailag többnyire befejezett (előidejű) cselekvés kifejezésekor használatos, mégpedig általában a teljesen véghezvitt, célját elért cselekvés eredményeképpen bekövetkezett állapot meghatározására. A befejező (mozzanatos) akcióminőség igekötős jelölése azonban korai kódexeinkben fölötté hiányos: JókK. 2: *volt fenteltetet*; BécsiK. 48: „*kazikackal valanac toldattattac*”. Ritkábban (a szenvedő értelmű igenév) egyidejűséget is kifejezhet: BécsiK. 173: „*Vala kèdeg danièl ... tizteltètèt qmenden barati felet*”. — A fogalmi tartalom kiemelésére: CornK. 91r: „*En vagyok nagy erevŷŷen meg nyomottatot*”.

b) Mondattani szempontból a *-t/-tt* képzős igenév az állítmányi szerepet jórészt a létige valamelyik alakjával tölti be, azaz az összetett állítmány névszói része. Általában a latin part. + létigés szerkezet (vagy létige + participiumos szerkezet) fordítására szolgál (*laudatus est, erat, fuit*; vagy: *eram, eras, erat* stb. *laudatus*: *dicsértetett valék, valál, vala*; vagy: *valék, valál, vala dicsértetett*). — A megfelelő igés paradigma: *dicsértettem vala, dicsértettél vala* stb. Az igeneves meg az igés paradigma tehát az E/3.-ben egybeesik; vö. (igenévi) *dicsértetett valék, valál* stb.: (igei) *dicsértettem vala, dicsértettél vala* stb. → *dicsértetett vala*. Ez a szerkezet — a létige szórendje alapján — inkább igés szerkezetnek tekinthető (l. alább). — Egyébként a mondatbeli használatot tekintve a befejezett cselekvés szempontjából meglévő állapot, ill. a múltban befejezett történés azonosnak is felfogható, ezért ugyanazon szerkezet igenevesnek is meg igésnek is értékelhető: JókK. 52: „*te žŷued megkemenedett minden gonofagra*”. — Az igeneves meg a verbum finitumos használat keveredésére l. JókK. 46: „*valanac meg nyŷtattanak kett vŷlagofŷagok*”; JordK. 569: *megh vannak zamlaltattanak*.

A cselekvő értelmű igenévi állítmány leginkább történet jelentő vagy visszaható igéből származik: JókK. 50: *lewtuala komorodott*; BécsiK. 114: „*ne legen megzakadot*”. — Tárgyi bővítménnyel: MünchK. 79rb: „*èž felèfègèt vallot lènd*”. — Határozói bővítménnyel (vonzatszerű környezetben): JókK. 2: „*vala ŷftenŷ belzeefeguel yzeffellet*”; DöbrK. 375: „*vağok vrban kòtelezet*”.

A szenvedő igéből képzett igenévi állítmány közel áll a szenvedő képzős verbum finitumhoz. Használata ezért föltehetőleg éppen állítmányi funkcióban kezdődött el, részben a cselekvő értelmű igétől és igenévtől való alaki megkülönböztetés céljából: JókK. 19: „*valanac mend meg fezewltettek*”. — Határozói bővítménnyel (vonzatszerű környezetben): CornK. 130v: „*cv volna ... baluany imadafra adatot*”, 28r: „*leyendez lel-*

ky iozagokkal meg ekefevltetevt". — A cselekvő meg a szenvedő értelem elkülönülésére l. MünchK. 12vb: „mezt salamon mēd q dīlofegebēn nē fedeztētē” ~ DöbrK. 373: „hoğ salamon fem fedōzōt. mind v dičōfegeben” : quoniam nec Salamon in omni gloria sua coopertus est. — A megfelelő cselekvő igéből képzett passzív melléknévi igenév állítmányi használatban nem fordul elő.

c) A latin hatás gyengül a korszak végére. A korábbi igenévi állítmánynak megfelelő: 1. Későbbi igés szerkesztésmód: BécsiK. 19: *alaztattac lēzneç* ~ SzékK. 25: *alaya adatnak : subiugati erunt.* — 2. Későbbi határozói igeneves szerkesztésmód (mint a JordK. stílussajátsága): MünchK. 77rb: „Vala ke· ež ige èlreitetet” ~ JordK. 593: „el vala ež bežeed enyeztethween” : erat verbum istud absconditum. — 3. Későbbi melléknéves szerkesztésmód: MünchK. 56vb: „vala alažtatot q nèkic” ~ JordK. 526: „vala enghedelmes hñnekȳk” : erat subditus illis; MünchK. 72vb: „netalantal tōllēdtōl tižtelēndōb hiuattatot attol” ~ JordK. 578: „ne talantal tȳžteletēb legȳen hȳwatalořb te naladnal” : ne forte honoratior te sit invitatus ab illo.

II. Az állítmányi névszó lehet számnév, számnévi névmás.

1. Számnév:

a) Határozott tőszámnév: JókK. 44: „žent fferencž es nagȳ ȳ. es nagȳokkewžewl egȳ cžudalatořfagyert”; MünchK. 85vb: „Vala ke· Andozias . . . eg a kēttō kōžžōl”; — (határozott) sorszámnév: PéldK. 76: „fem elfew fem vtolfo en nem vagyok”; SándK. 21: „az en <azarȳ hazamba elřok ležtōk”, tkp. 'rangsorban az összes többit megelőző'; PéldK. 73: „[a] mařodyk [dolog] az yozagos myuelkewdet”, „mařyk hogy . . .”, tkp. 'második', s az egyik-másik × első-második alapján használatos, „harmadyk az ydew”.

b) Határozatlan számnév: AporK. 123: „Legenek q napi keuefek”; — szembeállításban: MünchK. 67ra: „až aratat foc a mūcařoc ke: keuefec”.

A számnévi állítmányi használat gyakran határozó + létige-féle szerkezettel változik: JókK. 82: „keueffen valanak až barátok” : fratres pauci erant; AporK. 123: „Legenek q napi keuefek” ~ DöbrK. 196: „v napi keuefen legenek” : fiant dies eius pauci (a szabadabb fordítás itt igés megoldást is eredményezett: KulcsK. 274: „Meg rewydwlyenek w napy”).

2. Számnévi (szerepű) névmás:

a) Mutató névmás, főmondati utalószóként (hasonlításban): annyi 'olyan mennyiségű, számú': JordK. 926: „hožyaffaga annee, meenee zeeleffeghe”; ÉrdyK. 69: „mene few anne ežž [a. m. ész]”; — a fogalmi érték módosítva lehet: SándK. 8: „haȳok <ak anñe ležōn, meñe zōkseeğ”; — hiányos (pregnans) szerkesztés: BécsiK. 263: „Te orižoid monnal fařac”. — A névmási állítmányi használat a határozó + létigei szerkezettel váltakozhat: CornK. 210r: „Menyen az emberek vadnak. annyān vadnak az hyrdetevk”; — ugyanannyi 'pontosan annyi': JordK. VIIIb: „vgyan annee legȳen až bȳnes, mȳnt až ȳgaž”.

b) Kérdő névmás: mennyiségre vagy sorszámmra kérdez: mennyi 'milyen mennyiségű': BécsiK. 17: „mēnēiēc legenēc q vařozoc”.

c) Vonatkozó névmás (mellékmondati kötőszóként): mennyi 'amennyi': JordK. 926: „hožyaffaga annee, meenee zeeleffeghe”. — Az állítmányi használat a határozó + létigei szerkezettel váltakozik: CornK. 210r: „Menyen az emberek vadnak. annyān vadnak az hyrdetevk”.

III. Az állítmányi névszó lehet főnév vagy főnévi névmás.

1. Az állítmányi szerepű minősítő főnév több szempontból elemezhető:

a) Fogalmilag pl. köznév: GuaryK. 22: „az atkozot ragalmaſſag *merog*”; halmozásban: KeszthK. 18: „*zeen, ken kw ees haborgato zeel w kenoknak reze*”; — elvont főnév: CornK. 205v: „*Kynek zeretete tyztaſag. illetve zentſeg*”.

A predikativ funkciós viszony egészére vonatkozólag kifejezhet pl. kölcsönösséget: CornK. 88v: „*mykoron ellenſegek volnank*”; — rokoni kapcsolatot rögzít: 1532: „*me(r)t . . . az ·k· Tarſanak az an(n)ya atyafi gyermek ez en fya(m)val*” (LtK. 1: 138); — gyakran a személyi státusra utal: PéldK. 76: *kyraly vagyok*; — kérdező formában: MünchK. 85rb: „*pphā vag é te*”; — elemisméltéses alakzatban: CornK. 21v: „*ha fevldet zerec. fevld vagy. ha menyorzagot zereted. menyorzag vag. ha iftent zeret . . . iften vagy*”; — hasonlítás van ebben: BécsiK. 158: „*q tēſte monnal Crifolitus*”; — metaforikus szókép jelentkezik itt: CornK. 131r: „*Az ty ígetek zelek. az ty jgyeretlek effevk*”; — a módosító jellegű tagadás arra utal, hogy a tagadott főnévi fogalom az alanyra vonatkozólag nem érvényes: MünchK. 85va: „*tē nē vag . . . pphā*”; az alany egy másik főnévi fogalmat valósít meg a tagadott helyett: CornK. 91r: „*en fereg vagyok es nem ember*”.

b) A bővíthetőség szempontjából: határozós szerkezet alaptagjaként (vonzatszerű környezetben) jelentkezik: JókK. 49: „*kyrewl voltak tanoc mend az paſtorok*”; — a BécsiK. 193: „*iaſy nekic*” típus tkp. 'fenyegetésként, ill. panasz, félelem kifejezésére: rossz, keserves (sors)' nekem, neked, neki stb.; — jelzős szerkezet alaptagjaként valakinek az egyéni mivoltára, kilétére utal: MünchK. 87vb: „*ki vagoc ſamariabeli nēmbezi*” ~ JordK. 633: „*kŷ Samariabelŷ azzonyallat vagon [!]*”; SzabV.: „*Byzon w keges wrfſw vala*”; — metaforikus szóképet alkotva: KeszthK. 21: „*Meg nyłth koporſo w neky zayok*”; — az alany fogalmi gazdagítása a jelzőben fejeződik ki: CornK. 115v: „*az galamb zeled lelkes allat*”; KazK. 70: „*Vala kegek az eufemianus . . . igön ergalmas embôr*” ~ NádK. 576: „*euffemianos vala igön irgalmas*”; — az állítmányi alaptag az alany kategóriáját ismétli: CornK. 146r: „*az kereztſanak halala. vala zevrnyevleges halal*”; KeszthK. 19: „*Vrnak bezedy tyzta bezedek*”.

c) A minősítő főnévi állítmány más szófajjal érintkezhet, egyéb szerkezettel, szerkesztésmóddal is kifejezhető; így pl. szófaji szempontból (a latin alapján) inkább ígés megoldást várnánk ezekben: JókK. 100: „*Nem tehetſegem es nem merem nektek meg adny*”: *non possum nec debeo ipsum reddere*; CzechK. 44: „*nem ſarathczag sem neheſeg. de wŷgasag ees edſsſegh. Ha kenodban orizendlek*”: *non est labor, nec gravabor, sed sanabor et mundabor cum te complexus fuero*: itt a kétütemű nyolcas verssor-struktúra meghatározó lehetett. — Ugyancsak a latin alapján a melléknévi megoldás kézenfekvőbb volna: KeszthK. 23: „*merth een erekfegem gyenwrwfeg nekem*” ~ DöbrK. 32: „*en ôrôkôm nekem draga*”: *etenim hereditas mea praeclara est mihi*; — a főnévi—melléknévi használat váltakozásszerű: ÉrdyK. 510: „*zykfeeg cwneky vezerleef*” ~ NagyszK. 10: „*zikfegôs volna tenekôd*”.

Stilisztikai szempontból a szokásosabb (s egyben terjengősebb) határozós szerkesztésmód helyett tömörebb, pregnánsabb a névszói állítmányi: ÉrsK. 135: „*az kylenechdyk cegh ez feldnek kerekſeghehez . . . zaz ezerzer walo ezer maagyary mely feld*” (vö. ezzel: *ezer „mélyföld” távolságra van, ezer „mélyföld”-nyire van stb.*); de: ÉrsK. 66:

„Ez fa kedeg *hozyw wala* mynt heet fengh”; tkp. „Ez fa hét *sing*”; — részben latin mintára keletkezhetett a *lesz* ’válik valamivé’ igével szerkesztett névszói(főnévi)-igei állítmány a megfelelő (eredetibb) határozós szerkezet helyett (mindkét változatot dokumentálva): CornK. 42v: „az wr *levt zolga*. hog az *zolga lenne wrra*” : Deus . . . *factus est servus*, ut *servus fieret Dominus*; KeszthK. 30: „artatlan emberel *artatlan leez*” : cum viro innocente *innocens eris* ~ uo.: „zentel *zenthe leez*” : Cum sancto *sanctus eris*. (A *lesz* ’válik valamivé’ segédigei szerepéről alább lesz még szó.) — Egyéb határozós szerkezet egyenértékeseként: BirkK. 3a: „kiknek *Segedol legen* az egez quēt” : Quibus et *suffragetur* totus conventus; de: 1507: „Euys *legyen segetseg* Az cýnalaffabb[an]” (NyIrK. 6: 186); AporK. 124: „en *löttem bozzufag* o nekik” ~ KeszthK. 306: „Een *leettem bozwfagara wnekyk*” : ego *factus sum opprobrium* illis. Megjegyzendő, hogy a névszói állítmányi mellett a latinhoz képest szabadabb (szerkezetes) fordítás sem ritka: TelK. 16: „mikoron hazafula: huz eztendős *ember vala*” ~ KazK. 47: „az zenth hazafagot . . . huz eztendős koraba kezde el” : annorum viginti aetatem agens coniugum inchoavit.

2. Főnévi szerepű névmás:

a) Főnévi kérdő névmás: *ki* ’mely(ik) személy’: JókK. 46: „*ký uagýok en*”, „*ký vagý* te”; BécsiK. 20: „*ki èz*”; — főmondati alkalmazásban: MünchK. 87vb: „*ki az ki mōga teneked*”; GuaryK. 28: „*val’on ki az*, ki meg ohatt’a magat”; — a JókK. 19: „*ky neved*” : *quod est nomen tuum?* mondatban a *ki* a *mi* egyenértékese, 45: „*ký vagý te*” ~ VirgK. 43: „*Myczoda vagy te*”, *My vagy* : *quid es* tu; — *kicsoda* ’ki’: SzékK. 25: „*kyčvda ez*”; — főmondatban: AporK. 213: „*kýchoda az ký teged were*”; — *mi* ’miféle (dolog)’: JókK. 43: „*mý vagýok en*”; MargL. 16: „*mý az zoo volna*”; VirgK. 43: „*myk legienek azok*”; — MünchK. 85rb: „*Mi azeit*” ~ JordK. 624: „*ký vagý azért?*” : *Quid ergo?*; MünchK. 18ra: *mi vagon* ~ JordK. 388: *mýczoda* : *quid est*; — *micsoda* ’mi’: JókK. 43: „*Myczuda* [vagý]” ~ VirgK. 41: „*My vagi te*” : *quid es* tu; PéldK. 76: „*mychoda az tyzteffeg*”; l. még CornK. 180r: „*Mydolog* hog . . .”; SándK. 25: „*mý ordog ez*”; — *mely* ’mi’: DöbrK. 379: „*mel’ legen* istennek akaratt’a”; BécsiK. 17: „*mèllèc . . . o vazosoc*”; — a BécsiK. 17: „*mèl legen o èzèiec . . . mel’ lègèn o fokaffagoc*” ~ SzékK. 16—7: „*my legen* az ő erőyök . . . *my legen* az ő fokaffaghok”.

b) Főnévi általános névmás: *senki* ’egy(ik) személy sem’: SándK. 2: „*mýnd senký* semmý az ő zepsegokhoz keposth”; — *semmi* ’egy sem; a valami ellentéte, hiánya’: PéldK. 72: „*de maga femmy* nem voltak”.

c) Főnévi határozatlan névmás, személyre vagy egyébre utalva: *egyéb* ’más’: CornK. 75r: „Ez kezes *nem egyeb* hanem cristus vronk”. Az állítmányi használat valószínűleg a föltételes tagadó hasonlításban alakult ki; vö. „Ez kezes *nem egyeb* [’más’] *hanem* [’mint’] cristus vronk” (l. az előbbi példában; l. még: I, 748—9). Figyelemre méltó, hogy a latinban ilyenkor állító szerkezet használatos: „*fideiussor iste Christus est*” (l. az előbbi példában); a magyar *nem más, hanem* formulával azonban a predikatív viszony kifejezése dinamikusabb; — *egy* ’egyik’: ÉrdyK. 511: „*kyk közzöl eegy vala ez nemes zeplötelen eeletew wr flyw*”; — *valaki* ’bárki’: VirgK. 42: „*valaky vagy . . . aly meg*” ~ JókK. 44: „*valamý vagý meg aly*” : *quisquis es . . . stes*.

A tulajdonító állítmány

E szerep betöltésére járulékfogalomszerűen használt *-é* birtokjeles főnév vagy főnévi szerepű szó, illetőleg a birtokjeles alakokat képviselő birtokos névmás alkalmas.

A) *-é* birtokjeles főnév: JókK. 88: „zerzett ez előtt kyffeb *fraterokee*”; MünchK. 28ra: „aggatocm̃g a· mel' *lažaze lažaznac*”.

B) *-é* birtokjeles főnévi névmás: a) Kérdő névmás: 1418—1422: „*Kýe es*” [a. m. kié ez?] (Nyeml. 65). — b) Mutató névmás: GuaryK. 28: „*ežoke* [a. m. ezeké] az atkozot harmad íelv”; CornK. 93v: „*illyetenevke* menyeknek orzaga”.

C) Birtokos névmás: egy(es számú) birtok esetén: AporK. 121—2: „*Enem galaad es enem manaffes*”; JókK. 46: „en mendenestewl *tyed vagýok*”; 1507: „*Eue legýen Elteýg*” (NyIrK. 6: 186); JókK. 32: „*myenk az*”; CornK. 93r: „*evueek* menyeknek orzaga”; — hasonlításban: JókK. 47: „*ežek azonkeppen týed ment enem*”; — szembeállító viszonyban: 123: „*vram tyed azt ewrzený ... de enem volt bezedet mondaný*”. — Több birtokra utalóan: 31: „nem *mýeýnk*”.

Az azonosító állítmány

Az azonosításban részt vevő fogalmak mindig dologfogalmak: főnevek vagy ilyen szerepűek, s fogalmi értékük szerint azonos körűek, grammatikailag determináltak.

1. Névelővel (vagy annak előzményével) ellátott határozott főnév: JókK. 46: „az lang *vala yften*” ~ VirgK. 44: „Az lang ... *az vr iften vala*”; — azonosítás diszparát fogalmak között: CornK. 80v: „az erevffeg *az zeretet*”: *fortitudo est amor*; — kötőszós (hasonlító) azonosítás: CornK. 43r: „Az kyraly palota ... nem egyeb. hanem *az jazol*”; — határozói (vonozatos) környezetben: CornK. 93v: „Az alazatoffag *az wt menyeknek orzagara*”; — értelmezős szerkezetben: GuaryK. 28: „ki zeretet *lac iften vnqmaga*”; — személyi azonosításban: GuaryK. 32: „*mafic vala az poharnoc mefstor*”.

2. Névelő nélkül is egyeditett tulajdonnév: Megállapításként: MünchK. 85vb: „*Te vag Simon*”; kérdésben: MünchK. 85rb: „*Il'les vag é tè*”; tagadásban: 85va: „*tè nē vag x'* [a. m. Krisztus] *z fēm Il'ès*”; — határozott névelővel: JordK. 386: „*hew az ýllyes*”: *ipse est Elias* (nem zárható ki egy: *Ő az, Illés-féle értelmezés sem*); — szabadabb fordítás eredményeképp: WinklK. 293: „ky [nev]eztetik ... *Naýmna*” ~ DöbrK. 374: „*kinek neve Naym*”: *quae vocatur Naim*.

3. Az állítmány birtokos személyjeles főnév:

a) Dologi azonosításban, diszparát fogalmak között: CornK. 79r: „Az tudoman if-teny es embery allatoknak *meg ešmerety*”; — az azonosításba (közvetlenül) minősítés vegyülhet: SzabV.: „*Alybeg ywthw lwn chak wn kara*”; — szóképpen alkalmazva: CzechK. 57: „*legýn zent oldalad zallasom*”; — litániás felsorolásban: CzechK. 49: „*mezeetlen te zent meýled ... ký zent haromsagnak zeký. nagy zerelmnek ýelos hele: Erptelennek ergssege. feelelmesnek beksege. farattaknak ýo zallasa. zegenýoknek nagy beew haza*”; — a metaforás azonosításba minősítés vegyülhet: FestK. 380: „*ey nagy beew haza*”; — szembeállításban: CornK. 165v: „*teftnek ez gyevtreleme. leharatya tolwayoknak*”; — szembeállításban: 112v: „*Mafod innep. az kereztelefnek jnleknek iduešfege*”; — elemisméltó azonosítás: 112v: „*Mafod innep. az kereztelefnek jnleknek iduešfege*”; — elemisméltó azonosítás: 112v: „*Mafod innep. az kereztelefnek jnleknek iduešfege*”.

nepe”; — figura etymologica: 121r: „viragoknak *viraga* az rofa”; — a latint glosszázva kifejtő megoldás: DöbrK. 382: „ki istennek *zava* vağ *bezed*”: *quod est verbum Dei*; — összetett mondatot tömörítő pregnáns szerkesztésmód: CornK. 78v: „az harag. [nem egyéb hanem] bozzv allafnak *keuanfaga*”; vö. ezzel a gyakori formával: 75r: „Ez kezes nem *egyeb* hanem *criftus vronk*”.

b) Személyi azonosításban: a kölcsönösség, a személyi viszony, kapcsolat stb. kifejezése egyben az alany státusára utalás: PéldK. 70: „ennekem myndenkoron *ellenfegem lennel*”; NádK. 323: „zolgalo *leañod lennel*”; BirkK. 2b: „ki nectek *feiedelmetek*”; stb.; — birtoktöbbsesítéssel: MünchK. 16vb: „*embezñ* o *hazabèliec* o *èllenfegñ*”; SzékK. 7: „mñ *kedeeğ* . . . te *zolghayd vağvñk*”; stb.

c) Személyi → dologi azonosítás: CzechK. 65: „*legý fegýwerom* te ennekom”; 1508/1518 k.: „ha te nem *lees* nekõnk my nagh *ſceghedelmonkh*” (RMKT. 1²: 237).

d) A minősítő meg az azonosító névszói állítmánytípus együttes használata sem ritka: kapcsolatos viszonyban: GuaryK. 27: „*hizgkqđ* [minősítés] es *dileretnec kiuañoia* [azonosítás]”; KeszthK. 27: „wr . . . een ydweſſegemnek *oltalmazoya* [azonosítás] ees engem *fogado* [minősítés]”; CornK. 22r: „*iftenek vattok* [minősítés] es az felfegesenek *fyay* [azonosítás]”; — ellentétes viszonyban: 203r: „ezek nem *evrdegfegek*. [minősítés] hanem *criftuñnak jo tetelý* [azonosítás]”; — választó viszonyban: ÉrdyK. 509: „ennen *Criftus lett legyen* [azonosítás] awagy *angyal* [minősítés]” stb. — Ugyanannak a latin mondatnak a fordításakor: *protector est sperantium in se*: DöbrK. 37: „*õ benne reminkedõknek . . . oltalm* [minősítés]” ~ KeszthK. 30: „w benne remenkedeknek w *oltalmazoya* [azonosítás]”.

4. Főnévi névmás:

az mutató névmás; használati formája főmondati utalószó: 'a mellékmondatban meghatározott személy, dolog': MünchK. 85rb: „Ez *az* kit mödec”; — hátravetett főmondatban: 87rb: „Ki val'la a' menažzont *az* a' vólègèñ”; — tagadásban: NagyszK. 11: „zyne nem *az* . . . a kire te velõd”; — hiányos szerkesztésmóddal: PéldK. 65: „En *vagyok* [ti. *az*] kytewl feel mynden teremtwet allat”; — *azon* 'az, ugyanaz': LányiK. 313: „Ewangelium *azon* mynt az elfew zolgalaton wolt”; — *ez* 'az, a következő': CornK. 117r: „Az tanalc *ez*”; JordK. 381: „Až týžen ket apoftoloknak . . . newók *ež*”; — *imez* 'ez itt': NádK. 336: „Annac *imez* tõrueñe”; — *ugyanazon* 'ugyanaz, pontosan az': AporK. 106: „te ke: *vğan azon vag*”; — hasonlításban: ÉrdyK. 53: „Te kedeglen *wgyan azon leez* mynt eleeb”.

A névszói-igei állítmány igei része

Ha az alany E/3. vagy T/3., a kijelentő mód jelen idejére vonatkozólag egymagában is szerepelhet névszó állítmányként (nominális mondat).

Más személyű alany esetén (a kijelentő mód jelen idejében is), ill. más idő, más mód kifejezésére a névszóihoz igei rész is kapcsolódik — leggyakrabban a létige megfelelő alakja (nomino-verbális mondat).

A kiegészítő segédige a módjeleknek, az időjeleknek meg a személyragoknak az egyenértékese.

Ugyanakkor igei természetét is megőrzi: nem követi feltétlenül a névszói részt, hanem esetenként a mondat főhangsúlyos szava után kerül. Így pl. a főhangsúlyos alany után: CornK. 201v—202r: „teftnek es elmenek *rontoŷ* . . . Ty *vattok*”; — egyéb hangsúlyos bővítmény után: JókK. 1: „bodog fferench . . . istenhez *volt haffonlatos*”; MünchK. 30va: „Kettèn *lezne qzloc* eg malomban”; — tagadás esetén a tagadószó után: AporK. 78: „nem *valanak hiuok*”; — maga a segédige főhangsúlyos is lehet: CornK. 95v: „*Leegy hyv mynd halalyg*” stb.

A segédigei (kiegészítő) rész olykor a latin hatására előzi meg a névszói: MünchK. 87vb: „ki *vagoc* samariabeli *nembezi*” ~ JordK. 633: „kŷ Samariabelŷ *azzonyallat vagyon*” [!]: quae sum mulier Samaritana; MünchK. 86ra: „tè *vag* ifŷnèc *kiral'a*” ~ DöbrK. 391: „Te ifrael *kiral'a vag*”: tu es rex Israhel; — e latin hatás néha még a latin minta ellenére is megfigyelhető: JókK. 49: „kyrewl *voltak tanoc* mend az paztorok” : De quo testes fuerunt pastores stb.; l. az előbbi, ~ jel utáni példamondatokat is.

A kiegészítő részt tekintve hiányos szerkesztésmóddal átmeneti kategória keletkezik, pl. kapcsolatos viszony kifejeződések: AporK. 124: „*ñaualas* es *zegen vagok* en”; KazK. 26: „*zep uagok* es *ekòs*”; CornK. 131v: „Nem chak *nemes vagyok*. de meeg ennek felette. *nagy*”.

Az *-e* kérdőszó a segédigéhez kapcsolódik, akár megelőzi a névszói részt a segédige, akár mögötte áll: JordK. 385: „Te *vaŷ ee* [ti. az] kŷ ŷwendò *vaŷ*”; ill. NádK. 322: „en *lelkòm vaŷe* te”.

A *van* és a *lesz* közvetlen változatai mellett jelentkeznek más igealakok is segédigei szerepben.

a) A *lehet* a *lesz* ható alakja: CornK. 76v: „az vŷritennek *kellemetlen lehec*”; SándK. 23: „*mŷ leheh* nagŷob egtelenseeg”. — A *lesz* paradigmájával keveredve: DöbrK. 378: „mikent *lehet ŷ fia*” ~ WinklK. 312: „Mykeppen *legyon ew fya*”: quomodo filius eius est.

b) A *marad* funkciója inkább igenemképzőre emlékeztet: 'állapotában nem változik'. Kiegészítő részként — a létigétől eltérően — a kijelentő mód jelen idejének a 3. személyében is megjelenik, s ebben a latin is mintául szolgálhatott: BécsiK. 1: „*marada* . . . kèt fiaytol z feziytl *meŷvalt*”: remansitque . . . orbata duobus liberis ac marito. A kódexek korában jobbra *-vá/-vé* (esetleg *-ul/-ül*) ragos eredményhatározóval stb. szerkesztik: TelK. 11: „az ana òzuegge *maradot vala*”; KulcsK. 274: „*Maradyanak w fyay arwawl*, es w feleŷege *ezwegywl*” ~ AporK. 123: „*Legenek o fiaŷ aruak*: es o feleŷege *qzueg*”: fiant filii eius orphani, et uxor eius vidua.

Az igei állítmány

Az igei állítmány pontosabb (tartalmi) jellemzése

Az igei állítmány jelentését tekintve: korszakunkban egyik-másik már a korai ómagyarban is jelentkezett kategória ismétlődik, ám mindig újabb meg újabb példaegyeddal gyarapodva, azaz a kategória jellemzését, jellegzetességeit gazdagítva.

A) Az alany megvalósíthatja a cselekvés általános kategóriáit:

a) A cselekvő igék értelmezésében: az alany tesz, cselekszik vmit: JordK. 388: „az te tanoŷthwanŷd mŷt mŷwelnek”; — tárgyatlanul: DöbrK. 374: „ki mia [m]vncalodik mi bennonk”.

Hasonló kategória adódik az ún. általános cselekvés implicit kifejezésekor: az alany elvégez, véghez visz, megcsinál, végig csinálva befejez stb. vmit: MargL. 8—9: „az ev jmadŷagŷt . . . tellesety vala meg”; DöbrK. 383: „io dolgot meg tókelli”; — az alany létrehoz, megalkot, terem vmit: JókK. 39: „zerzenek nemŷ haylekot”. Az általánosabb cselekvés implicit kifejezésének más fontosabb kategóriái: állapotváltozást eredményező cselekvés: GuaryK. 31: „az igazacat meg nomoreŷtod”; — az alany életműködést folytat (pl. a táplálkozással kapcsolatban): 1492: „ottan el mene mihelen ebellek” (MNy. 37: 203); FestK. 391: „megh emeeztewittek engemet”; stb.

A cselekvés általános kategóriáinál említhető még pl., ha az alany a cselekvés, folyamat első mozzanatát megteszi: SzabV.: „Azon kezdē menden velekednŷ”; — ismételtget: TelK. 17: „gakornac vala bōfegōs ohaytafokat”; — vagy: képes vmire, működni tud: JókK. 48: „myt hathatnek adnŷa”; — szokásszerűen tesz vagy tett vmit: MargL. 2: „lassan zokot vala viselnŷ” stb.

b) Műveltető igék (transzformációs) értelmezésében: az alany elrendeli, kéri, hogy vmilyen cselekvést elvégezzenek: BécsiK. 13: „zōlōiōkēt ki vaŷdaltata”; ill. okozza, előidézi stb. vmilyen cselekvés elvégzését: GuaryK. 30: „varafocat elpuzteytaŷ” stb.

c) Visszaható igék értelmezésében: a cselekvés az alanytól indul ki, egyszersmind magát az alanyt éri, őrá irányul, vele kapcsolatos stb.: CzechK. 58: „zeep werōdben meg forōdeel”; 60: „zent weerōdben . . . megh mosdom”; stb.

d) Szenvedő igék értelmezésében: az alany a mástól vagy másból kiinduló cselekvést, ráhatást visszahatás nélkül elviseli: FestK. 390: „Een alman kylemb kylemb reewletekkel bantatŷk”; — mediális igéből képzett szenvedő: NádK. 324: „a teft . . . legottan megbolondultatŷ” stb.

B) Az alany birtokol, birtokában tart, magáénak mondhat vmit: JókK. 70: „ky bŷrya uala . . . yŷtenŷ edes elettnē nagy malaŷtyat”; — tágabb értelemben ugyancsak birtoklást fejeznek ki az alábbi mondatok állítmányai: pozitív értelemben: NádK. 315: „aleg foglal heh lab nomdekot”; SzékK. 21: „élēft meny orzaghbōl nyereének”; — negatív értelemben: DöbrK. 378: „ki [‘aki’] oroz vala” stb.

C) Az állítmány néhány sajátos fogalomkör szerinti jellemzése:

a) Elsősorban mozgást kifejező állítmányok: Általánosságban: az állítmány utalhat a mozgás körülményeire; így pl. az alany mozgásában nem akadályoz vkit, vmit; vminek, vkinek a mozgását szabaddá teszi: BirkK. 3b: „vāg ereztendi haŷangā”; — az előbbi ellentétéként: mozgásában megakadályoz, rögzít vkit, vmit: NádK. 338: „vas lančokval ŷtet meŷkōtōzēc”; — az alany mozgásba, működésbe hoz vmit: JókK. 44: „magadot ŷe indohad”; — mozgásban tart vmit: GuaryK. 24: „forgattŷa ŷ elmeiebe” stb.

Élénk mozgásképzet mellett kiemelődhet a térbeli (időbeli) előbbre jutás, a helyzetváltoztatás képzete; érvényesülhet az alany (élőlény, élettelen tárgy, dolog, jelenség) teljes mozgása; horizontálisan: JókK. 41: „mŷkoron oda yewne”; ritkán tárgyas használatban: KazK. 75: „mikoron zenth elekōt el halatta uona”; — a mozgás kezdeti szakaszára utalóan: CzechK. 66: „az nagy vtra ha eredōk”; — átvitt értelemben, a mozgás befejező szakaszára utalóan: JókK. 39: „eŷ felewl mondot vrhōz ŷuttanak volna”; — a

mozgás bármely irányban történhet: FestK. 373: *Repewlyenek el*; — vertikálisan: DöbrK. 376: „ökre. kvta *efik*”.

Az alany sajátos mozdulatának eredményeképp helyzete is megváltozik: BirkK. 4b: „med le *haiolianak*”; DöbrK. 375: *kel' fel*; stb.

Megváltozhat a cselekvés tárgyának a korábbi (megelőző) helye: SzékK. 13: „apro gyermekeket, *lé hanyák*”; JókK. 39: „oda *vyttekuala* az barátokott”.

b) Az alany tevékenysége az érzékelés; így pl. szemmel: JókK. 43: „azt *nezŷ vala* ffrat[er] leo”, 41: „hŷvfegeft *lefezŷuala* es cŷŷtteheneduen *ewrzyuala*”.

c) Az egyik legjelentősebb kategória (számos átvitt értelmű használatnak a lehetőségével) az, amelyben az alany beszédtevékenységet, tehát már egyben tudati tevékenységet folytat: JókK. 45: „ewrewmest *bezellyuala*”, 41: „femmytt ne *zolna*”; — az átvitt értelmű használat mindenekelőtt a kommunikációs tevékenységgel kapcsolatos: DöbrK. 383: „*hirdetek* mondvan”; JordK. 385: „*yelenczetek* meg Janofnak”; — viselkedésforma pozitív vagy negatív értelmű kifejezéseként (a hangulati, indulati, érzelmi befolyásolás jelentésmozzanatával): KulcsK. 259: „*bozwntak* wteth”; ÉrdyK. 510: „*nyayaskodyk vala* yo baratywal”; — jogi, etikai magatartásformát jelölve: NádK. 322: „bizonfagokkal *bizonietom*”; KeszthK. 22: „*eskezyk* w baratywanak”; — az érdeklődés mozzanata kerülhet előtérbe: DöbrK. 377: „eğ *meg kerde* vttöt”; JókK. 42: „*tu-dakozykuala* zent fferencznek tŷtok dolgŷn”; — akarati stb. mozzanat kiemelésekor: JókK. 45: „*kerlek* teged”, 40: „*paranczola* tarfynak”; — a cselekvés partneri viszonyban történhet (l. alább is): JókK. 38: „ezkeppen *felele*” stb.

d) Az állítmány belső cselekvésként azt fejezi ki, hogy valamiféle indulati (szubjektív), érzelmi folyamat kezdődik, huzamosan tart: SándK. 27: „igŷn *baanom*”; SzékK. 23: „az ő yftenek *gŷldŷ* az gonozfagot”; — tárgyatlanul: GuaryK. 22: „v ewel *meg di-hozik*”; SzékK. 16: „hyrtelen haragwal *fel gheryede*”; JókK. 38: „holott yoban *ewrewlhettne*”; stb. — az akarati stb. mozzanat, kényszerítő ráhatás stb. rögzítésében: JókK. 38: „mongŷad meg valamŷt *akarz*”; TelK. 18: „*zandekozac* iftenhöz vertyenyöc”; stb.

e) Az állítmány (belső) tudati, értelmi tevékenység jelölője: SzabV.: „Sabach erws voltat *elmelle*”; DöbrK. 374: „nem kernenk avağ *ertenenk*”; — tárgyatlanul: MünchK. 22va: *gondolkodnac uala*; BirkK. 3a: „ha *tetit* neki [’valahogyan gondolja; sejti, véli’]”; stb.; — egyéb értelmi művelet: BécsiK. 17: „ha *meltolod* halgatnod”; GuaryK. 21: „kit *hafonlot* . . . az vgato ebhŷz”; stb.

f) Időjárásra, napszakokra vonatkozólag (alanytalan mondatokban): 1456 k.: *Bel alkolmazikh : advesperascit* (Gl. *alkalmazik* a.); FestK. 380: *meg eftweledyk*; stb.

g) Lehetőség, szükségesség stb. kifejezése (személytelen használatban): BirkK. 4b: „latandia hoğ *alkozik* [’illik, illendő’]”; DöbrK. 376: „*Illike* zombaton *vigasztania*”; JókK. 38: „ha *neked* es tarfidnak *kell*”.

h) A cselekvés partneri kapcsolatban, kölcsönös viszonyban történik: JordK. 389: „Nem *verfenkŷdŷk*”; TelK. 14: „mikepen *eggefŷlt* hazaffag kepen”; stb.

i) Az állítmány az ún. külső állapotba kerülés kifejezője: BécsiK. 103: *meg auoltal*; DöbrK. 374: „*meg* ne *fogatkoziatok*”; — az érzelemnek, az ún. belső állapotnak a külső kísérő mozzanatára utalva: NádK. 327: „*mosol'ogvala* ez velagi čalardfag”; DöbrK. 375: „ne *fyrŷ*”; szerkezeten: ÉrdyK. 509: „az wr fŷyw *el fakada fyrwa*”.

j) A cselekvés tárgyának (részleges) állapotváltozására is utalva, pl. létében: JordK. 382: „hallottakat [a. m. halottakat] *Tamazŷyatok*”; — testi mivoltában: ÉrdyK. 510: „*megh febhŷtte* . . . eelös thŷr”; CzechK. 51: „zent *zŷwedeth meg zaggaŷa*”.

D) Fontosabb mozzanatok a létige jelentéstanában:

a) A létezést vagy ennek tagadását fejezi ki, *van*, *vagyon* stb. alakban: 'létezik': VirgK. 44: „mind tied vram valamik *vannak*”; ill. NagyszK. 11: „Mert földön *ninčen* elendő embör ol’”; — elbeszélés, legenda, mese stb. kezdő szavaként: DöbrK. 382: „*Vala* eg kif kiral’ kafarnaomban”; — ’konkrét dolog, jelenség stb. léte észlelhető’: ÉrdyK. 510: „ott *vannak* haat mynden felee zeep yllatw fywek kylemb kylemb zynew vyragok, rofa lilium vyola”; ill. ÉrdyK. 511: „varya *vala* az eeyet el yewny, ky az wr iftennek varafaban *nynchen*”; — ’elvont dolog, fogalom stb. léte észlelhető’: BirkK. 3a: „kikhöz bizōnal gānofag *vagion*”; ill. MünchK. 86ra: „Ime igaz Iflita kibēn alnocfag *inlē*”; — ’(nem) akad vki’: FestK. 379: „ky megh tylcha *nynchen*”; SzékK. 22: „*nem wolt*, ky megh nyomorgathatta volna”; — *lesz* stb. alakban: ’következményként megtörténik’: CornK. 2v: „tahat *lezen* hog adasseek malazt”; — ’keletkezik, létrejön’: CornK. 53r: „*levn* nagy fevld jndulas”; — ’van rá mód, hogy meglegyen: lehetséges’: ÉrdyK. 509: „mynd *meg lehetōt*”; — ’vmilyen minőségben működik’: CornK. 2v: „*legen* tȳ nektek az zvz marianak elete. mykeppen keepben meg jrt’.

b) Birtoklás kifejezésében, *van*, *vagyon* alakban: ’hozzá tartozik, tulajdona; rendelkezik vele’: JordK. 389: „eg ŷoha *vaġon*”; ill. DöbrK. 381: „*ninčen* menegzōi rvhad”; — ’testrész vkinek a sajátja’: PéldK. 65—6: „oly ruth allad *vagyon* es zewrnyew chonka orrod *vagyon*”; l. még ’mintegy: visel, magán hord’: NádK. 338: „homlokocon zarvok *vala*”; ill. PéldK. 67: „egy zal ayakayd *fynchenek*”; — ’(használatilag) rendelkezésre áll vmi’: JordK. 386: „*vagȳon* fȳyle hallanȳa”; ill. NádK. 318: „*Ninčen* immar vad, es madar hufod . . . sem io fues boraid”; — ’(esemény) a jelzett időpontra esik’: ÉrdyK. 509: „harmad napra ennekōm ees tyztōsseegem napya *vagyon*”; — ’(gond) nehezedik rá; gondban van’: 1531: „sok . . . gondom *volth* es *vagȳon*” (LtK. 1: 134); — ’rá jellemző’: VirgK. 38: „mikepen neki zokafa *vala*”; — ’megállapítható’: SzékK. 24: „ez neepnek *vaġon* moftan valami bȳne es véétety”; — *leend*, *legyen* stb. alakban: ’bekövetkezik’: SzékK. 25: „ha kedeeg nem *leend* vetety ez népnek”; — ’megvalósul, valóra válik’: VirgK. 38: „*Legien* iftennek zent akaratyā”; — ’birtokába, tulajdonába kerül’: 1507: „Cheh Janos fȳ[am]nak *legȳen* zabad molna” (NyIrK. 6: 186); ill.: JordK. 382: „se ket kentōsthek ne *legȳen*”.

c) A létige kötött szerkezeti (vonzatos) használatának kérdéseit l. az igei szerkezeteknél (287). Példák (hol? kérdésre): MünchK. 12rb: „Mi atāc ki *vag* meññebēn / Scenteltēffec tenēuēd”; — (honnan? kérdésre): SzékK. 18: „Ez néep az kaldeofoknak nemzetebōl *vagon*”: ’ered, származik vmi vhonnan’; — (hová? kérdésre): NádK. 314: „hova *lōth* maftan a naġ čalad”: ’fokozatosan vagy észrevétlenül eltűnik vmi hvová’ stb.

d) A létige néhány szinonimája: SzékK. 10: „*Következik* ez kōnynek neġedyk Réze”; DöbrK. 375: „naġ profeta *tamadot* mi bennōnk”; PéldK. 68: „valamyk kerben *terewmnek*”; stb.

E) A predikatív szerkezetben a cselekvésnek nemcsak a cselekvőhöz való viszonya, hanem a cselekvés irányulása alapján a cselekvés tárgyához való viszonya is kifejeződhet. Ebből kiindulva az igei állítmány aszerint is jellemezhető, hogy: — 1. a tárgyas (átható) jelentésű ige (verbum transitivum) kifejezte cselekvés nem a cselekvőre, hanem másra irányul; l. a cselekvő igéknek egy részét meg a műveltető igéket; — 2. a tárgyatlan (át nem ható) jelentésű ige (verbum intransitivum) kifejezte cselekvés nem irányul másra (legfeljebb magára a cselekvőre); l. a visszaható meg a szenvedő igéket, továbbá (főleg a történet, mozgást, hangutánzást, állapotot stb. kifejező) cselekvő igék egy részét.

Az alany és az állítmány egyeztetése

Az alany és az állítmány egyeztetésének vizsgálatát a korai ómagyar korról kapcsolatban részben már alkalmazott szempontok szerint végezzük.

A számbeli egyeztetés

Egy alany esetén

1. Az alany egyes számú:

A) A fő szabály érvényesülésekor az állítmány is egyes számban áll, s az egyeztetés alakinak tekintendő: GuaryK. 25: „*Int azert minket, es taneyt zent Agofton doctor*”; 1502: „*Ez lewel adassek Imrech vramnak*” (MNY. 37: 203); stb., ill. névszói(-igei) állítmány esetében: JókK. 126: *haffa erczes : venter aureus*, 56: „*vagȳok alazatos es femȳ tudo*” : *sum etiam simplex et inscius*; MünchK. 67ra: „*az aratat foc*” : *Messis quidem multa*; az egyes számú segédigei kiegészítő részt tekintve hiányos szerkesztésmóddal: Apork. 123: „*Legenek q fiaȳ aruak: es q felesege qzuegy [ti. legyen]*” : *fiant filii eius orphani, et uxor eius vidua*. — Ha az alany a birtokosoknak közös birtoka vagy ezek mindegyikéhez külön-külön tartozik, az állítmány ugyancsak egyes számú: BécsiK. 249: „*q kiraloc megen q elottoc*” : *transibit rex eorum coram eis*; Apork. 51: „*be rekeztetic hamiffag bezelloknec zaiok*” : *obstructum est os loquentium iniqua*; — páros testrésztől melletti ősi alaki egyeztetés (a latin minta ellenére): MünchK. 15va: „*Es megñilec q zémec*” : *Et aperti sunt oculi eorum*; ez utóbbi esetben értelmi egyeztetés is lehetséges volna; pl. MünchK. 80va: „*netalantal megnèhèzeggèn tũ zuuètec*” : *ne forte graventur corda vestra*; Apork. 52: *meg betegolték q neluek : infirmatae sunt ... linguae eorum*; — névszói állítmányt tekintve: DöbrK. 30: *ð labok gorf : veloces pedes eorum*; de: KeszthK. 21: „*gyorfok w neky labok*”; stb. Az előbbi példákban a magyar többes számú állítmány latinizmusként is fölfogható: a megfelelő latin mondatnak föltehetően legelőször lefordított többes számú egysége, azaz pontos magyar megfelelő; ám a magyar mondat alanya az egyes testrésznevek (*szív, nyelv*) meg a páros testrésznevek mintájára (*szem* stb.) és analógiájára „magyarosan” egyes számúnak értékelendő — a latin minta ellenére; a *ti szívetek*-féle szerkezetben tehát a birtokszó egyes számú, értelmileg minden bizonnyal 'szívetek', nem pedig 'szíveitek', ill. 'nyelvük', nem pedig 'nyelveik'; egyébként az értelmi egyeztetés más eseteit és lehetőségeit l. a következő pontban.

B) A fő szabálytól eltérés is lehetséges: az egyes számú alany mellett az állítmány az egyes számú alaki egyezéstől eltérően többes számban állhat; ennek az alaki inkongruenciának elsősorban az ún. értelmi egyeztetés az okozója. Ilyenkor az azonos jellegű egyedek párját, többségét kifejező gyűjtőnévi vagy más összefoglaló jelentésű alanyt ugyanis egyedeire bontjuk, s az így felfogott alanyhoz többes számú állítmány igazodhat. E jelenség a latintól függetlenül is létrejöhet. Lássuk az ilyenfajta (értelmi) egyeztetésnek néhány gyakoribb esetét.

a) Az alany gyűjtőnév: MünchK. 38rb: „*clm̃g a: gólèkèzèt egbè gólèkezènec*” : *convenit iterum turba*; SzékK. 22: „*valahanzer kedeez ez neep ... penitenciat tartanak*” :

Populus iste ... *Quotiuscumque autem paenituerunt*; — ill. névszói, névszói-igei állítmány esetében: ÉrdyK. 511: „Benne lakozo neep kedeez zamtalan erőffek hatalmafok zeepneel zebbek”; — de: SzékK. 21: „ky méne ez neep az veres tengerből”: *Populus iste* ... *Egressi vero mare Rubrum*; PéldK. 78: „az marhaknak fokfaga nekem semmyt nem haznal”; *copia rerum Nullum respectum dant* mihi; 1529: „az Zazsag meg jeth” (MNy. 37: 276); stb. — Itt említhető a többes számú állítmány a birtokos személyjeles (összetételszerű) alany mellett: JordK. 384: „Az thý feýeteknek kedýg haýa zala mýnd meg zamlaltattanak”; *Vestri autem capilli capitis omnes numerati sunt* (a latintól aligha függetlenül; l. MünchK. 16vb: „Tű fētecⁿ ke mēdž fūztī megzamlaltattac”); ÉrdyK. 510: „Az ffaaknak aga boga kylemb kylemb zeep yeles madarakkal eekőfewlittenek”; itt az ún. közelségi egyeztetés is érvényes lehet a *madarak* alapján.

b) Többes számú állítmány állhat latinizmusként a mennyiségjelzős alanynak az egyes számú alakja mellett: BécsiK. 154: „bètèllēfednenēc Ihřm puztolatītanac hētūēn ēztēndēie”: *complerentur desolationis Ierusalem septuaginta anni*; MünchK. 85vb: „Es hallac a· kèt taneituā”: *Et audierunt eum duo discipuli*; DöbrK. 285: „valanak kedeg ot hat kv veder le teven”; de: BirkK. 4a: „elotte mēnen ket foror žouetnekkal”: *praecedentibus duabus sororibus cum cereis*.

c) Többes számú állítmány jelentkezhethet a többséget kifejező számnévi (az ún. mennyiségnévi) alany mellett: MünchK. 47ra: „Haluan ke· a· tiz kēzdenⁿ mēltatlan-kodnioc Iacabzol z Ianofzol”: *Et audientes decem coeperunt indignari de Iacobo et Iohanne*, 67rb: „Megfozdolanac ke· a· hētūēnketq”: *Reversi sunt septuaginta duo* (nyilvánvaló latinizmusként); — a birtokos személyjeles számnévi alanyhoz értelmi egyeztetéssel ugyancsak többes számú állítmány csatlakozhat: MünchK. 76ra: „Nemdē tizēn tiztoltattac ē meg z az kilēnci [a. m. kilence] hol vadnac” ~ JordK. 588: „Nem de týzen tiztulanak ee megh, es az kýlencze hol vannak”: *Nonne decem mundati sunt? et novem ubi sunt?*; MünchK. 26ra: „Es haluā a· tizē mēltatlankodanac a· kèt at’afiaczol” ~ JordK. 417: „Es halwan ezt az týze, yghen bozzōkodonak az ket atýaffyakra”: *Et audientes decem indignati sunt de duobus fratribus*. — Itt említhető a *többi*, végén elhomályosult E/3. birtokos személyjellel; mellette a többes számú állítmány tehát végső soron értelmi egyeztetést tükröz: ÉrdyK. 557: „es az tehby ew nekyk tartoznak enghedny” (a többes számú igehasználatot itt a közvetlenül megelőző többes számú alak is befolyásolhatta); KazK. 15: „Az tōbyes mongak vala”; de: BirkK. 4a: „Es az tōbbi leğen mīt vagon az ordinariūba meg iegezuen”: *et caetera fiant sicut notatum est in ordinario*; SzabV.: „Es az twbbý ... Ma ymar w erettek ymagyon”; az egyeztetés azonban ingadozhat: NádK. 233: „kettei [a. m. ketteje] megfarrad volt, es kettei megnuguan efmeg verni kezdicvolt”.

d) Értelmi egyeztetés érvényesül nemegyszer általános névmási alany mellett; ilyen névmás: *egyik-másik*: KeszthK. 18: „hewfagokath bezelenek egyk mafyk w barachyokra”: *Vana locuti sunt unusquisque ad proximum suum*; e névmásalakulat melletti többes szám a cselekvők eredetibb, kölcsönös viszonyának a kifejezését is őrzi: BécsiK. 35: „mōdnakuala eggic mafiknac”: *dicebant alter ad alterum*; az átmeneti forma pedig: BécsiK. 168: „mōda eggic a· mafiknac”: *Dixitque alter ad alterum*. — Hasonló lehet a R. *egyink-másink* alany utáni egyeztetés: MünchK. 46vb: „egginc te iog fellōlled z mafinc te balod felol ýll’qnc”. — R. *egymindenik*: BécsiK. 178: „egmendenic vařlac otulaidonfagit”: *habent singuli proprietates suas*; de: MünchK. 77vb: „hog tudna meññet egmēndēnic kēzēřkedet volna”: *ut sciret quantum quisque negotiatus esset*; —

kiki: TihK. 282: „kiki mind az ő vezd'et [a. m. vesszőjét] az otarra fel vinnek”; — senki: 1520 k.: „az Dragffy Janoson senky ezekbowl ne kereskethessenek” (Nyr. 36: 168).

Az összességet jelentő *mind* névmás (tkp. csak formailag alany, valójában számállapot-határozó vagy értelmező) mellett is szokásos az értelmi egyeztetés: 1520 k.: „mynd magyarol zolnak” (RMKT. 1²: 486); 1529: „mýnd Janos kyalth kyathyak” (MNY. 37: 276); KazK. 77: „Haluan ezt: ottan mind földre hullanak”; — ha a *mind* gyűjtőnévi értelmező társaságában jelentkezik, ilyenkor a gyűjtőnévre jellemző értelmi és alaki egyeztetés egyaránt megfigyelhető; értelmi egyeztetéssel: BécsiK. 125: „légottan hog hallac mēd a' nep”: statim, ut audierunt omnes populi; MünchK. 52rb: „mēd a' tanali megkotozuen i't viuec z adac qtet pilatofnac”: universo concilio, videntes Iesum duxerunt et tradiderunt Pilato; de: alaki egyeztetéssel: BécsiK. 16: „vugltq mend ānēp: clamarit omnis populus; MünchK. 44vb: „mēd a' nep i' latuan megýède”: omnis populus vident Iesum stupefactus est; — itt említhető, hogy többes számú egyeztetés jön létre a sokan típusú számállapot-határozó mellett, amely implicit többes számú alanyra vonatkozik: SzabV.: „De azokba othon fokan holtak”; PéldK. 76: „meeg en vtannam es tewbben yewnnak”; MünchK. 85ra: „Valameñnen ke' fogattac qtēt”: Quotquot autem receperunt eum, 13va: kēuēfen vadnac: pauci sunt.

e) Sajátos, hogy összetett mondatokban az első tagmondatbeli alaki egyezés a másodikban értelmi egyezésbe csaphat át; az effajta egyeztetést gyűjtőnévi, mennyiségjelzős stb. alany motiválhatja (l. fent): BécsiK. 171: „a' fokaffağ hūn nēkic monnal nepēknēc veninēc z birainac z halakra karhoztatac qtēt”: Credidit eis multitudo quasi senibus et iudicibus populi, et condemnauerunt eam ad mortem; MünchK. 40ra: „a' Lozda mene fōmēze-dec a' tengezbē ... z megfulanac”: grex praecipitatus est in mare ... et suffocati sunt.

2. Az alany többes számú:

A) A fő szabálynak megfelelően: 1518 k.: „Serenyen futamnak tancban az leanyok” (RMKT. 1²: 492); 1529: az Zekelew el arwlanak (MNY. 37: 276); NádK. 319: „čak eg keues ideig firatiac atte halalod atte magzatiđ”. — Talán csak elírás van a JókK. alábbi részletében: 40: „kewlewmb kewlewmb madarak futtnakvala ew hozza ... es nemelyek zalnakuala feýere / nemelyek terdere / nemelyek vallara / nemely [!] zalnakuala Γ zent fferencznek kezeýre”: ... aliquae in manibus sancti patris [ponebant se]; — a fő szabály szerint többes számú alanyra többes számú névszói(-igei) állítmány következik: JókK. 86: „azokes femmyre valanak ýok”; MünchK. 67ra: „a mūcaſoc ke: keuefec”: operarii autem pauci.

Az alaki egyeztetésen belül a többes számú állítmányi használat gyakoriságát a régi nyelvben különféle tényezők növelhették; így: a páros testrésznévi alanyak latin hatásra többes számú alakja mellett: MünchK. 38vb: „kinēc hallo fūlei [aures] vadnac hallgaffa”; BécsiK. 3: „mēllékēt az azatonac kēzēy ēlhagandnac”: quae fugerint manus metentium; Apork. 144: „imadkozonk a he'en hol allottak o labay”: adorabimus in loco ubi steterunt pedes eius; — névszói állítmánnyal: JókK. 126: „labay vaffafok: es czerepefefek”: pedes ferrei et fictiles; — többes számú állítmány kapcsolódik a hatásra többes számú alakjához: TelK. 23: mennyiségjelzős alanyak ugyanacsak latin hatásra többes számú alakjához: TelK. 23: „yme maſtan olmynt őt honapoc mvlac el”; KazK. 70: „mindōn nap harom ezōr uitezők alnak ual'a neky uduart”; stb.

B) A fő szabálytól eltérések is lehetségesek:

a) Többes számú alany mellett a gyűjtőnévi vagy más összefoglaló jelentésű névszói állítmány (ill. névszói állítmányi rész) egyes számban szerepel: Apork. 76: „ne legyenek miként o att'ok: gonoz *nemzet*”; VirgK. 97: „Az *binewk* az leleknek *merég*”; PéldK. 72: „de maga *femmy* nem voltak”.

b) Az *-i* többesjeles birtokszói alannyal nem többes, hanem mindenekelőtt a birtoklásnak létigés kifejezésében, továbbá a páros testrészekkel kapcsolatban egyes számú állítmány egyezik meg: Jókk. 103: „*vala be[n]na űyaŷ nekŷ*” : *digitos habebat* contractos, ill. 8: „*ew* furot *karyay* es *oldaly* ez vilagnak vegere *lattatik* *vala* terŷednŷ” : *brachia protensa latera* usque ad mundi fines *videbantur* extendi; BécsiK. 219: „*èluagattatic* az oltarnac *zarvay*” : *amputabuntur cornua altaris*; KazK. 151: „megh fogattatek [ti. Sámson] es az ellenfegtul *zòmey ky nomattatek*”; stb.; ezekben az alany többes számát a latin pluralis hatása is magyarázza, továbbá hogy a páros testrésznek nemcsak az egyikével, hanem mindegyikével történik valami, s a többes számú alak csak a pontosítás kifejezője; ettől függetlenül az egyeztetésben a páros testrésznévi alanyhoz illőbb, eredetibb egyes számú állítmány jutott érvényre. — Különben az alany nem feltétlenül többes számúnak értékelhető, azaz az *-i*-féle toldalék nemcsak birtoktöbbsesítő jelnek, hanem E/3. birtokos személyjelnek is felfogható: Apork. 97: „Minem *eggesfolt* teueled hamiffagnac *zeki*” : Numquid *adhaeret* tibi *sedes* iniquitatis, 179: „Teged *dŷcher* martiromoknak fenefleges *fereghŷ*” : te *martyrum candidatus laudat exercitus*; a latin állítmányi megfelelő is arra vall, hogy az alanyszerű birtok egyes számúnak vehető; ez esetben a fő szabálynak megfelelően az egyeztetést alakinak tekinthetjük.

c) Az állítmányt esetenként nem a többes számú birtokkal, hanem mintegy az egyes számú birtokossal egyeztetik: Jókk. 116: „*kynek* *vala* fok *fyayŷ*” : *quae multos habebat filios*; 1494: „hazamat meg zalotta *vala abranfy sebestien* es *peter zolgayŷ*” (MNy. 9: 444); TihK. 92: „*iftennek vyay* semit felfegőŷb es nagob dolgót neem *tőt*”.

d) A régi nyelv sajátja, hogy többes számú alany mellett az állítmányi birtokos névmásnak, a birtokos személyjeles főnévnek egyes számú alakja lehet: Jókk. 47: „*eze*k azonkeppen *tŷed* ment *enem*” ~ VirgK. 44: „*eze*kes *tyed* vram” : *ista tua similiter sunt*; — az állítmány névszói részeként: DöbrK. 239: *tied vagonk* stb.; de: MünchK. 102vb: „*valamel' l'èket* val a' am *èneim*” : *quaecumque* habet *Pater mea sunt*, 103va: *mēdenē ēneim*, 58ra: *tieid leznc mēden* : *erunt tua omnia*; — MünchK. 18va: *ok lēznē tū bizatoc* : *ipsi iudices vestri erunt*; de: JordK. 390: „*hwk tŷ* nektek *bŷraytok leznek*”.

e) Többes számú alanyhoz még gyakran egyes számú melléknévi (melléknévi szerepű) névszói állítmány, állítmányi rész tartozik; ezt ugyanis a főnévihez képest jelentés-tanilag kevésbé lehetett egyedek többségének felfogni, l. a korai ómagyar korban is (I, 637—8): PeerK. 333: „*Dychqseghes* zenteknek *mondafŷ*”; de uo. 335: „*Rolad zolnak* zenteknek *mandafŷ*”; KazK. 154—5: „az fok *zolaffok*: igön *ektelen* az hazas azzonokba: *annales ektelenb* az őzuegőkbe”; VirgK. 49: „*keez* *vagionk reaya*”; — különösen az ÉrsK. kedveli, elsősorban felszólító módú igei résszel alkalmazva: 196: *legyetek alazathos* ... *legyetek wtholso* ... *legyetek weeghfō* ... *legyetek meg wnth*, *legyetek el wētōth*, 223: „*Legyetek okos* Es *gyors*”.

f) A többes számú értelmezettre vonatkozó páros használatú *ki* ... *ki* 'némelyik' határozatlan névmás mellett a névszói állítmány egyes számú: ÉrdyK. 510: „Az *faak* *ky zeep vyragos* *ky kedeegh tellyes* *kylemb kylemb eerth gymelchōkkel*”.

g) Sajátos, hogy összetett mondatokban az első tagmondatbeli egyes számú egyeztetés a következő tagmondatban többes számú egyeztetésbe csap át: JókK. 103: „*vala be[n]na vȳaȳ nekȳ es verefekualanak*” : *digitos habebat contractos et sanguinolentos*.

Két vagy több alany esetén

Itt tárgyaljuk az alanyak meg a társhatározónak az együttesével kapcsolatos egyeztetéseket is. Az alany meg a társhatározó a cselekvők többségére utal; a társhatározó jelzi, hogy az alanyban megnevezett személy kivel (mivel) cselekszik együtt, kivel (mivel) együtt történik, létezik valami. Az alany meg a társhatározó a több alanyak a transzformációs változataként is fölfogható; pl. több alany: NádK. 598: „*a papa, es a čazaroc teuek*” *ýtet tiztõs halot vífelõre*; de: alany + társhatározó: TihK. 28: „*az papa az cazarokkal egeiõmbe . . .*”, ugyanígy: PeerK. 30 stb.

1. Az egyes számú alanyokhoz, ill. egyes számú alany(ok) + egyes számú társhatározóhoz egyes számú vagy többes számú állítmány csatlakozhat; az alanyok közt különféle mellérendelő — főleg kapcsolatos, választó — viszony lehetséges (szokásos); az állítmány pozíciója követő, esetleg megelőző.

A) Az állítmány egyes számú (alaki egyezéssel): ÉrdyK. 510: „*hol ott femy banat femy fyalom es zomorwfaagh nynchen*”, „*Oly yghen el falta vala zyweet az ew eedes meennyey vendegheenek nyayaffaga zyne latafa barathfaga es malaztof bezeede*”; névszói állítmánnyal: JókK. 47: „*menȳ es fewld es tewȳ es vȳȳ tȳed*” : *caelum et terra, ignis et aqua tua sunt*; KeszthK. 18: „*zeen, ken kw ees haborgato zeel w kenoknak reze*” : *ignis et sulphur et spiritus procellarum pars calicis eorum*; — társhatározós alany(ok) mellett: 1516: „*ew az ew Jpawal . . . egȳthembe akartha wolna Zekel Mȳklo6th meg ethetthȳ*” (MNy. 52: 369); 1529: „*ffelesegemel Enȳgben keltezem*” (MNy. 37: 277); 1. még SzékK. 267: „*halalodnac ideien: eg baratod: auag rokonod sem megen el teueled*”.

B) Az állítmány többes számú (értelmi egyeztetéssel): SzékK. 245: „*myt hafnalnac tenekõd akoron: az aran: es az ezȳth*”; 1516: „*Zekel Mȳklo6 e6 Nelepeczȳ ferencz haggȳak mȳw zerzeffenkre*” (MNy. 52: 368); — társhatározós alany mellett: JókK. 95: „*mȳkoron ew hodog fferenczuel . . . bezellettec uolna*” : *Quum ipse cum beato Francisco . . . contulissent*; TelK. 20: „*Joachim az õ felefeguel . . . meddȳfegneć vetket vífeltec volna*”; ugyanez a kategória névszói(-igei) állítmány esetén: MünchK. 56rb: „*valanac ȳ at ȳa ȳ ȳ aȳȳa ludalkodoc azokon*” : *erat pater eius et mater mirantes super his*; CornK. 124r: „*az evrefkevedes es es gyenyerkevedes. az ag ellenfegneć fegyvery*” : *otium et voluptas sunt arma hostis antiqui*.

2. Többes számú alanyokhoz, ill. többes számú alany(ok) + többes számú társhatározóhoz általában többes számú állítmány tartozik (alaki egyeztetés): BécsiK. 23: „*Valanac keđ hadakozo galogoc zaz huz ezẽzẽ ȳ louagoc xij ezẽzẽ*” ~ SzékK. 35—6: „*valanak kedẽg az hadakozo galogok, zazhwz ezenen, es lovagok hvzonket ezenen*” : *Erant autem pedites bellatorum centum viginti millia, et equites viginti duo millia*; BécsiK. 24: „*Tahat mendȳ fȳȳfiac ȳ nẽmbẽziẽc [ȳ] vẽnec ȳ ifiac ȳ apȳodoc egẽbẽ Ozyafhoz gȳlẽkẽzẽnc*” ~ SzékK. 40: „*Tahat, az ozyafhoz gȳlenek myndenek, ferfyak, es azzonyallatok, yfyak, es kȳfȳdedek, mynd egẽmbe . . .*”; — társhatározós alany mellett: BécsiK. 44: „*Es menden nẽpẽc ȳȳȳnẽkuala nẽmbẽziẽckẽl ȳ zȳȳẽckẽl ȳ ifiackal*” ~ SzékK. 91: „*es az nẽẽpek mynd*

örvlnek vala, az azzoňyallatokval, es mynd zŕzekvel, es mynd yfyakval” : Et omnes populi gaudebant cum mulieribus, et virginibus et iuuenibus; — névszói(-igei) állítmánnyal: SzékK. 7: „mŕ kedeegh, es az mŕ fyaynk, te zolghayd vağvnk” : nos et filii servi tui sumus.

3. Különböző számú alanyokhoz, ill. egyes számú alany + (többes számú) társhatózóhoz vagy egyes számú, vagy többes számú állítmány tartozhat:

a) Az állítmány egyes számú: alaki (közelségi) egyeztetéssel: NádK. 318: „Ninčen immar vad, es madar hufod, fem ielős vačorad fem io fiues boraid” (eleve ritkább kategória); SzékK. 372: „ivuend embernek fya w fulseegeben es w angely mind w vele”.

b) Az állítmány többes számú: alaki és értelmi egyeztetéssel: ÉrdyK. 508: „mynd attya annya es yo baraty azt tanacholtaak volna”; NádK. 317: „hol vannak a nağ telkôc . . . A zeles palotac, es a magas tornôc . . . A gôngôc, A firifôk A kôfontôc, A nassac A ġurûc . . . A foc penz”; — ill. CornK. 54v: „maria magdalena az zent azzonyokkal meg terenek az kerthez” : Magdalena cum sanctis mulieribus redierunt ad hortum; ÉrdyK. 395: „az myfka herczeg mynd ew ffyaywal meg feelemtenek vona”; — névszói(-igei) állítmánnyal: JókK. 134: „Te es mend teged kewuetewk leznek yftentewl aldottak” : tu et omnes te sequentes erunt a Domino benedicti, 86—7: „Azert ew es mend egğeby lewnek erewfen meg epewltettek” : Unde ipse et omnes alii erant valde aedificati; — csupán értelmi egyeztetéssel: BécsiK. 28: „mondanac ānac Ozyas ŕ papoc” : dixerunt illi Ozias et presbyteri; MünchK. 14va: „zêlêc ŕ têngêz êngêdnêc nêki” : venti et mare oboediunt ei; NádK. 332: „rothhadatoffag, es e fergec, es ez zoros haaz . . . Azert adattanak”.

c) Sajátos, hogy összetett mondatokban az első tagmondatbeli egyes számú egyezés a következő tagmondatban többes számú egyeztetésbe vált át: LobkK. 241—2: „apapa: . . . ômagá fel veve az czazarokkal azent teltet es mikoron vinnyk avarafnak közepén . . .” : Tunc pontifex cum imperatoribus posuerunt corpus . . . et duxerunt in medium civitatem . . .; KazK. 77: „felkele azert az papa az Cazarokkal: es mind az kôffegél: es eufemianufnak hazához menenek”.

A személybeli egyeztetés*

Egy alany esetén

1. A fő szabály szerint az állítmány személyben (is) megegyezik az alannyal.

2. A személybeli egyeztetés fő szabályától elsősorban a vonatkozó mellékmondatban lehet eltérés, mégpedig: a (szabályos) 3. személyű *ki, kik* alanyba — közvetve vagy közvetlenül — átsugározhat a főmondatbeli (esetenként implicit) 1. vagy 2. nyelvtani személy, s a mellékmondati állítmány 1. vagy 2. személybe kerül (a 3. személy helyett) — a latin nyelvi hatástól aligha függetlenül is; ez a jelenség (sőt kategória) a vonatkozó mellékmondatnak a mondattani típusai szerint illusztrálható.

a) A személyátsugárzás szinte kivétel nélkül érvényre jut az olyan értelmezői mellékmondatokban, amelyek közvetlenül vonatkoznak a főmondatbeli 1. vagy 2. személyű

*E fejezet társszerzője: RÁCZ ENDRE.

személyes (ill. visszaható) névmásra: JókK. 51: „*en kÿ vagÿok ystennek fÿa: yol · tudom*”: *ego, qui sum Dei Filius, bene scio*; DöbrK. 375: „Kerlek titeket *En ki vağok* vrban kötelezet”; PéldK. 75: „El megyek meg halny *en ky* maſtan yeſewn valo ember *vağyok*”; nyomósítva: DöbrK. 269: „*enðn magam ki zolok vala* Ime it vağok”; — implicit főmondati alany esetén: NádK. 386—7: „neköd *vağoc* advan fiu vizeth *Ki* nem *vağoc* melto hiuattatnom zolgaðnðc” ~ WinklK. 115; WinklK. 212: „*Te* ſem felød iſtenth *kÿ* azon karhozatba *vagh*” ~ NádK. 269; — implicit főmondati alany esetén: BécsiK. 131: „Aldot *vag ki* nez [a. m. nézsz] mellegeket z *vlz* cherubimon”: *Benedictus es, qui intueris abyssos, et sedes super Cherubim*; — DöbrK. 202: „*mi kik ilðnk*. alğvk vronkat”: *nos, qui vivimus, benedicimus Domino*; — implicite: BécsiK. 103: „*el fordolonc mÿ* aſainknac hamiffagocbol *kic bñnhottñc* te elottèd”: *convertimur ab iniquitate patrum nostrorum, qui peccaverunt ante te* (a latin minta ellenére); — BécsiK. 27: „*kic vattoc tÿ* *kic* vzat *kéſzètètec*”: *qui estis vos, qui tentatis Dominum* (~ SzékK. 48); — implicite: AporK. 100: „*Kik zeretitek* vrat *gúlqlletek* gonoğt”: *Qui diligitis Dominum, odite malum* (~ DöbrK. 175).

A személyátsugárzást az 1. vagy 2. személlyel kapcsolatos más mondatrés is motíválhatja; ilyen pl. a tárgy pozíciója: FestK. 42—3: „*Teged* dycheerneſt mynden angyalok ... *ky* fyrfyath nem *eſmerthel*”; a határozó pozíciója: MünchK. 87vb: „miképpèn ... *kézÿ en tqllem* ïnod *ki vağoc* ſamariabèli nèmbezi”: *Quomodo ... bibere a me poſcis, quae sum mulier Samaritana* (~ DöbrK. 484); BécsiK. 102: „*bñnhottñc* *te* elottèd *ki ùlz* orocke”: *peccavimus ante te Quia tu sedes in sempiternum* (itt sajátos a latin *quia* ~ magyar *ki* kötőszó-megfelelés is); BécsiK. 257: „*Ki* egènlø iſtèn *teuèlèd* *Ki* eluez kégetleñſeget z *eluezed* *te* oroklètèd megmaradekinac berit”: *Quis Deus similis tui, qui aufers iniquitatem, et transis peccatum reliquiarum hereditatis tuae*? Itt az első mellékmondatbeli *eluez* (*aufers*) 2. személyű (*elveszsz* 'elveszel'), a második mellékmondatbeli *eluezed* (*transis*) alakhoz hasonlóan, s ugyancsak a 2. személy átsugárzásának a kifejezője; egyben az általános meg a tárgyas ragozás paradigmájának a különbségére is utalnak; DöbrK. 206: „*te* rad emeltem zemeimet: *ki* meñnekbe lakozol”; — a tárgy határozóval bővítve az átsugárzás kiváltója: PiryH. 2: „*engòmet*: meg valcon mind az en *magzatimal*. *kik* hittøk es *uartok* az wr criftofnak embòrre letet”; JókK. 126: „*te* *tetarfydual*: *kyk* vadtok ystennek zeremleuel telyefek”: *Tu ... cum omnibus sociis tuis, qui estis Dei amore repleti*; — a személyes névmás birtokos jelzői pozíciója: DöbrK. 282: „*diceret* *te*zek *te* nevednek *ki* çudalatos allatokat *tezs*”: *confitebor nomini tuo, quoniam fecisti mirabilia* (itt sajátos a latin *quoniam* ~ magyar *ki* kötőszói megfelelés is).

b) A személyátsugárzás megfigyelhető a megszólításra (E/2., ill. T/2.) vonatkozó mellékmondatokban is: WinklK. 342: „*o te* *kegyòs* zenth *atÿa* *kÿ* *wagh* nagh hatalmas zebbeth iobbath nem athataal”; MünchK. 12rb: „*Mi* *aſac* *ki* *vag* meñnècbèn Scenteltèſſec tenèuèd”: *Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum*; AporK. 176: „*iſtennek* *baranyà* ... *kÿ* *wÿlagnak* *bÿnet* *el* *wezed* ... *yrgalmağy* Nekewnk” (~ PeerK. 362); DöbrK. 308: „*Oròl* *meddò*. *ki* nem *zvlz*. hahotal' es *vvòlç* *ki* nem *fiazzs*”: *Lactare, sterilis, quae non paris; erumpe et clama, quae non parturis*; — BécsiK. 219: „*Halgaffatoc* èz iget *kquèr* *ynç* *kic* *vattoc* Samaritanac hegebèn”: *Audite verbum hoc, vaccae pingues, quae estis in monte Samariae*; MargL. 48r: „*O* *zeretev* *atÿamfÿay* ... *kÿk* az mezehtelen iesust mezehtelen *kevuetyek* · lassatok”.

Ha a megszólított nem személy, a mellékmondat állítmánya — a latin mintát követve — 3. személyű is lehet (a *ki* helyére esetleg *mely* kötőszó is léphet): FestK. 34—5: „Aldýathok *cžeth-halak* ees *myndenek kyk mozognak* wyzekben *wrath*” ~ BécsiK. 132: „Vrnac *Cethi z mēdenec* *mellēc mozgattatnac* vizēcbē iol mōgatoc vrnac . . .”: Benedicite *cete et omnia, quae moventur* in aquis, Domino; — vagy pedig ingadozik az egyeztetés (már a latin mintában is): MünchK. 29va: „*Ihzm ihzm ki megqlqd* a pphetacat *z meg kquēzed* azocat *kic te hožiad èžztetec*” (l. DöbrK. 273 is): *Hierusalem, Hierusalem, quae occidis prophetas et lapidas eos, qui ad te missi sunt*; de: FestK. 56—7: „*yerwsalem Ierwsalem ky meg rakthathyk* *my keeppen waras*” (l. még 188, 281—2): *Ierusalem, Ierusalem, quae aedificatur ut civitas*.

Téves fordításként megszólításnak lehet értelmezve a kijelentés (a 3. személyű helyett 2. személyű állítmánnyal): NádK. 416: „Isten *ki* mind zentōket *meg zabaditottad*”: *Deus qui liberavit omnes sanctos*; de vö. az előbbi példamondat latinjának pontosabb megfelelőjeként: LobkK. 198: „vr iften *ky* az ő zolgait . . . *megh oltalmaz* [*liberavit*]”; — ugyanakkor kijelentésnek lehet értelmezve a megszólítás (a 2. helyett 3. személyű állítmánnyal): DöbrK. 452: „vach *ki* iftennek templomat *meg tōri* es három napon *meg fel rakia* zabadohad el tenōn magadot: ala zalvan az kereztről” (l. még 441): *Vah, qui destruis templum Dei, et in triduo illud reaedificas, salva temetipsum*; de: WinklK. 212: „Vav *ký* *megh tōrqd* istennek templomath ees harmad napon esmegh *fel tamaztod* . . . zabadohad *megh* ten magadath ees zalle mastan az kereztfarol”.

c) Ha a főmondatbeli 1. vagy 2. személyű névmásnak értelmezője van, akkor a vonatkozó mellékmondatnak (rendszerint értelmezői mellékmondatnak) az alanya csak közvetve kapcsolódik a főmondatbeli névmáshoz. A személyátsugárzás ilyenkor szintén végbemehet: WinklK. 237: „*engomet nyavalas gyarlo bñqsth* Gyakorta *megh thekench. ky* theghedet *megh tagattalak*”; a személyátsugárzás azonban ilyen környezetben el is maradhat: BécsiK. 298: „az angal . . . felkoltō *ēngemet monnal ferfiat* *ki* alombol *kqltetic fel*”: *Angelus . . . suscitavit me, quasi virum, qui suscitatur de somno suo*.

d) Ugyancsak közvetett kapcsolat jön létre a főmondatbeli 1. vagy 2. személyű névmás és a vonatkozó (rendszerint jelzői, ritkábban értelmezői) mellékmondat alanya között, ha a mellékmondat az 1. vagy 2. személyű alany melletti névszói állítmányra, ill. a névszói-igei állítmány névszói részére vonatkozik. A személyátsugárzás ilyenkor is végbemehet: DöbrK. 153: „Mert *en* vağok *te vrad iftened. ki* ēgiptombol *ki hozalak*”: *Ego enim sum Dominus Deus tuus, qui eduxi de terra Aegypti*; PéldK. 78: „El megyek *meg halny byro* *vagyok ky ymmar* fokakat *meg fettem*”: *Vado mori iudex, quia iam plures reprehendi* (itt sajátos a latin *quia* kötőszónak a magyar *ky* egyenértékese); AporK. 33: „*te* *vag iften ki* *tez* *cžudakat*” ~ DöbrK. 143: „*te* *vag az iften. ki čvdakat* *tez*”: *Tu es Deus qui facis mirabilia*: itt a mellékmondati *tez* a latin *facis* alapján 2. személyű *tesz* 'teszel' értékű lehet (a főmondati *te* átsugárzásaként), noha 3. személyű *tesz*-nek is olvasható (személyátsugárzás nélkül); — ritkábban a személyátsugárzás el is maradhat: JókK. 30: „*tý* *vatok kett latrok: kyk* ez világott kernýel *kerengyk*”: *estis duo ribaldi, qui itis circumquaque per mundum*; NádK. 695—6: „*te* *vag en idužzitōm* . . . *ki* a kereztfan *fežültethek*”: *tu es meus saluator . . . qui in cruce expaffum est*.

e) A főmondatbeli 1. vagy 2. személyű alanyhoz vonatkozó állítmányi mellékmondat is kapcsolódhat. Bár a vonatkozó névmás ez esetben is csupán közvetve kapcsolódik a főmondati 1. vagy 2. személyű névmáshoz, a személyátsugárzás rendszerint mégis bekövetkezik, főleg akkor, ha a főmondatban azonosító predikativ viszony érvénye-

sül: JókK. 158: „*En vagyok ky bewnt tewk En vagyok ky gonozt zolek*”: *Ego sum, qui peccavi, ego, qui inique locutus sum*; — MünchK. 17ra: „*Te vag è ki iquēdō vag*”: *Tu es, qui venturus es*.

f) A főmondatból a mellékmondatba átsugárzott nyelvtani személy nemcsak az állítmány személyét módosíthatja, hanem egyéb mondatrészek birtokos személyjelezését is hasonló (1. vagy 2.) személyűre transzponálhatja: DöbrK. 223: „*Ki királ'oknak idvősseget adcz ki te zolgadot Davidot meg váltad*: atkozot törtől ragağ ki engemet”, ehelyett: *ki királyoknak üdvösséget ad, ki (az) ő szolgáját Dávidot megváltá ...*; MargL. 140: „*zent margýt azzon ... hogkȳ te gȳermekseggettevl fogua · meg vltvan az te kȳralȳ zuleȳdet ... zolgaltal az vr iesusnak*”, ehelyett: *hogyki (az) ő gyermekségétől fogva megutálván az ő szüleit ... szolgált az úr Jézusnak*; WinklK. 240: „*Aggȳad ennekȳm vram isten kȳ az en bȳneymert az gotrelmeth eerdȳmlȳttem*”, ehelyett: *... ki az ő bűneiért gyötrelmet érdemlett*.

Több alany esetén

A különböző személyű alanyok mellett itt tárgyaljuk a különböző személyű alany(ok) meg a társhatározó(k) együttesével kapcsolatos személybeli egyeztetés kérdéseit is.

1. A fő szabály szerint az állítmány rendszerint többes számú, mégpedig, ha az alany(ok) közt van 1. személyű, akkor a T/1.-hez, ha nincs, akkor a T/2.-hez, azaz a legkisebb sorszámu nyelvtani személyhez igazodik; ennek a főszabálynak a dokumentálására azonban e korból nincsenek megfelelő adataink; l. mégis: 1516: „*mȳw az felȳewl megh mondoth wraȳmmal egyethembe akaryȳk lelthewk e6 Mongȳok*” (MNy. 52: 369); 1527 k.: „*migh onnen mȳnd ketthen [ti. mi] k. nem ȳrunk pall erseckeȳ*” (MNy. 37: 206).

Az eltérő személyű alanyok egyeztetésével összefüggésbe hozható a főmondatba ékeződő *én, ki vagyok ... , mi, kik vagyunk ...* típusú vonatkozó mellékmondati forma; e típus valójában tautologikus, korabeli jogi formulát is tükröz az egyszerűbb értelmező-magyarázó szerkesztésmód helyett: 1521: „*mȳ kȳ [!] vagyonk [ti. én:] abranȳfȳ peter es fȳaȳm istvan es peter agȳvk emlekezetre*” (MNy. 9: 445), ehelyett: *mi, Ábránfi Péter és fiaim ... adjuk emlékezetre*; egyébként a mellékmondatos meg az értelmező-magyarázó megoldás együtt is jelentkezhet; vö. 1572: „*En kȳ vagȳok Lakathgȳarto Mihaly Onghvari fw biro, eo vȳn eskwtek tudni Illik mezaros mathe kathko marton ... eo egez tanacz agȳvk Mindeneknek tuttara*” (MNy. 69: 229).

2. Lehetséges az egyes számú állítmány használata is, közvetlenül valamelyik egyes számú nyelvtani személyhez kapcsolódva: ÉrdyK. 509: „*kyt fenky nem twd teeb chak ennen magam es ez leelkȳs allat*”; l. még: 1529: „*fȳelegeemel Enȳgben keltezem*” (MNy. 37: 277).

Az alany: KLEMM, TörtMondt. 138—47; KÁROLY, JókK. 18—9; BERRÁR, TörtMondt. 71—5, MNyT. 429—30; IMRE, SzabV. 228—31. — Az állítmány: KLEMM, TörtMondt. 40—4. — A névszói és a névszói-igei állítmány: KLEMM, TörtMondt. 44—55, 133—8; KÁROLY, JókK. 5—6, NytudÉrt. 10. sz. 87—91, 103, 105, 107, 127—33, 146—8; BERRÁR, TörtMondt. 75—8, 182—3, MNyT. 430—1; IMRE, SzabV. 221—2; BÁRCZI, HB. 138—9, 167—8. — Az igei állítmány: KLEMM, TörtMondt. 55—111; BÁRCZI: MNy. 41: 78—81, MNyÉletr. 161—70; KÁROLY, JókK. 6—14, NytudÉrt. 10. sz. 126—30; BERRÁR, TörtMondt. 78—83, MNyT. 413—21; IMRE, SzabV. 222—8; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 19—20: 303—9; ABAFFY: ArNyT. 113—79. — Az alany és az állítmány egyeztetése: SIMONYI, Hat. 1: 363, Nyr. 9: 224—8, 38: 138, AkNyÉrt. 23/3: 40—2; ERDÉLYI: NyK. 36: 251—7; KLANICZAY: Nyr. 38: 156—61, 46: 256—62; MELICH: MNy. 12: 118—22, 14: 230—52; KLEMM, TörtMondt. 147—56, 491—2, Nyr. 78: 165—73; KÁROLY, JókK. 19—22; RÁCZ: NéprNytud. 1: 87—103, Nyr. 101: 385, 391, 104: 258, 261—2, 266—7, 105: 134—5, HagyMeg. 141—61, MNy. 79: 132—3, Egyezt. (passim); HÁMORI: Pais-Eml. 220—4; BERRÁR, TörtMondt. 83—4, MNyT. 431—6; IMRE, SzabV. 231; GUSZKOVA, NytudÉrt. 106. sz. 22—4.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: AZ IGEI SZERKEZETEK

Írta: R. HUTÁS MAGDOLNA

Az ige szabad bővítményei

A szabad bővítmények tárháza az előző korszakokhoz viszonyítva is bővül. Nemcsak a már tárgyalt határozókat találjuk meg a kései ómagyar korban, hanem újabb, speciálisabb körülményt kifejező határozókat is. A határozók gyakran komplex tartalmat fejeznek ki.

A helyhatározók

A helyhatározó kifejezőeszköze a ragos és névutós névszó, ill. névmás, valamint a határozószó. Ebben a korszakban már igen gyakori, sőt — amint látni fogjuk — sokszor átvitt értelmet hordoz, s ennek következtében több igével kötött szerkezetet is alkot. A helyhatározó kapcsolódhatott intranzitív és tranzitív igéhez is. Tovább él a finnugor helyhatározók jellegzetes sajátága, az irányhármasság, mely tárgyalt korunkban is pontosan elkülöníthető kategória mind a belső helyviszonyt, mind a külső helyviszonyt jelölő szabad bővítmények között. Megkülönböztethetünk még általános helyviszonyítást és pontosabb helyviszonyítást jelölő helyhatározókat is.

Belső helyviszonyt kifejező határozók. — Ezek háromfélék lehetnek: Inessivusi szerkesztésmód ragos névszóval: JóK. 40: „Cžynala egypte kewš cel-latt maganak e3 mondot hegynek oldalaban”; MünchK. 85ra: *E vilagbā vala*; határozószóval: JóK. 74: „ben uoltam en attýamnak ferencznek zent egyházaban”; SzabV.: „kyk ot ben valanak”. Ragos névmással: MünchK. 86ra: „kibēn alnocfag inlē”: *in quo dolus non est*; AporK. 124: „en zúuem meg haboroltatot en bennem”.

Több ízben *-ha/-be* ragos névszó fejezi ki az inessivusi tartalmat. Jó példa erre az AporK. és a KulcsK. adatainak összevetése. Az AporK.-ben *-ban/-ben* ragos névszót, a KulcsK. megfelelő helyén pedig *-ha/-be* ragos névszót találunk: AporK. 116: *morgot-tanak q hailakokban*; de: KulcsK. 262: *zwgodanak w haylokokba*; AporK. 115: „geriedet tūz q sinagogaiokban”; de: KulcsK. 261: „tyz geryede w gywlekezezekbe”.

Más megoldást találunk a latin *medium* ’középső rész’ fordításában. Az inessivusi

tartalmat a *yminek a közepében* szerkezettel fejezték ki: BécsiK. 128: *iarnacvala a langnac közèpibè : ambulabant in medio flammae*.

Illativusi szerkesztésmód ragos főnévvel: JókK. 42: *a cellaba mentuolna*; vonatkozó névmással: BécsiK. 19: *mè'lbè èlhimlèttèk vala : qua dispersi fuerant*.

Gyakran *-ban/-ben* ragos névszót találunk illativusi funkcióban: ÉrdyK. 508: „az ydőben ... *yewe Romaban*”.

Elativusi szerkesztésmód ragos névszóval: BécsiK. 74: *felkqlt volna q agabol*; visszautaló névmással átvitt értelemben: 1518—1523: „*ezekbawl En myndeneknek Therheth ream wezem*” (Nyr. 36: 168). Az elativusi helyhatározók többsége a partitivusi és az átvitt eredethatározói szerkesztésen keresztül egy-egy igével, sőt igekötővel is kötött szerkezetet alkot.

Külső helyviszonyt kifejező határozók. — Ezek kétfélék lehetnek: szorosabb és lazább külső helyviszonyt jelölők.

A) A szorosabb külső helyviszonyt kifejező határozók szerkesztési szabályai a következők:

Superessivusi szerkesztésmód általános helyhatározóragos főnévvel: JókK. 54: „*kewueknek fokaffaga futot nagy ter fewlden*”; névmással: SzékK. 23: *yarnanak azon [ti. az úton]*; kötött bővítményként is: ÉrdyK. 513: „*Ezeket halwam el ameekodeek raytta az portarius frater*”.

Sublativusi szerkesztésmód *-ra/-re* ragos névszóval: JókK. 40: „*nemelyek zalnakuala feýere. nemelyek terdere. nemelyek vallara*”; személyes névmással: JókK. 21: „*kewueket hagytnak uala ew rýa*”; visszaható névmással: SzékK. 15: „*azokes zór yngheket őwedezték vala ön maghokra*”.

Delativusi szerkesztésmód ragos főnévvel: JókK. 9: „*nemý ewdeben mene el helerewl*”.

B) A lazább külső helyviszonyt kifejező határozók szerkesztésmódjai a következők:

Adessivusi szerkesztésmód *-nál/-nél* ragos névszóval: JókK. 66: „*mafod napon mykron azon frater ewlne az aýtalnal*”. Előfordul, hogy átvitt értelmű határozót fordítanak vele: KeszthK. 18: „*meg kewefulenek ygaffagok embereknek fyaynal*”.

Allativusi szerkesztésmód *-hoz/-höz/-höz* határozóragos névszóval vagy névmással: mozgást jelentő intranszitiv igék mellett: MünchK. 87rb: *Iquen Ianofohoz*; CzechK. 43: „*en kqrqztfadhoz leepem*”. A *visz* tranzitiv tárgyas ige mellett: MünchK. 85vb: „*viue qtèt x'hoz*”. Lassan egyéb igei szerkezetekre is kiterjedtek, és kiléptek a helyhatározók köréből: *vki vesz vkit/vmit vkihez/vmihez*.

Ablativusi szerkesztésmód *-tól/-től* ragos névszóval vagy névmással: AporK. 118: „*orzagokbol egbe giúttqttq azokat, Nap kelettól es napnugattól: aquillonttól es tengeretól*”. Többször *el* igekötővel is együtt jár a *-tól/-től* ragos bővítményű ige: BécsiK. 35: *èlfutèc qtollqc*. Redukált szerkezetben, legalább két, esetleg több szerkezet összevonásából: 1490 e.: „*Kyt Both Janos az Chazarthol neky hozoth wolth*” (RMKT. I²: 478). Ez az igei szerkezet már kötött, példa a *vki hoz vmit vkitől vkinek* szerkezetre. A *-tól/-től* ragos bővítményt felhasználták a szenvedő ige ágensének kifejezésére is (l. 303.)

Csak egy iránynt jelölő helyhatározók. — A cselekvés irányulását az előzőekben tárgyalt helyhatározók is kifejezik, de a magyar nyelv rendelkezik olyan szabad határozói bővítményekkel is, amelyek csak az iránynt jelölik meg.

Az irányhatározós szerkesztésmód esetén az iránynt elsősorban *-nak/-nek* ragos névszó jelölhette: ÉrdyK. 32: „myndeneknek latafaara mennyeknek meennek ffeel”. De az égtájak megnevezésével, azok ragos vagy névutós alakjaival is ki lehetett fejezni: PéldK. 69: „ezt en vetewm nap nyugat fele en magam aluan nap kelettre neha deel felewl valokat vele fenewgetewk es neha ezakra chauareytom”.

Terminativusi szerkesztésmód esetén a határvető bővítményt *-ig* ragos, ebben a korban gyakran *-iglen* ragos névszó fejezte ki: JókK. 1: „nekyk volt rjüteteth harmad menyğ [usque ad tertium caelum]”, 140: „tyztesen feýeket le haýtak fewldyglen [usque ad terram]”. De már megjelölték a kezdő- és végpontot is (l. 250).

Általános helyviszonyítás. — Kifejezőeszközei a következők:

Névmási határozószók, névmástöböl alakult határozószók és kérdőszók: 1490 e.: „oht thalal fok elenfegheht [!]

Helynevek *-ban/-ben* ragos formái: országnevek: MünchK. 85va: megieñentè nec iřlbèn; AporK. 115: „ki tqt nağokat egiptomban”; városnevek: ÉrdyK. 397: temeteek el Tyhanban; 15(2)9: ffeýerwarban wolna (MNy. 37: 277). (A *-t/-tt* ragos helyneveket l. II/1: 403—4.) Előfordul *-n* superessivusi raggal; vö. 1552: „az ký En býrttokő allat wagyon zağ fomboron” (RMNy. 2/2: 359), és *-nál/-nél* adessivusi raggal is: SzabV.: „fok hayokath ffeýer varnal . . . fel vótata”.

Olyan szókapcsolatokban, amelyekben valamilyen testrész neve szerepel, *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragos formát is találunk a külső helyviszony jelölésére: NádK. 317: „A gúrúc kiket vyodba vífelteł”; kihagyásos mondatban: ÉrdyK. 511: „myndenyknek keraly korona feyeeben [ti. volt]”; JókK. 150: „az farkas fel emele elfew yob labat es zepen vete zent ferencznek kezebe”; átvitt értelemben: NádK. 341—2: „en magamat mindőnőftől fogva criftofnac markaba aianlam”.

A tér leírásában olykor a latin nyelv ellenére kétféle nyelvi eszközzel találkozunk: PéldK. 71: akar az eghen legyenek akar az fewlden akar az vyzben : Sive sicut in aere terra vel in mari.

Pontosabb helyviszonyítás. — Kifejezőeszközei a következők: Határozószókkal alakult szerkezetek: PéldK. 67: „az te fogayd mynd kyn vannak”, „meg kewrnykewztettel fergekuel belewł es kyuewl”. Ebbe a körbe tartozik a lativusi iránynt pontosító hátra határozószó: KazK. 76: „Ezt haluan atya: hatra tekenthe”; KeszthK. 32: „cen ellenfegymeth hatra tereyted”.

Névutós névszókkal (névmásokkal) alakult szerkezetek; az ezekről szóló általános tudnivalókat l. II/1: 709—15. Itt most csak néhány példa erejéig a külső helyviszonyok árnyaltabb kifejezésmódjaira utalunk, mert szinte minden egyes névutócsaládunk más-más külső helyviszonyt képes kifejezni az igei szerkezeten belül:

alatt: SzabV.: „Melý nagy harcholas volt . . . Sabach alath”; — *alá*: FestK. 392: „kýk engemeth laabok alaa nyomottak”; — *előtt*: DöbrK. 376: „nemel bel poklos vala ý elötte”; — *ellen*: BécsiK. 15: „ki vagon . . . mēzqñc ozaica èllèn [contra faciem campi]”; — *felől*: SzabV.: „Sok felwl Sabach falath bōtata”; DöbrK. 378: űlen iogom

felől; — *felé*: PéldK. 69: „*ezt en vetewm nap nyugat fele*”; — *környül*: KeszthK. 19: „*My kernwlenk kegyetlenek yarnak*”; — *mögé*: JókK. 43: *hatmege veppek*; — *mögött*: CornK. 55r: „*iesus meg alla maria magdalenanak hata meget*”; — *mellé*: FestK. 387: „*Mellee attad te taarfolodat es wezeerewdet*”; — *után*: JókK. 6: „*ký akar envtanam [post me] ýewnye*”.

Kettős helyhatározók. — Leginkább a cselekvés, valamint a létezés helyének leírásában a kezdő- és a végpontot jelölik meg: BécsiK. 11: „*kic valanac Samaziabā z Iozdannac foloia èluql Ihłmiglèn*”; Apork. 66: *vrlakodik tengortql foguan tengeriglen: es a folotol foguan e földi vilagnak hataraiglan. A valamitől fogván valameddiglen időhatározóként is funkcionál.*

A helyhatározó továbbfejlődései

A részelő határozó (partitivus). — A határozónak ez a típusa, amely az egész és a rész viszonyának kifejezése, az előző korszakban (I. HB.) kifejlődött, tárgyalt korunkban is előfordul. Általában elativusi, de a régi nyelvben inessivusi határozót is használtak: JókK. 38: „*En boczatok te hozsad en tarřimbalol [de sociis meis] kettewt*”, 42: „*ottogyel fok vala ez mondott faban [de dictis arboribus]*”; GuaryK. 26: *tefti zükfegget meg vezi etelbe es italba*. Névtós névszóval is kifejezheték a partitívust: MünchK. 85va: „*Mařod napon eřmeğ aluala Iang z q taneituani kq33ql [ex discipulis eius] kettq*”.

A részeshatározó (dativus). — Amint azt már az előző korszakban is megfigyelhettük, a *-nak/-nek* ragos irányhatározóból alakult ki a 'vki részére, számára' jelentésű részeshatározó. Itt megkülönböztethetünk kétfajta szerkezetet. Az egyik olyan részeshatározó, amely nem az ige jelentéséhez, hanem az egész mondat szemantikájához tartozik, mint a latinban a *dativus ethicus*: PéldK. 69: „*te ennekem ne kazaly*”: *non metas*; de irányultságot is kifejezhet: KeszthK. 25: „*haychad le nekem the fyleydeh*”: *inclina aurem tuam mihi*; a másik teljesen elvont jelentésű, az igei szerkezet szerves része, az ige szemantikáját kifejező, vonzatnak (dativusnak) nevezhető kötött bővítmeny: *vki ad vmit vkinek, vki hoz vmit vkinek* stb. A *számára* névtóra, amellyel a részesülést ki lehetett fejezni, csak tárgyalt korunk határán található egyértelmű adat; vö. 1526/1640: „*minden esztendőben maga számára két vég szürt vehessen*” (TörtT. 1908: 84). A *részére* névtó már korunkon kívül, később keletkezett.

Helyhatározók más funkcióban. — Az eredeti helyhatározókat fel lehetett használni elvont történések körülményeinek kifejezésére, valamint képszerű, sokszor stilisztikai alakzatként is működő határozók alkotására. Már az ómagyar kor korai szakaszában is találunk ezekre a jelenségekre példát, sőt idő- és állapothatározóként is működtek. Ebben a korszakban még jobban elterjedt a helyhatározóknak más funkcióban való alkalmazása. Átvitt értelmű képszerű, metaforikus használat: PéldK. 66: „*En yewuewk fok reuas řyuařnak es yzzanyofagoknak hanatnak es keřewfegewknek es nagy kenoknak tartományabol*”; CornK. 55r: *az ev lelkenek kertehen. hytet akara plantalny*. Körülírásokban, nehezen meghatározható határozókban (latinizmusként is): FestK. 376: *een teřtemben bankodyam : in corpore meo doleam*. Gyakran időhatározó, állapot- és okhatározó is lehet belőlük, leggyakrabban azonban kötött határozói bővítmennyé válnak.

Az időhatározók

Az időhatározó és a helyhatározó szorosan összefügg. Bár ebben a korban találunk időviszonyt jelentő főneveket (*vasárnap, harmadnap, esztendeje, villámodat* 'reggel' stb.), s megtaláljuk az igenévvél való időhatározást, mégis a helyhatározóraggal ellátott időt jelentő főnevek gyakoriak (*időben, esztendőben, napon, órában* stb.). Az időhatározó is háromirányú, jelölhet időtartamot (vagy időpontot), kezdőpontot és végpontot.

Időpontot vagy időtartamot jelölő határozók. — Ezekben a szabad bővítésekben az időt a szótó tartalma jelenti: JókK. 18: *azzon nappon es horan : Tertenek*, 26: „*huffhagyo nappba vendege hyuatott*”; MünchK. 86va: „*Nèguèn hat èztédobèn alkottatot è templò*”: *Quadráginta et sex annis aedificatum est templum hoc*. Előfordul, hogy a mondat alanya foglalja magában az időpontot, és így a helyhatározószó időt fejez ki: MünchK. 86rb: *rokon vala [prope erat] a' fidocnac hufuetèc*.

Néhány időt kifejező szó ragtalanul is állhatott időhatározóként: AporK. 121: *felkelek vilamodat* ['hajnal, reggel']; DöbrK. 373: „*holnap kencebe* [a. m. kemencébe] *vetetik*”. uo.: „*ki ma vagon*”.

Határozószó is állhat időhatározóként: JókK. 42: „*tehat* [‘tunc’] fráter lleo *leter-deplikuala*”; MvS.: „*ha* *miden* [a. m. midőn] te atyad dauid kȳral chach eggiet *meg elend*”; SzabV.: „*Halalth es vallottak hat* [‘akkor’] *nemellyek*”; GuaryK. 23: „*v fohha nē nughatic*”; 1527 k.: *lathom ymar* (MNy. 37: 206). Sőt eredetileg más funkciójú ragokkal is keletkeztek időt jelölő határozószók: JókK. 41: *sem nappual, sem evel nem zolhatuala*, 26: *felkele evel beȳfew zeredara vȳradolan*, 105: „*vege/fleg* [‘végül’] *keryetek ew tewlewkw*”; KeszthK. 14: „*zegenyeknek bekefege erekke el nem weez*”.

A helyhatározói névutós névszók és névmások is kifejezhették a cselekvés időpontját: FestK. 370: „myth az eeletednek fele lewyt, az wtolfokrol gondolzs [!]”; PéldK. 76: „meeg en vtannam es tewbben yewnnnek”.

Kettős határozókat is találunk az időhatározók között. A kettős határozók első sorban az időtartamot fejezik ki, hangsúlyosságuk azonban a folyamatot, s az idő végtelenségét érzékelteti: Apork. 116: „*aleitatot oneki igazolatba: es nemzetből nemzetbe örökiglen*”; KeszthK. 13: „*w neweketh le vakarad ereklv erекke*”. Időszakasz megjelölésére: MargL. 11: „*ez zentseges zvj iudica vasarnaptvl fogva nagy zombatig minden napon meg oluastagja vala az passiot*”. Összekapcsolt határozóval, dátumként: ÉrdyK. 508: *mykoron kezdettewl fogwa yrnanak ewth ezer ewth zaaz tyzen három ezten dőben*.

Kialakult néhány névutó és rag, amely sajátosan csak időhatározói szerepre alkalmas. Az időtartamot és időpontot jelölő *koron* és *kort* elég rövid idő alatt kilépett a névutók kategóriájából, és raggá vált: JóK. 41: „*veternyëkoron [hora matutinali]* eucl egyel [ti. menne hozzá]”, 15: „*frater maffeus mykört meg mondottaualna frater yllefnek*”; VirgK. 41: „*mikor volna hod világ*”. Valószínűleg ezzel párhuzamosan terjedt el az *óta* névutó időhatározói funkcióban: NádK. 666: „*az vltia . . . embört nem lattam-volt*”. Később jelentkezik az *idétt* névutóval való időhatározás is: ÉrdyK. 571: „*ol-wafwnk . . . Zent Damonkos atyank zerzetyből: nemes ayoytatus zent zyzeket: wgyan my ydetewnk ees*”. De ez később kiszorul az irodalmi nyelvből. A *múlik* ige a kései ómagyar korban már időbeli folyamatot jelentett. Igenevei is időre vonatkoznak:

JókK. 39: *e3 felewl mondott ydnepp el muluan*; l. még: PeerK. 336: *zwleteth vtan el mwlt ydqben*. Az időre való vonatkoztatás pedig kedvezett az időhatározói jelentésű névutó kialakulásának, hiszen az időtartamot így pontosabban lehetett körülírni, vö.: 1525/1640: „Az mester ember özvegye esztendeig mivelheti az mivet, *esztendő mulván* az mesterek közzé *be esküttessék*” (TörtT. 1908: 83); 1577 k.: „*harom awagý Negý ora mulwa megh latod myth chýelekeodyk*” (OrvK. 306).

A cselekvésfogalommal kifejezett időhatározás fő nyelvi eszköze a *-ván/-vén, -va/-ve* (régén az *-atta/-ette*) képzős határozói igenév volt. Ezekkel az igenévi határozókkal a mondatban az igei, a fő cselekvést hordozó állítmányhoz viszonyítva ki lehetett fejezni az előidejűséget és az egyidejűséget. Nehéz azonban eldönteni, hogy előidejű időhatározóval vagy állapothatározóval állunk-e szemben. Sok nehézséget okoz az egyidejű idő-, mód- és állapothatározó megkülönböztetése is, ugyanígy az egyidejű idő-, ill. állapothatározó elkülönítése az okhatározótól. A cselekvésfogalommal kifejezett időhatározás tisztább esetei: előidejűség: JókK. 17: „*megteruen erdevbowl kemenen megfegýe frater ýlyeft*”; — egyidejűség: BécsiK. 62: „*a vazos vcain iazuan ýuql-lqn*”. (Itt nem valószínű, hogy kizárólagosan időt jelent az igenév, felfogható mód-, ill. állapothatározónak is.)

Kezdő időpontot jelölő határozók. — Ezeknek az időhatározóknak a kifejezőeszköze az *óta* és a *vmitől fogva* névutó: JókK. 98: „*ýmar myolta kelletek vrnak hogý teged latnalac akarom tenný*”; NádK. 319: „*Matolfogva atte zúleidbe ne bizzal*”; MargL. 4: „*melýet ... Elsev fundamentomatvl fogua epehtenek rakanak*”.

Végpontot jelölő időhatározók. — Ezek az időhatározók azzal fejezik ki a folyamat végpontját, hogy az eseményt jelentő főnév *-ra/-re* ragot kap: JókK. 38: „*kýk tegetet e3 ydneppre [ad festum] vendege hyutanak*”; pontosabb meghatározás kedvéért összekapcsolt határozóval: ÉrdyK. 509: „*matwl foghwan harmad napra ennekõm ees tyztõlfeegem napya vagon*”.

A határvetés vagy az időtartam jelölése. — Ezek a határozók elsősorban időt jelentő főnévhez járuló *-ig* raggal fejezik ki az idő határát, amelyben benne foglaltatik az időtartam megjelölése is. Ragos névszóval: JordK. 629: „*Negywen es hat eztendeegh rakattatoth e3 templom*”; 1527 k.: „*a may napýk, semmýth the k. nekem sem ýrth, sem ýzenth*” (MNy. 37: 206). Több határozóval az időfogalom megjelölésére: Apork. 65: „*maiglan hirdetem te diczeretidet, Es venfegiglen es venqltiglen*” (vö. a ketős határozók példáival).

Az időhatározó továbbfejlődései

Az időhatározó az időfogalom fejlődésének következtében már az ómagyar kor korai szakaszában a cselekvés egyéb mozzanatait is jelölhette. Ilyen funkciója volt a számhatározónak, a kései ómagyarban kialakult distributivusnak (osztóhatározónak) és a feltételes határozónak.

A számhatározó. — A cselekvés, történés, létezés időben való ismétlődésére mutattak rá, vagy felsorolást jelöltek a *-szor/-szer/-ször* ragos számnevek, amelyek közül egyik-másik már határozószóvá is vált. Az ismétlődés kifejezésére: JókK. 41: „*tewh3er*

ne menne hozzája egy napon”; CzechK. 52: „Ha halhatna *sokzor halna*”. A felsorolás jelölésére: JókK. 6: „*elewzer efek ez* . . . De mafod nytafaban efek ez”; 1516: „Bozwfago6 Bezedek Zekel Mýklo6 ellen *esthenek wolna Elewzer* hogh Nelepeczý ferencz Montha wolna hogh Zekel Mýklo6 Thaglaftth thethethethwolna annak wthan hogh . . .” (MNY. 52: 369); WeszprK. 1—2: „*kqniqruliqnk* Imez három okaert: *Elqzer* azért a ky zenued . . . *Masoczer kqniqrulnqnk kel* a ken zenuedq kristusō”. Számhatározó névutófélével: JordK. 742: „Ez kedegh *len három ýzben*”.

A distributivus (osztóhatározó). — Az időt jelentő névszóhoz járuló *-nkéd/-nkét* stb. ragos határozó eredeti funkciója az összefoglaló időhatározás volt: SzabV.: „kynek annýa *enaponked* [‘éjjel-nappal, állandóan’] *fyrhon*”. Az egyébként is időt jelentő szavak mellett ismétlődő, osztó értelemben keletkezett a *naponként* ‘minden nap’ → ‘minden nap újra, naponként, napról napra’: AporK. 67: „imaággak qtet mendenha: *menden naponkend iol mondnaq qneki*”. A distributív árnyalat megerősödésével nemcsak időt, hanem számot, helyet, állapotot, módot jelentő szóhoz is hozzákapcsolták a ragot, hogy a folyamat és a cselekvés szakaszos voltát érzékeltessék: ÉrdyK. 617: „*mynd yzenkeed* az vafak *el zakadozanak* rola”; SzékK. 189—90: „me’eket, az ő at’ok az őrdög mynd *egenkét* kazdagon *el hazafyta*”.

A feltételes határozó. — Az ómagyar kor kései szakaszában az időhatározót jelölő igenévnek lehet feltételes értelme. Még csupán időhatározó: JókK. 37—8: „*a3 p[re]dicac[i]o meg leuen Monda* [zent ferencznek]”, már feltételes értelmű: BirkK. 4a: *veñne meg leuen tartaffék Caplm : Finitis matutinis teneatur capitulum*.

A mód-állapothatározók

Leginkább az állapotot vagy ennek megnyilvánulását kifejező igék mellett találunk olyan határozókat, amelyek a módot és az állapotot egyszerre fejezik ki. Az *-st* raggal ellátott névszók elsősorban módhatározóként funkcionálnak, de az *örömet* és *kedveletet* mód-állapothatározó: JókK. 41: „mely paranczolatokott frater lleo *ewrewmest meg tarta* mendeneftewlfoguan”, 39: „Ewtewle oly *kedueleteft fogatatanak* mýkkeppen ýstennek angýalý”. Formája módhatározó (mintha a *megtart vmit* és *fogad vkit* igei cselekvés módját határozná meg), valójában azonban állapothatározó. Maga az ige átvitt értelmű, és a határozó az alany állapotát és viselkedésének módját egyszerre fejezi ki: *vki örül (vminek, vmin)* × *vki megtart vmit* (konkrét) ~ *vki megtart vmit* (átvitt) → *vki örömet megtart vmit*.

Az állapothatározók

Az állapothatározók kifejezőeszközeiknek többségét más határozóragok, névutók és igenevek tárházából kölcsönzik: JókK. 74: „ytegyel *betegewl fekwk*”, 144: „mykaron *lewltewolna nyttua a3 aýtott*”; AporK. 119: „*hirdeffek q mvuelkedetit grommel*”; 1507: „Ezt [az] teftame[n]tomot *en Eletembe egeffegembe Jrtam*” (NyIrK. 6: 187). Itt tehát a tárgyban vagy az alanyban megjelölt személy vagy dolog állapotát fejezik ki a

határozók (*betegül, nyitva, örömmel*). Állapothatározói voltukat beágyazásos transzformációval bizonyíthatjuk: *vki beteg* × *vki fekszik* → *vki betegül/betegen fekszik*; az *ajtó nyitva van* × *az ajtót (meg)lelte vki* → *az ajtót nyitva lelte vki*; *vki örül vminek (vmin)* × *vki hirdet vmit* → *vki örömmel hirdet vmit*; stb.

Az állapot képszerű leírásával is találkozunk: CornK. 54r: *az kezkeney kylen al vala maganak*. Sőt az essivusi szerkesztést is megtaláljuk: NádK. 559: „*az zentöket hattam kezefül en ertem*”; PeerK. 71: *yften gyananth baluanth ymach*. Modális raggal: BécsiK. 14: „*èlèuènèn zolgallonc Nabuhodonozor nag kyzalnac*”. Határozószóval: PéldK. 38: „*egý bolond fem halgathat vezteg*”. A *mint* kötőszóval alakult állapothatározókat l. az állapothatározói mellékmondatoknál (605—7). A külső és belső állapothatározóknak a többsége állandó szerkezetekben jelentkezik már ebben a korban. Ezért e szerkezetek egy részét a névszói szerkezetek fejezetében (409—22), más részüket, nagyobb hányszor az ige kötött bővítményei között tárgyaljuk (286—306), ezekbe beleértjük a helyettesítő határozót, a factivust, praedicativust, translativust, az eredethatározót és a kölcsönös cselekvést kifejező igék bővítményeit is. Ezek a bővítmények legtöbbször csak bizonyos igék mellett jelentkeznek, olyan szerkezetet alkotva, amellyel egy eléggé állandósult szemantikai tartalmat fejeznek ki: *vmi lesz vmiből* 'származik', *vmi válik vmivé*, *vki lát vmit vminek* stb.

A módhatározók

A módhatározó elsősorban a cselekvésnek mint eljárásnak a formáját nevezi meg. Ha érzelmet, észlelést vagy mediális tartalmat fejez ki az ige, akkor módhatározója a folyamat intenzitását érzékelteti, vagy állapotot is kifejez.

A névszók mint módhatározók elsősorban *-n*, *-an/-en* határozóraggal használatosak: JókK. 38: *yoban ewrewhettne*; GuaryK. 25: „*ezt kiñnen el nē vegezhetq̄c*”. Átvitt értelemben: NádK. 322: „*ki il' kemeññn zolz vala*”. Az érzelem kifejezésében: NádK. 341: *nagon el čodalcodam*. Az *-st* raggal ellátott névszók között is gyakori a módhatározó: MünchK. 61vb: „*žozgalmast kezicuala q̄tet*”. Az *-ént* ragos határozó ebben a korban rendkívül ritka, és elsősorban állapothatározóként funkcionál, a módhatározónak értékelt adatai is inkább mód-állapothatározók: BirkK. 2a: „*Az mel' foror kedig sonha nē akar kerni bochanatot auag nem lelkeient [ex animo] kerī*”; fordítási szövegben fordulnak elő: DöbrK. 374: *ñ dičōfegent [!]; kazdagfagaent aģgon nektek őrōke erōffōdnōtōk : det vobis secundum divitias gloriae suae virtute corroborari*. Az *-ul/-ül* ragos, eredetileg állapothatározói funkciójú határozó magatartásformát és stílust is kifejezhet, ilyenkor módhatározónak értékeljük: 1524: „*nekem nagy ýol ýamborol zolgalth*” (MNY. 13: 122); 1531: „*meg Bochaffa kegýelmed hogh illýen parafthol kegýelmednek Irok*” (LtK. 1: 136). Ritkábban *-val/-vel* eszközhatározóragos névszóval is ki lehetett fejezni a cselekvés módját: JókK. 39: „*vrnak varat nagy nechezseguel lewlek meg*”. Többségük azonban már stilisztikum: NádK. 331: „*Monda efmeg a test Nag keferū zoual alleldkneć*”, 333: „*Meges kealt alleldk nagh rekedōt zoual*”; stb. Példáinkban a cselekvés tulajdonképpeni módját a *nagy keserű, nagy rekedett* stb. jelzők fejezik ki.

A névutós névszóval alakult módhatározók közé elsősorban a *szerint* és a kialakulóban levő *módon, módra* névutós névszók tartoznak. A *szerint* arra alkalmas, hogy

valaki a vele megjelölt névszóval kifejezze azt, hogy a névszó jelentésének megfelelően vagy ahhoz alkalmazkodva, azt követve vagy valaminek a tanúsága alapján állítson valamit: JókK. 100: „*ewa[n]gelium mondeka ferent kellene egýeb zegeneknek adnj*”; SzabV.: „*Akarattyak zerent tñ [a. m. tñ] kegelmeth Es nag myltofagos engedelmmeth*”; TihK. 22: „*az gerlicenek mogia zerent. írásban es ohaitafba ueled egetõmbé megh maradok*”. A *módon* és *módra* a megelőző névszóval vagy névmással a cselekvésnek vagy viselkedésnek meghatározott formáját fejezi ki. Igenévi szerkezetben: JókK. 83: „*lata az aztalokott magaffan meg uettnj Es oly oduar modra*”; ÉrdyK. 513: „*mynd maf modon vagyon zabwan*”; igei szerkezet: ÉrdyK. 515: *yo kerezttjen modra mwlljak kywe*. Ez utóbbi felfogható mód-állapothatározónak is. Az ÉrdyK.-ben más megoldást is találunk: 509: „*az te tanachodnak atala az en tyztõffeegem zereewel leezen*”. A *képpen* névutóval ellátott névmás leginkább a hasonlító mondatok kötőszava, az ilyen mellékmondat hiányos szerkezetű. Előfordul, hogy módhatározót fejez ki: VirgK. 38—9: „*rea fekuek, vgy mikepen az vetwt agyra*”. A *szerrel* 'módon' jelentésű névutószerű határozó(szó) már igen korán megjelenik: JókK. 35: „*Mongyad attyam mert ymmar ez zeruel az keppen felelek*”.

Határozószóval is alakultak módhatározók. Bár ebben a korban a fosztóképzős névszó már többnyire jelzői értékben szerepel, néhányszor mégis állapothatározói s különösen módhatározói használatát is felfedezhetjük: SzabV.: *strwmllottak kemellethlen*; FestK. 378: „*az ydew hazontalan [inutiliter] el mwlt*”; GuaryK. 27: *zertelen tézõn magaua*. Egyéb határozószóval is kifejezhető a cselekvés módja: az *ígyen* névmási határozószóval: SzabV.: „*Azzal Sabachnak jgen fem [’egýáltalán nem] arthattak*” és annak elkülönült változatával (*ingyen*): 1529: *jngen sem jzenheth* (MNY. 37: 276); korán kialakult a 'gratis' jelentés is: FestK. 388: „*yly fokakat, yly nagyokat yngen, ees meltatlan ezeketh wewttem*”: tam grandia gratis et indignus haec accipi. A *hiján* és *hiában* helyhatározóragos módhatározók az üresség, hiábavalóság fogalmát fejezték ki: VirgK. 100: „*ideyet . . . heaban mulata el*”. Az *igen* határozószó a cselekvés módját és az érzelem intenzitását fejezi ki: SzabV.: „*az fellywl mōdot pal kenezj Aroknak melyfeget ygen nezj*”; GuaryK. 24: „*ýket ol’ igõn zereit*”. A *jól* módhatározószó intenzitást fejez ki: GuaryK. 29: „*ki iol meg gondolanğa*”; PéldK. 77: „*kewzdest yol tudok*”. Egyéb határozószókkal: FestK. 377: „*elegge ees felette ferteztem een býneymnek faaryban*”; MargL. 7: „*ezt es chak aleg tezy vala*”.

Igenevek mint módhatározók ritkábban fordulnak elő. Az egyidejű -ván/-vén képzős határozói igenevek között meg lehet különböztetni állapot- és módhatározókat. Az egyidejűséget kifejező határozói igenevek többsége az alany állapotát fejezi ki: FestK. 376: „*Syryak bankodwan el hagyoth ýokrol*”. Elvéve találunk módhatározót is, ezek azonban stilisztikumok vagy latinizmusok. Stilisztikumként: BécsiK. 19: „*azoknak istenè aduan nèked agga azokat*”: tradens tradet illos Deus eorum tibi; KeszthK. 27: „*Dycherwen kayaltok wrra*”. Latinizmusként: BécsiK. 18: „*èzec zazaz labbal a têngéznc fènèkèt iazuā altal mènènc*”: isti pede sicco fundum maris perambulando transirent.

A módhatározók közé sorolhatjuk a korai kódexekben némelykor előforduló, eredetileg ragnak, később már képzőnek tekinthető -ni(-nyi)/-né(-nyé) elemnek mértéket jelentő főnévhez járuló formáját, mert ebben a korszakban még hely-mértékhatározóként is funkcionál, különösen a kiterjedés meghatározására. Átmeneti formákat

találunk, ugyanabban a kódexben mértékhatározói igei szerkezet és mértékhatározói jelzős szerkezet váltakozik egymással. A MünchK.-ben a helyváltoztatást és a létet kifejező ige mellett jól érzékelhető a helyi szemlélet: 81va: „*èl tauozec ɔtɔllɔc eg kɔ hageitaʃne*”; összekapcsolt határozóval: 84ra: „*ki vala hatuā lab fɔldne Ihzɔmtɔl*”. A BécsiK.-ben mértékhatározóként találjuk: 11: „*ɔ raka igē nag èzɔʃʃego vaʒoft . . . nēg zēgɔ kɔuēcbɔl ɾ faʒaɔttakbɔl raka ɔ kɔ falit hētuen kɔŋɔklènè magaffagban ɾ zelēʃʃegēt hazmič kɔŋɔklènè ɔ toznit kèdēg vètè zaz kɔŋɔklènè magaffagba*”. (Az idézett szövegben megtaláljuk a jelzős szerkezetet is.) Amikor már a nyelvérzék szükségesnek tartja a mértékhatározói jelentés kifejezőjéül a *-ra/-re* felvételét a kiterjedést jelentő főnevekre, akkor a szerkezet terminativusi jelleget is ölt: SzékK. 1: „*ő épyte egy hatalmaʃ varoft . . . nēgzegv̄ faragot kővekből zerzé az ő kő falyt, magoffagyt hetven féénghnère, es zéleffegyt, awagy temerdekfeghit harmyncz fenghnere. Toronit kèdēgh az varofnak rakata zaz féngné magoffaghra*”.

A társhatározók

A társhatározók legjellemzőbb kifejezőeszközei a *-val/-vel* ragos névszók (névmások), ill. a *-val/-vel* ragos névszók (névmások) összekapcsolása az *összvé(n)*, *egyembe(n)*, *egyetembe(n)* névutó-határozószófélével. Ezekkel a társhatározókkal valamilyen személlyel, élőlénnel vagy dologgal való együttlétre, ill. valamilyen személlyel való együttes cselekvésre rá lehetett mutatni. Az együttlétet kifejező társhatározó inkább az állapothatározóhoz áll közelebb: MünchK. 87rb: „*ot lakozicuala quèlec*”. A mozgást jelentő igék mellett a társat különböző, az előbbieken felsorolt nyelvi eszközökkel lehetett kifejezni: JóK. 39: „*vele ewzuen ez mondott hegÿre fel menenek*”; PéldK. 79: „*mynd egyetemeben el mennek az halakra*”. Ebben a körben meg kell említenünk a *sokad* és *számtalan* magával jelzős szerkezetből alakult határozószókat, amelyek ’ő saját-maga és sok vagy számtalan társa’ jelentésben fordulnak elő az ÉrdyK.-ben: 510: „*nagy fokad magawal yōwe az hagyot herre*”, 511: „*nagy kezwlletel es fok zamtalan magawal eleyben nyomoteek* [’megy’] az ew eedes leelkéenek kewanfaga, az ew zerelmes attya”. A cselekvő tárgyias igék mellett a *-val/-vel* ragos személyt jelentő névszók vagy névmások fejezik ki a társhatározót: PéldK. 78: „*El megyek meg halny zegeny vagyok es femmyt velem el nem vyzewk*”. A *-val/-vel* ragos társhatározóból több kötött bővitményé is vált.

Az eszközhatározók

Az eszközhatározó kifejezőeszköze elsősorban a *-val/-vel* ragos névszó és névmás. Ebben a korban még eszközhatározói névutó is a *miatt*, de lassan felváltja az *által* határozószóból fejlődött névutó. Az eszközhatározó konkrét és átvitt értelmű használatban is gyakori. A *-val/-vel* határozóraggal konkrét értelemben: BécsiK. 15: „*kɔ faloc-kal mēgkɔznékézec ɔ faluiokat*”; SzékK. 5: „*mind az ő ellenne allokat megh dlé tórnek torkaval, (az az elyvel)*”. Átvitt értelemben: GuaryK. 31: „*mind egeb lelki iozagocat nağ keğɔtlenʃseggel haborgacz*”. Az eszközhatározó átalakítható alannyá: *fallal környé-*

kez (ymit) → *fal veszi körül*. — A *miatt* 'által' névutós névszóval vagy névmással: JókK. 44—5: „kykett yften myuelkedyk ew myatta [*per ipsum*]”; FestK. 368—9: „een zabadfaagom eennen kezem myatt el wezewt”. Hogy az *által* és a *miatt* ebben a korban váltakozva volt használatos eszközhatározói névutóként, szépen illusztrálja a következő példa, ahol is a törölt *által* névutó helyébe a *miá*-t iktatta be a fordító: DöbrK. 232: „Mikent zolt zent profetayinak zaiok [*altal*] mia [*per os*]”. (A cselekvésben közreműködő személyt, ill. az ágensi szerepet betöltő eszközhatározókat l. 273—6 és 302—6). Az eszközhatározóból kötött bővítmény is fejlődött (l. 284—90).

Az okhatározók

A cselekvés okát vagy az állapot létrejöttének eredetét (okát) ebben a korban is többféleképpen lehetett kifejezni. Kifejezőeszközeik elsősorban a helyhatározók átvitt értelmű használatából fejlődtek, állapot- és időhatározón keresztül, a helyettesítő csereviszonyt kifejező *-ért* ragos névszókából és az eszközhatározókból (*-val/-vel* ragos, ill. *miatt* névutós névszókából), valamint igenevekből. Többször szerepel az *ok* szó is *-ért* és *-val/-vel* raggal.

A helyhatározóragokkal kifejezett állapotokhatározók között több okhatározónak is értékelhető: NádK. 620—1: „iyettebe soc ideig eġ zoth fem zolhatotvala”; CornK. 53r: „Az angyaltyl valo feltekben kedeg. az evryzevk . . . meg rettenenek”; *pro timore autem eius exterriti sunt custodes*. Az időhatározóból is lehet okhatározó, mert az időbeli előzmény és következmény ok—okozati viszonynak is felfogható: JókK. 45: *meg rettenett ew Zozattŷara*. (L. még a *mit* okhatározót: II/1: 517.) A helyettesítésből csereviszony, ebből pedig a viszonzó ok jelentést veheti fel az *-ért* raggal ellátott névszó és névmás: JókK. 105: „ewke[t] tŷ alazatoffagtokert es bekeffegtekert legottan fogagyak tŷnektek”; AporK. 119: *q hamiffagokert meg alaztattak*. Állapot-okhatározóval: AporK. 117: *meg alaztattak q hamiffagokban*. Tiszta okhatározó: JókK. 44: „frater leo legottan meg alla eġ zentnek paranczolattŷaert [*propter adiurationem sancti*]”; WeszprK. 102: „ekeppen meztelen allana oly mint rezketue a hidegert”. Visszaütalásokban: JókK. 46: *Azert nenczen femŷm*. Az *-ért* rag az *ok* szóhoz is járulhat: NádK. 21: „az zeretnetec heufegeth nem erzi ammegh zokot gonoffagnac okaert”; ÉrdyK. 509: *Annak okaert monda*.

Az eszközhatározóból is lettek okhatározók: *-val/-vel* ragos névszóval: KeszthK. 21: „oly helen rezkettek felelmeġ” (de: BécsiK. 274: „a · zozattol eġbè rezkèttènc èn aiaim”); ÉrdyK. 154: *ehel ne halna meg; miatt* 'per' jelentésű eszközhatározói névutós névszókából: JókK. 45: „Mongŷad ennekem . . . engedelmèffegnek myatta”: *Dicas mihi per oboedientiam*. Ilyen eszköz-okhatározós szerkezetekből is keletkeztek az okhatározói bővítmények. Amint láttuk, ez a folyamat már az előző korszakban elkezdődött, tárgyalt korunkban pedig tovább folytatódott. Igazi területe a műveltető és a szenvedő igék ágenseinek kialakulása volt (l. 273—6 és 302—6).

Az igenevek időhatározói funkcion keresztül okhatározóként is jelentkeznek: JókK. 16: „meg haragwan: febeffeguel helteue aŷtaŷat”; MünchK. 87va: „Ihċ ke· megfzazra-duan; aġ utban / ŷlq ot a· kut feġt”. Egyszerre több határozót: okhatározót és idő-

valamint módhatározót találunk egyetlen ige mellett a folytonosság és a hosszadalmaság kifejezésére: MargL. 6: *meg gyvkladuan jmadkozyk vala zvnetlen olyha myndenkevz-be vetes nekevl.*

A megengedő határozók

A megengedő mondatoknak megfelelő, azokat rövidítő határozók saját kifejezőeszközei nehezen alakultak ki. Leginkább körülírással, mellékmondat értékű határozói igenévi szerkezetekkel fejezték ki a megengedést: MünchK. 27vb: „mirè *iqttel idè be nē valuad* [‘nem bírván’] *mènèke39 ruhat*”. A *valván* ‘lévén’ igenév megengedő határozóként funkcionál: CzechK. 62: „*glellek zent kenodban. bñngs walwan ees pýrongwan*”. Leginkább idő- és okhatározókból fejlődtek. Korszakunkban a *(meg)lévén* igenév — amint az előzőekben olvashattuk — időhatározói vagy idő-okhatározói értelemben található meg: JókK. 48: „*harmad adas leuen En terdre haýtam magamot*”. Mivel az idő- és okhatározók kaphattak bizonyos mondatkörnyezetben megengedő mellékértelmet, a *valván* ‘lévén’, *voltára* és később a *létére* is megengedő határozót fejezett ki.

A célhatározók

A célhatározók legtöbbször határozóragos vagy névutós cselekvést jelentő névszók, névmások, ill. főnévi igenevek.

A lativusi irány fejezi ki legjobban a célra való törekvést. A *-ra/-re* ragos képzett főnevek többször célhatározóként funkcionálnak: AporK. 113: „*Ki teriezette a kòdpt o otalmokra*” (~ KulcsK. 258); SzékK. 13: „*ne adatnanak nyéréseégvl, az ò apro gyermekek es felefegek ozlafra, es az ò varofok elpvztvylafra, es az ò zenthfegek jertezetteffegre*”.

Az *-ért* raggal ellátott főnév vagy névmás nemcsak okhatározót, hanem — amint már az előző korszakban is láttuk — célhatározót is kifejezhetett: JókK. 81: „*mý es el megewnk alamyzna ert*”; NádK. 335: „*Ha mind kereztyenfeg erte bõytõlne*”. Az *imád, imádkozik, esedezik* stb. ige *vkiért/vmiért* célhatározóját mint állandóan kiemelt határozót kötött bővítménynek tarthatjuk. Hasonló a *törekszik* ige vonzatának kialakulása is: 15(2)9: „*eleget therekettenk ez dologert*” (MNY. 37: 276).

A *végett* névutós névszóra ebben a korban biztos adatot nem találunk, de a XVI. században mindenképpen éltek a *végett* névutós névszóval alakult célhatározók: vö. 1563: „*zabadsaga Vagon ere hog zabadon mehet az yozag Veget*” (MNY. 63: 100).

A főnévi igenév eredeti funkciójának megfelelően igen gyakran célhatározó: JókK. 18: *menek zolný vele*; MünchK. 85va: „*iquec èn kèzèztèlnè a vizbèn*”. A PéldK.-ben az *El megyek meg halni* : *Vado mori* ismétlődő szerkezet több mint egyszerű célhatározó, a haláltáncéne ritmikusan visszatérő fordulata.

Az állapothatározó egyes fajtáiból is fejlődhetett célhatározó: JordK. 268: *Býzonfaghwl hýwom*.

A komplex határozók

Már az eddig felsorolt kategóriák tárgyalásakor is találkoztunk olyan határozókkal, amelyek az igével kifejezett cselekvésnek, állapotnak nemcsak egy körülményére, hanem önmagában egyszerre két vagy három viszonylatára is utalni tudnak. S itt nemcsak arról van szó, hogy a helyhatározóragos vagy eszközhatározóragos és névutós névszó, ill. határozószó állapotot fejez ki, hanem arról is, hogy egyetlen határozó több körülményt is jelenthet. A következő kettős vagy hármas viszony fejeződhet ki egy határozóban: hely-eszköz: MünchK. 85va: „En *kèzèztellèc vizbèn*”; — mód-állapot: JókK. 41: *egyenbe* [‘egyszerre, együtt’] *mondananak veternyett*; — idő-mód: JókK. 42: „ygen *gyakorta* . . . *tudakozykuala* zent fferencznek tytók dolgyn”; — eszköz-ok: MargL. 6: „*Gerýedevz vala* ez nemes zent zvez * *az isteny zerelemnnek tuzeuel*”; — állapot-eszköz: SzékK. 12—3: „*megh alazak* az ő lelkeket, *böytőkben*, *es ymadfaghokban*, önnön maghok es az ő azzonynépekes”; — hely-állapot: SzékK. 10: „mynd az ő byrodalma alatt valo fok nepnek nag fokfaga, *egbe gylekznék*”.

Az ige kötött bővítményei

Intranszítív igei szerkezetek

Ebben a korban már nagyon nehéz olyan igét találnunk, amelyiknek ne alakult volna ki valamiféle irányulást jelölő szerkezete is, mert a legkisebb jelentésmódosulás is alaki kitevőkkel jár együtt (pl. *vki él* és *vki él vmiből*, *vki áll* és *vki áll a lábán*, ill. *vki/vmi áll* és *vki/vmi megáll* stb.). Ezeket a motívumokat figyelembe véve, a csoportosításban az alany minőségének megjelölésén kívül a szabad határozók meglétének tényére is tekintettel kell lenni. Számolnunk kell azzal a nyelvi jelenséggel is, hogy egyes tranzitív igéknek különböző okból és bizonyos jelentésárnyalat kifejezése céljából intranszítív formái is alakultak. Az intranszítív igei szerkezetekre jellemző az általános igeragozás.

Az alany fakultatív és kötelező volta

Alanytalan vagy fakultatív alanyú igék

Az igék ebben a korban már majdnem minden esetben alannyal járnak együtt. Az alanytalan igékkel kapcsolatban a következő folyamat figyelhető meg: egyrészt hangutánzó igékből alakultak szerkezetek: *dördül*, *dörög az ég*, másrészt a napszakok megnevezését jelölő névszókából képzett igékből: *alkonyodik a nap*, *sötétedik az ég*. Mind az onomatopoetikus igék, mind a denominális verbumok alakilag és szemantikailag motiváltak voltak.

Időjárási jelenségek kifejezésére alakult szerkezetek: JordK. 374: *effew efwek*.

A napszakok létrejöttét leginkább a denominális verbumokkal lehetett ábrázolni: *alkonyodik* (a nap), *bealkonyodik*, *esteledik*, *sötétedik*: 1456 k.: *Bel alkolmazikh 'bealkonyul'* (Gl. *alkalmazik* a.); FestK. 380: *meg eftweledyk : advesperascit*. Körülírással és alannal: ÉrsK. 510: *az eegh be homaalyodek az ydew meg fewtetewdek*.

Onomatopoetikus igék szerkezetei

A hangutánzó és hangfestő igék kifejezhetik a természeti jelenségeknek hangként való érzékelését, utánozhatják az állatok hangját, emberi hangmegnyilvánulásokat is jelölhetnek. Olykor az ige csak származékaiban adatolható.

A természet hangját jelölő igék közé sorolhatjuk a *vmi csattan*, *csendül*, *vmi dörög*, *vmi dördül* szerkezetet (l. az előző csoportot) és a *vmi csörög* igét; névszói származékával: JókK. 44: „zent ferencz haluan ew labaýnac *czergefer*”. Feltehetünk egy *vmi zúg* konkrét jelentésű szerkezetet a *vki zúg* átvitt értelem alapján (l. később).

Egyes állatok hangját utánzó igék: JókK. 153: „sonha *fem egýeb [canis alius] ew ellene nem vgatuala*”, l. még TelK. 24: „a verebeket . . . eneköluen: *fyrippoluan*: es tollazkoduan”.

Emberi hangmegnyilvánulást jelölő igék: JókK. 149: „*mend te ellened ew-uewltnek es zugnak*”; MünchK. 85rb: „*kaialtot monduan*”; SándK. 27: „*vronk keedeg ign aluwan hortýoog*”. Az emberi hangmegnyilvánulásokat jelölő intranszitiv igék tranzitiv tárgyas szerkezetei nehezen alakultak ki, bár már a korai ómagyar korban is találunk erre a folyamatra utaló példát. Elsősorban a szó eredeti jelentésének kellett elhomályosulnia, és a hangjelenség érzékeltetésének kellett megszűnnie ahhoz, hogy ezek az igék nyelvtani tárgyat vagy kötött határozói bővítményt vehessenek maguk mellé (*vki kiált vmit* vagy *vki kiált vkire*, *vki sír vki után* stb.), s így közlésigékké váljanak. Ebbe a csoportba azért tartozik bele a *vki nevet* szerkezet, mert — bár nem hangutánzó ige — a kései ómagyarban tranzitiv és intranszitiv szerkezetei egyaránt vannak: SándK. 26: *mindonqk tegod mywetnek*; ill.: BécsiK. 175: *mèuète Danièl*.

Létigével alkotott szerkezetek

Létige az állító mondatok tagjaként: MünchK. 85ra: „KEzdètben *vala íge*”; 1526: *mi hýrek vannak* (MNy. 37: 205); VirgK. 44: *valamik vannak*.

A (*vmi*) *legyen* szerkezet mint az egyházi szövegek formulája elég gyakori: AporK. 118: *legen legen : Fiat, fiat*; VirgK. 38: *Legien iftennek zent akarattyá*.

Tagadó mondat tagjaként vagy a létigés szerkezet tagadásával, vagy tagadó igével fordulnak elő a szerkezetek. A létigés szerkezet tagadásával: JókK. 43: „*zent ferenc nem volna ott*”. — Tagadó igével: KeszthK. 20: *nynchen yften*. Ugyanolyan szabad határozók járulhatnak a létezést tagadó igei szerkezetekhez is, mint az állító *van*-os szerkezetekhez.

Ezeket az igéket az állapotot kifejezők közé is szokták sorolni. Mégis különböznek tőlük egyrészt abban, hogy szemantikai motiváció nélkül csak a feltételezett vagy valódi létet fejezik ki, másrészt abban, hogy mint létigék segédigékké válhattak az igeragozásban, ill. az állítmányként használt névszó mellett.

Visszaható igék szerkezetei

A visszaható igék ritkán fejeznek ki olyan állapotváltozást, amely az igealany szándékolt cselekvése révén az önmagára való hatást jelöli: BécsiK. 6: *moſgalmég*. Legtöbbször csak *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragos kötött bővítménnyel fordulnak elő. Ilyen az *öltözik vmibe(n)* szerkezet is. Teljesen motiválatlan igei szerkezeteket ilyen szemantikai mezőben nem találunk. Legtöbbször csak az igealany szándékától független állapotváltozást jelölik (*vmi ázik*, *vki hízik*, *vki fogyatozik*, *vki növekedik* stb.).

Mediális igék szerkezetei

A mediális igei szerkezetek grammatikai alanya az igében megnyilvánuló állapot hordozóját nevezi meg. Két nagyobb csoportra oszthatjuk őket.

Az ember, élőlény állapotát kifejező igei szerkezet a *vki él*, *hal*, *fekszik*, *nyugszik*, *marad* stb.: BécsiK. 314: *Nem élz*; DöbrK. 382: *il te fiad : filius tuus vivit*. A szerkezet mellett gyakori a hely-, az idő- és a mód-állapothatározó: JókK. 2: *meglen eelne ezüylagban*. — A *hal* ige ritkán fordul elő, ill. csak olyan nyelvi szituációban, amelyben megtalálható vagy amelybe beleérthető a halál oka, helye és ideje, *meg* igekötővel gyakoribb: JókK. 153: „A3vtan a3 farkas meg aguan [seniens] meg hala [mortuus est]”; FestK. 389: „te naalad neekwl megh halok”. Érdekes jelenség a szándékolt és szándékaltalan cselekvés motívumának kifejeződése a *fekszik* és a *nyugodik*, *nyugszik* igék szerkezeteiben. A *fekszik* igének megtaláljuk mind a cselekvő használatát: JókK. 86: „a3 baratok fekeznekuala a3 fewldewn”, — mind a mediálisat: NádK. 315: „feköz maft a keferü coporfoba”. — Idetartozik a *vki alszik* szerkezet is: PéldK. 53: „Az cellaban. jmadkossal. jrý. tanolý. alogý”. — A *nyugszik* ige adatainak többsége, sőt már a legelső adat is szándékolt cselekvést fejez ki: JókK. 40: „nemý keufet egý czerfatewueben nugottakuolna”. A *'vki meghal'* jelentésű *vki elnyugszik* már szándékaltalan cselekedet kifejezése, és igekötője révén ismét az állapotot jelölő igék körébe tartozik: PéldK. 64: „Ezen keppen ez hodog zyz el nyugouek vrban”. — A *marad* és *megmarad* igének több jelentéscsoportja és jelentésárnyalata van. Szemantikai jegyei mindig valamilyen határozós (leginkább locativusi és dativusi) szerkezetben nyilvánulnak meg. A *'továbbra is ott lesz'* jelentésben állapotot kifejező igei szerkezet: JókK. 159: „Mykoron anyatol ke-ott lesz' jelentésben állapotot kifejező igei szerkezet: JókK. 159: „Mykoron anyatol ke-teleneýtetnek [maradna hon]”; PéldK. 45: „chak az feyedelm marada meg cvmaga”. Ide vonhatók még az érzékelhetőséget kifejező mediopasszív igék is: *vmi tetik*, *vmi tetszik*, *vmi látszik*, *vmi érzik* stb. (L. még 302.)

Egyes igei szerkezetek már az alapszó jelölte tartalom miatt, de különösen a továbbképzett ige alaki motivációja következtében az alany állapotának változását önmagukban is képesek kifejezni: JókK. 145: *newnekuala*; AporK. 118: „Ehe3uen es 3omiu-

hozuan: *q lelkek q benne meg fogatkozot*”; GuaryK. 32: „*v elotte három vez3rouel eg 3qlq tú neuekqdec*”.

Természeti jelenségek és tárgyak mozgásának állapotként való felfogása mozgást jelentő igével eredeti értelemben: Apork. 113: *fol tanak vízek*; továbbá: CzechK. 58: „*te zent weerqđ wýzzel hulla*”; SándK. 28: *sem ruhaȳok sem haȳok sem testqk meg nem eegee*. Átvitt értelemben: BécsiK. 14: „*annē felēlm ēfēc e vidékēcē*”; ’mint örökségen ne osztozzanak rajta’: 1507: *az molom meg Ne o3olȳon* (NyIrK. 6: 186).

Ebbe a csoportba kell sorolnunk *a nap, az esthajnal elnyugszik* szerkezetet: DöbrK. 378: „*Nap el ne řvgoček ti haragtokon*”; ÉrdyK. 511: „*meegh az esth haynal el nem nywgodot*”.

Teljesen elvont jelentést fejez ki az *illik* igének az infinitívussal alkotott szerkeze-
te: BirkK. 3a: „*kit nē illik sem kell el zenuedni tvrni*”; DöbrK. 376: „*Illik e zombaton vi-
gastania* [’gyógyítania’]”. Az *illik vmi* (*vhová, vmihez*) szerkezetet eredeti jelentése alap-
ján (’vmit úgy lehet vmihez, vmire helyezni, hogy az kiegészül vele’) az állapotot kifeje-
ző igék közé sorolhatjuk, de az infinitívussal és kötött határozói bővítménnyel kiala-
kult szerkezetei a történést kifejező igékhez kapcsolják.

Ki kell emelnünk még a *vmi támad* és a *vki (fel) támad* szerkezeteket. A *vmi támad* szerkezet mellett található *-ból/-ből* ragos okhatározó a később tárgyalandó kötött ha-
tározói bővítmény előzménye: KazK. 75: „*įstęny akaratbol: az tengđrđn uez tamada*”; DöbrK. 375: „*nağ profeta tamadot [surrexit] mi bennđnk*”; igekötővel: CornK. 54r—54v: *cristus fel tamadot volna*.

Történést jelentő igék szerkezetei

Bár az előző csoport igei szerkezetei szintén kifejezik a történést, nyelvtani hagyomá-
nyaink megkövetelik, hogy a *vmi történik, vmi kell, vmi lehet, vmi múlik, vmi következik*
igei szerkezeteket külön csoportként tárgyaljuk. Ezeket az igéket nemcsak bizonyos
szemantikai tartalom, hanem az igealany formája (az alany nemcsak főnév, hanem
főnévi igenév, valamint természetszerűleg mellékmondat is lehet) és a viszonylag
egységes vonzatstruktúra (elsősorban a datívus) is összekapcsolja. A *kell* ige a
magyarban nem vált teljes értékű segédigévé, bár bizonyos segédigeszerű jellege is
kialakult. — A *vmi történik* szerkezet alanya gyakran mellékmondat formában vagy
infinitívusként jelentkezik: TelK. 20: „*tđrtęnec ke: e fcent hazafocnac Jerufalembe
męnnȳđc: az templomnac fcentfęgenec řvnepe napyara*” : *contigit* autem hos sanctos
coniuges *proficisci* in Hierusalem ad festum encaeniorum. Az alany, amennyiben
pregnans, tömörítő jelentéstartalmú, lehet egy szó is: 1518—1523: „*ha nekem holthom
Thęwrthȳnȳek*” (Nyr. 36: 168). — A *vmi kell* szerkezet leggyakrabban infinitívus + *kell*
(*kell* + infinitívus) formában nyilvánul meg: BirkK. 2b: „*nem tefti de lelki zęretetnek
kell kđzđttetek lēņj*”; CornK. 2v: „*mytkęlyen el tauoztatnȳ. myt meg feddenȳ. myt meg
tartanȳ*”. Főnévi alannyal: SzabV.: „*Honnęg mȳnemw algȳw kelmelle*”. — A *vmi lehet*
szerkezet is elég gyakori: MünchK. 86vb: „*Mikeppē lehētn ēzec*”; BécsiK. 16: „*hol
zozos vt lēhētuala ahegek kđzđt*” ~ SzékK. 12: „*holott, az hegeknek kđzđtte, zoros wth
lehetne*”. Már igen korán kifejlődött a ’van rá mód, eshetőség, hogy vmi létezzék,
legyen’ jelentés: BirkK. 4a: „*Mas zolgalo es lehet melleie*”; *vmi meglehet* ’vmi

megtörténhet”: ÉrdyK. 509: „kyt ha mondanak hogy ennen Cristus lett legyen awagy angyal mynd meg lehetôt”. — A *vmi lesz* ’vmi keletkezik’ igealak múlt idejű formája (a *vmi lôn* és a *vmi lett légyen*) a ’vmi történt’ jelentést vette fel: ÉrdyK. 510: „ky wgy ees leen [’ami úgy is történt’]”; NagyszK. 1: „mikeppen lôtlegyen cristufnac kenvallafa”. — A *vmi múlik* ’az idő eltelik’ jelentésben csak a *vmi elmúlik* szerkezetben fordul elő. Ezekben a szerkezetekben az alany mindig időt jelentő névszó, s a szerkezet mellett vagy mód-állapot-, vagy pedig időhatározó található: FestK. 378: „az ydew hazontalan el mwlt”; ÉrdyK. 511: „ymaran harom zaaz eztendey mwlt vala el”. Ez az ige tranzitív (tárgyas) szerkezetekben is élt. A *vmi tűnik* ’vmi feltűnik, láthatóvá lesz’ és ’vmi eltűnik, megszűnik láthatóvá lenni’ jelentésű szerkezetre nincs adatunk. A szerkezet meglétének föltevését támogatja a *tündér* és a *tündöklök* szó korai megjelenése. — A *vmi szűnik* szerkezet igekötővel: ’vmi véget ér’: BécsiK. 14: *Zōnēkm̃g te meltat-lākodatod m̃v èllēnōc*. A *vmi következik* szerkezet leginkább a leírások fejezetcímeként található: TelK. 19: *kōuetkōzic ekōnōueckenec harmadic: reze*.

Mondást, közlést jelentő igék szerkezetei

Olyan intranszitiv igéket sorolhatunk a mondást és közlést jelentő igei csoportba, amelyeknek első megjelenési formája feltehetően szabad bővítmény nélküli, csak grammatikai alannal rendelkező szerkezet volt. Természetesen korunkban már minden idetartozó igének kötött határozói bővítményű szerkezetei is voltak, sőt ugyanabban a kódexszövegben intranszitiv és tranzitiv formái párhuzamosan éltek. Idetartozik a *vki szól, beszél, felel, hazud* és *prédikál* ige. Ezek a szerkezetek vagy önmagukban (intranszitiv ige és alany), vagy a *mondván* idéző igenévvel fejezik ki a közlést: JókK. 41: „sem nappual sem evel *nem zolhatuala*”; CornK. 54v: *hazvdnanak monduan*; PeerK. 341: „zepen ha *bescelnek*”; JordK. 385: „tanoýtana es *predicallana*”, 382: „El meenwen kedeg, *predicall’atok mondwan*”; TelK. 21: „rōuid bezeddel *felele: monduan*”.

Tranzitiv igék intranszitiv használatban

A tranzitiv igék általános vagy speciális tárgy vagy kötött határozói bővítmény nélkül intranszitiv (alannal rendelkező általános igeragozású) igei szerkezetet alkotnak, és pozíciójuknál fogva új jelentésárnyalat kifejezésére alkalmasak.

Az érzékelést (észlelést) jelentő igék, amelyek cselekvő igeként viselkednek, és az észlelést fejezik ki elsősorban, párhuzamos szerkezeteket hoztak létre az észlelés (*vki lát vmit, vki hall vmit* stb.) és a pusztá érzékelés (*vki lát, vki hall* stb.) megkülönböztetésére. Ebben a korban már minden észlelést kifejező ige tranzitiv, ezért nevezzük intranszitiv használatúnak az alanyon kívül semmilyen bővítménnyel nem rendelkező szerkezeteket. A következő szerkezeteket idézhetjük: ’látószervével érzékel’: AporK. 128: „zemek vagon es *nem latnak*”; BécsiK. 273: „Allot z megmerte a földet *Nezet z megfēitet nēmzētekēt*”; ’hallószervével érzékel’: AporK. 128: „ffülōk vagon es *nem halnak*”; JordK. 385: *fyketōk halnak*; ’tapintószervével érzékel’: AporK. 128: „Kezek vagon es *nem tapasztalnak*”; Manus habent, et non *palpahunt*; ’szaglószervével érzékel’: KulcsK. 293: „orrok vagon es *nem yllatoznak*”; nares habent et non *odorabunt*. Az

'ízlelőszervével érzékel' intranszitiv igei használatra nincs példánk, mert valószínűleg csak tranzitív (*vki kóstol vmit*) szerkezet létezett.

Az érzékelés körébe tartozik egy párhuzamos helyről (KulcsK. 293) idézhető igenév-szó igei használata: *vki íz 'vki szagol'*: AporK. 128: „orrok vágon es nem eznek”: *nares habent et non odorabunt*.

A létfenntartáshoz (táplálkozáshoz) szükséges cselekedeteket kifejező igei szerkezetek sorában a *vki esz vmit* és *vki isz vmit* joggal feltételezett tárgyas igei szerkezet akkor és azzal vesztette el tranzitív jellegét, amikor az ikes ragozás és különösen annak *-ik* ragja kiterjedt e két igére: *vki eszik (vmit)* és *vki iszik (vmit)*. Már a HB.-ben megtaláljuk az *esz* igének ikes ragozású formáját. Ez a tény két dologról vall: egyrészt arról, hogy a tranzitív igék tárgyatlan használatában is terjedt az ikes ragozás, másrészt az *-ik* rag intranszitivvá, sőt külön jelentésárnyalat kifejezésére alkalmassá tette az *eszik* és *iszik* igét. A *vki eszik* és *vki iszik* szerkezet általánosabb jelentést fejez ki, mint a *vki eszik vmit* és a *vki iszik vmit*, tagadó formái pedig a 'vki éhezik' és a 'vki szomjazik' tartalmat írják körül: ÉrdyK. 509: „Az harmad napyg keddeeg *fem az meennyey faffaar fem az ew őzweere nem eettek yttak vala*”. Idetartozik még a *lakik* és *lakozik* 'táplálkozik' jelentésű ige intranszitiv használata is: MargL. 150: „Zerze nagy vendegseget • es *lakanak* nagy evremmel”; JordK. 582: „egywnk, ygýwnk es *lakozywnk*”: *manducemus et epulemur*.

Tárgyalt történeti korszakunkban találunk néhány olyan egyéb igét is, amelynek a tranzitív (tárgyas és kötött határozói bővítményű) alakja nem szilárdult meg teljes mértékben, s ezért az intranszitiv formái tovább éltek, és tagadó, valamint állító formában az általános jelentést fejezték ki. Idetartozik a ma is élő *se nem vet*, *se nem arat* kifejezés régi nyelvi alakzata: JókK. 94—5: *nem hýmtenek fem aratnak*, 140: *ty nem vettek % fem aratok*. Ugyanilyen funkciójú az érzelmet kifejező *vki szeret* 'a szeretet érzésére képes' jelentésű szerkezet: NagyszK. 12: „*ky nem čak bezedeben zeret*” és a *vki hisz* 'van vallásos, Istenbe vetett hite': DöbrK. 383: *hyn v. es mind v tell'es haza : credidit ipse et domus eius tota*. Feltehetjük, hogy kialakult az intranszitiv *vki ír* 'vki ért a rajzoláshoz, festéshez', ill. 'vki ért a betűvetéshez' szerkezet is. Így alakult ki a *vki igyekszik* 'vki siet' jelentésű szerkezet is. L. még a *vki nevet* szerkezetet (260).

Tranzitív igei szerkezetek

Az alany és az esetek túlnyomó többségében a tárgy ezekben a szerkezetekben mindig kötelező. A kötött határozói bővítmény ebben a korszakban még általában fakultatív, meghatározott esetekben azonban kötelező is lehet. Ebben a csoportosításban tehát három fő típust különböztethetünk meg: ige + alany + tárgy (tárgyas szerkezetek); ige + alany + kötött határozói bővítmények (kötött határozós szerkezetek); ige + alany + tárgy + kötött határozói bővítmények (tárgyat és kötött határozót is tartalmazó szerkezetek). Az igenévi alaptagú szerkezetekre itt nem utalunk.

Tárgyas igei szerkezetek

A tárgyas igei szerkezetekben alanyt, átható (cselekvő és műveltető) igét és tárgyat találunk. Az alany és — néhány igétől eltekintve — a tárgy is kötelező. A *-lak/-lek* személyragos igealak az alanyon kívül a 2. személyű tárgyra is utal. A határozott igeragozású igékben pedig a 3. személyű tárgy is lehet implicit. Nyelvünkben a tárgyat elsősorban az állítmányként álló ige ragozásának módosításában való szerepe választja el az alanytól és a határozóktól. A tárgy szófaja lehet főnév vagy bármely más főnévként használt szó, főnévi, így személyes, visszaható és kölcsönös névmás, főnévi igenév, főnévi szerepű melléknévi névmás, ill. melléknévi igenév és számnév (számnévi névmás). A tárgy kifejeződhet jelölten és jelöletlenül ($\emptyset$ raggal) is. A jelölt tárgy vagy *-t* tárggyaggal, vagy *-ban/-ben*, ill. *-ból/-ből* (eredetileg határozó-) ragos részleges (partitivusi) tárgyként jelenik meg. A jelöletlen ősbíró formát különösen az igeveges szerkezetekben találjuk meg, de jelöletlennek tekinthetjük az E/1.- és 2.-re utaló birtokos személyjeles névszóval vagy névmással alakult igei szerkezeteket is. Rendszerint ragtalan az eredetileg állapothatározói funkciójú *mind* névmási tárgy is. A határozott ragozású igék határozott tárggyal, az általános ragozású igék határozatlan tárggyal, ill. valamilyen formában vagy valamilyen fokon átmeneti tárggyal alkotnak szerkezetet.

A nyelvtani tárgy vizsgálatakor tekintettel kell lennünk arra is, hogy a tárgy valamilyen szemantikai viszonyban van a cselekvésfogalmat kifejező igével. Ez a viszony már az előző nyelvtörténeti korszakokban kialakult. Beszélünk iránytárgyról és eredménytárgyról. Ezen belül nem a tárgy szófaját emeljük ki, ezt a kérdést korábban részletesen elemeztük (I, 664—6). Fontosabb szempontnak tartjuk a tárgy és a határozó váltakozásának bemutatását bizonyos igei csoportok keretén belül. Az iránytárgyas szerkezetek között külön csoportként kell tárgyalni a *magát* visszaható és az *egymást* kölcsönös névmási tárgyat, mert ezeknek a nyelvtani tárgyaknak jelentésmegkülönböztető szerepük van. Az eredménytárgyas szerkezetek közül pedig ki kell emelni a figura etymologicát stilisztikai szerepe miatt. Bizonyos igei szerkezetek tárgya átmenetet alkot a tárgy és a határozó között, mert benne a tárgy és a határozó érintkezik. Néhány át nem ható (intranszítív) ige mellett is állhatott tárgy, s átható (transzítív) igét is lehetett át nem ható, tárgyatlan (intranszítív) szerkezetben használni (l. az előző részben). Végül utalnunk kell arra, hogy a mellékmondat formájában kifejezett tárgy bemutatására az alárendelt mondatok tárgyalása folyamán kerül sor.

Íránytárgyat tartalmazó igei szerkezetek

Az afficiáló igék csoportjába azokat az alannyal és tárggyal alakult igei szerkezeteket sorolhatjuk, amelyekben az igével kifejezett cselekvés valamilyen valóságban létező vagy képzelt élőlényre, dologra, jelenségre irányul, azt teljes egészében érinti, szemben a megfelelő határozóval, amely a cselekvésnek csak a részleges hatását fejezi ki. Pl. *vkí néz vmit* ~ *vkí néz vmire*, *vkí/vmi szépít vkit/vmit* ~ *vkí/vmi szépít vkin/vmin*. Ebben a korban él a részleges (partitivusi) tárgy is, s e korszakra jellemző még a latin accusativus cum infinitivónak és egyéb szerkezeteknek főnévi igenévi, ill. más igenévi szerkezetek-

kel való fordítása. Csoportosításunkban tekintettel vagyunk az irányulás gyengébb és erősebb fokára és az iránytárgy jelentésmegkülönböztető szerepére is. Külön tárgyaljuk a cselekvő és műveltető igék szerkezeteit.

I. A cselekvő igék tárgyas szerkezeteiben a tárgy jelentésmozzanatai alapján több csoportot különböztetünk meg.

1. A részleges tárgy és a *-t* ragos tárgy ebben a korban bizonyos igék — pl. a létfenntartást (táplálkozást) kifejezők — mellett párhuzamosan élt (*vki eszik vmiben* és *vki iszik vmiben*, ill. *vki eszik vmit*, *vki iszik vmit*). A partitivusi tárgyat kedvelték a régi nyelvben, de nemcsak a határozószóval és névutóval kifejezett vagy *-ban/-ben* határozóragos formáját, hanem a ma is élő *-ból/-ből* ragos alakját is. Ez a szembenállás nem kronológiai, még kevésbé egy-egy kódexszövegre jellemző nyelvi sajátosság, hanem jelentésmegkülönböztető forma. A részleges (vagy részelő) tárgy azt jelenti, hogy az igében kifejezett cselekvés az egészre irányul, de abban, ill. abból vagy azok közül csak egy részt érint: *vki eszik a kenyérben* vagy *a kenyérből*. A részleges tárgyi szerkezetre jellemző az általános igeragozás (akár határozott a tárgy, akár határozatlan) és az igekötő hiánya. A *-t* ragos tárggyal alakult szerkezetek igéinek ragozásában szétválik az általános és a határozott ragozású alak elsősorban a tárgy határozatlanságának és határozottságának kifejezésére, és a határozott ragozású verbumban megjelenik a *meg* igekötő is: JóK. 63: *emberek nem csak fewueknek gewkeret De es faknak kerget meg ezýk-uala*; AporK. 61: *kik bort ifznakvala*; DöbrK. 314: „*vala menezet ezitek ez keneret . . . Azert es valaki eendi ez keñeret*”. Átvitt értelemben: PéldK. 68—9: *hogy ky az halálnak poharat meg ne ygya*. Partitivusi *-ban/-ben* ragos tárggyal l. JóK. 92: „*kezde enný az zewlewben*”: *coepit comedere de uvis*; JordK. 388: *az zent kýnyerekben eweek*; VirgK. 45: *iuek benne*; *-ból/-ből* ragos partitivusi tárggyal is: MünchK. 91rb—91va: „*ha ki èièndic è kèñezbøl èl oꝛoꝛke*”: *Si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in aeternum*, 32va: *Igatoc èbbøl mēd*: *Bibite ex hoc omnes*. Előfordul még a partitivusi határozó és a tárgy kombinálása is: MünchK. 47va: „*Immaz toabba ne egec valaki gimqlt te belqlled oꝛoꝛke*”: *Iam non amplius in aeternum ex te fructum quisquam mancudet*. A részleges tárgy más igei szerkezetekre is kiterjedt: *vki szed vmit* ~ *vki szed vmiben*: JordK. 146: *Almat es zeedeenek* ~ 139: *zeed vala ewbenne*; a *hoz* igével: SándK. 27: „*hozzaak elomben az ketteýth* [‘a három lány közül kettőt’]”; az *öl* igével: MvS.: „*ha miden [a. m. midőn] te atyad david kyal, chach eggiet meg elend*”. Ez utóbbi két példában megjelenik a tartalmában részleges, formájában *-t* ragos partitivusi tárgy. Mindezek tükrözhetnek latin mintát, de nem mindig szabályos accusativust.

2. A tárgyragos névszók és névmások, valamint az igenevek szerepe a tárgyas szerkezetekben legjobban az érzékelést (észlelést) kifejező igék mellett különül el. A tárgy ezek mellett az igék mellett nemcsak az érzékelés irányát ábrázolja, hanem megváltoztatja az ige szemantikai tartalmát is, a szerkezet már észlelést fejez ki. Ezt legjobban az a tény bizonyítja, hogy a pusztá érzékelés kifejezésére — amint láttuk — intranszitiv használat alakult ki. Az itt felsorolandó igei szerkezetek mind észlelést, sőt gondolati tartalmat is közvetítenek.

A) Tárgyragos névszóval alakult szerkezetek a következők:

A látás köréből a *lát*, *néz* és *tekint* ige tárgyi bővítményei: BécsiK. 23: „*ki nēzi Dotaimot a hēlꝛl*”: *qui respicit super Dothain, a loco*; DöbrK. 381: „*lata oth eg embert*”;

PéldK. 22: *Tekente zent benedek az budofo frater*. Átvitt értelemben: JordK. 372: „*Mýt neezed . . . a3 zalkat te atyadffyanak zemeben*”. Birtokos személyjeles személyes névmással: PéldK. 66: „*ha fokayg teged nezendlek*”. Az alany a *szem* főnév: ÉrdK. 511: *kyt zdm nem latot*.

Az implicit tárggyal rendelkező szerkezetekben az implicit tárgy más nyelvi eszközzel kifejezett tartalomnak felel meg: MünchK. 85va: *èn latā*; Apork. 121: *Lat tak igazak*; JókK. 161: „*ky hozuan a3 halottat bankoduan nezyuala*”.

A hallás köréből a *hall* és *hallgat* ige tartozik ide. A tárgy elsősorban a hang fogalmát is jelölő névszó, de az erre utaló névmás is előfordul ebben a funkcióban: JókK. 43: *nem hallyauala a3 bezedekett*; BécsiK. 153: *hallam ferfiunac zauat*, 218: *HAlgassatok . . . az igit*. Igeközös igével: SzékK. 10: *meg hallak ezeket jzrahélnék fyay*. Implicit tárggyal: BécsiK. 167: „*èn hallam z nē értem*”.

A tapintás köréből a *tapogat*, *tapasztal* és az *illet* ige: PéldK. 32: „*ev gyakorta tapogatta ez fraternek sebeyt*”; „megfogja a ravatalt”: DöbrK. 375: *tapasztala az holt vifelőt : tetigit loculum*. Az alany a *kéz* szó: BécsiK. 159: *kèz illète èngemèt*, az alany a *tűz* szó: BécsiK. 130: „*mēdenestl foguā nē illète økèt a · tűz*”.

A szaglás köréből az *illatoz* 'szagol' ige: VirgK. 4: *ilatoztam oly alatokat, fyueket, es oly zagos alatokat*; névmási tárggyal: NagyszK. 35: „*ayo illatert kit adam az alman illatoztotvala*”. Az alany állatot megnevező főnév: SándK. 6: *az Egeerek illatozzak az polczon ualo hwsuetj keñereeth*.

Az ízlelést kifejező *ízlel* és *kóstol* ige szerkezetei: MünchK. 86rb: *kostolta volna a' . . . na3nag a' bozza lqt vizèt*; NagyszK. 33—4: „*a dyo belíneç edòs volthat az ky ákorta megkostolta*”; VitkK. 48: *ky ez földyeket izli*. Az alany állatot megnevező főnév: SándK. 6: *az egeer . . . az mith ő žyleeth*.

Az *érez* ige tárgyas szerkezetei között találunk olyanokat, amelyekben a tárgyragos főnév vagy a körülírás az érzet megnevezése, s így az érzékelés egy-egy fajtájára vonatkozik az igei szerkezet: JókK. 42: „*ezkeppen jftenj malaztnak nagy latafit erzjuala*”; PéldK. 5: „*Myndenek kýk bemenek vala az monofstorba fok ideig menyei illatot erzenek*”; SándK. 2—3: „*[A húsvéti kenyeret] keet tal kőzth fel kell az polczra tennj: Az egerek azt meg erzjk*”; VirgK. 42: „*kezde frater leo nagi lafufagal el menny, hogi zent ferencz ne erzene, de haluan zent ferencz az w labanak czozogafat . . .*”.

B) Igenévvél, kettős tárggyal alakult szerkezetek közül a következők szerepelnek:

Az eredeti célhatározói értelmű főnévi igenév ebben a korszakban vagy célhatározó, vagy már átmenetet alkot a határozó és tárgy között, ezért külön csoportban tárgyaljuk. Egyes esetekben azonban kétségtelenül tárgynak értékelhető: PéldK. 7: „*nemeli p̃dicatortul halla p̃dicallani ezt. hogi . . .*”.

A kódexirodalomban egyes igék mellett elég gyakran találunk olyan tárgyragos névszóval és főnévi igenévvél összekapcsolt tárgyas szerkezeteket (*látom őt jönni ~ video eum venire*), amelyek valószínűleg latin hatásra keletkeztek, de elképzelhető, hogy belső fejlődésre épülve terjedtek el. Ezeket a szerkezeteket a korábbi szakirodalom kettős tárgyú szerkezeteknek nevezi. A tárgyragos szó és az igenév jelentésstanilag szoros egységet alkot, s együttesen rendelődött a mondat igéje alá. Nyelvünkbe az efféle szerkezetek a latin accusativus cum infinitivo szó szerinti fordításaként kerültek be: MünchK. 68vb: „*mōdotoc èngemèt . . . ki vètnē øzdogøkèt*”; *dicitis . . . me eicere daemonia*; BécsiK. 8: „*nem akazlac tégedèt heuā mégfőzodlnod te napadhoz*”; *Nolo*

vacuum te reverti ad socrum tuam. A *lenni* igenévvél: JókK. 115: „*kyket byzonfagnak lennÿ p[re]dicaltanak*”: *quas veritatem esse praedicaverunt*.

A *lát*, *hall* és *érez* ige mellett nemcsak infinitívus, hanem melléknévi és határozói igenév is állhatott, a latinban nemegyszer participiális szerkezetet is találunk.

Főnévi igeneves szerkesztés: JókK. 43: „*lata egy zépp tewze[slangot] ŷgen fen-lewt ... zent ferenc feÿre le zallanÿa*”: *vidit unam flammam ignis pulcherrimam et valde splendentem ... descendantem ... usque ad caput sancti Francisci, uo.: halla ewtett zolnÿ: audivit eum loquentem*; CornK. 53v: „*lataak az angyalt evlny az kevuen*”: *vide-runt angelum super eum sedentem*; PéldK. 75: „*az halalt valahanzer meg erzewm byzon-nak lenny*”.

Az *-atta/-ette* képzős igeneves szerkesztés: MünchK. 85va: „*Mafod napō ke-lata Iang f[?] o hozia iquettē*”: *Altera die vidit Iohannes Iesum venientem ad se*, 85vb: *hal-lac a: kēt taneituā q[?]tē bēz[?]ellētē: audierunt eum duo discipuli loquentem*.

Határozói igenévvél való szerkesztésmód: JókK. 43: *lata zent ferenczet ter-den alua: vidit sanctum stantem genibus flexis*; CornK. 54r: *lata az lepevdevket le teueen: vidit linteamina posita*.

A két szerkesztésmód kombinálása: TelK. 24: „*mikoron gakorlatoffagal lat-na az ō kerteben neminemÿ k[?]s madarkath: nag zorgalmatoffagal fezket raknya: g[?]tte-ni: es a borof[?]an fan a verebeket: az ō p[?]vlenōckel edefōn enekōlue[n]: fyrippoluan: es tol-lazkoduan*”.

Az érzékelést (észlelést) kifejező igék mellett megjelenő igenévvél összekapcsolt tárgy használata igen gyakori, s a használat mértéke megengedi mind a finnugor (ugor), mind a latin eredetet, mind pedig a belső fejlődés feltevését. Ennek a tárgynak az igenévi szerkesztettség miatt jól érezhető az átmenetiséget tükrözőtető jellege. Akár a latinizmust, akár a magyarosabb megoldást vizsgáljuk, minden esetben feltűnő, hogy nemcsak a látás, hallás és érzés tárgyát, hanem elsősorban az észlelésnek a sokrétűségét, mélységét lehetett ilyen típusú szerkezetekkel kifejezni. Az ilyen szerkezetek azt a tényt ábrázolták, hogy a szubjektum (jelen esetben a grammatikai alany) nemcsak a tárgyat, nemcsak a tárgy állapotát, hanem mozgását, esetleg a mozgás irányát, az állapot minőségét is egyszerre, egy időben képes észlelni. Kezdetben a főnévi igenév is eléggé határozói értékű (*láták az angyalt űlni a kövön*), de különösen vonatkozik mindez a határozói igenevekre, amelyeket a régi szakirodalom tárgynak értékelt, de valójában állapot-határozók (*látá szent Ferencet térden állva*). A szerkezetek komplex jellege (pl. *[ő] hallja őtet szólni*), alaki és szemantikai motiváltsága miatt később is kedvelt eszköze volt a latin nyelv talaján virágzó hivatalos és tudományos stílusnak. Nyelvünkben azonban elterjedt a mellékmondatos szerkesztés, és az ilyen, sokszor nehézkesnek is ható igeneves szerkezetek visszaszorultak, s végül kivesztek a nyelvből.

A *hagy* és *enged* ige mellett található, a korábbi szakirodalomban kettős tárgyként is értékelhető szerkezeteket a tárgy és határozó között való átmenetként kezeljük (l. 279).

3. A tárgy és a határozó fakultatív jellege leginkább az érzelmet kifejező igei szerkezetekben nyilvánul meg. Az érzelmet az intranszitiv szerkesztés (*vki örül, vki szeret stb.*) fejezi ki, az érzelem irányulását az afficiáló tárgyas szerkezet (*vki szeret vkít stb.*), valamint a kötött határozói bővítményes (*vki örül vmin stb.*) szerkesztés. Tulajdonképpen csak néhány érzelmet kifejező igére jellemző az afficiáló jelleg (*vki szeret vkít/vmit,*

vki imád vmit/vkit, vki gyűlöl vkit/vmit, vki utál vmit/vkit). A negatív érzelmet tükröztető igék tárgya legtöbbször átmenetet alkot a tárgy és a határozó között, és sokszor nem is magyar fejemény.

Pozitív érzelmet kifejező iránytárgyas szerkezetek: a *szeret* igével: MünchK. 87va: *Ata žèrèti fiat*; az *imád* igével: MargL. 7: „Az zenteknek kepeket leterdepeluen alazatost *jmagýa uala*”; CornK. 55r: *jmadak iefuſt*. Implicit tárggyal: CzechK. 43: „vgý *jmadlak*”; a *csodál* igével: JordK. 389: *czodallyak vala mynd az fereghók* (de l. a *vki csodálkodik vmit* szerkezetet: 278). Idevonhatók még az intellektuális érzelmet kifejező *hisz* ige szerkezetei: PéldK. 70: „*kyk chak aleg hyzyk vala meg holtokat*”; SándK. 24: *hýzzok azth*. Legtöbbször tárgyi mellékmondattal.

Negatív érzelmet kifejező iránytárgyas szerkezetek: JókK. 67: „*ký gonozt myuelkedýk vylagoffagot vial*”; MünchK. 87ra: „*mēdz ['minden'] ... gūloli a fēnēſſégēt*”. A *vki fél vkit/vmit* és a *vki szenved vmit* szerkesztés a latin nyelv hatására fejlődött ki: AporK. 55: *felitek iftent : timetis Deum*; PéldK. 54: *Mynd nýaýan felývk az halalt*; NádK. 316: „*Kit immar zenvedóc*”; CzechK. 68: „*erõtem sok keenth zenwedeel ees meg halal*”. A kötött határozói bővítményes szerkezetek egyértelműbben fejezik ki a félelem és szenvedés állapotát: *fél a haláltól, szenved a kintól* stb. Igékötővel cselekvővé és tárgyassá válik az ige, a cselekvés és a tárgy között szorosabb a kapcsolat: *elszenved vmit*. Jelöletlen *mind* névmási tárggyal: KazK. 80: „*mind bekeffegel el zenuedy uala*”.

4. Az irányulás gyengébb és erősebb foka nyilvánul meg a gondolkodási műveleteket kifejező igei szerkezetekben. Az ide sorolható igék ebben a korban már igen változatosak és eredetük szerint mind tárgyas igék, de az ige jelentése és tárgya között nincs minden esetben konkrét érintkezés. Ezért tárgyük szerint két csoportba oszthatjuk őket. Egyrészt iránytárggyal fordulnak elő (*vki tanul, ért, ismer vmit, bizonyít, ítél vmit* stb.), másrészt átmenetet alkotnak a tárgy és a határozók között (*vki gondol vmit, vki vél vmit* stb.), mert az igében inkább a képesség nyilvánul meg, mintsem a művelet, tárgyük jelentése pedig eltér az iránytárgytól. Sokszor a kötött határozós szerkezetek jobban kifejezik az irányulást (pl. *vki gondol vmire/vkire, vki emlékezik vmire/vkire*). Azokat a tárgyas igei szerkezeteket, amelyek irányt (érintkezést) kifejező gondolkodási műveleteket tükröztetnek, két alcsoportra oszthatjuk.

A megismerés folyamatára utaló tárgyas igei szerkezetek: JókK. 110: *tanulna yarný*; PéldK. 72: „*embery allatok meg erchek es meg esmeryek es meg laſſak ew utolſo ydeyeket*”; JordK. 387: *ſenký nē ýſmerý az ffýwt*; 1516: „*mely dolgokath Nylwan erthewn*” (MNy. 52: 369).

A *vki tud vmit* szerkezetnek 'tapasztalata, ismerete, értesülése van vmiről' és 'képes vmit megtenni' jelentésű adatait átmeneti tárgynak értékeljük. A mellékmondatos szerkesztés jellemző ezekre a szerkezetekre. A *bizonyít* és *ítél* ige tárgyas szerkezetei már gyakrabban fordulnak elő: JókK. 21: *engedelmeſſeg ... hýzonoýt tekellertes myuet*; MünchK. 87ra: *itēl'è èuilağot*.

Figyelmet és figyelmeztetést jelentő tárgyas igei szerkezetek: BécsiK. 294: „nem halgatanac *fem figlēmēzenèc engemèr*” : non audierunt, neque attenderunt ad me; GuaryK. 25: „*Int azért minket, es taneyt zent Agoſton doctor*”. A *feled* ige tagadó felszólító formájával: KeszthK. 16: *el ne felegy zegenyeketh*; 15(2)9: „*nefffelegýe k. ký-raltw az lewelet megý serzený*” (MNy. 37: 277). Ennek a szerkezetnek a tárgya megfelel a *feledkezik, elfeledkezik vmiről* határozójának.

5. Az irányulás legerősebb foka a mindennapi élet cselekedeteit, műveleteit kifejező igei szerkezetekben nyilvánul meg. Ebben a korban már minden igt fel lehet használni konkrét és absztrakt tartalom kifejezésére is. Feltűnő, hogy a fejlettebb műveleteket tükröztető szerkezetek között gyakori az intranzitív használat (*vki arat*, *vki ír* stb.) és a 'képeség' kifejezésére alkalmas szerkesztés. Több ige átvitt értelemben is elterjedt (pl. *vki visel vmit* 'vki hord vmit', *vki visz vmit* és *vki (el) visel vmit* 'vki (el)tűr vmit'). Itt tárgyaljuk a *hoz* és *visz* szerkezeteit is. Tekintetbe véve, hogy a műveleteket kifejező igeik száma ebben a korszakban már tetemes, valamint az adatok előfordulása gyakori, csak néhány jellemző ige tárgyas szerkezetét mutatjuk be: CornK. 119v: *fevtnek vala tykot*; KulcsK. 257: *le teree w vegeyn valo fakath*. A *fog* ige, amely az igeragozás segédigéjévé vált, tárgyas szerkezeteiben már igen gazdag jelentéstartalmúvá alakult az évszázadok során: PeerK. 340: *fogyad megh zakalath*; ÉrdyK. 511: „mykoron kezet fogtanak volna”; 'vki elfog vkit, vkit szabadságától megfoszt': SándK. 28: *fogyaatok ez karomlookath*; átvitt értelemben: 'valamely betegség ellep, elhatalmasodik valamin': 1488: *Ew berekefith* [a. m. bőre közit] *es ew hufath fekel war fogta* (MNY. 16: 79); 'valamilyen érzelem fogva tart valakit': DöbrK. 375: „Mindent kedeg felelni [o : félelem] foga”. Kiemelendők az írás és olvasás műveletei: PéldK. 53: „Az cellaban ... olvas zent jraft”. A *vki ír vmit* (pl. *levelet*) legtöbbször eredménytárgyas szerkezet. A hír, esemény leírása már felfogható iránytárgynak: 1532: *eft a hýrth ... ýro(m)* (LtK. 1: 139); NádK. 337: *Kiknec ektelenfegöket mind ez velagnac iro deaki megnem irhatnac*. Ha a szerkezetben a tárgy személyt jelöl, akkor az igenek 'rajzol, fest' a jelentése: JókK. 66: „kýnek ebellew hazaban meg ýrtakuala ... zent ferenczel” : in cuius refectorio depictus erat sanctus Franciscus. Ebbe a fogalomkörbe vonhatók még a *tanít* ige szerkezetei: GuaryK. 25: „Int azert minket ... es taneyt zent Agofton doctor”; igeekötővel: KeszthK. 31: *the fegyelmed ... engemeth meg taneyth*. A *hoz* és a *visz* ige szerkezeteire már leginkább csak átvitt értelmű példát tudunk idézni. A *hoz* igenek a tárgyas szerkezetei leginkább helyhatározói bővítménnyel vagy *el* és *ki* igeekötővel fordulnak elő: BécsiK. 13: *èlhoza Madiānac mēdz fiayt*; SándK. 28: *hozzatok ký hýrenath is*. A *vki visz vmit/vkit* is elsősorban lativusszal jár együtt. A tárgyas szerkezet önmagában ritkán fordul elő (első adata is *el* igeekötős), leginkább csak utalásokban, implicit tárggyal találunk rá példát: MünchK. 86rb: *viuec*. Ritkábban explicit tárggyal is: BirkK. 4a: „*ki az zent kenetet víge vağ vífel·e*”; 1526: *ký ez levelet vyzý* (MNY. 37: 204).

6. Az iránytárgy jelentésmegkülönböztető szerepe több igei szerkezetre is jellemző:

a) Az *ad* tárgyas ige eredeti jelentésében nem fordulhat elő accusativus és dativus nélkül (*vki ad vmit vkinek*), ezért a tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek között tárgyaljuk. Természetesen adódhat olyan nyelvi szituáció is, amelyben valamilyen okból elmarad a dativus, de ez nem változtat a szerkezet lényegi összetevőin: NádK. 320: *atte baratid, es mind te fiaid adnanac ýth zanto földet, auag retet* (a dativus odaérthető). Ha ilyen esetben általános igeragozása az ige, határozatlan a grammatikai tárgy, és bizonyos értelemben konkrét jelentést vesz fel a szerkezet: JókK. 7: „ha tebet akarz meges *tebet adok* [ti. fizetséget]”; BirkK. 3b: *Mester vağ puĩcialis ... aggon þoriffat : Magister vel prior provincialis provideat de priorissa*; FestK. 379: *ady akatorator*. Közvetlen utalásként azonban már határozott az igeragozás: 1526: „*Isten mind ýol agýa*” (MNY. 37: 204). A mediális értelem körülírása 'érzékeltetővé tesz vmit' je-

lentesben: NagyszK. 7: „*semminemũ zint, es zepfegõt zõmnec gênerkõdefet nem aggya fem mutatya*”; CzechK. 51: „*ký [ti. a rózsa] ýllatýath tawul agýa*”.

b) A *kap*, *talál* és *nyer* ige szerkezetei megjelenítik a kapás fogalmát, és a grammatikai tárgyban kifejezett valóságos vagy elképzelt tárgyon kívül annak eredetét is megjelölik: *vki kap vmit vkitõl, vki nyer vmit vkitõl*. (Ezeknek a szerkezeteknek a tárgyalását l. a későbbiekben.) Ebbe a fogalomkörbe sorolható a *talál* ige is, amelynek tárgyas, valamint tárgyas és határozói bővítményes szerkezetei is léteztek ebben a korszakban: ÉrdyK. 509: „*ez en õzweeremet eett keezen talalod yarny [ti. járásra készen]*”, 510: *eett talaltok megh enghemet*; KazK. 73—4: *fyat: fohol megh nem talalhattak uona*.

c) A vételt kifejező igék (*vesz* és *fogad*) szerkezetei eredeti konkrét és átvitt konkrét, valamint elvont értelemben is használatosak voltak. Eredeti konkrét értelemben: TelK. 17: „*miglen fcent anna azzont: az õ feleseget venne*”; 1533: „*vg ven eg hazackat yt zenthmiklofon*” (LtK. 1: 141). Erre az igére jellemző, hogy igekötővel bővül, s mindegyik igekötő más-más jelentés kifejezésére alkalmas eszköz. A *vki fogad vmit* szerkezet is több jelentésárnyalatot képes kifejezni, ezt néhány példán mutatjuk be, bár több árnyalat is létezett: 'elfogad' értelemben: JókK. 38: „*ewrewmeft te · alamýfnadot fogadom [accepto]*”; 'megfogad' jelentésben: CornK. 2v: *fogagyad [suscipe] az ev jntefeit*; 'vki ígér vmit': NádK. 327: „*hozzu eletõth erõffen fogadvala [promisit]*”; 'vki vendégül lát vkit': MünchK. 85ra: „*Valameññen ke· fogattac qtèt [receperunt]*”.

d) A birtoklás fogalmát különböző formában fejezi ki a magyar nyelv. Most a *vall* és *bír* ige tárgyas szerkezetét mutatjuk be, mert latin hatásra 'habere' jelentésük igen elterjedt, és példái felszaporodtak. A *vall* ige szerkezetei: JókK. 46: *kyt valuala : quam habebat*; MünchK. 87rb: *Ki val'l'a a· menazžont : Qui habet sponsam*; SzabV.: „*Halalth es valloittak hat nemellyek*”; CzechK. 69: *ký az mondhatatlan nagy keent wallad*. A *bír* ige szerkezetei: BécsiK. 17: *ki a hégékèt bizia*; GyöngyK. 4: *fok orzagokath the byral; meg igekötővel és implicit tárggyal*: SzabV.: *meg nē býrhattyak*. Jelentésmódosulással: SándK. 29: „*a ký ez vilaagot ból <essegewel býrýa> : Qui mundum sui providentia regit*.

7. Az eszköz- és okhatározó szerepe az állapot megváltoztatását kifejező denominális tárgyas igei szerkezetekben külön tárgyalást kívánt. Ezeknek az igéknek a környezetében található eszköz- és okhatározók szabad bővítmények, bár ezek a határozók transzformatív összefüggésben vannak a kauzatív igék és a tulajdonságot kifejező névszói állítmányok okhatározóival. A grammatikai tárgyban kifejezett személy és tárgy állapotának megváltoztatása a denominális ige névszói alapszavában kifejeződő jelentésen keresztül nyilvánul meg.

Az igék többsége tulajdonságot és állapotot jelentő melléknévi alapszóból keletkezett, s a szerkezet átvitt értelmű használat: SzabV.: „*nagyon ... Sabachoth erwffwhthete* Hagywan benne *vytezeknek yauath*”; FestK. 383—4: „*Ezeket ewnbennewk kylemb kylemb magokkal megh chemettefyhteed*” : *Haec intus variis seminibus fecundasti*; SzékK. 8—9: „*mynd ezekveles nem zélédyhetek megh, az õ zõvenek vad kemefeghet*”. (L. még ezeket az igéket: 306—16.)

Néhány ige főnévi alapszóból alakult: FestK. 384: „*Zewld fywekkel megh rw-haazad mezewket*”; stb.

Tehát az itt található eszköz- és okhatározók az állapot változásának az okait fejezik ki. Ez legjobban a következő, az imént is idézett szerkezetben nyilvánul meg: SzabV.: „*nagyon ... Sabachoth erwffwhthete* Hagywan benne *vytezeknek yauath*”. A *hagyván*

benne vitézeknek javát az oka Szabács megerősülésének, ettől lesz (lett) erős. Komplikáltabb a *vki (vmi) csemetésít vmit magokkal* szerkezet összetevőinek megtalálása. Tulajdonképpen a *vmi csemete* lesz szerkezetre kell gondolnunk, az alany (*mag*) az idézett példában eszközhatározónak felel meg (*magokkal*), a mondat tárgya (*ezeket*) a szövegelőzményre való utalás. Ez a szövegelőzmény több mondat segítségével a föld (nap, éj, tiszta idő, víz, hegy, mező stb.) teremteséről szól, a *vki tesz vmit* eredménytárgyas szerkezet felhasználásával. Tehát a *mag(ból) csemete (lesz)*, továbbá a *vki/vmi tesz vmit* 'létrehoz vmit' és *vki (vmi) ellát vmit vmivel* szerkezetből jött létre az élet újratermelődésének megfelelő kifejezés: *ezeket* 'mindazt, amit előbb felsoroltam, a nap, éj, tiszta idő, víz, hegy, mező stb.' *önbennök* 'önmagukban mint substanciában' *külön(b)* *külön(b)* 'egyenként, mindegyiknek a megfelelő' *magokkal* 'csírárt rejtő képződménnyel' *megcsemetésítéd* 'a csemete, az utód létrehozására képessé tette'.

A *vmi/vki miatt* és a *vmivel/vkivel* az idézett példákban végső soron az ágens kifejlődéseinek tendenciáját mutatják. Ágensként azonban nem terjedtek el, mert kitételük nem volt kötelező. Megmaradtak vagy ok- (*miatt*), vagy eszközhatározónak (*-val/-vel*).

8. Vannak olyan tárgyas igei szerkezetek, amelyeknek igéi (*hív, szólít és küld*) eredetükben a közlésigék szemantikai tartalmát hordozzák, de mégsem efficiáló igék, hiszen a tárgyuk elsősorban személy, akihez valamilyen célból szólnak: MünchK. 86rb: *Hiua a' nažnag a' vqlègènt*; DöbrK. 376: *az ki tedeg [!] es vtet hiŷtta*; idéző igenévvel kiegészítve: ÉrdyK. 510: „mynd haza kyldee varaban mondwani”; VirgK. 39: *hiua az azonyembert monduan*; mellérendelő mondattal kiegészítve: NádK. 422: „Ezöket halvan az apath zolayta Smaragdofst, es monda neki”. (A *vki hív vkít vkihez*, a *vki hív vkít vminek*, ill. a *vki küld vkít vkihez* és a *vki küld vmit vkinek* szerkezetek elemzését l. 311. A *vki küld vmit vkítől* szerkezetet l. még 273.)

9. A kölcsönös viszony kifejezése olyan tárgyas szerkezetekben ölt testet, amelyekben a tárgyat és a kölcsönösséget az *egymás* szó fejezi ki, amely ebben a korban kezd véglegesen összetett szóvá válni. Az alany többes számú személyt jelentő főnév vagy névmás, de lehet implicit is: BécsiK. 7: „felkèlè mièlöt èmbèzèc egembè egmaŷt megefmežnèc”; ÉrdyK. 509: „Mykron ywtottak volna meg az ófweenre hol ott egy maŷt talaltaak vala meg allanak”.

10. A *maga* névmással alkotott tárgyas szerkezetek tulajdonképpen körülírásai valamilyen tartalomnak, s legtöbbször a latin *se*-vel alkotott szerkezetek fordításai: 'vki mozog': NádK. 331: „Ingattae òmmagat hamar ennec vtanna”; 'vki lehajol': CornK. 54v: „fyruan lehayta magat” : *flens inclinavit se*; 'vkik elbizakodnak': SándK. 27: *ez hŷtwan zomelygok el ne hŷgyèek magokath*. Igeneves szerkezetek részeként is élt: JókK. 158: „Byzonyoŷta magat meg holtnak es meg eleuenewltnak lenny bodog ferencznek myatta” : *se morientem eductum de corpore, per Beatum Franciscum deductum asseruit et reductum*. A tárgy lehet jelöletlen ($\emptyset$ ragos) is: 1527 k.: *ne wezesd el magad* (MNy. 37: 206).

11. Az intranszitiv igék (*vki kering vmit, vki elmélked vmit* stb.) nyelvtani objektumai iránnytárgyas szerkezetnek felelnek meg, és megmutatják, hogy a magyar nyelvben kialakult egy ilyen fejlődésnek a lehetősége. De még a bőséges példaanyag is inkább azt

bizonyítja, hogy ezek a tárgyak átmenetet alkotnak a tárgy és a határozó között (*vki kering vmi körül, vki elmélkedik vmin*) (tárgyalásukat l. 278).

II. A műveltető igék tárgyas szerkezetei a következőképpen alakultak: a műveltető ige a kései ómagyar korban műveltető igeképzővel alakult egyrészt tárgyatlan (intranszitiv), másrészt tárgyas (transzitiv) igéből. A műveltető igék tárgyas igék.

1. A faktitív igék már a kései ómagyar korban is tárgyas (transzitiv) igei alapszóból keletkeztek. A faktitív és az alapjelentésükben hasonló igék mellett igealanyt, tárgyat és úgynevezett eszközlő, tétető alanyt találunk. Az eszközlő alanyon (ágensen) azt a cselekvésben közreműködő személyt (vagy személyként felfogott jelenséget) értjük, amelyet nyelvünk *-val/-vel* és *-tól/-től* ragos, ill. *által* névutós névszóval fejezett ki a nyelvtörténet folyamán. Az ágens formája az idők során változott, az egyik ragot felváltotta a másik, bár egy időszakban variánsai is lehettek egymásnak, beleértve a névutót is. Az eszközlő alany fakultatív bővítmény. Eltér azonban a cselekvő ige vonzataitól. Elsősorban a cselekvő kiemelése végett, az igenem megkülönböztetése céljából jött létre. Az eszközlő alany a cselekvő igei szerkezetben igealanyként jelentkezik.

a) (Alany) + ige + (tárgy) + *-val/-vel* ragos határozói ágens: NádK. 562: „Enne vtanna a ċazar naċ erōs embōrōkkel ȳtet efmeg igōn verethe”; MargL. 57: „az oly betegket ev kepeben meg latogatagȳa vala nemely jgen veen fraterrel”.

Az alany + ige + *őnmagát* + *-val/-vel* ragos határozói ágenssel alakult szerkesztéssel a cselekvésnek az igealanyra való irányulását is ki tudta fejezni a nyelv: MargL. 171—2: *el hozata evnen magat ev zlyeȳvel es baratȳval*, 63: *ev magat ostoroztagȳa vala soror sabinaval*. A cselekvés visszahatására utaló szerkesztést találunk az érzelmet kifejező igék faktitív struktúráiban is: GuaryK. 134: *embōrrel ȳn magat meg vtaltatt’a*.

b) Alany + ige + (tárgy) + *-tól/-től* ragos határozói ágens: VirgK. 84: *az pap iamhortol az mifalt eleue, hozatak*. Nem műveltető, de faktitív értelmű ige mellett is: ÉrdyK. 152: „*kylde lewelet efmegh ew neky egy Balynt new paptwl*”. Hasonló még az üzen ige használata is: 1526: *mind meg ȳzentem tȳle* (MNY. 37: 205).

c) (Alany) + ige + tárgy + *által* névutós névszó mint határozói ágens: ÉrdyK. 557: *ew atalok hyrdettety meg*. Nem műveltető, de faktitív értelmű ige mellett is: 1527 k.: *azt es ȳzenthe wala k. Zȳbrȳk althal* (MNY. 37: 206).

d) (Alany) + ige + (tárgy) ágens nélkül: BécsiK. 19: „Ma azezt . . . *kēzēstēssēdmg* [*perquire*] ha vagon o valami hamissagoc o istēnec zemelec ēlot”; NádK. 566: *a ċazar . . . Hozata ūlō vafath*; PéldK. 56: „jgen hamar *papot hȳuatanak*”. Ez a szerkesztés az eredeti, ágens nélküli műveltetés kifejezésének maradványa.

2. A kauzatív igék elsősorban tárgyatlan (intranszitiv) igei alapszóból keletkeztek. A velük alkotott szerkezetekben igealanyt, tárgyat, valamint *-val/-vel* ragos és *miatt* 'által' névutós eszközhatározót találunk, ez utóbbi azonban a cselekvő szerkezetben nem alannyal, hanem okhatározóval váltakozik, sőt egybeeshet az alapige vonzatával. Legtöbbször azonban az eszköz-ok (a közvetlen ok) nincs kitéve. Előfordul olyan eset is, amelyben a kiváltó ok az igealannal azonos.

a) (Alany) + ige + (tárgy) + *-val/-vel* ragos eszközhatározó: PéldK. 65: *nagy kemeny kennal karhoztatok myndeneket*. Átalakítva állapotváltozást kifejező szerkezetté: *mindenek kārhoznak a nagy kemény kintől*. L. még JókK. 54: „mȳtt hagnal neked ha ez vȳlagy eletedben es meg gȳewtrewd magadot mȳkoron meg halandaȳ es *carhozol* [*eris*

damnatus]”; ÉrdyK. 556: „ha kereztfseegöt eer Crifthus zent halalanak eerdeme myat Idwezwl, ha nem eer *karhozyk*”. De a *-val/-vel* ragos határozó az alapige vonzata is lehet: GuaryK. 16: „*ez el’eten ondokfaggal fqrtoztetic es vereloftyic meg v aiacocat, zaio-cat, es neluqket*”; NádK. 355: *En vtet eltetem en emlömnec teieuel*. L. még: *vki/vmi él vmivel, vki/vmi fertőzik vmivel*, ill. *vki vkit/vmit fertőz vmivel*.

Az (alany) + ige + *magát* + *-val/-vel* ragos eszközhatározós szerkesztéssel az alapige cselekvésének az igealanyra való visszahatását, valamint a cselekvés okozását egyszerre lehetett kifejezni: BécsiK. 16: *ciliciomockal qltoztètèc magokat a papoc : induerunt se sacerdotes ciliciis*. Átalakítva: *ciliciumot öltenek magukra a papok* → *ciliciumokkal öltöznek a papok* → *a cilicium öltözteti a papokat*. Tehát a *vki vmit magára ölti*, a *vki vmivel öltözik*, *vmi vkit öltöztet* szerkezeteken alapulhatott a BécsiK. fordítása. De lehetett az *öltözik* ige vonzata is: MünchK. 12vb: *miuèl qltoziètèc* ~ DöbrK. 373: *mibe öltöztetek : quid induamini*. (L. még 261, ill. 288.)

b) (Alany) + ige + (tárgy) + *miatt ’által’* névutós eszközhatározó: PéldK. 67—8: *erews embereket en hatalmamnak myatta le haytok es le hullatok*. Átalakítva: *az erős emberek az én hatalmamtól lehajlanak és lehullanak*.

c) (Alany) + ige + (tárgy). Eszközhatározó e szerkezetben nincs. A közvetlen kiváltó ok azonos az igealanyal. Az alany lehet élő és élettelen. Példáinkban a kauzatív igéknek élő kifejező alanya van túlsúlyban. Ilyen alannyal, ill. annak a szövegbe való beleértésével: AporK. 120: „*allaptatta q fergetegeket zellöbe*”; FestK. 378: „*Allafð megh ymmar habokýt ees wezekyt lelkemnek*”; CornK. 2r: „*Ezen keppen az zvz maria az malaznak anyã eltet neuèl mýnket lelek zerent alelkyekben*”; ÉrdyK. 613: „*ez nemes vyragzaal kylemb kylemb zent gymelchöket teremte es eerlele ew eeleteeben*”. — Élettelen kifejező alannyal: AporK. 115: *lang meg egette a búnofoket*; DebrK. 169: „[a záporos] *köröfkörniul mind el azlala a földet*”.

d) A kauzatív igék között már a kései ómagyar korban több olyan párhuzamos ige-képzéssel találkozunk, amelyből arra következtethetünk, hogy az állapotot (állapot-változást) jelölő igék csak alakilag fejlesztettek ki kauzatív párokat, funkciójuk szerint nem, mert kizárólag az ige aktív-tranzitív jellegét hivatottak képviselni. Pl. *akad* : *akaszt, ered* : *ereszt, terjed* : *terjeszt, vál(ik)* : *választ, borul* : *borít, himlik (himlő)* : *himt (hint), es(ik)* : *ejt, gyűlik* : *gyűjt, sérül* : *sért, nyúl(ik)* : *nyújt, oszol, oszl(ik)* : *oszt, nyíl(ik)* : *nyit, jelen(ik)* : *jelent, men(ik), (menekül), meneked(ik)* : *ment*. Ezek az igék is természetszerűleg csak alannyal és tárggyal járhatnak együtt: JókK. 43—4: *zent fferencz ky terýeztyuala [extendit] ew kezeýt*; BécsiK. 15: „*gabonakat gýytènc avyadalanac közölètèzè*”, 18: *mènc iftènè a tèngèzt mègnita*; FestK. 372: *az kýt megh feertettem*; KulcsK. 261: *ky megh menthe wkeeth*. Ez a szembenállás átterjedt a cselekvő igékre is: *fordul* — *fordít*: AporK. 112: *ffordeita q vizeket verbe*.

Ebben a csoportban is találunk (alany) + ige + *magát* szerkesztést: GuaryK. 128: *vmmagat fel nē acazta vala*; KeszthK. 17: „*thowaba fel ne magaztaffa ember magath felden*”. Az átalakítás megmutatja, hogy az *akaszt* igében erősen érződik a kauzatív jelleg, mert a visszaható névmásos szerkesztés nem alakítható át visszaható igei szerkezeté, csak mediális igei struktúrává: nincs *ő akadódik*, de érthető az *őmaga nem akad fel (saját akaratából)*.

Példáink értékelésekor számolnunk kell azzal a jelenséggel, hogy korszakunk nyelvhasználatában mind a szókincsnek, mind a nyelvtani szerkesztésnek több rétegét különböztethetjük meg. Például a konkrét (*gabonát gyűjt*), átvitt (*megsért vkit*) haszná-

latát, valamint a képszerű, stilisztikai alakzatban való megjelenítés (*a nemes virágszál különb-különb gyümölcsöket teremte és érlele ő életében*) és a hitvilág történeteit megörökítő fordulatok (*mennynek istene a tengert megnyitá, kétfelé választá a Vörös-tengert*) olyan nyelvi ötvözetet hoztak létre, amelyben már nehezen határozhatók meg a kauzativ igék használatában megnyilvánuló sajátosságok.

3. Átmeneti alakulatnak tarthatjuk a faktitív és kauzativ igei szerkezetek között azokat az eseteket, amikor a tárgyas igei alapszóból alakult műveltető igék okozást fejeznek ki. Ennek az átmenetnek a kialakulását legjobban olyan példával tudjuk érzékelteni, amelyben az ige tranzitív és intranszitiv tartalma a nyelvhasználó tudatában egyszerre van jelen, s a szövegkörnyezetre támaszkodva az ige máig élő kettős (pl. *tör : törik*) formájának ismeretében a mai olvasó is érti a műveltető ige (pl. *töret*) faktitív és kauzativ használatának egy időben való jelenlétét, annak ellenére, hogy a példaként idézhető szövegben csak a tétető alany, az ige, a tárgy, a helyhatározó, a cselekvés előzménye és következménye van megjelölve: NádK. 566: „*a čazar . . . Hozata ũlő vafath, kin mindõniknec labait eltõretne*”. Átalakítva: *A császár (vkikkel) eltõreti (vmivel) mindegyiknek a lábát.* → *Vkik eltõrik vmivel mindegyiknek a lábát a császár parancsára.* → *Vmi eltõri mindegyiknek a lábát.* → *Vmilyen eszkõztõl eltõrik mindegyiknek a lába.* Természetesen a tranzitív — intranszitiv, ill. az intranszitiv — tranzitív kettõsség nyelvtörténetileg különbözõ úton jõhetett létre, de ez a kettõsség lehet az alapja annak, hogy átmeneti kategóriát tükrözõ műveltető igéink vannak.

a) Idetartozik elsõsorban az *etet* és *itat* ige: NádK. 355: „*te kedeg itatad ýtet ecettel es epeuel*”. Ezek az igei szerkezetek — annak ellenére, hogy az alapigéjük tárgyas — elsõsorban kauzativ jelentésben tûnnek fel. A lehetséges faktitív szerkesztésmódot ebbõl a korból nem tudjuk kimutatni.

b) Átmeneti csoportként kezelhetjük a *tud* és *ismer* cselekvõ ige műveltetõjének (*vki*) *tudat vkivel vmit* és a (*vki*) *tudatja õt vmirõl*, ill. a *vki (meg) ismertet vkivel vmit* szerkesztést. Ennek a szerkesztésmódnak a nyelvtörténetben az az alapja, hogy a *tud* igének már igen korán kialakult egy *vki tud vmirõl vmit* szerkezete (JókK. 45: *az egyebekrewl nem tudok mýtt*), és ezt az alapszerkesztést vette át a műveltetõ szerkezet: (*vki*) *tudat vkit vmirõl*. A műveltetõ szerkezet bizonyos jelentésváltozást tükröz. A cselekvõ szerkezet (*vki tud vmit vmirõl* vagy *vkirõl*) a 'tudás létezésé'-t, a műveltetõ szerkezet (*vki tudat vkit vmirõl* vagy *vkirõl*) pedig a 'tudás átadásá'-t, a 'tudás okozásá'-t fejezi ki. De egyéb szerkezetei is alakultak a *tudat* igének. Így például a *megtudat* műveltetõ igét 'nachfragen lassen' értelmezéssel tartja számon a NySz.: ÉrdyK. 452: „*meg twdataa az Iambor pyppek haat zent Damonkus azon horaban mwlt kywe ez vylagbol*”. Hasonló szerkezetet alkot az *ismertet* és *megismertet* ige is: ÉrdyK. 21: „*elezer az lelekkel yfmer-tety meg, ha yol celt az erek dychõfeegõt, ha kedceg gonozwl pokolnak keenyyaat*”. Ezekben is az 'ismeret átadásá', 'az ismeret okozása' a legfontosabb fogalmi jegy.

c) Az automatikus érzékelést, észlelést kifejező igék (*érez* stb.) tárgyas igék, de nem tudatos cselekvést fejeznek ki, ezért műveltetõ formájuk (*vki éreztet vmit vkivel*) csak formailag faktitív szerkesztésmódú, a jelentésük kauzativ: GömK. 37: *az ferelmeket es faydalmakat . . . erezteffed es zenyueteffed my velwnk*. Az *éreztet* és *szenvedtet* példa mutatja, hogy az érzékelést (észlelést) és érzelmet kifejező alapigék jelentése befolyásolta a továbbképzett igék szemantikai tartalmát. Ez a folyamat már a korai óma-

gyar korban elindulhatott, hiszen az *érzettetik* 'sentiretur' szenvedő ige már a JókK.-ben megtalálható.

d) A tárgyas *un* ige — CornK. 80r: *meg vnnyak evket* — kauzativuma az *untat* (melyre *untató* formában már a XV. századból biztos példánk van) tárggyal, valamint tárggyal és eszközhatározóval is előfordul a nyelvtörténet folyamán: CsomaK. 110: „*paztort asszonyi mind adigh untata*”; 1553: *nem wntathlak welee* (LevT. 1: 109); 1560: „nehez newen ne wegye kegmed, hogy ennyber wntatom kegdet Lewelem által” (RMNy. 2/2: 164).

4. Egyes denominális műveltető igék és a mediális igék összefüggésére nézve l. 271—2, ill. 288—90.

5. A műveltető jelleg elhomályosulhat. A műveltető igék között már a kódexek korában találunk olyanokat, amelyekben a kauzatív képző még felismerhető, de az ige jelentése már cselekvő (*ejt, oszt, hint, fejt, fert(ő)* stb.). Itt a kauzatív igék használatában végbemenő, gyakran igen bonyolult jelentésváltozásban megnyilvánuló folyamattal van dolgunk. Ez a folyamat az egész magyar nyelvtörténeten végigvonul. Több összetevője lehet, de elsősorban az alapigében végbement változásra vezethető vissza: a tövek összetartozásának elhomályosulása, amely szóhasadást is eredményezhet (l. *fertő*), vagy az igeőben, az eredeti cselekvő vagy mediális igében végbement változás hat ki a kauzatív pár jelentésére (*halad : halaszt*), de a használat során a kauzatív igében is létrejöhet olyan szemantikai változás, amely elhomályosítja az eredeti kauzatív jelentést: *vki tyúkot ültet*: PeerK. 340: „ydőnek yawaban *tykakoth wltqffetek*” és a *virágot ültet* 'plántál', sőt teljesen megváltoztathatja a szó jelentését. Jó példa minderre a *kel : kelt ~ költ* ige kauzatív jellegének elhomályosulása. Az eredetileg 'elindul' jelentésű *kel* igéből származó *kelt* 'indulásra késztet, felébreszt' igének már korán kialakult az 'időt tölt' értelmű használata: JókK. 32: „*az ewdewt yftennec gyczerettire kewlczewk*”. Már ebben a fordulatban is megtalálható a 'felhasználás' fogalmi jegye, amely valószínűleg egyre jobban terjedt a *kelt : elkelt* ige használatában, pl. FestK. 378: „*eelethemeth tanalchban el keltettem*”: *vitam in consiliis expendi*. Az alapigének és a származékszónak külön-külön való egyéb jelentésváltozásai még tovább vitték az igét a cselekvő forma felé. A 'vagyont, pénzt felhasznál, kiad' jelentésű *költ* ige pedig már egy másik igenembe tartozik. Bár a JókK.-ben már megtalálható a *költség* névszó, a bennünket érdeklő ígére más kódexekből tudunk példát idézni: BécsiK. 110: „a · papoc el vroziac az aranhat z az ezüftot otollot z *koltic azt onō* magokra”. A cselekvő ige kialakulásában a 'felhasznál' jelentés kifejlődése mellett számításba kell vennünk az *anyag, áru, pénz* stb. *elkel* 'fogy' és 'eladásra, kiadásra kerül' szerkezet keletkezését is.

Annak ellenére, hogy a kései őmagyar korban több ige kauzativuma már elhomályosult, sőt az előző nyelvtörténeti korszakban már végbement jelentésváltozás eredményével is számolnunk kell, meg kell állapítanunk, hogy a műveltető ige — akár kauzativumként, akár faktitivumként jelentkezett — alkalmas volt arra, hogy a magyar nyelvben is kezdje kialakítani azt az igenemet, amely az oki viszonyban gondolt folyamatok ábrázolására a legalkalmasabb. Ebbe a folyamatba szépen beleillik a *miatt* jelentésváltozása, okhatározói névutóvá való fejlődése. (L. még 272.)

Eredménytárgyat tartalmazó igei szerkezetek

Az efficiáló igékhez tartoznak a cselekvést és működést, a mondást, közlést jelentő igék, valamint a figura etymologica néven ismert stilisztikai alakzat igéi is. Az intranzitív igék tárgyas szerkezeteit nem tartjuk minden esetben eredménytárgyas szerkezetnek, legtöbbször átmenetet alkotnak a tárgy és határozó között.

Eredeti konkrét értelemben az élet fenntartásával és a munkával kapcsolatos cselekvést és működést kifejező igék efficiáló jellegűek. Átvitt értelmű használatuk azt jelenti, hogy már magát az egész szerkezetet viszik át egy elképzelt cselekvésfolyamat visszaadására.

1. Cselekvést és működést (*csinál, szerez, épít, tesz, sző, szül, ír* stb.) kifejező igék eredeti értelemben eredménytárggyal: JókK. 40: „mý vronk iefus cristufnak neue gyczeretyre ez maganakualo helyen *egy helyett cžynalyonk*”, 39: „az agakban *zerzenek [construxerunt] nemý haylekot*”; PéldK. 74: *ez bewlch zerze ez verfeket*; 1504: „ez *levelet žrtam erdelyben branczkan*” (Száz. 1872: 478).

A *vki tesz vmit* eredménytárgyas szerkezetnek több fajtája lehetséges az igei szerkezetek jelentése alapján: 'vmilyen dolgot hoz létre': JókK. 46: *en tennek harom ayandokott : ego facerem sibi oblationes tres*; 'valamilyen hangot hoz létre': BirkK. 4b: *Senki meg kealtaft ne teğen : Nulla faciat proclamationem*; 'vki (be)vall vmit, vallomást tesz'; vö. 1572: „*az Nagyřfagoç homonni Ifihvan wram Jobagya fia kwmiueç balent mi elotunk twñ Illýen vallaft*” (MNy. 69: 229). Idetartoznak még körülírást tartalmazó szerkezetek is: SzabV.: „*Affelet fokzer harcholařth twtek*”.

Átvitt értelmű szerkezetek: Apork. 43: „*Ařtanak en orczam elot vermet: es este-nek obele*”; ÉrdyK. 521: *Az ygaznak zaya hólceheffeegõt zyl*. Ezek közül az igei szerkezetek közül ki kell emelni azokat, amelyek bár konkrét emberi működések és cselekvések eredményének kifejezésére jöttek létre, a vallásos szövegekben a világ teremtetését írják le: Apork. 120: „*Vetet [Posuit] fol'okat a kietlenben es vizeknek ki menetit žoiazatban*”; FestK. 383: *tyzta ydewt, ees fellegeketh te tewtteel, zeleket ees effeket ... tewttel hegyeket, ees tengereket, wewlgyeket ees eegýeneffeegeketh, kwth feyeket, allo wyzeketh, ees folyo wyzeketh*.

2. A közlést jelentő igék elsősorban efficiáló igék, ezért vagy eredménytárgyat találunk mellettük, vagy idézeteket. A *mond, szól, kérdez, felel, énekel, kiált vmit* stb. szerkezetek tartoznak ebbe a csoportba: JókK. 41: „egýenbe [egyszerre, együtt] *mondanak veternýett*”; Apork. 44: *eneket mondok*; PéldK. 12: „mikorô horakert valo *diche-retteket enekelne. ew vele angýalok ef. horakat vagi zolořmakat edeffen enekelnek vala*”, 67: „*Amnyt kerdez tennem magadon meg cřmerhetewd byzonřagual*”; KeszthK. 21: „*w nyelwekkel chalardřagokath zolnak*”, 26: *w nekyk zayok bezelleth kewelfegeth*; 1529: *mýnd Janos kýralth kýathyak* (MNy. 37: 276).

3. Az intranzitív igék tárgyas szerkezetei közül kiemelhetjük a *vki táncot jár* szerkezetet. Tulajdonképpen csak körülírás, s közelebb áll a figura etymologicához, mintsem az efficiáló igékhez. Hagyományosan abba a csoportba sorolják, amelybe azok az eredménytárgyas szerkezetek tartoznak, amelyeknek eredménye megszűnik a cselekvés be-

fejeződésével együtt. Példánk igenévi szerkesztésű: SzékK. 8: „*yarvan tanczokat, dob zóban, es fyp zóban, az ... Olofernefnak előtte*”.

4. A kódexek szövegeiben igen elterjedtek az azonos tövű szavakból létesült, figura etymologicának nevezett stilisztikai alakzatok. Ezeknek egy részét az eredménytárgyas szerkezetek közé sorolhatjuk: AporK. 115: *diczertek q diczeretet* (~ KulcsK. 260: *dycherek wteth dycherettel*) : *laudaverunt laudem eius*, uo.: „*keuantak keuanfagot a kietlenben*” : *concupierunt concupiscentiam in deserto*; KeszthK. 13: „*yteled een yteletemeth, ees een ygyemeth*” : *fecisti iudicium meum et causam meam*; VirgK. 40: „*mind eczaka es mynd estyg egi zot fem zolhat vala*” : *per noctem et in diem loqui non poterat*.

Ezek közül a példák közül csak a *vki egy szót sem szólhat* és a *vki kívánságot kíván* szerkezet felel meg szigorú értelemben véve a figura etymologica eredménytárgyat kifejező jellegének. Egyéb adataink alá vannak vetve a tárgy jellegét és az igeragozás viszonyát jelző szabálynak. Mint stilisztikumok a hatásosabb kifejezésre szolgálnak.

Átmenet a tárgy és a határozó között

Azokat a tárgyas szerkezeteket, amelyeket hagyományosan határozói értékű tárgynak (formájuk szerint tárgynak, tartalmuk szerint határozónak) neveznek, felfoghatjuk a tárgy és a határozó közötti átmenetnek. Természetesen álláspontunkat az is befolyásolja, hogy történetileg milyen eredetűnek tartjuk a *-t* tárgyragot, hogyan értékeljük az igék szemantikáját, és mit nevezünk fakultatív kötött bővítménynek.

Az intranszitiv igék tárgyas szerkezetei. — Többször előfordul, hogy a tárgyatlan igét tárgyas szerkezetben találjuk (legtöbbször általános igeragozásban, gyakran határozott igeragozásban). Az intranszitiv igék tárgyas szerkezetei a határozókhoz hasonlóan kifejezhetnek helyet, okot, időt és mértéket.

1. Helyhatározói értékben mozgást jelentő igék mellett: JókK. 19: „*mend az vtat ewrewmuel j̄ara*” : *totam viam illam cum gaudio ambulavit* (de I. FestK. 387: „*Megh mwtadtad az wtat, kyn yaatny [ɔ: yaarny] kellene*” : *Ostendisti viam qua gradiendum foret*); AporK. 46: *kerengik a varoft* : *circuibunt civitatem*. (L. még 273.)

2. Okhatározói értelemben, amely egyben az eredetet is kifejezi, elsősorban érzelmet jelentő igék mellett: BécsiK. 32: „*igén tudalkodac qzép̄féḡet*” : *mirati sunt nimis pulchritudinem eius* (l. a *vki csodálkozik vmin* szerkezetet); 1532: „*kyt Bizony Igen ewrewlewkw ... eztes Igen akaro(m) es ewrewlewkw*” (LtK. I: 138) (l. a *vki örül vmin* és *vki örül vmiről* szerkezetet); ÉrdyK. 175: *Istennek zent zyneet elmeelkōdy* (l. *vki elmélkedik vmin*), 509: *femy fogyatkozaaft nem zenwed vala az wrnak yozaga* (l. *vmi megkárosul*). Hasonlóan alakult a *vki nevet vkit* tranzitiv szerkezet mellett a *vki nevet vkin* vagy *vmin* szerkesztésmód: SándK. 26: *mindq̄nq̄k tegq̄d m̄ywetnek*.

3. A tárgyragos melléknév vagy határozatlan számnév fok- és időhatározói értelemben: JókK. 40: „*nem̄y keufet eḡy czerfatewueben nugottakuolna*” ’kis mértékben, esetleg kevés ideig pihen vki’, 60: *nem lakhatom tewhet ez emberben*; PéldK. 54: „*Týtktot tarc. keufet zol̄y*”; 15(2)9: „*m̄ynd gasparal eleget therekettenk ez dologert*” (MNY. 37: 276).

A tárgyatlan és tárgyas igék között átmenetet alkotó igék tárgyai. — A *hagy* és *enged* ige szerkezetei tartoznak ebbe a kategóriába. A türés kifejezésére (annak megnyilvánulására, hogy valaki nem akadályoz meg valakit valamilyen cselekvés végrehajtásában, nem akadályozza meg, hogy valami történjék) többféle szerkezetet használtak. Leggyakrabban valamilyen cselekvés megengedéséről vagy meg nem engedéséről volt szó. Ezt a tárgyat vagy főnévi igenévvel, vagy mellékmonddal fejezték ki. Az infinitívusos szerkezetek között több célhatározó is található (VirgK. 39: „*zent ferenczet csak wmagat hagyta ot, nagy bekefegel el nyugodni*”), de még több a kettős tárgyként is értékelhető szerkezet: *vki hagy(ja) + vkit + infinitívus*. (Ezekben határozott ragozása az ige.) Ennek a szerkezetnek felel meg a későbbiekben tárgyalandó *vki hagy vkinek + infinitívus*; *vki enged vmit vkinek*; stb. igei szerkezet. (Ezekben általános ragozása az ige.) A határozott ragozása ige tárgya az iránytárgyhoz áll közelebb, az általános ragozása ige tárgya pedig a határozóhoz. Kettős tárggyal: JókK. 71: „*sonha ewtett bewnbe nem hagyauala esny*”; MargL. 6: „*semmýkeppen ev magat dichirný nem hagyta uala*”; SzabV.: „*Hagya nag fok doboth doboltatny Trombytakwal es trombytal-ttatny*”. Tárgyi mellékmonddal: NádK. 336: „*fem kedeglen hadna hoğ valamiconon ken nekil lenne*”. Az *enged* ige szerkezetei — amint a kötött határozós szerkezeteknél látni fogjuk — cselekvő és mediális értelmet is kifejezhetnek (*vki enged vkinek, vmi enged vminek, vmi enged vkinek*). Tárgyas szerkezetei meg igekötővel vagy implicit tárggyal: 1533: *meg Engede N* (LtK. 1: 141), vagy tárgyi mellékmondat formájában nyilvánulnak meg.

Tranzitív (tárgyas) igék átmeneti tárgynak értékelhető szerkezetei. — Ebben a csoportban tárgyaljuk az igék főnévi igeneves szerkezeteit.

1. Az akarat, kívánság, remény és merészség kifejezésére alkalmas igék tartoznak ide. Tárgyuk nem felel meg a valóságban egy objektumnak, csak a törekvés célját érzékeltetik. Ezeknek a nyelvtani tárgyának a szófaja vagy infinitívus, vagy *-t* ragos névszó vagy névmás, ill. a tárgy mellékmondatban fejeződik ki. Ebben a korban az infinitívusos szerkesztés még többséget alkot.

A következő szerkezetek tartoznak ide: JókK. 38: „*En akar nec valamýt te veled zerzenem en lelkemnek ýduessfegerewl*”, uo.: „*ký maganakualo helekett . . . kyuanuala lewlñye*”; GuaryK. 26: „*nē mer senkinec fēmit zolni*”. Ennek az igének az ellentétes szemantikai tartalmát hordozó *vki szégyell vmit* szerkezet is idetartozik: GuaryK. 30: „*ki . . . foc keğotlensęęęket, nē zęęonlez zerzeni*”. Idesorolhatjuk még a *vki szok(ik) + infinitívusból* álló szerkezetet is: eredeti értelemben: MargL. 2: „*kemenb ruhakat es nemykoron ciliciom foltochkakat mezehtelen husan . . . lassan lassan zokot vala viselný*”; átvitt értelemben a tárgyi érték kezd elveszni: SzabV.: *kyk keges kegehlnnek esny zoknak*; PéldK. 71: „*zoktal az en allattam valokon vralzkodnod*”.

2. A gondolkodási műveleteket kifejező igék tárgyas szerkezetei az emberi gondolkodást és valaminek a tudását, ismeretét érzékeltetik. A grammatikai tárgy formája vagy *-t* ragos névszó vagy névmás, ill. főnévi igenév vagy igenévvel alakult, ún. kettős tárgy. Természetesen tárgyi mellékmondatot is találunk ilyen jelentésben.

A következő szerkezetek tartoznak ebbe a csoportba: JókK. 39: „*hollott gondolanac ýften nec newe gyczerettyre laknya*”; Apork. 68: „*Gondoltanak es bezellettenek al-*

nokfagot”. Hasonló szerkezetek alakultak ki a *meggondol* igével is: PéldK. 72: *gondollyad meg az te vegfe ydewdet*. A *gondol* igén kívül a *vél* ’gondol, hisz’, az *alít* ’vél, gondol’, a *tud* és *ismer* szerkezeteit is itt tárgyaljuk: JordK. 386: *kýhez aloýtom hafonlaný ez nemzetet*; implicit tárggyal: 1527 k.: „hogh nem mýnth k. welý awagh hýsý” (MNY. 37: 206). A *tud* igének tárggyalgal kifejezett tárgyas szerkezetei a szemantikai tartalmat legtöbbször sűrített formában jelenítik meg: 1492: *prior tugýa, kegelmednek yde iwuesseth* (MNY. 37: 203); NádK. 330: *valami ioth tuttal*; PéldK. 77: „*kewzdeft yol tudok*”; a *vki tud* + infinitívus a képességet és lehetőséget fejezi ki: JókK. 14: „*nem tucz loffan czergetned*”; 1532: „*e(n) maftha(n) twdnek egh wrnak folghalný*” (LtK. 1: 140). A kettős tárgyú szerkezetek mint latinizmusok a valakiről vagy valamiről szerzett ismereteket részletezik: BécsiK. 7: *mēd ānēp ... tud tégedēt ēzgs ēlmeiq nēmbeziņ lēnēd* : *Scit ... omnis populus ... mulierem te esse virtutis*; TelK. 22: „*miglen ennekōm iftenneć vigaftalafat ešmerōm Jōnye*” : *donec dei solatium mihi advenisse cognovero*.

Az általános és a határozott igeragozás használatának szabályai

A kései ómagyar korban néhány esettől eltekintve kialakultak, ill. megszilárdultak az általános és a határozott igeragozás használatának szabályai.

Az általános igeragozás használatának szabályai

Általános ragozású igealakot általában akkor használtak, ha az igének nem volt tárgya, vagy a tárgy határozatlan volt. Ugyancsak általános az igeragozás a jelöletlen vagy jelölt E/1., 2. és T/1., 2. személyes névmási tárgy mellett. Ezenkívül bizonyos névmások, igeelvek és a partitivusi (részleges) tárgy mellett is általános igeragozást találunk.

1. Általános ragozás használatos az intranszitiv (tárgyatlan) igék körében. Ide soroljuk a létigéket, ezek mindig általános ragozásúak voltak: MünchK. 87rb: „*ki teuēlēd vala lozdan ēluol*”; SándK. 22: „*mi<oda bolondsaaq uagýon veleetok*”; 15(2)9: „*enbenem kýgelmednek ketsege ne legýen*” (MNY. 37: 277). A mozgást, helyváltoztatást jelentő igék kevés kivételtől eltekintve tárgyatlanok és általános ragozásúak: SzabV.: „*zorgofth megýen Nandorfeyer varra*”; FestK. 393: *fyeff*; GuaryK. 24: „*mind addeg hudofic, es iar kel*”. — Az állapotot és történést kifejező igék is ilyenek: JókK. 42: „*tertenek hogý ...*”; SzabV.: „*ky pattantýwmýa oth hala*”; PéldK. 67: „*vgy kel hogý ...*” — Idetartoznak a visszaható igék eredeti jelentésben: BécsiK. 6: *mošgalmēg*. 14: „*alazko[z]ggonc te nekēd*”, és másodlagos szenvedő értelemben egyaránt: BirkK. 3a: „*ha tetit [!] neki*” : *si videbitur ei*, továbbá a szenvedő igék: 1493: „*adatot yenvben kys karacson estin*” (Nyeml. 156); DöbrK. 377: „*minden ... alaztatik*”; TelK. 21: „*elfelettetem az en zýuemtvl*”.

2. Általános igeragozás tranzitív igék mellett a következő esetekben fordul elő:

A) A tranzitív igék közül több már ebben a korban is előfordul tárgyatlan értelemben, s ilyenkor természetesen általános ragozásúak: PéldK. 38: „egý bolond *fem halgathat vezteg*”; KeszthK. 29: „*fyzeth* nekem *wr een ygaflagom zereneth*”.

B) A részleges (partitivusi) tárgy mellett (l. részletesebben: 266): JordK. 139: *zeed vala ew benne*, 388: *az zent kýnyfereken eweek : panes propositionis comedit*. Megjegyzendő, hogy a mutató névmásnak részleges tárgyi értékét nem lehet ebben a korban kimutatni. A mellékmondatok között azonban találunk részleges tárgyi funkciót hordozó nyelvi megoldást is.

C) Ha a tárgy határozatlan, mindig általános igeragozást használtak. A határozatlanságot többféleképpen lehetett kifejezni.

a) Rendszerint határozatlan a köznévvel kifejezett tárgy, ha nincs névelője. Tárgy bármilyen jelzőtlen vagy jelzős (kivéve *-ik* végű számnévi és névmási jelzős) főnév lehetett. A még nem létező, de óhajtott, ill. nem óhajtott tárgy mellett: Apork. 115: „*keuantak keuanfagot a kietlenben*” : *concupierunt concupiscentiam in deserto*, 123: *nem akart aldomaft*. Afficiáló igék iránytárgyas szerkezeteiben: JordK. 385: „*vala ký ýtalt adand egýnek az aprokkezzel*”; VirgK. 45: „*ez zent atya kedig hozata vize*”; jelzős tárgy mellett: PéldK. 75: „*halalos bynt ynka el hagyok*”; CzechK. 68: „*erõtem sok keeneth zenwedeel ees meg halal*”. Efficiáló igék eredménytárgyas szerkezeteiben: JókK. 39: „*hollot czýnalhattanak lakohelyet*”; BécsiK. 18: „*ki kazomlatot z meuetést tenné ennépnc*”; jelzős tárgy mellett: MargL. 15: *mond vala ezer pater nostert*, 16: *nagý syrast tezen vala*.

b) Ha a főnévi tárgynak kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmási vagy melléknévi, ill. számnévi mutató névmási jelzője van (kivéve, ha a jelző *-ik* végű névmás), nem állhat előtte határozott névelő. A névelő hiánya és a névmásoknak határozatlanságot kifejező jellege általános igeragozást követel meg: kérdő névmással: DöbrK. 376: „*mi nemmen. elő hel't valogatnak vačorakon*”; jelzői szerepű főnévi vonatkozó névmással: BirkK. 3b: „*ki sentēciat* [‘intézkedést’] *ki mōdonk ez zergefse*”; határozatlan névmással: 1492: „*ha valamy artandossagoth ertenek, kegemeden*” (MNy. 37: 203); általános névmással: ÉrdyK. 509: „*femy fogyatkozaaft nem zenwed vala az wrnak yozaga*”; melléknévi névmással: FestK. 386: „*nemely twlaydonfaagokat attal neekem*”; számnévi névmással: GuaryK. 25: „*anne ordqgq filedbe vezh*”.

c) Ha a tárgynak határozatlan névelője van: JókK. 40: „*ez maganakualo helyen egy helyett czýnalyonk*”; 1488: „*Ez vth melleth latek egh veres peý louath*” (MNy. 16: 79).

d) Ha a tárgy kérdő, vonatkozó, határozatlan névmás (a kivételeket l. a határozott igeragozás szabályai között), ill. bármilyen fajta melléknévi vagy számnévi névmás, az ige általános ragozású. A tárgy kérdő névmás: MünchK. 85vb: *Mit kēzēftec*; vonatkozó névmás: JókK. 45: *kýkett nem hallottam*; 1526: *az mith ýrtal* (MNy. 37: 205); határozatlan névmás: JókK. 47: „*mýkoron valamýtt neked adonk*”; általános névmás: GuaryK. 26: *fēmit el nē tūr*; PéldK. 80: „*akar myt myuellyenek az vruofok*”; mutató névmás: NádK. 341: „*micoron ilyeket latnec*”; számnévi névmás: 1527 k.: „*enneýt erthek* azz k. othwalo dolgaban” (MNy. 37: 206).

e) Ha a tárgy főnévi igenév, amelynek nincs további tárgya, vagy pedig határozatlan tárgya van, akkor az ige általános ragozású. Ha az igenévnek nincs tárgya: JókK. 14: „*nem tucz loffan czergetned*”. Ha az igenévnek határozatlan tárgya van: SzabV.: *Vyadalt kezdený fem merenek*.

Az elhatározást, kérést, parancsolást, remélést kifejező igék mellett a főnévi igenévi tárgy latinizmus. Tulajdonképpen a tranzitív (tárgyas) igék átmeneti tárgyaként értékelhető: JókK. 75—6: „en . . . mernek tenný jly aldomaft Criftuľnak vŷkarýuľa elewt” : coram Christi vicario, ego . . . praesumerem facere talem benedictionem. De a *vmit mer tenni* szerkezet a latintól függetlenül is jelentkezik, l. a SzabV. előbb idézett példáját. Ez a szerkesztésmód és igeragozási forma más igékre is kiterjedt. Ha a *mond* ige ’parancsol’ jelentésű, és a főnévi igenév tárgya határozatlan, általános igeragozást találunk mellette: SzabV.: „Hayokath mond arokba vontathny kwrnywl pattantykwkwal falt bontathny”.

3. Általános igeragozást találunk a jelöletlen vagy jelölt E/1., 2. és T/1., 2. személyes névmási tárgy mellett. Bár az *engem(et)*, *téged(et)*, *minket*, *titeket*, *bennünk(et)*, *bennetek(et)* személyes névmási tárgy határozott, az E/3. és E/2. alany mellett mégis általános igeragozást találunk. E/1. személyes névmási tárgy mellett: NádK. 341: „engom megmenčen ez ilyen nağ kentol”; E/2. tárgy mellett: MünchK. 86ra: „Mièlöt teged Phulop hiuna”. — E/1. tárgyragos személyes névmási tárgy mellett: NagyszK. 16: „kit immar ellenkódven engomet feñögetnekvala”; E/2. tárgy mellett: JókK. 38: „kyk tegedet ez ydneppre vendege hyutanak”. T/1. tárgy mellett: BécsiK. 20: *meglal mŷnkèt*; T/2. tárgy mellett: JordK. 382: „vala ky be nem fogadand tŷteket”. A *bennetek* névmás már a HB.-ben megtalálható, a *bennünk*, *bennünket* csak a XVI. században tűnik fel: vö. 1542: „erqwel qznek el bennewnketh” (LevT. 1: 20); 1552: „azth nem twdom howa wyznek odnad benynk” (LevT. 1: 97). Törzsanyagunkban nincs rá adat.

Használatos volt az E/1. és E/2. személyes névmási tárgy implicit formában is: KeszthK. 15: „meg wtalz zykŷegembe ees nawalyamba”; 1526: „ezel ŷsten tarchon minden ŷoval” (Mŷy. 37: 205). A KeszthK. adatában az állapot-okhatározót kifejező főnév birtokos személyjele feltételezi az E/1. személyes névmási tárgyat, az 1526-i keltezésű levélben pedig a levél tegezõ stílusa teszi lehetővé, hogy nem kell kifejezni az E/2. személyes névmási tárgyat.

A határozott igeragozás használatának szabályai

A kései ómagyar korszakban a határozott igeragozás személyragjai nemcsak az alany személyére, hanem a tárgy 3. és 2. személyére és határozott voltára is utalnak. De a tárgyas igealakok rendszere nem teljes. Az alany személyén kívül a 3. személyű tárgyra utal elsősorban a személyrag, amennyiben a tárgy határozott (*látom őt*, *nem hallgatja ti beszédteket* stb.). Jelölheti az E/1. alany mellett az E/2. és T/2. tárgyat is: *küldlek (téged, tégedet, titeket)*. Ezért nemcsak az E/3. és T/3. tárgyat (*látom, mondja, tegye, kéri, látják, teszik, kéri* stb.), hanem az E/2. és T/2. tárgyat (*szolgállok*) ki lehetett fejezni implicit módon is. Egyéb esetekben (*engem hív, téged lát* stb.) az ige általános ragozása. A határozott ragozás alkalmazásában találunk némi ingadozást, elsősorban a határozott névelő kialakulásának folyamata miatt, másrészt a tulajdonnevek nem teljes mértékű megszilárdulása következtében, sőt más tényezők hatására is (l. előbb, az általános igeragozás használatának szabályai közt). De az ilyen adatok száma elenyésző.

A 3. személyű tárgyat jelölő igealakok használati köre. — Az E/3. és T/3. személyű tárgyra utaló igealakok használata általában a tárgy határozottságától függ.

A határozottság kategóriája lassan fejlődött ki, ezért kivételt alkotó szerkezeteket is találunk. Az alapkategóriák azonban már az előző nyelvtörténeti korszakban kialakultak. A kései ómagyar korban határozottnak értékelték a tulajdonneveket vagy olyan közszókat, amelyek tulajdonnévként szerepeltek, valamint a birtokos személyjellel ellátott szavakat. Határozottnak tartottak több tárgyragos névmást, bizonyos névmási jelzős főneveket, a határozott névelővel rendelkező főneveket, valamint a tárgyi mellékmondatokat. A feldolgozott kódexszövegekben tetemes mennyiségű határozott ragozású igealakot találunk az idéző mondatokban és a szövegelőzményre utalva is, rendszerint implicit tárggyal. Kialakult két főszabály: 1. ha a tárgy birtokos személyjeles szó, vagy 2. ha előtte határozott névelőt találunk, az igeragozás mindig határozott. Ezek a használati szabályok tulajdonképpen a határozottság szerinti egyeztetés szabályai.

A határozott igeragozás használatának a körvonalait a jelenlegi szakirodalom alapján a következő csoportokra osztva vázolhatjuk:

1. Ha a tárgy tulajdonnév, amely személynek, dolognak stb.-nek egyedi neve, névelő nélkül is határozottnak számított, akár önmagában, akár jelzős szerkezetben szerepelt. Személynevek jelző nélkül: BécsiK. 266: „*Abakukot valluc mŷ kézèinkbèn*”: *Abacuk habemus in manibus*. Személynevek jelzővel: JókK. 42: *zent fferenczett ... meg kerefne*. Földrajzi nevek: SzabV.: *Sabachoth erwffwhthete*; jelzővel: GyöngyK. 4: „*Nemeth orzagoth mykorth kewanyad*”. (Ez utóbbi példa már a szóösszetétel felé mutat.) Előfordul, hogy névelőt találunk a földrajzi egység neve mellett: AporK. 114: *meg hafazta a vérés tengert : increpuit mare Rubrum*. Az 'istenség' fogalmát megnevező *isten, úr, messiás* stb. főneveket is határozottnak értékelték, mert tulajdonnévként tartották: JókK. 5: *hŷuŷauala yŷtent*; BécsiK. 17: „*médénec mēd zŷuocbŷl ymaggakuala vŷat*” ~ SzékK. 15: „*myndenek tel'es zŷbŷl ymaggak vala wr yŷtenth [Deum]*”; MünchK. 85vb: *Meglēltŷc meŷŷiaŷt*. De névelővel is: SándK. 21: *az kristusth meg tagadŷaatok*; VirgK. 45: „*en terden aluan meg aldam az vr iŷtent*”. A 'rossz' fogalmát megszemélyesítő *ördög, sátán* szó mellett ingadozik az igeragozás: MünchK. 67rb: *Latom vala fathant*, 94va: „*En ȝdȝȝȝt nem valloc*”.

2. Határozott ragozású ige mellett azonban más névelőtlen tárgy is előfordul. Határozott tárgynak fogták fel a nemesfémek nevét: NádK. 341: „*Araŷat, ezŷŷtŷt heufag-nac itelem*”: *auram, gemmas, praedia vanum reputavi*, a természet objektumait és jelenségeit: FestK. 382—3: „*Napott, ees holdat, the napokath, ees eeyeket, te wylagoffaagot, ees feteetŷeget, egymalŷhool megh walaztaad*”. A *szegény* szó tárgyi funkcióban, 'sajnálatra méltó személy' jelentésben névelő nélkül is határozottnak számított, ezért határozott igeragozást találunk mellette: 1456 k.: „*ky gondolna vele hog fel emelneŷ zegenŷh*” (Gl.); SándK. 28: „*fogaak ottan zegenŷȝkketh*”. Szerkezetes jelzővel határozottá (egyedivé) tett tárgy mellett: 1504: „*En Ver andras mvrŷnŷ, adom emlekezetre en kezemel ŷrt levelet, mŷndenneknek*” (Száz. 1872: 478). Ingadozást találunk a *föld* szó mellett: AporK. 95: „*ki iteled földer*” ~ KulcsK. 230: „*ky ytelz feldeth*”. Ugyanígy ingadozásként foghatjuk fel a névelőtlen főnevesült melléknév mellett található határozott igeragozási formát: BirkK. 4b: „*gonozt kit mas felŷ hallott masnak meg ne mŷd'a hanē meg mod'a kitŷ hallotta*”. Ha már meglévő vagy a szövegben egyszer már megnevezett tárgyra vagy dologra határozottan utal a névelőtlen tárgy, akkor nemcsak általános,

hanem határozott igeragozás is állhat mellette: DöbrK. 376: „Mikoron hivatalos lezs [!] meñegzöbe. ne vl' az elő hel'en: ne talantan naladnal bečöletefb vagon hivot v tôle: es el iöiön. az ki tedeg es vtet hívttá. monga neked: *agğad* ennek *hel't'*”.

3. Az E/1. és 2. birtokos személyjeles jelöletlen tárgy mellett határozott igeragozást találunk: GyöngyK. 4: „*ekes fereged oth felethed* ['felejtetted'] *kyraly zeked benne helheztheted*”; CzechK. 48: „*sřrwa mondom wřgasagom*”. Valószínűleg mássalhangzó-torlódás miatt a -d személyrag kiesik: SándK. 23: „*haj<* [a. m. hajtsd] *meg nyakad* az istenőknek”; BodK. 13: „*azert tarč fel fejeder*”. — A megszólító szerepű *kegyelmedet* tárgy szintén határozott ragozással jár együtt: 1502: *kerem kegyelmedeth* (MNy. 37: 203).

4. Határozott igeragozást találunk a tárgyragos birtokos személyjeles névszó mellett is, akár ki volt téve a birtokos jelző, akár nem. Birtokos szerkezetben: JókK. 42: „*ezkeppen řftenř malaztnak nagř latařit erzřuála*”; SzabV.: „Benne *hagřak algywnak bwh/segeth*”; GyöngyK. 4: „*bechnek* *hog warofath the meg veuued*”; személyes névmási jelzővel: E/1.: JókK. 42: *nyřad meg en ařakymott*; E/2.: JókK. 38: *třztellyed te barátřdot*; E/3.: MünchK. 87va: „*ř tanofağat senki nř vęři*”; T/1.: SzékK. 6: *mř zolghalatvknak karat valyvk*; T/2.: GuaryK. 25: „*Ne ağğatoc ti řiletřket*, az ragalmazonac bezedenec halgatařara”; T/3.: GuaryK. 24: *v aňnocat meg glic* [a viperák]. Birtokos jelző nélkül: JókK. 41: *meg czokolyauála labayřtt*. A birtokos szerkezet, ill. a tárgyragos birtokos személyjeles névszó határozott jellege annyira erős volt, hogy még a határozatlanságot kifejező névmási jelzők sem tudták befolyásolni az igeragozást: CzechK. 52: „*řřlř zerelmedeth nekřm ağğad*”.

5. Határozott igeragozást találunk bizonyos névmási kijelölő jelzős szerkezet mellett is: JókK. 45: „*mondyad meg ennekem ez bezedekett*”; 1488: „*az řoth monta vala vronk řpč*” (MNy. 16: 79). Az *egyk* jelzővel ellátott tárgy mellett: 15(2)9: „*ağya nekem k. egyk astagot solgalatomert*” (MNy. 37: 277).

6. A már kialakult határozott névelős tárgy mellett mindig határozott ragozás áll, ezzel tisztán kirajzolódik a magyar igeragozás használatának egyik fő szabálya: JókK. 43: *nem hallyauála az bezedekett*; MünchK. 87ra: „*mędř [minden'] . . . gřlřli a řenęřřęęę*”. Jelzős tárgy mellett: GuaryK. 31: „*az zent remenřegęřt semmie tezřd*”. A határozott névelős tárgy és a vele együtt járó határozott igeragozás szabálya annyira elterjedt, hogy még a mozgást jelentő (igekötős) igéket is határozott ragozásúvá tette: TelK. 24: *mend az vtakat meg iaria vala: keringi vala: circuibat vias omnes*. Igekötős műveltető igével: 1507: *az Eřkolat el ne hagřaffak vele* (NyIrK. 6: 187). Az ilyen szerkezetek a későbbi századok nyelvében, sőt a mai magyar nyelvben is megtalálhatók.

A két főszabály (a birtokos személyjel és a határozott névelő jelenléte) együttthatásának eredménye: VirgK. 44: *az tiedet ağğvk*.

7. Ha a tárgy főnévi névmás, kevés kivétellel határozott ragozást találunk. (A kivételeket l. 281.) Mivel a névmási tárgyról előzőleg nem szoltunk, jelzett témánkat most kissé bővebben tárgyaljuk.

a) A tárgy *řtet* és *řket* 3. személyű személyes névmás: MünchK. 85rb: *kęzdec řřtř*; GuaryK. 24: „*řerettebe řket mind el řelř*”.

b) A tárgy főnévi mutató névmás: *azt, azokat és ezt, ezeket*: JókK. 43: „*azt neży vala ffrat[er] leo*”; AporK. 117: „*kik meg fogtakuala azokat*”; MünchK. 86va: *èžt te-zèd*; JókK. 48: „*ežzekett tewm [feci] te neked*”; visszautalásban, összefoglaló jelleggel: FestK. 385: „*Mynd ezeket embereknek laabayala wetetted*”. Idéző mondatban: KazK. 80: „*nağ firaffal imezt mongauala*”.

c) A tárgy visszaható névmás. A visszaható névmás a rajta található birtokos személyjel miatt néha E/1. és 2.-ben jelöletlen ($\emptyset$ ragos) tárgyként is szerepel: vö.: 1549: *magham ayanlom* (LevT. 1: 66); 1527 k.: *ne wezesd el magad* (MNY. 37: 206). Többször tárgyraggal: KeszthK. 19: „*Een wettem magamath een ydwezeytembe*”: *ponam* in salutari; CornK. 55r: „*mutaffad meg magadat ez teged kerefev es keuano. fyralmas azzonyallatnak*”; GuaryK. 28: „*ki meg ohatt'a magat ež gonož atkožot harmad nelvtül*”; BirkK. 2b: „*hol magatokat lelenditek*”, 4b: „*kik magokat bvnešnek ešmerendik*”. Személyes névmás, ill. ennek nyomósított formája utal az alany és a tárgy személyének azonosságára: BécsiK. 12: *omağat meğdiadalmazna : defenderet se*; NagyszK. 2: „*agğad iobban ten magadat enneköm megefsmernem*”; MargL. 5: „*ayanlyak vala ev magokat nagy aytatossagal az ev jmadsgaban*”; SzékK. 16: „*az yzrahel fyay zereznéek òn magokat Olofernesnek ellene allany*”.

Az én látom magamat, te látod magadat, mi látjuk magunkat szerkesztésre nincs példánk. Van azonban E/3.-ben: PéldK. 14: „*ew lathnaŷa magath elhhağattathnak mýndenestevl*”, és T/2.-ben: BirkK. 2b: „*mikeppen egğ tukerbe magatokat meg lathaffatok*”.

d) A tárgy kölcsönös névmás: JókK. 25: *zereffetek eğŷmaft*; 1526: „*hamar valo ýdeben ... nağŷ ýo zerenchevel ees ýo egeseekbe eg mast meğh latŷvk*” (MNY. 37: 205).

e) A vonatkozó és a kérdő névmás mellett a szabályos általános igeragozáson kívül (l. előbb) találkozunk határozott ragozású példákkal is. Vonatkozó névmási tárgyat találunk a vonatkozó mellékmondatok kötőszavaként. Ilyenkor, mivel az összetett mondat főmondatában meg van nevezve a személy vagy dolog, a vonatkozó mellékmondatban mint ismertre a határozott ragozású igealak utalhat: JókK. 48: „*až harmad adas ýeğŷež aranyas engedelmeffeget / felfeges zegenfeget / es tyžtaŷagos tyžtaŷagot: mellet ýften ew malaŷtŷanak mýatta oly tewkelleteft adta nekem tartanom*”; NádK. 446: „*mikeppen iften iacob patriarchanac meğielònte az ò fiat Ioseffeth kit mikent holtat firatia vala*”.

8. Ha halmazott a tárgy a mondatban, az ígéhez legközelebb álló tárgy jellege határozza meg az igeragozást: FestK. 386: „*lelket teged foghatoot, ees mennyeyeknek meğh gondolhatoyaat adtađ*”. (Itt a birtokos személyjeles szó a meghatározó.)

9. Ha főnévi igenév a tárgy, csak akkor találunk mellette határozott igeragozást, ha ennek saját határozott tárgya van: JókK. 41: *agyad lewlŷnem te ýrgalmaŷŷagodot*; 1516: „*ew ... akartha wolna Zekel Mýkloðth meğh ethetthŷ*” (MNY. 52: 369). Előfordul, hogy az igenév saját tárgya csak implicit: SzabV.: „*Až helrwl kezdek [a. m. kezdék] žwrŷŷen verethŷ Mýnd kwrŷwl nag erwŷŷen twrethŷ*”; MargL. 2: „*zegenlŷ vala meğ [a. m. még] viŷeŷŷ*”. Olyan esettel is találkozunk, amikor az igenév saját tárgyi mellékmondattal egészül ki: PéldK. 69: *akarnam meğ tudnom my hazna vagyon ennek*.

10. Kettős tárgyként is értékelhető szerkezet mellett a főige határozott ragozása nem a főnévi igenévtől (tárgytól), hanem a névszói tárgy határozott voltától függ:

TelK. 22: „miglen enneköm iftennec vigaftalafat efmerôm Jönye”; ÉrdyK. 511: *varya vala az eeyet el yewny*.

11. A tárgyi mellékmondatok főmondatában a tárgyas ige határozott ragozású, sőt utalószó nélkül is utalni tud a főmondatban a mellékmondat tárgyi jellegére. A főmondatban tárgyragos névmás is utal a tárgyi mellékmondatra: GuaryK. 22: „kiket meg marand, *azocat* mind *meg mergsejti*”; PéldK. 74—5: „myre zereffem en *azt* azky keferew vegezetewt yger”. A főmondatban nincs utalószó: PéldK. 67: „Ammyt kerdez tennem magadon *meg efmerhetewd* byzonfagual”.

Szórványosan előfordul, hogy olyan mellérendelő mondatokban, amelyeknek azonos tárgyuk van, az első tagmondatban határozatlan tárgyat és általános ragozást találunk, de a második tagmondatban a tárgy határozottá válik, határozott ragozást kíván: GuaryK. 106: „Az imadrag *ziuet* *meg viga*ztal, földiectül *meg von*ža”.

12. E/3. személyű implicit tárgyra anaforikusan elsősorban a határozott ragozás igeragjai utalnak. Ezért leginkább a visszautalásokban találunk önmagukban álló ragozott igéket, amelyeknek a ragjai különböző számú és személyű igealanyra és E/3. személyű tárgyra utalnak: FestK. 372: „MAgamnak hywom azkýt megh feerttetem, fem feelek, megh hywom az kyth el weteek, *fem zeegenlem*”; PéldK. 68: „Az elet kerde az halalt monduan ... Felel az halal az eletnek monduan bolondul *kerded*”. Az utalás csak hosszabb szövegösszefüggésből derül ki: MünchK. 86ra—86rb: „*Tqltetec bè a vedrekèt viz*žèl ... *vigètec a naznagnac*”; NádK. 338: „[az ördögök] *a lelkòt elragadac* ... Nemelèc vas vezzòuel *veric vala*”.

A 2. személyű tárgyat jelölő (-lak/-lek ragos) igealakok használata. — Ha az alany E/1., a tárgy pedig E/2. vagy T/2. névmás, akkor az egyes számban *téged, tégedet*, többes számban *titeket* alakban fordul elő: JókK. 45: *kerlek teged*; CzechK. 52: *tegòdeth kÿwannÿalak*; JordK. 387: „en *meg kÿnnÿwtlek tÿtòket*”; KazK. 77: „en *megh elegitlek titòketh*”.

Ha az E/2. vagy T/2. tárgy az igei állítmány főnévi igenévi tárgyához kapcsolódik, a mai magyar nyelvben 2. személyű tárgyat jelölő igealakot használunk (*szeretnélek* [téged] *megkérni*). Tárgyalt korunkban ilyen igealakot csak az accusativus cum infinitívóhoz hasonló szerkezet fordításaként tartunk számon: JókK. 14: „*nem hyzlec tegedet lewtleni* fratreknek kapuÿan” : *nondum te credo ad portam fratrum fuisse*. (E kérdés részletesebb tárgyalását l. 267—8.)

Az E/2. és T/2. tárgyat igen gyakran az igeragozás implicit tartalmazza: 1488: „Ffenie *vaglok* [a. m. *váglak*]” (MNY. 16: 79); CzechK. 45: „The bewsegos malaztodba wongÿ te hozdad bÿzonsagban: hogÿ. *lassalak. kÿwanyalak. zolgaÿlalak. nÿwgossalak*”.

Kötött határozós igei szerkezetek

A kötött határozós igei szerkezetek csoportjába soroljuk azokat a tárgyatlan, ill. tárgy nélküli igéket, amelyeknek kötelező (explicit vagy implicit) alanyuk és fakultatív (néhány esetben kötelező) kötött határozói bővítményük van. A kötött határozói bővítmény elsősorban irányulást fejez ki, de a szerkezetek többségében ez a jelentés el-

vonttá vált, s egyes szerkezetek már az eredetitől eltérő szemantikai tartalmat jelölnek. Jellemzőjük az általános igeragozás.

1. Bizonyos jelentéseltolódással a létige szerkezetei kifejezhetik a létezés, tartózkodás helyét, a birtoklásnak egy fajtáját, továbbá a használatot, a létezés lehetőségét és módját. Végül a létigének az igenévi szerkezetekben is van funkciója. Mindezek a szerkezetek állító és tagadó mondatban egyaránt szerepelhetnek.

Állító mondatok tagjaként jelölhetik a létezés helyét 'vki él vhol' jelentésben: DöbrK. 382: *Vala eĝ kif kiral' kafarnaomban*; 'vki tartózkodik, tartózkodni fog vhol' jelentésben: 1527 k.: „en ez nolcz napokban semben lesek pall erseckel” (MNY. 37: 206).

Kifejezhetik a birtoklást dativus possessivus formájában. Ennek a legtisztább esete a *vkinek van vmije* és a *vkinek nincs vmije* szerkezet. Ezekben a szerkezetekben a dativus (részeshatározó) a birtokviszonyra is utal: JókK. 38: „*nekem vagyon* tufciaban *egy hegym*”: *ego habeo unum montem in Tuscia*. A birtoklást azonban más formában is ki lehetett fejezni: SándK. 26: *mel' zeep testeel en valek*.

Különböző szerkezetek egyéb szemantikai tartalom kifejezésére: *vminek a használatára*: BirkK. 3a: „*Ilieneknek kedig meg fegefere legenek nemi alcolmas kez heliek*”: *Ad correctionem autem talium habeantur aliqua loca apta*; 1527 k.: *k. jowara lesen* (MNY. 37: 206); az együttlét kifejezésére: 1516: „*kýk Jth welewnk egythembe wolthanak ez dologban*” (MNY. 52: 369); a szembenállás megnevezésére: NagyszK. 7: *ki az zerelemnec ellene vagyon*; a pártállás megnevezésére: 1529: *Moldwa Hawaselfelde mynd Janos melleth wagyon* (MNY. 37: 276). Kifejezhetik a létezés lehetőségét is: 1533: *elleyen zegen legennek effele penze Nekwl el lehet te 'N'* (LtK. 1: 142).

Tagadó mondat tagjaként kifejezhetik a létezés tagadását: VirgK. 44: *niczen fohol femi*. A tulajdonság tagadását: MünchK. 86a: *kibèn alnocfag inlē*. A lehetőség tagadását: 15(2)9: *k. semelye nekel nem lehet* (MNY. 37: 276). — A birtoklás tagadása: KazK. 71: *nekyc magzattyok nem ual'a*; VirgK. 44: *semim enekem nycz*.

2. A létfenntartás körébe sorolható az *él, lakik*¹ 'vki állandó jelleggel tartózkodik vhol', *lakozik, lakik*² 'vki jóllakik' ige locativusi, modalisi, instrumentalisi és comitativusi vonzattal. Idetartozik még szemantikailag a *hál* ige is, de ennek a szerkezetei kölcsönös cselekvésre is utalnak, azért más igei szerkezetekkel együtt elkülönítve tárgyaljuk őket.

A következő szerkezeteket sorolhatjuk fel: JókK. 91: „ew betegfegekben *nem elnek-uala Vruuffagokual*”: *in suis infirmitatibus non utebantur medicinis*; 'táplálkozik' jelentésben: BirkK. 3a: *alien az etekkel : utatur cibis*; 'vki vkivel tartósan együtt van', 'vki vkivel együtt lakik' jelentésben: ÉrdyK. 510: „*kykkel es kykközöt annak elette eelt vala*”. Átvitt értelemben: SzékK. 7: *él' az mý zolgalatvknval*. A *vki jól lakik* igenévi szerkezetben jelentkezik először: 1481: „*Michael Iollako*” (Oklsz.), de az igei szerkezetre is van példánk: SándK. 11: „*Iol is laknak*”. A *vki (jól) lakik vmivel* szerkezetre ebből a korból nem tudunk adatot felmutatni, de a *vki él vmivel* 'táplálkozik' jelentésű példája, a *vki lakik*, ill. *vki lakozik* 'táplálkozik' adatai megengedik, hogy feltegyük egy *vki lakik vmivel* 'vki táplálkozik vmivel' szerkezet keletkezését. Társhatározót vehetett maga mellé a *vki lakozik* 'vki étkezik' szerkezet; l. GuaryK. 112: „*meñ el inled az fydo leant hog engeggon acaratt'a zerent en velem lacozni valoran*”. A *vki lakik*, ill. *vki lakozik*

szerkezet a 'vki állandó jelleggel vhol tartózkodik' tartalmat csak locativusi vonzattal tudja kifejezni. A helyhatározók gazdag választékából némi ingadozással az inessivusi *-ba(n)/-be(n)* és a superessivusi *-n* ragos névszók állandósultak ebben a funkcióban: JókK. 9: *ffrater bernald lakykuala egy erdewben*; VirgK. 39: „mikor *lakoznek wtarfiual aluerna hegyen*”. Elégé állandósult szerkezetnek mutatkozik a *vki ott lakozik* is: MünchK. 87rb: „*ot lakozicuala quèlec*” : *illic demorabatur cum eis*, bár használatát szöveggrammatikai tényezők is befolyásolják. Ezekhez a szerkezetekhez, amint láttuk, gyakran járul társhatározó is, sőt ez locativusi vonzat nélkül is alkothat szerkezetet az igével: PéldK. 13: „ennehaný nap *vele lakozzot volna*” : *per aliquot dies secum morata fuisset*. Hasonló funkciót tölt be a következő mondat helyhatározója is: JókK. 87: „egyeb ýdewkoron *lakozykuala zent fferencz zent maryanal*” : *Alio quoque tempore beato Francisco existente apud Sanctam Mariam*. Úgy véljük — még ha néhány adatunk ennek ellent is mond —, hogy talán kialakulóban van egy olyan nyelvi tendencia, hogy amíg a kötött helyhatározós szerkezetek a tartózkodás állandó jellegét fejezik ki, a kötött határozó nélkül csak társhatározót tartalmazó szerkezetek az ideiglenes tartózkodást, ill. az egy bizonyos állapotban való létet ábrázolják. A mondatokban található időhatározók is ezt a megkülönböztetésre való törekvést erősítik.

3. A visszaható igék legtöbbször kötött határozói bővítménnyel járnak együtt (l. a következő csoportot). A szándékolt cselekvésnek az igelanyra való hatása is leginkább a kötött határozói bővítményen keresztül nyilvánul meg: BécsiK. 6: *qltqziel te mentql iob zuhaidba* : *induere cultioribus vestimentis*, 36: *megmofdikuala a viznc fozza[ba]* : *baptisabat se in fonte aquae*; CzechK. 58: *zeep weerdben meg forqdeel*. Stilisztikumként is: AporK. 123: „*qltqzqt atokba* mikent ruhaba” : *induit maledictionem sicut vestimentum*. Nyomatékkal, igekötővel és így kettős kötöttségű határozóval: PeerK. 340—1: *zwrben be qltqztek*.

4. Az állapotváltozást kifejező igei szerkezeteket a következő csoportokra oszthatjuk:

A) Valamiből származást (állapotváltozást) jelölő szerkezetek a szemantikai tartalmat elsősorban *-ból/-ből* és *-tól/-től* ragos kötött határozókkal juttatják érvényre. A *lesz (lett)*, *van* 'keletkezik, származik', *származik*, *támad* 'keletkezik', *folyik*, *(meg)-vigaszik* és *(meg)szabadul* ige tartozik ebbe a csoportba: BirkK. 2b: *kibol febok lotte- nek*; GuaryK. 23: „*kiktül tamad*, es zületic *az atkozot ragalma[ffag]*”; ÉrdyK. 508: *kywól valo orzagbol zarmazot*; KeszthK. 30: „*een the benned meg zabadwlok keferteth- bel*”; VirgK. 45: *ottan az wkorfagabol meg vigazek*. Átvitt értelemben is: CzechK. 54: *kýbqql* ['miből'] *nagy ýdwosseg fola*.

B) Az állapot meglétét, ill. az állapot módját kifejező szerkezetekben található igék különböző ragos és névutós főnévvel alkotott kötött határozókkal fejezik ki a valódi vagy vélt állapotot. Egy-egy szerkezet az állapot minőségének egy-egy mozzanatát képviseli.

a) A létigék állapotot kifejező szerkezeteit részben már tárgyaltuk (287). Az ott felsorakoztatott állapotot jelző szerkezeteken kívül ide sorolhatjuk még azokat is, amelyek az alá- és fölérendeltséget legtöbbször névutós főnévvel ábrázolják, valamint azokat, amelyek a cselekvés vagy folyamat végeredményként létrejött állapotot

határozószóval fejezik ki. Az 'alárendelve' jelentésben: ÉrdyK. 509: *ky allattam vagyon*; célhatározóként is (l. 258). 'A szóban forgó személynél vagy dolognál magasabb helyen van' → 'mindenható' jelentés kialakulására szép példa: MünchK. 87rb: *ki menbol iqt mēdenec^e felette vagō*. Idetartoznak még az egészségi állapotra vonatkozó kifejezések is: *vki jobban (van) lett 'gyógyul, felépült'*: DöbrK. 383: „*mellen ioban lōt volna*” : *in qua melius habuerit*. Egyéb módhatározóknak is jelentésmegkülönböztető szerepük van: FestK. 390: *gono3ool vagyon neekem*; de nem tudjuk a kötöttségüket minden esetben bizonyítani.

b) Idetartoznak az élet minőségét, a betegséget mint állapotot és a halál folyamatát kifejező szerkezetek is. Ezekben a szerkezetekben a kötött határozói bővítmények többsége, amelyek eredetileg helyhatározók voltak, állapot- és okhatározóként is funkcionálnak. Kötöttségüknek egyértelmű bizonyítéka, hogy némi formai eltéréssel még ma is élnek ezek a szerkezetek: PéldK. 12: *nevededg lelki iokban*, 84: „*myg yt elz azert annak ely ki egyzer meg hala te eretted*”; TelK. 17: „*ez igazac a felfegőfnec hagafabol: huz eztendeiglen elenec az ő hazaffagocban [in coniugio transierunt]*”; VirgK. 45: „*mikor ez kegies atya nagi korfagba fekennek termezetybe el fogyatkozek*”. A vízbe hal szerkezet elemeinek kötöttsége megközelíti a frazeológiai egység összeforrottságát: JókK. 160: „*Egy nemŷnemew gyermekrewl ky holtuala vŷzbe*”; SzabV.: „*Nekyk ['némelyek'] kezen nekyk vŷzbe halanak*”.

C) A vmivé alakulást (az állapot változását) jelölő szerkezetek elsősorban a translativusi -vá/-vé ragos, másodsorban a -hoz/-höz/-höz ragos kötött határozói bővítmények közvetítésével fejezik ki a szemantikai tartalmat, de előfordulnak más megoldások is.

a) A translativusi szerkesztés a létigével (*lesz* 'vállik'), a *vállik* és *változik* igével, ill. ezek szinonimáival lehetséges. Ezeket a szerkezeteket kötelező bővítményűeknek tarthatjuk, mert a bővítmények a jelentés megkülönböztetése miatt nem hagyhatók el: MünchK. 85ra: *a3 ige lqt tefte*; DöbrK. 377: „*benne mindenben [k]gazdagga lōttetek*”; VirgK. 45: „*legh otan borra valtozek*”.

b) Az állapotváltozás más árnyalatait kifejező kötött bővítmények: 1507: „*A3 [ti. a haszon] meg o3olŷon ko3ottok*” (NyIrK. 6: 186). A cselekvés értelmét is magában hordozva: 'átpártol' jelentésben: SzabV.: „*ky akarna a3 valnek Chazarhoz Awagŷ magyarŷ Mathŷas kŷralhoz*”; 1527 k.: „*kegelmed, ezen modon ynnen waŷdahoz zerzewdeth*” (MNy. 37: 206); 'férjhez megy': TelK. 14: „*mikepen eggefŷlt hazaffag kepen: Joachim nevy firfiuhoz*” : *quomodo matrimonialiter coniuncta est viro Joachim*.

D) Az eszközhatározók is kifejezhetik az állapotváltozást. Az állapotváltozást kifejező igei szerkezetek között külön csoportként kezelhetjük a -tól/-től ragos névszóval alakult kötött szerkezeteket. Ezeket a határozókat mai nyelvérzékünk okhatározónak fogná fel, de a nyelvtörténeti folyamatban inkább eszközhatározóként értékelhetők. Ezen eszköz-okhatározók, amelyeknek többsége ma is kötött igei szerkezetet alkot, párhuzamosak azokkal az igei szerkezetekkel, amelyekben -val/-vel ragos névszó szerepel mint eszköz-okhatározó, s szintén kötött szerkezetnek értékelhetők.

a) A -tól/-től ragos névszóval alakult szerkezetek: AporK. 124: *En terdim meg betegolték bŷitŷl* (l. még: CzechK. 62—3: *bŷnŷm mŷa betegwltem*); BécsiK. 308: *iuoc meg-rezegŷnēc monnal bortol [a vino]*.

b) A -val/-vel ragos névszókkal alakult szerkezetek: DöbrK. 379—80: *borral meg ne: rezegŷll'etek*.

Az előbbi ablativusos szerkesztés a folyamat eredetét fogta fel okként és másodlagos eszközként. Az instrumentalisszal keletkezett szerkezetek pedig az eszközt emelik ki, és csak másodlagosan utalnak az okra. Az eszköz és az ok elkülönült nyelvi formában is megnyilvánulhat: PéldK. 80: „El megyek meg halny vruos vagyok de az vruoffjagual meg nem zabadulok” : *Vado mori medicus medicamine non redimendus*, sőt ma már kötelező ez az elkülönítés: *vki megszabadul vmivel vmi(vki)től*. Ez a szerkezet tulajdonképpen a *vki (meg)szabadul vmivel* és a *vki (meg)szabadul vmi(vki)től* igei szerkezetek átrendeződésével keletkezett. (Érdeemes utalni még a *vmi bővelkedik vmivel* szerkezetre is: AporK. 54: *völgek bquqlkednek buzaual : valles abundabunt frumento*, l. a 4. B) c) alcsoportot.) A felsorolt *-tól/-től* ragos szerkezetek latinizmusok, az eszközhatározós megoldások pedig közelebb állnak a magyar szerkesztésmódhoz. Ezeknek az összefüggéseknek a kiemelését azért tartjuk fontosnak, mert a magyar nyelvben a szenvedő igék ágenseinek kialakításakor is hasonló folyamat zajlott le: eszközhatározóból ágens, az ágensből pedig okhatározó lett. Igaz, hogy az itt tárgyalt igék elsősorban állapotot fejeznek ki, de egyrészt egyik-másik szerkezetet a határozók formája miatt bátran nevezhetjük mediopasszív igei szerkezetnek, másrészt egyes szerkezetek kötött határozói bővítményű igei szerkezetben rögzültek: *vki beteg (lesz) vmitől*, *vki megbetegszik vmitől* stb.

5. A mediális és cselekvő ige viszonyát tekintve előfordul, hogy cselekvővé válik a mediális ige. Ilyen például a *támad* ige, amelynek alapjelentésében mindig benne foglaltatott a mozgás ('felemelkedik') fogalmi jegye, de ez legjobban az *ellen* határozószóval (névutóval) és a *-ra/-re* ragos névszóval alakult kötött határozós szerkezetekben nyilvánult meg. Az előzőekben felsorolt példák a mozgás szándéktalan vagy passzív voltát emelték ki, az itt következő szerkezetek a szándékolt, aktív mozgást nyilvánítják ki: AporK. 83: *hamiffak tammattak en ream : iniqui insurrexerunt super me*; CornK. 54r: *az coporfo evryzevk ne tamadnanak ev ellenek*; JordK. 383: *az ffyak tamadnak hw attfokra*. Ezekben a szerkezetekben alakult ki a cselekvő értelem, sőt az a cselekvő igei használat is, amely a későbbi századokban a konkrét cselekvő (katonai) és átvitt (erkölcsi) értelmet is kialakította és elterjesztette. Hasonló módon alakult ki a *vki (meg) válik vmitől* és a *vki (meg) válik vkitől* szerkezetek cselekvő értelme: BirkK. 3a: *o tarsufagok-tol meg valiek*.

6. A történést és szükségességet kifejező igei szerkezetek egységes vonzatrendszert alkotnak: *vmi* (infinitivus is) *történik vkinek*, *vmi* (infinitivus is) *kell vkinek*, *vmi lesz vkinek* 'történik'. Ezekben a szerkezetekben, ha az igealany infinitivus vagy más igenév főnévi értékben, akkor a dativus (részeshatározó) az infinitivushan kifejezett cselekvés alanyát fejezi ki; ha az igealany főnév, a dativus szintén alanyt rejt magában, de ez a szükség, kívánság, birtoklás alanya. Ezek az igék használhatók segédigeszerűen kitett vagy odaértett főnévi igenévi alannal vagy mellékmonddal. Az ilyen igei szerkezetekben a 'történés' fogalmi jegye a mai nyelvéllapotig továbböröklődött. Teljes személytelenséget nem fejeznek ki, hiszen alaki kitevőkkel valamilyen módon jelzik a személyt (*nekem el kell mennem*). Megjegyzendő, hogy az ún. személytelenséget a magyar nyelv nemcsak igével, hanem névszóval is kifejezheti (*vmi szabad vkinek*, *vmi elég vminek* stb.). A *vmi tetszik vkinek* szerkezetből fejlődött ki a személytelen *tetszik tudni*, *tessék felállni* szerkezet, a *tessék* felszólítás és kérdés.

A kései ómagyar korban a következő, történet stb. kifejező igei szerkezetek léteztek: az alany főnévi igenév (infinitivus): MünchK. 87va: „*Kël vala ke' q nêki Samazia közepi által élmenni*”; PéldK. 72: „*embery allatnak három el multakat kel meg erteny*”; az alany főnév: JókK. 38: „*ha neked es tarfidnak kell* [‘tetszik; placeret’] *az hegý*”; PeerK. 339: *nenkel* [!] *neky penzed*. Előfordul más szerkesztés is: ÉrdyK. 508: „*kynek maga* [‘de neki’] *femyre nem keel vala ez vylaghy gyenerwfeeges eeeth*”.

7. A helyváltoztatást jelentő igék mellett elsősorban helyhatározót találunk, de bármilyen szabad határozó járulhatott hozzájuk, s az így létrejött szerkezeteket gyakran átvitt értelemben is használták. Az átvitt értelem olykor teljesen elvonttá vált, az igei szerkezet pedig megmerevedett, kötött határozói szerkezetté alakult az új jelentés kifejezésére. Leginkább a *jő, megy, jár, fut, szökik, száll, áll* és az *ül* szerkezetei tartoznak ebbe a csoportba. Ezek között lehetnek körülírások, szóképek, tömörítő szerkezetek, többségük azonban kötött határozói bővítmény.

A *vki jön* szerkezethez bármilyen határozó járulhatott, mégpedig gyakran. Konkrét értelemben, de eléggé kötött szerkezetben: DöbrK. 380: *iöietek az menegzőbe*; PéldK. 65: „*ygen chodalom hogy te honnet yewz*”. Elvont értelemben, vonzatként, sőt már frazémát alkotva: helyhatározókból: MünchK. 85ra: *Ez iqt tanofagba* : *Hic venit in testimonium*; KulcsK. 274: „*Emlekezedbe ywyen w attyoknak kegyethlenfege vrnak elette*” : *in memoriam redeat iniquitas patrum eius in conspectu Domini*; részeshatározóból: FestK. 371: „*ha neekem segeytfeegh nem yewend, onnagh felyewl*”.

A *vki megy* átvitt értelmű helyhatározós szerkezetei között (leggyakrabban a cél- és eszközhatározón keresztül) kötött határozós szerkezetek is kialakultak. Határozóragos főnévvel: CzechK. 65: „*ký eneertem halalra menel*”; 1518—1523: *fýrhez menek* (Nyr. 36: 168); 15(2)9: „*ybraýn es memhetbek segetsegre mene nekýk*” (MNy. 37: 277). Névutószerű határozószóval: ‘vki elé járul’: SándK. 26: <*azaar elýben megýqk*. Ezeknek a szerkezeteknek a többsége ma már frazéma.

A *jár* ige kötött bővítményében is megőrizte a helyváltoztatás érzékelésére kialakított eredeti inessivusi szerkesztést; ide vonható: DöbrK. 375: „*meltan iariatok az hivataltban*”. A *vki jár vmiben* redukált szerkezetben a *vki öltözik vmibe* és (ebbe a ruházatba öltözve) *vki jár vhol* (JókK. 45: *valahol ýarýz*) igei szerkezetek átrendeződésével is találkozunk: MargL. 2: *az sororok kezzvl nemelyék ciliciumba iarnak*.

A ‘menekülés’ fogalma a mozgást, helyváltoztatást jelentő igék szerkezeteiben vált nyelvileg kifejezhetővé. Ilyen szerkezet a ‘vki menekül vki elől’: SándK. 26: *mýndqn fut tólem*. A ‘vhonnan titokban távozik’ jelentésű szerkezetre csak a SzabV.-ből tudunk egy igenévi szerkezetet idézni: „*Erws Sabachbol Twrwkwk kwýwl Nagy fyeteteffegwel ky zwkný kezwl*”.

A *vki száll (vhová)* szerkezet a *vmi száll* igei szerkezetből származik bonyolult és valószínűleg a latin nyelv szemantikájából eredő jelentésváltozáson keresztül: AporK. 119: „*Kik zálnak tengerre haiokkal*” ~ KulcsK. 268: „*Kyk zallanak tengerre hayokon*” : *Qui descendunt mare in navibus*. A ‘vagyon, ingóság birtokába jut vkinek, vkire marad, öröklődik’ jelentés kétfajta szerkesztésben is előfordul: 1518—1523: „*thehath az mwsay Gemsey rezem mýnden pernelkewl megý wýzza zalýon az Dragffy Janosra, Es az Ew Germekýre maradekýra*” (Nyr. 36: 168), „*az hath haz ýobagy ... neký Thýztan es zabadon megý zalýon mýnden pernel kewl*” (uo.).

A *vki áll* és *vki ül* szerkezetei leginkább hely- és időhatározóval fordulnak elő, igekötővel pedig mozgást (*feláll, leül*) vagy a mozgás megszűnését fejezik ki: ÉrdyK. 511: *otan meg alla az alatta valo őzweer*. E két ige szerkezetei között találunk körülírásokat, szóképeket, többségük azonban kötött határozói bővítmény. A körülírás leginkább igenévi szerkezetekben nyilvánul meg: JókK. 43: *terden alua*; MargL. 13: „*alvan ev labayn az carban*”. Átvitt értelemben, új jelentések kifejezésére: PéldK. 70: „*en ellenem nem alhatnak meeg erews var fogakes*”; SándK. 21: *az mý tqrwenýgnkre aallotok*. Már a frazéma felé mutat a *vki hajóra ül* szerkezet: KazK. 75: „*holot haiora il'e*”. Eredeti értelemben: CornK. 53r: *az angyal ... evle az kevre*.

A *vki jut vmire* és a *vki tér vmire* konkrét és átvitt értelemben egyaránt használatos. A *vki jut vmire* szerkezet: szabad helyhatározóval: JókK. 39: „*yutottakuala ez felewl mondot hegyre*”; ÉrdyK. 509: „*Mykoron ywtottak volna meg az őfweenre*”; esetleg már kötött bővítménnyel: MargL. 9–10: „*kýnek okaert gyakorta jut vala ev testenek nagy fogýatkozasara*”; a kötöttség szintén erős az időhatározós szerkezetben (a jelentés is átvitt): ÉrdyK. 510: „*Azert oly mynt zent eenok es yllyes profetaknak halhatatlanfagok zerent ew ees az halando eeletben halhatatlanfaghnak ydeyre ywtot vala*”; TelK. 15: „*mikoron ke: tizôn ôt eztendôre iutot volna*”; kötött szerkezet: GuaryK. 32: „*mire iutna ý igýc meg ezon velagba*”; helyhatározóval: MünchK. 87va: „*Juta azert f samazianac vazofaba*”; kötött bővítménnyel: NádK. 318: *a bynőfek iuffanac il'en vezôdelômbbe*. Érdekes alakulatok a következő szerkezetek, bizonyos fókig kötött határozónak értékelhetjük őket: CornK. 54r: „*Tahat juta maria magdalena peterhez es ianofhoz*”, uo.: „*ianos iuta elevzer az coporfohoz*”; KazK. 79: „*mikoron az fokfagtul hoza nem iothatna*”.

A *vki (meg) tér vki megy vhová, vki jön vhová* szabad határozói bővítményei (*vmín, vkihez, vmihez, vmiről* határozók) az alapjai az átvitt értelmű használatnak és bizonyos kötött (néhány esetben kötelező) bővítmények kialakulásának. Konkrét értelemben: JókK. 13: *megteruen zent fferench az elfew vton : Rediens ... sanctus Franciscus per viam primam*, 101: *teretuala bodog fferencz zent marianak egyházahoz*, l. még: 112: „*ewnekyk kel ternýek ez vtrol*”. Átvitt értelemben: PéldK. 22: „*harmad napon efmeeg az ev zokafara terven. kezde ...*”; ÉrdyK. 397: „*mafodzor tereenek ez orzagbely magyarok kereztytenfegre*”. Korszakunkban született a *magához tér* szerkezet is: GuaryK. 134: „*micorô magadhoz terz*”.

A képzett igék az alapszóhoz kötődő bővítménnyel fordulnak elő: *vki közelget vmihez, vki közelít vmi(vki)hez, vki távozik vki(vmi)től*: AporK. 47: *el tauozianak ýínek [!] orczaiaitol*; CornK. 53v: „*mykoron kevzeleytettek volna az coporfohoz*”.

A mozgást jelentő igék irányt jelölő helyhatározói átmenetet alkotnak a szabad és kötött bővítmények között.

8. Ebben a korban az érzékelést (észlelést) kifejező igék már tárgyas igék. Kötött határozói bővítményeik a helyhatározók kiemelésével (*vmibe, hátra* stb.) az észlelés minőségének változását, majd a *-ra/-re* ragos kötött határozóval a 'figyelem' jegyét juttatják érvényre. Előfordul, hogy kötelező bővítménnyel új jelentés létrejöttét ábrázolják (pl. *vki lát magához 'észbe kap', 'elgondolkodik'*). Az érzékelést jelölő igék mellett az emberi testrészek nevét nemcsak alanyként használták, hanem gyakran vagy még gyakrabban eszközhatározóként. Ezek a testrésznevekből alakult eszközhatározók átmenetet alkotnak a kötött határozói bővítmények és a frazémák között, s ezért állandó szerkezeti tagnak nevezhetjük őket.

A látás (érzékelés és észlelés) folyamatát ábrázoló szerkezetek: PéldK. 42: „keet lato zeme ky apada mert *nem lata* tevbbbe vele”; ’vki vmiről gondoskodik, vmivel törődik’ jelentésben: JókK. 38: „ew hyuŷ myatt / *llat ew ŷvhyňak*”: qui per suos fideles providet suis oviculis, 66: *neze zent ferencznek kepere*, 138: *Tekente az vt melletualo nemŷ fakra*; BécsiK. 109: „kõrñol nezih napkèlètrè”; CornK. 55r: „mykoron maria magdalena esmeg az coporfoba nezne”.

A hallás (érzékelés és észlelés) folyamatát ábrázoló szerkezetek: JordK. 393: „hŷ fylõkkel nehezen hallottak”. Az érez ige a korai nyelvtörténeti korszakokban nemcsak érzelmet fejezett ki, hanem érzékelési, sőt észlelési folyamatot is: ’vki észrevesz vkit’: JókK. 42: *frater Ileo zent ferenczrewl erezuala : frater Leo saepe de sancto adverterat*.

9. Az érzelmet kifejező igék mind tranzitívek. Vagy tárgyas szerkezetek (vki szeret vkit vagy vmit, vki imád vkit vagy vmit), vagy olyan tranzitív szerkezetek, amelyeknek tranzitivitása az ige továbbképzésével csökken (vki bán vmit → vki bánkódik vmin), vagy pedig a tranzitivitás gyengébb foka (vki bízik vmiben) és az erősebb fokozata (vki bíz vmit vmire) között jelentésmegoszlás következett be. Ezenkívül egyéb lehetőségek és a lehetőségen belül egyéb variációk is voltak. (Pl. a szerkezetek összekeveredtek, vagy egy-egy ige jelentése közel került a mediális állapotjelző igék tartalmához stb.) Az irányuláson kívül az érzelm létrejötte okának, ill. származásának a kiemelése is létrehozhatott bizonyos szerkezeteket: vki fél vmitől (vkitől), vki örvendezik vmiről stb.

a) A pozitív érzelmet kifejező kötött határozói bővítményű szerkezetek közé tartoznak mindenekelőtt az örül ige szerkezetei: JókK. 37: *kyrewl ez felewlmondot vrland[us] vr ewrewle Bodog fferencznec kŷuanatus yelenuoltan : Inter quos dominus Urlandus praedictus, gavisus valde de optata sancti Francisci praesentia*, 100: *mend meg ewrewlenek bodog ferencznek bezederewl : consolati sunt omnes in verbis sancti Francisci*. Stilisztikumként értékelhetjük a vki örömmel örül vmiért szerkezetet, amelyben az -ért ragos szó lehet az ok megnevezése, de lehet kötött bővítmény is: MünchK. 87rb: „A vølegenn^e ke bazat^a . . . qzqmèl qzql a vølegenn^e žauaèzt”: *amicus autem sponsi . . . gaudio gaudet propter vocem sponsi*. Felfogható a latin minta alapján alakult figura etymologicának. Egyéb szerkezetek: KeszthK. 12: „Erwendek es vygadok the benned”: *Laetabor et exultabo in te*; infinitívussal: CzechK. 50: *hozzad ŷwthnom en qrwendqk*; továbbképzett igével: JókK. 81: *ewruendežŷkuala ewnekyk nayaffsagokrol*. — A csodál ige szerkezetei: JókK. 101: „bodog fferencz es egŷeb tarŷy ewneky haznalattyarol mend ygen czudalnakuala”: *beatus Franciscus et alii fratres omnes de ipsius perfectione plurimum mirabantur*. Továbbképzett formában is megtartotta kötött bővítményeit: JókK. 101: „ezen czudalkodŷkuala es ewreluala bodog ferencz”: *de hoc mirabatur et laetabatur mirabiliter beatus Franciscus*; PéldK. 55—6: „jgen chudalkozanak rayta”.

Ebbe a csoportba tartoznak az intellektuális érzelmet kifejező igci szerkezetek is. A bízik, hisz stb. igék főnévi igenévvel, -ba(n)/-be(n) stb. határozóragos névszóval vagy névmással bővíülhetnek: JókK. 44: „ew nalanalkewl / *elny nem byžŷkuala*”; Apork. 43: *te beled bizot en lekem : in te confidit anima mea*, 115: *hittenek q igeiebe*; PeerK. 330: „hozzad az wttra tewelgõ bwnðŷlðkðth az kyk hozzad byznak”. A hisz igének egyéb jelentésmegkülönböztető szerkezete: PéldK. 28: „byzonyaban hyzevñk nekevð”; 1520 k.: „teobbe neky en nem hyzek” (RMKT. 1²: 486).

b) A negatív érzelmet kifejező kötött határozói bővítményű szerkezetek sorában az ijed, megijed, fél, félemlik, bánkódik, keseredik stb. igék elsősorban a már felsorolt vmin,

vmitől és vmiről kötött bővítménnyel járnak együtt: JókK. 68: „*annak gonozfagarol / ygen bankodanak*”: *illius malitiam plurimum doluerunt*; BécsiK. 15: „*TAhat haluā èzekèt Ifzlnç fiay ... igen mëgfèlèmnèç q ozcaia·tol*” ~ SzékK. 10: „*yghen mëgh fèlèmenek, (az az megh yedenek) az olofernefnèk zynètòl*”: *Tunc audientes haec filii Israel ... timuerunt valde a facie eius*; FestK. 376: „*een magamrol feelyek myndenkor*”: *de meipso metuum semper*; SándK. 28: „*Iyeg meg az te neneýdnek halalokon*”: *Pertimesce, Hirena, necem sororum*; 1527 k.: „*khÿn ... mynden oran bankodom*” (MNy. 37: 206); KazK. 72—3: „*raiitha igòn el kefferòdegh*”. A *haragszik* ige szerkezetei: FestK. 367: *Haragozom een byneymre*; TelK. 25—6: *meg haragut atte hertelenfegòd en ellenòm*.

c) Egyéb szemantikai tartalmat kifejező igei szerkezetekben a száanalomban, megbocsátásban nyilvánul meg az érzelem. Itt is a kötött határozói bővítmények a valódi vagy vélt cselekvés objektumának felelnek meg: JókK. 13: „*lelenek nemýnemew felden egy betteget / kyn kenýerewle zent ferenc*”, 34: „*aloýtode hogý yrgalmaz neked ýsten*”; FestK. 377: *IRgalmazy een banatýmrol* (vö. *vmi megbocsánik vkinek* a szenvedő igei szerkezetek között).

Az óhajt és akaratot kifejező igei szerkezetek valamilyen fokon tárgyas igei szerkezetnek értékelhetők (l. 279).

10. Az emberi értelem működésének leglényegesebb vonásait, a figyelem, a tudakozás, a tanulás, az emlékezés, a felejtés és a tudás bizonyos fokozatait képesek kifejezni az itt felsorolandó igék. Eredetük szerint mind tranzitívok: *gondol vmit — gondol vmire — gondolkodik vmiről; vél vmit — vélekedik vmiről, vmin; vki tud vmit — vki tudakozik vmiről; vki (el)feled vmit — vki (el)feledkezik vmiről*, sőt jelentésmegoszlással: *emlékezik vmire, emlékezik vmiről — említ vmit*.

a) A gondolkodási műveleteket általánosan a *vki gondolkodik* szerkezettel lehet kifejezni: MünchK. 43vb: „*gondolkodnac uala egymafnac mòduan*”, de irányulást jelző szerkezete is van ennek az igének: PéldK. 53: *gondolkogyal az vr iftenrevl. A vki gondol több kötött határozói bővítményes szerkezetet alakított ki: JókK. 115: kyk nem gondoltanak egyebre hanemczak tudomanra : qui non curaverunt nisi scire. A gondol vmivel és vkivel a gondoskodás, törődés mozzanatát is magában hordozza: BirkK. 2b: ki veletek gondol : qui vobis intendit.*

b) Az ismeretszerzésre való törekvést többféle igei szerkezettel lehet kifejezni. Most csak a *tudakozik* és *tanul* ige szerkezeteit mutatjuk be: JókK. 42: „*ygen gyakorta zent melegfegben eyeknekmýatta tudakozykuala zent fferencznek týtok dolgýn*”; KulcsK. 274: *Kwchon ado meg twdakozyek wneky mynden yozagyrol : scrutetur faenerator omnem substantiam eius*; JordK. 387: *tanwllyatok en thwlem*.

c) Az emlékezés és felejtés folyamatait kifejező igei szerkezetek főnévi igenévvel és határozóragos névszóval: AporK. 123: *nem emlekezet tenni irgalmaffagot*; NagyszK. 14: „*az en kenvallafofnac gondolatinak megh emlekòzetire buzgofagos zerelmvel emlekòzyel mindòncoron*”; PeerK. 333: *emlekezzel ewanak vethkerql. Az elfeledkezik ige: FestK. 375: „te yrgalmaffaagydrok soha el ne feletkezyem” : miserationum tuarum nunquam obliviscar.*

11. A mondást, közlést jelentő igéknek az a csoportja tartozik ebbe a fejezetbe, amely a hangadásra, a beszédre (ezen belül természetesen az alanyra) van elsősorban

tekintettel, másodsorban a „partner”-re, amely határozói vonzattal van kifejezve. Ritkábban bizonyos igék mellett a beszéd céljára is utalnak. Mint efficiáló igék a mondás, közlés objektumát eredményként fejezik ki, vagy kötött határozói bővítmény formájában mutatnak rá. Egyik-másik szerkezetben idéző igenevet is találunk. Néhány esetben speciális jelentéstartalmat is hordozhatnak a szerkezetek.

a) A közlésigének azok a szerkezetei, amelyek kifejezik az alanyon kívül a partnert is, dativust (-nak/-nek vagy -hoz/-höz/-höz ragos kötött bővítményt) vagy társhatározót (-val/-vel ragos kötött bővítményt) tartalmaznak. Legtöbbször idéző mondatok.

Mondást (beszédet) jelölő igék: *szól, mond, beszél, felel* stb.: JókK. 9: *zolyw ez vak-nak*, 43: *zent fferenczuel zoluala*, 46: *kynek felelek*; BécsiK. 16: *bèzellè nèkic mōduā*; 1492: „Chak eg keues Ideyglen vele Bezelle” (MNy. 37: 203); VirgK. 43: „te wneki fok-zor meg felez [!] vala”. A *mond* tranzitív ige, tárgyi mellékmondatai is vannak, de önálló idéző mondat formájában kialakított egy-két általános ragozású kötött vagy eléggé kötött formát is: JókK. 43: *bodog fferenc monduala: zolonak; vkik mondanak vala egymásnak* (l. 279); *vki úgy mond*: VirgK. 43: *vgy montal*. Az általános ragozású önálló idéző mondatok kialakulásának tárgyalását l. 824–8. Meg kell azonban jegyezni, hogy nemcsak önálló idéző mondatokban, hanem e mondatoktól teljesen függetlenül is alakult a *mond* igének általános ragozású szerkezete: *vki vkinek ellene mond*.

A közlés egyéb formáit kifejező igék: Apork. 56: „Enekl'etek istennek es eneket mongatok 9 neuenek”, 71: *ellenfeg panazol* [‘bepanaszol, rágalmaz’] *vrnak*, 54: *hazud-nak te neked te ellenfegid*, 118: *Vall'atok vrnak*; KeszthK. 22: *ky eskezyk w baratyanak* : *Qui iurat proximo suo*; ÉrdyK. 509: „az Iambor yffyw ees nagy tyztóffseeggel kōzōne neky”. A *parancsol* ige is közlésige, ezért találunk mellette dativust: JókK. 44: „*paranczoloz teneked m̃ vronc iefus criftuwnak ereyeuel*”; NádK. 329: „Micoron elven fokaknac parančolhattam”.

Ki kell emelnünk a könyörgést kifejező igéket, mert általában -hoz/-höz/-höz ragos kötött bővítménnyel fejezik ki a dativust (a latin mintához hasonlóan), bár -nak/-nek ragos határozóra is van példánk: TelK. 19: *ymadkozec vrhoz* : *oravit ad dominum*; 1520 k.: „Kenyeregyewnk az Vr Istennek my mynd feyenkynt” (RMKT. 1²: 487); KeszthK. 27: *een wramhoz fohazkodam* : *ad Deum meum clamavi*, 32: *kayalthnak wala vrhoz* : *Clamaverunt ... ad Dominum*. Az üvölt ‘kiált’ és a sír ‘könyörög’ jelentésű ige is analógiás úton a latin szöveg fordításaként ilyen kötött határozókkal jár együtt: BécsiK. 16: „*mēd egēmbē ūuqltēnc lřhžlnc vza iřtēnēhez*” : *clamaverunt ad Dominum Deum Israel unanimiter*; Apork. 118: *iuqltenek vrhoz* : *clamaverunt ad Dominum*.

b) A közlés objektumát kötött -ról/-ről és -ra/-re ragos határozói bővítmény formájában fejezik ki.

Mondást (beszédet) jelölő igék: JókK. 135: *kyk yftenrewl bezelnekuala*; Apork. 122: *Bezelletek en ream alnalkodo neluek* : *locuti sunt adversum me lingua dolosa*; GuaryK. 21: „Immar edcala zol mi at'anc zent bernardinus ez atkozot ragalmafagrol”. A társhatározó bekapcsolódására csak egyetlen példánk van: JókK. 70: „M̃ykoron egyeb tarfyual yftenrewl bezeluala”. A *mond* ige szerkezete: PéldK. 72: „Kyrewl vgy mond moyfes teremtfewl valo kewnyueneck harmych ketted rezeben hogy embery allatok meg erchek es meg esmeryek es meg laffak ew utolfo ydeyeket”.

A közlés egyéb formáit kifejező igék: JókK. 94: „Mykeppen crifius panazlat halatlan baratokrol”, uo.: *en fyrok az haratokrol* : *ego lamentor de fratribus*; 1532: *žyenth keghelmed arol* (LtK. 1: 139).

c) A közlés okát, eszközét és célját is jelölhették az igéknek a környezetében.

A közlés okának a kiemelése kötött bővítménnyel: JóK. 122: *a kyraly azon bezedre felele*; GuaryK. 120: „kerdes . . . *Rea felelnec zent doctoroc* es vg mödnac hog . . .”; idéző igenévvél: PéldK. 71: „*Felel ezekre az halal az életnek ezenkeppen monduan*”.

Az *esküszik* ige szerkezeteiben található *-ra/-re*, *-n* és *-val/-vel* határozóragos bővítmény az eskü eszközét fejezi ki, ugyanúgy, mint a nekik megfelelő latin *per*: BécsiK. 12: *ęfkęuęc q ozzagaza t qzękizę : iuravit per regnum et thronum suum*; VirgK. 5: „hamifan *ęfkwtęm, oltaron, ereklyęn, kerezten, kezęn*”, uo.: *criftufnak kenyaual ęfkwtęm, es zęnt vereuel, es marianak neuueuel, epefegeuel*.

A könyörgés céljának a kiemelése is kötött határozói bővítményű igei szerkezeteket hozott létre: FestK. 376: *bodoghbakra fohazkodyam : ad feliciora suspirem*; SzabV.: „*az twbhę . . . Ma ymar w erettek ymagyon*”; PéldK. 81: *myndenek effedewzzenek en erettem*; TelK. 19: „*hyuđn ymadkoznanac őertőc*”; 1533: „*Tawal . . . könyergettem vala te ·N· mellette*” (LtK. 1: 141).

d) Elsősorban a szembenállás kifejezésére, de egyéb szemantikai jegyek megnyilvánulására is létrejöttek olyan közlésigékkel és az *ellen* névutós névszóval alakult szerkezetek, amelyekben speciális jelentés alakult ki a közlésen kívül: JóK. 149: „*kyert mend te ellened ewuewltnęk es zugnak*”: *propter quod omnes contra te iuste clamant*; BécsiK. 12: „*kic mend egakazattal ęllęnę mondanac*”: *Qui omnes uno animo contradixerunt*; AporK. 61: *En ellenem bezelnekvala : Adversum me loquebantur*, uo.: *en ellenem enekelnekvala : in me psallebant*; NádK. 325: *Allelők felel a testnec ellene*; idéző igenévvél: NádK. 329: „*Ith felel a test allelőknc ellene, monduan*”, 321—2: „*ki ő ellene il kemęnđn panazlotvolna*”; PéldK. 37: *kę en ellenevm zolt*.

e) Egyéb jelentéstartalom megnyilvánulásaként is létrejöttek ilyen szerkezetek. — A *vall* ige szerkezeteiben: 'vki vallja, hirdeti az Istent': AporK. 121: „*Vallok teneked nepekben*” ~ KulcsK. 271: „*Vallok teneked . . . nepek kezeth*”: *Confitebor tibi in populis*; 'vmi nyilvánítja Isten létét': AporK. 118: *Vall'anak vrnak q ırgalmaffagi : Confiteantur Domino misericordiae eius*. Egyes igékben a közlés révén fejeződik ki az érzelem, a kötött határozói bővítmények pedig a közlés objektumát fejezik ki: JóK. 31: *męd eę felewl mondott czudakban mę nem gęczedeketwnk : in omnibus mirabilibus supradictis nos gloriari non possumus*. — A *parancsol* ige szerkezeteiben: 1488: „*poroncholok the fęnth hiredel es the akarathodual* hogy az the louad meg vigaffęk” (MNy. 16: 79); VirgK. 42: „*Paranczolok . . . az vr ıesus criftufnak ereere*, hogy aly meg”: *Praecipio . . . in virtute Domini nostri Iesu Christi, quod stes fixus*. A *parancsol* igének ezek a szerkezetei a 11. c) alcsoportban tárgyalt *esküszik* ige szerkezeteinek felelnek meg. Valószínűleg a magyar nyelvben keletkezett ez az analógia. Talán a közlés erősebb foka és a nyomaték kifejezésének szándéka játszhatta a főszerepet az azonos szerkezetek kialakulásában. A *szól* ige már ebben a korban kezdi kialakítani azt a szerkezetet, amellyel ki lehetett fejezni a 'vkinek a nézete nyilvánul meg egy másik személy beszédében' jelentéstartalmat: JordK. 383: „*thę menęęy atęyatoknak lelkee, kę zol tę hęnnetęk [qui loquitur in vobis]*”.

Végül figyelemre méltó a *vki kiált vki(vmi)re* szerkezet: KeszthK. 27: „*Dycherwen kayaltok wrra*”: *Laudans invocabo Dominum*. Itt tulajdonképpen a latin *invoco* igét, ill. annak 'vki szólít vkit, vkit vmilyen néven nevez' jelentését fordították magyarra. A magyar igei szerkezet azonban nem ebben a jelentésben, hanem a 'hangos szóval figyelmeztet vkit' jelentésárnyalat kifejezéséként maradt fenn.

12. A fölé- és alárendeltségi viszonyt kifejező igei szerkezetek közül idetartoznak a *vki(vmi) uralkodik vkin(vmin)* és *vki szolgál vkinek* típusú szerkezetek.

a) A fölérendeltségi viszony kifejezésére az eredeti *-n* helyhatározórag átvitt értelmű használatát alkalmazták az *uralkodik* és *hatalmazik* ige mellett. Konkrét értelemben: BécsiK. 66: „*ki zaz huzon hêt vidékêken indyatolfoguâ Etiopiaiglan vzalkodnakuala*”; átvitt értelemben, kötött bővítményként: PéldK. 81: *az halál myndeneken vralkodyk*; 1520 k.: „*nem Vralkodek Terek Czjazar loha az ew feyen*” (RMKT. 1²: 485). Már a BécsiK.-ben megjelenik a *vki hatalommal uralkodik* szerkezet: 161: „*Felkêl kêdeg êros kiral z vralkodic foc hatalmackal*”, uo.: *vralkodic hatalomal : dominabitur ditione*. Ez a szerkesztés más formát is felvehet: *vki(vmi) uralkodik vki(vmi)n* jelentésben: BécsiK. 161: „*q fêdêlmibol hatalmazic q êllêne*”, 150: *hatalmazic vala q raitoc*.

b) Az alárendeltségi viszony kifejezésére dativusi *-nak/-nek* ragos kötött határozói bővítményt találunk elsősorban a *szolgál* és *áldoz* ige mellett. Előfordul még a *-val/-vel* határozóragos bővítmény, ill. a kettőnek a kombinációja is. A *szolgál* igének eléggé elterjedt szerkezeteivel találkozunk: BécsiK. 14: „*êlêuênên zolgallonc Nabuhodonozor nag kizalnac*”; mellékmondattal: 1529: „*az mywel enes thwtham bÿzon jamborwl es eremesth zolgaltham*” (MNY. 37: 276). Az *áldoz* igének is több szerkezete létezett: SándK. 27: *soha nem aldozonk az baluanÿoknak*; KulcsK. 263: „*kykeel aldoztanak kanaan balwanynak*”. Ide sorolhatjuk még a *tartozik* ige szerkezeteit is: NádK. 330: *nağobban, es többel tartozic : plus exigatur*; 1526: *kÿvel tartozvnc ÿstennek* (MNY. 37: 205). Erre és az egész csoportra nézve l. még a 4. pontot.

13. A kölcsönös cselekvést jelentő igék szerkezeteit két csoportra oszthatjuk. Egyrészt olyanokra, amelyekben egyes számú alany és *-val/-vel* ragos kötött határozói bővítmény található. Ilyen volt a korábbiakban tárgyalt *vki él vkivel* és az itt tárgyalandó *vki hál vkivel*. Itt tulajdonképpen a társhatározó vált vonzattá, hogy egy többé vagy kevésbé új jelentéstartalmat fejezzen ki. Előfordul az is, hogy többes számú alany jelenik meg. Másrészt külön csoportba sorolhatók azok az igék, amelyek többes számú vagy többséget jelentő, ill. két vagy több alannal és az *egymás* szónak az ige egyébként meglevő kötött határozói bővítményéből származó ragos alakjával (pl. *vkik néznek egymásra*) fejezik ki a cselekvés kölcsönösségét.

a) Kölcsönviszony kifejezése *-val/-vel* ragos kötött határozói bővítménnyel:

Egyes számú alannal: JókK. 160: *nemynemew gyermek yacikuala fok germekuel*; PéldK. 14: „*gondolya vala — hofi angÿalokval vigadna*”, 40: *mynden emberrel vetekevdyk vala*; VirgK. 38: *veled halyak* [a. m. háljak].

Többes számú alannal: MargL. 8: *kÿk ev vele nagÿ evremmel tarsolkodnak vala*; SándK. 21: „*mikeppen ôk az < azarral vetekÿttenek az kÿrÿztÿen hÿth melleth. es az ô zözessegeknc meg tartaassaerth*”.

Többes számú alannal és többes számú kötött határozói bővítménnyel: MünchK. 87vb: *a: fidoc nê kq3qf9ln* [‘közösködnék’] *vala a: famariabêlièckêl : Non . . . coutuntur Iudaei Samaritanis*.

b) A kölcsönviszony kifejezése az *egymás* szó felhasználásával:

Többes számú alannal: 1516: „*Jnneththowa, ÿo Bekeffegben, Eghmaffal Ellÿenek*” (MNY. 52: 369); JordK. 676: *Neeznek vala . . . Egÿmafra ah tanaÿthwanyok*. A *vkik mondanak egymásnak* idéző mondat is lehet: CornK. 53v: „*El jevuen kedeg ez azzony-*

allatok az coporfohoz. mondnak vala egy mafnak”: Venientes autem dicebant ad invicem.

Többséget jelentő alannyal, ill. két egyes számú alannyal: 1516: „Mýnd keth fele echerfmýnd Eghmafnak kezeth adwan Eghmafnak mýndenbowl megh Bochýaffanak” (MŊy. 52: 369); ÉrdyK. 510: „Mykoron azert az wr ffyw es az mennyey vendeeg egy maftwl el valtának volna”.

14. Az igekötős igék kötött határozói bővítményei közül elsősorban a korai korszakokban kialakult igekötős igék között találunk olyan szerkezeteket, amelyekben a határozó kölcsönös viszonyításban van az igekötővel, ill. azzal a határozóval, amely igekötővé kezd válni (*uki bemegy a házba, vmi beleakad vmibe, vmi reászakad vkire, vmi kijön vmiből* stb.). Leginkább mozgást jelentő igék tartoznak ide, de néhány mozgás következtében létrejött eseményt ábrázoló igei szerkezetre is kiterjedt ez a szerkesztésmód. Ezeket a szerkezeteket két nagy csoportra oszthatjuk: A) Az igekötő meghatározza magát a bővítmény formáját; B) Az igekötő csak az irányt szabja meg.

A) Az igekötő meghatározza a kötött határozói bővítmény formáját.

a) A határozóragos főnevet nyomósítás kedvéért alárendelő viszonyban követte a határozószó is (*a házban benn, a törbe bele* stb.), amelyből igekötő lett, és ezzel kettős jelölés jött létre.

(Alany) + *benn* határozószó + létige + *-ban/-ben* ragos bővítmény: JókK. 74: „ben uoltam en attýamnak ferencznek zent egyházaban”.

(Alany) + *be* igekötős ige + *-ba/-be* (*-ban/-ben*) határozóragos névszó: BécsiK. 58: „akar fészív akar nembezi ... hiuatlan béménéd kizalnac palotaiaba”; CornK. 54r: *be hayla janos es be tekente az coporfoba*. Ez a szerkesztésmód behatolt az *el be* igekötőkapcsolattal alakult igei szerkezetekbe is: KazK. 71: „ez bodogh zenth elek iegőffeuel agiafshazokba *el be menne*”; PéldK. 44: *mynd ketten bemenenek az egyházban*; MargL. 7: „Mýkoron az refectoriumban *be megen vala*”. Mediális átvitt értelmű ige mellett: ÉrdyK. 511: *oly meel zeretethnek tyzeeben efeek be az wr ffyw*. Szenvendő igei szerkezetekben, sőt az igenévi szerkezetekben is megtalálható.

(Alany) + *bele* igekötős ige + *-ba/-be* határozóragos kötött bővítmény: KeszthK. 14: *Az twrbe ... wnen labok bele akadoth*.

(Alany) + *bel* igekötős ige + *-ba/-be* (*-ban/-ben*) határozóragos kötött bővítmény: eléggé elterjedt a korai kódexirodalomban: JókK. 43: *kýnek vylagoffaga bel megyenuala az házba*, 84: *yewýbel az házba : intres domum*; FestK. 368: *bel hatoth chontymban : inhaeret ossibus*.

(Alany) + *el* igekötős ige + *elöl* névutós névszó mint kötött bővítmény: Apork. 56: *el fuffanak q orczaia elöl : fugiant a facie eius*; PéldK. 30: „ha en egyzer *el zaladhatnek az confessor elevl*”. Mediális, állapotváltozást kifejező szerkezetekben: PéldK. 46: „legot-tan *ev elevlek el enezeek az clastrum*”; KeszthK. 13: *el weznk the zyned elöl : peribunt a facie tua*. Az *el* igekötő legtöbbször csak az irányt jelöli meg.

(Alany) + *vminek kívüle* + *ki* igekötős ige: PéldK. 39: „az haragoffag az en torkomnak *kývevle soha ký ne menýen*”.

(Alany) + *reá* igekötős ige + *-ra/-re* határozóragos kötött bővítmény. Intranszítív, mozgást jelentő igei szerkezetekben: JordK. 574: *kýkre reaok zakada az fýloe tornýa*; ÉrdyK. 271: „Ottan azert *zent Mark hayoya choda keppen reea ygazodeek* nagy hertelen az maf *hayora*”.

b) Az igekötő eredeti határozószói formájából származik a vonzat:

(Alany) + *ki* igekötős ige + *-ból/-ből* ragos vagy *belől* névutós, ill. ezeknek megfelelő névmási határozószós kötött bővítmény: elsősorban mozgást jelentő intranszitiv igei szerkezetekben, beleértve a valahonnan kikerülés fogalmát kifejező igéket is: JókK. 68: „*az ver zenetlen ky futuala az sebbelw*”; PéldK. 78: „ez vylagot meg vtolom mezeytelen *belewle ky megyek*”; KazK. 75: „*tehat attya az cazaroknak uduarokból nağ fe-reğel ky időğel*”; 1533: „*tot orzagból es ky bontokoztak* [’elköltözködtek’]” (LtK. 1: 142). Mediális, átvitt értelmű igei szerkezetekben: 15(2)9: *az zalagos lewel kelyen, ky az kaptalanból* (MNy. 37: 277). Maga a szerkesztésmód áterjedt az *el ki* igekötőkapcsolattal alakult igei szerkezetekre is: JókK. 60: *mendennek kezebelewle elky zalada : de manibus omnium exilivit*, 62: „*mývtan elký mulok ez vilagból*”: *postquam recessi de mundo*.

(Alany) + *által* igekötős ige + *-n* helyhatározóragos kötött bővítmény (az *-n* ragos bővítmény nem tartozott eredetileg az *által* határozószóhoz, hanem önállóan kapcsolódott az igéhez, igenévhez): JókK. 72: „*bel mene erdewbe es altal menuen az erdewn*”; AporK. 55: *Altal mentonk túzgn es vizen : transivimus per ignem et aquam*. Mivel értelme szerint beleillett a szerkezetbe, könnyen állandósult. Az *által* igekötőnek olyan pregnáns szemantikai tartalma volt, hogy a mozgást jelentő intranszitiv igéket tranzitív-vá tette, bár az ezekben a szerkezetekben található nyelvtani tárgyat nem értékelhetjük valódi tárgynak, csak a tárgy és a határozó közötti átmenetnek (nemegyszer latinizmusként): BécsiK. 13: „*mikor altal mētekuolna Affiziofoknak végèy*”: *Cumque pertransisset fines Assyriorum, uo.: altalmēnē Effzātēft : transivit Euphraten*; KeszthK. 30: „*een yftenembe kw falth athal megyek*”: *in Deo meo transgrediar murum*. Az ilyen szerkesztés azonban elszigetelt maradt. Az intranszitiv és tranzitiv szerkezetek között kialakult, sokszor igenes szerkezettel terhelt igei szerkezetek lehettek az alapjai az *által* igekötős igék állandósult szerkezetei kialakulásának: BécsiK. 18: „*ezec zazaz labbal a tengēznē fēnēkēt iazuā altal mēnēnc*” ~ SzékK. 20: „*ezek az tengernek fenekeen, zaraz labval yarvan, altal kelének*”: *isti pede sicco fundum maris perambulando transirent*. Ezért már ebben a korban és ezekben a kódexekben is megtalálható a *vmin által* igekötős mozgást jelentő igei szerkezet: JordK. 388: „*Az ýdøben, egý ýnnepen meegýen vala Iesus az vetemeenýen atal*”: *In illo tempore abiit Iesus per sata sabbato* (de I. MünchK. 17vb: „*Az idøbēn mene f innēpen vètēmēn atal*”); KulcsK. 258: „*folyo vyzeken altal menenek zaronon*”. (L. még 304, 313.)

B) Az igekötő csak az irányt szabja meg:

Az irányt jelölő rag vagy névutó változó. Ide sorolhatunk olyan igekötős szerkezeteket, amelyeknek csak egy kötött bővítményük lehetséges, s egyéb irányulást kifejező határozójuk szabadabb szerkezet. Vagyis az igekötő bizonyos esetekben megőrizte az irányulás jelölésének kötelezettségét, de a jelölés nem kötődött kizárólagos formához.

(Alany) + *el* igekötős ige + ablativusi értékű helyhatározó: kötött bővítménye az *elől* névutós névszó. Kevésbé kötött a bővítmény, ha a mozgás kiindulópontját jelöli a helyhatározó: 1529: „*mellewnk* [’mellőlünk’] *otthan el allanak*” (MNy. 37: 276); névmási határozószóval, mutató névmással már korábban: 1502: „*myg en innen el indulok*” (MNy. 37: 203); PéldK. 29: „*ha en egýzer jnnel el zaladhatneek*”.

Az *el* igekötő eredeti eltávolodást kifejező funkciója igen megnehezíti annak eldöntését, hogy egy-egy igei szerkezet esetében az igekötőnek vagy az igének, esetleg a képzett ige alapszavának a kötött bővítményével van-e dolgunk. A *-tól/-től*, a *-ból/-ből* és a

-ról/-ről ragos bővítményeket sorolhatjuk ide. Legkönnyebb a *vki eltávozik vmitől, vkitől* szerkezet elemzése, hiszen visszavezethető a *távol vmitől, vkitől* alapszerkesztésre. Bár mint látni fogjuk, még ez az igei szerkesztésmód is ingadozik a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* ragos bővítmények között.

Először azokat a szerkezeteket soroljuk fel, amelyek *-tól/-től* ragos névszóval rendelkeznek. Intranszitiv szerkezetben: PéldK. 16: *elfordwla ew tewle : faciem suam ab illo avertit*; CzechK. 65: *twled addeeg el nem megÿgk*; PeerK. 340: *Penztl el futamtak*.

Nehéz megállapítani azt is, hogy a *-ból/-ből* ragos névszó az igekötőhöz vagy az igéhez kötődik a következő szerkezetben: BécsiK. 19: „mikor *éltauoztakuolna az vtbl*” ~ SzékK. 23: „mykor *el tawoztanak volna az vtról*” : cum recessissent a via. Biztosabban köthetjük az igekötőhöz az intranszitiv elvész ige szerkezetében: JordK. 382: *kýk el veztenek Izraelnek hazabol*.

Az *el* igekötő eredeti eltávolodás jelentésébe a 'felre, máshová' jelentés is beleolvadt, sőt kialakult még a perfektív funkció is.

E hármas funkciót találjuk meg néhány igei szerkezetben, amely alanyra, igére és *-ról/-ről* ragos határozói bővítményre bontható. A kötött bővítmény egyszerre tartozhat mind az igekötőhöz, mind az igéhez: JókK. 9: *mene el helerewl : recessit a loco*; AporK. 123: *el vezien földről q emlékezetek : dispereat de terra memoria eorum*; 1488: *El vefen Janofrul az semelchew* (MNY. 16: 79).

(Alany) + *fel* igekötős ige + a térbeli emelkedésnek vagy a kiindulópontját, vagy a végpontját jelölő helyhatározó:

A kiindulópontot jelölő szerkezetek: JókK. 4: *felkele az agÿrol*; PéldK. 66: „az fewldre efneem es onnet *fel nem kelhetnek*”; VirgK. 41: *meli helrewl ez zent atya fel emelkwdwt*.

A cselekvés kiindulópontját és végpontját egyidejűleg kifejező igei szerkezetek: JókK. 42: „nemÿkoron lewlyua[la] ewtet fewldrewl [a terra] *fel emeltettettuel bykfa kewzepiglen [ad medios fagos]*”; NagyszK. 15: *inneten ez velagbol fel mennec en mennei atyamhoz*.

Csak a cselekvés végpontját jelölő szerkezetek: JókK. 39: „vele ewzuen ez *mondott hegÿre fel menenek*” : simul cum ipsis ad dictum montem accessit, 37: *fel haga nemÿ kewfarra : super quendam murum ascendit*; SándK. 30: „kezdeek kerólnÿ az hegÿeth. de semmÿ keeppen az *tetere fel nem mehettének*”; ÉrdyK. 509: „Mykoron kedeeg bwlchwt akarna venny ffeel yly őzweerere az wr ffyw ees el akarwan kefeerny ffeel yle lowa hathara”; SándK. 30: „Illik hog *louamra fel ÿlÿek*”.

(Alany) + *le* igekötős ige + a térbeli süllyedést, a magasabb helyről alacsonyabbra jutást, a cselekvés kiindulópontját vagy végpontját jelölő helyhatározó:

A cselekvés kiindulópontját vagy *-ból/-ből* vagy *-ról/-ről* ragos névszó jelöli. A *-ból/-ből* ragos szerkezetek: BécsiK. 14: „Tahat *le zalla a hegeéből* a louagockal nag tēhētfēggēl” : Tunc descendit de montibus cum equitibus in virtute magna; FestK. 368: „ha valamikor *le esneyek een nyakamból*” : si tandem excidat a collo meo. A *-ról/-ről* ragos szerkezetek nemcsak a *fel vmire* ~ *le vmiről* szerkesztéssel állíthatók szembe: ÉrdyK. 510: „Azonnal *le zókölleek lowa hataról*”, hanem a *le vmiből* szerkesztéssel is: az előbb a BécsiK. 14. lapjáról idézett példánkat összevethetjük a következő párhuzammal: SzékK. 7: *lé zalla az hegekről*.

A cselekvés kiindulópontját és végpontját egyidejűleg jelöli: JókK. 43: „lata egÿ zepp tewzefflangot . . . *magas menbelewl zent ferenc feÿre le zallanjā*” ~ VirgK. 41—2:

„lata egy twznek langyat . . . le zalanía az menyeknek magafagabol, mynd zent ferencz-nek feyeig” : *vidit unam flammam ignis . . . descendentem a summis caelorum usque ad caput sancti Francisci.*

A cselekvés végpontját elsősorban a *-ra/-re* ragos helyhatározó jelöli. Intranszítív szerkezetben: BécsiK. 13: „Èz vtan lezalla Damafkofnac mēzoižè azatafnac napiban” : *post haec descendit in campos Damasci in diebus messis*; CzechK. 71: „kýnek nehessgeerth sokzor az földre le eseeľ”; JordK. 387: *pokolnak meelfeghere zallaž lee : usque in infernum descendes* (1. még: AporK. 120: *le zalnak melfegekiglen : descendunt usque ad abyssos*).

Bizonyos esetekben az igekötő és az ige kötött határozója együttesen hoz létre új jelentést: BécsiK. 12: *Meñ ki nap ñugat fēlē valo mēdž ozzag èllèn : Egre dere adversus omne regnum Occidentis*; PéldK. 45: „en tyteket kŷ keferlek az capun. es en magam beterevk az capun”, 48: „ez zent atyanak lelke . . . efmeg meg teerne az ev testehez” : . . . *anima ad corpus rediret.* (L. még ezeken kívül a *vmi* visszaszáll *vkire* és a *vmi* megszáll *vkinek* ’vagyon, ingóság birtokába jut vkinek; vkire marad, öröklődik’ szerkezeteket: 291.)

15. Külön ki kell emelni azokat a kötelező kötött bővítményű igei szerkezeteket, amelyek egészen új szemantikai tartalmat, új jelentést fejeznek ki.

a) A szenvedő értelmű ikes igék praedicativusi szerkezeteiben a praedicativus azt jelenti, hogy nem a valóságban, hanem csak gondolatban tulajdonítanak valaminek valamilyen funkciót vagy tulajdonságot. Majd ezt a tartalmat átfordítva, a cselekvő igét (*vki lát vkit/vmit vminek* vagy *vmilyennek*) szenvedővé (*vmi láttatik vmilyennek*) vagy szenvedő értelművé (*vmi tet(sz)ik* ’látszik’ *vminek*, *vmilyennek*, *vmi látszik vmilyennek*) alakítva a láthatóságot és annak jegyeit képes kifejezni: PéldK. 69: „egy felewl hor-gafnak es elewfnek teczyk mas felewl kedeglen tonka zabafu” : *Apparet semicirculus ab una parte satis Acutus, sed in reliqua est plus obtusitatis.* Dativusszal kombinálva: SzabV.: *yonak tetek w felfegenek Es hozžya tartonep kwffegenek.* Alanyi mellékmon-dattal: 1516: *Nem Theczyk egh felnek e6 Thžztheffegenek hogh arthana* (MNy. 52: 369). (L. még 304.)

b) Egyes tárgyas igék nyelvtani tárgy nélkül alakult kötött határozói bővítményű szerkezeteit kötelező bővítményűnek tarthatjuk, mert ezekben — bár az eredeti igei jelentésből levezethető, mégis — egészen új szemantikai tartalom nyilvánul meg. Ilyen szerkezeteket tárgyalhattunk az érzékelést (észlelést) kifejező igék között: *vki lát vmi-nek* ’gondoskodik vmiről, törődik vmivel’; *vki érez vkiről* ’észrevesz vkit’. Ezekkel a szerkezetekkel szembeállítható a *vki lát vmit* ’észlel’ és a *vki lát vmit vminek* ’vél, gondol’, ill. a *vki lát* ’nem vak’. Ugyanígy: *vki érez vmit* ’érezkel vmit, vmilyen érzélem fogja el’, *vki érez vmit vminek* ’vél, gondol’, *vki érez vmit vmiről* ’vél, gondol’ és a *vki érez* ’érez-kelésre képes’. A szembeállításból kiderül, hogy egyetlen szerkezetet egyetlen összetevőjétől sem lehet megfosztani, ellenkező esetben más jelentésűvé válik. Ha egy szemantikai tartalmat csak egy bizonyos szerkezettel lehet kifejezni, akkor a bővítményeket, jelen esetben a kötött határozókat kötelezőnek kell tartanunk.

Ebbe a csoportba vonható még a *vki fog vmihez* ’vki belekezd vmilyen cselekvésbe, vki vmihez kezd’: SándK. 24: „en ottan kennal fogook hozzážok”; *vki fizet vkinek* ’vki viszonz, vki viszonzásképpen jutalmaz vagy büntet’ → ’vki bosszút áll vkin (vmiért)’: KeszthK. 29: „fyzeth nekem wr een ygaffagom zereneth” : *retribuet mihi Dominus secundum iustitiam meam*; *vki olvas vmiből* ’vki szöveget a szemével követve hangosan el-

mond (vmilyen célból): BirkK. 4a: „miden ewangeliübol oluas”; *vki ír vkinek (vkihez)* ’vki írásműben, levélben közöl vmit’: BécsiK. 15: „*Eliachim pap es iza mēdēnēknč . . . z mēdēnēchez*” ~ SzékK. 11—2: „*az elyachym pap yra myndeneknek . . . es yra minde- neknek*”; *vki ír vmiről* ’a szerző a művében, levelében említ vmit, szól vmiről’: 15(2)9: „*Ez dologrol mýert kesen ýrtam*” (MNY. 37: 277); *vki ír vkinek vmi felől*: 1526: „*ýr [a. m. írj] hamar ennekem az the eegeseged felel*” (MNY. 37: 204); általános alanyt kifejező alakban időhatározóval időpontot (dátumot) kifejező szerkezetként: ÉrdyK. 508: „*mykoron kezdetewl fogwa yrnanak ewth ezer ewth zaaz tyzen három eztendōben*”.

16. A figura etymologica néven ismert, azonos tövű szavakból létesült stilisztikai alakzat nemcsak a tárgyas igei szerkezetekre jellemző, hanem — amint ezt az előző korszakban is megfigyelhettük — a kötött határozói bővítményű igei szerkezetekre is. Tulajdonképpen az ige jelentéstartalmának fokozására, hatásosabb kifejezésére szolgálnak a megismételt tömorfémák: *vki örül örömmel vmiért* (ezt a szerkezetet l. a 9. a) pontban); a *vki áldoz vminek áldozatával* érdekes formáció, az AporK. 119. lapján *vki áldozza vminek áldozatát* szerkezet található, a vele párhuzamos fordításban pedig esz- közhatározós szerkezet: KulcsK. 268: *aldoznanak dycherethnek aldozattyawal : sacrificient sacrificium laudis*. Hasonló szerkezetek: GuaryK. 24—5: *Mind az teuq, mind az neki engedq, igenlq kinnal kínzatnac*; KulcsK. 277: „*Zegyenwlyenek zegyenfegel kyk ra- galmaznak engemeth*”.

A szenvedő igék szerkezetei

A szenvedő (passzív) értelem kifejezésére a nyelvtörténet folyamán főleg a kódexek nyelvében az igei szerkezeteknek több típusa keletkezett. Ezek a szerkezetek nemcsak vagy nem elsősorban a latin nyelv hatására fejlődtek ki (hiszen szép példák vannak arra is, hogy a latin szenvedőt a magyar cselekvővel fordítja). A magyar nyelvben már a ko- rai ómagyar korban kialakult a szenvedő ige, amely a műveltető képzős igének (*vki kí- zat vmit vmivel* vagy *vkivel*, vagy *vki veret vkit vmivel* vagy *vkivel*) ikés ragozással való kombinálása: *ő kíztatik (vkitől* vagy *vki miatt* ’által’). Ezekben a szerkezetekben a grammatikai alany és a cselekvő alany nem azonos, a grammatikai alany a szenvedő ige alanya, a cselekvő alany (ágens) pedig határozói formában fejeződik ki. A kései óma- gyar korban a szenvedő igéknek ágenssel alakult és ágens nélküli szerkezetei is éltek. Ezenkívül olyan szenvedő szerkezetek alakultak (bizonyos szenvedő értelmű igék és igenevek), amelyek a későbbi századokban különböző okokból már nem lettek részesei az irodalmi nyelvnek.

Szenvedő értelmű (transzitiv igéből, ill. igetöből alakult) ikés igék. — Közülük a *török, hallik, érzik, látszik, tetik, úgy tetszik* + *vmi* vagy *vki* szerkezetekben az igealanyra hat a cselekvés (átalakítva: *vmit tör, vmit hall, vmit érez, vmit lát vki* vagy *vmi* stb.). Cselekvő alany (ágens) ezek mellett az igék mellett mégsem fejlődött ki. Ezek- nek az igei szerkezeteknek mint egységes csoportnak a meglétét csak feltehetjük (külö- nösen a korábbi korszakokban), de bizonyossággal nem állíthatjuk. Az ebbe az osz- tályba sorolható cselekvő igék közül egyeseknek valószínűleg már igen korán keletke-

zett visszaható-szenvedő párjuk *tör : törik, hall : hallik, lát : látszik, tet(ik) : tetszik*, mások esetében azonban a cselekvő forma (*érez*) mellé csak évszázadok múlva alakult ki az ikes változat, vagy időben későn került be az irodalmi nyelvbe (*érzik*). Ezeknek az ikes igéknek a szenvedő értelme legjobban az alany + ige szerkesztésben domborodik ki: JókK. 2: „mýkeppen ala meg tettýk” : sicut inferius *apparebit*; MünchK. 19rb: „*mell'èt lacéc vallani èl vetetic o töllo*” : *quod habet auferetur ab eo*; PéldK. 65: „mynd az te tetetben *teczyk [est] fetet ewztewuerfeeg*”; MargL. 82: „*az ev kýaltassok mynd menyorzagýglan fel hallýk vala*”; vö. még 1577 k.: „Fa heath annýth hogý chak *a3 zaga eré3zek megh benne*” (OrvK. 242).

Tranzitív alapigéből képzett szenvedő igék ágensei és kötött bővítményei. — Tárgyas (tranzitív) igéből *-at/-et*, ill. *-tat/-tet* műveltető képzővel és ikes ragozással alakult szenvedő igéhez a cselekvőt (ágens) kifejező bővítmény (*-tól/-től* ragos, valamint *miatt* 'által', majd később *által* névutós névszó) járult. Ezek a bővítmények ráértéssel el is maradhatnak. Az alapige vonzatköréből származó kötött bővítmények azonban jelentésmegkülönböztető szerepük miatt kötelezőek. Ilyen szerkezetek a latin nyelv hatására valószínűleg már az előző korszakban is kialakultak, s a XIX. század elejéig fenn is maradtak. A szerkezetek típusai a következők:

1. (Alany) + szenvedő igeképzős szenvedő ige + határozói bővítmény:

a) (Alany) + szenvedő ige + *-tól/-től* ragos bővítmény mint ágens: JókK. 2: *sokak-tol baltatagnak aloytattnek*; AporK. 118: *kik meg valtoztattak vrtol ~ KulcsK. 265: kyk meg valtattanak vrnak myatta : qui redempti sunt a Domino*; KazK. 73: *zenth elektől az zolgak megh efmertetenek : ab eo cogniti*.

b) (Alany) + szenvedő ige + *miatt* 'által' névutós főnév mint ágens: JókK. 3: *embe-rekmýat [ab hominibus] meg vtaltattot*; MünchK. 85rb: *a' tqzueñ moyfes miat [per Moy-sen] adatot*; 1. még az előző bekezdésben a KulcsK. 265.

c) (Alany) + szenvedő ige + *-tól/-től* ragos bővítmény mint ágens + *miatt* 'által' névutós főnév, amelynek kötöttsége kétes, mert az eszközt és az okot egyszerre jelöli meg: BécsiK. 19: *viadalnac miatta ki iztatanac foc nèmzètèctql : exterminati sunt proeliis a multis nationibus*. A párhuzamos fordítás ezt a kettősséget igazolja, hiszen a *miatt*-nak itt *-val/-vel* ragos eszköz- és okhatározó, a *-tól/-től* ragos ágensnek pedig *miatt* 'által' névutós névszó felel meg: SzékK. 23: *el pvztytatanak vyadalokval, fok nemzeteknek myatta*. Ez a fordítási bizonytalanság egyrészt arra utal, hogy a kései ómagyar korban még nem állapodott meg teljesen a szenvedő ige ágensének formája, másrészt rávilágít arra, hogy kódexeinkben általános volt a *miatt* névutó eszközhatározói funkciója, s ez volt az alapja, hogy a latin *per* mintájára alkalmazták a szenvedő ige mellett is, harmad-sorban pedig azt mutatja, hogy az eszközt sokszor okként, ill. az okot eszközként, eszköz-ként fogták fel. (L. még 271.)

d) A *-val/-vel* ragos eszközhatározó az alapige, különösen a kauzatív alapige vonzata: AporK. 123: „mikent a ma3zag *kiuel mendha meg zoreitatik*”; VitkK. 68: *il'en kefertetekel haborgattatöl [!]*. A stílus élénkítését, a metaforával és hasonlító mellékmondattal már létrehozott expresszivitást fokozza: AporK. 124: *Qltq3teffenek 3egenfeggel kik ragalmaznak engemet: es be fedq3teffenek alazattal mikent ketzer ruhauat : Induantur qui detrahunt mihi pudore, et operiantur sicut diploide confusione sua*.

e) Az *által* határozószó és az *által* névutós névszó a kódexek korában elsősorban helyhatározót jelölt: JókK. 3: „ezkeppen *Afifiaaltal* menuen”: sic *eundo per Assisum*, ill. helyhatározói jelentésű igekötő volt: BécsiK. 20: „tahat [vgā] azonockal tōzēl *altal vēzētētēc*”. De másodlagos eszközhatározói szerepköre is kezdett kialakulni: LobkK. 209: „mikipen *ember az zent zeretētnēk es tiztafagnak miatta es alazatoffagnak altala yvthatna oda*”. Új funkciójában csak lassan szilárdul meg. Szenvedő ige mellett az ágens megjelölésére jelenleg csak a XVI. század végéről tudunk példát idézni: 1570: „wgh *hyrdettetyk meg Zolga byrak altal*” (MNYj. 19: 20).

2. Az alapige kötött bővítményei a szenvedő igék szerkezeteiben: Mivel a magyar szenvedő igék általában egy cselekvő tranzitív ige továbbképzésével keletkeztek (lát :> *láltatik*, hív :> *hívattatik* stb.), az alapige kötött bővítményeit az igeképzés során magával viszi a szenvedő szerkezetbe is. Bőséges példatárunkból csak néhány jellemző igei csoportra hívjuk fel a figyelmet.

Az érzékelésigék köréből: praedicativusszal: JókK. 38: „ha *lattatýk magafnak*”; NagyszK. 9: „*Ez velagnac ő zeretőy lattatnak kiuil nemes rofanac*”; infinitivusos szerkezettel: MargL. 5—6: „vgý hogý sem kemený bezedevkel · sem lagý bezedevkel *nem lattatneek meg valtoztatný*”; superessivusszal: NagyszK. 7: „*zeep zemel' [külső] ő rayta nen lattatic*”.

A megnevező igék praedicativusi szerkezetei: JókK. 28: „len fratereknek helye *ký mondatýk zýgetbelynek*”; MargL. 4: „annak elevtte *mondatýk vala nyulaknak zýgetenek*”, uo.: „*mely zýget az idetevl fogua neuzezteteek zýz marianak zýgetenek auag bodog azzō zygetenec*”; ÉrdyK. 396: „*ky meeltan hywattatik annyarol lengyel lazlonak*”, 398: *newezteteek zekzardnak*.

A gondolkodási műveleteket kifejező igék szerkezeteiben: MünchK. 85vb: *ki magaraztatic mēstezn'*: quod dicitur interpretatum magister; NádK. 330: *Ez fok okokkal bizonnittatic*; NagyszK. 9—10: „iollehet kiuil orczayanac zyne zerent *aleytaffec elhağotnac, es vlatatofnac*”.

Egyéb szerkezetekben: a hasonlítás (hasonlóság) kifejezésére: NádK. 340: *ammi kepōnkhōz hasonlattatic*; a csere kifejezésére: JordK. 384: *ket verebek adatnak ee' eg' ffl penzen*.

3. Az (alany) + szenvedő ige szerkesztés tömeges előfordulása nemcsak arra vall, hogy a szenvedő ige ágense fakultatív volt, hanem arra is, hogy bizonyos körülmények között végérvényesen el is maradhatott az ige mellől. Az ágenst még odaérthetjük az ilyen szerkezetekhez, mint: BécsiK. 19: „*soc qkqzzqlqc* fogfagba *vitētētēc* a nē őfōldebē”; FestK. 371: *een megh keteztettem*; SzékK. 24—5: „az te hatalmaffagodnak yagayanak alaya *adatok, es foglaltatok*”; KulcsK. 259: „*dychertefsel* the erekfegedbe”. De a szenvedő ige az *adatik*, *foglaltatik*, *dicseretetik* esetében legtöbbször az általános és határozatlan ágenst fejezi ki, mert az aktív cselekvő alanyt nem tudták vagy nem akarták megnevezni: 1502: „*Ez lewel adassek Imrech vramnak*” (MNY. 37: 203). Ilyen szemantikai feltételek között vesztette el a *születik* ige is az ágensét. Érdekes azonban, hogy szinte kötelezően áll mellette egy ún. eredethatározó: MünchK. 86vb: *Mel' tēstol žulētet*; CornK. 1r—1v: *ký az zvz ... mariatwl zvletet*. Módhatározóval: MünchK. 86vb: „hanemha *ki vyonnan žulētēndic*”. De kötött bővítmény is kifejlődik: PéldK. 78:

nemes nembewl zylettem. Végül a szenvedő értelem is kezd elhomályosulni: PéldK. 76: „mykeppen zylettem ezen keppen meg vegeztetewm” : Ordine quo coepi, defero.

Intranzitív alapigéből képzett szenvedő igék szerkezetei. — Tárgyatlan (intranzitív) igéből alakult szenvedő igék egyrészt a latin passzív és deponens igék fordításaként jöttek létre, másrészt a történést kifejező igék továbbképzéseként csak az ige alapjelentésének nyomatékosságát fejezték ki. Ennek következtében a vonzatok ezekben a szenvedő szerkezetekben az intranzitív igei alapszó eredeti szintaktikai szerkezetéből származnak, és nem a szenvedő szerkezet ágensének kifejezői. De a latin nyelvből is eredhetnek. A szerkezet típusai a következők:

1. (Alany) + szenvedő ige + főnévi igenév: JordK. 724: „azon keppen *meltoztattanak vona Vr Jefufnak neweerth gyalazatoflagot zenvednye*”; SzékK. 17: „ha *te meeltolatol megh hallany*” : Si *digneris audire*. A latin *dignatur* fordításaként keletkezett ez a két ige. A *méltóztatik* igét ebben a korban csak a ’méltónak tartatik’ jelentésben használták. Maga az ige egészen a XX. sz. elejéig élt a hivatalos nyelvben, de már nem az eredeti jelentésben, hanem megszólításba ékelve az udvariasság kifejezéseként.

2. (Alany) + szenvedő ige + kötött bővítmény: Idetartozik az (alany) + *kelletik* ige + *-nak/-nek* ragos kötött bővítménnyel alakult szerkezet: BécsiK. 52: *qnèkic kèllètik vala : eis placuerat*, 135: *kèllètet ènnèkem pdikalnom : Placuit . . . mihi praedicare*. Implicit vonzattal, személyraggal kifejezve: BécsiK. 6: „Q kèdèg mègmōga te nèked mit *mvuèlkèdnèd kèllèffèc*” : ipse autem dicet tibi, quid agere debeas.

3. (Alany) + egyéb történést kifejező szenvedő ige: AporK. 120: *Meg haboroltattak*, 119: „mikor *igredelmeztettnenek*”, 124: „*te zolgad ke: vigattatik*” : *servus autem tuus laetabitur*; PéldK. 66: „felewkw hogy *meg ne dewgleffem*” : *timeo, ne sequatur pestis*. Ezekkel az igealakokkal arra is tudtak utalni, hogy a történés nem magától megy végbe, hanem a legtöbbször valamilyen okból meg nem nevezett személy cselekvésének, valamilyen folyamat hatásának az eredményeképpen.

Az ige kötő szenvedő igék ige kötőjüktől meghatározott kötött bővítményei. — (Alany) + *be* ige kötő ige + *-ba(n)/-be(n)* határozóragos kötött bővítmény: BirkK. 3a: *kikhen nem xak az mōdott feğhetetlènèk de fèt az meg døgletøk . . . Be rekezteffenek : in quibus non solum praedictae incorrigibiles, sed etiam contagiosae . . . poterunt recludi*; MargL. 4—6: *be rekeztetek az clastromban*.

(Alany) + *el* ige kötő ige + *elöl* névutós névszó vagy névmás mint kötött bővítmény: KeszthK. 15: *El wetethnek the yteletyd w elele*.

(Alany) + *el* ige kötő ige + *-ról/-ről* ragos névszó vagy névmás: TelK. 18: „hog ha a *meddøfegnec zydalma droloc eluetetneyec*”; jelentésváltozással: JordK. 385: *el nyōmotoek ez herrøl*; az ige kötő, az ige, sőt az alapszó bővítménye egy időben: AporK. 123: *eltauoztatik q tollq*.

(Alany) + *ki* ige kötő ige + *-ból/-ből* határozóragos kötött bővítmény: AporK. 123: *kiuetteffenek q lakodalmokbol*; GuaryK. 29: „*mindqn embqorqghql az ifteni, es at a-fiusagnac zereteti ki zaggattatnec*, es ki vezne”; névmási határozószóval: ÉrdyK. 510: *honnan az keferwes halaal ky rekeztetd*.

(Alany) + *fel* ige kötő ige + a cselekvés kiinduló és végpontjának megjelölése: CzechK. 72: *kqrqztfanak magasagara. fōldtwl fel emelteteel*.

A mediopasszív igék ágensei és kötött bővítményei. — A visszaható képzős igét is felhasználta nyelvünk a szenvedő szerkesztés kialakítására. Bár a kései ómagyar korból kevés adatunk van, egészen korai előfordulása mégis igazolja, hogy ez a szerkezeti lehetőség nyelvünk sajátja volt.

1. Az *-ul/-ül* képzős mediopasszív igei szerkezetek: (alany) + ige + *miatt* 'által' névutós névszó vagy névmás: MünchK. 87ra: *vduq3ql'l'qn è uilağ q miatta : salvetur mundus per ipsum*. Az ágenst tartalmazó szerkezetekben inkább passzív az ige, ágens nélkül pedig a mediális igehez áll közelebb: CornK. 53v: „az iefuſt keresſytekv *aky meg fezevlt*”: Jesum, *qui crucifixus est*, quaeritis. Mindkét esetben állapotváltozást jelölnek az igék (l. még 289—90).

2. A tranzitív igékből *-odik/-ődik* képzővel alakult mediopasszív igék legkorábbi példáikban implicit alannal és szabad határozóval, valamint az alapige vonzatával alkotnak szerkezetet: FestK. 369: *Igažaan kenžodom, melto mwkaawal kenžoodom*; NádK. 73: „*ô velôc* mind ôrôkkôl ôrôkke *kenžodnac*”.

Tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek

Az igei szerkezetek nemcsak tárgyi és nemcsak kötött határozói bővítményes formákban alakultak ki, hanem a kötelező alanyon és a kötelező tárgyon kívül még maguk mellé vehettek fakultatív vagy kötelező határozói bővítményeket is. A magyar nyelv történetében az ilyen szerkezetek többféleképpen jöhettek létre. Három utat tudunk megkülönböztetni. Elsősorban a tárgyas szerkezetek vehettek maguk mellé határozót, s ezzel a határozói bővítménnyel valami lényeges dolog került a figyelem középpontjába. Előfordult olyan eset is, amelyben a kötött határozós igei szerkezetbe hatolt be a tárgy, és az így átalakult szerkezet újabb jelentés hordozója lett. Végül számolnunk kell a latin nyelv hatásával is.

Íránytárgyat tartalmazó igei szerkezetek kötött határozói bővítményei. — Az afficiáló igék tárgyi és kötött határozói bővítményeit tartalmazó szerkezetek a következő csoportokba sorolhatók:

1. Gyakran találunk a grammatikai tárgy mellett olyan eszközt jelentő főnévből alakult helyhatározókat, amelyek a grammatikai alannal együttesen egy eléggé összetett cselekvésfolyamatot írnak le. A *vki eszik* vagy *iszik vmit vmiben/vmiből* szerkezetből rövidült a *vki eszik* vagy *iszik vmiben/vmiből* szerkezet: JókK. 84: „Az mſnyifter ada nekŷ talat *kyben ežŷkuala*”; PéldK. 57: „*ez oly poharbvl jŷt volna* kyben penz volt”. A szerkezet még tömörebbé és jelentése még elvontabbá válik azzal, hogy az eszköz megnevezése iránnytárggyá lesz. Természetesen az eszközt jelentő szavak jelzői egyértelművé teszik a tárgyas szerkezet jelentését: DöbrK. 314: *iziatok ez pohart . . . yanga vrnak poharat : calicem bibetis . . . biberit calicem*; PéldK. 68—9: *hogy ky az halalnak poharat meg ne ygya*.

2. Az érzékelést (észlelést) kifejező igei szerkezetek a tárgyon kívül az érzékszerv nevének eszközhatározós formáját is magukba foglalhatják. Itt nem egyszerű

eszközhatározóval van dolgunk, hanem az érzékszerv nevének kiemelésével (*a szem lát — vki szemmel lát, szemével lát — a szem lát vmit — szemével lát vmit vki*): JókK. 74: *testy fileymuel es lelkýuel hallam mend az Enekleft es az orgonalaft*, 41: *kezuel meg ylletthetiuala ewtett*; AporK. 80—1: *9 qroket, fúleiduel fülle'l'ed*; MargL. 174: *zent margýt azzon az ev vzey kezeuel · az betegnek kevzvenyes feleet meg tapasztala*; DomK. 72: *feyet es egyeb tagokat, labayt es kezeyt ev zentfeges kezeueul tapogatya*; 1. még: JordK. 384: *vala myt fýletekben hallotok : quod in aure auditis*.

3. Az érzelmet kifejező igei szerkezetek a következő formákban fordulnak elő:

a) Pozitív érzelmet kifejező igei szerkezeteknek a határozói között találunk szababban és kevésbé szabadon kapcsolódó, sőt teljesen kötött határozói bővítményeket. Leginkább az ok- és célhatározóból vált kötött bővítmény: VirgK. 43: „miert igen *zerety vala frater leot az w tyztafagaert es gyigw* [a. m. együgyű] *eletyert*”; 1526: *ýmaýg Istent* [‘imádkozz Istenhez’] *az sok ýamborert* (MNY. 37: 204) (l. a *vki imádkozik vkiért, vki imád vkiért* szerkezeteket is); a *vki/vmi szeret vkit vmivel* ‘vki megajándékoz vkit vmivel’ jelentésű szerkezet valószínűleg analógiás úton jött létre: KazK. 71: „vegre az fok iambornak kónörgeftökre *ýket iften magzattal zerette*”.

Itt ki kell emelni a *vki hiszi Istent* + mellékmondatos szerkesztést: 1526: *en hýzem Istent hogý az mostani bánatonkkat ees farasagvnykat mind výgsagra ees nivgodalomra agýa* (MNY. 37: 204).

b) Teljesen új jelentést hozhat létre a tárggyal és határozói bővítménnyel alakult szerkezet: *vki bíz vkit/vmit vkire* ‘vki vkit vagy vmit vkinek a gondozására átat’: GuaryK. 46: *Hazanac mindõ tiztqffeget reaia biza*. Nem tudjuk, hogy feltehetünk-e egy *bíz* tranzitív igét, amelyet az -ik intranszitivvâ tett, vagy pedig mindig intranszitiv volt, s csak később vált tárgyassá. Legelső adatai, amelyeket most idéztünk, tárgyas szerkezetek, s a *bíz* tárgyas igének nincs más vonzata, csak az itt tárgyalt *vkit/vmit vkire*. Valószínűleg a tranzitív tárgyatlan ikes *vki bízik vmibe(n)* vagy *vmihez* mellé alakult ki a tranzitív tárgyas iktelen *vki bíz vkit/vmit vkire/vmire* szerkezet, hiszen a ‘bizalom’ és ‘remény’ fogalmi jegye az összes szerkezetben, még a korszakunknál később keletkezett formákban is benne foglaltatik.

4. A gondolkodási műveleteket kifejező igei szerkezetek között több tárggyal és egy vagy két kötött határozóval alakult szerkezetet találunk.

A megismerés folyamatára utaló igék leginkább a -tól/-től, -ról/-ről és -ból/-ből, ill. -n határozóragos főnévvel vagy névmással alkotnak szerkezeteket. Elsősorban az eredethatározók váltak kötött bővítménnyé. De másfajta, ma is élő határozói bővítmények is felbukkannak. A következő igék szerkezetei tartoznak ide: *tanul*: NádK. 326: *kitől tanultad ez kemei igeket*; — (meg)ért: 1492: *valamy artandossagoth ertenek, kergelmeden* (MNY. 37: 203); 1526 k.: „mýerth imaar *eerthem thewled nýlwan* hogh az en thýzthessegem ellen nem zoolthal” (MNY. 37: 205); 1527 k.: *enneýt erthek azz k. othwalo dolgaban* (MNY. 37: 206); 1532: „*the k Meg erthý bolthos Mathýas besedbol* hog kýs pal Nem Akarýa ... Az adoffagoth Meg haýtaný” (LtK. 1: 137); — *megismer(het)*: GuaryK. 32: „*kighol embor* velheti es nemikeppen *meg qfmerheti* hog ha valaki legon iduozúlöd”; — *tud*: JókK. 45: *az egyebekrewl nem tudok myt* (l. még mellékmondattal is); — *bizonyít*: NádK. 322: „*ezt nilvan valo bizonyfagokkal bizonytom*, hog felig igazac, es felig nem”. Idetartozik még ennek az igének a praedicativusi szerkeszté-

se is, de ezzel az ige jelentése eltolódott: NagyszK. 12: *mend thetemeniben magat bizonzeretõnec bizonitia* (igenévi kettős tárgygal: JókK. 158: „Byzonyoŷta magat meg holt-nak es meg eleuenuwlnnek lennŷ bodog ferencznek mŷatta”). — Az *ítél* ige szerkezetei jól érzékeltetik a különböző jelentésárnyalatok kialakulását: JókK. 154: „engemet vereft vernek . . . Es kereftre ytelnek”; BirkK. 3a: *kit nehezeb gõtrelmre itelõnk*; praedicativusi szerkezete a 'vmirõl való véleménymondás' jelentést hordozza: GuaryK. 25—6: „kiknec ŷ atkozot gonoz heluq, aŷo iefot, [!] mind hoŷa tartozoual oŷuen, gonoznac itele”; NádK. 341: *Araŷat, ezŷftõt heufagnac itelem [vanum reputavi]*.

A figyelmeztetést jelentõ igék szerkezetei *-ról/-rõl* és *-ra/-re* határozóragos kötött határozókat tartalmaznak: a *figyelmez* igével: GuaryK. 27: *attafiat binerql feŷelmeŷi*; az *int* igével: PéldK. 60: *jnte evket jo eletre*.

5. Korszakunkban munkával kapcsolatos konkrét mûveleteket kifejezõ igék igen ritkán tartalmaznak a tárgyon kívül valamilyen kötött határozót. Ide sorolhatók lennének az eszközhatározók, de ezeknek még olyan szerepük és állandóságuk sincs, mint az érzékelésigék szerkezetei között a testrésznevekbõl alakult eszközhatározóknak. A *vki elŷz vmit vkirõl*, *vki kivet vmit vmibõl* szerkezetekben az igekötõ a kötött határozói bővítmeny (l. 313). Idetartoznak a *(meg)tanít*, *(meg)ír(hat)* és az *olvas* ige tárgygal és kötött határozói bővítmennyel alakult szerkezetei: PéldK. 11—2: *kit ef erkelchnek minden regulaŷra es Meg thaneita* (mellékmondattal is); ÉrdyK. 394: „kynek eredetyt ezenkeppen olwaffok az orzagnak reeghy Cronicaiaiban”; 15(2)9: „k. rŷwŷd napon bŷzont ['bizonyosat'] ŷrhatok az casar dolgarol” (MNy. 37: 277).

A *hoz* és *visz* ige tárgyi és kötött határozói bővítmennyel rendelkező szerkezeteit sorolhatjuk még ebbe a csoportba. A *vki hoz vmit/vkit* szerkezet vagy *ide/oda* névmási határozószóval vagy *-hoz/-höz/-höz* ragos, ill. *elébe* névutós névszóval bővül, ritkán ablativusszal is. Van átvitt értelmű használata, és kialakultak teljesen kötött szerkezetek is. Lativusszal: JókK. 39: *oda hoznak ewtett*. Allativusszal: 1507: *Eu hozŷot [E]n hozam Barmot pezt* (NyÍrK. 6: 186). Névutós névszóval, ill. határozószóval: SándK. 24: *hozzaatok elõmben okeeth*. Ablativusszal és dativusszal: 1490 e.: *Kyt Both Janos az Chazarthol neky hozoth wolth* (RMKT. 1²: 478). A csere kifejezésére mûveltetõ igével: 1532: *The k hozaffon egh yo pancilt en nekem vagh L fori(n)ton vagh LX forinton hozyak* (LtK. 1: 138). Igekötõs igével: 1529: „wramath és ŷspan wramath az thewbŷthes ŷsthen ez wŷadalbol bekewel meg hoza” (MNy. 37: 276). (L. még a *ki* igekötõs igék kötött bővítmenyes szerkezeteit: 312—3.)

A *vki visz vmit (vkit)* szerkezet mintegy kötelezően tartalmaz valamilyen helyhatározót: JókK. 39: *kyk oda vyttekuala az baratokott*; AporK. 122: *ki vizen engemet az eroffeitet varofha*; SándK. 24: *viŷetqk az tomlqczen okeeth*. Allativusszal: MünchK. 85vb: *viue qŷet x^ohoz*. Névutós névszóval: SándK. 21: „Mikorth <azaar eleŷben vitteek volna okeet”. Ide kell sorolnunk még a *vmi visz vkit vhová* 'az út vezet vhová (vkit)' jelentésű szerkezetet is: ÉrdyK. 509: *ez õŷween . . . az en hazamhoz vyzen [semita ducit ad domum meam]*, amely párhuzamos 'az állat visz vkit vhová' jelentésű szerkezettel: 510: *vala howa teegõd vyzen [az õszvér] : quo te portaverit illud*. Dativusszal újabb szerkezetet alkot az ige, implicit tárgygal: MünchK. 86rb: *viŷetec a naznagnac*. (L. még az igekötõs igék kötött bővítmenyeit.)

Átvitt értelmű használatban gyakoriak a tárgyat és kötött határozó(ka)t tartalmazó szerkezetek. Az eszközhatározók tárgyalását itt is mellõznünk kell. A „Tárgyas igei

szervezetek” című fejezetrészben tárgyalt igék között több kötött határozóval bővült szerkezetet találunk: — A *vet* igével: JókK. 11: „ew feluen hogŷ . . . valamŷt nagŷwt nekŷ ne vettne Mykeppen zokottuala”; AporK. 122: *vettenek en ellenen gonozokat iokert: es gulqseget en zeretetemert.* — A *hoz* igével: KulcsK. 266: *hoza wketh ygaz vtra.* — A *fog* igével: GuaryK. 24: „micoron vtet ziuibe fogia”.

6. Néhány ige csak bizonyos kötött határozóval fordul elő. Az *ad* ige elsősorban a *vki ad vmit vkinek* szerkezetben él, mert csak ebben a szerkezetben fejeződnek ki a legfontosabb szemantikai jegyei. Ez a szerkesztésmód már az előző korszakban is jelentkezett. Számos adata közül csak néhányat sorakoztatunk fel, hiszen legtöbbjük eredménytárgynak értékelhető. Jó néhány esetben azonban természetesen az eredeti iránytárgyas szerkesztés fedezhető fel. Implicit tárggyal: JókK. 8: „mend ew yauit el ozsta es zegeneknec ada”; főnévi igenévi tárggyal: MünchK. 87vb: *Ag ennēkē innom : da mihi bibere*; jelöletlen birtokos személyjeles névszóval: 1493: *ennek masya erdvhegy balasnak adtam* (Nyeml. 156); személyes névmással: NádK. 323: *engōm nekōd adoth.* Tárgyragos névszóval: MargL. 3: „Mŷkron ev nekŷ vŷ ruhat adnak vala”; 1507: „touaba Az menefbol Agyanak nekŷ eg gyermek louath” (NyIrK. 6: 187); tárgyragos névmással: JókK. 47: „mŷkron valamŷtt neked adonk / tŷedett agŷwk neked”; DöbrK. 375: *ada vtet v anŷanak.* Az *ad* ige mellett gyakori a *-ra/-re* ragos határozói bővítmeny. Ezek eredetileg célhatározók voltak, feltűnő azonban, hogy azok a főnevek, amelyekből a határozó alakult, majdnem kivétel nélkül átvitt értelmet hordoznak, s bizonyos redukciót is tartalmaznak, sőt állandósultak is. Ezért a *vki ad vmit/vkit vmire* szerkezetnek nemcsak a tárgyát, hanem a határozóját is kötelező kötött bővítmenynek tarthatjuk: GuaryK. 25: *Ne agŷgatoc ti filetŷket, az ragalmazonac bezedenc halgatafara*; 1504: *hog kŷ falv rŷzekre en tiz aranŷ forŷntokat adtam* (Száz. 1872: 478); állandósult szerkezet felé mutat: KeszthK. 22: *ky w penzeth nem adtha oforara*; KazK. 71: „Az germők kegek neukōduen: *adak vtet diaky tudomanra*”; SándK. 27: *azt en tŷ nektŷk tana < < a nem adom : Hoc vobis non suadeo.* A dativusszal való szerkesztésben találunk még egyéb határozókat is, amelyeket kötött határozói bővítmenynek foghatunk fel a csere kifejezésére: 1504: „ennek vtanna nemŷnemv zoksegemert adam ez felvl mondot atŷamiffŷanak katarŷna azonŷnak — eg anŷ penzen . . . ez felvl mondot falv hely rŷzeket” (Száz. 1872: 478); 15(2)9: *agŷa nekem k. egŷk astagot solgalatomert* (MNY. 37: 277).

a) A *kap* és *nyer* ige mellett található *-tól/-től* határozóragos bővítmenyt kötött határozói bővítmenynek tarthatjuk, hiszen a *vki kap vmit vkitől* és a *vki nyer vmit vkitől* állandóan és elvontan, szinte vonzatszerűen fejezik ki az eredeti jelentéstartalmat, amelyek végső soron a *vki ad vmit vkinek* szerkezet átalakításai. — A *kap* igével: ÉrdyK. 613: „Byzonyawal ylleneek mynekewn zcegeen bynefeknek ha ez nemes zeep yffŷw kyral ffŷwtwl magwaban kaphatnank [alázatosságot]”. — A *nyer*, *megnyer* igével: TelK. 18: „azert ezt dtōle kŷnnen meg nŷrneyec”. Idevonható még a *talál* ige szerkezete is: ÉrdyK. 508: *az chodalatus peldaat . . . eegy ygheh reeghy yrafhan talaltam.*

b) A *vesz* ige (l. 271) többféle értelmet is ki tud fejezni. A tárggyal és kötött határozói bővítmennyel alakult szerkezetei is a többértelműség felé mutatnak. A *vki eszébe vesz vmit* és a *vki elméjébe vesz vmit*, valamint a *győzedelmet*, *diadalmat* vesz *vkín* és a *vki uzsorába vesz vmit* szerkezeteket állandó szókapcsolatoknak értékeljük, és frazeológiai egységként kezeljük.

A következő szerkezetek tartoznak ide: tárggyal és *-hoz/-höz/-höz*, ill. *-nak/-nek* ragos kötött határozói bővítménnyel: VirgK. 41: „ez zentfeges embernek erdemeerth, vegy engem te hozzád”; *vki vesz vmit magának* (vmilyen célból): BécsiK. 14: „Mēdēn vazafoebol keđ von 9 magānac fēgedēlmēkēt ēzps fēzfiakat 7 valasztottakat hadakazatza”; vmilyen okból: SzabV.: „Azzal magoknak fok sebet wuttek [!]”; a dativus odaérthető: SzabV.: „Azzal magyārok yo newet wwnek”; — tárggyal és *-ra/-re* ragos határozói bővítménnyel: *vki vesz vkit vmire* ’önmagára’ jelentésben: 1490 e.: *Rea vewe az en vram az nagh kewethsegheth* (RMKT. 1²: 478). A *-tól/-től* határozóragos bővítmény az eredetet és a részesülést fejezi ki: PeerK. 337: „zeph bescedewel chak foth toled vefcen”; SándK. 29: *variusnak zolgaýtul hýrenat meg vewek*; a *magának* dativusszal: GuaryK. 29: „mind e3 velagnac bine, mindqn eretnqkfeg, mindqn hittul zacadas, es mindqn kegqtlensfeg, ol’ mel’, mind e3 atkozot ordqgi nelvtul veth maganac eredetqt” (frazémává kezd válni); locativusszal: KeszthK. 22: *ky ayandokokath arthathlanokon nem weeth*. Ide vonhatók még a *szerez* ige iránytárgyas szerkezetei is: dativusszal: KazK. 76: „vneky tullaidon hazat ada: es tullaidon zolgat zörze”.

c) A *vall* ige egyes tárgyas és kötött határozói bővítményes szerkezetei a ’vki birtokba ad vmit’ és a ’vki birtokol vmit’ jelentést hordozzák: *vki vall vmit vkinek*: 1504: *hog ky rýzýt en nekem az nyhaý fyldessý emrech, valotta volna* (Száz. 1872: 478); *vki vall vmit vmiben*: 1504: „*demjen gyvrgý valota volna zent myklos belý rýzýt, týzen hat araný forýntiban zent ýogý* — konventben” (Száz. 1872: 478). L. még 1507: „*mykoron Jsten Nekem Byrta vala*” (NyIrK. 6: 186). A *vall* ige szerkezeteihez tartozik még a *szégyent vall vmiben* szerkezet is (314). — A *hagy* ige szerkezetei közül a *vki hagy vkinek vmit* két egymáshoz közel álló, mégis eltérő jelentésben fordul elő: a) ’vki átenged vkinek vmit, vki rábíz vkire vmit’: BirkK. 3a: *se hagganak neki vala mi obedienciat* [’feladatot’]; b) ’vmit örökségként átenged vkinek; hagyományoz’: 1507: *Az tobyt mynt Ezust marhamat myndenemet hagyom az peternek* (NyIrK. 6: 187).

7. Az állapot megváltoztatását kifejező denominális igék szerkezetei leginkább az alapszó vonzatából származó kötött határozói bővítményekkel fordulnak elő: AporK. 114: *meg zabadeitotta azokat ellenfegi[n]ek kezekhql*; 15(2)9: „*k. nekem zalagossetotta ezer fforentban Enýnet, es az somogy josagat, solgalatomert*” (MNy. 37: 276—7). Ez utóbbi szerkezet csereviszonyt is kifejez.

Eszközhatározóból alakult kötött határozói bővítményeket is találunk abban az esetben, ha teljesen elvont jelentést fejeznek ki: NagyszK. 17: „*zamtalan zidalmaknac bozzusagos çuffjagos bezeddel megmóuetenec, keferitenec, es kenzanac*”; KulcsK. 258: *menyey kenyerele elegethe wketh : pane caeli saturavit eos*. Többszörösen átvitt értelemben: BécsiK. 18: *mēgvèzē Egiptōnac mēdz földēt kvlq̄h kvlq̄mb lapasockal* ~ SzékK. 19: *az ő yftenek, megh oftoroza, mynd egez egyiptomnak földéét, kvlq̄mb kvlq̄mbfele çapasokval*. Egyéb kötött határozói bővítményekkel: FestK. 380: *Keezeryhch engemet te hozyuad*; 1507: *[fýamat? Che]h Janost en meg Elýgyitetem mynden Barmombol e[s m]ýnden hazý e3ko3bol* (NyIrK. 6: 187).

8. A közlést és megnevezést jelentő igéknek olyan tárgyas szerkezeteit mutatjuk be, amelyeknek tárgyai nem eredménytárgyak, kötött határozói bővítményük pedig vagy helyhatározóból alakult, vagy essivus, vagy praedicativus, ill. dativus. Idesorolunk még egyéb, közlést jelentő igei szerkezeteket is.

a) A közlést kifejező igei szerkezetek közül elsősorban a *hív* ige szerkezetei tartoznak ebbe a csoportba: BécsiK. 12: *qhozia hiua mēd azvletètèl nagobbakat · z mēd q hadako-zo fēiedèlmit*; ÉrdyK. 511: *ky ewtet az zent vendeegfjeegben hytta vala*.

Idetartoznak még a *kérd*, *dicsér* és *üzen* ige szerkezetei is, mert tárgyaik iránytárgyak. Kötött határozói bővítményeik azonban eltérőek. A *kérd* igének vagy a tárgya, vagy a kötött határozói bővítménye (*vmin*, *vkitől*) mellékmondatban fejeződik ki. A *dicsér* ige eszközhatározói vonzattal: VirgK. 45: „mindenkoron wtet zaual es ziuel dyczeriem”; a (*meg*)*üzen* ige dativusszal jár együtt: BécsiK. 18: *ki adolgot qmazadèkoknac mēgizènnèie*.

b) A küldés irányulhat személyre és tárgyra is: a *küld* igével: 1527 k.: *k. emberÿth kewldene jde kÿralne* azzonhoz (MNY. 37: 206); dativusszal és implicit tárggyal: 15(2)9: *kÿlgÿe nekem k.* (MNY. 37: 277); — az *ereszt* igével: MünchK. 85rb: „micor èrèztettèc iřlmbql a' fīdoc papocat z leuitacat q hozia”; csereviszony kifejezésére: 1532: *az eghÿk tereketh aft el erefthethek az walchagheerth* (LtK. 1: 140).

c) A megnevezést kifejező igei szerkezetek közé a praedicativusi és nuncupativusi szerkezeteket soroljuk. A *mond* és *hív* szerkezetei: JókK. 62: *mondomuala enmagamott zegen embernek lennÿ*; MargL. 2: „*kÿt mÿdenkoron anyanak hi vala*”. — A *nevez* ige szerkezetei: GuaryK. 31: *ki vket neueze ebeknec, es dīznoknac*.

9. A kölcsönös cselekvést (kölcsönös viszonyt) kifejező igei szerkezetek vagy tárggyal és *-val/-vel* ragos kötött határozói bővítménnyel alakultak: *timporál* 'vegyít' *vmít vmivel*: FestK. 375: *Tymporalyam wygakat zomorokkal*, vagy az egymás szó felhasználásával fejezték ki a kölcsönösséget: ÉrdyK. 511: *zerelmes őleleefth attanak egymafnak*, l. még 397: *tanachot tarthwan egymaffal*. Ez utóbbi két példában található tárgy felfogható eredménytárgynak. Az idézett szerkezetek megfelelnek a *vkik ölelkeznek*, *vkik megölelik egymást*, valamint a *vkik tanácskoznak egymással* és *vkik tanácskoznak* igei szerkezetnek.

10. Az előbbieken tárgyalt szerkezetek között még gyakrabban találunk visszaható névmást tárgyi szerepkörben, mint az egyszerűbb tárgyas igei szerkezetek között. Itt is találkozhatunk körülírással, latinból való szó szerinti fordítással. Példáink többsége latinizmus, de magyaros kifejezések is akadnak. A latin nyelv talaján születettek a következő szerkezetek: JókK. 37: „*Mendeneftewlfogua zerze magat zent attyaua bezellenÿ ew lelkenek yduefegerewl*”: *proposuit omni modo cum sancto patre de animae suae salute tractare*; NagyszK. 2: „*ağğad iobban ten magadat ennekòm megefıernem*”: *da ergo te mihi amplius cognoscere*; SzékK. 16: *az yzrahel fyay zereznèek òn magokat Olofernesnek ellene allany* ~ BécsiK. 17: *Iřl fiay magokat kézeitè-nèc èllènt allanioc*: *filiū Israel praepararent se ad resistendum*. Teljesen magyaros kifejezés azonban a *vki látja magát a tükörbe(n)*: BirkK. 2b: „*e3 kōuexkeben mikeppen egğ tükörbe magatokat meg lathaffatok*”. Találunk belső érzékelés kifejezésére alkotott szerkezetet is: PéldK. 47: *erze ev magat meg kevnyebevltnek*.

A *vet* és az *ad* ige szerkezetei közül jóval a német nyelv hatása előtt, már a latin nyelvből való fordításokban megtaláljuk azokat, amelyeket a nyelvhelyességi szakirodalom germanizmusoknak értékelt: *vki veti magát vmibe*: KeszthK. 19: *Een wettem magamath een ydwezeytembe*; ugyanilyen a *vki adja magát vminek* és a *vki adja magát vmire*: JókK. 10: „*mÿkoron adna magat ymadfagnac egğ nemÿ nemew helyel*”: *quum daret se orationi in quodam loco solitario*; PéldK. 22: „*az fraterék az zolofmanak vtanna. kÿ kÿ*.

mynd maganak. attak volna magokat aytatos jmadfagra : expleta psalmodia sese fratres in orationem dedissent. De I. PéldK. 9: *ki magat Ewrdegnek atta vala* : *Quidam se tradidit diabolo*, amely már egy másik, a mai napig negatív értelem hordozója.

Az állapotváltozás kifejezésében is gyakran használták a *maga* névmást: JókK. 95: „gyacorta magokat . . . haragra yzgatyak” : *saepe ad iram se provocant ad invicem*; PéldK. 37: „lelvem magamat gonozbnak aznal ky . . .” : *invenio me esse peiorem, quam ipse, qui . . .*; ÉrdyK. 508: *nagy iften feeld leelky eeletben tarttya vala ennem maga*at.

11. Valószínűleg az igekötős mozgást jelentő igék körében alakultak ki olyan szerkezetek, amelyekben a határozó kölcsönös viszonyításban van az igekötővel, ill. azzal a határozóval, amely igekötővé kezd válni. (Részletes tárgyalását l. 298—301.) Ezek a szerkezetek nemcsak a tárgyatlan igék körében terjedtek el, hanem a tárgyas igék szerkezeteibe is behatoltak. Két nagy csoportra oszthatjuk őket: A) az igekötő meghatározza magát a bővítmény formáját; B) az igekötő csak az irányt szabja meg.

A) Az igekötő meghatározza a kötött bővítmény formáját:

a) Az igekötős ige mellett a tárgyon kívül határozóragos főnév is szerepel:

(Alany) + *be* igekötős ige + *-ba/-be* határozóragos névszó + implicit vagy explicit tárgy: BécsiK. 287: *béhoztatoc ahazba*; KazK. 77: *az papirofth markaba be zoritha*. Átvitt értelemben: GuaryK. 29: „*nomjad iol be ziuedbe . . .*” *hog mind ez velagnac bine . . . veth maganac eredetj*”. Az *el be* és *el bel* nyomatékosító szerepű igekötőkapcsolattal: KazK. 75: „*zenth eleköt kezön fogua: az zent éghazba nag tyztöffegel el be uiue*” : *ipsum in ecclesiam introduxit*.

(Alany) + *be* igekötős ige + *-ba(n)/-be(n)* határozóragos kötött bővítményű szerkezet tárggyal bővülve: BécsiK. 36: *bèuiuèc qtèt q zolgay a hailacban* : *induxerunt illum servi eius in tabernaculum*; KazK. 76: „*ez zegeen zarandokot: hazaban be fogada fyanak zeretetiert*”. Ez a szerkesztésmód az igenevek között is megtalálható. Az *el be* kapcsolattal létrejött szintagmákban is fellelhető: ÉrdyK. 496: „*Eggyk rezeet kyldee yztrago-my kappwra . . . az Negyedyketh el bee erdelben*”.

(Alany) + *bel* igekötős ige + *-ba(n)/-be(n)* ragos kötött határozói bővítmény + tárgy: JókK. 141: *kybe en testemet beltakaryad [involvas]*; ÉrdyK. 511: „*kyt mykoron bel vyttenek volna kôzykben elfew reenden valook*”. Az *el* igekötő nyomatékosítás céljából még ebbe a szerkezetbe is benyomult: 1490 e.: „*kewetfegen el Bel kewldeek therek orzagba*” (RMKT. I²: 478).

(Alany) + *el* igekötős ige + implicit tárgy + *előle* névutós névszó vagy személyes névmás mint kötött bővítmény: SándK. 22: „*ez meg bolondwlth. vigeek el elqlem*” : *Ista insanit, amoveatur*. (Szép példa a magyaros megoldásra a *vitessék el* szenvedő igealak helyett.) Az *el* igekötő legtöbbször azonban csak az irányt jelöli meg.

(Alany) + *ki* igekötős ige + *vmi* kívül, implicit tárggyal: JókK. 80: *kyuÿge az fewuennnek helye kyuewl* : *extra sepem loci portare*.

(Alany) + *reá* igekötős ige + tárgy + *-ra/-re* határozóragos bővítmény: DebrK. 7: *reiah veteah az ôrdôgre a pîfpók a kerdef tetelt*.

b) Ide sorolhatjuk azokat a szerkezeteket, amelyekben az igekötő eredeti határozói formájából származik a vonzat.

(Alany) + *ki* igekötős ige + *-ból/-ből* határozóragos kötött bővítmény + tárgy: JókK. 43—4: *zent fferencz ky terÿeztyuala ew kezeytt ez felewl mondot langhalol*;

MünchK. 86rb: *ki vete mēd a templombol a iuhokat ⁊ a tēhēnēkēt*; implicit tárggyal: 15(2)9: *hatalmas ky ne yzen* [a. m. üzzön] *belele* (MNY. 37: 277).

Az által mint igekötő tárgyas igékhez is hozzájárulhatott, s itt is megtaláljuk a tárgyon és alanyon kívül a helyhatározót: Apork. 114: „*által uite azokat a melfegben mikent kietlenben*” ~ KulcsK. 260: „*által hoza wketh w feneken mykeppen az pwztaba*” : *deduxit eos in abyssis* sicut in deserto.

B) Az igekötő csak az irányt szabja meg:

Az irányt jelölő rag vagy névutó változó. Az igekötő bizonyos esetekben megőrizte az irányulás jelölésének kötelezettségét, de a jelölés nem kötődött kizárólagos formához.

(Alany) + *el* igekötős ige + tárgy + ablativusi értékű helyhatározó: Az ablativus kifejezhető *-ból/-ből* ragos főnévvel: CornK. 54r: *El vetteek wronkat az coporfobol*; *-ról/-ről* ragos bővítménnyel: CornK. 53v: *kychoda vezy el az kevet a coporfonak zayarol*; 1520 k.: *Terekeknek fokafagyt rolatok el izte* (RMKT. 1²: 485); *-tól/-től* ragos bővítménnyel: JordK. 387: *el eheztofted ezeket az bölczekthwl es ertelmefekthwl*; SzékK. 19—20: „*mykor őket az egyptombelyek, el vzteek volna ő tollők*”.

(Alany) + *fel* igekötős ige + tárgy + a térbeli emelkedésnek vagy a kiindulópontját, vagy a végpontját jelölő helyhatározó. A kiindulópontot jelölő szerkezetek: KeszthK. 14: *ky fel magasztalz engemeth halálnak kapuyarol*; KazK. 78: *az zolgak az földről fel emelek*. A végpontot jelölő szerkezetek: JókK. 100: *kezed [!] menbe fel emelne*; GuaryK. 31: „*ki meg az istēnec fiates az magas acasztofara fel feieyted* [‘feszítéd’]”.

(Alany) + *le* igekötős ige + tárgy + a cselekvés kiindulópontját és végpontját jelölő határozó: A cselekvés kiindulópontját inkább *-ról/-ről* ragos határozóval fejezik ki, de a legelső adatban *-ból/-ből* ragos főnevet találunk: JókK. 16: *sem arczaýat le nem haýta menbawl*; JordK. 382: *razýatok le az port ty labatokrol*; SándK. 26: *ruhaýokath rolok le vongýak*. — A cselekvés végpontját *-ra/-re* ragos helyhatározóval jelölik: JókK. 42: „*magatt ew helere mendenefewlfogan fewldre le terýeztiuala*”; KazK. 74: „*agashazanak egik zegeben: zakoth terithe le: az földre*”.

12. A figura etymologica kiterjedt a tárggyal és kötött határozói bővítménnyel alakult igei szerkezetekre is. Itt több variáció jöhetett létre, amelyek közül csak egyetlen esetben találjuk meg a tárgyas szerkezetben úgy az alakzatot, ahogyan annak logikusan következnie kell a figura etymologica eredeti használatából: KazK. 71: „*Az hófkorfagra azért lotuan: attya az cazarnak uduarabol vneky iegðsth iegze*”. Legtöbbször az igező az eszközhatározóban található, a tárgy pedig személyt jelentő szó: KeszthK. 31: *meg erefeytel engemeth, the ereddel vyadalra : praecinxisti me virtute ad bellum*; KulcsK. 260: *dycherek wteth dycherettel : laudaverunt laudem eius* (l. Apork. 115: *diczertek q diczeretet*); implicit tárggyal: MargL. 4: *kýralý nemes aýandocokkal meg aýandocozak*. Végül olyan megoldás is létezik, amelyben nem az ige töve ismétlődik, hanem a tárgyat és a határozót alkotó szó töve azonos: MünchK. 85rb: „*q tēl’essegeből mēd mü vqttq malaýtot malaýtezt* [gratiam pro gratia]”.

Eredménytárgyat tartalmazó igei szerkezetek kötött határozói bővítményei. — Az efficiáló (létrehozó, megvalósító) igékhez tartoznak a cselekvést és működést, valamint a mondást és közlést jelentő igék. A tárgy leginkább valaki számára jön létre, ezért dativust is találhatunk a szerkezetben. Természetesen más megoldás is lehetséges. (A figura etymologicának nevezhető alakzatban az idesorolható tárgy

iránytárgy; l. az előző bekezdésben mondottakat.) Az intranszitiv igék tárgyas szerkezetei közül idetartozik a *vkik udvart állnak vkinek*. Az efficiáló ige (amelyre itt nem találunk utalást, csak az előző céltudatos mozgásból létrejött 'állás' fogalma van megnevezve) valóban olyan eredménytárgyat (*udvart* 'kíséretet, környezetet') hozott létre, amely a cselekvés befejezésével megszűnik. Hasonló a *vki bosszút áll vkin* szerkezet is. Mindkét szerkezet az állandó szókapcsolatok, frazeológiai egységek kialakulásához vezető útra lépett.

1. A cselekvést és működést kifejező efficiáló igék szerkezetei között két csoportot különböztetünk meg:

a) Eredeti konkrét értelemben eredménytárggyal és dativusszal: JókK. 40: *Czýnala egy kews cellatt maganak*; DöbrK. 380: *ki v fianak menegzõt tön*.

b) Az átvitt értelmű szerkezetek közül ki kell emelni a *tesz* igével alakultakat. Ezek között találunk egyszerű körülírásokat az érzelmi cselekedetek kifejezésére és az istenhittel kapcsolatos fordulatokat. Körülírással (korabeli frazémával): BécsiK. 18: *ki kazomlatot z meuetést tenné ennépnc*; PéldK. 72: „*fenkynek en bozzut nem tewttem es nem zerzettem elewzer*”; az istenhittel kapcsolatos fordulatokban: AporK. 122: *Istenben tezonk iozagot*; *In Deo faciemus virtutem*. Már a frazéma felé mutat: KeszthK. 17: *Iteleteth tegy arwanak, ees zegennek*. Más igékkel is: FestK. 384: *Megh farattnak nywgomlat chýnaltal*; *Fatigato requiem praeparasti*.

2. Az efficiáló közlésigék legtöbbször tárggyal és kötött határozói bővítménnyel fejezik ki a közlés eredetét és irányát.

a) A közlés eredetét *-ból/-ből* és *-ról/-ről* ragos névszóból és névmásokból alakult kötött határozós szerkezetek fejezik ki: BirkK. 4a: „*Annak wtána forök le vluen az oluafo, môd'a el az leccet vağ az zerzesből, vağ az idei ewangeliübol*”; — JókK. 44: „*valamýkoron myýt [‘valamit’] zoluala zent fferenczrewl*”, 45: „*azt ew rola es egyebekrewl ewrewmeft bezellyuala*”.

b) Az irányt vagy dativusszal, vagy *ellen* névutóval, ill. *-ra/-re* ragos névszóval (névmással) fejezik ki. — Dativusszal: BécsiK. 308: *bekefeget bétel nênzèteknêc*; MargL. 13: „*Nagý penteken kedeg mendenestevl fogua semmyt . . . sem zol vala vala mely embernek*”. A szembenállást kifejező *ellen* névutós névszóval: AporK. 124: *kik bezelnek gonozokat en lelkem ellen* ~ KulcsK. 275: *kyk zolnak gonozokath en lelkemnek ellen*. — A *-ra/-re* ragos névszóval: KeszthK. 18: *hewfagokath bezelenek egyk mafyk w barachyokra*. A *vki (meg)kêrd vkit vmiről* és a *vki kêrd vmit vkitől* iránytárgyas szerkesztésű, ellenben a *vki felel vmit vmire* vagy *vkinek* már eredménytárgyas szerkezet: DöbrK. 378: *senki iget sem felelhet vala neki*; VirgK. 41: *ez dichwfeges zent semit rea nem felele*. Idevonható még a *vki tanúságot vall vkiről* szerkezet is: MünchK. 86va: *valaki tanofágot vallana embezrol*. Ennek a szerkezetnek a *tanúságot vall* része felfogható állandó szókapcsolatnak is, s ehhez járult a *-ról/-ről* ragos kötött határozói bővítmény, vagy pedig a *tanúság vmiről* névszói szerkezet kapcsolódott az ígéhez. A *vki parancsol vmit vkinek* (JókK. 57: „*te onnatt fegytetel meg melyet egyebeknek paranczolj [quod mandas in altero]*”) szerkezet is felsorakozik azoknak a példáknek a sorába, amelyekben a *parancsol* tárgyas igeként szerepel.

3. Az eredménytárgyas szerkezetekben is találunk állandósult szókapcsolatokat. — A *vall* ige szerkezeteiben: 1520 k.: *Zegyent vallek en batorfugomban* (RMKT. 1²:

486); 1531: „Soha en feleffeghem ellewth Nagýwb Segýenek Nem vallottam” (LtK. 1: 136). (A *tanúságot* vall szerkezetéről mondottakat l. az előző csoportban.) — A *vesz* ige szerkezeteiben: KeszthK. 20: *dyadalmath week w rayta*; ÉrdyK. 510: *bwlcchwt veen ew azzon feleffeghetewl es haza nepeetwl*. — A *visel* igével: GuaryK. 27: *vmaganac, es egebeknec iduqsfegerql zorgalmazatos gondot vífel*; 1531: *viffell eram* [a. m. énram] *go(n)-dott* (LtK. 1: 134). — A *tart* ige szerkezetéből: TelK. 16: *bekefegőt tart vala mendenőckel*. — Ide vonható még a fejezet bevezetésében tárgyalt *vkik udvart állnak vkinek* szerkezet: KazK. 70: „mindön nap *harom ezör uitezők alnak ual'a neky uduart*” és a *vki bosszút áll vkin* (igenévi szerkezetben): PéldK. 71: „ky mynden lelkes allatokon tucz bozzut allanod”.

Átmenet a tárgy és a határozó között

A tárgyas igei szerkezetek átmeneti tárgyként értékelhető tárgyai nem minden esetben, nem minden ide sorolható ige mellé vehettek egy kötött határozói bővítményt. Az intranszítív igék tárgyas szerkezetei önmagukban is óriási teljesítményei a nyelvnek. Ha találunk mellettük kötött határozói bővítményt, azzal már — amint fentebb láttuk — eredménytárgyas állandó szókapcsolattá váltak, s nem az intranszítív igéből származik a határozói vonzatuk. A *vkik udvart állnak vkinek* és a *vki bosszút áll vkin* szerkezetekben a grammatikai tárgyhoz kapcsolódik a határozó: *udvar vkinek* 'számára' és a *(meg)-bosszul vmit vkin* szerkezetre vezethető vissza. A *hagy* és *enged* ige mellett az átmeneti tárgyon kívül dativus is állhatott, s csak a kívánságot és gondolatot kifejező igék között találunk átmeneti tárgyat és kötött határozói bővítményt nagyobb mennyiségben.

Az intranszítív és tranzitív igék között átmenetet alkotó igék tárgyas és kötött határozói bővítményes szerkezetei. — A *tűr* és *megenged*, ill. az *el* nem *tűr* és *meg* nem *enged* kifejezésére alakult igei szerkezetekben a tárgyon kívül dativus is állhat. — Az *enged* igével: PéldK. 86: *mely ewrek bodogfagot engegyen my nekwenk*; KazK. 78: *engeged minekunk ez leueleth* : *Da igitur nobis chartam*. Implicit tárggyal az előzményekre utalva: JókK. 75: *engegyed ennekem* (a latinban: *parcatis mihi* 'kímélj meg ettől', tehát: 'engedjed el ezt énnekem'). — A *hagy* igével: 1520 k.: „ne hagygon Terekeknek dwlnya korofkynt” (RMKT. 1²: 487).

Tranzitív (tárgyas) igék átmeneti tárggyal és kötött határozói bővítménnyel alakult szerkezetei. — Az alábbi szerkezetek tartoznak ide:

A *törekvés* kifejezésére *-tól/-től* ragos és *-ra/-re* ragos határozóval: — a *kíván* igével: 1492: *kegelmed priortul es az ew hozya Tartozotvl gleyteth* ['kíséretet' vagy 'menedéklevelet'] *keuana* (MNY. 37: 203); 1532: *amýth ýdweffeghtheke kýwa(n)thok* (LtK. 1: 140); kettős tárggyal: NagyszK. 5: *az ő zeretőyetől az zeretetnec ieget kevanña latnia*; — a *remél* igével, kettős tárggyal: TelK. 22: „honnat vrtul enneköm *segedfegőt remenlőc időnye*” : *unde venire spero auxilium meum a domino*; — a *kér* igével, a tárgy infinitivusi: MünchK. 87vb: „miképpén te . . . *kézj èn tqllem inod*”; kettős tárggyal: PéldK. 71: *kerewm te tewled az en ydewmet meg hozzabulny*; tárgyragos főnévvel: BirkK. 2b: *alattatok valoktol hochanatot kerietøk*; KazK. 76—7: *Az zolgtatul . . . tentat es papiroft kere*. A *vki kér vkit* idéző igenévvel is előfordul: JókK. 45: „magat terdre le haýttuan *frat[er] lleo* nagy týzteffeguel: *monduan kere zent fferenczet*”.

Gondolkodási műveleteket kifejező szerkezetek: *vki gondol vmit vmiről/vkiről*, ill. *vmivel* szerkezetben a *-ról/-ről* ragos névszók és névmások a gondolat objektumát, a *-val/-vel* ragos szerkezetek a 'törődik vmivel, vkivel' jelentést fejezik ki: FestK. 370: „*myth az eeletednek fele elewt, az wtolfokrol gondolzs [!]*”; GuaryK. 24: „*ammit hallot, auag gondolt v attafiarol*”; kettős tagadással: PéldK. 21: *ev femmýt nem gondol vala vele*; a tagadás enyhébb kifejezésével: NagyszK. 8: *Az bizon zeretők nem fokot gondolnac a tiuiffel*. — A *vél* 'gondol' ige praedicativusi szerkezete: ÉrdyK. 511: „*wrafagaat kedeegh es myndden yozagaat mynd femynek vely vala*”; — eredethatározós szerkezete feltételes tárgyi mellékmonddal: GuaryK. 32: „*kighol embor velheti es nemikeppen meg osmerheti hog ha valaki legon iduozülödö*”; — az *alít* 'vél, gondol' praedicativusi szerkezete: CornK. 55r: *aleyta evtet lenny kerteznek : aestimavit esse hortulanum*; PeerK. 337: *Felelmes zwonek enghem aleytatok*. Sőt magát névmási tárggyal is: BirkK. 4b: *akkik bvnefnek alait'ak magokat*; PéldK. 72: *kyk aleytyak vala magokat vraknak es azzonyoknak lenny*.

Egyeztetés a praedicativusi és nuncupativusi szerkezetekben

Azoknak az állapotthatározóknak az igealannyal, ill. az ige tárgyával való számbeli egyeztetéséről beszélhetünk, amelyek a latin attributum praedicativum (nominativus vagy accusativus praedicativus) egyenértékesei: *vki lát vmit vminek (lenni)*, *vki látszik vminek (lenni)*, *vki láttatik vminek (lenni)*, ill. *vki(k) lát(nak) vmiket vminek (lenni)*, *vkik látszanak vminek (lenni)*, *vkik láttatnak vminek (lenni)*. A régi nyelvben, a korai és kései ómagyar kor szövegeiben rendszerint egyes számú az a főnév, melléknév (számnév vagy névmás), amely az állapotthatározói kötött bővítményt fejezi ki. Ez arra utal, hogy a praedicativusi vagy nuncupativusi bővítmény a magyar nyelvben többnyire összefoglaló értelmű, s ezért áll egyes számban. Az egyes szám használatának másik oka az, hogy a bővítmények gyakran melléknévvel fejeződnek ki, s a melléknév a mondatban eredetileg egyes számú volt. Így tehát a melléknév egyes száma megőrzött régiségnek tekinthető.

A korai ómagyarban három példa áll rendelkezésünkre, egyes számú tárgy, ill. alany

mellett: praedicativusi szerkezetben: KT.: „*Tudyuc latiuc <le> [fuz leannac]*”; KTSz.: „*fugadotianoc [leni] ef esmerum*”; nuncupativusi szerkezetben, szenvedő ige mellett: KTSz.: „*Ef hug bezzug oznoc [ne]uestfel*”. Ezekben természetesen nem található számbeli egyeztetési probléma.

A kései ómagyar korban is a praedicativus és nuncupativus vagy önmagában áll, vagy a *lenni* igenévvel összekapcsolva. A kései ómagyar kor igeinek kötött bővítményeit és az igeinek kötött bővítményeit leíró részben is olvashatunk példákat ezekre a szerkezetekre (304, ill. 324). Egyéb adatok, értelmi (egyes számú) egyeztetéssel, nuncupativusi szerkezetben: CornK. 18v: „*Az gonozok mondatnak konkolnak. az jok mondatnak buzanak*”; praedicativusi szerkezetben: NagyszK. 9: „*Ez velagnak ő zeretőy lattatnak kiuil nemes rofanac*”; — a latin ellenére is: BirkK. 4b: „*Teğenek veniat akkik bvnefnek alait'ak magokat*”: *Faciant venias suas, quae se reas existimant*. — Mindamellet többes számú egyeztetés is előfordul, nemegyszer latin hatásra: JókK. 109:

„Akaryauala ewkewt yn kab zerelemuel yoknak lenny hogynem ment tudomannak ky-dessegeuel keueyeknec lenny” : Volebat enim potius ipsos esse caritate bonos, quam scientiae curiositate sciolos.

Irodalom

SIMONYI, Hat. 1: 1—454, 2: 1—376; KLEMM, TörtMondt. 157—68; VARGA, KódStil. 1—43; GOMBOCZ, Synt. 109—54; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 5—222; BERRÁR, TörtMondt. 92—116; B. LÖRINCZY, MMNyR. 2: 162—251; SEBESTYÉN, Névut.; HAJDÚ, BUNy. 67—104; H. MOLNÁR, ÁNyT. 6: 229—70, 9: 123—46; VELCSOVNÉ, MNy. 77: 308—15; HETZRON: Word 25: 140—54; HORVÁTH: NytudÉrt. 115. sz. — Az ige szabad bővítményei: SIMONYI, Hat. 1: 83—4, 194, 299—307, 2: 107; MÉSZÖLY, NyK. 40: 298—327; KLEMM, TörtMondt. 182—4; MELICH, MNy. 33: 65—6; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 28—32, 150, 156—60, 185, 191, 195; BERRÁR, TörtMondt. 98—102, 104—7, 110—5, 213—4, NytudÉrt. 13. sz. 6, 9—11, 13—4, 16, 21—30, 36—66, MNy. 54: 485—90; D. BARTHA, Szóképz. 125; BALÁZS, MNy. 54: 236—42; IMRE, SzabV. 238; B. LÖRINCZY, MMNyR. 2: 172—206, 213—5, 217—37, 240, 246, 249—51; BÁRCZI, MNyÉletr. 285—6; HAJDÚ, BUNy. 83—4; E. ABAFFY, MNy. 63: 32—3, 67: 155—69, MNyj. 19: 17—25; H. MOLNÁR, Nyr. 93: 223—8; RÁCZ—SZEMERE, MondtEl. 72; ZSILKA, NyMozgDial. 118—24; TOMPA, Nyr. 100: 135; B. GREUSS, MNy. 72: 456—68; NYOMÁRKAY, MNy. 74: 37—43. — Az ige kötött bővítményei: SIMONYI, MNyelv². 449—50; TEMESI, MMNyR. 1: 207—8; HADROVICS, FunkMondt. 60—70; HAJDÚ, BUNy. 89—95; KÁROLY, ÁNyT. 5: 189—218, NytudÉrt. 58. sz. 117—8; H. MOLNÁR, NyK. 74: 106—17, ÁNyT. 6: 236—42; E. ABAFFY, MNy. 68: 190—7, 69: 305—15, 76: 165—75; WACHA, NyK. 76: 157—68. — Intranzitív igei szerkezetek: ELEKFI, Pais-Eml. 214—20, SzótTan. 198; H. MOLNÁR, ÁNyT. 6: 256—66. — Transzitiv igei szerkezetek: SIMONYI, Hat. 1: 82, 259—60, 2: 168—9, Nyr. 18: 554—9, 19: 241—50, 32: 131—2, 151, TMNy. 424—39, 646—51, MNyelv². 449—51; ZOLNAI, NyK. 23: 163; SZILASI, NyK. 24: 168—202; HORGER, MNy. 9: 348; KLEMM, MNy. 18: 156—60, TörtMondt. 269—85, 317; BABOSS, MNyTK. 41. sz.; FOKOS, Nyr. 69: 40—2; MÉSZÖLY, NyK. 51: 9; ZSIRAI, MNy. 41: 1—11; GOMBOCZ, Synt. 52, 64, 92—3; BÁRCZI, TihAl. 179—81, MNyÉletr. 110—1, MNy. 61: 276—81, HB. 37—45, 61; B. LÖRINCZY, KTSz. 115—6; KÁROLY, NyK. 56: 149—53, NytudÉrt. 10. sz. 39—50, 58. sz. 115—21, ÁNyT. 5: 189—218, MNy. 83: 470—1; TOMPA, MNy. 51: 283—9, Nyr. 79: 201, 108: 137—45, UngGr. 48, NyK. 56: 129; BERRÁR, TörtMondt. 111; D. BARTHA, Szóképz. 40—7; IMRE, SzabV. 116—7; H. MOLNÁR, MNy. 54: 243—57, 70: 181—92, 298—307, NytudÉrt. 83. sz. 386—8; TEMESI, MMNyR. 1: 203—4; DEME, NyFeln. 53—4; BENKŐ, NytudÉrt. 38. sz. 19, ÁrpSzöv. 183—4; E. ABAFFY, NytudÉrt. 40. sz. 20—1, MNy. 63: 32—3, 73: 9—19, 176—88, 77: 161—4, 78: 153—9; MIKOLA, NytudÉrt. 46. sz. 57—62, MNy. 62: 441—61; HAJDÚ, BUNy. 119—20, 147—8; HADROVICS, FunkMondt. 102—8, 111—23, 136; BALÁZS, ÁNyT. 9: 7—22, MNy. 75: 42—55; ANTAL, MNy. 70: 196—200; WACHA, NyK. 76: 157—80; KORCSMÁROS, NéprNytud. 24—25; 179—93; R. HUTÁS, Nyr. 109: 275—81; BUDAI, MNy. 84: 433—43. — Az általános és a határozott igeragozás használatának szabályai: KLEMM, TörtMondt. 271—83; SÁMSON, MNy. 49: 346—8; IMRE, MNy. 49: 348—59; TOMPA, MNy. 51: 283; BÁRCZI, MNy. 54: 257—70; SZABÓ, MMNyelv. 293—301; VELCSOVNÉ, Nyelv és Ir. 2: 123—31; H. MOLNÁR, MMNyR. 2: 154—61; E. ABAFFY, NytudÉrt. 40. sz. 16—21; D. BARTHA, NytudÉrt. 40. sz. 34—8; WACHA, NyK. 76: 157—80; ÉDER, NytudÉrt. 104. sz. 289—98. — A kötött határozós igei szerkezetek: SIMONYI, Hat. 1: 45—9; KLEMM, TörtMondt. 174—7; BERRÁR, TörtMondt. 102—3, NytudÉrt. 13. sz.; B. LÖRINCZY, MMNyR. 2: 251—7; KÁROLY, ÁNyT. 1: 161—86; SEBESTYÉN, Névut. 94; H. MOLNÁR, NyK. 70: 442—8, ÁNyT. 6: 229—70, 9: 123—46; ZSILKA, NyMozgDial. 118—24; R. HUTÁS, MNy. 72: 293—300, 74: 69—73, 77: 436—40, 79: 291—99; GREMSPERGER, MNy. 75: 62—8; BENKŐ, ÁrpSzöv. 264, 281, 282; TOMPA, ÁNyT. 14: 127—41; PAIS, MNy. 80: 183—8; D. MÁTAI, MNyTK. 187. sz. — A szenvedő igék szerkezetei: SIMONYI, Nyr. 10: 290, Hat. 1: 246—51, 298, 377, 2: 171—3, 260—3, TMNy. 450—1, MNyelv². 193—4; SZINNYEI, Nyr. 21: 102—5; KLEMM, TörtMondt. 57—62; KERTÉSZ, Száll. 133—9; HORGER, Nyj. 143; BALASSA, MNyelvK. 133; GOMBOCZ, Synt. 64; B. LÖRINCZY, KTSz. 116; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 127, 128, 130, 197, NytudÉrt. 58. sz. 115—9, ÁNyT. 5: 189—218, 8: 126—7; BERRÁR, TörtMondt. 111; DEME, MNy. 56: 29, NyFeln. 53—4; TEMESI, MMNyR. 1: 204—5; BÁRCZI, MNyÉletr. 157; HAJDÚ, BUNy. 148; TOMPA, UngGr. 48—9; HADROVICS, FunkMondt. 136; HAVAS, MNy. 69: 181—3; E. ABAFFY, MNyj. 19: 17—25, MNy. 71: 410—7; FÜREDI, ÁNyT. 11: 93—113; BALÁZS, MNy. 75: 42—55. — Egyeztetés a praedicativusi és nuncupativusi szerkezetekben: SIMONYI, Nyr. 13: 404—9, 446—5; KLEMM, Nyr. 78: 173—4; RÁCZ, MNy. 83: 500—7.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: AZ IGENÉVI SZERKEZETEK

Írta: R. HUTÁS MAGDOLNA

Korszakunkban megtaláljuk a befejezett melléknévi és a határozói igenévnek a független cselekvéshordozóval alakult szerkezeteit, vagyis az igenévnek lehet saját, a mondat alanyától független alanya. Legtöbbször azonban az igenévnek és a mondat állítmányának azonos alanya van. Az igenevek vagy intranszitiv, vagy tranzitiv igékből keletkeztek. Tranzitiv igék igenevei lehetnek tárgyasak vagy határozósak. A tárgyas szerkezetekben megőrződött a jelöletlen ($\emptyset$ ragos) tárgy, de már a jelölt forma is elterjedt. A szabad és kötött határozók minden fajtáját megtaláljuk az igenevek mellett, hiszen az ígéhez járuló szabad és kötött bővítmények automatikusan átvihetők az igenévi szerkezetbe is. Az igenevek igenemi vonatkozásokat is ki tudnak fejezni, lehetnek cselekvő és szenvedő tartalmúak. A szenvedő igenevek szerkezeteiben megtalálhatjuk a szenvedő igékre ebben a korban már jellemző ágenst (a határozó alakjában megnyilvánuló cselekvőt) és az eredeti tárgyas igei alapszó vonzatait is. Az ágens azonban legtöbbször nincs kitéve. Bizonyos kivételes szerepet tölt be a *lenni* és a *való* igenév, de egyikük sem különül el a *lesz*, ill. a *van* igei sajátosságaitól, hanem e sajátságokon alapuló szerepen kívül más funkciót is betöltenek, s ez már olyan szemantikai kötöttséggel jár együtt, amely szerkezeti eltérésben nyilvánul meg.

Az igenevek szabad határozói bővítményei

Az igenevek minden olyan határozóval, amely az igei alapszóhoz szabadon járulhat, maguk is bővíthetnek. Ezek a bővítmények az igei szerkezetekhez hasonlóan a cselekvés és állapot körülményeit fejezik ki. Ezek a kategóriák már „Az igei szerkezetek” című fejezetből ismeretesek. Minden határozóra mindegyik igenévvel nem idézhetünk példát, csak néhány érdekes esetre hívjuk fel a figyelmet. Helyhatározóval: Jókk. 43: *az erdewben ydestoua ewrýzuen* [‘figyelvén’]; SándK. 25: „Azon közben igon kezdenek az fazokak es az fõdõok eę masra zõkdõsný”; ÉrdyK. 510: „haza akarz yewny”. Átvitt értelemben: NagyszK. 2—3: „az embõr természet zerent innet az alforol kezduen [ab inferioribus incipiens]”. Részelő határozóval: Jókk. 40: „faknak agyban eę zegen cżýnalt haylok”. Részeshatározóval: CzechK. 53: „Meeltoltassaal nekõm nýlnod”. Időhatározóval: PéldK. 76: „papa vagyok de az halal emgem nem hagy fokayg papalkodny”; PeerK. 336: „Ezt zerzetek peftnek varofaban . . . zwleteth vian el mwlth ydõben: ezer

oth zaz ees nyolch eftendoben”; VirgK. 39: *regerre* [a. m. reggelre] *iutuan*. Módhatózóval: SzabV.: „Az helrwl kezdek zwrnyen verethny Mýnd kwrnywl nag erwffen twrethny”. Eszközhatózóval: 1504: „ez levelet ... en chýmeres peczetemel meg erv—tven [a. m. megerősítvén]” (Száz. 1872: 478); MargL. 3: *az cohnyan valo fazekaknak es egýeb edeneknek mosasauul es sepreseknek porauul ... meg feketehteny*; KeszthK. 19: „Vrnak bezedy tyzta bezedek mykeppen ezyfth zennel tyztulthatoth, háromzor meg latoth hethzer tyztultatoth”. (Ez utóbbi példában számhatározót is találunk.) Okhatózóval: JordK. 385: „*3el mýat haýlodozo nadat*”. Célhatózóval: SzabV.: „Egh hazath vyadalhoz gerýefthwen [‘felgyújtván’]”. — Többször előfordul, hogy az igenév tárgyjal és szabad határozóval jár együtt: SzékK. 8: *yarvan tanczokat, dob zohan, es fyp zohan, az ... Olofernesnek elötte*.

Az igenevek kötött bővítményei

Az igenév saját önálló alanya

Elsősorban a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek, elvéve azonban a *-t/-tt*, valamint az *-atta/-ette* képzős igenevek is a mondat állítmányától független cselekvéshordozóval, vagyis külön alannal rendelkeznek.

1. Az intranszitiv tárgyatlan igéből képzett határozói igenevek többnyire a *lesz* igéből (*lévén*) vagy mozgást jelentő igéből alakultak. A *lévén* igenév saját alannal: JókK. 78: „*ez leuen el futta az frater eged*” : *hoc facto frater Aegidius aufugit*. Mozgást kifejező határozói igenévvel: JókK. 44: „*az lang el menuen*” / *frater leo keзде lofan oda menný*” ~ VirgK. 42: *az twz el tauozuan* : *Flamma vero recedente, frater Leo inceptit recedere plane*; szabad határozók társaságában: SzabV.: *kyral výgan Budara eredwen Twrwk Sereg kwrnywlw terýedwen*. A *-t/-tt* képzős igenév (mint jelző) saját alannal: MünchK. 38ra: „*ot vala eg keze meg azot embez*”; de: JordK. 460: „*vala ot egý ember kýnek hew kezee meg azot vala*” : *erat ibi homo habens manum aridam*.

2. A tranzitív tárgyas igéből képzett igenevek saját alannal és implicit tárgyjal többnyire latin hatásként fordulnak elő. Határozói igenév: JókK. 43: „*holduýlag megmutattuan*” / *lata zent ferenczet terden alua*” : *lunae lumine indicante, vidit sanctum stantem genibus flexis*; BécsiK. 20: „*mōduan eggic a mafíknac*” : *dicentes ad alterutrum*; jelölt tárgyjal: MünchK. 86ra: *mēdēnic foglaluā kēt qōblqt auag hazmat* : *capientes singulae metretas binas vel ternas*. Ige-igenév: 1488: „*ez fekel war fogotta weres pey lo*” (MNY. 16: 79).

Az igenévnek a mondatéval azonos alanya

A határozói igenév alanya a mondatok többségében azonos a mondat alanyával. Intranszitiv igéből képzett igenevek: CornK. 53r: „*jaruluan az angyal el veue az kevuat az koporforul*”; TelK. 18: *scent anna azzon viragozuan: terõmthuen: es gõmõlõdzuen fogadna* [a. m. foganna]. Transzitiv igéből képzett igenév alannyal és saját tárgyi bővítménnyel: JókK. 39: „*zent fferenc ezt haluan . . . vele ueuen frat[er] leott es frat[er] Maffeust es frat[er] angýallott Menenek az vitezhez*”; 1516: „*Eznek wthan Nelepeczý ferencz wra dolgayth el wegezwen Jewe Jde ala Bwdara akarwan Magath Megh Igazythany*” (MNy. 52: 369); tárgyi mellékmondatlall: SzabV.: *ygen yffýw Twrwk hamza Gondolwan hog volt Magyar*. Idetartoznak még az idéző igenevek is: DöbrK. 376: „*felelven iefus monda. az törven tvdoknak es farifeofoknak mondvan*”.

A tárgyas szerkezetek

A tranzitiv igéből alakult igenevek mellett találunk tárgyat is (l. az igenév alanyával kapcsolatos példák egy részét is). Az igenévi szerkezetek megõrizték az eredeti jelõletlen tárgyat és a késõbb alakult jelõlt tárgyat is.

Jelõletlen tárggyal. — A jelõletlenség egyrészt azt jelenti, hogy õsi örökségként a fõnéven, névmáson vagy igenéven nincs, ill. $\emptyset$ morfémaként jelentkezik a rag. Melléknévi igenév tárgya: JókK. 56: „*vagýok alazatos es femý tudo [inscius]*”; AporK. 149: „*Hala ado ýmaczagh*”; fõnévi igenév tárgya: MargL. 14: *az ora meg latný*; CzechK. 54: „*ýrgalm tenný zorgalmazo*”; JordK. 385: *Mý lathný*. Ilyen szerkezetekbõl alakultak összetételek is: GuaryK. 32: „*az keñer fitq meftor*”. Másrészt ide vonhatók — bár nem egészen jelõletlenek — a személyes névmás E/1. és 2. alakjai: AporK. 47: „*Attal teged feloknek iegzetet*”; KeszthK. 32: *engem gywleleketh*.

Jelõlt tárggyal. — Iránytárgy: részleges tárgy: JókK. 92: „*kezde enný az zewlewben*”: *coepit comedere de uvis*; -t ragos névszóval: AporK. 49: „*attal orokot te neuedet feloknek*”; SzabV.: „*Egh hazath vyadalhoz gerýefithwen [’felgyújtván’]*”; -t ragos névmással: személyes névmással: JókK. 66: „*fem yrafban ewtett latnýa fem bezedben hallányá*”; AporK. 114: „*oket gýlqloknek kezekbol*”; visszaható névmással: 1516: *Magath olthalmazný* (MNy. 52: 369); kölcsönös névmással: DöbrK. 375: „*vifelven egmaft zeretetben*”; tárgyi mellékmondatlall: JókK. 41: *lesezuen mytt zent ferencz tenne / es kýmelen* (mindkét igenévhez tartozik). — Eredménytárgy: JókK. 137: *eledelt czýnaluan*; VirgK. 39: *nagy keferw firaftit tenny*. Átmeneti (határozói értékû) tárggyal: MargL. 14: *veternyet harangoznýa*.

Kettõs tárggyal. — Ezeknek a kettõs tárgyaknak az igenevei a magyarban inkább állapothatározónak elemezhetõk. A szerkezet feltétlenül latinizmusnak értékelendõ: MünchK. 85va: *tèkentüē t̃t iaratta : respiciens Iesum ambulantem*; VirgK. 39: „*kayaltani magat bynefnekh lenny, es vetkezetnek iftenek es az zent embernek ellene*”.

A latin ablativus absolutust többször határozói igenévvél és tárggyal (jelöletlen és jelölt tárggyal) fordítják, s a magyar szerkezetekben határozói bővítmény rendszerint nem fordul elő. Jelöletlen tárggyal: JókK. 43: „lata zent ferenczet terden alua % menbe *orczaŋa fel magaŋztatuan [facie elevata]*”; BécsiK. 43: „*fēiec lehaituan ... èzqkqdnçuala ... èlzaladnioc*”: *inclinato capite ... evadere festinabant*. Határozói igenévvél és jelölt tárggyal fordítják a participium absolutumnak megfelelő szerkezetet. JókK. 39: „ottogyel ... *helyett foglaluan*”: *capto ibi loco*; BécsiK. 22: *a fizafi mëgvègèzuèn : Finito ... fletu*.

Az igenevek kötött határozói bővítményei

A kötött határozói bővítmények lehetnek fakultatívak és kötelezőek is. A tárgyatlan igékből képzett igenevekre jellemző, hogy csak egy kötött határozói bővítményük van, elvértve azonban találunk mellettük két kötött határozói bővítményt, sőt mindkét esetben szabad határozót is. A tárgyas igékből képzett igenévi szerkezetek tárggyal és kötött határozóval is bővíülhetnek.

I. A tárgyatlan igékből képzett igenevek kötött határozói bővítményei megfelelnek az alapige bővítményeinek:

1. A határozóragos névszóval és névmással alakult kötött szerkezetekben a belviszonyragokat illetően a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* rag váltakozhat: *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek mellett: BécsiK. 16: *qèzèiebhè bizot z qhatalmaba z qfèzègèbhè z payŋfiba z q zèkèzibè z qlouagiba* ~ SzékK. 14: *az òn erôyeben, es hatalmaban, es az ô népének fereghyben, es az òn payŋfyban, es zekeryhen, es lowaghyban byzakodot*; PeerK. 333: *the bened ... byzokot*; — *-t* képzős melléknévi igenevek bővítményeként: DöbrK. 381: „*eg embert. nem ôltôztet menegzôl rvhaba*”; — határozói igenevek bővítményeként: CornK. 53v: *evltevzeuen feyer ruhaban*; — főnévi igenevek bővítményeként: DöbrK. 374: „*lakozni criftoft: hit mia ti zivetekben*”; SándK. 23: „*kÿk istennek haragÿaaban akarnak esny*”. A *hel* igekötős igenév mellett is (l. az igekötős igenevek kötött határozói bővítményei között: 298).

A *-ból/-ből* ragos névszókkal (névmásokkal) alakult bővítmények: JókK. 162: „*Nemy hews ragufyahalo zarmazando [de Ragusa oriundus]*”; ÉrdyK. 508: *kywôl valo orzaghol zarmazot*. A *ki* igekötős igenév bővítményeként is előfordul (l. ott).

A superessivusi *-n* ragos bővítmény mellett az *állva* és *állván* igenév a mozdulatlanságot írja körül: JókK. 43: *terden alua*; MargL. 11: *lahon alua*. A külső helyviszony vonzatként való használata a belső helyviszonytól való elkülönítésre szolgál: BécsiK. 14: „*mèdent a' földqn lakozot*” ~ SzékK. 8; KeszthK. 26: „*reytekbe lakozo orozlan kelk*”. Egyéb kötött bővítmények: SzabV.: *few haytaŋson fem elegendnÿ, Azon ... velekednÿ*; PéldK. 71: „*zoktal az en allattam valokon vralkodnoð*”. Idetartozik az igenév saját vonzatos mellékmondatára utaló névmás is: JordK. 383: „*ne akarÿatokat azon gondolkodnÿ mÿkeppen awağ mÿt ot zollÿatok*”.

A *-hoz/-höz/-höz* ragos névszó vagy névmások a mozgást jelentő igék mellett átmenetet alkotnak a szabad és a kötött bővítmények között. Más igék mellett azonban már kötött határozói bővítménnyé váltak. Mozgást jelentő igenevek mellett: SzabV.:

„*hozza tartonep*”; FestK. 378: *tehozyad meg teernem*; CzechK. 50: *hozzad ywthnom*. Egyéb jelentésű igenevek mellett kötött (esetenként kötelező) határozói bővítményként: BirkK. 4b: „*az hozza ragasztott imadlagoktól meg valua*”: *exceptis . . . orationibus annexis*; JordK. 386: *kýhez . . . hafonlaný*; 1516: „*Nemý Thýztheffeghez ellenkew-dew dologban*” (MNY. 52: 368); SzékK. 11: *az vyadalhoz kézvlnéén*; határozói alapszó vonzataként: VirgK. 41: *whozza kwzelgetni*: *appropinquans*.

A *-ra/-re* ragos kötött bővítménnyel: BécsiK. 87: *tékentuē greiaia*. Egyesek már frazelógia egységnek is felfoghatók: PéldK. 75: „*myndennek ezre kel yutny*”; TelK. 15: *hazassagra mennye*.

A *-ról/-ről* határozóragos bővítmények többsége is igevonzat: Bécsik. 16: „*Lêgètêc megèmlêkêzgc Moyšëfrql vñac zolgaiazoł*”; FestK. 371: *megh emlekezween the ygere-thydrewl*.

A *-tól/-től* határozóragos bővítménnyel átvitt értelemben: NagyszK. 16: *a halaltol rettenven*: *mortem horrendo*. A *válva, megválva, megváln* csak 'kivéve' jelentésben szerepel: BécsiK. 18: *q iftênêctol megvalua*: *praeter ipsum Deum suum*; BirkK. 4b: *Az io tetelnek eleue mondasatol meg valua*. Az igekötő és az igenév alapigéjéhez is tartozó: JókK. 40: *egýebektewl el tauoztattatuan*; BirkK. 3a: *el valua az tóbbitol*. (L. a szenvedő értelmű igenevek bővítményeinél is.)

Locativusi vonzat: mintegy frazémaként, *-ul/-ül* határozóraggal: CzechK. 71: „*nýalwal arcvl pòkòdwen*”.

Dativusszal alakult szerkezetek: Elsősorban közlésigékből, de egyéb igékből is, amelyek dativusszal alkotnak szerkezetet: JókK. 45: „*latek . . . szokzor neky felelný tegedett*”; DöbrK. 380: *zolvan magatoknak*: *loquentes vobis metipsis*; KazK. 79: *en-nêkòm nem zolhatnod*; kölcsönös névmással, kétféle megoldással: BécsiK. 20: *möduan eggic a mafiknac* ~ SzékK. 25: *mondvan egmasnak*: *dicentes ad alterutrum*. Egyéb igékből: NagyszK. 16: „*aleeg . . . hihetendö . . . valakynec földén elö embörnec*”. (Itt a passzív értelemből a részeshatározói funkció még erőteljesen érződik.)

Translativusszal alakult szerkezet: MünchK. 86rb: „*a bozza lqt vizèt*”; PéldK. 76: „*hamuva leyendew vagyok*”.

Társ- és eszközhatározókból több kötött bővítmény alakult ki, elsősorban akkor, amikor az igének és a belőle képzett igenévnek valamilyen új jelentését akarták kifejezni, vagy stíluselemként kiemelték a társ-, ill. eszközhatározót. Társ- és eszközhatározó kötött bővítményként: JókK. 45: „*latek tewz langott . . . veled zolott*” ~ VirgK. 43: *teueled zol-ni*: *tecum loquentem*; MargL. 4: *ev vele meg marado*; NagyszK. 16: „*a verrel elégült elfolyo viz*”. Eszközhatározók: BirkK. 2b: *hatalmal vrlakoduan*; 1504: „*en kezemel ýrt levelet*” (Száz. 1872: 478); MargL. 5—6: „*sem kemený bezedevkel sem lagý bezedevkel nem lattatneek megvaltoztatny*”. Stíluselemként: SzabV.: *Trombytakwal es trombytaltatny*.

2. Ebben a korban egyes névutók még határozószói funkcióban is éltek. E határozószók kötött bővítménnyé is alakultak. Az igenevek mellett erre a jelenségre legjobb példa a *felül* és az *ellene* határozószó. Az ablativusi értelemből locativusi értelmet felvevő *felül* határozószó a *felül (meg)mondott*, *(meg)nevezett* stb. szerkezetben ebben a korban már állandó szókapcsolattá, frazémává vált: JókK. 39: „*c3 felewl mondot vr-hoz*”; SzabV.: „*az fellywl módot pal kenezý*”; CzechK. 74: „*mýnd ez fellwl newezqth kenýdert*”. Hasonló, bár némi eltérést is mutat a *vminek/vkinek ellene* 'szemben', ill.

(*vkinek*)/*vminek ellen(e)* 'contra' jelentésű határozószó. Itt a két jelentés között létezett egy tárgyas (*ellent*) szerkesztés is: BécsiK. 13: *qnèki èllènè allokat : resistentes sibi* (tárggyal: BécsiK. 17: „Iŋl fiay magokat kézeitènèc èllènt allanioc” : filii Israel praepararent se *ad resistendum*); NádK. 326: „*akaratonac ellene* kellõth volna *allanom*”; KeszthK. 25: *Te yob kezednek ellene allotwl*, 31: *een ellenem tamadokath*; tárgygal, a melléknévi igenév főnévként szerepel: SándK. 23: *mÿ paran < olattinknak ellent tartook*; más határozószóval: MünchK. 11vb: „*tõlled qõlõqn veuqõql èlne* fozdol”; KulcsK. 274: *Kwchon ado*.

Névutóval alakult szerkezetek: JókK. 44: „*ew nalanalkewl % elny* nem byžykuŋla” (vö. *vki èl vmivel* és *vki èl vkivel*); BécsiK. 19: *alaztattac lèznq te hatalmadnac iazma ala*; PéldK. 79: „*kylewb [!] kylewmb yo etkekuel es borokual meg tellyefewltem eluen ezek felet*”; stb.

3. Két kötött határozói bővítménnyel alakult igeneves szerkezetek között leggyakrabban dativust és helyhatározóból alakult vonzatot, ritkábban két másféle határozóragos bővítményt találunk. Az igék (*beszél, felel, énekel, megfogyaokzik, szól, szolgál, ír, gondolkodik* stb.) és az igenevek bővítményei minden esetben azonosak: JókK. 37: *zent attyauwl bezellenÿ ew lelkenek ydufegerewl*; 15(2)9: „*hÿwen jamborwl akarok solgalnom kÿgelmednek en thehetsegem serent, mÿndenben, enbees* [a. m. éppen is]” (MNY. 37: 277); KazK. 75: „*kezde magaba gondolkodnia houa menne*” (a második bővítmény mellékmondatként kifejezve).

II. A tranzitív tárgyas igéből képzett igenevek mellett találunk egy explicit vagy implicit tárgyast és egy kötött határozói bővítményt. Explicit tárgygal: MargL. 6: „*vrnk iesus cristusnak fezevetlinek evt sebeynek heleÿt* gyakorta nagy beuen *ev kevn hullatasauwl meg evtevezuen*”; TelK. 15: „*hog nem mynt kyûul õmagat: ez vilagi nepek-nec rûhes tarfagyhoz tarfalkodni*”. Kölcsönös névmással: 1516: *Eghmaŋnak kezeth adwan* (MNY. 52: 369). Tagadással: FestK. 389: „*ydwedyhed en lelkemet, ýmmar tw-laydon een erewmben femmyt nem byzottat*”. Implicit tárgygal: BécsiK. 18: *q zolgalat-ïocba mèghionioc*. A már frazeológiai egységként is felfogható tárgyast szerkezet mellett találhatunk kötött határozói bővítményt is, valószínűleg azért, mert a tárgyast szerkezet motiváltsága halványulni kezdett. Ezt bizonyítja a lefordított latin szöveg is: JókK. 38: „*Annakuta[n]na halataduan Vrland[us] vrnak*” : *deinde gratias agens dicto domino Urlando*; PéldK. 71: „*ky mynden lelkes allatokon tucz bozzut allanod*” : *Qui cunctis animantibus scis iniuriari*.

A szenvedő értelmű igenevek bővítményei

Szenvedő igéből *-t/-tt*, *-ván/-vén* és *-andó/-endő* képzővel alakultak olyan szenvedő értelmű igenevek, amelyek igei szerkezeteket alkottak a kódexek nyelvében. Az igenév létigéhez járult, és az igeragozási paradigmával ellentétben fordított sorrendben helyezkedett el: (*vki* vagy *vmi*) *vala õriztetvén; vki volna piri-tandó*; stb. Ez a szerkesztésmód általános volt a kései ómagyar korban, és kiterjedt a szenvedő képző nélküli cselekvő alakú igenevekre is.

A *-t/-tt* képzős szenvedő igeneves szerkezetek. — Az állítmányi szerepben működő *-t/-tt* képzős szenvedő igeneves szerkezeteknek kevés típusuk alakult ki. Lehet (alany) + létige + igenév: JókK. 19: *valanac mend meg fezewltettek*; MünchK. 22ra: *Nem vagoc èzèztètet*, és lehet (alany) + létige + igenév + *-tól/-től* ragos határozó mint ágens: JókK. 42: „mondott uolna ... mykkeppen *zent fferencztewl vala zereztetett ezt mondanj*”; MünchK. 91rb: *lezn^e mēden^e taneitattac iftèntql*. A szórend melléknévvé válás felé mutat, de az ágens még az igenévé: TelK. 23: „mikoron az en meddűségöm-nec myatta ... *igòn atkozot vagoc az en efmeròymtvl [a notis meis]*”. Az igenév igei alapszavából származó kötött bővítménnyel: JókK. 119—20: *erre vagyok adatott nekyk*. Szabad bővítménnyel: BécsiK. 16: *Igèn létèzièztètètèc lezn^e lsh^llnc mēdz èllènfegi*.

A *-ván/-vén* képzős szenvedő igeneves szerkezetek. — A szenvedő alakú igéből *-ván/-vén* képzővel alakult szenvedő igenévnek legfőbb típusa a létige + alany + igenév: MünchK. 14vb: „*Vala ke' ... soc diznocnac Lozdai qziztètuen*”. Szabad határozóval: BirkK. 4a: *mī az ordinariūba vağon meg iruan*; GuaryK. 31: *mint fqlul meg vağon monduā*. Az alapige vonzataival: NádK. 320: *dragalatos ruhakban nem vağ òltòz-tetven*. A *-va/-ve* képzős igenév a mondatban vagy az alanynak (*sírva tették a sírba*) vagy a tárgynak (*lelte vala nyitva az ajtót*) állapothatározója.

Az *-andó/-endő* képzős szenvedő értelmű igenevek. — Nemcsak jelzői, hanem állítmányi helyzetben is megtalálhatók. Az igeneveknek szabad vagy kötött bővítményük van, sőt ezek a bővítmények gyakran együtt is előfordulnak: JókK. 157: *en effedefemuel vagyon neked meg adando*; NádK. 333: *en el vezendò volnec a ioknac gūle-kòzetibòl, es iftennec gongatol*; NagyszK. 13: *zerelmnec ieğenek velendò, zernū zyneke [a. min. szinnek] aletando*. L. még a *hihetendő* vkinek szerkezetet.

Előfordul szenvedő igéből képzett főnévi igenév mellett a *miatt* 'által' jelentésű névutós névszó mint ágens: NádK. 324: „*a teftnec a lelòknec miatta kel meg enheytetn^r*”.

A való igenév szerkezetei

A *való* igenév sajátos szerepet játszik a többi igenév között. Eredeti 'levő, létező' jelentésben leginkább jelzőként, néha értelmezőként és állítmányként is előfordul.

Amikor a *való* jelzőként 'létező, élő' jelentésben funkcionál, a *van* ige szemantikai tartalmát képviseli. Ekkor határozókkal bővíülhet. Helyhatározókkal: ragos névszóval: MargL. 3: „*az cohnyan valo fazekaknak ...*”; határozószóval: BirkK. 3a: „*kvløn valo hère*”; GyöngyK. 4: „*henne walo ... belch olafokra*”; névutós névszóval: DöbrK. 378: „*labad alat valo zekre*”; 1512: „*deel felewl valo Bomzýgýa*” (MNY. 69: 229). Időhatározóval: FestK. 380: „*Towabba walo kenymath ... ky wegýed*”. Állapothatározóval: 1512: „*veer ßerent valo atýafiainak*” (MNY. 69: 229); CzechK. 63: „*zýweenth walo zerelmedwel*”. Célhatározóval: JókK. 92: „*kýben valanak ýo enný valo jewlewkw*”.

Állítmányi helyzetben időhatározóval: MünchK. 85va: „*ki èn èlqtèm valo vala*”.

A *való* igenév kötött bővítményekkel tudott valamilyen újabb jelentésárnyalatot kifejezni. Az időpontot jelölő névszóval jelzőként az időpont pontos kijelölésére szolgál, keltezőként: 1516: „*Zenth Jfithwan Napelewiwalo Hethfen*” (MNY. 52: 368); ’magános’ értelemben: JókK. 38: „*magoknak való* eletett”; ’vhonnan származó’ jelentésben: TelK. 16: *dauid kiralnac nemzeteből való*; 1520 k.: „*ký az En Germekemthewl az sofy azontwl wolna walo*” (Nyr. 36: 168); ’vmivel rendelkező’: ÉrdyK. 511: „*megh olyan zeep keezwlettel való* Satorokat”.

Főnévként értelmezői szerkezetben, helyhatározóval: SzabV.: „*zamtalan fok hayokath ffeýř vartal az ... Dunan valokoth*”. Ugyancsak főnévként, tárgyas szerkezetben, helyhatározóval: PéldK. 69: „*neha deel felewl valokat* vele fenyewgetewk”. — Főnévként egyéb mondattani helyzetben használt igenevek mellett is megtaláljuk a jellegzetes, kötöttnek értékelhető bővítményeket: BirkK. 2b: *alattatok valoktol*; ÉrdyK. 511: *elfew reenden valook, mafod es harmad rendben valok*; KazK. 72: *az földőtte ualoiat* ’ami egy bizonyos mennyiségén fölül van’.

A *lenni* igenév szerkezetei

A *lenni* igenév elsősorban a *lát, érez, ismer, állít, kíván, akar* stb. ige tárgyas, ill. a *látatít, állítatít* stb. ige alanyos szerkezeteiben fordul elő mint a tárgy, ill. az alany állapothatározója. A *kell* ige szerkezeteiben alanyi helyzetben található. A *lenni* igenév ’létezni’ jelentésben mindegyik (akár alanyi, akár tárgyi) pozícióban szabad és kötött bővítménnyel bővílhet.

1. Hely-, állapot-, mód- és célhatározóval: DöbrK. 383: „*kivanom mindenteket iefuf criftufnak beliben lenni*”; MargL. 8: „*Soha zent margit azzon kyualt keppen [singularis] auagy egedewl dormitoriumnac kýveyle nem akart lenny* · hamê [!] chak jrgalmassagert”; 15(2)9: „*kýwanom ... the kegýelmedeth ... nagh ýo egessegebe lenny*” (MNY. 37: 276).

2. Már a korai ómagyar kor igenévi szerkezetei között megfigyelhettük, s a kései ómagyar kor igéi kötött bővítményeinek körében tárgyaltuk azt a nyelvi folyamatot, amikor a *lenni* igenév a praedicativusi, ill. nuncupativusi szerkezetekben az eredeti állapothatározói ragos névszóval összekapcsolódott. A *-nak/-nek* ragos állapothatározó már az igével együtt kifejezte a tárgy és az alany állapothatározóját (*lát vmit vminek, láttatít vmi vminek*), bár azt meg kell jegyeznünk, hogy a *látatít* és *mondatít* szerkezetei tulajdonképpen csak a *lát vmit vminek* és a *mond vmit vminek* praedicativusi és nuncupativusi szerkezeteinek az átfordításai, a latinban pedig nominativus cum infinitivo áll: NagyszK. 10: „*lattatic olnac lenni*”; SzékK. 9: „*őnőn maga mondatneek ýftennek lenny*”: *ipse solus diceretur deus*. Redukált szerkezetben: ÉrdyK. 511: „*mynneel kyffebhöz ees nem mery vala magaat Hafonlany es meltonak lenny*”. Ez utóbbi példa átmenet a praedicativus felé.

Praedicativusszal: JókK. 39: „*Meg ýzenuen neký ez mondott helyett ýgen mezzenek lenny*”: *annuntientes dictum locum esse valde remotum* (l. még 109: „*hyrdetyuala yewuendew ydewkewt nem mezzze lenny*”: *Praeodorabat ... tempora non longe ventura*); CornK. 55r: „*aleyta evtet lenny kerteznek*”. — Nuncupativusszal: VirgK.

39: „w fyrtaba kezde kayaltani magat bynesnekkh lenni”. Különböző állapothatározókkal mint kötött bővítményekkel: NagyszK. 7: „ki az zerelmnec ellene vagon, az az zerelmnec lattaffec ellene lennie”, 10: „kit te kiuil valo zinere latod zep zyneckel lenni”; stb.

A *lenni* igenév translativusszal, 'válni' jelentésben is megtalálható: MünchK. 85ra: „adot onèkic hatalmat iftènfaia lenniec” : *dedit eis potestatem filios Dei fieri*.

Jelöletlen névszóval mint állapothatározóval: Az ilyen állapothatározó olyan nyelvi alakká fejlődhet át, amely a főnév vagy melléknév és a *lenni* igenév közötti viszonyt hasonlóná teszi a névszói-igei állítmány két összetevőjének viszonyához: *tökéletes lenni* ~ *tökéletes lesz, volt*; *részes lenni* ~ *részes lett*; *valakinek szolgálja lenni* ~ *szolgálja lesz, volt*. Ebben a korban azonban erősen érezhető a *lenni* igenévnek a 'létezni' jelentése: JókK. 6: „Ha akarz tekellef lenj” : *si vis perfectus esse* (l. még 109: *nem mezze lenj*), 159: „zent ferencznek ewrewk zolgaya yewuendewben magat lennj ige-re”; NagyszK. 12: „meglatod یت telyes lenni buzgofagos zeretettel”.

Egyéb kötött bővítményeket is átalakít a nyelv a *lenni* igenév szerkezeteivé: BirkK. 2b: „nem testi de lelki zeretetnek kell közötetek lenj”; NagyszK. 8: „kevanác ök magoknac lenni [habere] a rofaat”; stb.

Az igekötős igenevek kötött határozói bővítményei

Amint azt már az igei szerkezetek tárgyalásakor láttuk, elsősorban a mozgást jelentő igék mellett álló határozók között találunk olyanokat, amelyek kölcsönös viszonyításban vannak az igekötővel, ill. azzal a határozóval, amely igekötővé kezd válni. Ez az alakulat annyira szabályszerű, hogy a szóba jöhető igékből keletkezett igenevek mellett is megtaláljuk. Csoportosításuk ezért felel meg a már tárgyalt igekötős igékének.

1. Az igekötő meghatározza a kötött határozói bővítmény formáját:

a) Az igekötő és az igenév határozója között kölcsönviszony van, mintegy kettős jelölés jött létre: *be* — *-ba(n)/-be(n)*: BécsiK. 243: „kèzde Ionas bēmēni a varofba egnapi utat”, 3: „Kic a vazofba bē mēuēn”; PéldK. 9—10: „tertenek neki nemeli zent <Egi> Hazba be mēny” : *contigit eum intrare ecclesiam*, 50: „Akaronke be mennj fenes menjorzagban”; *bel* — *-ba(n)/-be(n)*: JókK. 71: „Aluala gyakorta cellayaban bel rekeztuen”, 56: *belmenuen varafba*; BirkK. 4a: „Bel mēuen... az pap infirmiaaba” : *Intrans ... sacerdos infirmariam*; JordK. 382: *Bel menven ... az hazban : Intrantes ... in domum*; *rá(reá)* — *-ra/-re*: DebrK. 202: „reiaia tulduluan a Bolond neep eh zent Apofiolra megh fogak ... ötet”; ÉrdyK. 594: „Reea tekenthween zent demeternek angyal zynew zeep orczayara”.

b) Az igekötő eredeti határozószói formájából származik a vonzat: *ki* — *-ból/-ből*: JókK. 67: „kezde ... az vajafokhalol [a. m. vājásokból] eleuen veer ky zarmazny”; JordK. 382: „onnan ky meenwen az hazbol awagy varafhol”; *ki* — *vmi* közül: ÉrdyK. 511: „fok kōzzōl ky kerefghetōt gywlekōzet”; *által* — *-n* (ill. *-t*): JókK. 72: „bel mene erdewbe es altal menuen az erdewn”; BécsiK. 15: „Altal mēuēn kēdeg Sizat Sobalt z mēd Affamiamot z mend Mefopotamiat” ~ SzékK. 9—10: „Altal méné kedeech az Olofernes fohalnak fyriayan, es mynd eghēz appamyan, es mynd az mesopotammian”. (Az *által*

határozószónak igekötővé válásáról és vonzatának kialakulásáról szóló tudnivalókat 1. II/1: 664, 665.)

2. Az igekötő csak az irányt szabja meg:

Az irányt jelölő rag vagy névutó változó. Az *el* + ablativusi értékű határozó: NádK. 333: „en *el* vezendõ volnec a ioknac gûlekôzetibôl, es iftennec gongatoľ”; 1527 k.: „sem kelleth wolna k. jnnen elmenný” (MNy. 37: 206). A *fel* + a cselekvés kiinduló és végpontját egyidejűleg kifejező határozók: JókK. 42: „nemýkoron lewlyua[la] ewtet fewldrewl *fel* emeltettettuel býkfa kewzepiglen”. A *le* + *-ból/-ből* ragos határozó: JókK. 83: „zent ferencz etelre *le zaluan kamorayaboľ*”. A *le* + *-ra/-re* ragos határozó: MünchK. 86ra: „iftenn^c angalit felmenõket z lëžallocat embezn^c fiaza”; BirkK. 3b: *földre le esuen*; stb. A cselekvés kiinduló és végpontját egyidejűleg jelölik: JókK. 43: „lata egy zeppe tewzeľlangot ... *magas menbelewl zent ferenc feýre le zallanyä*” ~ VirgK. 41—2: „lata egy twznek langyat ... *le zalanía az menyeknek magafagabol mynd zent ferencznek feyeig*”.

Az igekötős igenevek tárgyi és kötött határozói bővítményei

Az előzőekben tárgyalt igekötős igenevek bővítményei nemcsak az intranszitiv igéből képzett igenevek szerkezeteiben terjedtek el, hanem a tárgyas igéből alakult igenévi szerkezetekbe is behatoltak.

1. Az igekötő meghatározza a kötött bővítmény formáját:

Az igekötős igenév a tárgyon kívül határozóragos főnévvel is bővül: *be* + tárgy + *-ba(n)/-be(n)* ragos határozó: FestK. 373: *megh hywevlth tagokban lelkeh be ewttený*.

Az igekötő eredeti határozószói formájából származik a vonzat: *ki* + tárgy + *-ból/-ből* ragos határozó: JókK. 157: „nem hagyta *az megalut testet kyvynný az hazbaloľ*”; KazK. 78: *az leuelet kezéből ky uenny*; stb.

2. Az igekötő csak az irányt szabja meg: Az irányt jelölő rag vagy névutó változó: *el* + tárgy + ablativusi értékű helyhatározó: CzechK. 54: *magad thwle el vonný*; JordK. 384: *az fýyat el valaztaný hw atľathwl, es leanýat hw annýathwl, es napat hw ýpathwl*; KazK. 70: *azokath hazatul el bocyatuan*; *le* + tárgy + a cselekvés végpontját jelölő helyhatározó: JókK. 45: *magat terdre le hayttuan*.

Az igenévi szerkezetek szórendje

Az igenév bővítménye rendszerint megelőzi az igenevet, sokszor a latin nyelv szórendjével szemben is. Ez nemcsak a főnévi és melléknévi igenévre, hanem a határozói igenévre is jellemző, bár ez utóbbi szerkezetben erős ingadozást és latin hatást is találunk.

A kötött bővítmény majdnem mindig az igenév előtt található. Ha az igenévnek saját alanya van, legtöbbször megelőzi az igenevet: JókK. 39: *ež felewł mondott ydnepp*

el muluan : *Completa . . . sollemnitate praedicta*; NagyszK. 7: „kiket az zeretõ latvan geñerkettetik neki a zeretõt”. Ha az igenévnek és a mondat egészének ugyanaz az alanya, s különösen ha tárggyal, valamint határozóval is bővülhet, a mondat szórendjében az alany a mondat élére kerül az igenévhez közel, hol az igenév előtt, hol azt követően: DöbrK. 381: „*ki menven v zolgai vtakra mindent meg (be) gvitenek*”: *egressi servi eius in vias, congregaverunt omnes*; CornK. 54v: „*Maria magdalena kedeg menueen az coporfohoz. al vala kyvevl*”: *Magdalena autem accedens ad monumentum stabat foris*. — Az igenév tárgya — akár jelöletlen, akár jelölt — elsősorban az igenév előtt áll: MünchK. 87va: „*Ipuo . . . viz mēzeiteni*”: *Venit . . . haurire aquam*; CzechK. 54: „*ýrgalm tenný zorgalmazo*; 1516: „*ez Zekel Mýklo6 hallomafbol e6 Thýthok Bezed-bewl ez dologoth Býzonýal nem thwáwan Montha wolna*” (MNy. 52: 368—9). Ha a főnévi igenév a mondatban célhatározó, akkor saját tárgya gyakran mögötte áll, követve a latin szórendet: DöbrK. 380: „*kvlde v zolgait el hynyok az hyttakot az menegzõbe*”: *et misit servos suos vocare invitatos ad nuptias*; CornK. 53r: „*elmenenek meg kenny iefusnak tefteet*”: *venerunt ungere corpus Jesu*. Határozói igenév mellett is gyakran előfordul, hogy az igenév tárgya követi az igenevet: VirgK. 40: *hozuan kyneret es vizet*. Ennek talán az az oka, hogy a főnévi és a határozói igenév az egész mondat nyomatékeloszlásának és ritmusának jobban alá van vetve, mint a melléknévi igenév. A melléknévi igenév esetében a tárgy + melléknévi igenév sorrend kötelező: AporK. 114: „*gket gúlqlqknek kezekbql*”.

A kötött határozói bővítmények, de még a szabad határozói bővítmények is elsősorban az igenév előtt állnak: *vmiben lakó/lakozó, lakni/lakozni, azon gondolkodni, azon gondolkodó, vmivé leendő, vmivé lett* stb. Ha az igének és a belőle képzett igenévnek két kötött határozója van, előfordul, hogy az egyik határozó megelőzi, a másik határozó pedig követi az igenevet: *vkivel beszélni vmiről*. Ha tárgya és kötött határozója is van az igenévnek, a tárgy az igenév elé, a határozó az igenév mögé kerül: *vkít elválasztani vkitől*, de szabályosan egymást is követhetik a bővítmények: *vmít vmivel megöntözni (öntöztvén)*. A melléknévi igenévi szerkezetekben a tárgy és a határozói vonzat sorrend a szokásos, de a kötött határozó és a tárgy sorrend is előfordul. A *lenni* és a *való* igenevet mindig megelőzik a bővítmények. Az igenév előtti pozícióban található bővítmények ugyanolyan szoros egységet alkotnak az igenévvel, mint a jelző a jelzett szóval: *borrá lett, vkiről vkinek írni, egymásnak kezét adván* stb.

Irodalom

SIMONYI. Hat.; KLEMM, TörtMondt. 381—404; SZEPESY: MNyTK. 47. sz., NytudÉrt. 104. sz. 739—43; TOMPA: NyK. 56: 1—20; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz.; D. BARTHA, Szóképz. 92—102; TEMESI: MMNyR. 1: 222—6, 229—33, 258—60; DEME: MMNyR. 2: 471—502; SZ. KISPÁL, VogIgn. 19—346, MNy. 77: 33—47; VELCSOVNÉ: MNy. 77: 308—15.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: A FŐNÉVI SZERKEZETEK

Írta: S. HÁMORI ANTÓNIA

A jelzős szerkezetek

A jelzős szerkezetek között tárgyaljuk a minőségjelzős, a mennyiségjelzős, a birtokos jelzős és az értelmező jelzős szerkezeteket.

A minőségjelzős szerkezetek

Idetartoznak a minősítő és a kijelölő jelzős szerkezetek.

Az alaptag

Az alaptag szófaja

I. A kor minőségjelzős szerkezeteiben alaptagként elsősorban a főnév jelentkezik. A mértéknévvé vált (vagy váló) szavak többnyire már mennyiségjelzővel járnak.

1. A minőségjelzőt leggyakrabban a köznévi alaptaggal kapcsolatban adatolhatjuk. A minőségjelzős köznevek között előfordulnak:

A) Konkrét, egyedi nevek (gyakran átvitt értelemben is).

a) Az élővilággal kapcsolatos, ill. ezen belül az élőlényeket jelölő megnevezések zöme az emberre vonatkozik. Kifejezik az ember korát, nemét, személyiségét: GuaryK. 26: „igõn feleqõñ embqr”; SándK. 22: „Elowe aalla hýrena newq zýz”; stb. — Kifejezhetik az ember rokoni, családi kapcsolatait: 1507: „Cata leanomnak Agýanak eg ... vnot” (NyIrK. 6: 187); 1474: *gonoz agsile* (OkISz.); stb. — Utalnak az ember társadalmi helyzetére, szerepkörére, foglalkozására, másokhoz való kölcsönös viszonyára: 1502: „Janoss herczeg keze Irassa” (MNY. 37: 203); LobkK. 231: „monda egik zol-gaianak”; KazK. 72: „az föllõtte ualoiat zegeñ tarfainak oztogattyauala”; stb. — Népvnevek: SzabV.: „ýgen yffýw Twrwk ... ky zwkný kezwl; GyöngyK. 4: „welencere ees

benne walo ... *belch olaſokra*"; stb. — Megszemélyesített vallási fogalmak: KeszthK. 30: „auagy ky egyeb yſten my yſtenenknél”; TelK. 26: „bočatta menből e *gabriel archangalt*”; stb. — Az élővilághoz tartozó más egyedek: GuaryK. 21: „kit haſonlot ... aſ *vgato ebhqz*”; CzechK. 51: „nŷlyeek zŷwed mŷnth zeep rosa”; stb. (A törzsanyagban levő összes alaptagban 24,4%.) Élőlényekkel kapcsolatos egyéb megnevezések: BécsiK. 18: „èzec *zazaz labbal* ... *altal ménènc*”; CzechK. 72: „*dŷyczq sebeyd* meg nŷlanak”; ÉrdyK. 510: „tellyes ... *eerth gymelchòkkel*”; stb. (5,6%).

b) Az élettelen dolgokat jelölő főnevek között minőségjelzővel bővülnek: — A környező világ, a természet fogalomkörében egyrészt a térre vonatkozó általános és résznevezések (földrajzi köznevek): BécsiK. 15: „ki vagon a *nag mèzqnc ozaia* èllèn”; SzékK. 21: „*mely puztakban* ... ember nem lakhatot”; stb. — Az idővel kapcsolatos (időszakaszt, időpontot jelölő) általános és részmegjelölések: CornK. 54v: „*Ezen jdevben* ... meg terenek az kerthez”; 1527: „a *maŷ napŷk* ... sem ŷrth” (MNy. 37: 206); stb. — Egyéb természeti jelenségek: KeszthK. 18: „*haborgato zeel w kenoknak reze*”; VirgK. 43: „*latek twzes langot le zallani*”; stb.

Az emberi tevékenység eredményére utaló szavak körében: — A termelőeszközök, szerszámok, a használati eszközök stb. megnevezései: BirkK. 4a: „kinek eggik egg *kis kerezet* vigen”; 1507: „vala Nalam ... *Eg torot serlege*” (NyIrK. 6: 187); stb. — A lakóhely, ruházkodás, táplálkozás kifejezései: JókK. 39: „*lakoŷŷkuala* ... *nemŷ nemew varaban*”; KazK. 72: „*draga ruhaia*t rola le hanyuan”; stb. — A hadviselés eszközeinek megnevezései: 1395 k.: „*misille: hamar nŷl*” (Gl. nŷl a.); SzabV.: „*Honneg mŷnemw algŷw* kelmelle”; stb. — A közös tevékenységgel, intézményekkel, a szellemi élettel kapcsolatos szavak: MargL. 10: „*Az elsev mŷŷet* meg halgatŷa vala”, 14: „*mŷkeppen zokas ez zent zerzetben*”; stb. (20%).

B) Anyagnevek: 1516: „*egh ewregh ametisth*” (Nyeml. 204); 1528: „*Peplum vnum haranyas athlacz*” (OklSz.); stb. (1,9%).

C) Gyűjtőnevek, ill. gyűjtőnévszerű kifejezések: NagyszK. 4: „*kiuel embòri nem-zòtòt* zerettel”; ApMélt. 24: „*lateek ŷyonnak hegŷen naŷh seregeth*”; 1507: „*Ezŷft marhamat* ... *hagŷom aŷ peternek*” (NyIrK. 6: 187); stb. (2%).

D) Elvont fogalmakat kifejező főnevek: — Értelmi képességre utaló szavak: NádK. 323: „*nemes ertelmvel* meg aiandekozot volt”; DöbrK. 377: „*Zereted* ... *tell'es elmedbòl*”; stb. — Cselekvésre, (szellemi) tevékenységre, valamint ennek eredményére utalók: PéldK. 74: „*nem gondolok* ... *keferues kyaltaftokkal*”; 1520 k.: „*Thezek ŷlŷen wallasth*” (Nyr. 36: 168); stb. — Tulajdonságot jelölők: MargL. 12: „*ŷo okossaga* volt”; stb. — Fizikai és lelkiállapatra vonatkozók: BécsiK. 17: „*gèzièdè naghazagha*”; SzabV.: „*Mel nagy* ... *vezedelmbe* lwnek”; stb. — Erkölcsi magatartásra utaló kifejezések, vallási műszavak: JókK. 42: „*ŷftenŷ malaztnak* ... *latafit erzŷuala*”; GuaryK. 22: „*aŷ atkozot ragalmaŷŷag* meròg”; stb. — Emberi viszonylatok, társadalmi jelenségek fogalomkörébe tartozó szavak: BirkK. 2b: „*nem* ... *kemen toruen* alatt ... *eluen*”; GuaryK. 30: „*ki* ... *io zquetŷegòt*, es *io baratŷagot* meg feyteŷ”; stb. — Általános jelentésű, ill. gondolatban megalkotott fogalmak megnevezései: NagyszK. 5: „*kiuel valo iegekne*c latafi megmutattyac”; SándK. 28: „*az vr isten imelŷen nag* <*odaath teen*”; stb. (32,8%).

2. A minőségjelzős szerkezetekben tulajdonnévi alaptaggal aránylag ritkán (az összes szerkezet 10,1%-ában) találkozunk.

a) A személynevek között egyaránt szerepelnek egyházi (bibliai) és világi személyek nevei is. Az egyházi nevek többségükben egyeleműek: JókK. 44: „*frater leo kezdé ... oda menný*”; TelK. 20: „*ſcent Joachimot ... elvze*”; stb. — Olykor a (kételemű) személynév voltaképpen egy korábbi minőségjelzős (vagy értelmező jelzős) szerkezetből alakult szókapcsolat: CzechK. 43: „*IDwozlegý ... dragalatos Iesus kristus*”; ÉrdyK. 202: „*ky my wrwnk Jefuf xpuffal ... wralkodol*”; stb. — Világi személyeket jelölő egyelemű keresztnévek jelzős használata: 1526: „*ŷo katus en zere the leaniom*” (MNY. 37: 205); 1532: „*Meg erthý bolthos Mathýas befedbol*” (LtK. 1: 137); stb. — A kételemű nevek jelzős használata főként a levéltudományból adatható: 1504: „*az nýhaý fvldeŷŷ emreh ... valotta volna*” (Száz. 1872: 478); 1516: „*ez Nelepeczý ferencz ezth felelthe volna*” (MNY. 52: 369); stb.

b) Földrajzi tulajdonnevek: MünchK. 86ra: „*lõn^c meñekezõc gálileabèli Canaa-ban*”; GyöngyK. 4: „*theged kewanya che praga*”; stb.

3. A minőségjelző jelentkezik más szófajú, alkalmilag főnévi értékű szavak bővítményeként is (3,2%). Ilyenek: — A melléknév: JordK. 385: „*vala ký ýtalt adand egynek ez aprok kezze*”; TelK. 26: „*ki nem zõnic meg halgatni az elhagot igazat*”; stb. — Melléknévi igenév: SándK. 28: „*fogýaatok ez karomlookath*”; GuaryK. 28: „*ki ez fõlül mondottaccal fõmit nõ gondol*”; NagyszK. 10: „*ha hyz e velaghi elmulandoknac*”; stb. — Számnév: BirkK. 4a: „*egeb harõ ... zolhatnak*”; JordK. 522: „*zýlee hõ elfõ egyetelen eggýeer*”; stb. — Határozószó: JordK. 384: „*embernek hw ellenfeghý haaý belý kózelee*”; 1524: „*ha walamy Thethowath Thenne Benne*” (MNY. 13: 123); stb.

II. A névmás — mint határozatlan, általános, ill. csak utalásszerű jelentéssel rendelkező szófaj — csupán néhány típusával szerepel alaptagként. (Ez a szófaj a későbbi korok során is hasonló megszorításokkal vesz fel minőségjelzőt.) A birtokos névmás jelzős használata kivételes: MünchK. 85ra: „*Tulaidon õnnebè [‘övèbe’] iõ^t*” : *In propria venit*. — A határozatlan és általános névmásnak jelzős szerkezet alaptagjaként való használata bizonyos értelmezős szerkezeteknek minőségjelzős kapcsolattá való átalakulásával függhet össze, s esetleg csak a kései ómagyar korban kezdődik. Olyan értelmezős szerkezetekben, amelyeknek tagjai határozatlan vagy általános névmások voltak, a tagok kapcsolata (részint gyakori együttes használatuk, részint jelentésük hasonlósága következtében) szorosabbá vált. Ezzel párhuzamosan az alaptag és a bővítmény szerepe ártértékelődött és felcserélődött: a korábbi bővítmény, az értelmező jelzett szóvá lett, s így az értelmezős szerkezet minőségjelzőssé alakult. Ez a fejlődés feltehetően azokban a szerkezetekben indulhatott meg, amelyekben az értelmezett szó a mondat alanya volt, s a tagok közti szintaktikai és jelentéstani viszony szorosabbá válását a viszonnyagok egyeztetése nem akadályozta. Még értelmezős szerkezetnek fogható fel: JókK. 4: „*femýt egyebet nem monduala*”. Átmeneti forma lehet: BécsiK. 29: „*femmi egeb ... nõ lègen*” : *nihil aliud fiat*; TihK. 142: „*fenki egeb ezt ... nem tehette*”; — de már jelzős kapcsolat: JordK. 717: „*nýnczen felden vala mý eegýebben ýdweŷŷeegh*”; stb.

III. A jelző olykor formailag egy főnévi alapszóból képzett melléknévhez tartozik. Az ilyen jelző azonban valójában nem a melléknévnek, hanem főnévi alapszavának a

bővítménye — azaz a melléknévképző voltaképpen a jelzős főnévi szerkezethez járul. Mivel az ilyen, képzővel ellátott melléknév mindig csak jelzős szerkezetben fordul elő, bővítménye vonzatszerű: DebrK. 502: „mykoron volna ymar tyzenharmad ewy”; ÉrdyK. 436: „Nem twdom . . . my dolgos vagy”; KeszthK. 28: „fel mene kerwbyn new agyalon”; de: DöbrK. 35: „kerubin angalon fel mene” : *ascendit super cherubim*; stb.

Az alaptag mondatbeli szerepe

A minőségjelzői bővítmény a főnévnek valamennyi mondattani szerepében jelentkezik. — A jelzett szó alany: LobkK. 235: „meg halla az *ven iambor*”; stb. — Állítmány (ill. a névszói-igei állítmány névszói része): NádK. 591: „*bekefegős emberval*”; stb. — Tárgy: ÉrdyK. 500: „*dycheeretef dolgokat tett vala*”; stb. — Határozó: 1490: „*ydeghen helyen nyawalg*” (Gl. *nyavalyog* a.); stb. — Minőségjelző: ÉrdyK. 411: „*az zent Innocencius wr papawal . . . feyedelemnek hazához yeweenek*”; stb. — Mennyiségjelző: 1520 k.: „*az hath haz ýobagy . . . neký . . . megý zalýon*” (Nyr. 36: 168). — Birtokos jelző: JókK. 42: „*ýftený malažtnak nagy latafit erzýuala*”; stb. — Azonosító értelmező jelző: NádK. 586: „*fogağ engömet zegen zarandocot hazadba*”; stb. — A jelzős szerkezet megszólítás is lehet: LobkK. 237: „*O aytatos lelek gondoliad meg*”, 238: „*o erek iften*”; stb. — Címbe: FestK. 381: *negyed pfalmos*; ApMélt. 20: *Masod Capitulum*; stb.

Az alaptag egyéb kérdései

Halmozás. — A kor jelzős szerkezetei többnyire egyszerű felépítésűek: a jelző (vagy több jelző) csak egyetlen főnevet bővít. Az alaptag halmozása azt fejezi ki, hogy a jelzőben megnevezett tulajdonság egyidejűleg több személyre vagy dologra vonatkozik. A halmozott alaptagok mellérendelő viszonyban állnak egymással: 1524: „*az mely ýffýak es ýnafok wdwaromba lakthanak*” (MNY. 13: 123); ÉrsK. 23: „*femmynemö gylőfegődt Es haragot nem tartaz*”; stb. A halmozott alaptagok és jelzőjük között a kapcsolat néha annyira meglazul, hogy a jelző nem is mindig érthető oda a második taghoz: PeerK. 6: „*kyk őthet nagh zeretettel. ees gyorsafaggal kerefnek*”; 1521: *Apro halath, harchaat* (OkISz.); stb. — Olykor a halmozott főnevek, amelyekre a jelző vonatkozik, egymás szinonimái. A halmozás ilyen esetekben stilisztikai (díszítő, fokozó) célt szolgál: GuaryK. 30: „*ki az eğıgú lelkqt, es conscienciat meg haboreýtod*”; ÉrdyK. 411: „*nagy fywaffal reewaffal kezde yewny*”; stb. — A választó viszonyban álló halmozott alaptagok a tulajdonságnak különböző dolgokhoz való kapcsolatára utalnak: JordK. 382: „*Vala mel" vároşban kedýglen awağ ffalvban be menendötek*”; stb.

Az azonos tulajdonságnak több egyedre való vonatkozását néha a jelző megismétlésével fejezik ki. Ez a szerkesztésmód a stílusnak sajátos, feszes ritmust kölcsönözhet: JókK. 14: „*hogý laknanac . . . ew es frater maffeus es frater ýlyes*”; GuaryK. 30: „*ki eğmaşbaualo io 3quetfegqt, es io baratsagot meg feytež*”; stb.

Az alaptag szerkezeti felépítése. — A csak egyetlen minőségjelzőt tartalmazó szerkezetekben a jelző magára a pusztá főnévi alaptagra vonatkozik: 1395 k.: *feie' malua* (Gl. *mályva* a.); MvS.: „*az nog ýelteft težen*”; stb. A több jelzőt tartalmazó szer-

kezetekben a halmozott jelzők a pusztá főnévi alaptagot külön-külön bővítik: NádK. 325: „vetköztel, kőuetven a *garlo es dohos tefinec akarattat*”; ÉrdyK. 511: „latha egy . . . *nagy es zeep Sathort*”; stb. A kései ómagyar korban egyre nagyobb számban jelentkeznek bonyolultabb felépítésű, egyszerre több különböző típusú (minősítő és kijelölő) minőségjelzőt, valamint mennyiségjelzőt tartalmazó szerkezetek is. Ezekben a pusztá főnévi alaptagra csak a közvetlenül előtte álló jelző vonatkozik, az újabb jelzős kapcsolatok alaptagja az egész jelzős szerkezet lesz: MargL. 14: „mýkeppen zokas *ez zent zerzetben*”; VirgK. 115: „*ez neuð tudos mester* ki irta”; stb. — A főnévnek gyakran van a minőségjelzőn kívül birtokos jelzője is. A birtokos jelző általában a minőségjelzős kapcsolat egészéhez tartozik: LobkK. 233: „vrnak meg ada az *ő zeplenelkilvalo zent lelker*”; ÉrdyK. 47: „*az te zentfseeges zylóttedet* . . . lathatnwnk”; stb. Némelykor azonban ezeknek a bővítményeknek az alaptaghoz, ill. egymáshoz való viszonya megcserélődik: a birtokos jelző vonatkozik szorosabban a főnévre, s az egységes birtokos szerkezet szolgál a minőségjelzős kapcsolat alaptagjául: BécsiK. 16: „Azét *ez q onzol-laítaza* . . . mégmazadnac vala”; 1531: *Nagfagos ennekem Týstelen dew wram* (LtK. 1: 136); stb. — L. még 353—4, 356, 382.

A minősítő jelző

A kései ómagyar korban előforduló minősítő jelzők többféle kommunikációs szerepet töltenek be. Legnagyobb részük megkülönböztető jelző: 1395 k.: *feldy bozya* (a. m. bodza) (Gl. *bodza* a.); NádK. 580: „*hitvan ruhaban óltözven*”; stb. — A cselekvés folyamatát vagy eredményét kifejező főnevek jelzője általában a megnevezett cselekvés valamely körülményére (módjára, idejére, helyére stb.) vonatkozik: PéldK. 73: „*elfew az gonoz myuelkewdet*”; DebrK. 468: „*embór nec yduðffeghere ualo . . . oktatat*”; stb. — Egyes személynevekkel kapcsolatban a megkülönböztető jelző állandó jelzőként jelentkezik: JókK. 41: „*el terne frater lleo*”; ApMélt. 54: „*mongya uala aran zaýo zent ýanos*”; ÉrdyK. 396: „*ky . . . hywattatik annyarol lengyel lazlonak*”; stb. — A vallási személyekre vonatkoztatott *úr, boldog, szent, szűz* stb. díszítő jelzők a latin *dominus, beatus, sanctus, virgo* stb. egyenértékeseiként kerültek a vallásos irodalom szövegeibe. A *szent* és a *boldog* váltakoznak egymással: JókK. 3: „*vendege hyva zent ferencet*”, 101: „*ewreluala bodog ferencz*”, 133—4: „*zent Peter es zent Pal megyelene nek . . . bodog fferencznek*”: *beatus Petrus et beatus Paulus apparuerunt . . . beato Francisco*; stb. — Szövegeinkben sok olyan jelző is található, amelynek csupán hangulatfestő szerepe van: CzechK. 62: „*zqrnyw halaal kyth meg gyözqth*”; ThewrK. 32: „*rettenethes kenaydnak . . . Es dragalathos halalodnak . . . ayanlom*”; stb. — Különösen akkor van az ilyen kiemelő, nyomatékosító jelzőnek erős hangulatfestő értéke, ha metaforikus használatú, s tulajdonképpen nem is magára a jelzettre, hanem más, a jelzettel kapcsolatos személyre vagy dologra vonatkozik: NádK. 328—9: „*kezde . . . zomoru igeuel . . . felelni*”; LobkK. 232: „*O mely kemien mondas ez*”; stb.

1. Minősítő jelzőként elsősorban melléknevek adatolhatók. Ezek alaki felépítésüket tekintve vagy képző nélküli tőalakok, vagy világosan kielemezhető (ill. elhomályosult képzésű) származékszavak.

A) A képzőtlen és (ekkorra már) elhomályosult képzésű melléknevek egyik csoportja külső alakra, nagyságra, kiterjedésre, színre, ízre, szaglásra, tapintásra stb. vonatkozó tulajdonságokat jelöl: 1358: „Venissent ad vallem que vocatur *Keskenuelg*” (OkI Sz.); 1395 k.: *kis ember : homunculus* (Gl. *ember* a.); BécsiK. 18: „Oth *akêşêz9 fozaşoc* megédêşoltenc”; stb. — Más jelzők fizikai és lelkiállapotot, helyzetet, létezésformát, magatartást stb. mutatnak be: 1368: „Possessiones *Zabadfalua* ... *Wyfalu* appellatas” (OkI Sz.); PéldK. 54: „kel tartany ... *vidam orchat*”; TihK. 21: „*zegeŋ tarşinak* oztogattia uala”; stb.

B) A világos képzésű melléknevek az alaptagban megnevezett személynek vagy dolognak valakivel, valamivel való összefüggésére, kapcsolatára mutatnak rá. Jelentésüket (ill. jelentésárnyalataikat) alapszavuk szófaján és jelentéstípusán kívül képzőjük poliszemiája is színezi.

a) Ebben a csoportban az -s képzővel alakult származékok a leggyakoribbak. A jelző konkrét dologgal való ellátottságra, ill. valamire való felhasználásra utal: NádK. 576: „*kic ... araŋas ôuel ôvedôznecvala*”; 1520: „hattam ... *keeth kys Tormas Talath*” (RadvCsál. 2: 3); stb. A jelzős szerkezet néha egy latin főnév körülírásos fordítására szolgál: KulcsK. 265: „*Tewelgenek* kyetlenbe az *mocharos helyen*”; de: DöbrK. 192: „*kietlembe močarofon* tevelgenek”: Erraverunt in solitudine, in inaquoso. — A magatartást, állapotot kifejező -s képzős melléknév jelzői használata különösen a vallásos szövegekben széles körű: MargL. 8: „*kerŷ vala ... alazatos keressel*”; VirgK. 42: „az w *malaztos es kedues tarşafagat* el vezteneye”; stb.

b) Hasonló, 'valamivel bíró, rendelkező, valamivel ellátott' jelentése van a vonzatszerűen szoros szerkezetben előforduló -ú/-ű képzős melléknévnek. Érzékszervekkel érzékelhető tulajdonságra utaló jelzők: CzechK. 47—8: „*Barson zŷnw werqs kezed ... meg ôlelom*”; NádK. 317—8: „*incab zeretted ... A yo izû fiues etkeket*”; stb. Állapotra, valamilyen lelki tulajdonsággal, képességgel való rendelkezésre vonatkozók: 1490: „*ydeszaw kyntornanak zawayth*” (Gl. *szó* a.); GuaryK. 25: „*Kit az araŋas bezedû zent Janos doctor hafonlot*”; stb. A kódexirodalomban előforduló (valamilyen) nevű szerkezettel alkotott jelzős kapcsolatok rendszerint latin tulajdonneveknek vagy azonosítást kifejező birtokos szerkezeteknek a körülírásos fordításai: JókK. 38: „*hŷutatŷk aluerne new hegŷnek*”: vocatur mons *Alvernae*; de: 36: „*Aluerna hegye* meglewlefe-rewl”: De inventione *montis Alvernae*; KulcsK. 272: „*meg oztom fykcyna new tartomanth*”; de: DöbrK. 195: „*Sikimat* meg oztom”: dividam *Sichimam*; stb.

c) Az -i képzős melléknévi jelzők helyre, időre, személyre, dologra utálnak. Földrajzi nevekkal, helymegjelölésekkel kapcsolatban 'valahonnan való, valahova tartozó' jelentésük van: 1504: „*valota volna fvldesi rŷzŷt ... varadi kaptolomban*” (Száz. 1872: 478); KazK. 79: „*Agiatok utat ennekôm romay fyrfyak*”; stb. Az -i képzős jelző olykor a -beli utótaggal alakult formával váltakozik: MünchK. 85vb: „*megleltûc Nazazeti i^ct Nazarethbêli Iosephn^e fiat*”, 87vb: „*Monda ... a^e famaziai nêmbezi*” ~ JordK. 633: „*Monda ... az Samariabelŷ azzonyallath*”; stb. — Idő, időpont jelölésére szolgáló jel-

zők: BirkK. 3b: „*až elebbi veteknek kœueteſežerent*”; 1531: „*sok ... gondom volth ... Ez maſtanj tyžteffegemre*” (LtK. 1: 135); stb. — Személyekre, dolgokra való vonatkozás: 1490: *dyaki bœtœketh : Literas latinas* (Gl. *betű* a.); GuaryK. 25: „*mondatic ... grdogi ſelvnec*”; VirgK. 40: „*foglalna wmagat ... iſteny gondolatokba*”; stb. — Az ilyen jelzővel alkotott szerkezet gyakran birtokos szerkezet értékű: NagyszK. 10: „*az iſteni fenœffeg ... belœl fenlic*” : *fulgor deitatis* ... *interius lucet*; PeerK. 12: „*romay parthra ywta*” ~ KazK. 75: „*az uez romanak partiara uete ky*”; stb.

d) A fokozó szerepű *-ságos/-sés* képzővel alakult melléknévi jelzők a tulajdonság erősebb fokát, nagyobb mértékét hangsúlyozzák. Az efféle jelzőket különösen az egyházi irodalomban kedvelik: NagyszK. 1: „*O zerelmeffegœs bœlœefeg*” : *O! amantissima sapientia*; CornK. 1r: „*bevlœheffeges ſalamon jnt mœnket*”; stb. Az alapmelléknév és a fokozó képzős származék váltakozására: MargL. 6: „*Ez zent zvz keues bezeddel eleedig vala meg*” ~ 11: „*ez zentseges zvz ... meg oluastagœya vala*”; KazK. 78—9: „*kezde ... ven ... haiaſ tepnie*” ~ LobkK. 235: „*kezde ... zagatnia: ... az œ venſeges haiaſ*”; NádK. 598: „*teuek ... tižtœs halot viſeldre*” ~ PeerK. 30: „*eg ... tyſteffeges noſol'aba hel'heztetek*”; stb. — Jelentkezik a szintén fokozó jelentésárnyalatot kifejező *-ságú/-ségű* képzős jelző is: JókK. 61: „*lata ... egœ žepſegew kereſtett*” : *vidit ... cruceſ pulcherrimam*; BécsiK. 13: „*mœgtœž mœž magaffœžœ vazaſokat*” : *fregit omnes civitates excelsas*; stb.

e) A *-tlan/-tlen, -talan/-telen* fosztóképzős melléknévek valamilyen tulajdonságnak ellentétét, ill. tagadását fejezik ki. A főnévi alapszavúak valaminek a hiányára utalnak: SzékK. 25—6: „*monga, hoğ az yzrahel fyay ... ez yl' ſeğvertelen es erœtelen emberek*”; KulcsK. 269—70: „*Vethee ... vyzetlen feldeth*”; de: AporK. 120: „*Vette a ... vižnel-kœlualo ſœldet*” : *Posuit terram sine aqua*; stb. A melléknévi alapszavú fosztóképzős származékok valamilyen tulajdonság ellentétét jelölik: LobkK. 235: „*en elekes iſtennek meltatlan zolgaia vagiok evfemianofnak ... fſia*”; SándK. 25: „*az bodogtalan fa-bius akar be iœni*”; stb. Az igei alapszavúak valamilyen cselekvés vagy történet hiányát, elmaradását jelzik: FeſtK. 365: „*až yaarithlan wtakon mezze ... forgottam*”; DebrK. 121: „*Artatlan teſtet ... elh temetek*”; stb. A ható igeik igeneveinek fosztóképzős párjai fokozást fejeznek ki: SzabV.: „*Mel nagy mondhatatlan vezedelmbe lwnek*”; PéldK. 73: „*meg latny ... pokolnak ew el zenuethetetlen ... kennyat*”; stb.

f) Más képzőkkel alakult melléknévi jelzők: GuaryK. 26: „*iğœn ſelekœn embœr*”; ÉrdyK. 327: „*ez vylagnak ... nyalank kewanſaga el hayt*”; TihK. 26: „*Mikoron ... eg kiſded erœt uœtuona*”; stb.

2. Mellékneveink egy részének a kései ómagyar korra már igen széles jelentésköre, általános jelentéstartalma fejlődött ki. Ilyenek: *nagy, erœs, ſzent, jeles, nemes, jó, ſzep, igaz, édes, jámbor, ſzegény* stb. A fennmaradt szœvegek ſtilusára igen jellemző ezeknek az általános jelentésű melléknéveknek gyakori jelzői használata. Ezek a kor felfogásának megfelelœen a személyeknek, dolgoknak másokkal közös vonásaira mutatnak rá, s inkább a mondanivaló díszesebb, elevenebb megformálására, mint a személyek, dolgok tulajdonságainak közlésére ſzolgálnak: ThewrK. 149: „*Oh my nemes wronk iœfus criſtusnak zerelmes zent zyleye ... wegyed*”; LobkK. 230: „*nag ſereg meg kernykezte mint olian nag vrat*”; stb. Ugyanakkor — ſzinte az általános jelzők ellentétéként — feltűnœn sok a metaforikus, költœi jelzők alkalmazása is: MargL. 3: „*Erevl vala ... az bodog zegenſegrevl*”; DœbrK. 382: „*hoğ gonoz napon ellene alhaſſatok*”; stb. — Jelent-

kezik — bár csak szórványosan — a figura etymologica is: SzabV.: „*kyk keges kegelme nek efnȳ zoknak*”; DebrK. 212: „*Romai dufnak nȳmȳf nemzecegebȳl tamada*”; PéldK. 78: „*nemes nembewl zylettem*”; stb.

A melléknévi jelző közlő funkciójában változást jelent egyes melléknevek (pl. a *kegyelmes*, *nagyságos*) jelentésfejlődése, ill. jelentéskörük megváltozása. Ezek eredeti 'irgalmas', ill. 'nagy, előkelő' jelentésükben elsősorban a vallásos szóhasználatban éltek: ott a vallási személyek megszólításainak jelzőjeként egyre gyakoribbá lettek. A kései ómagyar korban világi személyek megszólításainak jelzőjévé, majd ezekből megszólításokká, később méltóságjelölökké váltak. Még eredeti jelentésben, ill. vallási értelemben: CornK. 2r: „*amy kegelmes anyank zvz maria*”; ApMélt. 33: „*zemeȳdben: nag-sagos tekȳnteteth neh tewen*”; PeerK. 330: „*Angeloknak nagfagws azzonnya*”; stb. Már világi megszólítás, ill. méltóságjelölő: 1510 k.: „*kenergek ment kegielmes vram-nak*” (MNY. 1: 213); 1529: „*wryſthen tharcha meg . . . kegyelmes azzonyommal egyethemben*” (MNY. 37: 276); LobkK. 234: „*Nagfagos vram de kerlek hog lafd meg*”; stb. — Részben hasonló jelentésváltozást mutat a *méltóságos* is: ÉrdyK. 37: „*boldogfagnak meltofagus volta . . . vagyon wr iftennek . . . latafaban*”; — DomK. 79: „*meg jelenteteek . . . meltofagos montis fortis neveu vrnak . . . halala*”; stb.

A melléknévi jelzők megoszlása a törzsanyagban: *szent*: 320; *nagy*: 257; *szép*: 42; *jó*: 62; *szűz*: 14; egyéb képzőtlen melléknév: 384; *-s* képzős: 300; *-i* képzős: 202; *-beli* utótaggal alakult: 27; *-ú/-ű* képzős: 28; fokozó képzős: 82; fosztóképzős: 51; egyéb képzős: 9 (összesen: 1778: 64,87%).

A melléknévi igenévi jelző

Ez a jelzőfajta a jelzettnek cselekvésre utaló tulajdonságszerű körülményeit, állapotát fejezi ki. A fordításirodalomban rendszerint a latin melléknévi igenévi jelzők megfelelője (396 adat, 14,45%). Olykor a latin szerkezeteket szó szerint követő igeneves kapcsolatok egyenértékesekeként is használatos: SzékK. 95: „*yay az en (nemz)etemre tamado néépnek*”; de: BécsiK. 46: „*Iay a nȳmzȳtȳnȳc ȳnȳmzȳtȳmȳzȳ feltamadoknac*” : *Vae genti insurgenti super genus meum*; JordK. 645: „*Ez az menyȳból le zalloth kȳnȳr*”; de: MünchK. 91ra: „*Ez az ȳlȳtnȳc keȳnȳzȳ menyȳból lezallo*” : *Hic est panis de caelo descendens*; stb. — A korban a tranzitív és az intranszítív igék melléknévi igenevei egyaránt előfordulnak jelzőként.

1. A folyamatos melléknévi igenévi jelző elsősorban folyamatosságra, a benne kifejeződő cselekvés általános, szokásszerű, tartós voltára utal. A jelzett szó ilyenkor leggyakrabban a cselekvés alanya: 1395 k.: „*keth fele nilou aȳthou*” (Gl. *ajtó a*.); AporK. 66: „*Le zal . . . mikent a czepego czeppenetek*” ~ KulcsK. 172: „*Le zal . . . mykeppen harmatozo harmat*” : *Descendet . . . sicut stillicida stillantia*; stb. (A párhuzamos fordítások jól érzékeltetik — a latin eredetiben is jelentkező — figura etymologicaival való disztitést.) — A *-hat/-het* képzős ige igeneve 'valamire való; valamire képes' jelentésű: BécsiK. 12: „*megzamlala a fȳzfiakat . . . zaz huz ȳzȳr vihato galoȳokat*”; DebrK. 127: „*kerefȳnk ȳ nekiȳk egeffeg adhato vruof*”; stb. — A folyamatos melléknévi igenévi jelzőben kifejeződő cselekvés és a jelzett szó között olykor tárgyas, hely-

idő- vagy egyéb határozói viszony jelentkezik. Tárgyas viszony (a jelzett szó a cselekvés tárgya): JókK. 89: „Es monda attya ew *zeretew* [‘szeretett’] *fjyanak*” (~ *a fiát szereti*): Et ait pater *dilecto filio suo*; ÉrdyK. 7: „Az *twdo* [‘tudott’] *dolog*”; stb. A szerkezettagok helyhatározós szerkezetnek felelnek meg: MvS.: *eltezew hazj*; BécsiK. 29: „bēmēuēn *qymadkozo hēlēzē*”; stb. — Időhatározói viszony a szerkezettagok között: JordK. 531: „predicallanŷ vr ŷftennek . . . *megh fjzethō napŷath*”; 15(2)9: „ŷrnaŷa *hwshagŷo wasarnap* elet walo wasarnapra” (MNy. 37: 277); stb. — Cél-, valamint eszközhatározói viszonnal: MünchK. 27vb: „lata ot ēmbezt nē zuhaztat *meñēkeŷo ruhaual*”; VirgK. 83: „az *mife mondo kwnynek* . . . meg nitafaba, Ielencze meg”; 1524: „az melle aggyanak *wago thehent*” (MNy. 13: 124); — BécsiK. 23: „vēuēc *qhadakozo fēguezēkēt*”; stb. Az ilyen szerkezetek egy része ebben a korban már megindulhatott az összetett szóvá fejlődés útján (l. II/1: 860–6).

A folyamatos melléknévi igenévi jelző néha befejezettséget is jelöl: JordK. 385: „Lagŷ rwhaban *qtozew embert ee*”; de: MünchK. 17rb: „Lagackal *ruhaztatot ēmbezt ē*”: *hominem mollibus vestitum*; stb.

2. A befejezett melléknévi igenévi jelző a jelölt körülmény, állapot befejezettségére utal. A jelzett szó és a jelzőben kifejeződő cselekvés közötti grammatikai viszonyt többnyire az igenév alapigéjének igeneme határozza meg.

a) Az intranszitiv cselekvő igéből alakult igenévi jelző esetén alanyos viszony van a szerkezettagok között (a jelzett szó alannyá alakítható át): AporK. 164: „az babŷlonŷabol haza *ŷewth ŷŷdokath ŷntŷ*”; ÉrdyK. 410: „fogad . . . az te *el tewedōt* zarandok *ffyadnak* kedwerth”; stb. — A visszaható, valamint a történést jelentő igéből alakult igenévi jelző jelzett szava ugyancsak alannyá alakítható át: TelK. 21: „*meg fogatkozot elmeuel*: es *meg komorodot orcaual* . . . felele”; 1507: „vala Nalam *ŷalagon Eg torot serlege*” (NyIrK. 6: 187); stb.

b) A tranzitiv cselekvő igéből képzett igenévi jelző jelzett szava általában a cselekvés tárgya: BirkK. 4a: „előtte mēnen . . . *zentelt vizŷel*”; 1537: „ha *megh nem agŷa* . . . az *el veth marhat*” (MNy. 2: 211); stb. A szerkezettagok között alanyos viszony mutatkozik: DebrK. 204: „igen *tanult embōr* vala” (= *az ember [sokat] tanult*); ÉrdyK. 411: „Elek Confellornak *zolgalt zolgaya* meene az ew wrahoz”; stb. — A szenvedő igéből képzett igenévi jelzős szerkezetekben a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés tárgya: MünchK. 31va: „biziatic a . . . nektec *alkottatot oŷzaŷot*”: *possidete paratum vobis regnum*; NagyszK. 5: „az *elreytetōt zeretet* fenkynek ninčen efmeretire”; stb.

3. A beálló melléknévi igenévi jelző adatai csak a kései ómagyar korban jelennek meg.

a) A jelző a jelölt tulajdonságnak elsősorban a jövőben való bekövetkezésére utal: WinklK. 153: „petor, eghaznak *iqvendō paztora* lenne”; 1512: „ez *yewendew czethertheken* kellene fŷzethnem” (KárOkI. 3: 86); stb. Néha azonban — a folyamatos igenévi jelzővel azonos módon — a tulajdonság általános érvényét, tartósságát, ill. általános idővonatkozását fejezi ki: MünchK. 101va: „a *viŷaŷtalandō ŷcēt ŷēllēt* . . . az taneit tūtōkēt”; de: JordK. 679: „Az *viŷaŷtalo zent lelek* kedegh . . . hŷ *megh tanoŷth tŷtetket*”; NagyszK. 11: „földön ninčen *elendō embōr ol*, hoŷ ki . . . touabba elheffen”; stb. — Sőt, igazolható ‘szándékozó, akaró’ jelentése is: MünchK. 73vb: „kin^o ke^o vadnac *hallando ŷulēi* halgaŷta”; de: JordK. 580: „Ha kŷnek *ffŷlleŷ* vannak *hallaŷfra*, hallŷa”:

Qui habet *ures audiendi*, audiat; SzékK. 214: „az *yando* [‘inni kívánó’] *ember*, harom modon tarthat’a önön magát”; stb.

b) Elsősorban a korai fordításirodalomra jellemző a beálló melléknévi igenévi jelzőnek olyan szerkezetekben való használata, amelyekben a jelzett szó az igenévvvel kifejezett cselekvésnek tárgya (vagy határozója). Ezekben a jelző elsősorban szükségességet vagy lehetőséget jelöl: JókK. 116: „*az kereffendew zeretendew ... Alazatoffagra ... ewkewt erewfewtyűala*”: ad *gratiam diligendam ... acquirendam ... eos ... animabat*; MünchK. 88rb: „Ennekem vagon *èiëndq ètkèm*”; de: JordK. 635: „Ennekem vagon *ethkem kýt eegýem*”: Ego *cibum habeo manducare*; SzékK. 169: „*myčwda az bočanando bvn*”; stb. — A jövőre való utalásra: KulcsK. 266: „*hoğ mennenek az lakozando varasba*”; DöbrK. 46: „*ŕ igaffagat meńnek hirzetik [!] zilendő nepnek*”: adnuntiabunt caeli iustitiam eius *populo qui nascetur*. — A befejezettségre: MünchK. 62rb: „*želtol ingando [‘ingatott’] nadat è*”; de: JordK. 544: „*zel myat haborgatot nadath ee*”: *harundinem vento agitatam*; stb.

A *tisztelendő* igenévnnek eredetibb ’olyan, akit tisztelni kell’ jelentése ebben a korban általánosabbá, maga az igenévi jelző udvarias megszólítássá válik: AporK. 167: „*val ... Te tisztelendő eg igaz fiadar*”; ÉrdyK. 509: „*eleybe yewe egy zeep tyztőlendew zemeelyw veen ember*”, — ill.: 509: „*Myre hatz el en tyztőlendew atyaam*”; 1510: „*En thýztelendew wram ees Barathom*” (RMNy. 2/2: 9); stb.

A létige igeneveinek jelzői használata

A tartalmas jelentésű igékből képzett melléknévi igenevek többnyire bővítetlen formában is alkalmasak a jelzői szerep betöltésére. Esetleges bővítményük jelzett szavukra csak másodlagosan vonatkozik. A létige igenevei (*való, levő, lett, leendő*) azonban elsősorban és eredetileg csak a létezésre utálnak. Ezért jelzőként csak bővített alakban jelennek meg, a jelzett szóra vonatkozó információt bővítményük tartalmazza. Az igenév feladata csupán az, hogy a határozóban kifejezett körülményt a jelzői szerepre alakítva alkalmassá tegye (l. még 345–6, 410). Ugyanakkor, megőrzött régiségként, elvértve feltűnnek még ragtalan névszói formához kapcsolódó, redundáns igenevet tartalmazó szerkezetek is. Ezekben a — *való*-val és *levő*-vel egyaránt előforduló — szerkezetekben az igenév még eredetibb, nyomósító-kiemelő szerepében él.

1. A létige igenevei közül mindenekelőtt a *való* fordul elő jelzőként. Különösen a fordításirodalomban igen gyakori.

a) Az igenév elsősorban eredeti, ’levő, létező’ jelentésben használatos. Megőrzött, redundáns régiségként, nyomósító-kiemelő szereppel: GyöngyK. 4: „*Ne hay walo yo mathyas kyrál*”; 1533: „*az ű nehez valo volta*” (KomjSzPál. 37); vö. még 1547: „*kérem te Kdet erők való szolgálatomért*” (LevT. 2: 6). — Általánosabb funkciójában: NádK. 335: „*ez okoffag nekil valo keres*”; 1527 k.: „*erthek azz k. othwalo dolgaban*” (MNY. 37: 206); stb. A ’valahonnan származó’ jelentésre: NádK. 587: „*ŕnón aztalarol valo etket ad vala ő neki*”; JordK. 611: „*ha galyleabol valo ember volna*”; stb. A ’valamire alkalmas, szükséges’ jelentésre: MargL. 9: „*tezen vala ... zenteknek erekleekhez valo ekesseget*”; 1529: „*Vagyon nala neeg ... falra walo zewnýeg*” (RadVCsal. 2: 5); stb.

b) A *való*-nak a jelzett szóra vonatkozó határozói bővítménye szófaját tekintve legtöbbször főnév, ill. főnévi névmás. Ragos és névutós alakban egyaránt előfordul. A felhasznált határozóragok köre igen széles: NádK. 582: „nağ *ohaytaşşal*, es *şiraffal való iaygataşokat* tezenvala”; JókK. 40: „ez *maganakualo helyen* egy helyett cžynalyonk”; stb. Névutóval ellátott alakban: 1490: *napnyvgath felől való* tengherből (Gl. *tenger* a.); 1531: „zenth marthon *nap wtan való* vafarnap hozom meg” (LtK. 1: 135); stb. — A jelzetre vonatkozó információt sokszor tartalmazza határozószó is: 1405 k.: *belelvaló cuch* [a. m. kulcs] : *litina* (Gl. *kulcs* a.); ÉrdyK. 409: „*hamar való ydöben* myndden bőlchefeegben yeles leen”; stb. A főnévi igenévi bővítményre: JókK. 92: „kýben valanak . ýo *enný való* zewlewkw”; vö. még: 1540: „Attam . . . *inná való penzi*” (MNy. 10: 432); stb. (bővebben l. 344—6).

c) Jelentéstartalom tekintetében a *való* kétféle típusú határozót kapcsol jelzett szavához. E határozók egy része a főnévi alaptagnak vonzata: CornK. 53r: „Az *angyaltvl való feltekben* . . . meg rettenenek”; PozsK. 43: „az te . . . *zywednek yštenhez walo engedelmesszegewel*”; stb. — A határozók másik része az alaptag helyére, idejére, állapotára, céljára stb. utaló szabad bővítmény: 1395 k.: *myuesnek való ethek* (Gl. *étek* a.); FestK. 380: „*Towabba walo kenymath* . . . ky wegýed”; stb. (l. még 345—6, 410).

A *való*-val alkotott jelzős szerkezeteknek a latin igeneves szerkezetek helyett való használata sokszor tanúskodik a kódexfordítók jó nyelvérzékéről: JókK. 66: „Zent *febekrewl ualo* czuda” : *Miraculum de stigmatibus sanctis*; BécsiK. 78: „hog biznad az *qzqcke való qzqlètét*” : ut possideres *hereditatem sempiternam*; stb.; l. még DebrK. 468: „*iftennec akaraťanac* nağ *zorgalmatoşşagual ualo enghödelmel*”. Az ilyen szerkezettel sok esetben a latinosnak érzett birtokos jelzős kapcsolat kikerülésére is törekednek: SzékK. 71: „az *vyznelkw való azzwfag* myatt . . . az holtak kőzybe zamlalandok”; de: BécsiK. 34: „*viznç aziuşağaezt* . . . ahalottac kőzibè zamlaltattac” : *ab ariditate aquae* . . . inter mortuos computantur; JordK. 698—9: „meg gywltenek vala az *fýdoktwl való feeltekbén*”; de: MünchK. 107ra: „valanac . . . egbè gölèkezuen a: *şidocnac felèlmekezt*” : erant . . . congregati *propter metum Iudaeorum*; stb.

A *való* igenévvél alkotott jelzős szerkezetek a kései őmagyar korban igen megszaporodtak: JordK. 457: „Mennýwnk ez *rokon való* falwkban” : *Eamus in proximos vicos*; HorvK. 59: „kel vala evneky lenny menden *hyntevl való zepplevtelen* . . . zvznek”; ÉrdyK. 361: „yrtta meg . . . apostoloknak *yaraşokrol való yrt leweleenek* tyzen kettöd rezeeben”; stb. Ugyanakkor megfigyelhető a *való* visszaszorítására irányuló törekvés is. A *való*-val alkotott szerkezetnek egyszerű jelzővel történő helyettesítésére: MünchK. 74ra: „èlèredet žarandoclan *mèžže való ožžagha*”; de: JordK. 582: „wttra mene, *vendeegh oržagban*” : peregre profectus est *in regionem longinquam*; AporK. 120: „Vette . . . a *viznelkúualo földel*”; de: DöbrK. 194: „vete . . . *vizetlen földel*” : *Posuit . . . terram sine aqua*; stb. Birtokos szerkezettel: MünchK. 65ra: „*labatocnac* pozat le-*raziatok ažoera való tanofagha*”; de: JordK. 553: „*labatoknak* porat es le *razýatok ažoknak býzonfagokra*” : *pulverem pedum vestrorum excutite in testimonium supra illos*; stb.

2. A *levő* igenév jelzői használata csak a CzechK.-ben, valamint a vele párhuzamos fordítású ThewrK.-ben tűnik fel. Ezekben a szerkezetekben az igenévnek még az ősi, nyomósító szerepe van: CzechK. 63: „Meg *sekethwlth nap leewq zýnqd*”, 64: „meg *ketwlth ho leewq testqd*” (~ így ThewrK. 295 is). (L. még II/1: 427.)

3. A *lett* igenév jelzőként való használata — akár szűkebb, egyértelműen a múltat utaló jelentéstartalma, akár gyakori állítmányi szerepe miatt — jóval ritkább, mint a *való*-é. Eredetibb, 'keletkezett, létrejött' jelentésárnyalatában a *lett* is többnyire bővítménnyel együtt jelentkezik: JókK. 76: „czudaalkoduan Crístuf lyanyától lewi ýozagos kerefstrewl”; BécsiK. 54: „izattatęc ęztędęc zęzęc lę dolgoknac kęnuęc”; stb. Néha viszont, amikor a létezés tényét erősebben akarják kiemelni, a bővítmény elmarad: BécsiK. 267: „Abakuknac kęnuę a lę dolog vtan zerzęcęcęc”; 1510: „ees ez k. lewth dolgoth meg lassa” (KárOkI. 3: 71); stb. A keletkezésre, ill. fejlődésre vonatkozó, 'valamiből valamivé lett, vált' jelentésárnyalatú igenév viszont mindig bővítményes formában fordul elő: MünchK. 86rb: „Hog ke: koftolta volna . . . a: bozza lę vizęc” ~ 1456 k.: *borra leth vize*t (Gl. víz a.) ~ JordK. 628: „Mýnt . . . megh koftolta volna . . . az ýýzbęl let Borth”: Ut autem gustavit . . . *aquam vinum factam*; stb.

4. A *leendő* igenév a kései ómagyar korban feltehetően már szintén előfordult jelzőként; erre vö. 1560 k.: „Az aldoszath: mely az *lędę dolgokęc*t tetęcęcęc vala” (Gl. *tesz* a.). Létezését a létige *lehet* származékának beálló igeneve, a módosult, 'lehetséges' jelentésű *lehetendő* is igazolja: ÉrdyK. 510: „Kyk mynd *lehetędęw dolgok* az wr iftennek”.

Jelzőként használt sajátos igenévi szerkezetek

A korból néhány sajátos, mondatból lesüllyedt, jelzői mellékmondattal azonos értékű melléknévi igeneves szerkezet jelzői használata is kimutatható. Ezeket egy főnév (személyes névmás) és egy melléknévi igenév alkotja; a főnév az igenévben kifejezett cselekvés alanyának felel meg.

a) A folyamatos melléknévi igenévvel kapcsolatban ez a jelzőtípus csak elvétve adathozható: 1360: „Ad vnum locum aquosum vlgo *Vizalohel vocatum*” (OkI Sz.); MargL. 136: „Ma vagyęn *hydeęg lelev napom* [‘olyan napom, amelyen a hideg lel’]”.

b) A szerkezetek többségében befejezett melléknévi igenév található. — Az igenév személyrag nélküli; főnévi alanya birtokviszonyban áll a jelzett szóval: MünchK. 38ra: „ot vala eg *keze meg azęc ęcbeęc*”; de: JordK. 460: „vala ot egý ember *kýnek hew keze meg azęc vala*”: erat ibi *homo habens manum aridam*; ÉrdyK. 199: „Halwan ezeket az *eze vezęc yffyw*”; l. még szenvedő formával: BécsiK. 199: „Élęcęc kęcec . . . mōnal *kęl-kęc ęcragadot nęften . . . męcue*”: Occurram eis quasi *ursa raptis catulis*; stb. — Az igenév személyragos, s a benne kifejeződő cselekvés alanya főnév vagy személyes névmás: 1488: „mondiađ . . . hogy ez *fekel war fogotta weres pey lo* megh tiftolion” (MŊy. 16: 79); ÉrdyK. 541: „chak az wr iften teremęcęcęc lydo *nyelw marad*”; — CzechK. 187: „meg waltad . . . az *te teremęcęcęc zęgený býnęs adamffýath*”; JordK. 353: „elfe helt tarth . . . az *hw Irtā ewangelíomanak keńwe*”; stb. Néha elmarad az igenév alanya: NagyszK. 148: „orchan . . . *zylęcęcęc fýammak zent vereuel befagyotvala*”; KazK. 34: „ueged az nekęc *zęcęcęcęc coronat*”; stb.

A melléknévi igenévi jelzők megoszlása a törzsanyagban: folyamatos: 119; befejezett: 143; beálló: 16; *való*: 114; *lett*, *levő*: 3; sajátos igenévi szerkezet: 1 (összesen: 396).

A főnévi jelző

A főnévi jelző a kései ómagyar korban is a kedvelt jelzőfajták közé tartozik. A jelzői használat ebben a korban is elősegítette a kettős szófaj kialakulását (pl. a *dús*, *derék* ebben az időben válhatott melléknévvé).

1. A jelzőül használatos főnevek típusai:

a) Nemet jelentő szavak: 1395 k.: *fierfiw unaka*, *lean unaka* (Gl. *unoka* a.); ÉrdyK. 544: „yewe el eegy *nefteen zarwas*”; stb.

b) Kort jelentők: 1507: „Agyanak eg *harmat fu uzo tehent*” (NyIrK. 6: 187); TeK. 14: „*germóc koraban* . . . germókvl femmyt nem čelekdodic vala”; stb.

c) Foglalkozást, szerepet, egyházi és világi méltóságot, rangot, társadalmi állapotot jelentők: DöbrK. 383: „Bizonk *ur iefufban*”; 1527 k.: „kewldene yde *kýralne azzonhoz*” (MNY. 37: 206); stb.

d) Családi és egyéb viszonyt jelölők: PeerK. 24—5: „minth *anya orozlan* . . . élő herthelenkedeek”; TelK. 20: „Joachim ke: az *zomzyd firfiackal* . . . megön vala”; stb. (a, b, c, d: 128 adat).

e) Népnevek: SzabV.: „*Twrrwk Chazar lwn* nagy boffofagban”; GyöngyK. 4: „otalmazoya *magar nepeknek*”; stb. (19 adat).

f) A testrésznév — jelentésénél fogva — elég ritka jelzőként: 1395 k.: *valfeu vas : scapulare* (Gl. *vas* a.); CzechK. 70: „*nagý marok wezzqkkel* . . . zaggataak”; stb.

g) Anyagnevek: AporK. 119: „*a uaf zauarokat meg zegte*”; 1504: „nekem valotta negven *araný forýntban*” (Száz. 1872: 478); stb. — A szín jelölése részint a — szintén jelzős szerkezetben álló — *szín* főnévvel, részint ennek *-ű* képzős származékával történik: 1529: „*wolt* . . . eg *tegla zýn kamwka zoknýa*” (RadvCsal. 2: 5); ill. ApMélt. 29: „*meg valta az o rosa zýnq* . . . zenth *verevel*”; stb. (32 adat).

h) A jelző néha fajtát, típust, feleséget jelölő szó (22 adat). Így jönnek létre az olyan sajátos (néha tautologikus) kapcsolatok, mint a *bélés ruha*, *párta öv*, *kerubin név* stb.: 1488: „*ew hufath fekel war fogta*” (MNY. 16: 79); ApMélt. 41: „*nýnczenek nagýob angýalok az Seraphýn angýaloknal*”; ÉrsK. 156: „*ywthwan az wafarnap napra*”; stb. — Ez a jelzőtípus feltehetően a korai ómagyar kor végén vagy a kései ómagyar korban vált szokásossá.

i) A sűrített jelentéstartalmú, az alaptag célját, rendeltetését, okát, valamihez való hasonlóságát stb. kifejező főnévi jelzőnek fokozott stilisztikai értéke van: JókK. 146: „*nem menekethetykuala fene gyewlhewtfegetewl*”; PéldK. 42: „*az kyralyon* . . . *vala farkas feb*”; DomK. 284: „*keuel es harag bezedekkel ellene alla*”; stb. (l. még a *vállfő vas*, *marok vessző* típusú jelzőket is).

2. A főnév olykor birtokos jelzővel bővülve tölti be a minősítő jelző szerepét (32 adat): JókK. 87: „*engalya ruháýaban mezeytelen menneel*”; NádK. 579: „*hol vala mû Vronc iefus criftufnac kepe*”; stb. A személyes névmási birtokos jelző gyakran el is marad: MargL. 7: „*valahol vronk iesusnak · azzonýonk marianak* . . . kepeket latýa vala”; ÉrdyK. 37: „*vagyon* . . . *wrrwnk Jefuf Criftufnak* . . . tekeentetyben”; stb. A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott, valamint a birtokos személyjeles, implicit birtokos jelzős formák esetleg értelmező jelzős szerkezetekre, valamint értelmezős kapcsolatban jelentkező megszólításokra is visszavezethetők. Ez esetben a fejlődés kiindulópontjául az efféle kapcsolatok szolgálhattak: WeszprK. 145: „*alazathos mesterth wallottatok*”

... *mi vronk Iesusth cristusth*"; ThewrK. 256—7: „ymagy erettem ... te edes zent *fyadnak my wrwnk iefus Criftufnac* zent zynenek elewtte"; stb. A szerkezetekben a tagok között olykor elmaradhatott az egyeztetés; a szerkesztésmód szorosabbá válhatott, s a szerkezettagok értékrendjének megcserélődésével minőségjelzőssé alakulhatott át (l. 403—4).

A ragadványnévi jelző

A személynévből és viselőjének ragadványnevéből alakult minősítő jelzős kapcsolatokban az eredetileg jelzői szerepű ragadványnevek korán megindultak a tulajdonnévvé (öröklődő családnévvé) válás útján. Ezzel maguk a jelzős kapcsolatok kételemű tulajdonnévvé alakultak: MünchK. 108rb: „E *konq meguegžtētet ... hēnʹfel emrē* fianac kēze miat”; 1510 k.: „*petew tamaſ Rattkaſ Bencze ...* foztanak meg” (MNY. 1: 214); stb. Az egykori ragadványnevek tulajdonnévvé fejlődésére mutat a ’családnév’ jelentésű *vezeték*név feltűnése is: JordK. 720: „Joseff azért kýnek *vezeteek newe wala Barfabas ...* el adaa hwtet”; KrisztL. 3: „anniaes pogan vala. *Anicius vezetek newq*”; stb. — A szerkezeteknek kételemű névvé válása a kései ómagyar korban is folytatódott. A fejlődés — feltehetően — a birtokos osztályba tartozó személyekre vonatkozó ragadványneves kapcsolatokban indult meg.

A ragadványnévi jelzős szerkezetek felépítése az oklevelek, ill. a fordításirodalom és a levélirodalom adataiban eltér egymástól. Az oklevelekben előforduló szerkezetek leg többjét a latinos szerkesztésmód jellemzi: a ragadványnévi jelző a jelzett szó (a személynév) mögött áll. A személynévhez gyakran a latin *dictus* ’mondott’ igenévvel kapcsolódik. (Ez a szerkesztésmód az oklevelekben érvényesülő latin jelzői szórendnek felel meg; a beszélt nyelvben a ragadványnév nyilván a személynév előtt állt.) A szórványosan előforduló magyar jelzői szórend a *dictus* nélküli szerkezetekben jelentkezik. — A szövegmélekek ragadványnévi jelzős szerkezeteiben mindig a magyaros jelzői szórend érvényesül. A tulajdonnévvé válás nyilvánvalóan ezekben indult meg. A fejlődést a személynév és a ragadványnév eredeti jelentésbeli kapcsolatának elhomályosulása segíthette elő.

A kor főbb ragadványnévi jelzős kapcsolatai a ragadványnév jelentése szerint:

a) Tulajdonságra utaló ragadványnévvé alakultak: 1384: *Johannem Garazda dictum* (OkI Sz.); 1400: *Michaelem ... Borfizetheu dictum* (MNY. 63: 365); stb. De már magyaros szórenddel is: 1364: „Paulum dictum Zagurwago alio nomine *filetlenpal*” (OkI Sz.).

b) Foglalkozásra utaló jelzők: 1354: *Laurencium ... dictum Zakach*, 1436: *Blasium Feyew* (OkI Sz.); stb. — A magyar jelzői szórendet mutató kapcsolatok főként a levélirodalomban tűnnek fel: 1395: *Mezaros Demeter* (MNY. 63: 368); 1532: „Meg erthý *bolthos Mathýas* befedbol” (LtK. 1: 137); stb.

c) Nemzeti hovatartozást jelölő szerkezetek: 1428: *Petro Olaz*, 1522: *Johannes Nemwth* (OkI Sz.); stb.

d) A valahonnan való származást, valamilyen helységbe, vidékre való tartozást az oklevelekben a személynév mögé vetett latin *de* ’-ból/-ből, -ról/-ről való’ viszonzyszóval és a birtok, helység nevével jelölik: 1389: *Nicolai de Zumzeduar*, 1453: *Ewden de Naghmyhal* (OkI Sz.); stb. A szövegmélekekben: ApMélt. 30: „hattanak el: ... *Franciaſ laos kýraſh: kýralsagath*”; ÉrdyK. 395: „Vala ... *Bwrgwndyay Sydmond* kýral

attyaffyanak leanya”; MünchK. 35va: „Iouo Magdalnai maria”; de már kételemű névként: JordK. 450: „ýewe Maria Magdalena” : venit Maria Magdalene; stb.

e) Elvértve az asszonynév is előfordul ragadványnévi jelzőként: 1498: „Honestam mulierem Vrsulam Chanakosne dictam” (Oklsz.).

f) A valakitől való leszármazásra birtokos szerkezettel utalnak. Olykor ezek a kapcsolatok is latinos szórendűek: 1370: *Johannem dictum Byrofya*, 1509: *Petro Janoskowachfya*, *Alberto Demeternefya* (Oklsz.); stb. Többségük viszont a magyar jelzői szórendet követi (az oklevelek adataiban is). A ragadványnévi jelző családnévvé válása először ezekben a kapcsolatokban mehetett végbe: 1376: „Possessionum Peterfyapeterhaza vocatarum” (Oklsz.); 1482: „Ez abramfy sebastien zalagas levele” (MNy. 9: 444); stb.

A névmási jelző

Minősítő jelzőként egyaránt használtak melléknévi és főnévi névmásokat is. A fennmaradt szövegekben a melléknévi névmásoknak mindegyik típusa jelentkezik, a főnéviek közül pedig csak azok, amelyek melléknévi értéket is nyerhetnek. A személyes, visszaható, birtokos és kölcsönös névmás tehát nem fordul elő (197 névmási jelző; 7,18%).

Az egyes névmási alfajok jelzői használata:

1. A mutató névmások közül csak a melléknéviéek találhatók a minősítő jelző szerepében: JókK. 138—9: „fonha ... nem volt lattatot *olyan fokaffag*”; DöbrK. 379: „ki *ill'en hatalmat* adott” : qui dedit *potestatem talem*; stb. Az *ily*, *oly* névmás, amely eredetileg határozószó volt, melléknévi névmásnak értékelhető szófajjal ebben a korban jelentkezik először. Szófaji fejlődését mondatbeli használata is elősegíthette. Eredeti szófájában ugyanis gyakran volt fokhatározója jelzői szerepű melléknévnek is, így jelentése könnyen hozzávonódhatott a szoros szerkesztésmódú jelzős kifejezés egészéhez: JókK. 73: „hogý nem lehettuala ... *ýlý aýoýtatof ydnepebe*” : quod non poterat interesse *ad tam devota sollempnia*, 136: „*oly czudalatos tytkokot* vezetuala *výlagofflagra*” : *tam miranda et arcana* ... producebat in lucem; stb. Később a pusztá főnévnek a jelzőjeként is kezdték használni. Kezdetben a tulajdonság nagy mértékét jelölte, ebből fejlődött rámutatást kifejező jelentése: JókK. 152: „Es lewnoly *czudalatofffag* es *erewm* ... *ýlý aýoýtatofffagaert*”; NádK. 601: „a coporfobol ... ió vala ki *ol' edóssfegős illat*”; stb. — A főnévi mutató névmásból *-féle*, *-nemű* utótaggal alakult összetett szavak melléknévi névmási értékűek: JordK. 769: „*hű es aýó fele mýwes* vala”; 1533: „ellyen zegen legennek *effele penze* Nekwl el lehet” (LtK. 1: 142); stb.

2. A kérdő névmások közül elsősorban a főnévi *mi*, *micsoda*, valamint a melléknévi *minemű* tűnik fel jelzőként: MünchK. 86va: „*mi ielenfegét* mutac” ~ JordK. 629: „*Mýnemű ýegýeket mwtac*”; ÉrdyK. 550: „*mychoda hatalmatok* vagyon”; stb. A *mely* — az *ily*-, *oly*-hoz hasonlóan — szintén ebben a korban válik jelzővé; jelzett szavának elsősorban mértékét jelöli: CzechK. 45: „O *meýl kegýosseghen* latlak”; de rámutató szereppel: NádK. 579: „*Mel'* [amely] *hayon ýtet vetec* laodiciaba”; TihK. 19: „*Meel eufemianus* az cazarnak uduaraba legh első uala”; stb. (A kérdő *mily*, *milyen* névmás csak a XVIII. sz.-ban válik jelzővé.)

3. A vonatkozó névmási jelzők között szintén a főnévi jellegűek (*ki, hogyki, mi, ami*) vannak túlsúlyban — olykor a melléknévre utaló (*a*)*mely*, (*a*)*minemű* névmásokkal váltakozva: BécsiK. 15: „*Ki napokban* pazāLola” ~ SzékK. 10: „*mel' napoknak* *alatta*, porončola”: in *quibus diebus* ... praecepit; 1524: „*es az my zýk/ýjge* lezen ... azt *megh zerezýk*” (MNy. 13: 124); stb.

4. A főnévi általános névmási jelzők közül a *senki, semmi* 'semmiféle', *akármí, más*, továbbá az 'egész, teljes' jelentésű *mind* és *minden* fordul elő jelzői használatban. A főnévi általános névmások többségénél a jelzői használat kialakulása a névmási tagokból álló értelmezős szerkezeteknek jelzős kapcsolattá való átfejlődésével függhet össze (I. 390—1, 398—9). Az értelmezettből minőségjelzővé vált általános névmás eleinte szintén névmást bővített, de később főnevek jelzőjéül is kezdték használni: ÉrdyK. 397: „*hog' fenky maafth* meg ne chalhatna”; LobkK. 235: „*hog' femmi modon* nem alhatta laban”; — ThewrK. 138: „*akar my ... banatya* awagy *keferwseghe* leend”; stb. — A jelzőül használt névmások közül a *más* a névelő nélküli alaptaggal kapcsolatban inkább minősítő jelzői, névelős alaptaggal kapcsolatban pedig kijelölő jelzői szerepet tölt be. Inkább minősítő jelzőként: JókK. 93: „*tewrtének ... mas frat[er] ellen ... vetelgedný*”; MünchK. 9ra: „*mas vton* fozdolanacm̃g”; stb. Kijelölő jelzőként: 1516: „*az ma6 fel* annak *fem enghedewth*” (MNy. 52: 369). — Ugyancsak többféleképpen értékelhető a *mind* és *minden* névmás szerepe is. Ezek ugyanis jelzőként tulajdonképpen mennyiségjelzők, csak 'egész, teljes' jelentésükben nyernek minőségjelzői szerepet: JókK. 92: „*az frater mend ew eletýben* meg emlekezek”: ipse frater *toto tempore vitae suae* recordatus est; BécsiK. 16: „*mégkèzèngè mēd Ifzl'*”: *circuivit omnem Israel*; BirkK. 3a: „*előzor ... mēden alazatoffagual ... inxek*”: prius ... *cum omni humilitate ... admoneant*; stb. — Melléknévi általános névmási jelzőként a főnévi névmásokból és a *-féle, -nemű* utótaggal alakult összetett szavak használatosak: NagyszK. 2: „*femminemű embôr* ifmeretlent nem zeret”; SzabV.: „*halat agyon Mēdennemw ... yo tetelervl'*”; stb. — Az általános névmási jelzők között mondatból lesüllyedt szerkezet is jelentkezik: KeszthK. 114: „*Alapeek ... fele mas* aranya *eltezethbe*”.

5. A határozatlan főnévi névmások közül jelzőként a *valami, egyéb*, ritkábban a *mi* 'valami' tűnik fel (ezekben a jelzői használat kialakulása ugyanolyan módon ment végbe, mint az általános névmásokban): TelK. 98: „*ha ... teneköd valami tulaydont* nem adonc”; 1532: „*egyeb vyfagu(n)k* Moft ni(n)chen” (LtK. I: 138); stb. — Határozatlan melléknévi névmások: *mely* 'valamely', *némi, némely, egyébféle* stb. Ezek némelyike határozatlan névelői értékű, ill. határozatlan névelővel együtt is szerepel: PeerK. 31: „*ha valamel' heteeg* az zenth *teftet* illeti wala”; DöbrK. 376: „*Mikoron be menne ... nemel' farifeof feiedelmnek* hazaba” ~ MünchK. 72vb: „*micor mē ne a' lèualtacnac eg neminēmō fedēlmēnec* hazaba” ~ JordK. 577: „*hogy be ment vona ... egý zerzetes fydo feýedelmnek* hazahoz”; stb. (I. még II/1: 756—71).

A határozó alakú jelző

A főnévnek határozó alakú (ragos vagy névutós névszói, ill. határozószói, igenévi szófajú) jelzői szerepű bővítménye a kései ómagyar korban már számos adattal jelentkezik. Ez a jelző—határozó eredetileg is kettős értékű lehetett: úgy jelölte meg a főnév

tulajdonságszerű körülményeit, állapotát, hogy egyben rámutatott különféle helyzetbeli, módbeli, időbeli stb. vonatkozásaira is (132 adat, 4,81%).

1. A határozó alakú jelző — a jelzős szerkezetek hagyományos szórendjét követve — eredetileg mindig a főnév előtt állt. Jelzett szavához többnyire a létige igeneve fűzte (I. II/1: 426—33). Az igeneves szerkezetek mellett azonban már a korai ómagyar korban kimutathatók *való* nélküli jelzős kapcsolatok is. Az ilyenek használatát a főnévnek és jelzői szerepű határozójának szoros jelentéstani viszonya tette lehetővé. — A határozói szerkesztésmódú bővítmény elsősorban igei és melléknévi alapszóból képzett, származék-főnevek jelzőjeként állhatott, jelentése a főnév alapszavára irányult: DebrK. 228: „az isten fyanak *emborreh Letelehöz* zwgseg vala a varol”; CornK. 4v: „*jgeen okoffaggal* lev t ez”; stb. Más felépítésű főnevek jelzőjeként: DöbrK. 293: „*őccör izben* vöttem”; VirgK. 88: „igen *hamar idwn*, iuta . . . ifteni gondolatnak malaztyara”; stb. — A határozó alakú jelző eleinte a kései ómagyar korban is jelzett szava elé került: JókK. 81—2: „Ne zegyenletek *alamýznaert mentetteket*”; 1520 k.: „*mellettetek megh holtat* . . . nem nezte” (RMKT. 1²: 485); stb., l. még a korábbi példákat is. — Később azonban egyre gyakrabban tűnik fel a jelzett szó mögé vetve is: AporK. 128: „*Ifrnek kimenetiben egiptombol*”; de: KulcsK. 291: „*Izraelnek egyptombool ky ywefebe*”; HorvK. 214: „*kezdetnek nemely . . . peldak azzonyonk mariarol*”; stb. (A törzanyagban 48 elől álló, 84 hátravetett jelző van.) A jelző szórendi helyzetének megváltozása több okra vezethető vissza. A legfőbb ok a fordításirodalom eredeti latin szövegeinek a hatása lehetett: JókK. 51: „*hytett es zerelmett zent fferenczben el veztetteuala*” : *fidem et amorem in sancto Francisco perdiderat*; BécsiK. 14: „*Zőnekmg te meltatlakodatod mý ellēnc*” ~ SzékK. 6: „*zőnyek megh az te haragod mý hozyank*” : *Desinat indignatio tua circa nos*; stb. A latin hatás érvényesülését magyar szórendi minták is elősegíthették, nevezetesen az értelmezős szerkezetek tagjainak sorrendje. Így az értelmezős szerkezetek szórendi törvénye (alaptag — bővítmény) voltaképpen új területre terjeszkedett ki. De kialakulhatott a határozó alakú jelző új szórendje szintaktikai eltolódással, — akár a latin hatással párhuzamosan, akár esetleg részben attól függetlenül is. A mondat határozója, amely eredetileg az igei állítmány bővítménye lehetett, attól fokozatosan elszakadva, jelentéstaniilag közelebb kerülhetett valamelyik főnévi szófajú mondatrészhez. Később határozói jellegének és szerepének háttérbe szorulásával jelzői szerepet vehetett fel. Az efféle szintaktikai eltolódás elsősorban az értelmező határozós kapcsolatokat tartalmazó mondatokban mehetett végbe: JordK. 669: „*el meene maf tartomanban az pwztahoz kőzel az varasban*”; stb. Átmeneti — határozósnak és jelzősnek is értékelhető — szerkezet: AporK. 113: „*meg qt mend zenat q földqkqn*” : *comedit omne faenum in terra eorum*; stb.

2. Szófaj, valamint alak felépítés tekintetében a jelzett előtt álló és a hátravetett határozó alakú jelzők azonosak, csupán az egyes szófaji típusok felhasználásának arányában térnek el egymástól. A határozószó elsősorban elől álló jelző: JókK. 69: „*meg mondottauala Ew tarly ott nem voltokban*”; JordK. 305: „*Nagy mezze feldröl ýevewnk*”; stb. A jelzői használat egyébként sok esetben elősegítette a határozószó melléknévi szófajának kialakulását. — A határozóragos főnév és a személyes névmás határozói alakja a jelzett főnév előtti és mögötti helyzetében egyaránt előfordul. A jelzett szó előtti helyzetben: CzechK. 53: „*nalad leeteeth* vgý zeresse”; 1523—1526: „*ne*

refteled hozam yethedeth” (MNY. 26: 150); stb. — A főnév mögé vetve: 1471: „ez abranfy Balent valasa Kapronczara Ver Andrasnak” (MNY. 9: 443); XVI. sz. eleje: „confirmalta Bela kiral . . . adományat az Buday vamon” (MNY. 1: 351); stb. — A névutós főnév hátravetett jelzőként jelentkezik: KeszthK. 29—30: „Ees fyzeth nekem wr . . . een kezeymnek tyztafaga zerenih w zemeynek elette”; de: DöbrK. 36: „vr en nekem meg fizet . . . en kezemnek ő előtte valo tiztafagaint”; 1483: „ez vȳdȳk valatása herpayak elen” (MNY. 9: 444); stb. — Ugyanilyen a jelző szerepű főnévi igenév szórendje is: MünchK. 70ra: „hatalmat val èzèžtèni pokolba” ~ JordK. 568: „hatalma vagyon vehnȳ az erek týzre” : habet potestatem mittere in gehennam; stb.

3. Jelentés, valamint az alaptaghoz való jelentésbeli és szintaktikai kötöttség tekintetében a kor határozó alakú jelzői ugyanazt a kettősséget mutatják, mint a való-val kapcsolt s ezáltal jelzői szerepet nyert határozók. Ennek megfelelően a jelzői érték a kötött és a szabad szerkesztésmódú kapcsolatokban is megjelenik. Kötött határozó formájában kifejeződő jelző: BécsiK. 19: „adot onèkic tēhētfēgēt ellent allanioc” ~ SzékK. 22: „ada ő neky . . . erōt . . . ellene allafra”; CornK. 12r: „fem volt zevkevs . . . meg emlekevezettel cristus kenyarol”; stb. A szabad határozók közül elsősorban azok fordulnak elő jelzői értékben, amelyek a jelzett szónak hellyel kapcsolatos körülményeire utalnak: 1482: „Ez abramfy sebestien zalagas levele tarczarol” (MNY. 9: 444); ÉrdyK. 121: „yeweenek nagy mezze földről”; stb. Az idő-, ok-, mód-, cél- stb. viszonyokra utaló határozók jelzői szerepe: NagyszK. 10: „hyg az órōcke megmaradandoknak es”; DöbrK. 374: „meg ne fogatkoziatok en nomorofagimban ti erettetek”; KulcsK. 259: „emlekezel meg . . . the nepednek yol tetelebe”; stb.

A kijelölő jelző

A kijelölő jelző az alaptaggal megjelölt személyt (dolgát) rámutatással, helyzetének megjelölésével stb. kiemeli más, hasonló tulajdonságú egyedek közül. Erre a szerepre a minőségjelzőként felhasználható szófajoknak elsősorban bizonyos, egyedítést kifejező típusai, valamint kiemelés, meghatározást jelölő toldalékokkal ellátott alakjai alkalmasak. A kései ómagyar korban már csaknem valamennyi ilyen jelzőfajta előfordul (930 adat).

A tulajdonnévi jelző

A tulajdonnévi jelzővel alkotott szerkezetek voltaképpen az azonosításnak egyik típusát valósítják meg. Bennük a jelentésanilag lényegesebb, hangsúlyosabb elemnek a jelzői bővítmény látszik, amely megnevezi a szóban forgó személyt vagy dolgot.

a) Személynévi alaptagokkal kapcsolatban az eredetileg köznévi — ragadványnévi — jelzőből tulajdonnévvé vált jelzői elem többnyire már családnévként jelentkezik: 1493: „ados volt volna . . . erdv hegy balas” (Nyeml. 156); 1516: „Zekel Mȳklofnak Thȳzthelfegenek arthana” (MNY. 52: 369); stb. A törzssanyagban 92 kételemű névnek (is) értékelhető kapcsolat van. A családnévvé válás folyamata a kései ómagyar korban is tartott. — A családnév közszo jelzőjeként a korban még igen szórványosan fordul

elő: 1510 k.: „kýral halala wtan vezte *Bornemyßya hercheg*” (MNy. 1: 214); 1526 k.: „Jo *Dorozlay wram*” (MNy. 37: 205); stb.

b) A személynévi (keresztnévi) jelzők elsősorban világi és egyházi méltóságot, címet, foglalkozást jelölő kifejezésekre vonatkoznak: TelK. 16: „ez *dauid kiralnac* nemzeteből valo vala”; 1527 k.: „semlen lesek *pall erseckel*” (MNy. 37: 206); stb. Megtisztelő céllal használt *úr* és *asszony* mellett: 1502: „Ez lewel adassek *Imrech vramnak*” (MNy. 37: 203); MargL. 3: „Erevl vala zent *margin azzon*”; stb. Családi vonatkozást jelölő szavakkal kapcsolatban: 1507: „mýndent hagyok az *peter fyamnak*”, „*Cata leanomnak* Agýanak eg Borýus vnot” (NyIrK. 6: 187); stb.

A személynévi jelzővel alakult jelzős kapcsolatok csoportjában sajátos típust jelentenek az ún. kettős személynévek, amelyekben a személynévi jelző ugyancsak személynévi alaptagot bővít (33 adat). Ilyen kettős személynévek főként a vallásos terminológiában jelentkeznek. Eredetileg értelmezős szerkezetet alkottak, s gyakori együttes használatuk következtében váltak jelzős kapcsolattá. A szerkezettagok olykor fel is cserélődnek, szintaktikai viszonyuk jellege sokszor bizonytalan. Még értelmezős viszony: DöbrK. 9: „ninčen dičekódefem . . . čak mi vronknak *crifusnac iefusnac* kinnaba”; stb. Már jelzős viszony: JókK. 28: „zolgalta *Iesus crifusnak* newe gýczeretýre”; stb.

c) A kételemű (családnévből és személynévből alakult) tulajdonnév jelzői használat a levéltudományban indul meg: 1507: „*Cheh Janos fy[am]nak* legýen zabad molna”, „otalmazza egyetembe *fratay gergel Eucemel*” (NyIrK. 6: 186, 187); 15(2)9: „Kýgelmes wramnak, *Batýany fferench wramnak*” (MNy. 37: 277); stb. (9 adat).

d) A földrajzi tulajdonnévek földrajzi és közigazgatásra vonatkozó közszavaknak (*ország, vár, vármegye; tó;* stb.) kijelölő jelzői: ÉrdyK. 410: „onnan meene *Syrya orzagban*”; 15(2)9: „ez *somogy warmegye* soksor egyben gýlekesnek” (MNy. 37: 277); stb. (6 adat).

e) A tulajdonnévi jelző a *név* szóhoz, ill. a *név* szónak -ű képzős származékához is hozzákapcsolódik. Az ilyen szerkezet ismét jelzői szerepet tölt be: 1490: „góróg orzagnak *athenas new varosabol*” (Gl. város a.); NádK. 397: „VAla alexandriaba *Pafuncius neuu embor*”; stb. (Összesen: 231 adat.)

A mutató névmási jelző

A főnévi mutató névmási kijelölő jelző részint visszaul egy már ismert személyre vagy dologra, részint pedig előremutat. Mivel ebben a korban még folytatódik a névmási jelzőnek határozott névelővé való átalakulása, a főnév előtt álló névmás gyakran egyszerre tölti be a jelző és a névelő szerepét. A névmási jelző és a névelő együtt még csak szórványosan fordul elő: BécsiK. 123: „z bétölte mend * a földet *ez az alom*”; talán: Érsk. 162: „el kezdee *az az eggyk* az praedicaciot”; vö. még 1542: „megh seh ielencz senkinek *azt az dolgot*” (LevT. 1: 14). (Az efféle szerkezetek egyébként értelmezősöknek is tekinthetők.) — A főnév előtt álló *az, ez* elem értéke különösen a latin megfelelő nélkülöző szövegekben bizonytalan, mivel a latin eredeti alapján általában megállapítható, hogy jelzőnek tekinthető-e még, vagy már névelőnek.

A mutató névmás változatai közül elsősorban a közelre mutató *ez* használatos jelzőként: JókK. 31: „uer mýnkett *ez . . . rudual*”; 1492: „ez *may napon* prior Ide iwth vala” (MNy. 37: 203); stb. Szívesen használják (különösen a Huszita Biblia kódexeiben, va-

lamint a TelK.-ben) az eredetibb rövidebb *e* változatot is: MünchK. 16rb: „Bekéseg *è haznac*” ~ JordK. 382: „Bekefeeg *ez haznac*”; TelK. 26: „mert *e* scent anna *azzon*: ette hazaf tarfod: zŷli”; stb. A határozott névelővel való érintkezés, ill. a névelővé válás folyamata elsősorban a távolra mutató *az*, *a* változat használatában mutatkozik: JókK. 46: „De *az lang* vala yften”: *Illa vero flamma* fuit Deus; MünchK. 85vb: „z lakožanac ot *a napō*” ~ DöbrK. 390: „es *az napon* nala lakanak”: et apud eum manserunt *die illo*; stb. — A névmás bizonytalan értéke miatt a határozottabb rámutatást, kijelölést olykor az *azon*, *ezen*, valamint az *amaz*, *imez*, *ugyanaz*, *ugyanez* segítségével fejezik ki: GuaryK. 75: „Ez elen martirŷlagot valla *amaz* eę *qzueę azzoŷ*”; TihK. 21: „*azon eiel* titkon . . . el ki mene”; MargL. 12: „vgyan *azon fedelet* auagy *ruhat* . . . viselŷ vala”; stb. Ugyancsak kijelölő jelzőként használatos az *ez* névmásnak *eszten*, *ezten* ’bizonyos idő után következő’ származéka is: JordK. 19: „es teleek be *az vtan ezten nap*”; stb.

Helyzetet jelölő melléknévi jelző

Néhány — helyet, állapotot, helyzetet jelölő — főnévnek és határozószónak *-só/-ső* képzős származéka tartozik elsősorban ide: 1395 k.: *belseu hay* [a. m. háj]: *Suber* (Gl. *belső* a.); BécsiK. 26: „phazanak *felfő felibēn* alkota . . . titk hailakat”; ÉrdyK. 411: „hoę el közelgethne ew eeleteenek *veegfew napyā*”; stb. — A helyzetet jelölő főnevek korábban maguk is használatosak voltak kijelölő jelzőként. Ebben a helyzetben a kései ómagyar korra jelzett szavukkal összetett szóvá váltak: 1376: „Molendini vulgariter *Kwzepmalon dicti*” (Oklsz.); 1405 k.: *al kizeb* (Gl. *küszőb* a.); stb. — Kijelölő szerepű a *bal* és a *jobb* (~ *jog* ’jobb’) melléknév jelzői használata is: JókK. 23: „*bal kez*et tewue frater ŷlŷes feŷere”; KeszthK. 25: „Te *yob kez*ednek ellene allotwl eryz meg”; stb.

Sorrendet jelölő számnévi jelző

Ebben a csoportban zömmel sorszámnevek jelentkeznek. — Az *egy* számnév sorszámnévi értékében az *első* használatos: CornK. 1r: „Ez bezedevket mongŷa . . . kevnŷyvenek *elfev rezeben*”; JordK. 578: „ne ŷll’ le *az elfe helyēn*”; stb. A többi számnév *-d* képzős formában tölti be a sorszámnévi jelző szerepét: 1490: „eghnek *tyzen kettōd rezyben*” (Gl. *rész* a.); VirgK. 83: „ymatkozunk . . . *harmad orayg*”; stb. A *-d* sorszámnévképzőhöz olykor már odatapad az *-ik* kiemelő jel is. A két elem egységes képzővé válása ebben a korban válhatott szélesebb körűvé: ApMélt. 20: *Masod Capitulum*, de 25: *Harmadyk Capitulū*; TelK. 19: „kōuetkōzic ekōndūeckeneć *harmadic: reze*”; ÉrdyK. 510: „*ez mafodyk Capitulum* leezen”; stb. — Kijelölő jelzőként, sorszámnévi értékben — dátumokban, az *esztendő* szóval kapcsolatban — a tőszámnév is előfordul: TihK. 29: „Ez iras irattatot . . . *ežōr ōtaz harminć eę eztendőbe*”; 1540: „kewlth Almaŷba *Ezer Ewthzaaz harmŷncz kŷlencz ežthendewben*” (RMNy. 2/2: 34); stb. (76 adat).

A kijelölő jelzői szerep egyéb eszközei

Az *-ik* kiemelő jel. — Az *-ik* kiemelő jellel megtoldott szóalakoknak kijelölő jelzőként való használata a kései ómagyar korban kezd terjedni. Ilyen szerepű elsősorban (a sorszámneveken kívül) az *egyik*, *másik* névmás, s feltűnik már néhány középfokjeles melléknévnek *-ik* jeles alakja is: GuaryK. 32: „a harmadic vala . . . az *kiffebic fia* Jofeph”; TelK. 19: „Jozagoknac *eggic rezet*: a templomnac . . . adac . . . *mafic rezet* zkölködökne”; stb. (11 adat).

A jelzett szó határozottsága. — Bár a minőségjelző minősítő vagy kijelölő jellegét elsősorban a felhasznált szófaj, ill. szóalak határozza meg, a két jelzőfajta között gyakran nem vonható éles határ. A jelző minőségét ugyanis a jelzett szó határozottsága is befolyásolja. A névelővel vagy birtokos személyjellel meghatározott főnév minőségjelzőjének kijelölő jellege is van: MargL. 12: „megyen vala *egý soror* labatvl · az *mas soror* labahoz”; 1524: „az *nagýwbh fyamat* . . . erdelý pispeknek aggyak” (MNY. 13: 124); stb. — Mivel azonban ebben a korban a főnevek határozottsága sokszor még ingadozó, olykor a jelzőnek ez a kijelölő szerepe is bizonytalan (12 adat).

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A jelzők halmozása

A kései ómagyar korban már gyakoriak a több jelzőt is tartalmazó szerkezetek. Azokban, amelyekben a jelzők mindegyike közvetlenül csak magára az alaptagra vonatkozik, a jelzők egymással egyenrangú, többnyire halmozott bővítmények.

a) A jelzők tulajdonképpeni halmozását csak azonos típusú (általában csak a minősítő) jelzői viszonyt kifejező szerkezetekben, azonos szófajú jelzők esetén találjuk. A halmozás célja a stílusnak kifejezőbbé, elevenné, színessé tétele. Ilyen halmozott, egyenrangú jelzőként egyaránt előfordulnak melléknévek, melléknévi igenevek és főnevek is. A (bővítetlen) melléknévi igenévi jelző és a melléknévi jelző együttesen is alkot halmozott jelzőcsoportot. A jelzők között ilyenkor mellérendelő — olykor kötőszóval is jelölt — viszony van. Halmozott melléknévi minősítő jelzők: NagyszK. 148—9: „O ha ackoron a *síralmas*, es *keferűsegős horaban* laattalvolna”; ÉrdyK. 412: „*nagy zeep draga koporfoot* alkotanak”; stb. Melléknévi igenévi jelzők: NagyszK. 16: „mikeppen a verrel *elegűlt elfolyo viz* affölden”; LobkK. 233: „O *aldot mindenható* vr iften”; stb. Együtt előforduló melléknévi és igenévi jelzők: ÉrdyK. 511: „*kyknek pagimontoma mynt az cyllago zeep feenes arany*”; VirgK. 38: „Az . . . *fwldwn ilik zegeni meg vtalt penitencia tarto embernek* fekenni”; stb. Főnévi (ill. kettős szófajú) minősítő jelzők halmozása: JordK. 602: „*e3 zegenen ezwegý azzonýallat* myndennel tebbet vethee”; stb.

b) Az alakilag ugyanazon jelzethez tartozó egyenrangú jelzők olykor voltaképpen más-más denotátumra vonatkoznak. Az ilyen jelzők részint minősítő szerepűek: BécsiK. 116: „*egènlouèc o fa arañ z èzüft* iftènc”; 1524: „az *sýlelmedý* es *arday kýlenczedemet* neký aggyak” (MNY. 13: 124); stb; részint kijelölő jelzők: PeerK. 18—9: „*fel kelwen azerth arkadius ees onorius chafarok*”; ÉrdyK. 511: „*mafod* es *harmad* rendben valok . . . fogaggyaak vala”; stb.

A jelző bővítése részben jelentésének pontosítását, határozottabbá tételét, részben a szemléletes, élénk stílus megvalósítását szolgálja. A melléknévi jelző bővítménye többnyire fokhatározó, vagy pedig a melléknévnek a vonzata: VirgK. 50: „*Nagi dicheretes etel ez vilagbol kymulanak*”; SándK. 2: „*az mentől kisebb zentnek zepsege. feljól mulnaŷa azt*”; stb. (l. még 426—44). — A melléknévi igenévi jelző tárgyat és határozót kaphat: PeerK. 19: „*ees bekefegh thartho ember*”; BécsiK. 63—4: „*mégéfmèzè . . . a nèki kezeitètèt gonozi*”. — A való igenév jelzőként mindig csak szerkezetben jelentkezik. — A minősítő jellegű főnévi jelzőnek újabb minőség- vagy mennyiségjelzővel való bővítése csak néhány jelzőtípusban fordul elő. Egyes, elsősorban színre, mértékre utaló főnévi jelzők a kor folyamán saját jelzőjükkel szoros kapcsolatot alkotva megindultak az összetett szóvá fejlődés útján, vagy melléknévi jelzővel cserélődtek fel: 1529: „*wolt . . . eg tegla zŷn kamwka zoknŷa*” (RadvCsal. 2: 5); AporK. 124: „*be fedoŷteffenek . . . mikent ketzer [‘két réteg’] ruhaua*”; stb. — Személyre utaló főnévi jelző minőségjelzős kapcsolata: MünchK. 78vb: „*bizoŷofoc valanac Ianofnac igaz pphā voltaban*”; stb. — A kijelölő szerepű tulajdonnévi jelző rendszerint saját állandó jelzőjével együtt szerepel: GuaryK. 25: „*Kit az araŷas bezedŷ zent Ianos doctor hafonlot*”; ÉrdyK. 508: „*Nagy Constantinus chazarnak rokon wtanna*”; stb.

Az egyeztetés

A kor minőségjelzős szerkezeteiben a tagok szám- és esetbeli egyeztetése csak a kijelölő jelzők körére korlátozódik. Itt az egyeztetés két területen: a tulajdonnévi és a főnévi mutató névmási jelzők csoportjában jelentkezik.

a) Azokban a szerkezetekben, amelyekben ugyanahhoz az alaptaghoz több tulajdonnévi kijelölő jelző tartozik, s ezek a jelzők voltaképpen más és más jelzettekre vonatkoznak, a jelzett szó vagy — alaki egyeztetéssel — egyes számban, vagy — értelmi egyeztetéssel — többes számban áll. A jelzett egyes számú: 15(2)9: „*ŷbraŷn es memhetbek [a. m. Mehmet bég] segetsegre mene*” (MNY. 37: 277). Az értelmi egyeztetésre: ÉrdyK. 510: „*zent eenok es yllyes profetaknak halhatatlanfagok zerent*”; XVI. sz. eleje: „*Laius es Sigmond kiralioknak leuelenek masya*” (MNY. 1: 351); stb.

b) A főnévi mutató névmási jelzőkkel kapcsolatban ragozásbeli és számbeli egyeztetés figyelhető meg. Az egyeztetés a kései ómagyar korban indulhatott meg. Egyik oka és előzménye a névmási jelzőnek általánosabbá váló, széles körű használata, majd névelővé válása lehetett. A névelő kialakulása után a névmási kijelölő jelző, amely eredetileg csak magához a pusztá főnévhez kapcsolódott, a névelős főnévnek a jelzőjeként is kezdett szerepelni. Szám- és ragozásbeli egyeztetését a névelőtől való megkülönböztetésének igénye hozhatta létre. Elősegíthette a folyamatot az is, hogy a névelős főnévi alaptagú kijelölő jelzős szerkezeteket értelmező jelzős szerkezeteknek fogták fel, ill. hogy ezek egybeestek a mutató névmási alaptagú értelmezős szerkezetekkel. Az egyeztető formák a kései ómagyar korban azonban még igen ritkán, s csakis az *az*, *ez* jelzővel kapcsolatban jelentkeznek (a törzssanyagban két bizonytalan és egy biztos adat van). — Egyeztetés nélküli alakok: NádK. 585: „*Hoŷ e dolgot mindŷn ember megtuttavolna*”; 1524: „*ha ez moŷthanŷ hadamba . . . holthom Thewrthŷnneek*” (MNY. 13: 121—2);

stb. — Talán már számbeli egyeztetés van a SándK. 1-ben (bár a szerkezet felfogható értelmezősnek is): „Azok az tarsasaagban ualok imelyenok”. Ragozásbeli egyeztetés: 1532: „eft a hÿrth ... ÿro(m)” (LtK. 1: 139); stb. — Az azon és ezen később sem vált egyeztető alakká: PeerK. 1: „ky azon aytatuffagban ... wala”; ÉrdyK. 412: „Ew ky mwlafe ... leen azon ydöben”; stb.

A mennyiségjelzős szerkezetek

Az alaptag

Az alaptag szófaja

Az alaptag szófaj tekintetében hasonló a minőségjelzős szerkezetek alaptagjához.

a) Elsősorban a főnevek, mégpedig a köznevek bővülnek mennyiségjelzővel (jelentéstanai csoportjaikat l. 329—30): BécsiK. 19: „ki iztatanac *soc nẽmzètẽctq*”; 1493: „az *hÿz forintrvl* ... menedeket adtam” (Nyeml. 156); ÉrdyK. 410: „mykoron ... *tyzen heet eztendeegh* zolgalt volna”; stb. — A mértéknevekben a mértékre vonatkozó jelentésárnyalat a jelzői bővítménnyel együtt jelentkezik. Ezért ezeknek a főneveknek a mennyiségjelzője kötelező vonzat értékű: DöbrK. 524: „lõnek v neki ... *ezer iga ôkri*”; NádK. 315: „atte serõd čak aleg foglal *heth lab* nõmdekot”; ÉrsK. 573: „az thengewrnek wyze *harmycz fengel* newekewdyk fellyeb”; stb. (557 adat, 97,7%).

b) A névmások általában nem kapnak mennyiségjelzőt. Csupán a személynévmás nyomósított alakjaként használt *maga* bővül *-d* sorszámnévképzős (eredetileg sorrendet jelölő) számnévvel: 1490: „Noeth *nyolczad magaval*” (Gl. *maga* a.); TelK. 99: „se-gel mÿnket *harmad magaddal*”; stb. Az ilyen kapcsolat átmenet lehet a mennyiségjelzős és a kijelölő minőségjelzős szerkezet között (2 adat, 0,36%).

c) A mennyiségjelző formailag egy főnévi alapszóból (*-s*, *-i*, *-nyi*, *-ú/-ű* képzővel) képzett, ill. *-beli* utótaggal alakult melléknévhez tartozik. Ilyenkor a jelző tulajdonképpen az alapszó bővítménye: BirkK. 3b: „*Menden napi* capitulõba meg ne kealtassék”; ÉrdyK. 625: „Vala ... *negwen eegy eztendõs* ember”; VirgK. 61: „ez *harom zerzetbe-lyeketh* ... ky zabadihad”; stb. Amikor az ilyen képzett melléknév főnévi alapszava mértéknév, a mennyiségjelzőnek kötelező vonzat értéke van (l. a mértéknévi alaptagnál is): TelK. 99: „alaft zerze ... *hathuan fengne* magaffagra” ~ KazK. 56: „alaft h cinal-tata: ol minth *hatuan fengnire* fel”; stb. (8 adat, 1,4%).

d) A tulajdonnevek nem vesznek fel mennyiségjelzőt. Kivételt képez néhány cím értékű, tulajdonnévszerű szókapcsolat: MargL. 15: „mond vala *ezer aue maria*!”; ÉrdyK. 593: „*tyzen eegy ezer pater noster* ... olwafandaz”; stb. (3 adat, 0,5%).

Az alaptag mondatbeli szerepe

A mennyiségjelzős szó a főnévnek valamennyi mondattani szerepében előfordul: ÉrdyK. 409: „*három ezer yffyak* Alnak vala előtte”; TihK. 164: „*enne fok* *Iokath* waliunk”; 1510: „*tartozot zaz negvenket forintal*” (NyK. 28: 74); stb. A képzős melléknévi alaptaggal alakult szerkezetek állítmányi vagy minőségjelzői szerepűek: NádK. 315: „nem vag ... a *neg zegü kő toromba*”; ÉrdyK. 534: „*vala harmyncz három ezen-dős*”; stb.

Az alaptag szerkezeti felépítése

A mennyiségjelző az alaptagnak gyakran egyetlen bővítménye: SzabV.: „*magoknak fok febet* wuttek”; LobkK. 231: „*beitelesben lakozek het eztendeig*”; stb. Sokszor fordul elő viszont a főnév minőség- és mennyiségjelzővel együtt is. — Ilyenkor a mennyiségjelző a minőségjelzős szerkezet egészéhez kapcsolódik: SándK. 21: „*Harom kqrqz-tyen leanth* ragattak volth el”; 1504: „*nekem valotta negven arany forintban*” (Száz. 1872: 478); stb. A mennyiségjelzői szerepű minden, mind olykor birtokos jelzős szerkezetet is bővít: MargL. 15: „*mynden bodog azzon cstyn* mond vala ezer aue mariat”; KulcsK. 259: „*hallota tezy mynden w dycheretyth*”; stb.

A mennyiségjelző

A jelző szófaja

a) A mennyiségjelző szerepében leggyakrabban határozott számnév, mégpedig tölszámnév jelentkezik: 1378: „*Ad ... vallem wlgo Kylenchkuthaga dictam*” (OkISz.); ÉrdyK. 490: „*ew feyeeben tyzen keet ... korona* vala”; stb. Az egy számnév olykor 'egyetlen, egyetlenegy' jelentésű (ebben a jelentésben erősebb hangsúlyt is kaphatott): NádK. 319: „*eg horaba* tőle mind meg valtal”; NagyszK. 10: „*adatnek nekőd lathnod ... čak eg zempillantafban*”; stb. — Egyes számnevek -d sorszámnévképzős alakja ebben a korban már törtszámnévi értékű; ebben a jelentésben mennyiségjelzői szerepe is van: WespzprK. 12: „*arra mōgia* vala hōgi *tized rezet* el wrozhatta volna”. — Előfordul mennyiségjelzőként 'az egésznek fele része' jelentéssel a fél, ill. több, a fél-lel alakult összetett számnév is: JókK. 11: „*fel labadual nywmofal en torkomra*”; 1507: „*mel Buzanak koblet Attam maffel forynton*” (NyIrK. 6: 187); stb. (175 adat, 30,73%).

b) A határozatlan számnevek közül a sok használatára: CzechK. 68: „*erōttem sok keenth* zenwedeel”; 1526: „*sokat yrnek ha sok dolgom* nem volna” (MNY. 37: 204); stb. A MargL.-ban partitívusi értékű birtokos jelzős szerkezettel összekapcsolva is előfordul: MargL. 8: „*Az eyeknek sokat · sok eyeket ... jmadsgaban mulat* vala el”. — A több számnév 'nagyobb számú' és — főleg névelős főnévvel kapcsolatban — 'többi' je-

lentésben is használatos. A 'nagyobb számú' jelentésre: LobkK. 242: „attul *teeb neep* fyet vala”; stb. A 'többi' jelentésre: TihK. 21: „az fölötté ualoiat az *tób zegen tarfinak* oztogattia uala”; stb. — A kisebb mennyiségre mutató *kevés* jelzői használatára: 1512: „az napra ne hadnal az *kewes pyznel kyl*” (KárOkl. 3: 86); DebrK. 366: „Igön *keues idő* az”; stb. (84 adat, 14,74%).

c) A számnévi névmások közül elsősorban a mutató névmási jellegűek használatosak: JókK. 32: „te ež vylagban *annya bewnt tewtel*”; NádK. 594: „*enne eztendeiglen* valo banatoth ... zerzel”; stb. — A kérdő—vonatkozó jellegű *mennyi*, a határozatlan és általános jelentésű *egynéhány*, *akármennyi* szórványosan fordul elő: ÉrK. 152: „*akar menea* ... *Iozaagha* leegyen”; 1530: „hogý ... *egý nehan lora* serth thennel” (Száz. 1874: 349); stb. (22 adat, 3,86%).

d) A mértéket, mennyiséget jelölő főnevek jelzői használata felszaporodik. Ezek a főnevek maguk is mennyiségjelzővel bővülnek: DomK. 287: „vegy veled *tyzenkeet fereg angelokat*”; 1524: „hagýok *keth kelencze* ['kaptár'] *meheth keth eke Barmoth*” (MNY. 13: 123); stb. — A mértékjelölő főnév mennyiségjelzőjével szolgáló *egy* számnevet már gyakran váltja fel a belőle alakult határozatlan névelő is. Még jelzőként értékelhető: JordK. 385: „vala ký ... adand ... csak *egy pohar hýdeg výzet*”. De már inkább határozatlan névelő: WeszprK. 11: „*veuen egi zelncze* dragalatos kenetot”; VirgK. 85: „*egy marok penzt* filuefter vrnak kebelebe vete”; stb. (7 adat, 1,22%).

A főnévi szófajú mennyiségjelző mellett előfordul ebben a szerepben birtokos jelzős szerkezet is: JordK. 642: „*keth zaaz penzara kýnýer* nem eeleg ezeknek” : *Ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis*.

e) A korban felbukkannak mennyiségjelzői használatban számszerűséget kifejező melléknevek is. Ezek részben számneveknek, részben mennyiséget kifejező főneveknek a származékai. Szerepük — a mennyiségre utaláson kívül — gyakran a nyomósítás is: LobkK. 235: „en ... vagiok evfemianosnak *egetlen fia*”; NádK. 593: „el olvaftata mind az *fokfagu nep* előth”; KazK. 72: „attyannak *temerdök kencet* ... az zegenóknak oztogatta”; stb. Ugyancsak mennyiségjelzői szerepük a mértéket jelölő főneveknek -nyi mértékképzős származékai, ill. ezeknek jelzővel bővült kapcsolatai is: JordK. 617: „ký vala *hathwan latathnee feldre Jerwfalemhez*”; de: DöbrK. 318: „ki vala *hatvan raft földön iervfal'emtől*”; ill. MünchK. 84ra: „ki vala *hatuā lah földne Ihlmōt*” : *quod erat in spatio stadiorum sexaginta* ab Hierusalem. — A párhuzamos fordítás egyben a -ni ~ -né ragnak mértékképzőként való használatára, ill. a határozóragos főnévnek melléknévvé válására is rámutat (l. 407—8 is) (8 adat, 1,4%).

f) A főnévi névmás igen gyakori mennyiségjelző. Ebben a szerepben mindenekelőtt az 'összes, valamennyi' jelentésben használt *minden* és *mind* fordul elő. E névmásoknak 'egész, teljes' jelentésük is van. A két névmás az 'egész, teljes' jelentéssel való használatban minőségjelzőnek értékelhető, ill. érintkezik a minőségjelzővel (l. ott). — A *minden*nek 'összes' jelentésben való használatára: MvS.: „*menden erefnek ollian lezen ionha*”; PeerK. 31: „*menden betegek* ... megh wigasztathnak wala”; stb. — A *mind* névmás nemcsak minőség- és mennyiségjelzőnek, hanem az igei állítmányhoz tartozó, 'együttesen' jelentésű állapothatározónak, sőt értelmezős szerkezet alaptagjának is felfogható. Ilyen bizonytalan szerepe lehet pl. a mennyiségjelzős főnévvel való kapcsolatában: ÉrdyK. 504: „*mynd az fok neepnek előtté* ... meg zabadoyta”. Többféleképpen értékelhető akkor is, amikor a főnévnek személyes névmási birtokos jelzője is van, s ez beékelődik a *mind* és a mögötte álló főnév közé: KrizaK. 14: „mikoron *mind az te ellense-*

gid ... meg környéköttenek vala”; GyöngyK. 14: „mynd the barathyd ... the ellened thamadanak”; stb. — Biztosabban mennyiségjelzőnek tekinthető viszont akkor, amikor a szövegösszefüggés alapján ’összes, valamennyi’ jelentése hüvelyezhető ki: JókK. 31: „zent leleknek *mend aýandoký* kezti : kyket cristus ... engede”: inter *omnia charismata* sancti Spiritus, quae ... Christus concessit; MargL. 221: „atta ... jgalt mynd hozza tartozoual”; stb. — A mennyiségjelzők között találkozunk a *semmi* és *valami* használatával is. Ezek előfordulnak minősítő jelzőként is, de mennyiségre utaló jelentésárnyalatukban mennyiségjelzőként értékelhetők: PeerK. 24: „ymar touabba *semmi vigafagom* nem leheth”; 1510 k.: „fegel *valamy kelchege*l” (MNY. 1: 213); stb. (274 adat, 48,05%).

A jelző bővítése

A mennyiségjelző bővítése a kései ómagyar korban elsősorban a jelző mennyiségi jelentésének fokozását szolgálja. A számnévi szófajú jelző bővítménye a határozó (a határozatlan számnév esetében ez főként fokhatározó, ritkábban a számnév vonzata): ÉrdyK. 494: „enny fok ... yokat erdemletwnk”; LobkK. 242: „attul teeb neep fyet vala”; 1507: „harom *Nehezek hyan ket gyra*” (Nyírk. 6: 187); stb. Az egy többnyire a nyomósító szerepű *egyetlen*-nel bővül: WinklK. 144: „ký nem zegenleed anyanak *eggetlen eeg fyat* ... el arulný”; PeerK. 28: „nem tuttam hog ennekem *egetlen egh fyam* legen”; stb. (l. még 454). — A mennyiségjelzői használatú főnevek, ill. -ú, -nyi képzős származékaik vonzat értékű mennyiségjelzővel bővülnek: 1520 k.: „Adoth nekem ... *hath haz ýobagyóth*” (Nyr. 36: 168); 1490: „*keth samv* [a. m. számú] *versnek serybe*” (Gl. szer a.); stb.

A jelző halmazása

A mennyiségjelző halmazása feltehetően ritka lehetett. — Halmazott határozott számnévi jelzőkkel választó viszonyú szerkezetben találkozunk: 1530: „*egý awagy keeth fere* [a. m. félre] *fegyweres lennek*” (Száz. 1874: 349). — A határozatlan számnévi jelzőt olykor értelmezőszerűen követi egy mennyiséget kifejező melléknévi jelző. A több jelző használatának célja ilyenkor a mennyiség erőteljesebb kiemelése: SzékK. 20: „mykor ezeket az egyptombalyaknak *zamtalan fokaffagos feregy ýzneek*”; ÉrdyK. 604: „annee *Sok zamtalan zentók* bel feerköznek”; stb.

Az egyeztetés

Ragozásbeli egyeztetést a kor mennyiségjelzős szerkezeteiben nem találunk. — A számbeli egyeztetés terén kettős törvényszerűség érvényesülése figyelhető meg. Egyfelől az a — nyelvünkben ősi örökségként élő — szabály jelentkezik, amelynek értelmében a jelzett szó a jelzőhöz alakilag is igazodva, egyes számba kerül. Másfelől — főként a fordításirodalomban — érezteti hatását az értelmi egyeztetés: a jelzett szónak többes számban való használata is. Az alaki és értelmi egyeztetés váltakozása a mennyiségjel-

zöül szolgáló szófajok mindegyikével kapcsolatban jelentkezik, elsősorban mégis a számnévi szófajú jelző, valamint a *mind* és *minden* után. Az egyeztetés általában egy-egy emléken belül sem egyöntetű. — A határozott számnévi jelző egyeztetésének változatai a fordításirodalomban: JókK. 46: „hog̃ en tennek *harom ayandokott*”; de: VirgK. 44: „hog̃ en ... *harom aldozatokat* tennek”: quod ego facerem ... *oblationes tres*; BécsiK. 15: „ṽlq̃ oth *hazmić napocban*”; de: SzékK. 10: „megh marada ottoğon *harmyncz napon*”: sedit ibi *per triginta dies*; NádK. 576: „Ki vtan iarvala *harom ezôr zolga*”; de: TihK. 19: „kinek ... *harum ezôr uitezôk* alnakuala uduart”; stb. A világi jellegű irodalomban gyakrabban egyes számú a jelzett: 1485: „Zaaz yo *napath keth Zaz yo eeth hozyaya*” (RMKT. 1²: 477); 1530 k.: „k̃y *harom zaa3 Lowal zewrzewdeth woth hoza*” (MNY. 80: 118); stb.; de: 1527 k.: „ez *nolcz napokban* semben lesek pall erseckel” (MNY. 37: 206); stb. — A határozatlan számnevek közül a *sok* és a *több* mellett ingadozik az egyeztetés; a *kevés* rendszerint egyes számú jelzettel jár: ÉrdyK. 412: „lathwan az *fok choda teetelt*”; de: BodK. 14: „igen *sok bozzusagokat* zenuedett”; NagyszK. 227: „zazzor *tôb erdômmel* ment be az ôrôc hazaba”; de: ÉrdyK. 496: „lok-
kal *tôb hadakozafy* voltanak”; DebrK. 366: Igôn *keues idô az*”; 1520 k.: „*Kewes kar* nekyl nem lehetnek” (RMKT. 1²: 487); stb. — A *minden* és a *mind* 'egész, teljes' jelentésében egyes számú jelzethez kapcsolódik: BécsiK. 16: „ṽuqltq̃ *mend ânêp vzhoz*”: clamavit *omnis populus* ad *Dominum*; stb. Az 'összes, valamennyi' jelentéssel kapcsolatban viszont az alaki és értelmi egyeztetés egyformán jelentkezik. A *minden* egyeztetése: ÉrsK. 113: „Es lezen az ô yrgalmaffagnak *olaya mynden nemzethnek*”, de: 112: „*minden teftheket* fel thamazth”; ThewrK. 130: „*mynden te hyweydnec* ... nywgodalmath engegy”; stb. — A *mind* egyeztetése: GuaryK. 31: „es *mind egeb lelkí iozagocat* ... haborgacz”; PeerK. 331: „Neked zolonk ... *mend zenteknec* oly nagh vigafaga”; de: ÉrdyK. 396: „*mynd hozyaa tartozowal* magyarraa yewt vona”; stb. — A névmási, melléknévi és főnévi szófajú mennyiségjelző jelzettjének egyeztetése váltakozó: ÉrdyK. 411: „myre hoztaal enghemet *enny banattra*”; de: JókK. 114: „yme *enne* ... *lelkek ydewzewltenek*”; 1533: „forgac Simon vramat *zolgalta ennehan eztendeg*” (LtK. 1: 141); FestK. 390: „*zaamtalan Iyegeteefekwel* forgatnak”; stb.

Az egyeztetés megoszlása a mennyiségjelzős szerkezetekben:

Szófaj	Egyes számú jelzett	Többes számú jelzett
Határozott számnév	93	41
Határozatlan számnév	49	35
Számnévi névmás	18	4
Főnév	6	1
A <i>minden</i> névmás	128	57
A <i>mind</i> névmás (csak a biztos adatok)	39	23
Főnévi névmás	10	—
Melléknév	3	5
Összesen	346	166

A minőség- és mennyiségjelző szórendje

A jelzők szórendjének általános jellemzői

A minőség- és mennyiségjelző, mint a főnévnek legszorosabban kapcsolódó bővítménye, kötött szórendű, s mindig közvetlenül a jelzett szó előtt helyezkedik el. Olyan esetekben, amikor a főnév a minőség-, ill. mennyiségjelzőn kívül birtokos jelzőt is felvesz, ez a jelzős szerkezet előtt áll. E törvényszerűséggel szemben viszont a kor folyamán más irányú tendenciák is kezdenek megvalósulni: 1. Megindul a határozó alakú jelzőknek a jelzett szó mögé helyezése, — részint latin mintára, részint szintaktikai eltolódással, de részint az értelmezős szerkezetek szórendjének hatására is: NagyszK. 296: „kezdetic az *iras* az *iregfelegne* *bíneről*” (l. még 345—6). — 2. Olyan szerkezetekben, amelyekben a főnévnek minőség- (mennyiség-) és birtokos jelzője is van, a birtokos jelző olykor szorosabb kapcsolatot alkot a főnévvel, mint a minőség-, ill. mennyiségjelző, s ezért közvetlenül eléje kerül: KrizaK. 22: „legyen *mýnden en býneýmnek* tellýes bochanatýa”.

A több jelzőt tartalmazó szerkezetek jelzőinek sorrendje

A több jelzővel alakult szerkezetekben az azonos vagy hasonló szófajú, azonos jelzőtípusba tartozó jelzők egymással egyenrangúak, s mindegyikük közvetlenül magához a pusztá (bővítetlen) alaptaghoz kapcsolódik. A különböző szófajú és típusú jelzők nem egyenrangúak, hanem bizonyos mértékig alárendelt viszonyban állnak egymással. (A halmazott és egymáshoz képest alárendelt helyzetben álló jelzők között azonban igen sok az átmeneti típus is.) — Mindezekben a szerkezetekben — akár egyenrangú, akár alárendelt viszonyú jelzőket tartalmaznak — közvetlenül a pusztá alaptag előtt a számára jelentéstani szempontból legfontosabb jelző áll. Ez elé kerül — az alaptagtól egyre távolodva — a többi, lazábban kapcsolódó jelző. Maguknak a jelzőknek egymáshoz való sorrendjét különféle tényezők is szabályozzák, ill. módosítják; ilyenek pl. a jelző fajtája, szófaja, esetleges bővítettsége stb.

1. Az azonos (vagy rokon) szófajú, egyenrangú, halmazott jelzők sorrendje elsősorban az aktuális mondat tartalomnak megfelelően alakul, s csak kisebb mértékben függ a jelzők egyedi jelentésétől, jelentéskörétől. Szabályszerűségek ezen a területen csak nagy általánosságban állapíthatók meg. Így pl. megfigyelhető, hogy a belső tulajdonságra, minőségre, színre vonatkozó (tehát általában szűkebb jelentéskörű) melléknévi jelzők gyakran közvetlenül a jelzett szó előtt állnak, az általánosabb tartalmú, szélesebb jelentéskörű jelzők (*szép, jó, gonosz, drága* stb.) ettől távolabbra kerülnek: ÉrdyK. 412: „Apolgatwan . . . *angyal* *zent dyzes orchay*”; stb. Az alakra, nagyságra, mértékre, származásra, valahová tartozásra, a történésre, cselekvésre utaló jelzők rendszerint megelőzik az egyéb tulajdonságra vonatkozókat. A jelzőknek ez a rendje azonban nem szigorú törvényszerűség szerint alakul, s gyakran fel is cserélődik: LobkK. 243: „*nag is-teni diczirettel* el temetek”; de: CzechK. 48: „*Kemenségqs nagy kenoderth* . . . adok halath”; ÉrdyK. 509: „felele az *zeep veen meennyey vendeegh*”, de: 510: „meene az *menney fflfjeeges kyralnak vendeegfegeben*”; stb. — A mutató névmási jelzőket

nem halmozzák. — A ritkán jelentkező egyenrangú mennyiségjelzők szórendje közömbös.

Az azonos szófajú jelzők egyenrangúsága a kor folyamán megbomlik. Egyes jelzőknek, ill. jelzőfajtáknak a szórendi helye szokásossá, állandóvá válik. Így pl. az alaptag elé közvetlenül — mint a jelentésánál legfontosabb, legjellemzőbb jelző — mindig az állandó jelző (*szűz, szent, bölcs* stb.) — kerül; a többi jelző már az így kialakult szorosabb szerkezethez kapcsolódik: WeszprK. 12: „nagi iokeduel veue az *edes zwz maria*”; TihK. 23: „az *bodok zent elek* monda”; stb. Az összefoglaló értelmű *egész, teljes, mind* 'egész' viszont megelőzi a többi melléknévi jelzőt: WeszprK. 9: „ez *tellies emberi nemzetert* ... meg kel vala hálnia”; DebrK. 26: „mind ez *orzagban* el hirhódót uolna”; stb. A melléknévi és melléknévi igenévi jelző eredetileg közömbös sorrendje úgy módosul, ill. állandósul, hogy közvetlenül az alaptag elé többnyire a melléknévi jelző kerül, a (gyakran szerkezetben kifejezett) igenév pedig megelőzi ezt: GuaryK. 30: „ki *egmasba ualo io zquetfegyt* ... meg feytez”; 1539: „Egh *Rwhanak walo wereff stanneth* Egh *Rwhanak walo keek pwrgonna*” (RMNy. 2/2: 35); stb.

2. A különböző szófajú, nem egyenrangú jelzőkkel alakult szerkezetekben a jelzők sorrendjét szófaji hovatartozásuk, valamint jelzői típusuk irányítja. Az egyes szófajoknak a jelzők rendjében már igen korán meghatározott helyük alakult ki. Ez a jelzői rend a kései ómagyar korban a szerkezetek nagy többségében érvényesül.

a) Melléknévi, ill. melléknévi igenévi és főnévi szófajú minőségjelzők együttes előfordulása esetén általában a (nemet, kort, foglalkozást, anyagot stb. jelölő) köznévi jelző alkot szorosabb kapcsolatot a puszta alaptaggal. A melléknévi, melléknévi igenévi jelző így a főnévi jelző elé kerül: 1516: „Egh *kys Aran Lanch*” (Nyeml. 204); TihK. 20: „Vristen nekik *eg zep firfiv magzatot ada*”; 1510 k.: „En *zerethew Erffyk Vram*” (MNy. 1: 213); stb. Ugyanez a sorrend jelentkezik akkor is, ha a főnévi jelző kijelölő szerepű tulajdonnév: 1502: „Een *zerethu Imrech vram*” (MNy. 37: 203); SzékK. 11: „el kıldözenek mynd *eghez samaria orzagon*”; stb.

A melléknévi (vagy kettős) szófajú állandó jelzőt csak elvétele helyezik a főnévi jelző elé: ÉrdyK. 412: „az *zyz azzonywnk maria* fffyanak zyletety wtan”. Ezt — megbontva a szokásos sorrendet — inkább beékelik a főnévi jelző és a jelzett közé: BécsiK. 14: „hog *èlèuènèn zolgallonc Nabuhodonozor nag kizalnac*”; ÉrdyK. 158: „olwaftatyk az *edes azzonywnk zyz mariarof*”; stb. — Néha azonban nemcsak az állandó, hanem más, valamilyen okból fontosnak tartott melléknévi jelző esetén is a főnévi : melléknévi jelzői rend érvényesül: DomK. 132: „latnaya ... ekefeytven *aranyas draga barfony papy evl-tevzetekel*”; 1516: „Egh weres *atlacz gyewngies zoknya*” (Nyeml. 205); stb.

b) Azokban a szerkezetekben, amelyekben a melléknévi jelzővel együtt előforduló főnév a mennyiségjelző szerepét tölti be, a melléknévi jelző kapcsolódik szorosabban az alaptaghoz, s a főnévi mennyiségjelző már ezt a jelzős szerkezetet bővíti: WeszprK. 11: „veuen egi *zeloncze dragalatos kenetot*”; NagyszK. 75: „közepötte volna *eg maroc laag len cöpü*”; stb.

c) Néha egy birtokos személyjeles és egy személyjel nélküli főnévi jelző szerepel együtt egy szerkezetben. Ilyenkor a személyjel nélküli jelző voltaképpen már lexikai egységet alkot a jelzettel, ezért közvetlenül eléje kerül: ÉrdyK. 73: „alazatofagban nyayafkodwan my *wrwnk wr lefufhan*”; stb.

d) Névmasi és melléknévi jelzők együttes előfordulásakor a jelzett főnév a melléknévvel alkot szorosabb kapcsolatot. Melléknévi névmási és melléknévi jelzők: TihK. 19: „*elleten nômôs lozagokal kerefheti megh*”; 1524: „*kylde feel . . . nymy yeles dolgaj-erth*” (MNY. 13: 123); stb. — Főnévi névmási és melléknévi jelzők: JókK. 8: „*ký zent fferenc vala . . . malaftnak fratera*”; 1507: „*Jtem valamý labas Barmom lezen*” (NyIrK. 6: 187); stb.

e) A számnévek, számnévi névmások, a mennyiséget kifejező határozatlan névmások (*minden, mind*), valamint a névmási elemet tartalmazó *mindennemű, mindenféle, a sokképpen való* stb. többnyire a melléknévi névmási, melléknévi és főnévi jelzők előtt állnak: WeszprK. 4: „*a három kemen vas segek közöt tegergene*”; DebrK. 196: „*nagi fok hazugfagof teudligefõket hirdetuen*”; 1531: „*kewth puplican madar Tharth Eg gy-reth*” (LevT. 2: 5); stb. A *mindennemű* megelőzi még a számnévi szófajú jelzőt is: SzabV.: „*nag halat agyon Mēdenneww nag fok yo tetelervl*”. — Máskor viszont — éppen a mennyiség kiemelésére — a mennyiségjelző kapcsolódik közvetlenül az alaptaghoz: MünchK. 62ra: „*è bèzed ki hizhèuec . . . Iozdan mēllēt ualo mēden videcbē*”; stb. A mennyiségjelző két minőségjelző közé is kerülhet: CzechK. 67: *mondhatatlan myndõn nagy ýom*; 1529: „*Vagyon nala, Ezwstbewl chýnalt keet bwday pynt*” (RadvCsal. 2: 4); stb.

f) A kijelölő jelzői használatú *-só/-sõ* képzős helyzetjelölő melléknév és az *első* sor-számnév általában megelőzi a melléknévi vagy főnévi jelzőt: VirgK. 44: „*femim . . . nycz, hanem . . . az alfo titokh ruham*”; stb. A *-d(ik)* képzős sorszámnév helye viszont a mondat értelme szerint ingadozó: DöbrK. 377: *Tizenholcad hari Epistola*; de: FestK. 377: *Penytencia tartafrol walo Harmadyk pfalmos*; stb.

g) Azokban a szerkezetekben, amelyekben főnévi névmási és számnévi szófajú jelző is van, a szórend a főnévi névmás típusától függően alakul. A vonatkozó névmási jelző az egész jelzős szerkezethez kapcsolódik: ÉrdyK. 410: „*a'my kewes morhachkaat vele vyhetõt vala*”. A határozatlan *más és egyéb* helyzete ingadozó: JordK. 364: „*lata maf ket atýaffýakat*”, 403: „*valanak . . . eegýebfelee fok beteghók*”; VirgK. 28: „*es egieb zamtalan fok czodakat melieket twt legien*”; ill. CornK. 53r—53v: „*Es ev veleik fok egyeb azzonyallatok*”.

h) A főnévi mutató névmás mindig jelzős szerkezetben áll alaptaghoz kapcsolódik. A jelzőül szereplő szófajok közül ez áll a főnévtől a legtávolabbi helyen. Szórendje nyilván rámutató, kijelölő szerepének függvénye: 1488: „*mondiad . . . hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh tistolion*” (MNY. 16: 79); ThewrK. 267: „*Byneynkerth [!] mofd el ez te mafod zent eremederdth*”; stb. A mutató névmási jelző összefogja a halmazott jelzőket is: GuaryK. 28: „*ki meg ohatt'a magát ez gonoz atkozot harmad nelvtul*”; stb.

A birtokos jelzős szerkezetek

Az alaptag

Az alaptag szófaja

1. A kései ómagyar kor birtokos jelzős szerkezeteiben alaptagként (birtokszóként) mindenekelőtt főnevek szerepelnek.

a) Az alaptagul szolgáló főnevek csaknem kivétel nélkül köznevek. Közöttük ugyanazok a jelentéscsoportok különböztethetők meg, mint a minőségjelzővel bővülő főnevek között: NádK. 577: „*kynec felesége* ... iamborfaggal el vala”; TihK. 52: „ez haz ... uala ... *ifainak haza*”; MargL. 16: „az *sýralmnak vize ký ju vala belevle*”; MvS.: „*te neped veretut*”; DöbrK. 379: „*meľ leĝen iftennek akaratt'a*”; stb.

b) A tulajdonnévi alaptag jobbára a földrajzi nevekben jelentkezik: SzékK. 9: „*Altal méné ... fobalnak syriayan*”; KazK. 75: „*hog' ficilianak [o: Ciliciának] tarfomaba menne*”; stb.

c) Alkalmilag főnévi értékben használt szavak is bővülnek birtokos jelzővel: LobkK. 229: „*yer be iftennek erdemefe*”; DöbrK. 43: „*En ... fireg vágok ... embe- reknek vialt'a. es nepnek el vette*”; WeszprK. 40: „*sirattia vala ... az q edes egietlen egiet*”; stb.

2. A főnévi névmás — mivel nincs tartalmas jelentése — csak egyes típusaiban fordul elő (bizonytalan értékű) alaptagként: JókK. 119: „*hogyha barátoknak valamelyk eluezend*”: *si quis fratrum ... perierit*; KeszthK. 21: „*Nemde meg yfmeryk ew mynde- neketh*”; JordK. 623: „*hw' eenney hwtet be nem fogadaak*”; stb.

Az egyik szóalak ebben a korban szófajára nézve átmenetet mutat a (valószínűleg) birtokos személyjeles számnév és a főnévi névmás között: MünchK. 26ra: „*Mon- gad hog' è ket fiamnac eggic vlȝon tē iog' fēlōllēd*”; 1529: „*Ez három aran lancznak az egȝk ferfȝwnak walo*” (RadvCsal. 2: 4); stb. (l. még II/1: 353—4; II/2: 329—30, 362, 365, 369).

Az alaptag szerkezeti felépítése

A kor birtokos szerkezeteiben a birtokos jelzők egy része a pusztá, bővítetlen alap- taghoz kapcsolódik: KrisztL. 23: „*a tengernek vizeȝn iartāl*”; 1527 k.: „*nem kell az en barathsagom*” (MNy. 37: 206); stb.

A főnévnek a birtokos jelzőn kívül gyakran van minőség- vagy mennyiségjelzője is. Ilyenkor a birtokos jelző a minőségjelzős, ill. mennyiségjelzős szerkezet egészét bővíti: TelK. 14: „*e scent anna azzonnac: yfiu koraba valo dičeretős nayaškodašrol*”; KazK. 76: „*ergalmaffagot tenny: a the eĝetlen eĝ zarandok fyaddaľ*”; stb. (l. még 333, ill. 356).

A birtokos jelző néha formailag egy főnévből képzett, ill. képzőszerű utótaggal alakult melléknévhez tartozik. Ilyenkor valójában a melléknév főnévi alapszavának a bővítménye: BécsiK. 17: „*Ěnnep Caldeofoc nĕmzètĕbĕlĭ*”; PozsK. 14: „*the zenth chyon-todbely welew megh eztheweredek*”; stb.

Több alaptaggal alkotott szerkezetek

A kor birtokos szerkezetei leggyakrabban egy birtokos jelzőből és egy alaptagból alkotott kapcsolatok. Azonban — mint a többi szerkezettypusban — itt is előfordulnak összetettebb, ill. bonyolultabb formák.

A birtokos jelző gyakran több alaptaghoz tartozik. Az ilyen szerkezetek többségében az alaptagok egymással mellérendelő viszonyban álló elemek: BodK. 35: „*Awaĝ lezen . . . 9 baratinak io teteleknek es alamisnaĝoknak miatta*”; JordK. 384: „*kĭ hwffĭyat awaĝ leaĝat en nalamnal felette zeretĭ*”; NádK. 321: „*a zegenĝoknak attĭa nem voltal, De incab foztoya*”; stb. (l. még 372—3). — A birtokos jelzőnek több alaptagra való vonatkoztatását olykor más eszközökkel oldják meg. Így pl. a személyes névmási birtokos jelző esetén az alaptag halmozása helyett megismétlik a birtokos jelzőt, s ezzel sajátos mondatritmust adnak a szövegnek. A zsoltárok, versfordítások, zsolozsmák, imádságok szövegeiben különösen kedvelik ezeket a fordulatokat: JókK. 43: „*mĭ vagyok en te fergeczked es te zegen zolgaĝ*”: *quid sum ego, vermiculus et parvus servus tuus*; CzechK. 66: „*en ĭstenqm ees en waaltom*”; stb. — Főnévi birtokos jelzővel alkotott szerkezetekben néha az alaptagot ismétlik meg: TelK. 15: „*aytatoffagnac: es isteni elmelkĝdefnec alkolmas heleyt: es titkon valo heleyt zerette*”.

A birtokos jelző olykor azonosító értelmezős szerkezethez kapcsolódik, mégpedig úgy, hogy annak mindkét tagjára egyformán vonatkozik: 1488: „*En edes fĭlem aniam*” (MNy. 16: 79); PéldK. 79: „*az halal . . . nem nyuytya bekefegnek friget auagy zewdfeget*”; stb.

Az általános birtokos jelzős szerkezetek

A birtokos jelző szófaja

1. Ebben a szerkezettypusban birtokos jelzőként főnevek, főnévi értékben használt más szófajú szavak, valamint főnévi névmások fordulnak elő.

A) A főnevek zöme köznév; ezek általában ugyanazokba a jelentéskörökbe sorolhatók, mint amelyek a szerkezetekben alaptagként is jelentkeznek. A kettős szófajú szavak birtokos jelzői használatban főnévi értékűek.

a) A konkrét nevek közül az élővilágra utalók többsége az emberre vonatkozik. Általános megnevezések, valamint az ember egyéni jellemzőit (nem, kor, személyiség, rokonság stb.) jelölik meg: AporK. 122: „*mert heiu embereknec vduqffege*”; JókK. 41: „*nemĭkoron vala elmeĭenek ezenne rĭvewletiben*”; KazK. 75: „*el megĝok attyamnak hazahoz*”; stb. — A közösségi élet, foglalkozás, szerep, társadalmi elhelyezkedés kifeje-

zései: 1527 k.: „ha ... *barathyd zowath* nem akarod fogadnye” (MNY. 37: 206); 15(2)9: „bÿzont ÿrhatok az *casar dolgarol*” (MNY. 37: 277); MünchK. 86rb: „rokon vala a *fidocnac hufuetèc*”; stb. Vallási fogalmak: PeerK. 10: „hozdbec az *iften embereth*”; CornK. 53r: „Vala ... az *angelnak tekentete* mykeppen vellamas”; stb. — Az emberen kívüli élővilág kifejezései: 1488: „*famar hatan* ... menth” (MNY. 16: 79); PeerK. 9: „*gerlicenek thvlaydonfagalfcerenth* ... veled maradok”; BodK. 15: „ket eger ... ragÿa az *bokornak gokeret*”; stb.

b) Az élettelen világra való utalásban részint földrajzi köznevek, a természeti jelenségekre, időfogalomra vonatkozó kifejezések, részint pedig az emberi tevékenység különféle megnyilvánulásainak megnevezései szerepelnek: SándK. 29: „*hegnek teteere* fel viueek”; — AporK. 119—20: „Mondotta es meg allot a *fergetegnek zelletè*” ~ DöbrK. 193: „Monda es az *hab zelletè* elő alla”; — FestK. 392: „*eeynek feteethfeegye* kevzewtt megh nyommattam”; — NádK. 578: „*vitezi ðuenec çattyat* ... neki ada”; TelK. 19: „*Jozagoknac* eggic *rezet*: a *templomnac papinac* adac”; stb.

c) A gyűjtőnevek birtokos jelzői használata: SzabV.: „ky alath wolt *nepnek valogattotta*”; NádK. 576: „*embõri nemzetnec ellenfeget* meg gõze”; stb.

d) Az elvont, ill. képzeletben megalkotott dolgot jelölõ főneveknek birtokos jelzőként való gyakori használata nagymértékben hozzájárul a korabeli, elsõsorban a vallásos fordításirodalomra jellemzõ nyelvezet, ill. stílus ünnepélyessé tételéhez. A főnevek itt elsõsorban történet, cselekvést, fizikai és szellemi tevékenységet, ebbõl származó eredményt, továbbá tulajdonságot, fizikai, lelkiállapotot jelölnek: NádK. 588: „*bekeseggel zenvedivala az õ erdemeneç õregbülesfeyert*”; MargL. 6: „*Gerÿedevz vala ... az istenÿ zerelmnek tuzeuel*”; stb. — Az elvont jelentésű főnevek birtokos jelzői használata a korai bibliafordításokban olykor latinizmusként jelentkezik; ezt a késõbbi fordításokban igyekeznek más szerkezetekkel helyettesíteni: BécsiK. 15: „*gabonakat gÿytènc avyadalnac kézÿlètèzè*”; — de határozós szerkezettel: SzékK. 11: „*gÿytenek gabonakot, az vyadalhoz kézÿlvéén*”: *congregaverunt frumenta, in praeparationem pugnae*; AporK. 116: „*meg haragottak ȝtet az ellenmondac viziglen*”; — de jelzõs szerkezettel: DöbrK. 190: „*az vetekedõ viznel. bozzontak ȝtet*” (~ KulcsK. 262—3): *irritaverunt eum ad aquas contradictionis*; stb.

B) A tulajdonnevek birtokos jelzőként mind az egyházi jellegű, mind a világi írásokban gyakoriak. A vallásos irodalomban a személynevek egyházi, többnyire bibliai nevek: JókK. 39: „*helyett foglaluan vr iefus cristuſnak neuebe*”; WeszprK. 77: „*A salamon templomat el törhetõm*”; CornK. 55v: „*zent agoſton mondaſa zerent*”; stb. A világi nevek gyakran már kételeműek: MünchK. 108rb: „*E kono meüegeÿztetet ... hènſel emrè fianac kèze miat*”; 1504: „*tartottam ... ver mÿhalÿ leÿanyat*” (Száz. 1872: 478); — ill. 1533: „*az Derzffÿ leanyath Zechÿ ȝsthwannak zerzettethet*” (MNY. 37: 352); stb. — Földrajzi nevek: BécsiK. 18: „*mègvèzè Egiptõnac mēdz földèt*”; SzabV.: „*Sok felwl Sabach falath bõtata*”; stb.

C) Alkalmi főnévi értékben olykor más szófajú szavak is előfordulnak birtokos jelzőként. Melléknév: KrisztL. 17: „*Ez artatlannak istene segelyed ȝteth*”; 15(2)9: „*az thot orsagÿak dolgarol ast ertem*” (MNY. 37: 277); stb. — Melléknévi igenév: GuaryK. 25: „*az ragalmazonac, es az halgatonac ... lelkenec ȝroc halal etke*”; GyöngyK. 4: „*numuroltaknak kies haylaka*”; stb. — Melléknévi névmás: BirkK. 3a: „*Ilieneknek ... meg fegefere loĝenek ... kőz heliek*”; WinklK. 133: „*Ez elietennek hewsagos zerzetȝseghe*”; stb. — Számnév: DebrK. 119: „*f a tõbinek meſtõr azzonia uolna*”; 1539: „*Tÿz*

elwewthe, az *Negyének Aranjas feje*” (RMNy. 2/2: 35); stb. — A főnévi igenévvel alkotott szerkezet átmenetet mutat a birtokos jelzős és a dativus possessivusi kapcsolat között: MargL. 14: „hog ha *jdeye* veternyet *harangoznja* [itt a veternyére való harangozásnak az ideje]”.

2. A birtoknak személyre vonatkoztatását nem jelölő (nem személyes) főnévi névmásnak több fajtája fordul elő birtokos jelzői szerepben. Ezek:

a) Mutató névmások: LobkK. 233: „be zege aleuelet mint *annak zokafa*”; KulcsK. 275: „Ez *azoknak dolgok*”; de személyes névmási birtokos jelzővel: DöbrK. 197: „Ez *ð dolgok*” : Hoc opus eorum; stb.

b) Kérdő és vonatkozó névmások: DöbrK. 386: „*ki kepe ez*”; KazK. 79: „mi *oka*’-ert haborital . . . megh engömet”; — BirkK. 4b: „es *meliknek bvne ol*’ leiend”; SzabV.: „*kynek annja* enaponked fyrhon”; stb.

c) Határozatlan és általános névmások: DöbrK. 378: „*eggink mafinknak, tagi va-gonk*”; TelK. 16: „*egebeknec iozagy* el nem vezi vala”; VirgK. 44—5: „Es teneked *mindeneknek vranak* meg adom”; LobkK. 242—3: „*senky arania ezostye* . . . nem kel vala”; stb.

A birtokos jelző szófaji megoszlása a törzsanyagban: köznév: 1157 (75,3%), tulajdonnév: 222 (14,43%), alkalmilag főnévként használt más szófajú szó: 72 (4,7%), főnévi névmás: 86 (5,6%); összesen 1537.

A birtokos jelző bővítése

A főnévi birtokos jelzőt — különösen, ha ismert vagy fontosnak tartott személyt vagy dolgot nevez meg — gyakran bővítetlenül találjuk: LaskS.: „Oh *iftennek teste ydefegh*”; SándK. 27: „meg opletlek tytöketh <*azarnak hagyassa zeren*th”; stb. A birtokos jelző bővítése elsősorban a pontosabb közlés szándékával történik. A bővítmények a főnév szokásos bővítményei, ezek olykor egymással kombinálódnak:

Minőség-, ill. mennyiségjelzős birtokos jelző: PeerK. 33: „*zenth bonifacius martyr-nak eg hazaba* . . . bée viuek”; ÉrdyK. 412: „*peenzt hymteneenek el* . . . az *fok neepk-nek mwlatfagaeert*”; stb. — A birtokos jelzővel bővült birtokos szerkezet többszörös birtokviszonyt fejez ki. Leggyakrabban két szerkezet épül egymásra: JókK. 39: „*hollot gondolanac iftennec newe gyczerettyre laknya*”; 1504: „*ýrtam* . . . ezer vt *zaz nýg ez-tendvben ýsten fyá zvletetty vtan*” (Száz. 1872: 478); stb. — A bonyolultabb, három egymásra épülő birtokos szerkezet a fordításirodalom sajátja: MargL. 6—7: „*iesus cristusnak fezevetlinek evt sebeynek heleýt* . . . meg chokolgatya vala”; CornK. 1r: „*Kezdetýk iftennek zvleyenek* . . . *myelkevdeytenek tytloffagarol* . . . valo kevnv”; stb. Néha értelmezővel is bővül a birtokos jelző: MargL. 4: „Es istennek *anyanak*’ zepplevtelen *ýz marianak neve es ofltjalma ala* . . . epehtenek”; JordK. 389—90: „nem ýý ký az erdegheket, hanem *beelzebubnak, az erdeghek feýedelmeenek hatalmawal*”; stb. Az efféle, értelmezővel bővülő szerkezetek — kivált többszörös birtokviszonyban — elősegíthették az értelmezős kapcsolatoknak minőségjelzőssé válását (l. még 344, 398—9).

A névmási szófajú birtokos jelző bővítésére az általános névmások köréből akad egy példánk: TihK. 302: „ez en attyamfiai közöl *egiknek neue protus*”.

A birtokos jelző halmozása

A kor birtokos jelzős szerkezeteiben az alaptaghoz többnyire csak egyetlen birtokos jelző tartozik: DebrK. 97: „ha akaronk az edőf *wristennek* keduef *zolgai* lennőnk”; LobkK. 228: „igen nag *vrnak* vala *egetlene*”; stb. — A halmozott birtokos jelzők általában kapcsolatos viszonyban állnak egymással: KrisztL. 8: „kŷth illeth. az *igassagnak*: *bŷzonisagnak*, es meg *igazitasnak* *aldozatŷa*”; WeszprK. 16: „A *czoczomoknak* es az *artatlanoknak* *zaiokból* tekelled meg az *diczoretet*”; stb. (Részletesen l. 370—2.)

Az általános birtokos jelzős szerkezetek jelentése

A birtokos jelzős szerkezetek a kései ómagyar korban — a korábbi nyelvtörténeti korokhoz hasonlóan — valóságos birtoklást, valamint személyeknek és dolgoknak egymáshoz való birtoklásszerű (vagy annak felfogható) kapcsolatát, összetartozását fejezik ki. Az összetartozás különböző lehetőségeinek, ill. formáinak megjelenítése a korai ómagyar korban is megvolt már; ezekhez képest e későbbi korszak szövegei főként egy-egy jelentéstípus nagyobb arányú dokumentálásával, újabb jelentésárnyalatainak ábrázolásával mutatnak bővülést. Ekkorra már határozottabban kirajzolódnak azok az összefüggések is, amelyek a szerkezet tagjainak — elsősorban a birtokszónak — a saját jelentése és az egész szerkezet jelentése között fennállnak. — A szavak többsége az egyes jelentésvizonyok kifejezésében vagy csak alaptagként, vagy csak birtokos jelzőként szerepelhet. A tagok felcserélődése gyakran vagy nem is lehetséges, vagy a szerkezetben megvalósuló jelentésvizony megváltozását vonja maga után.

A birtokszó jelentése összefügg a szerkezettagok kapcsolódásának szorosságával is. A szerkezetek egy részében a birtokos jelző kötött bővítményként (vonzatként) jelentkezik. Egyfelől olyan kapcsolatokban tartható kötöttnek, amelyekben az alaptag jelentése feltételezi egy, valamilyen szempontból szorosan hozzátartozó másik személynek vagy dolognak a meglétét. Másfelől, kötöttnek minősülnek azok a szerkezetek is, amelyek valamilyen más, kötött grammatikai (alanyos, tárgyas, kötött határozós) kapcsolatra vezethetők vissza, ill. ilyen szerkezetre transzformálhatók.

A kor főnévi birtokos jelzős szerkezeteiben megfigyelhető jelentésvizonyok a következők:

I. A birtoklás kifejezése:

1. Valóságos birtokviszony: A birtokos jelző itt valóságos, esetleg jogi személy. Az alaptag valamilyen élő vagy élettelen vagyontárgy, az anyagi javak valamelyike. A birtokviszony a valóságos vagy jogszerű birtoklást jelöli: JókK. 84: „allana az *baratoknak* *aztala* elewtt”; ÉrdyK. 411: „az ... *feyedelemnek* *hazahoz* *yeweenek*”; stb. (57 adat, 3,6%).

2. Rendeltetésen, megszokáson alapuló birtoklásszerű kapcsolat: A valóságos birtokviszonyhoz igen közel álló jelentésvizony, ennek voltaképpen képletes, átvitt értelemben való alkalmazása: FestK. 366: „*wadaknak* *barlungyakezeth* en *la-kaafom*”; NádK. 580: „*azzoñonc* *marianac* *eğhaza* elöť kezdē űlni”; stb. (51 adat, 3,3%).

II. Az összetartozás kifejezése:

1. Konkrétabb összetartozás:

A) Családi, társadalmi kapcsolatokat kifejező birtokviszony: Személyek (ill. személyek és közösségek) kapcsolatának különféle formáira utal. Az összetartozás alapját a birtokszó nevezi meg (233 adat, 15,2%).

a) Azokban a szerkezetekben, amelyekben az alaptag rokonságnév, a birtokviszony rokoni kapcsolatot jelöl. A szerkezet ilyenkor vonzatszerű, mivel az alaptag jelentése feltételezi a rokon meglétét: MargL. 5: „*feiedelmeknek feleségj* . . . junek vala”; 1520 k.: „*kj* vagyok . . . *Kaswý pether lejanýa*” (Nyr. 36: 168); stb. — A szerkezet átvitt értelmű, képletes rokoni kapcsolatot is kifejez: GuaryK. 29: „*o* . . . *gúlqsegneć* kegotlen *límotaia* [a. m. csemetéje]”; NagyszK. 15: „*kerdi a bőlčefegneć fia*”; stb.

b) Az összetartozás alapja gyakran érzelmi, szellemi közösség, egyetértés (ill. ennek ellentéte), — valamint társadalmi és helyzetbeli kölcsönösség. A birtokos szerkezet a viszony kölcsönösségét is jelzi; a szerkezetek vonzatszerűek: MünchK. 59rb: „*kic valanac simonnac tazfi*”; KeszthK. 26: „*zabadohad meg* . . . *kezeydnek ellenfegetwl*”; stb.

c) A birtokos szerkezet külső, társadalmi, függőségi viszonyokban gyökerező összetartozást is jelöl. Ennek alapja elsősorban a valamilyen szempontból való fölé- és alárendeltség, szervezeti, szolgálati kapcsolat. Ilyenkor az egyik szerkezettag a tekintélyesebb, hatalmasabb felet (egyént, szervezetet), a másik a neki alárendelt, vele függő viszonyban álló személyt nevezi meg. A tekintélyesebb személyt gyakran az alaptag jelöli: DöbrK. 380: „*Zol vala iefus* . . . *papok feiedelmivel*”; VirgK. 44: „*myth athatok teneked* . . . *mennek es fwldnek* . . . *kiralya*”; TelK. 24: „*soc nemzetőkneć vra: emlekőzzel meg*”; stb. — Máskor ugyanezt a fogalmat a birtokos jelző nevezi meg: PeerK. 332: „*Aldoth the legh ihufnak daykaya*”; 1532: „*Irth* . . . *kopharth Mathýas zolgaýa*” (LtK. 1: 137); stb.

B) A rész és az egész viszonya: A szerkezetekben a birtokos jelző valamilyen egészet, egységet vagy nagyobb csoportot jelöl, a birtokszó pedig ennek egy részét, tartozékát, ill. (mérték)egységét nevezi meg. A tagok vonzatossága ebben a szerkezetcsoportban is jelentkezik (186 adat, 12,1%).

a) A birtokos jelző személyt, ill. más élőlényt jelöl, az alaptag pedig testrész, ill. nővényrész neve: NádK. 591: „*kynec orčayat latha*”; MargL. 12: „*nemchak az sororok labait mossa vala meg*”; — BodK. 15: „*lata* . . . *mezet ala folnýa az bokornak agarol*”; stb.

b) A birtokos szerkezet valamilyen anyagi vagy szellemi termék, tárgy, dolog, szervezet és ennek egy része, tartozéka közötti viszonyt jelöl: JókK. 8: „*len fzent fterenc: zerzetenek fratera*”; SzabV.: „*Sok felwl Sabach falath bötata*”; stb.

c) A birtokos jelző (nagyobb) időbeli egység megnevezése, a birtokszó ennek egy része, szakasza: 1493: „*adatot yenvben kys karacson estin*” (Nyeml. 156); MargL. 6: „*napnak elsew jdeeteul fogua* . . . *ymadsagban marad uala meg*”; stb.

d) Az alaptag általános részelvezés: vminek az *eleje, kezdete, része, közepe, fele, vége* stb. Az ilyen szerkezetekben a tagok kapcsolata vonzatszerű: MünchK. 86rb: „*Ezt teue* . . . *a ièlenfegecn kezdètehèn*”; BirkK. 4b: „*Capitulónak vegen mōd'a*”; PeerK. 30: „*uiuek az varofnak közepire*”; stb.

e) A rész és az egész viszonyát a leghatározottabban azok a kapcsolatok fejezik ki, amelyekben az egészet jelölő birtokos jelző olyan alaptag mellett áll, amely az egésznek

egy egységét, azonos tulajdonságokat mutató egyedét pontosan megnevezi, s ezzel az egésznek egy részét mintegy kiemeli. Az ilyen szerkezet (az ún. genitivus partitivus) birtokos jelzője kötött bővítmény. A szerkezetek részben partitivusi határozós, részben kijelölő jelzős, részben mennyiségjelzős kapcsolatoknak felelnek meg, s át is alakíthatók ilyenekké. A genitivus partitivusi birtokviszony a korban már változatos típusokkal jelentkezik. A legkedveltebb forma a határozatlan névmássá váló *egyik* alaptaggal alkotott szerkezet: BirkK. 4a: „*kinek eggik egg kis kereztet vigen*”; 1529: „*Ez három aran lancznak az egyik ferfýwnak walo*” (RadvCsal. 2: 4); stb. — A számnévi alaptag első sorban a világi irodalomban jelentkezik: 1493: „*az zaz forintnak hvzat meg adta*” (Nyeml. 156); 1539: „*Hwzon egh fel ýmegh ... Ezeknek týzen harma kebeles*” (RMNy. 2/2: 35); stb. — Az alaptag mértékegységet, részt vagy egyetlen egyedét jelölő főnév: FestK. 374: „*egy ... cheppe zent weerne le mofya*”; 1507: „*mel Buzanak koblet Attam maffel forýnton*” (NyÍrK. 6: 187); stb. — A gyűjtőnévi birtokos jelző birtokszava maga is gyűjtőnév: SzékK. 14—5: „*es ... népének seregnyben ... byzakodot ... megh gózee*”; TelK. 16: „*íuhoknac es barmoknac čordayt ... byrya vala*”; stb. — Előfordul a genitivus partitivusi szerkezet birtokszavaként határozatlan névmás is: JókK. 118: „*latuala tewkelletlenfegnek valamýet ewbenne*”, 119: „*hogyha baratoknak valamelyk eluezend*”; stb. — Egyes, mennyiségre, minőségre utaló, valamint felsőfok értékű melléknevek genitivus partitivusi szerkezet alaptagjaként főnévi értéket nyernek: BécsiK. 224: „*zallatok le ... q orzagoknac mētl iobbaiba*”: *descendite ... ad optima quaequa regna horum*; KulcsK. 257: „*mynden mwkayoknah fengeyth el vezthe*”: *percussit primitias omnis laboris eorum*; stb.

C) Az eredet és az ok birtokviszonyai: A szerkezetek érintkeznek a rész és egész birtokviszonyaival, — sőt a cselekvés elvontabb birtokviszonyaival is. Az eredet és ok viszonya jelentkezik:

a) Az alkotó és valamilyen művének megnevezése között: 1492: „*ellegh az vram gleythy [’oltalomlevele’] kegelmeknek*” (MNy. 37: 203); 1524: „*meg wythýk kegelmeknek az kyal lewelyth*” (MNy. 25: 67); stb.

b) Élő szervezet és az általa kiválasztott anyag között, ill. valamilyen dolog, cselekvés és az általa okozott jelenség között: LobkK. 243: „*az ő koporfoiabol ... zarmazik vala ... balsamomnak illatia*”; MargL. 3: „*sepreseknek porauul sýetý vala meg fektehteny*”; stb. Átvitt értelemben használva az ilyen szerkezet költői képet ad: GuaryK. 22: „*lelkoet meg mergofýti, ez ... ragalmaffagnac bínenec mergeuel*”; KeszthK. 28: „*fel mene w haragyanak fýfte*”; stb.

c) A cselekvés és az ezt kiváltó ok viszonya: ÉrdyK. 511: „*hallyatok ewrómet es [o: ez] vygaffaghnak*”; 1533: „*Zechy Istvan Newzese, kinek ... fundamentomy ... kegielmednel nylvabban vannak*” (MNy. 6: 449); stb. A cselekvés megnevezését gyakran helyettesíti az *annak, ennek, minek* névmással kifejezett birtokos jelző; ez az *ok* alaptaggal összetett szóvá, ill. majd kötőszóvá is válik: CornK. 2v: „*Annak okaert Ugy mond*”: *Unde ... dicit*; 1526 k.: „*ennek okaýerth ... kezerythetthem wala*” (MNy. 37: 205); stb. (41 adat, 2,7%).

D) A hely és az idő birtokviszonyai: A szerkezetek személyek, dolgok, cselekvések, természeti tárgyak különböző hely- és időbeli vonatkozásaira utalnak. E szerkezetek — tagjaik jelentésének megfelelően — a rész—egész, valamint a cselekvés birtokviszonyaival is érintkeznek (82 adat, 5,33%).

a) A helyviszonyt tartalmazó szerkezetek egyik csoportjában a birtokos jelző jelöli meg a cselekvést vagy annak eredményét, ill. a cselekvőt; a helyre való utalás az alaptagban jelentkezik: MünchK. 86va: „nè akaziatoc tennètec ... *komplarſagnac* ['kereskedésnek'] *hazaia*”; PéldK. 66: „yewuewk fok *reuas ſyuaſnak* ... *tartomanyabol*”; stb. Máskor a birtokos jelző fejezi ki a helyet, ahol az alaptagban megnevezett személy, dolog, tárgy stb. tartózkodik, ill. található: SzabV.: „Hogý *Budanak* menden *wchayaba* ... *lathÿak Twrwknepeþh*”; MargL. 4: „melÿet az ev *zvlÿ* az *dunanak zÿgeteben* ... *epehtenek*”; DöbrK. 373: „ha *kedeg parlagnak zenaia*t ... *iften ig rvhazia*”; stb.

b) Az időre utaló szerkezetekben mindig az alaptag fejezi ki az időt (időpontot), a birtokos jelző pedig az ezzel kapcsolatos cselekvést, történést, ill. ennek eredményét: LaskS.: „meltas *halalomnak ydeÿn* eltethnÿ”; JordK. 387: „kÿnnÿeben lezen dolgok az *vtolfo ÿteeletnek napÿan*”; stb.

2. Elvontabb összetartozás:

A) Tulajdonságok és állapotok birtokviszonyai: A birtokos szerkezet gyakran fejezi ki a birtokos jelzőben megjelölt személynek vagy dolognak valamilyen külső vagy belső tulajdonságát, állapotát, helyzetét, annak változását. Az ilyen szerkezetek egy csoportjában a birtokos jelző és a birtokszó nyelvtani kapcsolata alany—állítmányi viszonynak felel meg; a szerkezetek párhuzamosak a cselekvés birtokviszonyainak ún. genitívus subjectívus kifejező csoportjával. Mivel kötött szerkezeteknek fellelnek meg, maguk is kötöttek (236 adat, 15,35%).

a) A birtokszó *-ság/-ség* képzős főnév. A szerkezet ilyenkor többnyire valamilyen tulajdonságot jelöl. Külső, érzékelhető testi tulajdonságokat fejeznek ki: JókK. 5: „*ereynek kÿſdedſeget* gondoluan”; SzabV.: „*Aroknak melyſeget ygen neÿÿ*”; stb. Belső (lelki, értelmi, jellembeli) tulajdonságokra utaló kapcsolatok: FestK. 374: „*wrnak yrgalmaſſaaga* merhetetlen”; GuaryK. 31: „*kí az zeretnetec buÿgofagat* meg oltod”; stb. — Mennyiségre utaló kapcsolatok: SzabV.: „*Nep zamtalanſaga* kwrnÿwl alwan”; PeerK. 12—3: „*zolgaknak fokaffaga* ótheth megh kórnyóközwen”; stb.

b) A *-ság/-ség* képzős alaptaggal alakult szerkezetek jelölnek állapotot, helyzetet is: JókK. 38: „*en lelkemnek ydueffeÿeert* neked adom”; CzechK. 49: *feelelmesnek bekõſſege*; stb. Az ilyen kapcsolatok némelyikében áttételesen szintén megmutatkozik az alany—állítmányi viszony: MargL. 14: „*az eÿnek vezteÿſeget* mulatya vala el”; 1524: „*megh attad az nemeſfek zabadſagath*” (MNY. 25: 68); stb.

c) A birtokviszonyban az egyén valamely testi vagy lelki tulajdonságának, érzelmének, állapotának (ill. ezek változásának) valamiféle megnyilatkozása is kifejeződik: NádK. 328: „*meg čalya a halalnac ereiuel*”; CzechK. 50: „*en ÿhomnak ÿo orqme*”; stb.

d) A szerkezetben az egyénnek másokhoz, a társadalomhoz való viszonyára történik utalás: BirkK. 4b: „*meliknek hvne ol leiend*”; NádK. 332: „*ha zegeñóknec íget* [a. m. ügyét] igazan ítelteð volna”; stb. — A birtokos jelző az alaptagul szolgáló főnévnek a vonzatát jelöli meg: JókK. 56: „*beÿednek malaſtyat* ['beſzédre való adományt, képeséget] nem valloð”; ego *gratiam verbi* non habeo; FestK. 376: „*Legyen ... een ſÿralmamnak tÿtkoſa*”: Fiat *lacrimarum* mearum *conſcius*; stb.

B) A cselekvés birtokviszonyai: Az idetartozó szerkezetek a cselekvéssel kapcsolatos nyelvtani viszonyoknak birtokos szerkezetek formájában való megvalósulásai. Bennük a cselekvést, történést, ill. a cselekvőt mindig az alaptag jelöli meg. — A

cselekvésre, történésre utaló alaptag a hozzá tartozó birtokos jelzővel olyan nyelvtani viszonyban áll, mint a mondat igei állítmánya az alannyal, a tárggyal vagy a határozóval. Az ilyen birtokos szerkezetek tehát összetartozást is jelölő alanyos, tárgyas, ill. határozós szerkezetek egyenértékesei (405 adat, 26,35%).

a) Alanyi birtokviszonyt (genitivus subiectivus) fejez ki a birtokos szerkezet, amikor a birtokos jelző a birtokszóban kifejezett cselekvésnek az alanya. A szerkezettagok kapcsolata ilyenkor vonzatszerű. — A birtokszó a cselekvést fejezi ki: BirkK. 3b: „legenek ... zorgalmatofo^k, *foroknak* [!] ... *maga vifelefehez*”; 1507: „Jrtam az en *germekj̄mnek meg maradassokra*” (NyIrK. 6: 187); stb. — A birtokszó a cselekvés eredménye: JókK. 72: „vr *ŷften ... alazatofoknak zauj̄t meg halja*”; KeszthK. 19: „*Vrnak bezedy tyzta bezedek*”; stb.

b) A tárgyi birtokviszonyban (genitivus obiectivus) a birtokos jelző az alaptagban kifejezett cselekvésnek a tárgya. A kapcsolat vonzatszerű. Az alaptag a cselekvést jelöli: 1516: „*k̄yk ez dolognak megh lathafaba e6 zerzefeben M̄yw welewnk walanak*” (MNy. 52: 368); PeerK. 33: „az zent *teŷthnek illeteŷere* hertelenkedik wala”; stb. Az alaptag a cselekvőre utal: ÉrsK. 465: „mert ez *myndeneknek teremtehe*”; TelK. 23: „en *elet̄mⁿec taplaloiat* es eluez̄d”; stb.

c) A határozói birtokviszonyok az igei alaptagú határozós szerkezetekkel párhuzamosak. A kor ilyen típusú birtokos szerkezetei főként a vallásos fordításirodban jelentkeznek. A szerkezetekben alaptagként többnyire vagy tárgyas igéknek vagy tárggyal és határozói vonzattal egyaránt bővülő igéknek a származékait találjuk. Az ilyen birtokos szerkezetek maguk is vonzat értékűek: 1513: „*k̄ynek* [‘amelynek’] *emlekezeth̄yre* ez kezem irafat adom” (~ *emlékezik vmire*) (MNy. 16: 17); ÉrdyK. 509: „lenne vele ew *tyzt̄ŷŷŷegheenek ewr̄omeeben*” (~ *örül vminek*); PeerK. 336: „*keralyoknak yo tanach adoya*” (~ *tanácsot ad vkinek*); stb. Ahol az alaptag igéje ugyanannak a jelentésviszonynak a kifejezésére kettős: tárgyas és határozói vonzattal bővül (pl. *fél vkit* és *vkitől*, *szolgál vkit* és *vkinek*, *hisz vkit* és *vkiben*, *remél vmit* és *vmiben* stb.), a birtokos szerkezet határozói jelentésviszonya a tárgyi birtokviszonnyal érintkezik: BécsiK. 18: „mid̄on eltauzot *ŷ vza iŷt̄enen̄c zolgalat̄iatol*”; NádK. 340: „nin̄cen foha *bočanatnac remenŷege*”; ÉrdyK. 409: „kezde ... wr *iŷtennek zent feeelmeere* tanoythany”; stb. — Olyan főnevek esetén, amelyeknek vonzatossága nem igei alapszóval, hanem más okkal magyarázható, a határozói birtokviszonyt kifejező birtokos szerkezetek szintén vonzat értékűek: PeerK. 21: „*lelkȳŷrizethnek gondyath* vifelykw” (~ *lelki ŷrizetre való gond*); JókK. 69: „lewn e3 zent *ferencznek oly aŷȳŷtatoffa*” : factus est devotissimus sancti Francisci (~ *ájtatos vkihez*); stb.

III. Formális birtokviszony:

I. Az azonosság birtokviszonyai: Egyes birtokos szerkezetekben a szerkezettagok között voltaképpen csak formális birtokviszony áll fenn; a szerkezetekben a két tag együttes jelentése a birtokos jelzővel megjelölt személynek, dolognak körülíróas kifejezését adja meg. Az ilyen kapcsolatok az árnyaltabb s ezért gyakran pontosabb megjelölést szolgálták; ugyanakkor alkalmasak voltak a stílus élénkítésére, színesebbé, érzékletesebbé tételére is (204 adat, 13,3%).

A) Az ide vonható adatok egy csoportjában a tagok között szemantikai azonosság fedezhető fel. Ilyenek:

a) Az alaptag általánosabb jelentésű fogalmat jelöl, mely a birtokos jelzőben megnevezett személyt vagy dolgot teljes egészében magában foglalja: BécsiK. 16: „még-mazadnac vala *vznac zémèlè èlòt*”; CornK. 55r: „*kerteznek kepeben ieleneek*”; stb. — Dologra vonatkoztatva szemantikai azonosságot jelölnek a valaminek a lényegére, anyagára utaló alaptaggal alakult kapcsolatok: FestK. 391: „*testemnek terheewel megh faaradot . . . ýaarak*”; BirkK. 4a: „*zent kenetnek olaiait víge*”; stb. — Esetleg ide-tartozhat a — névutóvá is váló — *valaki kedvéért* kifejezés is: DöbrK. 374: „*ennek es kedveert le haitom en terdemet*”; ÉrdyK. 410: „*fogad . . . ez . . . zarandekot az te . . . ffyadnak kedweert*”; stb.

b) A birtokos jelző személyt vagy dolgot jelöl, az alaptag ennek képe, ábrázolása: KrisztL. 11: „*adaa neký zenth kereztnék ieleeth*”; ÉrdyK. 410: „*monda az zyz maria keepe*”; stb.

c) A birtokos jelző földrajzi tulajdonnév, a birtokszó a nevet magyarázó köznév: JókK. 69: „*mene aluerna hegýere*”; PeerK. 336: „*Ezt zerzetek pestnek varofaban*”; stb.

d) A birtokos jelző valamilyen ünnep neve, a birtokszó a *nap* vagy *ünnep*: NagyszK. 15: „*a hufveth napp'anak elòtte . . . kymenec*”; — l. még: ÉrdyK. 258: „*az egyhazhoz mentenek vona egy azzonywnk marianak ynnepe napyan*”; stb.

e) A birtokos jelző cselekvést jelöl, a birtokszó ennek lefolyására utal, ennek valamilyen megnyilatkozása: LobkK. 233: „*meg ira az ó iambor eletenek zeret*”; CornK. 53r: „*hog az fel tamadafnak iegyet mutatnaya*”; stb.

B) A kor azonosságot kifejező birtokos szerkezeteinek nagy része költői képet, metaforát tartalmaz. Az ilyen szerkezetek kifejezőereje igen nagy, s ezért különösen alkalmasak az érzékletes, hatásos stílus megteremtésére. Elsősorban a fordításirodalomban, a biblia és a prédikációk szövegeiben használatosak. Ezekben a szóképet legtöbbször valamilyen elvont jelentésű birtokos jelző és egy konkrét, érzékletes jelentésű birtokszó kapcsolata fejezi ki: BécsiK. 19: „*alazattac léznç te hatalmadnac iazma ala*”; Apork. 122: „*moab en remenfegemnek fazoka*”; DöbrK. 382: „*idvòffsegnek sífakiat vegetek*”; stb. — Néha viszont olyan kapcsolatokban is jelentkezik metafora, amelyekben nemcsak a birtokos jelzőnek, hanem a birtokszónak is elvont jelentése van: FestK. 391: „*elew yewew halalnak yelenfeege*”; GuaryK. 22: „*lelkøket meg mergøføyti, . . . ragal-maffagnac bínenec mergeuel*”; NagyszK. 10: „*òróç velagoffagnac fenòffsegeuel vaçon megekòfilven*”; stb.

2. A minőségi és mennyiségi birtokviszony (genitivus qualitatis és quantitatis): A metaforát tartalmazó birtokos szerkezetek némelyikének minőség- vagy mennyiségjelzős szerkezettel azonos, annak megfelelő jelentéstani értéke van. Az ilyen szerkezetek elsősorban a fordításirodalomban jelentkeznek. Genitivus qualitatis: JókK. 9: „*mert vala nagý ystenfegbely edeffegnek embere*”: *quum esset homo magnae contemplationis*, 82: „*valaztok . . . hyttuan zegenfegnek eletýti*”: *viam elegimus verissimae paupertatis*; Apork. 120: „*Gimolcznek földø løt fofolatba*”; stb. — Mennyiségjelzős szerkezetnek megfelelő genitivus quantitatis: JókK. 1: „*tarlí az anna fentfegnek voltanak emberý*”: *socii . . . fuerunt homines tantae sanctitatis*; BécsiK. 284: „*zerze . . . zènuèdni . . . hètuèn èztèndøqnèc fogfagat*”: *septuaginta annorum captivitatem . . . statuit sustinere*; MargL. 8: „*Az eyeknek sokat . . . jmadsgaban mulat vala el*”; stb. (13 adat, 0,8%).

3. A fokozó birtokviszony (*figura etymologica*) az érzékletes, szép stílusnak hatásos eszköze: BécsiK. 19: „holvagō *scētēknę scentē*”; ill. (hasonlóképpen *figura etymologica* szerű, de minőségjelzős szerkezetben): SzékK. 24: „holott tartatnak az *zentfegek*”: *ubi sunt sancta sanctorum*; BécsiK. 20: „viadal *tudomaňanac tudatlanı*”; ÉrdyK. 510: „haat mynden *zeepfeeghnek zeepfeege* vagyon ... *kewrwle*”; CzechK. 66: „mýn-
don *řonak* nagy *řo thewoře*”; stb. (7 adat, 0,45%).

IV. Átmeneti (dativusi jelentéstartalmú) birtokviszony: A birtoklásra utaló szerkezetek között előfordulnak olyanok is, amelyeknek jelentéstartalma átmenetet mutat a birtokos és a dativusi határozós jelentésviszony között. Az ilyen szerkezetek kialakulása azzal a szintaktikai eltolódással kapcsolatos, amelynek eredményeképpen a dativusi határozók egy része birtokos jelzővé vált: BirkK. 4b: „*feiedelmenek xak kerdefere* feleluen”: *praelatis suis tantum ad interrogata respondendo*; JordK. 387: „*týronnak es řýdonnak kýnnýeben ležen dolgok*”; KeszthK. 16: „*arwanak the leez fegedelme*”; de: DöbrK. 27: „*arvanak te lez fegedelm*”: *orphano tu eris adiutor*; stb. (22 adat, 1,43%).

A birtokviszony jelölése

A jelöletlen birtokviszony. — A birtokos jelzős szerkezet eredetileg mindkét tagján jelöletlen volt. Efféle, a birtokviszonyt nem jelölő archaikus formák még a kései ómagyar korból is adathatók. Ezek azonban felfoghatók minőségjelzős szerkezeteknek is. Többségük szoros szókapcsolatot alkot: MargL. 10: „*Zent kerezt naptevl fogua* ... meg marad vala”; 1521: „ez level kelth ... *Zent Sophye affon nap vthan*” (MNy. 16: 17); stb. Az ilyenekben a birtokviszony jelölése csak elvétve mutatkozik: 1506: „*zenth marton napyan nyerthem meg*” (RMNy. 2/2: 8); 1531: „*Zent elzebet asson Nap-
yara vyradolan*” (LevT. 2: 5); stb.

A birtokviszony egyszeres jelölése. — A birtokviszony egyszeres jelölése a birtokszón megy végbe, s a szerkezettagok személy- és számbeli összefüggésének, valamint a birtok többségének kifejezését foglalja magában.

1. A birtokos személyére és számára a birtokos személyjel utal. Mivel a főnév mindig a 3. nyelvtani személyt képviseli, az általános birtokos jelzős szerkezetekben szükségszerűen az E/3., ill. a T/3. személyjel jelentkezik: 1386: „*Duo Jugera in loco Berekalia*” (Oklsz.); MünchK. 15vb: „*A tizēnkēt apafstolocnac ... nēuec ēž*” ~ JordK. 381: „*Až týžen ket apofstoloknak ... newók ež*”; stb. — A birtokszóként előforduló *egyik, másik, valamelyik* szóalak -ik végződése a T/3. birtokosra utal: JókK. 16: „*ha ... emberecnec valamelyc merýen ... ellene tenný*”; BécsiK. 115: „*Èzec ... egēnluēc azoc eggikkēl*”; stb. A végződés személyjel értéke azonban elhomályosodott, s az -ik végződéshez újabb személyjel kapcsolódott; vö.: 1616: „*kondor ferench hozta bornak egyke řyn bor*” (RMNy. 2/2: 12).

Az összetett szavak, valamint az összetétel útján levő szerkezetek birtokos személyjelezésük tekintetében különféleképpen viselkednek. A birtokos szerkezetekből alakult összetett szavak tagjai gyakran többszörös birtokos szerkezetet alkotnak, s az új birtokos jelzőhöz igazodó személyjelet a kapcsolat első tagja veszi fel: JordK. 384: „*feýetek-*

nek ... *haŷa zala*: mýnd meg zamlaltattanak”; 1532: „nadaŷdý *martho(n) keze ŷraŷa*” (LtK. 1: 140); stb. Hasonló módon viselkedik az *ünnepnap*: ÉrdyK. 258: „mentenek volna egy azzonywnk marianak *ynnepe napyan*”; TelK. 20: „mennyőc: az *templomnac ŷcentŷegenec ŷnnepe napyara*”; stb. A mellérendelő viszonyú kapcsolatokban mindkét tag egyformán igazodik a birtokos jelzőhöz: GuaryK. 29—30: „ki az *igazaknac híret neuet el veztd*”; ÉrdyK. 510: „Az *ffaaknak aga boga* ... eekőfewlttetenek”; stb.

2. A birtok többségére való utalás többféle módon történik.

a) Elsősorban az *-i* birtoktöbbsesítő jel használatos, kombinálódva a birtokos személyjellel: BécsiK. 15: „haluā ... *Iŷlnc ŷiay*”; GuaryK. 33: „*atŷaŷiainac keueŷ* [a. m. kévéi] mind kōrūl allac”; stb.

b) Gyakran nem válik el egymástól a személyre utalás és a birtok többségének megkülönböztetése: a két funkciót csak egyetlen jel tölti be, amelyre egyaránt ráértik a személyjel és birtoktöbbsesítés szerepét is: JordK. 385: „mýkoron hallotta vona *Criftuŷnak teetemenŷt*”; 1537: „Sokath mýweltek az k. iobagý, az *wram iobagin*” (RMNy. 2/2: 31); stb. A többes számú birtokszó használata néha latin hatásra történik: FestK. 371: „*ŷabadyhtŷ megh engemeth, pokolnak thorkyboŷ*”: *eripe me de faucibus inferni*; SzékK. 7: „*lovaynknak ... ŷokaffŷaghy ... te elōtted vadnak*”; stb. — Olykor viszont a több birtokosra vonatkoztatott birtok többségét csupán a többes számra utaló *-k* elemet tartalmazó birtokos személyjellel fejezik ki: JordK. 382: „*aŷ ... ŷamarítanofoknak varofokban be ne meenŷetek*”; de: MünchK. 16ra: „*Samaritanofocnac vazofiba nē meñ-ñetec*”. (L. még: 372—3, 381—2; II/1: 339—47.)

A birtokviszony kétszeres jelölése. — A birtokviszony kétszeres jelölésekor a szerkezet tagjainak összetartozására utaló, az összetartozást jellemző toldalék nemcsak az alaptagon, hanem a birtokos jelzőn is megjelenik. (Eredetileg a birtokos jelző is jelöletlen volt, a birtokviszonyra határozottabban utaló *-nak/-nek* ragos formák azonban már a korai ómagyar korból is adathatók.) Mivel a birtokviszony erőteljesebb hangsúlyozására a *-nak/-nek* raggal való jelölés többnyire szükséges volt, a ragos birtokos jelző a jelöletlen formák rovására aránylag hamar polgárjogot nyert. Terjedésében közrejátszott az a törekvés is, hogy a latin genitivusi szerkezeteket pontosan fordítsák, ill. kellően érzékeltessék. (A kor törzsanyagában pl. 1323 ragos birtokos jelzővel szemben csak 214 ragtalan forma jelentkezik.)

A ragtalan és ragos birtokos jelzők megoszlása, váltakozása gyakran esetleges, ill. a fordító vagy a másoló nyelvhasználatát tükrözi: PeerK. 18: „*kereffethekh megh az ifthen embereth*”; de: TihK. 23: „*Eufemianus iftiennek embōre ... fogagbe*”; JordK. 382: „*el kōjelŷghetōt menŷek orzaga*”, de 386: „*menŷeknek orzaga erōth zenwed*”; stb. Mindamellet, a nagy aránykülönbség ellenére is megfigyelhetők a ragos és a ragtalan változatok vonatkozásában mindazok a — nagy általánosságban érvényesülő — szabályszerűségek, amelyek a ragos birtokos jelző használatát szükségessé és lehetővé tették.

1. Ragtalanul csak a közvetlenül a birtokszó előtt álló birtokos jelzőt találjuk. Általában olyankor használják, amikor a szerkezet szorosabb összetartozásra utal: BécsiK. 17: „*Iŷl ŷiay magokat kēzeitēnēc*”; MargL. 15: „*Pýnkest estýn mond vala ezer veni ŷanteet*”; JókK. 69: „*mene aluerna hegýere*”; stb.; — de: LobkK. 224: „*mine ediffa-nak varafaban*”. — Az összetétel útján levő szerkezetekben többnyire szintén ragtalan a

birtokos jelző: GuaryK. 22: „az *ağa velejēt* ... meg gerjēztic”; ÉrdyK. 510: „bwl-cchwt veen ... *haza nepeetwl*”; stb.; de: TihK. 28: „Vakok *zōmōknek uelagiat* uezik uala”; stb. Ragtalan akkor is, amikor ugyanabban a mondatban dativusi határozó is van (főként, ha ez a dativusi határozó maga a birtokszó): BécsiK. 2: „fem vagoc kéz *hazaffag kqtēlēnc*”; MargL. 3: „Mýkron ... valaký *kýral lejanyānac* mong[y]a vala”; de: 1516: „Nem erthewnk hogh Zekel *Mýklofnak Thýztheffegenek* arthana” (MNy. 52: 369).

2. A *-nak/-nek* ragos birtokos jelzőt olyan szerkezetekben használják, amelyekben a birtokviszony hangsúlyozását fontosnak tartják, ill. ahol az egyértelműsége, a pontos kifejezésre való törekvés tette szükségessé a birtokviszony kétszeres megjelölését. A *-nak/-nek* rag használata összefügg a birtokos szerkezet hangsúlyviszonyaival, felépítésével, szórendjével, mondatbeli helyzetével, sőt a tagok szófajával is.

a) Az egyszeres birtokos szerkezetben a közvetlenül a birtokszó előtt álló birtokos jelzőt főként akkor találjuk ragos alakban, amikor — értelmi okokból — ki akarják emelni: KazK. 70: „*iftennek felelmebe* elefegōt uezōnuala”; NádK. 325: „vetkōztel, kōuetven a ġarlo es dohos *teftnec akarattat*”; stb.

Általában ragot kap a birtokos jelző, ha nem közvetlenül az alaptagja előtt áll. A szerkezettagok közé ékelődő elem elsősorban az alaptag minőség- vagy mennyiségjelzője: KrisztL. 30: „*Qrdōgnec* kegietlen es fertelmes *fýa*”; 1527 k.: „*wayđanak* három *warayrth* sem kelleth volna ... elmenný” (MNy. 37: 206); stb. Lehet a birtokos jelző értelmezője: DöbrK. 377: „kik variatok *vrnak* iefus *cristofnak* *ielenetet*”; CornK. 2v: „el ne hagýad ... *marianak* te *anyadnak* *tevrueyeeet*”; stb. Előfordulnak olyan kapcsolatok is, amelyekben a *-nak/-nek* ragot csak a birtokos jelző értelmezője veszi fel: BécsiK. 116: „*Ioachim* Iuda *kiralanc* harmad *ēztēndēiebhē* Ipuq Nabuchodonor”; LobkK. 221: „*Vrunk* aldoth *iefusnak* *neueben*”; stb. Részben az ilyen szerkezetek segíthették elő az értelmezős szerkezeteknek minőségjelzős kapcsolattá való alakulását (l. még 341—2, 403—4). — A szerkezettagok közé beékelődő elem olykor a mondat állítmánya, kötőszava vagy egyéb mondatrésze: CzechK. 55: „*menýorzagnak* wagý *aýtoýa*”; GyöngyK. 4: „nagh *ekeffegnek* ees the walal *oka*”; stb.

Többszörre ragos a birtokos jelző, amikor az egész birtokos szerkezet értelmezői szerepet tölt be: MargL. 7: „nenýeý *hercegeknek* *felesegy* · *junek* vala”; KulcsK. 260: „meg keferteek ... *aaronth* *vrnak* *zenteeth*”; stb.

A birtokos jelzőnek vagy az alaptagnak a halmozása általában szintén a ragos birtokos jelző használatát teszi szükségessé: WeszprK. 58: „*testnek* *lelōknek* es a *bunnek* *halalaba* esek”; TelK. 26: „zvíli tenekōd *valaztafnac* es *ekeffegnec* *edenyet*”; stb.; — ill. BécsiK. 14: „menden *vazafoknak* *lakozoy* *fíedēlmi* ... ki mēnēnc”; KazK. 73: „ez *uila*gnak mindōn *orzagira*: es *tartomanira* *zolgait* kilde”; stb.

Mindig ragos a birtokos jelző a birtokszó mögötti helyzetében: SándK. 2: „mýndōn *iauath* *istennek* *birýaak*”; ÉrdyK. 398: „*halwan* *halalaut* *Bela* *kýralnak*”; stb. — Ugyancsak mindig ragot kap a figura etymologica elemeként álló birtokos jelző is: GuaryK. 31: „az *zentōknek* *zenti* mí vronc xpus ihus”; ÉrdyK. 511: „Myt *zolhatwnk* teebbet *chodanak* *chodayaat* *rola*”; stb. (l. még 374—5).

A nem főnévi szófajú birtokos jelző esetében a *-nak/-nek* rag a birtokviszonynak egyértelműbben való jelölése érdekében terjed. A főnévi mutató névmási birtokos jelző elsősorban a névelővel való összetévesztés lehetőségének elkerülésére jelentkezik ragos

alakban: BécsiK. 19: „Mezt *azoknac* *istèné* gvlol hamiffagot”; 1532: „*anak* *ketheÿth* megh foghook” (LtK. 1: 139); stb. A ragtalan formára: BécsiK. 19: „*azoc* *istèné* megoltalmazia *qkèt*”; KrisztL. 8: „Ne mongi engemeth the leaniodnak: hanem *a leanÿanak*: *kÿth* illeth”; stb. — A vonatkozó névmás többnyire szintén ragos: WeszprK. 69: „*kinék* *zomei* *kõnuet* *nē* hullatnanak”; PeerK. 35: „*kynek* *erdemeyrt* agya nekõnk”; stb. De ragtalanul: 1525: „a woth a *kÿral*, *kÿ ideÿebe* . . . az nadrespanfag meg romloth” (NyK. 28: 77). — A kérdõ névmási birtokos jelzõ ragtalan: MünchK. 27ra: „*Ki hatalmaual* tezed ézeket” (~ WeszprK. 18; JordK. 420). — A *minden*, *mindenek* névmás ragos és ragtalan alakban is előfordul: DöbrK. 375: „Eg iften. es *mindennek att'a*”; VirgK. 44—5: „teneked *mindeneknek vranak* meg adom”; de: JókK. 47: „*azt meden vralkodoÿanak* adom”; stb.

A kettõs szófajú szavak, ill. az alkalmilag főnévi értékben használt melléknevek és számnevek esetében a ragos alak a birtokos és minõségjelzõs szerkezet megkülönböztetését szolgálta: JordK. 385: „*ÿgaznak* *erdemeet* vezÿ”; CornK. 2v: „ved ezedbe *bevlchnek tanalchar*”; stb.

b) A többszörös birtokos szerkezetekben nagyobb szerepet kapnak a ragos formák (ezekben a szerkezettagok összetartozásának hangsúlyozása szükségesebb, mint az egyszerűbb szerkezetekben). Igen ritka (pl. a törzsanyagban 5 adat) az olyan szerkezet, amelyben minden birtokos jelzõ ragtalan: 1504: „ÿrtam . . . ezer vt zaz nÿg eztendvben *ÿsten fÿa zvletetÿ vtan*” (Száz. 1872: 478); BécsiK. 17: „meghizdettètéc . . . *Affiziofoc vitèzè fèiedelmènc*”; stb. — A többszörös birtokos szerkezetek felépítése leggyakrabban úgy alakul, hogy az egyik birtokos jelzõ ragos, a másik pedig ragtalan. A ragot többnyire a második, ill. az utolsó birtokos jelzõ veszi fel: JókK. 73: „*ywtuan* . . . vr *iesus cristus zewletetÿ napyanak ydnepere*”; BirkK. 4b: „Meg vegeznek *zent damucus sorõinak zerzefi*”; stb. (17 adat). Az elsõ helyen álló birtokos jelzõnek ragos alakban való használatára: JókK. 39: „*gondolanac ÿstennec newe gyczerettÿre laknya*”; WeszprK. 82: „*vronknak fel tamadasa napian* fel akazta”; stb. (6 adat). — Szerkesztik a többszörös birtokviszonyt kizárólagosan ragos birtokos jelzõkkel is, főleg az egyházi fordításirodlomban: MargL. 6—7: „*iesus cristusnak fezevetlinek evt sebeynek heleyt* . . . meg chokolgatÿa vala”; TihK. 21: „*azzonunk marianak eghazanak gadoraba* . . . le ile”; 68: „*gõtrettetik* . . . az *istennek zinenek* nem *latafanak kenaua*”; stb. (a törzsanyagban 22 adat).

Az egyeztetés

A birtokos jelzõs szerkezetek tagjai között a kései ómagyar korban részleges személybeli, valamint számbeli egyeztetés jelentkezik. Az egyeztetést irányító tag a birtokos jelzõ, az alaptag alakilag ehhez igazodik.

1. Az általános birtokos szerkezetek birtokos jelzõje: a főnév, valamint a személyre vonatkoztatást nem tartalmazó főnévi névmás mindig 3. személy értékû. Ezért az ilyen szerkezetek személyegyeztetése csak az E/3. és T/3. birtokos személyjel használatára szorítkozik (függetlenül a birtokos jelzõn esetleg jelentkező, egy megelőző birtokviszonyra vonatkozó birtokos személyjeltõl): TihK. 21: „*ez uilaghnak mindõn orzagira zolgait kilde*”; DöbrK. 376: „*kiteknek zamara* vağ *õkre*. kvta efik”; stb.

2. A számbeli egyeztetés olyan esetekben jelentkezik, amikor a birtokos jelző többes számban áll, vagy jelentésében többes számot fejez ki. Az ilyen egyeztetésben általában a nyelvi ökonómiára, a redundancia elkerülésére irányuló törekvés nyilvánul meg.

a) A több birtokosra utaló s alakilag többes számú birtokos jelző (jelzők) birtokszava egy birtok esetén többnyire alakilag inkongruens a birtokos jelzővel, azaz egyes számú birtokosra utaló személyjelet kap. Minden valószínűség szerint ez az egyeztetést nem mutató forma az eredeti. — A birtokos jelző *-k* többesjeles alak: JókK. 63: „ehfegert *embereknek fokfaga* veze el”; 1520 k.: „En *mýndeneknek Therheth* ream wezem” (Nyr. 36: 168); stb. — Halmozott birtokos jelzőkkel: NádK. 334: „O octalan *allatoknak, es barmoknak* bodog *termezeti* [‘természete’]”; MargL. 3: „*fazekaknak* es egyéb *edeneknek mosasaul* . . . sýetý vala meg feketehtený”; stb. — A birtokos jelző *-i* birtoktöbbsesítő jellel ellátott alak: FestK. 379: „ne tewryewn: te *kezeydnék mywere*”; BodK. 28: „ki neked meg igerte *bineidnek boćanatfai*”; stb. — A birtokos jelzőn több birtokosra, ill. több birtokos egy vagy több birtokára utaló, *-k* elemet tartalmazó személyjel van: SándK. 21: „mikeeppen . . . vetekótenek . . . az ó *zózességóknék* meg *taassaerth*”; KulcsK. 274: „Emlekezedbe ywyen w *attyóknak kegyethlénsege*”; stb. (Az ilyen forma főként a többszörös birtokviszonyra utaló, főnévi és személyes névmási birtokos jelzőt együttesen tartalmazó tömbökben fordul elő, l. ott is: 383–4.)

Általában alaki inkongruencia mutatkozik a birtok többsége esetén, az *-i* birtoktöbbsesítő jellel ellátott birtokszóval kapcsolatban is: KrisztL. 28: „meg zabadyth engemeth . . . *kezeidnek gyettrelmýbó*l”; SzékK. 20: „mykor ezeket az *egyptombalyaknak* . . . *feregy vñeek*”; stb.

b) Az inkongruens szerkezetek mellett — mindenekelőtt az egyes számú birtokkal kapcsolatban — megjelentek az egyeztető formák is. Ezek elsősorban a korai fordításirodalomra, ill. egy-egy archaikusabb nyelvezetű kódexre (pl. AporK., NádK., DöbrK., KeszthK.) jellemzők, de szórványosan előfordulnak a világi emlékekben is. Számuk azonban összességükben is elmarad a nem egyeztető szerkezetek száma mögött, s később sem váltak általánossá (a törzsanyagban 294 inkongruens és 61 kongruens szerkezet található). Egyeztető formák a *-k* többesjeles, *-nak/-nek* ragos birtokos jelzők mellett: AporK. 114: „Es vduózeitette azókat óket *gúlólkóknék kezékbó*l”; de: KulcsK. 260: „Ees meg zabadeyta wketh *gywleleeknek kezébe*wl”; 1529–1541: „*Reghieknek penzeknek fok* Rezek volt” (RMNy. 2/2: 50); stb. — Egyeztető formák az *-i* birtoktöbbsesítő jellel ellátott birtokos jelzővel kapcsolatban: JókK. 69: „meg mondottauala Ew *tarfy* ott nem *voltokban*”; ÉrdyK. 397: „kyket . . . newezót vala . . . *ófynek newókre*”; stb. Egyeztetés az *-uk/-ük* személyjeles birtokos jelző mellett: BécsiK. 19: „ha vagon . . . hamiffagoc ó *ifténec zemelec* elót”; de: SzékK. 24: „ha . . . vagon . . . véetety, az ó *yftenenek zyne* elót”; stb. — Az egyeztető forma viszont olykor a birtok többségére utal, ill. az *-i* többesjelet pótolja: DöbrK. 37: „*kevil’eknek zemeket* alazod”; de: KeszthK. 30: „*kewelyeknek zemeyth* meg alazod”; JordK. 382: „a3 . . . *samaritanofoknak varofokban* be ne meenýetek”; de: MünchK. 16ra: „*Samaritanofocnac vazófiha* nē meññetec”; stb.

A több birtokra vonatkozó birtokszó egyeztetése feltehetően csak a kései ómagyar korban indulhatott meg. Erre a jelenségre főként többszörös birtokviszonyt tartalmazó, főnévi és személyes névmási birtokos jelzővel együttesen szerkesztett adataink vannak: JordK. 429: „Ha a3mý reghý *atýayñknak ýdeýkben* volthwnk vona”; de még: MünchK. 29rb: „Ha mú voltonc volna mú *atáinac naciban*”; SzékK. 18: „el haávan,

az ő *atoknak čelekedetyket*”; de még: BécsiK. 17: „még hagac o *aitoknac cezimoniaio-
kat*”; stb.

c) Az alakilag egyes számú, de jelentésében többes számra utaló (pl. mennyiségjelzős vagy eredetileg számnévi szófajú) birtokos jelzővel többnyire alakilag egyezik a birtokszó: JókK. 47: „Vram ... *menden teremtettnek ystene*”; PéldK. 66: „*yewuewk fok reuas syuafnak ... tartomanyabol*”; 1529: „*mynd az kettewnek aranyas az kareya*” (RadvCsal. 2: 4); stb. A birtokszónak értelmi egyeztetésű, többesjelet tartalmazó alakja ilyenkor a birtokviszony erőteljesebb hangsúlyozására szolgálhat: TihK. 20: „*az fok Iambornak kőnőrgéffőkre* [‘könyörgésükre’ v. ‘könyörgéseikre’] ... nekik ... magzatot ada”; de: TelK. 19: „*kőuetkőzic ... mend a kettőnec ... zomorufagarol: es egmaftul elualafokrol*”.

d) A halmazott, egyes számú birtokos jelzők birtokszava többnyire szintén alakilag egyeztetést mutat (a törzsanyagban 24 adat): JókK. 6: „*vewue az myfaalt: zent ferencnek es vr Bernaldnak kerefere*”; MargL. 2: „*kezerehetyk vala ... el viselny ... atyanak anyanak tystessegeert*”; stb. Az értelmi egyeztetésű birtokszó ilyenkor ugyancsak ritka (a törzsanyagban 2 adat): CornK. 53r: „*Bedanak es liray miklos mesternek mondafok* [‘mondása’] *zerent*”; ÉrdyK. 343: „*wg mond ... Adamnak es ewanak ... eegyefewleefekrol*”; stb. — A halmazott, részben egyes, részben többes számban álló birtokos jelzők birtokszava egyaránt mutat alakilag és értelmi egyeztetést is: MargL. 7: „*valahol vronk iesusnak · azzonyonk marianak es egymb zenteknek kepeket latya vala*”; ÉrdyK. 605: „*azzonywnk marianak es mynd az fok zentőknek ... tarssaffagokban*”; stb.; — ill. BodK. 7: „*Meg faradoztonk, Azert az alnoksagnak, es vezedelmeknek vtan* [‘útján’]”; VirgK. 44: „*en vram isten, mennek es fwldnek es mynden teremtet alatoknak kiralya*”; stb.

Az általános birtokos jelzős szerkezetek szórendje

A kor általános birtokos szerkezeteiben a szerkezettagok sorrendjét több tényező: a tagok jelöltsége, szófaja, a mondat aktuális tagolása stb. alakítja (l. még: 382).

1. A szerkezetek túlnyomó többségében a birtokos jelző a birtokszó előtt áll (1305 adat).

a) Mindig ezt a szórendet találjuk az olyan kapcsolatokban, amelyekben a birtokos jelző ragtalan: BécsiK. 83: „*Aman ... idégē Pēzayak vēzētql*”; 1524: „*oth legyēn kŷral embere*” (MNy. 25: 69); stb.

b) Többnyire megelőzi a birtokszót a *-nak/-nek* ragos (gyakran minőség- vagy mennyiségjelzővel bővített) birtokos jelző is: DomK. 3: „*vala ... eretnekfegnek haborgatoya*”; GyöngyK. 4: „*Magyar orzagnak fenes thykere*”; stb. — A ragos birtokos jelző és a birtokszó közé néha a szerkezethez lazábban fűződő vagy azon kívüli elemek: a birtokos jelző értelmezője, a mondat állítmánya, alanya, ennek valamely bővítménye stb. is beékelődnek. A szerkezettagok birtokos viszonyát ilyenkor éppen a birtokos jelző ragja hangsúlyozza: JókK. 24: „*az frateroknak ez hatalmat femegyk ne valya te raytad*”; ThewrK. 160: „*ky mynden ydweffegnek wagy kwthfeye*”; stb.

2. A birtokszó mögé csak a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző kerül (18 adat): WeszprK. 71: „*hogi lattnaiak veget a dolognak*”; LobkK. 232: „*lezen az elenfeye, az al-*

dot *vr iftennek*”; stb. Többszörös birtokos szerkezetben: 1524: „*e3 Thanoffaga az kȳral emberenek*” (MNY. 25: 69). — A szerkezettagok közé ilyenkor is beékelődhet valamilyen szerkezeten kívüli elem: LobkK. 229: „*a ky gongyat vifely vala az heghaznak*”; BodK. 36: „*en eredettȳ fogua tarsi voltam ez leleknek*”; stb.

3. A halmozott birtokos jelzők vagy mind a birtokszó előtt, vagy mind mögötte állnak: PeerK. 10: „*ȳ ymadfaga mynth gywythafnak ees themyenezefnek fȳfithy ... fel megyen*”; ÉrdyK. 398: „*atal mentenek vala Lapofnak es Zamofnak vyzeyn*”; — 1. még: BodK. 36: „*en eredettȳ fogua tarsi voltam ez leleknek, es ȳ testenek*”; stb. Néha azonban közrefogják a birtokszót, ezzel sajátos mondatritmust kölcsönözve a stílusnak: JókK. 85: „*ȳfthennek yeles nappya es egyeb zenteknek ... tȳzteltetyk*”; DöbrK. 31: „*Vr en ȳrȳkfegegnnek reze ef en poharomnac*”; de: BatthyK. 222: „*Az ȳrȳcke valo Iften az en refzemnek es poharomnac iutalma*”; stb. (1. még: 383—4).

A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek

A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek a grammatikai személyre vonatkoztatott birtoklást fejezik ki. Számuk a kései ómagyar korban feltűnően nagy: a törzanyagban 1571 személyes névmási birtokos jelzős szerkezet van. Gyakoriságuk oka a személyre vonatkoztatás hangsúlyozásának, ill. az 1. és 2. személyre való utalás pontos jelölésének igénye lehetett. Használatukat elősegítette a megfelelő latin genitívusi szerkezetek hű fordítására való törekvés is. Az 3. személyű névmás használata az általános birtokos jelzős szerkezetekkel tart rokonságot. — A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek mellett igen gyakoriak az implicit birtokos jelzős, szerkezetet formálisan nem alkotó s a birtokost csak a személyjellel jelölő „tömörítő” szóalakok is (I. II/1: 324—49).

A személyes névmási birtokos jelzős kapcsolatok a birtokviszony megvalósítása tekintetében bizonyos mértékig eltérnek a főnévi birtokos jelzővel alkotott kapcsolatoktól. A személyes névmásnak tudvalevőleg nincs önálló, tartalmas jelentése, s utaló szerepre sem alkalmas, mint pl. a mutató vagy a vonatkozó névmás, csupán a szubjektum jelölésére, ill. egy már ismert, említett élőlény (esetleg dolog) nevének helyettesítésére szolgál. Ezért a vele alkotott birtokos szerkezetben voltaképpen csak olyankor fejeződik ki birtokviszony (vagy birtoklásszerű kapcsolat), amikor a névmás hangsúlyos, s kitétele a mondanivaló szempontjából lényeges: BécsiK. 19: „*fȳgȳfagba vitettȳtȳc a nȳ ȳfȳldebe*”: *captivi abducti sunt in terram non suam*. Ellenkező esetben — s a szerkezetek túlnyomó többsége ilyen — a személyes névmási birtokos jelzőnek látszólagos szintaktikai helyzete ellenére sincs valóságos birtokosi funkciója; tulajdonképpen nem más, mint a szerkezetnek formális, az alaptag birtokos személyjelét nyomósító elem: JókK. 58: „*Oh en dragalatofȳm fufatok ez vȳlgtol*”: *O carissimi, fugite mundum*; NádK. 597: „*Hȳg ȳiraffam ... en lelkȳmnec keferȳfeget*”; de: TihK. 27: „*hȳg ȳiraffam lelkȳmnec keferȳfeget*”; JordK. 382: „*raȳȳatȳc le az port tȳ labatȳkrol*”; de: MünchK. 16rb: „*leȳȳȳiatȳc a talpatȳkon ualo poȳt*”: *excute pulverem de pedibus vestris*; stb.

a) Birtokos jelzőként legtöbbször a személyes névmás egyszerű, nyomósítás nélküli alakja fordul elő (1483 adat). Ez megjelöli a birtokos grammatikai személyét, az első és második személyű birtokosnak pedig a számát is. Az *én, te, mi, ti* csak emberre, ill. meg-személyesített lényre utal: FestK. 405: „leegy kegyelmes *een byneymnek*”; KrizaK. 21—2: „Ez *te* chvdalatos *kegysssegodert* ... engegýed”; stb. — A 3. személyű birtokosra (birtokosokra) egységesen az *ő* névmás utal: DomK. 2: „Hog ... az *ev me-heben* vífelne”; ÉrsK. 15: „weewenek *olayth ew edenywkben*”; stb. Ez a névmás első-sorban szintén személyt kifejező birtokosra vonatkozik, de szórványosan előfordul dolgok, ill. tárgyak nevének helyettesítésére is: SzékK. 5: „myghlen yvtnanak az tenge-rygh, es el foglala az *ő hataryt*” (~ BécsiK. 13); KulcsK. 269: „megh allanak *w habyt*”; stb.

b) A személyre vonatkoztatott birtokviszony fokozottabb hangsúlyozására, nyomósítására a személyes névmásnak különböző módosulatai is szolgálnak. Az *ennen, a ten ~ tennen*, az *ön ~ önnön* származék-névmás a birtokviszony nyomósításán kívül egyben vissza is utal az alanyra, így bizonyos fókig visszaható jelentése is van: FestK. 368—9: „*een zabadfaagom eennen kezem* myatt el wezewt”; CzechK. 3: „*theen ruhattol* meg foztatal”; DöbrK. 108: „*irgalmaz* nekem. *tenön* nağ *irgalmaffagodent*”; de: KeszthK. 422: „*Irgalmazy* nekem ... *the* nagy *yrgalmaffagod* zerent”; ill. (tömrítő formával): KeszthK. 127: „*Irgalmazy* nekem ... *yrgalmaffagod* zerenth”; stb. A visszautalás főként az *ön ~ önnön* névmásnál mutatkozik (13 adat): 1492: „*kyth* ... meg Irth *wnkezeuel*” (MNy 37: 203); WeszprK. 77: „*gnnqn igiekqzetek* ellen vronk melle zolnak valla”; stb.

c) A személyes névmás nyomósított formájaként használatos *magam, magad, maga* névmás, valamint ennek a személyes névmással alkotott kapcsolata elsősorban szintén visszautaló szerepű (7 adat): BirkK. 3a: „*zauok* ne leğen hanem xak *onen* *magok vado-lafaba*”; GuaryK. 27: „*wnmaganac* ... *iduqffegerql* ... gondot vífel”; 1533: „*magam ajanlasath jrom*” (MNy 37: 355); stb.

d) A birtokviszony legerősebb hangsúlyozása a személyes névmásnak a *-nek* raggal kiegészült alakjával (*nekem, neked, neki* stb.), valamint a személyes névmás és a raggal kiegészült alak kapcsolatával (*énnekem, teneked, őneki* stb.) történik. Ez a birtokos jel-zői típus csak nyomósít, az alanyra nem utal vissza. Ugyanakkor egyben megvalósítja a birtokviszony kétszeres alaki jelölését is: SándK. 24: „meg fogattatam *nekýk zepsegok-ke*”; MünchK. 108rb: „igén akaző *gnèki marattat*”; de: DöbrK. 274: „ig akaram *v marattat*”; stb. (45 adat).

Található a korban olyan szerkezet is, amelyben ugyanazon alaptaghoz két külön-böző személyre utaló személyes névmási birtokos jelző tartozik: ÉrsK. 114: „wethwen ewteth *theneked* Es *ennekem hatalmwnc* alaa”.

e) A kései ómagyar korban indul meg és terjed el — főként a világi írásokban — a *te kegyelmed, kegyelmed, nagyságod* típusú, udvarias, tiszteletteljes megszólítások birto-kos jelzői használata. Az effélék személyes névmási birtokos jelzős szerkezetekből, a birtokviszony elhomályosulásával jöttek létre (kialakulásukat l. „A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentése” c. alfejezetben: 378): 1526 k.: „*een* az *the k. thýz-thessege* ellen zoolthamvolna” (MNy. 37: 205); 1529: „Belwary Ferencz dyak *the ke-gýelmed zolgaýa*” (MNy. 37: 276); stb. Ezekben a megszólításokban az eredeti birto-

kos szerkezetre utaló személyes névmás később el is marad: 1529: „az *kýgelmed* hagyasa serent cýlekettem” (MNy. 37: 277); 1531: „hogh az *kegyelmed* pwztha hazahos [!] ... Jew” (LtK. 1: 136); stb. (22 adat).

A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentése

A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetekben többnyire ugyanolyan jelentésviszonyok fejeződnek ki, mint a főnévi birtokos jelzős szerkezetekben. Az egyes jelentésviszonyokat kifejező szerkezetcsoportok, ill. a bennük előforduló adatok megoszlásának aránya azonban a személyes névmás sajátos, tartalmas jelentést nélkülöző jellege következtében eltér amazokétól. A személyes névmást főként olyan esetekben használják birtokos jelzőként, amikor a birtoklás tényét hangsúlyozni kívánják ugyan, de a birtokos megnevezése nem lényeges, nem meghatározó eleme az egész birtokos kapcsolat jelentésének.

A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentésviszonyai a következők:

I. A birtoklás kifejezése:

1. Valóságos birtokviszony: Gyakoribb, mint a főnévi birtokos jelzős szerkezetekben (157 : 58, — a számarányok szembeállításakor a többi jelentésviszonynál is a személyes névmási birtokos jelző áll az első helyen): ÉrdyK. 410: „*ennen aztalarol eeltety* vala ewtet”; KazK. 76: „fogag be az *the hazadba*”; stb.

2. Rendeltetésen, megszokáson alapuló birtoklásszerű kapcsolat (29 : 51): DöbrK. 379: „*iðve v varofaba*”; KeszthK. 27: „meg halgata engemeth w zenth *templomabol*”; stb.

II. Az összetartozás kifejezése:

1. Konkrétabb összetartozás:

A) A családi, társadalmi kapcsolatokat kifejező birtokviszony a személyes névmási birtokos szerkezeteknek s egyben a személyi kapcsolatok kifejezésének a legjelentősebb csoportja (410 : 235). Ilyen viszonyok:

a) Rokoni összetartozás: KazK. 80: „*Iay ... en edös fýam e'ek*”; 1520 k.: „*výzza zalýon ... az Ew Germekýre*” (Nyr. 36: 168); stb. — b) Érzelmi, szellemi összetartozás: JókK. 44: „*En dragalatofim*”; MünchK. 87vb: „*q taneituani el menten^c vala*”; stb. — c) Külső, társadalmi viszonyokban gyökerező összetartozás: 15(2)9: „*wrhýsten tharcýa meg ... az en kýgelmes assonyomal*” (MNy. 37: 277); KazK. 73: „*erdömlótem az en zolgaimtul alamifnat uenóm*”; stb.

B) A rész és az egész viszonyában a személyes névmási birtokos jelző tulajdonképpen a birtokos egységes, egész voltát jelöli (248 : 185).

a) Az idetartozó szerkezetek személyeknek, élőlényeknek, ill. személyeknek felfogott dolgoknak (test)részeire, tagjaira vonatkoznak: 1504: „*adom ... en kezemel ýrt levelet*” (Száz. 1872: 478); KeszthK. 17: „*meg hallotta the fýled*”; ill. AporK. 120: „*vezteglettenek q habi*”; stb. — b) Az általánosabb jelentésű alaptag csak olyankor fordul elő személyes névmási birtokos jelzővel, amikor a névmás egy már ismert, említett dologra utal: FestK. 370: „*menden kor meg tartya ew weegeyth*”. — c) Valószínűleg a

genitivus partitivusi viszony jelentkezik a *ti kitek* 'közületek ki?' kapcsolatban: MünchK. 12vb: „*Tù kitèc ... toldhat ... eg fengnèt*”; de: JordK. 371: „*kȳ ... kózzóletek ... athat eġ fenghet*”: *Qui ... vestrum ... potest adicere ... cubitum unum*.

C) Az eredet és az ok birtokviszonyai (22 : 41) jelentkeznek:

a) Az alkotóra utaló névmásnak és a művét jelölő megnevezésnek birtokos kapcsolatában: MünchK. 86va: „*latuā q ièlenfegit*”; — b) dologra utaló névmásnak és az általa okozott jelenségnek kapcsolatában: VirgK. 41: „*mikor ... az hod w fenet kiboczata volna*”.

D) A hely és idő birtokviszonyai (13 : 82): elsősorban élő vagy annak vélt személyekre vonatkozó szerkezetekben jelentkeznek: JókK. 42: „*Es magatt ew helere ... le teryeztuala*”; PéldK. 78: „*az nemzetleg [nemes származás] az en ydewmet el nem haztitta*”; stb.

2. Elvontabb összetartozás:

A) Tulajdonságok és állapotok birtokviszonyai (272 : 246):

a) Tulajdonságot kifejező kapcsolat: AporK. 117: „*meg alasztattak q hamiffagokban*”; 1520 k.: „*Zegyent vallek en batorfagomban*” (RMKT. 1²: 486); stb. — Ebben a jelentéscsoportban azok a szerkezetek, amelyeknek alaptagja a *felség, nagyság, Isten-ség* stb. volt, a kor folyamán jelentés- és szerkezet-tani átalakuláson mentek át. Ezek eredetileg szintén tulajdonságot fejeztek ki: MünchK. 31va: „*Miko² ke¹ iq ... q nagfagabā ... tahat vl q nagfaganac žèkibèn*” ~ SzékK. 372: „*mikoron ivuend ... w fulfeegenen ... Tahath wl w fulfegenek sekyn*” ~ JordK. 436: „*... Akoron yl hw Istenfegheenenek zekȳben*”: *Cum autem venerit ... in maiestate sua ... tunc sedebit super sedem maiestatis suae*; stb. Később az egész kapcsolat jelentése magára a birtokos jelzőben megjelölt személyre kezdett vonatkozni: WeszprK. 20: „*sinki ... te felsegedet ne merie be fogadnia*”; TihK. 8: „*zeretòm en the felfegòdet*”; stb. A birtokviszony így fokozatosan elhomályosult, a személyre utaló jelentést az alaptag vette át. Később az elhomályosult szerkezet a tiszteletteljes, udvarias megnevezés, méltóságjelölés, majd a megszólítás kifejezője lett, s egyúttal személyes névmási jelleget is nyert. Ebben a szerepében eleinte a vallásos tartalmú irodalomban használhatták, de hamar elterjedt a világi írásokban is: DebrK. 32: „*meliet ò zent felfege dragalato^f vereuel ualtot meg*”; — SzabV.: „*Swt yonak tetek w felfegenek*”; stb. — Hasonló fejlődésen ment át — feltehetően már korábban — a *te kegyelmed* szerkezet is. Ez korunkban már csak tiszteletteljes megnevezésként adatható: 1486 k.: „*tugȳa the kegelmed hogh ... mȳth Izentelwala*” (MNY. 21: 115); 1492: „*kyth te kegelmed vram meg Irth*” (MNY. 37: 203); stb.

b) Állapotot, helyzetet jelölő kapcsolat: AporK. 121: „*kòdòkiglen te igaffagod*”; 1529: „*akarok solgalnom ... en thehetsegem serent*” (MNY. 37: 277); stb. — A szerkezettagok alany—állítmányi viszonya áttételesen itt is megmutatkozik: AporK. 123: „*q púspòkfeget vege egeb*” [‘ő püspök’].

c) Az egyén testi, lelki állapotának, állapotváltozásának megnyilatkozását kifejező kapcsolat: BirkK. 2b: „*am mi ò modiat es ereiet felöl mulia*”; KulcsK. 273: „*Iftenbe vetyek my erenkenth*”; stb.

d) Az egyénnek másokhoz, a társadalomhoz való viszonyára utal: SzabV.: „*Alybeg ywthw lwn chak wn kara*”; 1516: „*Mȳnd az keth fel ew Thȳztheffegebe megh marad*” (MNY. 52: 369); stb. — A birtokos jelző ebben a kategóriában az alaptag vonzata is lehet: 1531: „*kȳk az en gondomath vífelneyek*” (LtK. 1: 135).

B) A cselekvés birtokviszonyai (276 : 415). Ebben a jelentéscsoportban a legjellemzőbb az alanyi birtokviszony. A szerkezetekben a birtokos jelző nagyobb hangsúlyt kap, mint egyébkor, — feltehetően az alanyra visszavezethető értéke miatt.

a) Alanyi birtokviszony: a főnévi szófajú alaptag a cselekvést fejezi ki: PéldK. 66: „az *te nezefewd* . . . *zomoru*”; 1524: „az *en kenjergeffem e3*” (MNy. 25: 68); stb. Amikor az alaptag tárgyas igéből alakult (főnevesült) befejezett melléknévi igenév, a birtokos szerkezet a cselekvés alanyán kívül egyben ennek tárgyára is utal: KulcsK. 261: „ha *moyfes w valasztotta* . . . *w elette nem alapoth volna*”. — Folyamatos (főnevesült) melléknévi igenévi alaptaggal: JordK. 389: „*yme hol az en gyermekem . . . en zere-thom*”; stb.

b) A tárgyi birtokviszonyban a főnévi szófajú alaptag a cselekvést vagy annak eredményét, az eredetileg melléknévi igenévi szófajú, de főnévi értékű alaptag a cselekvőt jelöli: BodK. 35: „*Diçsege adassek teneked . . . en teremtem, es itelç biram*”; KeszthK. 14: „*hogy hyrdeffem . . . the dycheretydeth*”; stb.

c) A határozói birtokviszonyban határozói vonzat fejeződik ki: BécsiK. 13: „*q fêlê-mê [‘a tôle való félelem’] êfêc földnç . . . lakozoy2a*”; stb.

III. Formális birtokviszony:

1. Az azonosság birtokviszonyai: Az idetartozó személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek (104 : 204) — a teljes birtokos jelzősökhöz hasonlóan — szemantikai azonosságot fejeznek ki. Az alaptag itt csaknem kivétel nélkül általános jelentésű, a személyt egészében, lényegében megjelölő megnevezés: BécsiK. 14: „*zolgainc te zêmelêd êlõt vадnac*”; KeszthK. 15: „*ytelteffenek nemzetek the zyned eleth*”; stb. — Költői kép, metaforát tartalmazó kapcsolat csak elvétve jelentkezik: JordK. 388: „*az en ygam gyënerwfeghes*”; I. még BirkK. 3b: „*fupporiffa, Ø kepet tarxa [tkp. ‘képviselje’]*”.

2. A minőségi és mennyiségi birtokviszony (genitivus qualitatis és quantitatis), valamint a fokozó birtokviszony (figura etymologica) a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetekben nem fordul elő. — A szerkezetek jelentését illetően ez a legfontosabb különbség a teljes (főnévi) és a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek között.

IV. Átmeneti (dativusi jelentéstartalmú) birtokviszony: A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek között is jelentkeznek olyan kapcsolatok, amelyek átmenetet képeznek a dativusi határozós és a birtokos jelzős szerkezetek között (18 : 22): PéldK. 70: „*ennekem myndenkoron ellenfegem lennel*”; KeszthK. 21: „*bodogtalan-fagh wagyon w nekyk wtokba*”; stb.

A birtokviszony jelölése

A kor személyes névmási birtokos jelzős szerkezeteiben a birtokviszony alaki tekintetben mindig jelölt.

A birtokviszony egyszeres jelölése. — Az alaptagon mutatkozó, egyszeres jelölés általános, kötelező érvényű.

1. Az egyszerű, a nyomósított, valamint a *-nek* raggal kiegészült személyes névmási birtokos jelzővel kapcsolatban a birtokos személyére és számára utaló birtokos személyjelnek teljes paradigmája jelentkezik. Ez a személyes névmási birtokos jelzős szerkezeteknek legfontosabb alaki jellemzője: 1526: „*yr hamar ... az the eegeseged felel*” (MNY. 37: 204); 1516: „*az mȳw zalaffonkon ... hagyak*” (MNY. 52: 368); stb. (A birtokos személyjeleket, ezek használatát részletesen l. II/1: 324–49.) — A *magam*, *kegyelmed* mellett, amelyek eredetileg nem személyes névmások, s a személyes névmás birtokos jelzői szerepét csak másodlagosan vették fel, többnyire az E/3., T/3. birtokos személyjelet találjuk. — A birtokos jelzős szerkezetből alakult összetett szavak újabb birtokos viszonyban első tagjukon veszik fel a személyjelet: 1504: „*tartottam ez en atȳamfȳar*” (Száz. 1872: 478); 1524: „*ez mȳ atȳank fȳanak atȳafȳath ... megh fogtha*” (MNY. 25: 68); stb. — L. még: ÉrsK. 225: „*Ha thy feletek barátoknak Iob etezeteth wettek mynthy tynektek*”.

A személyes névmási birtokos jelzőnek és a hozzá tartozó birtokszó személyjelének eredeti azonossága és egyezése jelentéstanilag biztosítja a tagok összetartozását, a szerkezet egységét. Ezért az ilyen birtokos jelzős szerkezetek jelentéstani szempontból tulajdonképpen kétszeresen jelöltek.

2. A birtok többségére való utalás ugyanolyan módon valósul meg, mint az általános (főnévi) birtokos jelzős szerkezetekben (l. még ott is: 370).

a) Az *-i* birtoktöbbsesítő jelnek a személyjellel való együttes használatára: AporK. 114: „*Bvnhottõnk mȳ atȳainkal*”; FestK. 377: „*ferteztem een bȳneȳmnek saaryban*”; stb.

b) A személyre való utalás és a birtok többségének jelölése gyakran szintén csak egyféle jellel történik. Egyrészt: az *-i* birtoktöbbsesítő jelet — főként palatális hangrendű szavakban — önmagában, személyjel nélkül is használják: DöbrK. 379: „*meg bočanak neked te bȳnid*”; SándK. 21: „*az mȳ isteninknek aldoztok*”; stb. — Másrészt: — a birtokos jelzői *mi*, *ti* és a több birtokosra utaló *õ* névmással kapcsolatban — a birtokos személyjel *-k* elemének eredetibb, többes számra utaló funkcióját átviszik a birtok többségének jelölésére is: DöbrK. 485: „*Mi atȳank ez hegbe Imadkoztak*”; de: MünchK. 88ra: „*mu atȳainc ehégen imadkoztac*” (~ JordK. 634); WinklK. 202: „*tȳnnen magatokon sirȳatok ees tȳ fȳatokon*” (~ JordK. 613); de: MünchK. 83ra: „*fȳia-toc tȳnõmagatokon z tȳ fȳaitokon*”; stb. A birtok többségének kétféle jelölése néha ugyanabban az emlékből is megtalálható: DöbrK. 144: „*parançolt my atȳainknak. v fioknak meg tuttatniok [a. m. megtudatniuk]*”; ill. KulcsK. 187: „*parançolth my attȳanknak meg yelentenȳ azokat w fȳaynak*”; stb.

A birtokviszony kétszeres jelölése. — A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentéstani szempontból tulajdonképpen mindig kétszeresen jelöltek; a szintaktikai alapon történő kétszeres alaki jelölés: a birtokos jelző *-nak/-nek* ragja csak a fokozottabb hangsúlyozást szolgálja. Különösen az átmeneti jellegű, dativusi jelentésárnyalatú szerkezetekben játszik szerepet: ÉrdyK. 509: „*hogy mynd ennen maganak ees ... ew lenne yntõye es doctora*”. Alkalmazását az általános birtokos jelzős szerkezetek kétszeres jelölésének gyors térhódítása indíthatta meg, ill. segíthette elő. — A kétszeres jelölést elsősorban a személyes névmás *-nek* raggal kiegészült alakjának használata jelenti: NádK. 598: „*elkezedtic nekõm zomorufagom*”; TihK. 29: „*nem zõnt ... codakal fenleni: õ neki diceretire*”; stb. — A visszaualó szerepű *mag*, *õnmaga* több-

nyire (6 : 1 arányban) ragos formában jelentkezik: JókK. 46: „malyk vala *enmagamnak esmeretjrewl*”; DebrK. 418: *önnönmaganac meg öfmereti*; stb. — A *kegyelmed* típusú névmás ragos alakjára viszont jóval kevesebb adatot idézhetünk, mint a ragtalanra (2, ill. 20): 1492: „prior tugya, *kegelmednek yde ieuwesseth*” (MNy. 37: 203); 1538: „emlekeztem wolt *te kegelmednek . . . dolga felel*” (Arch. 172.); stb.

Az egyeztetés

1. A személybeli egyeztetés mértéke a birtokos jelzőként szereplő névmás típusától függ.

Azokban a szerkezetekben, amelyekben a birtokos jelző egyszerű vagy *-n* névmásképzővel nyomósított személyes névmás, vagy pedig a névmásnak *-nak/-nek* raggal nyomósított alakja, teljes személyegyeztetés van. A birtokszó személyjele ilyenkor mindig megfelel a névmás személyjelölésének: WinklK. 300: „Emelyetok fel *tj zmgotq-keth*”; TelK. 299: „halwan az azzony *nekem bezedemeth*, kezde . . . *syrnya*”; stb.

Amikor birtokos jelzőként a nyomósító szerepű *magam*, *magad* stb. névmás, ill. a személyes névmás és a *magam* stb. kapcsolata szerepel, az egyeztetés ingadozik. A névmás eredetibb, 3. személyre utaló jelentéstartalmának az E/3. személyjel felel meg, de analogikusan érvényesül az alaki egyeztetés, az E/1., T/1. stb. személyjel használata is: JókK. 46: „malyk vala *enmagamnak esmeretjrewl*” ~ VirgK. 43: „vala . . . malyk az *emagamnak meg esmeretemrwl*”; vö. még: 1551: „*magam ayanlaßat Irom*” (RMNy. 2/2: 29); de: 1546: „*Solgalatomath agyanlom . . . es magam agyanlasomath*” (LevT. 1: 35); stb.

A *(te) kegyelmed*, *kegyelmetek*, *nagyságod* típusú birtokos jelző — mivel az előzményül szolgáló egykori birtokos szerkezetnek a névszói alaptagja volt — E/3. birtokszóval áll: 1530: „*Az kegyelmed leweleth en Meg erthethem*”, „*kegyelmethek kezebe es wgyan legyen*” (Arch. 84.); 1534: „*Ne agia hoig te Naigfagod Joteterwl Mj El feletkezek*” (LtK. 1: 142); stb.

2. A számbeli egyeztetés kérdése olyan esetekben merül fel, amikor a birtokos jelző a több birtokost képviselő *ő* névmásnak vagy a névmás valamely változatának a *-k* többesjelet tartalmazó alakja: *nekik*, *őnekik*, ill. *maguk*. A redundancia elkerülésének igénye itt ugyanúgy érvényesül, mint a főnévi birtokos jelzős szerkezetek esetében. A több birtokost képviselő *ő* (*ön*, *önnön*) névmási birtokos jelzővel alakult szerkezetekben a szerkezettagok között számbeli inkongruencia jelentkezik, de az általános birtokos szerkezetekkel szemben itt a több birtokosra való utalást a birtokszó tartalmazza: DöbrK. 379: „*latvan iefus ő hitőköt monda*”; de (általános birtokos szerkezetben): JordK. 378: „*lathwan Jefus azoknak htyjt, Monda*”; KeszthK. 14: „*Az twrbe . . . wnen labok bele akadoth*” (~ DöbrK. 25); stb. A birtokszón a több birtokosra utaló *-k* többesjelet szórványosan az *-i* többesjel is pótolja: JordK. 386: „*kýk kýathwan hw felelynek mondnak*”; de: MünchK. 17rb: „*kic vuoltuē mondnac q felecn*”; SzékK. 23: „*az ő földöket, es ő varosyt . . . el byrak*”; de: BécsiK. 19: „*q földqkèt z q vazofokat qk biztac*”; stb. — A nyomósító szerepű névmásváltozatoknak *-k* elemet tartalmazó formái közül az *önmaguk* mellett a birtokszó inkongruens a birtokos jelzővel: BirkK. 3a: „*3auok . . . legen . . . enen magok vadolafaba*”. — Olyankor viszont, amikor a birtokos jelző a *nekik*, *őnekik* névmásváltozat, az alaki egyeztetés (a *-k* használata) az általános:

KeszthK. 17: „w nekyk zywek akaratyath meg hallotta” ~ DöbrK. 27: „ð ziveknec zerzefet ... meg halla”; KeszthK. 26: „w nekyk zayok bezelleth kewelfegeth” ~ DöbrK. 33: „ð zaiok keviľľiget zola”; stb. Az *-i* többesjeles birtokszóval kapcsolatban az inkongruencia csak elvétve fordul elő: JókK. 102: „vŷgažtalŷauala febyť ewnekyk”: *vulnera eorum* ... curabat.

A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek szórendje

1. Az egyszerű személyes névmás, ennek *-n* névmásképzős alakja (*én ~ ennen, te ~ tennen* stb.), valamint a *magam, magad, maga* általában megelőzi a birtokszót: 1488: „ew samara megh fantulth vala” (MNy. 16: 79); PeerK. 27: „tennen zolgaydh boffonkodnak wala”; stb. A két szerkezettag közé az alaptagnak legfeljebb csak minőség- vagy mennyiségjelzője kerül, esetleg ennek további bővítményével együtt: LobkK. 233: „meg ira az ð iambor *eletenek* zeret”; ÉrdyK. 412: „Az ew reeghen el hagyot zep-lőtelen *yegyefe* ... fŷyalmas rwhaban ðtewzeek”; stb. — A személyes névmási birtokos jelző azonban néha beékelődik a jelzős szerkezetbe, a jelző és az alaptag közé. A jelzői bővítmények szórendjének ezt a cseréjét a személyes névmási birtokos jelzőnek sajátos kiemelő, nyomósító szerepe s ezzel összefüggő erős felszaporodása okozhatta, — de elősegíthette a személyes névmás és az alaptagon jelentkező birtokos személyjel etimológiai összetartozásának tudata is: KeszthK. 23: „chodafeytya mynden een *akaratomath* ew benne”; de: DöbrK. 31: „minden *akaratomot* čvdafit’a ð benne”; KulcsK. 259: „az hallota tezy mynden w *dycheretyth*” (~ KeszthK. 285); de: AporK. 114: „meg halgattatta q *mend[en]* diczeretet”; stb.

2. A nyomósított birtokos jelzői formák (*nekem, énnekem, magamnak* stb.) többnyire megelőzik a birtokszót: FestK. 373: „ew benne een *neekem eelem* megh marado”; GuaryK. 27: „vnmaganac *iduoffegerol* ... gondot vifel”; stb. A birtokszó mögötti helyzetükben a szerkezet erősen érintkezik a részeshatározói kapcsolattal, — kivált ha a szerkezettagok közé valamilyen más mondatrész is ékelődik: BirkK. 2b: „*feidelmetek* leğen *nectek*”; PeerK. 338: „reghy yo *barathym nekem* kyk valatok”; TelK. 25: „eggetlen eg *remenom ennekom* čac te benned vagon”; stb.

Az általános és a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek keveredése, párhuzamos használata

A redundáns szerkezetek

A kor folyamán a személyes névmási birtokos jelző — főként túlságos elterjedése miatt — fokozatosan elveszítette birtokviszonyt jelölő szerepét. Helyette a birtokos személyére visszautaló, nyomósító jelentésmozganata lépett előtérbe, így voltaképpen a birtokviszony (ill. a birtokszó) nyomósító elemévé süllyedt. Ebben a minőségében behatolt az általános birtokos szerkezetekbe is, a főnévi birtokos jelző és az alaptag közé. A tartalmas jelentésű birtokos jelző és a nyomósító szerepű *ð ~ önnön* személyes név-

mással nyomósított alaptag kapcsolatából ennek következtében sajátos, redundáns, formailag többszörös, de valójában csak egyszeres birtokviszonyt kifejező birtokos szerkezetek jöttek létre. A redundáns szerkezetek főnévi (főnévi névmási) eleme mindig *-nak/-nek* ragos. — A személyes névmási birtokos jelzővel alakult szerkezetek körében a redundáns forma nagyon ritka lehetett; a rendelkezésünkre álló néhány adat igen bizonytalan értékű, s inkább dativusi, mint birtokos szerkezetnek tűnik: PeerK. 334: „Syradalmas *nekqnkh my* elethqnkh es *mynekqnk my* fok *vetkezetqnk*”.

1. A redundáns szerkezetek szórendje:

a) A *-nak/-nek* ragos névszó és a nyomósító ő névmás közvetlenül egymás mellett állnak: WinklK. 144: „Mond . . . *bodog azzonak ew kepeben*”; PeerK. 113: „*kynek ő fyay* naprol napra neuekedenek”; stb. A birtokszó névelőjének közébeiktatásával: 1524: „*ennek az egh pýspekfegeth . . . maf jdeghennek ne adna*” (MNy. 19: 127); 1529: „*meg wagyon Irwa az Maghj Palnak az ew newe*” (RadvCsal. 2: 4); stb. — A *-nak/-nek* ragos főnévi birtokos jelzőt és a személyes névmást a főnév értelmezője vagy valamilyen más, szerkezeten kívüli elem: a mondat állítmánya, nyomósító szócska stb. olykor elválasztja egymástól: WinklK. 137: „(M)ý *Vronknak* ihesus cristusnak *ew halala awagh kennya* kettetol thamadott”; KeszthK. 15: „*kynek atokkal telyes w zaya*”; de: DöbrK. 26: „*kinec zaia* atkozaffal . . . tell'es”; SzékK. 26: „*mykor mynd fogwan leendnek, az yzrahel fyaynak mynd az ő hatalmafý*”; de: BécsiK. 20: „*mýdýn qhatalmafoc* mégfogadtádnac”; stb.

b) A nyomósító névmási elem és a birtokszó között ennek minőség- vagy mennyiségjelzője is állhat: GyöngyK. 24: „*dragalatos hallal lodnak: ew thyztelende dycheffegere: ayanlom*”; ThewrK. 88: „*hogy az erek kennak ew ky yegzeth wezedelmeth . . . tazoztathaffok*”; stb.

c) Halmazott szerkezettagok esetén a névmási elem csak egyszer szerepel: AporK. 122: „*býnqfnek es alnalkodonak* meg tattatot *q zaia en ream*”; KeszthK. 17: „*Meg teryed bynefnek, ees kegyetlennek w karyath*”; ill. PeerK. 111—2: „*ky hyrhedwen ez zent a'anak q elethe ees penitencia tartafa*”; ÉrdyK. 337: „*az yffywnak ew elmeeyet es zyweet lelkeet . . . el zaggahtatnaak*”; stb.; l. még: ThewrK. 62: „*zakazad meg erdegeknek ew ketelyth Es mynden ellenfegymnek*”.

2. A redundáns szerkezetekben csak számbeli egyeztetés van. Az alaptag elsősorban a főnévi birtokos jelző számához igazodik. A *-k* vagy *-i* többesjeles főnévi birtokos jelző mellett a birtokszó többnyire egyes számú: CzechK. 59: „*zent kezeýdnek. q. meel se-beeth. qlelgetqm*”; PeerK. 331: „*Neked zolonk . . . angeloknak q nagh tyztafaga*”; stb. — A főnévvel alakilag egyező birtokszóval: BodK. 16: „*Adad ennekem embereknek q lelkeket*”; DomK. 15: „*kyknek ew mondafokat melto hynny*”; stb.

A főnévi és a személyes névmási birtokos jelzők párhuzamos használata

A különböző típusú birtokos jelzők együttes, párhuzamos használata egyaránt adathozható ugyanazon alaptaggal kapcsolatban is, valamint többszörös, egymásra épülő birtokos szerkezetekben is.

1. Az azonos alaptagra vonatkozó, különböző típusú főnévi és személyes névmási birtokos jelzők tulajdonképpen halmozott birtokos jelzők. A kései ómagyar korban még csak elvétve fordulnak elő ilyen birtokos jelzői együttesek; ezek alapján típusokat, ill. törvényszerűségeket csak nagy óvatossággal lehet megállapítani. — A kétféle birtokos jelző általában egymás mellett áll és kétszeresen jelölt; a személyes névmási birtokos jelző nyomósított alak. A birtokszó E/3. vagy T/3.-re utaló birtokos személyjelet kap: GuaryK. 27: „*ŷnmaganac, es egebecnec iduŷŷfegerol ʒorgalmazatos gondot vífel*”; JordK. 383: „*hwnekŷk es az poganoknak bŷʒonŷagokra*”; stb. — A birtokos jelzők másféle elhelyezkedése a szerkezet birtokos értékét igen bizonytalanná teszi; az ilyenek hiányos vagy dativusi határozós kapcsolatok is lehetnek: GömK. 9: „*Boczasad megh az en Byneymeth es mynd Azoknak kyketh en Imaczagomba be fogattam*”; TihK. 309: „*nem cak kenčomnek de vra legh megh magannak es*”.

2. A főnévi és személyes névmási birtokos jelzők leggyakrabban többszörös birtokos szerkezetekben szerepelnek együtt. Ilyenkor az egymásra épülő szerkezetek élén, az első helyen mindig a személyes névmási birtokos jelző áll. A kétszeres (a személyes névmási és az egy főnévi birtokos jelzős) birtokviszonyt alkotó egységekben a főnévi szófa-jú birtokos jelző gyakran *-nak/-nek* ragos: BodK. 18: „*az ordog leselkedik mi vtan-nunk az mi halalunknak ideŷen*”; PeerK. 13: „*the azthalodnak . . . maradekabol en-gemeth thengettes*”; stb. — A többszörös birtokviszonyban álló, ragtalan főnévi birtokos jelző jobbra az E/1., E/2. személyes névmással együtt fordul elő: CzechK. 48: „*te zent werod hwllasaerth. adok halath*”; 1520 k.: „*sokat dwltam . . . az en Lowam hatan*” (RMKT. 1²: 486); stb. — A háromszoros birtokviszonyt alkotó tömbökben a főnévi birtokos jelzők mindig ragosak; a *-nak/-nek* ragot hol az első, hol a második birtokos jelző kapja, hol mindegyik ragos: KeszthK. 28—9: „*meg yelenenek . . . the hazadnak zellette fwuafatwl*” ~ DöbrK. 35—6: „*ki Ieleninec . . . te haragod zelletenec fuvallafa-tul*”; NagyszK. 14: „*atte elmednec meg goŷvľafanac emlekőzetire terye[lj]*”; stb.

3. A többszörös birtokos szerkezetek között előfordulnak olyan tömbösödött for-mák is, amelyekben főnévi, személyes névmási birtokos jelzős kapcsolatok és redun-dáns szerkezetek épülnek egymásra: GömK. 16: „*az te ygen edeffeges fyadnak az ew meg fogafat*”; DebrK. 242: „*embernec ő tvľaldon akaratianac meg tagadafa*”, 524: „*ba-tor volth uolna chak ez zeles velaghnak ew keralyanak ew fya*”; stb.

A birtokos jelzős szerkezetek mondatbeli szerepe

A birtokos jelzős szerkezetek tagjainak szoros, gyakran vonzatszerű jelentésbeli kap-csolata és alakilag is kifejeződő egymásrataltsága következtében a birtokos jelzős fő-név valamennyi mondatrészi szerepét mindig a birtokos jelzőjével alkotott szerkezeti egységben tölti be. — A birtokos jelzős szerkezet legtöbbször alany: LobkK. 230: „*nem kel vala . . . ez vilagnak diczeŷege*”; ÉrsK. 470: „*naŷ wala ew hatalma*”; stb. — Névszói állítmányként (névszói-igei állítmány névszói részeként): BirkK. 2b: „*ki mē-den ionak adoia*”; PeerK. 1: „*meľ ewfemyanufnak feleŷege wala*”; stb. — Tárgyként: MargL. 1: „*fel veue az zent zerzetnek ruhayar*”; VirgK. 42: „*haluan . . . az w labanak czozogafat*”; stb. — Határozóként: JókK. 76: „*aldyad meg ewkewt vrnak neuebe*”;

BécsiK. 13: „lezalla *Damaškofnac mēzqizē*”; stb. — Többszörös birtokos szerkezet alkotó része: TihK. 15: „Mas zyklegh az *iftennek* Io *tetemininek* . . . megh emlekōzete” (l. még a többszörös birtokos szerkezetek között: 362, 372). — Azonosító értelmező jelzőként: CornK. 2r: „az zvz maria az *malaztnak anyā* eltet . . . mŷnket”; 15(2)9: „wramnak, *thoth es horwath orsagnak Banyānak* . . . adassek” (MNY. 37: 277); stb. — A minőségjelzői szerepű birtokos szerkezetekben gyakran már elhalványul a birtokviszony, ill. elmosódott birtokviszonyú szerkezetek használatosak minőségjelzőként: JókK. 46: „nenczen femŷm . . . csak *engalya* ruham”; MünchK. 90rb: „Kēt *ʒaʒ penʒ azra* keñēzēc nē ēlegēc”; stb. — A szerkezet alaptagja olykor a *-beli* képzőszerű utótaggal kapcsolódik, s a szerkezet ebben a formában tölti be a minőségjelző szerepét: KulcsK. 257: „meg ewe w *feldekbely* fyweth”; XVI. sz. eleje: „az *bodog azzon eghazabely* ʒeuedelmet atta” (MNY. 1: 350). — A megszólítások, felkiáltások, sőt a fejezetcímek is alkotnak olykor birtokos szerkezetet: KazK. 76: „*Iftennek zolgaia* eufemianus”; LobkK. 239: „*Iay en zememnek vilaga*”; JókK. 8: *Frater Bernaldnak alazatoffgarol*; BirkK. 4b: *hazaknak engedetirol*; stb.

Az értelmező jelzős szerkezetek

Az alaptag

Az alaptag szófaja

Az alaptag mindig főnévi értékű szó.

1. A főnevek legtöbbje köznév. Csaknem valamennyi jelentéstípus előfordul: egyedi, konkrét jelentésű (élő és élettelen dologra vonatkozó), elvont jelentésű szavak, gyűjtőnevek, anyagnevek stb. (a jelentéscsoportokra l. 329—30): MargL. 32: „mennyel . . . az en *leyanŷomhoz margithoz*”; JókK. 85: „latam ez *aztalt* tŷztesen . . . *zerzettett*”; BécsiK. 55: „Vagon *nēp ēlhimlētēt* te ozzagodnac menden videki zezēt”; KeszthK. 19: „Vrnak bezedy . . . mykeppen *ezyfth* zennel *tyztulthathoth*”; stb. — A kettős szófajú szavak értelmezettként főnévi értékűek: SzabV.: „Elw Eg *yffyw varday* *Sŷmon*”; NádK. 615: „fogada ez nağ *iambort* . . . Ianos *patriarchat*”; stb. (369 adat, 56,51%).

2. Az értelmezős tulajdonnevek többnyire személyekre vonatkoznak: JókK. 94: „monda frater *lleonak* bodog ferencz *tarfanak*”; BécsiK. 17: „*Achior* Amon . . . fiaynak *vēzēzē* . . . mōda”; stb. Kételemű név: 1526: „*batŷani* ferench az te *atŷad* [‘férjed’]” (MNY. 37: 205, levél aláírásában); 1533: „*Horwat Myhal* zentmiklofi *hiŷpan* . . . adna” (LtK. 1: 141); stb. — Földrajzi név: JordK. 626: „Vala . . . fŷlepp *Bethŷaydabol*, Andrafnak es peternek *varafokhol*”; KazK. 72: „*ŷyrianak* ez *tartomannak* eğ uaraŷŷaba . . . el be mene”; stb. (70 adat, 10,71%).

3. Előfordulnak értelmezettként alkalmilag főnévi értéket nyert szavak is. Melléknév: PeerK. 65—6: „lata . . . egh *lelkefth* az az egh . . . *emberth*”; GyöngyK. 12: „the

zenth testében *eep femy* nem wala”; stb. — Melléknévi igenév: MünchK. 10va: „hozanac *önèki* ... gonojol *vallokat* ... getzèlmeckèl *foglaltacat*”; TelK. 44: „mendenőben *elpuštultat* akarz *engōmet* elhagnod”; stb. — A számnév és a számnévi névmás főként a korai fordításirodalomban fordul elő: BirkK. 4a: „vağ egeb *harq* ... erre *zerzettek*, *zolhatnak*”; WeszprK. 51: „*tqbbeket* is *sokakat* zola”; MünchK. 58rb: „*Meneieket* hallottonc Caphānaumban *lpttèkèt* teged it es”; stb. — Alkalmi alanyként használt *-an*, *-en* ragos számnévi számállapothatározó: BécsiK. 1: „*mōnon* [‘mindketten’] *mèghalanac* *Maalon* tudni *mèzt z Celion*”; ÉrsK. 291: „*kyc* kezzwl nagy *fokan nyawalyafok* el tantoorodnak”; stb. — Főnévi igenév, birtokos szerkezetből lecsúszlyedt alakulat, kötőszóval szerkesztett állapothatározó: LázK. 103: „en rolam zorgalmatoffnak *lenni* ez ennekōm kellemetōfb”; 1511: „azth *ew kegyelme* nadrysban *wram* weleek *megh zerzy*” (Nyeml. 196); ÉrsK. 313: „zent yeronymof *mynt wendeknek ewneky* eleyben mene”; stb. (40 adat, 6,14%).

4. A főnévi névmás, amely a minőség- és mennyiségjelzős, valamint a birtokos jelzős szerkezetek alaptagjaként csak egyes típusaival szerepel, értelmezett tagként igen gyakori.

a) A legáltalánosabb a személyes névmás: BécsiK. 87: „*mŋnkèt* *qtqzuēcieizt mgholtakat* ... felkolt”; ÉrdyK. 509: „ha mondanak hogy *ennen Crifstus* lett legyen”; TihK. 330: „Ielőnek *ō neki vigazonak* effelinek ideien”; stb. — A nyomósított személyes névmás szerepében: JókK. 75: „*kŋnek magadott* egezen aldozott *aldozajt* ayandeko3tal”; DomK. 210: „Es *evnen maga* ez *iffyv* nyayas vala”; stb. Néha viszont hiányzik a szerkezetből a személyes névmási értelmezett. Ilyenkor az értelmezős viszonyra az igei állítmánynak az odaértett névmási értelmezetthez igazodó személyragja mutat; az értelmező az állapothatározóval érintkezik: BécsiK. 14: „*ioy mŋnèkqnc* bekefeğes *vr*”; Veni nobis *pacificus dominus*; FestK. 374: „*Veethkezthem bodoghtalan*”; Peccavi *infelix*; 1526: „ees kerlek zerelmes *leaniommat*” (MNy. 37: 205); stb. (71 adat, 10,86%, ill. 45 adat, 6,7%).

b) A kölcsönös, valamint a birtokos névmási alaptagra: BécsiK. 55: „Vagon nép elhimlètét ... *z egmas* mafictol *mègvalasztat*”; DöbrK. 13: „az *eneimet* mind *menñeieket* mind *földeieket* neki adam”; stb.

c) A mutató névmási értelmezett érintkezik az egyeztetett kijelölő jelzővel: VirgK. 96: „*azt* agia meg, az az, az *dicheretet*”; TelK. 125: „*ezt* ke: egebechtul *elhagottat* törtene gondolnya”; stb. (16 adat, 2,45%).

d) Kérdő és vonatkozó névmások értelmezettként: BécsiK. 254: „*Mit* aianlac *mel-tot* vrnac”; NagyszK. 1—2: „*ki* čak *tennen magad* ifmertet ... *zynek* természetit”; stb. — Amikor a vonatkozó névmás és az értelmező közé beékelődik a mondat állítmánya, az értelmezett maga a vonatkozó névmásos mondat lesz: TelK. 27: „*mellet* varnac mendenec: az meg igert *meffiajt*: es meg *valtot*”: *quem* exspectant universi *Messiam* repromissum ac *redemptorem*; stb. (16 adat, 2,45%).

e) Határozatlan névmások: BécsiK. 52: „*valamit* kétènc volna *q oltqzètèkzè tazto-zot*”; MünchK. 51vb: „*maft* alkotoc nem *kèzzèl alkotottat*”; SándK. 22: „Monda a *massiknac* Cionia *newq ziznek*”; stb.

f) Általános névmások: BécsiK. 13: „Es *mèdènekèt* *önèki èllènè* *allokat* *mèg olo*”; DöbrK. 8: „*femmiert* egebert nem zenvette”; TelK. 85: „*senkit* nem *valuala vigasztal*”; stb. (26 adat, 3,4%).

A *mind* névmással alakult szerkezetek értéke nem egyértelmű. A *mind* ugyanis több jelentése, valamint nem egyeztetett volta miatt többféleképpen is magyarázható. Névszó utáni helyzetében mindenképpen bővítmény. Névszó előtti helyzetében egyaránt felfogható értelmezős szerkezet alaptagjának is, meg (névszói vagy igei alaptaghoz tartozó) bővítménynek, azaz jelzőnek vagy határozónak is: JóK. 86—7: „Azert ew es *mend egýeby* lewnek erewfen meg epewltettek” : Unde ipse et *omnes alii* erant valde aedificati; MünchK. 85rb: „ꝛ ƿ tēl’l’essegebɔl *mēd mū* vɔttȝc malaȝtot” : Et de plenitudine eius *nos omnes* accepimus et gratiam; TelK. 30: „es *mend* ɔruendôznec vala ɔuele az ɔ *rokonfagi*” : et congratulabantur et *omnes cognati sui*; stb. (48 adat).

Az alaptag szerkezeti felépítése

Bővítés. — Az alaptag gyakran egyszerű, bővítmény nélküli alak: BirkK. 3a: „*ha ki ilien* leletendik”; DöbrK. 13: „mel igôn zerete . . . az embört *vronc ýnnôn maga* meg ielőnte”; stb. A laza szerkesztésmód azonban lehetővé teszi, hogy bővítménnyel rendelkező szavak is vehessenek fel értelmezőt. A főnévi szófajú alaptagnak minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői bővítménye lehet. A minőség- és mennyiségjelzős alaptagra l.: KeszthK. 441: „*zenth Ianos*nak the *apastalodnak* . . . tanofagawal”; MargL. 109: „ez *zent* zvznek · *zent* margýt *azzonnak* erdemet”; BécsiK. 133: „*harō ferfiakat* megbe-*kozottakat* èrèztēc”; stb. A köznévi alaptag tulajdonnévi kijelölő jelzője az alaptagnak tulajdonnévi értéket kölcsönöz; az értelmező ilyenkor úgy viselkedik, mintha tulajdonnevet értelmezne: JóK. 76: „llakozykuala . . . *Agnes azon zent* Claranak *ewcze*”; 1524: „hagýom . . . *laýos kýralnak ew felfegenek*” (MNY. 13: 122); stb. — Birtokos jelzős alaptag: NádK. 429: „nem tudom mi törtenece *atte leañodnac euffrofinanac*”; MargL. 93: „Az *ev mesterenek* olimpiadis *azzonnak* . . . meg monda”; stb. Az alaptag minőség- és birtokos jelzője együtt is előfordul: CornK. 2r: „el ne hagyon . . . *amy kergelmes anyank zvz maria*”; ApMél. 1: „monda . . . az ƿ *zeretȝ barátýnak* az *zenth apostoloknak*”; stb. — Az értelmezettként alkalmilag főnévi értékben szolgáló melléknév, melléknévi igenév vagy számnév hol alkalmi főnévi, hol pedig eredeti szófaji értékének megfelelően bővül: NagyszK. 159: „tanít imez *harom* . . . bynefðknece *megterefe* Istenec *feñegetefe*, es binben előknece *bolondfaga*”; DomK. 50: „latnaya, *atyafyaknak vadoloyat* pokolbely *evrdevgevi*”; stb. — ill.: FestK. 388: „*yly nagyokat* . . . *ezeke*th wewttem”; TihK. 42: „*mindõnnel zebet zile* . . . *Cristufti*”; stb. — A névmási szófajú értelmezettnek az értelmezőn kívül rendszerint nincs más bővítménye.

Halmozás. — Az értelmező leggyakrabban egyetlen alaptaghoz kapcsolódik: DöbrK. 377: *Capitulom elðlfð*; CzechK. 74: „meltolýal meg halgatnod *engmet meltatlant*”; stb. Feltűnik azonban a többtagú, halmozott alaptag is, elsősorban az azonosítást kifejező szerkezetek között. A halmozott alaptagok kapcsolatos viszonyban állnak egymással: NádK. 323: „mire az *ɔrdðg*, es a *velag kiki* mind . . . vonza a *teftõt*”; 1531: „*faradt sagatt kelsegedi Naigiodti tetem*” (LtK. 1: 134); stb.

Az alaptag mondatbeli szerepe

Az értelmezős szerkezetek alaptagja a kor szövegeiben fő mondatrészként és bővítményként is használatos.

Mint fő mondatrész többnyire alanyi szerepű: KeszthK. 436: „*hog my the zolgayd ... erwlyenk*”; KazK. 72: „*hoğ fya elek el futot uona*”; stb. Állítmányként: JordK. 626: „*The vagy Symon Jochanna ffya*”; stb. — Alárendelt szerkezettagként elsősorban tárgy vagy határozó: TihK. 331: „*mondnak eg pfalmoft: tudniamint az Magnificatot*”; WinkIK. 294: „*kyth Jacob adoth vala o fyanak iosephnek*”; TelK. 162: „*emlékőzzel meg enrolam te anadol*”; stb. Névszói alaptagú szerkezetekben többnyire birtokos jelző: DöbrK. 343: „*hoğ meg keresztell'ek mi vronknak iefus cristufnak neveben*”; CornK. 1r: „*amȳ annanknak. az az. az aldot zȳz marianak tevrueñeet ... el ne haȳvk*”; stb. — Olykor — többszörös értelmezős szerkezetben — maga is értelmező: TelK. 175: „*mert ez vilagnak teremteie iften ate egetlen egged ... akaria*”; stb. — Minőségjelzőként az értelmezős szerkezet alaptagja nem fordul elő. — Néha a megszólítást is értelmezik: JókK. 46: „*kȳ vagȳ te vram ȳften nagȳ bewlczeſegȳ*”; PéldK. 74: „*o te rettenetes keferew halaȳ*”; stb.

A minőségjelzői értelmező

A minőségjelzői értelmező a kor fordításirodalmában részint a latin melléknévi és melléknévi igenévi jelzőnek, részint pedig egy sajátos latin szerkezetnek, az állítmányhoz tartozó, állapothatározói értékű mondatrésznek (az ún. állítmányi jelzőnek) a megfelelője. Az állítmányi jelző fordításaként használt értelmezőnek többnyire állapotot kifejező (állapothatározói) értéke van.

A minőségjelzői értelmező elsősorban tartalmas jelentésű szófajt bővít. Névmasokkal kapcsolatban részint állapotra utal, részint pedig az azonosító értelmezővel érintkezik (a törzsanyagban 150 minőségjelzői értelmező van).

A minőségjelzői értelmező szófaja

Minőségjelzői értelmezőként e kor szövegeiben ugyanazok a szófajok szerepelnek, mint minősítő (s részben kijelölő) jelzőként. Ezek a következők:

Melléknév. — Az értelmezettnek valamilyen külső vagy belső tulajdonságát, helyzetét, állapotát jelöli meg. A tulajdonság kifejezésére: ApMél. 9: „*zerzek teneked ... heȳyeketh: vȳragosokath*”; 1516: „*Negh olaz pozto zoknya saurga*” (Nyeml. 206); stb. A vallásos szövegek párhuzamos fordításaiban egyes értelmezővel alakult szerkezeteket minőségjelzős kapcsolatokkal is helyettesítettek: MünchK. 86va: „*Uala ... ember Nicodemȳ nȳuȳ*” ~ JordK. 629: „*Vala egy Nicodemus new ember*”; KeszthK. 26: „*fogadanak engemeth ... mykeppen orozlan keez ragadozafra*” ~ DöbrK. 33—4: „*Mikent ragadafra kizólt orozlan. vȳan foga engemet*”; stb. — Állapothatározói értékben használt értelmező: TelK. 27: „*te elődbe yȳ atte felefegȳd: telles vigaſagal*” : *occurrēt tibi uxor tua laetitia plena*; stb.

A személyes névmási értelmezettre vonatkozóan az értelmező tulajdonságot és állapotot egyaránt jelölhet: ÉrdyK. 200: „Ha *te nyawalyas twdnaad*”; TelK. 87: „vallom *enmagamat naualaft byvndfnec*”; stb. Állapothatározói értékben: JókK. 8: „p[re]dicalyauala *ewtet meltott menden tyzteffegben*”; JordK. 679: „Nem hallak [a. m. hagylak] *el tyteket arwakath*”; stb. (58 adat, 38,7%).

A korban néhány kételemű (család- és személynévből álló) tulajdonnév látszólag szintén minőségjelzői értelmezős szerkezet formájában jelentkezik: SzabV.: „*a3 fellywl mōdot pal kenezj*”; 1511: „En *Ferench Dochy* adom emlekezethre” (Nyeml. 196); stb. Ezek azonban valójában nem értelmezős szerkezetek, hanem latinos szerkesztésmóddal alkotott névkapcsolatok. — Egyes nevekben a latinos szerkezetformát minőségjelzős kapcsolat váltotta fel: CornK. 55r: „meg alla *maria magdalenanak* hata meget”; ÉrsK. 78: „*Magdalombely marya* ees kery vala ötet”; stb. (l. még 342—3).

Melléknévi igenév. — Főként a bonyolultabb, bővítményes latin igenévi szerkezetek, valamint az állapothatározó értékű állítmányi jelzők fordításában játszik szerepet. Használata különösen a korai vallásos irodalomra jellemző.

1. Az igenévi értelmezők közül:

a) Az *-ó/-ő* képzős, folyamatos melléknévi igenévi értelmezők a tulajdonság állandó voltára utalnak. Az értelmezett többnyire az igenévben megnevezett cselekvés alanya: DöbrK. 498: „*ti nektek kedeg. vtet zeretōknek. tizteffeg*”; ÉrdyK. 228—9: „*fegheych meg enghemet . . . nyomorwlagban el fogyatkozoot*”; stb. — Az értelmezőnek állapothatározói értéke van: BécsiK. 307: „*kic vitezkednec ennekem menqc es megfordoloc*”: *qui militat mihi euntes et revertentes*; MünchK. 53va: „*monda azocnac kic quēle valanac gažoloc z fizoc*”; stb. — Az értelmezett az igenévben kifejezett cselekvés tárgya: JókK. 156: „*vala . . . egyetlenegű lyanja . . . ygen felette zeretew* [‘szeretett’]”: *erat filia . . . praedilecta*; stb. (26 adat, 17,3%).

b) A *-t, -tt* képzős, befejezett melléknévi igenévi értelmezők állapotot fejeznek ki (s ezért többnyire állapothatározói értékűek). Az intranszitiv cselekvő és a visszaható igéből képzett igenévi értelmezők mellett az értelmezett az igenévben kifejezett cselekvés alanyának felel meg: JókK. 147: „*ferencz . . . nem Γ pažual / fegyuerkedet . . . ky mene*”; KeszthK. 433: „*e es teged atyatwl . . . zarmaztath hygyenk*”; stb. — Szintén alanyi szerepű az értelmezett, ha értelmezője cselekvő igéből képzett, tárggyal bővített igenév: MünchK. 79vb: „*lata ke eg . . . qzuēget ket fel akla ēzējtētet*”. — A tranzitiv cselekvő igéből képzett, de tárgyi bővítmény nélküli igenévi értelmező mellett az igenévben kifejezett cselekvés tárgyának felel meg az értelmezett: 1504: „*atam ez levelet en kezemel jrtat*” (Száz. 1872: 478); TelK. 25: „*engōmet elhagottat* meg nem teken-
tez”; stb. — Tárgyas viszony van a szerkezettagok között a szenvedő igéből képzett ige-
nevek értelmezői használatakor is: MünchK. 51va: „*Eg . . . hqs ke golial . . . ruhažta-
tot kquēti vala ötet*”; TihK. 21: „*urunknak zyne embōri keznel kil irattatot tartatik
uala*”; stb. (26 adat, 17,3%).

c) Az *-andó, -endő* képzős, beálló melléknévi igenevet értelmezőként a latin participium instans megfelelőjeként alkalmazzák. A tulajdonságnak a jövőben való bekövet-
kezését fejezi ki: JókK. 141—2: „*jelentetteuala . . . zent ferencznek halalat rokomb
yewuendewt*”; MünchK. 44va: „*mignem laffac iftenn^c ožagaūt tehetsegben iquēndget*”;
stb. — Az igenévnek általános időviszonyítása van: JókK. 162: „*Nemy hews ragufya-*

balo [!] *zarmazando*": *Iuvenis quidam ... de Ragusa oriundus*; JordK. 422: „es adatyk ýdeghen nepnek, gymelczeet *teýendõnek*": et dabitur *genti facienti* fructus eius; stb. — Az igenévi értelmezővel szükségességre, lehetőségre utalnak: DöbrK. 507: „O mel' ... *malazt*: es minden vilagnak hirdetendõ"; CzechK. 63: „IDwqzlegý ... vram *Iesus myndõn mya zeretendõ*"; TelK. 61—2: „*latafth* latha: mendenõknec *çodalkozandot*"; stb.

d) A létige igenevei közül értelmezőként csak a *való* használatával találkozunk. Ez az értelmezetthez mindig határozó alakú bővítményt kapcsol. — Határozóragos főnévvel: BécsiK. 51: „vègènec ... *egèbèkèt q kèllèmètèffègèkzè valokat*"; FestK. 381: „negyed *pfalmos: Penytenciarol walo*"; stb. — Névutós főnévvel: MünchK. 37vb—38ra: „*abiatānac a' papoc fedèlme alat valonac*"; PozsK. 7: „mynden zomorwfagos *Nyawalyamban ... teft zerent ... walokban leg ... hyedelmem*"; stb. — Határozószóval: BécsiK. 78: „fègèl *enget egèdøl valot*"; VirgK. 1: „ha ... rwuid *gyonafst* akarz ten-ny, es, *gyakorta valot*"; stb. — Főnévi igenévvél: 1510 k.: „kwld ennekem egy jo *wysslat fyreszny* [fűjre vadászni] *wallot*" (LevT. 1: 2); stb. (6 adat, 4%).

2. A korszak vége felé ritkábbá válik az igenévi értelmező használata. E folyamat elsősorban a latinos mondatszerkesztéstől való elszakadásra, a világosabb, egyszerűbb, érthetőbb stílusra irányuló törekvéssel magyarázható. Gyakran használnak igenévi értelmező helyett melléknévi vagy melléknévi igenévi minőségjelzőt: BécsiK. 20: „fèguèztèlèn *èmbezèc z tèhètfegnèlkvl valoc*"; ill. SzékK. 26: „ez yl' fègvertelen es *erõtelen embe-erek*": *homines inermes et sine virtute*; MünchK. 93rb: „hozanac ... eg *nèmbezièt tõzuètõzètben fogattat*"; ill. JordK. 652: „Eleýbe hozanak ... egý *paražnafaghbā fogot azzonyallatot*": *Adducunt ... mulierem in adulterio deprehensam*; stb. — Helyettesítik az igenévi értelmezőt határozói igeneves szerkezettel is, — bár ez többnyire nehezebb, mint a kerülni kívánt: MünchK. 71vb: „Eg nèki valvala *figè fat plantaltattat q zolèièben*"; ill. JordK. 574: „Egy embernek vala egý *fýghe faya, ýltethwen hw zelõýeben*": *Arborem fici habebat quidam plantatam in vinea sua*; MünchK. 85ra: „ki meguilağofeit mèndèn *èmbezt è világba iquqt*"; ill. ÉrsK. 1: „ky meg wylagofoyt mynden *emberth yewen ez wylagra*": *quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum*; stb. — Az igeneves szerkezetnek mellékmondattal való helyettesítésére: MünchK. 57rb: „mèdž *fa io gimqlõt nē teuq ki mètètèc*"; ill. JordK. 527: „Mynden *ffa ký nem teremt yo gymelczet ký vagattatyk*": *omnis ergo arbor non faciens fructum bonum excidetur*; stb. — Másfajta megoldás a főnévi igenévi tárgy használata is: MünchK. 45va: „latanc *nemel'fet ... qzdogokèt ki vètõt*"; ill. JordK. 486: „latank *nekyk ... erdegheket ký ýžny*": *vidimus quemdam ... eicientem daemonia*; MünchK. 86ra: „mèglat'atoc ... iftènn' *angalit felmenõket z lèžallocat èmbezn' fiazá*"; ill. JordK. 627: „Lattýatok ... ýfteñnek *angyalýt ffele menný es le zallany* embernek hw ffýara": *videbitis ... angelos Dei ascendentes et descendentes supra Filium hominis*; stb. — Birtokos jelzős szerkezettel: MünchK. 74ra: „qzõm lèžèn ... eg *hünqşon pnĩat tazton*"; ill. JordK. 581: „eremek ležen, ... egy *býnes embernek penitencia tartaffan*": *gaudium erit ... super uno peccatore paenitentiam agente*; stb.

Névmás. — A névmásnak minőségjelzői értelmezői használatára: BécsiK. 246: „Abdyas z *egèbèc ollatanoc ... vètètètènec zabadoknac*"; BirkK. 3a: „Azert ha *ki ilien leletendik*"; NagyszK. 11: „nincen elendõ *embõr ol* hog ki ... touabba elheffen"; stb.

A névmási értelmezővel alakult értelmező jelzős kapcsolatok egy része a kor folyamán minőségjelzős szerkezeté alakult. A fejlődés azokban a kapcsolatokban ment végbe, amelyekben az alaptag is névmás volt (3 adat). (A változás útját l. az azonosító értelmezőket tárgyaló fejezetben: 398—9.)

Sorszámnév. — Ennek az értelmezőfajtának kijelölő szerepe van. Általában címekben jelentkezik; használata valószínűleg latin hatást tükröz: BécsiK. 17: *Capitulom qtd: C. V.*; DöbrK. 378: *Capitulom kilenced*, 484: „penteken *Evangelium Ianos neged*”; stb. A sorszámnévi értelmező értékében olykor tőszámnév is előfordul: DöbrK. 376: *Capitulom tizen neg*, 377: *Capitulum hvzon kettő* stb. (19 adat, 12,7%).

Egyéb szófajú szavak. — Alkalmi melléknévi értékben főnevek, mégpedig anyagnevek fordulnak elő minőségjelzői értelmezőként (s ezzel közelednek a kettős szófajúsághoz). Ez a típus elsősorban a világi jellegű emlékekben használatos: 1516: „Egh sarga *zoknya pozto*” (Nyeml. 205); 1520: „hattam keeth kys Tormas *Talath ezws-teth*” (RadvCsal. 2: 3); stb.; l. még: BécsiK. 123: „tamad ... egèb harmad *orzag badoc*”.

A minőségjelzői értelmező sajátos szerkesztési kérdései

Az értelmező bővítése. — A kor szövegeiben az egyszerűbb kapcsolatokat kifejező melléknévi és melléknévi igenévi értelmezőknek általában nincs saját bővítményük: BécsiK. 1: „Kic *fèlèfègèkèt vönç Moabitidiakat*”; TihK. 323: „*òketh firokat vizgaltalia uala*”; stb. A bonyolultabb viszonyokat kifejező, főként igenévi értelmezővel szerkesztett kapcsolatokban az értelmezőnek többnyire magának is van saját — egyszerű vagy ismét szerkezetben kifejezett — bővítménye. Ez a bővítmény legtöbbször határozó, amely hol az értelmező előtt, hol utána helyezkedik el: GuaryK. 81: „*oruoffāgot ennel iobbat en nē qsmertē*”; KeszthK. 440: „*zenth peter apafstalth, yarothe az wyzen*”; — SzékK. 14—5: „*amaleket, az òn eròyebe* ... es *lowaghyban byzakodot* ... megh gòzee”; stb. Az igenévi értelmezőnek tárgyi bővítménye is lehet: MünchK. 57rb: „*mèd3 fa io gimqlt.qt nē teuq ki mèttètèc*”; FestK. 386: „*ees lelket teeged foghatoot* ... adtad”; stb. Tárgyi és határozói bővítmény együtt: BécsiK. 222: „*Kèrèffetec vrat ... fetetfegekèt holualba fordeitot - z napot eybè valtoztatot*”: *Quaerite Dominum ... convertentem in mane tenebras, et diem in noctem mutantem*; stb.; l. még 319—23.

Az értelmezők halmozása. — A szerkezetekben ugyanazon alaptag mellett gyakran jelentkezik több értelmező is. Ezek egymással mellérendelő, többnyire kapcsolatos viszonyban állnak. A kapcsolatos viszonyú értelmezők egy része ugyanarra a személyre vagy dologra vonatkozik, annak különböző tulajdonságait jelöli meg (ezek egymással korreferens értelmezők): GömK. 133: „*nezy en ream. tegedet ... onzolora. es ez Ihs neuet kyaltora*”; TelK. 30: „*zyle az ò ... leañat: elfő zùlòttet: maria nevyt*”; stb. Más esetekben az értelmezők az alaptag különböző egyedeinek tulajdonságaira utalnak (felsorolásos értelmezők): BécsiK. 48: „*fatozoc függèztètènc vala èg zinquèc z lacinctus zinquèc z azañ zinquèc*”; DöbrK. 13: „*az eneimet mind meñheieket mind földieket neki adam*”; stb. A felsorolásos értelmezők használatát néha az alaptagnak összefoglaló jelentésű általános névmási mennyiségjelzője vezeti be: JókK. 79: „En

menden marhat eluezek yelenfegefbelyet es kewzfegefbelyet"; BécsiK. 50: „*mēdz fēlēfēgēc mēd nagoc z mēd kūfdēdēc tizteffeget ioglanac* [tiszteletet adjanak] *o fezieknę*"; stb. — A halmozott értelmezők között ellentétes, választó és magyarázó viszonyúak is előfordulnak: JókK. 70: „*ferencznek ew zent tarfj: bȳzon marchauaľ zegenek de ystenuel kazdagok . . . zorognakuala*"; BécsiK. 7: „*nem kouettēľ ifiakat zēgenekēľ auag kazdagokat*"; MünchK. 61rb: „*io mezteket z bȳqut z nomottat z tēťeft adnac*"; stb.

Az értelmező kapcsolódása a minőségjelzős alaptaghoz. — A korra igen jellemző az olyan jelzős szerkezetbokok használata, amelyekben a főnévnek minőségjelzője (ill. mennyiségjelzője) és minőségjelzői értelmezője is van. Ezekben a szerkezetbokokban a közös alaptagot a kétfajta jelző szórendi szimmetriát (l. 387, 400) alkotva fogja közre. A minőségjelző (mennyiségjelző) és az értelmező egymással szemben elfoglalt helyzete ilyenkor gyakran a nem egyenrangú minőségjelzők viszonyához hasonlitos; az értelmező a minőségjelzőhöz képest alárendeltnek tűnik: JókK. 159: „*nemȳ newew Rabo newew barat zent ferencznek zerzetebely . . . kewzeľyte*"; ÉrdyK. 397: „*sok dolgokat zerzee . . . meltokat erek emlekozettre*"; stb. — Máskor viszont az egyenrangú, halmozott minőségjelzők viszonyához hasonló, közvetlen mellérendelő kapcsolat van a jelző és az értelmező között. Ezt, valamint az értelmezőknek a jelzővel szemben mutatkozó nyomósító, kiemelő szerepét az értelmezős szerkezet kötőszava hangsúlyozza. — A jelző és az értelmező ilyenkor többnyire kapcsolatos viszonyú: BécsiK. 11: „*nęg zęgȳ kouęebȳľ z fazaȳottakbol raka o kȳ falit*": *ex lapidibus quadratis et sectis fecit muros eius*; TelK. 15—6: „*nemes firfiuhoz: es igazhoz: . . . eggefȳľe*"; stb. — Ellentétes viszony van a minőségjelző és az értelmező között: WeszprK. 150: „*Testben eelny testh nekwl: nem feldȳ eleth de mennȳey*": ~ ÉrdyK. 614: „*teľtben teľtnel kyl eelny nem embery de angyaly eeleth*"; TihK. 43: „*alauaľo ruhakba: de maȳa tiztakba . . . be takargata*"; stb. — Választó viszonyal: JókK. 139—40: „*tartozzatok . . . ewtett gȳczernȳ az . . . kettewf ruhaert auagȳ harmazoteri*"; VirgK. 1: „*touab ilyen byneket auagy nagyobakath ne tegy*"; stb. — Néha azonos jelentéstartalmú a két bővítmény; a köztük levő kapcsolat magyarázónak (ill. sajátos azonosító értelmezőinek, l. 404—5) fogható fel: MünchK. 42rb: „*kȳz kęzeckel aȳaz nę mofottackal ěnni*": *communibus manibus, idest, non lotis, manducare*; 1456 k.: *le figghezteth kez auag twnȳa*: *manus remissa* (Gl. kéz a.); stb. — Erős stilisztikai értékük van az olyan szerkezetbokoknak, amelyekben az értelmező a minőségjelzőnek valamilyen bővítménnyel való megismétlése: ApMēlt. 11: „*latęh . . . ȳo ffȳgeh ffakath ȳgen ȳokath: gonoz ffȳgeh ffakath ȳgen gonozokath*"; 24: „*o kȳzȳttȳk vala eȳh magash ȳffȳw az tȳbbȳnel magash*"; stb.

A minőségjelző és a minőségjelzői értelmező közös alaptagja néha a mondatnak névszói (ill. névszói-igei) állítmánya. Ilyenkor az értelmező erősen állítmányszerű értéket nyer, sőt nem is igen lehet megkülönböztetni az állítmánytól: JókK. 31: „*Ezek gonoz emberek es kemenek*"; 81: „*mert vala . . . gewnge ember es beteg*"; TelK. 16: „*io ember vala: egȳgv: es igaz: es vrnak vtan feľelmes*"; stb.

A mennyiségjelzői értelmező

A mennyiségjelzői értelmező csak a kor kései szakaszában tűnik fel. Elsősorban mennyiségi vonatkozások kiemelésére használják. Általában részelő (partitivusi) értéke is van. — A törzsanyagban 97 mennyiségjelzős értelmező adatolható.

A mennyiségjelzői értelmező szófaja

Mennyiségjelzői értelmezőül mindig számnévi értékű szó használatos. Ilyenek:

Számnév. — Határozott számnévi értelmezők: BécsiK. 12: „megzamlala a fêzfiakat ... *louqkêt xij êzezt*”; 1516: „Nakara valo *gyewngyeth ewthwenkethewt*” (Nyeml. 204); stb. — Határozatlan számnevek: SzabV.: „Hog nÿncz *fegedelm* mar *tewb ezek-be*”; ÉrdyK. 204: „*Myt* tehetwnk ennel *tebbet*”; stb. — A *sok* olykor — nyilván a latin minta hatására — alaki egyezést mutat a többes számú értelmezettel: BécsiK. 124: „*nag aiaandokokat z fokakat ada*”: *munera multa* et magna dedit; DebrK. 31: „*egibekel fokakal* ... egi haioban kwldeek”; stb.

Névmás. — Adataink csupán néhány számnévi névmás, valamint a mennyiségre utaló *mind*, *minden*, *semmi* általános névmás értelmezői használatáról tanúskodnak. Számnévi névmás: JordK. 393: „*ÿo gÿmelczet* adanak, *Nemel^l zaaaz anneet*, *Nemel^l hathwan anneet*, *Nemel^l harmÿncz anneet*”; stb. — Mennyiségre utaló általános névmások: GuaryK. 9: „*Neki kedeg egeb iozaga fêmi ninl*”; DöbrK. 272: „*Bizon fenefleg vala ki ... embert mindent: meg világofeit*”; de: MünchK. 85ra: „*Igaz világ vala ki megüilágofeit mëndèn èmbèzt*”; stb.

A *mind* szerkezetbeli helyzete nem egyértelmű. Névszó után sorolva egyaránt felfogható értelmezőnek is, meg — az igei állítmányhoz tartozó — számállapothatározónak is. Értelmezőnek tekintve is kettős arculatú, mivel egyszerre töltheti be a mennyiségjelzői és a mennyiségi vonatkozásokra is utaló azonosító értelmező szerepét: FestK. 366: „*een yfÿwlagomnak remenfeegy, mynd el estenek*”: *spes adolescentiae meae corruerunt omnes*; TelK. 64: „*mÿ ke: mënd kiket lac*”: *Nos autem omnes, quos cernis*; — NagyszK. 163: „*ezðc mind elmulandoc*”; stb.

Számnévi értékben használt melléknév. — Szórványos a mennyiségre utaló elég melléknév: TihK. 334: „*halat eleget foguan ... haza terenek*”.

A mennyiségjelzői értelmező szófaji megoszlása: határozott számnév: 6; határozatlan számnév: 8; névmás: 1; *mind*: 82; összesen: 97.

A mennyiségjelzői értelmező sajátos szerkesztési kérdései

A mennyiségjelzői értelmező általában bővítetlen formában kapcsolódik az értelmezetthez. Bővítése ritka: JordK. 703: „*Vannak kedeegh egyebek es nagyÿ fokak, kÿket teth*”: *Sunt autem et alia multa quae fecit*.

A mennyiségjelzői értelmező — a minőségjelzőihez hasonlóan — olykor minőség- vagy mennyiségjelzős főnevet bővít. Az alaptag minőségjelzős: 1533: „*Sohol bizon egeb Morhaa semmi Nync*” (LtK. 1: 141); stb.

Mennyiségjelzős alaptag esetén a mennyiségjelző és a megfelelő értelmező mellérendelő viszonyban áll egymással. A kapcsolatos viszonyú bővítmények nyomósító szerepűek: SzabV.: „*Sok nylakwal fwt zamtalan fokwal*”; TihK. 324: „*hat eztendei imar fmegh tób: hoğ öteth haiadonul tartod*”; stb. — Ugyancsak nyomósítást fejez ki a bővítmények ellentétes viszonya: 1533: „Nem hog *harmicket forintot deh* bizon cak *kettőt fem* athatna” (LtK. 1: 141). A mennyiségjelző és az értelmező választó viszonya vagylagosságra utal: MünchK. 86ra: „*mēdēnic foglalua kēt kqblqt auag hazmat*”; ÉrsK. 108: „*Ket embernek awagy haronmak zayaban megh aal mynden byzonfaagh*”; stb.

A birtokos jelzői értelmező

A birtokost jelentő (a birtokos jelzőnek megfelelő) értelmezőre a kései ómagyar kor még nagyon kevés adattal szolgál. (A törzsanyagban erre a típusra csak olyan adatok találhatók, amelyekben a bővítmény egyszerre tölti be az azonosító és a birtokos jelzői értelmező szerepét.) Ez az értelmezőtípus feltehetően csak a korai ómagyar korban alakulhatott ki. Kifejezőeszköze elsősorban az *-é* birtokjeles főnév és — szórványosan — a birtokos névmás: MünchK. 51ra: „*Ez èn vezèm vȳ tqzuehe*” ~ JordK. 505: „*eȳ aȳ en verem, wȳtęstamentomnak*”: *Hic est sanguis meus novi testamenti*; 1524: „*az: apaczȳak kezȳbe agȳak . . . az zȳgetbe zenth margȳt azzonȳeba*” (MNy. 13: 124); stb. — Az értelmező halmozására: ApMélt. 31—2: „*megh haȳollȳon mȳnden terd: mennȳeȳeke: fȳldȳeke: es pokolbelȳeke*”. — Birtokos névmási értelmező: VirgK. 11: „*nem ielentetem gonozfagat, fem enymet fem mafet*” (1. még 404).

Az azonosító (főnévi) értelmező jelző

Az azonosító értelmező jelzős szerkezetek a fordításirodalomban mindenekelőtt az eredeti latin szövegek megfelelő szerkezeteire vezethetők vissza. Az értelmezős szerkesztésmódnak azonban a fordítás követelményein túl is megvolt a maga sajátos szerepe. A szövegek egyes kifejezéseinek azonosítással történő magyarázása egyrészt felhívta a figyelmet a közlendő fontosabb részeire, másrészt az újabb, esetleg kevésbé ismert fogalmak megértésére is szolgált. Az értelmezős szerkezetek gyakran metaforát fejeznek ki; ezek használata a stílus élénkítését, gazdagítását is eredményezte. (A törzsanyag azonosító értelmező jelzős szerkezeteinek száma: 406.)

Az azonosító értelmező szófaja

Az azonosító értelmező mindig főnévi értékű elem. Az azonosítás módját és jellegét az értelmezőként és értelmezettként felhasznált szó jelentéstípusa, ill. ezeknek egymáshoz való viszonya határozza meg. Az azonosítás abban is megmutatkozik, hogy a szerkezettagok olykor fel is cserélődnek egymással.

A tulajdonnévi értelmező. — Az értelmezőül szolgáló tulajdonnév az értelmezett személyt, ill. földrajzi helyet saját nevének nevezi meg, mintegy önmagával azonosítja (98 adat, 24,1%).

1. Személyre vonatkozó tulajdonnévi értelmezőként legtöbbször egyelemű személynevet használnak. Ez rendszerint köznévi alaptagot azonosít. Az értelmezett elsősorban rokonságnév, valamint nemet, kort, testi állapotot, foglalkozást, társadalmi helyzetet megnevező kifejezés: MünchK. 85vb: „Ez lele . . . *o at'la fiat Simont*” ~ JordK. 626: „Megh talalaa . . . ez . . . *Symont hw attyaffyāt*”; GuaryK. 102: „amaz iambor *zúzet sarat*”; KeszthK. 442: „*the zolgnadnak zent balafnak*”; stb. — Névmások értelmezőjeként: LobkK. 235: „*en elekes* . . . vagiok evfemianosnak egetlen fia”; ÉrdyK. 221: „yntyk vala *ewtet zent Dorottya*”; stb. — Az ilyen személyes névmási alaptagú szerkezet megszólításként is használatos (l. 388): JókK. 34: „Es te frater *leo* . . . felely”; HorvK. 10: „Myt zolz te *adam*”; stb. — A nyomatékos *maga* stb. névmási alaptaggal: DöbrK. 505: „mannoban *maga* azon eg *crifios* hitetik”; ÉrdyK. 509: „kylt ha mondanak hogy *ennen Crifus* lett legyen”; ÉrsK. 313: „kyrewl . . . csak *ew maga crifus* tanwm”; stb. — Vonatkozó névmási alaptaggal: CornK. 3v: „*kytevl az az zvz mariatvl zvleteek*”; TelK. 27: „*mellet varnac mendenec: az . . . meffiaft*”; stb. — A személynév néha alkalmilag főnévi értékben használt más szófajt is értelmez: SándK. 22: „Iőyen elowe az *haarmadyk az hyrena*”; MünchK. 90rb: „Monda oneki eg *o taneituani ko339l Andozias*”; stb.

2. Sajátos csoportot képviselnek azok a szerkezetek, amelyekben a személynévi értelmező ugyanannak a személynévnek egy másik megnevezésére vonatkozik. Az ilyenek voltaképpen a kételemű latin személynévnek értelmezőszerű, latinos szerkesztésmódú átvételei: DöbrK. 9: „ninčen dičekódefem . . . ha nem čak mi vronknac *crifusnac iefusnac kinnaba*”; CzechK. 67: „weettem . . . *Iesusnak krjstusnak* . . . halaalaanak erdomeeth”; stb. Az efféle kapcsolatok aránylag rövid idő alatt minőségjelzős szerkezetté alakultak: LobkK. 224: „holot vala . . . vrunk *Crifus iefusnak kepe*” ~ NádK. 579: „hol vala . . . Vronc *iefus crifusnak kepe*”; stb.

3. A világi emlékekben jelentkezik a családnévből és személynévből álló, kételemű tulajdonnévnek értelmezői használata is: 1521: „atvk . . . az mý *atyank fyanak ver andrasnak*” (MNY. 9: 445); 1514: „En dragffy Janos . . . adom . . . ez leweleth” (MNY. 2: 162); stb.

4. A földrajzi tulajdonnév elsősorban a földrajzi köznevet értelmezi: JordK. 525: „haza tereenek . . . az hw *varafokban nazarethben*”; KazK. 39: „uala lidófagnak eg *uarafaba: tudniamint betlehembe* . . . eg *zyz*”; stb. — Földrajzi tulajdonnévet értelmező földrajzi név: BécsiK. 15: „Altal mēuēn kēdeg *Siziat Sobalt*”; de: SzékK. 9: „Altal mēné . . . *sobalnak fyriayan*” : Pertransiens autem *Syriam Sobal*.

A köznévi értelmező. — Az azonosító szerepű köznévi értelmező az értelmezettnek valamely tartalombeli jellegzetességét emeli ki (260 adat, 64,4%).

1. Értelmezettje gyakran tulajdonnév: elsősorban személynév, ritkábban földrajzi név. Az értelmező a személynévi alaptagra vonatkozóan többnyire a rokonságot, nemet, foglalkozást, társadalmi helyzetet stb. fejezi ki: CornK. 2r: „zvz *maria* az malazt-

nak *anya* eltet ... *mynket*"; ÉrdyK. 228: „meg hallaa *Theoffilus* az varafnak *feyedelmé*"; — 1533: „*Horwat Myhal* zentmiklofi *hispan* harmic ket forintot adna" (LtK. 1: 141); stb. — Az értelmező a személynévi alaptag mellett néha csak metafora értékű, díszítő kifejezés: JókK. 74—5: „zent *clara* ... bodog ferencznek nemes *palantaya* Oly zentfegew vala"; KeszthK. 443: „zenth *gyerg* paradychomnak *ekefege* halgas meg"; stb.

A földrajzi tulajdonnevet földrajzi köznévvé értelmezi: MünchK. 85vb: „Vala ke· phülp *Bethsaidabol* Andoziafnac z Pètezn^c *varofabol*"; KazK. 72: „*fyrianak* ez *tartomanak* eg uaraffaba ... mene"; stb.

2. A köznévi értelmező leggyakrabban köznevet értelmez. Az idetartozó szerkezetek részben alkotó tagjaik fogalmi kapcsolata, részben felépítésük módja alapján több csoportba sorolhatók:

a) A szerkezetben az értelmezett az általánosabb, tágabb jelentéskörű kifejezés; jelentéstartalmának pontosabb megjelölése a szűkebb fogalomkörű értelmezővel történik: JordK. 629: „Vala azért egy *Nicodemus new ember* ... az *fydo* nepnek *feyedelmé*"; DebrK. 563: „ki *ellenfegiuel* az az *ermenökkal* ... hadacozot vala"; TelK. 20: „megön vala az *azzoni allatockal*: ő *rokonfagyual*"; stb.

b) Az értelmezés egy tömörebb kifejezésnek részletező, valamely lényegbeli sajátosság kiemelésével történő kifejtése: MünchK. 90ra: „Vala ke· rokon *hufuet* a· *fidocnac ynèpec napia*"; VirgK. 44: „myth athatok teneked en *vram iften*, *mennek es fwldnek* ... *kiralya*"; ÉrsK. 325: „megh *twdwan* ezth a *kyraly* az *warofnak eu wra*"; stb. — Olykor viszont éppen az értelmezett a részletezőbb, s az értelmező a tömörebb megnevezés: NagyszK. 180: „*ammegfezittefnec okat* thezi Tudniamint *abbini*"; stb. — Ezekben a — többnyire körülírással — szerkezetekben különösen gyakori a metafora. A szókép gyakrabban az értelmezettben, ritkábban az értelmezőben jelentkezik. Az értelmezettben: DebrK. 596: „*iftennec vezzöiet* Az az, a *naual'a zenvedeft* bekevel nem veyendi"; ÉrsK. 224: „*Iftennek taboraban*, az az ez *Calaftromba* *fwttottatok*"; TihK. 334: „az *agh ellenfegh*: az *ördök*: egh ... *embörnek testeth fel ueue*"; stb. — A szókép az értelmezőben van: PeerK. 26: „*iay* ennekem *fyam*. en *scememnek vilagoffaga*"; ÉrdyK. 384: „*meene* az *ghengeffeeges zyz* a' *meennyey* nemes *zeep wyragh*"; stb.

c) Az értelmező az értelmezettnek más elnevezése, esetleg abban a korban ismertebb szinonimája: 1456 k.: „az koporsonak *zadarol* auag *aytaiarol*" (Gl. *ajtó* a.); CornK. 1r: „hog *adaffEEK* *malazt* auag *kegyelm* te *feyednek*"; PeerK. 48: „az *hwganak ferye*. az az *rery* kezde öteth *tytkon* el *arwlny*"; KazK. 139: „ezönken az en *matkam* auag *iegöföm*"; stb. — A szinonima gyakran latin szót magyaráz: JókK. 111: „*ileo* bod ferencznek ... *co[n]fessora gywuontatoya* Ira"; MargL. 11: „meg *oluastagya* vala az *passiot cristusnak kennyar*"; ÉrsK. 326: „*halwan* az *fwplycacyokath* az az *kewnyergefeketh*"; stb. — Olykor viszont éppen a — feltehetően a kolostori életben szokottabb — latin szó az értelmező: MargL. 18: „*Halgatya* vala ... *istennek igyet* [igéjét] *predicayot* · zent atyáknak *eleteket*"; TihK. 191—2: „az *ziz neuet* tudniamint: az *uigot* el *faraga*"; stb.

d) Különleges típust képviselnek az ún. szóismétlő értelmezők: azok a szerkezetek, amelyekben az értelmező minőségjelzős vagy birtokos jelzős kapcsolat formájában megismétli az értelmezettet. Az ilyen szerkezetek sajátos mondatritmusuk következtében gyakran szolgálnak stilisztikai díszítőelemként: DöbrK. 190—1: „Es ... *artatlan*

vert öttenek ∇ fioknak: es ∇ leañoknak *veret*”: et effunderunt *sanguinem innocentem, sanguinem filiorum suorum et filiarum suarum*; DomK. 51: „kerengeneye az *varaft* . . . az az, az mennyey *varaft*”; HorvK. 59: „*zepplev nynchen te benned az az bynnek zep-levye*”; 1529: „Kýgelmés *wramnak*, Batýaný fferench *wramnak*, . . . *nekem kýgelmés wramnak* adassek” (MNy. 37: 277); stb.

3. A köznév a főnévi névmások azonosító értelmezőjeként is előfordul. Szerepe a névmással jelölt személy vagy dolog pontos megnevezése.

a) A személyes névmás főnévi értelmezője megjelöli azt a személyt, akire a névmás utal: NádK. 586: „fogağ *engömet* zegañ *zarandocot* hazadba”; VirgK. 44—5: „Es *tene-ked* mindeneknek *vranak* meg adom”; TihK. 53: „kibe megh latlak *tegödet* en *iftene-meth*”; stb. — A névmási értelmezett néha megszólítás: JókK. 122: „*Te* alnok *zolta*”; 1520 k.: „Mynd *ty nepek* bankogyatok” (RMKT. 1²: 485); stb.

Személyt jelölő szerepe van a köznévnak a nyomósítást kifejező *maga* (*ömaga*, *önnön maga* stb.) névmás értelmezőjeként is: DomK. 210: „*evnen maga* ez *iffyv* nyayas *vala*”; ÉrsK. 325: „*ömaga* az *kyraly* . . . *ywne* hozzayok”; stb. — A *maga* névmás főnévi értelmezője néha a latin állítmányi értelmező (appositio praedicativa) megfelelője, ilyenkor állapothatározói értékű: JókK. 24: „*ten magadot* es adad *ýdeffegnek ýllattýara aýan-dokott*”: etiam *temet ipsum* in odorem suavitatis Deo *sacrificium* obtulisti, 75: „*kynek magadott* egezen aldozott *aldozagt* ayandekoztal”: cui *te totam* in medullatum *sacrificium* obtulisti; stb.

b) A főnévi értelmező más főnévi névmások értelmezőjeként azt a személyt vagy dolgot nevezi meg, akire vagy amire a névmás vonatkozik: DebrK. 7: „*mit* teth vristen nagioð *öodat*”; ÉrsK. 315: „meg efmerwen *azt* az orozlan az ew *tarfat*”, 326: „*egyebek* kegyk azaz az *profetak* wgh mondnak *wala*”; stb.

4. Az azonosító értelmező szerepe az eredetileg nem főnévi szófajú értelmezettel kapcsolatban annak a személynek vagy dolognak pontos meghatározása, ill. megnevezése, akire vagy amire célzás, utalás történik: DöbrK. 377: „közözlök *eg* meg kerde ∇ -tót: *törven mester*”: et interrogavit eum *unus ex eis legis doctor*; PéldK. 73: „kel . . . három yewuendewket meg latny *Elfewt* az *halalt* . . . *mafodykat* az yewuendew *ytele-tewt*”; stb.

Az -é birtokjeles főnév mint értelmező. — Ennek az értelmezőtípusnak a használata föltehetően a birtokos jelzői értelmezővel egy időben alakulhatott ki. Még a kései ómagyar korban is igen ritkán jelentkezik. Két fő típusa figyelhető meg. Egyik változatában az -é birtokjeles értelmező egy -é birtokjeles alaptaghoz kapcsolódik. Ilyenkor csupán azonosító szerepe van: JókK. 23: „*ez* few nem en elew *fýame* / frater *Bernalde*”; MünchK. 101rb: „a’ bējed . . . *que* ki ēžējtet ēngemēt *a’ae*”; VirgK. 73: „ki dicheret . . . *chak iftene wwnmagae*”; stb. — A másik változatban az -é birtokjeles értelmező egy egész birtokos szerkezethez tartozik, úgy, hogy ennek mindkét tagjával értelmezős kapcsolatot alkot. Ilyenkor kettős célt szolgál, illetőleg kétfelé viszonyul: egyfelől a birtokos jelzőnek azonosító értelmezője, másfelől a birtokszónak birtokviszonyt kifejező (birtokos jelzői) értelmezője: BécsiK. 51: „*Vala fido fēzfiv* . . . *Iayr fia* Semey *fiaie*”; MünchK. 91ra: „*mezt ēž 9 akazat* / *a* . . . *a’ae*”; 1532: „*nadaſdý martho(n) keze ýrafa* az tethýzta *athýad fýae*” (LtK. 1: 140); stb. (4 adat, 0,94%).

A főnévi névmás mint értelmező. — A névmások az értelmezői szerepet az értelmezettre való rámutatással, visszautalással, valamint jelentésének kiemelésével való-
sítják meg.

1. A személyes névmási értelmező elsősorban főnévi értelmezetthez kapcsolódik: JókK. 129—30: „frater *Masseufnak* / mert vala zep ember . . . teb alamyznat adtakua-
la *nekj*”; CzechK. 59: „edqs *Iesus te* meg lassad”; ÉrsK. 78: „aaz *zamart* kyt lelték . . .
hozyatok el *ewteth*”; stb. I. még MünchK. 53va: „a *tizen egn^e* . . . ielenec *q nekic*”; stb.
— Az értelmező visszautaló funkciója névmási alaptag esetén még erősebb hangsúlyt
kap: DomK. 261: „mert *evnekyk* fok kevnnyeket hagyta *nekyk*”; DöbrK. 374: „*Annak*
kedeg ki hatalmas . . . adni . . . *V' neki* eghazaban dičđfeg”; SzékK. 19: „Mykor ke-
degh, *ezeket* az kyal' . . . nyomorgatnaya *đket*”; JókK. 99: „cŷnalyatok *mendenek*
eledelt *mŷnekwenk*”; stb.

A nyomatékos személyes névmás szerepében gyakori a *maga* (ill. *ő-*, *ön-*, *önnön-* stb.
névmási előtagú változata) is. Elsősorban főnévi értelmezettje van: NagyszK. 192:
„Kit megbizonít vronc *crifstus vñðnmaga*”; TihK. 334: „ez vr *đ maga* . . . haioba ile”;
1531: „en *kyraldi ee Magadt* kerdettem” (LtK. 1: 134); stb. — Az alkalmilag főnévi ér-
téktű más szófaj értelmezőjeként: TelK. 89: „*ki čac đmaga* egedul ñomta a *laytoth*”; —
GuaryK. 22: „harom embort mar meg, *éğget vñđmagat*”; stb.

Az értelmezőül használt *maga* (*önmaga*, *önnönmaga*) olykor állapothatározói értéket
is nyer: BécsiK. 54: „*Mazdacheus* lac *qnмага* nem haituala tēždēt”; MünchK. 66ra:
„leletec *f qñmaga*” : inventus est *Iesus solus*; stb. (11 adat, 2,8%).

2. A mutató névmási értelmező visszamutat értelmezettjére, s ennek — mint előké-
szítő résznek — a kiemelésére szolgál. Egyúttal gyakran az utalószó szerepét is betölti:
MünchK. 93ra: „Monda *Nicodemg* qnekic *az a* ki eýel iqtuala” : Dixit *Nicodemus* ad
eos, *ille*, qui venit . . . nocte; GuaryK. 78: „iel'qs *peldat* egebec kqzqt *ezt* oluaffoc”;
1537: „A keek *lovachka* az igen hitwan” (MNy. 6: 230); stb. Névmási alaptaggal:
ÉrdyK. 113: „ada *ewnekyk* hatalmat . . . *azoknak* kyk hyznek ew neweeben”; TihK.
373: „ket kereft kere . . . *Maft imezt*”; stb. — Főnévi értékű melléknév, ill. számnév
mellett: FestK. 388: „yly *fokakat*, yly *nagyokat* . . . *ezeketh* wewttem”; GuaryK. 22:
„harom embort mar meg . . . *harmadicat azt* akkit ragalmaz”; NádK. 25: „*Eğget* *ezt*
tezi”; stb. (8 adat, 1,97%).

3. Határozatlan névmási értelmező csak névmási értelmezettel kapcsolatban jelent-
kezik: JókK. 148: „sem *egyebnek* *valakinek* arcž”; VitkK. 6—7: „*femire* *eğebre* ne
űgekežec”; stb. (2 adat, 0,5%).

4. Általános névmások azonosító értelmezői funkcióban (13 adat, 3,2%): TelK. 4:
„e harom *eyekðn mendenikðn* . . . latec”; 1525: „*emberth senkyth* eremesben nem la-
thok naladnal” (Nyeml. 237); DöbrK. 498: „*minekðnk mindeninknek* . . . idvðffegðnk
ðregbðlt”; stb. A *senki* és *semmi* az *egyéb* névmást is értelmezi: BécsiK. 60: „*éğèbèt fen-
kit* . . . nem hiut”; VirgK. 82: „*egyebet femit* nem mond vala”; stb. Az efféle, általános
(és határozatlan) névmási azonosító értelmezős szerkezetek a kor folyamán a hasonló
felépítésű minőségjelzői értelmezős szerkezetekhez hasonlóan minőségjelzői szerkeze-
tekké váltak. A változás azokban a szerkezetekben indulhatott meg, amelyeknek mind-
két tagja határozatlan vagy általános névmás volt: JókK. 41: „*egyebet femmýt* ne zol-

na” ~ VirgK. 40: „*femyt neki nezolna egyebet*”; JókK. 4: „*femyt egyebet* nem mond-
uala”, 47: „*ha valamit egyebett lewlnek*”; stb. A szintaktikai változás később olyan ál-
talános vagy határozatlan névmási alaptagú szerkezetekre is áttért, amelyekben ér-
telmezőként melléknév vagy melléknévi névmás szerepelt: MünchK. 53vb: „*hamit ha-
laloft ýandnac*” ~ 1456 k.: *valamith mergheft* ... (SermDom. 1: 591) ~ JordK. 514:
„*ha mý halaloft meg yhañak*”; MünchK. 90rb: „*hog eg mēdēn kēuēfēt mit vēc bēne*”
~ 1456 k.: „*minden valami keuefet vegen*” (SermDom. 1: 573); stb. Az értelmezős szer-
kezetek átalakulását a toldalék nélküli formák jelentősen elősegítették: JordK. 626:
„*Nazarethből tamadhat ee vala mý ýo?*”; TihK. 142: „*senki egeb ezt* ... nem tehette”;
stb. Az átmeneti, minőség- és értelmező jelzősnek egyaránt felfogható szerkezetek sávja
ebben a korban azonban még meglehetősen széles.

Főnévi értékben használt más elemek értelmezői szerepe. — Azonosító
értelmezőként alkalmilag főnevesült más szófajú szók, ill. különféle szókapcsolatok is
előfordulnak. Ilyenek:

Birtokos szerkezet alaptagjaként főnévi értéket nyert melléznevek, melléknévi igene-
vek, számnevek: MargL. 170: „*O ... zent margyt azzon vr istennek aýtatossa*”; FestK.
386: „*leket ... mennyeyeknek megh gondolhatoyaat adtad*”; DöbrK. 375: „*ki vitetik
vala eg holt: v ańnanak eęetlene*”; stb.

Főnévi igenevek: GuaryK. 122: „*Harmad ígekőzet az zent imadflagba ez ... az vr if-
tenfegre ... ígekőzn*”; DebrK. 595: „*kezdetic zentfegős életneć ... gradića* Tudhá-
mint, haborufagoth bekevel *zenvedn*”; stb.

Birtokos szerkezetből lesüllyedt alakulatok, mint : *őfelsége, őkegyelme* (ez a szerke-
zet a kései ómagyar kor folyamán válik összetett szóvá; kialakulását l. 376, 378): 1486:
„*Zolonk kýrlnak Ew felfeekeneć*” (MNY. 21: 115); stb.

Szószerkezetek, ill. hiányos mondatok, amelyek egy-egy latin szó, szószerkezet lefor-
dításai, körülírásai: DomK. 194: „*enekleneć az edes antiphonat az falue reginat*”;
PeerK. 62: „*kyth ... ypocenthawrus. awagh lowal elegőlt embernek neweznek*”; ÉrsK.
323: „*hywathtatyk ő newe emanwelnek azaz my welwnk yften*”; stb. — Az efféle kap-
csolatok voltaképpen már átmenetet képeznek a részleges értelmezők felé (10 adat,
2,56%).

Az azonosító értelmező sajátos szerkesztési kérdései

Az értelmező bővítése. — Az azonosító értelmező bővítése alkalmanként fontos
stilisztikai szerepet játszik. A tulajdonnévi és a köznévi értelmező bővítés tekintetében
kissé különbözik egymástól. A névmási értelmezőnek viszont nincs saját bővítőmánya.

1. A tulajdonnévi értelmező bővítőmánya a minőség- és értelmező jelző. A minőség-
jelző általában a tulajdonnév állandó jelzője, s csak köznévi vagy névmási értelmezettel
kapcsolatban fordul elő: JókK. 1: *atyancnak bodog ferencznek*; CornK. 2r: „*el ne ha-
gyon ... amy kegelmes anyank zvz maria*”; VirgK. 30: „*ez istenes embernek bodogfa-
gos zent ferencznek*”; stb. — A tulajdonnévi értelmező értelmezői bővítőmánya: GuaryK.
102: „*meg zabadoýt ... mikeppē amaž iambor zúzet farat, raguēneć leañat*”; 1504:
„*En Ver Andras myroný, adom emlekezetre*” (Száz. 1872: 478); 1524: „*En dragffý Ja-
nos Themefwarý Ifpan ... Thezem ez Testamentomot*” (MNY. 13: 121); stb.

2. A köznévi értelmezők bővítményei között valamennyi jelzőtípust megtaláljuk. E jelzőknek többnyire sajátos stilisztikai értékük van; ugyanis azáltal, hogy az értelmezőnek valamilyen tulajdonságát, különböző körülményeit hangsúlyozzák, annak hatását, megjelenítő, magyarázó erejét növelik. A bővítésnek különösen nagy jelentősége van a szóismétlő értelmezők esetében (l. 396—7).

a) A minőségjelzői bővítmény gyakran tulajdonnév, amely az értelmezett megnevezésével szinte tulajdonnévi értelmezőként viselkedik: NádK. 615: „fogada ez nağ *iam-bort* ... *Ianos patriarchat*”; 1531: „vafarnap hozom megh ... Az en *matkamath ersebeth azzonth*” (LtK. 1: 135); MargL. 32: „kevldet volna ... kevuetevket magerŷ *kŷralhoz · bela kŷralhoz*”; stb. — A melléknévi és melléknévi igenévi jelzőnek különösen azokban az értelmezőkben van nagy szerepe, amelyek egy-egy tömörebb kifejezésnek, megnevezésnek részletező, körülíró, olykor metaforikus kifejtését foglalják magukban: GuaryK. 102: „*fufānat az tiztafag zeretŷ zent azzont* ... be vadolac”; DomK. 50: „latnaya, atyafyagnak *vadoloyat pokolbely evrdevgevi*”; stb. — A mutató névmási kijelölő jelző hangsúlyozottan mutat rá az értelmezőre, s ezáltal még inkább kiemeli: MargL. 41: „Monda ez *frat' ez nağŷ hyrev atŷa*”, 88: „fŷel evltevzek zent margŷt azzon *ez zentseges zvz*”; PéldK. 74: „Nemynemew *bewlch* ... *ez bewlch zerze ez verfeket*”; stb.

b) A mennyiségjelző az azonosító értelmezőnek mennyiségi vonatkozását hangsúlyozza: JókK. 114: „meg mutatŷa ... ew mŷuelkedefeknek *gyewmewlczet* ... tudnŷ melt *fok lelkeket*”; BécsiK. 5: „lélé ... azpanac mōnal *efimēzteket ·i· hazō kŷblŷkēt*”; stb.

c) Az értelmező birtokos jelzője többnyire a rokonsági és társadalmi kapcsolatokat megjelölésére szolgál: JordK. 633: „kŷth adot vala Iacob *Ioseffnek hŷŷ fŷanak*”; KulcsK. 258: „kŷth bezelleth volth *abrahamnak w zolgayanak*”; stb. Egyéb körülíró szerkezetekben, hasonlatokban: AporK. 84: „*VRam en vduqŷŷegemnek iftene*”; CornK. 1r: „zŷz marianak *tevruenŷeet az az. eletynek regulayat*”; stb. — A minőség- és birtokos jelző olykor együttesen is kapcsolódik az értelmezőhöz: JókK. 21—2: „ada yog *regulayat*: avagŷ zent *ffereencznek ewangelumŷ r[e]gulayat*”; PéldK. 73: „meg latny ... *harmadykat az pokolnak ew el zenuethetlen ewrewk kennyat*”; stb.

d) A köznévi értelmező külön értelmezője: BécsiK. 14: „vŷn ŷ maganac *fēgedēlmēkēt ēzŷs fēzfiakat z valaztottakat hadakazatza*”; NádK. 550: „Bodog vağ te en *vram adoryan*”; TihK. 53: „megh latlak *tegōdet en iftenemeth entōlem zilletet*”; stb.

3. Az alkalmilag főnévi értékű, eredetileg más szófajú értelmezőnek saját bővítménye többnyire az alkalmi szófaji értéknek felel meg: JókK. 4: „zent *ferenc yften tŷtkŷnak hyw reŷtewŷe*: Mŷcoron aloŷtana”; ÉrdyK. 200: „*agneŷth az Ifteneknek karomloyaat*, twggyatok ... *adathny*”; stb. Az eredeti szófaji értéknek megfelelő bővítmény: JókK. 70: „*frater maffe[us]* ... *valaztott tarŷŷ kewzewl egŷ* ... *bezeluala*”; 1456 k.: „*iokath azaz keduedre valokath*” (Gl. való a.); stb.

Az értelmező halmozása. — A halmozott azonosító értelmezők egymással egyenrangúak és — gyakran kötőszóval is jelölt — kapcsolatos viszonyban állnak. Az értelmezetthez való jelentésbeli helyzetük szempontjából két fő típusuk különböztethető meg.

Az egyik típusban az értelmezők egyedi értelmezettre vonatkoznak, jelentéstartalmának több hasonló vonását, jellegzetességét emelik ki: MargL. 179: „Ezeket haluan ersebet *azzon* istuan kyralnak *leanja* · lazlo kyralnak ... *nenje*”; KeszthK. 443: „Zent *balafnak* the *martirodnak* ees *pyspekednek* efedezefewel”; stb. — Olykor — ugyanarra az egyedi értelmezettre vonatkozóan — korreferens azonosító és minőségjelzői értelmezők is jelentkeznek (ilyenkor a minőségjelzői értelmező szorosabban kapcsolódik az alaptaghoz, mint az azonosító): MünchK. 52va: „kènjezeitec egneminèm qirenai *èmbest fimont* a falubalol *iquqt* alexandoznac z rufosnac *atfat*”; 1507: „hagyom ... otalmakra gergel *deakot* zent *Egedyt Eucemet*” (NyIrK. 6: 187); stb.

Az azonosító értelmezők halmozásának másik típusa a felsorolás: egy tágabb fogalomkörű értelmezett több egyedének megnevezése. A felsorolásos értelmezőre az értelmezett több alaki és jelentésbeli tényező segítségével utal. Az értelmezett gyakran többes számú: NádK. 684: „fel veuec ýtet az ő *zylei*, Tudña mint zenth *iohaçin*, es zent *annazzoñ*”; 1524: „Az melle hagyom ez ... *zolgaýmath dawýthoth* es *sarmafagy myklofth*” (MNy. 13: 122); ÉrdyK. 411: „az fellfeeges *Chazarok Archadius* es *Honorius* ... feyedelemnek hazához *yeweenek*”; stb. — Lehet az értelmezett gyűjtőnév vagy összefoglaló fogalom neve: ÉrdyK. 397: „kezde ... *peenzt* verethny *apro penzt Garafth* es *ducator*”; VirgK. 4: „ynkab ez *vylyyakat* neztem, *ferfyakat*, *azzonyallatokat*, *leanyokat*”; stb. — A mennyiségjelzős vagy mennyiséget kifejező értelmezett mellett az értelmezők szintén felsorolásos jellegűek: ÉrdyK. 398: „*lathwan* ... az keth *herczeg Geysa* es *lazlo*”; DebrK. 4: „mikoron ... halaznanak *ketten petör f Andraf*”; stb.

Az értelmezős szerkezetek alaki és szerkesztésbeli kérdései

Az egyeztetés

Az értelmezős szerkezetek egyeztetése a kései ómagyar korban már szinte kivétel nélküli. Magában foglalja a szerkezettagok számbeli, ragozásbeli, valamint egyes, meghatározott esetekben személybeli egyeztetését is.

A számbeli egyeztetés. — 1. A nem mennyiségre vonatkozó értelmezős szerkezetekben általában teljes számbeli egyeztetést találunk: DöbrK. 285: „Ielenfegeknek *kezdetet ezt* teve *iefus*”; 1492: „thiztelende *vramnak Bagyaný Baltazarnak*” (MNy. 37: 203); — GuaryK. 71: „mikeppén *ñluon* meg *teccic* ... *egebekroł focakroł*”; DöbrK. 498: „*ti nektek* kedeg. ýtet *zeretőknek*. *tizteffeg*”; stb.

2. A mennyiségre utaló vagy mennyiséggel kapcsolatos, valamint a halmozott tagokat tartalmazó szerkezetekben az alaki egyeztetés mellett értelmi egyeztetéssel (ill. az egyeztetés hiányával) is találkozunk. E szerkezetek típusai:

a) A gyűjtőnévi alaptag többnyire egyes számú értelmezővel áll: JókK. 139: „mely *fokaffagot* nezuen ... *yftennek yhlefeuel rayta lewtett*”; BécsiK. 55: „Vagon *nép èlhimlètèr*”: Est *populus* ... *dispersus*; stb. — Többes számú értelmezővel: BécsiK. 46: „*lay a nèmzètnèc ènèmzètèmzè feltamadoknac*”: Vae *genti insurgenti* super *genus meum*; stb.

b) A minden névmás értelmezője egyes számú: BécsiK. 14: „mèguon ... mèdent a földön lakozot” : obtinuit *omnem inhabitantem* terram; ÉrdyK. 509: „zeretetyeert mynddent terhet ffeel veen”; stb. — Értelmi egyeztetés: JókK. 99: „czŷnalyatok mendennek eledelt mynekewn” : Parate comestionem *pro omnibus nobis*.

c) A számnévi szófajú, alkalmilag főnévi értékű értelmezett mellett a többes számú értelmező latin hatást mutat: MünchK. 53va: „ièlentetet ... kèttqn^e a faluba menqcn^e” : *duobus* ... ostensus est ... *euntibus* in villam; BirkK. 4a: „egeb harq ... erre zerzettek, zolhatnak” : *aliae tres* ... *ad hoc deputatae* ... loqui poterunt; stb. Az egyes szám csak a felsorolásos értelmezők egyes típusaiban jelentkezik: BécsiK. 1: „mõnon mëghalanac Maalon tudni mëzt z Celion”; TelK. 19: „mend a kettõnec: annanac: es Joachimnac zomorufagarol”; stb.

d) A mennyiségjelzős értelmezettel kapcsolatban egyaránt használatos az alaki és az értelmi egyeztetés is. Az alaki egyeztetésre: MünchK. 18va: „Mèndèn oꝛzag qnq bènne megozlatot megpuztoltatic”; LobkK. 234: „aket czaſar: Arkadius es honorius ... el minenek”; stb. — Az értelmi egyeztetésre: PozsK. 7: „mynden ... Nyawalyamban mynd teft zerent ... walokban leg ... hyedelmem”; VirgK. 15: „beuezen monno felt, mynd ferfyakat, mind azzoniallatokath”; stb.

e) Több egyes számú értelmezett esetén az értelmező rendszerint többes számú: KeszthK. 228: „meg emlekezem rabrol ees babyllonrol engemeth yfmerekrel”; ÉrdyK. 147: „mykoron zent peterrel zent Iacabbal, Ianoffal, zebedeof ffyaywal halaznanak”; stb. — Az egyes számú értelmező az ugyanazt a fogalmat kifejező alaptag, bonyolultabb mondatszerkezet stb. esetén fordul elő: JókK. 79: „CRiſtuſnac ygaꝛ baratŷa es kewuetewe zent ferencz ... vtuallala pe[n]jt”; NádK. 323: „az õrdõg, es a velag kiki mind ... vonza a teftõt”; stb.

f) A többes számban álló alaptag halmozott, felsorolásszerűen kapcsolódó értelmezői részben alaki, részben értelmi egyeztetést mutatnak. Alaki egyeztetéssel: WinklK. 248: „mench megh enghometh myndqn ellenseghŷmtql lathatoktol es lathatatlanoktol”; DöbrK. 13: „az enimeit mind menŷieiket mind földieiket neki adam”; stb. — Értelmi egyeztetéssel: WeszprK. 107: „az q olei maria magdalna es Ianos siruan q raita”; ÉrdyK. 510: „ott vannak ... kylemb kylemb zynew vyragok, rofa lilium vyola”; stb.

g) A többes számban álló alaptag mennyiségjelzős értelmezője egyes számú: DebrK. 562: „az õ zolgaloi tiz nõmõs zyz ... labaihoz efenek”.

h) A többes számban álló alaptag számnévi szófajú mennyiségjelzői értelmezője egyes számú: BécsiK. 12: „megzamlala a fèzfiakat ... lquqkèt xij èzezt”; JordK. 701: „kŷ vonŷa ... tellyes nagy halakkal, zaꝛ ewthwen haroma”; stb. — Nem kap külön többesjelet a mindegyik névmás sem: DöbrK. 373: „ezekkel mindenkkel zikedef vattok”; TelK. 4: „e harom eyekõn mendenikõn ... latec eg ... fat”; stb.

A viszonyragok és jelek egyeztetése. — Az értelmezős szerkezetek tagjain jelentkező viszonyjelölő elemek egyeztetése a kései ómagyar korban már általánosnak mondható. Az egyeztetés típusai:

1. Az alaptag -t tárgyragja csaknem kivétel nélkül ismétlődik az értelmezőn: VitkK. 99: „te kezedbe aianlom az en fyamat iefuſt”; TelK. 85: „fenkit nem valuala vigaftalot”; stb. Az egyeztetés elmaradása szórványos, s olyan okokkal magyarázható, mint pl. a latin szöveg félreértése, a szerkezetvegyülés stb.: BécsiK. 20: „Iſzl fiayt mōga hog

... èllènè alhat fèguèztèlèn èmbezèc” : *filios* Israel posse dicat resistere ... *homines inermes*; JordK. 701: „ký vonýa ... az *halot* tellýes nagy halakkal” ~ MünchK. 107vb: „ki uona a’ *halot* ... tèll’l’èft ... nag halackal”; stb. — Az E/1. és E/2. személyes névmás értelmezettként eredetibb, -*t* rag nélküli formájában is jelentkezik; értelmezője ilyenkor is -*t* ragos: TihK. 23: „engòm zegen zarandokot fogagbe” ~ NádK. 586: „fogağ engòmèt zegen zarandocot”; JókK. 118: „valağtalak tegeđ egğ ygyewet es tudatlant”; stb.

2. Az értelmező határozóragja rendszerint azonos az értelmezett szó ragjával: 1492: „En thiztelende *vramnak* *Bagyanğ* *Baltazarnak*” (MNY. 37: 203); NádK. 626: „tekenč *en ream*, te zolgalo *leaňodra*”; stb. — Az értelmező csak a határozótípust ismétli meg, de határozóragja más: MünchK. 86va: „Mikož ke’ volna ihzlm̀b̀en a’ *hufuetb̀en* az *ğnèp napon*”; TelK. 18: „harom *vton* kezdec ... kernye ... *kòňòrgesfòckel* ... alamifnagnac *oztogatafual* ... aytatos *fogadafocka*”; stb. — Amikor az értelmezett névutós határozó, a névutót többnyire megismétlik az értelmezőben is: JókK. 4—5: „Es ew *mğatta zegenmğat* zerezuala eleuelatnğ”; KazK. 128: „az zolgakath *fya mellòl iofafat mellòl* mind ky ueue”; stb. Olykor viszont csak az értelmező kap névutót: ÉrdyK. 400: „es meeneenek az ew *attyaffyanak* zent lazlo *kyrlnak eleyben*”; 1516: „az ew *ğpawal Boz-nğak* *ğllğffesl egğethembe* akartha volna ... megh ethetthnğ” (MNY. 52. 369); stb. Szokatlan a névutónak csupán az értelmezetthez való kapcsolása: ÉrdyK. 396: „ky-deenek az *wr fğyak wtan* az az *Endrenek* es *Belanak leunteenek* kòwetòketh”; 1532: „hogha *ğfthe(n)* maghzatwal feretheet ... az en ferelmes *athğa(m)* *ğğawal efwe anna affonwal*” (LtK. 1: 140); stb.

3. Az -*é* birtokjel csak az azonosító szerepű értelmezőn ismétlődik meg: JókK. 23: „nem en elew *ğğame* / *frater Bernalde*”. A birtokos jelzői értelmezőnél, valamint a ket-tős funkciójú (azonosító és birtokos jelzőnek megfelelő) -*é* jellel kapcsolatban nincs egyeztetés.

4. A birtokos jelzői szerepű értelmezettnek birtokos jelzői -*nak*/-*nek* ragját az értelmező is felveszi: MargL. 64: „ez soror ... esek zent margğt *azzonnak* ev *nenyenek* labahoz”; ÉrdyK. 409: „vala *Ewffemianufnak* romay *dwnak* *ğğya*”; stb. Néha azonban — kivált többszörös birtokos szerkezetben — éppen az értelmezetről marad el a -*nak*/-*nek* rag: JordK. 453: „Jefus *Cristus* *ğften* *ğğyanak* ewangeliomanak eredetğ” ~ MünchK. 36ra: „*IEfus cristğ iftenfia* ewāgelio-manac kezde”; ÉrdyK. 25: „Az yo lelky *ğfmeret* ... *Cristuf* *iften* *ğğyanak* aranyas hayloka”; stb. — A -*nak*/-*nek* rag egyeztetésének hiányát, ill. az egyeztetés rendjének megbomlását némelykor latinizmussal, a lefordított latin szöveg félreértésével vagy a stílus henyességével is lehet magyarázni. Sok esetben azonban az értelmezős szerkezetek átalakulásával van kapcsolatban. A laza kapcsolódású szerkezetek szorosabbá válása s ezzel az értelmezős viszonynak minőségjelzőssé váló fejlődése ugyanis a főnévi értelmezőt tartalmazó szerkezetekben is bekövetkezett. Az átalakulás elsőként a vallási terminológia állandó értelmezős kapcsolataiban mehetett végbe, többnyire olyan mondattani helyzetekben, amikor az értelmezettnek birtokos jelzője is volt. Még inkább elősegítették azok a tömbösödő szerkezetek, amelyekben az értelmezett maga is birtokos jelző vagy annak értelmezője volt: MargL. 169: „az *mğ* *azzonğonknak* *ğğz marianak* *zygeteben*”; CornK. 88v: „ha *iduezeytenknek* *iefufnak* ev *tefte* megees halando volna”; KeszthK. 440: „*ywffon my*

wronkhoz iefushoz cristwshoz”; stb. Az ilyen, többszörös birtokviszonnyal is kombinálódott értelmezős kapcsolatokban az értelmezett szó ragjának elmaradása nagymértékben hozzájárult a szerkezettagok kapcsolatának szorosabbá válásához: FestK. 60—1: „the fyadnak my wronk yefus cristushnak efedewzeefe myath ydwezevlyevnk”; ThewrK. 256—7: „ymagy erettem . . . te edes zent fyadnak my wrwnk iefus Cristushnac zent zynenec elewtte”; VirgK. 27: „zenuedeny, az *en vram cristufert*”; stb.

A személybeli egyeztetés. — Néhány szerkezetformában személybeli egyeztetés is jelentkezik. Ilyen szerkezetek:

Ha az alaptagnak olyan birtokos jelzője van, amely az értelmezőre is vonatkozik, a megfelelő birtokos személyjel az értelmezőn is jelentkezik: DebrK. 480: „boczaßfad . . . my *uetetinkket* : az az *bineynket*”; TelK. 130: „törteneç . . . az ő eggetlen eg *leanat*: eggetlen eg *zeretöyet* . . . előluetetni”; stb.

Amikor az értelmezett személyes névmás, az értelmező pedig személyjeles főnév vagy általános névmás, ennek személyjele az értelmezettben megjelölt személyhez igazodik: BécsiK. 99: „hog megfozdoznanc *m̃v egmēdenīc q̃mētql gonozb vtaybol*”; DöbrK. 498: „ez napon *minekōnk mindeninknek* . . . idvōßfegōnk őregbōlt”; stb.

A kötőszók használata

A kötőszók részben az értelmezett és az értelmező közötti alárendelő viszonyra, részben az egyes szerkezettagok különböző irányulású mellérendelő kapcsolataira vonatkoznak.

1. A szerkezettagok közötti alárendelő viszonyra utaló kötőszók szerepe:

a) A minőség- és birtokos jelzői értelmezős kapcsolatokban a kötőszók az értelmező kiemelésére szolgálnak: PozsK. 51: „tekencz *en ream* yol leheh *bynefre* iol leheh *metlatlanra*”; BécsiK. 134: „Aldot iftēneknēc *iftēne* tudh̃ia mert *Sidrahe Miffache z Abdenagoe*”; stb.

b) Az azonosító értelmezős szerkezetek kötőszavai a szerkezet egészére vonatkoznak. A kötőszavas szerkesztésmódot általában határozott stilisztikai céllal alkalmazták. A szerkezetbe beillesztett kötőszó mintegy bevezeti az értelmezőben kifejezett magyarázatot, s egyúttal hangsúlyozza a szerkezettagok tartalombeli azonosságát is. Szerepe különösen a bonyolultabb, körülírásos, metaforikus szerkezetekben fontos, ezekben ugyanis a tagok közötti lényegbeli azonosság nem mindig nyilvánvaló. Segítséget nyújthatott a kötőszós szerkesztésmód a latin szavak magyarázatához is.

Szövegeinkben elsősorban azonosítást kifejező kötőszókkal találkozunk: 1456 k.: „fertezetes *lelek azaz vrdugh*” (Gl. ördög a.); ÉrdyK. 395: „Előwe hywaa . . . kopaz lazlonak *ffyayt. twdnya yllik Andraßth. Belaat es Leuenteth*”; stb. — Az eredetileg választó viszonyt kifejező *avagy, vagy* a szerkezettagok közötti egyenlő (a választást megengedő) jelentéstartalomra utal: DöbrK. 382: „ki istennek *zava vaß bezede*”; WeszprK. 107—8: „a templomnak *soporlahia a vagi kq fala* . . . ket fele vala”; stb. — Az eredetileg hasonlításra utaló *mint* főként felsorolósos jellegű szerkezetekben fordul elő: KazK. 123: „az neß eltető *allatokat: minth az eget: az tyzeth: az fōdet: es az uizet*”; stb. — A korábbi fordításirodalomban latin kötőszók (*id* 'azaz', *vel* 'vagy') is jelentkezik: BécsiK. 3: „Ne akaziatoc engemēt hyonotoc *Noēminēc ī zēpnēc*” : Ne vocetis me Noe-

mi (*id est*, pulchram); 1470: *gŷm vel wz* (Gl. őz a.); de: 1456 k.: *ezz auag ghŷm* (uo.); stb. (L. még 396, 474—505.)

2. Az egyes szerkezettagok különböző irányulású mellérendelő kapcsolataiban a kötőszó egyrészt összefogja az egyes szerkezeti elemeket, másrészt a köztük levő mellérendelő viszonyt jelöli. Ilyen mellérendelő viszony van:

a) A halmozott szerkezettagok között. Ezek kötőszavai a megfelelő mellérendelő viszony tipikus kötőszavai (a példákat l. 474—505).

b) Az alaptag minőség- vagy mennyiségjelzője és a minőség-, ill. mennyiségjelzői értelmező között. Ez a viszony legtöbbször szintén kapcsolatos, ritkábban ellentétes vagy választó. A felhasznált kötőszók itt is a mellérendelő viszony szokásos kötőszói (a példákat l. 474—505).

c) A fordításirodalom szövegeiben előfordulnak olyan értelmezős szerkezetek is, amelyekben az értelmező és az igei állítmány állapothatározója között mutatkozik mellérendelő viszony. Az értelmezőt és az állapothatározót az *és* kötőszóval kapcsolják: JókK. 83: „lattuán *ewkett* oly *vŷgan es ewrewlewkett*” : *cernens eos ita hilares et iucundos*; BécsiK. 48: „Es *bor bqun 7 aiob vèttètikuala*” : *Vinum quoque . . . abundans, et praecipuum* ponebatur; NádK. 594: „*tegòdet* latlac en venfegòmne*c iftap'at*, *es* az ágan halva *fekven*” : *te video baculum senectutis meae in grabato iacentem*; stb.

3. A szerkezettagoknak távolabbi, szerkezeten kívüli összefüggéseire, elsősorban a mondat állítmányához való kapcsolódására utaló kötőszók fokozó, figyelemkeltő szerepe igen erős. Erre a célra nyomósítást, hozzátoldást, ellentétet jelölő kötőszók, valamint kötőszói használatú nyomósítószók szolgálnak. Az *is*, *kedig* az értelmezettet emeli ki: VitkK. 99: „*Enis* náual'as keferues *ánad* . . . att'adnac kezebe aianlóm [!] enen magamat”; DöbrK. 390: „*Andras kedeg* simon peter *att'afia* vala éggek”; stb. — A *csak*, *ismét*, *már*, *sem*, *sőt* viszont az értelmezőre helyezi a hangsúlyt: SzabV.: „Hog nŷncz *segedelm mar twb* ezekbe”; CornK. 11r: „*ky chak evnen maga* athatot volna . . . *tevruent*”; stb.

A szórend

Az értelmezős szerkezetek szórendje a kései ómagyar korban is változatlan: az értelmező követi az értelmezett tagot.

1. E szórendnek legegyszerűbb s a bővítmény nélküli értelmezők esetén legáltalánosabb típusa az, hogy a szerkezettagok közvetlenül egymás után állnak: JókK. 41: „legkegyelmes *nekem hŷnefnek*”; Apork. 188: „*erwendek en yftenemben iefuŷban*”; stb.

2. A laza szerkesztésmód lehetővé tette, hogy a szorosan vett szerkezettagok között más szerkezetrészek, ill. mondatelemek is helyet foglaljanak. Ilyen elemek:

a) Leggyakrabban az értelmező saját bővítménye (vagy bővítményei), annak további bővítményével együtt: JókK. 51—2: „*frater Maffeus yŷtennek bewlczeŷegeuel egezen tele tewlt ember* . . . monda”; 1520: „*Adok menedeketh . . . Dragffŷ Janosnak kŷrálnak Tharnak mesterenek*” (Nyr. 36: 168); stb. Néha az értelmezett bővítménye kerül a szerkezettagok közé: ÉrdyK. 91: „*ne Adamot de az zent magzattyaat Adamnak wr Iefuŷt*”; stb.

b) Ha az értelmezett maga is bővítmény, az a fölérendelt tag, amelyet bővít: 1456 k.: „*taplalasnak kerese auag gŷamolnak*” (Gl. *kérés a.*); ÉrdyK. 425: „*keez vagyok reea az en mefteremnek ereywel zent peter apostolnak*”; stb. — Néha a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagját értelmezik; a birtokszó ilyenformán egy szóismétlő értelmezős szerkezet tagjává válik: NagyszK. 15—6: „*kymenec az en . . . tanitvanimmel az olyuetim hegere, az az olayfanak hegere*”; CornK. 2v: „*el ne hagŷad te anyadnak tevrueenjeet. . . az az. marianak te anyadnak tevrueenjeet*”; stb.

c) Az értelmező, ill. az egész értelmezős szerkezet határozottságát jelölő határozott névelő: ÉrsK. 325: „*omaga az kyraly . . . ywne hozzayok*”; stb.

d) A szerkezet egységén kívül álló mondatrészek közül elsősorban az igei állítmány: BécsiK. 3: „*a zanto föld vŷat valuala Booz neugt*”; NádK. 247: „*En iefoŷt karhoztatom halarra marianac fiath*”; stb. — Az állítmány bővítménye: GuaryK. 89: „*azt eŷmeg mind orcŷaiara keni*”; JordK. 623: „*ada hŷnekŷk hatalmath yŷtennek ffŷaywa lennŷ, azoknak*”; stb.

e) A tagok közé ékelődő alany: JókK. 57: „*kŷt mŷkoron azŷŷzabelyek mezeŷteŷlenewltett neŷzenek*”; stb.

f) Az értelmezős szerkezetek kötőszavai, valamint az egyes szerkezettagoknak különféle, szerkezeten kívüli kapcsolataira utaló kötőszavai (ezeket l. 404—5).

g) Néha mellékmondat választja el a szerkezet tagjait: MünchK. 104va: „*a kèlhet kit adot ènnèkè aŷa / nem akarod è hog igam aŷt?*”: *Calicem, quem dedit mihi Pater, non bibam illum?*; DöbrK. 10: „*az zomoc kik mindont . . . latnac ezok be kotozteffene*”; stb.

Az értelmező jelzős szerkezetekkel rokon szerkezetek

Azok a szókapcsolatok sorolhatók ide, amelyek alaki szempontból (egyeztetés, szórend tekintetében) megegyeznek az értelmezős szerkezetekkel, de a tagok egymáshoz való jelentéstani és szerkezetbeli viszonya nem jellegzetesen értelmezői. (A törzsanyagban 45 ilyen szerkezet van.)

A részleges értelmező. — Ez átmenetet képez az alárendelő, értelmezős és a melérendelő, magyarázó utótagú szerkezetek között. Két típusa figyelhető meg.

a) Az egymáshoz értelmezőszerűen fűződő tagok sorrendjében az első helyen gyűjtőnév, többesjeles szó vagy a *minden* mennyiségjelzővel ellátott szó áll, s a második helyen álló tag a megjelölt személyeknek, dolgoknak csak egyik kiemelt egyedére (vagy részére) vonatkozik: SzabV.: „*Nag kegelmes legŷen ellenfelegnek Ieleŷwl kedyglen mŷnd azoknak*”; ÉrdyK. 7: „*hogy emberek. de kywalt keppen az ygazak hozyaa zerezyeek ennen magokat*”; ÉrsK. 85: „*thwdod myt . . . mondottak en rolam az zent profetak Ielefben az zent Symeon profeta*”; stb. — Az effélék kialakulásához olyan értelmezős szerkezetek vezethettek, amelyekben az értelmezett széles jelentéskörű fogalom megnevezése volt, s — a többnyire kötőszóval kapcsolt — értelmezők több, ebbe a jelentéskörbe tartozó egyed felsorolását tartalmazták: GuaryK. 23: „*az ŷ zúuebe igō gonoŷ fergec vadnac, tudŷamiert, az atkozot iregŷeg, gūloŷeg, es haragoffg*”.

b) Az értelmezőnek felfogható tag az értelmezettnek valamilyen, az előzményekből esetleg várt kiegészítését adja: JordK. 449: „*Aŷ ŷnnepek mafod napŷŷa (aŷ aŷ, a' zenve-*

deefnek vtanna) egyetemben *gŷwleenek*”, 696: „*hozwan draga mýrrath es aloet olŷ mýnth 3az meertekŷth*”; de: MünchK. 106va: „*hozuā mirranac z aloēfnēc èlègglètet / mōnal 3az fontal*”; stb.

A kötőszós állapothatározó. — Az idetartozó szerkezetek egyaránt felfoghatók a főnév és az ige bővítményeinek is. Alaktani tekintetben (egyeztetésük miatt) az értelmezők közé sorolhatók, de jelentéstani szempontból (világosan érezhető határozói jelentésük miatt) inkább az állapothatározók közé illenek. E szerkezetek tagjai mindig kötőszóval (*mint, olymint, úgymint, miként, monnal* stb.) kapcsolódnak egymáshoz. A bővítmény jelentésárnyalata szerint két csoport különböztethető meg közöttük:

a) Szorosabban vonhatók az értelmezők kategóriájához azok a kapcsolatok, amelyekben a bővítmény valóságos állapothatározói jelentést fejez ki: JókK. 156: „*mago-kot ... aloytyakuala Γ mykent meg holtakot*”; MünchK. 85rb: „*lattuc ϑ dilŷfeğèt monnal atatol eggètlèn eg zùlètètnēc dilŷfeget*” ~ DöbrK. 272: „*mi lattvk ϑ dičðfeget mikent att’a egetlen fianak dičðfeget*”; 1529: „*zogatathomath ŷrom the kegŷelmednek mýnth en kegŷelmes wramnak*” (MNY. 37: 275); stb.

b) Lazábban fűződnek az értelmezők csoportjához azok a szerkezetek, amelyekben a bővítménynek hasonlító állapot-, ill. módhatározói jelentése van: BirkK. 2b: „*feiedelm azzōnak mīt aňatoknak engegetek*”; AporK. 123: „*qltŷŷot atokba mikent ruhaba*”; KazK. 75: „*kezdek ez zenth elekðth minth iftennek zentet tyztòlnie*”; stb.

c) Egymást követő mondatok névszói szófajú mondatrészei között néha értelmezői viszonyhoz hasonló jelentésvizony jelentkezik: GuaryK. 33: „*lata ket almat ... egğet azt lata*”; DöbrK. 380: „*ŷk ... el menenek Imez ϑ falviaba. Eğeb ϑ kereskedefebe*”; stb. — Az ilyen jelenségek vizsgálata a szövegrammatika feladata.

A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében

A jelzői típusú bővítmények közül a minőségjelző, valamint az értelmező jelző mindig szabad szerkesztésmóddal kapcsolódik a főnévi alaptaghoz. A mennyiség- és birtokos jelzős szerkezetek körében viszont a szabad szerkesztésmód mellett a kötött szerkesztésmód is jelentkezik.

A mennyiségjelzős szerkezetek kötöttsége. — A mennyiségjelzős szerkezetek kötöttsége csak néhány típusban mutatkozik.

1. Ebben a korban már többször szerepel mennyiségjelzőül mértéknév vagy valamilyen nagyobb mennyiségnek egy egységét, azonos tulajdonságú részét, darabját megnevező, arra utaló főnév. Az ilyen főnév mennyiségjelzője kötelező kötöttségű: MünchK. 74vb: „*Mèneuēl taztozol ... 3az kados olayal*” ~ DöbrK. 362: „*menével tartozol ... zaz kad olayal*”; stb. (l. még: 353—4).

2. A mennyiségjelzős mértéknév, ill. a valaminek egy egységét megnevező főnév *-nyi* mértékképzős származékában is előfordul jelzőként. A saját mennyiségjelzője ilyenkor ugyancsak kötelező vonzat: BécsiK. 60—1: „*Pa2ālo’l alkotni ... akazto fat qtuēn kq-*

høklètnè magaffag vallot”; NádK. 171: „eltavozek *eg hagittafne földön ő tólóc*”; stb. (l. még: 353, 454).

A birtokos jelzős szerkezetek kötöttsége. — A kor birtokos jelzős szerkeze-
teiben az alaptag jelentéstípusának, ill. a szerkezettagok eredet- és jelentésbeli összefüg-
géseinek megfelelően több kategória különíthető el.

1. Kötött a birtokos jelző azokban a szerkezetekben, amelyekben az alaptag jelenté-
se feltételezi egy másik, vele valamilyen összefüggésben levő személy vagy dolog meglé-
tét. Az ilyen szerkezetek egyes fajtáiban az alaptag csak birtokos személyjeles alakban
fordul elő. Ilyen kapcsolatok találhatók:

a) A családi és társadalmi összetartozást kifejező birtokviszonyok egyes altípusai-
ban. Az alaptag rokonságra utal: PeerK. 8: „az yegyefe ees monda *ő ypanak*”; LobkK.
238: „O edes *iefufnak* zentfeges *zileie*”; stb. — Az összetartozás alapja érzelmi, szellemi
viszony, érdekközösség (vagy ennek ellentéte), ill. külső, társadalmi viszonyokban gyö-
kező kölcsönösség: MargL. 8: „kerý vala zent margit azzon · az *ev tarsit*”; LobkK.
232: „vala mely ember akar ez *vilagnak baratia* lennye”; stb.

b) A részelő birtokviszonyt kifejező szerkezetekben. Az idetartozó kapcsolatok egy
részében az alaptag általános jelentésű elnevezés: JókK. 90: „*az zerzettnek kezdetiben*:
mýkoron megýenuala”; PéldK. 77: „ymmar az en *ydwmmnek vege kewzel* vagyon”;
stb. Az ilyen, általános jelentésű főnevek némelyike birtokos személyjeles alakban meg
is szilárdult, s így vált általánossá. — Még erősebb a kötöttség a valódi részelő birtokvi-
szonyú, genitivus partitivusi értékű szerkezetekben: 1507: „mel *Buzanak koblet* Attam
maffel forýnton” (NyIrK. 6: 187); 1532: „*anak ketheýth* megh foghook” (LtK. 1: 139);
stb.

2. Kötött bővítmény a birtokos jelző azokban a szerkezetekben, amelyekben a szer-
kezettagok között kötött igei vagy melléknévi alapú szerkezetekre visszavezethető kap-
csolat áll fenn. Ilyen típusú kötöttség van:

a) Az alanyi birtokviszonyt kifejező szerkezetekben. Ezek részben cselekvésre utal-
nak: CornK. 55v: „monda . . . az *hytnek fogyatkozafera*”; LobkK. 232: „iacab *apaf-
tal mondasat* tanolta vala meg”; stb. — Idetartoznak azok a szerkezetek is, amelyekben
az alaptag a létigéből alakult (s csak szerkezetben élő) *volta* főnév: NagyszK. 5: „am-
menere . . . az *zerelmmec volta* vágon” (~ a *szerelem* van); MargL. 9: „jelesevl az *ev zy-
leýnek jelen voltokert*”; stb. — Grammatikailag alanyi birtokviszonyt valósítanak meg
azok a szerkezetek is, amelyeknek alaptagja valamilyen tulajdonságot vagy mennyisé-
get kifejező, melléknévi vagy számnévi alapszavú *-ság/-ség* képzős főnév: JókK. 8:
„Frater Bernaldnak *alazatoffagarol* es *engedelmeffegerewl*”; KeszthK. 402: „ky meg-
zamlalya *chyllagoknak foksaaguath*”; stb.

b) A tárgyi birtokviszonyt kifejező szerkezetek a cselekvés és tárgya közötti nyelvtá-
ni viszonyokra vezethetők vissza: JókK. 18: „aluala . . . *ýftený edeffegnek nezeffeben*”;
FestK. 372—3: „Oth lakozýk *een megh walthom*”; stb.

c) Kötött bővítmény a birtokos jelző azokban a határozói birtokviszonyt kifejező
kapcsolatokban is, amelyek igei vagy melléknévi alaptagú kötött határozói szerkeze-
teknek felelnek meg, ill. ilyenekre vezethetők vissza. A birtokszó alapigéje gyakran tár-
gyatlan, s csupán határozói vonzata van: CornK. 24r: „zolyak . . . az ifteny *elmeelkev-
deffeknek heuelkedeferevl*” (~ *elmélkedésekben hővelkedik*); ÉrdyK. 397: „az reghy

zenth *kyralyoknak emlekőzetőkre*” (~ *a szent királyokra emlékezünk*); stb. Azokban a szerkezetekben viszont, amelyekben a birtokszó alapigéje tárgyat is, ill. azzal szinonim határozói vonzatot is felvesz, a határozói birtokviszony kombinálódik a tárgyi birtokviszonnyal: FestK. 386—7: „ewrewk *eeletnek remeenfeegeet* adad” (~ *reménykedik vmiben*, ill. *remél vmit*); KazK. 71: „kezde . . . az *istennek feelmere intenie*” (~ *fél vkit*, ill. *vkitől*); stb. — Határozói és egyben tárgyi birtokviszonnyal: BécsiK. 18: „midőn *eltauozot o vza iftēnenē zolgalatiatol*” (~ *szolgál vkinek és vkit*); de csak tárgyi birtokviszonnyal: SzékK. 22: „mykor el thawozott az ő *vranak yftenének thyztelésétől*” (~ *tisztel vkit*): quando recessit a cultu Domini Dei sui. — A birtokszó alapszava néha vonzatos igéből származó melléknév: NádK. 316: „*ifstennec hasonlatoffagara* zerzettettem vala” (~ *Istenhez hasonlatos*); stb.

A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei

A főnév határozó alakú bővítményei a kései ómagyar korban eltérő szintaktikai szerepeket tölthetnek be. Szerepüket elsősorban az alaptagul szolgáló főnév mondatbeli helyzete dönti el. Azok a határozók, amelyek csak az állítmányi helyzetben levő (ill. a névszói-igei állítmány névszói részeként álló), tehát mintegy igei használatú főnév bővítésére szolgálnak, szintaktikai szempontból is elsősorban határozóknak minősülnek: KazK. 87: „Ez *germők . . . nem ležōn az te orzagodba kyral*”. Viszont azok a bővítmények, amelyek a főnévhez ennek mondatbeli helyzetétől függetlenül kapcsolódnak, s a benne megnevezett személynek vagy dolognak valamely határozói körülményét (helyzetét, állapotát stb.) tulajdonságként is felfogható módon jelölik meg, elsősorban jelzői értékűek: DebrK. 16: „Meliet meg mutattam *embörre letelōmben*”, 128—9: „a *Meniōrzagra* [!] *ualo valasztaf* igei zerőztetōt”; stb. Az efféle határozó alakú jelzők sokszor párhuzamba állíthatók a *-só/-sō* képzős, valamint az *-i* képzős (részben névutói alapszavú) helyzetjelölő melléknévi jelzőkkel.

A kései ómagyar korban a főnév határozó alakú bővítményei már előfordulnak kötött és szabad szerkesztésmóddal is.

A főnév kötött határozói

A főnév határozói szerkesztésmódú kötött bővítményének jelentéstani szerepe az alaptag jelentésének módosítása, ill. a jelentés irányulásának kifejezése. Sajátságos, kettős arculatát mutatja, hogy egyszerre valósíthatja meg a kötött határozó és a minőségjelző jellemző tulajdonságait. Alkalmazásának lehetőségét, szerkesztésmódjának formai megoldását, a vele kifejezett nyelvtani viszonyokat tekintve az ige és a melléknév kötött határozói bővítményeivel áll rokonságban. A vele alkotott szerkezetek általában igei vagy melléknévi alaptagú szerkezeteknek felelnek meg, ill. ezekre vezethetők vissza. Különleges jellemzője viszont, hogy az alaptagjául szolgáló főnevet ennek min-

den szintaktikai helyzetében bővíti, s nem kötődik az állítmányi — mintegy igei — szerephez (mint pl. a szabad határozók). Sőt elsősorban az alanyi vagy tárgyi szerepű főnévhez kapcsolódik, az állítmányihoz csak igen ritkán. Szerkezetbeli helyzetét is ez a kettősség határozza meg. Az állítmányi főnév bővítményeként elsősorban egyértelműen határozó; egyébként részint tulajdonságszerűen jelentkező határozói körülményt kifejező minőségjelző, részint átmeneti típusú bővítmény a határozó és a jelző között. A jelzői szerepű bővítmény az alaptaghoz legtöbbször a *való* igenév segítségével kapcsolódik. Az igenév grammatikálizálódása, képzői szerepe ebben a csoportban a legerősebb.

A főnévi alaptag vonzatosságának eredete

Kötött bővítménnyel a kései ómagyar korban elsősorban olyan főnevek alkotnak szerkezetet, amelyek tranzitív (azaz tárggyal, határozói vonzattal, esetleg mindkettővel bővülő) igék, valamint vonzatos melléktnevek etimológiai családjába tartoznak. A szabad határozók kötötté válása az ige (ill. a melléktnevi) bővítményrendszerében alakult ki, ezért a főnevek vonzatossága mindig másodlagos. Ennek megfelelően a főnév kötött szerkezeteiben többnyire azok a kifejezőeszközök: határozóragok, névutók fordulnak elő, amelyek a megfelelő igei vagy melléktnevi szerkezetekben használatosak. A kötött bővítménnyel kiegészülő főnevek alaki felépítésükre, alapszavuk jellegére, szófajára nézve több csoportba sorolhatók. A csoportok gyakran érintkeznek, keverednek egymással. Idetartozhatnak:

1. Igéből képzett főnevek. Alapszavuk jellegét tekintve ezek:

a) Tárgyas igék közvetlen származékai (ill. e származékok továbbképzései): *bánat vmin* (← *bán vmit*); *bocsánat vmiről* (← *megbocsát vmit*); stb.: NagyszK. 206: „Ninčen oth byn theterrevalo akarai”; WeszprK. 60: „meli nag vala az attia ystennek hozank valo zeretete”; ÉrdyK. 635: „yateekra valo kewanfaga nem vala ewneky”; stb.

b) Kötött határozói bővítménnyel járó igék származékai: *hajlandóság vmire* (← *hajlik vmire*); *sírás vmin* (← *sír vmin*); stb.: BirkK. 3a: „kenohek [‘könnyítsék, segítsék’] . . . etet raita keñerolessef”; DöbrK. 366: „il’ bizodalmonk vağon iftenhez”; stb. Ebbe a csoportba tartoznak az igékötös igékből alkotott főnevek is: *kiszabadulás vmiből*; *elválás vkitől*; stb.: VirgK. 97: „vtakh az pokorra ala menefre”; NagyszK. 15: „en ez velagbol elkymenefömnec ideye el közelitöttek volna”; stb.

c) Tárggyal vagy vele szinonim kötött határozóval bővülő igék származékai: *szolgálás vkinek* (← *szolgál vkinek ~ vkit*); *tudomány vmiről* (← *tud vmiről ~ vmit*); stb.: WinklK. 128: „veztegsegnek tartasa . . . istennek valo zolgalasra zerez”; CornK. 53r: „Az angyaltvl valo feltekben . . . meg rettenenek”; stb.

d) Tárggyal és egyidejűleg kötött határozóval (vagy határozókkal) bővülő igék közvetlen és közvetett származékai: *engedet vkinek* (← *enged vmit vagy vmiben*); *kérelem vkitől* (← *kér vmit vkitől*); stb.: WeszprK. 54—5: „kerneioqk . . . A ielen valoktol meg otalmazast”; DomK. 31: „kezdetyk azrol valo Iras”; CzechK. 122: *Bodog azzonnak walo ayaanlas*; stb.

e) Önállóan nem élő (passzív) tranzitív igei fő származékai. Ezek általában olyan szócsaládok tagjai, amelyeknek minden tagja kötött bővítményt vesz fel: *ajándék vki-*

nek (~ ajánl vkinek); *kegyelmesség vkihez, vkinek* (~ *kegyelmez vkinek*, ill. *kegyelmes, kegyes vkihez*); stb.: JókK. 111: „kayalt uala ... hogý vallana yrgalmaffagott nepprewl”; DebrK. 5: „ezõn valo haragiaban kezdeh ... kezõriteni”; VirgK. 16: „kerlek atte hozadualo zent zerelmert”; stb.

2. Kötött bővítmenyű melléknevekből, számnevekből, határozószókból, ill. ezek származékából képzett főnevek: *gyorsaság vmire* (← *gyors vmire*); *közelség vmihez* (← *közel van vmihez*); *egyesülés vkivel* (← *egy vkivel*); stb.: JókK. 56: „Mert zolniuualo ... batorfaga ... nem vala”; BodK. 15: „Az iora valo restseg ezt monda”; TihK. 136: „megh vigagtaltatnia az ... vele ualo niaiafkodafba”; stb.

3. Viszonylag nagy számban fordulnak elő olyan, vonzattal bővülő főnevek is, amelyek nem vezethetők vissza kötött bővítmenyű alapszóra, hanem saját alapjelentésük tartalmazza azokat a jelentésmozzanatokat, amelyek a bővítmeny kötöttségét általában előidézik. Ilyen főnevek a cselekvés, történés, szellemi műveletek, közlés jelentésköréből: JókK. 49: „kyrewl voltak tanoc mend az paztorok”; WeszprK. 147: „kÿkrel panazt tezen az zenth Bernard”; LobkK. 344: „engede ... Byntwl valo bwchwt”; stb. A lelkiállapot, érzelem, magatartás jelentésköreiből: SándK. 26: „ez ennekõm nag zegõn”; DebrK. 74: „halakat adok ... a fok iokrol”; stb. Kölcsönösséget, továbbá valamilyen állapotot, helyzetet jelölnek: DebrK. 16: „Masodik Iegi az vr Istenhõz ualo ... Baračag”; ÉrsK. 115: „my igyed wagyon tkeneked [!] õ wele”; stb.

4. Kötött bővítmeny néhány olyan főnévvel kapcsolatban is előfordul, amelyek sem szócsaládbeli összefüggésük, sem saját jelentésük alapján nem tartoznak a vonzatot igénylõ szavak közé. Ezekben a bővítmeny kötöttségét elsõsorban a latin eredeti hatása, de részben a hasonló jelentésû igés szerkezetek analógiája is magyarázhatja: JókK. 66: „Zent febekrewl ualo czuda”: *Miraculum de stigmatibus*; CornK. 2v: „Ugý mond ... zvzefsegrevl valo kevnveben”: *Unde ... li. [liber] de virginitate dicit sic*; DebrK. 56: „Imez is nagi Iegi rola”; stb.

Az alaptag sajátos szerkezete

A kötött bővítmenyű főnév a mondatban gyakran valamilyen általános jelentéskörû, ill. a vonzat szempontjából lényegtelen jelentésben használt, „üres” igével alkotott szókapcsolat tagjaként jelentkezik. Az efféle „üres” igék szerepe csupán annyi, hogy a mondat állítmányaként lehetővé tegyék a vonzatos névszónak a mondatba való beilleszkedését, s ezzel biztosítsák a stílus gördülékenységét. Egy-egy ilyen általános jelentésű ige több főnévvel, ill. vonzattípussal is előfordul; a megfelelő ige kiválasztásában egyaránt szerepet játszhatott a mondanivaló tartalma, stílusa, valamint a latin eredeti szöveg mintája is. A leggyakrabban használt üres igék: *van* 'habet', ill. ennek tagadása-képpen a *nincs* (*ereje, panasza, hite, reménysége, gondja* stb. *van*, ill. *nincs*); *ad* (*hálát, erõt, részt, tehetséget* stb. *ad*); *vall* 'bir; habet' (*kétséget, gondolatot, irgalmasságot, hatalmat* stb. *vall*); *tesz* (*erõt, panaszt, részt, tanácsot, sírást, zokogást* stb. *tesz*); stb.: LobkK. 211: „agy halat az vr istennek rvla”; VirgK. 7: „rola gionafi nem twtem”; ÉrdyK. 421: „nynchen remeenfeege es hyzodalma benne”; stb. Ritkábban adatolható igék: *tart* (*haragot, penitenciát, reménységet* stb. *tart*); *mutat* (*szégyent, dagályt, kegyet-*

lenséget stb. mutat); *van 'est'* (öröm, különbség, emlékezet, kételkedés van) stb.: JókK. 126: „mutattnakuala az hytuan zaknak belfederewl nemý zegenfeget”: *Praetendebaturque quaedam erubescencia de sacci vili operimento*; stb. — Némely főnév azonos típusú vonzatával kapcsolatban gyakran többféle igét is használnak — részben a latin eredetiben is meglevő különböző igék fordításaként, részben a fordító és másoló eltérő nyelvhasználatának eredményeképpen: *hatalmat ad*, *vall vmire*, ill: *hatalma van vmire*; *tanúságot ad*, *tesz*, *vall vmiről*; *reménységet vall*, *tart vkiben*, ill. *reménysége van vkiben*; *részt ad*, *tart*, *tesz vmiben*, ill. *része van vmiben*; stb.: MünchK. 81rb: *hatalmat valnac q raitoc* ~ JordK. 607: *hatalmok vagyon hew raytok*; DebrK. 63: „felebarattiahoz igen nagi zeretet uala ő benne”; ill. LobkK. 193: „atia . . . nag zeretetet val vala az barátokhoz”; DomK. 192—3: „vala . . . byzodalm az ev segedelmerevl”; ill. VirgK. 50: „ha w . . . bizodalmat ad erwł”; stb. Ennek ellentétéként, a főnév olykor csak egy meghatározott igével együtt mutatkozik: *hire*, *kedve van vkiben*; *köze van vkihez*; *dagályt*, *irigységet*, *kegyetlenséget mutat vkihez*; *diadalmat vesz vkin*; *kétségbe*, *reménytelenségbe*, *bánatba esik vmiről*; stb.: FestK. 40: „kedwe wagyon wrnak ew nepeeben”; DebrK. 233: „mikoron . . . az ő atiafyahoz. dagalt avag gvlőfeget . . . mutat”; ÉrdyK. 401: „magyar orzag . . . nagy banatban keferwfeegben efeek raytta”; stb. — Azonos jelentésviszonyok kifejezésekor az ilyen, csak egyféle igével alkotott szorosabb szókapcsolat erőteljesebben, határozottabban képviseli a vonzat jelentését, sőt az egyéb „üres” igéjű kapcsolatokkal szemben bizonyos jelentéskülönbséget is kifejez: SándK. 21: „ne legyon gondod az mý menýegzq zerzeessqnkre”; ÉrdyK. 478: „Wram nynchen ee teeneköd gondod rola”; LobkK. 203: „keri vala . . . hog rvla gondot vyfelne”; 1527: „en az the dolgodrol gondot výseltem” (Száz. 1874: 348); stb. Az efféle szerkezetek egy része ma már frazeológiai egységévé válva él tovább.

A szerkezetek jelentéstartalma

A főnévnek határozó alakú bővítményekkel alkotott kötött szerkezetei általában ugyanolyan jelentésviszonyokat fejeznek ki, mint amilyenek az ige és a melléknév kötött szerkezeteiben is felfedezhetők. Ezeket a jelentésviszonyokat elsősorban az alaptag jelentéstípusa, ill. egyedi jelentése alakítja ki, de befolyásolja a bővítmény jelentése és a benne felhasznált kifejezőeszköznek a típusa is. Nem közömbös a jelentésviszony szempontjából az eredeti latin szerkezet hatása sem. A főnévi szerkezetekben mutatkozó jelentésviszonyok viszont — talán másodlagos voltuk miatt — kevésbé határozottak, kevésbé megfoghatók, mint pl. az ige vagy a melléknév szerkezeteiben mutatkozók. Többnyire inkább komplex értékűek, egyszerre több jelentésmozzanatot tartalmaznak, s ezért rendszerint többféleképpen is magyarázhatók. Kötöttségük mértéke nem egyforma. Kötelező vonzat csak igen kevés van, s a fakultatív vonzatok között is vannak erősebb és gyengébb kötöttségűek. Sőt egyes típusokban, mint pl. a helyviszonyt, valamint a dativusi és partitivusi viszonyt megvalósító szerkezetekben, párhuzamosan fordulnak elő kötött, valamint a kötött és szabad szerkesztésmód közötti átmenetet képviselő bővítmények is.

A helyviszony kifejezése. — A) A locativusi viszony jelentkezik a létigéből alakult főnevekkel kapcsolatban, valamint néhány olyan főnév mellett, melyek valahol ál-

landóan való tartózkodást jelölő igéből származnak (ezek mindig birtokos személyjeles alakban fordulnak elő). A felhasznált határozóragok: *-ban/-ben, -nál/-nél, -on/-én/-ön*: DöbrK. 341: „ezeket zoltam *nalatok lakoztomban*”; — de még igenévvél: MünchK. 101rb: „Ezekét bēzellettem . . . *tū nalatoc lakozuan*”; CzechK. 53: „*nalad leeteeth* vg̃y zeresse”; DebrK. 402: „*Ierufalemben . . . ualo lacozaſan*: ertetic”; stb.; — l. még: MargL. 9: „az ev zvlẽynek *jelen voltokert*”; TelK. 23: „az ő hazas tarfanac *yelen voltat* nem lele”; stb. (A törzsanyagban 2 főnév 3 adata.)

B) A helyváltoztatás kifejezése a mozgást, haladást jelölő igék származékaival kapcsolatos.

a) Az irányt jelölő igekötővel alakult igék származékai mellett mindig kötött a bővítmény. (A törzsanyagban 9 főnév 10 adata.) Ezekben a morfológiai kifejezőeszköz megválasztása rendszerint az igekötő jelentésének megfelelően történik. A vonzat határozóragja többnyire a főnévi alaptagban megjelölt cselekvésnek csak a tágabb értelemben vett irányát jelöli, s jobbra megfelel az igekötő eredeti (általában lativusi) irányjelentésének: *alá + -ra/-re, le + -ra/-re, fel + -ba/-be, be + -hoz/-höz/-höz* stb.: BécsiK. 36: „Ne altalla . . . *bēmētēt en vramhoz*” ~ SzékK. 76: „ne féélyen . . . *be menny az en vramhoz*”; PozsK. 26: „mwlneyek el ű . . . kynya . . . *földre lee hwllaffaerth*”; ÉrdyK. 648: „mykoron . . . az *templomba ffele meneefenek* Innepeet zörzene”; stb. Az irányulásnak pontosabb, igekötővel és vele azonos eredetű, ill. belőle alakult határozóraggal történő meghatározása (pl. *be* igekötő és *-ba/-be* határozórag) ebben a korban még csak elvétve adathozható: FestK. 387: „meg nýtodtad *bel menetytt te lakodalmadba*”. A bővítmény határozóragjának más irányt kifejező jelentése az igekötők funkcióváltásának (irányjelölésük megváltoztatásának) eredményeképpen jelentkezik: *el + -ból/-ből, -tól/-től, elől; fel + -ból/-ből; le + -ról/-ről, ki + -ból/-ből*: JókK. 158: „germeknek *halottaybalol fel tamadaſarol*”; BécsiK. 18—9: „Valamēnezer keđ megbātac *elfozdoltokat o iftēneknc zolgalatiatol*”; PéldK. 65: „nem haznal az tewruennek en *elewlem el vetele*”; DomK. 112: „el vegeze az *zerzetbevl* valo *ky meneſeel*”; stb.

b) Az igekötő nélküli igék származékainak bővítménye átvitt jelentésben jobbra átmenetet mutat a kötött és szabad bővítmény között, de gyakran már konkrét jelentésben is a kötöttség felé halad. (A törzsanyagban 3 főnév 4 adata.) A kötöttséget gyakori jelzői helyzete is elősegíti. A szerkezetekben többnyire lativusi jelentésben használt ragokat (*-ba/-be, -ra/-re, -hoz/-höz/-höz*) találunk: 1524: „ne reſteled *hozam yethedeth*” (MNy. 26: 150); ÉrdyK. 89: „mondatyk Criftus *zyneere tereefnek* hafonlatofſaga”; VirgK. 11: „kyk ymezek . . . *ketſegben eſes*”; stb. — Ablativusi irányú határozóraggal: GuaryK. 29: „mindon *hittul zacadas* . . . veth . . . eredetp”.

A helyviszonyt kifejező szerkezetekben nincs kötelező vonzat.

A konkrét és átvitt értelemben vett összefüggések kifejezése. — Ilyen jelentésviszony azokban a szerkezetekben fedezhető fel, amelyeknek alaptagja valamilyen összefüggésre, érintkezésre, konkrét vagy logikai kapcsolatra, más személlyel vagy dologgal szemben elfoglalt helyzetre vagy állapotra, ill. ezek megváltoztatására utal. (A törzsanyagban 4 főnév 5 adata.)

a) A rokonsági és társadalmi viszonyokban jelentkező kapcsolatokat, állapotokat kifejező főnevek szerkezetei kölcsönös viszonyt jelölnek. A kölcsönösséget elsősorban a *-val/-vel* rag fejezi ki: 1395 k.: *apauai egueng : patruelus* (Gl. egyveng a.); JordK. 418: „*ezekkel vramnak dolga vagyon*”; CornK. 158r: „hogha . . . *volna* valamy nagy *jgye*

vagy *pery* valamely nagy *feyedelmel*”; stb. A *-val/-vel* rag olykor váltakozik az érintkezésre utaló *-hoz/-höz/-höz* raggal: ÉrdyK. 368: „Tamada . . . ez eellyen *egymafhoz valo yfmerethffeegh* az . . . zeretetből”; de: CornK. 158r: „ez embernek *volna efmerety* [ismeretsége] ez feyedelmnek valamely *rokonfagaua*”. Itt a *-val/-vel* rag, mivel új jelentést ad az *ismeret* szónak, kötelező vonzatként is felfogható. — A bővítmény ragja a *köz*, ill. a *dolog* szóval kapcsolatban ugyanígy elősegíti, ill. jelzi az alaptag jelentésének módosulását, s mint ilyen, szintén kötelező vonzat: vkinek *köze* (*dolga*) *van vkivel*: ‘kapcsolata, ügye van vkivel’ és *köze* (*dolga*) *van vkihez, vmihez*: ‘joga van, érdeke fűződik vkihez, vmihez’: 1524: „laffa hogy *vrwal* *wagyon kezű*” (MNY. 25: 69); BatthyK. 423: „Semmi *közöd* [‘dolgod’] *ninczen* te neked az *igazzal*”; de vö.: 1558: „az pyspek *vram jobagywal* *wagyon dolga* annak . . . nekem *semy dolgom nynczen hozaya*” (LevT. 1: 292); stb. — Ebbe a jelentéscsoportba illik bele az erre a korra jellemző — s feltehetően latin mintára alakult — sajátos *rész vkivel* ‘közösség vkivel’ kötelező vonzat is: MünchK. 99vb: „*nē vallaž rēžt en vēlem*” ~ JordK. 674: „nem *lezen rezed en velem*” (~ WeszprK. 46) : non *habebis partem mecum*.

b) A valamilyen összefüggés létesítésére, ill. megszüntetésére utaló főnevek szerkezeiteiben egyfelől szintén a kölcsönösség, másfelől pedig a valamitől való mentesség, megszabadulás jelentésárnyalata fejeződik ki. A kölcsönösség jelölésére a *-hoz/-höz/-höz*, ill. a *-val/-vel* ragot használják. A szerkezetek többnyire a *való* igenév (ill. a *van* ige) segítségével alakulnak: DebrK. 130: „Elfő iegi *wronkhoz valo eggiefwles*”; TihK. 65—6: „az eredet bin: nem az attianak az *anaua ualo egefőlefe*: fem . . . az lelőknek az *testhőzualo egefőlefe*”; stb. Talán ebbe a csoportba vonható még: DebrK. 629: „ő *zerzetbe efkefenek* [‘esküvésének’] *vtanna* hog menne eg erdő által”. — A valamitől való mentesség, valamint a valamitől való megszabadulás ábrázolása a távolodásra utaló *-tól/-től* (néha: *-ról/-ről*) raggal történik: ÉrsK. 212: „Merth *arantal* [a. m. aranytól] *walo zeghenffeegh* beh wyzen . . . Menyeknek orzagaban”; LobkK. 344: „engede . . . mindenkor *kentwl es Byntwl valo bwchwt*”; de: 328: „*Bwchwt* vezek *telled*”; DebrK. 46: „*kezwl* nőnk kelh a *binőktől valo meg tiztulaffal*”; stb. — A *-ról/-ről* rag használata — amely feltehetően a latin eredetit követi — egyben a tekintethatározónak megfelelő jelentésviszonyt is kifejezi: MünchK. 102rb: „*q būnqczql menēkedetet nē valnac*” ~ JordK. 682: „*menedeekek nynczen hw būnekről*”: *excusationem non habent de peccato suo*; ÉrsK. 170: „*thy bynethekről boczanatoth keresfethek*”; stb. Idetartozhat még — kissé inkább a tekintethatározói jelentésviszony felé való eltolódást kifejezve — a *felől* névutóval való szerkesztés is: 1479: „ez ver Andrasnak *menedek lossonczy lazlo felwl*” (MNY. 9: 444).

c) A hasonlóságnak, ill. különbözőségnek vonzatos főnévvel történő kifejezése: DebrK. 281: „anne *hafonlatoffaga* vagon az pokolnac ő *thizehöz*”; TelK. 251: „*kw-lōmbfegh* vagon aioknak *latafa kez*t es agonozoknak *latafok köz*t”; stb.

d) Esetleg az összefüggést kifejező szerkezetek csoportjába sorolhatjuk be a *haszon van vmből* kifejezést is: 1507: „ha az touanak *vala <my> hazna lezen halabol* Az meg ozolyon *kozottok*” (SzT.).

A szándék jelentésviszonyainak kifejezése. — Elsősorban óhajt, kívánságot, szándékot, ill. hasonló lelkiállapotot jelölő főnevekkel kapcsolatban adatolható. (A törzsanyagban 3 típus 3 adata.) A bővítmény *-ra/-re* raggal alakul, ez olykor a főnévi igenévvel váltakozik: JókK. 56: „Mert *zolniualo* . . . *batorfaga* . . . nem *vala*”; MargL. 9: „*vala nagy keuanatya* . . . *behtelesre*”, 174: „*vala nagy keuansaga* . . . *meg*

latogatny”; WeszprK. 126: „ha vagyon ... the benned ... *ȳoravalo resthsegek*”; stb. Az *ájtatosság*, *szerelem* és a *hajlandóság* vonzata kötelező kötöttségű: MargL. 9: „vala nagy ... *zerelme behtesre*”, 10: „Vala ... nagy *ájtatossaga jmadsga*”; ÉrdyK. 129: „hymte ... reea ... *bynre haylandofagnak fonkolyat*”; stb. — Ugyancsak a szándékot kifejező jelentésviszony fedezhető fel az olyan főnevek *-ra/-re* (elvértve *-ba/-be*) raggal alakult bővítményeiben is, amelyek valaminek elvégzésére, megvalósítására való ösztönzést fejeznek ki: BodK. 15: „Az *iora* valo *fel serkegetes* rea felel”; DebrK. 182—3: „nem vetkőznek ... a *kauanfga* valo *engedefnek* myatta”; ÉrdyK. 526: „Azeert vezedelmes ... az *hyttre* valo *kezerőytes*”; stb. — A *-ba/-be* raggal: 1490: „fesyged ... *hadba* valo *kyztetisith*” (Gl. *készítés* a.); stb.

A másokkal szemben megnyilvánuló magatartás és igény jelentésviszonyainak kifejezése. — Az idetartozó szerkezetekben az alaptag általában személyre vonatkozik, annak valamilyen megnyilvánulását vagy valakivel szemben jelentkező viselkedését nevezi meg. A bővítmény is elsősorban személyre utal. A viszonyjelölés többnyire lativusi irányú határozóragokkal történik; a szerkezetek kötöttsége fakultatív. A szerkezetekben megvalósuló jelentésárnyalatok (a törzsanyagban 17 főnév 29 adata van):

a) Az (intellektuális) érzelmet, az ebből fakadó lelkiállapotot jelölő főnevek vonzatai azt a személyt jelölik meg, akire az érzelemből eredő pozitív vagy negatív magatartás irányul.

A pozitív magatartást kifejező szerkezetek a tárgyas igékből és a *-hoz/-höz/-höz* ragos határozószóval járó mellénevekből képzett főnévi alaptagok esetén *-hoz/-höz/-höz* raggal alakulnak: DomK. 192: „nagy vala az istennek *zvleyehez* ... az fratereknek *aytatoffagok*”; DebrK. 63: „az *vriftenhöz* mind *felebarattiahoz* igen nagi *zeretet* uala ő benne”; ÉrdyK. 36: „O ifteny kegyesslegnek *hozyank* valo ... *meltoztatafa*”; stb. Olyan főneveknél viszont, amelyek nem *-hoz/-höz/-höz* ragos vonzattal járó alapszóra vezethetők vissza, a bővítményben ennek az alapszónak a vonzata is és a *-hoz/-höz/-höz* rag is előfordulhat: JókK. 51: „*hytett es zerelmett zent fferenczben* el veztet-teuaa”: *fidem et amorem in sancto Francisco* perdiderat; de: VirgK. 42: „az anne *zerelme es hite* vala ... ez *zent atyahoz*”: *tantus erat amor et fides, quam habebat ad sanctum*; WeszprK. 42: „ki nagi a te *ergalmassagod* az zegeni *binqfokhoz*”; de: KrisztL. 34: „ő nekŷ *te raitad* nagi *irgalmassaga* vagion”; ill. JókK. 111: „kayalt uala ... hogŷ val-lana *yrgalmaffagott nepprewl*”: *clamando ... quod haberet misericordiam de populo*; stb. — A főnév alapszavának vonzatát őrzi: GuaryK. 27: „vaŷon malaŷta *embqorokkal* valo *ŷayfocodafra*”; WeszprK. 12: „mőgia vala ... a zegeni *qkqn* valo *kqnqruletqsseghql*”; stb. — A raghasználat megváltozása a szerkezetben olykor jelentéskülönbségre, az alaptag jelentésének módosulására mutat: VirgK. 17: „meg halgassatok ... *rea* valo *igyekezetuel*” [figyeléssel] és 69: „ez *vilaghoz* valo *igyekwzeth*” [törekvés, buzgólkodás] igen keues uala w benne”; stb.

A negatív magatartásra való utalás kifejezőeszközeül részben lativusi irányú formánsok (mint a *-ra/-re*, *-hoz/-höz/-höz*, *ellen*), részben a kölcsönösséget kifejező *-val/-vel*, részben pedig az ellentétes, ablativusi irányú *-tól/-től* ragok szolgálnak: ÉrsK. 165: „my feletteunk wayon *ellenfeghtewl* walo ... *felelm*”; SzékK. 6: „zőnyek megh az te *haragod mŷ hozyank*”; VirgK. 7: „*haragot* tartotam *rea*”, ill. 9: „*haragot* tartotam ... *atyamfaynak ellene*”; stb.

b) Néhány értelmi indíttatású magatartásra, viselkedésre, (lelki)állapotra vonatkozó főnévvel kapcsolatban a valakivel szemben fennálló kötelezettség, tartozás jelentésmozzanata fejeződik ki. A pozitív értékű jelentésviszonyra a *-ra/-re*, *-hoz/-höz/-höz*, elvétele a *-ról/-ről* raggal utalnak: PozsK. 43: „az te ... zywednek yfstenhez walo engedelmefsegewel”; 1524: „wýffelen ... gondoth ez samadafra” (MNY. 25: 69); 1527: „en az the dolgodrol gondot vyesitem” (Száz. 1874: 348); stb. — A negatív jelentéstartalom kifejezése: BécsiK. 28: „kic ... q engedelmètlènsegekèt ... vr èllèn mondottac ki iztattanac”: qui ... *impatientiam suam ... contra Dominum* protulerunt exterminati sunt. — A szükség ’szükséges dolog’ főnévnek a *-ra/-re*, *-val/-vel* ragos bővítményeiben a személynek valamivel (valakivel) szemben jelentkező igénye fejeződik ki: WeszprK. 46: „nynczen ahra zuksege”; JordK. 596: „vrnak zykfeghe vagyon vele”; DöbrK. 410: „Ninčen ziksegek orvoffal kik egeffegbe vannak”; 1523: „semmy zyksegem rea nem wolth” (Nyeml. 227); stb.

c) A valaki felé irányuló viselkedést, cselekvést jelölő főnevek szerkezetei közel állnak a dativusi jelentésviszonyt kifejező szerkezetekhez. Ezekben (4 főnév 10 adata) részint a lativusi irány (*-nak/-nek*, *-ra/-re*, *-hoz/-höz/-höz*; *ellen*), részint a kölcsönösség (*-val/-vel*) jelölése érvényesül. Az alapige vonzatával: JókK. 139—40: „tartozzatok ... ewtett gýczerný ... egnek elete nektek adafaert”; WinklK. 128: „embort istennek valo zolgalasra zerez”; 1529: „the kegýelmednek welem ... walo yo thethekh [!] ... meg zolgalom” (MNY. 37: 276); stb. — A vonzat olykor analógiás eredetű lehet, ill. a latin eredetit követheti: ÉrdyK. 104: „hozyank valo yo teetemeenyerről ... halalatosfagoth ... adnwnk [!]”; XVI. sz. eleje: „confirmalta ... kiral adomanyat az Buday vamon es az plebanossagon” (MNY. 1: 351); JókK. 28: „Zent ferencznek frater leora ualo tanoytatarol”; stb.

d) A közlést, (érzelmi) megnyilatkozást kifejező főnevek bővítménye azt a személyt nevezi meg, akire a közlés vonatkozik. A közlésnek valaki felé való irányulását — részben a főnév jelentésének, részben alapigéje vonzatának megfelelően — jelölik a lativusi irányt határozottabban kifejező *-nak/-nek*, valamint az általánosabb irányjelentésű *-hoz/-höz/-höz* raggal is. A rag megválasztását a fordításirodalomban a szerkezetek latin eredetije is befolyásolhatta: JókK. 10: „yme yfstený felelet lewn hozya”: ecce divina *responsio* facta est *ad eum*, de: 137: „frat[er] Siluesternek es zent Claranak ... egý volt ... felelet”: *fratri Silvestro quam sorori Clarae ... una facta fuit ... responsio*; DomK. 192—3: „vala ... oly gyeryedetes jmadfag ev hozya”; WinklK. 317: „vagyon valamý mondasom tenekod” ~ DöbrK. 416: „vagon neked valamit mondanom”: *habeo tibi aliquid dicere*; stb. — A negatív jelentéstartalom a *-ra/-re* raggal, ill. az *ellen* névutóval fejeződik ki: DöbrK. 289: „ha valakinek mas ellen volna panazia”; ill. 1525: „tezen panazth ... kegýelmedre” (MNY. 25: 68); DebrK. 621: „Micoron iften ellen valo karomlafth hallanak”; stb. — A kérdés, kérdézt jelentő alaptaggal alkotott szerkezetekben a másik (a kért) személytől való kiindulás képzete érvényesül, s ezért ezekben a bővítményt ablativusi, azaz ellentétes irányú raggal fejezik ki: JókK. 157: „Az baratoknak myatta lewt kerelemrewl ... nemi jambortol”; DebrK. 7: „tegiðnk kerdeft tðle”; stb.

e) Az erőt, képességet, hatalmat jelölő főnevekkel kapcsolatban a fölé- és alárendeltség viszonya is kifejeződik (a törzsanyagban 1 adat). Az idetartozó szerkezetekben a bővítmény arra a személyre (vagy személyekkel kapcsolatban álló dologra) mutat rá,

akire (vagy amelyre) az alaptag vonatkozik; kifejezőeszköze elsősorban a locativusi irányú *-on/-ën/-ön* rag, ill. elvétele a *között* névutó is: JordK. 553: „ada hwnékýk *erýt* es *hatalmat* mýnden *erdegeken*” : *dedit illis virtutem et potestatem super omnia daemonia*; Apork. 48: „Iftentewl ker ... *ellenfegýn walo gýzedelmet*”; MünchK. 26ra: *hatalmat valnak q kqzgttqc* : *potestatem exercent in eos*; stb. — A locativusi irányjelöléstől eltérő irány jelölése a szembenállás kifejezésére szolgál: MünchK. 105va: „Sem eg *hatalmat nē vallanal èn èllènem*”; de: WeszprK. 91: „nem *volna hatalmad en raytam*” : *Non haberes potestatem adversum me* ulla; stb.

A dativusi viszony kifejezése. — A valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszonnyal erősen rokon, de azzal ellentétes irányban érvényesülő jelentésviszony. (A törzsanyagban 6 főnév 12 adata.) Az idetartozó szerkezetekben a bővítmény azt a személyt jelöli meg, akinek a számára az alaptagban megnevezett dolognak — többnyire elvont, eredményt jelentő fogalomnak — valamilyen jelentősége van. A szerkezetek a bővítmény kötöttségének mértéke szerint több csoportra különíthetők el:

a) Erősebb a kötöttség azokban a szerkezetekben, amelyekben az alaptag saját egyedi jelentése vagy etimológiai rokonságának vonzatossága következtében kívánja meg a bővítményt. Ilyenek a valaki felé irányuló cselekvés eredményét, valamint a szükségességet kifejező főnevek: JordK. 685: „nem *zýkfegh teeneked* hogy vala mýn meg kergýenek” : *non opus est tibi ut quis te interroget*; VirgK. 87: „*Nagi ayandok ez teneked*”; stb.

b) A valakivel szemben elfoglalt (társadalmi, lélektani stb.) helyzetet jelölő főnevek közül a kölcsönösség jelentésmozzanatát tartalmazók mellett a dativus gyenge kötöttségű vonzat: JókK. 149: „Es *teneked* mend eý varas *ellenffeged*”; KeszthK. 169: „*Idegen* leek en atyam *fyaynak*”; ÉrsK. 106: „*kyk òneky baratý* walanak ... az ... *leweleth neky wyweek*”; stb.

c) Ugyancsak gyenge kötöttséggel — gyakran már a szabad határozók felé mutató átmeneti értékkel — kapcsolódik a bővítmény azokhoz a főnevekhez, amelyek valaki számára valamilyen helyzetet előidéző vagy jelentő testi, szellemi és lelkiállapotot, valakiben érzelmet keltő tulajdonságot jelölnek: SzabV.: „*lwt nekyk* menden vetez nagy *vezel*”; HorvK. 3: „*mychoda embernek* nagyob *metofag*”; TihK. 127: „az *zentòknek* ez nagh *òròm*”; stb.

A rendeltetés és cél kifejezése. — A bővítmény részint az alaptagban megnevezett dolognak rendeltetésére, céljára utal, részint pedig azt jelöli, hogy a cselekvés ki- nek, minek az érdekében megy végbe. (A törzsanyagban 6 főnév 7 adata.)

a) A képességet, alkalmasságot, a valamire alkalmassá tevő lelki vagy fizikai állapotot jelölő, valamint a lehetőségre utaló főneveknek *-ra/-re* ragos bővítményei rendeltetést fejeznek ki. A ragos határozói bővítmény gyakran a főnévi igenévvel váltakozik. (Az ilyen szerkezetek latin eredetije sokszor genitívusos kapcsolat.) — A képesség kifejezése: JókK. 56: „*zolnialo malaftya* ... nem vala”; de: VirgK. 69: „*zolaфра, malaztya* nem vala” : *nec ... verbi dissiminandi erat praeditus gratia*; JordK. 535: „vr ýstennek ereý vala ... hýket meg h gýogýttaný” ~ MünchK. 59va: „vala vznak *tèhètsege* bètègecn” *viğaztafocra*” : *virtus Domini erat ad sanandum eos*; WeszprK. 19: „*hatalma erre* nem vala”; ill. MünchK. 15ra: „*vagon* ... *hatalma bunt bolatni*” : *habet potestatem ... dimittendi peccata*; stb. — A lehetőség kifejezése: JókK. 83: „mendenýk ... kerua-

la *bolczot* alamÿznaert *menny*”; PéldK. 73—4: „nem hagyok tynektewk *zabadfagot* touabba *elnetek*”; stb. — Talán ide sorolhatók az *ok* alaptaggal alakult szerkezetek is: DebrK. 416: „vr iftentól ninčen *binre* ualo *oc* embörben”; ÉrdyK. 464: „aad embernek *okot* reea hog̃ . . . erdemet . . . zereffheffen”; stb.

b) A szükségességet jelentő *szükség* főnév szerkezetei célt fejeznek ki: DebrK. 67: „igen *zŭkfeeg* mindönönknek *iduŭffegere*”, de: 37: „mind eh kettő *zŭkfeeg* *Iduŭffe-gönk melle*”, ill. 68: „mi *zŭkfeeg* *ahoz*”; stb. Valószínűleg ez a jelentésviszony mutatkozik a BécsiK.-ből adatolható *iād̃, esztendō* főnévi igeneves szerkezeteiben is (bár ezek akár birtokos jelzős kapcsolatoknak is értelmezhetők): BécsiK. 195: „*Vd̃q* kēdeg vrat *megkērēſni* [‘hogy megkeressük’] mid̃oñ iouēnd̃” : *tempus autem requirendi* Dominum, cum venerit, 284: „kinēc megñolc *ēztēnd̃ie* uala *orzaglani* [‘hogy uralkodjon’]” : cui adhuc octo anni ad regnandum restabant; stb.

c) Egyes — igékből képzett, főként közlést, ill. más érdekében végzett vagy elviselt cselekvést, történést kifejező — főnevek mellett az *-ért* ragos bővítmény azt a személyt jelöli meg, akinek az érdekében megy végbe az alaptagban kifejezett cselekvés: CornK. 39r: „*fyralmban es fazkodafban* [‘fohászkodásban’] vala *evmagaert es az* iftennek *ne-peert*”; HorvK. 4—5: „kezdetyk . . . iften fyanak teſt *feel veteleert* valo *Imadſagrol* jras”; ThewrK. 51: „legenek kellemeteffek en . . . *kerelmefym . . . en magamerth*”; stb.

Az alaptag objektumára (tárgyára) való utalás kifejezése (tekintethatározóinak megfelelő jelentésviszony). — A kötött bővítményt igénylő főneveknek több jelentéstípusával (magatartás, tulajdonságok, szellemi műveletek, közlés jelölése) kapcsolatban mutatható ki. A bővítmény az alaptag irányulásának tárgyát nevezi meg (20 főnév 38 adata). A szerkezetek jelentésárnyalatai:

a) A testi és lelki állapot jelentéskörébe tartozó főnevek csoportjában:

Az érzelmet és intellektuális érzelmet, érzelmi indíttatású magatartást, lelkiállapotot jelölő főnevekkel kapcsolatban az állapot irányulásának tárgyát képviselő bővítmény ragja elsősorban a *-ban/-ben*, amely olykor a *-ra/-re, -on/-en/-ön, -ról/-ről* raggal változik: ÉrsK. 170: „leegyen *byzodalmatok* az zenth *gyonafban*”; de: VirgK. 50: „*bizodalmat* ad *erwl*”; ill. DebrK. 485: „*bizodalmat* adna az . . . *meg halgatafra*”; 1524: „*femi hythem* ninczen *benne*” (MNy. 25: 67); de: MargL. 174: „tellyes *hittel* zent margýt . . . *erdemerevl*”; FestK. 392: „Semmy *remenſeegem* neekem *ydweſſeegemben*”; de: NádK. 334: „Ha vağon *remenſegőkne*c [!] . . . *cristofnak irgalmaſſagaro*”; ill. ÉrdyK. 529: *azon valo . . . remeenſeegewnknben*; stb.

Az értelmi indíttatású magatartást, valamilyen helyzetet, állapotot, képességet, lehetőséget, ill. a valaki számára véghezvitt cselekvés eredményét jelölő főnevek bővítménye többnyire szintén *-ban/-ben* ragos: JókK. 11: „te es ygerÿ *azogban engedelmeſſeggett*”; DöbrK. 377: „*fem eg̃ malaztban. . . fogatkozaſtok* ninčen”; KazK. 119: „*meg ielőnte* fyanak az kőróztien *hitbe ualo alhatatoſſagat*”; ÉrdyK. 581: „*mynden dolgaban . . . nagy ſegheedſeegh* vala”; de: JókK. 106: „ad . . . teſtj *zewkſegtekreulalo ſegedelmet*”; stb. — Az érintkezésre és kölcsönösségre utaló főnevek bővítménye: JordK. 429: „nem volnank *tarſſok* hŭnekÿk az proffetaknak veerők *ontafaban*”; ÉrdyK. 564: „*chak abban* vala *kylemſeeg* köztők”; stb.

b) A szellemi műveletek és állapotok jelentéskörébe tartozó főnevek csoportjában:

A tulajdonképpeni szellemi műveletet, ennek eredményét jelölő főnevek bővítménye elsősorban a *-ról/-ről* raggal alakul: GuaryK. 126: „kezdetic *tanolſag* az zent *bekeſeg-*

roľ”; ÉrsK. 26: „Iefws Cryfthwfnak kennyarol walo ygyeközeth awagy gondolat”; de: VirgK. 102: „az iduefegre valo gondolatot ... benem teliefithetem”; stb. — Talán ide kapcsolható az alapige vonzatát őrző *felelet vmire* szerkezet is: WeszprK. 50: *felelet a kerdesre*. — Az értelmi vonatkozású állapotot jelölő szavak (*ismeret, bölcsesség* stb.) bővítményében a *-ról/-ről* és a *-ban/-ben* váltakozik: SzabV.: „Arrol bwlchefege lwn kyrálnak”, ill. „Ebbe ... fenkynek nyncz kethseg”; 1524: „kýben ... minekõnk ... ketfegõnk ninchen” (MNy. 19: 127); stb. — A *kétségbe esik* szókapcsolat mellett viszont: LobkK. 274: „ky ketfegben efwen ew eletirwl: paroncola”; ill. WeszprK. 50: „en felqlem mind naian keczegbeh estõk”; stb.

c) Az alaptag objektumára való utalás legtöbbször a közlés jelentéskörébe tartozó főnevekkel kapcsolatban adatolható. Az alaptagként előforduló főnevek elsősorban a közlés tényét és eredményét jelölik (*beszéd, hír, írás, kérdés, szó* stb.). A bővítmény ragja a *hír* esetében ekkor még egyöntetűen a *-ban/-ben*: 1530 k.: „hogy a Thereknek Inkab Ne Lenne hýre Benne” (MNy. 80: 118); KazK. 116: „az kyrálnak hýre lón benne”; stb. A többi főnévvel kapcsolatban csaknem kivétel nélküli a *-ról/-ről*: CzechK. 67: „zeep ýmadsagok Idwõzeytenknek kennýarol”; DebrK. 67: „Zent Ianof Euangelistarol valo predikacio”; ÉrsK. 486—7: „Kezdem eel bezedemeth arroľ”; stb. Az eltéréseket részben a fordítások latin eredetijének hatása, részben a raghasználat esetleges bizonytalansága magyarázhatja. — A tipikus vonzattal: MünchK. 87rb: „Lõt ... kèzdèzet ... a tižtolatzoľ”: *Facta est ... quaestio ... de purificatione*; de: ÉrdyK. 44: „kerdeest teezenk ... raytta”; JókK. 49: „kyrewl voltak tanoc ... az paztorok”: *De quo testes fuerunt pastores*; de: PéldK. 67: „kyn en tanu vagyok”: *super quo sum testis*; stb. — Gyakran jelentkezik ez a jelentésvizony olyan szavakkal kapcsolatban is, amelyeknek jelentésébe a közlés mozzanata csak másodlagosan, érintkezési képzettársítás révén került bele: *csoda, jegy, levél, példa* stb. Ezek bővítménye gyakran analógiásan veszi fel a közlés tárgyára utaló *-ról/-ről* ragot, de a raghasználat olykor a latin eredeti hatását is mutatja: JókK. 66: „Zent febekrewl ualo czuda”: *Miraculum de stigmatibus sanctis*; WeszprK. 117: „Kezdetik ... atýanknak kenýwe, elethnek tekelletessegerel”; HorvK. 222: „Mafod capitulum azrol vagon”; stb.

Az oki viszony kifejezése. — Az okhatározó többnyire szabad bővítményként jelentkezik. Az oki viszonyt szorosabb kötöttségű, vonzatnak értékelhető szerkezetben kifejező bővítmények általában érzelmenyilvánítást, lelkiállapotot, érzelmi tartalmú közlést jelölő főnevekkel kapcsolatosak. A kifejezőeszközök használata ebben a korban még nem egyöntetű, még azonos alaptagok esetében sem. Az érzelmet és ennek megnyilvánulását jelölő szavak bővítménye részben *-on/-en/-ön*, részben *-ról/-ről* raggal használatos: BirkK. 3b: „az bvnrol valo banatnak ieye zerent”; ill. 1527 k.: „menemew hanathom wolt azon ennekem” (MNy. 37: 206); MünchK. 20rb: „azon valo qzq-mèhèn èlmègèn”; de: TihK. 132: „errõl mondhatatlan nagh õrõmeth walla”; SzabV.: „halat agyon ... Sabach meg vetelerwl”; de: ÉrdyK. 324: „nagy halaath ada raytta”; ill. DebrK. 49: „hogi az õ minket meg latogatafaert halakat agionk”; stb. Állandónak látszik a *-ról/-ről* rag használata a bűnbánat fogalomkörével kapcsolatos néhány szerkezetben: JókK. 106: „bewnewkrewl tartanak penetenczet”: *egerunt paenitentiam de commissis*; CornK. 41v: „az ev hyneyrevl tevredelmeffeget vevt”: *de suis contritus est peccatis*; KazK. 16: „gonaft teue az halalatlanfagrol”; stb.

A partitivus kifejezése. — A partitivusi jelentésviszonyt kifejező szerkezetek (7 főnév 10 adata) két csoportot alkotnak.

a) A *rész, részesülés vmiben* (~ *vmibe* ~ *vmiből*) kapcsolatban kötelező a bővítmény: ThewrK. 167: „Legien *refzem meniorfzagban*”; ÉrdyK. 529: „az malyknak ees *reeze* vagyon *benne*”; VirgK. 11: „vadolom . . . magamat . . . idegen *bwnwkbe rezefw-lefembe*”; stb.

b) Az idetartozó szerkezetek másik típusában alaptagként csak főnévi névmás szerepel: *néki, más, némely, semmi, egyik, melyik* stb. A bővítményt a *közül* névutóval, ill. a *-ból/-ből* raggal fejezik ki. — A tagok kötöttsége ebben a csoportban gyengébb, s azok a kapcsolatok, amelyekben az alaptag nem *-ik* jeles névmás, voltaképpen átmenetek a kötött és szabad szerkezetek között. — Az alaptag *-ik* jeles névmás: JókK. 85: „*nemelyk kewzewlec* kezdé . . . *kewnuezný*”; LobkK. 226: „*ðkezelek mindenik* . . . oznak vala alamiznakat”; TelK. 64: „felele *eggyc ð közzvlðc*”; stb. Gyenge kötöttségű átmeneti típusú szerkezetek: MargL. 2: „az *sororok kezzvl nemelyk* ciliciumba iarnak”; BirkK. 4a: „keferiek ötet az *megelte* *cøzzøl nekik*”; stb. — Az ilyen szerkezetek jelentése a partitivusi értékű birtokos jelzős szerkezeteknek felel meg, s olykor váltakozik is ezekkel: KeszthK. 216: „mykeppen *feyedelmek kezw*l egy leefthek”; de: DöbrK. 154: „le este *v*gán mikent *feiedelmeknek egik*” : *sicut unus de principibus cadetis*; JókK. 13: „*kyknek egýk* vala zent bernald” : *quorum unus erat frater Bernardus*; de: TihK. 293: „*kikközøl egiknek auito uala neue*”; stb.

Az ágens kifejezése. — Az ágens-viszonyt kifejező vonzat főnévi alaptaggal kapcsolatban csak szórványosan fordul elő (a törzsanyagban 2 főnév 2 adata). Ez a vonzatfajta részben latin hatásra jelentkezik, részben pedig szenvedő igei szerkezetre vezethető vissza. Az idetartozó néhány főnév történetét, ill. állapotot, valamint közlést fejez ki. A szerkezetekben a bővítmény a főnévtől megjelölt cselekvés alanyának felel meg: KeszthK. 14: „tekenched *een alazatoffagomath een elenfegymtwl*” ~ DöbrK. 24: „*laßad en ellenfegimtøl* valo *alazatomat*”; JordK. 389: „Hogý bel telneek az *mondaf* . . . *Ilafas proffetanak myatta*”; de: MünchK. 18rb: „hog *bøtel’fèfednec / mèl’ mōdatot Ilafas,phā miat*”; stb.

Az állapot kifejezése. — Néhány — a létezés, állapotváltozás, állapotváltoztatás jelentéskörébe tartozó, történetét jelölő, ill. mediális — ige főnévi származékával kapcsolatban a bővítmény a fizikai állapot bizonyos — konkrét és átvitt értelmű — vonatkozásait fejezi ki (3 főnév 3 adata): ÉrdyK. 517: „*bølccheffegnek yegye tanacchal* valo *eelees*”; DebrK. 47: „*kelh* . . . meg zentølnønk magonkat . . . *isteni elmelkødesføgben* valo *foglalatoffagga*”; 106: „*ieløntetek* . . . *diçøfege a vyznek borra valtoztatafaban*”; stb.

A kötött határozós szerkezetek sajátos kérdései

1. A főnév vonzatai már ebben a korban sem egyforma erősséggel kapcsolódnak alaptagjukhoz. Legtöbbjük fakultatív vonzatként az alaptag jelentésének csak valamely árnyalatát, valamire irányulását fejezi ki. A kötelező vonzatok némelyike a képzéssel létrejött alaptag alapszavának kötelező vonzatát viszi tovább. Ilyenek: *ismeret*

'ismeretség' *vkivel*, *különbség vkik*, ill. *vmik között*, *hasonlatosság vkihez*, *köz 'dolog, ügy' vkivel* és *köz 'kapcsolat' vkihez* (az összefüggéseket kifejező jelentésviszonyban); *rész 'közösség' vkivel* (az összefüggéseket kifejező jelentésviszonyban), de: *rész, részesülés vmiben* (a partitívusi viszonyban); *ájtatosság, hajlandóság, szerelem 'kedv, szándék' vmire* (a szándékot kifejező jelentésviszonyban); *igyekezet 'figyelem' vkire* (a vki-vel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszonyban); *kedv, kellemetesség 'kedv, tetszés' vkiben* (az alaptag objektumát kifejező, a tekintethatározóinak megfelelő jelentésviszonyban); stb.

2. A korban néhány főnévnek már többféle, más-más kifejezőeszközökkel szerkesztett (s emiatt a szerkezetre vonatkozóan többféle jelentésviszony kifejezésére is alkalmas) kötött bővítményével is találkozunk. A különböző bővítmények megjelenése az alaptag jelentéstartományának függvénye:

A) Egyes bővítmények kizárják egymást, azaz: ugyanazon mondaton belül együttesen nem használatosak. Ilyen természetűek elsősorban:

a) Az alaptag különböző jelentéseihez, ill. jelentésárnyalataihoz kapcsolódó, többnyire különböző jelentésviszonyokat kifejező vonzatok: *ájtatosság 'áhítozás' vmire* (szándék) és 'szívélyes, buzgó magatartás' *vkihez* (magatartás); *áhítozás vmire* (szándék) és 'kedvesség' *vkihez* (magatartás); *bátorság 'bátor lelkiállapot' vmire* (szándék) és 'reménység' *vmiről* (objektum jelölése); *erő 'képesseg' vmire* (cél) és 'hatalom' *vkin* (magatartás); *hatalom 'erő' vkin* (magatartás) és 'lehetőség, erő' *vmire* (cél, rendeltetés); *hitel 'bizalom' vkihez* (magatartás) és 'hit' *vmiben* (objektum jelölése); *imádság 'könyörgés' vkihez vkiért* (magatartás, cél) és 'egyfajta, vkiről szóló fohász' (objektum jelölése); *igyekezés 'ügy' vkivel* (összefüggés) és 'figyelés, figyelem' *vkihez* (magatartás); *kétség 'kétséges, bizonytalan dolog' vkinek* (dativus) és 'kétkedés' *vmiben* (objektum jelölése); *keserűség 'szomorú dolog' vkinek* (dativus) és 'keseregés' *vkin* (ok); *mondás 'mondanivaló' vkinek* (magatartás) és 'amit valaki mondott' *vki miatt* (agens); *öröm 'örvendetes dolog' vkinek* (dativus) és 'örvendezés' *vmin* (ok), 'boldogság' *vkiben* (objektum jelölése); *reménység 'bizalom' vkihez* (magatartás) és 'reménykedés' *vmiben* (objektum jelölése); *rész 'kapcsolat' vkivel* (összefüggés) és 'részesülés' *vmiben* (partitívus); *szerelem 'szeretet' vkihez* (magatartás) és 'kedv' *vmire* (szándék); *tehetség 'hatalom' vkin* (magatartás) és 'képesseg' *vmire* (cél). — Az alaptag különböző jelentésárnyalataihoz kapcsolódó vonzatok olykor ugyanannak a viszonynak fejezik ki különféle altípusait: *búcsú 'búcsúzkodás' és 'bűnbocsánat' vkitől és vmitől* (összefüggés); *hatalom 'lehetőség' és 'képesseg' vmire, vmit megtenni* (cél); *igyekezet 'törekvés' vmihez, 'figyelem' vmire* (magatartás); *köz 'ügy' vkivel, 'kapcsolat' vkihez* (összefüggés); stb.

b) Általában nem fordulnak együtt elő ugyanabban a mondatban az alaptagnak ugyanahhoz a jelentésárnyalatához kapcsolódó, de más jelentésviszonyokat megvalósító vonzatok sem: *hosszúság vkinek* (dativus) és *hosszúságot tesz vkin* (magatartás); *csoda vkinek* (dativus) és *vmiről* (objektum); *hit vkinek* (magatartás) és *vmiben* (objektum); *panasz vkire* (magatartás) és *vmiről* (objektum); *siralom vkiért* (cél) és *vkin* (ok); *tanú vkin* (magatartás) és *vmin* (objektum); *vélekedés vki ellen* (magatartás) és *vmiről* (objektum); stb.

B) Az alaptagnak ugyanazon jelentéséhez kötődő, különféle, de egymást kiegészítő, feltételező jelentésviszonyokat kifejező kötött bővítmények egy mondaton belül, együttesen is előfordulhatnak. Ilyenek: *felelet vkinek vmire* (magatartás és ok), *engedel-*

messég vkinek vmiben (magatartás és objektum); *igyekezet vkihez vmiben* (magatartás és objektum); *imádság vkihez vkiért* (magatartás és cél); *különbség vkik között vmiben* (összefüggés és objektum); *kérelem vkitől vmiért* (magatartás és cél); *kérdézet vkivel vmiről* (magatartás és objektum); *per vkivel vmiről* (összefüggés és objektum); *segedelem, segítség vkinek vmiben* (dativus és objektum); *szükség 'szükséges dolog' vkinek vmire* (szándék és cél); *vallás vkinek vmiről* (magatartás és objektum); stb. (A példákat mind az A), mind a B) típusra l. előbb, a megfelelő jelentésvizonyokat tárgyaló alfejezetekben.)

A főnév szabad határozói

Az alaptag jellemzése

Szabad szerkesztésmódú határozót a mondatban csak állítmányi helyzetű (tehát mintegy igei használatú) főnév vesz fel. A korban az ilyen főnév legtöbbször személyre vonatkozik, s rokonságot, foglalkozást, társadalmi helyzetet stb. jelöl: MünchK. 86vb: „*Te vag mēster iŷlben*”; JordK. 821: „*vendeeghōk es zarandekok volnanak ez feldnek 3ŷneen*”; TihK. 2: „*Ez uilagnak bōceffege balgatakagh ifienne*”; stb. — A főnéven kívül olykor határozója van a főnévi — elsősorban a birtokos — névmásnak is: VirgK. 44: „*en mindeneftwl tyed vagiok*”; stb.

A szabad határozók fajtái

A főnév szabad határozói hely-, idő-, állapot-, mód-, fok-, tekintet- és eszközhatározók. Előfordulnak képes értelemben használt, átvitt értelmű kifejezések is. Ezek némelyike latin hatásra, ill. az igék határozóinak analógiájára alakult, s a fordításirodalom stílusritkaságai közé tartozik. Egyes határozó alakú bővítmények (főként igéből, melléknévből képzett főnevekkel kapcsolatban) átmenetet képeznek a szabad és a kötött bővítmények között. Ilyeneket elsősorban a mozgást jelentő igék származékaira vonatkozóan, valamint a dativusi és partitivusi jelentésvizony kifejezésére találunk (ezek tárgyalását l. 413, 417, 420).

A helyhatározó. — A kor adataiban mind a bel-, mind a külviszony megkülönböztetése megtalálható. Az egyes viszonyok kifejezése határozóragos és névutós főnevekkel történik; a belső és a külső helyviszonyragok használata olykor felcserélődik.

a) A belső helyviszony kifejezése:

A locativusi irány jelölése (határozóragos főnévvel, inessivusi szerkesztésmóddal): JókK. 81: „*vala ez vylagban gewnge ember*”; 1520 k.: „*ky walek Zendewrewben egy haragos Nagy Ban*” (RMKT. 1⁷: 486); stb. — A lativusi irány jelölése (illativusi, ill. sublativusi szerkesztésmóddal): BécsiK. 15: „*kic által vt lèhèt vala Iŷlmbè*”; de: SzékK. 12: „*kyken wt lèhetne yervsalemre*”; stb. — Az ablativusi irány jelölése (elativusi szerkesztésmóddal): JordK. 617: „*Tennen magad zarandek vagŷ Jerwsalembōf*”; stb.

b) A külső helyviszony kifejezése:

A locativusi irány jelölése (superessivusi szerkesztésmóddal): ÉrsK. 210: „yweweny wagyok en ez felden Es zarandok”; 1531: „legen en wendegem the, ke, zaŷkon” (LtK. 1: 135); stb. De inessivusi szerkesztésmóddal is: AporK. 112: „Jacob zolga volt karnak földében” (~ KulcsK. 256). — Lativusi irány (sublativusi szerkesztésmóddal): VirgK. 97: „az bynwk . . . laytoryak es vtakh az pokorra ala menefre” (6 adat).

A helyhatározókat használják képes értelemben is; az ilyenek komplex módon más jelentésviszonyok — pl. részben az állapot — kifejezésére is alkalmasak: BécsiK. 9: „È vala zokas a règièknèl”; BirkK. 2b: „emberek előtt feiedelmek leğen nectek”; TihK. 2: „Ez uilagnak bőceffege balgatakfagh iftenne”; stb. (2 adat).

Az időhatározó. — Az időbeli viszonyításban bővítményül részben időt (ill. cselekvést) jelentő főnevek, részben pedig határozószók fordulnak elő, s az állítmányi főnévvel kifejezett tartalom megvalósulásának idejét jelölik. — Az időtartam, ill. időpont kifejezésére az időt jelölő főnév ragtalanul is előfordul: 1531: „Az nap legen en wendegem the, ke” (LtK. 1: 135). Ragos alakban: WeszprK. 8: „ky azon eztendeben pispok valah”; JordK. 612: „Es leenек barátok . . . azon napon”; stb. Határozószóval: BirkK. 3b: „holott eddğ ilien zokas volt”; PéldK. 70: „ennekem myndenkoron ellenfegem lenne”; stb. — A névutós szerkezet az időpont jelölésére szolgál: NádK. 224: „Es a naptolfogva herodes, es pylatos barátok lőne”; 1530 k.: „kŷ annak Elewte Banffŷ Iakab Zolgaŷa woth” (MNY. 80: 118); stb. (8 adat).

Az állapothatározó. — Ezt a határozófajtát többnyire *-ban/-ben* (ill. *-ba/-be*) ragos főnévvel fejezik ki: DöbrK. 24: „vr zegenec hiedelme lőn zókfegeben. es nomorufagban segedelm” ~ KeszthK. 13: „wr leen zegenek . . . segedelm[e] zykfege ees nawalyaba”; 1531: „legen en wendegem . . . Az en . . . ewremembe” (LtK. 1: 135). Állapothatározóval történő szerkesztés a latin értelmezős szerkezet fordításaként: PéldK. 79: „El megyek meg halny barat vagyok ez velagnak zerelmenek meg halandoyul es yo eletet veyendewewl”: Vado mori monachus, mundi moriturus amoris. Hunc spernens. — A helyettesítés kifejezése: KazK. 118: „en . . . attyad helőt lezók ellenfegőd”. — A mindnyájan alak számallapothatározói szerepű: HorvK. 14: „my kedeg myndnyayan vagyok saar vagy fevld”. — Az alaptagot követő *mind* névmás értelmezhető számallapothatározónak is: JókK. 49: „kyrewl voltac tanoc mend az paztorok”: De quo testes fuerunt pastores; ÉrdyK. 510: „kyk mynd lehetendew dolgok az wr iftennek”; stb. (10 adat); l. még 353, 393.

A módhatározó. — Az idetartozó határozók kifejezésére használtak ragos és névutós főnevet, határozószót és határozói igenevet is. Főnévvel: BirkK. 2b: „Tifteffeguel . . . feiedelmek leğen nectek”; 1529: „ŷdegen segedseg nekŷl kŷral . . . kŷ lezen” (MNY. 37: 276); stb. — Komplex mód- és állapothatározó: ÉrsK. 180: „Wr Ifthennek zent thefte kethfeghneelkyl eeletth azoknak”. — Határozószóval, ill. határozói igenévvel: CzechK. 58: „Nem kethelen [kénytelenül, kényszerítve] dee akarwa. ŷdo neepnek vagŷ ŷateka”; JókK. 47: „es ezek azonkeppen tŷed”; stb. (7 adat).

A fokhatározó. — Alaptagként itt a főnév szórványos, inkább a főnévi névmás szerepel. A határozót részint határozószó, részint névutós főnév fejezi ki. Határozószóval: JókK. 46: *en mendeneftewl tyed vagyok*; ÉrdyK. 394: „zent lazlo kŷral Criftus le-

fufnak *kywalthkeeppen Confeffora*"; ÉrsK. 107: „ky őneky *yeleffen baratya wala*"; stb. — A névutóval szerkesztett fokhatározó a *semmi* névmáshoz kapcsolódik, s komplex módon fejezi ki a fok- és tekintethatározót: VirgK. 99: „ez fwldiek, *femik az meniekhez kepeft*"; TihK. 341: „mindön kenok ... *femiek ahoz kepoft*"; stb. (2 adat).

A tekintethatározó. — A tekintethatározói viszony — névszói alaptaggal kapcsolatban — többnyire kötött szerkezetben jelentkezik. A főnév szabad tekintethatározója igen ritka: MünchK. 84ra: „ki *volt.pphā 9 müüelkedetebēn / z bēzedebēn*"; — de melléknévi alaptaggal: JordK. 617: „ký *vala* nagy proffeta ember, mynden *teete-meenyēben es bezedeben hatalmas*" : qui fuit vir propheta, potens in opere et sermone; stb. (A törzsanyagban 0 adat.)

Az ok- és eszközhatározó. — A korban általában az eszköz és ok együttes kifejezésére vannak — részint ragos, részint névutós főnévvel szerkesztett — példáink: ÉrdyK. 510: „Cristus zent malazttnak *seghedelmewel ez ... leezen arrol emlekðzet*"; CornK. 1r: „zvz maria mynekevnk ... *anyank ... iefus cristufnak atyafyvysaga myat*"; stb. (2 adat).

A szabad határozós szerkezetek sajátos kérdései

Több határozóval alakult szerkezetek. — Az állítmányi főnévnek legtöbb-ször csak egyetlen szabad határozója van (l. a korábban bemutatott adatokat). Adatolható viszont egy-egy főnévvel kapcsolatban több határozó is; ezek általában azonos típusúak: ÉrdyK. 395: „ky ewneky *rokonfaga vala attyarol annyarol*"; ÉrsK. 180: „kyk *bynnek Es thwdathlanfaghnak myattha Es refthseeghnek myattha ... őrdőghnek thagy*"; stb. — Különböző típusú, egymással szerkezetbokrót alkotó határozók: WeszprK. 8: „ky azon *eztendebe pispok valah sidosakban*"; ÉrsK. 215: „Mynewel *na-gyoban kōñðrwlees keppen my barathynknak zykseğðkben segedseegh leenddwñk*"; stb.

A határozókban felhasznált kifejezőeszközök. — A főnevet bővítő határozókban — az adatok csekély száma ellenére — a kifejezőeszközök széles körű felhasználását tapasztaljuk. A szerkezetekben adatolható határozóragok: *-ban/-ben* (hely-, képes értelmű hely-, idő-, mód-, állapot-, tekintethatározó); *-ba/-be* (hely-, állapothatározó); *-ból/-ből* (helyhatározó, ok-, eszközhatározó); *-n* (hely-, idő-, állapothatározó); *-ra/-re* (hely-, időhatározó); *-ról/-ről* (tekintethatározó); *-ig* (időhatározó); *-val/-vel* (mód-, eszközhatározó); *-nál/-nél* (képes értelmű helyhatározó); *-ul/-ül* (állapothatározó). — A névutók: *előtt* (képes hely-, időhatározó); *felől* (helyhatározó); *fogva* (időhatározó); *helyett* (állapothatározó); *képest* (fokhatározó); *között* (képes helyhatározó); *miatt* (eszköz-, okhatározó); *nélkül* (módhatározó); *után* (időhatározó). — Határozószók: *eddig, most, mostan, mindenkoron, végre, örökké* (időhatározó); *minde-nestülfogva* (fokhatározó); *mind* (állapothatározó); *azonképpen, kiváltképpen, kénytelen* (módhatározó). Határozói igenév: *akarva* (módhatározó). (Az adatokat l. előbb, az egyes határozói alcsoportok fejezetében.)

A szerkezetek szórendje. — A főnév határozójának szórendjét általában a hangsúlyviszonyok, ill. a mondanivaló értelmi tagolásának szándéka határozzák meg.

Az alaptag elé rendszerint a hangsúlyos, valamilyen szempontból kiemelt határozó kerül: GuaryK. 22: „*a3 ragalmazó embőrnec zaiaban, a3 atkozot ragalmassag merq3*”; BirkK. 2b: *Tifteffeguel emberek előtt feiedelmetek legyen*; stb. — Amikor viszont az alaptagul szolgáló főnevet akarják jobban hangsúlyozni, ez megelőzi a bővítményt: KeszthK. 13: „*Ees wr leen ... fegedelm[e] zyksegbe ees nawalyaba*” stb.

Irodalom

A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek: SIMONYI, Jelz., 1–65; KERTÉSZ: NyK. 43: 1–101; IMRE: MNy. 54: 37–43, 60: 433–40; TOMPA: MMNyR. 2: 260–4; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 76–9; HAKULINEN: MNy. 12: 30–1; HADROVICS, FunkMondt. 43–5; BALÁZS, FunkPron. 66–7. — Minőségjelzők: SIMONYI: Nyr. 4: 437–41, 485–90, 36: 97–8, 101–5, 193–205; KERTÉSZ: Nyr. 39: 400–5, MNy. 10: 57–68; KLEMM, TörtMondt. 285–335; BALÁZS: MNy. 48: 161, NyK. 57: 204–25; HÁMORI: MNy. 50: 419–31, 53: 138–45, Benkő-Eml. 27–35, Fábán-Eml. 129–35; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz., 16. sz. 66–7, NyK. 59: 130–50; BERRÁR, TörtMondt. 117–21, 123–4; IMRE, SzabV. 250–2, MMNyR. 2: 265–83; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 72–82, Nyr. 98: 385–99, 99: 3–11; NYÍRI: NéprNytud. 9: 23–8; BENKŐ: MNyT. 378–84; NÉMETH: MNy. 73: 313–20, NytudDolg. (Bp.) 30. sz. 1–50, 57–74. — Mennyiségjelzők: KLEMM, TörtMondt. 292–3, 303, 335; BERRÁR, TörtMondt. 121–2, NytudÉrt. 13. sz. 60; IMRE, SzabV. 250–2; E. ABÁFFY: MNy. 67: 155–69; RÁCZ: MNy. 72: 58–9, Nyr. 104: 258; NÉMETH: NytudDolg. (Bp.) 30. sz. 51–6. — A jelzők szórendje: MOLECZ, SzórTört. 149–61; SIMONYI: Nyr. 31: 475–81; KERTÉSZ: MNy. 10: 61–7; KLEMM, TörtMondt. 289, 334; BEKE: NyK. 55: 253–4; HÁMORI: MNy. 50: 419–31; PENTILÄ: NytudÉrt. 58. sz. 267–70. — A birtokos jelzős szerkezetek: SIMONYI: Nyr. 4: 244–51, 40: 289–94, Jelz. 137–93; KERTÉSZ: MNy. 10: 67–8; FAJCSÉK, MondKépl. 56–7; KLEMM, TörtMondt. 342–76; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. passim; BERRÁR, TörtMondt. 128–32; IMRE, SzabV. 252–4; TOMPA: MMNyR. 2: 285–95. — A birtokos szerkezetek jelentéstartalma: BALOGH: Nyr. 20: 445–9; SIMONYI: Nyr. 40: 337–47; HADROVICS, FunkMondt. 59, 139–68. — A birtokos viszony jelölése: BALOGH: Nyr. 20: 345–9; SIMONYI: Nyr. 41: 345–6; KERTÉSZ: NyK. 43: 416–7; VÉGH J. M.: NéprNytud. 15–6: 135–9; RÁCZ: MMNy. 59–62; BENKŐ: MNy. 84: 24–31. — A birtokos szerkezetek egyeztetése: JOANNOVICS: Nyr. 2: 210–5, 255–9, 26: 242–5; BALOGH: Nyr. 20: 492–7; MELICH: MNy. 14: 235–52; KLEMM: Nyr. 78: 174–5; RÁCZ: Nyr. 88: 106–10, MNy. 72: 53–8, MMNy. 59–62, MondTan. 37–69, Egyezt. 14, 18–9, 22, 25, 35, 43–5. — A birtokos szerkezetek belső szórendje: FAJCSÉK, MondKépl. 77–8, 186; SIMONYI: Nyr. 31: 481–2, 32: 243–6, 41: 393–7; MOLECZ, SzórTört. 159–61; RÁCZ: Nyr. 94: 186–8; S. HÁMORI: Benkő-Eml. 27–35; TOMPA: ÁNyT. 14: 127–41. — Az értelmező jelzős szerkezetek: SIMONYI, Jelz. 113–35; KERTÉSZ: Nyr. 39: 398–409; MÉSZÖLY: MNy. 13: 35–44, 71–83; KLEMM, TörtMondt. 336–7; KÁROLY: I. OK. 9: 343–4, NytudÉrt. 16. sz. 17–28, 57–9, Nyr. 82: 453–6, 102: 46–50; BALÁZS: NyK. 57: 222–4, NytudÉrt. 46. sz. 3–7, 15–6; RÁCZ: I. OK. 9: 366, Nyr. 84: 488–98; TOMPA: I. OK. 9: 314–5, MNy. 60: 428–32; BERRÁR, TörtMondt. 124–6; IMRE: MNy. 54: 37–43, 60: 436–40; D. BARTHA: NytudÉrt. 40. sz. 36–7. — Az értelmező jelzős szerkezetek alaptagjának kérdései: KLEMM, TörtMondt. 338–42; KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. passim. — Az értelmezői bővítmény kérdései: SIMONYI: Nyr. 16: 5; KERTÉSZ: Nyr. 39: 400–5, NyK. 43: 34–46; KLEMM, TörtMondt. 336–42; FAJCSÉK, MondKépl. 78–82; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. passim, NytudÉrt. 16. sz.; BERRÁR, TörtMondt. 125–6; E. ABÁFFY: MNy. 67: 166–9; NÉMETH: MNy. 73: 322–5; TOMPA: Nyr. 100: 134–5. — Az értelmező jelzős szerkezetek alaki és szerkesztésbeli kérdései: SIMONYI: Nyr. 26: 5; ZOLNAI: NyK. 23: 51–9; KERTÉSZ: Nyr. 39: 398–403, 442–7; MOLECZ, SzórTört. 149–61; KÁROLY: Nyr. 80: 411–5, Nyr. 86: 290–5; RÁCZ: Nyr. 85: 403–15, MondTan. 37, 48–57, 67; TOMPA: NytudÉrt. 46. sz. 104; S. HÁMORI: MNy. 77: 148–58. — A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében: KLEMM, TörtMondt. 304, 342–75; FOKOS: NyK. 58: 172–3, 65: 26–7; S. HÁMORI: Rác-Eml. 108–11. — A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei: — A kötött határozók: SIMONYI, Hat. 1: 45–9; KERTÉSZ: Nyr. 34: 70; KLEMM, TörtMondt. 144–7; BERRÁR, TörtMondt. 102–3; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 251–7; KÁROLY: ÁNyT. 6: 159–228; H. MOLNÁR: ÁNyT. 6: 239, NyK. 70: 442–7; E. ABÁFFY: MNy. 63: 34; R. HUTÁS: MNy. 72: 293–300, 74: 69–73; GREMSPERGER: MNy. 75: 62–8; TAMÁSINÉ: MNy. 82: 198–207. — A szabad határozók: SIMONYI, Hat. passim; KLEMM, TörtMondt. 157–253; BERRÁR, TörtMondt. 98–126, NytudÉrt. 13. sz. 4–21; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 175–251.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: A MELLÉKNÉVI, SZÁMNÉVI, HATÁROZÓI ÉS HATÁROZÓSZÓI SZERKEZETEK

Írta: S. HÁMORI ANTÓNIA

A melléknévi szerkezetek

E korban a melléknév bővítése már általános jelenség. A bővítmények viszonylagos gyakorisága részben a mondanivaló pontos kifejtésének, a latin szöveg minél hívebb tolmácsolásának igényével, részben pedig az erőteljes, színes, élénk stílusra való törekvéssel is magyarázható. A melléknév mindig határozót vesz fel. Bővítménye részint kötött, részint szabad szerkesztésmódú. A szerkesztésmód szorossága, kötött vagy szabad volta az alaptagul szolgáló melléknév jelentésszerkezetével függ össze. A kötött bővítmény a melléknév jelentésszerkezetének egyik eleme; az alaptagul szolgáló melléknévvel jelölt tulajdonság valakire vagy valamire irányulásának, ill. a melléknév jelentésének, valamelyik jelentésárnyalatának kifejezésére szolgál.

A bővítmény kötöttsége kötelező, amikor a melléknév (egyik) fő jelentése csak határozóval bővített formájában jelentkezik. A kötöttség fakultatív, amikor az alaptag jelentésének csupán valamire való irányulását, valamilyen árnyalatbeli módosulását eredményezi. — A szabad határozó csupán a melléknévben megjelölt tulajdonság megvalósításának körülményeire utal.

Az alaptag

Az alaptag jelentése

1. A bővítés a melléknévnek minden fő jelentéstani kategóriájában jelentkezik. Ennek megfelelően kiterjed az érzékszervekkel közvetlenül érzékelhető, fizikai vonatkozású és a gondolati, érzelmi tartalmú tulajdonságokat jelölő kifejezésekre is. Az érzékszervekkel közvetlenül érzékelhető tulajdonságok melléknevei: BécsiK. 51: „*igen zep ꝛ ozcaual êkès*”; JordK. 331: „*kewrwle mynd az feld nedwes leend*”; DomK. 127: „*zent Damancos . . . testel vala evztevueer*”; stb. — Az érzékszervekkel fizikailag nem érzékelhető tulajdonságokat megnevező bővítményes melléknevek egy része érzelmet, magatartást, szándékot, lelkiállapotot stb. fejez ki: CornK. 22r: „*zyvyuel vala alazatos*”;

DebrK. 514: „ez zywz yghen *kegyelmes*”; stb. Képességet, lehetőséget, hasznosságot, szükségességet, különböző összefüggéseket jelölnek: GuaryK. 45: „leğon *melto* az nağ *zentfegre*”; GömK. 66: „Mykepen *neked kelemetes*”; VirgK. 14: „w *angialokhoz hafonlatos*”; stb.

Az alaptagul szolgáló melléknév jelentéskategóriája (jelentéstípusa) szorosan összefügg a bővítmény szerkesztésmódjával: kötött, ill. szabad jellegével (l. még 427—8, 429—37).

2. Elvértve előfordul alaptagként a melléknévi névmás is: SándK. 12: „kÿ az *meñor-zaaghoz kepqsth olÿan mÿnth egh estallo*” stb.

Az alaptag alaki felépítése

1. A korban képző nélküli, elhomályosult és világos képzésű származékok egyaránt előfordulnak alaptagként. Az igéből és melléknévből alakult származék-melléeknek általában ugyanolyan típusú határozókat vesznek fel, mint alapszavuk. Ennek a mozzanatnak különösen a vonzatosság jelentkezésében, ill. megőrződésében van szerepe (l. 428). Magának a képzőnek a típusa inkább stilisztikai szempontból érdekes. Feltűnően gyakori pl. a fokozó jellegű (*-ságos/-séges, -ságú/-ségű*) képzővel alakult mellékeknek és alapszavuknak párhuzamos bővítése: FestK. 131: „*mely gyenyerew: athyafyaknak egybe lakozyok*”; ill. NagyszK. 13: „ki a tizta . . . zómnek *igön geñerű-fegős*”; DomK. 168: „*vala . . . teftenek mertekeuel zeep*”; ill. GuaryK. 64: „ki micoron volna . . . *termettel igon nağ zepfegos*” ~ ÉrdyK. 215: „*elmeeyeben zepletelen testeeben zepfegw*”; stb.

A főnévi alapszavú, *-ú/-ű, -nyi* képzős melléknevek mindig minőség- vagy mennyiségjelzős szerkezetben fordulnak elő. Az ilyen szerkezetek jelzőjének határozói bővítménye voltaképpen az egész szerkezetre vonatkozik: DomK. 4: „*kezde lenny . . . jgeen jo elmey*”; CornK. 22r: „*hezedeuel vala meg eert erke[v]lchev*”; stb.

2. A bővítmény többnyire alapfokú melléknévhez kapcsolódik: GuaryK. 32: „*ha valaki . . . zentfegre melto*”; ÉrdyK. 154: „*kellemetes leen wr Istennek*”; stb. De gyakran jelentkezik határozó a középfokjellel ellátott melléknév mellett is. A középfokjeles melléknév bővítése egyfelől független középfokjeles mivoltától: NádK. 18: „*lezön bdl-čeb iduősfegős iozagnak valaztafara*”; JordK. 382: „*zenwedhetefb lezen . . . az ŷteelethnek napÿan*”; stb. — Máskor a határozó a középfokjel következtében jelentkezik: WeszprK. 4: *dohosb a koporsonal: nehezh a foldnel*; PéldK. 68: „*nalatoknal nagygyal erewfb vagyok*”; stb.

Az alaptag vonzatosságának eredete

Kötött bővítményt olyan melléknevek mellett találunk, amelyeknek jelentésstruktúrája lehetővé vagy szükségessé teszi a kiegészítést. A jelentésszerkezetnek ez a jellege több tényezőre vezethető vissza.

1. A képző nélküli (vagy elhomályosodott képzőjű) melléknevek esetében a vonzat

megjelenése az eredeti jelentés valamilyen irányban történő módosulásával függ össze. Egyes, eredetileg általános jelentésű, testi vagy lelki állapotra utaló melléknevek jelentésszűküléssel vagy átvitt használatban válhattak vonzatossá: NádK. 40: „eztes kez volnal *megbočatanod*”; WeszprK. 6: „ky *zabad* volna mynden *byntol*”; stb.

2. A képzéssel alakult melléknevek vonzatossága mindig másodlagos, s az alapszó jelentésére vezethető vissza. Az ilyen melléknevek részben tranzitív igék származékai (ill. elhomályosult képzésű melléknévi igenevei), részben vonzatos melléknevekből valók. E melléknevek keletkezhetnek:

a) Tárgyas igéből: *szeretetes* 'kedves' *vkinek* (← *szeret vkit*); *ismeretes*, *ismeretlen vkinek* (← *ismer vkit*); stb.: FestK. 400: „Gywlewfeeges wagiok *magamnak*”; WeszprK. 71: „Ianos ... *esmeretqs* vala a *piszoknek*”; stb.

b) Kötött határozói bővítménnyel járó igéből: *lehetséges vkinek* (← *lehet vkinek*); *kellemes vkinek* (← *kell vkinek*); stb.: MünchK. 25rb: „*Ěmberecně* *ěz* *lěhetetlen*”; JordK. 518: „*Idwez legŷ malažthwal tellyes*”; stb.

c) Tárggyal vagy vele szinonim kötött határozóval bővülő igéből: *félelmes vmit megtenni* (← *fél vkit ~ vkitől*); *tudós vmiben* (← *tud vmit ~ vmiről*): 1524: „*felelmes* vagyok en, *oda menny*” (MNy. 25: 69); stb.

d) Tárggyal és vele egyidejűleg kötött határozóval bővülő igéből: *adós vkinek* (← *ad vmit vkinek*); *engedelmes*, *engedetlen vkinek* (← *enged vmit vkinek*); stb.: CornK. 141v: „Ky *engedelmes* az anya *zvw marianak*”; 1530: „*kŷral ew nekŷ ... ados*” (MNy. 37: 280); stb.

e) Önállóan nem élő, passzív igei töből; az igei vonzatosságát a szócsalád igei származékai igazolják: *hasonlatos vkihez, vkivel* (~ *hasonlít vkire*); *kegyes vkihez* (~ *kegyelmez vkinek*); stb.: JókK. 41: „*leg kegyelmes nekem býnefnék*”; NádK. 59: „*ha melto lezón ez zentsegnek vetelere*”; stb.

f) Vonzatos melléknévből, ill. főnévből: *bőséges vmiben* (← *bő 'gazdag' vmiben*); *szükséges vkinek vmire* (← *szükség 'kell' vkinek vmire*); stb.: WeszprK. 61: „*mely halalatlanok vagionk te felsegednek*”; SándK. 10: „*Az tanczhoz imeezok zóksegosok*”; stb.

3. A középfokjellel ellátott melléknevek grammatikai kategóriájuk módosulása következtében sajátos, egyenlőtlenséget, különbözőséget kifejező jelentéstöbbletet nyernek. Azok a bővítmények, amelyeket ezzel a jelentéstöbblettel kapcsolatban vesznek fel, kötöttek tekinthetők: WeszprK. 4: *dohosb a koporsonal*; BatthyK. 449: „*ekefbek ereztet arannal*”; stb.

Az alaptag mondatbeli szerepe

A melléknév bővítése elsősorban állítmányi helyzetében figyelhető meg: DomK. 127: *Orchaul vala zeep*; JordK. 498: „*Az mafodŷk ... kŷ hasonlatos ehhez*”; stb. — Minőségjelzői szerepében: MargL. 16: „*Olŷ jgen nagy edessegel ... jmadkozyk vala*”; SándK. 26: „*mel zeep testeel en valek*”; stb. — Értelmező jelzőként: JókK. 65: „*ŷmadfagot elfewhewz hasonlatost tezenuala*”; DomK. 189: „*tevn ... predicacyot es*

jgeen zepet”; stb. — Határozóként: DebrK. 12: „*nagi erõffen* meg ostoroznaiak”; VirgK. 45: „az arañas engedelmeffet ... *oly tewkeletefen* meg tartanom”; stb. — Alkalmilag főnévi értékben (pl. tárgyként): FestK. 388: „*yly nagyokat* ... *wewttem*”; stb.

Az alaptag halmozása

A halmozott állítmányként vagy minőségjelzőként előforduló melléknév bővítése egyszersmind halmozott alaptagú melléknévi szerkezetet is eredményez: ÉrdyK. 412: „Es *oly nagy zeep eedes* yllatw zagh zarmazik vala ky az koporfobol”; stb. — WeszprK. 60: „mel *igen nagi es keserw* vala a kristusnak o kenna”; stb. — A halmozott alaptagok néha egymás szinonimái: WinklK. 363: „athe *jegesednek* ... *zerelmebe koor ees be-theg wagy*”; ÉrdyK. 414: „Atyamffyay leegyetek *egymafhoz kegyelmefõk es yrgal-mafok*”; stb. — Az alaptag halmozása helyett olykor viszont megismétlik a határozót, ezzel feszesebbé téve a mondat ritmusát: JókK. 47: „*lewlek egy aranpenzt / oly nagyott es oly fenlewt Es zeppett*”; SimK. 5: „*hog en volnec frater minor ... es bizon alazatos, es bizon engedelmes*”; stb.

A kötött határozók

A kötött határozók jelentéstani kérdései

A melléknév kötött határozókat tartalmazó szerkezeteiben az alaptag jelentésszótálya bizonyos mértékig megjelöli a közöttük kialakuló jelentéviszonyt is.

Összefüggést kifejező jelentéviszony. — Olyan melléknevek szerkezeteiben jelentkezik, amelyek személyek vagy dolgok közötti, elvont kapcsolatra (pl. azonosság, hasonlóságra, különbözősége, valamivel való érintkezésre stb.) utalnak (18 adat, 9,8%).

1. Azonosságot, hasonlóságot, bizonyos szempontból való egyezést fejeznek ki az *egyenlő*, *egyenés* 'egyenlő', a melléknévi 'egyenlő' jelentésben használt *egy*, a *hasonló*, *hasonlatos* (ill. *hasonlatlan* ~ *hasonlathatlan*) szerkezetei. Bővítményeik kötelező kötöttségűek. Az *egyenlő*, *egyenés*, *egy* 'egyenlő' határozójának ragja elsősorban a *-val/-vel*: BécsiK. 5: „*ki égénlõ te zolgalo lahodnac eggickèl nê vagic*”; 1470: *egenes vele* (SermDom. 2: 720); stb. A *hasonló* az elavult *hasonl* 'vkihez hasonlóvá tesz', 'hasonlít vkihez' alapige vonzatát örzi: WinklK. 114: „*ezekhez hasonlo ygheketh ... mon-gya wala*”; JordK. 545: „*Kýhez mongyam ez ... neepeket hasonlatofnak*” de: MünchK. 62va: „*kihèz hasonlam è ... nepèt*”; stb. — A *-val/-vel* és a *-hoz/-höz/-höz* ragok használata korán keveredett egymással, mégpedig elsősorban olyan módon, hogy a *-hoz/-höz/-höz* behatolt az *egyenés*, *egyenlő* melléknév szerkezeteibe is. A jelenség feltehetően kapcsolatos az eredetileg azonosságra utaló *egyenlő* melléknévnek 'azonos' → 'egyforma' → 'hasonló' jelentésfejlődésével. Azokban a szerkezetekben,

amelyekben az *egyenlő* a latin *similis* 'hasonló' egyenértékeseként szerepelt, érvényesült a *hasonló*, *hasonlatos* szerkezeteiben használt ragok analógiája: KrisztL. 32: „az the *baluan* ythoz. *hasonlatos* uagi. es az oktalan *allatokhoz egienlge* tótted magadath”. Elősegíthette a ragok keveredését az is, hogy a korábbi emlékekben előforduló *egyenlő*-vel, *egyes*-sel szemben később a *hasonlatos*, *hasonló* vált gyakoribbá: MünchK. 94vb: „le[gen]zec *egēnlq* hažuǵ *tüuelētec*” ~ JordK. 657: „*hoz*yatok *ha*sonlatos *ha*zwwgh leezek”; AporK. 87: *egenes lezen vrral* ~ DöbrK. 162: „*iften*hez *egēllō* lezen” ~ KeszthK. 233: „*ha*sonlatws lezen *iften*hez”; stb. Az ellentétes irányú analógia igen ritka: mégis: VirgK. 14: „*Mynd ezekel . . . zent ferencz . . . ha*sonlatos *lwn*”. — A latin *similis* 'hasonló' fordításakor feltűnik a *-nak/-nek* rag is: KeszthK. 127: „*Aleytaad . . . hogy lezek teneked ha*sonlatws” ~ DöbrK. 107—8: „*aly*tađ *ho*ǵ *ho*ziad *ha*sonlo lezek”; stb. — A határozós szerkezet helyett néha birtokos szerkezet is jelentkezik: BécsiK. 118: „*egēb ifiaktol tǵ egēnlqitekǵl*”; ill. FestK. 145: „*mǵ emberfeegewnknek ha*sonlat^ho^hsaahoz ees *egyenlewyehēz*”; stb.

2. Az érintkezést a kölcsönösségre utaló *határos*, *ismeretes* 'ismeretségben levő', *köz* 'közös', a 'valamiben részt vevő' jelentésű *részes*, valamint a melléknévi értékben használt *rokon* kapcsolatai fejezik ki. Határozói kötelező bővítmények: PeerK. 56: „*ky fyryawal es fcerechenekkel hatharws*”; MünchK. 104va: „*ēsmērētes* vala a: *pǵspqckēl*”; NagyszK. 163: „*Ez velagi gēnerǹfeg . . . kōz a beſſeckel*”; BécsiK. 85: „*mēl nēm akazād rēzēs lēni ēiēles innēplēſbē*”; stb.

3. A valamitől való mentesség, függetlenség kifejezése jelentkezik a *hiú* 'üres', *különb* 'más, különböző', *szabad*, *tiszta* stb. melléeknek szerkezeteiben. A határozó fakultatív jellegű. Kifejezőeszköze csaknem kivétel nélkül a *-tól/-től* rag: BatthyK. 425: „*Artatlan* vaǵoc en az *igaznac ō veretōl*”: *Innocens* ego sum a *sanguine* iusti huius; — de tekintethatározónak megfelelő jelentésviszonnyal: MünchK. 34va: „*Aztatlan* vaǵoc en *ēz igaznac vēzebēn*”; — MargL. 97: „*teste jdegen* vala mǵynden *testǵ romlastvl es fertezetevssegtevl*”; VirgK. 10: „en lelkem *mezytelen* volt lelky *iozagoktuǵ*”; stb.

Partitivusi viszony. — Az alapfokú mellénevekkel kapcsolatban az összefüggést kifejező jelentésviszonnyal *rokon*, sőt ennek akár egyik altípusaként is felfogható. Az *elég* és *részes* 'valamiben részesülő, valamiből részt nyerő' melléknév szerkezetei tartoznak ide. Az *elég* határozói fakultatív jellegűek. A *részes* melléknév határozóit viszont kötelező jellegűeknek tarthatjuk, mivel a szónak 'valamiben részesülő' jelentése s egyéb jelentéseivel való szembenállása csak ebben a formában jelentkezik. A szerkezetek elsősorban a *-ban/-ben*, *-ba/-be*, ritkábban a *-ból/-ből* raggal alakulnak — olykor éppen a latin eredetivel ellentétes módon: JókK. 87: „*kenerben* es *egyebekben eleget lewle*”: invenit satis de pane, satis de . . . aliis; BirkK. 4b: „hanem *ēz vilagi iozaghol eleg iouedelmel*”: nisi cum sufficienti provisione in bonis temporalibus; DöbrK. 424: „*tēgen ſ iftenſegeben rezeſſe*”; stb. Részben ide vonható a *teljes* melléknévnek a *-ból/-ből* ragos határozója is, amely egyúttal tekintethatározói jelentésviszonyt is jelöl: MünchK. 42ra: „*fel veuec . . . tižēket füles kofazocat tel'leſeket a: kēnezechol ſ a: ha-lacbol*”: sustulerunt . . . duodecim cophinos plenos, et de piscibus (1 adat, 0,5%).

Szándékot kifejező viszony. — Olyan melléknevekkel kapcsolatban figyelhető meg, amelyek cselekvésre irányuló lelkiállapotot, magatartást, szándékot, törekvést fejeznek ki (7 adat, 3,8%). Ezek többségükben tranzitív igék származékai, s alapigéjük határozói vonzatát rendszerint meg is tartják. Az idetartozó, nem igei alapszavú mellékneveknek a cselekvés módjára utaló, azt jellemző jelentésárnyalatuk is van. Szándékot, törekvést fejeznek ki: *akaratos* (← *akar vmit*), *hajlandó* ~ *hajló* (← *hajlik vmire*). Lelkiállapotot, magatartást jelölnek: *alázatos* (← *aláz vkit*), *buzgóságos* (← *buzog*), *féltelmes* (← *fél vkitől, vkit*), *gyors* 'készséges', *kész* 'készséges', *méltó* 'hajlandó, vmit kegyeskedik megtenni', *rest*, *tunya* stb. Ezek a melléknevek általában személyt vagy megismerésített fogalmat jellemeznek, határozójuk cselekvésre utal. Többségük fakultatív kötöttségű, csak a *hajló*, *hajlandó*, *kész*, *méltó* melléknév határozója kötelező vonzat. A szándékot kifejező jelentésviszony tipikus kifejezőeszköze a *-ra/-re* rag: CornK. 80v: „menden jokra kefedelmes”: *ad omnia bona tardus*; ÉrsK. 360: „hogy ha hazafagra *akaratos* volna”; TelK. 380—1: „legen *fereen* az Ifteni *zolgálatra*”; stb. — A határozórag a cselekvést kifejező határozók esetében váltakozik a főnévi igenévvél: DöbrK. 30: „ő labok *gorf* vert *ötteni*” ~ KeszthK. 21: „*gyorfok* w nekyk labok weer *etlefre*”; DebrK. 62: „*keez* vala a *halalra*”; ill. 1530: *kezek el menný* (MNy. 37: 352); CzechK. 186: „*melto legý* [‘méltóztassál’] vram en ýmadsagomat *hallaný*”; stb. — A bővítményekben olykor más ragok, így a *-hoz/-höz/-höz* és a *-ról/-ről* is jelentkeznek. Ilyen esetekben azonban a szerkezet jelentése a valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező, ill. a tekintethatározónak megfelelő jelentésviszonyhoz közelít: Apork. 205: „*akaratom keez hozzá*”; LázK. 125: „*tunya rest* voltal az időnek joban valo *el költefről*”; ÉrdyK. 338: „*gyorf* vala mynden *dologhoz*”; stb.

A valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező („valakivel szemben”) jelentésviszony. — A melléknév mindig személyt, megszemélyesített fogalmat jellemez. Jelentése egyrészt kifelé irányuló (pozitív vagy negatív) érzelmet, ebből fakadó lelkiállapotot, mással szemben tanúsított viselkedést jelöl, másrészt pedig valakivel szemben való kötelezettségre, tartozásra utal. Személyre (megszemélyesített fogalomra) vonatkozik a szerkezet határozója is, amely a legtöbb esetben fakultatív kötöttségű. A viszonyjelölés általában lativusi irányú kifejezőeszközökkel történik (24 adat, 13%).

1. Az érzelmet kifejező melléknevek szerkezeteinek jelentése az alaptag pozitív vagy negatív jelentéstartalmának felel meg.

a) A pozitív magatartásra utaló szerkezetek gyakoribb melléknevei: *ájtatos*, *hű*, *irgalmas*, *kedves*, *kegyes*, *könyörületes*, *nyájas* stb. A bővítményben felhasznált határozórag elsősorban a valaki felé irányulást egyértelműen kifejező *-hoz/-höz/-höz*: NádK. 18: „*lezón ... zeretetőfb istenhöz, es attyafiahoz*”; DomK. 194: „*kyhez jgeen kedues* vala”; stb. — A *-nak/-nek*, *-on/-én/-ön* rag olyan melléknevek határozóiiban jelentkezik, amelyek ugyanilyen ragvonzatokkal járó igék szócsaládjába tartoznak: *kegyes*, *kegyetlen*, *irgalmas*, *könyörületes* stb. A rökön igék vonzatának érvényesülését a latin eredeti szövegekben használt szerkezet, sőt olykor az alapige párhuzamos használata is elősegíthette: JókK. 41: „*yften leg kegyelmes nekem býnesnek*”: *Deus, propitiu esto mihi peccatori*; NagyszK. 168: „*leg irgalmas az en ... kegőtlenfegőmnec ... irgalmaz az en kegőtlen akaratomnac*”; DöbrK. 167: „*leg kőőrdőletes te zolgaidon*”: *deprecabi-*

lis esto super servos tuos; stb. A *-hoz/-höz/-höz* ragos határozóval járó és az igevonzatra támaszkodó szerkezeteknek párhuzamos jelentkezése a raghasználat keveredéséhez vezetett. E folyamat eredményeképpen a *-hoz/-höz/-höz* rag használata vált általánosabbá: MargL. 144: „Ez lean vala zent margýt azzonnak *koporsoyahoz* ... *hýv*”; VirgK. 12: „*kegyes* nem voltam, fem *magamhoz* fem *baratymhoz*”; PozsK. 41: „*legy Irgalmas en hozyam* zegeyn bynefhes”; stb. — A *-nak/-nek* rag analógiás terjedése a latin megfelelőnek a hatására történhetett: BécsiK. 14: „*ioy mñèkqnc bekefegees vr*”: *Veni nobis pacificus dominus*; DomK. 171: „zent *damancofnak* jgen *aytatos* vala”; stb. Az *-on/-èn/-ön* rag használata szintén a megfelelő latin szerkezetek hatásával magyarázható: MünchK. 61rb: „mezt *o kqñqzqlètes halalatlanokon z gonožokon*” ~ JordK. 541: „mert ýghen *kegyelmes hw* az *halalathlanokon ef* az *gonož byñefeken*”: *quia ipse benignus est super ingratos et malos*; stb.

b) A csak negatív érzelmeket, ill. az ilyen érzelemből fakadó magatartást jelölő melléknevek: *haragos*, *irigy*, *kegyetlen* stb. határozóját elsősorban a valakivel szembehe-lyezkedést, szembenállást kifejező *ellen* névutóval szerkesztik: VirgK. 9: „*Atyamfyanak ellene irygy* voltam”; Érsk. 143: „*Oth megh walyk ky ez wylaghon haraghos wolt* Es *Daghalyos o attyafya ellen*”; stb. A lativusi irányú határozóragok (*-hoz/-höz/-höz*, *-nak/-nek*, *-ra/-re*) használatát részint az ellentétes jelentésű, pozitív érzelmeket kifejező melléknevek szerkezeteinek analógiája, részint a latin minta magyarázhatja: WinklK. 216: „Ne leegh *anyadnak kemeen ky mýndqñnek* ... woltal *kegelmes*”; JordK. 59: „*zarandekhoz kemeen* ne leegý”; ÉrdyK. 374: „*yreeg* vala az zent hythnek *ffyayra*”; stb.

c) A valakivel szemben való kölcsönös viselkedésre, magatartásra utaló melléknevek: *békés*, *egyenés* 'egyetértő', *ellenséges* stb. határozója többnyire *-val/-vel* raggal alakul: MünchK. 82va: „*annac elottq ellenfegefec* valanac *egmaffal*”; DöbrK. 204: „*azokal bekés valek*” ~ FestK. 279: „*Azokkal ... beekeseeges walek*”: *Cum his ... eram pacificus*; DomK. 210: „*nyayas* vala az zent bernald *zerzeteuel*”; stb.

2. A valakivel szemben való kötelezettséget, tartozást, a valaki felé irányuló akarati, értelmi indíttatású magatartást kifejező melléknevek általában vonzatos igék származékai, ill. ilyen igék etimológiai családjába tartoznak: *adós*, *engedelmes*, *hálás*, *hites* 'vkivel szemben kötelezettséget vállaló' stb. Határozójuk ragja általában megegyezik az alapige vonzatával; az attól való eltérést analógiás hatás vagy a megfelelő latin szerkezet magyarázhatja: 1493: „*ados* volt volna *en nekem*” (Nyeml. 156); DöbrK. 504: „*vala engedelmes ý nekik*”; MünchK. 87va: „*Ki ke hütqlèn fiunac*”: *qui autem incredulus est Filio*; de: BécsiK. 98: „*hvtqlènèc* voltonc *vzhoz*”: *eramus incredibiles ad Dominum*; stb.

3. A *szorgalmatos*, *szorgalmas* 'figyelmes' szerkezetei komplex értékűek, s egyszerűsmind a tekintethatározóinak is megfelelő jelentésviszonyt is kifejezik: BirkK. 3b: „*le-
genek ... zorgalmatosfok*, *foroknak ... tetelehez* es maga *vifelefehöz*”; ÉrdyK. 554: „*zorgalmasfok my hozyank* az zent angyalok”; stb. — A valakivel szemben vállalt kötelezettség jelentésárnyalatán kívül a csere, helyettesítés jelentésmozzanata jelentkezik a kötelezően kötött *kezes vkiért* szerkezetben: JókK. 151: „*en az farkafert kezef lezek*”: *ego pro fratre lupo fideiubeo*; TelK. 86: „*fenki kezés* nem lón erte”; stb. — A szintén kö-

telezően kötött *szabad vele* 'szabadon rendelkező' kapcsolat a valakivel szemben tanúsított magatartást és az összefüggést kifejező jelentésviszony együttes jelentésmozzanatait hordozza: DebrK. 332: „Mondanac ... *zabad* ő felfege *uelönc*”; VirgK. 27: „legiek *zabad vele* kynek adom, es houa tezem”; stb.

A dativusi jelentésviszony. — Az ide vonható szerkezetekben alaptagként olyan melléknevek fordulnak elő, amelyek valakit kedvezően vagy kedvezőtlenül érintő tulajdonságokat fejeznek ki. A melléknévvel jelölt tulajdonság többnyire dolgot vagy cselekvést jellemez, maga a szerkezet a tulajdonságnak valakire, valamilyen személyre való vonatkozását fejezi ki. Az ilyen szerkezetekben megvalósuló jelentésviszony irányulása tehát ellentétes a valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszony irányulásával. A szerkezet ritka kivétellel fakultatív kötöttségű. A bővítmény többnyire a dativusi *-nak/-nek* raggal alakul, ezt — főként a latin eredeti hatására — felválthatja a határozatlanabb irányú *-nál/-nél*, ritkábban az *előtt*, sőt a *között* névutó is. A névutóval alakult szerkezetek gyakran több értelműek, komplex jelensűek, s a tekintethatározónak megfelelő viszony egyes jelentésárnyalatait is kifejezik (48 adat, 16,1%).

A szerkezetek alaptagjuk jelentésének megfelelően több alcsoportot alkotnak.

1. A cselekvés lehetőségére utaló melléknevek (*lehető, alkalmas* 'megengedett', *könnyű, nehéz* stb.) szerkezeteiben a határozó azt a személyt jelöli meg, aki a cselekvés elvégzésére képes: MünchK. 51rb: „mēden^c *lèhètfegefec teneked*”: *omnia tibi possibilia sunt*; JordK. 415: „*Emberek kezét ez lehetetlen, De ȳstennel mȳndenek lehetfegefesek*”: *Apud homines hoc impossibile est, apud Deum autem omnia possibilia sunt*; GuaryK. 44: „*kūni embqrnec ez zent harom iozagot meg tartani*”; stb.

2. A szükségességet a *kellemetes* 'kell, szükséges', *kellő, szükséges* szerkezetei fejezik ki: MünchK. 47rb: „Mōgato^c mezt *vznac kellemētes*” ~ JordK. 492: „mongȳatok mert *wrnak ȳȳkfeghes*”; GömK. 309: „nem *zwkews* az oruo^f az *egeznek* hanem az *betegnek*” ~ MünchK. 15ra: „Nem *kellő az ègezèc^c vzuos*”: *Non est opus valentibus medicus*; stb. — Idevonhatók — az elsősorban mennyiségi vonatkozású — *elég, fogyatkozas* 'kevés' melléknevek kapcsolatai is: MünchK. 79vb: „è ke^c abbol mel' *q nèki fogatkozas* / *èzèztettè*”: *haec autem ex eo quod deest illi* ... misit; BodK. 8: „minden orzagok ... nem *elegek teneked*”; stb.

3. A hasznosság és alkalmasság fogalomkörébe tartozó melléknevek közül főként az *alkalmas* 'hasznos', *hasznos, jó, kellemetes* 'hasznos', *terhes* 'alkalmatlan' stb. szerkezetei jelentkeznek: MünchK. 75va: „*Iob annac* ha malomk^o vèttèsec *q ñaka k^ozñol*” ~ JordK. 587: „*Haȳznalato^f hȳwnekȳ* hogȳ az őrl^o k^oweth k^ossék hȳ nȳakara”; Apork. 141: „*Heiu tūnektek* a világ el^ot fel kelnetek” ~ CzechK. 145: „*heewsaa-gos thȳnekt^o* ... wȳlagossagnak el^otte fel kel^ot^otk”; PeerK. 12: „*egyebeknek therhes* nem lefek”; stb. — A dativusi viszony szokásos *-nak/-nek* ragja ebben a csoportban néhányszor a *-hoz/-hez/-höz*, ill. a *-ra/-re* raggal váltakozik. A szerkezet értéke ilyenkor a célhatározói viszonnal érintkezik, s nem is mindig egyértelmű: MünchK. 73vb: „*fem kellemetes földrè fem kamora zèkbè*”: *Neque in terram neque in sterquilinium utile est*; NádK. 397: „vön maganac felefeg^ot ő *nemzetihez alkalma^ft*”; stb.

4. Az értelmi, akaratí vonatkozású tulajdonságot kifejező melléínevek közül elsősorban az *ismeretes* 'ismert', *ismeretlen*, *idegen* stb. szerkezetei jelentkeznek: BécsiK. 316: „leze eg nap ki vr *istènnèc èsmèrètes*”: erit dies una, quae nota est Domino; de: WeszprK. 37: „mind *pílatosnal* smind a *sidoknal esmeretqs* vagiok”; Apork. 60: „*Idegqn* lettem en *atamfiainak*”; PeerK. 114: „hog *walakynek* ez ... *ketfeges* né legen”; stb.

5. A datívusi viszonyt megvalósító szerkezetek csoportja az érzelmi hatást jelölő melléínevekkel kapcsolatban a legszámottevőbb. Ezek főként arra az érzelemre, lelkiállapotra utálnak, amelyet a tulajdonságot hordozó személy vagy fogalom kelt valakiben: *félelmes*, *kedves*, *kellemetlen*, *kívánatos*, *rettenetes* stb. A határozóban a tipikus *-nak/-nek* ragon kívül itt is jelentkezik az általánosabb irányú *-nál/-nél*, olykor a *-ban/-ben*, valamint az *előtt* névutó is: FestK. 400: „*Gywlewseeges* wagyok *magamnak*”; WinklK. 108: „*ký mynd eez ideigh embereknek vlatatws* voltaal”; ill. JordK. 585: „*Az wlatatos wr ýstennel*” ~ MünchK. 75ra: *vndok istènnèl: abominatio est ante Deum*; MargL. 21: „Ez zentseges *zvz myndeneknek* vala *jgen kedves*”; ill. LobkK. 223: „mely *kedves* az *vr istennek ellette* az *tiztasag tartas*”; MiskTör. 1: „mel *keferðseges* lezen *teneked* az *holnapi nap*”; stb. — A párhuzamos fordításokban a származékként alakult melléínevi alaptag olykor váltakozik az alapszavául szolgáló igével: JordK. 398: „es *kellemetef* len *Herodefnek*”; de: MünchK. 20vb: *kèllètec hezodèfnèc: placuit Herodi*; stb.

6. Jelentkezik a datívusi viszony olyan melléínevekkel kapcsolatban is, amelyeket összefoglalóan 'érték', ill. 'értékelés' jelentéssjegggyel lehetne jellemezni. Az idetartozó melléínevek csak átvitt használatban vesznek fel kötött bővítményt. A csoport fontosabb melléínevei: *egyenlő*, *jó*, *késérő*, *nagy*, *nehéz* stb. Bővítményeik fakultatív kötöttségűek, kötelező vonzata csak a *méltó*-nak van.

A szerkezetek legjellemzőbb kifejezőeszköze a *-nak/-nek* rag: Jórk. 11—2: „*ke-menuala neky* azt hallaný”; MünchK. 61vb: „*ki annac dragalatg* vala” ~ JordK. 542: „*ky* vala *hwnèký yeles*”; 1485: „*legen kenveb ynhanak*” (RMKT. 1²: 477); stb. A *-nak/-nek* — főként a mintául szolgáló latin szerkezetek hatására — gyakran váltakozik más, általánosabb s ebben az esetben határozatlanabb jelentésű ragokkal is. A *-nál/-nél* rag használatára: SzabV.: „Ez ... lwn *nalok* hat *twkelletes*”; SándK. 34: „az io *ozwegseeg di < <eretqs istennel, angeloknal. es myndqn, io embqrqknef*”; stb. — A *-hoz/-hez/-höz* használatára: MünchK. 16vb: „*nè melto èn hoziam*”: non est me dignus stb. — A *-ban/-ben* használatára: BécsiK. 33: „*igè dragalatg lèz qzvüèben*”: eris *gratissima in corde eius*, 320: „*nag èn nèuèm nèmzètechèn*”: magnum est nomen meum *in gentibus*; stb. — Előfordul a *-nak/-nek* helyett az *előtt*, valamint a *között* névutó is: DebrK. 581: „*ki maganak vlatatos, istennec dragalatos* Es ... *istennec elötte dragalatosfb*”; GuaryK. 21: „*atkozot ... eez ... istènec es v zentinek elqtte*”; 1525 k.: „*lel ... neped kezeth nagh byzodalmas*” (RMKT. 1²: 481); stb.

A valamilyen célra való alkalmasságot és rendeltetést kifejező jelentésviszony (cél- és rendeltetés-viszony). — Ezt a jelentésviszonyt részben kötött, részben szabad szerkezetekkel fejezik ki. A kötött szerkesztésmód a szükségességet, valamire való képességet és alkalmasságot jelölő melléínevekkel kapcsolatban figyelhető meg. A szerkezetekben a bővítmény csaknem kizárólagosan a *-ra/-re* ragos főnév, ill. az ezzel váltakozó főnévi igenév (17 adat, 9,2%).

1. A szűkebb értelemben vett cél-viszonyt, ill. a célra való kijelölést a szükségességet jelölő mellékneveknek — *kellemetes* 'szükséges', *szüksős*, *szükséges* — a szerkezetek fejezik ki: MünchK. 100va: „veged azocat mel'ec *kellēmētefec* ... az *ynēpnāpra*” ~ JordK. 676: „Ved megh azokat kȳk *zȳghzeghefek* ... ez *ynēpnāpra*” : Eme ea, quae opus sunt ... *ad diem festum*; VitkK. 23—4: „a bündöknecc meg *bočatafara* harmac legenec *zūksegefec*”; stb. — A szenvedő jelentésárnyalatú, szükségességet kifejező melléknevek, mint a *hivatalos*, a kötelező vonzattal járó *köteles*, továbbá a *választatos* 'választott' inkább rendeltetést fejeznek ki: JókK. 85: „Mert *erre* vagyunk *hyuatalosok*”; VirgK. 51: „*kwtelefek* vatok wtet *diczerni*”; ÉrdyK. 615: „*valasztatafok* voltanak az mennyey *dychōseegre*”; stb.

2. Az alkalmasságot, képességet, hasznosságot jelentő melléknevekkel — és ezek el-
lentéivel — alkotott szerkezetek elsősorban rendeltetést fejeznek ki. Ilyen mellék-
nevek: *alkalmas*, *elégtelen* 'alkalmatlan', *hasznos*, *jó* 'megfelelő', *kész* 'alkalmas' stb. Az
alkalmas, *elég*, *elégtelen*, *kész* kötelező vonzatúak. A szerkezetek jelentése sokszor kö-
zel áll a szándékot kifejező jelentésviszonyhoz: DöbrK. 418: „többbe *femmire* nem *haz-
nalatos*” ~ MünchK. 10vb: „*fēmire* *kellq* touabba” ~ JordK. 365: „*Semȳre* *ȳo* oȳ-
tan”; SimK. 9: „nem vagoc *alcolmas* es *eleg* *reaia*” (~ VirgK. 69); WeszprK. 129: „Ha
meg sem wagȳ *alkalmas* magadba, *ternȳ*”; CornK. 18r: „nem volnank *elegek* te *dy-
chereteudre*”, 23r: „Nem hog my *elegek* volnank valam yot *gondolny*”; — I. még:
BécsiK. 2: „fem vagoc *kéz* *hazaffag* *kötélēnc*” : nec *apta vinculo coniugali*; stb. — Való-
színűleg ebbe a szerkezetípusba sorolhatók be a *méltó*, valamint a *méltatlan*
melléknévnek kötelező vonzattal járó, eredetileg *-ra/-re* raggal (ill. főnévi igenévvel)
alkotott szerkezetek is. Ebbe az irányba mutat a szónak elhomályosult igenévi volta s
eredetibb 'alkalmas, illő' jelentése is: JordK. 559: „Senkȳ nȳnczen ... *meltho* ystennek
orzagara” : Nemo *aptus* ... est *regno Dei*. — Talán éppen az eredeti jelentés
elhomályosulásával (és bizonytalanságával) függ össze, hogy a határozó ragja
ingadozó: JókK. 35: „nem vagȳok *melto* *yrgalmaffagra*” : *misericordia* non sum
dignus, 34: „nem vagȳ *melto* *yrgalmaffagott* *lelned*” : non es *dignus* *misericordiam*
invenire; ill. 32: „*melto* vagȳ *pokkolban*”, 130: „nem vagyunk *melto* *ȳly* nagȳ
kenczewf”, 148: „*melto* uagȳ *zewrnyew* *halalual*” : tu es *dignus* *horrenda morte*;
MünchK. 52ra: „kazhoȳtatac q̄tēt / hog *melto* volna *halalnac*”; stb. — A *méltó*
jelentésében, ill. ellentétéként I. még: JordK. 463: „*bynef* *lezen* erek bȳnek *halalaara*”;
TelK. 105—6: „*dičeretre* *mēto* *fagos* *scēnt anna* *azzon*”; CornK. 38v: „*melatlan* *vala*
... *ifteny* *chapafra*”; stb.

A rendeltetést kifejező szerkezetek közé sorolhatók azok is, amelyeknek melléknévi
alaptagja valamire alkalmassá, képessé tevő fizikai vagy lelki állapotot jelöl: *bölcs*,
erős, *erőtlen*, *gyarló* stb.: FestK. 373: „kȳ *hatalmas* ... *ky* *wonny* *weztegh* *fekewt* *ko-
porfobol*”; WinklK. 217: „*ky* *gyarło* *vagh* *sirasra*”; NádK. 27—8: „*lezőn* ... *bōlčeh*
gonoffagtol *magat* *otalmaznia*”; ÉrdyK. 553: „my *magwnk* *eztelenek* *erőtelenek* ...
vagywnk *reea*”; stb.

Az ágens-viszony. — Voltaképpen a szenvedő igei szerkezetek tipikus jelentésvi-
szonya, de szórványosan jelentkezik néhány szenvedő jelentéstartalmú melléknévvel
kapcsolatban is. Abban a néhány adatban, amelyben előfordul, a rendeltetés kifejezé-
sével jár együtt. A bővítmény azt a személyt nevezi meg, akitől a melléknévben megje-

lőlt cselekvés ered: JókK. 19: „*yftentewl* valanak kynrol kynra *hyuatalofok*”: de cruce ad cruce fuerat *vocatus a Domino*; ÉrdyK. 615: „*kyre valasztatus* vala *wr iftentwlf*”; stb. (0 adat a törzsanyagban).

A tekintethatározónak megfelelő jelentésviszony. — A tekintethatározói jelentésviszonyt kifejező szerkezetek alapjául szolgáló melléknevek nem alkotnak egységes csoportot. Emiatt a tekintethatározós kapcsolatokat a szerkesztésmód kétfélesége, a kötött és szabad bővítmények párhuzamos jelentkezése jellemzi (29 adat, 15,8%).

1. A korban mindenekelőtt azok a szerkezetek tekinthetők kötött szerkesztésmódúaknak, amelyekben az alaptag valamivel való ellátottságot, bővelkedést, ill. — ennek ellentétéként — valamiben való szűkölködést fejez ki: *bő*, *gazdag*, *szegény*, *szűkös* 'szükséget szenvedő', *teljes* stb. Ide kapcsolható a valamivel való tartozásra utaló *adós* is. A *teljes*, valamint a *szűkös*, *szükséges* vonzata kötelező. A szerkezet jellemző határozóragja a *-val/-vel*; ez a *teljes* esetében kizárólagos: JókK. 76: „*mend telyefek* valanak zent *lelekuel*”; ÉrdyK. 490: „*te myndden yozagokkal es choda teetelekkel tellyeffeeges*”; stb. — A bővelkedést jelölő többi melléknévvel kapcsolatban a *-ban/-ben* használata is megfigyelhető: 1493: „*ados* volt volna . . . *zaz forintal*” (Nyeml. 156); 1533: „*kegyelmed az bor arraban es ados*” (MNY. 37: 355); JókK. 70: „*zent tarfý*: . . . *yftenuel kazdagok*”; NádK. 44: „*hoğ* . . . *lelki iozagba cazdag legón*”; ThewrK. 268: „*legywnk* . . . *lelky yozagokban bewek*”; ÉrsK. 399: „*Es kazdagfagal ygen bewefek walanak*”; stb. — A 'valaminek híjával levő' jelentéssel használt *szűkös*, *szükséges* szerkezeteiben — különféle irányú analógiás hatások eredményeképpen — többféle rag keveredik. A *-val/-vel* rag jelentkezésében a *teljes* szerkezeteinek ellentétes analógiája érvényesül. A rokon értelmű *szűkölködik vmi nélkül*, *szüksége van vmire* szerkezetek analógiája viszont *nélkül* névutóval, valamint *-ra/-re* raggal alakult kapcsolatokat hozott létre: DöbrK. 373: „*mert ezekkel mindenikkel zikefek vattok*” ~ JordK. 372: „*mert mynd ezeknel kyl zýkseghefek vattok*”; MünchK. 74ra: „*kic nē zúkqşqc pnianalkul*” ~ JordK. 581: „*kýk nem zýkseghefek penitenciara*”; stb.

2. A lelkiállapotot, magatartást, szellemi képességet jelölő melléknevek szerkezeteiben a kötöttséget a határozóul használt szó jelentése is befolyásolja. Itt azokat a kapcsolatokat lehet inkább kötöttnek tartani, amelyekben a határozó is valamilyen helyzetre, esetleg cselekvésre utal. A gyakoribb melléknevek: *ájtatos*, *akaratos* 'igyekvő', *állhatatos*, *bizonyos* 'vmi felől biztos', *bűnös*, *engedelmes*, *hű*, *jó*, *kellemes* 'tetsző', *méltatlan*, *rest*, *tudós* stb. Ezek közül az *akaratos*, *kellemes* járnak kötelező bővítménnyel. A szerkezetekben a határozó ragja elsősorban a *-ban/-ben*: MünchK. 75ra: „*ki a kēuēbēn hitlēn az a nagobban es hamis*” ~ JordK. 584: „*ký az kewesben alnok le*” end, az *nagyobban* es *alnok*”; DebrK. 89—90: „*Bölčefeghen ef . . . tanač adafban igen ielős vala*”; ÉrdyK. 14: „*femyben meltatlannak nem twdom magamat*”; stb. — Ugyancsak a *-ban/-ben* rag az általános azokban a kapcsolatokban, amelyekben az alaptagul szolgáló, eredetileg konkrét jelentésű melléknév átvitt használatban szerepel: BodK. 17: „*ki nek ellene all'atok, hiiben erqsssek leuen*”; ÉrdyK. 560: „*myndden tudomanban hatalmas leen*”; stb. — Néhány, lelkiállapotot, magatartást jelölő melléknév szerkezetében viszont a szokásos *-ban/-ben* rag más ragokkal váltakozik. A *-ban/-ben* ~ *-ból/-ből* ~ *-ról/-ről* ~ *-tól/-től* váltakozására: SándK. 21: „*leeg hator dolgozban*”; ill. JókK. 134: „*bodogfagnac orzagahalol vadrac hatorok*”; ill. TelK. 27: „*ezökröl melleket hyrdet-*

tem teneköd : *bator lez*” : *de his*, quae nunciavi, *securus eris*; ill. FestK. 166: „mynden ellenfeegektewl thegyed *baathorokkaa*”; stb. — A *-ban/-ben* ~ *-ról/-ről* váltakozásra: ÉrdyK. 528: „*byzodalmasok az erek eelethen*”; ill. DöbrK. 498: „*byzodalmas v foñnad-hatatlan dičovegeröl*”; 1524: „merth *byzonios lÿgÿ benne*” (MNY. 26: 150); ill. VirgK. 23: „es hogi *erwl bizonios legi*”; DebrK. 202: „*tudof vala ... az ifteni törüenben*”; ill. JókK. 61: „hogÿ *kÿ mkab tudofbuoltuolna ew tÿtkyrol*”; stb. — A *-ban/-ben*, ill. *-n* váltakozására: MünchK. 31rb: „mezt *kèuëfbèn* voltal *hü*” ~ JordK. 435: „mert ez *ke-wefen hÿw* votal” : quia *super pauca* fuisti *fidelis*; JordK. 562: „Martha ... *zorgalmaj* vala *hÿw gyorff zolgalattÿaban*”; ill. ÉrsK. 572: „ky mynd *zorgalmas* legyen *ew ydwef-feegen*”; stb. — Egyes mellékneveknél csak a *-ról/-ről* raggal szerkesztik a határozót: DebrK. 244: „ha ... *feelmes ...* leiendes at te *halalodrvl*”; BirkK. 3b: „ha testi *bÿnek teteleröl ... ganofagos* leiend”; BodK. 26: „ha ... leendez ... az te *halalodrol ketse-ges*”; stb. — Más ragok — feltehetően analogikus — használata: BécsiK. 104: *ivdoma-ñofoc hadhoz*, 214: „volt ... *tudatlan bèzeddèl dè tellès tudomannal*”; stb.

3. A hasonlóságot, azonosságot, egyenlőséget jelölő melléknevek tekintethatározói viszonyt kifejező szerkezetei szintén kötöttek vehetők: JókK. 1: „bodog fferench menden *miuelkedetiben*: iftenhez volt *haffsonlatos*”, 88—9: „*kÿ* volna *alazatoffagban* es *zegenfegben* mendentewl *kewlewmb*”; Apork. 165: *Egenlq at'auai iftenfeg zerent* ~ DöbrK. 58: *Iftenfegint att'ahoz egenlò*; stb.

A középfokjeles melléknevek saját bővítményei. — A középfokjeles melléknevek saját bővítményei különleges helyet foglalnak el a melléknév vonzatainak sorában. Az idetartozó szerkezetekben a bővítmény kötöttségét a melléknévi alaptagnak különbözőséget, egyenlőtleniséget kifejező nyelvtani többletjelentése idézi elő. A módosult jelentés következtében az egyenlőtlen hasonlítás viszonyát, mértékhatározói és partitivusi viszonyt kifejező szerkezetek jöhetnek létre.

1. Az egyenlőtlen hasonlítást kifejező szerkezetekben a bővítmény azt jelöli meg, hogy az alaptagban megnevezett tulajdonság az ugyanolyan tulajdonságú egyedek melyikéhez képest nagyobb, ill. erősebb fokú. A szerkezetek a hasonlításnak többféle típusát mutatják (29 adat, 15,8%).

A) Egy részükben a tulajdonságok mennyiségi vonatkozás nélküli összehasonlítása jelentkezik; ezek az egyszerű, középfokú hasonlítás szerkezetei. A bővítmény kifejezőeszköze elsősorban határozórag: a *-nál/-nél* vagy a *-tól/-től*. A *-nál/-nél* raggal való szerkesztés eredetileg azt a statikus felfogást fejezhette ki, amely az összehasonlítást a hasonlítandó egyedek egymás mellé helyezésével végzi el: WeszprK. 4: *dohosh a koporsonal*; BatthyK. 449: „*ekeshek* eresztet *arannal*”; stb. — A *-tól/-től* rag alkalmazásának indítéka a valahonnan való kiindulás dinamikus képzele lehetett. Ez a rag különösen a Huszita Biblia kódexekben gyakori: BécsiK. 118: „*latanga tÿ zèmeltekèt qztquèrbèknèc* az egèb *ifiaktol*”; MünchK. 87vb: „*minè vag te nagob mù at'ancetol*”; stb. A ragok megoszlását elsősorban a kétféle szemlélet párhuzamos jelentkezése okozhatta, de része lehetett benne nyelvhasználati eltéréseknek, sőt az analógiának is: MünchK. 101ra: „*azactol nagobhakat tèzen*” ~ DöbrK. 394: „*ezeknel nagobakot tezen*”; Apork. 165: *kÿffeh at'atol* ~ DöbrK. 58: *at'anal kÿffeh*; stb.

A főnévi és főnévi (nem személyes) névmási bővítmény esetében a határozórag önmagában, nyomósítás nélkül is pontosan jelzi a hasonlítást: WeszprK. 140: „az *zolga*

nem *nagýob vranal'*; NagyszK. 25: „*ennel kilömben az emberi nemzetet nem akarad iduözitönöd*”; stb. A figura etymologica használatára: ÉrdyK. 511: „*eröftek ... zeep-neel zebbek*”. — Azokban a szerkezetekben viszont, amelyekben a személyes névmás határozóragos alakja szerepel határozóként, többnyire nyomósított ragos alakokkal találkozunk. A nyomósítás többféle módon: vagy a határozórag vagy a megfelelő személyes névmás vagy mindkét tényező együttes ismétlésével történik: MünchK. 9vb: *èzqfb tqllemtql* ~ JordK. 362: *eröfseb en nalamnal*; NádK. 327: „*hizöm hoğ ennalam nağobban vetköztel*”, 364: „*eğeb aňat en nalamnal neköd adnom*”; stb. A nyomósítás nélküli határozói alak váltakozik a nyomósítottakkal: BécsiK. 271: „*a kégetlèn tqlq igazbat megmaruan*”, — ill. 268: „*a kégetlèn tqlletql igazbat meğnomoduā*”; MünchK. 101va: „*ata nagob tqlletql*” ~ 1470: *twlem nagob* (Gl. *töle a.*) ~ DöbrK. 430: „*ata nağob en tölem*” ~ JordK. 680: „*atýam nagýob ennalamna*”: *Pater maior me est*; stb. — A nyomósított, pleonasztikus határozókban elvéve ragkeveredés is előfordul: LobkK. 221: „*nem vala tölenel yelef*”; TihK. 142: „*fenki eğeb ezt tölenel nem tehette*”. — A ragos határozói formákat néha névutós, a *felett* (ill. *vminek felette*) névutóval szerkesztett kapcsolatok váltják fel. Ez a szerkesztésmód a tulajdonság mértékének fokozott meghaladását, az összehasonlított tulajdonságok mértéke közötti különbség erősebb hangsúlyozását is kifejezi, s ezért mértékhatározói értéke is van: AporK. 81: „*iob eg nap te palotaidban ezerek felet*” ~ DöbrK. 156: „*te pitvarodban eg nap ezernel iob*”; FestK. 29: „*yooob the yrgalmaffagod eeletehek fewlewth*” ~ DöbrK. 121: „*ileteknel iob te irgalmad*”: *melior est misericordia tua super vitas*; stb. A párhuzamos bibliafordításokban a névutós szerkezet olykor alapfokú melléknévvel kapcsolatban is jelentkezik; ebben az esetben elsősorban mértékhatározói értéke van: DöbrK. 40: „*Araňnak es draga kónek földtte kiuanatosbac, ef miznel ... edefbek*” ~ KulcsK. 35: „*kewanatosfok arannak ees nemes kwnek fellelte ees edefek meznek ... fellelte*”: *desiderabilia super aurum et lapidem pretiosum multum et dulciora super mel*; stb. — A határozó kifejezőeszközei közé sorolható a mellékmondatból rövidült, *mint*, *hogynem* kötőszóval szerkesztett alakulat is: JókK. 34: „*yrgalmaffaga nagyob hodnem te býned*”: *maior misericordia, quam peccatum tuum*; JordK. 371: „*Nemde az lelek meltob, honnem az eetel*”: *nonne anima plus quam esca*; stb.

B) Azok a szerkezetek, amelyekben a bővítmény a *mind*, *minden*, *mindez* névmás, vagy ezek a névmások a határozó mennyiség- vagy kijelölő jelzőjeként jelennek meg, a hasonlításon túl mennyiségi vonatkozást is tartalmaznak. Ezek ugyanis az alaptag jelölte tulajdonságot az összes többi viszonyítattal mint egységgel állítják szembe. Ezáltal voltaképpen a felsőfokú hasonlítást, illetőleg az alaptag felsőfok-értékét fejezik ki. A felsőfok jelölésére az ómagyar korban ez a szerkezetbe foglalt, körülírásos alak az általános, mivel ekkor a *leg-* nyomósító elemmel alakult felsőfok még igen szórványosan jelentkezik. A felsőfokú hasonlításra szolgáló alaki eszközök ugyanazok, mint a középfokú hasonlításnál, de itt a *-tól/-től* raggal, valamint a *felett* névutóval alkotott szerkezet használata valamivel gyakoribbnak látszik, mint amabban: JókK. 71: „*mendenel kyffebnek aloytyauala magat lený*”, 73: „*magat aloytya uala lený mendentewl kewfsebnek*”; ill. MünchK. 39rb—39va: *kýffeb mendz magoctol* ~ JordK. 466: *kýffeb mynden fele magoknal*; ApMélt. 16: „*ký nagyob mynd azoknal*”; stb. Figura etymologica: KazK. 50: „*Mit tegek mindön naualafnal naualaf*”; stb. — Névutós szerkezettel: BécsiK. 118: „*jëlenenec ... iobhaknac z tagofhaknac minden gërmekec felet*”; GömK. 266: „*te vagy myndenek fewlewt hatalmafh es myndenek fewlewt alazatofh myndenek fewlet felfegefh*”; stb.

2. A mértékhatórozói jelentésviszony esetén a bővítmény elsősorban az egymással összehasonlított tulajdonságok mértéke közötti különbséget jelöli. Határozóul általában *-val/-vel*, *-ra/-re*, *-szor/-szer/-ször*, *-vá/-vé* ragos számnévi névmás, számnév és melléknév szolgál: NádK. 100: „*ezdörzör nağobbat zenvednec*”; DöbrK. 270: „*anneval iob . . . lôt anğaloknal. menevel enôn maganak kvlômb* nevet ôrôkeitet”; stb. — A határozószói szófajú mértékhatórozó inkább a határozói szerepű melléknevekkel kapcsolatban jelentkezik: JókK. 63: „*ment* ['minél'] *gyakarlatoſban . . . erğyuala annal fel-yeb emelkedykuala*”; NádK. 301: „*minth iobban tuğtatoc vğ ôrizzetôc*”; stb. — A korban a hasonlító határozóból önállósult és hasonlító jellegét elveszített *minél* és *mentôl* határozószó a felsôfoknak a körülírással jelölésére szolgált, sajátos szerepe következtében kötelezô bővítményként: MünchK. 31vb: „*miglên êz ên mentôl küſſeb a'tamfiat kqğzğl êğn^c tğttetec*” ~ JordK. 437: „*valamğglen tetteetek egğnek . . . meğnel kğſſebnek*”; 1536: „*ğobban zeretted vona menthewl ġob lowadnal*” (MNy. 43: 160); stb. (9 adat, 4,9%).

3. A partitívusi határozó elsősorban a felsôfok értékű melléknév bővítményeként jelentkezik. Szerepe a legerôsebb fokú tulajdonság hordozójának a többi közül való kiemelése. A határozót általában a *között*, *közül* névutóval szerkesztett kapcsolat fejezi ki: BécsiK. 84: „*halalaſoc kqğğt mêtôl ġonozbtol . . . halalza adatot fidokat . . . leltuc*”; GuaryK. 52: „*mindğn eğeb zentğknec kqğğtte nağob zent*”; DöbrK. 238: „*apostolok kôzzôl. ianos mindnел zerelmefğ . . . meg ira evangeliomot*”; stb. A legnyomósító elemmel szerkesztett felsôfok mellett: NádK. 487: „*Valamit az eneim kôzzôl leg kiffebnec tğttetôc nekôm tğttetôc*”. Az egyszerű közép fokú melléknévvel, valamint az *egyéb* névmással kapcsolatban fôként a tulajdonság erôsebb fokának kiemelésére, nyomósítására szolgál, sôt van bizonyos sajátos, felsôfok-értéket is kifejezô jelentésárnyalata is: CzechK. 50: „*Halalokkqğ<ğ>th keserweb halal*”; VirgK. 29: „*frater ilies, ki egiebek kwzwt bwlczeb vala monda*”; LobkK. 221: „*eufemianus vala romay vrak kezet nemeğğ*”; stb. (8 adat, 1,1%).

Analógiásan jelentkező kötöttség. — Néhány olyan szerkezetben, amelyek alaptagjuk jelentése szerint tulajdonképpen a szabad határozós kapcsolatok közé ille-nének, hasonló jelentésviszonyt kifejező más kötött szerkezetek mintájára analógiás kötöttség mutatkozik. Kötöttnek vehetô az oki viszonyt kifejező *szomorú vmin* kapcsolat, amely feltehetően a *szomorkodik vmin* szerkezet analógiájára alakult: DomK. 153: „*mykoron zomorv volna azon, hogha . . . fel nem magaztatya*”. Kötöttnek tarthatjuk a *keservetes* 'kesergô, szomorú' *vmin* kapcsolatot is; ennek mintája a *vmin kesereg* szerkezet lehetett: PozsK. 23—4: „*kerlek thegedeth . . . keſerwetes . . . leegy minden een humon, Banatomon*”. Ugyancsak kötött a valamivel való ellátást kifejező, s így a tekintethatórozói viszony jelentéséhez közeledô (eredetileg eszközhatározós) *êkes vmivel* kapcsolat is: DomK. 127: „*vala dragalatos es eekes, leleknek es testnek tyztagağual*”; — ehhez l. még: JókK. 142: „*menuen . . . az yſtenğ febeknek yegyeuel ekeſewlt labahoz*”. — A közép fokjeles melléknevek hasonlító határozójának hatására jelentkezheth a felsôfokot kifejező kötött hasonlító határozó az *elô* 'elsô' melléknévvel kapcsolatban: MünchK. 49ra: „*mêdenectôl êlğ parâlolat êğ*”; ill. JordK. 498: „*mğyndenel elfeh paranczolat ağ*” (0 adat a törzsanyagban).

Kötelező és fakultatív vonzatok. — A kötöttség kötelező vagy fakultatív jellege elsősorban az egyes melléknevek egyedi jelentéséhez kapcsolódik. Mivel a jelentések és jelentésárnyalatok gyakran egybefolynak, a kötöttség mértékének, ill. kötelező vagy fakultatív voltának megállapítása sokszor problematikus.

A kései ómagyar korban az alábbi szerkezetekkel, ill. melléknevekkel kapcsolatban találunk kötelező (ill. kötelezőnek föltehető) bővítményt:

Összefüggést kifejező viszony: *egyenlő*, *egyenés* 'egyenlő', *határos*, *köz* 'közös' *vkivel*, *vmivel*, ill. *vkihez*. — Partitívusi viszony: *részes vkivel*. — Szándékot kifejező viszony: *hajló*, *hajlandó*, *kész*, *méltó* 'hajlandó' *vmire*. — A valakivel szemben megnyilvánuló magatartás viszonya: *adós*, *hites vkinek*; *kezes vkiért*; *szabad vkivel*, *vmivel*. — Dativusi viszony: *ismeretes vkinek*; *méltó vkihez*. — Cél és rendeltetést kifejező viszony: *alkalmas*, *bűnös* 'méltó', *elég* 'alkalmas', *elégtelen* 'alkalmatlan, képtelen', *köteles*, *méltó*, *méltóságos* 'méltó', *méltatlan vmire*; *kész* 'alkalmas' *vminek*. — Tekintethatározóinak megfelelő jelentésviszony: *akaratos* 'igyekvő', *egyakaratos* 'egyetértő', *jelenséges* 'tapasztalt', *kellemes* 'tetsző', *kellemetes* 'tetsző', *kelletlen vmiben*; *szüksős*, *szüksöslő*, *szükséges* 'hiányt szenvedő' *vmi nélkül*, *vmiben*; *teljességes vmivel*. — A fokjeles melléknevek saját bővítményei közül a felsőfokot jelölő *minél*, *mentől* kötőszóval szerkesztett fokhatározói bővítmény kötelező.

Több vonzattal járó melléknevek. — A kor mellékneveinek jelentésszerkezete módot nyújtott több vonzat kialakítására is.

1. A melléknevek egy része ugyanabban a jelentésében (jelentésárnyalatában) több kötött bővítményt is felvesz. Az ilyen „kettős” vonzatok gyakran ugyanabban a mondatban együtt is előfordulnak. Kettős vonzattal járó melléknevek, ill. a szerkezeteikben mutakozó jelentésviszonyok:

a) *adós* 'tartozásban levő' *vkinek vmivel*: „vkivel szemben” és tekintethatározói; *alkalmas* 'megfelelő, hasznos' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; *egyenlő* 'egyforma, megegyező' *vkivel vmiben*: összefüggést kifejező és tekintethatározói; *elég* 'kellő mennyiségű' *vmiből vkinek*: partitívusi és dativusi; *hamis* 'álnok' *vkivel (szemben) vmiben*: „vkivel szemben” és tekintethatározói; *hasonlatos* 'hasonló' *vkihez vmiben*: összefüggést kifejező és tekintethatározói; *hasznos* 'megfelelő' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; *hatalmas* 'nagy hatalmú' és 'kiváló' *vkinek vmiben*: dativusi és tekintethatározói; *hivatalos* 'meghívott' *vkiktől vmire*: ágens-viszony és cél-rendeltetés; *hű vkihez vmiben*: „vkivel szemben” és tekintethatározói; *igaz* 'becsületes' *vkinek vmiben*: „vkivel szemben” és tekintethatározói; *kellő* 'szükséges' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; *kész* 'készseges' *vkivel szemben vmire*: „vkivel szemben” és szándékot kifejező; *szüksős* 'szükséges' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; stb.

b) A fokjeles melléknevek hasonlítás-viszonya olykor a tekintethatározói viszonnal kombinálódik: *különb* 'jobb' *vkivel vmiben*, *alázatosabb vkinél vmiben* stb.

c) A fokjeles melléknevek saját vonzatai közül a középfok értékű, nem körülírással alakokkal kapcsolatban az egyenlőtlen hasonlítás viszonya és az összehasonlított tulajdonságok mértékének különbségére utaló mértékhatározói viszony jelentkezik kettős vonzatként: *alázatosabb*, *bölcsebb*, *erősebb*, *gonoszabb*, *gyarlóbb*, *kisebb*, *könnyebb*, *na-*

gyobb, öregebb, szebb vkinél vmivel stb. — A felsőfok értékű, körülírással szerkesztett melléknévi alakokhoz a felsőfokot kifejező fokhatározó és a partitivusi határozó kapcsolódik: *mentől gonoszabb, mentől jelesebb* stb. *vkik között*.

2. Bizonyos melléknevek körében a különböző vonzatok a melléknévnek más-más jelentéséhez, ill. jelentésárnyalatához kapcsolódnak. Az ilyen vonzatok soha nem fordulnak elő együtt ugyanabban a mondatban. Idetartozó melléknevek, ill. a vonzataikban megjelenő különböző jelentésviszonyok: *ártatlan* 'mentes' *vmitől*: összefüggést kifejező, 'nem bűnös' *vmiben*: tekintethatározói, 'jóindulatú' *vkivel szemben*: „vkivel szemben”; *elég* 'alkalmas' *vmire*: cél-rendeltetés, 'megfelelő mennyiségű' *vmiből vki* *nek*: partitivusi és dativusi; *erős* 'képes' *vmire*: cél-rendeltetés, 'szilárd' *vmiben*: tekintethatározói; *félelmes* 'gyáva' *vmi megtenni*: szándékot kifejező, 'félelmet keltő' *vki számára*: dativusi, 'aggódó' *vmi miatt*: „vele szemben”; *gyors* 'készséges' *vmire*: szándékot kifejező, 'serény' *vmiben*: tekintethatározói; *hatalmas* 'képes' *vmire*: cél-rendeltetés, 'kiváló' *vki előtt vmiben*: dativusi és tekintethatározói; *idegen* 'mentes, független' *vmitől*: összefüggést kifejező, 'érzéketlen' *vmi iránt*: „vkivel szemben”; *igaz* 'becsületes' *vkivel vmiben*: „vkivel szemben” és tekintethatározói, 'helyesnek tűnő' *vkinek*: dativusi; *ismeretes* 'ismeretségben levő' *vkivel*: összefüggést kifejező, 'ismert' *vkinek*: dativusi; *jó* 'jóindulatú' *vkivel*: „vkivel szemben”, 'alkalmas, megfelelő' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; *kedves* 'barátságos' *vkihez*: „vkivel szemben”, 'kedvelt, megbecsült' *vki előtt*: dativusi; *kegyes* 'jósándékú, készséges' *vmire*: szándékot kifejező, 'jóindulatú' *vkihez*: „vkivel szemben”; *kész* 'készséges' *vmire*, *vkivel szemben*: szándékot kifejező és „vkivel szemben”, 'alkalmas' *vminek*: cél-rendeltetés; *könnyű* 'készséges' *vmire*: szándékot kifejező, 'kellemes, megfelelő' *vkinek*: dativusi; *méltó* 'illő, megfelelő' *vkihez*, *vkinek*: dativusi, 'érdemes' *vmire*: cél-rendeltetés, 'kegyes' *vmi megtenni*: szándékot kifejező; *rest* 'nem készséges' *vmire*: szándékot kifejező, 'renyhe, lusta' *vmiben*: tekintethatározói; *szükséges* 'szűkölködő' *vmiben*: tekintethatározói, 'nélkülözhetetlen' *vkinek vmire*: dativusi és cél-rendeltetés; *tiszta* 'mentes' *vmitől*: összefüggést kifejező, 'bűn nélküli' *vki előtt*, *vkinek a szemében*: dativusi; *tunya* 'nem készséges' *vmire*: szándékot kifejező, 'lusta, renyhe' *vmiben*: tekintethatározói jelentésviszony; stb.

3. Néhány melléknév esetében a különböző jelentésmozzanatokra épülő vonzatok keveredhetnek egymással, ill. halmozódhatnak is.

a) Egy-egy melléknév a kettős vonzaton kívül valamely másik jelentésárnyalatában egy harmadik vonzatot is kap. Ilyenek pl.: *egyenlő vkivel vmiben* és *vkinek*; *elég vmiből vkinek* és *vmire*; *hatalmas vki előtt vmiben* és *vmire*; *igaz vkinek vmiben* és *vki számára*; *jó vkinek vmire* és *vkivel szemben*; *kész vkivel vmire* és *vminek*; *szükséges vkinek vmire* és *vmiben*; stb.

b) Egyes melléknevek különböző jelentésárnyalataikban azonos raggal ellátott vonzatot vesznek fel; ilyenkor az egyes szerkezetvariációk ugyanannak a jelentésviszonynak más-más árnyalatát fejezik ki. Elsősorban a dativusi viszonyt kifejező kapcsolatok között találhatunk erre példákat: *alkalmas vmi vkinek*: 'lehetséges' (lehetőség), 'szabad' (lehetőség), 'megfelelő' (alkalmasság), 'hasznos' (hasznosság); *jó vmi vkinek*: 'hasznos' (hasznosság), 'megfelelő, kellemes' (alkalmasság); *kellemes vmi vkinek*: 'szükséges' (szükségesség), 'hasznos' (hasznosság), 'kellemes, jóleső' (alkalmasság); stb. — A cél- és rendeltetés viszonyát kifejező kapcsolatokban ilyenek: *elég vki vmire*:

'kielégítő mértékű, alkalmas, megfelelő' (alkalmasság), 'képes' (képesség); *kellemetes vmi vmire*: 'szükséges' (szükségesség), 'hasznos' (szükségesség). — A valakivel szemben megnyilvánuló magatartásra utaló jelentésviszonyban pedig ilyen: *engedelmes vkivel szemben* 'szófogadó' (kötelezettség), 'békülékeny, egyetértő' (kölcsönös viselkedés).

A szabad határozók

A szabad határozók típusai

A melléknévnek a korban jelentkező szabad határozói azokat az esetleges körülményeket fejezik ki, amelyek között a melléknévben megjelölt tulajdonság fellép, ill. megvalósul.

A helyhatározó. — Ez csaknem kivétel nélkül az állítmányi helyzetű melléknevet bővíti. A tulajdonság térben való viszonyításának lehetőségei közül többnyire a locativust, ill. ennek pontosabb árnyalatait: a superessivust és inessivust fejezi ki. A valódi helyhatározáson kívül használatos átvitt, képes értelemben vett, gondolati helyek megnevezésére is; ilyenkor egyben állapothatározói értéke is van. A kifejezésére szolgáló alaki eszközök általában a latin eredeti szövegek megfelelő kifejezőeszközeit követik.

A főnévhez járuló határozóragok közül a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-on/-en/-ön*, *-nál/-nél* fordulnak elő: BécsiK. 135: „*nugolmas valec en hazamban*”: *quietus eram in domo mea*; ÉrdyK. 394: „zent lazlo kiral ... *Mennyen feldön dycheretes*”; GyöngyK. 4: „*legh wristennel Imar nugodalmas*”; stb. — A névutókat főként gondolati helyek jelölésére használják: DöbrK. 22: „*évdalatos te neued mind vilagot mia*”; AporK. 121: „*nag mennek felet te irgalmassagot [!]*”: *magna est super caelos misericordia tua*; BécsiK. 46: „*Annep ... vala vig sceteknec ozcaia zezet*”: *Erat ... populus iucundus secundum faciem sanctorum*; stb.

A helyhatározószók többnyire konkrét hely meghatározására szolgálnak: SzabV.: „*Honneg alkob Sabachoth werethn*”; FestK. 65: „*yth ... legyewn egeezek*”; JordK. 331: „*es kewrwle mynd az feld nedwes leend*”; stb. (12 adat, 5,6%).

Az időhatározó. — A tulajdonság jelentkezésének kezdetét, tartamát és végpontját is jelöli. A határozók zöme tartamhatározó. Kifejezőeszközeik részben időt (ill. időpontot) jelentő, raggal vagy névutóval ellátott főnevek, részben időhatározószók.

A főnévi szófajú határozók ragjai a tartamhatározók körében a *-ban/-ben* és az *-on/-en/-ön*: PéldK. 86: „*ky lezen zorgalmatos ... yewuendewben*”; ÉrdyK. 154: „*ew ydeyben kellemetes leen wr Iftennek*”, 560: „*rywyd ydön myndden twdomanban hatalmas leen*”; stb. Az időbeli végpont jelölésére az *-ig* ragot használják: MargL. 14: „*nölcs ez-tendejg volt Secrestjeres*”; stb. Az időbeli kiinduló- és végpont együttes kifejezésére kettős határozó szolgál: GuaryK. 44: „*napprol nappra iobba kiuāna letet*”; stb. — A névutós kapcsolatokban a tulajdonság jelentkezésére vonatkozóan a megelőzést az *előtt*, a kiindulópontot a *fogva*, a rákövetkezést az *után* fejezi ki: MünchK. 82va: „*an-nac elottq ellensfegefec valanac*”; BécsiK. 205: „*Egēnlq ouēle nem uolt kēzdēttql foguā*”; stb. A kiinduló- és végpontot olykor kettős, névutóval és raggal szerkesztett határozó-

val is kifejezik: CzechK. 140: „Nap *taamadatwl fogwa nap essetjglen dyczeeretqs* vrnak newe”; stb.

Határozószók: LobkK. 224: „*mig* az vr istennek *kellemetes* lezen”; BodK. 2: „*eýel* sem *ñugolmas* o elmeiben”; VitkK. 70: „*hamar* *batorfagos* lezen”; BécsiK. 128: „*dile-rètes* ... *tenèuèd grqcke*”; stb. — Némelyik határozószó nyomósító szerepű raggal el-látott alakban is előfordul: BécsiK. 90: „*ymaduam vztat* ... *hamazaban kqñqzqlètèffe* lèni”; DöbrK. 376: „*Mikoron hivatalos* lezs meñegzòbe”; PéldK. 37: „*holnapon ý[ob]* lehet”; stb. — Egyes határozószók kettős alakban: nyomósító szerepű raggal is, meg anélkül is jelentkeznek: JókK. 9: „*ymmaran yelenfeges* vala benne”; ill. TelK. 29: „*Imar eròs* leg *zvuedben*”; WinklK. 216: „*ky* ... *mýndqn koron* *voltal kegelmes*”; ill. VirgK. 51: „*mindenkor kwtelefek* vatok wtet diczerni”; 1520 k.: „*fyralmas maft* ... az ew eneknek” (RMKT. I²: 487); ill. 1533: „*kynek* az *arraban maftan* es *ados*” (LtK. 1: 141); stb. — Olykor több, egymást értelmezőszzerűen kiegészítő határozó együttesen fejezi ki a melléknévben kifejezett tulajdonság megvalósulásának idejét: FestK. 65: „*hogy* ... *erewkkewl the* *segedelmeddel myndenha* *legyewnk egeezek*”; BodK. 26: „*ha mastan* ez *velagon mindenkoron felelmes* *leendez*”; stb. (11 adat, 5,1%).

Állapotféle határozók:

1. Az állapothatározó adatai erősen érintkeznek a gondolati helyet jelölő helyhatározókkal. Sőt gyakran közelítenek a tekintethatározói viszonyt kifejező vonzatokhoz is. A *-ba/-be*, *-on/-en/-ön*, ill. *-val/-vel* ragos névszói alakok többnyire komplex módon fejezik ki azt az állapotot, helyzetet, amelyben a melléknévben kifejezett tulajdonság jelentkezik: JókK. 91: „*Nemý* ... *frater* es *ag* az *zerzetben*: vala beteg”; NádK. 18: „*lezön* ... *bekefegòfb* *haborufagnac zenvedefebe*”; TelK. 16: „*io ember* vala ... es *vr-nac vtan felelmes*”; stb. — A *-val/-vel* raggal szerkesztett határozó néha következményes értékű: JókK. 25—6: „*ew arczaya lewn* ... *výg* % *mendennek nagy czudalat-ýaua*l”; stb. — A *nélkül* névutós szerkezet inkább helyzetre utal: WeszprK. 132: „*maga meg ýsmeretý nekýl*: *senký* istennek *kellemetes* nem lehet”; KazK. 145: „*zyzefflegh* az zent *zeretetnel kyl*: *iften elòt* nem *kellemetòs*”; stb. A *között*, *közül* névutóval szerkesztett határozókban gyakran partitivusi jelentésárnyalat fedezhető fel: JókK. 3: „*ký* vala *afifiabelý nemeffek kezzewl* es *belczekkezze*l *ýeles*”; SzabV.: „*Hog menden zabad* lenne *wn kwztkw*”; GyöngyK. 4: „*Kyralok kezeth lel the hatalmas*”; l. még DöbrK. 162: „*istennek fiában* *istenhez egellò* lezen”; stb. (4 adat, 1,9%).

2. A társhatározó az ómagyar korban a melléknév mellett még igen ritkán előforduló bővítmény; annak jelölésére szolgál, hogy a határozóban megjelölt személy kivel együtt, kinek a társaságában hordozza a megnevezett tulajdonságot. Kifejezőeszköze a személyes névmásnak *-val/-vel* határozóraggal kiegészült alakja: ThewrK. 268: „*legywnk* ... *teweled wygaak*”; DöbrK. 36: „*Es en ò vele zeplòtelen* lezek” ~ KeszthK. 29: „*Ees lezek zepletelen w vele*” : *Et ero immaculatus cum eo*; stb. (1 adat, 0,5%).

Módféle határozók:

1. A fokhatározó mind jelentőségében, mind előfordulásának arányában különleges helyet foglal el, — a szabad határozók összességét tekintve is. A melléknév jellemző határozójának is nevezhető, mivel a tulajdonságnak a legfontosabb jellemzőjét: erősségét, mértékének nagyságát jelöli meg. Kifejezésében elsősorban a határozószó és

a melléknév jut szerephez, a főnév és a főnévi névmás igen ritkán. Az idetartozó szerkezetekben a fokhatározói viszonyoknak több árnyalata jelentkezik:

a) A határozóval mindenekelőtt az alaptagban megjelölt tulajdonság erős fokát fejezik ki. A leggyakrabban használt szófaj itt a határozószó (többnyire az *igen*): TihK. 19: „Vala . . . *igôn ergalmas* embôr” ~ KazK. 70: „Vala . . . *mondhatatlan igôn ergalmas* embôr”; KulcsK. 12: „*mely ygen chodalatus the newed*”; JókK. 5: „*e3 mÿu ol nehez*”; LázK. 125: „bankodol hogy *ily tunya reft* voltal”; BécsiK. 131: „Aldot vag . . . *z felette dileretes*”; DomK. 127: „*keueffe uala . . . pyros*”; stb. — A fosztóképzős alakulat határozói szerepében szintén határozószónak tekinthető: LobkK. 234: „*mondhatatlan nag zent* eletô vala”; DebrK. 140: „*zeröz meg gondolhatatlan edöf vendegfegöt*”; stb. — A határozók között a névszói szófajt elsősorban a többnyire ragtalan melléknév (általában a *nagy*, szórványosan az *elég*) és a melléknévi névmás (*ilyen*, *olyan*, *mely* stb.) képviseli, a főnév, ill. a főnévi névmás jóval ritkább: SzabV.: „*kezdek . . . nag erwffen twrethny*”; MargL. 2: „O *ky nag* czuda ez”, 15: „*meeg ha eleg erevtelen* volt es”; LobkK. 234: „*olian fenies* mint A nap”; DebrK. 38: „*čuda zep termetw embôr*”; stb. — Ragos szóalakokkal: BécsiK. 12: „*mëllëc afëzëgeknë bouon élëguolna*” ~ SzékK. 3: „az melyek *bövfeghel eleegh* lenne az had népének”; DebrK. 520—1: „*naggyal zeep* wyragof mezeben wolna”; stb.

Az *ily*, *oly* határozószó, valamint az *ilyen*, *olyan*, *mely*, *ki* stb. névmás a kor szövegeiben gyakran szerkezetláncban, minőségjelzői szerepű melléknév bővítményeként jelentkezik. A mondatok ilyenfajta felépítésében az egyes szerkezetek határai egymáshoz képest eltolódhattak, bizonytalanná válhattak. Ennek eredményeképpen a melléknév határozójául szolgáló *oly*, *ily*, *ilyen*, *olyan* stb. szavakat a jelzős kapcsolat egészének (pontosabban: a jelzős főnévnek) lazábban kapcsolódó bővítményeként is felfoghatták: JókK. 99: „*kezdenec . . . oly banatof zokot* ky boczatny”, 25: „*egÿeb ÿlyen idueffeges ÿmteffeknek vtanna*”; SimK. 10: „*hoë te . . . el'en nag kemeñseggel paranol*”; stb. Az efféle kapcsolatok lehettek a forrásai az *ily*, *oly* határozószó melléknévi névmássá válásának: JókK. 74—5: „*zent clara . . . Olÿ zentfegew* vala” : Sancta Clara . . . erat *tantae sanctitatis*, 62: „*a3 kereft vala ÿl fenëffegew*” : erat *cruX illa tanti splendoris*; stb. (l. még 343).

b) A melléknévi és határozószói szófajú, középfokjellel ellátott fokhatározó az alaptagban álló alaptaggal kapcsolatban a középfok körülírásos kifejezésére szolgál: JókK. 3: „*mendenkor ynkkab alhatatoffnak* lattatykuala”; MargL. 59: „*esmerem enmagamat . . . jnkab kevtelesnek* lenny · hala adasra”; ÉrsK. 196: „*Mynewel nagyoban alazathos* leendez”; stb. A középfokjeles alaptaggal kapcsolatban a fokjeles határozó nyomósító szerepű, s az alaptag középfok-értékét hangsúlyozza: JordK. 371: „*thÿ ÿnkaban meltobbak* vattok azoknal”; LázK. 66: „*az ô kenya keetzer inkab nagyoban* neuködneiek”; BatthyK. 424: „*Latuan . . . hoë annal inkab nagob zendwles* lenne”; stb.

c) Azok a szerkezetek, amelyekben fokhatározóként a *fölött* névutós főnév szerepel, erősen hangsúlyozott mértéket, valamint összehasonlítást, szembeállítást fejeznek ki: JókK. 78: „*Nem voltam ragadozo . . . kellettfegenek felette*” : Non fui *latro . . . ultra necessitatem*; TelK. 26: „*ez vilagnak leaninak fölötthe : dyčöfegöds leant*”; stb. A minden névmást is tartalmazó szerkezetekben az alaptag felsőfokhoz hasonló értéket nyer; az ilyen szerkezet még jobban közelít a fokjeles melléknév hasonlító határozói vonzathoz: JókK. 121: „*ky . . . volt tefteben erews menden emhernek felette*” : qui . . . fuit *for-*

tis corpore super omnes homines; CornK. 55r: „en az mendeneknek felette zerelmes vramat keresem”; stb. Hasonló szerepe van a *mennél* határozószónak is: JordK. 486: „leezen meñnel vtolfó”; ill. fokjeles melléknévvel: MünchK. 45rb: „ležen mōnal mēdenectql vtolfob”: *erit omnium novissimus*; stb. (157 adat, 73,4%).

2. A tekintethatározói jelentésviszonyt kifejező szerkezetek részint kötött, részint szabad bővítménnyel alakultak. A kötött szerkesztésmód elsősorban a valamivel való ellátottságot, valamiben való bővelkedést kifejező, továbbá a fizikailag nem érzékelhető tulajdonságokat jelölő melléznevekkel kapcsolatban jelentkezik (l. a kötött szerkezeteknél: 436—7). A szabad szerkesztésmód viszont főként a fizikailag érzékelhető tulajdonságokat kifejező melléznevek szerkezeteinek a jellemzője. Idetartoznak a magatartást, a lelkiállapotot, valamint az értéket (értékelést) jelölő mellézneveknek olyan kapcsolatai is, amelyekben a melléknév és határozója között ’egész és egy része’, ’egész és tulajdonsága’, ’rész és tulajdonsága’, ’cselekvés és tulajdonsága’ jelentésviszony állapítható meg. — A határozók szófaja ebben a határozói csoportban mindig főnév, határozóragja legtöbbször a *-ban/-ben*, ill. a *-val/-vel*. A *-ban/-ben* rag használatára: BécsiK. 46: „nag vag te z fēñs te tēhētfegēdbēñ”; PéldK. 65: „nezeſben rettenetews es termetewdben zomuru”; KazK. 41: „az tōbinel ideieben koroſbuala”; stb. — A *-val/-vel* használatára: MünchK. 17vb: „kēges vagoc z zuuēl alaſatos”; DomK. 96: „zolaſſal es nyeluel myndenestevl jdegen vala”; stb. A két rag néha ugyanazzal a melléknévvel kapcsolatban is keveredik: PéldK. 62: „mēly foror jdevuel nem vala iſſyww ... ez velagý dologban olý jgen iſſyvv vala”; GuaryK. 64: „volna ... termettel igon nağ zepſegos”; ill. ÉrdyK. 215: „vala ... teſteeben zepſegw”; stb. — A szerkezet *-val/-vel* ragos határozóját néha *-ban/-ben* ragos alakban megismétlik, mintegy keresve a pontosabb, jobb kifejezésmódot: HorvK. 166: „kellet lenny ... tellyeſnek malaztal teſtel es lelekkal vagy teſtben es lelekben”; stb. — A tekintethatározói viszony kifejezésére a megszokottabb alaki eszközökön kívül olykor előfordul a főnévi igenév (és a vele párhuzamos használatú *-ra/-re*), a *-ról/-ről*, az *-int* határozórag, sőt a *szerint* névutó is: JókK. 43: „lata egý ... tewzeſlangot ... zemuel nezný kyuanatoſt”; PéldK. 79: „lataſtra zeepp vagyok”; 1520 k.: „Az En ýedrwhamrwl Es elegeth Thewth” (Nyr. 36: 168); AporK. 165: „kíſſeſ at’atol emberſeg zerent” ~ DöbrK. 58: „emberſegent att’anal kſſeſeſ”; stb. Komplex értékű, s egyben fokot és hasonlítást is kifejez a *-hoz/-höz/-höz* ragos határozó: ÉrdyK. 347: „mynden zenthnek eelete Zeplōſnek lattatyk vala zent Ianofnak zentſſeeges eeleteehez”; stb. (13 adat, 6,1%).

3. A módhatározót többnyire határozószóval fejezik ki: JordK. 387: „azonkeppen volt kellemetes te eletted”, ill. 561: „wgy keellemetes te eletted”; DöbrK. 375: „mikenk vattok hivataloſok”; TelK. 20—1: „az ő aiandekat ... ſemnikeppen iſtennek nem kellemetōſt”; stb. Fosztóképzős határozószóval: ÉrdyK. 511: „kyk ... mynd zyzek, zeplōtelen”; stb. Főnévi szófajú ragos, ill. névutós módhatározó: 1507: „Job lezen Benne Jllen modon” (NyIrK. 6: 187); NagyszK. 31: „ezōn zerrel az terōmtōt allatnac lenne kynñeſ”; CornK. 25r: „menden ketſegnekevl byzonyos volt. iſtennek ... malaztyabol”; stb. (8 adat, 3,7%).

4. Az eszközhatározó a módozathatározók sajátos árnyalatát képviseli, s elsődlegesen azt jelöli, hogy a melléknévvel kifejezett tulajdonság minek, ill. kinek a segítségével valósul meg. Főként *-val/-vel*, *-ból/-ből* ragos, ritkábban *miatt* (~ *miá*) névutós

főnévvel szerkesztik: FestK. 65: „the *fegedelmeddel* ... legyewn *egeezek* ... ees *zabadok*”; CornK. 42v: „hog az ev *zeyenfegeuel gazdagok lennek*”; DöbrK. 383: „legetek ... Igaffagnak *gómólčével tel'lesek. Iefus cristof mia*”; ThewrK. 268: „legywnk *tyzta my byneynkből te myattad*”; stb. Az idetartozó határozók gyakran komplex jelentésűek, s a tulajdonság megvalósulásának egyben okára is rámutatnak: DomK. 31—2: „Jozagos *myelkevdettel es jo hyrrel vala jgeen fenes*”; NádK. 18: „az *ŧ böl-čefegeből lezón bölčeb* ... az *ŧ io voltabol lezón kegefŧ*”; DebrK. 580—1: „čak *ennek miatta* lehet iftenne *kellemetős*”; l. még: BirkK. 2b: „ne alaha magat hatalmal *vral-koduan*, de *zeretettel zolgaluan bodognak*”; stb.

5. A korban a melléknév okhatározója elsősorban a kiváltó okot fejezi ki. A határozók egy része ennek következtében komplex jelentésű; ezek a tulajdonság megvalósulásának nemcsak okára, hanem egyben eszközére is rámutatnak (l. előbb az eszközhatározóknál is). Kifejezésükre főnevek szolgálnak, változatosan használt határozóragokkal: *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről*, *-ért* stb.; — sőt névutókkal, mint: *miatt*, *szerint* 'fejében' stb. is: BécsiK. 111: „*Fèkètebbèc 9 ozcaiok a fűstől*”; NádK. 119—20: „az irig embör ... mas embörne *bodogŧagabol bodogtalan*”; WinklK. 363: „en az ew *zerelmeerth beteg* wagyok ... cristusnak *zerelmebe koor ees betheg* wagy”; ÉrsK. 295: „az en zemöldőkym *nedwefek kenyhwllathafoknak myatta*”; stb. (Az eszközhatározóból okhatározóvá való fejlődés különösen a *-ból/-ből* raggal és a *miatt* névutóval szerkesztett határozókban jelentkezik. Ez a két formáns ebben a korban vesz fel okhatározói jelentést is. Az eszközhatározóknál már jelentkeznek ennek a fejlődésnek a csirái.) — Az érzelmet, lelkiállapotot kifejező melléknevek némelyikével kapcsolatos, *-ból/-ből*, *-ról/-ről* raggal alakult okhatározó többé-kevésbé már a kötöttebb szerkezetekhez közelít: CornK. 36v: „ez may nap jgeen *vigaffŧagos az my* ... iduezeytevnknek *zleteŧebevŧ*”; VitkK. 30: „*halatlan* voltam ... az ő zent *aiandőkírl*”; VirgK. 12—3: „*Syralmas* nem voltam, *bwneymrwł*, cristufnak *kenyarol*”; stb. (4—5: 5 adat, 2,3%).

6. A célhatározós (cél- és rendeltetés-viszonyt kifejező) kötött szerkezetek mellett néhány melléknévvel kapcsolatban szabad szerkesztésmódú célhatározó is jelentkezik. Ezekben a szerkezetekben az alaptag jelentéstípusa közömbös a szerkezet egészének jelentésével szemben: MünchK. 88rb: „mèzt *fèièzèc* ímar az *azatatra*”; VirgK. 97: „*Mierth* kedig ezek *nagiok idueffegre*”; stb.

A melléknév bővítményének szófaja

A melléknév bővítményeként a korban elsősorban névszók és határozószók, kisebb részben igenevek jelentkeznek. Az egyes szófajok felhasználásának mértéke a kötött és szabad szerkezetekben némiképpen eltér egymástól. A kötött szerkezetekben a bővítmény főnévi értékű. Kivételt csupán a fokjeles melléknevek bővítményei képeznek; ezekben ugyanis a határozószó, sőt olykor az eredeti szófaji értékben használt melléknév és számnév is előfordul. A szabad szerkezetek határozói különféle szófajúak lehetnek.

a) A főnév a kötött bővítmények tipikus szófaja: VitkK. 30: „*halatlan voltam vram iftennec*”; TihK. 49: „*az írja . . . hattaros fidofaga*”; KazK. 74: „*melto istennek orzagara*”; stb. — Szabad határozóként: 1520 k.: „*syralmas maft Terek orzagban az ew enek*” (RMKT. 1²: 487); stb.

b) A főnévi névmás szintén elsősorban kötött határozóként fordul elő. A kötött szerkezetekben a leggyakoribb a személyes névmás, egyszerű és nyomósított formában is: MünchK. 31ra: „*nē lēžēn ēleg nēkqnc z nektec*” ~ JordK. 434: „*nem lezen elegh my-nekwnc es ty nektec*”; stb. — Szabad határozóként: ThewrK. 268: „*legywnc . . . teweled vygaak*”; stb. A többi névmásfajta aránylag ritka mind a kötött, mind a szabad szerkezetekben. A mutató névmásra: JókK. 93: „*Semmy ygazb ezeknel*”; LobkK. 225: „*eben hasonlatos . . . zent Ianos apastalhoz*”; stb. A kérdő és vonatkozó névmásra: CornK. 5r: „*kynel zentfegefb . . . nem lehet*”; stb. Az általános és határozatlan névmásra: ÉrdyK. 576: „*myndenben enghedelmesők vagywnc*”; — CornK. 24v: „*Valakynben az ifteny zeretet . . . kysded*”; stb. A kölcsönös névmásra: MünchK. 82va: „*ēllēnfegefec valanac egmaffal*”; stb.

c) A melléknév túlnyomó részben a szabad határozók, mégpedig a fokhatározók között fordul elő: DebrK. 114: „*nagy laffan kezdeh halgatni*”; SzabV.: „*lwn . . . kyalnal . . . nagy kellemetes*”; stb. Kötött határozóként csak a hasonlító szerkezetben, figura etymologica elemeként szerepel (l. ott). — A melléknévi névmás ugyancsak szabad bővítmény: PéldK. 66: „*Myre vagy ylyen ruth*”; LobkK. 237: „*O minemő kegetlen anya vag te*”; stb. — A számnév a fokjeles melléknév mértékhatározójaként jelentkezik: NádK. 100: „*ezőrzőz nağobbat zenvednec ennel oth*”.

d) A határozószó elsősorban szabad határozóként használatos: NagyszK. 9: „*belől . . . merőggel . . . telyefőc*”; ÉrdyK. 362: „*yghen zeghen vala*”; stb. A kötött szerkezetben többnyire a fokjeles melléknév mértékhatározójaként szerepel: BécsiK. 224: „*zallatoc le . . . q orzagoknac mētl iobbaiba*”; stb.

e) Az igenevek közül elsősorban a főnévi igenév kap határozói szerepet. Használata csak egyes határozótípusokban (főként a *-ra/-re* ragos főnevekkel párhuzamos megoszlásban) jelentkezik: JókK. 17: „*nem vala melto angyalý bezedet hallanýa*”; 1530: „*Azth es kezek wolthak wolna fogadny*” (MNY. 37: 278); stb.; l. még JókK. 78: „*Nem voltam ragadozo . . . benne eluen*”; stb.

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A bővítmény alaki kitévői

A melléknév bővítményeiben a határozóragoknak és névutóknak széles köre, szinte a korban élő valamennyi típusa képviselteti magát.

Határozóragok: *-ban/-hen* (locativusi értékű *-ba/-be* alakban is): partitívusi, „*valakivel szemben*”-, datívusi, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói viszony, a fokjeles melléknév partitívusi viszonya; hely-, idő-, állapot-, mód-, tekintet-, okhatározó; — *-ból/-ből*: összefüggést kifejező, partitívusi, tekintethatározói viszony; ok-, komplex eszköz- és okhatározó; — *-ba/-be*: cél- és rendeltetés-viszony; okhatározó; — *-on/*

-*én/-ön*: „vele szemben”-, tekintethatározói, ok-viszony; hely-, idő-, állapothatározó; — *-ról/-ről*: szándék-, tekintethatározói viszony; idő-, tekintet-, okhatározó; — *-ra/-re*: szándék-, „vele szemben”-, dativusi, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói viszony, a fokjeles melléknév mérték-viszonya; idő-, tekintet-, célhatározó; — *-nál/-nél*: dativusi viszony; a fokjeles melléknév hasonlítás-viszonya; helyhatározó; — *-tól/-től*: összefüggést kifejező, ágens-, tekintethatározói viszony, a fokjeles melléknév hasonlítás-viszonya; okhatározó; — *-hoz/-höz/-höz*: összefüggést kifejező, szándék-, „vkivel szemben”-, dativusi, tekintethatározói viszony; tekintethatározó; — *-ig*: időhatározó; — *-nak/-nek*: összefüggést kifejező, „vkivel szemben”-, dativusi, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói viszony; — *-szor/-szer/-ször*: a fokjeles melléknév mérték-viszonya; — *-on/-én/-ön*: „vkivel szemben”-viszony; hely-, időhatározó; — *-n/-an/-en*: fok-, módhatározó; — *-val/-vel*: összefüggést kifejező, „vkivel szemben”-, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói, a fokjeles melléknév mérték-viszonya, analógiás eszközhatározói viszony; állapot-, társ-, fok-, tekintet-, mód-, eszköz-, ill. komplex eszköz- és okhatározó; — *-ért*: „vkivel szemben”-, dativusi viszony; okhatározó; — *-int*: tekintethatározói viszony; fok-, tekintethatározó; — *-ul/-ül*: cél- és rendeltetés-viszony.

Névutók: *ellen*: „vkivel szemben”-viszony; *előtt*: „vkivel szemben”-, dativusi viszony; időhatározó; — *felett*: a középfokjeles melléknév hasonlítás-viszonya; hely-, fokhatározó; — *fogva*: időhatározó; — *között*: összefüggést kifejező, dativusi viszony, a fokjeles melléknév partitivusi viszonya; állapothatározó; — *közül*: a felsőfokú melléknév partitivusi viszonya; állapothatározó; — *miá*: eszközhatározó; — *miatt*: komplex eszköz- és ok-, okhatározó; — *nélkül*: összefüggést kifejező, valamint tekintethatározói viszony; állapot-, módhatározó; — *szerint*: tekintethatározói viszony; hely-, tekintet-, mód-, okhatározó; — *után*: időhatározó.

A melléknév határozóinak bővítése

A határozók a melléknévi alaptagú szerkezetekben is gyakran adatolhatók valamilyen bővítménnyel kiegészülve. A határozók bővítése elsősorban a színes, érzékletes stílus megvalósítására szolgál. A bővítmény azonban sokszor egyúttal a mondanivaló pontosabb tolmácsolásának fontos eszköze is: a határozó jelentésének szükséges kiegészítője, pl. különböző jelentéstani összefüggéseire rámutató birtokos jelzője, esetleg valamelyik jelentésárnyalatát kifejező vonzata. A főnévi szófajú határozók bővítménye elsősorban minőség- vagy mennyiségjelző és birtokos jelző; értelmező jelzői bővítménye ritkább. Az ómagyar korban a főnév különösen gyakran kap valamilyen jelzőt, ez a körülmény is magyarázhatja, a — többnyire főnévi szófajú — kötött határozók bővítésének nagyobb arányát. A minőségjelzői és mennyiségjelzői bővítményekre: KrisztL. 32: „*az oklatan allatokhoz egienlqe tötted magadath*”; JordK. 434: „*hafonlatos lezen menyeknek orzaga, tŷz žŷzekhez*”; stb. A birtokos jelzői bővítményre: VirgK. 92: *engedelmesb az w feyedelmenek*; TihK. 22: *meltho iftennek orzagara*; stb. — Jelzői szerkezetbokkal: DöbrK. 375: „*mikent vattok hivatalofok. ti hivataltoknak eg remenŷegeben*”; stb. Az értelmező jelzői bővítményre: MünchK. 70vb: „*egienlqe embezecek q vzoikat varockal*”; stb. — A személyes névmási határozó csak értelmezőt kaphat: PozsK. 41: „*legy Irgalmas en hozyam zegeyn hynesŷes*”; stb. — A melléknévi szófajú határozó rendszerint fokhatározót kap: LobkK. 234: „*mondhatatlan nag zent eletö*

vala”; stb. — A határozószói szófajú határozó határozóval bővül: VirgK. 94: „*An-neual inkab rezes* az w benne valo malasztba”; GyöngyK. 4: „the lel *oly igen draga*”; stb. Az ilyen határozó néha sajátos azonosítást fejez ki: BodK. 26: „ha *mastan ez velagon* mindenkoron *felelmes* leendez”; stb. (l. még 469—70). — Az igenévi határozók tárgyat vagy határozót kapnak: DomK. 160: „zent damancos *keges* ... volt *evtet hyvoknak*”; JordK. 607: „*keez* vagyok ... *halarra menný*”; stb.

Szószerkezetbokok

A korban egy-egy melléknév ugyanazon mondat keretein belül több határozóval is bővíthet. Általában az állítmányi szerepű melléknév vesz fel egyidejűleg több határozót. Ezek alaptagjukkal és egymással együtt szószerkezetbokrot alkotnak. A szerkezetbokokban helyet foglaló határozók alaptagjukon keresztül függnek össze egymással; az azonos típusú határozók mellérendelő viszonyúak. A szerkezetbokok határozói kötöttségük eltérő mértéke és a bennük kifejeződő jelentésviszonyok különbözősége következtében több változatot mutatnak.

1. A kizárólag kötött határozókat tartalmazó kapcsolatok között két típus különböztethető meg. Az egyik típust az ún. kettős vonzattal járó melléknévek szerkezetbokrai képviselik. Egy-egy ilyen szerkezetbokorban mindig két kötött bővítmény található. Az egyes vonzatsfajták közül a tekintethatározói viszonyt kifejező határozóval együtt járhat: az összefüggés viszonyát kifejező határozó (pl. az *egyenlő*, *hasonlatos*, *különb* 'más' mellett), a „vkivel szemben”- viszonyt kifejező határozó (pl. az *adós*, *engedelmes*, *hűséges* mellett), valamint a dativusi viszonyt kifejező határozó (pl. a *kellemetes* 'tetsző', *szomorú* 'terhes' mellett): GuaryK. 24: „*ebbe hasonlatos* az vipera new mergos *kigóhoz*”; DöbrK. 264: „*vrnak kellemetes* lón *te benned*”; VirgK. 108: „*egi kazdagnak penzel ados* vala”; stb. A cél- és rendeltetés-viszony határozója társulhat a dativusi viszony határozójához (a *kellemetes*, *szükséges* bővítményeként), az ágens-viszony határozójához (a *hivatalos*, *választatos* bővítményeként), a partitivusi viszony határozójához (az *elég* bővítményeként), továbbá a „vkivel szemben”- viszony határozójához (a *kész* bővítményeként): MünchK. 100va: „*me'llec kellèmètèsec münèkqnc* az *ýnnèpnapra*” ~ JordK. 676: „*kýk zyghzeghefek mý nekwnk* ez *ýnnèpnapra*”; ÉrdyK. 615: „*kyre valasztatus* vala *wr ifientwl*”; BirkK. 4b: „*e3 vilagi iozaghol* *eleg* *iouedelmel* az *foròknak zykfegere*”; stb. — A fokjeles melléknév saját vonzatai közül többnyire a mérték- és a hasonlító határozó kapcsolódik egymással: NádK. 100: „*ezòrzòr naqobhat* *zenvednec ennel*”; PeerK. 59: „*qnalanal fokkal* *yob* *barat lakoznek*”; stb. Szórványosan jelentkezik együtt a felsőfok értékű fokjeles melléknév mérték- és partitivusi határozója, valamint hasonlító és partitivusi határozója is: BécsiK. 255: „*ki mentql iob qkqzqtqc*”; DöbrK. 238: „*apofiolok dözdzl. ianos mindennel zerelmesh* ... *meg ira*”; stb. — A kötött határozókból álló szerkezetbokok másik típusában az alaptag fokjeles melléknév; a szerkezetbokokban a melléknévnek valamelyik — jelentése alapján nyert — vonzata, valamint a fokjellel való ellátottsága folytán kapcsolódó saját kötött határozója szerepel együtt: NádK. 53: „*femmi iftennec ennel kellemetòsh*, *es embòrñec ennel erdò-mòsh*”; WeszprK. 144: „*menýevel ýresbek* *vagýonk* az *kewelsegnek fel*, *fwalkodasatwl*, *annýewal telýesbek* *vagýonk*, *ýstený*, *zeretettel*”; stb.

2. Adatolhatók a melléknévnek olyan szerkezetbokrai is, amelyekben együtt jelentkezik kötött és szabad határozók is. Ezekben valamennyi határozótípus képviselteti magát. A szabad határozók közül a leggyakrabban a fokhatározó szerepel: DöbrK. 419: „*igen melto minden diçeretre*”; WinklK. 357: „*ygen zykeges my nekench az zereteth*”; BatthyK. 439: „*ki annac elõtte foc neppel vala tell'es*”; stb. — A kötött és szabad határozók mennyiségi megoszlása is különböző. Az egyetlen kötött határozóhoz több szabad határozó csatlakozhat: MargL. 97: „*oly jgen jdegen vala az ev teste mynden faydalmtyl ev halalanak jdeyen*”; CornK. 25v: „*Mely alazatoffag ert levn iftennek jgeen kellemetes*”; stb. Több kötött és egyetlen szabad határozó együttese: CornK. 12r: „*menden koron egyenlev volt cristufhoz erzenfegzerent*”; ÉrdyK. 251: „*az erek dychevsegre kezdettewl foghwa valasztatofok az wr ifteniwl*”; stb.

3. A szabad határozókból szerveződő szerkezetbokrok nagyobb részében — a vizsgált példának csaknem kétharmadában — az egyik határozó a fokhatározó: DebrK. 143: „*tesieben igen zeep*”; ÉrdyK. 476: „*kynek vyraga elezer yghen kyfded*”, 659: „*yollehet nem ollyan nagy meltofaag zerent*”; stb. — Egyéb határozók kapcsolatai: BodK. 2: „*eysel sem nugolmas o elmeiben*”; ÉrdyK. 352: „*Annak okaert myndenkoron erdemes volt mynden teetemeene*”; stb. — Kettőnél több határozóval: BécsiK. 129: „*alazatufoc vagonc ma menden foldon my byninkert*”; GuaryK. 64: „*micoron volna nemel igon nomos*”; stb.

4. Különleges típust képviselnek az azonos jelentéstani viszonyokat kifejező határozókkal alakult szerkezetbokrok. Ezeknek határozói voltaképpen halmozott szerkezettagok (tárgyalásukat l. 450—1).

Halmozott határozók

A halmozott határozók a szerkezetbokroknak olyan sajátos típusát alkotják, amelyben a közös alaptagot több, ugyanolyan jelentésviszonyt kifejező határozó bővíti. Kapcsolatos viszonyú határozók: NádK. 59: „*ha kez vaç io miuelkõdettre, es ifteni zolgalattra*”; BatthyK. 377: „*melto voltac az karhozatra, es az ... pokolra*”; stb. Páros kötőszóval: BécsiK. 83: „*Aman ... z elmeieuel z nemzétieuel Macedoniay*”; WinklK. 281: „*eleegh lezon mynd te nekod fmynd eennekom*”; stb. Tagadásban: VirgK. 12: „*kegyes nem voltam, fem magamhoz, fem baratymhoz*”; stb. — Kötőszó nélküli halmozás: VirgK. 12—3: „*Syralmas nem voltam, bwneymrwl, cristufnak kenyarol*”; stb. — A kapcsolatos viszonyú halmozásra olykor a határozó megismételt jelzője is utal: MünchK. 49rb: „*nagob mēden aldozatocnal z mēdz aianlatocnal*”; CornK. 5v: „*femmyne-mev malaztyl, femmyne-mev zentfegtevl ... jdegen nem volt*”; stb. — A halmozott határozók néha ellentétes, ill. választó viszonyt mutatnak: FestK. 388: „*nem yrgalmaffaagwal, de gyewlewfeegwel voltam meelto*”; BodK. 1—2: „*nem tudod ha istennek zeretethre vaç melto, awaç o haraggyara*”; stb. — A halmozott határozók általában ugyanabban a szófajban, azonos határozóragokkal szerepelnek; elvértve azonban különböző formánsokkal, ill. különböző szófajokkal is jelentkeznek: FestK. 227—8: „*eedefhek mezneel ees meç zynnek felette*”; JordK. 601: „*kýk meltok leznek az maf vylagra es hallottaýbol ffele tamadny*”; stb. A névutóval szerkesztett határozós kapcsolatokban többnyire csak a második határozó után teszik ki a névutót: GuaryK. 18: „*igon vlatatos ...*

istēnec es az zentqkneć elqtte”; KazK. 141: „*Istennenk es az v anġelinak elđttók*: oli *ked-uefđk* az ... *embörök*”; stb. Olykor vizont — kivált a korábbi kódexekben — minden egyes határozó mellé odaillesztik: JókK. 3: „*ký* *vala afiľiabelý nemeffek kezzewl es bel-czekkezzel ýeles*”; MünchK. 84ra: *hatalmas ... istēn elq̄t z mēdz nēp elq̄t*; de: JordK. 617: *hatalmas, mynd ýstennenk mynd embereknek elettek*; stb.

A határozó halmozása helyett néha megismétlik az alaptagot, a mondat ritmusát ezzel is kiemelve: BécsiK. 72: „*Mazdocheus ... nag a řidoknal z nag o aľľiafiaynac nēpē-nēl*”; ÉrsK. 190: „*legyen azerth ... keředelmes zolařra Es keředelmes haraġhra*”; stb. (Hasonló jelenségre l. 332, 360.)

A szórend

A melléknévnek és bővítményének egymáshoz való helyzetét a kései ómagyar korban is két, egymásnak gyakran ellentmondó fő törvényszerűség irányítja. Elsősorban az a — más szerkezetekben is jelentkező — szabály érvényesül, hogy a bővítmény a főléje rendelt szerkezettag, a melléknév előtt helyezkedik el. A szerkezettagoknak ez a rendje azonban igen gyakran módosul: a melléknévi alaptag kerül az első helyre. — A szórend alakulását több tényező befolyásolhatja, pl. az alaptagnak a mondatban betöltött szerepe, más szerkezetekben való részvétele, a határozó típusa, továbbá — bár kisebb mértékben — a latin eredeti szöveg is.

1. Az állítmányi melléknév határozójának szórendi helyét általában a melléknév hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzete, ill. a mondathangsúly szabja meg. A hangsúlytalan, nem kiemelt helyzetű melléknévet rendszerint megelőzi a nyomósítására szolgáló, hangsúlyos határozó. Ez legtöbbször fokhatározó: LobkK. 234: „*oly nag zepřeges az ő orcaia*”; DebrK. 297: „*vala igen iambor*”; stb. Gyakran kerül a melléknév elé a szabad tekintethatározó, ill. a tekintethatározói jelentésviszonyt kifejező kötött határozó: MünchK. 77va: „*tēzmēttel küřded vala*”; NádK. 255: „*mindōn malaztal telyes vaġoc*”; stb. — Egyéb határozók: WinklK. 249: „*teġhōđ illetný meltok valanak*”; VirgK. 17: „*cristuřhoz aitatoř vala*”; stb. A párhuzamos fordítások ugyanakkor a szórend ingadozását is mutatják: MünchK. 49ra: „*mařod ke ēhhez řařonlo*” ~ JordK. 498: „*Az mařodýk keđeg, ký řařonlatos ehħōz*”; DöbrK. 121: „*ileteknēl iob te irġalmad*” ~ AporK. 51: „*iob te irġalmařřagod eleteknēl*”; stb. — A hangsúlyos határozó — értelmezőszerűen — a melléknév mögé kerül: ÉrdyK. 511: „*kýk ... mynd zy-zek, zeplōtēlen*”, 526: „*Azeert veředelmes řeľette az hyttre valo kezerōytees*”; stb.

A hangsúlyos helyzetű állítmányi melléknév határozója általában alaptagja mögött áll: JókK. 64: „*legý keġýelmes ennekem*”; BatthyK. 388: „*lōn enēđedelmes Atľanac*”; stb. Hasonló a tagadószóval kiemelt melléknév határozójának szórendje is: MünchK. 16vb: „*nē mēľto ēn řoziam*”; ÉrsK. 383: „*nem wolna eľeg yđweřřegre*”; stb.

Olykor különleges mondatritmust hoz létre a vonzatos melléknevek ismétlése, ill. szembeállításuk és bővítményeiknek ezt a szembeállítást kifejező szórendje: MünchK. 77rb: „*Mēľřec ľēhēťēľten ēmbeznēľ / ľēhēťec iřřēnnēľ*”; ill. BodK. 18: „*Tenekeđ enēđet-len volt, de ennekem enēđedelmes*”; valamint: JordK. 575: „*kýhez řařonlatos ýstennenk orřaga ... řařonlatos az mwřřtar maġhōz*”; stb.

2. Az alárendelt szerkezettagként álló melléknév bővítése szorosabb szórendű, mint az állítmányi melléknév; elhelyezkedését a melléknév mondatbeli szerepe irányítja.

a) A jelzői melléknév határozója általában a melléknév előtt áll: DöbrK. 499: „hírdetneiee. *ŋ malaztaval tell'es* voltat”; stb. A melléknév mögé vetett határozó a fokjeles melléknévvel kapcsolatban jelentkezik: NádK. 91—2: „*nağob* ken nincen a *halalnal*”; l. még: DebrK. 18: „latuan . . . az ő *eleg* voltat *mindönre*”; stb. (l. még a 4/c. pontot).

b) Az értelmezőként használt melléknév bővítése alaptagja előtt áll: FestK. 402: „alazatoffaagot ady, *neeked kellemetewfth*”; GuaryK. 81: „oruoffāgot *ennel iobbat* en *nē ořmerte*”; stb. Viszont, amikor a melléknévi értelmező állapothatározó értékű, bővítése mögötte foglal helyet: JordK. 695: „Vala . . . egŷ edeenŷ oth *tellyes eczetel*”; ÉrdyK. 395: „fenkyt nem leel *vala meeltot reea*”; stb.

c) A határozóként szereplő melléknév bővítése általában elől áll: GuaryK. 14: „az ragalmazonac *nağğal nağobban* art”; DomK. 154: „kyk ez *dologra alkolmařnak* efertetenek”; stb. Csak olyankor vetik a melléknév mögé, amikor ezt valamilyen okból kiemelik: MünchK. 89rb: „teuēn ořmagat *egēnlque iřtēnuēl*”; PéldK. 38: „engevmet tartana . . . *dragabnak evmaganař*”; stb.

d) Az alkalmilag főnévi értékben (alanyként, tárgyként) használt melléknév bővítése csaknem mindig a melléknév elé kerül: MünchK. 101ra: „*azoctol nağobbakat* težen”; PéldK. 65: „nem latottam *te hozzad hafonlatoft*”; stb. — de: JordK. 565: „Ha kedegh *ereffeb hŵ nalanaal* rea yewen” : Si autem *fortior eo* superveniens; stb.

3. A szerkezetbokok belső szórendjét a mondatok tartalmi és hangsúlyviszonyai szabják meg. Itt is érvényesül az az általános szórendi törvény, hogy a szerkezet élére a kiemelt, lényegesnek tekintett szerkezettag kerül. A határozók elhelyezkedésének az alábbi fő változatai jelentkeznek:

a) A határozók legtöbbször közrefogják az alaptagot. Az egyes határozófajták sorrendjére nézve csupán néhány jellemzőbb szabályszerűség figyelhető meg. Így pl. a kötött határozókból álló szerkezetbokokban a mértékhatározói vonzatot rendszerint a melléknév előtt találjuk: BécsiK. 10: *nagğal iob tenēked*; JordK. 844: „*nagğyal dragalatořb* leegyen az *aranñal*”; stb. A kötött és szabad határozók együttesét tartalmazó szerkezetbokokban a melléknév előtt rendszerint a szabad határozó áll, a kötött határozó pedig mögéje kerül: LázK. 118: „*igen kedues* . . . vronk iefus *cristufnal*”; ÉrdyK. 556: *nemykeppen ygyenlők egymashoz*; stb. A vonzatnak a melléknév elé helyezése: DöbrK. 362: „feñeffegnek *fiainal holčebbek ŋ nemzetegben*”; TihK. 2: „*iřtennel* nem *kedues* . . . Iozagos *miuelkōdetōknel kyl*”; stb. A csak szabad határozókat tartalmazó szerkezetbokokban a melléknévet megelőzi a fokhatározó: BécsiK. 81: „*vala iğēn fēlēmēs zē-mēllēl*” stb.

b) Gyakran valamennyi határozó a melléknév előtt helyezkedik el. Ilyenkor közvetlenül a melléknév elé a vele szorosabb jelentéstani kapcsolatban álló bővítés kerül: DöbrK. 65: „Te zep bezidid . . . en *zamnac meznel edefbek*”; CornK. 25v: „levn *iřtennek jgeen kellemetes*”; VirgK. 108: „egi *kazdagnak penzel ados* *vala*”; stb.

c) Aránylag ritkán jelentkezik olyan szórendi változat, hogy valamennyi határozó a melléknév mögé sorolódik. Ez a szórend részben a melléknév hangsúlyozására irányuló törekvéssel, részben a latin eredeti hatásával is magyarázható: BécsiK. 205: „*Egēnlq quēle* nem uolt *kēzdēttol foguā*” : *similis ei non fuit a principio*; WeszprK. 139: „ne hŷggyek *hogŷ* . . . *kellemetes* legen *istennek alazatossag nekŷř*”; stb.

4. A melléknév és a hozzá tartozó határozó a mondatokban többnyire közvetlenül egymás mellett helyezkedik el. Ez a — szórendileg is szorosabb — kapcsolat elsősorban azokban a szerkezetekben jelentkezik, amelyekben a határozó megelőzi a melléknévi alaptagot. A fokhatározói vagy jelzői szerepű melléknév elől álló határozója esetében csaknem teljesen kivétel nélküli: TihK. 26: „mikoron *nağ nehezen* az zent tefthöz İutot uona”; GuaryK. 74: „mi lehet *ennel nağob* martirūfag”; stb. — Nemritkán azonban különféle mondatelemek is beékelődnek a szerkezettagok közé, különösen azokban a szerkezetekben, amelyekben a határozó a melléknév mögött áll. Ilyen beékelődő elemek:

a) A határozó saját bővítője, olykor annak további bővítőjével együtt: DomK. 175: „vala . . . *aytatos zent damancos atyankhoz*”; JókK. 17: „nem vala *melto angyalj bezedet hallanya*”; BatthyK. 351: „igaz es *irgalmas minden benne bizoknak*”; stb.

b) Azokban a szerkezetekben, amelyekben a melléknév egyben a mondat névszó-igei állítmányának része is, többnyire az igei rész kerül a tagok közé: ÉrdyK. 526: *yob volt volna ewneky*; VirgK. 28: „Ezekhez es *lwn hafonlatos*”; stb. Ilyenkor gyakran választja el a szerkezettagokat a mondat (bővített) alanya is: MünchK. 10vb: *hə tū ēzdemtec mēñebèn*; MargL. 19: „*kellemetevssevke ezek te nekevd*”; stb. Az alany és az állítmány igei része együtt is jelentkezik: BécsiK. 262: „Minē *iob vag te Allexandriabeli nep-tol*”; HorvK. 52: *hafonlatos lezen az fyv ev atyahoz*; stb.

c) Az igei állítmány, ill. ennek bővítői állnak a melléknév és határozója között: BécsiK. 92: *mēltonac iēlēmēm vēñfēgnc*; LobkK. 224: *hafonlatoffa tezen embert az angalokhoz*; ill. VirgK. 50: „*istennek irgalmaffagarol wket byzonioffa teue*”; stb.

d) A jelzői szerepű melléknév határozóját némelykor az alaptag mögé vetik. Ilyenkor a jelzett szó beékelődik a melléknév és határozója közé: NádK. 534: „*erefb életōth vifel vala mindōn claustrombelieknel*”; MargL. 2: „*adnak vala kentest . . . iob poztobol az tarsinal*”; stb.

e) A szerkezet tagjait néha mellékmondatok is elválasztják egymástól: VitkK. 83: „*mendeneknek kyc hozad kyaltonac irgalmas vag*”; TelK. 16: „*azokhoz kic iftent felic vala: ioakaro vala*”; stb.

f) Egyéb — nem mondatrészi vagy mondat értékű — elemek is lazábbá teszik olykor a melléknévi szerkezetek szórendjét: SzabV.: „Ez . . . *lewn nalok hat twkelletes kyralnal kedyg nağy kellemetes*”; CzechK. 134: „*Leegy ĵrgalmas vram ennekqm*”; ÉrsK. 106: „*Leegy meltho azert ywnye my hozyank*”; stb.

A számnévi szerkezetek

A számnév, mivel jelentésköre eléggé szűk és korlátozott, a mondatban többnyire bővítőként jelenik meg. Szerkezetalkotó alaptagként csak a kései ómagyar kortól kezdve követhető nyomon. Bővítője mindig határozó, amely mind szerkesztésmódja tekintetében, mind fajtáira nézve sok hasonlóságot mutat a melléknév határozóival. A kor szövegeiben a számnevet bővítő határozóknak a mennyisége csekély: a törzsanyagban összesen 58 adat mutatkozik.

Az alaptag

Szófaji vonatkozások

A bővítés a számnévnek valamennyi típusában adatosható.

1. A határozott számnevek közül elsősorban a tőszámnevek határozóira találunk adatokat: BécsiK. 236: „Te z · valal mōnal *eg azoc kqzzql*”; KrizaK. 3: „*týzen qt* igazac az o *nemzetsegebql* ... meg tqkellettenek”; stb. — A sorszámnevek bővítése: BécsiK. 76: „valakikēt mutatād Aman ki ... *kizal vīa mafod*”; TihK. 291: „ez honaph ... *hatod* az erfebōt azzonnak *fogadaffahoz*”; stb. Az *első* komplex módon sorrendet is, meg helyzetet is kifejez, s így (a hasonló képzésmódú *utolsó* melléknévvel részben párhuzamot alkotva) egyszerre számnévi és melléknévi értékű is: KazK. 70: „az romay cazarnak *uduaraba elfō uala*”; VitkK. 48: „az *etelben elfō* ne lég”; stb. (l. 348 is).

2. A bővítmény a határozatlan számnevekkel kapcsolatban jelentkezik a leggyakrabban: SándK. 2: „*mene sok apro poor* vagyon”; DebrK. 26: „*Igen fok* hyedelőm lezōn”; stb. A *sok* olykor sorszámnévképzős alakjában is kap határozót: ÉrdyK. 510: „*nagy fokad* magawal yōwe”. A *kevés* bővítése: WinklK. 149: „*ely ighen keweese* ... iutalmeert el attad”; 1530: „lassa ... *mýne keweese*n wagýwnk” (MNY. 37: 279); stb. A *számtalan* jelzői és állítmányi használatában szintén határozatlan számnévnek tekinthető; néha ebben a minőségben is bővül: ÉrdyK. 520: „*mene zamtalan* az ew yo mywelkōdety”; l. még talán VirgK. 20: „ki *enne zamtalan* lelkeket vilagofítot meg”; stb. — A határozatlan számnevek középfokjellel ellátott alakjukban is felvesznek sajátos, csak a középfokjeles alakhoz kapcsolódó bővítményt: FestK. 223: „Megh kyffebeyted *kewefebbe* ewtet *angyaloknal*”; BodK. 14: „*sokkal tqbbet* teznek te raýtd”; stb.

3. A számnévi névmás bővítése: TihK. 393: „*ezōrzōr* ... *ezōrannen* vannak”; KazK. 72: „Az *alamifnabol* ... *ammynet* efmer uala ... *zyklegnek* lennie”; JókK. 156: „*femmýt mendenefewlfogua[n]* ezebe nem vezenuala”; stb.

A számnévi alaptag szófaji típusainak megoszlása: határozott számnév: 27; határozatlan számnév: 30; számnévi névmás: 1; összesen: 58.

Az alaptag mondatbeli szerepe

A számnév a kései ómagyar korban egyaránt jelentkezik főmondatrészként és alárendelt szerkezettagként is. Bővítménye valamennyi mondatbeli szerepében adatosható. — A számnévi alaptag alany: DöbrK. 377: „*kōzzōlōk eg* meg kerde ýtōt”; JordK. 480: „*eg kynernel teb* nem vala velōk”; stb. (10 adat). — Állítmányi helyzetben: BécsiK. 144: „*kic kqzzql* Daniēl egvala”; DebrK. 604: „*erdōmōk igen fok*”; stb. (5 adat). — Mennységjelzői helyzetben (27 adat): NádK. 597: „nem efmertem hoğ ... *eggetlen eg* fiam leğen”; DebrK. 87: „*nagi fok* Araniat ... *giüte*”; stb. A mennységjelző néha *-nyi* mértékképzővel ellátott főnévre vonatkozik; határozója ilyenkor a jelzős szerkezet egészéhez is tartozik: TihK. 99: „Vala ... *magafságaba* olmint *killenēdfel* arazni” (l. 353, 407—8 is). — Értelmező jelzői helyzetében (2 adat): BécsiK. 13: „*ažānat* ... *igen fokat* vōn”; SzabV.: „*Sok nýlakwal fwt zamtalan fokwal*

... lwttek”; stb. — Határozóként való bővítésére: WinklK. 301: „*naggjal tqbben* hýwnek ew benne”; ÉrdyK. 379: „*nagy fokan* tereenek az zent hyttre”; stb. (7 adat). — Tárgyként: DebrK. 288: „*fem igen fokat* gondolz”; VirgK. 89: „*igen fokat* nyertek”; stb. (6 adat).

A kötött határozók

A kötött határozók elsősorban a középfokjellel ellátott (a középfokjellel alakult, ill. a fokozható) számnevekkel kapcsolatban jelentkeznek. A szerkezetekben részint az egyenlőtlen hasonlítás viszonya, részint a mértékhatózói jelentésviszony fejeződik ki. A határozók kötöttsége fakultatív, mivel a középfokjeles számnév néha általános összehasonlítást jelöl, s ilyenkor vagy egyáltalán nem vesz fel határozót, vagy csak nyomósító szerepű fokhatározót kap: JókK. 7: „*ha tebet akarj meges tebet* adok” : Si adhuc *plus* petas, *plus* adhuc darem.

Az egyenlőtlen hasonlítás viszonya. — A hasonlítást kifejező szerkezetekben a bővítmény azt jelöli meg, hogy az alaptagban megnevezett mennyiség milyen mennyiséghez képest nagyobb vagy kisebb fokú. Ebben a határozócsoporthoz alaptagként főleg a *több* jelentkezik. A határozó ragja elsősorban a *-nál/-nél*; a *-tól/-től* használatával csak szórványosan találkozunk. A ragok megoszlásának okai ugyanazok lehetnek, mint a melléknév határozóinak esetében (pl. nyelvhasználati eltérések, analógia stb.). A szerkezetek a hasonlításnak többféle típusát mutatják.

a) A szerkezetek egy részében középfokú, egyszerű mennyiségi összehasonlítás történik. Ezekben a határozóul felhasznált szó szófajának az egész szerkezet jelentésére nézve jelentésmegkülönböztető szerepe van. A mennyiségjelzős főnév és számnév határozóként a különböző mennyiségek konkrétabb összehasonlítását fejezi ki: BirkK. 2a: „*ne mēnenek ... haromnak [!] keuesfen*”; WinklK. 163: „*adna nekqm tqbbeth* týzenkeeth *feregh angýjalnal*”; TihK. 96: „*hog többé* tehetne az *eget egnel*”; stb. — Más szófajú — főként névmási — határozóval alakult szerkezetekben többnyire általánosabb jellegű az összehasonlítás: LobkK. 242: „*attul teeb* neep syet vala”; JordK. 435: „*ennel tebre býzлак* teghedet”; VirgK. 27: „*mind ezeket, es ennel twbeket* ... zenuedny”; stb. — A határozók között előfordul — főleg nyomósító céllal — a *hogynem mint* szókapcsolattal, valamint a *mint* kötőszóval szerkesztett alakulat is: JókK. 130: „*frater Maffeu*fnak kenyere morfaleka *teb ... ment ewue*”; BodK. 31: „*tqb* volt <ϕ> bine, *hog nem* io *miuelkedete*”, — de uo.: „*minden leuelen tqb tqb* vaçon ezer *igenel*”; stb.

b) Adatolthatók olyan szerkezetek is, amelyekben a bővítmény a *mindenek, mind-ezek* névmás. Ezek a szerkezetek, mivel a mennyiség viszonyítását az alaptaggal szemben az összes többi viszonyítotttra vonatkoztatják, voltaképpen a felsőfokú hasonlítást fejezik ki: MünchK. 49va: „*è zēgen ozuēg mēdenectql ... tqbbēt ēzēztet*” ~ JordK. 499: „*e3 zeghen őzwegy myndennel tebbet* vethee”; VirgK. 29: „*mind ezeknel ... twbet* zenuetem en”; stb. (A törzsanyagban 3 adat.)

Mértékhatózói jelentésviszony. — Az idetartozó szerkezetekben a bővítmény a mennyiség pontosabb meghatározását szolgálja, az összehasonlított mennyiség-

gek mértéke közötti különbséget jelöli. A különböző határozóragok különböző jelentés-áryalatokat fejeznek ki. A *-szor/-szēr/-ször* ragos határozó a mennyiség nagyobb mértékének érzékeltetésére szolgál: NagyszK. 227: „*zazor tōb* erdōmmel ment be az ōrōc hazaba”; TihK. 389: „*zazor tōben* wannak ... *ezōrōr tōben* wannak”; stb. — A *-val/-vei* ragos határozó általánosabb vonatkozású: MünchK. 77rb: „*nē* *wežen sockal tqbbēt*” ~ JordK. 592: „*hogý annal tebbet* nem veñnee”; MünchK. 88va: „*naggal tqbbēc hūn*” ~ JordK. 636: „*añneewal teh hýn*”; BodK. 14: „*sokkal tqbbet* teznek te raýtað”; stb.

A hasonlítást és a mértékhatározói viszonyt kifejező határozó olykor hasonló mondatok utalószavaként, ill. utalószavas mondat korrelációjaként is előfordul: GuaryK. 4: „*až zolga meneuel tqb* vrnac zolgal, *anneual tqb* muhkat kel tenni”; WeszprK. 133: „*menýeuel tebbet* ... twch: . *anneval* nehezebben ýteltetel”; BodK. 13: „*míneuel* valaki *tqbbet* vall. *anneual tqbbet* kiuan vallania”; stb. (A törzsanyagban 1 adat.)

A partitivusi viszony. — Kötött bővítményeket az alapfokban álló, fokjel nélküli számnevek is felvesznek. Szerkezeikben azonban a kötöttség jóval lazább, a bővítmények átmenetet képviselnek a kötött és szabad határozók között. Az ilyen lazább kötöttségű szerkezetek legjellemzőbb jelentésviszonya a partitivus.

A partitivusi jelentésviszonyt kifejező határozó a számnévhez ennek mennyiségre utaló alapjelentése révén kapcsolódik. Többször azonban erősen érintkezik az igei állítmányhoz tartozó partitivusi határozóval. Egyes mondatokkal kapcsolatban nem is dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a partitivusi határozó az igei állítmányt bővíti-e, vagy pedig valamilyen más, számnévi szófajú mondatrészt. Általában olyan esetekben tekinthető inkább az ige bővítményének, amikor az ige azt fejezi ki, hogy valamely egészből egy rész kiválik, ill. egy részt kiválasztanak: MünchK. 17ra: „*ēžēztuēn kēttōt q taneítuāni kqzqł*”: *mittens duos de discipulis suis*; ÉrdyK. 410: „Az zent *alamýnabol* ... chak annyat *tarth*”; stb. (l. még az ige bővítményénél: 250). Másféle jelentésű igei állítmány, valamint névszói állítmány esetén viszont a határozót inkább a számnév bővítményének értékelhetjük: WeszprK. 7: „*mely dolgot sokan ah sidoc kqz-zul* latuan ... *hiuenek*”; TihK. 150: „*az fidok kōzzōl jokakat* el vezthe”; stb.

A számnevet bővítő partitivusi határozó minden számnévi fajtaival kapcsolatban jelentkezik. A határozó szófaja főnév (főnévi értékben használt más szófaj) vagy főnévi névmás. Alaki kifejezőeszköze adatainkban legtöbbször a *kōzzōl* névutó: BécsiK. 86: „*Eg kēdēg azoc kqzzōl* ... *ig mōda*”; TihK. 51: „*eg* ... *kōzzōlōk* megh kerde”; KazK. 87: „*Sokan azért kōzzōlōk* mondak”; stb. De előfordul a *kōzzōt* névutó, a *-ba/-be*, a *-ban/-ben*, valamint a *-ból/-ből* rag is: JókK. 1: „*mikeppen egy* ... *tizen kettewbelewl* tewrben magat megakastotta”; SzabV.: „*Sem egh kez kwzwtwk* azt ne illethne”; MargL. 114: „*keveset* meg mondog benne”; stb.

A számnévi alaptaggal alkotott, partitivusi jelentésviszonyt kifejező szerkezet tulajdonképpen azonos értékű a genitívus partitivusi birtokos jelzős szerkezettel. Mintegy jelezve a kétféle szerkezet jelentéstani azonosságát, a birtokos szerkezetben használatos birtokos személyjel néha megjelenik a számnévi alaptagon is: TelK. 43: „*ki* ... *vala a hetuen ket tanítuānok kōzzōl egge*”; TihK. 50: „*kik kōzzōl nege* tezőn *eg* magari melfōdet”; stb. — Sőt, az olyan szerkezetek mellett, amelyeknek alaptagja az *egy* számnév, párhuzamosan feltűnik a genitívus partitivusi birtokos jelzős szerkezet is: MünchK. 85vb: „*Vala ke*: Andozias ... *eg a kēttō kqzqł*”; ill.: DöbrK. 390: „*Andreas kedeg*

... vala *éggik az kettőnek*” : Erat autem Andreas ... *unus ex duobus*; stb. E szerkezetekben alaptagként az *egy* számnévnek a T/3. birtokos személyjel *-ik* változatával ellátott alakja volt használatos. Talán az ilyen szerkezetek segítették elő a genitivus partitivusi jelentésviszony meglazulását, az *-ik* birtokos személyjel átértékelődését, kiemelő jellé való átalakulását. E fejlődés szófaji következményeként az *egyik* szóalak birtokos személyjeles számnévből *-ik* kiemelő jeles névmássá vált. Ez a számnév partitivusi határozós szerkezeteivel párhuzamosan maga is alkot partitivusi határozós szerkezeteket: JókK. 70: „zent attyanak ... valaztott *tarffy kewzewl egy* Mýkoron ... ýftenrewl bezeluala : *egyik kewzewlek monda*”; MünchK. 12vb: „mikēt *èzecz kq339l ég*” ~ DöbrK. 373: „mikent *ezeknek egik*” ~ JordK. 371: „mýnt *ezeke339l egyk*” : sicut *unum ex istis*; stb. — Az *egyik* a névmássá fejlődés következtében kijelölő jelzői szerepet is kap; az *egy* számnév partitivusi határozója az ilyen kijelölő jelzős szerkezettel is váltakozik: MünchK. 11va: „hog *eg* élvèzien te *tagid kq339l*” ~ JordK. 367: „hoğ el vezýen *egik tagod*” : ut pereat *unum membrorum tuorum*. (A törzsanyagban 17 adat.)

Az *egy* névszó különleges szerkezetei. — Az *egy* számnév néhány szorosabbnak tűnő határozós kapcsolatában melléknévi: 'azonos, egyforma; egyetlen' jelentést nyer, s ezzel a kettős szófajúság felé közelít. Ebben a jelentésében alkotott szerkezetei tulajdonképpen beleillenek a melléknévi alaptagú kötött szerkezetek sorába is, s a melléknév bővítményeihez hasonló jelentésviszonyokat jelölnek. A szerkezetekben megjelennek:

Az összefüggést kifejező jelentésviszony, *-val/-vel* ragos határozóval: NádK. 328: „ez velagnak hazug *emböröcvel eg* erkölçe vagon”; KazK. 136: „ky *attyaua*l es zent *lelök*el *eg* byzon iften”; TihK. 36: „urunk criftuflnak *teste eg* uala az ziz marianak *tefteuel*”; stb.

A tekintethatározói jelentésviszonynak felelhet meg a *-ról* ragos határozóval kifejezett szerkezet: BécsiK. 120: „ha az almat megnem mondangatoc ... *eg tú* ... *rollatoc* a · *tõruen*” : Si ... *somnium non indicaveritis* ... *una est de vobis sententia*.

A dativusi viszonynak felel meg a *-nál/-nél* ragos bővítménnyel alakult szerkezet jelentése: BécsiK. 69: „*mēdēnēknēl eg*vala · a mēgldōklēt nap” : Dies ... *unus apud omnes interdictionis fuit*. — Ugyancsak a dativusi jelentésre gondolhatunk az *egy* számnévnek 'egyetlen' jelentésével kapcsolatban is: MünchK. 66rb: „tēkēnl *en* fiamra / mezt *eggetlēn eg ennēkem*” ~ JordK. 557: „tekeenc3 az en fīyamra, mert *egýethlenem ennēkem*” : respice in filium meum, quia *unicus est mihi*. Ehhez hasonló lehet: WinkIK. 149: „O gonoz lelők mely *keweēs* ['keveset erő'] *neked* ydveffeghed”; stb.

A szabad határozók

A számnév szabad határozói azokat az esetleges külső körülményeket jelölik meg, amelyek között a megnevezett mennyiség, mennyiségi vonatkozás megvalósul. Ezekben az *egy* számnévnek néha szintén jelentkezik a melléknévre emlékeztető, 'ugyanaz, azonos' jelentésárnyalata.

A számnév szabad bővítményeként a következő határozók fordulnak elő:

Időhatározó. — NagyszK. 105: „*mindencoron eg* ['azonos'] volt ammenēnei atyának akarattyaua” (0 adat).

Állapothatározó. — MünchK. 104ra: „hog ɔk es eggèc legèn^c mù bènnɔnc”; JordK. 687: „hogy ... eeggýek leegýenek hww es ýgaffaghban”; TihK. 315: „Cristufba mind egek uagunk”; stb.

Több-kevesebb valószínűséggel ebbe a határozói csoportba sorolhatók azok a kapcsolatok is, amelyeket a *mind* és valamilyen — többnyire névelős vagy mutató névmási kijelölő jelzős — számnév alkot. Ezek azonban többféleképpen is értékelhetők. Ha a számnévet tekintjük a kapcsolat alaptagjául, akkor a *mind*-et 'együttesen, együtt' jelentésű határozószónak, az egész szerkezetet pedig állapothatározós kapcsolatnak foghatjuk fel: 1516: „ha Nem Mýnd az keth fel ew Thýztheffegebe megh marad” (MNY. 52: 369); DebrK. 37: „mind eh kettő zwkfeeg Iduóssfogónk melle”; stb. A névelő, ill. jelző nélküli *mind kettő*, *mind ketten* stb. erre a korszakra már összetett szóvá váltak: FestK. 392: „mýnd ket felewl hazý ellenfeeket letem”; PeerK. 84: „azonban mend ketten hozzaya nwlanak”; stb. — A *mind* és a számnév kapcsolatai azonban felfoghatók értelmezős szerkezetnek is, amelyekben a *mind* az értelmezett alaptag, a számnév pedig ennek mennyiségjelzői értelmezője.

Fokhatározó. — A számnév határozói között a legtekintélyesebb helyet a fokhatározó foglalja el. Ez a határozó a számnév jellemző határozójának is nevezhető. Valamennyi számnévfajtaival kapcsolatban jelentkezik.

a) A határozott számnemekre vonatkozóan elsősorban stiláris elemként használják, a számnévvel jelölt mennyiség körülírásos kifejezésére. A mennyiség mértékének jelölése határozott vagy határozatlan számnévi szófajú, ragtalan és *-szor/-szër/-ször* ragos határozóval történik. Ragtalan határozóval: NádK. 100: „zamtalan ezörzör nağobbat zenvedne ennel”; DebrK. 170: „keet ... Negiuen napig nem mehet vala egihazhoz”; stb. — A ragtalan számnévi határozó a számnévi alaptaggal ebben a korban már gyakran összetett szóvá válik: NádK. 576: „Ki vtan iarvala harom ezör zolga”; DebrK. 186: „fok ezörön meg ternek vala”; stb. — Ragos határozóval: MünchK. 42ra: „valanac ke ... qtez ezet fezfia”; TihK. 387: „tyzör zaz ezörön zolgalnak uala neki”; stb. — A ragos határozóhoz néha hozzacsatolják a *való* igenevet, a szerkezetet ezzel formailag jelzőssé alakítják: BodK. 5: „ha ezerzer valo ezer velagokat vallanad”; SándK. 10: „tizqr ualo zaaz eezqr. eezqrqr ualo tqmeñ eezqr wduarlok neezýk”; stb. — A *hiján* névutóval alkotott szerkezet a számnévet a jelölt mennyiség alsó határa felől közelíti meg: PeerK. 58: „thyz heyana zaaz eftendöth lakozoth wolna az pwztaban”; 1539: „kwlttem kegelmednek egy heyana negwen koronát” (MNY. 6: 449); stb.

A mennyiség hozzávetőleges meghatározásának jelölésére határozószókat is használnak: JókK. 29: „ez mondas tarta ýol kett mely feldett”; TihK. 125: „dicere: fðkeppen tizön keth modon”; stb.

A fokhatározó a határozott számnév mellett néha nyomósításul is szolgál: DöbrK. 58: „Mindeneftöl eg ... zemil'nek egeffegevel”; stb. A nyomósító szerep jelentkezik még a figura etymologicaszerű, később összetett szóvá vált *egyetlen egy* kapcsolatban is: MünchK. 87ra: „hog ɔ fiat eggetlèn eg ýülttet adna” ~ DöbrK. 343: „hoğ egetlen fiat adna”: ut *Filium suum unigenitum daret*; WeszprK. 1: „azzonionk maria ez vilagnak egietlen egi remensege”; stb.

b) A határozatlan számnemekre vonatkozóan a fokhatározó szerepe elsősorban a nyomósítás, a mennyiség mértékének erősebb hangsúlyozása. Kifejezőeszközei mel-

léknevek, névmások és határozószók. Elsősorban — s főként a *sok* alaptaggal kapcsolatban — a ragtalanul használt *nagy* melléknévvel találkozunk: DebrK. 29: „*nagi sok* fakat hordata”; 1529: „*nagj sok* gondom wolt ez ffelel” (MNY. 37: 277); ÉrdyK. 148: „*nagy zamtalan* fordoyta megh”; stb.; l. még: BécsiK. 317: „*arañ z èzüft z eleg foc* ruhac”; stb. — Névmási szófajú határozók: JókK. 9—10: „*sént ferenc* elmene *nemj kevesei*”; PeerK. 94: „*hol kefeel enne sok* ydeyg”; LobkK. 237: „*mert ilien fok* iden lakot vala hazanal”; KrizaK. 83—4: „*anne sok* aýandokodrol ... halat aggyak”; 1530: „*lassa ... myne kewesen* wagýwnk” (MNY. 37: 279); stb. A névmási szófajú határozókkal alkotott szerkezetekben többnyire érzelmi indíttatású rámutatás is kifejeződik.

Határozószói fokhatározók: WinklK. 149: „*ighen kewe*es ... iutalmeerth el attad”; JókK. 111: „*vallana yrgalmassagott ... yly fok* tewredelmességrewl”; WeszprK. 129: „*myndenestwl fogwan semmýt* nem tud”; BodK. 20: „*Mell sok* iokat ad embernek”; DebrK. 38: „*oli fok ... miuef mestóri* vannak”; ÉrdyK. 632: „*felette kewesen ... valanak*”; stb. — A fosztóképzős szóalak ebben a korban fokhatározói szerepben szintén határozószónak ítéltető: SzabV.: „*zamtalan fok* hayokath ... fel vótata”; TelK. 41: „*veghetetlen foc* scentóknec”; stb. (29 adat).

Tekintethatározó. — Mindenekelőtt a határozott számnevekkel kapcsolatban adatolható. Többnyire a *-ban/-ben* ragos főnevet használják. A határozó ilyenkor némiképpen érintkezik a tekintethatározói jelentésviszonyt kifejező kötött bővítménnyel, sőt az állapothatározóval is: WeszprK. 52: „*hogi ... a zeretetnek egiesssegeben egiek* lennenek”; TelK. 48: „*tegöd ... vallac zemelőc*ben *haromnac: es alatt*ban *egne*c”; TihK. 99: „*Vala ... magafsagaba ... killenéd*fel arazni”; stb. — A *-val/-vel* rag főként a *számmal* határozóban mutatkozik: MünchK. 90rb: „*lè vlen^c* azezt a^c *fezfia*c *zammal* mōnal *qtžez èzeze*n”; MargL. 12: „*hogkýk* valanak ... *zammal* *hetu*enen”; stb. L. még: DöbrK. 58: „*eg ... zemil'nek egeff*egevel”; stb. — A sorszámnevek tekintethatározói *-hoz/-hez/-höz* ragosak: TihK. 291: „*ez honaph ... hatod* az erfebót azzonnak *fogada*ffahoz”; „*kif* azzon haua kegek bót elő *hohoz hatod*ho”; stb. — A határozatlan számnévi értékben használt *semmi* névmás tekintethatározóját a *vmi*hez képest névutós kapcsolattal szerkesztik: VirgK. 99: „*ez fwldiek, femik* az *menieik*hez *kepest*”; TihK. 255: „*femi uona* az *the iotetelōdhōz* *kepōfth*”; stb. (1 adat).

Módhatározó. — A határozott számnévvel kapcsolatos, s többnyire a tekintethatározóval együtt jelentkező határozótípus: JordK. 687: „*hogý azonkeppen eeggýek* leegýenek”; TihK. 94: „*mikepen* az iften *harom zōmelebe*” ~ TelK. 49: „*mikepen* iften *bizonfagal* *harom* a *zemelőc*ben”; stb. (a törzsanyagban 0 adat).

Okhatározó. — JókK. 44: „*zent fferencz* es *nagý* $\frac{1}{2}$ es *nagýokkewzewl egy* *czudalato*ffagyeri” ~ VirgK. 42: „*zent ferencz* igen *nagy* az *nagi* *chodakert*” (1 adat).

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A bővítmény szófaja

A kor szövegeiben a számnevek határozói szófajukra nézve többségükben névszók és határozószók. Az igenevek közül csupán a melléknévi igenév jelentkezik, de használata ennek is szórványos. A határozók kötöttsége, ill. az egyes határozók típusa csak bizonyos esetekben befolyásolja a szófaj megválasztását. Ezért az egyes szófajok általában egyaránt előfordulnak kötött és szabad határozókban is, csupán felhasználásuk arányában mutatkoznak különbségek az egyes határozófajták között. A főnév első-sorban kötött (főként partitívusi jelentést kifejező) határozóként szerepel, s a szabad határozóknak csak egyes típusaiban fordul elő. Kötött határozóként: VirgK. 101: „Az időbe vala egi az w *fiai kôzôl*”; TihK. 136: „az *angalok kôzôl eg fine*”; stb. Szabad határozóként: TelK. 48: „vallac *zemelôcben haromnac*”, 49: „isten . . . *eg allattyaban*”; stb. — Hasonlóképpen csaknem mindig kötött határozó a főnévi névmás is: VirgK. 29: „mind ezeknel . . . *twbet zenuetem*”; KazK. 41: „*eg kôzôlôk* elôue ala”; stb. — A melléknév és a melléknévi névmás csak fokhatározói szerepű: JókK. 40: „*ký tartuala meg nemýkeues menew fewldet . . . heltewl*”; ÉrdyK. 398: „*nagy fok . . . yozagot vynek el*”; stb. — A számnév és a számnévi névmás egyaránt használatos kötött és szabad határozóként is: SándK. 40: „*meneuel tqb ioknak volth gonozwl býroŷa*”; PeerK. 94: „hol kefeel *enŷe fok ydeyg*”; ÉrdyK. 472: „*ewthwenneel tebben valanak*”; TihK. 390: „*tyz ezôrzôr tôben wannak*”; stb. — A határozószó elsősorban szabad határozóként jelentkezik: SzabV.: „*zamitalan fok hayokath . . . fel vôtata*”; PeerK. 341: „*Ighen kewes hayok . . . az apath vraknak*”; LobkK. 232: „*mondhatatlan fok bozwfagot teznek*”; stb. Kötött határozóként: BirkK. 1b: „*attol incab ekefeiti mŷt keuefebbel zvkefêk*”; WinkK. 301: „*naggŷal tqbben hŷynek ew benne*”; stb.

A bővítmény alaki kitevői

A számnév határozós szerkezeteiben használt rag- és névutófajta köre a szövegek tanúsága szerint elég szűk lehetett. A szövegekben előforduló határozóragok és névutók:

Határozóragok: *-ban/-ben* ~ *-ba/-be*: partitívusi jelentésviszony; tekintethatározó; *-ból/-bôl*: partitívus; *-ról/-rôl*: tekintethatározói jelentésviszony; *-nál/-nél*: az egyenlőtlen hasonlítás viszonya, datívus; *-tól/-tôl*: az egyenlőtlen hasonlítás viszonya; *-nak/-nek*: datívus; *-szor/-szêr/-szôr*: kötött mértékhatározói viszony; fokhatározó; *-val/-vel*: összefüggést kifejező jelentésviszony; mértékhatározói viszony; tekintethatározó; *-ért*: okhatározó.

Névutók: *közül*: partitívus; *között*: partitívus; *hiján*: fokhatározó; *képest*: tekintethatározó; *után*: állapothatározó.

A határozók zöme toldalék nélküli. A határozószói szófajú határozók újabb határozóragot nem vesznek fel.

A számnév határozóinak bővítése

A korban a számnév többnyire bővítetlen határozót vesz fel. A tovább bővülő, szerkezetláncot alkotó határozós kapcsolatok használata részint a figyelemfelkeltést, részint a színes, érzéketes stílusra törekvést, részint pedig a határozó pontosabb körülírását, árnyaltabb kifejezését szolgálja. A főnévi szófajú határozó esetében inkább az utóbbi mozzanatra esik a hangsúly: ApMélt. 23: „moda *égh* az huzon neegh ween *atÿak kqzzol*”; 1527 k.: „nem khell . . . *thewb Janoss Rexnel*” (MNY. 37: 206); stb. A melléknévi és határozószói szófajú határozó további, rendszerint fokhatározóval történő bővítése a határozó kiemelésére, fokozottabb hangsúlyozására irányul: BodK. 6: „*me!* igen sokakat *čalz* te meg”; TihK. 296: „kiről *ol nag fok* *čodak* mondatnak”; stb. Feltűnik egy érdekes stílusjelenség is (ez elsősorban az ÉrdyK.-ben gyakori): a mennyiségjelzői szerepű bővített számnév mellé (mögé) egy újabb, azonos jelentéstartalmú, értelmezőszerű jelzőt sorolnak. Ez szerkezetileg a mennyiségjelző jelzett szavához tartozik, de jelentésében egyszersmind a bővített számnévi jelző sajátos azonosító értelmezője is, s a fokhatározó erre is vonatkozhat: DebrK. 48: „*f nag fok több čodakat* teuen”; ÉrdyK. 497: „*mene fok zamtalan* gonoz törweent . . . hattanak”; 564: „*nag fok zamtalan* angyalok yeweenek”; stb.

Szószerkezetbokok

A számnév határozói között csak néhány határozófajtaival kapcsolatban találunk szószerkezetbokrokat. Ezeknek — a rendelkezésre álló adatok csekély száma ellenére is — több típusát különböztethetjük meg.

A kötött határozók közül csak a kettős vonzatok: a fokjeles határozatlan számneveknek a hasonlítás- és mértékhatározói viszonyt kifejező bővítményei alkotnak szerkezetbokrot: ÉrdyK. 496: „*Enneel fokkal több* hadakozafy voltanak”; TihK. 390: „*tyz ezörzör töben* wannak *hodnem mint* az ötödik *karbeliek*”; stb.

A vonzat és a szabad határozó együttes előfordulása: NagyszK. 105: „*mindencoron egé* volt ammenénei atyanak *akarattyau*”; TihK. 49: „*az nõmõffek kõzõl: ezörzör ezõrõn*”; KazK. 114: „*mikoron ennekõm egetlen egé* legõn”; stb.

A szabad határozók közül a fok- és a tekintethatározó jelentkezik szerkezetbokban. Ezek hol egymással, hol valamilyen más határozóval kapcsolódnak: VirgK. 69: „*ez vilaghoz valo igyekwzeth, igen keues* vala *w benne*”; TihK. 94: „*mikepen* az iften *harom zõmelebe*”; TelK. 121: „*zammal igõn foka*n hayoznak vala”; stb. (l. még a fok- és a tekintethatározóknál is: 443—5).

A szórend

A számnévi szerkezetcsoport belső rendjét — más szerkezetekéhez hasonlóan — különféle tényezők határozzák meg. Ilyen tényezők pl. a mondathangsúly, a szerkezettagok jelentésbeli kapcsolatának szorossága, az alaptag mondatbeli helyzete stb.

1. A szerkezetek tagjai nagy többségükben közvetlenül egymás mellett helyezkednek el. Sorrendben az első többnyire a bővítmény. Általánosan érvényes szabályszerű-

ség a tagok sorrendjét illetően azonban csak a fokhatározóval kapcsolatban állapítható meg. Mikor az alaptag a mondatban mennyiségjelzői szerepű, a fokhatározó minden esetben megelőzi az alaptagot, — de általában eléje kerül akkor is, ha az alaptag nem jelző: DebrK. 288: „*sem igen fokat gondol*”; NádK. 597: „*nağ fok nomorusagot ... тұрт*”; BodK. 36: „*enñi sok bezedbql ezedbe veğed*”; stb. — Más határozók esetében a bővítmény helye váltakozó: DöbrK. 377: „*közzöldk eg meg kerde vót*” ~ MünchK. 28rb: „*eg tozuē tudo q kq339llqc kēzde qtet*”; KrizaK. 3: „*az q nemzetsegebql tñzen qt lelkek purgatoriombol kñ zabadólnak ... tñzen qt igazak az q nemzetsegebol ... meg tqkelletetnek*”; stb. — A nem jelzői helyzetű számnév gyakran hangsúlyos a mondatban. Határozója ilyenkor többnyire mögötte áll: AporK. 115: „*eg q kq39llqk meg nem maradot*”; MünchK. 27rb: „*ēžzte ... žolgait / tqbbeket az elqbēliecnēl*” ~ JordK. 422: „*kñlde ... žolgakat tebbeket az elfeknel*” : misit ... *servos plures prioribus*; de: MünchK. 104ra: „*hog ok es eggēc legēñ mü bēññqc*”; ill. JordK. 688: „*hogý hñk es mñ bēññnk eeggýek legýenek*” : ut et ipsi in nobis unum sint; stb. — A szerkezetbokrót alkotó határozók részint az alaptag előtt helyezkednek el, részint pedig közrefogják az alaptagot; l. előbb a szerkezetbokroknál.

2. A szerkezettagok közé többször beékelődnek a szerkezethez lazábban kapcsolódó vagy azon kívüli mondatelemek is. Ilyen elemek — a jelzői szerepű számnév fölérendelt tagján, valamint a határozó saját bővítményén (jelzőjén) kívül: a mondat (bővített) alanya: BodK. 13: „*mineuel valaki tqbbet vall*”; TihK. 315: „*Cristufba mind egek uagunk*”; stb.; — a mondat állítmánya, olykor az alannyal vagy valamely bővítményével együtt: MargL. 114: „*keveset meg mondog benne*”; DebrK. 69: „*töb dolgogban kelh ennel vronk kriftust köuethñnk*”; JordK. 687: „*hogý ... eeggýek leegýenek hñk es ýgaffaghban*”; stb.; l. még: VirgK. 29: „*mind ezeknel nagióbat, es twbet zenuetem en*”; stb.; — különféle kötőszók, nyomósító szók: BécsiK. 86: „*Eg kēdēg azoc kqzzql ... mōda*”; TihK. 321: „*fokaktul megh az vrak közđles zerettetik uala*”; KazK. 87: „*Sokan azert közđldk mondak*”; stb.

A határozói és határozószói szerkezetek

A határozó(szó)i szerkezetcsoporthoz a bővítmény mindig határozó. Az idetartozó szerkezetek tartományát két, egymással lazán összefüggő alcsoport alkotja. Egyfelől idetartoznak magának a határozószónak a bővítményei, másfelől pedig ide sorolhatók azok a határozók is, amelyek a mondat határozói szerepet betöltő főnévéhez ennek funkciója alapján kapcsolódnak. A két alcsoportot eszerint az alaptag egységes mondatnani szerepe: a határozói szerep kapcsolja össze. A közöttük levő eltérés pedig az alaptag szófaji különbözőségén alapszik. A bővítmények szerkesztésmódja, valamint határozói szerepüknek pontosabb tartalma részben azonos, részben pedig egymástól eltérő.

Az alaptag

A határozószói alaptag

A határozószói alaptag fajtái. — A határozószói szófajú alaptag bővítésének lehetősége, bővítményének típusa, szerkesztésmódja összefügg a határozószónak a határozók kategóriáján belül elfoglalt pontosabb helyzetével, fogalmi tartalmával, alak felépítésével, valamint a vele kifejezett határozó típusával is (96 adat, 56,5%).

A kor bővítményes határozószói között előfordulnak (eredeti, ill. elsődleges szerepüket, s az irányt is jelölő határozószók esetében pedig az elsődleges irányjelölést is tekintve):

1. Alapfokban álló (fokozható és fokozhatatlan) határozószók:

a) Helyhatározószók: 1. Lativusi irányt (is) kifejező, részben lativusraggal alakult határozószók (a határozószók irány-, ill. jelentésváltozására l. II/1: 647—54): ÉrdyK. 511: „foha haza nem yewt volna ez halando vylagra”; 1530: „oda Kermendre menýwnk” (MNY. 37: 278); TihK. 325: „kiket . . . ede romaba uele hozot”; stb. — 2. Locativusi irányt (is) jelölő, részben locativusraggal alakult határozószók: JókK. 111: „lakozykuala kewzel affyfhoz”; 1486: „vgýan Iththen vřfsegraddon Zolonk křrlnak” (MNY. 21: 115); VirgK. 73: „kiuel vala meg ekewfwen belwl lelkebe”; stb. — 3. Ablativusi irányt (is) jelölő, részben ablativusraggal alakult határozószók: JókK. 41: „felelen onnattbeawl”; DöbrK. 344: „ki be nem megen aiton . . . de valahonneit egebõnnen hag az or [tolvaj]”; 1530: „keghelmedet řned ez warbõl ky akarnak zerzenř” (MNY. 37: 280); stb.

b) Időhatározószók: ApMélt. 6: „El hagyák . . . řgen hamar az vtat”; ÉrdyK. 545: „yghen hollal [‘korán’] zent myfeet zolgala”; 1530: „Im mř igen reghel indwlunk ineth” (MNY. 37: 278); TihK. 303: „Ioual’ ezelõt tegõdet . . . efmertunk”; stb.

c) Állapothatározószók: JókK. 7: „kebelet . . . penzuel tele hordozuan”; MargL. 167: „Jstvan křralř . . . mynd eu tellřes vduraraval evzve kenyerevl vala ez . . . leanyõn”; CzechK. 43: „Oh meřl mezetelen tegõd lathlak”; stb.

e) Módhatározószók (módhatározói használatú fosztóképzõs alakulatok): NagyszK. 19: „nařh kegõtlen halalra itelven a kereztfat . . . vallaymra vethec”; DomK. 11: „Chodalkoznak . . . zerzeteffegnek il hertelen teteyn”; TelK. 97: „igõn iol meg gondolhad”; stb.

f) Fokhatározószók: JókK. 146: „valaky nagyř elyg mer uala kymennř”; BécsiK. 53: „igõn felõtte ekõffego . . . uala”; Erat . . . formosa valde; KazK. 65: „meel igõn draga kencõth felettem en el”; stb.

2. Középfokjeles határozószók:

Alaptagként gyakoriak a határozószóknak középfokjellel ellátott alakjai is: WeszprK. 140: „semmř nalanal alab valo . . . nem aleřtatnek”; JordK. 534: „keere . . . egy keweffe belleh vřnnře hřtet”; 1527 k.: „sockal jobban fok allanř az mř wrunk dolga” (MNY. 37: 206); stb. Néhány határozószó csak középfokjeles alakjában vesz fel bővítményt: MünchK. 79va: „mentõl vtõlb a nēbezi es mřghala”; TelK. 287: „ember . . . ennel thowab nem meheth”; stb. — A fokjeles határozószók sajátos példája az in-

kább: DöbrK. 367: „anneval ionkab hirdetik vala”; VirgK. 95: „nagial inkab kellene ... zeretnwnk”; stb.

A határozószói alaptag mondattani szerepe. — A bővített határozószó — éppen úgy, mint bővítetlen alakban is — többnyire az ige vagy a melléknév (számnév) határozójaként áll: MargL. 11: „ol’ igen alazya vala ev magat”; WespzprK. 24: „mel hamar elh veztelek”; ÉrdyK. 490: „eellyen yghen keellemetes volt wr istennek”; stb. Elvértve azonban bővítményt kap jelzői használatában, ill. a *való* igenévvvel formailag jelzővé alakítva is: BodK. 27: „ez nemes embernek hazához kqzel valo puztaba lakozik vala”; ÉrdyK. 340: „nagy tawol’ felden temeffteetk el ewtet”; KazK. 110: „Nag’ mezee ualo puzta zigetben: zanky uetik uala”; stb.

A főnévi alaptag

A határozó(szó)i szerkezetcsoportha tartozó szerkezetek másik részében az alaptag egy határozói helyzetben álló főnév. Többnyire a hely- vagy időhatározó kap további határozót: GuaryK. 10: „otalmaža mind v halalaig”; MünchK. 56va: „megfozdolanac galileaba nazažetbè q vazofocba”; SándK. 5: „jelonek ... aldozo < otqrtqkqn. az eebe-dqn”; TelK. 157: „kic valanac fyonnac hegen a vačoralo hazban”; stb. (74 adat, 43,5%).

A kötött határozók

A kor határozó(szó)inak kötött bővítményei a melléknév kötött bővítményeire emlékeztetnek, s részben azok analógiás hatását mutatják. E bővítmények három fő típusba sorolhatók:

1. A határozó az alaptag fogalmi jelentését módosítja, egészíti ki, s ennek a — helyre, időre, állapotra vonatkozó — jelentésnek valamire irányulását jelöli meg. A szerkezetekben általában olyan jelentésviszonyok fejeződnek ki, amelyek megegyeznek a melléknév kötött bővítményű szerkezeteinek egyes jelentésviszonyaival.

Az összefüggést kifejező jelentésviszony fedezhető fel a helyet, irányt, távolságra vonatkozó mértéket stb. jelölő *közel*, *messze*, *rokon*, *távol*, valamint a hasonlításra utaló *képest* határozószó szerkezeteiben. Ezekben a bővítmény határozóragjának jelentése rendszerint megfelel az alaptag jelentésének is. Így pl. a *közel* és a *rokon* bővítménye általában a közelítést kifejező *-hoz/-höz/-höz* raggal alakul, s jelentkezik a szintén lativusi irányú *-nak/-nek* is: JókK. 51: „laknakuala ... kewzel affyfyahoz”; KeszthK. 78: „kezel wagyon wr azokhoz” (~ KulcsK. 78); DöbrK. 82: „Azoknak vr mellettek”, 173: „Ez nemzethez negven even voltam közel” ~ FestK. 220: „Negwen eztendeygh kewzel woltam ez nemzetnek”; MünchK. 87rb: „Vala ke: Jang kezžtēlq Enonbā rokon Salmihoz” ~ JordK. 631: „Janos ... kereztel vala ennonnak velgýen Salýmhoz kezel”; stb. — A *távol* bővítményét a távolodás képzetén alapuló *-tól/-től* raggal szerkesztik: JordK. 406: „Tawol’ legýen az tethwled”: Absit a te; KeszthK. 38: „myre wettel engemeth tawol een ydweffegemtwl” (~ DöbrK. 43); stb. A *messze* bővítményét eredetileg szintén a távolodásra utaló *-tól/-től* raggal fejezhették ki:

MünchK. 42va: „ḡzuuḡc ke· meḡḡē ēn tḡlle” ~ JordK. 476: „Hwnekyk kedegh zḡwk tawl vaḡon en thwlem”; TelK. 245: „mikoron fok emberek tauol es mezze legenek a heltḡl”; stb. A *vmihez közel* szerkezet hatására jelentkezik a *messze* mellett a *-hoz/-hēz/-hōz* ragos bővítmény is. Az analógiás hatás érvényesülését a *közel* és *messze* jelentéstani ellentéte segíthette elő: SzabV.: „*Sabachhoz* nem *meffe* ... Meg feregleg”; DebrK. 190: „*Alexandriához* nem *meze* vala”; TihK. 319: „nem *meze* attianak palotaiahoz: rakattatot uala eḡ monoftort”; stb. — A 'hasonlóan' jelentésben használt *képest* — a *hasonló* analógiájára — szintén *-hoz/-hēz/-hōz* ragos határozót vesz fel: PeerK. 100: „ḡys hozza kepeft ymadkozny kezde”; ÉrdyK. 645: „*hozyaa keepḡft* zent erfebḡt ees kezde eenekleny”; stb.

A tekintethatározói viszonyinak megfelelő jelentés fedezhető fel az *elegy* (~ *elvey*) és a *tele* határozószónak *-val/-vel* raggal alakult szerkezeteiben: JordK. 447: „adanak hwnekḡ bort ḡnnḡa, eppewel eḡḡ”; ThewrK. 29: „wered wyzzel elwegy ... nekewnk adad”; JókK. 51—2: „ḡltennek bewlczegeueel egezlen tele tewlt ember ... monda”; TelK. 242: „ky tely vag bwnḡknek rufagauaḡ”; stb. (l. még a *vmivel teljes* példait: 436).

A dativusi viszony jelentkezik az *ismeretlen* vonzatában: PeerK. 54: „ez kḡlykban embereknek eḡmeretlen. hathuan eftendeyg lakozot” (~ TelK. 72); stb. (l. még 434).

2. A középfokjellel ellátott, ill. a középfokjellel alakult határozószóknak saját bővítményei — a fokjeles mellék- és számnevek saját kötött határozóihoz hasonlóan — az egyenlőtlen hasonlítás viszonyát és a mértékhatározói viszonyt fejezik ki.

A) Az egyenlőtlen hasonlítás viszonya esetén a szerkezet bővítménye a mondatban jelentkező határozók jelentésének összehasonlítására, ill. a határozószóval kifejezett határozói körülmény erősebb fokának jelölésére szolgál.

A melléknévi alaptagú szerkezetek hasonlítás-viszonyára emlékeztetően, ez a szerkezet is alkalmas a középfokú és felsőfokú hasonlítás kifejezésére.

a) A középfokú hasonlítás kifejezőeszköze elsősorban a *-nál/-nél*, valamint a *-tól/-től* határozórag. Az egyes ragok használata nem kötődik egy-egy határozószóhoz, hanem többé-kevésbé szabályos megoszlást mutat. A megoszlás oka — mint a melléknévi alaptagú határozók esetében is — elsősorban a nyelvelmékekben is megnyilvánuló nyelvhasználati eltérés lehet. Erre mutat például, hogy a MünchK.-ben szinte kizárólagosan a *-tól/-től* rag jelentkezik. (A *-tól/-től* egyébként azokban a kódexekben fordul elő, amelyek a melléknévvel kapcsolatban is használják.) — Befolyásolhatta a rag megválasztását a határozó szófaja is; így pl. a *-tól/-től* rag főként a mutató névmási határozókkal kapcsolatban figyelhető meg: MünchK. 108ra: „ḡeḡec ē enghemet eḡectḡl inkab” ~ JordK. 701: „ḡerecz ce enghemet fellyēb eḡekneḡ”; MünchK. 26rb: „attol inkab iuḡltn^c vala”; BirkK. 1b: „ki attol incab ekeḡeiti”, 3a: „kit ... mēḡēnel egebnel inkab ... vndoklonk”; TihK. 312: „parancoltatek ... az tḡbinel kḡzelben hozattatnia”; HorvK. 251: „attvl keyzelb lezen ev hozza”; stb.

A személyes névmás határozói alakját többnyire nyomósítják, részint a személyes névmás, részint a névmási határozó megismétlésével: BodK. 14: „nem kell lennḡe neki fell'eh valonak naladnaḡ”; TihK. 389: „melto ... hoḡ nalunknal felieb men”; JordK. 624: „ennalammal eleeb valo”; stb. Jelentkezik azonban a hasonlításban használt két elem együtt is, a ragos névmási *tőle* alaknak a *-nál* raggal nyomósított változatában:

MünchK. 102ra: „è uilág ... gülölt *ëleb tû tollëtecnël*”; stb. (l. még 437—8). Elvértve előfordul a nyomósított hasonlító forma a határozószói *felette* ’jobban’ mellett is: JordK. 384: „kÿ ... *en nalamnal felette* zeretÿ”. — A hasonlítás kifejezésére használják a *fölbötte* névutóval szerkesztett főnevet, valamint a mondatból lesüllyedt *mint*, *hogynem mint* kötőszós kapcsolatot is: TihK. 372: „zyue: ... *zokafanak fölbötte Ionkab* fel geriedôt uona”; JókK. 49: „*ynkab* vilagosoÿtottuala meg *hodnem* nappnak fene”; 1532: „keghelmed wehethe *elewbel hogne(m) mÿnth en*” (LtK. 1: 139); stb. — A különböző kifejezőeszközök olykor együtt is előfordulnak: KazK. 107: „Egiket *Ionkab hog-nem magat* ... Az harmadikat *maganal keuefebbe* ... zeretyuala”.

A hasonlítás viszonyát tartalmazó szerkezet határozója megjelenik hasonlító mondatok utalószavaként, ill. utalószavas mondatok korrelációjaként is: VirgK. 92: „*meneuel inkab* engedelmeÿb ... *anal inkab* tiztab”; 1530: „*mÿgh hamareb* leheth *annal hamarab* ... sÿessen” (MNy. 37: 278); LobkK. 242: „*mig incab* keesnek vala, *attul teeb* nep ÿet vala”; stb.

b) Azok a szerkezetek, amelyekben a határozó a *minden(ek)* névmás, vagy ez a névmás a határozó mennyiségjelzője, a felsőfokú hasonlítást jelölik: MünchK. 48vb: „*Mëdenectql vtolban* meghala a· nembezi es”; ÉrdyK. 476: „*myndenneel feellyeb* magzateek”; TihK. 262: „*mindôn embôröknél Ionkab*: magat megh nem alaztha”; stb.

B) A mértékhatározói jelentésviszonyt megvalósító szerkezetben a határozó szerepe az alaptag jelentésének hangsúlyozása, valamint annak meghatározása, hogy valamely határozói körülmény mennyivel erősebb mértékű egy másiknál. Az alaptag itt többnyire az *inkább* határozószó. Bővítményként mellék- és számneveknek, névmásoknak a *-val/-vel* ragos alakja használatos: MünchK. 77va: „*naggal inkab* kaialtana” ~ 1456 k.: *fokal inkab* (SermDom. 1: 366) ~ JordK. 593: „*añnewal ynkab* kÿayth vala”; CornK. 9v: „Azert *nagyal jnkab* kel hynnevnk”; TihK. 89: „*mineuel* ... iftenhöz *kôzelben* uagon”; stb. — Előfordul a *-szor/-szër/-ször* ragos határozott számnév is: LázK. 66: „az ô kenya *keetzer inkab* nagyoban neuekôdneiek”; TelK. 281: „az nap *hetzer enkab* feneÿb wala”; stb. — A határozószók a kötött mértékhatározó szerepében nyomósítást, fokozást fejeznek ki: MünchK. 68va: „*mët inkab* tû meññei at’atoc ad” ~ JordK. 564: „*Mynewel ynkab* az tÿ menÿey atÿatoc ... aad”; MünchK. 36va: „Es in-nen *keueÿenne eleb* meüen” ~ JordK. 455: „Es *towab* nyomothwan eeñnen egy *ke-wesse*”; ÉrdyK. 412: „*mynt hamarab* oda fwthameek”; stb. Sőt részben a felsőfok jelölésére is szolgálnak: MünchK. 33va: „*Mentql vtolbzèz ke· iquen* két hamifstanoc”; BirkK. 1b: „meg ha ... *mënel alabualo* zegenÿegböl iöettenek leiend” : etiamsi *de humillima* paupertate venerunt; MargL. 22: „ev magat foglalnÿa · az clastromnak *mentevl alab* valo zolgalatyban”; stb. L. még alapfokú határozószóval kapcsolatban: DebrK. 96: „*mentwl elôzèr zerze* aldozat tetelôket”. — E mértékhatározók — a hasonlító szerepű határozókkal együtt — előfordulnak hasonlító mondatok utalószavaként, ill. utalószavas mondatok korrelációjaként is: SimK. 2—3: „*meneuel incab* az földbe magat ala boçatta ... *anneual incab* ... veragat ... agga”; WeszprK. 145: „az vÿz menÿere eresben foly *anneual hamarab* lezal”; VirgK. 91: „*Meneuel inkab* morgodol *anneual inkab* magadat terheltetwd”; stb.

3. Ide sorolhatók az ún. összekapcsolt határozóként használatos szerkezetek is. Ezekben az alaptag határozói szerepű főnév. A tagok egymáshoz való jelentéstani viszonya ugyan többnyire világosan elemezhető, de szoros szerkezetani kapcsolatuk, ál-

landóságuk s a szerkezetben kifejeződő sajátos jelentés következtében vonzatszerű jel-
leget mutatnak. Ilyen szerkezetek:

a) A *valamihez közel* típusú szerkezetek jelentésviszonyához hasonló jelentésviszony, ill. 'valamitől valamilyen távolságra' jelentés mutatkozik néhány olyan kapcsolatban, ahol az alaptag olyan helyhatározói szerepű mértékjelölő szó, amelynek kötelező kötöttségű mennyiségjelzője is van, a határozó pedig földrajzi név. A vonzat ragja itt is a *-hoz/-höz/-höz*, ill. a *-tól/-től*: MünchK. 84ra: „ki vala *hatuā lab földne Ihzlm̄tql*” ~ DöbrK. 318: „ki vala *hatvan raft földön iervfal'emtöl*” ~ JordK. 617: „k̄y vala *hathwan latathnee feldre Jerwsalemhez*”; DebrK. 124: „S *tyz merföldön Romához* temete el”; stb. Hasonló szerkezet: WeszprK. 67: „mely *ezqr lab niomni oda*”.

b) A középfokjeles határozószó kötött mértékhatározójához némiképpen hasonló jelentésű az időhatározóhoz kapcsolódó mértékhatározó. Ez arra utal, hogy valamely esemény mennyi idővel a megjelölt időpont előtt (vagy után) következett be: MünchK. 98rb: „*hat nappal a' hufuet èlqt iqoq betaniaba*”; KrizaK. 3: „nek̄y adnom . . . *týzen qtqd nappal halalanak elqtte*”; KazK. 68: „az *uaternienek elötte eḡ keueffe*: az eghazba menuen”; ÉrdyK. 509: „*matwl foghwan harmad napra . . . tyztóffeegem napya vacyon*”; stb.

c) Az időhatározók körébe tartozó számhatározó disztributív jelentésű időhatározóval bővülve is alkot szorosabban kapcsolódó határozós szerkezetet: BécsiK. 145: „*napiaban harözer haifauala q tērdēt*”; VirgK. 40: „ew se menne hozza hanem csak *egizer napiaba*”: non nisi *semel in die* irt ad eum, 136: „Meg gyonyanak . . . *mynden honapba ketzer auagy twbzw*”; stb. — Az összekapcsolt határozóknak ez a típusa a megszorító értelmező határozóból jött létre (l. 469).

Az alaptag fogalmi jelentését kiegészítő határozók száma: 5; — az egyenlőtlen hasonlítást kifejező határozóké: 10; — a mértékhatározói viszonyt kifejező határozóké: 6; — az összekapcsolt határozóké: 4.

A szabad határozók

A határozó(szó)i szerkezetcsoporthoz szabad határozói az alaptaghoz fűződő jelentés-tani kapcsolatuknak és helyzetüknek, valamint szűkebb értelemben vett szerepkörüknek megfelelően két fő típusra különülnek.

1. Az egyik típust azok a határozók alkotják, amelyek az alaptagjukban megjelölt körülmény (hely, idő, mód, fok, állapot) megvalósulásának valamely esetleges mozzanatát világítják meg. Az idetartozó határozófajták:

a) A fokhatározó e korban mindenekelőtt stilisztikai elemként, az alaptag tartalmának hangsúlyozására, kiemelésére használatos. Sokszor jelentkezik a szövegekben a latin eredetűtől függetlenül is. Alaptagja egyaránt lehet határozószó és határozói szerepű főnév is.

A határozószói szófajú alaptaggal kapcsolatban fokhatározóként többnyire különféle, 'nagyértékben, nagyon, egészen' jelentésárnyalatú határozószókat használnak: JókK. 104: „*legymely ygen bewnewllegyen*”; ÉrdyK. 505: „*kynek rokon elötte emlekdzyk arrol*”; 1530: „*m̄y igen reghel indwlunk*” (MNY. 37: 278); KazK. 122: „*földlőtte*

igôn megh iede”; stb. A névmási eredetű határozószókat különösen az érzelmet kifejező megnyilatkozásokban, felkiáltásokban kedvelik: WeszprK. 12: „O *mely heiaba* veze el ez draga kenet”; PeerK. 99: „*il' hamar* el hach”; CornK. 55r: „O *mely jgeen* chodaltos iesus cristufnak ev kegyeffege”: O *quam* admirabilis pietas Jesu Christi; VitkK. 10: „*mel' igen* igazan karhoztatal”; stb. Gyakran szerepel a névmási eredetű határozószó következményes mellékmondatokra mutató utalószóként is: WinklK. 200: „*plelee oly yghen* erőssen hogh ... oketh egmastol eel nem valazthatyak vala”; VirgK. 22: „az nagi kw zakadafokat egibe vere, *oli igen*, hofi ebwl lwn czatogas”; stb.

A határozószók melléknévi, számnévi, névmási szófajú fokhatározója általában ragtalan alakban jelentkezik: LobkK. 238: „*nag fokaig* nem yuthatna azent tefthez”; JordK. 616: „*yo hollal yewenek* el” ~ MünchK. 83va: „*igen holual* iquen”; LányiK. 263: „az hew zolofmaia ... *eleg nyluan* wágon”; ÉrdyK. 244: „*towyfk közzee* meene, *merő mezeytelend'*”; stb.; — igenévi szerkezettel: VitkK. 89: „*aña zült mezihtelen* el fezihtetuen”. — A névmások főleg érzelmi jellegű megnyilatkozásokban kapnak helyet: DebrK. 43: „o *ki igen* keuannam ez Embórt latnom”; ÉrdyK. 566: „Myre kefeel *enny fokayg'*”; TihK. 340: „mi okaert sirna *ollian gakorta'*”; stb. — A ragos határozói formára: JókK. 51—2: „yftennek bewlcsefegeuel *egezlen tele tewlt* ember ... monda”: homo totus sapientia Dei plenus ... ait; 1520 k.: „megh halanak ... *ketzer oly nagy* fok Terekek” (RMKT. 1²: 487); stb.

Fokhatározóként gyakran jelentkezik az 'egészen, teljesen' jelentésben használt *mind* is. Többnyire főnévi szófajú, ragos, ill. névutós határozói alaptaghoz kapcsolódik. Időhatározó bővítményeként: GuaryK. 64: „*mind addeg* ennet fel nē kele”; MargL. 10: „ezenkeppen al vala *mýnd ebedyg'*”; VirgK. 57: „ky vala hallatlan *mind kezdetwl fogua'*”; stb. — Helyhatározó bővítményeként: BécsiK. 23: „*iquènèc a hégnc ... mēd tètèièiglèn*”; SándK. 38: „az tagokath ragyaak uala *mýnd az inyg'*”; stb. — Fokhatározó bővítményeként: VirgK. 36: „minden byne meg boczatatot volna, *mynd* az vtolfo *fillerig*” stb. Ragtalan határozói (vagy határozószói) alaptaggal kapcsolatban a *mind*-nek inkább nyomósító szerepe jut előtérbe: SzabV.: „kezdek ... *Mýnd kwrnywl* nag erwffen twrethny”; MargL. 139: „harom eztendeýg *mýnd zvnetlen* ... beteglet volna”; ÉrdyK. 425: „bel földőzee palastal *mynd kőrewl'*”; stb.

b) A -val/-vel és -stul/-stül ragos, ill. egyetemben, össze névutós határozókkal kapcsolatban az 'együtt, együttesen' jelentést kifejező, nyomósító szerepű *mind* szó állapot-határozónak értékelhető: MargL. 181: „el mene ... *mynd* ev tellyes *vduaraua'*”; JordK. 135: „ffel kelnek vala *mýnd satoroftwl taboroftwl'*”; VirgK. 116: „el iő ... *mynd* az zent *papoka'*”; 1529: „wrýsthen tharcha meg ... *mýnd* azen kegyelmes *azzonyom-mal egyethemben*” (MNy. 37: 276); stb.

2. A határozó(szó)t bővítő szabad határozók csoportjában különleges típust képviselnek az ún. értelmező határozók. Ezek szerepe nem csupán az alaptag hely-, idő-, mód- stb.-beli körülményeinek megnevezése, hanem inkább e különféle körülményeknek értelmezéssel történő megvilágítása, pontosítása, más hasonló vagy azonos körülményekkel való azonosítása. Az értelmező határozó a határozó(szó)i alaptagra vonatkozóan tulajdonképpen a jelzői értelmezőhöz hasonló szerepű, a mondanivaló egyes mozzanatainak pontosabb kifejtésére szolgáló bővítmény. A kor szövegeiben a legendák, a prédikációkban felhasznált történetek leíró részeinek kedvelt stíluseszköze. Szívesen használják a misszilis levelekben is. — Két fő változata különböztethető meg.

A) A megszorító értelmező határozó az időre, helyre stb. vonatkozó körülményt egy tágabb jelentéskörű alaptag és ennek jelentését egy újabb határozói mozzanattal kiegészítő bővítmény kapcsolatával fejezi ki. Ez a szerkezetípus elsősorban főnévi, esetleg főnévi névmási szófajú határozók bővítésére szolgált. A bővítményként használt határozó elsősorban ugyancsak főnév. A megszorító, kiegészítő értelmezés a hely- és időhatározók körében fordul elő.

Helyhatározói szerepű megszorító értelmező határozók: BécsiK. 117: „ki viue azokat . . . Sennacharnak *foldebè* o iftènenèc *hazaba*”; 1504: „ez levelet ýrtam *erdelyben branczkan*” (Száz. 1872: 478); NagyszK. 8—9: „*kikben belől* dragalatos nemös iozagoc vannac el reytven”; DomK. 54: „mykoron . . . predicallana *romaban* . . . zent fixtufnak *egyhazaban*”; TelK. 38: „*nazaretbe az hò hazochoz* meg terenec”; stb. — Időpontot jelölő szerkezetek: MünchK. 88vb: „*tegnapon hatod idqbèn* hagamg ötèt a' hidèg”; 15(2)9: „megy ffoкта *waýða wramat* . . . ez elmult *wasarnapon hayñalban*” (MNy. 37: 277); TihK. 226—7: „*pentòkòn killenèced ora koron*: izettetek ki . . . paradicombol”; KazK. 64: „eg *etzaka ueterñenek elõtte* . . . az borbala zyznek abrazattyat felueue”; stb. Az ilyen megszorító értelmező határozós szerkezetek egy részében a szerkezettagok elveszíthették korábbi önállóságukat, s szoros szerkezeti egységgé válva összekapcsolt határozót alkottak: JókK. 41: „*tewbzer ne menne hozzáya egy nappon* hanem csak egyel . . . Es *veternýjekoron euel egyel*” ~ VirgK. 40: „*ei el fe menne hozza*, hanem csak *egyzer veterniekor*”: non nisi semel in die iret ad eum . . . et *semel in nocte, hora matituali*; MünchK. 76vb: „*kećer bõitõlõc hètèbèn*”; stb. (l. még 467).

B) Az azonosító értelmező határozó (a sajátos azonosító értelmező) tulajdonképpen a főnév azonosító értelmező jelzőjével vethető egybe, ill. annak felel meg. Használatának célja a határozói körülménynek azonosítással történő megmagyarázása s ezáltal erőteljesebb hangsúlyozása. A párhuzamos fordítások azt mutatják, hogy a fordítók meglehetősen szabadon, a latin szövegektől függetlenül is élnek vele — vagy hagyják el. Főként a hely- és időhatározásban gyakori, mivel a pontosabb, világosabb jelölést elsősorban itt tarthatták szükségesnek. — Az idetartozó szerkezetekben alaptagként rendszerint határozószót találunk; ennek általánosabb, határozatlanabb, sőt gyakran csak utalást tartalmazó jelentését egy, ugyanarra a körülményre (helyre, időre stb.) vonatkozó főnévi szófajú határozó fejt ki.

a) A helyhatározói sajátos azonosítás mindhárom határozói irány jelölésében megtalálható. Az alaptag itt leggyakrabban határozószó.

Az alaptag tartalmát elsősorban főnévi szófajú értelmező határozó fejt ki: JókK. 160: „*oda az ýyzhez* gyewlek . . . emberý fokaflag”; MünchK. 43ra: „*embezñ hëlq* [belülről] *zúuebql* *zazmaznac* gonož gondolatoc”; NagyszK. 233—4: „*Oth az õrõc orzagban* mindõn angalocat . . . efmerõnc”; JordK. 382: „*onnan ký meenwen az huzbol*”: exeuntes *foras de domo*; DebrK. 284: „*ha* . . . lakodalmat zõrzendes õ neki *belõl* [belül] *at te lelkõdbe*”; 1531: „*hog* . . . egyt lakhatnaank *ith puthnokon*” (MKsz. 1898: 130); stb. — Határozóragos személyes névmási bővítmény: NagyszK. 10: „*az ifteni fe nõffeg* . . . *belõl* fenlic õ benne”; TelK. 116: „*yde te hozzad yðuec*”; 1532 k.: „*ha az Emberwel oth nalad zembe lehetthem wolna*” (MNy. 16: 18); KazK. 64: „*im ede hozad hoztam*”; stb.

Az általános jelentésű határozószót néha egy másik, az irányt, helyet határozottabban megjelölő határozószó értelmezi: JókK. 41: „*felelen onnattbelewl* [’onnan belül-

ről”]; VirgK. 64: „*otkyn varya vala wtet*”; KazK. 74: „*hozbe onnetan kyudl az iftennek embõret*”; stb.

A határozószói használatú igekötők értelmezői bővítményei nyomósító szerepűek: PeerK. 75: „*ees hog el bellyeb ment volna*”; ÉrsK. 467: „*Es hogy esmeg el haza menne*”; KazK. 136: „*el oda mene*”; stb.

Néha a főnévi szófajú határozó is kap sajátos, azonosító határozói értelmezőt. Ez mindig határozószói szófajú, s az alaptag nyomósítására szolgál: 1520 k.: „*bator yn-kab ez fogfagban ytten le wagnanak*” (RMKT. 1²: 486); TelK. 23: „*bizonaba nazaretbe haza tere*”, 325: „*my Vrunk . . . az eghben fen al*”; stb.

b) Az időhatározói sajátos azonosítás az időpontra és időtartamra vonatkozó határozók esetében jelentkezik: JókK. 121: „*zenetlen mendenkoron ymadkozikuala*”: *sine intermissione semper* orabat; PéldK. 86: „*ha nem vagy maftan zorgalmatos eltedben tennen magadrol*”; BodK. 27: „*Iob teneked mastanaba, ideyēn hozza latnod*”; TihK. 150: „*regõn o thõruenbe: migh az iften embõre nem lõn*”; stb.

c) A módhatározói sajátos azonosításban nemcsak alaptagként, hanem értelmező határozóként is többnyire határozószó szerepel: JókK. 56—7: „*belmenuen varafba ez-keppen mezeýtelenewl . . . predicaly*”; NagyszK. 9: „*Igen ezõn zerrel vagon ez velaghi iegeferõl*”; PeerK. 99: „*myre wgyan bolchw wetlen meeg el*”; VirgK. 51: „*zolni kezde . . . Igi ekepen monduan*”; stb.

d) Az állapothatározói sajátos azonosításra: TihK. 55: „*zarmazik . . . egetõmbe ec-cõrsmind ez ket zõmeltõl*”; stb.

A sajátos azonosítást kifejező szerkezetekben a szerkezettagok néha szorosabban fűződnek egymáshoz, mintegy összekapcsolt határozót alkotnak: JókK. 132: „*sonha ew eletyben oly nagy vygafagot nem emleyt vallotlenny*”; VirgK. 67: „*soha twbe ne merez-kegiel mondanod*”; TihK. 8: „*hoğ õrõke foha tõled el ne zakathatnek*”; stb. Talán ide sorolható a helyre és időre is vonatkozó *rokon közel* kapcsolat, — bár ez felfogható mellérendelő szerkezetnek is: NagyszK. 385: „*A rokon kõzel valo halalnac felelmeyert . . . affõldre le efel*”; ÉrdyK. 556: „*rokon kõzel helheztetõt wr iftenhez*”; stb.

Az azonosító értelmező határozót tartalmazó szerkezetekben néha azonosító kötőszók is jelentkeznek. A kötőszók használata feltehetően az azonosító értelmező jelzős szerkezetek analógiájára terjedt el: NádK. 583: „*a fõlõl megmondot helen, Az az, Az-õnõnc ziz marianac eghaza elõth . . . lacoztvolna*”; ÉrsK. 66: „*kezdenek kerefny fat . . . mynd eth altal awagy mynd eethzaka*”; TihK. 179: „*be nem megõn oda: az az az menei templomba*”, 216: „*az binnek elõtte tudniamint: az artatlanfagnak al'apattiaba: nem kellene . . . megh testõfõlni*”; stb. (l. még 404—5).

A szabad határozók megoszlása:

Határozótípus	Szám	
Fokhatározó	63	(32 + 31)
Állapothatározó	9	(0 + 9)
Megszorító értelmező határozó	34	(6 + 28)
Azonosító értelmező határozó	39	(33 + 6)

A zárójelben levő számok közül az első a határozószói, a második a főnévi alaptagot jelöli.

Az egyeztetés

A kötött határozókat, valamint az alaptag külső körülményeire vonatkozó szabad határozókat tartalmazó szerkezetekben semmiféle egyeztetés nincs. Egyeztetés csak az értelmezőszerű határozókkal bővített szerkezetekben van. Voltaképpen csak a helyet, esetleg az időt jelölő azonosító értelmező határozók körében van jelentősége, mivel itt a tartalmi azonosság hangsúlyozására, erőteljesebb kiemelésére szolgál.

Az egyeztetés többnyire csak jelentéstani szempontból valósul meg: az azonosító határozó az alaptagnak a jelentéstartalmával egyezik. — Lativusi értelmező határozók egyeztetése: VirgK. 37: „*iewt ide ez varofba*”; TelK. 249: „*pokolra ala* vetetnek”; ÉrsK. 158: „*meenenek oda az hazhoz*”; stb. — Locativusi értelmű határozók: JókK. 107: „*ky vala ottan kewzel*”; KrisztL. 34: „*ahol parancholok ot ahelien* meg äli”; stb. — Ablativusi értelmű határozók: PeerK. 6: „*ynnen hazol . . . zolgayth el érësthe*”; 1532 k.: „*Onnenn flandriabol efs yrthanak*” (MNy. 16: 18); stb. — Teljes egyezés: a jelentésbeli azonosságnak alaki szempontból való pontos kifejezése (azonos raghasználat, ill. a határozórag és a határozószóban megszilárdult rag azonossága): JókK. 74: „*ben uoltam . . . ferencznek zent egyházaban*”; 1486: „*vgyan Iththen vřfegraddon Zolonk*” (MNy. 21: 115); DöbrK. 358: „*hağğad meg ot te aiandekodot az oltar előt*”; TihK. 74: „*ha az iften terömtene eg embörth . . . egebönen ualahonan*”; stb.

A szerkezettagok saját bővítményei

1. A névszói szófajú szerkezettagok gyakran fordulnak elő minőség- vagy birtokos jelzővel bővített szorosabb szerkezetben. Különösen az értelmező határozók körében fedezhető fel ez a szerkesztésmód: JordK. 625: „*Ez dolgok leenek Bethanyaban Jordan vřzenek maf feleen*”; 1508: „*ez level kewlt . . . keden, letare eleuth walo vofarnap eleuth*” (MNy. 9: 86); ÉrdyK. 410: „*oda edyřfa newō varafhan ywtottak*”; stb.

2. Egyes határozófajtákat — elsősorban az értelmező határozót, de olykor a fokhatározót is — azonos típusú határozókkal is bővítenek; így néha hosszú szerkezetláncok keletkeznek. Az értelmező határozók szerkezetláncai a pontosabb hely-, ill. időmegjelölést szolgálják: PeerK. 114: „*ezen orzagban wayon ő zent tefte budanak felől eg kws mel földön: zent lörinch kalařtoromaba. eg ekefen alkotot caponaba*”; 1524: „*křt megh thalalnak az kerek thoromba · az hozzw zekrenbe · az lewelek kewzeth*” (MNy. 13: 122); TelK. 291: „*nyolchadnapon egy woffarnapra wyradolan eyel . . . bwchwt . . . wek*”; stb. — A fokhatározó ismétlődése fokozottabban kiemeli a határozói jelentést: DebrK. 235: „*o mel igen kezel vagion az ol' zerzetes*”, 341: „*o mel igen eremeřt emelegetuala öttert*”; TelK. 350—1: „*ez keth ygeth oly ygen mondhatatlan nagy aytatofagual . . . mondogalya vala*”; stb.

Halmazás

Bár a szerkezettagok halmazása nem jellemző a kései ómagyar kori határozószói szerkezetcsoporthoz, a jelenség megléte mégis igazolható néhány adattal.

Az alaptag halmazására: GuaryK. 71: „istēnec attā magat *mind tēstōstūl, lelōstūl*”; TelK. 245: „mikoron fok emberek *tauol es mezze* legenek a *heltōl*”; stb. — A bővítmeny halmazása: WeszprK. 131: „Oh mely *kezel* vagyon az zerzetes *vezedelmhez, es halalhoz*”; JordK. 382: „*onnan kŷ meenwen az hazbol, awagŷ varasbol*”; TihK. 89: „*mind angaloknal: mind embōrōknel: Ionkab egefitetek lelke es iftenhōz*”; stb.

Szószerkezetbokok

A bővítmenyeknek szószerkezetbokokorrá szerveződése a határozószói szerkezetcsoporthoz aránylag ritka. Abban a néhány adatban, amely erre a jelenségre példaként felhozható, részben vonzatok együttese, részben pedig valamilyen vonzat és egy szabad határozó — általában a fokhatározó — jelentkezik.

a) A vonzatok kapcsolataira: HorvK. 251: „*attvl kezvelb lezen ev hozza*”; TihK. 89: „*mineuel valami iftenhōz közelben uagon*”, 143: „*fokkal tauolb legōn az iften az terōmtōt allattul*”; stb.

b) A vonzat (ill. vonzatok) és a fokhatározó kapcsolatára: SándK. 3: „*kŷ eredendō bōntōl igen tauol len*”; WeszprK. 131: „Oh mely *kezel* vagyon az zerzetes *vezedelmhez*”; TihK. 143: „*fokkal tauolb legōn az iften az terōmtōt allattul*”; stb.

A szórend

A határozó(szó)i szerkezetcsoporthoz szórendje a benne részt vevő határozótípusoktól függően alakul.

a) Azokban a szerkezetekben, amelyekben a bővítmeny az alaptag sajátos kötött és szabad határozói körülményeit fejezi ki, általában a hangsúlyosabb tag kerül az első helyre. Így mindig elől áll a fokhatározó, a középfokjeles alaptaghoz tartozó mértékhatározó, valamint az állapothatározói szerepű *mind*: ÉrdyK. 417: „*fokkal fellyeb zere-tōt*”; VirgK. 28: „*oly igen* keuanya vala az martiromfagot”; DebrK. 186: „el tōrek a Baluani iftent *mind az ozlopal egietōmben*”; stb. — Az egyenlőtlen hasonlítást kifejező kötött határozó, valamint az alaptag fogalmi tartalmát módosító vonzatok — elsősorban a mondathangsúlynak megfelelően — hol az alaptag előtt, hol pedig mögötte állnak. Az alaptag előtt: ÉrdyK. 461: „*mynddenneel feellyeb* . . . mondatyk”; VirgK. 54: „*wtwle tauol* meg alla”; stb. Az alaptag mögött: ApMélt. 1: „Azok . . . *meltosagosbak* mynden kar *angŷaloknal*”; TelK. 189: „*felfele ment* vala: nem *meffe* a *tōhitvl*”; stb.

b) Az értelmező szerepű, megszorító vagy azonosító határozó állandó szórenddel mindig az értelmezett mögött helyezkedik el: 1526: „*yanos kyrāl kevethy eth bechbe vadnak*” (MNy. 6: 448); ÉrdyK. 400: „es temetteteek *Vaczot*, az *zyz* marianak *monof-toraban*”; stb.

c) A szerkezettagok közé — más szerkezetekhez hasonlóan — esetenként beékelődnek más, szerkezeten kívüli vagy ahhoz kevésbé szorosan kapcsolódó elemek is. Kivált

olyankor válik lazábbá a szerkezet felépítése, amikor az — esetleg szintén tovább bővített — határozó az alaptag mögé kerül. A tagok közé beilleszkedő elem lehet a mondatnak egyik fő része vagy ennek bővítménye: 1532: „*kewzel lakyk nimet orzaghoz*” (LtK. 1: 138); KazK. 48: „*mineuel az ergalmas dolgot ionkab tezy uala*”; stb. — A beékelődő elem kötőszó is lehet: DöbrK. 2: „*hog enneles inkab meg zidalmaztaffal*”; JordK. 479: „*Meenewel azert ynkab paranczollýa vala*”; stb.

Irodalom

A melléknévi szerkezetek: SIMONYI, Hat. passim; KLEMM, TörtMondt. 157–269; BERRÁR, TörtMondt. 116; KÁROLY: Nyr. 82: 438–44, MMNyR. 2: 162–259, ÁNyT. 6: 159–227; H. MOLNÁR: ÁNyT. 6: 234–6; SIMON: SzófAItan. 37–9; KOCSÁNY: MNy. 72: 450–6; RÁCZ: MMNy. 285–335. — A határozói bővítmény kérdései: BUDENZ: NyK. 2: 308–13; BINDER: Nyr. 18: 193–9, 241–9, 289–99, 337–41; SZILASI: Nyr. 33: 555–6; KERTÉSZ: Nyr. 34: 124; BOGNER. BMAK. 36–56; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 33, ÁNyT. 6: 159–227; BERRÁR, TörtMondt. 92–116, NytudÉrt. 13. sz. 73–81; SZABÓ, MMNyelv. 327; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 20–2, 68–87, MMNy. 285–335; HADROVICS. FunkMondt. 129; E. ABAFFY: MNy. 63: 32–9, 67: 155–69; NYOMÁRKAY: MNy. 74: 37–44; S. HÁMORI: NytudÉrt. 104. sz. 375–8. — A számnévi szerkezetek: SIMONYI, Hat. 2: 113; KLEMM, TörtMondt. 183–4, 196; BERRÁR, TörtMondt. 112; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 209–16, 257–8; E. ABAFFY: MNy. 67: 155–69; TOMPA: Nyr. 100: 129–36, AnyOlvk. 150–5, MNy. 79: 451–5. — A határozó(szó)i szerkezetek: SIMONYI, Hat. passim; KERTÉSZ: Nyr. 34: 67–9; MÉSZÖLY, NNyv. 1: 117; KLEMM, TörtMondt. 176, 195–7, 211–5; BERRÁR: NytudÉrt. 13. sz. 13–81, 23. sz. 97–8, TörtMondt. 92–116; KÁROLY: MNy. 52: 436, NytudÉrt. 16. sz. 45–6, 65–6; HÁMORI: MNy. 53: 138–47, Benkő-Eml. 1991. 257–61; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 67–82, 83. sz. 476–82, MMNy. 293–334; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 162–259; E. ABAFFY: Nyr. 100: 398; G. VARGA: MondTan. 102–3; KARDOSNÉ: FejLNy. 74–6.

A MELLÉRENDELŐ SZERKEZETEK

Írta: PAPP ZSUZSANNA

A szószerkezetek fajtái folyamatosan, de a korai ómagyar kori állapothoz képest e korszakban sokkal gazdagabb, árnyaltabb formában jelennek meg. A korszak szövegemlékeinek túlnyomó többségét a fordításirodalom teszi ki. Ennek eredménye az, hogy a mellérendelő szintagmáknak nemcsak azok a típusai vannak meg ebben a korban, amelyek mai nyelvünkben is, hanem fölbukkannak olyan sajátos szószerkezetek, amelyek azért keletkezhettek éppen akkor, mert a magyar irodalmi írásbeli nyelv erősen függött a latin nyelvtől. Ezek a típusok például a „Nyomósító szóismétlések” és a „Sajátos magyarázó szerkezetek” című fejezetekben találhatók.

Kéttagú mellérendelő szerkezetek

A kapcsolatos viszonyú szerkezetek

Az egyszerű kapcsolatos viszony

A szerkezettagok közötti viszony kifejezőeszközei. — A mellérendelő szószerkezetek kapcsolatossága — miként a mondatoké is — eredetileg nem volt kötőszóval jelölve. Ezt a korszak vizsgált anyaga mutatja is. Ezek a grammatikai kifejezőeszközök a (tag)mondatok közötti helyzetben, azok tartalmának besugárzásával alakultak ki határozószókból, módosítószókból stb. hosszas fejlődés útján. A kötőszó nélküli kapcsolódás ritkábban adatható. — A viszony jelöletlenségének műfaji okai is vannak.

Adataink szerint leggyakrabban a minőségjelzők és az állítmányok halmozásakor szokott elmaradni a kötőszó. A legtöbb ilyen adat a GuaryK.- és az ÉrdyK.-ból s a MargL.-ból kerül elő: GuaryK. 28: „*atkozot gonoz nemzet*”; MargL. 1: „*kezde zent margit tanolnŷ a b cet aue mariat*”; LobkK. 118: *Haniad veffed meg*; VitkK. 37: „*valaki vrŷnc cristufnac . . . zentfeges testet veret meltatlan ezi iza*, iteletet *ezik izic* ōmaganac” (az ilyen szókapcsolatok gyakran megindulnak az összetett szóvá válás útján, l. II/1: 857—60 és I, 526—8, ill. alább); stb. — A CzechK.-ból vett adatok e kódexrészletnek a verses formája miatt tűnnek ki a kötőszó nélküli kapcsolódást tekintve: 57—8: „*mel ze-genyŷon mely mezetelen . . . kŷrŷoztfan mewetteteel*”; a szerkezettagok gyakran antoni-

mák: BatthyK. 160: „*kic egen földön uadnac*”. A vizsgált korszak világi témájú anyagából: 1507: „*Eu hozzot ... Barmot pezt*” (NyIrK. 6: 186); 1516: „*Egh aran keresth kyben Negh Rubynt egh dyamant wayon*” (Nyeml. 204).

A szerkezettagokat leggyakrabban az *és*, ritkábban az *s* kötőszó kapcsolja össze; a *meg* kötőszó 'et' jelentésére ebben a korban kevés adat van; tagadó formájú kapcsolat kifejezésére a *sem* és a *se* kötőszók adatolhatók. Ilyenkor a szerkezet első tagjában a *nem*, *ne* tagadó-, ill. tiltószók állnak.

A szerkezetek túlnyomó többségében az *és* kötőszó szerepel. Ezt a kötőszót találjuk olyan adatokban is, amelyeknek a rendelkezésünkre álló forrásszövegbeli megfelelője kötőszó nélküli kapcsolódást mutat, sőt arra is van adatunk, hogy például latin választó kötőszó várható magyar megfelelője helyett az *és* kötőszót használja a fordító-másoló, gyarapítva ezzel az *és*-sel kapcsolódó szerkezetek számát. Az *és* kötőszónak az igen nagyszámú előfordulásából jól látható e kötőszónak tagoló és eligazodást nyújtó szerepe a tömör vagy éppen ellenkezőleg, a szövevényes mondatszerkesztésben: AporK. 117—8: *grqktolfoguan es grqkiglen*; de: KulcsK. 265: *erekwl ereke*; BirkK. 2b: „*e modiat es ereiet felöl mulia*”: *modum vel vires ejus excedit*; KazK. 71: „*es legön iften teueled es enuelem*”: *et Dominus sit inter nos*; 1529: *Feldwarnak es Brassanak kezethe* (MNy. 37: 276); stb.

Az *s* kötőszó jóval ritkábban mutatható be. A kiszemelt szövegekben főként az *ide s tova*-féle szerkezetekben fordul elő néhányszor. Ismerünk azonban olyan kódexeket, többek között ilyen a DebrK. és az ApMélt., amelyeknek írói igen szívesen éltek az *s* kötőszóval. Főként a DebrK. első keze használta, szinte az *és* rovására: 14: „*bóitöle a zerdat f ah pentököth*”, 52: „*alduan ... Iefufth fazo zent Annia*”; JókK. 161: „*yde ftoua futuan*”: *undique accurrentes*; ApMélt. 38: „*adam s eua zwzek valanake*”; stb. Ebben a korban még nem volt kialakult írott nyelvi norma. Minden bizonnyal ezt az ingadozást mutatja a DebrK. első kezétől származó adat, amelyben az *és* meg az *s* kötőszó együtt fordul elő: 10: „*hol Aranbol fes ezúftból čenalt Iftenit imadnaia*”.

Az 'et' jelentésű *meg* kötőszóra a kiszemelt anyagrészen nincs adatunk. A JókK.-beli szerkezetekben, a korábbi véleményekkel ellentétben, igeekötőkkel állunk szemben, tehát jelöletlen a kapcsolódás: 145: „*teremtewnek paranczolatja hogy fokafolyatok meg telyefehetek*”: *mandatum Creatoris, quod multiplicemini, impleatis*, 154: „*Ottuagyon ewuwltes meg mewuetes*”: *Ibi clamor, derisio*. A LobkK. másolójának bejegyzésében azonban minden bizonnyal a *meg* 'et' kötőszó bukkan fel: 329: „*meg Bocaffad edes azzoniom maria met ziuemnek keferufégevel irtam ezt meg te es edes vram iefus*”.

Az egyszerű kapcsolatos viszonyú szószerkezetek között az ellentétes *kedig* kötőszó is elő szokott fordulni a gondolatot továbbfűző funkcióban, ez a típus azonban a kapcsolatos és az ellentétes mellérendelés határesetre: VitkK. 13: „*oluas zaz pater noftert ... Zűz marianac kegeg eg Soltart*”.

A gondolat továbbfűzésének, az egymásutániságnak a grammatikai kifejezésére határozószók, például az *aztán* is alkalmasak. A korszak vizsgált anyagában aránylag ritkán fordulnak elő, s úgy tűnik, akkor is inkább a beszélt nyelvi levelekben: 1526: „*az ýanos kyal kevény eth bechbe vadnak zerechyn ýanos oztan kenderessyh ýanos*” (MNy. 6: 448). (L. még: 722—3.)

Két vagy több tagból álló szószerkezet (vagyis halmozott mondatrészek) második, ill. utolsó tagja előtt gyakran előfordultak a *jelesül*, *jelesben* határozószók. Ilyenkor az őket követő tag(ok) az elsőben megnevezettnek egy vagy több(féle) részét jelöli(k). Sze-

repük közel áll az értelmezőéhez (részleges értelmezőt vezet be). Arra is van példa, hogy valamilyen kapcsolatos kötőszó kíséri a már említett határozószókat: SzabV.: „Nag kegelmes legyēn *ellenfegnek Ielezwł kedyglen mýnd azoknak* kyk keges kegelmnēk efný zoknak”; MargL. 9: „Ebednek vtanna *kezý dolgot* tezen vala · *jelesevl zent eghazhoz valo dolgot mýuet* · es zenteknek *erekleekhez valo ekessegeket*”; WeszprK. 9: „ez tellies emberi *nmzetert sielesben az idvqzulendqkert* meg kel vala hálnia”; stb.

A szerkezettagok közötti viszony szemantikai szempontú vizsgálata.

— 1. A mellérendelő szerkezetek tagjai között egyszerű, természetes összefüggés van, amely többféle lehet.

a) A mellérendelő szerkezet tagjai egy nagyobb főlérendelt fogalmi kategóriába tartozó egyedeket jelölnek: BécsiK. 14: „ēzēztēc q kpuētēkēt mēden *vazařoc z vidēkēc Sizianac* ... kizali z fēiedēlmēc”; AporK. 113: „ki hozta qket *ežúřtuel es arannāř*”; JordK. 384: „*attýat es annýat* fellýeb zerethý” : *amat patrem aut matrem* plus; stb.

b) A szerkezettagok szinonimák: BirkK. 4a: *riuiden es keues bezeddel*; JordK. 381: *korfagokat, es betegfeghóket*; stb.

c) A szerkezettagok antonimák: GuaryK. 23: „*edestoua budofic*”; PéldK. 67: *belewł es kyuewł*; stb. Az ilyen mellérendelésből gyakran fejlődhet összetett szó (l. a következő fejezetet).

2. A szerkezettagok birtokviszonyban állnak egymással. Ilyenkor az elöl álló szerkezettag a második tagnak a birtokosaként szerepel. Ennek a viszonynak még sokáig megőrződött grammatikai-stilisztikai kifejezőeszköze a birtokos jelzői használatú személyes névmás: SzékK. 7: „*mý kedeeh, es az mý fyaynk*”; MünchK. 86ra: „*Hiuattatec ke: iř z q taneituañ*” : *Vocatus est autem et Iesus et discipuli eius*; — a vele párhuzamos bibliafordításokban ettől eltérő megoldások találhatók: szórendi szimmetria, ill. összefoglaló kapcsolatos viszonyú szó szerkezet: DöbrK. 284—5: „*es iefus es hivatalos lōn. es v taneituañ*”; JordK. 627: „*Oda hívattateek ařert Jefuř es, es hřw tanoythwany es*”.

3. Appozicionális mellérendelés esetében a szerkezet tagjai ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: 1512: „*Ez lewł adasygk karoly estwannak az en jo barathomnak es somsydomnak*” (KárOkI. 3: 86); ÉrdyK. 510: „*megh sebhótte ... ew zyweet az ew meennyei zeretew attyanak es vendeegheenek tyzes zerelme*”, 69: „*el veztyk Criftuřt es Iřtennek zent ffyaat*”; KazK. 79: „*lathaffam az en zeretō fyamat: es azt: ky emlōtte az en emleimeth*”; stb. (ez utóbbi adatra l. 497).

Megjegyzendő, hogy igenevek kapcsolódásakor — mivel ezek cselekvést fejeznek ki — az időbeli kapcsolat, rákövetkezés mozzanata merül föl: DöbrK. 389: „*iefus kedeg fordvľan. es latvan vket ... monda nekik*”; stb.

A mellérendelő kapcsolatok szorosabbá fűződése

Az olyan mellérendelő szerkezetek, amelyeknek tagjai gyakran szerepelnek együtt, nemegyszer szinonimaként, még inkább antonimaként, megindulhatnak az összetapadás felé. Ennek a folyamatnak a különböző szakaszai világosan kimutathatók a kései ómagyar korban.

Így olyan, az összetett szóvá válás útján levő szerkezetek adathatók, amelyek mai

nyelvünkben laza szerkezetű mellérendelő összetett szavak. A kötőszós és kötőszó nélküli formák közötti ingadozás minden bizonnyal a szorosabbá fűződés kezdeti lépéseit, ill. folyamatát mutatja: DöbrK. 381: „*kezeit es labait meg kötözven*”: *Ligatis manibus et pedibus eius*; CzechK. 72: „*zent kezeýdet ees labaydat . . . altal zegezeek*”; WinklK. 326: „*kezeý labay megh kothozwen*”: *ligatus pedes et manus*; SándK. 28: „*kezoккеeth labokath meg kothzeek*”; DebrK. 29; stb.; — ApMélt. 48: „*9 veleh qnek syunak*”; JordK. 386: „*El ýwee . . . ywan es eween*”: *Venit . . . manducans et bibens*; ÉrdyK. 509: „*nem eettek yttak vala*”; VirgK. 38: „*keufet euek iuek*”; — GuaryK. 24: *iar kel*; ÉrdyK. 514: *yart kôlth*; de: HorvK. 243: *kelefed iarafod* (szokatlan sorrendűek a szerkezettagok); — PéldK. 70: „*le vag az en kazam mynd eyyel es nappal*”: *Haec falx operabitur in claro et obscuro*; DebrK. 13: „*munkat teznek eyel f napal*”; GuaryK. 30: „*eýel nappal nê zonol fel tamažtanod*”; — GuaryK. 29—30: „*igazaknac hiret neuet el veztoð*”: *diffamas justos*; — ÉrdyK. 511: „*ky mynd kywl belol . . . eekesewltetot vala*”, „*byborral barfonnyal bel vontaak vona*”. — Hasonló hangalakú és jelentésű hangutánzó jellegű szavak, ha gyakran szerepelnek együtt kötőszó nélkül, megindulhatnak az összetett szóvá válás útján. A PéldK.-beli szinonimákkal kapcsolatban ez már föltehető, ugyanis a fordító-másoló csak az utótagot látja el viszonyraggal: PéldK. 66: „*En yewuewk fok reuas fyuařnak . . . tartomanýabol*”; noha arra is van adat, hogy mind a két tagot toldalékolják: ÉrdyK. 411: *fywaffal reewaffal*.

Kódexeinkből, de a kódexirodalom utáni korszakból is sűrűn adatolható helyhatározószóként az *ide s tova* (ritkán kötőszó nélkül is előfordul: HorvK. 235: *Ide-toua*): JókK. 161: „*yde ftoua futuan*”: *undique accurrentes*; GuaryK. 23: „*edefstoua budofic*”; TelK. 24: „*ideftoua nez vala*”: *circumspiciebat*; stb. A szó szerkezet összetett szóvá vált, de közben elvesztette helyhatározószói funkcióját. Ma időhatározói szerepben használatos 'hamarosan; megközelítőleg, szinte' jelentésben (számnév, időtartamot kifejező szó mellett). A vizsgált korszakból még nem adatolható ebben az értelemben, de később nyomon követhető az összetett szóvá válás és ezzel együtt az újabb határozói szerep, jelentés fölvétele. L. a *tétova* fejlődését is: BécsiK. 168: „*teftoua iaratta*”; VitkK. 47: *tetoua* 'ide-oda'; de: 1761: 'bizonytalanzkodó, határozatlan' (TESz. *tétova* a.). (L. még: II/1: 853—60.)

A hozzátoldó kapcsolatos viszony

Az ilyen szó szerkezet csak kéttagú lehet, amelyben a második tagot az *is* kötőszó követi: JókK. 138: „*ferfiyak azonemberekes el hagyuan az varast*”; DebrK. 29: „*ket felol három felolıs torkaba wtek a tořt*”. Előfordul, hogy a szerkezettagok között az *és, s* kapcsolatos kötőszók állnak: SzékK. 13: „*õnnõn maghok es az õ azzonynépekes*”; de: BécsiK. 16: *qk es q nẽmbeziec*: *ipsi et mulieres eorum*; BirkK. 3b: *qpleta vtan f nappal es*.

Tagadó formájú hozzátoldás is dokumentálható, ebben az esetben az *és . . . sem-et* találjuk: BirkK. 2b: „*hazas azzonallatoknak es hazafolando zvzeknek sem kell tẽni*”; stb.

Kötőszószerű határozószó, az eredetileg térbeli egymásutániságra utaló *továbbá* is használatos ilyen szerepben: KazK. 27: „*haznos az ver korřagnak elene: touaba az zyuy faydalombhely korřagnak elenees*” (itt még valódi hozzátoldó kötőszó, az *is* kíséri).

Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony

Nem túl gyakori típus. Ebben a korban még és főként a *nemcsak* — *de* ... *is* kötőszói szerkezet a kifejezőeszköze. A szerkezetbe bekerülő fokozó kötőszó (*sőt*) vagy fokozó szócska (*még*) színesíti, más, új jelentésárnyalatokkal gazdagítja az alapviszonyt: BirkK. 2b: „*nem chak ti raitatok, de ſet e raita es kēnēreltek*”; MargL. 7: „*nem chak vigyazuan · de meeg aluan es · týtzelneŷe*”.

Ha a *mind* összefoglaló határozószó kerül be a szerkezetbe, az *is* kötőszó nem használatos: JókK. 162: „*Nemczac az azzonŷ ·/ de mynd azok kyk ott ualanak*”; l. erre alább a GömK. (205) példáját is.

Ellentétesen hasonlító, fokozó hozzátoldás tagadó formában mutatható be a *nem-hogy* — *de* ... (*csak*) ... *sem* kötőszói szerkezettel, itt kizáró ellentétes jelentésárnyalat is számba vehető: 1533: „*Nem hog harmicket forintot deh bizon cak kettőt sem atathana*” (LtK. 1: 141).

A *nemcsak* — *de* ... *is* kötőszói szerkezetnek a *de* elemét a XVI. századtól kezdi kiszorítani, majd fölváltani a *hanem*, a vizsgált szövegek azonban erre csak igen szórva-nyosan nyújtanak adatokat: CornK. 10r: „*meg kereztelkevdevt ... maria. nem chak criftufnak kereztŷegeben. hanem meeg az kereztelev zent Janofeban es*”; — a kötőszói szerkezetből a hozzátoldó *is* elem olykor elmarad: GömK. 205: „*Nem chak tenenmagadnak. az dŷchwŷegre. hanem. mynden Iduezwlendeŷknek. haznal*”; NagyszK. 314: „*tartozic ... nem čak hynni, hanem megtartani*”; — ez a *hanem* kötőszó a tagadó feltételes mondatban képződött meg (l. ott).

A összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony

A kifejezőeszközök változatossága jellemzi a mellérendelésnek ezt a típusát.

a) A szerkezettagok összetartozásának leggyakoribb kifejezőeszköze a kor írott nyelvében a páros *is* — *is* kötőszó: JókK. 148: „*zent fferencz vete kereztnek yeggett ewtlewes tarfatoes*”; NagyszK. 10: „*hyg az őrdocke megmaradandoknakes az ifteni nağ iozagoknac es*”; 1549: *egikis, masikis* (LevT. 1: 11); — megfelelő előzményszöveg hiányában csak föltehető a latin mondatszerkesztés hatása (esetleg: *et* — *et, etiam* — *etiam*) a következő érdekes megformálású szó szerkezetben: DebrK. 508: „*A mynth en latom ees ween ees een, egy yftenth ymadonk*”. — A páros *sem* — *sem* állító formájú párjánál jóval gyakrabban fordul elő: JókK. 151—2: „*sem lelkeft sem valamŷnemew allatot meg ne fercz*”; — a gazdag és színes nyelvezetű ÉrdyK.-ből bőséggel adatható: 510: *sem nywghatyk sem alhatyk vala*; — a *kedig* kötőszó továbbfűző, nyomósító szerepben szokott bármilyen más kötőszóhoz kapcsolódni, kötőszóismétléskor rendszerint az utolsóhoz: WinklK. 297: „*sem ez hegyon sem kedeeglen iherusalembe ymaggyatok atyath*”.

A szerkezettagok között olykor még a kapcsolatos és kötőszó is jelen van: JordK. 627: „*Oda hŷvattateek azert Jefuf es, es hŷw tanoŷthwanŷ es*”.

b) A megosztó kapcsolatos viszonyban a páros *holott* — *hol* kötőszószerű határozószóval ismétlődő egymásutániség fejeződik ki: BirkK. 4a: „*be menefek meg ne fokafolianak imar holott vr vetelert hol kenetefert*”; — más kötőszószerű határozószók használata esetén pedig egyszerre összefoglaló és megosztó jelleg is fölfedezhető: *egyfe-*

löl — másfelől: 1516: „*egh felewl Zekel Mÿklo6 kewzewth Ma6 felewl Nelepeczÿ ferencz kewzewth ... hagÿak*” (MNy. 52: 368); — *egyképpen — másképpen* ’egyrészt — másrészt’: ÉrdyK. 511: „*eeğ keppen ew aldot wroknak tyztôffeegheere maskeppen az wy vendeeghnek erwendetôffegheere ... vygafagot yelentnek vala*”; — *némikor — némi-kor* (a megosztó kötőszókhöz gyakran kapcsolódik a *kedig*, kifejezve ezzel a megosztásban rejlő ellentétet, amely különösen a tagok poláris jelentése esetén érezhető, ugyanakkor a *kedig* nyomósító szerepű is): TelK. 255: „*inth mintet ... Jefus cristus nemikor fenegeteffel nemikor kegig ides inteffel*”; — kötőszó nélküli szerkesztésmóddal is találkozunk, de ez nem tipikus: DöbrK. 380: „*el menenek Imez v falviaba. Egeb v kereskedesebe*” (némi szembeállítás ebben az esetben is fölfedezhető) ~ JordK. 423; de: MünchK. 27va: „*elmenenec / nemel’l’ic [alius] q faluiaba de nemel’l’ic [alius vero] q kezêf-kedetezê*”.

A *mind*—*mind* kötőszó kialakulása. — A XV—XVI. században képződik meg a *mind* — *mind* páros kötőszó. Az ’omnis’ jelentésű *mind* összefoglaló határozószót régi nyelvünkben igen sűrűn használták, különösen gyakran fordult elő halmozás előtti helyzetben kisebb-nagyobb szószerkezeti egységek összefogására. Később kezdett elhomályosulni eredeti funkciója, majd a halmozott tagok mindegyike elé odatették ’is — is’ jelentésben. Ilyen páros helyzetű előfordulásaiából, amikor már megindul az ’összes’ jelentés elhomályosulása, alakulhatott ki ez az összefoglaló kapcsoló kötőszó. A szerkezettagok között legtöbbször még más (példáinkban az *és*, *s*) kötőszó is szerepel. Adataink alapján nyomon követhetjük a *mind* összefoglaló határozószónak *mind* — *mind* összefoglaló kötőszóvá alakulását.

A kötőszóvá válás kezdeti és átmeneti állapotát a következő példák mutatják: PéldK. 70: „*le vag az en kazam mynd eyyel es nappal*” : *Haec falx operabitur in claro et obscuro*; DebrK. 15: „*mind lôlkôket s testôket ôrök thwzre aggiak*”; — BécsiK. 12: „*z phozia hiua mēd azvlētettēl nagobbakat · z mēd q hadakozo fēiedēlmit*” : *Vocavitque omnes maiores natu, omnesque duces bellatores suos*; DebrK. 67: „*mind magaert f mind ô erôttôk imatkozek*”; SzékK. 11: „*el kvlđôzenek mynd eghez famaria orzagon mynd kôrnyvl, es mynd yerikoygh*” : *miserunt in omnem Samariam per circuitum usque Iericho*; VirgK. 40: *mind eczaka es mynd eftyg*; de: JókK. 41: *fem nappual fem evel* : *per noctem et diem*; ÉrdyK. 511: „*ky mynd kywl belôl kylemb kylemb draga kôwetbôl [!] eekesewltetôt vala mynd tekeentettre keewanatus*”: itt úgy kapcsol a *mind* — *mind*, hogy más mellérendelő kötőszó ugyan nem szerepel, de még határozószói jellegét mutatja, hogy nemcsak a mondat két különmű határozóját fogja össze, hanem az állítmányokat is (a kötőszói *mind* — *mind* viszont a tagmondathatárt nem lépheti át); de az ’is — is’ jelentés is érezhető benne, mert ugyanarra a denotátumra vonatkoznak a *mind* — *mind* által összefogott állítmányok és határozói bővítmények.

Az összefoglaló kötőszói szerepű *mind* — *mind* megjelenését a következő adatok ilusztrálják: GuaryK. 24—5: „*Mind az teuq, mind az neki engedq ... kiznatnac*”; SándK. 25: „*mÿnd arcaÿa mÿnd kezze olÿan*”; ÉrdyK. 510: „*eett haggyad mynd az te lowadat mynd zolgaydal*” : *Equum ergo tuum tuosque omnes hic relinques*; 1531: „*Tezek Tudomanth mÿnd iften elewt, Mÿnd kedyk ez wÿlagh elewth*” (LtK. 1: 136) (az összefoglalt szerkezettagok poláris jelentését a *kedyk* kötőszó még jobban kiemeli); stb.

A fokozó kapcsolatos viszony

Önmagában mint alapviszony ritkán adatolható szószerkezetek között. Rendszerint más mellérendelő viszonyok kifejezőeszközei fonódnak bele, ill. más mellérendelő kapcsolatokat színesít, például erősíti a tagok közötti ellentétes viszonyt.

Kifejezőeszköze a *sőt* kötőszó: JókK. 64: „ew galambj fewg Angyalj artattlanfa-gaert”.

Arra is van példa, hogy egyéb mellérendelő kötőszó, például a hozzátoldó kapcsolatos tagadó formájú *sem* fonódik bele a szószerkezetbe: SzabV.: „Azon kezdde menden velekednj Swt few haytafon fem elegendnj”.

A *sőt* kötőszót fokozó szó, a *még* is kísérheti: DomK. 132: „az zerzetnek bevhteet, fevt meeg anya zent egyhaznak bevhteet megnem tartuan”.

Nyomósító szerepű szóismétlések

Azokat a laza szószerkezeteket, amelyek a mellérendelő szintagmáknak stilisztikai hatású, de bizonyára még nem minden esetben stilisztikai céllal keletkezett csoportjába sorolhatók, egyrészt a vizsgált korszak anyagának sajátos témái, másrészt pedig a fordítás okozta nehézségek hívják életre.

1. Kolostori irodalmunkban főképp a bibliafordítások bővelkednek a megszokott fordulatokban, ugyanazon szavak ismétlésében. E szóismétléses szerkezetekben a második tag új jegyet nem tartalmaz, együtt azonban stílustöbbletet mutatnak, nyomósító, fokozó hatásúak: MünchK. 86ra: „*Bizon bizon* mödom tünètec” : *Amen, amen dico vobis*, 86vb: ugyanez még háromszor előfordul; DöbrK. 391: *bizon bizon*, 395: még háromszor; JordK. 627: *Býzon Byzon*, s még kétszer.

2. A szóismétléses kapcsolatos szerkezetek másik csoportját azok alkotják, amelyek vagy a latin *varius* 'különféle, különböző, sokféle' vagy a *diversus* 'különböző, eltérő' melléknevek vagy pedig egyéb latin szószerkezetek színesebb fordításának eredményeként keletkeztek, s szövegeinkben *különb különb* alakban találhatók. Ezek a lazán kapcsolódó szóismétléses szerkezetfélék bővebb szövegösszefüggésbe jutva egyetlen szóként viselkednek: JókK. 40: „*kewlewmb kewlewmb* madarak” : *multitudo diversarum avium*; FestK. 383: „*kylemb kylemb* magokkal” : *variis seminibus*; VitkK. 79: „ha a nep vrönc criftufról *külömbet külömbet* [sokat, sokfélét] zöl[nak]uala, hizem hog te ro-ladis nem kevesebet zöluala”; ÉrdyK. 508: „*kylemb kylemb* zent zerzetefek” stb. (a Karthausi Névtelen nagyon kedvelte ezt a szóismétlést; latin megfelelői nem adatolhatók); — eredeti magyar versben is föllelhető: SzabV.: „*kwlwmb kwlwmb* algýwkwál”; stb.

3. A szóismétlések egyéb típusaiba az olyan szerkezetek sorolhatók, amelyeknél a stilisztikai értéktöbblet a jelentésbelin túl erősebben kidomborodik.

A cselekvés gyakorisága, az időbeli rákövetkezés érződik például a következő szóismétlésben: KazK. 80: „*ottan ottan* el teryeztyuala magat az zent teftön” : *iterum atque iterum* [‘többször, több ízben’] *prosternebat se super corpus*. (Az *ott(an)*-nak időhatározószóvá fejlődését l. TESz. *ott* a.)

A cselekvésnek időközönkénti megismétlését tükrözi a szerkezet: MargL. 2: „ciliciom foltochkakat mezehtelen husan ... *lassan lassan* zokot vala viselnő”: *cincturas cilicinas super nudo paulatim ferre consuevit*.

A szóismétléssel a cselekvés intenzitása, nyomatékosabb volta fejeződik ki, amelyet a kötőszó még hatásosabbá tesz: JóK. 153: „*ynkab es ynkab* kezdé bankodnő” (nem követi a latint); DöbrK. 383: „hog ti zerelmetek *ionkab. es ionkab* bővöllön”: *ut caritas vestra magis ac magis* abundet (itt azonban szöveghű fordítást találunk).

A szóismétlés nyomatékosabb, érzelmi többletet is mutat, ha bővítményeket kap; itt is kötőszó kapcsolja a szerkezettagokat: ÉrdyK. 509: *akarom es yghen ees akarom*: „*volo*”, inquit „*volo*”!

Az ellentétes viszonyú szerkezetek

Az ellentétes viszonyú szerkezeteknek három fajtája van: a szembeállító ellentétes, a kizáró ellentétes és a megszorító utótagú ellentétes.

A szembeállító ellentétes viszony és a megszorító utótagú, amelyek a mai nyelvben is ritkábbak a harmadik típusnál, a vizsgált kor adatai alapján csak szórványosan mutathatók be.

A szembeállító ellentétes viszony

A kieszemelt korpuszban ritkán fordul elő. A szerkezettagok közötti csekély ellentétet, inkább csak szembenállást az *és* kapcsolatos kötőszó is kifejezheti (az *és* gyakran használatos más mellérendelő viszonyoknak a saját kifejezőeszközei helyett, főképp ellentétes és következtető értékben, gyakrabban a mondatok között; l. ott): PéldK. 76: „*kemeny* sentencia az gonoznak *es* az yonak *kellemetes* adatyk”.

Ellentétet kifejező kötőszók közül a *kedig*-re van adatunk, amely a szembeállított szerkezettagot, a kiemelt mondatrészt követi: TelK. 223: „es teuec *kaymot* zanto emberre: *abelt ke*: pafstorra”. (A szembeállításnál sok esetben — mint idézett példánk is mutatja — éppen az ellentét hiányzik. A meglevő különbözőség, másság mellett inkább a tagok közötti kölcsönösség, párhuzamosság mutatkozik meg.)

A szembeállítás kifejezésére a 'pedig' jelentésű *meg* ebben a korban még csak szórványosan tűnik föl. Egy megengedő választó szó szerkezet kötőszavát kíséri: BirkK. 2a: „korokual ualo banas, akar corfagnac vtāna eltetēdeknek, akar *meg* hidegleles nekv vala mi erotelenfegbe naualgoknak ... hağaffek”.

A kizáró (ellentmondó) ellentétes viszony

Szószerkezetek között nem gyakori típus. Kifejezőeszközei ebben a korban a változás állapotában ragadhatók meg, a tagmondatok közötti helyzetben alakulnak ki.

Eleinte a *nem* (*ne*) — *de* kötőszói szerkezet használatos: BirkK. 2b: „*nem* *tefti* *de* lelki zeretnek kell közötetek lēnj”; FestK. 388: „*nem* *yrgalmaffaagwal*, *de* *gyewlewfeegwel* woltam meelto”; stb.

A XVI. századtól azonban fokozatosan a *hanem* kerül a *de* helyébe. Elterjedtsége még nem általános, némely kódex (FestK., BatthyK. stb.) nyelvében gyakrabban föltűnik, mint másutt: FestK. 390: „Een alman kylemb kylemb reewletekkel bantatyk, *nem nyvgolmat* . . . , *hanem mwkat* hozwaan”; BatthyK. 19: „iften fzwletik. De *nem ferfui* magbol, *hanem fzent Lelek iftentől*”; stb.

A *nem* — *hanem* kötőszói szerkezetbe bekerülhet a *csak* módosítószó, amely itt önálló, nyomósító szerepű: TelK. 172: „illen vnnep . . . *fem* lezón netalamtan *valamikor: hanem čac itelet nap vtan*”.

A *de* elem kiszorulásának kezdeti fokát mutatja a következő érdekes és értékes adat, amelyben a kötőszói szerkezet *de* eleme olvasható törlésben fordul elő, mert a kódex írója a *hanem* használata mellett döntött: ApMélt. 8: „ŷrattattak *nem tñntawal [de] hanem* az elo ŷstennenk *lelkeue*”. Kizáró ellentétes funkcióban tehát a *hanem* még korántsem elterjedt.

Megkülönböztető szerepben azonban teljesen általános a használata, ilyenkor azonban a tagadó előtagban az *egyéb*, *senki*, *semmi*, *más* stb. szavaknak kell előfordulni. Ezt reprezentálja a korai ómagyar kori egyetlen adat is (KTSz.: „ez *nem ygeb germuk hanum yst[en]*”). Ez a szerkesztésmód még érezteti a *hanem*-nek a tagadó feltételes mondatból való keletkezését: HorvK. 221: „myert jevtteel: *nem egyebert hanem iftneret*”; TihK. 137: *nem egebeth hanem vrunk Criftust*; stb. (A *hanem*-nek a kizáró ellentétes viszony kifejezőeszközüvé válását l. 731—3.)

A megkülönböztető *hanem* kötőszó általában a *csak*-kal együtt szerepel: LobkK. 55: „hog *femmit egebet hanem čac testie'cket* erőzne”; VirgK. 138: „*ne egyebeket hanem csak tyzta . . . orczakat*”.

A *nem egyéb* (*senki*, *semmi* stb.) előtagú szerkezetekben középfokú hasonlítás is rejlik, ugyanis az *egyéb* középfok értékű, ilyenkor a *hanemcsak* helyébe a *mint* kötőszó is tehető (l. 562): ApMélt. 9: „Mŷth ŷelent vala . . . , *nem egyebeth bñzonyaua* *hanem čzak* az *apostolokath*”; stb.

Kizáró ellentétet a *nem* — *sőt* kötőszói szerkezet is jelöl: CornK. 87v: „*cristus nem egy tagyat fevt menden tagyayt . . . ada*”; stb.

Jelöletlen kizáró ellentétes szószerkezet is akad, ez azonban nyelvünkben nem tipikus. Egyik fajtájában szokatlan sorrendűek a szerkezettagok, ti. *nem* az első, *hanem* a második a tagadó formájú: CornK. 8v: „mongyak vala evtet lenny *angelnak nem embernek*”: asserebant ipsam *non hominem* esse, *sed angelum*; — a tagadó utótag élén az *és*, s kapcsolatos kötőszók is állhatnak: JókK. 52: „*až . . . vala ewrdewg Es nem criftus*”; BirkK. 3b: „*Až forök . . . pfeffioiok vtan fnem elotto* erezteffenek”; DebrK. 54: „*Beetleembe . . . ef nem Ierufalemben . . . akara zillettenie*”.

A megszorító utótagú szerkezetek

A kései ómagyar kor folyamán igen ritkán előforduló szószerkezetek.

Az *és* kötőszó más mellérendelő értékben, így a megszorítás kifejezésére már a kezdetekben is használatos volt: JókK. 77: „*latattykuala nekŷ lehetetlenfegnek: hogŷ Annŷa volna / es žewž*”: . . . *mater posset esse et virgo*.

Leggyakoribb kötőszava azonban a *de*: TelK. 13: „*zyle . . . Judas apafalth: de nem azt ki az edes Jefust meg čokola*”; KazK. 59: „*eg kyfded predikacio: kyfded de igon zeep*”; ĚrdyK. 276: „*liliom zaal vala langazwan. De meg nem eegwen*”.

A választó viszonyú szerkezetek

1. A választásnak a kirekesztő típusa nyelvünkben és a vizsgált korban is ritkábbnak tűnik, mint a megengedő választó viszony.

Kirekesztő jelentésben ('aut') előfordul az egyes *avagy* kötőszó: WinklK. 303: „*ký veetkoztth eezee awagh [aut] ew zyler*”; BatthyK. 422: „*Barrabafte auag az Jefust*” (a kizáró választó kérdésben szereplő *-e* partikula ilyenkor csak az egyik tagban fordulhat elő); — a páros használatú *vagy* — *vagy* is bemutatható: 1507: „*[. . ha]zamba laknek | vag fyam vag felefegem*” (NyIrK. 6: 187); 1531: „*wagh Taged vagyh athyadath megh kel Nyomoreythanok*” (LtK. 1: 136); stb.

2. A megengedő típusban az egymást nem kizáró lehetőségek közötti választást leggyakrabban az *avagy* ('seu, vel') jelöli: JókK. 12: „*zent ferenc kyuanyauala frater Ě Bernaldot latynya: auagy yftenrewl zolot hallany*”; NádK. 331: „*hamar . . . Auag čak nemicoron*”; 1512: „*harom zaz az wagy keth zaz forynthoth kyldenil*” (KárOkl. 3: 86).

Az ide vonható szókapcsolatok túlnyomó többsége — *vagy* kötőszóval — a BirkK.-ből, azonkívül a HorvK.-nek a rendi szabályzatot tartalmazó részéből kerül ki, mivel a kolostori előírások vagylagos fajtáinak, az utasításszerű tilalmak felsorakoztatásának, a kolostori élet napirendje leírásának ez a nyelvtani megfogalmazás felel meg legjobban. De a BirkK. impurum volta is gyarapíthatta az efféle szerkezetek számát: BirkK. 3b: „*Mester vag puicialis aggon poriffat*”, „*zezet mestetel vag on puicialifator*”; HorvK. 233: „*nem oluashatnal Imad/agot vagy egyeb Irafokat*”; stb.

A BirkK.-ben olykor latin nyelvű imádságok, énekek cím jellegű kezdősorai is kerülnek megengedő választó viszonyba: 4a: *Reglarib9 disciplis vag Di . . . auphilu* : Regularibus disciplinis, vel Divinum auxilium.

Adataink között olyan szerkezetek is találhatók, amelyeknek latin megfelelőjében a többnyire kizáró választó értelmű *aut* kötőszó szerepel, ám a szövegkörnyezet, a szövegösszefüggés alapján mégis ide vonhatóknak látszanak: DöbrK. 376: „*kiteknek zamara vag [aut] okre. kvta efik*”; stb.

Páros kötőszóként a *vagy* — *vagy* mutatható be a kor írott nyelvében: BirkK. 4a: „*möda el az leccet vag az zerze/bol, vag az idei ewangeliubol*”; 1532: „*vagh L fori(n)-ton vagh LX forinton hozyak*” (LtK. 1: 138); stb.

Ritkán használatos a 'vagy' értelmű *akár*: LányiK. 199: „*Ez kedyg magyarol az hodierna die akar hodie, ez may napon*”, 207: „*Vr napyarol, akar zent weer napyarol meg vagyon zerezwen*”; 1529—1541: „*TAlEntum, akar talent, cz peznek neme fok fele vala*” (RMNy. 2/2: 51).

A megengedő választó mellérendelésnek egy külön típusát képviselik az *akár* — *akár* kötőszós szószervezetek. Ezek egy közös fölérendelt, megszorító értelmű taghoz tartoznak, s közömbös, hogy a választható lehetőségek közül melyik jut érvényre. Ezekben a szerkezetekben a megosztás mozzanata is érezhető, ilyenkor a főhangsúly — az

előbbi példától eltérően — nem a szerkezet fókuszaira esik, hanem a kötőszókra. A BirkK.-ből bőven dokumentálható: 4b: „mond·ak el . . . *akar [sive] az karba akar [sive] az capitulōba*”; HorvK. 231: „valamy peldat hagy . . . *akar Iot akar gonozt*”; 1526: „*akar most akar az vtan* minden embernek meg kel halni” (MNY. 37: 204); stb.

A kötőszók használatánál pleonazmussal is találkozunk, példánkban a választás nyomatékosabb kifejezésére az *akár* — *akár* kötőszók közé az *avagy* kötőszó kerül: BécsiK. 275—6: „Azert *akar grizèt hēlenēc auag akar vr rēitekenēc* magyarztaffec” : *Sive igitur specula sive absconditum Domini* interpretetur.

Az *avagy* kötőszó az összekapcsolt szerkezettagok jelentéstartalmától függően a választhatóság gyöngébb és erősebb fokozatait is kifejezi, sőt 'vagyis', ill. 'más szóval' értekben is szerepelhet: 1527 k.: „k. *wely awagh hysy*” (MNY. 37: 206); stb. — az ilyen szószerkezetek azonban inkább a kifejtő magyarázó utótagúak típusába tartoznak (l. 484—5).

A következő utótagú szerkezetek

Szószerkezetek között mai nyelvünkben és a vizsgált korban is ritka mellérendelő típus.

Az ősi állapot megőrződése az utótagnak kötőszó nélküli kapcsolódása. Az adatok idetartozása kétséges, ugyanis aszindeton esetén másfajta mellérendelés jelölésére használatos kötőszókkal (pl. *és*, *ugyanis*, *vagyis*) kiegészítve, többféleképpen értelkelhető a szószerkezet: CzechK. 48: „*Zomehozoth* [‘és; ezért’] *azzw zamwal*” : *sitibundo bibens ore*; TelK. 17: „huz eztendeiglen elenec az ő hazaffagocban: olmynt *meddvc*: a tóruenbe *vitalatofoc*”.

A korszak legáltalánosabb kifejezőeszköze a következtetés jelölésére az *azért* kötőszó, ezt olykor az *és* kötőszó kíséri, így az egymásra következő, kapcsolatoság mozzanata is érezhető: BirkK. 1b: „*ki erešbeknek es azért bodogbagnak* nem adatik”.

A magyarázó utótagú szerkezetek

1. A korszak vizsgált anyagában ennek a viszonynak az okadó típusa szószerkezetek között igen ritka. A szerkezettagok legtöbbször jelzői szerepűek.

Jelöletlenség esetén laza a tagok összetartozása, ezért ilyenkor másfajta mellérendelő viszony is számba vehető: CzechK. 47—8: „*Barson zyňw* [‘ugyanis, mert; és’] *we-rqs kezed*” : [Manus] . . . *cruore purpuratas*.

Az okadó magyarázó mellérendelés saját kötőszavai ebben a korban még csak a kialakulás állapotában vannak. Ezek a kifejezőeszközök mondatok közötti helyzetben képződnek meg (l. 749—50). Kötőszós kapcsolódásra az okhatározói alárendelés *mert* kötőszava szolgál: Érsk. 453: „*kit adot wala czodaafwl mert csak ő ayandekabol*”.

2. A kifejtő magyarázó típust — a kor fordításirodalmára jellemző buzgó magyaráztatás, a nagyobb érthetőségre törekvés (ilyenkor mutatkozik meg némely fordító-másoló jó stílusérzéke), valamint az írások témája miatt — több adattal lehet doku-

mentálni. Meg kell jegyezni, hogy a mellérendelésnek ez a fajtája közel áll az értelmező jelzős szerkezeteknek az azonosító típusához, ezért sok esetben kérdéses az adatok hovatarozása, esetleg többféleképpen is értékelhetők az ilyen szószerkezetek (l. 404–5).

Kifejezőeszközeik közül az *azaz* és az *avagy* azonosító magyarázó szerkezettagok között szokott előfordulni (az ilyen szószerkezetek tagjai gyakran szinonimák), a többi inkább a kifejtő magyarázó viszonyú szerkezettagok között szokásos: *azaz*: MargL. 32: „*Azokba az az oly dologban . . . esmerlek*”; SzékK. 20: „*mely he/en (az az vgyan azon tengeren)*”: In quo loco; stb.; — *avagy*: ÉrdyK. 509: *bewfeeg awagy femy fogyateek*; DomK. 104: *ev kevzelevknek auagy rokonfagoknak*; SándK. 2: „*az kokonyjahoz: auag az husuetj keñnerhöz*” (az *avagy* köztöszónál egyébként a 'vagyis' jelentéssel együtt jár a választás mozzanata); WinklK. 137: „*cristusnak ew halala . . . thamadott . . . ew aruloyatol awagh ew arwojyanak feswenseghetol*” (a köztöszó itt olyan szerkezettagok között áll, amelyek közül a második pontosabban megnevezi, részletebben kifejti az első tagban foglaltakat); — a magyarázó utótagú szószerkezetek csak kéttagúak lehetnek, de megesik, hogy az azonosítás és a kifejtő magyarázó értelem ennek a típusnak különféle köztöszavaival komplexen jelentkezik, így akár kettőnél több tagból is állhatnak: WinklK. 182–3: „*een orzagom nñnchen itth Awagh innen aazaz ez velagbol*”; VitkK. 64: „*Menden igéc, előzőr az rezre, Az az enedre auag lelki őfmeretedre iöyön*”; — *tudnamert*: GuaryK. 26: „*lat'ac az nağ zentfegos ioth, tudna miért, az haborufagot bekeuel valo zenuedest*”; — *tudniaillik*: TelK. 238–9: „*amafod el Jöweseben: tugnia illik az itiletire . . . ywywn el*”; stb.; — *tudniamint*: TelK. 207: „*az azoniallatot: tuna mynt euat zerze*”; TihK. 191–2: „*az ziz neuet tudniamint: az uirgot el farağa*” (itt a magyar fogalmat világítja meg latin szóval); — *ügymint*: ÉrdyK. 338: „*Ennen maga meene el . . . nagy tawol' felden wgy mynt harmyncz keth meel' felden az warafhoz*” (a hasonlítás köztöszavának itt kifejtő, pontosító szerepe van); stb.; — *olymint*, a hasonlítás köztöszava a pontosító értelmű utótagot kapcsolja: ÉrdyK. 495: „*Wr Iesus Cristus zyletetynek wianna oly mynt zaaz heyen ezer eztendö felee yrwan*”.

Köztöszószerűen a *másképpen* határozószó vaglyagosságot kifejező, ill. helyesbítő értelmű utótag élén áll: MargL. 122: *nyvlak zygeteben · maas keppen hodog azzon zygeteben*; ÉrdyK. 296: „*kynek Debronega maf keppen Maria vala newe*”.

Arra is van példa, hogy az *ért* ige felszólító módú alakjai, az *értsed*, *értsen* töltik be a köztöszó szerepét (l. 755): TihK. 206: „*Erről monga . . . damascenus: Az angálok [z: angálokról] erced az őrdögökről*” (l. még TihK. 96); LobkK. 64: „*Oth erched az pokolba*”, de uo. néhány sorral feljebb: *Oth az az pokolba* (l. még LobkK. 71); ÉrdyK. 392: „*vala ky eeth yrgalmaffagot nem teezen [valakivel] erchen ew fele barattyawal*”.

Három- és többtagú mellérendelő szerkezetek

A mellérendelő viszonyok típusai között vannak olyanok, amelyek kettőnél több tagra is kiterjedhetnek. Ezek a homogén viszonyok az egyszerű, az összefoglaló, ill. megosztó kapcsolatos viszony, valamint a megengedő választó. A többi típus önma-

gában mint alapviszony csak kéttagú lehet, ha más mellérendelő viszonyokkal összekapcsolódik, akkor szószerkezetcsoporthoz, ill. szószerkezetsort alkot. (L. 495—7.)

A kapcsolatos viszonyú szerkezetek

Az egyszerű kapcsolatos viszony

A szerkezettagok közötti viszony kifejezőeszközei. — Az eredeti jelölenséget a korszak anyaga is dokumentálja. A kötőszó elmaradásának oka lehet a szöveg rendeltetése, sajátos témája, tartalma, ill. a verses forma is. Leggyakrabban a minőségjelzők és az állítmányok halmozásakor szokott elmaradni a kötőszó. Ez a megoldás gördülékeny, lendületes stílust eredményez: ÉrdyK. 510: „es myt otth *lata erzee valla*”, 511: „*cyllago zeep feenes arany*”; WinklK. 314: „*fekeznek vala koroknak vakoknak santhaknak megh aztaknak sokassaga*”; CzechK. 45: „*wongy te hozzad ... hoggy. lassalak. kywanyalak. zolgaýlalak: nywgossalak*”; stb.

A szerkezettagokat az *és*, *s*, *annak utána* és az *aztán* kötőszó kapcsolja össze. Tagadó formájú kapcsolat kifejezésekor a *sem* kötőszó ismétlődik, ilyenkor a szerkezet első tagjában a *nem* tiltószó áll.

A kettőnél több tagból álló szószerkezetekben a kötőszók száma és a tagok közötti elhelyezkedése többféleképpen alakul:

1. Végig kötőszós megoldás. — Ilyenkor a kötőszó a mondat szerkezetszövevénye között való könnyebb eligazodást szolgálja, másrészt pedig kiemeli, hangsúlyosabbá teszi az összekapcsolt szerkezettagokat: JókK. 46—7: „*nenczen femym hanem csak engalya ruham es cordam es zoknyam*”; DebrK. 11: „*az ezüstit ef az araniat s draga kőueit ... oztogata*”; DöbrK. 263: „*te nem vag cristus: sem El'ees: sem profeta*” (~ MünchK. 85va; JordK. 624).

Az imádságoknak az ismert befejező fordulata ünnepélyes hangulatú, a kötőszó ismétlődése — amely ebben a korban az egyházi nyelv sajátja — fokozó színezetet kölcsönöz: FestK. 372: „*Mykenth wala kezdetben ees ma ees myndenha ees erewkkewl erewkkee*”; 1516: „*Athyanak e6 fynak / e6 Zenthleleknek Newebe*” (MNY. 52: 368).

2. A kötőszós és a kötőszó nélküli megoldás együttes előfordulása. — Ebben az esetben a kötőszók elhelyezkedése többféle lehet:

A kötőszó a szószerkezet utolsó két tagja között található. A kapcsolódásnak ez a legszokásosabb módja: BécsiK. 18: „*ragadatba tqzbè z hozzofagba adattanac*”; CornK. 2r: „*zvz marianak tyztafagat. alazatoffagat. bekeffeeeg tartafat. es egyeb jozagos myelkevedetyt*”; 1539: „*zerzet ... poztot pwrgamalt, karusiát, rwha ala walot, oztan egy mas aproleko*” (MNY. 6: 449).

A kötőszó a szószerkezet első és második tagja között található. Ez abban az esetben fordul elő, ha jelentésbelileg, értelmileg egymáshoz közel álló szerkezettagokat szükséges összekapcsolni, vagy ha a második és a harmadik tag kötőszó nélküli kapcsolódása szorosabb összetartozást jelent, s a kötőszó csak föllazítaná a szerkezetet. Verses emlé-

kekben a szótagszám megkötöttsége is megkívánhatja a köztőszónak ily módon való elhelyezkedését. Erre a típusra a háromtagú szószerkezetek mutatnak példát: BirkK. 4b: „A3 vtan, a3 Nouiciakat meg halgatuã ... es ok ki mẽuen, Egebek fel keluen ... bvneket meg vadoliak”; CzechK. 66—7: „en ýstenqm ees en waaltom. mondhatatlan mýndon nagy ýom”; 1518—1523: „wýzza zalýon az Dragffy Janosra, Es az Ew Germekýre maradekýra” (Nyr. 36: 168); stb.

A köztőszók gyakran párokban kapcsolják a szerkezettagokat. Ilyenkor a tagok szorosabb értelmi egysége, hasonló vagy éppen ellentétes jelentése kívánja meg ezt a kifejezési formát: FestK. 383: „tewttel hegyeket, ees tengereket, wewlgyeket ees eegýeneffeegeketh”; CzechK. 45: „merth keez wagý ýonak ees gonoznak. kegýgtlennek ees kegýqsnak. te sebeydben mýnd helth lelnýqk”; DebrK. 13: „mindõn embõrõknek frfiaknak f azzoni allatoknak venõknek ef Ifiaknak kifdedõknek f nagioknak aianlia”; stb.

A köztőszó(k) elhelyezkedése tetszõleges is lehet: NádK. 317—8: „zeretted ... A yo izû fues etkeket, es kenetõketh, Ayo zynû feyer ezift edeneket, A zin valtoztato ... io ruhacat”; BécsiK. 19: „Cananeus[t] kizalt Iebuzeugft z Fezezeugft Eteuft z Eueuft z Amozzeugft z mēd a hatalmasfokat ... letēziētētēnē”; stb.

A szerkezettagok közötti viszony szemantikai szempontú vizsgálata.

— 1. A mellérendelő szószerkezet tagjai közötti egyszerű, természetes kapcsolat többféle lehet:

A szerkezet tagjai egy nagyobb, fölrendelt fogalmi kategóriába tartozó egyedet jelölnek: BécsiK. 11: „kic lakoznakuala Ciliciaban z Damafcofban z Libanofban”, 18: „bēmētēnc [elynēl[k] z nilnalkūl z vēznēl[k] z tqznēl[k]”; stb.

A szerkezettagok szinonimák: TelK. 17: „maradekoknac: vonokaknac: auag õrõkõfõkne: gõmõlçet”: fructum posteritatis; ÉrdyK. 510: „femy banat femy fyalom es zomorwsaagh” stb.

A szerkezettagok antonimák: FestK. 383: „tewttel hegyeket, ees tengereket, wewlgyeket ees eegýeneffeegeketh”; CzechK. 45: „merth keez wagý ýonak ees gonoznak. kegýgtlennek ees kegýqsnak. te sebeydben mýnd helth lelnýqk”; stb.

2. A szerkezettagok birtokviszonyban állnak egymással. Ilyenkor az elõl álló szerkezettag az õt követõ tagoknak a birtokosaként szerepel, a birtokos jelzõi használatú személyes névmás is halmozódhat: MünchK. 86rb: „lezalla Caphaznaumba q z q añña z q at t'afiai / z q taneituani”; 1518—1523: „Dragffy Janosra, Es az Ew Germekýre maradekýra” (Nyr. 36: 168).

3. Appozicionális mellérendelés: ez esetben a szószerkezet tagjai ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: CornK. 55v: „fel megyek az en atyamhoz es a ty atyatokhoz. en iftenemhez es ty ifientekhez” ~ BatthyK. 190.

Az idõbeli kapcsolat, rákövetkezés mozzanata az igenevek halmozásakor mutatkozik meg; a határozói igenevek kifejezte cselekvések egymásra következtetését a köztőszó erõsíti: CzechK. 71: „zomõdeth be kqthwen. ees tegõd oth arcwl werwen. ees nýalwal arcvl pokqõdwen. annak vtanna pýlatos sýdonepnek kezeeben adwan ... kqõztfadath. hatadra adaak”.

Az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony

Ez a mellérendelő viszony a kettőnél több tagból álló szószerkezetek között nem fordul elő olyan bőséggel, mint a kéttagúaknál. A tagadó formájú összefoglaló kapcsolatos viszony mutatható be, kifejezőeszközei a *sem ... sem ... sem* kötőszók. Háromnál több tag esetében a szerkezettagok számától függően a kötőszók ismétlődnek: SándK. 28: „*sem ruhaȳok sem haȳok sem testȳok* meg nem eegee”; TelK. 315: „*se wthon, sem wyzen, sem thwzen, sem hyrtelen, sem alwuan, sem wygyazwan* enghemet meg ne Bant-haffon”; stb.

A *mind — mind — mind* nyelvi formának még nem egészen biztosan kötőszói szerepe mutatható be. Úgy tűnik, hogy amíg a kéttagú szerkezetekben már megszilárdult a kötőszói használata, addig a három és az ennél több tagból állókban némely esetekben még a határozószói funkció dominál. Ezt mutatja, hogy rendszerint az *és, s* kapcsolatos kötőszók kísérik e kötőszói szerkezetnek leginkább az utolsó tagját, ez összefügghet az *és, s* kötőszóknak a többtagú szerkezetek esetében az utolsó két tag közötti megszokásosabb elhelyezkedésével. Ebben az esetben a kapcsolatos kötőszókkal kísért *mind* alkalmasint még 'omnis' jelentésű, bár esetleg a kötőszói szerep sem zárható ki: TelK. 329—30: „*az aldoth zyz maria ... meg vylagoffeyczā mynd az egheket mynd az chyllagokat es mynd ez zeles vylagot*”.

A megosztásban rejlő időbeni egymásutániség jól kifejezésre jut a *néha* időhatározószó kötőszószerű használatában: WinklK. 81: „*nȳha* vetȳvala magath az atȳa istenhez *Nyha* az ew zenth fyahoz *Nyha* az kereztfahoz *Nyha* ahalalhoz *Nȳha* kedegh az azzonȳallatokhoz”; KazK. 80: „*neha* arcyaiat apolyauala: *ne[ha]* ayakyt: *neha* zōmeit: es *neha* homlokath”.

Az ismétlődő egymásutániséget a *hol — hol* kötőszószerű határozószó is jelölheti: NádK. 302: „*Hol* neki zol vala, *Hol* feyet, *hol* orčaiat, *hol* kezeit, *Hol* labait ... čokol-yavala” (I. 726).

A választó viszonyú szerkezetek

Csupán a megengedő típusú szerkezetre van adatunk. Ebben az esetben a szerkezettagok kifejezte lehetőségek közül bármelyik választható, sőt a felsoroltakon kívül is. A vaglyagosság bemutatására főleg a választó viszonyú szószerkezetekben bővelkedő BirkK.-ből és az ugyancsak rendi szabályokat, utasításokat tartalmazó HorvK.-ből és a VitkK.-ből lehet példákat hozni.

Az egyes *vagy* kötőszó ismétlődik a tagok között: BirkK. 3b: „*mester vaȳ pučialis vaȳ vicariȳ ... meg ȳfirmal·ā*”; HorvK. 232: „*fogyatkozás lezen az etekbe. vagy soba vagy az fevzeľben*”; stb.

A szerkezettagok között az *avagy* halmozására is van adatunk: VitkK. 2—3: „*enčel-kegel vȳdodet el kȳltened auaȳ imačaghan, auaȳ iras oluafajhan, auaȳ io gondolathan, auaȳ zolgalathan*”.

A *vagy* kötőszó az *avagy*-gyal is kerülhet párba. A *kedig*, mint ahogy más mellérendelés-típusoknál is látható volt, rendszerint az utolsó tagot kapcsoló kötőszót szokta kísélni, legtöbbször nyomósító szerepben, itt azonban inkább ellentétes értelmű:

HorvK. 231: „rezes lezen vtanna valoknak *erdemekben. vagy az Ivtalmban auagy kedeg az keenban*”.

A megengedő választásnak egy típusában az *(a)vagy* kötőszó 'akár' értelmű. Ilyen esetben a szerkezettagok egy közös, fölérendelt, velük megszorító viszonyban álló taghoz tartoznak: 1518 ? : „*wagh Zenyerben awagh Lak alyath, awagh Fenyeth alyath, ott legyen*” (LevT. 1: 2). Ennek a típusnak szokásosabb kötőszava azonban az *akár*, amely kettőnél több tagból álló szószerkezetek között ritkábban tűnik fel: BirkK. 2a: „*Akar kedig kik pinczen, akar ruhacon akar keñueken, tiztel felvettet nek zerzetteknek zugodafnekik [!] zolgalianak*”.

A magyarázó utótagú szerkezetek

A kifejtő magyarázó utótagú szerkezet igen ritka — még mai nyelvünkben is —, különösen többtagú formában: ÉrsK. 138: „*anner lewe zalla az edes Crysthws ihs howa foha annal alabb nem Illek zallanya merth ez gyarlo tefthnek fel weetelere merth az magas kereztfara merth keferw halalra merth az pokolbely lymbofra*”.

Sajátos magyarázó szerkezetek

Fordítási sajátosságok

A kódexirodalom szövegeinek nyelvében számos olyan két- vagy többtagú szerkezet található, amely a rendelkezésünkre álló forrásszövegnek egy latin (ritkábban más nyelvű) szavát nem egy szóval, magyar megfelelőjével adja vissza, hanem kettővel, esetleg többel is, mégpedig szinonimákkal. Ilyen módon már szószerkezet létesül. A szerkezetek között még olyanok is akadnak, amelyekben valamelyik szerkezettag a kolostorokban ismertebb (esetleg azonban mégsem eléggé vagy biztosan ismert) latin szó, melléje azonban — a fordító-másoló érzése szerint — megnyugtató odatenni magyar megfelelőjét is. A háromtagú és az ennél több tagból álló szószerkezetek esetében mindez úgy ölt grammatikai formát, hogy a forrásszövegnek egy szava, de főképpen kéttagú vagy többtagú kötőszós és/vagy kötőszó nélküli szószerkezete helyett a magyar szövegben három vagy ennél több tagból álló szószerkezet áll. Arra is van példa, hogy a latin szövegnek egy, tágabb körű fogalmat jelölő szavát fejtik ki részletesen három szűkebb fogalomkörű szóval. Olykor az előzményszöveg kéttagú szerkezetét is szinonimák vagy legalábbis jelentésben egymáshoz igen közel álló szavak alkotják. (A latin előzményszöveggel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az általunk hozzáférhető és a legjobban megfelelő latin szöveget használjuk és tekintjük forrásszövegnek, de elképzelhető, hogy nem ez feküdt a fordító előtt.) A latin nyelvtől ebben a korban még igen erősen függ a magyar írásbeli nyelv. A kódex fordítója vagy másolója az olvasó vagy akár saját maga számára úgy tesz még érthetőbbé, nyomatékosabbá ismeretlen, nehezen érthető vagy éppen fontosnak tartott fogalmakat, hogy magyarázzgat, glosszáz nyelv- és stílusérzéke, buzgalma és tudása szerint, de e szerkezeteknek a létrejöttét az is okozhat-

ja, hogy a kódexíró munkájához esetleg segítségül vesz más fordítást is, mint ahogy a SzékK. fordítója fölhasználja a BécsiK. szövegét. A kódexíróknak ez a „fontoskodó”, pontoskodó stílusa az ünnepélyességre törekvéssel is magyarázható. Kevésbé színezték azonban a bibliai szövegrészekét, ezeket szentnek, változtathatatlanak tartották.

Kolostori irodalmunk fordítás-jellegéből adódik, hogy másképp kell szemlélni ezeket a szerkezeteket, mint az eddig tárgyaltakat. Az ily módon alakult szószerkezetek — közöttük a főnévi szófajúak — nem sorolhatók az azonosító értelmezős szerkezetek közé. Úgy tűnik, hogy e szerkezeteknek a megjelenése a korábban említett fordítói-másolói gyakorlatból következő fordítástechnikai, fordítólélektani okokra vezethető vissza. A már ismert mellérendelő, valamint az azonosító értelmezői viszonyt kifejező szintagmáktól — éppen ebben a korban, a fordításirodalom korában — keletkezésük okát tekintve elkülönülnek.

Kiemelhető néhány kódex, amelynek írója, ill. másolója, kompilálója igen szívesen színezte munkáját az erős stilisztikai hatású szinonimákkal, de a szöveg rendeltetése, témája is meghatározta az efféle szószerkezeteknek a keletkezését. Az előfordulás gyakorisága szerint a következő kódexek adnak szép példákat: NagyszK., MargL., SzékK., TelK., BirkK., NádK., PéldK.

Igei és névszói szófajú szerkezettagok alkotta szintagmák tartoznak ide, a továbbiakban ez a csoportosítás alapja. A szerkezettagok közötti szinonimikus viszony kifejezésére az *és*, *vagy*, *avagy*, azaz kötőszók és a kötőszó hiánya, kettőnél több tag esetében pedig ezeknek a kifejezőeszközöknek az összefonódása mutatható be. Érdemes azonban megjegyezni, hogy az *és* meg a *vagy* kötőszók itt valójában nem saját értékükben, jelentésükben fordulnak elő, hanem inkább ’más szóval, vagyis’-féle kifejtő szerep tulajdonítható nekik. Ha tehát a szerkezettagok *és* kötőszósak — nem kapcsolatosak, ha *vagy* kötőszósak — nem választók.

Ezek a szószerkezetek is — az eddig tárgyalt mellérendelő szintagmákhoz hasonlóan — a mondatban a halmozott mondatrészek szerepét töltik be.

1. Az igék kapcsolódhatnak: *és* kötőszóval: PéldK. 67—8: „erews emberek *le haytok es le hullatok*” : *vitalis spiritus ... reflecto*; NagyszK. 17: „zerelmes orczamat ... *haǵapalaac es pǵdǵseek*” : *faciem meam amabilem ... conspuebant*; stb.; — *és* kötőszó és a kötőszó hiánya együtt fordul elő: NagyszK. 17: *megmǵuetenec keferitenec, es kenzanac* : *me afflixerunt*; stb.; — *vagy* kötőszóval: BirkK. 3a: „Se iriak *vag ieǵezzek*” : *ne notetur*; VitkK. 64: „Se valakit toaba *meg ne strofol, vag meg ne feǵelmez*”; stb.; — *avagy* kötőszóval: JordK. 385: „zeghenýek *bodoghwnak awaǵ predicalnak*” : *pauperes evangelizantur*; TelK. 22: *el vzetetec auag meg vettetec* : *repulsa est*; — *avagy* kötőszó és kötőszó hiánya együtt fordul elő: JókK. 11: *E[n]gede[m] ygerem: avagý fogadom* : *Assentio*; — *azaz* kötőszóval: SzékK. 10: „jzrahélnék fyay ... *mégh félémének, (az az megh yedenek)*” : *filií Israél ... timuerunt*; de: BécsiK. 15: *megfelemenc*; — *kötőszó nélkül*: MargL. 4: *epehtenek ragkanak* : *aedificaverunt*, „*valtoztatek hozattatek az clastromban*” : *translata est in claustrum* stb. (ez a kódex adja a legtöbb kötőszó nélküli szerkezetet, l. még a főnévi szófajú példánál); TelK. 24: „az vta-
kat *meg iaria vala: keringi vala*” : *circuibat vias omnes*.

2. A főnevek kapcsolódhatnak: *és* kötőszóval: GuaryK. 30: „eǵ igú *lelqyt, es confcienciat* meg haboreýtod” : *simplices consciencias turbas*; PéldK. 72: „kyk

aleytyak vala magokat *vraknak es azzonyoknak lenny*” : Qui se credebant dominos (a fordítás érdekessége, hogy a kódexíró nemek szerint is megkülönböztet); MargL. 12: „labokat meg mossa vala *nag alazatossagal es aytatossagal es nagy siralmal*” : lavabat pedes . . . *cum magna humilitate*; — és kötőszó s a kötőszó hiánya együtt fordul elő: MargL. 8: „Az ev zuuenek keserev *nyevgese fazkodasa · es soklase kevzevt*” : inter amaro cordis gemitus et singultus; TelK. 23: „sokafyttya vala az *ohaytafokat foazkodafokat: es a kőnőrgesfőket*” : multiplicavit suspiria et preces (a TelK.-ből vett adatoknál figyelhető meg az az érdekes szövegalkotási mód, hogy a fordító-másoló az előzményszöveg kéttagú szószerkezetének egyik tagját kötőszó nélküli szinonimákkal ülteti át anyanyelvére); — vagy kötőszóval: BirkK. 3b: *köz ihlet vag akarát zerēt : secundum . . . communem inspirationem*; CornK. 139v: „zent praxedis azzonnak *huga vagy evcche*” : soror Praxedis; stb.; — *avagy* kötőszóval: PéldK. 79: „bekefegnek *friget auagy zewgdfeget*” : pacis foedera; MargL. 12: „vgyan azon *fedelet auagy ruhat*” : dictum velum, 16: *veloma auagy kezkeneyve : velum suum*; stb.; — *avagy* kötőszó és kötőszó-nélküliség együtt fordul elő: TelK. 17: „*maradekoknac: vonokaknac: auag őrkődfőknec: gőmőlcet nem kőueteç*” : fructum posteritatis consecuti non sunt; — *azaz* kötőszóval: NagyszK. 15—6: *olyuetim hegere, az az olayfanak hegere : in montem oliveti*; stb.; — *kötőszó nélkül*: JókK. 45: *Pater ∕ Attyam : Pater*; BirkK. 2b: *disciplinat feğelmet : disciplinam, zabad fiak leañok : liberae* (a fogalmazó nemek szerint is megkülönböztet); PéldK. 77: „az betot az *folyat az kofyomot az pífpek fyueget . . . el hagyom*” : baculum, sandalia, mitram . . . desero; MargL. 9: „ev ereenek felevtte · az zerzetnek regulazerent valo *kemenseget zenvedetevsseget bevhtet · erevkedýk vala meg tartany*” : ultra vires ieiunia et ceteras regulares observantias . . . conabatur observare (a tágabb fogalomkörű latin kifejezés részletezése, kifejtése történik), 11: „az *passiot cristusnak kennýat*” : passionem Christi stb. (ez a kódex bővelkedik a kötőszó nélküli szerkezetekben); stb.

Magyarázatsor, különféle kötőszókkal: SzékK. 35: „mynd egeez az eyel az *éghazban (azaz, az synagogában, auag az gýlekezetben) ymadkozanak*” : per totam noctem intra ecclesiam oraverunt.

3. A főnévi igenevek kapcsolódhatnak: *avagy* kötőszóval: 1456 k.: „investigare: *forгаттni auag gondolni*” (Gl. *forгат a.*); és kötőszóval: TelK. 26: „kezde . . . *zomorogni: es igőn nagon keferőgni kőnduet hullatni*” : Coepit . . . contristari et lacrimari nimis (ebben az esetben is megfigyelhető a latin szószerkezet egyik tagjának kötőszó nélküli szinonimákkal való kifejezése); stb.; — *kötőszó nélkül*: TelK. 24: „fezket *raknya: gýtteni*” : pro nidulo componendo.

4. A melléknevek kapcsolódhatnak: és kötőszóval: VirgK. 42: „w *malazos es kedues tarfafagat*” : gratiosam societatem eius; — *kötőszó nélkül*: NagyszK. 8: „*kyk hitvan rothhadatos dohos allattal telyes*” : quae . . . in se vilia continent, 17: „*azén gengefegőds zep zerelmes orczamat . . . pőgdőfeek*” : faciem meam amabilem . . . conspuebant; stb.

5. Személyes névmás határozói alakjai kapcsolódhatnak: *vagy* kötőszóval: MargL. 7: *ev nala vagý ev mellette : circa se*.

6. Határozói igenevek kapcsolódhatnak: és kötőszós és kötőszó nélküli megoldás együtt fordul elő: TelK. 18: „fcent anna azzon *viragozuau: terőmthuen: es gőmőlcőz*

uen fogadna” : Anna *fecundata* conceperit, 24: „latna ... verebeket ... *enekôluen: fyrrippoluan: es tollazkoduan*” : videret ... *passeres ... in cantu iubilantes atque alis plaudentes*; — azaz kötőszóval: SzékK. 8: „vévén ôtet. (az az *be foghadvan*)” : *exci-pientes* eum stb.; — *avagy* kötőszóval: JókK. 136: *alduan auagý yol monduan : benedi-cens* stb.; — *kötőszó nélkül*: NagyszK. 12: „zömeiddel *latvan nezven*” : *oculo respi-ciendo*.

7. Eltérő szófajú szerkezettagok kapcsolódhatnak: *avagy* kötőszóval: NagyszK. 67: „ezôket ... *meg gondolom auagý gondolvan*” — a *-ván/-vén* képzős igenév a személy-ragos igealakkal egyenértékű, mert a latinból fordító vagy kompiláló kódexíró nyelvi ismereteiben ezek az alakok fölcserélhetők (l. még: 735); — *kötőszó nélkül*: NagyszK. 3: *felyeb magafbakra : ad altiora*.

Tömör latin szószerkezet fordításával is létrejöhetett halmozás: SzékK. 22: „az ô yf-tenektől valo *el teresről, es az ô tyztéléféről* valo *el zakadafrol* penitenciat tartanak” : *poenituerunt se recessisse a cultura Dei sui*; BécsiK. 18: „*kazomlatot z meùetést* ténne énnépnç” : *insultaret populo isti*.

A szórendi szimmetria

A halmozott mondatrészeket alkotó mellérendelő szerkezetek tagjai olykor nem „szabályos” szórend szerint követik egymást. Előfordul, hogy a szerkezettagok közé ékelődik a közös fölé- vagy alárendelt tag, ezáltal a szerkezettagok távolabb kerülnek egymástól. Így átmeneti nyelvi forma létesül. A halmozott mondatrészeknek ily módon való elhelyezkedését szórendi szimmetriának nevezzük, utalva a közös fölé- vagy alárendelt tag körüli szabályos elrendeződésükre. Az extraponált szerkezettagot, mondat-részt új, de hiányos tagmondatba tartozónak is lehetne tekinteni, ám az egymástól távolabb került halmozott mondatrészeket a közös bővítmény, halmozott állítmányok esetében a közös határozó, ill. tárgy is összetartja, bár a már leírt, szintaktikailag zárt alárendelő szerkezethez csak másodlagosan, lazábban kapcsolódik az utólag hozzátol-dott mellérendelő tag. Olykor éppen ilyen helyzete miatt nyomatékosabb, erős stilisztikai hatású. Leghatásosabban tehát a kéttagú szószerkezeteknél érvényesül a szó-rendi szimmetria, meg a négytagúaknál, más esetekben elvész az ereje, nem igazán kife-jező. A vizsgált kor szövegeinek számos ide vonható példája a rendelkezésre álló latin szövegben előforduló szórendi szimmetriához való ragaszkodást mutatja. De az ada-tok másik csoportja — ahol a latin mintában nincs ilyen átmeneti nyelvi forma — min-denképpen magyar sajátosságnak tartható, ám a szövegek rendeltetésétől, műfajától is függ ennek a mondat szerkesztési módnak a keletkezése.

Az adatok nagy része azt mutatja, hogy az efféle szerkezetek stilisztikai szempontból méltók a figyelemre, stilémaként kell értékelni őket, nem pedig a „szabályos” szórendet számon kérni tőlük.

A szórendi szimmetriával rokon a versek sajátos mondatképlete, a közölés. Ilyen-kor a közös fölérendelt tag az öt közrefogó szerkezettagok közül a másodikkal alkot szorosabb mondatnyi egységet.

Az összevetés céljából a kódexirodalom adatai latin megfelelőjükkel együtt szerepel-

nek. Először a latin szöveggel megegyező szórendi szimmetriát mutató szerkezeteket érdemes bemutatni, utána pedig az olyanokat, amelyek a forrásszöveg ellenére mutatják ezt az átmeneti nyelvi formát. A kimutatható forrásszöveg nélküli szórendi szimmetriák után következnek a misszilisekből adatolható szintagmák.

A szerkezetek leggyakrabban egyszerű kapcsolatos viszonyúak, de akad példa a hozátoldó és az összefoglaló kapcsolatos viszonyra, s bemutatható még a kizáró ellentét, a megengedő választó viszony s a kifejtő magyarázó utótagú is. A szerkezettagok bármelyik mondatrész szerepét betölthetik, s bármelyik szófaji kategóriába tartozhatnak.

1. A forrásszöveggel megegyező szórendi szimmetriák: JókK. 41: „*ewrzyuala ... lefezuen mytt zent ferencz tenne / es kýmehuen*”: *custodiebat ... observans, quid sanctus faceret, explorans*; KeszthK. 15: „*atokkal telyes w zaya, ees keferesegel ees chalardfagal*”: *maledictione os plenum est et amaritudine et dolo*; — NádK. 321: „*a zegeñókneč att'a nem voltal, De incab fožtoya*”: *pater pauperum non eras, sed praedo*; JordK. 388: „*ergalmassagot akarok, es nem aldozatot*”: *misericordiam volo et non sacrificium*.

Szószerkezetsort alkotó szórendi szimmetria: JordK. 388: „*kýt nem ýllýk vala, hw neký eenný, fem azoknak kýk hw velee valanak, hanem czak a papoknak*”: *quos non licebat ei edere neque his qui cum eo erant, nisi solis sacerdotibus*.

A forrásszöveggel megegyező közölés: CzechK. 47: „*Latom hogý folý mýn-donwñnen. te zeep werod nagyý bewsegwel*”: *Ecce fluit circumquaque Sanguis tuus copiose*.

2. A forrásszöveg ellenére keletkezett szórendi szimmetriák: BirkK. 3b: „*þoriffa valasztuan lezen es qfirmalua*”: *priorissa sit electa et confirmata*; NádK. 323: „*ísten tegöd zepðn terðmtðth volt, es iol*”: *Deus te creavit, et bonam et nobilem*; DöbrK. 284—5: „*es iefus es hivatalos lðn. es v taneitvani az menegzðbe*”: *Vocatus est autem et Iesus et discipuli eius ad nuptias (a típus átmeneti jellegét mutatja a többes számú állitmánnyal kiegészíthető második szerkezettag, a közös határozó azonban összefogja és lezárja a szószerkezetet)*, 383: „*Azert mert en nekem zivemben vattok. es en kðtelimben. es evangelimnak oltalmaban. es erðffitefeseben*”: *eo quod habeam vos in corde et in vinculis meis et in defensione et confirmatione evangelii (a DöbrK. írója kedvelte a szórendi szimmetriát)*; — NádK. 323: „*kiki mind ð zocaša zerent vonza a teftðt mind ð tehetfege zerenth*”: *carnem miserrimam secum conjungere*; JordK. 382: „*se ket kentðf-thek ne legýen, se farwtok se ýftaptok*”: *Nolite possidere ... neque duas tunicas neque calceamenta neque virgam*; — JókK. 149: „*fonha valamely lelkeft meg ne fercz / auagý embert*”: *nunquam aliquod animal vel hominem laedas*, 24: „*Es vala houa akarandaz menned el mehecz zabadon / auagy laknod*”: *et quocumque volueris, possis libere pergere vel morari (itt valószínűleg az ügyetlen fordítás miatt szakadtak el egymástól a halmozott mondatrészek)*; PéldK. 71: „*akar az egben legyenek akar az fewlden akar az vyzben*”: *Sive sicut in aere sive terra vel in mari*; szószerkezetsort alkotó szórendi szimmetria: MünchK. 85ra: „*Kic nē vézechql / fem tēstnēc akarattabol / sē fežfiunac akarattabol / dē žulèttēc ifièntql*”: *qui non ex sanguinibus neque ex voluntate carnis neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt*; de: DöbrK. 272; ÉrsK. 1.

A forrásszöveg ellenére keletkezett közölések: CzechK. 49: „*IDwqzlegý en ýdwqssegqm Iesus kristus. ees en edqssegqm*”: *Salve salus mea Deus, Jesu dulcis amor*

meus, 57: „Edqs vram ez zent sebbe. fekyõn zýwem ees ez werben” : In hac fossa me reconde Infer meum cor profunde.

3. Szórendi szimmetriák kimutatható forrásszöveg nélkül: GuaryK. 25: „Int azert minket, es taneyt zent Agofton doctor”; NádK. 262—3: „gondoliatok crif-tufnak zerelmet es faydalmat, es ańńanac”; ÉrdyK. 509: „nagy beewfeeggel lezen vala es kôlccheggel az vendeegfeeg”; KazK. 80: „neha arcyaiat apolyauala: ne ayakyt: neha zômeit: es neha homlokath” (l. 495 is); — DebrK. 20: „fok kônueket zerze ef mifeket szolofmakat”; — TihK. 136: „az angalok kôzôl eg fínc: sem az zentôk kôzôl”, 389: „kezde . . . Nağ diôðsegôketh codalnia es touaba az ô fokfagokat”; — TelK. 268: „a viz nem chak az en valasztatimnak es teneked zolgalth: deennekem es”; — VitkK. 99: „te kezede aianlom az en fyamat iefuít, Sôðg incab en vramat”; — KazK. 140: „elmeiebe femy egeb zeretet nem forogh: hanem cak az crifufnak zeretety”, 87—8: „ez bôc v magatul nem monda: hanem ifteny ihlesbôl”; — TelK. 242: „ky rettenetesse tezy abyronac el youefít: az az a crifufnak”; — ApMêlt. 55: „nynchen myndennek ez eletereh orokke auuagh wduossegereh”; ÉrdyK. 509: „Cristus lett legyen awagy anyal”, 497: „akar papok voltanak awagy Calastromban lakoza barátok”.

Közölés kimutatható forrásszöveg nélkül: CzechK. 48: „Zomehozoth azzw zam-wal. ýzom zent werodeth kýwansagwal”, 65: „Merth az leezõn zõrnýw ýdõ. ýgazaknak ees felendõ”; BatthyK. 129: „nalunk legen utalatos, hitetlenleg mert harhozatos [õ: karhozatos]”, „nağ iofzanfag etelwnkben, legen es mi italunkban”; stb.

4. Szórendi szimmetria eredeti magyar szövegben: A misszilisekben a gondolatok szabadabb megformálásának lehetősége, egyes hivatalos jellegű iratokban — pl. végrendeletekben — pedig a fogalmazásban való gyakorlatlanság, a mondanivalónak nem rendbe szedett kifejezése hozhatta létre ezt a grammatikai formát. Az erősen beszélt nyelvi levelekre tehát különösen jellemző a szórendi szimmetria. A mondat fókusza ugyanis nem szereti a halmozást, ezért követik a fókuszt az extraponált halmozott szerkezettagok, de az utólag hozzáírt tag nyomatékosabb volta is számba vehető: 1532: „kýth az the ‘k’ lewelere Adoth wolt es zýksegere” (LtK. 1: 137); 1518—1523: „ha nekem holthom Thewrthýnyek, Es az chobaý Janos Germekýnek . . . thehath az mwsaý . . . rezem . . . wýzza zalýon az Dragffy Janosra” (Nyr. 36: 168); — 1532: „en The k eleytewlfogva(n) aya(n)lotta(m) Magamat Mostes” (LtK. 1: 138); — 1533: „sem N’ Nem lezen sem Maganak” (LtK. 1: 141—2).

Eredeti magyar versből is bemutatható: SzabV.: „Mel nagy mondhatatlan veze-delmbelwnek az vtan es keges kegelmbelw”.

A mellérendelő szerkezetek egyéb kérdései

A párhuzamos szerkesztés

A párhuzamos szerkesztés (az ősi ismétlődőszövegen) grammatikai formáját, stilisztikailag szép példáit találjuk a kor fordításirodalmának szövegeiben. Ezeknek sajátos témái, a megszokott, ismert gondolati, nyelvi, képi fordulatai bővelkednek az egyenmő

vagy különnemű dolgokat, fogalmakat kifejező szavak, gondolatsorok halmozásában, egymás mellé vagy ellentétbe állításában s ezek párhuzamos elrendezésében. A verses formában gyakori még az efféle szövegszerkesztés, ahol is a rímek kedvéért történik a halmozott mondatrészek párhuzamos elhelyezkedése. Az adatokban föltáruló szövegszerkesztési mód nagyrészt a latin előzményszövegek nyelvi, stílári jegyeit tükrözi, de létrejöttében az írás műfájának is szerepe van. A paralel szerkesztés olyformán mutatkozik meg az adatokban, hogy a halmozott szerkezettagoknak jelentésben szorosan hozzátartozó bővítményeik vannak. Nem véletlen, hogy ennél a szerkesztésmódnál a mondat fő része (az állítmány) áll elől, utána szabadon hömpölyöghet a párhuzamos elrendezésű halmozások sora: JókK. 40: „nemelyek zálnakuala feýere / nemelyek *terdere* / nemelyek *vallara*”: *aliquae ponebant se supra caput eius et aliquae super scapulas, aliquae super genua*; AporK. 115: „ki töt nağokat egiptomban, *cşudakat* kamnak földoben, *felelmefeket* vérés tengerben”: *qui fecit magnalia in Aegypto, mirabilia in terra Cham, terribilia in mari Rubro* (~ KulcsK. 261); BirkK. 4a: „előtte mēnen *ket foror* 3ouetnekket *harmad foror* zentelt vizzel, *neğed* harangal”; SzabV.: „Akarattyak 3erent tŵ *kegelmmeth* *Es* nag myltofagos *engedelmmeth*”; CzechK. 66: „hath ne keessel engom *latnod*. en lelkometh *oltalmaznod*”. Előfordulhat, hogy a szerkezettagok és bővítményeik ritmikus ismétlődése, szabályos elhelyezkedése az utolsó szerkezettagnál megbomlik: FestK. 372—3: „Oth lakozýk een megh walthom, ký hatalmas poklokbol *ký zaggathný* *Es* megh hywevlth tagokban lelketh *be ewttený, ees ký wonny* weztegh *fewt*, koporfobol”; a párhuzamos szerkesztés az első szerkezettagnak és bővítményének kivételével ritmikus szabályossággal valósul meg: SzékK. 13: „ne adatnanak nyé-réfeégvl, az ő apro *ğermekek es felefegek* ozlafra, *es az ő varofok* elpvztvlafrak, *es az ő zenthfegek* fertezeteffegre”: *ne darentur in praedam infantes eorum, et uxores eorum in divisionem, et civitates eorum in exterminium, et sancta eorum in pollutionem*.

Párhuzamos szerkesztés és szórendi szimmetria együtt is előfordulhat: KazK. 80: „*neha arcyaiat* apolyauala: *ne ayakyt: neha zõmeit: es neha homlokath*”; a párhuzamos szerkesztés olyan formát is ölthet, amelyben az egyik szerkezettag bővítménye nem „felel” a másikéra, ugyanis az mellékmondatl van kifejezve; e mellékmondatot ragos névszóvá sűrítve paralel szerkesztésű szintagmát kapnánk: AporK. 113: „Ki terieztette a kődot *q otalmokra*: *es a tūzet hog vilagoseituna qnekik eýel*”: *Expandit nubem in protectionem eorum et ignem, ut luceret eis per noctem* (~ KulcsK. 258).

A szószerkezet tagjainak saját alárendelő mellékmondatuk van, ezeknek szabályos elhelyezkedése párhuzamos szerkesztést mutat: CzechK. 60: „*Meel sebydeth kýketh wallal. zeep weergdeth kýih hullatal*”: *Plagas tuas rubicundas, Et fixuras tam profundas*; JordK. 383: „*Semý nýncz vğ el fedeztetwen, hoğ ký ne nýlatkoztasseek, es týtton, hoğ ký ne thwdasseek*”; VirgK. 45: „Ezek azért az *bezedek* kiket hallotal, *es en kezeynek ki terieztefe kiket latal*” ~ JókK. 48.

A szószerkezetsorok

A különnemű mellérendelő szószerkezetek összefonódásával létrejövő szószerkezet-csoportok alkotják a szószerkezetsorokat. A szószerkezetsoron belül a mellérendelő viszonyok kisebb egységei figyelhetők meg.

Egyszerű kapcsolatos és hozzátoldó kapcsolatos viszonyú szószerkezetek: BatthyK. 219: „ő labai ala vetettel. Az *iuokat* es minden *őkrőket*: *Annac felette* minden *mezei barmokat*”; 1529: „*wramath* es *yspan wramath* az *thewbythes ysthen* ... bekewel meg hoza” (MNY. 37: 276); KazK. 190: „fel tamadnak azért az *hayak*: az *zakalok*: az *kőrmők*: *towaba embőrne* bel”.

Egyszerű kapcsolatos és megengedő választó viszonyú szószerkezetek: BirkK. 3b: „*Rioriffa* [*!*] *Ezes forőknak* es *pućialifnak* vag *Θ vicariofanak* tanalxaua, *zerežen* *supporiffat*”, 4a: „*poriffa* es *supporiffa*, es *pcurator* *foror*, vag *egeb harφ* az idefbek *kőzöl*”, „*tartaffék* *Caplm*, vag *pma* *utan* vag *tčia* *utan* *f mife vtan*”; stb.

Összefoglaló és egyszerű kapcsolatos viszonyú szószerkezetek: ÉrdyK. 510: „*sem attya annya sem yffyw kegyese sem* ez vylaghy *hangoffaagh*, *vala my* ... *ewrwöndetseegöt* hozhatnak *vala*”, „*mynd földet egheth*, *mynd eetelt ytalt mynd* ez halandofaghnak *zyeet byzeet mynd* ember barátynak *fokafyt nyayaffaghyt* el változtatta *vala*” (az ismétlődő *mind* összefoglaló kötőszó az összetett szóvá válás útján levő antonim szerkezettagokat kapcsol össze).

Ellentétesen hozzátoldó-fokozó kapcsolatos viszony és egyszerű kapcsolatos viszonyok alkotnak szószerkezetsort: BirkK. 2b: „am mit ... *teznek* ... *nem chak özvegeknek* es *cristofnak* illetlen *zolgaleoleaninak* ... *de főt meg hazas azzőhallatoknak* es *hazafolando zvezeknek* *sem* kell *tēni*”.

Ellentétesen hozzátoldó-fokozó kapcsolatos viszonyba megengedő választó és egyszerű kapcsolatos viszonyú szerkezetek fonódnak: MargL. 5: „*hognem chak* az *ev sorori tarsi* · *auagy* ez *zerzetnec frateri* · *de meeg ennek felette* ... *nemes evzuegy azzőnyök* · *es* ... *feiedelmeknek felesegy* ... *junek* *vala* ... *evtet latnya*”.

Kizáró ellentét és kapcsolatos viszonyú szószerkezetek: NagyszK. 13—4: „*ez nem* *adatoth mindönnec de keuefeknec* es *buzgofagos zeretőknek*”: *hoc non est omnium, sed paucorum, id est fervide amantium* (a latin forrásszöveg az utolsó két tag között azonosítást mutat).

Kizáró ellentét viszonyba egyszerű kapcsolatos viszonyok (tagadó formában is) fűződnek: CzechK. 44: *nem farathczag sem nehesseg*: *de wýgasag ees edqssegh*; ÉrsK. 1: „*kik nem thwlaydon verekből* *Sem* *tefthnek akarattyabol* *Sem* *ffyrffynak akarattyabol* *De wr Iftentwl* *zylettenek*” ~ MünchK. 85ra: „*Kic nē vēzechol* / *sem tēftnēc akarātabol* / *fē fezfūnac akarātabol* / *dē žulētēc iftēntol*”: *qui non ex sanguinibus neque ex voluntate carnis neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt* (az állítmánynak a halmazott szerkezettagok közé ékelődésével szórendi szimmetria keletkezett).

Kizáró ellentét viszonyba hozzátoldás szövődik: JordK. 388: „*kýt nem ýllýk* *vala*, *hw neký* *eenný*, *sem azoknak kýk* *hw* *velee* *valanak*, *hanem czak* *a papoknak*” (a hozzátoldás szórendi szimmetriával valósul meg).

Kifejtő magyarázó utótag egyszerű kapcsolatos viszonyú szószerkezetből áll: BirkK. 4b: „*Az Capitulōba* *kedig* *forők* *ne zolianak* *hanē* *xak ket okert*, *mī*, *Θnōn* *bvnet* *vag egebet mōduan* *egő* *igēol*, *es* *feiedelmenek* *xak* *kerdefere felehuen*”; VitkK. 53: „*meg* *elegegel* *a kőffeg etkeuel*, *tūdna illic keđerel*, *borraf*”, 47: „*kűlfő* *helfő*, *tūdna illic*, *az* *teft* *es* *a lelec*, *meg* *elegegec*”; DebrK. 226: *ket természet* [*Ø*] *iftēni* *ef embōri* (itt a magyarázó utótagnak kötőszó nélküli kapcsolódása a figyelemre méltó); stb.

Főmondatbeli utalószót tartalmazó szerkezetek

1. Átmeneti típust képviselnek azok a szerkezetek, amelyekben az egyik tag — mondatbeli szerepét tekintve halmozott mondatrész — névmási (rendszerint távolra mutató) utalószóként jelentkezik. Ezt a névmási utalószót a mondatrészi szerepének megfelelő mellékmondat fejt ki. Ilyenkor az utalószó a halmozás másik tagjával tulajdonképpen csak formailag alkot szószerkezetet, a jelentéstartalmat az utalószót kifejtő mellékmondat adja. A mondatban való elhelyezkedését tekintve a névmási utalószó, ill. a neki megfelelő mellékmondat állhat a valódi szószerkezeti tag előtt, de utána is.

Az idetartozó szerkezetek között vannak egyszerű kapcsolatos viszonyúak. A szerkezettagok között az *és* kötőszó adathozható: KeszthK. 29: „Meg zabadeyta engemeth . . . erws *elenfegemtwl*, *ees azoktwl* kyk engem gyelelnek”; KazK. 79: „lat-haffam az en zerető *fyamat*: *es azt*: ky emlőtte az en emleimeth” (appozicionális mellérendelés).

A hozzátoldó kapcsolatos viszony tagadó formában mutatható be: JordK. 388: „kýt nem ýllýk vala, *hw neký* eenný, *fem azoknak* kýk *hw* veleee valanak”: quos non licebat *ei* edere, *neque his* qui cum eo erant (a forrásszöveggel megegyező a szórendi szimmetria).

Ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszonyra is akad példa. Itt a *nemcsak* — *de (még)* . . . *is* kötőszói szerkezet fejezi ki a szerkezettagok közötti viszonyt. A *még* fokozó szó erősíti az ellentétes hozzátoldást: GuaryK. 24: „*nē Lac* az *ý anát*, *de meg* az kí halgatt’a, es azkit ragalmaz, *azocates* . . . meg olí”.

A megengedő választó viszony *vagy* kötőszóval adathozható: BirkK. 4b: „kit tegen *capitulōtarto* *vag* az kinek *ø* hağand-a”: quam *tenens capitulum* faciat, *vel illa* cui iniunxerit.

2. Hasonló ehhez az a szerkesztésmód, amelyben az utalószó nem is szerepel. Ebben az esetben nem létesül szószerkezet, ugyanis az egyik szerkezettagot mellékmondat követi, olyan, amelyet a szószerkezet tagjaként odaérthető névmási utalószó kíván: BirkK. 4b: „mond-ak el [ti. azt] *am mit kell mōduni az kalandariūbol*, *es az pēōfat*”: pronuntianda sunt ea *quae sunt de kalendario*, *et deinde pretiosa*; JordK. 388: „mýkoron megh ehezet vona *hw Es* [ti. azok] *kýk hw vele valanak*”: quando esuriit *et qui cum eo erant*; szószerkezetsor formájában: BirkK. 3a: „kikben *nem xak* az . . . *fēğhetelēnok de fot* az meg *dōgletok*, *Es* [ti. azok] *kikhöz bižōňal ġanofag* *vagion* . . . Be rekežtef-fenek”.

Átmenet a mellérendelő szerkezet és az összetett mondat között

A halmozott mondatrészes egyszerű és az összetett mondat megkülönböztetésében a több állítmányt tartalmazó mondatok okozzák a problémát. A fő gondot ebben az esetben — állítmányról lévén szó — a közös fölérendelt tag hiánya jelenti. Az állítmányokat összetartó, ill. szétválasztó szemantikai és alaktani kritériumokat (szinonimák vagy antonimák az állítmányok, közös, ill. külön bővítményeik vannak, e bővítmé-

nyeknek és az alanynak az elhelyezkedése stb.) figyelembe véve bemutathatók olyan átmeneti típusok, amelyekben az állítmányok esetleg nem halmozottaknak, hanem új mondatba tartozóknak ítéelhetők: 1526 k.: „semmýth *nem zooltham sem zoolokees*”, „the k. thýzthessege ellen *sem zoltham sem zolokees*” (MNY. 37: 205); 15(2)9: „en . . . *el nem vettem es nem wesem*” (MNY. 37: 277); — az ilyen típusúaknál a legdöntőbb érv az állítmányoknak külön tagmondatba tartozása mellett az igeidők különbözősége, az időbeli rákövetkezés. Vannak azonban érvek az állítmányoknak halmozott volta mellett is: az erősen beszélt nyelvi jellegű misszilisekből vett adatokban ugyanis a nyomósítás szándéka is szóba jöhet. Ezt ugyanannak az igének a használata meg az *is* kötőszónak a második taghoz való kapcsolása támogatja, de a közös tárgynak, alanynak, ill. határozónak is van összefogó szerepe.

Arra is akad példa, amikor hiányos a szerkesztés, ezért ebben az esetben nem lehet halmozott állítmányokról (igékről, ill. névszókról) beszélni: 1532: „ýfthe(n) maghzatwal *feretheet awaghne(m)*” (LtK. 1: 140); NádK. 322: „bizonetom, hog felig *igazac, es felig nem*”. (L. 739.)

Közös állítmány esetén a bővítménnyel ellátott alanyok egyike akár külön, hiányos tagmondatba is kerülhetne: 1527 k.: „es k. *nem* kell az en *barathsagom sem* dolgaýdhoz *zom*” (MNY. 37: 206).

A szórendi szimmetriát alkotó halmozott mondatrészeknek (l. 493) azokat a példáit, amelyekben a korábban említett, a halmozott mondatrészeket új tagmondatba soroló kritériumok jelen vannak, ebbe az átmeneti kategóriába lehetne sorolni: DöbrK. 284—5: „es *iefus* es hivatalos lón. *es ý taneitvani* az menegzöbe”: *Vocatus est autem et Iesus et discipuli eius ad nuptias* — bár itt a hátravetett alany többes számú állítmánnyal lenne kiegészíthető, ami az új tagmondatba sorolását támogatja, a közös bővítmény ellenben lezárja a halmozott mondatrészek sorát.

Több állítmányt tartalmazó mondatoknál olyan típus is bemutatható, amelyben az állítmányokat szétválasztó és összetartó tényezők egyaránt jelen vannak: MargL. 13: „Nagý penteken kedeg mendenestevl fogua semmýt *nem ezyk vala · sem jzyk vala sem alozyk vala · sem zol vala · vala* mely embernek” — az állítmányoknak közös bővítményeik vannak (a mondat első fele); erősebbek azonban a szétválasztó tényezők: az állítmányok nem szinonimák, s az összetett igealakokban mindegyik verbum finitumot követi a segédige, míg egyszer szerepelve összefogná az állítmányokat; az utolsó állítmány saját bővítményével el is különül a többitől. (Az átmeneti típusokra l. 492—4.)

A szerkezettagok szófaji hovatartozása

A mellérendelő szószerkezetek tagjai rendszerint azonos szófajúak. Eltérőek is lehetnek, ha azonos szófaji értékben szerepelnek. A vizsgált korban minden szófajta előfordul mellérendelő szószerkezet tagjaként. Így lehetnek igék: LaskS.: „Teged *kerlek es wzunlak*”; — a szerkezettagok leggyakrabban főnevek: DöbrK. 374: *menben es földön es*; 1507: „*peterel [es] Annaual es Barhoraual*” (NyIrK. 6: 186); — de lehetnek főnévi igenevek: JókK. 45: „*zolny es mondaný es* magy [o: nagy] czudalatosfagual *yýmadvý*”; — melléknevek: GuaryK. 30: „*kegqs, es az zent* zerzetoket”; — melléknévi igenevek: GuaryK. 24—5: „*Mind az teuq, mind az neki engedq . . . kinzatnac*”; — számnevek: ApMélt. 47: „Adam *kýlench zaz es harmých* eztendeýgh *eleh*”; 1540:

„ewt wagy hath napyg” (LevT. 1: 9); — névmások: BécsiK. 17: „mèllèc z mîemquèc z mènèièc legenèn”; DöbrK. 376: „ki tedeg [!] es ðtet hiwtta”; — határozószók: DebrK. 38: „el oztozat egifeleis maffeifeis”; — határozói igenevek: CzechK. 43—4: „tegod lathlak . . . meg werethwe. meg hwzlalwa. meg tðrethwe. meg vialwa”; — eltérő szófajú (de azonos szófaji értékű) szerkezettagok: BécsiK. 20: „fèguèztèlèn èmbezèc z tèhètfeñnèlkvl valoc z viadal tudomañanac tudatlanì”; 1532: „maghathokra ef az kerezthenfeghre” (LtK. 1: 140).

A szerkezetek mondatrészi szerepe

A mellérendelő szó szerkezetek a mondatban bármelyik mondatrész szerepét betöltetik.

Így lehetnek halmozott alanyok: VirgK. 42: „Mert az anne zerelme es hite vala”; de: JókK. 44: „mert ezenne huteuala”: Nam tantus erat amor et fides.

Állítmányok, így: igei állítmányok: 1516: „mýw . . . akarýok / lelthewk / e6 Mongýok / hogh . . . Eghmafnak . . . megh Bochýaßtanak” (MNY. 52: 369); — névszói állítmányok: LaskS.: „Oh ýftennek teŧe ýdefegh e3 vilagnak otalma”; JordK. 386: „e3 ember teekozlo es torkos”; — névszói-igei állítmányok: ApMèlt. 43: „ýanos. parazth. halazh es tudatlan vala”; stb.

Tárgyak: WinklK. 320: „Zeretý vala ihesus Martath ees ew hwgath . . . ees lazarth”. Adataink között külön figyelemre méltók az alábbiak: DöbrK. 285: „mit illet teged es engem”: Quid mihi et tibi est — ezek a halmozott tárgyak a latin dativus ethicus megfelelői; ez a szerkezet a párhuzamos bibliafordításokban a következő képet mutatja: MünchK. 86ra: „Mi tenèked z ennèkem” ~ JordK. 627: „Mý gondom vagy on re a ennekem es the neked”. Érdekes a participiális szerkezet átültetéseinek összehasonlítása is: JordK. 627: „Lattýatoc . . . ýftennek angýalýt ffeł menný es le zallany”: videbitis . . . angelos Dei *ascendentes et descendentes*; a közös előzményszöveg átültetésének eredményeképpen azonban más mondatrészek halmozottak az alábbi két evangéliumfordításban: MünchK. 86ra: „meglatýatoc . . . iftènn^e angalit *felmengket z lè-žallocal*” (halmozott minőségjelzői értelmezők) ~ DöbrK. 391: „Meg . . . lattýatoc . . . fel menò es ala zallo angálokot” (halmozott minőségjelzők).

Határozók, ezek lehetnek kötött határozók: 1492: „kegelmed priortul es az ew hozya Tartozotvl gleyteth keuana” (MNY. 37: 203); — a vallásos szövegeknek, imádságoknak ismert és gyakran ismétlődő formulája hiányos szó szerkezetben fordul elő (a legyen állítmány hiányzik): FestK. 371—2: „Dychewŧeegh athyanak ees fywnak ees zent leeleknèk”; stb. — a szabad határozók a szokásos határozói viszonyokat fejezik ki, így lehetnek helyhatározók: AporK. 118: „egbe giútottto azokat, Nap kelettol es napnugattol: *aquillonttol es tengertol*”; időhatározók: DöbrK. 389: „iesus kedeg fordvlvan. es latvan ðket vtanna monda nekik” — a halmozott időhatározókkal kapcsolatban is érdekes tanulsággal szolgálnak a párhuzamos fordítások: MünchK. 85vb: „Megfozdoluan ke· i^e z latuan azocat otèt kouèttec mōda” ~ JordK. 625—6: „Hattra fordvlvan azért Jèŧus lata azokat hwtet kōwethný es monda hwnékýk”; MargL. 14—5: „Azonkeppen tezen vala azzonývñk maria zuletessenek estýn es · Es nagý bodog azzon estýn · Es dýmèlc olto bodog azzon estýn”; állapothatározók: BirkK. 3b: „ha ki zè-žete meg hağafaha vağ elfutamañhan meg fogatik”; CzechK. 43—4: „tegod lathlak . . .

meg werethwe. meg hwzlwla. meg tqrethwe. meg vialwa”; társhatározók: MargL. 8: „eyeket ... mulat vala el ... *Egŷ sororal auagŷ kettevuel*”; módhatározók: CzechK. 59: „zent kezeŷdnek. 9. meel sebeeth. 9elget9m aŷetatosth. reezkettet9st9 kywanatosth”; eszközhatározók: BécsiK. 16: „alazac 9l9lkek9t ymadŷagocban z b9it9cb9n”; fokhatározók: FestK. 377: „elegge ees felette fertezt9m”; okhatározók: BirkK. 3a: „nem gonoz zandekual de biz9nal 9oriffa ellen vala mi panazŷa leiend”; célhatározók: 1507: „Ezt [az] testame[n]tomot ... Jrtam az en gyermekŷmnek *meg maradassokra es taplalassokra*” (NyŷrK. 6: 187).

Jelz9k, ezek lehetnek min9s9gjelz9k: 1518—1523: „*Gemsebelŷ es mwsaŷbalj Rezemeth*” (Nyr. 36: 168); 9rdyK. 511: „*cyllago zeep feenes arany*”; k9t9sz9 hi9nya esetén a szerkezet grammatikai f9l9p9t9se k9tf9le is lehet: egyes p9ld9kban mell9rendel9 viszony van a tagok k9z9tt (l. 9rdyK. 511), m9s esetekben azonban alkalmasint egy szerkezetes alaptaghoz kapcsol9dnak a min9s9gjelz9k: 9rdyK. 509: „felele az zeep veen meennyey vendeegh”; mennyis9gjelz9k: JordK. 629: „*N9gywen es hat ezten-deegh*”: *Quadraginta et sex annis*; de: M9nchK. 86va: „*N9gu9n hat 9zt9d9cb9n*” — ez, a nyelvtani megform9lts9g9t tekintve kapcsolatos viszonyŷ es k9t9sz9s sz9szerkezet latin hatásra keletkezhetett; verses eml9kekben is gyakran f9lt9n9k, ahol a sz9tagsz9m megk9t9 ereje is sz9mba vehet9 a k9t9sz9s megold9sn9l: PeerK. 336: „*ezer 9th zaz ees nyolch estend9ben*”; birtokos jelz9k: BirkK. 4a: „*puŷcialifnak vaŷ vicariusnak aldofaŷual*”; WinklK. 314: „*fek9znek vala koroknak vakoknak santhaknak megh aztaknak sokassaga*”; — ebben a korban m9g 9lt9l9nos az a szerkeszt9sm9d, hogy a n9vsz9 a n9vut9j9val birtokos jelz9s szerkezetet alkot; ez a grammatikai megform9l9s halmozott n9vsz9k eset9ben is megtal9lhat9: Sz9kK. 13: „*l9 hany9k, az wrystennek templo-manak, es oltaranak el9tte*”; de: BécsiK. 16: „*l9t9zi9t9c vr t9plomanaŷ ozaia 9ll9n*”; 9rtelmez9 jelz9k: VirgK. 41: „*lata egy twznek langyat, zepŷegest es fenefegest, es zemnek igen gywnywrwŷegest*”; de: J9kK. 43: „*lata egŷ zepp tewzefflangot ŷgen fenlewt*”. zemuel neznŷ *kyuanat9ft*” (min9s9gjelz9i 9rtelmez9k); 1518—1523: „En mŷndeneknek Therheth ream wezem, mŷnd *leŷanŷometh es egŷebeketh*” (Nyr. 36: 168) (birtokos jelz9i 9rtelmez9k); 1512: „*Ez lewel adasygk karoly estwannak az en jo barathomnak es somsydomnak*” (K9rOkl. 3: 86) (azonosító 9rtelmez9k); — ritka es szokatlan megform9l9sŷ az igei alaptaghoz tartoz9 megenged9 9rtelmŷ hat9roz9knak a halmoz9sa, amelyek egyŷttal (az *en ream*-hoz mint 9rtelmezetthez tartoz9) 9rtelmez9k is: PozsK. 51: „*tekenz en ream yol leheh hyn9fre iol leheh meltatlanra yol leheh ffertezet9fre*”.

A halmoz9s als9bb szinten is el9fordul a mondatban. Bemutathat9k p9ld9ul al9rendelt alanyok: WinklK. 326: „*ky iq9e ... kezeŷ labay megh k9th9zwen*”; tárgyak: BirkK. 3b: „*M9f9rt vaŷ puŷcialift ezen megkerduen ... itelendnek*”; ige-n9vhez kapcsol9d9 k9t9tt hat9roz9k: Sz9kK. 14—5: „*Emlekezzetek megh moyŷf9r9l ... ky az amaleket, az 9n er9yeben, es hatalmahan, es az 9 n9p9nek ŷereghyben, es az 9n payŷyhan, es zekeryben, es lowaghyhan byzakodot ... megh g9zee*”; szabad hat9roz9k, helyhat9roz9k: Ap9rK. 118: „*m9g elegetette ... A ŷet9ŷeghen es a halal arnekaban v9k9t*”; hat9roz9i 9rt9kŷ tárgyak: BécsiK. 15: „*Altal m9u9n k9deg S9ziat Sobalt z m9d Affamiamot z m9nd M9ŷopotamiat i 999 ... Gabbaanac f9ldeb9*”.

Megsz9l9tasok halmoz9sa. — A kor vizsg9lt sz9vegeinek t9m9ja nem kis m9rt9kben meghat9rozza bizonyos grammatikai jelens9geknek, kateg9ri9knak egyes k9dexekben, de k9l9n9sen verses eml9kekben, vil9gi sz9vegekben val9 sŷrŷbb vagy rit-

kább előfordulását. Például a Czech-kódex, valamint a misszilisek bőséggel nyújtanak adatokat a halmozott megszólításokra.

A megszólítások halmozásának tiszta esetein kívül olyanok is találhatók, amelyekben föltehetően az elmaradt értelmezettnek mint megszólítottnak a halmozott értelmezői tűnnek megszólításoknak, másképp mondva, a két kategória (a megszólítás és az értelmező) egybeeshet. — Kötőszós és kötőszótlan megoldás egyaránt bemutatható.

A halmozott megszólítás tiszta esetei: CzechK. 49—50: „IDwōzlegy vrnak edys zŷwe. en ŷohomnak ŷo *qŷome*”; SándK. 27: „*agapes es Cionia* engedjetoŷ en tana < <imnak”; 1527 k.: *Nemes wram es ŷo Barathom* (MNY. 37: 206); 1532: *Wŷthezlew wra(m) ef athŷa(m)fŷa* (LtK. 1: 139); stb.

A megszólítás ismétlődik, de különféle bővítményekkel, ez a korabeli levélformában általános: 1532: *Nagfagos wram es en welem Jol teoth wram* (LtK. 1: 137).

A kettőnél több tagból álló szó szerkezetek között a megszólítások halmozása csak szórványosan adatolható: CzechK. 66—7: „en *ŷstenqm ees en waaltom*. mondhatatlan mŷndon nagy ŷom”.

Egyes esetekben nehéz eldönteni, vajon halmozott megszólításoknak vagy értelmező jelzős szerkezetnek minősítsük a szintagmát: VirgK. 43: „O *atyamfia* iefus cristufnak *barmoczka*”: O *frater, pecorelle* Iesu Christi; stb.

Különnemű mondatrészek kapcsolódása. — A halmozott mondatrészeknél előfordul, hogy különféle határozók, ill. jelzők vagy például alany és tárgy, határozó és tárgy kapcsolódnak a közös fölérendelt tagon keresztül: ÉrdyK. 510: „ember baratynak fokafyt . . . el változtatta vala, *kykkel es kykkōzōt* annak elette eelt vala”; TelK. 21: „*meg fogatkozot elmeuel: es meg komorodot orcaual: rōuid bezeddel felele*” (állapot- és módhatározók kapcsolódnak); GuaryK. 29: „*az iftení, es atafuŷagnac* zereteti ki zaggattatnec”; NagyszK. 17: „*čillago zep keth zōmeymeth bekōthec*”: oculos velabant (minőségjelzők és mennyiségjelzők kapcsolata a szokásostól eltérő sorrendben; nem zárható ki azonban, hogy itt alárendelő jellegű szó szerkezetcsoporthoz tartozzon); MünchK. 87rb—87va: „*Ki | z mell’et latot z hallot*”: Et quod vidit et audivit (de: JordK. 632: „es *kŷth* latot es halloth”); JordK. 383: „*mŷkeppen awaŷ mŷt* ot zollŷatok”.

Alaki kérdések

1. A mellérendelő szó szerkezetek tagjaihoz — a halmozott mondatrészekhez — rendszerint azonos viszonyragok járulnak: MargL. 3: „edeneknek *mosasaua*l es sepreseknek *poraual* . . . meg feketehteny”; 1526: „bánatonkkat . . . *vŷgsagra ees niv-godalomra agŷa*” (MNY. 37: 204); stb.

Azonos funkció esetén — a határozók halmozásánál — a viszonyragok eltérhetnek egymástól: FestK. 380: „*eez wylaagon ees ez tagokban*”; sőt a ragok egyéb kifejezőeszközökkel is keveredhetnek: DöbrK. 375: *minden felōt: es mindenem. es mindentegen*; stb.

A vizsgált korszakban az ünnepélyes, némely esetben a fontoskodó stílus jegyének, de latin hatásnak is tekinthető, hogy a halmozott birtokos jelzők mindegyikét ellátták a ragokkal. Ez okozza a *-nak/-nek* rag hemzsegését egy mondaton belül, ez különösen

többszörös birtokos jelzős szerkezetek esetében feltűnő: MünchK. 85vb: *Andoziafnac z Pètezⁿ vazofabol*; CzechK. 67: „*Iesusnak krýstusnak. kennýanak. halaalaanak erdomeeth*”; TelK. 26: „*valaztafnac es ekeffegnec edenyet*”; stb.

2. A névszói-igei állítmány névszói részének halmozásakor az igei rész rendszerint csak egyszer szerepel. A vizsgált kor adatai is ezt tükrözik: AporK. 124: „*háualas es zegen vagok en*”; BirkK. 3b: „*legének ígekezők es zorgalmatofok*”; SzékK. 16: „*meļyek, es mynemvek, es menyéek legének*”; stb.

3. A határozók halmozásánál az azonos névutót mai nyelvünkben általában csak egyszer szokás kitenni. A kor nyelvében, főként a kódexszövegekben ez másképp alakul. A halmozott mondatrészek közötti eligazodást a fordító-másoló a szerkezet mind-egyik névszói alapszava után kitett ugyanazon névutóval könnyíti meg: BirkK. 4a: *þma utan vað tēia utan f mife vtan*; KeszthK. 29—30: *een ygazfagom zerenth ees een kezeymnek tyztasfaga zerenth*; stb.; de a beszélt nyelvet jobban visszatükröző levelekből: 15(2)9: „*az gabana es zab ffelel*” (MNY. 37: 277).

Stilisztikai összegezés

A korszak vizsgált szövegeinek nagy része a kódexekből kerül ki. A kódexirodalom nyelve, stílusa jórészt a lefordítandó latin szövegektől függ. A fordításirodalom emlékei nyelvüket és stílusukat tekintve a lehetőleg szó szerinti szövegfordításra való törekvést mutatják, ez főképp a szakrális, tisztelt szövegekre vonatkozik. A fordító szolgai hűséggel igyekszik visszaadni a szavak értelmét. A korai kódexfordítások, másolatok mutatják a legerősebb latin hatást, főképp a szórendet, szó szerinti fordítást, szenvedő igék stb. használatát tekintve, bár a vallási tárgyú szövegek átültetésénél (bibliai részletek!) később is az előzményszöveghez való szigorú ragaszkodás a követelmény. A legendáknak, elmélekdedéseknek, fejtegetéseknek a mondatszerkesztése inkább megengedi, sőt kiváltja a magyarázgatást, a szöveg feldúsítását. Későbbi kódexeink legtöbbször élvezetesebb olvasmány, kialakulnak a magyar stílusképletek, már gördülékenyebbek a mondatszerkesztési formák, föloldódnak a tömör latin szerkezetek.

Korábbi kódexekben is születtek a szövegalkotásnak élvezetes, szép példái. Ennek oka lehetett a fordító jó latin tudása, amely lehetővé tette számára, hogy gondot fordítson munkájának stílusára is, egyéni színekkel gazdagítsa írását. Ebben a korban tehát a latin nyelvvel való kapcsolat nemcsak függést jelent, hanem termékenyítő hatást is a magyar írásbeli nyelvre.

Míg a mondatszerkesztésben, grammatikai kategóriák alkalmazásában idegenes nyelvi formákat hoz létre a fordítás, addig a szinonimákkal való magyarázgatás, körülírás, nyomósítás, halmozás, a jelzőkkel való színesítés ennek az ellenkezőjét is mutatja: kialakult ebben a korban egy sajátos fordítói-másolói stílus.

1. A latin hatás tükröződése leginkább a következő esetekben figyelhető meg.

a) A latin dativus ethicus (a személynévmások dativusa) megfelelője mutatkozik meg az olyan szerkezetekben, amelyek csodálkozást, meglepetést, hosszankodást fejeznek ki. A *Quid mihi et tibi est* magyar megfelelői közül a MünchK. 86ra: *Mi tenèked z ennèkem* és a DöbrK. 285: *mit illet teged es engem* szerkezetek erős latin hatást

mutatnak, a JordK.-ben azonban szinte mai nyelv- és stílusérzékünknek megfelelő megformálás található: 627: *Mý gondom vagon rea ennekem es the neked*.

b) Az ablativus absolutus általában -ván/-vén képzős határozói igenévi alakot ölt a kódexek nyelvében. Ezek gyakorisága és halmozása olykor az egyhangúságig fokozódik: BirkK. 4b: „Egğ . . . *aluā es zoluā*” : *una . . . stante, et loquente*; stb.

c) A latin nyelvben másképp alakul a szórend, mint a magyarban. Általában a magyar nyelvnek megfelelő szórend található a fordításokban-másolatokban az eredeti szöveg stílusesszkezeként és grammatikai sajátjaként szereplő inverziója helyett: BirkK. 3b: „*az valasztoknak neuet es zamat* meg iria” : *numerum scribat eligentium et nomina*. Máskor azonban idegenes a szórend, amikor is a halmozott birtokszók közös birtokos jelzőjük előtt vannak: FestK. 378: „*habokýt ees wezekýt* lelkemnek” : *fluctus ac procellas animi*.

d) Latin hatást tükröz a szó szerinti fordítás is, például a számnevek használatában gyakori: JordK. 629: „*Négywen es hat eztendeegh*” : *Quadraginta et sex annis*. Verses formánál azonban a szótagszám megkötöttsége is okozhatott ilyen megoldást: PeerK. 336: „*ezer qth zaz ees nyolch* eftendöben”; stb.

e) Az előzményszöveghez való hűség olyan elemeket (személynévmás birtokos jelzői használatban) is szó a szövegbe, amelyeknek lefordítása — a magyar nyelvnek ez esetben a latintól eltérő grammatikai kifejezőeszközei miatt — tulajdonképpen fölösleges. Ezeknek az elemeknek a halmozása a szövegnek az ismétlődés, lüktetés, ünnepeélyesség hatását kölcsönzi: DöbrK. 377: „*Zereted te vradot istenedet te tell'es zivedből. es te tell'es lelkedből. es te tell'es elmedből*” : *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et in tota anima tua et in tota mente tua*; — eredeti magyar szövegben is található, sőt megörződik: 1488: „*Ew berekelfith es ew hufath*”, „*the fenth hiredel es the akarathodual*” (MNY. 16: 79).

f) A kötszók számának és a szerkezettagok közötti elhelyezkedésének sajátos stilisztikai hatása van. Az évszázadok óta változatlan formában ismert szent szövegek, imádságok ismétlődő formuláiban a végig kötszós szerkesztés a nyomósításnak, fokozásnak és a vallásos áhitat kifejezésének az eszköze. Ilyen esetekben figyelhető meg leginkább a latin forrásszöveghez való hűség: FestK. 371—2: „*Dychewfeegh athyanak ees fywnak ees zent leeleeknek*”; stb. Általánosan ismert volta és sűrű használata miatt az imádságnak ez a sora később gyakran rövidítve is található: KeszthK. 19: „*Dychefeegh atyanak ees fynak 2c*”, 22: „*Dychefeeg atyanak, ees fynak ees 2c*”.

A kötszó szinonim és antonim jellegű párokat is kapcsol, erre különösen a vallásos szövegek nyújtanak példákat. A végig kötszó nélküli megoldás szintén alkalmas a stílus élénkítésére.

2. Olyan stíluselemek is fölfedezhetők, amelyek a latin minta ellenére keletkeztek. Ezekben az esetekben az előzményszövegtől való elszakadás, a szabadabb fordítás, a szép stílusra való törekvés tükröződik.

a) Sok helyütt a latin mondatszerkesztés átformálása szabatosabb stílust eredményez: BirkK. 3b: „*zereteteft laffon es gondolion*” : *habere diligentiam, et curam*; JókK. 46: „*vegezettlen(t) yozaganak es yšteny edeffegnek melfeget / Es hyttuanfagomnak melfeges fyralmatt*” : *abyssum infinitae bonitatis divinae et profundum lacrimosum vitatis meae*; stb.

b) Az előzményszövegbeli nominális stílus merevsége az igei állítmány beleszövésével föloldódik: KeszthK. 21: *Teredelm, ees bodogtalanfagh waygon : Contritio et infelicitas*; stb.

c) A tömör latin szószerkezetek szabadabb fordításával gördülékenyebb lesz a stílus: JordK. 631: „Janofnak *tanoýthwaný kezet es az Sýdok kezet*” : ex discipulis Iohannis cum Iudaeis; SzékK. 22: „ez neep az ő yftenektől valo *el teresről, es az ő tyztéléféről valo el zakadaşrol* penitenciat tartanak” : poenituerunt se recessisse a cultura Dei sui; stb.

d) A latin mintától való eltérésből, a fordítói-másolói buzgalomból fakadó nyelvi megoldásoknak legszebb példái a nyomósító szóismétléses szerkezetek és a halmozott szinonimák. (Ezeket l. 480—1 és 489—92.)

A szinonimák halmozása néhány olyan kódexben és kódexrészletben is megtalálható, amelynek eddig még nincs kimutatva a latin forrása. Mert nincs mivel összevetni e magyar szövegeket, ezeket a szerkezeteket nem soroltuk a sajátos magyarázó szerkezetek (fordítási sajátosságok) közé, de emlékeztetnek rájuk: GuaryK. 23: *tamad, es zületic*, 24: *gondolia, es ... forgattá a v elmeiebe* stb.; MargL. 55: „nem akara *neky segellený az az · az betegnek*”; stb.

Nyomósító szószerkezetre a három és az ennél több tagból álló szószerkezetek között nincs példa. Úgy tűnik, hogy a szórendi szimmetria is legszebben a kéttagú és a négy tagból álló szószerkezetek között érvényesül, az utólag hozzáírt szerkezettag(ok) nyomatékosabb szerepe ezeknél hatásos igazán. (L. ott!)

e) A szerkezettagok közötti viszony jelöletlensége a gördülékenység, lendületesség stilisztikai hatását kölcsönzi a szövegeknek. Ennek leggyakrabban előforduló típusa a kötőszó elmaradása halmozott jelzők és állítmányok között. A verses emlékekben (pl. CzechK., SzabV.) a szótagszám megkötöttsége miatt sok a kötőszó nélküli szerkezet.

Legtöbb kötőszó nélküli halmozott jelzőt a MargL., GuaryK., ÉrdyK., NagyszK., halmozott állítmányt pedig az ÉrdyK. és a MargL. ad: GuaryK. 27: *vacmerq bator*, 29, 31: „*atkozot ordqgi* nélv”; ÉrdyK. 509: *fogadnaak halgatnaak*, 511: *laffwnk hallywnk*; stb.

Korábban már esett szó arról, hogy az *s* kötőszó csak szórványosan adatolható a kismemelt korpuszban, néhány kódex azonban igen kedveli, pl. a DebrK., az ApMélt., de bemutatható a JókK.-ból és a BirkK.-ból is. Úgy tűnik, ebben a korban az írott nyelv idegenkedett az *s* használatától, nem tartották irodalminak. Így foglal állást Sylvester János magyar—latin nyelvtanában, ahol a *fmonda* szókapcsolatot „romlott”-nak (*corrupta*) minősíti, használatát kerülendőnek tartja.

A mondat egyéb részeinek is lehet kapcsoló, összefogó szerepe: FestK. 382—3: „Napott, ees holdat, *the* napokath, ees eeyeket, *te* wylagolfaagot, ees feteetfeeget, egymal-thool megh walaştaad” — ez a szószerkezet nemcsak azért szép, mert az ellentétes jelentésű halmozott szerkezettagok párokban kapcsolódnak, hanem mert a páros szerkezettagok csoportjait a nyomósító szándékból ismétlődő *te* személynévmás köti össze, s a stiláris szépséget még az is fokozza, hogy az ellentétpárok mindegyike ugyanazt, a világosság—sötétség fogalmát fejezi ki.

A kéttagú szerkezetek kapcsolódási formáit bemutató táblázat:

A szerkezet fajtája	Kötőszó	Kötőszó nélküli	Mellérendelő szerkezet összesen	A mellérendelő szerkezetek számához viszonyítva	A kéttagú szerkezetek számához viszonyítva
Egyszerű kapcsolatos viszony	456	125	581	84,2%	69,0%
Hozzáoldó kapcsolatos viszony	7	—	7	1,0%	0,9%
Ellentétesen hozzáoldó kapcsolatos viszony	3	—	3	0,4%	0,3%
Összefoglaló, ill. megosztó kapcsolatos viszony	23	1	24	3,5%	2,9%
Fokozó kapcsolatos viszony	1	—	1	0,2%	0,1%
Szembeállító ellentétes viszony	1	—	1	0,2%	0,1%
Kizáró ellentétes viszony	16	—	16	2,3%	2,0%
Megengedő választó viszony	43	—	43	6,2%	5,1%
Kizáró választó viszony	7	—	7	1,0%	0,8%
Megszorító utótagú ellentétes viszony	1	—	1	0,2%	0,1%
Következtető utótagú szerkezet	—	2	2	0,3%	0,2%
Magyarázó utótagú szerkezet (okadó)	—	1	1	0,1%	0,1%
Kifejtő utótagú szerkezet	3	—	3	0,4%	0,3%
Összes mellérendelő szerkezet	561	129	690	100%	
Sajátos magyarázó szerkezet	104	—	104		12,4%
Szórendi szimmetria	48	—	48		5,7%
Összes kéttagú szerkezet			842		100%

A három és az ennél több tagból álló szerkezetek áttekintő táblázata:

A szerkezet fajtája	Az összes mellérendelő szerkezet száma	A mellérendelő szerkezetek számához viszonyítva	Az összes kettőnél több tagból álló szerkezet számához viszonyítva
Egyszerű kapcsolatos viszony	175	96,1%	78,8%
Összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony	3	1,7%	1,4%
Megengedő választó viszony	4	2,2%	1,8%
Az összes mellérendelő viszony	182	100%	
Sajátos magyarázó szerkezet	15		6,8%
Szórendi szimmetria	12		5,4%
Szószerkezetsor	13		5,8%
Az összes három- és többtagú szerkezet	222		100%

Irodalom

SIMONYI. Köt. I: 5—266; MÉSZÖLY. MNy. 9: 433, 13: 35, 71, ÓMS.; GOMBOCZ. MNy. 25: 1—7, Synt. 4—8; HORVÁTH. NyK. 39: 130—61, IrMűvKezd. 107—8, 126—200, 258—90; KLEMM. TörtMondt. 376—8, 405—53; INOTAY. TelK.; FAJCSÉK. Mondképl.; KAROLY. JókK. 68—74, 83, MNy. 49: 165, NytudÉrt. 16. sz.; BALÁZS. MNy. 50: 126—9; BERRÁR. TörtMondt. 62—7, 143—9, MNyT. 455—6, 461—7; SZABÓ. MMNyelv. 273—6, 278—85; RACZ. Nyr. 84: 488, MMNy. 260—9, 360—6, MNy. 73: 448—56; TOMPA. MMNyR. 2: 73—6; FARKAS. MMNyR. 2: 315—27; KESZLER. MondtTan. 114—21; BENKŐ. ÁrpSzöv. 351—78; NAGY. MNy. 77: 41; S. HÁMORI. MNy. 77: 148; VELCSOVNÉ. MNy. 77: 308, NéprNytud. 27: 27—31; J. PAPP. Benkő-Eml. 47—53, Rácz-Eml. 183—7; JÓZSÁNÉ. NéprNytud. 28: 47—57; HOLL. MKsz. 100: 3—23.

AZ ÖSSZETETT MONDATOK

Az összetett mondatok tárgyalását az alárendelő mondatokkal kezdjük. Az alárendelő mondatok közé számítjuk — a grammatikai hagyományokat követve — az alanyi és az állítmányi mellékmondatokat is, jóllehet ezek nem az alárendelő, hanem a hozzárendelő szerkezet tagjait fejtik ki. Ennek megfelelően a többi mellékmondatot, amelyek valóban az alárendelő szerkezet egyik tagját, a bővítményt fejtik ki, szintén nem a főlerendelt szerkezettag szófaja, hanem mondatrészi jellegük szerint csoportosítjuk, így tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatokat különböztetünk meg. Ezek sorában azonban elkülönítjük — akárcsak az egyszerű mondat fejezetében — a kötött bővítményt (tárgyat, kötött határozót), illetve a szabad bővítményt (szabad határozót és jelzőt) kifejtő mellékmondatokat.

AZ ALÁRENDELŐ MONDATOK: AZ ALANYI, ÁLLÍTMÁNYI, TÁRGYI ÉS HATÁROZÓI MELLÉKMONDATOK

Írta: HAADER LEA

Az alanyi mellékmondatok

Az alanyi mellékmondatok két nagy csoportra oszlanak: a tartalomkifejtő *hogy* kötőszós (ill. ebben az értékben használt egyéb kötőszós, valamint kötőszó nélküli) és a vonatkozó kötőszós alanyi mellékmondatokra. A *hogy* kötőszós és a vonatkozó kötőszós mondatok aránya a hasonló felosztású tárgyi mellékmondatokhoz képest éppen fordított. Ennek az az oka, hogy az alanyi mellékmondatok a tárgyiakhoz viszonyítva jóval gyakrabban közölnek valamit a főmondat cselekvését végző (azt elszenvedő, valamilyen állapotba kerülő stb.) személlyel kapcsolatban, s ez csak vonatkozó mellékmondatban valósulhat meg. A tárgyi mellékmondatok körében viszont dominál az a mellékmondattípus, amelyben a cselekvés, közlés stb. tartalmát adjuk meg. Ennek a tartalomkifejtő mellékmondatnak a megvalósulási formája *hogy* kötőszós tagmondat.

A *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) alanyi mellékmondatok

A főmondat állítmányának típusai

I. A főmondat állítmánya, amellyel az alanyi mellékmondat predikatív viszonyban áll, ige (igenév). Ezek az igék általában 3. személyűek. A leggyakoribb típusok a következők:

1. A *kell* és *illik*: JókK. 98: „*kel* hogy tulaýdonohad magadot minden nemewt-teewl” stb. A *kelletik* ’tetszik’ mellékmondatos kifejtésben ritka jelenség: JókK. 98: „mýolta *kelletek* vrnak hogy teged latnalac” : postquam *placuit* Domino, ut te viderem. Az *illik* két jelentésben fordul elő alanyi mellékmondat főmondatának állítmányaként: ’illendő, helyes’: MargL. 51: „mert nem *illic* hog te sussed [a. m. süssed]”; ill. ’jó, hasznos’: WinklK. 138: „*Illik* neektek hog egh embor halion megh” ~ JordK. 668; de: ~ MünchK. 98ra: „*kellèmètes* tünèctec / hog eg ember meghall’on è népezt”; JordK. 367: „ýncab ýllyk teneked hog el vezýen egik tagod”; de: ~ MünchK. 11va: „mezt *iob* teneked hog eg èluèzien te tagid k9339l”. A MünchK.-ben a JordK.-szel szemben az *illik* mellékmondatos szerkesztésben egyszer sem fordul elő. Idetartozik még az *alkuszik* ’illik’ ige is: ÉrsK. 452: „*alkozyk* hogy the ees zereffed”.

A *kell* és *illik* állítmányhoz kapcsolódó mellékmondatok igealakja felszólító módban áll. Elsősorban azért, mert a magyarban az óhajtást, parancsot, szükségességet kifejező állítmányok után ez így szabályos. Mégsem zárható ki teljesen — a jelenség felerősítéseként — a megfelelő latin *decet ut, expedit ut, oportet ut* + coni. hatása sem.

2. A létige (*van, lesz*, valamint a *történik*): DebrK. 140: „mert ha igi *uagion* ez vela-gon hogi ... valaki ... vendegfegőt zeröz”; DomK. 142: „taulol *legen*, hog en egyebvt temetteffem”; stb.

Az általános cselekvésfogalmat jelentő *lesz* és *történik* igékkel alakult főmondatok nagy része formális, csupán felhívja a figyelmet a mellékmondatra, az elbeszélés továbbvitelére, vagy időbeli rákövetkezés érzékeltetésére szolgál. Az ilyen állítmányok konkrét tartalmát a mellékmondat fejt ki: JókK. 87: „De *tewrtének* hogy bodog ferencz yewue oda”; TelK. 351: „ezenkezbe *tertenek* hogy meg hala ez frater es hogy el temetnek volna öteth”; 1530: „egh nap chak az *lezen* hogh engemeth wghan kýraknak ýnen” (MNY. 37: 281). Olykor mindkét igével: GuaryK. 47: „*Tqrtenec* es *len* vg hog ez kernalnakes vr iften ielonte meg eg ... titkot”. A kódexekben szívesen alkalmazott és *lön, úgy lön, történt* főmondatok elterjedtségénél feltehetően számításba kell venni a bibliai szövegekben igen gyakori, hasonló funkciójú latin *et factum est* főmondat hatását is. Egy-egy ilyen főmondat akkor is belekerülhet a magyar szövegbe, ha megfelelője a latinban nincs meg: JókK. 18: „*Tertenek* hogy az angýal ez mondot fratertol eltere”: iste angelus a fratre praedicto recessit.

3. Gyakoriak a főmondatban a *-tatik/-tetik* szenvedő képzős igék. Ezek általában olyanok, amelyek e képző nélkül tárgyi mellékmondatok alaptagjaként állnak. Nagy többségük közlést fejez ki: *mondatik, íratatik, olvastatik, feleltetik, kérdetik, meghirdettetik, példáztatik*, de az érzékelés, észlelés jelentéscsoportjából is előfordulnak:

hallatik, láttatik stb.: DomK. 2: „*mondatyk* hog holta vtan choda tetelevkkel feenlet”; SimK. 14: „es *lattatic vala*, hoǵ a mas velagrol terne meg”; stb. A két mondattípus rokonságára: GuaryK. 33: „ebből *az peldaztatic*, es *azt higged*, hoǵ az eleztebi tiztöffeǵod meg adattatic”. Néhány egyéb, alanyi mellékmondat főmondatában szereplő állítmánynak is megvan a tárgyi ekvivalense: *eszébe jut* (vö. *eszébe vesz*): 1530: „banȳa hogh *ezebe nem ȳwthoth*: hog Sbardalathoth kȳral es az thanalch nem zerethȳ” (MNY. 37: 350); *tudására van/nincs* (vö. *tud*): DebrK. 114: „de mikenen ot elt legiön *ninčen emböröknek tudafokra*” stb.

A passzivitás a főmondat állítmányában olykor határozói igeneves szerkezettel van kifejezve: PiryH. 3: „mert uǵ *uagón meg irua* ezechiel profeta kónuenek tizön nölčad rezeben. hoǵ nem zenuedi affyw ő atának alnokfagat”; VirgK. 39: „Vgy *vagyon meg iruan* hogy ... czinaltata maganak az hegy oldalan egi cellaczkat”.

4. A főmondatban látszatot, megjelenést, észrevevést kifejező állítmány, ill. állítmányi szerkezet áll: *megtetszik, tetszik, tetik* 'látszik', *látszik, megismerszik, megjelenik, nyilván vagyon, következik* stb.: 15(2)9: „az datomat az zalagos lewelnek ... ȳrnaȳa hwshagȳo wasarnap elet walo wasarnapra, ez wegre hog *teteneek*, hogȳ nem ez ȳde kesben [a. m. időközben] let ez dolog” (MNY. 37: 277); DebrK. 145: „ehben *efmerzik meg* hogi nem őrdögi meštörseǵódel tetted”; 1526 e.: „*Nȳlwan wagȳon* az ees the fel: hogh the fel: kewzewth ees orzagodBelȳ hȳweȳd kewzeth, Nadrespannak kell therwenth thennȳ” (KLev. 56.).

A *tetszik* ige további két szempontból is érdekes. Egyrészt: bár alanyi mellékmondat főmondatának állítmányaként áll, mégis leginkább *úgy* utalószó használatos mellette, másrészt a legtöbb idetartozó adatában az (*úgy*) *tetszik vkinek vmi* szerkezetben áll, és nemcsak az észrevevést fejezi ki, hanem a dativusszal megjelölt személynek az alanyi mellékmondatban foglaltakkal kapcsolatos szubjektív benyomásaira, vélekedésére is felhívja a figyelmet: SimK. 1: „*Vǵ teccic ennekȳm* ... hoǵ ez zelos velagba ninten naǵob bȳnos embör en nalamnal”; ApMélt. 25: „azerth *ennekem vǵh tetȳk* hogh naǵyob zentek vadnak az apostoloknal”; stb. Ezek a főmondatok ebben a korban már a devalválódás útján vannak, modális értékűek, ha a saját mellékmondatukba való süllyedésüket nem tudjuk is adatolni. A *látszik* hasonló szerkezetben: TelK. 297: „Az sarkany ezeketh meg mondwan, *lathek En nekem* hogy olyan lewn mynth egy zep Ifyw”.

5. Az igei állítmányú főmondatok nemritkán kérdő, mégpedig leginkább okra irányuló kérdést tartalmazó mondatok: GuaryK. 2: „*Val'on mire vagon ez*, hoǵ embör ab-bint keues ideig teȳi”; ApMélt. 34: „*honnath vagȳon* hogh ... megh haragȳk”; stb. Az ilyen kérdő főmondatokból az esetek többségében elmaradt az állítmány, hiszen a kihagyás az érthetőséget nem akadályozta, a közlési folyamat viszont ezáltal meggyorsult: MargL. 84: „*Mȳre* hogȳ mȳnden tevtenetert · te tenen magadat gevred”; KrisztL. 9: „Ha harom isteneketh ȳmacz: *mieerth* hogi az egiebȳthes nem ȳmadod”; SzékK. 17: „es *myerth* hoǵ ezek meg wtaltanak mȳnköt”; stb. — További — határozószó-ból álló — elliptikus főmondatok: 1516: „Jewe Jde ala Bwdara ... holoth akkoron Nemȳ Bozwfagó6 Bezedek Zekel Mȳklo6 ellen esthenek wolna *Elewzer* hogh Nelepecȳ ferencz Montha wolna hogh Zekel Mȳklo6 Thaglafth thethethethwolna *annak wthan* hogh leanth ewlethewthwolna” (MNY. 52: 369).

6. Az alanyi mellékmondat a predikatív viszonyt néha a főmondatban álló határozói igenévvel létesíti, ilyenkor azonban nem a mondat alanyát, hanem az igenév saját, alárendelt alanyát fejt ki: NádK. 499: „Es ez *megleven* hoǵ kiment volna ó ańńa, meg hozza iǵue hiuolkodo leańockal . . . Aleytvan hoǵ ezǵockel meg engeztelne az ó leańat” (~ DebrK. 562); JordK. 385: „Es eǵ *lewen* [et *factum est*] hoǵ el veegheǵte vona Iesuf . . . bezeedet, el nyomoteek eǵ herrol”. A *meg* *vagyon* *írván* igeneves szerkezetről fentebb már esett szó.

II. A főmondat állítmánya névszó (vagy névszói-igei állítmány névszói része).

1. Főnév: ezek általában olyan tág(abb) fogalomkörű főnevek közül kerülnek ki, amelyek az alábbi jelentéstípusokba sorolhatók:

a) Érzelem, lelkiállapot, ezekből fakadó magatartás, ill. állapot: *szeretet, vigasság, öröm, tisztesség, méltóság, hit, szégyen, kín, utálatosság* stb.: ApMélt. 3: „de ézak az legyén *vǵgasagtok*: hoǵh az tǵ neuetek ffeł ǵrattatok [!] meń orzagban”; WinklK. 340: „(N)ekǵnk eez nagh *tyztǵssegh* ees ighǵn nagh *ǵrǵm* hogh mǵ ilien zeeph azzonth valyonk földǵn ees mennǵǵn”; GuaryK. 2: „Tizǵnkettǵd *kinńa* pocolnac eǵ, mert oth vagǵon . . . ǵǵrńńufegǵs kin” (~ NádK. 72).

b) Értelmi képesség, szellemi tevékenység, ill. ennek eredménye: *értelem, ítélet, tanulság, tanács, tanúság, testamentum, kérdés* stb.: GuaryK. 48: „Es az titoknac *ertelme* eǵ vala, hoǵ het eǵtendeg eǵiptomba . . . lenne ighǵn nagh beufeg”; HorvK. 263: „en *tanalchom* ez. hog soha egy ferfyvuul vagy azzonyallattal se zerez nyayalfagot”; 1524: „eǵ *Thanoffaga* az kǵral emberenek hogǵ . . . meg ne hagǵa bolgathńǵ” (MNy. 25: 69).

c) Akarat, szándék, törekvés, cél: *akarat, szándék, engedelmesség, használat, szolgálát, tiszt* [‘feladat’] stb.: BirkK. 3b: „kinek *tizte* leǵen hoǵ ǵeretetefst laffon es gondolion az ǵuńtel”; DomK. 29: „evneky ez volna *zandoka*, Hog az fratereket mynd el oztanaya kylemb kylemb orzagogban”; 1524: „ha az en feleffegemnek az volna *akarathǵa* · hogǵ feerhez akarna mennǵ” (MNy. 13: 122).

d) Akarattól független objektív körülmény, jellemző vonás, valamint egyéb tartalomváró szó: *jegy, jelenség, ok, dolog, kár, törvény, szükség, igazság; tulajdonság; hír*: JókK. 55: „Eǵ legen teneked *ǵegǵed* hogǵ . . . sonha nem leǵ ǵomoro”; ÉrsK. 465: „Ionak ez *twlaydonfagaa* hogy ozolyon ew yozagha”; 1530: „az *hǵre* a volna, hogǵ ǵde wronkhoz haǵloth volna” (Száz. 1874: 348). Az utóbbi két jelentéscsoportba tartozó főnevek közül némelyekhez (pl. *akarat, szándék, törvény, tulajdonság, hír* stb.) gyakran kapcsolódhatnak jelzői mellékmondatok is: *ilyen oka van, hogy ~ ez az oka, hogy; ilyen hír, hogy ~ ez a hír, hogy* stb.

e) Egyházi műszó: *malaszt, bűn, csoda, penitencia, parancsolat* stb.: 1533: „bǵnem volth volna hogǵ en Vǵuarat nem vartatam volna” (MNy. 37: 355); ÉrsK. 519: „mas *czoda* megh enth ez lewn hogy menybǵl angyalok zallanak”; JókK. 103: „Eǵ legyén en *penetenczeem* hogǵ az poclofual egyem eǵ talban”.

f) Az állítmányi főnév konkrét jelentésű szó absztrakt sikon: *gyümölcs, orvosság, ajándék* stb.: NádK. 57—8: „Tizenkettǵd *ǵimǵlǵe* ez zentfegǵs kennac gondolatńanac ez, mert a keǵǵs xpus ez efeten embǵrt . . . megvigaztańa”; CzechK. 62: „O meǵl haznos *vrwossag*. hol betegnek weerǵd adaad”.

Ha a főmondatban az állítmány főnév, akkor az alanyi mellékmondat, a predikatív viszony másik tagja, azonosítja azt. Ennek az azonosító típusú predikatív viszonynak a másik pólusa az állítmányi mellékmondatoknál mutatkozik meg.

2. A főmondat állítmánya melléknév (melléknévi igenév).

a) Pozitív vagy negatív érzelmi töltésű melléknév: *jó, kellemetes, alkalmas, méltó, elég; lehetetlen, siralmas, kétséges* stb.: MünchK. 86va: „nē volna *kellēmētes* onēki[c] hog valaki tanofagot vallana embe2röl”; JókK. 21: „*lehetettlen* hogȳ ez ember ne legen zent”; stb.

Igen gyakori állítmány a közép fokú melléknév, elsősorban a *jobb*, de egyéb melléknevek is: BécsiK. 14: „mēt *iob* hog èlèuènèn zolgallonc Nabuhodonozor nag kizalnac”; VirgK. 44: „Es egiebek kwzwt ... *ielefb* ez vala, mert kere engemet hog ...”.

b) Melléknévi igenév: NagyszK. 16: „čak aleeg lehetne *hihetendō* ... minemū kefe-rűfegők [...] ... az en gengefegős természetōm zenvede”, 337: „Touabba *Megtudando*, hog a pater nofterben vaōn heeth kerees”; LányiK. 185—6: „A myt oth yllenek [‘ünnepet ülenek’], nekōnk ys *illew* az”; 1530: „de *felw* hogh az wthan addȳg zolnak kȳralnak” (MNy. 37: 351).

3. Az állítmányi névszó számnév (ritkán): CornK. 19r: „*keuef* az hog ember chak gonozt ne tegyen”.

4. Melléknév, számnév és névmás a főmondat főnévi állítmányának jelzőjeként is szerepelhettek. A főmondatban ilyenkor egy igen általános jelentésű főnév (pl. *dolog*) állhatott állítmányként, ez azonban elmaradt, s az állítmány szerepét ráértéssel ennek jelzője vette át. Az ellipsisz okai között elsősorban a levélstílus tömörségre való törekvése játszhatott szerepet (a legtöbb adat misszilisből való), de előfordul kódexszövegekben is előszámlálást tartalmazó főmondatokban: 1530: „wraȳm azth mondȳk, hogȳ semi kepen nem maradhatnak, merth penzek nȳnchen egȳ az, *mas* az hogȳ az gȳalogh nep es kewes, *harmad* az hog ... sohol senkȳhez nȳnch bȳzodalmwnc” (MNy. 37: 279); 1532: „Vyfagot Magyar orzagit k ne(m) Irok ... *erdely* ez hogh az zekelyek adot Igirtek wolt gubernator vra(m)nak” (LtK. 1: 138); PéldK. 73: „*mafȳk* hogȳ ygen kefkeny ... az vt ... *harmadyk* hogȳ keues az valasztattaknak az ew zamok”.

Ugyanez a kihagyásos jelenség előfordul úgy is, hogy a főmondat erre a tág jelentésű főnévi állítmányra kérdez: MargL. 119—20: „*Mychoda dolog* ez · hog ez te faȳdalma-de[.t] nem akarz zerzetben lenned”. Ha az állítmány nem áll ott a főmondatban, annak szerepét a kérdőszó veszi át: MargL. 63: „*Mȳchoda* ez · hog ez egȳ zerzetevssrevl ... enne nagy gond vagȳon”; PozsK. 21: „*michoda* hogh enghem kerefték wolth”. Ezek a főmondattípusok a beszélt nyelv jelenségei lehettek.

A kötőszó

Jellemző kötőszó a *hogy*, amely ritkábban ‘hogy’ értékben használt *mert* kötőszóval váltakozik, ill. bizonyos esetekben hiányzik. A latin szövegekben megfelelője általában a *quod*: JókK. 55: „Ez legen teneked yegȳed *hogȳ* [*quod*] ... fonha nem lez zomoro” stb., — de többször *ut* is: MünchK. 24ra: „Kellēmētefb nēki *hog* [*ut*] malomkȳ kottēffec ȳ nakaza” (~ JordK. 409); SándK. 25: „Illik *hog* [*ut*] kȳwól es oȳannak laattasseek”; stb.

A magyar mellékmondat latin igeneves szerkezetnek felelhet meg: BirkK. 3b: „kinek tizte lezen *hog* zereteteft laffon es gondolion az guétel” : Cuius officium erit habere diligentiam, et curam circa conventum.

Csak a fordításirodalom sajátossága a 'hogy' értékben használt *mert* kötőszó (lat. *quia*): MünchK. 87ra: „Ez ke az itélet *mezt* [*quia*] fenéffeg iot euilağba” (~ DöbrK. 343). (Bővebben l. 531.) A *mert* használata néhány kódexben gyakoribb, így pl. a GuaryK.-ben és a NádK.-ben, az egymással párhuzamos helyeken különösképpen: GuaryK. 1: „Tizoneğged kiñña pocolnac ez, *mert* oth vağon igon rettenetős zornúfeg” (~ NádK. 110), 3: „Mafod oca, *mert* embor meg oli vñmagaba az zent iozagot az bin-nec miatta” (~ NádK. 115–6); stb. Jellemzők a főmondatbeli állítmányok: *ok, kñ* stb., de l. *hogy* kötőszóval: NádK. 92: „Oka ez, *hog* az örökkevalo keferű zornű kentol megzabadulhatnanac” stb.

Ritkaságként más kötőszó 'hogy' értékben: CzechK. 62: „O meyl haznos vrwosság. *hol* betegnek weerod adaad”. (Lehet érintkezés az időhatározói mellékmondatokkal; — l. még I, 735; de lehet a CzechK. e verses himnuszának kötőszóhasználati sajátossága is: 64: „O meyl nagy wolt(h) te zerelmed. *hol* magadat ygğ plessed”).

Sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatokat más kötőszó is bevezethet (l. később).

A kötőszó hiánya. — Elsősorban a függő kérdésekre jellemző: TelK. 256: „ker-detik ith *meni tanot valnak abvñsfők az itiletbe*”; DebrK. 98: „Mafodik tanufag, az, *miokaert akara vronk Iefus ez mai napon kórniul meteltetni*”. A *hogy* azonban behatolhat a függő kérdésbe: CornK. 146r—146v: „Mafod kerdees ez. *hog io lelkeknek ... mykeppen kerestethetyk az menyey tyzteffeg*” stb. A függő kérdések általában kiegészítendőek, bár elvértve eldöntendő alanyi függő kérdésre is akad példa: GuaryK. 65: „Eth kerdetic, *hog ha vağon valaminemű zent iozag*”.

A *hogy* kötőszó hiányát indokolhatják még: Ritmikai szempontok (főleg verses emlékekben): SzabV.: „Mert nag milto az mēden felfegnek *Nag kegelmes legyen ellenfegnek*”. — A főmondat formális voltából adódó mondatszerkesztési sajátosság: BécsiK. 19: „*Es lqn midon Achior meğzontuolna zolnia mēd ez igékēt Ludalkodanac Olofez-nēfnc mēdž fēiedēlmi*” (esetleg a kettő együtt is: ÉrsK. 454: „Ennek wtanna ymyğ [a. m. im így] lewn eről Coftws tanaczot tewn”). — A *hogy* halmozásának elkerülésére való törekvés: 1529: „mýert kesen ýrtam, ez oka *nagý sok gondom wolt ez ffelel hogý ...*” (MNY. 37: 277). — A főmondatok modálissá válása (erről l. külön).

A kötőszóhasználat megoszlása: *hogy* 58, *mert* 4, kötőszó nélkül 9 (ebből 4 függő kérdés), egyéb 1.

Az alanyi függő idézetek

A *hogy* kötőszós alanyi mellékmondatok főmondatának állítmányaként közlést jelentő (szenvendő) igék állhatnak. Az ezekhez kapcsolódó mellékmondatok függő idézeteket tartalmaznak (l. még 534), azonban soha nincs bennük személyeltolódás: GuaryK. 11: „Mondatic *hog, eg keppen lezqn*”; BécsiK. 17: „meghizdettētēc Olofez-nēfnc ... *hog Ifl fiay / kézeitēnēc / magokat èllēt allanioc*” (~ SzékK. 16: „Megh mondateek ...”); CornK. 121r: „ffeleltetyk. *hog zent dorothea azzonnak vzzey tyz-taffaga meltan jegyeztetyk az rofan*”; stb.

Azok a modálissá váló főmondatok, amelyekhez alanyi mellékmondat kapcsolódik, a kései ómagyarban az átmenetnek különböző fokain állnak. Az *úgy tetszik* — bár modális jellegéhez nem fér kétség — még főmondati színezetű (l. 508).

A *bizonny* a kései ómagyarban főmondatként és abból lesüllyedt módosítószóként egyaránt dokumentálható, de a kettő között átmenetet mutató adatok sem hiányoznak. Az alábbi példákban a *bizonny* teljes értékű hangsúlyos főmondat még 'biztos dolog, igaz' jelentéssel, a mellékmondat kötőszós, sokszor utalószó is áll a főmondatban: HorvK. 112: „*byzon az* hog halz. byzontalan az kedeg. mykoron ... halz meg”; SándK. 32: „Azt mondad hogh az zenth iras nem tiltja az hazaassagoth: *bizon az* hog nem tiltja”; 1543: „Elfeő hÿr nÿlwan valo, *Bÿzon*, hogÿ cházár Ma zerdan. Bwdaban vagÿon” (MNY. 80: 511); stb. A devalválódás útján levő főmondatokat követő mellékmondatok általában szintén kötőszósak még. A főmondat hangsúlyossága azonban változik: a mellékmondatban kifejezett tartalom biztosságát, igazságát már nem nyomtatékosítja erősen, inkább csak ráhagyja, s így a hangsúly a mellékmondatra tolódik át: BirkK. 3a: „*Bizon* hog ettel kifseb bvnekert, haĝhatt-ak nemicor nekiknek hog azon mōdot hel-en lacozzanak”: Pro culpis vero aliquibus minoribus istis ...; 1524: „*bÿzonj* mÿef az the felfeged keremeffeth femÿben megj nem zegÿek” (MNY. 19: 127). A teljesen lesüllyedt, ráhagyást kifejező módosító elemmé változott *bizonny* (természetesen most már kötőszó nélkül) lehet elöl álló helyzetű, de bele is ékelődhet a saját (volt) mellékmondatába: JókK. 122: „*byzon* ygen zep azont latek”; 1543: „*Bÿzon* ez Ideÿghlen, ha mÿth en Irtam volna. Az, Minden embernel nÿlwan volth” (MNY. 80: 511). Jól érzékelteti a jelenség kései ómagyar kori mozgását, hogy ugyanebben a levélben a *bizonny* teljes értékű főmondatként is szerepel (az adatot l. fent). Beékelődve: ÉrsK. 482: „De ez *byzonny* nem ygaĝag”. Ritkaságként két, alanyi főmondatból lesüllyedt elem szerepel együtt egy megengedő mondatban: 1530: „mÿndenre kees volnek, *jo leheh bÿzon* egÿ lovam sÿncz” (Száz. 1874: 349).

A *bizonny* határozóragosan, igés szerkezetben is végigjárta a devalválódás útját. Főmondati értékben: 1524: „est Irhathom miwel az Igen *bÿzonwal* waygon hogy terek czasar reank Jew” (MNY. 25: 67); — átmenet a főmondat és a modális között: SándK. 24: „*bizonnyauaal* hog zepok”; — modális értékben: MargL. 24: „*hyzonnyaban* chuda hog az mÿ kemen zvuenk kette nem reped”. (L. még II/1: 817—8 is.)

A *jobb* főmondat az alanyi mellékmondatok vonatkozásában erre a korra 'bárha, bárcsak' jelentésű módosítószóvá is süllyedhetett: NádK. 316: „Iai ennekōm hog zÿllettem volt, *iob* aſamnac mehebōl a ferbe vitettem volna legottan”; ÉrsK. 515: „Oh ennekem nyaawalyafnak *yob* adathnam mayd halalnak”. Másik fejlődési iránya 'inkább' jelentésű, és hasonlító határozói tagmondategyüttesekben szerepel: ÉrsK. 514: „*yob* ne zywlhettem volna hog ne erre ywtottam volna” (l. 559); főmondatként l. 510.

Az *igaz* és a *bezzeg* a kései ómagyar korra már valódi modális elemmé váltak: KazK. 114: „ez pelda attyaam *igaz* engōmet illet”; ÉrsK. 307: „Oh te gonoz balwany ... *bezzegh* otta(n) atte feyedet bee tewrom”; stb.

A *jöllehet* típusú alanyi főmondatok lesüllyedése, megengedő kötőszóvá válása a kései ómagyar korra már nagyjában végbement. Aligha található ugyanis olyan *jöllehet* főmondat + rákövetkező (alanyi) mellékmondat tagmondategyüttest, amely után ne következne egy ellentétes tagmondat, megengedő jelentésárnyalatot kölcsönözve ezzel a

jöllehet-es tagmondategyüttesnek (*Jól lehet az, hogy igazat mondasz, de én mégsem hiszem.*). Míg azonban a főmondat lesüllyedése és modális elemmé, ill. kötőszóvá válása általában úgy megy végbe, hogy a hangsúlyossá váló mellékmondatból a kötőszó (mintegy a függőség szimbóluma) rendszerint elmarad, ez a *jöllehet*-et követő mellékmondatoknak csak egy részében következett be, a többiben a *hogy* kötőszó korábbi főmondatához csatlakozva *jöllehet hogy* kötőszótársulássá alakult. A *jöllehet hogy* a későbbi korszakokban is használatos még a megengedő jelentéstartalom kifejezőeszközeként. Azt, hogy ez a kötőszótársulás még nem lehet nagyon régi, azok a példák mutatják, amelyekben a *jöllehet* és a *hogy* közé különféle elemek ékelődnek be: kötőszóelemek: HorvK. 91: „Iol lehet *kedeg* hog azzonyonk maria az angeloknal es nagyob volt”; — tagmondatok: ÉrsK. 462: „ky iol lehet *Es wgy legyen* hogy mynden ghondolatokat yol . . . lat”; — mondatátszövődéses jelleget mutató előrevont mondatrészek: JókK. 113: „yollehet *az zent barátok* hogý azt inkab nem tudyak”. Megengedő kötőszói funkciójában a *jöllehet hogy* azonban már megszilárdult. Erre utal, hogy hátul álló megengedő tagmondatokban is állhat (kötőszótársulássá válása ugyanis elől álló pozícióban következett be): DomK. 85: „Es ev tarfa erevtelenfegtevl es az ehezteftvl touab nem mehetne, *Iollehet hog* ez keges atya kezereyty vala evtet el menny az vton”; továbbá hogy használata egy kódexen belül is váltakozik a *jöllehet*-tel: HorvK. 247: „mynden gonoz . . . bezedevk. *iol lehet hog* legenek vigadok vagy pakchalok. zerzetefnek zayabol . . . el zaggattasseek”, „Es *iollehet* ne aleytalfanak bevnek. de maga azoknak ev zokafa nemz . . . nagy fogyatkozast”. Az, hogy a *jöllehet hogy* párhuzamos helyek különféle megoldásai között szerepel, szintén arra utal, hogy megengedő kötőszói szerepe már megszilárdult: MünchK. 51rb: „A žellet *valobizohn* kěž, de a tēft bētēg”; DöbrK. 447: „*lehet* lelek kezs [!] de tēft beteg”; JordK. 506: „Mert *yollehet* a' lelek keez, de a' tēfth erőtelen”; ÉrsK. 27: „mert *yol leheth hogy* az leelek keez legyen de az tēft yghen betheg”: Spiritus *quidem* promptus est, caro vero infirma. (L. még 713 is.)

Az utalószó

Az utalószó nélküli, ill. utalószóval szerkesztett mondatok egymáshoz való aránya 59 : 28.

I. Az utalószók leggyakrabban a közelre mutató (palatális hangrendű) főnévi névmások közül kerülnek ki. Ez némileg meglepő, de talán magyarázható (l. még 523—4 is). Az utalószót tartalmazó főmondatok tetemes része ugyanis abba a típusba tartozik, amelyben a főmondati állítmány névszó, a predikatív viszony pedig azonosító típusú: 1530: „mosth az mý *akarathwnk* ez hogh az monyorokerekęyekwel bekessegeth thegýwnk” (MNY. 37: 281); TihK. 6: „leğ elfő es nagob *parancolat* ez: hog zeresfők iftenőnket”; stb. Az azonosító predikatív viszonynak kétféle mellékmondatos kifejtése lehet, ezek azonban szervesen összetartoznak. Ez az összetartozás láthatóan kifejlesztett e korban egyfajta utalószói megoszlást: alanyi mellékmondatra (amelyhez inkább társulhatott a gondolati közelség érzete) általában *ez*, állítmányira pedig *az* mutató névmás utal (természetesen csak tendenciaszerűen).

Sokkal ritkábban igei (igenévi) állítmányt tartalmazó főmondatokban is jelentkezhethet ez utalószó: NagyszK. 5: „ez fokaknac törtent, hog̃ . . . elreytôth zerelmmec . . . kôtfet . . . megmutattyac”; NádK. 499: „Es ez megleven hog̃ kiment volna ô ańńa”; stb.

Az alanyi azonosító mellékmondatok utalószó-használatában — a kódexek megoszlását is figyelembe véve — az azonosító jellegből magyarázható megoszlás a palatális utalószó tekintetében erősebb hatásúnak mutatkozik a feltett területi megoszlásnál. Igaz, hogy a palatális utalószót amúgy is kedvelő kódexek (GuaryK., NádK., ÉrsK., DebrK.) többször használják itt is a közelre mutató névmási utalószót, alkalmazzák viszont ebben a helyzetben olyan kódexek is (MargL., DomK., HorvK.), amelyekből a palatális utalószó más típusokban nemigen mutatható ki. Bár a teljesebb kép kedvéért meg kell jegyezni, hogy még így is akadnak kódexek (ApMélt., ÉrdyK.), amelyek alanyi azonosító mondatban is a veláris hangrendű *az-t* alkalmazzák utalószóként.

2. Az utalószó veláris hangrendű mutató névmás: azonosító mondatban: LobkK. 76: „nem čhoda *az* hog̃ ezfele embôr az halalt fely”; 1530: „az hÿre *a* wolna, hog̃ ÿde wronkhoz haÿloth wolna” (Száz. 1874: 348); — általánosan a *bizony*, más főmondati állítmányok mellett: 1530: „byzon *ass*: hog̃ apancer gallerth . . . essmerzem” (MNY. 3: 84); 1524: „Mas *a* hog̃ registromÿmoth mÿnd el veete” (MNY. 25: 68); — igei állítmányú főmondat mellett: 1530: „egh nap chak *az* lezen hog̃ engemeth wghan kÿraknak ÿnen” (MNY. 37: 281) stb.

3. Utalószó lehet a módhatározói *úgy* a főmondat alábbi igei állítmányai mellett: *tetszik, lesz, illik, olvastatik, kell, (úgy) vagyon meg írván* stb.: ApMélt. 18: „Merth *vgh* lezen hog̃ te tölled sem fordol el ŷstennek orcáya”; WinklK. 110: „*wgh* illik hog̃ . . . hazamhoz ieien”; SimK. 14: „*Ug̃ oluastatic*, hog̃ ez frater Ruffinus . . . mÿndoncoron istenhöz ígekôzot”; stb. (l. még 538 is).

Palatális párja ritkább: DebrK. 140: „mert ha *igi* uagion ez velagon hogi . . . valaki . . . vendegefôgt zerôz”; DöbrK. 326—7: „Mert *ig̃* vagon istennek akaratt'a. hog̃ iot teven. meg nemohatok ertetlen embereknek tvdatlanfagokot”; stb. — Elvértve *ezenképpen* módhatározói utalószó is állhat alanyi mellékmondat főmondatában: CornK. 143r: „Erre feleltetyk *ezenképpen*. hog̃ harom fele tyzteffeg vagyon” : Ad quod respondetur, quod honor est triplex.

Az utalószó megoszlása: *ez* 15, *az* 7, *úgy* 6 adat.

A tagmondatok sorrendje

A *hog*y kötőszós tagmondategyüttesek főleg főmondat—mellékmondat sorrendűek: ÉrsK. 465: „Ionak ez twlaydonfagaa *hog*y ozolyon ew yozagha” stb.

A nagyon ritka mellékmondat—főmondat sorrend két típusban fordul elő: ha a tagmondategyüttes tételmondatként áll: KazK. 49: „*hog̃ kegek az zent anna azzon az v aietatofit megh fegide* imez peldabol megh teccik”; valamint néhány függő kérdésben. Ezek az adatok azonban főként a DebrK.-ből származnak, s így talán inkább a kódexre jellemzők: DebrK. 35: „*hogi kegi meliôk leginek az edôf vronknak sebei* meg mutathatik . . . zent Irafal”, 114: „*de mikenen ot elt legiôn* ninčen embôröknek tudafokra”; vö. mégis BodK. 20: „*Mell' sok iokat ad embernek a halnak* [o: *halálnak*] emlekezeti. zent irasban sok helen ielentetik meg”.

A tagmondatok közötti átszövődés egészen ritka: DomK. 28: „ezenfele dolgot mondatyk hog tevt”.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: főmondat—mellékmondat 84, mellékmondat—főmondat 3 adat.

A vonatkozó kötőszós alanyi mellékmondatok

Számuk — mint említettük — jóval meghaladja a *hogy* kötőszósakét. A főmondat élőlényt jelölő alanyát ugyanis az ómagyar korban gyakran használatos szentenciaszerű tagmondatösszetesekben nem lehetett egy szóval megnevezni, a vonatkozó kötőszós mellékmondatban pedig az alany által jelölt személy esetlegességét, ill. az élőlényt kifejező alanyt érintő egyéb mondanivalót is ki lehetett fejezni: MünchK. 87ra: „*Ki hižèn q bèle nem itèltetic*”; DöbrK. 404: „nem en athatom tinektek de *kinek en att amtol vagon zerezven*”; JordK. 385: „*ký fogad týteket*, enghem fogad”.

1. A vonatkozó alanyi mellékmondatok kötőszava leggyakrabban előtag nélküli főnévi vonatkozó névmás, mégpedig a *ki*: SándK. 23: „azook tiztölýeek az baaluanýokath. *kýk* istennek haragýaaban akarnak esný”. A *ki* élettelen dolgot megnevező alanyra is vonatkozhat: 1500 k.: „fent Andorýaf Nappyahoz kezelb *ky* vafar Nap ezyk [a. m. esik] az lezen advent vafarnapya” (MNY. 4: 464). Ugyanerre a funkcióra megjelenik a *mi* főnévi névmás is: JókK. 6: „kell *mýt* mondaž”; SándK. 29: „nem mondatik az bónnek *mire* nýn <en akaratýa az lelókneek”. Kötőszó lehet még a *mely*: MünchK. 86vb: „*z mel' žèllèttol žùlètet a' žèllèt*”; LázK. 60: „elegek legyenek imar teneköd *melyeket* tóttel”; ill. a *melyik*: BirkK. 4b: „es *meliknek* bvne ol' leiend . . . kezehe magat meg veretre”. Névmási határozószói kötőszó is előfordul idő-, ill. helyhatározóival érintkező mellékmondatokban: LobkK. 43: „El iv bizonaba *mykoron* eğ orat atte elettdnec meg iobitafara keuanzs [!]”; GuaryK. 1: „mene žornúfeg ležon az, *holoth* žonetlen, es mindoncoron latýac az žamtalā ordogncac žornúfeget”. — A vonatkozó kötőszó általában a mellékmondat élén áll. Inverziós használata vagy az eredetibb jelzős vonatkozó szerkezettel alakult mellékmondatokban tűnik fel (l. a MNY. 4: 464. adatát), vagy ritmikai okok kapcsán verses emlékekben: CzechK. 56—7: „the edossegod *kýketh* meg gýoznek: ha lehetne halnanak weled”.

Az előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszós alanyi mellékmondatok gyakran állnak főmondatuk előtt (ez a vonatkozó mondatok keletkezését idéző tagmondatsorrend): MünchK. 87ra: „*Ki hižèn q bèle* nem itèltetic”; SzabV.: „*ky akarna* az valnek Chazarhoz”; stb. — Főmondat—mellékmondat sorrend is bőven adatolható: Apork. 114: „Bodogok *kik griznek iteleter*”; SándK. 23: „azook tiztölýeek az baaluanýokath. *kýk* istennek haragýaaban akarnak esný”; stb. — Főmondatba ékelődött mellékmondat: BirkK. 4b: „legottan *kik magokat bynešnek ofmerendik* le teriezkduden veňat kerienek” stb.

A vonatkozó mellékmondatok utalószó-használata hangrend tekintetében eltér a *hogy* kötőszósakétól. A vonatkozó mondat típus kialakulásakor a (jövendő) főmondat hátul állt, s abban anaforikus szerepű mutató névmás szerepelhetett. Ez az anaforikus rámutatásból utalószóvá vált mutató névmás főként a veláris hangrendű *az*, amely az-

után mindhárom tagmondat-sorrendben gyakori lett. — A vonatkozó névmás későbbi fejlődése szempontjából fontos az a mondatrend, amelyben ez az egyes számú utalószó után ékelődik a főmondatba: JókK. 52: „*a3 ky e3 felewl* mondottakat neky kysfaltauol-na vala ewrdewg”; PozsK. 23: „*Az ky ezy ez* kenyeret eel ewrewke”; ill. a főmondat elől áll, végén az egyes számú utalószóval, s ezt követi a mellékmondat: BirkK. 4b: „Annak vtāna mōd·a *a3 ki fē*”; ApMélt. 26: „Mýczoda te hozzad kepesth *az kŷ* te raŷtad boz-zoth tōth”. Ilyen helyzetekben kapcsolódott össze ugyanis az utalószó és a kötőszó egy-séges vonatkozó névmássá, s alakultak ki az *a(z)* előtagú vonatkozó névmások. — Pa-latális hangrendű az utalószó (nem tipikusan): MünchK. 87rb: „ki teuēlēd vala Iozdan ēluol ... ime *ē3* kezeŷtel”; LobkK. 191: „Byzonyauual bodogog [*!*] *e3ek kyk* meg ezen felden haŷonlatofok az angelokhoz”.

Olykor a távolra mutató névmási utalószó összeforr a számállapot-határozói szere-pű, összefoglaló jelentésű *mind* általános névmással: JókK. 47: „mert menŷ es fewl d es tew3 es vŷ3 tŷed Es *mŷnd azok* kŷk ewbennek vadnak”, 162: „*mynd azok* kyk ott uala-nak kewuetykuala”. Gyakoribb eset, hogy a főmondatban csak az általános névmás szerepel, az utalószó elmarad, s ennek funkcióját a *mind* átveszi: ĘrsK. 466: „Es kyk neem hyzyk *mynd* el weznek”; KeszthK. 13: „Ees remenkedyenek the benned *mynd* kyk ysmertek the newedeth”.

Melléknévi névmás is lehet utalószó olyan főmondatokban, amelyeknek állítmánya létezést vagy nem létezést fejez ki: Ęr dyK. 531: „Ha mynden nemzetōkbōl vannak *ollyak* kyk az eelō iften varafaban zamlaltatnak”; LobkK. 219: „de nem vala kezettek *oly* ky magat meg tartoztathatnaia aŷiraŷtvl” (ezek kihagyásos jelzōi mondatok, ame-lyeknek főmondatából az alanyi szerepű jelzett szó elmaradt, s ennek korábbi jelzōi utalószava vált ráértéssel alanyi utalószóvá). Ugyanez a mondat-típus azonban jóval gyakrabban utalószó nélküli: BécsiK. 48: „z nēm vala ki a nem akazokat inna kēzezei-tēnē”; LobkK. 101: „vaģon ki megh itelie vtet az vtofo napon”; stb. Megjegyzendō, hogy az állítmányi mellékmondatok főmondatainak hasonló utalószava is gyakra(b-ba)n elmaradhat a kései őmagyar korban.

Alanyi mellékmondat vonatkozhat olyan ki nem tett utalószóra is, amely a főmon-datnak egy másik alanyával áll(na) kapcsolatos viszonyban: JordK. 387: „sem *a3* atŷat vala *kŷ* ysmerte, czak *a3 ffŷw es kŷnek* akarangŷa *a3 ffŷw* meg ŷelentenŷ” (~ MünchK. 17vb), ill. ellentétes viszonyban: MünchK. 87ra: „z *ŷenki fēl nē* megen mēnbē / *hanem ki* leŷallot mēnbōl”.

Az alanyi mellékmondat lehet többszörösen vonatkozó: GuaryK. 6: „*kiket micoron* vronc v belōle ki vŷze, mōdanac” (alanyi és időhatározói) stb.

2. A vonatkozó alanyi mellékmondatok kötőszava *vala* előtagú vonatkozó név-más. A *vala* előtag kapcsolódhat: főnévi vonatkozó névmáshoz: ApMélt. 28: „*walakŷ* azert tōbbeth haģh el ŷn kab zeretŷ ŷstenth”; NádK. 489: „Azert *valamit* kevanz adua vaģon”; DōbrK. 400: „*vala mell'et*. meg kötōzendez földōn, kötōzōt lezen mēnbē es”; ApMélt. 38: „*Vala mellŷtek* nagŷob akar lennŷ koŷtōtetek: legŷen tŷw zolģatok”; — melléknévi vonatkozó névmáshoz: Ęr dyK. 8: „*vala my nemew* dolgok yrwan vannak: mynd az my tanwfagwnkra vannak yrwan”; — számnévi vonatkozó névmáshoz: CzechK. 60: „*Valahanŷan* hozzad ŷottek: te zent labaŷdhoz eftēk” (alanyi és számállap-pot-határozói mellékmondat érintkezése).

A tagmondatok sorrendje keletkezéstörténeti okokból túlnyomó többségben mellékmondat—főmondat: ApMélt. 54: „*valaký hýzen en bennem*, ollýan chodalatos mwuelkedeteketh tezen mýnt en”. Utalószerző főmondat esetén csaknem kivétel nélkül így: WinklK. 361: „*Valaký ýstent zerethi ýo az*” stb. A fordított tagmondatrend ritka: PéldK. 68: „nem artnak en ellenem *valamyk kerben terewmnek*”.

A főmondat lehet utalószerző nélküli: ApMélt. 43: „*valaký zereteden lakozyk ýstemben lakozyk*” stb. — Állhat benne távolra mutató névmási utalószerző: SzékK. 331: „*valaky weegyglen megh maradand ... az idwezel*”. Főnévi és melléknévi veláris hangrendű mutató névmási utalószerző együttesére: JordK. 383: „*Vala ký azért megh maradand mýnd veghyg az ollýan ýdwezwl*”. — Mondatátszövődéshez hasonló jelenséget mutatnak az eredetibb jelzős vonatkozó szerkezettel alakult mellékmondatok: KazK. 131—2: „*Valamel zyz tetölled el zakadot: Az el eföt*”, de vö. a rákövetkező tagmondat-együttessel: „*es uallamel tegódet gakarlot: az megh koronaztatot*”.

Kettős vonatkozó viszonyú mellékmondatban az egyik viszonyulás alanyi: HorvK. 7: „*kytevl valaky megh gyevzetyk. az annak zolgaya*” (‘akitől meggyőzetik, annak a szolgája, ill. (vala)ki meggyőzetik, az a szolgája’).

Palatális hangrendű az utalószerző: GuaryK. 52: „*Valaki ti kq39ttetoc kiffes, ez mindontoknel nagob*”; WinklK. 127: „*Valaký veeghigh alya eez iduezol*” (de l. a fent idézett ~ SzékK. 331: *az*; JordK. 383: *az ollýan*). Az ez kapcsolódhat palatális hangrendű melléknévi mutató névmással: GuaryK. 53: „*es valaki aleyta magat vtolfonac, ez el'eten lezon elfo*”; TihK. 105: „*walakinek azért elleten feie ... wágon ... ez elleten természetzerent elös elmeiö*”. (Az *ez* és az *ilyetén* gyakrabban kapcsolódnak, mint veláris megfelelőik.)

Elvétve személyes névmás is lehet utalószerző: LobkK. 136: „*valaky az kevelvel tarfokodic ö is kevellfegbe ötöztetic*”.

Az utalószerző szerepét ráértéssel átveheti a *mind* általános névmás: ÉrdyK. 8: „*vala my nemew dolgok yrwan vannak: mynd az my tanwlagwnkra vannak yrwan*”; PéldK. 68: „*de valamý zyletyk mynd en rezem*”.

3. Az *a(z)* előtagú vonatkozó névmási kötőszós alanyi mellékmondatokban az előtag kapcsolódhat főnévi névmáshoz: KazK. 58: „*eg aue mariat ker aky irtha*”; 1530: „*mýnd elý fwthothak anyra megh rethenthek thwlem akýk therekelý thartýak*” (MNY. 27: 74); 1526: „*az mit akar az lezen*” (MNY. 37: 204). Ritkaságként a *mi* főnévi névmás előtagjaként *e(z)* is előfordul: ÉrsK. 460: „*Emmyt tee thez meg sem te dolgoz*” (l. még 538 és 540). A főnévi névmás, amelyhez az előtag kapcsolódik, lehet még *mely* és *melyik*: BécsiK. 311: „*A'mel meghal hallon meg*”; DebrK. 66: „*eh kepen vannak e azok a mel'ieket hozzad mondnak*”; 1530: „*ameýllyk ados lesen egh masnak a fýzesen megh*” (MNY. 37: 282). A *mely* az eredetibb jelzős szerkezetben melléknévi használatú: ÉrsK. 520: „*hog az mely ember ewtet nala wyfely özwe haborodth emberök közöth kynnyen bekefeget zewrewzhet*”. Elvétve vonatkozó határozószóhoz kapcsolódik az előtag: 1532: „*azhwl az hyv es Igaz Baratlugh wagyon egbe [az] ne(m) Mezze*” (Ltk. 1: 138).

A tagmondatok sorrendje némileg másképpen alakul, mint a másik két vonatkozó kötőszós csoportban: gyakoribb a hátul álló és a beékelte mellékmondat (összefüggésben az *a(z)* előtagú vonatkozó névmások keletkezésével). — Hátul álló mellékmondat: PéldK. 69: „*mychoda az akyt az te azzu kezeydhen tartaz*” stb. — A főmondatba ékelő-

dött mellékmondat: 1526 e.: „az kedýglen, a *ký* az en *thýzthembe* athottha magath, Nem orzagodnak therwenýe zereneth walo” (KLev. 56.); TelK. 382: „Mert nem az a *ky* el kezdy az io mielkedetet koronaztatyk meg hanem az *ky* vegyg meg maradand az el kezdet Jozagban: ez wduözwl”. — A mellékmondat azonban gyakran elől is áll: BodK. 20: „a ki mastan akar lennie fell'eb valo egebeknel, tetettetik földbe” stb.

Az *a(z)* előtagú vonatkozó névmási kötőszós alanyi mellékmondatok főmondatában a veláris hangrendű mutató névmási elem utalószói szerepe az adatok egy részében kétséges. A bizonytalanság oka az *a(z)* előtagú vonatkozó névmás keletkezéstörténetében keresendő. (L. 516 is.) Főként azokban az esetekben nehéz eldönteni, hogy utalószóról vagy előtagról van-e szó, amelyekben az egyes számú *a(z)* előtagú kötőszó alakja még nem állandósult, nem hasonult, s egybeírás sem ad támpontot a tapadásra: XVI. sz. e. n.: „*a3 ký* hýmt *a3w* magýat hýmttenie” (MNY. 7: 196). A főmondat többes számú alanya esetén az egyeztetés igazít el: BatthyK. 302: „Bodogoc *azok* kic tanull'ak az Istennek Igeiet: Es *az* kik tell'es fziuel kerelik ötet”. A mutató névmás utalószói volta kétségtelen, ha a kötőszó *a(z)* előtagú: GuaryK. 29: „hog *a3*, akkit ragalmaz meg vtaal-taffec”; CornK. 1v: „mýre nem volna mý anyank *az*. aky zvlte . . . criftuft”. Beékelt mellékmondatok esetében az utalószó nemegyszer a főmondat mindkét töredékében megismétlődik: CornK. 207v: „*az*. akynek akaratyat akarya vala meg tevkelleny. *az* vevt ev rayta hatalmat”; SzékK. 15: „meegh *azokees*, az *kyk* aldozatokat mwatnak vala az wr yftennek, méegh *azokes* zór yngheket ówedeztek vala”. Ennek a típusnak a megléte azonban ismét bizonytalanná teszi hasonló típusú adatokban az utalószó vagy előtag megítélését: 1526: „*az* mit akar *az* lezen” (MNY. 37: 204); BatthyK. 184: „*az* *kít* en meg czokolandok, *az* az Christus”.

Az utalószó palatális hangrendű: TihK. 10: „aki nem zereth *ez* nem mulkalkodik”; NádK. 308: „Mert a kynec sockeppen penze vaón . . . *ez* tiztöltetic”. Ha a mellékmondat be van ékelve és a főmondat mindkét töredékében szerepel utalószó, akkor ez több ízben az első főmondattöredékben veláris, a másodikban palatális hangrendű (és anaforikus szerepű): XVI. sz. e. n.: „ef *azok* akýk *a3* kw ziklara effenek *ezuk* peldazak *a3* kevel nepeket” (MNY. 7: 199); VirgK. 111: „*Azok* kedig *kyk* ganet eznek, *Ezek* elegytetek az w etkeketh, zugodaſban es morgodaſban” (itt a kötőszó előtag nélküli vonatkozó névmás).

Az összefoglaló jelentésű *mind* általános névmás ráértéssel utalószói funkcióban: NádK. 487: „Immar latom, Hoğ *mind* ammit töttem atte zerelmedert vlatatos tene-kód”.

A sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatok

A kései ómagyar kor sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatainak sorában számottevően csupán a feltételes mellékmondatok vannak képviselve. Hogy a többi sajátos jelentéstartalom miért nincs, annak két oka lehet. Egyrészt maga a mellékmondattípus alkalmasabb, ill. kevésbé alkalmas lehet a különféle elvontabb jelentéstartalmak hordozására. (Az alany például csak ritkán fejthető ki hasonlattal, ellentétben a névszói állítmánnyal.) Másrészt a szövegek műfaja is oka lehet egy-egy sajátos jelentéstartalom nagyobb arányú elterjedésének; l. pl. a BirkK. reguláit: *ha ki (valaki) ezt vagy*

azt (nem) teszi, az ... Mivel a sajátos jelentéstartalom a mondatrészkifejtéshez képest fiatalabb jelenség, kifejezőeszközei többnyire nagy változatosságot mutatnak.

Feltételes alanyi mellékmondatok jellemző kötőszó nélkül is előfordulnak a kései ómagyarban: SándK. 21: „tahaath tȳ es wgȳan teȳetok mȳnth ȳk tetteek az hȳtterth: es az zȳesseegerth: etc Io uolna az kȳtȳl lehetne”; 1518 k.: „Rementelen dologh ky [tkp. ha valaki] hazwgnak hyzen” (RMKT. 1²: 492).

Feltételes jelentésárnyalatot tartalmazhatnak az olyan *vala* előtagú, ill. előtag nélküli vonatkozó kötőszós mellékmondatok is, amelyeknek igéje *-nd* jeles jövő idejű: JordK. 569: „*Vala ky kedegh megh tagadand enghemet embereknek elette*, megh tagattatȳk az ystennek angȳalȳnak elette”; ill. ~ MünchK. 70ra: „*Ki ke megtagadand embezec ȳlȳt megtagattatic iſtenn^c angali ȳlȳt*”.

Leggyakoribb kifejezőeszköz a *ha* kötőszó: MünchK. 50vb: „*iob vala nȳki ha nȳ žȳletet volna az ȳmbez*” (~ DöbrK. 445; JordK. 504); CzechK. 44: „*de wȳgasag ees edȳssegh: Ha kenodban ȳrizendlek*” (~ ThewrK. 283). — A *ha* kötőszós feltételes mondatokban vonatkozó színezetet kapott *ki, mi* határozatlan névmás latin hatást mutat (lat. *si quis, si quid*). A BirkK. nyelvének egyik jellemzője ez: BirkK. 3a: „*Ezen kep-pen tarxon penitȳciat ha ki ... teſti bvnben eſendik*”: *Eodem modo debet paenitere si qua ... in peccatum carnis lapsa fuerit*, „*Azert ha ki ilien leletendik, Az ſorȳk ruhaiat le vefſe*”: *Si qua igitur talis inventa fuerit, exuta habitu sororum*; de egyéb kódexekből is adatható: MünchK. 23ra: „*Ha ki [Si quis] akar ȳn vtannam ȳni mȳntagga ȳ magat*”; ÉrdyK. 510: „*ha ky eedeffeeggel meg akarya hallany nagy ſok ... eedeffeegȳt talaal ew benne*”; de l. WinklK. 359: „*ha vakȳ [ȳ: valakȳ] engemeth zereth az en bezedemeth tarthȳa*”.

A MünchK. feltételes jelentéstartalmat és megkülönböztető ellentétet is hordozó alanyi mellékmondatai szintén a latin tagmondatrend hatását mutatják: MünchK. 86vb: „*hanemha ki vȳonnan žȳletȳndic nȳ lathaſſa iſtenn^c oȳžagat*”: *nisi quis renatus fuerit denuo, non potest videre regnum Dei*, „*hanȳ ha ki ȳſmȳ žȳletȳndic vȳžȳl ȳ ſȳnt lȳlȳcbȳl / nem mȳhȳtbȳ iſtenn^c oȳžagaba*”: *nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei*.

Alanyi feltételes mellékmondat *hogyha* kötőszóval: NádK. 59: „*ȳlȳ iȳge ez len, hoȳ ha ȳmbȳr az elmȳlt binen bancodic*”.

Alanyi feltételes mellékmondatok időhatározói kötőszóval: GuaryK. 69: „*Neȳed ellenſege az bulunac eȳ, micorȳ valaki azt meg nȳ teȳi*”, 51—2: „*Tȳkeletȳs alazatoffag kedeg eȳ, micorȳ valaki mindȳn embȳrȳknel magat aleyta vȳlatȳſbnac*”.

Az igen ritka hasonlító alanyi mellékmondatok utalószava melléknévi mutató névmás, kötőszava a *mint*: BécsiK. 118: „*ollatanoc nȳ lelȳttȳtȳnȳc mendenec kȳzzȳl mȳt daniȳl*”; ApMȳlt. 17: „*de sȳkan vadnak ollȳtenok mȳnt az ȳſwȳ ȳſa*”. Ezek kihagyásos jelzői mondatok.

A szintén elvétve előforduló feltételes hasonlító alanyi mellékmondatok lehetnek *hogyha* kötőszósak: NagyszK. 118: „*Es az lattatic ennekȳm, hoȳ ha az paradiȳc-mnak ȳȳnerȳfeges edes lakodalmaban lakoznam*”, „*tahat a teczic, hoȳ ha en a meȳorza-goth ... egben neznem*”, ill. *olymint* kötőszósak: LobkK. 183: „*mert lattatik vala oly mint ymar meniorzagba volnank*”.

A megengedő alanyi mellékmondatok kifejezőeszközei a kései ómagyarban több-félék lehetnek: akár előtagú (vagy ilyen értelmű) névmások, *is*, ill. *ha ... is* páros kötőszó a mellékmondatban: WinklK. 357: „*az zereteth nekwl akar mȳnemw žȳoth tȳgench*

semmith nekench nem haznal”; ÉrsK. 490: „hogy walamy *hol* [‘akárhhol, bárhol’] wacyon mynd fattygh [‘fogytig’] yftentewl wacyon”; LobkK. 334: „ha . . . ew eleybe wezy az ifteny zeretetet, *meny* [‘bármennyi’] őrdewg wacyon mind az fem tarhatnaya megh”; 1530: „chak ennek az fele wolna *es* jo wolna” (MNY. 37: 278); ApMél. 46: „valakȳ ȳstennek ȳgeȳeth nem halgattȳa, auuagȳ *ha* hallȳaes ketelen: ȳstentȳl nȳncȳen”.

Az állítmányi mellékmondatok

Az állítmányi mellékmondatok, amelyekben a predikatív viszonyban álló tagok közül az egyik, a névszói állítmány (ill. a névszói-igei állítmány névszói része) mellékmondat alakjában fejeződik ki, a névszói állítmány két típusának megfelelően lehetnek minősítők és azonosítók.

A főmondat sajátosságai közé tartozik, hogy benne a főnévi, melléknévi vagy számnévi névmási utalószó állítmányi szerepet tölt be. Ezért ha az utalószó hiányzik, a főmondat szerkezetileg hiányossá válik. Az azonosító mondatok elemzésében azt a mondatrészt tekintjük állítmánynak, amelyet translativusszá lehet alakítani, azaz az aktuális tagolás szempontjait kizárjuk a grammatikai elemzésből.

A minősítő állítmányi mellékmondatok

A kései ómagyar kor állítmányi mellékmondatai között a minősítők főként a sajátos jelentéstartalmú (hasonlító vagy következményes) mellékmondatok között fordulnak elő (ezeket l. ott).

A sajátos jelentéstartalmat nem hordozó minősítő állítmányi mellékmondatok néhány adatában a mellékmondat a főmondatban szereplő alany fogalmi kategóriáját határozza meg. Az utalószó szabályosan melléknévi mutató névmás: SzékK. 57—8: „Merth az ȳdȳben egȳfele fȳgwerek [‘fegyverük’] *ylyen* vala az ȳ wydalokban, [!] hogȳ . . . karoȳh heȳeznek wala megh mynd az keth wȳgheh felȳl”. Olykor főnévi mutató névmás is állhat minősítő állítmányi mellékmondatok főmondatában állítmányi helyzetű utalószóként, ezek a főnévi mutató névmások azonban melléknévi színezetűek: SzékK. 180: „hogȳ ȳtet emberek, yonak awagȳ zentnek alayȳcak, mykor belȳl nem yo, es nem *az* [tkp. nem *olyan*], kynek kywȳl akar alaytatny”.

A minősítő állítmányi mellékmondatok tartalmilag tulajdonítást, azaz valakinek a birtokául való minősítést is kifejezhetnek. Utalószavuk ilyenkor *-é* birtokjeles: 1507: „valakȳ az hazban marad meg *aze* legȳen [ti. a malom]” (NyIrK. 6: 186); MargL. 44: „az calastrom . . . *azoke* kyȳ az juwendev menyey jokat keresȳk”; SzékK. 314—5: „Mafykwala *azoke* kyȳ iftenerth zarandokokath hazokba be fogadnak”.

Az azonosító állítmányi mellékmondatok

A predikatív viszonynak ebben a típusában az állítmányi mellékmondatok leggyakrabban a főmondatban szereplő egyedi jelentésű vagy grammatikai eszközökkel egyeditett dolgok, fogalmak stb. azonosítását fejezik ki. A főmondat állítmányi helyzetű utalószava rendszerint főnévi mutató névmás, amely azonban el is maradhat. Attól függően, hogy az állítmányi mellékmondat milyen típusú főmondatbeli alanyt azonosít, az alábbi csoportokat találjuk:

1. A főmondat alanya első v. második személyű személyes névmás (*én vagyok az, aki*, ill. *én az vagyok, aki* stb. típusú mellékmondatok). Ezeknek az azonosító mellékmondatoknak az elemzésekor az egyeztetés világosan megmutatja, hogy a mondat melyik része tekinthető alanynak, ti. az, amellyel az állítmány személyben és számban megegyezik.

Az alany E/1. személyes névmás: JóK. 158: „*En vagyok ky bewnt tewk*”; 1510: „*Thwgya kegielmed, hogȳ En az wagyok, az kynek magamath montham*” (RMNy. 2/2: 10); — E/2. személyes névmás: GuaryK. 31: „*Te vaȝ az, ki meg az ištēnec fiates az magas acaztofara fel feieyted [a. m. feszítéd]*”; JordK. 385: „*Te vaȝ ee kȳ ųwendȳ vaȝ*”; — T/2. személyes névmás: MünchK. 16rb: „*Mezt nē vattok tū kic bēzelletec*” ~ JordK. 383: „*Mert nem tȳ vattok, kȳk ot zoltok*”; ApMélt. 14: „*Tȳ vattok kȳk meg maradatok en velem*”. A mellékmondatokban mindig személyátsugárzásos igealakok vannak, feltehetően a latin függvényében is.

2. A mellékmondatok leggyakrabban a főmondat 3. személyű alanyát (alanyait) azonosítják.

a) Ez lehet tulajdonnév: MargL. 199: „*Ez soror jolent vala az ky zent margyt azzont latta vala le esven*”; KeszthK. 30: „*Iften ky engemeth meg kernekezeth yozagauual ees vettete een vtamath zepletelen*” (~ KulcsK. 31): *Deus*, qui praecinxit me virtute et posuit immaculatam viam meam; stb. (A mellékmondat igealakjainak E/3. ragozása mutatja, hogy itt nem egy megszólítást értelmező mellékmondatról, hanem azonosító predikatív viszonyról van szó.)

b) A főmondat alanya köznév: SzékK. 334: „*az gonoz lelek legen az ky inti ewteth*”; DebrK. 226: „*feh ket természet ifteni ef embőri kik vronknak egi zōmeliel zerzik*”, 357: „*az gōnas nem egeb hanem ez: hogȳ az el reitȳt ruthat [a. m. rothadt] febnece remenfeget allata*”.

A főmondat kérdezhet is a 3. személyű köznévi (esetleg tulajdonnévi) alanyra: PéldK. 23: „*kȳchoda az ky kyvonna ez fratert az jmadfagrol*”, 25: „*mȳchoda az. az ky tȳnektevk mentevl nagyȳobban art*”; BécsiK. 20: „*ki ēz ki Ifl fiayt mōga hog . . .*”.

c) A főmondat alanya E/3. és T/3. személyes névmás: MünchK. 51va: „*Valakit megapolandoc ȳ az*” (~ DöbrK. 447); KrisztL. 21: „*ȳ akȳ engemet tanitoth menden tudomanra*”; SzékK. 326: „*ewk azok. kyk azth mondottak vr iftennek*”.

d) Az azonosító állítmányi mellékmondatok legelterjedtebb típusa a kései ómagyarban az, amelyben a főmondatban álló, a mellékmondatral azonosított alany anaforikus szerepű (rendszerint palatális hangrendű) főnévi mutató névmás, s ez az előzményben már megnevezett, említett személyre, dologra vagy fogalomra utal vissza: JóK. 133: „*Eȳ az [ti. a szegénység kincse] ky . . . lelket tezen menyben Angyalokual nyaffkodnȳ*

[a. m. nyájaskodni] *E3* az ky cristuft kereftan tarfolkodtatt *E3* az ky cristufual coporfo-ba el reýtetyk”; LobkK. 77: „ez azert az [ti. az utolsó ítélet szörnyűségei] a kyt az david profeta mond”.

e) Ha a főmondat névmási alanya egy előtte álló alanyi mellékmondatra utal anaforikusan, akkor az azonosító predikatív viszony mindkét tagja mellékmondat formájában van kifejtve: MünchK. 85va: „kirè latādod a· žèllètet ležallani z 9 raita maradni / *E3* az ki kèrèžtèl scènt žèllètben”. Ilyenkor az alanyi és állítmányi mellékmondatok közös főmondata, amely (rendszerint) két mutató névmási (alany—állítmányi viszonyban álló) utalószóból áll, általában a két mellékmondat között helyezkedik el. Olykor a főmondatból az egyik utalószó elmarad: WinklK. 147: „kȳ een velem a taalba martȳa ew kezeeth az akkȳ enghem el arwl”; VirgK. 52: „aky titeket zeret az, aky nektek enne iot twt”. A predikatív viszony mindkét tagját mellékmondat formájában kifejtő típus főként a bibliai példabeszédek magyarázataiban gyakori, mert az egymással azonosított dolgok így részletesebben kifejezhetők: MünchK. 19vb: „Dè a· ki a· io földbè vèttètet / *E3* az ki hal’la az igèt z èzti” (~ JordK. 394); stb.

Bár nem kétséges, hogy az ilyen típusú viszony azonosító jellegű, a JordK.-ben mégis többször a minősítő predikatív viszonyra jellemző melléknévi mutató névmási utalószót találjuk állítmányi helyzetben a főmondatban a MünchK. az utalószavával szemben: MünchK. 63va: „mèl’lèc ke· a· io földbè / èzec *azoc* kic a· io žùbèn haluan az igèt meğtaž’ac” ~ JordK. 548: „kȳ kedeg žo feldben *A3 ollȳanok* kyk eremest ... hallyak es meğh tarttȳak”; MünchK. 63va: „Mèl’lèc ke· a· tũuifbè èstèn^c / èzec *azoc* kic ... meğfoitatnac” ~ JordK. 548: „kȳ kedegh az tȳwfkessen, *A3 ollȳanok* kȳk ... meğfoyttȳak” (a latinban mindkét esetben *hi sunt* áll).

A kötőszó

A sajátos jelentéstartalom nélküli állítmányi mellékmondatok kötőszava csak ritkán a *hogy* (a következményes *hogy* kötőszós állítmányi mellékmondatokat l. ott): WinklK. 365: „zerethni žstenth telȳes lelekuel. eez. *hogȳ* az the lelked ees az the ertel-med bȳzonsagba legen”; SándK. 22: „Imez az *hog* az mȳ tȳrwenȳonketh nem akarȳatok tartanȳ”. A latin megfelelő — ha van — a *quod*.

Legáltalánosabb kötőszó az előtag nélküli főnévi vonatkozó névmás, ezen belül is a *ki*: KeszthK. 23: „the wagy *ky* meğ adod een erekfegemeth ennekem”. A nem élőlényre vonatkozó mellékmondatok kötőszava (bár ilyenek ritkán fordulnak elő) általában a *mely*: TihK. 1: „Valion mičoda lelki iozagh az: *mel’* az thób lelki iozagnal nõmõfb”; SzékK. 133: „az yo kèfèrtet, az, *mel’vel* kèfèrt az vr yften mȳnkt”.

Ritkább az *a(z)* előtagú vonatkozó névmási kötőszó: DebrK. 3: „Ihon vagion az istennek barania ez *a ki* ez velagnak binet el moffah”; SzékK. 315: „Negyedy kedyglen wala azoke *az kyk* lelky feyedelmeknek engedelmèffége ala agyak õn magokath”.

Vala előtagú vonatkozó névmási kötőszó csak elvéve fordul elő, mégpedig rendszerint előrevetett mellékmondatban: DöbrK. 447: „*valakit* meğ apolandok v az” (~ MünchK. 51va); 1507: „*valakȳ* az hazban marad meğ aze legȳen” (NyIrK. 6: 186).

Állítmányi mellékmondat időhatározói kötőszóval: SzékK. 180: „az kèèpmvtalás ... ez, az, *mykor* az gonoz élet yonak hamyffan mvtattatyk”.

A hasonlító jelentéstartalmú állítmányi mellékmondatok kötőszavai a *miként, miképpen* stb. Ezekről l. ott.

Az állítmányi mellékmondatok kötőszómegoszlása a kései ómagyar korban: *hogy* kötőszó 2, előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszó 26, *vala* előtagú vonatkozó névmási kötőszó 1, *a(z)* előtagú vonatkozó névmási kötőszóra a törzsanyagban nincs adat.

Az utalószó

A főmondatban állítmányi helyzetben levő utalószónak — a melléknévi *olyan ~ ilyen* és a főnévi *az ~ ez* mutató névmásnak — a használata a kései ómagyar korban némileg eltér egyrészt a mai állítmányi mellékmondatoknak, másrészt a tárgyalt korszak legtöbb egyéb mellékmondatának utalószóhasználatától. Egyfelől az utalószó nélküli (azaz hiányos szerkezetű) főmondatok száma a kései ómagyarban nagyobb, mint mai nyelvhasználatunkban, másfelől ezek az utalószó nélküli főmondattípusok bizonyos csoportokba sorolhatók. Végül az utalószó palatális, ill. veláris volta is némileg eltérően alakul, mint az egyéb mellékmondattípusokban. (A sajátos jelentéstartalmú *oly* utalószót l. ott.)

Az utalószós és utalószó nélküli mondatok aránya 19 : 17. Tulajdonító állítmányi mellékmondat főmondatából nem hiányozhat az utalószó.

A már tárgyalt típusok közül azok a főmondatok, amelyeknek a mellékmondata E/1., ill. E/2. személyes névmási alanyt azonosít, gyakrabban utalószó nélküliek: PéldK. 65: „*En* vagyok kytewl feel mynden teremtwet allat”; KeszthK. 23: „*the* wagy ky meg adod een erekfegemeth ennekem”. — Az E/3. főnévvel kifejezett alanyt azonosító mellékmondatok főmondatából is többször hiányzik az utalószó: JordK. 383: „*thȳ* menȳeȳ atȳatoknak *lelkee*, *kȳ* ȳol tȳ bennetek” (~ MünchK. 16rb). Nem mondható el viszont ugyanez az E/3. személyes névmást tartalmazó főmondatokról.

Az utalószó megléte vagy hiánya olykor stiláris szerepű is lehet: párhuzamos szerkesztésmódú állítmányi mellékmondatok használatakor a szövegalkotó váltogatta a kétféle megoldást. Erre példák a GuaryK. 29—31: *Te vagy az, ki*, ill. *Te vagy, ki* főmondatai, valamint SándK. 13: „*merth* < ak az zózeek *azok* *kȳk* meg *gȳoȳȳk* testȳokeeth erossen: az martiromok. *kȳk* meg *gȳoȳȳk* ez vȳlagoth: hatalmassan. az predikatorok *kȳk* meg *gȳoȳȳk* ȳrdȳgoth okossan”; stb.

Ami az utalószók hangrendjét illeti, állítmányi mellékmondatokra mutató palatális hangrendű utalószók csak kivételszerűen fordulnak elő: SzékK. 57—8: „*Merth* az v-döben egféle fegwerek *ȳȳen* *vala* ... *hoȳ* ...”; DebrK. 357: „*az* ȳonas nem eȳeb *hanem ez*: *hoȳ* ...”. Annak, hogy az állítmányi mellékmondatok utalószavai túlnyomó többségükben veláris hangrendűek, a valószínű oka az azonosító predikativ viszony egyik sajátos kifejezési formájában rejlik. Ebben a típusban az állítmányi mellékmondat olyan főnévi mutató névmási alanyt azonosít, amely anaforikusan utal vissza akár egy alanyi mellékmondatra, akár egy korábban főnévvel megnevezett személyre, dologra, fogalomra. Ez az anaforikus mutató névmási alany leginkább palatális hangrendű (*ez*): MünchK. 19vb: „*Ki* *ke* vȳttetet *a* tȳuifbȳ / *Eȳ* *aȳ* *ki* *hal*’a *aȳ* *iȳet*” (~ JordK. 394); JóK. 133: „*Eȳ* *aȳ* *ky* *criftuȳt* *kereȳtfan* *tarfolkodatt*”; sőt a hangrend olyan esetben is palatális marad, ha a mutató névmási alany kataforikus szerepű utalószó:

MünchK. 39ra: „*z ęzec kic a· io földbè vèttètèn^c / kic hal'ac a₃ igèt*”: Et hi sunt qui super terram bonam seminati sunt, qui audiunt verbum stb. Igaz, hogy a JordK.-ben — amelynek utalószóhasználatát az állítmányi mellékmondatok viszonylatában igen sajátos (l. a már említett *az ~ olyan* eltéréseket: 522) — elvétele az azonosítandó alanyi mellékmondatokra is utal *az* (pl. JordK. 465: „*es a₃ok kyk a₃ ýo feldben hýmtennek, kýk hallýak a₃ ýftennek ygheeyet*”: lat. l. MünchK. 39ra), ez a szerkesztés azonban az azonosításban általában meglevő *ez* — *az* : alanyi — állítmányi szerepű utalószó-megosz-lással szemben csak kivétel marad.

A tagmondatok sorrendje

Az állítmányi mellékmondatok jellegzetesen főmondat utáni pozíciójúak. Ettől a sorrendtől keletkezéstörténeti okokból, mindössze egy típusuk tér el, az, amelyben a mellékmondat kötőszava a *valaki* vonatkozó névmás: MünchK. 51va: „*Valakit megapolandoc o a₃*” (~ DöbrK. 447); 1507: „*valaký a₃ hazban marad meg a₃e legýen*” (NyIrK. 6: 186).

A sajátos jelentéstartalmú állítmányi mellékmondatok

1. Legnagyobb számban hasonlító állítmányi mellékmondatok fordulnak elő. A névszói állítmánynak hasonlattal való kifejezése lehetőséget adott a mondanivaló érzékletes, hatásosabb megjelenítésére (erre a kódexszövegek alkotói erősen törekedtek): JókK. 52: „*frater ferencz olyan ment ýftennek angýala*”; MvS.: „*eo menden erefnec ollian lezen ionha mýt pauanak*” (félreértett latin szöveg); GuaryK. 120: „*a₃ enoclonec [!] zaua hangoffag nekülön, ol'an mint a₃ díznocnac rghogefe ... a₃ imadflag aíoýta-toffag nekül, ol'an mint a₃ tehennec bqmbqlefe*”. A jóval inkább tárgyszerűsége törekvő levélanyagból nem került elő adat.

A hasonlító állítmányi mellékmondatok igen gyakran (sőt főként) hiányos szerkezetűek. A hasonlító mondatokra általában is jellemző, hogy ha az egymással összevetett tulajdonság vagy mennyiség a hasonlítottban és a hasonlóban azonos mértékben van meg, akkor a főmondat állítmánya a mellékmondatban nincs újra megismételve: CornK. 53r: „*Vala kedeg az angelnak tekintete mykeppen vellamas*”.

A hasonlító állítmányi mellékmondatok csaknem teljes számban minősítő predikatív viszonyt fejeznek ki. — A mellékmondatok leggyakrabban tulajdonságot hasonlítanak: GuaryK. 9: „*A₃ iften zeretö embörnec ... zúue ol'an mint a₃ zonetlen valo vendegfeg*” (~ NádK. 129—30); CornK. 21v: „*Menden ember olyatan. mynemeveyeket zeret*”; JordK. 900: „*ew fogok mýnt oro₃lanoknak*”. Ha a főmondat tagadó, ez azt jelzi, hogy a hasonlattal kifejezett tulajdonság a hasonlítottban nincs meg: JordK. XXVb: „*Nem ollýanak a₃ Sýdo a₃zonýallatok, mýnt a₃ egiptombelyék*”; LázK. 197—8: „*ne legyen az en lelkóm tenalad mikepen az föld viznekwl*”. Tagadás kérdő mondat alakjában is kifejeződhet: CzechK. 140: „*Ký olý. mýnt mý vronk ýsten*” (tkp. 'senki sincs olyan'). — A mellékmondatok hasonlíthatják a névszói (számnévi) állítmány mennyiségét: BécsiK. 263: „*Te orizpid monnal safkac*”: Custodes tui quasi lo-

custae; BatthyK. 332: „Mert ezer eztendő te előtted *mint az tegnapi nap*” (~ AporK. 91: *mikent a tegnapi nap*); JordK. VIIIb: „*vgyan annee* legyen az býnes, *mýnt az ýgaz*”.

Állítmányi mellékmondatok feltételesen is hasonlíthatnak: DöbrK. 483: „*Ű* előtte oll'an lók. *hog ha beket leitem volna*”; JordK. 450: „oll'yanok leenek *ha meg holtanak vona*”; ÉrdyK. 511: „*falay ha mynt aranyas byborral . . . bel vontaak vona*”.

Azonosító típusú predikatív viszony csak ritkán fejeződik ki hasonlító mellékmondatlall: LányiK. 313: „Ewangelium azon *mynt az elfew zolgalaton wolt*”; ÉrdyK. 53: „Te kedeglen *wgyan azon leez mynt eleeb*”. A mellékmondat ilyenkor azt fejezi ki, hogy a főmondat alanya azonos egy már korábbról ismert dologgal, személlyel.

A hasonlító állítmányi mellékmondatok leggyakoribb kötőszavai a *mint*: NádK. 129—30: „es ő ziué oll'an *mint az zöntelen valo vendegfeg*”; a *miként*: DöbrK. 380: „Oll'an lót meńneknek orzaga: *mikent ég kiral' ember*”; és a *miképpen*: CornK. 2v: „legen tŷ nektek az zvz marianak elete. *mykeppen* keepben meg jrt”. Más, ritkábban használatos kötőszók: *monnal*, *minemű*, *mennyi*, *mely*, *ki*: BécsiK. 158: „*ŷ tēste monnal Crifolitus*” : *corpus eius quasi chrysolithus*; SzékK. 267: „ollan *valec menemv vag*”; SándK. 8: „*haŷok <ak anŷe lezŷn, meŷe zókseeg*”; VirgK. 66: „*ha olyan nem leendek kyt imeg mondok nektek*”; stb.

A feltételes hasonlítás kötőszavai: *ha*, *mintha*, *hogya*, *hamint*, *monnal* stb.: JordK. 450: „oll'yanok leenek *ha meg holtanak vona*”; ÉrdyK. 511: „De oll'yan leen *mynt ha yngen leelekben fem lett vona*”; DöbrK. 483: „*Ű* előtte oll'an lók. *hog ha beket leitem volna*”; ÉrdyK. 511: „*falay ha mynt aranyas byborral . . . bel vontaak vona*”; BécsiK. 236: „*leznēc mōnal ne legēnēc*”.

Az utalószó tulajdonsághasonlítás esetén főként az *olyan*: SándK. 25: „*mýnd arcaŷa mýnd kezze olŷan mýnth zere<ŷnnek*”. — Ritkábban fordul elő az *oly*: MünchK. 49vb: „*Leznēc ke azoc tŷrŷdelmŷnēc napi ol'l'ac meŷl'ec nem voltac tēzetn^c kēzđetetŷl foguan*”: Erunt enim dies illi tribulationes *tales*, quales non fuerunt ab initio creaturae; VirgK. 91: „*ha olyak* volnak [!] aminek kellene lennwnk”. Az *oly* eredetileg fokhatározó [‘tam’] volt. Ahhoz, hogy hasonlító (és főként következményes) állítmányi mellékmondatok utalószavaként állhasson, előbb határozószóból melléknévi névmássá [‘talis’] kellett fejlődnie s a mondatban egy dologfogalom jelzőjeként szerepelnie. Így válhatott aztán ráértéssel állítmányi szerepű utalószóvá. — Elvértve *olyatán*, *ilyetén*, *olyanképű* (vö. *olynemű*) is áll utalószóként: SzékK. 267: „*illeten lez mikepen en vagok*”; ApMélt. 45: „*az ŷ bŷlčzeseges ýgeŷ olŷyatenok* valanak *mýnt az twzes nŷlak*”; KazK. 144—5: „*Az zyzeffēgh az zeretetneŷ kŷl: ol'etan* mint az lampas az olaynal kŷl”; JordK. 62: „*oll'yan kepew* vala kedegh ýstennek hŷŷ dŷcŷŷŷfeeghe, *mýnt az egghŷ thŷŷ*”.

A mennyiséghasonlító mellékmondatok utalószava az *annyi*: JordK. XIXb: „*Annee* vala azért az gabonanak bewfeghe, *mýnt az tenghernek fewenyē*”; NagyszK. 230: „*a viz, tiz anne minth efföld*”. Ez nem szokott elmaradni a főmondatból, bár hiányára is van azért példa: BécsiK. 263: „Te ŷrizoid *monnal ľafkac*”; BatthyK. 332: „Mert ezer eztendő te előtted *mint az tegnapi nap*” (~ AporK. 91; de: KeszthK. 241: „Merth ezer eztendew the zemeydnek elette, *olyan* mynth tegnapy el mwłth nap” ~ KulcsK. 223) : Quoniam mille anni ante oculos tuos tanquam dies hesterna.

Az azonosító predikatív viszonyt kifejező hasonlító mellékmondatok főmondataiban az *azon*, *ugyanazon* utalószó áll. Az adatokat l. feljebb.

A hasonlító állítmányi mellékmondatok kötőszóhasználatának megoszlása: *mint* 8, *miképpen* 5, *miként* 4, *hamint* 1.

Az utalószós és utalószó nélküli tagmondategyüttesek aránya 6 : 12.

2. A következményes állítmányi mellékmondatok kialakulása a kései ómagyar korra már megtörtént, számbeli előfordulásuk azonban még nagyon csekély. E kor szakbeli ritkaságuk feltehetően azzal függ össze, hogy nem abból a mellékmondatfajtából sarjadtak ki, amelyben a következményes jelentéstartalom a legkönnyebben megképződött, a fokhatározóiból, hanem kialakulásuk valószínűleg a jelzői mellékmondatok hatására történhetett. A következményes állítmányi mellékmondatok a predikatív viszony típusa szerint minősítők, a főmondat alanyáról állított tulajdonság-, ill. mennyiségfogalmat fejtik ki.

A tulajdonságfogalmat a következmény megnevezésével kifejtő állítmányi mellékmondatok utalószava az *oly*. A következményes jelentéstartalom lappangó formában már vonatkozó kötőszós állítmányi mellékmondatokban is megvan: BécsiK. 27: „*ëbèzèd nem o' l ki izgalmassfagot rèzzèzien dè inkab ki haragot tamazion ⁊ hìztèlènkédètèt gèziezien*” : Non est iste sermo, qui misericordiam provocet, sed potius, qui iram excitet, et furorem accendat. A következményes jelentéstartalom kiemelésére hatol be a mellékmondatokba a *hogy* kötőszó. A fenti, BécsiK.-beli adatnak megfelelő SzékK. 48 már a *hogymely* kötőszót alkalmazza: „Nem az bezed ez, hoğ mel' yrgalmassfagot hyon, deh yonkab, az hoğ mel' haragot, es hyrtelenkedéft gwyfton” (az első *hogymely* kötőszós mellékmondat itt nem állítmányi, hanem jelzői). Annak azonban, hogy a *hogy* kötőszós következményes állítmányi mellékmondattípus a kódexek korára már készen állt, kétségtelen bizonyítéka a BirkK. egyik adata. Ebben Váci Pál egy latin vonatkozó mondatot fordít magyarra *hogy* kötőszós következményes állítmányi mellékmondat: BirkK. 4b: „es meliknek bvne ol' leiend hoğ melto meg feğni kezehe magat meg verefre” : et quarum culpa talis est quae digna sit correctione, praeparent se ad correctionem.

A mennyiségfogalmat a következmény megnevezésével kifejtő állítmányi mellékmondatok utalószava az *annyi*: NádK. 304: „Es anni vala ő kőnvenec hullatafa, hoğ mind ő testet megmoffa vala” (~ WinklK. 232); DebrK. 256: „Anne vala az aldot iefufnac ő alazatoffaga . . . hog fínki ő rola igaz iteletot nem tenne . . . es hog fínkitvl nem hitetheinec bizon ištenne lennye”.

Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok

A tárgyi mellékmondatok

A tárgyi mellékmondatok két csoportra oszthatók: egyrészt a *hogy* kötőszóval, ebben az értékben használt egyéb kötőszóval, ill. kötőszó nélkül szerkesztett tartalomkifejtőkre, másrészt a vonatkozó névmási kötőszósakra.

A *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) tárgyi mellékmondatok

Az alaptag

Az alaptag jelentéscsoportjai. — 1. Mondást és (tágabb értelemben is vett) közlést jelentő ige vagy igenév. E csoportban (és egyúttal az összes tárgyi mellékmondatban) leggyakrabban előforduló alaptag a *mond, megmond*: JókK. 45: „nemde gyá-karta *mondam* te neked / *hogy* ... Mongyad ennekem”; 15(2)9: „*mongya* egy barátom, *hogy* ffejerwarban volna” (MNY. 37: 277).

A *mond* ige -*ván* képzős határozói igeneve főként az egyenes idézés idéző mondatának jellegzetességei közé tartozik, néhány függő idézetben azonban szintén előfordul. A függő idézet főmondatában — miként az egyenes idézetnél is — a *mondván* egy közlést jelentő igével együtt alkotja a tárgyi mellékmondat alaptagját: CornK. 54v: „*hog hazvdhanak monduan. hog* ... criftnak testeet el vroztak”, 61v: „*irattatyk zent ianos* ... kevnynek ... rezeben *monduan. hog* egyeb chodak kevzevt ielentetet ... meg”. Ez a jelenség, amely főleg a bibliai szövegekben jellegzetes fordulat, valószínűleg héber mintára vezethető vissza, megfelelhet azonban annak a kettősségnek is, amely a közlést jelentő igével a beszédtevékenység tényére, a *mondván* igenévvel pedig annak tartalmára (a függő vagy egyenes idézetre) irányítja a figyelmet. A határozói igenév helyett lehet egy másik ige is a szerkezetben: VirgK. 43: „*Atyam halotam hogy zoltal es vgy montal, Vram fmi vagy te en edefeges iftenem*”; DebrK. 182: „*felelnék ehre doktorok sugi monnak hogi* ... vitezkóduen a keuanfagnak ellene ehkepen lehet embór kellemetős a yoh Istennek”.

Ebben a jelentéscsoportban gyakrabban előforduló alaptagok még: *ír, jelent, megjelent, kijelent, vall, megvall, megtagad, kiált, hazudik, fogad, felfogad* 'megígér', *mutat, megmutat, panaszol, megpanaszol, sűg, megkerestet* 'tudakozódik', *hagy, meghagy* 'utasít, rendel', *megtilt, tanácsol, üzen, ígér, tudtára ad* stb.: HorvK. 217: „*Es meg ielente az erfek* ... *hog az* ... *zerzetteffeknek volna zokafok* ... *tyztelny* ... *zvz mariat*”; 1529: „*de ezth jyrhathom kegylmednek, hog ez napokba Moldwaý wayda nagh ereýth Erdelybe kwlde*” (MNY. 37: 276).

A fő- és mellékmondat között lazább grammatikai viszony is előfordul. Ilyenkor eliptikus szerkesztésmódról van szó, elmarad a tulajdonképpeni főmondat: 1533: „*Mert hog te ·N· meg erce [a dolgot, mondom, írom azt, hogy] az Eg zegen legen*” (LtK. I: 141) stb.

A tágabb értelemben vett közlést jelentő igék sorába tartoznak még alaptagként: a *kérd(ez)*, a *kér*, valamint a *parancsol* és a *felel* igék.

A *kérd(ez)* és a *kér* igéknek tárgyi és határozói vonzatuk is van. A használat során a tárgyi és határozói vonzat a beszédbeli partnernek, ill. a beszéd tárgyának a kifejezésére váltakozva szolgálhat. Ezért a mellékmondatos szerkesztésben a kérdés, kérdés tartalmát kifejtő mellékmondat — a vonzatstruktúrának megfelelően — egyszer tárgyi, más-kor pedig kötött határozói. A továbbiakban a *kérd(ez)* és a *kér* mindkét struktúrájának megfelelő mellékmondatait itt együtt tárgyaljuk.

Kérd(ez) vkitől vmit: GuaryK. 25: „*kerdi zent bernard doctor ezt, hoğ me'ic tezon nağob bint*”; MargL. I: „*kezde kerdezný az ev tars[...]l · hog my volna az kereztfá*”; stb.

Ha a kommunikációs partnert a tárgyi vonzat fejezi ki, a mellékmondat kötött határozói. Itt további két szerkezettel számolhatunk. Az egyik utalószó nélküli: *kérd(ez) vkit*: SándK. 29: „*keerde óket vrok mire ol*” hamar meg ióttek volna”; 1531: „*en kyraldt ee Magadt kerdettem hoig ha frig leze(n)*” (LtK. 1: 134). — A másik: *kérd(ez) vkit vmin*: NagyszK. 15: „*kerdi ... a bôlčefegôt azon hoğ miert criftus minket ... megvaltoth*”. Ha sem a tárgyi, sem a vele váltakozó kötött határozói vonzat nem explicit (azaz utalószó hiányában) a mellékmondat tárgyi, ill. kötött határozói egyaránt lehet: JordK. 382: „*kergyetek meg ky vağon ot melto*”.

A *kér* a *kérd(ez)*-hez mindenben hasonlóan viselkedik. Vonzatai közül korai adattal igazolhatóan is jelentkeznek a *vkitől vmit* struktúrájú tárgyi mellékmondatok, bár használati körük, arányaik jóval alatta maradnak a kötött határozói mellékmondatokat eredményező szerkezeteknek: JókK. 6: „*mÿ vÿmadfagonbam [!] kerÿenk mÿ vronktol iefus criftustol / hoğÿ meltolyon mutatnÿa ... utat*”; DebrK. 473: „*ez keresben: nem keryôk hoğ istenne: neue embôrtól meg zenttôlteffec ... De incab azt keryôc hoğ my bennônc: zenttôlteffec meg*”.

A kötött határozói tagmondategyüttesek körében leggyakoribb az utalószó nélküli *kér vkit* szerkezet: JókK. 45: „*kerlek teged attÿam hoğÿ mondyad meg ennekem ez bezedekett*” (~ VirgK. 43); 15(2)9: „*kerem k. mÿnt kygelmes wramat, hoğÿ k. megÿ ne ÿegÿesÿen ez kenÿergesembel*” (MNy. 37: 277). — *Kér vkit vmin*: DöbrK. 383: „*Es ezen kerlek. hoğ ti zerelmetek ... bôvôll'ôn tvdomanban*”; 1532: „*kerÿ azon the 'k' ... hoğ Ne hadnaÿa karban*” (LtK. 1: 137). Utalószó hiányában tárgyi, ill. kötött határozói egyaránt lehet a mellékmondat: BécsiK. 4: „*z kèzè hoğ az èlmazadando gabona fôkèt zèdnèmèğ*”. Bizonyos kódexekben mind a három forma használatos: MargL. 55: „*meg kere az þorissatvl ... hoğ ...*”, 57: „*kery vala az puincilist hoğ ...*”, 61: „*evtet ... azon kerÿ · hoğ ...*”. — A *kérd(ez)* és *kér* igék vonzatstruktúrájában a későbbiekben vonzatváltás következett be: eltűntek a *kérd(ez)*, *kér vkit vmin*, megjelentek viszont a *kérd(ez) vkit vmiről*, ill. a *kér vkit vmire* szerkezetek. E vonzatváltás kezdetei már a kései ómagyarban mutatkoznak: LázK. 108: „*kerdezen ôtet arrol hoğÿ melyek voltanak volna ez vilagban ôneky nagyob kefferyffeghy*”; ill. DebrK. 206: „*kezdek ôtet ahra kerni hoğÿ a doktorfagot ef fel venneie*”; 1533: „*Erre ighen kerem k. hohg tiztan es nÿluan meg aggia ertenem, hohg ha k. nem teczzik az meg uetel*” (MNy. 37: 354).

A mondást jelentő igék a kései ómagyarban nem jellegzetesen tárgyaskak. Ezt mutatja a *parancsol* viselkedése (így még a *mond* is; — l. 530 is). Tárgyatlan (ez a gyakoribb) a *parancsol*: JókK. 44: „*paranczolok teneked ... hoğÿ ... meg alÿ*” (~ VirgK. 42); BécsiK. 17: „*ki es pazanlolt onèkic hoğ ki mènènç onnan*” (~ SzékK. 18). Az alaptag határozott ragozása, ill. a főmondatban álló utalószó az ige tárgyask használatát bizonyítja: SándK. 26: „*azt paran < olom hoğ elowe hozzáassanak az gonoz leanyok*”; 1533: „*parancolla te ·N· hoğ Horwat Myhal ... harmic ket forintot adna*” (LtK. 1: 141). Az elbeszélő múlt E/3. alakjainál helyesírási okokból (valamint az utalószó hiánya miatt) nem dönthető el, hogy a *parancsol* tárgyi vagy kötött határozói vonzatának mellékmondatos kifejtésével van-e dolgunk: JókK. 40: „*Es paranczola tarfynak hoğÿ ewhozza fzenkÿ ne menne*”; SándK. 29: „*paran < ola varius hoğ el vÿnnecÿek*”; stb.

A *felel* kései ómagyar kori viselkedése mindenben hasonló a *parancsol*-éhoz, gyakrabban fordul elő tárgyatlan jelleggel: DebrK. 22: „*felelnek zent doktorok ehre hoğÿ harom okaert*”; 1531: „*ketzer felledi hoig Nem*” (LtK. 1: 134), de tárgyask használata is

adatulható: SzékK. 106: „en azt felelem erről, hog̃ . . . az oʻan martyrok megh kerez-
telkednek vala”; 1516: „Nelepecz̃y ferencz ezth felelthe volna / hogh . . . ewnek̃y ha-
mýffath thewthwolna” (MNY. 52: 369). Tárgyatlan vagy tárgyas használat egyaránt le-
het: CornK. 137v: „ffelele az erdeg. hog belzebvb az ev atya”.

2. Az alaptag az értelmi működést kifejező igék jelentéscsoportjába tartozik: A leggyakoribb alaptagok: *tud*, *ért*, *megért*, *elért* 'megért', *ismer*, *megismer* 'megért', *hisz*, *gondol* 'elhisz', *képz*, *gondol*, *meggondol*, *eszébe vesz*, *alít* 'vél, gondol', *olvas*, *tanul*, *megtanul*, *fog* 'felfog, megért', *lát* 'belát', *meglel* 'úgy talál': SzabV.: „Az few haytafrol
vewek ezekben Hog̃ nýncz segedelm mar twb ezekben”; 15(2)9: „ast *ertem* hog̃y karth thet
k.” (MNY. 37: 277). A főmondatban két alaptag is lehet, amelyek közül az egyik értelmi
működést, a másik pedig erre következő közlést jelent: 1532: „est *erthýek* ef lylwa(n) [!]
monghak hogh chafar ýwhelygh meghe(n)” (LtK. 1: 139), vagy az egyik érzékelést, a
másik erre következő értelmi működést: KazK. 78: „hog̃ *laffok* es *erócok* miuagon ben-
ne”. Ha a két alaptag ugyanazon jelentéscsoportba tartozik, akkor a halmazos a nyo-
matékosítást szolgálja: DebrK. 317: „*gondoliad* meg es *ved ezedbe* . . . meʻ igen kefe-
rvfeges vot az . . . ó ken zenvedese”. A mellékmondat ritkán három alaptaghoz is tar-
tozhat: 1516: „mýw . . . wraýmmal egythembe / *akarýok* / *lelthewk* / e6 *Mongýok* /
hogh . . . Eghmafnak . . . megh Bochýaffanak” (MNY. 52: 369).

3. Az érzelemmel, akaratral kapcsolatos szavak jelentéskörébe tartozó alaptag-
ok: *akar*, *kíván*, *áhít*, *remél*, *enged*, *hagy* 'enged', *csodál*, *megbocsát*, *nehezel*, *bán*, *meg-
bánt*, *méltóztatik*: 1492: „es *nem akarya* hag prior tugýa, kegelmednek yde iwuesseth”
(MNY. 37: 203); PéldK. 66: „*banom* hog̃y read neztem”; stb.

4. Az érzékelés, észlelés jelentéscsoportjába tartozó alaptagok: *lát*, *meqlát*, *hall*,
meghall, *hallgat*, *lesz* 'les', *kéml*, *tapasztal*, *megtekint*, *megkóstol* stb.: JókK. 43–4:
„De maga *lata* hog̃y zent fferencz ky terýeztýuala ew kezeýtt”; ApMélt. 27: „*megh kos-
tolod* mý legýen az haborosagnak . . . gywmólczeh”; stb.

5. Az általános cselekvésfogalom jelentéskörébe tartozó alaptagok: *tesz*, *vé-
gez*, *elvégez*, *művel*, *cselekedik*, *intéz*, *megtökéll* 'befejez, elvégez', *szerez*, *ad*, *lel*, *nyer*,
megnyer: MargL. 133: „*tegyed* hog̃ ez zolgalo lean meg ne halýon”; BirkK. 2b: „*Adga*
vr iften hog̃ meg tarchatok mend ezeket”; stb. Az ebbe a csoportba tartozó főmonda-
tok egy része (főként a *tesz* alaptagúak) formális, csupán felhívja a figyelmet a mellék-
mondatra. A mellékmondat valójában az alaptagban megjelölt cselekvés konkrét tar-
talmát fejt ki: BécsiK. 165: „z *tezi* hog̃ meg erpsho Moazimot idégen ifténne”;
JordK. VIIIb: „Tawl legýen te twled hog̃y azth *tegyed* hog̃y megh óllýed az ýgazat”;
ÉrsK. 83: „ezt *thezem* en edes zylem hog̃y holnap nem megyek be Ierwfaembe”; 1538:
„wağ azt *Mield* hog̃y giogitasd megh wele” (KLev. 162.).

Az alaptagok szemantikai megoszlása:

Mondás, közlés	Értelmi működés	Érzelem, akarat	Érzékelés, észlelés	Általános cse- lekvésfogalom
274	154	23	69	5

A mondat, közlést jelentő igék sorában ott szerepelnek a *kérd(ez)*, *kér*, valamint a *parancsol* és a *felel* adatai. Ezekben egyrészt a tárgyi, másrészt a kötött határozói (és a bizonytalan megítélésű) mellékmondatok aránya a következő: *kérd(ez)* 8 : 7; *kér* 0 : 55; *parancsol* 5 : 24; *felel* 1 : 2.

Az alaptag szófaja, ragozása. — Az alaptag jellemzően határozott ragozású ige (a példákat l. fent). Bizonyos esetekben azonban általános ragozású igealakok is állhatnak a főmondatban, elsősorban a tárgyas és tárgyatlan jelleggel egyaránt használt *mond*, *parancsol* és *felel* igék körében.

A *mond* rendszerint általános ragozású, ha utána egyenes idézet, egyenes beszéd következik: JókK. 121: „Es *monduala* It nelegyén lakafonk”; BécsiK. 2: „*z mōdanac* Te vèlèd meğonc te népèidhèz”. Ennek egyik válfajaként jelentkezik az *úgymond* típusú idéző mondat: MünchK. 28ra: „moyfes *vg mōdot* Ha valaki meghaluan . . .”; PéldK. 82: „zent agofton meg *vg mond* nem batorfag de bolondfag elny az oly allapatban . . .”; stb. A tárgyi mellékmondatok főmondatában használt határozott ragozású alakok és az egyenes idézetek idéző mondatában használt általános ragozású alakok vegyülésével, a szerkesztésmódok keveredésével jöttek létre valószínűleg a tárgyi mellékmondatok főmondatában használt általános (és az egyenes idézetek idéző mondatában használt határozott) ragozású igealakok: DöbrK. 51: „*Mong* immar aaronnak haza. mert io. mert ő irgalmaffaga mind őrókig”; de l. ~ KulcsK. 298: „*Mondya* ymna aaronnak haza merth erekeke vagyon w yrgalma”; MargL. 14: „jelessevl Soror jolent . . . *vgmond* hog ev nyolc ez-tendeğ volt Secrestyeres”; stb. Helyesírási okokból eldönthetetlen az alaptag jellege: VirgK. 42: „es *vgy monda* . . . frater leo hogy oly nagi retteneteffegel volt meg retenuen”.

A *parancsol* ige viszonylag gyakori tárgyatlan használatának megfelelően a főmondatban sokszor általános ragozásban áll: BécsiK. 17: „ki es *pazanLolt* onèkic hog ki mènènc onnan” (adatok l. még az alaptag jelentéscsoportjainál). A helyesírási okok miatt el nem dönthető alakokra a példákat szintén l. fent. A *felel* tárgyatlan használatának megfelelően ugyancsak gyakran általános ragozású a főmondatban: SzékK. 106: „*felelek* en ő neky, hoğ tyzenkető” (adatok l. még 528). Egyéb általános ragozású alaptagok: CornK. 140v: „te rolad . . . *jrt* zent ianos. hog az artatlan barant fenky nem kevuethety”; vö. 1550: „en jo tudam, hogy *tud*, myert ű nem akarya jelenteny” (LevT. 1: 2); stb.

Általános ragozású lehet az alaptag a főmondatban akkor is, ha abban vonatkozó névmási tárgy áll: SzabV.: „*kyth meg nem mōdhat* embery allath Melý nagy harcholas volt”; NádK. 336: „*a kit kerdez*, hoğh ha . . . keduez nec a nómóróknec”; stb. (Ezek az értelmezőivel érintkező mellékmondatok.) Általános ragozású igealak és tárgyi utalószó együttesen is jelentkezhethet elliptikus szerkesztésű mondat típusban: GuaryK. 31: „Mit *mōngac* tōbbet te rolad, hanē lac *azt*, hoğ . . .”, 13: „mít *mond* ebbe, ha nē lac *azt*, ež embor ordoge”.

A tárgyi mellékmondatok igeneveket is bővíthetnek: Határozói igenév az alaptag: JókK. 39: „*lattuan* hollot cğynalhattnanak lakohelyet”, 41: „*lesezuen* mytt zent ferencz tenne % es *kymeluen*”. Néha latin verbum finitum helyén áll a magyarban igenév: JókK. 43: „*Ezzebe ueuen* hoğ zent ferenc nem volna ott” : *advertit*, quod sanctus non erat in cella. A *mondván* + közlést jelentő ige együttesét l. 527. — Főnévi igenév az alaptag (rendszerint személyragozottan): PéldK. 69: „akarnam *meg tudnom* my hazna vagyon ennek”; 15(2)9: „attam *megy ertenyk*, hoğ k. nekem zalagossetotta . . . Enýnget” (MNy. 37: 276—7).

A kötőszó

A tárgyi (és az alaptag jelentéstani csoportjainál említett, vele váltakozó kötött határozói) mellékmondatok kötőszavai közül leggyakoribb a *hogy*, amely bizonyos esetekben a $\emptyset$ kötőszóval váltakozik. Jóval ritkább a 'hogy' értékben használt *mert*, egészen kivételes a 'hogy' értékben használt *mivel*.

Hogy: A kötőszó vonatkozó mozzanatai e korban már csak alig fedezhetők fel; l. esetleg mégis: ApMélt. 15: „Halgassatcha *hoğh* ['ahogy'] mond az ... edes bezedq zenth Ber: doc:”; CzechK. 47: „Latom *hogý* ['ahogy'] folý myndqonwnnen. te zeep werqd nagý bewsegwel”. — A latin megfelelő általában a *quod*: JókK. 43—4: „lata *hogý* [*quod*] zent fferencz ky terýeztýuala ew kezeýtt”; CornK. 53v: „mert tudom *hog* [*quod*] az iefuſt kereſytevk”. Állhat a helyén a latinban *ut*: SzékK. 12: „yra mindeneknek ... *hoğ* [*ut*] el foghlalnak, es mégh allanayak mynd az heğeknek hágháfít” (~ BécsiK. 15); ill. *ne*: BirkK. 4b: „Meg tiltiuk ... *hoğ* [*ne*] Senki foror azon *ne* terekegğek”; JordK. 389: „paranczola hwnekýk *hoğ* [*ne*] meg *ne* ýelenteneek hwet”. (Az *ut* és a *ne* a latinban a célzatos állító, ill. tagadó tárgyi mellékmondatok kötőszavai, ezek a tagmondategyüttesek kapcsolatban állnak a célhatározóival; l. 663.) — A latinban *quia*, *quoniam*: JordK. 384: „Ne alohat azt, *hoğ* [*quia*] en ýewttem bekeſeghqt boczataný”; DöbrK. 382: „mikoron hallotta volna. *hoğ* [*quia*] iefus ... galileaba iðne”; BécsiK. 20: „hog tugga mēden *hog* [*quoniam*] Nabuhodonozor földnc iſtēnē” (~ SzékK. 26: *mert*); SzékK. 26: „meg ýfmerye Akhyor *hoğ* [*quoniam*] ő čak čalogat mýnkót” (~ BécsiK. 20: *mert*).

Mert: A fordításirodalomnak, azaz a kódexeknek a sajátossága a 'hogy' értékben használt *mert* kötőszó. Görögös jelenséggént a bibliafordítások kapcsán került a középkori latinba, s onnan hatolt be hasonló úton a magyarba. Hatását a klasszikus latin *quod* okadó jelentése is erősíthette. Főként a közlést (*mond*) és értelmi működést (*tud*, *megismer*) jelentő alaptagú mellékmondatok kapcsolására szolgál. A latin megfelelőiben *quia* és *quoniam* áll: AporK. 124: „Es meg tuggak *mert* [*quia*] te kezēd ež” (~ KulcsK. 276); DöbrK. 383: „Meg eſmere ... *mert* [*quia*] az időben vala”; BécsiK. 16: „Tuggatoc *mēt* [*quoniam*] vr mēghalgatta tý onzollattokat” (~ SzékK. 14); stb. Néha a magyarban a mellékmondat élén akkor is *mert* kötőszó áll, ha a latinban nincs kötőszó, ill. nem alárendelő kötőszó van: JordK. 386: „mondom týnektek, *mert* nagýobát honnem proffetat”: dico vobis, et plus quam prophetam.

Mivel, *hogymivel*: Ugyancsak a *quia*, *quoniam* analógiájára szerepelnek tárgyi mellékmondatok kötőszavaként: JordK. 733: „mondwan, *hogý* mýwel hý nagy tehſeghý vona”. (L. még 660.)

A sajátos jelentéstartalmú tárgyi mellékmondatok kötőszavait l. ott.

A kötőszóhasználat megszólása: *hogy* 248, *mert* 26, kötőszó nélkül 175 adat.

A kötőszó hiánya

A *hogy* (vagy az ilyen értékű egyéb) kötőszó bizonyos esetekben hiányzik, ill. elmaradhat a mellékmondatból.

1. Hiányzik olykor (de nem jellemzően) a függő idézetet bevezető kötőszó. Ezek az esetek rendszerint a függő és egyenes idézetbeli formák keveredését mutatják.

2. Előfordul a főmondat devalválódása. A tárgyi mellékmondatok főmondatainak bizonyos, gyakran használt (mert a mindennapi érzékeléssel, értelmi tevékenységgel, közléssel összefüggő vagy a beszélő szubjektív állásfoglalását kifejező) típusaiban az eredeti főmondati funkció megkopott, a főmondat értéke devalválódott. A hangsúly, a nyomaték a főmondatról a mondanivalót ténylegesen hordozó mellékmondatra helyeződött át, amely kezdetben még viselhette kötőszavát, de önállósága erősödésével (s a főmondat további süllyedésével) a grammatikai függést reprezentáló kötőszó is elmaradt belőle. A főmondat így lassan csak arra szolgált, hogy a mellékmondatbeli mondanivalóra a figyelmet felhívja, modális elemmé lett, majd modálisból alkalmas helyzetben és használatban kötőszóvá válhatott (a *hiszen* és a *talán* éppen tárgyi mellékmondatok lesüllyedt főmondatából vált kötő-, ill. módosítószóvá).

A fent jelzett változás a kései ómagyarban is zajlik. Megvan még a kötőszó, de már a mellékmondaton van a nyomaték: KazK. 78: „kerunk azert tegōdet: *hog* engeged minnekunk ez leueleth”: Da igitur nobis chartam. Ezen a fokon van és tovább nem gyengül az evangéliumi részek közhelyszerű, függő (vagy egyenes) idézetet bevezető mondata, a *bizony mondom tinektek*, amely után a lényeges és tényleges mondanivalót kizárólag a mellékmondat hordozza: JordK. 385: „vala kŷ ýtalt adand egýnek . . . *byzon mondom týnektek* nem vezty el hŷ erdemeet”; sőt: ApMélt. 55: „Akkor azt mondom nekýek: *Býzoñ mondom twnektek* nem esmerlek twtøketh”. Az alábbi latin megfelelőik közbevetett főmondatai, a beékelődött magyar főmondat, a megszólítás, mind a nyomatéktalanodásra, a főmondat devalválódására mutatnak: CornK. 1v: „Elevzer *mondam*. hog ezt tanalchozya mynekevnk peldazatzerent valo jras”: Primo, *inquam*, persuadet scriptura figuralis; TelK. 25: „*mondam vram* hog čac tebenned biztam”: In te, *inquam*, domine speravi; ApMélt. 20: „En valasztalak *vğmond* twtøketh”. Kedvez a főmondat modálissá válásának, ha a környezetében megszólítás áll, ez ugyanis a főmondat nyomatékának jó részét magába szívja: CzechK. 44: „*kerlek vram* meg ne vtalý”; KazK. 78: „*Laffad uram* netalamtan az zegen embōr az ístennek embōre”. — A változás következő lépésében a főmondat már egy szóból áll, amely modális értékűvé vált, bár még a *hogy* kötőszós mondatok főmondatára jellemző elől levő helyzetben, a mellékmondatban nincs kötőszó: CzechK. 65: „*kerlek twlem* tawol ne legy: Halalomkor fogagý engom. legý fegýwerom te ennekom”, 50: „*Lathom*. magad meg fogýattad. mýndonostwl nekōnk adtad”, 46: „býnosokōn kŷ kōnŷorwlz. hýzom welem nem nehezwlz”. (Megjegyzendő, hogy verses szövegekben — l. az éppen idézett CzechK.-beli adatokat — a ritmikai szempontokat sem szabad figyelmen kívül hagyni.) — Az *Isten tudja*-féle modális értékű főmondatok kialakulására l. 1533: „Mert *iften es twgga* igazat irok te ‘N.’” (LtK. 1: 142). Végül a főmondat funkcióvesztésének utolsó állomása, amikor nyomatékánál és pozíciójánál fogva egyaránt közbevetéssé, módosító mondatrészletté válik, és elhagyhatóan áll a mellékmondat testében: 1518 k.: „vele pogan nepeth *kerlek* ne vagyatok” (RMKT. 1²: 492); 1527 k.: „khŷn *lathye ýsthen* mýnden oran bankodom” (MNy. 37: 206); LobkK. 193: „vrunc Iefusnak zauairt holot hug monda: ha valaky en hozam yeuend ky nem yzem [‘üzöm’] *hug mond* etet” (az *úgymond* töltelék-szóként való alkalmazása azonban a lat. *inquit* hasonló szerepének hatására is történhetett); ÉrsK. 459: „az en atyam ky l’ot legyen *hizem* hallottatok Legyen ez orzagnak wala wra”. A valamikori főmondat funkcióját és pozícióját elvesztve alakilag is válto-

zást szenved(het): JókK. 90: „*had* zolyonak” : *Dimitte illos dicere*; ÉrsK. 491: „*lam* okoffaghoz nem Halgatz mert *lam* Cryftwfról wgy mondaz”.

3. Gyakran hiányzik a kötőszó a függő kérdést és a függő felkiáltást tartalmazó mellékmondatokból; l. alább.

A függő kérdés és felkiáltás

A kérdést tartalmazó tárgyi mellékmondatokra, a függő kérdésekre az esek nagy részében szintén a kötőszó hiánya jellemző. (A legtöbb függő kérdő mellékmondat a tárgyi mondatok között található, de több más mellékmondattípusban is előfordulnak; — l. 511 és 552.) A függő kérdés elé — bár a kötőszóhiány általános — némelykor behatol a *hogy* kötőszó. Ezeknek a mellékmondatoknak az alaptagja rendszerint az érdeklődés, közlés jelentéscsoportjába tartozik, maga a mellékmondat pedig a függő kérdés és függő idézet jellemzőit vegyíti össze: JókK. 142: „meg kerduen *hogý mykent yewtuolna*”; MargL. 70: „meg kerdyk vala az sororok · zent margýt azzont · *hogý myert tartanaýa ezenkeppen az kezkeneyi*”. A *hogy* kötőszó más alaptag mellett: GuaryK. 11: „laffoc azt meg *hog hankeppē lezqn az ragalmaýfag*”; MargL. 44: „meltolnaýa neký meg mutatný meg jelenteny · *hog my volt az regy zent atyaknak tevkelletevssegek*”; stb.

A függő kérdések többsége kiegészítendő kérdést tartalmaz, a kérdőszó (kérdő névmás vagy kérdő névmási határozószó) a mellékmondat élén áll. Kivételek ez alól a *hogy* kötőszós függő kérdések, valamint ritkán egy-egy mellékmondatba ékelődött kérdőszós adat: 1529: „nem thwgýa . . . ýdegen segedseg nélkül kýral ez orzagnak ký lezen” (MNY. 37: 276). Az alaptagok jelentéscsoportjai közül a főmondatban közlést, értelmi működést és érzékelést jelentő igék találhatók: PéldK. 75: „*Laffadza houa* megyen mynden . . . ember”; 1533: „*nem twdom honnan* athatna” (LtK. 1: 142); stb. A *tud, ért* alaptagú függő kérdések általában „nem tudásból” keletkeznek, ezért főmondatuk rendszerint tagadó, de l. 1529: „ýol thwgýa kegýelmed, *myneww ýdew wagýon*” (MNY. 37: 276) stb. A mellékmondat tartalmazhat halmazott kérdést: SzabV.: „ký Sabach erws voltat elmelle *Honneg myneww algýw kelmelle*”, továbbá a kérdőszók nemcsak kapcsolatos, hanem választó viszonyúak is lehetnek: NagyszK. 11: „veged azt ezódbbe . . . *honnaton auag miból lóth legen* . . .”. Maguk a kiegészítendő függő kérdések gyakran egyszeres vagy többszörös választó viszonyban állnak egymással: MünchK. 86vb: „*nē tudod honnan iqýqn auag houa menñen*”; BécsiK. 17: „*Mōgatoc nekēm ki légēn enñēp . . . auag mēllēc t mēmquēc t mēnēiēc legenēc q vazosoc · mēl légēn q ēzēiēc es · Auag mēl légēn q fokaffagoc [cs] auag ki légēn qvītēzi fēzēgeknē . . . kizala*” (~ SzékK. 17).

Az eldöntendő függő kérdések alaptagjára a kiegészítendő kérdésnél mondottak vonatkoznak, kérdőszavuk pedig a feltételes kötőszóval rokonságot mutató *ha* 'vajon', amely talán latin hatásra terjedt el, s amely a függő kérdésből a független kérdésbe is behatolhatott: WinklK. 162: „petor ky weue thorect, ces monda Vram *ha tōrrel vyuonk*, Nem vara petor cristusnak feleletýth hanem . . .”; ÉrsK. 38: „Es mykor Cayffas kerdoth wolna *hogy Ha elō ystennek fya wolna*” (kapcsolt egyenes kérdés). Általában azonban a függő kérdésben használatos: SándK. 29: „maýd meg laatom *ha segef*”;

1529: „nem thwdom *ha meg atthothak*” (MNy. 37: 276). A *hog*y kötőszó az eldöntendő függő kérdésben is feltűnik: NádK. 336: „Arra kedeglen a kit kerdez, *hogh ha* valamit keduezne a nômôföknec”; valamint *-e* kérdő partikulával is kombinálódhat: TihK. 171: „kerdik . . . *hogh ha* zikfegh ualae . . . marianak”. Eldöntendő függő kérdés halmozottan: NádK. 334—5: „mondmeg, *ha* keduezne . . . *ha* vágon valami keduezes es *ha* meg változhatnac . . .”; ÉrsK. 483: „Es my meg Halyok *ha* yltened fegel neked es *ha* bizony ees *ha* eleg te hyted”. A kései ómagyar kor választó eldöntendő függő kérdései a *ha* (esetleg *hog*y *ha*) kérdőszónak, az *-e* kérdő partikulának és az *avagy* választó kötőszónak különféle együttes variációit mutatják: GuaryK. 20: „azzoñ embor vote, ferfiu vote, nē monga”; DebrK. 492: „mondmegh . . . keralne azzontel vagyone: *a wag*y . . . enteleme”; KeszthK. 20: „hogy latnaya *ha* ertelmefek *auagy* yften kerefeek”; vö. még 1551: „lassa meg . . . vrasagod, *ha* az en giermekymet illetye, *a wag* nem illety” (LevT. 1: 80—1); stb. Eldöntendő és kiegészítendő függő kérdés kombinálódására: AporK. 211: „De nem twgȳok *ha* megh elek *A wag*y E’ korayek *Mȳt* Tettek neki”.

Hiányzik végül a *hog*y kötőszó a mellékmondatból a függő felkiáltás eseteiben is. Ezek a függő kérdő mondatoktól alakilag alig különböző, érzelmi töltésű tárgyi mellékmondatok, amelyek leggyakrabban a passió-történetekben jelentkeznak. Alaptagjuk általában valamilyen értelmi tevékenységet jelentő ige (főként az *eszébe vesz* és a *meggondol*), de olykor érzékelést kifejező is. Az alaptag sokszor áll felszólító módban: DebrK. 317: „De meg es *ved* ioban *ezzedbe mel’ igen* *keserv vot az aldot iefusnac ő zent halala*”, 318: „aitatos lelők *gondolhatod minemv nag keservfezes faidalmat zenvede az kemenfezes kereztfan*”; stb.

A kötőszóhiány típusainak megoszlása (összesen 175 adat):

	Modális vagy azzá váló fő- mondat esetén	Függő kérdés- ben	Függő fel- kiáltásban	Függő idézet- ben	Egyéb
Kötőszó nélkül	42	104	3	23	3
Kötőszóval	9	15	—	149	—

A függő idézés

Függő idézetek főként a tárgyi mellékmondatok körében fordulnak elő, bár ritkábban egyéb mellékmondattípusokban (alanyi, kötött határozói, jelzői stb.) is megtalálhatók. A függő idézetek döntő többsége *hog*y kötőszóval alakul, alaptagjuk pedig csak egyenes idézésekben is szereplő, szóbeli (esetleg írásbeli) közlést jelentő ige lehet. Ez elsősorban a *mond*, de ezenkívül adatható még: *felel*, *üzen*, *meghirdet*, *tanácsol* (*tanácsa ad*), *megvall*, *megtagad*, *fogad* ’ünnepélyesen megígér’, *hagy*, *meghagy* ’utasít, rendel’ stb., valamint a *parancsol* és a *kér* (utóbbiak kötött határozói mellékmondatl is). Függő kérdés és függő idézet találkozik a *kérd*(ez) alaptagú tárgyi és kötött határozói mellékmondatokban (l. 533).

Abban a folyamatban, amelyben az egyenes idézet függő idézetté alakul (a történeti változás iránya valószínűleg ez lehetett), az egyenes idézet személyes névmásai, sze-

mélyragjai (határozószók, bizonyos igék is stb.) módosulást szenved(het)nek, eltolód(hat)nak. Ez a — mindig az egyenes idézethez mért — személyeltolódás attól függően megy (vagy nem megy) végbe, hogy az egyenes idézésben szereplő három lehetséges személy egymáshoz való viszonya a függő idézetben megváltozott-e vagy sem. Ez a változás (ill. annak szükségessége) elsősorban attól függ, hogy az „eredeti” egyenes idézés idézet-résznének alanya hányadik személyű. Abban az esetben, ha az alany 3. személyű, soha nem következik be személyeltolódás, függetlenül attól, hogy az egyenes idézés idéző mondatában (azaz a függő idézet főmondatában) milyen további személyek szerepelnek (*én, te, ő mondta nekem, neked, neki*): NagyszK. 14: „Sóth byzonňal azth mondom hog čalard erdömoth vezön ez il” (az egyenes idézetbeli alak is *veszen* lenne); CornK. 53v: „mongyatok az ev taneytuanyinak es peternek. mert [‘hogy’] *elevl* *vezén* tyteket” (*elöl veszen*); GuaryK. 25: „kerdi zent bernard doctor ežt, hog meľic *tezön* nağob bint” (*teszen*).

A továbbiakban a függő idézeteket két csoportra osztjuk aszerint, hogy az egyenes idézés idézet-résznének alanya 1. vagy 2. személyű-e.

(1) *Én* mondtam $\left\{ \begin{array}{l} \text{neked} \\ \text{neki} \end{array} \right.$: *Én* írtam meg a levelet (egyenes, 1. személy)
 , hogy *én* írtam meg a levelet (függő)

(2) *Én* mondtam $\left\{ \begin{array}{l} \text{neked} \\ \text{neki} \end{array} \right.$: *Te* írtad meg a levelet (egyenes, 2. személy)
te
 , hogy *ő* írta meg a levelet (függő)

Ha tehát az egyenes idézés idézet-résznének alanya első személyű (1), akkor a függő idézetbeli személyeltolódás (vagy éppen el nem tolódás) esetei a következőképpen alakulnak:

Én [neked, neki] 1. → 1.

Te [nekem, neki] 1. → 2.

Ő [nekem, neked, neki] 1. → 3.

Ilyenkor a függő idézetben a mellékmondat alanya a főmondatéval azonos. Abban az esetben tehát, ha a főmondat alanya 1. személyű, ebben a csoportban, amelyben az egyenes idézés is 1. személyre vonatkozott, nincs személyeltolódás: 1526 k.: „*meg mondam* hogh een . . . semmýth *nem zooltham* . . . az k. thýzthessege ellen” (MNy. 37: 205) (*nem szóltam*). Az 1. → 2. személyű eltolódás ritka típus, nem sikerült adatolni. 1. → 3. személyű eltolódás: SzékK. 9: „*porončolth vala ő* neky Nabvghodonozor kiral’ . . . hog čak *őnön maga mondatneek* yštennek lenny” (*én mondassam*); MargL. 14: „Soror jo-lent . . . *vğmond* hog *ev* nyölc eztendeýg *volt* Secrestýeres” (*voltam*); stb.

Ha az egyenes idézés idézet-résznének alanya második személyű (2), akkor a mellékmondat alanya a megszólított, a kommunikációs partner személyével lesz azonos:

[Te, ő] *nekem* 2. → 1.

[Én, ő] *neked* 2. → 2.

[Én, te, ő] *neki* 2. → 3.

Példák az el nem tolódott alakokra: JókK. 44: „*paranczolok teneked ... hogy ... meg alý*” (*állj meg*) (~ VirgK. 42); 1526 k.: „merth akoron ... wgy *mondam* ha the *zoolthal wolna* az een thýzthessegem ellen” (MNy. 37: 205) (*szóltál*). Főként ide sorolhatók a *kér* alaptagú (kötött határozói) mellékmondatok: DöbrK. 375: „*Kerlek* titeket ... hog: *meltan iariatok* az hivatalban” (*járjatok*); 1526: „*kerlek* zerelmes leaniommat *hogý semmit ne bankogýal*” (MNy. 37: 205) (*ne bánkódjál*). — 2. → 1. személyű eltolódás: MargL. 3: „*azt mongýak* *hog en* kiral leýanýa *vagýok*” (*vagy*); 1531: „*ketzer felledt ... Ne higiem*” (LtK. 1: 134) (*ne hidd*); WinklK. 91: „*ergalmazofyam mongyad* akar chak azth, *hogh halyak meegh* the *veleed*” (*halj meg*) — 2. → 3. személyű eltolódás: JordK. 389: „*Es paranczola hwnekýk hogý meg ne ýelenteneek hwtet*” (*ne jelentsetek meg*) (~ MünchK. 18ra); MargL. 2: „*kere* az olimpiadis azzonth ... *hog ev neký* ciliciomot *adna*” (*adj nekem*); stb. Ez a személyeltolódás-típus a *parancsol* és *kér* alaptagú függő idézetekre jellemző.

A személyeltolódással párhuzamosan módosulnak a függő idézetben bizonyos igék is, például *jön—megy*: JókK. 41: „*Es paranczola frater leonak hogý tewbzer ne menne hozzaýa*” (*ne gyere*); BécsiK. 17: „*pazanlolt onèkic hog ki mènènc onnan*” (*gyertek ki*); de: SzékK. 18: „*poronçolt ő nekyk, hogý onnan el ky yòyenek*” (átképzeléses használat); — módosulnak a határozószók: SándK. 26: „*meg hagýak neký hog tóbbe oda ne menne*” (*ne gyere ide*); — megváltoznak a személyes névmások és a birtokos személyjelek: DomK. 29: „*atyank ... meg monda nekýk, hog evneky ez volna zandoka*” (*nekem ... szándékom*); 1516: „*Zekel Mýklo6 ... Montha wolna ... ez Nelepeczy ferecnzek hog ew az ew Jpawal ... egyethembe akartha volna Zekel Mýklo6th megh ethethny*” (MNy. 52: 368—9) (*te a te ipaddal akartál volna engem*); — elmarad az egyenes idézetbeli megszólítás.

Megjegyzendő, hogy a függő idézetekben (az egyenes idézethez képest) az igeidők nem változnak. Az egyenes idézetbeli felszólító módú igealakok azonban a személyeltolódást mutató függő idézetekben latin hatásra rendszerint feltételes módúvá változnak.

A személyeltolódáshoz hasonló jelenséget mutatnak, de a direkt és indirekt tegezés keveredésébe ágyazódnak azok a függő idézetbeli adatok, amelyeknek fő- vagy mellékmondatában (esetleg mindkettőben) a *te* személyes névmást helyettesítő udvariassági formula, a *kegyelmed*, *te kegyelmed* áll (csak az eredeti magyar levélanyagra jellemző). 2. személyként viselkedik a *kegyelmed* a függő idézetben főként akkor, ha csak a főmondatban van kitéve, a mellékmondatból hiányzik: 1502: „*kerem kegyelmedeth hogý Bochartasd ... az theurek zabonak az faluth*” (MNy. 37: 203); 1531: „*kerem te k ... engem Ne haig viffell eram go(n)dott*” (LtK. 1: 134). Ha a mellékmondatban ismétlődik a *kegyelmed* (esetleg csak ott fordul elő), akkor 3. személyként viselkedik; a *kegyelmed* ugyanis 3. személyű szó: 1527 k.: „*ezen kerem k. ... hogh k. ... ne menne waydahoz*” (MNy. 37: 206); 1492: „*en mondam vramnak hog kegelmed ... gleyteth keuana*” (MNy. 37: 203); de l. 1532: „*kery azon the k ... hog Ne hadnaýa karban*” (LtK. 1: 137). A 2. és 3. személy keveredésére: 1531: „*kerlek az iften erth hogh kegyelmed tegýen elegheth fogadaffodnak*” (LtK. 1: 136).

Függő és egyenes idézet nem mindig különíthető el egyértelműen. A kétfajta idézési mód egymástól való elválasztása főleg azokban az esetekben okoz nehézséget, amelyekben a mellékmondatból hiányzik a függést jelölő kötőszó, a közlésszituációban részt vevő három lehetséges személy egymáshoz való viszonya pedig úgy alakul, hogy a függő idézetben nem lenne személyeltolódás. Esetenként a megfelelő latinban egyenes idézet is állhat: PéldK. 79: „megys *mondhatom el megyek meg halny*”: *restat dicere: vado mori*; JordK. 382: „Býzon *mondom tñeknek, zenwedhetesb lezen* fódomanak es gomorranak feldenek”: *Amen dico vobis: Tolerabilis erit terrae Sodomarum et Gomorraeorum*. Egyenes és függő idézet közötti átmenetet mutatnak az olyan adatok is, amelyekben a személyeltolódás elmarad, de kötőszó kapcsolja az idéző mondathoz az idézetet (kapcsolt egyenes idézés): NádK. 340: „*Ne mongad ... azt hoğ ırgalmaz [a. m. ırgalmaz] ennekòm*”; SimK. 5: „*mondanac azt ennekòm hoğ ... soha tóbbe ne merez-köggél* mondani azt hoğ mi feiedelmõnc vag”; stb. Az utóbbiaktól elválasztandók azonban — mert valójában az egyenes idézéshez tartoznak — azok az esetek, amelyekben kötőszó vezet be ugyan az idézetet, de ez a kötőszó az egyenes idézetbe tartozik: MünchK. 85rb: „Es megvalla z nē tagadameğ *mezt* en nē vagoc x^c”: *Et confessus est et non negavit ... Quia non sum ego Christus*; BirkK. 1a: „vğ oluaffatok az apoftolok tete-mehebe, *hoğ* minden köz vala Θ nekik”: *Sic enim legitis in Actibus Apostolorum, „Quia erant omnia communia ...”*.

A függő idézet olykor egyenesbe csap át: CornK. 137v: „ffelele az erdeg. hog belzebv az *ev atya*. hogky *mynket* minden gonozokra *jgazgat*. Es jgeen kemenyen *veretet mynket* belzebv. valamenyzer *meg gyevezetevnk* az kereztyenektevl”.

Az utalószó

A *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondatokban az utalószó nélkül, ill. utalószóval szerkesztett mondatok egymáshoz való aránya 372 : 140.

Az utalószó leggyakrabban veláris hangrendű tárgyragos főnévi mutató névmás: JókK. 99: „De lattua[n] *azt* ew rokoný ... hoğ el akaryauala hadný ewkewt”; 1492: „vram *azth* monda, hog nem Zyksesg” (MNY. 37: 203). Mivel a *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondatok csaknem mindig főmondat—mellékmondat sorrendűek, az *azt* utalószó kataforikusan előre utal.

Palatális hangrendű tárgyragos főnévi névmás is lehet utalószó: ÉrsK. 458: „te wenfeged *ezt* kewana hog lenne mar niugodalma”; 1529: „*ezth* ýrhathom kegýelmednek, hog ... Moldwaý waýda nagh ereýth Erdélybe kwlde” (MNY. 37: 276). A főmondat—mellékmondat sorrendből következően ezek is előre mutatnak. Mindössze néhány olyan tagmondatgyűttes van, amelyben a mellékmondat elől álló helyzetű: NádK. 321—2: „es *hoğ ki ő vele zolt volna ... ezt* meg kérte volna”; NagyszK. 6: „De *mikeppen ammegh fezült emberben ezók leheffenenec ... en ezt* nilvan nem tudom”. Ezekben a mindig palatális hangrendű utalószó anaforikus jellegű, visszafelé utal. Néhány kódexben feltűnő a palatális utalószó használatának a többi kódexhez képest nagy mértéke (NádK., ÉrsK.). A NádK.-ben az egyébként nagyon ritka *ígymond* is többször előkerül (igaz, egyenes idézet előtt): NádK. 57: „Kiről *ígymond* zent Bernard doctor ...”. Az ÉrsK.-ben — hasonló helyzetben — nem ritka az *így* utalószó: ÉrsK. 498: „az wtan *ygy* paranczola Es zolgaynak *ygy* zola ...”. Továbbá mindkét kódexben felbuk-

kan olyan vonatkozó névmási kötőszó, amelynek előtagja palatális, tehát a közelre mutató névmásból származik: NádK. 265: „*E mith irtam meghiuatatlan irtam*”; ÉrsK. 488: „*eez myt mondaaz myes twgyok*”, 87: „*ezt en nem engethetem ez myt akarz tenny*”. Mindezek talán területi nyelvi sajátosságok lehetnek, bár, hogy ezt valószínűbben állíthassuk, a jelenség részletes feltárása mellett a kódexek lokalizációjára is szükség lenne, a fordító, másoló(k) nyelvi hovatartozásának megállapítására stb.

Kivételképpen számnévi mutató névmás áll utalószóként: 1533: „*annÿath thwdok az ew ÷ozaga dolgaban, hogh ÷gh lezen*” (MNY. 37: 353).

Tárgyi mellékmondatok utalószava lehet még az *úgy* (ritkán *így*) mutató névmási módhatározószó. Főleg a *mond, felel, ír, ért, ismer, hisz, olvas* stb. alaptagok mellett fordul elő. Az igei alaptag ilyenkor lehet határozott ragozású (ezzel is mutatva, hogy bár az utalószó módhatározói, a mellékmondat mégis tárgyi): NádK. 83: „*az angli-fok-nac cornicaio-gba [!] vğ olvafta, hoğ . . . neminemű vitez meghala*”, de általános ragozású is (l. 530): MargL. 62: „*es vgÿ mondottanak · hog ez zent margÿt azon . . . ostorozÿa vala ev magat*”; ApMélt. 3: „*Erről vgh oluasunk az zent euangelyomban . . . hogh vrunk mÿkor . . . predÿkalna . . .*”; ÉrsK. 462: „*az remethee ottan ygy tewn hog egy yrot thablat fel wen*”; stb.

Ritkaságként egyéb módhatározói utalószó is előfordulhat: HorvK. 79: „*Es tahat ez jdevben es ezenkeppen vegeze es zerze az felfeges evrek zent háromfag. hog az zvz mariahoz gabriel archangyal bochattatneek*”.

Az utalószó fajtáinak megszólása: *azt* 93, *ezt* 36, *úgy* 11, *így* 0 adat.

A tagmondatok sorrendje

A *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondatok csaknem mindig főmondat—mellékmondat sorrendűek. Ez a sorrend annyira jellemző e mondattípusra, hogy a főmondatok modális elemmé válásának éppen az elől álló helyzet elvesztése, a mellékmondat mögé kerülés az egyik lépcsője: SándK. 22: „*Mutasd meg kerlefejk. mÿ modon lennek*”; FestK. 371: „*Nem eerdemlettem, een wallom, de te wram yrgalmazÿ*” (l. 532). A főmondat—mellékmondat sorrend alól — az éppen említett, funkciója vesztett típuson kívül — csupán néhány függő kérdés és egy-egy függő idézet kivétel még: ÉrdyK. 509: „*howa meennyek nem twdom*”; CzechK. 52: „*Mert mÿth thegÿqn q nem tugÿa*”; MargL. 118: „*Es hog lelket megne serteneye · nagy aytatossagal kere ez zentseges zvz*”.

Mondatátszövődésre, azaz főmondat és tárgyi mellékmondat olyanfajta egymásba ötvöződésére, amelyben a mellékmondat egyik mondatrésze átkerül — rendszerint tárgyként — a főmondatba, számos szép példa van e korból: KazK. 73: „*meltoltatnek megh illönteny fyat holot uona*”; AporK. 217: „*addig kÿ nem Iewe mygh Crifustÿh meg halla hogÿ fel Tamada*”; 15(2)9: „*az wÿzen walo ereeth casarnak ertem mynden býzonÿal hogÿ satanal wolna*” (MNY. 37: 277); stb. Ezek a beszélt nyelvet idéző adatok. A mondatátszövődéses forma ingadozására, majd felülkerekedésére: DebrK. 119: „*f az ô hugat latuan hagi [az ô huga] immar el venult volna*”.

A vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondatok

A vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondatok alaptagja szemantikailag nem kötött, nem jellemző: JókK. 98: „*meg sepre akyt meg nem sepre tuala*”; DöbrK. 381: „*valakiket lelendetek hyiatok az menegzőbe*”. Tipikus azonban a tagmondat együttesekben a vonatkozó névmási kötőszó, amely előtag nélkül, *vala*, ill. *a(z)* előtaggal is állhat. (A sajátos jelentéstartalmú — bár vonatkozó — mellékmondatokat l. ott.)

1. A vonatkozó névmási kötőszó előtag nélküli főnévi névmás: JordK. 384: „*ne akarjatos azokat felnő kők az teftet megh ölyk*”. A *ki* vonatkozó névmás nemcsak személyre, hanem (megnevezett vagy meg nem nevezett) dologra is vonatkozhat: BirkK. 1a: „*ne keressék azt az műstorbán: kit meg kiuel sem lelhettenek*”; JókK. 124: „*Crif-tuftol es entewlem tугyad engedetnek lenny / melyet kewuetel*”. Kötőszó lehet még *ho-* névmástöbblől származó vonatkozó határozószó is: BirkK. 1a: „*egebet ne mielkegek hanem azt . . . hōnan nevet es vett*”.

A tagmondatok sorrendjére az elől álló főmondat, hátul álló mellékmondat a jellemzőbb: MargL. 207: „*es azokat tenned kők et ev tezen*”; ÉrsK. 325: „*wram bocza fad el mellyet boczatand wagh*”. A mellékmondat—főmondat sorrend, amely megfelel a vonatkozó mondatok keletkezési sorrendjének, szintén nem ritka: SándK. 25: „*mýth ot <elekődnēyek fabius nem tŕheettek ýmezok mýwettetlen*”; NádK. 328: „*kiknec tiztőffegőit ad, azokat hamarab meg čalya*”. A mellékmondat a főmondatba is ékelődhet: JókK. 129: „*mert emberő bewlcsefegnek zemey nemcsak azokat kők belewl / de azokat kők kyuel vadnak es meg mu(ta)tattýk*”.

Ha a főmondatbeli alaptag a *hogy* kötőszósak jelentéstani csoportjaiba illő, az előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszós mellékmondat és a függő kérdés egybeeshet: AporK. 212: „*keergyed azokat kők hallottak Mýt en zoltam*”; HorvK. 245: „*Es myt te tuc. vagy mely hyreket te twc. ne mongyad mynd ky*”.

A főmondat lehet utalószó nélküli: MünchK. 86vb: „*mű bejel'uc mel'et tudonc*”; — állhat benne utalószóként távolra mutató főnévi névmás: KazK. 85: „*Az balgata-gok: azokat mellek uannak megh utalliak*”; JordK. 385: „*azt fogagya kő enghem boczatot*”. — Utalószói funkciót kaphat olykor a személyes névmás: JókK. 36: „*ky engemet gyczer gyczerem ewtel*”, ill. az összefoglaló értelmű *mind* általános névmás: 1526: „*ees mi hýrek vannak mind megh ertet [ɔ: erted]*” (MNY. 37: 205); LányiK. 124: „*Menye psalmus vagyon Mynd el kelly Mondany*”. — Az utalószó a redukcióval keletkezett tárgyi (kihagyásos jelzői) mellékmondatok esetében melléknévi mutató névmás is lehet. Ilyenkor a főmondatból elmaradt főnévnek a jelentését és esetrágját annak eredeti jelzője, a jelenlegi utalószó ráértéssel magára veszi: MünchK. 17vb: „*te taneituañid ol'at [‘olyan dolgot] tezn / mel'et nē illic . . . tēnniec*”; 1515: „*olýat adhat awag olýal zerethet, kő soha nem wolt*” (LevT. 2: 2); 1534: „*mert olýakath hallaz en thewlem kých e koraýg sem thwtthal sem hallotthal*” (MNY. 43: 159); stb.

2. *Vala* előtagú vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondatok: Az előtag kapcsolódhat főnévi vonatkozó névmáshoz: DöbrK. 381: „*es valakiket lelendetek hyiatok az menegzőbe*”; JókK. 38: „*mongyad meg valamýt akarz*”; BécsiK. 242—3: „*Valamellékét fogattā megadom*”.

A tagmondatok sorrendje a *vala* előtagúaknál még őrzi a kialakuláshoz alkalmas tagmondatrendet: a mellékmondat áll elől, ezt követi a főmondat: SándK. 28: „*vala-mỹt en raȳtam tezz mỹnd meg gȳozom*”.

A főmondat lehet utalószó nélküli: MünchK. 86ra: „Valamit mōdand tūnēctec tēgē-tēc”; — állhat benne utalószóként veláris hangrendű főnévi mutató névmás: MargL. 54: „*vala myt az ȳorissa paranchol vala · Azt elevzer ev akarya vala be tellyesehtenȳ*”; — palatális hangrendű mutató névmás: BécsiK. 53: „*valamēllēkēt . . . akasztuolna ēze-kēt ada nēki*”. A főmondatban együtt állhat az utalószó és az összefoglaló értelmű *mind* általános névmás (az utalószó értelmezőjeként): GuaryK. 124: „*valaminemū gonozt el acarȳ tauoztatni, azt mind el tauoztaȳa*”; NádK. 330: „*valami ioth tuttal, ezt te mind el hattad*”. Ha az utalószó elmarad, a *mind* átveheti ennek a szerepét: DomK. 17: „*vala-mỹt keert vala jnnocencius papatwl, mỹnd . . . meg nyere honorius papatwl es*”; ÉrdyK. 224: „*Azert teed el mỹnd vala myt akarȳ*”; 1533: „*valamit zolgalatiawal talalt mind bele atta zegen*” (LtK. 1: 141).

3. *A(z)* előtagú vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondatok: Az előtag kapcsolódhat főnévi vonatkozó névmáshoz: KulcsK. 261: „*es laang meg egethe az kyk byne-fek valanak*”; 1526: „*az mĩth ȳrtal azt megh ertetem*” (MNY. 37: 205); CornK. 124r: „*agyad amelyet parancholȳ*”; néha vonatkozó határozószóhoz: 1531: „*a mỹrdtt en . . . zoltam valla . . . azt . . . ell acartom . . . vegeznem(m)*” (LtK. 1: 134). Ritkaságként a főnévi névmás előtagja a közelre mutató *ez* névmásból származik: ÉrsK. 488: „*eez myt mondaaz myes twgyok*”, 87: „*ezt en nem engethetem ez myt akarȳ tenny*” (l. 538 is).

Ennek a csoportnak nincsen jellemző tagmondatrendje: elől álló főmondat: BirkK. 2a: „*meg tege: am mit tēni kell*”; — elől álló mellékmondat: 1533: „*az myt ot gyeytet volt zegen azt hozta volt yde*” (LtK. 1: 141). — Valamivel gyakoribb azonban a főmondatba ékelődött mellékmondat: MünchK. 28ra: „*aggatocm̃g a mel' laȳaze laȳaznac ȳ a mel' iftene iſtēnn*”. Ennek az az oka, hogy az *a(z)* előtagú vonatkozó névmási kötőszó effajta tagmondatrendben (bár nem tárgyi mondatban) keletkezett. — Az eredetibb jelzős vonatkozó szerkezettel alakult tárgyi mellékmondatok mondat-átszövődéshez hasonló jelenséget mutatnak. Ezekben a tárgy a mellékmondatban áll, s a vonatkozó névmási kötőszó ennek jelzőjeként szerepel: DebrK. 162: „*a my titkōt nekōd mondok meg tarcad*”; 1532: „*amȳ zȳrth abol wehethek aſt eremeſt keghel medwel kezle(m)*” (LtK. 1: 139); vö. 1548: „*Az my wy hirt ennekem irtak . . . noked kṽltem*” (LevT. 1: 54).

A főmondat lehet utalószó nélküli: DomK. 6: „*az ev anȳanak amȳt latot vala meg hȳrdete*”; — állhat benne utalószóként az *azt* mutató névmás: NádK. 84–5: „*Vayha ti lattatoc volna . . . azt ammit en lattam*”. Olykor két tárgyi mellékmondatra többes számú mutató névmás utal: GuaryK. 24: „*de meg aȳ ki halgatt'a, es aȳ kit ragalmaz, azocates niha meg oli*”. Beékelt mellékmondat esetében az utalószó a főmondat mindkét töredékében megismétlődhet: GuaryK. 24: „*hoȳ azt ammit hallot, auag gondolt v att'afiarol, azt mafnac meg mong'a*”. — Közelre mutató névmási utalószó: SzékK. 10–1: „*hoȳ ézent ne myvelné . . . jervfalemnekees . . . az myt tōttvala mỹnd az egeb varofoknak*”; NádK. 57: „*de ammi fogatkozás ebbe vaȳon, ezt en magamnac ki ve-zōm*”. — Utalószóí funkciót ritkán személyes névmás is kaphat: TihK. 343: „*Ammel embōr ezuilagon ualamel binerōl eleg penitenciat tart: lōuendōbe oztan iſten azon bi-*

nert nem gótri *óter*” (eredetibb jelzős vonatkozó szerkezettel alakult mellékmondat). — A főmondatban az elmaradt utalószó szerepét átvevő *mind* áll: HorvK. 245: „*ottan mynd ky ongya amy vagyon ev benne*”.

Mindhárom típusú vonatkozó tárgyi mellékmondatban gyakori, hogy a vonatkozó kötőszó előtt még egyéb, mellé- vagy alárendelő kötőszó található, mivel a vonatkozó mondatok gyakran ékelődnek más tagmondatba. Ha ez a beékelődés közvetlenül a kötőszó után történik, két kötőszó kerül egymás mellé: GuaryK. 121: „*ki ígékozzettel embor az imadfagot . . . el kezdi, arra, hog ammiuel tartozic íftēnec, azt meg fizeffē*”; ÉrdyK. 509: „*neky hagyaa . . . hog vala myth mondana azt tēnee*”; VirgK. 43: „*de amit montal nem tudom*”.

Nem ritka jelenség, hogy a tárgyi mellékmondat egy főmondatbeli tárggal áll kapcsolatos viszonyban. A főmondat ilyenkor nem ismétlődik meg: BirkK. 4a: „*a3 lecce oluafō mōd'a meg az holdnak napat es mit a3 kalēdariūbol kel mōdani*”; DebrK. 158: „*mikoron latta uolna az ő Artatlanfagat [hogi ilien zent embor volna*”. Utalószóval is előfordul ez a típus: KazK. 79: „*hog lathaffam az en zeretō fyamat: es azt: ky emlōtte az en emleimeth*” (ál-kapcsolatosság, tkp. azonosító értelmező). A kapcsolatos viszony első tagja is lehet a mellékmondat: BirkK. 4b: „*mond'ak el am mit kell mōdani a3 kalandariūbol, es a3 pēcōfat [a. m. pretiosa]*”, ez mintegy tükörképe az előző típusnak. Ha a főmondatbeli mondatrész és a mellékmondat között nem kapcsolatos, hanem megkülönböztető ellentétes viszony van, a főmondatbeli tárgy el szokott maradni: HorvK. 223: „*az te feyedelmed nem meer neked parancholnya. [ti. mást] hanem chak azt amy neked kedues*”.

A mellékmondat többszörösen vonatkozó is lehet: MünchK. 87rb—87va: „*Ki z mell'et latot z hallot a3t tanol'ia*”; BirkK. 1a: „*kiknek valamiek volt világiban . . . zabadon akariak a3t kēz3e lēni*”, 2a: „*hog e kerie a3 pinczebol, kinek mire zvkfeget latanda*”.

A vonatkozó tárgyi mellékmondatok keveredhetnek más mondatrészkifejtő mellékmondatokkal. Így például módhatározóiakkal: SzabV.: „*Ment feyedelmnēk belwl tolmaczoll'ya E3t fenky kywul meg se mafoll'ya*”; időhatározóiakkal: JókK. 97: „*Mert banya uala mykoron valamely egyházat ne[m] lewluala oly tȳztan*”; AporK. 117: „*Es latta mikor tȳrȳdelmeztētnēk*”; stb.

A vonatkozó tárgyi mellékmondatok típusainak megoszlása:

	A kötőszó előtag nélküli vonatkozó névmás vagy határozószó	A kötőszó <i>vala</i> előtagú vonatkozó névmás vagy határozószó	A kötőszó <i>a(z)</i> előtagú vonatkozó névmás vagy határozószó
Elöl álló mellékmondat	11	12	8
Hátul álló mellékmondat	13	2	10
A főmondatba ékelődött mellékmondat	—	—	4
Összesen	24	14	22

A sajátos jelentéstartalmú tárgyi mellékmondatok

A feltételes tárgyi mellékmondatok kötőszava az (eredetileg időhatározói) *ha*: CzechK. 62: „De ne banýad *haa* ýgý teežok”. A *hogyha* feltételes kötőszó kialakulásának módja a tárgyi mondatokban is tetten érhető. Ennek *hogy* eleme gyakran a tárgyi mellékmondatnak — ilyenkor a feltételes mondatához képest relatív főmondatnak — a kötőszava, amely után a *ha* kötőszóval kezdődő feltételes mondat beékelődve állt. A két egymás mellett álló kötőszó egységes feltételes kötőszóvá kapcsolódott össze, amit az is elősegíthetett, hogy a tárgyi mellékmondatokból a *hogy* kötőszó amúgy is gyakran elmaradt, s ezért a beékelte feltételes mondat utáni tárgyi mellékmondat mint relatív főmondat kötőszó nélkül is megállhatott: MünchK. 30va: „Azt ke tuggatoc / *hog ha* tudna . . . valobizoň vigažna”; ApMélt. 17: „alýttom *hoğh ha* ezt megh gondolnok. ezekhez kepesth mynden ez vylagý zepsegek . . . keserwsegeknek lattatnanak”; de l. ÉrsK. 455: „towabba ezt ees akarnam *hogy* twletek *ha* meg walnam orzagom bekeben lenne” (az adat versből való!).

A főmondatbeli alaptagok sokszor feltételes módúak: 1520 k.: „Zeretnem azt *ha* engemeth Magyarok nem latnanak” (RMKT. 1²: 486); 1529: „*kewanam ha* the kegýelmednek ýob hýrth ýrhatnek” (MNy. 37: 276); stb. Latin hatást mutathat a *ha* kötőszós feltételes mellékmondatokban vonatkozó színezetet kapott *ki, mi* határozatlan névmás (lat. *si quis, si quid*). Főként a BirkK. nyelvére jellemzők az ilyen típusú mondatok: BirkK. 2b: „es *ha mit* [*si quid*] bëne meg nê tartandotok, hoğ heiaban el ne muliatok . . .”, 4b: „meg mödhatt'a riuiden *ha mit* [*si quid*] az foröknak tizteffegere . . . latandia hoğ alkotjik”; de JókK. 47: „Ažert *ha valamit* egýebett lewlnek en kebelemben / te tewted oda”: *si aliquid* amplius in sinu invenitur.

A hasonlító tárgyi mellékmondatok alakulásmódjukat tekintve kihagyásos jelzői mondatok. Kötőszavaik általában vonatkozó névmások és gyakran a szintén vonatkozó névmási eredetű *mint*. Az utalószók leginkább számnévi vagy melléknévi mutató névmások (főként *annyi, olyan*).

A mellékmondatok leggyakrabban mennyiséghasonlító: JordK. 416: „*Annýt* akarok . . . ez vtolfonak es adný, *mynt* te neked”; CornK. 143v: „*Menere* dýchekevdevt az gyenyervfegevkben. *anneet* agyatok neky az kenokban”. A mellékmondat a mennyiség egy részét is hasonlíthatja (partitivusi tárgyi mellékmondatok): KazK. 71—2: „vön attianak *kenceböl annet: mynet* esmere zikfegófsnek lenny” (~ TihK. 21); ÉrdyK. 410: „Az zent *alamyfnabol* kedeeğ chak *annyt* tarth *meeneere* zykefege vona”. A mellékmondat határozó értékű tárgyat is megnevezhet hasonlattal: CornK. 93r: „menyorzag *anneet* [‘olyan sokat’] eer. *mene* tehetfegevd vagyon”; ÉrsK. 258: „fýrnal *annýth* . . . *mykeppen* thenger wyze”; CornK. 30v: „menden zent *annet* evrevl az mas zentnek erdemerevl *mynt* zyntyn az ev tulaydon erdemerevl”. — Tulajdonságot hasonlító mellékmondatok: JókK. 27: „cýñaltuala *olyatant ment* egý haýlok”; CornK. 151r: „*Mynemev* az zyv. *olytanokat* zol valamely ember”. — Néha a hasonlításnak az az alapja, hogy azonos cselekvésekről van szó: ÉrdyK. 654: „ky *ezent* bezeelly *mynt* te mondaz”; BécsiK. 15: „hog *azöt* nê tēnē Iřlñç . . . *mèllèt* töt vala egéb vazofoknac” (~ SzékK. 11).

A hasonlító mondatok is lehetnek többszörösen vonatkozók, így kettős szintaktikai kapcsolatúak: NagyszK. 178: „*kynec meneuel többet zolgal, anneuel kegőtlembnec leli vter*” (itt tárgyi és fokhatározói hasonlító).

A mellékmondatok igen gyakran hiányos szerkezetűek: JordK. 44: „hatod napon kedegh keth annyat zeggýenek *mýnt eegýeb napon*”; DebrK. 600: „zolgalattával annet nem haznala *menet gúlősegeuel*”.

Feltételes hasonlítás a tárgyi mellékmondatokban viszonylag ritka. Kifejezőeszközei közül a levelekből adatható az egyszerű *ha*: 1526 k.: „az sok jambor elewtthees wgy mondam *ha* [’mintha’] the zoolthal volna az een thýzthessegem ellen” (MNy. 37: 205) és a *mintha*: MargL. 15—6: „hog az sororok hallottak . . . *mýnt ha* valakývel zolt volna”; ÉrdyK. 314: „aloythwan *mynt ha* az egheez zyghet yngadozna”.

A következményes tárgyi mellékmondatok szintén jelzői mondatokból kihasználással keletkeztek: a főmondatból elmaradt jelzett szó helyett annak jelzője (az utalószó) vette át a tárgy szerepét. Ebből a korszakból viszonylag ritkán adatható mondat típus. Kötőszava főleg a *hogyki*. A *hogyki* kötőszó *hogy* eleme a következményes jellegre utal, a főmondat utalószava az *oly*: SándK. 28: „*olýaat* tezők raýtað *hog kýtöl felz*”; HorvK. 258: „hog *olyat* ne laas *hog honnan* keferreffel te Imadýagodban annak vtanna”.

Határozó értékű tárgyat is kifejthet következményes mellékmondat: ÉrsK. 492: „lam egy nap *annyt* thanwltak *kywel* nagy foknak haznaltak”; PéldK. 60: „Az ev zuleý kedeg. az gýermeknek peldaýaua *annet* haznalanak. *hog* ez gyermeknek halala vtan. mýnden ez velagyakat . . . el hagyak”.

A megengedő tárgyi mellékmondat mint típus igen ritka; l. mégis: PozsK. 48—9: „byneymeth melyeketh *haygaz* el akarnek reytenem *femtehetnem*”.

A kötött határozói mellékmondatok

Az alábbiakban az ige, a főnév és a melléknév kötött szerkesztésmódú határozói bővítményei közül a mellékmondatos kifejtésűeket tárgyaljuk.

A szerkesztésmód kötöttsége, a vonzatosság az alaptag jellemző strukturális jegye, és így objektívebb felosztási szempont, mint az egyébként megszokott, az alaptagnak és határozói determinánsának jelentésbeli kapcsolatán alapuló osztályozás. Ezért egyes mellékmondat típusok (pl. részes-, eredet-, eredmény-, társhatározói, praedicativusi, translativusi, partitivusi stb.) a szerkesztésmód kötöttségét hangsúlyozva ebben a fejezet részben szerepelnek.

A kötött határozói mellékmondatok — a szintén kötött bővítményt kifejtő tárgyi mellékmondatokhoz hasonlóan — lehetnek *hogy* kötőszósak (tartalomkifejtők) és vonatkozó kötőszósak. Utóbbiak elsősorban (de nem kizárólagosan) akkor, ha a mellékmondatban kifejtett vonzat az élőlény szemantikai jegyét tartalmazza. Az alaptagok vizsgálatakor a két típust közösen tárgyaljuk.

Az alaptag

I. Az igei (igenévi) alaptagúak néhány nagyobb és néhány kisebb jelentéstípusba sorolhatók. Az egyes jelentéscsoportok az egyszerű mondatok kötött szerkezeteiben, ill. a mellékmondatos szerkesztésben eltérő arányban vannak képviselve.

1. Az alaptag az érzelmet kifejező igék jelentéscsoportjába tartozik. Pozitív érzelem: *örül vmin ~ vmiben ~ vmiről; (el)csodálkozik vmin ~ vmiről; csodál vmin; (el)-á(l)mélkodik vmin; szeret vmivel; remél vmin; vigad vmiben ~ vmiről; bízik vkiben; megbocsát vmit vkinek; stb.*: ÉrdyK. 143: „*megh ewrwe raytta* hogy olyan erdemes vona az ew yarafa”; 1532: „*chodalok raytha* hogh neke(m) femyth ne(m) ýrf” (LtK. 1: 140); stb. — Intellektuális érzelem: *hisz vkinek Ø, hisz vkit Ø* struktúrák: WinkIK. 297: „*Azzonyallath hygh ennekqm* [abban a tekintetben] merth el iogh az hora”; 1526: „*hýzem az wr ýstenih* [arra nézve] hogh mind ýo lezen” (MNY. 37: 205). (Ha a gyűjtött anyagban az egyes alaptagok mellett nem ismerjük pontosan a vonzatnak az utalószóban megtestesülő kitevőjét, akkor ezt Ø jellel jelezzük.) — Negatív érzelem: *fél vmin; kesereg, el ~ megkeseredik vmin; sír vmin; bánkodik vmin; megijed vmin; megrettenik vmin, vkitől; megnehezül vki ellen; megharagszik vkire, vmin; szégyenkedik vmiből; megháborodik vmiben; kevélykedik vmiből* (az igéknek egy része az érzelmen kívül még a közlés jelentéscsoportjába tartozó mozzanatokat is tartalmaz, kettős funkciójú); stb.: JókK. 44: „*mert feluala* hogh zent ferenczett megne bantana”; KazK. 119: „*Mith keffergez ezdn* kyrál: hóg az iob rezt ualasztottam”; 1531: „*mert azon haragút* [!] hoky: femý napot nem yrtal neký” (MNY. 2: 210); CornK. 55v: „*hog ezbevl maria magdalena ne keuelkevdneyek. hog evneky ielent elevzer iduezeytenk*”.

Gyakori az alaptagok stilisztikai célzatú halmozása: SimK. 5: „*Mert ha orqlec viga-doc, es generkqdqm abba micoron ...*”; DebrK. 57: „*az ördögöt zidalmazia ef bozzontia ehről hoki ...*”.

A tagmondategyüttesek egy részében az alaptag jelentése is átsugárzik a mellékmondatba. Gyakori így az okhatározói jelentésmozzanat az örömet, csodálkozást, szomorúságot stb. kifejező igékhez kapcsolódó mellékmondatokban, hiszen a mellékmondat ezeknek az érzelmeknek az okáról tudósít bennünket. A párhuzamos helyek világosan mutatják ezt: KulcsK. 269: „*Ees meg erwlenek, hoky meg allapanak*” ~ AporK. 120: „*Es vigattanak mert veztegettek*”: *Et laetati sunt quia* siluerunt; WinkIK. 298: „*ees chodalkoznak vala hogh az azzonyallattal bezeellene*” ~ MünchK. 88ra: „*z ludalkodnacuala mezt a neberiuél bészellènè*”: *et mirabantur quia* cum muliere loquebatur (l. még 551 is); stb. Abban az esetben azonban, ha a mellékmondat függő kérdés, hiányzik az okhatározói jelentésmozzanat. Az effajta mellékmondatok ugyanis elliptikus szerkesztésmódúak, a tulajdonképpeni (valamilyen közlésigét tartalmazó) főmondat hiányzik, de odaértendő: DebrK. 163: „*mind niaian ödalkoznanak ehről* [és kérdezték] *mimodon* adattatot volna meg azolaf ő neki?”; ÉrdyK. 620: „*meg keferődeek raytta* [és kérdezte] *my dolog volna*”.

Okhatározói jelentésmozzanatot tartalmaznak, és sajátos módon szerkesztődnek a *fél, megijed* alaptagú mellékmondatok. Ezek csaknem mindig tagadó kívánó formájúak, az ok a várható esemény elhárításába van elrejtve: 1536: „*de felewkw rayta hogh az harmad nap meg ne thewbhwlnè*” (MNY. 43: 160); MargL. 130: „*zent margyt azzon jgen meg jýede hog ne lenne ez soror halalanak oka*”.

2. Az alaptag a tágabb értelemben vett közlés, ill. valamiféle megnyilvánulás jelentéscsoportjába tartozik. A közléshez — kettős funkciójú igéknél — egyéb jelentés-tartalmak is társulhatnak, elsősorban érzelmre és értelmi működésre utalók. A mellékmondatok e csoportban többnyire függő idézetek. Az igék egy része csak kötött határozóval, más részük kötött határozóval és tárggyal áll.

A csak kötött határozóval álló alaptagok: *könyörög vkinek vki mellett ~ vkiért; esküszik vmire; dicsekedik vmiről ~ vmibe ~ vmivel; vetekedik vmiről; üzen vmiről; beszél vmiről; szól vmiről; ír vmiről; morgódik vmin; vmi tetszik vmiből; panaszol vmiről; stb.*: TihK. 146: „*dicsekodik ebbe: hogh el zentfegôs fiat fogada*”; 1532: „*ÿzenth keghelmed arol hogh . . . refth te(n)nek ben(n)e*” (LtK. 1: 139); ÉrdyK. 525: „*ez may napon yr ro-la, my leegén az ygaz es hamyff eskeweés*”; stb.

Tárggyal és kötött határozóval álló alaptagok: *int vkit vmire; (meg)fedd vkit vmiről; (meg)fenyegét, fenyít vkit Ø; vigasztal vkit vmiben; biztat, bizlal vkit Ø; bevádol vkit Ø; megdorgál vkit vmin; megjelent vmit vmiben; mutat vmit vmibe; ítél vkit vmire; mond vmit vmire; stb.*: BirkK. 3a: „*kik inxek øtet hog bvnet meg zãña*”; DomK. 60—1: „*Feddy vala az evrdevgevt azrol, hog meert volna be menny ez ev fraterenek tefteben*”; stb. A *kér* és *kérd(ez)* kötött határozói struktúráit l. 527—8.

Az alaptag jelentéséből adódóan a mellékmondatnak okhatározói jelentésmozzanata is van; pl. a *bevádol, dicsekedik, megfedd* stb. alaptagok mellett: DebrK. 28: „*beuadola a pascasiof feiedelõmnek eh zent Luczat hogi kerezten volna*”; ÉrsK. 538: „*Mafodzor dyczeertetyk abhol mert ystentwl zerzettõt*”; stb. Az *int* és *könyörög* alaptagú mellékmondatoknak célhatározói jelentésartalma is van: BirkK. 3a: „*øtet . . . ifteni zerelmel inxek hog magat meg fegge*”; 1533: „*kõnyergettem vala te .N. mellette hog . . . le telepednek .N. zarnya alat*” (KLev. 123.). (L. 657 is.)

Egyes alaptagokhoz (pl. *szól* és *ír vmiről*) függő kérdő mellékmondatok kapcsolódnak: NagyszK. 86—7: „*Zol ith arrol, hog mikeppen az cristofnac v tanitvaña magat hafonlataffa cristus iefushoz*”; 1532: „*neke(m) femyth ne(m) yrf hogha yfthe(n) magh-zatwal feretheet awaghne(m)*” (LtK. 1: 140). A mellékmondatok fent említett függő idézetszerűségére l. még: 1530: „*ismegh awaly kerkezýk wolth, hog egh nyaliab zal-mawaly reyam gioythya az warath*” (MNy. 27: 73—4) stb.

3. Az alaptag az értelmi működés jelentéstípusához tartozik.

Csak kötött határozóval: *gondolkodik vmin ~ vmiről; gondol vmivel; (meg)emlékezik vmiről; (meg)tudakozik vmiről ~ vmin; értekezik vmiről 'ért'; ért vmire; elmélkedik vmiről; kételkedik vmiben; tud vmivel; tanul Ø 'tanúskodik vmiről'; késálgodik vmiről 'vitatkozik'; tévelyeg vmiben; stb.*: DomK. 35: „*gondolkodneek reginaldus mester hog myt keerne*”; LobkK. 15: „*zent fferench arra erte hogy vronk iefus volna abuchu felöl*”; ÉrdyK. 496: „*keefalkoggywnk arrol . . . meely zorgalmas lett legyen mynd ew azzon feleffeegewel*”; stb.

Tárggyal és kötött határozóval álló alaptagok: *(meg)ismer vmit vmiből ~ vmiben ~ vmin; (meg)tanít vkit vmire ~ vmiről; megoktat vkit Ø; stb.*: GuaryK. 15: „*ezt nílúa meg qfmerqd ebbql, mert ýtet az zent iras hafohl'a kilomb kilomb beft'ekhoz*”; SimK. 7: „*tanii. meg mynket arra hog milegön az . . . engedelmesseg*”; FestK. 387: „*meg oktat-tud mytewl magaat . . . kellenc meg oony*”; stb. Gyakoriak a függő kérdő mellékmondatok.

4. Az alaptag akaratot, törekvést, szándékot fejez ki. Csak kötött határozóval álló alaptagok: *igyekszik vmire; tartozik vmire; törekedik vmin ~ vmibe; erő(l)ködik Ø; megáll vmiben; vigyáz Ø; indultatik Ø; munkálódik Ø; stb.*: GuaryK. 29: „ennec vtan-na arra *igekgzi*, hog az ... meg vtaltaffec”; BirkK. 4b: „Senki soror *azon ne tere-keggek* ... hog vala mel haz foröknak rakattaffec”; stb.

Tárggyal és kötött határozóval álló alaptagok: *kénytelenít vkit vmire; kényszerít vkit vmire; szorgalmaztat vkit Ø; hajt vkit ~ vmit vmire* 'kényszerít'; *unszol vkit Ø; megtart vkit Ø; megsegít vkit Ø; stb.*: BirkK. 2a: „*kit* kedigen corfagnak *zvksfe ketheleneit rea* hog meg fereggiek”; DebrK. 28: „az wr kezde *ehre kezöriteni* hogi aldozneiek az ö Isteninek”; LaskS.: „*Teged* kerlek es *wzunlak* lelkemeth testemmel tiztohad”. — Visszaha-tó névmással alakult alaptagok: *oltalmazza magát Ø; megörzi magát vkitől; óvja magát Ø; fogja magát Ø; stb.*: JókK. 48: „De *ogjad* magadot frater atyámfia hogý engemet touaba ne kýmél” (~ VirgK. 45); stb.

5. Állapot kifejezésével, állapotváltozással összefüggésben álló alaptagok: Az állapotban levés általánosabb kifejezéséhez tartoznak a létige kötött határozót ki-fejítő mellékmondatai. A létige szerkezetei: *vmi van vkinek; vmi van vkinek vmiből ~ vmibe; vki van vmire; vmi lesz vkinek; vmi lesz vmibe(n); vmi lesz vmivé; vki lesz valami-lyenné; stb.*: DebrK. 505: „kyth az wr ysten ygazghath: *annak* myndenek bekefegghel ... *vannak*”, 610: „mene banattya *ebből volt* iefofnak hog zauat nem hizi vala zenth pe-tör”; BécsiK. 114: „z femmie egëbbe *në leznëc* hanëlac azza mie akariac lenni a' pa-poc”; stb.

Az állapot megváltozását fejezik ki: *megszabadít vkit vkitől ~ vmitől; megválík vkitől ~ vmitől; támad vmiből; vesz vmit vmiből; stb.*: NádK. 319: „valamit fok ideig gútóttel, eg horaba *töle* mind *meg valta*” stb.

6. Szükségességet fejeznek ki a *kell* és *illik* szerkezetei, amelyek általában infiniti-vusszal és dativusszal állnak: LányiK. 413: „A kyk nem ez my zertzeththwnkbewl wa-lok *azoknak nem kel mondany* ... az septem pfalmuſt”; KazK. 120: „akkyk ... ige-köznek minket iftentől el zakasztania: *azoknak ... nem illik engednök*”; de: ÉrdyK. 525: „yo megh twdny my *keel hozyaa* hogy az hyt ... bynneel kyl leheffen”.

7. Különféle kisebb jelentéscsoportokba sorolható alaptagok:

Az érzékelés, észlelés jelentéskörébe tartozók: *hallgat vmihez; hall Ø*: GuaryK. 12: „Immar *halgas* iol *hozaia*, mel' atkozot bin legön, ez gonoz ragalmaſſag”; PéldK. 72: „*eleget hallottal ymmar* ... *hogy kemeny byro* vagyok”.

Az alaptag térbeli mozgást jelentő (átvitt értelmű) ige: *tér vmire; megy vkihez* 'fe-léségül megy'; *áll vmihez; stb.*: HorvK. 75: „de *terjevnk* arra hog az iftennek bevicheſſege mykeppen vegeze el”; 15(2)9: „semýkepen *ehes nem allanak*, az menemý tanulsaga gasparnak volt *kýgelmedtýl*” (MNy. 37: 276). (L. még 565.)

Adást, kapást jelentő alaptag: A szerkezetek körében igen gyakori, mellékmonda-tos kifejtésben jóval ritkább (példa is csak az előbbire került elő): *ad vmit vkinek; szerez vmit vkinek; nyer vmit vkinek; stb.*: JókK. 82: „Mert *azoknak adtok* ystený zerelmett kyktewl kertek alamyznatt”; ÉrsK. 519: „Es kyert thez ymadſagot *Annak aadok* bo-doghſaaghot”; ÉrdyK. 529: „vala kyk ew zent feelfeeget eegyebekkel yfmertetyk ... erek eeletöt *zöröz azoknak*”; stb.

Alá- és fölérendeltségi viszonyt kifejező alaptag: *szolgál vmivel; tartozik vkinek vmiről ~ vmiért; áldoz vkinek vmivel*; stb.: 1529: „az mywel enes thwtham ... eremesth zolgaltham” (MNy. 37: 276); VirgK. 44: „es amit ot lez [a. m. lelsz] *aldozal* enekem *vele*”; stb.

8. A partitívusi (rész—egész) viszony: BécsiK. 35: „Ma *nem èhètèm azocbol* mëlèkèt pazàlolz nekèm adatni” (~ SzékK. 73); ÉrsK. 539: „Agy ennekem *abbol* mellyet adtam teneked enymből”; stb. A strukturális kötöttség lazább fokú lehet főként azokban az esetekben, amelyekben tárgy is szerepel az alaptag mellett a főmondatban: MargL. 57: „*es meg agya vala* az ev *zvksagre valot azbol* myt evneky anya atya ad vala”, 58: „*Ezeket mynd tezy vala* ez zent zvz *azokbol* kyket ev neky az ev zvley ... adnak vala”.

9. A szenvedő igék szerkezeteinek jellegzetes bővítőménye, az ágens mellékmondatos kifejtésben csak elvétele fordul elő: KazK. 134: „ez teodas őrdöngös *az től fogattatek megh*: kyt v akaruala *megh fognia*”; SándK. 37: „belől *mardostatnak vala* ... *azoktul* myt zylendõ[k] ok valanak”. (A szenvedő igékhez kapcsolódó kötött határozói mellékmondatok általában az alapige saját vonzatát fejtik ki: CornK. 13r: „Es *vetekevttetyk ezrevl* hog nem vette volna azzonyonk maria az penitencianak zentfegeet” stb.)

A mellékmondatos kifejtésben is szereplő igei szerkezetek vonzataiban az eredeti (konkrét) irányulások elhomályosulása (amelyeknek mozzanatai éppen e korban ragadhatók meg) feltehetően az ige szerkezeteiben ment végbe. Ezek tárgyalását l. „Az ige kötött szerkezetei” c. fejezetben. Ugyancsak ott van szó a vonzatok fakultatív vagy kötelező voltáról, mivel ez a mellékmondatos szerkesztés kapcsán nem változik.

Igenévi alaptagok. — Főnévi igenévi alaptagok (személyragozottan is): ÉrsK. 457: „aaz nagy ystent kezde *kerny* es ewt *azon remenleny* hogy ewt bwdosny ne hadna”; JordK. 383: „ne akarjatos *azon gondolkodny* mykeppen awag myt ot zolljatos”; NádK. 272: „latom vala en magamat *el valni tôle*, kith ziltem vala”; DebrK. 95: „nagi kegiössfegnek dolga *ahrol gondolkodnonk* miken az zeep kis Iesus Siruan meteltetik uala kórniul”; stb. — Határozói igenévi alaptagok: CornK. 54r: „ky menenek ... *feelueen* hog az coporfo evryzevk ne tamadnanak ev ellenek”; ÉrdyK. 620: „*fyrwan ohaythwan raytta* hogy az leelky vygaľagot el vezttötte volna”; stb. — Melléknévi igenévi alaptag: NagyszK. 11: „õ ... latafanak zyne nem az Sõth *fem arra velendõ* a kire te velõd”; WinklK. 132: „*Erre haylooh* leegh hog oromesben halgas honne zooly”.

II. A főnévi alaptagok jelentéstípusai:

1. Tágabb értelemben vett közlés, ill. szellemi tevékenység: *kérdés vmiről; mondas Ø; tanúság vmiről; írás vmiről; tanács vmiről; emlékezet vmiről; beszéd vkiről; csoda vkiről; válasz Ø*; stb.: GuaryK. 4: „vettetic mas *kerdes arrol*, hog ha az pocol kínná kerestetic nagob muhkaual”; NádK. 33—4: „Immar lezõn *tanufag arrol* mikenpen esmerhetimeg embõr azt”; stb.

Idetartoznak még olyan főnevek is, amelyek kötött szerkezeteiket az előbbi főnevek analógiájára alakították ki (analógiás vonzatok): *levél vmiről; példa vmiről ~ vmi mellé; kapitulum vmiről; rész Ø; jegy vmiről; jel vmiről*; stb.: HorvK. 214: „Yt kezdetnek

nemely aytatos *peldak* ... elevzer *azol* hog azzonyonk maria az ev zeretevyet tyztely"; LobkK. 82: „Oluaftatik *Peldais ez melle* hog ez vilag el mvlando es hytfagos"; DebrK. 56: „Imez is nagi *Iegi rola* hagi ... a meg azot menta meg zoldul"; stb. Az effajta tagmondategyüttesek gyakran tételmondatok: TelK. 19: „kduetkóczik ekónducekenec harmadic: *reze mikeppen Joachimnac aldozattya a templomba meg vettetec*" stb., de olykor summázásként zárhatják is a mondanivalót: DebrK. 501: „Hala wr yftennek ez dychefeghes zenth katherynanak wygheztek etelenek elfe *ryze: hogy mykeppen adatek ach'anyak es annyanak*". — A *tanúság vmiről* alaptag jellegzetessége, hogy gyakran áll a főmondatban egy később, több mellékmondatban részletezendő felsorolás összefoglaló tartalomváró alaptagjaként, és a későbbi főmondattörédekben, az előszámláláskor már nincs újra megismételve: DebrK. 95: „*Harom rendbeli tanusagonk* lezón ... *Elfő ahol* mi okaert atta uala vršten eh törüent ... *Mafodik* myert akara vronk ez ... törüent fel vennie? *Harmadik ahol* legiön mint lön a körniül metelef?"; vö. még ÉrdyK. 15; DebrK. 33; stb. — Olykor, főleg tételmondatokban az alaptag kimaradhat a főmondatból: JókK. 87: „*Arrol kő* zegyenlyuala alamýznaert mentett"; DomK. 77: „Ymmar jt kezdetyk *azol*, mykeppen fenlet zent damancos".

Az ebbe a jelentéscsoportba tartozó főneveknek az utalószóból kilivágló vonzata igen egységes: az utalószók *-ról/-ről* raggal alakulnak.

2. Az alaptag az érzelemmel, intellektuális érzelemmel kapcsolatos jelentéscsoportba tartozik: *bánat vmin; keserűség vmin; félelem vmiben; rémület Ø; dicséret Ø; dicsőség Ø; kétség vmiben ~ vmiről; reménység vmiben; gyanúság Ø; irgalmazás vkihez; hit vmiben*; stb.: 1527 k.: „menemew *banathom* wolt azon ennekem, hogh kegelmed, ezen modon ynnen waydahoz zerzewdeth" (MNY. 37: 206); 1530: „*kethseg* wagyon *benne* hogh semith agyonak" (MNY. 37: 350); ÉrdyK. 421: „nynchen *remeenfeege* es *byzodalma benne* hogh meg oldoztatot".

Az utalószó ragjai többnyire az *-n*, ill. *-ban/-ben* helyviszonyragok. Az alaptag jelentésének függvényeként a mellékmondat okhatározói jelentésmozzanatot is tartalmazhat: ÉrdyK. 401: „Az zegheen magyar orzag kedeege nagy *banathan keferwfeegben* efeek *raytta* hogh az ew kegyes attyok ewketh el hadnaa"; JókK. 38: „Elezteb yftennek monda *gyčzeretett* hogh ew hyuý myatt / llat ew ývhýnak" : primo referens laudem Deo, qui per suos fideles providet suis oviculis.

3. Az alaptag tartozhat a tág értelemben vett szándék, törekvés, akarat, szükségesség, ill. ebből fakadó magatartás jelentéscsoportjába: *igyekezet vmire; gond vmire; szorgalmazat Ø; ügy vmihez; kívánság vmire; kénytelenség vmire; szükség vmihez ~ vmire; alkalmasság Ø; hatalom vmin; engedelmesség vmiben; engedetlenség vmiben*; stb.: HorvK. 254—5: „Te *igyekevzeted* az ifteny zolgalatban. jnkab legen *arra* hog ... lelky ertelmet vegy"; MünchK. 68ra: „Vram nít teneked *zozgalmazatod* / hog en hvgom enmagamat hagot zolgalnom" ~ DöbrK. 404: „vram ninčen e neked *vged ehez*, hogh en hvgom en ön magamot hagot zolgalnom" ~ JordK. 562—3: „Vram nýnczen ee *gondot* [!] *rea*, hogh az en hvgom el hagýot en magamat zolgalný"; stb.

Szándékot, törekvést kifejező alaptagok gyakran *-ra/-re* ragos utalószót kapnak, s célhatározói jelentésmozzanatot is tartalmazhatnak: DöbrK. 454: „keref vala *alkol-maffagot*. hogh ýtet a fokalfagnal kvl adnaia"; DebrK. 113: „megh ielőnte ef vona az ő *keuanfagokat ahra* hogh hozzaia mennenek".

4. A főnévi alaptag egy kevésbé homogén, a közléshez részben közel álló, valamiféle közvetett megnyilvánulást, továbbá összefüggést, viszonyt jelentő csoportba tartozik: *bizonyosság vmiből ~ vmiről ~ vmiben; megmutatás vmiben; különbség vmiben*; stb.: 1530: „hog amassyk ssolgamtul morze gaspartul el vesseth vala *aba bȳzon ssaga* vagyon kozaknak” (MNY. 3: 84); ÉrdyK. 564: „chak *abban* vala *kylemfeeg* köztők hogy eeggyknek harom ... Corona vala feyeeben az mafyknak kettew”. — A *bizonyosság* alaptagú főmondatok lassú devalválódására, majd modálissá válására l. 1530: „kȳben *Isten bȳzonssagom*, hogh csak wagiok egh sswpichaban” (MNY. 27: 73); 1538: „*ȳsten byzon sagom* hog eg yk sem ment en hyremmel” (KLev. 155.); 1533: „merth *bȳzon ȳsthen* ... hogh az ȳozagh ... sem nekȳ sem nekȳnk nem lezen” (MNY. 37: 353). Csak a beszélt nyelvhez kapcsolódó levélirodalom jelensége.

A főnévi alaptagok egy része igés szerkezetekben jelenik meg a főmondatban. Az igei tag szerepe általában a gördülékenység biztosítása, a vonzatosság könnyedebbé tétele, azaz az igék itt „üres igékként” szerepelnek. Ezeknek a főnév + üres ige szerkezeteknek sokszor megvan az ugyanolyan vagy hasonló határozói vonzattal járó igei ekvivalensük is, amelyhez képest némileg terpeszkedő kifejezéseknek érezhetők: KazK. 117: „nağ *siraft* kezde *raitha tennie*: hoğ az ȳ meftõre megh fogattat uona” (vö. *sir vmin*); ÉrdyK. 89: „*abban vetõtteetők* Idweffeegtõknek *remeenfeegeet*, hogy kereztyeneknek neweztettők” (vö. *remél vmin*). — Az igei egyenértékesnek gyakran tárgyi vonzata van: ÉrdyK. 433: „Es *vallaſth teen rola* hogy vala myth Iacab apostol predicałana mynd byzon ... vona” (vö. *vall vmit ~ vmiről*); VirgK. 55: „*fogadaſt tegy arol*, hogi ſoha feminemw lelkeſt meg nem bantaz” (vö. *(meg)fogad vmit*); DebrK. 183: „*efmeretõl veuen ehrõl* hogi az õ keuanfaganak ot helie ninçen” (vö. *megismer vmit*); MünchK. 87rb: „tûnmagatoc *vallotoc* ènnèkem *tanofagot* mezt mōdottam legèc”; ÉrdyK. 15: „zent paal apostol *teezen tanwfagot* hogy nem yllyk ...” (vö. DöbrK. 436: „*kiket* ezek ellened *tanolnak*’); stb.

Más esetekben a főnév + igéből álló alaptagok lexikailag szorosabb összetartozást mutatnak, frazeológiai egységként viselkednek: KazK. 116: „az kyrálnak *hyre lõn benne*: hoğ fya az kōrōztien hitõt feel uõtte uona”; ÉrdyK. 425: „Hayosok ... kezdèenek ... *erõth tenny raytta* hogy az holt teſtõt ky vethneek az tengõrben”, 148: „*Ne tarczon femy zamot rola* hogy xpūfnak tanoythwanya leheſſen”; 1537: „az en vram *okoth nem adoth*, hoğȳ merth e raȳta kezdetek el ez haboruffagoth” (MNY. 2: 211). A frazéma és az üres igés szerkezet között természetesen nincs éles határ; a főnév + üres igés szerkezetek gyakran frazeológiai egységekké is váltak. — Egyes igés szerkezetek kialakulása és elterjedtsége nem lehetett független a latin mintától: ÉrsK. 518: „errewl neked *halat adok* hogy maſtan te zolghalo leanyod wagyok”; DebrK. 101: „*halakat mondok* tennekõd hogi a zegeni binõſõkert ... alazad magadat”; vö. lat. gratias agere, gratiam referre. (A főnévi alaptagok vonzatosságának eredetéről l. 410—1.)

Szót kell ejtenünk még egy sajátos vonzatról, amely mellékmondatos kifejtésben a Bibliában és az azt interpretáló szövegekben fordul elő: a szinte már alkalmi főnévként szereplő *faj* (kivételképpen *oh*) indulatszó *vkinek* vonzatáról (dativus incommodi): WinkIK. 148: „De *iaj annak kȳ mȳatt* el adatyk”; ApMél. 29: „De *ȳaȳ azoknak kȳk* eğer ez vȳlagoth megh tagadwan hatra nezne”; JókK. 110: „De *oh azoknak kȳk* ezac remenſegben es nyaffagnak yelentjben zerzetest magoknac ewrewlnek”: *Vae autem illis, qui de sola specie et apparentia conversationis religiosae sibi plaudentes*. L. még: ÉrdyK. 596: „De *yay vezyk azoknak*, kȳk ... az wr iftent ... zydalmazyaa”. A fő-

mondatok csaknem kivétel nélkül utalószósak, l. mégis: ÉrdyK. 70: „De yay vyzon el-
len ky ... valasztot ydóket el vezty”.

III. A melléknévi alaptagú kötött határozói mellékmondatok a legkevésbé gyakoriak. A két megterheltebb alaptag a *bizonyos vmiben* és a *méltó vmire*, a többiek általában egy-két adattal szerepelnek csupán.

1. Tekintethatározónak megfelelő viszonyt (‘arra nézve’) kifejező alaptagok: *bizonyos vmiben*; *bűnös vmiben*; *szorgalmas Ø* ‘aggodalmas’; *hálátlan vmiről*; *szabad vmi-vel Ø*; stb.: 1524: „*hyzonos lygh benne* hogy wala holoth lyfen Irthe wagyok” (MNy. 25: 70); JordK. 569: „Ne akarýatok *zorgalmas* lenny, mýkeppen ... felellyetek”; VirgK. 27: „hogi *legiek zabad vele* [ti. az atyai örökséggel] kynek adom, es houa tezem”; stb.

2. A céllal, valamint szándékkal, törekvéssel kapcsolatos alaptagok: *méltó vmire* ‘érdemes vmire’; *méltatlan vmire*; *használatos vmire*; *kénytelen Ø*; *kellemetes vmi-re* ‘szükséges vmire’; *szűkös Ø*; *kész vmire*; stb.: GömK. 81: „Uram nem vagyokh *mel-to*. hogy te en haylakom ala Iey” (~ ÉrdyK. 126 ~ MünchK. 14ra ~ JordK. 375); BirkK. 2b: „Nem vattok *ketelenek*, hoğ alattatok valoktol bochanatot kerietok”; ÉrsK. 535: „Sokak ... *kellemetefek arra* hogy a gyonas ygaz legen”; stb. Az e csoport-hoz tartozó utalószók *-ra/-re* ragoiak.

3. A valakivel szemben valamilyen magatartásformát kifejező jelentéscsoportba sorolhatók a *békességes vkihez* ~ *vkivel*; a *jóakaró vkihez*; a *jó vkinek* és a *kegyelmes vkinek* alaptagok: HorvK. 258: „*Bekefeges* legy *azokkal* kykkel vton vagy egytevt iarz”; TelK. 343: „mely igen *io* vagy te *azoknak* a kyk tegedet zeretnek”; SzabV.: „Nag *kegelmes* legýen ... *mýnd azoknak* kyk keges kegelmnnek efný zoknak”; stb.

4. Két hasonlított összefüggésén alapuló viszonyt fejeznek ki a *hasonlatos vmihez* ~ *vkihez* alaptagú mellékmondatok: ApMélt. 13: „*hasonlatosok azokhoz* kyk mongýak vala” stb. Az idetartozó főmondatok utalószavai általában *-hoz/-höz/-höz* ragoiak.

A kötött határozói mellékmondatok melléknévi alaptagjai a főmondatban rendszerint állítmányi funkcióban szerepelnek. A melléktnevek egy része mellett kötelező a vonzat (megegyezően a melléknévi alaptagú szerkezetekkel). A kötelezőség főként a célt, szándékot kifejező jelentéscsoport sajátja. (Az alaptag vonzatosságának eredetéről l. „A melléknév kötött szerkezetei” c. fejezetben.)

Az alaptagok szófajának és jelentéstípusának megoszlása:

Igei alaptagúak

érzelem	közlés	értelmi működés	akarat, törekvés, szándék
15	20	19	8
állapot	szükségesség	egyéb csoportok	partitívus
3	1	érzékelés 4 térbeli mozgás 2 adás, kapás 1 alá-, fölérendeltség 2	0
ágens			
0			

Főnévi alaptagúak

közlés	érzelem	szándék, akarat	megnyilvánulás, összefüggés
14	7	3	1

Melléknévi alaptagúak

tekintet	cél, szándék	szemben	összefüggés
0	2	2	0

A *hog* kötőszós (tartalomkifejtő) kötött határozói mellékmondatok

Ide soroljuk még a 'hogy' értékben használt egyéb kötőszós tagmondategyütteseket is, valamint azokat, amelyekre a kötőszó hiánya jellemző.

A kötőszó

1. A *hog*y kötött határozói mellékmondatok kötőszavaként kódexekben és eredeti magyar anyagban egyaránt a leggyakoribb: WeszprK. 90: „felnonk kel raita *hog* meg kerestetik raytonk az artatlan vernek ontasa”; 1524: „femi hythem ninczen benne *hog*y meg segyczyk” (MNY. 25: 67).

A latin megfelelők: *quod*: MünchK. 54rb: „z ludalkodicuala *hog* [*quod*] o vg kéfnec a templomban”; VirgK. 55: „ennekem tees fogadaft tegy arol, *hogi* [*quod*] foha feminemw lelkeft meg nem bantaz”; — *ut*: MünchK. 14ra: „Vzam nē vagoc mēlto *hog* [*ut*] iōy ēn haiaiatom ala” (~ JordK. 375); BirkK. 2b: „Nem vattok ketelenek, *hoğ* [*ut*] alattatok valoktol bochanatot kerietok”; — *ne* (tagadó mondatokban): JókK. 48: „De ogyad magadot frater atyámfia *hogj* [*ne*] engemet touaba *ne* kymel” (~ VirgK. 45); CornK. 54r: „ky menenek . . . feelueen *hog* [*ne*] az coporfo evryzevk *ne* tamadnanak ev ellenek”; — olykor a *quia*: WinklK. 298: „ees chodalkoznak vala *hogh* [*quia*] az azzonyallattal bezeellene” (de l. ~ MünchK. 88ra: „z ludalkodnacuala *mezt* a nēberiuēl bēžellēnē”; JordK. 635: „es czodallýak vala *merth* az azzonyállattal bezeellenee”). A párhuzamos helyek megoldásaiban tapasztalható ingadozás természetesen a 'hogy' értékben használt *merit* kötőszó jelensége is (l. alább). — A latinban hiányzik a kötőszó (többször függő kérdésben): MünchK. 45rb: „vetokpötec vala *hog* ki o kōzōttōc nagob volna”: inter se disputaverant, quis eorum maior esset (a ~ JordK. 485—6 a latint követi kötőszó nélkül); NagyszK. 12: „bizonfagod vagon belöle *hoğ* te erőtted”: certum est, propter te; stb.

2. A kódexirodalom jellegzetessége a 'hogy' értékben használatos *merit* kötőszó. Főként a lat. *quia* egyenértékesekeként áll, jórészt a bibliafordításokban (a problematikát l. 531); MünchK. 86va: „megēmlekezene o taneituāni *mezt* [*quia*] ēzekēt mōdotta o tēf-tēzōl” (~ JordK. 629); stb. A *merit* használatát a kötött határozói mellékmondatok körében terjeszthette még a mellékmondatnak esetenkénti okhatározói jelentésmozzanata is: ÉrsK. 538: „Mafodzor dyczeertetyk abbol *merit* yftentwl zerzettetōt” stb.

3. A kötött határozói mellékmondatokból bizonyos esetekben hiányozhat a kötőszó.

a) Ez elsősorban az e mellékmondattípusban is gyakran előforduló függő kérdő mellékmondatok jelensége (l. 533—4 is). Függő kérdő mellékmondatok igei (igenévi) és névszói alaptaggal egyaránt előfordulnak: ÉrdyK. 192: „*el ameelkodwan raytta honnan azt twdnaa*”, 9: „*Elfew tanwfagwnk leezen arrol mynemew dolgok leeznek az wtolfso kezenfeeges nagy yteelethnek elötte*”. A kérdő névmás, ill. kérdő határozószó a magyar szórendi szabályoknak megfelelően rendszerint a mellékmondat élén áll, de ritmikai okokból (főként verses emlékekben) hátrább is kerülhet: BatthyK. 48—9: „*es arra legen nağ gondunk, az szam adalban mit mondğunc*”; ÉrsK. 454: „*eröl Coftws tanaczot tewn az leyant kynek newezne*”.

A kötött határozói függő kérdő mellékmondatok gyakran kiegészítendő kérdést fejeznek ki (l. a fenti példákat). A mellékmondatban több, egymással kapcsolatos, ill. választó viszonyban levő kötőszó is állhat, valószínűleg stíluszempontok kielégítésére: ÉrdyK. 559: „*gondolkoggyatok ... rola ... my modon mykeppen es mynemew lelky yozagokkal, dologgal, mwkawal es yo ygekőzettel awagy teheccheegghel eelween*”, 15: „*Mafod reze leezen arrol mykeppen tyztwtlatyk meg es mynek myatta*”; JordK. 383: „*ne akaryatok azon gondolkodny mykeppen awağ myt ot zollyatok*”. Maguk a függő kérdések is többször vannak — közös főmondatnak alárendelve — kapcsolatos viszonyban egymással: VirgK. 27: „*legiek zabad vele kynek adom, es houa tezem*” stb.

Az eldöntendő függő kérdések ritkábbak: SzékK. 24: „*meg tvdakozyal erröl ... ha ez neepnek vağon mostan valami byne*”. A *hogy* kötőszó e típusban többször behatol a kérdőszó elé. Választó viszonyú eldöntendő függő kérdések kódexekben és misszilisekben egyaránt előfordulnak: ÉrdyK. 21: „*Mafod tanwfagwnk leezen arrol hogy ha myndden embernek lelke ... el vytetyk ee ottan azonnal awagy nem*”; DöbrK. 496: „*fokan ketelkednek ha fel vetetet testevel őzve Avağ el ment legen testeet meg hağvan*”; 1532: „*neke(m) femyth ne(m) yrf hogha ysthe(n) maghzatwal seretheet awaghne(m)*” (LtK. I: 140).

b) Kötőszóhiány jellemző a függő felkiáltás adataira is: GuaryK. 12: „*Immar halgas iol hoğaia, mel atkozot bin legon, ez gonoz ragalmalfag*”; 1526 e.: „*Istuan vram meg kellene emlekevzned rola. mene ioual volt kegyelmednek ez zent egyhaz*” (MNy. 43: 158); KazK. 35: „*Oluaftatik eg igon zep pelda mel igon io az zent Ieronimuwnak aietatoffağal zolgalnia*”; stb.

A kötőszóhasználat megoszlása: *hogy* 58, *mert* 6, kötőszóhiány 16 adat.

A kötött határozói függő idézetek

Hogy (~ *mert*) kötőszóval alakulnak. (A függő idézetekről l. 534—7.) Alaptagjuk — sokszor egyéb jelentéstartalommal is színezett — közlésige (kettős funkciójú ige), ill. üres igével alakult frazeológiai egység (*fogadást tesz, bizonyosságot tesz, tanácsot ad* stb.). A legtöbbször előforduló alaptagok: *könyörög, int, fedd, fenyeget, esküszik, dicsekedik, kérkezik, bevádol* stb. A függő idézet lehet személyeltolódásos: 1529: „*the oltarod elewth meg efkewek raytha. hog nek y meg atta*” (RMNy. 2/2: 24) (*meg adtam*); 1530: „*awal y kerkez yk wolth, hog egh nyaliah zalmawal y reyam gioythya az warath*” (MNy. 27: 73—4) (*rád gyújtom*); stb. — lehet személyeltolódás nélküli: JordK. 625: „*en ...*

býzonfagot teek rola *merth hŵ az ýstennek ffya*” (~ MünchK. 85va) stb.; ezekben azonban a személyes névmás és a birtokos személyjel módosulhat: KazK. 117: „az kyalnak fya . . . nağ fíraft kezde raitha tennie: *hoğ az ý meftõre megh fogattat uona*” (*az én mesterem*) stb.

Az utalószó nélküli tagmondategyüttesek érintkezésére a célhatározóiakkal l. 657.

Az utalószó

Kötött határozói mellékmondatok esetében a főmondat utalószavának szerepe túlnő a mellékmondatra való pusztá rámutatáson. Benne, azaz különféle ragos, esetleg névutós formáiban mutatkozik meg az alapige (névszó) vonzatának alaki kitevője, a vonzat milyensége is. Minderről az alaptag tárgyalásakor már esett szó, megemlítve az alaptag jelentéscsoportja és a vonzatnak az utalószóban megmutatkozó formája közötti esetleges összefüggést is. Az utalószó hiánya ellenben többször magát a vonzatos-ságot is kétségbe vonhatja, mert többféle elemzésmódra ad lehetőséget: KazK. 125: „*remenfegõt ualuan* *hoğ* megh fyat el hitõgetne” (*olyan reménységet ~ reménységet abban, arról*); DebrK. 42: „*ef tanaçot adna* neki hõgi ezt ne miuelneieh” (*olyan tanácsot ~ tanácsot, olyat ~ tanácsot arra nézve ~ tanácsot avégett ~ tanácsot arról*); stb. Az utalószó nélküli és utalószós tagmondategyüttesek aránya 60 : 20.

Az utalószó-nélküliség kódexekben és eredeti magyar anyagban egyaránt gyakori: MargL. 56: „ez soror jgen chudalkozýk vala · hogý zent margit azzon el zenuedhet vala il nağý dohossagot”; XVI. sz. e.: „Laýos kýral leuele, hogý Budan es pesten vegýek az vamoþ” (MNY. 1: 351). A hiányzó utalószó olykor egy főmondatbeli kötött határozóval lenne kapcsolatos (olykor kifejtő magyarázó) viszonyban: LázK. 283: „Olwastaty<k> ith az ira [!] embõrnek . . . *meg ertefrõl ef* *hogy* maft nem kell jtely . . . bezedel”; DebrK. 74: „halakat adok tenekõd vram mind a fok *iokrol* . . . *f ielõfsben* hõgi a Menniei vendeegfeegbe hiual”.

Az utalószó lehet a veláris hangrendű főnévi névmás ragos alakja: SimK. 7: „tanil meg mýnket *arra* *hoğ* mileğõn az tõkelletõs engedelmesseg”; 1531: „mert *azon* haragût [!] *hogy*: femý napot nem yrtal neký” (MNY. 2: 210). A veláris utalószó a létige folyamatos melléknévi igenevével kapcsolva a főnévi alaptag előtt jelzőként is állhat: DomK. 14: „Yt kezdetyk jmmar *azrol valo tanolfag*, hog zent damancos atyank mykeppen kezde fondala zerze, az predicator zerzetevt”, 31: „Yt kezdetyk *azrol valo Iras*, mykeppen veue zent damancos atyank az zerzetbe reginaldus mefteerth”. (Az ilyen jellegű adatok a DomK.-ból és a HorvK.-ból származnak.)

Az utalószó gyakran kerül ki a palatális hangrendű főnévi névmás ragos (esetleg névutós) alakjai közül: DomK. 29: „Chodalkozuan *ezen* az fraterék hog myre oztanaya el evket ezenekppen”; 1530: „ma *erwl* thanachkozthwnk hogý mýnth kellene thennwnk” (MNY. 37: 278); 15(2)9: „nağý sok gondom wolt *ez ffelel* hogý *ez* somogý warmegýe soksor egyben gýlekesnek” (MNY. 37: 277). Kapcsolódhat hozzá az összefoglaló jelentésű *mind* általános névmás: VirgK. 3: „hog *ez fwldycket* nekem *atta mind* *ezekrwl* halalatlan voltam”. Elvértve *im-* előtaggal összetapadt palatális mutató névmás az utalószó: KazK. 157: „kezde bankodnia Elõzõr *imezõn*: mert . . . nem akaryauala: baluan imadonak adnia”.

Az utalószó kapcsolatos viszonyban állhat egy (vagy több) főmondatbeli kötött határozóval: NagyszK. 113: „Zol ith bodog azzonnac ... *dičeretiről, es tiztőffegeről, es kezőnetiről, es arról, hog minemü keferűfegős epefege volt*”. Ez a viszony olykor kifejtő magyarázó jellegű is lehet: MargL. 117: „Esmeeg olvastatnak chudalatos peldak zent margyt *azzonrol* · *Azrol hog ev meg esmeri vala zuueknek gondolatyt*”. Az utalószó a rámutatás nyomósítása céljából magyarázó kötőszóval kapcsolódik az alaptaghoz: ÉrdyK. 90: „yrgalmazafnak hozyank valo *meg mwtatafa, twdnya ylyk abban hog az ew eedes zent ffyaat eerettewnk adaa*”.

Kötött határozói tagmondategyüttesekben gyakoriak utalószóként a személyes névmás különféle határozóragos alakjai E/3.-ben (*róla, tőle, hozzá, benne* stb.): BirkK. 2a: „kit kedigen corfagnak *zvkefe ketheleneit rea hog meg fereggiek*”; ÉrdyK. 459: „femyt nem gondol *vele hog mykeppen meg leelhethnee*”; 1524: „nekem femi hythem ninczen *benne hog meg segyczyk*” (MNY. 25: 67); 1536: „de felew *kyta* hogh az har-mad nap meg ne thewbbewlne” (MNY. 43: 160). Az ÉrdyK. különösen kedveli az effajta utalószókat.

Az utalószóhasználat megoszlása: veláris hangrendű 10, palatális hangrendű 7, személyes névmás határozóragos alakja 3 adat.

A tagmondatok sorrendje

A *hogy* kötőszós kötött határozói mellékmondatok jellemzően főmondat—mellékmondat sorrendűek (az arány 78 : 2): BirkK. 4b: „oğa mēdenik *hog gonozt ... masnak meg ne mōd a*”; 1504—1507: „hencydý benedek es bessenyvy istvan tetek valast, *hog egmasra zalyon yozagok*” (MNY. 9: 444). Csak kevés kivétel van az ellenkező tagmondatrendre: SimK. 8: „es *holot hağğac* awal semmit nem gondol”; 1530: „*hog amassýk ssolgamtul morze gaspartul el vesseth vala* aba býzon ssaga vagyon kozaknak” (MNY. 3: 84); ill. a főmondatba ékelt mellékmondatra: CornK. 44r: „Esmeg ezben *hog cristus akara zvletny az ftalloba* meg feddetyk azoknak balgatatgafa”.

A vonatkozó kötőszós kötött határozói mellékmondatok

Vonatkozó kötőszós kötött határozói mellékmondatok akkor fordulnak elő gyakrabban, ha az alaptag vonzata az élőlény szemantikai jegyét tartalmazza (a jelentéstípusok közül főként az alábbiakban: állapot, állapotváltozás; adás, kapás; alá- és fölérendeltségi viszony; dativus incommodi), de egyéb jelentéscsoportból is: *panaszol vki-ről*: DomK. 246: „azzonyonk maria *panazol vala azokrol* kyk az ev zolofmayt restevn ... mongyak vala” (de l. *panaszol vmin ~ vmiről*: VirgK. 68: „nem panazol aroles, *hogy houa wtet tezed*”) stb. — Más esetekben a vonatkozó kötőszós mellékmondat használatának a *hogy*-ossal szemben (a mellékes tartalomadásnak a lényegivel szemben) különleges célja lehet, l. pl. egy konspirációs levél vonatkozó kötőszós mellékmondatát: 1532 k.: „Onnenn flandriabol efs ýrthanak arról *az kyth thwc3*” (MNY. 16: 18) stb.

1. A kötőszó előtag nélküli főnévi névmás: ÉrsK. 486—7: „MEltan Kezdem eel bezedemeth arról *ki* Een remenfeeghem”; DomK. 50: „ne akary vigadnod ... azban,

my teneked nem haznal”; VirgK. 34: „kez voltam azokra, *melyeket* nekem paranczoltal”.

A tagmondatok sorrendjére az elől álló főmondat, hátul álló mellékmondat jellemző: JókK. 11: „ygerÿ azogban engedelmessfegett *kýket mondandoc*”; az ellenkező tagmondatrend ritkább: DebrK. 505: „*kyth az wr yfien ygazghath*: annak myndenek bekefegghel ... vannak”; ÉrdyK. 425: „*kynek myt akar adny adhattya*” (kettősen vonatkozó a mellékmondat). Állhat a mellékmondat a főmondatba ékelődve is: KazK. 104: „mert azokbol *mell’eket neköd mondek* semi haznokat nem uallal”.

2. A kötőszó *vala* előtagú főnévi névmás: PozsK. 31—2: „*Valaky* ez ymachyagokath ... megh monghya ... Innocencius nyolczad Papa enghedeth ... thelyes Bochwth”; HorvK. 255: „*Valamy* vagyon. aky iftenreyl nynchen. azzal fokat ne gondolyon iftennek zolgaya”.

A tagmondatok sorrendjében jellegzetes az — a típus kialakulását tekintve elsődleges — elől álló mellékmondat: NádK. 319: „*valamit fok ideig gútóttel*, eg horaba tôle mind meg valtál”; l. még a fenti két adatot is; de: ÉrdyK. 392: „Nem leezen annak yrgalmaffaga ... *vala ky eeth yrgalmaffagot nem teezen*”.

3. A kötőszó *a(z)* előtagú főnévi névmás: DebrK. 27: „ha hozza mennek *a kinek* atthal”; WinklK. 351: „mert o melto reaya *amÿt* egyk izyk”; HorvK. 233: „aloychad magadat meltatlannak azokra. *az melyeket* byrz vagy vallaz”; — számnévi névmás: 1530: „*az mÿneth* lattham ... *errwl* sokath irhathnek” (MNY. 37: 279).

A tagmondategyüttesekben nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a fő- és mellékmondat sorrendi helyzete: VirgK. 55: „*amit enekem fogatal* abban erwfen meg alaz”; ill. 1530: „the keghelmed sÿessen vele *az mÿth akarthok mÿelnÿ*” (MNY. 37: 351). Mondatátszövődés a tagmondatok között: HorvK. 248: „*az iot akyt maas ember mond*. hamar vagy legottan kezdnek vetekevdy azokrvi”.

Mindhárom típusú vonatkozó kötőszós mellékmondat főmondata előfordul utalószó nélkül: DöbrK. 378: „mvnkaloggék kezevel mi io”; 1533: „az miben en kellek lehessek es legyek” (MNY. 21: 120), bár éppen ezeknél a tagmondategyütteseknél lényegesen gyakoribb az utalószóhasználat, mint a *hogy* kötőszósak esetében. Ennek oka lehet az, hogy a mellékes tartalomadás miatt az alaptag határozói vonzatát kifejező utalószóhoz erősebben kötődik a mellékmondat.

Az utalószó fajtái. — Az utalószó rendszerint a veláris hangrendű főnévi mutató névmásnak valamilyen (a vonzat által meghatározott) ragos, esetenként névutós alakja: MünchK. 85rb: „hog fëleletet aggonc *azocnac* kic ézëztettën^c mükët”; ill. HorvK. 244: „meg nehezevlz zyuedben *az ellen* az kyreyl az bezed lezen”. Szerepelhet esetenként melléknévi mutató névmás is a főmondatban: DebrK. 504: „ne meny *olyhoz* [ti. feleségül] hogy ky ne lezen oly hatalmas”. — A palatális hangrendű főnévi névmás ragos alakja (ritkábban): 1530: „az mÿneth lattham ... *errwl* sokath irhathnek kegyëlmednek” (MNY. 37: 279); TelK. 344: „es mynden ember tizteffegeth tezen *ennek* a kynel ez kô vagyony”; stb. — A személyes névmás határozóragos alakja: NádK. 272: „Es latom *vala* en magamat el valni *tôle*, kith ziltem *vala*”; WinklK. 351: „mert o melto reaya *amÿt* egyk izyk”; 1530: „the keghelmed sÿessen *vele* az mÿth akarthok mÿelnÿ” (MNY. 37: 351).

Az utalószó olykor egy főmondatbeli kötött határozóval áll kapcsolatos vagy magyarázó viszonyban: KeszthK. 29: „Meg zabadeyta engemeth ees erws *elenfegemtwl*,

ees azoktól kyk engem gyelelnék”; JordK. 388: „kýt nem ýllýk vala, hw neký eenný, fem azoknak kýk hw veleee valanak”; ill. MargL. 99: „keserves processio vala ez az zegen sororoknak ... jelesevl azoknak kýk ev kezzevlek ... ev rayta ... nyomorusagokat tevttenek vala”. — Ritkán az alaptaghoz kapcsolódik magyarázó kötőszóval az utalósó: ÉrdyK. 86: „Mafod oka mondatyk ifteny kegyelmezeefnek yrgalmazafa, twdnya yllyk azokhoz kyk penitenciara fordwnak”.

Beékelt mellékmondat esetében az utalósó a főmondat mindkét töredékében meg lehet ismételve: MargL. 31—2: „tegedet ... Azokba az az oly dologban · mellýek istenzerent · es istennel vadnak azokba esmerlek”.

Az utalósóhoz kapcsolódhat az összefoglaló értelmű *mind* általános névmás: SzabV.: „kegemes legýen ... mýnd azoknak kyk keges kegelmnnek efný zoknak”; vö. XVI. sz. m. f.: „tanachot adok mýnd azokrol Kýket ew felfegenek meltofagara ... efmerendewk lený” (RMNy. 2/2: 20).

Megoszlás a vonatkozó kötőszós mellékmondatokban: előtag nélkül 21, *vala* előtaggal 1, *a(z)* előtaggal 6 adat.

Vonatkozó kötőszós kötött határozói mellékmondatok keveredése más mondatrészkifejtő mellékmondatokkal. — A kötött határozói mellékmondatok között előfordulnak *hogy ki* kötőszóval bevezetett mondatok. E kötőszótípus keletkezésének valószínű oka egy *hogy*-os kötött határozói és egy jelzői vonatkozó mellékmondat keveredése: ÉrdyK. 464: „Mert eet aad embernek okot reea *hog kywel* az erek dychófeegre erdemet ... zereffheffen” (*hogy szerezhessen* × *amellyel szerezheszen*). Leginkább azonban csupán vonatkozó kötőszónak tarthatjuk a *hogyki*-t: DebrK. 504: „ne meny olyhoz *hogy ky* ne lezen oly hatalmas”. (L. 674 is.) — A *mikor* kötőszós kötött határozói mellékmondatok az időhatározói mellékmondatokkal keverednek: SimK. 5: „Mert ha orlec vigadoc, es génerkódom abba *micoron* engómet fel magasztalnac, es tiztólnec”; SzékK. 171: „abban lezen az yfteny törwennek megh töréfe, *mykor* az tvlaydon akarát, felví vettetyk az yfteny akaraton”.

A sajátos jelentéstartalmú kötött határozói mellékmondatok

A feltételes kötött határozói mellékmondatok kötőszava általában a *ha*: ÉrdyK. 325: „azon yfmernek meg tyteket ... *ha* egy malth zeretendytek”. A *hogyha* kötőszó kialakulására e mellékmondattípusban is adódtak alkalmas helyzetek: 1523: „Azerth en ees kerlek ... *hogh ha* my faradsagod ... ez dolog myath wolth, en ream erethe ne nehezel” (Nyeml. 227) (l. még 542 is). Feltétel esetenként kérdés alakjában is kifejeződhet: GuaryK. 10: „*ha veikqzotte*, rola penitenciat tartot”. A *ha* kötőszós feltételes mellékmondatokban vonatkozó színezetet kapott *ki*, *mi* határozatlan névmás latin hatást mutat: ÉrsK. 561: „Es *ha kynek* tewrtenendyk okadny meg kel latny ha ky wetette awayg nem”; stb.

A hasonlító kötött határozói mellékmondatok kötőszavai vonatkozó névmások, vonatkozó határozószók, ill. a szintén vonatkozó névmási eredetű *mint*. Az utalósók melléknévi mutató névmások: *ilyen*, többször *olyan*: WinklK. 132: „*mýnemq* embor elmeiebe, *elyeetennek* mutattýa zaianak chachogasa”; DöbrK. 42: „*Ol'l'atanna* tezed

őköt. *mint igó kemencze*”. A hasonlító kötött határozói mellékmondatok alaptagja mindig igei (igenévi) szófajú, a mondatok mind tulajdonsághasonlító. Hasonlíthatnak mellékmondat alakjában praedicativusi vonzatot: CornK. 66v: „menden fevldye-
ket *ollyanoknak aleytnac mykeppen ganeet*”; SándK. 25: „*kqwól es olýannak laattas-
seek mykeppen belql býrtatik ordqgtól*”; translativusi vonzatot: BécsiK. 9: „*tégè vr
ènèmbèlèt . . . mikèt Rahèlt z Lyar*”; ill. egyéb állapothatározói vonzatot: KazK.
96—7: „es ha az kóueth *olletannak* esmerendóm lenny: *amminemőnek mondod*”. A mel-
lékmondatok igen gyakran hiányosak: AporK. 104: „*olýa lqtem mikent bagol kalit-
kaban*”; CornK. 53r: „es levnek *mykent meg holtak*”.

A feltételes hasonlítás kötőszava a *mintha*, a mellékmondatok szintén praedica-
tivusi és translativusi vonzatot hasonlítanak feltételesen: ÉrdyK. 373: „*ew kedeeg
ollyannak twggya vala mynt ha aldozatot tenne iftennek*”, 644: „*ollyannaa leett vala
ymaran . . . mynt ha yngen ez feldőn nem volna*”. Ezek a mellékmondatok sohasem hiá-
nyos szerkezetűek.

Megengedő jelentésárnyalatú mellékmondatok csak igen elvétve bukkannak fel:
ÉrdyK. 181: „*Merth myt haznaal vele ember ha bator mynd ez vylagot el nyerye az ew
lelkeenek vezedelmeere*” (ez egyben adalék a *habár* megengedő kötőszó kialakulásának
kezdetéhez is).

A következményes mellékmondatok alaptagai — akár a hasonlító — az álla-
pot, állapotváltozás jelentéscsoportjába tartoznak. A mellékmondatok főként a trans-
lativusi vonzat következményét fejtik ki: JókK. 33: „*yften teged tezen olýa hogý aldot-
tak kezűt . lez azonkeppen aldot*”; DöbrK. 506: „*oll'anna tőt teged hog ý te benned len-
ne*”; NádK. 421: „*Il'enne teged ýtet hog meg halağa mesteret*”.

A kötött határozói mellékmondatok: A hasonlító határozói mellékmondatok

A kötött határozói mellékmondatoknak sajátos csoportját alkotják a hasonlító ha-
tározói mellékmondatok. Bennük (döntő többségben) a középfokjeles melléknevek,
határozószók, számnevek kötött szerkezetei kapnak mellékmondatos kifejtést. A kifej-
tett mondatrész minden esetben hasonlító határozó, amely cselekvést (történést), tulaj-
donságot és mennyiséget hasonlíthat. Az alaptagok szófaja és a hasonlításban részt
vevő fogalmi kapcsolatok között összefüggések mutatkoznak. A hasonlító határozói
mellékmondatok igen gyakran hiányosak (erről részletesebben I. az 560. lapon), s egy
részük már mellékmondatból lesüllyedt mondatrésznek (is) tekinthető.

Az alaptag

1. A főmondatban leggyakrabban középfokjeles melléknevek szerepelnek.

A) A középfokjeles melléknevek legtöbbször tulajdonságok intenzitását ha-
sonlítják: SándK. 23: „*my leheeth eegtelembe tiztqltlenneeg. es my leheeth nagyob ege-
lenseeg mynth zolgaakath vgyan tiztqlny*”.

A legmegterheltebb alaptagok itt a *jobb* és *nagyobb*: BécsiK. 14: „*iob* hog èlèuènèn zolgallonc Nabuhodonozor ... kizalnac ... hog nē meghaluāc ... zolgalatōknac kazat zènuèggūc”; 1530: „es *yob* wolth wolna hogh thymagathok oztozhathok wolna az pynzel: hogh nem mynth masnak attha wolna” (MNY. 37: 280); JókK. 127: „nem latak gonozok kewzt *nagyob* bewnewft ... ment engemet”. A *jobb* a főmondatban többnyire állítmányi funkciójú (ennek oka, hogy hiányzik mellőle egy rendszerint általános jelentésű főnév, pl. a *dolog*): LobkK. 43: „*Iob* ... előve latnod ... hodnem mynt egebecnek fegetfegeben byznod”, de jelzői használatára is van példa: ÉrdyK. 356: „*yob* nyerefeeggel yarz honnem ekkedyg”. A *nagyobb* mondattani helyzete ellentétes a *jobb*-éval; leginkább jelzői szerepben találjuk: ApMél. 1: „nyncezen *nagyob* meltosagh ... mynt az apostoly meltosagh”, de állítmányként is előfordul: ÉrsK. 7: „Es yme ez *nagyob* hogy nem mynth salamon”.

A tulajdonságok intenzitását hasonlító egyéb közép fokjeles melléknévi alaptagok túlnyomórészt pozitív érzelmi töltésűek: *édesebb, tökéletesebb, tisztább, drágalatosabb, kellemetesebb, fényesebb, csodálatosabb, gyönyörűsegebb, bölcsebb, készebb*, de lehetnek negatív tulajdonságot kifejezők is: *kevélyebb, éktelenebb, keserűbb, utálatosabb* stb.: ÉrdyK. 100: „Az penitencia tartoknak keny hwllatafok *gyenyerwfeegőfb* honnem az ... kyaloknak tellyes aztalok”; WinklK. 216: „Semmy nekōm *keserōb* Mynth halalod vtan valo eletōm”; stb.

Az alaptag a kései ómagyarban ritkábban alapfokú melléknév is lehet: DöbrK. 51: „*Io* embernek vrbān biznia. hōg nem emberben biznia”: *Bonum est confidere in Domino quam confidere in homine*. A közép fok lehet körülírással: alapfokú melléknév mellett *inkább, nagyobb, felette* segítségével: CornK. 94v: „Irgalmaffagot tenny. *jnkab kellemetes* istennek hognem az aldozat”; SzékK. 332: „*nagyob vezedelmes* gonozwl elny. honnem mynth hamar megh halny”; ÉrdyK. 531: „*felette keellemetes* az wr istennek az oly ... zolgalat kyt az ew zent zyleyeenek teeznek honnem mynt ... eegyeb zenthnek”. Az *inkább* közép fokú melléknévek mellett is előfordul: TelK. 281: „az nap hetzer *enkab fenefb* wala hogy nem ... emberektől latatyk”.

A mondanivaló nyomósítására, az egyenlőtlenség hangsúlyozására az alaptaghoz a *naggyal* határozószó kapcsolódhat: NádK. 129: „a pocolnac kenāert *nağgal nehezeb* zolgalnia honnem istennek” (~ GuaryK. 9); LobkK. 184: „es *nagial zeby* enekleffeket hallottam hogy nem mint thy hallottatok”.

B) Közép fokjeles melléknévi alaptagok kisebb számban cselekvéshasonlító mellékmondatok alaptagjaként is állnak.

a) Ha a cselekvés (történet, állapot) módját hasonlítják (valamely cselekvésnek könnyebben, nehezebben, jobban stb. való elvégzése), legtöbbször a *könnyebb, nehezebb, jobb, méltóbb, hővebb, szenvedhetesebb* stb. az alaptag (rendszerint ragos alakban): JókK. 16: „En tudnek *yban* [!] ez kerdefre felelnem: hogynem te”; ÉrsK. 327: „zwz marya ... *yohan* twgya wala az bybilyath hogh nem a prophetak”; JordK. 560: „az Sodomaŷaknak ... *kynnebben* leezen dolgōt [!], hōgnem mynt az varafnak”; de ~ MünchK. 67rb: „*cqnueb* lezen annapon Sodomānac hognē a varafnac”. Elvértve alapfokú melléknév is előfordul: LázK. 267: „*igen kynyen* meg engehteltetyk honnem mint meg haragzyk”. A *sokkal, naggyal* határozószók fokozásra, nyomósításra e csoportban is használatosak: 1527 k.: „*sockal jobban* fok allany az my wrunk dolga, hogh nem mynth k. welŷ” (MNY. 37: 206); NádK. 134: „a meōrzagba *nağgal kinneh* menie honnem pocolba”.

b) Ha a hasonlításban cselekvések között választani lehet, az alaptag az *inkább* határozószó (l. alább). Elvértve azonban a *jobb* középfokjeles melléknév is szerepel e hasonlítás típusban. Itt a *jobb* 'inkább' jelentésben áll, a határozószóvá válás felé tendál, de fejlődése aztán nem megy tovább ezen az úton: ÉrsK. 514: „*yob* ne zywlethet-tem volna hog ne erre ywtottam volna”; WinklK. 138: „Illik neektek hog egh embor halion megh *iobb*, Honnem mynd az sok nep vezien”.

2. Az alaptag középfokjeles határozószó. Ez a szófaj a cselekvéshasonlítás különféle típusaiban jellemző.

A legtöbbször előforduló határozószó az *inkább*, amely hasonlítja:

A) A cselekvés intenzitását (ugyanaz a cselekvés kisebb vagy nagyobb mértékben megy végbe): DöbrK. 13: „Embórt ennel *incab* nem zerethetec ammenere zere-tem”; NádK. 317: „*incab* zeretted honnem mint istent”; stb.

B) Cselekvések, ill. a cselekvéssel kapcsolatos mozzanatok közötti választást: ÉrsK. 515: „hog ystent kel *ynkab* felnwnk hogy nem embert remele-nenk”; 1532: „az en vram *Inkab* lafitany akarna, hogý nem mynth inditanj az haboruf-agoth” (MNY. 2: 211), ill. JókK. 20: „*ynkab* kyuanua . . . cristufnak zemeremfegyť / ment eý vylagnac hyufagat es czalardsfagos zepfegyť”; MünchK. 87ra: „*inkab* zézettec emberec a fétetfegét hog nē a fenēffegét”; stb.

A fenti két hasonlítás típusban ritkábban előforduló egyéb határozószói alaptagok: *nagyobban*, *igazban*, *feljebb* (afelett, annak felette) az A) csoportban és *örömesben* a B) csoportban. A) csoport: ÉrdyK. 538: „*nagyobban* keel az zent kerezťt ymadny . . . honnem az zyz mariat”; SzékK. 134: „ky nem hág tvtťkťt kēfťrtetny *az felett*, az mynt el vyfelhetyek” (~ DöbrK. 361: *annak felťtte*); — B) csoport: WinklK. 132: „*örömesben* halgas honne zooly”; HorvK. 232: „Es myndenkoron *evrevmeşben* akary zenuedned ehezefť. hog nem zabalať”. Az alaptagok változatosságából kitűnik, hogy a cselekvéshasonlítás e típusaiban a kései ómagyar kor nyelve még válogat a különféle határozószók között (vö. még a félúton megrekedt *jobb* 'inkább'-at is), s csak később állapodik meg az *inkább*-nál.

C) Cselekvések (történések) időbeli egyenlőtlenségének (egyik cselekvés előbb történik, mint a másik) hasonlításakor a jellemzőbb alaptagok: *hamarabb*, *előbb*, *elesztēbb*. LobkK. 43: „*hamarab* el feletkōznec te rolad embōrōc hognem mynt te alyt-tanad”; PozsK. 19: „*elesztēb* az een bineymeth megh bochyaffad hogh nem mynth en-gemeth megh ytilnel”. Szórványosan egyéb határozószó is előfordul: MargL. 171: „az zent margýť azzon koporsoýť tanola . . . *gyakortaban* megh latogatnýa · hognem mynt elesztēb”.

Nem ritka a nem középfokban álló (bár középfok értékben használatos) alaptag sem: CornK. 34r: „*elever* vetesseek el az elet embertevl. hognem az hýt”; PéldK. 4: „*Elezer* mynd ezek megh fogýatkoznanak mynt hogi ·ki ielenthetneyek menyei erdem-nek . . . merhettetlen voltat”; MargL. 34: „*annak elevttev* az en testemet el metellýetek foltonkent · hognem mynt en · az en hytemet megh zegnem”. Alap- és középfokú határo-zószó is áll olykor a főmondatban: LányiK. 23—4: „Ha thedygh az zenth Nykafius napyath az *elewth* A mynth effýk egy Napal *elewb* be wezyk”.

D) Középfokú határozószó ritkábban a cselekvés módját is hasonlíthatja: SándK. 13: „lam eý *niluaabban* laatyā hognem mynth maas”; BodK. 31: „Es miért iartal *kōzel*-

ben hozzája hóg nem az en angalom” (~ LobkK. 332); 1533: „kyknek dolgoc kilemben tertent hóg nem veelteek volna” (MNY. 37: 354).

3. Középfokú számnévvel általában személyek, dolgok stb. egyenlőtlen mennyiségét hasonlítják a kései ómagyarban: MünchK. 87va: „i^c tǫb taneituañokat težen ... hog nē Ianos”; JókK. 78: „Mýndenkoron keuefebbeti vewttem mýnt ennekem kellettuoľna”. A főmondatban a számnév néha alapfokú (bár az utalószóval együtt középfok értékű): DomK. 247: „hog keuefed mondotok annak felette amyre tartoztok”. Az egyenlőtlenség hangsúlyozására az alaptag előtt nyomósító (fokhatározó)szók állhatnak: LobkK. 96: „nağal tǫben halgatiac es [!] vilagot es v hitľagat hog nem mint az vr iftent”; ÉrdyK. 222: „fokal nagyob es teb keenokkal gettretee meg ... honnem zent Dorotťya azzont” (ebben az adatban a tulajdonság- és mennyiség hasonlítás összefonódik).

A középfokú számnévi alaptag tagadó formája azonban éppen az azonosságot is hangsúlyozhatja: WinklK. 78: „nem kevesebbe vala megh veresywlven Mýnth a keresztfan az ew zenth fya” (állapotok azonossága).

Középfokú számnévvel elvétele a cselekvés intenzitása, ill. gyakorisága is hasonlítható. Az első esetben a főmondat állítmánya a *használ* vagy az *árt* ige, mellettük a *tǫbb* (*kevesebb*) határozói értékű tárgyként áll: TelK. 138: „tǫbet hafnal mvnekǫnc: amv egvgv alazatoffagonc: hognem mynt amv hug tarľincnac keuanatos felmagastafa”; — a cselekvés gyakoriságára: 1536: „ferencz wram ... thewbzer wacharalth ... Borbara azzannal, hogh sem mýnth ... az wrak kezewth” (MNY. 43: 160); stb.

Teljesség és hiányosság. — A hasonlító határozói mellékmondatok sokszor hiányosak. Ha ugyanis ugyanannak a cselekvésnek (történésnek) nagyobb vagy kisebb fokát (intenzitását), különböző módját stb. hasonlítjuk, a tagmondatok állítmányai gyakran azonosak lesznek (a tulajdonság- és mennyiség hasonlításra is legtöbbször ez jellemző). Ilyenkor a mellékmondat állítmánya rendszerint elmarad: ÉrdyK. 273: „az azzonyallat ynkab twggya az haznaal valo dolgot megh zerzeny honnem mynt az fyrffyw”. Ez természetesen nem kötelező, az állítmány ott állhat a mellékmondatban: TihK. 133: „Ionkab ǫrǫle: hodnem mint kǫrǫztǫlǫ Ianos ǫrǫľtuona”; MünchK. 92va—92vb: „mikor x^c iquend / minē tǫb ielenfegekēt tēžen / hog nē mellēkēt ē tēžen”. Az azonos állítmány megismétlésének stilisztikai szerepe is lehet: DöbrK. 13: „Embǫrt ennel incab nem zerethetec ammenere zeretem”.

Minden esetben hiányos szerkezetű mellékmondatokat találunk azonban akkor, ha a cselekvéssel kapcsolatos mozzanatok közötti választás a hasonlítás oka: MargL. 37: „ynkab ennekevm tevtrent volna ez · hognem teneked”; DomK. 5: „valasztot jonkab fevldevn fekenny, hognem mynt teľty agyban”; stb. A cselekvések közötti választás esetén viszont a mellékmondatok többségükben teljes szerkezetűek: MargL. 34: „ynkab zenuedek mynden atkot · hog nem az en fogadasomat meg zegneem”; PéldK. 85: „ynkab ewrewľhes hogy nem fely”; stb. Az idetartozó hiányos szerkezetű mondatok főmondatában a cselekvés nem állítmánya a főmondatnak, hanem igenévként valamilyen más mondatrésze, így a mellékmondatban sincs állítmány: ÉrdyK. 472: „ynkab akar vala ... zolgalny, honnem zolgaltathny”; PeerK. 63: „wygyorogwan es néreituen inkab hogh nem zoluan”; stb.

A főmondatban stíluseszközként gyakori az alaptagok halmozása: ÉrdyK. 61: „Semy ennekem nem hallattatyk *eedefbnek* semy *gyenyerwfeegdfbnek*, semy *zerelmešbnek* mynt az istennek fya newe”, 353: „nynchen meennyeknek orzagaban *nagyob* meltoſſaagh zeepfeeg ekefffeeg, *Nagyob* tyztellfeeg ewróm wygafaag, mynt ez három reendbelyeknek”. Hasonló stílushatást keltenek azok a mondat szerkesztési formák is, amelyekben két (esetleg több) főmondatához tartozik egy hasonlító határozói mellékmondat: ÉrdyK. 215: „*kynnyebben* lagywihatna meg az kemeen kewzykla es az ereff val *kynnyebben* lehehne oonnaa, honnem mynt ez leannak ew elmeeyeet az kereztyten hyttról ky el vohatnaa”, ill. azok, amelyek párhuzamos szerkesztésmódúak: PozsK. 51—2: „mert *nagyob* az te *yrgalmaſſagod* hogy nem az en *kegyetlenſegem* *nagyob* az te *kegyeffeged* hogy nem az en *byneym* *nagyobath* tehecz meg *boczathny* hogy nem en *wetkezny*”.

A kötőszó

A hasonlító határozói mellékmondatok kötőszóhasználata a kései ómagyarban igen változatos. Az egyes kötőszók alkalmazása, valamint a főmondat állító, ill. tagadó volta között keletkezéstörténeti okokkal magyarázható összefüggések vannak. A kor nyelvszokása azt mutatja, hogy állító főmondatú mondatokban tagadó elemet tartalmazó kötőszó, tagadó főmondatú mondatokban pedig más típusú kötőszó áll. Ez a megoszlás (kivételekkel) szabályszerűnek mondható. A magyar kötőszók latin megfelelője egységesen a *quam*.

A hasonlító határozói mellékmondatok eredeti kötőszava a *hogy* volt. A kései ómagyar kor leggyakrabban előforduló (csak az egyenlőtlen hasonlításban használt) kötőszavai, a *hogynem* és a *hogynemmint* ebből a korábbi, hasonlító funkciójú *hogy*-ból magyarázhatók, sőt a *mint*-nek a használata (amely gyakoriságát tekintve e mondat típusban a harmadik helyen áll) szintén nem független az eredeti *hogy* kötőszótól.

1. Az egyenlőtlen hasonlításban bizonyos ellentét lappang: a cselekvés vagy tulajdonság mértéke stb. egyik tagmondatban nagyobb, mint a másikban. Kezdetben ezt az ellentétet a fő- vagy mellékmondatban kitett tagadószó jelezhetette a *hogy* 'ahogy' kötőszó mellett: **Könnyű Istennek szolgálni, hogy* ['ahogy'] *nem* (*könnyű szolgálni*) *az ördögnek*, ill. **A szeretet nem mulandó, hogy* ['ahogy'] (*mulandó*) *a halál*. A melléknév középfoka, ill. a cselekvéshasonlításban az *inkább* megjelenése azonban maga is utalt már a különbözősége, így az állító főmondatú mondatok mellékmondatában a tagadószó kitétele nem volt már szükséges. Erre az időre viszont a *hogy* + *nem* már egységes *hogynem* kötőszóvá forrott össze; az állító főmondatú tagmondategyüttesekben így szerepel: MünchK. 87ra: „inkab zézettec emberek a fétetfegét *hog nē [quam]* a' fenéffegét”; MargL. 34: „inkab zenudek mynden atkot · *hog nem* az en fogadasomat meg zegenem”. A *hogynem* kivételszerűen tagadó főmondatú tagmondategyüttesekbe is behatolt: BirkK. 1a: „hoğ ne kezgenek mõstorok kazdagoknak inkab haznoſſa lēni *hoğnem* zegeñeknek”; ÉrsK. 514: „yob ne zywlehettem volna *hoğ ne* [!] erre ywtottam volna”. — Kapcsolódhat vonatkozó kötőszókkal is: MargL. 190—1: „lako helye vala ez clastromhoz tevb *hognem* *menye* fevldet egy louon valo ember kye jgethetne hat napon”;

MünchK. 92va—92vb: „mikor x^c iquënd / minē tob ielenfegekèt tēzèn / hog nē mellèkèt è tēzèn”.

2. A *hogynem* mint a *hogynem*-hez képest fiatalabb kötőszó, szintén az állító főmondatú tagmondategyüttesekben: JókK. 95: „bodog ferencz monda . . . ynkab yllýkuala neký ew tewle tanulný *hogý nem mýnth [quam]* zent ýrafra felelný” stb. A levéltudomány ezt a kötőszót részesíti előnyben a *hogynem*-mel szemben: 1533: „inkáb akarnam k: meg zolgalnom *hogh nem mynth* masnak”, „weghed ýnkab barathsagomath . . . *hogh nem mýnth*, meghwethnel tewled” (MNY. 37: 353).

A *hogysem* mint kötőszó, amely majd a következő korra válik általánossá, szintén misszilisből adatolható először: 1536: „merth ferencz wram . . . thewbzer wacharalth az warban . . . Borbara azzannal, *hogh sem mýnth* warasban az wrak kezewth” (MNY. 43: 160), de legfiatalabb kódexünkben is előkerül: BatthyK. 258: „Szeretted szollani az gonoffagot inkab *hoğ fem mint* az iamborfağot: Es az hamiffagot inkab *hoğ fem mint* az igaffagot” (de ~ KeszthK. 131: *hogy nem*).

A kései ómagyarban éppen csak megjelenő *hogymint* (amely azonban a következő korban majd gyakoribbá válik) is valószínűleg a *hogynem* mint-ből származik a tagadó elem elvesztésével (az állító főmondat erre utal): LázK. 140: „edeffeget erze nagyoban *hogymint* annak előtte”.

3. Azokban a mellékmondatokban, amelyeknek a főmondata tagadó, az eredeti *hogy* helyét általában a pregnánsabban hasonlító, kevesebb funkciójú *mint* vette át: JókK. 127: „bodog zemek nem latak gonozok kewzt nagyob bewnewft . . . *ment [quam]* engemet”; 1531: „Soha . . . Nagýwb Segýenek Nem vallottam *Mý(n)t* az kegyelmed fogadaffýra” (LtK. 1: 136). A *mint* állító főmondatnál is előfordul: JókK. 117: „Elezteb kel cristufnak peldayaua tenný *ment* tanoýtany” stb. Az állító főmondatok egy része azonban olyan kérdő mondat, amelynek tagadó jelentése van: JókK. 93: „Azert mý vlatatofb *ment* . . .”; GuaryK. 74: „mi lehet ennel nağob martirüfağ, *mint* . . .” (tkp. ’semmi sem utálatosabb’, ’nincs ennél nagyobb mártírság’).

A hasonlításokban benne rejlő — korábban említett — ellentétes viszony miatt a *mint* kötőszót néhány esetben a *hanem*, *hanemcsak* helyettesítheti. Az alaptag ilyenkor mindig az *egyéb*: WinkIK. 87: „Jmmar egebeth nem twd *hanem chak* halalnak keserýw-segheet”; SándK. 13: „ez nem eegýeeb: *hanem eğ* kýuaalt keppen nag dolgookerth ualo 9999”; de: JókK. 108: „nem akara mýkent [o: mýnket] výfelny az egyeb vton: *ment ezen*” (l. 482, 731).

Ritkán *amint* kötőszó is előfordul: TihK. 95: „Ioban es zebben terómthette uonae lelkebe annal: *amint* terómtótte”.

4. A *miképpen*, amely az egyfokú hasonlítás leggyakoribb kötőszava, az egyenlőtlen hasonlítás köréből csak szórványosan adatolható. Rendszerint olyan kódexek alkalmazzák hasonlító határozói mellékmondatok kötőszavaként, amelyekben másik funkciójában is általánosan használatos. Ezek a mondatok olykor egyfokú (nyomatékosító) hasonlító mondatnak indulnak, majd áttérnek az egyenlőtlen hasonlításra: ÉrsK. 366: „*Mykepen* az feldy wytheez ewrewl mykoron hyhwattatyk . . . nagyal ynkab kel ewrwlye az lelky wyteznek”; de lehetnek szabályos felépítésűek is: JókK. 61: „nem volt oly *hogý* ký inkab tudofbuoltuolna . . . *mýkeppen* mondot frat[er] leo”.

5. Az egyéb vonatkozó kötőszók általában tagadó főmondatnál használatosak: DöbrK. 11: „nagob gonoffagot nem tehete criftofon annal *a mit* tön”, 361: „ki nem enged titeket keferteni annak felötte: *mit* nem vifelhettek”; de: ~ SzékK. 134: „ky nem hág tvtökött kéferenty az felett, *az mynt* el vyfelhetytek”; stb. — tagadó értékű kérdő főmondatnál: ApMélt. 16: „kȳ nagyob mynd azoknal *kȳk* lakoznak nap tamadatnak bodogh tartomanȳaban”. A főmondat olykor állító is lehet: 1530: „*amenȳth* megh tarthoot anal thwbel tartozȳk nekȳ” (MNY. 37: 282).

6. *Hogy* kötőszós mellékmondat igen kevés van a korabeli anyagban. Bennük feltehetően nem a korábbi *hogy* maradványát kell látnunk, hanem analógiás behatolást tagadó főmondatú, általában *mint*-tel kapcsolt mondatokba: WinklK. 216: „Semmy edösb ennekö *hogh* teghödeth az kereztfan ölelven megh halyak” — a következő mondatban már be is lép a szabályos *mint*: „Semmy nekö *keseröb Mynth* halalod vtan valo eletö” (~ NádK. 276).

A *minthogy* kötőszó szintén ritka a kódexekben. Általában tagadó főmondatnál áll, s benne a *mint* a *hogy*-os mondathoz képest relatív főmondat lehetett (*mint az, hogy ~ mint azt, hogy ...*), majd a többszöri egymásmellettiesség miatt mondathatár-eltolódással vált egységes kötőszóvá: TihK. 143: „femi nagob nem mondathatik: *mint hogh* legön istenek ania”; ÉrsK. 557: „kynek egyefwleefere meltöbat nem gondolhata attya ... yftennek bewlczelege *mynt hogh* ewnnen magat oly allatban enyeztene”.

Az utalószó

Kevés az utalószós tagmondategyüttes.

A hasonlítás típusa szerint leginkább a cselekvés intenzitásának, ill. valamely tulajdonságnak a hasonlítása esetén fordulnak elő utalószók: GuaryK. 11: „az hallot gonoffagot mafnac möga, feleben *annal*, menere hallotta”; ApMélt. 37: „nağh kérdés ez: es yob *annal* ammyt tȳ zoltok vala”. Egyáltalán nincs azonban utalószó a cselekvés időbeli egyenlőtlenségét, továbbá a cselekvést, ill. a vele kapcsolatos mozzanatokat hasonlító mondatokban: ApMélt. 22: „nyelwñk az wdöwel hamarab el ffoğnah hoğ-nem *kȳ* mondhatnak”; 1533: „de en inkab akarnam k: meg zolgalnom hogh nem mynth masnak” (MNY. 37: 353).

Az utalószó legtöbbször *annál* (*azoknál*): DöbrK. 13: „iobbat *annal* nem tuda adnia ammit ada”; stb. Előfordul azonban ennek palatális változata is: DöbrK. 13: „Embört *ennel* incab nem zerethetec ammenere zeretem”; stb. Ha az utalószóhoz a *mind* összefoglaló értelmű általános névmás járul, ez a középfokú alaptagnak felsőfok értéket kölcsönöz: ApMélt. 16: „kȳ *nagyob mynd azoknal* *kȳk* lakoznak nap tamadatnak bodogh tartomanȳaban” (tkp. 'ki a legnagyobb?'). Más esetben viszont a névutós szerkezetű utalószó biztosítja az alapfokban álló melléknévi alaptagnak a középfok értéket: DomK. 247: „hog *keuefed* mondotok *annak felette* amyre tartoztok” ('kevesebbet annál').

Az utalószós mondatok többségében a mellékmondat nem hiányos szerkezetű. L. mégis: 1530: „sonha *ennel* serthelembel ... nem wolth Janos ... mynth mosth” (Száz. 1874: 348).

Az utalószós tagmondategyüttesek kötőszavait vizsgálva megfigyelhető, hogy az egyenlőtlen hasonlítás sajátos és kizárólagos kötőszavai mellett (*hogynem, hogynemmint*) utalószó csak kivételképpen szerepel (mégis: VirgK. 137: „*Anal yn kab hogy nem mynt hynedh, vygad az wrdewg*”). Ez a jelenség talán azzal magyarázható, hogy a kötőszó pregnánsága miatt a fő- és mellékmondat kapcsolatának erősítésére további grammatikai eszközök már nem szükségesek. Fordított a helyzet a *mint* és az egyéb vonatkozó kötőszós mondatokban, amelyek viszont számukhoz viszonyítva a kései ómagyarban elég nagy százalékban utalószósak: ÉrdyK. 110: „*hogy fellyebb magaat annaal ne aloya mynth wr Iftentwl erdemlette*”; 1530: „*amenyth megh tarthoot anal thwbel tartozyk neky*” (MNy. 37: 282).

A tagmondatok sorrendje

A jellemző tagmondatsorrend: főmondat—mellékmondat: ÉrdyK. 81: „*yn kab mynd meennyet földet femye tenne honnem bezedeeet meg maflanaa*”; 1533: „*weghed ynkab barathsagomath ... hogh nem mynth, meghwethnel tewled*” (MNy. 37: 353). Ellenkező sorrend ritka kivételnek számít: ÉrdyK. 44: „*honnem ember annak veegeere mehetne, hamarab el fogyatkozyk annak elette*”; 1530: „*amenyth megh tarthoot anal thwbel tartozyk neky*” (MNy. 37: 282). (Elöl áll a mellékmondat az egyfokú hasonlításnak induló *miképpen* kötőszós mellékmondatokban is — l. 562.) Elvértve a mellékmondat a főmondatba ékelődhet: VirgK. 137: „*Anal yn kab hogy nem mynt hynedh, vygad az wrdewg*”; NádK. 317—8: „*incab zeretted honnem mint iftent, A yo izü fiues etkeket*”.

A sajátos jelentéstartalmú hasonlító határozói mellékmondatok

A hasonlító határozói mellékmondatok hasonlító jelentésárnyalatúak.

A hasonlítás mellé társulhat még a feltételes jelentésárnyalat cselekvéshasonlításban és tulajdonsághasonlításban egyaránt. Ilyenkor a kötőszóhoz *ha* járul, bár olykor enélkül is feltételesen hasonlító a mellékmondat: NádK. 98: „*Illetnie a koor embór nec febeit eg kis calah zallal, incab ferzic honnem az egez embört nag bottal üt nec*”. A feltételesen hasonlító mellékmondatoknak mindig van saját, feltételes módban álló állítmányuk, sohasem hiányos szerkezetűek.

Cselekvéshasonlító feltételes mellékmondatok: MargL. 37—8: „*sýratya vala · nagyoban hognem mynt ha ev neky testy atya fya volt volna*”; CornK. 136v: „*nem akarna menny ez fayedelmhez kevlemben. hanemha cristufnak hytyt fel venneye*”; stb.

Tulajdonságot hasonlító feltételes mellékmondatok: KazK. 15: „*mikoron tegódet latlak: nem kylömb minth ha vtet latnam*”; TihK. 9: „*Erdömöfb touaba zeretetebe eg napot böitölne: hodnem ha zaz ezört eztendöket bitölne annal kil*”; stb.

Megengedő árnyalatú hasonlító határozói mellékmondat igen ritka a kései ómagyarban: MargL. 89: „*kezdek ez zent vzvet ... zorgalmaztatny · hog ha tevbbe nem tenne ... ev keduekert · akar chak az zerzetevt hatna el*”.

Szabad bővítményt kifejtő mellékmondatok

A helyhatározói mellékmondatok

1. A kései ómagyar szövegekben sok a mondatrésszel, jóval kevesebb a mellékmondatdal kifejezett helyhatározó. Ennek a jelenségnek a pragmatikával, a kommunikációs célokkal összefüggő egyszerű magyarázata van: a cselekvés (történés, létezés) helye — mivel a hely statikus és konkrét fogalom — rendszerint mondatrésszel is elégséges módon közölhető, a mellékmondati bővítmény adta lehetőségre, többlettartalom kifejezésére e típusban csak ritkábban van szükség. A helyhatározói és az értelmezői (jelzői) mondatok közös sávja azonban — amelyről később lesz szó — mindkét fajta közlési igényt kielégíti.

2. A helyhatározói mellékmondatokat a szabad bővítményt kifejtő mellékmondatok sorában szokás tárgyalni. Ezt a grammatikai hagyományt a jelen tárgyalásmód is követi. Okvetlenül szólni kell azonban arról, hogy ezeknek a mondatoknak egy része, sőt tekintélyes része nem szabad, hanem kötött bővítményt fejt ki. A kötöttség — mint ismeretes — az alaptag grammatikai—szemantikai struktúráján alapul, és skálája igen széles: a kötelező kötöttségtől a fakultatív kötöttségen át a szemantikai okokból korlátozott szabadságig terjedhet. Ha viszont a helyhatározói mellékmondatok jelentős része kötött, akkor mindenképpen indokolni kell, hogy ezek miért nem a kötött határozói mondatok egyik csoportjaként szerepelnek. Ennek a már említett grammatikai hagyományokon kívül egy nyomósabb oka is van. A helyhatározói mondatok kötöttsége ugyanis bizonyos szempontból más jellegű, mint a kötött határozói fejezetben tárgyalt mellékmondatoké. Ez utóbbiakban főként olyan jelentésviszonyok szerepelnek, amelyek az alaptag általános, ill. elvont (átvitt) jelentésén alapulnak, s igen gyakran *hogy* kötőszós mellékmondatban realizálód(hat)nak: NagyszK. 15: „*Zol ith Cristufnac kenzenvedesferől, es arrol hog mikeppen a bizon zeretō magat hasonlattaſſa a cristus ken zenvedesfehōz*”; ill. HorvK. 75: „*de terjevnk arra hog az iftennek bevlcheſſege mykeppen vegeze el*”. Ezzel szemben a helyhatározói mellékmondatok kötöttségét főként az alaptag irányjelentése, irányulása határozza meg ennek konkrét jelentése mellett (a mellékmondatok nem is lehetnek *hogy* kötőszósak): ÉrdyK. 402: „*tereenek feyeerwar felee hol ott az zent kyalok teste nywgozyk vala*” (vö. a fent idézett HorvK. 75-tel), 559: „*oda rekeztetyk hol ſemy zeer tartaf nynchen*”; WinklK. 324: „*Maria azeerth mykoron iwtoth volna oda holoth ihesus vala*”; stb. Némileg általánosítva talán úgy lehetne fogalmazni, hogy az irányulás már kötöttséggel jár együtt, bár az alaptag jelentése még konkrét. Az elvontság feltehetően a kötöttség következő fokát képviseli, s teszi lehetővé a *hogy* kötőszós mellékmondati bővítményt.

A helyhatározók kötöttségének a kritériumai, a kötött helyhatározók típusai a mellékmondatos szerkesztésben ugyanazok, mint a szintagmákban: meghatározók a mozgást jelentő igei alaptagok, az igeikötő által megszabott bővítmények, a hol? kérdésre felelő helyhatározók esetében a valahol való létet, tartózkodást jelentő alaptagok stb.: DebrK. 50: „*hog kiki mind oda menne a hol tamadot vala*”; BécsiK. 35: „*TAhat pazā-lola q̄tēt bē[vinni] mēni [introire] hol vēttētēnc vala q̄ keni.*”; ÉrdyK. 136: „*Mert vala*

hol vagon az the keenczed, ott *vagyon* az the zywed ees”; BécsiK. 2: „valahol lakozādal en es *lakozom*”; stb. (l. az igei alaptagú kötött szerkezeteknél is). Az elmondottak alapján tehát a hova? és a honnan? kérdésre felelő lativusi, ill. ablativusi irányulású helyhatározói mellékmondatok általában kötöttek tekinthetők, a hol? kérdésre felelő locativusi tagmondategyüttesekben pedig az alaptag fent említett jelentéscsoportjaihoz kapcsolódó mellékmondatok sorolhatók a kötöttekhez.

A továbbiakban a kötött és szabad helyhatározói mellékmondatok alaki és egyéb kérdéseit együttesen tárgyaljuk.

3. A hármas logikai helyviszonyítás megfelelője, az irányhármasság természetesen a helyhatározói mondatokra is jellemző: MünchK. 86vb: „žellet hol akar ot lēhēl” (~ JordK. 630) — locativusi; JordK. 35: „Až meel hažban ežyk kŷwl onnan ne vŷgyenek hŷ hwfaban” — ablativusi; VirgK. 60: „Es annak vtanna menywnk oda az houa indultonk” — lativusi irányulás; stb. A tagmondategyüttes irányát a főmondat irányulása (a kitett vagy odaérthető utalószó) szabja meg: PéldK. 35: „En myndenkoron *oda* zerkeztettem magamat. hol nagyobb vtalatos dolog volt” — lativusi; ÉrdyK. 34: „eeletewnknek fundamentoma mennyekben *vagyon*, honnan varyok a’ my Idwezeytenket yewny” — locativusi irány, az értelmezőivel érintkező mellékmondat; 537: „vala hol lattyaaak az tyztwlatlan leelkōt . . . el fwthnak *onnan*” — ablativusi; stb. A fő- és mellékmondat iránya gyakran különböző: ÉrdyK. 514: „mert efmeg *oda* meegyek *honnan* el yewwtem, *hol ott* enny fok ydegy lakozwan aloytottam” stb.

4. A helyhatározói mellékmondatok viszonylag széles sávban érintkeznek a jelzői és az értelmezői mellékmondatokkal. Ezeknek a tagmondategyütteseknek a főmondatában a helyhatározó nemcsak utalószóval jelzésszerűen, hanem tartalmasan is meg van nevezve (többször csak úgy): DebrK. 26: „mennenek az ő koporfoiahoz zarandok kepen ah *kathanom Neuū varofban* hol e’ zent Agotanak teste fezik uala”. Ezt a mondatrésszel kifejezett helyhatározót a mellékmondat — amely kötőszavát illetően tipikusan helyhatározói — olyan tartalommal egészíti ki, amely csak mellékmondati bővítményben „fér el”, és a főmondatban megnevezett konkrét helyhatározóra vonatkozóan közöl valamiféle (jelzői) tartalmat: ÉrdyK. 19: „pokolnak *vermeere* zaal alaa ez földnek alfo *fenekeere*, hol femy vylagoffag nynchen”; DebrK. 38: „heted napon iuttanak volna *Adrinopoliba* hol a kiralnak Meniekőzdie *vala*”; stb. Ez a típus tehát tömörítve, gazdaságosan fejezi ki a helyet és annak bizonyos jellemzőit, egyesítve magában a mondatrészi és a mellékmondati bővítmény lehetőségeit. Elterjedtségét is valószínűleg ezeknek az előnyeinek köszönheti.

A helyhatározói mellékmondatok ezen érintkező sávjának több típusa van.

a) Azok a tagmondategyüttesek, amelyeknek főmondatában a főnévvel (leginkább köznévvvel) kifejezett (és többször szerkezetes) helyhatározó előtt olyan mutató névmási eredetű elem áll, amelyről nem zárható ki, hogy mutató névmás, és ezáltal jelzői mellékmondat utalószava is lehet, a jelzői mellékmondatok sorában is helyet kaptak: DebrK. 535: „yewe *az* palotaba holoth *vala* zent katerina” stb. (l. ott is). Természetesen a mutató névmási eredetű elem többször nagy valószínűséggel már névelőnek tekinthető: ÉrdyK. 499: „es *az* nagyobbk zent egyházban vyweek hol maftan tyztōltetyk wr iftenben”, 90: „efeek le ymachagra *az* Sacrarionm elōt hol ott zoktaak az oltaary zentfēegōt tartany”; stb. Ezek az értelmezői mellékmondatokkal kapcsolatot tartó monda-

tok. A helyhatározói és a jelzői mellékmondatok összefonódását jól mutatják az alábbi tagmondatgyűttek: ÉrdyK. 631: „ky hozattateek remete zyz zent paalnak teſte *Onnan az herről* hol mynd holtyk erőſſ penitenciat tartta”, 305: „Esmeg eleyben kele dychőfeeges zent Sophya azzon *ott az helyen* hol maſtan vagyon zent Ianus pal egyhaza”, 66: „es meg alla *ott az haaz felőt* hol az zyletőt Criftus kyrál vala”. Ugyancsak érezhető az összefonódás az eredetibb jelzős vonatkozó szerkezettel alakult helyhatározói mondatokban, amelyeknek főmondatából elmaradt a jelzett szó: BécsiK. 2: „A *me'l föld* tégedēt mghaluad fogadād *azon* [ti. földön] ha'llakmég”. A főmondatban az egykori jelzős szerkezet helyén határozószói utalószó is állhat: MünchK. 65ra: „*z valamèl hazba* bemenëndetec *oth* lakoziatoc”; DebrK. 3: „vronk Ieſuf . . . Iarna *ot, a meli helire* giakorta megion vala zent Ianoſ”.

A jelzői értékű hátravetett helyhatározónak mellékmondatos kifejtésű adatait l. az alaptagnál.

b) A főmondatbeli helyhatározó előtt nincs mutató névmási eredetű elem. Ez a típus az értelmezői mellékmondatokkal érintkezik még abban az esetben is, ha elvileg a főmondatbeli helyhatározó elé is be lehetne illeszteni utalószót. A tagmondatgyűttek jellege, a feltehető hangsúlyviszonyok sokkal inkább a lazábban kapcsolódó, értelmezői helyzetű (többször mellérendelésre is emlékeztető) mellékmondat-megítélést indokolják: ÉrdyK. 34: „eeletwnknek fundamentoma *mennyekben* vagyon, honnan varyok a' my Idwezeytenket yewny”; WinklK. 169: „kölde iheſuſth kptözveen, *kayfas pispokhoz* hol . . . az ven(e)ok megh goleköztek vala”; stb. Effajta tagmondatgyűttest többször egy bibliai locus megadása és a rá vonatkozó idéző mondat is alkothat: DebrK. 607: „*zent Ianos* irta *kőrívenek tizenegged rezeben* holott azt monda kayphas” (+ egyenes idézet); ÉrdyK. 144: „*zenth Lukaf Ewangelifta* ees emlekőzyk rola *kenyweenek hwozon eeggyed rezeeben* hol oth wgy mond wrwnk Ieſuf” (+ egyenes idézet); stb.

A főmondatban a helyhatározó gyakran (szerkezetes) tulajdonnév: ÉrdyK. 323: „Aloytaa hogy *hyſpaniaban* fyethne honnan valo vala”, 399: „Salamon kyrál kedeege fwta *Mofon newó varhan* es *poſonban* hol ott valanak annya es feleſſeege”; stb., ill. tulajdonnevet tartalmazó határozói értelmezős szerkezet, esetleg összekapcsolt határozó: ÉrdyK. 109: „Ezek leenek *Bethanyaban yordan wyze elwee*, hol ott Ianos kereztől vala” (~ MünchK. 85va; JordK. 625); 1516: „Nelepeczý ferencz . . . Jewe *Jde ala Bwdara* . . . holoth akkoron Nemý Bozwfagoó Bezedek . . . eſthenek volna” (MNy. 52: 369); stb.

A főmondat tartalmas helyhatározója határozószó vagy határozószói személyes névmás. Ezek a valódi értelmező (hely)határozói tagmondatgyűttek: ÉrdyK. 370: „kyról *eegyehwi* tebbet zoltwnk a' hol annak helye volth”, 484: „Es vyg fſel ennen ymaran *te hozyaad* hol te vağ lakozwan”; WinklK. 364: „ees őteth az zenth zýzekwel valahoua menend *myndenúth* keueted”; DebrK. 374: „esmeg *el haza* terőc honnan ky iőttem uala”.

c) A helyhatározói és értelmezői mondatok érintkező sávjába tartozó mellékmondatok a főmondatban levő helyhatározóhoz olykor egészen lazán kapcsolódnak csak, az elbeszélés továbbvitelére szolgálnak, esetleg más, mellérendelő jellegű tartalmat fejeznek ki: ÉrdyK. 403: „es mykoron ywtottanak vona . . . pwztayaban *hol ott myndden eeledelők el fogyoth vona*, az zenth kyraal ky meene az feregből”, 149: „ky vettethnek . . . az kylſew ſetethſeeghekre *hol oth lezen ſyralom es fogaknak czykorgataſa*” (az összes párhuzamos helyen is laza kapcsolódás: MünchK. 31va: „z èzèjietec a' külſő ſè-

tetflegecbè / *mezt ot lèzèn fizalm z fogacnac Likozgatafa*” ~ JordK. 436: „veffetek az kÿlfe tetfleghekre, *ot lezen fÿralom es fogaknak czÿkorgatafÿ*”: eicite in tenebras exteriores; *illic erit fletus et stridor dentium*; 1. továbbá MünchK. 27vb ~ JordK. 424 ~ DöbrK. 381, ill. MünchK. 14ra—14rb ~ JordK. 375—6 ~ DöbrK. 287 ~ SzékK. 361); stb.

Az alaptag

Jellemzően ige: JóK. 24: „Es vala houa akarandaz menned *el mehec3 zabadon*”; 1520 k.: „Ahol vynak ew hwzary ott vygan *oztoznak*” (RMKT. 1²: 486); stb. — olykor korabeli frazeológiai egység: ÉrdyK. 560: „vala hol ... Crifus Iefus tyztöltetyk ... ott zent Ieronimos doctor ees *tyztöffeegben tartatyk*”.

Igenév is gyakori alaptagként. — Határozói igenév: JóK. 88: „*meg czokoluan* vallat aholot az kenereet *vÿfelyuala*”; DebrK. 218: „*fez utan oda vitetuen* magat az oktauianof ahol a zent longinosnak testeh fezik uala”; ill. határozói igeneves szerkezet: ÉrdyK. 311: „es vala hol megh aal oth *vagyon el temetethween* ... zent Antalnak teste”. — Főnévi igenév: NagyszK. 22—3: „Mert semmikeppen nem illic oth az zolganac *tuñalkodnia*, holot az ő vrat lattya erős vyadalmban *vyalkodnia*”; HorvK. 222: „de houa te vezerlevd ... neked paranchol menned legottan oda keel *menned*”; stb. — Melléknévi igenév: ÉrdyK. 536: „Elezer azert az zent kerezt lattatyk *ffel magazta-tothnak* lenny meennyeknek orzagaban hol ott atya ... iftent meg engheztelee”.

Melléknév (állítmányi szerepben): ÉrsK. 223: „Hol oth Illyetenek leendnek byzonyawal nem *tekelletes* oth az zerzeth”; DebrK. 588: „valahol nağob az iftennec meg vtalafa, oth *nağob* a bynees”.

Helyet jelentő főnév (elvéve): ÉrdyK. 285: „mert ahowa en meegyek twggyatok az *wtat*”; FestK. 370: „*wtat* kewethtem wala howa engemet wyfelth hertelenseegh”. Ezek jelzői értékű hátravetett határozó mellékmondatos kifejtései (*út valahova* ~ *valahova menő út*).

A főmondatból (különösen a locativusi csoportban) hiányozhat a létigei alaptag, ezáltal a főmondat hiányos szerkezetűvé válik: ÉrdyK. 519: „mert ahol te, ott ew”, „ahol ew ott te”; CornK. 55r: „hol az zerelm ot az zem”. Máskor az alaptag az előzményből érthető oda: ÉrdyK. 10: „keerdeef tamad doctorok közöt hol ott leezen az wtölfo yteet, wgy mond rola yohel propheta ... Ierwfalem tayyan Iosephatnak wölgeeben hol ott vagyon Azzonywnk zyz marianak koporffoya”.

A kötőszó

A helyhatározói mondatok kötőszavai a kései ómagyarban jellemzően vonatkozó határozószók.

Hol (vala és a(z) előtaggal is): BécsiK. 16: „hog oth *oiznènc hol [ubi]* zo2os vt lèhètuala ahegek közöt”; ÉrdyK. 518: „*Vala hol* az Alazatoffaag vagyon ott vagyon a bőlcchefeeg ees”; JordK. 650: „es *ah hol [ubi]* en vagyok tÿ oda nē *ÿehettek*” (~ MünchK. 92vb: *hol*). Az eredeti magyar szövegekben és ezekből kikövetkeztethetően valószínűleg a korszak végének beszélt nyelvében jellemző lehetett az *ahol* kötőszó: XVI. sz. e.:

„kend meg mezwel, *ahol fay*” (Nyr. 8: 169); 1530: „oda menth Janos az wrakal, *ahol fe-kýth vaýwodých*” (Száz. 1874: 348); stb. A mellékmondat olykor kettősen vonatkozó: LobkK. 178: „kiki mind le yle *akinek hol helie vala*”. A *hol* latin megfelelője az *ubi*.

Holott: Ez a — két határozószó kapcsolatából keletkezett — helyhatározói kötőszó gyakran vezet be olyan mellékmondatokat, amelyek a jelzői, ill. értelmezői és a helyhatározói mondatok érintkező sávjába tartoznak, tehát amelyeknek főmondatában tartalmasan meg van nevezve a helyhatározó. A vonatkozó névmási, ill. a mutató névmási határozószóval kétféle módon kötődhetnek egymáshoz a mondatok: szorosabban, alárendelő jelleggel, ill. lazábban, mellérendelő jelleggel (mindkét határozószónak volt e funkciójában természetesen a főmondatbeli helyhatározóra utaló anaforikus jellege is): NádK. 497: „Ne akaryatoc kenčezni magatoknac kenčeth földön, *Holot* az vruoc ki affaac, es el vrozzaac” (*földön, ahol ~ földön, [ugyanis] ott*) ~ DebrK. 561; de: ÉrdyK. 136: *ez felden hol*; továbbá l. még az 567. lapon idézett ÉrdyK. 149 adatát és mellérendelő jellegű párhuzamait. Az egységes *holott* kötőszó létrejöttével az alárendelő vonatkozó kötőszói funkció erősödött meg, bár éppen az említett érintkező sávban való gyakori használat a gyökereket is mutatja.

A vonatkozó kötőszói jelleg erősségére utal, hogy a *holott vala* és *a(z)* előtagot is felvett: JókK. 69: „Mert *valaholott [ubicumque]* zent fferencznek . . . marhayaban lewlhetuala % oly ayoýtatof kewnuezfesekuel fyruala”, 88: „elewl lewle ewtett az vton: nagy výtgaßagual meg czokoluan vallat *aholot* az kenereet výtelyuala”. Ugyanerre utal továbbá a *holott*-nak helyhatározói utalószókkal kialakult korrelációja: DebrK. 580: „az aran leg ottan affenekön *holot* alfob helt lel *oth* al meg”, 531: „ottan *oda* mene *hol-oth* ez' chyazar az' aldozatoth tetethy vala”; valamint a tagmondategyüttes mellékmondat—főmondat sorrendje is: TihK. 134: „mert *a holoth uagon az zereteth*: ot wan-nak az zómók”; ÉrsK. 223: „*Hol oth Illyetenek leendnek* bizonyawal nem tekelltes *oth* az zerzeth”; stb. Igen gyakori kötőszó szövegeinkben, bár helyhatározói kötőszói funkciója mellett aránylag hamar időhatározói, majd megengedő kötőszóvá vált.

Hova (*vala* és *a(z)* előtaggal is): ÉrdyK. 227: „es oda vyzen *howa* Te nem akarod”; CornK. 140v: „az artatlan barant fenky nem kevuethety. *vala houa* megyen. ha nem chak ty zvzek”; ÉrdyK. 175: „es oda meegy *vala ahowa* akarz *vala*”; stb.

Honnan: ÉrdyK. 514: „efmeg oda meegyek *honnan* el yewttem”, 28: „lattyok azzonywnk mariat ees yob felől allany Iesufnak *honnan* az yo lelkw tolway [ti. függ]” stb. Egyéb *honnan* kötőszós mondatokat l. 573 is.

Ritkán olyan vonatkozó névmási kötőszó vezeti be a helyhatározói mellékmondatot, amely egy helyet jelentő főnév jelzője: MünchK. 65ra: „*valamèl'* hazba bemenèndetec *oth* lakoziatoc”; DebrK. 3: „vronk Iesuf . . . Iarna ot, *a meli* helire giakorta megion vala zent Iano”; JordK. 35: „*Az meel* hazban eýtýk kýwl onnan ne výtýenen hwl hwfaban”. Ezek érintkeznek a jelzői mellékmondatokkal (l. még 567).

A sajátos jelentéstartalmú helyhatározói mellékmondatok kötőszavai is a fent felsorolt vonatkozó határozószók közül kerülnek ki. A statisztikában itt szerepelnek — az okokról l. 571.

A kötőszók megszólása: *hol* 10, *holott* 4, *hová* 3, *honnan* 0 adat.

A helyhatározói tagmondategyüttesek főmondatai gyakran utalószó nélküliek: LobkK. 234: „Ime mikort mind meg kerefték volna ahol incab gondolnainak [!]” stb. Különösen jellemző az utalószó-nélküliség a helyhatározói mellékmondatoknak a jelzőikkel, ill. értelmezőikkel érintkező típusaira (természetesen itt a helyhatározói utalószókról van szó, nem pedig a főmondatbeli helyhatározó előtt álló, esetleg jelzői utalószóként értékelhető mutató névmási elemekről; ezeket l. 566): BodK. 12: „Ezen keppen lezen pokolba, holott orok sirással . . . morgodnak”; stb. Az utalószó nélküli és utalószós mondatok aránya: 11 : 6.

Ha van utalószó, annak milyensége a tagmondategyüttes irányulásától függ.

A locativusi tagmondategyüttesek utalószavai:

Ott: BécsiK. 16: „hog *oth* qiznenc hol zozos vt lehëtuala ahegek közöt”; 1520 k.: „Ahol vynak ew hwzary *ott* vygan oztoznak” (RMKT. 1²: 486). A jelzői és értelmezői mondatokkal érintkező típusban kevés az utalószó, inkább csak kiemelő vagy vissza-utaló (anaforikus) jelleggel fordul elő: ÉrdyK. 305: „eleyben kele dychdseeges zent Sophya azzon *ott* az helyen hol maftan vagyon zent Ianus pal egyhaza”; DebrK. 580: „az aran leg ottan affenekön holot alfob helt lel *oth* al meg”. Kivételes a palatális hangrendű *itt* használata: DebrK. 504—5: „O aytatos lelek laas ymaran *yth* fyraftth . . . hol-*oth* egytettel egy zyz megh marada: egy egheez orzagban”; — bár az *itt* nem igazán utalószó, hiszen erősen deiktikus jellegű.

Ottan: JókK. 21: „Azert hol yluala / *ottan* gyermekek gylekezenek hozzaŷa fokan”. Helyhatározószóként a kései ómagyarban már csak ritkán adatolható, főként az időhatározói mondatok utalószava.

Az *ott* nyomatékosítási céllal keletkezett összetett alakjai: SzékK. 12: „es *ottoŷon* öröznenek, holott az hegeknek közötte, zoros wth lehetne” (~ BécsiK. 16: *oth*); VitkK. 52: „A hol elegfeg auag torkoffag vaŷon, *ötöŷgel* büyafag vralkódic”; TihK. 249: „hoŷ ahol irua uaŷon . . . *uŷan ot* irua uaŷon”.

A jelzői és helyhatározói mondatok érintkező sávjában kihagyásos jelzői szerkezetben ragos mutató névmási utalószó is előfordulhat: BécsiK. 2: „A me^l föld tēgedet mŷhaluad fogadād *azon* ha^llakmēŷ”.

A lativusi irányulású tagmondategyüttesek utalószava az *oda*: SzékK. 73: „poročla Olofernes. bee mennye *oda*. az hol valanak leh tēwēen az ő kēncēy” (~ BécsiK. 35: utalószó nélkül); WinklK. 324: „Maria azeerth mykoron iwtoth volna *oda* holoth ihesus vala”; stb. Az *oda* határozószó azonban korszakunkban sok esetben az igekötővé válás felé halad: ÉrdyK. 175: „es *oda meegy* vala ahowa akarz vala”. Ilyenkor a forikus (előre vagy visszamutató) szerep meggyengül, s az *oda* kezdi elveszíteni utalószói jellegét (főként a *megy*, *jön*, *visz*, *tesz* igékkel kapcsolatban). Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a mellékmondati bővítmény nem kedvez az igekötővé válásnak, inkább hangsúlyozza, erősíti a határozószói-utalószói pozíciót. Máskor az *oda* kitételében vagy elhagyásában különbség figyelhető meg bizonyos párhuzamos szövegrészek között is: JordK. 650: „es hol en vagyók, *oda tŷ* nem ŷehettek” ~ MünchK. 92vb: „z houa en megēc tū nem iŷhēttec”; JordK. 650: „es ah hol en vagyók *tŷ oda nē* ŷehettek” ~ MünchK. 92vb: „z hol en vagoc tū nem iŷhēttec”; a szintagmák szintjén: JordK. 628: „ottan *oda* hŷwa aŷ vew leghent aŷ naaŷnagŷ” ~ MünchK. 86rb: „Hiua a[·] naŷnag a[·] vŷlēŷent”.

Az ablativusi irányú tagmondategyüttesek utalószava az *onnan*: ÉrdyK. 631: „ky hoztateek remete zyz zent paalnak tefte *Onnan* az herről hol mynd holtyk erőff penitenciat tartta”. Egyéb *onnan* utalószós mondatokat l. 573.

A tagmondatok sorrendje

A helyhatározói mellékmondatokban mindkét fajta tagmondatsorrend gyakori, csupán a beékelt mellékmondat ritkább.

A mellékmondat elől áll: ÉrsK. 475: „*az hol az kewelfeg bewelkedyk* ot egy yozag sem lelettetyk” stb. Keletkezéstörténeti okokból leginkább itt tűnnek fel a *vala* előtagú kötőszóval kapcsolt mondatok: MünchK. 65ra: „*valamèl' hazba bemenendetec* oth lakoziatoc”; ÉrdyK. 136: „*vala hol vağon az the keenczed*, ott vagyon az the zywed ees”; stb.

A mellékmondat hátul áll: BirkK. 3b: „*Mefter vağ puicialis aggon þoriffat holott eddæg ilien zokas volt*” stb. Ebben a csoportban találhatók főként (korábban már említett okok miatt) a jelzőivel és értelmezőivel érintkező helyhatározói mondatok és (tőlük nem függetlenül) a *holott* kötőszósak jó része is: MünchK. 85va: „*Èzec betaniaban lottèc lozdan eluol hol uala lang kèzèzteluèn*”; ÉrdyK. 528: „*zent egyed ywtot volna Newmafenlis varasban hol ott az fedyelemnek ffya meg holt vala*”; stb.

A beékelt mondatok száma kevés: MargL. 27: „*Erdelnek hatariban · holot vala az tataroknak nagy haborgatasa · meg bekeltenek volna*”; WinklK. 364: „*ees qtheth az zenth zýzekwel valahoua menend myndenuth keueted*”; stb.

A tagmondatok sorrendjének megszólása: elől álló mellékmondat 7, hátul álló mellékmondat 8, beékelt mellékmondat 2.

A sajátos jelentéstartalmú helyhatározói mellékmondatok

A helymeghatározás konkrétságából, valamint az ezzel összefüggő sajátosságokból adódik, hogy az elvontabb melléktérteket közvetítő sajátos jelentésárnyalatok ezt a mondat típust jórészt érintetlenül hagyták. A hasonlítás és a következmény kifejezése — természetszerűen — teljesen elesik a helyhatározói mondatokban.

Némileg máshogyan áll a helyzet a megengedő és a feltételes jelentésárnyalattal. Helyhatározói mondatokat gyakran vezet be *vala* előtagú vonatkozó határozószói kötőszó (*valahol, valahova*). A kései őmagyarban ezeknek a határozószóknak három funkciójuk is van: vonatkozó, határozatlan és általános névmási határozószóként egyaránt használatosak. A három funkció egymástól való elkülönülése nem mindig egyértelmű, fedhetik egymást, határaik egybeesőhetnek. Ez a jelenség a kulcsa annak, hogy tipikus kifejezőeszközök nélkül is beszélhetünk sajátos jelentésárnyalatú mondatokról e csoportban. A *vala* előtagú vonatkozó kötőszós helyhatározói mondatok ugyanis a határozatlan, ill. általános névmási jelentés belejátszása által kaphatnak feltételes, ill. ráhagyó-megengedő jelentésárnyalatot. A kötőszó komplexitása annyira meghatározó, hogy az adatok többségében a feltételességet és a megengedést szét sem lehet választani: MargL. 7: „*Azon kepen egyebevt es · valahol vronk iesusnak · azzonyonk marianak es egyeb zenteknek kepeket latya vala · leterdepeuluen tyztely*

vala”; ÉrdyK. 45: „O ayoytatus leelek, *vala hol az aldot Criftuft Iefuft latot*, latz nagy zeepseegót: ha az menyorzagban latod ott zeep, ha ez földön voltában zeep”; TihK. 6: „cak az zereteth az: mel megh gőz mindőnöketh: es *ualaholot leend* hoza uonzon mindőnöketh”; stb. Olykor jobban különválasztható a megengedés, rendszerint azokban az esetekben, amelyekben egyéb tartalmi-jelentésbeli okokból a feltételesség esik: DebrK. 286: „de *valaholot vag*. zankivetőt es ivveven vag” (~ LobkK. 89); ÉrdyK. 641: „az wr iftennek ew malasztus zeretety *vala hol vagon*, nem yl vezteg”, 577: „es *vala hol leeztők eeltők lakoztok*, ott akarok lenny es meg halny ty veletők eegytembe”. Ritkább a feltételesség (szintén tartalmi alapokon nyugvó) hangsúlyozottabbá válása: ÉrdyK. 641: „*vala hol leend az wr iftennek kellemeteffee teewb malaszttya*, mynden iften ellen valo bynnek ellene aal”.

A *bár* és *akár* előtagú névmási határozószók megjelenésével természetesen ez a fajta komplex sajátos jelentésárnyalat megritkul.

A helyhatározói kötőszókból megengedővé vált *holott* és *hol* kötőszós megengedő mondatokról l. a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok fejezetében.

A helyhatározói mondatok továbbfejlődésének utjai

A nyelvtörténeti adatok — mint ismeretes — a cselekvés, történés, létezés körülményeinek meghatározásában a helyhatározás prioritását mutatják. Belőle sarjadtak, fejlődtek tovább, ágaztak el — már igen korán — a különféle egyéb körülményeket kifejező bővítmények. A folyamat feltehetően úgy zajlott le, hogy a helyhatározó — kifejezőeszközeinek változatlanul maradásával — a szójelentés, mondatkörnyezet hatására elvontabb jelentésárnyalatot vehetett fel, majd ezekben új szerepében állandósult. Ez a folyamat azonban elsősorban a szintagmákban mehetett végbe ebben a „tiszta” formájában. Mivel a mellékmondatos bővíthetőségről amúgy is feltehető, hogy későbbi az egyszerű mondatrésszel kifejezetté, ezért a helyhatározó többfajta funkcióváltása a mellékmondatokban már „bejáratott utakon” haladhatott, ismétlődhetett meg. (Talán megemlíthető, hogy a világosan helyhatározói eredetű *ha* helyhatározói mellékmondatok kötőszavaként még nyomokban sem adatolható, csak időhatározói mondatokban fordul elő.)

A következőkben olyan kései ómagyar adatokat veszünk szemügyre, amelyek ilusztrálják a funkcióváltás útját: már nem illenek bele kétségtelenül a helyhatározói kategóriába, de még nem is szakadtak el teljesen tőle; új kategóriák felé haladnak, de még nem szilárdultak meg az új funkcióban. A tagmondategyüttesek jó részében a formai oldal (kifejezőeszközök) és a velük kifejezett tartalom között eltérés húzódik.

A hely- és időhatározás átmeneti sávjába tartoznak, sőt az időhatározáson túl a feltételesség, olykor a megengedés felé is mutatnak az efféle mondatok: HorvK. 230: „Iftennek zolgayanak nem kel *ot* felny zegyentevl emberek elevt. *aholot* evtet ev lelky esmety nem vadolya iftennek elevtte”; SándK. 33: „*A hol* azt mondog hog . . . *arra* ezt felölöm. hog . . .”; PozsK. 5: „merth nagy irgalmadat mutatad *hol oth* ellenfeghedeert ymadal” (~ CzechK. 14); stb. Olykor a kifejezőeszközök valamelyike már az új funkcióhoz igazodik: LobkK. 193: „Az ő atia kegek oly nag zeretetet val *vala* az barátokhoz hog *valahol* találhatya *vala*, *vala* melyket: *leg ottan* hazához vize *vala*”; NagyszK.

92: „löttem volna en te zolga*d otto*gon te veled *mikoron* mend ezók te rayta*d löt*tenek-
vala”; LobkK. 80: „minemv retteges es feelm leffön *oth. mikoron* hova róitoznel’ nem
leffön tenekod”; stb.

A kötött határozók, a vonzatosság felé mutatnak az alábbi adatok: CzechK. 162:
„Ez ýmadsag wagyon az poganok ellen. Ees *azok ellen*ys. *kýk* maasth meeltatlan bant-
nak meg”; BatthyK. 232: „Mert afztalt kezitesz ennekem: *azoc ellen kic* haborgat-
nak engemet”. — Külön csoportot alkotnak a helyhatározói kötőszós és utalósós,
eredetet kifejező tagmondategyüttesek: ÉrdyK. 537: „hogy *honnan* az hahal tamad va-
la, *onnan* erek eleth tamadna”; 64: „hogy *onnan* a’felől tamadna az ygaffaag . . . *honnan*
az halaal előzőr bel feerkőzöt vala ez vylagra”; CornK. 2v: „*Ynneet* vegyetek életnek
peldaýat. *holot* iamborfagnak mesterfýgý *ký* irattattak”. Olykor a főmondatban kettős
határozóként eredet- és eredményhatározó áll, amelyből a (jelzőivel érintkező) mellék-
mondat az eredményhatározót fejt ki: ÉrdyK. 422: „az zent *eelettről* az meennyey
erekkwl erekkee valo *bodogfagra* [ti. jutván] *hol* ymaran zenetlen lattyaak egymafth
zynról zynre”.

Az időhatározói mellékmondatok

A kései ómagyar kor szövegeiben az időhatározói mellékmondatok száma igen ma-
gas, s ez minden (dokumentálható) nyelvtörténeti korban így van. Az időhatározás —
a helyhatározással ellentétben — sokkal inkább mellékmondati kategória. Ebben sze-
repe van annak, hogy a statikus és konkrét helyfogalom mondatrésszel is jól kifejezhe-
tő, a dinamikus időfogalom azonban a kommunikációs céloknak megfelelően gyakran
megkívánja, hogy két cselekvésidőt egymással párhuzamba állítsanak, az egyiket a má-
sikhoz viszonyítsák, ezáltal határozzák meg. (Az időhatározói kategóriában — a hely-
határozóval ellentétben — jóval kevesebb a főmondati tartalmas időhatározót értelme-
ző ún. értelmező határozói mellékmondat is — l. még a helyhatározói mellékmondatok
fejezetében is.)

A nyelvtörténeti adatok azt bizonyítják, hogy az időhatározás kifejezőeszközeinek
tetemes részét a helyhatározástól örökölte, ami mindenképpen ez utóbbi elsődlegessé-
gére vall. Ugyanezt mutatja, hogy a helyhatározásban jellegzetes irányhármasság az
idő meghatározásában is fellelhető: az időhatározók jelölhetnek időtartamot (~ loca-
tivus), kezdőpontot (~ ablativusi irány) és végpontot (~ lativusi irány). Meg kell
azonban említeni, hogy itt már nem közvetlen, hanem szemléleti örökségről lehet szó.
A gondolkodás egy fejlettebb fokán a tér és idő szemlélete jobban összetartozhatott; l.
MargL. 10: „az nagy *mýsen* es egyeb *zolosmakon mýndenkoron* egyeb sororokal allot es
enecelet · hanem [‘kivéve’] *mykoron beteg volt’*”; LobkK. 246: „Ate keferőfegedert kyt en
erettem *akereztfan* zenuedel: *yelefevl akoron* mikor ate nemes lelked te teftedből ky
mene” (részleges értelmezői viszony áll fenn az ugyanazon alaptaghoz tartozó helyha-
tározó és az időhatározói utalószó, ill. mellékmondat között). Korszakunkra a hely →
idő leszármazás már semmiképpen sem tekinthető közvetlennek.

Az időhatározói mellékmondatok osztályozásának fő szempontja az irány-
hármasság. Ennek alapján megkülönböztetendők a locativusnak megfelelő, mi-
kor? kérdésre válaszoló, a cselekvés időtartamát (időpontját) meghatározó tartam-

határozói mellékmondatok; az ablativusi iránynak megfelelő, mióta? kérdésre válaszoló, a cselekvés idejének kezdetét (kezdőpontját) meghatározó előzményhatározói mellékmondatok; a lativusi iránynak megfelelő, mikorra?, meddig? kérdésre válaszoló, a cselekvés idejének végét (végpontját) meghatározó véghatározói mellékmondatok.

Az irányhármasságon belüli további osztályozási szempont a fő- és mellékmondat cselekvésének egymáshoz való időbeli viszonya. Ezek összevetése a kései ómagyar kor szövegei alapján meglehetősen bonyolult feladat. A kódexirodalom — mint ismeretes — fordításirodalom. Bármennyire is a lefordított, lemásolt vagy átdolgozott magyar szövegeket tekintjük vizsgálatunk közvetlen tárgyának, nem lehet figyelmen kívül hagyni a háttérben meghúzódó latin forrásszövegek időviszonyításait. Ezek ugyanis igen sok esetben markáns nyomokat hagytak a magyar szövegeken a mellékmondatok igemódhasználatában (l. később). Az időhatározói mellékmondatokban kötelező latin időviszonyítás (a *consecutio temporum*) még eredeti magyar anyagban (misszilizsekben) is érezteti hatását, bizonyítva ezzel, mennyire a latin befolyása alatt állt a kor írástudó rétegének grammatikai tudata. A beszélt nyelvet valószínűleg kevésbé érinthette ez a hatás, bár népmeséink alapján talán ez sem zárható ki teljesen. Magukról a latin forrásszövegekről meg kell említeni még, hogy ezek középkori latin termékek, amelyekben a klasszikus latin időviszonyítás szabályai már valószínűleg fellazultak — ez azonban már nem a magyar időviszonyítás ügye.

A fő- és mellékmondat egymáshoz való időbeli viszonya lehet: egyidejű, előidejű, érintkező előidejű, ill. utóidejű. — Egyidejűség akkor áll fenn, ha a fő- és mellékmondatban kifejezett cselekvések egészben vagy részben egy időben zajlanak: JókK. 72: „Es gýakorta mykora ymadkozýkuala tezenuala nemý egyeffeges výgafagot”. (A mellékmondatot szaggatott vonallal, a főmondatot pedig folyamatosan ábrázolva: -----.) Az egyidejűségeen belüli további lehetőségek: -----: WespzrK. 63: „Smikorõ meeg volna be mene a kerbe az arulo iudas”; NádK. 478: „Egzer hog az apatur, es mind a baratoc veterien volnanac . . . mindõnõkneclatafara az oltarrol le zalla”; ill.: -----: TelK. 16: „mikora hazafula: huz eztendõs ember vala”. — Elõidejű időhatározói mellékmondatok esetén a mellékmondat cselekvése a főmondat cselekvése előtt megy végbe: -----: JordK. 388: „Es mykora ennen el ment vona, yewe hw fynagogaýokban”. — Sajátos típusa az előidejűségnek az érintkező előidejűség. Ilyenkor a mellékmondat cselekvésének befejeződése után azonnal kezdődik a főmondaté: -----: JordK. 400: „Es mynt az hayoczghan be hagot vona, ottan meg alla az zel”. Az érintkező előidejűségnek a tagmondatgyűtéseken három jellemzője lehet: tipikus kötőszó (pl. *men(y)é, mihelyt, mint* stb.), a főmondatban olyan határozószó, amely a főmondat cselekvésének azonnali bekövetkeztét jelzi, ez sokszor egyben utalószó is (*legottan, azonnal* stb.), valamint jelentésbeli meghatározók: MünchK. 97rb: „Mazta azõt hog hallotta hog i` èliot èlèibè futa oneki”; NádK. 485: „hog az õrdõg azt latta volna ragada a germõket, es az õstben vethe”. Gyakori eset, hogy a párhuzamos fordítások különféle megoldásokat alkalmaznak: JordK. 702: „Es hog azth monnta vona, Monda ottan hwneký” ~ MünchK. 108rb: „Es micoz èzt mōdottauolna mōda o neki”; stb. — Az egyidejűség és az előidejűség közötti határ el is mosódhat. Ennek több oka lehet, amelyek közül az egyik, hogy a kései ómagyar korban sokszor hiányzik a perfektiválást jelző igekötő: MünchK. 62ra: „Kit micoz latot volna vr / izgalmassággal mozdoltatua o zaita mōda oneki”; SándK. 24: „monda fabius hog [‘amikor’] laata

oket”; stb.; de: JordK. 378: „mýkron meg latta vona Iefus hew gondolattokat monda” (~ MünchK. 14vb; DöbrK. 379: *latta volna*). — Az utóidejű mellékmondatokban a mellékmondat cselekvése követi a főmondatét: —————: TihK. 71: „az germóknec attya: meg hal az elót minek előtte az germók az eredet bint uonña”.

A cselekvések idősíkjainak egymáshoz való viszonyítását tovább finomítja (és bonnyolítja), hogy ezek a viszonyok a múltban, a jelenben és a jövőben egyaránt előfordulhatnak.

Az alaptag

Az alaptag jellemzően ige: DöbrK. 375: „mikoron kedeg. kőzeleitene az varof kapviahoz Ime *ki vitétik vala eő holt*” stb. Ritkábban korabeli frazeológiai egységhez kapcsolódik a mellékmondat: ÉrdyK. 508: „Es mykron az vendegseegőt el kezeytőtteek volna ... ez Iambor yffyw *ezeeben vewee* magaat hogy ...” stb. Egy mellékmondat (párhuzamos szerkesztés miatt) több főmondatához is tartozhat, ilyenkor egyidejűleg több alaptagot is bővít: NádK. 332: „mig eltel iftent ha *zeretted volna*, es zegenók-nec íget igazan *itelted volna*, Ha gonoz embőrők-nec vtat nem *követted volna*, ez velagi hiwlag ... megnem *čalt volna*”. E tagmondategyüttesek többszörös főmondatában általában szerepet játszik a nyomósítás. Még erősebben stilisztikai célzatúak is lehetnek azonban az alaptagok halmozásai: ÉrdyK. 514: „my wltá foghwa ky meentem ez varasból sem *eettem ywtam*, sem *eheztem zomeehoztam*”; KeszthK. 22: „mykron el weendy wr w nepenek fogfagath, *erwend* Iacob ees *wygad yfdrael* [!];” stb. Két szinonim alaptag olykor egy főmondaton belül is állhat, közülük azonban a latin forrásszövegben az egyiknek rendszerint igenév felel meg: CornK. 53v: „Es mykron kevzeleytetek volna az coporfohoz. *tekentenek es lataak* [*respicientes viderunt*] hog el vetteek az kevuet”. Ha az igék nem szinonim jelentésűek, a latin igenév és ige kapcsolatának a magyarban két kapcsolatos mondat felel meg: DöbrK. 322: „Es holot őt [‘evett’] volna ű előttők: *veve* az maradekat *ada* ű nekik” : Et cum manducasset coram eis, *sumens* reliquias *dedit* eis; de: MünchK. 84va: „*vèuèn* a· maradekocat *ada* ɣnèkic” ~ JordK. 619: „*veven* az maradekat nekýk *ozthaa*”; stb. — A mellékmondat névszói-igei állítmányhoz is kapcsolódhat: KeszthK. 241: „My elewth hegyek lennenek auagy ... teremtetneek feld ... mynd ereke te *wagy iften*” ~ BatthyK. 332; stb.

Igenév is állhat alaptagként: Határozói igenév (verbum finitum értékben): JókK. 42—3: „De hogý [‘amikor’] zent fferenc nem feleletuolna ... *Ezzebe ueuen* [*advertit*] hogý zent ferenc nem volna ott”. Ha az igenévhez kötőszóval kapcsolódik a mondat igéje, szintén a verbum finitumhoz hasonló szerepű: BécsiK. 12: „Ki mōdēc mikor mēdeněkñc kēllētuolna *hiuan* Nabuhodonozor Olofeznēŋt ɣ vitéziñc feiedelmit z *mōda* ɣnèki” : Quod dictum cum placuisset omnibus, *vocavit* Nabuchodonosor rex Holofernem principem militiae suae, *et dixit* ei. A határozói igenév létigés kapcsolatban is megjelenhet: ÉrsK. 460: „atyam ha lwn ő halalan nekem ő twle ygi *lewn hagiwan*”. — Főnévi igenév: Legtöbbször az *akar* (kíván) és a *kezd* igék igenévi tárgyaként (személyragosan vagy anélkül): 1530: „akarok kegelmednek az en germekymmél *zolgalnia* ... mig az lelek en bennem tarth” (LevT. 1: 5); MünchK. 81ra: „*keuantam* a· barant *ēnnē* tūuēlēcem mi elōt žēnuēggēc” (~ JordK. 606; WeszprK. 45); stb. Ha az effajta főnévi igenév a főmondatban a létige főnévi igeneve, akkor ez egy főnévhez (névszóhoz)

kapcsolódva összetett tárgyként alkothat alaptagot: 1533: „merth mýgh en elek erek *zolgaýa* akarok kegyelmednek *lenný*” (MNy. 37: 355). Az igenév természetesen alanyi szerepű is lehet: VirgK. 132—3: „mykorth az tewb fororok aloznak, tegeed ileth gyakor eyeket alomnekewl *mulatnöd*”. — Melléknévi igenév létigés szerkezetben: TelK. 22: „a čordat a puztanac belfő rezere *lezôc teritendô*: mend addeglan: miglen ennekóm istennec vigastalafat efmerôm Jönye”; MünchK. 51ra: „mezt te ma êz eýêl mi elôt kacas žauat kečče2 adanga / hazomže2 *vag meġtaġadando* engemêt” (~ JordK. 505) : quia tu hodie in nocte hac, priusquam gallus vocem bis dederit, ter me *es negaturus*. (De l. más latin esetén annak megfelelő megoldással: MünchK. 32vb: „êz eýêl mi elôt kakas žol hazomže2 *tagačmeg* engemêt” [~ JordK. 440] : in hac nocte, antequam gallus cantet, ter me *negabis*.)

Az alaptag néha az előzményben található, ilyenkor a főmondat erősen hiányos szerkezetű. Alkothatja csupán egyetlen ellentétes kötőszó is (amely a hiányzó utalószót állítaná szembe egy főmondatbeli jelenlevő vagy odaérthető időhatározóval): BécsiK. 18: „z nem volt ki kazomlatot z meùetêft tennê ennêpnč *ha nem Lac* midon êltauozot o v2a ištênenc zolgalatítatol”; MargL. 7: „Az kevsseg kývevl *soha* nem ezyk vala · *hanem chak* mykoron az ev anyā · es nenýeý . . . junek vala ez clastromban”; stb. Olykor azonban az utalószó is szerepel a hiányos főmondatban: AporK. 204—5: „De nem Twdgya a3 halalnak neheffegeth: *ha nem chak hath* Mikor a3 ketel mýkor ew torkath žorýtýa, ees meg foýthýa”.

Kódexszövegeink alkotóinak az időhatározói tagmondat együttesek fordítása közben gyakran kellett küzdeniük a latin igeneves szerkezetek (pl. ablativus absolutus) magyartásával. Ennek a küzdelemnek a nyomai jól megfigyelhetők a szövegekben, amelyekben a latinhoz szolgálai ragaszkodó és a szabadabb megoldások egyaránt megtalálhatók: BécsiK. 39: „Èl keđ mý v2oc ištênôc mêt o Angala meġozizot enġet innêt *êlmênettêm* es ot lakattam es z onnat idê *fozдолattam*” ~ SzékK. 80: „. . . ynnéeth ky *mee-nettem*. es ottoġon valo *léetemben*. es onnan yde vyzha *megh térêttem*” : Vivit autem ipse Dominus, quoniam custodivit me Angelus eius et hinc *euntem*, et ibi *commorantem*, et inde huc *revertentem*; JókK. 60: „Es *ezek megmonduan* legottan elký mene” : Et *iis dictis* statim daemon exivit, 141: „ha akarž engemet eleuenen lewlnewd: *leuel latuan* Angelifý žent Mariahoz fýes” : si vis me vivum invenire, *visis litteris*, ad Sanctam Mariam de Angelis venire festina; stb. — ill.: VirgK. 41: „mikor kedig az hod az w fenet ki-boczata volna, lata ez frater leo zent ferenczet terden aluan” : *lunae lumine indicante*, vidit sanctum stantem genibus flexis; SándK. 25: „lassok mýt zolnak zolgaý *hoġ lattýaak* ez keppen ký menný ôteth” : Intendamus, quid *illo egrediente* agent milites, pro foribus expectantes; stb.

A kötőszó

I. A mikor? kérdésre felelő, a cselekvés időtartamát (időpontját) meghatározó tartamhatározói mellékmondatok kötőszavai:

Ha: Ősmagyar eredetű időhatározói kötőszó. Az azonos felépítésű *hova* és *ha* között igen korai funkciómegoszlás mehetett végbe. Az, hogy a *ha* valaha is helyhatározói szerepű kötőszó lett volna, feltehető, de adatokkal nem bizonyítható. Mindenesetre a ko-

rai ómagyar korban már időhatározói szerepéből fejlődött feltételes kötőszóként is megtaláljuk (I. I, 480). Időhatározói kötőszóként a kései ómagyar korban több, általában archaikus nyelvű emlékből adatolható. Csak egyidejű mellékmondatokat kapcsol. Időhatározói funkciója — elterjedt feltételes kötőszói használata miatt — akkor kétségtelen, ha múltban történt egyszeri cselekvést jelöl a mellékmondat: ÉrsK. 453: „*de ez leeyany ha zwletek kyraly hon nem leetteteek*”; WinklK. 333: „*Qtd siralmas epesegot te ha<a>t vallal Ziz maria ha Edqs fyadath kereztsan fygwen lataad mezeytelen*”; 1488: „*Wronk xpc samar hatan Jhrimba ha menth ew samara megh fantulth vala*” (MNY. 16: 79); stb. Igen jellegzetes kötőszó a CzechK.-beli Szent Bernátnak tulajdonított himnuszban, amelynek nyelvéllapota több szempontból is archaikusnak mondható: 50: „*The nepedeth ha meg waltad. hath magadath halalra adad*”, 57: „*Býzon ýsten ha fen fyggeel. býzoný embor meg oleteel*”, 58: „*ýl halallal ha oleteel. zent tagýdhan ha tpreteel. The sebidnek nem len zama . . . harom zeg kozth ha tekergeel. zeep weerodben meg forodeel*”. (A *ha* szórendi helyére I. I, 734.)

A *ha* további útja az időhatározói kötőszóból a feltételes kötőszóvá válás felé vezetett. Időhatározói szerepében a *mikor* és a *midőn* szorították háttérbe.

Mikor(on): Az időhatározói szerepű *ha* kötőszó funkcióját átvevő, de annál jóval szélesebb körben alkalmazott, valószínűleg a kései ómagyarban jelzős szerkezetben keletkezett kötőszó. Több alakban is használatos, e korszakban közülük leggyakoribb a *mikoron*. Emellett előfordul a *mikort* és a *mikor* is, elvértve pedig a *mikorban*. Elképzelhető, hogy a különféle alakok használata között területi-nyelvhasználati megoszlás lehetett. Erre utalna például, hogy a Huszita Biblia — egyéb kódexekkel ellentétben — következetesen a *mikor* alakot alkalmazza: MünchK. 12va: „*Miko2 ke' boitolédetec / neakaziatoc lennétoc žomozoc*” ~ DöbrK. 300: „*mikoron bōitōltók*” ~ JordK. 370: „*Mýkron kedýg beýteltek*”; stb. A *mikor(on) vala* és *a(z)* előtaggal is előfordul: JókK. 59—60: „*Valamýkron valakytewl hýwtattatýkuala . . . feleluala*”; ApMélt. 44: „*Ammýkron kerdene vrunk oketh . . . monda zenth Peter*” (a *valamikoron* ismétlődő cselekvést jelez, feltételes jelentésárnyalattal). A *mikor(on)* használatának legtipikusabb területe az egyidejű időhatározás, azonban általános elterjedtsége, az időviszonyok összefonódásai, valamint a speciálisabb kifejezőeszközök ritkább és fiatalabb volta miatt egyéb időviszonyok kifejezésében is jelentős a szerepe.

1. Egyidejűség kifejezésében:

Múltban: JókK. 10: „*frater bernald aluala velem zerkhewt ý. mýkron te hyuoduala ewtett*”; Frater . . . Bernardus, *quando tu vocabas eum*, stabat coniunctus mecum; 1530: „*az nep mýkron el mene, az algýwkoth wele eghethembe el wýwek*” (MNY. 37: 281); stb.

A kései ómagyar korban — mint már szó volt róla — a fő- és mellékmondat cselekvésidejének összehasonlításakor a latin forrásszövegre támaszkodó vagy az azt fordító kódexek esetében nem lehet számításon kívül hagyni a latin mód- és időegyeztetés szabályainak a magyar szövegre tett hatását sem. Így a múltban történt egyidejű cselekvések esetében a mellékmondatban gyakran feltételes mód jelen idejű az igealak a latinban kötelező *coni. praet. imp.* magyar fordításaként: MargL. 2: „*Mýkron ez zent zvz · volna evt eztendevs . . . kere az olimpiadis azzonth*”; Quae cum *esset* annorum vix quinque . . . *rogavit* magistram suam stb. Az effajta latin hatás megjelenhet néha a magyar szövegben analogikusan akkor is, ha a latin szöveg ezt nem indokolja: CornK.

54v: „mykoron evk *alonnanak*. criftufnak testeet *el vroztak*” : *furatum est corpus Christi, ipsi dormientibus*. Máskor viszont a fordító függetlenül tudta magát a latin nyelv hatásától: JókK. 2—3: „Mýkoron sent ferench meglen *vala* egyvlyagý ruhaban . . . zamtalan bozzofagokual *ýlletetiku*ala” : *Quum sanctus Franciscus adhuc esset in habitu saeculari . . . innumeris afficiebatur iniuriis*.

A magyar szövegben többször feltételes múlt áll: ÉrdyK. 511: „Es mykoron kezet *fogtanak volna* . . . oly meel zeretethnek tyzeeben eseeek be az wr ffyw hogy . . .”; — néha a latin ellenére is: TelK. 15—6: „mikoron ke: tizõn õt eztendõre *iutot volna: [ageret]* . . . Joachimhoz: eggefvlẽ”; KazK. 71: „Az menekõzõnek napya es mikoron *elõue lõt uona [venit]* . . . zenth elek . . . agias hazokba el be menne”. Ennek az ellenkezőjére is van azonban példa a fordításokban, arra, hogy a latin szövegben jelentkező előidejűséget a fordító a magyarban latin hatást mutató egyidejűséggel adja vissza: SzékK. 19: „Mykor kedegh, ezeket az kyral’ . . . az õ varosynak rakatafaban, faar nyomasval, es tegla vetéssel *nyomorgatnaya* õket, *fel kayaltanak* az õ ystenekhez” (de: BécsiK. 18: *alazta volna*) : *Cumque gravasset eos rex Aegypti, atque in aedificationibus urbium suarum in luto et latere subiugasset eos, clamaverunt ad Dominum suum*. Olyan elbeszélésekben, amelyekben egy közös főmondatához több időhatározói mellékmondat tartozik, és ezekben a cselekmény időben is előrehalad, az előidejűség egyidejűségbe válthat: BécsiK. 18: „Es mikor tollõc az Egiptomiac õkèt *ki vèttèkuolna* z a Lapas tollõc *èltauo*zot volna z èfmeğ mægakaznac õkèt fognioc z o zolgalatiocba mægionioc Azoc èl-futuā mēnç iftènè a tēngèzt mēgnita” : *Cumque eiecissent eos Aegyptii a se, et cessasset plaga ab eis, et iterum eos vellent capere, et ad suum servitium revocare, fugientibus his Deus coeli mare aperuit*; DebrK. 17: „ottan zwlèttetek eh zent Amborus kit ah meh mikoron ah daika *leh fekwõt* volna a mvlato palotaba bölõõieben f a giermõk zaiat meg nitua *alunneiek* azonkõzbe egi ray meh *zalla reiaia*”; stb.

Jelenben: JókK. 47: „mert *mýkoron valamýtt nekèd adonk* % týedett agýwk nekèd” (~ VirgK. 44); stb. A jelen idő olykor múlt értékű (praes. hist.): AporK. 204—5: „De nem Twdgya az halálnak nehessègeth: ha nem chak hath *Mikor az ketel mýkor ew torkath zorýtýa, ees meg foýthýa*”.

Az egyidejűségben a jelen idő gyakran jövő értékű, mivel a jövő idő kifejezésének egyik eszköze éppen a jelen idejű igealakok használata: BatthyK. 6: „hoğ *mikor el iðfz itelni* . . . Ackor az mi bwnéinkert, ne ves ell szent szined elõl”; 1530: „*mýkoron az hazbol ký megyek*, a koron es egýwth leghethek” (MNY. 37: 281); stb.

Jövőben: DöbrK. 376: „de *mikoron hivatalos lezs: [!] meñnel*” : *Sed cum vocatus fueris, vade*; 1530: „*mýkoron ýressegek lezen* oda kýldem the keghelmednek” (MNY. 37: 352); JókK. 38: „*Mýkoron meg terendez [redieritis!]* te fewlèdèbe En boczatok te hozzad en tarfimbalo kettewt”; stb. Az -nd jeles jövő idő a mellékmondatban rendszert a latin futurum perfectumnak (amely ott voltaképpen előidejűséget fejez ki) magyar megfelelőjeként áll, s a jövőben bekövetkező lehetséges cselekvést jelöli: TelK. 27: „mellet mikoron *latandaz: az igeretrõl õrvl*” : *quod quum videris, de promisso gaudeas*; stb.

2. Előidejűség kifejezésében:

Múltban: Kódexeink szövegeiben igen gyakran előforduló mondat típus: JókK. 15: „De frater maffeus *mýkort meg mondottu*alna frater *yllefnèk* . . . zenuede zomorwan” : *Frater autem Masseus, quum dixisset fratri Heliae . . . tulit molestè*; MünchK.

18ra: „Es miko² innèn èlment volna iuta o finağoiocba” (~ JordK. 388) : Et cum inde transisset, venit in synagogam eorum. A mellékmondat igemódhasználata (feltételes múlt) a latin időegyeztetés hatását tükrözi. Ez általánosnak mondható ebben a típusban; de: JóK. 150: „mýkoron kyterjéztetteuala [extendisset] zent ferencz kezét hytuetelert ʹ. az farkas fel emele [levavit] elfew yob labat”. Olyan esetekben is latin hatást mutathat a mellékmondat igealakja, amelyekben a latin szöveg más megoldást, pl. ige-neves szerkezetet alkalmaz: VirgK. 42: „kit mikoron zent ferencz meg efmert volna monda neki” : Quem sanctus recognoscens dixit (de: JóK. 45: „kytt zent fferenc meg efmeruen monda”); KazK. 77: „Mikoron azert kereftekuona: es sohol megh nem ta'alhattakuona: harmaccor imez mondatek neky” : Quaerentibus illis et minime invenientibus: iterum dictum est.

Jövőben: MünchK. 8vb: „kèzdezkéggètec zèzèlmest a· gezmecröl / z micor meglelënditec hirdèffetecmğ ènnèkem” (~ JordK. 359) : interrogate diligenter de puero, et cum inveneritis, renuntiate mihi.

3. Érintkező előidejűség:

Múltban: CornK. 58r: „Azert mykoron fel nytottaak volna. legottan egy madar repvle ky az zelenchebev” stb. — Jelenben: HorvK. 226: „Es mykoron fel ferkenz legottan mynden gondolatydát ... el vessed”; 1530: „hogh mýkoron az pýnzth el hozak leg otthan ýde ýew” (MNy. 37: 351); stb. — Jövőben: GuaryK. 22: „es micorō az fergeket néluenec alola kɪ veýendic, legottan az eb meg vígažik”; BodK. 23: „Mikoron azert ezek ... ielen leznek ... azonnal ott vannak minden tetemenek”; stb.

4. Utóidejűséget csak kivételesen vezet be mikor kötőszó: BirkK. 3b: „Micort kedig be veiendø lezen [fuerit recipienda], øuig mezeitelen vezžekuel ieien [veniat] az capitulōba”.

A mikor(on) latin megfelelője általában a cum. Egyidejű mellékmondatokban emeltt még a quando, dum és a quandocumque is állhat a megfelelő latin szövegben.

A mikor(on) kötőszós mondatok érintkezése más mondatrészkifejtő mellékmondatokkal. — Az időhatározói mondatok gyakran érintkezhetnek egyéb, a főmondat cselekvésének még elvontabb körülményét kifejező mellékmondatokkal, ill. átfejlődhetnek ilyenekké. Különösen hajlamosak erre a mikor kötőszós tagmondat-együttesek (a lat. cum-nak is vannak hasonló használati területei).

Okhatározóival érintkező időhatározói mondatok: KazK. 79: „De mikoron az fokfagtul hoža nem iothatna: kezde nağ kaiataffal imezt mondanía”; TihK. 20: „Mikoron azert nekik fiok nem uona ... Vriſten nekik eğ zep firfiv magzatot ada”; stb. Az, hogy az időviszonyban oksági tartalom is rejtőzhet, olykor ugyanannak a latin szövegnek kétféle fordításában is megmutatkozik (vö. a lat. cum idevágó kettős jelentését: cum causale, ill. cum temporale): BécsiK. 24: „z azeit nūen ki fègellen · mezt létèzièztè- tőc øzemèc èlöt zōiufagban” ~ SzékK. 40—1: „es azéért nynçen ky megh fegèçen mýn- kōt, mykor mý mynd le hwllwnk ő zemèknek èlōtte az zomywſagnak myatta” : Et ideo non est, qui adiuvet, cum prosternamur ante oculos eorum in siti; BécsiK. 25: „z lègőc bozzofagba mēden tēftnèc mezt laſtuc mýfèlèfègèncèt ... mèghalni” ~ SzékK. 41: „es léégvñk galazat mynden embernek èlōtte, mykoron laſt'wk az mý felesegvñketh ... megh halny” : et simus opprobrium omni carni, cum viderimus uxores nostras ... mori. Más esetben egy hibajavítás utal az idő és ok összefüggésére: ÉrsK. 456: „ez wylag haat bodog wala [mert] mykort bōlczek orzaghlanak”.

Vannak olyan *mikor* kötőszós tagmondategyüttesek is, amelyekben egészen laza az oksági viszony a tagmondatok között. Ezekben az első tagmondat kérdő (esetleg felkiáltó): LobkK. 90: „mit nezd ez garlo velagot *mikoron en [!] nelegõn at te nõvgodal-madnac hele*”; DebrK. 13: „O meli igen io a firfyui elkwlõwnekh *mikoron Ifyufagatol fogua vifelendi urnak igaiat*”; stb. (L. még 752 is.)

Állapothatározóival érintkező tagmondategyüttesek: AporK. 124: „Mikent ar-
næk *mikor el haiol eluettem*” : Sicut umbra, cum declinat, ablatus sum; de: KulcsK. 276: „Mykenth el haylo arneek azonkeppen el vettettem” (~ KeszthK. 305); WinklK. 357: „Akoron ember tekelletes *mýkor zeretwetel telyes*”; MargL. 10: „az nagy mysen es egyeb zolosmakon myndenkoron egyeb sororokal allott es eneclet · hanem *mykoron beteg volt*”; stb.

A cselekvés okát, idejét és a cselekvő személy állapotát komplexen meghatározó mellékmondatok: AporK. 118: „Es iuoltenek vrhoz *mikor tprelmeztenenek*” (~ KulcsK. 266; KeszthK. 293) : Et clamaverunt ad Dominum cum tribularentur; TelK. 22: „*mikoron a meddysegnec okaert meg vtaltattam: mendenõktvl: fel kayaltoc vrhoz*”; stb.

Értelmezői mellékmondatokkal érintkező időhatározói mondatok: Időhatározói tagmondategyüttesekben (a helyhatározóiakhoz viszonyítva) ritkábban fordul elő az a jelenség, hogy a főmondatban az időhatározó tartalmasan meg van nevezve: MargL. 14: „gyakorta lelte evtet jmadsgaban *veternyenek eleve* · *mykoron ez soror megýen vala az ora meg latny*”; 1533: „*Tawal mikoron te .N. hazamhoz ywt vala kõnyergettem vala te .N. mellette*” (KLev. 123.); 1543: „*Ez el mwltth Napokban. Mýkoron Borothy Sýmon, En hozzam ýõwe, Mondã Azth ennekem*” (MNY. 80: 511); stb. Az időhatározói mellékmondat olykor egész igeneves szerkezetet (a latinban ablativus absolutus) értelmezhet: MünchK. 36vb: „*Eftuè leuèn ke· micoz nap elñugotuolna hoznac vala neki[c] foc gonozol vallokat*” : *Vespere autem facto, cum occidisset sol*, afferebant ad eum omnes male habentes. (A JordK. két időhatározói mellékmondatlal fordítja: 456: „*Mýkoron azert efthwe let vona, es az nap el enýezet vona, hw eleýben horgýak vala mynd kýk gonozwl valanak*”).

A főmondatbeli időhatározó több esetben a népmesei fordulatokból is jól ismert, csupán az elbeszélés továbbvitelére szolgáló *egyszer, egy időben*: ApMélt. 18: „*Et(z)-czér mýkor nõugonnek agýaban el ýõueh az ýrgalmas . . . zwz*”; VirgK. 109: „*Egi idð-be mikoron igen meg betegõlt volna bodogfagos zent ferencz, frater leo . . . nagi aytatoffagal zolgal vala zent ferencznek*”. (Egyéb kötőszós mondatokban is: NádK. 478: „*Egzer hoğ az apatur, es mind a baratoc veterien volnanac . . . mindõnõknec latafara az oltarrol le zalla*” stb.) Az effajta adatok főként a legendákból származnak.

A *mikor(on)* társulhat egyéb kötőszókkal, leginkább az azonos funkciójú *hogy-gyal*: JókK. 24—5: „*De mýkoron hogý [quum] ez ýlý aldott fiw kezelgetne halalahoz . . . ýewnekuala hozzýa*”; 1529: „*Te zenth neuedbe pechý ferench zerette vala kazary plebanos hog mýkoron volna*” (RMNy. 2/2: 26); — 1532: „*en vilem hogh en Mo[ft] vru(n)k-hoz ne(m) Mehetek ha Mikort k oth [lez]en*” (LtK. 1: 138).

A *mikor(on)* kötőszó adatainak megoszlása:

Egyidejű

Latin kötőszó	Múltban	Jelenben	Jövőben
<i>cum</i>	9	6	13
<i>quando</i>	8	—	—
<i>quandocumque</i>	2	1	—
<i>dum</i>	7	4	—
(pontos) latin megfelelő nélkül	45	5	—
Összesen	71	16	13

Előidejű

<i>cum</i>	12	—	—
(pontos) latin megfelelő nélkül	20	—	—
Összesen	32	—	—

Érintkező előidejű

<i>cum</i>	—	—	2
<i>si</i>	—	—	1
(pontos) latin megfelelő nélkül	3	2	1
Összesen	3	2	4

Utóidejű

<i>cum</i>	—	—	1
Összesen	—	—	1

Midőn: Jelzős vonatkozó szerkezetben keletkezett kötőszó, eredetét néhány adat írásmódja még érzékelteti: DöbrK. 105: „Es ember *mi iden* tizteffegben volna nem er-tee”, 106: „*mi időn* neki iot tendez. tahat teged ald”; stb. A *midőn* igen kedvelt kötőszó a BécsiK.-ben. A SzékK. párhuzamos helyein megfelelője minden esetben a *mikor(on)*: BécsiK. 17: „Es *midőn* ehfég befédét volna mēdž földöt zallanac Egiptōba” ~ SzékK. 18—9: „*mykor* kedegh mynd az földet el fēdēztē volna az ehfeegh, yōvenek egyptomba”; BécsiK. 36: „*midőn* bēmēnē kēzētēzēc hog . . .” ~ SzékK. 74: „*mykoron* be menne ivdith, ezt kéré az oloferneftől . . .”; stb. A *midőn* használati köre a kései ómagyarban a *mikor* kötőszóéhoz hasonló, bár korántsem olyan széles körű.

1. Egyidejűség kifejezésében:

Múltban: BirkK. 1a: „kiknek valamiek volt világiban, *midōn [quando]* bel iōttek az monofortba: zabadon akariak azt kōžze lēni” stb. — Jelenben: BirkK. 3a: „*Midon [dum]* az forok Orara . . . be mēnek, es ki iōnek, az eghaz aitaia clott fekegek” stb. — Jövőben: BécsiK. 5: „*Midōn [quando]* ètēlnē idēiē lēnd iōy idē z ègēl kēnēzēt”; DöbrK. 116: „Igaz. *midōn. [cum]* diadalmat latand ōról” (~ KulcsK. 138 és KeszthK. 145: *mykoron*; Apork. 45: *mikor*); stb.

2. Előidejűség kifejezésében:

Múltban: BécsiK. 18: „nem volt ki kazomlatot z meuetést tennè ennèpnè ha nem lac midon [quando] èltauozot o vza istènenè zolgalatlatol”. Latinos igemódhasználattal: BécsiK. 17: „Es midon [cumque] èhfèg bèfedèt volna [operuisset] mēdz földq̄t zallanac Egiptōba” (~ SzékK. 18—9: *mykor*). — Jövőben: BécsiK. 20: „mvdon [cum] q̄hatal-masoc mēgfogatādnac tahat [vgā] azonockal tq̄zèl által vèzèttètè”, 21: „mvdon [dum] èn tq̄zènc mèltan valo gètzèlmèt vèndic te azon gozq̄dèlm ala èngèztèltètèl”; stb.

Latin megfelelők: *cum, dum, quando*.

A tagmondategyüttes érintkezhet az értelmezői mondatokkal: BécsiK. 1: „EG bizonac napiban midon a bizac fèièdèlmkednc vala lön èhfèg a földq̄”.

A *midon* kapcsolódhat a *ha* kötőszóval: MvS.: „es *ha* miden te atyad dauid kyal chach eggiet meg elend σ valaky azt hallandia az nog yelteft tezen”; 1510 u.: „*Ha Mýdewn* oda megýwnk ýol keel Tharthany, hogý *ha* lezen Mýwel” (RMNy. 2/2: 9). Főként az utóbbi adatban a *ha* nem feltételes jelentésű, l. a *ha* és a *mikor* kapcsolatában is: 1532: „en vilem hogh en Mo[ft] vru(n)khoz ne(m) Mehetek *ha Mikort* k oth [lez]en” (LtK. 1: 138).

Holott: Kétségtelenül helyhatározói eredetű kötőszó; korszakunkban ebben a jelentésben is használatos (l. 569), sőt továbbfejlődött, megengedő kötőszói használata is elterjedt (l. 717). Időhatározói funkcióban legnagyobbreszt a DöbrK.-hez kötődik, bár más kódexekből is kimutatható. Az összes adat latin hatást mutat.

1. Egyidejűség kifejezésében (csak múltban): DöbrK. 431: „*holot kedeg volna iefus betaniaba* ... hozia mene eḡ azzoñ ember” (~ MünchK. 32ra: *Miko2*; JordK. 438: *Mýkoron*), 449: „*es holot peter alat az pitvarban volna* Iöve fñ papnak eḡgik zolgaloleaña” (~ MünchK. 52ra: *mico2*; JordK. 508: *mýkoron*); NagyszK. 363: „*ziz maria meggondolyauala* ... meñ naḡ meltosagra ýtet fel emelte volna, *holoth õ zent fyat neki attavolna*”; stb.

2. Előidejűség kifejezésében (csak múltban): DöbrK. 380: „*kiral' kedeg holot halotta volna*. meg haragvek” (~ MünchK. 27vb: *mico2*; JordK. 423: *hog*), 440: „*Es holot kofstolta volna* nem akara innia” (~ MünchK. 34vb: *miko2*; JordK. 447: *mýnt*); PeerK. 49—50: „*holoth kedeg ez bðlch yfyw zenth pal. ezth escebe wòtthe volna*. el futha az keietlenbe”; SzékK. 365: „*es holoth el kezeleytet volna* meg kerde wteth mondvan”; stb.

3. Érintkező előidejűség kifejezésében: DöbrK. 447: „*Es holot el ivtot volna*. leg ottan hozia menven monda” (~ MünchK. 51va: „*mico2* ... legottan”; JordK. 506: *hog*).

Latin megfelelője a *cum*.

Hogy, mint, men(y)é: Az időhatározói mellékmondatok kapcsolásában a kései ómagyarban ez a három hasonló kötőszó is részt vesz. Arra nézve, hogy ezek milyen úton kerültek az időhatározásba, és időhatározói, valamint hasonló kötőszói szerepük között mi a viszony, különféle felfogások vannak.

A feltehetően csak nyelvjárási jelleggel előforduló *men(y)é* lativusragos határozószó esetében egy helyhatározói → időhatározói fejlődésvonallal számolhatunk. Szintén szórványos fokhatározói (hasonlító) használata alkalmasint az időhatározói szerepből fejlődhetett (l. a *míg* fokhatározói használatát is), de az sem zárható ki, hogy eredeti helyhatározói szerepéből alakult ki (l. a *hova* fokhatározói használatát). — A *hogy* kötőszóval kapcsolatban talán egy a fentihez hasonló folyamat lezajlását lehet valószínű-

síteni, ill. az eredeti *hol* és a *hog*y alaki és funkcionális elkülönülését. A kötőszónak az eredetibb jelentések valamelyikéből kialakult módhatározói (hasonlító) jelentése viszonylag korán, még a XV. sz. közepe táján eltűnik, átadja a helyét egyéb kötőszóknak (pl. a *mint*-nek), időhatározói jelentése viszont széles körű marad, a három kötőszó közül a legárnyaltabb, mindenfajta időegyeztetésben megtalálható. — A *mint* időhatározói jelentésben minden szempontból a *men(y)*-é-hez és részben a *hog*y-hoz hasonlóan viselkedik, azaz érintkező előidejűségben használatos. Ezért tehető fel, hogy fejlődésvonala is amazoknak megfelelően alakulhatott, bár legkorábbi jelentése módhatározói szerepű, és egykori helyi jelentésének morfológiai felépítésén kívül semmi nyoma sincs.

Más felfogás szerint a *hog*y és a *mint* esetében módhatározószó vált időhatározószóvá olyan mondatokban, amelyeknek főmondatában időhatározói utalószó állt (ez az érintkező előidejű mondatokra e korban erősen jellemző). Ez a fajta magyarázat annak a felfogásnak is megfelel, amely a hasonlító kötőszóknak időhatározói mondatokban való részvételét azzal magyarázza, hogy a főmondat és mellékmondat cselekvéseinek időbeli összetettségkor a háttérben e cselekvések összehasonlítása is önkéntelenül meghúzódik. Mindenesetre egyéb nyelvekben szintén előfordulnak kötőszóknak effajta párhuzamos jelentései (l. ném. *wie*, *sowie*; lat. *ut*; finn *kuin* ~ *kun*; stb.), tehát általánosabb szemléleti kérdésről lehet szó.

*Hog*y:

1. Egyidejűséget fejez ki a mellékmondat:

Múltban: DebrK. 89: „*hogi vačoralik vala* egi hal tetem altal alla ah torkan”; 1524: „adom megh twdnod Mýnth Jartam Thamas dýakal . . . *hogý poßfonbol ala Indoleek thereek kanýfaý lazlonak Eg hazahoz*” (MNY. 25: 68); stb. Sok a latin hatást mutató igemód: VirgK. 87: „Es ime hog az vton *mennenek*, Elwl lele wket egi zegeni azoniallat” stb. Előfordul, hogy a latinos igemódhasználatot a latin megfelelő nem indokolja: JordK. 388: „Az zerzetes fydok kedeg *hoğ lattak vona*, mondanak hwneký” : *Pharisaei autem videntes dixerunt ei*; l. MünchK. 17vb: „A leualtac ke *latuaioc* mondanac nekí”. — Jelenben: TihK. 40: „ez magat megh eęety: *hoğ megh keezd agania*”. Jövő idő értékében: SándK. 25: „lassok mýt zolnak zolgaý *hoğ lattýaak ez keppen ký menný óteth*”.

2. Előidejű a mellékmondat (csak múltban): PeerK. 72: „annak vtanna *hog meg holth wala*, az holth testet . . . antyochyaba . . . viuek”; 1537: „de oftan *hogý kýralhoz alla* Monda neken [!]

(MNY. 2: 211); stb. Sok a latinos igemódhasználat: JókK. 88: „Es *hogý meg kezeleýtetteuolna [appropinquasset]* zent Marianak egyházat: meg halla ewtett zent fferencz” stb. A latin megfelelő ellenére van latinizmus a magyar mondatban: MünchK. 86rb: „Hog ke *kostolta volna [gustavit]* a . . . nažnag a bozza lot vizét z nē tudna [*sciebat*] honnā volna . . . Hiua a nažnag a vólègènt” (~ JordK. 628: „Mýnt azért *megh kostolta vona* az nažnagý az výtzból let Borth, es nem *twggýa vala* honnan vona . . . ottan oda híwa az vew leghent”) — a második, kapcsolatos mellékmondatok a főmondathoz képest okhatározói viszonyúak is. Ritkábban találkozni a latintól való függetlenedéssel: JókK. 47: „de *hogý bel boczattamuala [fecissem]* lewlek eę aranpenz”.

3. Érintkező előidejűség: Múltban: JókK. 4: „De *zent ferenc akamoraba hogý mene* . . . legottan lehagýta magatt az agýra” stb. Latinos igemódhasználat: LobkK. 218: „es *hog meg ertette volna* hamarfağal el mene” stb. — Jelenben: NádK. 341: „es

hog' felferkenec, Legottan kezeymet istenhöz emelem". — Jövőben: VirgK. 21: „es hogi ezt mondandot [!] neki, legottan az keuely, es alnok ewrdwg meg gialaztatik”.

4. Utóidejűség a mellékmondatban: 1529: „*Inneth ew hazabol hog el megÿen vala. mÿnden iozagath neked hagÿa vala*” (RMNy. 2/2: 24).

A *hogy* latin megfelelői a *cum* és az *ut*.

A *hogy* kötőszós mondatok érintkezése egyéb mondatrészkifejtő mellékmondatokkal. — Leggyakrabban okhatározói és időviszony fordul elő együtt: JókK. 42—3: „De *hogÿ zent fferenc nem feleletuolna* ... Ezzebe ueuen *hogÿ zent ferenc nem volna ott*"; 1500 k.: „igön rezköt uala atte zilötted (?) *hog' lata ez kqrqz-tqt*" (MNy. 6: 23); stb.

Állapothatározói és időhatározói viszony együtt: VirgK. 39: „Es *hogy oth fennenek*, hiua az azonyembert monduan"; DebrK. 79—80: „kit az o Annia ielőfél az utan *hogi őzuegie marada* ... azzonionk Mariahoz valo aitatoffagra tanittia vala őtet"; stb.

Mint (*a(z)* előtaggal is): Az érintkező előidejűségben tipikus kötőszó.

Múltban: SzabV.: „De *ment az hayokoth fel vontata* Sok felwl Sabach falath bōtata"; latinizmussal: WinkIK. 203: „*Mÿnth iutottak volna a koppaz heghre* a porozlok kyrthe<le>nek"; stb. A JordK. *mint* kötőszavainak a MünchK.-ben általában egyéb időhatározói kötőszók felelnek meg, amelyek az érintkező előidejűséget kevésbé pregnánsan fejezik ki: JordK. 666: „Az *mÿnt hallaa*, ottan hertelen fel kelee" ~ MünchK. 97va: „A ke *hog [ut] hallotta* felkolt hamar"; stb. — Jelenben: BodK. 19: „az balwan istenektol feleletet vott vala, *hog' mint hazassagra menne*. ottan meg halna"; 1533: „k. ewremest adnÿ akhar kewltseget, *a mÿnth athhath* [a. m. adhat]" (MNy. 37: 353).

A *mint* latin megfelelői: *ut* és *cum*.

Men(y)é 'mihelyt': Érintkező előidejűséget kifejező kötőszó, amely főként — feltehetően nyelvjárási jelenséggént — az ÉrsK. Katalin legendájára jellemző, de elvétve a DebrK.-ből is adatolható. Az adatok mind múlt időre vonatkoznak: ÉrsK. 453: „*kyt mene be ereztenek* thwle ottan yo hyrt wenek", 538: „myg Adam bōytōle paradyczomban wala ees *menee eewek* legottan kywetteteek paradyczombol"; DebrK. 349: „Legottan: *mine kezōne azzoñonc Maria zent erfebet azzonnac*: Ianos be telec zent lelōkel ő anñanac mehebe"; stb. Másik időhatározói kötőszóval együtt: ÉrsK. 467: „*menne hogi* eyelre ywta csak el alwt kepet muthatha", 518: „Es *Menye* az yz mynt ezt monda magat Cryftwnak ayanla". Forrásszöveg hiányában a latinnal való összevetés nem lehetséges.

Mihelyt, mihelyen: Eredeti jelzős vonatkozó szerkezetben keletkezett kötőszó, típusára, morfológiai szerkezetére nézve a későbbi (kései ómagyar kori) keletkezésűek közé tartozik (vö. *mikor, miképpen, midőn, miként* stb.). Az ilyen típusú kötőszók általában meg szoktak maradni azon jelentésviszony kifejezőjének, amelyet alapszavuk jelentése sugall, ill. a keletkezés eleve úgy történik, hogy egy megfelelő jelentésű (időt, módot stb. jelentő) szó szerepel a jelzős vonatkozó szerkezet alaptagjaként (*mi koron — az koron, mi képpen — az(on) képpen*). A *mihelyt* esetében valószínűleg másként áll a helyzet. Bár alapszava a *hely* szó, funkciója azonban feltehetően egységes kötőszóvá válásának kezdete óta időhatározói. Figyelemre méltó azonban, hogy az e kötőszóval kapcsolt időhatározói mellékmondatok kivétel nélkül az érintkező előidejük közé tartoznak. Ezekben a mondatokban a cselekvés helyi és időbeli síkja szinte fedi egymást, tér és idő egybekapcsolódik: WeszprK. 63: „*Smihelion* ezt mondak hattra tantoroduan

le essenek a földre”; DebrK. 33: „*mihelt* lata zόμεiuel vronk Iefuſt *ottan* hiue ötet bizoni Iſtennek lenni”, 91—2: „kiketh [ti. Péter és Pál apostolok képét] *miheliön* lata *ottan* nagi kaialtaffal azt monda”; stb. (Hasonló jelenség tapasztalható a *míg* kötőszóval kapcsolt mellékmondatok között is: 589.) Feltehető tehát, hogy — a korábbi nézetekkel ellentétben — a *mihelyt*-nek helyet jelentő alapszava ellenére sem kellett átmennie a hely → idő funkcióváltáson. Új helyhatározói kötőszóra nem is igen lehetett szükség, mert a *hol* egyértelmű, egyfunkciójú (megengedő használata ez esetben elenyésző — l. 717), nem túlterhelt kötőszóként a belőle alakult *holott*-tal együtt a locativusi helyhatározói mellékmondatok kapcsolására elegendő lehetett (egészen máshogy állt a dolog a *ha* : *mikor*, *hogy* : *miképpen*, *miként* kötőszók vonatkozásában). Sőt, hogy funkcionálisan a *holott* sem volt igazán szükséges, kitetszik abból, hogy viszonylag mozgékonyan már e korban más feladatokat is magára vett: időhatározói, valamint megengedő kötőszói szerepe is jelentős. Létrejöhett viszont a *mihelyt* kötőszó a cselekvés helyének és idejének együttes, egyszerre való jelenlétét, összekapcsolását hangsúlyozó érintkező előidejű mondatok kötésére (l. a fenti adatokat). Csupán idő kifejezésében is használatos azonban a kötőszó: 1492: „ez maꝝ napon prior Ide iwth vala vramhaz es ottan el mene *mihelen* ebellek” (MNy. 37: 203); PeerK. 60: „Azerth *myhelth* naph thamada. az tyztelendő zent ween yambor . . . kezdé el menny”; vö. 1556: „adhattom kegyelmednek tudására, hogy az Lásár biro jött az táborból azon helen, *mihelt* kegyelmed el méne” (TörtT. 1911: 563); stb.

A *mihelyt* kötőszós mondatok az érintkező előidejűség kifejezésére szerepelhetnek:

Múltban: MargL. 130: „*Mýhelen* zent margyt azzon · az beteg sorornak ada az oruossagot · Legottan az beteg el vezte nyelucet” stb. — Jelenben: TelK. 250: „ky kynozsa es gettry eteth leg ottan *miheles mihelt fel tamadnak*” (nyomatékosított kötőszóhasználat); 1530: „othan megh roÿa ÿossaghomoth, *mýhelth* akarÿa” (Száz. 1874: 348); stb.

Más kötőszóval kapcsolódva: TelK. 285: „*myhelt* az ember *hogy* mynket lata magath az feldhez wtthe”.

Latin megfelelője az *ubi*.

Miután: Az előidejűség kötőszava. Rövidebb, valamint birtokos szerkezetet mutató alakjában (*minekutána*) egyaránt gyakori. A rövidebb alakok elsősorban a korai kódexekben találhatók, — a bonyolultabb formák talán a grammatikai jelöltségre való törekvésből magyarázhatók.

Múltban: BécsiK. 6: „*MI* vtan [*postquam*] *keð męfozduolna onapahoz* halla o töllo”; WinklK. 76: „de *Mýnek vtanna a fezeitewk a kenzofanak alola el thawozthakvolna* eez keserues anÿa feel emelheteeek a feedrel”. A mellékmondatokban többször előforduló feltételes múlt használata analogikus latin hatás lehet, mivel a *miután*-nak megfelelő *postquam*-mal kapcsolt latin mellékmondat állítmánya szabályosan nem került coniunctivusba: *Postquam autem crucifixerunt eum, dividerunt vestimenta eius sortem mittentes* : MünchK. 34vb: „Mi vtan ke: *męfęzeitęttec volna* ötet męg oztac o ruhaiat ñilat eżęztuę” (de: DöbrK. 440: „Mi vtan kedeg *męg fezeitek vtet*”; valamint feltételes múlttal, de más kötőszóval: JordK. 447: „*Mykoron* azért *męg fezeýtetteek vona*”) stb. — Jelenben: SzékK. 365: „es *mivtan* *męg oftorozyak* *męg wlyk wteth*” stb. — Jövőben: MünchK. 32vb: „dę *mi vtan felkělęndec* ełłkellec tütöket galileabā” ~ JordK. 440: „De *mynek vtanna ffel tamadandok* ełłl veezlek týtkeketh galýleaban” : *Postquam*

autem *resurrexero*, praecedam vos in Galilaeam (l. még MünchK. 51ra; JordK. 505 és DöbrK. 446).

Elvétele a tagmondatok érintkező előidejű viszonyban is állhatnak egymással: XVI. sz. e. n.: „*Minek vtanna ez ielon valo evangiliomot meg monddaa*: legottan azt mondaa” (MNY. 7: 198).

Előfordul, hogy a *miután*-nak párhuzamos szövegben fokhatározó kötőszói megfelelője van: KeszthK. 361: „kelyetek fel *my wtan le yltependetek*” (~ AporK. 141); de: FestK. 85: „kelyetek fel *menthewl le ylendetek*”: *surgite postquam* sederitis. A *mentől*-nek itt érintkező előidejű a jelentése ('mihelyt'). A fokhatározás és az időhatározás között hasonló jelenség más kötőszókkal (*míg, mint, men(y)é*) kapcsolatban is megfigyelhető.

A latin megfelelő a *postquam*.

Mielőtt: Az utóidejűség kötőszava. Alaki felépítésére, a rövidebb és hosszabb alakok használatára l. a *miután*-nál mondottakat.

Múltban: MünchK. 8rb: „*mi elqt [antequam] egbè ignenèc / lételtec q mehebèn valuan scent létetol*” (~ JordK. 357: *mýnek elette*); WeszprK. 45: „Igen keuantam en e husuetot velletek meg ennom *minek elqtte zenuednek*”; stb. — Jelenben: MünchK. 88vb: „*Vram žallè mi elqt [prius quam] mǵ hal'lon èn fiam*” (~ JordK. 637; DöbrK. 382) stb. A jelen idejű alakok a cselekvés általánosabb érvényét is kifejezhetik: HorvK. 227: „*Mynek elevite el kezdeffek az ifieny zolofma. tanoly*”; VitkK. 4: „*minec eldtò imadkozni kezdez, zerezed temagadat, belòlualo ayhtatoffagra*”; stb. Ugyancsak a jelen idejű alakok utalnak értelemszerűen a jövő időben bekövetkező utóidejű cselekvés-

mynek elewttè [priusquam] el yewyewn zegenfeegnek ydeye”; KulcsK. 96: „Bochyas ennekem hogy hyedelmem legyen *my elewt el menyek*” (~ KeszthK. 97). — Jövőben: JordK. 440: „mert *mýnek elette ez eeyel az kakaff zoland, háromzer tagacz meg enghemet*” (~ MünchK. 51ra; JordK. 505); stb.

A *mielőtt* kötőszós utóidejű mondatok bizonyos esetekben érintkezhetnek a *míg* kötőszós, véghatározót kifejező, utóidejű mondatokkal. Ezekben a *míg* kötőszós tagmondategyüttesekben a fő- és mellékmondat egyaránt befejezett szemléletű és állító minőségű: ÉrsK. 88: „*myg ketzer zol akakas háromzor tagacz meg*” ~ WinklK. 153: „*ez eiel mýglen týk keczzer zolna, háromzor enghemet megh thaghacz*” (~ NádK. 169: értelmezőivel érintkező mellékmondatok); de: MünchK. 52ra: „*mi elqt kacas keécer žoland haròzer tagacmǵ engemet*” ~ JordK. 509: „*Mynek elette az kakaf zool kethzer tagacz meg enghemeth*”; DöbrK. 450: „*Mi eldt kakas keccer zoll'on. háromzor tagacz engem*”: *Priusquam* gallus cantet bis, ter me negabis. A JordK.-ben azonban olyan esetekben is *mielőtt* áll *míg(nem)* helyett, amelyekben a *mígnem*-es tagmondategyüttesek időviszonya egyidejű: JordK. 608: „*Annak elette az kakaff nem zol, mýnek elette the enghem Haromzer tagagy megh enghemet ýsmerned*”; de: MünchK. 81va: „*nē žol ma kakas / mig nē [donec] hazomžèz tagacmǵ engemèt efmèztedèt*” (~ DöbrK. 456); JordK. 677: „*nem eenekel az kakaff, mýnek elette haromzer tagacz megh enghemet*”; de: MünchK. 100vb: „*nem ènèkel kakas mígnem [donec] haromžèz tagacmǵ enge*”.

A mellékmondatok igemódhasználatában latin hatás mutatkozhat: MünchK. 81ra: „*keuantam a barant ènnè tūuelètec mi elqt žènuèggèc [patiar]*”; de: JordK. 606: „*mýnek elette zenvedek*” ~ WeszprK. 45: „*minek elqtte zenuednek*”; DöbrK. 382: „*vram za' ala. mi eldt meg hal'lon [moriatur] en fiam*” (~ MünchK. 88vb; JordK. 637); stb. A

feltételes mód használata — utóidejűség esetén — azonban nem jelent mindig latin hatást, hanem a még be nem következett cselekvés bizonytalanságára utal: MünchK. 8rb: „mi elõt *egbè iqnenèc* / lèlètec o mehebèn” (~ JordK. 357); MargL. 33—4: „Azt akarom hogy mýnek elevttev engemet *adnatok* hazassagra · hogý annak elevttev az en testemet el metellýetek foltonkent”; stb.

A *mielőtti* latin megfelelői a *priusquam* és az *antequam* (a JordK.-nek egyes *míg* kötőszóval érintkező adataiban kivételesen a *donec* is).

Érintkezés az értelmezői mellékmondatokkal: DöbrK. 430: „es *moftan* mondam nektek *mi elõt legen*: hog mikoron meg leend higgetek” (~ MünchK. 101va; JordK. 680) : Et nunc dixi vobis *prius quam fiat*, ut . . . ; KeszthK. 241: „*My elewth* hegyek lenenek . . . mynd ereke te wagy iften” (~ KulcsK. 223; BatthyK. 332) : *Priusquam montes fierent . . . a saeculo et usque in saeculum* tu es Deus; MünchK. 51ra: „te *ma èz eyèl mi elõt kacas žauat kečèez adanga* / haromžèz vag meğtagadando èngemèt” (~ JordK. 505) : tu *hodie in nocte hac, priusquam gallus vocem bis dederit*, ter me es negaturus. A magyar fordítások a latin mintákat követik.

II. A mióta? kérdésre felelő, előzményhatározót kifejtő időhatározói mellékmondatok kötőszavai:

Mióta: Névmás és névutó kapcsolatából keletkezett kötőszó; többféle alakban használatos: *miolta*, *mioltol*, *miulta*.

1. Egyidejűségben: Ezekben a tagmondategyüttesekben mindkét tagmondat egyaránt folyamatos vagy (olykor) befejezett szemléletű: JókK. 98: „*mýolta [postquam] kelletek vrnak* hogý teged latnalac akarom tenný valamý neked kelletendic”; ÉrdyK. 511: „meegh az esth haynal el nem nywgodot *mywlta el eredõt*”.

2. Előidejűség fejeződik ki a tagmondatok időviszonyában, ha a mellékmondat befejezett, a főmondat pedig folyamatos szemléletű: JordK. 546—7: „Ez kedegh *mý vltta bel ýewt* nem žent megh apolgathný en labaýmath” (~ MünchK. 63ra: *mioltol bëigtèm*) : *ex quo intravi*.

A latin megfelelők *ex quo* és *postquam*.

Mitőlfogva: Csak kevés adatban fordul elő, egyidejűséget kifejező előzményhatározói mondatokban: TelK. 135: „es oluaom az en regy zokaomzerent: *mitvlfogua beyõttem ehelbe*: a pater noftert”; KrisztL. 5: „ýme immär heth napok multanak el: *mýtolfogwa az isten<n>ek aldozatoth nem vpttenek*”. Olykor (a kötőszó keletkezés-történetét mutatva) a jelzős vonatkozó szerkezet alaptagja is szerepel a kötőszóban: ÉrdyK. 507: „az ty iftentók tyez lanczokkal kötöztetõt megh, *my ydõtwl foghwa Berthalam apofstol oda menth*”.

A *mióta* és a *mitől fogva* kötőszó keveredik: ÉrdyK. 514: „*my wlta foghwa* ky meentem ez varasbol sem eetttem ywttam, fem eheztttem zomeehoztam”.

Hogy: Csak elvétve adatolható. Előidejű mellékmondatokban: MargL. 12: „meg kerý vala az priorissatvl . . . mynden eztendevben · mynd attvl fogua · *hog žent margit azzonnac ýo okossaga volt*”; — egyidejű mellékmondatban: KulcsK. 230: „Iften keez the zeked aztwl fogwan *hogy the vagy*” (~ KeszthK. 249) : Parata sedes tua ex tunc, a *saeculo tu es*. A többi kódex párhuzamos helyein (FestK. 26; DöbrK. 170; AporK. 95) nincs mellékmondat.

III. A meddig? kérdésre felelő, a cselekvés végpontját kifejező véghatározói mellékmondatok kötőszava:

Mig (*vala* és *a(z)* előtaggal is): A tagmondatok időviszonya lehet egyidejű és utóidejű. Ezek az időviszonyok függenek a főmondat és a mellékmondat igéjének, jelentés-tartalmának folyamatos, ill. befejezett voltától, valamint a tagmondatok (főként a mellékmondat) állító vagy tagadó voltától.

1. Egyidejű a tagmondatok időviszonya, ha:

A) A mellékmondat és a főmondat cselekvése is folyamatos:

Múltban: ÉrdyK. 388: „az elfew zyleynk *myg az eredethnek ygaffagaat tartaak* ewket ees meg tartaa wr iften”; 1524: „*az mygh akartha* Nala tartotta” (MNy. 25: 68); stb. — Jelenben: JókK. 105: „Vygan es alazatoft zolgalyatok nekyk *myglen [donec]* eznek”; LányiK. 195: „*valamyg ez ymnufnak az elfew verfe mondatyk* adyk arczol a nag oltar felé kel fordolny”; stb.

Ezekben az esetekben nagyobbbrészt mindkét tagmondat állító, bár a főmondat tagadó is lehet: BirkK. 3a: „Ez il' *valamig lezen ez penitēciaba* vrat ne vege”; 1537: „*Mygh Bebek vram el* azigh nem lefen nugodalma az en vram Jofaganak oth” (MNy. 2: 211); stb.

B) A mellékmondat cselekvése folyamatos, a főmondaté befejezett:

Múltban: BodK. 19: „*meg oda iara*, addig el hallada a vitez” (~ LobkK. 308); 1524: „Haath addýglan *mygh en. oda mwlattam*. kýral Jeeth Budara” (MNy. 25: 68). — Jelenben: MünchK. 11rb: „leg megeggêfolt te . . . ellênfegeddêl hamar *mig [dum]* *vag az viban quêlê*” (de: JordK. 367: „Legý enghedelmef te ellenfeghednek hamar *mykoron* *vag êg wton hw velee*”) — értelmezőivel érintkező mellékmondatok.

C) A mellékmondat cselekvése vagy jelentéstartalma befejezett, a főmondaté folyamatos. Ezeknek a tagmondategyütteseknek a mellékmondata mindig tagadó vagy ilyen funkciójú, mivel a tagadás által lesz az időviszony egyidejű, egyébként utóidejűség állna fenn, — l. később. A kötőszó és a tagadószó latin mintára gyakran összekapcsolódik *mígnem* kötőszóvá (vö. lat. *donec* < *dum* . . . *nec*). A magyar kötőszóhasználat rendszerint a latint követi. A főmondat főként állító, de tagadó is lehet.

Múltban: BécsiK. 19: „*z miglên [dum]* *nem bñnhqtêc q istênêc zêmêlec êlqt q* iozagoc qvêlêc *vala*”; MargL. 9: „tahat igen bankodýk *vala* . . . mynd addýg *mygnem be tellýessehtevte*”; stb. — Jelenben: AporK. 69: „a munka en elöttem *vagon, Migné [donec]* *be meñnek istennek sanctuariomaba*” (de tagadás nélkül, tehát utóidejű viszonyal: KulcsK. 175—6: „az mwka vagy on eleettem *Mygen bel megyek Istennek zentfegebe*”); MünchK. 81ra: „nê êžêm êzt êttôlfoguan / *mígnem [donec]* *bêtêl'l'êseggec iftênñ ozžağa*” (~ JordK. 606); stb. — Jövőben: BirkK. 3b: „poriffa kedig meg halua . . . supporiffa, Ø kepet tarxa Ø vizette . . . *mig nem poriffa valaztuan lezen* . . . *es hon az hazba lezen*”; stb.

D) A mellékmondat és a főmondat cselekvése, jelentéstartalma egyaránt befejezett, mindkét tagmondat tagadó vagy ilyen funkciójú:

Múltban: MargL. 37: „ez zent zvz mynd addeg el nem megyen *vala* az meg holt sorornak testetevl *mygnem el temettetyk vala*” stb. — Jelenben: MünchK. 11rb: „nê iq3 ki ñnêtên *mígnê [donec]* *megadod az vtolfo aklat es*” (~ JordK. 367); 1533: „Az bathyan dolgath en mast megh nem zerezhetem *megh az en vram Gubernator megh nem jw*” (MNy. 37: 353); stb.

E) Ha a mellékmondat és a főmondat cselekvése egyaránt befejezett, és a tagmondatok állítók, viszonyuk a tartamhatározói utóidejűséget kifejezőkkel rokon: WeszprK. 42: „ald meg a te keserues aniadat *meg tqle el valo!*”; LobkK. 175: „hogi akar chak eczer ebeliel [‘ebédeljél’] egóth velem *amigh az wr iften el vezen zemem eld!*”; stb. (L. még a *mielőtt* kötőszós mondatoknál is.)

2. Utóidejű a tagmondatok időviszonya, ha a mellékmondat cselekvése, ill. jelentéstartalma befejezett, a főmondaté folyamatos, és a mellékmondat állító, azaz a mellékmondatban nem szerepel a tagmondatok egyidejűségét létrehozó tagadószó: DebrK. 225: „bele mene az őrdög smind adzig gióttre *myg ez velagbol kih mulek*” (a gyötrés befejeződik, amikor a halál beáll); tagadással azonban így lenne: Mind addig gyötré, *míg ez világból ki nem múlék* (a gyötrés befejezése és a halál egy időpontra esik). Másrészt a tagadás elmaradása az adatok egy részében a főmondat cselekvésének a következményét is hangsúlyozza: addig gyötré, *míg (hogy) meghalt*. (L. még 597 is.)

Múltban: JókK. 143: „De Azon Jacoba alla ott addeg *meglen zent fferencz ky mulak ez vylagbalol!*”; JordK. 400: „pether ... jár vala az tengheren *mýglen [ut] Jefushoz mennee*” (de: MünchK. 21rb: „pete2 ... iaz vala a vizéken *hog iutna i'hoz*”); stb. — Jelenben: NádK. 582: „Ith íratom az en fiamat mind addiglan *mig ýtet meglelóm*”; 1521: „*mýg az w penzet meg agývk* adig az iozagot nala hagývk” (MNY. 9: 445); stb.

A *míg* kötőszós mellékmondatok érintkezhetnek egyéb mondatrészt kifejtő mellékmondatokkal. Így tartalmazhatnak helyhatározói jelentést: BécsiK. 11: „z ezèztè mēdēnēkhēz ... Iēssenēc mēden földēzē *miglēn [quousque] iutna Zēzēlē ozzagnac hegē*”, 13: „z mēgtōzō mēdz magassfēgō vazafokat ... *miglēn [usquequo] iuttatic tēgezēzē*”; ÉrdyK. 259: „Es annak wtanna fel kerekódeenek az egbe mynd addeeg *myg ember lat-hataa*”; — okhatározói jelentést: JókK. 96: „Es *meglen keuesenualanak az barátok Megyenuala* Γ zent ferencz asiznak kewrnewlualo falukra es egyhazakra”. Fokhatározói mellékmondatok középfokú alaptag mellett többször *míg* kötőszósak, — ezeket l. ott.

A cselekvés végpontját fejezik ki a mikorra? kérdésre felelő mellékmondatok is. Ezek csak kivételesen fordulnak elő: 1533: „Halaztottak az Condicoknak meg ielenteset akkorra *micoron evnmagok zewmbe leznek vrunkal*” (MNY. 37: 354); bizonytalanabul: DebrK. 176: „freguel mifet monda *smyg el vegezeh el Iutanak a čazar vitezi el*”.

A kötőszók megoszlása: *mikor(on)* 142, *míg* 35, *ha* 9, *midőn* 8, *miután* 5, *mielőtt* 4, *holott* 2, *hogy* 2, *mint* 1, *mihelyt* 1, *mióta* 1, *men(y)é*, *mitől* fogva 0 adat.

Az utalószó

Az utalószó nélküli és az utalószós mondatok aránya: 235 : 41.

Az utalószók típusát két tényező befolyásolja: elsősorban az irányhármasság, a tartamhatározókon belül pedig még a fő- és mellékmondat időbeli viszonya is.

I. A mikor? kérdésre felelő tartamhatározói tagmondategyüttesek utalószavai:

1. Egyidejűségben:

Hát 'akkor': A *tehát*-tal együtt az időhatározói mondatok legrégebbi utalószava lehetett: AporK. 204—5: „De nem Twdgya az halálnak nehefsegeth: ha nem chak *hath* Mikor az ketel *mýkor ew torkath zorýtya, ees meg foýthyá*”; BirkK. 4a: „Micor k (....) 9micalni es meg kenetni mēd kellettendik valaki(t), *hat* lēgen mīt meg mōduā vağon az

be menefröl”; CzechK. 50: „The nepedeth ha meg waltad. *hath* magadath halalra adad”; stb.

Tehát, tehát: JókK. 46: „Mert mykoron mondomuala kÿ vagÿ te enÿftenem ... *tehat* [tunc] valek edeffegnek nemÿ vÿlagoffagaban”; MargL. 15: „Mykoron kedeg halÿa vala zent margÿt azzon · az bodog azzon napÿat fel hirdetnÿ az veternÿen · *tahat* ez zent zvz le terÿezkevdÿk vala az fevldre”; stb.

A *hát* és a *tehát* utalószóként természetesen határozószói jelentésében áll. Ettől nem mindig könnyű elválasztani mondatközi íme; ecce szerepét (amely — etimológiai megfontolásokat tekintetbe véve — valószínűleg eredetibb is): ÉrsK. 94: „Es mykort ... ywtottak wolna kayffas pyfpeknek hazahoz zolaft halla[na]nak Es oda thartanak Es *hath* ymmar az edes Iefwft archwl hozyak az zyz maryara”.

Igen gyakran maga az *íme* szerepel a főmondatban, funkciója az utalószószerű használattól a figyelemfelkeltésig terjed: DomK. 213: „Mykoron az pap ezeket mondanaya, *jme* az lechke el vegezueen, egy deak az responforiomot kezde mondanÿ”; JókK. 60: „Dehogÿ mykoron kerefuala kenert affyfyaban: *ÿme* [ecce] hoztatÿkuala eleÿbe egÿ erewfen kewtewzet ... ember”; ÉrsK. 7: „Meeghlen Idwezyttenk zolwan az seregeknek *Ime* az ew annya Es attyaffay kywwl aalnak wala”; LobkK. 206: „mikoron ylien keferves zokal íratnia *íme* mind niaian fel riadanak”; stb. Az *íme* és a *hát* a kései ómagyarban párhuzamosan is használatos rácsodálkozást kifejező, figyelemfelhívó funkcióban: TelK. 275: „es *Ime* talalank egy igen zep ozlopoth, *hat* az ozlopon Iras vagon ...”. Alkalmazásuk a korabeli beszélt nyelvre lehetett jellemző (vö. népmesék is). Az effajta adatok szinte mindegyike a legendáriumokból származik, s ha kivételesen bibliai szövegből, akkor is elbeszélő részből: MünchK. 8va: „micor zÿlÿtet volna iefus Iudeanac bethlechemebÿn ... *ÿme* [ecce] a' magofoc iquenÿc napkÿlÿttol ihzlmÿbÿ” (~ DöbrK. 278—9; JordK. 358). Az időhatározói utalószó mellett álló, valódi funkció nélküli *hát* és *tehát* töltelékszó jellegű elem is lehet: 1524: „*Haath* addÿglañ mygh en. oda mwlattam. kÿral Jeeth Budara” (MNY. 25: 68).

A *hát* és a *tehát* a korszak vége felé következtető kötőszóvá is válik.

Akkor(on): A *mikor(on)* kötőszó utalószói párja; a kölcsönös megfelelésből mindkettő keletkezéstörténete jól látszik (*mi koron* ... *az koron*). Egyéb kötőszóval csak ritkán fordul elő; l. mégis: DebrK. 69: „eh tanufagot *ahkoron* ada vronk *midon* monda”. Több alakváltozatban is használatos szövegeinkben, ezek közül leggyakrabban az *akkoron*, kevesebb az *akkor* (hasonulásos és nélküli alakban is). Általában a kötőszó és utalószó korreláció pontos: *mikoron*-hoz *akkoron*, *mikor*-hoz *akkor* társul: LobkK. 117: „*akoron* nevededic az zerzetefbe az ioravalo refsfeg *mikoron* leiend. lan. kat. zvñodozo”; 1532: „mykor eft megh aghak *akor* aft ef megh ÿro(m) keghelmednek” (LtK. 1: 140); sőt: *akkort* — *mikort* is: ÉrsK. 489: „ky *mikort* Cryftws zyletek *akort* ew Romaban leletheek”; stb. Olykor azonban a megfelelés nem teljes: 1524: „dee my *koron* werefkewet megh wewe · *azkor* kÿre thewlem fl. 200” (MNY. 13: 123); 1518 k.: „*Az korth* az papoknak vala tyzteffegek *mykoron* egezlen al vala zerzetek” (RMKT. 1²: 493). Nyomósított alakban: vö. 1551 ? : „engemet megh eleghÿtet wghÿan *akoron*, mykoron az tertent wot” (RMNY. 2/2: 29).

Az utalószó magyarázó-kiemelő határozószóval kapcsolódhat az alaptaghoz: LobkK. 246: „Ate keferőfegedert kyt en erettem akereztfan *zenuedel*: *yelefevl akoron* mikor ate nemes lelked te testdből ky mene”.

Azonközbe(n): Olyan egyidejű tagmondategyüttesek utalószava, amelyekben a fő- és mellékmondat cselekvésének időtartama nem esik egybe: TelK. 277: „*azzon kezbe* hogy my azth neznők Ime az nagy repedezezből nagy sywas es kyaltas halatek”; ÉrsK. 550: „*azonkezben* hogy ywtottanak volna az te deum laudamufra ... ez apacha zyz el ragattatek”; stb. A mutató névmási előtag palatális változatban: TihK. 185: „Mikoron ez *azzon*: ezöket codalna: *ezönközbe* lata: tehat ...”; KazK. 67: „Mikoron ig firankoznek frater ieronimus az kalodaba: *ezön közbe* pokolbely ördögh neky ielőnek”.

Azonba(n) 'azonközben': ÉrsK. 551: „es hogy nagyon kefergene *azomba* el wegez az te deum laudamuft az zentek menyorzakban”.

2. Előidejűségben:

Azután, annakutána: Időbeli rákövetkezést tartalmazó mondatokban keletkezett időhatározószó, amely azonban a gyakori használat következtében kapcsolatos kötőszóvá is vált (l. 722—3 is). Időhatározói tagmondategyüttesek főmondatában utalószóként akkor tipikusabb, ha maga a kötőszó nem jellegzetesen előidejű: DebrK. 31: „foha az *vtan* nem meuete hofi fel tamada”; vö. XVI. sz. m. f.: „mykor Az en penzemet Meg Agya *Annak Vtanna* egyzer kazályam meg luka gyorgy eloth” (MNY. 60: 106); de: MargL. 34: „hog *mýnek vtanna* ez zent zvzet · hozak jde bodog azzonnak clastromaba ez zýgetben · *Az vtan keet eztendevuel*· akara az ev atya ... adnya az cheh kyralnak” (az *azután* itt erősen anaforikus szerepű, s egy összekapcsolt határozó részeként áll). Az utalószó palatális hangrendű is lehet: DebrK. 191: „Smikoron immar harmincz niolcz eztendeig esmeretlen maradot volna a zerzedben *ennek utanna* igen meg kezde korulnya”.

Ha a mellékmondat kötőszava maga is hangsúlyozza az előidejűséget, a főmondatban egyéb időhatározószó is állhat: PéldK. 6: „*Miwttan* mynden vezedelmes býnekre vettendem magamat. *vegre* ezenkeppen meg bâhatom”.

Ritkábban (az egyidejűségben tipikus) *tahát* is lehet e csoportban utalószó: MünchK. 86rb: „Mèndèn èmber èlözèr a· io bozt vèti èlèuè / z micor megèrèjèglèndn^c *tahat* aýt a· mel' alab valo”; BécsiK. 20: „z mvdøn qhatalmafoç megfogatâdnac *tahat* [vgâ] azonockal tqzzèl atal vèzèttètic”.

Az egyidejűség tárgyalásakor már említett *íme* olykor előidejű mondatokban is feltűnik, feltehetően figyelemfelkeltő funkcióban: LobkK. 188: „Mikoron kegek letvolna tizenketeztendes: *yme* az ő edes annya meg hala”, 6: „mikor ezt meg monta volna *yme* nagy chodalatos dolog törtene”; stb. Főként a LobkK.-re jellemző.

3. Érintkező előidejűségben:

Az utalószók használata szempontjából az időhatározói mondatok közül ez a legjelentősebb csoport: a mellék- és főmondat cselekvésének azonnali egymásra következősét a tagmondategyüttesekben igen sokszor utalószó (vagy egyéb határozószó) jelzi.

Ottan: Helyhatározásból (l. 570) származó időhatározói utalószó: Apork. 201—2: „ees ez Iudas Minth E penzt lata ... *ottā* Criftufth el arola”; ÉrsK. 513: „ezt meg mennye az zolgak hallak az azzont *ottan* el raghadak”; stb. Az érintkező előidejűségnek ez az egyik legjelentősebb utalószava.

Legottan: Az *ottan* nyomósított alakja, a másik legfontosabb utalószó ebben a típusban: MünchK. 51va: „z micoz iutotuolna *legottan* [statim] vepuè q hozia mōda” (~ DöbrK. 447; de JordK. 506: utalószó nélkül) stb. A *legottan* az időbeli érintkezés hangsúlyozására gyakran közvetlenül a mellékmondat előtt helyezkedik el: Apork. 207:

„*legottan* Mýnth azt Monda mýnd hatra efenek”; VirgK. 63: „Ime *legottan* hog ezeket meg monda, el tauozek w twle az wrdwgnék kefertety”; stb. A *legottan* sorrendi helye okozza, hogy a főmondat második részében ismét utalószó állhat: DomK. 233: „*legottan* hog ez frater be mene, az evrdeg *ottan* ky mene ... az emberbevl”.

Azonnal: ÉrsK. 550: „my koron mongyak wala az angyaloknak dyczeretyről wala verfet *azonnal* mynd az fok zent angyalok egyzerf mynd terdre efnek wala”; DebrK. 77: „miheliön vronk Iesuffal Egiptomba ... iutanak *azonnal* mind egeezh Egiptomba a baluani istenők ... le hullanak”; stb. Nyomósított alakban is: DebrK. 30: „f *leg azon* *nal* hogi hozzaia veue ... az oltari zenčegőt meg ada lólket vrnak”.

Azonba 'azonnyomban': PeerK. 81: „hog kedeg zent antal minden kerdefere felelt volna. yme *azonba* egh hallo [a. m. holló] zalla feyek felet az palmafanakh agara”.

Az érintkező előidejű időviszonyra jellemző, hogy a főmondatban olyan közvetlen rákövetkezést jelentő határozószó is állhat, amely nem (elsősorban) utalószói funkciójú. Természetesen itt átmeneti esetek is vannak. Ezek közé tartozik például az éppen tárgyalt, névmási alapszavú *azonnal* és *azonba*. Egyéb határozószók a főmondatban: LobkK. 218: „es hog meg ertette volna *harmarfagal* [!] el mene”; JordK. 666: „Az mýnt hallaa, ottan *hertelen* [*cito*] fel kelee” (~ MünchK. 97va: „A ke hog hallotta felkolt *hamar*”); DebrK. 338: „Meñe hallac az kyaloc az: ihus neuet ... *eczerf* mind terdre efenek”; stb.

4. Utóidejűségben:

Azelőtt, annakelőtte: TihK. 71: „az germóknék attya: meg hal az *előt* minek előtte az germók az eredet bint uonña”; DebrK. 97: „azert *annak előtte* parančola wriften a kórniul meteleft a Sidoknak minek előtte a tóruent nekik adah”; stb.

II. A mióta? kérdésre felelő előzményhatározót kifejező tagmondategyüttesek utalószava:

Attólfogva, attólfogván: KulcsK. 230: „Isten keez the zeked *azíwl fogwan* hog the vagy” (~ KeszthK. 249). Nyomósított alakban: MargL. 12: „meg kerý vala az priorissatvl engedelmesseget mýnden eztendevben · *mynd attvl fogua* · hog zent margit azzonnac ýo okossaga volt”. Az *attól fogva* és *azóta* utalószó keveredésére: MargL. 216: „mý jdetevl fogua eze emlekezete volt · *az vta fogva* mindenkoron lakozot ez keet clastromban”. Utalószó többnyire a nem tipikus kötőszót tartalmazó tagmondategyüttesekben található.

III. A meddig? kérdésre felelő, véghatározót kifejező időhatározói tagmondategyüttesek utalószavai:

Addig (több alakban is: *azig, adzig, addeg* stb.): ThewrK. 170: „*Addigh* az alomnak ne adgiad maghadat Migh megh nem uisgalod lólky ifmeretedet”; 1537: „Mýgh Bebek vram el *azigh* nem lefen nugodalma az en vram Jofaganak oth” (MNy. 2: 211); stb. Elterjedtek a különféle nyomósított változatok is: JókK. 155: „ellem hagyta sonha *adeglan* myglen veletekuel ewzuen ez kutbalol ky hozza”; 1533: „kýth en. k. mýnd *addýg* nem hýzek mýgh nem wegh lezen benne” (MNy. 37: 353); TelK. 22: „a čordat a puztanac belfő rezere lezóc teritendő: *mend addeglan*: miglen enneköm istennec vigaftalafat efmeröm Jónye”; stb. (De l. bizonynyal versritmikai okokból: ÉrsK. 519: „de they folya derekabol az zyzefeghnek yegyere kyben lakek *mynd* mygh eele”). Az utalószó kapcsol-

latos, ill. magyarázó viszonyban állhat egy főmondatbeli másik időhatározóval: 1530: „ÿgerthek wolna kÿrlnak neghwen ezer gÿalogoth es thÿz ezer fegweresth *heth ezthen-deig es mynd addÿg* mÿg zÿksege wolna” (MNY. 37: 350); GuaryK. 54: „az nağ malaztos emboroc, *nappal, aza3*, mig e3 velagba elnec *mind addeg* . . . el titkol'ac az v bennoc valo zentfegot”.

A jelzői mellékmondatokkal érintkeznek az utalószó szerkezete miatt az alábbi tagmondategyüttesek: ThewrK. 155: „Es mynemô keferwfegeth wallal mynd ethczaka zent Ianos hazanal *az ydeyglen* Mygh wronk iefus . . . fel tamada”; BodK. 34: „Meglen volt akaratt'a elnie ez velagon, *anne ideiglen*, kint zenued'ien”; stb.

A mikorra? kérdésre válaszoló véghatározói mondatok utalószava az *akkorra*: 1533: „Halaztottak az Condicoknak meg ielenteset *akkorra* micoron evnmagok zewmbe leznek vrunkal” (MNY. 37: 354).

Az utalószók megoszlása: *tehát, tehát* 9, *akkor(on)* 9, *ottan* 6, *addig* 6, *legottan* 5, *hát* 3, *azután, annakutána* 2, *attól fogva* 1 adat. A törzsanyagban nincs adat az *azonközbe(n)*, *azonba(n)*, *azonnal*, *azelőtt*, *annakelőtte*, *akkorra* utalószókra.

A tagmondatok sorrendje

Különböző gyakorisággal mindhárom fajta tagmondatrend megtalálható.

Leggyakoribb az elől álló mellékmondat. Ez csaknem mindegyik kötőszó esetében tipikusnak mondható, a *men(y)*é adataiban pedig kizárólagos is: CzechK. 57: „Bÿzon ŷsten *ha fen fÿggeel*. bÿzonÿ embor meg oleteel”; MünchK. 16va: „*Miko2 ke tÿtqkèt vldgÿendnec az eg vazosbol / fuffatoc a maſba*” (~ JordK. 383); ÉrsK. 452: „*Mene e zot el wegeze* kyraly ottan csak el kezdee az aldozatot tetethny”. A fő- és mellékmondat közötti időviszonyítások lehetséges fajtáinak legtöbbjében is ez a jellemző tagmondatrend: DöbrK. 449: „*es holot peter alat az pitvarban volna* Iöve fÿ papnak eggik zolgalo leaña”; NádK. 316—7: „*mig elel* mindöncoron binre vonal” (egyidejűek); — BécsiK. 50: „*miutan Afuezus kizalnac méltatlankodaita mégzontuolna* megemlékézec Vafli2ol” (előidejű); — NádK. 341: „*es hoğ felferkenec*, Legottan kezeymet iftenhöz emelem” (érintkező előidejű). A logikai időviszonyítás három esete közül első-sorban a tartamhatározókban áll elől a mellékmondat, de az egyidejű véghatározásban is (l. a NádK. 316—7 adatát). Az arány csupán az előzményhatározók és az utóidejűséget kifejező tartam- és véghatározók körében fordul meg: bennük — az időviszonyítás jellegéből adódóan — a főmondat—mellékmondat sorrend gyakoribb: JordK. 914: „*kÿkhez hafonlatofok loha nem voltanak: mÿwlta emberek voltanak*”; MargL. 12: „*meg kerÿ vala az priorissatvl engedelmességet mynden eztendevben* mynd attvl fogua *hog zent margit azzonnac ŷo okossaga volt*”; ill. KulcsK. 96: „Bochyas ennekem *hog hyedelmem legyen my elewt el menyek*”; DebrK. 4: „*köuetek ötet vele iaruan mind addyg myg ez velaghol kih mulek*”; stb. (Az arány megváltozása természetesen nem jelenti azt, hogy ezekben a csoportokban az ellenkező tagmondatrendre ne lenne példa: JókK. 119: „*Myolta kellett vrnac engemet helyhezettetny* . . . Ew elewtewk elkewm az zerzetett tartanom”; HorvK. 227: „*Mynek elevte el kezdeffek az ifteny zolofma. tanoly*”; stb).

Főmondat—mellékmondat sorrendűek még: Az értelmezőivel érintkező (értelmező határozói) mellékmondatok egy csoportja: MargL. 14: „*mÿndenkoron* gyakorta lelte

evtet jmadsgaban *veternyenek elevte · mykoron ez soror megÿen vala az ora meg latny*” stb. (l. még a beékelt mellékmondatoknál is). — Egyéb határozói mellékmondatokkal érintkező tagmondategyüttesek: KulcsK. 269: „Ees kayaltanak vrhoz *mykoron haborgattathnanak*”; CzechK. 12: „te nagÿ meel ÿrgalmassagodath mwttatad. *holoth ellensgyÿdeerth ÿmada!*” (~ PozsK. 5); stb.; — de vö. a *hogy* kötőszósak esetében: VirgK. 39: „Es *hogy oth fekenneek*, hiua az azonyembert monduan”. — A kérdő főmondatú (közük laza oksági viszonyú) tagmondategyüttesek: MünchK. 17vb: „Nē oluastatoc ē / mit tōt legēn dauid *mikoz megēhēzet*” (~ JordK. 388); LobkK. 90: „mit nezōd ez garlo velagot *mikoron en [!] nelegōn at te ñvgodalmadnac hele*”. — Erősen hiányos főmondatok esetében (az alaptag az előzményben): SzékK. 22: „es nem wolt, ky megh nyomorgathatta volna ez népet, hanem csak, *mykor el thawozott az ő vranak ystenének thyzte-léfétől*” (~ BécsiK. 18); stb.

Az időhatározói mellékmondat be is ékelődhet a főmondatába: ApMélt. 21: „zent katherÿnath *mÿnek vtannah megh ostorozak* borotua kerekreh veteek”; MargL. 34: „es ez jdevtevl fogua · mynd addeg *myg ez zent zvz levn tÿzen nyōlc eztendevs mÿndenkoron bantateek* az ev atyatl ez meg mondot hazasagert”; stb.

A beékelések néhány típusban jellemzőbbek: A mellékmondatok egyik csoportja olyan alárendelő kötőszó után ékelődik be, amely csupán azt mutatja, hogy a főmondat egy többszintes tagmondategyüttesben relatív főmondatként áll: DebrK. 79: „meg parançoluan az ő huganak hogi *miheliōn meg halna* ottan leh vagatnaia őket” stb. A relatív főmondat kezdő kötőszava a mellékmondat után megismétlődhet: 1530: „es az regÿentheknek hattha hogh *mÿkoron pÿnzek lezen*: hogh ewk adnak meg” (MNY. 37: 351). Ezt a tagmondatsorrendet valójában elől álló mellékmondatúnak is lehet nevezni. — A főmondat többször az utalószóval kezdődik, s a mellékmondat közvetlenül ez után ékelődik be: DebrK. 349: „Legottan: *mine kezōne azzoñonc Maria zent erfebet azzonnac*: Ianos be telec zent lelōkel”; TelK. 280: „Azzonkezbe *hogy oth Jarnank* hallok zamtalan nepnek ekes dycheretiketh”; SzékK. 361: „es tahat *holoth eft mind lattak volna* chodalkodanak”; PeerK. 72: „annak vtanna *hog meg holth wala*. az holth testet ... antyochyaba ... viuek”; stb. Az utalószó kivételesen a beékelt mellékmondat után is állhat: 1533: „magam ajanlasath jrom kegÿelmednek mÿnth nemes vramnak ... *mÿgh Isthen engemet es uilagban elthet* mÿnd addiglan” (MNY. 37: 355). — Az értelmezői jellegű időhatározói mellékmondatok sokszor a főmondatnak azon tartalmas időhatározója után ékelődnek be, amelyre vonatkozóan még kifejtenek valamit: MargL. 130—1: „Ez tablat zent margÿt azzon *mendenkoron mend eyel · mend nappal mykoron jmadkozÿk vala · zemeynek elevte targÿa vala*”; 1543: „Ez *el mwlth Napokban. Mÿkoron Borohtÿ Sÿmon, En hozzam ÿqwe*, Mondã Azth ennekem” (MNY. 80: 511); stb.

A beékelt mellékmondatú tagmondategyüttesek sorrendje általában a latin mintát követi: BirkK. 3a: „Ez il· *valamig lezen ez penitēciaba* vrat ne veġen” : Talis *quamdiu erit in hac paenitentia non communicet*; DöbrK. 105: „Es ember *mi iden tizteffegben volna* nem ertee” ~ KeszthK. 122: „Ember *mykoron tyzteffegbe volna* nem eertette” (~ KulcsK. 118) : Et homo, *cum in honore esset*, non intellexit; stb. A latin szövegtől való eltérés ritka: DöbrK. 116: „Igaz. *midōn. diadalmat latand ōról*” : Laetabitur iustus *cum viderit vindictam*; de: AporK. 45: „Vigad igaz *mikor latand g939delme!*” (~ KulcsK. 138; KeszthK. 145).

Időhatározói tagmondategyüttesekben kivételes jelenség a mondatátszövődés; l. mégis: DebrK. 115: „delkor kegig hogi el iðt volna egi hollo hozzaiok rópwe”.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: elől álló mellékmondat 179, hátul álló mellékmondat 67, beékelte mellékmondat 27 adat.

A sajátos jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok

A feltételes időhatározói mellékmondatok. — A feltételes jelentésárnyalat kialakulására legalkalmasabbak az időhatározói tagmondategyüttesek voltak. Ezekben ugyanis a mellékmondat cselekvésideje határozza meg a főmondatban kifejezett cselekvés (történet) idejét. Mivel egyes cselekvések gyakrabban is együtt jár(hat)tak, ezekben a mondatokban a cselekvésidők összehasonlításáról a hangsúly áttevődött maguknak a cselekvéseknek egymással való kapcsolatára, egymástól való függésére (amikor ez történik, akkor történik az → ha ez történik, akkor az (is) történik). Így a mellékmondat cselekvése (története) feltételévé válhatott a főmondatbeli cselekvés (történet) bekövetkeztének. Ennek a többlet-jelentéstartalomnak a kialakulása természetesen nem mehetett végbe olyan időhatározói mondatokban, amelyek múltban történt egyszeri cselekvést fejeztek ki: ÉrsK. 453: „de ez leeyany ha zwletek kyraly hon nem leetteteek”. Azokban a tagmondategyüttesekben azonban, amelyek múlt vagy jelen idejűek, és két cselekvésnek gyakori, esetleg állandó együttes jelenlétét fejezik ki, könnyen kialakulhatott az oksági viszonyral is kapcsolatot tartó feltételes többletjelentés: MargL. 3: „Mýkoron [si quando] zent margit azzont valaký kýral leýanyanac mong[y]a vala · tahat el megen vala olimpiadis azzonhoz es sirua vgmond vala”, 37: „Ha kedeg vala mel soror meg betegevt . . . tahat ev el megyen vala az beteghez”; CzechK. 50: „halgas meg engom ha nekod bezeellok”. Ugyancsak bekövetkezhett ez a jelentés-ráakódás jövő időben egyszeri cselekvések kapcsolatában is: CzechK. 65: „ha el ýwtand en halalom. oth ýelonnyel en ýo waltom”.

A feltételes jelentésű időhatározói mondatokban a szintaktikai függőséget, a mondatrészkifejtést ('amikor'—'akkor') háttérbe szoríthatja a tisztán feltételes jelentés ('ha'—'akkor'). Ezekről a nem mondatrészkifejtő feltételes mondatokról l. 703—11. Természetesen az időhatározói feltételes mondatok között is vannak különbségek a mondatrészkifejtés és a sajátos jelentésárnyalat erősségének viszonyában.

A feltételes időhatározói mellékmondatok jellemző kötőszava a *ha*: CzechK. 48: „kprzthfadhath *ha* zoreýtom. sýrwa mondom wýgasagom”; 1526: „megh emlekezzel az en adoossagomrvl *ha* en nekem holtom terteník” (MNy. 37: 204); stb. A főmondatban utalószó is állhat: CzechK. 56: „Zomýw zamwal *ha* illetlek . . . *akor* wagýok mýndon ýoban”; 1530: „*ha* therthenýk halala: *tha hath* ew fog oda meny” (MNy. 37: 350); stb.

Ritkábban a *mikor* is bevezethet feltételes időhatározói mellékmondatot. Ez a kötőszó funkcióváltásának ugyanolyan útja lenne, mint amelyet a *ha* már korábban bejárt, itt azonban mégsem erről, hanem csupán egyes esetekben bekövetkező analógiás hatásról lehet szó. Egyrészt ugyanis a *mikor* a legfontosabb és a legmegterheltebb időhatározói kötőszó, másrészt a *ha* maradéktalanul képes betölteni a feltételes kötőszó funkcióját, tehát igény sincs új kötőszóra. Ezek az adatok viszont kiválóan dokumen-

tálják a *ha* kapcsán egykor lezajlott folyamat elevenségét: BirkK. 2b: „*Micort* kedigen meg tanoitaŋnak zvkfege ... titeket ketheleneit kemen zokat mōdani ... Nem vattok ketelenek, hoġ ... bochanatot kerietok”; GuaryK. 26: „*Mert micorō* ... latnac alaza-tos embort, ahoz azt mōġac, hoġ kepmutalo”; stb.

A *mikor* *vala* előtagot kaphat. A vonatkozó mondatok keletkezésének megfelelően az előtag itt feltételességet fejez ki (l. 710): 1529: „ffogadok hŷtemre ... hoġ *wala-mykor* k. megŷ kŷwanyŋa mŷnden ok wetes nekel megŷ bocŷatom” (MNY. 37: 277); 1530: „*walamŷkorth* the keġŷelmethek kerethŷ: leg othan meg adŷag” (MNY. 37: 351), „megh hattha ... hoġh *walamykoron* zŷkseg lenne es mŷkoron akarna the keġŷelme-thek ... kernŷ nepeth es algŷwth ... mynden seġethseġeth es algŷwth agŷonak” (uo.); stb.

A mellékmondatot *ha* + időhatározói kötőszó is bevezetheti (a mondatrészkifejtés és a feltételes jelentésárnyalat egyaránt explicit): MargL. 9: „*Ha mŷkoron* ez zent zvz az zokot jmadŷagŷt be nem tellessehthetŷ *vala* ... tahat igen bankodŷk *vala*”; HorvK. 259: „Gondolyad meg hoġ *ha myg* tenen magadban beketelen vagy. ŷoha addeg egye-beket nem bekeltethecz”; ŷőt: XVI. sz. e. n.: „*ha valamikor*on lelki dolgokrol akarna gondolkodni leg ottan: eŷvilagŷ dolgok kezġnek elmeieben forgani” (MNY. 7: 200); stb.

A mellékmondat elvétve kötőszó nélküli is lehet, az állítmány ilyenkor feltételes módú: KazK. 73: „Megh hattauala kegek eufemianus: az ŷ zolgainak: hoġ uallamel uaraŷba: auag falukba ernenek: tehath az zegenōknek alamifnath oztogatnanak”.

Szórványosan *hogyha* a kötőszó. Az egységes kötőszó kialakulását ebben a típusban olyan többszintes tagmondategyüttes teszi lehetővé, amelyben az időhatározói mellékmondat főmondata *hogy* kötőszós relatív főmondat, s a mellékmondat ez után a *hogy* után ékelődik a főmondatba: 1526 e.: „en neked meg iram, *hogha* zembe lezek balaffal es bertalannal, vegere megyek tevek” (MNY. 43: 158). (A *hogyha* csak feltételes mondatok kötőszavaként: l. 708—9.)

A megengedő időhatározói mellékmondatok. — Számuk kevés. A *ha* kötőszót tartalmazók feltételes fokozaton keresztül lettek megengedővé (vő. az oksági → fonák oksági viszony döntő szerepét a feltételes, ill. a megengedő kategóriában). A *mikor* kötőszós megengedő mondatok általában inkább állapothatározót fejtenek ki (l. 609): MünchK. 86vb: „mikeppēn žulēthētic ēmber *micor* vēn ležēn”: Quomodo potest homo nasci, cum sit senex? Az alárendelésből származtatható megengedő tagmondategyüttesek nagy része amŷgy is aránylag hamar elvesztette mondatrészkifejtő jellegét, a tartalmi, jelentésbeli mozzanatok eluralkodtak a szintaktikaiakon. A megengedő időhatározóiak közé sorolható mondatok ezért nemcsak kis számúak, hanem típusukban sem tiszták: FestK. 375: „Ees mofattaffanak megh az regŷ fertezeefek, hoġ neeked leheffen kellemetes eġ lakodalm, *mŷkort* neekem wtalatos [*dum mihi displicet*]”; DomK. 239—40: „es chak egy chep effev ŷem efeek ev reayok, *mykoron* latnayak az effevt mynd keetfelevl efny”; ApMēlt. 35: „Mŷ keġŷ[ġ]gh *ha* megh meetnek mŷnketht ottan mŷnden žoth el hagŷunk”. Biztosan mondatrészkifejtő és megengedő azonban az alábbi adat: LobkK. 112: „Es *ha ċak akar* m’el igen kizded bynt lelven ō magaba legot-tan ŷiraffa meg az ō zyvenek keŷervfegevel”.

A következményes időhatározói mellékmondatok. — Következményes jelentéstartalmat az időhatározói mondatok közül a meddig? kérdésre válaszoló véghatározói mondatok kaphattak, közülük is elsősorban az utóidejűek. Ez természetes is, mivel a következményes jelentésárnyalatban egyfajta ok—okozati viszony rejtőzik, ennek kibontásához pedig az időbeli előzmény-cselekvés — rákövetkező cselekvés sorrend, azaz az utóidejűség volt alkalmas. Ezért nem következményesek a tagadószt tartalmazó, s ezáltal a főmondatnál egyidejűvé váló időhatározói mellékmondatok: DomK. 108—9: „paranchola az egyházbol ky vynny es ev gongyat vífelny, *mygnem telyeffeggel meg vígazyk*”. Következményes időhatározói tagmondategyüttesekben a főmondatban jelzett cselekvés idejével együtt annak intenzitása is kifejezésre jut, s így az időhatározás fokhatározással kapcsolódik össze (olykor explicit módon is, kétfajta utalószóval: WinklK. 204: „koteleth rea kothwen *addegh* huzak vonak. izeth iztöl. ereketht eertöl ynakath ýntol el zagathwan *annera* hogh a furatoth bal kezewel megh eertetek”). Mint ismeretes, a fokhatározás a következményesség kialakulásában döntő szerepet játszott (l. 626). Feltehetően az implicit fokhatározói tartalom teszi lehetővé azt, hogy *míg* kötőszós utóidejű időhatározói mellékmondatok is következményesek legyenek (ezek a cselekvés időbeli intenzitását fejezik ki következményként): DebrK. 225: „bele mene az őrdög *smind adzig* gióttre *myg ez velagbol kih mulek*”; WinklK. 205: „Arra megh azonkeppen koteleth kothenek *Mynd addegh* hzwak vonak. *mýglen mýnd izröl izre . . . qteth el nýoýtak* hogh a furatoth o labaywal megh eertetek” (ez utóbbi tagmondat is felfogható esetleg a közös főmondatról függő — *hogy* kötőszós — következményes időhatározói mondatnak); BatthyK. 332: „*Mind addiglan* forgatod az embert *miglen meg romol*”.

Az adatok nagyobb részében a következményes *hogy* kötőszó áll a mellékmondatban: ÉrsK. 469: „zolgayt ees addyg tanytta *hogy kereztyen hytre fordyttha*”; DebrK. 181: „samahfik adzyg rugdofa *hogi a vyzben efuen oda ueze*”; 1530: „de felw hogh az wthan addýg zolnak kýrlnak *hogh rea haythýak*” (MNY. 37: 351). A főmondatból az utalószó csak ritkán marad el, l. mégis: NádK. 635—6: „Parančola . . . tizenket maroc vezzouel ýtet verni *miglen mind elzakadoznanac, es az ő tefte meg hafadozyon*”. Az utalószó megismétlése stilisztikai célzatú lehet, a következmény kiemelésére szolgál: GuaryK. 24: „*addig* gondolia, es *addic* forgatt’a ý elmeiebe, hoğ femikeppen nē tūrheti, de oztan ki kel mondani”. A tagmondatok sorrendje — természetesen — mindig főmondat—mellékmondat.

Hasonlító jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok. — Erre nincsen adatunk. Ugyan amikor a főmondat cselekvésének idejét a mellékmondat cselekvésének idejével határozzuk meg, implicite összehasonlítjuk a két cselekvésidőt, ez mondatainkban mégsem válhat valódi hasonlításá. A fő- és mellékmondatban ugyanis két különböző cselekvésről van szó, s ezáltal hiányzik az összehasonlítás alapja, a közös akcidencafogalom. A hasonlítónak nevezhető *Addig maradt a kápolnában, míg Margit [ti. maradt]* típusú vonatkozó mondat anyagunkban nem fordul elő. Hasonlító kötőszós időhatározói használatát l. a kötőszónál (582). Valódi hasonlító mondatokat is kapcsolhat azonban időhatározói kötőszó. Ezek a mondatok az elvontabb fokhatározói kategóriába tartoznak (középfokú alaptagjuk van, ún. aránymondatok), bár idővonatkozásuk is érezhető még többé vagy kevésbé: BirkK. 2b: „ki kezettetek *mig*

magaſb hel'en vl, addeg nağobb vezedelmben forgodik"; ÉrsK. 516: „latha hogy *mygh thowaba wyna* azent nagyob kart wallana". (L. még 637.)

A sajátos jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok megoszlása: feltételes 30, megengedő 4, következményes 2, hasonlító 0 adat.

A számhatározói mellékmondatok

A számhatározói tagmondategyüttesek időben többször ismétlődő cselekvést (történet) fejeznek ki. A fő- és mellékmondat cselekvésének ez az ismétlődése, együttjárása (ahányszor ez történik, annyszor történik az) implicit feltételes jelentésárnyalatot is kölcsönöz ezeknek a tagmondategyütteseknek. A feltételes jelentésárnyalat kialakulásának ugyanis éppen a cselekvések (történések) gyakori, ismétlődő együttjárása volt a kiindulópontja (l. 595): ApMélt 5: „Valamenezer ember halalos keppen vetkezyk annezor tagaggya megh ýstenth" stb. Erősíthetik ezt az implicit feltételességet a *vala* előtagú kötőszók is.

Az alaptag

Jellemzően ige: TihK. 38: „hoğ ualaminezór azzonunk urunkat emtette: annezor Nagh ... edőſsegőt *erzōt*"; CornK. 146v: „valamenezer meggyevzevd. annezor *koro-nasztatol*"; stb.

Igenév: TihK. 296: „kit hallottunk mies *dicernie* mind annezor: minezór onnetan multunk".

Főnév (névszói-igei állítmány részeként): FestK. 403: „Mennyeezer ynnen laabat el yndoytandom, le effem, ees een ream tewreewknek *legyek zydalma*".

A kötőszó

A számhatározói mellékmondatoknak két jellemző kötőszava van. Mindkettő számnévi névmás ragos alakban, az egyik a *mi-*, a másik a *ho-* névmástöből származik. Használatukban bizonyos időbeli megoszlás is tapasztalható.

Mennyiszer (még jellemzőbben *vala* előtaggal): DebrK. 142: „a zŵzefeg meg tōretetik mind Annezer *minezer* az akarattal reiah engedōt"; PozsK. 32: „Innocencius nyolczad Papa enghedeth ... Bochwth Annezor *menyszer* megh mongya"; ÉrdyK. 155: „*Vala menezer* meg gyeztetwnk az bynnek gonoffagatwl annezor meg tagaggyok az wr Iftent Es *vala menezer* ellene allwnk, annezor vallyok az wr Iftent"; stb.

Valahányszor (előtag nélkül csak elvéve): Korszakunkban ritkább (és valószínűleg fiatalabb), mint *mi-* névmástöből származó párja: PéldK. 75: „az halalt *valahanzer* meg erzewm byzonnak lenny halalos bynt ynkab el hagyok"; DebrK. 378: „*Valahanzor* embōr ... az: binnecc enged annezor ... fezeytti meg vronc Criftuſt"; stb.

A BécsiK. és SzékK. párhuzamos helyein a kétfajta kötőszó szabályos megoszlása figyelhető meg: BécsiK. 18: „*Valamēnezēr* keđ o iftēnēctōl mēgvaluā ēgēbēt bōlōltēnēc

ragadatba ... adattanac" ~ SzékK. 22: „*valahanzer* kedéég, az ő ysteneknek ellenne máft tyztelnének, adatnak predaba"; BécsiK. 18—9: „*Valamènezer* ked megbātac elfozdoltokat o iftèneknc zolgalāttatol amennç iftènè adot onèkic tēhètšegèt èllènt allanioc" ~ SzékK. 22: „*valahanzer* ...". A két kötőszó (talán bizonytalankodó) vagylagos, ill. együttes használatára l. HorvK. 234: „*Menyezer* vagy *hanzer* fel ferkenendez. elmedben jvffanak az aldót ifstennek ayandoky"; SzékK. 251: „*valamenezer hanzor*: a napot meg gondolom: mend annezor: telles zvuemmel meg rettenőc". — A latin megfelelő: *quotiescumque*. Következményes számhatározói mellékmondatot *hogy* kötőszó is bevezethet; l. később.

A kötőszók megoszlása: *valamennyiszer* 2, *valahányszor* 3 adat (nem a valós arányokat mutatja a törzsanyag).

Az utalószó

Az utalószó nélküli és utalószós mondatok aránya 5 : 0 (a törzsanyagnak ez az aránya szintén nem a valós helyzetet tükrözi).

Az utalószó elsősorban az *annyiszer* ragos számnévi mutató névmás: BodK. 17: „Mer minezer ellene allunk, *annezor* ötet meg gőzzok"; VitkK. 71: „Vala mēnezer erzende ... *Anezor* ... zemeidnec eleibe vefed". Az utalószó többször nyomósított alakban áll: NagyszK. 97: „Az *annezor* menezer ezt theyendi, tuğga batron"; Érsk. 560: „mynyer aldatyk ... az oltary zentleeg mynd *annyzer* zenwed az Cryftws". A *valahányszor* az *annyiszer*-ral kevésbé erős korrelációban áll: az e kötőszóval kapcsolódó tagmondategyüttesek többnyire utalószó nélküliek; l. mégis: DebrK. 378: „Valahanzor embor ... az: binnecc enged *annezer* ... fezeytti meg vronc Cristuft". — Elvértve a minden általános névmás ragos alakja áll utalószóként: Gömk. 136: „neguen napy buchut val *myndenzer* mynezer meg mondia". — Az időhatározói mondatokhoz való kapcsolat mutatkozik meg néhány időhatározói utalószó használatában: ErdyK. 10: „Vala menezer az wtolfo yteeletöt meg gondolom *ottan* meg rettenek"; 1549: „welemenyer [!] onnan az wram lewelet yde kwthed, *myndenkoron* azon emberthwl yrtham en az en wramnak" (LevT. 1: 4—5).

A tagmondatok sorrendje

A tagmondategyüttesek általában mellékmondat—főmondat sorrendűek. Ez valószínűleg azzal is összefügg, hogy sok a *vala* előtagú kötőszó (de természetesen egyéb kötőszók esetében is): NádK. 41: „Ezt *valamenezor* hoz'atoc vezitöc en kenomnac es halomnac emleközetire vegetöc"; DebrK. 431: „*menezor embornec*: *zyöksege* *uagon*: az *ifstennec malaztyanac kerefe* *fere*: *annezor* haznala embornec: az ifstennec malaztyanac meg lelefere"; stb.

A főmondat—mellékmondat sorrend jóval ritkább: PozsK. 32: „Innocencius nyolczad Papa enghedeth ... Bochwth *Annezor menyzer megh mongya*".

A beékelte mellékmondatok helye lehet: az utalószó után: NagyszK. 97: „Az *annezor menezer* ezt theyendi, tuğga batron"; — relatív főmondat kötőszava után: TihK. 38: „kel hinönk: hóg *ualaminezor* *azzonunk urunkat emtette*: *annezor* Nagh ... edőšsegöt

erzôt”; — tömbkapcsoló kötőszó után (tkp. elől álló mellékmondat): BodK. 17: „Mer minezer ellene allunk, annezor ötet meg gözzök”; — a főmondat egyéb részei után: NádK. 45—6: „Mert embör valamenezör megzomorodic es meg emlekőzic cristufnac kenñarol, annezor cristofoltol megvigasztaltatic”.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: mellékmondat—főmondat 4, beékelte mellékmondat 1 adat.

A sajátos jelentéstartalom a számhatározói mellékmondatokban

A cselekvések többszöri együttjárásából adódó, továbbá a *vala* előtagú névmási kötőszók okozta feltételes jelentésárnyalatról l. a bevezetőben; valamint: BécsiK. 18: „Valamenezör keđ q iftēnēctql megvaluā ēgēbēt bqlqltēnēc ragadatba ... adattanac”, 18—9: „Valamenezör keđ megbātac elfozdoltokat q iftēnēknē zolgalaitatol amennē iftēnē adot qnēkic tēhētlēgēt ēllēnt allanioc”; stb.

Következményes számhatározói mellékmondatra igen kevés adat van: GuaryK. 98: „Azert annezor gonhatt’a meg embör v binet, hođ mindqn binenec kiřna ... neki meg bolattatic”.

Hasonlító számhatározói mellékmondatra e korból nem került elő adat.

Az állapothatározói mellékmondatok

Többségükben a főmondatban szereplő személy (tárgy) belső állapotát fejezik ki: testi, lelki állapotot, az essivusi jelentésű állapothatározó esetében foglalkozást, funkciót, szerepet, ill. a cselekvésben részt vevő személyek számát (számállapotot). Ritkábban találkozni külső, a személytől, dologtól független állapot (társadalmi, időjárási stb. körülmény) megnevezésével a mellékmondatban. A mellékmondatok sokszor sajátos jelentéstartalmat is hordoznak: lehetnek hasonlító, következményesek, feltételessek és megengedők. Ezeket l. később.

Állapothatározói mellékmondatok sajátos jelentéstartalom nélkül

Az állapothatározói mellékmondatok a főmondat egy névszói részében megjelölt személy, dolog (a továbbiakban: névszói rész) állapotát nevezik meg. Szintagmatikus kapcsolatban azonban nem ezzel, hanem azzal a cselekvést jelentő mondatrészszel állnak, amelyhez ez a névszói rész is kapcsolódik. A mellékmondatok igen gyakran hiányos szerkezetűek — erről l. később.

Az alaptag

Általában ige, ritkábban igenév: JókK. 68: „*gylekezenek ez fekewhewz mykeppen meg holthoz*”; BirkK. 2b: „*Adga vr iften hog meg tarchatok mend ezeket zerelmel, mit lelki zepfegnek zeretoi*”; — DöbrK. 448: „*mikent tolvaira ki iottetek törökkel es dorongokkal engem meg fognotok*”; KazK. 75: „*es kezdek ez zenth elekoth minth iftennek zentet tyztolnie*”.

A főmondat névszói mondatrésze

Az a névszói mondatrész, amelynek állapotát a mellékmondat megnevezi, lehet:

Alany: TihK. 97: „*Azzonunk mariaes vekhetetlen meltofagot wal: a minebe iftennek ania lon*”; JókK. 60: „*Ew mykeppen ygaz yfteny felele*”. Ha az alany implicit, számára és személyére az igei alaptag ragozása utal: TelK. 284: „*ez zo bezed kezbe mynth Igen megh farath emberek le wlenk*”. A névszói mondatrész, olyan — eredetileg értelmezői szerepű — névmás is lehet, amely ellipszis következtében átvette az alany szerepét: ÉrdyK. 99: „*kyt maga alkolmaffaggal meg zörözhetot volna mynt olyan myndenhato*”.

Tárgy: MargL. 168: „*es mykeppen velagy embert . . . az ev jo zandokarol az zerzetes emberek meg vonak ez tyztelendev embert*”; FestK. 323—4: „*ezetekbe wegyetewk, ewtet, mynt embert . . . gyarlokerth zenwedeth lenny*”; stb. A tárgyra, annak számára és személyére utalhat csupán az igei alaptag ragozása is: 1518—1523: „*mygh az En wram neweth En wyfelnem Addyglan Ilyem mynth Enymeth*” (RMNy. 2/2: 16); 1523: „*Ewremesth Lathlak mynth zerelmes athyamfyath ees hwgomath*” (Nyeml. 227).

Határozó (leginkább az igei alaptag vonzataként álló kötött határozó): DebrK. 533: „*ezeket teneked wg mondotam mynth bewlchnek*”; 1524: „*merth nekem nagy yol yamborol zolgalth . . . mynth wranak hythefenek nagy kedwem zerynth*” (MNy. 13: 122); stb. Az igei alaptag vonzata utalószóban fejeződik ki, de ez nincs kitéve: ÉrsK. 471—2: „*es mynd az yeles few nepek mykent urokhoz Halgatnak wala [ti. hozzá]*”.

Birtokos jelző: ÉrdyK. 92: „*wgyan hallyaatok bezeedomet mynt az eztelennek*” (a birtokos jelzőre a birtokos személyjel utal). Kivételként olyan adat is előfordul, amelyben a birtokos jelzős szerkezet még nem válhatott névutós névszóvá: DöbrK. 326: „*Minden emberi természetnek alatta legetek. Istenert akar kiral'nak [alatta]: mikent felfegnek. akar hercegeknek mikent kiral'tol kvldotteknek*”.

A sajátos jelentéstartalom nélküli állapothatározói mellékmondatok típusai

1. A sajátos jelentéstartalom nélküli állapothatározói mondatok döntő többségükben belső állapothatározót fejtenek ki.

A) A *hog*y kötőszós belső állapothatározói mellékmondatokra csak nem egészen tipikus példák mutatkoznak: JókK. 110—1: „*leyendnek lewltettek hyuan aza3 vgy hog3 yozagos myuelkedefegben magokot nem czelekettettekuolna*”. A mellékmondat itt tkp.

egy, a főmondatban már meglevő állapothatározót értelmez, ill. magyaráz. A fakszimile kiadásból kiviláglik, hogy az vgy értelmezői helyzetű utalószt a szövegalkotó áthúzta, és azaz kötőszóra javította. Idetartozik még: HorvK. 105: „vetethetnek ez igeek [úgy, olyanokul]. *hog ezeket mondottak az zent angelok*”.

B) A kései ómagyar szövegekből előkerült adatokban kevés kivétellel essivusi jelentésű a belső állapotot kifejtő mellékmondat: GömK. 266: „en magamath te neked *mynt zolgaloth* [‘szolgálóként, szolgálóul’] teneked adom”. Az állapothatározónak ezt a típusát ma már inkább mondatrész értékűnek tekintjük, amely azonban kétségtelenül korábbi állapothatározói mellékmondatból vált, süllyedt azzá. Grammatikai státusa egyébként mondatrészként sem egyértelmű: átmenetet alkot a határozó és az értelmező jelző között. A kései ómagyar korban azonban ezt a fajta essivusi állapothatározót még elsősorban a mellékmondatok között kell számon tartanunk (ha a süllyedés megindulását, sőt a folyamat terjedését nem vitathatjuk is). A mellékmondatiságot támasztja alá, hogy az szerkezetileg teljes is lehet: ÉrsK. 330: „ymadlak tegedeth merth *menyeben yften wagy* en teremtem wagy *Es mynyebe ember wagy* en edes fyam wagy”; TihK. 97: „Vrunk Criftufnak azert embórfége: val’ vekhetetlen meltofágoth: *aminebe egefitetót az iftenfeghöz*”; ill. hogy utalószt is állhat a főmondatban: DebrK. 92: „hogi egeezh Romafagba az vronkk riftuft [!] *ugi tiztót[teff]iek* mind bizoni Iften”; ÉrsK. 491: „hogy az *zerent* mykenth ember ew teremtet allat legyen”. A mondatrészi jelleg leginkább abban mutatkozik meg, hogy az essivusi állapothatározó számban és viszonyragokban megegyezik azzal a névszói mondatrészszel, amelynek állapotát megnevezi. Ezzel korábbi állítmányi természetét elvesztve az értelmezőhöz hasonló jegyeket mutat: ÉrdyK. 509: „yme nagy tyztótfeeggel mynd nyayan fíel keleenek es eleyben nyomotanak az *wr ffywnak mynt wroknak*”; 1524: „merth *nekem* nagy ýol ýamborol zolgalth ... *mýnth wranak hýthefenek*” (MNY. 13: 122). Az essivusi jelentésű (mellékmondat vagy mondatrész alakjában kifejezett) állapothatározó ugyanis korábbi állítmányi szerepből degradálódott állapothatározóvá (természetesen már a kései ómagyar kor előtt). Keletkezésének menete a következő lehetett: ugyanarról a dologfoglalomról (szubsztanciafoglalomról) két dolgot állítottak: *Az úr mindörökké ül* [‘trónol, uralkodik’]. *Az úr [a] király*. Megjegyzendő, hogy a két állítás között gyakran oksági viszony állhatott fenn. A közös szubsztanciafoglalom egységbe vonta a két mondatot, s a második, állítmányi szerepű járulékfoglalom (vagy azonosítás esetén dologfoglalom) kötőszóval kapcsolt (általában hiányos szerkezetű) állapothatározói mellékmondatként ágyazódott be az első mondatba: KeszthK. 64: „yl wr *mykeppen kyraly* erekke” (~ KulcsK. 63) : se-debit Dominus rex in aeternum.

Az essivusi sajátos jelentéstartalom nélküli állapothatározó mondatoknak három csoportja különböztethető meg.

A mellékmondat a főmondat egyik névszói részének valóságos, tényleges állapotát, funkcióját, szerepét nevezi meg: JóK. 148—9: „Azert *te* melto uagý zewrnyew halalual *mykeppen gonoz toluay gyolkos*” (~ VirgK. 55); 1538: „kyben az lathor hazudatth *mýnth nem yabor* [!] *es mosshlek ember*” (KLev. 170.). Ez a típusú állapothatározói (mondat)szerkezet olyan gyakori volt a misszilisekben, hogy levélformulává is vált: 1538: „Solgalathamath ... ayanhlom kegýelmedmednek [!] *mýnth vramnak*” (KLev. 170.); stb.

A mellékmondat a főmondat egyik névszói részének (rendszerint tárgyának) képzelt állapotát, funkcióját, szerepét nevezi meg (szubjektív állapothatározás):

DebrK. 622: „nağh keferwefōn *mikeppen karomloth* oftorozak” [ti. Jézust]; WinklK. 185: „wgh hozatok eez embōrth *Mýkeppen neeph el fardoŷtooth*”. A passió-történetekben gyakori típus ez, de egyéb szövegekben is előfordul: MargL. 164: „es az fŷat kŷt ecchaka syrattanak vala *mýkeppen holtat* . . . eleuenen mutatak meg”; stb.

A mellékmondat a főmondat egyik névszói részének jelképes állapotát, valaminek a képében való megjelenését fejezi ki: MünchK. 36rb: „lata . . . ſcent lelket *mikent galambat le ŷaluā*” ~ JordK. 454: „lataa . . . ŷftennek ŷent lelkeet *olŷ mŷnŷth Galamb kepeben le ŷallanŷ*”; stb.

Az essivusi jelentésű állapothatározói mellékmondatok érintkezhetnek egyéb mellékmondatokkal. Így igen közeli rokonságba kerülhetnek a hasonlító módhatározói mellékmondatokkal, s olykor annyira összefonódnak, hogy komplexen fejeznek ki módot és állapotot: SzabV.: „[Mert oth] ky alath wolt nepnek valogatotta Dolgat minden *ment vytez tartotta*”; KazK. 75: „kezdek ez zenth elekōth *minth iftennek zentet tyztōlnie*”; stb. A két mellékmondatfajta közel állására lehet példa, hogy olykor a kifejezőeszközök is keverednek: PeerK. 84: „zent pal *mynth yo gazdanak zokaŷa ſcerent tyztely wala ō wendeget*” (az adatban a módhatározó csak mondatrész értékű).

Az essivusi állapothatározó mondatokban többször oksági viszony is fennállhat: AporK. 203—4: „Igen gégén eltetēwala, *Mŷnŷth ŷiznek ew fŷŷa, ees keralnak Nemŷethe*, Merth nemeffek inkab ereznek ſerelmeth, hogŷ nem paraztok”; VirgK. 55: „Azert melto vagi minden kenra, es nagi zwrnyw halalra, *mikepen toluay es igen gonoz gilkos*”; DomK. 203: „ez lataft ez azzonyallat . . . megnem monda, *mykeppen ezes azzonyallat*”.

C) A mellékmondat (belső állapotként) a főmondat egyik névszói mondatrészének számaállapotát is megnevezheti: JókK. 76—7: „*Valamennyen meg yegŷŷzettnekuala egeŷŷeguel ternekuala meg Crīstufnak gŷczeretŷre*”; SimK. 4: „mŷnd az en aŷamfiai *menŷen a capitolomba voltanac mŷnd en ellenŷm feltamadnanac*”; CzechK. 60: „*Valahanyan hozdad ŷŷpttek*: te zent labaydhoz estek”.

2. Az állapothatározói mellékmondat ritkábban külső állapotot (körülmenyt) nevez meg: SzékK. 353: „az ōnōnmaga kyuan meg gyōzettetni a ky inkábbban valaztya az okkōzot az letelt, *a kyk artanak* hognemmint azokkōzōt *a kyk haznalhatnanak* tudniamint az zent zerzetben”.

A kötőszó

Az állapothatározói mellékmondatok eredeti kötőszava, a *hogy* adatainkban ritka: JókK. 110—1: „leyendnek lewltettek hyuan azaz vgy *hogŷ* yozagos mŷuelkedefegben magokot nem czelekettettekualna”. Ugyancsak elvéve vezet be mellékmondatot vonatkozó névmási kötőszó (l. fent a SzékK. 353 adatát).

Az essivusi jelentésű állapothatározói mellékmondatokat (mondatrészeket) hasonló kötőszók kapcsolják:

Mint: MünchK. 13vb: „mezt vala ōkēt taneito *ment [sicut]* hatalmas” stb.

Miképpen: JókK. 20: „el ŷarnakuala eŷvŷlagotmŷŷa / *mýkeppen [tamquam]* ŷaradnokok”, 60: „Ew *mýkeppen [sicut]* ygaz ŷftenŷ felele”.

Miként: JókK. 85: „ewlyek *mýkent* [*sicut*] kyfde baratt”; DöbrK. 326: „Minden emberi természetnek alatta legetek. Istenert akar kiral'nak: *mikent* [*quasi*] felfegnek. akar hercegeknek *mikent* [*tamquam*] kiral'tol kőldotteknek”.

A három fő hasonlító kötőszónál jóval ritkábbak:

Mennyiben (a(z) előtaggal is): ÉrsK. 330: „ymadlak tegedeth merth *menyeben* yften vagy en teremtem vagy Es *myneben* ember vagy en edes fyam vagy”; TihK. 289: „mert ő nem cak *aminebe* . . . iften: de *aminebe* embőres tetőled O maria zilet-tet-uen orzagol őróke”. A teljes állapothatározói mellékmondatoknak ez a fő kötőszavuk.

Olymint: ApMélt. 30: „zenth Margyth azzon attyath annyath es nağh kýnczeth [ti. hagyta el Istenért], *ol' mynt* patriarkanak leanyah”.

Monnal: BécsiK. 171: „Es a' fokaffag hűn nekic *monnal* [*quasi*] nepėknėc veninėc z birainac”.

A számállapothatározói mellékmondatokat számnévi vonatkozó névmási kötőszók vezetik be: *valahányan*, *mennyen*, *valamennyen*. Az adatokat l. a számállapothatározói mellékmondatok tárgyalásánál.

Az utalószó

A belső állapotot kifejező (essivusi) mellékmondatok főmondatában nem fordulnak elő gyakran utalószók. Ha mégis, akkor ezek jórészt megegyeznek a módhatározói mondatokban használatosakkal. A törzssanyag statisztikája jelen esetben nem a valós képet mutatja: itt az utalószós és utalószó nélküli mondatok aránya 6 : 6.

Úgy: BirkK. 2b: „Adga vr iften hog meg tarchatok mend ezeket zerelmel . . . nem ug mit vnek [szolgálók] kemeñ teruen alatt”; WinklK. 185: „wgh hozatok eez emborth Mýkeppen neeph el fordoytooth”; 1527 k.: „ym wgh ýrok k. mynd ýghaz barathod” (MNY. 37: 206). Palatális változatára nem került elő adat.

Aszerint: ÉrsK. 491: „De az *zerenth* mykent yften halal ewnala soha nynczen”.

Olykor a hiányzó utalószó kapcsolatos viszonyban állna a főmondat egy állapot-határozójával: TihK. 70: „mikor az zilek ne zilek fiokat *malaztnak alapatiaba*: es [úgy, aszerint] a minebe *Cristufnak tagay* . . . de zilik germőkőket az megh rontot termetbe”.

A tagmondatok sorrendje

A tagmondatok rendjére főmondat—mellékmondat sorrend, ill. a mellékmondatnak a főmondatba ékelt helyzete egyaránt jellemző: 1518—1523: „mýgh az En wram neweth En wýfelnem Addýglan Ilyem *mýnth Enymeth*” (RMNY. 2/2: 16); ill. ÉrdyK. 71: „lataam az zent lelkőt le zalwan *mynt galambot* menyből”; TihK. 95—6: „azzonunk maria *aminebe iftennek ania uala*: eleten uala”. Jóval ritkább a mellékmondat elől álló helyzetben. Természetesen itt szerepelnek azok a mellékmondatok is, amelyeket *vala* előtagú kötőszók (vonatkozó névmások, ill. vonatkozó határozószók) vezetnek be: JókK. 57—8: „*mýkeppen bolondott* meg mewuetýkuala”, 76—7: „*Valamennyen meg yegýztettnekuala* egeýseguel ternekuala meg”.

A sajátos jelentéstartalmú állapothatározói mellékmondatok

Az állapothatározói mellékmondatok lehetnek hasonlító, következményesek, megengedők és feltételesek.

A hasonlító állapothatározói mellékmondatok

A kialakulás kérdéseiről l. 613.

A mellékmondatok hasonlíthatnak tulajdonságot, mennyiséget, ill. általánosabb állapotot. Szerkezetüket tekintve igen gyakran hiányosak, ti. akkor, ha a fő- és mellékmondatokban közös (rendszerint állítmányként álló) járulékfogalom a mellékmondatban nincs még egyszer megismételve.

A) A tulajdonsághasonlító állapothatározói mellékmondatok (praedicativust, translativust, létige főnévi igeneve melletti állapothatározót kifejtők) vonzatosak, ezeket l. 556—7.

B) A mennyiséget hasonlító állapothatározói mellékmondatok a főmondat alanyának számállapotát fejezik ki úgy, hogy arányba állítják valamely más dolog mennyiségével: CornK. 210r: „*Menyen az emberek vadnak. annyian vadnak az hyrde-
tevk*”. A hasonlító mellékmondat csak nyomatékosítja a főmondat alanyának számállapotát: TihK. 388: „*az malkarba az angalok: tyz annen vannak mint az alfoba*”.

C) Az általánosabban állapotot hasonlító mellékmondatokban a hasonlításnak két típusa jelentkezik. (A hasonlítás típusairól részletesebben l. 613—5.)

a) A valódi állapothasonlító mondatok, amelyek a főmondat egy névszói részében megjelölt személynek, dolognak az állapotát körülírás, hasonlat formájában nevezik meg, belső és külső állapotot hasonlítanak:

Belső állapothasonlító: SzékK. 283: „*criftus vronc: minden ember nec halalara elio ... azonkepen: mikepen a scent kereztfan a három vas zeg kőzöt tekergőt*”; DomK. 11: „*es azonkeppen lele mykeppen hallotta vala, ez zentfeges emberrel*”; stb.

Belső állapotot hasonlító essivusi jelentésű mellékmondatok a vallásos irodalom szövegeiből széles körben dokumentálhatók: 1500 k.: „*ugan tartottad mint edes fiaidat*” (MNY. 6: 22); TihK. 320—1: „*veue azért az bafilla zyz őket olmint zolgait: de irefkődik uala uelők az isteni tudomanba: olmint apostoloka*”. Ezeknek egy csoportja metaforikus állapothatározót fejez ki: a hasonlító mellékmondattal kifejezett élőlényt vagy dolgot mintegy azonosítjuk azzal a főmondatban szereplő személlyel vagy dologgal, amelynek állapotát megjelöli: WinklK. 248: „*Mȳkron mynd the ellenseghyd mȳkenth erȳs orozlanok teghȳdet kȳrnȳwl foganak*”, 205: „*Mȳnd ezekbe mȳkeppen enghe-
delmes barran senkynek nem panazla*”; stb.

Külső állapothasonlító mellékmondatok ritkán fordulnak elő: KulcsK. 260: „*es altal hoza wketh w feneken mykeppen az pwztaba*” (~ AporK. 114).

b) A nyomatékosító hasonlítás mondatai közül az értelmező határozói típus gyakori (az állapothatározó már ki van fejezve a főmondatban, a mellékmondat csak nyomatékosítja azt): DomK. 122: „*Fegzyk vala zalmakon, feel evltevzuen es faruban, mykeppen jar vala*”; MargL. 139: „*fegzyk vala evzve sugorodvan mykeppen te-
veke*”; SimK. 10: „*mezeȳtelen predical vȳg mikeppen meg montam nekȳd*” (~ VirgK. 69); stb.

Állapot- és módhatározói mellékmondatok összefonódása: VirgK. 38—9: „az nagi febes twzet el teryezte, es *mezitelen* rea fekuek, vgy *mikepen* az *vetwt* agyra”. Az úgy utalószo a *mezitelen* állapothatározót értelmezi, de egyben a módhatározói hasonló mellékmondat utalószava is.

c) A mellékmondat feltételesen is hasonlíthat állapotot (elsősorban belső állapotot): JókK. 68: „az frater meg yeduen le esek *hogyhana* meg *holtuolna*”; ÉrdyK. 579: „laata yewny heet zeep aran zynew feenes Cyllagokat *mynt ha egymasban fizettenek volna az eegön*”. — A feltételes hasonlítás lehet csupán nyomatékosító jellegű: JókK. 146: „mend *fegyuerkeduen* mednek uala ... *hogyhana kellett volna mennyek erewshad-ra*”; CornK. 126r: „zent dorothea azzon. cristusnak evryzety myat. *serelmnekevl marada meg. mykeppen ha balsamommal kentetneek meg*”; DomK. 122: „vgyan *syenciomban vezetgseg tartasban* vala az vton, *mynt ha az conuentben volt volna*”.

A kötőszó

A kötőszók az állapot hasonlítás mindkét típusában, valamint a feltételes hasonlítás mondataiban is megegyeznek a hasonló módhatározói kötőszókkal.

A három leggyakoribb hasonló kötőszó közül az állapot hasonlításban a *miképpen* az általános: JókK. 154: „výtetem pispekeknece kewtewzue *mykeppen [quasi]* toluay”; MargL. 193: „harom eztendeýg azonkeppen fekevűek az agyban *mykeppen* fa”. A *miként* és a *mint* nagyjából egyenlő arányban vezet be mellékmondatot (megjegyzendő, hogy a törzsanyag számadatai mást mutatnak): MünchK. 16rb: „èzèztlec tütpkèt *miként [sicut]* iohokat fazkafoc közibè” (~ JordK. 382—3); DöbrK. 520: „bekefegben meg koporfoba. *miként* bvza aztag be vitetik v ideien”; — ill. WinklK. 204: „marada mezeytelen ... *mynth* elewenon megh nywzotth barran”; DebrK. 165: „Ihón a Leuel *mint* ennekóm attad azonkeppen”.

A nyomatékosítva hasonló mellékmondatoknak — adataink tanúsága szerint — a fenti három kívül nincs is más kötőszavuk. A valódi állapot hasonlító mondatokban néhány adattal szerepelnek még a *monnal*, *miképpenegy*, *mintegy*, *minemű*, *olymint*: BécsiK. 205: „mèzönèc vadi neztènèc te reiad *mōnal [quasi]* èstèt zomiuhozo zero”; DebrK. 218: „kik *mint* egi bolondok ... laba eleiben esenek”, 244: „Tanvl’ maftan akepen elnöd *minemvnek* kevannal lelettednöd halalodnak ideien”. Kivételképpen *mód* alapszavú kötőszó (és utalószo) is állhat a tagmondatokban, jóllehet a mellékmondat állapot hasonlító: ÉrsK. 386: „walaky *mymodon* hywattatyk azon *modon* yewyen az zent zeerzetre”.

Számállapotot hasonló mellékmondatot bevezethet még a *mennyen* kötőszó is: CornK. 210r: „*Menyen* az emberek vadnak. annyán vadnak az hyrdetevk” stb.

A feltételesen hasonló állapot határozói mellékmondatok kötőszavai a *hogyhana*, *miképpen* és a *mintha*: JókK. 68: „az frater meg yeduen le esek *hogyhana [quasi]* meg holtuolna”; CornK. 126r: „zent dorothea azzon ... *serelmnekevl marada meg. mykeppen ha balsamommal kentetneek meg*”; ÉrdyK. 579: „laata yewny heet zeep aran zynew feenes Cyllagokat *mynt ha egymasban fizettenek volna az eegön*”; stb.

A hasonló állapot határozói mellékmondatok kötőszavainak megoszlása: *miképpen* 5, *miként* 6, *mint* 1, *monnal* 1 adat.

Az utalószó

A valódi állapothasonlító mondatok főmondatában gyakoribb az utalószó, a nyomatékossító hasonlítás adataiban alig fordul elő. Az állapotot feltételesen hasonlító mellékmondatok főmondatai adatainkban utalószó nélküliek. Az utalószó nélküli és utalószó mondatok aránya 11 : 2.

Az utalószók a hasonlító módhatározói mondatok utalószavaival egyeznek meg:

Azonképpen, akképpen: AporK. 218—9: „*azonképpen* alwala az býro Elewth Mýkeppen zelýd, ees artatlan Baraný”; LobkK. 103: „ne legón az en lelkóm tenekód *az kepen* mint az föld víznekil”; stb. Ez a leggyakoribb utalószó. — Palatális változata, az *ezenképpen* az állapothasonlításban szinte kivételes: WinklK. 343: „(M)ýnt az yvegh nem toryk nap feen atal hathvan *ezenképpen* Maria zýzen megh marada”. Ket-tős rámutatás palatális utalószókkal szintén kivételes jelenségnek számít itt; l. mégis: TelK. 167: „*igeckepen* yð az iteletre: mikepen lattatoc ötet menbe menette”.

Úgy, úgyan: DomK. 275: „nem vala vgy az ev agyaban, mykeppen kellet volna”; NádK. 497: „vg lele ammith [!] hallottavala alazatos ruhaba”; 1500 k.: „*ugán* tarttot-tad [ti. tanítványaidat] mint edes fiaidat” (MNy. 6: 22); stb. — Palatális változataikra nincsen példa. Általában: a kései ómagyar kori állapothatározói és állapothasonlító mondatokban palatális utalószókat alig lehet találni. Ez a korabeli módhatározói mondatokhoz képest markáns eltérést mutat.

Egyéb, állapothasonlító mondatokban szereplő utalószók: *azon szerrel, azon módon, azonban* 'azon állapotban': NagyszK. 8: „hog ők az rofayat zedheffec, es veheffek *azon zerrel* mint kevanác ők magoknac lenni a rofaat”; ÉrsK. 386: „walaky mymodon hywattatyk *azon modon* yewyen az zent zeerzetre”; JordK. 867: „Azert mykeppen megh tanoytot týteketh, *azonban* maraggýatok megh”, 874: „Az kedegh az paranczolat, hog mykeppen hallottok kezdettwl foghwa *azonban* ýarýwnk” (a JordK. jelensége).

A tagmondatok sorrendje

Mindkét hasonlítás típusban, valamint a feltételes hasonlításban is a főmondat—mellékmondat sorrend jellemző: MünchK. 67ra: „ým èn ezeztlec titeket *mikeppen bazanocat fazcafocnac coziche*”.

A főmondatba ékelődött mellékmondatok típusukat tekintve részben az essivusi je-lentésű állapothasonlító közöl, részben pedig az olyan hasonlító állapothatározói tag-mondategyüttesek közöl kerülnek ki, amelyeknek mellékmondata modális: MargL. 165: „es kezde ez lean budosny es kerengený *mykeppen budoso* kevlemb kevlemb setet helyeken chak evmaga egyedevl”; ill. NádK. 497: „vg lele *ammith* [!] *hallottavala* alaza-tos ruhaba”; stb.

A tagmondategyüttes ritkán mellékmondat—főmondat sorrendű: ÉrsK. 131: „*my-keppen eg nað thyzteffeggel fel ekefwlthethet ... yegyefih* fel wywe”.

A következő nyelvi állapothatározói mellékmondatok

A mellékmondat kifejezheti úgy is az állapotot, hogy megmondja annak következ-ményét: TihK. 201: „iob uot uona ... az embört *ug* terðmtenie: *hog bint ne tehetðt*

uona". Az utalószó ezekben a mondatokban az *úgy*, a kötőszó a *hogy*: DöbrK. 40: „Ef en zamnak zep bezidi v^g leznek. *hog* kelleffenec”.

A feltételes állapothatározói mellékmondatok

A főmondat névszói részében megjelölt személy vagy dolog belső, ill. külső állapota gyakran lehet feltétele a főmondat cselekvésének. Ezeknek a tagmondategyütteseknek jó része azonban már elszakadt a mondatrészkifejtéstől.

Belső állapot megléte a feltétel: JordK. 382: „Es *ha az haaz melto lēend*, réa 3al t^y bekefehtek, *ha ked^yglen nem leend melto*, teehtat t^y bekefehtek t^y magatokra ther” (~ MünchK. 16rb); LázK. 50: „es *ha zabad emb^or leyend*: tudnia mint *ha valakinek nem iegyesse*: őteth en hozzam vezem felefeğ^ol”; 1530: „*merth ha y^ok nem wolnanak* the keghelmednek nem zerzenem” (MNY. 37: 281); stb.

A feltétel kérdés alakjában is kifejeződhet (retorikai célzattal): NádK. 47: „Azert *ha ziuedbe zomoru vagee*, lel^odb^e elkefer^ottel, izetlen, es ayetatlan vagee, gondol^oad a nağ felleğ^os vrnac zomoruufagat”.

Külső állapot megléte a feltétel: FestK. 371: „Megh halyaak een býneymbe, *ha neekem segeyifeegh nem yewend, onnagh felyewl*”; 1526: „sokat yrnek *ha sok dolgom nem volna*” (MNY. 37: 204); stb. (A külső állapothatározói mellékmondatok jó része misszilizisekből került elő.)

A feltételes állapothatározói mondatok kötőszava főként a *ha*: DöbrK. 359—60: „mert *ha* teft zerent eltek meg haltok”; 1531: „*ha* Az wr^ysten elteth ez wylagba engemeth, Ereke megh akarom the, ke, zolgalmom” (LtK. 1: 135); stb.

Olykor a *ha* kötőszó a kizáró ellentétes *hanem* kötőszóhoz (mint erősen hiányos szerkezetű tulajdonképpeni főmondathoz) kapcsolódik: MünchK. 86vb: „mēt senki nem tēhēti ē iēlenfegekēt . . . *ha nemha* lēnd ištēn o uēle”; DebrK. 127: „Sinki nem iōh en hozzam *hanem ha* Atiam vonzia őtet ez igekōn”; 1533: „deh Nem hog harmicket forintot deh bizon cak kettőt [o: kettőt] sem athatna *hanem ha* valakithwl minden Morhaa feyeben kerne fel” (LtK. 1: 141). (L. még 733 is.)

Más kötőszó is bevezethet feltételes állapothatározói mellékmondatot: ÉrsK. 482: „Chazar meltan te wgy wolnal *hogy* nagy ygaz tew^o wolnal”.

A feltételes állapothatározói mondatok utalószava — *ha* van — a *tahát*: NagyszK. 310: „Ha nağ benned a zeretet, *tahat* nağ vağ, Ha kedeg kifded, *tahat* kifded vağ”; DöbrK. 118: „ha kedeg meg nem elegeznek *tahat* morognak”; stb.

A tagmondategyüttesekben mindkétfajta tagmondatsorrend hasonló gyakoriságú. Mellékmondat—főmondat: PozsK. 51: „*ha en ffertezetes* wagyok meg tyztythacz engemeth *ha en homalyos* wagyok meg wylagoycz engemeth *ha en kor* wagyok meg wygaz engemeth *ha meg holtham* meg elewenycz engemeth *ha el temetetem* ffl tamaz engemeth”; GömK. 14: „*ha nyomorufagban* vagyon meg menty ewteth az kegyes zyz maria”; stb. — Főmondat—mellékmondat: 1520 k.: „Hadakozo soha nem nyer egy vya-dalbannes, *ha nem lezen ygaz hytew*” (RMKT. 1²: 486); 1525: „wolna es myrewl so^ounk . . . *ha hele es ydew wolna*” (Nyeml. 237). (A *hanemha* kötőszós mondatok természetesen mind ilyen sorrendűek.) Ez a tagmondattrend jellemzőbb a külső állapothatározói mellékmondatokra.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: mellékmondat—főmondat 20 adat, főmondat—mellékmondat 15 adat.

A feltételes állapothatározói mellékmondatok vegyülhetnek a feltételes időhatározói mellékmondatokkal: BirkK. 3b: „*ha vala mel' foror zerzetet el hağaŋa* azonnal atkozott leğen”; 1518—1523: „*Es ha nekem holthom Thewrthynyek, Es az chobay Janos Germekynnek . . .* thehath az mwsaý Gemseý rezem . . . wýzza zalýon az Dragffy Janos-ra” (Nyr. 36: 168).

A megengedő állapothatározói mellékmondatok

Állapothatározói mellékmondatok gyakran kapnak megengedő árnyalatot. Bennük a megengedő mondatok kifejezőeszközeinek csaknem a teljes készlettára megtalálható.

A kötőszó *jöllehet, jöllehet hogy*: ÉrsK. 541: „*zollyak en wramhoz yollehet por es hamw legyek*”; DomK. 222: „*Az beteg haznak zemetyt ky horgya vala, jollehet hog ez frater egyed oruos vala*” (belső állapot), 29: „*Hog az fratereket mynd el oztanaya kylemb kylemb orzagogban, Jollehet hog akoron chak tyzen haton valanak az fraterrek*” (számállapot). Kétszeres megengedés is előfordulhat: PozsK. 51: „*yol leheth gonoz legyek meltathlan es bynes de gah* ['demaga'] *akar mis* ['akármi is'] *legyek tyed wagyok*”.

A kötőszó lehet *akár* előtagú általános névmás: GuaryK. 53: „*Acar mel' igon nağ nq-mos felfeg leg, alazatofagot tarı*”; BodK. 32: „*Vala ki az isteni zeretetet valland' a 9 zı-uebe, akar mell' nağ bins legen, leg ottan ki faragtatik az en koñuem bql*”; ÉrsK. 507: „*leany akar the mykeneth yary thegy mynekwnk ualazt ymmar*”.

Ellentétes kötőszó fejez ki állapothatározói megengedést: ÉrsK. 542: „*mert yonak alyttatol magha gonoz wagy*”; ÉrdyK. 559: „*azt* [ti. a szeretetet] *ehözyk zomeechozyaak maga koronkeed tellyefök*”.

Okhatározói kötőszóval: WinklK. 295: „*Hogh leheth az myeerth hogh te sido leegh. En tolem ynnod keerz*” : Quomodo tu, Iudaeus *cum* sis, bibere a me poscis.

A kötőszó a feltételes eredetű (*még*) *ha . . . is*: HorvK. 251: „*[Jézus] meg nem vtalt fenkyt. meeg ha poklos volt volna es*”; ÉrsK. 75: „*az ky hyend en bennem ha meg holt wolnays eel*”; 1530: „*wk Zombathhelyth megh nem wethek wolna, ha alaya jwthek wolna es*” (MNy. 37: 278); stb.

Időhatározói kötőszóval: KazK. 112: „*mert mikoron igon zeğen leg: de maga megees halakat acy iftennek*”; LobkK. 138: „*Tvgiatoc at'amfyay ammy vrvnc iefus criftofnac malaftiat ky mikoron vona kazdag. len mierötvnc igen zeğenne*”; stb.

A kötőszó a helyhatározói eredetű, de időhatározói funkción keresztül megengedővé vált *hol* és *holott*: JordK. 390: „*mykkeppen zolhattok ýot, hol* [*cum*] *tý gonozok leegýetek*”, 423: „*hog ýettel eede be hol nýnczen meenýekzeý rwhad*” : quomodo huc intrasti non habens vestem nuptialem?; GuaryK. 120: „*Mit haznal embörnc az imadflagba aiacait egbe verni, holoth az ziv nema*”. (L. még 717.)

A módhatározói mellékmondatok

Módhatározói mellékmondatok sajátos jelentéstartalom nélkül

Az alaptag

1. Leggyakrabban ige: SándK. 13—4: „Az predikatorok ordogoth ig gyözik meg: hog nem <ak önmagoktul. dee meeg egyebeknek is zywoxbol ky özyk”; 1531: „de enekes ygh tehettem zeryt ez ny^c forintnak hogh v^t arany forintot attam zalagon irtette” (MNY. 48: 226).

Az idetartozó tagmondategyüttesek egy része a kései ómagyar adatokban végrendeletekből származik. A korabeli nyugták, a menedéklevelek formulái közé tartozott az (alaptagként álló) *menedéket ad* [’nyugtát ad’] frazéma: 1518—1523: „es Adok menedýketh neký wgý hogý az Gemsebelý es mwsaýbalj Rezemeth megh Bochatha” (Nyr. 36: 168). A mellékmondatok ezekben az esetekben valójában a *menedék* szó tartalmát fejtik ki, s párhuzamosak a hasonló alaptagú jelzői és kötött határozói mellékmondatokkal (*olyan menedéket, hogy* . . . , *menedéket arról, hogy* . . .). Más tagmondategyüttesek alaptagjuk miatt a tárgyi mellékmondatokkal érintkeznek: VirgK. 114: „Glofa magia-razo iras ig magiaraza, hogi nem lezen touaba irlgalmaffagnak idee de iteletnek idee”; NagyszK. 84: „Zol . . . iefus ezt monduan . . . Igen theg, hog tennen magadat, es a tyedet . . . enneköm hozzád”; ÉrsK. 475: „azert ezt maar ygien erczed hogy ygaz hyt na-laatok nynczen”.

A módhatározói mellékmondat igen ritkán, ha a főmondatban performatív jellegű ige áll, lehet függő idézetszerű: KazK. 165: „es kezde . . . vtet [ti. Ursulát] uigasztalnia [ti. a pogány magyarok vezére] ig hog vtet maganak hazafful venne”.

2. Az alaptag ritkábban igenév (főnévi igenév): LázK. 38: „engedied nekem ez yóuendó napot ezkepen *el kóltlenóm* az the zent zolgalatodban . . . hogy kellemetes zolgalatot teheffek”; BodK. 34: „Az igaz meg fizetesnek kediglen, ezen keppen kell *lennie*, hog meg add’a azokat, mell’eket vott”; AporK. 189: „mynd menny harangh waghon azokkal alkalomas keppen *harangozny*, wgh hogh fem Ighen hofyan fem Ighen reuyden” (értelmező határozói a mellékmondat).

A kötőszó

Szabályosan a *hogy*, amelynek latin megfelelője általában a *quod*: JókK. 96: „monda bodog fere[ncz ha ez]bezedet kewzewnegeft kel erte[nem en] ezkeppen vezem ewtett *hogý [quod]* yft[en] zolgayanak Γ Ezkeppen [ti. kell] . . . fenlený”; PéldK. 34: „En ezen-keppen eltem. *hog [quod]* mynden napon. mynden en bevneymet. en zvuemnek . . . faý-dalmaual gondoltam meg”; — de lehet az *ut* is: DebrK. 128—9: „a Meniörzagra ualo valasztat igi zeróztetót az vristentől *hogi [ut]* a valasztottak ahra ne iuffanak ha nem čak erdómóknak . . . miiatta”.

Egyetlen korai adatban a *hogy* kötőszó *a(z)* előtagú változatával találkozunk: JókK. 150: „a3 farkas fel emele elfew yob labat es 3epen vete zent ferencznek kezebe *a3 hogy* yegyet adhattyauala”: *lupus etiam levavit pedem anteriorem dexterum et leniter posuit super manum sancti Francisci signo, quo poterat fidem dare* (a hasonló *ahogy* azonban nem ennek a folytatása).

Az utalószó

A főmondatok lehetnek utalószó nélküliek: 1516: „ez zokath Nem erthewnk hogh Zekel Mýklofnak Thýztheffegenek arthana” (MNY. 52: 369) stb. Az utalószó nélküli és utalószós mondatok aránya 3 : 10.

Az utalószó lehet:

1. Az *úgy* névmási határozószó, amelyről azonban meg kell jegyezni, hogy az esetek többségében inkább a következményes jelentésárnyalatú mellékmondatok főmondataiban használatos. (Ebben a szerepében l. ott.) Az egyszerű (nem sajátos jelentéstartalmú) módhatározói mondatokban állhat a főmondat igéje előtt: 1530: „de *wgh* bochassa kegýelmed [ti. a népet Kőrmendre] hog thwlýan jwenek az rabanak” (MNY. 37: 278). Gyakoribb eset azonban, hogy az *úgy* hátravetve, a főmondat igéje után, közvetlenül a tagmondathatáron, a *hogy* kötőszó előtt helyezkedik el. Az utalószónak ez a pozíciója teszi lehetővé, hogy a közvetlenül mögötte álló *hogy*-gyal összekapcsolódva új (következményes) kötőszóvá váljék. Jelen esetben azonban, bár a sorrendi helyzet ugyanaz, mégsem erről a folyamatról van szó. Az utalószó hátravetése esetünkben utólagos hozzátoldást (mintegy magyarázatot) jelent, értelmezőszerű, s ezáltal hangsúlyos. Ilyen hangsúlyviszonyok mellett természetesen az utalószó és a kötőszó önállóak maradnak, nem forrnak össze: HorvK. 241—2: „Az atyafyak kevzevt . . . legy . . . edeffen eert erkevlchev. vgy hog fegyelmet tarc. de maga kemeny erkevlchedbevl . . . ne legy valakynek terhes”; 1510: „Mind ezeket . . . zerzok meg LXXXII forintba, vg hog revýd napon meg aggak” (NyK. 28: 75). Az utalószó hangsúlyosságát és elkülönülését mutatja az is, hogy az *úgy* többször megszorító ellentétes kötőszóval kapcsolódik a főmondat igéjéhez (igenevéhez): BirkK. 4a: „Es a3 többi *legen* mit vagon a3 ordinariüba meg iegezuen, *de maga* vğ hoğ a3 xepøuel valo meg tørles þoriffatol *legen*”; XVI. sz. e.: „*yraffak ky* belewle, *de wgy* hogy a kj El wyzy hytire fogaggyon” (MNY. 22: 146); stb. Az utalószót magyarázó kötőszó is kapcsolhatja: TelK. 55: „igeckepen minden iozaggal *meg erőffödöt vala: tuna mynt: vg* hog az ő mvuelkødeti . . . øodalkozandonac latatnac vala”.

Az *úgy* palatális párja, az *így* szintén állhat a főmondat igéje előtt: DebrK. 182: „vannak nemeliek kik *ígi* vitezködnek a testnek ellene hogi meg fem giðzik a keuanfagot”; bár jobbra hátravetve, a tagmondathatáron helyezkedik el: 1518—1523: „Engemeth megý Elygýtheth mynden ýgassagombwl . . . ýgy hogý Adoth nekem karolba Egy nemes Ewlýsth [‘telket’]” (Nyr. 36: 168). Az utalószó itt is kapcsolódhat megszorító ellentétes kötőszóval a főmondat igéjéhez, hangsúlyozva az utalószó és kötőszó önállóságát: KazK. 158: „*hazaffagra ígerne: de maga igh: hoğ* az kyal fyauul: vneky tyz . . . zyzeket uigasztalafara kyldene”. — Elvétele az *így* -n ragos alakja áll utalószóként: PéldK. 12—3: „ez zent remete kedig . . . meg magýaraza ez almath *jgen*. hogi a farkan

[a. m. sárkány] az ... kiral. az galamb Annya zent egihaz". Az *ígyen* azonban a hasonlító módhatározói mondatokban szokásosabb.

2. A *-képpen* utótagú (*ekképpen, ezenképpen, imezenképpen, ilyenképpen*) módhatározószók. Ezek az előbbi csoportnál fiatalabb alakulatok. Közülük az egyszerű módhatározói tagmondategyüttesekben főként az *ekképpen* használatos: LázK. 38: „engedied nekem ez jóuendő napot *ezkepen* el költenóm az the zent zolgalatodban ... hogy kellemetes zolgalatot tehessék”. A nyomatékosabb *ezenképpen* a hasonlító módhatározói mondatokban gyakoribb, de előfordul itt is: PéldK. 34: „En *ezenkeppen* eltem. hog mynden napon. mynden en bevneymet. en zvuemnek ... faýdalmaual gondoltam meg”. (De I. a szöveg folytatását: PéldK. 35: „En vgý eltem hogý femmynevev embert megnem bantottam”).

Az *imezenképpen*, valamint a jelzős eredetű jobban őrző *ilyenképpen* igen ritka: HorvK. 34: „legen *Imezenkeppen* ez. hog ember meges halyon. es nemykeppen megfe halyon”; 1507: „hagýom az En felefelegem[nek] az Bozý tot ... *Jllyen kepen* hog Eue legyen Elteýg” (NyIrK. 6: 186).

Az *így* és *ekképpen* együtt, kettős rámutatószóként: DebrK. 50: „parančola ... a tizt tartoknak hogi ez őket regeltomba venneiek *ygi eh kepen* hog kiki mind oda menne a hol tamadot vala”.

Előfordul, hogy a hiányzó utalószó ellentétes viszonyban állna a főmondat egy módhatározójával (a főmondatot maga az ellentétes kötőszó képviseli): HorvK. 36: „*egyeb keppen* nem engedhetek. *hanem* hog ennekem es eleg legen”.

3. A *módon* utótagú utalószóknak korábbi jelzős szerkezet volta még világos, bár a *módon* e korra már valószínűleg névutónak tekinthető, a szerkezet pedig egységes módhatározói utalószónak: AporK. 193—4: „ees az haranghozas *Ilyen modon* legyen hogh, A myssenek kezdethý koron, kezdessék el”; HorvK. 35: „Illyek azért embernek irgalmazny *oly modon*. hog az byzonfagnak gyalazat ne adaffessék”. A végrendeletek (és valószínűleg az egyéb hivatalos iratok is) kedvelték az effajta terpeszkedőbb utalószókat (l. az *ilyenképpen*-t is), ugyanakkor egy mondaton belüli egyszerű utalószóval való felváltásukra is van példa: 1507: „Az Reu[d]ý Molnot [‘malmot’] hagýom mynd toftol Az haghöz ... *Jllyen modon* hog ... de *Jg* hog ...” (NyIrK. 6: 186).

A tagmondatok sorrendje

A tagmondategyüttesek mindig főmondat—mellékmondat sorrendűek: ÉrsK. 456: „ezt ygy eyte *hogy magat twlem el reyte*”. Kivételt csupán az esküformulát tartalmazó, tehát már nem igazi főmondatnak számító tagmondatok jelentenek: vö. XVI. sz. m. f.: „az ew felfegenek týtok tanachat meg nem yelentem, ýften Engemet ýgh segelyen” (RMNy. 2/2: 20).

A sajátos jelentéstartalmú módhatározói mellékmondatok

A módhatározói mellékmondatok általában hasonlító vagy következményesek.

A hasonlító módhatározói mellékmondatok

A hasonlító jelentéstartalomnak a mód- (és állapot)határozói mondatokban, valamint megfordítva, ezeknek a mondatoknak a hasonlító jelentésárnyalat kialakulásában jelentős szerep jutott. Ezt azért tehetjük fel, mert a hasonlító kötőszók és utalószók jelentős része mód-, ill. állapothatározói eredetű, s ma is használatos ezekben a mondattípusokban. Feltehetően a mód-, állapot- (sőt a fok)határozói párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatok nyerhettek elsőként hasonlító jelentésárnyalatot: *Azonképpen mondta, miképpen parancsolták neki; Olyan szép, amilyen jó.*

A hasonlító mellékmondatok általában a főmondatnak egy járulékfogalmát (akcidencia-fogalmát) fejtik ki. Ez a járulékfogalom lehet cselekvés-, tulajdonság- (állapot-) vagy mennyiségfogalom. A módhatározói hasonlító mellékmondatok a kései ómagyar korban cselekvés- (történés-, létezés)fogalmat hasonlítanak: cselekvés-hasonlító. Bennük a hasonlított és a hasonló cselekvése egyforma intenzitású, így a mellékmondatok egyenlően, egyfokúan hasonlítanak. (Az egyenlőtlen hasonlítást l. a hasonlító határozói mellékmondatok fejezetében.)

A hasonlítás típusai. — A hasonlító módhatározói tagmondategyüttesekben a hasonlításnak három típusa figyelhető meg. Az, hogy a hasonlító tagmondat e három közül melyik típusba tartozik, leginkább a főmondat függvénye. Az egyes hasonlítás-típusok más-más kifejezőeszközöket részesít(het)nek előnyben.

1. Az általános cselekvésfogalmat hasonlító módhatározói mondatokban a főmondat állítmánya igen általános jelentésű ige, ill. ennek megfelelő frazeológiai egység (létige, *történik*, *tesz*, *cselekszik*, *úgy van/lesz dolga* stb.), a mellékmondat pedig valójában ennek a cselekvésnek a konkrét tartalmát fejt ki: BécsiK. 16: „Es *tȋnç* Iſrl [ti. fia] mizežet nèkic zezžettè vala Eliachim” (~ SzékK. 12); SzékK. 335: „*hugyan* leezen ennek ew *dolga*. mynt az lothnak felefegenek” (~ TelK. 381); 1532: „mergh maýdh *wgha(n) lefen dolghwnk* mýnth pýrýný pethernek” (LtK. 1: 140).

Az általános cselekvésfogalmat kifejtő típus egyéb, nem hasonlító mellékmondatfajtákban is előfordul (l. 507 és 529 is).

2. A módhatározót hasonlító mellékmondatokban a cselekvés (történés), amelynek módját a mellékmondat hasonlat formájában fejt ki, a főmondatban tartalmasan meg van nevezve: DebrK. 245: „emberecneç ő életőc miken az arnic avag az fyzt *el mvlic* [= nyomtalanul, gyorsan]”; PéldK. 76: „mykeppen zylettem ezzen keppen *meg vegeztezewm* [= akaratomon kívül]”; 1523: „Een az mykeppen Egyebekthwl erthe-them wala, az keppen *kenyergewthem wala* wronknak ew felsegenek” (Nyeml. 227); stb. Ezek a valódi (tisztá) hasonlító módhatározói tagmondategyüttesek.

3. A nyomatékosító hasonlítás mondatai népes, bár korántsem homogén csoportját alkotják a kései ómagyar kor hasonlító mondatainak.

A) E tagmondategyüttesek grammatikai státusa nem problémamentes: a nyomatékosító hasonlítás különféle rétegei grammatikailag más-más csoportokhoz, kategóriákhoz állnak közel, tartanak velük rokonságot.

A főmondatban nemcsak a cselekvésfogalom, hanem rendszerint annak módhatározója is meg van már nevezve, a hasonlító mellékmondat pedig mindössze bizonygatja,

nyomatékosítja azt. Ilyen módon ezek a mellékmondatok nem igazán mondatrész-kifejtők, hiszen a főmondatnak megvan már a saját módhatározója: ÉrdyK. 509: „nyayafi bezeelletek volna mynt baraat barattyawal” (de l. JókK. 8: „yftenuel azon-keppen zoluala mykent barat baratyaual”); NádK. 191: „lôttetôk mikeppen tolvayra, tôrôckel” (de l. WeszprK. 67: „vgi iôttetôk en reiam mynt egi tolualira”). A nyomatékosító hasonlítás ezen rétegének a mondatai értelmező határozóiak, azaz olyan tagmondategyüttesek, amelyekben a hasonlító mellékmondat egy főmondatbeli járulékfogalmat értelméz (ellentétben az értelmező jelzői mondatokkal, amelyekben viszont dologfogalmat).

A nyomatékosító hasonlítás egy másik csoportjában a fő- és mellékmondat tartalmi viszonya a mellérendelés felé közeledhet: JordK. 857: „voltanak hamys proffetak ... mykeppen ty kôztetek es [és ti kôztetek is] leeznek hazwgh mesterek”; 1525: „kÿerth soha nem felthethem wolna, mykepen maft sem felthenem [és most sem féltem] elethemeth ees el wezthenem” (NyK. 28: 75).

Néha oksági viszony érződik a tagmondatok között: GömK. 240: „mongy huzon negy pater noftert es anne aue mariat mykepen [’mert’] huzon negy teuyftek voltanak iefufnak feyeben”. A nyomatékosító hasonlító mondat típus tehát nem igazán mondatrész-kifejtő és nem valódi mellérendelő. Amellett, hogy mégis itt kell részletesebben beszélni róla, az szól leginkább, hogy kifejezőeszközei, kötő- és utalószavai világosan módhatározóiak.

B) Főleg a kódexek élnek szívesen a nyomatékosító hasonlítással, mivel igen alkalmas az érzékletes láttatásra. A használat főbb területei (számos mellékárnyalat mellett) az alábbiak:

a) A cselekvésnek vagy bizonyos körülményének nyomatékosítása hasonló vagy elmentéses eset felemlítésével (amely máshol, máskor, más körülmények között történt meg): JókK. 1: „Mert mikepen aldott cristus ew predicacioyok kezdetiben ven maganak tizenket apostalt mentent el hagyuan I Ekeppen bodog sent fferench vallott tÿzenket tarfot melfeges zegenfeget valasztuan”; TihK. 69: „mikepen adamba mind megh hal-[n]ank: ezônkepen Cristufba mind megh eleuenôttetnek”; 1488: „ez fekel war fogotta weres pey lo megh tistolion agh kepen menth Jordwan vize iften poroncholathia miath” (MNy. 16: 79).

A mellékmondatban általános jelentésű ige is állhat, amely csak utal a főmondatral azonos cselekvésre (történésre): ÉrdyK. 295: „el vezteek orzagoknak nagy rezeeth, mynt layof magyary kyrálnak ees leen dolga”. Ugyancsak itt említendő a zsoltásmaszövegek zsoltárainak végén rendszeresen előforduló doxológia: FestK. 377: „Dÿchefeegh athyanak ees fÿnak ees zenth leeleknek Mykenth wala kezdehben ees ma ees myndenha ees erewkkewl erewkkee” (~ FestK. 371—2, 381, 389—90, 393 stb.). Ezeknek a főmondatából a létigei állítmány általában hiányzik.

A cselekvések párhuzamossága, a nyomatékosítás nemcsak a fő- és mellékmondatban fejeződhet ki, hanem ezek tömbjei között is: CornK. 1v—2r: „Mert mykeppe nyluan valo byzonfag vetellel tугyvk azt. hog az atya nagyob zerelmel neuely targyafel az oly fyat melyet laat hog hafonlatos ev hozÿa. hognê azt aky hafonlatlan ev hozÿa. Ezen keppen az zvz maria az malaztnak anÿa eltet neuely mynket lelek zerent alelkyekben. ha lezevnk ev hozÿa hafonlatosok”.

b) A nyomatékosítás azáltal történik, hogy a mellékmondat formulaszerűen (nem tartalmasan!) azt állítja, hogy a főmondat cselekvését (korábban) parancsolták, megir-

ták, megmondták, észrevették, az szokásban volt stb.: BécsiK. 12: „z megzamlala a fêzfiakat ki mênêtbên *mikêť pazāŁoltuala nêki kizaľ*”; MünchK. 56rb: „aianlanac 9têť v2nac *mikeppên izuan vagon v2nac t9zueñebên*”; PéldK. 14: „angyalokkal vigadna *mikent zokta vala az ellet tennye*”; stb. — Megjegyzendő azonban, hogy egészen hasonló felépítésű mellékmondatok valódi (tartalmasan kifejtő) módhatározóiak is lehetnek; l. erre az alábbi mondatpárok különbségeit: JordK. 730—1: „*azon forman* fêl eppeytenee hwtet *mýnt latta vala*” (módhatározás); ill. WinklK. 297: „*Vram amýnth een laton* [!] *proheta* [!] *vagh te*” (nyomatékosítás); FestK. 312: „*Ezth kedygh azon zerent* mondyak az Jewetek erewľewnkre *Ment elewl zoktaak mondany*”; ill. JókK. 42: „hogý zent fferenczett / *mýkeppen zoktauala* / meg kerefne”; stb. — A nyomatékosító hasonlításnak ebben a csoportjában az adatok jó része a szervetlen betoldás felé közeledik (l. még 698—9).

c) A mellékmondat azzal is nyomatékosíthat, hogy a cselekvést annak legtipikusabb képviselőjéhez hasonlítja: TelK. 26: „mendenestľ fogua fenlic vala *ment a villam*”; VirgK. 11: „mikor ember efyk rementelenfegbe iftennek irgalmařfagarol, *mikepen twn iudas*”; ApMêlt. 4: „Merth so balwannya változýk: *mýkent lotnak felesegeh*” (de l. TelK. 381: „*ne tōrtēniec neky mint az lot felesegenec*”); stb.

Teljesség és hiányosság. — A hasonlító mellékmondatok igen nagy része hiányos szerkezetű. A hiányosság a hasonlító mellékmondatoknak egyik olyan sajátága, amelynek oka magában a hasonlítás természetében rejlik. Ha ugyanis a cselekvés (vagy tulajdonság), amely a hasonlítás alapjául szolgál, a hasonlítottban és a hasonlóban azonos jellegű, akkor a főmondatban kitett állítmányt a mellékmondatban nem szokás megismételni: VirgK. 44: „*Aldozal* efmeg ennekem *mikepen elwzwr* [ti. áldoztál]”; — bár előfordul, hogy megismétlődik: AporK. 149: „*wgy enekewllyenek mynth salembe az templomba ýnekewltek*”.

Ha azonban a hasonlító mellékmondat állítmánya más, mint a főmondaté (szinonim vagy ellentétes vele), ill. modális természetű (*parancsol, illik* stb.), akkor ezek ki vannak téve a mellékmondatban, amely szerkezetileg ezáltal teljes felépítésűvé válik: GyöngyK. 53: „*azonkeppen vallom* ... *mynth anya zenth-eghaz hyzy*”; PéldK. 76: „*mykeppen zylettem ezzen keppen meg vegeztetewm*”; 1530: „*kegyelmed syessen az nepel kwldessel wgy az mynth megh irtham kegyelmednek*” (MNY. 37: 278).

Átmenet a fokhatározás felé. — A hasonlító módhatározói mellékmondatok között vannak olyanok, amelyekben a cselekvés módja mellett annak intenzitása is némileg kifejezésre jut. Ezek a mondatok többé-kevésbé a fokhatározás felé mutatnak, a mód- és fokhatározás átmeneti sávjába utalhatók: JókK. 96: „*fenlyk olyatan mend egben repewlew kefelyw*”; KeszthK. 88—9: „*meg fogyathkoznak mykeppen fyfth fogyathkozyk meg*” (~ DöbrK. 88, KulcsK. 88); 1530: „*hanem wgy kopplal, mynth seghen ember*” (Száz. 1874: 348).

A feltételes hasonlítás. — A cselekvésnek (történésnek) a módja olyan hasonlító mellékmondattal is kifejezhető, amelyhez feltételes jelentésárnyalat is társul: JordK. XVIa: „*wgy latom the ýnedeth mýnt ha ýfstennek ýýneeth lathnam*”; VitkK. 37: „*vgan karhozic ha ōmaga ōlte volna meg*”; stb.

A feltételes hasonlítás alkalmazásának a módhatározói mellékmondatokban vannak tipikusabb területei. Ezek:

a) A közlésben rejlő mellékértelem magyarázatának bevezetésére: WeszprK. 93: „monda a sidoknak Ihon vagion a thw kiralitok *oli mind mondanaia* nagi zemerom tünektok ha a thw kiralitokat meg fezitetom”.

b) A cselekvés színlelt voltának érzékeltetésére: GuaryK. 113—4: „kí menenec zocafoc zerent, *mint ha az imadfagra mēnenec*”; NádK. 485: „Micoron be boçattacvolna a tűzhöz üle, *ol' mel' magat melegittene*” (~ DebrK. 573).

A tagmondatgyűttesek egy csoportjában a mellékmondat nem a főmondat cselekvésének módját, hanem annak objektumát nevezi meg (a főmondatbeli alaptag leggyakrabban *lát, hall, érez*), a feltételes hasonlítás pedig azt érzékelteti, hogy a főmondat (élő) alanya bizonytalan abban, amit látott, hallott stb., ill. az valószerűtlennek tűnik előtte: MargL. 15—6: „az sororok hallottak jmdsaganak jdeyēn *mýnt ha valakývel zolt volna*”; LobkK. 183: „mert lattatik vala *oly mint ymar meniorzagba volnank*”. Ez a mellékmondattípus szoros kapcsolatban van az *úgy gondolja, látja, hogy-*; *úgy történik hogy-félékkel*. (Róluk l. még 508, 514, ill. 538.)

A feltételes hasonlításban is megtalálhatók a csupán nyomatékosítást kifejező mellékmondatok: HorvK. 243: „inkab egyenell[en] es alazatos iarassal iary. *mykynnt ha aytatos imadfagrol ivetteel volna ky*”; CornK. 188r: „laffv zoual mongya . . . *olyha zomory volna*”.

Átmenet a fokhatározás felé: JókK. 56: „VAla frater rufen yfteny edeffegnek . . . dolgaert *azkeppen* yftenben el merewltetet *hogý hana voltuolna erzetlen*”.

A feltételesen hasonlító mondatok mindig teljeseek. Állítmányuk szabályosan feltételes módban áll: JókK. 32: „ha vewted mytt gýczekedel *hogý hana nem vewteduolna*”.

A hasonlító módhatározói mellékmondatok kötőszavai

A kötőszóállomány a kései ómagyar korban meglehetősen változatos. A legkorábbi kötőszó valószínűleg az ősi (mód-állapothatározói) *hogy* lehetett: MünchK. 18ra: „megvigazec Vgan *hog a masic*” : et restituta est sanitati *sicut* altera. A *hogy*-nak hasonlító kötőszói szerepén kívül azonban több más funkciója is volt (kérdőszó, általános *hogy* kötőszó, következményes mellékmondatok kötőszava), ezért szükségessé válhatott, hogy — egyértelműsége törekedve — egyéb, pregnánsabban hasonlító kötőszók kiszorítsák hasonlító szerepéből. Effajta jelenség a hasonlító határozói mellékmondatok esetében is történt; l. 562. Az ősi *hogy* kiszorulása a hasonlításból — az adatok tanúsága szerint — a XV. sz. végére már lejátszódott. A helyére belépő kötőszók elsősorban a *miképpen*, a *mint* és a *miként*, de használatosak hasonlító módhatározói mellékmondatokban egyéb (egyszerű és összetett) kötőszók is.

1. A *miképpen* a leggyakrabban használt hasonlító kötőszó. Alaki tagolhatósága még utal keletkezésének folyamatára: eredetileg *mi kép-en* jelzős szerkezet volt. Használatának legfőbb területe a nyomatékosító hasonlítás: GuaryK. 52: „mert *mikeppē* az hold mindon lillagnac alatta vaon, ezonkeppē az tokeletos alazatos, mindon embornec labanac alatta fekcic”; MargL. 27: „cheh kýral meg aýandokoza bela kýralt *mykeppen* zokas tenný yo barátoknak”; stb. A szövegek műfajtypusa szerint leginkább az irodalmi igénnyel (is) íródott, nyelvileg szabadabb, a latintól függetlenebb példázatok, legendák kedvelik. — Latin megfelelői főként a *sicut* és az *ut*: JókK. 47: „Agýad esmeg

ennekem *mykeppen* [*sicut*] elezteb”; MargL. 4—5: „be rekeztetek az clastromban · *mykeppen* [*ut*] zokas predicator zerzetbelÿ testnekevl lakozo sororoknak clastromaban”. Ritkább megfelelők: *quasi*, *tamquam*, *velut*, *quemadmodum*: KeszthK. 16: „ellenkedy tythkon, *mykeppen* [*quasi*] orozlan w lakodalmaba”, 88—9: „meg fogyathkoznak *mykeppen* [*quemadmodum*] fyth fogyathkozyk meg”; stb. — A latin megfelelők vizsgálatakor feltűnik, hogy nem feltételelesen hasonlító magyar mellékmondat latin megfelelőjében feltételelesen hasonlító kötőszó is állhat (hasonlóképpen a *mint* és *miként* esetében is). A jelenség a nyomatékosító hasonlítás hiányos szerkezetű mellékmondataiban fordul elő. A mellékmondat az ilyen tagmondategyüttesekben a főmondat történéését stb. úgy nyomatékosítja, hogy annak legjellemzőbb cselekvőjét, képviselőjét vagy egyéb körülményét nevezi meg. (Pl.: *Dorombol, mint a macska*.) Ez a feltételeesség árnyalatát viszi a hasonlításba (*Dorombol, mintha macska volna.*), amelyet a latin olykor a megfelelő kötőszóval is kifejez: BécsiK. 139: „zenat ezel *mēt tēhēn* [*quasi bos*]”; TelK. 21: „mert elfelettetem az en zvuemtvl: *mikeyen meg holth* [*tamquam mortuus*]”; SzékK. 20: „az vyzek mynd keethfelől, *mykeppen* az kőfal [*quasi murus*], megh kemenyedének”.

A *miképpen*-hez *vala*, ill. *a(z)* előtag kapcsolódhat: VirgK. 3—4: „*valami kepen* vetkeztem ez bynekbe iftenek elene, azonkepen hagyom iftennek bwnefe magamat”; NádK. 557: „tegődet *ammikeppen* fogadam elhyalac”.

2. A második leggyakoribb kötőszó a *mint*. Használatának jellegzetesebb területei: Általános cselekvésfogalmat hasonlító mellékmondatokban: LobkK. 195: „*mint* te akarod azon kepen lezen”; TelK. 381: „ne törteneic neky *mint* az lot felelegenec”; stb. — Szerkezetileg hiányos hasonlító mellékmondatokban: SzékK. 48: „az yften nem feñeget vñan *mynt* ember”; GuaryK. 27: „es nē el vñan *mint* eñeb iambor”. — Gyakorlati használatra szánt, nem irodalmi igénytel íródott szövegekben (szerzetesi szabályzatok, szertartáskönyvek): BirkK. 4a: „Es az többi leñen *mīt* vañon az ordinariūba meg iegezuen”; FestK. 362: „Az orath mÿnd ygerewl ygere wgy kel mondanÿ, *ment* az kenÿew eleyben wagyon”; stb. Az effajta használat arra enged következtetni, hogy a *mint* az élöbeszédben lehetett általános. Ezt igazolják az eredeti magyar szövegmélekek is, amelyeknek hasonlító módhatározói mellékmondataiban csaknem kivétel nélkül a *mint* a kötőszó: 1524: „es elÿen az ew Thanachÿwal· *mÿnth* zokot zolga thanachÿawal ÿlnÿ” (MNY. 13: 124); 1530: „es wgÿan azon kepen jarthak wolna *mÿnth* annak elewthe” (MNY. 37: 278); stb. — A *mint* latin megfelelői elsősorban az *ut* és a *sicut*: BécsiK. 52: „*mēt* [*ut*] ñnēkic kēllētik vala mēgēkēfeitētuēn”; BirkK. 4a: „Es az többi leñen *mīt* [*sicut*] vañon az ordinariūba meg iegezuen”. Ritkább megfelelők: *prout*, *secundum quod*, *quasi*, *tamquam*: BirkK. 4a: „ott az beteg(ekne)k vrat agñon *mīt* [*prout*] az ordinariūba vañon meg iruan”; SzékK. 12: „azonkeppen tōnek yzrahelnek fyay, *minth* [*secundum quod*] ō nekyk megh hatta vala wrnak papya”; stb.

A *mint*-hez *vala* és *a(z)* előtag kapcsolódhat: ÉrdyK. 170: „*vala mynt* teeneked latataty wgy czelekōggyeel”; 1524: „az *mÿnth* Thÿthkon meg elÿgÿthethÿk meg elÿgÿchÿk” (MNY. 13: 123). Ritkaságként a közelre mutató névmásból eredő *e* előtag is megjelenik: 1547: „azerth k. az Somlya dolgaban yaryon el *emynth* k. yoban twgya” (LevT. I: 46).

A tárgyi és alanyi mellékmondatok között többször találkozni olyanokkal, amelyeknek főmondatában az utalószó módhatározói (*úgy mond, felel, tesz, hogy* . . . , *úgy tör-*

ténik, lön, hogy ...) (l. 514 és 538). A *mint* kötőszós mellékmondatok esetében ez az átmenet a tagmondategyüttesek között a másik oldalról is megmutatkozik, azaz a főmondatban tárgyi (alanyi) utalószó van, a mellékmondat viszont módhatározói: LóbkK. 189: „es *azt* tegye vele *minth* ő felfegynek kellemetes”; vö. a következő korszak elejéről: 1555: „csak *azt* czelekedtem *az mynth* teK-tek kivanta enteolem” (RMNy. 3/2: 10); 1586: „*az mint* az Úristen rendeli, *az* legyen” (LevT. 2: 44). Itt talán az a kérdés is felvethető, hogy a kétoldali átmenetiség szerepet játszhatott-e egykor a módhatározói eredetű *hogy*-nak a tárgyi és alanyi mellékmondatokba való áttérjedésében.

3. A harmadik leggyakoribb kötőszó a *miként*. Ez legjellegzetesebb a Huszita Bibliában, amelynek fordítói következetesen a latin *sicut* magyarítására alkalmazták. (Ez a következetesség a MünchK. harmadik és negyedik evangéliumának fordításakor a *miképpen* javára fellazult, amiből feltételezhető, hogy esetleg megváltozott a fordító személye.) Valószínűleg a Huszita Biblia nyelvi hatásával magyarázható, hogy egyéb bibliai szövegeket tartalmazó kódexek (DöbrK., FestK., KulcsK.) adják a *miként*-tel kapcsolt hasonlító módhatározói mondatok zömét: DöbrK. 144: „Hog ne legyenek. *mikent* v att'ok. gonoz bozzonto nemzeth”; KulcsK. 276: „*Mykenth* el haylo arneek azonkeppen el vettettem”. Más, későbbi bibliafordításokban azonban a Huszita Biblia *miként*-jeinek helyén a *miképpen* és a *mint* váltakozik: JordK. 381: „mert vala nağ eenfeghben, es el tewedven *mynt* az yohok kŷknek nŷnczen paztorok” ~ MünchK. 15vb: *mikent*; SzékK. 7: „es él' az mŷ zolgalatvncval, *mykeppen* kellemetes lezzen te ned” ~ BécsiK. 14: *mikēt*; stb. A Miatyánk szövegében azonban, amely még a „kötöttnél is kötöttebbnek” számít, a JordK. is megtartja a *miként* kötőszót: JordK. 370: „Legen te akaragod, *mŷkent* menyben es felden” (~ MünchK. 12rb), „Es boczaffad mynekewn k mŷ veetetŷnketh, *mŷkent* mŷ es boczathwnk nekwnk veetetteknek” (~ MünchK. 12rb). Más műfajokban, valamint a XVI. sz.-i kódexekben a *miként* használata szórványossá válik, visszaszorulóban van a *miképpen*-nel szemben. — Latin megfelelője általánosan a *sicut*: MünchK. 8va: „Ioseph ke' felkéluen almabol / tŷn *mikent* [*sicut*] parāLola ō nēki v2nac angala”. Egészen kivételesen más latin kötőszónak is megfelelő lehet: MünchK. 100ra: „*mikent* [*quemadmodum*] en tŷttē tū nēctec tū es vgan tegētec”. — A nyomatékositó hasonlításnak a mellérendeléshez való kapcsolatával indokolható talán, hogy a JókK. fordítója latin magyarázó kötőszót (és viszonyt) ültetett át *miként* kötőszós mellékmondatlalt: JókK. 1: „Mert nekyk volt rŷteteteth harmad menŷg: *mŷkenth* frater Eged” : Nam quidam eorum fuit raptus usque ad tertium caelum, *videlicet* frater Aegidius, 2: „Mikoron meglen eelne ezuŷlagban *mŷkeppen* fentel-teteth *Mŷkent* frater Rufinus” : dum adhuc viveret in hoc mundo, quasi sanctificatus in utero, *scilicet* frater Rufinus. Ugyanakkor hathattak esetleg azok a típusok is, amelyekben egy cselekvést, tulajdonságot úgy nyomatékositanak, hogy a mellékmondatban annak legjellegzetesebb képviselőjét nevezik meg.

A *miként* kivételesen *a(z)* előtagot kaphat: ApMélt. 52: „*Ammŷkenth* kŷldch engem az en atŷam enŷs kŷldlek tŷtŷketh”.

4. A ritkábban előforduló kötőszók közül a *mimódon*, a *miszerint* és a *mine-mŷen* (*minemmen*) a *miképpen*-hez hasonlóan jelzős szerkezetből alakultak, a nyelv-

használatban azonban visszaszorultak, szórványossá váltak: WeszprK. 47: „hogi *my-modon* en czelekedom thves azon keppen tegietok”; 1514 v. 1524: „es mynd egheb zer-zamawal ... meg weghe kegelmed, *valamy modon* meg wehety” (LevT. 1: 1). Megbízható latin megfelelők nincsenek. — Csak a Huszita Biblia alkalmazza a *miszerint* kötőszót a latin *secundum quod* helyén: BécsiK. 109: „hog meg hirdetne azoknac *mi zeren* paranoltatot vala neki ifténtol”; MünchK. 81ra: „z bizoñ embezn^c fia megèn *mi žèzent* megvègèžtètèt” (~ JordK. 607: *mýnt*). — A *mineműen*-nel a latin *quemadmodum*-ot fordítják: DöbrK. 316: „hoğ *mi nemmen* en töttem nektek. ties. vgan tegetek” (~ MünchK. 100ra: *mikent*; JordK. 675: *mýkeppen*).

A *monnal* ismét csak a Huszita Biblia jellegzetes kötőszava, módhatározói nyomatékosító hasonlító funkcióban a latin *quasi* egyenértékese: BécsiK. 18: „a vizèc meg-èzşodnènèç *mōnal* kōfal” (~ SzékK. 20: *mykeppen*), 165: „iq gèllènè *mōnal* vèz ezfèknèç kirala”; stb.

5. Az összetett kötőszók:

a) *Hogy* utótagúak: Bennük a *hogy* elemet nem tarthatjuk az ősi hasonlító *hogy* maradványának, mert a *miképpenhogy*, *mikénthogy* és *minthogy* csak a XVI. sz.-i kódexekben jelentkezik, erre az időre pedig a korábbi hasonlító *hogy* már kihalt a nyelvből. Elképzelhető azonban, hogy a *hogy* utótagú okhatározó kötőszók (*miérthogy*, *mert-hogy*, *mivelhogy*) hatással voltak e csoport alakulásmódjára: SándK. 5: „mert *mikenth* *hog* az egereek lakoznak zoros lýkakbaan ezen keppen az kristosth uallook is ... lakoznak klastromokban”; SzékK. 184: „*mykeppen hoğ* az yo ygaz hyw kerezten, wety ... zeretetyt, az vr yftenben ... azonképpen az főfweñ ember vety az ő remenşegét ... az ő pénzében”, 53: „*Mynth hoğ*, az melfeth zolhatéék, yftenéének vřmeritek, azonkeppen ... byzonýçatok megh, ha yftentől wağon”. (A *minthogy* egyébként okhatározói kötőszóvá is vált.) — Ha az összetétel még nem szilárd, a kötőszó tagjai közé a mondat különféle elemei ékelődhetnek be: XVI. sz. e. n.: „*mikeppen* az vřfelon valo magokat *hogý* az testova ýaro nepek el nyomdofak: azonkeppen: az iftenek bezedet az olyan gonoz gondolatok ... az hambur zweben el nyomodýak” (MNy. 7: 199); TihK. 17: „*mint* az madar am *hoğ* fiait az fezőkból ki haña: ezönkepen minket ez uilagból ki han”.

b) A *hogy* előtagú kötőszók inkább az egyenlőtlen hasonlítás kötőszavai (l. 561—2), módhatározói hasonlító mellékmondatokban csak elvétele fordulnak elő: NagyszK. 40—1: „bőşegős kōñhullataşoc ... fem volnanac en előttem kellemetőşek ... *hoğ mint* akki zōnetlen a kereztfanac ő keferűşeget vř testeben vişeli”.

c) Utalószó és kötőszó társulásával keletkezettek: SimK. 9: „es istennec igeiet hirdetneie, *Vğ mikeppen* az vr isten neki zaiaba vetnee” (~ VirgK. 69); NagyszK. 82: „tiztőşşegat nekōd nem töttem, *Vğhoğ mikeppen* kellet volna”. A fenti adatokban azonban az *ügy* utalószói szerepét sem lehet teljesen kizárni.

d) Az *egy* határozatlan névelővel összeforrt kötőszó: ÉrdyK. 141: „kykból ... az vr Iftennek meennyey zent haza ... zereztetet, *mykeent eg* nemef kew ozlopokkal”.

A hasonlító módhatározói kötőszók megoszlása:

	Általános cselekvésfogalmat hasonlító	Módhatározói hasonlító	Nyomatékosító hasonlítás	Összesen
<i>miképpen</i>	1	10	37	48
<i>miként</i>	0	1	16	17
<i>mint</i>	5	5	5	15
<i>miszerint</i>	1	0	0	1

A feltételesen hasonlító módhatározói kötőszók

A kései ómagyar korban igen változatosak. A kétféle sajátos jelentéstartalom összekapcsolódása — a mondatrészkifejtés mellett — bonyolultabb feladatot jelentett a nyelvnek, ezért hosszasabban kereste az adekvát kifejezőeszközöket is. A kötőszók alakulásmódjának fő típusai:

1. A kötőszó nem jelöli a feltételességet, csak a hasonlítást, a feltételesség a mellékmondat állítmányának feltételes módjában fejeződik ki. ÉrdyK. 510: „bwlcchwt veen . . . De maga wġ *mynt* soha ewket tebbe zemeewel nem lathnaa”; CzechK. 43: „vgŷ ŷmadlak *mŷnth* lathnalak” : *Acsi* [!] *praesens sis, accedo*.

2. A kötőszóban a feltételesség van jelölve, a hasonlítás nincs, azaz ezekben az esetekben a feltételes mellékmondat nyerhetett hasonlító jelentésárnyalatot: VitkK. 37: „iteletet ezic izic ómaganac, azaz vġan karhozic *ha* ómaga ólte volna meg”.

3. Az egyszerű hasonlító (és néha feltételes) kötőszók társulhattak utalószavakkal, az *oly*-lyal és *úgy*-gyal, s így váltak a feltételes hasonlítás kötőszavaivá. *Úgy*-gyal összetett feltételesen hasonlító kötőszóból azonban csak kevés található a feltételes hasonlításban, mert ezek az alakulatok inkább a reális hasonlítást jelölték; l. mégis: ÉrdyK. 653: „wġ *mynt* almat latot volna monda”. Jellegzetesek ellenben az *oly*-lyal való társulásból keletkezett kötőszók, az *olymint*, *olymely*, *olymiképpen*, *olyha*: NádK. 321: „A teft feyet fel emele *ol'mint* megeleuenúlt volna”; GuaryK. 123: „hog ad batorfagot az zolganac az kerefre, *ol' mel'* azt mōdana . . .”; LobkK. 50: „vtet fel ótōftetne az v io dragalatos rvhaiban . . . *ol' miken* menegzōbe akarna adnia”; PéldK. 38: „ihs az kŷ . . . az ev teftet ada kenokra. *olŷha* [*quasi*] engevmet tartana . . . dragabnak evmaganal”; stb.

4. A feltételesen hasonlító kötőszóknak később általánossá vált típusában egy hasonlító és egy feltételes kötőszó forrott össze. Ezek többnyire ellipszissel keletkeztek, úgy, hogy a hasonlító mellékmondatnak mint hiányos relatív főmondatnak alá volt rendelve egy feltételes mellékmondat, s a kettő egybeolvadt: pl. *Igen bānkódik, mint [akkor bānkódna,] ha valami nagy kárt vallott volna*. Az e csoportba tartozó kötőszók: *mintha*, *mikéntha*, *hamint* és a JókK.-ben használt *hogyhana*: ÉrdyK. 15: „myndden wgy eelleyen ez vylaggal *mynt* ha yngen nem eelne”; BécsiK. 219: „*Mikent* ha [*Quomodo si*] a' paztor èlragadand orozlānac zaiabol két zarakat auag fūlnēc veget igēn ragattat-

nac el Ifrlnc fiay”; SándK. 28: „*ha mynt* < ak el aluttak volna lelköketh istennek meg adaak”; JókK. 32: „mytt gýczekedel *hogý hana [quasi]* nem vewteduolna”; stb.

5. A *monnal* feltételes hasonlítást is bevezethet: BécsiK. 250: „Azert è: tú úgètekert Syon megzantatic *mōnal [quasi]* mēzo”.

Feltételesen hasonlító módhatározói mellékmondatra 7 adat van: 2 *mint*, 2 *mintha*, 2 *olymint*, 1 *ha mint* kötőszós.

A hasonlító módhatározói mellékmondatok utalószavai

Szerkezetileg két nagyobb csoportra oszthatók: az egyszerűbb szerkezetű (régebbi) és a jelzős szerkezetek elhomályosulásával keletkezett (újabb) típusúakra. A korábbi kódexekben az egyszerű szerkezetű utalószók vannak túlsúlyban, az újabb keletkezésűek inkább a XVI. századi emlékekben használatosak.

Az utalószó nélküli, ill. utalószós mondatok aránya 67 : 18.

1. Mint már a kötőszók tárgyalása kapcsán említettük, a módhatározói hasonlító mellékmondatok eredeti kötőszava a *hogý* volt, sok funkciója miatt azonban átadta a helyét a pregnánsabban hasonlító *mint*, *miként*, *miképpen* stb. kötőszóknak. A *hogý* utalószói párja, az *úgy* (ill. az *úgyan*) azonban továbbra is megmaradt a maga helyén. A *hogý* helyére belépő *mint* pedig erős korrelációt épített ki az érvényben maradó *úgy*-gyal: ApMélt. 19: „de *úgh* teegh mynt ez koraýgh”; WespzrK. 67: „*vgi* iottetok en reiam mynt egi toluaira”. — A palatális hangrendű *így* nemigen található hasonlító módhatározói mellékmondatokban, l. mégis (*úgy*-gyal együtt): LányiK. 198: „*yg* kel mondany az primat az completat ys wg mynth meg montok” (az *így* azonban itt anaforikus szerepű is lehet).

2. A leggyakoribb utalószó az *úgyan*. Igen elterjedt a Huszita Bibliában (elsősorban a latin *ita* helyén): BécsiK. 268: „hog iftēn nē *vgā [ita]* latna ment ěmber lat”, de egyéb kódexekben és a levelekben is gyakori: VitkK. 13: „Es a tōbet *vgān* teged, ment vr iftēn zolgaltatt’a teneket”; 1532: „*maýdh wgha(n)* lefēn dolghwnk mynth pýrýný pethernek” (LtK. 1: 140).

3. Az *ígyen* rendszerint a latin *sic* magyar megfelelőjeként áll: MünchK. 89rb—89va: „mezt mikēt a’fa felkolt halottacat z ěltēt / *igēn [sic]* es fiu kiket akar ěltet” (~ JordK. 639: *azonkeppen*); PéldK. 50: „mýkent annak jllatýa. es meg vigasztalýa. *Igyēn* vronk iefufnak evt mely febet gondoluan . . . vigasztalýa zyvevnet”; stb.

4. A *miként* kötőszó formai párjának, az *azonként* utalószónak a szerepe elenyésző: csupán 3 adattal dokumentálható. Ebből kettő archaikus nyelvezetű imádságból, a Mi-atyánkból származik: MünchK. 12rb: „Legen te akaratod / mikent meñnen z *azonkent* földqn” (~ JordK. 370 utalószó nélkül), 68rb: „Légēn te akazatod mikent meñbēn z *azōkent* földqn” (a latinból és a JordK.-ből hiányzik); DebrK. 627: „mert mikent nag zomorofagot vala az ő zent halalaban *azonkent* nag őróme vala fel tamadafaban”.

5. Az *a(z)képpen* és az *azonképpen* egy-egy korai adat kivételével a későbbi kódexekben jelentkeznék: JókK. 32: „Mýkeppen teged tanoýtlak *az keppen [ita]* mongyad”; JordK. 675: „mýkeppen en tettem týnektek, *azonkeppen* tý es teegýetek egy-

mafnak” (~ MünchK. 100ra: *vgan*); SzékK. 34: „mynt neked kellemetes lézen, *azonképpen* az tyeidvel ... *nayafskoǵgal*” (~ BécsiK. 22: *vgan*); stb.

6. Az *ekképpen*, *ezenképpen* legalább olyan gyakoriságú a kései ómagyarban, mint veláris párja. A párhuzamos szerkesztésű nyomatékosító hasonlító mondatok kedvelt utalószava. Ezek a tagmondatgyüttesek mindig utalószósak. Bennük a mellékmondat általában elől áll, tehát a főmondatban szereplő palatális utalószó anaforikus szerepű is: JókK. 1: „mikepen ... *criftus* ... *ven* maganak tízenket apoftalt ... *Ekeppen [ita]* bodog fent fferench vallot tízenket tarfot”; NádK. 19: „mikeppen a teft el borral kéfferrel, *ezönkeppen* allelóc el ez zentfegnec veteleuel”; stb.; de l. ellenkező tagmondatrenddel: DebrK. 460: „zent Agofton es: uǵmond: zoluan: *ezönkeppen*: mynt: ez zent dauid”; 1530: „ez el mwlth keden es alaǵa jwthek wolth *ezen kepen* mǵnth igaz mos-than” (MNY. 37: 278).

7. A *módon*, *formán*, *szerint*, *szerrel* utótagú, szintén jelzős szerkezetből keletkezett utalószók nem tudtak annyira meggyökerezni a kései ómagyar kor nyelvhasználatában, mint a *-képpen* utótagúak. Hasonló jelenség a kötőszók esetében is megfigyelhető volt. Ezek az utalószók azonban mégis gyakoribbak, mint a nekik megfelelő kötőszók, és elsősorban más kötőszókkal (*mint*, *miképpen*) alakítottak ki korrelatív kapcsolatot: DebrK. 518—9: „mynd az *modon* megh monda, *A’ mykeppen* latta vala”; 1524: „felek raytha hogh *azon modon* Ne tenne *mǵnth* az en atǵamfyanak” (MNY. 25: 68); JordK. 730—1: „*azon forman* fíel eppeytenee hwtet *mǵnt* latta vala”; stb.

A *szer* főnevet tartalmazó utalószók közül az *eszerint*, *ezenszerint*, *azonszerint* több kódexből is kimutatható: MünchK. 56rb: „z hog aianlananac oftyat *a’ žezent [secundum quod]* ment mondattatot vǵnac tǵzuehebèn”; ÉrsK. 26—7: „*ezewn Zerenth* gondollyad ... *mykepen wr yefws* mondoth”; stb. Az *azonszerrel*, *ezenszerrel* utalószók azonban elsősorban a NagyszK.-re jellemzők: NagyszK. 8: „veheffek *azon zerrel* mint kevaníac”; 134: „Mert *mikeppen* a vac *ǵ* uranak ... *vezerleffel* viteti magat, *ezenzerrel* im en atte edes ziledet te elődben hozom”; de ÉrsK. 404 is: „*ezen zerwel* kedek *mykepen* te keztel elned foha zemben megh nem maradhac”.

8. Nyomatékosabb rámutatáskor két rámutatószó kerülhet egymás mellé: SzékK. 257: „demikepen a halac meg fogattatnac a horoggal ... *igeckepen* fogatnac meg emberec agonoz *ǵdóben*”; DebrK. 252: „Mert *mikepen* minden binnek kezdeti ez kevellég *vgian ezzenkepen* minden iǵzagocnac fundamentoma az zent alazatoffag”; NádK. 476—7: „mint az első napon azzizeknec napok illetnec, *vǵan azon zerrel* Holtakelve nekys tisztóffeggel innep lenne”; stb. Az utóbbi két adatban azonban az *ugyan* nyomósító előtag szerepét sem lehet kizárni.

9. Olykor nem lehet eldönteni, hogy utalószó és kötőszó, vagy már e kettőből társult (egységes) kötőszó van-e némely adatban: NagyszK. 82: „tíztoffeget neköd nem tóttem, *Vǵhog mikeppen* kellett volna” (l. még 619 is).

10. A tárgyi és módhatározói hasonlító mondatok érintkezésének eseteiben a főmondatban *azt* utalószó állhat: LobkK. 189: „es *azt* tegye vele minth ő felfegynek kellemetes” (l. még 618 is).

A feltételes hasonlítás utalószavai

Főként az *úgy* (*így*) és az *úgyan*: HorvK. 263: „Es vgy tarchad magadat. mynt ha valaky oda iutna”; ÉrsK. 36: „es ygy ghondollyad megh ezðketh oly ha aydðben yelen wolnal az ð gyðtrelmeben”; VitkK. 37: „vðan karhozic ha ðmaga ðlte volna meg”; stb.

Az utalószók megoszlása: *úgy* 0, *úgyan* 6, *ígyen* 1, *ezenképpen* 7, *azonképpen* 3, *azonmódon*, *azonformán* 0, kettős rámutatás 1. Feltételesen hasonlító: utalószó nélkül 5, utalószós 2.

A hasonlító módhatározói tagmondatok sorrendje

Mindháromfajta tagmondatrend előfordul. Legtöbbször a főmondat áll elől, a mellékmondat hátul: BécsiK. 169: „z ugan tønec mikent paranLoltuala”; GuaryK. 27: „nē el vðan mint eðeb iambor”; stb. A mellékmondat—főmondat sorrend a nyomatékosító hasonlítás párhuzamos szerkesztésű mondatainak jellegzetessége: DebrK. 370—1: „Mikepen: az uioz el oluad az: tuz ellen: Vðan azonkepen az lefki [!] corfagh el uez: az igaz: ðonafnac miatta”; VitkK. 25: „mikepen vram iftennecc elðtð, ðiluan vannac az en bñneim, azon zerent haðòm bñnðffe magamat”. Gyakrabban lehet mellékmondat—főmondat sorrend azokban a nyomatékosító tagmondategyüttesekben is, amelyekben a mellékmondat modális értékű: BécsiK. 37: „mikēt fogattad te vazofodat Iðl-mèt emèllēdfel”; LobkK. 211: „mint Illik az kepen tegyen veled”; stb.

A mellékmondat beékelődik a főmondatba: JókK. 42: „mene ... hogý zent fferenczett /. mykeppen zoktauala /. meg kerefne”; SzékK. 20: „az vyzek mynd keethfelðl, mykeppen az kðfal, megh kemenyedének” : aquae quasi murus solidarentur; stb. Az efajta sorrend háttérében sokszor a latin minta áll.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: főmondat—mellékmondat 59, mellékmondat—főmondat 13, beékelte mellékmondat 13 adat.

A feltételesen hasonlító tagmondategyüttesek főmondat—mellékmondat sorrendűek: JordK. XVIa: „vgý latom the zýnedeth mynt ha ýftennek zýneeth lathnam”. Más tagmondatrend igen ritka, l. mégis: SándK. 28: „ha mynt <ak el aluttak volna lelkðketh istennek meg adaak”; ill. ÉrdyK. 509: „Azt halwan az wr ffyw mynt ha zyweere tette vona kezeet monda”.

A feltételesen hasonlító mondatok sorrendje: hátul álló mellékmondat 5, beékelte mellékmondat 1 adat.

A következményes módhatározói mellékmondatok

A módhatározói mellékmondatok a sajátos jelentéstartalmak megképződésére, befogadására és terjesztésére igen alkalmasak voltak. Nemcsak a hasonlítás kategóriája alakult ki e mellékmondatfajta típusban, hanem a következményességé is, s vette kölcsön a módhatározói mellékmondatok kifejezőeszközeinek egy részét.

A főmondat cselekvése (története) módjának következménye a mellékmondatban különféle erősséggel mutatkozhat meg: olykor alig érezhető, máskor egészen nyilvánvaló.

Egyes mellékmondatokban a következményes jelentéstartalom alig érezhető (az adatok megítélésében bizonyos szubjektivitást nehéz vagy nem is lehet kizárni): GuaryK. 3: „Azert abbinneć kíńńanakes vğ kellenni, *hog fohha vege ne legon*”; NádK. 78—9: „Mert oth a pocolba a tůz vğ [!] emezt meg, *hog mindõncoron megtart*, es a ken vğ neuekõdic *hog mindenkõron megvyul*”; stb. A módhatározói mellékmondat következményes jellege azonban jórészt világosan megállapítható: DebrK. 193: „egi kerekre tetete fugi vonattata azon meg *hogi mindõn cõnt tetem meg tõrek õ benne*”; HorvK. 224: „Azert magadat agyad vgy az feyedelmnek: *hog zabadon parancholyon neked valamyt tenned*”; 1530: „Azerth kegýelmed wýselyen wgý gondoth reýa *hogý essek mýnde dolga jol kegýelmetheknek*” (MNy. 37: 278); stb. A mellékmondat negatív következményt is megnevezhet: JókK. 144: „ewuet kewtte zent ferencznek ewuehez . . . *Vgý hogý zent ferencz ez ylynemew kewtefrewl femmýt nem erzet*”.

A következményes mellékmondatok egy része a továbbiakban elvesztette mondatrészkifejtő jellegét, s a mellérendelés felé közeledett — ezekről l. a „Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok” fejezetében.

A következményes mellékmondatoknak egy csoportja a főmondat cselekvésének módja mellett, vagy inkább e helyett a cselekvés intenzitását, ill. annak következményét hangsúlyozza. Ezek a mellékmondatok is ígéhez (igenévhez) kapcsolódnak, utaló- és kötőszavuk módhatározói, mégis vagy erősen fokhatározói színezetűek, vagy pedig tisztán fokhatározóiak: JókK. 67: „en az sebeknek helyt *vgý vakarom el hogý sonha touaba meg nem ýelennek*”; NádK. 511—2: „Eggik a louac kőzzűl kik zent Apalin az-zont hordozyac vala *vğ ruga az õ a<t>t’at hog ottan meghala*”; BirkK. 4a: „ha valakinek *vğ történik meg korolni hog vr vetelnek zokott hel’ere nē . . . iøhet*”; stb. (Ezeket részletesen l. 626.)

Az utalószó és a kötőszó. — A következményes módhatározói mellékmondatok *hogy* kötőszósak s (általában) *úgy* utalószósak: JókK. 48: „Es *vgý* ada ýften en nekem hatalmat lelkemben: *hogý* ewtewle nekem engedet minden yombalol . . . ewtett . . . gýczerem”; 1531: „the felfiged gondolyon *wgh* raýa *hogh* en kart ne valýak” (MNy. 48: 227); stb.

Az *úgyan* — funkciómegoszlás következtében — a hasonlító módhatározói mondatok utalószavaként használatos, de l. mégis következményes utalószóként (igaz, hasonlító környezetben): BécsiK. 27: „õ akazaťta zēzēt *vgan* tegē õ izgalmaffagat mvuëlõnc *hog* mikent meghabozodot mvzuuõc õ kēuëlfgēcbēn *vgan z mv alazatoffagokzõl dilē-kēggõc*”.

Az utalószó *így*: DöbrK. 506: „ziz õról. es kivan añńava lenni bizon nağ es idvõffeges titok. ki *íg zvlt hog* ziznek es añńanak es mondhattaffek”. Az *így*-ek egy része anaforikus névmásként vissza is utal: MünchK. 11ra: (az előzmény egy példabeszéd) „*Ig [Sic]* vilagofehon tũ vilagtoć ěmbezec ělõt / *hog* laffac tũ io mũuëlkedefteket” (~ DöbrK. 418); de l. JordK. 366: „*Wgý* výlagofwllýon tý výlagoflaktok embereknek ělõttõk, *hog laffak tý yo teetemeenteket*”.

Bár a funkciómegoszlás a módhatározói utalószók használatában azt mutatja, hogy a *-képpen* utótagú névmási határozószók — a sajátos jelentéstartalom nélküli módhatározói mondatokon kívül — főleg a hasonlításban kaptak szerepet, mégsem ritkaság, hogy következményes módhatározói mellékmondatok főmondatában állnak: PéldK.

85: „ynchelkewgyel azert maſtan *azzon keppen* elnye hogy halalodnak ydeyen ynkaſ ewrewlhes hogy nem fely”; JóK. 96: „yft[en] zolgayanak Γ *Ezkeppen* eletben es zent-[fe]gben ewnbenneten fenleny: hogy ew zent nayaſſaganak vylagoffagaual: me[n]den kegyettleneket meg zydalmazon”; HorvK. 36: „Azert nem hagyok *ezenkeppen* irgalmazny embernek. hog en ky rekezteſſem”; stb.

Kivételképpen kettős rámutatás is előfordul: DebrK. 86: „ef vrnak lólke el menuen Saol kiraltol dauidra zallanak *igih eh kepen* hogi mikoron az őrdög giőtörneie Saolt zent dauid hegedwluen előtte megh kwnniebődig vala”.

A következményes mellékmondatok saját kötőszava, az *úgyhogy* a módhatározói (vagy fokhatározói értékű) mellékmondatok *úgy* utalószavának és *hogy* kötőszavának összeforrásából keletkezett. Ezt az összeforrást, a mondatthár eltolódását az a szintaktikai helyzet tette lehetővé, amelyben az utalószó a főmondat igéje (igeneve) mögé, a tagmondathatárra, közvetlenül a *hogy* kötőszó elé került. Az összeforrottság mértéke — a folyamatnak megfelelően — különböző lehet (még majdnem önálló utaló- és kötőszó, többé-kevésbé, valamint teljesen összeforrott *úgyhogy*): JóK. 144: „Es ew ewuet kewtte zent ferencznek ewuehez hogy meg erzene mykoron zent fferencz felkelne *Vgỹ hogỹ* zent ferencz ez ylynemew kewteſfrewl lemmýt nem erzet”; GuaryK. 39: „mikeppē az criſtal kü, ki volt elezteb ieg, es az iegneç vtanna miert focat allot, valtozic küe, *vğ hoğ* immar meg nem oluathat”; BécsiK. 18: „Azoc elfutuā mēnç iſtēnē a tēngēzt mēgnita *vghog* innēt τ innēt a vizēc mēgēzpfōdnēnç mōnal kpfal” (~ SzékK. 20: *vğ, hoğ*); stb.

Az *úgyhogy* kialakulásához a lat. *ita ut, ita quod* kötőszószerű alakulatok is mintául szolgálhattak. (A nem mondatrészkifejtő *úgyhogy* kötőszós következményes mellékmondatokat l. külön fejezetben.)

A következményes módhatározói mellékmondatok érintkezhetnek a célhatározói mellékmondatokkal. Többször előfordul, hogy párhuzamos szövegek esetében ugyanaz a latin szöveg kétféle módon van lefordítva: módhatározói következményes, ill. célhatározói mellékmondat: JordK. 426: „Azert mynden dolgokat *vğ tezyk hoğ czak lattaffanak embereknek elette*” ~ MünchK. 28va: „Q mēdēn muuēlkedētekēt *azezt težec* / hog lattaffanac ēmbezecōl”: Omnia vero opera sua faciunt ut videantur ab hominibus. A fordításoknak e kettőssége miatt, valamint utalószó híján néha nem lehet eldönteni, hogy következményes módhatározói vagy célhatározói-e a mellékmondat: MünchK. 12ra: „Figēlmēziētec hog tū igaffagtocat ne tēgētec ēmbezec ēlōt / hog lattaffatoc q tōllōc” (~ DöbrK. 491; JordK. 369): Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus, ut videamini ab eis stb. (l. még 663).

A következményes módhatározói mellékmondatok száma: 13.

A fokhatározói mellékmondatok

A fokhatározói mellékmondat mint típus — kifejezőeszközeinek tanúsága szerint — a módhatározói mellékmondatokból különült el. A magyar nyelvnek egy korábbi korszakában (feltehetően az ősmagyarban) párhuzamos események zajlódhattak le a következményes, ill. hasonló jelentésárnyalattal is gazdagodott módhatározói → fokhatározói mellékmondat típusokban. Az elkülönülési folyamat a következményes jelen-

tésárnyalatú mellékmondatok körében lehetett jelentősebb. Elsősorban ugyanis a következményes módhatározói mellékmondatok közül kezdték némelyek nem annyira a főmondatbeli cselekvés (történés) módját, hanem inkább e cselekvés erősségének fokát, intenzitását kifejezni, s ezáltal fokhatározói jelentést kaphattak: JókK. 67: „en az febeknek helyt *vg̃ vakarom el hog̃ fonha touaba meg nem jelenek*”; BirkK. 4a: „ha valakinek *vg̃ történik meg korolni hog̃ vr vetelnek zokott hel'ere nē . . . iohet*”. (L. még 624 is.) Hasonló — bár kevésbé pregnáns — folyamatot a hasonló módhatározói mellékmondatok körében is feltehetünk: ÉrsK. 458: „de wgy nem zool Mynt egy wad lwd”.

A következményes jelentéstartalom megjelenése tehát a — fokhatározói mellékmondat bölcsőjének tekinthető — módhatározói mellékmondatokban döntő jelentőségűnek bizonyult a fokhatározói mellékmondatokra nézve. Egyrészt ugyanis a következmény hangsúlyozása jobban illett a cselekvés (történés) nagy intenzitását kifejező mondatához (a fokhatározóihoz), mint a módhatározóihoz, másrészt a következmény megnevezése visszahatva még jobban kiemelte a cselekvés intenzitását. Így erősítette egymást e két mozzanat a fokhatározói mellékmondatoknak a módhatározóiakból való kiválásában, elkülönülésében. Ez a folyamat viszonylag gyorsan haladhatott előre. A korai *ügy* utalósós, *hogy* kötőszós következményes tagmondatösszeteseknek az adataiban a nagyobb rész már fokhatározói vagy legalábbis fokhatározói színezetű.

A hasonló jelentéstartalom — mint már szó volt róla — szintén a módhatározói mellékmondatokban képződött meg. Átterjedése a fokhatározói mellékmondatokba, bár párhuzamosan történhetett azzal a folyamattal, amely a következményes mellékmondatokkal kapcsolatban ment végbe, mégsem lehetett amazéhoz hasonló erejű hatással (a következmény jellege jobban megkívánja a cselekvés intenzitásának a kifejezését, mint a hasonlításét).

Az előbbiekből következik, hogy a fokhatározói mellékmondatok mind sajátos jelentéstartalmúak: hasonlító és következményesek.

Egyfajta kivételt azonban meg kell említenünk. A kódexekben előfordulnak olyan mellékmondatok, amelyek bár hasonló kötőszóval kapcsolódnak, mégsem sajátos jelentéstartalmúak. Ezek a mondatok a főmondat cselekvésének, tulajdonságának stb. többé-kevésbé pontos mértékét nevezik meg: JókK. 132: „Tartuan ewtett ew elewtte fen egben az annen *ment eg̃ fenguolna*” : *impulit illum ante se quantum posset esse unius longae hastae mensura*; JordK. 608: „el tawozEEK h̃w th̃wlók *m̃ynt vona eg̃ kew hagyotaffnee*” ~ DöbrK. 457: „Es el fiete t̃vlók. *mikent eg̃ kv hagyotafne*”; de vö. MünchK. 81va: „el tauozec ot̃ollóc eg̃ k̃o hageitafne”; stb.

A másik két sajátos jelentéstartalom közül a feltételeesség csak a hasonlításhoz társulva jelenik meg, a megengedés pedig teljesen hiányzik a fokhatározói mondatok köréből.

A hasonló és a következményes mellékmondatok további részletes tárgyalása előtt érdemes néhány megjegyzést tenni — többek között azért is, hogy magyarázza a tárgyalásmód esetleges következtetlenségeit, jóllehet azok éppen egyes összefüggéseket szeretnének megvilágítani. Mindenekelőtt: e két mellékmondattípusnak nemcsak a módhatározói eredete közös, hanem a bennük szereplő — a fő- és mellékmondatok közötti — fogalmi kapcsolatok tekintetében is igen sok közös vonást mutatnak. Fokhatározói mellékmondatokkal ezért ugyanazoknak az akcidencia-fogalmaknak (cselekvés-, tulajdonság-, mennyiségfogalomnak) a fokát (bizonyos esetekben a mértékét) egyrészt hasonlíthatjuk, másrészt azonban megmondhatjuk ezek fokának a következményét:

Olyan fényes, mint a nap az égen, ill. Olyan fényes, hogy elkápráztat mindeneket; Annyira bőjtölt, mint szent Domonkos a pusztában, ill. Annyira bőjtölt, hogy ereje teljesen elhagyta; stb. A fogalmi kapcsolatoknak ez a közös volta indokolja azt, hogy a főmondatbeli alaptagokat közösen tárgyaljuk. Kivételt csupán a középfokú fokhasonlítás mondataiban szereplő középfokú alaptagok képeznek (ezekről l. ott).

A továbbiakban a hasonlító és a következményes fokhatározói mondatok elkülönítve kerülnek majd sorra, bár az utalószók nagyobb része is egyezéseket mutat e két sajátos jelentéstartalmú csoportban. A keletkezéstörténeti párhuzamok miatt azonban olykor elkerülhetetlenné válik, hogy egy-egy kialakulási folyamat magyarázata kapcsán az egyik csoport adatai a másikban ne szerepeljenek.

Az alaptag

A fokhatározói mondatok főmondatbeli alaptagjai a bennük szereplő fogalmi kapcsolatok szófaji vetületeként az alábbiak lehetnek:

Ige: MargL. 33: „Annera *banthatnak* engemet az en zvleym ez hazassagal · hog el metevm ... az en orromat”; 1524: „kýnek egeffegeth wgý kewannom myken en magameth” (MNY. 25: 69); stb. Az alaptag lehet halmozott: PéldK. 12: „ki annera *haznala* es *nevekedeg* [*intantum perfecit*] lelki iokban. hagi mynden napon angýali eneklefeget hallot”. — A főmondatban frazéma áll alaptagként: PéldK. 4—5: „valamene[re] Meneben Emberi Ertelm foghatýa *vegýet ezedben*”; ThewrK. 123: „*hatat* [o: *halat*] adok te neked nem anira az menire kelene”.

Igenév: Főnévi igenév: MargL. 25: „de maga meeg sem tугууk magonkat *meg alazny* mykeppen ez zent zvz”; KazK. 78: „latta az v arcyaiat *fenleni*: mikeppen angálnak arcyaiat” (~ TihK. 25); stb. — Határozói igenév: JókK. 14: „czergete oly *fyetuen* es oly fokka: mykent zokatlan”, ill. 41: „lewlyuala ewtett cellaýa kewl egbee *fel emeltettet* / azannera hogý kezuel meg ylletthetiuala ewtett” (~ VirgK. 40: *fel emelkwduen*); stb.

Melléknév (ragtalanul): CornK. 67v: „ez bynek oly jgeen *keferevk* mynt epe”; MargL. 157: „mert olý jgen *nagý* vala az romlas · hog meltan felic vala az vezedelmet”; stb. Melléknévi alaptagok halmozottan: GuaryK. 75: „az zent tiztafag tartas, vr istēnec ol’ igon *kedues* es ol’ igon *kellemetqs*, hoý martirüfagnac coroniai erdömlí”; DebrK. 96: „az eredet zerent valo bin oli igen *dögöf* ef *utalatof* az vriften elöt hogi ... foha finki ... nem mehetöt volna meniörzagba”.

Határozóragos melléknév, ill. határozószó (a kettő közül az elsőre van több példa): Határozóragos melléknév: JókK. 39: „Ewtewle olý *kedueleteft* fogatatanak mykeppen ýstennek angýaly”, 37: „oly *ayoytatof* ... bezzelle ýftený edes bezedekett ... hogý mend czudalyakuala”; stb. Halmozott alaptaggal: DebrK. 18: „oli *bólčen* oli *okofon* zola elödtök hogi a ... nepeth ottan igienöffegre hoza”. — Határozószó: SzékK. 247: „az yfiu ollan *hamar* hal meg mikepen a ven”; MargL. 5: „kezde olý jgen *nýluan* es erevssen hazalný iozagos myelkevdevtkben · hog ... mynd meg epevltnek vala” (a második alaptag határozóragos melléknév); stb.

Határozatlan számnév: ApMelt. 52: „semmý rendbelý zentekről enne *sok* ýot nem oluasunk mynt o rollok”; HorvK. 232: „oly lgeen *keufet* ne egyel hog erevdben meg fogyatkozyal”; 1513: „eg Magiar kiral sem adot Illýen *Keue6* valagt orzaganak mint Ez feýedelöm adot” (NytudÉrt. 40. sz. 217); stb.

Névmás: JókK. 46—7: „nenczen femÿm hanem czak engalya ruham es cordam es zoknÿam es ezek azonkeppen *tyed* ment enem”. Ritka típus.

A főnévhez kapcsolódó fokhatározói mellékmondatok többnyire a mennyiségjelzői, ill. a minőségjelzői mellékmondatokkal érintkeznek (l. ott is). Ide elsősorban azok az esetek sorolhatók, amelyekben az alaptagként álló főnév elvont, nem megszámlálható mennyiséget fejez ki, s ezáltal a hozzá kapcsolódó mellékmondat jelentését tekintve fokhatározói árnyalatú lesz: JókK. 8: „zent fferenc vala *ezenne zenfegnek es malaft-nak* [*tantae . . . sanctitatis et grátiae*] fratera hogÿ yftenuel azonkeppen zoluala mÿkent barat barátÿaual”; MargL. 182: „evnekÿ zent margÿt azzonban annye *remensege* volt . . . hog . . . vgy mond vala az karoly vitez”. Ezek között az adatok között hasonlító jelentéstartalmú mondat nem fordul elő. Egyéb főnévi, ill. főnevesült melléknévi alaptagokhoz tisztán fokhatározói mellékmondatok kapcsolódnak: DebrK. 68: „meli zere-tet oli igen *zÿwkfeeg* hogi ehnekÿl fimmi ionk nem kelh az vristennek”; ÉrdyK. 569: „Bonaventura oly yghen *kemeenfeeggel* eel vala, hogy foha yo yzeeben valo eetelt . . . hozyaya nem vett”; PéldK. 29—30: „Es mongÿon az bevnes . . . három jgaz bezedet. olÿ jgen *jgazakat*. hog . . . evrdegek femmÿt ev ellene ne mondhattanak” ~ ÉrsK. 526: „mongÿon . . . három ygazzat Oly *ygazakath* kyk ellen az pokolbely ewrdegh ne al-haffon”: dicat tres veritates tam *veras*, quod daemones contra se non poterint obiicere.

A hasonlító fokhatározói mellékmondatok

Mint már említettük, e mellékmondattípus a főmondat egy járulékfogalmának: cse-lekvés-, tulajdonság-, ill. mennyiségfogalmának az intenzitását fejezi ki hasonlat formájában: JordK. 223: „*annera megh zaporoytot* theged . . . mÿnt az egheknek . . . Cÿllaghÿ”; NagyszK. 248: „fenki ne legen közzülönc *ol bolond* mint a mayom”; GuaryK. 4: „az zolga meneuel tÿb vrnac zolgal, *anneual tÿb* muhkat kel tenni”; stb.

A fokhatározói hasonlító mondatok — akárcsak a módhatározóiak — egyenlően, (egyfokúan) hasonlítanak: mind a hasonlítottnak, mind a hasonlónak a cselekvése egyforma intenzitású, ill. a tulajdonság vagy mennyiség is egyenlő arányban van meg bennük (szemben az egyenlőtlen hasonlítással, ezt l. a hasonlító határozói mellékmondatok fejezetében). Ez az egyforma intenzitás, ill. egyenlő arány a hasonlított és hasonlító között fennállhat alapfokon és középfokon is: 1456 k.: „olyan hazug lezek minth thÿ” (Gl. *hazug* a.); ApMélt. 61: „Valamenereh ötet zerettyÿwk annerah rezesolwnk az *o malaztyaual*”; ill. KazK. 144: „az zyz mineuel tyztab: *anneual* alazatofb legön”; stb.

A középfokú fokhasonlítás azonban további kérdéseket is felvet. Ennek a hasonlító típusnak természetesen középfokú alaptagja van: ÉrdyK. 121: „Mygh nagyob wag. *anneewal ynka*b myndenben meg alazyad magadat”; ÉrsK. 169: „mellyeth mynth mennel Inkab moff annal *nagyob* farya leezen”; stb. (Bár olykor ez alól kivételek vannak: GuaryK. 53: „hog az kerec, meneuel elol ala iar, *anneual iar fel* vtol”). E tulajdonsága révén kötődne a hasonlító határozói mellékmondatokhoz, viszont — mint említettük — azokkal ellentétben éppen nem az egyenlőtlenséget, hanem az arányosságot, az arányos változást hangsúlyozza: azt, hogy a főmondatban jelzett cselekvés (történés), tulajdonság, mennyiség intenzitása, ezeknek a színvonala, emelkedése vagy

csökkenése a mellékmondatban jelzettel arányban, mégpedig egyenes vagy fordított arányban van: TelK. 16: „meneuel tób alamiznakat oztogat vala: anneual incab ifteni zerzesből: beuelkődíc vala”; ill. DebrK. 593: „valaki meneuel incab alab zalland anneual felében leletetic”; stb. Az arányosságnak, ill. az arányos változásnak a hangsúlyozása természetesen a szerkesztésmódot, a kifejezőeszközöket is befolyásolja, meghatározza. E hasonló mondat típusnak (amelyet a korábbi szakirodalomban a hasonlító fokhatározói mondatok egyik sajátos csoportjaként tartanak számon, és arányosító vagy aránymondat néven is neveznek) legfőbb formai jellemzői közé tartozik a párhuzamos szerkesztésmód, az igen erős korreláció a csaknem mindig kitett utalószó és a kötőszó között, s jórészt a mellékmondat—főmondat sorrend is. (Vö. viszont az egyenlőtlenséget hangsúlyozó hasonló határozói mellékmondatok formai sajátosságait, szerkesztésmódját: a hiányos szerkezetű mellékmondatok sokaságát, az igen kevés utalószót, a főmondat—mellékmondat sorrendet.)

A párhuzamos szerkesztésmód az alaptagok szempontjából az aránymondatokban azt jelenti, hogy az alaptag a főmondaton kívül a mellékmondatban is megismétlődik: ÉrsK. 326: „mynewel *ynkab* el kewzelyth wala az wdew annewal *ynkab* kewantatyk wala” (l. még a fentebb idézett adatokat is).

A középfokú fokhasonlításra jellemző szerkesztésmód azonban az alapfokú fokhasonlító mondatok egy részében is megnyilvánul: NagyszK. 309: „menere vagon valakibe ayo akarat, Annera adatic neki az erdőm”; ApMélt. 18: „Ammenereh leheth annera legh ýrgalmas”; stb. (Megjegyzendő azonban, hogy a fent említett tagmondat sorrend itt már nem annyira jellemző: GuaryK. 59: „annera magasztaltatnac fel . . . menere votac alazatosbac egebeknel” stb.) Így, bár az arányosság, az arányos változás hangsúlyozása a középfokú fokhasonlításban valósul meg legtisztább formájában, az alapfokú fokhasonlítás egyes mondatait sem zárhatjuk ki teljesen az aránymondatok köréből (ezekben természetesen csak a cselekvés stb. intenzitásának a színvonala, állapota fejeződik ki, arányos változás nem). Az alapfokú fokhasonlítás aránymondatai főként *annyira* utalószósak (leginkább az *annyira* — *mennyire* korrelációban), olykor azonban előfordulhatnak bennük egyéb utalószók is: ÉrdyK. 418: „vala myneere ember meg twggya magaat yfmerny *wgy* erdeml iftentewl bochanatot”; 1530: „de mel igen kevanum elted, *azon kepen* kevannam . . . meg zabadulasod az the atyadfiaval” (LevT. 1: 5); stb. Ezek a példák egyben az alapfokú aránymondatoknak az egyéb fokhatározói hasonlítóktól való elhatárolási nehézségeire is rámutatnak (pl. az utalószó és a kötőszó korrelációja szorosságának vagy ezek inkongruenciájának kérdései a kései ómagyarban, amelyek egyben e mondatok bonyolult fejlődését is megvilágítják). A némileg gyakrabban előforduló *olyan* utalószós aránymondatok pedig azt mutatják, hogy ez a fajta alapfokú hasonló mondat éppen párhuzamos szerkesztése miatt igen közel áll a vonatkozó mondatokhoz, mintegy csak átcsúszik a hasonlításba: ÉrsK. 188: „mel nagy eenczelkedeeffel feddythek egyebeeknek celeteth olyan nagy ghondal Ighazothok thennen magathokath”; KulcsK. 248: „Mene tawl vagyon nap tamadath nap nywgattwl olyan tawl tette my twlenk my kegyetlenfegynketh” (~ DöbrK. 181; KeszhK. 271; AporK. 107); CornK. 210v: „Nem olyan vigan menne ez zent zvz hazaflagra adatuan az ev termeben. mely vigan hamar valo iaraffal fyete az kennak helyere”.

A hasonlítás típusai közül (a problematikát részletesen l. a módhatározói mellékmondatok fejezetében) esetünkben kétfajta fordul elő: a valódi fokhatározót hasonlító mondatok: ÉrsK. 138: „annerá fel meene howa fellyeb nem leheth”, valamint a nyomatékosító hasonlítás mondatai: HorvK. 52: „mykeppen criftus vyz marianak fya volt Igeen zepfeges. ezenkeppen kellet lenny es volt Igeen zep az ev anya es”; VitkK. 21: „igen írgalmaí, miken az foltar kőnben vađőn meg íruan”; ÉrdyK. 307: „nagyon kezdē ordoytany mynt az orozlan”.

A fokhatározói mellékmondatok (alapfokon) feltételelesen is hasonlíthatnak: MargL. 67: „az haz olý jgen meg velagosodek *mynt ha nappal volt volna*” stb.

A mellékmondatok szerkesztésére nézve megjegyzendő még, hogy közöttük kevés a hiányos szerkezetű mondatok száma. E jelenség oka az aránymondatok paralel szerkesztésében keresendő: NádK. 336—7: „valaki menevel nađobban ez velagban felmagaztatik, anneual nađobban efic ha vetkőzendic”; 1530: „kegyelmed mýgh hamareb leheth annal hamarab ... sýessen oda Kermendre” (MNy. 37: 278); stb.

Az utalósó

E mondatípusban az utalósók szerepe és fajtája lényeges, ezért — egyéb mellékmondatoktól eltérően — ebben a fejezetben ezeket a kötőszók előtt vesszük szemügyre.

A hasonlító (s egyben a következményes) fokhatározói mondatok utalószavai nagyon sokfélék. A változatosság oka feltehetően a következőkben keresendő: E mellékmondatípusok a módhatározói mellékmondatok megfelelő csoportjaiból különültek el, kezdetben tehát annak kifejezőeszközeit örökölték. — Saját eszkőztáruk kialakítása során az útkeresés, a kísérletezés nyoma (esetleg nyelvváltozatok, nyelvjárástípusok szerint is) erősen érezhető még a kései őmagyar kori adatokon is. — Gyakori az utalósók halmozása, összetétele (összefüggésben e jellegzetesen szabad határozót kifejtő mellékmondat túlzó természetével).

A sajátos jelentéstartalmú fokhatározói mellékmondatok utalószavainak tárgyalásakor több szempontra is tekintettel kell lenni. Ezek közül legfontosabb az a tendencia-szerű összefüggés, amely a főmondati alaptagok szófaja (mint a fő- és mellékmondat fogalmi kapcsolatainak főmondatbeli megtestesítője) és az utalósók milyensége között mutatkozik. Az utalósók fejlődéstörténete is ezen a szálon követhető leginkább. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez az összefüggés semmiképpen sem kizárólagos. Ezért az anyag tárgyalása során az utalósók a rájuk leginkább jellemző helyen szerepelnek, s ott említjük meg, ha más alaptaghoz is kapcsolódnak.

1. Az alapfokú hasonlítás utalószavai az alábbiak szerint csoportosíthatók:

a) A cselekvéshasonlító, azaz igei (igenévi) alaptagú fokhatározói mondatok főmondatában többfajta utalósó állhat. Az idetartozó utalószóknak egy része a hasonlító módhatározói mondatok utalószavaival egyezik meg; ezek minden bizonnyal e mellékmondatcsoport egykori elkülönülési, kiválási folyamatában öröklődött utalószótípusok:

Azonképpen: tipikusan módhatározói utalósó, fokhatározói mondatban csak elvéve fordul elő: KazK. 133: „az kyralliananak es az tőbinek zepfegőkeh *azonkepen* el utala: minth az ganeth”.

Úgy: NádK. 311: „ez velaghi örömek mint gane v^g kezdnecc kelleni”; 1527 k.: „de soha meg nem bantha k. egh dolgath w^{gh} myndt ezt” (MNY. 37: 206); stb.

Úgyan: BodK. 20: „Semmy v^{gan} el nem vonza az embert b^{yn}rol, mikeppen az halnak gakorlatos meg emlekezeti”; ÉrdyK. 263: „Mykent zeretet enghemet az en atyam En ees wgyan zerettelek tyteket”.

A fent elmondottakból következik, hogy a mód- és fokhatározás átmeneti sávjába tartozó adatok főmondatában — az utalószó nélkülieken kívül — a fenti utalószók szerepelnek (l. még a módhatározói mellékmondatok fejezetét is, valamint a csupán egy adattal ott szereplő *olyatán*-t).

A nyomatékositó hasonlítás mondataiban, ha egyáltalán van utalószó, akkor az rendszerint az *ezenképpen* (l. még a módhatározói mondatok fejezetében is); SándK. 16: „mikenth az hegedő igon azzw fabol <in>altatik *ezon keppen* az ó testök . . . igon el zaarrat uala”; HorvK. 131: „Mert mykeppen az természet jndeygya . . . az lelket az testhez. *ezenképpen* az isteny zeretet fokkal erev^{fs}ben jndeygya . . . az lelket cristufhoz”; stb.

A cselekvéshasonlító fokhatározói mondatok saját utalószókat is kifejlesztettek. Ezek az *annyi* (eredetileg lativusi határozóragos, de e korra már elhomályosult) számnévi mutató névmásnak továbbragozott, olykor elől egy főnévi mutató névmással is megtoldott alakjai:

Annyira, azannyira: GuaryK. 68: „oztogatt’a papa az bulut, *annera*, menere igaz acary’a”; NagyszK. 5—6: „az *annera* . . . nem itelic az zerelmnec volta [!] menere az őket zeretöy őket zeretik”; stb., de (állítmányi szerepű) melléknévi alaptag mellett is: VirgK. 88: „chak *annera* nagy valaki isten elwt, menere az haborufagot es az bozzufagot istenert zenuedi”.

Annyiba(n): NagyszK. 116: „čak *anneban* hasonlattatic menth mintül kifseb čil-lagnac velagoffaga a fenős napnak v fenchöz”; KazK. 190: „ezők cak *anneba* tamadnak fel: aminebe leznek az testnek ekösfegere”.

b) Cselekvéshasonlító és tulajdonsághasonlító, azaz igei, határozószói és melléknévi alaptagú hasonlító fokhatározói mondatok főmondatának egyaránt utalószava lehet:

Oly igen: Ez a némely kódexek által különösen kedvelt utalószó egy utalószónak és egy (fok)határozószónak az összetapadásából keletkezett. Az összetétel elemei arra mutatnak, hogy az egységes *oly igen* utalószó keletkezését az értelmező határozói hasonlító és következményes mondatok körében kell keresnünk. (Az értelmező határozói hasonlító mondatok az ún. nyomatékositó hasonlító mondatok egyik típusát alkotják.) A főmondatban ugyanis ott állt már az *igen* 'nagyon' fokhatározószó, s a mellékmondat mindössze nyomatékositotta, értelmezte azt. A kései ómagyar korból is több ilyen mondatot lehet idézni: DomK. 4: „kezde lenny ez gyermek *jgeen* jo elmeyv, mykeppen az, ky iftentevl nyert jo lelket”; ill. AporK. 218: „Twdom wala hog^y az en fyan [!] *igen* bewlch hog^y ha terwenbe viendik magath meg Menth^y”; ÉrsK. 61: „Mert mynd *igen* keferwfege! Syrnak wala wgy hogy myndenyk csak egy zoth Sem zolhat wala”. A fokhatározó mondatok természete az, hogy a cselekvés, tulajdonság stb. fokát hangsúlyozzák, sőt túlozzák (ezzel is indokolva a mellékmondatbeli meglepő hasonlatot vagy fontos következményt). A túlzás fontos volta mutatkozik meg ennek a mellékmondattípusnak több más utalószavában is: pl. a két utalószóból keletkezettekben (*úgyannyira*) vagy a fokozó határozószót tartalmazó *elannyira* esetében (a példá-

kat l. a következményes fokhatározói mondatok körében). Bizonyos szempontból ebbe a sorba illeszkedik az *oly igen* is: a hangsúlyozás, a nyomaték kedvéért a már meglevő fokhatározószó elé toldódik be egy utalószó, az *oly*, s a kettő együtt, immár egységes, hangsúlyos utalószóként funkcionál: ÉrsK. 527: „*oly igen* fereny leezen mynth az gondolat”. Az *igen* helyett és értékében néhány más, határozóragos (olykor ragtalan) melléknév is előfordul, leggyakrabban a *nagy*: NádK. 699: „Vr terönte adamoht, ki *ol' nağon* vethközek a parančolath megzege”, 540—1: „*Ol' nağ* aytatos vala, Hoğ ... magat nem thúrhetuala nağ firaftol”, 538: „*ol' eröffen* magat oltorozya vala, hoğ az ő vere a földre čorogvala”. Ezek nem tapadtak össze valódi utalószókká, de kétségtelenül elindultak az összekapcsolódás felé. Az ilyen és ehhez hasonló alakulatok is bejátszhattak talán abba, hogy miért éppen az *oly* került az *igen*-nel kapcsolatba. Néha más fokhatározószó alkot az *oly*-lyal alkalmi utalószót: ÉrdyK. 569: „alazatnak eekoffeege *oly felette* el beewlt vala ewbenne hogy femy yot ... ew magyarol zolny ... nem hallot”.

Előfordul, hogy az *oly igen*-t létrehozó keletkezési folyamat — immár ezzel az utalószóval — megismétlődik: GuaryK. 77: „mi raýtonc *ol' igon nağon* koņorüle, hoğ magat nē kemele erottōnc”.

Az *oly igen* (márcsak keletkezését, felépítését tekintve is) alkalmas volt, hogy cselekvést, annak bizonyos körülményeit, ill. tulajdonságot hasonlító fokhatározói mondatok utalószavaként álljon (főként a feltételes hasonlításban): VirgK. 21: „*meg monda* ... *oly igen niluan*, mint ha volt volna w zyube”; ill. CornK. 67v: „ez bynek *oly jgeen keferevk* mynt epe”; stb. Használatának igazi területe azonban a következményes mellékmondatok körében mutatkozik (erről l. ott).

Olyan igen: Az *oly igen* utalószó alakváltozataként tartható számon (a határozószói *oly* és a jelzői *olyan* funkciói a kései ómagyarban keverednek): GuaryK. 98: „orđog fēmit *ol'an igon* nēğulol mint az igaz žent gonaft”; SzékK. 212: „femy *ol'an ygen* meg nem ront'a az elmét, mynt az ģakortawalo étel ytal”. Minden valószínűség szerint tulajdonsághasonlító, azaz melléknévi alaptagú hasonlító fokhatározói mondatok utalószava is lehetett *olyan igen*, még ha nem került is elő erre a fajta használatra adat.

Oly: Az *oly* utalószós mondatok természete kettős. Bár tisztán cselekvéshasonlításban nem fordulnak elő (erre egy igen korai funkciómegoszlással az etimológiailag azonos gyökerű *ügy* utalószó vált használatossá), a cselekvés valamely körülményét azonban az *oly* határozószói természeténél fogva gyakran hasonlítják. Ezeknek a fokhatározói mellékmondatoknak a főmondatbeli alaptagja ígéhez kapcsolódó határozószó, ill. ragos melléknév, elvértve határozói igenév: JókK. 14: „czergete *oly fyetuen* es *oly fokka*: mykent zokatlan”; PeerK. 99: „*ol' hamar* oda ywtoth wolt ... mykent eg madar”; HorvK. 258: „*oly aytatoffon* es *tyztan* tery haza. mykent elevzer ky menteel volt”; stb. Más oldalról viszont tulajdonsághasonlító mondatoknak is utalószavai. Az alaptag ilyenkor állítmányként, ill. jelzőként álló melléknév: DebrK. 416: „ő őrczaioc *ol' fekete* lezōn: mint az fekete aluth zen”; MünchK. 30ra: „mezt a·koz *ol' nağ* tōzōdēlm lezēn mēl' fonha nē volt maiglan”; stb.

Olyan: Nagyobbrészt tulajdonságot hasonlító mondatok utalószava (az alaptag állítmányi vagy jelzői szerepű melléknév), de cselekvés körülményét hasonlító mondatokban is előfordul (az alaptag határozóragos melléknév, ill. határozószó): JordK. 317: „Nýoczwān ewth ežtendey ember vagýok: es *ollyan egheffeeğhes*, mynt vāleek až yđōben”; DebrK. 414: „*ol'an nağ* uežōdēlmet težōn ōmmaganac: mint Iudas ten”; ill.

ÉrsK. 17: „*olyan kynyen* halotthayból fel thamaztathnak mykeppen . . . almaabol fel ferkentenee”; SzékK. 247: „az yfiu *ollan hamar* hal meg miken a ven”; stb.

Ilyen: Adatainkban csak tulajdonsághasonlító: MargL. 19: „myt haznal ennekem · ha en *illyen nagy* kenokat nem zenvedhetevk · my keppen ez zent martir zenue-devt”. Lehetséges, hogy a palatális hangrend védte meg ezt az utalószót attól, hogy a cselekvés körülményének hasonlításában is részt vegyen.

Annyi: Az eredetileg fokhatározói szerepű, de e korra már jórészt mennyiségjelzői szerepben alkalmazott *annyi* korábbi tulajdonságaiból valamit megőrizve tulajdonsághasonlító fokhatározói mondatok utalószava lehet (valószínűleg területi nyelvváltozattól függően, mert az adatok túlnyomó része a Ráskay-kódexekből került elő; l. 644 is); CornK. 76v: „Es hog az jok nem tetettenek *anne nagy* zerelmel. [cum *tanta diligentia*] mykeppen illeneek”; de ÉrdyK. 59 is: „kynek ooh törweenben *annee hatalmas* zentfseege vala mynt maftan az zent kerezv viznek”; stb. Palatális párja (csak szórványosan) mennyiségghasonlító mondat utalószavaként áll: ApMél. 52: „semmy rendbelj zentekrol *enne sok* jot nem oluasunk mynt o rollok”.

Az *oly*, *olyan*, *ilyen*, *annyi*, *ennyi* (elvileg az *ily* is ide vonható) utalószókat tartalmazó fokhatározói mellékmondatokat a korábbi szakirodalom jelzői alakú fokhatározói, ill. fokhatározó értékű jelzői mellékmondatoknak (is) említi.

Utalószó nélküli mondatok a cselekvés- és tulajdonsághasonlításban egyaránt előfordulnak: VirgK. 15: „Meg fokafytom atte nemzetydet, mykepen egnek czillagyth”; DöbrK. 377: „Zereted te kőzedet: mikent tennőn magadot”; ill. AporK. 75: „ki nağ iften mikent my iftenonk”; 1536: „[r]wth wala mynth egh erdewg” (MNy. 43: 160); stb. — A nyomatékosító hasonlítás mondataiban igen gyakran nincs utalószó: BécsiK. 37: „igēn foc bozt iuēc· mēnēiet pēlētēbēn egnapon lonha nē ituala”; ÉrsK. 144: „leen nagy herthelenfeggel zozath menybewl mykeppen egy el yewō leleknek her-telenfegghe”; stb. — Az utalószó nélküli mondatoknak egy csoportjában a mellékmondat korlátozó értelmű, és rendszerint közbevetésszerűen ékelődik a főmondatba: VirgK. 40: „Es nagy veztegfegel *menere tehety vala*, kemly vala wteth” (~ JókK. 41); HorvK. 231: „te es hagyad te vtannad valoknak. [ti. a szerzetet] *menybevl te tehetevd* Igeuel es peldauall”; stb. (A kötőszók ezekben a mellékmondatokban szinte kivétel nélkül a *mennyi* számnévi vonatkozó névmásnak különféle határozóragos alakjai, de: JókK. 12: „de maga engedelmeffegert azt *ment tehette* ezulagent megtelyefejte”). A mellékmondatok többnyire modális jellegűek.

2. A feltételes alapfokú hasonlítás utalószavai nagyjából megegyeznek az egyéb fokhatározói hasonlító utalószókkal: *úgy*, *úgyan*, *azképpen*, *annyira*, *azannyira*, *oly*, *olyan*, *oly igen*: WeszprK. 60: „az o ruhait *vgi* aztatah oly mint *vgian* vízbe nyomtak volnah”; LobkK. 212: „*annyra* meg vigasztala . . . ha zinten meg leltem volna az en zerece leanyomat”; 211: „kylt *oly igen* firat ha meg holt volna”; stb. Ez utóbbi a legjellegzetesebb és a leggyakoribb utalószó. Az *igen* helyén a *nagy* is állhatott: ÉrsK. 340: „nyawalyakath . . . *oly nagy* wygan zenwedeth . . . hogy ha gyenyewrfegben ewrwendenee”.

3. A közép fokú fokhasonlításnak az alapfokútól többnyire eltérő utalószavai vannak:

Annyival (a legtipikusabb): GuaryK. 4: „az zolga meneuel tōb vrnac zolgal, *anneual* tōb muhkat kel tenni”; ÉrsK. 207—8: „mynth ynka Izik *Annewal* nagyoban zo-

mehozyk”; stb. Elvértve a palatális *ennyivel* is előfordul: TelK. 196: „mel *enneuel* mulla felvl az egeb scentócnec afafusagat . . . meneuel az en dicőfegőm nagob menden scen-tóknec dicőfegenel”. Velük az aránymondatokban korrelatív párokat alkotó kötőszók: (*vala*)*mennyivel*, *mint*, *mint mentől*, *minél*, *míg*, *hová*, *mennyire*, *mennyiszer*, (*vala*)*ki*.

Annál: JókK. 63: „hogý ment gyakarlatofban yftený malaftnak aýandokat erzýua-la *annal* felyeb emelkedykuala fewltewl”; 1479—1490: „az leveleketh . . . hova hamarab fel kyltheth [o: kylthedh] *annal* hamarabh felkylgegh [o: felkylgedh]” (KLev. 2.). Palatális változatban csak ritkaságként: ÉrsK. 464: „hogý mentwl küfeb zolgalom . . . *ennel* bewlczeb”. A velük korrelációban álló kötőszók: (*vala*)*mennyivel*, *mint*, *valaki*, *mentül*, *minél*, *mint*, *mennél*, *hova*, *míg*.

Attól, *attul*: MünchK. 43rb: „Ment incab ke: pazālol *vala* o nèkic *attol* inkab p̄dicacnac *vala*”; ÉrsK. 263: „mygh az eleth hozyab az byn *attwl* mellyeb”; stb. A korrelációban álló kötőszók: *mint*, *míg*, *mennyivel*.

Addig 'annyival' jelentésben: BirkK. 2b: „ki kezettetek mig magafb hel'en vl, *addeg* nagobb vezedelmben forgodik” : quae inter vos quanto in loco superiore *tanto* in periculo majore versatur; ÉrdyK. 514: „Azok keddeeg mygh towab towab *addeg* ynkab halgattyaak”; stb. Kötőszópárja a *míg*, amely több más utalószóval kapcsolatban is szerepel. Az *addig* utalószó e csoportban valószínűleg a *míg*-gel való szoros (időhatározói) korrelációjának köszönheti létét, és már a Sermones Dominicalesban is előfordul: 1470: „az haz *adig* inkab [*tanto magis*] eres” (Gl. *addig* a.).

Elvértve az alapfokú fokhasonlításban használatos utalószókkal is találkozni a középfokú fokhasonlításban: VitkK. 7—8: „kiki mend *añera* nagōb mohon az bölcēfegnec koftólafat . . . vezi . . . meñere azon bölcēfegert, erőfben kúvólualo erzenkefet, meg nómōriht'a”; ÉrdyK. 471: „myneewel az zent angyal meltob es fellyeb valo emberneel, *azonkeppen* az zyz az hazafnaal”; ÉrsK. 516: „latha hogý mygh thowaba *wyna azent* nagyob kart wallana”.

A különféle utalószók — talán stilisztikai célú — váltakozására: DöbrK. 367: „Mig keddeg ionkab paranol *vala* nekik. *anneval* ionkab hirdetik *vala*: es *addig* ionkabb čvdalkodnak *vala*”; NagyszK. 83: „menth kegefben theez en velem, *attol* incab keferōgh . . . en lel-kōm, es minth kegefōfben . . . velem mivelkōdōl, *annal* inkab az en . . . zyvem megzakad”.

Az utalószó nélküli középfokú fokhasonlító mondatok kibillent, féloldalas aránymondatok: bennük csak a mellékmondatban áll középfok, a főmondatból — mert az utalószó hiányzik — hiányzik a középfokú alaptag is: VirgK. 126: „Myntwl nagyob vagy, myndenbe alazad temagadat” ~ ApMélt. 27: „Menewel nagyōb vağh alazd megh magadath” ~ ÉrdyK. 390: „Myg mynneel nagyob . . . vagy alazyad meg tennen magadat”.

Azok az alaptag és utalószó nélküli középfokú fokhasonlító mondatok, amelyeknek mellékmondatában a *hamarabb* középfokú határozószó áll, külön csoportot alkotnak. Bennük a mellékmondat a főmondatba ékelődve, közbevetésszerűen áll: ÉrdyK. 265: „tenmagadath *mynt hamarab lehet* zabadoyth meg”; 1547: „ez lewel vwwtol [a. m. vívőtől] *howa hamarab lehe*th kwdge meg em nekem az menedeketh” (LevT. 1: 41). A főmondatban időhatározószó is állhat: ÉrsK. 279: „Mynden koor ember azért . . . *mynnel hamarab* megh *ertendy kethfeghben walo keferthefeth* Azonnal gondollia hogý az kethfegh mynden byneknel nagyob”; 1517: „kerem kegelmedet *minnel hamarab* az *mýeket ký zedhetet ottan ký zeged*” (MNy. 3: 424).

A hasonlító fokhatározói mondatok utalószavainak megoszlása:

Az alapfokú hasonlítás utalószavai: *oly* 3, *azannyira* 2, *azonképpen* 1, *olyan* 1, *olyan igen* 1, *úgy* 1. A törzsanyagban nincs adat a következőkre: *annyi*, *annyiban*, *annyira*, *ennyi*, *ezenképpen*, *ilyen*, *oly igen*, *úgyan*. Utalószó nélkül 14 adat. — A feltételes alapfokú hasonlítás utalószavai: *azannyira* 1, *oly igen* 1. A törzsanyagban nincs adat a következőkre: *annyira*, *azképpen*, *oly*, *olyan*, *úgy*, *úgyan*. Utalószó nélkül 2 adat. — A közép fokú hasonlítás utalószavai: *annyival* 4 adat. A törzsanyagban nincs adat a következőkre: *addig*, *annál*, *annyira*, *attól* (*attul*), *azént*, *azonképpen*, valamint az utalószó nélküli főmondatra.

A kötőszó

Az alapfokú és a közép fokú fokhasonlítás kötőszavai a kései ómagyarban elkülönülnek egymástól. Ez alól csupán két kivétel van: a *mint* és a *mennyire*.

1. Az alapfokú fokhasonlítás kötőszavai:

Miképpen: A kötőszó természetének is megfelelően többnyire a módhatározói mellékmondatokhoz közelebb álló fokhasonlító mondatokban jelentkezik: KeszthK. 88—9: „meg fogyathkoznak *mykeppen* [*quemadmodum*] fyfth fogyathkozyk meg”; VirgK. 26: „kezde verni, es feddeni, nem vgian *mikepen* wfiat, de vgy *mikepen* toluayt”; ill. JókK. 39: „Ewtewle oly kedueleteft fogatatanak *mykeppen* [*tamquam*] ýftennek angýaly”. A *miképpen* igen jellegzetes a nyomatékosító hasonlítás mondataiban: MargL. 17: „mýndenestevl fogua meg kekevl vala *mykeppen* holt” stb.

Miként: A *miképpen*-hez hasonlóan használatos: DöbrK. 81: „legen mi raitonk te irgalmad: azonkent *mikent* [*quemadmodum*] benned renkettónk [reménykedtünk]”, 377: „Zereted te kózeledet: *mikent* [*sicut*] tennón magadot” (~ MünchK. 28rb: *mēt*; JordK. 425: *mykeppen*). Latin egyenértékesei között megtalálható még a *quod* (JókK. 14: „czergete oly fyetuen es oly fokka: *mykent* [*quod*] zokatlan”) és az *ut* is (AporK. 52: „meg elefeitettek o nelueket *mikent* [*ut*] tørt”).

A nyomatékosító hasonlítás adataiban is kedvelt: DebrK. 627: „mert *mikent* nağ zomorofagot vala az o zent halalaban azonkent nağ öröme vala fel tamadafaban” stb.

Mené [mennyi]: Archaikus, lativusragos kötőszó, amelynek csupán egy — de négy kódexben is előforduló — mondatban van (ebben a tovább nem ragozott alakjában) fokhatározói szerepe: AporK. 107: „*Meñe* mežze napkelet napnugattol oll'an tauol toptto mv hamiffaginkat mv tollonk”: *quantum* distat ortus ab occidente longe fecit a nobis iniquitates nostras (~ DöbrK. 181; KeszthK. 271; KulcsK. 248).

Mennyire (*vala* és *a(z)* előtaggal is): A ragos mivoltában és fokhatározói szerepében elhomályosult, jelzői szerepűvé vált *mennyi* továbbragozott alakja. Tipikus az alapfokú fokhasonlításban, annak (és az alapfokú aránymondatoknak) a leggyakoribb kötőszava: BirkK. 3b: „laffon es gondolion az guétel, Es egebekbe *menere* poriffa meg iegzendi neki”: habere diligentiam, et curam circa conventum et in aliis *quantum* priorissa assignaverit ei; SzékK. 185—6: „*valameñere* az pénz emberel newekedyk az penznek zeretéfes añera newekedyk”. Az (*a*)*mennyire* kötőszós mondatok egy része — főként az utalószó nélküli tagmondategyüttesekben — korlátozó értelmű, modális jellegű: GuaryK. 32: „ennec meg ořmeretire, vegonc bizonyfagot *menere lehet* zent irasnac gókereböl”; ÉrsK. 521—2: „Egyk mafykath kegek az o tyztyben *Ammynere thehety wala fegytty wala*”; stb. (l. még az utalószónál is).

A *mennyire* kötőszó használatát a középfokú fokhatározásban l. később.

Mennyibe(n): Szintén a *mennyi* továbbragozott alakja(i), gyakran a előtaggal is megtoldva. A tagmondatgyüttesek főmondata rendszeren utalószó nélküli — bár elvéteve az *annyiba(n)* ott állhat a főmondatban —, a mellékmondat pedig modális jellegű, korlátozó értelmű, és jelentése a feltételeesség felé közeledik: HorvK. 257: „*meneben* raytad aal. Mendenkoron zereffed hazban reyevezned [!]”; TelK. 2: „*amenebe* tehete nem halgata”; stb. Olykor a mellékmondat már tisztán feltételt fejez ki: GyöngyK. 44: „elnye nem akarokh: hanem chach aneba *minibe az vr istennek kellemetes*”; DebrK. 212: „Bólčefeg a zeret [!] nekwl nem olian ioh mint a zeretet de *ah mineben magaba rekezte . . . a bólčefeg a zeretetöt* veghetetlen kencz”.

Mennyiből: Használata mindenben hasonló a *mennyibe(n)* kötőszóéhoz: HorvK. 231: „hagyad te vtannad valoknak [ti. a szerzetet] *menybevl* te tehetevd Igeuel es pel-daua!”, 260: „hog mynemev zandokra igyekevezvl iora. *menebevl* lehet istennek ev segeytfeguel”. Csak a HorvK.-ből adatolható.

Mennyit (vala és a(z) előtaggal is): Csak szórványosan fordul elő: ApMélt. 25: „*Walameneeth* vtal ember ýsteneerth: annera zeretý ýstenth”; ThewrK. 123: „hatat [o: halat] adok te neked nem anira az menire kelene de *az mennit* athatok”. A nyomatékosító hasonlításban: BécsiK. 37: „igén foc bozt iuéc : *mèniel [quantum]* gèlètèbèn egna-pon sonha nē ituala”.

Ki, mi (rendszerint ragos alakban): JókK. 47: „lewlek egy aranpenzt $\frac{1}{2}$ oly nagyott es oly fenlewt Es zeppett: *kýtt* sonha nem latamuala” (~ VirgK. 44); HorvK. 59—60: „embernek foganatya lenne . . . oly nagy tyztasfagual. *kynel* nagyob tyztasfag nem er-thethetyk iftennek alatta”; stb.

Mely: JókK. 22: „*melyet [quam]* valaha latamvolna olynagý allatýw ez”; MünchK. 30ra: „a'koz ol' nag t92qdèlm lezèn *mèl' [qualis]* sonha nē volt maiglan”; stb. A *mely* mellé behatolhat a *mint*: NagyszK. 223: „*mint* embörnec elmeie *mel'* igón fereñ ilyen fereñ lezön a tefthes”.

Minemű: JordK. 30: „es nagy kyaýtas lezen mynd egheež egiptomnak földéen *mý-nemw [qualis]* nem volth annak elötte”. Csak kivételesen fordul elő.

Mint (az alapfokú fokhasonlításban): CornK. 67v: „ez bynek oly jgeen keferewk mynt [ut] epe” stb. Egyéb latin megfelelők (ahol vannak): *sicut* és *quantum*. — A *mint* a nyomatékosító hasonlítás mondataiban is megtalálható: TihK. 99: „Igón magas fem wala: *mint* az oriafok”; NagyszK. 289: „Mint a vas micoron a tűzben thetetic, megtű-zefil Ezönkeppen mindönöftöl megtűzefiltvala az ifteni zeretetnec tűzeuel”.

2. A feltételes hasonlítás kötőszavai, azok alakulásmódjai:

Csak a hasonlítást jelölő kötőszó a *miként*: PeerK. 99: „ol' hamar oda ywtoth wolt ez latas wtan *mykent* eg madar zarnon repölt wolna oda”.

Csak a feltételeességet jelölő kötőszó a *ha*: NádK. 1: „ol'an nag bint val benne *ha* ýtet az ebneć vetneie”; LobkK. 211: „kýt oly igen fírat *ha* meg holt volna”; stb.

Utalószavukkal társult kötőszók az *úgy mint*, *oly mely*, *oly mint*: ÉrdyK. 66: „nagyon kezde zykrasny az Cyllag wgy *mynt* ewrómet yelentene”; NagyszK. 96: „igen nem akarz ol' *mel'* nem merezleneel”; CzechK. 47: „Pýros *oýl mýnth* masth nýlth rosa”. Az *oly mely* egy esetben még tovább toldódott a *ha* feltételes kötőszóval: ÉrsK. 49: „Ayttatos zywel ez ymaczagot mongyad *oly mely ha* az kereztfá alat wolnal”.

Hasonlító és feltételes kötőszó társulásával keletkezett kötőszók a *mintha*, *mikép*-

penha, mikéntha, hamint, hogyha, hogyhana: PéldK. 34: „olȳ jȳen nagȳ tevredelmeffegegel gȳontam meg. *mȳnt ha [quasi]* ennekevm azon napon meg kellet volna halnom”; ÉrdyK. 282: „az zentfeeg veeterre, *ha mynt* az meennyey eedes elederre yarywlt vona ol eremefth ... meenth”; PeerK. 53—4: „zenth pal ez helth meg scererete. *hog ha* yftentȳl neky ... adatoth wolna”. A JókK.-ben egyedülálló *hogyhana* feltételezen hasonlító kötőszóról l. 620.

A feltételes hasonlítás kötőszavainak problematikáját részletesen l. 620.

3. A középfokú fokhasonlítás kötőszavai:

Hova: Mutatkozik még benne a fokhatározó kötőszók eredeti lativusi irányulása: 1479—1490: „az leveleketh ... *hova* hamarab fel kyltheth [ȳ: kylthedh] annal hamarabh felkȳlgegh [ȳ: felkȳlgedh]” (KLev. 2.); SzékK. 144: „anneval nagwb zeretetvel ȳrȳzyvk, es tarȳvk *hová* nehezebben ȳertvk”.

Mig 'mennyivel': Szintén lativusi irányulású kötőszó: BirkK. 2b: „ki kezettetek *mig* magafb hel'ȳen vl, addeg nagȳobb vezedelmben forgodik”: quae inter vos *quanto* in loco superiore tanto in periculo majore versatur; ÉrdyK. 421: „ky *myg* tebbet gondolkodyk magarol annewal ynka b el haborodyk”; 1530: „kegȳelmed *mȳgh* hamareb leheth annal hamarab ... eȳel napal sȳessen oda Kermendre” (MNy. 37: 278); stb. — A *mig* egyéb kötőszóval is kapcsolódik: ÉrdyK. 390: „*Myg mynneel* nagyob es tiztȳletefb vagy alazyad meg tennen magadat”.

A *hova* és a *mig* kötőszók a misszilisekben leggyakrabban a *hamarabb* középfokú határozószó mellett állnak. Ezeket a mondatokat (a közlendők hasonlóságából adódóan) valószínűleg formulaszerűen használhatták.

Mint: Alapfokú fokhasonlító szerepén kívül a középfokú fokhasonlításban is jelentős: JókK. 63: „hogȳ *ment [quanto]* gyakarlatofban yftenȳ malaftnak aȳandokat erzȳuala annal felyeb emelkedykuala fewltewl”; BirkK. 1b: „ki iften zolgalo leanit attol incab ekefeiti *mȳt [quanto]* keuefebbel yvkȳfȳk”; stb. A korai kódexek kedvelik. A *mint* és a *mennyivel* használata között egyfajta időbeli használati megoszlás fedezhető fel. — A *mini*-tel egyéb középfokot hasonlító kötőszók is kapcsolódnak kettős kötőszót alkotva: MargL. 92: „nagȳ keserevsegre jȳngerlȳk vala · *mȳnt mentevl* nagȳobban tehetȳk vala”; ÉrsK. 169: „mellyeth *mynth mennel* Inkab moff annal nagyob farya leezen”. A *mint* ezekbe az alakulatokba — általános hasonlító kötőszóként — analogikusan kerülhetett bele.

Minél (mennél): ÉrdyK. 256: „vala ky *menneel* ynka b eeth magaat meg alazya, annewal ynka b nagyob lezen menyorzagban”; 1517: „kerem kegelmeket *minnel* hamarab az mȳeket kȳ zedhetet ottan kȳ zeged” (MNy. 3: 424); stb.

Mentől: ÉrsK. 464: „*mentwl* kȳfeb zolgalom ... ennel bewlczeb Es nagyal ekȳfb”; VirgK. 126: „*Myntwl* nagyob vagy, myndenbe alazad temagadat” (de vö. ~ ApMélt. 27: *Menewel*; ÉrdyK. 390: *Myg mynneel*). Csak szórványosan adatolható.

Mennyivel (vala előtaggal is): A középfokú fokhasonlítás (aránymondatok) leggyakoribb kötőszava, más funkciója nincs is: WeszprK. 133: „Es *menȳeuel* tebbet es ȳobbatt twch: . anneval nehezebben ȳteltetel”; ApMélt. 21: „*walameneuel* ember ȳstenerth tȳbbeth zenved ... anneual nagȳobban dȳwcȳpȳltetȳk”; stb. A korai kódexek közül csak a GuaryK. használja.

Mennyiszor: GuaryK. 98: „*menezȳr* embȳr ȳ binet tȳbzȳr gȳonȳa, anneual incab ... adoffagat meg kiffebeȳti”. Egy adatban, feltehetően elírásként.

Mennyire: ÉrdyK. 506: „*kyk meneere nagyob tyztaffagra valasztatanak, annewel az isteny yfmerettre meltobbaknak yteelteteenek*”. Használata a középfokú fokhasonlításban inkább csak kivételesnek tekinthető.

A tagmondategyüttesek között viszonylag gyakran fordulnak elő kettős szintaktikai kapcsolatú (kettős vonatkozó) mondatok: BirkK. 2b: „*ki kezettetek mig magafb helyen vl, addeg nagobb vezedelmben forgodik*”; NádK. 336: „*valaki menevel nagobban ... felmagasztatik, anneual nagobban efic*”; NagyszK. 178: „*kynec meneuel többet zolgal, anneuel kegötlembnec leli vter*”. Ezek tehát fokhatározói és egyben (főként) alanyi, tárgyi mellékmondatok. A kettős szintaktikai viszonyulásra mutató utalószók közül valamelyik rendszerint hiányzik a főmondatból. Több esetben a mellékmondatból is elmaradhat az egyik kötőszó: NagyszK. 289: „*valaki buzgofagofban zereti az vr istent, Annal közalb lezen meőrzagba ő hozza*” (~ DebrK. 627); VirgK. 94: „*valaki inkab wrwl atyafianak malaztyan, Anneual inkab rezes az w benne valo malaztba*”. (L. még 516, 517, 541.)

A kötőszók statisztikája az utalószókkal alakított korrelatív párok tekintetbevételével:

Kötőszó	Szám	Utalószó
---------	------	----------

Alapfokú hasonlítás

<i>miképpen</i>	3	<i>úgy, úgyan, ezenképpen, oly, ilyen, olyan, oly igen, annyi, ∅</i>
<i>miként</i>	3	<i>úgy, úgyan, ezenképpen, az(on)ként, oly, ∅</i>
<i>mené</i>	0	<i>olyan</i>
<i>mennyire</i>	5	<i>annyira, azannyira, úgy, oly, ∅</i>
<i>mennyibe(n)</i>	1	<i>annyiba, ∅</i>
<i>mennyiből</i>	0	<i>∅</i>
<i>mennyit</i>	0	<i>annyira, ∅</i>
<i>ki, mi</i>	5	<i>oly, ∅</i>
<i>mely</i>	0	<i>azonképpen, oly, olyan</i>
<i>minemű</i>	0	<i>∅</i>
<i>mint</i>	5	<i>ezenképpen, azonképpen, úgy, úgyan, oly, olyan, ilyen, oly igen, olyan igen, annyi, ennyi, annyira, annyiban, ∅</i>

Feltételes hasonlítás

<i>miként</i>	0	<i>oly</i>
<i>ha</i>	0	<i>olyan, oly igen, annyira</i>
<i>úgymint</i>	0	<i>∅</i>
<i>olymely</i>	0	<i>∅</i>
<i>olymint</i>	0	<i>úgy, ∅</i>
<i>olymelyha</i>	0	<i>∅</i>
<i>mintha</i>	3	<i>oly, olyan, oly igen, azannyira, ∅</i>
<i>miképpenha</i>	0	<i>oly igen, ∅</i>
<i>mikéntha</i>	0	<i>∅</i>
<i>hamint</i>	0	<i>oly</i>
<i>hogyha</i>	0	<i>úgyan, oly igen, oly nagy, ∅</i>
<i>hogyhana</i>	0	<i>azképpen</i>

Középfokú hasonlítás

<i>hova</i>	0	<i>annyival, annál, annyira, Ø</i>
<i>míg</i>	0	<i>annyival, addig, attul, annál, azért</i>
<i>mint</i>	1	<i>(az)annyival, annál, attól, Ø</i>
<i>minél, mennél</i>	0	<i>annyival, annál, Ø</i>
<i>mentől</i>	0	<i>ennél</i>
<i>mennyivel</i>	3	<i>annyival, ennyivel, annál, attul, azonképpen</i>
<i>mennyiszer</i>	0	<i>annyival</i>
<i>mennyire</i>	0	<i>annyival, annyira</i>
<i>valaki</i>	0	<i>annyival, addig, annál</i>

A tagmondatok sorrendje

A hasonlító fokhatározói mellékmondatok körében gyakori mind a főmondat—mellékmondat sorrend, mind pedig ennek a fordítottja (bár a törzsanyagon alapuló statisztika némileg más képet mutat).

A tagmondatok sorrendje és az alapfokú, ill. középfokú fokhasonlítás között tendenciaszerű összefüggések mutatkoznak. Az alapfokú fokhasonlításra a főmondat—mellékmondat sorrend a jellemzőbb: MargL. 97: „oly jgen jdegen vala az ev teste myn-den faydalmtvl . . . mykkepen az ev elmeje” stb. Érvényes ez az alapfokú aránymonda-tokra is: DomK. 155: „nem annyera lattatneek coporfonak, menyere lattatneek edeffeges illatokkal meg tevl patykanak”; ApMélt. 27: „Annera zerety ember ystenth: menereh vtallyah ez vylagoth”. Másként viselkednek azonban — az egyéb mellékmon-datfajták vala előtagú kötőszós mondatainak tagmondatsorrendjét követve — a vala-mennyire kötőszós alapfokú fokhasonlító aránymondatok: ÉrdyK. 406: „vala myneere ember ez vylagy yozagaat . . . meg wtallya anneera zerety az wr iftent”; ApMélt. 61: „Valamenereh qtet zerettywk annerah rezesolwnk az o malaztyaual”; stb.

A mint kötőszós fokhasonlító mondatok körében, amelyeknek egyik része alapfo-kon, a másik része középfokon hasonlít, szintén megfigyelhető a tagmondatok sor-rendjének megoszlása. Alapfokú hasonlításban: SándK. 1: „mindenik vgan zerety ma-sikath mynt onnq magaath. azért is vgan, oról masnak iauan mynth igaz az onnq tu-laydonan”; de a középfokú fokhasonlításban ellenkező tagmondatsorrenddel: BirkK. 2a: „kiket bizonal mit . . . incab gakorlotok attol incab zente tarchatok”; ÉrsK. 207—8: „mynth ynkab Izik Annewal nagyoban zomehozyk”; stb. A mellékmondat—főmondat sorrend tendenciája a középfokú fokhasonlítás egyéb eseteire is jellemző: ÉrsK. 263: „Es mygh az eleth hozyah az byn attwl mellyeb”; DebrK. 259—60: „mene-vel inkab nagioh vag anneval nagoban te magadat . . . meg alaziad”. A tendencia erős, de l. SándK. 40: „anneual, melleebben uolna pokolban . . . meneuel tqb ioknak volth gonozzwl hyroya”; ÉrdyK. 496: „annewal erőssebben vyakodeek mygh erősseb helyen lakoznak vala”; stb. A palatális hangrendű ennyivel utalószós mondatok adatai feltehe-tően az utalószó kataforikus jellegéből adódóan szintén főmondat—mellékmondat sorrendűek: DebrK. 581: „Es ennevel iftenne elötte dragalatofb meneuel valaki o zö-meynek előtte vlatatoft”; TelK. 196: „mel enneuel mulla felvl az egeb scentöcneec at'a-fuufagat . . . meneuel az en dicöfegöm nagoh minden scentöknec dicöfegenel”.

A főmondatba beékelte mellékmondatok — mint már az utalószo és a kötöszó kapcsán is esett szó róla — leginkább az utalószo nélküli *mennyire, mennyibe(n), mennyiből* kötöszós tagmondategyüttesekre jellemzők. Bennük a mellékmondatnak többször a főmondat érvényességét korlátozó jelentése, modális jellege van: GuaryK. 32: „vegönc bizönfagot *menere lehet* zent irafnac gökereböl”; NádK. 3—4: „a meltatlan comonicaloc *menebe v raytoc al*, elfmeg az megfezeitefnek okat tezie”; stb.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: főmondat—mellékmondat 23, mellékmondat—főmondat 5, a főmondatba ékelödött mellékmondat 3 adat.

A következményes fokhatározói mellékmondatok

A következményes jelentéstartalomnak a fokhatározói mellékmondatok kialakulásában játszott lényeges szerepéről a bevezetőben már esett szó. Ez a mellékmondatfajta (mondatrészkifejtés és sajátos jelentéstartalom együtteseként) a kései ómagyar kori közlési céloknak is megfelelően a szövegekben viszonylag gyakran fordul elő.

Az utalószo

A hasonlító és a következményes fokhatározói tagmondategyütteseknek a fő- és mellékmondatok közötti fogalmi kapcsolatok tekintetében megfigyelhető közelállásait, azonosságait már hangsúlyoztuk (l. 626—7). Mindezek a következményes utalósók alakjában, az alaptaghoz való kapcsolódásukban is jól érzékelhetők.

1. A cselekvés következményét kifejező (ígei, igenévi alaptagú) fokhatározói mellékmondatok főmondatának utalószavai:

Ezképpen: Tipikusan módhatározói utalószo, csak elvétele jelzi a cselekvés intenzitását: JóK. 66: „bodog ferenczet *ez keppen [ita]* gylewlý uala ew yonhaban hogý sem yrafban ewtett latnýa sem bezedben hallányá sem zýueben hyhetýuala zent febeknek helyuel ekeffewltnek lenýe”.

Úgy: Elsősorban szintén módhatározói utalószo. Többször áll olyan mondatokban, amelyek a mód- és fokhatározói mondatok átmeneti sávjába tartoznak (l. 624, 626), de tisztán fokhatározói mondatokban is: JóK. 10: „mert *vgý [ita]* uala ewn belewle kýwl % hogý te bezgedythez % mendenestewl foguan femmýt nem haýla”; CzechK. 53—4: „nalad leeteeth *vgý* zeresse. hogý o magad el felegýe”; stb. — A BécsiK. úgy utalószavainak a SzékK. párhuzamos szövegeiben többször az *annýra* felel meg: BécsiK. 18: „oth nög zaz èztèndèiglèn *vg [sic]* fokafoltanac még hog o fèzègèc ingèn mègnèm zàlaltathatic” ~ SzékK. 19: „ottoگون negzaz eztendeygh *anyera* megh fokafvlnak, hog az o fokaffagok meg nem zamlaltathanék”; BécsiK. 18: „vgfèdèztètècbè *[ita]* vizzèl hog lac egfem mazadna” ~ SzékK. 20—1: „az vyzeknek myatta, *anyera* el be bvrytatanak, hog nem marada čak eges o benne”; stb. — Az úgy utalószo több esetben az alaptag mögött, közvetlenül a *hogý* kötöszó előtt, a tagmondatháron helyezkedik el: JóK. 66: „Az frater el mene týtkon . . . es az zent attýanak Γ zent sebý helyet keyuel el uakara *vgý hogý [ita quod]* mendenestewlfoguan . . . femmý meg nem ýelennek”; MünchK. 59rb: „bètöltec mōno haiot *ug hog [ita ut]* mōnal èlmèzōlnèn”

(~ JordK. 534). Ezek a mondatok még fokhatározó értékűek, bennük az utalószó bizonyos fokig még hangsúlyos, és elkülönül a *hogy* kötőszótól. Az efféle tagmondat-együttesek azonban már világosan mutatják az utat az egységes *úgyhogy* kötőszós nem mondatrészkifejtő következményes mellékmondatok felé (l. ott).

Így: Szerepe veláris párjához hasonló: MünchK. 87ra: „Mezt *ig* [*Sic*] žèzèttè iftè èuilagot / hog o fiat . . . adna” (~ DöbrK. 343); BécsiK. 34: „mŷ v2onckat *ig* [*sic*] vèt-tùc bŷnŷckèl hog pazanlohtuolna . . . ānepnŷ” (de: SzékK. 70: „megh vagon bantat-wan az mŷ yftenŷnk az bŷnŷknek myatta, *es* vŷ poronŷolt az neepnek”). Használata a WinklK. egyes szövegegységeiben (egyéb utalószók palatális alakjainak társaságában) feltűnően gyakori: WinklK. 346: „Mynketh *ygh* zerethe hogh lelkŷnket megh Mosa”, 347: „ylien nagh felseegh magaath *ygh* megh alazŷa hogh feen a faan figŷn”, „ez nagh fenŷssegh *ygh* megh homalyosoggeek . . . hog mydŷnŷk ne tuggyak” stb.

Az utalószók és alaptagok kapcsolatának tendencia jellegét már többször hangsúlyoztuk. Így a kései ómagyarban melléknévi alaptagok mellett is állhatnak (igaz, ritkán) olyan utalószók, amelyek egyébként az igei alaptagokkal kapcsolatban jellemzők: JókK. 69—70: „bodog ferencznek erdelme mŷatt / lewn oly ayoŷtatos *Azkeppen* [*ita*] baratŷhoz *yokeduew* hogŷ . . . Ewkett tyztelyuala attŷafyŷŷ zerelmnek kyuanattyauul”; LázK. 39: „kerem . . . kegieffeges vram hog engegied nekem ez eyeth: *igh* *tizta* lelekuel es teftuel hog reguel fel keluen tehffek neked kellemettes zolgalatoh”; stb.

A cselekvés következményét kifejező fokhatározói mondatok saját utalószókat is kifejlesztettek. Ezek az *annyi* mutató névmásnak továbbragozott, többször elől is külfönféle eredetű erősítő elemekkel megtoldott alakjai.

Azannyiban: JókK. 103: „frater Peter *azanneben* [*tantum*] tyztelyuala es felŷuala ewtett hogŷ nem meruala nekŷ ellene mondanŷ”, 67: „zent fferencznek febŷ helyt *azanneban* [*ita*] vakara el hogŷ az kepnek alataualo mezeŷtŷs el romta” (de. vö. ugyanezen a lapon: „vŷŷ vakarom el hogŷ. . .”) stb. Csak a JókK. használja.

Azannyira: A JókK.-en kívül elvéve más kódexekben is előfordul: JókK. 41: „lewŷuala ewtett cellaŷa kewl egbee fel emeltett / *azannera* [*tantum*] hogŷ kezuel meg ylltethetŷuala ewtett” (~ VirgK. 41: *anera*); HorvK. 242: „Az iftennek zolgayanak tyztanak kel lenny . . . *az annera* hog nem chak vndokolya azokat kyk ektelen mondatnak”.

Ezennyire: Szórványos adatként a JókK.-ből: 64: „frater leo lata zent fferenczet *ezennere* [*in tantum*] fewltewl felemeletlenŷ / hogŷ nem ylltethetŷuala ew labaŷt”.

Annyira: Ennek a mondattípusnak legáltalánosabb kötőszava: BirkK. 4a: „ha k(. . .)g vala mel foror *annera* [*in tantum*] meg betegolt hog etet kelletik (. . .)g kenetni”; 1524: „*annira* meg wakwlthanak hogŷ femith nem twdnak tennŷ” (MNY. 25: 67); stb. Az *annyira* több esetben hátravetve, a tagmondathatáron helyezkedik el: BodK. 28: „az ŷrdŷg meg foŷta, a nauaŷas nemes embert, *annera*, hog inŷen nem zolhatna”; MargL. 81—2: „Clastromokat · es zerzetevssegnek heleŷt meg puztehgŷyak · *Annera* hog az vr istennec · kŷk zolgálnak vala · az ev helyek clastromok · benne lako(. . .)zo nekevl marad vala”. Ezeknek a tagmondategyütteseknek egy része — bennük az *annyira*, *hogy* utalószó—kötőszó kapcsolattal — az *úgy*, *hogy* → *úgyhogy* mintájára kezdett alakulni: NádK. 485—6: „az ŷrdŷg . . . ragada a ŷermŷket, es az ŷftben vethe, holot legottan apronked zakadoza, es elozla. Anŷa kedeglen a ŷoc dolog kŷzŷt elfeletkŷzecz a ŷermŷkrŷl, *Annera* hog micoron a huft fel adna az ŷftbŷl, meglele a ŷermŷkŷcenek ŷ ta-

gait”; MargL. 26: „de meeg eznek felette az zvksegnek helyet . . . meg tyztehgȳa vala · *annera* hogȳ mykoron ez alazatos zvz kȳ ju vala · az zvkseg zekbevl . . . az sororok kevzzvl nemelyek latuan evtet jllyen zevrnyen meg ferteztetven · el futnak vala ev elevle”. Az *annyira* *hogy* azonban valószínűleg túl hosszú és nehézkes kapcsolat volt ahhoz, hogy tovább menjen a megkezdett úton, s az *úgyhogy*-hoz hasonló következményes kötőszóvá váljék. — Hátravetett *annyira* utalószó többször előfordul az értelmező határozói következményes mondatokban is: GuaryK. 83: „Ezönkeppē az ȳrdȳges . . . *igȳn* meg ȳlaztatic, *annera*, hoȳ toabba neki baratsfagat nē tart’a”; MargL. 18: „kȳhez ez zent zvz *kyvalt keppen* . . . ragazkodȳk vala · *annera* hogȳ . . . Azzonyonk maria tyztesegert · az ev feȳet jȳen melyen ala haȳȳa vala”; stb. Az ilyen felépítésű mondatok — mivel a fokhatározó főmondatukban már meg van nevezve, s ennek kifejezése a mellékmondatot a továbbiakban nem „terheli” — különösen alkalmasak lehettek arra, hogy hátul álló tagmondatuk mintegy új minőségbe csapjon át, közelítsen a nem mondatrészkifejtő következményes mellékmondatokhoz, vagy éppen azzá is váljék.

Az *annyira* kivételesen melléknévi alaptaghoz is kapcsolódhat: PéldK. 8: „Ef leterȳeztȳen magat imachagban. lȳra *annera* [*intantum*] *nagi* keferwfeȳel lȳralmaznak ewtteffewel es banattal. hȳgi ottan halwan . . . lelettek”.

Elannyira: Az utalószó előtagjának (esetleg korábbi határozószói szerepéből adódóan) fokozó, kiemelő szerepe van: TelK. 335—6: „*el anera* iuta ez zȳz hoȳ imaron oly mit [!] meg kezdet bolondulni”; WeszprK. 140: „*el annȳera* meg alaztatek hogȳ olȳ minth poklosnak aleȳtatik . . . seeth *el annȳera* meg alaztatot voth, hogȳ az ȳdewben semmȳ nalanal alab valo . . . nem aleȳtatnek”. Egy esetben melléknévi alaptaghoz is járul: HorvK. 243: „Senky ne legen neked *el annera* nyayas. kynek elevtte leueen *el* feȳgyed zemermeffeȳevdet”.

Úgyannyira: Kétszeres rámutatással keletkezett utalószó, a következmény nagyobb voltának hangsúlyozására: WeszprK. 104: „a földre eitek *vȳgi annera* hog myndȳn teteme meg tȳrek”; 1540: „az labom ky menywlt wȳy *anyera*, hogy nem alhatok reya” (LevT. 1: 9); értelmező határozói mellékmondat: 1500 k.: „mind kezedet labadat zeȳgezteffed uele erȳffen a kȳrȳztfahoz *uȳ annera* hoȳ mondhaȳfad” (MNY. 6: 23); stb. Rendesen a tagmondathatáron áll.

2. Cselekvés és tulajdonság következményét kifejező mondatok utalószava egyaránt lehet:

Oly igen: Keletkezésének kérdéseit l. 631. Már a hasonlító fokhatározói mondatok körében tapasztalhattuk az *oly igen* utalószónak azt a tulajdonságát, hogy igei (igenévi) és jelzőként vagy állítmányként álló melléknévi alaptaghoz egyaránt kapcsolódhat. Ez a következményes fokhatározói mondatokban is így van, sőt bennük az *oly igen* számnévi és bizonyos esetekben főnévi alaptag mellett is állhat: 1531: „*olȳ igen* megh rettentek az pinztewl hȳgh Semmj Marhamra nem Merȳk az yo pinzt kezekbevl kj adnj” (MNY. 48: 227); ÉrsK. 514: „*Oly yȳgen* nagy bwban wala hogy oly mynt egy bolond wala”; HorvK. 232: „hog *oly Iȳgen* keuefet ne egyel hog erevdben meg fogyatkozal”; ÉrdyK. 569: „Bonaventura *oly yȳghen* kemeenfeȳeggel eel vala, hogy soha yo yȳzeben valo eetelt ytalt hoȳzyaya nem vett”; stb. Az utalószó számbeli elterjedtségének és a nyelvmlékekben való általános használatának tanúsága szerint az *oly igen*-nek a fokhatározást erőteljesen kiemelő szerepe a következményes mondatokban teljesedett ki igazán. Különösen szívesen alkalmazza a GuaryK., a MargL., a NádK. és a DebrK., de

egyéb kódexekben (ÉrdyK., PéldK.) is gyakrabban előfordul. Az *oly igen* — keletkezési folyamatának is megfelelően — rendszeren az alaptag előtt helyezkedik el, bár előfordul hátravetett használata is: MargL. 125: „Ez soror candida zent margýt azzon halala vtan · meg betegvele *olȳ jgen* [*in tantum*] hog az oruos es keetsegben eset vala”. — Az *oly igen* igei alaptaghoz járulva a lat. *ita* megfelelője lehet: PéldK. 20: „De jnkab *olȳgen* [*ita*] meg erevfeytetȳk vala az ev zvue hȳttel es zenvedetevffegel. hog meeg keet nap vtan es nem gyenyerkevdȳk vala etket vennȳe”. — A jelzői vagy állítmányi szerepű melléknévi alaptag, amelyhez az *oly igen* kapcsolódik, a kései ómagyar szövegekben igen gyakran a *nagy*. Ezekben a mondatokban az utalószónak és az alaptagnak együttesen felel meg a lat. *tantus*: GuaryK. 127: „Mert *ol' igon naȳ*, az zent bekefegnec iozaga, hoȳ . . . zent pal apostol mindon epiftolaiat ewel ekefeytiuala meg”: *Tanta* enim est virtus pacis, quod . . . apostolus omnes suas epistolas scribebat; MargL. 157: „mert *olȳ jgen naȳȳ* vala az romlas · hog meltan felic vala az vezedelmet”: Nam ruina *tanta* erat, quod merito periculum poterant formidare; stb. — A melléknévi jelzők az *oly igen* utalószó után sokszor halmozottan állnak, közülük az első a rendelkezésre álló adatokban mindig a *nagy*: NádK. 65: „ol' igón *naȳ melfegős* veróm, hoȳ . . .”; MargL. 15: „Olȳ jgen *naȳȳ edes* aȳtatossagal jmadkozȳk · hog . . .”; stb. Bizonyos esetekben a *nagy* ragtalan határozóként is felfogható: DebrK. 88: „foli igen *nagi* aitatof uala az edof iftenhöz hogi maf fel zaz dičiretökel eköfite meg a Soltar kónuet”.

Ily igen: Kivételes adatként a BécsiK.-ből melléknévi alaptaghoz kapcsolódva: 33: „Ki vtallamȳ èz hebèzèknèc nèpèt kic *il' igèn èkès* [*tam decoras*] nèmbeikèt valnac hog èzekèzt meltà ȳ èllènèc ne vyonc”. Hasonlóan szórványos az *ilyen igen* előfordulása: GuaryK. 1—2: „Jay iay ha el'eten, es *el'en igȳ* naȳ kin legȳn az ondoc fatának . . . latafa, ki mind èz velagbeli kinnal naȳob” (~ NádK. 112) — a vonatkozó kötőszóról l. később.

Oly: Kettős természetéről a hasonlító mellékmondatoknál már volt szó. Kapcsolódhat ragos melléknévi, határozószói, ill. határozói igenévi alaptaghoz azokban az esetekben, amelyekben a mellékmondat a cselekvés valamely körülményének a következményét nevezi meg: JókK. 48: „mellet yften ew malaſtȳanak mȳatta *oly tewkelleteft* [*ita perfecte*] adta nekem tartanom hoȳ en [con]ſci[enti]am lelkem ſemegȳben nem zegȳengett meg engemett” (~ VirgK. 45: *oly twkeletefen*); NádK. 536—7: „Lo zòrbòl čenalt ciliciomot *ol' fokaig* el viſel vala, hog ò rayta lòth ſebòc vȳan meg eweſòdnek vala”; JókK. 16: „De frater helyas *olȳ haboroduan* [*ita turbatus*] mene akkapura hoȳ ſebeſſeguel az aȳtot megnȳttuan tewn naȳȳ zoȳatott”; stb. — Ha tulajdonság következményét fejezi ki a mellékmondat, akkor az *oly* állítmányként vagy jelzőként álló melléknévi alaptaghoz kapcsolódik: JókK. 5: „èz mȳu *ol nehez* [*tam arduum*] hoȳ ewel mȳ vronknak . . . kel tanalczat kerdeneſk”; GömK. 268: „Ez *oly nagy* Imadlag hoȳ telyeſſeguel meg nyered vala myt kerz”; stb. — A melléknévi jelző, amelyhez az *oly* utalószó kapcsolódik (több más melléknév között) igen gyakran a *nagy*: JókK. 63: „hatalmazak meg mendenewt *oly naȳȳ* ehſeg [*tam magna* fames] hoȳȳ emberek nem cȳak ſewueknek gewkeret De es faknak kerget meg cȳȳkuala” stb. (Állítmányi szerepű melléknévnel ez kevésbé mondható el — ellentétben az *oly igen* utalószós mondatokkal.) Több esetben az *oly* utalószónak + a *nagy* melléknévnek együttesen felel meg a lat. *tantus*: NádK. 401: „Az leaȳ kedeg *ol' naȳ* bòlčſegòt vezòn vala, hoȳ čodalkodicvala ò rayta az ò at'a”: Puella vero *tantam* excipiens disciplinam, ita ut miraretur pater illius prudentiam; CornK. 42r: „Ennek okaert auguſtos chazar *oly nagy* ewremmel evt-

letek meg. hog evneky ... temyent fystele” : et *tanto* gaudio Augustus est perfusus, quod ei thura obtulit; stb. A *nagy* esetenként ragtalan határozónak tekinthető: NádK. 540—1: „*Ol' nağ* ayetatos vala, Hoğ ... magat nem thürhetiuala nağ firaftol”; DebrK. 17: „*oli nagi* magaffan fel emelkódenek az eegben hogi alyg foghattia uala meg az Embőri zóm”. Ezekben az adatokban az *oly nagy* már csaknem egységes utalószónak tűnik. — Az *oly* utalószós következményes mondatoknak egy sávja elvont főnévi alaptagú: JókK. 152: „Es lewnoly *czudalatoſſag* [*tanta admiratio*] es erewm Γ zent ferencz nec mynd ȳlȳ aȳoȳtatoffagaert ... hoğȳ mend ewewultenek hugȳokra”, 59: „az napon azyľban volt ... *oly ſyralm* [*tantus planctus*] hoğȳ ſonha nem volt az varafban ... olyatan hallot ſyralm”. Ezek a mondatok — bár formailag a jelzői mellékmondatok kritériumainak felelnek meg — tartalmilag nem tulajdonságot, hanem a főnévi fogalom nagyságának, a benne rejlő tulajdonságnak a fokát jelölik, azaz ennek a következményét mondják meg.

Ily: NádK. 533—4: „Es *il'* nağ ayetatos azzoń vala, hoğ hovaltolfogva deliglen az zent eghaztol el nem tauozicvala”; DöbrK. 505—6: „ki leğen *il'* zent. kihez zent lelek meltoll'on iõni. ki *il'* dizes. hoğ ȳtet iften ieğeffe valazia ki *il'* tizta hoğ zȳlefe vtan. ziz leheffen” (de vö. DöbrK. 424: „*ol'* zent ... *igen* dizes ... *ol'* tizta”). Ritkán előforduló utalószó.

Ilyen, ezilyen: E tipikusan melléknévi névmásnak fokhatározói következményes mondatokban való megjelenése valószínűleg nem lehet független attól a folyamattól, amelynek során az *oly* ~ *ily* határozószóból jelzős szerkezetekkel való kapcsolatban melléknévi névmás vált. Így — mintegy visszaütésként — kerültek bele ebbe a mondat-típusba utalószóként melléknévi névmások: PéldK. 5: „zarmazeg *ilye* [*tam*] chodalatof illatnak nagi nemes zaga. hogi az ſoror ... elȳtetet{ben} volt”; SimK. 10: „Honnat vağon tenekȳd *ez el'en* nağ batorsagod ... hoğ te ez zent embȳr nec *el'en* nağ kemeńseggel paranloľ ... hoğ te ȳtet mezitelen kildȳd be az varosba”.

Annyi: Eredetileg lativusragos fokhatározószó, e minőségében azonban a kései ómagyar korra elhomályosult, számnévi névmássá vált, s főként mennyiségjelzői mellékmondatok utalószava (l. ott). Fokhatározói mondatok utalószavaként továbbragozott alakjaiban vált használatossá. Annál feltűnőbb, hogy a Ráskay-kódexekben az *annyi*-nak számos esetben van fokhatározói használata (melléknévi, számnévi, elvont főnévi alaptagok mellett; l. még 633): MargL. 82: „*Anne* nagy haborusag vezedelm vala · hoğȳ senkȳnec nem kedueznek vala”; DomK. 8: „*Anne* nagy zeretettel, es tanolafnak *anne* nagy keuanſagauual ragazkodyk vala az zent jraſhoz, hog az eyet olyha mendeneſtevl alom nekevl viſely vala el”; — CornK. 211v: „emberȳ allat *anneſoc* [*tanta*] bochanando byneket tehet. hog jgeen nagy nehez purgatoryomot zenued ertek”; — MargL. 54: „Ez ſoror evrsebet ... juta *annye* erevtelensagre ... semmyt nem emezhet vala” (a kötőszó hiányzik az adatban); stb. Az *annyi* e szerepében elvétele más kódexből is adatolható: DebrK. 422: „de embȳr : *anne ſoc* yot tȳhet hoğ nağ ſoc ańgalt felȳľ mul erdȳmmel”.

Azannya, ezennye: Csak a JókK.-ből adatolhatók. Mindig főnévi alaptaghoz kapcsolódva jelentkeznek, s ez a mennyiségjelzői következményes mondatok körébe utalhatná a tagmondat együtteseket. Az alaptagok azonban kivétel nélkül elvont főnevek, így az *oly* + főnévi alaptagnál említett megjegyzés érvényes rájuk: legalábbis a fokhatározói és a mennyiségjelzői mondatok közös sávjába utalhatók (l. még a mennyiségjelzői mellékmondatoknál is): JókK. 1: „ferencnek ſentſeges tarſi *az anna*

fentfegnek [tanta sanctitatis] voltak ember̃ ʹ. hog̃y appaſtaloknak idẽytelfugan ṽylag nem vallot ol̃y c̃zudal embereketh”, 87: „Es tehat *azanna malaſtot*: es *ṽygaſagot [tantam laetitiam et gratiam]* vewn hog̃y eg̃yebett ſemm̃yt nem akaruala tenny”.

Utalószó nélkül csak elvétve fordul elő következményes fokhatározói mondat. L. mégis: NádK. 51: „Minemde elfelethethie az aña ʹ kis g̃ermõkete, hog̃ ne kõnõrũlne õ mehenec zũlõttenne”. Sokkal inkább jellemző erre a mondattípusra az utalószók bõsége, a kettõs (esetleg többszörös) utalás: GuaryK. 61: „Mert aʒ zent zeretet *ol' igen* nag̃ tokeletõs zent ioʒag *Annera*, hog̃ . . . aʒ zent zeretedben vaʒon mindõn io” stb.

A következményes fokhatározói mondatok utalószavainak megoszlása: *oly igen* 10, *oly* 9, *annyira* 7, *úgy* 6, *így* 1, *azannyira* 1. A törzsanyagban nincs adat a következõkre: *annyi*, *azannyi*, *azannyiban*, *elannyira*, *ezennyi*, *ezennyire*, *ezilyen*, *ezképpen*, *ily*, *ilyen*, *ily igen*, *úgyannyira*, valamint az utalószó nélküli főmondatra.

A kötõszó

A következményes fokhatározói mellékmondatok általános kötõszava a *hog̃y*: TelK. 274: „huz napeglan oly nagy sarkany rywaſſokath hallothwnk *hog̃y* be kelleth az fylwnket dwgnwnk” stb.

A *hog̃y* kötõszó helyén a latinban a *quod*, ill. az *ut* áll: BirkK. 4a: „ha k(. .)g vala mel foror annera meg betegelt *hog̃ [quod]* õtet kelletik (.)g kenetni”; MünchK. 87ra: „Mezt ig̃ z̃ẽz̃ett̃e iſt̃ẽ ãuilagot / *hog̃ [ut]* ʒ fiat eggetl̃en eg̃ z̃ũlõtt̃et adna” (~ DõbrK. 343); stb.

A *hog̃y* helyén és értékében kivételesen *mert* kötõszó áll: JókK. 42: „oly nag̃y ayõyta-toſſaga vala ew hozʒya *mert [quod]* ygen g̃yakorta zent melegſegben ẽyeknek̃m̃yatta tudakozykuala zent ſterencznek t̃ytok dolg̃yn”. Ebben az esetben valóſzínũleg azonos gyõkerũ fordítási sajátosságról van szó, mint a tárgyi, alanyi mellékmondatokban (l. ott is).

Következményes fokhatározói mellékmondatokat vonatkozó névmási kötõszók is bevezethetnek. Ilyenkor a következményes jelentésárnyalat kevésbé erõtjeljes, mint a *hog̃y* kötõszósak esetében, sokszor pedig latin hatást tehetünk fel: ÉrsK. 475: „ky volna oly nagy bolond *Ky* nem hynne az zep hoddot”; HorvK. 243: „Senky ne legen neked el annera nyayas. *kynek* clevtt̃e leueen el ſelegyed zemermeſſegvedet”, 60: „Es hog̃ lenne ez zvz oly jgeen tyzta. *melyet* melto lenne az ſyv iſtennek evmaganak kyualtképpen valaztany anyavl”. Néha a kétfajta szerkesztésmód vetekedésének a nyomát is magán viseli egy-egy mondat szerkezet: DõbrK. 424: „ki az ziz ol' zent. *kihe* zent lelek. meltolt legen be menni ki az igen dizes. *hog̃* ʒtet iſten añhava valaztanaia. ki ol' tizta. *hog̃* z̃ũleſe vtan. zizen maradhatna” (~ DõbrK. 505—6). Ugyanannak a latin elõzménynek különféle párhuzamos fordításai is lehetnek eltérõ megoldásúak: ÉrsK. 526: „mongyon az konſeffor elewth harom ygazzath Oly ygazakath *kyk* ellen az pokolbely ewrdegh ne alhaſſon” ~ PéldK. 29—30: „Es mongyõn az bevnes. az conſeffornak clevtt̃e. harom jgaz bezedet. ol̃y jgen jgazakat. *hog̃* pokolbeli evrdegek ſemm̃yt ev ellene ne mondhaſſanak” : coram iudice discreto ductus, id est confessor, dicat tres veritates tam veras, *quod* daemones contra se non poterint obicere. A MünchK. (jelzõi) következményes vonatkozó kötõszós mondat szerkezeteinek a JordK.-ben rendre *hog̃y* kötõ-

szós fokhatározói mondatok felelnek meg: MünchK. 16va: „Mezt fēmi ol' fedezet *ki nē mēg iēlentetic / z fēmi ol' titoc ki nē mēgtudatic*” ~ JordK. 383: „Semý nýncz vġ el fedezetwen, *hoġ ký ne nýlatkoztasseek*, es týtkon, *hoġ ký ne thwdasseek*”: Nihil enim est opertum, *quod non revelabitur*, et occultum, *quod non sciatur*. Vö. még ugyanígy MünchK. 39rb ~ JordK. 465; MünchK. 69vb ~ JordK. 568.

A vonatkozó és a *hogy* kötőszós mondatszerkesztés keveredésének eredménye lehet egy-egy *hogy ki* kötőszós mellékmondat: NádK. 46—7: „Nem lehet ol' naġ haborufagot [!] embörbe, *hoġ ki* edőffegre nem valtozic ha az iduőzitōnec keferűfeget ziuebe gőytendi”.

Az *ügy* utalószo kapsán már esett szó azokról a mondatokról, amelyekben az utalószo a tagmondatháron helyezkedik el, s a későbbiekben az *ügy* és a *hogy* egységes következményes kötőszóvá fejlődik. A fokhatározói mondatok körében egy sor olyan mondatot találni, amelyeknek kötőszava az *ügyhogy*, főmondatuk azonban nem utalószo nélküli (mint ahogy a beolvasztott utalószo esetében várhatnánk), hanem új utalószo, sőt utalószók találhatók bennük: MargL. 93: „de maga juta az ev testenek *annyē* naġy erevtelensęgere · *Vġy hoġy* evnen magaban teerven eerze az ev halalat kezvel lenny”; MünchK. 39va: „ol' naġ agakat tēremt *ug hog* a· meññei rēpeřoc lakozhaffanac o aźneka alat”; NagyszK. 52: „Es mind a magas egneć magaffagat felűl mulya az řiras kayaltas, *Ol' iġōn* naġon, es *ol' iġōn* naġ ziw zacadařnac keferűfegeuel *vġhoġ*, amēñnećnec magaffagaban a keġōs mindenható istennec . . . fűleyben be yutnac”; stb. Felmerűlhet természetesen az a vélemény is, hogy ezekben az esetekben nem egységes *ügyhogy* kötőszóval, hanem még össze nem forrt *ügy* utalószóval és *hogy* kötőszóval kell számolnunk, s a főmondatokban kettős (hármás) utalással állunk szemben. Ezt a felfogást azonban két dolog nem támogatja: bizonyos esetekben a központoszás mond ellene annak, hogy az *ügy*-ot a főmondatba számítsuk (pl. a MargL. adatában), de mindenképpen szokatlan jelenség lenne, hogy melléknévi alaptagokhoz kapcsolódó *oly*, *oly igen*, *annyi* utalószo megerősítésére is minden esetben az igei alaptagok mellett szokásos *ügy* utalószo álljon. (Vö. GuaryK. 61: „Mert azzent zeretet *ol' iġōn* naġ tokeleťos zent iozag *Annera*, hoġ . . . aź zent zereden vaġon mindon io” — kettős utalással.)

Bizonyos esetekben a következményes fokhatározói mellékmondatokból hiányzik a kötőszó. Ezek az adatok leginkább a másoló figyelmetlenségének tűnnek: JókK. 81: „Es aźanneben zeretűuala es týtelyuala ewkewt monduala nekűk hoġy ne mennenek alaműznaert”: atque tantum diligebat et venerabatur eos, *quod non dicebat eis*, ut irent pro elemosynis, 102: „Es aź frater Jacob vala oly alazatos řaruala ewuelek aź řpitalbalol zent mariahoġ”: et ipse frater Jacobus erat ita simplex, *quod ibat cum eis de hospitali usque ad ecclesiam Sanctae Mariae de Portiuncula*; stb.

A következményes fokhatározói mondatok kötőszavainak megoszlása: *hogy* 34, *mert* 1 adat. Vonatkozó névmási kötőszóra és *ügyhogy*-ra nincs adat a törzsanyagban.

A tagmondatok sorrendje

A következményes fokhatározói mellékmondatok természetűkből következően főmondat—mellékmondat sorrendűek: MargL. 33: „Annera banthatnak engemet az en zvleym ez hazassagal · *hog el metevm en magamnak az en orromat*”; DomK. 7: „Mely

bort oly jgeen elegeyten vizen vala, *hog az bornak jze chak aleg marad vala meg*”; stb. A mondatok gyakran többszintesek: TelK. 280: „es zalla my reank *oly igen* gyenyewfeges Jo illat, hogy az my zankat mynden lepes meznel Inkab meg edefythe, wgy *Anyera* hogy az edes eneklefbe, es az Jo Illatba hat el alwthwnk wolt” stb.

Az okhatározói mellékmondatok

Az okhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket nem lehet elszigetelten szemlélni egyéb, szintén oksági viszonyt kifejtő (vagy azt is tartalmazó) mondatfajtáktól. Az oksági logikai viszony ugyanis — mint tartalmi viszony — egész sor mondatfajtát rokonít egymással. Ezek közé tartoznak elsősorban az okhatározói alárendelt, a következtető és okadó magyarázó mellérendelt mondatok. Oksági, ill. főnák oksági viszonyt tartalmaznak azonban még a feltételes, a következményes, ill. a megszorító utótagú ellentétes és a megengedő mondatok is. Ismeretes, hogy az oksági viszonyt ma mellérendelő szerkesztésformában kifejező mondatokat „nem tisztán mellérendelőnek” nevezzük annak ellenére, hogy kötőszavuk mellérendelő. A tartalmi logikai viszony, az ok—okozati, ill. okozat—oki viszony ugyanis megköti a tagmondatok sorrendjét, s az alárendelés felé közelíti ezeket a mondatfajtákat.

A kései ómagyar korban zajlik az a folyamat, amelynek során az oksági viszonyt kifejező mondatokból kiválnak a mellérendelő szerkesztésmódúak. A nyelvhasználók számára nagyjából ekkorra válhatott fontosabbá, hogy az oksági tartalmi viszony igen eltérő szorosságú fokozatait nyelviileg megkülönböztessék, s hogy a lazább és egészen laza okság kifejezésére új kötőszókészletet hozzanak létre. A következtető és a magyarázó mondatok saját kötőszavai tehát a kései ómagyarban kezdenek kialakulni, bár a laza okság tartalmi viszonyai kezdettől fogva jelen vannak. Ez teszi az okhatározói mondatok elhatárolását nehezzé. Biztosan mellérendelő szerkesztésmódúnak csak azok a tagmondatgyüttesek tekinthetők, amelyekben a kötőszó mellérendelő. Biztosan alárendelő szerkesztésmódúnak azok az okozat—ok (főmondat—mellékmondat) sorrendűek, amelyeknek főmondatában utalószó jelzi a szintaktikai kényszer az alárendelő szerkesztésmódra. Alárendelőnek tekinthetők továbbá az ok—okozat (mellékmondat—főmondat) sorrendűek is. Ezek ugyan többször összefonódást mutatnak a következtető mondatokkal (l. az utalószónál), de az első tagmondatban álló kötőszó miatt az okhatározóiak közé (is) tartoznak, — a következtető mondatokban ugyanis a második tagmondat tartalmazza a kötőszót. (Feltehetően éppen a kötőszó pozíciója — összefüggésben a tagmondatok sorrendjével — lehetett az oka annak, hogy a rendszer elmozdulása az ok—okozat sorrendű mondatokban kezdődött el, és a következtető mondatok saját kötőszavainak kialakulása megelőzte a magyarázó kötőszókét.)

A forrásokban található tagmondatgyütteseknek egy jelentős csoportja azonban okozat—ok sorrendű, és nem tartalmaz utalószót. A kötőszó főként a *mert*, de egyéb (a *meri*-nél későbbi keletkezésű) alárendelő kötőszó is kapcsolhatja a második tagmondatot: ApMél. 61: „Ez ýllyen malaztnak böseges volta lön az zűw Mariaban: *Mýert hogh lön ýstennek annyah*”; 1524: „Zerermes [!] athyamfya eft Irhathom *miwel az Igen býzonwal wagyon* hogy terek czafar reank lew” (MNy. 25: 67); stb. Mivel az oksági vi-

szorossági foka a tagmondatok között igen eltérő lehet, célszerű ezeket a tagmondategyütteseket eszerint csoportokba rendezni.

1. Szorosabb az okság: Ha az első tagmondatban olyan ige szerepel, amely más esetben kötött határozói mellékmondat alaptagiaként áll: FestK. 368—9: „De ygen *feelewk*, merth een zabadfaagom eennen kezem myatt el wezewt” stb. (L. 544.) — Ha az első tagmondat tagadó: WeszprK. 45: „*nem zwkseg* ith meg irnom: Mert ezek mind az oltari zentsegnek peldazattiaara valanak”; 1530: „ennekem *nÿchen* mÿth thennem: merth az haz ÿghen pwztha” (MNY. 37: 281); stb. — Ha az első tagmondat felszólító vagy tiltó: ApMélt. 16: „*Egyel sÿgyal* es *lakÿal* vÿgan. merth malaztoth talalal: az ffileseges vrnal”, 26: „*semmÿt neh twÿh* merth nagh vagh” stb. — Ha az első tagmondat ígéjének (állítmányi szerepű melléknevének) a jelentése hozza létre a szorosabb viszonyt: WeszprK. 17: „*fel kel* mennē mert el yot Immar az idp”; MünchK. 60vb: „*Bo-dogoc* zÿgen^c mezt tietec iftēnnēc oꝛzaga”; stb.

2. Lazább az oksági viszony: Ha a *mert* (esetleg más) kötőszó nem csupán egy tagmondatot, hanem egész tömböt kapcsol az előző tagmondathoz: KazK. 129—30: „heyaban mondogd ezōketh enelōttem: *merth* iolleheth hoꝝ az hazaffagh: az kōrōztienōk kōzōth megh leheth: de nem azok kōzōth: kyk Cristofnak fogattak az zyzeffegōt” stb. — Ha nem egy tagmondathoz, hanem tömbhöz kapcsolódik az oksági viszonyú tagmondat: MünchK. 77va: „*z* ēleuē futuan felhaga / eg žēdezih faza / hog lathatna oꝛtē *mezt* onnan vala menēdō”; ÉrdyK. 187: „Mykeppen lehet az ty xpufotok Iften, ha azt mongyatok hogy zyletet . . . meg oꝛletōt es el temettētoꝛt, *mywel* mynd ezek az Iftenben nem lehethnek”; stb. — Ha az első tagmondatban már van egy mondatrésszel kifejezett okhatározó: MünchK. 41rb: „*z* megkōteleze oꝛtet a^c tōmlōcēbēn *hezodiafezt* o^c a^c t^a fianac phūlopnēc *felefegēiezt mezt* vōtto vala oꝛtē” (~ JordK. 472); stb. — Ha az első tagmondat kérdő vagy felkiáltó: WeszprK. 13: „Smiert haborottok meg ez azzonialatra: *mert* nagi yot tōn ehben en velem”; WinklK. 339—40: „O Maria zeep veragh ees zizeknek gyōnge az mennÿei vdvárnak nagh zeep fenōsseeghe *Merth* vagh istennek Annÿa angÿaloknak azzonÿa”. — Ha a második tagmondat elliptikus szerkesztésmódú: JordK. 434: „Aggyatok nekÿwn es az tÿ olaÿtokban, *mert* [ha nem adtok, akkor] az mÿ lampafwnk meg alwznak” (~ MünchK. 30vb). Az ellipsis helyén határozószó állhat: KazK. 129: „es parancola vneky: hoꝝ iofafatot az v akkarattyara haitana: *mert killōmben* megh oꝛlettetnek” stb. — Olykor csak alig fedezhető fel oksági viszony a tagmondatok között, a második tagmondat inkább kifejtő jellegű: ÉrsK. 472: „Es mynd ezekneek lete koron nem mezze lewen az zyz leyany *mert* waala azon warofban az ewnneen palotayaban”; PéldK. 42: „aznagÿ sÿralkmak myatta . . . keet lato zeme ky apada *mert* nem lata tevbbe vele”. Ez utóbbi tagmondategyüttes már ahhoz a típushoz is tartozik, amelyben a *mert*-tel kapcsolódó tagmondat az okozatot fejti ki: WinklK. 338: „Nagyon tēghōd tyztōle *merth* te nekōd kōzōne”.

3. A szorosabb és lazább viszonyok össze is kapcsolódhatnak olyan tagmondategyüttesekben, amelyekben több oksági viszonyú tagmondat áll egymás után: MünchK. 42rb: „*z* naggal inkab ludalkodnac vala o^c bēnn^c / *mezt* nē ēztettec vala a^c keñezecroꝛl / *mezt* vala o^c žuuoc meꝝauolt”; de másképp: JordK. 475: „Azok kedeg annewal nagyōban cōdalkoznak vala raÿtta, *Mert* nem ertekeztenek vala meg az ky-nerekbōl, *azokaert* hoꝝ az hÿ žÿwk meg vala vakwlwan”; WeszprK. 85—6: „meg lat-

uan igen örüle raita *mert* sok időtul fogua keuannia vala őttet latni *Miert* sok czodakot hallot vala ő felőle”; stb.

A szorosabb, ill. a lazább oksági foknak a megállapítására itt csak főbb vonalaikban felsorolt szempontok az egyes adatokban többször együttesen is jelen vannak, erősítik egymást, vagy egymás ellen hatnak. Mindez igen bonyolulttá — és sokszor szubjektívá — teszi az oksági viszonyú mondatok besorolását.

Az alaptag

Rendszerint ige: ApMélt. 33—4: „Egh zwz ézak azerth *karhozek* hōgh zwueben jōbnak alýttýa vala magaath”; 1516: „Mýerth hōgh ez zok hallomaľbol Thewrthen-thenek . . . azerth *Jfmerýewk* hōgh . . .” (MŊy. 52: 369); stb. Az oki viszony — tartalomilag — többször csak úgy valósulhat meg a fő- és mellékmondat között, ha a szigorú értelemben vett alaptaghoz annak egy bővítmenye szorosabban kötődik, s a kettőhöz mint egységhez kapcsolható a mellékmondat: JókK. 128: „az ert *engemet valasztott* % mert ez vylagnak bolondyt valasztotta yften”; CornK. 55r: „O mely jgeen chodalatos iefus crifufnak ev kegyeffege. *kerteznek kepeben ieleneek* azert. mert az ev lelkenek kerteben. hytet akara plantalny”; DebrK. 205: „fmiert teftōs embōr valah fnem zol vala előttōk valami bōlčefegōt *Nema ōkōrnek neuzezek őtet*”; stb. Alaptagok halmozottan is előfordulnak: SimK. 13: „*dílerec fel magasztalac*, es meg *aldac* az felsegōs vr istent, Azert hōg ým magocat eľen nađ vitezseggel meg gōz(n)ec”.

Igenév (főnévi): TihK. 7: „melikert tartozom en lonkab iftenōmet *zeretnōm*: Azert-e hōg terōmtōt: Auag hōg megh ualtot”. Latinizmusként kettős tárgy részeként az állapothatározóval bővült létigei igenévi tárgy is lehet alaptag: KazK. 93: „mongauala ýmagat Nagh *zomorfufghan leni*: ezert hōg ýneky zabad nem uona az palotabul ky meny”.

Főnév: állítmányi szerepben: TihK. 125: „ez azert igōn Io *zokas* az kōrōztienōk kōzōt: mert ez diceret mind zent euangeliom”; DebrK. 7: „ezertis nagi *čuda* az Embōrnek orcaia mert az erzekōnsfegōketh inkab vristen mind ō benne helihōztette”; stb.

Melléknév: állítmányi szerepben, ill. névszói-igei állítmány részeként: LobkK. 177: „miert hōgi tyes akariatok, ennekem es *kellemetes*”; ill. HorvK. 228: „azert *vagyonk tunyak* vagy *keduetlenek* az ifteny zolofman. mert elevzer nem ferkentevnk aytatoffagra”; stb.

Elvétve indulatszó: DebrK. 258: „De *Iay* azert hog nem követiōc”.

A főmondat többször elliptikus szerkesztésmódú. Állhat csak utalószóából (amely egyben az előzményekhez való kapcsolódást is biztosítja): BodK. 31: „Es miert iartal közfelben hozzaýa . . . Felele az őrdōg, *Azert*, mert tōb volt <ő> bine”. Az ellipszis teljes is lehet, azaz a főmondatot képviselő utalószó is hiányozhat. Ilyenkor az előzmény egy *miért?* kérdőszóából álló (ugyancsak elliptikus szerkezetű) mondatral zárul [tkp. *miért* legyen ~ van így mindez? Azért, mert . . .]: WinklK. 359: „Incab keel istenth zereth-nwch honnem mýnth . . . zýleýnchet. *Mýerth?* Merth ýsten theremtheth mýncheth”; LobkK. 119: „finky femmit ioľ nem itelhet maľrol valaky ō magat . . . nem eľmeri. *myert*. mert az ō lelket előzōr meg nem gondolía”; ApMélt. 49: „égzent sem hasonlat-tathatýk az apostolokhoz: *Mýert* mert ōk lōnek anýazenteghaznak fundamentomý”. Ezek az önállósult mellékmondatok talán inkább a beszélt nyelvet jellemezhetnék.

A magyar mellékmondat helyén a latinban olykor igeneves szerkezet áll: MünchK. 48vb: „Nemde azezt teuël'getec è mezt izaft nē tuttoc sem iftènn^c tēhēfeget” (~ JordK. 497) : Nonne ideo erratis *non scientes Scripturas neque virtutem Dei*.

A kötőszó

Az okhatározói mondatok kötőszókészlete igen változatos. Ennek egyrészt az az oka, hogy ez a mellékmondat típus egyéb mondatfajták továbbfejlődése is lehet (állapot, mód, idő, eszköz). Másrészt az egyszerű okhatározói kötőszók egymással többféle módon is összetett kötőszót alkotnak, vagy kötőszótársulást hoznak létre.

Mert: Névmási alapszavú határozószóból származik; az okhatározói mondatok legősibb és legáltalánosabb kötőszava (keletkezését l. I, 481): JókK. 20: „mert [quia] valanac eleuen veggewnek agy ·/ lelkeknek fok eleuen haznalatjat tezykuala”; MünchK. 19va: „Azezt bēzellec nēkic pelda bēzedecbēn / mezt [quia] latuan nē latnac z haluan nē halnac” (~ JordK. 393); stb. Latin megfelelői: *quia*, *quoniam*; ritkábban: *cum* és *nam*.

Az okozat—ok sorrendű tagmondategyüttesekben a tagmondathatáron egymás mellé kerülhet az utalószó és a kötőszó: MünchK. 65ra: „z kételkedicuala / azezt mezt nemēllēctōl mōdatnec hog Iang kōlt fel halottaibol”. A tagolójel a szövegekben ilyenkor rendszerint az utalószó elé kerül, s a latin megfelelőkben *eo quod* (elvétve *quoniam* és *quod*) szerepel. Ugyanez a jelenség a *hogy* kötőszó kapcsán is előfordul: *azért hogy* — l. az utalószónál.

Miért: Morfológiai felépítése a *mert*-hez köti, de annál jóval fiatalabb, amit világos morfémaszerkezete is mutat: WeszprK. 12: „oteth azert az sidoknak el arulnaia *Miert* tugia vala hogi . . .”; VirgK. 43: „Es zent ferencz *miert* [quare] igen zerety vala frater leot . . . monda wneki”; stb. A *miért* kötőszós tagmondategyüttesek sorrendjükkel gyakran utalnak a keletkezés folyamatára: JókK. 56: „M^yert [quia] legottan nem engedele Azert paranczolk neked engedelmeffegnek m^yatta”; 1524: „dee m^yerth az en Bozzwffagom^yrth m^yelth^yik· megh ad^yak d^yath” (MNY. 13: 123); stb. (L. még a tagmondatok sorrendjénél is.) A *miért* latin megfelelője főként a *quia*, ritkábban a *cum* és a *quare*.

A *miért* ~ *mert* használatának megoszlásához: egyes kódexek a többihez képest a *miért*-et sűrűbben alkalmazzák (pl. DebrK., ÉrdyK., WinklK.). A MünchK. és a JordK. párhuzamos helyein pedig az figyelhető meg, hogy mindkét szövegben *mert* áll, ha a mellékmondat hátul helyezkedik el (vagy beékelt), viszont elől álló mellékmondat esetében MünchK. *mert* : JordK. *miért* megfelelés van: MünchK. 19va: „Azezt bēzellec nēkic pelda bēzedecbēn / mezt latuan nē latnac z haluan nē halnac” ~ JordK. 393: „Azert zolk nekyk peldagerent *Mert* lathwan nem lathnak, es halwan nem halnak” stb.; ill. MünchK. 8rb—8va: „Mezt ke· Ioseph o fezie igaz volna . . . akaziauala ötēt titkon èl hadni” ~ JordK. 357: „De m^yert Ioseph az hw vra ygaz vona . . . akara hwtet t^ytkon elhadn^y” stb.

Hogy: A kötőszó ősisége és ebből fakadóan funkcionális sokoldalúsága az oka annak, hogy a vele kapcsolt okhatározói mondatokban jól kitapinthatók a származási gyökerek, a más mondatfajtákkal való érintkezések. Ennek megfelelően a *hogy* kötőszós okhatározói mondatoknak több rétegük van.

a) Az állapothatározó, ill. az időhatározó felől érkező, az ezekkel érintkező okhatározói mellékmondatok (bennük a mellékmondat rendszerint elől áll): TelK. 23: „*hogh vduöfseggöds gömöldödt ne vallac?* igön atkozot vagoc az en esmeröymtvl”; JordK. 393: „*hoğ [quia] gýqkerqk nem leen, ký azanak*” (~ MünchK. 19rb: *mezt*); ill. JókK. 80: „*De hogý az frater az paranczolatott nehezen telyefeytýuala meg /.* mend azt nezewk ... bel telenek nagy felelemuel”. (Idő-, állapot- és okhatározói mondatok érintkezésére *hogy* kötőszóval l. 584; *mikor* kötőszóval 580.)

b) Az okhatározói mondatoknak a kötött határozóiakkal kapcsolatot tartó rétege (az alaptag a kötött határozók alaptagjára jellemző valamelyik jelentéscsoportba — főként az érzelmkifejezők közé — tartozik): HorvK. 144: „*Ielefevl azért ketelkednek. hog zent ieronimus ... ezrevl femmyt nem mond*”; MargL. 59: „*Azert syrok hog kevnyevrlek ez beteg zegenyeken*”; — de uo.: „*Es bankodom zvuemzerent hog en evket nem segelhetevm egessegekre*” (utalószó híján nem dönthető el, hogy ok- vagy kötött határozói-e a mellékmondat).

c) A tisztán okhatározói viszonyt kifejező réteg: BécsiK. 264: „*Ki auag azért hiuatic glélètnèc hog [quia] vrnac zèrèlmès uolt auag hog [quia] istènnèl tprèkedèffèl megen*”; 1524: „*de ezh az okyrth mondom hogy ... twdom*” (MNY. 25: 70); stb.

d) A célhatározóival érintkező tagmondategyüttesek: VirgK. 2: „*azert iwtem ... tyztelenpw atyafagodnak eleybe, hog en byneymet meg akarom vadolni*”; ÉrsK. 132: „*ő menyben menetynek haloghatafa leen ez okaerth hogy az ő fel thamadafanak byzonfaagos woltha ... meg ereffwlne ... az my zywnkbe*”; stb. (L. még 661.) A latin megfelelők: általában a *quia*, elvétele a *cum*.

Mert hogy: JókK. 84: „*De mer hogý [nam!] bodog ferencz zerjetueuala hogý ne varnak ... czergete aytokewl*” stb. A kötőszótársulás tagjai közé más mondatrész ékelődik be: 1531: „*Mert az nap hogh változek nem tudok mely napra tartoznom*” (MNY. 48: 227).

Miért hogy: Keletkezésének folyamatára l. NagyszK. 346: „*de miért az hog ez Iduezleg maria vagon ő fianac mehebe fogontatafarol, Azert femmi neki kellemetöfb ymadlag, minth az Iduezleg maria*”; ÉrsK. 263: „*Myeerth az hogy my eletwnk femmy egyeb ne legyen hanem eletrewl halakra menendew tahat myre kewanywk az byzontalan napoth*”. A *miért hogy* — már csak alakulásmódja miatt is — főként elől álló mellékmondatban (esetleg beékelésben) áll: 1533: „*De miért hogh elewzer te kegelmeddel indultam aruba, nem acarok semminemew mas dologhoz allanom*” (MNY. 37: 354); ill. BodK. 31: „*Annak okaert, miért hog igaz biro vag, teg igazat iteled*” stb. A kötőszótársulás két tagja közé beékelődhet a *kedig* mellérendelő kötőszó (bizonyítva a lazább társulást): TihK. 188: „*Miert kégek hogh azzonunk igön zegeu uala: nem aldozhata barannal*” stb. A kötőszó gyakran használatos a TihK.-, KazK.-, WeszprK.- és DebrK.-ben, de a misszilisekben is. Latin megfelelőjéről adatok hiányában nem lehet nyilatkozni.

Mire hogy: Elvétele fordul elő, keletkezésmódjára l. *miért hogy* (vö. *miért* ~ *mire*): LobkK. 176: „*de mire hogi ember batorfagofban zol ... az vton ... mondanak nekye haza menet*”.

Hogy mert, hogy miért: Ritkán előforduló kötőszótársulások két alárendelő kötőszó kapcsolatából: JókK. 46: „*Dehogý mert [quare] zent ferenc ýgen zeretiuala ewtett týztafagert ... Monda neký*”; Apork. 200: „*De hogy meyerth [!] dichewlth teftbe wagok en Nen [!] fyrhatok*”; de l. 1532: „*az en dolgom ebbe vagon hogý merth ferdinan-*

dof kȳral folgalathomath megh nem fȳzethe ... ketelenȳs Allothom Janos kȳralhoz” (MNY. 2: 211).

Minek okáért: A miért-nek megfelelő birtokos szerkezettel kifejezett, terpeszkedőbb jellegű kötőszó: ÉrsK. 269: „De mynekokaerth embereknek ő lelkők nagy dragalathos ... azért az pokolbely ellenfeegh ... Myndenth ... nagy kefertetőkkel haborgath”; BodK. 35: „minek okaert ... te zeretetesb vağ en nekem ... azért ... kerȳed ammit akarz”; stb. A LobkK. adataiban *hogy* kötőszóval is társulhat: LobkK. 200: „De mynekokairt hog az mi varafuncban nincenek Baratok azért iettem mostan hog ... vegetek be” stb.

Időhatározó kötőszók szórványosan oksági viszonyú mellékmondatokat is kapcsolnak (az idő → ok szabályos fejlődés; — az érintkező (komplex) viszonyú mondatokra l. az időhatározói fejezetben és a 651. lapon): KazK. 96: „de maga mikoron en ualliam az kőueknek esmeretit: az kőueth ennekőm megh mutaffad”; ÉrsK. 322: „Io-feph kedegh mykoron wolna yhgaz nem akara őteth el arwlly”; stb.

Módhatározói hasonlító kötőszók okhatározói mondatokban (a *mert* kötőszó társaságában, de anélkül is): ÉrdyK. 476: „mert mykeuppen myndenneel alazatofb leen annak okaert myndenneel feellyeb magasztateek”; ÉrsK. 287: „Hogy Ennek myatta Mykeuppen ez wylagot zeretthe Es kewantha el haythathnaa Wr yftennek zent zerelmee-thwl”; KeszthK. 340: „Mykeuppen [quoniam] zerettem the terwenyedeth wram mynd napeftyg, een gondolatom” (~ AporK. 135); stb.

A kötőszók megoszlása: *mert* 15, *miért* 12, *hogy* 9, *miért hogy* 7, *hogy mert* 1 adat.

Az utalószó

Az alárendelő szerkesztésmódú okhatározói mondatok elkülönítésekor két tényezőt vettünk figyelembe: a tagmondatok sorrendjét és (okozat—oki, azaz főmondat—mellékmondat sorrendnél) a főmondatbeli utalószó meglétét. Mindebből az következik, hogy az utalószó nélküli tagmondategyüttesek mind mellékmondat—főmondat sorrendűek, vagy — jóval ritkábban — a mellékmondat a főmondatba ékelődik: WinklK. 129: „Myert istenth valȳa tarswl nem gondol az embery nyāyassaggal”; DebrK. 3: „amazok myert hogy halazok valanak, halazni menenek”. (Utalószó nélkül 19 adat). Az utalószó azonban lehet implicit, azaz helye — hiánya ellenére is — ki lehet jelölve a főmondatban: LobkK. 237: „gondoliad meg meli nag keferőseget valot ekegies anya az ő egetlen fian *ielefel* mert ilien fok iden lakot vala hazanal”; KazK. 161: „Kyknek oda menefődkőn: az Ciriakos neuð papa igőn megh őrőle: *ielőfben* mert őes britaniabol ualo uala” (l. ugyanezt a szerkesztésmódot kitett utalószóval: SimK. 10—1: „kit tennie tiztőssege nem ağga vala, *ielqnnen* azért miért onnat tamadot”). Hasonló jelenség egyéb mondat típusokban: l. 553, 554, 556, 661. Máskor a ki nem tett utalószó a főmondatnak egy mondatrésszel kifejezett okhatározójával állna kapcsolatos viszonyban: TelK. 23: „mikoron az en *meddűfegőmnec* myatta: es hogh űduőffegős gőmőllődt ne vallac? igőn atkozot vagoc”. Hasonló jelenség egyéb mondat típusokban: 541, 553.

Az utalószós adatok vizsgálatának kapcsán előre kell bocsátani néhány megjegyzést. Az okhatározószók (*azért, ezért, annak okáért* stb.) a kései ómagyar szövegekben két-fajta pozícióban állhatnak: lehetnek hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetűek. Mindkét

esetben kétfajta funkciót láthatnak el. Hangsúlyosan anaforikus rámutatószók lehetnek, valamint állhatnak utalószóként okhatározói mellékmondatok főmondatában. Hangsúlytalan helyzetben szerepelhetnek a következtető mellérendelés kötőszavaként, ill. szolgálhatnak csupán az elbeszélés továbbvitelére. (Ugyanilyen szerepkörökben találjuk a *(te)hát*-ot is.) A tagmondatok sorrendjét is számításba véve (okozat—ok, ill. ok—okozat) így az alábbi esetek lehetségesek: Elöl álló főmondat esetében a határozószó lehet: utalószó, az előzményekre utaló határozószó; továbbá szövegmondatokat kapcsoló következtető kötőszó, ill. az elbeszélés továbbvitelére szolgáló töltelékszó. Az utóbbi három a szöveggrammatika vizsgálati anyagába tartozik. Hátralévő főmondat esetén a határozószó csak ritkábban kétségtelen, hangsúlyos, fókuszban álló utalószó, általában hangsúlytalanodó, kötőszói funkciókat is magára vevő elem. Ebből következik, hogy ilyenkor az okhatározói (alárendelő) és a következtető (mellérendelő) mondatoknak egy viszonylag terjedelmes átmeneti sávjával kell számolnunk. A tartalmi oldal egybeesése hasonló, mint az okhatározói és a magyarázó mondatok átmeneti sávjában, jelen esetben azonban van egy fogódzó: ez az első tagmondat okhatározói kötőszava, miközben a következtető tagmondatösszetesekben csak a második, az okozatot kifejező tagmondatban van a kötőszó. Ezért az összefonódás, az átmeneti jelleg hangsúlyozása ellenére sem rekesztjük ki ezeket a tagmondatösszeteseket az okhatározói mondatok vizsgálatából.

Azért: DomK. 57: „*azert* gyevtrevm mert jol erdemlette”. Egy tagmondatban két különféle funkciójú *azért* is állhat: TihK. 7: „Mem [!] kel *azert* istenth uğan attaliaba *azert* zeretnunk: hogh terömtöt”. Fordított tagmondatsorrenddel: TihK. 130: „Miert kegek hoğ vrunknak embörre letele: lön Ionkab az lelkőknek ... iduössfögökre: *azert* monda azzonunk az en lelköm” [ti. anima mea, — a Magnificatot magyarázza a szöveg]; MünchK. 36ra: „de mezt istentöl valagztatot vala *azēt* mgtökelle ötet istēn”. Ez utóbbi adatban az *azért* nincs a fókuszban, hangsúlytalanodik, a tagmondatösszetes pedig átmenetet mutat a következtető felé; l. még: 1533: „merth theb bȳzodalmam volt ... the kegyēlmedhes *azert* im kegyēlmedhes fel kyldetthem egȳ zolgamat” (MNy. 37: 355); stb. Ilyen esetekben az *azért* helyén az időhatározószóból következtető kötőszóvá fejlődött *tehát* (*hát*) is állhat: TihK. 98: „De *mert* hoğ az bodok zyz marianak lelke: wala az ő fianak lelkenek utanna: mindön lelkőknel nömösb: *tehat* testötes ... mindön testnel zebbet uallot”; KazK. 180—1: „de *miert* hogh az lelök egettömbe tezy mind az Iot ... az testel: *hat* az Io’ert egetömbe kel az feltamadaba: [!] az testnek az lelökkel megh aiandokoztatnia”; stb.

Az *azért* utalószó a kódexekben gyakran a főmondat végére, a tagmondathatárra, közvetlenül a *hogy* (némielg ritkábban a *mert*) kötőszó elé kerül: KrisztL. 17: „kōnig-rwlōk raitad xpīna *azērth* hogi en leaniom vagi”. Az efféle adatokban viszonylag gyakori a tagolójel, s ezek rendszerint az *azért* (*ezért*) elé kerülnek, mintha a tagmondathatár eltolódott volna: MünchK. 86va: „i^o nē hiȳiuala ōmagat ōnekic / *azezt* hog [eo quod] ō ēsmēznē mēdenēkēt” (~ JordK. 629), 82va: „Herodes ... keuāña uala ... latni ötēt / *azezt* mezt [eo quod] ōkacat hallotuala ō zolla” (~ JordK. 612: *Azert* *hogy*); CornK. 161r: „Nemely evzuegy azzontvl meg feddeteek. *ezert* hog [quod] ev kvldulna”; stb. Természetesen ellenpélda is van: GuaryK. 103: „igōn nağ bozzufagot zenued vala, *ezert*, hoğ mindōn feriet halua lelic vala mellette” stb. Utalószó és kötőszó összeforrása tagmondathatár-eltolódással nem ritka jelenség a nyelvtörténetben (*aki*, *olymely*, *úgyhogy* stb.), s ilyenkor rendszerint funkcióbővülés,

-változás is bekövetkezik (főként a sajátos jelentésárnyalatok köztöszókészlete bővült ilyen módon). A megengedő mondatoknak valóban van *azérthogy* köztöszavuk, de csak a későbbi korokban. A kései ómagyar kor adataiban e jelenséggel kapcsolatban a megengedés tartalmi (fonák oksági) mozzanatának semmi jele sincs, és annak sem, hogy a központosítás szerint a mellékmondatba vont utalószó szorosabb társulásra lépne a köztöszóval: TihK. 7: „melikert tartozom en Ionkab istenömet zerefnöm: Azerte hog terömtöt: Auag hog megh ualtot”.

Ezért: Lényegesen kisebb megterheltségű, mint veláris párja: DebrK. 7: „ezertis nagi čuda az Embörnek orczaia mert az erzekönfegöketh ... vršten ... ő benne helihöztette”; TihK. 68: „miert hog az lelök az telthöz ualo egesőlelet el nem tauoztat-hatia: *uğan ezert* nem götrettetik meg erzekönfegh zerefn ualo kennal” (nyomatékosított az utalószó).

Az előző határozószói utalószók más szerkesztésmódú szinonimáiként előfordulnak még:

Annak okáért, ennek okáért, az okért, ennek miatta: JordK. 682: „De my-erth ez vylagbol nem vattok ... *annak okaert* [propterea] gylöl týteket ez vylagh” (~ MünchK. 102rb: *azezt*; — általában a korábbi bibliafordítások *azért*-jának a későbbi fordításokban a bonyolultabb szerkesztésmódú utalószók felelnek meg, l. még: BécsiK. 32: „*azèt futec* el ... *mèzt*” ~ SzékK. 66: „*annak okaéérth* fwtéék el ... *merth*”); DöbrK. 430: „penteket *ez okaert* boitolik Mert Israelnek fiai ez napon iöttek ki az igeretnek földere”; NádK. 12: „mert *ennec miatta*, hog az ő zent veret hoz'anc vez'óc, bintől tisztulatonc meg”; stb.

Arra, erre: Elsősorban célhatározószó. Okhatározói utalószóként (és ezzel összefüggően következtető köztöszóként is) ritka: DebrK. 157: „ezt kegig *ahra* tezi uala mert ... giomrat igen failalia vala”, 228: „*lehre* nem hiheti vala az Iesuft isten fyanak ... lennye hagi lattia uala Azzonionkat hazaffagnak allapattiaba lenni”; stb.

Az utalószók megszólása a törzsanyagban: *azért* 25, a többire nincs adat.

A tagmondatok sorrendje

Az okhatározói tagmondategyüttesekben mindig a mellékmondat tartalmazza az okot. A tagmondat-sorrend így egyben azt is mutatja, hogy ok—okozati vagy okozat—oki viszony áll-e fenn a két tagmondat között.

Főmondat—mellékmondat sorrendűek általában: a *hogy* köztöszós okhatározói mondatok (összefüggésben természetesen az egyéb *hogy* köztöszósakkal): BécsiK. 266: „Ki ... azert hiuatic ölelefnèc *hog vrnac zèrètqig*”; CornK. 161r: „Nemely evzuegy azzontvl meg feddeteek. ezert *hog ev kvldulna*”; — a *mert* köztöszós mondatok egy része: DöbrK. 430: „penteket *ez okaert* boitolik Mert Israelnek fiai ez napon iöttek ki az igeretnek földere”; TihK. 5: „az zeretet ... közelbenes uagon istenhöz: ezert *mert az iften zereteth*”; stb. — *Miért* köztöszós mellékmondat csak ritkán áll főmondat után: SimK. 10—1: „kit tennie tisztossege nem agğa vala. ielonnen azert *miert onnat tama-dot*”.

A mellékmondat—főmondat sorrend, azaz az ok—okozati viszony igen jellemző a *miért, miérthogy* köztöszós tagmondategyüttesekre: 1526 k.: „*myerth kenyglen the k. wgh atthakvolth elejben* ebbewl the k. een ellenem bozŷw bezedeth eythe” (MNy. 37:

205); WeszprK. 7: „*miert hagi az q bingket niluan meg feddi valah ... azert mynden dol-
gat banniak valah*”; stb. (L. még 650, 651.) Viszonylag sok *mert* kötőszós tagmondatot
is találunk azonban elől álló helyzetben: SzabV.: „*Mert esmerek hog meg nē býr-
hattyak ... Azert twkelleth tanalc3 lwn kw3twk*”; SándK. 6: „*mert az Egeerek illatoz-
zaak az polczon ualo ... keñereeth: fel igyekoznek rea3a*”; stb. Ugyancsak ilyen a tag-
mondatsorrend egyéb, ritkább kötőszók esetében (*mikor, miképpen, minekokdért*):
ÉrsK. 132: „*Mynekokaerth az zegeny thanoythwaanyok yghen gyarlók walanak ...
Azert yeleneek az edes Idwezyttó ő nekyk*”.

A főmondatba beékelte okhatározói mellékmondatok több csoportot alkotnak. —
Beékelődhetnek közvetlenül egy mellérendelő (sokszor tömbkapcsoló) kötőszó után:
NádK. 380: „*De miért en törvenbe doctor vágoc ... Azerth engömet tisztólnec*”;
DebrK. 254: „*es myert hog az kevelsegöt kóveti alazatoffag azer leg ottan levetetec az ő
nemesszeginec zekikől [!]*”; stb. Ezek a mellékmondatok tkp. elől állónak tekinthetők.
Tömbkapcsoló szerepet a *mert* is betölthet: ÉrsK. 132: „*Merth mynekokaerth az my
edes ydwezyttenknek ... my keztnwk walo mwlathafa ... leen ez okaerth hogy ...
Illyk azert ... hogy ...*”; stb. — A beékelődés történhet relatív főmondatba is: 1530:
„*tholnna warmegie dyakya irtha wolth re3am Janoss waydanak, hogh my3wely3 chak en-
giemeth wezthethne el3, othan býzwan zolgalhathnának nek3*” (MNy. 27: 73); stb. —
Az utalószó után ékelődik be a mellékmondat: GuaryK. 20: „*Azert, miért nek3nk ked-
u3nc zerent zolgaltal, mies ... igazan fizett3c meg muhcadat*” stb. — Gyakori jelenség,
hogy a mellékmondat a főmondat alánya (vagy alanyi része) után kezdődik: ApMélt.
17: „*ez 3llyenek my3erth nem 3rgalmasok, 3rgalmassagoth nem ny3ernek*”; DebrK. 19:
„*a čazarne Azzon myert eretnek vala nagi lok bozzufagot tetet vala eh zent embór3n*”.
— A beékelés többször igeneves szerkezet után következik: WeszprK. 12: „*Iudas kedig
latuā ezt miért orw vala kezde morgodni*”; DebrK. 25: „*meli dolgot haluan a vitez miért
tízt tarto vala reiaiok gi3le*”; ÉrdyK. 399: „*Lathwan azeert zent lazlo az nagy weer on-
taft myeert nagy kegyelmes zy3w vala Felette yghen syr vala raytta*”; stb. Ezekben a tag-
mondategyüttesekben azonban a beékelődött tagmondat — az igeneves szerkezet mel-
lékmondati értéke miatt — közbevetésszerűvé, magyarázó jellegűvé válik.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: főmondat—mellékmondat 4, mellék-
mondat—főmondat 24, beékelte mellékmondat 8 adat.

Az okhatározói mellékmondatok és a sajátos jelentéstartalmak viszonya

Sajátos jelentéstartalmú mellékmondatot nem találunk az okhatározóiak között. A
hasonlítás annyira más természetű, hogy szóba sem jöhet. A feltételeesség és a követke-
zményesség éppen ellenkezőleg, az azonos természet miatt nem realizálódik. Ha az alá-
rendelő összetett mondatban a tagmondatok alapviszonya oksági, nincsen lehetősége,
értelme egy utólag, járulékosan ráarakódó újabb oksági viszonynak. A megengedéssel,
amely fonák okságot fejez ki, annyiban más a helyzet, hogy ennek a későn keletkező,
igen heterogén eredetű jelentésárnyalatnak a kialakulásában az okhatározói monda-
tok is szerepet játszottak. Erről l. 717—8.

A célhatározói mellékmondatok

Az alaptag

Jellemzően ige: 1533: „mostan Kermende *wyzyk* az leanth hogh oth megh lassa *Zechy ysthwan*” (MNy. 6: 449) stb. Az alaptag — többnyire stilisztikai céllal — lehet halmozott: WinklK. 217—8: „arra *igttem* ees arra *zylettem*, te toled emborj testotth arra *fogattam* hogh kereztan valtanam een megh emborj nemzetotth” (~ NádK. 278) : ad hoc *veni*, carnem de te *sumpsi*, ut . . . stb. A zsoltárok és a himnuszok gyakori párhuzamos szerkesztésmódja következtében maguk a főmondatok (és a hozzájuk kapcsolódó mellékmondatok) is többször halmozottak: AporK. 117: „*Vduq3gh* mvníket vram mív iftenonk: es *egbe gúh* mvníket nemzetek k9339l Hog vallonk te zent neuednek: es diczekeggonk te diczereteden” (~ KulcsK. 264—5); CzechK. 52: „*ylý* zerelmedeth nek9m *agýad*. ees *zywemet* hozzád *wongýad*: Hogý teg9deth *kýwannýalak*. ez *wýlagnak* en meg haýlak”; stb.

Az alaptag igenév. Főnévi igenév: A tárgyként, alanyként, ritkán célhatározóként álló főnévi igenévi alaptag olyan igéknek a bővítménye, amelyek főként módosító jellegűek, jel- vagy képzőfunkciójúak (ez az egyéb mellékmondatok esetében is szokásos típus): JókK. 92: „afraterual kezd *enný* az zewlewben hogh ewnewn maga ne zegyellene etet az frater”; HorvK. 250: „ky ezért bochattateek menybevl. nekevnk *meg ielenny*. hog elevttevnk iarna”. Az effajta igei állítmányok jellegzetes funkciójuk miatt a bővítmény oldaláról nézve mindenképpen az alaptaghoz tartoznak. A főmondatnak azonban más egyéb mondatrésze is kapcsolódhat szorosabban az alaptaghoz, úgy, hogy a mellékmondat tartalmilag tőle is függ: VirgK. 42: „kezde frater leo nagi *lafusa-gal el menny*, hofi zent ferencz ne erzene” (~ JókK. 44). — Az alaptag határozói igenév: JókK. 43: „es *meg kewzeleýttuen* hogh *meg.hallana mýtt* mondana” stb. — Melléknévi igenév: TihK. 125: „ez diceret mind zent euangeliom: azért tisztóffégl *halgatando*: hoé erőtte erd9m adaffek”. Ritka jelenség.

Névszó (névszói-igei állítmány részeként): BirkK. 2b: „*Nem vattok ketelenek*, hoé alattatok valoktol bochanatot kerietok, ne az alatt valocnal . . . a33al birodalmnak hatalma *meg zegeffek*”; ApMélt. 33: „*balgatagh leegh* hoé bwléze lehes”; stb.

A főmondat többször hiányos szerkezetű. Állhat csupán egy utalószóból: 1488: „Ffenie vaglok, mire *arra* hofi El vefen Janofrul az femelchew” (MNy. 16: 79); — vagy egy kötőszóból, amely mellé odaértendő az utalószó: MünchK. 96ra: „az o2 ke nē i9 *hanēlac* hog o2ozion”; BécsiK. 15: „pa2ālo2tuala . . . Nabuhodonozor . . . hog földnēc mēdz iftēnit ki iztana *tudña mēzt* hog lac 9n9n ma9a mōdatnēc iftēnnē”. Hasonló típusokra az okhatározói mondatoknál l. 649.

A főmondat teljesen elmaradhat, ha az előzmény kérdést fejez ki: MünchK. 18ra: „z kēzdic uala 9tēt mōduā ha illic zombaton vigagtani [ezt azért kérdték] hog meguadolnac 9tēt” (~ JordK. 388); TelK. 22: „minekokaerth yde iōttem: [azért jöttem] hog fel emelnem az en zemeymet a hegekre”.

A magyar célhatározói mellékmondat többször latin igeneves szerkezetnek felel meg, ill. a párhuzamos magyar fordítások eltérő megoldásokat mutatnak: DöbrK. 188: „Vram . . . emlekeziel mi rolonk: laf minket te idvōffsegeddel *Hog te valasztottid. iozag-*

ban lataffonk. te nepednek örömevel örölkönk” (~ KulcsK. 259; KeszthK. 285); de: Apork. 114: „... las mŋnket te vduŋffegedben, Te ualaztottidnak iozagbeli *vigadolatfokra*”: Memento nostri, Domine ... visita nos in salutari tuo, *ad videndum* in bonitate electorum tuorum, *ad laetandum* in laetitia gentis tuae; MünchK. 86vb: „minēm mēhēt eŋmġ bē ȝ annanac hafaba *z hog eŋmġ žulēthēŋŋec*”; de: JordK. 630: „Nem de be mehet ee hŋw Annŋyanak meheben, Maŋodžer es wŋonnan žŋlethnŋy”: numquid potest in ventrem matris suae iterato introire et *renasci*?

A tagmondategyütteseknek egy utalószó nélküli csoportjában a mellékmondat függő idézet jellegű. Az alaptagok itt általában kettős funkciójú igék: jelentéstartalmukban a cél, szándékosság, valamint a közlés (esetleg ezt kísérő mozgástevékenység) egyaránt benne van: *könyörög, imád(kozik), (fel)kiált ~ üvölt, küld ~ ereszt, hív, int*. E kettős függés határozza meg a tagmondategyüttesek jellegét: BécsiK. 16: „*vuqltēnc lŋhŋlnc vza* iftēnēhez hog nē adatnanac ȝ gēzmēkdēdēc ... ragadatba · *z ȝ felēfēgēc ozlatba*” (~ SzékK. 13: *kayaltanak*); DebrK. 35: „*kōniōrōg* zent Attianak erőttōnk hogi minket is meg bodogičon”; KazK. 73: „*zolgait küldē*: hog az v zeretō fyat ... megh kerefnēk”; JókK. 3: „*ewtett hŋua* hogŋ az euel ew hazaban nŋwgonnak”; DomK. 49: „*kezzel jnte* neky, hog nyvgodalma menne”; stb. Az alaptagból azonban teljesen is hiányozhat a közlés jelentésmozzanata: 1530: „[a mészáros és a halárusok] naponkŋnth ream *fwthnak* hogh meg fyzeseg nekŋk” (MŊy. 37: 352); TelK. 19: „Jozagoknac eggic rezet: a templomnac papinac *adac*: hog hyuōn ymadkoznanac őertōc”. A tagmondategyüttesek ezekben az esetekben elliptikus szerkezetűek, a mellékmondatok elé beilleszthető egy *és így szólt, és mondá* stb. tagmondat vagy a *mondván* igenév.

Az utalószó-nélküliség miatt egyes alaptagok esetében a mellékmondat vonzatossága is lehetséges (átfedés a kötött határozói mondatokkal): 1524: „*felfegednek kenŋergewnk* hogŋ *felfeged* paranczolyon” (MŊy. 25: 68); 1537: „*follon*: k: balinth vramnak hogŋ e kegelme az en vram barátfagaerth mŋelne” (MŊy. 2: 211) (l. 553).

Az alaptag kettős funkciója ellenére sem mindig függő idézet jellegű azonban a mellékmondat: MünchK. 11vb: „*z imadkoziatoc tūtōkēt vldōžokezt* ... hog legētec tū aŋatocnac fiaŋy” (~ DöbrK. 491), 51rb: „*z imadkožic uala* hog ... elmēne ȝ tōllȝ az idȝ *z mōda Abba aŋa*” (~ DöbrK. 447; JordK. 506); stb.

Az igei alaptag módjának, idejének és a mellékmondat igemódhasználatának összefüggései. — Szövegeink nagyrészt latin forrásszövegekre támaszkodnak, és jól látható rajtuk a latin célhatározói mondatokban kötelező consecutio temporum szabályainak a hatása. Ez főként akkor tűnik fel, ha a főmondat állítmánya múlt idejű, ilyenkor ugyanis a mellékmondat igéje coni. praet. imp.-ban áll, amelyet a magyar feltételes jelennel ad vissza. Ellenben ha a főmondat igéje jelen (jövő) idejű vagy felszólító módú, a mellékmondat coni. praes. imp.-ának magyar fordítása felszólító módú igealak, amely a magyar nyelvhasználat szabályainak is megfelel.

1. A főmondatban felszólító mód: KeszthK. 16: „*Tamady fel* wram yŋten, ees *fel magaztaŋŋeek* the kezēd, hog *el ne felegy* zegenyeketh” stb. Az adatok jelentős része ide tartozik, sok a zsoltárból, himnuszból származó adat. — A főmondat igéje kijelentő mód jelen idejű: JókK. 31: „*fŋralmual allonk* hogŋ *megŋ nŋttaŋŋeek* nekewnk”; 1507: „mŋndenemet *hagŋom* az peternek hog *tanŋtaŋŋŋag* es az Eŋkolat *el ne hagŋaŋŋak* vele” (NylrK.

6: 187); stb. Ebben a csoportban jelentős számú végrendeletből származó adat van. Ritka kivételnek számít itt a feltételes mód a mellékmondatban: WeszprK. 20—1: „Ezert *faradozok* hogi az en zolgalatomban el farattaknak niugodalmat *adnek*”; HorvK. 257: „Ezeket *mongyvk* nem arra. hog magadat *nehezeytened* az engedelmeffegre”.

2. A főmondat igéje múlt idejű. A mellékmondatban feltételes mód (az esetek nagyobb részében így): JókK. 39: „*menenek* azok zent ferenczert hogý oda *hoznak* ewtett”; még eredeti magyar levélben is: 1533: „En bizon .N. yawaert *telepetdöttem* hog Ennek vtanna es *zolgalhatna* .N.” (KLev. 123.); stb. — A mellékmondatban felszólító mód: egyrészt eredeti magyar szövegekben: SzabV.: „Sabachhoz nem meffe eg kys halmon *Meg feregleg* hog . . . bezedet . . . *halyon*”; 1452: „*attā odda* En magamat hogha mý dolgon lý 3 zen gondomat *wýffelye*” (RMNy. 2/2: 359); stb., másrészt talán a latin hatástól való függetlenedésként (bár a latin szövegeket nem ismerjük): DomK. 54: „*ky mutata* az evrdeg az ev gonozlaganak chalardfagyt, hog *laffak* evtet az jgazak”; VirgK. 38: „arra *iwtem* hogy veled *halyak*”; stb. A latin hatással való küzdelem nyomai olykor láthatók is: DebrK. 11: „az ő Attia fel mene a Toromba fegiuereuel hogi ugian ottan *leh vag[na]ia*”. Ugyanakkor olyan esetekben, amelyekben a pontos latin forrásszöveg is rendelkezésre áll, azt találjuk, hogy magában a latinban is állhat coni. praes., tehát a magyar felszólító módú igealak ennek szabályos fordítása: JókK. 128: „ez vylagnak bolondyt valasztotta yften / hogý bewlczeket *meg zegýengeffen*”: stulta mundi elegit Deus, ut *confundat* sapientes; MünchK. 87ra: „mezt nē èzèztettè iftēn o fiat hog *itèll'è èuilağot* de hog *vdugzpl'lon* è uilağ o miatta” (~ JordK. 631; DöbrK. 343): Non enim misit Deus Filium suum . . . , ut *iudicet* mundum, sed ut *salvetur* mundus per ipsum; stb. (Középlatin szövegekkel kapcsolatban a klasszikus latin mondattani szabályok fella-
zolására az időhatározói mondatokban is van példa, l. ott.)

3. A főmondat igéje (ritkábban) feltételes módú, — többnyire akkor, ha relatív a főmondat. A mellékmondatban általában feltételes mód áll: CornK. 49r: „az mariak el mentek volna az koporfohoz. hog *meg kenneyek* cristufnak testeet dragalatos kenettel. hog*megne* *rodhadna*” stb.; de l. CornK. 134r: „monda . . . zent agota azzonnak. hog az ifteneket *imadnaya*. hog nehezeb kenokat ne *zenuegyen* [*sustineret*]”, — ill. a latin mintát követi a módhasználat: MünchK. 87ra: „ig žèzèttè iftè èuilağot / hog o fiat . . . *adna* [*daret*] hog mēdz . . . *èl ne vèzien* [*non pereat*] *dè val'l'a* [*habeat*] *až ožoc* èlètet”. — Feltételes mód a mellékmondatban természetesen saját értékében is szerepelhet, ha a főmondat óhajtó: ApMél. 21: „O en edes ýstenem volnanak megýs tpb tagaýnk hogh te erted *athatnok*”; TihK. 375: „O vaiha eth uonanak mind az apastalok . . . hogh neköd azzonom maftb . . . tyztóffegót *tehetnenk*”; ill. ha a főmondatban bizonytalanság fejeződik ki: 1530: „azth mongýa hogh the keghelmed Banffy Anthalnak ýo sümma pýnth [!] adoth volna az rawasbol hogh ký zedny *segellyeth volna*” (MNy. 37: 280).

4. Igenévi alaptagok esetében a mellékmondat igemódhasználata attól a főmondatbeli igétől függ, amelynek az igenév a bővítője (alanya): JókK. 5—6: „cristufnak *kel* tanalczat *kerdenewk* / hog ew *meltolýa* nekewnk iokellemeteffegut muttatnýa”, 129: „hogy peldat ewnbenne . . . *meg mutatna* ygaz alazatoffagrol Ew . . . cristufnak peldayarol *kezdua* *tenny*”; stb. Ahol az összetett állítmány esetén az igei rész $\emptyset$ fokú, természetesen felszólító módú a mellékmondat állítmánya: TihK. 1: „ezt igön *Io* megh tudnotok: hog *encöldkőgetők* ez . . . *kencőth* megh *kerefnőtők*”.

Általánosan a *hogy*: SándK. 23: „Es fabius fejedelemnek vittessenek *hog* ōkeet az tomlőczben vesse”. Ha a célhatározói mellékmondatba más tagmondat ékelődik még be, a kötőszó a beékelés után újra megismétlődhet: NádK. 320: „nem hizdóm *hog*h . . . adnanac űth zanto földet . . . *hog* minket kik ű közzűlők el vitettőnc, *hog* meg valtananac”. A kötőszó latin megfelelője az *ut*: MünchK. 85ra: „Ez iqt tanofagba *hog* [ut] tanofagot uallana a vilagrol” (~ JordK. 623) stb. A magyar fordítások több esetben arra utalnak, hogy a latin forrásszövegben *et* ~ *ut* (vagy fordítva) tévesztés vagy csere lehetett: AporK. 124: „űduq30h engemet te irgalmassagod zerent *Es* meg tuggak mert te kezed ez” (~ KulcsK. 276: „*Hogy* twgyak meg”): *salvum me fac secundum misericordiam tuam, et sciant quia manus tua haec*; KulcsK. 268: „Vallyak vrath w yrgalmay . . . *Hogy* aldoznak dycherethnek aldozattyawal” (~ AporK. 119): *Confiteantur Domino misericordiae eius . . . et sacrificent sacrificium laudis*; AporK. 116: „Es fel emelte ō kezet . . . *hog* leteriezene azokat a kietlenben *Hog*: *es* leuetne ō magzat'ókát” (~ KulcsK. 262: „*Es hogy* el vethneye w magzatyokath”): *Et elevavit manum suam . . . ut prosterneret eos in deserto et ut deiceret semen eorum*. — Latin vonatkozó névmási kötőszó helyén is állhat *hogy* a cél hangsúlyossá tételére: DöbrK. 295: „adatot en nekem en testemnek ifteke fatannak angala. *hog* engem nákazion”: *datus est mihi stimulus carnis meae angelus satani qui me colaphizet*; KazK. 73: „zolgait kilde: *hog* az ű . . . fyat zeretettel megh keresnek”: *pueros suos misit, qui eum inquirerent diligenter*.

Ha a mellékmondat tagadó (tiltó), benne az állítmány előtt szabályosan *ne* tiltószó áll: DomK. 47: „zent damancos atyanknak adatot vala hatalm iftentevl, *hog* evrdegeg *ne* hatalmazhatnanak ev rayta” stb. A tiltószó kivételesen a kötőszó mögé is kerülhet: JókK. 12: „zent fferenc ogyauala vele . . . lakafat *hog* *ne* ezfelel mondot engedelmeflegnekmyat tertenek yl zent lelket . . . megbantanya”. A latinban a mellékmondatokat szabályosan a *ne* kötőszó vezeti be: KeszthK. 16: „el fordeyta w orchayath *hogy ne* [ne] laffon erekke”, ritkábban *ut* és tagadószo áll benne: MünchK. 87ra: „z nem iq a fenéssfegré / *hog* megne feddeffēn ō műuelkédeti”: *et non venit ad lucem, ut non arguantur opera eius* stb. A későbbi korokban gyakori *nehogy* kötőszó nem jelentkezik a szövegekben, csupán ilyen értékű *ne* tiltószó adatolható: BirkK. 2b: „Nem vattok ketelenek, *hog* alattatok valoktol bochanatot kerietok, *ne* [ne] az alatt valocnal . . . azzal birodalmnak hatalma meg zegeffek”; — bár ez valójában a kötőszó nélküli adatok közé tartozik. Óvást kifejező mellékmondat bevezetésére, a *nehogy* funkciójában a kései ómagyarban a *netalántán* használatos (l. később).

A *csakhogy* kötőszóban feltehetően egy elliptikus szerkezetű főmondatban szereplő módosítószó társult a *hogy* kötőszóval (valószínűleg a *nehogy* keletkezése is hasonló úton megy végbe). Az előzményre l. NagyszK. 8: „nem lokat gondolnac a tiuiffel . . . *čak* az *hog* ōk az rofayat zedheffec”. A *csakhogy* főként olyan mellékmondatok kötőszava, amelyekben a cél feltétel jellegű: MargL. 28: „es mynden ev tehetseget . . . bela kýralnak akaratyā . . . ala hagya *chak* *hog* *zent* margyt azzont ev neký felesegevl agya”; TihK. 110: „ezdr zdmóketh . . . kez wonek el weztenóm: *cak* *hog*h lathaffam . . . *ekdšfegeth*”; KrisztL. 32: „El twřom az te bozzontasýdath. *chak* *hogi* *ne* teueliegy”. Ez utóbbi adatban a tagmondatok között ellentétes viszony is van, s ugyanez jellemzi a

hogy csak kötőszóval bevezetett tagmondatgyütteseket is: 1500 k.: „inkab a kara (?) maganak (?) ualasztani a halalt *hog* Lak ember iduqzqlne” (MNy. 6: 23); LobkK. 243: „incab mint a ganeet meg vtaliak vala, *hog csak* azent testet illethetneiek”.

A *hogyki* és elvéve a vonatkozó névmás a jelzői (értelmezői) mondatokkal érintkező célhatározói mondatokat kapcsolja: SzékK. 338: „keet fratert ada őmelleye *hoig kyk* őthet kyflirnik” (*hogy kísérlék* × *akik kísérlék*); GuaryK. 95—6: „Es kezde kerdeni ... azon vtet, *hog* ha volna valaminemü ifteni iozag, *hog kiuel* neki haznalhatnanac valamit”; ÉrsK. 524: „az barathok kegek közzwlók walasztottak wala eget *hogy ky* ... ewketh fel kewlthene”; — ill. BirkK. 3a: „hog remētelenfegbe ne effek, poriffa ilien bvnben valohoz veneket kulgen *kik* inxek őtet”. L. még 674 is.

A *hogy mivel* kötőszótársulás célhatározói mondatok bevezetésére (a latinban *ut*) a korszak különlegességei közé tartozik (egyéb mellékmondatokban is: tárgyi, kötött határozói és oksági viszonyú mondatokban). Elsősorban, de nem kizárólagosan az ÉrdyK. használja. A kötőszótársulás kialakulásának magyarázata mondatvegyülés lehet. Egyrészt *hogy* kötőszós és vonatkozó mondat között (l. még *hogyki*): JordK. 443: „kerelnék vala hamýff tanofagot lefus ellen, *hog mywel* hwtet halarra adhatnaak” (*hogy halálra* × *amivel halálra*); de: ~ MünchK. 33va: *hog*; — másrészt célhatározói és oksági viszonyú (elliptikus) tagmondatok között: ÉrdyK. 341: „vyzeth erezte ewnek az ... kew zyklabol ... *hogy mywel* chak ne zwgodnanak” (*hogy ne zúgódjanak* × *mivel azt akarta, hogy ne zúgódjanak*); TihK. 383: „kezeit vetőtte uona az niozolara: *hog miuel* le rantana”; stb. Természetesen az analógia szerepét sem lehet kizárni.

Feltehetően ok- és célhatározói mondatkeveredés és ellipsisz magyarázza a *mert* előfordulását: 1529: „walamýkor k. megý kýwanýa mýnden ok wetes nekel megý bocýatom *mert* [azt akarom, hogy] enbenem kýgelmednek ketsege ne legýen” (MNy. 37: 277).

Kötőszó nélküli mellékmondatok: VirgK. 21: „Tac meg zadat ganelyam bele”; WeszprK. 23: „mennionk ierusalembe lathassam a vagi csak egiczter az en lolkemnek yedelmet”; stb. Az effajta tagmondatgyüttesekbe később behatolhatott a *hadd* módosítószó — a kései ómagyarban azonban még igen ritka: SándK. 5: „vong vtannaad minkeeth. *haad* fussonk az te illatodban”, 24: „veessetők oketh imez palotaaban *hadd* nezhessem őket gyakran”. Kötőszó nélküliek lehetnek tagadó (tiltó) mellékmondatok is (ritmikai okokból vagy a tiltás kiemelésére): 1525 k.: „Terekechtwl nerel ayandokokath *ne* puztythanad orzagokath *ne* kerengethned baffayokath *ne* fenegetned w chazarokath” (RMKT. I²: 481); 1533: „könyerget [o: könyergek] ... Ne banca az fyzeteffel *Ne* Niomoroggek meg az En biztatafom vtam” (LtK. I: 142); stb.

Netalántán ~ *netalántál*: felszólító módú igealak a *nehogy* (későbbi) kötőszó funkciójában használatos. Kötőszónak azonban nem tekinthető — néha meg is jelenik előtte a *hogy*: MünchK. 10ra: „kěžěcbě vězněc tegedet *netalantal* [*ne forte*] megfězlěd te labaidat” ~ JordK. 363: „kežőkben veznek teğhedet, *hog ne talantal* meg ferteneed az ... te labadat”. A *netalán(tán)*-nak azonban van egy másik — gyakoribb — használati módja ‘talán, különben’ jelentésben, ilyenkor a mellékmondatban kijelentő mód áll. Ezekben az esetekben a tagmondatok között oksági viszony áll fenn: DomK. 76: „hyvyad evtet telleyes zyveddel, *netalam* fel tamazgya az te fyadat”; TihK. 235: „El fel megők enes urhoz: *ne talamtan* haragiat meg engeztelhetóm”; TelK. 221—2: „vram őld meg ezt *netalamtan* meg őletőnc a miat”. A párhuzamos fordításokban azonban keveredhet a kétfajta használat: JordK. 367: „Legý enghedelmeř te ellenfeghednek hamar ... *Ne-*

talantal [ne forte] aggyon teghedet, az býronak” ~ MünchK. 11rb: „leg megeggéfoltt te ellénfegeddél hamar ... *Netalantal* ad tegedét ... a· bironac”. Mindez a cél- és okviszonyok összefüggésére is utal.

A kötőszók megoszlása: *hogy* 191 (ebből 34 tagadó mondatban), *hogyki* 1, *mert* 1, kötőszó nélkül 9 (ebből 2 *netalántán* módosítószóval) adat.

Az utalószó

A célhatározói tagmondategyüttesek többségükben utalószó nélküliek. Az utalószó nélküli és utalószós mondatok aránya: 207 : 10. Az utalószó helye azonban hiánya ellenére is ki lehet jelölve a főmondatban: BécsiK. 15: „pazāoltuala ... Nabuhodonozor ... hog földnēc mēdz iftēnit ki iztana· *tudna mēzt* hog lac 9n9n mağa mōdatnēc iftēnnc” ~ SzékK. 9: „az földnek mynd fok yftenyt ... el vezteneye *Azaz*, hog čak önön maga mondatneek yftennek lenny”; stb.

Leggyakoribb utalószó az *azért*: JókK. 14: „De *azert* yewuek hogγ zolnek frater ferencuel”; 1529: „est *azert* myelem hogγ hederwarγ fferenchnek ne segelyenek” (MNY. 37: 277); stb. Az utalószó a mellékmondat mögé kerülve hangsúlyozhatja azt: TihK. 101: „Az the ... zepfegōdet irhaffam igazan megh; hogγ megh ercētōk *azert*”. Mivel az *azért* az okhatározói tagmondategyüttesek utalószava is, valamint egyéb funkciói is vannak, a főmondatban több is állhat belőle: VirgK. 55: „*Azert* [‘tehát’] en imma *azert* iwtem tehozad hogi ... bekefeget zerezek”. A funkcióbeli sokféleség és az *azért* pozíciója miatt olykor nem dönthető el, hogy az adott esetben utalószó-e: NádK. 490—1: „*Azert* zolgalyonc zent apalin azzonnac, hogγ ... fog fereftōl ... megzabadul’onc” (itt inkább az előzményhez kapcsol). Ok- és célhatározás egybefonódására: JókK. 13: „hogγ ew venne helyeket ezuylagotmγa *azert* hogγ keluala ew zerzetenen ... terγedny” (tkp. ‘hogγ terjedjen’, — bár a latinban *eo quod* a kötőszó). — Palatális hangrendű utalószó: WeszprK. 20: „*ezert* iōttem ez vilagra hogi az emberi nemzetot meg uruosluan”; DebrK. 2: „*ezert* iōueh ez velagra hogi, az Iduōffegōf eletnek mogiat ... megh mutaffa”; stb.

Az ok- és célhatározás összefüggésére még pregnánsabban mutat a tipikusan okhatározói *annak okáért* utalószó használata a célhatározói tagmondategyüttesekben: WinklK. 361: „zerelmes hugom *annakokaerth* mondam ezeketh. hog eez vylagnak semminemw zerelme ... cristus zerelmetwl el ne valazzyon”; VirgK. 120: „ezeket *annak okaert* mutatya meg hogi lafak az bōnwlfōk”; stb.; — palatális változatban: WeszprK. 20: „*Ennek okaert* ehōzom ... hog ... meg elegiczem”; ÉrsK. 132: „ō menyben menetynek haloghatafa leen *ez okaerth* hogγ az ō fel thamadafanak byzonfaagos woltha ... meg ereffwlne”; stb.

Jellegzetesen célhatározói utalószó az *arra*: NádK. 278: „*arra* iōttem, es *arra* zūlettem, te tōled embōri teftōt *arra* fogattam hogγ a kereztfan valtanam en meg embōri nemzetōt” (~ WinklK. 217—8) stb.; — palatális változatban: WinklK. 183: „Een *ebhe* [!] zōlettem ees *erre* iōttem ez velagban hogh tanobizongoth [!] teghiek az igassaagrol”; ApMélt. 59: „*Erreh* valazta az zent apostolokath ... hogγ 9 vtannah nağh chodakath tennenek”; stb.

További tipikusan célhatározói — de ritkább — utalószók: *avégre* (*evégre*, *evégbe*): ThewrK. 181: „az ember *á végre* imadkozik ... hogi emberektől dicféretet vegien éret-

te”; 1529: „az datomat . . . ýrnaýa hwshagýo wasarnap elet walo wasarnapra, *ez wegre* hog teteneek” (MNY. 37: 277); 1533: „mel dolgot k. *ez veegbe* hagiott uala, hogh Toot orzagba be menne” (MNY. 37: 354).

Kihagyásos jelzői szerkezetből válhatott utalószóvá — szórványosan és a beszélt nyelvben — az *evvel* (*a céllal*): 1525: „ez nemeffegnek egh rezeth *ewel* wethe wolth fel, hogh otth thenne wýonna az magýarok nemeffe(ge)th?” (NYK. 28: 77).

Az utalószók megszólása: *azért 7, arra 2, evégre 1*, egyéb utalószóra nincs adat.

A tagmondatok sorrendje

Jellemző a főmondat—mellékmondat sorrend: SándK. 23: „fabius feýedelemnek vittessenek *hog qkeet az tqmłqczben vesse*”; 1524: „erczed wele egy mast *hogy az lathor lassa* hogy . . .” (KLev. 49.); stb. Az ellenkező tagmondatosorrendre kevés az adat: KulcsK. 272: „*hogy meg zabadwltafsanak the zeretheyd* Zabadohon meg engemeth the yogod”; BirkK. 2b: „*hog kedig ezkoñuexkeben . . . magatokat meg lathaffatok . . . eg-czer* hetbe . . . meg oluافتافek”; stb. Beékelésnek tűnnek, de valójában elől álló pozíciójúak azok a mellékmondatok, amelyek előtt tömbkapcsoló kapcsolatos vagy ellentétes kötőszó áll: WinklK. 362: „*ees* hog en o hozza mennýek naponkenth hýw engemeth”; JókK. 32: „*De* hogý az ewdewt yftenneç gýczerettire kewlczewk . . . az keppen mongyad”. Idetartoznak továbbá azok a mondatok is, amelyek látszólag utalószó után beékelések, a határozószó azonban nem utalószói szerepű, hanem az előző szövegmondathoz való kapcsolódásra szolgál: BécsiK. 20: „*Azezt hog [Ut ergo]* Achor még-éfméziè mèzt . . . Mènqnc fel ahégècbè” ~ SzékK. 26: „*Annakokaert* hog meg yfmerye . . .”.

A mellékmondat azonban valóban beékelte helyzetű, ha a kétségtelen funkciójú utalószó a főmondatról leszakadva a mellékmondat előtt vagy mögött áll, vagy a főmondat egyéb részei veszik körül a mellékmondatot: NádK. 336: „*Arra* hog megzabadulanac, nem adna . . . őrdög eg lelköt ki az ő fogfagabol”; TihK. 101: „*Az* the . . . zepfegödöt irhaffam igazan megh: hog megh ercetők *azert*”; JókK. 130: „*monnayk feld kyuel nemý helyben* hogý egyetlenbe uennenek etket */ egybeyuttakuala*”; stb.

A célhatározói tagmondategyütteseknek van egy különlegesebb típusuk. Ebben a középben elhelyezkedő főmondatnak több célhatározói alárendelt mellékmondata is van: BécsiK. 24: „*azezt hog viadalba mènèsnèlkul gqzhèdnèdmeg qkèt* Vès qizqkèt a fo22afok2a *hog azocbol nè mèzèhènc*” (~ SzékK. 38—9). Azonos főmondathoz azonos minőségben tartozó mellékmondatok egymással (rendszerint) valamilyen mellérendelő viszonyban szoktak állni, ez esetben azonban erről nincs szó. A középben elhelyezkedő főmondathoz szorosabban tartozik az öt követő mellékmondat, és a kettőhöz — mint tömbhöz — a megelőző mellékmondat(ok): SándK. 27: „*dee* *hog ez hýtwan zqmelyqok el ne hýgýeek* *magokath. es* *hog az istenqknek <wfolaast ne merýenek tenný.* Variusth valasztom hozzáýok *hog ó kenzaassa óketh*”; BirkK. 3a: „*De* *hog remètelenfegbe ne effek*, þoriffa ilien bvnben valohoz veneket kulgen *kik inxek øter*”; stb. Természetesen felvethető az a kérdés is, hogy nem tekinthető-e az utolsó célhatározói mellékmondat egyszerűen relatív főmondatnak. Valószínűleg nem: egyrészt a tagmondatok elhelyezkedése miatt, másrészt pedig azért nem, mert egy valódi többszintes tagmondategyüttesben a főmondat és a másodrendű tagmondat viszonya különbözik attól, ami a fenti

adatokban található: CornK. 49r: „*az mariak el mentek volna az koporfohoz. hog meg kenneyek criftuľnak teťteet dragalatos kenettel. hogmegne rodhadna*”.

A tagmondatok sorrendjének megoszlása: főmondat—mellékmondat 206, mellékmondat—főmondat 8, beékelte mellékmondat 1, mellékmondatokkal közbevetett főmondat 2 adat.

A célhatározói mellékmondatok kapcsolata más mondatfajtákkal

A célhatározói mondatok és egyéb mellékmondatfajták egymással való érintkezéséről részben eddig is tettünk már említést. Így: kettős funkciójú alaptag esetén a kötött határozói mellékmondatokkal; a függő idézetszerűség miatt — ellipszissel — a tárgyi mellékmondatokkal; a közös utalószó és ritkábban a kötőszó miatt az okhatározói mondatokkal (bár a mellékmondat igemódja itt jórészt eldönti a hovatartozást); s ugyancsak a kötőszó miatt a jelzői mellékmondatokkal.

A célhatározói mondatok bizonyos esetekben a következményes mondatokkal is érintkezhetnek. A következmény ugyan éppen nem cél, hanem ellenkezőleg: mintegy szándéktalan terméke a főmondatban kifejezett cselekvésnek (tkp. egyfajta okság is). A következményes mellékmondatok igemódja így rendszerint — de nem kizárólagosan — kijelentő módú. A módhatározói, fokhatározói következményes, ill. a célhatározói mondatok érintkező sávja ezért azok közül a mondatok közül kerül ki, amelyek utalószó nélküliek (a *hog* kötőszó közös), a mellékmondatban pedig felszólító (vagy a latin hatás miatt feltételes) módú az ige: BatthyK. 154: „Mi mostan hitnek iegeuel, fziuűnket meg erőficzűk *hog az őrdog meg ne czall'on az ő nag alnoksagauauaľ* [!]; WinkIK. 350: „az iftentol mŷ folyonk *hogh ellene ne vessonk hogh mŷnketh zeresson*”; stb. A lehetséges összefonódást az is mutatja, hogy ugyanaz a latin szöveg a magyar párhuzamos fordításokban eltérően — hol célhatározói, hol következményes mondatlall — jelenik meg: AporK. 58: „meg fordeitom tengernek mel'eben, *Hog he martaľfek q labok a verbe*”; de: ~ DöbrK. 128: „tengernek fenekere fordeitom *Hog te labad verbe marto-zik*”: *convertam in profundum maris: Ut intigatur pes tuus in sanguine*; SzékK. 64: „es az vr yften ő rayta ez yľ zéépfegét megh őregbytéé, *hog hozya hasonľhatlan éékeľfegwel yelenneyek myndeneknek zemeynek elötte*”; de: ~ BécsiK. 31: „Azét vr es ezépfegét qbènnè mēgzèlèfèitè *hog mōdhatatlan èkèľfègğèl mēdènèc zēmèy èlqť tēccikuala*”: *et ideo Dominus hanc in illam pulchritudinem ampliavit, ut in comparabili decore omnium oculis appareret*; sőt: ÉrdyK. 591: „Ez eelÿen nagy bōľch mennyey tanachot az okaert zōrzee zyz zent Vrľola azzon *hogy awagy . . . az kyal meg zenneek ew tewle awagy az zyket mynd Criftuľnak zentōľnee*”; de: ~ NádK. 457: „Bōľc tanalč zerent mivelkōdec ez dičōfegōs ziz, *Vğhog, Auag . . . az ő lelket zerelmetōľ el zakasztana, Auag az zizeket criftuľnac magauaľ őzue adna*”; stb.

Értelmező célhatározói mondatok. — A főmondat igei állítmányának lehet egy mondatrészszel és egy mellékmondatlall kifejezett célhatározói bővítmenye is. A mellékmondat ezekben az esetekben a főmondatban kifejezett célhatározói szerepű mondatrészhez — mint másodlagos alaptaghoz — értelmező határozói mondatként kapcsolódik: MargL. 14: „ez soror megÿen vala az ora meg latnŷ *hog ha jdeye veter-*

nyet harangoznŷa”; 1507: „Ezt [az] tŷtame[n]tomot . . . Jrtam az en gyermekŷmnek meg maradassokra es taplalassokra az en keze[mel] hog ez mellett mŷndenŷk meg maradŷon” (NyIrK. 6: 187); stb.

Az lclhatrozi mondatok. — Egyes formailag célhatározói mellékmondatok nem a főmondatban megjelölt cselekvés által szándékolt célt, hanem azzal éppen elentétes cselekvést fejeznek ki. Ezek valójában mellérendelő értékű tagmondategyüttesek: JókK. 143–4: „Es estue completa monduan az gŷra . . . egyebeknek elewtte mentuolna *hogy annakutan euel egyebek aluan . . . fel kelne*”; MünchK. 63va: „zec azoc kic halŷlac az gt *hog ne higgn ˆ ne vduqzqlŷln*”; stb.

Irodalom

Alanyi mellékmondatok: SIMONYI: Nyr. 6: 200, 337–8, 340, 530–9, Kt. 2: 8–12, 25–33, 54, 129–131, 163; KLEMM: TörtMondt. 460–1, 466–7, 476–8, 490, 547–8, 559–62, 579, 610–1; KÁROLY: JókK. 75–6, 87, 91; KUBINYI: MNy. 50: 417, Nyr. 81: 475–6; RÁCZ: Pais-Eml. 236, MNy. 55: 68–76, 57: 439, Nytudért. 39. sz. 13–4, 90–1, MMNy. 369–72, MondtEl. 181–8; BERRÁR: TörtMondt. 65, 152–4, Nytudért. 23. sz. 50–1, 85, 122, 46. sz. 23; S. HÁMORI: MNy. 53: 138–47; IMRE, SzabV. 215; TOMPA: MMNyR. 2: 336–49; H. MOLNÁR: Nytudért. 60. sz. 39–41, 94. sz.; HADROVICS, FunkMondt. 192–303 passim; RADICS: MondtTan. 135–70; HUSZÁR: Nytudért. 101. sz. 26–36; E. ABAFFY: ArNyT. 166–9; KESZLER: FejLNY. 295.

llitmnyi mellékmondatok: SIMONYI, Kt. 2: 6; ZOLNAI: NyK. 23: 155; KLEMM: MNy. 19: 29–32, TörtMondt. 579–80; KÁROLY: MNy. 48: 103–12, Nytudért. 16. sz. 16; TOMPA: I. OK. 4: 51–5, Nyr. 79: 199–203, MNy. 59: 322–33, MMNyR. 2: 350–3; KUBINYI: MNy. 50: 408–19, Nyr. 79: 195–8; BERRÁR: TörtMondt. 154–5, 167–70, Nytudért. 23. sz. 9–10, 44–7, 76; RÁCZ: NéprNytud. 1: 95–8, Nytudért. 39. sz. 13, 78–92, MMNy. 241–8, 372–5, MondtEl. 188–93; SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464–70; RÁCZ: NéprNytud. 1: 95–8, Nytudért. 39. sz. 13, 78–92, MMNy. 241–8, 372–5, MondtEl. 188–93, ANTAL: MNy. 58: 449; ELEKFI: Nyr. 90: 62–75; HADROVICS, FunkMondt. 192–303 passim; SZEMERE: MondtEl. 29–30; HUSZÁR: Nytudért. 101. sz. 26–36.

Tárgyi mellékmondatok: SIMONYI, Kt. 2: 33–40, 127–81, 3: 99–140; KERTÉSZ: Nyr. 34: 287–8; GALAMBOS: NyF. 43. sz. 9–10; KLEMM: NyK. 46: 34–65, TörtMondt. 463–78, 562–73; KÁROLY: JókK. 74–8; KUBINYI: MNy. 50: 417, Nyr. 81: 476; RÁCZ: Pais-Eml. 237, MNy. 55: 70–1, 73–4, Nytudért. 39. sz. 14–5, 90–1; BERRÁR: TörtMondt. 154–6, Nytudért. 23. sz. 50–1, 122; BÁRCZI: MNy. 54: 257–70; IMRE, SzabV. 215–6; H. MOLNÁR: MMNyR. 2: 354–64, Nytudért. 60. sz. 43–4; HADROVICS, FunkMondt. 192–303 passim; E. ABAFFY: MNy. 78: 153–8; . KISS: Nytudért. 116. sz. 82–90.

Kötött határozói mellékmondatok: SIMONYI, Kt. 2: 40–8, Hat. 1: 45–9, 84–6, 136–63, 187–93, 2: 374–5; B. LRINCZY: Nyr. 80: 452, MMNyR. 2: 251–7, 390–1; BERRÁR: Nytudért. 23. sz. 51; RÁCZ: Nytudért. 39. sz. 57–8, 91, MMNy. 399–400, MondtEl. 222–5; H. MOLNÁR: ÁNyT. 6: 229–70, 9: 123–44, Nyr. 98: 398–405; KÁROLY: ÁNyT. 6: 174–204; HADROVICS, FunkMondt. 219–24; SZEMERE: MondtEl. 27–8; S. HÁMORI: MNy. 81: 300–14, 404–14; HAADER: MhM. 2. sz. 3–10; TAMSIN: FejLNY. 91–137; THIMAR: FejLNY. 139–59.

Hasonlító határozói mellékmondatok: SIMONYI, Kt. 2: 101–7, 3: 179, Hat. 1: 236–46; KLEMM: TörtMondt. 519–20, 550–2; B. LRINCZY: MNy. 50: 50–60, Nyr. 80: 450–2, MMNyR. 2: 257–8, 391–2; BERRÁR: TörtMondt. 151–2, Nytudért. 23. sz. 34, 67–75, 79, 124–8; RÁCZ: NyK. 64: 429, MondtEl. 227–8, MMNy. 401; S. HÁMORI: Nytudért. 104. sz. 375–9.

Helyhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Kt. 3: 5–22; KLEMM, TörtMondt. 541–4; KOVÁCS: Nyr. 79: 54–6; BERRÁR: TörtMondt. 94–101, 156–7; KÁROLY: MNy. 53: 414; RÁCZ: MNy. 53: 412, MondtEl. 200–3, 230–1, MMNy. 381–2; B. LRINCZY: MMNyR. 2: 183–4, 369; IMRE: MMNyR. 2: 397–8; H. MOLNÁR: ÁNyT. 4: 157–65, 6: 229–70, Nytudért. 94. sz. 3–6; ELEKFI: SzótTan. 194–214; HADROVICS, FunkMondt. 237, 304–7, 308; ZSILKA: NyRendszVal. 90–5; G. VARGA: MondtTan. 105–7; D. MÁTAI: MNyTK. 187. sz. 22; HAADER: Benkő-Eml. 245–9.

Időhatározói mellékmondatok: SIMONYI: Nyr. 6: 244–5, 529–39, Kt. 1: 244–8, 2: 19, 118–22, 3: 27–73, 77–98, 103–6, 185–6; KLEMM: MNy. 15: 77–8, TörtMondt. 501–14, 521, 554–6, 593–6;

KÁROLY. JókK. 79—81, 86, Nyr. 81: 446—7; BERRÁR: MNy. 52: 31—3, TörtMondt. 157—8, 170—3, NytudÉrt. 23. sz. 87, 136; RÁCZ: Pais-Eml. 237, MNy. 55: 72—6, NytudÉrt. 39. sz. 19—20, 34, 93—5, NytudÉrt. 40. sz. 307—10, MMNy. 415—6, MondtEl. 203—7; MARTINKÓ: MNy. 52: 474; IMRE, SzabV. 216; SZABÓ. MMNyelv. 370—2; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 369—74, 385; TOMPA: MMNyR. 2: 394; BALÁZS: NytudÉrt. 38. sz. 48—50; BÁRCZI, MNyÉletr. 169, 287; HADROVICS, FunkMondt. 307—21; SZABÓ. MvS. 41—4; E. ABAFFY: ArNyT. 113—79.

Számhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 3: 46—7; KLEMM, TörtMondt. 504; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 375; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 68, MMNy. 387.

Állapothatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 2: 40—1, 3: 99—100; KLEMM: MNy. 30: 11, TörtMondt. 521, 554; B. LÖRINCZY: MNy. 50: 58—9, MMNyR. 2: 384—8; SZABÓ, MMNyelv. 285, 310—4, 376—8; T. J.: Nyr. 80: 442—3; BERRÁR: MNy. 52: 27—8, TörtMondt. 159, NytudÉrt. 23. sz. 10, 22—4, 52—5, 106, MondtTan. 171—82; ELEKFI: I. OK. 11: 133; KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 36—8, 63, Nyr. 86: 290—5; SZÜCS: Nyr. 86: 34—40; RÁCZ: Nyr. 82: 273—80, NytudÉrt. 39. sz. 18—9, MondtEl. 208—12, MNy. 70: 392—3, MMNy. 305—6, 311—2, 387—9, 419; KESZLER: MondtTan. 127—9.

Módhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 2: 14—5, 52—7, 3: 152—86, 191—203; KLEMM, TörtMondt. 514—27, 545—7, 549—50, 615—6; RÁCZ: AnyIsk. 1: 188—90, NyK. 64: 423—9, NytudÉrt. 39. sz. 9, 15—6, 57—63, 96—8, 101, 108—9, MondtEl. 213—5, MMNy. 391—2, 428; B. LÖRINCZY: MNy. 50: 50—60, MMNyR. 2: 169, 375—8; BERRÁR, TörtMondt. 65, 165—9, MNy. 53: 396—403, NytudÉrt. 23. sz., MNyT. 478—80; IMRE, SzabV. 217; SEBESTYÉN, Névut. 149—50; KESZLER: MondtTan. 122, 127—30; BÁRCZI, HB. 118—9.

Fokhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 3: 21—2, 204—25 és passim; GALAMBOS: NyF. 43. sz. 14—8; KLEMM, TörtMondt. 480, 482, 517, 527—32, 544—5, 553—4; CSÜRY: MNy. 34: 40—3; MÉSZÖLY: MNy. 35: 155; BALÁZS: MNy. 50: 447—51, NyK. 57: 220—1; B. LÖRINCZY: MNy. 50: 50—60, MMNyR. 2: 366, 379—80; RÁCZ: Nyr. 80: 300—6, NytudÉrt. 39. sz. 20—2, 57—8, 60—90, 102—4 és passim, MMNy. 393—4, 405—6, MondtEl. 216; BERRÁR, TörtMondt. 165—9, NytudÉrt. 23. sz. 12—4, 30, 38—44, 57—62, 64j., 116—24, 142 és passim, MNyT. 475—6; KÁROLY, JókK. 81—2, 86, 88, Nyr. 81: 447; SZABÓ. MMNyelv. 374—5; IMRE: MMNyR. 2: 399—401; BÁRCZI, HB. 118—9.

Okhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 1: 255—6, 2: 57—60, 123—6, 3: 226—51; KLEMM, TörtMondt. 532—40, 556—9; KÁROLY: Nyr. 81: 446; BERRÁR, TörtMondt. 147, 159—61, NytudÉrt. 23. sz. 135—6, MNyT. 466, 472; FARKAS: Nyr. 83: 87—91; RÁCZ: MNy. 57: 435—42, MMNy. 395—7, MondtEl. 218—21; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 381—2; HADROVICS, FunkMondt. 207, 343—9; MOLNÁR: Nyr. 98: 398—405, NytudÉrt. 94. sz. 19—20; HORVÁTH: NytudDolg. (Bp.) 29. sz.; HAADER: Rác-Eml. 97—104.

Célhatározói mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 2: 18, 70, 90—7, 134, 142, 147—9, 162, 3: 244—5; BOGNER, BMAK. 103; KLEMM, TörtMondt. 539, 548, 573—6, 583—8; KÁROLY, JókK. 90, 93; BERRÁR, TörtMondt. 161—2; SZABÓ, MMNyelv. 376; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 382—4; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 42—4, 86, 100, 107—10, MMNy. 398—9, MondtEl. 221—2; KOLLÁNYI: Nyr. 90: 235—40; HADROVICS, FunkMondt. 207, 219—24, 260, 269, 343; MOLNÁR: Nyr. 98: 398—405; PRILESZKY: NytudÉrt. 83. sz. 473—5.

AZ ALÁRENDELŐ MONDATOK: A JELZŐI MELLÉKMONDATOK

Írta: DÖMÖTÖR ADRIENNE

A jelzői típusú mellékmondatok — az ismert elkülönítés szerint — az alaptaghoz kapcsolódó minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői tartalmakat kétféleképpen fejezhetik ki: (puszta) jelzői és értelmező jelzői formában. Fő jelentéseiben a két típus megegyezik; a különbség köztük abban a szerepben van, amit a jelző(i) utalószó) kétféle helyzete eredményez. Ha a szerkezet azt mutatja, hogy a mellékmondat az alaptagnak kizárólag utólagos kiegészítéseként — pontosításaként, értelmezéseként — állhat, értelmező jelzői mellékmondatról beszélünk. Amely mellékmondat — utalószó hiányában — jelzői és értelmező jelzői egyaránt lehet, felosztásunkban a jelzőiek közé került; a kétféle típus gyakorisági megoszlása miatt ez látszik valószínűbb feltevéssnek.

A jelzői — jelzői és értelmező jelzői — mellékmondatok között vannak csoportok, amelyeket megközelíthetünk további, nemcsak a jelzői mellékmondatokra jellemző szempontok alapján is. Vizsgálандók így a tartalomadás módjai: a lényegi és a részleges tartalomadás; az alaptag meg az utalószó és a mellékmondat jelentésbeli kapcsolatának fajtái: a korlátozó és a nem korlátozó szerkezetek; valamint a jelzői tartalmakhoz járulható sajátos jelentéstartalmak: a hasonlítás, a következményesség és a feltételeesség.

A minőségjelzői mellékmondatok

Minden korban a leggyakoribb alárendelő mondatfajta. Kategóriáján belül — a minőségjelzős szintagma két fő típusával párhuzamban — megkülönböztethetünk minősítő és kijelölő jelzői mellékmondatokat, bár elkülönítésük problematikusabb, mint a szó szerkezeteknél; a hangsúlyviszonyokat nem ismerve sokszor még utalószó jelenlétében sem egyértelmű a besorolás. Utalószóként akár azonos alaptag mellett, azonos szerepben is váltakozhat a szintagmában minősítő jelzőként számon tartott *ilyen, olyan* és kijelölőként elemzett *ez, az*: DebrK. 92: „Negied napon *ilyen* törüent ada hogi . . . a Romai pispók mindön pispókóknak . . . feie lenne” ~ 93: „hatod napon *ez* törüent ada hogi fínki egihazath ne rakattathasson varofba”. Mindezt erős fenntartásokkal mondhatjuk csak azt, hogy az *ilyen, olyan* stb. utalószósaknál inkább minősítő jelzői, az *ez, az* stb. utalószósaknál pedig inkább kijelölő jelzői szerepre gyanakodhatunk. A továbbiakban éppen ezért nem választhatjuk szisztematikusan ketté e funkciójuk alapján a minőségjelzői mellékmondatokat.

A főmondat és a mellékmondat jelentésviszonyai

1. A minőségjelzői mellékmondatok alapvetően kétféleképpen fejthetik ki a főnévi természetű szóval megnevezett alaptag tartalmi vonatkozásait. A vonatkozó kötőszós jelzői mellékmondatokban a mellékmondat az alaptagnak egyik jellemzőjét, tehát jelentésének csak egy részmozzanatát adja meg, állítja a központba. Ilyenkor részleges tartalomadásról beszélünk: GuaryK. 22: „*a3 ý neluenec alatta fergelkek vadnak, kik a3 ý neluet fulda'ac*”; 15(2)9: „*est neký wly ember monta, ký casaral egyet ýot*” (MNy. 37: 277).

A másik típus mondataiban a mellékmondat kitölti az adott szerkezetben az alaptag által kínált tartalmi keretet. Ez a lényegi tartalomadás; a mellékmondat *hog* kötőszós tartalomkifejtő mellékmondat: BécsiK. 12: „*Es monda obenně egondolatot leni · hog mēd a · földēt q vzařaga ala . . . alazna*”; DomK. 32: „*vevt vala jl zandokot · hog mendeneket . . . el hadnaya*”; stb.

2. A vonatkozó kötőszós jelzői mellékmondatok kategóriája (azaz a részleges tartalomadóké) két részre oszlik aszerint, hogy a mellékmondatban kifejtett tartalom mennyire szorosan kapcsolódik az alaptag (és a főmondat) jelentéséhez.

A) Az egyik típus mondataiban a mellékmondat szervesen hozzátartozik az alaptag (és a főmondat) szemantikai jellemzéséhez; a főmondat jelentésének megváltozása nélkül nem választható le tőle. A mellékmondat szerepe az, hogy leszűkíti, korlátozza az alaptag (és a főmondat) tágabb jelentésének érvényességét. Ezek a korlátozó mellékmondatok. A jelentéskorlátozásban jelzői utalószó segíti a mellékmondatot: BirkK. 2b: „*ne reftelietek azon zabol, oruoffagot mōdani kibēl sebēk lottenek*”; CzechK. 62: „*de ký latoth oyl zerelmeth. zornýw halaal kýth meg gýqzqth*”.

B) A másik típushoz tartozó mondatokban az alaptag valamilyen formában — önmagában vagy főmondatbeli környezetében — körülhatárolt, jelentése leszűkített. A mellékmondat olyan jelentést hordoz, amely az alaptag (és a főmondat) jelentéséhez lazán kapcsolódik; leválasztásával nem változik meg a főmondat jelentése. Ezek a nem korlátozó mellékmondatok. — Mivel az értelmező jelzői mellékmondatok is nem korlátozó jelentésűek, vizsgálandó, hogy hol húzható meg a nem korlátozó minőségjelzőiek meg az értelmező jelzőiek közötti határ. E részben a minőségjelzői (ill. a minőségjelzői—értelmező jelzői érintkező) példaanyagot vesszük sorra.

Nem korlátozóként viselkedik az utalószó nélküli minőségjelzői mellékmondatoknak körülbelül a fele (ezekbe általában — minthogy az alaptag eleve körülhatárolt — inkább értelmezői helyzetű utalószó kíváncozna, semmint jelzői). Az idetartozó főbb csoportok a következők:

a) Az alaptagul álló főnév jelentése önmagában körülhatárolt: személynév vagy aként álló megnevezés: BirkK. 2b: „*adgatok halat vr iftēnek, ki mēden ionak adoia o3toia*”; bizonyos elvont jelentésű köznevek és általános jelentésben használatos köznevek: 1533: „*azert kerlek weghead ýnkab harathsagomath, khý mindenha ýgaz wolt*” (MNy. 37: 353).

b) Az alaptag jelentése főmondati környezetében válik körülhatárolttá, leginkább jelzője segítségével: NádK. 159: „*Igiatok ebből mind, mert ez en veerem ki tú ertetōc es fokakert ki ōthletic*”.

A nem korlátozó jelentés tehát értelmező jelzői besorolást sugall. Tekintetbe kell

azonban vennünk, hogy bizonyosfajta — igaz, nem tipikus — jelzői utalószóval ezek a mondatok is bővíthetnek. A kijelölő jelzőnek (mindmáig) van kétféle olyan használata, amelyben akár a tulajdonnevek elé is odakerülhet: egy nyomatéktalan, szinte névelőszerű, inkább anaforikus, mint deiktikus használat (*Ez a Péter, aki mindig olyan pontos szokott lenni, most nem érkezett meg.*); és egy nyomatékos, valójában minőséget kiemelő, anaforikus használat (*Barátja az a Kelemen Ábel volt, akit már gyermekkorában annyi minden érdekelt.*). A korabeli, pontosan el nem különíthető névmási, ill. névelői determinánsok is felfoghatók ilyenek: JókK. 5: „Es hyūyauala yftent hog mellet ew nem tehetuala hog az yften megtekellene % ky nelkewl hembery teredelmefleg semyt nem hat”. A kijelölő jelző + névelő + alaptag szerkezet, ahol ezek a szerepek majd differenciálódnak, nem terjedt még el, s a nyomatéktalan használatú mutató névmás és a névelő funkciója aligha különbözik egymástól. Az ilyenfajta utalószó számításbavétele mindenképpen az ellen szól, hogy a nem korlátozó jelentést (amelyet ez a fajta utalószó nem befolyásol) azonosítsuk az értelmezői jelleggel (amely bármifajta elől álló utalószót kizár).

A többi utalószó nélküli mondat egyaránt értékelhető korlátozóként és nem korlátozóként is. A beleértett utalószó pozíciójától függően pedig — éppúgy, mint a fent tárgyaltak — ezek is lehetnek jelzőiek és értelmező jelzőiek.

3. A mellékmondatok a jelzői szerepen túl, arra ráépülve különböző sajátos jelentéstartalmakat hordozhatnak. Ezek olykor a vonatkozó kötőszós mellékmondatokban is megjelennek, általában azonban a sajátos jelentéstartalmakat kifejező, speciális kötőszókkal bevezetett mellékmondatok jellemzői. Ez utóbbiak a részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) és a lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós) csoportok mellé sorakoznak harmadikként.

A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós)

minőségjelzői mellékmondatok

A minőségjelzői mellékmondatoknak a részleges tartalomadás a jellegzetes szerepe; a törzsanyag 422 mondatából 409 tartozik ide.

Az alaptag

Az alaptag szófaja. — A minőségjelzői mellékmondatok alaptagjának szófaja főnév, főnévként álló egyéb szófaj vagy főnévi névmás.

1. A jellegzetes alaptag a főnév.

A) Leggyakoribbak a köznevek.

a) Ezeknek zöme konkrét egyedi név, amely legtöbbször élettelen dolgot, ritkábban élőlényeket (és a vallásos élet világát benépesítő szereplőket) jelöl: CornK. 142r: „Mert kevnyeb az zvzeffleg tartas az oly *teftben*. ky teftnek gyenyerevsegeet nem tutta”. — b) Gyakorisági szempontból a második helyen az elvont főnevek állnak. Részleges tartalomadó mellékmondatok alaptagja bármely elvont főnév lehet: GuaryK. 122: „mert az

ol' imadſagot iften meg nē halgatt'a, mel' imadſagra az imatcozo femmit nē igekozic''. — c) A gyűjtőnevek ritkák: SzékK. 16: „ky legén az *nép*, mel' az hegeket megh zallotta''.

B) Az alaptag — a köznévinél lényegesen kevesebbszer — tulajdonnév (személy- vagy földrajzi név): BécsiK. 19: „ēf meg biziac *Ihžlmēt* hol vagō ſcētēknę ſcentē''.

C) Főnévi szerepben bármely szófajú szó, sőt elvértve más természetű nyelvi jel is állhat.

a) Főnévi szerepű melléknevek (vagy kettős szófajú szók): BirkK. 4b: „Azon kepen oga mēdenik hoğ *gonozi* kit mas felöl hallott masnak meg ne mōd'a''. Ha azonban a melléknév nem főnévi értékben szerepel, hanem jelzőként áll, a mellékmondatot nem jelzői, hanem fokhatározói mellékmondatnak tartjuk (JókK. 42: „oly *nagý* aýoytatoffaga vala ewhozzya mert [‘hogy’] ... tudakozykuala žent fferencžnek týtok dolgyň’), s a megfelelő fejezetben tárgyaljuk.

b) Melléknévi igenév főnévi értékben: BécsiK. 13: „Es èl èzède o ... *alquockèl* kic bēfēdēc ſoldnę ozčaiat''.

c) Főnévi szerepű számnév: JókK. 39: „žent ferenc bocžata *kettewt* tarfy kewžewl ž. kýk meg kerefnek ewtett''.

d) Némileg sajátos főnevesülésnek lehet tekinteni a *valaki*, *valami* főnévi határozatlan névmás esetét: ez, ellentétben a többi névmással, elől álló jelzői utalószót is kaphatna, nemcsak értelmezői helyzetűt; így minőségjelzői mellékmondat alaptagja is lehet: SzékK. 292: „es ha tudna *valakit* kyneč ados volna''.

e) Egyéb nyelvi elem főnévi szerepben (akárcsak a következő — inkább — áljelzői mellékmondatos szerkezetben): ÉrsK. 520: „Elfew bōthw Azerth azzonywnknak neveeben az *M* kyn peldaztatyk az nōmōs ees dragalatos Margaretha newō kw''.

Az alaptag szófaji megoszlása a következő:

Szófaj				Szám	Százalék
Főnév	köznév	egyedi	konkrét	253	62,3%
			elvont	117	28,8%
		gyűjtő		12	3,0%
	tulajdonnév			16	4,0%
Főnévi szerepű	melléknév			4	0,9%
	melléknévi igenév			2	0,5%
	számnév			2	0,5%

Az alaptag mondatbeli szerepe. — A minőségjelzői mellékmondatok alaptagjai a főnévnek összes mondatrészi szerepében állhatnak; mennyiségi megoszlásuk főként az alaptagul álló mondatrész gyakoriságától függ. Az alaptag — a sokféle határozó számbeli fölényénél fogva — legtöbbször határozói funkciót tölt be; szintén gyakori az alanyi és a tárgyi alaptag: ÉrsK. 16: „el lw az zolganak az ew wra az *napon* kyth nem weel''; ill. 1530: „ennekem az *ember* bessele ... ký ennekem ýeles atýamfýa'' (Száz. 1874: 348); ill. PeerK. 56: „ol' *baratokoth* lattam. kýk kōžžōl [egy] harmynch esthendōtól fogwan bēē rekeftuen arpa keñerwel yl wala''. Ritkábban csatlakozik minőségjelzői mellékmondat névszói állítmányhoz: PéldK. 78: „*byro* vagyok ky ymmar fokakat meg fettem''.

Az alaptag gyakran többtagú, azaz a minőségjelzői mellékmondat több, egymással

mellérendelt vagy értelmezős kapcsolatú főnévi mondatrésznek közösen rendelődik alá. A főnevek viszonya legtöbbször kapcsolatos: NádK. 317: „No hol vannak ... A zeles *palotac*, es a magas *torñoc* kiket rakatal”; adatolható azonban másféle mellérendelés, pl. választó és magyarázó viszony is: 1530: „ezfele *barath a wagh athyafyŋw kŷ* zŷksegebe *barathyath es atthyafyath* nem akarŷa meg segelleny” (MNy. 37: 281); ill. TelK. 22: „minekokaerth yde iŷttem: hog felemelnem az en zemeymet a *hegekre: az az a mennorzagra: honnat vrtul ennekŷm fegedfegŷt remenlŷc iŷnye*”.

A minŷségjelzŷi mellékmondatok alaptagjául álló szó olykor a mellékmondatban is jelen van, a vonatkozó kötŷszŷ jelzett szavaként: GuaryK. 123: „Embŷr femminemŷ *dolgat* bŷlen nŷ tezi, ammel' *dolgat* nŷ erti”; TihK. 329—30: „Azonnapi uezlek tegŷd menorzagba: melnap en zallek le ez fŷdre”. A szó a mellékmondatban különbŷzŷ funkciókban többszŷr is megismétlŷdhet, nyomatékosítva a mondandót: 1534: „Eseek erthenewm ol *dolgokath*, mel *dolgok* ŷeles *dolgok* ees vezedelmes *dolgok*” (MNy. 43: 159).

A kétféle szerkezet: a pusztá kötŷszŷs és az alaptagul álló szŷt a mellékmondatba is beleszŷvŷ — mellérendelŷ szerkezet formájában — egyszerre is megjelenhet; l. a következŷ ŷjelzŷi mellékmondatot: XVI. sz. elsŷ negyede: „kerdikuala azert xpŷst az w *tanetuan* hogŷ mi volna ez bezed *kŷknek: az az mel tanetuanoknak: az xpŷl monda ...*” (MNy. 7: 198). — A párhuzamos magyar kŷdexszŷvegekben nŷhol különbŷzŷ szerkezeteket találunk: BécsiK. 15: „Lac *ŷnŷn* maga mŷdatnŷc iŷtŷnnŷ a *nŷmzŷtŷctŷl* mŷllŷkŷt Olofeznŷfŷc hatalma ŷngŷztŷlhŷtŷtuolnaŷg” ~ SzékK. 9: „ŷak ŷnŷn maga mondatneek yŷtennek lenny, az Nabvgodonozor kŷraŷ, az *nemzetektŷl, mel' nemzetek* Olofernes hatalmaval megh gŷzettetnenek”: ipse solus diceretur deus ab his *nationibus, quae* potuissent Holofernis potentia subiugari.

Az effajta szerkesztŷmŷd lehet egyfelŷl annak a korábbi szerkezetnek a maradványa, amelyben már nem feltŷtlenŷl állt elŷl a mellékmondat, s az alaptagot már tartalmazta a fŷmondat, de az alaptagul álló szó a mellékmondatban is benne volt. Másfelŷl azonban az alaptagul álló szó belekerŷlhet ismétlésként, nyomatékosításként is a mellékmondatba, a megértŷt könnyítve; függetlenŷl a jelzŷi mondat szerkezet korai típusaitŷl.

Az utalŷszŷ

1. A minŷségjelzŷi mellékmondatok kisebb részŷt képviseli a fŷmondatban utalŷszŷ; bár szŷles az a sáv, amelyben a névmási determináns jelzŷi utalŷszŷként és névelŷként egyaránt értékelhetŷ.

a) Az utalŷszŷk részben melléknévi névmások, elsŷsorban a minŷsítŷ jelzŷi mondat szerkezetekre jellemzŷŷen. Gyakrabban mély, ritkábban magas hangrendŷek (a tŷrzsanyagban 9 : 1 arányban); legtöbbszŷr egyszerŷ rámutatŷ, néha azonosítŷ vagy nyomŷsítŷ névmások. Rámutatás: JókK. 18: „ŷewuek *ŷl ŷylnemew* herrewl holot lakozŷk zent fferenc”; azonosítás: DebrK. 169: „*igaz olian* kepŷ ielŷnek elŷttŷk mint a kit meg akarnak vala ŷlni”; nyomŷsítás: TihK. 6: „*az olietan* Iozagh az tŷb iozagoknal nŷmŷlŷb: amel touab megh marad”. (Az utŷbbi példában a nyomŷsítást két mutató névmás — esetleg ŷsszeforrt — egyŷttese fejezi ki.) A megfelelŷ latin mondatokban, ha

van utalószó, a *talis* szerepel: DebrK. 164: „*oli dolgot [talem rem]* tezők mah az embórral hogi mind egeezh Alexandria meg čudalkozik raita” stb.

b) Az utalószók másik részét melléknévi használatú főnévi mutató névmások alkotják: többnyire a kijelölő jelzői mellékmondatok főmondatában szerepelnek. Közülük azok tekinthetők bizonyosan utalószónak, amelyek alakilag elkülönülnek a határozott névelőtől (ragos formában, névmásképzős alakban, nyomósító, azonosító változatban állnak), vagy nyomaték esik rájuk (pl. bizonyos előszámlálásokban), vagy latin megfelelőjükben is szerepel utalószó. Az alaptag determinánsaként álló többi *a*, *az*, *e*, *ez* elemnél nehéz meghatározni, névelőként vagy kijelölő jelzőként (utalószóként) szerepelnek-e. Ha a nyomatékos kijelölő jelzőtől megkíséreljük is elválasztani a vele megegyező alakú és hasonló funkciójú névelőt, nem tudjuk ezt megtenni a nyomatéktalan használatú, rámutatásszerű kijelölő jelzővel, amelynek funkciója egészen közeli a névelőéhez (*ez a megváltó* típus, ill. a korban ekként: *e[z] ~ a[z] megváltó*). Így ezeknél fönn kell tartanunk mindkét lehetőséget. Támogatja ezt az a körülmény is, hogy egyértelműen kijelölő jelzőként (és olykor mellékmondatlalt, tehát utalószóként) álló névmások is megjelenhetnek olyan szerkezetekben, amelyekben vagy az alaptagnak, vagy környezetének jelentése nem igényelné: ÉrsK. 214: „*Azon* Iften ky nektek lelketh adoth eetelth es aad”.

A főnévi névmási utalószók is gyakrabban mély, ritkábban magas hangrendűek (a törzsanyag bizonyosan utalószós mondataiban 17 : 7 arányban). Általában egyszerű rámutató, néha azonosító vagy nyomósító szerepűek: rámutató: BirkK. 4a: „*poriffa*-tol leğen, vağ [*attol*] *a3* forortol kinek e hağanğa” (a kódexíró törlése!); azonosító: ÉrsK. 544: „ez yrafnak weege wacyon wgyan *azan* ydóben mykora wr fyw zyletnek wtana ezer ót zaz harmycz egy eztendóben ynanak”; nyomósító: GuaryK. 102: „es nağ zęğonboles meg zabadóyt embort, mikeppē *amaz* iambor zųzet . . . kit attac vala het fernec”. A latin megfelelőkben — ahol szerepel utalószó — a *hic*, *iste*, *ille* vagy *ipse* áll: BécsiK. 15: „*Lac* qnqn mağa mődatnęc iřtęnnę *a nęmzėtęctql* [*ab his nationibus*] męllękėt Olofeznęnę hatalma ęngęztęlhętętuolnağg”; DőbrK. 383: „Meg efmere azert az att’a: mert *az idđben* [*illa hora*] vala. męll’ben mődotta volt neki ięsus. il te fiad”; KeszthK. 14: „*Az twrbe* [*in laqueo isto*] kyth el reytettenek wnen labok bele akadoth”; BirkK. 2b: „ne řęftelietek *azon zabol* [*ex ipso ore*], oruoffagot mődani kibęl sebęk lottenek”.

A jelzői mellékmondatok főmondatában a főnévi mutató névmás olykor nemcsak utalószóként állhat, hanem az alaptagra visszamutató utalóelemként is; különösen a mellékmondat által kettészakított főmondat záró részében: GuaryK. 123—4: „Mert mindon ioth valamit iřtentůl kiuan3, *a3t* az zent imadřag mind meg řeri”; NádK. 278: „A kent kit adot nekđm en atyam, nem akarodee hoğ meg zenveğgem *azt*”. Az utalószót is és effęle visszamutatást is tartalmazó mondatokban bizonyosodik be legszembetűnőbben, hogy kętfęle utalóelemről van szó: GuaryK. 42: „Mert az *ol’* embor nec, ki aȳocat zęreti, bator ięľş binş leğon, *ennec* ol’ mel’ anğali ziue vağon”. — A birtokos jelzői alaptagot, amely az őt követő vonatkozó névmási kötőszó hatására ragtalanul áll, az ilyen visszamutatás pontosítja alakilag: 1524: „ez mařtanȳh erdelȳh *pȳřpek* az kȳh jmar megȳ holth *ennek* az eph pȳřpekfegeth the felleğed mař jdeğhennek ne adna” (MNy. 19: 127).

2. A főmondatok többsége nem tartalmaz utalószt; ezeknek latin megfelelőik is utalószt nélkül állnak. Utalószt hiányában a minőségjelzői mondatok más típusú mondatokkal érintkeznek.

A jelzői—értelmező jelzői érintkezésről már többször volt szó. — Jelzői—határozói—értelmezői érintkezés lép fel akkor, amikor hely- vagy időhatározóként álló alaptag után a mellékmondat hely- vagy időhatározói vonatkozó kötőszóval következik: GuaryK. 32: „vegõnc bizonfagot menere lehet zent irafnac gókerebõl [onnan], holoth vğ irrattatic moýfes elfõ kõnuenec neğuenõd rezebe”; JókK. 67 (az időhatározói kötőszó a *hoggy*-gyal együtt szerepel): „De harmad napon [akkor,] hogý mýkõron azon frater az ağıtálnal ewlne: tekente Γ zent fferencznek kepere”.

Az utalósztok megoszlása:

Utalószt	Szám	Százalék
Melléknévi névmás	10	2,4%
Főnévi névmás	23	5,7%
Utalószt ~ névelõ	147	36,2%
Utalószt nélkül	226	55,7%

A kötőszó

A vonatkozó minőségjelzői mellékmondatok mindig kötőszóval szerkesztettek, amely rendszerint a tagmondat élén áll. Olykor — különösen verses szövegekben — a kötőszó a tagmondat belsejébe kerül: CzechK. 62: „de ký latoth oýl zerelmeth. zõrnýw halaal kýth meg gýzõth”; SzékK. 4: „yvta Angenek nag heğeyre, Cilicianak balya feļļ melyek vadnak”.

A kötőszók többnyire vonatkozó névmások, ritkábban vonatkozó határozószók; olykor — főként az előbbieket — a *hoggy*-gyal egészülnek ki.

a) Leggyakoribbak a főnévi vonatkozó névmások, általában előtag nélkül. Közülük főként a *ki* különböző formái szerepelnek (a törzsanyagban a vonatkozó kötőszók 84,48%-ában). Személyt jelölő alaptagra általában a *ki* vonatkozik, de legtöbbször az egyéb jelentésűekre is: JókK. 7: „Es legen aldõt mý vronk iefus crĩstus ký meltola mýnekewnc mutatný ew ewangeliumý vtatt”; ill. JókK. 25: „az bewnekrewl kyket tewtem vadolom magamot”.

Nem személyt jelentő alaptagra a *mely*, ritkábban a *mi*, *minemű* is vonatkozhat: JókK. 4: „hogý elreýtene ýftenek malaftýat *mellet* valluala”; ÉrdyK. 239: „leen eredety azon ydõben . . . my ydõben eýk zent Marghyt azzon napya”; ÉrsK. 184: „Myneemõ bezed Ielentethyk olyan akarath byzonywlthathyk”.

A *mely* kötőszót gyakrabban használó szövegekben — elsősorban a SzékK.-ben, TelK.-ben, CornK.-ben — személyre is vonatkozhat a *mely*: SzékK. 237: „fiayt leanyt fyrattya: *mell'eket* lat halalra mennyõk”; TelK. 26—7: „ette hazas tarfod zýli tenekõd valaztafnac es ekeffegnec edenyet . . . dyçõfegõs leant: *mel* scent lezõn”. — Az arányok a törzsanyagban a következők: a személyt jelölő alaptagok 97,7%-ára a *ki*, 2,3 %-ára a *mely* vonatkozik; a nem személyt jelentőknél 86,5% : 13,5% a megoszlás.

A *ki*-től különböző vonatkozó névmási kötőszók használatának általában kedvez az alaptagul álló szót a mellékmondatban megismétlő szerkezet: ilyenkor leggyakrabban a *mely*, ritkábban a *mi* s csak kisebbrészt a *ki* a kötőszó: LázK. 46: „neueztetik nemine-my dragalatos kórol *mely* kó hywattatik: margaritanak”; ÉrdyK. 239: „leen eredethy azon ydőben . . . *my* időben efyk zent Marghyt azzon napya”; ill. GuaryK. 34: „vete-tec *ki* . . . az meñnei kernalnac tómlócebe, aza3, ez velagba, *ki* tómlócebe vağonc be vet-tetuen”. — Viszonylag gyakran szerepel *mely* az utalósós (főként a főnévi mutató név-mási utalósós) szerkezetekben is, bár gyakorisága még e szerkezeten belül is jóval el-marad a *ki*-étől: BécsiK. 16: „ha mégmažadandatoc emvüèlkèdetècbèn *mèllèt* kèzdèt-tètec”; ill. PéldK. 73: „Elfewt az halalt *ky* myndennel rettenetefb”; stb.

Az előtaggal álló vonatkozó névmási kötőszók közül a *vala* előtaggal szerkesztettek valószínűleg a régebbiek, korszakunkban azonban már ritkábban fordulnak elő: LobkK. 344: „A harmad Ianos papa minden embernek *valaky* ez ide ala meg yroth ymatfagot aytatoffagal meg mongia engedet annak”; TihK. 343: „Ammel embór ezui-lagon *ualamel* bineről elég penitenciat tart: Ióuendóbe oztan iften azon binert nem gótri ötet”. Az újabb alak, *a(z)* előtaggal, gyakoribb: ApMél. 52: „vrunk yesus azon hatalomál kwlde el az tanýtuanýtokat, *ammýtneq* hatalommal kwlđotteh *vala* ötet az o zent attýah ez vylagrah”; SzékK. 15: „ha megh maradandotok ez dologban, *az melyet* el kezdetetek”.

A mellékmondat élén hely- vagy időhatározói vonatkozó kötőszó állhat (a megfelelő latin mondatban is), ha az alaptag helyet vagy időt fejez ki: JókK. 22: „ha *valaky* adna nektek ekef helyet *holot* ýol zolgalnatok ýfttennek”; ÉrdyK. 510: „Mykoron azeert ywtottanak volna nagy zeep theer mezőre, . . . *honnan* az keferwes halaal *ky* rekezte-tőt”; ill. HorvK. 237—8: „kykrevl meg emlekevezvl az jdevtevl fogua *amykorban* meg gyontal volt”; ÉrsK. 457: „AZ ydőben *ha* ez törteneke ennek egy lenny kellett”. Időt jelentő alaptag után is kapcsolhat a *holott* és a (nem tartalmatlan) *hogy*, miként az idő-határozói mellékmondatokban is: DöbrK. 343: „Az napokban *holott* hallottak volna apostolok . . . hog samaria be vőtte volna istennek igeit kwldek v hoziaiok petert es ianoft”; ill. 1532 k.: „az ýdethewl fogwan, *hogh* Estergomrol Elmenthel, Semmitht ama3 dologrol nylwan nem Erthetthem” (MNy. 16: 18). — Ezek a mondatok a hely- és időhatározói mellékmondatokkal azonos jelentésűek, s közülük a határozói alaptagu utalósó nélküliek a határozói értelmező mondat típusával érintkeznek.

A kétféle szerkesztésmód (a jelzői és határozói kötőszós) váltakozik; akár egy mon-daton belül is párhuzamban állhat. Példánk egyszerre mutat egy (jelzős szerkezetből már kialakult) időhatározói kötőszót és egy jelzős szerkezetet (amelyből szintén időha-tározói kötőszó fejlődik): ÉrdyK. 239: „leen eredety azon ydőben *mykoron* [*< mi ko-ron*] Idwezeytenk vona harmyncz egğ eztendős . . . eztendőnek forgafa zerent *my ydō-ben* [*> midōn*] efyk zent Marghyt azzon napya”. A kötőszó-alakulásnak erre a módjára az a szerkezet adott lehetőséget, amelyben az alaptagul álló (vagy egy hozzá közeli je-lentésű) szó a mellékmondatban is szerepel, az egyszerű vonatkozó kötőszó jelzett sza-vaként.

A vonatkozó kötőszó néha nem áll összhangban az alaptag jelentésével és az utaló-szó alapján minőségjelzőinek induló mondatkapcsolattal; az efféle szerkezeteket a kü-lönböző alárendelő típusok kereszteződéseként tartjuk számon: JókK. 117: „Bodog ferencznek az gyewtreimerewl *mykoron* latuala gonoz barátokat”; minőségjelzői (ill. értelmező jelzői), ill. időhatározói átmenet.

Sajátos az az ÉrsK.-ben föllelhető szerkezet, amelyben a vonatkozó kötőszó elé a kapcsolatos és kerül; a mellékmondatot így az áljelzői irányába lazítva: 473: „Lam czodalod . . . az egen walo fok Czyllogokat *ees kyk* leheth zepek legyenek De mynd egyebtwl lettenek”; 478: „Ez aaz Ihfws bizony Isten *es kynel* egyeb senky nynczen”.

b) A különböző vonatkozó kötőszók olykor együttesen szerepelnek a *hogy*-gyal. A *hogy* eredetileg a következményesség vagy a lényegi tartalomadás kötőszavaként került a mellékmondatba, amely így kétféle mondat szerkezet eldöntetlen harcát mutatja; a következményes és vonatkozó, ill. a lényegi tartalomadó és vonatkozó szerkesztésre való egyidejű törekvés eredményeképpen: NádK. 254: „iönc ol' napoc *hog* kikben mongatoc Bodogoc az ol' mehóc kik nem ziltene”; 1530: „the kegyelmed ennekem ol' thanosagoth agyon . . . *hohg kybwel* thowaba the keghelmed en ream ne nehezthelne” (MNY. 37: 281); ill. ÉrsK. 491: „ha cryftws oly allat volna *hogy kiben* volna egy természet”. Hasonló kapcsolatra léphet a vonatkozó szerkezet a cél- és okhatározói alárendelésekkel is: AporK. 209: „hogý kyldene Nekem týzen keth themen angyalth, *hogý kyk* engem megh oltalmaznanak”; 1512: „boczasad emberedeth *hogy kynek* adnam byzon-sagomath” (KárOkl. 3: 86); ill. MargL. 129: „dicherek az vr istent mynd nyáyan · *hog ky* az ev zeretev jegeseert il nagy chodat tezen”. Ez utóbbi mondat típus létrejöttét segíthette a latin célhatározói, ill. okhatározói értelmű vonatkozó mellékmondatok magyaros fordításának szándéka: DöbrK. 239: „Bočas gónozt kit tóttónk. öregeh iot. kin kerónk. *hog* kivel kelletheffvk magonkat. it es mind öröke”: Laxa malum, quod gestimus, Auge bonum, quod poscimus, Placere quo tandem tibi Possimus hic et perpetim; MargL. 59: „Ezeknek felette halat adok az en teremtemnek · *hog ky* kenýerevlt en raytam”: Ago etiam, gratias creatori domino qui misertus nostri.

A *hogy ki* szerkezet típusa a továbbiakban áterjedt az egyszerű vonatkozó mellékmondatok kapcsolatára; a vizsgált korszakban is (különböző vonatkozó névmásokkal) leginkább már így használatos: NádK. 52—3: „Semminemü allat egeb ninčen *hog mi* embörökne idueffegöt zertzót volna”; MargL. 41: „vala egy frater · zent ferenc zertzetybevlt · *hog mely* frat' jgen nagy hýrev vala”; NagyszK. 46—7: „leltethetic vala az en megfezült teltömben čak ég tő hegne helees, *hog holot* keferüfeges ferelmes faydalmaual telyes nem volna”.

A *hogy ki* elterjedéséhez hozzájárulhattak az olyan mondatok is, amelyekben a *hogy*-os mellékmondatba a kötőszó után beékelődött egy vonatkozó kötőszóval kezdődő másik mellékmondat, s így a *hogy ki*-vel bevezetett mondatrészlet (mint vonatkozó mellékmondat) szorosabban hozzáértődött a főmondatához, míg a *hogy*-os mellékmondatnak a beékelést követő része eltávolodott a szerkezettől: NádK. 155: „Mire nem adaad auag arulad el aňnat fiaval özve, *hog kiknec* el valhatatlan, es fefölhetetlen örömök vala, az ferelm igenló lenne monno kenňanac”.

A kötőszók statisztikája a következő:

Kötőszó		Szám	Százalék
Pusztá vonatkozó	névmás	372	91,6%
	határozószó	26	6,4%
<i>hogy ki</i> -típus		8	2,0%

A vonatkozó névmási kötőszó számbeli egyeztetése az alaptaggal. — A vonatkozó névmási kötőszók — latintól erősen függő — egyeztetési szabályai a következők. Legtöbbször kongruensek az alaptaggal: egyes számú egyedi köznévi alaptag után általában egyes számban, többes számú után többes számban áll a kötőszó (egyebeesik az alaki és az értelmi egyeztetés): MünchK. 85ra: „Igaz *vilag* vala *ki* [*lux* ... *quae*] meguilágofeit mēndēn ěmbezt ě világbā iouot”; ill. TelK. 24: „es mēnd az *vtakat* meg iaria vala: keringi vala: *mellekōn* [*vias* ... *per quas*] haza iōuefnec remenfege lattatic vala”. Mennyiségjelzős, társhatározós vagy a szövegkörnyezet alapján nyilvánvalóan többet jelentő egyes számú alaptagra értelmi egyeztetéssel többes szám vonatkozik: BirkK. 3b: „Rioriffa [*!*] tanalxal iegezzen, *ket* ezēs *forort* ... *kik* [*duas sorores* ... *quae*] leģenek iģekēzēk”; ill. JókK. 126: „Mert *te* *tetarfydual*: *kyk* [*Tu* ... *cum sociis tuis, qui*] vadtok yftennek zēremleuel [*!*] telyefek”; ill. FestK. 392: „mynd *ket* felewł, *hazy ellenfeēget* leltēm, *kýk* [*hostes domesticos* ... , *qui*] engemeth laabok alaa nyomotak”. Gyűjtőnévi alaptagra alaki egyeztetéssel egyes szám vonatkozik, mennyiségjelzős gyűjtőnévire azonban értelmi egyeztetéssel többes szám vonatkozhat: SzékK. 17: „en yghazat mondok, az *te* zynednek előtte, ez *neep felōl*, *mel* [*de populo* ... *qui*] az heģekben lakozyk”; ill. ÉrsK. 449: „mert wágyon *zantalan neepwnk* *kyk* fegywerekben feenneffek”. Halmazott alaptagok után alaki egyeztetéssel egyes, ill. értelmi egyeztetéssel többes számú forma is következhet, gyakoribb azonban a többes szám; s ha az alaptagok egyike többes számban van, vagy többes számot követel (pl. a mennyiségjelzős alaptag), a kötőszó is többes számban áll: JókK. 46: „zent ferenc ýgen zeretualā ewtet *týztafagert* *es* *alazatoffagaert* *kyt* [*propter puritatem et mansuetudinem, quam*] valuala”; ill. VirgK. 45: „iezeze az *aranias engedelmeffēget*, az *nagifagos zegenfeget*, *es* az *feneffēges tiztafagot*, *kiket* [*auream obediētiām, paupertatem altissimā et splendidissimā castitatem, quas*] az *vr* iften nekem adoth, oly twełetefēn meg tartanom”; ill. ÉrdyK. 510: „eett haggyad mynd az *te lowadat* mynd *zolgaydat* *kyk* *te* veled leeznek”.

Olykor inkongruens a kötőszó: BirkK. 3a: „elien az *etekkel* *kik* az nehezēb bvnert fēlōl mōduā vānak”: utatur *cibis* *qui* pro graviori culpa superius sunt expressi (a többes számú latin alaptagot a fordító egyes számú — de több különböző dolgot magába foglaló jelentésű — főnévvel adja vissza, a kötőszó pedig, ill. a mellékmondat egésze a latinnak megfelelően többes számban marad); VirgK. 45: „Es megleuen ez három aldozat, en terden aluan meg aldam az *vr* iftent, *ky* enekem ada az *aldozatokat*, *kyuel* en neki aldozhatnam” (a kötőszó valójában — alaki egyeztetéssel — a *három aldozat*-tal, s nem többes számú újraemléítésével egyezik).

A tagmondatok sorrendje

A mellékmondatok általában követik a főmondatukat: 1530: „tarthassak oly emberth, *ký* *legýen* *ke* (*gyelmednek*) *jo*” (Száz. 1874: 349).

A mellékmondat elég gyakran beékelődik a főmondatba, mivel sokszor közvetlenül az után a főmondatbeli mondatrész után áll, amelyre vonatkozik: GuaryK. 26: „es az eģēb lelki iozagot *kít benne lattac* mind gonozra iteltec”.

Elvértve mellékmondat + főmondat a sorrend: TelK. 22: „*mel* meg nehezittōt tegōdet: honnat e haborufag”.

A mondatrend megoszlása:

A mellékmondat helye	Szám	Százalék
Főmondat után	336	82,8%
Főmondatba beékelve	70	17,2%
Főmondat előtt	0	0%

A lényegi tartalomadó (hogyan kötőszós) minőségjelzői mellékmondatok

a) A lényegi tartalomadó (tartalomkifejtő) mellékmondatok alaptagja minden esetben tartalomváró szó, azaz olyan elvont jelentésű főnév, amelynek szöveggel megadható (mellékmondatban kifejtethető) tartalma van. Leggyakoribbak a megnyilatkozással kapcsolatos alaptagok; ezeknek tartalomkifejtő mellékmondatai függő idézetek (a törzsanyagban 7 mondatban): JókK. 79—80: „ez bewlczezeg adatottuala ... hogy ganaŷ es penz zerelmnek egy ŷutalmaual mertekletnenek”; ÉrsK. 525: „twdode az thōrwenŷ melyet en zōrzettem hogy walaky harom ygazat olyat monthat ...”. (Az utóbbi példa azt is mutatja, hogy a részleges és a lényegi tartalomadás megjelenhet akár egy szerkezetben belül, ugyanahhoz az alaptaghoz kapcsolódóan.) A többi alaptag leginkább az érzékelés, az értelmi, akaratú tevékenység körébe tartozó szó, az általános jelentésű *dolog*, ill. egyéb elvont főnév: DomK. 15: „az papanak almaban istentevl meg jelenteteek, illŷen *latas* : Hog az zent janos egyhaza le esneek”; 1531: „Tudoth az en *erkewlczemeth* hogh ... wagh Tegyed wagŷh athŷadath meg h kel Nŷmoreŷthanok ...” (LtK. 1: 136).

b) A tartalomkifejtő minőségjelzői mellékmondatok érintkezhetnek a fokhatározói mellékmondatokkal, alaptagjuk környezetének függvényében. Azokban a szerkezetekben, amelyekben az alaptagot melléknévi jelző bővíti, s hozzájuk *ily(en)*, *oly(an)* utalószó kapcsolódik, a mellékmondat mindkétféleképpen értelmezhető, mivel az utalószó (és a mellékmondat) a melléknévvel bővített főnévhez, de a melléknévhez magához is tartozhat: SándK. 28: „az vr isten *imelyen nag* <*odaath* teen velok hog ... testok meg nem eegee”: *imilyen* + (*nagy csodát*) + minőségjelzői — tartalomkifejtő — mellékmondat; ill. (*imilyen nagy*) + *csodát* + fokhatározói — következményes — mellékmondat.

Másféle határozói mellékmondatokkal utalószó híján érintkezhetnek: SzabV.: „Azert twkelleth [*olyan*] tanalcz lwn kwztkw [v. *arról*.] Hog menden zabad lenne wn kwztkw”; JordK. 381: „ada hwnekŷk [*olyan*] hatalmat [*dedit illis potestatem*], az fertelmef lelkeken [v. *arra*.] hog kŷwe ŷzneek hwket”.

c) A lényegi tartalomadó mellékmondatok utalószóhasználatára alapvetően ugyanaz vonatkozik, mint a részleges tartalomadókéra. Különbőség az arányokban és a hangrendi megoszlásban van. A törzsanyag 13 idetartozó mondata közül 4-ben szerepel melléknévi névmás, 4-ben melléknévi használatú főnévi névmás, ill. névelő.

A melléknévi névmások 4 : 1 arányban magas, ill. mély hangrendűek. Úgy látszik, hogy míg általában az alárendelésnél a mély hangrendű utalószó van túlsúlyban, addig a tartalomkifejtésnél a magas változat kerekedik felül: DomK. 32: „mykeppen

jythatna *ez fele* eletre · hog mendeneket el hagyvan · cristust predicaluan ... fvtna"; ill. 1516: „*olý* Thýztheffeghellen walo Zokath Nem mondoth hogh Egh felnek e6 Thýtzheffegenek arthana" (MNy. 52: 369).

A főnévi névmás utalószo-, ill. névelő-szerepének összefonódása a tartalomkifejtő mellékmondatos szerkezetekben igen erős: BécsiK. 12: „Es monda pbènnè éghondolatot lèni · hog mēd a · földēt 9 v2afaga ala ... alazna"; CzechK. 61: „Kerlek nekōm az zoth mongyad. hogý bñnōmeth megh boczattad". (Ez az állapot nemcsak a határozott névelő kialakulásához közeli időkre jellemző, hanem az maradt mind a mai napig is.)

d) A lényegi tartalomadás kötőszava mindig a *hogy*, ill. néha — latinizmusként — az ennek szerepében álló *mert* (az utóbbinak ilyen funkcióját l. 531): DomK. 32: „vevt vala jl zandokot · *hog* mendeneket ... el hadnaya"; ill. ÉrsK. 468: „azert ma meltan ewrwilhez kyrewl okot lylet wehecz *mert* yegyeffed nem halando".

A kötőszó, ritkán, a kiegészítendő függő kérdésekben elmaradhat: VirgK. 54: „az varofnak nepe fel futuan az kwfalokra, laniok [!] ez chodalatos dolgot, [hogy] mikeppen lenne dolga ez bodog atyanak az fene farkasal".

e) A lényegi tartalomadó mellékmondat — kifejtő jellegéből fakadóan — az alaptagot követő helyen, azaz a főmondat után, ill. olykor beékelten áll: DebrK. 92: „Negied napon ilien tōruent ada *hogi* ... a Romai pispók mindōn pispókōknek ... feie"; ill. TelK. 3: „minekokaert nag felelōmmel: es bōcūlettel edologrol *hog* mellic rezt valaztanaia: az atyafiakat alazatos kōnōrgesōckel onzolla vala".

A sajátos jelentéstartalmat kifejező minőségjelzői mellékmondatok

A kései ómagyar kor minőségjelzői mellékmondatainak egy része hasonló (a törzssanyagban 4 ilyen mondat van) vagy következményes mellékjelentést hordoz.

a) A hasonlítás speciális kötőszavai a *mint* és a *miképpen*: ÉrdyK. 479: „nem olyan okok alat ... tōrteneek az ew zent ky mwlafa mynt kōzōnfeegghel megh vagyōn *sentenciastathwan*"; PéldK. 55: „ev es jarhatna olyatan ruhaban. *mykeppen* az mýnorok".

A hasonlításhoz gyakran a feltételeesség árnyalata is járul, *mintha*, ill. a Huszita Bibliára jellemző *monnal* kötőszóval: ÉrsK. 413: „oly fogyatkozafogwal mondhatnam mynt *ha yftenth karomlanam*"; BécsiK. 301: „valnac vala zarnakat *monnal heyana* zarñay".

b) Következményesség: *hogy*-gyal, ill. *hogy ki* típusú kötőszókkal: JókK. 152: „Es lewnoly czudalatoſſag ... *hogý mend ewuewltenek* ... *alduan vr iefus criftuſt*"; vő. 1552: „Nadasdy vram felōl oly hirek vannak, *hogý kegyelmednek meg nem merem irny*" (LevT. 1: 100).

A fokhatározói árnyalatú következményes mellékmondatok a következményes jelentéstartalom megnyilvánulásának legkorábbi példái. Az alaptag bennük elvont főnév; az utalószo — a fokhatározói eredetét itt felmutató — *oly*; amely a latin *tam*, ill. *tantus* megfelelője: JókK. 58: „Es p[re]dicala *olý czudalatoſſagot* [*tam stupenda*] ez vylagnak vtalattýarol ... *hogý mend ferfyw* es azonember ... ygen kezdenek ſyrñya", 152: „Es lewnoly czudalatoſſag [*tanta admiratio*] es *erewm* ... *hogý mend ewuewltenek* hugýokra gyczerue es *alduan* Γ vr iefus criftust".

Az *oly* utalószó ezekben a mondatokban nem pusztán utal a minőségre, hanem a fogalom nagyságát is kifejezi; s így az *akkora* szó helyén áll, amely e korban még kevésbé használatos. A latin *tam* jelentése lehet *oly* vagy *annyira*, a *tantus*-é *oly*, *akkora*; *oly* nagy vagy *annyi*; így a hasonló szerkezetek is többféleképpen értelmezhetők, ill. fordíthatók. (A *tantus*-nak mennyiségjelzői alakú mellékmondatot eredményező fordításáról l. 680, 681.)

Az áljelzői mellékmondatok

Formailag a vonatkozó kötőszós minőségjelzői mellékmondatokhoz tartoznak, ám tartalmilag elkülönülnek tőlük az ún. áljelzői mellékmondatok. Ezek vonatkozó jelzői formában mellérendelő (elsősorban kapcsolatos) vagy a főmondat tartalmához ennél is lazábban kötődő tartalmakat fejeznek ki: egyszerűen továbbfűzik a főmondatbeli cselekvést, történést (így tipikusan nem korlátozó szerkezetként viselkednek); s olykor a mellérendelő szerkezet mögött rejlő alárendelő értelmet is érzékeltethetik. Az áljelzői mellékmondatok az álvonatkozó szerkezetek egyik típusát alkotják; a másik típusuk az ún. mondatfejes mellékmondat, amely a főmondati tartalomra globálisan vonatkozik (tárgyalását l. 694—6): 1530: „a myth myltheke egywth mylletheke kŷ [tkp. 'és az'] ennekem thŷzthessegemre legyen” (MNY. 37: 281).

Az áljelzői mellékmondatok — bizonyosan latin hatásra — eléggé gyakoriak a kései ómagyarban (a törzsanyagban 40 szerepel; a vonatkozó kötőszós valódi minőségjelzői mellékmondatok száma 395): SzékK. 301: „neminemŷ napon ke: ifteni akaratnac myatta: *a purgatoriumnac kennára* vitetec: *melbe* [‘és abban’] *egettetic vala*”; 1530: „*Sebesthyenth* el kwlthem kegŷelmedhez *kŷthwl* [‘és tőle’] *kegŷelmed mynden dolgokath* ... *megh erthheth*” (MNY. 37: 278). (A vonatkozó tagmondat azonban — mivel tartalmilag általában lazán kapcsolódik — átlépheti a mondathatárt; különösen párbeszédes részekben, ahol több tagmondatnyi távolságra is leszakadhat: LázK. 61—2: „es az dichŷffegŷs zyz kenzerŷte ŷtet hogy meg mondanaia miért jŷth volna: ... *ki felele mondwan*”; SzékK. 296: „meg kerde az ŷrdŷgŷt ... *mel monda*”; l. még 784.)

Sajátosabb esete az áljelzői mellékmondatoknak az a szerkezet, amelyben a vonatkozó formában kifejezett mellérendelő tartalom alárendelő (példánkban célhatározói) értelmet rejt: BirkK. 3a: „De hog remŷtelenŷegbe ne effek, ŷoriffa ilien bvnben valohoz veneket kulgen *kik* [‘és ŷk’] *inxek ŷet*”: Priorissa vero ne in desperationem labi possit, mittat ad eam quae est in tali paenitentia sorores, *quae moneant ad paenitentiam*. A jelentések összetorlódását a latin célhatározói értelmű vonatkozó mellékmondat pontos visszaadása okozza. A későbbiekben egyre inkább tért hŷdít a hasonló mondatok *hogy* kötőszóval történŷ fordítása, ill. a két szerkezet küzdelme figyelhetŷ meg a *hogy* ki kötőszós mondatok egy csoportjában (l. a részleges tartalomadó minőségjelzői mellékmondatok kötőszavai között).

Az áljelzői mellékmondatok felépítése — mint ez a példából is látható — az alaptag jellegében és a kötőszóhasználatban hasonló a vonatkozó kötőszós valódi minőségjelzőiekhez. A mondatrend azonban itt kötött: mindig főmondat + mellékmondat a sorrend (mivel a mellékmondat a főmondati tartalom továbbépítésére szolgál); utalószó pedig nem mutathat rá az áljelzői mellékmondatra (az alaptag elŷtt állŷ főnévi mutató

névmás, ill. névelő sem viselhet ilyen szerepet, hiszen az utalószó csak (valódi) alárendelő tartalmak képviselőjére alkalmas). Az alaptagul álló szó igen gyakran szerepel a mellékmondatban is: SzabV.: „Ig meg adak zabacz erwſſegeth Benne hagýak *algywnak* bwhſegeth *Mely algywtak* kyral twbbwhthete”; SzékK. 10: „megh marada ottoگون *harmyncz napon, mel' napoknak* alatta, poronçola, hog ... fok nepnek nağ fokfaga, egbe gýlekeznék”.

Ha a mellékmondatban közölt tartalom lényegében már a főmondatban megfogalmazódott, a mellékmondat formálissá válik. Példánk azt az idéző szerkezetet tartalmazza, amely először a formális használat irányába indul (majd a későbbiekben egyéb funkciókat fog felvenni): CornK. 1r: „zent anfelmoſnak *mondafa zerent. ký vgy mond'*” (de: GuaryK. 100: „Elegteb neuzeğm *damascos* beli Janos doctort, *ki vğ mōd'*”).

Áljelzői mellékmondatok szerepelhetnek eredeti magyar szövegekben vagy a latin áljelzői mellékmondatok fordításaként, s állhatnak párhuzamban a latinban önálló, felső szintű tagmondattal; utóbbiakra l.: CzechK. 57: „legýon zent oldalad zallasom. *hol en lelkom meg nywgogyék*” : Intret Jesu tuum latus, Hinc expirans in te vadat; ill. JókK. 23: „es touaba valo zerelmuel lelettetikuala hozzáya: *Mely zerelmet · nem csak eletiben de es halalaban mvtata*” : et ampliori dilectione afficiebatur ad eum. *Quam dilectionem non solum in vita, sed etiam in morte monstravit*; KazK. 75: „es efmet laodiciabamene *holot haiora il'e*” : et Laodiciam venit. *Ibique navem ascendens* ...

Olykor a párhuzamos magyar szövegekben is eltérő szerkezetekkel találkozhatunk: NádK. 585: „efmeg elmene laodiciaba, *Holot be zalla eg hayoba*” ~ KazK. 75: „es efmet laodiciabamene *holot haiora il'e*” ~ TihK. 23: „efmet laodociabamene: *holot haioba iluen* ...” ~ LobkK. 230: „mine laodociaba *es hottogin abarkaba ole*” ~ PeerK. 11: „laodiciaba ywtha. *ees oth hayoba hagwan* ...” ~ ÉrdyK. 410: „efmeg laodyciabam yewe *es hayot kerefe*”. — Máskor egy szövegen belül, egymással tartalmilag párhuzamos részekben (pl. előszámlálásban) figyelhető meg az áljelzői és a jelentésben vele azonos felső szintű tagmondat váltakozása: ÉrsK. 521: „Negyed bōthw ... az I Kyn peldaztatyk az nōmōs *Es dragalatos iafpis neuō kw*”; de: „ōtōd Es wtolfo bōthw ... az A Ezōn kegek peldaztatyk az allektorius newō nōmōs kw”.

A mennyiségjelzői mellékmondatok

A mennyiségi vonatkozásoknak mellékmondatos kifejtésére jóval kevesebbszer van szükség, ill. — természetüknél fogva — lehetőség, mint a minőségeknek. Így a mennyiségjelzői mondatok a kései ómagyar korból is viszonylag kis számban adathozhatók (a törzsanyagban 12 mondat). A mennyiségjelzői mellékmondatok (értelemszerűen) nem lehetnek lényegi tartalomadók, és a vonatkozó kötőszós — egyébként mindig korlátozó jelentésű — típus sem túl gazdag. E szerkezetek többnyire sajátos jelentésárnyalatot hordoznak; így — eltérően a többi részfejezettől — a sajátos jelentésárnyalatú adatok felsorakoztatását nem lehetett pusztán az e címet viselő alfejezetre szűkíteni.

Az alaptag

Az alaptag szófaja. — Az alaptagok főnevek, ezen belül köznevek.

a) Legtöbbjük (a törzsanyag példái közül 7) — bizonyára elsősorban műfaji-tematikai okokból — egyedi elvont fogalmat jelöl: MargL. 186: „Annÿe *remenseged* legen zent margÿt azzonba · mÿkeppen zent evrsebet azzonba”; SándK. 40: „ha anne *ioban* volt volna mÿnth zÿz maria zeretet neköl”; stb.

A nem megszámlálható elvont fogalmat kifejező alaptagokhoz (*jó, örvendezés, sokaság, magasság, reménység, hasonlatosság, gerjedetesség, félelem, szerelem, malaszt, harag* stb.) kapcsolódó *ennyi* ~ *annyi* utalószó és mellékmondat alakilag mennyiségjelzői, azonban minőségjelzői tartalmat fejez ki: a jelzett fogalom nagyságára utal (az utalószó fokhatározói eredetéből következően fokhatározói árnyalattal); a korban még igen ritka *akkora* utalószós minőségjelzői mellékmondat funkciójában áll. A latinban a *tantus* utalószó szerepel; ennek jelentése — s így fordítása is — háromféle lehet: *annyi* (mennyiségjelző), *oly*, *akkora* (minőségjelző), *oly nagy* (fokhatározó) (l. még 677—8).

b) Gyakorisági szempontból második helyen állnak a konkrét egyedi köznevek (a törzsanyagban mindössze 2 példával), melyek elsősorban dolgokat, ritkábban élőlényeket vagy annak képzelt egyedeket fejeznek ki: 1504: „ennek vtanna nemÿnemw zoksegemert adam ez felvl mondot atÿamfÿyanak katarÿna azonÿnak — eg anÿ penzen kÿben nalam volt ez felvl mondot falv belÿ rÿzeket” (Száz. 1872: 478).

c) Ritkábban gyűjtőnév vagy általános jelentésben használt egyedi köznév az alaptag (a törzsanyag példái közül 3-ban): BécsiK. 13: „Es tēhēnekñc *Lozdait* ꝛ iohoknac *Lozdait* kicñc zamoc nēm vala”; KeszthK. 283: „el ywue *fafka* ces *cherebol*, kynek zama nem wala”.

Itt jegyezzük meg, hogy a melléknévhez kapcsolódó mennyiségjelző alakú mellékmondatot fokhatározói alárendeltnek tartjuk, s a megfelelő fejezetben tárgyaljuk (DomK. 8: „tanolasnak *anne nagy* keuansagaua! ragazkodÿk vala az zent jrashoz : hog az eÿet olÿha mendenestevl alom nekevl visely vala el”). Ha az utalószó kétfelé kapcsolódhat, lehetővé teszi mind a mennyiségjelzői, mind a fokhatározói értelmezést: MargL. 140—1: „Hÿzlek tegedet . . . hog teneked *annÿe nagy* *erdemed* vagÿon az vr istennel · hog engemet az en testemnek nehez korsagabol meg vigazthac ha akarod”: *annyi* + (*nagy* + *érdemed*) + mennyiségjelzői mellékmondat, ill. (*annyi* + *nagy*) + *érdemed* + fokhatározói mellékmondat.

Az alaptag mondatbeli szerepe és szerkezete. — A mennyiségjelzői mellékmondat alaptagja a főnévnek valamennyi mondatrészi szerepében állhat. Legtöbbször alanyi, tárgyi vagy határozói szerepet tölt be: 1529: „keeth levan nÿnchen anne *elef* mÿnt kazaban” (MNy. 51: 359); ill. SzékK. 296: „anne *leuelet* nem val egem menem valanc”; SándK. 40: „ha anne *ioban* volt volna mÿnth zÿz maria zeretet neköl”. Az alaptag olykor halmozott.

Néha a főmondatban alaptagként álló szó a mellékmondatban is jelen van: SándK. 15: „*meñe napon* az ifÿw zóz az vÿaskodaasban vagÿon, mÿnd *anne napon* martel [a. m. mártír]”.

Az utalószó

A mennyiségjelzői mellékmondatok főmondata általában tartalmaz utalószót. (Az utalószós és az anélküli mondatok aránya a törzsanyagban: 9 : 3.)

a) Az utalószó a számnévi mutató névmásnak valamely, legtöbbször mély hangrendű változata (a törzsanyagban: 5 : 4 a mély és magas hangrendű utalószók aránya). A számnévi mutató névmás eredetileg fokhatározói szerepet töltött be; ragos voltának elhomályosulásával kezdték jelzőként használni; korszakunkban már túlnyomórészt jelzőként áll. Szerepe legtöbbször egyszerű rámutatás, ritkábban azonosítás vagy nyomósítás. Rámutatás: JókK. 32: „te ez vylagban *annya* bewnt tewtel hogý melto vagý pokkolban”; azonosítás: 1504: „ennek vtanna nemýnemw zoksegemert adam ez felvl mondot atýamfýanak katarýna azonýnak — *eg any* penzen kýben nalam volt ez felvl mondot falv belý rýzeket” (Száz. 1872: 478); nyomósítás: JókK. 44: „*ezenne* felemuel meg rettenet / hogý . . . ewrewmeft magatt el reýttetteuolna”, 57: „Oh ýme ezek teznek *azanna* penetenczet hogý leznek elmetelenek”. Az *ezenne* ~ *azannya* hangrendileg kiegyenlített utalószópár a JókK. sajátja; l. még VirgK. 42: „Mert *az anne* zerelme es hite vala frater leonak ez zent atyahoz, hogy vgy teczik vala neki, hogy wnala nekwl femikepen el nem elhetne”; stb.

Az utalószók a latin *tantus* és *tot* névmásoknak felelnek meg: BécsiK. 14: „*Es anné felèlm [Tantusque metus]* èfèc a vidèkèczè hog menden vazafoknac lakozoy . . . ki mènènc”; GuaryK. 25: „mene ragalmaffagot te halgacý, *anne ordogot [tot . . . daemones]* filedbe vezh”. Ezekre a latin névmásokra jellemző, hogy nemcsak pusztán utalnak a mennyiségre, hanem kifejezik a jelzett dolog nagyságát (*tantus*), nagy mennyiséget (*tot*) is; így értelmezésük — és fordításuk — nemcsak mennyiségjelzői, hanem minőségjelzői, ill. fokhatározói mellékmondatot is eredményezhet.

b) Az utalószó a mennyiségjelzői mellékmondatok főmondatában csak ritkán nincs jelen; úgy látszik, ez elsősorban a zsoltárok stílusának velejárója. Latin párhuzamaikban sem találunk utalószót: AporK. 113: „es iot fafka es cýayua: kinek ninczen zama” : et venit locusta et bruchus cuius non erat numerus. — Az utalószó nélküli szerkezetek érintkeznek az értelmező jelzői alárendeléssel.

A kötőszó

a) A mennyiségjelzői mellékmondatok szinte mindig kötőszóval kapcsolódnak a főmondathoz. A kötőszó a mellékmondat élén áll. Kisebb részük vonatkozó névmás (a törzsanyagban 5 példa van rá), nagyobb részüket a sajátos jelentéstartalmak kötőszói alkotják (a törzsanyag 6 mondatában).

A vonatkozó névmások számnéviak vagy — ritkábban — főnéviak, általában elötág nélkül. A számnéviak mindig az *ennyi* ~ *annyi* utalószóval párhuzamban szerepelnek, így hasonlítást fejeznek ki, és mindig egyes számban állnak: ApMélt. 21: „*Mene* sebeketh fel vezwnk. anne koronath erdemlwnk”; ÉrdyK. 83: „Vala *menee* gonoz peldat haagy ember ew wtanna valoknak anne halarra melto”. A főnévi vonatkozó névmások is általában egyes számúak; utalószó nélkül olykor az alaptaggal megegyezően többes számúak is lehetnek: 1521: „merth jth ni(n)ch az porkolabnagh anni hazna *mith* egy thwghmon erne” (MNy. 16: 17); ill. BécsiK. 13: „Es tèhèneknc lozdait z iohoknac lozdait *kicnc* zamoc nem vala”.

A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokban a *hogy*, *mint*, *miképpen*, *mintha*, *ha* kötőszók szerepelnek. (A példákat l. alább.)

b) Kötőszóhiány (a törzsanyagban egy következményes mondatban): JókK. 41: „nemkoron vala elmeýenek ezenre ryvewletiben % sem nappual sem evel nem zolhatuala”: erat aliquando in tanta mentis extasi, *quod* per noctem et diem loqui non poterat.

A tagmondatok sorrendje

A mennyiségjelzői mellékmondatok rendszerint a főmondat után állnak (a törzsanyag 10 példájában): VirgK. 5: „Es atyamfianak anne iot nem akartam, *mint en magamnak*”.

Ritka a főmondatba ékelt mellékmondat (a törzsanyagban egyszer fordul elő): 1504: „adam ez felvl mondot atýamfýanak katarýna azonýnak — eg aný penzen *kýben nalam volt* ez felvl mondot falv belý rýzeket” (Száz. 1872: 478).

Olykor (a törzsanyagban egyszer) elől áll a mellékmondat. Ez a sorrend abban a mondattípusban jelentkezhet, amelyben a főmondatban alaptagul álló szót az elől levő mellékmondat is tartalmazza (l. I, 742), ill. olykor egyéb esetben is: SándK. 15: „*meñe napon az ifýw zóz az výaskodaasban vagyón*, mýnd anne napon martel [a. m. mártír]”; ill. ApMélt. 21: „*Mene sebeketh fel vezwnk*. anne koronath erdemlwnk”.

A sajátos jelentéstartalmat kifejező mennyiségjelzői mellékmondatok

A mennyiségjelzői mellékmondatok legnagyobbbrészt sajátos jelentésárnyalatot is hordoznak, mégpedig a következményességét vagy a hasonlítását. Közülük csak a főnévi vonatkozó névmási kötőszósak és az utalószóval nem párhuzamos számnévi vonatkozó névmási kötőszóval kapcsoltak nem hordoznak efféle többletjelentést.

a) Következményesség (a törzsanyag 7 mondatában): *hogy* kötőszóval, ill. kivételesen kötőszó nélkül (ez utóbbit l. fent): JókK. 32: „te ez výlagban annýa bewnt tewtel *hogý melto vagý pokkolban*”; AporK. 200: „Anne kenth . . . vallaž . . . *hogý fenki fýraf-nekýl megh nem Ielenty*”.

b) A hasonlítás speciális kötőszavai a *mint* és *miképpen*: MargL. 186: „Annýe remenseged legen zent margýt azzonba · *mýkeppen zent evrsehet azzonba*”; ÉrsK. 205: „Nynczenek anne gyóthrelmmek *mynth az my bynwnk*”. A mennyiség hasonlítás vonatkozó kötőszóval is kifejeződhet, ha az az utalószóval párhuzamban áll: ÉrsK. 450: „Es zaz anny yot wez my twlwnk *Mene mwncat wallaz eertwnk*”. Gyakran mutatkoznak a hasonlításnak különböző mellékjelentései, pl. nagy mennyiség: ÉrdyK. 382: „Ha ennekem ezer zaam vona es annee nyelwem *mynt az eghnek Cyllaghy*”. Ez az árnyalat az utalószóval párhuzamos vonatkozó kötőszóval is érzékeltethető: DöbrK. 500—1: „cristofnak ziletfe *añne* malaztot óttót: *meñne mind ez zeles vilagnal sem volt előzer*”. Ugyancsak az ilyen szerkezetekre, így az *annyi x*, (*a*)*mennyi y* felépítésű mondatokra jellemző az arány kifejezése: ApMélt. 21: „*Mene sebeketh fel vezwnk*. anne koronath erdemlwnk”; ThewrK. 82: „Ez ymaczagban vagyón annee három zaaz napy bwlczw *menee ydwezlet*”.

A hasonlításához olykor a feltételesség jelentésárnyalata társul, *mintha* és *ha* kötőszóval: ÉrdyK. 158: „mykoron az ffyw tyztóltetyk, akkoron az anyanak ereme vagyon raytta mynt *ha ennen magat tyztelneek*”; LobkK. 347: „meliet mikor ember mindennapon megh olvaſna . . . ygaz anny erdemit vallanaya *ha mind az egeez zoltart megh olvaſta volna*”.

A birtokos jelzői mellékmondatok

Ez a kései ómagyar korban (mint más korokban is) ritka jelzői mellékmondattípus, hasonlóan a minőségjelzői mellékmondatokhoz, lehet részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) és lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós). A részleges tartalomadók mindig korlátozó jelentésűek. Köztük — igen ritkán — vannak olyanok is, amelyek a birtokviszonynak nem pusztán tetszőleges, szabad mellékmondatos kifejezései, hanem vonzatként, kötött birtokos jelzői mellékmondatként állnak: 1529: „*az mi jwuedelme vagon ot az felet [a. m. felét] mind hoza vege · uagtwl [!] fogva kyſdedyk akarmi newel ueveztetnek*” (MNY. 51: 358).

A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok

A részleges tartalomadó mellékmondatok gyakoribbak, mint a tartalomkifejtők; azonban a törzsanyag kirajzolta kép (11 adat részleges tartalomadó, egy pedig sajátos jelentésű) ezúttal egyoldalú; nem mutatja a valós arányt.

Az alaptag

A jellegzetes alaptag a főnév; ezen belül is az egyedi köznév.

a) Többségük — bizonyára főként műfaji-tematikai okokból — valamilyen elvont fogalmat jelöl (a törzsanyag 10 mondatában): CornK. 44r: „meg feddetyk azoknak *halgataſaga*. kyk chynalnak ev magoknak nagy es zeles hazakat”.

b) A konkrét főnévi alaptagok száma jóval kisebb (a törzsanyagban egyetlen adat van). Ezek gyakrabban dolgokat, ritkábban élőlényeket jelölnek: MargL. 44: „Mert az calastrom nem azoknak *helyek* es *lakodalmok* · kyk ez jelen valo jokat . . . keresyk”.

Az alaptag a főnévnek többféle mondatbeli szerepében állhat, a leggyakrabban azonban alany, mint ezt az eddigi példák is mutatják.

Ritkán a birtokos jelzői mellékmondat alapjául álló szó megismétlődhet a mellékmondatban: JókK. 67: „Es mykeppen zoktauala varny *ydeyet*: *ky ydewhen* embereknek zemÿ nem latnak . . . kyuaſa az kepprewl febeknek yegytt”.

Az utalószó

Az utalószó viszonylag gyakori (az utalószót tartalmazó és a nélküle szerkesztett főmondatok aránya a törzssanyagban: 5 : 6). Az utalószó leggyakrabban főnévi mutató névmás, amely legtöbbször (a törzssanyagban mindegyik példában) mély hangrendű, s általában a birtokos jelző ragjával van ellátva: GömK. 251: „Hogy effedezyel en eret-tem zegeny byneferth *aznak* zyne elewt. kyt az te zent mehedbwł zwłthel”. Néha rag nélkül áll a mutató névmás: KrisztL. 8: „Ne mongi engemeth the laniodnak: hanem *a* leanýanak: kých illeth. az igassagnak: býzonisagnak, es meg igazitasnak aldozatýa”; HorvK. 258: „Es meg bantassal *azok* kepe myat. kyket ot lattal vagy nezteel”.

Az utalószók a latin *ille* és *is* névmások megfelelői: BirkK. 3a: „Igen nehéz bvñ, *an-nak feğhetetlêfe* [!] [*incorrigibilitas illius*] ki sem bvñt nê fel tēni, sem penaiat nê akaria fel venj”; ill. KulcsK. 275: „Ez *azoknak dolgok* [*opus eorum*] kyk ragalmaznak engemeth vrak élēte”.

A főmondat ritkábban utalószó nélkül áll; ezeknek latin megfelelője sem tartalmaz utalószót: DöbrK. 383: „kerdi vala: azert ideiet. ű tólók: mell'en ioban lôt volna” : Interrogabat ergo horam ab eis, in qua melius habuerit.

A kötőszó

A részleges tartalomadó birtokos jelzői mellékmondatok — kevés kivétellel — kötőszóval kapcsolódnak, mely a tagmondat élén áll. A kötőszók vonatkozó névmások vagy vonatkozó határozószók.

Leggyakoribb a *ki*, ritkább a *mely* főnévi vonatkozó névmás: GömK. 21: „ne ves el engem te twled *aznak* zerelmeert. *ky* en zerelmemert es ydueffegemert mezeytelen ... fygge te elewtted”; ill. DöbrK. 383: „kerdi vala: azert ideiet. ű tólók: *mell'en* ioban lôt volna”. Az előtagos változat kivételes: NádK. 38: „Mert embôr *akkit* zeret annak bezedet ôrômeft halgatt'a”.

Ha az alaptag időt vagy okot jelölő szó, idő- vagy okhatározói vonatkozó kötőszó állhat a mellékmondatban; a főmondatban utalószó nem szerepel: JókK. 67: „Es ydeýt varuan *mýkoron* fenky ýelen nem uolna ... Mafodczor elmene”; 1530: „mert nem thwgýathok az ýdeýeth es napýath *mýkoron* az kýral lewele el ýwth” (MNY. 37: 351); ill. GuaryK. 28: „Azert mind ez oca, *miert* zent pal azt monga”. (Ez utóbbi kötőszótlan függő kérdésként is felfogható.) Ezek a mondatok azonban ugyanolyan jelentésűek, mint a tőlük csak kötőszóhasználatban (és gyakori utalószóhasználatukban) különböző lényegi tartalomadó szerkezetek, s így csak formájuk szerint sorolhatók ide: TelK. 296: „mo negyed napya *hogy* ... Ith warthalak”; ÉrsK. 387: „meg melekytty mynden ew barathyt Es tarfyt annak okaert *hogi* meg tartottak az zeretnek zenwedeteffeget”; stb. A kétféle szerkesztésmód abból adódik, hogy az alaptag mögött lappangó tartalomváró szóhoz (*helyzet, cselekvés, dolog* stb.) tartozó *hogy* helyett az alaptaghoz magához választott kötőszó kerül a tartalomkifejtő mellékmondat élére.

Ritkán — függő kérdésben — elmaradhat a kötőszó; valószínűleg ilyen a következő mondat: ÉrsK. 459: „Es okat te es adnad *mit bwdofol ez pwztában* hogy nem lakozol hazadban”.

A tagmondatok sorrendje

A mellékmondatok általában a főmondat után helyezkednek el (a törzsanyagban 10-szer): NádK. 317: „Mind ez velagh nélve fem ielönthhetne meg čak mintúl kiffeb ken-
náthes *kit kel zenvednôm*”.

Elvétve a mellékmondat beékelődik a főmondatba: NádK. 38: „Mert embôr *akkit zeret* annak bezedet ôrómeft halgatt’a”.

Ugyancsak kivételes a fordított mondatrend (a törzsanyagban egy adat van rá): 15(2)9: „*Ez dologról mÿert kesen ÿrtam, ez oka*” (MNy. 37: 277).

A lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok

a) A lényegi tartalomadás alaptagjai az elvont főnevek elég szűk körébe tartoznak; a típusok a következők: *megjelentése* stb.; *jegye* (*jelensége*); *oka*; *ideje* (*órája, esztendeje* stb.) *vminek*, illetve egyéb (például *alkalma vminek*). A *megjelentése* típus mellékmondatai felfoghatók függő idézeteknek.

A birtokos jelzői alárendelésben azonban a mellékmondat nem az alaptag lényegi tartalmát fejt ki, hanem a szerkezetben lappangó általános jelentésű tartalomváró főnévét (*dolog, cselekvés* stb.): *oka annak [a dolognak]*, *annak [a cselekvésnek az] ideje* stb.: DebrK. 32: „ef mutogattia az egi hitôtlen tanituanier az ô Sebeit ennek *meg ielön-
tefere* hogi a lölkôt . . . mind foldnel mennel ionkab zereti”.

b) Az *ideje* stb., *oka, jegye vminek* típusú alaptagok gyakran hiányos főmondati környezetben jelennek meg. Ilyenkor a birtokos jelzői mellékmondatok a birtoklást kifejező részeshatározóikkal (dativus possessivusiakkal) érintkeznek, mivel a szerkezet — az utalószó jelenlététől is függetlenül — kétféle értelmezést tesz lehetővé: ÉrdyK. 177: „ydee *hogy nywgoggyaal meg*” [*ez (most) az*] *ideje [annak]* + birtokos jelzői mellékmondat, de: *ideje [van annak]* ~ [*itt az*] *ideje [annak]* ~ [*eljött az*] *ideje [annak]* + részeshatározói mellékmondat.

c) A tartalomkifejtő birtokos jelzői mellékmondatok utalószava — éppúgy, mint zömében a részleges tartalomadóké — a birtokos jelző ragját viselő főnévi mutató névmás. Az utalószó többségében mély, olykor magas hangrendű; a magas hangrend gyakoribb, mint a vonatkozó szerkezetekben; de nem ritka az utalószó nélküli főmondat sem: ÉrsK. 541: „Harom kepen ymadkozwnk előzer fel ygazwlwan *annak* yelenfeegere *hogy menyeyeket ayttnk*”; ill. DebrK. 26: „Laddek immar Negi eztendôie mult hogi fimmi vruoffagaua a wert raitad meg nem allathatiok”.

d) A lényegi tartalomadó mellékmondatok kötőszava — mint a minőségjelzői mellékmondatoknál is — jellegzetesen a *hogy*: 1508: „Így vagyön Annak az Alkalma, *Hogÿ* . . . egÿzer kazalÿam meg luka gyorgy eloth” (MNy. 60: 106); ÉrdyK. 378: „de fordohatok ffeel az kerezthffaat labbal ffeel es fewel alaa. Annak yegyzefeere *hogy* Crif-tus Iefus menybôl alaa yewe, en kedeez ez feldról menyben meegyek”. Mint már láttuk, az időt és okot jelentő alaptagok mellett előfordul, hogy az alaptag mögött lappangó tartalomváró szóhoz tartozó *hogy* helyett az alaptaghoz választott idő- vagy okhatározói kötőszó kerül a lényegi tartalomadó mellékmondatba; ezek a mondatok tehát tartalmilag nem, csak formailag különböznek a tartalomkifejtőtől (a kötőszóhasznála-

ton kívül abban is, hogy mindig utalószó nélküliek): ÉrdyK. 177: „ydee *hogy* nyw-goggyal meg”; l. még JókK. 67: „Es ydeýt varuan *mykoron* senky ýelen nem uolna . . . Mafodczor elmene”; ÉrsK. 387: „meg melekytty mynden ew barathyt Es tarfyt annak okaert *hogi* meg tartottak az zerzetnek zenvedeteffeget”; l. még talán GuaryK. 28: „Azert mind ez oca, *miert* zent pal azt monga” stb. (A kétféle kötőszóhasználat magyarázatát l. 684.)

e) A tagmondatok sorrendje mindig főmondat + mellékmondat, annak megfelelően, hogy a tartalomkifejtés követi a kifejtendő szerkezetet (l. az eddigi adatokat).

A sajátos jelentéstartalmat kifejező birtokos jelzői mellékmondatok

A kései ómagyar kor birtokos jelzői mellékmondatai igen ritkán hordoznak sajátos jelentésárnyalatot (a törzssanyagban egy mondat). Meggyőző példánk csak feltételes mondatra van: 1531: „Nem en lessék oka *ha walamýth Mýelek*” (LtK. 1: 136). A *ha*-val együtt szereplő *ki* valószínűleg nem két kötőszóból álló szerkezet, hanem inkább a feltételes kötőszó és a — tőle független — határozatlan névmás egymásutánja; ebben az esetben a mellékmondat nem mondatrészkifejtő (l. még 710—1): ÉrsK. 471: „*ha ky uakmerew lenne* . . . annak feyet mayd el wezyk” (l. az értelmező jelzői mellékmondatok hasonló példáit is).

Az értelmező jelzői mellékmondatok

1. Az értelmező jelzői mellékmondatok közé soroljuk azokat a jelzői (minőség-, mennyiség-, birtokos jelzői) tartalmakat kifejező mellékmondatokat, amelyekben a tagmondategyüttes szerkezete azt mutatja, hogy a mellékmondat az alaptagnak kizárólag utólagos kiegészítéseként, értelmezéseként állhat. Azok a mondatok tartoznak ide, amelyeknek főmondatában a mellékmondatot képviselő utalószó értelmező jelzői helyzetet foglal el (ez igen ritka típus), ill. a ki nem tett, de kitehető utalószó csak ilyet foglalhatna el.

Többféle oka lehet annak, hogy a jelzői jelentésű mellékmondatot az értelmező jelzőiek között tartjuk számon.

A) Az alaptagnak vagy közvetlen környezetének függvényében: az alaptagnak nem lehet jelzője, csak értelmező jelzője a következő esetekben:

a) Az alaptag névmás, ill. a névmások természetéhez közel álló főnévi természetű szó (l. 686).

b) Az alaptag szervetlen, önmagában lezárt eleme a mondatnak: megszólítás (és felkiáltás): CornK. 55r: „O *io iefus* ky ielen vagy es keez az teged kerefevnek. mutaffad meg magadat”; 1518 k.: „*Nagh vrak* kyk vattok zolok ne bannyatok” (RMKT. 1²: 492). (A felkiáltásokat l. lentebb.) A megszólító alaptagú mellékmondatot egyébként az jellemzi, hogy állítmánya — amennyiben a megszólítottéhoz tartozó kötőszó az alany — 2. személyű (l. az idézett példákat), azaz a beszéd társra (a mindenkori 2. személyre) éppoly közvetlenül vonatkozik, mint a megfelelő személyes névmáshoz tartozó mellék-

mondat. A személyes névmás és a megszólítás egymáshoz értelmezőszerűen (ám nem egyeztetve) kapcsolódva olykor együtt van jelen: NádK. 703: „Kerlek *tegòd zizeknec rofaya* ki mondatol mindònòknec malasztos anńnanak fıralmafoknac, esedòzyel corfa-gomert”; ĘrsK. 499: „Oh *the dragalathws nemes wyrag* ky oly vagy mynt fenes wylag”.

Ha a fımondat csak a szóban forgó szervetlen elemekbıl áll, s mellékmondatának kötıszeve nem alany, tehát a mellékmondati állítmány egyeztetése sem árulkodó, az alaptag megszólítás és felkiáltás is lehet: TelK. 23: „o *òròk mendenhato vr iften*: kinec kezebe vadnac mendenec”; SzékK. 306: „o *bodog zeretet*: kivel minden ember vduò-zvı”. Biztosan azonban akkor tekinthetnénk az alaptagot felkiáltásnak, ha az alanyi helyzetü kötıszeves mellékmondatban az állítmány 3. személyü lenne, azaz biztosan nem a beszéd társra, hanem egy kívülállóra vonatkozna.

c) Az alaptag jelzıjeként a fımondatban tartalmas szóval meg van nevezve az, amit a mellékmondat is kifejez (a mellékmondatnak a mondatrészi jelzı nyomatékosításának szerepe jut): BécsiK. 37: „*igèn foc bozt iuèc · mènèiet pèlètè[nèc]bèn egnapon sonha nè ituala*”; NagyszK. 15—6: „*az en ez velagbol elkymenefòmnece ideye* el közelítettek volna hoğ inneten ez velagbol fel mennec en mennei atyamhoz” (lényegi tartalomadó mellékmondat), l. a következı feltételes hasonlító jelentéstartalmú mellékmondatot is: ĘrdyK. 511: „*latha egy mondhatatlan nagy es zeep Sathort*, mynt ha egy eekes waar vona”.

B) A mellékmondat függvényében: a mellékmondat a mondat keretén kívülre mutató szervetlen közbevetés, amely az alaptagnak nem valamely jelzıi vonatkozását fejezi ki, hanem metanyelvi jelentését: a szó fordítását, magyarázatát adja meg: MünchK. 85vb (~ JordK. 626): „*tè hiuatol Cefafnac ki magaraztatice Pètez*” : tu vocaberis Cephas (*quod interpretatur Petrus*), „*Rabi ki magaraztatice mèstèz*” hol lakozol” : Rabbi (*quod dicitur interpretatum magister*), ubi habitas? — A szerkezetre jellemzı, hogy a mellékmondati állítmány rendszerint következtesen a *magyaráztatik*, amely a latin *interpreto* valamely alakjának a megfelelıje; de l. pl. ĘrsK. 537: „*Iwdas benyamyntb Iofephez wywe ky egyptomy nyelwen ez wylag ydwezyttòyenece mondatyk wala*”. (A típus egyébként párhuzamban áll a sajátos magyarázó szó szerkezettel: JordK. 629: „*Rabbı, az az mester twgyok hoğ ıftenttıl ıettel*”; l. 489—92.) A szóban forgó mondat szerkezethez igen közel áll, de az alaptag nyelvi magyarázatánál „valódibb”, s így egyszerü jelzıi (jelzıi—értelmezı jelzıi) mellékmondatot rejt a *mondatik*-kal (tkp. ’neveztetik’: lat. *dicitur*) szerkesztett: JókK. 138: „*Juta az varafhoz ky mondatyk kame-rumna*”; JordK. 381: „*Elfe Sımon, ky mondatyk peternek*”.

Az utalószó hiányában kétféleképpen — jelzıiként és értelmezı jelzıiként — elemezhetı mellékmondatokat a jelzıieknel tárgyaljuk, mivel gyakorisága miatt ez a típus a valószínűbb. Hasonlóképpen járunk el azokkal a szerkezetekkel, ahol a halmozott vagy értelmezıs alaptagban az egyik taghoz jelzıiként (vagy jelzıiként és értelmezıiként is), a másikhoz csak értelmezıiként kapcsolódhat a mellékmondat.

2. A jelzıi mellékmondatok általános megoszlásának megfelelıen az értelmezı jelzıinek a legtöbbje is minıség-, kisebb része mennyiség- vagy birtokos jelzıi tartalma-
kat fejt ki. — Minıség: NagyszK. 11: „*Mert földön ninçen elendò embòr ol hoğ ki ıtet latvan touabba elheffen*”. — Mennyiség: SzékK. 78: „*ygen fok borth ywèek, menèet fo-ha nem ywttb vala az ò ééletenece napyban*”. — Birtokos: ApórK. 123—4: „*Ez o mvuel-kedetek kik ragalmaznak engemet Vrnal*”.

3. Az értelmező jelzői mellékmondatok főként részleges tartalomadók (vonatkozó kötőszósak); ritka közöttük az alaptagnak — vagy névmási alaptag esetében a névmás antecedensének — lényegi tartalmát kifejtő (*hogy* kötőszós) mellékmondat. Ezért ezt a részfejezetet nem osztottuk eszerint két alfejezetre; az előforduló tartalomkifejtő mellékmondatokat külön kiemeljük.

Az alaptag

Az alaptag szófaja. — Az értelmező jelzői mellékmondat alaptagja leggyakrabban névmás, ritkábban főnévként álló egyéb szófajú szó.

1. A névmásoknak több típusa adatosható.

A) Legtöbbször (puszta, ragos vagy névutós) személyes névmás vagy vele egyenértékű *kegyelmed* típusú nevezőszó az alaptag: HorvK. 229—30: „az aký neked mondotta. mongya *ev evnenmaga*”; ill. 1524: „Towabba ež Jaraž ifthwan the *kegyelmed* žolgaŷa nylwabban megh mongŷa, *kegyelmednek*. kŷnek egeŷfegeth wŷŷ kewannom” (MNY. 25: 69).

A 3. sz.-re vonatkozó mellékmondatoknál sokszor esetleges, hogy a főmondatban személyes névmási alaptag vagy mutató névmási utalószó áll-e. Ezért látnunk kell, hogy — bár az előbbieket az értelmező jelzői mellékmondatoknál, az utóbbiakat az egyéb mondatrészkifejtőknél tárgyaljuk — ezek valójában összetartoznak. Egyes helyeken a párhuzamos fordítások is erről árulkodnak: AporK. 123—4: „Ež 9 mŷuelkedek kik ragalmaznak engemet vrnal” (~ DöbrK. 198); de: KulcsK. 275: „Ež *azok-nak* dolgok kyk ragalmaznak engemeth vrak elétte” (~ KeszthK. 307) : Hoc opus *eorum* qui detrahunt mihi apud Dominum.

A mellékmondat kifejtheti a ténylegesen jelen nem lévő, csak odaértett, a fő- és mellékmondati állítmány személyragja által jelzett alaptagot. 1. személyre utaláskor egyértelmű, hogy a mellékmondat mire vonatkozik: LobkK. 216: „azerth kerlek moftan ky halálnak vagyok markaban”. 2. sz.-re utalásnál a mellékmondat vonatkozhat személyes névmásra és főnévi megszólításra is: FestK. 379: „[*te ~ uram* stb.] Ky certelmeth attaal wolt . . . , ady akaratot”. 3. sz.-re utalásnál a mellékmondat vonatkozhat személyes névmásra, de kapcsolódhat mutató névmáshoz mint egyéb mondatrészkifejtő mellékmondat utalószavához. Az ilyen mellékmondatokban tehát érintkeznek az értelmező jelzőiek és más mondatrészkifejtők: SzékK. 233: „kic aloznac egem: az földnek poraba: [*ők ~ azok*] felferkenne”; KulcsK. 264: „Ees ada wketh nemzeteknek kezebe, es vrlakodanak w raytok [*ők ~ azok ~ azok a nemzetek*], kyk gywlelyk vala wketh”.

B) Gyakran főnévi általános névmás az alaptag: JókK. 112: „*ŷenkŷ* nem ležen kŷ hordozhatna te zerzetedet”; SzékK. 290: „*mendeneket* hyggōn melleket akereztyen emberne kel hynne”.

C) Szintén gyakori alaptag a főnévi (vagy főnévi szerepű) határozatlan névmás: NagyszK. 6—7: „fokac vannac *egebec*, kik az zerelmet ġenerkōttetic”; TihK. 1: „Votak azert *nekiek*: kik azt montak”.

A határozatlan névmási alaptagú mellékmondatoknak nem mindegyike lesz feltétlenül értelmező jelzői; a *valaki*, *valami* elöl álló jelzői utalószót is kaphat, s a mellékmondat így a minőségjelzői mellékmondatokhoz tartozik, ill. tartozhat (l. ott).

D) Néha főnévi kérdő névmás az alaptag: JókK. 31—2: „*mýd* Vagyon mellyett yf-tentewl nem vewteluolna”.

E) Szintén ritka, s inkább a magánéleti nyelvhasználathoz közel álló misszilisekből adatolható a vonatkozó névmási alaptag: 1530: „Touaba the kegelmed *az mit* en nekem irth, hogy az tharnoy porcolab leueleth meg kerestessem, tuggya azth kegelmed, hogy benne el akarok jarny” (LevT. 1: 5). Ez a típus úgy is értékelhető, hogy a vonatkozó kötőszós mellékmondat után következő tartalomkifejtő mellékmondat nem a vonatkozó névmásoknak ad tartalmat, hanem egész (lényegi) tartalmával értelmezi a másik mellékmondat (részleges) tartalmát.

2. Az értelmező jelzői mellékmondat alaptagjául kevésszer áll főnév, minthogy ritka az értelmezői helyzetű utalószó: GuaryK. 33: „Mas *almat* ezt lata, hoğ az nap, es ahod, es tizoneğ Lıllag imadac ez Iosephot” (lényegi tartalomadó mellékmondat); NagyszK. 11: „földön ninčen elendő *embör* ol hoğ ki ýtet latvan touabba elheffen”.

Utalószó nélkül csak néhány sajátos esetben tarthatjuk a főnevet értelmező jelzői mellékmondat alaptagjának; ezekről a típusokról az előző részfejezet A) c) és B) pontjában volt szó.

3. Az alkalmi főnévi értékű szófajok sorában számnév és melléknév fordul elő.

a) A számnévi alaptagoknak több típusa adatolható.

Határozott számnevek: sorszámnevek és tőszámnevek (utalószóval vagy anélkül): GuaryK. 22: „*harmadicat* azt [marja meg] akkit ragalmaz”; ill. BécsiK. 18: „*Lac egfem* mazadna [~ SzékK. 21: „*nem* marada čak *eges* ő benne”] ki adolgot omazadékoknac megizennéie” (az utóbbi példákban az *egy* jelentése névmási: 'valaki', ill. tagadó formában: 'senki').

Határozatlan számnevek: CornK. 201r: „Es *mýert* jmmar nýnchen *tevb* mýt aldoz-ýam. enen magamat aldozom iftennek”.

b) Főnévi szerepű melléknév (utalószóval): ÉrsK. 525: „walaky három *ygazat* olyat monthat hogy kyben femmy Hamyffagh nynczen” (lényegi tartalomadó mellékmondat).

Az alaptagok megoszlása a következő:

Az alaptag		Szám	Százalék
Névmás	személyes (kitéve vagy odaértendő)	39	42,4%
	általános	16	17,4%
	határozatlan	5	5,4%
	kérdő	1	1,1%
Főnév		6	6,5%
Főnévi szerepű számnév		6	6,5%
Szervetlen elem (megszólitás)		19	20,7%

Az alaptag mondatbeli szerepe. — Értelmező jelzői mellékmondatokkal legtöbbször az alanyként álló alaptag bővül, de gyakori a különböző határozókhoz és tárgyhoz kapcsolódó mellékmondat is: MünchK. 85ra: „*o* nalanalkul *fēmi* nem lot Mēl' lot”; ill. ÉrsK. 522: „Es *egyebelys* ammy az ő tyztit ylety wala fegytty wala”; ill. HorvK. 224: „vagy el hadnod *myndent* ky neky jonak lacchyk lenny”. Ritka a birtokos

jelzőhöz és állítmányhoz kapcsolódó mellékmondat: CornK. 2v: „fogagyad az *ev* jntefet. *ký* azt mongýa”; ill. 1533: „nem *mý vagwnk elsewk* kyknek dolgoc kilemben ter-tent” (MNY. 37: 354).

Az utalószó

Az értelmező jelzői mellékmondatok főmondata igen ritkán tartalmaz utalószót (a törzsanyag 92 mondatából mindössze 2). Az utalószók ugyanazok, amelyek a jelzői mellékmondatokban is szerepelnek, különbség csak helyzetükben és formájukban mutatkozik: míg ott — egyeztetés nélkül — megelőzték az alaptagot (kivéve a birtokos jelző utalószavát, mely máshol is állhat), az értelmező jelzői utalószók egyeztetett alakban az alaptagot követő helyzetben állnak.

Az alaptagok csoportjai közül csak főnév, melléknév, számnév, általános és határozatlan névmás mellett szerepel olykor utalószó.

Értelmezői utalószót legtöbbször (a különben is leggyakoribb) minőségjelzői tartalmat kifejtő értelmező jelzői mellékmondatokban találhatunk; jellemzően a kevésbé kötött fordítású — a nem bibliafordítást tartalmazó — szövegekben. Ezek az utalószók általában mély hangrendűek (a törzsanyag mindkét adatában is), s melléknévi vagy főnévi mutató névmások: NagyszK. 11: „Mert földön ninčen elendő embör *ol'* hoğ ki ýtet latvan touabba elheffen”; l. a következő, hasonlító jelentéstartalmú mellékmondatot is: ÉrsK. 463: „Es Oth ew lata egy leyant abrazzal *ygaz olyatant* mynt wala az ew tablayan”; ill. GuaryK. 33: „Mas almat *ezt* lata, hoğ az nap, es ahod, es tízöneg lillag imadac *e3* Iofephot” (lényegi tartalomadó mellékmondat); KazK. 131: „teuðlðgh azert mindõn *az* ualaky azt mongá”.

Az értelmező jelzői utalószóssal párhuzamos az a szerkesztésmód, amelyben az alaptag jelzői utalószós megismétlése a főmondatban értelmezős szerkezetet alkot, s ehhez kapcsolódik a mellékmondat (amely az utalószó pozíciója miatt jelzői): ÉrsK. 526: „mongyon az konffessor elewth harom *ygazzath Oly ygazakath* kyk ellen az pokolbely ewrdegh ne alhaffon”.

Ha az alaptag és az utalószó alanyi helyzetű, s így egyeztetésük jelöletlen, a szerkezetet nemcsak értelmezőiként lehet felfogni: NagyszK. 133: „Mert ninčem femmi *ol'* hoğ tóled megtagadhaffon atte aldót keges zeretõ fiad” (lényegi tartalomadó mellékmondat). A típus értelmezhető úgy is, hogy az *oly* az alanyi mellékmondat utalószava, előtte ennek jelzője áll, s a mondat alanyi alárendelés.

Mint ismeretes, az alanyi helyzetben álló főnévi mutató névmási utalószó, ha utána ékelődik be a főmondatba a szintén alanyi helyzetű, előtag nélküli vonatkozó kötőszóval induló mellékmondat, összeforrhat a kötőszóval. Ezeknek az *a(z)* előtagos vonatkozó névmási kötőszóknak a kialakulása zömmel vizsgált korszakunkban zajlik, első-sorban az alanyi mellékmondatos szerkezetekben, de az értelmező jelzőiekben is: 1530: „Az *mýnemew* foglyok ith wadnak az egýk *az ký* az *zýwrkoth* Monýorokerekbe kýldý wolph az Býnes” (MNY. 37: 352); BatthyK. 418: „Latuan Judas *az ki* ötet el arulta vala, ... meg bana az õ czelekedetit” (l. még II/1: 791).

A kötőszó

Az értelmező jelzői mellékmondatok kötőszavai ugyanazokba a típusokba tartoznak, mint a jelentésben megfelelő jelzői mellékmondatokéi.

a) A mondatok zömében vonatkozó kötőszó szerepel, az alaptaggal számban egyeztetve, általában előtag nélkül.

Minőségjelzői jelentéstartalomnál a *ki* vonatkozó névmás dominál: a személyes névmásokra, megszólításokra mindig ez vonatkozik, de a többi névmás és az alaptagok egyéb típusai esetén is ez a leggyakoribb: JóK. 7: „Te nemŷnemw kewekrel *kyket* entewlem veteluala egŷhazŷ eppeŷtefre nem fyzettet telyeffeguel meg”; HorvK. 266: „Hog kedeg jmmar reuiden vegezzem mendeneket. *kyket* felyevl meg mondotam”. A *mely* és a *mi* nem személyt jelentő alaptagok mellett jelenik meg (nem következetesen; l. az előző példákat): MünchK. 85ra: „ŷ nalanalkŷl ŷemi nem lŷt *Mel' lŷt*”; SzékK. 52: „Myndenek *mel'eket* zolal, byzoŷok”.

A mennyiségjelzői tartalmat kifejtő értelmező jelzői mellékmondat kötőszava a számnévi vonatkozó névmás: BécsiK. 37: „igŷn ŷoc bozt iuŷc *mŷnŷiet* ŷelŷtŷ[nŷc]bŷn egnapon ŷonha nŷ ituala”.

A vonatkozó névmásokhoz olykor előtag csatlakozik. Gyakoribb a régebbi *vala* előtag, amely leginkább elöl levő vagy a főmondatba beékelődött mellékmondatokban szerepel: DebrK. 101—2: „*valami* zolgalatot tudok en tennŷm te felfegodnek mindŷnre keez vagiok”; SándK. 26: „Im masth *valakŷ* laath mŷndŷn wtal mŷndŷn fut tŷlem”. Az *a(z)* előtag igen ritka: HorvK. 264: „illeneek neky menden keppen meg tudny annak *akyrevl* mondatattak”; ÉrsK. 522: „Es egyebelys *ammy* az ŷ tyztit ylety wala fegytty wala”.

A kötőszó néha vonatkozó névmási határozószó; példánkban névmással együtt, ill. azzal pontosítva: HorvK. 244: „keres inkab valami iot dychyrendevt he [!] lehet valakben. *honnan* auagy *kyrevl* zoly bezely”.

b) A vonatkozó kötőszó olykor a *hogy*-gyal együtt áll. A kötőszóegyüttes szerepe legtöbbször nem több, mint a pusztá vonatkozó névmásé: NagyszK. 100—1: „Valaki az *hoŷ ki* teyendi ezt, lezen a criftufnac bizoŷ kŷuetŷye”; 1521: „adŷon the kegelmed valami eleŷth nekŷth [!] *hogy kyth* zolgallak megh the kegelmednek” (Mŷy. 16: 17). Olykor a vonatkozó jelentés mellett egyéb tartalmak érvényre jutásának is kedvez (részletesebben l. errŷl a részleges tartalomadó minŷségjelzői mellékmondatok kötŷzóinál: 674); pl. célhatározói tartalom: SzékK. 21: „nem marada ŷak eŷes ŷ benne, *hoŷ ky* ez dolgot ŷ vtannok valonak meg hyrdetneye”; ÉrsK. 524: „az barathok kegek kŷzzwlŷk walaztottak wala eŷet *hogy ky* weternyenek ydeyen ewketh fel kewlthene”; következményesség (a példát l. a sajátos jelentéstartalmú mondatok fejezetében: 692).

c) A lényegi tartalomadás — mint már említettŷk — s így a *hogy* kötŷszó is igen ritka: 1530: „Touaba the kegelmed az mit en nekem irth, *hogy* az tharnoy porcolab leueleth meg kerestessm, tuggya azth kegelmed, *hogy* benne el akarok jarny” (LevT. 1: 5); NagyszK. 15—6: „az en ez velagbol elkymenefŷmneŷ ideye el kŷzelitŷttek volna *hoŷ* inneten ez velagbol fel mennec en meŷŷnei atyamhoz”. — Elvétve (latinizmusként) a *mert* kötŷszó áll a *hogy* szerepében: ÉrsK. 468: „azert ma meltan ewrwlhecŷ kyrewl okot ylet wehecŷ *mert* yegyeŷŷed nem halando”.

A kötőszók megoszlása:

Kötőszó	Szám	Százalék
vonatkozó	88	95,6%
<i>hogy ki</i> -típus	3	3,3%
<i>hogy</i>	1	1,1%

A tagmondatok sorrendje

Az értelmezői mellékmondatok főmondatukhoz viszonyítva háromféleképpen helyezkedhetnek el, az arányok a (puszta) jelzői mellékmondatoknál tapasztaltakhoz hasonlóak.

a) Leggyakrabban a főmondat után következik a mellékmondat: TelK. 21: „maftan en myt tegec: *ki az en zomzidyminac igôn nag zydalma lôttem*”.

b) Az alaptagot követő mellékmondat beékelődhet a főmondatba: PéldK. 75: „en *ky maftan yelewn valo ember vagyok* az elmúltakhoz hasonlatos lezek.” A mellékmondatot követő rész elejére néha visszautaló elem kerül: GuaryK. 67: „mert mindon valaki iftēnec malažt'aba ninlen, *ež el'eten bulut nē valhat*”, 6: „Mindon valaki att'afiat gūloli, *ež el'eten embor gūlcos*” (az utóbbi annyival bonyolultabb, hogy a visszautaló névmás mögött újabb — az alaptaggal korreferens — jelzett szó áll); VirgK. 55: „min-dent mit elenek vetkeztel teneked *mind* meg boczatyak”.

c) Olykor a főmondat előtt áll a mellékmondat; ez az értelmezői szerkezetekben kivételes sorrend; a mondatrészi értelmezőnél kizárt, a mellékmondatok közül pedig csak a névmási alaptagúaknál fordul elő: JókK. 35: „*valaký magat alaztattya* menden felmagaztatýk”; 1507: „*Jtem valamý labas Barmom lezen h[azam ...] taýan* mýndent hağyok a3 peter fyamnak” (NyIrK. 6: 187).

A mondatrend alakulása a törzsanyagban a következő:

A mellékmondat helye	Szám	Százalék
Főmondat után	73	79,4%
Főmondatba ékelve	14	15,2%
Főmondat előtt	5	5,4%

A sajátos jelentéstartalmú értelmező jelzői mellékmondatok

Az értelmező jelzői mellékmondatok a vizsgált korban elvéve következményes, hasonlító (meg feltételes hasonlító) és feltételes mellékjelentést viselhetnek.

Következményesség: FestK. 175: „kyknek hathalma, ees thehethfeege, anný wa-gyon, *hogy soha erewkke megh nem halhathnak*”; NagyszK. 262: „fēmmit olyat ne theğ, *hoğ ő tōlōc meg ieğezteffer*”.

Hasonlítás: ÉrsK. 463: „Es ez leyany tart wala ew karyany [!] egy zepfegw kyraly fyat es mynt lata ygaz olyant *mynth az Arany kep wala*”; feltételes hasonlítás: ÉrdyK. 511: „latha egy mondhatatlan nagy es zeep Sathort, *mynt ha egy eekes waar vona*”.

A feltételes jelentésárnyalatra előkerült egyetlen példa meglehetősen bizonytalan; valószínűbb ugyanis, hogy a *ha* és a mellette álló *ki* nem két kötőszó szerkezete, hanem inkább a nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondat kötőszavának és a határozatlan névmásnak független egymásutánja: ÉrdyK. 509: „eegyeb *ha ky reea menend* el tee-wed es megh chalatkozyk” (l. 710—1).

Irodalom

A minőségjelzői mellékmondatok: SIMONYI. Köt. 2: 8—12, 62—8, 86—9, 3: 6—7, 29—30, 165—8; KLEMM. TörtMondt. 461, 463—98, 503—4, 544, 577—9; IMRE. MNy. 49: 348—59, MMNyR. 2: 393—403; BERRÁR. TörtMondt. 162—3, 168, 170, NytudÉrt. 23. sz. 47—9, 76—7 és passim, MNyT. 393—4, 473; RÁCZ. Nyr. 80: 300—6, NytudÉrt. 39. sz. 74—87, MMNy. 402—6; SZABÓ. MMNyelv. 379; HADROVICS. FunkMondt. 197—8; RADICS. MondtTan. 135—70; KENESEI. NytudÉrt. 104. sz. 467—74; MAGASI. VonMond.; KIEFER. Előfelt. 72—3. — A mennyiségjelzői mellékmondatok: SIMONYI. Köt. 2: 65, 3: 168; KLEMM. TörtMondt. 470, 482, 577; BERRÁR. TörtMondt. 163—4, NytudÉrt. 23. sz. 48—9, 76—7, MNyT. 473—4; SZABÓ. MMNyelv. 380; RÁCZ. NytudÉrt. 39. sz. 87—90, MMNy. 406—7. — A birtokos jelzői mellékmondatok: SIMONYI. Köt. 2: 62—4; KLEMM. TörtMondt. 461, 577—8; BERRÁR. TörtMondt. 164, MNyT. 474; SZABÓ. MMNyelv. 380; IMRE. MMNyR. 2: 403; RÁCZ. MMNy. 407—8. — Az értelmező jelzői mellékmondatok: SIMONYI. Köt. 2: 67; ZOLNAI. MNy. 20: 2—7; KLEMM. TörtMondt. 456—7, 461—2, 479, 491—2, 578—9; RÁCZ. Nyr. 80: 300—6, NéprNytud. 1: 87—95, 100—3, MNy. 53: 403—12, Nyr. 84: 495—7, NytudÉrt. 39. sz. 23—4, MMNy. 408—14; BERRÁR. TörtMondt. 164, MNyT. 474; KÁROLY. MNy. 53: 412—5, NytudÉrt. 16. sz. 51—6, MMNyR. 2: 403—7; SZABÓ. MMNyelv. 366, 367, 379; DEME. NyK. 62: 172.

NEM MONDATRÉSZKIFEJTŐ MELLÉKMONDATOK

Írta: RÁCZ ENDRE

A vonatkozó, valamint a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok bizonyos típusai nem fejtenek ki mondatrészt, sőt egyes esetekben a mellérendelésre emlékeztető, ill. az-
zal egyenértékű viszonyban vannak főmondatukkal. Mivel a korai ómagyarból csak el-
vétve adatolhatók, együttes tárgyalásukra itt, a kései ómagyarral foglalkozó kötetben
kerül sor.

Nem mondatrészkifejtő vonatkozó mellékmondatok

Áljelzői mellékmondatok

A nem mondatrészkifejtő vonatkozó mellékmondatok közé mindenekelőtt az úgy-
nevezett áljelzői mellékmondatok tartoznak. Ezek vonatkozó jelzői mellékmonda-
tok formájában mellérendelő (elsősorban kapcsolatos) viszonyt fejeznek ki, nemegy-
szer a főmondatbeli cselekvés, történés továbbfűzésére szolgálnak: KazK. 38: „*az cel-
laba . . . magat be rekezte: holot* [‘és ott’] *bineiről penitenciat tartuan: Nağ zentfeğel fen-
lek*”. Mindamellett az áljelzői mellékmondat alárendelő (de nem jelzői) viszonyt is ma-
gába foglalhat: BirkK. 3a: „De hog remētelenfegbe ne effek, þoriffa ilien bvnben valo-
hoz *veneket kulgen kik* [‘és ők’, ill. ‘hogy’] *inxek øtet*”: Priorissa vero ne in desperatio-
nem labi possit, mittat ad eam quae est in tali paenitentia *sorores, quae moneant ad pae-
nitentiam*. Az áljelzői mellékmondatok többnyire latin mintán alapulnak. Az egyéb ál-
vonatkozó mellékmondatokkal szemben lényeges jegyük az, hogy a főmondatnak va-
lamilyik főnévére (példáinkban: *cellába*, ill. *véneket*) vonatkoznak. Részletes tárgyalá-
sukat l. a jelzői mellékmondatok fejezetében (678—9).

A főmondat egészére vonatkozó mellékmondatok

Nem mondatrészkifejtők azok — a latin mintára kialakult — vonatkozó mondatok
sem, amelyek nem a főmondatnak valamelyik főnévére, hanem a főmondat
egészére utalnak. A korai ómagyar korból egyetlen példát tudunk felhozni rájuk:
KTSz.: „fcuz lean fiot [f]c]ilut. *myben chudat mutut*”. Az ilyen típusú vonatkozó
mondatok nagy számban fordulnak elő a kései ómagyar korban, mégpedig nemcsak a

fordításirodalomban, hanem a misszilisekben is, ami a latin hatásnak széles körű elterjedésére utal.

1. Az idetartozó mondatok alárendelő formájuk ellenére tulajdonképpen mellérendelést fejeznek ki.

Leggyakrabban a kapcsolatos mellérendeléssel egyenértékűek: JókK. 37: „Es halgatýakuala ewtett mykeppen angyalt: *kyrewl* [‘és erről’] *ez felewlmondot vrland[us] vr ewrewle*”; ÉrdyK. 510: „Azonkeppen az vytezők haza meneenek nağ banattal es keferwfeeggel mynt ha foha nem lathnaak wrokat, *ky wgy ees leen* [‘és ez úgy is lön’]” (l. még alább); 1525: „oka waghyon myrth en oda Lyndwaba most nem mehetek *kyth* [‘és ezt’] *ydew jarthaban megh erthes*” (Nyeml. 237); 1527 k.: „de lam a mağ napýk, sem-mýth the k. nekem sem ýrth, sem ýzenth *kýbawl* [‘s ebből’] *azt esmerem*, hogh ýmar nem khell k. az en barathsagom” (MNy. 37: 206). — Idéző mondat értékű is lehet az efféle mellékmondat: DöbrK. 382: „... Es idvőfseggnek fífiakiat vegetek fel es leleknek tőret. *ki iftennek zava vağ bezedé*”: Et galeam salutis adsumite et gladium spiritus, *quod est verbum Dei*. — Máskor inkább az ellentétes mellérendeléssel egyenértékűek: SándK. 22: „az mý törwenýonketh nem akarýatok tartaný. de haznalatlan kőpőztýen törweñ tartaas vtan ýartok. *kiben* [‘ebben azonban’] *semmý hazzon nýn <en*” (a vonatkozó mondat hiányzik a latin mintából); 1510: „kenalnak vala engemet az penznek nemý rezével, az tőbýt kerýk vala fent mýhal napýara, *kyt* [‘de ezt’] *en nem akarok*” (NyK. 28: 74–5).

2. A főmondat egészére vonatkozó mellékmondat ritkábban — akárcsak ma általánosan — közbevetést is kifejezhet: BirkK. 3a: „Ezen keppen tarxon penitēciat ha ki *kit iftē ne aggon vağ kitel iften veggen* [*quod ab sit*] testi bvnben efendik”; ÉrdyK. 510: „Mykoron az aldót nap es hora bel tólt volna bwlccwht veen ew azzon feleffeghetwl es haza nepeetwl mynt ha harmad napra haza ternee. De maga wğ mynt foha ewket tebbe zemeewel nem lathna, *mykeppen leen ees* Es nagy fokad magawal yówe az hagyot herre” (de l. fentebb uo., nem közbevetésszerű helyzetben: *ky wgy ees leen*); 1526: „tovaba azon kerlek minth zerelmes leaniomath hogy ha ýsten azt akarna hogý ýt en megh halnek *kývel tartozvñk ýstennnek akar most akar az vtan*, haat neked kommandalom az en hvgomat” (MNy. 37: 205).

3. Nagyon ritkán a főmondat egészére utaló mellékmondat vonatkozó névmása jelzős szerkezetet alkot a főmondat jelentését összefoglaló elvont főnévvel: NagyszK. 4: „minth mentől incab heruadothnac, es zernűnec tettetóm az keferggő kenűletős [!] zynek *mel’ heruadatoffagot, en kenomnac keferűfegeből zenvettem* az anneval yn kab az zerelmes zynec, es iol zertzót elmenec lezec zerelmeñb”.

4. Olykor nem lehet eldönteni, hogy a vonatkozó mellékmondat az egész főmondatra utal-e, vagy pedig a főmondatnak egy szavára: ÉrdyK. 509: „ez őfween hol mastan allwnk az en hazamhoz vyzen twlaydon *kyt fenky nem twd teeb* chak ennem magam es ez leelkős allat ky allattam vagyon eegyeb ha ky reea menend el teewed es meg chalatkozyk”; 1533: „ha en az k. zowaba es barathsagaba megh thalothkozom [!] tehath emberen soha barathýatewl, annak aýlethwan, soha nýaghýobb czalardsag nem eshethet, *kýth en. k. mýnd addýg nem hýzek mýgh nem wegh lezen benne*” (MNy. 37: 353).

5. A mellérendelő értékű vonatkozó mondatba feltételes mellékmondat is vegyül-

het: ÉrdyK. 511: „oly meel zeretethnek tyzeeben efeek be az wr ffyw hogy sem testeewel sem leelkeewel sem ennem magawal, awagy hol volna es myt mywelne, nem twdnaa, *kyben ha* [‘és ha ebben’] *lakożwan meg maradot volna*. foha halalt nem latot volna”. Másféle mondatátszövődés is jellemző erre a mondat típusra: 15(2)9: „Therek Balýnt wram ffelel semý jo hýrt nem ýrhatok, *kýt hyzem* hogy k. nýlwan twd” (MŇy. 37: 277).

6. A főmondat egészére vonatkozó mellékmondat tipikus kötőszava a *ki*. Csak elvétele fordul elő más kötőszó: 1530: „az ew keth tharazkýath es el wýthethee: *hogh kýbewl* az kewsssegnek ýghen nagh remolethý len es ýedese” (MŇy. 37: 281, következményes jelentésárnyalattal); 1507: „Az En Aruaymnak hagyom gon[ng]lyfelefekekre és otalmakra gergel deakot zent Egedýt Eucemet hog tekýncen az Jstenre wýfelýe gongokat es otalmazza egýetembe frataý gergel Eucemel, egýetembe *mellýet* Nekýek Az Jsten meg-[f]ýzet” (NyÍrK. 6: 187). — A főmondat egészére vonatkozó mellékmondat — a közbevetés egy fajtájának ritka kivételétől eltekintve — a főmondat után helyezkedik el.

Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok

A sajátos jelentéstartalmú — hasonlító, következményes, feltételes és megengedő — mellékmondatok többsége úgy alakult ki, hogy bizonyos — már meglévő — mondatrészkifejtő mellékmondatokhoz sajátos jelentéstartalom társult (ennek a jelentésmozzanatnak a befogadására a mellékmondat alkalmasabbnak bizonyult, mint a megfelelő mondatrész).

Így a hasonlító és a következményes mellékmondatok esetében elsősorban a mód- (fok-) és az állapothatározói, majd a jelzői és állítmányi stb. mellékmondatokba épült be a hasonlítás, ill. a következmény mozzanata; a feltételes jelentés pedig elsősorban az időhatározói alárendeléshez társult. Az efféle mellékmondatok egy részében a mondatrészkifejtő mellékmondat eredeti kötőszava is lefoglalódott csupán a sajátos jelentés kifejezésére.

A megengedő mellékmondatok esetében részben más a sajátos jelentésüvé fejlődésnek az útja. Egyik csoportjukban valóban az alárendeléshez tapadt hozzá a megengedő jelentésárnyalat, itt mindenekelőtt az időhatározói (ill. az ebből alakult feltételes), továbbá az okhatározói alárendelés kerülhet szóba. Egy másik csoportjukban viszont a mellérendelő viszony, mégpedig a megszorító ellentétes mellérendelés töltődött fel sajátos jelentéstartalommal.

A sajátos jelentésű mellékmondatok egy része elveszthette eredeti szintaktikai szerepét.

A mondatrészkifejtőkből alakult sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok úgy vesztették el alapvető funkciójukat, hogy túlsúlyba került bennük a tartalmi tényező, s ez háttérbe szorította, elhomályosította az eredeti szintaktikai kapcsolatot (a mondatrészkifejtést). — A mellérendelő viszonyba beépülő sajátos jelentéstartalom esetében fordított folyamat ment végbe: egy részük — rendszerint kedvező referenciális és egyéb viszonyok (elsősorban a két tagmondat alanyának korreferenciája, valamint a

mellékmondattá váló tagmondat névszói állítmánya) következtében — mondatrészkifejtővé vált (például állapothatározóivá): TihK. 25: „*Iollehet binõffõk legunk. de maga feiedelmfegõt uiffelunk*”. — A mellérendelésből származó többi megengedõ mondat megmaradt csupán sajátos jelentéstartalmúnak, de nem vált mondatrészkifejtővé: NagyszK. 217: „*iollehet a fõ vifeli e coronat, demaga az albo tagoknakes nem keuefeb tiztõffige vaõon belõle mint igaz affõnec*”.

Ebben a fejezetben csupán a nem mondatrészkifejtő sajátos jelentésű mellékmondatokkal foglalkozunk, a mondatrészkifejtőket l. a megfelelő alárendelt mondatoknál.

Hasonlító mellékmondatok

A hasonlító jelentéstartalom minden valószínűség szerint az igéhez (igenévhez) kapcsolódó állapot- és módhatározói mellékmondatokban alakulhatott ki, erre vall már a korai ómagyar kortól való jelentkezése is: KT.: „*furifcte mufia/ etetý. ýmletí. ug hug ana feulutte*”. Innen terjed át a hasonlító jelentéstartalom az igéhez (igenévhez), majd pedig a melléknévhez kapcsolódó fokhatározói mellékmondatokra, az utóbbiak közvetítésével pedig az állítmányi és a jelzői mellékmondatokra. Jelzői hasonlító mellékmondatokból rövidültek az alanyi és a tárgyi hasonlító mellékmondatok. A hasonlító határozói mellékmondatok már eleve hasonlító jelentéstartalmúak. (Mindezt l. az említett mellékmondatok fejezeteiben.) A mondatrészkifejtők közé sorolhatjuk azokat a sajátos nyomatékosító hasonlító mellékmondatokat is, amelyek — értelmezőszerűen — a főmondatban már megnevezett egyszerű mondatrészt (rendszerint határozót) fejtik ki bővebben (l. 613—5): MargL. 150: „*vakvl terek meg en hazamban [ti. úgy] mykeppen oda mentem vala*”.

A hasonlító mellékmondatoknak két típusa szakadt el a mondatrészkifejtéstől.

1. Mindenekelőtt azok a mellékmondatok kezdtek elveszteni mondatrészkifejtő — s egyúttal hasonlító — szerepüket, amelyek — főmondatukat rendszerint megelőzve — a cselekvést annak szembeállító ellentétével nyomósítják: JókK. 70: „*mykeppen ewket valamýkoron nem latthattýauala Azonkeppen az vtan zerelmuel erewfewduen :Γ Ewkett tyztelyuala*”: *sicut illos aliquando videre non poterat, ita post in caritate Dei firmatus ipsos . . . venerabatur [‘azelõtt nem bírta látni õket, most pedig szeretve tiszteli õket’]*; TihK. 69: „*mikepen adamba mind megh halank: ezõnkepen Cristusba mind megh eleuenõttetnek*”. Más mondatrenddel az ellentétes viszony helyett a kapcsolatos fejlődik ki az efféle mondatokban: JordK. 857: „*voltanak hamýs proffetak es ez neep kõzõth, mykeppen ty kõztetek es [‘és ti kõztetek is’] leeznek hazugh mesterek*” (l. még 614).

2. Mind a mondatrészkifejtéstől, mind a hasonlító jelentéstartalomtól elszakadtak azok a hasonlító formájú mellékmondatok is, amelyek a beszélõ(k)nek, ritkábban a megszólított(ak)nak, gyakrabban pedig rajtuk kívül állóknak a véleményét, vélekedését, ismeretét stb. fejezik ki (*mint tudjuk, mint sejtet, mint gondoljátok, mint X. Y. véli* stb.). Ezek általában egy *szerint* névutós, modális, tehát nem mondatrész értékű határozónak (*tudomásunk szerint, sejtésed szerint, X. Y. [véleménye] szerint* stb.) felelnek meg. Kialakulásukban latin minták is szerepet játszhattak.

A) A modális értékű, álhasonlító mellékmondatok első adata a KT.-ből való: „de

qui legen neký atia ozut nem tuduc. Ez óz ýften *mynt* || *efmeriuc*? quit scephem nem illethet”. A hasonlító mellékmondatba beillesztett *ót* névmás valószínűleg későbbi, tudálékos beszúrás, hiszen zökkenést okoz a ritmusban, s a nyelvemlék más helyén is szerepel az E/3. személyes névmásnak hasonló utólagos betoldása. Ha ettől eltekintünk, akkor a *mynt efmeriuc* jelentése: ’mint ismeretes’, s modális jellege vitathatatlan. Ha azonban az *ót* névmást is tekintetbe vesszük, akkor a mellékmondat állapothatározót kifejtőnek is felfogható, s környezetével együtt így értelmezhető: ’ez az isten, akit — ahogyan ismerjük őt — szeplő nem illethet’. — Értelmezési problémák miatt nem minősíthetünk kétségtelenül modális (álhasonlító) mellékmondatnak két másik ómagyar kori adatot sem: HB.: *Hug ef tiv latiatuc szumtuchel*; KTSz.: „latuc vy latecuot? [ɔ: latotuot] [cuz lean fiot [lɕ]ilut. myben chudat mutut: ef ana tartia uleben Qui [ɕ]ilu]t dýchev segut *ment en tudum: fugadotianoc l[enni] ef esmerum* || (ez scent) ez nem ygeb germuk hanum yft[en]” (I. I, 738—9).

B) A kódexirodalomban aztán se szeri, se száma az álhasonlító modális mellékmondatoknak, de az egykorú világi emlékekben is találkozni velük (l. még 614—5, 635—6, 640).

a) Kifejezhetik a beszélő(k) véleményét, ismereteit stb.: BodK. 28: „Es lata a remete, hoĝ nem akarna meg ĝonna, monda nekie. *Mint latom* nem akarz meg ĝonnod”; WeszprK. 23: „O en zerelmes azzonim menniönk ierusalembe lathassam a vagi csak egiczer az en lõlkemnek yedelmet: mynek elõtte a gonoz sidootul meg õlletessek mert a *mynd velqm* Iah meg fogattatot”; MiskTör. 6: „Es ezenkepen *mint alyhtom*, a mi vronkat, es anĝaloknac vrat aldót iefuŝt laboc alat nõmogac vala”; KrisztL. 26: „es *amynth hallottuk* nagi haburufagot zenuettõl”; 1530: „ýnnen a *mýnth esmerem* az the kegyelmed zegen nepeth meg nem elegýthethý the kegyelmed” (MNY. 37: 352). — Hivatkozásszerően: JókK. 74: „Mert ytegyel betegewl fekwk Es nem tudom hoĝy testembenee auagý testemkewuewlee voltam mend ez yŝtený tyzteffegben *Mykeppen felewl mondam*”: quia hic et infirma iacui et nescio quomodo, utrum in corpore, an extra corpus in sollemnitate tota, *ut praedixi*.

b) 2. személyre vonatkoztatva ritkábban jön elő ez a mondatípus: NádK. 323: „De *mikent immar megmondaad*, iften tegõd zepõn terõmtõth volt, es iol”: Sed, *sicut praedixeras*, Deus te creavit, et bonam, et nobilem; KazK. 26: „ha zep uagok es ekõs: a *mint mondod*: miért hattal el engõmet”; GuaryK. 95: „kiert binĝket nē meric meg ĝonna, kiert enes el vezic, *mikeppē ime ezt hõluā tuĝgatoe, es lattatoc*”.

c) Annál gyakoribbak a — többnyire hivatkozásszerű — modális álhasonlító mellékmondatok a 3. személyre vonatkoztatva: CornK. 54r: „Tahat *mykeppen crisofostomos mongya* aleyta maria magdalena hog cristufnak testeet egyebevue vittyk”: Tunc *ut Chrysostomus dicit*, Magdalena putavit corpus translatum; VitkK. 49: „Mert a bor, emberi természetet zokta buyafagra geryezteni, *ment a bolē salomon monga*, Mel’ igen buya allat a boor”; PeerK. 36: „zenth pal ellõ remethe. *mykeppen zenth Ieronymus theŝcen bizonfagoth rola*”; ÉrsK. 487: „ez wylag nem wolth ewreke hancm ewtet Iŝthen teremte, *mynt uirgilius meg yrta Es mynekwnk Irwa hattha*”; WeszprK. 80: „es annera sira ot *mint nemelli doctorok mongiak* veres kũny zarmazek az o zõmehõl”; ÉrdyK. 348: „Mondatyk azert Ianos yllyefnek lelky erõŝfeegben es meltoŝfagos tyzthnek hordozallaaban es nem termeezet zerent *mynd az fydok velyk vala*”.

A hivatkozásszerű álhasonlító modális mellékmondatok passzív (szenvedõ igés, il-

letve létigével megtoldott határozói igeneves) formát is ölthetnek: MargL. 154: „es va-la ev elmejetvl el jdegenevd · mykeppen evrdevnges · *mykeppen sokaktyl jtýltetyk va-la*”; TihK. 173: „Iolletth azzonunk: ne zikólkódót legón az megh tyztulafra: *mint megh mondatek*: de mağa alkalmas lón felueni”; — ill. MünchK. 56rb: „viuec ötet ihlmbè hog aianlanac ötèt vñac *mikeppèn izuan vagon vñac tqzeñebèn*”: tulerunt illum in Hierusalem, ut sisterent eum Domino, *sicut scriptum est in lege Domini*; KulcsK. 55: „egyenleek Vvgy hogy myndenbe *mykeppen ymar felwl mondwan wayon*”. — Ezek megfelelnek a cselekvő — általános vagy határozatlan — alanyú formáknak: WinklK. 118: „*Mýnth megh prophetaltakwolth arczwl hagýaptateek*”; DöbrK. 496: „Mert v korporfoiaban. *mikent zoll'ak femmi hanem manna leletik*”.

d) Olykor az (a)mennyire kötőszós fokhatározói hasonlító mellékmondat is átcsaphat pusztán modális jelentésűvé (l. még 635): MargL. 99: „es mýkoron volna jmmar vertynenek jdeýe fel veueek ez zent zvznek ev zentseges testet es el hozak es le teuek az kar alat yol lehet altalýaban nem neuzeý meg az legenda helyet · hanem chak zent egy haznak mongya · de *menere az legendanak folyasa targya* · az kar allyat mongýa zent egyhaznak”.

C) A modális álhasonlító mellékmondatokra sohasem mutat rá utalószó, s rendszerint beékelődnek főmondatukba, vagy megelőzik azt (l. még 614—5, 640).

Következményes mellékmondatok

A következmény mint sajátos jelentéstartalom elsősorban az ígéhez (igenévhez) kapcsolódó mód- (fok-), ill. állapothatározói mellékmondatokban fejlődhetett ki. Később áterjedt a jelzői és az állítmányi mellékmondatokra is, mégpedig a melléknévhez kapcsolódó — rendszerint *oly(an)* utalószós — fokhatározói mellékmondatok közvetítésével. A következményes mondatok közül legelőbb éppen ilyen fokhatározói mellékmondatra van írásos adatunk: HB.: „Ef o3 gimilñec wl *keferuv uola vñze. hug turchucat mige zoco3tta vola*”. Ez utóbbiak szinte párhuzamosan alakultak ki az úgy utalószós, ígéhez (igenévhez) kapcsolódó következményes mellékmondatokkal. Jelzői következményes mellékmondatokból rövidülhettek az alanyi és a tárgyi következményes mellékmondatok. (Mindezt l. az említett mellékmondatok fejezeteiben.) E mondatrészkifejtő mellékmondatokból alakultak ki a nem mondatrészkifejtő következményes mellékmondatok azáltal, hogy a tagmondatok (a fő- és a mellékmondat) közötti alárendelő szintaktikai viszony elhomályosodott, s szemantikai viszonyuk egyidejűleg előtérbe nyomult.

Következtető mellérendelésbe átcsapó mellékmondatok

A nem mondatrészkifejtő következményes mondatok egy része a következtető mellérendelésbe csapott át.

1. Idetartozik mindenekelőtt az *úgyhogy* kötőszós mellékmondatok egy része. Az *úgyhogy* kötőszó úgy alakult ki, hogy a főmondat végéhez mintegy értelmezőszerűen odavetett úgy utalószó összeforrt a mellékmondat *hogy* kötőszavával: *sietett, úgy, hogy*

megizzadt → *sietett, úgyhogy megizzadt*. Ez a folyamat már a korai ómagyar korban végbemehetett (I. I, 494—5). Kialakulásában a latin minta (*ita quod, ita ut*) is szerepet játszhatott. Az *úgyhogy* kötőszós mondatok egy része azonban nem szakadt el a mondatrészkifejtőktől, világosan felismerhető bennük a mód- (fok-), ill. állapothatározói alárendelés.

Az átmenetnek azok a fokozatai, amelyek végül is az *úgyhogy* kötőszónak mellérendelő (következtető) használatához vezettek, a kései ómagyar korból is kimutathatók. A következő mondat típusok sorakoztathatók fel a fejlődés fokozatainak az illusztrálására:

a) Módhatározói — nem következményes — mellékmondatok, világosan elkülönülő utalószóval és kötőszóval: NádK. 16: „adatic nekőnc az őróc életnek zalaga, De čak vğ, hoğ malazdba ez velagbol kimulandonc”.

b) Módhatározói (illetőleg fokhatározói) következményes mellékmondatok, még szintén elkülönülő *úgy* utalószóval és *hogy* kötőszóval: BirkK. 4a: „Es hat þoriffa es supþoriffa, es þcurator soror, vağ egeb harð az idefbek kezzel erre zerzettek, zolhatnak az miefeknek, de vğ, hoğ <...> az egğik ketteit el meg hallaffek” : tunc priorissa, et suppriorissa, et procuratrix vel aliae tres de antiquis et maturis ad hoc deputatae, operariis loqui poterunt; *ita* tamen *quod* una ab aliis duabus audiatur; ill. JordK. 534: „bel teltek mynd az keth haýoczkakat vğý hoğ El kezdeneenek merwlný” : et impleverunt ambas naviculas *ita ut* pene mergerentur. (Hasonló példákat l. még a módhatározói, ill. a fokhatározói mellékmondatokkal foglalkozó fejezetekben, a 623—5., ill. a 640—7. lapon.)

c) Módhatározói (ill. fokhatározói) értékű, de már az utalószóval többé-kevésbé összeforrt *úgyhogy* kötőszós következményes mellékmondatok: BécsiK. 32—3: „Elmég ec Olofeznés fiédelm ozaiahoz hog ... mégmutaffam ānac minēmō bēmēnēttel megbizhatna okēt vghog egfezfiv fe ēffec le o fēzēgēbøl” : Vadam ad faciem principis Holofernis, ut ... ostendam illi, quo aditu possit obtinere eos, *ita ut* non cadat vir unus de exercitu eius; ill. MargL. 192—3: „az ev huganak vra meg betegedeek · vğý hoğý harom ezten-deýg azonkeppen fekevuek az agyban mykeppen fa” : ... *ita* fuit infirmus, *quod* iacebat in lecto sicut lignum. (L. még a mód-, ill. a fokhatározói mellékmondatok fejezetét.)

d) Az utolsó fejlődési fázist képviselik — az alárendelő viszony elhomályosulásával — következtető mellérendelésbe átcsapó következményes mondatok (l. még a mellérendelő mondatok fejezetében a következtető utótagú mellérendelésnek *úgyhogy* kötőszós példamondatait: 746): JókK. 9: „letuala mykent vak vğý hoğý keuefet latuala” : factus est quasi caecus, *ita ut* parum videret; WinkK. 181: „Ees semmýt neký nem felele vgh hogh chodalkozneiek raýta az feyedelm” (az *úgy* sor feletti betoldás). — A JókK.-ben (90) egy önálló mondatot kezdő *úgyhogy* is akad: „Es az emberek meglen nem hallottacuala lenny valakytewl ýlyen kewzewnetett Es azon ygen czudalnakuala Sewg nekyk nagý haragual mondnakuala nekyk: Myt akar neký ez ylnemew kewzewnefték Vgý hoğý [*Ita quod*] az frat[er] kezde zegýengený Es monda bodog ferencznek ...”.

Az efféle mondatok mellérendelő jellegét az is bizonyítja, hogy a fordító vagy a másoló olykor *úgyhogy*-ot használ a latin megfelelő kapcsolatos kötőszavának helyén is: NádK. 576: „Ennec fölőtte euffemianos vala igón irgalmas, Vghoğ, Naponked zegenőket, aruakat, özveőket, es zarandokoknac [!] harom aztalt advala” : Erat autem praefectus Euphemianus valde misericors et singulis diebus in domo sua tres mensae pauperibus, orphanis, viduis et peregrinis parabatur. Ez utóbbi mondat párhuzamos helyein nem *úgyhogy*, hanem *és* kötőszós (LobkK. 221—2; ÉrdyK. 409; KazK. 70), ill.

kötőszó nélküli mondatkapcsolást (TihK. 19) találunk.

Még szemléletesebben mutatja a magyar *úgyhogy*-nak sajátos mellérendelő kötőszóként való megszilárdulását az a körülmény, hogy a latin szöveg következtető jelentésű kötőszókapcsolatát is helyettesíthetik vele: NádK. 600: „De annep nem gondola a penzel, hanem inkább na'gobban na'gobban fietnec vala az zent teftnec illetefere, *Véghog*, Na'g dologgal viheteek zent bonifacius martirnac templomaba” : Sed plebs amore pecuniarum seposito magis ac magis ad tactum sacratissimi corporis irruerat *et sic* magno labore ad templum sancti Bonifacii martiris illud tandem perduxerunt; — az *úgyhogy* megfelelői a párhuzamos helyeken: PeerK. 33: *es ez ferrel*; LobkK. 243: *es ezen modon*; TihK. 28: *es uegre*; ÉrdyK. 412: *Annak okaeert es* [!]; KazK. 81 (kissé eltérő fordításban): *azert*.

2. A fokhatározót kifejtő következményes mellékmondatok utalószava az *annyira* is lehet, s tagmondatvégi, értelmezőszerűen hozzátoldott helyzetben ez is szövetkezhethet a *hogy* kötőszóval: GuaryK. 40: „az binben el vacula, es v giue meg kemenüle, *annera, hog* ayo iefot [!] meg gülöle”. Bár az *annyira* *hogy* utalószó—kötőszókapcsolat nem vált összetett kötőszóvá, néha mégis a második tagmondat része lesz: KrizaK. 20: „mýndõn sebes tagaidban zenvedel. kýknek eggik sem maradot vala eep alapatyában *Annera hog* semýnemõ faýdalom az te faýdalmadhoz hasomlatos nem leettetnek”. Sõt az ilyenféle határozói alárendelés szintén elhomályosulhat, s a következményes alárendelés következtető mellérendelésbe csaphat át, akárcsak az *úgyhogy* kötőszó esetében: JordK. 458: „Es legottan az ember ffele kelee, es ffele tagargathwan hww agyat lepleet mýndenek lattara el mence, *Anneera hog* mýndenek czodalnaak, ees dýczeerneek vr ýftent” ~ MünchK. 37va: „z a legottan felkélè z aga felueuè èlmene onnaton mēden^c èlõt *ug hog* mēden^c ludalkodnanac z tiztefeitenec iftènt” : Et statim surrexit ille et, sublato grabatto, abiit coram omnibus, *ita ut* mirarentur omnes, et honorificarent Deum.

Bár az *annyira, hogy* — mint láttuk — hasonló feltételek között jelentkezhethet, mint az *úgyhogy*, a kezdeti próbálkozások ellenére nem vált összetett kötőszóvá. Túlságosan hosszú, nehézkes szókapcsolat ez ahhoz, hogy egybeforrhasson. Ennek a folyamatnak az utalószó nyilvánvalóan ragos mivolta is útjában állhatott. Még kevesebb esélye volt kötőszóvá válni a hosszadalmasabb *úgyannyira, hogy* szókapcsolatnak; pl. LobkK. 5—6: „le wete õ kapayat zokniayat, Sõt megh az alfo ruhayat es, *vgy annira hogy* chak chupa mezetelen marada”. (L. még 642.)

3. Elvértve az utalószó nélküli *hogy* kötőszós következményes mellékmondatok is átcsoportosíthatók következtető mellérendelésbe. Az efféle mondatrészkifejtő mellékmondatok — utalószó hiányában — halványabban utalnak a (fokhatározói) alárendelésre: SzabV.: „Nwazert strwmlottak kemellethlen *Hogý* belwl ferelm lwt merteklethlen”; NádK. 649: „az õ hufat çontyarol le faractatha, *hog* az ynat megh olvalhattac volna”. Így funkciójuk megegyezik az *úgyhogy* kötőszós fokhatározói mellékmondatokéval (tkp. ezekben sincs már utalószó). A funkcióknak ez az egybevágása lehetővé teszi az oka annak, hogy az utalószó nélküli *hogy* kötőszós mondatok a kései ómagyar korban arra a területre is követték az *úgyhogy* kötőszós mondatok jelentésfejlődését, ahonnan később visszaszorultak, s így — legalábbis a kései ómagyar kor folyamán — a következtető mellérendeléssel lehettek egyenértékűek: NádK. 217: „Es femmit neki nem felele, *Hog* igõn çodalkodneic rayta a feyedelm” ~ WinklK. 181: „Ees semmýt neký nem felele *vgh hogh* chodalkozneiek rayta az feyedelm” (ezt a példát korábban már idéztük,

megemlítve, hogy az *ügy* sor feletti betoldás, amely az alapszövegből valószínűleg hiányzott); NádK. 628—9: „Es e nağ edôs illath mindônôketh meghata, *hog* čodalcodvan mongacvala” ~ ÉrdyK. 303: „... *es* el almeelkodwan mondnak vala”. (L. még a PeerK. 319—20-ról idézett példát, a következtető utótagú mondatok között, a 746. lapon.)

Magyarázó jellegű mellékmondatok

Bizonyos kérdő mondatok után a következményes mellékmondatok magyarázó jellegűvé válnak, mintegy a kérdés feltevésének a magyarázatát adják meg. Elsősorban kiegészítendő (költői) kérdéshez csatlakoznak: ApMél. 19: „*ký* *vagh* te *hoğh* ýllyen erossen kôptted en reā magadath”; HorvK. 269: „O zerelmes iffyv. *myt* *tevtteel*. *hog* illyen kenokat zenuedneel”; LobkK. 202: „*hol* *volt* *neked* *ezed* nyaualias ember *hog* te ylien yfiat veg be ezerzetbe”. Olykor eldöntendő (s ugyancsak költői) kérdés után állnak: Érsk. 489: „*Mynem* *bolondot* *talaltal* *hogi* zoddal eel amoytanal”; — sőt nagy ritkán kijelentő (felkiáltó) mondathoz is kapcsolódnak: SándK. 26: „*lam* *bolond* *uağ* *hog* mindonok tegod mywetnek [a. m. nevetnek]”. (L. még a magyarázó mondatok fejezetét: 755.)

Ez a sajátos kategória több forrásból táplálkozhatott:

Létrejöhetett olyan — utalószó nélküli, értelmezőszerű — módhatározói, ill. állapothatározói következményes mellékmondatból, amelynek kiegészítendő kérdő főmondatában kérdő módhatározószó vagy állapothatározószó van: WinklK. 88: „*Valýon mykkeppen* zenvedheth anýaý zyw enne sebekeeth, ew, fian latnia *hogh* ew zywe meg nem hasad”; GuaryK. 120: „*mi* *keppē* kel az ímadfagnac lenni, *hog* íftēnec elôtte kedues legon”.

További lehetőséget nyújtott az új kategória kifejlődéséhez az a körülmény, hogy a kérdő főmondatok — mint eddigi példáink is mutatták — gyakran csak formailag kérdők, voltaképpen felkiáltást fejeznek ki (l. még 23). Ilyenkor a kérdő névmás vagy határozószó egyértékű a mutató névmással vagy határozószóval, tehát a megfelelő utalószós mondatok analógiájára jöhettek létre az efféle következményes mondatok: WinklK. 149: „O gonoz lelôk *melý* [~ *oly*] *kewe*es *neked* ydvesseghed *hog* azt *ký* *mýn*-dennek iduezeitôie ely ighen *kewe*es ees nyavalyas iutalmeerth el attad”; NádK. 646: „O minemû iften ez zent sofianac íftene, *mel’* *igôn* ýtet zreti, *hog* mivronc ýteth femmikeppen megnem ôlheti” ~ (mutató névmási utalószóval:) ÉrdyK. 305: „O mynemew Sophya azzonnak íftene, *ky* *eelyen* *yghen* zerey ewtet, *hogy* ...”.

Hozzájárultak vizsgált mondattípusunk kifejlődéséhez az olyan kérdő főmondatú értelmezői következményes mondatok, amelyekben a mellékmondat közelre mutató névmást értelmez. Az ilyen mondatoknak a latin megfelelője mutatja, hogy főmondatukban a közelre mutató névmás nem utalószó, hanem értelmezett szó: MargL. 137—8: „*Mychoda* *ez* [‘micsoda dolog ez’] *soror* *margareta* *azzon* · *hog* az te *sororyd* jllýen nagy betegseghen tartatnak · *hol* *vagyon* az te *kenyervletevd* es az te *irgalmassagod*”: *Quid est hic* domina soror margareta *quod* tuae sorores tam tenere tanta aegritudine detinentur, ubi est compassio tua?

Magyarázó, ill. következményes jelentésárnyalatot kaphat a kérdést követő — eredetileg alanyi, ill. értelmezői — vonatkozó mellékmondat is: WinklK. 319: „*kýchoda*

ez ky meegh az bynth ees meg h bochatya” ~ MünchK. 63ra; DöbrK. 417 : *Quis est hic, qui etiam peccata dimittit?*; BécsiK. 27: „*Es kic vattok tŧ kic vzat kesztetec*” : *Et qui estis vos, qui tentatis Dominum?* — A magyarázó-következményes jelentésárnyalatot a hogy kötőszó még jobban kiemelheti: GuaryK. 112: „*Ki vaȝoc en, hoȝ en vrānac ellene mōȝac*”.

A latin a kérdő mondathoz sokszor okhatározói mellékmondatot kapcsol, amikor a magyar következményes mellékmondatnál élne. A fordításirodalomban az ilyen következményes mellékmondatnak a kialakulását az a körülmény is támogatta, hogy olykor a latin okhatározói mellékmondat *quod* kötőszavát — sőt néha más kötőszavát is — *hogy*-gyal adják vissza kódexeink: AporK. 128: „mi teneked tenger *hoȝ* el futtal: es te iordan mire fordoltal hatmege” ~ DöbrK. 201: „Tenger mid vaȝon. *hoȝ* el fvtal: es te iordan: *hoȝ* vizha fordolal” : *Quid est tibi mare quod fugisti: et tu Jordanis, quia conversus es retrorsum*; FestK. 223: „Mychoda ember *hogy* the rola emlekezel: wagy embernek fya *mert* aloythod ewtet” (lényegében ugyanígy: FestK. 7) ~ DöbrK. 23: „Mi allat ember *hoȝ* ō rula emlekezel. avaȝ ember fia *hoȝ* meglatod ōtet” : *Quid est homo, quod memor es eius? aut filius hominis, quoniam visitas eum?*

Végül az sem lehetetlen, hogy néha ellipszis eredményeképpen jött létre ez a sajátos mondat szerkezet; pl. így: SándK. 33: „hañ feȝeed azerth te nekȝd [*ezt azért kérdem*] *hog* te isten akaratyā ellen merz tennȝd”.

Valószínű azonban, hogy az említett tényezők sokszor nem külön-külön játszottak közre a kérdő mondathoz kapcsolódó, magyarázó jellegű következményes mondatok kialakulásában, hanem egyszerre több is hatással lehetett az ilyenféle mondat szerkezet kifejlődésére. Így például a megfelelő utalószós következményes mellékmondatok analógiája és a vonatkozó mellékmondatokban kifejlődő következményes jelentésárnyalat: NádK. 647: „Iai iai *minemŧ* zeȝeñ, es űaual’as embȝr en vaȝoc, *hoȝ* en eȝ gȝrȝg az-zonñallattol meg ĝȝzetȝm” (vö. „*Olyan szegény es nyavalyás ember vagyok én, hogy ...*” és „*Minemŧ szegény es nyavalyás ember vagyok én, ki ...*”).

Még több jogunk lehet ilyen föltevésre akkor, ha a következményes mellékmondatnak két kérdő főmondata is van: BécsiK. 63: „*Ki eȝ z mĭemȝ hatalmo hog eȝekȝt mȝzȝziȝ tȝni*” : *Quis est iste, et cuius potentiae, ut haec audeat facere*. Különösképpen lehetséges a több szimultán tényezővel való magyarázat abban az esetben, ha a két kérdő mondat közül az egyik kiegészítendő, a másik pedig eldöntendő: MünchK. 94vb: „Rabi *ki* bŧnhȝt eȝ ě auag ō žŧlȝi *hog* vakon žŧlȝtȝtȝnec” ~ WinklK. 303: „Mestȝr *kŧ* veetȝ-zȝth eeȝee awagh ew žŧlei *hogh* vakon žiletneȝek” : Rabbi, *quis* peccavit, *hic* aut parentes eius, *ut* caecus nasceretur.

Feltételes mellékmondatok

I. A sajátos jelentésű mellékmondatoknak ez a fajtája is egyértelműen alárendelésből alakult ki, mégpedig annak egyetlen fajtájából, az időhatározói mellékmondatból. Tipikus kötőszava, a *ha* is eredetileg helyhatározószóból keletkezett időhatározószó, majd az időhatározói mellékmondatok kötőszava (I. a kötőszók, ill. az időhatározói mellékmondatok fejezetét: I, 480, ill. I, 734—5, II/1: 775—7). A feltételes mondat sajátos jelentése, ti. az, hogy megjelöli a főmondatban foglaltak megvalósulásának a

feltételét, olyan múlt vagy jelen idejű időhatározói alárendelő mondatokban alakult ki, amelyek a fő- és a mellékmondatbeli cselekvés stb. gyakori együtt járását fejezték ki: MargL. 36—7: „*ha az sororok kevvzvl valamelyknek atya anyja vagy rokonsaga meg hal vala · Tahat ez zent zvz vele evzve siratya vala es vigasztalya vala evket*”; CzechK. 63: „*de ha te zywedeth latom: banatomath nem mondhatom*”. Az olyan mondatok is alkalmassá válhattak a feltételes jelentés kialakítására, melyek egyszeri, de a jövőben bekövetkező együttes cselekményre stb. utalnak: MünchK. 10ra: „*mend ezeket néked adom / ha le efwen imadandaz engemét*” ~ DöbrK. 303 ~ JordK. 363: „*Ezeket mynd te neked adom, ha le efwen ymadandaz enghemet*”: Haec omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me.

A feltételes mellékmondatok jelentős része éppen ezért egyúttal mondatrészkifejtő is, időhatározót fejez ki. Gyakoriak köztük — a két határozó rokonsága következtében — az állapothatározót kifejtő mellékmondatok is; ezenkívül a feltételesség jelentése egyéb határozói mellékmondatokra, sőt nem határozói: alanyi, tárgyi s elvétve jelzői mellékmondatokra is áttért. Mindezeket l. a megfelelő mellékmondatok fejeztében.

A feltételesség tartalmi mozzanata az időhatározói alárendelt mondatok egy részében — valószínűleg az ősmagyar kor vége felé — fölébe kerülhetett a mondatrészkifejtés szintaktikai mozzanatának, s azt teljesen elhomályosíthatta. A sajátos jelentéstartalomnak a mondatrészkifejtés fölé kerekedése azonban itt nem járt együtt — mint a szintén oksági viszonyt kifejtő következményes mondatok esetében — a mellérendelésbe való átsapással: a *ha* kötőszós feltételes mondatok mindvégig megmaradtak a formai alárendelés körében (a kötőszó nélkülieket l. a 3. pontban). — Időhatározói eredetük mellett tanúskodik a főmondatban gyakorta előforduló *tahát, hát* 'akkor' utalószó is, ritkábban az ugyanilyen jelentésű *ottan*, ill. *legottan*.

A folyamat két szélső pólusa: a nyilvánvalóan időhatározói mellékmondat és a mondatrészkifejtéstől teljesen elszakadt feltételes mellékmondat egyaránt adatolható már a KTSz.-ből, ill. a KT.-ből: „*fele . . . mvnybe[le] ha tekunte [ek]effen tegud e[] ha lata. yftenfegne[n]e[]we mia rolad ozun keppe[n] scola*”, ill. „*mert ha yften ev num uolna benne bynut lelhetneyn*”.

2. A kései ómagyar kor folyamán már teljes virágzásban vannak a nem mondatrészkifejtő feltételes mondatok.

A feltételes mellékmondatoknak a kései ómagyarban előforduló típusai a következők:

a) A mondatok egy részében a beszélő nem nyilvánít véleményt arról, hogy a feltétel (és következménye) megvalósulhat-e. Az efféle mellékmondatok (és főmondataik) állítmánya rendszerint kijelentő módú, jelen, ill. jövő idejű: BécsiK. 35: „*ha te ifténéd azt tèndi ènnèkèm èn iftènèm es lezen*”: *Si fecerit mihi hoc Deus tuus erit et Deus meus*; DöbrK. 382: „*ha Jelenfegeket es čudakot nem lattok: nem hiztek*”: *Nisi signa et prodigia videritis, non creditis*; SándK. 21: „*ha az krsthust meg tagadyaatok es az my tőrwennynkre aallottok es az my isteninknek aldoztok, tahaath az en <azarý hazamba elsők leztok: es magamnak ýegossol valasztlaak. es nektok <azaary menýegzooth zqrzok*”: . . . *si Christum negare et nostrisque diis sacrificia velitis ferre*; 1530: „*thwdya azth kegyelmed hog ha penzth nem kwld kegyelmed hogý echersmynd fel kelnek az wraym el mennek*” (MNY. 37: 279); — olykor a latin ellenére is: JókK. 38: „*ha neked es tarfidnak kell az hegý ewrewmest en lelkemnek yduessfegeert neked adom*”: *Si tibi et tuis sociis ille*

mons *placeret*, libentissime pro animae meae salute vobis *darem*.

A főmondat állítmánya mindamellett — főleg a szükségszerűség kifejezésére — felszólító módba is kerülhet: HorvK. 239: „*ha dychevfegevket kevanyok. tahat kevueffevk iozagokol*”; 1524: „*ha az ewth zaz forynthwal nem eryk. hath egyeb marhaŷmbol fŷzeffenek nekŷek*” (MNY. 13: 123). — Ilyenkor a felszólító móddal egyenértékű a *kell* ige használata: GuaryK. 22—3: „*es ha oruoffag nekik nē tetetendic, az zent ŷonafnac, es az eletetelnec miatta, meg kel vele halnioc*”; 1484 k.: „*Merth myth eghzer meg zerzettel es the thewled el vetettel Ha igazath akarz tenned, thewbzer nem kel hozyad wened*” (RMKT. 1²: 476).

b) A feltételes mondatok jelentős része azt fejezi ki, hogy a beszélő bizonytalan a feltétel (és a következmény) megvalósulásában. Az efféle mondatok a lehetségesek különböző fokozatait fejezhetik ki. Mellékmondatuk állítmánya rendszerint feltételes módú, jelen idejű (többnyire a főmondaté is): PéldK. 70: „*ha ennek ellene tennel nem yo kazas volnal*”: *Contrarium si faceres, non bonus messor esses*; CzechK. 56: „*ha en weled el mehetneek. oth magamnak nagy ŷoth lelneek*”; 1530: „*ha zemel zerenth oth nem lenne egh pŷnzth sem adnanak neky*” (MNY. 37: 351). — A mellékmondatbeli *-nd* jeles jövő idő egyenértékű a feltételes mód jelen idejével (l. a latin megfelelőt és a mellérendelt igét is): PéldK. 66: „*ha fokayg teged nezendlek es te hozzad kewzelgetnek neta-lantan az fewldre . . . efneem*”: *Si diu te inspicerem et approximarem, In terram forte caderem*. — Ható ige is állhat a mellékmondatbeli feltételes módú ige helyett: 1515: „*ha kedŷg semŷkepen az nem lehet otan egeskedne cag ne maradnek mŷndenestwl fokwa ŷresen*” (LevT. 2: 2).

A főmondatban ilyenkor is gyakori a felszólító módú állítmány: 1518—1523: „*Es ha holthom Thewrthŷnyek wagŷ fŷrhez menek, thehath Ez nemes Ewlŷs . . . Es az hath haz ŷobagŷ mŷnd az zantho fewldwel Rethwel Es erdewel egyethembe, nekŷ Thŷztan es zabadon megŷ zalŷon mŷnden pernel kewl*” (Nyr. 36: 168); 1524: „*ha az en feleffegemnek az wolna akarathŷa. hogŷ feerhez akarna mennŷ. az ŷozagot az germekŷknek meg ne bonchŷak, hanem az ew ŷgazat. mŷndembe megh adŷak*” (MNY. 13: 122); — a felszólító mód helyén kívánó jelentésű feltételes mód is előfordulhat; ugyanígy ható igét tartalmazó mellékmondat után is: 1512: „*ha tewb nem leheth csakakar három zaz azvagy keth zaz forynthoth kyldenil az wagŷ hoznal*” (KárOkI. 3: 86).

c) Igen gyakoriak az olyan feltételes mondatok, amelyek azt fejezik ki, hogy a feltétel (és következménye) (már) nem valósulhat meg, bekövetkeztük irreális.

Az ilyen mondatokban rendszerint feltételes módú múlt idejű állítmányt találunk, mégpedig mind a mellék-, mind a főmondatban: JókK. 44: „*ha fewld meg nŷtauoyna magat ccrewmeft magatt el reŷttetteuoyna*” ~ VirgK. 42: „*ha az fwld meg nylt volna, legottan oda reyete volna w magat*”: *si terra se aperuisset, ibi se libenter abscondisset*; TihK. 81: „*ha azzonunkat urunk Criftus az eredet binbe hatta uona efnie: tehat ŷrdŷgnek kezeben eŷŷt uona*”; 1530: „*zerzŷk wolth esmeg frŷdryknek falczgrofnak hogh kŷ ha akartha wolna romaŷ kŷrallŷa lehetheth wolna*” (MNY. 37: 350).

Folyamatos cselekvés, történet, állapot esetében a feltétel (és a következmény) irreálitását a feltételes mód jelen ideje is kifejezheti: PéldK. 66—7: „*ha nem volnek ruth ekte-len es zomoru nem volnanak [!] felelmefewk*”: *Si non essem horridus, deformis atque tristis, Non essetis [!] pavidus*; NagyszK. 216: „*ha ez velagba nem volna zŷrnŷfeg, es gonoffag, tahat a zepfeg es a iozag foha nem volna ilyen kedues*”. — Ritkábban az is előfordul, hogy a feltételes mód jelen ideje a múlt idejű alakkal váltakozik a fő- és a mel-

lékmondatban: JordK. 388: „*Ha kedeg thwdnatok mýczoda, ergalmaffagot akarok, es nem aldozatot, Soha nem karhoztattatok vona az arthtatlanokat*” : *Si autem sciretis, quid est: Misericordiam volo, et non sacrificium, nunquam condemnassetis innocentes*; BodK. 13: „mert *ha minden ember zizeseget tartana, ez velag regen el tóretett volna*”; ill. (fordítva, az előidejű irrealitás kifejezésére): 1530: „meg emleýtem hogy Sopronth es forghoot volna ez a dologh de est monda hog soha nem merth *ha ot forghoot volna hat ew sem keresneýe ast*” (MNy. 37: 282).

Az irrealitás mellett a lehetőséget is felcsillantja az olyan mondat, amelynek mellékmondatában a feltételes múlt a feltételes jelennel váltakozik: 1530: „*hog ha akartha volna awagh akarnaýa keghelmednek ýo segedsegele lehetheth volna*” (MNy. 37: 281).

Az irreális feltétel kifejezésére ebben a korban még csak szórványosan találkozni a kijelentő mód átképzeléses használatával: ApMélt. 34: „Draga az lelek ýstennel ký alazatos es menewel ýnkab alazatosb anneual ýnkabb zeretetesb: *ha ýgh vagýon* [‘volna’] *haath* nagyóbb zentek *vadnak* [‘volnának’] az apostoloknal”.

Bizonyára nyelvjárási jelenségként, az irrealitást az *ír vala* típusú összetett múlt idő is kifejezheti: 1510: „meeges *fel vezem vala* [‘felvettem volna’], *ha mind meg aggak vala* [‘meg adták volna’], de . . . ok nem akarak meg adný” (NyK. 28: 75). — Csak a mellékmondatban: 1530: „Merth *ha thegnaph engem waar wala* [‘várt volna’] az wraýmal egýethembe, hýzem hogý masth Kaldy Mýklos es közben volna” (MNy. 37: 278).

d) A feltételes mondatoknak egy sajátos típusa azt fejezi ki, hogy a beszélő a feltételet tényként fogja fel, s ezáltal mintegy motiválja, nyomósítja a főmondatban foglaltakat. Az ilyen mondatok elsősorban a vallásos irodalomban használatosak, főleg skolasztikus fejtegetésekben. Mellékmondatuk állítmánya rendszerint kijelentő módú, *ha* kötőszavuk többnyire ‘ha egyszer’, ill. ‘ha éppen’ értelmű.

Az efféle feltételes mondatok főmondata gyakran kérdő mondat: MünchK. 86vb—87ra: „*ha földiekét mondottam tünectec z nē hizitec / mikeppēn hiżitēc ha mēniekét mondandoc tünectec*” : *Si terrena dixi vobis, et non creditis; quomodo, si dixerō vobis caelestia, creditis?*; DöbrK. 378: „*ha azért david. ýtet vranak hyia: mikent lehet ý fia*” : *Si ergo David vocat eum Dominum, quomodo filius eius est?*; KazK. 6: „*ha azért uriften ezt meg enýette: az zent ianos euangeliftnak: vay fokkal ionkabb azzonunk marianak*”. — Az ilyen típusú mondatok fokozást is kifejeznek: ApMélt. 27: „*hah o azth merteh tenný te raýtad: mýreh nem merned teh: ký tóbbeth tehetč*”. — A kérdő főmondat evidencia jellegére, állító voltára érdekesen mutat rá a CornK. 1r—1v: „[zent anfelmoftnak mondafa zerent. ký vgy mond.] *Ha cristus my atyankfya ký az zvz mariatwl zvletet. tahat mýre nem volna mý anyank az. aky zvlte amý atýankfyat cristuft. olyha az [!] mondanaýa. byzonyaban my anyank*” : [iuxta illud Ansel. dictum:] *Si, inquit, Christus, qui ex ea genitus, frater noster est, cur illa, quae genuit, mater nostra non est* (a magyar mondat további része nem szerepel a latin mintában). — Ha a feltételes mellékmondat a főmondat mögött helyezkedik el, az oksági viszony megfordultával közel kerül a kérdés föltevését magyarázó mellérendelt mondatokhoz (l. 750—2): MünchK. 85va: „*Azert tē mit kēzēztēlž ha tē nē vag x^e z fēm l’ýl’fēm pphā*” : *Quid ergo baptizas, si tu non es Christus neque Helias neque Propheta?* (Hasonló típusú mondatokat l. a *mi-kor* kötőszós időhatározói mellékmondatok között is: 580.)

Az idetartozó példákban a főmondat nemegyszer felszólító jellegű: NádK. 334: „Le-lők *ha* pokolnal *voltal*, kerlec tegöd *mondmeg* enneköm, mith oth lattal” : *Si tu apud inferos, Anima fuisti, dic mihi, te deprecor, quid ibi vidisti?*; NagyszK. 10: „*ha hyz* [a. m. hiszesz] e velaghi elmulandoknac, *haat hyg* az öröcke megmaradandoknakes az ifteni nağ iozagoknac es” : *Si credis vilia, crede et magnifica*; 1526 k.: „kerem kegelmedeth jstenerth hogj *ha fogattal* es *ha hythes vagh* ydeh az myh kegelmes wrunknak es azonjvnknak *tehath* kerem kegelmedet jstenerth hogj *megj emlekezyel* az tyztessesegről” (MNy. 6: 448).

A főmondat ilyenkor a szükségszerű következményt is kifejezheti, a *kell* vagy más kijelentő módú állítmánnyal: DöbrK. 346: „zeretoim *ha* iften *zeretet* minket mi nekönk es. eğmaft *kel* zeretnönk” : Carissimi *si sic deus dilexit nos, et nos debemus* alterutrum diligere; HorvK. 31: „Az vr iftennek kedeg tulaydona irgalmazny . . . Azert *ha tulaydona* irgalmazny. *tahat* irgalmaznykel embernek”, 205: „*ha* azzonyonk maria az kyrálnak *anya* es *iegefe. tahat* az kyrálnak mellette *kel* lenny”; ill. HorvK. 36: „Azert *ha* iftennek irgalmassaga menden myelkevdety fevlevt *vagyon. tahat* igaffaganak es felette *vagyon*”. — A főmondatban foglalt következmény szükségszerűsége külön nyelvi eszközzel is kifejeződhet: NagyszK. 11—2: „*ha* azt *kerdöd* honnaton löth leğen az ó ken zenvedese *Nylvan vağon te neköd*, hoğ az mondhatatlan buzgofagos zeretetiből” : *Si quaeris, unde? constat, quia ex nimia charitate et dilectione*; CornK. 2v—3r: „Azert *ha* malazt *adatýk. adatyk* dychevfeg es. es *kevuetekevzev keppen adatyk* mynden io” : *si gratia, ergo et gloria [addatur], et per consequens omne bonum*.

e) A feltételes mondatoknak egy ritkább típusa azt fejezi ki: a beszélő tudja, hogy a feltétel a közlés idején nem áll fenn, de lehetségesnek tartja, hogy bekövetkezik. Az ilyen mondatok egy részében a mellékmondat és a főmondat állítmánya egyaránt kijelentő módú, jelen vagy jövő idejű: LobkK. 94: „Mert *ha meg vtalod* ez vilagy vigaffagockath *Tehat* amēñey diçhöfegrvl *elmełködhetöd*”; JordK. 389: „es *ha* az ýñnepnapon az veremben *efendýk* [ti. a juh], Nemde *kýwe emelý* hwet onnan” : *et si ceciderit haec sabbatis in foveam, nonne tenebit et levabit eam?* — A főmondat állítmánya ilyenkor is lehet felszólító módú, ill. a *kell* ige: 1524: „Hagyom azth· hoğý az en leýanýomat magdalnat *ha* akarathýa *lýzen· thehath* az: apaczýak kezýbe *agýak· wagý* obwdara wagý az zýgetbe zenth margýt azzonýeba” (MNy. 13: 124); 1531: „merth Tudoth az en erkewlczemeth hogh *ha megh Bwffolok* wagh Teged wagýh athýadath megh *kel* Nyomoreýthanok” (LtK. 1: 136). — Az idetartozó mondatok másik részében a mellékmondat és a főmondat állítmánya egyaránt feltételes módú, jelen idejű: TelK. 18: „merth nag kónýhullataffal fogadac: hog *ha* a meddvfegnec zydalma óroloc *elue-tetneyec*: es fcent anna azzon viragozuan: terómthuen: es gómólčözuen *fogadna*: es vr-nac magzatot *zúlne: tahat* azt aldozuan a templomba afelfegőfnec *adnayac* zolgalandoul”; 1521: „*Ha tehetným ees Illenek* eremest *tenným*” (MNy. 37: 204).

f) Már a kései ómagyar korban is feltűnően gyakoriak az olyan nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatok, amelyek pusztán modális jelentésűek, a beszélő, illetve a szereplő vélekedését jelzik a főmondatbeli csemény lehetséges voltát illetően. Használatuk elsősorban a beszélt nyelvre, mindenekelőtt a misszilisekre jellemző, bár a kódexek nyelvétől sem idegen. Mellékmondatbeli állítmányuk egyaránt lehet kijelentő vagy feltételes módú, jelen idejű, nemegyszer a ható ige (az irrealitást kifejező feltételes múlt idő az ilyen típusú mellékmondatokban nem szokott előfordulni): HorvK. 244: „keres inkább valamý iot dychyrendevt *he [!] lehet* valakyben”; CzechK. 56—7: „kristus Iesus

ký tegod laath. the edosseged kýketh meg győznek: *ha lehetne* halnanak weled” : Qui te gustat Jesu Christe, Tuo victus a dulcore Mori posset prae amore.

Jellegzetes az olyan modális feltételes mellékmondat, amely a főmondatbeli esemény bekövetkeztét a sorsra bizza, Isten akaratától teszi függővé, állandósult nyelvi fordulatokkal: 1529: „the kegyelmednek welem ez ýdeýgh walo yo thethekh [!] *ha ýfthen el-theth* meg zolgalom” (MNy. 37: 276); 1526: „hýzem az wr ýstenth hogý mind ýo lezen ees hamar valo ýdeben *ha ýsten akarýa* nagy ýo zerenchevel ees ýo egeseekbe eg mast megh latývk” (MNy. 37: 205); 1515: „*ha az felsekes Wrjsten [!] kellemetes* hoog walamý zerecawal [a. m. szerencsével] zeresen olýat adhat awag olýal zerethet, ký soha nem wolt” (LevT. 2: 1–2).

Világi hatalmassághoz szólva, az efféle modális feltételes mellékmondatok udvariassági formulaként funkcionálnak: BécsiK. 17: „Èn vzam *ha mëltołod halgatnod* ígaffagót mōdoc ènnèp2ol te zémëléd èlpt· ki a· hégècbèn lakozic” (~ SzékK. 17) : *Si digneris audire*, domine mi, dicam veritatem in conspectu tuo de populo isto, qui in montanis habitat; 1529: „thowaba az datomat az zalagos lewelnek, *ha k. thecyk*, ýrnaýa hwshagýo wasarnap elet walo wasarnapra” (MNy. 37: 277), „azert kýgelmes wram, *ha jonak thecyk k.* az waswarý kaptalanbol hýwasson ketet hozýa k.” (uo.), „Ez akaratom kýgelmes wram hogý mýnd ffelesegemel Enýgben keltezem *ha k. akaratya*” (uo.); 1533: „Tawal mikoron te ·N· hazamhoz ywt vala kõnyergettem vala te ·N· mellette hog *ha ·N· yo akaratia volna* le telepednek ·N· zarnya alat” (LtK. 1: 141).

A modális jellegű feltételes mondatoknak a mondatrészkifejtéstől, sőt tulajdonképpen az alárendeléstől való elszakadását az a körülmény is jelzi, hogy főmondatuk túlnyomó részében nem találunk utalószót.

3. A feltételes mellékmondat leggyakoribb kötőszava — mint említettük, és láttuk is — a *ha*. Olyannyira gyakori, hogy már a kései ómagyar korban főnevesült, ’feltétel’ jelentésben: TihK. 273: „Az időbe azert azzonunk maria: az zyzeffegót cak keuanfagaba uallotta: es azt *haua*l fogada: *ha* tudniamint istennek kellene”. — Mindamellett egyéb kifejezőeszközei is vannak a feltételes alárendelésnek.

a) A *ha* mellett már ebben a korszakban kialakul a *hogyha* kötőszó, mégpedig úgy, hogy a feltételes mellékmondat *ha* kötőszava a tagmondathatár eltolódásával összeforr relativ főmondatának (ami tehát maga is mellékmondat) *hogy* kötőszavával (l. II/1: 792).

Tehát efféle alárendelések lehettek a *hogyha* kötőszó kialakulásának elindítói: VirgK. 42: „Mert fel vala *hogy ha* az zentet megbantanaya, az w malazos es kedves tarfagat el vezteneye”; de: JókK. 44: „mert feluala *hogý* zent ferenczett megne bantana / es ew gýczewfeges tarfagat ne veztene el” : Timebat enim, *ne si* sanctum offenderet, gratiosam societatem eius amitteret. Az összeolvadás folyamatára utal a két kötőszó egybeírása: 1530: „Azt es býzonyal thwdýa kegyelmed *hogýha* mý ide nem jwthwnk volna wk Zombathhelyth megh nem wethek volna” (MNy. 37: 278). Még inkább a két kötőszó összeforrási tendenciáját mutatják az olyan mondatok, amelyekben a relativ főmondat *hogy* kötőszava megismétlődik: 1524: „Thezem ez Teftamentomot . . . *hogý ha* ez molthaný hadamba· nekem holthom Thewrthýnneek wagý Thewrekthewl wagý ýfthený halalwal: *hogý* Az En azzon: feleffegemeth hagýom othalmol: laýos kýrlnak ew felfegenek” (MNy. 13: 121–2). Mindamellett már a korszak legelején találkozunk teljesen összeforrott *hogyha* kötőszóval is: JókK. 119: „mert enmagamot vrnac es barátoknak kewtelezem / *hogha* barátoknak valamelyk

eluezend Akarok ewerte tartoznom vrnac ocott adnya” : enim me Domino et fratribus obligavi, *ut si quis fratrum meo malo exemplo perierit, volo pro ipso teneri Domino reddere rationem*. A latin minta ugyan a két kötőszó különállását mutatja, de a kódex írásjelezése világosan feltűnteti a mondathatár eltolódását, ami a *hogyha* kialakulásának alapfeltétele. A két elem teljes összeforrását az a körülmény is mutatja, hogy a *hogyha* a mondatösszetétel élén is szerepelhet. Később már modális feltételes mondatokban is feltűnik: PozsK. 26: „*Hogha lehefheges volna mwlneyek el w zenthfeghes kynya*”. — A *hogyha* — a *ha*-val ellentétben — tiszta időhatározói mellékmondatban nem fordul elő.

b) Elvértve a *mikor* kötőszó is szerepelhet feltételes, tehát nem tisztán időhatározói funkcióban (1. az időhatározói mellékmondatok fejezetében: 595—6), nem mondatrészkifejtő mellékmondatban azonban nem fordul elő. Ellenben az időhatározói mellékmondatokban ritkán felbukkanó *hol* kötőszó bevezethet valódi feltételes mellékmondatot is, részben az időhatározói *mikor*, részben a még világosan helyhatározói *holott*, részben a feltételes *ha* kötőszóval váltakozva: VirgK. 68: „Ezenkepen az bizony engedelmes, es az alazatos zerzetes, Akyt *mikor* egi helbwl maiba viznek, Ezth megh nem itely miért tezik, Es *holot* hagiak, aual semit nem gondol, es *hol* elualtoztatiak az elen semit nem al, Es *ha* tiztefegre vizik, feiedelme tezik, Azon megzokot alazatoflagba meg marad”; — szintén a *ha* kötőszóval váltakozva: 1511: „kyrewl meges ffoghadok hythemre hogy *ha* az en akarathom zerenth ew kegyelme engemeth weelek megh zerzewtteth az fellywl mondoth paplanth Meendel kezebe adom ky mosth az sydoknak elewtthek yaroyok, *hol* kedygh ew kegyelme en akarathom zerenth megh nem zerzeneye es engemeth ew weelek az fellywl mondoth peresekkel megh nem zerzewttethne en akarathom zerenth *Tahath* ew kegyelmenek semmywel ne tarthozzam” (Nyeml. 196—7). — Előfordul a *ha*-val történő váltakoztatás nélkül is: SándK. 33: „*A hol* azt mondod hog isten hejaban teremtötte az ferfyt es az azzony allatoth *arra* ezt felelöm. hog mindön hatalmassaag es mindön io dolog istennek akaratyaban uagyon” (a következő mondatokban még három ilyen kötőszó van). — Mindamellett az (*a*)*hol* kötőszós feltételes mellékmondatok helyhatározói mellékmondatokból is létrejöhetnek (az írásnak, fejtegetésnek, levélnek stb. a valóságos helyére vonatkoztatva); vö. 1557: „Iriak ennekem, hogh . . . *hol* pedig te k. engem feneget [ott, arra nézve jegyzem meg], k.-med bathor annекewl lenne, sokal job volna egh massnak baratsagal lennewnk” (LevT. 1: 239).

Igen szórványosan a *hogy* is lehet a feltételes mellékmondat kötőszava (valószínűleg időhatározói mellékmondatok közvetítésével): 1490 e.: „Gondom nekem yo nagy Ift.. maifthan nem volna Feylem.. thyztheffeghewm twdom nagy .olna *hogy* az en zolgalth wram m.. nem holt volna” (RMKT. 1²: 477).

A feltételes értelmű *mikor*, *hol* és *hogy* a *ha* kötőszóhoz is kapcsolódhattak: ÉrsK. 479: „*Ha mykort* byrnad testet kyralfagod *ottan* weztet”; 1520 k.: „menthet Isten *ha mykoron* ezt megh twdhatnaya” (RMKT. 1²: 486). A *hahol* feltételes kötőszó a következő korszakban jön divatba, főleg Erdélyben; vö. 1557: „*ha* Jmreh wramal meg egenesethethnek Jo, *ha hol* nem . . . maragyon azon ket szaz forynt kewthel alat” (SzT. 4: 915). A *hahogy* feltételes jelentésben csak jóval későbből idézhető. Viszont már felbukkan a később oly divatos *amennyiben* kötőszó, feltételes jelentésben, közbevetett tagmondat élén: DebrK. 212: „a Bölcfeg a zeret [!] nekwl nem olian ioh mint a zeretet de *ah mineben* magaba rekeztí ef valia a bölcfeg a zeretetöt veghetetlen kencz”.

c) A feltételes viszony — ritkábban — mellérendelő tagmondategyüttes formájában is kifejeződhet. Az efféle mondatokat kötőszó nélküli feltételes mondatnak is szokták tekinteni.

A feltételt tartalmazó tagmondat gyakran óhajtó mondat (az óhajtást a *csak* módosítószó s a feltételes, illetőleg felszólító módú ige is jelöli): GömK. 158: „Imar femy gondom nem volna. *chak neked elegh halat athatnak. es jo gazda neged [!] lehetnek*”; 1530: „*chak the k. withwen* [a. m. ötven] *lowon wallo emberth kwldeneie*, egiez mynd a feld nepe melem thamadna” (MNy. 27: 73); ill. DebrK. 28: „s monda a pascapius noh meg zónnek a *čáčogafok čak a verefegre iuffonk*”; ÉrdyK. 135: „Nynczen oly nehéz dolgh ez vylagon kyt kynnyen el nem zenwedhet ember: *czak az ew aldot teremteyeenek zent sebeyth zeme előtt hordozya*”. — Valódi felszólító mondat is hordozhat feltételes jelentést (szintén a *csak* módosítószóval): 1518 k.: „Samfomnak aleyta az por [‘paraszt’] onnon magat latod nagh haragyath nem tyztely vrat *fogyad meg zakalath veddel chak yozagat* megh alazza magath” (RMKT. 1°: 492).

Nevezetes jelenség, hogy kérdő mondat is kifejezhet feltételt, összetett mondat előtagjaként (a második tagmondat gyakran felszólító): DebrK. 201: „dragalatos Atiamfya *akarz eh zerettetni az vristentol tanul meg* magadat foldig alaznod”; NagyszK. 261: „*Akarode* hóg őrdögöt erőtelenne theg, *tahat leg* alazatos”. Minthogy e korban a *ha* elem kérdőszó is lehet (l. 35), a két kifejezőeszköz, a kérdőszó és a kötőszó olykor elválaszthatatlan egymástól, azért egyik lehetőségét mutatják a kötőszós feltételes mondatok kialakulásának az efféle példák: ÉrsK. 19: „Azert *ha kewely vagye Es alazatoffagot kewanze Tahat gondolyad* az artatlan Crystwnak kenyat”. — Kétes az idetartozása a következő mondatnak: GuaryK. 10: „*ha vetkqzotte*, rola penitenciat tartot”.

A kötőszó nélküli, kérdéssel kifejezett feltételes mondatok jelentős szerepet játszottak a vonatkozó mondatok kialakulásában: *ki éhes, egyék* ‘ha valaki éhes, egyék’ → *(a)ki éhes, egyék* (l. I, 478—9, 729, 742).

Ha az ilyen mondatokban a határozatlan névmás vált explicitté, a *ki* stb. helyébe *vala* előtagú névmás vagy határozószó lépett (pl. *valaki éhes, egyék*). Az ilyen mondatrészkifejtő mellékmondatok sokáig megőrizték feltételes jellegüket; például feltételes árnyalatú alanyi mellékmondat van a következőben: ApMél. 38: „*Vala mellýtek* nagyob akar lenny *kqzttetek*: legýen tñ zolgotok”; feltételes árnyalatú helyhatározói: MünchK. 24va: „Mēt *valahol* kèttèn aġ hazman egbe gólèkezèndⁿ èn nèuēbè *ot èn q kqzttqç* vagoc”: *Ubi* enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo *ibi* sum in medio eorum (l. részletesebben a megfelelő mondatrészkifejtő mellékmondatoknál: 519, 571—2, 600 stb.). Különösen megmaradt a feltételes jelleg az olyan időhatározói mellékmondatokban, amelyeket a *valamikor* stb. kötőszó vezet be: 1529: „en kenýgy ffo gadok hýtemre kýgelmednek, hogý *walamýkor k. megý kýwanýa* mynden ok wetes nekel megý bocýatom” (MNy. 37: 277). (L. még 596.) — Mindamellett olyanok is akadnak közöttük, amelyekben pusztán feltételes mellékmondatok szerepelnek, mondatrészkifejtés nélkül: JordK. 382: „*Es vala ký be nem fogadand týteket, es nem halgatangýa tý bezeetteket*, onnan ký meenwen az hazbol, awagý varosbol, razýatok le az port tý labatokrol, azoknak tanobýzonfagakra”: *Et quicumque non receperit vos neque audierit sermones vestros, exeuntes foras de domo vel civitate excutite pulverem de pedibus vestris*.

Később az is előfordulhatott, hogy a *ki éhes, egyék*-féle mondatokban a feltételes jelentés vált explicitté, a *ha* kötőszó megjelenésével: *ha ki éhes, egyék*. Az ilyen típusú

mondatok egy részében elkülönül a feltételes jelentés és a mondatrészkifejtés; kettős alárendelés van bennük: *ha valaki éhes, akkor az egyék*: egyrészt feltételes (időhatározói), másrészt alanyi alárendelés; l. még: ÉrsK. 471: „*ha ky uakmerew lenne hogy aldozatot nem thenne annak feyet mayd el wezyk*” (egyrészt feltételes, másrészt birtokos jelzői alárendelés). Ritkább esetben a névmás határozatlan jelentése olyannyira megmarad, hogy nem fogható fel kötőszónak, így a második alárendelés nem érvényesül, csak a feltételes jelentés marad meg: 1526 k.: „*enees kerlek ha mý nehesseged az een zombol een rýam theneked volna meg bochas*” (MNY. 37: 205).

Az elmondottak az olyan — egyébként sokkal gyakoribb — *ha* kötőszós feltételes mellékmondatokra is vonatkoznak, amelyekben — a *vala* előtag segítségével — a határozatlan névmás is explicitté válik: 1524: „*ha walamývel Adoffa maradna nekýe [akkor azt] meg fýzfeffe*” (MNY. 13: 122).

4. A feltételes mellékmondatok — az ok—okozati viszony természetes egymásutánjának megfelelően — többnyire megelőzik főmondatukat. Ezt a sorrendet mutatja felhozott példáink túlnyomó része. (Ugyanez a jellemző sorrendi helye — más okból — a feltételes jellegű vonatkozó mellékmondatoknak is; l. I, 480.)

A főmondatba való beékelődésre elsősorban a modális jellegű mellékmondatok hajlamosak: 1533: „*Tawal mikoron te ·N· hazamhoz ywt vala könyergettem vala te ·N· mellette hog ha ·N· yo akaratia volna le telepednek ·N· zarnya alat*” (LtK. 1: 141).

A fordított sorrend, a mellékmondatoknak a főmondat mögé kerülése természetesen főleg a kérdés föltevését megmagyarázó, okadó jellegű feltételes mondatokra jellemző: MünchK. 85va: „*Azett tē mit kēžētēlž ha tē nē vag x' ž fēm Il'f fēm pphā*”; bár másféle mondatokban is előfordul: 1531: „*kes vram higýe felfeged hog nem vartam volna felfigednek enný Irafat ha az pinznek eleb zerýt tehettem volna*” (MNY. 48: 226), akár modális mellékmondat esetében is: 1530: „*mosth az mý akarathwnk ez hogh az monýorokerekýekwel bekesegegeth thegýwnk: ha ýo modon leheht*” (MNY. 37: 281).

A törzsanyagban a főmondatot megelőző feltételes mellékmondatok száma: 67, a főmondatba ékelődőké: 21, a főmondatot követőké: 22.

Megengedő mellékmondatok

A megengedésnek több tényezőt (ellentétet, ráhagyást, feltételezést és fonák oksági viszonyt) magában foglaló kategóriája elsősorban mellékmondatnál fejezhető ki, az ilyen mellékmondatok a kései ómagyar korban alakilag (kötőszó, mondatrend, ige-mód tekintetében) már számos változatot felmutatnak, jóllehet kialakulásuk folyamata ekkor még nem záródik le, s számos átmeneti formával is találkozni soraikban. Nyilvánvalóan bonyolult, komplex jelentéskategóriájuk következtében — valamennyi alárendelt mondatunk közül — a megengedők rendelkeznek a legváltozatosabb kötőszókészlettel.

Az egyszerű mondatrész (az úgynevezett megengedő határozó) alig képes ennek a bonyolult jelentéssűrítőménynek a kifejezésére; l. mégis MünchK. 87vb: „*mikēppēn te fido valuad* [‘annak ellenére, hogy zsidó vagy’, ‘zsidó létedre’] *kēž ēn tōllēm īnod ki vagoc famariabēli nēmbezi*”; de (mellékmondatl): JordK. 633: „*Mýre keerž the en*

thwlem ýnnod, *hol the Sýdo leegý*, kŷ Samariabely azzonyállat vagyon [!]" ~ DöbrK. 484: „Mikent *holot te fido leg*. kerz en tólem innod. ki samariai azzoñ ember vağok" ~ WinklK. 295: „Hogh leheth az *myeerth hogh te sido leegh*. En tólem ynnod keerz Merth een feel hŷtw azzonyállath vagyok" : *Quomodo tu Iudaeus cum sis, bibere a me pocis, quae sum mulier Samaritana*; MünchK. 18vb: „mikent bēželhēttec iokat *gonozoc valuatoc* [‘gonosz létetekre’]", de (mellékmondattal): JordK. 390: „mŷkeppen zolhatok ŷot, *hol tŷ gonozok leegyetek*" : *quomodo potestis bona loqui, cum sitis mali?* — A ritka használatú személyragos határozói igenéven kívül a *-ván/-vén* képzős határozói igenévi szerkezet is kifejezheti a megengedést: ApMélt. 35: „hogh merŷek en zolnom az vr ŷstennek *por hamu lewen*".

Más megengedő jelentésű mondatrészek megengedő mellékmondatból redukálódhattak, a megfelelő kötőszóval kapcsolódva; így különféle határozók: TihK. 300: „ragada őteth es az tyzből *Iollehet hot eleuenől* ky ueue"; VirgK. 105: „Mikoron ez atiafiu, *iolehet kezerituen* mondana wtet paraztnak"; DomK. 78: „Tudom en fyam tudom, hog meeg, *jollehet kefen*, jo ember leez es zent"; HorvK. 237: „Gyakorta tegy gyonaft. *ha tevbzer nem*. de maga keetzer vagy háromzer egy hetben meg gyonyal"; — jelzők, ill. — feltűnően gyakran — értelmezők: ÉrsK. 481: „*bator yo* de ky kewlt zeze [a. m. szűzel]"; ill. SzékK. 269: „atte iotetelidről: *iollehet kŷfdedők*ről elnemfeletkőztem"; TelK. 16: „es az ő marhaybol: őzuegőknek: aruaknac: es menden zegenőknek: *akar honnat iđuőknek*: ŷgekőzic vala fegedfegőt tenny".

A megengedő mondatok eredete

A megengedő mondatok eredetük szerint több csoportba sorolhatók: kialakulhattak ellentétes mellérendelésből, továbbá feltételes, ill. időhatározói, valamint okhatározói alárendelésből.

1. A megengedő mondatok egy része ellentétes mellérendelésből, mégpedig rendszerint megszorító ellentétes mondatból jött létre. Keletkezésük alapja a megengedés kategóriáján belül kétségtelenül meglevő ellentét, ill. fonák oksági viszony. A kialakulás útja itt kétirányú.

A) Gyakrabban a megszorító ellentétes mellérendelt mondat előtagjában válik explicitté a benne rejlő (implicit) megengedő jelentéstartalom, azáltal, hogy ennek kifejezésére az első tagmondatban megjelenik a kötőszó. Ez a kötőszó ráhagyó jelentésű módosító elemből fejlődhetett ki. Az ilyen modális elemek némelyike megrekedt a módosító funkcióban, s nem vált igazi kötőszóvá. Efféle előzmények még a kései ómagyar korból is idézhetők: LobkK. 27: „Imar *ygaz* tizen nyolch eztendeie vagion hogi en ez azzoniban lakom defoha fenky megh nem tutta hanem chak te", 22—3: „*bizoni* hogy my maas modon akaryók [!] vala mondanía de azent lelek iften forgatia amy nyelwóket [!]" ; MünchK. 51rb: „A žellet *valobizon* kēž de a teft bēteg" ~ DöbrK. 447: „*lehet* lelek kez: de teft beteg" : *Spiritus quidem promptus est, caro vero infirma*; — MiskTör. 7: „Emi *iob* engemet veryetec, es [‘de’] vram iefuson eñe foc bozzofagokat ne tegetec"; — KazK. 92: „*nohat* azért az uth az kyn akarz iarnod igón nehez legón: demaga ennekóm teueled lenóm: kynó [a. m. könnyű] lezón". — Hasonló még: DomK. 129: „*Aleeg* hog

foha zent damancos atyank agyban alwt, de maga egyebeket zerelmeft jnt vala nyvgodalmra”. — (L. még 512—3.)

a) A módosító elemből kialakult kötőszók közül a kései ómagyar korban a *jöllehet* fordul elő leggyakrabban, jóval sűrűbben, mint a többiek együttvéve. Megjelenik módosítószóval megtoldva is: 1530: „*jo leheþ bȳzon* eȳ lovam sȳncz es eȳ solgham sȳncz ...” (Száz. 1874: 349). Módosító értelmű főmondatból való kötőszóvá válását világosan mutatja az a körülmény, hogy mellette megmaradhatott az eredetileg alanyi mellékmondatnak a *hogy* kötőszava. A *jöllehet* és a *jöllehet hogy* egyaránt gyakori kötőszó, sőt párhuzamos szövegekben váltakozhat is: ÉrdyK. 411: „*vollehet* bynes emberek legyewnk, de maga istennek akarattyabol my orzagot byrwnk” ~ KazK. 78: „*iollehet* hoȳ binöflöck legönk: de maga ez orzagnak birodalmath uall’ok”: *Quamvis* peccatores simus, regni tamen gubernacula gerimus. A felszólító mód használata itt és a későbbi példákban többnyire latinosság, bár a megengedés kifejezésére a latintól függetlenül is jelentkezhethet a felszólító mód, ill. a latin ellenére a kijelentő mód is: NádK. 592: „*Jolleheþ* hoȳ bynðföc *vaȳonc* Demaga ez orzagnac terhet viþel’öc”.

Kialakulásának megfelelően a *jöllehet* (*hogy*) kötőszó többnyire az első tagmondatot vezeti be, s a második tagmondat élén megszorító értelmű kötőszó (*de, maga, mind-azáltal, azért* stb.) áll: GuaryK. 79: „*iollehet* tuȳȳa vala hoȳ az ȳ vra hamar haza iüne, *de maga mind ezaital* az ȳ kerefet be tel’efeyte, es ȳ aȳara fekte”; LobkK. 21: „*yo lehet* hogi en meltatlan legiek, *de megis* akegelmetek aldomaßfabol akarok predikallanom”; 1527: „*ȳol lehet* Thomori lewrincz sokat zolt nekȳ, *de* nem fogadȳa az ew zauat ebe” (Száz. 1874: 347). — A megszorító kötőszó el is maradhat, ill. elvértve más kötőszó is szerepelhet helyette: JókK. 28: „*vollehet* hoȳȳ [*quamvis*] ez zerzettnek fraterrȳ minden feldben agȳonak [a. m. adjanak] zentßegnek · es yo eþpeȳtfenek yo peldaȳat Γ Te ewrewmeft ezedbe ueȳyed hoȳȳ nȳnczen ottogȳel tekellertes viȳafag”; — ill. XVI. sz. e.: „ezok peldaȳak az kevel nepeket akȳk *iollehet* el mennek az predicaciora: ef nagy gonorvfegvel halgatiak: ef mikoron az predicacirol el mennek legottan el feletkoȳnek az io zandokrol” (MNy. 7: 199).

A mellékmondat közbeékelt helyzete szintén megfelelhet az eredetibb állapotnak (rendszerint megszorító kötőszóval): DomK. 289: „mely pap zent damancos atyank napyan *jollehet* az myfet zent damancoßtwl monda, *de* az euangelyomot vos eftis fal terre, mondanȳ nem akara”.

Ha a *jöllehet* kötőszós tagmondat a második helyre kerül, ez a kötőszóvá válás folyamatának a befejezéséről, a kötőszói szerep megszilárdulásáról tanúskodik: DebrK. 82: „kih mene bekefeggel közzölök *iol leheþ* eröffen kaialtiak vala orunak Arultatonak ef egetefre meltonak”; 1530: „egh nap chak az lezen hogh engemeth wghan kȳraknak ȳnen: *yo leheþ* hogh azth hattha, hogh mȳȳ az walaz the keȳelmethewl meg yew nem adȳȳ wgȳan bȳrȳak mȳndenel mȳnth annak elewhte” (MNy. 37: 281). (L. még II/1: 796, 805.)

A kötőszó mind a *jól lehet*, mind pedig a *jó, lehet* előzményből egyaránt magyarázható (l. a legutoljára idézett két mondatot is). Minthogy a *lehet* önmagában is előfordulhat, az utóbbi magyarázat látszik valószínűbbnek: DöbrK. 290: „*lehet* mind fvtnak, de maga eȳ vezen nerefefeget”: omnes quidem currunt ... Ennek viszont ellene mond az a körülmény, hogy a geminált *l-t* (*ll-t*) tartalmazó adatok kezdettől fogva többségben vannak (l. II/1: 788).

A kötőszóban alaki redukció is történt (l. pl. *látom* > *lám*), de ez a forma nem rögződött meg: TihK. 173: „*Jolleth* azzonunk: ne zikólkódót legón az megh tyztulafra . . . de mağa alkalmas lón felueni”; DomK. 252: „Azert nemely napon fel kelueen ev agyabol, *jollet hog* jgeen nehezén vala, es elmene az priorhoz”.

A *jöllehet* kötőszós megengedő mellékmondatok könnyen válhattak mondatrészkifejtővé a főmondatéval azonos alanyuk, valamint névszói(-igei) állítmányuk révén: TihK. 25: „*Jöllehet binóffók legunk*. de mağa feidelmfegót uiffelunk” (megengedő állapothatározói mellékmondat, latin megfelelőit és párhuzamos helyeit l. 713: ÉrdyK. 411 ~ KazK. 78 ~ NádK. 592).

b) A *bátor* 'bátran, nyugodtan' értelmű, ráhagyó módosító határozószóból alakult ki a *bátor* (> *bár*) kötőszó. Ráhagyó jelentésére nézve l. 1502: „kerem kegyelmedeth hogý Bochattasd chak adzyg mig az theurek zabonak az faluth myg en innen el indulok *Bathor* essmeg el ffolgalya Barthoss” (MNY. 37: 203); ÉrdyK. 651: „*Bator* tyzes meen yffen meg enghemet, ha azt nem valloim chak hogy leegyen a'mynt mongyatok”. — Más ráhagyó szóval együtt: LobkK. 143: „*had* kerefiőn *bator* kazdagfagot az pogan ky el az vr iften nekv. *had* kerefiőn az zydo is kazdagfagot ky vette čak ez fődy igeretekót. De thy criftoš iesufnac zolgalo leiany . . .”.

Kötőszóként mindenekelőtt a megszorító ellentétes összetett mondat első tagmondatában teszi explicitté az abban rejlő megengedő jelentést: DomK. 222: „valamyt neky meg enny adnak vala, *bator* az ev természetnek ellene valok valanak, nagy hala adaffal ezy vala meg”. A mellékmondat közbeékelte helyzete szintén megfelelhet az eredeti sorrendnek: WinklK. 357: „A býzoný zeretethnekwl. *bator* walaký tekellatesen hýggen. meges ad [!] heerek bodogsagra nem iwthhat” : Sine amore caritatis *quamvis* quisque recte credat, ad beatitudinem pervenire non potest; JordK. 94: „Až barmok kóžžól vala mý hŵ kermeeth keth felee valažtýa es ordoýth, azokat ýllýk eennetek, Vala mý kedegh *bator* [*quamquam*] ordoýczon de až hŵ kórmeet ket felee nem valažtýa ažt nem kel eennótók”.

A kötőszó megjelenhet a második tagmondatban is: LobkK. 52: „Sinky: ninchen ez vilagon valami haborvfagnekil es kefervefegnelkil. *bator*: kira'l legón avag papa”; ÉrsK. 515: „mert Im megh mongywk *bathor* bannyad my ees kereztyenek waagywnk”. A *bátor* kötőszós mondatok felszólító módja magyar fejleménynek minősíthető. A kötőszó az *is*-sel is párosulhat: DebrK. 285: „Nem kel azert embernece igen nag bizodalmat avag remenfeget vetnye ez halando návalias garlo emberbe. *bator* meg haznalatos es zeretetes legen *es*”. — A *no* ráhagyó szóval megtoldva (és feltételes módú állítmánnyal): DebrK. 523—4: „*no bator* ne volth volna vronk yefus ez yegyes *bator* volth uolna chak ez zeles velaghnak ew keralyanak ew fya, megheš nağ monthatathlan keferesfegghel valth volna ew tele”. Mindamellett a *bátor* mint megengedő kötőszó a kései ómagyar korban is csak ritkán fordul elő; a törzsanyagban nincs is adat efféle szerepére. Alakjának *bár*-ra való redukciójára is csak elvétve lehet példát találni; l. mégis (ráhagyó szerepben): 1537: „De *bar* ig legien” (id. Klemm: TörtMondt. 605). A redukált *bár* formának kötőszói szerepére ennél is később találni csak adatot; vö. 1565: „Nem fegeiti Isten az hitlen hadat: *Bár* pap barát ott legien” (MNY. 14: 97).

c) Ráhagyó szerepben az *akar* igéből származó *akár* (~ *akar*) módosítószó is kötőszóvá válhatott, a megszorító ellentétes mondatot megelőző tagmondatban. Előfordul ismételt (páros vagy többszörös) formában is (esetleg más megengedő kötőszóval is megtoldva): VirgK. 115: „*Akar* allogiam *akar* vigyazak *akar* valamit egiebet tegiek

myndenkoron az vtolfo kurtnek ew zozatya az en fileymbe hangoslik”; TelK. 347: „*bator akar dõgh halaly legen akar kedeglen myrigy halal legen mynddenben ygen zerencheye lezen*”. Az *akár*—*akár* kötőszós mellékmondatok között mellérendelő, választó viszony van (l. 739—40).

Az *akár* kötőszós megengedő mondatok felszólító módja ugyancsak belső fejleménynek is tekinthető. — Ha a páros tagmondatok közül a második tagadja az elsőben foglaltakat, az ellentét csak a második tagmondatra vonatkozik: PéldK. 77: „az betot az folyat az kofyomot az pispek syueget *akar akaryam akar ne [Volens sive nolens] de el hagyom*”. Az efféle páros tagmondatok közé kapcsolatos kötőszó is ékelődhet, jöllehet egymással választó viszonyban vannak: JókK. 108: „meg terteek t̃y allaftokra nagy zy-dalmazafokual *akar akaryatok f akar ne [velitis nolitis]*”. A páros *akár* helyett páros *vagy* is állhat: TelK. 257: „*vag akarod: vag nem akarod e napon minket el nem rey-tehc*” (az *akár* kötőszós mondatok felszólító módja helyett itt kijelentő módot találunk). — A ráhagyó-megengedő jelentésű *akár* módosító elemhez névmások (határozósók) is csatlakozhatnak. Az átmenetet az efféle mondatok mutatják: ÉrsK. 507: „*leany akar the mykent yary thegy mynekewn ualazt ymmar*”. Az ilyen névmást (határozósót) tartalmazó mondatok is megengedő jellegűek: WinkIK. 357: „Merth az zereteth nekw *akar m̃yneww* yoth tegench semmith nekench nem haznal”; MargL. 7: „valahol vronk iesusnak · azzonyonk marianak es egyeb zenteknek kepeket lat̃ya vala · leterdepeuluen tyztely vala · *akar mely* hamar kellet es el menñy · soha elnem hatta”; TihK. 254: „*Akar mit* pörölietók thi: cak ez az dologh”; ill. ÉrdyK. 606: „en soha nem karhozhatom, *akar mykeent* eellyek ez vylagon”; 1524: „*akarhonneton* esnek czak lenne” (MNY. 25: 70). Az ilyen megengedő mellékmondatok közel kerülhetnek a mondatrészkifejtőkhöz, s ezek is szövetkezhetnek a *bátor* ráhagyó szóval: ÉrsK. 482: „*bator akar kyk* meg lassak”. Bennük az *akár* helyett a *vala* előtagú névmás is előfordulhat: JókK. 44: „paranczoloz teneked m̃y vronc iefus cristufnak ereyeuel hog̃y *valam̃y vag̃y [quisquis es]* meg al̃y”; l. még a következő szokatlan névmáshasználatot: JókK. 104: „valaky mend ew yonhual zeretne ez zerzetett *leg̃ymely ygen bewnewfleg̃yen [quantumcumque sit peccator]* Demaga yrgalmaz neky yften”. A vonatkozó mellékmondat megengedő árnyalatára nézve l. még: TihK. 142: „az isten ez vilaknak terõmtfetõl fogua: *minem̃y* [‘bárminemű’] codakat tõt: semibe nagob codat: mint az yyz mariaba”.

B) Ritkábban az is megtörténik, hogy magának az ellentétes mondatnak a kötőszava vált át a megengedés jelölőjévé, eredetileg a második tagmondatban.

a) Így megengedő mellékmondatot vezethet be — az eredetileg szembeállító ellentétes viszonyt jelölő — *pedig* kötőszó (l. 728—9, ill. II/1: 783—4); vö. 1547: „nem tudom ha meg attakh awag nem [ti. a leveleket], hog semmj walast nekhem nem irall felele; *penieg* az leuelekh Kassarul jottek az zeulok felel” (LevT. 1: 47). Az ilyen *pedig*-hez egyéb megengedő kötőszó is társulhat: DebrK. 127: „ah gonozokat sem feddeniõk meg sem Imatkoznank erõttõk maftan *kegig iol lehet* niluan tugiok mint zent Agofton doktor mongia . . .”. — A *pedig*-nek önálló megengedő kötőszóvá válása a kései ómagyar korban még csak szórványos lehetett.

b) A megszorító jelentésű *maga* már jóval gyakrabban átveheti a megengedés jelölésének a szerepét: 1490 e.: „Rea vewe az en vram az nagh kewethfegheth megh akara yelenthe.. az thyzthef..gheth *Magah* yol twda hog̃y oht thalal fok elenfegheht” (RMKT. 1²: 478); NádK. 445: „Harmicz nõlcz eztendeie vaõon hog elvezttõtem leañomat, es femmi rola nekõm nem ielõnec. *Maga* eyel, es nappal imadcozom vala erõtte”; ÉrsK.

490: „Seut ym laffad az ywegewth kyt az nap feen meg nem zekhet *maga* ewtet altal hattya”. Ez a típus is hajlamos átcsapni a mondatrészkifejtésbe: ÉrsK. 542: „mert yonak alyttatol *magha* gonoz wagy”; vö. még 1553: „ym en magam fel megek az kegelmed parancholathyara, *maga* nynch yo egessegem” (LevT. 1: 123). (L. még 737—8, ill. II/1: 781.)

A *magá*-hoz (*demagá*-hoz) egyéb megengedő jelentésű nyelvi elemek is társulhatnak: SzékK. 271: „fem az atya: fem az anya: nem kôuetic az ô fiokat leanokat: hanem čac a koporfoiglan: es nem touab: *demaga iollehet* tenekôd igôn dragalatofofoc voltanac”. — A kísérő elemek — főleg a *jöllehet* — lehetővé teszik első tagmondatbeli előfordulását is: NagyszK. 138: „*Demaga iollehet* melto volna hoğ mind vele egetômben kellene kefe-rôgnônc, my azt nem tehetyek”. — Érdekes, hogy a *demaga* egy mondaton belül állhat megengedő szerepben (a *jöllehet*-tel kombinálva) és megszorító szerepben: VirgK. 125: „*demaga, iollehet* xpûs es az apaftalok, amit nekyk adnak vala, zykefegeknek okaert, meg tartyak vala, *demaga* fenkynek ew kwzewlwk zabad nem vala, illetny, azok kwzewl, valamit, vgy mynt ew tulaydonat”.

2. A megengedő jelentéstartalom feltételes, ill. időhatározói mellékmondatokhoz is csatlakozhat. Az ilyen mellékmondatok alig-alig vesztek el mondatrészkifejtő jellegüket.

A) A *ha* kötőszós feltételes mellékmondat akkor kap megengedő jelentéstartalmat, ha a benne jelzett feltételhez képest a főmondat nem várt következményt tartalmaz: 1532: „azerth *ha* megh nem agya Poduerÿski vram az el veth marhat, az en vram karba nem [‘még akkor sem’] hathatya az é zegen Jobagit” (MNY. 2: 211). A nem várt következményt a főmondat élén ellentétes kötőszó jelezheti: VirgK. 3: „*ha* testzerent nem vetkeztem, *de* elmembe tantorgo voltam”. Gyakoribb eset, hogy a mellékmondatban külön nyelvi elem (*is, még, még ... is*) utal a megengedő jelentésre, s ilyenkor a főmondat élén általában nem jelenik meg az ellentétes kötőszó: TihK. 138: „*ha* tegôdet fedegfôgl hinalakes heiaba munkalkodnam”; 1526: „mert *ha* meg halok *ees* nilvan hÿzem az en Istenemeth hoğ helre megek” (MNY. 37: 204); 1525 (a mondatrészkifejtéshez, az állapothatározáshoz közeledve, más mondatrenddel): „en kedÿglen ennek semmÿnemew okoth nem attham, kÿwel ez perth egyebeketh *ees* en elelem ew eleÿbe wethethne, *ha* igaz therwen zerenth walo bÿro wolna *ees*” (NyK. 28: 75—6); — fordított szórenddel: DôbrK. 46: „Mert *es ha* [et si] en halalnak arnika közepin iarnik. gonoft sem filek, mert te en velem vag”; — *még*-gel, *még ... is*-sel megtoldva: TihK. 234: „*de ha meegh*: moifes es samuel kônôrgenenek ez nepert: Ninchen az en lelkôm ô hozaiok: mert el uetôttem ôket az en zinômnek elôle”; ÉrsK. 197: „az kegyeffeges ziz *ha meegh* bozzwfagoth zenwed *ees* semynek thwgya”. — A korszak végén a *hogyha ... is* kapcsolat is felbukkan: BatthyK. 403: „*Hoğha* szwkwfeg leszen nekem te veled egğwt meg halnom *is, de* en tegedet meg nem tagadlac”.

Megesik, hogy az *is, még, még ... is* ráhagyó elem a főmondatba kerül át: GuaryK. 72: „*ha* meg eÿor [!] halalt kellene zenuednô, *es* oromest meg zenvedô”; PéldK. 75: „*ha* el nem mentem *de* *maga meeg* el megyek meg halny”; LázK. 123 (fokozó jelentéssel): „azert *ha* igen neheznek lattatik meg halni netalam *meeg* annal vezôdelmefb fok ideyglen elni”; ÉrsK. 279: „*De ha* az tertennek thowaba hoğ nyilwan zamlalthatnal az karhoztaknak zamay kezze Semykeppen *Megh ees* nem kellene kethseghben efned”. — Ritkán elmaradhat a *ha* kötőszó: 1530: „chak ennek az fele wolna *es* jo wolna” (MNY. 37: 278).

Gyakoribb a *no* elemmel megtoldott s ezzel már teljesen összeforrott (*no + ha >*) *noha* kötőszó használata a megengedő mondatokban: ÉrdyK. 388: „az gonozok kedeez, *noha* ez wylagon kedwökre eeltenek. de holtok wtan mynd pokorra zalottanak”; SándK. 22 (a mondatrészkifejtéshez, az állapothatározáshoz közeledve): „hýrena *noha* kýssebb uag amazoknaal. leeg nagyöb meltosaaggal naloknal”; VirgK. 121: „Es vegyetek ezetekbe zorgalmatoft kerlek zerelmes leanym, kyk az wrwkh eletbe nem csak telyes keuanfagtokal bel meny keuankoztok, *noha* ez vylagiaknak nem eletnek, hanem halalnak teczik”.

Egyéb megengedő jelentésű elemek is járulhatnak — elvéve — a *ha* kötőszó mellé: TihK. 253: „de *ha* igaz talaltatnekes ellen igaz: es artatlan: amelet kerez: es uona Cak tiztha embör: mint tetethetnek iftenek igaffága zerent: ennek kenauual es halalauual elegh az első embörnek adamnak bineröl”; de: HorvK. 40: „*noha* meg leletneek ez illyen jgaz ember ...”; — ÉrdyK. 181: „myt haznaal vele ember *ha* bator [*si* ~ MünchK. 23rb: *ha*; JordK. 482: *ha*] mynd ez vylagot el nyerye ...”; — VirgK. 30: „Mert *iollehet* ez vilagi hiuolkodo ifyak kwzwt, az zent zizefeget, *ha* meg ferteztete volte demaga esmeg az nagi zentfeges eletenek myata, esmeg meg epite”.

Az *akár*—*akár* kötőszós mondatokhoz hasonlóan a páros *ha* kötőszó a választó viszonyú mellékmondatokban is megjelenik: ÉrdyK. 622: „Mafod yegy hogy *ha* tyzta es zeplótelen celetben eel az ew allapattya zerent twdnya yllyk *ha* zyz *ha* hazaf *ha* özwegy femyben atal nem hagwan wr iftennek zent parancholattyaat es az igaz törweent”. (L. még 739—40.)

B) Minthogy a feltételelesség eredetileg időviszonyt fejez ki, nem meglepő, hogy — bár ritkábban — időhatározói kötőszó is bevezethet megengedő mellékmondatot: DomK. 239—40: „es chak egy chep effev sem efeek ev reayok, *mykoron* latnayak az effevt mynd keetfelevl esny”; — *de* *magá*-val megtoldva: DebrK. 95: „mutatuan ön-nön magat binófnak lennie fel ueuen ah kórniül meteltetefnek tórueniet *mikoron de* *ma*-ga mindön bintől felfegős kepen valo tizta uala”.

Ide vonható a *hol* és a *holott* megengedő kötőszói szerepe; ezek is időhatározói jelentésben válhattak alkalmassá a megengedés kifejezésére. A *hol* efféle használata a JordK.-re jellemző: 390: „mykkeppen zolhattok ýot, *hol* tý gonozok leegyetek” : ... *cum* sitis mali, 423: „Baratom, hoğ yettel eede be, *hol* nýnczen meenýekzeý rwhad” : ... non habens vestem nuptialem. — A *holott* is csak ritkán fejez ki megengedést ebben a korszakban, főleg a DöbrK.-ben: 436: „kerefnak vala hamif tanofagot iesuf ellen ... es nem lenenek. *holot* [~ MünchK. 33va: *iollèhèt*] fok hamif tanok elő mentek volna” : ... et non invenerunt [testimonium], *cum* multi falsi testes accessissent. A DöbrK. egyik *holott* kötőszavának a JordK.-ben éppen a *hol* felel meg: DöbrK. 484: „*holot* te fido leg” ~ JordK. 633: „*hol* the Sýdo leegý” (l. az l. pontot, a *holott*-ra nézve l. még a kötőszók fejezetét: II/1: 793, 799). — Az időhatározói jelentéssel való összefüggésre nézve l. még GuaryK. 120: „Mit haznal embörnec az imadfagba aiacait egbe verni, *holoth* az ziv nema.” — Nyilvánvaló latinizmusként: FestK. 388: „Megh kenyewrewl-teel en mwkaymon ennyeezer, *holot* nem yrgalmaffaagwal de gyewlewfeegwel woltam meelto” : Miseratus es labores meos totiens, *ubi* non misericordia, sed odio dignus eram.

3. Szórványosan okhatározói mondatokból is fejlődtek megengedő mondatok azáltal, hogy az oki viszony a visszájára fordult: 'azért, hogy' → 'annak ellenére, hogy';

'mert . . . , azért' → 'mert . . . , annak ellenére'. Ebbe az irányba mutat az *azért* kötőszónak ellentétes jelentésűvé válása a megengedő mondatban: SzabV.: „*Jollehet* affelwl volt fok kwtez *De azert* ýngen menden mēden vetez”; HorvK. 71: „*Jollehet* hog hefter peldazta az zvz mariat. *de maga azert* nem illic vala. hog iofeph peldaztatneek afuerus kyralyon”. Akadnak azonban példák ebben a korban a kifejelett típusra is, okhatározói eredetű kötőszóval: WinklK. 295: „Hogh leheth az *myeerth hogh* te sido leegh. En tōlem ynnod keerz Merth een feel hýt看 azzonýallath vagyok”; de pl. DöbrK. 484: „Mi-kent *holot* te fido leg. kerz en tōlem innod. ki samariai azzon ember vağok” (l. még az 1. pontot). Talán idetartozik, de időhatározói mellékmondatból is fejlődhetett: ÉrsK. 519: „holot keeth czoda yelenek elew *mert hogy* feyet weweek weer nem yara ew nyakabol”.

Irodalom

Nem mondatrészkifejtő vonatkozó mellékmondatok: KLEMM, TörtMondt. 482—3; BERRÁR, TörtMondt. 163; KOLLÁNYI: Nyr. 88: 17—21; RÁCZ: Nyr. 88: 415—8, MMNy. 404, 415, Nyr. 96: 267—9; HADROVICS, FunkMondt. 301—3; RADICS: MondtTan. 135—70. — Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok: BERRÁR, TörtMondt. 165—73; RÁCZ: MMNy. 415—30. — Nem mondatrészkifejtő hasonlító mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 2: 18, 3: 152—225; KLEMM, TörtMondt. 479—82, 514—32, 544—5, 547, 549—54, 615—6; BERRÁR, TörtMondt. 165—9, NytudÉrt. 23. sz., MNyT. 478—80, MondtTan. 171—87; H. MOLNÁR: NyelvtTan. 150—2, NytudÉrt. 60. sz. 48; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 371; RÁCZ: MMNy. 423—6, NytudDolg. (Bp.) 38. sz. 85—91; HADROVICS, FunkMondt. 341—2. — Nem mondatrészkifejtő következményes mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 2: 109—17; ZOLNAI: NyK. 23: 166—8; KLEMM, TörtMondt. 552—4; BERRÁR, TörtMondt. 165—6, 169—70, MNyT. 474—8, MondtTan. 182—7; RÁCZ, NytudÉrt. 39. sz., MMNy. 426—30. — Nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 3: 10—1, 99—142; KLEMM, TörtMondt. 468—9, 541—2, 593—603; BERRÁR, TörtMondt. 106, 165—6, 170—1, MNyT. 481—2; RÁCZ: MNy. 55: 68—76, MMNy. 415—8; GERGELY: NyIrK. 23: 69—76; JUHÁSZ: Fábán—Rác—Szathmári-Eml. 79—84. — Nem mondatrészkifejtő megengedő mellékmondatok: SIMONYI, Köt. 1: 153—241, 3: 11—7, 40—1, 99—151; KLEMM: MNy. 30: 7—12, TörtMondt. 463, 596—7, 600—3, 604—15; B. LÖRINCZY: NyK. 57: 269—81; BERRÁR: MNy. 52: 26—35, TörtMondt. 114—5, 165—6, 171—3, MNyT. 483—5; RÁCZ: Nyr. 82: 273—80, MNy. 55: 68—76, MMNy. 418—21, ÁNyT. 17: 380—4, Benkő-Eml. 1991. 546—50; BARRÉTI: NytudÉrt. 117. sz., ÁNyT. 16: 87—113.

A MELLÉRENDELŐ MONDATOK

Írta: PAPP ZSUZSANNA

A kései ómagyar korban a mellérendelő mondatfajtáknak minden típusa megtalálható, s a korai ómagyar kori állapothoz képest a kifejezőeszközök is (egyre) gazdagabbak.

A kapcsolatos viszony

Az egyszerű kapcsolatos viszony

1. A mellérendelő tagmondatgyütteseknek is — az alárendelőknek szintén — a kötőszó nélküli kapcsolódás a legősibb kifejezési formája. (L. I, 476, ill. 746.) Ilyenkor csak a tagmondatok tartalmából lehet következtetni a köztük lévő viszonyra. A vizsgált kor írott nyelvében is igen gyakran jelöletlen az egyszerű kapcsolatos mellérendelés. Ennek stilisztikai hatása, szerepe is bemutatatható. A tagmondatok közötti tartalmi viszony lehet tömör vagy éppen laza, ezért több típus hüvelyezhető ki a vizsgált szövegekből.

A) A tagmondatok közé mindig odaérthető kötőszó, többnyire az *és*: 1488: „*xpc halla az foth monda*” (MNy. 16: 79); — különösen levelekben találkozunk laza szerkesztésű kapcsolatos mondatokkal, ennek a jelenségnek a fogalmazási készség hiánya is oka lehet: 1529: „*Masth ymar az Zekelyek mynd egybe gyelthenek mynd Janos kyralth kyathyak*, az nemesben kewes remenseg wagyon, az Zazsag meg yeth” (MNy. 37: 276); 1532: „*akýkwel oth walank anak ketheyth megh foghook eghýknek feýeth wewek lowakath el hozok*” (LtK. 1: 139); stb.

B) Más esetekben a *pedig* kötőszó gondolható a tagmondatok közé: 1526: „*ymaýg Istent az sok ýamborert een vtannam semmit ne bankogýal*” (MNy. 37: 204); stb.

C) A jelöletlen kapcsolatos viszony sajátos stilisztikai szerepet is betölthet.

a) A kódexszövegekben gyakran olvasható előszámlálások kapcsolódása rendszerint jelöletlen, az ilyen tagmondatokban a dolgok különbözősége mutatkozik meg: GuaryK. 32: „*Eggic vala az keñerlitoknec mestore, mafic vala az poharnoc mestor*, a harmadic vala Jacob pñiarchanac az kiffebic fia Joseph”; stb. (Erre a jelenségre a szószervezetek között is számos példa akad.)

b) A párhuzamos szerkesztés hatásosabb, ha a tagmondatok kötőszó nélkül követik egymást: GuaryK. 29—30: „*lac te vağ az atkozot ordogi nelv*, ki az igazaknac híret neuet el vezítod, *lac te vağ az*, ki hamílitoket . . . *nē zonol meg focafeýtaní*”; stb.; — a verses nyelvben pedig — de a prózában is (l. fent) — a különösképpen kedvelt azo-

nos szó- és sorkezdetek nyomatékosabbá teszik a tagmondatok összetartozását: PeerK. 333—4: „*Emlekezzel angely efefröl: emlekezzel ewanak vethkeröl: emlekezzel az nagh vyz ožonröl*”.

c) Zsoltárszövegekben az ünnepélyes stílus egyik jegyeként mutatkozik meg ugyanazon mondatnak a fölfokozott érzelmet kifejező kötőszó nélküli megismétlése: AporK. 121: „*Kez en žúuem iltén kez en žúuem*”, 118: „*mond mend nep legen legen*” (~ KulcsK. 265; KeszthK. 292). Tagolatlan mondatok is lehetnek kapcsolatos viszonyban, ezek rendszerint felkiáltók; a latin eredetinek szövegformáló hatása itt is megmutatkozik: CornK. 2v: „*O idueffeges intees. o edeffeges tanolhfag. O egeffeges tanale*”: *O salubris admonitio, o dulcissima doctrina, sanctissimum consilium*; stb.

D) Kötőszó-nélküliség esetén könnyen fölfedezhető a tagmondatok között más mellérendelő viszony. Például kizáró ellentét lappanghat: SándK. 27: „*ne legetők kermen žywóeek, aldozzaatok az baluanjoknak*”: *Deponite durtiam cordis et sacrificate*; más esetben következtető árnyalat mutatkozik: ÉrdyK. 508—9: „*ez Iambor yffywezeeben wewee ... hogy ... ymachagaat meg nem mondotta volna, az vendeegőket el hagywan ... Meene el*”. — Előfordul, hogy a második tag valamelyik eleme anaforikusan visszautal az elsőre, ez a típus pedig az alárendelésre emlékeztet: 15(2)9: „*ennekem bžyonyal mongya egy barátom, hogy ffejerwarban wolna, est neký wlý ember monta, ký ...*” (MNY. 37: 277). — Az alárendelés csírája látszik a következő mondatban; fordított sorrendű tagmondatok esetén kötőszó nélküli tárgyi alárendeléssel lenne dolgunk: JordK. 446: „*Artatlan vagyok en ež ýgažnak verethwl, tý laffatok*”.

2. Az egyszerű kapcsolatos viszonyú két vagy több tagmondat tartalma közötti térbeli, időbeli összefüggést már ebben a korban leggyakrabban az *és* kötőszó jelöli.

A) Térbeli érintkezésre: CzechK. 71—2: „*nagý nehezen wýd az žornýw kennak helere. ees raýta tegodeth meg fezeýtenek*”; — gyakoribb azonban az időbeli kapcsolat, összefüggés, ezen belül az egyidejűség kifejezése: JókK. 43: „*Es až langbol 30 3oatlikuala es žent fferencžuel 3oluala*”; 1507: „*holta vtan, až harom germeket, 3až forýntal Elegýcek meg es ožolýon kožýkbe*” (NyIrK. 6: 186); — egymásutániség, időbeli rákövetkezés: JókK. 47: „*lewlek egy aranpenžt / oly nagýott ... Es adam ýštenek*”; DöbrK. 379: „*es fel kele. es el mene v hazaba*”; stb.

Az egyszerű kapcsolatos mondatok tagmondatai közti tartalmi összefüggés, kapcsolat különböző erősségű lehet.

Az *és*-sel jelölt kapcsolatos mondatok között szoros a tartalmi összefüggés, ha a tagmondatok alanya azonos: MünchK. 85vb: „*Iquètec ž laffatoc*”; 1518—1523: „*En ... Thezek ýlyen wallasth, Es Adok menedeketh*” (Nyr. 36: 168); stb.

A tagmondatok összetartozása olyan esetekben is erős, amikor bár különbözők az alanyok, de tartalmi érintkezés, hasonlóság mutatkozik: TelK. 26: „*Joachim a felfegős iftennec barattya: aldot vag: es aldottac atte kónörgefíd*”.

Különböző alanyok esetében is elég szoros az összetartozás, ha a tartalmi kapcsolat, a gondolatsor továbbfűzése intenzív; ennek kifejezési formája a kötőszóhalmozás: JókK. 38: „*En boczatok te hozžad en taršimbalol kettewt Es te meg mutaffad až hegyet ewnekýk Es ha lattatýk magafnak ewrewmeft te · alamýfnadot fogadom*”; JordK. 389:

„Jefus kedýglen . . . el meene oñan *Es* nađ fokban kóweteek hwtet *es* mýnd meg gyógytta hwket”; stb.

B) A kor írott nyelvében az *és* kötőszó különösen nagy megterheltsége állapítható meg. Ennek műfaji okai is lehetnek.

a) A bibliai szövegek sajátossága az *és*-sel bevezetett idéző tagmondat, amely sok esetben tkp. csaknem ugyanazt a jelentéstartalmat hordozza, mint az előző tagmondat: MünchK. 87rb: „Felèle Iang *z* möda”; NádK. 341: „Ez zent iambor immar *vmagorol zool es vgmond*”; stb. (L. erre: 824—31.)

b) Az *és* kötőszó rugalmasságát bizonyítja, hogy gyakori a halmozása, ami a kor vizsgált szövegeire különösen jellemző az írások műfaji sajátosságai miatt. A skolasztikus fejtegetésnek, a hosszadalmas részletezésnek, a középkori ember szemlélődve gondolkodásának egyik grammatikai sajátossága a kötőszó ismétlése: NagyszK. 6: „Jollehet ez velagnac *ó* zeretöyben . . . vgan legen, *es* vgan vağon, *Es* en nilvan latom azt huğon, *es* bizonyhal efmeröm vgan lenni”; — de egyéb szent szövegeknek és a bibliai szakaszoknak a mondatfűzésére ugyancsak jellemző az *és* kötőszó sűrű használata; ez jórészt héber hatásnak tulajdonítható, amit az újabb bibliafordítások is átvettek: SzékK. 24: „meg terenek, az *ó* vrokhoz ystenekhez . . . *es* meg egğezenek, *es* yğ mentenek fel mynd ez heğekre, *es* efmeg byryak yervfalemet”; l. még: KulcsK. 263—4: „Ees meg haragwek wr w neepy [!] *es* meg vtala w erekefegeeth *Ees* ada wketh nemzeteknek kezebe, *es* vrlkodonak w raytok . . . *Ees* meg nyomoreytak wketh w ellenfegy, *es* alaztatanak w kezek ala”; stb.

c) Az *és* kötőszó kapcsoló, továbbfűző, a gondolatot másra terelő szerepén kívül nyomósító funkciót is kap, hangsúlyosabbá teszi a mondanivalót, amikor már csaknem tautologikus megfogalmazású tagmondatok között áll; a Vulgata kedveli a tautológia eszközeit és az egyéb pleonasztikus mondatszerkesztési formákat (ismétlés, fölsorolás, halmozás, paralelizmus), onnét került be a korabeli írott nyelvbe a fordítók-másolók munkáin keresztül: MünchK. 85rb: „Es megvalla *z* nē tagadameğ” : Et confesus est *et* non negavit et confesus est (itt a latin megfelelő még hosszadalmasabb és részletesebb), l. még fentebb a MünchK. 87rb, NádK. 341 adatait; — az előzmény negatív megfogalmazásával is bizonyítható, nyomósítható ugyanaz az állítás: BécsiK. 17: „igaffagot mödoc enñepzpl . . . *z* nem megen ki hamis iğe en zambol” (itt az *és*-nek az alkalmazása más kötőszónak a használatához áll közel, a *vagyis* és a *más szóval* helyettesíthetők bc, l. még az *és* kötőszónak ehhez hasonló használatát: 752—5).

d) Hatásos stílusesszövként jelenik meg az *és* kötőszó, ha párhuzamos elrendezésű mondatok, gondolatok között ismétlődik. Ilyen esetekben a tagmondatok összetartozása jobban kiemelkedik, sőt ritmikusság érezhető az azonos szókezdetek esetén, mindezekkel a stílus emelkedetté válik. Az elmondottak főként a zsoltárok műfaji sajátosságai: ApórK. 123: „*Ne legen* oneki fegedelm: *es ne legen* ki kőnqrpllon o aruain”; KazK. 71: „*kezde* iegőffeth az istennek felelmere intenie: *es kezde* vñelötte az zenth zyezfegnek nómós iozagot predikalnia”; a gondolatpárhuzam ugyanazon tövű szavak szabályos ismétlődésével még kifejezőbb: KeszthK. 30: „zentel zenthe leez, *ees* artatlan emberel artatlan leez *Ees* yowal yo leez, *ees* wyzha vyuoal vyzha vyuo leez”. (L. még: 49—59.)

3. A tagadó kapcsolatos viszony a *sem* kötőszóval fordul elő: VirgK. 44: „Vram nynezen en nekem *fem* [*nee*] zeretem”; KeszthK. 29: „een cryzem wrnak wtayth *fem* mywelkettem kegyetlenewl een yftenem ellen”.

4. Az *és* kötőszó más mellérendelő viszonyú tagmondatokat is összekapcsolhat, főként az ellentéteseket és a következtető utótagúakat, de magyarázó mellérendelésben is megtalálható; ebben a korban különösen a bibliai szövegrészekben megmaradt hebraizmusként tűnik föl az *és* kötőszónak ilyen kapcsoló szerepe. Szembeállító, valamint következtető árnyalatra: KeszthK. 14: „meg emlekezeek w vereth kerefn *ees* el nem feledy zegynyeknek kayalthafyth”; KulcsK. 268: „Paranchola, *es [et]* meg alla veez”; stb. — Ezeket l. 728, ill. 741—3.

A mondatba bekerülő más nyelvi elem, mint pl. a *még* határozószó az egyszerű kapcsolatos viszonyinak hozzátoldó árnyalatot kölcsönöz: TelK. 5: „ez vtan tanačot tartanac: *efmeg* aytatos kónörgesdket: az óróc vr iftenhöz nag buzgofagal tőnec” — az is feltehető, hogy itt a *sőt* kötőszó fejlődési folyamatának egyik közbülső szakasza az *es-meg* alak.

5. Az *s* kötőszó a kor szövegemlékeinek tanúsága szerint nemcsak az egyszerű kapcsolatos viszonyú szöszerkezetek, hanem a tagmondatok közötti viszony jelölésére is ritkább. Néhány kódex írója szívesen használja, többek között a beszélt nyelvi formákat ösztönösen alkalmazó, ugyanis fogalmazvány jellegű Birk-kódexé. De már legkorábbi kódexünkől, a Jókk.-ból is bemutatható: 21: „Es mene frater Bernaldhoz Smonda”: Et accedens ad fratrem Bernardum ait; stb. Eredete és hangsúlytalan helyzete, valamint hangalakja miatt gyakran a következő szóhoz tapad, azzal egybeírják: BirkK. 3a: „Segedel leğen az egež guēt ... Smeg ne tagadga ... irgalmaššag tetet”; DebrK. 3: „ez Andras ottan vronk Iesus utan kezdeh mennie, / el menuen Idužitenk előttök ... hatra tekinte reiaiok / monda”. — Az ApMélt. írója az idéző mondatot mindig *s* kötőszóval vezeti be: 6: „kŷrql zol zent pal apastal ad Romanos octauo capitulo *s* ugh mond” stb.; — a *még* határozószó bekerülésével a tagmondat együttes fokozó *s* ezzel együtt ellentétes értelmet is kap: ApMélt. 54: „ollŷan čhodalatos mŷuelkede teketh tezen mŷnt en: *smeegh* annal nagyobbakat tezen”; stb. (L. itt is a *sőt*-öt.)

6. Ritkábban a *kedig*, (*és*) *kediglen* kötőszónak is van az egyszerű kapcsolatos viszonyt jelölő, továbbfűző szerepe. Ilyenkor a második tagmondat kiemelt mondatrésze után helyezkedik el. Ezek a mondatok, még ha az ellentét nélküli szembeállítás alig is ragadható meg bennük, mégis a kapcsolatos és az ellentétes mellérendelés határán állnak; kapcsolatos kötőszóval együtt is előfordulnak: SzabV.: „Mert Ež lwn nalok hat twkelletes kŷrlnal *kedyg* nağŷ kellemetes”; CornK. 166r: „az iueg edent meg tevreek. az erdegek *kedeg* ky ievueen. az eget be tevlteek”; 1526 k.: „meg bochaas *ees* innen thowa ... *kedŷglen* laas jo zemmel” (MŷNy. 37: 205); stb. (L. 728—9, ill. 770—5.)

A *még* kötőszóra 'et' jelentésben a kor vizsgált anyagából nincs adatunk, vö. majd: 1659: NySz. 2: 715 *męg* a.

7. Az egyszerű kapcsolatos viszonyt kötőszói szerepű határozószók, az *annak* *utána*, *ennek* *utána* is jelölhetik a második tagmondatban, ezek határozószói mivoltukkal alkalmasak az időbeli egymásutániség kifejezésére, főképp, amíg jelölt szerkezettel fordulnak elő (*annak* *utána*): KeszthK. 23: „Sokafulanak w betegfegek *annak* wtanna [postea] megh gyorfulanak”; KazK. 77: „eletennek mindōn rendet megh ira: *ennekutanna* az papiroflth markaba be zoritha”. — Gyakran valódi kötőszó kíséri őket, ez még jobban kidomborítja határozószói természetüket: GuaryK. 29: „Mert valakí teğí az ragalmaššagot, ež e'eten eleğteb ağı ielōntí, hoğ ŷ benne nīnlen az iŷteni

zent zeretet, *es en nec vtanna* arra ígkőzic, hog' az, akkít ragalmaz meg vtaltaffec". Jelöletlenül (*az(u)tán*) pedig már inkább egyszerű mellérendelő kapcsoló szerepük dominál: BirkK. 4b: „mond'a az þoriffa az Reþbuët, *oztan* az guët möd'a"; MargL. 11: „jmadközük vala mynd elev tük zoýg · *Az vtan [et postea]* le feközük vala az agý elevt".

Homogén viszonyú tagmondatoknál a kötőszós és kötőszótlan megoldás kombinálódik, ilyenkor a kötőszó rendszerint az utolsó két tagmondat között található: DöbrK. 379: „kef fel. ved fel. te ágadot *es* meñ el. te hazadba"; NádK. 341—2: „ez velagot mind ő veragaval ... megvtalam. Arañat, ezűftót heufagnac itelem, elmulando marhanac ellenec mondec, *es* en magamat mindönőftől fogva cristofnac markaba aianlam"; de: 15(2)9: „az waswarý kaptalanbol hýwasson ketet hozýa k., *es* az wallast myelye megy k., az zalagos lewel kelýenký, az kaptalanbol kylýe nekem k.” (MNy. 37: 277).

8. Az alsóbb szinten, alárendelő tagmondatok közötti kapcsolatos viszony előfordul kötőszó nélkül: CzechK. 64—5: „soth wolna nagy wýgasagom. ha keno derth kenth walhatneek. halalodert meg halhatneek”; — *és* kötőszóval: MvS.: „ha minden te atyad dauid kyal chach eggiet meg elend σ valaky azt hallandia az nog ýelteft tezen”; 1507: „myndenemet hagyom az peternek, hog tanýtaffag *es* az Elkolat el ne hagyaffak vele” (NyIrK. 6: 187). — Más esetben alárendelő, ill. vonatkozó névmási kötőszó ismétlődik a párhuzamos elrendezésű tagmondatok kezdetén: KulcsK. 259: „VALyatok vrnak, *merth* yo *merth* erekke vagon w yrgalmafsaga” (~ KeszthK. 285; AporK. 114), 261: „El feledek Istenth *ky [qui]* megh menthe wketh, *ky [qui]* teen nagyokath egyptomba” (~ AporK. 115; KeszthK. 288). — Mellé- és alárendelő kötőszó együtt is szerepelhet: AporK. 123—4: „Ez o mvuelkedetek *kik* ragalmaznak engemet Vrnal: *es kik [ei qui]* bezelnek gonozokat en lelkem ellen” (~ KulcsK. 275; KeszthK. 305); KulcsK. 262: „fel emelee w kezeth rayok hogy el veztene wketh az pwztaba *Es hogy [et ut]* el vethneye w magzatyokath nemzetek kezeth”. — Az *és* kötőszó messzebb is eshet tagmondatától, tömböt kapcsol: JordK. 389: „Ký leezen kezýóletek oly ember, kýnek eý ýoha vaón *es* ha az ýnnep napon az veremben efendýk, Nemde kýwe emely hwet onnan?”. (L. még: 47—8, 49—59.)

A hozzátoldó kapcsolatos viszony

A mellérendelésnek ebbe a típusába tartozó mondatok csak kéttagúak lehetnek. Leggyakoribb kifejezőeszközük a második tagmondat kiemelt mondatrésze után elhelyezkedő *is* (~ *és*) kötőszó: BécsiK. 17: „mēñiēc legenēc o vazosoc · mēl lēgen o èziēc *es [etiam]*”; 1490 e.: „Gondya vala en vramnak az nagy kewethfegbel kyalnak *ees* megh ylen the ew bezedebel” (RMKT. 1²: 478); PéldK. 69: „kazanak mondatyk aratonakes yo”; — az 1486-ra datált misszilisben: „azth nekýe mind zorul zora megh bezellethe, *Enef* vele v bezellethem” (MNy. 21: 115).

A második tagmondat élén olykor az *és* kapcsolatos kötőszó is állhat: PéldK. 69—70: „ne kazaly ... *es* nemykoron meg *es* zewnnnyel”; VirgK. 40: „Es paranczola tarfinak ... *es* paranczola ez frater leonakes”.

A hozzátoldás negatívuma az *(és) sem, se* kötőszókkal adatható: JókK. 40: „ewhözga fzenkŷ ne menne *Es* egŷebett *ſe* boczatnanak”; DebrK. 30: „zent Lucza ke-gig a helirol . . . el nem indula *f* meg *fem* hala”; 1527 k.: „elwesthed wegre magadoth barathŷd *sem* fognak haznalhathnŷ” (MNY. 37: 206); — az állítmány tagadása rend-szerint a tagmondatot kezdő *sēm* [‘is nem, is ne’]-mel történik a kor írott nyelvében: KeszthK. 29: „een eryzem wrnak wtayth *fem* mywelkettem kegyetlenewl een yftenem ellen”; — az ismétlődő állítmányi rész a paralel szerkesztés szép példáját mutatja: KulcsK. 274: „*Ne* legyen wncky ſegedelme, *fem* ne legyen ky kenyerwlyen w arwayn”; stb.

Olykor halmozódnak a kifejezőeszközök a második tagmondat élén. Ilyenkor a *ke-dig, kediglen* kötőszók szoktak szinte valamennyi mellérendelő kötőszó társaságában előfordulni, ebben az esetben azonban nem ellentétet fejeznek ki, hanem továbbfűző, nyomósító szerepük van: NagyszK. 8: „bölcs . . . nem gondolnak az zeep aranyas zekrennyel . . . *Sem* kedeglen nem vtalyac a nyaualyas . . . zakokat”; HorvK. 243: „Ne fws zvgfegnekevl. *ſe* kedeg fel emelt orchat ne vífely”; stb.

Kötőszószzerű határozószó, az eredetileg térbeli egymásutániségra vonatkozó *to-vábbá* is használatos ilyen szerepben: 1507: „Cheh Janofnak hagyom A3 wŷfeleu 3wby-camat . . . *touaba* A3 menefbol Agyanak nekŷ eg gyermek louath” (NyIrK. 6: 187); TihK. 255: „laffad megh: mel’ nagh zeretettel tegöd az iften zerethe: laffad meg *touaba*: mel’ nagh lön az ő ergalmaſaga”. — Ez is, mint a határozószók általában, együtt szere-pelhet valódi kötőszókkal, például egyszerű kapcsolatos, ill. hozzátoldó kötőszókkal: KazK. 123: „azt ualliak: hoŷ fiait megh ötŷeuona: *es touabba* hoŷ az ŷ zemeröm teŷtet el uaktauona”; TihK. 50: „ioŷeph azért ueue az zamart: vön *touaba* őkröt *es*”; — sok esetben a *továbbá*-nak a határozószói természete domborodik ki erősebben: PéldK. 73—4: „en nem hagyok tynektewk zabadſagot *touabba* elnetek . . . *es* en nem gondo-lok *touabba* az ty kereŷtewkkel”.

Átmeneti típusok is találhatók, ez esetben a hozzátoldás más mellérendelő vi-szonnyal érintkezik; pl. a *még* szócska a fokozáshoz közelíti: PéldK. 76: „El megyek meg halny egyebeket kewuetuen *meeg* en vtannam *es* tewbben yewnnnek”; — a hozzá-toldás meg az összefoglalás közti átmenetre is van példa: PéldK. 78: „az gonoz gyeny-rewfeg engem meg *nem* [*nec*] tart *fem* [*Nec*] az buyyafag az en eletewmet meg *nem* hozza-beyttya”.

Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony

Ennek a típusnak a legáltalánosabb kifejezőeszköze a *nemcsak* — *de . . . is* kötőszói szerkezet. A *de* elem helyét a XVI. század folyamán lassan elfoglalja az ellentétes *ha-nem*, a vizsgált korszak anyagából azonban a *nemcsak* — *hanem . . . is* kötőszói szerke-zet nem mutatható be: CornK. 39r: „Ez evrevmmel *nem chak* fevldiek evruendenek. *de* az mennyey lelkek *es* . . . evruendenek”; KazK. 190: „*nem cak* azok tamadnak azért feel mell’ek nezyk az embőri természetnek tekkelleŷtős ſegit: *de* mell’ek nezik zepŷegét *es*”; stb.

A hozzátoldó *is* elem olykor el is marad, főként ha összefoglaló (*mind*), nagyító, fo-kozó kifejezések (*még*) kísérik a második tagmondat kiemelt részét: NagyszK. 12: „*nem čak* bezedeiben zeret . . . *de mend* thetemeniben magat bizon zeretőnec bizonitia”,

236: „ammeñnei keraļ *nem čak* ennec focat zolgala farrada ... *de meeg ol' igõn nağra bõčũle*”; stb.

A *nemcsak* (hogy) — *de ... (is, sem)* kötőszói szerkezetbe különböző fokozó, nyomósító szók, határozószók kerülhetnek be, mint pl. a *még*: GuaryK. 21: „kít hafonlot *nē lac* az vgato ebh93 *de meg* hafonlotta az megdihūt ebh93es”; — a *csak* módosítószó (a kor írott nyelve már kötőszói szerepben is használja): VitkK. 40: „*nemčac* hiuõlkodo bezedeket tõled el zakaz, *de meg* az zũkfegeketis *čac* alig zoľad”; — a *hogy* kötőszó kíséretében a *nemcsak* mondatot pótol: CornK. 45v: „*nemchak* hog nem levn ez zvletefene- nek tulaydon haza. *de meg* az kevzevnfegeş stalloban *fem* levn alkolmas helye”; — az *ennek felette, annak felette, ennél fölõtte* határozószók: CornK. 122v: „*nem chak [non solum]* oktalan allatoknak rutfaga vagon ev bennevk. *de meeg ennek felette [sed et]* az bynnek ... *es. rutfaga vagon ev bennevk*”; NagyszK. 225: „ember *nem čak* vñõmma- ganac vezte el tisztõlfeget, *de meg ennel földõtte* istennec ol' igõn vtalatos lõn a bin”; HorvK. 221: „*nem chak* vgy mynt egyeb teremtevt allatokat teremte: *de annak felette* értelmel meg ekefeyte”; stb.

Két tagmondat között olyan kapcsolatos viszony is lehet, amely azon kívül, hogy hozzátoldó, még ellentétesen fokozó is. Az ilyen ellentétes fokozás összehasonlítást is tartalmaz. Ezt a *nemhogy* — *de ... is (sem)* kötőszói szerkezet jelõli; a vizsgált szöve- gek alapján ritka típus, mint ahogyan a szószerkezetek között is (ezt l. 478): ÉrdyK. 180: „*nem hogy* hazwghfagot zolna, awagy barattyaat meg czalnaa *de meegh* yngyen *fem* gondolnaa *ees*”, 579: „Az ty kewanfactokat en zerelmes ffaym *nem hogy* el halaz- tanaam, *De en ees* veletõk egyetembe be akarom tellyefõyteny”; 1529: „*nem hog* ỹr- hath *de ỹngen sem ỹzenheth*” (MNY. 37: 276).

Az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos viszony

Az összefoglaló kapcsolatos mellérendelésben a tagmondatok száma kettõnél több is lehet. A tagmondatok viszonyát a páros *is* — *is* kötőszó jelõli; ez hangsúlytalan- nul helyezkedik el a kiemelt mondatrészek után: TihK. 13: „es euel az bintes eltauo- zathatiatok: iftennek zinethes megh lathattiatok”; 1532: „mỹkor eft megh aghak akor aft *ef* megh ỹro(m) keghelmednek reft *ef* thefek belewle” (LtK. 1: 140).

Tagadó formában a *se(m)* — *se(m)* a kifejezőeszköz, amely állító formájú párjánál jóval többször fordul elő; ez a kor vallásos témájú szövegeinek és szerzetesrendi regu- láinak a világi bűnöktõl óvó, féltõ és tanító tartalmával magyarázható. A kötőszók a kiemelt mondatrészek után állnak hangsúlytalanul: LányiK. 51: „egy Responforyom- ra *fem* kelly gloria Patryth mondany *fem* weternen *fem* az tewb oran Te deum lauda- muft *fem* kelly Mondany”; — ha pedig elõttük állnak, akkor valószínûleg hangsúlyo- sak, ilyenkor rendszerint kettõs tagadás van a mondatban: BirkK. 3a: „ki *fem* bvnt *nē* fel tēni, *fem* penaiat *nē* akaria fel venj”. — Ha a kötőszó egy önmagában álló mondat- rész (állítmány) elé kerül, sokszor nincs kettõs tagadás a kor vizsgált szövegeiben: JordK. 386: „Mert el ỹwce Janos *fem* eweck *fem* ỹwek”; — olykor csak részben valósul meg: VitkK. 62—3: „*fe* monğad, *fe* a mondotat *ne* halgassad”; stb.

Elõfordul, hogy más mellérendelõ, nyomósító és fokozó szerepû kötőszó, a *de* kerül be a tagmondatok közé: ÉrdyK. 510: „az nemes yffyw ... *fem* ezyk yzyk vala *fem*

vygad vala wy meenyewel, *fem* nyayafkodyk vala yo baratywal, *De fem* nywghatyk fem alhatyk vala”. (A *de* kötőszót l. 727 is.)

A megosztó kapcsolatos mellérendelésben kifejeződő ismétlődő egymásutániségot ebben a korban általában határozószók (*némikoron*, *néha*) és névmások (*némelyek*, *ki[k]*) fejezik ki, ezek mindegyik tagmondatban elhelyezkednek. Többnyire a *kedig* kötőszó is jelen van — rendszerint az utolsó tagmondatban —, ez nem is annyira a megosztásban rejlő ellentétet, mint inkább a tagmondatok, ill. mondatrészek közti különbözést fejezi ki, s mintegy lezárja a párhuzamos elrendezésű tagmondatok sorát: MargL. 10: „*Nemýkon* [!] jmadkozyk az zent kerezt oltara elevt az carban · *Nemýkoron* az ev týtkos jmadkozy helen az carban · *Nemýkoron kedeg* [et quando] al vala az ablacnal”; CornK. 59r: „lata az pispek hog *nemelyek* vereffek. *nemelyek kedeg* feneffek”; VirgK. 41: „*Niha kedig* [Aliquando vero] leli vala az erdwfayanak fwlwte az egbe, *neha kedig* [Aliquando vero] leli vala wtet anera fel emelkwduen”; 15(2)9: „casar ffelel ezt ýrom kýgelmednek, *ký* ast mongýa hogý megý thert, *kýk* ast mongýak hogý el jot” (MNy. 37: 277) (megjegyzendő, hogy a tagmondatok tartalmában megengedő választás is mutatkozik).

A megosztást s a benne kifejeződő időbeli egymásutániségot az említett határozószókon kívül jól tükrözi a *hol* kötőszó páros használata. A második tagmondatban még a megosztó viszonyú szó szerkezet tagjait is a *hol* kapcsolja: NádK. 302: „*Hol* neki zol vala, *Hol* feyet, *hol* orčaiat, *hol* kezeit, *Hol* labait, es ő derekat megkemeneytven čokolya-vala”. (L. a szó szerkezeteknél: 488.)

A fokozó kapcsolatos viszony

A fokozó mellérendelés legtipikusabb kötőszava a *sőt* (*isőg*, *isőt*, *sét*, *smég*, *sőg*) a második tagmondat élén áll; már legkorábbi kódexünkben is előfordul: JókK. 35: „Ez keppen yrgalmaz neked yften *Sewt* nagý malaftott vez”; TihK. 34: „zile . . . mindön nehesegegnel kil: *šőt* zile ki ielőnthettetlen nagh őrómel”; stb.

Ebben a korban a mondanivaló nyomósítása, a nagyobb hatás kedvéért a szövegírók szívesen alkalmaztak a kötőszók mellett még fokozó szerepű határozószókat, melyek idővel maguk is vagy kötőszókká váltak, vagy olyan szerepben használták őket: VitkK. 84: „ielenčed meg lelkem nec, *Sőög incab* meg erzeffed velem”.

A *sőt* kötőszóhoz a hozzátoldó *is* (az adatban *sem* tagadó formában) szintén járulhat: WinkIK. 175: „kezőkkel vereek ruhawal be fodeek *ysqgh* keserő seboqnek *sem* enghedeenek”; NádK. 226: „feminemű okot . . . nem lelőc, kicben ýtet vadolyatoc *Sőth fem* herodes nem lelt”; — a fokozó értelmű *még*-gel s a megszorító jelentésű *csak* módosítószókkal is társul: CornK. 97v: „kykrevl femmynemev jnnepet nem tezev nk. *sevt meeg chak* emlekezetet *fem* tezev nk”; stb.

A *sőt* kötőszón kívül a kódexírók szívesen éltek határozószókkal a második tagmondatban kifejeződő fokozás jelölésére. Az *annak felette*, *ennek fölőtte*, *afelett* mutathatók be, ezek gyakran a fokozó *még* szóval állnak: *annak felette*: JókK. 61: „ew gyakorta hallotta zolný ýftenuel Es bodogazonual . . . *Meg annak felete* [insuper] lata tewzes vy-lagoffagot”; — *afelett*: SzabV.: „Ma ymar w erettek ymagyon *Affelet* yftennek nag halat agyon”. — Ezek a kötőszó szerű határozószók valódi kapcsolatos kötőszóval együtt

is használatosak: *és ennekföltre*: GuaryK. 31: „xp̄us ihus . . . űket neuze ebeknec, es dznoknac, *es ennekföltre* ű tũlc az ű zent testet, es az ű zent igeyet meg tũta”.

A fokozás a *de* kötőszóval is kifejezhető, amely eredeti indulatszói, erősítő, nyomósító szerepére mutat vissza: HorvK. 53: „zeep vala orchaul. *de* zeeb vala hyttel” (vö. még CornK. 205r). Tagadó előtag esetén kizáró ellentét is érezhető a tagmondatok között: PéldK. 70: „en ellenem nem alhatnak meeg erews var fogakes *de* myndeneket meg zaggatok az en kemeny fogaymmal”; NagyszK. 186: „ennec femmi zũkfege nem lehet, *de* az ű ziue vr iftembe geñerkũdic”. A kor szövegei arra is mutatnak példákat, hogy a *de* kötőszó gyakran együtt jár más fokozó szóval (*még*), sőt igen gyakran az *is* kötőszóval, ebben az esetben a hozzátoldás mozzanata is érvényesül (az adatok megengedő árnyalatot is mutatnak): JókK. 44: „mend nagyok: *de* zent fferencz *es* nagy”; *de* szembeállító ellentétes viszony: VirgK. 42: „nagiok mynd az zentekh, *de* zent ferencz igen nagy”; TelK. 23: „mi nemde eleg volna eh ennekũm ameddũfegnec zidalma . . . *de* meg yme az en hazas tarfomat . . . *es* eluezũd”. — A fokozás(-hozzátoldás) kifejezőeszközei: a kötőszók, kötőszószerű határozószók és egyéb nyomósító szók halmozódhatnak is; ez igen jellemző a minél nagyobb lelki hatást elérni kívánó kódexírókra, például a NagyszK. írója él vele: *de még ennek föltre is*: 220: „Tuũgoc hoũ . . . hafonlatofoc lezũnc ű hozzaia, *De meeg mind ennec föltre* hoũ incab magat velũnc rezeffe tege”, 221: „zent iraffal megbizonita, *De meeg ennec föltre* mondafauales megigere adnia”.

A *sõt* kötőszó tagadó előtag esetében kizáró ellentétet jelöl (ezt l. 734).

Az ellentétes viszony

A két tagmondat közötti erősebb vagy gyöngébb ellentétnek mind a három típusa bemutatható a kor írott nyelvében: a szembeállítás (egyszerű ellentét), a kizárás (ellentmondás) és a megszorítás. E három típusnak igen sokszínű és a nyelvtörténet folyamán változó, alakuló kifejezőeszközei vannak.

A szembeállító ellentétes viszony

1. Két tagmondat tartalma közötti szembeállítás, ill. a gyöngébb vagy erősebb ellentét gyakran jelöletlen.

Gyöngébb az ellentét, s inkább csak szembenállás, különbözés mutatkozik meg a tagmondatok tartalma vagy egyes részei között: BirkK. 2b: „disciplinat fegelmet zabadon vegeŋ on maga, mafnak, feelmefen adũa”; ÉrdyK. 510: „Az zeep mezũn zeellel, felũl az egh tyzta, alol az föld nagy eekũffeeeggel ffeel űtũztetũt”; stb.

Erősebb ellentét fejeződik ki a következő példákban: NádK. 331: „allelũk eltet A test keufet haznal”; l. még alább: ÉrdyK. 196; stb.

A kötőszó nélkül kapcsolódó ellentétes összetett mondatok gyakran párhuzamos felépítésűek. Ez — a stilisztikailag is hatásos elrendezés — különösen jellemző a vallásos tartalmú szövegekre, hiszen ezeknek visszatérő témái a világ és a túlvilág, a jó és a rossz ellentétén alapulnak: ÉrdyK. 196: „ez yelen valo vylag el mwlando, ma vagyon,

honap nynczen”; VirgK. 43: „Egyk vala az en teremtemnek meg efmeretyrwl, masik az emagamnak meg efmeretemrwl”.

A — verses emlékekben szokásosabb — kötőszó-nélküliség esetében más mellérendelő viszony, ill. más jelentésárnyalat is számba vehető, pl. kizáró ellentét: PeerK. 341: „forentokot . . . ladaban gyothnek vele nem epeythnek”.

2. A szembeállítás jelölésére a kódexirodalom korában a kapcsolatos és kötőszót ugyanolyan gyakran használták, mint a viszonynak saját kötőszavait.

A vallásos tartalmú szövegeknek, köztük a zsoltároknak jellemző stiláris sajátossága a párhuzamos szerkesztésű tagmondatok közötti és sűrű használata. Ebben szigorúan követik a latin előzményszöveget, főként a bibliai részletek írásánál. A szembeállításnak, az egyszerű ellentétnek több fokozata ragadható meg.

A szembeállítás erős ellentéttel párosul: MünchK. 85ra: „Tulaidon ɔnnebē iɔt z [et] ɔnnēi ɔtēt nē fogattac”; AporK. 124: „Azok meg atkoznak es [et] te meg aldaž”; — világi témájú iratokból is bemutatható: 1518–1523: „Addýglan Iļem mýnth Enýmeth, Es ha holthom Thewrthýnyek . . . neký . . . zabadon megý zalýon” (Nyr. 36: 168).

Olykor a másoló jó stílusérzékével is magyarázható az és kötőszónak a bekerülése az erős szembeállító ellentétet kifejező tagmondatok közé. Mint ahogy a SzékK.-ből való adat is mutatja, a szembeállító és a kizáró ellentétes tagmondatok között zavarónak találta volna a szokásosabb *de* kötőszók ismétlődését a kódexíró, saját hozzáfűzésében ezért a szembeállítást és kötőszóval jelölte: SzékK. 23: „hog yarnanak azon (es nem yaranak, de el tértek vala)”; de: BécsiK. 19: „hog abban iaznanac”: ut ambularent in ea.

Részben ellentét nélküli szembeállítás mutatkozhat: TelK. 16: „mert ez . . . nazaretből valo vala: es e scnt anna azzon bethlehemből valo vala”; stb.

Sok esetben azonban nehéz eldönteni, hogy az egyszerű kapcsolatos és kötőszós tagmondatok között milyen ellentét rejlik, szembeállítás-e vagy pedig megszorítás: MünchK. 85ra: „a fenëffeg fëtetecbën fënlic z a fëtetec ɔtēt megnē foglaltac”; KazK. 80: „latoduala attyadat es engömet: niaualafh: naponked fyrankoznunk: es nem ielönted magadat minekunk megh”; — sőt még más mellérendelő viszony, pl. következtető árnyalat is mutatkozhat: BécsiK. 19: „mëzt azoc iftënē megoltalmazia ɔkët z [et] lëzɔnc mëdz földnc bozzofagaban”.

3. A *meg* kötőszó, amely az egyszerű kapcsolatos viszony jelölésére is csak elvétve használatos, az ellentét nélküli szembeállítás kifejezésére szintén ritkán adatolható: JordK. 262: „reeghel ažt mondod vallýon ký aggýa eerhethnem efthwet, efttennen megh [et] ažth mondod vallýon eerhetem ee . . . výrrattaath”.

4. A két tagmondat tartalma közötti ellentétnek vagy csupán az ellentét nélküli szembeállításnak és a párhuzamosságnak a legáltalánosabb kifejezőeszközei a *kedig*, *kediglen*, *penig* kötőszók, amelyek a második tagmondatnak a kiemelt mondatrészlete után állnak, hangsúlytalanul.

A tagmondatok között tartalmi ellentét fedezhető fel, ezek a *kedig* kötőszós mondatok gyakran párhuzamos fölépítésűek. Kisebb fokú ellentétre: MünchK. 85rb: „a tɔzueñ moýfes miat adatot / a malažt ke z až igállfag i^c x^c miat lɔt”; — a tagmondatok közötti élesebb ellentét is bemutatható: MünchK. 87rb: „Annac kel fel nɔni ënnëkem ke [autem] megh küffëbednem”; VitkK. 2: „Nemikoron fëtetec valatoc, moftan kegeg vrban vilagofoc vattoc”; stb.

Máskor viszont nincs is igazi ellentét a tagmondatok tartalma között, ilyenkor a kötőszóknak csak továbbfűző szerepük van, így a velük összekapcsolt tagmondatok olykor a kapcsolatos és az ellentétes mellérendelés határesetének tekinthetők: 1510: „kyth thwgya k. hogy igen banok, ezziel *penyg* megys muthathom, hogy banom” (KárOkl. 3: 71); WeszprK. 150: „angyalnakh, lenny bodogsagh: zŷznek *penygh* lenny ŷozagh”; KazK. 70: „Attyanak neue uala eufemianus: Annianak *kegek* neue uala Aglaes”; stb. (az ilyen mondatokban az ellentétes kötőszó helyett akár a kapcsolatos és is állhatna).

A szembeállító ellentétes viszonyba hozzátoldás is szövődhet: BirkK. 4a: „veŷne meg leuen tartaffŷek Capŷm . . . Nemicor *kedig* el es hadhatt'ak”.

A *kedig* kötőszó olyan tagmondatok között is állhat, amelyekben egyszerre szembeállító és megszorító ellentét is mutatkozik: CornK. 16r: „ha valaky mynd az tellyes tevruent meg tartangya. egykben *kedeg [autem]* vetkevzendyk. bynes lezen minden tevruenben”; KeszthK. 20: „kyk haborgathnak engemeth vygadnak ha el yzamandom een *kedyk [autem]* the yrgalmaffagodba remenkedem”.

5. A szembeállítást ebben a korban azonban leggyakrabban más ellentétes viszony kötőszavával, a második tagmondat élén álló, főleg megszorító szerepű *de*-vel jelölik. (Már korai szövegműleinkből is adatható.) A *de* kötőszó nagy megerterheltségét mutatja, hogy több funkciót is betölt. A *nemcsak* — *de . . . is*, ill. a *ne(m)* — *de* kötőszói szerkezetekben az ellentétes hozzátoldást, ill. a kizáró ellentétet jelöli, de a szembeállító és a megszorító ellentétes tagmondategyütteseknek is kötőszava, sőt fokozást tartalmazó tagmondat élén is állhat. (Ezeket l. a megfelelő fejezetekben.)

Szembeállító ellentétes mellérendelésre: 1492: „en mondam vramnak hog kegelmed priortul . . . gleyteth keuana, *de* vram azth monda, hog nem Zyksesg” (MNY. 37: 203); MargL. 10: „Az elsev mŷset meg halgatŷa vala maganak · *de [et]* az nagŷ mŷsen . . . egyeb sororokal allott [o: allot] es eneclet”; 15(2)9: „kŷk ast mongŷak hogŷ el jot, *de* ennekem bŷzonyal mongŷa egŷ barátom, hogŷ fŷeŷerwarban wolna” (MNY. 37: 277); stb. (megjegyzendő, hogy a *de* kötőszóhoz legtöbb esetben megengedő árnyalat társul).

Az ellentétes kötőszók, ill. kötőszószerű határozószók halmozódhatnak is, ilyen helyzetekben veszik magukba ezek a határozószók az ellentét jelölését, később pedig már önállóan is képesek az ellentétes viszony kifejezésére: KazK. 40: „tell'es eleteben zyzeffegŷt keuanna tartania: *de* zilei *ennek ellene* moyŷefnek tŷruene zerent: akarnak hazaffagra adnia”.

6. Szembeállító viszonyú tagmondatok között a megszorító ellentét kötőszava, a *de-maga* is állhat. Ritkán adatható ebben a szerepében, s használata is főképp a NagyszK. írójára jellemző: 9: „Ez velagnac ō zeretŷy lattatnak kiuil nemes roŷanac . . . *de maga [autem]* belŷl ŷauaŷas . . . ondofagokkal telyefŷc” stb. (L. még a kizáró ellentétes viszonynál a *nem* — *demaga* kötőszói szerkezet adatát szintén a NagyszK.-ből: 731.)

7. Ellentétet, szembeállítást jelentő határozószókból alakult kötőszók — a *viszont*, *viszonellen*, *ennek ellene* —, sőt ezeknek halmozása is általános a kor írott nyelvében: KazK. 194: „az lok az feltamadaŷba ottan walnak gors teŷtŷt . . . *wyzonth ennek ellenne*: az Gonozok walnak nagh nehez teŷtŷt”; ÉrdyK. 4: „mel vezedelemre meennek . . . Az nyawalyas byneŷek ew halaloknak wtanna. *vyzon ellen* meel erek cremre mennek az

ygazak”; TihK. 112: „O mel igón bodokok leznek azok: kik az ő zinet lathattiak zinről zinre: *Vizont* O mel igón bodoktalanok leznek azok. kik ez zep zinnek lataffat el weztik”.

A megszorító utótagú ellentétes tagmondategyüttesekben használatos *csak* kötőszónak — amit a kor írott nyelvében főleg a misszilisek szövegei tükröznek — gyengébb szembeállító jelentése is bemutatatható: 1532: „eztes Igen akaro(m) es ewrewlewm *csak* ezt Bano(m) hogh Mezze vago(n) az hazank” (LtK. 1: 138).

A kizáró (ellentmondó) ellentétes viszony

A korai ómagyar kori állapothoz képest a vizsgált korszakban mind a megkülönböztető, mind pedig a kizáró ellentétes mondat típus (amelyre az előző korszakból nincs is adatunk) bőséggel adatható, s a kifejezőeszközök használatában is változások, átalakulások figyelhetők meg.

1. A kizáró ellentmondás jelölésére a kor legáltalánosabb kifejezőeszköze a *ne(m)* — *de* kötőszói szerkezet: MünchK. 87va: „Ki ke· hűtötlēn fiunac *nē* laŕŕa az 929c életet / *dē* iftēnn^c hazaŕia mazad 9 raita”; DöbrK. 379—80: „borral meg *ne*: rezegöll’etek . . . *de* tell’etek meg zent lelekkel”; stb.

A *nem* — *de* kötőszói szerkezet *de* eleme sok esetben nemcsak ellentétet, hanem egyúttal fokozást is kifejez az ilyen tartalmú mondatokban (ez eredeti felkiáltó, nyomósító, fokozó eredetére mutat vissza; erre l. még: 727): BécsiK. 207: „*Ne* akarih felned föld *dē* vigag”; NádK. 68: „Soha meg*nem* farradnac, *de* mindōncoron . . . megvyiulnac”; stb.

A kötőszói szerkezet *de* elemét gyakran kísérik fokozó jelentésű határozószók, ezzel az első tagmondatban foglalt tagadás még erősebb: SándK. 23: „az istenpknek ualo tiztōsseeg teteel *nem* zegyōnet meegh *de inkaab* igōn tiztōl”; TihK. 219: „el *ne* aluna: *de Ionkab* geriedōzne”; stb.

A második tagmondatban a *csak* módosítószó is elhelyezkedhet, amelynek önmagában ebben a korban már kötőszói szerepe is van: NagyszK. 56: „femminemű vigasztalaft magamnac *nem* vezōc touabba, *de čak* mindōnha fyroc”.

Az ellentétén kívül hozzátoldás és fokozás is kifejeződik a tagmondatokban: ÉrdyK. 508: „*nem* eleegōznek vala Conventben es varaŕban lakozny. *De meegh* az hatalmas pwztakat . . . *ees* meg h veragofoytottaak vala”.

A kizáró ellentét kifejezése olykor komplexen (kötőszóhalmazással) jelentkezik, ugyanis tagadó előtag esetén a *sőt* kötőszós utótag kizáró ellentétes értelmű (a *nem* — *sőt* kötőszós mondatokat l. később): MargL. 126: „az te latasod *nem* hetsagos latas · *de sevt* byzonsagos dolog”.

A tagadó előtag megléte esetén az ellentétet olykor nem a *de*, hanem más ellentétes kötőszó és módosítószó(k) együttese jelöli: az egyik példában a latin előzményszöveghez való ragaszkodással is számolni lehet: DöbrK. 378: „ki oroz vala. Imar *ne* orozion. *Ionkab kedeg* [*magis autem*] mvnkaloggēk”; — a kizáró ellentétben óhaj érződik: 1520 k.: „Zeretnem azt ha engemeth Magyarok *nem* latnanak, *bator ynka*b ez foglagban yten le wagnanak” (RMKT. 1²: 486).

Ritkán a megszorító ellentétnek e korszakbeli tipikus kötőszava, a *demaga* is előfordul a kizáró ellentétet kifejező tagmondatok között; megszorító használatban ugyanis rendszerint állító az első tagmondat, ill. tömb, míg a kizáró ellentétesben (a szokatlan sorrendű tagmondatúakat kivéve) tagadó: NagyszK. 347: „ziz mariaban byn *nem* volt, *Demaga* egeb nem volt.tiztafagnal”. (L. a NagyszK. adatait a szembeállító ellentétes viszonyra: 729.)

2. A *ne(m)* — *de* kötőszói szerkezetnek a *de* elemét a XVI. századtól kezdi fölváltani és lassan kiszorítani a *hanem*. A *ne(m)* — *hanem* kötőszói szerkezet ugyan már használatos — sőt a korai ómagyar korból adatolható is egy mondat a KTSz.-ből —, de csak megkülönböztető szerepben, vagyis olyan (eredetileg tagadó, feltételes alárendelő) mondatokban, amelyekben a *nem egyéb, senki, semmi, más, soha, több* stb. szavak valamelyike előfordult. Ezek a szavak juttatják kifejezésre a *hanem* megkülönböztető szerepét, s az adatok többsége is, legkorábbi kódexeinktől kezdve ennek a funkciónak a meglétét bizonyítja, s azt is megmutatja, hogy a *hanem* szinte kivétel nélkül a *csak*-kal összetapadva használatos a megkülönböztető szerepben. Ez mutatja a *hanem* kötőszó összeforrottságát, amely úgy valósul meg, hogy miután a *ha* és a *nem* összeforr, a feltételesség fokozatosan elhomályosul. Később olyan tagadó mondatok után is kezdték használni, amelyekben nem voltak megkülönböztetésre utaló szavak (*egyéb, senki, semmi* stb.).

A két funkció, a megkülönböztető és a kizáró ellentétes, a korszak vége felé együtt él, ill. a *hanem* kizáró ellentétes jelentése fokozatosan fölzárkózik a megkülönböztető *hanem* mellé. Ezzel a *de* kötőszóelemnek eddigi kizáró ellentétes viszonyt jelölő szerepét lassan elveszi, s ezután a *de* a megszorító ellentét tipikus kötőszava marad. Jól példázza ezt az állapotot az olyan tagmondategyüttes, amelyben a megszorító *de* kötőszó és a *hanem* együtt fordulnak elő: MargL. 38: „juue bela kyral az ev leýanýához . . . *de* zent margyt azzon *nem* mere menny ev atyanak eleýben . . . *hanem* el futa”.

A funkcióváltást a korszakon belül a diakrón fejlődési fokozatok jól mutatják, a továbbiakban ezeket próbáljuk nyomon követni.

a) Itt még jelen vannak a megkülönböztetésre utaló szavak: az *egyéb, senki, semmi* stb.: JókK. 40: „holot meglén *femmy nemuala hanemczak [nisi]* faknak agyban egy zegen czýnalt haylok”, 41: „*egýebett femmytt ne* zolna *hanemczak* azt mondana”, „*tewbzer ne* menne hozzáýa egy nappon *hanem czak [nisi]* egýel [‘egyszer’] keneruel es vizuel”; VirgK. 40: „*femyt neki nezolna egyebet hanem chak* az veternyenek kezdetit”; stb. (A következő tagmondategyüttesekben, amelyeknek első tagmondata kérdő formájú, de tulajdonképpen tagadó értelmű, még eléggé erősen érezhető a feltételes mondatból való eredet: GömK. 134: „mychoda az lhs. *hanem* Iduezyteý”, 209: „howa fufak. *hanem* te hozyad”). — A *hanem* el is maradhat, így az ellentét gyöngébb fokú: ÉrdyK. 509: „kyt *fenky nem twd teeb chak* ennen magam es ez leelkõs allat”; JordK. 387: „*fenky nē ýlmerý az fflywt, czak az atýa*”; de: MünchK. 17vb: *hanē lac : nisi*.

Ebben a korban egyes középfok értékű szókat (*más, több, egyéb* stb.) tartalmazó tagadó előtagú tagmondategyüttesben nem az összehasonlító *mint* kötőszót, hanem a megkülönböztető *hanem*-et találjuk a második tagmondat élén: WinklK. 87: „Jmmar *egebeth nem twd hanem chak* halalnak keserýwsegheet”. Ide vonhatóknak látszanak a JókK. 41: „*tewbzer . . . vizuel*”; VirgK. 40, GuaryK. 31 adatai is. (Ezeket l. 562.)

Az első tagmondatban föltett állító formájú kérdésben tagadás rejlik: GuaryK. 31: „Mit mongac *tobbet* te rolad, *hanē Lac* azt, hog meg az angalocates te ted ordogge”.

A *hanem*(*csak*) megkülönböztető szerepe s a feltételes mondatból való eredet még az olyan tagmondategyüttesekben is érezhető, amelyeknek első tagmondatából „látszólag” hiányzik az a mondatrész, amire a tagadás kiterjed, irányul, aminek az ellenkezőjét állítja a másik tagmondat. Ezekbe a meghökkentően hiányos, elől álló tagmondatokba azonban odaérhetők az *egyéb*(*kor*), *más*(*t*), *más*(*ban*), *más*(*ból*), *más*(*kor*) stb. szavak, így a második tagmondatnak az elsővel szembeni állítása az említett kiegészítő mondatrészekben megtalálja párját. A *hanemcsak* ’nisi’ kötőszó ezekben a mondatokban ’kivéve’ jelentésű. Legtöbb idetartozó példa a BirkK.-ből mutatható be: BirkK. 3a: „Capitulōba zauok *ne* legen [ti. másban] *hanem xak* enen magok vadolafaba”; HorvK. 223: „az te feyedelmed *nem* meer neked parancholnya. [ti. mást] *hanem chak* azt amy neked kedues”; VitkK. 50: „Ayandőkőkatis az aztalnal *foha ne* küldöz, [ti. senkinek, ill. másnak] *hanemčac* ne talantan annac vağ azoknac kyc melleted vlneć”; 1532: „en az warbol chatara *kýne*(*m*) ýartha(*m*) [ti. máskor] *hane*(*m*) fenth lewrýnch nap elewth walo chethertheke(n)” (LtK. 1: 139); — olykor a *hanem* el is marad, ilyenkor a hátul álló *csak*-kal kezdődő hiányos tagmondat állítása gyöngébb fokú: BirkK. 4b: „Senki meg kealtaft *ne* teğen [ti. másért, más okból] *xak [sola]* ġanofagert ġanofagbol”.

Állító (kérdő) előtaghoz is kapcsolódhatnak a *hanem*(*csak*)-kal bevezetett tagmondat, ilyenkor természetesen a *nem egyéb*, *nem más*(*é*) szavakkal kezdődő előtag hiányzik, ill. az állító előtagban búvik meg a tagadás: JókK. 46: „lafmeg engemet *ký* uagýok en / [ti. nem vagyok más] *hanemczak* eğý kyfdeđ fergeczke” : visites me, qui sum ... vermiculus unus modicus, e JókK.-beli adat azért figyelemre méltó, mert az előzményszöveggel összevetve kitűnik, hogy a fordító félreértette a latint, a következő adatról is valószínűleg ugyanez állapítható meg: 47: „Vram *kýnek* mye vagyon [ti. az nem másé] *hannen* mynd tyed” : ... Domine. Quis enim habet quidquam *nisi* tuum?

Ezekben a hiányos tagmondategyüttesekben azonban egy másik jelentés is rejtőzhet. Úgy is fölfoghatók, hogy második tagmondatuk az előzőben kifejeződő tagadás általános érvényének a megszorítását fejezi ki, s a *hanem*(*csak*) kötőszó ebben az esetben ’hacsaknem’ jelentésű. — Ezeknek a hiányos mondatoknak a tárgyalása a kifejezőeszközöknek a tagmondatok közti kialakulása és az adatbőség miatt itt indokolt, de l. a szószerkezeteknél is: 492—4, ill. 481—2.

Mindezekből kitűnik, hogy a kizáró ellentétes viszony jelölésére a *hanem*-nek a kétféle szerepe, a megkülönböztető és a kizáró ellentétes közti harc még korántsem dőlt el, a *hanem*-mel szerkesztett átmeneti jellegű tagmondategyüttesekben még érezhető a feltételes tagadó alárendelő mondatból való eredet. (A megkülönböztető *hanem* helyett előfordulhat a *de* kötőszó is: VirgK. 38: „*Egyeb nem* lehet ebbe, *de* enek így kel lenny”.)

b) De már a tiszta esetek felé vezető út következő fokozata is megragadható: WinklK. 194: „Nekonk *kýrallyonk nýnchen hanem chak* Chazaronk vagýon”; TelK. 16: „egebeknec iozagyt el *nem* vezi vala: *hanem čac* az ő tulaydon iozagauval eluala”; 1531: „sem atýam sem olý atýamfia *nýnch kýk* az en gondomath vifelneýek, *hanem chak* en magam” (LtK. 1: 135); stb.; — tagadást rejtő állító előtaggal is bemutatható a viszony: ÉrdyK. 510: „eett haggyad [ti. *ne* vidd magaddal] mynd az te lowadat mynd zolgaydat ... *hanem chak* tennen magad yl ffeel az en ózweeremre”; stb.

Megjegyzendő azonban a fönt elmondottakra is, hogy a *hanem*-et kísérő *csak* mindig csökkenti a tagmondatok közötti ellentétet.

c) Ahogy a *hanem* kötőszó fölveszi a kizáró ellentét jelölését, úgy marad el mellőle ebben a funkciójában a korlátozó értelmű, az ellentétet csökkentő *csak* módosítószó (l. az előzőekben még a *csak* jelenlétét!), s így az átmeneti állapot árnyalatai, fokozatai mellett a kizáró ellentétes viszonynak a tiszta formái is élnek: 1526 e.: „te kegyelmed azt *nem* gyevezte varny. *hanem* reya irtal az my iobbagyonkra” (MNY. 43: 158); 1516: „mýnd ezek egh fel Thýztheffegenek *e6 Nem* arth *ha Nem* Mýnd az keth fel ew Thýztheffegebe megh marad” (MNY. 52: 369); CornK. 55r: „Es latuan iefuſt meg*nem* efme-re. *hanem* aleyta evtet lenny kerteznek”; stb.

Megfigyelhető, hogy a megkülönböztető *ne(m)* — *hanem(csak)* kötőszói szerkezettel jelölt, többnyire hiányos tagmondat együttesek tagmondatainak az állítmányai általában azonosak, a kizáró *hanem*-mel szerkesztetté válva különböznek. A kizáró ellentétes típusnál a tagadás ugyanis nem csupán az egyik mondatrészre, hanem a mondat fő részére, az állítmányra terjed ki. A tagadott állítmányt a második tagmondatban új váltja fel: JókK. 4: „*femýt egyebet nem monduala hanem csak* ez bezedeket [ti. mondja vala]”; de: 15(2)9: „en semý dologban *el nem vettem* ... az mate hýspam ... býrodalmat, *hanem* az kýgelmed hagyasa serent *cýlekettem*” (MNY. 37: 277); stb.

Akkor is a tiszta típussal állunk szemben, amikor az *egyéb senki, semmi, más* helyébe tartalmas szó kerül: MünchK. 56rb: „z feleletet uotuala ſcent žellettol ... hog *nē* latna *halalt* / *hanem* elögöz latna *vznac x^aat*”.

A *nem* — *hanem* kötőszói szerkezet mellett főként a tanító célzatú vallásos szövegeknek az írói szívesen használtak fokozó értelmű szokat, határozószokat az ellentét hangsúlyozására, erősítésére: CornK. 19r: „keuf az hog ember chak gonozt *ne* tegyen. *hanem meeg ennek felette* ember erevkegyek jo myelkevdetekben ... chelekevdny”; TihK. 259: „iftennek annianak *nem* kelle zepnek leni *hanem Ionkab* rutnak”; stb.

A *ne(m)* — *hanem(csak)* mellérendelő kötőszói szerkezet előzménye az az állapot, amikor a *hanem(csak)* önmagában áll, vagyis mondat értékű. Ilyen előfordulásai eredeti tagadó feltételes főmondati szerepét mutatják, ahol is az utána következő mondatrészt mellékmondat fejti ki: MünchK. 87ra: „*ſenki fél nē* megen mēnbē / *hanem* [ti. az] ki ležallot mēnből embezn^o fia”; MargL. 7: „Az kevsseg kývevl *soha nem* ezyk vala · *hanem chak* [ti. akkor] mykoron az ev anyā · es nenýeý ... junek vala ez elastromban”; stb.

Egyenlőtlen dolgok összehasonlításánál, amikor is az összehasonlítottak között ellentét van, s az első mondat tagadó (tiltó), ebben a korban általában a megkülönböztető *hanem*-et találjuk, az összehasonlító *mint* kötőszót ritkán: DebrK. 207: „*nem* embőri elmenek tanufagaua kerefte uala annera *mini* iftentől nierte uala az ő tudomaniat Imačagaua”.

3. A *hanemha* kötőszó sűrűn adatolható a kor írott nyelvében. E kötőszó a megkülönböztető jelentésű *hanem*-nek és egy hozzá csatlakozó feltételes mellékmondat *ha* kötőszavának összevonódásával keletkezhetett. A kódexirodalom korában már összeforrottnak tűnik: benne a *hanem* megkülönböztető szerepe még érezhető, ezt ugyanis a korai kódexadatokban a *senki, valami* stb. szavak jelenléte mutatja: MünchK. 86vb: „*ſenki nem* tēhēti è iēlenſegeket mēl'lekēt tē tēz / *ha nemha* lēnd iftēn o uēle”, 87rb: „*Nem* vēhēt ēmber *valamit hanēha* lēnd o nēki aduā mēnből”; — a megkülönböztetésre utaló

szavak nélkül: NádK. 251: „Iefus ielt tön hođ touabba *nem* mehetne *hanem* ha یت vin-neiek”; 1533: „Nem hog harmicket forintot deh bizon cak kettőt *fem* atathna *hanem* ha valakithwl minden Morhaa feyebe kerne fel” (LtK. 1: 141); stb.

4. A *hanem* *hogy* is előfordul a kor írott nyelvében. E kötőszókapcsolat *hanem* eleme mondat értékű, ugyanis az utána következő mondatrészt *hogy* kötőszós mellékmondat fejt ki: CornK. 9v: „*nem* zevkes [‘szükséges’] hog meg mofattaffek. *hanem* [ti. az] *hog chak* labayt moffa meg”; ÉrdyK. 513: „*nem* twdok *femyt* mondany, *hanem* [ti. azt] *hogy* tegnapy napon . . . maskeppen hattam ez hazat”; stb.

5. A *hanem*, ill. a *de* kötőszó helyett a fokozó kapcsolatos viszony tipikus kötőszava, a *sőt* (*sőg*) is állhat: WeszprK. 50: „meg *nem* lagiul *sog* . . . anneual nagibon kemeniul”; CzechK. 64—5: „*Nem* mondanam semmý kenom. *sogth* wolna nagy wýgasagom”; stb.; — a fokozó ellentétet erősítik határozószók is: TihK. 342: „*Ne* codald azert ha firok: *főt Ionkab* azt kellene codalnod ha *nem* firnek”; stb.; — a fokozó ellentétbe hozzátoldás is vegyül: SándK. 27: „azt en tý nektok tana < < a *nem* adom *sogth meeg* kennal *es* attul tiltlaak”. Az élőbeszéd sajátosságait magán viselő misszilisekben a fokozó értelmű határozószó, az *inkább* található az ellentétes kötőszó helyén: 1526 e.: „soha *nem* vetettek az egyhaz ellen. *Inkab* zolgaltak” (MNy. 43: 158).

A *csak*-nak kötőszói szerepe is megvan már, tagadó előtaggal szemben a csekélyebb mértékű ellentétet kifejező utótag élén áll: NagyszK. 8: „Az bizon zeretok *nem* fokat gondolnac a tiuiffel . . . *čak* az hođ ok az rofayat zedheffec”; ÉrdyK. 510: „*Nem* zykeeg ewneky vezerleef *chak* veztegh yl”.

6. A kizáró ellentétes viszonynak ritkábban előforduló típusa az olyan tagmondat-együttes, amelyben a tagmondatok szokatlan sorrendűek, ti. a másodikban van a tagadás, ill. a tiltás, amely az első tagmondathoz kötőszó nélkül fűződik: 1507: „Eue legýen Elteýg [ti. a malom], azval Jgýk (!) gyermekem *Ne* oztoztek” (NyIrK. 6: 186); VitkK. 5: „az imatfag az zúuee *nem* az ayakake”; — de *és* kötőszós kapcsolásra is van példa: ÉrdyK. 188: „valtozando az iften *es nem* tekeelletes” (az itt érvényesülő szórendi szimetriára nézve l. 492—4).

7. Az ellentét meglepőbb, ha a tagadó előtagot követő tagmondat éléről hiányzik az ellentétes kötőszó. Ez a típus sűrűn adathozható a kor missziliseiből, de verses emlékeiből is, itt a szótagszám kötöttsége is okozhatta a kötőszó elmaradását: SzabV.: „Az kenczeth . . . Sem egh kez kwztkw azt *ne* illethne Azon zerent zabachba ben hadnak”; CzechK. 44: „kerlek vram meg *ne* vtalý. meeltosaagosth engom meg halgas”; 1531: „engem *Ne* haig viffel eram go(n)dott” (LtK. 1: 134); stb.

8. A kizáró ellentétes viszonynak szokatlan kifejezőeszköze is dokumentálható, ez a *ne(m)* — *és* kötőszói szerkezet. (L. még a megszorító utótagú ellentétes mondatok tárgyalásánál az *és* kötőszós típust: 735.) Az *és* kötőszó helyébe a *hanem*, ill. a *de* kötőszók illenek: JókK. 48: „engemet touaba *ne* kýmél *Es* [et] terý meg te celladba” ~ VirgK. 45: „en vtanam kemelkwndwd *ne* iwy, *es* [et] menyel atte celladba”; BécsiK. 12: „*ne* engéggen te zéméd fem egozzağnac [a. m. egy országnak] *č* [-que] mēdz kofalos vazoft ennékém engēztél”; 1526: „semmit *ne* bankogýal *ees* lakýal výgan” (MNy. 37: 205), bár ez egyszerű kapcsolatos viszonynak is felfogható.

A kizáró ellentétes tagmondat-együttesek között olyanokat is találunk, amelyekben

az egyik tagmondat állítmánya határozói igenévként, a másiké pedig *verbum finitum*-ként jelenik meg. Ezek a határozói igenévi formák állítmányi értékűek: NádK. 258: „mikeppen engedelmes baráñ *nem* panazola, *hanem* nağ keğôs bezedôt boçatvan, es monduan”; ÉrdyK. 336: „az hyetlenek azon *fem* eeleghódween *de meeg* az tešteet *ees* egy oonof edeenben rekeztek”; NagyszK. 97: „Te kedeglen ezôken meg *nem* remûlven *Sôth* mind ezôkben vigab lennel vigabban maradnal”; stb. — a kor nyelvében gyakran előfordulnak az ilyen predikátum értékű határozói ige nevek (l. erre még azonosító magyarázó példát is: 492, 755).

A megszorító utótagú ellentétes mondatok

Kötőszó nélküli mondat szerkesztési mód a korszak vizsgált szöveganyagából inkább csak a zsoltárokra jellemző, de itt a latin előzményszöveg hatásával (kötőszó-nélküliség) is számolni kell. (L. már a korai korszakban ennek a mellérendelő típusnak a meglétét!) Lazább tartalmi kapcsolat esetében gyöngébb ellentét fedezhető föl a tagmondatok között: KeszthK. 19: „My kernwlenk kegyetlenek yarnak the nagyfagod zerenth meg fokafeytad embereknek fyayth” (~ KulcsK. 19; DöbrK. 29); — az utótagban kifejeződő ellentét lehet éles: PéldK. 75: „maftan yelewn valo ember vagyok az el multakhoz hafonlatos lezek”; — sőt meglepő is: ApMélt. 10: „Labok vagyon[k]n *nem* yarnak”; stb.

A megszorító ellentétes utótagot az *és* kapcsolatos kötőszó is fűzheti az első tagmondatához. Az *és* kötőszó, a kapcsolatos mellérendelésnek a legtipikusabb kötőszava egyéb szerepben főleg az ellentétes és a következtető viszonyban álló tagmondatok között szokott előfordulni. Az *és* alkalmas arra, hogy az ellentétes tartalmú tagmondatok között állva az időbeli rákövetkezést s a negatív ok—okozati összefüggést jelölje (l. 728, 734). A héber mondat szerkesztésből származhatott át a későbbi (görög, latin) bibliafordításokba, ezért jellemző többek között a zsoltárok mondatfűzésére: MünchK. 85rb: „Ez az . . . ki en utannam ipuēdo z en èlôttém lqt” ~ JordK. 624: „. . . *de en* elettem leth”: Hic erat . . . Qui post me venturus est, ante me factus est, 86vb: „Te vag mešter iſrlbēn z [et] ézeket *nem* tudod”, 87ra: „fenéſſég ipt èuilagba / z *inkab* [et] . . . *magis*] zèzèttec èmberec a fètetſègèt” (itt a két tagmondat tartalmi ellentétét a fokozó értelmű *inkább* is jelöli); KeszthK. 32: „kayalthnak wala wrhoz *ees* *nem* vala ky wketh meg zabadeytana”; stb.

A XVI. sz. első felében a *de* kötőszó az ellentétes tagmondategyüttesek szinte minden fajtájának a legkorábbi eredetű kifejezőeszköze. A megszorító utótagú ellentétes mellérendelésnek a legtipikusabb kötőszava a megszorító, korlátozó értelmű második tagmondat élén helyezkedik el. Az első tagmondatból fakadó következtetésnek a korlátozása, a várható következménynek az ellentéte lehet csak egy mozzanatnyi: JókK. 39: „zent ferenc boczata kettewt tarfy kewzewl / kÿk meg keresnek ewtett *De ewk* . . . vrnak varat nagy nechezſeguel lewlek meg”; BirkK. 4a: „pöriffa es ſupporiffa . . . zolhatnak az miefeknek, *de* vğ, hoğ az egğik ketteitöl meg hallaſſek”; — az utótagban erős ellentét is kifejezôdhetik: MargL. 16: „Az zoot hallÿak vala *de* *nem* erthetÿk vala”; TihK. 25: „Akara kegek az leuelet ki ueni kezéböl: *de* *nem* tehete”; 1532: „az zebeñyetket valaztigen gyetretyewk Mi(n)denel *de* Megh sem(m)j Jamborfagra ne(m) vehetewk” (LtK. 1: 138).

A kor megszorító ellentétes tagmondategyütteseiben az első tagmondat a megengedő jellegű. A viszonyinak az alárendeléshez való közelállását mutatja, hogy megengedő kötőszókkal (*noha, bár* stb.) ki is egészíthető gondolatban az első tagmondat: FestK. 371: „Nem eerdemlettem, een wallom, *de* te wram yrgalmazy”; DöbrK. 381: „Mert fokban vannak hyttak: *de* kevefen valaztottak” ~ JordK. 424; MünchK. 27vb; stb.

Szintén ez a mondatrend szokásos, ha a nem várt következményt, korlátozást, a negatív formában lappangó okozatot tagadó mondat fejt ki: ApMélt. 10: „zaȳok vaȳon *de* nem zolnak zemek vaȳon *de* nem latnak”. Az ilyen típusú megszorító ellentétes mondatok kétféle mondatrendű megengedő alárendeléssé át is alakíthatók: *bár szájuk van, nem szólnak*, ill. *nem szólnak, bár szájuk van*.

A mondatrend — hogy ti. rendszerint az első tagmondat a megengedő, az őt követő a megszorító — föl is cserélődhetik, ilyenkor azonban az ellentétes kötőszó kap megengedő értelmet; példánkban az alárendelő *mert* kötőszó a megszorítás—megengedés mélyén lappangó oki viszonyra mutathat: MünchK. 87rb: „nē vagoç èn x^c dē mezt èzèž-tètēm o tōllo” : . . . *sed quia* missus sum ante illum.

A *de* kötőszó a szembeállítást jelölő *viszont* kötőszóval együtt a megszorító ellentét meglepőbb, élesebb voltát jelöli: TihK. 307: „el vegeztem val’a az feiedelömfegőt fel uennöm: *de vizonth* urnak parancolatya zerent: alkolmafb enneköm magamat mindöntőknek zolgauiul zörzenöm”.

A *de* kötőszóval gyakran együtt jár a *csak* korlátozó értelmű, az ellentét kisebb fokát mutató kötőszószerű módosítószó (ilyen szerepben a kizáró ellentétes viszonyban a *hanem*-hez kapcsolódva fordul elő), a XVI. sz. első felében már tisztán kötőszói használata is bemutatható (l. később), amikor azonban az élesebb ellentétet kifejező *de* is ott van a mondatban, inkább nyomósító, módosítószói természete érezhető: GuaryK. 25: „Vg mond hoğ, mełic legön vezedelmefb . . . *de lac* azt mondom, hoğ mind ekkettönc ordoe vağon”; NagyszK. 299: „mindön gonoffagnac vağon valami generüfege, *de čak* te kegötlen irigfeg vağ az ki mindencoron kent zenvecz”; stb.; — a megszorító ellentétbe hozzátoldás is fonódhat: CornK. 44r: „nemelyek nagy es zeles hazakat byrnak. *de* criftufert *chak* egy zegeent *fem* fogadnak hazokban”.

A *csak*-hoz hasonlóan viselkedik a *mégis* kötőszószerű módosítószó, ekkor még inkább a *de*-vel együtt látható a második tagmondatban; önállóan, kötőszói szerepben csak szórványosan (ezt l. később): GuaryK. 92: „Es ez azzon mindön bínét híuon meg gona, *de meges* az zömermofflegneç miatta ordog ol’ igön meg gőze, hoğ . . .”; CornK. 14v: „vala az myelkevdeveknec meg tevbeytefe. *de* ezekrevl *meges* marad nemevne-mev ketfeg”; stb.

Ugyancsak a *de* kötőszó kíséretében csupán szórványosan adatható az *azért*, amely az első tagmondat megengedő jellegéből következő negatív okozatnak a kifejezője: MargL. 52: „Evneky ruhāya nemykoron mynd terdig meg sarosvl vala · *de azert* ev rola le nem vetȳ vala”; KazK. 154: „hoğ az tyzet kebelebe uiffelye *de azert* nem ferte-tek megh tulye”. (L. 711—8.)

A kötőszók halmozása egészen kedvelt a kódexszövegekben, a mondanivaló hatásának erősítésére a fordítás és a másolások alkalmával több ellentétes kötőszó is beszűrkedhet a szövegbe: ÉrdyK. 236: „negyween emberek mwlanak kywe. *De mynd azon atal* ees nem zeneek ynteny az zeghen neepet”.

A *de* kötőszóval egyértékű, s a kódexirodalom szokásos kötőszava a *demaga*: JókK. 2: „fent ferench meglen vala eȳvylagȳ ruhaban: Γ *De maga [tamen]* mendeneftewl meg

vtaltatott”; TihK. 91: „ez leanzo mindónkoron zyz lenne: *de maga* fiunalkil ne lenne”; stb.

A *de* kötőszóhoz hasonlóan a *demaga* is a második tagmondat élén áll, van adatunk azonban arra, hogy a tagmondatban beljebb kerül: TihK. 242: „igaz ate iteletód: teg *demaga* az the zolgaidal: az the ergalmaffagod zerent”.

A *demaga* mellett is találhatók egyéb ellentétes kötőszók és kötőszószzerű határozószók. Ez a jelenség a kódexíróknak azzal a törekvésével magyarázható, hogy az általuk fordított, ill. másolt szöveg minél hatásosabb, érzelemgazdagabb legyen. Ennek egyik kifejezési formája az, hogy a mondanivalóban mutakozó ellentétet a kötőszók, ill. a kötőszószzerű határozószók és módosítószók halmozásával még nyomatékosabbá tesszik. A *demaga* mellett előfordul például a *mégis*: KazK. 107: „uallok en malth mas baratokath: kykkel zikfeqh ennekóm őruóndóznóm: *demaga* immeqes harom fengh uaznat adok”; — a *mindezáltal*: TihK. 313: „Cristus nem vaal olian zolgakat minemóket te mondaz: *de maga* mind ezattal hozafd ede az leanzot”; — az *azért*: CornK. 151r: „azzonyonk maria. eetket menden napon az angeltwl vezen vala. *de maga* azert [tamen] mukalkodyk vala”. A *demaga* kötőszó mellé a *kediglen* és a *viszont*, ennek ellene kötőszók is kerülhetnek, ilyenkor a megszorító utótag szembeállító ellentétes értelmű is: NagyszK. 87—8: „bozzufagos bezedókucl engemet kefergetnek vala, *demaga* kedeglen en mind ezókón megnem remúlven . . . mondom vala”; LobkK. 81: „az föld ketthe valik . . . es az binóffóketh el’ hely mind *De maga* vizzont ennec elene az ioknac az aldot iften mit mond”; stb.

A kódexirodalomban általánosan alkalmazott megszorító ellentétes kötőszó a *maga*. Ritkábban használják, mint a *de* kötőszóval való összetételben, s funkciója is eltér tőle. Rendszerint megengedés érezhető a második tagmondatban, s ilyenkor a *maga* a megengedő *kedig*-gel (l. 728—9) helyettesíthető: HorvK. 240: „El jevnek az predicatorfagra vagy az confelfforfagra. *maga* nem bochattattak iftentevl”; ÉrdyK. 511: „azt twggya vala . . . harom horaya meeg nem volna *maga* ymaran harom zaaz eztendey mwlt vala el”. (L. 711—8.)

A megszorító ellentétes viszonynak a saját kötőszavai közül a *mégis*, *mégsem* kötőszók az első tagmondatból következő okozatnak az éles ellentétét jelölik. Többnyire a *de* és a *demaga* kötőszókkal együtt élnek, önmagukban ritkábban használatosak: JókK. 68: „bel dugak az febnak helytt ruhaucl es gýapotucl az ver *megsem* allatthatykucla”; PéldK. 79: „etkekucl es borokucl meg tellyefewltem eluen ezek felet *megs* mondhatom el *megy*ek meg halny”.

A kötőszói szerepű *azért* szép példája is fölbukkan már a beszélt nyelvhez közeli levelekből, a *mégis*-sel együtt áll a második tagmondat élén: 1537: „de Immar el menth vala balint vram, *azerth megs* follon: k: balinth vramnak” (MNY. 2: 211).

A *csak* előfordult már a megszorító ellentétnek, a korlátozás kisebb fokának jelölőjeként, de más ellentétes kötőszók társaságában, ahol is inkább módosítószói természete domborodott ki. Önmagában, kötőszóként inkább az élőbeszéd jegyeit visszatükröző misszilisekben gyakoribb; de kódexekből is bemutatható: FestK. 380—1: „Keeze-ryhch engemet te hozyaad . . . towabba wala ment akarod, *chak* ne wezyek el”; 15(2)9: „k. . . býzont ýrhatok az casar dolgarol, *cak* neffelegye k. kýraltw az lewelet *megy* serzeny” (MNY. 37: 277); — a *csak* kötőszó olyan óhajtó jellegű mondat élén is állhat, amelyben az a feltétel fejeződik ki, ami az első tagmondatbeli megengedéshez szüksé-

ges: 15(2)9: „hýwen jamborwl akarok solgalnom kýgelmednek en thehetsegem serent ... *cak* az wrýsten megý tarcýon” (MNY. 37: 277).

Kötőszószzerű határozószóknak, mint pl. a *mindaz(on)* által-nak a használatát is fölmutatják a kor szövegei. Ekkor azonban még a határozószói természetük erősebb, ugyanis gyakrabban fordulnak elő (ellentétes) kötőszókkal együtt, de már valódi kötőszói funkciójuk is él. Az erre való tudatos törekvés jele minden bizonnyal a *de*-nek a törlése: ÉrdyK. 337: „meg vygazot vona [*de*] mynd azon atal sem akarna hynye”.

A választó viszony

A választó mondatok olyan kijelentő vagy kérdő mondatok lehetnek, amelyek többféle lehetőséget tartalmaztak, ezek közül választani lehetett vagy kellett. Ebből következik, hogy a szétválasztott tagmondatok tartalma között szembeállítás, de ellentét is fennállhatott. A választó kötőszó (eredetét l. II/1: 786, 794—5, 805) a második tagmondat élén áll.

A választó viszony jelölésére az egész nyelvtörténet folyamán majdnem mindig az (*a*) *vagy* kötőszó használatos, amely már korai ómagyar kori szövegeimlékből (ÓMS.) is bemutatható ennek a viszonynak a kifejezőeszközeként. Ezenkívül erre szolgálnak még a páros *vagy* — *vagy*, *avagy* — *avagy*, *akár* — *akár* kötőszók és a különböző lexémákból alakult *vagy* — *avagy*. A páros *avagy* kötőszó második tagját a *hogy* kötőszó kísérheti, ilyenkor az *avagy* mondatot pótol.

1. Az érvényre jutható lehetőségektől függően a választás egyik típusa kirekesztő (*aut*) értelmű.

Az ilyen tagmondategyüttesek általában kéttagúak.

Jelöletlenek is lehetnek, eldöntendő függő kérdő tagmondatok esetében *-e* simuló kérdőszócskával: GuaryK. 20: „az3on embor vote, ferfiu vote, nē monga”.

Páros *avagy* — *avagy* (*hogy*) kötőszóval: Wink!K. 281: „*awagh* te leegh isten meny-orzagbol hogh ezoket theezod *avagh* hogh istennek Fia / leegh hogh ezoketh mywelkodod” (a *hogy* kötőszós mellékmondat ebben az esetben a főmondat értékű *avagy* kötőszó utáni hiányzó mondatrészt fejt ki); JordK. 371: „*awag* [*aut*] egyket gywlolyee es az mafykot zereffe, *awag* [*aut*] egyket el zenwegye, es az mafykot meg vtallya”; — a választás hozzátoldó kapcsolatos viszonnal is párosulhat: DomK. 299: „*auagy* meg agyad ennekem ez fratereket, *auagy* el bochas engemet *es*”; — *vagy* — *avagy* kötőszóval, amiben a páros *vagy* — *vagy* és az *avagy* — *avagy* keveredik: 1530: „*wagh* keghelmednek megh ýrya *awagh* sembe lesen keghelmedwel” (MNY. 37: 282); 15(4)7: „merth *vady* meg halok *avad* tyztezegemeth helere hozom” (LevT. 1: 41); stb.

Egyszerű kötőszóként a *vagy*-nál gyakrabban fordul elő az *avagy* a kizáró választó szerepben (ebben az esetben ellentétet is tartalmaz a mondat, s a *pedig* gondolható oda): DöbrK. 379: „mit kőnnēb mondanīa: meg bočannak neked te bvnid: *avag* [*an*] mondanīa. kel' fel es iari”; — a független választó kérdésekben az egyszerű *avagy* szokásosabb, mint a páros, ilyenkor rendszerint csak az első tagmondatban lehet az *-e* kérdőszócska: JordK. 385: „Te vađ ee ký ýwendő vađ, *awag* [*an*] egyebet varýwnk”; —

vagy kötőszóval: 1518—1523: „Es ha holthom Thewrthynyek *wagj* fyrhez menek, thehath Ez nemes Ewljs . . . nekj . . . megj zaljon” (Nyr. 36: 168); stb.

A választó tagmondatgyüttesek hiányos szerkesztésűek is lehetnek, ilyenkor ugyanis a második tagmondatban a tagadószó után az állítmány, ill. az állítmányi rész nem ismétlődik meg (l. 498): 1529—1541: „Minden ighe, minden Bezed . . . *auag* tvlaidon iezezen [a. m. jegyzésben] vetetik, *auag* nem” (RMNy. 2/2: 41); — függő kérdésekben az első tagmondatban a kérdő *ha* 'vajon' is előfordul, ebben az esetben azonban csak az egyes *avagy* használatos: NádK. 34: „mikeppen efmerhetimeg embör azt *ha* meltan iarul ezzenthfegnec vetelere *auag* nem”; TihK. 15: „minemő iegökből efmerhetöm el: *ha* uagok zeretembe *auag* nem”; stb.

2. A tagmondatok tartalma megengedő választó viszonyú is lehet. A *vagy*, *avagy* (*vel*, *seu*) kötőszók adatolhatók kifejezőeszközként. A kor nyelvében az *avagy* szokásosabb: JókK. 36: „kj latthattjauala eutet *auag- [vel]* ylletthetiuala bodognak alojt-yauala magat az”; — a kötőszó ismétlődhetik is, sőt az ellentétes-nyomósító *kedig* kísérheti valamelyik tagját: JókK. 100: „ha bodog fferencz terdre le haylana *auagy [vel]* kezed menbe fel emelne *auagy [vel]* kegyege hagyapna *auagy [vel]* hurutna *auagy* fohazkodnak”; KazK. 35: „zönetlen *auag* zent iraft oluafuala: *auag* imadkozik uala: *auag* kegek kezy munkat tezön uala”; — a *vagy* kötőszóra: BirkK. 3a: „Senki magat hozzaia tarfohtani ne mēie *vag [vel]* valamit panxolni”; stb.

Kettőnél több tagmondat esetén a(z) (*a*) *vagy* kötőszó csak az utolsó két tagmondat között áll: ÉrdyK. 58: „Nem kyffeb twdomanya volt Iefusnak ew foganattyanak ydeyn mynt mykoron zyleteek kyfde leween. mynt mykoron nagy vala, *awagy* . . . mynt mykoron predical vala az neep közt”. Az ÉrdyK. adatának idetartozása azonban bizonytalan. Itt ugyanis az egyszerű és az összefoglaló kapcsolatos viszony is beleérzhető a kötőszó nélküli tagmondatokba. Tagadás esetén az ismétlődő (*a*) *vagy* kötőszó egyébként is fölcserélhető a *sem* — *sem*-mel.

A megengedő választásnak egy másik típusában két vagy több választó mondat van egy főmondatnak alárendelve, ezeknek egyike a főmondathoz képest megengedő értelmű. A főmondat megszorító jelentése rendszerint grammatikailag is kifejezésre jut (pl. a *de* kötőszóval), ám sok esetben csak odaérthetők a *de*, mégis megszorító kötőszók: ÉrdyK. 23: „Sem tee fem towa nem mehet, *De* fyzetny keel *awagy* akarya *awagy* nem” (érdekes, közbeékelt helyzete miatt a *de* kötőszónak két szerepe is van, az előtte álló és az utána következő mondatokhoz is tartozhatik), 511: „*awagy* volt ewróme annak előtte *awagy* nem *De* olyan leen mynt ha yngen leeleekben fem lett vona”; 1545: „kegielmed az farkas bwreketh kwlgie megh *wagj* keez *wagj* nem keez” (RMNy. 2/2: 60); stb. (L. 711—8.)

A megengedő választásnak ez a típusa igen gyakori a páros *akár* — *akár* (*sive* — *sive*) kötőszóval is. Ezekben a mondatokban sok esetben felszólító módúak az állítmányok, és az ilyen összetett mondatok igen gyakran hiányosak: JókK. 108: „meg terte ty allastokra nagy zyalmazafokual *akar* akaryatok f *akar* ne [velitis nolitis]”; PéldK. 77: „az pispek syueget *akar* akaryam *akar* ne [Volens sive nolens] de el hagyom”; VitkK. 65: „bűnödöt mongad, *akar* lég bűnös *akarne*”. — Az *akár* kötőszó kettőnél több megengedő tagmondat között is állhat: VirgK. 115: „*Akar* allogiam *akar* vigyazak *akar* valamit egiebet tegiek myndenkoron az vtolfo kurtnek ew zozatya az en fileymbe hangoflik”. Az *akár* kötőszót egy másik megengedő kötőszó, a *hátor* is kísérheti; a

kediglen kötőszó pedig nyomósítás céljából az ilyen jellegű választó mellérendelésben is elő szokott fordulni az utolsó tagmondatban: TelK. 347: „*bator akar dõgh halaly legen akar kedeglen myrigy halal legen mynddenben ygen yo zerencheye lezen*”. A választó viszonyú mondatokban a páros *ha* kötőszó is megjelenik: ÉrdyK. 622: „*Mafoð yegy hogy ha tyzta es zeplõtelen eeletben eel . . . twdnya ylyk ha zyz ha hazaf ha õzwegy*”. (L. 711—8.)

A *vagy*, *avagy* kötőszók olyan hasonló tartalmú tagmondatok között is állhatnak, amelyekben a második az elsőnek más szavakkal való kifejtése, esetleg magyarázása, helyreigazítása. Ilyenkor is érezhető a választás mozzanata, lehetősége. A kötőszó jelentése ebben az esetben 'vagyis, más szóval', ezért az ilyen mondatok a megengedő választó és a kifejtő azonosító magyarázó mellérendelés határesetei. Az efféle mondat szerkesztési megoldások a fordításirodalom tipikus termékei, a beszélt nyelvbéli gondolkodásmódnak, mondatformálásnak az írott nyelvbe való fokozottabb beszivárgását mutatják. Inkább a kifejtő magyarázó utótagú mondatokhoz tartoznak, ilyenek: BirkK. 3a: „*kit iftē ne aggon vag kitel iften veggen*” : quod ab sit; stb. (l. 752—5).

A következő utótagú mondatok

Az ősmagyar korban még az ilyen mondatkapcsolatok is kötőszó nélküliek lehettek. Az egymás után következő mondatok közti tartalmi-logikai összefüggések idővel azonban megalkották azokat a kifejezőeszközöket (a kötőszókat, kötőszóserű határozószókat), amelyek e viszonyokat aztán jelölték is. Az egymás után következő mondatok között olykor nemcsak továbbfűzés, az időbeli rákövetkezés mutatkozik, hanem ok—okozati összefüggés is fölfedezhető, ilyenkor az összetett mondat utótagja következtető értelmű. Ennek a mondattípusnak a jelöletlensége tekinthető az ősbibb állapotnak. A többi mellérendelő mondattípushoz hasonlítva a következő mondatok kifejezőeszközei jó részének kialakulása éppen ebben a korban követhető nyomon és ragadható meg. — A korai őmagyar kor szövegemlékeiben a következő utótagú mondatra is csak egy kétes értékű példa akad a HB.-ből.

Az ősbibb állapot továbbélésének tekinthető kötőszó nélküli tagmondategyütteseknek a száma kiemelkedő ebben a korban: JókK. 122: „*Te alnok zolga en gyewrewfewmre vetetted te zemermetlen zemeýdet [tehát] yelenuagyo hogy az nezet allatot meg akartad uenni*”; PéldK. 68: „*nalatoknal nagygyal erewfb vagyok [tehát] nem artnak en ellenem valamyk kerben terewmnek*”; 1537: „*az en vram Igen fegen maganak fýnchen [tehát] nekýnth sem athat*” (MNY. 2: 211); — verses emlékekben pedig különösen gyakran fordul elő jelöletlenül a következő utótagú mondat: CzechK. 54: „*tegod zýwem akar tudný. [tehát] ne akarýad magad thwle el vonný*” : Te ardentier vult sitire; Jesu noli contraire (itt a latin hatással is számolni lehet); stb.

A kódexekből adatolható kötőszó nélküli következtető tagmondategyüttesek nagyobb része e korban, a fordításirodalom korában a rendelkezésünkre álló latin megfelelők jelöletlen mondat szerkesztésének a tükröződése, de megfelelő latin előzményszöveg nélküli írásokban is akadnak hasonló megoldások: CzechK. 61: „*kemeenýðoðth zegený ýohom. lam nem tudok halath adnom*” stb.

Vannak viszont eredeti magyar verses és prózai szövegméleink, amelyekben a következő utótagú mondatok szintén kötőszó nélküliek: SzabV.: „Ezt meg hallak mynd Twrwkorfagba Twrwk Chazar lwn nagy boffofagban”; 1488: „vronck xpc fitelek menden Joth then hifegh iften(n)ek hogy eftes . . . Joua tefi” (MNY. 16: 79); 1533: „Ennek fem vetefe fem zölöe Nem volt fync es honnan zegen magat segethette volna nem twdom honnan athatna” (LtK. 1: 142); stb.

Érdekes megvizsgálni az idevágó párhuzamos szövegrészeket is, itt a latinban jelöletlen tagmondategyütteseket egyszer kötőszó nélkül, másszor pedig kötőszóval fordítják, vagy másoláskor kötőszóval toldják meg: MünchK. 75ra: „Sem eg žolga nē žolgalhat két vrat / mezt auag eggiket žèzèti z a maficat gūloli auag eggickel eggēsōl z a maficat utal’la nem žolgalhattoc iftènn^c z mamonnac” ~ JordK. 585: „. . . Azert nem žolgalhattok mynd egžzer wr yftennek es ež vylaghnak”; JordK. 382: „yngŷen veteecek, yngŷen aggyatoc” ~ MünchK. 16ra: „Ingèn vōttetec z ingèn aggatoc”: gratis accipistis, gratis date; stb.

Előfordulnak olyan tagmondategyüttesek is, amelyeknek latin előzményszövegében kötőszó található, a magyar mondatszerkezet azonban jelöletlen: SándK. 29: „Az gŷonrösseeg nemz keent: az zókseeg koronath, [nec] nem mondatik az bönnek mire nŷn<en akaratya az lelőkneek”; stb.

A kötőszó nélküli tagmondategyütteseknek (amelyek főleg a zsoltárokból sereglegnek) az elemzése sokszor szubjektív, mivel a tagmondatok közti tartalmi viszonyok — nyelvtani fogódzók, vagyis a kötőszók hiányában — többféle minősítést is lehetővé tesznek; a következőtől kívül egyszerű kapcsolatos mellérendelésnek is felfogható a tömbhöz kapcsolódó utolsó tagmondat: FestK. 370: „Laattya ezeketh yften, de megh mewety, ygen kewnyw leezen bochanathra, megh fordolhacž mykor akarž”; — olyan példa is akad, amely akár utalószó nélküli sajátos következményes mondatnak is tekinthető: AporK. 114—5: „be fette uiz ōket tōredelmezōket: [úgyhogy] eg ō kōžōllōk meg nem maradot” (~ KulcsK. 260; KeszthK. 286—7; DöbrK. 189); — más esetben a mondat magyarázó utótagú mellérendelésnek is értékelhető: KeszthK. 26: „Een kedyg ygaffagba yelenem the eledbe meg elegendem mykoron yelendyk the dychefeged”: Ego autem in iustitia apparebo conspectui tuo, satiabor cum apparuerit gloria tua (~ KulcsK. 27); — egyes jelöletlen tagmondategyüttesekben a lazán kapcsolódó tagmondatok között egyszerű kapcsolatos, magyarázó, de következő viszony egyaránt érezhető: KeszthK. 21: „Teredelm, ees bodogtalanfagh waygon w nekyk wtokba, ees bekefegnek wtath meg nem yfmertek nynchen vrnak felelme w zemek eleth” (~ KulcsK. 22).

Következtető utótagú mondatok és, s kötőszóval. — Mint ahogy már esett róla szó, az egymást követő tagmondatok között az időbeli rákövetkezéssel együtt ok és okozat viszonya is fönállhat. Ezt a viszonyt is igen gyakran jelölték a vizsgált korszakban az és, s kapcsolatos kötőszók, melyek szinte valamennyi mellérendelő viszonyban a saját kötőszavai helyett állhattak. (L. ezt a megfelelő fejezetekben.) Úgy tűnik, hogy a kapcsolatos és, s kötőszók némely, bonyolultabb tartalmi viszonyt kifejező tagmondategyüttesbe hamarabb bekerültek, mint annak a viszonyban a saját kifejezőeszközei, mert azok a nyelv és a gondolkodás fejlődésével később alakultak ki: MvS.: „až nog yelteft težen . . . σ mend te melleled el futnak” — az ilyen mondat esetleg egyszerű kapcsolatos mellérendelésnek is felfogható.

Az *és*, *s* kötőszós következtető utótagú mondatok számát, amelyek különösen ebben a korban és főként az egyházi szövegekben igen gyakoriak, a héber mondatszerkesztés is gyarapíthatta, ugyanis a héberből a görög és a latin bibliafordításokon át hagyományozódott a magyar vallási tárgyú írásokba az *és*, *s* kötőszóknak a nem csak kapcsolatos mondatok közti használata.

Ez a két ok magyarázza a tárgyalt kötőszóknak a sűrű előfordulását ebben a szerepben ennek a viszonynak ugyanekkor már néhány kialakult, ill. alakulóban lévő saját kifejezőeszköze mellett. Különösen gyakori ez a jelenség a latin eredetihez erősen ragaszkodó Huszita Bibliában: BécsiK. 61: „z kellétéc onēki étanalt *z [et]* pazanLola mégalkotni amagaffēgő kézetet”; 13: „lezalla Damaskofnac mēzqizē azatafnac napiban *z* qmēdz vēmēmēkēt meggoyta *z* qmēdz faioakat *z* zqlqioqkēt ki vađdaltata *z* q fēlēmē ēfēc földnc menden lakozoya” (ebben a mondatban rejtett következtetés van: a kapcsolatos formájú tömbhöz fűződik az előzményeknek mintegy summázatszerű következtetéseként az utolsó tagmondat); MünchK. 87va: „At’a žēzēti fiat *z [et]* mēdenekēt adot q kézēbē”; stb.; — az *és*-sel kapcsolt tagmondat felszólító módú előtag esetén is gyakori: CornK. 2r: „Tanolyatok en tevem. mert en keges vagyok es alazatos zyvev. *es* leltek nyvgodalmat ty lelketeknek”; stb. A Huszita Bibliában lelhető feltűnően sok *és* kötőszós tagmondategyüttesen kívül más műfajú írások, pl. legendák is fölmutatnak ilyen mondatkapcsolást: MargL. 16: „Melý nagy sýralmaknak . . . okaert ez zent vzvnek ev feýe meg hýdegevl vala *· es [et]* visel vala az ev feyen mýndenkoron sok ruhat”; NagyszK. 14: „čalard a zeretet, es heufagos az zepfeg *es [nec]* ez meltan balgatagnac aleytatic akki az orczanac zepfegnec bizonfagabol zeret”; stb.

Olyan következtető értelmű *és*-sel kapcsolt mondataink is vannak, amelyek a latinban kötőszó nélkül állnak: PéldK. 78: „zegeny vagyok *es* femmyt velem el nem vyzewk”: pauper, nil mecum defero; — de akadnak olyanok is, amelyeknek pontos latin megfelelőjét még nem sikerült kimutatni: DebrK. 132: „bočaffatok meg a thw elle nótók vetközöknec *f* nektók ef meg bočattatnak a thw bineitók” (ebben a mondatban még hozzátoldás is fölfedezhető az utótagban, az előtagban pedig a felszólító mód a figyelemre méltó).

A párhuzamos fordítások összevetése is érdekes tanulsággal szolgál, az *és* kötőszónak ugyanis más megfelelő szövegekben *azért* vagy *és így* felel meg: MünchK. 95rb: „Mondnacuala azezt a leualtac kq33ql nemel’ec Ez ember nē ištēntql vagon ki žombatot nē qiz Egebēc mōdnacuala Būnos ember nē tēhēti ē iēlenfegeket / *z [et]* ožlatuala q kq3qttqč” ~ WinklK. 306: „... *ees [et]* vethekqdees vala ew kq3qttqč” ~ JordK. 659: „... Nem vala *azert [et]* ýgenlqfēgh hw keztek”; BécsiK. 24: „Vēs qizqkēt a· fozafozka hog azocbol nē mēzēhēnc *z [et]* tqznēlkvlqn qlqdmēg qkēt” ~ SzékK. 38—9: „weff az kyfolyo kwaknak őrozoket, hođ ne meryčenek azokbol. *es yg [et]*, tōrnēlkvl megh őlód őkōt”; stb.

Ebben a korban a latin mintának (eredetinek) erős szövegformáló hatása van, mégis adathatjuk, hogy az *és* nem az *et*, hanem más kötőszó helyett került a következtető utótag élére: PéldK. 77: „veen vagyok *es [quia 'mert']* ymmar az en ydewmnek vege kewzel vagyon”; NagyszK. 14: „azth mondom hođ čalard erdōmōth vezōn ez il, *es [ideo]* az kevanatos haznalatos erdemtōl megfoztatic”.

A tagmondatok tartalmi vizsgálatánál az egyszerű egymásutániség, ill. az egymásból való következ(tet)és, ok—okozati viszony megállapítása sok esetben szubjektív lehet. Ez a kötőszó nélküli tagmondategyüttes minősítésénél, de az *és*-sel kapcsolt mondat-

szerkesztésnél egyaránt nehézséget okozhat, sokszor több lehetőség is fölmerül az értékelésnél: FestK. 371: „Howa fwffak nynchen wtam, ees een megh ketegtettem, ees [et] en megh menekedeefem ygen thaawol”; KeszthK. 26: „Meg elegendenek chymatokba ees [et] w meg maradokokath oztak w fyoknak” (a fönti példákban az egyszerű kapcsolatos viszony és a következtetés is számba vehető); stb.

A következtető utótagú mondat saját kötőszóinak kialakulása. — Az ok és következmény viszonyát is kifejező, eredetileg jelöletlen kapcsolatos mondatok határán szükségszerűen fejlődtek ki, jelentek meg a viszonyt grammatikailag is jelölő kötőszók és kötőszószerű határozószók.

a) Az okhatározószói eredetű kötőszók között kimagasló helyet foglal el az *azért*. (Eredetét l. II/1: 773—4, 782, 800.)

Az előző tagmondat tartalmára visszamutató, az ok—okozat viszonyát kifejező okhatározószó hangsúlyát veszítve vált kötőszóvá.

Mivel a korszak írott nyelvét jórészt a fordításirodalom szövegei alkotják, a kódexek *azért* kötőszói a latin *ergo*, *itaque*, *igitur*, *unde* stb. következtető kötőszóknak felelnek meg, de latin okhatározószók (*propterea*, *ideo*) helyén is állhatnak: MünchK. 87vb: „Vram ingen nīlèn miuèl mèzèh / z a kut mağas *azezt* honnā vallod az èlèuen vizèt” : Domine, neque in quo haurias habes, et puteus altus est; unde *ergo* habes aquam vivam? (~ WinklK. 295—6; DöbrK. 484; JordK. 633); PéldK. 71: „neha lezen yeleks malaztbol az ydewnek el halaztafa . . . *azert* [itaque] vygyazzatok”; HorvK. 118: „azonyonk maria nem holt meg beteglegnek myatta. *azert* nem kellett meg kenetny”; — hozzátoldó kapcsolatos viszony is fonódhat a következtetőbe: CornK. 14r: „Azzonyonk mariaban menden malazt volt es menden iozagos myelkevdet. *azert* [ergo et] az penitencia es volt”; — az *igitur* fordításaként szövegszinten mutatható be: MünchK. 13va: „mēden fa . . . mel nē tezèn io gimql̥l̥ot ki mēttēt̥ic z a tūzbē èzēztēt̥ic *Azezt* [Igitur] o gimql̥l̥oc̥z̥l̥ èfmēzītētc̥m̥g̥ ok̥t̥”; stb.

Latin kötőszó nélküli tagmondategyüttesek következetesen *azért* kötőszóval fordulnak elő a Példák Könyvében, a Haláltánc ének egy-egy szakaszának végén a refrénszerűen visszatérő mondatokban: 77: „veen vagyok es ymmar az en ydewmnek vege kewzel vagyon es az halalnak kapuya meg nylt *azert* el megyek meg halny” : senior, quia finis temporis instans. Iamque patet ianua, vado mori stb.

Az *azért* igen elterjedt voltát és beszélt nyelvi használatát bizonyítja korai levelekben való előfordulása: 1486 ? : „Igken [a. m. igen] fogada hogh Eremesth therekeedik benne Minden Jo veghre, *azerth* tugyad býzonýal hogh vgýan lththen výtēgraddon Zolonk kýrlnak Ew felfeekeneek, *Azerth* az leveleketh . . . annal hamarabh felkýlgegh (!)” (MNy. 21: 115); stb.

Az *azért* kötőszóvá válva, elhangsúlytalanodva is megőrizte mondat eleji helyét, de megeshet, hogy a tagmondat végére kerül: SándK. 26: „zaawa olyan mynth vronknak: de az keepe olyan mynt ordogneek fussonk *azerth*” : Vox senioris nostri, sed imago diaboli . . . sed fugam maturemus; ApMél. 36: „mý vagýunk az cristusnak közalb valo rokonsagý: halgassatok *azert*”; — a mondatban beljebb is kerülhet, olykor latin hatásra: KazK. 78: „ez orzagnak birodalmath uallók: es az lelky pastorfagnak tyztet: kerunk *azert* tegódet: hog engeged minekunk ez leueleth” : . . . Da *igitur* nobis chartam (l. még KazK. 57).

Noha ekkor már az *azért* általánosan használt következtető kötőszó, mégis nehéz megkülönböztetni okhatározószói szerepétől, főleg legkorábbi kódexünkben: JókK. 14—5: „De ew al ma erdewben ýftený edefflegnek · nezeſeben *Azert* nem akarom ewtet bantaný” : sed ipse modo est in silva in contemplatione, *ideo* nolo eum impedire, 46: „Vram en mendenestewl tyed vagyok ∕. *Azert* nenczen femým” : Domine, ego sum totus tuus *et* nihil habeo; — sok esetben nem is lehet az okhatározószói, ill. a kötőszói *azért* mellett határozottan állást foglalni, mert az *azért* hangsúlyos voltának, másrészt pedig nyomatéknélküliségének a megítélése igen szubjektív lehet: VirgK. 38: „En zegeny zerzetes vagiok, *azert* nem ilik nekem azony emberrel halmom”; — általában azonban a szórend segítheti eldönteni, hogy kötőszói vagy okhatározószói szerepű *azért*-tal van-e dolgunk. A kötőszói *azért*-től az állítmány ugyanis messzebb kerül (a példában a latin megfelelő ellenére), bár némelyik fordító-másoló nem volt elég ügyes, hogy az egyenes szórend szerint formálja át a magyar mondatot: DöbrK. 67: „URam čudalatoſok te hağasíd. *azert* ő rolok en lelkem tudakozik vala” : Mirabilia testimonia: *ideo* scrutata est anima mea; de: AporK. 137: „Chudalatoſok te tanofagíd vram: *azert* kquette en lelkem” (ez utóbbi példában inkább okhatározószói szerepű az *azért*).

Az *azért* kötőszó nagy megterheltségét mutatja, hogy többféle feladatot is ellát a XVI. sz. első felében, így a szembeállító ellentét kötőszavaként is feltűnik már, de gyakrabban a megengedő mondatok főmondatában. Föltehetőleg következtető kötőszói szerepéből fejlődött az a stilisztikai alkalmazása, amikor az elbeszélés továbbfűzésére szolgál, olyankor is, amikor oksági viszony nem fedezhető föl a tagmondatok között. Főként a bibliai szakaszokban gyakori a nagyobb tartalmi-gondolati egységek élén, szövegszinten az *azért* kötőszó (l. 775—7), de igen sűrűn fordul elő kérdésekben is, ilyenkor a latinban is következtető kötőszó (*ergo*) található (l. II/1: 782).

Szórványosan adatolható az *és azért* kötőszói kapcsolat. Ebben az esetben az *és*-sel kapcsolt következtető értelmű tagmondat okhatározószója elvesztette hangsúlyát, és kötőszóvá vált, ezt a feltevést a latin előzményszöveg is támogatja: JókK. 22: „Dragalatoſ vram hýzem hoğý ezeket yhlette neked vr iefus críſtus *Es azért [et ideo]* te aýando-kodot críſtufnak týžteffegere ewrewmeſt vezem”.

Az *azért* palatális hangrendű megfelelője, az *ezért* csak ritkán fordul elő kötőszóként, mert a már elmondottakra való visszautalásban e korban rendszerint a veláris hangrendű *azért*-et használták. Állhat a tagmondathatáron, de hátrább is az utótagban, ezenkívül *és*-sel együtt is bemutattható: DöbrK. 288: „közelt zeretes gonozt nem tezen. *ezert [ergo]* törvennek tell'eſeitefe zereteth”; GuaryK. 78: „ez iambor azzonnac ez e'eten iduoffegos, es zentfegos malağt'at az ý vra ígon nēzereti vala, *es ezért* ýtet ígon haborgatt'a vala” (itt még félig-meddig határozószó).

A latin mondatszerkesztésnek, de esetleg a fontoskodó fordítónak-másolónak is tulajdoníthatók azok a körülményesebben szerkesztett tagmondategyüttesek, amelyek a következtetést a *következik* igével meg az *azért* vagy *tehát* kötőszóval (a *tehát*-tal l. később) s az ehhez kapcsolódó alanyi mellékmondatnál nyomatékosabban fejezik ki. Ez a mondatszerkesztés jellemző a Tihanyi Kódexre: 72: „törtenehetik azert: hoğ az germőknek attia megh halion: minekelötte az lelők az germőknek testebe be öntefek: *köuetközik azert* hoğ az eredet bin nem adatik az zilektul az magzatokra”, 210: „az elegtetelnek az az az kennak: magat ala nem uetheti: *ezből köuetközik azert* imar. hoğ az elegteuőnek kele leni iftennek” stb.

Az okhatározói eredetű *annak okáért* gyakran előforduló következtető kötőszó. Később háttérbe szorult, de a kódexek korában is inkább csak az írott nyelv használhatta: HorvK. 141: „tugya vala az zvy maria. hog ev soha nem vetkezet . . . *annak okaert* nem feel vala valamy gonozrol”; ComK. 107v: „Cristus vronknak kedeg nem volt eredendev bevne . . . *Annak okaert [et ideo]* nem volt zevkes [‘szükséges’] kernyevl meteleeffel”. Előfordul és kötőszóval együtt is: GuaryK. 115—6: „az te züued meg volt eröfuluen, azért hog tiztafagot zerettel, es hog te törueñ vradnac vtána egeb ferfiat nē qsmertel, *es azért [ideo]* vrnac keze tegod meg eröfejtöt, *es annac ocaert [et ideo]* aldöt lezh mind örökke” (az egyhangúság elkerülése céljából használhatta az *annak okáért* kötőszót); VitkK. 9: „ellene vyaskottal, *es annac ökaert*, nem vağ meltö meg halgattatni”.

A mondatban hátrább is állhat: PiryH. 1: „es monda. no artatlanfag ha föl uetted az en zent fiamnak prokatorfagat. hog iol reiaia igeközel (!). hog el ne uezeffed igedet. előue hua *annak ocaert* az angalokat monduan”.

Mint ahogy az *azért* kötőszó, az *annak okáért* is előfordul az elbeszélést továbbfűző szerepben (pl. NádK. 684). A palatális variáns, az *ennek okáért* szintén bemutatható gyűjtésünkben, de csak szövegszinten.

Az *annakokáért* kötőszó mellett a *minek okáért* forma is gyakori a következtető tagmondat élén — különösen a DebrK. legendáriumában. Többször előfordul olyan szövegekben is, amelyeknek latin mintáját nem ismerjük, ahol pedig van latin megfelelő, ott az *ergo, igitur, unde* stb. kötőszókat találjuk: DebrK. 89: „ah vendeeg fogadaft hvriftenert nagi zorgalmatoffagat kezdeh tennie *minek okaert [unde]* az Antiokhiai Timoteoft . . . hazaba fogada”, 155: „predikalia valia (!) Iduözitenk Iesuft bizoni Istennek lenni *minek okaert* a Sidok tanaçot tartanak hogi meg ölneiekh” (a következtető utótag a latinban nem szerepel) stb.

A következtető szerepű *azokért, ezokért* még ritkábban használatos: DöbrK. 96: „en iftenem En lelkem enön ram meg haborolt *Azokert* meg emlekezem te rvlad”; BécsiK. 237: „istennéc igeie te zadba igallag *Ez okert [ob hanc causam]* è · gèrmekeket z · ig hua Amathi”.

b) Módhatórározószóból is fejlődtek következtető kötőszók, de ezeken sokkal inkább érezhető határozószói természetük, mint az okhatározószóból keletkezetteken. A következtető utótagban elhelyezkedve ezek is visszautalnak az előtagban rejlő okra. Ilyen az *ezenképpen*: PéldK. 79: „barat vagyok ez velagnak zerelmenek meg halandoyul es yo eletet veyendewyewl *ezenkeppen* yol megyek meg halny”; — veláris párja, az *azonképpen* csak szórványosan adatolható: WinklK. 194—5: „Wgh mond Rabanus newv doctor hogh ördögh lathwan embörnek enghödelmessegeeth azzonyallath mýa Akara megh hýnyá Christusnak hala [!] zereeth *Akeppen* azoniallath mýa zerze embörý nemzethnek karhozatoth *Azonkeppen* Akarýa vala a megh valtasth”.

Határozószói természetük megmaradását a kötőszói szerepben az is mutatja, hogy az *és, s* kötőszókhoz csatlakozva fejezik ki az utótag következtető értelmét; ilyen helyzetben a veláris hangrendű variánsra nincs adatunk, ill. csak kétes értékű akad: ÉrdyK. 218: „vyzbc efeek, *es azonkeppen* zernyw halallal hala megh” (*és* kötőszó nélkül l. előbb a WinklK. adatát); — JókK. 42: „Es azon ffrater lleo ýmaduan zent attýanak erdelmýmýat ayanla magat vr ýstennen mýkeppen elezteb *Es ezkeppen* ýstenný malažtnak nagy latafit erzýuala”; DebrK. 189: „oli nagi vellamok mendörgök lönek . . . hogi . . . čak ki fem lephetenek ah kwzöbön *f eh kepen* zent Benedök az ö hugauall kezdörittetek maradnia”.

Az utótagban az előzőekből leszűrt tanulságot, következtetést a latin fordításaként az és következőképpen [et per consequens] határozószó is kifejezheti, de igen szórványosan van rá adatunk: CornK. 2v—3r: „Azert ha malazt adatÿk. adatyk dychevfeg es. es kevetkevez keppen adatyk mynden io”.

Egyéb módhatározószói eredetű kötésszók is fölbukkannak a kor nyelvében, ilyen az így: SzabV.: „Akarattyak zerent tŵ kegelmeth Es nag myltosagos engedelmmeth Ig meg adak zabacz erwŵfegeth”; — a DöbrK.-ben ugyanilyen nem kirekesztő szórendet találunk, ez a körülmény az így-nek hangsúlytalan helyzete, kötésszói szerepe mellett szól: 121: „Mert ileteteknel iob te irgalmad: en aiakim dičyrendők tegedet Ig en iletembe aldolak tegedet: es en kezeimet te nevedbe fel emelem” : . . . Sic benedicam te in vita mea: et in nomine tuo levabo manus meas; de: AporK. 51: „. . . Ig aldlak meg tegedet en eletemben: es te neuedben emelem fel en kezeimet” (l. még FestK. 29).

Az élőbeszéd jegyeit magán viselő levelekből az úgy mutatható be: 1533: „meg Engede ·N· vg ven eg hazackat yt zenthmiklofon” (LtK. 1: 141).

Az és kötőszóval is előfordulnak: GuaryK. 24: „v hafaba fel neuekōdnec, es ekkeppē v belole magocat k1 ragiác, es ig v añnōcat meg olic”.

Külön figyelmet érdemelnek a Huszita Bibliában az és úgy-gyal, és így-gyel [’tehát, ennél fogva’] jelölt következtető mondatok, túlnyomórészt a latin itaque fordításaként. Ez a jelenség olyan következetességgel vonul végig a Huszita Biblia nyelvében, hogy az itaque mesterséges tükrözésének tekinthetjük: és úgy: MünchK. 38ra: „žombat ěmbēzēkezt lot / nem až ěmbez žombatezt / z ug [Itaque] ěmbezn^o fia . . . žombatnac es v2a”, 46ra: „z lezn^o kettēn eg testben / z ug [Itaque] tīmaz nē vadnac kettēn dē eg test”; — és így: BécsiK. 1: „Mezt hallotta vala hog vr tēkēntēttē volna onēpēt z adot volna onē-kic ētkēkēt z ig [itaque] ki ēzēdē o zazādoklaītanac helēbōl”; stb.

Az és úgy mesterségesen kiagyalt voltát s kötőszóként való kezelését mutatja, hogy egy esetben az és úgy nem a mondat élén áll: BécsiK. 122: „Latod vala z ug” : Videbas ita. Az és úgy bemutatható az atque ita fordításaként is: BécsiK. 58: „kizal az azañ vēz-zot ohoziaia noitāga kēgēlmēfflēgnē iēgiezt z vg ēlhēt”.

A nem mondatrészkifejtő következményes mondatok egy része átcsaphat következtető mellérendelésbe. Kifejezőeszközeik — főképp az úgyhogy, de az annyira hogy és a hogy is — alkalmasak voltak mellérendelő jellegű mondat bevezetésére: JókK. 17: „es ymaran tewteuala až zerzēft hogÿ semegÿ frater až zerzetben huft ne ennek vgÿ hogÿ [ita quod] až mondot feeles mendenestewlfoguan vala ew ellene”; VirgK. 53: „vala egy fene farkas, ky nem csak barmot, de meeg embert es meg mar vala, es meg ezi vala, vgy hogi auarofbol fenki nem mer vala ky iwni”; GuaryK. 6: „Až rezogōs torcofocat, ordog vgan bírīa, mint embor v barmat, vg hoğ valaminemū bīnre acaria vket haÿtania, zabadon meg teheti”; — PeerK. 319—20: „Tagodban ekes thermetedben difces valladtwl fogwa mendeneknel magafb lak zepleged chafarfagra melto hog zenth corona teged meltan illeth”; — MargL. 116: „zent margÿt azon jgen mezze vala az soror petronyllatvl az collacÿon · annera hog jngen sem lathagya vala evtet”. (L. részletesen: 699—702.)

c) A következtető utótagú mellérendelő mondatok kifejezőeszközei között időhatározószói eredetűek is vannak: ilyen a tehát, tahát kötőszó. A XVI. sz. első felében kötőszói szerepének még csak csirái láthatók, ekkor még főként eredeti ’tunc; akkor’ jelentésű időhatározószó, ezenkívül gyakran használatos időhatározói vagy feltételes mellékmondat utalószavaként.

A *tehát* kötőszóvá fejlődésében több ok játszott szerepet. Mivel az időben egymást követő események sokszor az ok—okozat viszonyában állnak egymással, így érthető, hogy az 'akkor' jelentésű *tehát*-nak az efféle mondatok között következtető értelme lehet. A XVI. sz. első felében a *tehát* kötőszóvá fejlődésének első lépései már nyomon követhetők. Egyes esetekben az időhatározószói jelentés érezhető, de a rákövetkezés mozzanatával együtt az ok—okozati összefüggés árnyalata is megragadható: TihK. 189: „menel azért ennen: az te hozad hafonlatofokhoz *tehat* azzonunk maria: feiet le figetuen . . . mene az hazafokhoz”; más esetekben pedig már szinte a szubjektív következtetést jelölő *tehát*-ot lehet bemutatni: WinkIK. 206: „hogh az bal kezeeth altal akarnaŷak zegheznŷ nem eri vala a Furatoth *tahath* hwzyak vala zoroythwan kotellel”. (L. II/1: 775.)

A másik ok, ami a kötőszóvá fejlődés útját egyengette, a *tehát*-nak az igen gyakori használata volt. Ezzel együtt járt elszíntelenedése, tartalmi üresedése, eközben szívta magába az utótagnak a következtető értelmét. De az a mozzanat is megragadható a *tehát* történetében, amikor tartalmát veszítve már csak az elbeszélés továbbfűzésére szolgál (l. az *azért*-nál is), olykor szinte csak töltelékszó (l. a *hát* ilyen szerepét is); emellett szól, hogy a latin megfelelőeknek *et*, *autem*, *at* kötőszói találhatók *tehát*-tal tolmácsolva: BécsiK. 175: „*Tahat* kiral monda” : *Et dixit rex*; stb. A párhuzamos szövegekben a *tahát* az *és*-sel, ill. az *azért*-tal váltakozik: WinkIK. 173: „*Tahath* az Sido papfeyedelm megh zagattaa ruhaiat mondwan” ~ NádK. 205: „*Es* megzagata ruhaiat, mondvan” : *Tunc princeps sacerdotum scidit vestimenta sua, dicens*; MünchK. 19ra: „*Tahat* monda nèki nèmèl” ~ JordK. 392: „Monda *azert* hwnekŷ eegŷ” : *Dixit autem ei quidam*; stb.

Latin következtető kötőszónak *tehát*-tal fordítása igen ritka, az is csak feltételes mondat utalószavaként található: DöbrK. 277: „*ha* kedeg: ti kristofe. *tahat* abraamnak magzati vattok igeret zerent örökölők” : *Si autem vos Christi: ergo semen Abrahæ estis . . . Az és tahát* előfordul az *ergo* megfelelőjeként, de csak kérdésben: DöbrK. 263: „Es meeg kerdek ŷtet: *es tahat* ki El'ees vaŷ e te” : *Et interrogaverunt eum: Quid ergo? Elias es tu?*; de: JordK. 624 *azért* kötőszóval; DöbrK. 290: „Vram nem de e io magot hintel e. te földedbe: *es tahat [ergo]* honneiet az konkol”; de: JordK. 394 *azért* kötőszóval; l. még DöbrK. 338. Úgy tűnik viszont, hogy ez a kérdő *tahát* nem a következtető kötőszóból alakult, hanem a feltételes mondat utalószavából, mielőtt az kötőszóvá fejlődött volna.

Néhány esetben már megragadhatók a *tehát*, *tahát* kötőszóvá fejlődésének kezdetei, ezekben az esetekben a latin megfelelő is igazolni látszik ezt a feltevést: WinkIK. 321: „Mondotta vala kedygh ihesus o halalarol, oŷk kedigen aleytak hogh alomnak alasa-rol volna *Tahath* Jhesus nŷlwan monda nekŷk Lazaar meghholth” : . . . *Tunc ergo dixit eis Iesus manifeste: Lazarus mortuus est*. A párhuzamos helyeken *tahát azért* áll a *tunc ergo* helyén, kiemelve ezzel az *azért* és a *tehát* e korszakbeli jelentéskülönbségét (MünchK. 97rb; DöbrK. 488), amely a fordított sorrendű (*azért tehát*; l. TihK. 103) kötőszók esetére is vonatkozik, mivel az *azért* a vizsgált korszakban általánosan használt a következtetés jelölésére, mellette a *tehát* — amíg magára nem veszi ezt a funkciót — időhatározószó. A WinkIK. (321) adata lenne a *tehát* kötőszóvá fejlődésében az első és biztos pont; van ugyan egy korábbi adat is, ez azonban a kódexen belüli, sőt egy hosszú korszakon belüli elszigeteltsége, magányossága miatt nem tekinthető teljes értékűnek: JókK. 4: „De wr Bernald vetee aŷt ewn zŷueben reŷteguen ewrŷzni eŷel *Tehat*

elett e ylnemew ocual: hogȳ mȳcoron valamennȳet ew agȳaban nugonnak mutata magatt alonnȳ fennent es melfegeft” : Dominus autem Bernardus proposuit in corde suo illum latenter observare de nocte. *Unde* usus est tali cautela . . .

A mondat értékű *következik* + *tehát*-tal s az ennek alárendelt alanyi mellékmondat-tal körülményesebben kifejezett következtető utótagú mondatok is bemutathatók. Ennek a *tehát*-nak itt 'akkor' jelentése is van, ugyanakkor nyomatékosító szerepű töltelékszófélenek is tűnik, ami a következtetés jelölését majd kész átvenni. Föltehetőleg az ilyen helyzetekben indult meg a kötőszóvá válás folyamata, amikor is az ok—okozat viszonyában álló tagmondatok közé kerülve a *tehát* magára veszi s később jelöli a közöttük lévő viszonyt; ebben az esetben még az ige intenzív jelentésének kisugárzó hatása is szerepet játszik (l. a *következik azért* stb.-t az *azért* kötőszónál): TihK. 136: „kitől garkorta ölelgettetek: es apolgattatek: *köuetkőzik tehát*: hogh az iften az zyz mariat igón zerette”, 357: „az edős zyz marianak lelke természetzerent keuania: az ő testenek megh bodogulaffat: *tehát ebből köuetkőzik*: hog ő neki testebe lelkebe megh kelle bodogulnia”.

Az eredetileg szintén 'akkor' jelentésű *hát* a kötőszóvá fejlődés útján kevésbé jutott előre, mint a *tehát*. A vizsgált korszakból való néhány adat között 'akkor' jelentésű időhatározói, feltételes mondatbeli utalószói és töltelékszóféle használata egyaránt él. Kérdésben viszont gyakran szerepel, ilyenkor a latin *ergo, igitur* fordításaként mutatható be: JordK. 446: „Monda hȳnekȳk pilatus, Mȳt tȳgyek *haat [igitur]* ez Jefufnak” (l. még 624). A *hát* használatának csupán két olyan fajtája található meg, amelyik kötőszói kezdeteket sejtet. Az egyik a *következik* + *tehát*-féle típushoz tartozik (l. az ott elmondottakat): TihK. 172: „azzonunk maria: mindönöstul fogua tyztha uala: mind az eredet bintul: mind az boćanando binöktöl: mind halalos binöktul *hat ebből köuetkőzik*: hog ő őmağa felöl sem uot köteles: az meg tiztuľafnak törüenenek fel uetelere”; stb. A másik típusban pedig a *hát* ugyanolyan jelentésfejlődéssel vált kötőszóvá, mint a *tehát* (l. ott); ebbe az adatszoportba tartozó *hát*-ok esetleg már valóban következtető kötőszói szerepűek: CzechK. 65—6: „Merth az leezon zornȳw ȳdp. ȳgazaknak ees felendp. *hath* ne keessel engom latnod. en lelkometh oltalmaznod”; TihK. 5: „mert mikopen az ekős ruha: megh eköföt embört: ezönkepen az zenth zereteth az lelki Iozagokat: *hat* az tőbinel Nömösb es dragab”, 104: „azzonunk zyz maria kegek fido nemből walo wala: *hat* ő es fekethe haiat wallot” stb. (úgy tűnik, hogy a TihK. írója sűrűn használja a kötőszói szerepű *hát*-ot).

A magyarázó utótagú mondatok

1. Az okadó magyarázó viszony is eredetileg jelöletlen volt, ez a vizsgált kor anyagából is dokumentálható: 1490 e.: „kewetfegen el Bel kewldeek therek orzagba byzyk wala mathyas kyraly therek Chazarban” (RMKT. 1²: 478; mint eddig is látható volt, versben a szótagszám miatt és ritmikai okokból gyakori a kötőszó-nélküliség); FestK. 371: „Howa fwffak nynchen wtam”; 1492: „Chak eg keues Ideyglen vele Bezel-le en elleuttem, nem akara vram ewuele semyt Zolony te kegelmed felew!” (MNY. 37: 203); PéldK. 65: „nem latottam te hozzad hafonlatoft oly ruth allad vagon” : non vidi tibi parem, *Nam* habes mentum horridum.

Jelöletlenség esetén általában laza a kapcsolat a tagmondatok között, ezért az ilyen mondatok másképp is — legtöbbször kapcsolatosaknak — értékelhetők: FestK. 391—2: „Belewl ees kywevl een magamnak megh bantoya wagyk: mynd ket felewl, hazy ellenfeeget letem”; — olykor a mondat magyarázó és következtető utótaguként egyaránt fölfogható: DöbrK. 379: „bizial fiam meg bočannak neked te bñid”; — az okadó magyarázón kívül ellentétes árnyalat is fölfedezhető a tagmondatok között: JordK. 384: „Ne alohat azt, hoğ en řewttem bekefeğhõt boczatanř ez řieldre, Nem řwttem bekefeğhet boczatanř, de tõrth”.

Biztosan okadó magyarázó utótagú pl.: 1532 k.: „Ewremeft tohab oth wartham wolna, de nem merthem, felthem az křral haragřathol” (MNy. 16: 18).

Okadó magyarázó szerepet tölthet be az *és* kapcsolatos kötőszó; korábban már látható volt, hogy az *és* szinte valamennyi mellérendelő viszonyinak a saját kötőszavai helyett is áll: PéldK. 70: „efmerlek ymmar tegedet *es* latottam fokakat kyket le hullattal” : *te nosco iam et vidi Plures, quos prostraveras*; KulcsK. 267: „Ky weue wketh kegyetlenfegnek vtabol *es*, w hamyřsagokerth alaztatanak w lelkek” : *Suscepit eos de via iniquitatis eorum; propter iniustitias enim suas humiliati sunt*.

A magyarázó utótagú mondatok okadó típusának saját kifejezőeszközei ebben a korban vannak a kialakulás állapotában, ekképp ragadható meg a *hiszen*, az *ugyanis* pedig a *mert* okhatározó kötőszó társaságában, ill. egy nem feltétlenül biztos adattal (l. később).

Az okadás kifejezésére használatosak voltak olyan szavak, sőt önálló mondatok, amelyek a tagmondatok közti okadó viszonyt jelölték, ill. erősítették, nyomatékosították. Gyakori használatuk miatt ezek lassan alakilag is megváltoztak, lexikalizálódtak, s az eredetileg főmondat értékű, ill. nyomósító szerepű kifejezésekhez hozzátapadt az okadás jelölése. A vizsgált korban ily módon alakul ki, ill. van kialakulóban a *hiszen* és az *ugyanis* okadó magyarázó kötőszói szerepe, de ez még csak szórványosan jelentkezik. (L. II/1: 789.)

A *hiszen* átmeneti állapotában ragadható meg; fontos mozzanat, hogy előfordulása teljesen független a latin mintától: JordK. 348: „řewel velřnk řřzem řob hoğř egy nemžethnek Izraelben legř attřa es papřa, honnem egy embernek” : *venique nobiscum, ut habeamus te patrem ac sacerdotem. Quid tibi melius est, ut sis sacerdos in domo unius viri, an in una tribu et familia in Israhel?*

Míg előző példánkban mondat értékűnek is felfogható a *hiszen*, a következő adat azt mutatja, hogy az okhatározói *miel* kötőszó előtti helyzete, a két lexéma együttállása teszi alkalmassá a kötőszói szerep átvételére: 1524: „lam v[gyan] es hwgathwl walo az kegelmed fya mondam. en akarhonneton esnek czak lenne *hysem* miwel ewkegelme es az enřyamnak minden Jawath kywannia” (Arch. 52.).

Az *ugyanis* a *mert* okhatározó kötőszóval kapcsolódva még nem tekinthető igazi kötőszónak — mint ahogy az alábbi példák is a magyarázó mellérendelés és az okhatározói alárendelés differenciálódásának bizonytalanságait mutatják —, azonban ebben a helyzetben veszi fel az okadó magyarázó jelentést. Az alábbi példákban még nyomósító szerepű: ÉrdyK. 140: „ez may napon ydweřfeğh adatot ez haznak: myert ew ees Abrahamnak řřya leegyen: *Mert wgyan es* kereřğhethny yewt embernek řřya: es ydwezeyteny az ollyant ky el vezeth vala”. — Nemcsak a tagmondat elején, hanem a mondat belsejében is elhelyezkedhet: ÉrdyK. 141: „yewendõt kereřřnk kyben ha ky egyzer be menend foha tebbe ky nem yew ... *Mert* zent Agořton doctor atyanknak mondafa ze-

rent *wġan* *ees* az vegre teremtetten wr Iſten az embert: hogy az erek bodoghfraga mennyen”. — Egy beszélt nyelvet tükröző levélben — úgy látszik — már valódi kötőszóként bukkan fel: 1527 k.: „*kġrewl ȳmar nem ȳllik nekem k. ȳrnom, wġhen es nem hġnned ha ȳrnam*” (MNY. 37: 206; az *w*, ill. az *e* betű *u*, ill. *a* hangértékben a levélben másutt is előfordul; a fönti típusra elmondható, hogy az első tagmondat gyakran tagadó, tiltó jellegű vagy legalábbis negatív tartalmú).

Az okadó magyarázó mellérendelés összefonódik az okhatározói alárendeléssel, ugyanis a logikai alárendelés mellérendelő köntösben jelentkezik. Mivel az okadó magyarázó mellérendelésnek alig alakultak még ki a saját kifejezőeszközei, ezért a vizsgált korban legtöbbször az okhatározói kötőszó, a *mert* áll az előtag egészét magyarázó második tagmondat élén.

Nagy megterheltségében szerepet játszik tehát a latin *quia* kötőszónak sűrű 'hogy' értékű *mert*-es fordításán, valamint az okhatározói alárendelés jelölésén kívül a magyarázó utótagú tagmondatok közötti tömeges előfordulása is. Kétségtelenül gyarapítja a magyarázó *mert*-ek számát az is, hogy a latin előzményszövegeknek sokféle magyarázó (*nam*, *enim*, *etenim*), valamint okhatározói kötőszavát (*quia*, *quoniam*) egyaránt *mert*-tel ültetik át a kódexírók anyanyelvükre.

A *hiszen* kötőszóval, de főképp az *ugyanis*, *tudniillik* kötőszókkal rokon jelentésű a *mert*, s egy ideig még az előbbieket helyett vagy azokkal együtt (*mert ugyanis*, ezt l. előbb) használják, de később a tagmondatok közti helyzetben, azok tartalmától és a *mert* hatására a *hiszen*, az *ugyanis* és a *tudniillik* magyarázó kötőszóvá adaptálódnak.

A *mert* lehet 'ugyanis' jelentésű, új, nem ismert magyarázatot jelölő: MünchK. 8va: „*hiuod o nœuet i^c nac / mezt [enim] o vduoȳeiti o nepet o bũnœktol*”; NádK. 699: „*Vr terõmte adamoth, ki ol' naȳon vethkõzek a paranœolototh megzeȳee, mert az almat meg ewe*”; DebrK. 56: „*meg mutatak tauaba az Engadi heȳiõn valo zõlõkh az edõf iſten fyanak ziletetert mert eczaka meg veragozanak*”; SzékK. 23: „*az õ yſtenek ġlõly az gonozfagot, mert [Nam] meȳ az eztendõknek elõttees . . . el pvztytatanak*”; — az ismert, nyilvánvaló okot kifejező 'hiszen' jelentésű *mert*-re kevesebb adat mutatható be: DebrK. 329: „*es mennec földnec teremtdõie Mert ime meg az czillagok is zolgalnac neki*”; ÉrdyK. 340: „*ne karhoztaff enghemet . . . hogy azonkeppen verteleȳ gyett-rõtteleȳ byntelen teȳghedet mert twdatlan tettem*”; stb.

Sok esetben a latin előzményszövegnek kötőszó nélküli tagmondatai is *mert* kötőszóval jelentkeznek a magyarban: JordK. 384: „*Ne akarȳatokat azert felnȳ, mert ['hiszen'] fok verebeknel ȳobbak vattok tȳ*”: *Nolite ergo timere: multis passeribus meliores estis vos*.

A szó szerinti fordítás érdekes esetét mutatják az alábbi példák. Ezekben az *etenim*-nek és *mert* a magyarázása, és 'ugyanis, tudniillik' jelentésben használatos. Az adatok a Huszita Bibliából valók; s úgy tűnik, hogy itt is — miként az *itaque*: és úgy, és így esetében — tudatos kötőszóalkotással állunk szemben: MünchK. 100ra: „*Tũ hiutoc enȳemȳet meſtezn^c z vȳnac / z iol mongatoc z mezt [etenim] vagoc*”; továbbá még szöveg szinten: MünchK. 55rb: „*Mie alaitod hog a^c ġẽzmec leȳȳen / z mezt vȳnac kẽze vala o uelẽ*”: *Quis, putas, puer iste erit? Etenim manus Domini erat cum illo* (l. még BécsiK. 114; AporK. 57).

A *mert* kötőszó színes jelentésskáláján olyan típus is található, amelyben az előtag kérdés formájában állítást fejez ki, az utótag pedig az első tagmondatbeli kijelentést motíválja: megokolja, miért állíthatjuk, hogy a dolog megtörtént: JordK. 358: „*hol*

vağon kŷ žŷletet řŷdoknak kŷrall'a, *Mert [enim]* latok hw cžŷllagat nap kelettre, es řŷwthwnk řŷmadnř hwttet"; KazK. 66: „Kelyetők fel hamar: mit aluztok: *mert* az frater ieronimus eghaztoknak kenceth mind el lopa" (a tagmondatok tartalmi ellentétet is mutatnak). (Ezt a jelenséget l. 752.)

Ebben a típusban — amelyben a 2. tagmondat az első tagmondatbeli állítás jogosultságát motiválja — arra is van példa, hogy az első tagmondat kijelentő módú: JókK. 14: „nem hyzlec tegedet lewtleni fratereknek kapuřan: *mert [quia]* nem tucž loffan czergetned".

A kódexek műfaji sajátosságai hoztak létre egy olyan *mert* kötőszós magyarázó mondatfajtát, amely az oktató, tanító, a bibliai szövegeket értelmező írások stílusjegyévé vált. A *mert* 'ugyanis, tudniillik' kötőszós tagmondatban bizonyos idéző kifejezések, formulák ismétlődnek: DebrK. 183—4: „meg marad embőrben a tefťon ualo niomorufag tetel *mert ugi mond* ah zent Iraf", 596: „ezőket a pocolbeli zomac meg maria, *Mert irvan vağon*, hoğ moyfes el vete kezeből a vezzóth"; CornK. 55r: „mykoron maria magdalena efmeg az coporfoba nezne. *mert zent agofton mondafa zerent*. hol az zerelm. ot az zem. Tahat jme iefus meg alla maria magdalenanak hata meget"; stb.

A misszilizsekben szinte kivétel nélkül a *mert* kötőszó található a magyarázó tagmondat élén: 1492: „te kegelmedeth Igazan bizlalom hog el iwien kegelmed, *merth* ellegh az vram gleythy kegelmednek" (MŲy. 37: 203); 1526: „az mřnth řt vagyok ees mi hřrek vannak mind megh ertet saaska geptřl *merth* mind meg řzentem třle" (MŲy. 37: 205); stb. — Van rá eset, hogy alárendelés lappang az okadó magyarázó mellérendelésnek is minősíthető mondatban: 1532: „Vyřagot Magyar orzagit k ['kegyelmednek'] ne(m) Irok *Me(r)t* k ['kegyelmed'] azt Joba(n) Tugya nala(m)nal" (LtK. 1: 138).

Ritkán a *miért* is bevezet magyarázó utótagot: DebrK. 96: „Vizh őžőnnek utanna leh teue vriften ez vruoffagot Abrahamnak kih ahkoron eh földőn elfő lőn ky az egi bizoni iftennek zolgaia volna *myert* immaran mind eh telief földőn baluaniokat imadnak valah".

A *miért* hogy-os példa esetében a latin is amellett szól, hogy magyarázó tagmondat élén áll a kötőszó: DebrK. 182: „a tiztařag Angiali dolog *miert hogi* kiualt kepen ennek myatta hafonlattathatnak az Angialokhoz ef gižžettetik meg az embőri természet" : castitas res angelica est, per hanc *enim* solam singulariter homines angelis simulantur, et vincitur natura virtutibus.

Tagmondat élén elvétele, de szövegmondat határán gyakrabban előfordul a *nam*, *nám* 'ugyanis, hiszen, mert' jelentésű kötőszó, amely a latin *nam* kötőszó átvételének látszik. Ha valóban ezzel és ilyen szerepben használatos kötőszóval van dolgunk, korán kihalt. E latin jövevénytűsége élete mindenesetre további vizsgálatot kíván. A feltehetően 'hiszen' jelentésű kötőszói szerepére l. ApMélť. 19: „Mřth tazřgalzh engemeth *nam* en te zeretřd vağřok".

Határozószók — *egyébként, különben* — is előfordulhatnak kötőszószerű használatban a magyarázó utótagú tagmondatok között, némelyik a *mert* társaságában: MünchK. 12ra: „tř igaffagtocat ne tēğetec ěmbezec ěľot / hog lattaffatoc ř tľľľoc / *egébként [alioquin]* ěđdemět nē valľ'atoc tř aľ'atocnal"; l. még erre: BécsiK. 176; — TihK. 113: „Azert walaki ez dicőřřegős zinőketh megh akaria latnia zikfek hoğ tiztařak tarťoes ľegőn: es Io miuelkőđetőketh es tegőn: *Mert killőmben* megh nem lathattia"; — a 'másként, egyébként' jelentésű *különben* az ilyen *mert különben*-féle kapcsolatokban alakulhatott ki.

Az okadó magyarázat jelölésére a *tudni(a)mert (hogy)*, *tudniamint* kötőszók is előfordulnak, bár ezek inkább a kifejtő magyarázó utótagú tagmondategyütteseknek a kódexekben tömegesen előforduló tipikus kötőszavai: BécsiK. 15: „pa2āŁoltuala annac Nabuhodonozor kizal hog földnēc mēdz iftēnit ki iztana · *tudħa mēzt [videlicet]* hog łac ɔnɔn maġa mōdatnēc iftēnnę a nēmzētēctɔl”; TihK. 273: „az zyzeffegōt cak keuanfagaba uallotta: es azt haua [‘ha-val’] fogada: ha *tudniamint* iftennek kellene”.

Felkiáltó és felkiáltó jellegű kérdő mondatok után gyakori a *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat, amely eredetileg következményes volt, s innen csapott át mellérendelésbe. Ez magyarázó-explikatív jelentésű, s mintegy megindokolja az előtagban fölített kérdést: GömK. 65: „VRam myndenhato Iften ky vagyok en. *hogi* tegedet. hozyam akarak uennem”; LobkK. 101—2: „Es ky vaġok en *hog* merezkōdōm te hoziad: zolanom”; ÉrsK. 36: „kegyeffeges attya my waġy *hogy* te ygy zenwecz meg wthalwan Es gyetrethwen” (ehhez hasonló jelenség a kérdő előtagjukban állítást kifejező *mert* kötőszós mondatoknál is található: 751; az egész kérdést l. részletesebben: 699—703).

Nem ritka régi nyelvünkben sem, hogy *mikor(on)* kötőszó vezeti be a magyarázó tagmondatot: DebrK. 125: „mert finkih nem monhattia zent Bernald doktornak mondafa zerent igazan hogi ő a valazattak kōzẃwl egik volna *mikoron* [‘ugyanis, hiszen’] ezt mondani a zent Iraf ellen uagion”; stb.

Az ilyen utótag még gyakrabban kérdő, valamint felkiáltó tagmondatot követ: DebrK. 98: „mi okaert akara vronk Iesus ez mai napon kōrniūł meteltetni? *mikoron [quia]* az ő fogontatafa ef ziletefe bẃnnekẃwl lōn”; NádK. 333: „Mire hatta vr iften hog en terōmteffem *micoron [quum]* ő meg efmerte volt Hoġ en el vezendō volnec a ioknac ġūlekōzetibōł”; LobkK. 90: „mit nezōd ez garlo velagot *mikoron* en nelegōn at te nẃvgodalmadnac hele” (itt a kérdő tagmondat felszólító értelmű: ‘ne nézd ezt a gyarló világot, hiszen nem ez lesz nyugodalmad helye’); DebrK. 13: „O mel igen io a firfyui elkūł-čẃnekh *mikoron* Ifyufagatol fogua vifelendi urnak igaiat”.

Arra is akad példa, hogy a tagmondategyüttes kérdő előtagjának tartalmát *ha* kötőszós magyarázó-feltételes utótag magyarázza: CornK. 55r: „Myre ne fyryak. *ha* en az mendeneknek felette zerelmes vramat kerefem. es megnem lelem” : Cur non plorem, cum quaero Dominum super omnia dilectum et non invenio.

2. A kifejtő magyarázó utótag, ill. tömb kötőszó nélküli kapcsolódása általános volt a kódexek nyelvében: GuaryK. 26: „azt mongac, iġō beketelen, fēmit el nē tūr, es el nē zenued”, „iġōn felekōñ embōr, nē mer fenkīnec fēmit zolnī”; MargL. 3: „nagy tȳzteletlenseget mondnak ennekem. azt mongȳak hog en kȳral leȳanȳa vaġȳok” : Quantum mihi . . . faciunt iniuriam: *namque* me Regis filiam appellant; — a zsoltárfordításokban a szöveget laza szerkezetű összetett mondatok alkotják, ezek igen sokszor jelöletlenek: KeszthK. 14: „efenek nemzetek az wezedelmbē . . . Az twrbe . . . wnen labok bele akadoth”; stb.

Kötőszó-nélküliség esetén a tagmondatok viszonya lazább, ilyenkor másfajta mellérendelés is számba vehető, például egyszerű kapcsolatos: KeszthK. 19: „Een wettem magamath een ydwezeytembe byzodalmaſth myuelkedem w benne”.

Az egymáshoz lazábban kapcsolódó kifejtő magyarázó tagmondategyüttesekben az és kötőszó is lehet magyarázó értékű: PéldK. 68: „valamy zyletyk mynd en rezem *es* engemet yllet” : quodcunque nascitur in terra, meae sortis; KazK. 70: „Vala keġek cz

eufemianus mondhatatlan igón ergalmas embőr: *es [et]* naponkeed az v hazaban: az zegenőknek . . . zarandokoknak három aztalok zöröztetnek uala”.

A kifejtő, helyreigazító, azonosító magyarázó utótagú tagmondatok saját kifejezőeszközeiket tekintve is változatosabb képet mutatnak az előbb tárgyalt típusnál. A fordításirodalom szövegeinek műfaji sokszínűsége meghatározza azok stílusát, mondat-szövését: a bibliamagyarázatoknak, elmélkedéseknek a fejtegetése, kolostori rendre nevelés, az utasításoknak, szabályoknak túlbiztosított, más szavakkal való megvilágítása általában földuzzasztja ezeket az írásokat a rendelkezésünkre álló latin eredetihez, ill. segítségül vett más fordításhoz hasonlítva.

Ezekből a szövegekből dokumentált tagmondatgyűtesekben a kifejtő, helyreigazító, azonosító kötőszók, ill. kötőszószerű határozószók bőséggel előfordulnak; a legáltalánosabbak például: a *tudnimélt (hogy)*, *tudnimert*, *tudniüllik*, *tudniamint (hogy)*. A *hogy* kötőszó ebben a korban gyakran hozzácsapódik egyéb kötőszókhoz, ez esetben a főnti magyarázó kötőszók főmondat értékűek.

Ezek az önálló, mondat értékű kifejezésekből lesüllyedt, s már a kódexirodalom korában kötőszóvá szilárdult alakulatok a latin eredetinek a szó szerinti tolmácsolásával keletkeztek: *vide(re)licet*, *sci(re)licet*, *licet* stb.: *tudnimélt (hogy)*: JókK. 104: „kyk neky voltak meg yzentetek angyalnak myatta *tudny mélt hogý [videlicet: quod]* kewféd fratereknek zerzete es effy nem fogyadcoznak meg”; — *tudnimert*: BécsiK. 265: „kic kozzól eggic módatie vr igeienéc térhe . . . *tudnimert [scilicet]* Vr igeienéc térhe Iflén”; — *tudniüllik*: VitkK. 107—8: „Engeged hog enis erdemlyem halanóm, a te edeffeges zodat, *tudna illic* Iöyel en iegefem, en valasztottam”; ÉrdyK. 622: „ha tyzta es zeplötelen eeletben eel az ew allapattya zerent *twdnya yllyk* ha zyz ha hazaf ha özwegy”; — *tudniamint (ha)*, ~ (*hogy*): LázK. 50: „ha zabad embőr leyend: *tudnia mint ha* valakinek nem iegyesse”; TelK. 19: „az ó vódózerent valo marhayocbol tistelec vrat: *tuna mynt*: Jozagoknac eggic rezet: a templomnac papinac adac”; TihK. 80: „ektellenfegőt ielönthene: *tudniamint hog* anya uala mikoron binbe uot”.

A kötőszóhasználat kódexenként változik: a JókK. csak a *tudnimélt* kötőszóval él, a *tudnimert* a BécsiK.-ben fordul elő először, a TihK., TelK., és a DebrK. a *tudni(a)mint*-et, a VitkK. pedig a *tudniüllik*-et kedveli stb.

Kifejtést, helyreigazítást, de a legtöbb esetben azonosítást jelölnek (szintén a kor szövegtípusaiból adódóan a félreérthetatlenségre, pontos meghatározásra törekedve) az igen sűrűn alkalmazott *azaz*, *azaz hogy* kötőszók a latin előzményszövegek *id est*, *scilicet*, *videlicet ut*, *ut scilicet* kötőszavainak fordításaként, de arra is van adat, hogy a latin minta ellenére a magyar mondatban kötőszó található. Más szavakkal vagy bővebben, az előtagban elmondottakhoz képest új mozzanatokkal gazdagabban kapcsolódik az utótag. Más szavakkal: SándK. 23: „az en kýralý kenettel meg kenth nyakamath megh. nem zörnýtóm *az az* zörnýowe nem tezóm”. — Bővebb, részletesebb a kifejtés: CornK. 94v: „jrgalmassagot akarok. es nem aldozatot *az az. [id est]* jnkab akarom az irlgalmassagot. hognem valamy aldozatot irlgalmassag nekevl”; VitkK. 96: „El vegezte-tót, *az az* menden dolgom, mel’et e világban kelle meg zereznem, tókelletessfel el vegez-tetéc”. — A kifejtő utótagba a vallásos tartalmú szövegek túlfűtött stílusára jellemzően fokozó jelentésárnyalat is vegyül: HorvK. 166: „Zent lelek felyelv iev te beleed. *az az. myndeneknek felette* egyebeknek felette beuebben iev te beled” ~ TihK. 365: „Az zent lelők iften földöl ló the riad: *az az mindönőknek földtte* bõffegõsben ló the read”; AporK. 93: „Myt kel mywelný ynnepon napon, meg tanýt, aprofes *azaz hogý* az napon

halath kel adny az ýftennek”; SzékK. 9: „Nabvghodonozor ... az földnek mynd fok ýftenyt el törneye, es el vezteneye *Azaz, hog [videlicet, ut]* csak önön maga mondatneek ýftennek lenny” (megjegyzendő, hogy ebben a tagmondategyüttesben célhatározás rejtőzik: ’tudniillik azért, hogy’). — A fönt bemutatott típussal ellentétben az utótagban kifejeződő magyarázat lehet summázatszerű: JókK. 155: „nemý azonember ... meg valtoztata minden testnek vtat: *az az* meg hala”: mulier quaedam ... viam universae carnis intravit (csak a magyar kódexíró magyaráz, mert az *intravit*-ot *mutavit*-nak olvasta); CornK. 37r: „Evzue veryk az ev tevrevket zanto valnak. *az az* zanto vafat chynalnak belevle”. — A summázatszerű utótag lexikálisan csak távolabbról érintkezik az előtagban mondottakkal: KazK. 170: „Felebaratodnak hazat ne keuanád, *azaz*, felyők es zereffők az Istent”, 167: „Ne légenek idegen Istenid, *azaz*, felyők es zereffők az Istent”; stb.

A kötőszó helyreigazítást kifejező utótagot kapcsol: CornK. 43v: „Meg esmere az evkevr az ev byroyat. es az zamar ev vranak jazolat. izrahel kedeg engem megnem esmert. *az az [id est]* nem akart meg esmerny”; TihK. 290: „Mert firfiat nem esmerők: *az az* esmernóm nem akarok”.

A kifejtő és az azonosító magyarázó utótagú mondatokhoz is sorolható az az érdekes típus, amelyben a nominális és adverbális megfogalmazású előtaghoz verbálisan fogalmazott magyarázó utótag kapcsolódik: SándK. 24: „merth erps hitoweek *az az* erps hitok vagyon”; KazK. 140: „hog v földl ky uagon nitua: *az az* ky nilik”; stb.

Tisztán azonosító értelmű magyarázó utótagot is kapcsol az *azaz* kötőszó: CornK. 77r: „Esmeg valaky felemnekevl vagyon. megnem igazvltathatyk. *az az. [idest]* nem jduezevltethetyk”.

A fordításirodalom szövegeiben számos latin, ill. más nyelvű mondat is előfordul, ezeket azonban az olvasó, hallgató számára le kellett fordítani, meg kellett magyarázni. Ez a jelenség a szószerkezetek esetében igen feltűnő (l. 489–92), de a mondatok között is van rá példa: CornK. 67v: „Os meum aperui. et attraxi spiritum. *Az az.* En zamat meg nytottam. es lelket huzeek”; VitkK. 105: „Ely ely lamazabatani *az az.* En istenem, en istenem, mire hağal el engemet”; stb. De idetartoznak a korabeli nyelvhasználat számára már többé-kevésbé ismert idegen (többnyire latin) szavakkal tűzdelt mondatoknak a fordításai, magyarázatai is: MargL. 29: „zent margýt azzon meeg · megnem velomztatot vala zent velommal · *az az* meeg nem vala feketýe”.

A vallásos tartalmú szövegekre oly jellemző felfokozottság úgy is megvalósul, hogy még a latin mondat magyar megfelelőjét is kifejti bővebben, más szavakkal a fordító-másoló, így a kettős magyarázat fokozó stilushatást ér el: CornK. 91r: „Ego sum vermis et non homo. *Az az.* en fereg vagyok es nem ember. *Az az.* En vagyok nagy evrevffen meg nyomottatot myknt fereg es nem ember”.

Kifejtő magyarázó utótagú tagmondategyüttesekben a választást kifejező *vagy, avagy* kötőszók is gyakran előfordulnak. A megengedő választásban, mivel a tagok egyenlő értékűek, bármelyik lehetőség számba vehető, ezért e kötőszók könnyen bekeverülhetnek két hasonló vagy ugyanazon jelentésű, tartalmú tagmondat közé. Ez a szövegszerkesztésben előforduló vaglyagosság a kor írott nyelve fontoskodó vagy éppen ünnepélyes stílusának sajátja. (A szószerkezetek közötti tömeges előfordulásra l. 489–92.) Íme néhány példa: BirkK. 3a: „kit iftē ne aggon *vag* kitel iften veggen”: quod ab sit; MargL. 119: „Mý lelt tegedet · *auagy* mynemev faydalmad vagyon tenekevd”; VitkK. 83: „Ia napod *auag* vduözleg fidoknac kirall’a”; — a helyreigazító tí-

pusban az *is* kötőszón kívül még az *inkább* határozószó is bekerülhet az utótagba: DomK. 132: „ha latnaya az fraterrek egyházat ekefeytven aranyas draga barfony papy evltevzetekel ... *auagy jnkab*, *Es* ha nezneye az fratereknek evltevzetekhet”; stb.

A kifejtő (helyreigazító, azonosító) magyarázó mellérendelésnek a saját kötőszavain és más mellérendelő viszonyoknak magyarázó szerepű kifejezőeszközein kívül egyéb grammatikai elemek szórványosan fordulnak elő a tagmondatok között.

Az alárendelő kötőszók közül néhány esetben a *hogy* vezeti be a kifejtő magyarázó utótagot (tömböt), amely az első tagmondatnak rendszerint egy elvont jelentésű szavát fejt ki, magyarázza. Az ilyen mondatok ugyan inkább értelmezői alárendelésnek foghatók fel, de több esetben (főként, ahol a latinban a *scilicet* áll) ezeket a példákat a kifejtő magyarázat körébe lehet sorolni: DebrK. 69: „Mafik lecke a kegiödfegnek dolga *hogi* a kereztyen finkit meg ne bançon ef a kitol megh bantatik azoknak kwnnien meg boçaffon”, 217: „de latuan a čodakat meliek lőnek vronknak halala utan ef előtte *hogi* az napnak feneh el vezeh ef a nagi föld indulaf lőn hyn kristuf vronkban”: Et videns signa, qui fiebant, solem *scilicet* obscuratum et teremotum, in Christo credidit; stb.

Az okadó magyarázó típusnál is előfordultak már *mikor* (*on*) alárendelő kötőszóval szerkesztett mondatok. A következő példákban azonban inkább a kifejtés szándéka érződik, ezt támogatják a *cum*-mal (az ún. *cum explicativummal*) jelölt latin megfelelők is: DebrK. 67: „Mafod ki ez Igegben ielöntetik a zeretet *mikort* mondatik kit zeret vala lduoziten”: ... de amoris precipui familitate, *cum* dicitur: quem diligebat Iesus, 130: „Mafodik legi ah ioh elet *mikoron* valaki istennek parantolati zeret elh” stb.

Egyes hasonló kötőszók (pl. az *olymint*) is kapcsoltak az utótagban pontosabban kifejtett gondolatot: NagyszK. 373: „az zent Symeon micoron volna igón veen, *ol minth* töb z az eztendőnel”.

Hogy a részletes kifejtést, pontosabb magyarázatot a tagmondatok között milyen változatosan fejezték ki, bizonyítja például a *holott* kötőszó használata: NádK. 11—2: „Es ennec fölőtte kerezt'enfegbe mene malaztbeli emböröc vannak ... Ezt megbizonnitt'a az zenth kerezt'en hith, *holoth* azt mongóc a Credoba hizóm zentőknec eggeffeget”.

A kifejtő magyarázó mellérendelő szószerkezeteknél már akadt példa arra, hogy az *ért* ige felszólító módú alakja, az *értsed* jelöli az utótagban kifejtett magyarázatot, ez mondatok között is előfordul, de szintén ritkán: TihK. 265: „migh embör nómősb: anal keduefb zolgalattia istennek előtte: *erced* ha lelkebe es nómős”.

A második tagmondat tartalmi kifejtésére személyragos ige (állítmány) helyett határozói igenév is szolgálhat. A *-ván/-vén* képzős határozói igenevek ebben a korban gyakran egyenértékesei a verbum finitumoknak, ezt a megállapítást az *azaz* kötőszós szerkesztésmód támogatja: ÉrdyK. 347: „el kyldem az en angyalomat ky meg zerzy az te wtadat te eletted *az az* predicalwan es kereztőlween Doctoroknak mondafok zeret”. (L. erre még példát: 735.)

azaz	az	azaz
azaz	az	azaz
azaz	az	azaz
azaz	az	azaz
azaz	az	azaz

A mellérendelő mondatok összefoglaló áttekintése:

Mellérendelő mondatfajták	Kötőszóval	Kötőszó nélkül	Egyéb kifejező-eszközzel	Összesen
Egyszerű kapcsolatos	1218	392	20	1630 95,3%
Hozzáátoldó kapcsolatos	45	—	1	46 2,7%
Ellentétesen hozzáátoldó kapcsolatos	4	—	—	4 0,2%
Összefoglaló, ill. megosztó kapcsolatos	9	—	3	12 0,7%
Fokozó kapcsolatos	19	—	—	19 1,1%
Kapcsolatos	1295	392	24	1711 100%
Szembeállító ellentétes	113	22	—	135 42%
Kizáró ellentétes	109	—	—	109 34%
Megszorító ellentétes	70	7	—	77 24%
Ellentétes	292	29	—	321 100%
Megengedő választzó	20	—	—	20 80%
Kirekesztő választzó	5	—	—	5 20%
Választzó	25	—	—	25 100%
Következtető utótagú	75	14	—	89 100%
Okadó magyarázó utótagú	139	26	—	165 78%
Kifejtő magyarázó utótagú	18	28	—	46 22%
Magyarázó utótagú	157	54	—	211 100%

A kötőszók előfordulási száma csökkenő sorrendben:

<i>és</i>	1334	<i>magá</i>	3
<i>mert</i>	132	<i>avagy</i> (magyarázó)	3
<i>de</i>	64	<i>avagy — avagy</i>	2
<i>kedig</i>	33	<i>tudniamint</i>	2
<i>azért</i>	18	<i>mégis</i>	1
<i>demaga</i>	18	<i>hát</i>	1
<i>avagy</i> (választzó)	17	<i>és következőképpen</i>	1
<i>ezenképpen, ekképpen</i>	8	<i>hogya</i>	1
<i>csak</i>	7	<i>hiszen</i>	1 (?)
<i>s</i>	6	<i>ugyanis</i>	1
<i>vagy</i> (választzó)	6	<i>tudniamert</i>	1
<i>azaz</i>	5	<i>akár — akár</i>	1
<i>úgy, és úgy, és így</i>	4		

Az és kötőszók száma:

Kapcsolatos értékben:	1216	91,2%
Ellentétes értékben (szembeállító: 41, kizáró: 4, megszorító: 19):	64	4,8%
Következtető értékben:	43	3,2%
Magyarázó értékben (okadó: 3, kifejtő: 8):	11	0,8%
Összesen:	1334	100%

A kötőszói szerkezetek előfordulási száma csökkenő sorrendben:

<i>(és) — is</i>	46		<i>nem — hanemha</i>	4
<i>nem — de</i>	31		<i>nem — és</i>	4
<i>nem — hanemcsak</i>	27		<i>nem — sőt</i>	3
<i>nem — Ø</i>	15		<i>nem — csak</i>	2
<i>nem egyéb senki stb.</i>				
— <i>hanemcsak</i>	13		<i>(és) — nem</i>	2
<i>nem — de inkább</i>	6		<i>nem — bátor inkább</i>	1
<i>nemcsak — de ... is</i>	4		<i>nem — inkább pedig</i>	1
Összesen:				159

Irodalom

SIMONYI, Köt. 1: 5—266, 3: 40, 179—80, 185, 199, 228; ZOLTVÁNY: NyK. 19: 14—21; MÉSZÖLY: MNy. 9: 433, 13: 35, 71; GOMBOCZ: MNy. 25: 1—7, Synt. 4—8; HORVÁTH: NyK. 39: 130—61, IrMűvKezd. 107—8, 126—200, 258—90; BOGNER, BMAK. 77—90; KLEMM, MondtElm. 119—21, TörtMondt. 405—53, 503, 613; INOTAY, TelK.; FAJCSÉK, Mondképl.; KÁROLY, JókK. 68—74, 83, MNy. 49: 165, NytudÉrt. 16. sz.; BALÁZS: MNy. 50: 126—9; TOMPA: AnyIsk. 3: 46—9; BERRÁR, TörtMondt. 63—4, 66—7, 143—9, MNyT. 461—7; SZABÓ: MMNyelv. 362—5; IMRE, SzabV. 206—14; RÁCZ: MNy. 57: 435—42, NytudÉrt. 39. sz. 97—9, 103—4, 106, 40. sz. 307—10, NéprNytud. 7: 19—28, MMNy. 383, 431—42, MNy. 73: 448—56; FARKAS: MMNyR. 2: 408—40, Nyt. 83: 87; NYÍRI: NéprNytud. 15—16: 119 kk.; KESZLER: MondtTan. 114—21; NAGY: MNy. 77: 41; VELCSOVNÉ: MNy. 77: 308, NéprNytud. 27: 27—31, 31—32: 211—6; HAADER: Benkő-Eml. 55; JÓZSÁNÉ: NéprNytud. 28: 47—57; HOLL: MKsz. 100: 3—23; FORGÁCS, DebrK. 29—79; BRATINKA: NéprNytud. 31—32: 21—40, MTudTört. 108—13; PAPP: MTudTört. 516—20, RácZ-Eml. 183—7.

KÉSEI ÓMAGYAR KORI EMLÉKEK SZÖVEGGRAMMATIKÁJA

Írta: KÁROLY SÁNDOR

Bevezető

Magyar nyelvtani (történeti nyelvtani) kézikönyvnek eddig nem volt szövegtani fejezete. Ez az újítás szükségessé teszi néhány általános elvi-módszertani kérdés tisztázását.*

1. A szövegtani rész vizsgálati alapegysége a szövegmondat. Régi szövegekben a szövegmondat elejének és végének a jelzése sokszor nem felel meg a mai helyesírás szabályainak. Vizsgált szövegeink szövegmondat-egységeinek az elkülönítésében az egész grammatikai feldolgozásra érvényes egységes tagolást állapítottunk meg. Ezt vesszük alapul a szövegtani részben is.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szövegmondatokra tagolásban a mai nyelv- és stílusérzék hatásától nem sikerült minden esetben függetlenedni.

2. A szövegtani részben közölt statisztikai jellemzők mindig a vizsgált szövegrészlet (például kódexrészlet) szövegmondatainak számát veszik alapul, ehhez viszonyítanak.

A vizsgált szövegrészletek megfelelnek a nyelvemlékek törzsanyagának, amely a grammatika minden fejezetének fő empirikus bázisát alkotja, s a szöveggrammatikai részben a pontos statisztikai feldolgozás és a példaanyag kizárólag erre a törzsanyagra korlátozódik. Ezért a szöveggrammatika megszővegezésében az egyes nyelvemlékekre (kódexekre, világi emlékekre) vonatkozó statisztikai adatok mindig csak a vizsgált szövegrészre, a törzsanyagra érvényesek. A százalékos kimutatások a nyelvemlék törzsanyagrészenek szövegmondataihoz viszonyítanak. Ha valamely morfológiai vagy funkcionális sajátosság a törzsanyag szövegmondatainak a számát meghaladja, akkor 100%-nál nagyobb százalékarány mutatkozik. Például a JordK. törzsanyagának 123 szövegmondatára 140 névmási anafora jut, ennek az aránynak a százalékos értéke 114.

Szükségességnek látszott megkülönböztetni a szövegrészleten belüli összes szövegmondatok számát és a szövegfoltonosság szempontjából különleges szerepű idézetek szá-

* Megjegyezzük, hogy a II. kötet szöveggrammatikai része korábban készült el, mint az I. köteté; az utóbbit Papp Zsuzsanna a Károly Sándor által kialakított koncepcióhoz igazodva dolgozta ki.

mát. Az idézeteknek az értékelése (az anafora, a kötőszóhasználat stb. szempontjából) ugyanis eltérő jellegű a nem idézet szerepű szövegmondatokétól. Ezért több fejezetben csak a nem idézet jellegű szövegmondatok számát vesszük a statisztikai viszonyítás alapjául.

3. A szövegtani rész elsősorban a szövegkohézió grammatikai szerepű eszközeinek a vizsgálatát tűzi ki célul (kötőszók, hiányos mondatok, anaforikus és kataforikus szerepű névmások, névelők stb. vizsgálatát), a korreferens szavak szövegkapcsoló szerepét is elsősorban azért, mert ez szoros kapcsolatot mutat a grammatikai eszközök használatával. Nem vizsgáltuk a szövegegésznek és a szöveg makrostruktúrájának a problematikáját, két okból. Egyrészt, mert fejezetünket elsősorban a mondatgrammatika kiegészítőjének tartjuk, ezért neveztük szöveggrammatikának, s nem vállaltuk a szövegsemantika szerteágazó kérdéskörének a tüzetes tárgyalását. A szövegtani rész így szerves kiegészítője az egész grammatikának, s az is elsősorban a grammatikához fűzi, hogy a szövegmondatok kapcsolásmódjában is főleg a grammatikai szabályok, szabályszerűségek érvényét keresi. Másodszor azért is mellőztük a szövegegész és a szöveg makrostruktúrájának elemzését, mert a feldolgozásra kiszemelt szövegegységek nagy részének a kiválasztását nem szövegtani szempontok irányították, a kiválasztott részletek sok esetben nem lezárt szövegtani egységek. A vizsgált szövegekben ezért elsősorban a lineáris kohézió érvényesülését figyeltük meg, s így szövegekre jellemző képet adhattunk úgyiszlán bármilyen nagy szövegből kihasított kisebb szövegegységekről is. A szövegegységek stilisztikai jellemzése is lehetővé vált — ha nem is minden szempontból — a szövegkapcsolás grammatikai eszközeinek és a korreferens szavaknak a statisztikai mutatóival.

4. Egy-egy szöveg, szövegrész szövegtani jellemzése nem egyes nyelvi adatok, morféma és szerkezetek külön-külön való számbavételével történik, hanem együttesük és statisztikai összképük által. Ezért e szöveggrammatikai rész a kiszemelt szövegeknek egészen aprólékos, szövegmondatonkénti vizsgálatán alapul, s ez magyarázza, hogy e rész empirikus leírása miért korlátozódik a törzsanyag egységeire, s ezek közül is csak azokra, amelyek legalább 15 szövegmondatnyi terjedelműek.

Az egyes szövegegységek feldolgozásának az alapját olyan táblázatos kimutatások szolgáltatták, amelyek függőleges irányban a sorrendben következő szövegmondatok rovataiból tevődtek össze, s ezeket vízszintes irányban a szövegrész referenciális egységeinek a megnevezéseiből alkotott rovatok keresztelték. Az egyes szövegmondatok rubrikáiban feltüntettük a referenciális egységekre (szereplő személyekre, tárgyakra, helyekre, időviszonyokra) vonatkozó morfémaikat, lexémaikat, s a szövegmondatokat az előző szövegmondatokkal összekapcsoló kötőszókat, határozószókat. A szövegben visszafelé és előre utaló morfémaikat nyilakkal kötöttük össze a velük azonos referenciájú (velük korreferens) morfémaikkal. Egy ilyen táblázatból részletet mutatunk be alább (l. 763), amely a KazK. törzsanyagának első 15 szövegmondatát tartalmazza. Először közöljük magát a szövegrészt, amelyben a szövegmondatok határait jelöljük (1), és a szövegmondatokat sorszámmal ((1), (2) stb.) látjuk el.

KazK. 70—1: (1) „Kezdetik az bodogh zenth el'eknek elethe: kyt nektók peldaiul vetók zyzek | (2) Az bodogh zent elek: zylettetetek romabely nómós zillektul' | (3) Attyanak neue uala eufemianus: Annianak kegek neue uala Aglaes: | (4) ez eufemianus az ro-

A referenciális egységeket a következő táblázat szemlélteti:

	Szent Elek	jegyse	atyja	anyja	Isten	melék- szereplők	tárgy	elvont fogalom	cselekvés $\emptyset$ alanyal	hely	idő	mondat- kapcsoló - köldöző
1.	az bódog szent Eleknek							élet $\leftarrow$ kir				
2.	Az bódog szent Elek			rómabeli nőmős szüktől								$\emptyset$ -
3.			$\emptyset$ Atyja $\leftarrow$ nak Eufemi- anus	$\emptyset$ anyja $\leftarrow$ nak Aglaes								$\emptyset$ -
4.			ez Eufe- mianus	ez Eufe- mianus						udvarába		$\emptyset$ -
5.						az római császárnak három ezor vitézök $\leftarrow$ kir			$\emptyset$ övedőz- tetnek vala			Ki-
6.			ez Eufe- mianus	ez Eufe- mianus		az szegé- nőknek sib. kiknek $\rightarrow$	három aszialok			az ű házában előjokban		kegyek
7.					Istennek	azokat szorzos jámborok- kal sib.				házától	Annak- utánna	-és
8.				Az ő jegyőse Aglaes az siker								-kegyek
9.					Isten							De maga- $\emptyset$ -
10.	maggat kir Eleknek $\leftarrow$ ez nőmős					az sok jámborok					Végre	$\emptyset$ -
11.						ez nőmős jámborok		életükbe			Mikron	-azért
12.	Az Eufemius kir $\leftarrow$ magat					az pogán bölcsenek						-kegyek
13.	űgeli	jegyest		$\emptyset$ atyja		az csá- szárnak				utivariból		-azért
14.	ez bódog szent Elek	$\emptyset$ jegyő- sevel								$\emptyset$ ágyas- házokba		-és
15.	ez szent ifjú $\leftarrow$	$\emptyset$ jegyő- sét			az Isten- nek					az elbite	Tahát	$\emptyset$ -

may cazarnak uduraba elfő uala: | (5) Ky olygón nag uruala: hog mindön nap három ezör uitezők alnak ual'a neky uduart: kyk naponked aranas barfonnál ötőztetnek uala: es parthaőuekkel őuedőztetnek uala | (6) Vala kegek ez eufemianus mondhatatlan igön ergalmas embőr: es naponkeed az ű hazaban: az zegenőknek: aruaknak: őzuegőknek: es zarandokoknak három aztalok zőrdőztetnek uala: kyknek ez eufemianus nag zeretettel eleőkben zolgaluala | (7) Annakutanna: azokath hazatul el bocyatuan: őes kyllenced ora koron: zőrdetős iamborokkal: es eghazy embőrdőkkel: iftennek felelmebe elefegőt uezőnuala | (8) Az ő iegőffe kegek aglaes: az es haffonlatos nómős Iozagal fenlik uala | (9) De maga ű nekyk magzattyok nem ual'a: | (10) vegre az fok iambornak kőnőrgessőkre űket iften magzattal zerette: kyt eleknek neuezennek | (11) Mikoron azert ez nómős magzat zillettetetőtuona: feel fogadak ez nómős iamborok: hog telles eletőkbe őrők tyztaffagoth tartananak | (12) Az gėrmők kegek neuekőduen: adak űtet diaky tudomanra: ky az pogan bőčeknek kőnuőket: ryuid időn mind el tanula. | (13) Az hőkforagra azert Iotuan: attya az cazarnak uduarabol űneky iegősth iegze | (14) Az menekőzőnek napya es mikoron előue Iőt uona: ez bodogh zenth elek iegőffeuel agiaf-hazokba el be menne: ol minth el nugouaфра | (15) Tehat ez zenth iffiv: kezde iegőffeth az iftennek felelmere intenie: es kezde űellőtte az zenth zyzeffegnek nómős iozagat predikalnia”.

5. A szövegtani elemzésben fontos szerepe van a szövegmondatok téma—réma szerinti tagolódásának. A téma—réma szempontjának az érvényesítése a mondattani részben felmerül, de itt rendszeres tárgyalásáról és statisztikai figyelembevételéről le kellett mondanunk a régi szövegek hangsúlyviszonyainak a kellő ismerete hiányában. Ha vállaltuk volna ezt az elemzést, az csak pontatlan lehetett volna, nagyon sok bizonytalansági tényezővel.

6. A szövegtani fejezet nem foglalkozik a szövegmondat mondattani altípusainak a tárgyalásával, statisztikájával. Az ilyen vizsgálat kétségkívül hozzátartozik a szöveg jellemzéséhez, de ugyanígy a szöveg jellemzéséhez tartozik bármilyen szövegmondaton, mondaton, mondategységen belüli egység statisztikája is, ha ez az egész szövegre kiterjed (például a szövegben előforduló főnevek számára), tehát minden egyes grammatikai témának a szövegegészre kiterjedő statisztikai vizsgálata tartozik ide. A szövegvizsgálat számunkra főleg a szövegmondatok viszonyítási problémáit jelenti, csak ezt tekintettük sajátosan szövegtani kérdésnek.

7. A szövegtani rész tematikailag szoros összefüggést mutat a grammatika más fejezeteivel, de ebben a fejezetben a szövegtani szempont annyiban kizárólagos, hogy itt nem foglalkozunk azokkal a grammatikai kérdésekkel, amelyek csak a szövegmondatokon belüli viszonyításokat érintik (a mellérendelt és alárendelt összetett mondat, a többszörösen összetett mondat belső szerkesztési kérdéseivel). Fejezetünk kizárólag a szövegmondatok közötti viszonyításoknak főleg grammatikai eszközeivel foglalkozik. Ez alól csak annyiban tettünk kivételt, hogy az anaforikus és korreferens elemek számbavételekor a szövegmondatok közötti számszerűséget a szövegmondatokon belüli számszerűséggel együtt is vizsgáltuk. Ezt szükségesnek láttuk azért, mert a kétfajta számszerűség összefüggést mutat.

8. A szövegtani részben elkülönítettük a statisztikai elemzést a minőségi jellemzés-től. A minőségi jellemzés azt tárja fel, hogy a grammatikai szabályok mennyiben érvényesülnek a szövegben. Ez természetesen — miként más vizsgálati területen is — csak töredékes értékű eredménnyel jár, mivel a korabeli nyelvrézéket nem ismerjük. A statisztikai adatokból többnyire nem tárul fel a produktív szabály a maga teljességében. A statisztikai mutatók főleg a szöveg stilisztikai jellemzését segítik elő.

9. A szöveggrammatikai részben egyes nyelvemlékek jelölésére használt rövidítések eltérnek a grammatika többi fejezetében használtaktól. Így azokat a kódexrészeket, amelyek két különböző műfajhoz tartozó szövegből állnak, két-két szövegegységnek fogtuk fel, és egymástól különböző rövidítésekkel utaltunk rájuk a szövegben és a statisztikai táblázatokban. Ezek a rövidítések: DöbrK. I., DöbrK. II., PéldK. I., PéldK. II., CzechK. I., CzechK. II. A világi nyelvemlékek közül az azonos évből való missziliknél az évszám után a hónapszámot is jelöltük, például: 1529. VI.

A szövegmondatok összekapcsolása

A szövegmondatok leggyakoribb kapcsolódási formái

A szövegmondatok összefűzésének eszköze a kötőszó. Az a kötőszóállomány, amelyet a szövegmondatok összekapcsolására felhasználunk, nagyjából megegyezik és a múltban is megegyezett a mellérendelő tagmondatok kötőszavaival. (L. I, 746 kk.) Kivételes esetekben alárendelő kötőszókkal is találkozunk szövegmondatok között. A kései ómagyar korban azonban már nem csupán kivételszerű például a *mert* kötőszónak vagy a vonatkozó névmási kötőszónak (*ki*, *kit* stb.) szövegmondat-kapcsoló szerepe. Az utóbbi kétségtelenül latin hatásra terjedt el a magyar szövegalkotásban. A szövegmondat- és a mellérendelő tagmondat-kapcsolódások kötőszóbeli megfelelésének a nyilvánvaló magyarázata az, hogy a szövegmondatok közötti tartalmi viszonyok megfelelnek a mellérendelő mondatok közöttieknek (kapcsolat, szembeállítás, ellentét, vagylagosság, oksági viszony, helyesbítés, kifejtés stb.). Ahogy a mellérendelő tagmondatok között fennálló tartalmi viszonyok esetében sem található mindig explicit morfe-matikus kifejező eszköz (kötőszó) a viszony jelzésére, éppen úgy, sőt még gyakrabban találkozhatunk a szövegmondatok közötti kapcsolatfajtának implicit, azaz kötőszó nélküli kifejezésével. (L. I, 757—8.) Mivel az ilyen esetekben a kötőszó-nélküliség határozott funkciókhoz van kötve, és párhuzamos a megfelelő kötőszó használatával, a kötőszónak az ilyen hiánya $\emptyset$ kötőszónak fogható fel. A fenti kapcsolódás-formák az ún. folytatásos szövegmondatok közötti kapcsolatos, ellentétes, oksági stb. viszonyt jelölik. Ezt a fajta kötőszóhiányt azonban meg kell különböztetni az olyan kötőszóhiánytól, amelynek nem felel meg a fentebb felsorolt funkciók valamelyike, amely egymáshoz nem kapcsolódó, nem folytatásos szövegmondatok között található. Ilyen helyzetű szövegmondatok már a korai ómagyar kortól kezdve fellelhetők szövegemlé-keinkben. (L. I, 758—61.) Célszerű tehát továbbra is a kétfajta kötőszótlan szerkesztés-

nek, a folytatásos szövegmondatok $\emptyset$ kötőszavának és a nem folytatásos szövegmondatok kötőszótlan kapcsolásának a nyelvtörténeti tárgyalás folyamán való megkülönböztetése.

A kódexirodalom szövegmondattai között a leggyakoribb a $\emptyset$, az *és*, a *kedég*, az *azért* és a *mert*, valamint a *de* kötőszóval való kapcsolás.

Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok

A nem folytatásos szövegmondatok nem kapcsolódnak megelőző szövegmondathoz vagy szövegmondatokhoz, ezért természetesen előzményhez kapcsoló kötőszó sem lehet bennük. Az ilyen kötőszó nélküli mondatokat nem tekinthetjük $\emptyset$ kötőszós mondatoknak. A kötőszóhiánynak ez a fajtája a következő szövegmondat-típusokban található: a) fejezetcímekben; b) fejezetkezdő mondatokban; c) új szövegrész elején; d) magán- és hivatalos levelek, ügyiratok stb. hagyományosan szokásos bevezető és befejező részeiben; e) nem kijelentő (felkiáltó, kérdő, kérő, felszólító és óhajtó), valamint felelő mondatok között néhány esetben; f) nem 3. személyű szövegekben (párbeszédészövegekben, lírai és szónoki művekben) többnyire, de sokszor a kijelentő mondatokban is.

a) Fejezetcímeként szövegeink közül leggyakrabban a DöbrK.-ben található kötőszó nélküli mondatok: I. 378: „Evangeliom zent Mate | Capitulum kilenced”. Stb.

b) Fejezetkezdő mondatok a fejezetcímek után kötőszó nélkül következnek: CzechK. I. 43: „Kowethkozyk ymmar zent Bernald doctor ymadczaga. | IDwozlegy ez wylagnak ydwoszege ...” stb. A fejezetkezdő mondat anaforikus utalást tartalmazhat a címre: TelK. 14: „kóuetkőzic e kőnőuečkenec mafodic capituloma e fcent anna azzonnac ... | e fcent anna azzon germóc koraban ...”.

c) Új szövegrész elején a kötőszóhiányos mondat (is) jelzi az indulást, a folytatás hiányát: ErdyK. 508: „Az Iambor Apathwr el kezdween az hystoriat meg bezeellee ew neky. | Volt eegy nagy kazdag wrnak egy ffya reeghy ydóben”; 1532. VII.: „egyeb vyfagu(n)k Moft ni(n)chen, | en vilem hogh en Mo[ft] vru(n)khoz ne(m) Mehetek ha Mikort k oth [lez]en” (LtK. I: 138). Előfordul, hogy a szövegrészkezdő mondat is tartalmaz anaforikus névmást: BécsiK. 17: „Èn vřam ha mēltolod halgatnod igāffagot mōdoc ènnēpřol ... | Ènnep Caldeofoc nēmzētēbēli. èz èlētēb Mēfopotamiaban lakozot”.

d) Magán- és hivatalos levelek, ügyiratok stb. hagyományosan szokásos bevezető és befejező részeiben: 1529. VI.: „wřysthen tharcha meg the kegylmedeth kegylmes wram mynd azen kegylmes azzonyommal egyethemben yo egessgeben. | Ez lewel adathoth Zebembe zenth Lazlo kyral napyan 1.5.2.9. | Belwary Ferencz dyak the kegylmed zolgaŷa” (MNY. 37: 275–6).

e) Nem kijelentő mondat esetén elbeszélő vagy értekező szövegben is előfordulnak kötőszó nélküli mondatok: NagyszK. 281–2: „O malaztnac ańna maria kičoda az, ki atte dičōfegōdnec magaffagat megmerhetne”, 282: „Mit mondhatonc haath ez ziz ańa mariarol”. A GuaryK.-ben egy hosszú szövegrész 13 felkiáltó jellegű szövegmondata korholást, szidalmazást fejez ki, mondatkapcsoló kötőszó nélkül: GuaryK. 29–30: „O pocolbeli kegōtlenfeg ... o atkozot halalos pocloffag | Te vağ ki haborufagot zerōř ... | łac te vağ ař, ki hamisłitoket ... nē řonřl meg focafeŷtani ... | Te vağ ař atkozot nēlv ...”. Ehhez hasonló felsorolás a katolikus imaformában, a litániában található,

csak ez utóbbi pozitív tartalmú, ugyanis dicséretet és könyörgést fejez ki. A kötőszó nélküli szerkesztésben megegyeznek.

A következő levélrészletben intést, biztatást és kérést kifejező nem folytatásos szövegmondatok követik egymást: 1527 k.: „ne wezed el magad nemes wram, es ne kyssebeÿch, megh | ÿo wthath lelŵnk mÿnden dologban, | walozt warak k. tewl” (MNY. 37: 206).

f) A nem 3. személyű szövegekben kódexanyagunk megsokszorozva tartalmazza a kötőszó nélküli mondatokat (l. ezek statisztikai táblázatát). Az idetartozó műfajokkal (zsoltárok, lírai művek, párbeszédesszövegek, prédikációk) a következőkben részletesebben foglalkozunk.

Zsoltárszövegekben. — Zsoltárszövegeink szövegmondatai általában kérést, óhajt, könyörgést vagy felkiáltást, dicsőítést tartalmaznak, nem kijelentő mondatokkal. Így érthető, hogy többségben vannak bennük a kötőszó nélküli, nem folytatásos mondatok: Apork. 117: „Vduq3ph mÿnket vram mÿ iftenŵnk . . .”. Állítást kifejező kijelentő mondatok is lehetnek kötőszó nélküliek és nem folytatásosak: Apork. 124: „3abadeh meg engemet mert 3aualas es zegen vagok en . . . † | Mikent ar3ek mikor elhaiol eluettem: es ki verettettem mikent fafka † | En terdim meg betegoltek b3it3l”. Az utolsó két szövegmondat akár és kötőszóval is kapcsolódhatna egymáshoz. A zsoltárokból és általában a lírai szövegekben a folytatásos és a nem folytatásos szövegmondatok közötti nem éles határ megfelel annak az ingadozásnak, amely a kötőszó nélküli és az és-sel kapcsolt szövegmondatok között tapasztalható. Ilyen viszony van a következő óhajtó szövegmondatok között is: FestK. 379—80: „Zabadyhch megh te ellenfeegednek zolgalatyabool . . . | Zabadoh megh engemeth az erewk keenoktool . . . | Towabba walo kenymath . . . ky wegjed”. A KeszthK.-ben különösen sok kötőszó nélküli szövegmondatot találunk, közöttük sok olyat, amelyet folytatásosnak is értelmezhetnénk. Ezek között nem kevés az állító mondat: KeszthK. 21: „Mynd egye[d]-tembe el haylottanak . . . | nynchen ky yoth thegyen | nynchen chak egy ees | Meg nyllth koporfo w nekyk zayok | w nyelwekkel chalard3agokath zolnak”.

Lírai művekben. — A PéldK.-ben ránk maradt haláltáncének és a CzechK.-beli Szent Bernáld doktor imádsága verses emlékek. Jól szemléltetik a lírai műveknek a kötőszóhiányban is megmutatkozó tömörségét, az előbb említett mű pedig a versekben oly gyakori ismétlést. Az ismétlődő mondat: *Elmegyek meghalni*, többnyire önálló szövegmondat, néha azonban kiegészül. Az ismétlődő mondatot nem tekinthetjük folytatásosnak. Elsősorban esztétikai-ritmikai okoknak köszönheti létét, valamit hangsúlyoz, kiemel az egész költői alkotásban, de nem egy részletet folytat tovább: PéldK. II. 74—5: „El megyek meg halny . . . | . . . | El megyek meg halny . . . | . . . | El megyek meg halny . . .”. A CzechK.-ből választott szöveg verses ima, tehát az 1. és a 2. személy dominál benne, sok felszólító, kérő, óhajtó, felkiáltó és kérdő mondat s kijelentő mondatokkal is. Mindössze három mondatkezdő kötőszó található a vers 76 szövegmondatában. E szövegmondatok kis autonóm szerkezeti egységek, nincs szükség arra, hogy egymásra utaljanak: CzechK. I. 47—8: „Latom hogÿ folÿ mÿndŵnŵnnen. te zeep werŵd nagÿ bewsegwel: Pÿros oÿl [!] mÿnth masth nÿlth rosa. mÿ lelŵnknek walczagara. | Barson zÿnw werŵs kezed. zerelmemben meg ŵlelŵm: Zomechozoth azzw zamwal. ŷzom zent werŵdeth kÿwansagwal”.

Vásárheli András Mária-himnuszának 18 szövegmondatában egyetlen kötőszó sem található. Mind a 18 szövegmondat nem folytatásos, a himnusz szakaszaiban Szűz Mária tulajdonságainak egymás mellé rendelt felsorolását kapjuk.

A világi tárgyú lírai művek: Apáti szatirája és a Beriszló Péterről szóló propaganda-ének is bővelkednek a nem folytatásos szövegmondatokban: ilyen az előbbinek 14 szövegmondata közül 10, az utóbbinak 18 szövegmondata közül 7. Apáti versében a kipelengérezett személyekről szóló részek szakaszonként váltogatják egymást, s a személyváltozás témaváltozással is együtt jár. Beriszló énekében a 4. szakasz szövegmondata önmagában is megálló szentencia: Beriszló: 1520 k.: „Hadakozo foha nem nyer egy vyadalbannes, ha nem lezen ygaz hytew megh az nyerefeighben, wagy tyztafagh kywel nynchen akar mykoronnys” (RMKT. 1²: 486).

Párbeszédes művekben. — A három, párbeszédes részt tartalmazó kódexben (NádK., PéldK. I., SándK.) a kérdések és feleletek nagy száma miatt a kötőszó nélküli szövegmondatok között többségben vannak a nem folytatásosak. Noha a felelet a beszéd folyamatban a kérdést követi, s így a kérdés kiegészítésének tekinthető, a kérdés és a felelet együtt alkot egy teljes értékű szemantikai egységet, a felelet mégsem lehet a kérdésnek olyan értelemben folytatása, ahogy egy kapcsolatos vagy egyéb mellérendelő viszonyt kifejező szövegmondat folytatja a megelőző szövegmondat tartalmát. A NádK.-ben a lélek és a test vitáját a beszédpartnerek hosszabb szövegegységei tagolják részekre, s egy-egy félnek a szövege változatos tartalmú mondatokból épül fel (szemrehányás, sajnálkozás, könyörgés, óhaj, felszólítás, kérdés, felelet stb.), amelyek tartalmilag szorosan nem kapcsolódnak egymáshoz: NádK. 317—8: „No hol vannac a nağ telkóc, kiket góytóttel, A zeles palotac . . . kiket rakatal . . . A foc penz | incab zeretted honnem mint istent, A yo izü fiues etkeket . . . A zin változtato . . . io ruhacat | houa lóttac a nağ ekős agh leplóc lepódec. | Ninčen immar vad, es madar hufod . . .”. A PéldK. I.-ben az élet és a halál párbeszéde erősebben tagolódik, a kérdés és a felelet sűrűbben váltja egymást: 65: „Felel az halal ezek ellen az életnek monduan | En vagyok kytewl feel mynden teremtwet allat . . . | nem haznal az tewruennek en elewlem el vetele . . .”. A SándK.-ben a három keresztény leány több személlyel beszél, itt még sűrűbben váltják egymást a felek szövegei: 25: „monda hyrena: | az bodogtalan fabius akar be ipni | monda Cionia. | vr isten oltalmazzon: | monda agapes | Amen”.

Prédikációkban. — A DöbrK. II. Szent Pál leveleiből tartalmaz részleteket. A kötőszó nélküli szövegmondatok nagy része fejezetcím és fejezetkezdet, a többi (9) nem folytatásos szövegmondat jórészt felszólítás: 378: „haragókatok es ne akariatok binőznótok: | Nap el ne nvgoęek ti haragtokon: | Ne aęęatok hełt őrdőęnek. | ki oroz vala. Imar ne orozion . . .”.

A folytatásos szövegmondatok gyakori kötőszavainak minőségi jellemzése

A $\emptyset$ kötőszó előfordulásai

A kötőszó nélküli mondatot csak a folytatásos szövegmondatok esetében vehetjük $\emptyset$ kötőszósnak, mert csak az ilyen mondatok között lehet valamilyen funkciót (többnyire kapcsolatost) tulajdonítani a kötőszó hiányának.

a) A kapcsolatos mondatokban a $\emptyset$ kötőszó (amely váltakozhat az és-sel, ezt l. később) a következő típusú szövegmondat-kapcsolódásokban fordul elő gyakrabban:

Az időbeli egymásutániség esetében időhatározószóval kezdődő szövegmondatoknál (BécsiK.: 11, MargL.: 30, KazK.: 9, NagyszK.: 11, CornK.: 7 adat): BécsiK. 12: „ $\emptyset$ Tahat Olofeznès hiua a · fèiedèlmèkèt” : $\emptyset$ Tunc Holofernes vocavit duces; MargL. 2: „ $\emptyset$ Mÿkòron ez zent zvz · volna evt eztendevs · lata . . .”; stb. Ez a típusú, mikoronnal kezdődő vagy más $\emptyset$ kötőszós, szövegelőzményt követő szövegmondat a MargL.-ban nagyon gyakori.

Az időbeli egymásutániségben a cselekvés személycserével jár együtt (MünchK.: 17, DöbrK.: 6, ÉrdyK.: 10 adat): MünchK. 86ra: „ $\emptyset$ Monda onèki Nathanaèl | . . . | $\emptyset$ Felele i^r”; DöbrK. 378: „ $\emptyset$ mondanak neki | . . . | $\emptyset$ Monda nekik”; stb. E típusban tehát dominál az idéző ige vagy valamilyen kommunikációs tevékenységet jelentő performatív jellegű ige. Ez a SándK. párbeszédes szövegében gyakori.

A cselekvéssorban nemegyszer anaforikus visszautalás is jelzi a szövegmondatok közti kapcsolatot (MünchK.: 14, TelK.: 10, KazK.: 6, NagyszK.: 10 adat): MünchK. 85ra: „KEzdètben vala ige . . . | $\emptyset$ Ez vala . . . istènèl”; KazK. 70: „ $\emptyset$ ez eufemianus . . . ergalmas embòr”; NagyszK. 272: „ $\emptyset$ Ez igeek vannac meg irvan”. A SzabV.-ban 26 $\emptyset$ kötőszó található folytatásos szövegmondatban. E szövegmondatok többségében anaforikus névmás vagy határozószó jelzi visszautalással az előzménnyel való kapcsolatot: „Elw Eg yffyw varday Sÿmon kynek annÿa enaponked fyrhon | Byzon w keges wrfÿw vala ky pattantÿwmÿa oth hala”, „leg ottan twlbelwl Twrwknepek Nagÿ vÿadalth velek twrletenek | Sok kwzwlwk kyk oi ben valanak Nèkyk kezen nekÿk vÿzbe halanak”. Stb.

A cselekvés folytatását semmilyen grammatikai vagy lexikális elem nem jelzi: KazK. 76—7: „uegre megh efmere: hoğ uriften ky akarna ez uilagbol uenny | $\emptyset$ Az zolgalut ky vneky zolgaluala: tentat es papiroft kere”. A SzabV.-ban a $\emptyset$ kötőszónak az ilyen alkalmazása is többször megtalálható: „zamtalan fok hayokath . . . Nagÿ hamar fel vòtata az zawan Es Sabach vartayath hoztata zaman | $\emptyset$ Nep zamtalanfaga kwrnÿwl alwan . . . Hayokath mond arokba vontathnÿ”.

A szöveg leírás jellegű részei $\emptyset$ kötőszóval kapcsolódó szövegmondatokat tartalmaznak: ÉrdyK. 510: „ $\emptyset$ Az feld kyeef kyhòz foha hafonlatofth nem latot . . . | $\emptyset$ Az zeep mezòn . . . az egh tyzta . . . | $\emptyset$ Az faak ky zeep vyragos ky kedeegeh tellyes . . . eerth gymelchòkkel. | $\emptyset$ Az ffaaknak aga boga . . . yeles madarakkal eekòfewltettenek”.

A szövegmondatokban ismétlődő (párhuzamos) mondatszerkezeteket találunk. Ide tartozik a JókK. kijelölt részének egyetlen $\emptyset$ kötőszós mondatkapcsolása is. Ilyen ese-

tekben ma is gyakori a $\emptyset$ kötőszós szövegmondat-kapcsolás: 41—2: „Es nemȳkoron lewlyua [!] ewtet fewldrewl fel emeltettettuel bykfa kewzepinglen ... | $\emptyset$ Nemȳkoron lewlte ewtett ... fel emeltettuen ...” : Aliquando vero invenit eum usque ad medios fagos elevatum a terra. A magyar szerkesztésmód itt is megfelel a latin szövegnek.

b) A $\emptyset$ kötőszó ellentétes mondatok kapcsolására is alkalmas. A SándK.-ben sok szembeállító és megszorító ellentétes viszonyú szövegmondat található ilyen formában. — Szembeállító ellentét: 23: „azook tiztölȳeek az baaluanyokath. kȳk istennek haragȳaaban akarnak esnȳ: $\emptyset$ en az en ... nȳakamath megh. nem zornȳotȳm”. — Megszorító ellentét: SándK. 26: „mel" zeep testeel en valek ... | $\emptyset$ Im masth valakȳ laath mȳndȳon wtal” stb.; PéldK. II. 76: „El megyek meg halny | $\emptyset$ [‘noha’] papa vagyok de az halal emgem nem hagy fokayg papalkodny de be fogya zamat”.

c) A $\emptyset$ kötőszós mondat oksági viszonyt, mégpedig következtetést is kifejezhet: NádK. 329: „sem erȳ, sem hatalm ... a halalnac keferues ȳztȳnit elnem tavoztathatt’a. | $\emptyset$ Azt mondom hoȳ mind ketten binhȳttethhetȳnc”; SándK. 26: „mȳndȳon fut tȳlem. | $\emptyset$ el megȳok felessegȳmhoȳz”. A következő példákban a $\emptyset$ kötőszó felvétele problematikus, mivel a szövegmondatokban határozószó is jelzi az oksági kapcsolatot (*annakokáért, minekokáért, ennekokáért*), amely szinte már a kötőszó szerepét is vállalja, annyira, hogy külön kötőszó nem tehető ki e mondatokban: TelK. 17—8: „vrnac elȳtte gakornac vala ... syralmakat | *minekokaerth* ketfegebe nem esenec ... | *annakokaert* ... kezdec iftenneć irgalmaffagat kernye”, 26: „kezde e fcent Joachim ... zomorgni ... | *ennekokaert* ... boćatta menbȳl e gabriel archangalt e fcent Joachimhoz”.

A CornK.-ben az *azért* felváltva szerepel az *annakokáért*-tal, s az *azért*-nak a latinban többnyire az *ergo* kötőszó, az *annakokáért*-nak az *unde* határozószó felel meg, de nem kivétel nélkül: CornK. 54r: „*annak okaert* futa az taneȳtvanyokhoz” : Cucurrit ergo ad discipulos.

A $\emptyset$ kötőszó magyarázó mondatot kapcsol: NádK. 324: „ellenȳm mire nem allot-tal, | $\emptyset$ nem a teft, de a lelȳk bynȳs”.

Kifejtő magyarázó értelmű szövegmondatok is előfordulnak $\emptyset$ kötőszóval, az azaz, *mégpedig, úgymint* későbbi korból való kötőszók helyett. Ilyenkor a kifejtő részben felsorolás, előszámolás található (GuaryK., NagyszK., CornK.).

A $\emptyset$, valamint a hasonló szerepű és meg *kedég* kötőszók párhuzamos használata

E három kötőszó használati köre nem határolódik el élesen egymástól. Eseménysorok vagy egyéb összefüggő tartalmak összefűzésére szolgálnak, az ilyen kapcsolatos viszonyokat kifejező szövegmondatok állományán közösen osztoznak, az egyes kódexekben más-más arányban. Bibliaszövegekben, legendákban és elmélkedő szövegekben a $\emptyset$, az *és*, valamint a *kedég*, zsoltárokból a $\emptyset$ meg az *és*, regulaszövegben a $\emptyset$ és a *kedég*, párbeszédes szövegekben, prédikációkban és lírai szövegekben csak a $\emptyset$ kötőszó szerepel 10%-nál nagyobb arányban. De e műfaji általánosabb jellemzőkön belül az egyes kódexekben a kötőszók használata több esetben éles különbséget mutat. A JókK.-re az *és* előfordulása jellemző, $\emptyset$ kötőszó és *kedég* alig található a feldolgozott szövegrészben. A MargL.-ban viszont az *és* fordul elő elenyésző számban. Hasonló a helyzet a KazK.-ben, az ÉrdyK.-ben azonban a *kedég* hiányzik. Az *és* is, a *kedég* is hiányzik a GuaryK.-ben, a NagyszK.-ben és a SándK.-ben. A három kötőszó

valamelyikének hiánya tehát a kódexekben így fest: $\emptyset$ kötőszó nélküli kódex (1 adat kivételével): JókK.; és-telen kódexek: MargL., KazK., GuaryK., NagyszK., SándK.; kedég-telen kódexek: JókK., ÉrdyK., GuaryK., NagyszK., SándK. és a zsoltár-kódexek.

A magyar kötőszók általában ugyanazon latin kötőszóknak felelnek meg: $\emptyset \sim \emptyset$; *et(-que)* $\sim$ *és*; *autem (vero)* $\sim$ *kedég*.

Bibliaszövegekben. — A $\emptyset$ kötőszó eseményfolytató szerepben a MünchK.-ben többnyire igével kezdődő szövegmondatot köt össze (22 eset), az igék között gyakori a *mondá* és a *felelé*: MünchK. 85va: „Fèlèle $\emptyset$ nekic Ianos monduan”. Ugyancsak a MünchK.-ben 13 esetben a $\emptyset$ kötőszós kapcsolatos mondatban anaforikus névmás utal vissza a megelőző szövegmondatra: MünchK. 86rb: „Ezt teue i^c ...” : *Hoc fecit ... Iesus ...* A BécsiK.-ben az eseményt sokszor a *tahát (tunc)* mondatkezdő határozószó kapcsolja az előzményekhez kötőszó nélkül: 12: „Tahat Olofeznès hiua a · fèiedèlmè-kèt” : *Tunc Holofernes vocavit duces*.

Előfordul, hogy a latinban kötőszó és határozószó együtt kapcsolja a szövegmondatot az előzményekhez, s a magyar fordításban egyszerűbb megoldás található, a kötőszó elmarad: BécsiK. 13: „Éz vian lezalla Damafkofnac mèzqizè” : *Et post haec descendit ...* A DöbrK.-ben az és kötőszót szövegmondat elején néha a *tahát* határozószó vagy az *íme* módosítószó követi, a latint pontosan lefordítva: 376: „es tahat kezdez zegennel vtolfo hel't tartanod” : *et tunc incipias ...*, „es Ime nemel bel poklos vala v elötte” : *Et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum*.

A *kedég* kötőszó nagyon sokszor az és kötőszó szerepében jelenik meg, az esemény folytatására használják: MünchK. 85vb: „Es hallac a · két taneituā qtèt bèzèllettè z kquetec i^t | Megfozdoluan ke· [autem] i^c ... mōda”, 85vb—86ra: „Monda $\emptyset$ nekì phu-lõp | Ioy z laffad | Lata ke· i^c Nathanaelt ... z mōda qrolla” : ... | Vidit Iesus Nathanael ... et dicit de eo.

A folytatódó esemény vagy tényközlés nemegyszer kiegészít egy másikat, mintegy megtold egy előbbi: BécsiK. 14: „Tahat le zalla ... a hégècbõl ... z mèguõn menden vazoft ... | Mèdèn vazafocbol ked [autem] von q mağanac ... èzqs fèzfiakat ... hada-kazatza”, 18: „z nèm volt ki kazomlatot ... tènne ènnèpnè ha nem lac midõn èltauoztot q vza iftènènc zolgalatlatol / | Valamènèzer ked [autem] ... ègèbèt bõlõltènèc ... boz-zofagba adattanac”.

Ilyen, az előzményt kiegészítő szerepben ma a *pedig* kötőszó használatos.

Az esemény folytatása vagy kiegészítése szembeállítással járhat együtt. Ma is használjuk ilyen funkcióban a *pedig*-et, s vele együtt az és-t is szoktuk alkalmazni: MünchK. 87rb: „Ezèc utan iquõ i^c ... Iudeanac fõldebè ... z oth kezèztèl vala / | Vala ke· [autem] lang kezèztèlõ Enonbā”; BécsiK. 19: „kèzèstèffèdmg ha vagon q valami hamiffagoc q iftènèc zemelec èlõt ... | Ha ked [vero] ènnèpnèc vètkèzètè nènèn ... nèkic èllènèc nem alhatõc”.

A BécsiK. és a SzékK. egymásnak megfelelő részei az és és a *kedég* párhuzamos használatát mutatják: BécsiK. 17: „ES meghizdèttètèc Olofernefc” $\sim$ SzékK. 16: „Megh mondateek kedeegh Olofernefcnek” : *Annuntiatumque est Holoferni*; BécsiK. 17: „Es midõn èhfèg bèfedèt volna mèdz földõt” $\sim$ SzékK. 18—9: „mykor kedeegh mynd az földet el fèdèztè volna az ehfeegh” : *Cumque operuisset omnem terram fames*. Hasonló párhuzamos részek más kódexekben is találhatók: MünchK. 17vb: *Es* $\sim$ JordK. 388:

kedeg : *At*.

A JordK. nem idézett szövegmondataiban többször fordul elő az *és*, idézett mondataiban a *kedég*.

A JordK. a *kedég* helyett többször az *azért* kötőszót használja. Az *azért* a következő mondat kötőszava az ómagyar korban. Az esemény folytatásának következményes jellege sokszor olyan melléknyalata volt a kapcsolatos viszonyoknak, amely a fordítók-másolók tehetsége, tudása stb. által hol kidomborodott, hol nem. Innen adódhatott a két kötőszó váltakozása párhuzamos szövegrészekben: MünchK. 16va: „Ki *ke* vegig allanga az *ǵduǵol*” ~ JordK. 383: „Vala *kǵ* *azert* meg maradand *mǵnd* veghǵg, az ollǵan *ǵdweǵwl*” : qui *autem* perseveraverit usque in finem, hic salvus erit; MünchK. 16va: „Mikor *ke* tǵtǵkǵt *ǵldǵǵǵndǵc* . . . fuffatoc” ~ JordK. 383: „Mǵkoron *azert* haborgatannak tǵtǵket . . . fwffatoc” : Cum *autem* persequentur vos . . . fugite; stb.

Legendaszövegekben. — A JókK.-ben a kötőszók használata jól egybevetethető a kódex latin megfelelőivel. Az *és* kötőszó általában a latin *et* fordításaként jelentkezik. Néhányszor azonban a latinban *autem* és *vero* található, ezek azok a kötőszók, amelyeket a kódexirodalom többnyire *kedég*-gel fordít, a JókK. viszont általában a *de*-vel. A *de*-vel kapcsolt szövegmondatok a JókK.-ben gyakoriak, az egyetlen kódex a vizsgáltak közül, amely sűrűn használja a *de*-t (l. 777—9), ugyanakkor nem használja a *kedég*-et a szövegmondatok kapcsolására. A *de*-vel kapcsolt szövegmondatok a JókK.-ben szembeállító ellentétet vagy egyszerű kapcsolatosságot fejeznek ki, mert a latin *autem* és *vero* kötőszókkal bevezetett mondatok közel állnak a kapcsolatos mondatokhoz, sokszor *és* kötőszóval is helyettesíthetők volnának: JókK. 39—40: „ez mondott hegǵre fel menenek / De [autem] mǵkoron fel mentekuolna . . . az heltewl kewlewmb kewlewmb madarak futtnakuala ew hozza”; stb. Az említett latin kötőszókkal bevezetett mondatok annyira közel állnak a kapcsolatos mondatokhoz, hogy a kódexíró nem egyszer *és* kötőszóval fordítja őket: JókK. 41: „egǵebett femmǵtt ne zolna hanemczak azt mondana . . . | *Es* ha nem felel(e)ne legottan el terne frater leo . . .” : . . . | Si *vero* non responderet statim, frater Leo recederet.

A *ǵ*, *és*, *kedég* kötőszók előfordulása legendaszövegeinkben a következő: mindhárom kötőszó gyakori a TelK.-ben és a VirgK.-ben; a *ǵ* és az *és* gyakori az ÉrdyK.-ben; a *ǵ* és a *kedég* gyakori a KazK.-ben; csak az *és* gyakori a JókK.-ben.

A JókK. és a VirgK. kapcsolatos mondatainak kötőszó-használatában néha eltérések mutatkoznak, a VirgK.-ben a *kedég* javára: JókK. 41: „*Es* ezt *azert* paranczola” ~ VirgK. 40: „Ezt *kedigh* *azert* paranczola” : Et hoc ideo praecepit; JókK. 41: „De tehett frater leo zent fferenczet . . . lefeǵǵuala” ~ VirgK. 40: „Frater leo *kedigh* . . . wryzi vala wtet” : Nihilominus tamen frater Leo . . . sanctum custodiebat; stb.

A MargL. 8 *kedég* kötőszója közül 7 időhatározó után (10: *Zent kerezti naptevl fogua kedeg*, 11: *Nagy cetevrtekre iutuan kedeg*, 13: *Nagǵ penteken kedeg*, 14: *Egǵeb jdevkben kedeg* stb.) fordul elő, tehát elbeszélés folytatását kapcsolja.

A TelK. 7 *kedég* kötőszójából 5 az előzményekben említettre vonatkozó téma szerepű főnév után következik.

A KazK.-ben a kötőszós mellérendelések közül csak a *kedég* kötőszós gyakori (17 eset). A *kedég* kötőszó többnyire a mondat élén álló főnevet, főnévi kifejezést vagy főnévi határozót téma funkciójuként jelöli: KazK. 72: „kezde istennek zeretetyert *alamifnat* kudolnia | Az *alamifnabol* *kege*k: ammynet efmer uala maganak zykegnek

lennie: azt maganak tartyauala”. A *kedég*-nek ez a használata sokszor egybevág egy előbbi esemény vagy tény kiegészítésével, amikor a *kedég*-gel kapcsolt szó mintegy az előkészítő témát nevezi meg ismét, melyet a *kedég* utáni rész mint újat mondó, többnyire nyomatékos rész követ. A *kedég* előtti rész — úgy látszik — hajlamos arra, hogy megismételje a megelőző mondat nominális vagy határozói részét, esetleg más szavakkal. Az ÉrdyK.-ben nem gyakori a *kedég* kötőszó, de azért itt is megtalálhatók az említett használatot reprezentáló példák: ÉrdyK. 509: „Mykoron azért az *harmad nap* bel tölt volna ky mynd haza ozla. | *Az harmad napyg kedeeg* sem az meennyey faffaar sem az ew özweere nem ettek yttak vala” stb.

Az előbbi szerepétől eltérően inkább kiemelő és újat közlő szerepű a *kedég* azokban az esetekben, amikor a mondat elején álló állítmány után következik. Ilyenkor ez az állítmány a kiemelt rész: KazK. 73: „*Megh hattauala kegek* eufemianus ... hoğ ... alamifnath oztogatnanak”. Igei állítmány helyett igenév is állhat a *kedég* előtt: KazK. 78: „*haluan kegek* eufemianus ... legottan el kefferödek”. Stb. A *vala* segédige is lehet kiemelt helyzetben az utána következő *kedég* által. Ilyenkor az állítmány nominális része a *kedég* után (és többnyire a *kedég*-et követő alany után) helyezkedik el: KazK. 70: *Vala kegek ez eufemianus ... igön ergalmas embör*.

Elmélkedő szövegekben. — Az elmélkedő, értekező jellegű kódexekben a kapcsoló funkciójú kötőszók közül a $\emptyset$ kötőszó előfordulása dominál. Ez a $\emptyset$ kötőszó legtöbbször (GuaryK.: 16 eset, NagyszK.: 12 eset, CornK.: 6 eset) felsorolásban, előszámlálásban található, ezenkívül magyarázó szerepben (NagyszK.: 14 eset, CornK.: 10 eset). A $\emptyset$ kötőszó felsorolásban: GuaryK. 26—7: „Ha kihöz igaffag tetelt latnac, ahoz azt mongac, igö beketelen ... | $\emptyset$ Ha kibe, eğişüfegot latnac, ahoz azt mögac, hoğ balgatag | $\emptyset$ Ha kibin, eğıot elmet, böllefegot latnac, ahoz azt mögac, hoğ igön alnoc”; NagyszK. 272—3: „Mert az ziz maria helhöztetöth iften közöt, es mü közöttönc Im ez három ocaert | $\emptyset$ Elözer iftenert Mafodzor ön erte, harmadzor, Mi erőttönc | $\emptyset$ Elözer ... helhöztethec ... iften közöt, es közöttönc iftenert ... | $\emptyset$ Mafodzor önnömmagaert ... | $\emptyset$ Harmadhoz Mi erőttenc ...” stb. Az efféle számszerű felsorolások, előszámlálások a kódexirodalomra jellemző skolasztikus gondolatmenetet tükröző stilussajátságok közé tartoznak, rendszerint a $\emptyset$ kötőszó található a szövegmondat-határon.

A pontosító, kifejtő szerepű kapcsolatos mondatokban is sokszor fordul elő a $\emptyset$ kötőszó: NagyszK. 274—5: „heet ielös örömeckel ayandokozameg vtet, | $\emptyset$ Elfe örömet ... | $\emptyset$ Ez öröme hanfonlatic meñorzagba valo örömhöz, melyet val az örök diçöfegbe ... | $\emptyset$ Mafod örömet ... | $\emptyset$ Ez öröme hafonlatic ... | $\emptyset$ Harmad örömet ... | $\emptyset$ Ez öröme hafonlatic ...”. E mondatokban a kifejtő kapcsolat az előszámlálással együtt fordul elő.

Más mondatkapcsolatokban az előzményhez kapcsolódó szövegmondat inkább a következményt fejezi ki, és *annak okáért* névmási határozószóval, ill. kötőszóval kezdődik. Ilyenkor a $\emptyset$ kötőszó nem kapcsolatos, hanem oksági viszonyt (következtető viszonyt) reprezentál. (L. előbb, „A $\emptyset$ kötőszó előfordulásai” c. fejezetben.)

Az *és* kötőszó az elmélkedéseket tartalmazó kódexek közül csak a CornK.-ben fordul elő gyakran (16 esetben), s itt az elbeszélést folytató szövegmondatok kapcsoló eleme. A bibliai történetekből az elmélkedésekbe beillesztett szövegrészekben található. 53v—54r: „*Es bemenenek az coporfoban az azzonyallatok ...* | (közben 4 szövegmon-

dat) | *Es ez azzonyallatok hamarfaual ky menenek az coporfobol*”.

Ugyancsak a CornK. az egyetlen az elmélkedéseket tartalmazó három feldolgozott kódex közül, amelyben gyakori a *kedég* kötőszó is (9 eset). A *kedég* használata 8 esetben olyan, hogy szövegmondata az előzményt kiegészíti, többször megismételve egy főnévi kifejezést: 54r—54v: „meg hyrdeteek *az papyfeyedelmeknek* az fevld jndulaft ... | *Az papyfeyedelmek kedeg* adanak penzt az evryzevknk”. Egy esetben a *kedég* szembeállító szövegmondatban szerepel: 2r: „az zvz maria ... neuel mýnket ... ha lezevknk ev hozya hafonlatofok ... | *Ha kedeg* hafonlatlanok lezevknk amy anyankhoz ... jgeen keel feelmevknk [!]”.

A lírai, drámai és a szónoki műfajok szövegeiben. — E műfajokra a nem 3. személy domináló használata jellemző, szemben az elbeszélő és értekező műfajokkal. A lírában az 1. személy, a drámában az 1. és a 2. személy, a szónoklatban a 2. személy az uralkodó. Nem véletlen, hogy a nem 3. személy használata mint jellegzetes sajáttság együtt jár a kötőszó nélküli, ill. a $\emptyset$ kötőszós kapcsolásmóddal. Sőt, a kötőszóhiánynak a folytatásos vagy nem folytatásos szövegmondatokban való előfordulási aránya is más e műfajokban, mint a korábban ismertetett típusokban. A nem 3. személy használatával jellemezhető műfajokban a kötőszóhiányos mondatok száma lényegesen megnő a $\emptyset$ kötőszós mondatok rovására, sőt sokszor az előbbiek mennyisége felülmúlja az utóbbiakét. (L. a kötőszó nélküli szövegmondatok statisztikájának táblázatát.)

Párhuzamos szövegű kódexek összehasonlításakor jól megfigyelhető, hogy a kötőszóhasználat különbsége hogyan függ össze a szövegértelmezés különbségével. Így két-két párhuzamos szövegmondat-kapcsolat a bennük lévő tartalmi viszony alapján hol egyszerűen kapcsolatosnak, hol szembeállítóan értelmezhető, amit a $\emptyset$ vagy *és*, ill. *kedég* kötőszó jelöl a második szövegmondatban: AporK. 123—4: „Ez o mvuelkedetek kik ragalmaznak engemet vrnal ... | *Es te Vram* teg irlalmaffagot en uelem te neuedert ...” ~ KulcsK. 276: „*The kedeege [Et]* vram teegy yol en velem the newederth”; AporK. 124: „Oltogteffenek zegenfeggel kik ragalmaznak engemet ... | $\emptyset$ Vallok vrnak igen en zammal” ~ KulcsK. 277: „*Een kedeege* vallok vrnak een zaamal”: Confitebor Domino nimis in ore meo. Másutt *és* kötőszó kapcsol az AporK.-ben, $\emptyset$ a KulcsK.-ben. Ez azzal magyarázható, hogy az eseménysor folytatását az előzménnyel ellentétes viszonyúnak is fel lehet fogni: AporK. 118: „Ehezuen es zomiuhozuau: o lekek o benne meg fogatkozot, | *Es* iuultenek vrhoz mikor tpredelemzetnenek: es o ... meg mente azokat” ~ KulcsK. 266: „Ehezenek es zomehozanak ... | $\emptyset$ Kyaltanak vrhoz” : ... | *Et* clamaverunt ad Dominum ...

Jogi természetű szövegben. — A szerzetesi regulákat (viselkedési szabályokat) tartalmazó BirkK.-ben a $\emptyset$ kötőszón kívül csak a *kedég* fordul elő gyakran (19 esetben). Egyszer szövegmondat élén helyezkedik el, tehát kivételes szórendi helyzetben, és olyan funkcióval, hogy az előző mondat tartalmát kiegészíti, továbbviszi: BirkK. 2b: „bochanatot kell kerni iftétol ki ofmeri azokat es kiket igaznak felette meg fegtek mene io akaratural *zeretitek* | *kedig nem tefti de lelki zeretetek* kell kezottetek lénj”: *pe-tenda est venia ab omnium Domino, qui novit etiam eas quas plus justo forte corripitis, quanta benevolentia diligatis. Non autem carnalis, sed spiritualis inter vos debet esse dilectio.* A többi, második szórendi helyű *kedég* funkciója vagy az esemény foly-

tatásának, vagy kiegészítésének jelzése. A kötőszót sokszor egyéb kötőszó (*ha, mikor, hogy*) előzi meg, amely a folytatódó vagy kiegészítő cselekvés idejére, feltételére vagy céljára utal: BirkK. 3b: „*ha kedig eę honapig nę valaętandnak . . . mefter vaę puıcialis zerezzen . . . ęoriffat*”: *Si vero infra mensem non eligerint . . .*

Mivel a szerzetesi szabályzat előírásokat tartalmaz, a $\emptyset$ kötőszós szövegmondatok többnyire utasítások, felszólító módú igével. De a felszólító forma ellenére a regula szövegmondatai többnyire folytatásosak, amit a sok mondatösszekötő határozószó is mutat: BirkK. 4b: „*Aę vtan alamifnat . . . eleue mondvan . . . mond'a aę ęoriffa aę Reębuęt . . . | Eę vtan vlienek le aę foręk | Tahat aę ki fe meg mędhatt'a . . . | Annak vtana męd'a aę ki fe | . . . | legottan kik magokat bvneęnek eęmerendik . . . veęat kerienek . . .*” stb.

A világi líra műfajában is egyeduralkodó a $\emptyset$ kötőszó előfordulása, és kötőszó e műfajban szövegmondat kapcsolására nem adatható. Ugyanez mondható el a verses epikai emlékekről és a missziliszek szövegeiről.

A *mert* és az *azért* használata

Az oksági viszonyt jelölő kötőszók közül kettő fordul elő gyakran kódexirodalunkban: három kódexben (GuaryK., NagyszK., KeszthK.) a *mert*, négy kódexben (MünchK., ÉrdyK., KazK., GuaryK.) az *azért*. A két kötőszónak ellentétes a funkciója a régi magyar nyelvben, s így a kódexirodalomban. A *mert* szerepe sokszor közel állt az *ugyanis*-éhoz (amelyre egy bizonytalan adat van a kiszemelt korpuszban), s így a magyarázó mondatban betöltött szerepéhez. A latin *quia, nam, enim, quoniam* kötőszók fordítására használták, s az okot ismertető, második helyen álló szövegmondat élén helyezkedett el. Az *azért* a következtetés kötőszava, az első mondatban kifejtett ok után a második mondatban ismertetett következmény jelölésére szolgál, s vagy a második mondat elején, vagy a második helyen áll. Latin mintái: *ergo, igitur, itaque, unde* vagy *propterea* és a *tunc* határozószók.

Mai nyelvünkben a *mert* alárendelő kötőszónak minősül, de mivel gyakran nem kauzális, hanem racionális okot kifejtő mondatban is használatos, ilyenkor mellérendelő szerepű. A *mert* kötőszó a GuaryK.-ben, NagyszK.-ben és KeszthK.-ben olyan szövegmondatokban szerepel (6, 11 és 15 esetben), amelyekben racionális ok található: GuaryK. 26: „*haęonlatos arragalmaęo embęor aę farifeofokhoz | Mert micorę eęmer-nec, es latnac alaęatos embęort, ahoz aęt męęac, hęę keęmutalo*”; KeszthK. 15: „*My-koron geęgeękedyk keęyetlen meg geryed zegeny | . . . Merth dychertetyk bynes w lel-kenek kewanęagaba*”: *Dum superbit impius, incenditur pauper . . . | Quoniam laudatur peccator in desideriis animae suae.* A KeszthK.-ben a *mert*-tel kezdődő szövegmondat ritmikusan visszatér, a latinban *quoniam*, 3 esetben pedig *enim* található. A KeszthK. az egyetlen, itt részletesen feldolgozott zsoldár-kódexünk, amelyben a *mert* használata ilyen gyakori. Ennek magyarázata az okadásnak a zsoldárban való kitüntetés szerepe mind tartalmi, mind emocionális és ritmikai hatás kedvéért. Nem véletlen, hogy a másik két kódex elmélkedő szöveget tartalmaz, amelyben az oki viszonynak fontos szerep jut, ezért túlnyomó a *mert* kötőszó használata.

Az előzmény után kifejtett okot a SándK.-ben egy helyütt maga az *ok* szó vezeti be:

21: „Ime en nektok meg irom mikeeppen ok az < azarral vetekottenek ... | ez okaerth hog ... ty es wgyan tegetok mynth ok tetteek”.

A részint következtetés, részint következmény jelzésére szolgáló *azért* kötőszó kódexek korabeli használatának sokféle funkcionális árnyalata van, ami jórészt leggyakoribb latin mintájának, az *ergo*-nak használati gazdagságával, sokoldalúságával magyarázható. A következő árnyalatokat lehet megfigyelni az *azért* szövegmondat-összekötő használatában:

a) A második mondat tartalma az előzményből következő fizikai szükségszerűség: MünchK. 87va: „Kél vala ke· 9 neki Samazia közepi által élmenni | Iuta *azert* [*ergo*] i^c famazianac vazofaba”.

b) Az előzmény tett, amelynek következményét a második mondat tartalmazza: JókK. 37—8: „zerze magat zent attyauual bezelleny ... | *Azert* [*Unde*] az p[re]dicac[i]o meg leuen Monda”; NádK. 321: „a zegeñóknec att'a nem voltal, De incab foztoya. | *Azert* tegöd ragnac a serbe fergek”.

c) Az előzmény racionális ok: JókK. 47: „vram nenczen nekeem Es nem zeretek egyebet semmyt ... | *Azert* [*Unde*] ha valamit egyebett lewlnek en kebelemben % te tewted oda”; 15(2)9. VII.: „ennekem kenyeretek baratym hog y ryak melette k. | *azert* jol twgya k. myt kel wele myeln y” (MNY. 37: 277).

d) A második mondat egyszerűen időbeli rákövetkezést fejez ki, amelyet ma leginkább az *erre* határozószóval jelzünk: DöbrK. 382: „keri vala hog ... meg vigasztanaia y fiath ... | Monda *azert* [*ergo*] neki iefus”; SzabV.: „Sebes es gyuan zwnetlen lwttek Swt mēden ereykwel raytonk lwttek | Nwazert strwmlottak kemellethlen Hogy belwl ferelm lwt merteklethlen”.

e) A második mondat az előzményben már jelzett vagy megkezdett cselekvés bekövetkezését vagy folytatását tartalmazza, sokszor a *mikoron* határozószót követi az *azért*, amelyet néha ugyanilyen helyzetben a *kedég* helyettesít: ÉrdyK. 509: „Es keeree hogy yewne hazahoz ... | (közben 10 szövegmondat) | *Mykoron azert* be meentenek volna ...”, „*Mykoron kedee*g bwlchwt akarna venny ...”; KazK. 72: „el be mene: ez uaraſbaualo zenth eghazba ... | *Mikoron azert* az uaraſba iutot uona ...”.

f) A második mondat a beszédelőzményt követő válasz vagy cselekedet: MünchK. 87va—87vb: „Iou eg nembezi ... | möda oneki i^c | Ag ennēkē innom | ... | Monda *azert* [*ergo*] 9 neki a· famaziai nēmbezi”; CornK. 55v: „Monda neky iefus. | Menyel ... | ... | *Azert* maria magdalena el mene”.

g) Az előzmény általános érvényű megállapítás, ebből következik a második mondat cselekvése: NádK. 325: „A garlo test eleuen, valamit tezōn allelōknec miatta tezi. | *Azert* mondom nekōd, hi g ennekōm, hog ... vetkōztel, kōuetven a garlo es dohos testnec akarrattat”; 1532. VIII.: „walaky ewrdeghnek folghal kynnal fyzeth nek y | *azerth* ferel[mes] wra(m) ef athya(m)fya wyfylllyethek gho(n)doth maghathokra” (LtK. 1: 139—40).

h) A következtetést tartalmazó szövegmondat összefoglalhatja egy hosszabb előzmény tanulságát: VirgK. 45: „*Azert* mynd ezekbwl meg teczik, miken az eg zolgal es engedet legien neki”, vagy több szövegmondatból álló példázat tanulságát: JordK. 388—9: „Es yme eg ember kynek kezee meg azot vala eleybe yarwla. | (közben 4 szövegmondat) | *Azert* ylllyk ynnepnapon yot tenn y” ~ MünchK. 18ra: „z ug [*Itaque*] illic jombatokon iol tenni” (az *azért*-nak a MünchK.-ben a latin szolgai fordításaként és úgy felel meg, l. a csak ritkábban előforduló kötőszók között); 15(2)9. VII.: „k. nekem zalagossototta ezer florentban Enynget ... | ... | *azert* kygelmes wram ... az zalagos

lewel kelyenký, az kaptalanbol kýlgýe nekem k.” (MNY. 37: 276—7).

Az *azért* kötőszónak kapcsolatos vagy szembeállító funkciója is van, és párhuzamos a *kedég* szerepével. Ilyen példákat már korábban is bemutattunk. Különösen feltűnő a JordK.-ben az *azért*-nak efféle előfordulása, amelynek a latinhoz közelebb álló MünchK.-beli *kedég* [autem] a megfelelője: JordK. 383: „Es leeżtek gýlofeghben mýnden embe-
reknek . . . | Vala ký *azert* meg maradand mýnd veghýg, az ollýan ýdweżwl, | Mýkoron
azert haborgatannak týteket . . . ffwffatok . . .” ~ MünchK. 16va: „. . . | Ki ke· vegig
allanga az ýdużǵol | Mikoż ke· tútokèt ýldǵèndnèc . . . fuffatoc”: . . . | qui *autem* per-
severaverit usque in finem, hic salvus erit. | Cum *autem* persequentur vos . . . fugite; stb.

Az *ezért* kötőszó egyszer adatolható (KeszthK.), a latin megfelelő alapján (*propter* *hoc*) inkább talán még határozószó: 24: „Vetem wala een elembe een vramath mynden
koron . . . | *Ezerth* een zywem meg wydwlw”: Providebam Dominum in conspectu meo
semper . . . | *Propter hoc* laetatum est cor meum. E következtető viszonyt kifejező mon-
datpár a fenti típusok közül a b) jelzésű használatban szerepel.

A *de* kötőszó használata

A *de* gyakori kötőszóként csak a JókK.-ben fordul elő (13 eset) mint a latin *autem* és *vero* megfelelője. Tehát azokat a kötőszókat fordítja a JókK. szerzője *de*-vel, amelyeket más kódexekben általában *kedég*-gel fordítanak. Éppen ezért a szövegmondatokat kapcsoló *de* szembeállító ellentétet vagy egyszerűen kapcsolatosságot fejez ki. Ugyanis azok a kötőszók, amelyeknek *de* felel meg, sokszor a latinban is közel állnak a kapcsola-
tos viszony jelzéséhez, legtöbbször *és* kötőszóval is helyettesíthetők volnának, l. erre a JókK. 39—40 adatát a 772. lapon. A kódexíró nemegyszer *és* kötőszóval is fordítja őket: JókK. 41: „egýebett semmýtt ne żolna hanemczak azt mondana / . . . | . . . | *Es*
ha nem felel(e)ne legottan el terne frater lleo”: . . . | Si *vero* non responderet . . .

A *de* egy esetben a latin *sed* fordítása a JókK.-ben, itt valóban megszorító ellentétes mondat kötőszava: 44: „frater leo kezde lofan oda menný . . . | *De* żent ferencż haluan
ew labaynac cżergefet . . .”: . . . | *Sed* audiens sanctus Franciscus sonitum pedum eius . . .

A *de* kötőszó ritkábban a következő kódexek vizsgált részeiben fordul elő szöveg-
mondatok élén: bibliai történetekben: MünchK.: 1, DöbrK.: 1, JordK.: 3, SzékK.: 1;
legendaszövegekben: ÉrđyK.: 2, VirgK.: 6, KazK.: 1; elmélkedő szövegekben:
NagyszK.: 1, CornK.: 2; zsoltárookban: FestK.: 2; imaszövegekben: CzechK. I.: 1;
párbeszédes szövegekben: NádK.: 5, PéldK. I.: 1, SándK.: 2; regulaszövegben:
BirkK.: 2 esetben. A kötőszó egyáltalán nem fordul elő szövegmondatok kapcsolásá-
ra: bibliaszövegekben (BécsiK.); legendaszövegekben (MargL., TelK.); elmélkedő
szövegekben (GuaryK.); zsoltárookban (AporK., KeszthK., KulcsK.); lírai szövegek-
ben (PéldK. II., CzechK. II.); szónoki műben (DöbrK. II.).

A *de* kötőszó használata azokban a kódexekben, amelyekben ritkábban fordul elő,
de összességében mégis többször, mint a JókK.-ben, a latin minta szerint alakul. A la-
tinban többségében a *sed* kötőszó található, ilyenkor ellentétes vagy szembeállító vagy
megszorító jelentésű mondatokat kapcsol a *de*. Többször a *vero* vagy az *autem* kötő-
szók fordítása, ilyenkor a *kedég* használatához hasonló értékű, néha a latin *et* 'és' kap-
csoló kötőszó funkciója felel meg neki.

A *kedég* szerepéhez közel áll a következő adatokbeli *de* kötőszók használata: MünchK. 86va: „*dē* megēmlēkezen^c o taneituāni ...”: *recordati sunt vero discipuli eius*; JordK. 386: „*De* kýhez aloytom hafonlaný ez nemzetet” ~ MünchK. 17rb: „Kihez hasonl'am *ke*: enēnēžētet [!] ...”: *Cui autem similem aestimabo generationem istam?*; VirgK. 42: „*demaga* [*tamen*] lata hōgi zent ferencz ... ky teriezte az w kezeyt az fwlwl meg mondoth langra, | *de* [*vero*] az twz el tauozuan, kezde frater leo ... el menny ... | *de* [*Sed*] haluan zent ferencz az w labanak czozogafat, monda neki” (a VirgK.-ből bemutatott idézetek háromfajta ellentétes mondatot illusztrálnak: *sed* : *de*, *vero* : *de*, *tamen* : *demaga* kötőszóval ellentétes, szembeállító és megszorító ellentétes mondatokat); BirkK. 3a: „*De* [*vero*] hog remētelenfegbe ne effek”.

A *de* éppúgy kifejezhet kapcsolatot, mint ellentétet: KazK. 79: „kezde az zenth testhōz fietnie | *De* mikoron az fokfagtul hoza nem iothatna ...”. Egyértelműbben kapcsolatos viszonyt jelez a *de*: FestK. 377—8: „*De* mý wagyon towabba warando getretnek”: *Et quid restat amplius afflicto?*

Mivel a választás ellentétet, szembenállást is magában foglal, lehetséges, hogy egy ellentétes mondatnak választó mondat felel meg: JordK. 385: „Mý lathný meenetek kýwe az pwztaban, 3el mýat haýlodozo nadat ee? | [Nem?] *De* [akkor] mý lathný meenetet [!] ký?” ~ MünchK. 17ra—17rb: „Mit mentētecki a kietlēbē latnotoc ... | *Auag* mit mētētecki latnotoc”: ... | *Sed* quid existis videre?

A kódexirodalom gyakori kötőszói statisztikájának összegező eredményei a következő képet mutatják:

A kódexek gyakori kötőszóinak előfordulási statisztikáját l. a 779. lapon!

A kötőszóállomány az egyes műfajok szerint (a kötőszók a műfajok összes vagy egyes kódexeiben gyakoriak):

		Ø	és	kedég	azért	mert	de
I.	Bibliai történetek	+	+	+	+	—	—
II.	Legendák	+	+	+	+	—	+
III.	Elmélkedések	+	+	+	+	+	—
IV.	Zsoltárok	+	+	—	—	+	—
V.	Lirai művek	+	—	—	—	—	—
VI.	Párbeszédek	+	—	—	—	—	—
VII.	Prédikáció	+	—	—	—	—	—
VIII.	Regula	+	—	+	—	—	—

A kötőszók előfordulási aránya százalékban kifejezve műfajonként:

		Ø	és	kedég	azért	mert	de
I.	Bibliai történetek	21,9	24,9	16,7	2,2	—	—
II.	Legendák	29,5	17,9	10,5	3,5	—	4,0
III.	Elmélkedések	46,8	5,6	3,7	3,1	8,5	—
IV.	Zsoltárok	31,2	12,2	—	—	2,6	—
V.	Lirai művek	40,5	—	—	—	—	—
VI.	Párbeszédek	39,6	—	—	—	—	—
VII.	Prédikáció	18,8	—	—	—	—	—
VIII.	Regula	34,1	—	22,4	—	—	—

Kódexek	Nem idé- zett szöveg- mondat	Idézett szöveg- mondat	Összes számba vett	Gyakori kötések															
				θ		és		kedég		de		azért		mert		összes			
				db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%		
Bibliai																			
történetek																			
Bécsik.	56	(13)	56	13	23,2	23	41,0	7	12,5	—	—	—	—	—	—	43	76,8		
MünchK.	100	(99)	100	37	37,0	26	26,0	21	21,0	—	—	11	11	—	—	95	95,0		
DóbrK. I.	56	59	115	12	10,4	23	20,0	14	12,2	—	—	—	—	—	—	49	42,6		
JordK.	27	96	123	28	22,8	16	13,0	19	15,4	—	—	—	—	—	—	63	51,2		
Székk.	22	27	49	8	16,3	12	24,7	11	22,5	—	—	—	—	—	—	31	63,2		
Legendák																			
JókK.	56	(45)	56	—	—	27	50,9	—	—	13	24,5	—	—	—	—	40	75,4		
MargL.	56	(3)	56	34	60,7	—	—	8	14,0	—	—	—	—	—	—	42	75,0		
ÉrdyK.	73	(15)	73	27	37,5	15	20,5	—	—	—	—	7	9,7	—	—	49	68,0		
TelK.	37	28	65	16	24,6	7	10,8	7	10,8	—	—	—	—	—	—	30	46,0		
VirgK.	57	59	116	9	7,8	27	23,3	12	10,3	—	—	—	—	—	—	48	41,4		
KazK.	62	(21)	62	28	45,2	—	—	17	27,9	—	—	7	11,5	—	—	52	83,9		
Elmélkedések																			
GuaryK.	64	(10)	64	25	39,0	—	—	—	—	—	—	9	14,0	6	9,4	40	62,5		
NagyszK.	70	(20)	70	40	57,1	—	—	—	—	—	—	—	—	11	16,0	51	72,9		
ComK.	81	(30)	81	36	44,4	16	19,8	9	11,1	—	—	—	—	—	—	61	75,3		
Zsoltárok																			
AporK.	99	(4)	99	30	30,3	27	27,0	—	—	—	—	—	—	—	—	57	57,6		
FestK.	108	(1)	108	47	43,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	43,0		
KeszthK.	145	(9)	145	30	20,7	—	—	—	—	—	—	—	—	15	10,3	45	31,0		
KulesK.	99	(4)	99	30	30,3	22	22,0	—	—	—	—	—	—	—	—	52	52,5		
Lírai művek																			
PéldK. II.	1	58	59	28	47,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	47,5		
CzechK. I.	76	—	76	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
CzechK. II.	23	—	23	17	73,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	73,9		
Párbeszédek																			
NádK.	21	91	112	14	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	12,5		
PéldK. I.	22	42	64	38	59,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	59,4		
SándK.	118	114	232	120	51,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	120	51,7		
Prédikáció																			
DóbrK. II.	21	27	48	9	18,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	18,8		
Regula																			
BirkK.	85	(4)	85	29	34,1	—	—	19	22,4	—	—	—	—	—	—	48	56,5		

Gyakori kötéseknek azokat számítjuk, amelyek külön-külön egy-egy nyelvelmélk feldolgozott szövegmondatainak több mint 10%-át kapcsolják előző szövegmondatokhoz. — A zárójeles adatok (idézett szövegmondatok) nincsenek statisztikailag feldolgozva, mivel az idézett szövegmondatok nyelvi felépítése eltér a nem idézettekétől.

A kódexirodalom kötőszó nélküli szövegmondatainak számadatai a következő képet mutatják:

Kódexek	Összes számba vett szövegmondat	Kötőszó nélküli szövegmondatok		
		összes	nem folytatásos	folytatásos (Ø)
Bibliai történetek				
BécsiK.	56	17	4	13
MünchK.	100	39	2	37
DöbrK. I.	115	64	52	12
JordK.	123	64	36	28
SzékK.	49	20	12	8
Legendák				
JókK.	56	1	–	1
MargL.	56	37	3	34
ÉrdyK.	73	34	7	27
TelK.	65	41	25	16
VirgK.	116	46	37	9
KazK.	62	30	2	28
Elmélkedések				
GuaryK.	64	40	15	25
NagyszK.	70	45	5	40
CornK.	81	40	4	36
Zsoltárok				
AporK.	99	70	40	30
FestK.	108	93	46	47
KeszthK.	145	113	83	30
KulcsK.	99	72	42	30
Lírai művek				
PéldK. II.	59	57	29	28
CzechK. I.	76	73	73	–
CzechK. II.	23	21	4	17
Párbeszéddek				
NádK.	112	93	79	14
PéldK. I.	64	60	22	38
SándK.	232	228	108	120
Prédikáció				
DöbrK. II.	48	37	28	9
Regula				
BirkK.	85	48	19	29

A *mert* és az *azért* kötőszók előfordulása:

Kódexek	<i>mert</i>	<i>azért</i>	<i>-azért</i>	Összesen	Összesen
Bibliai történetek					
BécsiK.	2	2	1	3	
MünchK.	10	1	10	11	
DöbrK. I.	5	2	6	8	30
JordK.	11	2	5	7	
SzékK.	2	1	–	1	

Kódexek	mert	azért-	-azért	Összesen	Összesen
Legendák					
JókK.	2	5	–	5	
MargL.	2	1	–	1	
ÉrdyK.	4	2	5	7	28
TelK.	6	–	–	–	
VirgK.	4	7	1	8	
KazK.	–	–	7	7	
Elmélkedések					
GuaryK.	6	7	2	9	
NagyszK.	11	2	1	3	17
CornK.	4	4	1	5	
Zsoltárok					
AporK.	1	1	–	1	
FestK.	1	–	1	1	3
KeszthK.	15	–	–	–	
KulcsK.	1	1	–	1	
Lírai művek					
PéldK. II.	3	–	–	–	
CzechK. I.	2	–	–	–	–
CzechK. II.	–	–	–	–	
Párbeszéddek					
NádK.	2	6	–	6	
PéldK. I.	–	–	1	1	7
SándK.	–	–	–	–	
Prédikáció					
DöbrK. II.	2	2	1	3	3
Regula					
BirkK.	–	4	–	4	4
Összesen	96	50	42	92	92

A világi nyelvemlékek gyakori kötőszavai a következő képet mutatják:

A kötőszóállomány az egyes műfajok szerint (a kötőszók a műfajok összes vagy egyes emlékeiben gyakoriak):

	ø	de	és	vonatkozó névmás
Misszilisek	+	+	–	+
Verses epika	+	–	+	–
Lírai művek	+	–	–	–

A kötőszók előfordulási aránya százalékban kifejezve műfajonként:

	ø	de	és	vonatkozó névmás
Misszilisek	45,3	6,6	3	3,8
Verses epika	76	3	9	–
Lírai művek	42,5	2,8	–	–

A ritkábban előforduló kötőszók minőségi jellemzése

Mellérendelő kötőszók

a) A kapcsolatos mondatok kötőszavai közül az *s* kötőszó egyetlen előfordulása vizsgált szövegeinkben a BirkK.-ben található: 4b: „Capitulōnak vegen mōd·a pōriffa | Adiutoriū nūm in nōie dī, | f iḡ meg o3ol a3 Capitlū”.

Az *ēs* (= *is*) kötőszó 18 esetben 7 kódexben szerepel. Leginkább négy legendaszövegben, azonkívül a BécsiK.-ben, a GuaryK.-ben és a BirkK.-ben. Mindig *ēs* hangalakú, az ÉrdyK.-ben *ees* írással. A KazK.-ben az *ēs* használatával kapcsolatban a mai szabályoktól eltérő jelenségeket találunk. Három esetben egy-egy szórendi különösség tapasztalható: 71: „Az menekőzōnek napya *es* mikoron előue Iōt uona . . .” (a mai szórend szerint a *mikor*-t az *is*-sel kapcsolt főnévi kifejezés elé helyeznénk), 76: „Attyanak-*es* hazanal: ez bodogh zenth elek . . . megh marada” (a mai szórend: atyjának házánál *is*), 78: „Azokes a cellaba ottan eī be menenek” (ma: azok *is* bementek ott a cellába). Az előbbiektől eltérő, más különös sajátsgot is tapasztalunk a KazK.-ben az *ēs* kötőszóval kapcsolatban: a kapcsolt főnév és a kötőszó közé, a főnévnek mintegy értelmezőjeként az *az* mutató névmás kerül. A mutató névmásnak ilyenkor mintegy témajelölő szerepe van: 70—1: „Az ō iegōffe kegek aglaes: *az es* hañlonatos nōmōs Iozagal fenlik uala”, 74: „Az zenth eleknek iegōffe *azes*: monda: napanak”.

A *sōi* kötőszó a *még*-gel megtoldva egyszer fordul elő szövegmondat élén, a SzékK.-ben: 22—3: „ada ō neyk . . . | fōt meeg [*Denique*] . . . mynd el gōzEEK” ~ BécsiK. 19: „. . . | *Es* ēz vtan . . .”.

b) Az ellentétes mondatok kötőszavai közül a *demaga* kötőszó 7 kódexben fordul elő 9 esetben, leginkább elbeszélő szövegekben (biblia- és legendaszövegekben). A latinban többnyire *tamen*, ritkán *verumtamen* (JordK.), *attamen* (FestK.), *autem* (KazK., BirkK.) kötőszók találhatók.

A *demaga* jórészt megszorító ellentétes mondat kötőszava, tehát nem várt következményt fűz a megelőző szövegmondathoz: BécsiK. 14—5: „menden vazafoKnac lakozoy . . . ki mēnēnc a iouoñc èlèibē . . . | *Dē maga* [*tamen*] èzekēt tēuēn sem èngēztèlhètēcmḡ omēllēnc fēnēsfēgēt” ~ SzékK. 8—9: „. . . | *de* mynd ezekveles nem zélédyhetek megh, az ō zōvenek vad kemesfeghet”; JókK. 43—4: „nem hallyauala az bezedekett kyket monduala zent ferencz | *De maga* lata hogý zent fferencz ky terýeztýuala ew kezeýt” ~ VirgK. 42: „*demaga* [*tamen*] lata hagi zent ferencz . . . ky teriezte az w kezeýt”; stb.

Szembeállító ellentét fejeződik ki a következő mondatpárokban: JordK. 387: „Mert . . . týronnak es fýdonnak varafýban . . . reghen . . . penitenciat tartottanak vona, | *De maga* [*Verumtamen*] mondom týnektek | Mert týronnak es fýdonnak kýnnýeben lezen dolgok . . .” ~ MünchK. 17va: „. . . *de* valobizoñ mondom tūnēktec . . .”; BirkK. 3a: „ha kedig valakik egg gonoz zandekual . . . pōriffa ellen . . . fel tamadandnak . . . | *de maga* [*tamen*] ha nekiknek nem gonoz zandekual *de* bizōñal pōriffa ellen vala mi panaz3a leiend . . .”.

A *mégis* kötőszó egy esetben a NádK.-ben található szövegmondat élén, amikor is egy elhallgatott megengedő mellékmondat értelme egészíti ki a megszorító ellentétes mondatot: 325: „Allelōk felel a tēftnec ellene. | Kinec monda allelōk, | *Megis* ith akaroc maradni [noha küldesz]”.

c) A választó *avagy* kötőszó a JordK.-ben vagylagos kérdéseket köt össze: 388: „Nem olwaftatok ee mýt teen dauid, mýkron megh ehezet vona hw ... | ... | *Awag* nem olwaftatok ee az terwenben ...”.

d) A következtető *és úgy* ritka kötőszó; a MünchK.-ben fordul elő következtető mondat bevezetésére, a JordK. megfelelő helyén *azért* található. A latin *itaque* szó szerinti fordítása, ezért is számítjuk a következtetés fő elemének, az *úgy*-nak (később *így*-nek) és a kapcsoló elemnek, az *és*-nek összetételszerű formáját egységes kötőszónak: MünchK. 18ra: „Ki az émbe2 ... kinèc vagon eg iuha z èfendic žombaton a' vèzembe / nemdè zaita zagad e z ki èmèli otèt ... | z ug illic žombatokon iol tènni” ~ JordK. 389: „... | *Azert* ýllýk ýnnepnapon ýot tenny” (L. 743—4.)

Alárendelő kötőszók

a) A vonatkozó névmás szövegmondatok kötőszavaként ritkábban fordul elő. A TelK.-ben négy esetben a *minekokáért* névmási határozószót már vettük kötőszónak, annak ellenére, hogy benne a névmási elem (*minek*) még világosan megkülönböztethető a vele birtokviszonyban álló *okáért* szótól. A *minekokáért*-nak különböző latin megfelelői vannak (*quare, quam ob rem, quapropter, quam ob causam*), a magyarban ez a szintagma (*minek okáért*) már alakilag is megszilárdulóban levő kapcsolóelemmé kezd válni, de még tartja kapcsolatát a benne világosan felismerhető névmási elemmel, éppen úgy, mint a mutató névmási elemet tartalmazó s a kódexekben szintén használatos párja, az *annakokáért*. A *minekokáért* kapcsoló szerepében az *azért* (később a *tehát*) kötőszó következtető mondatbeli szerepével szinonim.

A vonatkozó névmási szövegmondat-kapcsolások általában a latin vonatkozó névmások fordításaiként jöttek létre: JóK. 45: „*ký* felele”: *Qui* respondit. Stb. A JóK.-ben a vonatkozó névmás egy esetben jelzői szerepű, ugyancsak a latinnak megfelelően, a vonatkozó névmás jelzett szava az előző mondatok egész tartalmára utal vissza: JóK. 40—1: „Es paranczola ... | Es paranczola ... | ... | ... | ... | Es ezt azert paranczola ... | *mely paranczolatokott* [*Quod praeceptum*] frater lleo ewrewmelt meg tarta ...”. A vonatkozó névmás a megelőző mondat egészére utal: JóK. 40: „nemely žalnakuala Γ žent fferencznek kezeýre % | *kytt* [*Quod*] latuan ...”; ÉrdyK. 509: „az meeny nyey vendeegh myndent ... meg zerez ... | *kyn* nem keel fokat chodalnwnk”. Stb.

A vonatkozó névmási kötőszó a misszilisekben is előfordul latin minta nélkül, ami azt mutatja, hogy az írott nyelvnek ez már meghonosodott sajátsága a XVI. században. Példáink többségében a megelőző szövegmondat egész tartalmára utal vissza: 1527 k.: „sockal jobban fok allany az mý wrunk dolga ... | *kýrewl* ýmar nem ýllik nekem k. ýrnom” (MNy. 37: 206); 1532. VII.: „The k Megh Thert az Twelýgißewl ... | *kyt* Bizonyý Igen ewrewlewkw” (LtK. 1: 138).

b) A *hogy* kötőszó szintén ritkán adathozható szövegmondatok között. Érdekes jelenség, hogy az egyik párhuzamos zsoltárfordításban a *hogy* kötőszó, ill. az *és* kapcsolja össze a szövegmondatokat. Ez utóbbi megoldás tükrözi pontosan a latin eredetit. E kétféle szövegmondat-kapcsolást az magyarázza, hogy két, kapcsolatos viszonyban levő cselekvés között egyúttal célviszony is fennáll: AporK. 124: „Segeh engemet vram en iftenem: ýdvõzõh engemet te irlalmaffagod žerent | *Es* meg tuggak mert te kezèd ež” ~ KulcsK. 276: „... | *Hogy* twgyak meg merth the kezèd ež” : ... | *et* sciant quia manus tua haec.

A kódexirodalom ritkán előforduló kötőszóinak számadatait az alábbi táblázat szemlélteti:

Kódexek	Kapcsolatos kötőszók			Ellentétes kötőszók		Választó	Következtető	Vonatkozó névmási kötőszók	hogyan
	s	és 'is'	sőt	de	mégis	avagy	és úgy		
Bibliai történetek									
BécsiK.		1		1				3	
MünchK.							1	3	
DöbrK. I.								1	
JordK.				2		1			
SzéckK.			1					1	
Legendák									
JókK.				1				4	
MargL.		4						3	
ÉrdyK.		4						4	
TelK.								3	
VirgK.		2		1				8	
KazK.		5		1				2	
Elmélkedések									
GuaryK.		1						2	
NagyszK.								2	
CornK.								2	
Zsoltárok									
AporK.									
FestK.				1				1	
KeszthK.								3	
KulcsK.									1
Lírai művek									
PéldK. II.									
CzechK. I.									
CzechK. II.									
Párbeszéd									
NádK.					1			3	
PéldK. I.								1	
SándK.									
Prédikáció									
DöbrK. II.									
Regula									
BirkK.	1			2				4	
Összesen:	82/37	1/1	17/6	1/1	9/7	1/1	1/1	50/18	1/1

Hiány és szóismétlés a szövegmondatokban

A Ø alany előfordulása

A szövegmondatok közötti kapcsolatnak egyik eszköze az anaforikus személyes névmás szabályszerű hiánya. Az alanyi szerepű E/3., T/3. személyes névmás (*ő, ők*) anaforikus használata szabályszerűen elmaradt a kései ómagyar korban ugyanúgy, mint a korai ómagyarban. (L. I, 761–3.) Ezt a jelenséget mind ugyanazon, mind megelőző szövegmondatban vagy szövegmondatokban vizsgáljuk.

A Ø alany előfordulása a következő statisztikai képet mutatja:

Kódexek	Összes számba vett szöveg- mondat	Ø alany			
		ugyanazon		megelőző	
		szövegmondatra utalva			
		db	%	db	%
Bibliai történetek					
BécsiK.	56	74	132,0	19	33,9
MünchK.	100	30	30,0	27	27,0
DöbrK. I.	115	31	26,9	17	14,8
JordK.	123	49	39,8	10	8,1
SzékK.	49	46	93,8	7	14,3
Legendák					
JókK.	56	42	75,0	23	41,0
MargL.	56	112	200,0	25	44,6
ÉrdyK.	73	54	75,0	22	30,5
TelK.	65	62	95,4	17	26,2
VirgK.	116	47	40,5	22	18,9
KazK.	62	60	96,8	12	19,4
Elmélkedések					
GuaryK.	64	68	106,2	21	32,8
NagyszK.	70	47	67,1	17	24,3
CornK.	81	45	55,6	12	14,8
Zsoltárok					
AporK.	99	130	131,3	53	53,5
FestK.	108	12	11,1	1	0,9
KeszthK.	145	69	47,6	21	14,5
KulcsK.	99	124	125,5	50	50,5

Kódexek	Összes számba vett szöveg- mondat	Ø alany			
		ugyanazon		megelőző	
		szövegmondatra utalva			
		db	%	db	%
Lírai művek					
PéldK. II.	59	–	–	–	–
CzechK. I.	76	22	28,9	2	2,6
CzechK. II.	23	1	4,3	–	–
Párbeszéddek					
NádK.	112	26	23,2	3	2,7
PéldK. I.	64	4	6,2	1	1,6
SándK.	232	38	16,4	24	10,3
Prédikáció					
DöbrK. II	48	1	2,08	–	–
Regula					
BirkK.	85	66	77,6	11	12,9

Világi nyelvemlékek	Összes számba vett szöveg- mondat	Ø alany			
		ugyanazon		megelőző	
		szövegmondatra utalva			
		db	%	db	%
Misszilikék					
1527 k.	20	1	5	–	–
1529. VI.	17	3	18	2	12
15(2)9. VII.	27	11	41	1	4
1531.	15	–	–	3	20
1532. VII.	15	1	7	–	–
1532. VIII.	22	–	–	–	–
Verses epika					
SzabV.	34	26	76	11	32
Lírai művek					
Apáti	14	16	114	1	7
Beriszló	18	13	72	–	–

A statisztikai adatokból levonható tanulságok a következők:

a) A $\emptyset$ alany jóval gyakoribb, ha ugyanazon szövegmondaton belül utal vissza a megelőző kitett alanyra, mint előző szövegmondat(ok) alanyára utaló szerepben. Ez a statisztikai arány várható volt azon természetes szövegsemantikai helyzet miatt, hogy az alany referenciális azonosságának a megőrzése valószínűbb egy szövegmondaton belül, mint két vagy több szövegmondaton keresztül. A MünchK. megvizsgált szövegrészeiben azonban a $\emptyset$ alanyok százalékos aránya az azonos és a megelőző szövegmondat(ok)ra utaló szerepben nagyon közel áll egymáshoz (30 és 27%). Ez a százalékarány magyarázható azzal, hogy a MünchK. adott szövegrészeiben a szövegmondatok aránylag rövidek (a vizsgálatra kiszemelt 199 szövegmondatból a számba vett, nem idézett szövegmondatok száma is nagy: 100), s ezekben sokszor egy $\emptyset$ alany az előző, egy pedig ugyanazon szövegmondatra utal vissza, ill. egyetlen $\emptyset$ alany található előző szövegmondatra utaló szerepben: 85rb: „Es $\emptyset$ kezdec qtét | z $\emptyset$ mōdanac nēki”, ill. 85rb: „Es $\emptyset$ mōda”. A MünchK.-szel szemben a BécsiK. hosszú szövegmondataiban egy-egy szövegmondatra sok $\emptyset$ alany jut: BécsiK. 15: „Altal mēuēn kēdeg Siziat . . . $\emptyset$ iouo az Idomeofokhoz . . . Es $\emptyset$ megueuē a vazafokat z $\emptyset$ v̄lo oth hazmiē napocban · Ki napocban $\emptyset$ pazāLola egbē gv̄lni . . . mendz lēzēgēt”. (E szövegmondat 4 $\emptyset$ alanya közül csak az első utal szövegmondatelőzményre, 3 pedig ugyanazon szövegmondaton belül utal a megelőző $\emptyset$ alanyra.)

b) Műfajokra vonatkozó sajátosságok is megmutatkoznak a $\emptyset$ alany gyakoriságát tekintve.

A $\emptyset$ alany százalékaránya két elbeszélő műfajú kódexben a legmagasabb: a BécsiK.-ben (132: 33,9%) és a MargL.-ban (200: 44,6%) s azokban a zsoltárokból, amelyekben sok az elbeszélő rész, az ApokK.-ben és a KulcsK.-ben (131,3: 53,5%, valamint 125,5: 50,5%). A nem 3. személyű műfajokban (líra, párbeszéd) a $\emptyset$ alany aránylag kevés, s a legkevesebb a szónoki műfajú prédikációkban: DöbrK. II. (2,08%), úgyszintén kevés a sok könyörgést tartalmazó bűnbánó zsoltárokból (FestK.: 11,11: 0,9%).

Az előző szövegmondatra utaló $\emptyset$ alany a szövegmondatoknak egy-egy egész sorozatában is előfordul a BécsiK.-ben és a MargL.-ban. A BécsiK.-ben például Holofernes tetteit egymás utáni szövegmondatok sorolják fel nevének említése nélkül: 12—3: „z o mēdz kimēnefēt $\emptyset$ èlèuē kv̄ldē zamtalan tēuēkneç fokaffagaban . . . | gabonat mēd fizia-bol onēmēffebēn [!] $\emptyset$ zēzze kézeitētni | azānat z ēzv̄ftot iēgen fokat $\emptyset$ v̄on kizalnac hazabol” stb. A megfelelő latin szövegben sem található kitett alany. A MargL.-ban Szent Margit asszony cselekedeteinek a felsorolása nevének állandó ismételtetése nélkül történik egyes helyeken: 15: „Mynden karachon estȳn $\emptyset$ mond vala ezer pater nostert · es $\emptyset$ tezen vala ezer veniat · es $\emptyset$ bevhtel vala vizzel · | . . . Pȳnkest estȳn $\emptyset$ mond vala ezer veni sancteet ezer veniaval es $\emptyset$ bevhtel vala vizzel” stb.

A világi tárgyú nyelvemlékek közül a misszilisekben a $\emptyset$ alany előfordulása vegyes képet mutat, de feltűnő egyes levelekben az előző szövegmondatra utaló $\emptyset$ alanyok viszonylag magas százalékaránya. Az elemzett verses epikai műben (SzabV.), de különösen Apáti feddő énekében a $\emptyset$ alanyok száma elég magas (114%). Az utóbb említett szatirában a lírai műfajban szokásos 2. személyű előadásmódtól eltérően a 3. személyű dominál.

A Ø alany értelmi zökkenőt okozó előfordulása

Ebben az esetben sokszor a latin előzményszöveg sem segíti a megértést.

Így a BécsiK.-ben, ahol a szövevényes latin szövegnek a szó szerinti fordítása miatt csak a tartalmi összefüggésből hámozható ki a valóságnak megfelelő alany, az ágens: 18: „Es mikor mégnèhèzeitètuolna øtèt Egiptōnac kizala · z ø vazofīnac mégzakafīban fa22al z kptēglau alazta volna økèt Vūptenc ø v2oc iftēnèchèz z mégvèzè [nem Egyiptom királya, hanem Isten] Egiptōnac mēdz földèt kvlōb kvlōmb lapafockal” : Cumque gravasset eos rex Aegypti, atque in aedificationibus urbium suarum in luto et latere subiugasset eos, clamaverunt ad Dominum suum: et percussit totam terram Aegypti plagis variis.

A VirgK. szövegrészletében fráter Leo nem említése nehezíti a szöveg megértését, hiszen még az alább közölt első szövegmondat sem említi meg: 40: „Ø [Szent Ferenc] Paranczola aztes, hogy Ø [fráter Leo] meeg eiel se menne hozza, hanem csak egyzer veterniekor, | Meeg az idwbees Ø [Szent Ferenc] azt hagyja hogy Ø [fráter Leo] femyt neki nezolna ...”. Még nagyobb homályt hagynak az alany tekintetében a VirgK. következő részletei: 42—3: „kit mikoron zent ferencz meg esmert volna monda neki | ... | ... | ... | Ø [fráter Leo] Felele es monda”, 44: „Es tahat monda enekem az vr iften | ... | kyth mikoron en meg twtem volna, lelek egy arany penzt ... | Ø [az Úr Isten] Monda ef-meg enekem” : ... | Dixit vero iterum Deus. E két példában a Ø alany távolabbra utal vissza, és az alany elhagyása az utóbbi esetben a latinnal ellentétben történik.

A GuaryK.-ben a különböző ki nem tett alanyok sűrű változtatásai okozzák a megértési problémát egyetlen szövegmondaton belül (a rágalmazó személy jele 1, a rágal-

masságé 2): 24: „E3onkeppen tōrtenic annac, k1 meg 3octa az atkozot ragalmaffagot,
2 1 1 1 2 1
mert e3t v ol' 1gōn 3ereti, hoǵ valahol Ø leli, es Ø hal'a ottan Ø el neli, mīcoron vtet 3iuebe Ø
1 2 1 1
fogia, es elmeiebe Ø vez1, es oth Ø meg neuekōdic, mert addig Ø gondolia, es addic Ø for-
1 2
gatt'a v elmeibe, hoǵ fēmikeppen nē Ø tūrhet1, de o3tan k1 kel mondan1, es ekkepē magat
2 2 2
Ø k1 ragia, es iǵ, nē lac az v annat, de meg az k1 halgatt'a, es az k1t Ø ragalma3, azocates
2
nīha Ø meg oli [!]”.

A Ø alany szerepcserés szövegben

Dialógusban a kommunikációs szerepet váltó személyeket meg szoktuk nevezni. Ilyenkor tehát nem személyes névmást használunk alanyként. A MünchK.-ben arra találhatók példák, hogy a dialógus résztvevőit a szerző első említés után a továbbiakban nem nevezi meg. Ebben a latint követi. A szövegösszefüggésből a megnyilatkozó személyek kiléte kiderül, de az ilyen alanyelhagyás az olvasótól nagyobb figyelmet kíván: 85rb: „Es Ø kēzdec øtèt | ... | If'yes vag è tè / Es Ø mōda / Nē vagoc” : Et Ø interroga-verunt eum: | ... | Helias es tu? | Et Ø dixit: | Non sum; DöbrK. 376: „Es Ø nem felel-

hetnek vala ezekre ű neki | Ø monga vala az vendégeknek es Ez pelda rola bezedet”: Et Ø non poterant ad haec respondere illi. | Ø Dicebat autem et ad invitatos parabolam; stb.

A Ø alany olyan szövegben is előfordul, amelyben cselekvések váltják egymást: DöbrK. 379: „tahat Ø monda az közveñefnek: | ke’ fel. ved fel. te ágadot es meñ el. te hazadba. | es Ø fel kele. es Ø el mene ű hazaba”: tunc Ø ait paralytico : | Surge ... | Et Ø surrexit et Ø abiit in domum suam.

A 3. személyű anaforikus névmási alany használata

Nyomatékos használat

Ha az alany azonos a megelőző mondat alanyával, Ø anafora helyett anaforikus személyes névmást csak akkor használunk, ha nyomaték van rajta. Erre a jelenségre már van példánk a korai ómagyar korból is. (L. I, 463—70.)

A DöbrK.-ben és a SándK.-ben csak nyomatékos, a mai használatnak is megfelelő névmási alanyok találhatók 6-6 esetben. Ez a 6-6 előfordulás kódexrészletenként a legmagasabb: DöbrK. 380: „mongatok azt hyttaknak | ... minden kezen vágon. időietek az menegzőbe. | űk [illi] kedeg meg hağak. es el menenek”, 381: „Es lata oth eg embert. nem őltőztet menegzői rvhaba. es monda neki | baratom mikent iőttele ide be. es ninčen menegzői rvhad: | tahat ű [ille] meg nemola” stb.

A DöbrK. példáinak latin mintáiban tehát kivétel nélkül az *ille*, *illi* stb. mutató névmások találhatók. A SándK. példái: 21: „Harom kőpőztýen leanth ragattak volth el az tőpőkők ... | ... | ... | ... tý es wgýan teęetők mýnth ők tetteek az hýtterth”, 24: „keerde az őpőkőketh fabius. | ... | mondaanak ők”.

A személyes névmás nyomatékos előfordulásainak példáiban a névmás szembeállítás által kap nyomatékot: a kommunikációs szerepcserében a párbeszédet folytató személy neve helyett áll (SándK. 24), vagy olyan szerepcserés szövegrészben, ahol a szembeállított szereplő tette a cselekvésváltás (DöbrK. 380, 381), vagy egyszerűen más személlyel való szembeállítás, ill. összehasonlítás történik (SándK. 21).

A SzabV.-ban az alanyi szerepű *ő*, *ők* névmások nyomatékosak: „Byzon w keges wrfyw vala”. Stb. Más személlyel történő szembeállítás a nyomatékos használat oka: Beriszló: 1520 k.: „De ha engem ew ez vttal ytt megh nem segyllend” (RMKT. I²: 486).

Előfordul az anaforikus 3. személyű személyes névmás olyan esetekben is, amikor egy nyomatékos névmás (*őmaga*, *önmaga*, *sajátmaga*) szerepében jön elő, s mai nyelvérzékünk szerint ilyen nyomatékos névmás használata volna helyénvaló. Ezt mintegy igazolja a megfelelő latin szövegben található *ipse* névmás, ill. egy-egy párhuzamos fordításban a magyar nyomatékos *önönmaga*, *önönmaguk* névmások előfordulása. A BécsiK.-ben a latin *ipse* fordításaként szereplő *ő* névmás ma inkább *őmaga*, *őmaguk* vagy *sajátmaga*, *sajátmaguk* nyomatékos formákkal lenne helyettesíthető: 13: „Es el èzèdè ő z mēdz sēzèg”, 19: „z ő földőkèt z ő vazofokat ők biztac”. A latin *ipse*-nek *ő*-vel való fordítása található a MünchK.-ben is. Egy esetben a BécsiK.-ben a nyomatékos

önönmaga névmás fordul elő: 15: „hog lac *qnqn maga [ipse]* mōdatnēc iftēnnē”. A SzékK.-ben ez a fordítás egy értelmezővel van megtoldva, amely nincs meg a latin szövegben: 9: „Mert poroncolth vala ő neky Nabvghodonozor kiral, hog az földnek mynd fok yftenyt el törneye, es el vezteneye Azaz, hog csak *önön maga* mondatneek yftennek lenny, az Nabvghodonozor kiral”. A BécsiK. 16 személyes névmásának is az *önönmaguk* nyomatékos névmás felel meg a SzékK.-ben: 12—3: „es megh alazak az ő lelkeket . . . *önñn maghok* es az ő azzonynépekes”.

Nem nyomatékos, fölösleges használat

Vizsgált kódexeinkben az anaforikus 3. személyű személyes névmásoknak (*ő, ők*) nem kevesebb, mint 30%-a fölösleges használatú, azaz nem nyomatékos.

Ez olyan esetekben fordul elő, amikor a cselekmény továbbvitele szembeállítás nélkül történik, s a személyes névmási alany anaforikusan egy nem távoli megelőző főnévre vagy más névmásra utal vissza. Ilyen személyes névmási anaforák a leggyakrabban a GuaryK. szövegrészében találhatók (4 esetben): 23: „Mas tulaydonfaga az még dihuð ebne e3, mert v fohha nē nughatic” stb. A GuaryK.-ben egy esetben fordul elő az anaforikus személyes névmás nyomatékosan: 22: „az v 3aiaba, es fogaiba merog va3on, es az v neluenec alatta fergelkek vadnac, kik az v neluet fulda3ac, es . . . az a3a vele3et . . . 3oytocaññal meg ger3y3t3ic, es v ewel meg diho3ic”.

A JordK. adatában felesleges a személyes névmás használata (a latin szövegből hiányzik a névmás): 388: „Nem olwa3tatok ee m3t teen dauid, m3koron megh ehez3et vona hw Es k3k hw vele valanak” ~ MünchK. 17vb—18ra: „Nē olua3tatoc ē / mit t3t legēn dauid miko2 megēhē3et / z kic 3 vėlē valanac” : . . . quid fecerit David, quando 3 esuriit et qui cum eo erant stb.

Más kódexekből is adatolhatók felesleges, alanyi szerepű névmások: MargL. 16: „Ol3 jgen nag3 edesse3el . . . jmadko3yk vala · ez zent zvz · hog3 m3koron ev jmadko33k vala ol3 jgen nag3 syrast tezen vala”; PéldK. I. 72—3: „Elewzer kel embernek harm el multakat meg erten3 | elfew az gonoz myuelkewdet mellyeket ew tewt ma3odyk az yozagos myuelkewdet mellyeket ew el hagyot harmadyk az ydew kyt ew gonozul eluen el veztewt”.

Fölösleges a névmási alany használata Beriszló propaganda-énekében, de itt a versritmus biztosítása lehet az oka a névmás kitételének: Beriszló: 1520 k.: „Terekeknek fokafagy3 rolatok el izte, mellettetek megh holtat yngyen ew nem nezte” (RMKT. 1²: 485).

Szóismétlés az anaforikus névmás mellőzésével

Fölösleges szóismétlés

A feldolgozott 26 kódexrészlet közül 7 kódexben, tehát mintegy 27%-os arányban találhatók olyan szövegrészek, amelyekben az anaforikus (alanyi és egyéb szerepű) névmás használatát úgy mellőzi a szövegalkotó, hogy helyette az előzményben már előfordult főnevet — mai nyelvérzékünk szerint, de valószínűleg a régi szerint is feleslegesen — megismétli. Ez az ismétlődés az elbeszélő műfajokban gyakori, ill. egyéb műfajok (elmélkedés) elbeszélő részletében. E fölösleges ismétlés az esetek többségében (SzékK., MargL., CornK. és részben JókK.) a megfelelő latin szövegben nem található meg, úgy tűnik, magyar fordítói sajátjának tekinthető. A latin eredetiben $\emptyset$ névmás vagy valamilyen kitett pozitív névmási alak tölti be az anaforikus szerepet, vagy pedig a főnév helyett álló melléknév, igenév vagy számnév: JókK. 44: „De *zent ferencz* haluan ew labaýnac czergefet Erdewnek nemý faýert Es monda *zent ferencz*”: Sed audiens sanctus Franciscus sonitum pedum eius propter aliquod lignum silvae $\emptyset$ dixit; MargL. 3: „Erevl vala *zent margit azzon* jmmar ez enne alazatosagnak iegerevl ... | Mýkoron *zent margit azzont* valaký kýral leýanýanac mong[y]la vala ... | Azert mykoron *ez zent zvz zent margit azzon* immar volna týz eztendevs ...” stb.

A következő esetben a szóismétlésnek egy jellegzetes példája a névmási határozószerű mellőzésével jár együtt: MargL. 2—3: „*zent margit azzon* el megen vala az *cohnýara* es az *cohnyan* valo fazekaknak ... mosasaua! ... sýetý vala meg feketehteny” (a feltehető latin megfelelőben is többször szerepel a *konyha* szó *coquinae* alakban); CornK. 53r: „*Vrnak angela* le zalla menyorzagbol es ezenkeppen az *angelnak* ereue! levn az fevld jndulas. | ludolfofnak monda!fa zerent ez teue az *angyal* evrevmnek iegyere. | Es jaruluan az *angyal* el veue az kevuet az coporforul ... | Ezt teue azért az *angyal*. hog meg mutatnaya cristufnak az koporforbol ky jevvefeet ... | Vala kedeg az *angelnak* tekenete mykeppen vellamas. es ev ruhaya mykeppen ho. | Az *angyal*tv! valo feltekben kedeg. az evryzevk (levne) meg rettenenek”: *Angelus enim Domini descendit de caelo et sic eius virtute factum hoc est pro signo laetitiae secundum Ludolphum. | Et accendens revolut lapidem ... | Hoc fecit $\emptyset$ non ut egressum Domino panderet ... | Erat autem aspectus eius sicut fulgur ... | pro timore autem eius exterriti sunt custodes* stb.

A KazK.-ben az anaforikus névmás mellőzésének és az ezzel együtt járó fölösleges szóismétlésnek feltűnő esetei találhatók. A pontosan megfelelő latin szövegrészek hiánya azonban meggátolja a magyarra való összevetést: KazK. 73: „Az zolgak közzöl kegek nikiek menenek az ediffa neuo uara!ba: holot *zenth elek* nağ zegenfegbe lakozik uala: es *zenth elektől* az zolgak megh esmertetenek: de *zent elek* ýtőlők megh nem esmertetek: es az tób zegenőkkel egetómbe: az zolgak *zenth eleknekes* alamífnat adanak | Kyt az *zenth elek* nağ halaadaffal ueuen: imezt mongauala” stb.

Az anaforikus névmás helyett ismétlődő főnév olykor pontosan megfelel a latin szövegbelinek: MünchK. 87va: „Hog ke· meg ésméze *í* mezt a· leualtac meghallottac hog *í* tób taneituañokat težen z kezéztel hog nē Ianos / iollèhet *í* senkit nē kezéztelne”: Ut ergo cognovit *Iesus* quia audierunt pharisaei quod *Iesus* plures discipulos facit et baptizat quam Iohannes, quamquam *Iesus* non baptizaret.

A latin szóismétlés helyén a magyarban részleges szóváltoztatást (jelzőváltoztatást)

találunk: JóK. 43: „Es az langbol zo zoatlikuala es zent fferenczuel zoluala | Es bodog fferenc monduala : zolonak” : Et de illa flamma vox egrediebatur et loquebatur cum sancto Francisco. | Et sanctus Franciscus respondebat loquenti. Más esetben a latin a változatosabb: két ismétlődő magyar tulajdonnévvel szemben ott az egyik esetben főnévi értékű melléknevet találunk: JóK. 42: „Es azért hogȳ frater lleo zent ferenczrewl erezuala . . . tudakozykuala zent fferencznek tȳtok dolgȳn” : Et propter ista, quae frater Leo saepe de sancto adverterat, . . . occulta sancti Francisci studia perscrutabatur.

Misszilisben a címzett megszólítása udvarias szokás szerint nemcsak szövegmondatonként, de egy-egy szövegmondaton belül többször is megismétlődhetett: 1527 k.: „En azt megh nem ȳrhathom, menemew banathom wolt azon ennekem, hogh kegelmed, ezen modon ynneŋ waȳdahoz zerzewdeth, kȳth k. mondoth wala . . . | . . . | azt es ȳzenthe wala k. Zȳbrȳk althal hogh k. emberȳth kewldene ȳde kȳralne azzonhoz, es, nekem k. mȳnden dolghat akarathȳat megh ȳzenneȳ” (MNy. 37: 206).

Nem fölösleges szóismétlés

A szóismétlés nem tűnik fölöslegesnek, ha a szövegben szembeállítás elemeként jelenik meg: GuaryK. 21—2: „az megdihut ebneŋ . . . eharom gonoz tulaȳdonfaga waȳon | Elŋ . . . az ȳ ŋelueneŋ alatta fergetkeŋ vadnac . . . es micorȳ az fergetek ŋelueneŋ alola kȳ veȳendic, legottan az eb meg vigaȳic”.

Többszörös szembeállítás esetében még indokoltabb a szembeállított főnevek megismétlése, a névmási anaforák ugyanis nem jeleznek világosan, hogy melyik főnévre vonatkoznak: NádK. 324—5: „nem a test, de a lelők bynȳs. | Mert a testneŋ a lelőkneŋ miatta kel meg enheytetni ha akar vralkodni. | A test allelők nekil semmit nem teȳon. | Azert ha allelőkneŋ miatta a test nem birtatic . . . legottan megbolondultatic, | Mikoron a testneŋ meg ielȳnic mit kevan allelők Abbin illeti allelkȳt, kit gondol a testneŋ miatta, | A ȳarlo test eleuen, valamit teȳon allelőkneŋ miatta teȳi”.

A réma szerepű főnevet téma szerepben követő ugyanazon főnév esetében is szükséges a szóismétlés: GuaryK. 23: „ez gonoz ragalmaȳo embȳrneŋ ŋelueneŋ alatta . . . iȳȳ gonoz ferget vadnac . . . es eȳȳ az atkozot ferget, kiktȳl tamad . . . az atkozot ragalmaffag”. Olykor felsorolásban is megismétlődik a főnév, így nem mondható fölöslegesnek: NagyszK. 274—5: „heet ielȳs ȳrȳmeckel ayandokozameȳ ȳtet, | Elŋ ȳrȳmet melyet valvala . . . földȳn . . . | Ez ȳrȳme hanfonlatic meȳorzagba valo ȳrȳmehȳz . . . | Maȳod ȳrȳmet meȳet valvala földȳn . . . | Ez ȳrȳme hanfonlatic . . . | Harmad ȳrȳmet melyet val vala földȳn . . . | Ez ȳrȳme hanfonlatic . . .”. Stb.

A Ø tárgy előfordulása

Szabályos használat

A Ø accusativusi tárgy a kódexszövegek többségében világos visszautaló funkcióval rendelkezik, s a mai használatnak megfelelő. Legtöbbször egy és ugyanazon tárgyra két cselekvés irányul, a 2. cselekvés alanya vagy megegyezik az első cselekvésével vagy különbözik attól; a 2. cselekvés tárgyát nem ismétljük meg: MargL. 2: „kere az olimpiadis azzonh . . . hog ev neký ciliciomot adna · | *kýt* ev neký *meg ada* olimpiadis azzon · de zent margit azzon *el nem viselhete* [Ø acc.]”, 7: „valahol vronk iesusnak · azzonýonk marianak es egýeb zenteknek *kepeket latýa vala* · leterdepeuluen *tyztely vala* [Ø acc.] · akar mely hamar kellet es el menný · soha *elnem hatta* [Ø acc.]” (l. még: MargL. 8, 9, 11; TelK. 17; VirgK. 38, 45; FestK. 370, 384; KeszthK. 17; NagyszK. 283); 1532. VII.: „az zekelyek *adot Igirtek wolt* gubernator vra(m)nak kyt wgh erthek hogh nehezen *fogýak Megh adnj* [Ø acc.] | *az zebenýeket* valaztigen *gyetretyewk* Mi(n)denel de Megh sem(m)j Jamborfagra *ne(m) vehettewk* [Ø acc.]” (LtK. 1: 138).

Versben kedvelt szintaktikai alakzat: CzechK. I. 45: „zent *feýedeth* hozzam *hayczad*. en olembe *meg nywgosad* [Ø acc.]”, 47: „Thw zent kezek ýdwozlegýetok . . . *kýketh* el terýezthwen. agra kemenýon *hwztak*: was zegekwel *meg gyagdostak* [Ø acc.]”.

Néha az ige ismétlődik meg, esetleg újabb bővítménnyel, de a tárgy az ige újabb előfordulása mellől elmarad: 1532. VII.: „*hozaffon* egh yo *pancilt* en nekem | vagh ·L· fori(n)ton vagh LX forinton *hozyak* [Ø acc.]” (LtK. 1: 138).

A korábban említett főnév, amelyre a Ø acc. visszautal, nem tárgyi szerepű: MargL. 12: „terden aluan megyen *vala* egý soror *labatvl* · az mas soror *labahoz* · es vgy *mossa vala* [Ø acc.] · es *meg tevrly vala* [Ø acc.] ev feýenek fedeleuel es *meg chokolýa vala* [Ø acc.]”. (L. még: ÉrdyK. 509; VirgK. 41.)

A Ø acc. egy korábbi mellékmondatra utal vissza: MargL. 12: „Ezt kedeg zent margit azzon *hog meg moshassa labokat* · meg kerý *vala* az priorissatvl . . . Az þorissa kedeg evrevmest neký *hagya vala* [Ø acc.]”; GuaryK. 24: „*azt ammit hallot*, auag gondolt v att’afiarol, *azt masnac meg monga*, mert vg teccic neki, hog ha *ki nē monthatnaia* [Ø acc.], az oldalannis *ki facadna*”. (L. még: FestK. 379.)

A Ø acc. egy korábbi mondat tartalmára vonatkozik: FestK. 371: „*Megh halyaak* een býneymbe . . . | *Nem eerdemlettem* [Ø acc.], een wallom”; SándK. 29: „výgetokeel ótet az bordelban. | Monda hýrena. | nem vyznek. | felele varius. | *ký týt meg* [Ø acc.]” (mai használat szerint: *ki tiltja meg*).

A Ø acc. egy előbb említett főnévi részre utal vissza: NagyszK. 277: „Ez a *Coronaya* az ziz marianac valaki ayetatoffaggal *meg olvafangá* [Ø acc.]”; 15(2)9. VII.: „az zalagos *lewel* kelýenký, az kaptalanbol *kýlgýe* [Ø acc.] nekem k., | . . . walamýkor k. *megý kýwanýa* [Ø acc.] mýnden ok wetes nekel *megý bocýatom* [Ø acc.]” (MNY. 37: 277).

A Ø acc. egy előbbi vonatkozó mondat alanyára utal vissza: NagyszK. 277: „*valaki* ayetatoffaggal *meg olvafangá* . . . vigan *vizi be* [Ø acc.] az órók bodogfagba”.

A Ø acc. előzménye a kontextusból hámozható ki: NagyszK. 280: „Az ziz maria *hi-ziuala* [Ø acc., ti. a szűzen fogantatást], de iðuendót kerdvala”.

A $\emptyset$ acc. névmásra utal vissza: SándK. 22: „ez meg bolondwlth. vigeek el [$\emptyset$ acc.] elö-lem”, 24: „hozzaatok elömben ökeeth haad lassaam [$\emptyset$ acc.] zömeýmme: | Azok ottan ky hozaak [$\emptyset$ acc.] az tömlöczböl” stb.

Szabálytalan használat

A kódexszövegek egy részében, különösen a bibliafordításokban gyakori, hogy a ki nem tett tárgyat mai nyelvhasználatunk szerint (névmási vagy egyéb) kitett tárggyal helyettesítsenék. A megfelelő latin szövegben is hiányzik a visszautaló szerepű tárgy, de a latin igealak, nem lévén határozott ragozású formája, nem kívánja meg a tárgyat. A magyar viszont határozott ragozású igealakot használ, ezzel utal vissza az előzményben szereplő tárgyra, s ezáltal szorosabban kapcsolja a szövegrészt az előzményhez: DöbrK. 380: „égek kedeg. meg tartak ű zolgait es bozzofag illeteffel meg ölek | királ kedeg holot *hallotta volna* [$\emptyset$ acc.]. meg haragvek” : ... | Rex autem, cum *audisset* [$\emptyset$ acc.], iratus est; JordK. 388: „hw tanoythwaný ... Kezdeek zaggathný az gabona feýet, es eenný, | Az zerzetes fydok kedeg hoğ *latta vona* [$\emptyset$ acc.], mondanak hwneký” : ... | Pharisei autem *videntes* [$\emptyset$ acc.] dixerunt ei.

A kódex fordítója-másolója — a latinnal ellentétben — olykor korreferens szerepű főnévi tárggyal egészíti ki az igét, s így utal vissza az előzményre: JordK. 389: „A3 ffarifeofok kedýg *halwan ez dolgot* mondanak” : Pharisei autem *audientes* [$\emptyset$ acc.] dixerunt.

Van rá eset, hogy a párhuzamos szövegek egyikében a tárgy hiánya mai nyelvézékünknek szokatlan, másikában azonban, az előbbi példához hasonlóan, a fordító-másoló beiktat egy főnévi tárgyat: JordK. 385: „Es ez lewen, hoğ *el veeghezte vona* [$\emptyset$ acc.] Jefus ... el nyomoteek ez herről” ~ MünchK. 17ra: „Es vg lot miko2 *megueğezte uolna i^c è bèzedekèt* ... èlmène ĩnèn” : Et factum est, cum *consummasset* [$\emptyset$ acc.] Iesus ... transiit inde.

A tárgyra való visszautalás említett módjai (határozott ragozású igealak $\emptyset$ acc.-szal, korreferens főnévi tárgy kitétele) mellett a latin visszautaló szerepű tárgy nélküli igealakjának magyar fordításában egy harmadik eljárás az intranszitiv ige alkalmazása, ha a latin ige jelentése ezt lehetővé teszi. Néha a tranzitív és intranszitiv ige párhuzamos használata tapasztalható az egyes fordításváltozatokban: JordK. 389: „es meg gyögyt-ta hwtet ... | es *czodallýak vala* [$\emptyset$ acc.] mynd az fereghők” ~ MünchK. 18rb: „... | Es mēd a^c gölēkezētec *ludalkodnac vala*” : ... | Et *stupebant* omnes turbae; AporK. 117: „Es meg emlekezet ű testamētomarol: es meg *banta* [$\emptyset$ acc.] ű ırgalmařfaganak fokallaga zerent” ~ KulcsK. 264: „Ees meg emlekezeek w hagyafarol, es meg *banaa* [$\emptyset$ acc.] w ırgalmařfaganak fokallaga zerent” : ... et *paenituit eum* secundum multitudinem misericordiae suae.

Az anaforikus visszautalás a $\emptyset$ accusativusszal olykor nehezíti a megértést: AporK. 116: „Es allot finees es meg *könqrgette* [$\emptyset$ acc.]: es meg zont a razas” ~ KulcsK. 262: „... es meg *engeztele* [$\emptyset$ acc.], es meg alla az vezedelm” : Et stetit Phinees et *placavit*, et cessavit quassatio.

A birtokos jelzői szerepű 3. személyű névmás anaforikus használata

Szabályos használat

A magyar nyelvben a birtokos személyjel használata általában fölöslegessé teszi a birtokos jelzői funkciójú személyes névmás használatát. Ebben a magyar határozottan eltér a latin nyelvtől, amely a birtokos névmás kitételével jelzi a birtokviszonyt és a birtokos személyét. A kései ómagyar korban a birtokos jelzői szerepű személyes névmás sokszor latin hatásra jelentkezik.

Az *ō* névmás birtokos jelzői szerepben nem fölösleges bizonyos mondattani helyzetekben.

Így akkor, ha a birtok szerepű főnév előtt alanyi szerepű főnév áll, éppen az *ō* kitétele biztosítja ezt az alanyi szerepet, hiánya esetén különben birtokos jelzőnek volna értelmezhető az alany: JordK. 381: „Es egybe hýwan *Jefus hw* týzen ket tanoythwanýt . . .” : Et convocatis duodecim discipulis *suis*; KeszthK. 16: „my keppen *orozlan w* lakodalmaba” : quasi leo in spelunca *sua*; Beriszló: 1520 k.: „Az Zott mongya Zanchyak *Wayda az ew* fogfagaban” (RMKT. 1²: 486).

Szabályos használatúnak számít az *ō*, *ōk* olyan személyjeles főnevek előtt, amelyek a kor nyelvszokása szerint alakilag egybeestek a nem személyjeles többes számú formákkal, mert ilyenkor a névmás különböztette meg a két szintaktikailag eltérő szót egymástól: Apáti: PeerK. 337: „nyayafon bescelnek *ō* feyedelmekkel”, 339: „fertelen ha lend az *ō* yamborfagok”; Beriszló: 1520 k.: „syalmas maft Terek orzagban az *ew* eneknek” (RMKT. 1²: 487).

Nem fölösleges az *ō* névmás értelmezős szerkezetben mint az értelmező birtokos jelzője: MünchK. 87va: „kit adot Iacob *Iosephn^e ō fianac*” : quod dedit Iacob *Ioseph filio suo*; TelK. 20: „scent anna azzon . . . maganac megōn vala az *azzoni allatockal: ō rokonfagyual*” : . . . cum sexu *femineo sibi cognato*.

Nem fölösleges az *ō*, ha melléknévi állítmány előzi meg: KeszthK. 15: „kynek atokkal *telyes w zaya*” : Cuius maledictione *os plenum est*.

Nem fölösleges az *ō* akkor sem, ha nyomaték van rajta: TelK. 16: „egebeknec iozagyat el nem vezí vala: hanem *čac az ō* tulaydon iozagauval eluala . . . | . . . es az *ō* marhaybol . . . menden zegenōknec . . . vgekōzic vala fegedfegōt tennye”.

Végül az *ō* birtokos névmás többnyire nem fölösleges, ha előző szövegmondatra vagy tagmondatra utal vissza: CornK. 53v: „*iefuſt* keretytevk . . . nynchen jt. | . . . | de menyetek el mongyatok *az ev taneytuanyanak*” : Jesum quaeritis . . . non est hic | . . . | Sed ite, dicite *discipulis*, 2r: „kevuessfevk az aldot *zvz marianak* tyztfaſagat . . . | Annak okaert kyalt *az ev fya*” : . . . | Unde *eius filius* . . . clamat; Beriszló: 1520 k.: „Mynd ty nepek bankogyatok *pispek* vezedelmen, mert tvgyatok mygh Iſten Zegele az *ew yo Zerencheyet*, nem Vralcodek Terek Czjazar ſoha az *ew feyen*” (RMKT. 1²: 485), „Kytek twgya ithon ewlwen az *ew* fok keoltſegeth, es korofkynt myndenſele [*Ø*] nagy gond vyſelefeth, mert az tywe *ew* feyeben *ew* megh ewzeoleſeth” (uo.). Az utóbbi szakasz második sorában a személyes névmás *Ø* genitivusi használata sem mondható szabálytalannak: a névmás kitétele a hasonló szintaktikai helyzetekben nem kötelező.

Fölösleges használat

Sok esetben a mondattani helyzet nem kívánja meg az *ő* birtokos jelzői szerepű használatát, mégis megtalálható, nyilvánvalóan latin hatásra.

1. Így a következő mondattani helyzetekben:

a) Birtokos jelentésű alany (...) + ige + *ő* + birtok jelentésű igebővítmény: BécsiK. 12: „*Nabuhodonozor kizal ... êlkêuêc q ozzagaza z qzêkizê*” : *Nabuchodonosor rex ... iuravit per regnum et thronum suum*; JókK. 43—4: „zent fferencz ky terÿez-tÿuala ew kezeÿtt” : *sanctus Franciscus extendit manum suam*.

b) Hasonló a mondattani helyzet azzal a különbséggel, hogy az alany nem birtokos jelentésű, így az *ő* nem reá, hanem egy korábbi szövegrész főnévére utal vissza: BécsiK. 15: „*Îfînc fiay ... igen mēgfêlēmēnc q ozcaiatol*” : *filius Israel ... timuerunt valde a facie eius*. A két eltérő esetet a latin a *suus* és az *eius* birtokos névmásokkal megkülönbözteti, a magyarban ez a distinkció hiányzik, ami olykor nehezíti a megértést: JókK. 44: „*frater leo kezdê lofan oda mennÿ ... | De zent ferencz haluan ew labaÿnac czergefet*” : ... | *Sed audiens sanctus Franciscus sonitum pedum eius*.

Hasonló eset forog fenn, ha nem az alany a birtokos, hanem az igei cselekvés tárgyaként vagy határozójaként szereplő főnév: Beriszló: 1520 k.: „lakozyk nagyfok Iften az Magyar orzagban, kyk zegellek *az pap Bant az ew Banfagaban*” (RMKT. 1²: 486). Ebben az esetben tehát a névmás használata nem fölösleges, mert funkció-megkülönböztető. De efféle szerepük csak akkor volna határozottan e névmásoknak, ha az alany birtokosi szerepét a *suus*-nak megfelelő névmás jelezné. E névmás kialakulásának a nyomára bukkanhattunk már a késői ómagyar korban, ez az *ön*, *önnön* névmás, ma ilyen névmásnak tekinthető a *saját*. Pl.: Beriszló: 1520 k.: „Batorlaggal ewk segyllyk ... es nagy Nyerefegel ... awagy penyglen Terek Vaydaknak az *ewnen* feyekel” (RMKT. 1²: 486). De az *ön*, *önnön* névmásnak ez a használata még nem szilárdult meg ebben a korban.

c) A birtokos jelentésű főnév egy megelőző tagmondatban vagy szövegmondatban van, erre utal vissza az *ő*: BécsiK. 11: „felmagasztatec *Nabuhodonozornac* ozzağa z q zÿuq felēmêlkêdêc” : *exaltatum est regnum Nabuchodonosor, et cor eius elevatum est*, 18—9: „z nēm volt ki kazomlatot ... tēnnē *ēnnēpnç* ha nem lac midon êltauozot q vza ... zolgalattatol | ... | Valamēnezer keq megbātac êlfozdoltokat q iftēnēknç zolgalattatol” : *Et non fuit, qui insultaret populo isti, nisi quando recessit a cultu Domini Dei sui | ... | Quotiescumque autem poenituerunt se recessisse a cultura Dei sui*; Beriszló: 1520 k.: „menthet *Iften* ha mykoron ezt megh twdhatnaya es en ream ew zemeyth wayha fordetannaya” (RMKT. 1²: 486).

d) A birtokos jelentésű és a birtok jelentésű főnevek mellérendelő viszonyban vannak: BécsiK. 16: „z alazac plêllekêkê ... qk es q nēmbeziec” : *et humiliaverunt animas suas ... ipsi et mulieres eorum*; MünchK. 85va: „efmeg aluala *Iang z q* taneituanî kq33ol kêtq” : *iterum stabat Iohannes et ex discipulis eius duo*.

e) Az *ő* megelőzi a birtokos jelentésű főnevet, tehát kataforikus szerepű: BécsiK. 14: „TAhat êzêztêc q kqutêkêkê mēden vazafoc z vidêkêc ... *kizali z fêiedêlmêc*” : *Tunc miserunt legatos suos universarum urbium, ac provinciarum reges ac principes*. Az ilyen kataforikus szerepű birtokos jelzői névmások egyrészt mutatják a birtokszóval kialakult szoros egységüket, másrészt a latin szerkezet hatását.

Az *ő* anaforikus névmás olykor nem a latin mintát követve is előfordul: BécsiK. 13: „Ėz vtan lezalla . . . ⁊ qmēdž vètēmēnēkēt meġgoyta ⁊ qmēdž faiokat . . . ki vaġdaltata”: Et post haec descendit . . . et succendit omnia sata, omnesque arbores . . . fecit incindi; CornK. 54v: „le haytak ev orchayokat az fevldre . . .”: declinaverunt vultum in terram.

2. A kései ómagyar korban különböző gyakorisággal az *ő* birtokos jelzői szerepű névmásnak azzal a mai nyelvérzék számára teljesen szokatlan használatával is találkozni, amikor az *ő* a birtokos jelző és a birtokszó közé ékelődik (l. még: 383): JordK. 382: „Až poganoknak hŵ vtokon ne řarřatok”: In viam gentium ne abieritis. De ugyanennek a szövegmondatnak a folytatásában már a szokásos *ő* nélküli szerkezet található: „es až řfel hřthw řamaritanofoknak varofokban be ne meenřetek”: et in civitates Samaritanorum ne intraveritis; továbbá: CzechK. I. 59: zent kezeřdnek. q. meel se-beeth.

A birtokos jelző és a birtokszó közti *ő* névmás a ritmusnak is köszönheti létét, így Vásárheli Mária-himnuszában: Vásárheli: PeerK. 331: „angeloknak q nagh tyztařaga patriarchaknak q nagh dychořeghe” stb. De ugyanebben a nyelvemlékben többségben vannak az *ő* nélküli birtokos szerkezetek: 335—6: „Halottacnac meġ zabadoitoia: terekkecnec meġ nyomoroytoia”. Stb.

Kevésbé szokatlan, ha a birtokos és a birtok közé ige is ékelődik: NagyszK. 273: „Aña zent eġhaz azzoñonc ziz marianac illi [a. m. űli] ő meñbe menetinec napyat”.

Az anaforikus természetű szavak szövegösszekötő szerepe

A névmásfajták anaforikus szerepe

A névmási anaforáknak és az anaforikus elemmel (névmási jelzővel, határozott névelővel) bővített korreferens szavaknak a szövegben egyaránt visszautaló szerepük lehet. A főnevek korreferenciájának névmási jelzővel vagy névelővel való megjelölése a nyelvtörténet folyamán fokozatosan terjed a pusztá névmással való visszautalással szemben. Ez a tendencia párhuzamos a határozott névelőnek a mutató névmásból való kifejlődésével. Korai kódexeinkben a mutató névmást és a határozott névelőt még nem lehet élesen elválasztani, anaforikus szerepük azonban világosan megmutatkozik, akár egyik, akár a másik grammatikai forma esetében. (L. II/1: 728.)

A statisztikai táblázatok is bizonyítják, hogy az anaforikus elemek százalékaránya az epikai jellegű szövegekben (az elmélkedő és az elbeszélő műfajokban, valamint a jogi természetű iratokban) átlagosan gyakoribb, mint a lírai, a szónoki és a drámai műfajú szövegekben. Az epikai szövegekben az anaforikus elemek százalékaránya alapján a következő sorrend alakul ki az egyes műfajokra vonatkozóan: 1. elmélkedések, 2. verses epika, 3. regula, 4. bibliai történetek, 5. legendák. A különféle szövegek között a legnagyobb százalékarányokat a következő nyelvemlékek mutatják: 1. SzékK., 2. MargL., 3. BécsiK.

Az alábbi táblázat a kódexirodalom anaforikus elemeinek fajtáit foglalja össze:

Kódexek	Összes számba vett szövegmondat	Névmási anafora		Ebből előző szövegmondatra utal	Korreferens lexéma anaforikus elemmel		Összes anaforikus természetű szó	
		db	%		db	%	db	%
Bibliai történetek								
BécsiK.	56	145	259	30	27	48	172	307
MünchK.	100	126	126	62	32	32	158	158
DöbrK. I.	115	105	91	45	18	16	123	107
JordK.	123	140	114	33	44	36	184	150
SzékK.	49	145	296	26	84	171	229	467
Legendák								
JókK.	56	73	130	32	27	48	100	178
MargL.	56	108	193	19	80	143	188	336
ErdyK.	73	44	61	22	56	78	100	139
TelK.	65	71	109	20	72	14	143	220
VirgK.	116	119	103	42	72	62	191	165
KazK.	62	49	80	51	47	77	96	157
Elmélkedések								
GuaryK.	64	129	202	16	60	94	189	296
NagyszK.	70	110	157	23	78	111	188	268
CornK.	81	76	94	31	68	84	144	178
Zsoltárok								
AporK.	99	197	199	38	20	20	217	219
FestK.	108	31	29	14	10	9	41	38
KeszthK.	145	131	90	29	1	0,7	132	91
KulcsK.	99	202	204	43	11	11	213	215
Lírai művek								
PéldK. II.	59	10	17	–	17	29	27	46
CzechK. I.	76	44	58	2	10	13	54	71
CzechK. II.	23	19	83	6	12	52	31	135
Párbeszéddek								
NádK.	112	76	68	19	103	92	179	160
PéldK. I.	64	39	61	11	53	83	92	144
SándK.	232	120	52	78	64	27	184	79
Prédikáció								
DöbrK. II.	48	29	60	3	1	2	30	62
Regula								
BirkK.	85	130	153	28	55	65	185	218

A világi nyelvemlékek anaforikus elemeinek számbavétele:

	Összes számba vett szövegmondat	Névmási anafora		Ebből előző szövegmondatra utal	Korreferens lexéma anaforikus elemmel		Összes anaforikus természetű szó	
		db	%		db	%	db	%
Misszilisek								
1527 k.	20	7	35	3	1	5	8	40
1529. VI.	17	4	24	–	5	29	9	53
15(2)9. VII.	27	20	74	10	8	30	28	104
1531.	15	2	13	–	1	7	3	20
1532. VII.	15	6	40	3	1	7	7	47
1532. VIII.	22	12	35	2	3	13	15	68
Verses epika								
SzabV.	34	62	212	24	4	12	66	224
Világi líra								
Apáti	14	14	100	1	4	29	18	129
Beriszló	18	25	100	7	3	17	28	156

A statisztikai táblázat szerint (l. 799, 801) azokon a műfajokon belül, amelyekhez tartozó kódexegyedek egymástól távolabb eső időszakaszokból maradtak ránk, az anaforikus elemmel bővített korreferens szavak, tehát az anaforikus névmási jelzők, ill. névelők statisztikai aránya a névmási anaforák rovására egyre nő. Így a bibliai történeteket tartalmazó BécsiK.-ben, MünchK.-ben és DöbrK.-ben az anaforikus jelzők, névelők a névmási anaforáknak $1/4$ -ét, ill. $1/5$ -ét, a JordK.-ben $1/3$ -át, a SzékK.-ben több mint az $1/2$ -ét teszik ki. A legendarészleteket bemutató JókK.-ben az anaforikus jelzők, névelők aránya több mint $1/2$, a MargL.-ban $3/4$, a TelK.-ben és a KazK.-ben az anaforikus jelzők, névelők aránya egyenlő a névmási anaforákéval, sőt az egyik kódexben (ÉrdyK.) nagyobb azokénál: $5/4$. Az elmélgedéseket tartalmazó GuaryK.-ben az anaforikus elemek az $1/2$ -ét, a NagyszK.-ben a $6/8$ -át, a CornK.-ben a $8/9$ -ét teszik ki a névmási anaforáknak.

E műfajokon belüli statisztikának, ahol a műfaj egyedei szélesebb időközt ölelnek fel, csak a vizsgált zsoltár-kódexek statisztikai mondanak ellent, mert az anaforikus névmási jelzők, névelők a korai AporK.-ben és FestK.-ben nagyobb arányúak, mint a kései KeszthK.-ben és KulcsK.-ben, amelyek korábbi közös előzményből másolt szövegek, bár általában mind a négy feldolgozott zsoltár-kódexben az anaforikus névmási jelzők, névelők aránszáma alacsony. A párbeszédes kódexszövegekben az anaforikus elemmel ellátott korreferens szavak aránya a legnagyobb a vizsgált kódexszövegek között. (E kódexek mind a XVI. sz. első negyedéből valók.) A profán nyelvemlékek közül a misszilisekben a legmagasabb az anaforikus elemmel bővült korreferens lexémák százalékaránya (50%-nál nagyobb), a lírai művekben átlagban a névmási anaforák $1/6$ -ánál kisebb, a verses epikai SzabV.-ban messze elmarad ez az arány a többi műfajétól, nem sokkal nagyobb 5%-nál.

Az anaforikus névmás szerepkörében előforduló névmásfajták a vizsgált ómagyar kori nyelvemlékekben a statisztikai kimutatás szerint a következő gyakorisági sorrendet mutatják: 1. személyes névmás; 2. vonatkozó névmás; 3. mutató névmás; 4. mutató névmási határozószó; 5. általános és határozatlan névmás.

Ettől eltérő képet adnak azok a nyelvemlékek, amelyekben a vonatkozó névmás fordul elő a leggyakrabban: FestK., PéldK. II., CzechK. I., CzechK. II., NádK., PéldK. I., DöbrK. II., BirkK., SzabV. Részben eltérő a névmások előfordulási gyakorisága azokban a nyelvemlékekben, amelyekben a mutató névmás gyakrabban fordul elő, mint a vonatkozó névmás: KazK., AporK., SándK., SzabV., misszilisek. Több nyelvemlékben a mutató névmási határozószó gyakoriságban megelőzi a mutató névmást: JókK., MünchK., MargL., TelK., ÉrdyK., CornK., CzechK. I., BirkK., Apáti, Beriszló. Végül vannak nyelvemlékek, amelyekben a mutató névmási határozószó a vonatkozó névmások számát is felülmúlja: MargL., KazK., SándK., Apáti, Beriszló.

Az egyes anaforikus névmások nem egyformán vesznek részt a szövegmondatok összekötésében. Leginkább a mutató névmási határozószók utalnak előző szövegmondat(ok)ra, az előfordulásoknak jóval több, mint 50%-ában. Ezután sorrendben a mutató névmások következnek szövegmondat-összekötő szerepben, kb. az előfordulások 50%-ában, a személyes névmások már csak az előfordulásoknak kb. 25%-ában, a vonatkozó névmások pedig kevesebb, mint 10%-ában.

A vonatkozó névmások többnyire szövegmondaton belül, mellékmondatban utalnak vissza a szövegelőzményként szereplő főmondatra. (Általános és határozatlan név-

A következő táblázat a kódexirodalom anaforikus névmásainak típusait tekinti át:

Kódexek	Személyes névmás		Vonatkozó névmás		Mutató névmás		Mutató névmási határozószó		Összes névmási anafora
		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal	
Bibliai történetek									
BécsiK.	89	16	32	3	13	5	8	5	142
MünchK.	91	48	14	3	6	6	10	3	121
DöbrK. I.	69	29	17	2	11	8	4	2	101
JordK.	75	15	35	–	15	7	15	11	140
SzékK.	75	7	23	1	21	6	17	4	136
Legendák									
JókK.	29	8	17	4	7	7	16	9	69
MargL.	69	8	16	3	3	1	19	7	107
ErdyK.	9	5	38	4	5	3	12	10	64
TelK.	34	3	21	7	5	4	6	6	66
VirgK.	61	16	26	8	11	5	18	11	116
KazK.	34	9	13	2	14	2	17	11	78
Elmélkedések									
GuaryK.	48	–	34	2	34	10	13	4	129
NagyszK.	60	7	32	2	14	11	4	3	110
CornK.	38	11	15	2	9	8	12	5	74
Zsoltárok									
AporK.	146	27	15	–	35	11	1	–	197
FestK.	10	5	11	1	7	6	2	2	30
KeszthK.	99	20	26	2	2	2	–	–	127
KulcsK.	180	39	16	–	5	4	1	–	202
Lírai művek									
PéldK. II.	1	–	3	–	3	1	2	–	9
CzechK. I.	5	–	26	–	4	2	7	–	42
CzechK. II.	3	–	10	2	–	–	6	4	19
Párbeszédek									
NádK.	22	3	28	2	18	8	6	6	74
PéldK. I.	7	1	21	1	10	9	2	1	40
SándK.	54	33	10	–	24	20	23	18	111
Prédikáció									
DöbrK. II.	8	–	18	1	2	1	–	–	28
Regula									
BirkK.	42	7	49	4	11	7	12	8	114

A világi nyelvemlékek anaforikus névmásait az alábbi táblázat mutatja:

	Személyes névmás		Vonatkozó névmás		Mutató névmás		Mutató névmási határozószó		Összes névmási anafora
		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal		Előző szöveg-mondatra utal	
Misszilisek									
1527 k.	–	–	5	2	2	1	–	–	7
1529. VI.	–	–	–	–	1	–	1	–	4
1529. VII.	8	4	4	–	6	4	2	2	20
1531.	–	–	–	–	2	–	–	–	2
1532. VII.	–	–	4	2	2	1	–	–	6
1532. VIII.	3	–	2	–	4	2	3	–	12
Verses epika									
SzabV.	18	4	13	–	25	11	6	5	62
Világi líra									
Apáti	7	–	2	–	3	1	2	–	14
Beriszló	17	4	2	–	2	1	4	2	25

mások abszolút számértékben is ritkán fordulnak elő visszautaló szerepben, de ezen előfordulások között is elég számottevő, kb. 15%, a szövegmondatra visszautaló funkcióban való használatuk.)

Az anaforikus szerepben előforduló névmásfajtákra a BécsiK.-ből mutathatók be példák. Az alábbi anaforikus névmások többségükben szövegmondatra utalnak vissza.

Személyes névmás: 17—8: „Ënneþ Caldeofoc nẽmzètẽbẽli ... | ... | ... | Es mikor mẽgnẽhẽzeitẽttẽuolna *q̃tẽt* Egiptõnac kizala ... ⁊ k̃otẽglauaual alazta volna *q̃kẽt*”.

Vonatkozó névmás: 12: „Mẽd ẽzechẽz k̃uètẽkẽt ẽzẽzẽ Nabuhodonozor Affiziofok-nac kizala | *kic* mend egakazattal ẽllẽnẽ mondanac”.

Mutató névmás: 18—9: „nẽm volt ki kazomlatot ⁊ mẽuètẽft tẽnnẽ ẽnnẽpnẽ ... | ... | ... | ⁊ miglẽn nem b̃vnhottẽc q̃ iftẽnẽc zẽmẽlec ẽlot q̃ iozagoc q̃vẽlec vala | Mezt *azoknac* iftẽnẽ g̃vl̃l hamiffagot”.

Mutató névmási határozószó: 17: „Ënneþ ... ẽlẽztẽb Mẽfopotamiaban lakozot ... | ... mẽnẽc eg iftẽnẽt b̃l̃l̃tẽc. ki es pazanlolt q̃nẽkic hog ki mẽnẽnẽ *onnan* ⁊ lakoznac Cazāban”.

Az általános használatú mutató névmás anaforikus szerepére egy fentebbi idézetben találunk példát: BécsiK. 12: *Mẽd ẽzechẽz*. (L. II/1: 499—501.)

Határozatlan névmás is előfordul anaforikus szerepben: CornK. 54v: „es lata keet angelokat feyer ruhaban evlueen. *egyķ* fevtevl *mafyķ* labtv”.

Az anaforikus mutató és személyes névmás használata

a) Mutató névmással elsősorban nem személyre, nem emberi élőlényre, hanem tárgyra, elvont dologra, cselekvésre, továbbá tagmondatra vagy szövegrészre történik az utalás, példánkban tárgyra: MünchK. 86va: „Fehẽtec meg ẽ *tẽmplomot* / ⁊ hazmadnapocban felkolt̃ *az̃i* [*illud*]”.

A visszautaló mutató névmás cselekvésre, cselekvéssorra vonatkozik: KazK. 76: „Mert nekyek *vtet arcul uerik uala*: Nekyek *zakalat zagatt̃ak uala*: es nekyek az *mofo uizet niakaba õntikuala*: de *ṽ mind ezõkket* ... el zenuedyuala” (a mutató névmás egyben általános névmás is); Beriszló: 1520 k.: „azert *fogwan tart* maft *engemeth* egy haragos pap Ban. | ... menthet Isten ha mykoron *ezt* megh twdhatnaya” (RMKT. 1²: 486); stb.

Az előzményben igei cselekvés fordul elő, és erre utal vissza az anaforikus jelző (névmás vagy névelő), amelynek jelzett szava az előző igéből képzett *-ás/-és* képzős főnév: SzabV.: „Egenbe es m̃ynd *feyet haytanak* | ... | *Az few haytafrol* vewek ezekbe Hog ñyncz fegedelm mar twb ezekbe”.

A szövegrészre, tagmondatra utaló mutató névmás gyakran fordul elő látást, hallást vagy mondást, megnyilatkozást (*mond*, *parancsol*, *beszél* stb.) jelentő igék mellett tárgyi mondatrészként, többnyire a szövegmondat elején vagy legfeljebb kötőszó után: JókK. 43: „Es *ezekett* g̃yakorta monduan ...”; ÉrdyK. 509: „*Azt* halwan az wr ffyw ...”; stb. A szövegrészre utaló mutató névmás alanyi szerepű is lehet: ÉrdyK. 509: „*Az* ees nem choda ...”, 511: „*Az* kedeeþ nem az feelffeeges k̃yral akarattyaleen ...”.

Határozói szerepben nem személyre vonatkozóan is gyakran használatos a személyes névmási alakrendszerbe illő ragos alak (*őbenne, benne*) a megfelelő mutató névmási *ebben* alak helyett: ÉrdyK. 510: „ez mafodyk Capitulum leezen arról emlekőzet mykeppen az Iambor wr ffyw meene . . . es my ydöben teree hazához | ha ky . . . meg akarja hallany nagy fok tanwfagot . . . talaal ew benne”, 511: „egy zeep dragalatus varaft . . . | Benne lakozo neep kedeege . . .”; KazK. 79: „Ezönközbe hyre lön benne anñanak es . . .” (de: 75: „Ezben kegek hyre lön . . .”); NádK. 319: „valamit fok ideig gútóttel, eg horaba tőle mind meg valt”; 15(2)9. VII.: „agya nekem k. egyk astagot solgalatomert, ha kenyg syksege wagyon reya k. . . .” (MNY. 37: 277); 1532. VIII.: „ha yo lowa-kath nyerthe(m) tahath refth te(n)nek ben(n)e” (LtK. 1: 139); Apáti: PeerK. 341: „forentokot kernekh ladaban gyothnek vele nem epeythnek”, „fok lyka vagy on erdon az rawafnak nynch byrodalma rayta agaroknak”.

Ritkán az is előfordul, hogy személyes névmási alak (*őt*) tárgyra utal vissza, nem személyre: SzabV.: „Honneg alkob Sabachoth verethny Es kwnweb lezen wth meg vethethny”.

A mutató névmás távolabbi szövegelőzményre utal vissza: 1527 k.: „de soha megh nem bantha k. egh dolgath wgh myndt ezi” (MNY. 37: 206) (a névmás a levél elején említett elpártolásra utal).

A mutató névmás hosszabb szövegrészre is visszautalhat, mint például a NádK.-ben, ahol a melléknévi mutató névmás az előzményben előadott egész vízió szövegére vonatkozik: 341: „micoron ilyeket latnec, Igön meg rettenec”.

Az *ott, ottan* mutató névmási határozószó a SándK.-ben inkább időbeli, mint helyi vonatkozású, és az elbeszélés folytatására való (az *akkor* jelentésének felel meg), tehát előzményt feltételez: 24: „Monda fabius feyedelem: | legeenyok vigetok az tomloczben okeeth. | azok ottan. el viueek”, 27: „monda Cionia | Illik hog <azarnak enge[d]g az my halalonkra. kinek my paran < <olattit wtal yok: | Monda ottan varius”.

b) Mutató névmás a kódexirodalomban gyakran utal vissza személyre olyan esetekben, amelyekben ma személyes névmást használnánk: JókK. 38: „De az [Ille] engeduen ebedutan fe [!] tere”, 39: „Es ottogyel . . . menenek azok zent ferenczert . . .”. Amikor ugyanazon személyekre vonatkozólag a személyes névmást mutató névmás váltja fel, ez a névmásváltás azt a benyomást kelti, mintha más személyekről lenne szó: BécsiK. 18: „Es mikor . . . az Egiptomiac . . . esmeg megakaznac oket [ti. a zsidókat] fognioc z o [ti. az egyiptomiak] zolgalatocba meghionioc Azoc [ti. a zsidók] elfutuā mēnc istēnē a tēngēzt mēgnita” : Cumque . . . Aegyptii . . . iterum eos vellent capere, et ad suum servitium revocare, fugientibus his Deus coeli mare aperuit.

Az időben korábbi AporK. és a későbbi KulcsK. párhuzamos zsoltárfordításának az anaforikus személyes és mutató névmásaiban való mennyiségi eltérés (az AporK.-ben 146 személyes és 35 mutató, a KulcsK.-ben 180 személyes és 5 mutató névmás van) a mai állapot felé tartó tendenciát jelzi: AporK. 116: „Es fel emelte o kezet o reaiok: hog leteriezene azokat a kietlenben” ~ KulcsK. 262: „Ees fel emelee w kezeth rayok hogy el veztene wketh az pwztaba” : Et elevavit manum suam super eos, ut prosterneret eos in deserto; AporK. 117: „Es meg haraguek vr . . . o nepere . . . Es ada azokat nemzeteknek kezekbe: es vralcottak azokon kik gúloltak azokat” ~ KulcsK. 263–4: „Ees meg haragwek wr w neepy [!] . . . Ees ada wketh nemzeteknek kezebe, es vralkodanak w raytok, kyk gywlelyk vala wketh” : Et iratus est . . . Dominus in populum suum . . . et tradidit eos in manus gentium; et dominati sunt eorum qui oderunt eos.

c) Az anaforikus mutató névmás és a személyes névmás használata közti megoszlásban észrevehetőek olyan tendenciák, amelyek bizonyos distinkciók szolgálatában állnak. Az alábbi megkülönböztetések tapasztalhatók a kódexirodalom korában:

Ha két korreferens szóra történik utalás, az egyikre személyes, a másakra mutató névmás utal vissza: MünchK. 85vb: „Megfozdoluan ke· i° z latuan *azocat q̄t̄et koūettec mōda*”: *Conversus autem Iesus et videns eos sequentes se dicit eis*; NádK. 321—2: „Minec vtanna allelők ilieket mondotvolna, A teft feyet fel emele ol'mint megeleuenült volna, es minec vtanna foc zepōgefōketh tōth volna es hog ki *ō vele* [ti. a testtel] zolt volna, es ki *ō ellene* [ti. a test ellen] il' kemeñon panazlotvolna *ezt* [ti. a lelket] meg kérte volna”.

Ha ugyanazon korreferens szóra történik utalás, az előbbi és a későbbi visszautalást a kétféle névmással különböztetik meg: JordK. 387: „Vallaft teezeke . . . Vram teneked . . . Mert el eñeztōtted *ezeke* az bōlczekthwl . . . es meg yelentetted *hw̄ket* aproknak”: *Confiteor tibi, Pater, . . . quia abscondisti haec a sapientibus . . . et revelasti ea parvulis*. A MünchK. megfelelő helyén nem követi a fordító a latinban is meglevő megkülönböztetést: 17vb: „... elzeitetted *ēzēkēt [haec]* a· bōlēktōl . . . z megieientetted *ēzeke* [*ea*] apzodocnac”; SándK. 22: „noha kysseeb uag *amazoknaal*. leeg nagyōb meltosaaggal *naloknal*”: *cum sis minor aetate, fito maior dignitate*.

Az anaforikus jelzők (~ névelők) használata

Anaforikus névmási jelzővel ellátott köznevek és tulajdonnevek

Az anaforikus elemek főleg köznevekkel jelentkeznek, a tulajdonnevek mellett az anaforikus jelző vagy névelő ritka. Vizsgált kódexrészleteinkben az anaforikus elemmel bővített szavaknak csak mintegy 11%-a tulajdonnév, de ezek is csak három kódexben jelentős számúak (SzékK., TelK., NagyszK.). A SzékK.-ben az *Űr Isten* és az *Isten* 19 adatán kívül még 15 esetben fordul elő tulajdonnév anaforikus elemmel (az *Olofernes*, az *Nabugodonozor király*, az *Elyachym pap*, az *Akhyor* stb.). A BécsiK. megfelelő részében a tulajdonnevek anaforikus elem nélküliek. A TelK.-ben tulajdonnevek előtt 16 esetben található anaforikus névmási elem: 13 esetben *e* alakban (*e szent Anna asszony*, *e szent Joachim*), 3 esetben *a(z)* alakban (*a szent Anna asszony*, *a felséges Isten*, az *irgalmas Isten*), a NagyszK. 27 anaforikus elemmel bővített tulajdonneve közül az (*Isten szülő*) *szűz (anya) Mária* 16 esetben szerepel, az anaforikus elemek közül az 22 esetben, a 3 esetben, *ez*, *ugyanaz* 1-1 esetben található.

A VirgK. 11 anaforikus elemmel ellátott tulajdonneve közül az egyik főszereplő neve (*fráter Leo*) *ez* anaforikus elemmel fordul elő. A főszereplő—nem főszereplő megkülönböztetés releváns e kódexben, mert a főszereplő (szent Ferenc) köznévi előfordulásakor (*bódog atya*, *szent atya* stb.) is *ez* névmási jelzővel található 10 esetben (az előfordulások többségében), tulajdonnévi előfordulásakor (*szent Ferenc*) anaforikus elem nélküli. Hasonló jelenség tapasztalható a MargL.-ban, ahol *szent Margit asszony* mindig anaforikus elem nélküli, de ha köznévi formában kerül elő, akkor közelre mutató névmás előzi meg (*ez szent szűz*). A főszereplőre utaló *ez* névmás feltehetően a situá-

cióban ismertre utal, tehát deiktikus jellegű is lehet. Erre mutat az *ez szerzet, ez klastrom* többször előforduló kifejezés. Az anaforikus elem e kódexekben általában az.

Világi nyelvemlékeinkben tulajdonnév anaforikus jelzővel csak két esetben fordul elő: 15(2)9. VII.: „ez somogy warmegye” (MNY. 37: 277). Ugyancsak világi nyelvemlékben tulajdonnév névmási jelzővel vagy névelővel 4 esetben található: 1532. VIII.: „az banfý antal nepeth” (LtK. 1: 139; az *az* talán csak a *népét* miatt fordul elő); SzabV.: „a₃ Dunan valokoth”, „a₃ zawan”; Beriszló: 1520 k.: „az Magyar országban” (RMKT. 1²: 486).

Mély és magas hangú változatok

A GuaryK.-ben általában az az anaforikus elem. Az *ez* egy-egy kisebb szövegrész fő témájaként szereplő főnévvel és ennek a fogalomkörébe tartozó néhány szóval együtt fordul elő: *ez átkozott rágalmasság, ez gonosz rágalmazó ember, ez átkozott gyűlölség*. Ezekén kívül ilyen állandó kapcsolatokban: *ez világ, ez illetén*.

A közelre mutató névmás mai nyelvszokásunk szerint csak az első visszautaláskor szokásos, a későbbi visszautalások alkalmával a határozott névelőt használjuk. A CornK.-ben az *ez asszonyállatok* első előfordulásakor az *ez* névmás az előzményben felsorolt három asszonyra utal vissza, s azután a továbbiakban is megőrzi az *asszonyállatok* jelzőjeként az *ez* névmást: 53v: „de zent marc chak *ez három azzonyallatokat* neuzezy. mykeppen ielefbeket. | El jevuen kedeg *ez azzonyallatok* az coporfohoz”.

A NádK. korreferens főnevei a mai szokásnak megfelelő *a ~ az* formákkal találhatók. Ettől a szabályosságtól két szó következetesen eltér: a *pokol* szó mindig névmás (~ névelő) nélküli, a *világ* pedig az *ez világ* névmásos kapcsolatban található. Egy esetben fordul elő a törzsszövegben a *világ* forma, de itt a vele egy értelmi egységben szereplő *az ördög* formával való egységes szerkesztésmód elve érvényesül: 323: „megh mondom mire *az ördög*, es a *velag* kiki mind ő zocafa zerent vonza a testót”. A szokásos mély hangú anaforikus formáktól eltérő magas hangú névmási változat (*ez, e*) ritka, s ezek között egy esetben az *ez*-nek egészen távoli a visszautaló funkciója, ugyanis az ál-mot látó remetéről a vízió szövege előtt, a keretelbeszélésben esik szó, így a remetét szembeállítja magával a történettel: 341: „*Ez zent iambor* immar vmagarol zool”.

A MünchK.-ben az *e világ* kapcsolat négyszer egymás utáni szereplése közül a latinban csak első előforduláskor találunk névmást. A következő három eset a latinban névmási jelző nélküli, viszont a magyar szövegben ilyenkor is ott van az *e* névmás. Tehát itt már jelentkezik a *világ* szónak később is ismételten fellépő névmási jelzős kapcsolata: *ez világ*: MünchK. 85ra: „Ígáz világ vala ki meguilágofeit mēdēn ēmbezt ē *vilagha* iquot | *E vilagbā* vala *z ē vilag* o miatta lot *z ē vilag* otet megne ēsmēzte”: Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. | In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus cum non cognovit. Az *ez világ* kapcsolat végigvonul a kódexirodalomban (GuaryK., NagyszK., NádK., CzechK. I. stb.), sőt még Balassinál is felbukkan: „*Ez világ* sem kell már nekem Nálad nélkül szép szerelmem”. Az *e világ ~ ez világ* névmási jelzős kapcsolatban a névmásnak lexikális kötöttsége is kialakulhatott a *másvilág*-gal szembeállított jelentésben, ez esetben szintaktikai és szövegtani funkciót nem tulajdoníthatunk neki.

A SzabV.-ban a mély és magas hangú névmásformák (*az, ez, azt, ezt, azon, ezen*) egyaránt fellelhetők, sőt ugyanazon névutóval kapcsolatban is: *Azon zerent, ezen zerent*.

Az anaforikus elemmel bővített és anaforikus elem nélküli korreferens szavak statisztikája a következő képet mutatja:

	Anaforikus elemmel bővített			Anaforikus elem nélküli		
	köznevek	tulajdonnevek	összesen	köznevek	tulajdonnevek	összesen
Bibliai történetek						
BécsiK.	26	1	27	62	66	128
MűnchK.	32	–	32	51	65	116
DöbrK. I.	18	–	18	40	24	64
JordK.	42	2	44	48	17	65
SzékK.	50	34	84	31	39	70
Legendák						
JókK.	23	4	27	14	55	69
MargL.	79	1	80	79	25	98
ErdyK.	53	3	56	10	1	11
TelK.	56	16	72	53	26	79
VirgK.	61	11	72	17	34	51
KazK.	36	11	47	25	24	49
Elmélkedések						
GuaryK.	56	4	60	59	6	65
NagyszK.	51	27	78	59	25	84
CornK.	61	7	68	53	49	102
Zsoltárok						
AporK.	20	–	20	138	12	150
FestK.	10	–	10	109	–	109
KeszthK.	1	–	1	197	10	207
KulcsK.	11	–	11	152	13	165
Lírai művek						
PéldK. II.	17	–	17	7	–	7
CzechK. I.	10	–	10	92	1	93
CzechK. II.	12	–	12	40	2	42
Párbeszédek						
NádK.	103	–	103	65	19	84
PéldK. I.	53	–	53	17	–	17
SándK.	59	5	64	61	64	125
Prédikáció						
DöbrK. II.	–	1	1	20	35	55
Regula						
BirkK.	55	–	55	86	9	95
Misszilisek						
1527 k.	1	–	1	5	1	6
1529. VI.	5	–	5	9	1	10
15(2)9. VII.	7	1	8	7	3	10
1531.	1	–	1	3	1	4
1532. VII.	1	–	1	3	2	5
1532. VIII.	3	–	3	11	2	13
Verses epika						
SzabV.	3	1	4	26	16	42
Világi líra						
Apáti	4	–	4	2	1	3
Beriszló	3	–	3	–	–	–

A főnév határozottságának szövegtani feltételei

A főnévnek az a fajta határozottsága, amelyet névmás vagy határozott névelő jelez, több forrásból ered:

a) Egy korábban, a szövegelőzményben való említés teszi már ismertté a főnevet, amelyre visszautalunk a névmással vagy névelővel mint anaforikus elemmel.

b) A főnevet határozottá teszi az a szituáció, amelyben a szöveg eseménye vagy tartalma verbális említés nélkül is ismertté teszi a főnevet. Sokszor a főnév attól válik határozottá, hogy egy előbb említett főnév szituációs mezejéhez tartozik. Így a MünchK. egy részletében a *bor* az előbb említett *menyegző*, a *templom* pedig *Jeruzsálem* említésével már ismertnek számíthat: 86ra: „Hiuattatec ke· i^c ... a· *menèkezőbè* | Es a· *bor* megfogatkozuā mōda i^c nac anña onèki”, 86rb: „z rokon vala a· fīdocnac hufuetēc / z felmenē i^c *ihzlmbè* / z lēle a· *templomban* azolocat”.

c) A főnevet határozottá teszi az a körülmény, hogy a szöveg fő témájára vagy témájának valamely típusára (csoport képviselőjére) vonatkozik. Így Apáti feddő énekében a társadalmi osztályokat, csoportokat képviselő főnevek mind névmási jelzősök, ill. névelősök: *az lányok, az pór, az papok, az régi királyok, az ravasz, az nyulak, az apáturak*. Közülük csak egynek van anaforikus jelzője: Apáti: PeerK. 341: „Tennye kellene ezt az *nagh vraknak*”.

d) A főnevet határozottá teszi a deixis, a beszéd idejében és a térben való jelenlét, amelyre deiktikus (rámutató) szerepű névmás utal: SándK. 24: „veesetqk óketh *imez palotaaban*”, 29: „*ymez heeg* teteen vaqon”. A MargL.-ban az alábbi felkiáltó mondat közelre mutató névmásai jelen időt képzeltetnek az olvasó elé: 2: „O ky nag cuda *ez* · [ho]g *il* nag felseges kýrali magzat · *ilyen* genge gyermeksegenek ideeben · *ezenkeppen* geterýe magat”. Szép példája található e kódexben az anaforikus és a deiktikus használat megkülönböztetésének: 11—2: „*Nagy cetevrtekre* iutuan kedeg meg mossa vala az sororok labayt nagy alazatossaggal · hogýk valanak *az jdevben ez clastromban*”. A kataforikus szerepű mély hangú és a deiktikus jelentésű magas hangú névmásoknak szembeállítását találjuk a következő szövegmondatokban: 1527 k.: „mene-mew banathom wolt *azon* ennekem, hogh kegelmed, *ezen* modon *ynnen* waydahoz zerzewdeth” (MNy. 37: 206), „*azt* es ýzenthe wala k. Zýbrýk althal hogh k. emberýth kewldene *ýde* kýralne azzonhoz” (uo.). (Példáinkban a kataforikus névmás egyúttal utalószó is.)

A visszautalás sajátos anaforikus eszköze

A szövegelőzményre való visszautalásnak sajátos anaforikus kifejezőeszközei voltak a kódexirodalomban, latin hatásra. A latin *praedictus*, *dictus* és *supradictus* megfelelőjeként az *ez* (~ *az*) *felül mondott* és az *ez mondott* jelzői szókapcsolat található elsősorban a JókK.-ben, de más kódexekben is (pl. a BirkK.-ben). A JókK. vizsgált részletében főszereplőkre vonatkoztatva nem fordulnak elő, egyéb esetekben 5 példával mutatható be az *ez felül mondott* kifejezés: 38: „De *ez felewl mondot* vrland[us] vr” : *Praedictus* autem dominus stb. Az *ez felül mondott* köznevek jelzőjeként is többször előfordul: 39: „*ez felewl mondot* hegyre” : ad *dictum* montem, „*ez felewl mondott* ydnepp el muluan” : *Completa* ... *sollemnitate praedicta* stb.; a névmás kivételesen egyszer mély

hangú változatában található: 40: „*az felewl mondott herre*” : ad dictum locum; BirkK. 3b: „Es mend *az felöl mōdott penaua*” : et poenis omnibus *supradictis*. Egy esetben a BirkK.-ben a *felül mond* határozói igeneve utal az előzményre: 3a: „es elien *az etekkel kik* az nehezeb bvnert *felöl mōduā vānak*” : et utatur *cibis qui* pro *graviori culpa superius sunt expressi*. A *mond* ige használata e szerkezetben azt mutatja, hogy a fordító érezte a funkcióbeli rokonságot a *felül mondott* kifejezéssel, holott a pontos fordítás más igét kívánt volna.

A SzabV.-nak éppen a kezdő sorában található az *felül mondott* kifejezés a bizonyíték arra, hogy a vers eleje elveszett: „De *az fellywl mōdot* pal kenező Aroknak melyfeget ygen nező”.

Az *ez mondott* a JókK.-ben: 39: „*ez mondott helyett*” : dictum locum, 42: „*ez mondott faban*” : de *dictis arboribus*. A BirkK. részletében kétszer fordul elő az *mondott*, egyszer a latin *praedictus* fordításaként: 3a: „kikben nem xak *az mōdott* feghetetlennék”. A másik esetben a latinban az *idem* megfelelő alakja található, s a magyarban az akkor szokásos *azon* mutató névmás előzi meg a *mondott* igenévi alakot, itt tehát az *azon* és a *mondott* szerepbeli megfelelése eredményezi a kettő összekapcsolt használatát: 3a: „hog *azon mōdot [eisdem]* hel'en laco3zanak”.

A KazK.-ben és a VirgK.-ben a *felül mondott* kevésbé megszilárdult formában található, igekötősen: KazK. 74: „*az földl megh mondot zenth eghaznak portikoffaba*”; VirgK. 42: „*az fwlwl meg mondoth langra*” ~ JókK. 44: „*ez felewl mondot langbalol*” : ad flammam *praedictam*.

Sajátos anaforikus visszautaló szerepben az *azon* és az *ugyanazon* mutatónévmás is adatható a latin *idem* és a *dictum* megfelelőjeként: JókK. 42: „Es tehat frater lleo leterdeplikuala . . . Zent fferenc vala ymaduan magafagra fel vetettetett | Es *azon ffrater lleo [idem frater Leo]* . . . ayanla magat vr ystennek mykkeppen elezteb”; ÉrdyK. 508: „*az chodalatus peldaat . . . eegy yghen reeghy yrafban talaltam . . . | Wgy mint ez vylagh Cronicayaban megh talaltam mykoron . . . yrnanak . . . harom zaaz tyzen neeg eztendöben . . . | Azert azon ydöben . . .*”.

Az *azon* kataforikus szerepben is előfordul: VirgK. 43: „Az lang kit latal, az vr iften vala, ky nekem *azon* abrazba ielenek, mikepen moisefnek”; NagyszK. 281: „Kiről vgmōnd zent bernald doctor | . . . | Vgan *azon zent bernald* vgmōnd”. A MargL.-ban az *ugyanazon* a latinnak megfelelő *mondott* helyett található: 12: „es meg tevrly vala ev feyenek *fedeulel* . . . es az vtan vgyan *azon fedelet [dictum velum]* . . . feyen visely vala”.

Az első és a további előfordulás megkülönböztetése

Kódexeinkben sokszor megfigyelhető a korreferens lexémák első és további előfordulásai közti különbségtevés a határozatlanlanság – határozottság jelzésében. A korábbi előforduláskor határozatlanlanság névelő (többes számú főnév esetében névelőtlenség), később határozott névelő, ill. mutató névmás vagy sajátos anaforikus visszautalás található a főnév előtt. A megfelelő latin szövegben vagy mutató névmást találunk, vagy pusztán főnevet. Az anaforikus elemmel való visszautalás tehát erősebben jellemzi a magyar szövegkapcsolást, mint a latint: JókK. 43: „lata *egy zepp tewze3flangot* . . . | Es *az langbol zo zo3atlikuala*” : *vidit unam flammam* . . . | Et *de illa flamma* vox egrediebatur; DöbrK. 379: „es Ime mvtatnak vala neki: agban fekö *közveñfi*: | es latvan iefus v hitö-

köt monda. *az közvenefnek*”: Et ecce offerebant ei *paralyticum* ... | ... dixit *paralytico*; NádK. 313—4: „Ol'mint lelki alom ere latec *eg holt testöt* ... es ime *neminemű leldc* el iöue, ki ez *megmondot testből* ... ki ment vala ... es zöpögessell *a testnec* bineit ekeppen firatt'ava, | *A leldc alla a test melle*”; 1529. VI.: „ez napokba Moldwaÿ wayda nagh ereÿth *Erdelybe* kwlde ... | ... | ... | ... ÿdegen segedseg nelkyl kÿral *ez orzagnak kÿ lezen*” (MNY. 37: 276); SzabV.: „*Hayokath* mond arokba vontathny ... | De ment *az hayokoth* fel vontata ...”; stb.

Talán nem véletlen, hogy Vásárheli András Mária-himnuszában csak az utolsó szakaszban névelősek (mutató névmásosak) a már korábban névelőtlen (mutató névmás nélküli) főnevek: *szentháromság, Jézus és Szűz Mária* (ez utóbbi körülírt formában), így az utolsó szakaszban a névelő (mutató névmás) használatát anaforikusnak tekinthetjük: Vásárheli: PeerK. 332: „Aldoth the legh *ihufnak* daykaya”, 334: „Arwafagnak kegyes taplaloya: *ozwegeknek megh oltalmazoya*”, 335: „Rolad zolnak zenteknek mandafi: *zenth haromfagnak nagh tythcus tanacy*”, 336—7: „Legen hala *az zent haromfagnak*: azonkeppen *az aldoth ihufnak* legen hala *az zyz marianak*: velem *ozwe mend az bodogoknak*” (ez esetben a *legyen hála* kezdet is tekintetbe vehető).

A szöveg szemantikai és szintaktikai kohéziója

A szemantikai kohézió

A szöveg szemantikai kohéziójának a statisztikai felmérésére alkalmasnak mutatkoznak a korreferens szavak, valamint az anaforikus névmások mennyiségi mutatói. Három szempontból vizsgálhatjuk ezeket az elemeket. Először mérhetjük azt, hogy eloszlásuk a vizsgált szövegrészben egyenletes-e. Továbbá figyelhetjük az átlagosan egy-egy szövegmondatra eső korreferens szavak és anaforikus névmások számát. Ez a felmérés azt fogja jelezni, hogy milyen erősségű a jelzett elemek tömörülése a vizsgált szövegekben. A szöveg szemantikai összefűzésében — a fent elmondottakon kívül — megkülönböztetett szerepük van azoknak a korreferens és anaforikus szavaknak, amelyek nem közvetlen szövegmondat-előzményre, hanem távolabbira utalnak vissza. Az ilyen vizsgálat statisztikai eredményei a jelzett elemek távolabb ható sajátságának a mértékét mutatják meg. Ezt nevezzük a szövegben megvalósuló távolbahatásnak. Az adott szövegrész szemantikai kohéziója annál nagyobb mértékű, minél egyenletesebb benne a korreferens és anaforikus szavak eloszlása, minél erősebb ezeknek az elemeknek a tömörülése, és minél nagyobb méretű a távolbahatásuk.

Eloszlás. — A vizsgált 26 kódexrészlet közül 18 szövegrészletben egyenletes az eloszlás, 8 szövegrészben nem. A TelK.-ben a szövegrész első negyedében meglehetősen kevés a korreferens elem (37 az egész szövegrész 318 eleméből). Az ÉrdyK. szövegrészének a második felében kétszer több a korreferens szavak száma, mint az elsőben.

A GuaryK.-ben a korreferens szavak eloszlása sorrendben a következő: legtöbb a korreferens szó az első harmadban, utána a harmadik harmad következik, végül a második harmad, amelyben a legkevesebb a korreferens szavak száma. Az Apork.-ben, a

KulcsK.-ben és a NádK.-ben a szövegrész első és negyedik negyedében kevesebb a korreferens elem. A CzechK. I.-ben a kódexrészlet elejétől a végéig egyre növekvő mértékű a korreferens elemek száma, a BirkK. második harmadában pedig annyi, mint az első és harmadik harmadában együtt.

Tömörülés. — Az anaforikus névmások és a korreferens szók tömörülési mértékét a következőképpen számítjuk ki: megvizsgáljuk, hány szövegmondatban található 0, 1, 2 ... n anaforikus névmás és korreferens szó, s az így kapott számokat az összes számba vett szövegmondatok százalékában fejezzük ki. Így megkapjuk, hogy mely százalékszámok a legjellemzőbbek, azaz a legnagyobbak a vizsgált szövegrészen. Ezeken az adatokon kívül még egyetlen átlagszámmal, az összes korreferens szavak és az összes szövegmondatok hányadosával, azaz az egy szövegmondatra eső korreferens szavak számával is jellemezhetjük a szövegekben a tömörülés mértékét.

A statisztikai számítások alapján úgy látszik, hogy a legerősebb a tömörülés a MargL.-ban, a SzékK.-ben és a BécsiK.-ben, a világi nyelvemlékek közül a SzabV.-ban:

MargL.	
6 korreferens szó	16%
3 korreferens szó	16%
9 korreferens szó	13%
átlagszám	7,6
BécsiK.	
6 korreferens szó	19%
5 korreferens szó	17%
10 korreferens szó	12,5%
átlagszám	7,2

SzékK.	
5 korreferens szó	16%
7 korreferens szó	12%
10 korreferens szó	8%
14 korreferens szó	8%
	7,5
SzabV.	
6 korreferens szó	18%
3 korreferens szó	16%
24 korreferens szó	14%
	4,9

Egy-egy kódexrészleten belül a korreferens szavak százalékos megoszlása olykor nagy szórást mutat. Példának a SzékK. említhető:

0 korreferens szó	3 szövegmondatban	6%
1 korreferens szó	1 szövegmondatban	2%
2 korreferens szó	2 szövegmondatban	4%
3 korreferens szó	4 szövegmondatban	8%
4 korreferens szó	2 szövegmondatban	4%
5 korreferens szó	8 szövegmondatban	16%
6 korreferens szó	2 szövegmondatban	4%
7 korreferens szó	6 szövegmondatban	12%
8 korreferens szó	3 szövegmondatban	6%
9 korreferens szó	1 szövegmondatban	2%
10 korreferens szó	4 szövegmondatban	8%
11 korreferens szó	3 szövegmondatban	6%
12 korreferens szó	1 szövegmondatban	2%
13 korreferens szó	2 szövegmondatban	4%
14 korreferens szó	4 szövegmondatban	8%
16 korreferens szó	2 szövegmondatban	4%
18 korreferens szó	1 szövegmondatban	2%

A hosszú szövegmondatok természetesen több lehetőséget nyújtanak a korreferens szavak tömörülésére. Példaként álljon a MargL. egy szövegmondatának a korreferens szavak szempontjából való elemzése:

I

MargL. 15—6: „*ez zent zvz ... | Olȳ jgen nagy edessegel es nagy sȳralmakkal*
 I_1 I_2 II_1 I_3
jmadkozyk vala · ez zent zvz · hogȳ mȳkoron ev jmadkozyk vala olȳ jgen nagy syrast $\emptyset$
 I_4 III I_5 III_1 III_2 I_6 II_2 I_7 II_3 I_8
tezen vala · hog az ev veloma auagȳ $\emptyset$ kezkenevve · kȳvel az ev kevnveet $\emptyset$ sȳralmat $\emptyset$ el
 IV IV_1 I_9 III_3
tevrly vala · annera vizesevl vala meg · hog annak vtanna ez zent zvz · az velomot
 III_4 II_4 III_5 III_6
auagȳ kezkenevt meg facharyȳ vala · es az sȳralmnak vize kȳ ju vala belevle az velom-
bol”.

A szövegben előforduló antecedens szavaknak (I, II, III, IV) és az ezeknek megfelelő korreferens szavaknak (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) — számításba véve a $\emptyset$ névmásokat is (I_3 , I_5 , I_7 , I_8) mint fontos szövegösszekötő elemeket — a számbavételével jól áttekinthető képet kapunk a tömörülés mértékéről:

antecedens szavak, kifejezések: I: *ez zent zvz*

II: *sȳralmakkal*

III: *veloma*

IV: *vizesevl vala meg*

korreferens szavak, kifejezések:

anaforikus elemmel, szóismétléssel: *ez zent zvz* (I_1 , I_9)

az sȳralmnak (II_4)

anaforikus elemmel, szóváltoztatással: *az ev kevnveet* (II_2)

az velomot (III_3)

az velombol (III_6)

anaforikus elem nélkül, szóváltoztatással: *sy rast* (II_1), *sȳralmat* (II_3), *kezkenevye* (III_1), *kezkenevt* (III_4)

anaforikus névmások:

személyes névmás alanyként: *ev* (I_2)

személyes névmás birtokos jelzőként: *ev* (I_4 , I_6)

személyes névmás határozószóként: *belevle* (III_5)

vonatkozó névmás: *kȳvel* (III_2)

határozószói névmás: *annak vtanna* (IV_1)

$\emptyset$ névmás alanyi funkcióban: I_3 , I_8

$\emptyset$ névmás birtokos jelzői funkcióban: I_5 , I_7 .

Távolbahatás. — Nem a közvetlen szövegmondat-előzményre, hanem távolabbi előzményre visszaütaló anaforikus névmásoknak és korreferens szavaknak a szövegösszekötő szerepét távolbahatásnak mondjuk. A kódexirodalom vizsgált szövegrészeiben az összes távolba ható elemek a szövegmondatok 47—150%-ában fordulnak elő. A korreferens szóállományon belül a névmások távolba ható funkciója aránylag csekély mértékű. A vizsgált kódexrészleteket figyelembe véve, a névmások távolba ható szerepe a szövegmondatok 1—29%-ára terjed ki.

A korreferens főnevek távolbahatását a KazK. egy részletén szemléltetjük: 74—5: „Eg neminemo napon kegek: Azzonunk marianak kepe ... az eghaznak *kufstofanak* megh zolala ... | ... | Haluan ezt az *cufstos*: nem erthetyuala ... | ... | Tehat az *cufstus* legottan ky mene”.

A korreferens névmások távolbahatását a DöbrK. I.-ből vett részleten mutatjuk be: 379: „es latvan *iefus* v hitokot monda. az kozvenefnek: | bizial fiam meg boçannak neked te bvnid: | es Ime *niekik* [!] *mesterek* *kózzól* mondanak vñbennek: | ez karoml. | es holot latta volna *iefus* v gondolattokot monda”.

A legerősebb a távolbahatás a következő kódexekben:

(A százalékszám a szövegmondatok számához viszonyít.)

	Távolba ható korreferens		Távolba ható névmások	
	elemek	összesen		
BécsiK.	84	150%	6	10,7%
MargL.	70	125%	2	4%
AporK.	119	120%	10	10%
KulcsK.	119	120%	8	8%
SzékK.	58	118%	3	6%

A leggyengébb távolbahatást mutató nyelvemlékek:

	Távolba ható korreferens		Távolba ható névmások	
	elemek	összesen		
PéldK. II.	20	35%	2	2%
DöbrK. I.	54	47%	33	39%
ÉrdyK.	41	57%	3	4%
JordK.	73	59%	15	12%
DöbrK. II.	33	69%	—	—
1527 k.	10	50%	1	5%

A legerősebb a névmások távolbahatása a következő kódexekben:

	Távolba ható névmások	
DöbrK. I.	33	39%
SándK.	45	19%
NagyszK.	10	14%

A leggyengébb a névmások távolbahatása a következő nyelvelmélekben:

Távolba ható névmások		
CornK.	1	1%
FestK.	3	2%
GuaryK.	2	3%
Apáti	0	0%

A bemutatott statisztikából kiderül, hogy a korreferens főnevek és a korreferens névmások távolbahatása nem egyformán érvényesül az egyes kódexekben, sőt néha ellenkező irányú. Így a DöbrK. I.-ben az összes korreferens elem távolbahatása a leggyengébbek közé tartozik, míg ugyanott a névmásoké a legerősebb az összes vizsgált kódexrészletek között.

A stílus változatossága

A stílus változatosságának mértéke azzal is jellemezhető, hogy a korreferens lexémák ugyanannak a szónak (főnévnek) a megisméltései-e, vagy pedig más-más szó utal vissza az előzményre (az előbb előfordult szó hipo- vagy hiperonimája, szinonimája vagy általában ugyanarra a valóságra vonatkozó más szó). Szóváltoztatásnak tekintetük azokat az eseteket is, amikor egy jelzős kifejezés csak a jelzőjében különbözik egy másik kifejezéstől, amelyre visszautal. Ez különösen tulajdonnevek esetében gyakori.

A szóisméltés és a szóváltoztatás abszolút és egymáshoz viszonyított előfordulási gyakorisága alapján nyelvelmékeink szövegei három csoportba oszthatók. Az első csoportba azok tartoznak, amelyekben mind a szóisméltés, mind a szóváltoztatás gyakori (a számba vett szövegmondatok számának legalább 80%-át teszik ki, a csoport jelölése + +), a második csoport szövegeit a szóisméltések gyakorisága és a szóváltoztatások alacsony száma jellemzi (a szóisméltések aránya 100% feletti, a szóváltoztatásoké 50% alatti, a csoport jelölése + —), a harmadik csoportban a szóisméltések és a szóváltoztatások aránya egyaránt 80% alatt van (a csoport jelölése — —). Az első csoportba tartoznak: BécsiK., MargL., TelK., GuaryK., NagyszK., CzechK. II.; a második csoportba: MünchK., JókK., KazK., CornK., KeszthK., FestK., NádK., PéldK. I., BirkK., valamint egy misszilis (1527 k.); a harmadik csoportba: DöbrK. I., JordK., ÉrdyK., VirgK., AporK., KulcsK., PéldK. II., CzechK. I., SándK., DöbrK. II. és az összes világi nyelvelmék, kivéve a második csoportba tartozó fent említettet. A szóváltoztatások csak azon csoportok egyes kódexeiben gyakoribbak a szóisméltéseknél, amelyek + + vagy — — jelölésűek. Ezek a kódexek: ÉrdyK., GuaryK., NagyszK., CzechK. II., DöbrK. II., valamint két misszilis: 1532. VII., 1532. VIII.

Egyes kódexekben vagy inkább kódexcsoportokban az egy-egy szereplőre eső szóváltoztatások száma nagy. Ez a szereplő a kódexrészlet főszereplője, központi alakja vagy esetleg fő témája, ha nem személyről, hanem elvont fogalomról van szó (GuaryK.). A szóváltoztatások egy-egy főszereplőre kiterjedő felszaporodása háttározottan műfaji kötöttségű: elsősorban a tipikusan középkori műfajokra, a legendákra és az elmélkedő írásokra jellemző, a lírai műfajokhoz tartozó CzechK.-ben pe-

dig sok főnevet érint a szóváltoztatás. Nem található meg viszont a bibliai történetekben és a zsoltárokbán, valamint a párbeszédes művekben és a BirkK. regulaszövegében.

A kódexek egy-egy főszereplőjére eső szóváltoztatások a következő személyekre vonatkoznak: *szent Ferenc* (JókK.), *szent Margit* (MargL.), *mennyei vendég* (ÉrdyK.), *szent Anna*, *Joachim* (TelK.), *szent Ferenc* (VirgK.), *szent Elek* (KazK.), *Mária*, *Isten*, *Krisztus* (NagyszK.), *Mária*, *Jézus* (CornK.).

Az említett kódexek közül ízelítőül a felsorolt személyekre vonatkozó szóváltoztatásokat mutatjuk be. Az alábbi szavak, szócsoportok után zárójelben az előfordulás számát tüntetjük fel, a magukban állók csak egyszer fordulnak elő.

JókK.: *szent Ferenc* (33); *boldog Ferenc* (2); *szent atya* (2); *ez szent*.

ÉrdyK.: *az mennyei vendég* (2); *az vendég* (2); *egy szép tisztelendő személyű vén ember*; *az tisztelendő Úr Istennek követe*; *az mennyei sáfár*; *az szép vén mennyei vendég*; *az ő édes mennyei vendégének*; *az ő édes lelkének kívánsága*; *az ő szerelmes atyja*; *az felséges dicsőségnek és szenteknek ura*; *az felséges király*.

VirgK.: *szent Ferenc* (7); *ez szent atya* (4); *ez dicsőséges szent* (2); *boldogságos szent Ferenc*; *az boldog atya*; *az szent embernek*; *ez ember*; *ez szentséges embernek*; *az ő édes atyját*; *az szentet*; *ez dicsőséges szentet*; *ez kegyes atya*.

CornK.: *az Szűz Mária* (4); *Istennek szülőjének asszonyunk szeplőtelen Szűz Máriának*; *az te anyádnak*; *a mi anyáknak*, *azaz az áldott Szűz Máriának*; *asszony anyáknak*, *Szűz Máriának*; *az Szűz Mária*, *az malasztinak anyja*; *a mi anyánkhoz*, *Máriához*; *a mi kegyelmes anyánk*, *Szűz Mária*; *az áldott Szűz Máriának*; *te anyádnak*; *Máriának*, *te anyádnak*; *asszonyunk Máriának*; *Krisztus* (8); *Jézus* (13); *Urunk Jézus* (2); *üdvözítőnk*, *Jézus* (2); *Uram* (2); *mi Urunk Jézus Krisztus* (2); *a mi atyánk fiát*, *Krisztust*; *az ő fia*; *az megfeszült názáretbeli Jézust*; *Urunkat*; *embernek fiának*; *rabboni*, *azaz mester*.

Jó ellenpélda a szóváltoztatásra, hogy a CornK.-ben a nem főszereplő és nem imádat tárgya, *Mária Magdolna* tizenháromszor ismétlődik ugyanabban a formában, és csak egyszer szerepel helyette: *ez asszonyállat*.

A GuaryK.-ben a rágalmazás fogalomkörébe tartozó főnevek használatában érvényesül jelentősebb szóváltoztatás: *az gonosz*, *rágalmazó ember* (2); *az rágalmazó ember* (3); *az ember*; *az eb* (2); *az megdühödött eb* (4); *az dühös eb* (4); *az ugató eb*; *az férgek* (3); *férgescskék*; *gonosz férgek*; *az átkozott férgek*; *az átkozott irigységnek*, *gyűlölségnek és haragosságnak férgek*; *ez/az átkozott harmad nyelv* (5); *az átkozott ördögi nyelv* (4); *az gonosz nyelv* (2); *az átkozott nyelv* (3); *harmad nyelv*; *ördögi nyelv*; *átkozott gonosz nyelv*; *ez gonosz*, *átkozott harmad nyelv*; *átkozott nyelv*; *a rágalmazónak harmad nyelve*.

A CzechK. I. és II.-ben nem egy főszereplőre, hanem több, a passióval kapcsolatos főbb fogalomra esik néhány szóváltoztatás: CzechK. I.: *keresztfa* (5); *szent keresztfa* (2); *véred* (2); *szent véred* (3); *te szent véred* (2); *szép véred* (2); *gyöngyöző véred*; *te szép véred*; *drága véred*; *szent vér*; *ez vérben*; *vért*; *te kinod* (2); *szent kinod* (3); *kinod* (2); *te szent kinod*; *keményes nagy kinodért*; *drágalátos szent kinodért*; *kint*; CzechK. II.: *kín* (3); *üdvözítőnknek kínjáról*; *az mondhatatlan nagy kín*; *halálnak kínjára*; *az szörnyű kinnak*; *te nagy keserűséges kinodban*; *mind az felül nevezett kínjaidért*; *az vesszőnek és ostornak miatta való kinodért*; *az te tövis koronádnak kínjáért*; *Jézusnak Krisztusnak kínjának* stb.

A szóváltoztatások tekintetében sajátos szerepet tölt be Vásárheli András Mária-himnusza, amelyben Mária (neve) — mint más és más tulajdonságok megtestesítője — sokszor megismétlődik.

Ez a szóváltoztatásokkal ismétlődő forma egy római katolikus imafajtának, a litániának jellemző stílusjegye, amelyben a hívők Istent, Krisztust, Szűz Máriát és a szenteket megszólítások formájában dicsőítik, az imádott személyt a legmagasztosabb tulajdonságokkal elhalmozva. Vásárheli himnusza Szűz Máriát huszonkilencszer említi, de csak az utolsó szakasz utolsó szövegmondatában nevezi néven: Vásárheli: PeerK. 336: „legen hala az zyz marianak”, a többi 28 említés körülírt megnevezés. Az első két szakasz (szövegmondat) megnevezés-változatai: Vásárheli: PeerK. 330—1: „Angeloknak nagfagws azzonnya. Wr ihusnak bodofagws Annya: meñorfagnak zephfeğes aytoya paradychomnak vagh zeles kapwya | Neked zolonk zyzeknek viraga: mend zenteknek oly nagh vigafaga angeloknak o nagh tyztafaga patriarchaknak o nagh dychofeğhe.”

A stílus ökonómiája

Az anaforikus névmások lehetővé teszik, hogy szemantikailag teljes értékű lexéma helyett „üres szóval”, azaz névmással utaljunk vissza egy előbb említett szóra. Ez a névmással való helyettesítés tehát takarékossgot jelent ma, és jelentett régen is a nyelvhasználatban. További takarékossga nyílik lehetőség a $\emptyset$ névmás használatával. A magyar nyelv alanyi, birtokos jelzői és olykor tárgyi szerepében teszi megengedhetővé, sőt kívánatossá a névmás elhagyását (lásd: „Hiány és szóismétlés a szövegmondatokban”: 786), s visszautaló szövegösszekötő szerepe az ilyen elhagyott névmásnak is van. Ilyenformán a stílus ökonómiáját a szövegrész nem névmási korreferens szavainak a névmási anaforákhoz viszonyított számszerűségével, továbbá a $\emptyset$ névmásoknak a pozitív névmásokhoz viszonyított számarányával fejezhetjük ki (l. 816).

A statisztikai táblázat alapján megállapítható, hogy a nyelvemlékek egy részében az anaforikus névmások megduplázzák vagy majdnem megduplázzák a korreferens nem névmási szavakat: DöbrK. I., JordK., GuaryK., AporK., KulcsK., NádK., 15(2)9. VII., 1532. VII., SzabV., Apáti, Beriszló (tehát a világi nyelvemlékek többsége). Viszont a kódexeknek egy másik csoportjában az anaforikus névmások nem érik el a nem névmási korreferens szavak számát: JókK., CornK., FestK., CzechK. II., 1527 k., 1532. VIII. Az anaforikus névmásokon belül a $\emptyset$ névmások százalékaránya egyes kódexekben meghaladja a pozitív névmásalakokét: MargL., TelK., NádK. A legnagyobb takarékossg azokban a kódexekben, amelyekben egyrészt az anaforikus névmások száma nagy a nem névmási korreferens szavakhoz képest, másrészt a $\emptyset$ névmások többségben vannak a pozitív névmásalakokkal szemben: AporK., NádK., MargL.

A korreferens lexémák és az anaforikus névmások előfordulásai számadatokkal is kifejezhetők:

Kódexek	Korreferens lexémák		Anaforikus névmások		Pozitív névmásalakok		Ø névmások	
	db	%	db	%	db	%	db	%
BécsiK.	155	277	246	439	145	259	101	180
MűnchK.	148	148	187	187	126	126	61	61
DöbrK. I.	82	71	177	154	105	91	72	63
JordK.	109	89	220	179	146	119	74	60
SzékK.	154	314	219	447	145	296	74	151
JókK.	96	181	74	140	41	77	33	62
MargL.	178	218	247	441	108	193	139	248
ÉrdyK.	67	93	68	94	44	61	24	33
TelK.	151	232	167	257	72	111	95	146
VirgK.	123	106	202	174	119	103	83	72
KazK.	96	157	79	130	49	80	30	49
GuaryK.	125	195	232	363	129	202	103	161
NagyszK.	162	231	208	297	110	157	98	140
CornK.	170	224	124	163	76	100	48	63
AporK.	170	172	387	391	197	189	190	192
FestK.	119	110	53	49	31	29	22	20
KeszthK.	208	143	222	153	131	90	91	63
KulcsK.	176	178	387	391	202	204	185	187
PéldK. II.	24	41	25	42	21	36	4	7
CzechK. I.	103	136	76	100	44	58	32	42
CzechK. II.	54	235	25	109	19	83	6	26
NádK.	187	161	329	294	156	139	173	154
PéldK. I.	70	109	70	109	61	95	9	14
SándK.	189	81	221	96	120	52	101	44
DöbrK. II.	25	52	38	79	29	60	9	19
BirkK.	150	176	224	264	130	153	94	111

Világi nyelvemlékek	Korreferens lexémák		Anaforikus névmások		Pozitív névmásalakok		Ø névmások	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Misszilisek								
1527 k.	37	18,5	8	40	7	35	1	5
1529. VI.	15	88	13	76	4	23	9	53
15(2)9. VII.	18	67	36	133	20	74	16	59
1531.	5	33	7	46	2	13	5	33
1532. VII.	6	40	11	73	6	40	5	33
1532. VIII.	16	73	13	59	12	54	1	4,5
Verses epika								
SzabV.	46	135	116	341	72	212	44	129
Lírai művek								
Apáti	4	29	43	307	14	100	29	207
Beriszló	6	33	42	233	25	139	17	94

A szintaktikai kohézió

A szövegmondatok közötti szintaktikai kohéziót elsősorban a szövegmondatokat összekapcsoló kötőszók számával mérjük, külön számon tartva ezeken belül a vonatkozó névmási kötőszókat, amelyek egyúttal korreferens anaforikus névmások is. A szintaktikai kapcsolás fontos eszközének tekintjük azokat a mutató névmási határozószókat is, amelyek előző szövegmondatra utalnak, s az ezzel való időbeli, helyi és módbeli (esetleg egyéb) kapcsolatokat jelzik (*annakutána, ezenközben, azután; itt, ott, onnét; úgy, azonképpen* stb.). Néha egyéb, nem névmási határozószók is visszautaló szerepűek a megelőző szövegmondat(ok)ra, például: *végre, tehát* 'akkor' jelentésben, *es még, immár* stb.

A szintaktikai kohézió morfológiai eszközeinek statisztikai táblázata azt sugallja, hogy a szintaktikai kohéziót egyrészt időrendi, másrészt műfaji szempontok befolyásolják. Időrendben a korábbi nyelvelmékek mutatnak nagyobb százalékos átlagszámot (JókK. 116%), a műfajok közül pedig elsősorban az elbeszélő műfajokban (bibliai történetekben, legendákban) erősebb a kohézió. A világi nyelvelmékekben, jelesen a lírai művekben a kohéziós erő általában gyenge.

A szintaktikai (szövegmondatkötő) kohézió morfológiai eszközeit az alábbi táblázat szemlélteti:

Kódexek	Kötőszók	Vonatkozó névmási kötőszók	Névmási határozószók	Egyéb határozószók	Összes szintaktikai kapcsolóelem	
					db	%
BécsiK.	36	3	5	10	54	86
MünchK.	58	3	3	–	64	64
DöbrK. I.	50	2	2	2	56	49
JordK.	59	–	11	2	72	59
SzéckK.	28	1	4	6	39	80
JókK.	50	4	9	2	65	116
MargL.	12	3	7	7	29	52
ÉrdyK.	36	4	10	1	51	70
TelK.	17	7	6	–	30	46
VirgK.	60	8	11	2	81	69,8
KazK.	31	2	11	7	51	84
GuaryK.	22	2	4	3	31	48
NagyszK.	23	2	4	–	29	41
CornK.	39	2	5	6	51	63
AporK.	29	–	–	–	29	29
FestK.	14	1	2	2	19	18
KeszthK.	29	2	–	–	31	21
KulcsK.	27	–	–	–	27	27

Kódexek	Kötőszók	Vonatkozó névmási kötőszók	Névmási határozószók	Egyéb határozószók	Összes szintaktikai kapcsolóelem	
					db	%
PéldK. II.	–	–	–	–	–	–
CzechK. I.	4	–	–	–	4	5
CzechK. II.	–	2	4	–	6	26
NádK.	17	3	5	11	36	33
PéldK. I.	3	1	1	6	11	17
SándK.	4	–	18	–	22	9
DöbrK. II.	9	1	–	–	10	20
BirkK.	33	4	2	6	45	39

Világi nyelvemlékek	Kötőszók	Vonatkozó névmási kötőszók	Névmási határozószók	Egyéb határozószók	Összes szintaktikai kapcsolóelem	
					db	%
Misszilisek						
1527 k.	6	2	1	–	9	45
1529. VI.	2	–	1	–	3	18
15(2)9. VII.	4	4	3	1	12	44
1531.	1	–	–	1	2	13
1532. VII.	1	2	–	–	3	20
1532. VIII.	3	–	4	6	13	59
Verses epika						
SzabV.	7	–	5	1	13	38
Lírai művek						
Apáti	–	–	–	–	–	–
Beriszló	1	–	2	–	3	16

A szemantikai és a szintaktikai kohézió együttes felmérése

A szemantikai és a szintaktikai kohézió együttes felmérésére az a statisztikai módszer látszik legalkalmasabbnak, amely az egy szövegmondatra eső kohéziós elemfajtákat a maguk összességében vizsgálja, tehát számításba veszi mind a korreferens lexémákat és anaforikus névmásokat, mind a szövegmondatokot összekötő kötőszókat és visszautaló szerepű határozószókat. Külön-külön kohéziós elemfajtának tekintjük a következő morfológiai típusokat: 1. személyes névmás; 2. mutató névmás; 3. általános és határozatlan névmás; 4. $\emptyset$ névmás; 5. korreferens lexéma anaforikus elemmel; 6. korreferens lexéma anaforikus elem nélkül; 7. kötőszó; 8. $\emptyset$ kötőszó; 9. vonatkozó névmási kötőszó szövegmondatok között; 10. mutató névmási határozószó; 11. nem névmási határozószó.

A kohézió sokrétűségét azzal jellemezzük, hogy hány kohéziós elemfajta hány szövegmondatban található. Minél több egy szövegben a legtöbb kohéziós elemfajtát tartalmazó szövegmondat, annál nagyobb a kohézió sokrétűsége.

Ebből a szempontból elsőként említhetők azok a kódexszövegek, amelyekben 5 kohéziós elemfajtát tartalmazó szövegmondatok vannak túlsúlyban: SzékK., MargL., NagyszK. Viszont a legkevesbé jellemzi a kohézió sokrétűsége azokat a kódexszövegeket, amelyekben az 1 kohéziós elemfajtát tartalmazó szövegmondatok vannak többségben: JordK., PéldK. I., SándK., CzechK. I., FestK., DöbrK. II. és a legtöbb misszilis, valamint Beriszló éneke. A SzabV. és Apáti cantilenája 2 kohéziós elemfajtát tartalmazó szövegmondatokban bővelkedik. A kohézió sokrétűsége a legkisebb fokú a $\emptyset$ kohéziós elemű szövegmondatok túlsúlyát felmutató PéldK. II.-ben és egy misszilisben (1529. VI.). A kódexszövegek közül csak egy olyan említhető (CzechK. II.), amelyben az összes szövegmondatok kis száma miatt a kohéziós elemfajták mennyiségével jellemezhető szövegmondatok száma egy esetben sem éri el a tizet. A kohézió sokrétűsége elsősorban az elbeszélő műfajokat, a sokrétűség alacsony foka a lírai és a párbeszédes műfajokat jellemzi. A kohézió sokrétűsége összefügg a szövegmondatok hosszúságával is.

A ritmikai kohézió

A szöveget összetartó sajátságok között tartható számon bizonyos mondatszerkezeti és ezzel együtt járó gondolati formák megismétlődése, amelyet ritmikai kohéziónak nevezünk. Az ismétlődő egységek { } magukba foglalhatnak szövegmondatokat: [], tagmondatokat: A, B, mondatrészeket: a, b, s e szintaktikai egységek összefogó szerepét még kiegészíthetik rimek: ismétlődő azonos (+ +) és különböző (+ —) hangcsoportok.

A szöveg ritmikai kohézióját meghatározza, hogy mifajta ismétlődő egységek találhatók benne, és ezek az egységek hányszor ismétlődnek, az ismétlődő egységek mennyire tagolódnak tovább kisebb ismétlődő egységekre. Az ismétlődő egységek többnyire szövegmondatok, s ezeket azonosan tagolódo tagmondatok vagy mondatrészek alkotják.

A ritmikai kohéziónak a stilisztikai jelentősége főleg a nyomatékosításban, bizonyos szintaktikai és gondolati formák kiemelésében rejlik. A középkori irodalom kedvelt eszköze volt, amelyet a kódexirodalom alább bemutatott gazdag és változatos példátára illusztrál.

Vizsgált kódexeink közül már a JókK.-ból is bemutatható a ritmikai kohézió. Ennek típusa: {[a + b + c + d + e]}. Az ismétlődő mondat szerkezeti részek: a) időhatározó (*némikoron : aliquando*); b) igealak (*leli vala : inveniebat; lelte : invenit*); c) a cselekvés tárgya (*ötet : eum*); d) állapothatározó, igenévi formában (*felemeltettet, felemeltettettel, felemeltetvén : elevatum*); e) mértékhatározó, egy esetben mellékmondatként kifejezve: 41—2: „Es nemýkron lewlyua ewtett . . . egbee fel emeltettet / azannera hogý . . . | . . . | . . . | Es nemýkron lewlyua [!] ewtet fewldrewl fel emeltettettuel býkfa kewzepiglen | . . . | Nemýkron lewlte ewtett egnek ezenne magaffagaba fel emeltettuen hogý . . .”.

A JordK.-ben háromféle ismétlődő egység mutatható be. Az efféle ismétlődő egységek természetesen nemcsak a JordK.-re jellemzők, hanem minden bibliafordításra. A következőkben bemutatott egységek általában nem egymás után következnek, hanem a szövegek többé-kevésbé távolabb eső pontjain találhatók.

Az első fajta ismétlődő egység: {[A + B] + (A + B)} : két párhuzamos szintaktikai és jelentéstani szerkezetű összetett mondat (főmondat + mellékmondat) + (főmondat + mellékmondat) alkot egy szövegmondatnyi egységet, s ez az egység kilencszer fordul elő; a vizsgálatra kiszemelt szövegrész 13., 17., 20., 26., 28., 29., 38., 41. és 42. szövegmondata: JordK. 382: „Es ha az haaz melto léend, réa zal tý bekefeghtek, ha kedýglen nem leend melto, teehat tý bekefeghtek tý magatokra ther”.

A második fajta ismétlődő egység: felsorolásszerű rövid, egymásnak mellérendelt tagmondatok (tények felsorolása vagy parancsok halmozása) sorát egy konklúziószerű egyszerű vagy összetett mondat mint magyarázat vagy következmény (tanulság) zárja le. Ez az utolsó mondat az egység lezáró része. (Alább Z-vel van jelölve.) Az ötször előforduló egység közül kétfőben a záró mondat nagybetűvel kezdődik, mintegy külön szövegmondatként, de a MünchK. megfelelő helyein kisbetűs mondatkezdetet találunk, tehát a MünchK. e záró mondatot szorosabban kapcsolja az egység előbbi mondataihoz. Viszont egy esetben a MünchK.-ben találjuk az egység záró mondatát nagybetűs kezdettel a JordK. kisbetűs mondatkezdetével szemben. Az ismétlődő egység (a JordK. kiválasztott szövegrészének 8., 9., 21., 37. és 50. szövegmondata) eszerint két változatban szerepel. Egyszer egyetlen szövegmondatot foglal magában: {[A + B + C + . . . X + Z]}; JordK. 382: „korokat gyogyohatok hallottakat Tamazýzatok Poklofokat Týztohatok erdegheket ýzýetek, ýngén vetteetek, ýngén aggyátok”.

Másszor két szövegmondatra tagolja az egységet: {[A + B + C + . . . X] + [Z]}; JordK. 383: „Vonzyá kedeg atýaffý atýaffýat halarra, es atýa hw ffýat, es az ffýak tamadnak hw attýokra, es halalt teezen hw raytok, | Es leeztek gylofeghben mynden embereknek, az en newemert”.

A harmadik fajta ismétlődő egység több szövegmondatot foglal egybe, amelyek közül az utolsó tanulsgként csatlakozik az előbbiekhöz (T-vel jelölve): {[] + [] . . . + [] + [T]}. Az ismétlődő egységek (alább pontosvesszővel vannak elválasztva) négyszer fordulnak elő a JordK. vizsgált szövegrészében, és a szövegrész következő szövegmondatait foglalják magukba: 52., 53., 54., 55., 56., 69., 70., 71., 72., 87., 88., 89., 106., 107., 108. szövegmondat: JordK. 386: „Mert el ýwee Ianos fem eweek fem ýwek:

es azt mongyák hog erdeg vagyon bennee, | El ýwee embernek ffya, ywan es eween, es azt mongyák, ýme ez ember teeko3lo es torkos, es az nylwan valo byneseknek es gonoz tewóknek barattyók, | es megh ýgazwltatek az bőlczeffeeg hw ffyaýthwl” stb.

A GuaryK.-ben két ismétlődő egységgel találkozunk a kiszemelt szövegrészben. Az első egység egy szövegmondat közepén álló főmondat, amelyet megelőz és követ egy-egy mellékmondat: $\{A \leftarrow B \rightarrow C\}$. A főmondat mindig ugyanaz: *ahhoz azt mond-ják*, a megelőző feltételes mellékmondatban a szintaktikai struktúra szempontjából lényeges szavak nagyjából megismétlődnek: *ha kihez (~ kibe) (azt) lát(-nak/-ják) (hogy) + melléknév*, a követő tárgyi mellékmondatban egyetlen lényeges szófaji elem szintén egy melléknév *hogy* kötőszóval vagy anélkül kapcsolva. A megelőző mellékmondatban az *azt látják*, *hogy + melléknév* szerkezetét néha főnév + *-t látnak* szerkezet váltja fel. Az egység 14 esetben fordul elő, folyamatos sorozatot alkotva, a GuaryK. szövegrészének 25. szövegmondatától a 39. szövegmondatáig: 26—7: „Ha kibe, egíűfegyt latnac, ahöz azt mőgac, hog balgatag | Ha kiben, e3yt elmet, bőllefegyt latnac, ahöz azt mőgac, hog ıgon alnoc”.

A második egység szintén egyetlen szövegmondat egy fő- és egy mellékmondatl: $\{A - B\}$. Az összetett mondat sémája: *Te vagy (az) (az átkozott nyelv), ki + igei állít-mány*. Az egység tizenegyszer fordul elő, szintén folyamatos sorozatban a GuaryK. 55. szövegmondatától a 66. szövegmondatáig: 30: „Te vağ az atkozot nelv, kí az keğos, es az 3ent 3erzeteket meg ғalazod, | te vağ, ki az eğ ıgú lelkot, es conficienciat meg haboreý-tod”.

A NagyszK. ismétlődő egységei felsorolás részei. Egy egység két szövegmondatból áll, egy-egy szövegmondat három-három tagmondatból: egy főmondatból, egy ennek alárendelt mellékmondatból, valamint egy újabb, az előbbinek alárendelt mellékmondatból: $\{A \rightarrow B \rightarrow C\} + \{D \rightarrow E \rightarrow F\}$. Az ismétlődő egység sémája: *Sorszámnév + örö-mét, melyet vall vala földön, mikoron ... / hogy ... Ez öröme hasonlatik (menyország-ban való) örömhöz, melyet vall (menyországban), hogy ... / mert ...* Az egység a felsorolás logikai rendje szerint hétszer fordul elő a NagyszK. 16. szövegmondatától a 29. szövegmondatáig. Maga az első szövegmondat hiányos mondat, és minden további neki megfelelő, mert egy bevezető keretbe illeszkedik az egész sorozat: 274: „erdömlé ki-lömb kilömb mondhatat [!] nağ örömeket ... Mel' örömek közöt heet ielös örömeckel ayandokozameg ýtet”. Ezután kezdődik a ritmikusan ismétlődő egység: 274: „Elfe örömet melyet valvala az iften zúló ziz maria földön Micoron ... | Ez öröme hanfonlat-ic meñorzagba valo örömhöz, melyet val ... | Mafod örömet melet valvala földön, hog iduezlethec zent elzebóth azzontol, | Ez öröme hafonlat-ic az örömhöz, melyet val meñorzagban hog ...”.

Az Apork. és a KulcsK. ismétlődő egységei a zsoltárfordításokra jellemző gondolat-ritmus szerint csaknem azonos terjedelműek, együtt egy szövegmondatot alkotnak, párhuzamos szerkezetűek és tartalmúak: $\{A\} + \{A\}$: Apork. 114—5: „Es ýdu3zeitette [!] azokat oket gúlölöknek kezekből: es meg zabadcitotta azokat ellenfeginek kezek-ből ... | Es hittének o igciebe es diczertek o diczeret | (közben 4 szövegmondat) | † Es alkottanak boriut orebben. es imattanak faragnant [!]” ~ KulcsK. 260—1: „Ees meg zabadeyta wketh gywleceknek kezebwl, es meg menthee wkeeth ellenfegenek mar-kabool ... | Ees hynek w bezedynek, es dycherek wteth dycherettel | (közben 4 szöveg-mondat) | Ees ettenek boryw kepeth oreb hegyn, es ymadanak balwanth”.

Találkozni egy-egy szövegmondat vissza-visszatérő, nem folyamatos ismétlésével is: {[A + B]}: AporK. 118: „Es íuoltenek vrhoz, mikor toredelmeztetnenek: es o neheffekből meg mente azokat” ~ KulcsK. 266: „Kyaltnak vrhoz mykorth nyomorgatathnanak es w nyaualyakból meg zabadeyta wketh”. Összesen 4 esetben fordul elő az AporK. 45., 48., 52., és 57. szövegmondatában és az AporK.-szel párhuzamos KulcsK. megfelelő helyein.

A PéldK. I.-ben az élet és a halál párbeszéde úgy van felépítve, hogy az élet és a halál beszédét bevezető idéző mondatok mindig ugyanabban a formában szerepelnek, ezért ritmikus ismétlődés benyomását keltik: {[A] + [B]}: 65: „Az elet kerdewzy az halalt monduan | ... | ... | Felel az halal ... az eletnek monduan”. Ez a mondatpár 7 esetben fordul elő a párbeszéd folyamán, természetesen nem folyamatos sorozatban, hiszen ezeket az idéző mondatokat megszakítják az idézetek.

A PéldK. II.-ben a halálhimnusz ismétlődő szövegmondata: *Elmegyek meghalni*, amely a latin *vado mori* fordítása. Csakhogy amíg a latin szövegben minden versnek ez a kezdő és záró mondata, addig a magyar szövegben a versszakkezdő és záró részek között némi egyenetlenség mutatkozik. Versszak elején az ismétlődő szövegmondat huszonzszor, versszak végén csak tizenhatszor található, egy esetben pedig csak a versszak végén fordul elő: 75: „Lassadza houa megyen mynden yelen valo elew ember mert az folyar en velem mondhattya | *el megyek meg halny*” : *Vado mori, videat, quo currat quisque superstes, Cursor habet mecum dicere: vado mori.*

Ha a versnek nyitó és záró szövegmondatát [A]¹ és [A]² szimbólumokkal jelöljük, ami funkcionális különbözőségük alapján indokolt, akkor az ismétlődő egységeknek három fajtáját vehetjük számba a halálhimnuszban: {[A]¹ + [A]²}; {[A]¹}; {[A]²}.

A CzechK. II.-ben egy hosszabb részlet párhuzamos szerkesztésű szövegmondatok folyamatos sorozatából áll (a 17–26. szövegmondatok). A szövegmondatokban az azonos felépítést mutatják: egy *-ért* ragos főnevet felszólító módú igealak követ, amelynek egyik bővítménye vagy pedig maga az igealak jelentéstani kapcsolatban áll az *-ért* ragos főnévvel vagy ennek valamely bővítményével: {x-ért + felszólító ige + x}. Az ismétlődő egység tízszer fordul elő: CzechK. II. 75: „Ees az kamokaba <n> oltöz-teteert. oltöztes meg engomet zent lelőknek malaztyawal: | Az te tywis koronadnak kenyaert. koronaz meg vram Iesus engometh menyey koronawal”.

A NádK.-ben sajátos ritmikai egységeket találunk. Ezek az egységek tagmondatok, amelyekből kettő, három vagy több egyesül egy szövegmondatná, amely az egész szövegben belül önálló, lezárt, néha szentenciaszerű gondolati egységet alkot. A szövegmondatokon belül a tagmondatokat aránylag egyforma hosszúság, szünet és többnyire rim (ragrím) teszi ritmikus egységgé a mondat szerkezeti párhuzamon kívül. A ritmikus egységek olykor szövegmondatok.

Két tagból álló szövegmondatok: NádK. 324: „Azert ha allelők nec miatta a teft nem birtatic ez velagnac hizől kódefenec miatta, legottan megbolondultatic”: {[A] ← {B]}.

Három tagból álló szövegmondatok: 340: „Innectoua nap fent soha nem lacz. Atte orczad[at]nac ekölfege elvaltozie, es ammi kepónkhöz hasonlattatic”: {[A] + {B} +

{C]}.

+

Négy tagból álló szövegmondatok: 334: „Lelők ha pokolnal *voltal*, kerlec tegőd mondmeg ennekőm, mith oth lattal”: $\{(\{A\} + \{B\}) + (\{C\} + \{D\})\}$,
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

341—2: „ez velagot mind ő veragaval, es ekőffegeuel megv*tal*am. Arañat, ezűftőt heufagnac *itelem*, elmulando marhanac ellenec mondec, es en magamat mindőnőftől fogva criftofnac markaba *aianlam*”: $\{(\{A_1\} + \{A_2\}) \rightarrow (\{B_1\} + \{B_2\})\}$.
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

A_1 = az A tagmondat 1. ritmikai egysége.

A_2 = az A tagmondat 2. ritmikai egysége.

B_1 = a B tagmondat 1. ritmikai egysége.

B_2 = a B tagmondat 2. ritmikai egysége.

NádK. 332: „mig eltel iftent ha zeretted *volna*, es zegenőknek íget igazan itelted *volna*, Ha gonoz embőrőknek vtat nem követted*volna*, ez velagi hiwfig engőm, fem tegőd megnem čalt*volna*”: $\{(x) + (\{A\} + \{B\} + \{C\}) \leftarrow (\{D\})\}$.
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

Öt tagból álló szövegmondatok: 338: „Kiknek őrdőgi feregec eleicbe iőuenec, es ez ilyen tarfrol nağon őrūlenec, es vas lančokval űtet megkőtőzec Nemeľec vas vezzőuel veric *vala*, Nemeľec homlocat foghval ragğac *vala*”: $\{(\{A\} + \{B\} + \{C\} + \{D\} + \{E\})\}$.
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

Hat tagból álló szövegmondatok: 317: „No hol vannac a nağ telkőc, kiket gőytőt*tel*, A zeles palotac, es a magas tornoc kiket rakatal, A gőngőc, A firifők A kőľfőtőc, A naffac, A ġūrūc kiket vyodba vifelteľ”: $\{(\{A\} \rightarrow \{B\} + \{C\} \rightarrow \{D\} + \{E\} \rightarrow \{F\})\}$.
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

Az első, a harmadik és az ötödik tagmondat főneveinek száma egyre emelkedik, ami a hatást fokozza.

A ritmikus egységek szövegmondatok is lehetnek:

Két szövegmondategység: 340—I: „Ime mikeppen vigaztaltatnac a bynőfőc pocol*ba*, | Kitől minket zabadičmeg vram iefus criftus elő istennec zent fia”: $\{(\{A\}) + (\{B\})\}$.

Két szövegmondat öt tagmondategységgel: 318: „Nincen immar vad, es madar hufod, fem ielős vačorad fem io fiues boraid, De ten magad vağ fergeknek et*ke*, ezt ağga istennec tőrve*ne*, hog a bynőfec iuffanac il'en veződelőm*be*”: $\{(\{A\} + \{B\}) + \{C\} + \{D\} \rightarrow \{E\}\}$.
 $\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$

Három lírai verses emlékbén a szövegmondatokra tagolás egybeesik a versszakokra tagolással, így egy-egy szövegmondatot a strófa szerkezeti egysége, a strófa rímképlete is egységbe foglal, és elkülönít a többi szövegmondattól: Vášárheli András énekének első két szakasza és szövegmondata: Vášárheli: PeerK. 330—I: „Angeloknak nagfagws azzonnya. Wr ihusnak bodogfagws Annya: meñorfagnak zephfeges aytoya paradychomnak vagh zeles kapwya | Neked zolonk zyceknek viraga: mend zenteknek oly nagh vigafaga angeloknak o nagh tyztafaga patriarchaknak o nagh dychofeghe”.

Vannak a versnek olyan szakaszai, amelyek csak megszólítások ismétléséből állnak, de a versnek ritmikai egysége ezeket is önálló szövegmondattá kovácsolja annak ellenére, hogy nincs bennük állítmány: Vášárheli: PeerK. 334: „Arwafagnak kegyes tapla-loya: oꝛwegeknek megh oltalmazoya: zeghenyeknek megh gazdagheytoya: zankyweteleknek megh bodogeytoya”.

A megszólítás halmozásának ez esetben viszonylagos önállóságát az egész versen belül a vers litániaszerű jellege is okozza.

Apáti Ferenc cantilenájában a versszakokat a verssorok szótagszáma és rímelése hozza egységbe, az utaló sor (adonisi sor) rövidebb volta és rímének ráütő jellege pedig csattanósan befejezetté teszi a szakaszt. Ehhez a külső formához szervesen illik a rész-gondolatokat egy-egy szövegmondat egységébe fogó és a mondanivaló súlyát az utolsó rövid sorba helyező szintaktikai szerkesztés és kommunikációs tagolás: Apáti: PeerK. 338—41: „Feelmes zŵonek enghem aleytatok reghy yo barathym nekem kyk valatok gyakorta zeph zowal hozzam yarolatok enghem meg chalatok | (közben 12 szövegmondat) | Igen kewes heyok zantalan jozagok erş regulayok kewes zolozmayok barfonyos zolgayok fekete kapayok az apath vraknak”.

Beriszló propaganda-énekében is a versszakokra és szövegmondatokra tagolás teljes párhuzamot mutat: Beriszló: 1520 k.: „Mynd ty nepek bankogyatok pispek vezedelmen, mert tvgyatok mygh Iften Zegele az ew yo Zerencheyet, nem Vrakodek Terek Czjazar foha az ew feyen. | Im lattyatok ellenfegyth fok helen megh gyewzte, Terekeknek fokafagyrolatok el izte, melletetek megh holtat yngyen ew nem nezte” (RMKT. 1²: 485).

Kivétel az 5. versszak, amely egy idéző mondatlal kezdődik, a 2. és 3. sor pedig az idézet első szövegmondata: Beriszló: 1520 k.: „Az Zott mongya Zanchyak Wayda az ew fogfagaban, yay hogy vezek Zegyent vallek en batorfagomban, egy pap myat nagy kart vallek en Waydafagomba” (RMKT. 1²: 486).

Az idézés módjai

1. Az idéző mondat helyzete a következőképpen alakulhat:

Az idéző mondat leggyakrabban az idézet, pontosabban az idézett szövegegység előtt állt a kései ómagyar korban is: JókK. 37—8: „Azert az p[re]dicac[i]o meg leuen *Monda* fzent ferencznek | En akernec [!] valamýt te veled zerzenem en lelkemnek ýdueffegerewl”; BécsiK. 12: „hiuan Nabuhodonozor Olofeznést ... *z mōda* onēki | Meñ ki nap ñugat félē valo mēdž ozzag èllèn ... | ne èngēggen te zēmēd sem egozzañnac”.

A kódexirodalom vizsgált szövegeiből nem adatolható idéző mondat sem csupán az idézett szövegegység utáni helyzetben, sem az idézetbe ékelődve. Ellenben bemutatható elvétve (7 esetben) az idézett szövegegység előtti és utáni helyzetben egyaránt az idéző ige. Ilyenkor azonban az esetek többségében az idézett rész utáni idéző ige vagy igenévi formában, vagy mellékmondatban szerepel a cselekmény folytatása céljából: JókK. 43: „lata zent ferenczet terden alua ... es *monduan ez bezedekett* % | Myczuda enedeffeges ýftenem % Es mý vagýok en te fergeczked es te zegen zolgad % | Es *ezekekt* gýakorta *monduan* % Egyebet nem monduala”; KazK. 79—80: „nağ fyraffal imezt *kezde mondania* | O yay ennekōm en zeretō fyam ... | latoduala attyadat es engōmet: niaualafth: naponked fyrankoznunk ... | *ezōket monduan*: ottan ottan el teryeztyuala magat az zent teftōn” (l. még: KazK. 78, 80). A CornK. idevágó adatai viszont az idéző mondatnak az idézet utáni megismétlései, ilyen esetekben az idéző ige használata valójában nem tekinthető idéző mondatbelinek: 2v: „Annak okaert *Ugý mond* zent ambrus zvzfeffegrevl valo kevnýveben. *monduan*. | legen tý nektek az zvz marianak elete. mykeppen keepben meg jrt ... | Ynneet vegyetek eletnek peldaýat ... | *Ezeket* zent ambrus *mongýa*” stb.

Egy adattal mutatható be a kódexirodalom törzsanyagából az az eset, amikor az elbeszélés párbeszédes részletében az idéző mondat elmaradt: MünchK. 85rb: „Es kē-dec ptēt | Mi azezt | Il'les vag è tè / | Es mōda / | Nē vagoc / | Ø | pphā vag è te / | Es fēlèle | Nem”.

2. Az idézetre utaló kataforikus és/vagy anaforikus elemek a következő képet mutatják:

A kódexirodalom idézeteire utaló kataforikus és anaforikus elemek statisztikai táblázata (l. 826) alapján megállapítható, hogy a 26 kódexrészletben a 383 idézet előtti idéző mondat közül 54 mondatban (14%) található kataforikus elem. Ez a kataforikus elem 21 esetben az *az*, *ez*, *imez* főnévi névmás, többnyire tárgyragosan: JordK. 386: „El ŷwee embernek ffya, ywan es eween, es *azt* mongŷak”. A MünchK. megfelelő részében hiányzik a kataforikus névmás a latinnal megegyezően: 17va: „Iouq embezn^c fia euēn z iuan / z mondna^c”: Venit Filius hominis manducans et bibens, et dicunt.

Az *azt* kataforikus névmásnak a latinban általában nincs megfelelője: CornK. 55r: „Mert el vetteek vramat. es nem tudom hol tettek evtet | oly *azt* mondanaya”: Quia tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum, quasi diceret.

Kataforikus szerepű melléknévi mutató névmás: *ez*, *ilyetén*, *imilyen* 4 esetben fordul elő idézet előtt a vizsgált kódexszövegekben, mindig magas hangú alakváltozatban: DöbrK. 376: „monga vala az vendegeknek es *Ez* pelda rola bezedet”; NádK. 338—9: „Minec vtanna kedeglen az őrdögóc megfarrattanac volna *Imil'en* bezeddel illetec vtet monduan”.

Világi nyelvelméleinkben az egyetlen kataforikus szerepű melléknévi mutató névmás az *az*: Beriszló: 1520 k.: „Az Zott mongya Zanchyak Wayda az ew fogfagaban” (RMKT. 1²: 486).

Kataforikus szerepű névmási határozószó 29 esetben található kódexszövegekben. Ezek közül 16 esetben az *úgymond* idéző ige alakjában fordul elő az *úgy* határozószó: GuaryK. 24: „Mert *vg mond* az zent iras”; NagyszK. 279: „Mert *vgmond* zent Agofton doctor”; stb. Ezekben az esetekben a szöveg szerzője valakire hivatkozik, valamilyen könyvből idéz, a Szentírásból vagy valamely egyházi doktornak vagy szentnek a munkájából. Ennek alapján az *úgymond*-ot hivatkozás-igének is nevezhetnők. Egyéb kataforikus szerepű határozószók: *úgy*, *ekképpen*, *ezképpen*, *ezenképpen*: JordK. 387: „De maga *vgŷ* mondok tŷ nektek” ~ MünchK. 17va: „de valobizoñ mondom tünētec”: Verumtamen dico vobis; MargL. 3: „zent margit azzon . . . sirua *vgmond* vala” (az utóbbi esetben azonban nem a fenti hivatkozás-igéről van szó); VirgK. 40: „femyt neki nezolna egyebet hanem chak az veternyenek kezdetit, ki *ekepen* vagion”; JókK. 38: „De zent fferenc . . . halataduan Vrland[us] vrnak Es *ezkeppen* [ita] felele”.

A KazK. egy sajátos kataforikus névmást használ főnévi szerepben: *imez*. Úgy látszik, ez a névmásforma idézetre utaló kataforikus használatra specializálódott, a KazK. írójának nyelvhasználatában következetesen fordul elő ilyen szerepben: 74: „Ez zenth eleknek annya . . . *imezt* monda: | eth ez helōn . . . megh maradok” stb.

Anaforikus használatban e kódexben az *ezt*, *ezeket* fordul elő: 80: „nağ firaffal imezt monğauala | . . . | Iay azert ennekōm en edōs fyam el'ek: | *ezōket* monduan: az angeli arcat kezeiuel megh illetyuala”.

Az idézetre utaló kataforikus és anaforikus elemek előfordulását az alábbi táblázat szemlélteti:

	Az idéző mondat az idézet		Az idéző mondat hiányzik	Az idéző mondatban van kataforikus elem				Az idéző mondatban van anaforikus elem			
	előtt	előtte és utána		összesen	a kataforikus névmás			összesen	az anaforikus névmás		
					főnévi	mellék-névi	határo-zószó		főnévi	mellék-névi	határo-zószó
Bibliai történetek											
BécsiK.	6										
MünchK.	50		1								
DöbrK. I.	30			1		ez					
JordK.	21			2	azt		úgy				
SzékK.	5										
Legendák											
JókK.	21	1		4	azt (2)	ez	ezkép-pen úgy	1	ezeket		
MargL.	2			2	azt		úgy				
ErdyK.	9										
TelK.	7										
VirgK.	28			7	ezeket, ezt, azt		akkép-pen, ezen-képpen, úgy (2)				
KazK.	13	3		9	imez(t) (7)	ilyetén	ekkép-pen	3	ezt, ezeket (2)		
Elmélkedések											
GuaryK.	8			7	azt (3)		úgy-(mond) (4)				
NagyszK.	17			9	azt		úgy-mond (8)				
CornK.	20	3		8	azt (3)		úgy-(mond) (3), ekkép-pen (2)	3	ezeket, ezt	ez	
Zsoltárok											
AporK.	2										
FestK.	1										
KeszthK.	8										
KulcsK.	2										
Lírai művek											
PéldK. II.	1			1			ezen-képpen				
CzechK. I.											
CzechK. II.											
Párbeszéd											
NádK.	11			2		imi-lyen	ekkép-pen	1	ilyen		
PéldK. I.	21			2			ezen-képpen, úgy-(mond)				
SándK.	97										
Prédikáció											
DöbrK. II.											
Regula											
BirkK.	3										
Világi líra											
Beriszló	1			1		az					

Az idézetet követő idéző igék mellett minden esetben találunk anaforikus névmási elemet. A névmási elem mind a 8 esetben magas hangú; ebből 6 esetben főnévi névmás: *ezt, ezeket*, 2 esetben melléknévi (jelzői): *ez, ilyen*. Ez utóbbiak: CornK. 1r: „Fyám el ne hagýad az te anyádnak tevrueñyet ... | *Ez bezedevket mongýa salamon*”; NádK. 336—7: „Valaki ... naǵobban eñic ha vetközendic. | Minec vtanna allelőc *ilyen* dolgot cat mondotvolna ...”.

3. Az idézetre való utalásnak lexikai és szemantikai jellemzői lehetnek. — Az idézet előtt álló idéző mondatban többféleképpen lehet jelezni, hogy idézet következik.

a) Az idézetre utalásnak legáltalánosabb módja, hogy az idézet verbális jellegére utalunk a *mond* igével, de egyéb kommunikálást jelentő igét is szoktunk alkalmazni az idéző mondatban, sőt azt is kifejezhetjük, hogy az idézet csatlakozik egy beszélőtárs beszédéhez, arra való reagálást fejez ki. Az idézet verbális jellegére való utalásnak a módjai: a *mond* idéző igével; valamely kommunikálást kifejező igével (*szól, beszél, ír*) vagy a *szó, beszéd* szóval kapcsolatos kifejezéssel; a beszédre való reagálást kifejező igével (*felel*²).

b) Az idéző mondat gyakran úgy utal az idézetre, hogy jelezzük a beszélő kommunikációs szándékát a célba vett beszédttel: performatív jellegű igével (*kér, felel*¹, *parancsol*); mozgatóst, mozditást jelentő igével (*hív, küld*).

c) Az idéző mondatban néha az idézés körülményeire is utalunk: az idézés módjára, a beszélő vokális sajátságaira (*kiált, sír, súg*); az idézet forrására (szerző, mű); az idézet műfajára (példabeszéd, vers).

4. a) Az idéző mondatot a benne szereplő idézetre vonatkozó ige, az idéző ige teszi idézővé. Ez a *mond* igének valamelyik alakja: JókK. 38: „De zent ferenc bewlczefegnek yzyuel egezlen ezeñewltetett */ monda*: | vram menyel ez holual tyztellyed te baratýdot”.

A *mond* ige azonban nem mindig szerepel idézetre utaló szerepben, sokszor idézet jelenléte nélkül 'közöl', 'állít' jelentésben fordul elő: KazK. 74—5: „Haluan ezt az cufotos: nem erthetyuala kyről *mondana*”, 78: „Tehat hamar az cellabol ky fordula: es az papanak es az cazaroknak ezt *megh monda*”; VirgK. 42—3: „*mongyad meg* nekem zent engedelmefegre, ha valamit lattal” : *Dicas* mihi per obedientiam, si aliquid vidisti?

Egy és ugyanazon szövegmondatban is előfordulhat a *mond* ige mind idézetre utaló, mind 'közöl' jelentéssel: CornK. 53r: „Ennek okat kedeg ez keppen *mongya monduan*. | Vrnak angela le zalla menyorzagbol” : Causa subditur: | Angelus enim Domini descendit de caelo. Ha az idézetre kataforikus vagy anaforikus névmás utal, akkor ez a névmás természetesen a *mond* mint idéző ige mellett a tárgyi mondatrész szerepét tölti be *azzal* az idézettel együtt, amelyre utal, s vele korreferens az idézet. (Példákat találunk az idézetre utaló kataforikus vagy anaforikus elemeket tárgyaló korábbi szakaszban.)

Az idéző igén kívül más igék is utalhatnak az idézetre, önmagukban vagy az idéző, ill. a performatív jellegű igével együtt.

b) Idéző ige helyett néha a *szól, megszólal, beszél, közöl, ír* kommunikációt jelentő igéket találjuk idézetre utaló szerepben. Ezek az igék előfordulhatnak önmagukban is ilyen funkcióban: JordK. 386: „ez az kýrel *meg vaǵon ýrwan*, ýme en el boczatom en angýalomat, the zyñednek előtte”, 385: „kezde leñus *zólnýa* az fokaffaghnak Ianofrol, | Mý lathný meenetek kýwe az pwztaban?” ~ MünchK. 17ra—17rb: „kězde i^c *mondani* a· golékežetecⁿ Ianofzol | Mit menteteci a· kietlěbě latnotoc”.

E kommunikációs igék az idéző igék társaságában is megtalálhatók idézet előtt: BécsiK. 16: „Tahat Eliachim . . . meġġkèzèngè mèd Ifìlt *z bèzellè nèik mōduā* | Tugga-toċ mèt vr meġġhagatta tṽ onzollattoċat” ~ SzékK. 14: „. . . meġġ kerṽlee mynd yzra-helnek népèth, es *zola* nékyk *mondwan* . . .”: Tunc Eliachim . . . circuiuit omnem Is-rael, *allocutusque est eos, dicens* . . .; NádK. 314: „Ith *zol* a lelōc a testnec, es *vġmond* | O Nāual'affagos test . . .”, 339: „Imi'en *bezeddel illetec* ṽtet *monduan*, | Akkic mine-kōnc zolgalnac ekkeppen tiztōltetnec” (l. még a PéldK. I. 69—70 adatát később).

A kommunikációt kifejező ige lehet maga a *mond* is, követve az idéző *mond* igét (lásd példával együtt az a) pontot).

c) Az idézetre utalhat olyan ige vagy kifejezés is, amely beszédbeli reagálást fejez ki egy másik személy beszédére anélkül, hogy kérdésre adott feleletről volna szó. Ilyen reagálást kifejező igék és kifejezések a mai nyelvhasználatból: *megjegyezi, hozzáteszi, megerősíti, erre így szól* stb. A kései ómagyar korban az említett funkcióban a *felel* igét használták. A *felel* igének ez a szerepe eltér a szokásos, kérdésre adott válaszra utaló, performatív jellegű használatától. Előfordul a *felel* reagálás kifejezésére idéző ige helyett is önmagában. Idevágó példáink mind a SándK.-ből valók: 22: „monda az <azaar. | hÿrena noha kÿsseeb uag amazoknaal. leeg nagyōb meltosaaggal naloknal. | *felele* hirena | Mutasd meg kerle[e]k. mÿ modon lennek”, 23: „Monda az <azaar. | az istenōknek ualo tiztōsseeg teteel nem zegÿōnet meegh de inkaab igōn tiztōl. | *felele* hÿrena | mÿ leheeth eegtelem b tiztōletlenseeg”. Más kódexekből való példáink mind az idéző ige társaságában mutatják be a *felel* igét, reagáló szerepben: MünchK. 86ra: „*Felele* i^c *z mōda* ōnèki | Mièlōt teġed Phulōp hiuna micor volna a fiġè fa alat latalac teġedèt | *Fèlèle [Respondit]* ōnèki natanaèl *z monda [ait]* / | Rabi te vag èlō ištènn^c fia”; PéldK. I. 69—70: „Az elet *zol* az halálnak *monduan* | . . . te ennekem ne kazaly mygnem meg eer-nek . . . | . . . | *Felel* az halal az eletnek *monduan* | de hygy ennekem hogy en ezzel fem-mynt nem gondolok”; stb.

Kommunikációt jelentő ige helyett is előfordul a *felel* ige, ahogy ez az egyik párhuzamos fordításból kitűnik: JordK. 387: „Az ŷdōben *flelelwen* Iesus monda, | Vallast tee-zek Vram teneked” ~ MünchK. 17vb: „Az idōbèn *fèlèluē* i^c monda . . .”.

A szóbeli reagálás lehetséges nem verbális viselkedésre is. Ilyen használata található a *felel* ige határozói igenevének a DöbrK.-ben: 376: „ṽk fiġelmezik vala ṽtet | es Ime nemel bel poklos vala ṽ elōtte | es *felelven* iesus monda. az tōrven tvdoknak es farifeofok-nak *mondvan*”: . . . | Et *respondens* Iesus *dixit* ad legis peritos et pharisaeos *dicens*.

5. Az idéző mondatban nincs minden esetben idéző ige.

a) Sokszor az idézetet beszédettékként minősítő performatív jellegű ige utal az idéző mondatban az idézetre. Az ilyen ige azért csupán performatív jellegű, mert a vizsgált szövegekben rendszerint nem első személyű (és többnyire nem jelen idejű), így igazi beszédettett nem valósít meg. Viszont igazi beszédettett értékűek a *kérem, kérdezem, parancsolom* igék, ugyanis a beszélő a beszélés idejében végez egy beszédcselekvést: kérést, kérdezést vagy parancsolást. Ezek a valódi performatív igék, amelyek magában az idézetben találhatók, többnyire az idézet bevezetéseként (Azt mondta: „*Kérem*, hogy taníts” vagy: Azt mondta: „*Kérem*: taníts!”). Vizsgált kódexszövegeinkben a következő performatív jelentések találhatók valódi performatív igével:

Parancsolás: JóK. 44: „Es monda zent ferencz | *paranczolok* teneked . . . hogy valamÿ vagÿ meg alÿ” ~ VirgK. 42: „monda neki, | *Paranczolok* valaky vagy . . .,

hogy aly meg”. — Óhaj, kívánság: JókK. 38: „Monda szent ferencznek | En akernek [!] valamit te veled zerzenem”; SándK. 23: „felele hírena | Azt keuanjok my hog ... kenokkal zaggattassonk”. — Kérés: JókK. 45: „kere zent fferenczet: | kerlek teged attyam hog mondyad meg ennekem ez bezedekett kykett hallek” ~ VirgK. 43: „kere ... monduan, | Kerlek atiam mongyad meg nekem az igeket, kyket en halotam”. — Hálálkodás, köszönet: KazK. 73: „imezt mongauala: | halakat adok tenekod ... hog en erdomlöttem ... alamifnat uenöm”. — Tanácsadás: SándK. 23: „Monda az < azaar. | en azt adom tana < < a tiztolyeed ... vraknak ... ystenokeeth”. — Sajnálkozás: SándK. 27: „monda az < azaar. | igon baanom hog yg uagyon az dolog”.

b) Az idézetnek tettként, tettefajtaként való minősítése gyakran olyankor is megtörténik az idéző mondatban, amikor a performatív jelentésű ige nem a tényleges beszéd-tettet jelenti. Ebben az esetben elbeszéljük a beszéd tett megtörténését vagy megtörtén-tét, az elbeszélés kor megvalósuló beszéd tett pedig az állítás. Az ilyen, nem első személyű vagy nem jelen idejű igealakokat (*kéred, kérdezted, parancsolja* stb.), ha idézetet vezetnek be, vagy idézetre utalnak vissza, az igazi performatív igéktől való megkülönböztetés végett performatív jellegű igéknek nevezzük. Használatukkor az idézetre vagy maga a performatív jellegű ige utal, vagy idéző igével együtt történik az utalás. Mivel a performatív jellegű igék (*kérd, felel, parancsol, kér* stb.) jelentése magában foglalja a verbális közlés aktusát is (aki *kérdez*, a kérdést szóval intézi a beszéd társához, azaz *mondja* a beszéd társnak), ezért maga az idéző ige el is maradhat az idézet előtt: MünchK. 85rb: „èzèztettèc iřlmbol a fīdoc papocat z leuitacat o hozia / hog mēgkēzdez-nec ötet | Te ki vag”. A performatív jellegű ige többször együtt fordul elő az idéző igével, az utóbbi többnyire követi a performatív jellegű igét, rendszerint igenévi formában: JordK. 382: „Bel menwen kedyg az hazban, ydvezlyetek hwtet monduan: | Bekefeeg ez haznak”. Az ellenkező sorrendre csak egy kivételes példát találtunk: JókK. 45: „frat[er] lleo : nagy tyztfeguel : monduan kere zent fferenczet : | kerlek teged ...” : frater Leo cum magna reverentia rogavit sanctum, dicens: „Rogo te ...”.

A fenti példában a magyar átültetés — szemben a latin megoldással — megfelelőbbnek bizonyul mind a performatív jellegű igenévnek és az idéző igének a sorrendje, mind pedig a módhatározói bővítménynek a performatív igéhez való szorosabb kapcsolata szempontjából.

c) Az idéző mondatban néha mozgató, mozdítást jelentő ige van (*küld, hív, felkelt*), beleértett felszólítással, példánkban idéző igével együtt: ÉrdyK. 510: „mynd haza kyldee varaban monduan. | honapy napon ezen horaban emeg eede yewyetek keezen”; VirgK. 39: „Es hogy oth fekenneek, hiua az azonymbert monduan, | Iw mellem ha velem akarz halni”, „es felkwlte wtet monduan, | Frater kelyfel”.

6. a) Idéző ige helyett is, de inkább idéző igével együtt utalnak az idézetre a beszéd, a hangadás fonetikai körülményeit (hangerő, hangmagasság, hangszín stb.) és esetleges érzelmi színezetet jellemző igék (*kiált, súg, suttog, sír, üvölt, sziszeg, dörmög*) és határozók: KazK. 78—9: „eufemianos kezde ... ell’eten syraſth tennie | O yai enneköm”; NádK. 333: „Meges kealt allelök nağh rekedöt zoual, monduan, | O iai enneköm iob ingen fe zülettem volna”; KazK. 75—6: „kezde zenth elek nağ torokkal utanna kaiatania: es imezt mondania | Istennek zolgaia ... fogag be az the hazadba”.

b) Az idézetre utalhat az idézet forrására, eredetére mutató szó, kifejezés: NagyszK. 278: „Az anna prophetiffaes olvassauala az iraft, Kit meg irt Yfaias profeta kőnvenek

hatod rezeben | Ime a ziz fogad, es zúl germőket”; CornK. 1r: „Kezdetyk . . . zvz maria-nak . . . tytkoffagarol auagy zentferevl valo *kevv* ez keppen . . . | Fyám el ne hagyad az te anyádnak tevrueñyet”.

A forrásra utaló kifejezést követi az idéző ige: KazK. 77: „*zozat lön az egbből mond-uan* | Iőietők en hožam”, „*esmeth az zozat maffoccor monda*: | kereffetők megh istennek embőret”.

c) Az idéző mondatban előfordul az idézet műfajára vonatkozó kifejezés: DöbrK. I. 376: „*monga vala az vendegeknek es Ez pelda rola bezedet* . . . | Mikoron hivatalos lezs [!] meñegzőbe. ne vñ az elő heñen”; PéldK. II. 74: „Nemynemew bewlch . . . zerze ez *verfeket* ezzen keppen *monduan* | El megyek meg halny”.

7. Az idéző mondatok többségében idéző ige (*mond*) utal az idézetre, performatív jellegű ige csak az idéző mondatok egy részében található. De akár ki van téve a performatív jellegű ige, akár nincs, az idézetek beszédített jellege kétségtelen. A legáltalánosabb, legszokásosabb beszédcselekvés, az állítás (vagy kijelentés) ómagyar szövegeinkben nincs sajátos performatív jellegű igével jelölve. Más beszédített, mint a kérdés, felelet, kérés, felszólítás, buzdítás stb. az esetek kisebb hányadában performatív jellegű igével vannak jelezve az idéző mondatban, többségükben azonban — implicit módon — jelöletlenek maradnak. Ilyenkor azonban hozzáértődnek az idéző mondathoz, ill. az idéző igéhez. A leggyakrabban kitett performatív jellegű igék az ómagyar korban: *kérd, felel, kér, parancsol, tanúságot vall, dicsőít ~ nagyít*. Az állításon kívül, amelyet, mint említettük, nem szoktak explicit módon külön igével jelölni, az idéző mondatba beleértendő performatív igei jelentések a következők: *‘bizonyít ~ indokol, biztat ~ bátorít ~ buzdít, bűnbánatot tart ~ vallomást tesz, dicsekszik, dicsőít ~ magasztal, ellentmond ~ cáfol, felel, fenyeget, figyelmeztet ~ int ~ óv, helyesel ~ megerősít, ígér, kér ~ könyörög, kérdez, kíván ~ óhajt, köszön ~ hálát ad, köszönt ~ üdvözöl, magyaráz, megszólít, megnevez, panaszkodik, parancsol ~ felszólít, rágalmaz, szemére hány ~ dorgál ~ fedd ~ szid, tanácsol, tanúsít, vádol*.

Lássunk példákat az idéző mondatba beleértett, az idéző igéhez hozzáértett performatív igei jelentésekre: kívánság: JókK. 38: „*Monda* szent ferencznek | En akernec [!] valamñt te veled zerženem en lelkemnek žduessfegerewl”; kérdés: MünchK. 85vb: „Es *mōda* oneki nathanael | Nazaretból valami io lēhēt”: Et *dixit* ei Nathanael: A Nazareth potest aliquid boni esse?; felelet: MünchK. 85rb: „Mit *mōdaž* tenē rollad | *Monda* / | En vagoc kiētlēben iuoltetn^c žaua”; felszólítás: MünchK. 85vb: „*Mōda* onēkic i^c | Iquētec ž laffatoc”; biztatás: DöbrK. 379: „es latvan iefus v hitőköt *monda*. az közve-nefnek: | bízial fiam meg bočannak neked te bñnid”; parancs: KazK. 74: „es *monda* neky: | hozbe onnetan kyuol az istennek embőret”; dicsőítés: NagyszK. 284: „ziz maria . . . *monda* ő nağ őrömbe, | Nagitt’a az en lelköm vr istent”; megszólítás: CornK. 55v: „*monda* iduezeytenk iefus. | Maria”; bátorítás: CornK. 53v: „lataak az angylt evlñy az kevuen. ky *monda* nekyk. | Ne akaryatok felñy”.

8. Az idézetre utaló igei cselekvések grammatikai formái a következők:

Ha az idézetre két ige utal (idéző ige és performatív jellegű ige, ill. egyéb ige vagy igés kifejezés), akkor ezeknek az igéknek a formai megoszlására vonatkozólag gyakorisági sorrendben következve az alábbi szabályszerűségek állapíthatók meg a vizsgált korban:

a) Az első ige a performatív jellegű vagy egyéb igealak verbum finitum formájában

(vagy módosító ige + infinitivus), a másik az idéző ige, határozói igenévi formában: ÉrdyK. 509: „es *kezde keerny mondwan*. | Myre hatz el en tyztólendew atyaam”; TelK. 21: „rõuid bezeddel *felele: monduan*: | nynçen oka nelkv!”; stb.

b) Mindkét ige *verbum finitum* és kötőszóval kapcsolva, az első ige a performatív jellegű vagy egyéb ige: MünchK. 85rb—85va: „Es *kezdec qtèt z mōdanac* nèki | Azezt tè mit kèzèztèlž ha tè nē vag x^{ky}”; GuaryK. 28: „*ohajtaft tezon* ez zent doctor, *es vğ mond* | Oh vram . . . val'on kí a3, kí meg ohatt'a magat ez gono3 atko3ot harmad fieltvùl”; stb.

c) Az első ige a performatív jellegű vagy egyéb igealak határozói igenévi formában, a második az idéző ige, *verbum finitum* formájában: BécsiK. 17: „Tahat Achior . . . *fè-lèluè mōda*: | Èn v3am . . . nem mēgen kí hamis ige èn zambol” stb.

d) Mindkét ige határozói igenévi formában: JordK. 382: „E3 tžyen kettõt boczata el Iefus *paranczolwan* hw nekyk, es *mondwan*, | A3 poganoknak hw vtokon ne žarjatok”; DöbrK. 376: „es *felelven* ž nekik *mondvan* | kiteknek zamara . . . kvta efik: nemde . . . kí hvzia azt zombaton e”.

9. Az idézetre való utalás statisztikája (l. 832) is tükrözi, hogy a kódexirodalmon belül a lírai jellegű műfajokban csaknem kizárólag az idézet verbális jellegére utaló igéket találunk, ezzel szemben az elbeszélő, az értekező és párbeszédés műfajok az idézetre utaló igék sokféleségét mutatják. A NádK.-ben van a legtöbbször idézetre utaló ige, többek között reagálást jelentő, a hangadást jellemző igével: 328—9: „Legottan *firna kezde*, es zomoru igeuel ekkeppen felelni | . . . | Micoron elven fokaknac *paranczolhatam*”; kommunikálást jelentő szó hangadást jellemző igével: 339: „*allelœc* . . . *firalmas zoual* ekkeppen *felkealta*, | Daudid kernalnac fia tekenç atte terõmtõth allatodra”; három igealak is utalhat az idézetre: idéző ige, performatív jellegű ige és a hangadást jellemző ige: MünchK. 85rb: „Ianos *tanofagot vallot* o rolla *z kaialtot monduan* | Ez a3 kit mōdec kí èn utannam iquēdø”.

A világi lírát képviselő verses emlékünkből az idéző ige kommunikációra vonatkozó főnév (*szó*) társaságában utal az idézetre: Beriszló: 1520 k.: „Az Zott *mongya Zanchyak Wayda* az ew fogfagaban” (RMKT. 1²: 486).

Feltűnő a PéldK. I. szövegében, hogy az idéző ige önmagában csak kétszer szerepel, a többi esetben mindig performatív jellegű igével (14 esetben), kommunikálást jelentő igével (2 esetben) vagy reagálást jelentő igével (3 esetben): 65: „Az elet *kerdewzy* az halalt *monduan* | ky vagy te”, 69: „Az elet *zol* az halalnak *monduan* | . . . te ennekem ne kazaly” stb. A performatív jellegű (vagy más) igének és az idéző igének (igenévi formában) ez az egymásutánja az ismétlésnek mint költői eszköznek az alkalmazásával függ össze.

10. Az idézett szövegmondatok halmozódása és bonyolultsága a következő képet mutatja.

Halmozódáskor több idézett szövegmondatra egyetlen idéző mondat utal. Vizsgált kódexrészleteink közül különösen a MünchK., a JordK., a DöbrK. I., II., a JókK., a TelK., a VirgK., a PéldK. II. és a három párbeszédés műfajú kódexrészlet bővelkedik sok szövegmondatot magába foglaló halmozódott idézetegységekben. Szerényebb számban találhatók ilyenek az értekező és a lírai műfajú szövegeket tartalmazó kódexekben. (L. a statisztikai táblázatot: 833.) Idézetet tartalmazó világi lírai emlékünkből viszont az egyetlen idézett szöveg egység tizenegy szövegmondatból áll.

Az idézetre való utalás fajtáit az alábbi táblázat szemlélteti:

Az idéző mondatban					+ Idéző ige															
Kódexek	Idézett szövegegyeség	Idéző mondat	Idéző mondat hiánya	Idéző ige	Performatív jellegű ige	Kommunikációs ige	A hangadást jellemző ige	Reagálást jelző, hang- adást jellemző ige	Kommunikációs + hang- adást jellemző ige	Reagálást jellemző ige	Forrást utaló szó	Performatív jellegű ige	Kommunikációs ige vagy kifejezés	Hangadást jellemző ige	Reagálást jellemző ige	Forrást utaló szó	Mozgást, mozdulást jellemző ige	Metafora utaló szó	Performatív jellegű + hangadást jellemző ige	Reagálást jellemző + hangadást jellemző ige
Lexikai és szemantikai jellemzők																				
Kódexek																				
BécsiK.	6	6	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
MünchK.	57	56	1	36	4	1	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—
DobóK. I.	31	31	—	25	1	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
JordK.	20	20	—	11	—	2	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
SzéK.	5	5	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
JókK.	22	22	—	17	3	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Marpl.	2	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ErdyK.	9	9	—	5	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
TelK.	7	7	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
VirgK.	28	28	—	18	1	1	—	—	—	—	—	4	1	2	—	—	2	—	—	—
KazK.	17	17	—	7	—	1	1	—	—	—	—	1	1	4	—	2	—	—	—	—
GuayK.	8	8	—	5	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
NagyszK.	17	17	—	13	—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—
ComK.	23	23	—	17	1	—	—	—	—	—	1	2	1	1	—	—	—	—	—	—
AporK.	2	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
FestK.	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KeszrhK.	8	8	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KulcsK.	2	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
PéldK. II.	3	3	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
CzechK. I.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CzechK. II.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
NádK.	13	17	—	7	1	1	1	1	1	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—	—
PéldK. I.	21	21	—	2	—	—	—	—	—	—	—	14	2	—	3	—	—	—	—	—
SándK.	97	97	—	81	3	—	—	—	—	12	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
DobóK. II.	7	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
BirkK.	3	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Beriszó	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	409	405	8	273	16	8	2	1	1	12	2	49	10	11	10	2	3	2	1	1

Az idézett szövegmondatok halmozódását és bonyolultságát az alábbi táblázat szemlélteti:

	Összes szövegmondat	Idézett szövegmondatok		Idézett szövegmondat-egységek	Halmozódott idézetek		Beépített		Többszörösen beépített idézetek egysége	Beépített halmozódott idézetek	
		összesen	%		egységek	szövegmondatok	idézett egységek	szövegmondatok		egységek	szövegmondatok
BécsiK.	69	13	19	6	4	11	—	—	—	—	—
MünchK.	199	99	50	57	13	65	6	6	—	—	—
DöbrK. I.	115	59	51	31	6	45	12	13	2	1	2
JordK.	123	96	78	20	8	84	8	8	—	—	—
SzékK.	49	27	55	5	4	26	—	—	—	—	—
JókK.	101	45	45	22	6	27	7	15	—	2	9
MargL.	59	3	5	2	1	2	—	—	—	—	—
ÉrdyK.	88	15	17	9	2	8	—	—	—	—	—
TelK.	65	28	43	7	7	27	—	—	—	—	—
VirgK.	116	59	51	28	6	42	—	—	—	2	10
KazK.	83	21	26	17	3	7	—	—	—	—	—
GuaryK.	74	10	14	8	2	4	—	—	—	—	—
NagyszK.	90	20	29	17	2	5	—	—	—	—	—
CornK.	111	30	27	23	5	12	—	—	—	—	—
AporK.	103	4	4	2	1	3	—	—	—	—	—
FestK.	109	1	0,9	1	—	—	—	—	—	—	—
KeszthK.	154	9	6	8	1	2	—	—	—	—	—
KulcsK.	103	4	4	2	—	—	—	—	—	—	—
PéldK. II.	59	58	98	1	13	34	—	—	—	—	—
CzechK. I.	76	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CzechK. II.	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
NádK.	112	92	82	13	10	89	1	1	—	—	—
PéldK. I.	64	42	66	21	13	34	—	—	—	—	—
SándK.	232	114	49	97	14	30	—	—	—	—	—
DöbrK. II.	48	27	56	7	6	26	—	—	—	—	—
BirkK.	89	5	6	4	1	2	—	—	—	—	—
Beriszló	18	11	61	1	1	11	—	—	—	—	—

Bonyolultságon azt értjük, hogy az idézetek egymásba helyeződhetnek, egy idézet a másikba ágyazódhat. Az ilyen beágyazott idézeteket beépített idézeteknek, a beágyazott idézetegységeket beépített idézetegységeknek nevezzük. Beépített idézeteket és egységeket elsősorban a bibliafordításokban és a JókK.-ben találunk: 45: „*ký felele* ∕ | *Pater* ∕. *Attyam* ... *hallak tegedett zolnȳ* ... *monduan* azt | *kȳ vagȳ te enedeffeges yfienem* ... | *Es tehat latek tewz langott* ...” stb.

Többszörösen beépített idézetegységre is van példánk. Ilyenkor a beépített idézetbe újabb idézet ágyazódik (kétszeres beépítés), s ebbe is beágyazódhat egy újabb idézet (háromszoros beépítés). A DöbrK. I.-ben megtaláljuk a kétszeres beépítést, ami 4 szinten való közlést tételez föl: DöbrK. 378: „[1.] *Monda* nekik | [2.] Mikent azert. *david* űtet lelekben vranak hyia *mondvan*: | [3.] *Monda* vr. en vramnak | [4.] űl en iogom felől ... | [2.] ha azert *david*. űtet vranak hyia: mikent lehet ű fia | [1.] *Es fenki iget fem felelhet vala neki*”.

Halmozódott idézeteket is be lehet ágyazni újabb idézetbe. Ilyen bonyolult képletet (beépített halmozódott idézetegységet) a DöbrK. I.-ben, a JókK.-ben és a VirgK.-ben találunk: JókK. 46—8: „[1.] *Monda* nekȳ | *Oh attȳam fya* ... (halmozódott szövegmondatok) | [2.] *Es monda* [o: *mondam*] yftennek [3.] *vram nenczen nekeem* ... | *Azert ha valamit egȳebett lewlnek en kebelemben* ∕. *te tewted oda* ... | [2.] *Es harmad adas leuen En terdre haȳtam magamot* ...”.

Irodalom

ÁNYT. 11.; VAN DIJK. Text., DiscAn.; DIENES. NytudÉrt. 98. sz.; TERESTYÉNI. Hel. 24: 276—84; BÁNRÉTI. NyK. 81: 323—38, MNy. 75: 406—15; KIEFER. Nyr. 103: 216—25; Beszéd.; MNyTK. 154. sz.; DE BEAUGRANDE. DiscProc.; DE BEAUGRANDE—DRESSLER. Textl.; DEME. Nyr. 104: 332—9; KÁROLY. NéprNytud. 24—25: 49—65, MNy. 83: 7—13, 466—74; Dial.; МОСКАЛЬСКАЯ, Грамм.; NAGY. BevSzöv.; Text, TextCont., TextDisc.; PETŐFI. FLingu. 20: 3—4, 545—71; BÉKÉSI. SzövAl., GondGr.; BIASCI. Konn.; Szöveg.; ÚjvTan. 15. sz.; BROWN—YULE. Disc.; Textstr.; НОВИКОВ, Сем.; РЕФЕРОВСКАЯ, Штрукт.; SzövTan.; Int.; BALÁZS. A szöveg; BRINKER. Textan.; TextCoh.; SCHRIFFRIN. DiscMark.; TAYLOR—CAMERON. Convers.; POLANYI. JournPragm. 12: 601—38.

FORRÁSJEGYZÉK

A számmal kezdődő címeket lásd a forrásjegyzék végén.

- AAcPedSzeg. = Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. Series linguistica, litteraria et aesthetica. [Sorozat.] Szeged, 1— (1963—).
- E. ABAFFY. IgeragRend. = E. ABAFFY ERZSÉBET. A magyar igeragozás rendszere és a paradigmata-gok mondatbeli szerepe a régi magyar nyelvben. [Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.] Budapest, 1984.
- ActaHist. (Sz.) = Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica. [Sorozat.] Szeged, 1— (1957—).
- Agend. = Agendarivs. Liber continens ritvs et caeremonias... Tyrnaviae, 1583.
- AKÉrt. = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. [Később:] Akadémiai Értesítő. Pest—Budapest, 1—23. (1867—1889.); 1—62. (1890—1955.). [Folytatása: MTud.]
- AKÉrtNy. = Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közönyve. Pest, 1—3. (1860—1863.).
- AKNyÉrt. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. [A borítón: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből.] [Sorozat.] Pest—Budapest, 1—26. (1867—1949.).
- ALingu. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1951—).
- ÁltNy. = Általános nyelvészet. Szerk. B. A. SZEREBRENNYIKOV. Budapest, 1986.
- An. = P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum [1200 k.]; SRH. 1: 33—117.
- AnjouOkm. = Anjoukori okmánytár 1—6. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878—1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- AnnBpL. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Budapest, 1— (1970—).
- ANTAL. FormNyEl. = ANTAL LÁSZLÓ. A formális nyelvi elemzés. Budapest, 1964.
- ANTAL. ÚMNyt. = ANTAL LÁSZLÓ. Egy új magyar nyelvtan felé. Budapest, 1977.
- Anylsk. = Anyanyelvünk az iskolában. [Folyóirat.] Budapest, 1—3. (1953—1956.). [Később: Magyartanítás.]
- ÁNyT. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. [Sorozat.] Budapest, 1— (1963—).
- ApHung. = Approaches to Hungarian. [Sorozat.] Szeged, 1— (1985—).
- ApMélt. = Könyveese az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. Budapest, 1985. (Régi magyar kódexek 1.)
- AporK. = Apor kódex. [1416 u.] Szerk. SZABÓ DENIS. Kolozsvár, 1942. (CodHung. 2.)
- AppOkl. = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei 1—2. Budapest, 1906—1930.
- ARANY. ÖM. = Arany János összes művei 1—11. Budapest, 1968.
- ArNyT. = Areális Nyelvészeti Tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Budapest, 1983.
- Arch. = Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. HELGIDUS ATTILA—PAPP LAJOS. Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár 1.) [L. KLev. is.]
- ÁrpSzöv. = BENKŐ LORÁND. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest, 1980.
- Athenaeum = Athenaeum. Tudományok' és szépművészetek' tára. [Később:] Tudományos, critical, szépirodalmi lap. [Folyóirat.] Pest, 1837—1843.
- ÁÜÖ. = Árpád-kori új okmánytár. Kiad. WENZEL GUSZTÁV. Pest—Budapest, 1—12. (1860—1874.).

- BAKÁCS = BAKÁCS ISTVÁN, Hont vármegye Mohács előtt, Budapest, 1971.
- BALASSA, MNyelvK. = BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelv könyve. A magyar nyelv multja és jelene. Helyes magyarság, Budapest, 1943.
- BALÁZS, A szöveg = BALÁZS JÁNOS, A szöveg, Budapest, 1985.
- BALÁZS, Deáks. = BALÁZS JÁNOS, Magyar deákság, Budapest, 1980.
- BALÁZS, FunkPron. = JÁNOS BALÁZS, Funktionswerte der Pronominalität, Budapest, 1973.
- BALÁZS, Hermész. = BALÁZS JÁNOS, Hermész nyomában: a magyar nyelvbölcselet alapkérdései, Budapest, 1987.
- BALÁZS, Sylv. = BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora, Budapest, 1958.
- BalÖM. = Balassi Bálint összes művei 1—2. Szerk. ECKHARDT SÁNDOR, Budapest, 1951—1955.
- BÁRCZI, Bev.³ = BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba, Budapest, 1957.
- BÁRCZI, HB. = BÁRCZI GÉZA, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése, Szerk. E. ABAFFY ERZSÉBET—N. ABAFFY CSILLA, Budapest, 1982.
- BÁRCZI, Htört.² = BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet, Budapest, 1958.
- BÁRCZI, IgrTört. = BÁRCZI GÉZA, A magyar igeragozás története, Budapest, 1990. (NytudÉrt. 130.)
- BÁRCZI, MNyelvÉletr. = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza, Budapest, 1963.
- BÁRCZI, Névr. = BÁRCZI GÉZA, A magyar névragozás. [Kézirat.]
- BÁRCZI, Szók.² = BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete, Budapest, 1958.
- BÁRCZI, Szótöv. = BÁRCZI GÉZA, A szótövek, Budapest, 1958. (Magyar történeti szókiasztan 1.)
- BÁRCZI, TihAl. = BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék, Budapest, 1951.
- BARTFAI SZABÓ, Pest m. = BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig, Budapest, 1938.
- BARTHA, A palóc nyj. = BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás, Budapest, 1893.
- D. BARTHA, Szlav. = D. BARTHA KATALIN, A szlavóniai nyelvjárás szóképzése, Debrecen, 1952.
- D. BARTHA, Szóképz. = D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története, Budapest, 1958. (Magyar történeti szókiasztan 2.)
- N. BARTHA, Udvarhely m. = N. BARTHA KÁROLY, Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana, Székelyudvarhely, 1914.
- BatthyK. = Batthyányi codex. [1541—1563.] Kiad. VOLF GYÖRGY, Budapest, 1890. 125—298. (Nytár. 14.)
- DE BEAUGRANDE, DiscProc. = ROBERT ALAIN DE BEAUGRANDE, Text, Discourse and Process, London, 1980.
- DE BEAUGRANDE—DRESSLER, Textl. = ROBERT ALAIN DE BEAUGRANDE—WOLFGANG DRESSLER, Einführung in die Textlinguistik, Tübingen, 1981.
- BécsiK. = Bécsi Kódex. [1416 u.] Szerk. Mészöly Gedeon, Budapest, 1916. (Új Nyelvméltár 1.)
- BEHRENS, Wortstell. = LEILA BEHRENS, Zur funktionalen Motivation der Wortstellung: Untersuchungen anhand des Ungarischen, München, 1982.
- BÉKESI, SzövAl. = BÉKESI IMRE, Szövegszerkezeti alapvizsgálatok, Budapest, 1982.
- BÉKESI, GondGr. = BÉKESI IMRE, A gondolkodás grammatikája, Budapest, 1986.
- BÉLAY, Már. = BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig, Budapest, 1943.
- BENKŐ, ÁrpSzöv. = BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei, Budapest, 1980.
- Benkő-Eml. = Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára, Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ, Budapest, 1981.
- Benkő-Eml. 1991. = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára, Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ, Budapest, 1991.
- BENKŐ, Felvlr. = BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában, Budapest, 1960.
- BENKŐ, FiktIg. = BENKŐ LORÁND, A magyar fiktív (passzív) tövű igék, Budapest, 1984.
- BENKŐ, LyTört. = BENKŐ LORÁND, A magyar /y/ hang története, Budapest, 1953. (NytudÉrt. 1.)
- BENKŐ, Nyjtört. = BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet, Budapest, 1957.
- BENKŐ, RSzn. = BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás, Budapest, 1949.
- BENKŐ, TörtNytudAl. = BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai, Budapest, 1988.
- Bereczki-Eml. = Bereczki-emlékkönyv [Bereczki Gábor 60. születésnapjára.] Szerk. DOMOKOS PÉTER—PUSZTAY JÁNOS, Budapest, 1988.
- BERICZKI, FgrAl. = BERICZKI GÁBOR, A magyar nyelv finnugor alapjai. [Egyetemi jegyzet.] Budapest, 1977.

- BERRÁR, TörtMondt. = BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Budapest, 1957.
- Beszéd. = Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Szerk. PLÉH CSABA—TERESTYÉNI TAMÁS. Budapest, 1979.
- BesztSzj. = A besztercei szöszedet. [1395 k.] Szerk. FINÁLY HENRIK. Budapest, 1892.
- BIASCI, Konn. = CLAUDIA BIASCI, Konnektive in Sätzen und Texten. Hamburg, 1982.
- BINDER, KM. = BINDER PÁL, Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Bukarest, 1982.
- BirkK. = Birk-kódex. 1474. Szerk. PUSZTAI ISTVÁN. Budapest, 1960. (CodHung. 5.)
- BNyT. = Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerk. KONTRA MIKLÓS. [Budapest,] 1988. (Linguistica Series A. Studia et dissertationes 1.)
- BodK. = Bod-kódex. XVI. század első negyede. Budapest, 1987. (Régi magyar kódexek 2.)
- BOGNER, BMAK. = BOGNER MIHÁLY, A Bécsi-, Münchener- és Apór-kódex mondattana. Zombolya, 1912.
- BornEvang. = Bornemisza Péter: Az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanvságok(nac) I. része: Sempte, 1573. II. része: Sempte, 1574. III. része: Sempte, 1575. IV. része: Sempte, 1579. V. része: Detrekó, 1579.
- BornÖrdK. = Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek 1578. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Budapest, 1955.
- BornPréd. = Bornemisza Péter: Praedikatiok, Egesz Esztendő által minden vasarnapra rendeltet Euan-geliomból. Detrekoe és Rarbok, 1584.
- BorsOkl. = SUGÁR ISTVÁN, Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban. 1245—1521. Miskolc, 1980.
- BpK. = Budapesti Kódex. A Jókai-kódex egyik forrása, az OSzK. kéziratárában. Jelzete: Codex Latinus medii aevi 77.
- BRINKER, Textan. = KLAUS BRINKER, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Berlin, 1985.
- BROWN—YULE, Disc. = G. BROWN—G. YULE, Discourse Analysis. Cambridge, 1983.
- Budenz-Eml. = Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványa. Budapest, 1884.
- BUDENZ, UgAl. = BUDENZ JÓZSEF, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana 1—3. Budapest, 1884.
- BUJNAK, Praefixa. = PAVEL BUJNAK, Praefixa verba in v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom. Praha, 1928.
- BUNy. = HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai.) Budapest, 1966.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lvgdvni, 1585.: Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Szerk. MELICH JÁNOS. Budapest, 1912.
- CC. = Codex Cumanicus. 14. sz.: K. GRØNBECH, Kommanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942.
- CD. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1—11. Studii et opera GEORGH FEJÉR. Budapest, 1829—1844.
- CDES. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislava, 1971.
- ChrestLapp. = LAKÓ GYÖRGY, Chrestomathia lapponica. Budapest, 1986.
- ChrestOsti. = HONTI LÁSZLÓ, Chrestomathia ostiaca. Budapest, 1984.
- ChrestVog.² = KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia vogulica. Budapest, 1975.
- CIFU. = [CIFU.¹] Congressus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Red. GY[ULA] ORTUTAY. Budapest, 1963.
- CIFU.³ = Congressus tertius Internationalis Fenno-ugristarum Tallinnae habitus 17—23. VIII. 1970. Red. VALMEN HALLAP. Tallinn, 1975.
- CodHung. = Codices Hungarici. [Sorozat.] Budapest, 1— (1942—). (2.: Kolozsvár, 1942.)
- COLLINDER, CompGr. = BJÖRN COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
- COLLINDER, FUV. = BJÖRN COLLINDER, Fenno-ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm, 1955.
- ComBer. = GEORG HELLER, Comitatus Bereghiensis. München, 1983.

- ComJan. = Comenius, Joh[annes] Amos: Janua linguae Latinae reserata aurea. [Varadini, 1643.] Leutschoviae, 1693.
- CompGr. = BJÖRN COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
- ComSzathm. = GEORG HELLER, Comitatus Szathmariensis. München, 1981.
- CornK. = Cornides-kódex. [1519.] Szerk. BOGNÁR ANDRÁS—LEVÁRDY FERENC. Budapest, 1967. (Cod-Hung. 6.)
- CorpGr. = Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsetsiig. Szerk. TOLDY FERENCZ. Pest, 1866.
- CzechK. = Czech-kódex. 1513. Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 4.)
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1—5. Budapest, 1890—1913.
- Csengery-Eml. = Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik évfordulójára, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára. Írták tanítványai, barátai és tisztelői. Szeged, 1926.
- CsepSzig. = HAJDÚ MIHÁLY, A Csepel-sziget helynevei. Budapest, 1982.
- CsomaK. = Csoma-kódex. 1550 k./1638. [Kézirat.]
- DHA. = Diplomata Hungariae antiquissima. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- DEÁK, Indsz. = DEÁK ISTVÁN, A magyar indulatszók. Pécs, 1936.
- DebrK. = Debreceni codex. [1519 k.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1882. 1—289. (Nytár. 11.)
- DecsiAdag. = Baranyai Decsi János: Adagiorum Graecolatino-hungaricorum. Bartphae, 1598. [Hasonmás:] Budapest, 1978.
- DEME, ÁltNyAl. = DEME LÁSZLÓ, Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969.
- DEME, MondszSaj. = DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.
- DEME, NyatIFunk. = DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest, 1956.
- DEME, NyFeln. = DEME LÁSZLÓ, A nyelvről — felnőtteknek. Budapest, 1966.
- DÉNES, WinkIK. = DÉNES MIKLÓS, A Winkler Kódexsz hangtana és alaktana. Budapest, 1900.
- DévTízPar. = [Dévai Bíró Mátyás:] At tíz parantsolatnac. ah hit agazatinac, am mi at'a'ncnac, aes ah hit petsaetinc röviden valo mağarázatfa. [Krakkó, 1538.] [Hasonmás:] Budapest, 1897.
- DÉZSI, ÁgReg. = DÉZSI LAJOS, Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől. (1537.) Budapest, 1900.
- Dézm. = N. KISS ISTVÁN, 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Budapest, 1960.
- DEZSŐ, SyntTyp. = LÁSZLÓ DEZSŐ, Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar. Budapest, 1982.
- DEZSŐ, TipVizsg. = DEZSŐ LÁSZLÓ, Tipológiai vizsgálatok. Szerbhorvát—magyar kontrasztív nyelvtan. Újvidék, 1971. (A Hungarológiai Intézet nyelvészeti füzetek 1.)
- Dial. = Dialógus és interakció. Szerk. RADICS KATALIN—LÁSZLÓ JÁNOS. Budapest, 1980.
- VAN DIJK, DiscAn. = TEUN A. VAN DIJK, Handbook of Discourse Analysis 1—4. London, 1985.
- VAN DIJK, Text = TEUN A. VAN DIJK, Text and Context. Explorations in the Semantics and Grammatics Discourse. London—New York, 1977.
- DINGFELDER, Bibl. = DINGFELDER EDE, Legrégibb bibliánk nyelvéről. Budapest, 1901.
- DocVal. = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante EMERICO LUKINICH et adiuvante LADISLAO GÁLDI ediderunt ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. Budapestini, 1941.
- DomK. = Szent Domonkos élete. [1517.] Kiad. KOMÁROMY LAJOS—KIRÁLY PÁL. Budapest, 1874. 129—257. (Nytár. 3.)
- DöbrK. = Döbrentei codex. [1508.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1884. 1—274. (Nytár. 12.)
- DömAd. = A dömösi prépostság adománylevele. [1138/1329.]: MNy. 32: 54—57, 130—135, 203—206.
- EFF. = Egyetemi Fonetikai Füzetek. [Sorozat.] Budapest, 1— (1988—).
- ÉFOu. = Études Finno-Ougriennes. [Folyóirat.] Paris, Budapest, 1— (1964—).
- ELEKFI, AktSatzgl. = LÁSZLÓ ELEKFI: Kriterien der aktuellen Satzgliederung in ungarischen „Kernsätzen“: Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. 20: 335—51.
- ELEKFI, PetVersMond. = ELEKFI LÁSZLÓ, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Budapest, 1986.
- ÉOszjtSjz. = PÁPAI JÓZSEF—BEKE ÖDÖN, Északi osztják szójegyzék. Budapest, 1962.

- EphK. = Egyetemes Philológiai Közlöny. [Folyóirat.] Budapest, 1—71. (1877—1948.).
- ÉrdyK. = Érdy codex 1—2. [1524—1527.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1876. (Nytár. 4—5.)
- ÉrsK. = Érsekújvári codex 1—2. [1529—1531.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1888. (Nytár. 9—10.)
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár 1—2. Budapest, 1914—1930, 1934—1944.
- Fábián-Eml. = Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA. Budapest, 1993.
- Fábián—Rácz—Szathmári-Eml. = Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Budapest, 1988.
- FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stíl. = FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlatja. Budapest, 1958.
- FAJCSÉK, Mondképl. = FAJCSÉK MAGDA, Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben. Budapest, 1942.
- Falu = KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu” a magyar helynevekben. Budapest, 1970.
- FARKAS, MünchK. = Der Münchener Kodex. Hrsg. JULIUS FARKAS. Wiesbaden, 1958.
- FejLNy. = Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCS ENDRE. Budapest, 1989.
- FestK. = Festetics-kódex. [1493 k.] Budapest, 1977. (Magyar kódexek 1.) [A Nytár. 13. lapszámával.]
- FgrÉrt. = Finnugor Értekezések. [Sorozat.] Budapest, 1—10. (1933—1948.).
- FgrFüz. = Finnugor Füzetek. [Sorozat.] 15— (1910—). [Előzménye: Ugor Füzetek.]
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára 1—2. Budapest, 1988.
- Fodor, Fölszm. = FODOR JÁNOS, A fölszólító mód hang- és alaktani változásai kódexeinkben. Zsolna, 1903.
- FOKOS, FgrTörM. = FOKOS DÁVID, A finnugor és a török mondat ősi sajátosságai. Budapest, 1941.
- FOKOS, RollSynt. = FOKOS DÁVID, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft. Wiesbaden, 1962.
- FLingu. = Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europae. Hága—Berlin [később Edinburgh is]. 1— (1967—).
- FÓNAGY—MAGDICS, MBDall. = FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama. Budapest, 1967.
- FORGÁCS, DebrK. = FORGÁCS TAMÁS, A Debreceni kódex legendáriumának összetett mondatai. [Kézirat.] Szeged, 1985.
- Först.² = ERNST FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen. Bonn, 1900.
- FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen. [Folyóirat.] Helsingfors—Leipzig, 1— (1901—).
- GABAIN, Alttürkische Grammatik. = ANNEMARIE GABAIN, Alttürkische Grammatik. Wiesbaden, 1974.
- ГЛК = В. Г. ГЛК, Сравнительная типология французского и русского языков. Ленинград, 1977.
- B. GERGELY, MTörtNyelvt. = B. GERGELY PIROSKA, Magyar történeti nyelvtan. Cluj-Napoca, 1978.
- GKtTitk. = Geleji Katona István: Titkok titka. Gyula-Fejér-Varatt, 1645.
- Gl. = Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. BERRÁR JÓZSEF—KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1984.
- GOMBOCZ, Mlg. = GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar igealakok főtípusai. [Kézirat.] 1951.
- GOMBOCZ, Synt. = GOMBOCZ ZOLTÁN, Syntaxis. Kiad. PAIS DEZSŐ. Budapest, 1949.
- GömK. = Gömöry codex. [1516.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1882. 293—379. (Nytár. 11.)
- GRÉTSY, Szóhas. = GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Budapest, 1962.
- GuaryK. = Guary-kódex. [1495 e.] Kiad. SZABÓ DÉNES. Budapest, 1944. (CodHung. 3.)
- GYÁRFÁS = GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok története 1—2. Kecskemét, 1870—1873; 3. Szolnok, 1883; 4. Budapest, 1885.
- GyarmAff. = GYARMATHI SAMUEL, Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Gottingae, 1799.
- GyöngyK. = Gyöngyösi codex. [1525 k.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1874. 239—262. (Nytár. 2.)
- GyöngyÖK. = Gyöngyösi István összes költeményei 1—4. Kiad. BADICS FERENCZ. Budapest, 1914—1937.
- GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1—3. Budapest, 1963—1987.
- GYÖRFFY, BesMagy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok. Budapest, 1940.
- GYÖRFFY, IstvKir. = GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Budapest, 1977.

- GYÖRKE, Wortb. = JOSEF GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen. (Primäre Bildungssuffixe.) Tartu, 1934. [A borítólapon: 1935.]
- GyS. = Gyulafehérvári Sorok. [XIII. sz. m. f.]: MNy. 86: 127.
- HAADER, MünchK. = HAADER LEA, Szövegtagolás a Müncheni Kódexben. [Kézirat.] Budapest, 1979.
- HADROVICS, FunkMondt. = HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969.
- HagyMeg. = Hagyományápolás és megújulás. Debreceni Magyar Nyelvészeti Napok 1981. november 12–14. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982.
- HagyNytModNyszet. = Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Szerk. TELEGDÍ ZSIGMOND. Budapest, 1972.
- HAJDÚ, BUNy. = HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai.) Budapest, 1966.
- HAJDÚ, ChrestSam. = HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Budapest, 1968.
- Hajdú-Eml. = Urálistizikai tanulmányok. (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére.) Szerk. BERECKZI GÁBOR—DOMOKOS PÉTER. Budapest, 1983.
- HAJDÚ, FgrNNy. = HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962.
- HAJDÚ, UNyA. = HAJDÚ PÉTER, Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest, 1981.
- HAJDÚ—DOMOKOS, UrSprLit. = PÉTER HAJDÚ—PÉTER DOMOKOS, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bibliotheca Uralica 8. Budapest, 1987.
- HAKULINEN, SKRK.² = LAURI HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys 1—2. Helsinki, 1941—1946.
- HATVANI, KazK. = HATVANI JÁNOS, A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései kapsán. Budapest, 1914.
- HazOkI. = Hazai oklevéltár 1234—1536. Szerk. NAGY IMRE—DEÁK FARKAS—NAGY GYULA. Budapest, 1879.
- HazOkm. = Hazai okmánytár 1—8. Szerk. NAGY IMRE—PAUR IVÁN—RÁTH KÁROLY—VÉGHELY DEZSŐ. Győr—Budapest, 1865—1891.
- HB. = Halotti Beszéd. [XII. sz. u. n.]: MNy. 86: 125.
- HBK. = Halotti Beszéd Könyörgése. [XII. sz. u. n.]: MNy. 86: 125.
- Heg. = Hegendorf, [Christophorus]—Sylvester János: Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae, 1527.: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Szerk. MELICH JÁNOS. Budapest, 1912.
- Hel. = Helikon. Világirodalmi figyelő. [Folyóirat.] Budapest, 10— (1964—). [1—9. évfolyam: Világirodalmi figyelő.]
- HeltÚT. = Heltai Gáspár: Új Testamentum. Kolozsvár, 1562.
- HeltCanc. = Heltai Gáspár: Cancionale az az, Historias Enekes könyw... Colosvarot, 1574. [Hasonmás: Budapest, 1962.]
- HeltDial. = Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. 1552. [Hasonmás:] Budapest, 1951.
- HeltKrn. = Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairol. [Kolozsvár, 1575.] [Hasonmás: Budapest, 1973.]
- HeltMes. = Heltai Gáspár: Esopusi meséi. [Kolozsvár, 1566.] Kiad. IMRE LAJOS. Budapest, 1897.
- Heyd. = Heyden, [Sebald]—Sylvester János: Puerilium colloquiorum formulae. Cracoviae, 1527.: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Szerk. MELICH JÁNOS. Budapest, 1912.
- HoffgreffĚn. = Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár, 1554—1555. [Hasonmás: Budapest, 1966.]
- HONTI, ChrestOsti. = HONTI LÁSZLÓ, Chrestomathia ostiastica. Budapest, 1984.
- HORGER, Igerag. = HORGER ANTAL, A magyar igeragozás története. Szeged, 1931.
- HORGER, Nyj. = HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Budapest, 1934.
- HORGER, NytAl.² = HORGER ANTAL, A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba.) Budapest, 1926.
- HORVÁTH, IrMűvKzd. = HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Budapest, 1944.
- HorvK. = Horvát codex. [1522.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1877. 257—359. (Nytár. 6.)
- HUKAYA, CimHir. = SITÓSI HUKAYA, A magyar nyelv cím-hírszerkezete. [Kézirat.] 1973. [Angolul:] In: Contrastive Studies Hungarian—Japanese. Ed. JUDIT HIBÁSI. Budapest, 1988. 32—77.
- Hunfalvy-Alb. = Hunfalvy-Album. Hunfalvy Pál félézázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelei. Budapest, 1891.

- HungDolg. = Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. [Sorozat.] Budapest, 1— (1984—).
- HungLing. = Hungarian Linguistics. Ed. FERENC KIEFER. Amsterdam—Philadelphia, 1982. (Linguistic & Literary Studies in Eastern Europa 4.)
- HungWP. = ERDŐS JÓZSEF—KOZMA ENDRE—PRILESZKY CSILLA—UHRMANN GYÖRGY, Hungarian in Word and Pictures. Budapest, 1990.
- Husztiaen. = Huszti Péter, Aeneis. Colosvarat, 1624.
- ICZKOVITS = ICZKOVITS EMMA, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest, 1939.
- IgGrSzem. = Az ige grammatikája és szemantikája. Szerk. KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1967.
- IKOLA, Das Referat in der finnischen Sprache. = OSMO IKOLA, Das Referat in der finnischen Sprache. Helsinki, 1960.
- ILA = ILA BALINT, Gömör megye 1—4. Budapest, 1944—1969.
- IMRE, MNyJREndsz. = IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971.
- IMRE, MNyRöVtÖrt. = IMRE SÁNDOR, A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története. Budapest, 1891.
- IMRE, SzabV. = IMRE SAMU, A Szabács Viadala. Budapest, 1958.
- INOTAY, TelK. = INOTAY ILONA, A Teleki kódex Szent Anna legendájának nyelvi földolgozása. Szeged, 1932.
- Int. = Intonation, Accent and Rhythm. Studies in Discourse Phonology. Eds. DAFYDD GIBBON—HELMUT RICHTER. Berlin, 1984.
- JORDAN, TopRom. = IORGU IORDAN, Toponimia romínească. București, 1963.
- ISTVÁNYI, ÍrKial. = ISTVÁNYI GÉZA, A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Budapest, 1934.
- It. = Irodalomtörténet. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1912—).
- ItK. = Irodalomtörténeti Közlemények. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1891—).
- ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. = ERKKI ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966.
- JAKAB—KISS, BirkK. = JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL, A Birk-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1983. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 3.)
- JAKAB—KISS, JókK. = JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 1.)
- JAKÓ = JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.
- Jern. = JERNEY JÁNOS, Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pest, 1854.
- JókK. = Jókai-kódex. XIV—XV. század. Kiad. P. BALÁZS JÁNOS. Budapest, 1981. (CodHung. 8.)
- JordK. = Jordánszky-kódex. 1516—1519. [Hasonmás:] Budapest, 1984. [A Régi Magyar Nyelvm emlékek 5. hasábszámolásával.]
- JournPragm. = Journal of Pragmatics. An Interdisciplinary Quarterly of Language Studies. [Folyóirat.] Amsterdam, 1— (1977—).
- JSFOu. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne. [Folyóirat.] Helsinki, 1— (1886—).
- Káldi = Szent Biblia, melyet Az Egész Keresztységben be-vőtt Régi Deák bötűből Magyarra fordította A Jésum-alatt Vitézkedő Tarfáfág-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Nagy-Szombatban, 1732.
- KállOkl. = A nagykállói Kállay-család levéltára 1. (1224—1350.); 2. (1351—1386.). [Előszó: SZENTPÉTER IMRE.] Budapest, 1943.
- KÁLMÁN, ChrestVog.² = KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia vogulica. Budapest, 1975.
- Kálmán kir. okl. = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892. (Érték[ezések] a tör-
[t]énelmi tud[ományok] kör[éből] 15/5.)
- KapÚT. = Kaposvári útikalauz. [Kaposvár, 1969.]
- KARÁCSONYI, Békés = KARÁCSONYI JÁNOS, Békésvármegye története 1—3. [Gyula.] 1896.
- KARÁCSONYI, SztIstv. = KARÁCSONYI JÁNOS, Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Budapest, 1891. [L. KSztI. is.]
- KárBibl. = Szent Biblia. Vízoly, 1590. [Hasonmás: Budapest, 1981.]
- KARDOS, KeszthK. = KARDOS J. CZELESZTIN, A Keszthelyi Kódex alaktana és mondattana. Esztergom, 1896.
- KárOkl. = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1—5. Szerk. GÉRESI KÁLMÁN—GRÓF KÁROLYI TIBOR. Budapest, 1882—1897.
- KÁROLY, BécsiK. = KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Budapest, 1965.

- KÁROLY, Igenévr. = KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. [Kandidátusi értekezés. Kézirat.] Budapest, 1956.
- KÁROLY, Jelt. = KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970.
- KÁROLY, JókK. = KÁROLY SÁNDOR, A Jókai-kódex mondattana. [Kézirat.] Budapest, 1947.
- KASSAI, NyNorm. = KASSAI ILONA, Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. [Kézirat.]
- KAUSCH, TihK. = KAUSCH MIHÁLY, A Tihanyi codex nyelvezete. Budapest, 1901.
- KazK. = Kazinczy codex. [1526—1541.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1877. 177—254. (Nytár. 6.)
- KÁZMÉR, Falu = KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu” a magyar helynevekben. Budapest, 1970.
- KBécs. = Kalendárium. Becz, 1572, 1650, 1651, 1652, 1666.
- KECSKÉS, Püsp. = KECSKÉS GYULA, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.
- KELEMEN, Egyedem-begyedem. = KELEMEN JÓZSEF, Egyedem-begyedem. Folklorisztikai és nyelvészeti tanulmány a kiolvasó gyermekversek kezdetéről. Szeged, 1937.
- KELEMEN, Mondsz. = KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók a magyar nyelvben. Budapest, 1970.
- KERTÉSZ, Száll. = KERTÉSZ MANÓ, Szállók az urnak. Az udvarias magyar beszéd története. [Budapest,] é. n.
- KeszthK. = Keszthelyi codex. [1522.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1885. 133—327. (Nytár. 13.)
- KIEFER, Előfelt. = KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Budapest, 1983.
- KIEFER, EmphWOrd. = FERENC KIEFER, On Emphasis and Word Order in Hungarian. Bloomington, 1967.
- Sz. KISPÁL, VogIgn. = SZ. KISPÁL MAGDOLNA, A vogul igenév mondattana. Budapest, 1966.
- É. Kiss, Conf. = É. KISS KATALIN, Configurationality in Hungarian. Budapest, 1987.
- KISS, Rábaköz = KISS JENŐ, A rábaközi Mihályi nyelvjáráának hang- és alaktana. Budapest, 1982.
- KLEMM, TörtMondt. = KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan. Budapest, 1928—1942.
- KLEMM, MondtElm. = KLEMM ANTAL, A mondattan elmélete. Budapest, 1928.
- KLev. = Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. HEGEDÜS ATTILA—PAPP LAJOS. Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár 1.) [L. Arch. is.]
- KomjSzPál. = [Komjáti Benedek:] Epistolae Pavli lingva Hvngarica donatae, az zenth Paal leueley magyar nyeluen. [Krakkó, 1533.] [Hasonmás: Budapest, 1883.]
- Konst. = Konstantinos Porphyrogenetos: De administrando imperio. [950—951 k.]: ÓMOLv. 5—10.
- KOVÁCSY, KulcsK. = KOVÁCSY JENŐ, A Kulcsár- és a Keszthelyi-kódex szótana. Brassó, 1912.
- KOVALOVSKY, NyelvNyelvh. = KOVALOVSKY MIKLÓS, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Budapest, 1977.
- KrisztL. = Krisztina-legenda. XVI. század eleje. Budapest, 1988. 45—150. (Régi magyar kódexek 7.)
- KritJ. = Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1—3. Szerk. (1—2/1) SZENTPÉTERY IMRE; (2/2—3) BORSA IVÁN. Budapest, 1923—1961.
- KrizzaK. = Krizza kódex. 1532. Budapest, 1988. (Régi magyar kódexek 5.)
- KSz. = Keleti Szemle. [Folyóirat.] Budapest, 1—21. (1900—1932.)
- KSztI. = KARÁCSONYI JÁNOS, Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Budapest, 1981. [L. KARÁCSONYI, SztIstv. is.]
- KT. = Königsbergi Töredék. [XIII. sz. e.]: MNy. 86: 125—6.
- KTSz. = Königsbergi Töredék Szalagjai. [XIII. sz. e.]: BENKÖ, ÁrpSzöv. 42—3.
- KulcsEvang. = Kulcsár György: Postilla, az az Evangeliomoknak, mellicet esztendő által a keresztyének gyülekezetibe szokta olvasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyaráztatia. Also Lyndvan, 1574.
- KulcsK. = Kulcsár codex. [1539.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1879. 255—418. (Nytár. 8.)
- Курc = К. Болла—Э. Палл—Ф. Папп, Курc современного русского языка. Budapest, 1968.
- KvárDolg. = Dolgozatok a M[agyar] Kir[ályi] Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Kolozsvár, 1— (1942—).
- Kylstra-Eml. = Lyökämme käsi kätchen. Beiträge zur Sprachkontaktforschung im Bereich des Finnougrischen und des Germanischen: A. D. Kylstra zum 65. Geburtstag. Hrsg. KÁROLY GERSTNER... et al. Amsterdam, 1986. [1985.]
- LAKÓ, ChrestLapp. = LAKÓ GYÖRGY, Chrestomathia lapponica. Budapest, 1986.
- Lakó-Eml. = Lakó-Emlékkönyv. Nyelvészeti Tanulmányok. Szerk. BEREZKI GÁBOR—MOLNÁR JÓZSEF. Budapest, 1981.
- LAKÓ, FgrMond. = LAKÓ GYÖRGY, A magyar mondatszerkezet finnugor sajátosságai. Pécs, 1991.
- Land. = Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth. 1535 k. Kiad. KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982.

- LányiK. = Lányi codex. [1519.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1878. 319—387. (Nytár. 7.)
- LaskS. = Laskai Sorok. [1433.] Magyar Könyvszemle. 100. sz. 3—23.
- LázK. = Lázár Zelma codex. [1525 u.] Kiad. KATONA LAJOS. Budapest, 1908. 295—341. (Nytár. 15.)
- LAZICZIUS, ÁltNyszet. = LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Budapest, 1942.
- LEHTISALO, AblSuff. = TOIVO LEHTISALO, Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. Helsinki, 1936. (MSFOu. 72.)
- LevT. = Magyar Leveles Tár. 1. Négy száz magyar levél a XVI. századból. Közli SZALAY ÁGOSTON. Pesten, 1861. — 2. Magyar hölgyek levelei. Közli DEÁK FARKAS. Budapest, 1879.
- LIGETI, TörKap. = LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- LobbK. = Lobkowitz codex. [1514.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1890. 1—121. (Nytár. 14.)
- LOSONCZI, NyÉrt. = LOSONCZI ZOLTÁN, Nyelvtudományi Értekezések. 1. Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. Budapest, 1930. 2. A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig. Budapest, 1931. 3. A magyar nyelv 1600. óta. Mezőtúr, 1933.
- LOTZ, JókK. = LOTZ JÁNOS, Az igék alakja a Jókai-kódexben. [Budapest.] é. n.
- LOTZ, Szonettk. = LOTZ JÁNOS, Szonettkoszorú a nyelvről. Budapest, 1976.
- LOTZ, UngSprachs. = JÁNOS, LOTZ, Das Ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.
- B. LÖRINCZY, KTSz. = B. LÖRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Budapest, 1953.
- LtK. = Levéltári Közlemények. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1923—).
- MA. = Szenczi Molnár Albert: Dictionarivm Latinohvngaricvm. [2. rész:] Dictionarivm Vngaricolatinvm. Nürnberg, 1604.
- MAGASI, VonMond. = MAGASI MARIANNA, A vonatkozó mellékmondat típusai a mai magyar nyelvben. [Kézirat.] Budapest, 1978.
- MagyNyeml. = MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Budapest, 1976.
- MagyRom. = Magyarok és románok 1—2. Szerk. DEÉR JÓZSEF—GALDI LÁSZLÓ. Budapest, 1943—1944.
- MajLang. = The World's Major Languages. Ed. COMRIE BERNARD. New York—Oxford, 1990.
- MAJTINSZKAJA, VengJaz. = K. E. МАЙТИНСКАЯ, Венгерский язык 1—3. Москва, 1955—1960.
- MAKSAI = MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940.
- MargL. = Szent Margit élete. 1510. Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 10.)
- MARTINKÓ, ÓMS. = MARTINKÓ ANDRÁS, Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben. Budapest, 1988.
- MelHerb. = Mélius Péter: Herbarivm. Az Faknac Fvveknec Nevekről, és Természetekről, és hafznairól. Colosuárat, 1578.
- Melich-Eml. = Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. Budapest, 1942.
- MelPréd. = Melius Péter: Christus közbenjárásáról való prédikációk. Debrecen, 1561. Kiad. INCZE GÁBOR. Budapest, 1948.
- Mészöly-Eml. = In memoriam Gedeon Mészöly. Szerk. BÁLINT SANDOR—HALÁSZ ELŐD stb. Szeged, 1961.
- MÉSZÖLY, HBHangAl. = MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai. Szeged, 1926.
- MÉSZÖLY, HBTárgy. = MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finn-ugor szempontból. Budapest, 1931.
- MÉSZÖLY, NytörtFejt. = MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942.
- MÉSZÖLY, ÓMS. = MÉSZÖLY GEDEON, Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. Kolozsvár, 1944.
- MÉSZÖLY, ÓmSzöv. = MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest, 1956.
- MEZEY, Deáks. = MEZEY LÁSZLÓ, Deákság és Európa. Budapest, 1979.
- MFonFüz. = Magyar Fonetikai Füzetek. [Sorozat.] Budapest. 1— (1978—).
- MHH. = Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek 1—2. Kiad. IFJABB KUBINYI FERENCZ. Pest—Budapest, 1867—1888.
- MiskTör. = Miskolczi Töredék. [1525.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1885. 331—333. (Nytár. 13.)
- MKsz. = Magyar Könyvszemle. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1876—).
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF—FABIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Budapest, 1968.

- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan. 2. Mondattan. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Budapest, 1961—1962.
- MNny. = Magyar Népnyelv. [Évkönyv.] Debrecen, [egy ideig még] Kolozsvár, 1—6. (1939—1949.).
- MNy. = Magyar Nyelv. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1905—).
- MNylvh. = DENGL JÁNOS, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Budapest, 1937.
- MNyIrTan. = A magyar nyelv és irodalom tanítása. [Folyóirat.] Budapest, 1958—1959. [Később: Magyartanítás.]
- MNyj. = Magyar Nyelvjárások. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének évkönyve. Debrecen, [később egyes kötetek:] Budapest, 1— (1951—).
- MNyK. = A magyar nyelv könyve. Szerk. A. JÁSZÓ ANNA. [Budapest,] 1991.
- MNyRét. = A magyar nyelv rétegződése 1—2. Szerk. KISS JENŐ—SZÜTS LÁSZLÓ. Budapest, 1988.
- MNyszet. = Magyar Nyelvészet. [Folyóirat.] Pest, 1—6. (1855—1861.).
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest, 1967.
- MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. [Sorozat.] Budapest, 1— (1905—).
- MOKCSAY = MOKCSAY JÚLIA, A tiszta v-tővű igék kodexeinkben. Szeged, 1933.
- MOLECZ, SzórTört. = MOLECZ BÉLA, A magyar szórend történeti fejlődése. Budapest, 1900.
- MOLLAY, NMÉR. = MOLLAY KÁROLY, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest, 1982.
- MonBp. = Budapest történetének okleveles emlékei. CSÁNKI DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. Budapest, 1936.
- MondtEl. = RÁCZ ENDRE—SZEMERE GYULA, Mondattani elemzések. Budapest, 1972.
- MondtTan. = Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1977.
- MonÍrók. = Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. II.: Írók 1—38. Pest—Budapest, 1857—1906.
- MonRustReb. = Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit ANTONIUS FEKETE NAGY. Ed. VICTOR KENÉZ—LADISLAUS SOLYMOSI—GEIZA ÉRSZEGI. Budapest, 1979.
- MonStrig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1—3. Red. FERDINANDUS KNAUZ—LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874—1924.
- MonVesp. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára 1—4. Budapest, 1896—1907.
- МОСКАЛЬСКАЯ, Грамм. = О. Й. МОСКАЛЬСКАЯ, Грамматика текста. Москва, 1981.
- MSFOu. = Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. [Sorozat.] Helsinki, 1— (1890—).
- MStilÚ. = A magyar stilisztika útja. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1961.
- MSzFgrE. = A magyar szókészlet finnugor elemei 1—3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, 1967—1978.
- MTud. = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia értesítője. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1956—). [Előzménye: AkÉrt.]
- MTudTört. = Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ—SZÜTS LÁSZLÓ. Budapest, 1991.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, Magyar tájszótár 1—2. Budapest, 1893—1901.
- Murm. = A Murelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Kiad. SZAMOTA ISTVÁN. Budapest, 1896.
- MűhM. = Műhelymunkák a nyelvészet és a társtudományai köréből. [Sorozat.] Budapest, 1— (1985—).
- MűnchK. = A Münchener Kódex 1466-ból. [1416 u.] Szerk. NYÍRI ANTAL. Budapest, 1971.
- MvS. = Marosvásárhelyi Sorok és Marosvásárhelyi Glosszák. [1410 k.]: MNy. 53: 339—40, 347—8.
- NádLev. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD—SZALAY JÓZSEF. Budapest, 1882.
- NádK. = Nádor codex. [1508.] Kiad. KATONA LAJOS. Budapest, 1908. 171—292. (Nytár. 15.)
- NAGY, BevSzöv. = NAGY FERENC, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, 1981.
- NagyszK. = Nagyszombati codex. [1512—1513.] Kiad. KOMÁROMY LAJOS—KIRÁLY PÁL. Budapest, 1874. 1—128. (Nytár. 3.)
- NémetújvGl. = Németújvári Glosszák.: Sermones Dominicales 2. kötet. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Budapest, 1910.
- NéNy. = Népünk és Nyelvünk. [Folyóirat.] Szeged, 1—11. (1929—1939.).
- NéprNytud. = Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. [Folyóirat.] Szeged, 1— (1957—).

- NNyv. = Nép és Nyelv. [Folyóirat.] Kolozsvár, 1—4. (1941—1944.).
- Nombild. = GERT SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin, 1967.
- НОВИКОВ, Сем. = А. И. НОВИКОВ, Семантика текста и её формализация. Москва, 1983.
- Nyatl. = A magyar nyelvjáráások atlasza 1—6. Szerk. DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU. Budapest, 1968—1977. Index: 1980.
- Nyelv. = A nyelv és a nyelvek. Szerk. KENESEI ISTVÁN. Budapest, 1984.
- Nyelv és Ir. = Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. [Folyóirat.] 1—(1955—).
- NyelvtTan. = Nyelvtani tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Budapest, 1961.
- Nyeml. = ZOLNAI GYULA, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1894.
- NyF. = Nyelvészeti Füzetek. [Sorozat.] Budapest, 1—81. (1903—1918.).
- NYÍRI, WinklK. = NYÍRI ANTAL, A Winkler kódex hangtana és szótana. Szeged, 1933.
- NyIrK. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 1—(1957—).
- NYIRKOS, InetimMsh. = NYIRKOS ISTVÁN, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. [Folyóirat.] Pest—Budapest, 1—(1862—).
- NyKk. = Nyelvművelő Kézikönyv 1—2. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1980—1985.
- NyMúlt. = SZABÓ T. ATTILA, Nyelv és múlt. Bukarest, 1972.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr. [Folyóirat.] Pest—Budapest, 1—(1872—).
- NySz. = Magyar nyelvtörténeti szótár 1—3. Szerk. SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, 1890—1893.
- NyszetiTan. = Nyelvészeti Tanulmányok. Szerkesztette és az előszót írta: B. GERGELY PIROSKA. Bukarest, 1983.
- Nytár. = Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. [Sorozat.] Szerk. BUDENZ JÓZSEF—SZARVAS GÁBOR—SZILÁDY ÁRON. Budapest, 1—15. (1874—1908.).
- NytudDolg. (Bp.) = ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. [Sorozat.] Budapest, 1—(1970—).
- NytudDolg. (Sz.) = Nyelvészeti Dolgozatok. [Sorozat.] Szeged, 1—(1959—).
- NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések. [Sorozat.] Budapest, 1—(1953—).
- OkISz. = Magyar oklevél-szótár. Gyűjtötte: SZAMOTA ISTVÁN. Szerk. ZOLNAI GYULA. Budapest, 1902—1906.
- OkISz. Pótl. = Pótlások és javítások.: Magyar oklevél-szótár. Gyűjtötte: SZAMOTA ISTVÁN. Szerk. ZOLNAI GYULA. Budapest, 1902—1906. 1122—1210 [lap].
- ÓMOLv. = Ó-magyar olvasókönyv. Szerk. JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- ÓMS. = Ómagyar Mária-síralom. [XIII. sz. k.]: MNy. 86: 126—7.
- ONGy. = Osztyák népköltési gyűjtemény. REGULY ANTAL hagyatéka és a saját gyűjtése alapján közzéteszi PAPAY JÓZSEF. Budapest—Leipzig, 1905.
- ORBÁN, FgrSzám. = ORBÁN GÁBOR, A finnugor nyelvek számnevei. Bratislava, 1932.
- ORTVAY, EgyhFöldl. = ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest, 1891—1892.
- OrvK. = XVI. századi magyar orvosi könyv. Kiad. VARIAS BÉLA. Kolozsvár, 1943.
- OsznFgrJaz. = Основы финно-угорского языкознания. Отв. ред. В. И. Лыткин—К. Е. МАЙТИНСКАЯ—К. РЕДЕИ. Москва, 1974.
- OzoraideChristo = Ozorai Imre vitairata. [De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque ecclesia.] Krakkó, 1535. [Hasonmás: Budapest, 1961.]
- ÖstörtTan. = Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA ANTAL—CZEGLÉDY KÁROLY—RÓNA TAS ANDRÁS. Budapest, 1977.
- Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956.
- PAIS, Ösv. = PAIS DEZSŐ, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.
- PAL, DöbrK. = PÁL ANTAL, A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai. A gyulafehérvári r. k. főgimn. ért. 1889.
- PannÉvk. = A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola évkönyve. Kiad. ZOLTVÁNY IRÉN. Az 1911—12-iki tanévre. Pannonhalma, 1912.; Az 1915—16-iki tanévre. Pannonhalma, 1916.
- PAPP, FönPar. = PAPP FERENC, A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere. Budapest, 1975.
- PázmPréd. = Pázmány Péter: Minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról Predikációk. [Pozsony, 1636.] Budapest, 1903.

- PeerK. = Peer codex. [1518 k.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1874. 51—108. (Nytár. 2.) és RMKT. 1.² XLIII—LII. [A Nytár. lapszámozásával.]
- PéldK. = Példák Könyve. 1510. Kiad. BOGNÁR ANDRÁS—LEVÁRDY FERENC. Budapest, 1960. (CodHung. 4.)
- PestiFab. = Ezópus fabulái, melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. Az 1536. évi kiadás hasonmás. Budapest, 1950.
- PestiNTest. = Pesti Gábor: Új Testamentum. [Bécs.] 1536. [Hasonmás: Budapest, 1895.]
- PESTY, MoHn. = PESTY FRIGYES, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben 1. Budapest, 1888.
- PETRI = PETRI MÓR, Szilágy vármegye monographiája 1—6. [Budapest.] 1901—1904.
- PiryH. = Piry hártya. [1495 k.] Kiad. KATONA LAJOS. Budapest, 1908. 359—360. (Nytár. 15.)
- POPPE, Introduction to Altaistic Linguistics. = NICHOLAS POPPE, Introduction to Altaistic Linguistics. Wiesbaden, 1965.
- PozsK. = Pozsonyi codex. [1520 k.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1885. 105—130. (Nytár. 13.)
- PRT. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 1—12. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ; [1912-től:] SÖRÖS PONGRÁCZ. Budapest, 1902—1916.
- RÁCZ—SZEMERE, MondtEl. = RÁCZ ENDRE—SZEMERE GYULA, Mondattani elemzések. Budapest, 1972.
- RÁCZ-Eml. = Emlékkönyv RÁCZ Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA—LACZKÓ KRISZTINA. Budapest, 1992.
- RÁCZ, Egyezt. = RÁCZ ENDRE, Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, 1991.
- RÁCZ, MondSzöv. = RÁCZ ENDRE, Mondatgrammatika és szöveggrammatika. [Budapest.] 1992. (Linguistica Series C. Relationes 6.)
- RádGyűjtÉvk. = A Rádgyűjtemény évkönyve. [Sorozat.] Budapest, 1— (1955 [1956]—).
- RadvCsal. = BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században 1—3. Budapest, 1879—1896.
- RDES. = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I. Bratislavae, 1980.
- РЕФЕРОВСКАЯ, Штрукт. = Е. А. РЕФЕРОВСКАЯ, Лингвистические исследования структуры текста. Ленинград, 1983.
- RMKT. 1.² = Régi magyar költők tára. 1. Középkori magyar verseink. Kiad. HORVÁTH CYRILL. Budapest, 1921.
- RMNy. = Régi magyar nyelvmélekek 1—4. Szerk. DÖBRENTÉI GÁBOR. Budán, 1838—1846. 5. Szerk. TOLDY FERENCZ. Budapest, 1888. [A 2. kötet második feléből 2/2 és 2/2. 1 kiadásváltozat is van.]
- SÁMSON, GyakIg. = SÁMSON EDGÁR, Fejezetek *d-z* képzős gyakorító igéinkből. Pannonthalma, 1942.
- SándK. = Sándor-kódex. XVI. század első negyede. Budapest, 1987. (Régi magyar kódexek 3.)
- SAUVAGEOT, EdifLHongr. = A[URÉLIEN] SAUVAGEOT, L'édification de la langue hongroise. Paris, 1971.
- SAUVAGEOT, EsquLHongr. = A[URÉLIEN] SAUVAGEOT, Esquisse de la langue hongroise. Paris, 1951.
- SCD. = T[ADE] SMIČIKLAS, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljavine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 2—15. Zagreb, 1904—1934.
- Schlachter-Festschr. = Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 65. Geburtstag. Hrsg. JENŐ KISS, HANS G. UDALLY. Göttingen, 1973.
- SCHIFFRIN, DiscMark. = D. SCHIFFRIN, Discourse Markers. Cambridge, 1987.
- SCHWARTZ, NyNH. = SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932.
- SEBESTYÉN, Névut. = SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, 1965.
- SENGHC. = Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics. Eds. L[ÁSZLÓ] DEZSŐ—W[ILLIAM] NEMSER. Budapest, 1980.
- SermDom. = Sermones Dominicales 1—2. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Budapest, 1910.
- SETÄLÄ, TuM. = E. N. SETÄLÄ, Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors, 1886.
- SGALL = PETR SGALL—EVA HAJIČOVÁ—EVA BURÁŇOVÁ, Aktuální členění věty v češtině. Praha, 1980.
- SimK. = Simor-kódex. XVI. század eleje. Budapest, 1988. 13—43. (Régi magyar kódexek 6.)
- SIMONYI, Hat. = SIMONYI ZSIGMOND, A magyar határozók 1—2. Budapest, 1888—1892.
- SIMONYI, Jelz. = SIMONYI ZSIGMOND, A jelzők mondattana. Budapest, 1913.
- SIMONYI, IkTört. = SIMONYI ZSIGMOND, Az ikes ragozás története. Budapest, 1906.
- SIMONYI, Köt. = SIMONYI ZSIGMOND, A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete 1—3. Budapest, 1881—1883.
- SIMONYI, MNyelv.² = SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv. Budapest, 1905.

- SIMONYI, NÉVR. = SIMONYI ZSIGMOND, A magyar névragozás nyelvtörténeti alapon. Budapest, 1887.
- SIMONYI, TMNy. = Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. BALASSA JÓZSEF közreműködésével írta SIMONYI ZSIGMOND. I. Magyar hangtan és alaktan. Budapest, 1895.
- SKRK.² = LAURI HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys 1—2. Helsinki, 1941—1946.
- J. SOLTÉSZ, Igeköt. = J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Budapest, 1959.
- J. SOLTÉSZ, Tulnév. = J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest, 1979.
- Soós, EEPl. = Soós IMRE, Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.
- SoprOkl. = Sopron szabad királyi város története. Szerk. HÁZI JENŐ. Sopron, 1921—1943.
- Sopron = Sopron vármegye története. Oklevéltár 1—2. Szerk. NAGY IMRE. Sopron, 1889—1891.
- SRH. = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1—2. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937—1938.
- StudSl. = Studia Slavica. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1955—).
- StudSyntTyp. = Studies in syntactic typology. Eds. MICHAEL HAMMOND—EDITH MORAVCSIK—JESSICA WIRTH. Amsterdam—Philadelphia, 1988.
- SUCIU = CORNELIU SUCIU, Dicționar istoric al localităților din Transilvania 1—2. București, 1967—1968.
- SylvGramm. = Sylvester János: Grāmatica Hvngarolatina... Kiad. MOLNÁR JÓZSEF. (ELTE, Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 4.) Budapest, 1977.
- SylvRud. = Sylvester János: Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae, 1527.: A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Szerk. MELICH JÁNOS. Budapest, 1912.
- SylvÚT. = [Sylvester János:] Új Testamentum. Újszigei, 1541. [Hasonmás: Budapest, 1960.]
- SyntUrSpr. = Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen 15.—18. Juli 1969. Hrsg. WOLFGANG SCHLACHTER. Göttingen, 1970.
- SZABÓ, AnyÉl. = SZABÓ T. ATTILA, Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970.
- Szabó—Jakó-Festschr. = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn: Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. KÁLMÁN BENDA, THOMAS VON BOGYAY, HORST GLASSL, ZSOLT K. LENGYEL. München, 1987.
- SZABÓ, MMNyelv. = SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv 1—2. [Kézirat.] Budapest, 1958.
- SZABÓ, MünchK. = ÁDÁM ISTVÁN T. SZABÓ, Der Münchner Kodex IV. Wiesbaden, 1977.
- SZABÓ, MvS. = A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák. Szerk. FARCZÁDY ELEK—SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1973.
- SZABÓ, NyMúlt. = SZABÓ T. ATTILA, Nyelv és múlt. Bukarest, 1972.
- SzabSzatm. = MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára. Nyíregyháza, 1972.
- SzabV. = Szabács Viadala. [1476 e.]: IMRE, SzabV. 8—12.
- SZAKÁCS, VitkK. = SZAKÁCS BÉLA, A Vitkovics-codex nyelvi sajátosságai. Győr, 1898.
- SzalkGl. = Szalkai László magyar glosszái 1490-ből.: NyK. 25: 452—459.
- SZARVAS, Igeid. = SZARVAS GÁBOR, A magyar igeidők. Budapest, 1872.
- SZATHMÁRI, RNyelvt. = SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.
- Száz. = Századok. [Folyóirat.] Pest—Budapest, 1— (1867—).
- SzDMon. = TAGÁNYI KÁROLY—RÉTHY LÁSZLÓ—POKOLY JÓZSEF, Szolnok-Doboka vármegye monográfiája 1—7. Décs, 1900—1905.
- SzegFüz. = Szegedi Füzetek. [Folyóirat.] Szeged, 1—3. (1934—1936.).
- SzékK. = Székelyudvarhelyi codex. [1526—1528.] Kiad. SZABÓ SAMUEL. Budapest, 1908. 1—108. (Nytár. 15.)
- SzékKron. = Székely István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Cracco, 1559. [Hasonmás: Budapest, 1960.]
- SzékOkl. = Székely Oklevéltár 1—7. Szerk. (1—4) SZABÓ KÁROLY; (5—7) SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872—1898.
- SzékZsolt. = Székely István: Zsoltár könyv. Krakkó, 1548.
- SZENDE, Beszfoly. = SZENDE TAMÁS, A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest, 1976.
- SZILÁGYI, MondReg. = SZILÁGYI FERENC, A magyar mondat regénye. Budapest, 1983.
- Szily-Eml. = Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Budapest, 1918.
- SZINNYEI, NyH.^{1—7} = SZINNYEI JÓZSEF, Magyar nyelvhasználat. Budapest, 1896—1927.

- SzóEmb. = SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Bukarest, 1971.
- SzófAlTan. = Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1974.
- SzókJelTan. = Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1980.
- SzombhFőiskK. = A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. [Sorozat.] 1—(1978—).
- SzótTan. = Szótártani Tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1966.
- SzOÚ. = Székely oklevéltár. Új sorozat 1—2. Szerk. DEMÉNY LAJOS—PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983—1985.
- Szöveg. = A szövegvizsgálat új útjai. Szerk. SZABÓ ZOLTÁN. Bukarest, 1982.
- SzövTan. = Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1983.
- SzSztI. = SZENTPÉTERY IMRE, Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Függelék: A Veszprémi Alapítólevél 1257-i átirata. Budapest, 1918.
- SztárOkI. = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára 1—2. Szerk. NAGY GYULA. Budapest, 1887—1889.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1—(1975—).
- TA. = A tihanyi apátság alapítólevele. [1055.] BÁRCZI, TihAl. 8—12.
- Tanulm. = Tanulmányok. R. Studije. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének kiadványa. [Sorozat.] Újvidék, 3. füzet: 1971.
- TARNAI, MagyNyelvfr. = TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Budapest, 1984.
- TAYLOR—CAMERON, Convers. = T. J. TAYLOR—D. CAMERON, Analyzing Conversation. Rules and Units in the Structure of Talk. Oxford, 1987.
- TelK. = Teleki codex. [1525—1531.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1884. 275—403. (Nytár. 12.)
- TelKerF. = Telegdi Miklós: A keresztyénségnek fundamentomiról való rouid keonywechke. Bechben, 1562. Kiad. SZILÁDY ÁRON. Budapest, 1884.
- TelOkI. = A római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára 1—2. Szerk. BARABÁS SAMU. Budapest, 1895—1896.
- TEMESI, MNytud. = TEMESI MIHÁLY, A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Budapest, 1980.
- TEMESI, Névm. = TEMESI MIHÁLY, A magyar névmások története. Pécs, 1937.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1—4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967—1984.
- Text. = Text v[ersu]s sentence 1—2. Ed. JÁNOS S[ÁNDOR] PETŐFI. Hamburg, 1979.
- TextCoh. = Research in Text Connexity and Text Coherence: a survey. Eds. MICHEL CHAROLLES—JÁNOS SÁNDOR PETŐFI—EMEL SÖZER. Hamburg, 1986.
- TextCont. = Text v[ersu]s sentence—continued. Ed. JÁNOS S[ÁNDOR] PETŐFI. Berlin, 1981.
- TextDisc. = Text and Discourse Constitution. Empirical Aspects, Theoretical Approaches. Ed. JÁNOS S[ÁNDOR] PETŐFI. Berlin, 1988.
- Textstr. = Ebenen der Textstruktur. Hrsg. F. DANEŠ—D. VIEHWEGER. Berlin, 1983.
- ThewrK. = Thewrewk codex. [1531.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1874. 263—355. (Nytár. 2.)
- TihK. = Tihanyi codex. [1532.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1877. 1—174. (Nytár. 6.)
- TOLNAI, Nyúj. = TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás cselelete és története. Budapest, 1929.
- TOMPA, AnyOlvk. = TOMPA JÓZSEF, Anyanyelvi olvasókönyv. Budapest, 1976.
- TOMPA, UngGr. = TOMPA JÓZSEF, Ungarische Grammatik. Budapest, 1968.
- TÖ. = A tihanyi apátság javainak összeírása. [1211.] ERDÉLYI LÁSZLÓ, A tihanyi apátság története. Budapest, 1908. 502—17. (PRT. 10.)
- TörtSz. = Történelmi Szemle. [Folyóirat.] Budapest, 1—(1958—).
- TörtT. = Magyar Történelmi Tár. [Sorozat.] Pest—Budapest, 1—28. (1855—1934.).
- UAJb. = Ural-Altaische Jahrbücher. [Sorozat.] Berlin—Leipzig, 1—(1921—).
- ÚjMMúz. = Új Magyar Múzeum. [Folyóirat.] Pest, 1850—1860.
- ÚjvTan. = Tanulmányok. Szövegelmélet. Szerk. THOMKA BEÁTA. Újvidék, 1982. (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa 15.)
- UngEtWB. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Budapest, 1—(1992—).

- UngJb. = Ungarische Jahrbücher. [Folyóirat.] Berlin—Leipzig. 1—23. (1921—1943.). [Később: Ural-Altaische Jahrbücher.]
- UNyA. = HAJDÚ PÉTER, Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest, 1981.
- UrEtWb. = Uralisches etymologisches Wörterbuch 1—3. Hrsg. KÁROLY RÉDEI. Budapest, 1986—1991.
- UrkBurg. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. 1. Hrsg. HANS WAGNER. Graz—Köln, 1955. 2. Bearbeitet von IRMTRAUT LINDECK-POZZA. Graz—Köln, 1968. 3. Wien—Köln—Graz, 1985.
- UrSprLit. = PÉTER HAJDÚ—PÉTER DOMOKOS, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bibliotheca Uralica 8. Budapest, 1987.
- VA. = A veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele. [1018 k./]: ÓMolv. 14—17.
- VARGA, KódStil. = VARGA FERENC, Kódexirodalmunk stílus-elemei. Budapest, 1933.
- VárReg. = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS—BOROVSKY SAMU. Budapest, 1903.
- VARSIK, OsKošKotl. = BRANISLAV VARSIK, Osídlenie Košickej kotliny 1—3. Bratislava, 1964—1977.
- VÉRTES, OstjPron. = EDITH VÉRTES, Die ostjakischen Pronomina. Budapest, 1967.
- VÉRTES, OSzm. = VÉRTES EDIT, Az osztják személynévmások. Budapest, 1943.
- VeszprReg. = Veszprémi regeszták. (1301—1387.) Szerk. KUMOROVITZ L. BERNÁT. Budapest, 1953.
- Vir. = Virittájä. [Folyóirat.] Helsinki, 1— (1897—).
- VirgK. = Virginitia codex. [1529 e.] Kiad. KOMÁROMY LAJOS—KIRÁLY PÁL. Budapest, 1874. 258—352. (Nytár. 3.)
- VitK. = Vitkovics codex. [1525.] Kiad. VOLF GYÖRGY. Budapest, 1878. 289—315. (Nytár. 7.)
- VitN. = Két vitéz nemesúr Telegdy János és Pál levelezése. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Budapest, 1944.
- VNyj. = MUNKÁCSI BERNÁT, A vogul nyelvjárások szórágazásukban ismertetve. Budapest, 1894.
- Voglgn. = SZ. KISPÁL MAGDOLNA, A vogul igenév mondattana. Budapest, 1966.
- VSOS. = Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 1—3. Hlavný red. MILOSLAV KROPILÁK. Bratislava, 1977—1978.
- WeszprK. = Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. Budapest, 1988. (Régi magyar kódexek 8.)
- WinkK. = Winkler-kódex. 1506. Kiad. PUSZTAI ISTVÁN. Budapest, 1988. (CodHung. 9.)
- Word. = Word. Journal of the Linguistic Circle of New York. [Folyóirat.] New York, 1— (1945—).
- WstBed. = Wortstellung und Bedeutung. Hrsg. MARIA-ELISABETH CONTE—ANNA GIACALONE RAMAT—PAOLO RAMAT. Tübingen, 1978. (Linguistische Arbeiten 61.)
- Zala m. = HOLUB JÓZSEF, Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- ZalaOkl. = Zala vármegye története. Oklevéltár 1—2. Szerk. NAGY IMRE—VÉGHÉLY DEZSŐ—NAGY GYULA. Budapest, 1886—1890.
- ZichyOkm. = A Zichy és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1—12. Szerk. (1—6) NAGY IMRE—NAGY IVÁN—VÉGHÉLY DEZSŐ; (7—10) KAMMERER ERNŐ; (11—12) LUKSICS PÁL. Pesten—Budapest, 1871—1931.
- ZOLNAI, Nyeml. = ZOLNAI GYULA, Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1894.
- ZW. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1—4. Hrsg. FRANZ ZIMMERMANN—CARL WERNER. Hermannstadt. 1892—1937.
- ZsigmOkl. = Zsigmondkori oklevéltár. 1. 1387—1399.; 2/1. 1400—1406; 2/2. 1407—1410. Szerk. MALLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951—1958.
- ZSILKA, DeConstr. = ZSILKA JÁNOS, De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben. Budapest, 1982.
- Zsilka-Eml. = Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Írták munkatársai, tanítványai, barátai. Szerk. HAVAS FERENC—HORVÁTH KATALIN—LADÁNYI Mária. Budapest, 1990.
- ZSILKA, NyMozgDial. = ZSILKA JÁNOS, A nyelvi mozgásformák dialektikája. Budapest, 1973.
- ZSILKA, NyRendszVal. = ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság. Budapest, 1971.
- ZSIRAI, ObuIgköt. = ZSIRAI MIKLÓS, Az obi-ugor igekötők. Budapest, 1933.
- I. OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. [Folyóirat.] Budapest, 1— (1951—). [Előzmény: Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályának közleményei.]
- II. István = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Oklevelek II. István király korából. Budapest, 1895.
- II. OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei. Budapest, 1—30. (1951—1981.).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

[o:]	=	korrekció
[i]	=	sic!
Ad	=	határozó vagy igekötő (adverbális complementum)
Ad ₁	=	igekötő, igekötő-előzmény, lativusi jellegű határozó
Ad ₂	=	nem lativusi jellegű határozó
birtszjel.	=	birtokos személyjel
C	=	konzonáns
con. vagy coni.	=	coniunctivus
du.	=	dualis
E/1., 2., 3.	=	cgyes szám 1., 2., 3. személy(ü)
é. n.	=	évszám nélkül
eny.	=	enyec
F	=	főmondat
fut.	=	futurum
gerund.	=	gerundium
hist.	=	historicum
Hn.	=	[mű címében] hely nélkül
hszó	=	határozószó
i.	=	ige
ign.	=	igenév
IK	=	igekötő
imp.	=	imperativus
ind.	=	indicativus
isz.	=	indulatszó
k.	=	[évszám után] körül [lapszám után] és a következő
kam.	=	kamasz
kk.	=	[lapszám után] és a következők
km.	=	közmondás
M ₁ (2...)	=	első fokú (másodfokú...) mellékmondat
O	=	tárgy (obiectum)
OL.	=	Országos Levéltár
pass.	=	passivum
part.	=	participium
perf.	=	perfectum
praes.	=	praesens
praes. hist.	=	praesens historicum
pract.	=	praeteritum
R.	=	régi nyelvi, nyelvemlékbeli
S	=	alany (subiectum)
sz.	=	század
sz. e. n.	=	század első negyede
sz. k.	=	század közepe

sz. u. n.	= század utolsó negyede
szam. nyeny.	= szamojéd-nyenyec
szam. szelk.	= szelkup szamojéd
szelk.	= szelkup
szl.	= szláv
ti.	= tudniillik
T/1., 2., 3.	= többes szám 1., 2., 3. személy(ü)
ug.	= ugor
V	= vokális
V	= ige (verbum), igei állítmány

A kötetben használt jelek magyarázata

#	= a mondat megszakításának a lehetősége
^	= az egy szólamba tartozás jele
!	= [a szó előtt] az erős hangsúly jele
/	= [évszám után] az oklevél másolatban maradt fenn
()	= [évszámmal] az oklevél korábbi ismert
(+)	= [évszámmal] hamis oklevél
*	= [évszámmal] az oklevélbe később interpolált adat
[]	= [évszámmal] a tudományosan kikövetkeztethető évszám
x	= a kontamináció jele

508910

AMAGVAR NUTVA
TORRENTI NUTVA

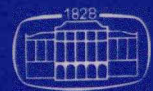
1880

O. NAGY GÁBOR
RUZSICZKY ÉVA

MAGYAR
SZINONIMASZÓTÁR

A szinonimaszótár mindazoknak készült, akik gondolataik pontos kifejezésére, mondanivalójuk szabatos, stílusos formába öntésére törekszenek, és fogalmazás közben a helyzethez pontosan illő, a lehető legtalálósabb kifejezést keresik.

A szótár 30 ezernél több rokon értelmű lexikai egységet tartalmaz, 12 és fél ezernyi címszó köré csoportosítva. A címszóként föl nem vett szinonimákat a szótárhoz csatolt Szómutató segítségével lehet kikeresni. A szótár a szókészlet elemei között fennálló jelentéstani összefüggéseket is feltárja, amelyeket így a jelentéstan művelői is felhasználhatnak forrásanyagul elméleti kérdéseik tisztázásához.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 1344,- Ft 12% áfával

A MAGYAR NYELV
TÖRTÉNETI NYELVTANA

II. KÖTET

A MAGYAR NYELV
TÖRTÉNETI NYELVTANA

A kései ómagyar kor

Mondattan Szöveggrammatika

A MAGYAR NYELV
TÖRTÉNETI NYELVTANA
II.

A kései ómagyar kor

2. Mondattan
Szöveggrammatika

Főszerkesztő:
BENKŐ LORÁND

A magyar nyelv történeti nyelvtanának immár harmadik, II/2. kötete a kései ómagyar kor grammatikájának mondattani és szöveggrammatikai részét tartalmazza. Ez a nagyjából 1350 és 1550 közötti időszak nyelvméltékben már igen gazdag: a kutatás egyrészt a teljes kódexirodalomra, másrészt számos eredeti magyar szövegre (versek, magyar nyelvű levelezés, virágénekek, ráolvasások, orvosi tanácsok stb.) is támaszkodhat. Így a szorosán vett grammatikai jelenségek és változások leírásán túl egyre több alkalom adódik az írott és a beszélt nyelv, valamint a latinból fordított és az eredeti magyar szövegek sajátosságainak elkülönítésére, az alakuló nyelvi norma vizsgálatára s nyelvjárási, szociolingvisztikai és stilisztikai megfigyelésekre is. A kötetet a nyelvészen kívül irodalomtörténészek, valamint más társadalomtudományok művelői is haszonnal forgathatják.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST